
1761 06383916 1

GOTTERMAYER KÖNYVKÖTŐ MŰINT. BUDAPEST.

DR MAKOLDY
GIDA

Presented to the

LIBRARIES *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

George Bisztray

RÉVAI
NAGY LEXIKONA

Digitized by the Internet Archive
in 2013

http://archive.org/details/rvainagylexikona02rvai

RÉVAI
NAGY LEXIKONA

AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA

II. KÖTET

Arány—Beke

A SZÖVEGBEN 165 ÁBRA; KÜLÖN MELLÉKLETÜL
68 KÉP, EZEK KÖZT 6 SZÍNNYOMAT, 2 MŰVÉSZETI
REPRODUKCIÓ, 13 TÉRKÉP ÉS 5 VÁROSI TERVRAJZ

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1911

A SZÖVEGET VALAMENNYI SZÍNES ÉS FEKETE MŰMELLÉKLETTEL
NYOMTA A PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPESTEN

A. Á.

Arány akkor keletkezik, ha két egynemű mennyiséget abból a célból hasonlítunk össze, hogy megtudjuk, hányszorta nagyobb az egyik a másiknál. Itt tehát tulajdonképen osztást végzünk, amelyben az osztandót az A. *előtag*-jának, az osztót az A. *utótag*-jának, a hányadost pedig *A.-mutató*-nak hivjuk. Az elő- és utótag akármilyen nevezetü számok lehetnek; az A.-mutató azonban mindig nevezetlen szám. Az A. *fogyó*, ha az előtag nagyobb az utótagnál, *növekedő*, ha az előtag kisebb az utótagnál; előbbi esetben az A.-mutató nagyobb, utóbbi esetben kisebb az egységnél. Ha az A.-mutató éppen az egység, akkor az összehasonlítandó mennyiségek egyenlők egymással. Összemérhetetlen mennyiségek A.-mutatója irracionális szám. Sokan az A.-t viszonynak s a proporciót A.-nak nevezik.

A.-on *a rajzoló művészetben* is az egyes részek méretének egymáshoz és az egésznek a méretéhez való A.-át értik. Itt az A.-ok mekkorasága részint a tárgyak természetéből, részint pedig az ember szokásából állapítható meg, amennyiben az ember bizonyos méretekkel annyira megbarátkozott már, hogy minden attól eltérőt helytelennek tart. Minthogy a művészeti utánzásnak az emberi alak a legkiválóbb tárgya, azért annak A.-ai a legfontosabbak a művészetben, nem csoda tehát, hogy e tekintetben a legrégibb idők óta beható tanulmányokat folytattak a művészek. Ezek a tanulmányok pótolták a művészeti anatómiát. Az emberi test magasságára nézve pl. azt találták, hogy az megközelítőleg nyolcszor akkora, mint az arc hossza. Persze ilyen dolgot nem lehet teljesen pontosan megállapítani, mert egyik ember A.-ai elütnek a másikéitól. A. tekintetében az egyiptomi művészet sok ezer alakja is eltér egymástól. A görög művészetben Polykleitos állapított meg egy közép-A.-t; mintaszobrát kánonnak nevezték, ami arra vall, hogy azt, ha nem is általánosan, de mégis legalább egy ideig irányadónak vették. A görögök az A.-t szimmetriának (összemérés) nevezték. A renaissance-művészet korában Lionardo da Vinci a festészetről szóló iratának (Trattato della Pittura) 7-ik fejezetében tárgyalja az emberi test A.-ait és mozdulatait. Utána Luca Paccioli könyvet írt az isteni A.-ról. Dürer Albert szintén írt e tárgyról. Megemlítendő 1834-ből Schadow Gottfried ily című könyve: Polyclet, oder von den Maassen d. Menschen nach dem Geschlechte u. Alter stb. (Berlin). Henszlmann Imre véleménye szerint az ókoriak, kivált a görögök, az emberi test A.-ainak szabályait az építészetre is alkalmazták.

Zeising: Neue Lehre von den Proportionen des menschlichen Körpers stb. (Leipz. 1854) című munkájában sokszor megnyilvánuló erőszakoltsággal az A.-osságnak a természetben és a művészetben uralkodó törvényszerüségét az *aranymetszet* (l. o.) elvében vélte kifejezhetőnek. Szerinte, ha a jól kifejlett emberi alaknak első osztási pontját a köldökre helyezzük, akkor a test törzsének és főbb tagjainak választópontjai összeesnek az aranymetszet szerint való felosztás pontjaival. A görög szobrokon végzett mérések eredményei nem sokban térnek el Zeising megállapitásaitól. Megkisérelte ő feltevésének helyességét az ó- és középkor legkiválóbb építményein, valamint a festészet legremekebb alkotásainak elrendezésén is igazolni.

Aranyág, 1. kisközség Arad vm., l. *Székesaranyág*. — 2. *A.* (Hernyakova), kisközség Temes vm. temesrékási j.-ban, (1900) 1364 oláh s német lak. Van postahivatala és telefonállomása.

Aranyalap: a mozaik, a tempera és a miniatür képek megaranyozott háttere. Az A. a bizanci és a középkori festészetnek egyik állandó ismertető jele. Eredete talán arra a törekvésre vezethető vissza, hogy a kép becsét a drága anyag is növelje. Stiláris hatása az, hogy az alakokat szinte kiemelve a mindennapi környezetből, szigorú és ünnepies elszigeteltségben mutatja be. A keleti egyház rituális képein ma is széltében használják.

Arany alma. A magyar koronázási jelvényeknek, az ország ékességeinek — Clenodia Regni — egyike. Valószinüleg az Anjou-házbeli királyok korából származik; arany lemezből készült; oldalán az Anjouk családi címere látható. A koronázási szertartásnál az ünnepélyes menetekben a horvát bán, mint országzászlós, viszi a király előtt; a koronázási mise alatt, mikor a szent koronát a király fejére teszik és a király a templomban fölállított trónusra megy, az A.-t bal kezébe, a királyi pálcát pedig jobbjába veszi. Mint a szent koronához tartozó kincset, az A.-t is a koronázási jelvényekkel együtt őrzik.

Aranyalmafa, tkp. a narancs. (Váli Mihály Házi orvos-szótáracskája szerint A. a. m. narancsfa.) A. és *ezüstkörte* mint mitoszi szó, oly szép gyümölcsfa, melyet a tündérek csábul a megkedvelt

királyfi kertjébe ültetnek. Általában a boldogságnak és hatalomnak egyik fő jelképe vala, mint a paradicsomfa almája, a hesperidák kertjének almái, az avaloni boldog szigetek almabősége, hazánk aranyalmája (boldogsága). (Ipolyi M. Myth.)

Aranyamalgám, l. *Arany* és *Foncsor*.

Aranyázsió, l. *Ázsió*.

Aranybánya, l. *Arany*.

Aranybánya (Clausura), kisk. Sáros vm. alsótárcai j.-ban, (1900) 378 tót lak.; közelében arany- és ezüstbányák voltak.

Aranybegy, Oriolus galbula *L.* (állat), l. *Sárgarigó*.

Aranybélyeg, l. *Fémjelzés*.

Aranyberill, drágakő, sárgaszínű *berill* (l. o.) Észak-Amerikából (Maine).

Aranybiblia, képes kiadású biblia.

Aranybibor, Cassius bibora (Purpurea mineralis Cassii). Cassius András állította legelőször elő Leydenben. Biborszínű festék, amely keletkezik, ha stanno-klorid avagy stanno- és stanniklorid-oldathoz igen híg aranyklorid-oldatot elegyítünk. Az A. színe a higítás fokától nagyon függ, továbbá függ az alkalmazott aranysó s ónsók mennyiségétől; ennek megfelelően összetétele is különböző. Régebben egyik felfogás szerint aranysó és ón-oxid elegyének, míg mások az aranyoxid, a stanno- és a stanni-oxid vegyületének vélik. Újabban különösen *Zsigmondy* vizsgálatai kiderítették, hogy az A. kolloid-arany és kolloid-ónsav elegye. Már régi időtől fogva az üveg és a porcellán festésére használják; különösen az ú. n. rubinüveget készítik vele. Az arany felismerésére is lehet e vegyület képződését felhasználni.

Aranybogarak (állat), Chrysomelidae, levélbogarak, a bogarak (Coleoptera) rendjének egyik családja. Többnyire kicsi, élénk színű, fémfényben ragyogó, zömök termetű bogarak. Fejük többé-kevésbbé mélyen süpped az előtorba, néha egészen el van rejtve alatta, csápjaik 11 izüek, lábaik 5 izüek, csakhogy az egyik tag csökevényes. A szintén élénk színű, szemölcsös lárváik a növények lágy részeivel táplálkoznak. Körülbelül 10,500 fajban az egész földön el vannak terjedve. Hazánkban mintegy 508 faj ismeretes. Egyeseknek lárvái, minthogy bizonyos növényekre vannak utalva, ha nagyon elszaporodnak, kártékonyak is lehetnek. Ilyenek pl. a *Koloródó-bogár* (Doryphora decemlineata Say.), mely a burgonyatermést teszi tönkre; a *honvédbogár* (Entomoscelis adonidis Fab.), a repcetermelésre rendkívül veszedelmes; a *Lema melanopa* L. és *L. cyanella* L. lárvái hazánkban nem egyszer az árpa, rozs és tavaszi búzában, továbbá a *Haltica nemorum* L., lárvái a konyhakerti, takarmány- és répa-veteményekben okoztak károkat; a firkáló-bogár *(Eumolpus vitis, Adoxus obscurus* L.) a szőllőben, a földi bolhák pedig a repcében, a káposztában, a takarmány- és cukorrépában okoznak nagy károkat. A külföldi szebb színüeket ékszerül is használják.

Aranyborítás vagy *szegélyszalag*. Aranyszálú fonalból mintásan (l. *Ábrás szövet)* szőtt szalag, amely borításra, díszítésre vagy szegélymerevítésre használatos.

Aranyborju. Az a borju, melyet Áron főpap Mózes távollétében a türelmetlenkedő zsidó nép követelésére készített és amely körül a zsidók a pogány istentisztelet módjára táncoltak. A zsidók történetében az A.-nak még egyszer jut szerep. Jerobeám, hogy Izraelországot Judától teljesen függetlenné tegye, a jeruzsálemi templom pótlására két szentélyt állított fel, ahol A.-t imádtak. A próféták nagy küzdelmet fejtettek ki e kultusz ellen, de ez csak akkor szünik meg, mikor Izrael országa is letünik a történelem szinteréről (722). Az A. talán az egyiptomi Serapis utánzata. A mai nyelvhasználatban A. a. m. Mammon.

Aranybrokát, l. *Aranyszövet*.

Aranybromidok. Az arany a brómmal háromféle bromidot alkot: a mono-, di- s tribromidot ($AuBr$, $AuBr_2$ v. Au_2Br_4, és $AuBr_3$). Közöttük a legrégebben ismeretes és egyúttal a legfontosabb az *aranytribromid*, mely az arany és a bróm közvetlen egyesülése útján képződik. Gyógyszerül használják (epilepszia ellen).

Aranybronz (kagyló-arany, festő-arany). A valódi kagyló-aranyat cukorral, mézzel v. gummival elegyített hulladék-aranyfüst jól összedörzsölt keverékéből készítik. Újabban használják az aranyklorid-oldatból finom csapadék alakjában kiválasztott aranyat is. A hamis A.-ot rézötvényekből gyártják.

Aranybulla, tágabb értelemben az az arany pecsét, mellyel a magyar királyok III. Béla óta jelentékenyebb okirataikat megerősíteni szokták; szűkebb értelemben pedig az az aranypecsétes szabadságlevél, mellyel II. András magyar király Szt. István király alkotmányát 1222-ben helyreállította s azt újabb intézkedésekkel bővítette. Azok a viszályok, melyek egyrészt a királyi család tagjai, másrészt ezek és a főnemesség között elharapóztak, II. András alatt tetőpontjukat érték el. A király gondatlanul osztogatta a királyi és a várjószágokat s így ő maga jövedelmének nagy részétől megfosztatván, kénytelen volt mind újabb és újabb jövedelmi forrásokat nyitni, melyek a nemzetet súlyosan terhelték és jogait sértették. A meggazdagodott és nagy fegyveres erővel rendelkező urak pedig kényök-kedvök szerint nyomták és zsarolták nemcsak saját jobbágyaikat és a városok lakosait, hanem a szabad birtokosokat is. II. András fia, IV. Béla ifjabb király, az elnyomott gyengébb nemesség élére állván, a főnemesek nem akadályozhatták meg, hogy II. András ez állapotok javítására 1222. országgyűlést ne hirdessen. Ez az országgyűlés állapította meg azt a szabadságlevelet, mely 1848-ig a magyar alkotmány alapja volt.

Szorosan alkotmány-alkotó jelentősége az A.-nak nincs, mert lényegesen azokat a jogelveket és jogtételeket iktatta törvénybe, melyek az ősi alkotmányból eredve, folytonosan éltek, hatályosak voltak a nemzet életében, s melyeket már Szt. István királyunk megkisérlett irott szabályokkal körülírni. Az Una eademque nobilitas eszméjét, a nemesek köz- és magánjogi egyenlőségének elvét, a szent korona tagjainak személyi és vagyoni sérthetetlenségét jogszerüleg az A. előtt sem tagadták Magyarországon. Ámde a hűbéri eszmék behatolása, a kormányzati fejetlenség a XIII. sz. elején, az uralkodó gyengesége nagy mértékben veszélyeztették azt, éppen úgy, mint a király törvényes, alkotmányos közhatalmát. Királyi

és köznemességi érdek tehát egyaránt sürgősen kivánta az ősi szabadságok és fejedelmi hatalom világos törvényekbe irását, ünnepélyes deklarálását, nyomatékos tiltakozását a nemzet többségének az oligarchikus törekvések, a nemzeti közhatalom megbontása ellen. Ezt tette az A. és éppen ebben rejlik jelentősége; ezért mondják róla, hogy az az alkotmányos királyság és köznemesség diadala volt a hatalmas, féktelenkedő, szuverénitásra törekvő urakkal szemben. Történelmünk tanúság reá, mily féltékenyen őrizte a nemzet A.-jában újból biztositott szabadságait. Egyébiránt eléggé jellemzi az annak jelentőségéről folyton táplált közvéleményt, hogy azt a nemzet megnyugtatására több királyunk újból megerősítette, noha annak kötelező ereje anélkül is teljes maradott volna, s hogy III. András óta a legtöbb királyi hitlevél arról kifejezetten megemlékezik és a koronázási esküben a király, illetőleg trónörökös, annak hatályban maradt részeit külön is megtartani és megtartatni igéri.

II. András király aranybullája.

Az A. szövege, a kevésbbé fontos cikkek kihagyásával, a következő:

«A Szentháromság és oszolhatlan egység nevében. Endre, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát- és Horvátország, Ráma, Szerbia, Galicia örökös királya. Mivel mind országunk nemeseinek, mind másoknak is Szt. István királytól alapított szabadsága némely királyok hatalma következtében, kik néha haragjukban boszút állottak, néha gonosz emberek hamis tanácsaira is hallgattak, vagy saját hasznukat keresték, igen sok részben rövidséget szenvedett: nemeseink fenségünk és elődeink füleit gyakor ízben verdesték kérelmeikkel és folyamodásaikkal országunk javítása iránt. Kik tehát tartozásunkhoz képest az ő kérelmöknek mindenben eleget tenni akarván, megadjuk mind nékik, mind országunk egyéb embereinek a szent királytól megadott szabadságot; és országunk állapotának javítására tartozó egyéb dolgokat is üdvösen rendelünk eképen: Rendeljük, hogy évenkint a szent király ünnepét, hacsak némi súlyos foglalkozás vagy betegség nem akadályoz, Székesfehérvárott tartozunk megülni. És ha mi jelen nem lehetünk, a nádor kétségkívül ott leszen helyettünk s képünkben meg fogja hallgatni az ügyeket. Az összes nemesek pedig, aki csak akar, szabadon oda gyülekezzenek. (I. p.) — Akarjuk azt is, hogy sem mi, sem utódaink bármi időben le ne tartóztassák s el ne nyomják a nemeseket valamely hatalmasnak kedveért, hanemha előbb megidézték és törvény rende szerint elmarasztalták. (II. p.) — Továbbá semmi adót, semmi szabad dénárokat nem szedetünk a nemesek örökségén; sem házaikban, sem falvaikban meg nem szállunk, hanemha meghivatunk. Az egyházak népeitől sem veszünk semminemű szerpénzt vagyis collectát. (III. p.) — Ha valamely nemes meghalálozik fiú nélkül, lányát illesse birtokának negyedrésze; a többiről tetszése szerint rendelkezzék és ha a halál közbejötte miatt nem rendelkezhetik, a hozzá közelebb álló rokonra

IV. Béla király aranybullája.

szálljon; és ha teljességgel semmi nemzetsége nincsen, szálljon a királyra. (IV. p.) — Ha a király sereget akar vinni az országon kívül, a nemesek ne tartozzanak vele menni, hanemha az ő pénzén. Ellenben, ha sereg jönne az országra, mindnyájan tartozzanak menni. (VII. p.) — A nádor országunk minden embere fölött különbség nélkül biráskodjék; de a nemesek főben- és birtokbanjáró ügyeit a király tudta nélkül el ne végezhesse. (VIII. p.) — Ha külföldi tisztességes emberek jönnek az országba, az ország tanácsa nélkül méltóságokra ne emeltessenek. (XI. p.) — Fekvő birtok az országon kivülieknek ne adományoztassék. (XXVI. p.) — Egész vármegyéket vagy bármely méltóságokat örök birtokul nem adunk. (XVI. p.) — Négy jobbágyon, t. i. a nádoron, a bánon s a király és királyné udvarbiróin kívül,

két méltóságot senki se viselhessen. (XXX. p.) — Hogy ezen engedményünk és rendeletünk mind magunk, mind utódaink idejében örökké érvényes legyen, hét oklevélpárba irattuk és arany pecsétünkkel megerősítettük, ugy, hogy egy pár küldessék a pápa úrnak, második a János vitézeknél, harmadik a templomosoknál, negyedik a királynál, ötödik az esztergomi káptalanban, hatodik a kalocsaiban, hetedik a nádornál őriztessék, ugy hogy ezt az irást mindenkor szeme előtt tartván, se ő ne tévedjen le a felebb mondottak valamelyik pontjáról, sem a királyt vagy a nemeseket vagy másokat ne engedjen letévedni. Hogyha pedig mi, vagy valamelyik utódunk bármikor ezen rendeletünk ellen véteni akarnánk, álljon szabadságukban ezen levél erejénél fogva, minden hűtlenségi vétek nélkül, mind a püspököknek, mind más uraknak s az ország nemeseinek, összesen és egyenként, jelenleg és a jövőben nekünk és utódainknak ellenállani és ellenmondani örökre. (XXXI. p.) — Kelt Kletusnak, az egyház prépostjának keze által a megtestesült igének ezer kétszáz huszonkettedik esztendejében.» (Szalay L. ford. szerint.)

Az A.-t aláírták és megerősítették I. Lajos 1351. (bár az ősiséggel nagyban módosította), Mária 1384., Zsigmond 1397., I. Mátyás 1464. s a koronázási esküben valamennyi. Az ellenállási záradékot (XXXI. p.) az 1687-iki országgy. törölte el. Több hiteles másolatban maradt fenn; és pedig 1318-ból az esztergomi primási levéltárban. 1351-ből négy példányban (a cs. és kir. titkos levéltárban, a magyar orsz. levéltárban s a Görgey- és a Teleki-családnál); 1384-ből 6 példányban (1—1 a cs. és kir. titkos és a magyar orsz. levéltárakban) stb. A magyar A. az angol magna chartától teljesen függetlenül, bár csak 7 évvel később, hasonló körülmények közt keletkezett, de Európa legrégibb két alkotmányos országának ez alaptörvényei közt feltünően sok a hasonlatosság. Az A. hitességét Grossinger (Jus publicum Hungariae) már 1786. kétségbevonta, de Kovachich és Fejér megcáfolták. 1869. Mircse János a velencei Marcus-Könyvtár Zanetti-osztályának 503. kodexe alapján azt vitatta, hogy az A. nem 1222., hanem 1233. kelt. Knauz a Magy. Tud. Akadémiában 1869 jún. 21. megcáfolta. (V. ö. *Knauz*, A., Történelmi Tár. X., 1861. és Akad. Ért. 1869. *Wenzel*, Az A. Akad. Ert. 1873. *Mircse* és *Nagy* Iván polémiája a velencei A. ügyében a Pesti Naplóban, 1869. 34 és 55. sz. *Podhraczky* (1869) és *Torma* K. cikkei 1885. a Századokban, *Szántó* S., Az A. s a magna charta, Erdélyi Múzeum, 1881; *Ferdinandy* Géza, Az A., Budapest 1899; *Lovas* Imre, Az A. mint freskó, Századok, 1898; *Karácsonyi* J., Az A. keletkezése és első sorsa (Akad. Ért. 1899); *Hantos* Elemér, The Magna Charta of the English and of the Hungarian Constitution (London 1905). A magyar történetírás még számos más A.-t ismer. Ezek közül diplomatikai tekintetben legjobban földerítette *Salamon* Ferenc a pestit, melyet IV. Béla király 1244 adott Pest városa számára. (V. ö. *Salamon*, Budapest története. III. 34—84. lap.)

Mint *pecsét*, nagyon kevés A. maradt az utókorra. Az ilyen módon kiállított oklevelek minden időben ki voltak téve annak a veszélynek, hogy kapzsi emberek letépik róluk az arany pecsétet. Igy tett Vencel cseh király is, midőn 1304. fiáért, az ifjú Vencel v. magyarosan László királyért sereggel hazánkba jött s Esztergomban a templom és levéltár kincseit megrabolta. A magyar nemzeti múzeumban három aranybulla van; az egyik II. András király 1224-iki oklevelén függ s a könyvtárban letett Kállay-levéltárban őrzik (rajzát lásd a 3. oldalon); a másik kettő a régiségtár tulajdona, a kisebbik III. Béláé, a nagyobbik IV. Béláé (rajzát lásd ugyanott).

Aranycianidok. Az arany a cianid-gyökkel kétféle aranycianidot alkot. *Aranymonocianid*, aurocianid vagy aranycianür, AuCN, keletkezik aurohidroxidból hidrogéncianid hatására; előállítják káliumaurocianidból úgy, hogy azt sósavval enyhén melegítik, majd a folyadékot bepárologtatják és a maradékot vízzel kimossák. Sárga, kristályos por, nedves levegőn és a világosságon megzöldül. Vízben, alkoholban, éterben és higított savakban oldhatatlan. Enyhe hevítéskor dicián-gázra és szinaranyra bomlik. Káliumcianid-oldatban komplex halogénsóvá, ***káliumcianoauritté*** v. káliumaurocianiddá (auro-kálium cyanatum), $KAu(CN)_2$, oldódik. Szintelen, édesessós, fémes-ízű kristályok. Vízben oldódik; savak elbontják. Az aurocianidot skrofulózisnál és tuberkulózisnál, de eredménytelenül, gyógyszerül használták. *Aranytricianid*, auricianid, aranycianid v. ciánarany, $Au(CN)_3$. Előállítható a káliumauricianid (l. alább) savval való elbontása útján, 3 mol. vízzel kristályosodva, nagy, szintelen lemezek. Vízben, alkoholban és éterben bőségesen oldható. 50°-on megolvad, erősebb hevítéskor elbomlik. Káliumcianiddal alkotott komplex sója a ***káliumcianoaurát*** v. káliumauricianid, $2KAu(CN)_4$, $3H_2O$; állandó, szintelen lemezekben kristályosodó só. Előállítható auricianidból káliumcianid-oldattal. Kristályvizét csak 200°-on hevítve veszti el, magasabb hőmérséken elbomlik. Vízben bőségesen, alkoholban kevéssé oldódik. Mint igen erélyes baktérium-méreget a tüdőtuberkulózisnál ajánlották; manapság galvános aranyozásra használják. Az A.-at a szinarany előállításánál értékesitik.

Aranycompó (állat), a közönséges compónak v. cigányhalnak (*Tinca vulgaris* Cuv.) aranyos zománcú színváltozata, melyet *Cuvier* mint külön fajt *T. aurata*, *Agassiz* pedig *T. chrysitis* néven írt le. E színváltozat folyóvizekben él, a közönséges zöldesfekete színű ellenben álló, mocsaras vizekben. Parktavak részére különösen Csehországban és Felső-Sziléziában tenyésztik.

Aranycsalán (növ.), l. *Boglárrózsa*.

Aranycseppek, l. *Aranytinktura*.

Aranycsinálás, l. *Alchemia*.

Aranycsipke, kézi csipkevetéssel v. zsinórvetőgépen aranyszálú fonalból készült csipke, borítás v. sujtás, amely férfi és női ruhák díszítésére használatos. Az A.-kkel való díszítés valószínűen mór eredetű. Spanyolországban főleg a XVII. és XVIII. sz.-ban használták; újabb időben ismét divatba jött.

Aranydiklorid, l. *Aranykloridok*.

Aranydrót, l. *Drót*.

Arany edények, l. *Edény*.

Aranyegyháza, Szabadszálláshoz tartozó népes puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, (1900) 531 lak.

Aranyelefántcsontművészet (chryselephantin technika; chrysos: arany és elephas: elefántcsont), a szobrászati technikának egy fajtája, mely Görögországban már korán használatos volt, teljes kifejlését azonban csak Phidias idejében érte el. A szobrokon e két anyag úgy oszlott meg, hogy elefántcsontból készült a ruhátlan test, aranyból pedig: a haj, a szakáll, a ruha és a jelvények. Az aranyelefántcsontszobrok készítésénél a következőképen jártak el: a szobor fa v. agyagvázára, melyet vasrudak tartottak össze, ráragasztották halenyv segítségével a faragott elefántcsontlapokat és a vékony aranylemezeket. Ezután következett a csiszolás és a festés, mely csak egyes részekre, pl. ajkak, terjedt ki. A szemgolyókat rendesen drágakőből rakták be. Az elefántcsontszobrok tartósságát különbözőképen biztosították: v. úgy, hogy a szobor magját csatornajáratokkal látták el, melyekben olaj keringett v. pedig medencébe gyüjtött víz párolgásával. Ezenkívül néhol külön hatóság is ügyelt a szobrok jókarbantartására. Az elefántcsontszobrászat legkiválóbb képviselői Phidias olympiai Zeusa, Athena Parthenosa és Polykletos argosi Heráját voltak. A hellenisztikus időkben uralkodók portraitszobrai is evvel a technikával készültek. V. ö.: *Quatremère de Quincy*, Le Jupiter Olympien (Páris 1814); *Blümner*, Technologie und Terminologie der Künste (Leipzig 1879); *Daremberg-Saglio*, Dictionnaire des antiquités (Paris 1892).

Aranyelixir, l. *Aranytinktura.*

Aranyember, mindenben szerencsés ember, Jókai Mór 1873. megjelent Az A. című regényének és az ebből készült szinműnek Timár nevű hőse.

Aranyér (haemorrhois) a végbél gyüjtőereinek kitágulása. Az érfal rugalmasságának csökkenése miatt egyes érdarabok babnyi, sőt diónyi csomókká tágulnak ki. Ezek az *aranyeres csomók* v. a végbél záróizmán kívül (külső a. cs.), v. felül képződnek (belső csomók). Az értágulás okát a vér visszafolyásának gátoltságában kell keresnünk. Leginkább *makacs székszorulás* (melynek folytán a végbélben pangó, beszáradt bélsár a gyüjtőeres keringést nehezíti), *ülő életmód*, a kapuér (vena portae) keringésének lassítása (májbajok), erős hashajtókkal való visszaélés, gyuladásos folyamatok a végbél körül, túlhajtott lovaglás okolható keletkezéséért. Ez okok miatt gyakoribb férfiakon, mint nőkön, gyakoribb meglett korban, mint a fiatalkorban. Az A.-es csomók a záróizom környékén állandó hurutot okoznak, melynek váladéka viszketést, gyakori székingert vált ki. Székelés közben a belső csomók kifordulhatnak, a záróizom összehúzódása folytán ki is szorulnak, ami heves fájdalmakhoz vezet. Ettől való félelmében a beteg székét visszatartja. Ez a székrekedés nemcsak újabb ok az A.-es baj fokozására, de a nyomán fejlődő vértorlódás az agyvelő felé főfájásra, kedvetlenségre, étvágytalanságra vezet. A medencebeli vérpangás derékfájdalmakat, a hastan feszülés érzéset, emésztési zavarokat okoz. Fokozódásával a csomók megrepedhetnek, A.-es vérzés indul meg, ami ideig-óráig könnyebbülést okoz a betegnek. A vérzést követő jó érzést a régi orvosok úgy magyarázták, hogy a vérrel méreganyagok, más betegségek kóros termékei válnak ki a szervezetből. Ezért nevezték «arany» érnek a végbél gyüjtőereinek tágulását. Az A. *kezelése* első sorbán a gyüjtőeres pangás megszüntetésében áll. Az emésztés szabályozása, az ülőéletmód megszakitása gyaloglással, testmozgással, könnyű szék előmozdítása megfelelő étkezéssel, hasmasszázszsal, erős hashajtók kerülése a már kifejlődött csomókat meg nem gyógyítja ugyan, de növésüket megakasztja. A kifejlődött csomók eltávolítása (akár kimetszéssel, v. kiégetéssel) ajánlatos, ha gyakori vérzés a szervezet gyengitésével fenyeget v. gyuladás (phlebitis) szövődik az A.-hez. A csomók okozta fájdalmak szüntetésére hüvös ülőfürdők ajánlatosak, melyek a derékfájásokat is enyhítik. A kiforduló belső csomók visszatartására ajánlott gummidugók a bajt nem gyógyítják, de a kifordulással járó kellemetlenségeket enyhítik.

Aranyércek, l. *Arany.*

Arany érdemkereszt. 1. Katonai és polgári érdemek jutalmazására szolgáló érdemkereszt, melyet I. Ferenc József 1849. alapított. Jelvénye vörös zománcozott aranykereszt, az Alcantara-kereszt mintájára, középpajzsa kerek, előlapján F. J. betük, körülötte Viribus unitis felirat és két egymásba kulcsolódó kéz, hátlapján 1849. Kétféle alakja van, ú. m. koronás, amelyen a rendjelvény az arany császári koronán függ és az egyszerü, amelynél a korona hiányzik, helyét gyűrű foglalja el, mellyel a szalaghoz van erősítve. Szalagja vörös. A keresztet férfiak és nők is nyerhetik. — 2. *A.* katonai lelkészek számára. Osztrák kitüntetés, melyet 1801 nov. 23. II. Ferenc császár katonai lelkészek számára, főleg a csatatéren a lelkészi hivatás kifejtése körül szerzett érdemek jutalmazására alapított. Két osztálya van, ú. m. arany és ezüst. Jelvényük a lóherealakban végződő passzió-kereszt, rajta az arany keresztnél aranyszegélyű fehér, az ezüst keresztnél ezüstszegélyű kék kerek medaillonban Piis meritis felirat aranyban, illetve ezüstben. Szalagja fehér, három vörös csikkal, a jelvényt a bal mellen viselik.

Aranyérték, l. *Valuta.*

Aranyeső (növ.), l. *Laburnum.*

Aranyéter. Az aranykloridnak hígabb éteres oldata, amelyet fémek tüzes aranyozására használnak.

Aranyév, az ötvenedik év, melyet valaki vm. állapotban v. pályán betölt.

Aranyfa, *magyar sárgafa*, l. *Szömörcefélék.*

Aranyfácán, l. *Fácánfélék.*

Aranyfény v. *aranylüszter*, arany csillámú rubinvörös szín, melyet először a XV. sz. végén a gubbioi Maestro Giorgio alkalmazott majolikáin s melynek előállítása sok ideig titokban maradt. Kivált angol kőedényen és porcellánon fordul elő. Az A. annál erősebb s annál inkább uralkodik a vörös szín fölött, minél vastagabb a festék rétege.

Aranyfestés alatt az arany-rézötvények felszinének a szinarany szinére való festését értik.

[illegible] a bijoux, gold colour [illegible] salétromból áll, [illegible] megfőznek [illegible] Ha ebben a [illegible] aranytartalmú tárgyakat [illegible] teljesen [illegible] tárgyakat meleg vízben [illegible] *Fénk.* [illegible]

Aranyfiligránüveg, olyan filigránüveg, melybe [illegible] üvegszálak vannak beolvasztva. L. *[illegible]*

Aranyfirnisz, aranylakk, l. *Festéklakk* és *[illegible]*.

Aranyflorénus *[illegible]*, Goldgulden, Gold [illegible] Firenze (Florenc) aranypénzének, a florenusnak, mintájára a német Hanza-városok a XIII. és XIV. sz.-ban szintén kezdtek verni aranyból [illegible] és gülden [illegible] nevű aranypénzeket [illegible] és finomsága, evvel együtt [illegible] értéke is az idők folyamában nagyon [illegible] változott. Róbert Károly királyunk alatt 1335-ben nálunk is vertek A.-t. A pénzegységnek ez az elnevezése (florin, gulden) [illegible] maradt fenn D.-Németországban, Ausztriában és nálunk is, ámbár ezek az államok [illegible] nem aranyból, hanem ezüstből verték folyópénzüket. Ausztria-Magyarország a XIX. sz. hetvenes éveiben újra kezdett veretni aranyforintokat, meg pedig 8 és 4 frtos darabokban, arra való tekintettel, hogy mind a két állam bocsátott [illegible] kamatozó járadékkötvényeket és a [illegible] aranyforintokban állapította meg. E [illegible] 4 frtos aranypénz verése akkép történt, hogy [illegible] 100 g [illegible] 155 darab 8 frtos, illetve 310 darab 4 frtos, mindkét esetben tehát 1240 névleges aranyforint került ki. Ekkép a 8 frtos arany teljesen egyenlő belső értékű a francia 20 frankos arannyal, a 4 frtos arany pedig a francia 10 frankossal. A 8 és 4 frtos aranyok kiverése 1892. megszünt ugyan, de a meglevő darabok tovább is forgalomban maradtak, még pedig oly értékviszonyban, hogy 42 aranyforint egyenlő 100 aranykoronával.

Aranyfonál, szövetekben és himzésekben alkalmazott dísz. Legelébb bizanci és keleti szövetekben fordul elő s valószinüleg Kelet-Ázsiában kell keresnünk eredetét. A rómaiak «ex auro texteum»-nak nevezett szövete arannyal himzett, vagy átdolgozott kelme volt, keletkezésének ideje ismeretlen. A középkorban az egyházi ruhák szöveteiben és brokátokban az aranyfonál már igen gyakori. Készítésmódja különböző, a vékonyra nyujtott arany lemez állat belére, különösen gazella-bélre borittatik, ezeket aztán keskeny szalagokra metszvén, lenfonalakra körül[illegible] néha állatbél helyett papyrust használnak, néha maga az arannyal boritott állatbél v. papyrusszalagok lesznek a szövetre vékony csikokban ráapplikálva. Ny.-on aranyfonal a XIII. sz. vége előtt nem készült, az addig itt használt A. mind keletről, még pedig Cypruson keresztül hozatott be hozzánk s innét nevezték cyprusi fonálnak. A XIV. század elejétől, sőt már a XIII. században az olaszok, kiknek a brokátszövésnél nagy volt az A.-szükségletük, különösen Firenzében és Bolognában késziteni kezdték s az arannyal sárga selymet, gyapotot v. ritkábban drótot vontak be. Sőt a renaissance fénykorában a pompás genovai szövetek és ritkábban a velenceiek tiszta aranydrottal készültek, amelyet A.-lal kombinálták s legtöbbnyire az ismert gránátalmamustránál használtak, midőn is sürü csomókban magasan kiemelkedik a himzés sikjából. Az akkori A.-ak szépsége, enyhe fénye és puhasága az arany szál készitési módjától függ s ezért próbálgatják manapság a régi készitési módot rekonstruálni és ebben az olasz technikához csatlakoznak. Kinában és Japánban aranyozott papirral dolgoznak.

Aranyfonálfű (növ.), l. *Aranka.*

Aranyfoncsor, l. *Arany* és *Foncsor.*

Aranyforint, l. *Aranyflorénus.*

Aranyforrasztás, l. *Forrasztás.*

Aranyföveny, l. *Arany.*

Aranyfű (növ.), a *Chelidonium maius* és *Ranunculus ficaria* magyar neve.

Aranyfürdő, l. *Aranyozás.*

Aranyfürt (növ., *Lynosyris* Cass.), l. *Aranyhaj.*

Aranyfüst, l. *Fémfüst.*

Aranygaluska, tésztás étel, mely következő módon készül: a fánktésztát formájával kibökdösik, egyenként olvasztott vajba mártogatva behintett formába rakják, kelesztik és esetleg cukorral kevert tört dióval meghintve, aranysárgára megsütik.

Aranyglét, l. *Ólom oxidjai.*

Aranygyapjas rend (el tusan, el toison de Oro, ordre de la toison d'or). Ausztriának és Spanyolországnak legmagasabb rendjele, melynek eredete közös. Alapitotta Jó Fülöp burgundi herceg 1429 jan. 10-én Brüggeben harmadik neje, Izabella portugál hercegnővel történt egybekelése alkalmából, a Megváltó, Mária és Szt. András tiszteletére, a keresztény hit és az anyaszentegyház védelmére, az erény és jó erkölcsök növelésére. Régebbi irók azon állítása, hogy Fülöp a rendjelt egy régebbi szerelmesének emlékére alapitotta volna és a rend jelvénye, az arany gyapju, a hölgy aranyszőke hajzatát jelképezné, a mondák sorába tartozik. A rend tagjainak számát Fülöp herceg 24-ben állapitotta meg. Az alapszabályokat IV. Eugen pápa 1433. és X. Leó pápa 1517. megerősitették. A felvételnél eleitől fogva fő kellékek voltak: előkelő nemesi származás és kiváló szolgálatok. Az első két században a rendet, melynek kezdettől fogva is csak egy osztálya volt, fejedelmi személyeknek és a legmagasabb nemesség tagjainak adományozták. A nagymesterek a burgundi hercegek voltak és a rendnek 1430 november 27-iki első szabályzata kimondotta, hogy ha a burgundi hercegi ház fiágban kihal, a nőörökösre száll át a nagymesterség. Merész Károlynak 1477 január 2-án bekövetkezett halálával beállt ez az eset, leánya Mária 1477 aug. 19-én Miksa osztrák főherceghez (I. Miksa császárhoz) ment nőül és a házasság által a nagymesteri méltóság is a Habsburg-házra szállott. Midőn V. Károly császár lemondott a trónról, a Habsburg-ház spanyol-németalföldi ága maradt a nagymesteri méltóság birtokában. Az 1725-iki bécsi békében a nagymesteri állás tekintetében az a megegyezés történt,

hogy úgy a császár, mint a spanyol király országaikra nézve átveszik a rend adományozásának jogát. Mária Terézia 1741. férjére, Ferenc császárra ruházta a nagymesteri méltóságot. II. Fülöp király XIII. Gergely pápától engedélyt nyert arra, hogy a rend tagjait, a káptalani választás mellőzésével, maga nevezhesse ki, s ez a jog fennmaradt a rend alapszabályainak későbbi változtatásainál is. A rendtagok számát 1430-ban 31-ben, 1516-ban 51-ben állapították meg, később és jelenleg is a rend tagjainak száma korlátozva nincsen. Úgy Ausztriában, mint Spanyolországban a rend tagjai közé csakis fejedelmi személyek és a legmagasabb főnemesség tagjai vehetők fel, amíg azonban Ausztriában kizárólag csak róm. kat. vallásuak vehetők fel, Spanyolországban a rendet protestánsok is elnyerhetik. A rend jelvénye Ausztriában arany kosbőr, mely lángokat szóró, arany szegélyű, fehér pettyes tűzkövön függ. A tűzkő felett aranyszegélyű, kék színű, csokoralakú fogóval ellátott acél, rajta a sárkányölő Jason domborművű képe, a fogón a rend jelmondata: «Pretium non vile laborum». Az egész jelvény arany karikán függ. E jelvényt ünnepélyes alkalmakkor tüzet szóró tűzkövekből és acélokból alkotott láncon, rendszerint pedig vörös szalagon viselik. A rend szabályai szerint a rend tagjaira nézve a jelvény állandó viselése kötelező. A rend öltözéke Ausztriában vörös bársonyöltöny, fehérrel bélelve, vörös föveg, cipők és harisnyák, ezenkívül fehérrel bélelt bíborszínű köpeny, szegélyzetén a tűzkő és acél motivumaival és a «Je l'ay empris» jelmondattal. Ezt az öltözéket azonban már évek óta nem használják. A spanyolországi rend jelvénye a főalakban, az arany gyapjuban megegyezik az osztrák jelvénnyel, de részleteiben eltér tőle. Mindkét rendjelvényt nyakban viselik. V. ö. *Chifletius*, Breviarium ordinis Velleris aurei (Antverpen 1651); *Pinedo y Salazar*, Historia de la insigne orden de Toyson de oro (Madrid 1787); *Reifenberg*, Histoire de l'ordre de la Toison d'or (Brüsszel 1830); *Zoller*, Der Orden vom Goldenen Vliess (Altenburg 1879); Armorieliguestre de la Toison d'or (Páris 1890); *Keroyn de Lellenhove*, Le Toison d'or (Brüsszel 1907). Rajzát l. a *Rendjelek* táblán.

Aranygyapju, l. *Athamas*.

Arany gyártása, l. *Arany*.

Aranygyökér (növ.), l. *Lilium*. Némelyek az *Ornithogalum*-ot is így nevezik.

Aranygyöngy, l. *Gyöngy*.

Aranyhaj, *aranyfürt* (növ.), az *Aster linosyris* magyar neve.

Aranyhal (állat), a pontyfélek (*Cyprinidae*) családjába tartozó halfaj; tudományos neve: *Carassius auratus* L. vagy pedig helyesebben, minthogy az újabb rendszerezők a közönséges kárász (*Carassius vulgaris* Nils.) színváltozatának tartják, *Carassius vulgaris* var. *auratus* L. Alapszíne rendesen cinóbervörös aranyos zománccal; a vörös alapszín nélküliek az ezüsthalak; vannak arany meg ezüst árnyalattal, esetleg feketével tarkázottak is. Az A.-at Kínában, ahol *king-jó*-nak nevezik, és Japánban régóta tenyésztik. Innen először Portugáliába vitték be, még pedig egyesek szerint 1611., mások szerint 1691., illetve csak 1728-ban. Annyi bizonyos, hogy Pompadour asszony idejében már Franciaországban is ismerték, mert több adatunk van, hogy mint valami rendkívülit, A.-acskákat ajándékoztak neki. Angliába *Worth* Fülöp vitte be 1728-ban, illetve mások szerint 1691-ben. Amerikába Európából került át az A. Ma mint szobai és kerti aquáriumokban tenyésztett díszhal az egész művelt világon el van terjedve. Sok, részben nagyon különös torzalakja van, melyek Japánból 1872. kerültek *Carbonnier* híres francia díszhaltenyésztő útján Európába. Ilyen a *teleszkóphal*, melynek rendkívül nagy, kiduzzadt szemei sajátságos, különös külsőt mutatnak, továbbá az *uszályos A.*, melynek minden úszószárnya, különösen kormányúszója feltűnően nagy. E két alaknak kereszteződéséből származott az *uszályos teleszkóphal*, melyet aquáriumkedvelők nagyon sokra becsülnek. Érdekes torza az is, melynek szemei a fejtetőre húzódtak és szembogaruk egyenesen felfelé tekint.

Az ikrából kikelő porontyok az első évben fekete színüek s csak egyenként fejlődnek a testükön ezüstszínű pikkelyek, melyek végre belepve az állat testét, azt ezüstszínüvé változtatják. Később az ezüst szín is módosul, lassankint vörös színt vesznek fel az állatok, s mennél öregebbek, annál szebbekké válnak. Kivételesen olyan A.-ak is találhatók, melyek már porontykorukban vörös színüek s később ezüst színt vesznek fel, sőt olyanok is, melyek már kezdettől fogva vörösek.

Üvegmedencékben tartva, az állat felnövekedése a medence nagyságától függ; tág medencében, ha nem rakunk abba sok halat, megnőnek 15 cm. nagyságra is, míg szűk helyen csak 6—8 cm. hosszuak maradnak. Ha medencékben tartjuk, akkor minden 3-ad nap vizüket meg kell újítani, de a megújításnál a régi vizet soha sem szabad egészen leereszteni. Medencéjükbe kavicsokat kell rakni, s ha lehet, valami vizi növényt is belé helyezni. Közönségesen legyekkel, zsemlyemorzsával, továbbá kiszárított s porrá tört hússal szokás az A.-akat etetni. V. ö. Christian *Wagner*, Wasserkultur (Bremerhaven 1880); *Mulertt*, Der Goldfisch u. seine systematische gewinnbringende Zucht (Stettin 1892); *Schulte vom Brühl*, Der Goldfisch u. seine Pflege (Wiesbaden 1898); *Bade*, Der Schleierschwanz und der Teleskopschleierschwanz (Magdeburg 1900); *Bade*, Das Süsswasser-Aquarium (Berlin 1909).

Aranyhegy, alacsony tető (212 m.) a Fertőmelléki hegységben, Sopron vmegyében, Ruszt közelében, a legkitünőbb ruszti bor termőhelye.

Aranyhímzés. Ázsiában legrégibb időktől fogva gyakorlatban van és Rómában a császárok alatt s később Bizancban keresett cikk; egyházi és világi ruhák díszítésére használják. Részint onnét, részint a Spanyolországot és Szicíliát fogva tartó araboktól tanulták el az olaszok s később tőlük az Alpokon túl lakó népek. A renaissance idejében és azután Franciaországban igen gyakori. A régi A. az aranyszál enyhe fényénél fogva szebb, mint az újabban készült. Munkailag az A. vagy lapos, hogyha az alappal egy síkban van, vagy magas, ha erősen kiemelkedik. Ilyenkor alá van töltve. Különbség az is, hogy az aranyszál az alapszövetre csak rá van-e varrva vagy át van öltve; az utóbbi

[illegible] az aranyszál vastagsága, [illegible] alaknál részint az átöltés nehezebb, [illegible] a szövet rongálódik a vastag szál által [illegible].

Aranyhomok, l. *Arany.*

Arany horda (*Sir-Orda*, tulajdonképen a. m. arany tábor v. székhely). A nagy mongol népcsaládnak egyik nyugati ága a *kipcsak* (v. kapcsak) nevet viselte és ez elnevezéssel illették a [illegible] Oroszország déli részeit is, nevezetesen a Fekete-tenger és a Kaspi-tó között elterülő síkságokat. Nagyobb terjedelmű volt a mongolok által a XIII. sz.-ban alapított *kipcsaki khánság* v. az *A. birodalma.* Déli Oroszországot 1224 óta az A. khánjai intézték egészen a [illegible] végéig. A kipcsaki khánság fővárosa *Sarai* (Serai) volt, melyet Batu khán alapított 1242. A várost utóbb Timur mongol khán romma változtatta és csak 1836. akadtak kutatók ismét annak nyomára (a mai Zaryzin és Zarev városok táján). Az A. utolsó khánját, Kucsuk Mohammedet, az oroszok ölték meg 1502. V. ö.: *Hammer-Purgstall,* Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak (Pest 1840), *Howorth* és *Lane-Poole* munkáit l. *Mongolok* alatt.

Aranyhulladék v. *vakarék,* az arany feldolgozásánál keletkező hulladék (reszelő, forgács, vésőpor, salak, tégelydarabok stb.), melyet újból megolvasztanak; az arany feldolgozásánál 16 részből csak 8 rész érvényesül, 7 rész hulladék lesz és egy rész egészen elvész.

Arányi, 1. *Béla,* kegyes tanítórendi áldozópap, szül. Budapesten 1844 ápr. 13. 1861. lépett a kegyes tanítórendbe, 1869 óta tanár volt a szegedi, budapesti, kecskeméti főgimnáziumokban, 1878. igazgató Nagybecskereken, 1889-től Trencsénben, de hat év múlva lemondván, tanárnak ment Váczra. A tanári pályán 45 évet töltött. Számtani tankönyveket, útleírást és természetrajzi cikkeket írt.

2. *A. Dezső,* énekművész, szül. Szatmárnémetiben 1859. 1890. Brünnben lépett fel először mint szinpadi énekes; onnan Berlinbe s más nagyobb németországi városokba ment. A 90-es évek elején a budapesti operához szerződött, de azóta többször vendégszerepelt a külföldön. Neje: szül. *Lange* Emilia, szintén neves operaénekesnő, kiváló sikereket aratott Német, Olasz- és Oroszország különböző szinpadjain. 1891. ment nőül A.-hoz, de 1908. Grossgmainban meghalt.

3. *A. Lajos,* a kórbonctan rendes tanára a budapesti egyetemen, szül. Komáromban 1812., megh. Nagymaroson 1887 júl. 29-én. Tanulmányait Budapesten végezte. Az 1831-iki nagy kolera alatt a pesti kórházakban a betegek ápolásában tevékeny részt vett, ennek utána lépett csak az orvosi pályára. 1837. orvosdoktorrá avatták, majd Bene Ferenc mellett volt tanársegéd 2 évig; azután külföldre ment, ahonnan visszatérve, 1843—44-től fogva mint magántanár a kórbonctant tanította. 1861. nevezték ki a kórbonctan rendes tanárává és mint ilyen 1874-ig működött, amikor is nyugalomba vonult. A magyar tudományos Akadémia 1860. vette fel tagjai sorába; 1869. érdemei elismeréséül a magyar nemességet kapta. A. nagyszámú (kb. 40) orvosi munkája főleg a kórbonctan és törvényszéki orvostan körébe vág. Sok népszerű előadást tartott a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésein; ő volt az első, ki az első segélynyujtás kérdését írásban és képekben ismertette. Emellett jó hírnévnek örvendett mint archeológus is; 15 régészeti munkát írt, melyekben főleg a vajdahunyadi vár restaurálását sürgette és a visegrádi ásatásokról értekezett. Vajda-Hunyad vára c. munkája (Pozsony 1867) 79 ábrával, máig is legbővebb leírása Vajdahunyadnak.

4. *A. Miksa,* magyar-francia író, bölcsel. doktor, szül. Trencsénben, 1858 máj. 13. 1882. a közoktatási minisztérium megbízásából tanulmányok végett Párisba ment. Két év mulva hazatérvén, 1884. átvette a Gazette de Hongrie szerkesztését s vitte 1887-ig; 1885. a francia akadémia kinevezte tisztjévé. Francia nyelvre fordította György Endre munkáját: A magyar kis földbirtokos osztály hiteléről, és Gaal Jenőét: Az amerikai verseny befolyása nyersterményeinkre; munkái még: *Eloges* de Lukács, Mignet et Thiers, 1886 (Trefort után), *Description* financière et commerciale des forêts du royaume de Hongrie, 1886 (Bedő Albert után 3 köt.), *Le petit agneau,* 1885 (Berczik után) stb. Később a *New-York* biztosító társaság igazgatója lett Budapesten, innen pedig a társaság párisi képviselőjévé nevezte ki. Párisból írja cikkeit Az Ujság lapnak; ezek egy részét *Párisi levelek és tanulmányok* címen egybegyüjtve kiadta (Budapest 1908).

Aranyida (ezelőtt: *Aranyidka),* kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, az idai völgy egyik mellékszurdokában, (1900) 635 tót és magyar lak., postahivatallal, u. t. Jászó; ezüstbányákkal; m. kir. ezüstbányamű, ezüstkohó és hivatal. Ezenkívül magánosok is űznek ezüstbányászatot. A. Apátka (Opáka) teleppel 1767-ig Kassa birtokához tartozott, akkor a város a bányakincstárnak adta el, mely akkor alapította az apátkai és rékai rézkohókat, melyek 1827-, illetőleg 1807-ig állottak fenn. Aranyércei már Mátyás király korában ismeretesek voltak; de ma aranyat nem termelnek. A jelenlegi ezüstbányászat a XIX. sz. elején kezdődött meg, amidőn Svaiczer Gábor feltárta a ma is művelés alatt álló István, Bódog, Háromság, József és Ubocsi János teléreket; 1856. a Ferenc József és Délnek lejtő, 1876. az Új- és Erzsébet telér, 1891. a Thekla és Peck telér táratott fel; a rékai foncsormű 1824. épült. A telérekben ezüsttartalmú kénesantimon ércek és jamesonit fordulnak elő; az ezüstérc sokszor az egész telérhasadékokat kitölti, néha csak foltokban, fészkekben v. finom szemekben behintve fordul elő. Gyakori még kisebb-nagyobb szemekben a réz, vas és vaspát is.

Arany ifjuság, a francia *jeunesse dorée* után ma a nagyvárosok hangadó ifjuságának közneve. Eredete a francia nagy forradalom terrorista vezérférfiainak bukása után keletkezett ellenforradalom idejéből való, amikor gúnynevük volt az ellenforradalom vezető ifjainak; de általánossá csak akkor lett, amikor 1824. Mignet, Thiers, Proudhomme egyidejüleg így nevezték munkáikban a forradalom korának párisi ifjuságát.

Aranyjáradék, aranyra szóló és aranyban kamatozó állami járadékadósság. Ilyen A.-adósság

nálunk ezidőszerint az 1880. VIII., 1881. XI. és XXXII., 1887. XXXII., 1888. VI. és végül az 1892. XXI. t.-c. alapján kibocsátott 4%-os magyar A.-kölcsön. A kölcsön eredeti névértéke 634 millió arany forint, vagyis (42 arany forintot 100 K-val számítva) 1509 és ½ millió K, effektiv értéke pedig 1155·8 millió K. A kibocsátási árfolyam átlagban 74·416 volt. Az első magyar járadékadósság igen kedvezőtlen körülmények között jött létre 1875. (XLIX. t.-c.). A 6%-os A.-ból kibocsáttatott összesen 400 millió frt, átlagban $77·13._{88}$ eladási árfolyam mellett. Befolyt aranyban 308.535,271·54 (⌗ 357.068,792·97½ frt becsértékben). A kibocsátási költségek tettek 10.564,718·28 frtot. Ezen 6%-os A. beváltására létesült a 4%-os A.

Aranyka. Magyar szőllőfajta. Fürtje gyér, bogyója majdnem gömbölyű, zöldes-sárga, húsos, vékonyhéjú. Későn érik.

Aranykapu. Gazdag aranyozással, festéssel és faragással díszített templom v. középület kapuját hivták a közéletben A.-nak. Ilyenek pl. a freibergi dóm, a szászországi annabergi Anna-templom kapui és mások.

Aranykémlő tük, l. *Fémjelzés.*

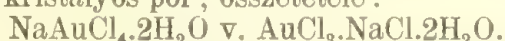
Aranykén, antimonpentaszulfid, l. *Antimon szulfidjai.*

Aranykeret v. *ráma.* A szivacsos és puha fából készült keretet és az ezzé feldolgozandó lécet bevonják hegyi krétának enyves pépjével, ezt simítják, csiszolják, rárakják a hasonló képlékeny anyagból (Massa) készült domború díszítményeket, polimenttel vonják be az összes aranyozandó részeket és aztán vagy pálinkával teszik ezt ragacsossá, vagy más, az arany színére festett ragasztó anyaggal kenik be és a füstaranyat megfelelő eszközzel felrakják. A díszítményeket, gipsz, fa v. fémmintákkal, rézből nagy gyárakban gépekkel készítik. Az A. és lécgyártás főként Német- és Franciaországban kivitelre dolgozó nagy gyárakban folyik. Magyarországon mint sanyaru helyzetben levő kézműipar szerepel.

Aranykert, Ipolyinak Karcsayból vett idézete szerint (v. ö. Magy. Myth. 63. s a reá való hivatkozást 65. és 327. l.): «midőn *Csallóköz* tája még oly gyönyörű volt, hogy *A.*-nek neveztetnék, sok tündér lakta akkoron; a nagy Duna szigetei voltak legkedvesb mulató lakhelyeik, ott járt hajdanta *Tündér Ilona* is, mint hattyú úszkálva a Dunán. Vizi tündérpalotáikban mondhatlan fény és gyönyörüség uralkodott, aranytól és gyémánttól ragyogott ott minden, vizi tartományaik messze terjedtek el onnét egész a tengerig». Honi mondánk ez A.-je tehát aféle tündértanya lenne, aminő a Hesperiseké s az avaloni v. armorikai a görög és kelta regékben. (L. a *Herakles, Hesperisek* és *Artus* cikkeket.)

Aranykészitmények, l. *Arany.*

Aranykloridok. Az aranynak a klórral 3 kloridja ismeretes. Ezek az aranymonoklorid (AuCl), az aranydiklorid ($AuCl_2$ v. Au_2Cl_4) és az aranytriklorid ($AuCl_3$). *Aranymonoklorid* v. *auroklorid* világossárga por. Az alkálifémek kloridjaival bomlékony komplex sókat: kloroauriteket alkot, pl. $NaAuCl_2$. *Aranydiklorid* v. *auroauriklorid*, vörösbarna, törékeny tömeg, amely higroszkópos. *Aranytriklorid* v. *auriklorid*, vörösbarna kristályos tömeg; enyhe melegítéskor aranymonokloridra s klórra bomlik. Vízben könnyen oldódik; az oldatból redukáló szerek aranyat választanak le. Az aranytriklorid sósavval kristályos vegyületet alkot, $AuCl_3.HCl$, melynek neve *hidrogénkloroaurat.* E vegyületet megkapjuk, ha aranyat királyvízben oldunk és az oldatot besürítjük. Világossárga, tűalakú kristályok, amelyek a hevítéskor könnyen elbomlanak. Vizes oldatából redukáló anyagok, pl. fémek, ferro-sók, arzénessav szinaranyat választanak ki. A papirost, vásznat, selymet, pamutot és bőrt a világosságon vörösre festi. Stanno-só az aranykloriddal ú. n. *aranybibort* v. *Cassiusbibort* (l. *Aranybibor*), ammoniával pedig durranó aranyat alkot. Aranykészítmények előállítására és aranyozásra használják. Sói, a *fémkloroauratok* közül fontosabbak: az ammonium-, a kálium- és a nátriumaranyklorid v. kloroaurat *(Sel d'or, Figuier-* v. *Gozzi-só).* Ez utóbbi só úgy készül, hogy az arany királyvizes oldatát klórnátrium-oldattal elegyítve beszárítják. Világossárga kristályos por; összetétele:

$NaAuCl_4.2H_2O$ v. $AuCl_3.NaCl.2H_2O$.

Auronatrium chloratum néven gyógyszerül (szifilis, mirigydaganatok ellen) használják; alkalmazzák továbbá üveg- és porcellánfestésre és fotográfiai célokra.

Aranykor, a régi hitvallásokban az a korszak, melyben az ember bűnt és vétket még nem ismerve, az istenek tiszteletének és mindennapi kötelességei lelkiismeretes betöltésének élt. A görögök hite szerint Dike uralma alatt volt az A., a rómaiaké szerint Itáliában Saturnus (Kronos) uralkodása alatt élték e boldog korszakot. Később általában valamely nép szellemi és anyagi virágzásának korát értették e néven, s azt értjük ma is. Ilyen volt a római irodalom A.-a Augustus uralkodása alatt; ebben az értelemben beszélhetünk a saját irodalmunk A.-áról; a nemzeti élet virágzását festi Jókai *Erdély A.-a* című regényében. Magyar mondáinkban különösen a hajdan *Aranykert* (l. o.) nevü Csallóköz szigetéről, mint a boldog és a jó embereket boldogító tündérek lakóhelyéről szólók említenek ily édeni kort, melynek az emberek erkölcsi sülyedése vetett véget.

Aranykorona, Franciaországban régebben (1339) vert aranypénz, amelynek verete a képlapon koronát mutatott. A Németországban ma pénzül szolgáló 10 márkás aranynak a forgalomban szintén korona (Krone) a neve. Az A. 1892 óta Magyarország és Ausztria törvényes pénze. Oly aranyötvényből verik, amelynek ⁹/₁₀-része arany, ¹/₁₀-része pedig réz, vagyis amelynek 0·900 a finomsága. Vernek 20 és 10 koronás darabokat. Egy kg ötvözött aranyból 147·6 drb 20 koronás, illetve kétszer annyi 10 koronás, mindkét esetben tehát 2952 A. kerül ki. Mondhatjuk úgy is, hogy 1 kg színaranyból 164 drb 20 koronást, illetve 328 drb 10 koronást, mindkét esetben tehát 3280 A.-t vernek. A 20 koronás arany nyers vagy teljes súlya 6·775067 g, a 10 koronásé 3·387534 g. Forgalmi súlyát l. e szó alatt. A 20 koronás arany átmérője 21 mm, a 10 koronásé 19 mm. A veret mindkettőnél egyforma. A magyar érmek képlapján (avers) a király teljes képét látjuk koronázódíszben. A kép körül

[illegible] *Franz Josef I. K. A. C. és M. H. S. D. Ap. Kir.* [illegible] Isten kegyelméből Ausztria császárja és Magyar-, Horvát-, Szlavon-, Dalmátország apostoli királya. A kép alatt a verés évszáma. A hátsó lapon (revers) a magyar korona [illegible] címerét tartó angyalok láthatók, a [illegible] *Magyar királyság* felirattal, [illegible] K. B. betűk a verés helyét (Körmöczbányát) jelzik. Ugyanitt ki van téve a darab névértéke (20, illetve 10 korona). A darabok karimáján, bemélyedő betűkkel, a király jelmondata van [illegible]. Legujabb [illegible] vernek 0·900 finomságu aranyból 100 K [illegible] darabokat is, amelyek súlya ötször akkora, mint a 20 koronásoké. A veret egészen olyan, mint ahogy fentebb leírtuk. Ezek a 100 aranykoronás darabok szintén törvényes pénzül [illegible].

Aranykönyv (libro d'oro), ama könyvnek címe, melybe mindazoknak a velencei nemeseknek neveit jegyezték fel, kiknek elődei a nagy tanács tagjai valának és ennek révén a kormányzásra [illegible]. A francia csapatok bevonulása után 1797 jún. 4. az A.-t elégették. A francia restauráció után A.-nek hívták a francia pairek névjegyzékét is.

Aranykösöntyü, aranyból készült s drága kö[illegible] a történelemben külö[illegible] Mária Antoinette ilynemű ékszere s [illegible], melynek [illegible] De Lamotte [illegible].

Aranyközépszerüség [illegible], a helyes mérték a túlságos sok és a szerfölött kevés közt; Horatius Aurea mediocritas-a.

Aranykulcsos, l. *Kamarás.*

Aranykúra. A régi orvosok nagy jelentőséget tulajdonítottak neki a bujakór kezelésében. Az aranyport 0·02—0·20 g. napi mennyiségben adták belsőleg. E század közepétől fogva a kéneső e térről teljesen és méltán kiszorította az aranyat.

Aranykút (Arunkuta), kisk. Kolozs vm. mócsi j.-ban, (1900) 848 oláh és magyar lak., marhatenyésztéssel, gőzmalommal; u. p. Magyarfráta, u. t. Magyarszovát.

Aranylakk [illegible] iparban nem egyéb, mint aranyfirnisz. A kinai, japán stb. A.-ról l. *Lakk.*

Aranylakodalom. Mint az 50 éves jubileumok [illegible] *aranynak* [illegible], úgy a házastársak 50 [illegible] együttélésének öröm- és hálaünnepe esküvőjük 50. évfordulóján, szintén a ritkaságával és becses voltával valamennyinél kiválóbb fémnek, az *aranynak* nevét viseli jelzőül. Az A. egyházi szertartása a jubiláló házaspárnak az oltár előtt való ujra-megáldásában áll, amelynél azonban az esketés elmarad. Az 50 éves évforduló nevezetességéről l. *Jubileum.*

Aranyléc, l. *Aranykeret.*

Aranylegenda, legendák gyüjteménye Voraginei Jakab XIII. századbeli genovai dominikánustól. Magyarul Jánosi Gusztávtól.

Aranylégy (állat), az aranyos-zöld döglégy (*Lucilia caesar* L.) népies neve. L. *Döglégy.*

Aranyleletek. Az arany őskori fölhasználásának számos emléke maradt fönn azokon a vidékeken, amelyeknek folyóiban termés-aranyat lelnek s amelyeknek hegyei könnyen hozzáférhető aranyerekben bővelkednek. Spanyolország, Irország és Magyarország voltak az őskor legfőbb aranytermelő központjai, ezek árasztották el arannyal Európa más vidékeit. Franciország nyugati részén, de főleg Dániában és Svédországban, már a korai bronzkorban (1900—1600. K. e.) észlelhető az arany nagymérvű beözönlése. Az É.-európai bronzkori sírokban lelt aranyékszerek alakja, anyaguk halvány zöldessárga színe arra vall, hogy ezek erdélyi aranyból Magyarországon készültek. Görögországban a mykenaei korszak (1900—1050. K. e.) fejedelmi várainak birtokosai gyüjtöttek jelentékeny aranykincseket. Ezeknek anyagát talán Thrakia és Makedonia aranybányái szolgáltatták, bár későbbi időben nem volt ismeretlen a görögök előtt Magyarország gazdagsága. Herodotos is megemlékezik a Maros (Maris) mentén lakozó agathyrsek aranyékszereiről, még a K. u. X. sz.-ban is aranytermő vidék hírében állhatott Magyarország, mert a Waltharlied is pannóniainak mondja az aranyat. Az arany az őskor népeinél kettős szerepet töltött be, tetszetős színe, fénye, nyujthatósága, könnyen feldolgozható volta becses ékszeranyaggá tette és súlya szerint mérlegelve az adás-vétel eszközéül is szolgált. Mint ilyen, bizonyos meghatározott formákba öntve került forgalomba. Az egyiptomi falfestményekből és feliratokból tudjuk, hogy a leigázott etiópiaiak, hittiták és különböző szíriai törzsek aranyrudakban, téglákban és karikákban róttták le adójukat. Több hazai leletben fordultak elő ékszer gyanánt viselésre nem alkalmas aranykarikák, legtöbb a *máramarosi* kincsben, összesen 22 drb. A karikák súlyadataiban bizonyos törvényszerüség mutatkozik, 9 g.-ot megközelítő súlyú egység többszöröseinek, hatszoros-, tizennyolcszoros- és harminchatszorosának felelnek meg; úgy az egység, mint annak többszöröse arra mutatnak, hogy hazánk ősnépeinél a babilóniai súlyrendszer volt alkalmazásban.

Nagy őskori aranyleleteink zöme a bronzkor végéről és a hallstatti korból (Kr. e. 1000—500) való. Nevezetesebb a *féregyházi kincs,* mely 16 súlyos arany karperecet tartalmaz. Közülök a legnagyobb 330 g. súlyú. A karperecek a bronzkor egyik legrégibb, de egyszersmind leghosszabb életü formájához tartoznak, úgy, hogy még a kétségtelenül hallstattkori *fokorui* kincsben is voltak hasonlók, ezenkívül még tizennyolc csavart arany nyakperec, két fibula, melldísz, kisebb-nagyobb gombok s egy trébelt lemezöv került ez utóbbi leletből a nemzeti múzeumba; összesen három kilogramm súlyban. *Az ottlakai* kincs három hatalmas trébelt boglárból áll, a boglárok 14 cm. átmérőjüek, súlyuk egyenként 80 g. körül jár. A berlini múzeumban levő *dáljai* kincs fibulát, karperecet, diadémot stb. tartalmazott. A legnagyobb őskori aranylelet lehetett a Magyarországon előkerültek között a *czófalvi,* ez azonban elkallódott, a lelethez tartozó kilenc arany fokos közül egy jelenleg a bécsi udvari múzeumban őriztetik. A szkíthák és kelták magyarországi tartózkodása idejéből is maradtak fönn aranykincsek, az előbbieknek tulajdoníthatjuk a 600 g. súlyú *rakamazi* nyakperecet és a *Gyomán* kiásott ék-

szereket; a *Herczegmárokon* lelt díszes trébelt karperec pedig a kelta műipar remeke. A római időből (III. sz. Kr. u.) való a két *osztropatakai lelet,* a gazdagabbik a bécsi, a kisebb a Nemzeti Múzeumban. A *krásznai* aranylelet tizenöt aranyrudacskából állott, olyanokból, mint a pecsétviaszrudacskák, a szerémi (Sirmium) pénzverőhivatal bélyegével, a három császár, Constantin, Valentinianus és Gratianus arcképével és Sirmium város jelképével vannak megjelölve. A régibb középkori kincsek közül legnevezetesebb a két *szilágysomlyói kincs.* Az elsőnél 14 rendkívül nagy arany emlékpénz, Constantinus, Valentinianus, Gratianus és Valens császároktól, egy díszes nyakék s gránátokkal berakott bulla találtatott; a második leletnél három nehéz aranycsészét, egy bő karperecet és 19 nagy ruhakapcsot (fibula) ástak ki földmunka közben. A szilágysomlyói kincs germán fejedelmi kincs a Kr. u. V. sz.-ból s tárgyai főleg a gránátdísz szépsége miatt nevezetesek ép úgy, mint a *pusztabakodi* és az *apahidai* sírlelet. A Kr. u. VIII. sz.-ból való az Attila kincse néven ismert *nagyszentmiklósi aranylelet* (l. o.).

A külföldi A. között nevezetes az a kincs, amelyet *Schliemann* ásott ki *Trójában* s amelynek *Priamos kincse* nevet adott, továbbá a mykenaei korszak különböző aranytárgyai. Dániában több aranybádogból trébelt bronzkori edény jött napfényre. Kétségtelenül a legnagyobb őskori aranytárgy az eddig ismertek között az a lóra való szügypáncél, melyet Irországban leltek s amelyet a British Museum gyüjteménye őriz. Két csaknem azonos példányban ismeretes az az ismeretlen rendeltetésű aranytárgy, amelynek a tanagrai szobrokon látható női kalapokra emlékeztető formája miatt aranykalap nevet adtak, egyik *Schifferstadtban,* a másik *Avantonban* került elő, amaz a bajor nemzeti múzeumban, az utóbbi a Louvreban van. *Zürichben* félgömb alakú hatalmas tálat leltek, amely, mint az előbbiek is, a hallstatti korból való, ugyancsak a hallstatti korból való a *michalkovi* (Galicia) aranykincs, benne fokorui és dáljai kincseink formái ismétlődnek, de a lelet sokkal gazdagabb emezeknél. A szkithák pompaszeretetéről a *kercsi* és egyéb déloroszországi sírhalmokban fennmaradt csodás gazdagságú aranykincsek tanuskodnak. E kincsek zöme a Kr. e. V—IV. sz.-ból való és a görög művészet erős hatását viselik magukon. Jellemző példája az antik művészet és a szkitha ízlés keveredésének a *vettersfeldei* (Poroszország) aranylelet is. Híres a *podmokli* kincs Csehországban, sok ezer kelta aranypénz, melyeket József császár mindjárt beolvasztatott. Franciaországban a *rennesi* műbecsű szép római csésze. A *petreoszai* kincs, mely Romániában került napfényre, most a bukaresti múzeumban van és megmaradt része is húsz kg.-ot nyom, berakott gránátok ékesítik. Az *I. Childerik* frank király sírjában *Tournayben,* Belgiumban lelt nagyhírű kincsnek is a gránátdísz szépsége a főnevezetessége.

Irodalom. Pulszky Ferenc, Magyarország Archaeológiája I. köt., Budapest I–II 1897; Hampel József, A régibb középkor emlékei Magyarhonban, u. p. 1894; u. a., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III., Braunschweig 1905; u. a., A nagyszentmiklósi kincs, az Archaeologiai Értesítő uj folyamának IV. köt.-ében; Odobesco, Le Trésor de Pétrossa, Páris 1900; A. Furtwängler, Der Schatzfund von Vettersfelde; Antiquités du Bospore Cimérien, Szt. Pétervár 1854; K. Hadaczek, Złote Skarby Michalkowskie, Krakó 1904.

Aranylemez, l. *Fémfüst.*

Aranylile (állat), l. *Lilefélék.*

Aranylovacska (Goldenes Rössel). Párisi ötvösmű a XV. sz. elejéről, zománccal és drágakövekkel gazdagon díszes. Az oszlopokból felépített alsó részben egy szolga lovat vezet, két oldalt két lépcső visz fel egy lugasba, melyben a Madonna ül gyermekével ölében. A lugas előtt térdel VI. Károly francia király s vele szemben egy lovag tartja a király sisakját. A bajorországi Alt-Oetting templomának tulajdonában van.

Aranylüszter, l. *Aranyfény.*

Aranymenyegző, l. *Aranylakodalom.*

Aranymérleg, l. *Mérleg.*

Aranymetszet (sectio aurea), adott egyenesnek két részre osztása oly módon, hogy a kisebbik rész olyan arányban álljon a nagyobbikhoz, mint emez az egész vonalhoz. Ha az egész vonal mértékszáma a, a nagyobbik részé x, akkor a kisebb $a-x$ és az előbbi értelmezés szerint $(a-x):x=x:a$, ahonnan: $x^2=a^2-ax$ és $x=\frac{-1+\sqrt{5}}{2}a=0{\cdot}619\,a$; vagy közelítőleg a nagyobbik rész az egésznek $\frac{5}{8}$ része, mert $\frac{5}{8}=0{\cdot}625$. Tehát pl. ha az egész egyenes vonal hosszúsága 8 dm., akkor ennek az A. szerint való felosztás után nyert részei 5 *dm* és 3 *dm* hosszúságuak.

Zeising német esztétikus a mult sz. közepén az A.-ben vélte feltalálni az emberi test formai szépségének okát, sőt az összes természeti tárgyak s művészi alkotások uralkodó, rejtett morfológiai elvét. Későbbi vizsgálatok kiderítették, hogy ez a feltevés túlzott. Az A. nem az egyetlen arány, amely tetszik, hanem csak egyike a tetsző arányoknak s mellette a szimmetria (1 : 1) legalább is ilyen mértékben érvényesül. Nem is találjuk az A.-et teljes matematikai pontossággal azokon a tárgyakon, melyek esztétikailag hatnak. Sokszor ezek méretei csak megközelítik az A. szabatos számarányait. Fechner után Witmer foglalkozott ezzel a kérdéssel behatóbban; utolsó műve: Analytical Psychology (1902). L. még *Arány.*

Aranymetszet, l. *Könyvkötészet.*

Aranymező (Bebeny), kisközség Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1900) 1012 oláh lak., a Szamos mellett, lakói halászattal foglalkoznak, vasúti állomás és távíróhivatal; u. p. Kucsulát.

Aranymise, ünnepélyes mise, melyet a pap felszenteltetésének 50. évfordulóján mond.

Aranymohur, keletindiai aranypénz = 15 rupia, kb. 29 korona.

Aranymonobromid, l. *Aranybromidok.*

Aranymonocianid, l. *Aranycianidok.*

Aranymonoklorid, l. *Arankloridok.*

Aranymonoxid, *aranyoxidul* vagy *aurooxid*, Au_2O. Barnás ibolyaszínű por. Vízben oldhatatlan; 250°-on színaranyra és oxigén-gázra bomlik.

Aranymosás, l. *Arany.*

Aranyműves-iskolák, l. *Iparoktatás.*

Aranyművesség, l. *Ötvösség.*

Arany nyomat. a könyvnyomtatásnál kétféle van, az egyik az ú. n. *bronzolás*, amikor is megfelelő festékkel előnyomják a szedést s azt azon

[illegible] behintik arany v. bronzporral, gyengén [illegible] kellő [illegible]adás után letisztítják. Tartósabb és szebb a fűtött [illegible] való nyomás, amit [illegible] fűthető *lemeznyomó sajtókon* vagy könyvkötészeti *aranyozó sajtón* végeznek. Ennél a [illegible] élére nyomott sorokra felvagdalt arany lapokat raknak, ezeket kissé megnyomkodják, [illegible] a lapot a fűtőkészülékben ujabb nyomás alá bocsátják; pár perc alatt a nyomás kész; a fölösleges aranyat ecsettel vagy gyapottal letisztítják.

Aranynyúl [illegible], l. *Aguti.*

Aranyod (ezelőtt Alsó-A. és Felső-A.), kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1900) 509 magyar lak.; u. p. és u. t. Zalaszentgrót.

Aranyopál, aranysárga csillogású opál.

Arany oroszlán-rend, 1. *hesseni* nagyhercegi rendjel, melyet II. Frigyes hessen-kasseli tartománygróf 1770 aug. 14. alapított, házának ősanyja, magyarországi Szt. Erzsébet védnöksége alatt egy osztályban. I. Vilmos hesseni választófejedelem 1818 jan. 1. a rendet ujjászervezte és négy osztályba osztotta, 1851 aug. 20. I. Frigyes Vilmos választó a rend II–IV. osztályaiból egy új rendet, a Vilmos-rendet alapította és az I. osztályból az arany oroszlán házi rendet alkotta. 1866-ban a hesseni választófejedelemség Poroszországgal egyesíttetvén, a rend a porosz rendjelek közé soroztatott, de 1875 aug. 27. ezek sorából töröltetett. 1876 jún. 6. óta a rend mint hesseni nagyhercegi arany oroszlán házi rend adományoztatik. Jelvénye koronás, arany, ágaskodó oroszlán, melyet tojásdad arany karika vesz körül, előlapján a rend jelmondatával: Virtute et Fidelitate, hátlapján Fridericus II. D. G. Hassiae Landgravius inst. 1770. Szalagja karmazsinvörös, melyen a jelvényt a jobb vállon át a baloldalon viselik. Csillagja nyolcsugarú, ezüst, kerek középpajzzsal, benne a [illegible] oroszlán, körülötte a jelmondat. — 2. *Nassaui* arany oroszlán házi rend, Luxemburg nagyhercegségi érdemrend, melyet 1858 jan. 29. Hágában III. Vilmos hollandi király és 1858 aug. 16. Wiesbadenben Adolf nassaui herceg közösen alapított. 187[illegible] márc. 13. a hollandi király az egy osztályú rendjelet még három osztállyal és 1882 márc. 29. egy újabb (az V. osztállyal) bővítette. Mint luxemburgi házi rend a nagyhercegség legmagasabb rendjele, s mint ilyen fejedelmi személyeken kívül csakis a legmagasabb udvari és hivatali méltóságok viselői nyerhetik el. Jelvénye fehérzománcos máltai kereszt, sarkaiban arany N. betükkel, arany szegéllyel, aranyszegélyű kerek középpajzsa kék színű előlapján a nassaui oroszlánnal, hátlapján Je maintiendrai felirattal. Csillagja ezüst, rajta a rendjelvény középpajzsának előlapja, körülötte arany szegélyű fehér karikában a rend jelmondata. Szalagja narancssárga, két sötétkék szélcsíkkal.

Aranyos, folyó Erdélyben, mely Torda-Aranyos vmegye nyugati határán, a Bihar-hegység keleti oldalán, a Kalinyásza és Kukurbeta (Bihar) hegyek [illegible] melyekből támad. Két fő forráspataka a Nagy- és Kis-A., amaz a vidrai gyönyörű völgy szorosán szép vízesést alkotva folyik végig és Ponor s Topánfalva közt egyesül az ÉNy. felől jövő Kis-A.-sal. Az egyesült A. ezután Torda-Aranyos vmegyét hasítva, Szolcsváig K.-re, onnan ÉK.-re, Egerbegyig K.-re folyik s innen Tordáig DK.-re fordulva, Vajdaszegnél a Marosba szakad. Nevezetes az aranyhomokról, melyet magával hord s melyet a folyó mentén épült falvak lakói helyenként kimosnak. A folyó hossza 130 km., szélessége Topánfalvánál 30–36 m., Tordánál 50 m.; közepes mélysége amott $^{2}/_{3}$, itt $1^{1}/_{2}$ m.; a Nagy-A. forrása 1760 m. magasságban, a Marosba való torkolata 270 m. magasságban van, egész esése tehát 1490 m., Tordán aluli részében azonban alig 4 méter. Nagyobb mellékvizei a baloldalon (É. felől) a *Jára, Hesdát,* mely a tordai hasadékot alkotja és a *Túri patak,* a jobbparton (D. felől) az *Abrud.* Az A. vízkörnyékén 103 község van. A folyó legrégibb latin neve Crisola, később Auratus volt. L. *Téglás* Gábor, Alsóvidrán, a Kis-A. völgyében. (Földr. Közl. 1882. X.); *Czirbusz* Géza, Karsztjelenségek az A. középső szakaszában (u. o. 1890. XVIII.).

Aranyos 1. (Aries), kisk. Hunyad vm. hunyadi j.-ban, (1900) 128 oláh lak., u. p. és u. t. Vajdahunyad. Az 1908. XXX. t.-c. értelmében a kormány az itteni vasbányajogosítványokat megszerezte. — 2. *A.*, nagyk. Komárom vm. csallóközi j.-ban, (1900) 1683 magyar lak. Igen régi helység, már 1094. említtetik Aureus locus név alatt, nevét a Duna aranyat hordó fövényéről vette, melyet lakói kimostak. Róbert Károly király 1327. elsőszülött fiának, Lászlónak jegyajándék fejében adta. A község mellett sáncolta el magát 1849. az osztrák sereg egy része. Környékén számos kőkori és római leletre bukkantak. Van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala. — 3. *A.*, kis fürdő l. *Abaújalpár.*

Aranyos-Beszterce, folyó, l. *Beszterce.*

Aranyosd, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1900) 714 tót lak., u. t. Ribény, u. p. Sissó.

Aranyosfürdő, l. *Abaújalpár.*

Aranyosgyéres, l. *Gyéres.*

Aranyos-hegység, a délmagyarországi hegységben a Szemenyik csoportjának egyik kis tagja, Krassó-Szörény vmegye Ny.-i részében a Berzava és Poganis völgye közt; legmagasabb csúcsa az 551 m. magas Aranyos (Arenyis). Az A.-et a neogén korszakban izzónfolyó állapotban kitódult trachit alkotja, melynek kihülése után képződött hasadékait érces telérek töltik ki; hozzá kristályos palák s neogén üledékek támaszkodnak. A hegység főhelye Németbogsán. V. ö.: *Halaváts* Gyula, Az A. Krassó vmegyében. (Földr. Közlemények. 1891.)

Arányosítás: meghatározása a részesedés módjának és mértékének, mely az egyes közbirtokosokat (l. *Közbirtokosság*) közösben maradt nemesi javaik és haszonvételeik tekintetében megilleti. A nemesi birtok rendszere a régi magyar jogban a családi vér- és jogközösség eszméjén alapult (l. *Ősiség és Adományrendszer*) s ez — a leszármazás elágazásának, valamint az idő folytán beállott jogutódlási eseteknek szükségszerű folyományaként — a családi tulajdonközösség sajátszerű alakulatát hozta létre, mely szükségessé tette a közösségi viszony és az abból származó egyéni jogok tüzetes szabályozását. A mérték, amely szerint az egyes közbirtokosnak a közösségben való részesedése meghatározható, és amely az egésznek bizonyos hányadrészében nyer kife-

jezést, az *arány* (proportio). A közös nemesi javak főtárgyait (szántó, rét stb.) az egyes közbirtokosok rendszerint a természetben felosztva birták. A jószág egyes tartozékaira, jelesül egyes haszonvételekre, mint pl. a korcsmáltatási jogra, a legelőre, erdőre, a vadászati és halászati jogra nézve azonban a közbirtokosok rendszerint közösségben maradtak.

Arányos képviselet (franc. représentation proportionelle, ném. Proportionwahl), v. kisebbségi képviselet, a választójognak oly berendezése, mely azt célozza, hogy annak eredményeként a választók kisebbsége is számarányához mért képviselethez jusson. A ma általában elfogadott választókerületenként való választásnál (ú. n. reprezentativ rendszer) ez el nem érhető, mert többnyire a kisebbség úgy van eloszolva, hogy minden kerületben kisebbséget alkot s ekkor nemcsak kisebbségi képviselete nem lesz, hanem egyáltalán nem nyer a törvényhozásban képviseletet. A törvényhozó testület így voltakép a választókerületeknek lesz összesített, nagyított képe s nem az egész országé. Egyes politikai nézetek, bizonyos társadalmi osztályok képviselői abból teljesen kimaradnak. A többséget már előre a választás dönti el s nem a törvényhozó testületnek esetenként való szavazásai.

Aranyoslóna, kisk. Torda-Aranyos vm. felvinczi j.-ban, az Aranyos folyó mellett, (1900) 1394 oláh lak.; u. p. Gerend, u. t. Gyéres.

Aranyosmarót, nagyk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, a Zsitva mellett, (1900) 2786 magyar, tót és német lak.; Bars vm. székhelye, szép megyeházzal; van itt kir. törvényszék és ügyészség, járásbiróság, szolgabirói hivatal, kir. tanfelügyelőség és adófelügyelőség, államépitészeti hivatal, közjegyzőség, adóhivatal, állami erdőgondnokság, pénzügyőri biztosság, vmegyei közkórház, kaszinóegylet, a vöröskereszt-egylet fiókja, takarékpénztár, népbank, agrár szövetkezet, állami polgári leányiskola s számos egyesület. Itt van Haas Fülöp és fiai bútorgyára, gr. Migazzy-féle tehenészet és sertéstenyésztés, kályhagyár és hengermalom, téglagyár, műmalom, majolikafestészet stb. Vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. A. 1075. Maurod néven említtetik Géza király oklevelében. Az Árpádok alatt a Zsitva homokjából aranyat mostak itt s akkor kúnok lakták. 1386-ban Ghymes várhoz tartozott és a Forgáchok birták. 1530. és 1573. a törökök feldúlták, 1615. már itt tartotta a vármegye közgyűlését, de a székhely végleg csak a XVIII. sz. végén került ide. 1779. Migazzy Kristóf bécsi biboros és váczi püspök szerezte meg az uradalmat, melyet most gr. Erdődy Imréné, szül. Migazzy Irma bir, kinek itt szép kastélya van (alapját a Paluska-család vetette meg a XVII. sz.-ban). A kat. templom, melyet Migazzy Kristóf 1785. épített, műkincsekben gazdag. Gróf Migazzy Vilmos főispán, ki A. fellendüléseért sokat tett, 1887. díszes mauzoleumot emeltetett családja részére.

Aranyosmegyes, kisk. Szatmár vm. szatmári j.-ban, (1900) 3142 oláh és magyar lak., vasúttal, táviróval és postával. Nagy templomát a Báthoriak építették gót ízlésben; benne van a Wesselényiek sírboltja. A. vidékén sok kő, bronz és népvándorláskori leletre bukkantak. Már az Árpádok korában vára volt, mely 1278. a Kaplony-nembeli Jákó András tulajdona volt, ki IV. Béla királyt egy alkalommal buzogánnyal megtámadván, összes birtokait elvesztette, melyeket Miklós erdélyi vajda nyert el, kitől a Meggyesi-család eredt. 1493-ban Báthori István és András elfoglalták a várat, melyet utódaik száz évig birtak. A család fiúutód nélkül halván ki, 1626. a vár Lónyay Zsigmondra szállt, ki azt 1630. kibővítette és helyreállította. Ennek leánya Anna, Kemény János erdélyi fejedelem neje 1669. hűtlenség miatt elvesztette a várat, mely akkor leromboltatott; a birtok zálogként a kamaráé lett, 1732. Wesselényi Ferenc örökölte, ki a vár helyébe várkastélyt épített.

Aranyosmelléki hegység, l. *Erdélyi érchegység.*

Arányos osztalék, l. *Osztalékrendszer.*

Arányos osztás szerint akkor bontunk fel egy egészet részekre, ha azt akarjuk, hogy a részeknek egymáshoz való aránya olyan legyen, mint bizonyos megadott számoké. Ilyen osztás szüksége merül fel pl. akkor, ha valamely közös üzleti vállalathoz az üzlettársak különböző nagyságú összegekkel járultak s a mutatkozó hasznot igazságosan akarják egymás között felosztani. Hogy a számítási eljárást megismerjük, legyen a hozzájárulás összege az üzlettársak részéről 150, 250 és 350 K, az üzleti haszon 150 K, akkor, minthogy az összes befektetett tőke 750 K volt, 1 K után 150 : 750 = 0·2 K a haszon és így az első üzlettárs 150×0·2=30, a második 250×0·2=50, a harmadik 350×0·2=70 K hasznot kap. Itt 30 : 50 : 70 = 150 : 250 : 350. Ezt a számítási eljárást *társaságszabálynak* is szokás nevezni. A tárgyalt eset *egyszerű A.* volt. Néha azonban az adott arányszámoknak nemcsak egy, hanem több sora szerint kell a részekre bontást végezni. Ez az *összetett A.* esete. Ilyen pl. a következő: valamely fuvarozáshoz az első fuvaros 6 napon át 4 kocsival, a második 8 napon át 5 kocsival járul hozzá s osztozniok kell a 256 K fuvarbéren. Ebben az esetben az összetartozó arányszámokat (6 és 4, illetőleg 8 és 5) megszorozzuk egymással s azután úgy járunk el, mint az egyszerű A. esetében.

Aranyospatak, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1900) 79 tót lak., u. p. Sókút, u. t. Varannó. Nevét aranyfövenyet hordó patakjától és hajdani aranyércbányáitól vette.

Aranyospolyán (Pojana de Ariesiu), kisközség Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1900) 1064 magyar és oláh lak.; uradalmi ménes és juhászat van itt. Vasúti állomás; u. p. és u. t. Torda.

Aranyosrákos (Rátis), kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1900) 866 magyar és oláh lak., jó dohánnyal; u. p. Borév, u. t. Várfalva. Határában egy labirintus nevű helyen római épületre bukkantak.

Aranyos-Rákosi Székely *Sándor*, l. *Székely.*

Arányosság. Ha két mennyiség oly módon függ össze egymással, hogy bárminként változtassuk is őket, mértékszámuk aránya állandó marad, akkor a két mennyiséget *arányosnak* mondjuk. Igy pl. tudjuk, hogy 1 l. 4° C hőmérsékletű alkohol súlya 0·8 kg.; ha most az alkoholból 2-szer, 3-szor,

[illegible] akkora térfogatu mennyiséget veszünk, [illegible] kg.-okban kifejezett sulyát ugy nyer[illegible], hogy a l.-okben kifejezett térfogatot 0·8-del megszorozzuk. Ha tehát a kg.-okban kifejezett sulyt s, a literekben kifejezett térfogatot t jelenti, [illegible] 0·8 t. Az olyan számot, mint itt a 0·8, [illegible] egy változó mennyiséget meg kell szo[illegible], hogy egy másik, az előbbihez kapcsolt (vele [illegible]) változó mennyiség értékét megkapjuk, [illegible] tényezőnek nevezzük. Ha a fentebb tárgyalt [illegible] a sulyt nem kg.-okban, hanem pl. g.-okban [illegible] volna kifejezni, akkor a l.-ek számát nem 0·8-del, hanem 800-zal kellett volna [illegible]orozni. Látjuk ebből, hogy az A.-i tényező értéke lényegesen függ attól, hogy milyen egységekkel mérjük a számításba vett mennyiségeket. L. még *Arány*.

Aranyossy *Ákos*, festő és grafikus, szül. 1872. Kassán, megh. u. o. 1898. Tanulmányait Münchenben kezdte Hollósynál, a rézkarcot u. o. Raab iskolájában tanulta. Művei közül legismertebb [illegible] kassai püspök arcképe, amelyet rézre karcolt [illegible] sokféle elterjedt.

Aranyosszék, a [illegible] a hét székely szék egyike volt; kiterjedése 349·88 km², lakóinak száma (1870) 19,680, székhelye Felvincz volt. A hagyomány szerint a [illegible] álló Toroczkó várából győzték le a székelyeket; e vár lett az A. magva. Legrégibb kiváltságlevele 1291 márc. 12. kelt III. Endre királytól s ebben 29 helység van felsorolva. Az 1876. évi XXXIII. t.-c. Torda-Aranyos vmegyével egyesítette (l. o.). V. ö.: *Orbán B.*, *A Székelyföld leirása* (V. k., Pest 1871).

Aranyosszentmiklós, kisk. Szolnok-Doboka vmegye [illegible] j.-ban, (1900) 373 oláh lak., u. p. és u. t. Kékes.

Aranyos tyúk, l. *Hamburgi tyúk*.

Aranyos vára. A régi Közép-Szolnok (most [illegible]) vmegyében a Szamos menten kb. a mai [illegible] falu mellett állott. Az Árpád-korban a Gútkeled nemzetség Lotárd ágáé volt azon joggal együtt, hogy a Szamoson sót szállító hajóktól 20 db. kősót szedhessen vámul. Ez ág 1316. hűtlenné lett s A.-t a királyi seregek a király számára elfoglalták. A XIV. sz. végén a Kusalyi Jakcs családé lett s nemsokára rombadőlt.

Arany oxidjai, az aranynak oxigénnel alkotott vegyületei. Ilyenek az *aranymonoxid*, aranyoxidul v. aurooxid: Au_2O és az *aranytrioxid*, aranyoxid vagy aurioxid: Au_2O_3. Az *aranyoxidul*-[illegible] ismeretes.

Aranyozás. A. alatt értik a nem fémes vagy fémes tárgyak bevonását arannyal. A nem fémes tárgyakat, nevezetesen a fát és gipszet leginkább [illegible] vagy [illegible] vonják be. Először a tárgyat forró enyvbe itatják és ezután kréta és enyv keverékével egyenletesen bekenik, en[illegible] az [illegible] réteget teljesen [illegible] kővel megsimitják. A nagyobb gyárakban a sima felszinü, körkerek, ovális, íves, egyenes vagy hullámos lécekre kent alapot 3—6 mm. vastag vaslemezből kivágott alakzóval terítik el. Az elkészített alap díszítményi részleteit körkerek, egyenes, hegyes vagy félhatu metsző éllel ellátott kisebb fajtáju vésőkkel javítják ki, illetve készítik el.

Az így elkészített alapra rakják az *alzat*-ot (polimentt), ezt iszapolt homokhijas kövér agyagtoldból (3 kg.) készítik, melyhez meleg állapotában velencei szappant (45 g.), fehér méhviaszt (25 g.), szarvasfaggyut (20 g.) és valrátot (10 g.) kevernek, s ha az elegy kihült, megfelelő mennyiségü kolni enyvvel vagy gelatinnal eresztik föl. Ezzel a mázzal kétszer-háromszor bekenik az alzatot, s ha megszáradt, vízben oldott pecsétfölddel (bolusz) vörösre festik. Ha ez is megszáradt, nemezzel vagy serteecsettel addig dörzsölik, míg fényt nem kap. Mielőtt erre az alzatra rátennék az aranyat, 1/4 rész szesz és 3/4 rész víz keverékével megnedvesítik és a megnedvesített fölszinre az ún. aranyozó árral borított aranyfüstöt különböző nagyságu ecsettel reá nyomkodják. A fényezendő részeket vérkővel, acháttal vagy tűzkővel csiszolják, a fénytelenül hagyandókat pedig melegített enyves vízzel v. sellákoldat-mázzal bágyasztják.

A fémeket *tűzben*, *hidegen*, *nedvesen* vagy a *galvánfürdőben* aranyozzák meg. A *tűzi A.*-t már az ó-korban ismerték, használata a középkorban oly nagy volt, hogy Németországban 1403-ban a bearanyozott sárgaréz és réztárgyak eladását megtiltották, nehogy a vevő közönséget megcsalhassák. 1603-ban a rezitett acél- és vas- tárgyak be-A.-át kezdték el. A tűzben aranyozandó réztárgyakat és réztartalmu ötvényeket a zsiradéktól és oxidoktól való megtisztogatás után (l. *Csávázás*) foncsorozó vízzel (salétromsavas kénesőoxid) megnedvesítjük, aranyfoncsorral bevonjuk, majd leöblítjük, megszárítjuk és végül izzítjuk, hogy a kéneső elszálljon. A tárgyon maradt aranyburkot vízzel lemosván, sárgarézkefékkel megmunkáljuk és vérkővel megfényezzük. Az A. színhatása élénkebb és vörösebb lesz, ha belemártjuk 32 rész sárga viaszt, 2 rész rézrozsdát, 3 rész vörös pecsétföldet és 2 rész timsót tartalmazó ömledékbe, az úgynevezett *aranyozó viaszba*. Ha a viasz-fürdőből kivett tárgyat szénűz felett perzseljük, a rátapadt rézrozsda rezet választ ki, mely az arannyal vörösszínű ötvénnyé elegyedik. A vas- és acél-tárgyakat kéneső, cink, vasvitriol, víz és sósav elegyében foncsorozzák meg és ezután aranyozzák be. A bearanyozott ezüst (a *vermeil*) az alapfém fehér színe miatt soha sem hat úgy, mint a bearanyozott réz vagy ennek ötvényei. Az aranyozott tárgy fényét 8 rész salétromból, 7 rész konyhasóból és 5 rész timsóból álló elegy ömledékével bágyaszthatjuk. Ez a *bágyasztópép* a melegben klórgázt fejlesztve, aranyat old. Hogy a tűzben való A. sok fáradsággal járó műveletét könnyítsük, a tárgyat galvánuton előbb megfoncsorozzuk, ezután bearanyozzuk és végül perzseljük.

A *tűzi* A.-nak ellentétje az angoloktól 1698. először használt és német találmánynak mondott u. n. *hideg A.*, melyet rézre, sárgarézre, tombakra, alpakkára és ezüstre használnak. E célból klóraranyoldatba itatott vászonrongy elégetett hamvát, az *aranyrevét* (Goldzunder) megszenesített és sósvízzel v. ecettel megitatott parafadugóval a megtisztított fém felszinére *dörzsöljük* és végül vérkővel megfényezzük. Ez az előbbinél nem tartósabb, de szebb; ezért a tűzben gyengén aranyozott tárgyakat még hidegen is bearanyozzák. A kémia foko-

zatos fejlődésével az aranyozóipar is lépést tartott. A nagyobb kémiai ismereteket kivánó *nedves* A. már az újkor találmánya. Ha a megtisztitott alpakkából, fehérbádogból, rezitett vasból, rézből, rézötvényből készitett tárgyat higitott aranyklorid oldatába vagy ennek és kettedszénsavas kálinak forró keverékébe mártjuk, ezután leöblitjük, megszáritjuk és végül fényezzük, arany csapadékot kap. Az aranyéterbe (arany klorid és kénéter keveréke) mártott vagy ezzel ecsetelt acélárúkra enyhe hevitéskor leheletvékonyságú aranyhártya rakódik. A nedves aranyozásokat a gyakorlatból teljesen kiszoritotta a *galván* A., melyet *Brugnatelli* talált fel és *De la Rive, Ruolz, Elkington, Roseleur* meg *Christofle* tökétetesitették, l. *Galvanostegia.*

A fémeket *aranyfüsttel* is aranyozhatjuk. Igy a vas- és acéltárgyat salétromsavval étetik, ezután a kék futtatásig izzitják és a ráteritett aranyfüstöt csiszoló acéllal végigjártatják. Arannyal lemezelni is lehet (l. *Lemezelés*). Az üveg és porcellán A.-a abban áll, hogy aranyat aranykloridból oxálsavval, vasvitriollal vagy más redukáló szerrel kicsapatjuk és ezt a finom aranyport $^1/_{10}$—$^1/_{12}$ rész lúgos salétromsavas bizmuttal öszszedörzsöljük, ezt a keveréket terpentin-olajjal ráfestjük a tárgyra és megégetjük. Az arany égetés után fénytelen, ezért sima acháttal kifényesitik (Polirarany). Szép arany diszitményeket Bécsben és Sèvresben úgy készitettek, hogy az aranyat helyenkint domboruan festették a tárgyra és rajz szerint fényezték ki. Ilyképen készithetők a fényes diszitmények fénytelen arany alapon. Újabban az ú. n. fényaranyat használják (ez olcsóbb, bár nem oly tartós). A fényarany kénbalzsamban feloldott gyantás arany; ha ezt az oldatot a tárgyra festjük és gyenge tűzzel égetjük, a gyanta elég és az arany vékony fényes rétegben tapad az üveghez vagy porcellánhoz. A fényarany a hajon végighúzva is kopik, tehát az előbbitől könnyen megkülönböztethető.

Aranyozó sajtó, l. *Könyvkötés.*

Aranyozó viasz, l. *Aranyozás.*

Arany-ötvények. Az aranyat azért ötvözik más fémekkel, hogy keményebbé, olcsóbbá és más szinüvé tegyék. Ezeknek az ötvényeknek becsét az arany mennyisége szabja meg. Régebben a mérés egységeül a karatot használták. Félfont (1 kölni márka) aranyat 24 karatra és a karatot 12 szemre (grain) osztották föl, tehát a 10 karatos arany olyan ötvény, melynek 24 karatjában van 10 rész arany és 14 rész adalék fém. Újabban a legtöbb országban az arany mennyiségét az ezresrendszer szerint állapitják meg, vagyis azt adják meg, hogy hány milligramm arany van egy gramm ötvényben. Az alábbi táblázat szerint a szemek és karatok számát könnyen átszámithatjuk az új mértékre:

Szemek	Százalék	Szemek	Százalék	Karat	Százalék	Karat	Százalék	Karat	Százalék	Karat	Százalék
1	0·347	7	2·431	1	4·1667	7	29·1666	13	54·1667	19	79·1666
2	0·695	8	2·778	2	8·3334	8	33·3333	14	58·333	20	83·3333
3	1·042	9	3·125	3	12·5001	9	37·4999	15	62·4555	21	87·4999
4	1·389	10	3·473	4	16·6667	10	41·6667	16	66·6366	22	91·6666
5	1·736	11	3·819	5	20·8333	11	45·8630	17	70·7733	23	95·8333
6	2·084	12	4·167	6	25·0000	12	50·0000	18	75·0000	24	100·0000

Az iparban leginkább az aranynak és a réznek ötvényét használják, melyet úgy készitenek, hogy először megolvasztják az aranyat és ehhez apró darabokban hozzá adják a rezet. Az ömlesztéshez grafittégelyeket használnak. Az aranypénzeket kivétel nélkül arany és réz ötvényéből készitik. A legtöbb arany (98·61—98·95%) van az osztrák és magyar aranypénzekben, ezután következnek a hollandi arany (98·2% arannyal) és az angol sovereign (91·6% arannyal); az osztrák és magyar koronákat, a német, francia, belga, olasz, svájci, görög, spanyol, északamerikai és kinai aranyakat 90% arany és 10% réz ötvényéből verik. Néha ugyanazon országnak aranypénzei más-más szinüek, ennek oka az, hogy egyik pénzverő az aranypénzt csak szappanos vizzel, a másik higitott kénsavval csávázza. Az előbbi nem támadja meg az ötvényt, úgy, hogy ennek vöröses-sárga szine megmarad, a másik azonban feloldja a rezet és a pénz felszine tiszta aranysárga lesz. A tiszta arany-ezüst ötvényt halvány szine miatt ritkán használják. Az ó-korban használt *elektrum* ilyen volt, ezt 1 r. ezüst és 3 rész arany alkotta, azonban találtak 89·4 rész aranyból, 8·5 rész ezüstből, 0·6 rész rézből és 0·2 rész vasból álló ötvényt is. Az ékszerekhez mind az arany és réz, mind az arany és ezüst ötvényt használják. A *zöld arany* (or vert, green gold) 2—6 rész finom arany és 1 rész finom ezüst, a *halványsárga arany* (or jaune, antique gold) 1 rész arany, 2 rész ezüst. Az arany szinét árnyalják még úgy is, hogy aranyat, ezüstöt és rezet olvasztanak össze.

58·33	%-os	14	arany	6	ezüst	4	réz	sárga
58·33	«	14	«	3	«	7	«	sötét sárga
58·33	«	14	«	1	«	9	«	igen vörös
66·666	«	16	«	4·66	«	3·33	«	sárga
66·660	«	16	«	1·60	«	6·40	«	vörös
75·000	«	18	«	3·50	«	2·50	«	sárga
75·000	«	18	«	2·50	«	3·50	«	vörös

Ha réz helyett kadmiumot veszünk, az ötvény zöld lesz, ilyenek 75·0 arany, 16·6 ezüst és 8·4 kadmium v. 75·0 arany, 12·5 ezüst és 12·5 kadmium; ez az ötvény: 74·6 arany, 11·4 ezüst, 9·7 réz és 4·3 kadmium is zöld szinű. A *szürke aranyat* 30 rész arany, 3 rész ezüst és 2 rész acél; a *kék aranyat* 1—3 rész arany és 1 rész vas ötvényéből gyártják. A *pforzheimi aranyárúk* finomsága 13·5—25.0 (közönséges v. joujou arany) 56·2 (finom), v. 58·3—75·0 (legfinomabb). A japáni *saku-do* és *sibu-isi* szintén arany ötvény, az előbbibe 94·5—95·77% réz, 1·55—0·08% ezüst, 3.37—4·16% arany és 0·11—0% ólom; az utóbbiba pedig 67·31—51·10% réz, 32·07—48·93% ezüst, 0·12% arany és 0·52 vas van.

Azokat az órarészleteket, melyeknek acélkeménységüeknek kell lenniök, de ebből az anyagból rozsdásodása miatt nem készithetők, 80 rész arany és 20 rész palladium ötvényéből gyártják, ez fehér szinű, kemény és igen rideg. Csapágycsészéknek $37^1/_2$ rész arany, 23 rész ezüst, $12^1/_2$ rész palladium és 27 rész réz keverékét használják. Az ú. n. *rúgó-* vagy *rugalmas aranyat* 2·66 rész arany, 2·66 rész ezüst és 5·33 rész réz ötvénye alkotja. Ebből rugalmasságáért rugókat készitenek. Az A. aranytartalmát a próbatűvel a próbakövön állapitjuk meg (l. *Fémjelzés*).

Aranypapiros, egyik lapján valódi v. álarany-nyal bevont papiros.

Aranypart, régebben a Guineai-öböl É.-i partjának azt a részét nevezték A.-nak, a mely az Elefántcsont part felől az Asszini folyó és a Rabszolgapart felől a Volta folyó közt terül el. Mióta azonban az európaiak Afrikát maguk közt felosztották és az A.-ot az angolok vették birtokukba, az A. (Gold Coast) nevü gyarmat nemcsak a partvidéket, hanem a parttól messze É.-ra nyuló földet is magában foglalja. Az A. mai értelmében a német Togo és a francia Elefántcsont part között terjed el. E két európai gyarmat felől határait 1898. és 1899. állapították meg, amikor az a neutrális zona, amely az A. és Togo közt fennállott, szintén megszünt. Az A. magában foglalja 1896 óta az egykori asantik országát és 1901 óta a Northern Territoryt, amelynek É. felől az é. sz. 11° szolgál határául. A gyarmat partjai alacsonyak, nehezen hozzáférhetők, a partvidék alacsony, a szárazföld belseje felé fokozatosan emelkedő; legmagasabb része a DK.-i. A part melletti vidék forró, nedves és egészségtelen; itt sürü pálma-, gummi-, tamariszkusz-, baobab- és egyéb trópusi fákból álló erdők vannak, amelyekben nagy mennyiségben élnek a majmok; a gyarmat belső részeit szavannák alkotják, amelyeken elefánt-, vad bivaly-, gazellacsordák legelésznek. A tengerbe szakadó folyói (Asszini, Ankobra, Prah az Ofimmal és a Volta) közül csak az Ankobrán és Voltán járhatnak kisebb gőzösök, bár torkolatuk eliszaposodott. A gyarmat területe 308,870 km², (1901) 1,486,443 (1 km²-re 5) köztük 646 európai lak., akik négerek és három főtörzsre oszlanak, ezek: az ahanta-k az Ankobra és Prah közt, a fanti-k a Prah és Volta közt és az asanti-k. E három főtörzs számos apróbbra oszlik. A földmívelés termékei: a maniok, jamszgyökér, amelyek a bennszülöttek táplálékául szolgálnak, a pálmaolaj és mag, kókuszdió, kaucsuk és értékes fák, amelyeket exportálnak. Az európai háziállatok meghonosítása nem sikerült; a tengerparton a halászat élénk és szárított halakkal elég nagy kereskedést folytatnak. Aranyat, amiről a partvidék a nevét kapta, most is találnak, 1907. 273,898 unciát több mint egy millió sterling font értékben. A kereskedelem emelésére szolgál a Szekondiból Kumassziba vivő vasút, a sürün épített országutak, 1280 ang. mfd hosszú telegráfvonalak, a tengeralatti kábelek és a telefon, amellyel a nagyobb kikötőhelyek vannak összekötve. A behozatal értéke (1907) 2.366,195, a kivitelé 2.641,674 font sterling. Az előbbinek főcikkei: pamutkelmék (535,984 font), szesz (133,500), gépek (161,798); az exporté: kaucsuk (333,120), pálma-olaj (119,468), arany 1.130.965) és kókuszdió (515,089). A gyarmat élén egy kormányzó áll, akit egy végrehajtó és törvényhozó tanács támogat; mindkettő 4—4 kinevezett tagból áll. Kumassziban van egy helyettes (british resident) és Tamaléban egy chief commissioner. Van 7 kormányzói és 132 a kormányzóságtól segélyezett iskola, amelyeket a hittérítők igazgatnak. A gyarmat kiadásai (1907) 602,724 és bevételei 703,718 st. fontot tesznek ki.

Az első európaiak, akik e partokon kikötöttek 1365., dieppeiek voltak, de fölfedezésük feledésbe ment. 1470. a portugál Santander újra fölfedezte. 1481. pedig Diego d'Asambuja Szt. György-erődöt alapította. Száz évig a portugálok zavartalan urai maradtak a partvidéknek. 1624. a hollandiak építették Murit és 10 évvel később a portugálokat kiszorították; ugyanaz a sors érte a hollandiakat az angolok részéről 1672. Az angolok 1874. szervezték a Colony of the Gold Coastot, későbben az asantik legyőzetése után ezek országát és Northern Territoryt is e gyarmathoz csatolták. V. ö.: *Meredith*, An account of the Gold Coast (London 1812); *Cruickshank*, Eighteen years on the Gold Coast (u. o. 1853); *Riggenbach*, Zum Klima der Goldküste (Basel 1886); *Hayford*, Gold Coast Native Institutions (London 1903); *Hodgson* (Lady), The Siege of Kumasi (u. o. 1901); *Kemp*, Nine Years on the Gold Coast (u. o. 1893); *Wallis*, The Advance of our West African Empire (u. o. 1903).

Aranypataka, kisk. Sáros vm. szekcsői j.-ban, (1900) 586 tót lak.; u. p. és u. t. Bártfa.

Aranypecsét, l. *Aranybulla*.

Aranypénz, l. *Arany*, *Aranyflorénus* és *Aranykorona*.

Aranyplomb, fogplombálásra használatos szivacsos aranymassza; amelyet aranykloridnak káliumbikarbonátos közegben sóskasavval való redukciója révén kapnak.

Aranypohár. Üvegpohár, mely nevét két üvegréteg közötti aranylapocskákkal való diszitésmódjától nyerte. A római katakombákban üvegcsészéket találtak, melyek talpában vékony aranylapokból kivágott figurák vagy egyéb díszek két üvegréteg között foglaltak helyet. A XVIII. sz.-ban nagy előszeretettel használták az üvegpoharaknak ezt a díszítésmódját s aranylapból egész jeleneteket vágtak ki, melyeket a pohár oldalán alkalmaztak két üvegfal között. Készítésük egyik módja, hogy két teljesen egymásba illő üvegpohár kisebbikének külső falára ragasztották az aranylapból készült díszt, ezt a poharat a nagyobbik pohárba helyezték s a hézagot átlátszó ragasztó anyaggal töltötték ki. Ezt főképen Csehországban készítették, hol a poharakat egészen is áthúzták arannyal. Ujabban Salviati gyártja Velencében.

Irodalom. Vogel, Die altkristliche Gläser (Freiburg i. Br. 1900); Kisa, Das Glas im Altertume (Leipz. 1908). Néhány szép példány látható a budapesti iparművészeti múzeumban.

Aranypont (gold point), a külföldi váltóknak vm. adott piacon az az árfolyama, amelynél az illető piac kereskedőire nézve előnyösebb, hogy a külföld iránt fennálló tartozásukat ne az illető piacra szóló váltónak, hanem aranynak küldésével egyenlítsék ki, illetve hogy a külföld iránt fennálló követelésüket ne váltónak, hanem aranynak küldetésével hajtsák be. L. *Váltóárfolyam*.

Aranypróba, l. *Arany* és *Fémjelzés*.

Aranyquarc, aranyat tartalmazó kvarc.

Aranyráma. l. *Aranykeret*.

Aranyrózsa. Gyémánttal díszített, aranyból készült rózsafa, melyet a XI. sz. közepe táján kezdődő szokás szerint a pápa a nagyböjtbe eső «Laetare»-vasárnapon (4-ik vasárnap nagyböjtben) a mise után megszentel s többnyire vm. fejedelmi személynek ád v. küld ajándékul. Stefánia kir. hercegasszonyt is megajándékozta vele XIII. Leo pápa.

Aranyrubinüveg v. *rubinüveg*, vörös üveg. Különösen a fényképészetben használt vörös üveg, mely szinét a beléágyazott rendkivül finom aranyrészecskéknek köszöni, l. *Rézlüszter* és *Ultramikroszkop*.

Aranyrúd, pénzverésre szánt, rúd alakba vert tiszta arany.

Aranysárga, l. *Dimethylamidoazobenzol*.

Aranysarkantyú-rend, másként *Szt. Szilveszter-rend*, pápai lovagrend, melyet valószinüleg IV. Pius pápa 1559. alapított, tagjait laterâni udvari pfalzgrófoknak s az arany milicia lovagjainak nevezték. X. Pius pápa e rendet 1905. febr. 7. ketté osztotta és az A.-et mint külön rendet szervezte a Szt. Szilveszter-rend mellett. Az A.-nek hivatalos címe: Ordine dell'aurea milizia o di speron d'oro. Egy osztálya van s tagjainak száma 100-ban van megállapítva. Jelvénye most nyolcágú fehér kereszt, melynek alsó szárai között egy arany sarkantyú függ. A kereszt középpajzsán az előlapon arany kereten belül a boldogságos Szűz monogrammja, hátlapján 1905 és «Pius X. instituit» felirat. A jelvény arany fegyverdíszen függ és fehérszegélyű vörös szalagon nyakban hordják. E jelvényen kívül a rendtagok mellükön ezüst sugaras csillagot hordanak a rendjelvénnyel diszítve. L. *Szt. Szilveszter-rend*.

Aranysarkantyús vitéz. A magyar király, koronázása alkalmával, néhány érdemes nemes urat Szt. István kardjának érintésével A.-zé avat. Régebb időben az A.-ekké avatandókat a nádor terjesztette elő, az 1867-iki koronázás alkalmával a miniszterelnök hozta javaslatba. A rendvitézek külön lovagrendet nem képeznek, sem rendjelvényük, sem szabályaik nincsenek. Régebben a lovagok csizmájukon aranysarkantyút viseltek. Az 1790-i majd az 1792-i koronázás alkalmával külön jelvény adományozásáért folyamodtak. E jelvény aranyszegélyű fehér zománcos máltai kereszt, közepén kerek pajzsban a magyar címer korona nélkül, körülötte F. R. H. J. O. R. betük. A kereszt alsó ágai között arany sarkantyúra emlékeztető díszítmény, a kereszt a magyar koronáról függ, s magyar színeket mutató szalagból alkotott rozettán hordták volna, de a tervezetet mindkét alkalommal elutasították. Az 1867-i koronázás alkalmával az A.-ek külön jelvény alkotását tervezték, mely a kalpagforgón viselendő miniatür aranysarkantyú lett volna, azonban ez a mozgalom is abbanmaradt. Számuk igen különböző volt. III. Károlynál 6, Mária Teréziánál 44, II. Lipótnál 33, V. Ferdinándnál 27, a legutolsó koronázásnál pedig 23. V. ö. *Cziráky*, De ordine equitum auratorum, 1792., amely azonban tele van téves állításokkal. Alaposabb *Bibra* báró legújabb műve (1910).

Aranysav, l. *Aranytrioxid*.

Aranysó, Figuier v. Gozzi A.-ja vagy Sel d'or, a. m. nátriumaranyklorid, l. *Aranykloridok*.

Aranysúly. Az arany mérésére nem mindenütt használták és használják ugyanazt a súlyegységet, mint más tárgyak mérésére. Ma nálunk, valamint Ausztriában, Németországban, Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban, Hollandiában, Svájcban, Spanyolországban, Görögországban és Romániában az arany mérésére is hivatalosan a kg szolgál a maga tizedes beosztásával. De a gyakorlatban az ékszerészek nálunk még ma is használják A.-nak a dukátot, vagyis a cs. kir. arany súlyát, amely 3·4909 g-mal egyenlő. A méterrendszer behozatala előtt nálunk épúgy mint Ausztriában és Németországban A. gyanánt a kölni márka (l. o.) szolgált. Angolországban A. a troy font = 373·242 g, beosztva 12 unciára (ounce) à 20 pennyweight á 24 grain: Oroszországban a font = 409·511 g, beosztva 96 zolotnikra à 96 doli; É.-Amerikában az avoirdupois-font = 453·592 g, ezredrészekre való beosztással.

Aranyszabály, a *matematikában* némelyek a *hármasszabályt* (l. o.) nevezik így. *A mechanikában* az A. azt fejezi ki, hogy a gépeknél az erők munkájának algebrai összege zérus, tehát amennyit valamely gépen erőben nyerünk, ugyanannyit útban (időben, sebességben) veszítünk.

Aranyszájú Szent János, l. *János szentek*.

Aranyszám (numerus aureus), 1. a *kronológiában* az évnek helyét mutatja a holdkörben. Minthogy a holdkör 19 napévre terjed és Dionysius Exiguus e ciklus kezdetét a Kr. e. első évre tette, azért az A.-ot ugy találjuk meg, hogy az évszámot 1-el nagyobbítjuk és 19-el elosztjuk, a maradék adja az A.-ot. Az A.-nak a juliáni naptárban a húsvéthatár meghatározásánál fontos szerepe van s azért a kalendáriomokban aranybetükkel írták be, mitől nevét is kapta.

2. *A., kémiai értelemben*. Bizonyos kolloidoknak az a hatásuk van, hogy más kolloidoknak elektrolitok által való leválasztását bizonyos mértékig megakadályozzák. Ilyenek pl. az enyv, tojásfehérje, vizahólyag, kazein, dextrin. Az A. alatt a védő kolloidnak milligrammokban kifejezett azon mennyiségét értik, amely éppen elégséges arra, hogy 10 cm³ 0·0053—0·0058%-os kolloid aranyoldatot 1 cm³ 10%-os konyhasóoldat színváltoztató hatásától megóvjon.

Aranyszarv, 1. öböl Konstantinápolyban (l. o.). 2. *A.*-nak hívták a velencei dogek sajátságos alakú hercegi süvegét is, l. még *Doge-sipka*.

Aranyszérke, v. *kézi szérke* (bánya), l. *Szérke*.

Aranyszérű (bánya), körülbelül 16—22" széles, 2 öl hosszú lejtős sík, melyen az aranyhomokot feldolgozzák.

Arany szinezése (techn.), l. *Fémek* (szinezése).

Aranyszombatok, három szombati ájtatosság, Szt. Mihály főangyal ünnepe (szept. 29.) után. Megalapította III. Ferdinánd császár a b. szűz Mária tiszteletére. Az ájtatosság még most is virágzik egyes délbajor és osztrák vidékeken a hívek nagy részvétele mellett.

Aranyszövés, l. *Aranyfonál*.

Aranyszövet vagy *aranybrokát*, kidomborodó mintázatu aranyszálú fonalakból készült szövet, l. *Ábrás szövet*.

Aranyszövetség, l. *Borromei Károly*.

Aranytelluridek, termés tellurvegyületek, melyek aranytartalmuknál fogva nevezetes aranyércek. Hazánk (Erdély) különösen gazdag ilyen ércekben, amilyenek a szilvanit, nagyágit, krennerit, petzit és a müllerin. Továbbá Coloradoban, a Rocky Mountainsban, Kaliforniában (Calaveros) és az Altaiban előforduló A. a hessit, altait, cala-

[illegible] [illegible], tetradimit és a termés tellur. (Mindezeket l. külön.)

Aranytermő szőllő. Egészen napjainkig el volt terjedve az a hit, hogy Magyarországon néhol a szőllő aranyat terem, részint kacs alakjában, részint a bogyókban apró szemekben. Mátyás király [illegible] közül Pietro Ransano és Marzio Galeotto említik munkáikban, továbbá Happel [illegible] Werner német orvos, sőt hitte Bél Mátyás is. A mesés aranyszálak, amelyeket kacsoknak tartottak, bronzkori ékszerek, vékony arany spirálisok voltak, melyeket kapálás közben találtak. Az aranyszemekről pedig már Weszprémi István debreceni orvos 1795. megírta Magyar[illegible] könyvében, hogy [illegible] aranyszeppek. V. ö.: *Tóth* Béla, Szállóigék. Valójában a hegyen gyakran találhatjuk a *gonocerus* [illegible] Goeze, *karimás poloska* 2 mm nagy petéit, melyek aranyhoz hasonlóan ragyognak. V. ö. *Brehm*, Állatok világa: Rovarok.

Aranytinktura v. *aranyelixir.* E néven nevezték egy időben a *spiritus ferri sesquichlorati aethereus* v. *tinct. nervino-tonica Bestuscheffii* [illegible], mely ma is hivatalos nálunk. Aranysárga színű, összehúzó ízű folyadék, mely belsőleg sápadtságban, vérszegénységben szenvedőknek szolgál gyógyszerül. Aranyat nem tartalmaz. Franciaországban Delamotte-féle aranycseppeknek nevezik.

Aranytoll, aranyból készült írótoll, melynek hegyét, hogy könnyen ne kopjék, tantállal futtatják be.

Aranytopáz annyi mint *citrin* (l. o.).

Aranytribromid, l. *Aranybromidok.*

Aranytricianid, l. *Aranycianidok.*

Aranytriklorid, l. *Arankloridok.*

Aranytrioxid, aranyoxid v. aurioxid, Au_2O_3, aurihidroxidból, annak 100°-on való melegítése útján készül. Barnásfekete por; hevítéskor alkatrészeire bomlik. Az *aurihidroxid (aranysav,* [illegible]), $Au(OH)_3$, auriklorid meleg oldatából [illegible] magnéziummal készül. Barna színű por; a világosságon, úgyszintén hevítéskor elbomlik. Az aranyhidroxid nem bázis, hanem gyenge sav módjára viselkedik. Ezért *aranysavnak* is nevezik. Erős bázisokkal alkotott sói az *auratok* v. *aranysavas sók;* ezek $MAuO_2$ (M = [illegible] fémek) összetételűek. Ha az aurihidroxidot 24 órán át ammonia-oldattal pállítjuk, az zöldes v. barnássárga színű porrá változik. Ez az ú. n. *durranó-arany* (aurum fulminans, imidoauriamid) HN : Au.NH_2, amely száraz állapotban [illegible], úgyszintén melegítéskor rendkívül heves durranással robban el, miért is csak víz alatt tartható el; a káliumauriciánid előállítására és aranyozásra használják. A durranó-aranyat már Basilius Valentinus is előállította. Aurikloridból ammoniával, v. ammoniumkarbonáttal más összetételű robbanó vegyület keletkezik.

Aranyüstök v. aranyos páprád (növ.), a *Polytrichum commune L.* nevű moha. L. *Polytrichum.*

Aranyüveg, l. *Aranypohár.*

Aranyvakarék, l. *Aranyhulladék.*

Aranyvaluta, l. *Valuta.*

Aranyvenyige, l. *Aranytermő szőllő.*

Aranyverők, l. *Fémfüstverés.*

Aranyvessző (növ.), l. *Solidago.*

Arányvetés a kádárságban, midőn a donga hasés nyakbőségét meghatározzák, melytől a hordó szűkülése v. szupolykója függ.

Aranyvirág (növ.), l. *Chrysanthemum.*

Aranyvíz. E néven Drosera-ból készült háziszert árusítanak. A danzigi A. átlátszó, kellemes ízű édes likőr, melyhez finomul eloszlatott aranyfüst van keverve. A. (ang. Goldenhair water) néven a hidrogenhiperoxid híg vizes oldatát hajfestőszerül is árusítják.

Aranyzab (növ.), l. *Úri zab.*

Arany zománc. Arany zománcnak, ritkábban ezüst zománcnak a mozaik képek előállításánál használatos kockák vagy ékek. Fölszinükre finom fémlemezt fektetnek és rá üveget öntenek, mely azt igen finom hártyaként burkolja. Az utóbbinak az a célja, hogy a fémet a por, a nedvesség és egyéb káros külső hatás ellen megvédje, azért az üveghártyának egészen simának kell lennie, továbbá megkívántatik, hogy ne legyen hólyagos és hogy egészen pontosan a fémlemezre feküdjék és a fém csillogását ne korlátozza; tehát igen vékonynak és teljesen tisztának kell lennie. Az üveghártya rendszerint egészen színtelen, néha azonban az arany és ezüst lemezt különféle árnyalatúra festik, néha pedig az üveghártyát festik színesre.

Aranzada, spanyol területmérték szőllők mérésére, 1 A. = 400 n. esztadal = 44·72 ár.

Aranzini (ol.), szárított és olvasztott cukorral bevont apró, éretlen narancsok, v. csupán narancsszeletek; Olaszországban kedvelt csemege, azonkívül gyomorerősítőül is használják.

Ara pacis, a béke oltára, hatalmas emlékmű, melyet a római szenátus Augustusnak a tiszteletére Kr. e. 13. emelt. Az A. méreteivel és művészi díszének kiválóságával Augustus kora művészetének legjellemzetesebb képviselője. Az oltár udvarát övező falat díszítő domborművek egy részét fáradságos ásatások által újra visszanyertük. A maradványok segítségével az egész emlékműről képet kaphatunk. A fal belső oldalát domborműves növényi girlandok díszítették, a külső oldalán pedig kúszó indákkal borított talapzat fölött a császári család és szenátus tagjai vonulnak el előttünk kimért, ünnepi méltósággal, teljes menetben. A domborműveknek, minden előkelő finomságuk mellett is, hatásuk egyhangú; hiányzik ebből a művészetből a lüktető temperamentum.

Arapahoes (ejtsd: árrápáhósz), Kansas felföldjén (Észak-Amerika), a Rio Colorado és az Arkansas folyók vidékén lakó indiánus törzs, amely a kénáh, szatsziká és piékán indiánusokkal rokon. Az A.-k harcias, lovas népség, melyet a Colorado aranybányáiért idetelepült fehérek üldöztek. Hozzájuk számították még a keyovaskat-törzset is, de ez utóbbiak, mint Mollhausen kimutatta, egészen más nyelvet beszélnek.

Arapaima *Cuv.* (állat, *Pirarucu),* az eddig ismert legnagyobb édesvízi halfaj, amely 4 m. hosszúra és 200 kg. nehézre is megnő. A *nyílthólyagú halak* (Physostomi) rendjének *csontos-nyelvűek* (Osteoglossidae) családjába tartozik. Nagy szájának alsó állkapcsa kiálló. Pikkelyei nagyok, kemények, mozaikszerűek. Feje pikkelytelen, csaknem egészen csontpáncélos. Kormányúszója

kerekített. Kopoltyúnyilásai szélesek. Brazilia s Guajana nagy folyóit lakja; meglehetős gyakori; jóízü húsáért, amelyet nyersen és besózottan fogyasztanak, nagyban halásszák. Besózva, szárítva és füstölve fontos kereskedelmi cikk.

Árapály (tengerjárás, lat. aestus maris, ném. Gezeiten, franc. marées, ang. tides), a tenger vizének időszakosan ismétlődő emelkedése *(áradat* v. *dagály)* és sülyedése *(apály)*. Az Á. tüneményét a Hold és a Nap idézik elő. Ha a Föld csupán vízből állana s csak maga léteznék a világtérben, akkor alakja gömb lenne, feltéve, hogy tengelye körül nem forog; ha pedig tengelye körül forog, akkor az a gömb a sarkoknál belapul, az egyenlítő táján pedig kidudorodik, úgy hogy ú. n. lapos forgási ellipszoid alakját veszi föl. Ezt az alakot mindaddig megtartaná, míg kívüle más égitest nem létezik. De a Földön kívül számtalan más égitest létezik és ezek, mint *Newton* kimutatta, szükségszerüen hatnak egymásra oly erővel, amely annál nagyobb, minél nagyobb az égitestek tömege s minél kisebb távolságaik négyzete. Ennek az erőnek a hatása főleg abban nyilvánul, hogy az égitestek mozgásukat kölcsönösen befolyásolják, de ha elég közel vannak egymáshoz, vagy az egyiknek tömege igen nagy, akkor az égitest alakjának is meg kell változnia s nem lehet többé olyan, mintha csak maga léteznék. Az egész világtérben csak két oly égitest van, mely a Földön ily alakváltozást előidézhet: az egyik a Nap, melynek tömege 330,000-szer akkora mint a Földé, a másik a Hold, mely 387-szer oly közel van hozzánk, mint a Nap. Ily alakváltozást nem csupán a víz fog szenvedni, hanem a Föld szilárd felszíne is, mely nem abszolute merev, hanem némileg hajlékony. A Hold és Nap eme Newton-féle hatása bolygónk felszínének feléje fordított helyére erősebb, mint annak középpontjára, leggyengébb pedig a felszínnek az égitesttől elfordított helyére, úgy hogy a Newton-féle erő különbsége a középpont és felszín között mindkét esetben a nehézség kisebbítésére törekszik. Ennek következtében a Föld vízzel borított felszínének az égitest felé fordított része középen, valamint a tőle elfordított fél középen megárad s ezzel kapcsolatban eme két felének szélein megapad. Míg tehát az égi test egyszer elvégzi látszólagos útját a Föld körül (mire a Napnak 24 óra középidő, a Holdnak pedig átlag 24 óra 50 p. kell), a Föld felszínének minden helyén kétszer áll be a víz tükrének emelkedése s ugyananynyiszor sülyedése. A két égitest külön-külön okozta Á.-a egymást erősítheti v. gyöngítheti, aszerint, amint egyértelmüleg vagy egymás ellen működnek. Az előbbi eset beáll újhold és holdtölte alkalmával, a második ellenben az első és utolsó negyedkor. A legnagyobb árhullámok, melyek így keletkeznek a *szökőár*, a legalacsonyabbak a *gyönge ár*. Az Á. magasságának, és idejének eme havonta kétszer ismétlődő változása a *félhavi egyenetlenség* nevét viseli. Ha a Nap és Hold az egyenlítőn kívül állanak, akkor a legnagyobb dagályú két pont az egyenlítő különböző oldalaira esik, tehát egy szélességi kör bármely pontja a Föld forgása következtében egy nap alatt két különböző magasságu áradatot kap, mit az Á. *napi egyenetlenségének* szokás nevezni. Az egyik hullám egészen ki is maradhat, ekkor *egy napos árhullám* áll be. A félhavi egyenetlenség eszerint a Hold fázisaitól, a napi egyenetlenség a Hold és Nap deklinációjától függ, végre egy harmadikat: a *félévi egyenetlenséget*, a Földnek a Nap körül való keringése okozza.

Az Á. legnagyobb részben a Holdnak köszöni létrejöttét. A Nap hatása gyöngébb, mert bár igen nagy a tömege, de sokkal távolabb van, mint a Hold; a Nap okozta árhullám alig fele (1 : 2·2) annak, amelyet a Hold okoz. Szökő ár és gyönge ár elméletileg úgy viszonylanak egymáshoz, mint 8 : 3.

A Földön, melynek vizeit szaggatott partok határolják, az Á. tüneménye ez egyszerű elméletnek, mely az egész Földet egyenletesen vízzel borítottnak képzelte, nem fog teljesen megfelelni. A Föld különböző helyein észlelt Á.-jelenségek táblázatos összeállítása a partképződés és a mélységi viszonyok oly komplikált befolyását mutatja, hogy azt számítással lehetetlen követni. Pedig az Á. magasságának és idejének ismerete a szárazföldi partok mentén és a kikötőkben a hajózásra nézve igen fontos, és ezért már rég megkisérlették, hogy e két adatot bármely hely számára előre kiszámítsák. Különösen nehéz a *magasság* előre való meghatározása.

A dagály *idejének* meghatározására szolgál az ú. n. áridő. Az új- vagy telehold delelése és a rákövetkező magas víz közt levő időkülönbség adja az illető hely *áridejét* (kikötői időszak, Hafenzeit, établissement, establishment), amely azonos azzal az idővel, amelyen e két nap délutánján az áradat beáll. Más napok számára a magas víz ideje a Hold delelési idejének és az áridőnek összegével egyenlő, mely azonban az idő félhavi egyenetlensége miatt némi javításra szorul.

A bekezdésben vázolt Newton-féle v. sztatikai Á.-elmélet helyébe újabban a dinamikai Á.-elmélet lépett, mely az árhullámot keletkezése pillanatában kényszerhullámnak, további lefolyásában pedig szabad hullámnak tekinti. Ez az elmélet *Airy* angol asztronómustól származik.

Az Á. jelenségeibe mélyebb betekintést nyujtanak az *izoráhiák* (cotidal lines, homopleroták), melyeknek rajzolását *Whewell* kezdeményezte. Ezek a vonalak az egyenlő áridejü helyeket kötik egymással össze, s különösen a brit szigetek környékére nézve vannak nagy gonddal meghatározva, hol óráról-órára megadják az ár tarajának helyét és alakját.

Az *árkülönbségre* nézve igen nagy változatosság észlelhető. Vannak helyek, hol az Á. alig érezhető, másutt megint valóságos özönvíz, mely roppant területeket áraszt el.

Az európai partok mentén a legnagyobb árkülönbség a bristoli csatornában észlelhető. Bristolban (Cumberland Dock) az árkülönbség 9·6 m., Tortishead mellett meg éppen 12·2 m. Épp oly nevezetes az árkülönbség a st.-maloi öbölben (szökő ár St.-Maloban 10·7, Cancaleban 11·3 m.). A legmagasabb árhullámokat találjuk az új-skóciai Fundy öbölben 15·4 m.-nyi magasságban és Patagonia keleti partjain (Puerto Gallegos 14·0, Santa Cruz folyam 12·2, Magelhãos-szoros bejárata 13·4 m.). Az Atlanti-oceánon kívül is találkozunk tetemes magasságú árhullámokkal, melyek az előindiai Cambay-öbölben 9·1, az ausztráliai északnyugati

[illegible] fekvő Hammond öbölben 11·6, a koreai [illegible] 11·5 m.-ig emelkednek. A nyilt óceán [illegible] fekvő szigetein az árhullám min[illegible] csekély és ritka esetekben éri el vagy haladja túl a 2 m.-t.

Teljesen vagy részben elzárt vízmedencék Á.-a [illegible]. Így a Michigan-tóban Chicagó[illegible] szökőár idején 73 mm., gyenge [illegible] mm.

A Földközi-tengerben az Á. helyenkint 1 m.-t [illegible]. Az Adriai-tengerben az árhullám Korfu[illegible] 5 cm.-ről 60 cm.-re nő s ez úton 5 órával [illegible] elkésik.

Midőn az árhullám egy folyamnak tölcsértorkolatába behatol, ahol a mélység nem felel meg az árhullám sebességének, a partok pedig összeszorítják, akkor ott a víztömeg magasra felduzzad. Így keletkezik a *csapó árhullám*, melynek angolul *bore*, franciául *mascaret* a neve. Némely folyam torkolatában a csapó árhullám roppant méreteket ölt, ilyenek az Amazon, a Severn, a Szajna, különösen pedig a Tsien-tang-kiang (Kína), amely utóbbi torkolatában a csapó árhullám 3·5—4, sőt némelykor 7 m. magas, majdnem függőleges vízfal alakjában lép fel, mely nagy gyorsasággal halad előre s mindent, ami útjába akad, szétrombol.

Az Á. tudományos megvizsgálása különösen újabb időben lendült fel; ugyanis számos helyen felállított önműködő ármérő (mareograf) adja a vízállás folytonos görbéjét, mely sir William Thomson utasításai szerint az úgynevezett harmónikus analizis alapján dolgozandó fel. A mareográf szolgáltatta komplikált árgörbét t. i. számos különböző időtartamu s nagyságu egyszerű hullámokra bontják fel. Ha egy helyre nézve sok árgörbét dolgoztak fel ekképen, akkor az ár magasságát és idejét meglehetős pontossággal lehet előre megállapitani. Thomson módszerét Borgen dolgozta át Airy elméletének megfelelően. Sok hely számára a számításokat a Thomson által szerkesztett *harmonic analyser*, vagy a még tökéletesebb Roberts szerkesztette *tide-predicter* neve alatt ismeretes elmés műszer végzi.

Hogy a szárazföldnek is kell mutatnia A.-t, azt elméletileg már Thomson mutatta ki. Csak a legujabbi dőben sikerült meg is figyelni a szárazföldnek azt a rendkívül csekély Á.-át, mely abban nyilvánul, hogy valamely hely zenitje folytonos ingadozásoknak van alávetve, melyek megfelelnek a Nap és Hold okozta hatásnak. A megfigyelés ú. n. horizontális ingával történik. Ilyennel végezte megfigyeléseit Hecker Potsdamban, kinek először sikerült ily módon a szárazföldi Á. létezését kimutatni.

Az Á.-lyal hozták kapcsolatba a Föld forgási sebességének csökkenését, vagyis a nap hosszának növekedését, mely újabb és régibb csillagászati megfigyelések egybevetésénél kitünt. Az árhullám taraja a surlódás miatt azt Á.-t okozó égitest délköre mögött marad; tehát a meridián emez oldalán nagyobb tömeg van és a zavaró test ennek [illegible] erősebben működvén, a Föld forgása lassul. Hogy ez a lassulás tényleg mekkora, arra nézve nincsenek biztos adatok.

A Földközi-tenger csekély Á.-a nem igen ébresztette fel a régiek érdeklődését e tünemény iránt. De Herodotos és a szicíliai Diodoros már megemlékeznek a Vörös tenger nagy és hatalmas dagályáról. Strabon a Charybdis szabályos emelkedését az Á.-nak tulajdonítja. Massiliai Pytheas (mint Plutarchos mondja) és Aristoteles az Á. okozójának a Holdat tartották, s ez utóbbi a Hold állásával való kapcsolatát is sejtette. Caesar a gall háborúról írt emlékiratában felemlíti, hogy holdtöltekor a dagály különösen erős s Plinius nemcsak a tünemény leírását nyujtja, hanem azt határozottan a Hold és Nap befolyásának tulajdonítja. Az újkorban Galilei, Descartes, Wallis igen mesterkélt magyarázatait adták e tüneménynek s csak Keppler tulajdonítja megint a Holdnak az Á.változását. Az Á. tudományos magyarázatának Newton vetette meg alapját, aki felismerte az Á.-nak s a gravitáció jelenségeinek kapcsolatát. Utána Halley, Bernoulli Dániel, Euler és Mac Laurin foglalkoztak az Á.-lyal. Különösen kitünt az Á. elméletének kifejtésénél Laplace. Újabban Whewell, Lubbock, Airy, Germar és mások beható vizsgálatai jelentékenyen előmozdították az Á.-ra vonatkozó ismereteinket. Különösen fontosak azok az évi jelentések, melyeket a *British Association for the advancement of science* egyik, külön e célra alakult bizottsága bocsát közre.

Van *légköri* Á. is, amennyiben a Nap és a Hold vonzása a légkörre is hat és abban is Á.-jelenséget idéz elő. Ez azonban elenyésző csekély, amint azt Laplace kimutatta. Sokan a légnyomás rendes napi periódusát is légköri Á.-nak gondolják, ami azonban mai ismereteinkkel nem egyeztethető össze.

Irodalom. Kitünő népszerü munka: Darwin-Kövesligethy, A tengerjárás és rokon tünemények naprendszerünkben. Term-tud. Társ., Budapest 1904; Newton, Philosophiae naturalis principia mathematica, London 1687; a harmadik kiadásban, Genf 1760, Euler, Maclaurin és Bernoulli értekezései is benntoglaltatnak. Laplace, Mécanique Céleste, Páris 1799—1825, 5 köt., újabb kiadás 1878—82; Lévy, Leçons sur la Théorie des marées, u. o. 1898; Darwin G. H., Scientific Papers, Cambridge 1902–1907, I. és II. köt. Poincaré, Leçons de Mécanique céleste, III. köt Páris 1910; Lapparent, Les marées de l'écorce terrestre, Annuaire des Longitudes, u. o. 1910; Lenz, Die Flut und Ebbe des Meeres, Hamburg 1873.

Árapály-gép vagy *árapály-motor*, oly szerkezet, mely az árapályban rejlő energiát hasznosítja. E hasznosítás alapelve az, hogy egyes öblöket, hol az árapály játéka nagy, elgátolnak úgy, hogy a dagály csak a rajtuk alkalmazott kapukon hatol az öbölbe; a dagály tetőzésekor a kapukat lezárják s az öbölben tározott vizet az apálykor előálló színkülönbözettel vízerőgépek (pl. turbinák) hajtására alkalmazzák. Ha meggondoljuk, hogy pl. Bretagne északi partjainál több mint 10 m. az árapály játéka, elképzelhető, hogy az árapály minő óriási energiaforrás. Maga a Mont-Saint-Michel öböl ilyen begátolással több, mint 6 millió lóerőt adna. Azonban az árapály energiájának kihasználására ezideig még alig történtek kísérletek. A XVII. sz.-ban Brooklynban állítottak föl néhány kisebb árapály hajtotta malmot. A XVIII. sz.-ban Dunquerque-ben volt egy ilyen Á. Mindezek a berendezések azonban kisszerüek voltak.

Árapasztó csatorna, l. *Ármentesítés*.

Árapatak (*Árpeták*), kisk. Háromszék vm. miklósvári j.-ban, (1900) az Olt vize mellett, 1258 oláh- és magyar lak., szeszgyárral, postával; u. t.

Előpatak. 5 ásványforrása van, melyek rendkívül sok szénsavat tartalmaznak. 1848 nov. 29-én a székelyek itt győzelmet arattak.

Arapiles *(Los A.)*, spanyolországi falu 7 km.-re Salamancától, ismeretes arról az ütközetről, melyben Wellington 1812 júl. 22-én legyőzte a Marmont vezette franciákat.

Arapov dol, község Lika-Krbava vm. korenicai j.-ban, (1900) 261 lak., u. p. és u. t. Petrovo selo ličko.

Arar *(Aravis)*, az ó-korban a Rhodanus (Rhône) mellékfolyója; mai neve Saône (l. o.).

Arara, a karibok nyelvcsaládjához tartozó indiánus néptörzs az Amazon folyamvidékén, a Madeira és Xingu folyók közt. Ismertető jelük az azonos tetoválás, a szájuk szögletétől a szemükig érő kék vonal.

Arara, tévesen *ara* (állat), a papagályszerű madarak *(Psittacornithes)* rendjébe tartozó papagálynem. L. *Papagály-félék.*

Ararat, az ótestamentumban neve az Arasz és Kura folyók között elterülő termékeny síkságnak, székhelye egy régi, a voltaképeni Örményországtól különvált birodalomnak. A *Genezisnek* idevonatkozó helyét (VIII. 4.) magyarázták félre az alexandriai bibliafordítók, s azóta nevezik így az örmény magasföld legtömegesebb hegycsoportját, illetve annak 5211 m. magasra kiemelkedő csúcsát. A kisázsiai, mezopotámiai, perzsiai kultúrnépek előtt még mint a legmagasabb hegy volt ismeretes, tehát a Kaukázus csúcsai tudásuk határán kívül estek. Ez az oka, hogy ehhez a hegyhez fűződött a Noé legendája, s valószinüleg itt kell keresni a vízözön mondájának őshazáját; az örmények ma is szent hegynek tekintik. Az örmény magasföld keleti peremén Orosz- és Törökország meg Perzsia határán csaknem elszigetelten emelkedik ki, mint leghatalmasabb tagja annak a vulkáni sorozatnak, amely Batumtól Erzerumon át Bitliszig húzódik. Szabályos vulkáni kúp, egész tömegében vulkánikus kőzetekből van felépítve; a történelmi időkben nem működött, de hogy a földkéreg nincs teljes nyugalomban, tanusítja az 1840-iki borzasztó földrengés, amely az egész környék arculatát megváltoztatta. A növényzet sivár, a fák alig nyúlnak fel 200 m.-ig, s ettől a hóhatárig (3500 m.) csak helyenkint van szegényes legelő. Glecserei kb. 1000 m.-ig nyúlnak le, ezeknek egyikéből ered az Eufratesz. Az A. vízválasztó gócpont, ahonnan háromfelé mennek a vizek, egyik részük az Eufratesszel az alföldre, a másik az Arasz és Kura folyókkal a Kaspi-tengerbe, a többi elvész a magasföld keleti oldalán a lefolyástalan sóstavakban. Magasságát legelőször Parrott Ferdinand dorpati természettudós mérte meg.

Irodalom. Bryce J., Transcaucasia and Ararat, London 1897; Friedrichsen E., Russisch-Armenien und der A., Peterm. Mitt. 1901; Murad F., A. und Masis, Heidelberg 1901; Nezdjurov D. T., Reise in das A.-gebiet Isw. Cs. orosz. földr. társ. 1909.

Ararauna, *Ara ararauna* L. (állat), a papagályszerű madarak (Psittacornithes) rendjébe tartozó papagálynem. L. *Papagályok.*

Arariba (növ.), l. *Alchornea.*

Araroba, orvosság, l. *Andira.*

Araruta, a. m. *arrow-root* (l. o.).

Arasz (a régieknél Araxes, örm. Eraszk), Örményország főfolyója; Erzerumtól mintegy 40 km.-nyire, a Bingöl-Dagh hegységben 2053 m. magasban ered, első nagyobb mellékfolyója a Kaleh-Szu, ennek fölvétele után az A. a 620 m. magas Paszin kerületet szeli át keleti irányban, majd Oroszörményországba jut, Erivannál DK.-re, azután ÉK.-re fordulva, jó darabon határt von Perzsia és Oroszország közt, Urdabadon alul csendesebb folyású lesz, átszeli a Mogan steppét s az é. sz. 39° 55′ alatt a Kurába ömlik, mely csak az egyesülés folytán válik nagyobb hajókra nézve is hajózhatóvá. Az A. fő mellékfolyói balról: az Arpacsaj, jobbról: az Akcsaj és Karacsa, végül a Dehariur. Hóolvadáskor az A. rendkívül megárad, miáltal a környező vidéket megtermékenyíti. Hossza 1022 km. Partján állott egykor Nagy-Örményország fővárosa, Artaxata.

Arasz. 1. Nálunk és másfelé is régi hosszuságmérték, a felnőtt férfi kifeszített tenyerének hossza a kis- v. a középujj hegyétől a hüvelykujj hegyéig. — 2. Ausztriában hosszuságmérték lovak mérésénél. 1 A. = 4 hüvelyk à 4 vonás = 10·537 cm.

Araszolók (araszoló hernyók, araszoló pillék, *Geometridae* (állat). A pikkelyes szárnyú rovaroknak (Lepidoptera) vagyis a pilléknek egyik legnagyobb alrendje. Az idetartozó pilléknek a törzshöz képest aránylag nagy és széles lemezű szárnyaik vannak; ezeket pihenés közben a legtöbb faj szétfeszíti, tehát már természettől fogva úgy tartja, mint ahogy a lepkéket mesterségesen szoktuk a gyüjtemények számára feszítőfák segítségével kifeszíteni. Csápjuk serteforma. Néhány faj nősténye csonka szárnyú (Chematobia) vagy egészen szárnyatlan (Hibernia). Éjjel röpködnek, nappal árnyékos v. sötét helyeken, falakon, épületeken, fákon, a növénylevelek alsó felén stb. pihennek. Többnyire kicsinyek, csak kevés olyan faj van köztük, melyeknek kifeszített szárnyvégeik 5—6 cm.-nyire vannak egymástól. Igen jellemző erre a családra nézve *a hernyók mozgása.* Ezeknek t. i. csak 5 pár, ritkán 6 pár lábuk van (a többi pillecsaládnál jobbára 8 a lábpárok száma), és minthogy a hernyótest középső ízein egészen hiányzanak a lábak, ennélfogva az araszoló hernyók úgy mozognak, hogy mellső három pár lábukkal megfogódzanak s azután testük végét egészen mellső lábuk közelébe húzzák, miközben a testük középső része ívalakulag fölemelkedik a levegőbe; a hernyó ilyen helyzetében némileg a patkó alakjához hasonlít. Ilyen módon mászva tovább, azokra a mozdulatokra emlékeztetnek, melyeket kezünkkel végezünk, mikor azt akarjuk megmérni, *hány arasz* valamely tárgy hossza. Innen kapták nevüket. Némelyik fajnak hernyója pihenés közben csak hátulsó lábaival, tehát testének hátulsó végével fogódzik meg tartózkodó helyén, testének nagyobb részét ellenben mereven kinyujtja a levegőbe, s ilyenkor, minthogy sok fajnak a színe a fakéregéhez hasonlít, gyakorlatlan szem igen könnyen eláálló ágacskáknak tartja őket. Az A. hernyóinak életmódja nem nagyon különbözik egymástól. Leveles növények lombjából vagy zuzmókból táplálkoznak, s többnyire el vannak rejtőzködve, de olyan fajokat, melyek hernyóálla-

petban a föld alatt v. vizben, vagy a növények [illegible] ebben a családban nem [illegible] melyen a. ara [illegible], akkor a saját ke- resztül bocsatott fonal segitségével bocsátkozik le. [illegible] 100-nál több nemet ismerünk [illegible] *Geometra*, Ch. [illegible] mindegyikében 100 [illegible] Hazánkban eddig ismeretenk [illegible] fajok el; az összes ismert fajok száma [illegible] 1800-at.

Az araszolók családjában néhány nagyon káros [illegible] melyeket az alábbiakban ismertetünk. 1. *Hibernia defoliaria Cl.* A hím kifeszitett szár- nyakkal 4—4·5 cm. széles; a nőstény szárnyat- lan. A hím felső szárnya sárgás; a szárnyak tövé- [illegible] valamint külső szélük [illegible] hullámos barna [illegible] közepén [illegible], a kettő [illegible] pont van. Az alsó szárnyak világosabbak. A kifejlődött pille [illegible] novemberben jelenik meg. A szárnyatlan nőstény a fák törzsén mászik [illegible] petéit [illegible] 400-at a rügyekre rakja le. A petékből áprilisban kikelő hernyók a kihajtó rügyekből táplálkoznak és ezáltal némely vidé- ken nagy károkat okozhatnak. A hernyók színe [illegible] hátoldalukon széles barna sáv hú- zódik végig. Az erdei fák közül különösen a bük- köt, tölgyet és nyirfát támadják meg, a kertekben pedig a gyümölcsfákat. A hernyók kártételei még [illegible] tartanak s julius elején a földben [illegible] Ennek a fajnak életmódja nagyon hasonlít a következő fajéhoz s az ellene való vé- dekezés módjára is ott utalunk. A *Hibernia*-nem többi faja közül a *H. aurantiaria* Esp., a *H. mar- ginaria* [illegible] a *H. leucophaearia* Schiff. tölgyeken és nyirfakon él. A *H. Ankeraria* Stgr. kizárólag [illegible] tölgyeken él. — [illegible] *brumata* L. Az előbbinél kisebb faj. A hímnek egyik szárnyvége a másiktól (kife- szitve) körülbelül 3 cm.-nyire van. Felső szárnya vöröses szürke, több vékony, hullámos kereszt- sávval. Az alsó szárnyak világosabbak, sávok nél- kül. A szürke nősténynek csak csonka, néhány milliméter hosszuságú szárnyai vannak, úgy hogy a felületesen tekintő szem egészen szárnyatlannak látja. Repülni tehát nem tud, hanem éppen úgy, mint az előbbi faj, fölmászik a fák törzsökén a peték lerakása végett. Életmódja általában igen hasonlít az előbbi fajéhoz, azért itt csak a különb- ségekről szólunk. A nőstény kevesebb petét tojik, mint az előbbi (vagy harmadfélszázat). A hernyók színe zöld, háti oldalukon hosszant egy sötétebb és mellette, oldalain több világos, fehéres vonallal; [illegible] szabadon élni, mint az előbbi faj, hanem fonalakkal összeköti a leve- leket és a rügypikkelyeket s ezek közt rejtőzkö- dik. A pille novemberben és decemberben jelenik meg, tehát még későbben, mint a Hibernia. A *Ch. brumata* különösen Európa északi vidékein mu- tatkozik legnagyobb tömegben, és ahol elszaporo- dik, valóságos átka a gyümölcstermelésnek. Nem- csak a rügyeket, a fiatal lombot és a termést sem- misíti meg, hanem több évi tömeges megjelenésé- vel a fákat is megöli. Az erdőkben majdnem min- den lombos fát és bokrot, a kertekben mindenféle gyümölcsfát megtámad; még a diófák sem men- tek tőle.

Védekezés. A *H. defoliaria* és a *Ch. brumata* ellen való védekezés a repülni nem tudó nősté- nyek ellen irányul, még pedig olyan módon, hogy ősszel a fákra törekvő tojókat ragadós, enyves papiros-gyürük alkalmazásával fogdossák össze. Az e célra használt anyagot többféle módon ál- lítják elő és a kereskedésben *hernyóenyv, bru- mata-enyv* néven árulják. Nem közvetetlenül a fára kenjük, hanem a fa törzsökére erős papi- rost kötünk (pl. olyant, minőbe a cukorsüvegek van- nak csomagolva) s azt mázoljuk be a hernyóenyv- vel. Természetes, hogy a papirosgyürü alatt nem szabad hézagnak lenni, melyen át a szárnyatlan pillék följuthatnának a fa felsőbb részeihez, s ez okból a kérget a kötés helyén lehetőleg simára kell egyengetni és a másképen ki nem egyenlít- hető mélyedéseket agyaggal kitölteni. Időnkint meg kell nézni a fákat, mert néha annyi pille ra- gad az enyvbe, hogy az enyves gyürüt egészen elborítják és rajtuk, mint hídon keresztül, át- mászhatik a többi. Ilyen esetekben jó, ha két gyürüt alkalmazunk egymás fölött.

3. *A pöszméte araszoló pilléje.* (Abraxas vagy Zerene grossulariata *L.*) A pille 4 cm. széles; szárnyain az alapszín fehér, a felsőkön több és nagyobb, a hátsókon kevesebb fekete folt van. A felsőkön, valamint törzsén is, még sárgás tar- kaság is mutatkozik. A hernyón ugyanazok a színek váltakoznak, mint a pillén. Felül fehér, hosszant egymásután következő széles fekete foltokkal, alul sárga. A pöszmétét támadja meg és néha egészen lekopasztja. Amerikában arzén- sókat (schweinfurti zöldet) tartalmazó folyadék- kal permetezik a megtámadott bokrokat. A her- nyójárás idején a bokor alá terített ruhára is lehet őket rázni és azután megsemmisíteni. Az *Abr. grossulariata*-éhoz hasonló életmódot visz a *Thamnonoma wauaria* L., melynek hernyója szintén a pöszmétebokrokat kopasztja. — 4. A *Bupalus piniarius* L. hernyója zöld, 3 fehér vo- nallal a hátán. A hímpille sötétebb, a nőstény vi- lágosabb barna, halaványabb foltokkal. A fenyőket pusztítja.

Árasztás, a rétöntözés egyik neme. L. *Rét- öntözés.*

Aratás alatt hazánkban csakis a szemes gabo- nát termő növényeknek letakarítását és behor- dásra készen való összerakását értik, míg a többi mag- v. gumós növények termését és a gyümöl- csöt szüretelik v. szedik. Az A. kezdődik a gabona levágásával, sarlóval, hazánkban legáltalánosab- ban kaszával és aratógéppel (l. o.). A learatott gabonát rendesen kévékbe kötik, csak a rövid szalmájú zabot v. árpát rakják helyenkint pet- rencékbe. A kévéket szalmakötelekkel kötik át, egyideig a tarlón hagyják, majd leginkább ke- pékbe, keresztekbe rakják. A nyugati államokban s ott, ahol az esőzések gyakoriak, a gabonát bá- bozzák, kunyhókba v. prizmákba rakják. Be van fejezve az A., ha a gabonát a szántóföldről be- hordják v. egyenesen a cséplőgéphez, v. csűrökbe, vagy pedig asztagokba rakják.

Aratási biztositás, japán eredetű intézmény, melynek célja, hogy a gazda, ha jó termése van,

az abból bevételezett tőke egy részét az intézetbe befizeti, hogy onnan rossztermésű években szükségleteit fedezhesse. Ugyanerre a célra szolgál a német Spar- und Bewahrgeld für Missernten (rossztermésre szóló megtakarított és megőrzött tőkék). Oroszországban keletkezett azonban egy más A., mely abból áll, hogy a gazda azon károk ellen vált biztosítást, melyeket a vetés árvíz, belvíz, eső, jég, szél, fagy, tűz, szárazság, rozsda, üszög v. egyéb növényi betegségek, valamint kipállás, megdűlés, rovarok, állatok és emberek által szenvedhet. Ezek a biztosító intézetek azonban csakhamar megbuktak. Magyarországon is sikertelenül kisérleteztek vele. V. ö.: Milhoffer Sándor, Aratási biztosítás, Kecskemét 1898.

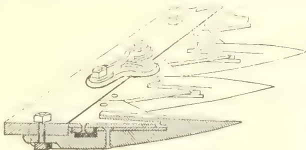
Aratóbogár (állat), a *csapó-* v. *kalló* cserebogár (*Polyphylla fullo* L.) népies neve. L. *Cserebogarak.*

Arató-ekék. Gumós- és gyökszerű növények aratására ekeszerű gépeket használnak, melyek a földet meglazítva, a gumót felemelik s oldalt kivetik. Ilyenek a burgonya-, a répaemelő ekék. L. *Aratógépek.*

Aratógazda a. m. az aratást végző munkások vezetője, felelős felügyelője és legtöbbnyire egyúttal élelmezője. A közönséges szokás szerint az A. fogadja az aratómunkásokat pénzért v. legtöbbször a learatandó gabona egy részéért és egyéb kialkudott bérért, s az arattatóval szemben mint vállalkozó felelősséget vállal és szerződésre lép. L. *Aratók, Aratórész.*

Aratógépek (l. *a két képmellékletet),* a kalászos termékek, nevezetesen a gabonafélék letakarítására valók. Palladius «De re rustica VII, c. 2.» könyve szerint a gallok már különleges szerkezeteket használtak a gabona aratására. A gallok aratógépe két kereken szállítható teknőalakú szekrényből állt, melyet egy rudak közé fogott ökör az álló gabonában maga előtt tolt. A szekrény elején kissé felfelé hajlított éles szuronyalakú kések voltak harántrúdra erősítve, melyet – a gabona állásához képest — emelőkarral lehetett fölebb-lejebb igazítani. Az éles kések a kalászokat letépték és így azok a hátul levő szekrénybe hullottak. Nevezetes, hogy ez az aratógép megfelelően modern kivitelben (mint ú. n. *header*) az angol gyarmatokban még manapság is kiterjedt alkalmazásnak örvend, mert ott szalmára súlyt nem fektetnek, azt a földeken elégetik s trágyául alászántják. A tulajdonképi A., mely a mi viszonyainknak is megfelel, a jelen század vívmánya s ennek feltalálója gyanánt *Bell* lelkész tekinthető, ki 1826. szerkesztette aratógépét, melyen 13 kétélű késpenge rúdra volt erősítve és e fölött egy 12 kétélű késpengével biró késrúd járt ide-oda mozgathatólag. A gabonaszárakat könnyű motollák hajtották a kések felé, elmetszésük után pedig végnélküli láncokra erősített körüljáró vászonra dültek, mely a rendeket oldalt lerakta. Bell gépénél a lovak még a gép mögé voltak fogva s a gépet maguk előtt tolták a gabonába. Lényeges javításokat eszközöltek az amerikaiak s köztük mint úttörők: *Hussey Obed, Mc. Cormick* és *Wood,* az angolok közül pedig *Samuelson, Hornsby, Howard* stb. Minden szerkezeteknél a gabonaszárak lemetszése háromszögletes kis késpengékkel történik, melyek közös rúdra erősítve — egy sor éles éllel biró ujjak között — a hajtórúddal együttesen ide-oda mozognak és az ujjak és késpengék közé jutó szárakat nagyobbrészt ollószerüen elmetszik. A hajtórúd forgócsapja a gép állványához ágyazott tengelyre erősített forgattyus tárcsától kapja mozgását, míg a tengelyt 2—3 áttéti kerékpár közvetítésével a járókerék forgatja.

Az aratógépnek az a rendeltetése, hogy a gabonaféléket lemetszve és markokba szedve a gép mögött vagy oldalt lerakja v. egyúttal kévékbe is kösse. A gép mögött oly egyszerűbb szerkezetü arató-gépek raknak markot, melyek metszőkészülékéhez rácsozott, ferdén álló gyüjtőasztal illeszkedik, mely a gabonaszárakat mindaddig együtt tartja, míg egy kévére való összegyült. A rács leeresztése után a tarló a gabonát az asztalról lehúzza. A kéverakás alatt a kocsis mellett ülő munkás gereblyével tartja vissza az újonnan vágott szárakat, a folytatólagos munka alatt pedig a szárak párhuzamos fektetését ellenőrzi. Ily szerkezetüek többnyire ama 2 járókerékkel biró összetett gépek, melyekkel kaszálni és aratni is tudnak. Önműködő, hátulrakó aratóknál többnyire csak 1 járókereket alkalmaznak és egy 4—5

1. ábra. Metszőkészülék.

karú motolla viszi a szárakat a késekhez, miközben az egyik lapátgereblye fogakkal birván, közvetetlenül a gyüjtőasztal fölött halad el s az összegyült markot hátul letolja. Hogy a marokrakás közben új szárak ne hulljanak az asztalra és el ne kuszálódjanak, az ily gépeknél az asztal billentésével egyszersmind egy vízszintes pálca kerül az asztal fölé, mely a metszett szárakat egyelőre felfogja és az asztal felemeltetése esetén arra leereszti. Tökéletesebb marokrakó-aratógépeknél, melyek szintén csak egy nagy járókerékkel készülnek, a gyüjtőasztalra hulló szárakat külön gereblyeszerkezet önműködőleg rakja le *oldalt,* ami munkakimélés mellett még azzal az előnnyel is jár, hogy nem kell a gép után rögtön kévébe kötni a gabonát, mint a megelőző szerkezetnél, hol ennek elmulasztása esetén az állatok már vágott szárakon járnának és a gabonát már előre kicsépelnék.

Az A.-et két csoportra oszthatjuk, nevezetesen *marokrakó* és *kévekötő* A.-re, aszerint amint a gép a vágott életet markokban rakja le vagy mindjárt kévékbe is köti. Az A. főalkotó részei: a metszőkészülék, a marokrakókészülék és a kévekötő-készülék. A *metszőkészülék (1. ábra),* melynek szélessége általában mintegy 1½ m., közös rúdra szögecselt háromszögű pengékből alkotott késből és szintén közös rúdra

erősített ujjakból áll. Az egyes pengék többnyire két kis szeggel vannak a késtartó rúdra erősítve, s azok pedig helyesen egymásba illeszkedvén, mert így egymást támasztják meg. A metsző él simára vagy fűrészalakura készül; a fűrészes élnek az az előnye, hogy ritkábban kell ujra köszörülni, de az ilyen kések csak száraz gabonában vágnak jól, míg puha, nyirkos életben könnyen eltömődnek. Az ujjak 6—8 cm. közökben vannak az ujjtartórudra racsavarva s így a szárakat egyes csoportokra választják, kúpalakjuknál fogva azokat mindinkább összeszorítják és a metszésnél az ellenélt alkotják, mely célra a többnyire kovácsolt vasból v. acélból való ujjak hasítékai éles élű acéllapokat kapnak. A kés az ujjak hasítékai között v. egyes ujjközépről a másikra v. 3 ujj között mozog ide-oda s ennek megfelelőleg az egyes késelek egy-egy lökés alatt vagy egyszer v. kétszer metszenek. Utóbbi elrendezésnek megvan az az előnye, hogy kevesebb lökés és így kisebb áttevés kell, viszont azonban a nagyobb lökéshosszal nagyobb rázkódás és nagyobb súrlódás jár.

Az ide-oda mozgó kés vezetésére, mint az ábrában látható, közönként szorítók vannak az ujjtartórudra erősítve, melyek úgy a kések kihajlását, mint felemelkedését megakadályozzák. Dűlt gabonának biztos metszésére a metszőkészüléket lefelé forgathatóra kell készíteni, mely célra a vonórúd csukló körül állíthatón készül, úgy hogy a vonórúd megemelése a metszőkészüléknek lehajlását idézi elő. A tarlómagasság beállítására a metszőkészülék egy v. mindkét végén csúszó mankókkal vagy kerekekkel van alátámasztva és a mankó szára v. a kerekek csapjai tartóikban állíthatók, s megfelelőleg a nagy járókerék tengelycsapja is beállítható. A metszőkészülék külső végén kovácsolt vaspálcákból v. deszkából készült *gabonaelválasztó* van alkalmazva, mely az álló gabonát a metszendőtől elkülöníti. Hasonló szerkezet alkalmazható a belső végén is, hogy a lovak felé hajló szárak a metszőkészülék felé irányuljanak. Dűlt életnél néhány ujjra is szokás ily csúcsos gabonaemelőket szerelni.

A késnek ide-oda való mozgatására rendszerint *hajtórúd* szolgál, mely a késrúdnak egyenesben vezetett fejét — az ú. n. *keresztfejet* — csuklószerűen fogja át. A hajtórúd másik vége egy forgattyú v. tárcsa csapjához van kötve, melynek tengelye fogaskerekek vagy lánc közvetítésével a járó keréktől kapja mozgását.

A *marokrakókészülék:* egyszerűbb szerkezeteknél a metszőkészülék mögött elhelyezett rostélyszerű gyüjtő-deszka, melyre a szárak metszésük után kézi gereblyével v. motollával lesznek lefektetve. A marokrakás céljából az asztal csuklói körül hátra billenthető, amidőn a tarló a rostély hézagjain átnyúl és a markot lehúzza; az eközben metszett szárak a kézi gereblyével vagy külön pálcával visszatartatnak, míg a rostély ismét felemelkedik. Ezen gépeknél lassan forgó vízszintes motolla viszi a szárakat a kés felé. Általánosabb az a marokrakókészülék, mely álló tengely körül forgó és kis gördülő karikákkal bizonyos pályán vezetett 4—5 gereblyéből áll. A gereblyék körülforgásuk közben a gabonába belenyulnak, azt a metszőkészülék elé viszik és ezután vagy hirtelen felemelkednek, v. pedig a metszőkészülék mögött levő gyüjtőasztalon fekvő gabonába fogódzva, azt hátul oldalt letolják. Eszerint a gereblyék v. csak mint *vezetők* vagy egyúttal mint *rakók* szerepelnek. Ez a kettős szereplés v. azáltal érhető el, hogy az összes gereblyéket *közös pályán* vezetik, amidőn a vezető léceket magasabbra állítják s fogak nélkül készítik, míg a rakók fogakkal birnak és közvetetlenül a gyüjtőasztal síkja fölött haladnak el, v. pedig *kettős pályát* alkalmaznak, amikor is a gereblyék mind egyformák, mindnyájan el vannak látva fogakkal, csakhogy rendeltetésükhöz képest a kettős pályának v. alsó v. felső részen mozognak, minek következtében vagy mint rakók, vagy csak mint vezetők működnek. Ilyen kettős pályát mutat a mellékelt 2. *ábra*, melynek a nyíl irányában a-tól b-ig terjedő része közös pálya gyanánt szolgál, úgy a vezető-, mint a rakógereblyék részére, míg a mellső részén a rakók bca úton, a vezetők bda úton haladnak, mely célra minden rakó részére o váltó kinyitja az alsó pályát, míg a felső pályán mozgó vezetőket f váltó tereli ismét a közös pályarészre. Miután a

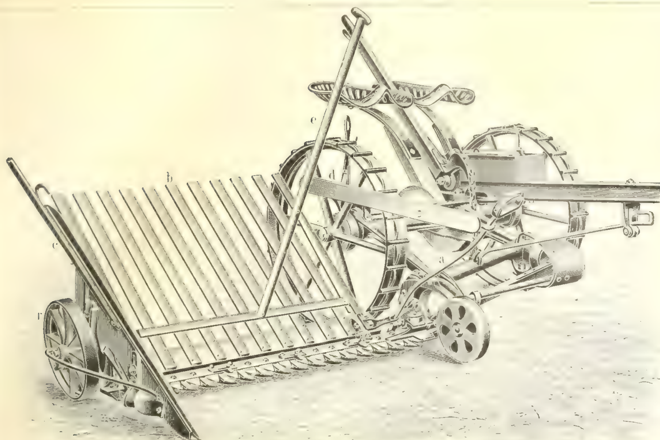

2. ábra. Kettős pálya váltókkal.

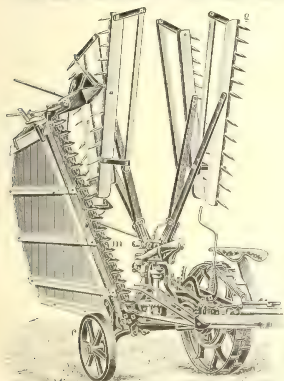
gabona állásához képest kivánatos lehet, hogy majd több, majd kevesebb gereblye működjék a rakók módjára, az o váltó nyitását *Johnston* azzal tette szabályozhatóvá, hogy annak csapjára alul kis kétkarú emeltyűt erősített, melynek elmozdítása a kocsisülésből kézzel v. kiválható fogaskerékpárral eszközölhető. Utóbbi szerkezet helyett *Wood* csigát alkalmaz, melynek különböző átmérőjű csavarmenetei helyettesítik a különböző áttételű fogaskerekeket.

A *kévekötő-készülék* az A.-nek egészen különálló részét alkotja és úgy az *egy* marokra való gabonának összegyüjtését és tömörítését, mint ennek körülkötését végzi. A kéve kötését eleintén dróttal végezték, ami a nagy költségek mellett a cséplésnél igen sok kellemetlenséget okozott, ujabban manillából vagy kenderből font zsineget használnak. A legelső, gyakorlatilag beváló, dróttal kötő gépet *Mc. Cormick* 1878. mutatta be Bristolban, és három évre rá Derbyben már zsineggel kötő gépért nyert aranyérmet, és ez idő óta az amerikai és angol gyárosok által kifejtett

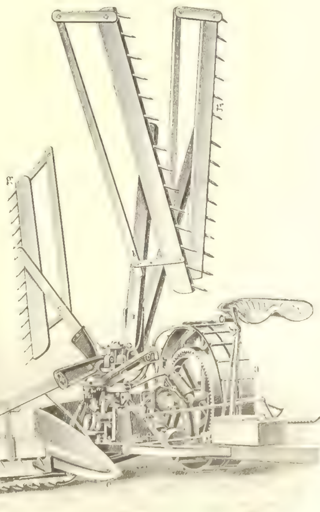
ARATÓGÉPEK I.

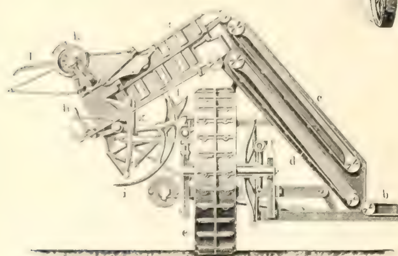
1. Kombinált kaszáló és aratógép

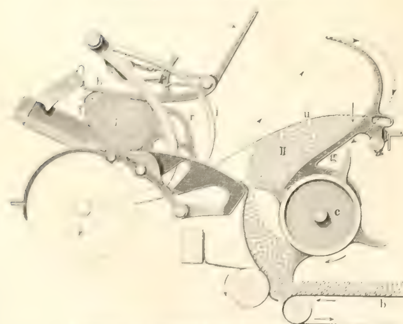
2. Plano-féle aratógép szállítás közben.

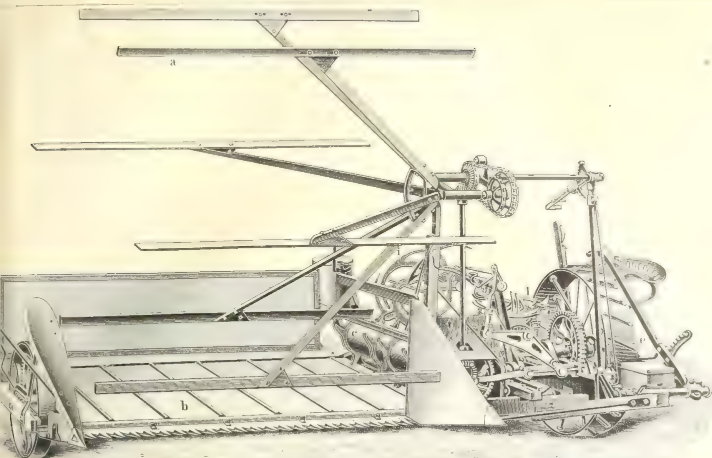
3. Wood-féle marokrakó aratógép.

5. Deering kévekötő keresztmetszete.

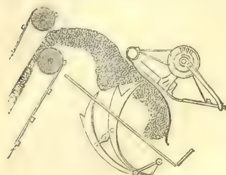
3. Részlet az Adriance kévekötő szerkezetéből.

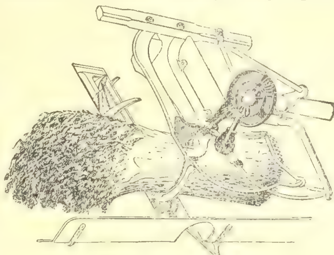
2. Adriance kévekötö aratógép elülröl nézve.

5. Mac Cormick kévekötö aratógép hátulról nézve.

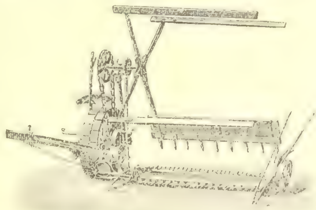
versenytörekvés folytán a kévéknek önműködő bekötése évről-évre tökéletesbedett, úgy, hogy manapság már tökéletesen megfelelő efajta gépeket készítenek. A kévekötő-készüléknél megkülönböztetjük: a kévetömörítőt és a tulajdonképeni kötőszerkezetet. A kéve tömörítésére leginkább kétféle szerkezetet alkalmaznak. Az egyik a *Tedder*-féle, melynél, mint ezt a *3. ábra* is mutatja, 2—3 kar van közös könyöktengelyen a kötőasztal alatt elhelyezve, melyek a kötőasztalra hulló szárakat előre nyomják, úgy, hogy míg az egyik kar hátra nyul, a másik a már előbb gyüjtött szárakat egy ellenfalhoz szorítja. Ettől eltérő a *Wood*-rendszerü tömörítő, melynél, mint a *4. ábra* mutatja, a kötőasztal fölött tömörítő-tárcsa van elhelyezve három fogalakú karral, melyek a tárcsa forgatásánál a gabonaszárak közé nyúlnak, azokat előre nyomják és a gabonából ismét kiemelkednek. Mindkét rendszernél a marok mindinkább nagyobbodván, mind nagyobb nyomást fejt ki a kötőasztal előrészén levő ellenfalra, és ha a kéve elérte megkivánt nagyságát, ez a nyomás már akkora, hogy az említett ellenfalat csuklója körül hátranyomni képes, amely mozgással kikapcsolódik egy rugóval tartott ütköző és ennek következtében forgásba jön egy második, a kötőasztal alatt levő tengely, amelyre a zsineget hordó tű van szerelve. A tű körülfogja a kévét és ugyanezen időben körülforog a kötőasztal fölött levő tengely, mely a tulajdonképeni *kötő-készüléket* hozza mozgásba. A fonalat ugyanis egyrészt egy csiptető tartja, másrészt a kéve alatt végig van vezetve, s így van a tűbe befűzve. A fonalfogó körülforgatásnál megfogja a tűvel hozott fonalat és azon kis hurkot köt. Ezalatt a tű visszamegy az asztal alá, a kötött kéve pedig kivető pálcákkal az asztalról leszoríttatik, miközben a fonal a hurok mellett elmetsződik, szabad vége pedig csiptetővel megtartatik, úgy, hogy az asztalra hulló szár már a kifeszített fonalra jut. Úgy a hurok készítése, mint az elvágott zsineg visszatartása s ismét való elmetszése a különböző szerkezetekkel többé-kevésbbé összetett módon végeztetik. Az *Appleby*-féle szerkezet, melyet Mc. Cormick is alkalmaz, a mellékelt *5. ábra* szerint kötő tárcsával bír, mely belső és külső fogas szegmenttel készül, mindakettő kis kúpkerék forgatására szolgál. A belső kúpkerék tengelyén egyesítve van a zsinegcsiptető a metszőkéssel; a külső kis fogaskerék tengelye pedig azt a két kis ujjból alkotott kis fogót tartja, mely a zsinegnek a tű által hozott végét és az előzetesen a csiptetővel visszatartott végét összefogja és körülforgásával e kettőből hurkot készít, melyet aztán elereszt akkor, midőn a zsineg ezen a részén is elmetszetik, és a kötőtárcsához erősített kivetőpálca a kötött kévét az asztalról ledobja. *Wood* szerkezete abban tér el az előzőtől, hogy a kétujjú fogó helyett csigaalakú szerkezetet alkalmaz, csiptetője pedig rugóval szorított emeltyű-szerkezetből áll. Lényegesen eltér az előzőktől az *Adriance* gép kötőkészüléke, mely ferde tengelyre ágyalt csigából áll; e csiga körülforgása közben tengelyén előre és hátrafelé is csúszik s így köti meg a hurkot a megfogott fonalakból.

3. ábra. Tedder-féle kévetömörítő.

4. ábra. Wood-féle kévetömörítő.

5. ábra. Appleby-féle kévekötő szerkezet.

A *különféle szerkezetü A.* három tipusa közül a mellékelt *6. ábrán* látható *hátullerakó gabonaarató* (mely *Samuelson* gyártmánya) nálunk legkevésbbé van elterjedve, mert a gép után a markokat mindjárt kévébe kell kötni és félre kell rakni, különben a második fordulónál a lovak a gabonát összetipornák. Még nagyobb hátránya, hogy a rendes marokrakás végzésére a kocsis mellé egy második ülésre még egy munkást kell ültetni, mert csak nagyon ügyes munkás volna képes a lovak vezetésén kívül a gyüjtőasztal billentését és emelését is végezni. Igy ezek az A. csak mint kombinált gépek ajánlatosak, amidőn főleg kaszálásra szolgálnak és csak kevés aratni valójuk akad. Az *oldaltrakó* A.-nél a szárak mindig a gép oldalán rakatnak le, úgy, hogy

6. ábra. Hátullerakó gabonaarató.

a tarlón maradék és az álló gabona közt a lovak és a gép részére elegendő hely marad. A metsző-készülék mögött [illegible] bíró széles gyűjtő-asztal fogja fel az elmetszett szárakat s ezen lesz a marokrakó gereblyével kötegekbe összetolva; a külön [illegible] [illegible] [illegible] alában térnek el egymás-tól, hogy *[illegible]* vagy *[illegible]* gereblyékkel bír-nak; eltérést találunk továbbá a hajtóműben. A legtöbb e fajta gépnél ugyanis a járókerék kül-lőire [illegible] való, belül fogazott koszorú van erősítve, mely a gép állványában ágyazott s víz-szintes tengelyre erősített kis homlokkerékkel áll kapcsolatban. A vízszintes tengely másik vé-gére kis kúpkerék van ékelve, mely a késfor-gattyú tengelyére ékelt kúpkereket forgatja, míg a [illegible] gereblyék tengelye forgását a járókerék tengelyére ékelt kúpkerék és hajtott kereket által nyeri. Újabb szerkezeteknél a járókerékre nincs fogaskoszorú alkalmazva, hanem a forgás a főtengelyre erősített fogaskerékről tétetik át a kést mozgató kerékre, az egész kerékmű pedig por és piszok ellen tokba van zárva. Célszerű egyszerűséget mutatnak azok a szerkezetek me-

7. ábra. Szállításnál keresztirányban vontatott aratógép.

lyeknél a gereblyeszerkezet forgatására Hook-féle [illegible], vagy meg lánccal viszik át a mozgást.

A kévekötő A. metszőkészüléke megegyezik az eddig bemutatott szerkezetekével; a szár oda-vivésére majdnem általánosan vízszintes motolla szolgál, melyet kettős emeltyű készülékkel a [illegible] lehet feljebb lejebb vagy kijebb-beljebb beállítani, a metszőkészülék mögött két fahenger körül futó, végnélküli vászonból készült gyűjtőasztal van, mely a metszett szárakat vagy közvetetlen, vagy egy elevátoron át a kötőkészü-lékhez viszi. Az elevátor ferde irányban futó s lécekkel biró két, vagy ritkábban csak egy vég-nélküli vászonból készül; utóbbi esetben szo-rító rostély nyomja a szárakat az elevátorhoz. A szár ekkép felszállítva az u. n. kötőasztalra hull, hol kévébe tömörítve, manilla- vagy kender-zsineggel lesz körülkötve. Ha, mint pl. az *Adri-ance*-gépnél, az elevátor elmarad, a tömörítő ka-rok közvetlenül a gyűjtőasztalról markolják a szárakat. A kötött kévéket az aratógépek a földre vagy kévegyüjtő rostélyra ejtik, mely esetben a kévék a földön mindig soronkint fektethetők és kevesebb fáradsággal rakhatók keresztbe.

A *[illegible] mellékleteken* látható kévekötőgépek többnyire [illegible] készülnek, az egyes alkat-részek mozgatása az egyszerűség kedvéért lánc-átvitellel történik, még pedig rendszerint a nagy járókerék tengelyén ül a nagy hajtó-kúpkerék, melynek kapcsolt kereke tengelyén egy homlok-kerék és két lánckerék ül. A homlokkerék közvé-títi a késmozgató tengelynek forgását, a belső lánc-kerék a kötőkészülék, a külső pedig a gyüjtőasztal, elevátor és a motolla mozgatását végzi. A járóke-rékeknek emelésére és süllyesztésére, annak tenge-lyén kis fogas kerekek ülnek, melyek a gép állvá-nyára erősített fogas szegmenten fel- és le moz-gathatók; a tengely forgatása céljából arra csa-varkerék erősíthető, s a vele kapcsolatos csavar kézi emeltyűvel forgatható körül. Szállításnál e rendkívüli szélességű gépeket, mint azt a *7. ábra* is mutatja, keresztirányban szokás vontatni, mely célra két járókerekeket tolnak a gépkerethez erő-sített csapokra.

Vajjon a marokrakó- v. kévekötőgép előnyö-sebb-e, erre azt felelhetnők, hogy mindegyik meg-felel a maga helyén. Ott, hol a gazdaság kellő töké-vel rendelkezik, rendes ügyes gépésze van, el van látva kovács- és kerékgyártó-műhellyel s nagy terjedelmű dülőkre terjednek a vetések, okszerűbb lesz a kévekötő. Viszont a kisebb gazdaságok, kisebb tőkével, rendes gépész nélkül, célszerűbben használhatják a marokrakókat.

A marokrakó A. ára átlag 700 K, a kévekötőké átlag 1300. A metsző szélesség rendszerint 1·50 m.; ilyen szélesség mellett úgy a marokrakók, mint a kévekötők naponként körülbelül 8 kat. holdat képesek letakarítani. A vonóerőszükséglet nagy mértékben függ a gabona állapotától, az 1 m. metszőszélességre eső vonóerő a marokrakó A.-nél 80—100 kg., kévekötőknél 120—180 kg. között változik. A munkaköltség függ a gép ki-használásától s a helyi viszonyoktól; 1 kat. hold gabona learatására marokrakó aratógépekkel 10—12 K-át, kévekötő aratógépekkel 7—10 K-át számíthatunk.

Irodalom. Perels E., Die Mähemaschinen, Jena 1860; Wüst A., Die Mähemaschinen der Neuzeit, Leipzig 1875; Lázár L. Pál, Az aratógépek, Budapest 1885; Lázár L. Pál és Szabó Ferenc dr., Aratógépeink, jelentés a szajoli nemzetközi aratógépversenyről, u. o. 1890; Lázár L. Pál, Az aratás és betakarítás segédeszközei, u. o. 1893; Nachtweh A., Die Hauptprüfung der Bindermäher 1902, Berlin 1903; Nachtweh A., Beiträge zur Kenntniss, Theorie und Beurteilung der Mähmaschinen, u. o. 1904.

Aratógép-óriások. Amerikának óriási terje-delmű gabonatermő földjein — mint aminők Kali-forniában és Dakotában találhatók — nagy munka-teljesítményű aratógépekre van szükség. A «távol nyugati» államokban olyan óriási aratógépek vannak használatban, melyeknél a metszőszélesség a szokásos 1·5 m. helyett 6—12 m. s amelyek naponta 40 ha.-t is learatnak olyképen, hogy csak a kalászokat vágják le, de azokat mindjárt ki is csépelik, a magot megrostálják, sőt zsákolják is. A kisebb szerkezeteket 24—36 ló húzza, illetve tolja bele a gabonába, a nagyobb efajta gépeknél gazdasági lokomotivok szolgáltatják a szükséges vonó- és hajtóerőt.

Aratók, cselédi viszonyban nem álló munkás-igazolvánnyal bíró mezei munkások. A vállalt aratási munka teljesítésére és a munkaadóhoz való viszonyukra vonatkozó különös rendelkezé-sek a munkaadók és a mezőgazdasági munkások

közötti jogviszonyok szabályozásáról szóló 1898. II. t.-c. s az 1899. XLII. t.-c.-ben foglaltatnak.

Arator, l. *Szántó István.*

Arator, a VI. században élt Felső-Olaszországban. Athalriknak titkára volt, de később pap lett. Költői műveket hagyott hátra. Ezek közül a legkiválóbb a Historia apostolica, melyben a Szentírás nyomán híven írja meg az apostolok történetét. Munkáit kiadta Arntzen 1769-ben Züthphen, azután Migne, Patrologiae Cursus Completus 68-ik kötetében.

Aratórész, a gabonanemüek letakarításáért terményekben fizetett munkabér, mely v. közvetetlenül a learatott gabonából, vagy célszerübben a kicsépeltből szolgáltatik ki, és rendesen annak $^1/_{10}$—$^1/_{12}$ részéből áll.

Aratos, 1. görög költő a kilikiai Soloi városból Kr. e. 315—240. Athénben nevelkedett, majd l. Antigonos Gonatas makedóniai király udvarához Pellába került. Megénekelte a királynak a keltákon aratott győzelmét s Eudoxos csillagászati munkája nyomán simán folyó hexameterekben megirta Phainomena c. költeményét, melyet Cicero fiatal korában latinra fordított. Kiadta Bekker (Berlin 1828).

2. *A.*, az achaiai szövetség vezére, szül. Sikyonban Kr. e. 271. Hét éves korában, mikor atyját Abantidás zsarnok megölette, Argosba került. Ott később maga köré gyüjtötte a sikyoni menekülteket, azokkal megszabadította szülővárosát Nikokles kényúrtól s az achaiai szövetséghez állásra birta. 245-ben e szövetség vezére lett, de az aitoliaiak és spartaiak ellen minden számító ravaszsága mellett is szerencsétlenül harcolt. Hiányzott benne a hadvezéri rátermettség s az önzetlenség. Annyira ment, hogy II. Antigonos Dosont, Makedónia királyát hívta segítségül s ezzel Hellas uralmát idegen hatalomnak szolgáltatta ki. V. Fülöp 213. megmérgeztette. Emlékét az achaiaiak sokáig tiszteletben tartották. Több mint 30 könyvre terjedő emlékiratai elvesztek, de Polybios és Plutarchos (A. életrajzában) elsőrangú forrásul használták. Töredékei Müllernél (Fragm. Histor. Graec. IV.)

Aratóünnep. Nagyobb gazdaságokban az aratás befejeztével az aratók búzakalászból és mezei virágokból koszorút fonnak s ezt ünnepélyes menetben elviszik a gazdának, esetleg valamely nagyobb uradalomban az intéző főtisztnek, akihez az aratógazda üdvözlő beszédet intéz. A tulajdonos vagy ennek nevében a gazdatiszt megvendégeli az aratókat. A vendégség sok helyütt táncmulatsággal végződik. Magyarországon nagyrészt már divatját multa, de újabb időben a munkaadó és a munkás kölcsönös megbecsülésének ébresztése végett ismét sürübben elevenítik föl. Nálunk ennek az ünnepnek nincs összefüggése azzal a földkultusszal, mely Németország sok vidékén abban a pogánykori hagyományban nyilvánul, hogy a földmíveles istenének áldozatul egy csomó gabonát levágatlanul hagynak. Németország több vidékén egyházilag is megülik az aratás befejezését. A.-et már a régi görögök tartottak Demeter (Ceres) istennő tiszteletére, aki a hitrege szerint az emberiséget megtanította a gabona használatára.

Aratrum (lat. eke, ekealja, átvitt ért. eke alá vett föld). Eredetileg olyan nagyságú földterületet jelentett, amelyet őszi és tavaszi gabonafélékkel egy négy ökörrel vont ekével egy év alatt jól megművelni lehetett. A későbbi fejlődésben az ország különböző helyei szerint változó volt az ekealja nagysága (100 és ezen felül még több jugerumot = holdat) foglalt magában. A Hármas könyv szerint (I. r. 134. 45. §) egy ekealj-terület a javak becsüjénél 150 királyi mértékű hold földből áll (A. regale), melynek hossza 72, szélessége 12 királyi öl.

Aratthus, folyó, l. *Arachthus.*

Aratus, l. *Aratos.*

Arauan, oázis a nyugati Szaharában, Timbuktutól 200 km.-nyire É.-ra, a Szahara és Szudán határán, körülbelül az é. sz. 19° s a k. h. 3° alatt. A sivatag legforróbb és legegészségtelenebb vidékeinek egyike. Vízbőségénél fogva fontos karavánállomás Közép-Afrika, Marokko, Tripolisz és Tunisz között. Mintegy 1500, többnyire arab és szabad néger lakja, akik kereskedéssel foglalkoznak és tevéik kikölcsönzéséből aránylag nagy jövedelmet húznak. 1826. itt lelte halálát Laing utazó.

Arauca, a columbiai Orinoco folyónak balodali nagy mellékfolyója.

Araucaria *Juss.* (növ.), a Pinaceae (Fenyőfélék) család génusza, melynek 10 faja D.-Amerikában és Ausztráliában honos. Nagy, örökzöld fák csupasz rügyekkel. Levelük nagy, pikkely vagy rövid tűalakú, széles alappal ülő, csavaros állású. A toboz végálló, gömbölyű, végül széthulló. A termőpikkelyen egy mag van, amely a pikkelyhez oda nőtt, a második évben érik meg. Az *A. brasiliana* Lamb. Brazilia hegységeiben nagy erdőségeket alkotó, 50 m. magas fa. Fáját feldolgozzák és világos színű gyantát ad. Magvait Braziliában eszik. *A. imbricata* Pav. (chilefenyő) Chile déli részében erdőt alkot. Fája épitőfa, magva ehető. Koronája piramis-alakú, európai kertek díszfája. *A. Bidwillii* Hook. keletausztráliai faj, magva 5—7 cm. hosszú, csak harmadévre érik meg, gesztenye-ízű. Fája tartós. *A. excelsa* R. Br. (norfolkfenyő) Norfolk szigetén. Fája szerszámfának és hajóépítésre alkalmas. Üvegházakban minden *A.* fajt kultiválnak különösen pedig az utóbbit. Fosszilis tipusai a júrából, Anglia wealdeni rétegeiből és Kelet-India júrájából ismeretesek.

Araucarioxylon *Kraus* (növ.), a palaeophyticumban és mezophyticumban élt fenyőfélék törzsének fosszilis maradványa. Jellemző sajátságuk ezeknek a fáknak az, hogy a tracheidák udvaros gödörkéi aprók, egymással érintkezők. E sajátság egyúttal jellemző sajátsága a recens *Araucaria-* és *Dammara*-fenyő fájának, melyek közül az előbbinek nevéből van az A. név is képezve. V.ö. *Tuzson*, A balatoni fossilis fák monographiája. Az A.-törzsekhez hosszanti barázdáktól jellemzett *Tylodendron* bélkő tartozik.

Arauco, 1. *tartomány* a délamerikai Chilében, a Csendes-tenger, Concepcion, Biobio Malleca és Cautin közt. Területe 11,000 km², lakosainak száma (1905) az indiánusok kivételével 73,051. Az ország hegyes és erdős, belseje baromtenyésztésre

alkalmas; a folyók völgyei nagyon termékenyek. A klima egészségesebb mint Chile északibb részein, s nagyon enyhe. A tengerpartnak jó kikötője nincs. Fővárosa Lebu. — 2. A., *város* Chile ugyanoly nevű tartományában, 3749 lak.

Araujo e Azevédo (ejtsd: arauzsu) *Antonio de*, barca gróf, portugal államférfi, szül. 1752., megh. 1817. Követ volt Hágában s 1797. Párisban, ahol a direktorium egy ideig fogva tartotta. Később berlini, majd pétervári követ, 1803. pedig hadügyi és külügyminiszter lett. De 1807., miután a francia betörése ellen mitsem tett, a nép dühe elől a királyi családdal együtt Braziliába menekült. 1814. tengerészeti és gyarmati miniszter lett.

Araujo Porto-Alegre (ejtsd: arauzsu), **1.** *Manoel de*, braziliai költő, művész, szül. Rio Pardoban 1806 nov. 29., megh. Stettinben 1879. A festészetet Párisban Debretnél tanulta. Visszatérve Rioba, 1837. tanár lett az ottani művészeti akadémián, majd mint főkonzul Stettinbe ment s ott maradt haláláig. Mint építész a rio de janeiroi Santa-Anna templom és szinház építésével tünt ki előnyösen. De főképen az irodalommal foglalkozott s egyaránt behatóan drámával, lirával és epikával, legjobban sikerültek azonban természetleirásai és történelmi munkái. Colombo cimű kiválóan sikerült eposzában 40 énekben énekli meg hazájának történetét és kulturáját. Kisebb versei Brasilianas cím alatt Bécsben jelentek meg 1863.

2. *A., Joaquim de*, újabb portugál költő, aki Lira intima kötetével (1881) szerzett magának először hirnevet. A Renascença folyóiratával (1878) pedig arra tett kisérletet, hogy hazája összes költőit vállalata érdekében csoportositsa. Visões do Quixote cimű költeménye az 1905. Cervantes jubileumát ünneplő iróvilágban méltó feltünést keltett.

Araukáni emelet, a *geológiai* harmadkornak egyik emelete Dél-Amerikában (La Plata, Patagonia), az európai miocénnek felel meg.

Araukánok, világosabb szinű népcsalád Venezuelában, mely az Arawak, Atorai, Maypur, Wapiana, Vaura, Mahinacu és Layana törzsből áll.

Arauna, az aruakok nyelvcsaládjához tartozó indianus néptörzs nyugati Braziliában.

Araure, város Trujillo venezuelai államban az Akarigua mellett, mintegy 4000 lak.; kávét, rizst, cukrot s fűszereket gazdagon termő vidéken.

Arausio, város a római Provincia Narbonensisben, ma Orange (l. o.), érdekes régiségekkel. Kr. e. 105-ben a cimberek és teutonok itt tették tönkre a Quintus Servilius Caepio és Gn. Manlius alatti római csapatokat. Kr. u. 441. s 539. zsinatot tartottak itt.

Arava, l. *Tamil nyelv*.

Aravak v. *arovak*, Dél-Amerikának az Amazon-folyó és Paria-öböl közt lakó bennszülöttei.

Aravali, *hegység* Elő-Indiában, a Tharr sivatagtól DK.-re. Nem igazi lánchegység, hanem felgyűrődött pereme annak az ős-kontinentális darabnak, amely India törzsét alkotja. Még a legrégibb rétegek is nyugodtan feküsznek benne. Ősrégi archaikus kőzetek építik fel, leginkább kvarcit-palák, ezekre települnek a triasz és júrakorból származó, szárazföldi eredetü ú. n. *gondvana* rétegek, ebben van az a teméntelen rubin, zafir, smaragd és gyémánt, amit a bennszülöttek féltve rejtegetnek az európaiak szeme elől. Legmagasabb csúcsa, az *Abu*-hegy, eléri az 1720 m.-t és az ÉNy.-i sivatagokhoz képest buja növényzetével tünik ki.

Aravis, l. *Saône*.

Araviscí, l. *Arabisci*.

Araxes, folyó az oroszországi Transzkaukáziában. L. *Arasz*.

Arayat, 878 m. magas vulkán Luzon szigetén.

Arazzi v. *Arrazzi* (olasz: arazzo a. m. szövött kárpit), a gyapjuból, selyemből, aranyból és ezüstből szövött tizenegy darab képes fali kárpit, melyeket X. Leó pápa a Sixtus-kápolna diszitéseül a Rafaeltől 1515 és 1516-ban rajzolt kartonok után Brüszszelben szövetett. A kárpitok 1519. Szt. István vértanú napján már rendeltetési helyükön voltak, de nem sokáig maradtak ott, mert X. Leó pápának 1521 dec. 1-én bekövetkezett halála után közülök hat darab Belzer János nevü zálogoshoz jutott, ki azokra ötezer aranyat adott kölcsön. A római kuria akkoriban csak ez úton birta a konklave költségeire szükségelt összeget megszerezni. Midőn hat évvel későbben V. Károly császár serege Rómát ostrommal bevette, a zsákmányoló katonák több darabot elvittek. Ezek csak évek multával kerültek vissza Rómába. Egy töredék Lyonban került napvilágra, két darab Velencén át Konstantinápolyba jutott, ahol azt Montmorency francia connetable megvásárolta és 1554-ben III. Gyula pápának visszaadta. Ez időtől fogva a vatikáni palotában voltak, míg a francia forradalom idejében VI. Pius pápa menekülése után 1798-ban a Vatikán egyéb butoraival együtt elárverezték és párisi kereskedők vették meg, kik 1808-ban VII. Pius pápának eladták. Igy kerültek vissza Rómába, de többé nem eredeti rendeltetési helyükre, hanem mint a pápai gyüjteményekhez tartozó tárgyak egy külön teremben, Sala degli Arazzi, függnek. E teremben 32 ilyen kárpit számlálható, de közülök csak 11 készült Rafael kartonjai után. Ezek az új testamentomból, leginkább pedig az «Apostolok cselekedetei»-ből vett drámai hatásu jeleneteket ábrázolnak. Az ábrázolásokat keretbe foglaló groteszk szegélyeket Giovanni da Udine rajzolta. A szövést Pieter van Aelst végezte 1515—19-ig. A sok viszontagság annyira megviselte e kárpitokat, hogy egykori pompájuknak alig maradt nyoma. Művészeti szempontból nagyobb becccsel birnak a szines kartonok, mert sokkal hívebben tüntetik föl a művész szándékát. A kartonok közül a századok folyamán négy darab nyomtalanul eltünt, a másik hét darab a kárpitok elkészülte után Brüsszelben maradt s ott feledékenységbe merült. Állítólag Rubens födözte volna föl és az ő ajánlatára I. Károly angol király vette meg. Angolországban a Stuartok bukása után ezek is dobra kerültek és sok viszontagság után 1866-ban a Kensington-múzeumba jutottak. Az A. elnevezés később általánossá vált és e néven nevezték a XV—XVII. sz.-ban Németalföldön, Francia- és Angolországban készült képes fali szőnyegeket. A.-kat találunk a berlini múzeumban és a madridi királyi palotában. A drezdai gyüjteményben

levő hat darab a XVII. sz.-ból való s valószinüleg Angliában készült. V. ö.: *Van Drival*, Les tapisseries d'Arras (Arras 1864); *Guiffrey, Müntz* és *Pinchart*, Histoire générale de la tapisserie (Páris 1878—85); *Müntz*, La tapisserie (u. o. 1885); *Farabulini*, L'arte degli arazzi, (Róma 1884); *Rossi*, Arazzi (u. o. 1908).

Arba (arab), l. *Araba.*

Arba, járási székhely Algerben, (1891) 7742 lak., narancstermeléssel, ólom- és gipszbányákkal.

Árbákánfot, l. *Cicisz.*

Arbakes, a görög és római irók (Klesias, Athenaios és Justinus) meseszerű adatai szerint méd hűbérese volt az utolsó asszír királynak, az elasszonyosodott, háremében élő Szardanapalnak, aki ellen, a babyloni Belesysszel szövetkezve, fellázadt, Ninivét elfoglalta (l. *Asszíria)* és Kr. e. a VIII. sz. végén megalapította Média birodalmát Egbatana fővárosával s itt még 28 évig uralkodott. Dinasztiájának utolsó tagja Astyages, kinek a perzsa Kyros döntötte le a trónját.

Arbal, l. *Aghbal.*

Arbalista, a. m. *arcubalista* (l. o.).

Arbascio (ol., ejtsd: árbássó), durva levantei szövet, pamut és kecskeszőrből.

Arbat, l. *Arabat.*

Arbe (szlávul: Ráb), Dalmácia Zára ker. kapitányságához tartozó sziget Jablanac horvát kikötővel szemben. Területe 175 km², s rajta hegység (Tignarossa 408 m.) vonul végig; nagyon termékeny, jól művelt; (1900) 4441 lak. A lakosok főfoglalkozása a halászat és juhtenyésztés, továbbá tengeri sónyerés. A sziget fővárosa A., festői fekvéssel, falakkal körülvéve; a velenceiek alatt püspöki székhely volt. Régi templomát 1170. szentelték föl. A műkincsei közt őrzött, Szt. Kristofórus fejét ékesítő arany koronát Erzsébet, N. Lajos király neje ajándékozta. A. gyakran volt szinhelye a magyarok és Velence közt Dalmácia birtokáért vivott harcoknak. 1898-ban A. hatóságai a császár-jubileum alkalmával 20 ha.-nyi területü erdőt ajándékoztak Bécs városának, amely abban tengeri fürdőt és gyógyhelyet létesített. Az Ungaro-Croata lussinpiccoloi gyorshajóival naponkénti hajójáratot rendezett be A.-ra.

Árbecslés, valamely tárgynak pénzben kifejezett értékmeghatározása.

Arbedo, község Tessin svájci kantonban, a Ticino és Moesa összefolyásánál, Castioneval (1900) 1043 lak., 3000 svájci polgár 1422 jún. 30. itt eldöntetlen ütközetet vívott 24,000, Carmagnola vezetése alatt álló milánóival.

Árbejelentés, lóversenysport- kifejezés. Az eladóversenyekben a legmagasabb és a legalacsonyabb eladási árt a propoziciók határozzák meg; ezen határokon belül a tulajdonos a feltételeknek megfelelően, tetszése szerint szabhatja meg lovának árát, s mentől olcsóbb lesz az ár, annál kevesebb súlyt visz az illető ló. A győztes ló a verseny után a bejelentési áron árverésre kerül. Az árverési többlet fele rendszerint a második lónak jut.

Arbela *(Arbil, Erbil)*, város ázsiai Törökország bagdadi vilajetjében, a két Zab között, egy mesterségesen épült 20 m. magas domb aljában, mely dombon erőd áll. A. a régi Arbela Asszíriában, tőle nevezték el Nagy Sándornak Darius Kodomannus felett kivívott utolsó győzelmét (331), bár a csata voltaképen 45 km.-rel távolabb, Gaugaméla közelében folyt le.

Arber *(Nagy-A.)*, a Cseherdő legmagasabb hegycsúcsa Bajorországban, a Fekete és Fehér Regen közt. Az A. (1458 m.) minden oldalon meredek, gyönyörű kilátást nyujt. Lábánál fekszik a két Arber-tó, őserdőktől környékezve. Tőle Ny.-ra mintegy 2 km.-nyire van az 1381 m. magas Kis-A.

Arber, *Edward*, volt birminghami egyetemi tanár, aki régi angol irodalmi emlékek gondos kritikai új kiadásával szerzett érdemeket. Első kiadása volt az English Reprints (30 kötet, 1868), Shakespeare tanulmányozására pedig fontos: A Transcript of the Registers of the Company ot Stationers of London (1875—77), valamint több régibb szöveggyüjteménye a The English Scholars Library műben (1895, 16 köt.) és British Anthologies (1901, 10 k.).

Arbet, város Marokkóban, l. *Rabat.*

Arbil, l. *Arbela.*

Arbiter (lat.), a római jogban az a személy, aki a felek megegyezésénél fogva az ezek között fennforgó vitának az ő itéletével (arbitrium laudum) eldöntésére vállalkozott. A római jog részletesen szabályozza a feltételeket, melyek alatt valaki az arbitriumot elvállalni kénytelen volt és amelyek alatt az A. határozata a polg. biróságnak végrehajtás végett át volt adható. A rómaiak az A. alkalmazását nagy hatáskörben engedték meg, ami összefügg azzal a szokással, mely szerint a megkötött ügyletek v. végrendeleti intézkedések bizonyos pontjainak meghatározását harmadik, a szerződési kötelmen kívül álló személyekre bizták. *Super-A.*: akit, ha több az A. és közöttük szavazattöbbség nem létesül, a döntés joga megillet, és akit erre az eshetőségre v. maguk a felek előre kijelöltek, v. akit az A.-ek választanak L. *Választott biróság.*

Arbiter bibendi (v. *rex convivii*, a görögöknél *Symposiarchos)*, a római lakomákon az elnök, kit kockadobás jelölt ki. Ő vezette a mulatságot s ő rendelkezett, hogy hogyan keverjék a bort a vendégek számára. E szokás hatása meglátszik a német egyetemi tanulók mulatságain, hol a *senior* rendeli el, hogy ki mikor és mennyit igyék.

Arbith (héber), l. *Máárib.*

Arbitrage, l. *Arbitrázs.*

Arbitrarius (lat.) a. m. önkényes v. tetszés szerinti (pl. eljárás). — *A. büntetés* a. m. a biró belátására bízott büntetés.

Arbitratio (lat.), belátás szerint való döntés, választottbirósági határozat. — *Arbitrium* a. m. választott birónak itélete, s innen minden belátás szerint való határozat. *A. judicis*, birói belátás. *A. liberum*, akaratszabadság.

Arbitrázs (franc. *arbitrage)*, magyarul *árfolyamkémlés.* Kétféle értelemben használatos. Jelenti annak a kikémlését, megállapitását hogy melyik piacon, mily módon lehet valamely ügyletet a legelőnyösebben lebonyolítani. De jelenti magát az e számtani művelet alapján kötött tőzsdei üzletet is. Az A. nem külön ügyletforma, hanem ügylet-kombináció, még pedig különböző

pénzesen egyidőben végrehajtott ügyletek kombinációja. Az A. — bár árukban is kötnek ily ügyleteket — főképen pénznemekben, váltókban és értékpapirokban fejlődött ki. Az A. legegyszerűbb alakja a pénznemekben való A., amely kikutatja, hogy idegen helyen mely pénznemekkel való fizetés a legelőnyösebb. A két vagy több piac egyes jegyzései közt esetleg fennálló különbségeket használja ki azzal, hogy elad ott, ahol magasabb az árfolyam és vásárol ott, ahol alacsonyabb. Ha az A.-őr pl. észreveszi, hogy a márka Párisban olcsóbb, mint Bécsben, akkor Párisban vásárol márkát és azt Bécsben eladja. Amíg az európai államok legnagyobbjai nem tértek át az aranyvalutára és a valuták közti értékviszony gyakori változása miatt is a pénznemek árfolyamingadozása nagyobb határok közt mozgott, az A.-nak széles tere volt a nyerészkedésre. Sokkal bonyolódottabb ügylet lebonyolítást és számítást igényel a váltó-A., amely a váltóárfolyamok közti különbségek kihasználására irányul. A távíró útján beérkezett váltóárfolyamjegyzések, a kamatláb különböző alakulása, a váltóüzleti szokások és a váltókon szereplő pénznemek árfolyamai szolgálnak kiinduló pontjául ennek az A.-nak, amelyet megkönnyítenek az ú. n. váltó-A.-tabellák, azaz megejtett A.-számítások eredményei a fontosabb piacok minden gyakorlatilag csak elképzelhető váltóárfolyam-relációiról.

Tőzsdei értékpapirok tekintetében is A. útján kémlelik, azaz számítják ki, hogy mely piacokon a legelőnyösebb azok vétele vagy eladása. Miután az értékpapir-A.-nál a siker attól függ, hogy a másik piacon milyen ügyesen követik az A.-őr utasításait, az A.-ügyleteket rendesen *a metà-ügyletek* (l. o.) formájában szokták lebonyolítani, hogy az egymással operáló felek az ügylet körül egyformán érdekelve legyenek. Az A.-ügyletek közgazdasági jelentősége az árfolyamok térbeli különbségeinek kiegyenlítésében áll. Ahol valamely címlet olcsóbb, ott az A. megvásárolja és már ezzel is árfolyamának emelkedését vagy további sülyedése megnehezítését idézi elő és aztán azon a helyen is előmozdítja az árfolyamok kiegyenlítődését, hogy ugyanazt a címletet ott adván el, ahol az drágább, ezzel a drágább piacon a kínálatot növeli és az árakra nyomást gyakorol. V. ö. *Swoboda*, Die Kaufmännische A. (Berlin 1901); *Haupt*, Arbitrages et parités (Paris 1894).

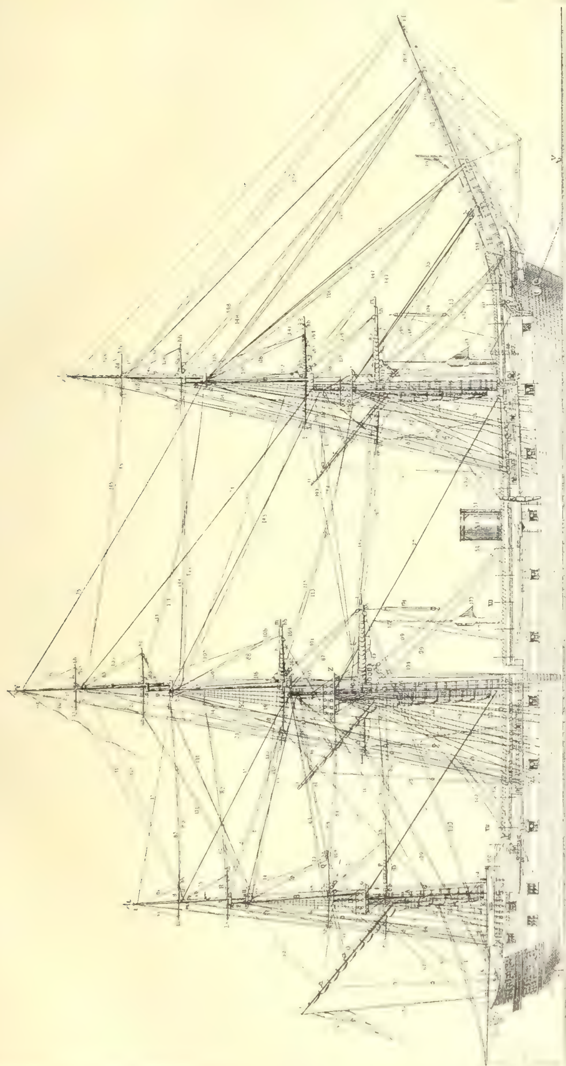
Arbitrium, l. *Arbiter* és *Arbitratio*.

Arbo, *Peter Nicolai*, norvég festő, szül. Drammenben 1831. jún. 18., megh. Christianiában 1892. okt. 14. Kopenhágában, Düsseldorfban, majd Párisban tanult. A «nagy» történeti festészet ritka képviselőinek egyike Norvégiában. Müveinek tárgyát többnyire az északi mitológiából és történetből merítette. Ilyenek: A Valkür (Stockholmi képtár); Sverre király menekülése (bergeni múzeum); A vadászat (christianiai képtár); XV. Károly és Lujza királyné megkoronázása a throndhjemi székesegyházban (Christiania, kir. palota) stb.

Árboc, *Törtel* és *Kemencs* kún főemberek ölték meg Kún Lászlót Körösszegnél 1290 július 10-én. Az akkori nádor, Mizse (Mózes), néhány nap mulva a két elsőt elfogatta, Á.-ot kétfelé vágatta, Törtelt pedig ízekre apríttatta, sőt rokonaikat, még a csecsemő gyermekeket is, kardra hányatta. — Á. nevét a nagykőrösi Á.-i szállások neve őrzi.

Árboc (ném. *Mast*, ol. *albero*, franc. *mât*, ang. *mast*; l. *a két képmellékletet*). Vitorlás hajókon az a szárfa, mely a vitorlák felhúzására és a vitorlafákkal egyetemben ezeknek kifeszítésére szolgál. Az Á.-oknak száma a hajó nagyságától és céljától függ. Egy úgynevezett teljes Á.-ozattal biró hajónak (ném. Vollschiff) [l. a hasonló címü *képmellékletet*] három Á.-a van, melyek közül az elsőt elő-Á.-nak *(n)*, a középsőt fő-Á.-nak *(T)*, a hátulsót kereszt- v. tat-Á.-nak *(A)* nevezik. Az Á.-ok száma és a felszerelés minősége szerint történik a kereskedelmi vitorlás hajóknak az elnevezése is, mint pl. a Bark, Brigg, Sóner, Kutter, Galeotta stb. (l. o.), melyeknek Á.-ai vagy szám v. pedig felszerelés tekintetében egymástól különböznek. Két-Á.-os hajónak csak elő- és fő-Á.-a van, míg kereszt- vagy tat-Á.-a hiányzik. Vannak több mint 3 Á.-cal biró vitorlások is, pl. öt-Á.-osok (ném. Fünfmaster); ezeken elülről a tat felé számítva az Á.-ok ily neveket viselnek: elő-, nagy-, közép-, kereszt- és far-Á. Azt az Á.-ot, melynek keresztvitorlafái nincsenek, csonka-Á.-nak hívják s többnyire csak egy szárfából (derék- és sudárszár nélkül) áll. Teljes Á.-ozatu hajókon mindegyik Á. három részből, szárból van összeállítva, úgymint az Á.-törzsből, a derékszárból és a sudárszárból. Az Á.-törzs az Á.-nak alsó és legerősebb része; ez, valamint az alsóvitorlafák az újkorban, legkivált hadihajókon egy öntött vas- vagy acélból készült csőből állanak, míg a derékszár a közép, a sudárszár pedig a felső részt képezi és jelenleg is többnyire fából van. Miután az újabb hadihajók csak gőzgépek által hajtatnak és vitorlát nem hordanak, a mégis felállított Á.-ok erős szerkezetüknél fogva Á.-kosaraikban és fészkeikben csupán a kisebb ürméretü gyorstüzelő ágyuk, géppuskák, villamos reflektorok, távmérő készülékek és figyelőállások stb. elhelyezésére, száraik pedig a jelző lobogók felhúzására szolgálnak. Az ilyen Á.-ot csata-Á.-nak (ném. Gefechtsmast, l. *képmellékletünket)*, ha pedig csakis a jelzőlobogók és lámpák, általában jelzőeszközök hordására szolgál, jelző Á.-nak hívják. Modern kereskedelmi és hadihajókon az Á.-ok a szikratávirászathoz tartozó antennák (léghuzalok) hordozására is szolgálnak, melyek vagy rézsút futnak le valamely Á. mentén, vagy pedig két Á. közt vízszintesen vannak kifeszítve. A hajó nagyságának és a vitorlázat felületének megfelelőleg az Á.-oknak magassága is különböző. Tengeri hajóknál, különösen fregatta és sorhajóknál a magasság a 35—40 métert is meghalad, míg folyamhajóknál csak 10—12 méter, s csak egy darabból, szárfából áll. Vitorlásokon a hajó orrából rézsút előre nyuló Á.-ot homlok- v. ormány-Á.-nak *(kk)* nevezik s nagyobb hajókon szintén három részből van összeállítva. Gyakorló Á.-ok a szárazföldön állíttatnak fel, a matrózlegénység gyakorlására. Szükségbeli Á.-ok szárfákból összetákolva, összetört Á.-ok pótlására szolgálnak. Egészen újszerü hadihajókon ú. n. rácsos Á.-ok állíttatnak fel mint csata-Á.-ok, csöves Á.-ok helyett. Ezeknek az az előnye, hogy kevéssé láthatók és ha átlövetnek is, nem buknak fel; hátrányuk, hogy nagyon remegnek (l. az *ábrát* a 31. o.).

TELJES ÁRBOCOZATU HAJÓ.

»Árboc« és »Árbocozat« cikkekhez.

JELMAGYARÁZAT

A

TELJES ÁRBOCOZATU HAJÓ

KÉPMELLÉKLETHEZ.

Árbocok és szálfák.

A. Kereszt- vagy tatárboc
B. Kereszt-derékszár
C. Kereszt-sudárszár
D. Kereszttörzs-orom
E. Keresztderékszár-orom
F. Keresztsudárszár-orom
G. Kereszt-kosár
H. Keresztszár-heveder
I. Kereszt-járomfa
K. Keresztszár-járomfa
L. Keresztsudárszár-orom-gomb
M. Kereszt-póznaárboc
N. Farfa
O. Kereszt- vagy tatág
P. Kereszt-törzsvitorlafa v. csonka vitorlafa
Q. Kereszt-derékvitorlafa
R. Kereszt-sudárvitorlafa
S. Kereszt felsudárvitorlafa
T. Főárboc
U. Főderékszár
V. Fősudárszár
W. Főtörzs-orom
X. Főderékszár-orom
Y. Fősudárszár-orom
Z. Főkosár
a. Főszár-heveder
b. Főjáromfa
c. Főszár-járomfa
d. Fősudárszár-oromgomb
e. Főpózna-árboc
f. Főág
g. Főtörzs-vitorla
h. Fő-derékvitorlafa
i. Fő-sudárvitorlafa
k. Fő-felsudárvitorlafa
l. Fő-derék-szárnyvitorlafa
m. Fő-sudár-szárnyvitorlafa
n. Elő-árboc
o. Elő-derékszár
p. Elő-sudárszár
q. Előtörzs orom
r. Előderékszár-orom
s. Elősudárszár-orom
t. Előkosár
u. Előszár-heveder
v. Elő-járomfa
w. Előszár-járomfa
x. Elősudárszár-oromgomb
y. Elő-póznaárboc
z. Előág
aa. Előtörzs-vitorlafa
bb. Előderék-vitorlafa
cc. Elősudár-vitorlafa
dd. Előfelsudár-vitorlafa
ee. Bástyarúd
ff. Előderék-szárnyvitorlafa
gg. Elősudár-szárnyvitorlafa
hh. Vitorlafa-végek
ii. Ág-végek
kk. Ormánytörzs
ll. Ormány-derékszár
mm. Ormány-sudárszár
nn. Ormánytörzs-vég
oo. Ormány-derékszárvég
pp. Ormány-sudárszárvég
qq. Ormány-járomfa
rr. Ormányszár-nyakló
ss. Bugdáló-rúd
tt. Béna ágak

Más idetartozó tárgyak.

uu. Az oldalcsolnakok darui
vv. Far daruk
ww. Keresztpárkányzat
xx. Főpárkányzat
yy. Előpárkányzat
zz. Párkánycsatló
I. Horgony-daru
II. Horog-daru
III. Homlok-szarv
IV. Fék-daru
V. Horgony-bója
VI. Kémény
VII. Tartalék-szálfázat
VIII. Oldalcsolnakok
IX. Gig
X. Párkány-horgony
XI. Homlokhorgony
XII. Sátor-oszlopok vagy cobrok

A keresztárboc álló kötélzete.

1. Kereszttörzs-csarnakok
2. Kereszt-derékcsarnakok
3. Kereszt-csatlócsarnakok
4. Kereszt-sudárcsarnakok
5. és 6. Kereszt-derékpatrác
7. Kereszt-sudár-patrác
8. Kereszt-felsudárpatrác
9. Keresztörzs-tarcs
10. Kereszt-deréktarcs
11. Kereszt-sudártarcs
12. Kereszt-felsudártarcs

A főárboc álló kötélzete.

13. Főtörzs-csarnakok
14. Fő-derék-csarnakok
15. Fő-csatló-csarnakok
16. Fő-sudar-csarnakok
17. Fő-felsudár-csarnakok
18. és 19. Fő-derék-patrác
20. Fő-sudár-patrác
21. Fő-felsudár-patrác
22. Főtörzs-tarcs
23. Fő-deréktarcs
24. Fő-sudár-tarcs
25. Fő-felsudár-tarcs

Az előárboc álló kötélzete.

26. Előtörzs-csarnakok
27. Elő-derék csarnakok
28. Elő-csatló-csarnakok
29. Elő-sudár-csarnakok
30. Elő-felsudár csarnak
31. és 32. Elő-derék-patrác
33. Elő-sudár-patrác
34. Elő-felsudár-patrác
35. Előtörzs-tarcs
36. Elő-derék-tarcs
37. Elő-sudár-tarcs
38. Elő-felsudár-tarcs
40. Ormányvitorla-vezető
41. Ormány külvitorla

Az ormányárboc álló kötélzete.

42. és 43. Belső- és külső viz-tarcs
44. Ormány törzs-csarnak
45. Belső bugdáló-tarcs
46. Bugdáló-rúd-csarnak
47. Külső bugdáló-tarcs
48. Ormány-derék-csarnak
49. Ormány-sudár-csarnak
50. Ormány-tekercs

Más, az álló kötélzethez tartozó tárgyak.

51. Kémény-tarcs
52. Csarnak-poráz
53. A tarcs és csarnakok macskafejei
54. A patrác és csarnakok feszítő szálai
55. Az előtörzstarcsnak macskafeje és feszítő-szála
56. A víztarcsnak macskafeje és feszítő-szála
57. A törzs- és derékcsarnakok székpeckei

A kereszt-árboc mozgó kötélzete.

58. Keresztvitorlafa v. csonka vitorlafa karkötelei
59. Kereszt-derékvitorlafa-karkötél
60. Kereszt-sudárvitorlafa-karkötél
61. Kereszt-felsudárvitorlafa-karkötél
62. Kereszt-vitorlafa-nyakló-lánc
63. Kereszt-derék
64. Kereszt-derék ejtő
65. Kereszt-sudár-ejtő
66. Kereszt-felsudár-ejtő
67. Farfa-karkötél
68. Tat vagy keresztág külső ejtő
69. Tat vagy keresztág belső ejtő
70. Farfa-hajtók
71. Kereszt vagy tat ágvitorla szarvkötél
72. Kereszt vagy tat-ághajtók
73. Kereszt-derék-szarvkötél
74. Kereszt-sudár-szarvkötél
75. Kereszt-felsudár-szarvkötél
76. Kereszt-derék-zárókötél
77. Kereszt-sudár-zárókötél
78. Kereszt felsudár zárókötél
79. Kereszt-derék-fogás-feszítő
80. Kereszt v. csonka-törzs-fék
81. Kereszt-derék-fék
82. Kereszt-sudár-fék
83. Kereszt-felsudárfék
84. Kereszt derék kapicány
85. Kereszt sudár kapicány
86. Kereszt felsudár kapicány

A főárboc mozgó kötélzete.

87. Főtörzs karkötél
88. Főderék karkötél
89. Fősudár karkötél
90. Főfelsudar karkötél
91. Fővitorlafa nyaklólánc
92. Fő-derék ejtőtörzs
93. Fő derék ejtők
94. Fő sudár ejtő
95. Fő felsudár ejtő
96. Főág külső ejtő
97. Főág belső ejtő
98. Főág hajtók
99. Főtörzs-[illegible]-szarvkötél
100. Főtörzs szarvkötél
101. Fő derék szarvkötél
102. Fő sudár szarvkötél
103. Fő felsudár szarvkötél
104. Főtörzs-zárókötél
105. Fő-derék zárókötél
106. Fő-sudár zárókötél
107. Fő-felsudár-zárókötél
108. Fő-derék [illegible]
109. Főtörzs fék
110. Fő-derék-fék
111. Fő-sudár-fék
112. Fő felsudár fék
113. Fő-derék-kapicány
114. Fő-sudár-kapicány
115. Főtörzs-oldal csigázó
116. Fő-derék-hasfeszítő

A [illegible] mozgó kötélzete.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] derék tarcsvitorla-ejtő
[illegible] Ormányvitorla-ejtő
[illegible] vitorla-ejtő
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] derék szarvkötél

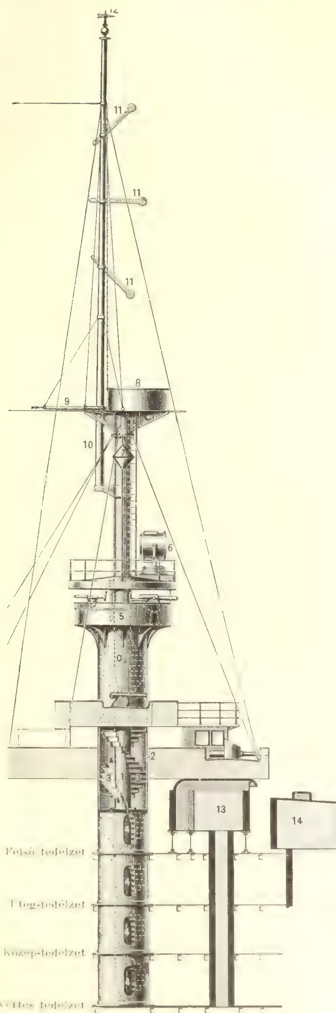
135. Fő sudár szarvkötél
136. Fő felsősudár szarvkötél
137. Elő törzs [illegible]kötél
138. Elő derék zatokötél
139. Fő sudár zatokötél
140. Elő felsudár zatokötél
141. Fő derék [illegible] feszítő
142. Fő törzs fék
143. Fő derék fék
144. Elő sudár fék
145. Fő felsudár fék
146. Elő törzs kapcsány
147. Elő derék kapcsány
148. Fő sudár kapcsány
149. Fő törzs oldalcsigázó
150. Farfvarud [illegible]kötél
151. Farfvarud visszahúzó
152. Farfvarud előhúzó
153. Fő derék-hasfeszítő

Az ormányárboc mozgó kötélzete.

154. Ormány törzs futótarcs
155. Elő derék tarcsvitorla szarvkötél
156. Ormány vitorla-szarvköt.
157. Ormány-külvitorla-szarvkötél
158. Béna-ág-lehúzó

Más, a mozgó kötélzethez tartozó tárgyak.

159. Oldaldaru karkötél
160. Oldaldaru tarcs
161. Oldaldaru összekötőtarcs
162. Homlokszarv-tarcs
163. Vitorlaták és ormányszárak lábbalói
164. Véglabbaló
165. Labbaló aggató
166. Derék ejtőtörzsnek vezetője
167. Lobogó
168. Árboc-szalag
169. Lobogó-ejtő vagy lobogózsineg
170. Homlok lobogó
171. Széltömlő
172. Széltömlő-ejtő
173. Széltömlő-fék
174. Vég-csigázó
175. Horog-csigázó
176. Horogdaru-tarcs
177. Horogdaru-karkötél
178. Farfa kötélbágcsó
179. Kormánylánc aggatóval
180. Horgony-lánc

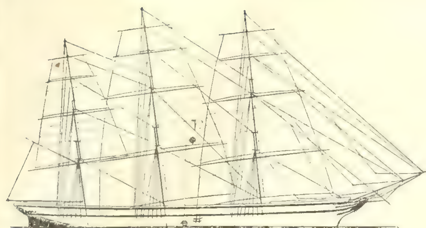
Magyarázat.

1. Belső árboccső.
2. Külső árboccső.
3. Csigalépcsők.
4. Bejáró ajtók
5. és 8. Árbockosarak.
6. Villamos reflektor.
7. Kettőskúp a kormánylapát állásának jelzésere.
9. Jelző ág.
10. Szár.
11. Árbocjelzők v. semaphor
12. Villámhárító és szélmutató
13. Parancsnoki torony.
14. Ágyutorony

A belső árboccső az árbockosarakban felállított lövegek lőszereinek felvonására és szellőztetésre szolgál. A 2 cső közötti csigalépcsőn az árbocon alkalmazott személyzet fel és lejár. Az árbocszár sudarán (12) esetleg a tengernagy vezérlobogója, az árbocszalag és más lobogók, valamint az éjjeli jelzésre szolgáló jelzőlámpák alkalmaztatnak. Jelző lobogók v. az Á.-sudárra v. a jelző ágra (9) vonatnak fel [illegible]okkal.

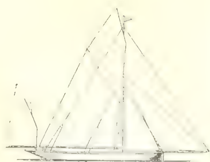
A [illegible] felső részen sokszor figyelő fészkek (l. o.) is alkalmaztatnak az [illegible] találatainak megfigyelésére. Más figyelők [illegible] mindent mi feltünik, a fedélzetre jelentenek, többnyire az árbockosaron tartózkodnak.

ÁRBOCOZATOK.

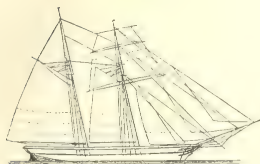

8. Fregat vagy teljes árbocozat.

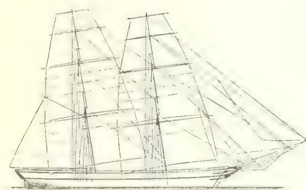
= Vitorla súlypont — ♯ = Hajó súlypont

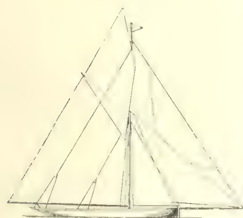
4. Csónak árbocozat

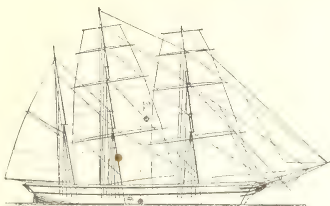
2. Sóner árbocozat

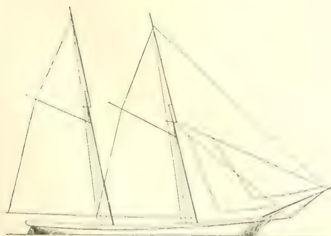
5. Brigg árbocozat.

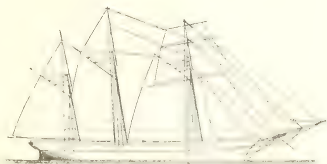
3. Kutter árbocozat

6. Bark árbocozat

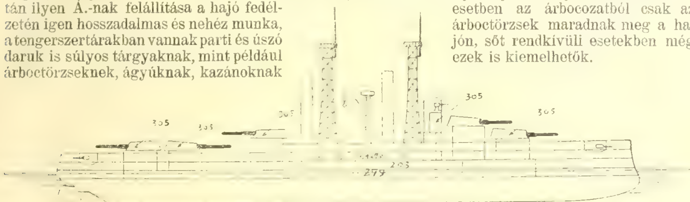
1. Ágarbocozat (lugger)

Az »Árbocozat« cikkhez.

Árbocbontás (ném. *in Hohl streichen,* ol. *ammainare in fosso,* franc. *envoyer en bas la mâture et le gréement,* ang. *to clear away and send down spars),* annyi, mint vitorláshajókon az árbocszárakat, vitorlafákat, vitorlákat a fedélzetre leereszteni, a kötélzetnek egy részét leszedni, rendesen azon célból, hogy a szükséges tatarozási és javítási munkák az árbocozatnak egyes részein könnyebben legyenek eszközölhetők. Az Á.-nak szüksége beállhat akkor is, ha a hajó a kikötőben horgonyozván, erős szélnek van kitéve, miután a magas árbocozat és ennek kötélzete a szelet felfogja és a vitorlához hasonlóan működik, miáltal a horgony és a horgonylánc szükségtelenül lesz megerőltetve.

Árbocdaru (ném. *Mastenkrahn,* ol. *biga da alberare,* franc. *machine à mâter,* ang. *masting sheers),* rendesen két erős szálfából felállított ágas, melynek segítségével a nehéz árboctörzseket a hajó fedélzetére húzzák és ottan a fedélzeti nyílásokon átdugva, a hajótőben levő fészekbe illesztik. Miután ilyen Á.-nak felállítása a hajó fedélzetén igen hosszadalmas és nehéz munka, a tengerszertárakban vannak parti és úszó daruk is súlyos tárgyaknak, mint például árboctörzseknek, ágyúknak, kazánoknak

Rácsárbocos modern csatahajó.

emelésére, melyek gőzerővel az említett munkákat könnyen és gyorsan végzik.

Árbocfa, az erdei fenyő, ha törzse különösen szép, sudár és fája finom, egyenes rostszálú, szilárd és rugalmas. A vas és acél mindinkább kiszorítja a fa használatát.

Árbocjelzők (ném. *Mastwinker,* l. az *Árboc* cikkhez csatolt *Árboc* c. *képmellékleten* 11. sz. alatt) v. *semaphor,* mozgatható karok a csata- és jelzőárbocok (l. *Árboc)* felső szárán, melyek a fedélzetről vízszintesen v. ferdén állíthatók s ezáltal jelzésre használhatók. Többnyire 3—3 ilyen kart alkalmaznak a hajó hossz- és keresztirányában, hogy e jelzők bármely irányból láthatók legyenek. Használaton kívül az árboc mentén lelógnak. E jelzők több km. távolságra láthatók. Az osztrák-magyar haditengerészetben nincsenek rendszeresítve.

Árbockosár (ném. *Mars* v. *Mastkorb,* ol. *coffa,* franc. *hune,* ang. *top).* (L. az *Árboc* cikkhez csatolt *Árboc* és *Teljes árbocozatú hajó* c. *képmellékleteket*). Kenessey műszótára szerint «tereb», az árboctörzsnek ormán alúl, vízszintesen nyugvó, fából vagy vaslemezekből készült állvány, melynek alakja egy elől kikerekített dűlő négyszöghöz hasonlít. Célja az árbocszáraknak támaszpont gyanánt szolgálni és azokat az alsó törzzsel szorosabban összekötni, amiért is az árboctörzsnek felső, valamint a derékszárnak alsó része együttesen, egy a középen levő négyszögletes nyíláson mennek keresztül. Az Á.-nak ezen a négyszögletes nyílásán kívül oldalankint még egy nyílása, az ú. n. «katonarése» (ném. Soldatengat) van, mely a matrózoknak az árboc megmászásánál átjáróul, a kosár maga pedig pihenőhelyökül is szolgál. Újabbkori hadihajóknál, általában gőzösöknél az Á. már elvesztette régi jellegét és alakját, és inkább erkélyhez hasonlít, amelyen hadihajókon kisebb űrméretű ágyúk, golyószórók, géppuskák, villamos reflektorok stb. vannak elhelyezve. Karfa helyett egy vastag acéllemezekből készült mellvédő biztosítja a tüzérszemélyzetet a puskagolyók ellen.

Árbocleszerelés (ném. *Mast abtakeln,* ol. *sguarnire l' albero,* franc. *dégarnir un mât,* ang. *to unrig a mast)* annyit jelent, mint vm. vitorlás hajó árbocozatát szétszedni, az árbocnak egyes részeit, úgymint: szárait, vitorlafáit, vitorláit, álló és mozgó kötélzetét, csigáit stb. leszedni. Az Á. akkor történik, ha a hajó szolgálaton kívül helyeztetik, v. pedig nagyobb mérvű javításának szüksége áll be és a végett a hajó súlyán könnyíteni kell. Mindkét esetben az árbocozatból csak az árboctörzsek maradnak meg a hajón, sőt rendkívüli esetekben még ezek is kiemelhetők.

Árbocos (ném. *Marsgast,* ol. *capo gabbiere,* franc. *gabier breveté,* ang. *leading seaman),* a hadi tengerészetnél a tengerész-altisztek sorában a legalacsonyabb rangfokozat, mely megfelel a szárazföldi hadseregbeli őrvezetőnek. Az Á. a vitorlagyakorlat alkalmával az árbocon vagy a vitorlafán teljesítendő különös munkával van megbízva és egyszersmind felügyelői teendőket is végez.

Árbocozat v. *vitorlamű* (ném. *Takelage,* ol. *attrezzatura,* franc. *gréement,* ang. *rig.;* l. az *Árbocozatok* c. *képmellékletet,* valamint az *Árboc* címszó *képmellékleteit).* A hajón lévő azon szerkezetet, mely a vitorláknak kifeszítésére és kezelésére szolgál, Á.-nak hívják. Ide tartoznak tehát: az árbocok, vitorlafák, ágak, vitorlák és a kötélzet, a hozzátartozó csigákkal és gurgulákkal együtt. A árbocok elnevezéseit l. *Árboc* alatt; a megkülönböztetés végett minden árbocnak vitorlafái, rúdjai, vitorlái és kötelei a megfelelő elő, fő, kereszt stb. előnevet kapják. Vitorlásokon az árbocok nem állanak függélyesen a víz felszinére, hanem hátrafelé hajlanak, mely hajlás által a hajónak a vitorlázásra való képessége, tengerészeti műnyelven «vitorla-tulajdonsága», szabályozható, amennyiben ez a szélnek össznyomását a vitorlákra befolyásolja és így a vitorla-súlypontnak helyével összefüggésben van. Az árboctörzsnek ormán alul, a kereszt- és hevederfákon nyugszik az árbockosár (l. o.). Az árboctörzseket elóre a tarcs, oldalankint pedig a csarnakok tartják. A csarnakokon

[illegible] kötelek [illegible] potackötelek a matró[illegible] az árbocra való kaszadnál hagcsóként [illegible].

A [illegible] első és főmeghosszabbítása a derék[illegible] alsó végével egy járom-szerkezet által [illegible] árboc ormához van erősítve. A [illegible] ormán tarcsáé [illegible] [illegible] járomfája. A derék[illegible]ak meghosszabbítása a sudárszárral történik, [illegible] tarcs [illegible] támogat. [illegible] a hajóoldalak [illegible] három részből áll, [illegible] derékszárból és az [illegible] tarcsok [illegible] meg. Az eddig említett kötélzetet, mely tehát az árbocrészek szilárd tá[illegible] álló kötélzetnek nevezik, meg[illegible] a vitorlák és vitorlafák mozgatá[illegible] mozgó kötelzettől, mely utóbbit mindenféle csigákon bujtatják át, mielőtt a fedélzetre érne és onnét kezeltetnék. Vannak [illegible] kötelek, melyek a vitorlafákat középütt és [illegible] úgy hogy azok vízszintesen [illegible]. Mások a vitorlafák vízszintes irányban való forgatására szolgálnak, miáltal a vitorlákat a szélhez lehet igazítani. Ismét mások az egyes vitorlák alsó végeit lefelé tartják, ha a vitorlát kifeszítik, v. pedig felhúzzák, ha a vitorla bevonatik; vannak kötelek, melyek a vitorla középső részét [illegible] tartják, ha a vitorla összegöngyöltetik. A derék és törzsvitorláknak felületét kisebbíteni is lehet, ha a szélnek ereje ezt ajánlatossá [illegible] hajóknál az ág-Á. sokkal megfelelőbb, mint az eddig említett vitorlafa-Á., mert az [illegible] nemcsak hogy könnyebben lehet kezelni, de a szelet is sokkal élesebben lehet felfogni, ami pedig a lavírozásnál, t. i. a szél ellen való hajózásnál, nagy előny. Az ág-Á.-nál minden [illegible] csak egy fővitorlája van, mely egy ághoz van erősítve és alsó végszarvával a fedélzethez van kötve. Ezen ágvitorlák hasonlóan a tarcs és ormányvitorlákhoz a hajó hosszvonalában feszíttetnek ki és föléjök rendszerint — az ág [illegible] között — még az ágoromvitorla jön.

[illegible] vitorlainak felületét számmal jelölik, melynek egységét a hajó legnagyobb keresztmetszetének (a főbókonynak) a víz alatt levő felülete képezi. Ezen szám régi nagy vitorlás hajóknál 40—50-szer, kisebbeknél 60-szor volt nagyobb, mint az egység gyanánt veendő főbókony víz alatti részének felülete. Ha egy építendő hajó összes vitorláinak felületét meghatározták, úgy az A. akként szabályozandó, hogy a vitorla-súlypont [illegible] azon pont, melyben a szélnek hatását összpontosítva véljük, egy bizonyos, a tapasztalatok által meghatározott helyre essék és pedig valamivel a hajó súlypontja előtt a hajó keresztengelye mögé és oly magasan a víz felszinétől, hogy az állékonysággal összhangban legyen. Ha a vitorla-súlypont nagyon hátul fekszik, úgy a hajó nagyon [illegible] az oldalról jövő szél igyekezni fog a hajó homlokát a szél ellen fordítani, és megfordítva, ha a vitorla-súlypont nagyon elől van, úgy a hajó kikapós. Jó hajónak kissé bekapósnak kell lennie. Újabb vitorlások Á.-a viszonylag alacsonyabb, zömökebb, erőteljesebb; minek folytán a vitorla-súlypont alacsonyabban fekszik és a hajó szélrohamok által nehezebben borítható fel.

A vitorlafák által hordozott vitorlák a szél nyomása alatt kidagadnak, miáltal a szél erejének egy része oldalvást hat, tehát hátrányosan. Ezt lehetőleg elhárítandó, Vassallo az ő vitorláinak 2 alsó szögletében lyukakat alkalmaz, melyen az oldalvást ható szél kiürül. Különben a kínaiak az ő négyvitorlás dzsunkáikon már ősidők óta a vitorlákon vízszintes bambuszrudakat alkalmaznak, miáltal merevek, símák lesznek és nem képződik ártalmas szélhatás. A minőség szerint következő A.-ot különböztetnek meg: ág-Á., sóner-Á., kutter-Á., csónak Á., brigg-Á., bark-Á., sónerbark-Á., fregát-Á. vagy teljes A., (l. az *Árbocozatok* c. *képmellékletet).*

Árboc-szalag (ném. *Wimpel,* ol. *fiamola,* franc. *flamme,* ang. *pennant,* l. az *Árboc* cikkhez csatolt *Teljes árbocozatú hajó* c. *képmelléklet* középárbocának sudarán) tulajdonképen vezényleti jelvény, mely hosszú, keskeny, lobogó szövetből vágott csíkokból van, a nemzeti lobogónak színei szerint összevarrva és pedig akképen, hogy az egyik vége felé vagy keskenyebb lesz, vagy pedig kétfelé van behasítva. Az A.-ot kiválóan csakis hadihajók viselik s mindig a főárboc ormán; felhúzása azt jelenti, hogy a hajó egy hadtengerésztisztnek parancsnoksága alatt áll. Szokásos, hogy hosszú utazások végeztével megfelelőleg hosszú Á.-ot húznak fel, úgy hogy ennek hosszából a megtett út nagyságára lehet következtetni.

Árboc-szár (ném. *Stenge,* ol. *alberetto,* franc. *mât supérieur,* ang. *uppermast),* nagyobb hajóknál az árboctörzsnek meghosszabbítására szolgáló szárfák, l. *Árbocozat.*

Árboc-szerelés (ném. *Mast auftakeln,* ol. *attrezzare un albero,* franc. *gréer un mât,* ang. *to rig the mast)* annyit jelent, mint az árbocot, mely tudvalevőleg több és különféle részből áll, összevagy felállítani, a szárfákat, vitorlafákat felhúzni, a kötélzetet céljának megfelelőlen elhelyezni stb.

Árboctörzs (ném. *Untermast,* ol. *tronco,* franc. *bas-mât,* ang. *lower mast*). Az árbocok alsó része, l. *Árboc* és *Árbocozat.*

Árbocvizsgálat (ném. *Takelagevisite,* ol. *visita dell'attrezzatura,* franc. *vérifier le gréement,* ang. *to examine the rig).* Az árbocozat és kötélzet megvizsgálása céljából vitorlás hadihajókon naponként, rendesen naplemente előtt, minden árbocra néhány matróz küldetik ki, hogy ott figyelmesen megtekintvén a köteleket, vitorlákat, szár és vitorlafákat, az esetleg szükséges javításokról és hiányokról jelentést tegyenek.

Arboga, város Westermanland svéd länben, az A. folyó, az A.-i csatorna és vasút mellett, (1899) 5187 lak., vasiparral és fakereskedéssel. A középkorban több egyházi gyűlést és országgyűlést tartottak itt, így 1435. és 1561., amikor a rendek elfogadták a 43 A.-i pontot, melyek alapján XIV. Erich korlátozta a hercegek hatalmát. V.ö.: *Bergström,* A. Krönika (Stockholm 1892—95).

Arbogast, frank származású pogány, Gratianus és II. Valentinianus nyugat-római császárok nagyratörő hadvezére. Az utóbbin olyannyira zsarnokoskodott, hogy II. Valentinianus kétségbeesésből öngyilkossá lett. Mások szerint maga A.

ölte meg (392.). Eugenius, az új császár, hasonlóan bábja volt. Végre Theodosius kelet-római császár 394. Itáliába indult s A. hadát legyőzte, mire a bujdosó A. saját kardjába dőlt.

Arbois (ejtsd: arboa), város Jura francia départementban, (1906) 3267 lak., bortermeléssel, papirgyárral, olajprésekkel. A. Pichegru szülővárosa.

Arbois de Jubainville (ejtsd: arboá d'zsűbeñvilly), *Henry Marie d'*, francia régész és keltológus, szül. Nancyban 1827 dec. 5., megh. Párisban 1910 febr. 25-én. 1848—51. a párisi École des Chartes növendéke volt, azután az Aube-département levéltárosa, majd 1882. a Collège de France-ban a kelta nyelv és irodalom tanára. A. számos munkája közül felemlítendők: Histoire des ducs et des comtes de Champagne depuis le VIe siècle jusqu'au milieu du XIIe (8 kötet, Troyes 1859—69); Les premiers habitants de l'Europe (2 köt. 1877—89); Le cycle mythologique irlandais et la mythologie grecque (1884); Cours de litterature celtique (Páris 1883—1902, 12 köt.); Celtes et Germains, étude grammaticale (u. o. 1886); Recherches sur l'origine de la propriété foncière et des noms de lieux habités en France (1890); Études sur la langue des Francs à l'époque mérovingienne (1900); Eléments de la grammaire celtique (1903); Les Celtes depuis les temps les plus anciens jusqu'en l'an 100 (1903); La famille celtique, étude de droit comparé (1904).

Arbolade, körtemusttorta liszt, tej, vaj és cukor hozzátételével.

Arbon, az ugyanily nevű járás székhelye Turgau svájci kantonban, a Boden-tó és vasút mellett, (1900) 5667 lak., szalagszövéssel, gépgyártással. 1792-ig a konstanzi püspök birtoka volt.

Arbor (lat.), fa, élőfa; l. *Fa*. — *A. affinitatis*, az oldalrokonság törzsfája; — *A. consanguinitatis*, a vérrokonság törzsfája; — *A. genealogica*, törzsfa.

Arbor-day (ang., ejtsd: arbördé, a. m. faültetés napja). Morton Julius Sterling (l. o.) fáradozása útján létrejött, először Nebraskában, jelenleg már az egész Egyesült-Államokban elfogadott nép-, illetőleg iskolaünnep, mely alkalommal az iskolásgyermekek fát ültetnek. Nálunk a millennium alkalmából honosították meg a faültetés e nemesítő szokását; azóta Erzsébet királyné-emlékfákat is ültettek, a «madarak és fák napja» pedig hivatalos iskolai ünnepnappá rendeltetett.

Arborescens (lat.) a. m. faalakú, fa módjára növő.

Arboretum (lat.), élőfáknak egymáshoz ültetése, összeállítása abból a célból, hogy azok növési viszonyai és szépészeti tulajdonságai szemlélhetők legyenek.

Arbor lanigera *Plin.* (növ.), l. *Gyapot*.

Arbor vitae (lat.), az élet fája, *Thuja occidentalis*; így nevezik a kisagyvelő középrészének (vermis) nyílirányú metszetén látható, a fehér és szürke velő különös eloszlása által okozott, a thuja lombjához hasonló rajzolatot.

Arbresle, *L'* (ejtsd: larbrel), város Rôhne francia département Lyon j.-ban, a Turdine és Brevenne összefolyásánál, (1906) 3243 lak., selyemiparral, kőbányával, 5 tornyú erősség szép romjaival.

Arbrissel, *Robert*, francia szerzetesrend-alapító, aki 1094. szigorú szabályok szerint a delaroci apátságban egyesítette a hozzácsatlakozott szerzeteseket, felépítette a fontevraulti kolostort, mely rendjének nevet adott s II. Orbán pápa rendeletére bűnbánatot hirdető prédikációkat tartott egész Franciaországban. Szigorított szerzet-szabályai alapján női kolostorok is alakultak. A francia forradalom alatt a rendet eltörölték. L. még *Fontevrault*.

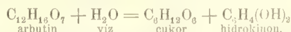
Arbroath (ejtsd: arbrótsz, azelőtt Aberbrothock), kikötőváros Forfar skót grófságban a K.-i parton, (1901) 22,546 lak., vitorlavászon-, bőr- és fehérítő gyárakkal. Közelében van a Bell szikla, híres világító toronnyal. A város előtt egy kis magaslaton vannak az 1178. Oroszlánszívű Richardtól alapított apátság romjai.

Arbues, *Pedro de*, spanyol inquizitor, szül. Aragoniában 1441 körül, megh. 1485 szept. 17. Teológiát tanult és 1476. az Augustinusok rendjébe lépett. 1484-ben Torquemada főinquizitor Aragonia inquizitorává nevezte ki, mely tisztet A. fáradhatlan buzgósággal töltötte be, sok zsidót és mohammedánust juttatva máglyára. Az áldozatok rokonai emiatt 1485 szept. 14-ről 15-re virradó éjjel A.-t az oltár előtt halálosan megsebesítették. A katolikus egyház mint vértanut ünnepelte. VII. Sándor pápa 1661. boldoggá, IX. Pius pápa pedig 1867. szentté avatta. Kaulbach Vilmos képíró mint fanatikust örökítette meg egyik nagy képén, V. ö.: *Zirngiebl*, P. A. (3. kiad., München 1872).

Arbus, város Cagliari szardiniai olasz compartimentóban, Cagliaritól 54 km.-nyire, (1900) 3679 lak., korall-halászattal, ezüstércbányászattal; közelében prehisztorikus épületmaradványokkal.

Arbuthnot (ejtsd: árbötsznat), *John*, angol író, szül. Arbuthnotban 1675., megh. Londonban 1735 febr. 27. Egyetemi tanulmányai befejezése után 1709. Anna királyné udvari orvosa lett. Három évvel később Marlborough és a háborus párt ellen *History of John Bull* címen politikai szatirát írt (London 1712), miáltal érintkezésbe jutott e kor főszatirikusával, Swifttel. Pope-pal és Swifttel együtt adta ki aztán 1714. a *Memoirs of Martinus Scriblerus* című szatirikus művet, melyben a szobatudósokat csúfolja ki. Tudományos művei közül említésre méltó a *Tables of ancient coins, weights and measures* (London 1707). V. ö.: *G. A. Aitkin*, Life and Works of A. (London 1892).

Arbutin, $C_{12}H_{16}O_7$ glikozida; nagyobb menynyiségben az *Arbutus Uva Ursi* (medveszőllő) növény leveleiben fordul elő és ezekből is készül. Színtelen, selyemfényű, keserű ízű, 187°-on olvadó kristályok; vízben és szeszben elég könnyen oldódik; éterben oldhatatlan. Kémhatása semleges. Oldata ferrikloridtól kék színt ölt. Emulzintól v. híg savakkal való forraláskor víz elemeit vévén föl, széthasad cukorra és hidrokinonra:

$$\underset{\text{arbutin}}{C_{12}H_{16}O_7} + \underset{\text{víz}}{H_2O} = \underset{\text{cukor}}{C_6H_{12}O_6} + \underset{\text{hidrokinon.}}{C_6H_4(OH)_2}$$

Az A.-t gyógyszerül használják a húgyhólyag és vesék bizonyos megbetegedéseinél.

Arbutus *L.* (növ.), az Ericaceae (Hangafélék) család génusza, melynek 20 faja él az É.-i félgömb melegebb tájain, 5 a Földközi-tenger vidékén, a Kanári szigeteken és K.-en; 14 É.-Amerika melegebb tájain. Fa vagy cserjealakú örökzöld

[illegible] levelekkel s több [illegible] halavány rózsaszín virágokkal [illegible] kivülről szemcsés, [illegible] Európában legismer- [illegible] és az A. [illegible] jellemző, faalakú cser- [illegible] fürtjeikért, valamint [illegible] terméseikért nálunk [illegible] kultiválják őket. Olaszországban [illegible] főznek. Korzikán pedig bort szűrnek belőle. Díszcserjének is tartják, de a szabadban elfagy, üvegházban kell teleltetni.

Arc [illegible] A fej [illegible] elülső része; [illegible] a szem, a szaglás szervei, az orr, a [illegible] a száj s oldalán a halló készü- [illegible] ugyane szerveket [illegible] egybefüggő izom- [illegible] és erre ellátva, [illegible] kifejezésére éppen ezek a képletek teszik alkalmassá. A szem felső szélei fölött levő tájat vagyis a homlokot a közéletben [illegible] számítják, de az anatómiában a fejhez (koponyához) tartozónak veszik. Az egyes arc- [illegible] való szoros csatlakozása határozza meg az arc alakulását. Az arc színe megfe- [illegible] tájának csak oldalsó részei pirosabbak. Az arc formája és színe igen fontos, [illegible] hanem a betegségek megítélésében is. Igy a fakósárga szín: a rákos beteg- [illegible] szín: a tuberkulózisra, a fölötte piros arcszín: lázas izgatottságra vallanak. Az arcvonásokat az utódok igen sokszor öröklik. Az állatokban is felismerhetők, de főleg csak a magasabb rendüekben (emlősök) az arc vonásai.

Az arc a *szobrászatnak* és *festészetnek* elsőrangú tárgya. Ma a kezeken kívül az emberi testnek egyetlen része, melyet a mindennapi életben fedetlenül látunk s tanulmányozhatunk. Fontossága abban rejlik, hogy a szellemnek tükrözője. Az arc és szem a lélek tükre. Az arc ábrázolása az első, kezdetleges kísérleteknél még ügyetlen, vázlatos, stilizáltan egyszerüsített, sokáig tipikus, [illegible] Későn jelenik meg benne az élet melege s az ábrázolt egyén lelki minemü- [illegible] eltekintve éppen ezekben rejlik az arc esztetikai jelentősége. Csak hosszú fejlődés után fordul a figyelem a faji és egyéni vonások felismerése és visszaadása felé. Ezzel kezdődik az arckép vagy képmás (portrait). A művészi képmásnak két ellentett faja a görög idealisztikus s a római realisztikus arcképmás. A görögök általában bizonyos sajátságos nagyságot és lendületet öntenek a képbe, az embert olyannak tüntetik fel, minőnek «legmélyebb lényege szerint kellett volna lennie», a rómaiak többnyire a természet pontos megfigyelését mutatják. L. *Arckép.*

A. (lat. *frons*), a *katonaságnál* vm. csapatnak vagy seregrésznek az ellenség felé eső oldala. Erődítéseknél és váraknál az alaprajzot képező sokszög egy-egy oldalát is frontnak, azaz arcnak nevezik.

Arc (franc., ejtsd: árk), ív; *A. boutant*, gyámoszlop; *A. de triomphe*, diadalív.

Arc (ejtsd: ark), 1. az Isère 150 km. hosszú baloldali mellékfolyója a francia Savoyában, a Graji Alpokban, a La Levannán ered, Chamousset mellett torkol. A völgy, melyen átfolyik, zord és kopár. Völgyében út és most vasút visz a mont-cenisi alagúton át Olaszországba. Mellékvizei: az Arvan és Glandon. — 2. *A.*, parti *folyócska* Bouches du Rhône francia dép.-ban. Aix közelében folyik el és a berrei mocsarba (étang) torkollik. Partjánál verte le 102. Kr. e. Marius a cimbereket.

Arc, *Jeanne d'*, az orléansi szűz, l. *Jeanne d'Arc.*

Arca (lat.), a rómaiaknál különböző tárgyak megőrzésére szánt szekrény vagy láda, különösen az a nagy láda vagy egészen ércből v. vaspántos fából, mely az atriumban állt s úgy volt megerősítve, hogy nem mozdíthatták el. A gazdagabbaknál külön felügyelője volt, az *arcarius.*

Arca *L.* (állat), a szifónelküli kagylók (Asiphoniata) rendjébe tartozó kagylónem; fajai mind tengeriek s ezek közül legközönségesebb az *A. Noae* L., mely Velencében és Triesztben *mussolo* néven kerül a piacra, de bizonyos időtájban mérges is lehet.

Arcachon (ejtsd: arkasoñ), város Gironde francia département Bordeaux arrondissementjában, az Atlanti-óceán A.-i öble és vasút mellett, nagy osztriga- és egyéb halászattal; látogatott tengeri fürdővel, számos szép villával, elegans kaszinóval, igen enyhe éghajlattal, (1906) 9279 lak. V. ö.: De *Beaumont,* A. (Genf 1873); *Lalesque,* A. (Páris 1896).

Arcade (franc.), l. *Arkád.*

Arcadelt, *Jakob,* németalföldi zeneszerző, szül. Németalföldön 1514 táján, megh. Párisban 1557. 1539-ben Rómában a vatikáni fiúénekesek oktatója, majd maga is pápai énekes, 1555 óta Guise Károly hg. lotharingiai érsek karnagya volt Párisban. Miséi, madrigáljai stb. elterjedtek.

Arcadia, l. *Árkádia.*

Arcadia (ejtsd: erkédie), város New-York amerikai államban, az Erie-csatorna és több vasút mellett, (1900) 6785 lak., akik közt sok az iparos.

Arcadius, Nagy Theodosius római császárnak fia, szül. Spanyolországban 337., megh. 408 máj. 1. Apja 395. két részre osztotta birodalmát, a gyönge tehetségű A. kapta a keletrómai, testvére Honorius pedig a nyugat-római birodalmat. Kezdetben Rufinus, utóbb Eutropius herélt uralkodott A. helyett. Ezt a gót Gainas buktatta meg, ki azonban maga is megöletett. Rá Eudoxia, A. felesége vette kezébe a kormány gyeplőjét. Kiskorú fia, II. Theodosius lett utódja.

Arcagnolo, firenzei képiró, l. *Orcagna.*

Arcani disciplina, l. *Disciplina arcani.*

Arcanit (ásv.), l. *Glaserit.*

Arcanum (lat.), tulajdonképen rejtély, titok, de átvitt értelemben titkos gyógyszereket és szépítőszereket is jelentett, miket a császárok idején Rómában árultak. Az alchémisták is így nevezték el titkos gyógyszereiket és a keresett bölcsek kövét vagy az élet elixiriumát; *A. duplicatum*-nak nevezték a kénsavas káliumot, melyet különben *specificum purgans Paracelsi* vagy *sal polychrestum Glaseri*-nek is neveztek.

Arcanus, Jupiternek, mint az oraculumok istenének mellékneve.

Arcas, l. *Arkas.*

Arcature (franc.), l. *Arkatura.*

Arcbénulás, l. *Arcidegbénulás.*

Arccsontok, l. *Koponya.*

Arceau (ejtsd: arszó), ívgörbülés; a lóhere-levelek alakja szerint hajló vonalak skulpturák díszítésére.

Arcél. (Profil.) Úgy az építészetben, mint festészetben használt kifejezés, mely alatt valamely tárgy harántátmetszetét, v. ennek határvonalait értjük, ellentétben a szemben (en face) való megtekintés után nyert kép benyomásával. A fejre vonatkoztatva a közönséges életben a fej oldalfelét értjük alatta. Építészeti, hadtudományi, erőműtani műveknél A. alatt az egyes műveknek oldalképét szokás érteni; földméréseknél, víz- és gátépítéseknél az oldalképen kívül A. alatt a függélyes átmetszeti rajzot értik. A XIX. sz.-ban az A.-rajzokat fekete festékkel töltötték be v. ollóval fekete papirosból vágták ki az A.-t. Ezt az egyideig nagyon divatos technikát *silhouette-nyirásnak* nevezték. Nálunk főkép Mayer prelátus művelte.

Arcelin (ejtsd: arszleñ), *Adrien*, francia régész és paleográfus, szül. Fuisséban 1838 nov. 30. Különösen a történelemelőtti régészettel foglalkozik. Számos régészeti értekezése közül fölemlítendők: Indicateur héraldique et généalogique du Mâconnais (Mâcon 1865); L'âge de pierre et la classification préhistorique (1873); Études d'archéologie préhistorique (Páris 1875); Les sépultures de l'âge du renne de Solutré (Louvain 1878); La Classification archéologique appliqué à l'époque quaternaire (Brüsszel 1880); L'homme pliocène en Californie (u. o. 1880).

Arcella *Ehrbg.* (állat), a gyökérlábú véglények (Rhizopoda) osztályába, az egykamrás Foraminiferák rendjébe tartozó véglény-nem. Hazánkban 2 faja él, az *A. vulgaris* Ehrbg. és az *A. mitrata* Leidy.

Arcera, a rómaiak legrégibb, fedett kocsijának neve.

Arcesilaus, l. *Arkesilaos.*

Arcestes, l. *Ammonitok.*

Arcet-fém *(D'Arcet)* vagy *Newton-fémnek* nevezik azt a 94·5° C.-nál olvadó ötvényt, mely 8 rész bizmutból, 5 rész ólomból és 3 rész ónból áll.

Arcetri (ejtsd: arcsetri), falu Firenze mellett; környékén van a Giorello-ház, ahol Galileit az inquizició fogva tartotta.

Arceuthobium *M. Bieb.* (növ.), (*Razoumowskia* Hoffm..) a Loranthaceae-család génusza, melynek mintegy 10 faja az É.-i mérsékelt övben él. Apró, fenyőféléken élősködő, dúsan elágazó cserjék, pikkelyszerű levelekkel. *A. oxycedri* (DC.) M. Bieb. a *Juniperus oxycedrus*-on *J. drupacea*-n és a *J. sabina*-n a Földközi-tenger vidékén Perzsiáig.

Arcfekvés, a magzatnak a szülés pillanatában való oly elhelyeződése a medencében, hogy a megszülető fej legelőször mutatkozó része az arc.

Arcfesték, l. *Kendőző szerek.*

Arcgörcs *(arcrángatódzás, tic convulsif)*, az arcban mutatkozó apró villámszerű rángások. Néha a fél arcra, néha csak egyes izmokra terjed ki, ilyen a szemhéjgörcs (blefarospasmus). Idegbántalom, fülbetegség okozhatja.

Arch (ejtsd: árcs), *Joseph*, a mezei munkások mozgalmainak vezére Angolországban. Szül. Barfordban (Warwickshire 1826 nov. 10. Megalapította 1872. a National Agricultural Labourers Union-t s kivívta a mezei munkások politikai emancipációját 1885. Ugyanebben az évben Norfolk-ban képviselővé választották, úgyszintén 1892 és 1895. Törekvéseit és eredményeit önéletrajzában írta meg: Joseph A. the story of his life, told by himself. (London 1898).

Archaeologia, l. *Archeológia.*

Archaeologiai Értesitő, jelenleg a M. T. Akadémia archeológiai bizottságának és az országos régészeti s embertani társulatnak közlönye. Megjelenik évenkint ötször, gazdagon illusztrált 6--6 ívnyi füzetekben. Megalapítója Rómer Flóris, akinek indítványára 1868. az akadémia archeológiai bizottsága elhatározta, hogy az *Arch. Közlemények* mellett bár kisebb terjedelmű, de sűrűbben megjelenő folyóiratot indít, mely hivatva legyen, hogy a régészeti ismereteket minél szélesebb körökben terjessze. Az első években úgyszólván maga a szerkesztő volt egyúttal a folyóirat írója; évről-évre nemcsak olvasóinak, hanem munkatársainak a száma is gyarapodott. A hazai régészet nélkülözhetetlen adattára. 1873. a szerkesztést átvette Henszlmann Imre s az első évben maga, majd Geduly Ferenc, végre Nyári Albert társaságában bocsátotta közre. Midőn 1881-ben az Értesitő egyúttal a régészeti és embertani társulat közlönye lett, Pulszky Károly vállalkozott a szerkesztésre. A következő évben az A. nagyobbított s díszesebb formában jelent meg Új folyam címen. 1885 óta Hampel József szerkeszti. A régi folyamból 14, az újból eddig (1910) 30 kötet jelent meg.

Archaeologiai Közlemények, folyóirat, melyet a hazai ó-, közép- és újkori műemlékek ismertetésének előmozdítására a Magy. Tudományos Akadémia archeológiai bizottsága ad ki, időhöz nem szabott füzetei különböző terjedelemben jelennek meg, néha egyesével, néha 2—3 tesz ki egy kötetet. Az I. kötet (12 kőrajzi táblával) 8 rétben 1859. jelent meg Pesten, Toldy Ferenc szerkesztette, a II. kötetet Ipolyi Arnold szerkesztette. A III. kötettel (Pest 1862) új folyam kezdődött, mely 4 rét formában jelent meg; a IV. kötetben (1864) Rómer Flóris vette át a szerkesztést. Az A. utolsó kötete, a XXII. (Új folyam XIX) 1899. jelent meg az akadémia archeol. bizottsága kiadványaként.

Archaeopteryx macrura *Owen* (lithographica Cuv.), ásatag állat, mely mint igazi átmeneti alak (közbeeső tipus) szerepel a hüllők és madarak között. A felső-júrakorú solenhofeni (Bajorország) palákban fordul elő. Az 1861. talált hiányos (fejnélküli) példány (700 font sterling árán) a londoni British museumba került, az 1877. talált példány pedig (20,000 márka árán) a berlini múzeumba. A berlini példány teljes. A csontvázat illetőleg az állat madár, míg a hosszú farok gyíkra vall, ami arra utal, hogy a madarak vm. kihalt gyíkféléből származtak. Felső és alsó állkapcsában apró kúpos fogak vannak. A tollak madártollak. Rövid kerekített szárnyai a mostani madarakétól egészen elütők; tudott repülni, de nagyon rossz repülő lehetett, hosszú, 20 csigolyából álló farka inkább akadályozta, mint segítette a

[illegible] A [illegible] vestagoknak kar[illegible] tudott kapaszkodni [illegible] valószinüleg a [illegible] is jel[illegible] a harasztfélék. Nagyobbára a ga[illegible] valószinüleg [illegible] mint a repülő mada[illegible] teljes tollal és pehely[illegible] a [illegible] csontok is tollasak [illegible] minden egyes csigolyáján egy pár kor[illegible] volt [illegible] pehellyel volt [illegible] madárnak is nevezik. (L. *Ara*[illegible])

Archae sponsalitiae, l. *Jegyajándék*.

Archaikus [illegible] jelzővel szoktak illetni a görög művészetnek azt a kor[illegible] és a mozgás meg[illegible]győző kifejezésére a művészek még nem voltak [illegible] az A. idő szak a [illegible] VII. [illegible] 480-ig tart.

Archaikus formáció, archaikum, l. *Őskor* a geológiában.

Archaios (gör.), l. *Archeus*.

Archaisztikus (a. m. régieskedő) jelzőt szoktak alkalmazni azokra a szoborművekre, melyekben a művész a saját kora kifejezésmódjának és [illegible] egyvitésével másolt vm. archaikus [illegible] irány Görögország szobrászatában már a Kr. e. V. sz. második felében feltámadt. Ebben az időben legnagyobb képviselője valószinüleg Kallimachos volt.

Archaizmus [illegible]. A művészet[illegible] a művészet régibb vagy [illegible] kifejezésmódjainak az illuzió keltéséért. A. a költészetben az ábrázolt régi kor szemléleteinek megfelelő, esetleg az illető kor [illegible] alkalmazó előadás. Legstílszerűbben él vele költőink közt Arany. Művészileg archaisztikus pl. a Buda Halálának egész előadásmódja.

Archangel *(Archangelszk)*. 1. A. orosz *kormány*[illegible] orosz birodalom legészakibb részében a [illegible] Fehér-tengerek, a szibériai Tobolszk, Vo[illegible] Olonec kormányzóságok és Finnország [illegible] beszámítva a hozzá tartozó No[illegible] Zemlja [illegible] 845,276 km², Európa területének 7·5 százaléka. Partjait a Fehér-tenger a maga öbleivel (Kantalabti, Onega-, Dvina-öböl), a Mezen, a Cseszkaja-öböl, a Pecsora-torkolat és a Khaipudira teszik szakadozottá. Kola-félszigetet szagga[illegible] 1000 m-re emelkednek a hegyek. Középső, nagyobb része sík, csak a 400 m. magasra emelkedő Timan-hegyhát szeli át. K.-en a Pai-khoi ágai nyulnak beléje. A sok folyó közül, melyek mind D.-ről É.-ra folynak, felemlíthetők: a Kem, Dvina, Pecsora, Mezen és az Onega. Tava valami 1100 van, melyek között az Imandra és a Pavoszero a legjelentékenyebbek. A kormányzóság legészakibb része szomorú, lakatlan, európai kulturára alkalmatlan tundra, fa és bozót nélkül, csak mohával benőve, s csaknem folyton befagyott mocsarakkal borítva. Az évi középhőmérséklet —0·9° C. (januárban —13·6°, júliusban +16·4). A gyér lakosság rénszarvas-tenyésztésen kívül halászatból és prémes állatok vadászásából, a tundrákon fészkelő madarakból él. A vadak közül különösen említendők a sarki és a kék róka, valamint a sok ezer farkas. Ritkább az erdei és a jegesmedve; még ritkább s csekély számban található a hermelin, mókus, borz, vidra és nyúl. Valamivel kedvezőbbek a talaj- és éghajlati viszonyok a déli részben, hol az erdők öve kezdődik; sőt (a 62°—64°-ig) a lakosok földmíveléssel is foglalkoznak, mely azonban a szükségleteket korántsem fedezi. Apró-szemű őszi rozsot, tavaszi búzát, zabot, árpát, lent, borsót, burgonyát (a 65°-ig) és komlót termesztenek. E területnek csaknem egyharmadát erdőségek borítják. Ezek szolgáltatják az A.-ban csaknem egyedül álló iparnak, a faiparnak a nyers anyagot. A lakosok száma (1907) 401,700. Mintegy 0·5 ember esik egy km²-re. A lakosok oroszokon kívül lappok, nyugaton a Fehér-tenger mellett keresztény nomádok, vadászattal és halászattal foglalkoznak; szamojédok a Mezentől fogva a szibériai határhegységig, tov. a Vajgacs és Kolgujev szigeteken stb.; zürjének, az előbbiektől délre a Pecsora mellett, és osztyákok. Akadunk még finnekre, kik leginkább földmíveléssel és állattenyésztéssel foglakoznak. Kilenc kerületre oszlik fel: 1. A., 2. Kem, 3. Kola, 4. Mezen, 5. Pinega, 6. Kholmogori, 7. Novaja Zemlja, 8. Pecsora és 9. Senkurszk.

2. *A.*, az ugyanily nevű kerület, püspökség székhelye, vasúti végpont a Dvina jobbpartján, nagyobbára faházakból, (1900) 21,096 lak., hajó-, szappan-, sör-, kötél-, vitorlavászongyártással; Szt. Mihálynak egy régi kolostorával, egy 1668—1684. épült nagy árúcsarnokkal, élénk kereskedéssel, amelyben a kivitel (főképen deszka, zab, rozs lenmag és kender) jóval felülmulja a behozatalt (főképen ipareikkeket és szenet). 1907. kikötőjében 369 hajó fordult meg 342,682 t. tartalommal. A normannok már a X. sz.-ban telepedtek le A. közelében; gyarmataik azonban csak akkor nyertek fontosságot, midőn az angolok 1553. az ÉK.-i átjárat keresése közben a Dvina torkolatához jutottak; ezután élénk kereskedelmi forgalom keletkezett az oroszok és angolok között s az A. körül épült kikötőből látták el az angolok a nagy orosz birodalmat terményeikkel és gyártmányaikkal.

Archangelica *Hffm.* (növ.) l. *Angelica*.

Archangelszk, l. *Archangel*.

Archangelus (lat.) a. m. főangyal, l. *Angyal*.

Archáromszög, l. *Koponya*.

Archebulos, alexandriai görög költő, Thera szigetéről, a metrikai műszók megteremtője. Róla van elnevezve az *Archebuleum metrum*:

⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ — ⏑

Archegonium (növ.), a száras virágtalanok (mohok, harasztfélék vagyis edényes virágtalanok) megegyező női ivarszerve. L. *Mohok* és *Edényes virágtalanok*.

Archegosaurus *H. v. Meyer*, a kétéltűek osztályának egyik kihalt az ú. n. stegocefalák rendjébe tartozó ásatag állat, alakja a most élő krokodilusokéhoz hasonló; maradványai már a kőszén-időszakbeli (karbon) rétegekben, de kivált a németországi diaszban fordulnak elő. (A. Decheni Goldf.)

Archei kor. Földünk fejlődéstörténetének legrégibb kora. Ezen ősi kor lerakódásait 30,000 m.

vastagnak becsülték, amiből hosszú tartama megítélhető. Kőzetei *kristályos palák*, amelyek az alsó részben gneiszok, amfibolitok és kristályos mészkövek, a felső részben pedig túlnyomólag csillámpalák, kvarcit-, klorit-, talkpalák és fillitek. Minthogy szerves maradványok nem lelhetők bennük, *azoos*-nak is nevezték e rétegsorozatot. L. *Szerves élet fejlődése.*

Archelaos. 1. Temenos fia, Herakles unokája, ki a monda szerint testvéreitől elűzve, Makedoniába Kisseus királyhoz menekült. Ez trónját és leányát igérte neki, ha háborújában segíti, de igérete beváltása helyett életére tört. A. a királyt a neki szánt verembe taszította és elmenekült, Apollon utasítására azután Aigai városát alapította. — 2. *A.*, II. Perdikkas törvénytelen fia, ki rokonait meggyilkoltatta és így lett Makedonia királya Kr. e. 413. Az elpártolt Pydna városát az athéniek segítségével, akiknek a peloponnesosi háborúban pártjukra állott, legyőzte (410) és kényuri hatalmát országa javára fordította. Országutakat épített, több várost alapított, a hadsereget szervezte és hajóhadat teremtett. Mint nagy műbarát udvarába hívta a görög költőket, így Euripidest és Choirilost, szintúgy művészeket, így Zeuxist, aki palotáját festményekkel díszítette. Megh. 399. — 3. *A.*, a pontusi nagy Mithridates görög eredetű hadvezére, Kr. e. 88. megverte III. Nikomedest, Bitinia királyát, mire 120.000-nyi sereggel átkelt Görögországba s itt az athénieket, spártaiakat, achajokat és boiotiaikat a rómaiaktól való elpártolásra birta. A. a Pireuszban foglalt állást és sokáig védte Sullával szemben, kit Róma Mithridates ellen küldött. Midőn Sulla Athént elfoglalta, A. Boiotiába vonult, de megerősített csapatai ellenére Sulla előbb Chaironeiánál (86), majd Orchomenosnál (85) megverte, seregének kis töredékével együtt A. maga is bajjal menthette meg életét. Mithridates megbízásából Sullával a boiotiai Delionnál fegyverszünetet kötött és 84. a kisázsiai Dardanosban a béke közvetítője volt. E miatt gyanuba esve Mithridatesnél, 81. a rómaiakhoz menekült. — 4. *A.*, az előbbinek fia, kit Pompeius 63. Kr. e. a pontusi Komanában Enyo v. Bellona papjává tett meg, mely állást királyi tisztelet övezett. 56. nőül vette Ptolemaios Auletes leányát, Berenikét, ki atyja elűzetése óta maga uralkodott Egyiptomban. De a számüzött király érdekében Aulus Gabinius római prokonzul Egyiptomba jött seregével és A.-t egy csatában megölte. — 5. *A.*, az előbbinek unokája, kit M. Antonius 34. anyjának, Glaphyrának szépsége miatt Kappadokia királyává tett meg. Később Augustus nemcsak megerősítette uralmában, hanem Kisarméniát és Kilikia egy részét is neki juttatta. A. házassága révén Pontus birtokába is jutott. Öreg korában magára vonta Tiberius császár haragját, ki őt Rómába idézte és újításai miatt a szenátus előtt bevádolta. A. Kr. u. 17. a tárgyalások alatt meghalt, Kappadokia pedig római provincia lett. — 6. *A.*, a nagy Herodes fia, Kr. e. 4. örökölte tőle Judaea uralmát. A farizeusok lázadása miatt segítséget kért Augustustól, ki Judaea egy részét neki, a másikat testvéreinek adta. 9 évi uralma után a zsidók panaszára Augustus Rómába idézte és zsarnoksága miatt trónjától megfosztva, a galliai Viennába küldte számüzetésbe, országa pedig Szíriához csatoltatott.

7. *A.* görög bölcsész, Anaxagoras legkiválóbb tanítványa, ki a Kr. e. V. sz. második felében született. Mestere után ő volt a lampsakosi iskola feje. Később Athénbe tette át az iskolát s ott állítólag Sokratest is tanította. Mint az ión bölcsészet tanítóját fizikusnak nevezték, habár, úgy látszik, erkölcstant is tanított, mert neki tulajdonítják azt a tételt, hogy a jó és rossz nem a természettől van, hanem csak a szokástól s megállapodástól. Az ősanyagok kaoszát levegőnek nevezte, melybe a szellem is bele van keverve.

Archemoros, tulajdonképen Opheltes, nemeai Lykurgos fia, kit egy kígyó megölt, mialatt gondatlan dajkája, Hypsipyle, a Theba ellen vonuló heteket egy forráshoz kalauzolta. Halála kedvelt tárgya volt a képzőművészetnek. Emlékére alapították a nemeai játékokat. A. nevét azért kapta, mert halála balsejtelemmel töltötte el a hét hőst, hogy seregük el fog pusztulni, amint az meg is történt.

Archena (ejtsd: arcséna), igen látogatott fürdő Murcia spanyol tartományban, a Segura jobbpartján, vasút közelében, gyönyörű völgyben, (1900) 4590 lak., 52° C. hőmérsékletü kénes forrásokkal, amelyeket főképen bőrbetegségek ellen használnak.

Archenholz, *Johann Wilhelm,* szül. Langfuhrban 1743 szept. 3., megh. 1812 febr. 28. Résztvett a 7 éves háborúban, de 1763. kilépett a hadseregből s Angliában, 1792-től pedig Hamburgban élt. 1792. Minerva cím alatt történelmi és politikai folyóiratot alapított meg (1792—1808). Munkái: England und Italien; Miscellen zur Geschichte des Tages (2 köt., 1785). Rendkívüli feltünést okozott a Geschichte des siebenjährigen Krieges in Deutschland (2 köt., Berlin 1793, 13. kiad. 1892), mely még ma is a jobb történelmi művek közé tartozik; Geschichte Gustav Wasa's (Tübingen 1801) stb. Magyar fordításban megjelent: *A Filibusztierek históriája,* készítette A. J. W. hajdani burkus kapitány, fordította Borosy Mihály vaiszlói ref. prédikátor. Nyugatindia mappájával (Pesten 1811).

Archenteron (gör.), az ősbél, a gastrula ürege, melyet entoderma bélel ki, l. *Pete.*

Archeológia (gör.) a. m. régészet. Jelenti az ókorból fennmaradt *emlékekkel* foglalkozó tudományt, ellentétben a filológiával és történettudománnyal, mely a ránk jutott szövegeket, az irodalmi hagyományt vizsgálja. Az A. gyüjti, fölkutatja, rendszerezi, magyarázza és értékeli az ókori kulturának építészeti, szobrászati, festészeti és iparművészeti maradványait, hogy ezek alapján az *ókori művészetnek* történetét megállapítsa. Ilyformán az általános művészettörténetnek teszi részét; ettől azonban annyiban különbözik, hogy az emlékeket nemcsak művészeti szempontból vizsgálja, hanem tekintettel van arra az összefüggésre, melyben az *ókori műveltséggel* állanak, és levonja belőlük azokat a tanulságokat, melyeket ezen emlékek az ókori népek nyilvános és magán, valamint vallási életére vonatkozólag szolgáltatnak. Hogy e föladatát megoldhassa, az emlékek magyarázatánál

segítségül veszi az irott forrásokat is, még pedig egyrészt az antik irodalomnak a művészekről és műalkotásokról szóló helyeit, másrészt a feliratokat, melyek az emlékeken olvashatók (szobrok, épületek feliratai stb.), avagy emlékekre, ill. alkotóikra vonatkoznak. Az A. köre kiterjed az ókor összes népeinek monumentális emlékeire; ezeknek rappant nagy száma és sokfélesége szükségessé tette a terjedelmes anyagnak népek és országok szerint való elkülönítését. A görög, etruszk és római népek emlékanyagával foglalkozik a *klasszikus A.*, a Nilus menti föld emlékeivel az *egyiptomi A.* (egyiptologia), az előázsiaiakkal a *keleti A.* (assziriologia). A *héber A.* a zsidó nép emlékeit vizsgálja; a biblia körébe és korába vágó emlékek a *bibliai A.*-nak teszik tárgyát. A történetelőtti kor kulturájának képét a *prehisztorikus A.* állapítja meg; az A.-nak egyik legfiatalabb ága az *amerikai A.*, az ujvilági ősnépek emlékeit kutatja át. A keresztény ókor egyházi emlékeivel foglalkozik a *keresztény A.*, mely a római katakombák felkutatásából nyert hatalmas lendületet. Sőt középkori emlékek vizsgálata is tartozik az A. körébe, nevezetesen azon népek emlékbeli hagyományának kutatása, melyek a népvándorlás századaiban szerepeltek; a *középkori A.* a IV—X. sz. emlékeivel, hazánkban különösen a honfoglalás korának emlékeivel foglalkozik. Az A. ezen különféle ágai között az első helyet foglalja el a *klasszikus A.*, neki köszönjük az A.-i kutatás módszerének, irányának és céljának megállapítását és kifejlesztését. A klasszikus A.-nak megalapítója *Winckelmann*, Geschichte der Kunst des Altertums c. művével, mely 1764. jelent meg Drezdában; nagyjából ma is érvényes rendszeresítését adta *K. O. Müller* Handbuch der Archäologie der Kunst (Breslau 1830; 3. kiadása Welckertől Berlin 1848) c. munkája. Az irodalmi adatokból kiindulva írta meg *H. Brunn* a görög művészekről szóló alapvető munkáját Geschichte der griech. Künstler (Braunschweig 1853), melynek második kiadása (München 1889) az anyagnak gyors gyarapodásáról tesz tanuságot, amennyiben e néhány évtized alatt pl. a tárgyalt szobrászföliratok száma 200-ról 600-ra emelkedett. Az irodalmi adatoknál még sokszorosan nagyobb arányban gyarapodott a műemlékek száma: a mult sz. második felében kezdődő nagy *ásatások* (l. o.) az antik művészet emlékhelyeinek rendszeres fölkutatásával óriási mértékben növelték az emlékanyagot, úgy hogy ma az A. az emlékeknek csoportonkénti földolgozásával van elfoglalva. Ez a csoportonként való feldolgozás három szempont szerint történik: 1. az egyes múzeumok és gyüjtemények anyagának katalógusban való leírása és elemzése, mint aminőt pl. a római múzeumokról W. *Helbig* (Führer durch die öffentl. Sammlungen in Rom, 2 köt., Leipzig 1899) és *W. Amelung* (Die Skulpturen des Vatikanischen Museums, 2 köt., Berl. 1903—8) adnak, vagy aminő a Catalogue général des antiquités egyptiennes du Musée de Caire (eddig 50 kötet); ilyen mintaszerü *catalogue raisonné* pl. a *Pottier*-é a Louvre vázagyüjteményéről (Cat. des vases antiques, Páris, 1896 óta 3 kötet). — 2. Az antik művészet egyes csoportjainak rendszeres gyüjtése és feldolgozása; e téren a főbb munkák: *C. Robert*, Die antiken Sarkophagreliefs (Berlin 1890—97); *A. Conze*, Die attischen Grabreliefs (u. o. 1890—1906); *Kekulé-Rohden-Winter*, Die antiken Terrakotten (u. o. 1880—1903); *Brunn-Bruckmann-Arndt*, Denkmäler der griech. u. röm. Skulptur (München, 1888 óta, eddig 124 füzet); *Brunn-Arndt*, Die griech. u. röm. Porträts (u. o. 1891 óta); *Herrmann*, Denkmäler der Malerei des Altertums (u. o. 1906 óta); *Furtwängler-Reichhold-Hauser*, Die Griechische Vasenmalerei (u. o. 1900 óta); *Furtwängler*, Die antiken Gemmen (3. köt., Leipz. 1900). — 3. Végül pedig az ásatások eredményeinek monumentális publikációkban való közzététele, mint aminők az Olympiáról, Delphiről, Pergamonról stb. kiadott nagy munkák. Ezekhez járulnak a nagyszámú *A.-i szakközlönyökben* közzétett részlettanulmányok. A nevezetesebb A.-i folyóiratok a Journal of Hellenic studies, American Journal of Archaeology, a Revue archéologique, a Bolletino della Commissione archeologica, Notizie degli scavi, Monumenti antichi, Journal international d'archéologie numismatique, a Bonner Jahrbücher és az A.-i intézetek (l. o.) folyóiratai, nálunk az Archaeologiai Értesitő (l. o.). — A keleti és klasszikus A. egész anyagának nagyszabású földolgozása *G. Perrot* és Ch. *Chipiez* munkája: *Histoire de l'art dans l'antiquité*, melynek I. kötete (Egypte) 1882. jelent meg, II—V. kötetei az előázsiai népek művészetét tárgyalják, a VI. kötet Görögország művészetére tér át, melyet az utolsó (1904. megjelent VIII.) kötet az archaikus kor végéig tárgyal. A *keleti és klasszikus* művészet áttekintését nyujtó kézikönyvek: *Springer*, Handbuch der Kunstgeschichte I. Das Altertum von A. Michaelis, (9. kiad. Leipzig 1911); *Beöthy*, A művészetek története, I. kötet (Bpest 1906). Továbbá: *Collignon*, L'archéologie grecque (2. kiad. Paris 1907); *Maspero*, L'archéologie égyptienne (u. o. 1887); *Martha*, L'archéologie étrusque et romaine (u. o. 1884); *Babelon*, L'archéologie orientale (u. o. 1889); *Murray*, Handbook of Greek Archeology (London 1892); *Fowler-Wheeler-Stevens*, Handbook of Greek A. (New-York 1909). A *héber* és *bibliai* A.-ra vonatkozik: *Benzinger*, Hebräische Archäologie (2. kiad. 1907. Tübingen); *Keil*, Lehrbuch d. bibl. A. (2. kiad. Frankfurt 1875). A *keresztény* A.-ra: *Pératé*, L'archéologie chrétienne (Paris 1894); *W. Lowrie*, Christian art and archaeology (London 1910); *F. X. Kraus*, Realencyklopädie d. christl. Altertümer (Freiburg 1880—86); *Reusens*, Éléments d'archéologie chrétienne (Louvain 1884—86). Folyóiratai: Bolletino di archeologia cristiana, Zeitschrift f. christl. Kunst. A *prehisztórikus és középkori A.*-ról szólnak: *Hoernes*, Urgeschichte d. Menschen (Wien 1892); u. a., Urgesch. d. bild. Kunst in Europa (u. o. 1898); *Montelius*, La civilisation primitive en Italie (Stockholm 1895); u. a., Die ältesten Kulturperioden im Orient u. in Europa (1903); *Hampel*, A régibb középkor emlékei Magyarhonban (Bpest 1894—97); u. a., bővült német kiadásban: Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, 3 köt. (Braunschweig 1905); *Pulszky*, Magyar-

ország archaeologiája (Bpest 1897); *Czobor*, Magyarország történeti emlékei az ezredéves orsz. kiállításon (10 füz., Bpest 1898—99).

Archeológiai intézetek, oly tudományos intézetek, melyek az archeológiai kutatás szervezésével, ásatások (l. o.) rendezésével és azok eredményeinek közzétételével, föliratok gyüjtésével, valamint általában az ókori művészetekre és művelődésre vonatkozó tanulmányok ápolásával foglalkoznak. A legrégibb ilynemű intézet a poroszoktól 1829. Rómában alapított *Instituto di corrispondenza archeologica*, melynek kiadványai a Monumenti inediti, Annali és a havonként megjelenő Bolletino voltak. Ezt az intézetet 1874. német birodalmi intézetté szervezték át *(Kaiserlich deutsches Archaeologisches Institut)*, melyet Berlinben székelő Zentral-Direktion igazgat (jelenlegi vezértitkára O. Puchstein tanár). 1874-ben Athénben fiókintézetet alapítottak, melyet jelenleg W. Dörpfeld igazgat és amely 1876 óta Mitteilungen d. kais. deutschen arch. Instituts zu Athen c. folyóiratot ad ki, míg a római intézet, melyet R. Delbrück vezet, Mitteilungen d. kais. deutsch. arch. Inst. zu Rom címen ad ki 1886 óta folyóiratot. A berlini középponti intézet kiadványa a Jahrbuch des kais. deutsch. Archaeologischen Instituts (1886 óta). Ez az intézet évenként három 3000 márkás ösztöndíjat adományoz a klasszika-archeológiájával és egy 3000 márkását a keresztény archeológiával foglalkozó fiatal kutatók számára; azonkívül szervezi és vezeti azokat a tanulmányutakat, melyekben a különböző német államoktól kormányköltségen kiküldött tanárok vesznek részt. A görögországi és kisázsiai ásatások nagy részét az athéni intézet eszközli. A berlini A. alá tartozik a Majna-Frankfurtban székelő *Römisch-germanische Kommission* (vezetője H. Dragendorff), mely a Németországban történő prehisztórikus, római és középkori kutatásokat szervezi és vezeti. A németeknek Kairóban is van régészeti intézetük, a Deutsches Institut für ägyptische Altertumskunde, melynek vezetője jelenleg L. Borchardt. — *Franciaország* 1846. alapított Athénben régészeti intézetet, az *Ecole française d'Athènes*-t, melynek most M. Holleaux az igazgatója; a francia kormány évenként két fiatal archeológust küld ki rendes tagokul, kik három éven át 4000 frankos ösztöndíjat kapnak. A svájci, dán, belga és németalföldi kormányok ösztöndíjas archeológusai a francia kormánnyal kötött szerződés alapján rendkívüli tagokul vétetnek föl és részt vehetnek az intézet munkálataiban, ásatásaiban. Az Ecole folyóirata Bulletin de correspondance hellénique címen jelenik meg (1877 óta). Rómában is hasonlóan szervezett francia arch. intézet az *Ecole française de Rome*, melyet 1875. alapították, jelenleg L. Duchesne igazgatja. A római és athéni intézet közös kiadványa a Bibliothèques des écoles françaises d'Athènes et de Rome, melynek időhöz nem kötött kötetei 1881 óta jelennek meg és nemcsak archeológiai, hanem filologiai és történeti tárgyú kutatásokat is adnak. A keleti régészet művelésére szolgál a Kairóban székelő *Institut français d'archéologie orientale*, igazgatója Chassinat. — Az *angolok* 1885. alapították Athénben a Society for the promotion of Hellenic Studies, az oxfordi és cambridgei egyetemek és egyes mecenások költségén fenntartott angol archeológiai intézetet, a *British School of Athens*-t (igazgatója R. M. Dawkins), melynek folyóirata az Annual of the British School at Athens, tagjai az angol egyetemektől küldött ösztöndíjasok; vele párhuzamosan működik Rómában a *British School at Rome*, melynek igazgatója most Th. Ashby; kiadványa a Papers of the British School at Rome. — Az amerikai Egyesült-Államoknak is van 1881 óta arch. intézetük, az Arch. Institute of America, mely Athénben és Rómában tart fenn iskolát, az *American School of Classical Studies at Athens*-t illetőleg *at Rome*-t; az előbbinek B. H. Hill, az utóbbinak J. B. Carter az igazgatója, kiadványaik Papers of the American School of Class. Studies at Athens, ill. at Rome címen jelennek meg. — Az *oroszok* Konstantinápolyban tartanak fenn archeológiai intézetet, mely a klassz. archeológia mellett a bizánci régiségek kutatásait is ápolja; jelenleg Th. Uspenski igazgatja. — *Ausztria* 1898. alapította az *Österreichisches Archaeologisches Institut*-ot, melynek igazgatója (E. Reisch) Bécsben székel s mely Jahreshefte des österr. arch. Instituts címen ad ki folyóiratot és Sonderschriften d. ö. a. Instituts címen sorozatos kiadványokat. Az intézet Athénben tart fenn archeol. iskolát, melynek két titkára van, az egyik (A. v. Premerstein) Athénben székel, a másik, tekintettel a kisázsiai ásatásokra és az oda gyakran szervezett expediciókra, Szmirnában (jelenleg J. Keil.). — Legújabban (1909) az *olaszok* is, bár hazájuk régészeti fölkutatása tömérdek anyagot és munkát ad nekik, szükségét érezték annak, hogy Athénben *Scuola Archeologica Italiana*-t állítsanak (igazgatója L. Pernier), hogy több év óta folyó görögföldi ásatásaik vezetésére alkalmas szervezetük legyen. Mindezek az A. gazdag szakkönyvtárt bocsátanak tagjaiknak s nemzetükbeli kutatóknak rendelkezésére, előadásokat rendeznek, az emlékek magyarázatával kapcsolatos kurzusokat tartanak, tudományos expediciókat szerveznek az emlékek fölkutatására, ásatásokat folytatnak s az azok szolgáltatta anyagot földolgozzák. Hogy a művelt nemzetek tudományos munkájából mi is kivegyük ily módon részünket, évekkel ezelőtt *Fraknói* Vilmos kezdeményezte Rómában egy magyar archeológiai intézet alapítását, az intézet azonban, melynek már háza is volna a Porta Pia közelében, eddigelé még nem nyert megfelelő szervezést, mint archeológiai intézet még nem működik.

Archer (ejtsd: arcser), folyó a brit-ausztráliai Queensland gyarmathoz tartozó York félszigeten; a Peach és Coen összefolyásából ered és a Perar Head meg a Keerweer (Tournagain) fokok közt a Karpentaria-öbölbe ömlik. 1880. Pennefather kutatta át.

Archer (ejtsd: arcser), *William*, angol író és szini kritikus, szül. Perthben 1856 szept. 23. Edinburghban járt az egyetemre s még főiskolai tanulmányainak befejezése előtt hírlapíró lett u. o. 1879. Londonba költözött és 1884. a World c. lapnak szini kritikusa lett. Egész sor dramaturgiai tanulmánya közül nevezetesebbek: English drama

[illegible] of to-day (London 1882); Mouth the theatre (uo. 1888); Masks or faces? A study in the psychology of acting (u. o. 1888); Life of Macready (u. o. 1890); The theatrical world (1893—97); Study and stage (1899). Legujabban 1890—1899. [illegible] mintaszerű for-[illegible] adta ki.

Archermos, [illegible] szobrász a Kr. e. VI. sz. [illegible] Atyja Bupalosnak és Athenisnek [illegible] szerint Lesbos-[illegible] dolgoztak. Különös érdemeinek tulajdonította a hagyomány, hogy a győzelem istennőjét, Nikét ő ábrázolta először szárnyasan.

Archers [illegible] íjászok. Fran-[illegible] gyalogos íjászai a XIV. sz. [illegible] lovas és gyalog [illegible] különösen híresek voltak az angol íjászok, akik [illegible] harcoltak s minden percben 12-szer lőttek s nyilaikkal 200 lé-[illegible] céljukat. Később az íjászcsapatok a közönséges íj helyett agyas íjat használtak. VIII. Károly francia király a XV. sz. vége felé elrendelte, hogy háború esetén minden plébánia [illegible] íjászt archer köteles a király [illegible] küldeni; ez az íjász minden [illegible] kötelesség [illegible] fel volt mentve [illegible] szabad íjászoknak, az ily emberekből alkotott csapatot pedig «francs archers»-nek — szabad íjászoknak — nevezték. E név utánzása a «francs tireurs» szó.

Arches Court [illegible], The Court of Arches, [illegible] egyház legfelsőbb bírósága, mely nevét a canterburyi érsek (Arch-bishop) angol címének első szótagjától vette, tehát tképen a. m. [illegible]

Archesporium (növ.), oly sejt vagy sejtcso-[illegible] spórák (l. o.), pollenanyasejtek (l. *Porzó*) vagy embriózsák (l. o.) keletkezik.

Archestratos, [illegible] szerint Szirakuzából való, Aristoteles idejében élt. Első, ki inyenceknek versekben s geográfiai szempontból készült felosztásban szakácskönyvet írt. Költeményének [illegible] *Berchoux* francia szakács és költő (megh. 1838) La Gastronomie című verses szakácskönyvében dolgozta fel.

Archet, l. *Vonó*.

Archetipus (gör.) a. m. őskép-minta, első lenyomat: *archetipikus*: ősi, eredeti.

Archeus (a görögben: archaios a. m. uralkodó), Paracelsus szava, ki ezzel az éltető elvet jelzi, melytől az élők táplálkozása s fenntartása függ. Az A. nem szellem, hanem test, csakhogy asztráltest, azaz a csillagok állományának kisugárzása, mely bennünk lakik s minket ideig-óráig megvéd a test romboló hatásai ellen.

Archevêque [illegible], l. *Érsek*.

Archi-, görög előljárószó a. m. *fő, első, felső*, különösen egyházi és világi méltóságok neve elé járul; pl. *A.-camerarius*, főkamarás; *A.-cancellarius*, főkancellár (ném. Erzkanzler); *A.-cantor* (gör. archokoros), a római egyházban az énekiskolának felügyelője; *A.-custos*, első őr, továbbá nagyobb bencés kolostorokban a. m. sekrestyés; *A.-dux*, főherceg; *A.-episcopus*, érsek; *A.-dioecesis*, érseki egyházmegye; *archippocomus*, fő-lovászmester; *archithesaurus*, főkincstárnok.

Archiabbas (lat.) a. m. *főapát* (l. o.).

Archiac (ejtsd: arsiák), *Etienne Jules Adolphe*, vicomte, francia geológus és paleontológus, szül. Reimsben 1802 szept. 24-én, Párisból 1868. eltünt és csak 1869 máj. 30. találták meg holttestét a Szajnában. 1821—30 között a francia hadseregben szolgált. Párisban a Musée d'histoire naturelle-en a paleontológia tanára s a francia földtani társaságnak sokáig alelnöke. Munkái: Histoire des progrès de la géologie (Páris 1847—60, 8 k.); Cours de paléontologie stratigrafique (1862—64); Paléontologie de la France (1868).

Archiannelida (állat), l. *Gyűrűsférgek*.

Archias, *Aulus Licinius*, antiochiai születésü görög költő, ki Kr. e. 102. mint 18 éves ifjú és már akkor híres rögtönző Rómába került, hol a gazdag Licinius Lucullus család pártfogoltja lett, mely neki 90. Heraklea városa révén polgárjogot szerzett. Megénekelte Marius és Lucullus hadjáratait, ez utóbbit el is kisérte hadmeneteiben, de a Lucullusok ellenségei 62. a polgárjog bitorlásáért biróság elé idézték. Ekkor tartotta Cicero híres védőbeszédét a költő mellett. Epikus műveiből semmi sem maradt meg; a görög anthologiában neve alatt fönnmaradt egynéhány epigramm azonban valószinüleg tőle származik.

Archiater (gör.), udvari orvos. Ez volt a címe pl. Nero házi orvosának, a krétai Andromachosnak. E címet azután más fejedelmi házi orvosok is viselték. A császári udvar orvosain kívül így hívták a rómaiaknál a községi orvosokat, az orvosszövetségek elöljáróit, a Vestaszüzek orvosait. A címet tképen Nagy Sándor utódainak udvari orvosairól használták legelőször, onnét származott Rómába. Később megkülönböztették az *Archiatri palatini*-tól, a császári udvari orvosoktól, az *archiatri populares*-eket, a hivatalos községi orvosokat. Az utóbbiaknak ingyen kellett a szegényeket gyógyítani s mesterségüket tanítani. A.-nek nevezték nálunk is az udvari orvost, Pannoniai Mihály volt Szapolyai János A.-je. V. ö. *Demkó*, A magy. orvosi rend története; R. *Briau*, L'archiatrie romaine ou la médecine officielle dans l'empire romain (Páris 1877); *Puschmann*, Gesch. d. med. Unt. 102. sk. l.

Archiblast, fejlődéstani műszó, mely *His* «parablast-elmélete» révén került az irodalomba. His szerint a gerinces állat teste két kezdeményből fejlődik, jelesen a fő- és mellékcsirából: az előbbit A., az utóbbit parablast névvel jelölte. Szerinte a parablastból fejlődik a vér- és kötőszövet, az A.-ból pedig a test többi része; az A. a megtermékenyített petéből fejlődik, ellenben a parablast tisztán az anyaállat származéka. *His*-nek ez az elmélete már megdőlt.

Archibuteo (állat), l. *Ölyv*.

Archicancellarius (lat.), a. m. főkancellár, l. *Kancellár*.

Archicembalo (ol., ejtsd: arkicsembalo), zongora, melyen egy oktáván belül 21 fok található. Mind a három rendszer, t. i. a diatonika, kromatika és enharmonika képviselve volt, úgy hogy a cis és des, dis és es stb. hangok számára külön-külön billentyűk és húrok voltak alkalmazva. Feltalálója Don Nicola *Vicentino* (szül. 1511.), egy vicenzai eredetü zeneszerző és teoretikus.

Archichlamydeae (Choripetalae, növ.), szabad- vagy váltszirmuak, a kétszikü növények első s egyúttal nagyobbik alosztálya. Az A. név ellentétet fejez ki a *Metachlamydeae*-vel (forrtszirmuak) szemben. Az A. alsóbbrendü sorozatainak virágja takaró nélküli (Apétalae) vagy van virágtakarójuk, de nem különül csészére és pártára, hanem egyszerü «lepel» (haplochlamydes), a fejlettebb sorozatok virágja külön csészéből és pártából áll (heterochlamydes), s a pártának mindig szabadon álló, össze nem nőtt szirmai vannak. L. még *Virág*.

Archicistre (franc., ejtsd: arkiszisztr), gitáralakú pengető hangszer, melynek azonban kettős húrozata van; Franciaországban a XIX. sz. elejéig használták.

Archidameia, II. Kleonymos spártai király leánya. Mikor Pyrrhos seregeinek közeledtére a város tanácsa az összes asszonyokat Krétába akarta szállítani, A. karddal a kezében a tanácsterembe rohant és érvelésével, hogy a nők ép úgy harcolhatnak az ellenséggel, mint a férfiak, a tanácsot határozatának megváltoztatására birta. Kr. e. 241. megakadályozta unokájának, Agis királynak (l. o.) megölését. Emiatt ő is börtönbe került, hol megfojtották.

Archidamos, spártai királyok neve. I. *II. A.*, Zeuxidamos fia, uralkodott Kr. e. 468—427-ig. Ithome hegyi várát hosszas küzdelem után 455. bevette s ezzel befejezte a III. messeniai háborút. Bár a béke barátja volt, mégis ő indította meg 431. Athén ellen a peloponnesosi háborút, az attikai Dekeleiát megszállta és 428-ig még háromszor nyomult nagy sereg élén Attikába. Ezért nevezik a peloponnesosi háború első részét (431—421) a Nikiastól kötött békéig A.-i háborúnak.— 2. *III. A.*, az előbbinek unokája, Agesilaos fia, uralkodott Kr. e. 361—338-ig. Még 367. mint trónörökös megverte Megalopolisnál az arkádiaiakat és argosziakat, mely alkalommal a nagyzó hagyomány szerint 10.000 elhullt ellenséggel szemben egyetlen spártai sem esett el. 362. vitézül visszaverte Epameinondas támadását Spárta ellen. Mint harckedvelő fejedelem a tarentumiak szövetségeseként Itáliában esett el 338. a lukániaiakkal szemben.

Archidiakonus, l. *Főesperes*.

Archidioecesis (gör.-lat., főmegye), oly egyházmegye, melynek élén püspöknél nagyobb joghatóságú főpap áll (érsek, primás, patriárka, stb.), akinek több megyéspüspök, suffraganeus) van alárendelve. Pl. az esztergomi főegyházmegye, amelynek élén mint érsek a hercegprimás áll; suffraganeusai: az eperjesi, nyitrai, veszprémi, munkácsi, váczi, szombathelyi, győri, beszterczebányai, székesfehérvári és pécsi megyéspüspökök.

Archidona (ejtsd: arcsidona), 1. A., járási székhely Malaga spanyol tartományban, a Guadalhorce völgyében, vasút mellett, (1900) 8880 lak., közelében nagy márványbányákkal s római régiségekkel. — 2. A., város Ecuador D. amerikai államban, a Napo egyik mellékfolyójánál a d. sz. 0° 25' alatt 5000 lak., 1740. a Kotopaxi lávája csaknem egészen elpusztitotta.

Archidux (lat.) a. m. főherceg.

Archiepiscopus, *archiepiscopatus*, l. *Érsek* és *Érsekség*.

Archiereusz (gör., a. m. főpap). A régi keresztény egyház nem ismeri e címet. A latin egyház sohasem adta ezt az elnevezést. Csak a görögöknél és oroszoknál használatos, kik a magasabb klérust (patriárkák, érsekek és püspökök), ellentétben az alpapsággal, e névvel illetik.

Archigenes, görög orvos, szül. Apameában (Szíria). Trajanus idejében Rómában élt. Az eklektikusok közé tartozott. Korának első sebésze volt. A csonkításoknál a főedények profilaktikus lekötését alkalmazta. V. ö.: *Harless*, De Archigene medico (Lipcse 1816).

Archigonia. *Haeckel* szerint a szülők nélkül való keletkezés v. az ősnemzés, szembehelyezve a szülőktől való keletkezéssel, a *tokogoniá*-val. L. *Ősnemzés*.

Archil, festőanyag, l. *Orseille*.

Archilochos, Paros szigetéről való híres görög lirikus, az iambos- (azaz gúnyos) költészet megteremtője a Kr. e. VII. sz.-ban. Viszontagságos életet élt. Egy gyarmattal Thasos szigetére került, több háborúban részt vett s végre szülőföldjének a naxosiakkal folytatott háborujában esett el. Sokoldalusága, feltaláló ereje, genialitása és nyelvművészete miatt a régiek Homeros mellé helyezték. A lirának sok faját művelte, sőt teremtette meg több versformával együtt, de különösen jambusaival ért el nagy hatást. Mondják, hogy Lykambest egész családjával halálba kergette maró szatirájával, amért az már odaigért leányának kezét megtagadta tőle. Őt utánozta Horatius epodosaiban. Töredékei Bergknél (Poetae lyr. Graeci II. k.). Kettőt lefordított P. Thewrewk E. (Phil. Közl. 1882—3.) Régi fordítása Fabchich Józseftől való. Az ú. n. *A.-i vers* kétféle:

1. a kisebb:

– ᴗ ᴗ | – ᴗ ᴗ | –

2. a nagyobb:

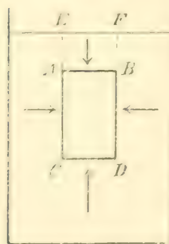
– ᴗ ᴗ | – ᴗ ᴗ | – ᴗ ᴗ | ᴗ ᴗ | – ᴗ | – ᴗ ᴗ | ᴗ

Archimandrita (gör.), a keleti egyházak nagyobb kolostorainak főnöke. Az A.-nak lelki joghatósága nincs, csak fegyelmi. Magyarországon az A.-t a kolostor választja, s a püspök megerősíti.

Archimedes, a görög ó-kor legkiválóbb matematikusa és fizikusa, Szicilia szigetén Kr. e. 287 körül született. II. Hieron szirakuzai fejedelem rokona lévén, ennek udvarában élt. Életéről keveset tudunk. Fiatalabb éveiben Egyiptomban volt, hol valószinüleg az alexandriai tudósokkal is érintkezett. A második pún háború idejében a rómaiak Szirakuza városát ostromolták. A. a várost két évnél tovább védelmezte gépezeteivel a rómaiakat vezető Marcellus ellen és különösen a római hajóhadnak érzékeny veszteségeket okozott. Csak csellel birták végre 212-ben a rómaiak a városba behatolni, mely alkalommal egy római katona a 75 éves A.-t meggyilkolta (Noli turbare circulos meos). Marcellus síremléket emelt számára, melyen a nagy matematikustól magától e célra rendelt geometriai tétele volt feltüntetve, mely szerint egy egyenlő alappal és magassággal biró kúp, félgömb és henger köbtartalma úgy viszonylik, mint 1 : 2 : 3-hoz. Ezen ábrán ismerte fel Cicero a síremléket, midőn Kr. e. mint quaestor Szirakuzában tartózkodott.

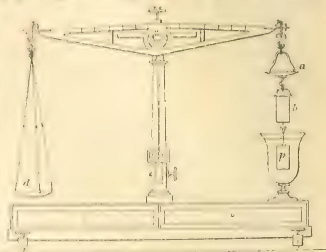
[illegible] műveiből a következőket ismerjük: A síkidomok egyensúlyáról, 2 könyv; A parabola területéről; A gömbről és a hengerről; A körmérés; A csigavonalakról; A konoidokról és szferoidokról; Homokszámítás (Ψαμμίτης a. m. arenarius); Az úszó testekről (nagyobb része csak latin fordításban); Lemmata (arab fordításban; aligha [illegible]). A legújabb időben *Heiberg* (ismert dán [illegible]) egy Jeruzsálemből származó kéziraton A. [illegible] ismeretlen művét fedezte fel, amelyből [illegible] integrálszámításunkhoz egészen hasonló módszeréről igen becses felvilágosítást nyerhetni. A kéziratot Heiberg a Hermes folyóirat 42. k.-ben (Berlin 1907) adta ki. A. műveinek legteljesebb kiadása a *Torelli*-féle (Oxford 1792). Új kiadást latin fordítással [illegible] Heiberg (Lipcse 1880—1881, 2 kötet), [illegible] Kopenhágában 1879-ben meg Quaestiones Archimedeae [illegible] megjelentek. Francia fordítást adott Peyrard (Páris 1808, 2 k.), ném. fordítást [illegible] (Stralsund 1824).

A. geometriai felfedezései közül fölemlítjük a körkerület mérését, mely alapján a körkerület [illegible] akkora mint az átmérő, továbbá a parabola és ellipszis területének, a nevére keresztelt [illegible] és a konoidok térfogatának vizsgálatát. A. megalapította a szilárd és cseppfolyós testek sztatikáját, ő állította fel a sztatikai momentumok tételét (az emeltyű egyensúlyának feltételét) és ennek segítségével a sík felületek súlypontját határozta meg, ő fedezte fel a hidrosztatikai [illegible] az úgynevezett A.-féle törvényt, mely szerint akármely folyadékba mártott test annyit veszít súlyából, mint amennyit a helyéből kiszorított folyadék nyom (Heureka). A gyakorlati mechanika terén A. a régi írók szerint több mint 40 gépet talált fel. Neki tulajdonítják a csigasor (polyspast) feltalálását, melyre nézve Plutarchos szerint A. ezeket a büszke szavakat mondta: «Adjatok egy pontot, ahol megálljak és a földet kimozdítom». Ezenkívül még a vízcsa[illegible] (A.-féle csavar), több hajítókészülék, egy vízzel mozgatott égi glóbusz (szféra) és egyéb gép feltalálását tulajdonítják neki. Hogy a rómaiak hajóit gyujtótükrökkel meggyujtotta volna, későbbi koholmány. A régi irók közül *Plutarchos* (in Marcello), *Polybios*, *Livius* és *Vitruvius* adnak A.-re vonatkozó adatokat. V. ö. *A. Heller*, Gesch. d. Physik (Stuttgart, Ferd. Enke, 1882).

1. ábra.

Archimedes elve azt mondja, hogy a folyadékba mártott test annyit veszít súlyából, amennyi a testtel egyenlő térfogatú folyadék súlya. Ez a súlyveszteség a testre ható hidrosztatikai nyomások (l. o.) következménye. U. i. a folyadékba mártott ABCD hengerre *(1. ábra)* ható nyomások [illegible] oldallapjaira csak páronként egyenlők és zérus eredőt adnak, az alsó lapjára azonban az ABEF, a felsőre a CDEF folyadékoszlop súlyával egyenlő nyomás hatván, eredőkép marad egy az ABCD térfogatú folyadék súlyával egyenlő *felhajtó erő*, amely a súlycsökkenést okozza. Hasonlókép bizonyítható a tétel minden más alakú testre is. Az A. kisérleti igazolására az ú. n. *hidrosztatikai mérleget*, azaz olyan egyenlőkarú mérleget használunk, amelynek egyik serpenyője magasabban lóg *(2. ábra)*. Erre a csészére a

2. ábra. Hidrosztatikai mérleg.

b üres és a beleillő *p* tömör rézhengert akasztjuk s a mérleget a másik serpenyőbe helyezett súlyokkal eredeti egyensúlyi helyzetébe visszavisszük. Ha most a tömör henger alá vízzel telt poharat helyezünk, úgy hogy a henger egészen vízbe merüljön, a mérlegnek ez a karja felbillen s csak akkor tér vissza eredeti helyzetébe, ha a *b*-t vízzel éppen teletöltjük. Azt is könnyű a mérleggel kimutatni, hogy a test súlycsökkenését az edény feneke hordja, t. i. hogy a mérlegre állított víz annyival nehezebb lesz, ha a testet belelógatjuk. A hidrosztatikai mérleget A. alapján testek sűrűségének, fajsúlyának (l. o.) meghatározására használjuk. A.-ból következik az *úszás törvénye* is, hogy t. i. a folyadék felszínén úszó test annyira merül a folyadékba, hogy a bemerülő térfogattal egyenlő térfogatú folyadék (röviden a helyéből kiszorított folyadék) súlya egyenlő az úszó test súlyával. Ebből következik, hogy csak a folyadéknál kisebb fajsúlyú testek úszhatnak a felszínen. A. különben a gázokra is érvényes (l. *Aerosztatikai mérleg*).

Archimedesi csavar. Régibb fajta vízemelő gép; áll egy végtelen csavarból, melyet egy a csavarral együtt forgó henger vesz körül. Működéskor a gép ferdén áll, a vízszintessel 20—25 fokú szöget alkot; ez okból a vizet csak csekély magasságra, hosszának harmad- vagy negyedrészére képes fölemelni.

Archimedesi csigavonal. Ha valamely síkban egy szilárd pont körül egy egyenes vonal egyenletesen forog s egyidejüleg ezen az egyenesen egy pont egyenletesen halad előre, akkor ennek a pontnak az útja az A. Ezt a vonalat Archimedes találta fel, ő irta le és ő vizsgálta is meg a tulajdonságait. A görbe keresztülmegy azon a ponton, amely körül az egyenes forog. Ha ezt a pontot egy sark-koordinátarendszer kezdőpontjául, a forgó egyenesnek pedig azt a hely-

zetét, amikor a rajta egyenletesen haladó pont a forgás középpontjával esik egybe, a koordinátarendszer tengelyéül választjuk, akkor az A. egyenlete erre a koordinátarendszerre vonatkoztatva: $r = a\varphi$. Ebben az egyenletben a az A. paramétere s a kezdőpont körül a sugárral leírt kör a paraméterkör.

Archimedesi fúró, l. *Fúró.*

Archimedesi pont. Archimedes (l. o.) mondta, hogy ha egy szilárd pontot adnának neki a földön kívül, ki tudná mozdítani a földet sarkaiból.

Archimedesi szabály, a felületek térfogatának a meghatározására szolgál. Archimedes a tér geometriájával többek között a konoidák és szferoidák könyvében foglalkozik. Igy nevezi ő azokat a testeket, amelyek a parabola, ellipszis és hiperbola forgása által keletkeznek. Archimedes ezen forgási testeket párhuzamos és egymástól egyenlő távolságban levő síkfelületekkel metszi és ezen az úton két-két metsző felület között olyan térelemeket kap, melyek egy-egy henger által körülzárva, egy-egy másik hengert is foglalnak magukban. A nagyobb és kisebb hengerek térfogatait külön-külön összeadva, két határértékhez jutunk, amelyek között az adott forgási test térfogata van és amelyek a metszőfelületek folytonos közelítése által egymást tetszőleges mértékig megközelíthetik.

Archimedesi szám: $3\frac{1}{7} = \frac{22}{7}$; ezzel a tört értékkel fejezte ki *Archimedes* a kör kerületének és átmérőjének az arányát. A π valódi értékével az első két tizedes jegyig pontosan megegyezik.

Archimorf fajták (gör.), régi tipusú népek. Stratz beosztásában a ma uralkodó fekete, sárga és fehér fajta. L. *Emberfajták.*

Archinto (ejtsd: arkintó), régi, híres milánói család, 1536 óta grófok, 1702 óta spanyol grandok; II. Károly hercegi rangra emelte a családot. Nevezetesebb tagjai: *Giuseppe,* Sforza hercegnek kancellárja, megh. 1350; *Alessandro,* kit V. Károly grófi rangra emelt; *Ludovico,* ki mint Montecuccoli alvezére részt vett hazánkban a törökök elleni háborúban, nevezetesen Budavár és Nándorfehérvár ostromában (megh. 1693); *Carlo,* a Palatina tudom. kiadó társulat egyik alapítója s Muratori pártfogója, megh. 1732; *Alberico,* bibornok és családjának történetírója, meghalt 1758.

Archioenochus (gör.-lat.), a középkorban a. m. pohárnok.

Archiogenesis (gör.-lat.) a. m. ősnemzés.

Archipapa (gör.), a gör. egyházban az első presbiter. Annyi is mint főpap.

Archipelago de las Perlas, l. *Gyöngyszigetek.*

Archipelagus, l. *Szigettenger.*

Archiplazma, Boveri használta kifejezés a fonalas magoszlásnál, a vezérpont körüli anyag: attrakciós udvar megjelölésére. L. *Sejtoszlás.*

Archipoeta (lat.-gör.). Igy hívták a középkorban azokat a vándor költőket, akik latinul verseltek.

Archipresbiter (gör.), megyés püspök által megbizott áldozópap, aki a püspöki megye egész papságára vagy e papság egyik részére felügyel. Az A.-nek jelenleg a főesperes vagy esperes felel meg.

Archiptera (állat), a rovarok osztályának egyik rendje. L. *Szárnyas ősrovarok.*

Archipterygium, l. *Osvégtag.*

Archispermae (növ.), *Strasburger* elnevezése a Gymnospermae-re a Metaspermae-vel (= Angiospermae) szemben.

Architektonika (gör.), az a tudomány, mely megtanít, miként lehet egy épület részeit szilárd, tartós egéssze művészileg építeni. *A.-i* mindaz, ami az építészet körébe vág. *Architektonikus* a. m. az építőművészet szabályainak megfelelő valami.

Architektonikai geológia, a geológia egyik ága, mely azzal foglalkozik, hogy a föld anyagai — a kőzetek — miként alakultak a föld szilárd kérgévé, minő szerkezeti összefüggésben vannak egymással és hogyan alkotják az egész földet; egyszóval a földnek mint egésznek szerkezeti viszonyait kutatja.

Architektura (gör.) a. m. építészet.

Architektus, l. *Építész.*

Architheoria, a régi athénieknél a közszolgálmányoknak, az ú. n. leiturgiáknak az a faja, mely az ünnepi küldöttségeknek (Delosba s más szenthelyekre) rendezésére és vezetésére kötelezte a gazdag polgárokat.

Architrav, francia építészeti műszó a görög archi s a latin trabs (gerenda) szótól, görögül episztilion, gerendapárkány. Az ó-görög koronázó párkánynak legalsó része, mely közvetetlenül az oszlopfőkön nyugszik; hordja a párkánynak másik két részét (a párkánymezőt és koszorú-párkányt) valamint a tetőt és mestergerenda módjára összeköti az oszlopokat. Az oszloprendszerek szerint 1—3 tagból áll, díszítéssel v. a nélkül. L. *Oszloprendszer.*

Archiválís, levéltárhoz tartozó, levéltárban levő (okirat).

Archivárius, l. *Levéltárnok.*

Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Az erdélyi szász irodalom legkiválóbb folyóirata, mely 1843 óta jelenik meg Nagyszebenben, évente 3 füzetben. Eleinte vegyes tartalmú volt s így jelent meg belőle 4 kötet, de 1863-ban megindult új folyamával történeti és irodalomtörténeti tartalmuvá vált, számos becses közleménnyel, amiért egyik fontos forrása történelmünknek.

Archivjog, a levéltárakban őrzött iratoknak fokozott bizonyító ereje. Egyes törvényhozások a levéltári iratoknak a közokiratokhoz hasonló, az egyszerű magániratokat meghaladó bizonyító erőt tulajdonítanak. Jogunkban az A. ismeretlen, bár természetes, hogy a bizonyítékok szabad mérlegelése mellett, a levéltárakban őrzött, tehát a hamisítástól megvédett iratok fokozottabb hitelt érdemelnek.

Archivolt (ol.), íves nyilás görbületét díszítő párkány, mely v. közvetetlenül az oszlopokon és pilléreken v. vállpárkányon nyugszik. Az A. tulajdonképen meggörbített architrav; tagozata is ez utóbbiéhoz hasonló. Az A.-ot a rómaiak kezdették alkalmazni s igen gazdagon képezte ki az olasz és francia renaissance. Középen, a *záradékban* rendesen *záradék-kő* foglal helyet.

Archivum (lat., görögül: archeion), levéltár.

Archivum Rákóczianum, l. *Akadémia* és *Thaly Kálmán.*

Archeocele [illegible] Olyan [illegible], mely [illegible] l. *S[illegible]*.

Archológia (gör.), a bölcsészet első alapvető [illegible] nevezni.

Archon, a [illegible] tisztviselő neve a régi [illegible] államaiban, főleg Attikában [illegible] A. hivatalokat még a királyság kor[illegible] hatalom korlátozására állí[illegible] a királyi család tagjaival töltötték be [illegible] Kr. e. 10 évig tartott, [illegible] már minden eupatrida elnyerhette. 683 óta kilenc A.-t választottak s csak egy év tartamára. [illegible] alkotmánya előtt nagyon meg[illegible] a törvényhozást és a közigazgatást meg kellett osztaniok a négy[illegible] és a népgyűléssel. Az A.-t [illegible] választotta Solon a két előbb[illegible] ki, 487. Kleisthe[illegible] reformját hozta be három [illegible] Aristeidesnek tulajdo[illegible] kiterjesztését az összes [illegible] de ennek a reformnak nem ő hanem [illegible] (457) az apja.

Archoplazma a. m. *archiplazma* (l. o.).

Archuleta l. *[illegible]*.

Archytas, görög államférfi, pythagorasi filo[illegible] és híres mathematikus Tarentumból, Platon [illegible] Kr. e. 400—365 táján. Szülővárosának hét hadjáratban győzelmes hadvezére, feddhetetlen jellem. Horatius szerint (Carm. I., 28) hajótörésben veszett el. Ő oldotta meg először a köb megkettőzésének feladatát, megalapította a tudományos [illegible] gépeket ([illegible], csavart, repülő galambot) készített s a zenei hangok viszonyát megállapította. Matematikai töredékeit kiadta Blass a Mélanges Graux-ban (Páris 1884). Logikai, fizikai [illegible] töredékei nem valódiak (Mullach Fragm. philos. Graecorum, Páris 1867). V. ö.: *Gruppe*, Über die Fragmente des A. (Berlin 1840).

Arciarii (lat.) l. *Archers*.

Arcidava, római katonai állomás a volt Bán[illegible] (Kostolac, Szerbia) Lederatán (Ráma) át Tibiscumba (Zsuppa) vezető úton, a mai Varadia táján.

Arcideg (nervus facialis). A 7. agyidegpár. Főleg mozgató rostokat tartalmaz, melyek az arc izmait, a szem záróizmát, azonkívül a fül, nyak és a garat egyes izmait idegezi be. A sziklacsontban hozzátársul a chorda tympani, mely arcideghez ízérző rostokat vezet s az arcidegből nyálelválasztó rostokat kap. V. ö.: *Agyvelő, Arc[illegible]*.

Arcidegbénulás, az arcideg által beidegzett izmok bénulása. A bántalom az arcideget lefutása mentén vagy már az agyvelőben vagy az agyvelőből való kilépése után érheti, ezért megkülönböztetünk középponti és környéki A.-t. Mindkettő leggyakrabban féloldalt mutatkozik. A bé[illegible] a szájzug a beteg arcfélen lelóg, a száj az egészséges oldalra húzódik, [illegible] záródik, gyakran a beteg homlokfél sem ráncolható. A beteg fütyülni nem tud, csak az egyik oldalával rág. Az agyvelőnek, [illegible] vagy az ezt környékező valamely szervnek bántalma okozhatja. Gyakran hülés után támad. Az A. gyógyulhat, fontos, hogy idejekorán gyógyítsák. Gyógyítása az ok eltávolításával vagy leggyakrabban villamozással történik.

Arcideggörcs, l. *Arcgörcs*.

Arcidosso (ejtsd: árcsi-), város Olaszországban, Grosseto tartományban, (1901) 7909 lak. Vasas szénsavas savanyúvízforrásai vannak.

Arciere (ol., ejtsd: árcsere). Eredetileg annyi mint íjász; később zsoldos íjászok — többnyire svájciak — képezték az olasz fejedelmek testőrségét s e nevet megtartották még akkor is, amikor íjak helyett más fegyverekkel látták el őket. *A.-testőrség*, kevésbbé harcképes, érdemes tisztekből összeállított osztrák császári testőrcsapat Bécsben. L. még *Testőrség*.

Arcisme, *fiziognomia*, az emberismeret tana. Reális értékkel nem igen bír, mert szubjektiv érzésen, a szimpátián és antipátián alapszik. Tudományos jelentőségét teljesen elvesztette, az egyes emberre nézve azonban fontos marad mindvégig, amíg embertársával érintkezik. Az A. az arc vonásaiból, játékából, a szem, a száj mozdulataiból: a külsőből az értelem, a jellem tulajdonságaira és a lelki állapotokra következtet. *Zopyre* Sokrates idejében híres arcismerő volt, aki a bölcs Sokrates nyugodt arcán is észrevette az elnyomott vad indulatokat. *Aristoteles Fizionómia* munkájában foglalkozott volna az ember és az állat, a férfi és a nő azon arckifejezéseivel, amelyek belső képességeiket, akaratuk fokát és irányát elárulni képesek. A középkor üldözte azokat a megbélyegzetteket, kiknek arcán a *Kain-bélyeget* felfedezték. *Porta* (1540—1615), *Kuarte* Juon (1520—1590) tudományos alapon üzték az A.-t s belevonták a kéz vonalait és a csillagok járását. Az anatómiai ismeretek bővítése idejében *Lavater* (1741—1801) zürichi tudós nagy önbizalommal állítja fel tételeit, megalapítani igyekszik az első kritikai A.-t. *Zimmermann, Pernetti, Camper* elfogadják a tant s mellette küzdenek, *Lichtenberg, Nikolai* ellene támadnak. Munkájának (Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis- u. der Menschenliebe) felszínes hatása sokáig tartott. Ennek eredménye *Szentpáli* Janka könyve: A. Physiognomika I—II. Budapest. Magyarország sok nevezetes férfiának és hölgyének arcképével, 1892. Az A. alapigazsága, hogy a jó és a rossz indulat nyomot hagy az arcon, mely ennek szép vagy csunya, szellemes vagy állati vonásaitól független. *Lebrun* festő megfigyeli, hogy az arc mimikai változásai, ha gyakoriak, nyomot hagynak az arcon. Ebből a nyomból következtetni lehet a kedélyállapotra, az indulatra, a jellemre, amely azt okozta. *Duchenne* fiziológiai kisérletekkel keresi ennek igazolását. (*D. de Boulogne G. B.*, Mécanisme de la physiognomie, du analyse électro-physiologique de l'expression du passions, Páris 1870.) Villamosság segítségével izgatja az arcizmokat és fényképen örökíti meg az arcmozgásokat. *Spencer* maga is tekintettel van az arc izmainak működése és a lelki állapotok közt fennálló összefüggésre. Nála ez helyesen pszichológiai kérdés (1885), míg *Bell, Duchenne, Gratiolet, Darwin* (1872), *Mantegazza* (1885), *Piderit* (1888) felületesebben csak élettani mechanizmust láttak az arcmozgásokban (mimi-

kában). Ennek az álláspontnak leghűbb kifejezője *Darwin*. Expression of Emotions 1872. írt munkájának alapgondolatai: *a)* az indulatainkat jelző mozgások, olyanok, amelyek kezdetben az indulattal járó vágyak vagy érzések kielégítésére szolgáltak; *b)* e mozgások a megszokás útján a megfelelő elmeállapottal társulnak, akár van haszna az illető embernek belőle, akár nincs; *c)* a mozgást végző izom erősödik és ha a korral az arc bőre megsorvad, az izom barázdát húz a bőrön, mivel ez az izom irányára derékszögü; *d)* bizonyos arcmozgásokra való hajlam és képesség öröklődik; *e)* a szokássá vált arcmozgás az arccsontra is kihat s azt módosíthatja. Újabban *Fliess* W. az emberismerés lélektanában nagy fontosságot tulajdonít a nemi szempontnak. Szerinte nincs abszolut hím vagy nő. A nemek az egyénekben többé-kevésbbé keverve vannak és ennek behatása van az arcra csakúgy, mint az értelmi és jellembeli tulajdonságokra. Ez azonban ismét a rokonszenv és ellenszenvnek hatáskörébe hajtja az A.-t. *Wundt* K. iskolája nyomán a lélektan szempontjából az A.-ben kiváló jelentőséget nyertek az önkénytelen arcmozdulatok és taglejtések, valamint az elejtett szavak, amelyek a tudat alatti gondolkozásból fakadnak és árulói lehetnek az ember értelmi fogyatékosságainak, indulatainak és jellemének. Ebben a legújabb irányzatban az A. a lélektan körébe olvadt bele.

Irodalom. Lavater J. C., Physiognomische Fragmente, Leipz. 1775—78; u. a., L'Art de connaitre les Hommes, 1807; Piderit, Mimik u. Physiognomik; Lichtenberg G. C. (1741), Über Physiognomik gegen Physiognomen; Stocker R. D., The human face as expressive of character and disposition, Westminster; Borée, Physiognomische Studien, Stuttgart 1899; Mantegazza P., Physiognomik und Mimik, 1890, ford. Löwenfeld; Gabányi Árpád, Arcisme, Budapest 1894; Herman O., A magyar nép arca és jelleme, 1902; Fliess W., Der Ablauf des Lebens, Leipz.-Wien 1906; Hughes Henry, Die Mimik des Menschen auf Grund voluntarischer Psychologie, Frankfurt a. M. 1906; Freud, Psychopathologie des Alltagslebens, Wien 1906 stb.

Arcis sur Aube (ejtsd: arszi szür ób), arrondissement székhelye, Aube francia départementban, az Aube folyó és vasút mellett, pamutiparral, gabonakereskedéssel (1906) 2833 lak. Itt született Danton, kinek emléket is állítottak 1886. Történelmi nevezetességűvé lett a szövetségeseknek I. Napoleon felett aratott diadala által (1814 márc. 20. és 21.).

Arcitenens (lat., tegzes). Apollon mellékneve; a rómaiaknál az állatövben a nyilasnak csillagképe.

Arcizmok, l. *Fejizmok*.

Arcjáték, a kifejező mozgásnak az a faja, mely az arcizmok különböző múló feszültségi viszonyai által az ember belső állapotváltozásait, indulatait, esetleg akaratelhatározásait tükrözi. Tulajdonképen reflexmozgás, de tudatossá és önkényessé is válhatik, amennyiben képesek vagyunk arckifejezésünket elnyomni s tetszés szerint változtatni. A színésznél a taglejtésnek s a hanghordozásnak kifejező erejével szövetkezve a beszédnek kisérője s plasztikai megelevenítője. V. ö.: *Carus, Piderit, Bell* művein kívül főleg Ch. *Darwin*, The expression of the Emotions in Men and Animals, London 1872. L. *Arckifejezés*.

Arckenholtz *János*, finnországi történetíró és államférfi, szül. 1695 febr. 9. Helsinkiben, megh. 1777 júl. 12. Stockholmban, hová szülei az oroszok elől menekültek. Tanulmányait Stockholmban és Upsalában végezvén, 1720-ban külföldi tanulmányútra ment, s Németország, Belgium és Franciaország levéltáraiban történeti kutatásokat folytatott. Visszatérte után sok poltikai üldöztetést szenvedett és több éven keresztül nehéz várfogságban sinylődött. Végre kiszabadult, sőt a király kártalanításul elő is léptette, de nem foglalta el új hivatalát, hanem ismét külföldre ment s a német levéltárakban nyomozott. Az akkor svéd uralom alatt levő Hessen-Kasselben a pénz- és művészeti múzeum igazgatója lett és 1751-ben közzétette ma is nyomós történeti művét: *Mémoires concernant Christine, Reine de Suède* (Leipzig és Amsterdam 1751—60, négy köt., rövid ang. kiad. Woodheadtól, London 1863, 2 köt,), amely németül is megjelent s nagy támadásokban (a norvég Holberg lovag, továbbá Voltaire, D'Alembert, Beaumont herceg, Gjörwel), de másrészt nagy elismerésben is részesült (Jean Rousset stb.). 1765. Svédország rendei meghívták Frigyes király történetének megírására, de közbejött halála miatt e művét már nem írhatta meg.

Arckenőcs, l. *Kendőző szerek*.

Arckép, az embernek akár szobrászati, akár festészeti műben előállított képmása. A szobrászati képmást, mely az ember fejét és a törzs felső részének kisebb vagy nagyobb darabját ábrázolja, *mellszobornak* nevezzük. Ha a domború művű képmás lapja kerekalakú, akkor *médaillon* a neve. A *festett* képmás lehet bármily nagyságban *egész alak*, lehet *térdkép*, ha t. i. az alak felső része térdig ábrázoltatik, lehet *mellkép* vagy csupán fej. Továbbá a képmás a fej helyzete szerint az arcot v. szemben (en face), vagy oldalnézetben (en profil) ábrázolja. Az oldalnézet sokféle, aszerint amint az arcnak csakis egyik felét arcélben tünteti föl, vagy pedig az arc másik feléből több vagy kevesebb látható, amit aztán fél- vagy háromnegyed oldalnézetnek nevezünk.

Az A.-nek a célja a hasonlóság, de ez nem állhat egyedül csak a formáknak anyagilag minél hivebb utánzásából. Az A. akkor igazán művészi alkotás, ha az arcban az ábrázoltnak jellemét, erkölcsi egyéniségét, szellemi világát is kifejezi.

Az egyiptomi művészetben, névszerint a szobrászatban az A. nagy fejlettséget ért el, amiről számos emlék tanuskodik. Többek között az ú. n. seik-el-beled (falusi biró) és az irnok szobra egyéni jellemű alkotások. A görögöknél hosszú ideig törvények tiltották el a szobrászatot az A.-ektől. Igaz, hogy Kr. e. 540 állítottak először szobrot az olimpiai győzőnek, de ez a szobor nem annyira képmás, inkább csak emlék lehetett. Plinius is említi, hogy a görögöknél nem volt szokás az emberek képmását előállítani, csak azét, aki Olimpiában háromszor győzött. A természethű A.-nek a görög szobrászatban Lysippos és fivére Lysistratos törtek utat. A rómaiak a megkezdett úton tovább haladva, a szobrászat ez ágát nagy tökélyre vitték.

Görögországban az *A.-festés* is valószinüleg Nagy Sándor idejében érte el a fejlettség magasabb fokát. A legújabb időben Egyiptomban Fayum mellett sírokban talált és a Kr. u. III. századból való

A.-ek, melyek a Graf-féle gyüjteményben összegyüjtve nagyobb részt bejutottak, a görög A. festészetet eddig nem is sejtett tökéletesség magaslatán mutatták be. Ez A.-ek, melyek viaszos festékkel vannak előállítva, élénk kifejezés és egyéni jellem tekintetében méltó társaik a velük egyidejű római szobrászatnak.

A középkorban az A. művészete leginkább a miniaturákban érvényesül.

Századokig tartó szünet után az A. művészete a renaissance korában kelt ismét életre. A XV. sz.-ban Mino da Fiesole, Desiderio da Settignano, Rossellino, Benedetto da Majano és Donatello a szobrászatban az A.-et a természethűség magas fokára fejlesztették. A renaissance szobrászat ennemű alkotásai közé tartozik I. Mátyás király és Beatrix királyné domború művű képmása, Bécsben a császári művészeti múzeumban. A renaissance szobrászattal egyidejűleg az olasz festészet versenyt művelte a művészet ez ágát. Az A.-ek az egyén jellemének, az egyén egész lényének megkapóan élénk ábrázolásai. Lionardo da Vinci, Raffael, Tiziano művei föltárják az A.-ben rejlő nagy művészi feladatot, megértetik, hogy e feladat méltó a legnagyobb mesterhez is. Majd a XVII. sz.-ban Németalföldön Frans Hals, Rembrandt, Rubens, Van Dyck és számosan legfőbb művészeti törekvésüket az A.-re irányozzák. Különösen Frans Hals és Rembrandt a kifejezés élénksége tekintetében páratlan képmásokat festettek. Hogy az ember lelkének és testének pillanatnyi állapotát lehetséges fölfogni és visszaadni, azt már korábban is sejthették; a megvalósítás dicsősége Hollandiát és kivált e két mestert illeti. Spanyolországban ugyanezt teszi hasonló szinvonalon álló művészettel Velazquez. Németországban már a XVI. sz.-ban Dürer és Holbein juttatták érvényre az A.-et, de a jellemzés erélyességében jóval a németalföldiek alatt állanak. A németalföldiek a csoportos A.-ekkel egy új faját teremtik meg a festészetnek. A XVII. sz. után is, midőn a festészet más ágait alig művelték, az A. állandóan virágzott s a hanyatlás közepette fenntartója, táplálója volt a művészeti gyakorlatnak. Manapság oly általánosan uralkodik az A. divatja, hogy kicsiny és nagy tehetség majdnem kivétel nélkül megpróbálkozik e téren. Hazánkban különösen Barabás Miklós, Benczúr Gyula, Lotz Károly, Munkácsy Mihály, Vastagh György, Ferenczy Károly, Márk Lajos, László Fülöp képviselik az A.-festés művészetet.

Arcképes igazolvány, a személyazonosság ellenőrzése végett arcképpel ellátott igazoló jegy, bizonyos, különösen utazási kedvezmények igénybevételére. A m. kir. államvasutak vonalain félárú menetjeggyel való utazásra jogosító igazolványra tarthatnak igényt: *a)* a rendes alkalmazásban levő, hivatali esküt tett állami tisztviselők, altisztek és szolgák; *b)* oly állami nyugdíjasok, kik díjazott tisztséget, vagy fizetéssel járó hivatalt nem viselnek (ez a körülmény folyamodványukon a közigazgatási elöljáróság által igazolandó); *c)* a törvényhatóságoknak évi fizetést élvező, hivatalos esküt tett oly alkalmazottai, akik a törvényhatósági v. a fővárosi törvény alapján rendszeresített állásokat betöltenek; *d)* a nyugdíjas törvényhatósági tisztviselők (mint *b)* alatt); *e)* a rendezett tanácsú városok tisztviselői (1906 ápr. 16. min. tanácsi határozat); *f)* a felekezeti jogakadémiáknak és teológiáknak, a felekezetek, törvényhatóságok, községek és magánosok által fenntartott nyilvánossági joggal felruházott középiskolák, felsőbb leányiskolák, polgári iskolák, népiskolák és óvodáknak tényleges szolgálatban álló rendszeresített állást betöltő tanárai, tanítói, tanítónői és óvónői. Az A.-ok a tényleges alkalmazásban levők részére hivataluk részéről évenkint november hó folyamán összeállított bélyegmentes jegyzék alapján, a nem állami tanítók stb. részére lehetőleg közösen kiállított folyamodványuk alapján adatnak ki. (Személyenkint 2 K kezelési illetéket kell lefizetni, illetve ily értékű postabélyeget kell felragasztani). A XI. fizetési osztályba tartozó állami tisztviselők, altisztek és szolgák, az 1600 K-nál kisebb évi fizetést élvező törvényhatósági alkalmazottak tetszés szerint v. A.-t válthatnak, v. esetről esetre kérhetnek félárú jegy váltására jogosító igazolványt. A többi jogosultak, ha A.-ukat kellő időben ki nem váltották, kedvezményben nem részesülhetnek. A kezelés ideje alatt kérni lehet egyes utazásra jogosító igazolvány kiállítását. A m. kir. államvasutak igazgatóságánál v. valamely üzletvezetőségénél benyujtandó bélyegmentes beadványban (egy beadványban 3—8 jegy) egyes utazásokra jogosító (nem arcképes) igazolványt kérhetnek: *a)* az A.-nyal biró állami és törvényhatósági tisztviselők együtt élő nejük, családi kötelékben, szülői ellátásban levő még keresetképtelen gyermekeik és együtt utazó cselédjeik részére; *b)* a fentiek szerint A. váltására nem kötelezett állami és törvényhatósági alkalmazottak saját személyükre, és az *a)*-ban felsorolt családtagjaik részére (a szolgák cselédjeinek kivételével); *c)* az alkalmazottak és törvényhatósági hivatalnokok özvegyei a férjük elhalálozása következtében történő átköltözéskor családjukra és együtt utazó cselédjükre is; *d)* az állami és törvényhatósági nyugdíjasok és nyugbéresek, nejük, szülői ellátásban levő keresetképtelen gyermekük, nyugdíjat vagy nyugbért élvező özvegyük és ezeknek keresetképtelen gyermeke. A nem állami tanítók stb. sem nyugdíjas állapotukban, sem családtagjaik részére kedvezményt nem kapnak. A kérvények tényleges hivatalnokok részéről a hivatalos felsőbbség, egyébként a községi elöljáróság által láttamozandók. A szomszédos forgalomban az A.-t igénybe venni nem lehet. A. igazolványt v. tetszés szerint egy útra jogosító igazolványt nyerhetnek a rendes alkalmazásban álló, hivatalos esküt tett, tettleges állományú állami tisztviselők, altisztek és szolgák a cs. kir. szab. déli vasúttársaság vonalaira is a társaság budapesti üzletigazgatóságához benyujtandó folyamodványok alapján. A kassa-oderbergi vasúttársaság azoknak állít ki kérelmükre A.-t, akik a m. kir. államvasutak részéről kiállított A.-t felmutatnak.

Arckifejezés, mindaz, ami az emberi arcon valami belső állapot kisérője, tünete vagy jele gyanánt feltünik. E jelek egy része maradandó jellegű és hosszabb ideig tartó okok (testi fájdalom,

betegség, külső befolyások, éghajlat, foglalkozás, munka, kor, vérmérséklet) hatásának eredménye. Az arcizmoknak indulatok következtében támadó jellemzetes mozgása is hagyhat, ha gyakran ismétlődik, állandó nyomot az arcon. Az A.-ek másik része múló jellegű és mozgásoknak vagy állapotoknak (erőlködés, fáradtság, bágyadtság stb.) látható s felismerhető jele. Ide tartoznak az arcjáték (mimika) kifejező mozgásai is, melyek főleg érzelmi állapotokat kisérnek. L. *Arcjáték* és *Arcisme*.

Arckoponya, a koponya elülső része, mely az érzékszerveket zárja magába, l. *Koponya*.

Arcléc, az állatok fején, a szem alatt kiemelkedő s csupán bőrrel bevont csontél. Lovaknál az A. bőrének kopaszságából szembajokra lehet következtetni.

Arco (ol.), ív; vonó, nyirettyű; *coll' arco* (arcato, rövidítve: c. arc., arc.), «vonóval», «nyirettyüvel», a vonós hangszereknél a pizzicato után következő figyelmeztetés arra, hogy a következő részt a vonóval kell játszani.

Arco (ejtsd: arkó), város Tirol déli részében Riva ker. kapitányságban, vasút és a Sarca mellett, 91 m. magasságban, felette szép és termékeny vidéken, a Garda-tó közelében, (1900) 3780 lak., több kolostorral, selyemhernyótenyésztéssel, nagy gyümölcs-, bor- és olajfatermesztéssel, fafaragással és fafaragászati iskolával; 1891 óta villamosan van világítva. 1909. Segantini festőnek (l. o.) emlékszobrot állítottak. Védett helyen való fekvésénél fogva télen is különösen enyhe az időjárás (jan.-ban a minimum 3° C.), miért újabb időben mint klimatikus gyógyhelyet nagyon látogatják. A város fölött állanak az A. grófok várának romjai. V. ö.: *Ramdohr*, A. (Leipz. 1886); *Krentze*, A. (6. kiad. A. 1909).

Arco, hírneves olasz, ill. német család, mely 1221. grófi rangot kapott. A család eredeti neve Von Bogen volt. Jelenleg a családnak három ága van: 1., a bajor Odalrici ág, 2., a sziléziai és 3. a mantovai ág. Nevezetesebb tagjai: 1. *A.*, *Francisco*, aki 1453. Siena köztársaságnak dogéja volt. — 2. *A.*, *Nikolaus*, Adalrich fia, szül. 1479 dec. 3., megh. 1546., császári tanácsos és jeles latin költő; fiai közül Max császári követ volt Konstantinápolyban, Johann pedig császári tábornok. — 3. *A.*, *Philipp*, császári tábornok, akit, mert Ó-Breisachot 1703. föladta, régebbi érdemei dacára Bregenzben főbelőttek. — 4. *A.*, *Giovanni Battista*, gróf, olasz nemzetgazdasági író, szül. 1739., megh. 1791. Első művét: Dell' armonia politico economica (1772) a pádovai akadémia az első díjra méltatta. II. József megtette őt mantovai intendánsnak. Ugyane városban fedezte fel Vergilius mellszobrát. Összes művei 1785. jelentek meg Cremonában (4 köt.). — 5. *A.*, *Max*, ki egyideig bajor követ volt Szt.-Pétervárott, 1809. mint ezredes esett el Tirolban. — 6. *A.*, *Karl Maria*, *gróf*, szül. 1769 május 8., megh. 1856 aug. 3.; a legfőbb törvényszéknek elnöke volt Bajorországban. — 7. *A.*, *Ludwig*, *gróf*, az előbbinek öccse, szül. 1773 jan. 30., meghal. 1854 aug. 20., bajor kamarás s a birodalmi gyűlésnek tagja volt. — 8. *A.*, *Carlo d'*, olasz műtörténész és történetíró, szül. Mantovában 1799 szept. 8., megh. u. o. 1873 jan. 26. Eleinte Firenzében, majd Rómában a festészetre adta magát, de azután szülővárosa műkincseinek tanulmányozásához látott. Első irodalmi munkája Giulio Romano életrajza volt 1838. Nagyobb jelentőségű műve Delle arti e degli artifici di Mantova, mely Mantova műtörténetét tárgyalja a középkortól kezdve. Sok kisebb munkát is írt, melyek tárgyát rendszerint a műtörténelemből merítette. A külföldön Della economia politica del municipio di Mantova a tempi in cui si reggeva a republica című munkájával lett ismeretessé. Legnagyobb műve a Studj in torno al municipio di Mantova (1871—72, 3 k.). — Az A. családból Pyrrhus és Scipio grófok sarjaikkal együtt 1559 ill. 1563. hazánkban honfiusíttattak, de családjaik flágban kihaltak.

Arcole (ejtsd: arkóle), falu Verona (ettől 30 km.-nyire) olasz tartomány San Bonifacio j.-ban az Alpone mellett, (1901) 1700 lak. Híres Napoleonnak az osztrákokkal vívott csatájáról (1796 nov. 15—17.). 48,000-nyi osztrák sereg Alvinczy vezérlete alatt Olaszországba nyomult a Mantovában körülzárt Wurmser fölmentésére, de Napoleon 3 napig tartó ütközetben e tervet meghiúsította.

Arçon, l. *D'Arçon*.

Arcos de la Frontera, j.-i székhely Cadiz spanyol tartományban, festői vidéken, a Guadalete völgyében 166 m. magas sziklán romokban heverő várfalakkal, szép gót templommal, (1900) 13,926 lak., kik bőrgyártással, kalapkészítéssel, gyékénykészítéssel, olaj-, bor- és gyümölcstermeléssel foglalkoznak.

Arcpor, l. *Hajpor*.

Arcsipoly (fistula faciei), l. *Fogbetegségek*.

Arcsó, 1. puszta, Atyha falu határában Udvarhely vmegyében, ásványos forrásokkal és egy kis fürdővel. — 2. *A.*, régi zárdahely Korond közelében, Udvarhely vmegyében.

Árcsőrüek, l. *Éneklő madarak*.

Arcszög, l. *Koponya*.

Arctaedius, l. *Artedi*.

Arctámadás (ném. *Frontangriff*), az ellenség arcvonala ellen intézett támadás.

Arctia (állat), l. *Papmacska lepke*.

Arctictis *Temm.* (állat), *nyestmedve*, a medvefélék családjába tartozó emlős-nem, melyet megnyúlt test, hosszú fark s ecsetszerű szőrpamattal díszített fül jellemez; az A. e jellegeket tekintve, külső megjelenésében inkább nyest-, mint medvefélére emlékeztet. Faja az *A. Binturong* Temm. Hátsó-Indiában, Borneón, Jáván és Szumatrán honos.

Arctium *L.* (növ.), l. *Bojtorján*.

Arctocebus *Gray* (állat), a félmajmok (Prosimii) rendjébe tartozó állatnem, melynek egyetlen faja a Calabar-szigeteken élő *medve-maki* (*Perodicticus calabarensis* Smith). L. *Medvemaki*.

Arctogaea vagy *Arktogäa*, állatföldrajzi név. E néven foglalják össze a neoarktikus, palaearktikus, etiópikus, orientális és a két sark körüli régiót. L. *Állatföldrajz*.

Arctomys (állat), l. *Morga*.

Arctophylax, a. m. *Arkturusz* (l. o.)

Arctopitheci (állat), l. *Karmos majmok*.

Arctopus *L.* (növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza, melynek 3 faja a Fokföldön honos. Legismertebb az *A. echinatus* *L.* A Fok-

többi fajjal együtt nálunk szép, nagytüskés leveleért üvegházakban is tartják.

Arctostaphylos *Adans.* (növ.), l. *Medveszőlő.*

Arctotheca *H.* ... (növ.), a Compositae (Fészkesvirágúak) génusza, melynek 2 faja a Fokföldön él. Az *A. repens* Wendl. mint dísznövény kertjeinkbe is eljutott.

Arctotis *L.* (növ.), a Compositae (Fészkesvirágúak) génusza, melynek 56 faja Afrikában, különösen déli részében él; füvek vagy cserjék. Az *A. ...* L. Portugália partjain elvadult és más fajokkal együtt kultiválják is.

Arctowski *Henrik*, sarkkutató, szül. 1871. Varsóban, az uccle-i (Belgium) obszervatórium tisztviselője. A belga délsarki expedícióban mint geológus és meteorológus vett részt; visszatérve ő dolgozta fel az expedíció tudományos eredményeit. Tervezett egy második expedíciót is, de ez az állam hozzájárulásának hiánya miatt elmaradt. Több munkái: Projet d'une exploration systématique des régions polaires (Bruxelles 1906); Programme scientifique de la seconde expédition antarctique belge (1907); Les glaciers (Antwerpen 1908); Les variations séculaires du climat de Varsovie (1908).

Arcturus, csillag, l. *Arkturusz.*

Arcubalista (lat.), eredetileg követhajító íj; később általában aggyal ellátott íj, amellyel nyílszeget, nyilat vagy néha ólomgolyót is hajítottak nagy erővel 150—200 lépésre.

Arcueil (ejtsd: arköly), a régi Arcus Julianus, község Seine francia département Sceaux arrondissementjában, a Bièvre és vasút mellett, szép gót templommal, (1906) 9237 lak., keményítő-, tészta-, bőr-, műtrágyagyártással, kelmefestéssel és appretálással; kőbányával, számos nyaralóval. A rómaiak korából származó vízvezetékéből egyes részek maig is állanak; áll továbbá a 400 méter hosszú s 28 ívezeten át Párisba ivóvizet vivő csatorna, melynek alapját már XIII. Lajos 1619. vetette meg és melyet Medici Mária 1624. Brosses Jakab vezetése alatt fejeztetett be. Ez a Luxembourg-palotába vitte a vizet. 1868 óta e fölött a Vanneból Montsourisba (Páris) vezetnek vizet.

Arculütés, tenyérrel mért csapás az arcra, ami több népnél egyúttal szimbolikus cselekedet bizonyos ünnepek alkalmával. A rómaiak A.-sel tették a rabszolgákat szabad emberekké. A középkorban, legfőképen a német udvaroknál, az apródokat A.-sel nyilvánították harcra megtermettnek, e szavak mellett: «Ezt még türd el tőlem, de mástól többé soha». Ugyancsak A.-sel avatta a mester az inast legénnyé a német céhrendszer virágkorában. A határbejárások alkalmával régebben a fiukat minden határkő mellett arcul ütötték, hogy ilykép jól az emlékökbe vésődjék a hely. A katolikus egyházban bérmáláskor a püspök gyengéden megüti a bérmált arcát e szavakkal: *Pax tecum!* (Béke veled.)

Arcus (lat.), a. m. ív. A matematikában l. *Körmérési számok.* — *A.* az *építészetben* ív, ívezet. *A. triumphalis*, diadalív. L. *Ív* és *Árkád.* — *A. senilis* (*Gerontoxon*), keskeny sarlóformájú szürkés homályosság, amely öreg emberek szaruhártyájának szélén szokott támadni. Jelentősége nincs.

Arcübasev, orosz író, szül. 1878. több novella és a *Szanin* c. regény szerzője. Ez a regény, amelynek hőse a szabad szerelmet hirdeti, Oroszországban mélyebb hatást keltett; külföldön is feltünést okozott, amelyet a több helyen foganatosított bírói beavatkozás (többek közt nálunk is) még növelt. Magyarra fordította Szabó Endre (1909).

Arcváltás, a csapatok felállításának oly módon való megváltoztatása, hogy arcvonaluk más irányba nézzen.

Arcvédő, a sisaknak az a része, amely az arcot védte; a magyarok s egyáltalában a keleti népek sisakjain az arc közepe előtt álló acélrúd képezett A.-t, míg a nyugati népeknél le- és feltolható rácsozat védte az arcot. L. még *Álarc.*

Arcvonal (ném. *Frontlinie*; fr. *fronte*), az a vonal, amelyen vm. csapat első sorának harcosai egymás mellett állnak; továbbá az a vonal is, amelyet valamely csapat- v. sereg-felállításnál valamennyi az első sorban levő csapatnak vagy seregrésznek élein át képzelhetünk. (*A.-os csata* (Frontalschlacht), oly csata, amelyben az ellenfelek mindegyike a másiknak A.-ára, nem pedig szárnyára, oldalába avagy hátába tör.

Arcy sur Cure (ejtsd: arszi szür kür), falu Yonne francia département Auxerre arrondissementjában a Cure és vasút mellett, híres, 500 m. mély cseppkőbarlangokkal, 800 lak.

Arczsába (neuralgia nervi trigemini, trigeminus neuralgia, prosopalgia, tic douloureux), a háromosztatú ideg bántalma. Rendesen az arc egyik felére kiterjedő, villámszerűen gyors, igen éles, szúró, hasogató fájdalom az arc összerándulásával, bő könnyezéssel és orrnyálka elválasztással. Megkülönböztetünk heveny és idült alakot, az előbbi rendesen a homlokra terjedő, utóbbi inkább az arcfél alsóbb részeire. Az ideg kibuvási pontjain nyomásra fáj, ilyen nyomás ki is válthatja a szünetelő fájdalmat. Néha önként jelentkezik a fájdalom. A betegség oka leggyakrabban valamely hurutos bántalom, pl. nátha, influenza. A heveny alakja gyógyítható, az idült alak néha igen makacs s néha csak az ideg dúcának (Gasser-féle-dúc) kiirtásával gyógyítható.

Ard., növénynevek mellett *Arduino* Péter (szül. Caprinoban Verona mellett 1728 julius 18., meghalt 1805 ápril 13. Padovában, mint a mezőgazdaság egyetemi tanára) nevének rövidítése.

Arda, a Marica mellékvize európai Törökországban, a Rhodope-hegységben ered s egy ideig Kelet-Rumélia határául szolgál. Drinápoly mellett torkol. 192 km. hosszú.

Ardahan (Ardaan), az ugyanily nevű *kerület* székhelye Karsz transzkaukáziai orosz kormányzóságban, a Kur felső folyásánál, 1982 m. magasságban, 844 lak., kik a zord éghajlat miatt többnyire földalatti házakban laknak. Lorisz Melikov 1877. elfoglalta a törököktől; a berlini szerződés értelmében (1878 júl. 13.) végleg az oroszok hatalmába került.

Ardai *Ignác*, nyug. m. kir. pénzügyőri felügyelő, szül. 1834. Iglauban, Morvaország. Említésre méltó munkái: *Az államegyedáruságok és jövedékek, a fogyasztási adók, a magyar jövedéki büntető jog, a jövedéki kihágások büntető eljá-*

rása, stb. Szerkeszti és kiadja a már 32 év óta megjelenő *Pénzügyi Évkönyv* c. zsebkönyvet.

Ardakan *(Ardekan)*, az ó-korban Artacana, város Farzisztan perzsa tartomány É.-i határa közelében, 1125 m. magasságban, 8—9000 lak.; várfalakkal és tornyokkal, szőnyegszövéssel.

Ardakan-szőnyeg. Modern indiai csomózott szőnyeg. Jellege ugyanolyan, mint az Amritszár-szőnyegé (l. o.). Ardakanban készül.

Árdánháza, kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1900) 1060 rutén lak., hitelszövetkezetet és jeles szövőtelepet tart fenn, mely kitünő minőségű szmirnaszőnyegeket, törülközőket, vásznat, függönyöket állít elő; van pálinkafőzője, háziipara; szorgalmas és józan népe szépen vagyonosodik.

Ardanócz, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1900) 277 tót lak., fallal bekerített kat. temploma 1503. épült; sírboltjában a Cserny-család tagjai nyugosznak; u. p. Felsőattrak, u. t. Pöstyén.

Árdány, kisk. Beszterce-Naszód vm. besenyői j.-ban, (1900) 902 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagysajó.

Ardatov, 1. az ugyanily nevű *kerület* székhelye Nisni-Novgorod orosz kormányzóságban, a Lemet, a Tesa mellékfolyója mellett, (1897) 3538 lak. — 2. *A.*, az ugyanily nevű kerület székhelye Szimbirszk orosz kormányzóságban, az Alatir, a Szura mellékvize mellett, (1897) 4838 lak., malomiparral.

Arday, l. *Ardey.*

Ardea, a Latiumban lakó rutuloknak hajdani fővárosa, melyben a római tradició szerint Turnus, a rutuloknak királya lakott. A város magas sziklán épült a Numicus folyó közelében, körülbelül két mérföldnyi távolságban a tengerparthoz, egészségtelen, mocsaras vidéken. 442-ben Kr. e. a rómaiak gyarmatot alapítottak A.-ban, mely 311-ben elpusztult s habár későbben újra felépült, már Augustus alatt jelentéktelen helység volt. Romjai még most is megvannak az ugyanolyan nevű helységben.

Ardea *L.* (állat), a gémalakuak *(Ardeiformes)* rendjébe tartozó állatnem. L. *Gémek.*

Ardeas, Odysseus és Kirke fia, a monda szerint Ardeának, a rutulok fővárosának alapítója.

Ardéb, az ó-korból származó, Egyiptomban, Abessziniában és Szíriában még ma is használt ürmérték gabonanemüek mérésére. Nagysága a különböző vidékeken különböző. Alexandriában 1 A. = 6 auibeh à 2 keleh à 2 rub = 271 l.; Kairóban 1 A. = 24 rub = 179 l.; Rosetteben 1 A. = 12 rub = 284 l.; Gondorban 1 A. = 10 madega = 4·40 l.; Masszauáhban 1 A. = 24 madega = 10·57 l. Az A. súlyát Alexandriában vagy 161, vagy 156 okára osztják be, az első = 203·5 kg., a második = 184 kg. A füszerek mérésére szolgáló A. Abessziniában feloszlik 120 rottelre = 37·324 kg.

Ardebil *(Erdebil)*, megerősített város Azerbajdzsan perzsa tartományban, 1500 m. magasságban, a Karaszu (az Arasz mellékfolyója) mellett, a róla elnevezett fensík D.-i részében. Épületei közül kiemelendő Szefi sejk (megh. 1334) s Izmael sah mauzoleuma, mely ma is búcsújáróhely, ásványvízforrásokkal; 13,000 lak.

Ardebil *szent szőnyeg.* A világ egyik leghíresebb és műtörténeti szempontból legbecsesebb perzsa szőnyege. Iszpahantól nem messze, Kashanban készült az A. mecset részére. Most a londoni South Kensington Museum-ban őrzik. Amint a beleszőtt évszám mutatja, a perzsa szőnyegkészítés fénykorából való s becses adatot szolgáltat e kor ornamentikájának és szőnyegcsomózási technikájának műtörténeti megállapításához. Hossza mint egy 10·52 m., szélessége 5·35 m. Alapszíne sötétkék, közepén világossárga medaillon van, melynek közepén szentelt lámpa rajzai vannak. Három szegélye és négy sarokmotivuma a sárga szín különböző árnyalataiban van tartva. Ornamentikája kizárólag virág- és inda-motivumokból áll. A beléjeszőtt arab felirat jelentése: Egyetlen menedékem e világon a te küszöböd. Fejemet mi sem védi, csak a te boltozatod. E szent hely hivének, Kashanbeli Mahsudnak munkája, a 946. évben.

Ardèche (ejtsd: ardes), 1. 100—110 km. hosszú mellékfolyója a Rhônenak D.-i Franciaországban. A Tanargue-hegyen 1400 m. magasban ered. Több rohanó patakot vesz föl, Aubenas alatt beléfolyik a Ligne, Baume, Chasserac. A gyors folyású A. azután Vallon alatt természetes híd, a Pont d'Arc alatt halad el, amely 54 m. széles, 32 m.-rel van a víz színe fölött; medre ezután is mély és meredek marad. Pont-Saint Esprit alatt torkol. — 2. *A.*, département D.-Franciaországban Isère, Drôme, Loire, Gard, Lozère és Haute-Loire départementok közt 5556 km^2 területtel, (1906) 347,140 (1 km^2-re 62) lak. Nevét az A. folyótól kapta. Vivaraisból alakították. Arrondissementjai: Privas, Largentière és Tournon. Székhelye Privas, legnépesebb városa Annonay. V. ö.: *Joanne*, Géogr. du dép. de l'A. (Páris).

Ardeidae (állat), a gémalakú madarak *(Ardeiformes)* egyik családja, l. *Gémek.*

Ardekan, l. *Ardakan.*

Ardelan, l. *Ardilan.*

Ardennei-csatorna, Franciaország ÉK.-i részében. A Maast köti össze az Aisne-nel; Dom-le-Mesvilnél indul ki és Vieux-les-Asfaldnál torkollik. Hossza 100 km. 1832. fejezték be.

Ardennek (Ardennes, ejtsd: ardenn), a Rajnai palahegységnek legnyugotibb, egészen lealacsonyodó darabja, s azzal együtt a variscusi hegyrendszer lepusztult üledékes zónájához tartozik. Elegyengetett, platós felszinére jellemző, hogy míg a közepes magasság 550 m., a legnagyobb kiemelkedések sem muljják felül a 650 m.-t. A Maas és mellékvizei mély kanyonvölgyeket vágtak be, Ny. felé fokozatosan alacsonyodik s csak a geológusok tudják kijelölni a határát. Egészen vízszintesen települt devon és karbon korú üledékes kőzetek építik fel, amelyeket letarolt a tenger s így könnyen hozzáférhetővé tette a [illegible]dag vas-, ólom-, réz- és antimonbányákat s a kimeríthetetlen kőszéntelepeket. A vasnak és szénnek együttes előfordulása magyarázza meg az A. környékének nagyszerű vasiparát. A Ny.-i szél bő esőzésben részesíti s a lejtőket dús tölgy- és bükkerdőségek borítják, míg a platók terméketlen talaja kizárja a földmívelés[illegible] soványak, s ezért feltünő az ellentét az A. lábánál elhúzódó nagy népsűrűségű zóna és a hegység belsejének gyér lakossága között. V. ö.: *Meyrac*, Géographie illustrée des Ardennes (Charleville 1900).

Ardennes, département Franciaország ÉK.-i [illegible], a Maas mindkét partján. Területe 5253 km². [illegible] az Ardennek magaslata emelkedik, amely [illegible] szénben és vasércekben, azért [illegible] hatalmas iparosvárosok, Givet, [illegible] Sedan stb. Lakóinak száma (1906) [illegible]. Fővárosa Mézières (l. o.).

Ardennesi ló, l. *Ló*.

Ardennit (ásv.), az Ardennesben Ottrec közelében [illegible] palák kvarc telérében előforduló rom[illegible] kristályosodó vanádiumszilikát, $Si_{10}V_2O_{[illegible]}Al_{10}Mn_{10}H_{10}$, rostos, szálas, zsírfényű, [illegible], sárga.

Ardens (lat.) a. m. égő, heves, buzgó.

Ardesir, több perzsa királynak, köztük A. [illegible] nak, a [illegible] dinasztia alapítójának neve, akinek története csaknem olyan mesék homályába burkolt, mint a nagy Cirusé.

Ardes-sur-Couze [illegible], község Puy de Dôme francia départementban a Couze mellett, (1906) 1785 lak., gyapjufonással, a középkorban Mercoeur hercegségnek volt fővárosa; [illegible] romjai még láthatók.

Ardetta (*[illegible]*), a gémfélek egyik neme. [illegible] A. *minuta* Gray, folyamaink mentében [illegible] vidékeken áprilistól októberig hazánkban is közönséges. L. *Gémek*.

Ardey (*Arday*), középhegység, Arnsberg porosz közig. kerületben, a Ruhr hosszában. A. mintegy 163 m. magas, a hegységnek gazdag kőszéntelepei vannak.

Ardibehest, a parszizmusban az amsaszpendek [illegible] A [illegible] és a tűz fölött őrködik és sok jót művel. Az Avesztából ismeretes jó szellem (Amesa Szpenta) Asa Vahisztának perzsa neve.

Ardigo, *Roberto*, olasz filozófus, szül. Casteldidoneban 1828 jan. 28. A pozitiv filozófia legkiválóbb művelője Olaszországban, aki egész filozófiai rendszert alkotott. Művei: A pszichológia mint pozitiv tudomány (1870); A pozitivisták morálja (1879); Spencer H. ismeretlenje és a pozitivizmus (1883); A régi lelkiismeret és az új eszmék (1885). Összegyüjtött művei: Opere filozofiche címen 9 kötetben 1882—1905 jelentek meg Padovában. Legérdekesebb erkölcsi filozófiája, mely pozitiv lélektanból indulva, az önzetlenség alapelvén épül [illegible] tisztán pozitiv alapon bizonyos ideálizmust tanít.

Ardilan (*Ardelan*), hegyesvidék Ny.-Perzsia határán. Itt ered a Kaspi-tengerbe folyó Kizil-Uzen. Kurdok lakják, váli kormányozza, kinek [illegible].

Ardis *K[illegible]*, az igazi levéldarazsak (*Tenthredinidae*) [illegible] tartozó levéldarázsnem. Hazánkban két faja él.

Ardisia *Swartz* (növ.), a Myrsinaceae-család génusza, melynek 240 faja a két félgömb tropikus [illegible] vidékein él. Többnyire örökzöld fák, cserjék v. félcserjék, egyszerű, ép levelekkel, fehér v. rózsaszín, fürtös v. ágas-bogas virágzattal, s leginkább élénk színű, csonthéjas gyümölccsel. Több ázsiai fajt mint dísznövényt melegházban tartanak. Szobába legillőbb a kinai *A. crenulata* Vent.: szára 1—2 m., levele elliptikus lándzsás, fényes, virága igen sok, pirosasfehér, apró s majdnem ernyőalakú ágboggá egyesül, gyümölcse skarlátpiros, fényes. Embriója már a növényen kifejleszti gyökerét, mely a csonthéjat felrepeszti.

Arditi, *Luigi*, olasz zeneszerző, szül. Crescentinóban 1822 júl. 22., megh. Hoveban, Brighton mellett 1903 máj. 1. A milánói konzervatóriumban tanult és itt készítette 1841-ben első operáját, A haramiak-at. Hegedűjátékával általános feltűnést keltett 1851-ben Amerikában. 1852—56. a newyorki olasz operának fő zeneigazgatója volt és A kém c. operájával az ottani közönségnek is kedvencévé lett. Utóbb Konstantinápolyba ment és 1858 óta Londonban élt. Szerzeményei hatásosak, néha ragyogók; igen népszerű volt az Il bacio (Csók) keringője.

Ardjeh, hegy Kis-Ázsiában, l. *Ardzsis*.

Ardmore, 1. város Oklahoma amerikai államban, a Washita folyónál, vasút mellett, (1907) 8759 lak. pamutkereskedéssel. — 2. *A.*, kis kikötőváros Waterford ír grófságban, (1905) 4115 lak., halászattal.

Ardó, kisk., l. *Szamosardó*.

Ardoye (ejtsd: ardoa), iparos város Ny.-Flandria belga tartományban, vasút mellett, (1901) 6104 lak., nagy szövőgyárakkal.

Ardrah (*Allada*), város Dahome francia gyarmatban a Veidából Kanába vezető úton, mintegy 10,000 lak., nagy vásárokkal.

Ardres (ejtsd: ardr), megerősített város Pas-de-Calais francia département St.-Omer arrondissementjában, az A.-csatorna mellett, (1906) 1644 lak. Itt találkoztak 1520. I. Ferenc francia s VIII. Henrik angol király a város tőszomszédságában felütött pompás táborban (Camp du drap d'or), mely alkalommal birokversenyt rendeztek.

Ardrossan (ejtsd: ardroszn), kikötő és látogatott tengeri fürdő Ayr skót grófságban a Firth of Clyde mellett, (1901) 6077 lak., vasiparral, szénexporttal.

Ardsley (ejtsd: ardszli), 1. város az angol Yorkshireben a Dearne és vasút mellett, (1901) 6226 lak., üveggyártással, szénbányászattal. — 2. *A. East*, *A. West*, egyesített közs. Yorkshireben 4 km.-nyire Wakefieldtől, (1901) 7477 lak., gyapjuszövéssel és szénbányászattal.

Arduin, győri püspök, l. *Harduin*.

Arduin, Ivrea határgrófja, Dodo gróf unokája. III. Ottó német császár több rendbeli gonosztette miatt elűzte, de Ottó halála után az olasz nemzeti párt 1002. Páviában Lombardia királyává választotta. 1003. leverte ugyan a II. Henrik által Olaszországba küldött csapatokat, 1004. és 1014. azonban Henrik győzte le az ő seregét. Fruttuaria zárdába menekült, ahol 1015-ig élt.

Arduina *Mill.* (*Carissa* Linn. növ.), az Apocynaceae család génusza, melynek 20 faja van Afrika nyugati részétől Ausztráliáig. Igen dúsan elágazó cserjék, ágaikon erős, egyszerű v. villásan ágas tövisekkel, keresztben átellenes levelekkel, végálló bogvirágzattal. Az *A. bispinosa* Linn. kertekben gyakran kultivált faj (*A. acuminata* név alatt is), tövises. Az *A. carandas* L. (*Carissa edulis* Vahl.) gömbölyded bogyószerű húsos termése Egyiptomban eledelül szolgál.

Arduino, l. *Ard*.

Árdzruni *Gergely*, a jelenkor egyik kiváló örmény publicistája. Született Tifliszben 1840-ben,

meghalt 1904-ben. Iskolai tanulmányait szülővárosában kezdette, a szentpétervári egyetemen folytatta és Németországban végezte. Mint bölcseleti doktor a bécsi, majd a velencei örmény szerzeteseknél is megfordult, hogy magát az örmény irodalomban, nyelv- és történelemben tökéletesítse. Hirlapírói működését egyetemi hallgató korában kezdette, sok tudósítást küldözgetvén Szt.-Pétervárról a tifliszi örmény lapoknak. Legutóbb a Tifliszben megjelenő Mêság (Munkás) című elterjedt örmény irodalmi, közgazdasági és politikai lap szerkesztő-kiadója volt.

Ardzsis, 1. l. *Arges*. — 2. *A.*, v. Erdsiasz-dagh a régiek Mons Argaeusa, magános *hegy* Kis-Ázsiában Kajzarieh közelében. Magassága 4059 m, glecsere 3100 m.-ig nyúlik le.

Are (franc.), területmérték, l. *Ár*.

Area (lat.), szabad, nem művelt v. be nem ültetett hely, ennélfogva tér a városban, a templom bekerített udvara, játéktér, a ház udvara, terület, térfogat.

Area Celsi, l. *Kopaszság*.

Areális adó-nak nevezik az olyan adót, melynél a földterület nagysága az adókivetés alapja (pl. a földadó).

Areapolis a. m. Székelyudvarhely (l. o).

Areb, Kelet-Indiában a pénznek nagyobb számolóegysége = 25 lak, vagyis 2.500,000 rupia = 5.773,500 K.

Areca *L. (arékapálma*, növ.), a Pálmák család génusza, melynek 14 faja az indomaláji flóraterületen honos. Magas, karcsú termetű, szárnyas levelekkel. Virágbuzogánya felső részén a porzós, lent a termős virágok. Gyümölcse rostos, többnyire tyúktojás nagyságú. Az *A. Catechu* L. (katechupálma, betelpálma, pinangdió, dzsambeh a jávaiak nyelvén) 13—16 m. magas; levele 2—4 m. hosszú, levélkéje szálas-lándzsás, 1—1·3 m. hosszú. Egész Indiában, különösen a tengerpart közelében termesztik. Gyümölcse az *arekadió, beteldió* v. *pinangdió* (nuces Arecae); ez kerektojásdad alakú, kemény, magva galambtojás nagyságú, fehér, pirosan erezett. Ez a mag, valamint a belőle főzött *katechu (terra Japonica* v. *succus catechu, khadirasara)*, egyike az egész délkeleti Ázsiában legkeresettebb kereskedelmi cikkeknek. A katechu barna, földes törésű, a tartalma főleg cserzősav, azért összehúzó orvosságnak (hasmenés, vérhas, vérfolyás ellen), fogpornak, fogtinktúrának, szájvíznek, iparilag cserző szernek, kartonfestőnek használják. A katechunak marólúgbeli sötétpirosbarna oldata, mint csáva, szép és olcsó, barna, nagyobb higítással pedig sárga festék, mellyel mostanában gyakran a fát szokás festeni.

Arecibo, az ugyanily nevű departemento székhelye Puerto-Rico nyugatindiai sziget É.-i partján, az A. partján, termékeny vidéken; cukorgyárakkal, mészégetőkkel s szeszgyárakkal, (1899) 8008 lakossal.

Arecife, kikötőváros Lancerote kanári sziget K.-i partján, 2500 lak.

Arecolin, l. *Arekolin*.

Areia (gör., a. m. «a harcias»), 1. Aphrodite mellékneve; mint ilyennek temploma is volt Spártában; Athenenek is volt egy A. mellékneve. — 2. *A.* v. *Aria*, a régi perzsa birodalom egyik országrésze, megfelel Herat környékének.

Areiopagos (gör., a. m. Ares halma), l. *Areopág*.

Arékapálma (növ.), l. *Areca*.

Arekolin *(arecolin)*, az areka-pálma gyümölcsének (betel-dió) alkaloidája. Pupillaösszehúzó 1% oldatban szembe cseppentve; féregűző hatása mérges volta miatt nem használható ki.

Arelat *ország*. Nevét Arelate (franc. Arles) fővárosától nyerte, különben *Burgundia cisjurana* vagyis a Júrán innen fekvő Burgundiának is nevezték. Alapítója Boso gróf, akit 880. királlyá tettek. II. Rudolf az országot a Júrán túli Burgundiával egyesítette 930., a gyermektelen III. Rudolf pedig az országot 1032. II. Konrád német császárra hagyta. A XIII. sz.-ban részekre bomlott. L. *Burgundia*.

Arelatum, l. *Arles*.

Árelemzés, az építészetben az a munkálat, mellyel az építési költségvetések egységárait megállapítják. Lényegében a végzendő műszaki munka minden egyes tételének pontos körülírásából, a szükséges anyag mennyiségének kimutatásából és az előállítási költségek (egységárak) kiszámításából áll.

Ár ellen úszni a. m. a közvéleménnyel szemben cselekedni, a közvéleménnyel dacolni, eredete a Szentirásban, Jézus, Sirák fia, 4. 32. V. ö: *Tóth* Béla, Szállóigék (Budapest 1906).

Aremberg, l. *Arenberg*.

Aremonia *Neck. (Amonia* Nestl., növ.), a Rosaceae (Rózsafélék) család génusza. Egyetlen faja az *A. agrimonioides* (L.) Neck., szárnyalt levelű erdei fű, hazánk déli részein.

Aremorica *(Armorica)*, Gallia ÉNy.-i partja a Seine és Loire között, a mai Normandia és Bretagne.

Aréna, a római amfiteátrumok fövennyel behintett küzdőtere. L. *Amfiteátrum*.

Arenal (lat.), a vulkánok mellett lapilli-tól, homok- és hamutól fedett, tenyészet nélküli felület.

Arenal, *Concepcion*, spanyol írónő és jogtudósnő, szül. 1837., megh. Vigóban 1893 febr. 9. Mint egy ügyvéd özvegye, magánuton jogot és közgazdaságtant tanult, 1860. munkát írt a jótékonyságról, emberszeretetről és felebaráti szeretetről, mellyel akadémiai díjat nyert. Utóbb tagja lett a jogi akadémiának és nagy irodalmi munkásságot fejtett ki, vezetője volt egy szegényháznak s többször megbízták a fegyházak vizsgálatával. Összegyüjtött művei 1894—901 közt 2[illegible] kötetben jelentek meg, többnyire égető társadalmi kérdéseket tárgyalnak, a szegényügyet, börtönügyet, nőkérdést, népoktatást, népjogot, háború és béke kérdését stb. Szülőhelyén szobrot állítottak emlékére. La mujer del porvenir és a La mujer de su casa c. munkáit még most is olvassák.

Arenaria (állat), madárnem, l. *Kőforgató*.

Arenaria (növ.), l. *Homokhúr*.

Arenberg *(Aremberg)*, 1. egykor német hercegség Jülich és Köln között, ma Koblenz kormányzósági kerülethez tartozik. Területe 413 km² volt, 14,800 lak. — 2. *A.*, község Adenau kerületben, nem messze az Ahrtól, 530 lak. és az A.-i hercegi család ősi kastélyával. A. 1644. lett hercegséggé és 1801. szünt meg.

Arenberg *Leopold Fülöp*, *A.*, *Arschot* és *Croy hercege*, annak a Fülöp Károly Ferenc herceg[illegible] fia, aki Szalánkeménnél esett el (1691 aug. 19.); szül. 1690., megh. 1754. Brüsszelben. Részt vett a spanyol örökösödési és a magyarországi hadjáratokban, Nándorfehérvár bevételekor a gyalogságnak jobb szárnyát vezérelte (1717). VI. Károly Hennegau és Mons kormányzójává és 1733. tüzér tábornokká nevezte ki. A. a tudományok pártolója, Voltaire barátja és Rousseau pártfogója volt; [illegible] is [illegible].

Arenberg-Meppen, egykori német hercegség, a mai [illegible] Meppen, Haselünne, Hümmling és [illegible] járásokat foglalta magában 2195·4 km² területtel, 57,359 lak. 1826 máj. 8. emelte IV. György hannoverai király herceg[illegible], 1866. Poroszországhoz került.

Aronda, l. *Haszonbér*.

Arendal, város Norvégiának Dk.-i partjain, [illegible] a Nid torkolatánál. A város rész[illegible], [illegible] cölöpökön a vízben épült. hajógyárral, halászattal; kikötője igen jó; az előtte fekvő erdős Tromö és Hiseröe szigetek védelmezik a viharok ellen; (1900) 11,130 lak., akik [illegible] fával, a környék vasérceivel és gabonával.

Arendalit (ásv.), l. *Epidot*.

Arendonck, város Anvers belga tartományban, a holland határ közelében, 3890 lak.; harisnyakötő ipara egész Belgiumban ismeretes.

Arends *Leopold*, német író és egy igen elterjedt gyorsírási rendszer megalapítója, szül. Rakiskyben, Vilna mellett, 1817 dec. 1., megh. Berlinben 1882 dec. 22. Irt drámákat (Libussas Wahl, 1844; [illegible] 1848), költeményeket, egy természettudományi munkát: Das Wunderreich der Natur (1857—58, 3 köt.). Nevezetes kisérletet tett, hogy a régi héber melódiát felfedezze a héber [illegible] nevezetesen Deborah énekéből. De legismertebb a gyorsirási rendszere, melyet először [illegible] 1860 Vollständiger Leitfaden einer rationellen Kurzschrift (22. kiad. 1896) cím alatt közzé tett, s melyben Gabelsberger és Stolze rendszereinek előnyeit egyesíteni s fölülmulni törekedett. E rendszer Németországon kívül (hol 129 egylet követi és 5 folyóirat terjeszti) főleg Spanyol-, Francia-, Svéd- és Oroszországban talált nagy tetszésre; magyar nyelvre alkalmazta Dohnányi Frigyes (Arends L. gyorsirása 1877).

Arendsee, 1. község Magdeburg porosz közig. kerület Osterburg j.-ban az ugyanily nevű tó partján [illegible], (1905) 2121 lak., halászattal, régi benedekrendi kolostorral. — 2. *A.* (Ahrendsee), Keleti-tengeri fürdő, l. *Brunshaupten*.

Arendt *(Arent)*, *Wilhelm*, német író, szül. 1864 máj. 7. Charlottenburgban; 1890. szinész lett; később az irodalomra adta magát. Eredeti költeménykötetei: Lieder des Leids (Berlin 1883); Gedichte (1884); [illegible] (1885); ezenkívül mint egy idegen írónak, az állítólagos Reinhold Lenznek költeménykötetét adta ki saját költeményeit [illegible] álnéven. [illegible] több könyvet írt Hans Derlon, Ludwig Tarné, Hermann Walter. Ludwig Cesari álnevek alatt. Cesari volt szinpadi neve is.

Arene, ősgörög város Éliszben, melyet Homeros is említ (Il. 2. 591). Kiklopsz várfalmaradványaitól jelzett helyét Dörpfeldnek 1907-iki ásatása állapította meg, a Pirgosz és Zacharo között levő Samikon romjai mellett levő Klidhi-dombon.

Aréne, *Paul*, francia író, született Sisteronban, 1843 junius 26 án, megh. 1896 dec. 18. Párisban. Munkatársa volt Daudet Alfonznak a Lettres de mon moulin (Malom alatt, Budapest 1879), s a Le Char című vígopera megírásában. Szülőföldjét, Provencet Au bon soleil (1879) című novellakötetében örökítette meg. További munkái a mély költőiséggel telt Contes de Noël, La vraie tentation de St. Antoine (1879); Paris ingénu (1882); Le canot des six capitaines (1888); La chèvre d'or.

Arenenberg, kastély Svájcban, a Boden-tó közelében, ahol a Bonapartok, köztük III. Napoleon és Eugénia császárné is gyakran időztek.

Arenga *Labill.* (*Saguerus* Bl., *Gomutus* Sprg., növ.), a pálmák génusza, melynek 7 faja az indiai flóraterületen honos Ausztrália É.-i részétől a maláji szigeteken Ázsia trópikus K.-i partjáig. Magas, erős fák, széles levélkoronával, a levelek egyszerüen szárnyasak. Az *A. saccharifera* (Saguire-pálma v. Gomuti-p.) K.-Indiában egyike a leghasznosabb pálmáknak. A malájok mindenütt ültetik, fiatal leveleit főzeléknek eszik, levélhüvelye lószőrszerű, a kókuszdió rostjait felülmuló rostokat szolgáltat, a virágzat levágott tengelyéből pálmabort készítenek, melynek bepárologtatása után kitünő pálmacukor marad vissza; ez az európai kereskedelemnek is árucikke.

Árengedmény *(Rabatt)*, az elszámolás alapjául vett egységárból az eladó részéről a vevőnek alku szerint adott és rendesen százalékokban kifejezett engedmény. Á.-t ad a gyáros v. a nagykereskedő a kiskereskedőnek olyvégből, hogy az árút vele egyforma áron adhassa el és mégis legyen mellette nyeresége; v. adja az erősen alkuvónak azért ebben a formában, mert így könnyebb az elszámolás. Okul szolgál Á. megadására sokszor az a körülmény is, hogy a nagykereskedő árjegyzékének összeállítása óta egyes cikkek ára csakugyan leszállt, de azért a nagykereskedő még nem akar új árjegyzéket kiadni.

Arenicola (állat), a soksertéjű csöves gyűrüsférgek *(Polychaeta sedentaria)* alrendjében az *Arenicolidae* családba tartozó tengeri gyűrüs féregnem; hengeres, hosszúra nyúlt teste elől duzzadtabb, tapogatói nincsenek, lábcsonkjai alig láthatók, két sorban állanak, a felső sor sörték, az alsó horgok pamatait viseli; kopoltyúi ágasok; a tenger fövényébe ássa be magát. Egyik faja az *A. marina* L. 12—25 cm. hosszú, világossárga, zöldes v. feketésbarna a homok színe szerint. Ny.-Európa és Grönland homokos partjain közönséges, a halászok néhol csalinak használják.

Arensburg, város az orosz Ösel szigetnek D.-i partján, jó kikötővel, két világító toronnyal, tengeri fürdővel és (1897) 4621 lak. A várost 1710 szept. 13. foglalták el az oroszok. V. ö.: *Holzmayer*: Das Bad A. (A. 1900).

Arenski, l. *Arenszki*.

Arenstein *József*, matematikai író, szül. Pesten 1816 jan. 12., megh. a Gloggnitz melletti Stuppachban, Alsó-Ausztriában, 1892 febr. 23. Előbb kegyes-

rendi tanár volt. 1846. a pesti József-ipariskolához az algebra és a geodézia tanárává, az 50-es évek elején egy bécsi főreáliskolához neveztetett ki, mely állásban 1865-ig maradt. Ekkor állásáról lemondott. 1846. a M. Tud. Akadémián matematikai munkával elnyerte az első díjat, s az akadémia 1847. lev. tagjává választotta. Főbb munkái: Beobachtungen über die Eisverhältnisse der Donau 1847—1848 bis 1849—1850 (Wien 1850); Maschinenlehre für Oberrealschulen. (u. o. 1854). Több tankönyve és több mezőgazdaságra és iparra vonatkozó kisebb-nagyobb dolgozata jelent meg nagyobbrészt német nyelven.

Arenszki *Antal Sztepanovics,* orosz zeneszerző, szül. Novgorodban 1861 júl. 30., megh. Finnországban, Tariokiban 1906 febr. 25. A pétervári konzervatórium (Johannsen, Rimszki-Korszakov) tanítványa, 1883. a moszkvainak zeneszerzéstanára, 1895. Pétervárott udv. énekkarnagy lett. Operákat (Rafael, Nál és Damajanti), 2 szimfóniát, számos kamarazeneművet, zongoradarabokat, egyházi műveket szerzett. Irt összhangzattant és zenei alaktant.

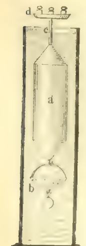
Arenys de Mar, az ugyanily nevű járás székhelye és kikötő Barcelona spanyol tartományban, a Földközi tenger és vasút mellett, (1900) 4618 lak., hajógyárral, gyapju- és gyapotszövőkkel, pálinkafőzéssel. A mellette emelkedő magaslaton *Arenys de Munt* (1900) 3003 lak. A közelében levő 38°-os Titus-fürdőt reumatikus bántalmak s bőrbetegségek ellen használják. Ugyanily hatású a 2 km.-nyire fekvő Caldetas d'Estrach.

Arenzano, kikötőváros Genova olasz kerületben, vasút mellett, selyemszövőkkel, papirgyárral, számos nyaralóval és (1901) 3987 lak.

Areográfia (gör.), a Mars (Ares) bolygó leírása.

Areola (lat.) a. m. tér, udvar. *Areola mammae,* a csecsbimbót (papilla mammae) körülvevő barnavörös szinü udvar (l. *Emlő).* Piros A.-ja van a himlőnek is.

Areométer (gör.), összefoglaló elnevezése számos készüléknek, melyek szilárd és főleg folyékony testek sűrűségének meghatározására szolgálnak, s melyeknek közös jellemvonása az, hogy valamennyien a hidrosztatikának (l. o.) azon a törvényén alapulnak, mely szerint az úszó test által helyéből kiszorított folyadék súlya pontosan egyenlő az úszó test súlyával. Két főtipust különböztethetünk meg, ú. m. *súly*-A.-t és *térfogati* v. *skálás* A.-t. A súly A. tipikus példája a *Nicholson-* (helyesebben Charles-) féle A. Mai nap szokásos kivitele a következő (*1. ábra)*: az A. teste belül üres fémhengerből áll *(a),* mely alul és felül kúpban végződik. A felső kúp vékony nyakba megy át, mely egy súlytartó csészikét *(d)* hord. A nyakon *c*-nél valami jel van alkalmazva. Az alsó kúphoz egy fémkosárka *(b)* van függesztve, melyhez alul még egy tömör fémgömb van erősítve, melynek súlya következtében az A. folyadékkal telt edényben függőleges állásban úszik. Manapság

1. ábra. Nicholson-féle areométer.

csupán szilárd testek sűrűségének közelítő meghatározására alkalmazzák, de használható folyadékokra is. Használati módja szilárd test esetében a következő: 1. meghatározzuk azt a súlymenynyiséget, melyet a *d* csészikére kell helyeznünk, hogy az A. (4° C. hőmérsékletü desztillált) vízben pontosan a *c* jegyig merüljön alá, ha 1. a súlycsészén a mérő súlyokon kívül semmi egyéb nincsen; 2. ha a kérdéses szilárd test is a súlycsészén van; 3. ha a szilárd test a *b* fémkosárkában van. Az 1. és 2. alatti súlyok különbsége semmi egyéb, mint a szilárd test súlya levegőben, a 2. és 3. alatti súlyok különbsége meg a szilárd test súlyveszteség vízben, ami pedig Archimedes elve alapján (l. o.) pontosan egyenlő a szilárd test által helyéből kiszorított víz súlyával. A két különbség hányadosa megadja a szilárd testnek a használt vízre vonatkoztatott sűrűségét, amiből korrekciós táblázatok segélyével meghatározható az abszolut sűrűség. A Nicholson-féle A. csak közelítő értékeket ad, ma már csupán mineralógusok használják. A súly-A.-nek többi konstrukciója ma már mind elavult.

Sokkal fontosabbak a *térfogati,* illetőleg *skálás* A.-ek., melyek kizárólag folyadékok részére készülnek. Jellegzetes alakjuk a következő *(2. ábra):* keskeny zárt üvegcső, mely alul szélesebb csőbe megy át, s végül gömbben végződik, mely söréttel v. higannyal van megtöltve a célból, hogy a készülék függélyes helyzetben ússzon. A keskeny üvegcső skálával van ellátva. Folyadékba téve az A.-t, az addig az osztályzatig fog bemerülni, míg annyi folyadékot nem szorít ki, amelynek súlya pontosan egyenlő az eszköz súlyával. Ha tehát ismerem az A. köbtartalmát, alulról számítva az egyes skálarészekig, s azonkívül meghatározom, hogy vízben hányadik skálarészig sülyed alá az A., akkor tetszés szerinti más folyadék sűrűségét is egyszerüen kiszámíthatom annak megfigyeléséből, hogy az illető folyadékban hányadik skálarészig sülyed alá az A. Hogy az A. csövét ne kelljen túlságos hosszúra választani, rendszerint külön A.-eket készítenek víznél ritkább és sűrűbb folyadékok részére. Az A.-ek egy része már úgy kerül forgalomba, hogy a skála egyes fokaihoz már oda van írva a sűrűség megfelelő értéke; ezek az ú. n. *denziméterek.* Ezekkel tehát bármely folyadék sűrűsége minden számítás nélkül egyszerű leolvasással meghatározható. A *Gay-Lussac*-féle *voluméter* skálája úgy van készítve, hogy megadja közvetlenül a *specifikus térfogatot,* azaz az illető folyadék tömegegységének térfogatát, ami számértékre nézve egyenlő a sűrűség reciprok értékével. Vannak A.-ek, melyeknek skálája nincs ilyen közvetlen összefüggésben a sűrűséggel. Ilyen a többi közt a *Brix, Beck, Cartier*-féle A., s valamennyi között a legelterjedtebb a *Baumé*-féle A. Ezek skálájának osztáspontjait egyszerüen *fokok*-nak nevezik.

2. ábra. Skálás areométer.

Minthogy e skálák mindig meghatározott, hagyományos törvényszerűség szerint készülnek, azért egy bizonyos Baumé-, Cartier- stb. foknak

mindig ugyanazon sűrűség felel meg. E fokoknak sűrűségre való átváltoztatásához táblázatok vannak forgalomban.

Az újabb fajta ú. n. racionális *Baumé* skálánál, amelyben a víz sűrűsége 0°-nak, a tömény kénsav sűrűsége (1·842) 66°-nak van véve, 15° C. hőmérsékletre érvényes átváltoztatási táblája a következő:

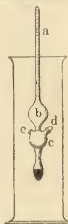
Baumé fokok (n)	Sűrűség (d)	Baumé fokok (n)	Sűrűség (d)
[illegible]	1·036	40	1·384
[illegible]	1·074	45	1·453
[illegible]	1·116	50	1·530
[illegible]	1·161	55	1·616
[illegible]	1·210	60	1·712
[illegible]	1·262	65	1·820
[illegible]	[illegible]		

A skálás A.-ek szintén csak közelítő, legfeljebb két tizedes jegyig adnak pontos értéket. Ennek oka a folyadékok *területi feszültségében* (l. o.) rejlik, melynek következtében az üveget nedvesítő folyadékokban mélyebbre, a nem nedvesítő folyadékokban kevésbbé mélyre merül alá az A., mint azt az úszás törvénye kívánja. Pontos adatokat csak azok az A.-ek szolgáltatnak, amelyek csupán egyes speciális folyadékok számára vannak készítve. Ilyen A.-ek pl. az alkoholométer (legelső konstrukciója Gay-Lussac-tól), az alkaliméterek, tejmérők (laktométerek), sörmérők, mustmérők, sómérők stb. Ezeknek nagy jelentőségük van az ipari és kereskedelmi életben. Az itt használatos A.-ek skálája rendesen tapasztalati úton készül, s legtöbbször közvetlenül megadja azt, hogy az illető speciális folyadék hány $\%_0$-ot tartalmaz abból az anyagból, amelytől a folyadék kereskedelmi értéke függ (pl. borszesznél a tiszta alkohol mennyisége, tejnél a zsírtartalom adja meg a kereskedelmi értéket) s éppen ezért *százalékos A.-eknek* is hívják őket. Mivel a folyadékok sűrűsége a hőmérséklettel változik, azért ezen A.-ek adatai csak azon hőmérsékleten érvényesek, amelyre nézve a skála készült, s amely rajta jelezve van. Más hőfoknál használva őket, igazító táblára van szükség. Az ipari és kereskedelmi életben használt A.-ekre a mértékhitelesítés szintén kötelező.

Irodalom. Az A.-ek általános ismertetése található Violle kézikönyvében: Lehrbuch der Physik. Erster Theil, II. Band, Berlin 1893, Jul. Springer. Az alkoholométerekre lásd: Weinstein, Metronomische Beiträge Nr, 6. u. 7., Berlin 1889 u. 1890, Jul. Springer. Azonkívül Hermann, Das Gewichts-Alkoholometer und seine Anwendung, Berlin 1889, Jul. Springer; továbbá Landolt-Börnstein, Physikalisch-Chemische Tabellen. 2 Aufl. Berlin, 1894, ebben a különféle [illegible] megtalálhatók.

Areopág (gör.), athéni büntető bíróság főbenjáró ügyekben. Nevét az Akropolistól Ny.-ra eső és Arésnek szentelt magaslattól, az *Areiopagostól* kapta, ahol a bíróság üléseit tartotta. Tagjait Solon azokból alakította össze, kik archonok voltak és hivatalukat kifogástalanul töltötték be. Nagy politikai hatalmat is bízott rájuk, amennyiben az A. felügyelt az állami közigazgatásra, a törvények végrehajtására; a tisztviselőket mulasztásukért törvény elé idéztette, sőt a tanács és a népgyűlés határozatai ellen is tiltakozhatott, ha azokat alkotmányba ütközőknek találta. Konzervativ testület volt tehát az állami intézmények megőrzésére. Ezért támadták később folyton a demokratikus áramlatok. A hagyomány szerint Periklesnek, tényleg azonban Ephialtesnek sikerült is Kr. e. 462. az A.-ot politikai hatalmától megfosztani és lassanként vértörvényszéki hatáskört juttatott csupán neki. Így is nagy tekintélye volt, melyet még a római korszakban is megtartott. V. ö. *Philippi*, Der Areopag u. die Epheten (Berlin 1874); *Busolt*, Griechische Staats- und Rechtsaltertümer (München 1892); *Schömann-Lipsius*, Griech. Altertümer (Berlin 1897); *Schwarz* Gy., Az athéni alkotmánytörténelem korszakai (Budapest 1891); *Borsos* Istv., Az A. eredete és szerepe az athenei államban Perikles koráig (Pápa 1890).

Areopiknométer (gör.), készülék a folyadékok sűrűségének gyors meghatározására. Tulajdonképen az areométernek és piknométernek (l. o.) kombinációja s főleg azon célból készül, hogy oly kis mennyiségű folyadékok sűrűségét állapíthassuk meg vele gyorsan, amelyek mennyisége a közönséges areométerrel való méréshez nem elegendő. Az A. elve ugyanaz, mint a közönséges (skálás) *areométeré* (l. *Areométer*). Alakja csak annyiban különbözik tőle, hogy 10 cm^3 térfogatú *c* (l. az *ábrát*) üres golyóval van ellátva; ez a piknométer-edény s ebbe jön az ismeretlen sűrűségű folyadék. A folyadékot az *e* gombocskával ellensúlyozott *d* üvegdugó vízállóan elzárja. Nagy gondot igényel a *c* golyó megtöltése, melyben légbuboréknak nem szabad maradni. Megtöltés után a készüléket desztillált vízbe mártjuk. Minél nagyobb a betöltött folyadék sűrűsége, annál nagyobb lesz az egész készülék súlya, tehát annál mélyebben kell neki bemerülni a desztillált vízbe, hogy saját súlyával egyenlő súlyú vizet szorítson ki. A sűrűség az *a* tapasztalati úton megállapított skálán közvetlenül leolvasható. Vannak A.-ek, melyekhez 1—2 cm^3 folyadék elégséges.

Areopiknométer.

Areopolis, l. *Ar*.

Areotektonika (gör.), várak építését, védelmét és megtámadását tárgyaló tudomány.

Arequipa (ejtsd: arekipa), 1. *departamento* Peruban, a Csendes-óceán, Ayacucho, Apurimac, Cuzco, Puno és Maquegua közt, 56,857 km², (1896) 229,007 lak. A jobbára hegyekkel takart A. legmagasabb csúcsai: az A. vulkán (6200 m.) és a Chachani (5621 m.). A parti síkságot leszámítva, mélyebben fekvő részei termékenyek; jelentékeny az állattenyésztése is; ellenben a bányászat el van hanyagolva. Hét kerületre oszlik: Cercado d'A., Camana, Condesuyos, La Union, Caylloma, Castilla és Islay. — 2. *A.* departamento *fővárosa* az Andok nyugati lejtőjén 2329 m. magasságban, a Chile és vasút mellett, nagyon szép fekvéssel, mérsékelt s egészséges éghajlattal. A. Perunak második legfontosabb városa, püsp. székh., 35,000 lak., pamut- és ötvösiparral; jelentékeny transzitó-kereskedéssel; közelében Yurában meleg (32°) forrásokkal és fürdővel. 1868-ban a földrengés csaknem egészen elpusztította. A főkivitel gyapot, évenként átlag 12 millió dollár értékben. A.-t 1538. Pi-

zarro alapította. 25 km.-nyire a várostól emelkedik a 6200 m. magas Miszti v. Volcan de A.

Ares, a görögök hadi istene. Ősi tiszteletének középpontja Thessalia volt; innen került görögöktől lakott thrák helyekre s ez utóbbi okból tekinti már Homeros Thrákiát az isten hazájának. Thessaliából azután dél felé is messze elterjedt az A.-kultusz, főleg Boiotiába (Thebai) s Athénben a később oly nagyhirüvé lett Areiopag eredetében «A.-nek szent halmát» jelentette. Bár a harci élet a görögök közt tudvalevően mindenkor rendkívül jelentős volt, az A.-kultusz (vagy legalább is tudomásunk róla) feltünően szegényes. A mithosz sok mondakörbe beszövi ugyan alakját, de középponti szerepet ritkán játszik. Róla legelevenebb képet a homerosi költemények (elsősorban az Ilias) nyujtanak. Vad természete mereven áll szemközt az olympusiak fennkölt nyugodtságával, főleg Athena «emberséges» harci modorával. Többnyire a trójaiak pártján harcol s így kerül szembe Diomedesszel, aki őt meg is sebesíti. A délceg katonába maga Aphrodite szerelmes s a megcsalt férjnek, Hephaistosnak bosszúját az Odysseia mulatságosan, bár kevés pietással meséli el. A. fiai, Deimos és Phobos, a harc hevében olykor kitörő páni félelem terjesztői. Legismertebb mellékneve Enyalios. A rómaiak Mars istenüket azonosították A.-szel.

1. ábra. Ares

2. ábra. Ares Ludovisi.

Az *antik művészet* kezdetben szakállas, nehéz fegyverzetü harcosként ábrázolta A.-t, így látjuk a fekete-alakos váza-képeken, pl. az ú. n. François-vázán. A görög szobrászat virágkorának A.-tipusa a szakálltalan, tagbaszakadt ifjú alakja, néha klamisszal, rendesen azonban egészen meztelenül, fején sisakkal v. anélkül, kezében a dárdával vagy karddal. A ránk jutott szobrok közül legnevezetesebbek az ú. n. *borghesei* A., a párisi Louvre remek márványszobra, mely ruhátlan álló ifjú képében mutatja az istent s valószinüleg *Alkamenes* egyik művének másolata. Ezen tipus fejének a müncheni Glyptothekben levő másolatát adja az *1. ábra*. Az úgynevezett *A. Ludovisi* márványszobra a római nemzeti múzeumban valószinüleg IV. sz.-beli bronzművek utánzata; a sziklán pihenő hadisten (l. a *2. ábrát)*, arcvonásai Skopasra, az alak fölépítése és tartása Lysipposra emlékeztetnek; a lábainál látható kis Eros nyilvánvalóan a római korú másolónak toldása, ki vele Aphrodite szeretőjét akarta jellemezni; ebből a korból több A.-szobrunk maradt, melyek az istent Aphroditével csoportosítva ábrázolják. A római kapitoliumi múzeumnak páncélos, fegyveres A.-szobra talán annak a kultuszképnek másolata, melyet Augustus császár Mars Ultor templomában állított föl. A reliefek közül a Parthenon-frizen ülve, a pergamoni oltár-frizen meg harci kocsin volt ábrázolva; a Casali-bázis (Vatikán) A. és Aphrodite szerelmi kalandját és az alvó Rhea Silviát meglepő Marsot tünteti föl. A campaniai *falképek* szintén Aphroditéval való viszonyát jelenítik meg; többször szerepel A. feje alsóitáliai érmeken; a provinciális római művészet is kedvelte Mars ábrázolását, mint arról főleg reliefek és bronzszobrocskák tanuskodnak.

Arese-Visconti, *Francesco, gróf*, olasz államférfiú, szül. Milanóban 1805 aug. 14., megh. Firenzében 1881 máj. 25. Jogot végzett, 1830. részt vett Mazzini fölkelésében, melynek meghiusulta után Svájcba menekült, hol Hortense hollandi ex-királynő kastélyában, Arenenbergben, menedékhelyre talált. Itt ismerkedett meg Hortense fiával is, a későbbi III. Napoleon császárral. Részt vett 1848. a milanói szabadságharcban, annak leveretése után pedig családjával Piemontba menekült. Ez idő óta III. Napoleonnal és Cavour gróffal alkudozásokat folytatott, melyeknek célja Lombardia felszabadítása volt. 1854-ben kieszközölte a francia császárnál, hogy Piemont a krimiai háborúban részt vehessen. 1886-ban pedig, hogy Velence átengedését ne ellenezze. Három fia közül az egyik, *Marco*, tagja az olasz parlamentnek. V. ö.: *Bonfadini*, Vita di F. A. (Torino 1894); *Grabinski*, Un ami de Napoléon III. (Páris 1897).

Aretaios, híres görög orvos Kappadókiából, Rómában valószinüleg Kr. u. az I. sz. második felében s a II. kezdetén élt. Az eklektikus iskola híve volt, s Hippokrates mellett őt tartották a betegségek legjobb megfigyelőjének. Jón-görög dialektusban írt két főmunkája, De causis et signis acutorum et chronicorum morborum és De therapia acutorum et chronicorum morborum, mindkettő 4 könyvben, Kühntől (Med. graeci, Leipz. 1828, XXIV. köt.) kitünő latin fordítással Wiggantól (1723) jelent meg.

Aretalogos (gör.), Egyiptomban s a hellenisztikus keleten az Izisz és Szerapisz templomok kultusz személyzetéhez tartozó emberek, kik a jóslatokat és álmokat megfejtették, az istenek himnuszait és a litániákat énekelték. Más magyarázat szerint a. m. bohóc, élősdi filozófus.

Arete, Alkinoosnak, a phaiakok királyának fennkölt lelkű neje, kinek pártfogására fogadta be házába férje Odysseust s a kolchisziak elől menekülő Medeiát és Iasont.

Arethusa, több ókori városnak és *forrásnak* neve; az utóbbiak közül legismertebbek az Ithaka szigetén és a Szirakuzában, Ortygia-szigeten levők.

Arethusa nimpha, midőn az Alpheiosban fürdött, a folyó istene szerelemre gerjedt iránta és a tengeren át Siciliáig üldözte, ahol Artemis megkönyörült rajta s Ortygia szigeten forrássá változtatta. Ennek vize a monda szerint a peloponnesosi Alpheios folyó vizével a tenger alatt [illegible].

Aretia L. (növ.), a Primulaceae (kankalinfélék) család génusza. Mintegy 12 faja van, ezek közt vannak arktikus szibiriaiak, alpesiek, pyreneusiak. Több faját kertekben is kultiválnak.

Aretin, bajor bárócsalád. Nevezetesebb tagjai: 1. A. *Adam* báró, szül. Ingolstadtban 1769 aug. 24., megh. Majna-Frankfurtban, 1812 aug. 16. Diplomata s szenvedélyes műbarát volt. Képgyüjteményének katalógusát kiadta Brulliot (1827 3. köt.). Bátyja 2. A. *Johann Georg*, szül. Ingolstadtban 1766 márc. 29., megh. 1845 jan. 31. Tirolban kormánybiztos volt, mikor az 1809-iki felkelés kitört. Mint osztrák foglyot Magyarországba, Pécsre hozták, honnan csak 1810. szabadult ki. Öccse 3. A. *Johann Christof* báró, szül. Ingolstadtban 1773 dec. 2., megh. Münchenben 1824 dec. 24. Die Pläne Napoleons und seiner Gegner (1809) cimü müve, melyben Napoleont mint a világpolgáriasság megvalósítóját ünnepelte, sok bajba keverte. Több jogi munkát irt, ilyen a Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie, 1824—27; 2 köt.; a II. kiadást folytatta Rotteck Károly, 1838—40. 2. köt. Ez utóbbinak legidősb fia A. *Karl Maria*, történetiró, szül. Wetzlarban 1796 julius 4-én, megh. Berlinben, 1868 április 9-én. Résztvett a napoleoni háborúkban. Ő alapította meg a bajor nemzeti múzeumot.

Aretini szótagok, l. *Arezzói szótagok.*

Aretino, 1. *Pietro*, híres olasz író, szül. Arezzóban, 1492 ápr. 20., ahol apja foltozó varga volt; megh. Velencében 1556 okt. 6. Fiatal korában Rómában szolgált Chigi Ágoston udvarában, s már ez időben feltünt elmés verseivel. Nehány pornografikus szonett miatt menekülnie kellett az örök városból, s egy nevezetes *condottiere*, Medici János (Giovanni delle bande nere) fogadta szolgálatába. Ennek halála után, 1526-ban Velencében telepedett meg s ott is élt halála napjáig. A. egyike volt kora legnépszerübb és leghiresebb iróinak; hizelgő és becsmérlő leveleivel korának fejedelmeit és számos nagy emberét, miként ő mondja, «adózásra kényszerítette», azaz megsarcolta. Éles nyelvétől mindenki félt s azért rengeteg ajándékokkal vásárolták meg dicséreteit: körülbelül egy millió frankot szerzett ily módon. (Megsarcolta egyebek közt Szapolyai János magyar királyt is, akihez intézett levele fenn is maradt: Lettere 1609-iki kiadás II. 95. old.) Művei közül legfontosabbak vigjátékai, melyekben elhagyva a plautusi vigjáték szolgai utánzását, a saját korabéli Rómáról fest eleven képet, és levelei, melyekben főkép egészen modern jellegü műizlésének tanuságai érdemelnek figyelmet. A. pornografikus Ragionamenti ép úgy mint vallásos tárgyú munkái (Umanità del figliuoli di Dio, Genesi stb.) a XVI. sz. legolvasottabb könyvei közé tartoztak. Plagizátor is volt, Calanus Attikaját szóról szóra lemásolta. V. ö.: *Ballagi* A. cikkét, Irodalomtört. Közlem. 1891. évf.

2. A., *Leonardo*, tudós, l. *Bruni.*

Areus, spártai király, Kr. e. 309—265. uralkodott. 280. vereséget szenvedett az etolok ellen Kirrhanál, szerencsésebb volt Pyrrhus ellen, ki 272. Spartát el akarta foglalni. A makedon Antigonos Gonatas ellen háborúskodva, 265. Korinthos mellett vesztette el életét.

Areuse (ejtsd: arőz), folyó a Val de Travers (l. o.) völgyben, Neufchatel svájci kantonban.

Arevalo, j. i székhely Avila spanyol tartományban, az Adaja és vasút mellett, 3785 lak. Környéke termékeny. Közelében régi kastély van, amelyben egykor királyok székeltek.

Arezzo, 1. tartomány Olaszországban, az Apenninek mindkét lejtőjén, Firenze, Urbino-Pesaro, Forli, Perugia és Siena tartományok között 3298 km² területtel, s (1908) 280,521 lak. Egy kerületet alkot. — 2. *A.*, az ugyanily nevű tartomány és püspökség székhelye (a régi Arretium), 270 m. magasságban, a Castronak, az Arno mellékfolyójának jobbpartján, vasút mellett, (1907) 44,316 lak., selyem- és posztószövőkkel, tészta- és festőgyárakkal, kelmefestőkkel, kalap- és gazdasági gyártással. A termékeny Chiana-sík fölött emelkedő város kiválóbb épületei: a XIII. sz.-ból való dom Marcillac üvegfestményeivel, Robbia-féle terrakottákkal, II. Gyula pápa síremlékével, a San Francesco-templom Franceschi freskóival, a XVI. sz.-ból való városháza Pietro Aretinonak del Piombotól festett arcképével. I. és II. Ferdinándnak, Guidó bencésnek és Fossombronenak emlékszobrai díszítik a város tereit. A. Aretium néven Perusia után legfontosabb városa volt az etruszk városi szövetségnek, de már 308 Kr. e. szövetkezett Rómával. Arezzoban született Maecenas, Petrarca, Pietro Aretino, Guido di Arezzo, a kóták feltalálója, Lionardo a történész, II. Gyula pápa.

Arezzói szótagok v. szolmizáló szótagok, az Arezzói Guido (Aretinus) óta használatban levő hangelnevezések: ut, re, mi, fa, sol, la (c, d, e, f, g, a), melyekhez később még a *si*-t (h) toldották; ezek állítólag egy himnusz sorainak kezdő szótagjai, t. i.:

> *Ut* queant laxis
> *Re*sonare fibris
> *Mi*ra gestorum
> *Fa*muli tuorum
> *Sol*ve polluti
> *La*bii reatum
> *S*ancte *J*ohannes.

A himnusz dallama úgy volt szerkesztve, hogy minden egyes sor a diatonikus hanglépcsőnek egy magasabb fokával kezdődött.

A 3. és 4. sor, tehát Mi—Fa közt volt a félhang. Ezt a verset, illetve dallamát azért gyakoroltatták a növendékkel, hogy a félhang és az egészhang közti különbséget bevéssék az emlékezetébe. Akkoriban — a XI. sz.-ban — ezeknek a latin szótagoknak még nem volt fix jelentőségük, pl. ez a hat szótag jelenthette ezt is: f, g, a, b, c, d vagy pedig ezt: g, a, h, c, d, e, fontos csak az volt, hogy a 3. és 4. fok alkosson félhangot. L. *Szolmizáció.*

Arfak, hegység Uj-Guineában (l. o.).

Arfe (Arphe), XVI. sz.-beli spanyol ötvöscsalád, mely Németországból v. Flandriából vándorolt be

Spanyolországba. Műveik közül a leghíresebbek azok az ezüst-tabernákulumok (custodia), amelyekben az oltári szentséget kiállították és az úrnapi körmenetben körülhordozták. A család legjelesebb tagjai: *Enrique de A.*, kinek művei, a cordovai és toledói székesegyházak custodiái (utóbbi 9 láb magas és 260 szobrocskával van díszítve) csúcsíves stilusuak. Fia, *Antonio de A.*, arab és csúcsíves elemekkel áthatott renaissance stilusban (platereszk) alkotta főműveit, a sanjago-de-compostellai és más templomok custodiáit. Fia, *Juan de A.*, született 1535-ben, meghalt 1603-ban sokoldalú mester volt, ki ötvösműveken kívül (avilai, sevillai székesegyházak custodiái, egyéb egyházi ötvösművek) bronzszobrászattal és éremmintázással is foglalkozott. Az építészet és szobrászat arányairól szóló könyve (De varia commensuracion para la esculptura y architectura) 1585-ben jelent meg Sevillában.

Arfeuilles, közs. Creuse francia départementban, a Brabanant partján, (1906) 2475 lak. Régi várral, gyapjufonókkal, kelmefestőkkel, olajpréseléssel és malomiparral.

Árfolyam *(Kurs, cours, exchange)*, a tőzsdei forgalom tárgyát tevő valóságos árúknak, értékpapiroknak, váltóknak, idegen pénzeknek naponként hivatalosan megállapított tőzsdei ára. Megállapítása a tőzsde elüljáróságának vagy tanácsának ellenőrző közreműködése mellett általában akkép történik, hogy a tőzsdén adásvételi ügyletek közvetitésével foglalkozó alkuszok a tőzsdei forgalom végén bejelentik az Á.-okat megállapító bizottságnak, mely árút milyen áron adtak el, illetve vettek meg és bejelentik azt is, mely árúra és milyen legmagasabb, illetve legalacsonyabb ár mellett kaptak vételi, illetve eladási megbizást. A tőzsde hivatalos árjegyzőlapjában azután minden egyes árú mellett két ár van kitéve: *Pénz* rovat alatt az a legkisebb ár, melyet a venni akarók kínáltak, de amelyre már nem akadt eladó; *Árú* rovat alatt pedig az a legnagyobb ár, amelyet az eladni akarók kértek, de a melyre már nem akadt vevő. A két jegyzés középén levő ár a közép-Á., az ill. árú tényleges piaci vagy tőzsdei ára. Az Á.-ok helyes megállapításához igen nagy érdekek fűződnek; mert a tőzsdei Á.-ok hivatalos jellegüek és irányadóul szolgálnak a tőzsdén kívül kötött adásvételi ügyletek áralakulására is. Épen azért a tőzsde elüljárósága minden lehető ellenőrző intézkedést megtesz avégből, hogy a hivatalosan jegyzett Á.-ok valósággal megfeleljenek a forgalom alakulásának. *Elszámoló* v. *leszámoló-Á.* az az Á., amely ugyancsak a tőzsde elüljárósága részéről megállapíttatván, a határidőre kötött ügyletek elszámolásánál szolgál alapul.

Árfolyamérték, valamely értékpapirnak a mindenkori tőzsdei árfolyam alapján megállapított értéke, szemben annak névértékével.

Árfolyamkémlés, l. *Arbitrázs.*

Árforradalom akkor áll be, ha valamely cikk piaci ára a nagy forgalomban beállott és előre nem látott nagy zavarok következtében v. pedig az üzérkedésnek túlhajtása következtében hirtelen igen nagy emelkedést vagy esést mutat. L. *Válság.*

Arfvedsonit, szilikát *ásvány* az amfibol-csoportból (l. *Amfibol)*:

$4Na_2O.3CaO.14FeO.(Al,Fe)_2O_3.21Si,O_2$,

üvegfényű, fekete. K. 6; fs. 3·4—3·6. Grönland (Kangerdluarsuk), Norvégia (Fredriksvörn), Colorado (Pikes Peak).

Arga, Navarra spanyol tartománybanaz Aragonnak mellékfolyója. A Pireneusokban ered, 120 km. hosszú; leginkább öntözésre használják. Partjain győzték le a karlisták 1874 jún. 27-én a kormánycsapatokat.

Argaios, 1., a legrégibb makedon királyok egyike, I. Perdikkas fia és I. Fülöp atyja, ki a Kr. e. VIII. sz.-ban uralkodott. — 2. *A.*, ki 383. Kr. e. III. Amyntast elűzte a trónról, de csak két évig uralkodott. — 3. *A.*, Ptolemaios Lagi fia, ki testvérének, Ptolemaios Philadelphosnak élete ellen tört, de ezért életével lakolt.

Argali v. *perzsa mufflon*, Ovis orientalis *Gmel.* (állat), Közép-Ázsia hegyes vidékein élő vad juhfaj, nagy, összenyomott háromélü rézsút vonalzott szarvakkal, melyek 6—8 kg. nehezek. Sima gyapja sötétszürke; húsát eszik, faggyúja keresett, jeles prémet szolgáltat, szarvaiból serlegeket, kanalakat s egyéb házi szereket készítenek.

Argand, *Aimé*, francia technikus, szül. Genfben 1755-ben, megh. elmebetegen Angliában 1803 okt. 24-én. Nevét az általa feltalált Argand-féle lángzók tették ismeretessé, melyekben a bél csőalakú, üres hengert alkot, mely a levegőnek a lánghoz mind belülről, mind kivülről való hozzáférését lehetővé teszi. A lángra helyezett üveghenger légáramot hoz létre, miáltal az égés élénk lesz és füstképződés nincsen.

Arganda del Rey, város Madrid spanyol tartomány Chinchon j.-ban, vasút mellett, (1900) 4053 lak., kitünő vörösbor-termeléssel. Itt tartották 1473. az egyházi zsinatot, mely elrendelte, hogy minden papnak latinul kell értenie.

Argand-féle lángzó, l. *Gázlángzók.*

Argánfa (növ.), l. *Argania.*

Argania *Röm. et Schult. (argánfa,* növ.), a Sapotaceae család génusza. Egyetlen faja az *A. sideroxylon* R. et Sch., gyakran tövises, örökzöld fa, hatalmas, de alacsony törzzsel, s terjedelmes, némelykor 70 méter kerületü koronával; ágai egész a földig lehajlanak. Déli-Marokkó bennszülött fája, s itt az olajfa helyettesítője, erdőt alkot, igen kemény s nehéz fája van. A marokkóiak szeptemberben kecskéiket az argánfa gyümölcsével etetik, s a visszamaradt, $2^1/_2$ cm. hosszú, $1^1/_2$ cm. vastag, csonthéjas magvából (grains d'Argans) olajat sajtolnak, s ezt ételhez és világitónak használják.

Arganthonion (ma Szamanlü-Dagh), hegység Bitiniában a Márvány-tenger mellett, 850 m. magas; a monda szerint a nimfák itt rabolták el Hylas-t, Herakles kedvencét. L. *Argonauták.*

Argas *Latr.* (állat), a *pókfélék* (*Arachnoidea*) osztályába az *atkafélék* rendjébe tartozó állatnem, a *kullancsok* (Ixodidae) családjából, l. *Óvantag.*

Argel, Algeria spanyol neve.

Argelander, *Friedrich Wilhelm August*, német csillagász, szül. Memelben 1799 márc. 22., megh. Bonnban 1875 febr. 17. A königsbergi egyetemen

lakott, hol Bessel a csillagászatra lelkesítette. 1820-ban segéd állomást kapott Bessel mellett, 1823. Abóba hívták észlelőnek, 1832-ben Helsingforsban rendes tanár, 1837 Bonnba hívták az új csillagvizsgáló igazgatójának. Művei: Über die wahre und scheinbare Bahn des grossen Kometen von 1811 (Königsberg 1822); DLX stellarum fixarum positiones mediae ineunte anno 1830 (Helsingfors 1835); Observationes astronomicae in specula universitatis literariae fennicae factae (u. o. 1830—32, 3 köt.); Über die eigene Bewegung des Sonnensystems (Petersb. 1837); Uranometria nova (Berlin 1843, 18 tábla, mely a szabad szemmel látható csillagok fényességét [illegible] feltünteti); Astronomische Beobachtungen auf der Sternwarte zu Bonn (Bonn 1846—75, 7 köt.); Atlas des nördlichen gestirnten Himmels (Bonn 1857—63, 40 mappa); Mittlere Örter von 33811 Sternen (Bonn 1867); Untersuchungen über d. Eigenbewegung v. 250 Sternen (u. o. 1869).

Argèles (ejtsd: arzsele). 1. *A.-en-Bigorre* v. *A.-Gazost*, az ugyanily nevű arrondissement székhelye Hautes-Pyrénées franc. départementban a Gave d'A. és Gazost mellett, (1906) 1737 lak., acélkészítéssel, fürdővel, hova Gazostból hozza vízvezeték a kénes vizet. — 2. *A. sur Mer*, Pyrénées-Orientales départementban, a tengerhez közel, a Massane és vasút mellett, (1906) 2718 lak., halászattal, bor- és olajtermeléssel, élénk halkereskedéssel; parafadugógyártással.

Argemone *L.* (növ.), a Papaveraceae (Mákfélék) család génusza, melynek 7 faja a tropikus Amerikában honos. 1—2 éves füvek, bemetszett kékes levelekkel, fehér v. sárga virágokkal. A levélér és a magház sertés, tüskés. Az *A. Hunnemanni* Ott. et Dietr. Chiléből, dísznövény.

Argenau (1878-ig Gnievkovo), város Bromberg porosz közigazg. kerületben Inowrazlaw j.-ban, vasút mellett, (1905) 3135 lak., gőzfűrésszel és gőztéglagyárral. Egykoron a kujaviai hercegek székhelye volt.

Argens (ejtsd: —zsañ), *Jean Baptiste de Boyer, marquis d'*, francia bölcsész, szül. Aix-ben a Provenceban 1704 jún. 24., megh. 1771 jan. 11. Mint katona 1734 Kehl ostrománál megsebesülvén, elköltözött hazájából. Hollandiában irta Lettres chinois (Hága 1739, 5 k.), Lettres cabalistiques (u. o. 1741, 6 k.) és Lettres juives (Páris 1766, 8 k.) műveit, melyekben könnyű formában birálja a társadalmi, egyházi, erkölcsi állapotokat. Ezeknek köszönhette, hogy II. Frigyes Berlinbe hívta kamarásának s az akadémia igazgatójának. Itt írta A józan ész filozófiája c. művét s lefordította Julianos értekezését a keresztények ellen. Legbecsesebb levelezése Nagy Frigyessel. Mint filozófus materialista volt. Műértelméről egy a festőiskolákról szóló műve tanuskodik. Jelentékeny munkája a Histoire de l'esprit humain (Berlin 1765—68, 14 k.). Művei 23 kötetben 1788-ban jelentek meg összegyüjtve.

Argensola, Spanyolország két kiváló lirikusa. 1. *Lupercio Leonardo* de A., szül. 1564. Barbastroban, Aragoniában, megh. 1613. Hosszabb ideig II. Miksa császár Spanyolországban élő özvegyének, Mária császárnénak titkára volt, majd III. Fülöp által Aragonia hivatalos történetirójának neveztetett ki. Művei Obras sueltas címen összegyüjtve 1889. jelentek meg Madridban. Igazi tere a lantos költészet volt. 1610. Lemos grófot, a spanyol alkirályt Nápolyba kisérte, ahol haláláig államtitkárságot viselt. — 2. *Bartolomé Leonardo* de A., az előbbi testvéröccse, szül. 1568., megh. 1631. Salamancában a papi rendbe lépett, 1610-ig nagyobbára Salamancá-ban élt, a fönnevezett Lemos grófot szintén elkisérte Nápolyba és bátyja halála után mint Aragonia hisztoriográfusa annak helyét foglalta el. Mindkét testvér verseit az öregebb A. egy fia adta ki összegyüjtve (Sarag. 1634). Az idősebbik testvér szonettjeit erő, az utóbbiéit báj jellemzi.

Argenson (ejtsd: arzsañszoñ), előkelő francia család, melynek ősi vára, Paulmy, a Touraine-ben fekszik. 1. *Marc René d'A.*, szül. 1652., megh. 1721. Fülöp orléansi hercegnek (a régensnek) bizalmas barátja volt. Ő teremtette meg a párisi politikai rendőrséget. A pénzügyi tanácsnak elnöke s nagypecsétőr volt. Law bukása után, minthogy annak pénzügyi műveleteit támogatta, visszavonult a közügyektől.

2. *A., René Louis, marquis d'*, az előbbinek idősbik fia, szül. 1694 okt. 18., megh. 1757 jan. 10. 1720—24-ig intendáns volt Hennegauban, azután államtanácsossá, 1744. pedig külügyminiszterré lett. Mint ilyen alkudozásokat folytatott Piemonttal az olasz államok egyesülése érdekében, hogy Franciaország befolyását Európára hódítás nélkül érvényesíthesse; de ez e terv és maga A. is megbukott. Ez idő óta Voltaire-rel lépett baráti viszonyba és kizárólag a tudományoknak élt. Művei közül kiemelendő: Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France (Amsterdam 1764 s gyakrabban). Összes műveit, melyek kortörténeti fontosságuak, kiadta *Rathery*, Journal et mémoires címen, 9 kötetben (Páris 1860—1867). V. ö.: *Zévort*, Le marquis d'A. et le ministère des affaires étrangères. 1744—47. (Páris 1880). *Broglie* herceg, Maurice de Saxe et le marquis d'A. (Páris 1891).

3. *A., Marc Antoine René de Voyer d', marquis de Paulmy*, A. René Louis fia, szül. Valenciennesben 1722., megh. 1787.; szenvedélyes könyvkedvelő volt s mintegy 100,000 kötetet szerzett össze, melyet 1785. Artois gróf (utóbb X. Károly) megvett s mely alapja lett a Bibliothèque de l'Arsenalnak. Ő indította meg 1779. a Bibliothèque universelle des romans-t (1887-ig, 69 kötet). Tagja volt a francia akadémiának (1748), valamint a berlininek és nancyinak is.

4. *A., Marc Pierre, gróf*, René Louis öccse, született 1696 augusztus 16-án Párisban, megh. u. o. 1764 augusztus 22-én. 1740. Páris rendőrtábornoka, 1743. pedig hadügyminiszter lett. Újjászervezte a francia hadsereget s 1751. megalapította az École militairet. Alatta kezdték meg d'Alembert és Diderot az Encyclopédie kiadását. Ő szolgáltatta Voltaire-nek a Siècle de Louis XIV. munkához szükségelt hivatalos anyagot is. 1757. azonban Pompadour asszony befolyása következtében elvesztette állását és ormesi jószágára kellett költöznie, honnan csak hatalmas ellenfelének halála után térhetett vissza Párisba.

5. *A., Marc René Marie de Voyer, marquis d'*, szül. Párisban 1771 szept. 10-én, megh. u. o. 1842 augusztus 2. Katonai szolgálatba lépett és a forradalom kitörése után Lafayette hadsegéde lett. A király elfogatása után visszavonult touraine-i jószágára és iparvállalatokkal foglalkozott. Napoleon császár 1809. a Deux Néthes département prefektusává nevezte ki, de 1813. lemondott. A száz nap alatt és a restauráció után, 1815. a felsőrajnai département-t képviselte a kamarában, ahol a reakció ellen harcolt s a munkásosztály érdekeit támogatta. A Martignac-kormány alatt (1819 júliusban) kilépett a kamarából, 1830. azonban a júliusi forradalom után megint képviselőnek választották és midőn a kormány az 1832. június havi forradalmi kisérlet után Párisban elrendelte az ostromállapotot és az elfogott lázadókat hadi törvényszék elé állította: A. a Tribuneben tiltakozott ez eljárás ellen. 1834 óta visszavonulva élt ormesi jószágán. Beszédeinek gyüjteményét fia, *Charles Marc René* adta ki (Páris 1846, 2 k.).

Argenta (ejtsd: ardzsenta), város Ferrara olasz tartományban a Po di Primaro mellett. Régi falakkal környezett város, jelentékeny halászattal és rizstermeléssel, (1901) 17,375 lak.

Argent allemand (franc., ejtsd: arzsañ allmañ) a. m. újezüst, l. *Alpakka*.

Argentamin, az argentumfoszfát 8%-os oldata etiléndiamin 15%-os oldatában; vízzel keverhető lúgos folyadék; összehúzó hatású, külsőleg alkalmazzák argentum nitricum helyett különösen kankónál 1:4000—1:10,000 és a szemorvoslásban (3—5%).

Argentan (ejtsd: arzsañtañ), az ugyanily nevű arrondissement székhelye, Orne francia départementban, az Orne jobbpartján, egy magaslaton, vasút mellett, (1906) 6387 lak., egy XV. századbeli régi várral, mely ma törvényszéki épület; két, fafaragványaik és üvegfestményeiknél fogva érdekes templommal, Mézerai történetíró szobrával; bőr- és kesztyükészítéssel; jelentékeny lóvásárokkal.

Argentan a. m. újezüst, l. *Alpakka*.

Argentan-csipke a. m. *alençoni csipke* (l. o.).

Argentarius (lat.) a. m. pénzváltó, bankár a rómaiaknál.

Argentaro (ejtsd: ardzsentáró), 635 m. magas hegy, Grosseto olasz compartimentoban két újabban képződött földnyelv (Tombolo és Feniglia) által a szárazzal összekötött félszigeten. Lábánál van Porto Ercole és Porto Santo Stefano együttesen, (1900) 7527 lak., halászattal és szardinia-konzervkészítéssel.

Argentat (ejtsd: arzsañtá), város Corrèze francia départementban, a Dordogne mellett, (1906) 2415 lak. Széntelepekkel, gyapjuszövőkkel, csipke- és kalapkészítéssel, kelta és római régiségekkel.

Argentella-csipke, a genovai csipke egy neme, mely az alençoni csipke (l. o.) mintájára készül.

Argentera, *Rocca d'* (ejtsd: rokka dardzsentera), a Tengeri-Alpok legmagasabb, 3300 m. magas csúcsa Cuno olasz tartományban a Gesso- és Bésubie-völgy közt.

Argenteuil (ejtsd: arzsáñtőjj), város Seine-et-Oise francia département versaillesi arrondissementjában, a Szajna és vasút mellett, (1906) 19,829 lak., bortermeléssel, óraiparral. A helység keletkezését a 656. alapított kolostornak köszönheti. Itt tartózkodott Heloise is (l. *Abelard*). Ma már csak a templom áll fenn a kolostorból (XIII. sz.-ból). A fönnmaradt ereklyék között leghíresebb a szent palást, melyet állítólag Iréne bizanci császárné adott N. Károlynak.

Argenteus codex *(ezüst kézirat)*, az upsalai könyvtárnak bíborszínű pergamentre ezüst betükkel és arany iniciálékkal írt híres kézirata, mely Ulfilas (l. o.) gót biblia-fordításának tetemes töredékeit tartalmazza. A kézirat az V. vagy VI. sz.-ból való és a XVI. sz.-ban találtatott a werdeni (a Ruhr folyó m.) bencéskolostorban, honnan a harmincéves háborúban Prágába, innét 1648. Stockholmba, 1653. Hollandiába került, mire De la Gardie svéd gróf megvette, egészen ezüstbe köttette (innen neve) és Krisztina svéd királynőnek ajándékozta, aki a kéziratot az upsalai egyetemi könyvtárnak adta. A kézirat 187 levélből áll, eredetileg vagy 330 levél volt. Kiadásairól l. *Ulfilas*.

Argent haché, l. *Fehértombak*.

Argenti *Döme*, homeopata orvos, szül. Váczon 1809., megh. u. o. 1893 okt. 27. Orvosi oklevelét a pesti egyetemen nyerte 1836. Hahnemann munkáinak olvasása után maga is a homeopátia híve lett és ilyen irányú irodalmi működést is fejtett ki. Kisebb közleményein kívül: *Különféle betegségek hasonszenvi gyógyítása* (1847), *Hasonszenvi gyógymód* (1877, 7. kiadás); ugyanez németül is megjelent. A királyi tanácsosi címet és a Ferenc József-rendet adományozta neki a király. A bécsi és lipcsei homeopátiai egyesületnek tagja volt, a magyarnak pedig elnöke.

Argenti, *Giovanni*, modenai születésű jezsuita, ki rendfőnöke megbizásából 1603 elején Kolozsvárra került, hol a jezsuiták kollégiumának rektora és az erdélyi jezsuita missziók vice-provinciálisa lett. Mint ilyen, szemtanuja volt annak a rettenetes eseménynek, hogy Kolozsvár újhitü lakói 1603 jún. 9. megtámadták és földig rombolták a kollégium és gimnázium épületeit, templomukat (a reformátusok mai farkasutcai templomát) pedig teljesen feldúlták s még tetejét is beszakították, úgy hogy évtizedekig pusztán állott. A. ekkor társaival Lengyelországba menekült, honnan nemsokára visszatért és 1607-ig működött Erdélyben, amikor a rendek végkép kiűzték a jezsuitákat. A. megh. 1626 nov. 26. és munkái közül elsőrangú kútforrás jellegű az a kézirati műve, melyben Erdély 1603—1607 közti vallási viszonyait tárgyalja s melyet *Veress* Endre talált meg Rómában és rendezett sajtó alá.

Argentiera, görög sziget, l. *Kimolosz*.

Argentière (ejtsd: arzsañtyier), község Haute-Savoie francia départ. Bonneville arrondissementjában, a bájos Chamonix-völgyben, az Arve balpartján, 1208 m. magasban, ott, hol a 2602 ha.-nyi Glacier d'A. és a Mer de Glace — a Mont Blanc-csoport legnagyobb jégmezője — a völgybe lenyúlik; nagyszerű környékkel.

Argentin, a kereskedelem útján forgalomba hozott ezüstözö folyadékok (ezüstnitrátoldat iszapolt krétával és thiokénsavas nátronnal v. ciankáliummal) és az a palapát is, mely Massachusettsben fordul elő.

Argentina (régi neve a Rio de la Plata egyesült tartományok), köztársaság (*República A.*) D.-Amerikában, Bolivia, Paraguay, Brazilia, Uruguay, az Atlanti-óceán és Chile közt (l. *Amerika* [illegible] *D.-Amerika* politikai térképeit). Brazilia felől a határvillongásoknak 1895 az Egyesült Államok elnökének itélete, Chile felől pedig az angol király itélete vetett véget. Eszerint a Tűzföld K.-i kisebb része szintén A.-hoz tartozik. A köztársaság területe 2.885,620 km². A felületét Ny.-on az Andok, belsejében pedig kisebb magaslatok teszik változatossá. Az Andok ÉNy.-on széles fennsíkot alkotnak, amelyen egyközü vagy csak csekély mértékben divergáló láncok huzódnak végig és kitöltik Jujuy, Salta, Tucuman, Catamarca, Rioja és San Juan tartományokat. Itt emelkednek az Andok legmagasabb csúcsai, az Akonkagua (22,860 ang. láb), a Mercedario (22,315), [illegible] és Tupungato (20,286). Mendoza tartományban az Andok keskenyebbek és alacsonyabbak lesznek, míg végre a Tűzföldi-fensíkba merülnek el. Az Andoktól K.-re a jelentékenyebb magaslatok a Sierra de Cordoba, Cordoba tartomány Ny.-i részében, a Tandil- és Ventana-[illegible] Buenos Ayresben és a Braziliai hegyek [illegible] a Misiones territoriumban. E kevésbbé fontos magaslatoktól eltekintve A. földje az Andoktól K.-re lapos, néhol hullámos síkság, amely lassan ereszkedik le a tenger felé. E síkságnak a Rio Saladotól É.-ra fekvő része a Gran Chaco, amely erdős, a Rio Salado és Rio Negro közti [illegible] pedig a pampák vidéke, amelyet az esős évszakban magas fű takar és amelynek É.-i részén [illegible]k a sós mocsár, D.-i részén pedig kezdetüket [illegible] a patagoniai steppek.

A.-nak csak É.-i részét öntözik a Rio de la Plata forrás folyói; a Pilcomayo, az Uruguay és Paraguay határfolyók. Fontos vízi utul szolgál a Parana, amelynek mellékvizei a Bermejo és Salado. Néhány kisebb lefolyás nélküli területét leszámítva, a köztársaság összes vizei az Atlanti-óceánt táplálják. Ilyenek a Colorado, a Negro, Chubut és Chico. A ny. h. 66°-tól K.-re és a d. sz. [illegible] É.-ra fekvő vidéken szeri-száma nincs az apró sós és édes vizű tavacskáknak és lagunáknak. A. legnagyobb részét harmadkori és diluviális képződmények takarják. A pampák magaslatai (Sierra Nevada de Zeballos, Sierra de S. Antonio stb.) nagyobbára archaikus kőzetekből (gránit, gnájsz, csillámpala) állanak. A Ny.-i magasabb hegyekben (Sierra de Cordoba, Tandil stb.) a fentieken kívül mész- és vulkáni (andezit, trachit, bazalt) kőzetek is találhatók. Az A.-i Andok magvát kambriumi és szilur agyagpalák és mészkövek képezik, amelyekhez a fentemlitett vulkáni kőzetek, továbbá porfir, porfirtufák különféle palák és júraképződmények járulnak. A legújabb geológiai korszakhoz tartoznak a partokon a folyó- és tengervíz üledékei, a hatalmas törmelékhalmazok és a felszinen fekvő sórétegek. Ásványkincsekben A. rendkívül gazdag. Hegységeiben találhatók arany- és ezüstércek (névszerint Cordoba, [illegible] Rioja, San Juan, Mendoza, Catamarca tartományokban), réz- (főképen Catamarcában), vas- (San Juanban), ólom- és nikkelércek; a síkságokon salétrom-, konyha- és nátronsó (a sós tavakban és mocsarakban), szén (a Tűzföldön), márvány (a Sierra Cordobában), petróleum és borax.

A. É.-i része a D.-i szubtropikus, középső és D.-i része a D.-i mérsékelt égövhöz tartozik. Nagy befolyással van az éghajlatra a szelek járása. Az É.-i részen a K.-i szelek uralkodnak, amelyek a meleg, nedves levegőt hozzák az Atlanti-oceán felől; a La Platától D.-re a Ny.-i és ÉNy.-i szelek az uralkodók; ezek száraz és hűvös levegőt hoznak. A pampákon a D.-i száraz és hideg szél, a »pampero« nagy erővel fuj; a nedves, meleg szélnek »zonda« a neve és hatása a sciroccoéhoz hasonló. A hőmérséklet D. felé csökken. Az évi középhőmérséklet Buenos Ayresben 17·2° (legnagyobb meleg 34°, legnagyobb hideg 0°), Bahia Blancában 15·2° (legnagyobb meleg 38°, legnagyobb hideg 3°). Általában a nappali és éjjeli hőmérséklet közt nagy a különbség. Az esőmennyiség É.-ról D. felé csökken; az évi esőmennyiség San Juanban 7, Mendozában 20, La Riojában 30, Buenos Ayresben 66 cm., a köztársaság középső részeiben 52—58 cm. (maximum jan., minimum aug. hónapban), a középső Parananál 109–175 cm. (maximum márc., minimum okt. hónapban).

Az éghajlati viszonyoknak megfelelően É.-on és ÉK.-en még trópusi erdők láthatók, amelyek lassan-lassan eltünnek és helyet adnak a szubtrópusi növényzetnek. Erdők takarják az Andok lejtőit és a Paraguay mellékvizeinek völgyeit. Pálmák még a Sierra de Cordoba lábánál is láthatók. A pampákat kemény szálú füvek (Paspelum, Canchtus, Pappophorum stb.) takarják; közöttük vörös virágú verbénák, solanumok, carduusok, digitalisok láthatók, de úgy itt, mint a Gran Chacón ritka a fa; csak mimóza és kaktuszok alkotnak itt-ott berkeket. A folyók mentén egy mimóza-faj, a Prosopis dulcis verődik össze néhol gyér erdőséggé. Patagonia steppéit is csak gyér fü és szegényes bokrok (Monttea aphylla, Plantago patagonica) takarják. Növényzetben legszegényebbek a sós mocsarak környékei. Az É.-i sűrűbb erdőkben élnek nagyobb ragadozók, a jaguár, a puma, egy párducfaj, tov. a tapirok és lajhárok. A pampák vadállatai a vadmacska, a puma, az armadillo, a róka és az A.-t jellemző viscacha (Lagostomus trichodactylus). A vikunya és láma az Andokból néha leereszkedik a síkságra is. A madarak közül a kondor az Andokban él, a síkságokon a nandu, a Rhea americana, a Rhea Darwinia, a trópusi erdőkben, papagájok, kolibrik és más tarka tollazatú madarak, a vizek mentén flamingók és egyéb vizi madarak láthatók. A hüllők jelentékenyebb képviselői É.-on a boa constrictor, a csörgőkígyó, az alligátor, a laguán és a teknősbéka. Halakban úgy a tengerpartmelléke, mint az édesvizek igen gazdagok. A molluszkák közül a Bulimus fajnak vannak számos képviselői. A bogárfauna különösen a D.-i homokos vidékeken gazdag. A fosszil faunát a megatherium, a toxodon, a glyptodon maradványai képviselik.

A. *lakossága* az 1908-iki becslés szerint 6.489,023, ezekhez járul mintegy 30,000 indiánus. A fentemlített lakosok az egyes tartományok, illetőleg territoriumok közt a következőképen oszlanak meg:

A tartomány ill. territorium neve	Területe km²-ben	Lakosok száma az 1895. cenzus szerint	Lakosok száma az 1908. becslés szerint
Buenos Ayres (város)	186	663,854	1.189.252
Buenos Ayres (tartomány)	305.121	921,168	1.647,029
Santa-Fé «	131,906	397,188	816,401
Entre Rios «	74,571	292,019	406,867
Corrientes «	84.402	239,618	319,386
La Rioja «	89,498	69,502	86,851
Catamarca «	123,138	90,161	106,891
San Juan «	87,345	84,251	111,743
Mendoza «	146,378	116,136	216,196
Cordoba «	161,036	351,223	546,844
San Luis «	73,923	81,450	107,471
Santiago del Estero «	103,016	161,502	198,529
Tucuman	23,124	215,742	293,211
Salta	161,099	118,015	142,937
Jujuy	49,162	49,713	59,075
Misiones (territorium)	1.271,715	33,163	42,933
Formosa «		4,829	13,995
El Chaco «		10,422	23,876
Pampa «		25.914	76.393
Rio Negro «		9.241	24,312
Neuquen «		14,517	26,417
Chubut «		3,748	24.317
Santa Cruz «		1,058	4,214
Tierra del Fuego «		—	1.637
Los Andes «		477	2,246

Az 1909-iki becslés szerint a lakosok számát 6.805,684-re teszik; ezek közt volt 843,540 olasz, 424,085 spanyol, 104,990 francia, 26,324 angol, 16,694 svájci, 23,450 német, 24,785 osztrák és magyar és 280.916 egyéb országokból való. Ezek gyermekei a köztársaság törvényei szerint A.-ak. Három évről a népmozgalmat a következő táblázat mutatja:

Évszám	Házasságok	Születések	Halálesetek	Bevándorlók	Kivándorlók
	s z á m a				
1904	33,040	183,844	81,275	125,567	38,923
1905	36,261	192.865	87,989	177,117	42.869
1906	40,922	212,815	108.259	255,710	90,190

A bevándorlók közt volt 125,497 spanyol, 93,479 olasz, 9111 szíriai, 8560 orosz, 3823 francia, 2551 osztrák, 2469 német, 2083 portugál, 1879 tót, 934 magyar, 665 svájci, 626 braziliai, 463 dán, 341 északamerikai és 3229 egyéb.

A földmívelés gyorsan emelkedik. A köztársaság 728.680,000 acre-ra becsült területéből 253.195,000 acre (ebből 10 millió csak öntözés mellett) művelhető. 237.768.000 acre, amely nagyobbára állattenyésztés céljaira alkalmas, az állam birtokában van és vagy el- vagy bérbeadó. A megművelt terület 1908. 39.100,000 acre volt; ebből 14.976,000 esik a búza-, 3.789,700, a len-, 7.345,000 a kukorica- és 1.564.250 a zabtermelésre. Szőllőt Rioja, San Juan és Mendoza tartományokban sokat termesztenek. Salta híres a banánái- és kávéjáról; füge, narancs és déligyümölcsök az É.-i részeken teremnek. Egyéb termékek még a cukornád, dohány, gyapot, kinafa, az aloe, maniok és a mate (Paraguaj-tea). 1908. 3.636,294 m. t. búzát 1.711,804 kukoricát, 1,055,650 lenmagot, 113,500 m. t. lisztet exportáltak. Az állatállomány az 1908-iki becslés szerint volt 29.116,625 szarvasmarha, 7.531,376 ló, 750,125 szamár és öszvér, 67.211,758 juh, 3.945,086 kecske és 1.403,591 sertés. A szarvasmarháknak körülbelül $^1/_5$-de a közép- és a folyammenti tartományokban van. A virágzó állattenyésztéssel kapcsolatban van (1907) 8 húsfogyasztó, 18 vaj-, 68 sajtkészítő-telep. 1908. 3550 t. vajat, 43,977 t. faggyut és 175,538 t. gyapjut exportáltak. A fogyasztási adónak alá vetett cikkek közül 1908. produkáltak 161,688 t. cukrot, 4.201,280 gallon alkoholt, 17.889,930 gallon sört, 70.813,220 gallon bort, 6250 t. dohányt. 1907. 303 őrlő malom volt működésben, amelyek 699,000 t. lisztet készítettek. Gyapotfonó van kettő és szövő 62. Buenos-Ayres, Santa Fé és Entre Rios tartományokban 463,000 acrenyi földet megvásárolt a zsidó gyarmatosító egyesület; e földekből 158,000 áll megmívelés alatt. A bányászat szintén fontos jövedelmi forrása a köztársaságnak. Arany, ezüst és rézérceket bányásznak Catamarcában, arany- és rézérzet San Juan és Riojában, szenet Mendozában. Kisebb jelentőségű a galen-, az ezüsttartalmú ólom-, vasérc-, bizmut- és sóbányászat. A bányászat termékeinek mennyiségéről nincsenek hiteles adataink. 1906. exportáltak 200 t. rezet, 419 t. réz-, 33 t. ólom- és 296 t. volframércet.

A kereskedelem, és pedig úgy a külföldi, mint a belföldi, folytonos emelkedésben van. A nagyobb folyók, miként a Parana, az Uruguay és La Plata, pompás vízi utakul szolgálnak; a vasúti hálózat is folyton terjeszkedik. Kiépült már az Andokon, az Uspallata-hágón átvezető, Mendozát a Chilében fekvő Valparaisoval összekötő vasúti vonal is; az alagutat, amely 11 nappal rövidíti meg az utat Buenos Ayres és Valparaiso közt, 1910 ápr. 2. nyitották meg. 1909. a forgalomban levő vasúti vonalak hossza 16,606 ang. mérföld volt, ugyanakkor további 400 mérföldnyi hosszú vonalakon dolgoztak. Ugyanekkor a telegráfvonalok hossza 34,960 mérföldet tett ki. A külfölddel való kereskedelem emelkedését a következő számok igazolják:

	1905	1906	1907	1908	1909
Behozatal st. fontokban	41.030,884	53.994,104	57.172,136	54.945,547	60.551.219
Kivitel st. fontokban:	64.568,768	58.450,765	59.240,873	73.201,068	79.470,105

A behozatalban és kivitelben 1908. a következő árúk szerepeltek:

Behozatal:	Érték st. fontokban
Élő állatok	352,747
Élelmi szerek	4.709,819
Dohány	1.111,529
Italok	2.655,956
Textil-árúk	9.982,267
Olajok	2.210,344
Kémiai cikkek	1.837,830
Festékek	340.137
Épület- és egyéb fa	1.242.572
Papir és papirárúk	[illegible]
Bőr és bőrárúk	427,260
Vas és vasárúk	6.015,096
Egyéb fém és fémárúk	1.749,973
Mezőgazdasági gépek	3.167,967
Kocsik és szekerek	6.140,067
Agyag- és porcellánárúk	4.979,839
Építő anyagok	[illegible]
Elektrotechnikai cikkek	665,858
Különfélék	1.579,281
Összesen	54.594,547

[illegible]	Érték st. fontokban
[illegible]	23.023 691
[illegible]	18 335 132
[illegible]	1 269 146
[illegible]	162,192
[illegible]	99,782
[illegible]	310,582
Összesen	73 201 068

A legfontosabb kiviteli cikkek voltak tonnákban:

[illegible]	Gyapjú	[illegible]	Búza	Kukorica	Marha és birkahus
[illegible]	[illegible]	23,181	2.247,988	2.693,759	221,197
[illegible]	[illegible]	[illegible]	2.680,802	1.276,732	208,007
[illegible]	[illegible]	[illegible]	3.636 294	1.711,804	250,659

Az országok, melyekkel A. élénkebb kereskedelmi összeköttetésben van:

[illegible]	1909-ki behozatal ért. st. fontokban onnan	1909-ki kivitel értéke st. fontokban oda
[illegible]	19.83[illegible],650	16.149,013
Német-birodalom	8.911.154	8.270,666
[illegible]	2.714,014	8.261.359
[illegible]	1.86[illegible],334	640,051
[illegible]	6.160.226	7.613.358
Olaszország	5.373,620	2.527,142
[illegible] Államok	9.013,765	5.213.358
Brazilia	1.635,560	3.325,682

A külföldi kereskedelem nagyobbára a tengeren bonyolódik le. 1908. az A.-i kikötőkbe érkezett 4212 hajó 9.302,400 t. tartalommal és távozott 4237, 9.350,827 t. tartalommal. E hajók túlnyomóan idegenek voltak, mert A.-nak kereskedelmi flottája csak 131 gőzösből és 161 vitorlásból áll; amazok t. tartalma 55,561, emezeké 40,581.

Az 1853. elfogadott és 1862. módosított alkotmány szerint, miként az amerikai Egyesült-Államokban, a sajtó, a vallásgyakorlat szabad, minden polgár egyforma jogokat élvez, a rabszolgaság el van törülve, nemességet, születési előjogokat és kiváltságokat az állam el nem ismer. A végrehajtó hatalmat az elnök és a tőle kinevezett miniszterek gyakorolják. Az elnököt hat évre a 14 tartomány kiküldöttei választják, akiknek száma kétszer akkora, mint a szenátorok és képviselők száma együttvéve. A miniszterek: a bel-, kül-, pénz-, had-, igazság-, földmívelés-, tengerészet- és a közmunkaügyi miniszterek. A törvényhozói hatalmat a nemzeti kongresszus gyakorolja, amely a szenátusból és a képviselőházból áll. Az előbbinek 30 tagja van, 2—2 a tartományokból és 2 a fővárosból, amazokat a tartományok törvényhozó testülete, emezeket külön választó testület választja hat évre. Szenátorrá csak az választható, aki legalább 30 éves és legalább hat évig volt már A.-i polgár. A képviselőház tagjainak száma 120, 33,000 lakosra esik egy. Ezeket a választó polgárok 4 évre választják. A képviselőnek legalább 25 évesnek és 4 év óta A.-i polgárnak kell lennie. A köztársaság alelnökét, aki egyszersmind a szenátus elnöke, ugyanúgy és ugyanakkor választják, mint az elnökét. Mind az elnöknek, mind az alelnöknek r. katolikusnak kell lennie. Másodszor egyik sem választható meg. A helyi adminisztráció a főváros, illetőleg a tartományok kezébe van letéve. A fővárosban a végrehajtó hatalmat egy polgármester gyakorolja, akit a nemzeti kormány nevez ki és a szenátus a kinevezést approbálja. A polgármester az adófizetőktől választott községtanácsnak felelős. Más nagyobb városoknak hasonló az alkotmányuk. A tartományok kormányzóit és törvényhozó testületeit az illető tartományok lakossága választja. A tartományoknak széleskörű autonomiájuk van. Az állam vallása a r. kat., de minden egyéb vallás szabadon gyakorolható. A kat. egyháznak 1 érseke és 8 püspöke van. 1888 óta a polgári házasság van érvényben. Törvény szerint minden 6—14 éves gyermek iskolaköteles; azonban ezeknek alig fele jár iskolába és a 6 éven felüli lakosságnak 50·5 százaléka nem tud sem írni, sem olvasni. A 6371 népiskolát (1907) 659,460 gyermek látogatta. A köztársaság 26 középiskolát tart fenn 5735 tanulóval. Állami egyetem van Buenos Ayresben és Cordobában, tartományi pedig La Platában, Santa Fében és Paranában jogi, orvosi és mérnöki fakultással, 354 tanárral és 5886 hallgatóval. Ezenkívül vannak különféle szakiskolák: kereskedelmi, ipar-, művészeti, bányász-, gazdasági, hadi és tengerészeti iskola. Buenos Ayresben és La Platában gazdag múzeumokat és Cordobában meteorológiai intézetet tart fenn a köztársaság. Buenos Ayresben 189 újság jelenik meg; ezek közül 154 spanyol, 14 olasz, 8 német, 6 angol és a többi különféle nyelveken. A legfőbb biróság 5 tagból áll és a köztársaság fővárosában Buenos-Ayresben székel, 4 fölebbviteli biróság van 3—3 biróval Buenos Ayresben, La Platában, Paranában és Cordobában. Első folyamodású birósága van minden tartománynak és minden territoriumnak.

1905 óta A.-ban általános a védkötelezettség. Mindenki 10 éven át az aktiv sereg tagja, másik 10 éven át a nemzetőrséghez és 5 éven át a területi sereghez tartozik. A békelétszám 5 hadosztály, 20 gyalogzászlóalj, melyekből mozgósítás esetén ugyanannyi ezred alakul 4—4 zászlóaljjal, 9 négy-négy századból álló lovasezred, 5 tüzérezred 20 üteggel, egy üteg 6 löveg, 3 hegyi tüzérosztály 3—3 üteggel, 5 műszaki zászlóalj, 1 vasúti zászlóalj, 5 vonatszázad, egészségügyi csapat stb. A hadsereg egészen modern Mauser-fegyverekkel, a nemzetőrség még Remington-fegyverrel van fölszerelve, az ágyuanyag különböző. A lovak általában kicsinyek, de erősek, gyorsak, kitartók. A hadsereg évi költségei közel 1 millió font sterlingre rúgnak. A hadi tengerészet 5 csatahajóból, 7 cirkálóból, 2 ágyunaszádból, 10 torpedóhajóból, 1 tenger alatt járó hajóból és egyéb kisebb járóművekből áll. A hajóhad tagjai 493 mérnök és 5—6000 tengerész. A köztársaság azonkívül két 25,000 tonnás hadihajót, 24 torpedónaszádot és több a La Plata védelmére szolgáló hajót akar építtetni 5 év alatt. A. pénzügyei még mindig nincsenek a legnagyobb rendben; azonban e téren is a javulás jelentékeny. Az összes államadósságok 95.432,134 sterling fontra rúgnak. Az 1910-iki költségvetés szerint a bevételek és kiadások a következők. Bevételek arany dollárokban: 69.291,661, papirdollárokban 103.859,314. Kiadások arany dollárokban: 27.997,056 és papir dollárokban 197.298,475. A legnagyobb bevételt szolgáltatják a határvámok

és a fogyasztási adók, a legnagyobb kiadásokat okozzák az államadósságok, az igazság- és közoktatásügy, tov. a szárazföldi és tengeri hadsereg.

Története. A La Plata folyó torkolatát két, név szerint ismeretlen portugál hajós fedezte fel 1512., de mivel ott aranyat nem leltek, tovább vitorláztak, úgy hogy az 1515. utánuk érkező *Diego de Solis* a torkolat mellékeit akadálytalanul foglalhatta el Spanyolország részére. *Cabot* Sebastiano (l. o.) felhajózott a La Platán, *Mendoza* Pedro pedig Buenos Ayresnek (l. o.) rakta le alapkövét. Nagyobb lendületnek A. csak *Martinez de Irala* főkormányzósága alatt indult (1550 óta). Félszázaddal később (1610) a jezsuiták a Felső-Parana mellékén nagy ügyességgel patriarchális államot szerveztek (l. *Paraguay)*, amely a rend feloszlatásáig (1773) fennállott. 1776-ban a spanyol kormány a La Plata tartományokat: A.-t, Uruguay-t, Paraguay-t és a távolabbi Boliviát Buenos Ayres néven külön *alkirályság* rangjára emelte. Midőn I. Napoleon IV. Károly spanyol királyt és fiát lemondásra kényszerítette és a saját bátyját, Józsefet emelte a spanyol trónra, a délamerikai spanyol gyarmatok lakói nemzeti párt gyanánt szervezkedtek és mert a Napoleon ellen élet-halálharcot folytató spanyol junta a követelt reformokat tőlük megtagadta, kitűzték a függetlenség zászlaját. Az elűzött alkirály, Cisneros utódát, Liniers-t seregestül legyőzték és a vezért főbelőtték (1811). Hosszabb harcok árán a fölkelők hazájukat felszabadították. 1816 júl. a Tucumanban egybegyült *nemzeti kongresszus* a «Rio de la Plata melletti egyesült tartományokat» függetleneknek nyilvánította, 1817. a kongresszus alaptörvényt alkotott, 1822. Paraguay és Uruguay elváltak a szövetségtől, 1830. pedig az erőszakos *Rosas* (l. o.) ragadta magához a hatalmat, amelyet azonban az általa fenyegetett Uruguay, Paraguay és Brazilia 1845. erősen megingattak. 1852. *Urquiza* megbuktatta, kit 1862—68-ig *Mitre* tábornok követett. Ennek Lopez, Paraguay zsarnoki diktátorjával gyűlt meg a baja. Mitre után 1868. *Sarmiente* következett, ő utána 1874. *Avellaneda* és *Roca* tábornok. Az 1886. évben elnökké választott *Celman* alatt óriási pénzügyi válságba sodortatott A., mert maga a kormány emberei és egy csomó szédelgő meg a nyerészkedési szenvedélytől elkapatott vagyonosabb osztályok reformok és közmunkák címén óriási pénzügyi kötelezettségekkel terhelték meg az állami pénztárt, úgy hogy nagy aranypénzhiány támadt, az államadósság (407 millió) után fizetendő kamat pedig 25 millió aranyra emelkedett, úgy hogy Celman utóda, *Pellegrini* elnök, miután őszintén feltárta a helyzetet a nemzeti kongresszus (1891 máj.) előtt, kénytelen volt az állami csődöt bejelenteni és a szelvenyek kifizetését egy évre beszüntetni. Az államvasutak eladása körül angol tőkepénzesek javára történt óriási csalás is kitudódott. Ily válságos helyzet között kezdődött *Saenz Peña* elnöksége (1892), ki a külföldi hitelezők fokozatos kielégítését tűzte ki feladatául. Ámde az elmérgesedett pártharcok 1893. újabb polgárháborút szültek, melybe a hadsereg és Paraguay is beavatkozott. Csak *Uriburu* elnöksége alatt állott helyre a béke (1895). Annak a 20 év óta vajudó vitás kérdésnek eldöntését, vajjon az A. és Chile közötti határvonal az Andok gerincén merre vonuljon, mindkét állam Viktória angol királynőre, ill. VII. Edvárdra bízta (l. alább). 1898 okt. *Roca* tábornok másodízben nyerte el az elnöki széket; alatta Chilével újabb határviszály támadt az Atacama-fensík birtoklását illetőleg, mely kérdést az Északamerikai Egyesült Államok követe A. javára döntötte el. Chile ezóta folyton torzsalkodott A.-val, végül azonban mégis megnyugodott VII. Edvárd angol király döntésében, mely szerint A. a vitás határterületből 40,000, Chile pedig 54,000 km²-t kapjon (1903). A pénzügyi helyzet A. kimeríthetetlen termőképessége és tengeri- és búzakivitele következtében lassacskán javult, ámde Roca utóda *Quintana* alatt (1904—1906) megújult a polgárháború és a lemondásra kényszerített Quintana utóda, Figueroa *Alcorta* maga idézett elő alkotmányválságot. Midőn a kongresszus mindkét háza obstrukcióval akadályozta meg a költségvetés megszavazását (1908 január), Alcorta jan. 23. mind a képviselőházat, mind a szenatust elnapolta, az alkotmányt pedig «bomba»-rendelet útján felfüggesztette. Ámde erre febr. 29. egy Solano Reji nevű A.-i bombát dobott az elnök kocsija elé és a vidéken kitört a forradalom. Alcorta elnök tehát sietve május 12-ikére összehívta a kongresszust és a jan. 25. történt berekesztést politikai okokkal igyekezett indokolni. 1910-ben békében ülhette meg A. függetlenségének 100. évfordulóját a máj. 21—25-iki ünnepélyek alkalmával, idegen követségek jelenlétében. Ünneprontóan hatottak azonban az anarchisták fenyegetései, ami az ostromállapot kihirdetését tette szükségessé, továbbá a szomszédos Bolivia és Brazilia ellenséges magatartása, ahol a nép az A.-i konzulátusok címereit és zászlódíszét letépte. Magában Buenos Ayresben 1910 máj. 25. tették le a nagy szabadságszobor alapkövét. 1910. jul. 22. *Saenz Peñat* ujra elnöknek választották.

Irodalom. Petermann, Die südamerik. Republiken Argentina, Chile, Paraguay und Uruguay, Gotha 1878; Mulhall, Handbook of the River Plate Republics, 5. kiad. London 1875; Lopez, Historia de la Republica Argentina, 2 kötet Buenos Ayres 1883; Latzina, Die A. R. als Ziel der Europa-Auswanderung, ugyanott 1883; u. a., Geographia de la Republica A., B. Ayres 1888 és Páris 1891; Clemens, La Plata countries of South-America, Philadelphia, 1886; Daireaux, La vie et les moeurs de la Rép. A., 2 köt Páris 1889. Greger, Die Republik A., Basel 1883; Bovio, Geografia de la Rep. A., B. Ayres 1888; u. a., Memorias y noticias para servir a la hist antiqua de la rép. A., u. o. 1865; Lassenay, Napoleon I. et la fondation de la rép. d'A., Páris 1892; Hudson W. H., The naturalist in La Plata, London 1892; Cerboni Car., Cenni Storici sulla republica Argentina 1515—1860, Napoli 1892; Van Bruyssel, La République A., Brüsszel 1888; Guilaine, La République A., Páris 1889; Child, The Spanish American Republics, New-York 1891; Turner, A. and the Argentines, London 1892; Gubernatis, L'A., Firenze 1898; Lux-Klett, Estudios sobre producción, comércio etc de la R. A, Buenos Ayres 1900; A. Stelzner, Beiträge zur Geologie u. Palaeontologie der Argentinischen Republik, [illegible]; Modern A., London 1907; Martinez et Lewandowsky, L'Argentine au XX e siecle, Páris 1906 [illegible]; Urien és Colombo, Geografic A., B. Ayres 1905; Mervu, Hist. de la Republica A., u. o. 1900; Varelja, La République A. et la Chili, u. o. 1899; Colombo, La Republica A., Milano 1904; Vallentin, A. und seine wirtschaftliche Bedeutung, Berlin 1907; Arendt tábornok, Ein Land der Zukunft, München 1906; Lorini, La republica A. 3 k, Roma 1902—10; Hirst W. A., London 1910. Sisson, La République A., Paris 1910; Arendt, Argentina, Leipzig 1910; Vezényi Árpád, Argentinában, Földrajzi Közlöny [illegible] La Argentina, Madrid 1910; Ponce de Leon, [illegible] Argentina Republ. London 1910; Grastre, A travers l'Argentine moderne, Paris 1910.

[illegible] A. 1881-ben kezdtek meg a [illegible] felügyelete alatt [illegible] kiadásában Brackebusch 13 [illegible] 1890 Petermann Gotha [illegible] Mapa geográfico del interior de la R. A., [illegible] Stange és Steffen [illegible] 1904 és 1905 Vasúti térkép [illegible] Paris 1889, Stiepel Mapa geogr. y [illegible] R. A. 1 : 2000000, u. o. 1910 Greiner, [illegible] A. 1 : 4000000 Buenos Ayres 1910.

Argentina, [illegible] a lazacfélék (*Salmonidae*) családjába tartozó tengermelyi halnem. A norvég [illegible] angol partokon, továbbá a Közép-tengerben [illegible] 4 faja ismeretes.

Argentinai hús. A legutóbbi időben Ausztria és Magyarország állatállományának csökkenése folytán mind inkább előtérbe lép külföldi hús behozatalának szükségessége. Éppen Bécs város tette meg ez irányban a lépéseket, s Argentinából hozatott be fagyasztott húst. Argentina körülbelül 9 millió darabot kitevő szarvasmarha-állományának [illegible] része, kereken 7.385,000 drb angol eredetű Shorthorn marhából áll, amely szarvasmarha fajta a legjobb hízó állatok közé tartozik, s gyors fejlődése, hízása és jó minőségű húsa által tűnik ki. Anglia lakossága már régóta nagy mennyiségű A.-t fogyaszt és ezért Argentinában a hús termelése elég szigorú felügyelet alatt áll; csakis az ottani kormány hivatalos bélyegzőjével ellátott hús kerülhet kivitelre. A londoni börzén az A.-t rendesen jegyzik, s ára napi hullámzásnak van alávetve. Minőség tekintetében az Angliába importált összes hús között az argentinai a legjobb, s amennyiben gondosan kezelik és főzik, a belföldi hústól alig különböztethető meg. Olcsó árára való tekintettel főleg a szegényebb néposztály fogyasztja.

Argentinálás és *argentinfürdő*, l. *Ezüstözés.*

Argentine (ejtsd: ardzsentajn), város Kansas amerikai állam Wyandotte countyjában, Kansas City közelében, vasút mellett, (1900) 5878 lak., vasolvasztókkal.

Argentinia, l. *Argentina.*

Argentino, az argentinai köztársaságnak aranypénze = 5 peso. Súlya 8[1/16] g., finomsága 0·900, értéke 23·90 K.

Argentit, szulfid *ásvány*, ezüstszulfid (Ag_2S), a legfontosabb ezüstérc; ezüsttartalma 87·1%. Feltűnő tulajdonsága a lágysága, amiért is a magyar bányászok *lágyezüstérc*-nek nevezték el, megkülönböztetésül a sztefanittól, amely az ő rideg-ezüstércük. Kristályai szabályos rendszerbeliek; legközönségesebb alakja a hexaéder magában v. oktaéderrel kombinálva. A kristályok kiképződése ritkán rendes, többnyire torzult. Vékony lemezekben vagy mint bekérgezés is található, leginkább azonban ágas-bogas formákban, vaskosan is. A moh és egyéb forma-utánzó alakjai valószínűleg pszeudomorfózisok ezüst után. K. 2—2·5; fs. 7—7·4. Feketés szürke, fémfényű. Hazánkban Selmeczbányán és Körmöczbányán bányásszák; [illegible] Freibergben (Szászország) van legtöbb belőle, továbbá Schneeberg, Annaberg, Johann-[illegible]genstadt vidékén, Peruban, Chileben, Mexikóban szintén. Az A.-tel összetételre megegyezik, tehát vele dimorf az *akantit* (l. o.).

Argent noeuf (franc., ejtsd: arzsañ nöf) a. m. újezüst, l. *Alpakka.*

Argenton (ejtsd: arzsantoñ), város Indre francia départementi Châteauroux arrondissementjában a Creuse és vasút mellett, (1906) 6255 lak., malmokkal, gyapjúfonással, durva posztókészítéssel, vászonfehérítéssel, kő- és mészbányával; régi várának romjaival.

Argentopirit (ásv.), l. *Pirrhotin.*

Argentum, l. *Ezüst.*

Argentum colloidale. Oldható fémezüst, mi a fehérjét nem alvasztja meg. Újabban divatos antisepticum kenőcsben vagy pilulában sebfertőzés, gyermekágyi láz esetén.

Arges v. *Ardzsis*, 1. oláhul Argesou, folyó Romániában; az erdélyi havasokban a Buteanun 2400 m. magasságban ered; 300 km.-nyi folyás és a Dimbovica felvétele után Oltenicánál a Dunába szakad. Tőle vette elnevezését az A.-i oláh kerület (4435 km², 207,605 lak.), melynek Pitesti a fővárosa. — 2. *A.*, város az ugyanily nevű folyó és vasút mellett (az ókorban: Ardiscus), 4210 lak., püspöki székhely, több templommal, amelyek egyike igen szép, bizánci stílusban épült. Mint Curtea d'Ardzsis az oláh fejedelmeknek is székhelye volt. A. mellett érte 1330. Károly Róbert magyar királyt (l. o.) árulás következtében katasztrófa. A.-ról vette nevét az *argesi* (argyasi) *püspökség*. A havasalföldi r. katolikusokat az Anjou-házból való királyaink alatt az erdélyi püspök vikáriusai igazgatták. Nagy Lajos kérésére VI. Orbán pápa 1382. máj. 9. állította föl Nagy-Oláhország (Maior Valachia) részére e püspökséget (V. ö.: *Bunea* Ágoston balázsfalvi kanonok művét: Ierarchia Românilor din Ardeal şi Ungaria, 305 l.), melyet a kalocsai érsek hatósága alá rendelt. Első püspöke Antalfia Miklós domonkosrendi szerzetes, az utolsóról az 1500-as évek elején történik említés. E püspökök mint magyar főpapok gyakran jártak el diplomáciai küldetésben. Névsorukat közzétette *Eubel*, Hierarchia catholica Medii Aevi, 1898. I. 105. és II. 106. V. ö.: *Hasdeu*, Etymologicum magnum Romaniae és *Karácsonyi* János, Az argyasi püspökség, (Budapest 1905).

Argila scagliosa, az Apenninek márgás rétegei, l. *Iszapvulkánok.*

Argilla *alba et rubra* a. m. fehér és vörös tiszta agyag (aluminiumszilikát), a gyógyszerészetben alapanyagul szolgál oly pilulák készítéséhez, melyekben könnyen bomló hatóanyagok vannak.

Argillit (ásv.) a. m. agyagpala (l. o.). Ezen név alatt régebbi ásványrendszerekben ama szilikátokat is egybefoglalták, melyekben kovasav, timföld és víz a legfőbb alkotórészek. Ilyenek a kaolin, az allofán, a halloizit, a bólus stb.

Argilofir (ásv.), a porfiroknak elmállásából keletkezett agyagos kőzet, mely mintegy átmeneti állapot a porfir-kőzetből az agyagba, mint annak végleges mállási termékébe.

Arginin, guanidin -α- aminovaleriánsav. $C_6H_{14}N_4O_2$. Növényekben, pl. lupinák csiráiban stb. előfordul. Keletkezik főképen állati fehérjékből, mint azok bomlásának, úgyszintén megemésztésének egyik legfontosabb terméke. Vízben bőségesen oldható, lúgos kémhatású, színtelen kristályok. Savakkal és fémsókkal sókat, illetőleg kettős sókat alkot. Baritvízzel forralva, vagy

káliumhipermanganattal oxidálva guanidin hasad le belőle.

Arginusai-szigetek, Kis-Ázsia partjain, Leszbosszal szemben. E szigetek közelében győzték le az athéniek Konon alatt 406. Kr. e. Kallikratidas spártai hajóhadát. Ez volt a peloponnesusi háború legnagyobb tengeri csatája.

Argippaiok, szarmata nép a Riphaei hegyek alján, a szkíthák szomszédságában, némelyek a mai baskirok, mások a kalmukok őseinek tartják.

Argiriasis, *argirózis*, l. *Ezüstmérgezés.*

Argirodit, ezüstben gazdag *ásvány;* ebben fedezte fel *Winkler* 1886. a germánium új elemet; ezüst-germánium szulfid $4Ag_2S.GeS_2$. (Ezüst 76·5%, germánium 6·4%.) Egyhajlású, acélszürke, néha veresses ibolyára futtatva, veséded cseppköves halmazokban Szászországban Freiberg mellett.

Argiroid, *argirofán, argirolit*, l. *Alpakka.*

Argiro-Kasztro (törökül Erkri Kasztri, az ó-korban Argyrion), szandzsák székhelye török Albániában, Janina vilajetben, a pompás Deropolii-völgyben; többnyire magukban álló, tornyokkal ellátott házakkal, közelében fellegvárnak romjaival, 8000 lak., kik a legjobb albániai burnótot készítik.

Argirokrácia (gör., szószerint ezüst-uralom), a gazdag tőkepénzes, iparos, kereskedő osztály uralma az államban; egyjelentésű a plutokráciával.

Argirolit, l. *Alpakka.*

Argirománia (gör.), gazdagság után való szertelen hajhászat.

Argirus királyfi, l. *Tündér Ilona.*

Argis, l. *Ván-tó.*

Argivi, l. *Argosziak.*

Argo, a görög mondának «sokat megzengett» hajója, melyen az argonauták eveztek Kolchiszba. Phrixos fia, Argos építette Athena felügyelete alatt, ki a hajóba a dodonai beszélő tölgynek törzséből egy darabot illesztett. Az ötven evezősnek való hajót Jason visszatértekor az Isthmoson Poseidonnak a tiszteletére szentelte.

Argolis, hajdan Peloponnesus egy részének neve, Argos várossal. Jelenleg a görög királyságnak egy nomosza; 3341 km² ter., (1907) 81,943 lak., Nauplia székhellyel.

Argologia (gör.), haszontalan, fecsegő beszéd.

Argon (gör. a. m. tétlen, hatástalan), a levegő egyik gázalakú elegyrésze, amelyet *Lord Rayleigh* és *W. Ramsay* fedezett föl a levegőben. *Rayleigh* ugyanis 1894. azt tapasztalta, hogy a levegőből a leggondosabban előállított nitrogén sűrűsége mintegy 0·5%-kal nagyobb a kémiai úton előállítottnál. E körülményből azt következtette, hogy a levegőben a nitrogénnél nagyobb molekulasúlyú és kémiailag még indifferensebb gáznak is kell lennie. Az ő és *Ramsay* együttes kisérleteinek eredménye 1895. az A. felfedezése volt. Az A.-t a levegőből előállított nitrogéntől úgy különítették el, hogy ezt alkalmas berendezésű készülékben izzó magnézium-forgácson vezették át, amely a nitrogénnel magnéziumnitriddé (Mg_3N_2) egyesül. Az A. a levegőből úgy is előállítható, hogy a levegőhöz, összes nitrogénjének nitrogéndioxiddá való átalakítására még a szükségesnél valamivel több oxigén-gázt elegyítve, az elegyen elektromos szikrákat üttetünk át és a keletkezett nitrogéndioxidot kálilúggal elnyeletjük, majd az oxigén fölöslegét a készülékbe juttatott pirogallollal nyeletjük el. Legújabban levegőből úgy állítják elő, hogy a levegő oxigénjét és nitrogénjét magas hőmérséken kalciumkarbiddal elnyeletik és az A.-t rézoxidon és káliumkarbonáton átáramoltatva, a mellékesen keletkezett acetiléntől megtisztítják. Az A. a levegő állandó elegyrésze, 0·942% van benne. Mivel az A. vízben oldható, a természetes vizekben: eső-, folyó-, tengervízben is előfordul. Ásványvizekben heliummal együtt találták, ami arra vall, hogy e vizekbe nem a levegőből jutott. Egyes ásványokban és meteoritban is kimutatták. Az A. színtelen, szagtalan és íztelen gáz. Kémiai jele A, atomsúlya és molekulasúlya 39·9, tehát molekulája egy atomos; sűrűsége 1·379 (levegő = 1). Vízben a nitrogénnel harmadfélszerte jobban (0·006 súly-%) oldódik. Abszorpció-koefficiense, *Winkler* Lajos mérései szerint, aki az A.-t Magyarországon először előállította, 20°-on 0·035. *Olszewski* szerint, —121° alá hűtve, nyomás alatt (50·6 atm.) folyadékká sűrűsíthető, amelynek fs.-a —183°-on 1·385 és fp.-ja —186·1°. Az A. színképét számos vörös és kék színű vonal jellemzi. Kémiailag a legindifferensebb anyagok egyike, amennyiben vegyületei eddigelé elő nem állíthatók. Érdekes, hogy *Cavendish* már 1785. kimutatta, hogy a levegőben foglalt nitrogén kis része (120-ada) nem oxidálható, és kimondta azt is, hogy ez a kis részlet nem nitrogén, hanem más gáz.

Argonauta (állat), a *lábasfejüek* (Cephalopoda) osztályának a *kétkopoltyúsok* (Dibranchiata) rendjébe s a *nyolckaruak* (Octopodidae) alrendjébe tartozó állatnem. Nyolc karja van, két sorban álló szívókorongocskákkal; a nősténynél a hátoldalon álló két kar karélyos, hátrafelé áll s a helyváltoztatáskor kormánylapát gyanánt szolgál, míg a többi hat evez; a hím karjai közül az egyik ú. n. hectocotylus karrá módosul, amely az állatról leválik, a nőstény köpenye alá vonul és a termékenyítés feladatát teljesíti; *Delle Chiaje* és *Cuvier* ezt élősdi féregnek tekintette, s mint ilyent önálló állatnak írta le. A hím és nőstény elütő külsejüek, az előbbi csigaház nélküli, az utóbbi vékonyfalú, csónakhoz hasonló mészből való csigahéjjal, melyet a kormánykarok választanak ki. A nőstény csigahéját el is hagyhatja és darab ideig enélkül is megél. Mintegy 10 élő faja ismeretes, melyek mindanynyian a meleg és forró földövi tengerekben élnek. A *vitorláscsiga* vagy *hajóscsiga* (A. Argo L.) a Földközi-tenger lakója; héja papirvékonyságú, fénylő, fehér vagy szennyes fehér, sima, kissé íves bordákkal, 20 cm. hosszú. *Tompa* Mihály ezt énekelte meg a Vitorláscsiga című regéjében.

Argonauták, Argohajósok, azok a görög hősök, kik a trójai háború előtt egy emberöltővel, az Argo hajón Jason vezérlete alatt a távoli Kolchisba vitorláztak, hogy elhozzák onnan az aranygyapjat, annak az arany kosnak a gyapját, melyen egykor Phrixos (l. o.) mostohaanyja üldözései elől oda menekült, s melyet Ares berkében egy éber sárkány őrzött. Ezt a veszélyes vállalatot a gonosz Pelias thessaliai, iolkosi király rótta unokaöccsére, Jasonra, miután annak atyját, Aisont már elűzte trónjáról. Jason Athena istennő pártfogá-

sával és útmutatása szerint a Pelion hegy fenyőszálaiból megépítteti az Argót és csatlakozásra bírja a legderekabb hősöket, kiknek számát a monda lassankint 50-re szaporította. Köztük voltak pl. Akastos, Admetos, Erginos, Tiphys, Kastor és Polydeukes, Zetes és Kalais (Boreas fiai), Orpheus, Telamon, Lynkeus, Meleagros, Tydeus, Iphiklos, Peleus, Amphiaraos, Herakles, Hylas stb. Iolkos kikötőjéből, Pagasaiból elindulva, megkezdik kalandos útjukat. Kikötnek Lemnoson, Mysiában (hol a Hylast kereső Herakles elmarad tőlük), Bithyniában (hol Polydeukes legyőzi Amykos királyt), a thrák Salmydessosban (hol Phineus királyt megszabadítják a hárpiák üldözésétől s tőle hálából jó tanácsokat kapnak az útra); így juthatnak könnyűszerrel a Fekete-tenger bejáratát őrző összecsapódó szirteken, a Symplegasokon, melyek azóta mozdulatlanok, érintik a mariandynusok, az amazonok földjét, végre a Phasis folyó torkolatán át elérik a kolchisi Aia városát. Aietes király oly feltétel alatt hajlandó odaadni az aranygyapjat, ha Jason ekébe fogja az ő két tűzokádó, érclábú bikáját, felszántja Ares mezejét, beleveti a sárkányfogakat s legyőzi a belőlük kikelő óriásokat. Mindezt Jason csak a király leánya, a varázsló Medeia segítségével hajtja végre, ki szenvedélyes szerelemre gyullad iránta. Mikor aztán Aietes mégis megtagadja az aranygyapjat, Medeia elaltatja a sárkányt, Jason elrabolja az aranygyapjat s Medeiával hajóra szállva útnak ered. A király üldözőbe veszi őket, de Medeia magával vitt öccsét, Apsyrtost megöli és szétdarabolt testét a tengerbe dobálja, hogy összeszedésével atyja időt veszítsen. A visszatérés útjára és irányára nézve nagyon eltérők az adatok. Némelyek szerint nagy kerülő úton, az Istroson (Dunán), Eridanoson (Pón), Rhodanoson (Rhône-n) s a Ny.-i Oceánon keresztül jutottak haza. Jason és Medeia sorsáról l. e címszókat. Az A. története számos költői feldolgozást nyert és sok elbeszélő költeménynek és tragédiának szolgáltatott tárgyat. Pindaros 4-ik pythiai ódája is elmondja. Róla szól Apollonios Rhodios 4 énekre terjedő eposza s az ennek nyomán induló Argonauticon Valerius Flaccustól, valamint a Kr. u. IV. sz.-ból való eposz Pseudo-Orpheustól. A képzőművészet is gyakran merítette tárgyát e míthoszból (festmények, vázaképek, reliefek). V. ö. *Schneider*, De Argonautarum expeditione, (Kiel 1874); *Groeger*, De Argonautarum fab. historia (Breslau 1889); R. *Schröter*, Die A.-Sage (Posen 1899).

Argo navis, lat. a. m. az Argo nevű hajó, nagy csillagkép a tejútban. Rendesen három részre osztják: Carina (a hajó orra), Vela (a vitorla), Puppis (a hajó fara). Igen gazdag kettős és változó csillagokban és csillaghalmazokban.

Argonin, a kazeinnátriumnak és ezüstnitrátnak egymásra hatásakor keletkezik. 15 g. A. ezüsttartalma egyenlő 1 g. ezüstnitráttal. Vízben oldható, fehér por. Jó antiszeptikum, a baktériumokat gyorsan és biztosan elpusztítja, kellemetlen mellékhatásai nincsenek, ezért az ezüstnitrátot jól helyettesíti. Egy-két százalékos oldatát kankónál alkalmazzák.

Argonne, két dombláncnak (K.-i és Ny.-i A.) neve Franciaország keleti részében. A Langres-fensíkból szakad ki és a Meuse völgye mentén D-ről ÉNy nak húzódik, É.-on az Ardennes-nel olvad össze; legmagasabb csúcsa 548 m. Az erdőkkel takart és mély szakadékoktól átszelt dombvidék csak öt szoroson át közelíthető meg. Dumourieznak 1792. Valmy-nál vívott győzelméről emlékezetes.

Argos Panoptes (a mindenlátó A.), sokszemű, Ovidius szerint százszemű hős; szemeit az álom v. egyáltalában nem, v. csak fölváltva fogta be, ezért őreá bízta a féltékeny Hera Io őrizetét, kit előbb tehénné változtatott, hogy Zeust távoltartsa tőle. Zeus parancsára Hermes syrinxe hangjaival elaltatja A.-t, aztán megöli s így megszabadítja Iót. A megölt A. szemeivel Hera a páva farkát díszítette.

Argosz, hajdan a peloponnesusi Argolis tartomány fővárosa. Nevét mai napig megtartotta. Régi templomai és épületei közül csak kevés emlék maradt fenn. Ezek közt legkiválóbb a sziklába vágott szinház néhány padsora, amely 6000 nézőt fogadhatott be. A. közelében feküsznek az 1854. kiásott Heraion, A. nemzeti szentélyének maradványai és az 1889. feltárt Artemis Orthia-templom a Lykonehegyen. 1902 óta Vollgraff végzett itt eredményes ásatásokat. A.-nak (1907) 8755 lakosa van, fővárosa a hasonló nevű eparkiának, vasúti állomással, régiség-gyüjteménnyel. A város alapítójának Inachost tartják. Utódait a tróntól a danaidák fosztották meg. A trójai háború korában Diomedes volt a királya. A dór vándorlás korában A. Temenosnak jutott. Utódai közül Pheidon (670 körül) tett szert a legnagyobb hatalomra; egész Argolist és Aiginát meghódította; országát a külkereskedelem előtt megnyitotta. Halála után a spártaiak A. hatalmát megnyirbálták, amiért is a görögök belviszályaiban az A.-iakat mindig a spártaiak ellenségeinek sorában találjuk. A középkorban A. az athéni hercegségnek volt része. 1383. Velence hatalmába került, 1463—1686-ig és 1716-tól a görög szabadságharcig török birtok volt. V. ö.: *Schneiderwirth*, Gesch. d. dorischen A. (Heiligenst. 1865—66); *Waldstein* und *Furtwänglec*, Das Heraeum von A. (1904).

Argosziak (lat. *Argivi*), a Peloponnézus délkeleti szögletének lakói; Homerosnál részben Argosz tartománynak, részben a Peloponnézusnak lakói, részben a Tróját ostromló görögöknek kollektiv neve. Mithoszi ősatyjuk Argos, Zeus és Niobe fia.

Argosztoli, Kefalonia görög-ión sziget főhelye az ugyanolyan nevű öböl K.-i partján, jó kikötővel, (1907) 9340 lak., osztrák-magyar alkonzulátussal. Nem messze A.-tól É. felé a tengervíz a sziklás parton két barlangba ömlik oly erővel, hogy malmokat hajthat; ezt a maga nemében páratlan jelenséget Wiebel (Die Insel Cephalonia und die Meermühlen von A., Hamburg 1873) a sziget több pontján a tenger szine fölött felbugyogó sós forrásokkal hozta okozati összefüggésbe.

Argot, (ejtsd: argó) a francia tolvajnyelv, csalónyelv, melyet főleg a francia főváros régibbkori csavargó osztálya beszélt és állandósított meg; Rabelais és Villon sok kifejezését átvették az irodalomba. V. ö.: *Sanéan* L., L'argot ancien et l'argot moderne (Páris 1908).

Argoulets (ejtsd: argulé), lovas lövészek; így hívták a XII. Lajos által zsoldosokból szervezett lövészcsapatokat, melyek eleinte arquebuse-ekkel (l. *Arquebuse),* később karabélyokkal voltak felfegyverezve; utóbbiakat «carabins»-eknek is nevezték. Kevesebbre becsülték őket, mint a többi, nagyrészt nemesekből alakult lovascsapatokat s innen a pauvre argoulet a. m. szegény tatár elnevezés.

Arguelles, *Agustin de,* spanyol államférfiú, szül. 1778 aug. 28., Ribadesellában, Asturiában, megh. Madridban 1844 március 23. 1808-ban a hazafiakhoz csatlakozott s Cadizban a cortes tagja lett. Ő szerkesztette azt a híres jelentést, mely alapul szolgált az alkotmány kidolgozásánál. (1812). Ékesszólásáért *il divino*-nak nevezték. VII. Ferdinánd visszatérése után A.-t tíz évi fogságra ítélték. Az 1820-iki forradalom kiszabadította a börtönből és a király belügyminiszterré tette; de már 1821 márc. 1. visszalépett. Mikor a király 1823. az alkotmányt fölfüggesztette, A. Angolországba menekült, ahonnan csak a közbocsánat kihirdetése után (1832) térhetett vissza. A cortes 1841 júl. 10. Izabella királynő gyámjává tette, de A. már 1843. leköszönt hivataláról.

Arguin, öböl, sziget és zátony Afrika nyugati oldalán a Blanco- és Mirik-fok között. A.-sziget alacsony, homokos, puszta és lakatlan; 1452. fedezték föl a portugálok; 1638. a hollandoké, 1678. a franciáké lett; közelében élénk a halászat.

Argulidae (állat), az *evezőlábú rákok* (Copepoda) rendjében a *kopoltyúfarkú rákok* (Branchiura) alrendjének egyetlen családja, melynél egyik csáppár és egy v. két állkapcsi lábpár kapaszkodó szervvé módosult; állkapcsai hosszú, kitolható szúrókészülékké alakultak; fejtora födővé lapult; négy evező lába van és potroha egész hosszában ketté osztott, lapított, úszóforma; a nősténynek petezacskói nincsenek. Élősködők, még pedig kizárólag a halakon s ezeknek bőrén futkosnak. Vérrel táplálkoznak. Egyesek állandó élősködők, nőstényeik tömlőforma alakot öltenek, mások ellenben az ivarzás idején elhagyják a halakat. Mintegy 18 faja ismeretes 2 nemből, amelyből egyesek kizárólag tengeri halakon, mások ellenben édesvizieken élősködnek. A mi halainkon a *közönséges pontytetű* (A. foliaceus *L.*) élősködik, mely 5—6 mm. hosszú s különösen a pontyokat zaklatja. Az *A. phoxini* Leydig a fürge csellén *(Phoxinus laevis)* élősködik.

Argumentatio, l. *Argumentum.*

Argumentum (lat.), ok, erősség, bizonyíték, de okadatolás is; az A. oly igazság, melyből valamit leszármaztatunk, valamit igaznak mutatunk ki. Maga ez az eljárás neveztetik *argumentationak,* bizonyításnak, okoskodásnak, megokolásnak, gondolataink sorozatának valamely igazság leszármaztatására. *A. ad hominem,* oly okadat, melynek valami közvetetlen vonatkozása van ahhoz az emberhez, akivel éppen vitatkozunk. *A. a consensu gentium*-nak oly okadat neveztetik, mely az emberek általános megegyezéséből valamely tétel dolgában veszi fegyvereit. *A. baculinum* v. *a baculo* a bottal való bizonyíték, melynek értelmét nem kell bővebben magyarázni. A.-nak középkori latin nyelven valamely darab bevezetését is nevezték, melyben a darab tartalmát és célját magyarázták v. jelezték. Franciául a rövid tartalomjegyzéket még ma is *argument*-nak nevezik. A *matematikában* a. m. független változó (l. *Függvény).* Ily értelemben táblázatos munkáknál (pl. logaritmus-tábláknál) A.-oknak nevezik annak a változónak értékeit, melyhez a megfelelő függvényértékeket a tábla tartalmazza. Pl. a szög trigonométriai függvényeinek logaritmusait tartalmazó táblában a szögnek értékei az A.-ok. A *csillagászatban* rendesen ív, melytől valamely más (többnyire periodusos) mennyiség függ. Így pl. valamely bolygó szélességi A.-a a bolygó helye és pályájának felszálló csomója között fekvő ív, mert ettől függ a szélessége.

Argun, a tunguzok Ergone v. Ergune-ja, az Amur egyik forrásfolyója, Kerulen v. Kerlon név alatt ered Mongolországban, a Dalai-tóból A. név alatt folyik ki (l. *Amur).*

Argunpálma (növ.), l. *Medemia.*

Arguri *(Aghuri),* egykor nagy falu Orosz-Örményországban az Ararat északi lejtőjén; a monda szerint Noé alapította. 1840 aug. 2-án a felette fekvő Szt. Jakab-kolostorral együtt a földrengés teljesen elpusztította.

Argus, l. *Argos Panoptes.*

Argus (csill.), l. *Állócsillagok.*

Argus, *Berczik* Árpád (l. o.), írói álneve.

Argus-páva (*Argusianus argus* L.). A páva és a fácán között helyet foglaló madár, miért is Argusfácánnak is nevezik. Malakka és Szumatra szigetekben sűrű erdőkben él, hol magvakkal, rügyekkel és rovarokkal táplálkozik. Szinezete, különösen a kakasé, gyönyörű. Hangját egész nap hallatja: «Uaú-vaú», innét a malajiak Uaú-nak nevezik. Nagyon ravasz, kitünő hallású madár, ezért vadászása nagyon nehéz. Európába először 1780. hozták s párját 3000 frankkal fizették. Gondos ápolás mellett a fogságban is hosszabb ideig elél.

Argus-szem, a gyanakvólag feszült éberségnek képes kifejezése a görög mitológia Argusáról, aki a féltékeny Herától tehénné változtatott Iot őrizte.

Arguzoid, l. *Alpakka.*

Árgyas, kisk. Kolozs vm. almási j.-ban, (1900) 292 oláh lak., barnaszénbányával, u. p. Magyarnagyzsombor, u. t. Egeres.

Árgyélus, «*az árgyélusát*» káromlási szólásmód, amelyben e szó szerepel, alighanem az «arkangyalát» szidó káromlásnak amolyan enyhítése, minők egyebek közt «az istállóját», vagy «az istrángját» e helyett: «az istenit». Az Á. különben az *Argyrus* királyfi nevének népies elcsavarása, l. *Tündér Ilona.* Az *Á.-tánca* Magyarországon is szokásos lakodalmi *gyertyatáncnak* (l. o.) az a része, mely az ú. n. *szöktetést* (a menyasszony-, a nyoszolyóasszony- és a nyoszolyóleánynak a vőfély által tánc közben a szobából való kiperdítését) megelőzi. V. ö. *Réső Ensel* Sándor, Magyarországi népszokások 1867; *Kiss* Áron, Magyar gyermekjátékgyüjtemény.

Argyll (ejtsd: argájl), grófság Skócia Ny.-i partjain, Inverness, Perth, Dumbarton, Renfrew és Bute között, területe 8430 km², amelyből 1590 km² a szigetekre esik, (1901) 73,642 lak. Szigetei közül a legnagyobbak a Mull, Jura, Islay, kisebbek Gigha, Oronsay, Colonsay, Scarba stb. A ten-

gerbe a Kintyre félsziget nyulik ki messze. Maga A., a hatás Loch Fyne felső végénél, képezi a grófság magvát, Inverary fővárossal. Számos keskeny öböl tenger partját szaggatotta: a Loch Linnhe, Etive, Loch Sunart. A grófság főfolyója az Orchy, mely a festői Loch-Aweba ömlik és Awe néven onnét ebből ujra kifolyik. A földmüvelés csak egyes völgyekre szorítkozik; a hegyi legelők nagy baromtenyésztést tesznek lehetővé, az erdőkben sok a vad. Palát és épületköveket törnek ugyan, de a bányászat főleg az ólomra szorítkozik. A halászat jelentékeny.

Argyll (ejtsd argájl), skót nemesi cím, mely 1457 óta a Skóciába bevándorolt *Campbell* anglonormann eredetü nemzetségnek fejét illette meg. V. ö. The house of A. and the collateral branches of the clan Campbell (Glasg. 1871), Encyclopaedia Britannica, II. köt. és *Stephen:* Dictionary of Nation. Biogr. II.

E címet viselők legkiválóbbjai ezek: 1. *Archibald, A.-i marquis,* szül. 1598., megh. 1661. I. Károly alatt, mint a presbiteriánusok egyik vezére, a skót zavarokban főszerepet vitt. A forradalom alatt 1647. Cromwellhez csatlakozott és csak akkor működött II. Károly skót királlyá való megválasztatása érdekében, mikor ez a teljes vallásszabadságot biztosította. A restauráció után ugyan kegyelmet kapott II. Károlytól, de a skót parlament ennek dacára mint felségsértőt lefejeztette 1661 máj. 27.

2. *Archibald, A. grófja,* az előbbinek fia, buzgó royalista, Cromwell alatt börtönben sinylett. II. Károlytól visszakapta ősi birtokainak nagy részét és híve is maradt a Stuartoknak, mígnem tőle a covenant ellen irányuló esküt követelték. A. az esküt megtagadta és Frizlandba menekült. Ekkor II. Jakab alatt Monmouth herceggel (l. o.) felkelést tervezett és e célból Skóciában termett. De elfogták s Edinburgban 1685 jún. 30. lefejezték.

3. *Archibald, A. hercege,* az előbbinek legid. fia, az 1689-iki forradalom után visszakapta atyjának címeit és birtokait. 1701 jun. 23. hercegi ranggal is kárpótolták.

4. *John, A. hercege,* az előbbinek fia, szül. 1678 okt. 10., megh. 1743. 1706 óta Flandriában harcolt Marlborough alatt. I. György alatt Skóciában megverte a jakobitákat 1715. s förésze volt Walpole miniszternek megbuktatásában. A következő toryminisztériumban tárcát vállalt. 1705. angol pair és greenwichi herceg, 1718-ban főtáborszernagy lett.

5. *George John Douglas Campbell, A. hercege,* szül. 1823 ápr. 30., megh. 1900 ápr. 24. Még mielőtt 1847. atyjának címeit és rangjait örökölte, mint író és szónok tüntette ki magát. 1852. főpecsétőr lett. 1855 jan. beadta ugyan lemondását, azonban februárban ismét átvette a főpecsétőri hivatalt s a titkos tanács tagja lett. Palmerston alatt 1855. főpostaigazgató volt. 1859. ismét elnyerte a főpecsétőri hivatalt. A Gladstone-kabinetben mint indiai államtitkár, majd újra mint főpecsétőr működött 1868—80-ig. 1881. azonban lemondott, mivel a Gladstone által benyujtott ír bill-t (a Home Rule-t) nem helyeselte. Azóta a whig unionista pártnak egyik legbefolyásosabb tagja volt. 1892. a skót hercegi címhez az angol hercegi címet nyerte. Művei: Presbytery examined (Edinburg 1848); Essay on the ecclesiastical history of Scotland (2 kiad., Bost. 1849); India under Dalhousie and Canning (Lond. 1865); The reign of law (1866, 19. kiad. 1890); Primeval man (1869); The eastern question (1879, 2 köt.); Scotland as it was and is (1887, 2. köt.); The philosophy of belief (1894); What is science? és Organic évolution cross-examined (1898).

6. *John Douglas Sutherland Campbell, A. hercege,* előbb *marquis of Lorne,* az előbbinek fia, szül. 1845 aug. 6. Tanulmányait Cambridgeben végezte. 1868. képviselő lett s a szabadelvüekkel szavazott. 1871 márc. 21-én nőül vette Lujza hercegnőt, Viktória királynőnek 4-ik leányát, aki 1848 márc. 18-án született. E házasság nagy feltünést keltett, de osztatlan tetszésre talált. 1878—1883-ig Kanada kormányzója volt. 1901. a Queen Victoria, her life and empire cimű munkát adta ki. Egyéb munkái: The United States after the war. (1885); Canadian life (1886); Palmerston (1892). Nejét a londoni egyetem tiszteletbeli doktorrá avatta.

Argynnis *F.* (állat), l. *Gyöngyházas pillék.*

Argyraspidek (gör. a. m. ezüstpajzsosok), Nagy Sándor testőrcsapata, melyet a vele Ázsiába vonuló makedón nehézfegyverzetü gyalogságból alkotott. Királyuk halála után Antigonushoz pártoltak, de ez a csapatot nagy igényei miatt feloszlatta.

Argyria, *argyriasis,* l. *Ezüstmérgezés.*

Argyrion, l. *Argiro-Kasztro.*

Argyrokratia, l. *Argirokrácia.*

Argyrolobium *Ecklon et Zeyher* (növ.), a vitorlás viráguak (Papilionatae) génusza, melynek 42 faja a Földközi-tenger mellékén, K.-Indiában és D.-Afrikában van elterjedve. Az A. *Linnaeanum* Walp. Fiume környékén nő.

Argyroneta (állat), a *csőszövő pókok* (Tubitelaria) alrendjébe tartozó, vízben élő póknem. L. *Vizipók.*

Argyropulos, *Joannes,* bölcselő, szül. Konstantinápolyban 1416., megh. 1486. A XV. sz.-ban a klassz. irodalom s filozófia ismeretét terjesztette Olaszországban, hová 1456. hívta meg Cosimo de Medici. Midőn 1471. Firenzében a pestis kitört, Rómába ment, s ott a filozófiát tanította. Latinra fordította Aristoteles fizikáját s etikáját és kommentárokat is írt néhány művéhez.

Argyrosis, l. *Ezüstmérgezés.*

Arheilgen, közs. Starkenburg hesseni tartomány Darmstadt (ettől 5 km.-nyire) j.-ban, vasút mellett, (1905) 5378 lak., fűrészmalommal.

Arhovin, difenilamin és thymilbenzoesav addiciós terméke. Vízben oldhatatlan, arómás, csipősen hűtő ízű folyadék, mit 0·25 g. adagban kapszulákban rendelnek hólyag- és húgycsőbántalmaknál.

Árhullám, l. *Árvíz.*

Aria *Pers.* (növ.), berkenye, l. *Pirus.*

Ária (ol. *aria,* fr. és ang. *air),* tulajdonkép minden énekelhető dallam, melynek befejezett formája van. A francia *air*-t egyformán használják ének- és hangszer-darabok elnevezésére. A XVII. és XVIII. században egyaránt beszélnek játék-Á.-ról és ének-Á.-ról. Ma azonban az *A.* elnevezés alatt kidolgozottabb, zenekari kisérettel ellátott

magán-énekdarabokat értünk, tekintet nélkül arra, hogy dalművek, cantatek vagy oratóriumok részletei vagy külön, hangversenyekben való előadás céljából készülnek (l. *Hangverseny-áriák).* A *balladá*-tól az *Á.* annyiban különbözik, hogy az utóbbi érzelmeket tolmácsol, míg az előbbi elbeszél; a daltól, melyhez egyébként az *Á.* abban az esetben, ha zenekar helyett zongora kiséri, nagy mértékben hasonlít (különösen mikor rövid), anynyiban különbözik, hogy a dal csak *általános érzelmet* fejez ki, míg ellenben az *Á. bizonyos személy kedélyállapotát* ecseteli, mely valamely eseménynek következménye. Vannak Á.-k, melyek nem egyebek, mint megzenésített magánbeszédek (monolog), míg mások nagyobb együttes jelenetnek részei. Az Á.-knak külön csoportját alkotják az *egyházi A.-k (aria di chiesa).*

Úgynevezett *nagy* vagy *da capo Á.-t* legelőször *Scarlatti A.* írt (1693. a Teodora dalműben). A nagy Á. két főrészből áll: az első rész alkalmat nyujt az énekesnek virtuózkodásra és bővelkedik szövegismétlésekben, a második részben az ének nyugodtabb, de a kiséret gazdagabb. A második rész után következik még a *da capo,* t. i. az első résznek kicifrázott ismétlése. A *nagy Á.* egyik válfaja a főként trillákkal, staccatókkal és más melizmákkal telített *koloratur-* vagy *bravour-Á.* A da capo Á. körülbelül a XVIII. sz. végeig virágzott; most már nincs divatban. Az Á. szabadabb s változatosabb alakú lett. A da capo, a változatlan ismétlés drámaellenes voltánál fogva elmaradt. Az Á. tématikus tagolása napjainkban a szövegtől függ.

A dalművekben és daljátékokban azokat az egyszerűbb, lirai, dalszerű szólódarabokat, melyeket koloraturák, szövegismétlések nem nyujtanak ki és melyek rendesen egy tempót végig megtartanak, különbözőkép nevezik: cavatina, ariette, couplet, chanson, canzone stb. Az Á. a zenedrámában (operában) a cselekvény nyugvását jelenti, és pedig valamely lirai momentum szélesebb kifejtésének érdekében; *Wagner R.* és hívei ezt stilellenesnek és drámaiatlannak tartják.

Ária, l. *Árják.*

Aria cattiva (olasz) a. m. rossz levegő. Az olaszok a Maremmák, Pontini mocsarak kigőzölgését nevezik így, melyről azt hitték, hogy maláriát okoz. L. *Malaria.*

Ariadne, Minos krétai királynak és Pasiphaenek leánya. Mikor Theseus (l. o.) Krétába megy, hogy a Minotaurust megölje, A. beleszeret az idegen ifjúba és átadja neki azt a gombolyagot, melynek fonala lehetővé teszi, hogy a szörny megölése után a labirintusból kimeneküljön. Innét *A. fonala* képletesen azt jelenti, ami az embert eltévesztő viszonyok vagy adatok között biztosan célhoz vezeti. A. éjjel titokban elvitorlázik Theseusszal, Naxos szigetén kikötnek, mialatt A. alszik, Theseus hűtlenül otthagyja és Athénbe tér vissza; a kesergő A.-nek megjelenik Dionysos isten és őt feleségévé teszi. A monda más változata szerint Dionysos álmában megjenik Theseusnak és megparancsolja neki, hogy hagyja el A.-t. Zeus halhatatlansággal ajándékozza meg A.-t, kit az égbe fölvesznek. A. mitosza, melyben öröm és szomoruság oly élesen váltakozik egymással, kedvelt tárgya az antik költészetnek (Catullus, Ovidius), de még inkább a képzőművészetnek, mely mitoszának egyes részeit vázaképekben, festményekben (Pompeji), szarkofágreliefekben, etruszk tükrökön, mozaikokban és önálló szoborművekben gyakran ábrázolta. Ez utóbbiak közül

Az alvó Ariadne márványszobra (Róma, Vatikán).

legismertebb a Vatikánnak képünkön látható kolosszális szobra. A. egész történetét jeleníti meg a bécsi Hofmuseumnak nagy mozaikja, mely a labirintus közepén a Minotaurust ölő Theseust mutatja, baloldalt A. átadja kedvesének a fonalat, fönt elvitorlázik a hűtlen hős, jobboldalt pedig az elhagyott A. látható. V. ö.: *Pallat,* De fabula Ariadnaea (Berlin 1891).

Ariadne fonala, l. *Ariadne.*

Ariana, az ókori perzsa birodalom K.-i fele, amely magában foglalta a mai Perzsiát, Afganisztánt, Beludzsisztánt az Indusig. É.-on az Oxus és Jaxartes középső része szolgált határául.

Ariánizmus, l. *Arius.*

Ariano di Puglia (ejtsd: —pullyá), püspöki és járási székhely Avellino olasz tartományban, az Apenninekben, 817 m. magasságban, mésztuffasziklán, vasút mellett; kén- és márványbányákkal, régi erődjének romjaival, (1901) 17,650 lak.

Ariarathes, nyolc kappadokiai király neve 331—97. Kr. e.

Arias *Benedictus (Benito) Montanus* (vagy *Hispalensis),* spanyol teológus és nyelvész, szül. Frexenal de la Sierrában 1527., megh. 1598 Sevillában mint a Szt. Jakab-rend főnöke. Ő volt 1568—72-ben a sok nyelvű antwerpeni biblia kiadója, mely II. Fülöp megbizásából 1569—72. (8 köt.) megjelent. A király ez érdeméért Santiago komturjává nevezte ki, de a jezsuiták, mivel fölvette a targumimot is (l. o.), eretnekséggel vádolták, mire A. Rómában magát igazolta. Könyvtára az Escurialba került.

Ariba, l. *Aripa.*

Aribert *(Heribert),* 1018 óta milanói érsek, II. Konrádot Olaszországba hívta s 1026. Milanóban királlyá koronázta. A hálás Konrád reá ruházta Felső-Itáliában a kormányzói hatalmat. Mikor azonban e hatalom szigorú gyakorlása miatt a valvasszorok A. ellen felkeltek, Konrád A.-et elfogatta. A.-nek sikerült Milanóba szöknie, de később kénytelen volt Milanóból elmenekülni. E védelmi harcok napjaiban ajándékozta meg a város polgárságát a carroccióval (l. o.). V. ö.: *Pfenninger,* Die Beziehungen Konrad's II. zu Aribo

. Mainz u. a. Adalbert v. Mailand (Mainz, 1892); Giesebrecht, Gesch. d. deutschen Kaiserzeit (II. köt. 1875 kiad.).

Aribo [illegible] érsek (1021—1031), a pápától független nemzeti egyházszervezetet igyekezett kivívni a német egyház részére, amiért a pápa megfenyítette. II. Konrád császár megválasztatása érdekében buzgólkodott. V. ö. *Müller* R., Erzbischof A. von Mainz (Leipzig 1881); *Dersch* W., Die Kirchenpolitik des Erzbischofs A. von Mainz (Marburg 1899); *Kippenberger*, Beiträge zur Gesch. A.-s (Leipzig 1910).

Arica, departamento székhelye, vasúti végpont és kikötőváros Takna chilei tartományban, 18° 18' d. sz. alatt. Éghajlata forró és egészségtelen. Jelentékenyebb kikötő. Dél-Peru s Bolivia áruira nézve. A főbb kereskedelmi cikkek: nemes ércek, réz, kinahéj és gyapjú. A parton É. felé számos régi sír van múmiákkal. (1907) 4500 lak. Földrengések többször nagy károkat tettek benne; ezért most egészen fából épült.

Ariccia (ejtsd: aricsa), város Róma (ettől 26 km.-nyire) olasz tartományban, igen szép templommal, melyet 1664. Bernini épített; (1901) 2945 lak. A. egyike a rómaiak legkedveltebb nyaralóhelyeinek. A. az antik város erődjének helyén áll. Közelében volt az A.-i liget, mely Dianának volt szentelve.

Arici (ejtsd: aricsi), *Cesare*, olasz költő, szül. Bresciában 1782 júl. 2., megh. u. o. 1836 júl. 2. Eredetileg a jogtudományoknak szentelte magát s I. Napoleon alatt szülővárosának törvényszéki elnökévé lett. Költői művei közül említésre méltók La pastorizia (Brescia 1814) és a L'origine delle fonti didaktikus költemények. Irt sok lirai költeményt s prózai munkákat is. Legutolsó nagy művét, Gerusalemme distrutta, melyben Jeruzsálemnek Titus által való lerombolását énekli meg, már nem fejezhette be. Művei Opere címmel 1818. jelentek meg 6 kötetben Bresciában, új kiadásuk pedig 1858. Padovában.

Aricit (ásv.), l. *Fillipszit.*

Aride (franc.) a. m. aszott, száraz.

Áridő, l. *Árapály.*

Ariége (ejtsd: ariézs), 1. folyó Dél-Franciaországban. A Pireneusokban ered; Spanyolországból folyik át az ugyanolyan nevű és ebből Haute-Garonne départementba; Toulouse fölött a Garonneba ömlik. Hossza 160 km. A meglehetősen rohamos folyónak mellékvizei a Lers, az Arton, Crieux és Lèze.

2. *A.*, franciaországi département, mely az egykori Foix grófságból s Languedoc egyes részeiből áll; Spanyolország és Andorra, a Haute-Garonne, Aude és a Pyrenées Orientales départementok közt. Területe 4903 km² s (1906) 205,684 (egy km²-re 42) lak. Arrondissementjai: Foix, Pamiers és St. Girons. Székhelye: Foix.

Ariél (héb.) a. m. isten oroszlánja, több bibliai személynek és Jeruzsálemnek, mint legyőzhetetlen városnak a neve (Ézs. 29, 1.). Az arabok és perzsák is ezt a nevet adták hőseiknek. A későbbi demonológiában vizi tündért jelent.

Aries, faltörő kos, a várvívásnál használt faltörő. Az ó-korban a *ballista* és *katapulta* (l. o.), a középkorban a *blyde* (l. o.) szolgált hasonló ostromló szerszám gyanánt. A *csillagászatban:* kos, az állatöv (l. o.) első jele.

Arietites *Waag.*, l. *Ammonitok.*

Ariette, kis *ária* (l. o.).

Árifi *pasa*, török államférfiú, szül. Konstantinápolyban 1830., megh. u. o. 1895 dec. 6. 1847-ben politikai kiküldetésben járó apjával, Sekib pasával Rómában és Bécsben időzött és azután a kulügyi minisztériumba került. Később a bécsi és párisi követség első titkára, azután pedig a díván első tolmácsa lett. 1872. kinevezték külügyi minisztériumi másod-államtitkárává, 1873. bécsi nagykövetté, 1874. pedig közoktatásügyi és igazságügyi miniszterré. Mikor Törökország alkotmányt kapott, A. pasa a szenátus elnöke s utóbb kétszer külügyminiszter lett. Khereddin bukása után miniszterelnök (1879 júl. 30. — okt.). V. ö. életrajzát és arcképét Magyarország és a Nagyvilág 1879. évf.

Ari-Haian, a Közép-Atlasz egyik mészkőből álló, denudált, kopár, 3000 m. magas hegytömege a Beni Mguid néptörzs lakóhelyének mintegy közepén. Mint vízválasztónak van jelentősége. Rajta ered az Um-er-Roia, a Gru, a Behl. Alacsonyabb részein juh- és kecskelegelők vannak.

Arikara, északamerikai indiánus törzs Dakotában, melyet a Berthold Reservation-erődben helyeztek el; 1901. már csak 394 lélekből állt.

Arillus (növ.), magköpeny vagy maglepel, a megtermékenyítés után a magkezdemény (l. o.) integumentumának különböző részéből keletkező burokszerű kinövés, mely vagy összefüggő (pl. kecskerágó: *Evonymus)*, vagy széthasadozott burkot (a szerecsendión) v. húsos gyűrűt (tiszafa) alkot a mag körül.

Arimán, l. *Ahrimán.*

Arimaszpik, mesés nép a messze ÉK.-en, a hyperboraei-k szomszédja. Kyklops-szerű aranyőrző harcias lények. Az újabb szövegmagyarázatok az indus Siva istenség híveit látják bennök, akik homlokukra veres szemet rajzoltak. K. *Neumann* (Die Hellenen im Skythenland) felfogása szerint mongol törzs lehetett a hegyek védelmére kirendelve, mert nevük szófejtése = hegyőrző. *Humboldt* az Altai É. lejtőin keresi hazájukat, ahol egykor nagy aranybányák voltak. Ma a Közép-Volga mentén lakó csúd-cseremiszekkel azonosítják.

Arimatia, város Palesztinában, az Efraim törzs területén, Sámuel prófétának születése helye, állítólag a mai Ramla helyén állott.

Arimatiai *József*, a zsidók főpapi tanácsának Krisztus idejében egyik előkelő tagja, Jézus titkos követője, elítéltetésének ellenzője, aki tisztességes eltemettetéséről is gondoskodott.

Ariminum, *Rimini* (l. o.) város latin neve.

Arinas, l. *Arinos.*

Arink. A Tisza-Maros körüli vidék egyik folyójának neve a honfoglalás előtti időkben, melyet a ravennai névtelen földrajzíró említ Dacia vagy máskép Gepidia leírásában, hol «az unok laknak, kiket avaroknak is neveznek».

Arinka, régi magyar személynév, l. *Aranka.*

Arinos *(Arinas)*, a Tapajoz (l. o.) jelentékenyebb forrásfolyója. A S. Parexis-ben a d. sz. 14—15°-a közt a Paraguay felé eső vízválasztó közelében

ered. A Juruenával egyesülve Tapajoz nevet vesz föl. Régebben ezt is A.-nak hívták.

Ariocarpus *Scheidw. (Anhalonium* Lem.) (növ.), a Cactaceae (Kaktuszfélék) család génusza, melynek 4—5 faja Mexikóban honos.

Arion, görög költő és zenész, Lesbos szigetéről, Kr. e. 625—585 között élte javakorát Periandros, korinthusi kényúr udvarában. Herodotos beszéli róla, hogy Itáliában lantjátékával sok pénzt szerezvén, Tarentumból ismét Korinthusba akart hajózni. A kincseire sóvárgó hajósok azonban meg akarták ölni és csak azt engedték meg neki, hogy egy utolsót énekelhessen. Azután a tengerbe vetette magát, de egy delfin, melyet bájos éneke oda csalt volt, hátára vette s Tainaron (Matapan) fokánál partra tette. Onnan Korinthusba ment s Periandros halállal büntette a gonosz hajósokat. A Dionysos tiszteletére énekelt kardalnak, a dithyrambosnak ő adott művészi formát s előkészítette a tragédia kifejlését. A nevét viselő himnusztöredék (Bergk, Poetae lyr. Gr.), melyben a költő hálát mond megmeneküléséért Poseidonnak, későbbi termék.

Arion *Fér.* (állat), a tüdős csigák (Pulmonata) rendjébe tartozó állatnem, a meztelen csigák (Limacidae) családjából, melynek hazánkban négy faja él. Legismertebb az erdei meztelen csiga *(A. empiricorum* Fér.), mely nedves lombos erdőkben honos és a feketétől a sárgás-vörösig sokféle színárnyalatot mutat.

Arioso (ol.), rövid dallam egy recitativon belül vagy ennek végén. Nincsen tematikailag tagolva, mint az ária. Csak áriaszerüleg indul, de ki nem bontakozik. Átfutó lirai mozzanat.

Ariosti, *Attilio*, olasz zeneszerző, szül. Bolognában 1666 nov. 5., megh. u. o. 1740 táján. Szervita szerzetes nevén Ottavio. Előbb Lully, majd Alessandro Scarlatti stilusában írt: passiót, oratóriumokat, 25 operát; viola d'amore-iskolát is. Berlinben a királyné udvari zeneszerzője volt 1697—1703. Élt Londonban is 1715. és 1720—27., hol Buononcinival együtt ünnepelték.

Ariosto, *Lodovico*, az olasz irodalom egyik legnagyobb költője, szül. Reggioban 1474 szept. 8., megh. Ferrarában 1533 jun. 6. A. apja, Niccolò degli Ariosti gróf, a ferrarai Esték szolgálatában állott, egy ideig mint várkapitány, később mint főbiró. Szigorú és rideg természetü ember volt, aki nem szívesen látta fiának már korán mutatkozó írói hajlamait és inkább jogtudóssá akarta képeztetni. De midőn egyrészt észrevette, hogy A. öt évi jogászkodás után sem tudott megbarátkozni szakmájával, másrészt, hogy már a ferrarai udvar is figyelemben kezdi részesíteni fia verseit: nem állta többé útját. Igy aztán A. egész hévvel adta magát a humanisztikus tanulmányokra, melyekben a kiváló spoletoi *Gergely* volt tanára. A francia és spanyol lovagregények mellett, melyeket mohó vággyal olvasott és fordítgatott, főkép a szinészet vonzotta, kivált midőn I. Hercules ferrarai fejedelem egyes udvari ünnepeket latin vígjátékok előadásával kezdett egybekötni. A. ez időben már maga is megpróbálkozott a szinműírás terén, de ez ifjukori kisérleteiből semmi sem maradt fenn; ellenben latin versei közül sokat olvashatunk ma is. Midőn apja 1500. meghalt, reá, mint tiz gyermek közül a legidősbre, szállt a család fenntartásának gondja. Sietett kenyérkereset után nézni és 1502. canossai várkapitány, 1503 vége felé pedig estei Hippolit bibornok udvarnoka (familiaris) lett. Ez utóbbi, aki mint Mátyás királyunk feleségének, Beatrixnak unokaöccse, esztergomi, majd egri érsek is volt, körülbelül tizenöt évig tartotta szolgálatában, s ez idő alatt főkép diplomáciai küldetésekre használta fel. Emellett azonban maradt ideje A.-nak az irodalom számára is és 1505. belefogott Orlando furioso (Őrjöngő Lóránt) című eposzába, melyet tíz évi munka után befejezvén, 1516. bocsátott közzé. Midőn estei Hippolit a következő évben arra szólította fel, hogy menjen vele Magyarországba: A. ezt, megrongált egészségére hivatkozva, megtagadta; mentségül felhozta, hogy ki nem birná sem a nagy hideget, sem a fűtött szobákat, nem birná enni a sok paprikás ételt, nem tudná inni az erős magyar borokat. Vonakodásának főoka azonban az volt, hogy már öt év óta benső viszonyban élt Alexandra Benuccival, Tito Strozzi özvegyével, kivel később titokban egybe is kelt. A bibornok az engedetlen költőt azzal büntette, hogy javadalmai nagy részét megvonta tőle, s így kényszerítette, hogy más állás után nézzen. 1518-ban Hippolit bátyja, Alfonz ferrarai fejedelem fogadta «familiaris»-ai sorába, 1522-ben pedig kinevezte Garfagnana tartomány kormányzójává. E nehéz, de jövedelmező állásban A. egy kis vagyonra is tett szert, úgy hogy mikor 1525 júniusában újra visszatért Ferrarába, házat is építtethetett, ahol nyugodalmas jólétben töltötte napjait haláláig. Két természetes fia maradt, Baptista és Virginio, kiket mindkettőt törvényesített. — A már említett munkakon kívül A. írt néhány vígjátékot (Cassaria, Suppositi, Lena, Scolastica), melyek a plautusi vígjátékok legelső utánzatai és korukban a különböző olasz udvaroknál, valamint a Vatikánban is nagy tetszést arattak; ezeknél becsesebb hét szatirája, melyeknek könnyed és szeretetreméltó frisseségét, szelid iróniáját, őszinte és meleg hangját A. kevés művében birta felülmulni; végre írt 17 elégiát, 2 úgynevezett «capitolo»-t, 2 eklogát, egy estei Obizzoról szóló hősköltemény-töredéket, latin epigrammokat, ódákat stb. Legjelentősebb munkája azonban a 46 énekre terjedő Őrjöngő Lóránt, a világirodalom legszebb romantikus eposza. E munka ép ugy, mint a Bojardotól való Szerelmes Lóránt, a középkori lovagregények talajából fakadt; miként azok, úgy ez sem szigoruan egységes mű, hanem néhány főalak köré számos mellékalak élményeit csoportosítja. De elbeszéléseinek csodálatos bűbája, egyszerű természetessége, leirásainak elevensége, realisztikus színe, nyelvének kevesektől utólért harmóniája A.-t népének ma is legolvasottabb klasszikusává tették, s meghódították számára az egész világot. A. művei számtalan — közel 120 — kiadásának felsorolása egész kötetet venne igénybe; a ma megvehető legjobb kiadások: L'Orlando Furioso, Firenze, Sansoni; Opere minori, Firenze, Le Monnier; Commedie e Satire, Firenze, Barbèra. (Képes díszkiadás Doré rajzaival, Milano, 1886). Kimerítő újabb monográfia nincs róla; legjobb életrajzát Cappelli adja: Lettere di Lod. A., Milano,

Hoepli. Régebbi életírói közül legjelesebb: Baruffaldi, La vita di Lod. A., Ferrara 1807. Adalékok életrajzához: Campori, Notizie per la vita di Lod. A.; Cittadella, Appunti intorno agli Ariosti. Műveiről: Carducci, Delle poesie latine di Lod. A.; Rajna, Le fonti dell' Orlando Furioso; Ferrazzi, Bibliografia Ariostesca, Bassano 1881. — A.-nak azt a szatiráját, melyben elmondja, miért nem akarta Hippolit érseket Magyarországba követni, Deák Farkas ismertette (Századok, 1873. évf.). Az Őrjöngő Lóránt majdnem minden világnyelvre le van fordítva; németre, franciára, angolra többször is. Első 38 strofáját Arany János fordította magyarra, az eposz legszebb epizódjait (mintegy 1800 strofát) Radó Antal, a kinek fordítását a Kisfaludy-társaság adta ki egy A.-ról szóló tanulmánnyal együtt.

Ariovistus, a germán svévek fejedelme, az arvernusok és sequanusok meghivására Kr. e. 72. átkelt 15 000 nyi seregével Galliába és az aeduusok legyőzése után népével a mai Elzászban telepedett le. Sok germán néptörzs csatlakozott hozzá, úgy hogy tekintélye miatt a római szenátus Róma szövetségesének nevezte ki. Caesar azonban a gallusok kérésére hadat indított ellene 58-ban és Vesontio (a mai Besançon) mellett megvervén, A. seregének romjaival Germániába vonult vissza.

Aripa, maláj törzs Luzon szigetén, a Río Grande és Rio Chico folyók közt, részben a Rio Cagayan és Apayo közt levő hegységben lakik.

Aris, *El-A.*, 1. (kormányzóság 59,000 km² ter., (1907) 5897 lak., Alsó-Egyiptomban a szíriai határon. — 2. Az ugyanily nevű kormányzóság székhelye, a Vadi-el-A. mellett, (1902) 2923 lak. A régi Rhinocolura, híres számüzetési hely volt a fáraók korában, hol a számüzötteknek orrukat vágták le. A keresztes háborúk történetében A. Laris név alatt szerepel, ott halt meg I. Balduin jeruzsálemi király 1118 márc. 22. 1800-ban Kleber, a francia hadak fővezére itt egyezséget kötött a török nagyvezérrel, amelynek értelmében seregeit bántatlanul vezethette volna Európába. Mivel az angolok ezt jóváhagyni nem akarták, Kleber Heliopolisnál ujabb diadalt vívott ki. — 3. *A.*, város Marokkóban, l. *Arais.*

Arisaema *Mart.*, az Araceae (kontyvirágfélék) család génusza, melynek 50 faja tropikus és szubtropikus vidékeken él, Dél-Amerika és Ausztrália kivételével. Gumós növények, ujjasan osztott hármas v. osztatlan, karélyos levelekkel. Az *A. atrorubens* Blume gumója Észak-Amerikában gyógyszer, keményítőlisztet s megszárítva szépítőport (Cupress powder) szolgáltat. Az *A. ringens* Schott, melynek buroklevele sisakalakú, Japánban dísznövény.

Arisbe, görög város Troasban, Abidos közelében. A Hellespontuson való átkelése után itt rendezte Nagy Sándor a perzsák ellen vezetett seregét. A II. pún háborúban a gallusok foglalták el.

Arista (növ.), magy. szálka, serte v. fonalalakú végződése valamely testrésznek. Pl. szálkavégüek a gabonanemüek toklászai, szálka van az Ericafélék virágportokján.

Aristaeus, l. *Aristaios.*

Aristagoras, Milétosz kényura, Darius királyt rábeszélte, hogy egy perzsa hajóhad élén küldje őt Naxosz elfoglalására. Félelmében, hogy e vállalatával kudarcot vallott, fellázadt; sikerült rávennie az athénieket és eretriaiakat, hogy őt 25 hajóval támogassák és 499. Kr. e. a perzsákat megtámadta, Szardeszt pedig felégette. De csakhamar vereséget szenvedve, Thráciába menekült, ahol 497. a bennszülöttek megölték.

Aristainetos, egy a Kr. u. V. sz. végén élt görög retor, kinek 2 könyvbe osztott 50 szerelmi levelét legutoljára *Hercher* az Epistolographi Graeci közott adta ki (Páris 1873). — A helyenkint buja fantáziával írt levelek tárgyai jobbára az alexandriai elégiából vannak véve.

Aristaios, a görög őslakosság egy istene. Atyja Apollon, ki Thessaliából elrabolja Kyrenét, Hypseus lapitha királynak leányát és Libyába viszi, ahol vele A.-t nemzi; a gyermeket Cheiron centaurus neveli föl; a monda más változata szerint Hermes a Horákhoz és Gaiához viszi, kik fölnevelik és halhatatlan istenné teszik. Boiotiában A. elveszi Kadmos leányát Autonoët, ki neki Aktaiont szüli. Mint isten a nyájaknak, a méhészetnek és olajfatermelésnek védője, az olajprés feltalálója; hozzá folyamodnak segítségért szárazság, pestis, avagy rossz termés idején. Tiszteletének fő helyei Thessalia, Boiotia, Arkadia, Keos, Kyrene és Szicilia. A képzőművészetben is szerepel: Syracusaeben Dionysos templomában volt egy szobra, melyet Verres elrabolt. V. ö.: *Pauly-Wissowa*, Realencyclopädie II. köt.

Aristarchos, 1. híres alexandriai grammatikus, az ó-kor legkiválóbb szövegkritikusa, a bizantiumi Aristophanes tanítványa. Szül. Samotrakén, élt 222—150-ig. Alexandriában Ptolemaios Philometor fiának nevelője s az ottani híres könyvtár igazgatója lett. Tanítványának megöletése után Rhodos szigetén telepedett meg s ott halt meg. Nagyon sok régi költővel, de különösen Homerosszal foglalkozott s kritikailag megállapította két eposzának szövegét; kiadásaiban kritikai jeleket használt, így pl. az ú. n. obelost azaz nyársat (—) a szerinte helytelenül betoldott verseknél. 800-ra rúgó kritikai kommentárjaiból csak az maradt fenn, amit a Homeroshoz való scholionok (régi jegyzetek az Ilias velencei kodexében, a Venetus A.-ban) felhasználtak belőlük. Mint kritikus különben konzervativ volt s a róla nevezett iskolával (Didymos Aristonikos, Pamphilos) együtt heves vitákat folytatott a pergamoni iskolával és fejével, Kratesszel. A grammatikában az analógia (szabályos hasonlóság) elvét vallotta s az írót elsősorban az íróból magából magyarázta. Az éleseszű, megvesztegethetetlen kritikust Horatius példájára ma is A.-nak nevezik.

Irodalom. Lehrs, De Aristarchi studiis Homericis, Königsberg 1865, 2. kiad.; Ludwich, Aristarchs Homerische Textkritik, Leipzig 1884—5, 2 köt.

2. *A.*, csillagvizsgáló Szamosz szigetéről, Kr. e. 250 táján. Tudtunkkal első, ki azt tanította, hogy a föld saját tengelye és a nap körül forog, amiért Kleanthes istentelenséggel vádolta. Ránk maradt egy munkája: A Nap és a Hold nagyságáról és távolságáról (kiadta Wallis 1688; németre ford. Nokk, Freiburg 1854).

Aristea *Ait.* (növ.), az Iridaceae (Nőszirom-félék) családba tartozó génusz, melynek 15 faja

Madagaszkáron és Afrikában honos. Nevezetesebb kultivált fajai az *A. capitata* L., Ker. és az alacsony *A. africana* L., Pax vagy *A. cyanea* Soland.

Aristeas, 1. prokonnesosi származású görög epikus a Kr. e. VII. sz. végéről. Az északi népek között utazván, tapasztalatait élénk képzelemmel kicifrázva, 3 könyvre terjedő eposzban (Arimaspeia) rakta le s főkép a félszemű arimasposokról regél csudadolgokat. A költeményből nem maradt ránk semmi sem.

2. *A.* Krotonból, Pythagoras tanítványa, aki elvette Pythagoras leányát s utódja lett. Ez az A. megkülönböztetendő egy másik A.-tól (*Pseudo-A.*), aki állítólagos szerzője egy Philokrateshez intézett levélnek, melyben a Szentirásnak a hetven (vagy hetvenhét) tolmács által miként történt fordítását mondja el. A. eszerint Ptolemaios Philadelphos egyiptomi királytól azt a parancsot vette, hogy Eleazár főpaptól Jeruzsálemben kérjen szent könyveket s fordítókat. A levél hamis és tele van mesékkel. A Hasmonaeusok idejében keletkezhetett. A levél írója már teljesen jártas a Szentirás allegorikus magyarázatában.

Aristeides. 1. Athéni államférfi, szül. Kr. e. 540 körül. A Peisistratidák elűzése után Kleisthenest támogatta (509) Solon alkotmányának reformálásában. A marathoni csatában (490) a 10 hadvezér egyike volt; vitézségéért 489. archonná választották és a földbirtokosok konzervativ pártja vezérének tekintette. Mint ilyen minden erejével igyekezett meghiúsítani Themistokles terveit, melyek Athént tengeri hatalommá igyekeztek fölemelni. Félt, hogy a vagyontalan lakosok és az idegenek fogják magukhoz ragadni az állam vezetését. A politikai izgalmak annyira fokozódtak, hogy A.-t a nép cserépszavazattal (ostracismus) 10 évi számüzetésre itélte (483). Midőn Athén lakosai a salamisi csata előtt odahagyták a várost, nem használta fel az engedelmet és nem tért vissza polgártársaihoz, de Aegina szigetéről figyelte a perzsa hajóhad mozdulatait s midőn látta, hogy ez a görögöket bekerítette, rögtön Salamishoz hajózott, hogy ezt Themistoklesnek megjelentse; a csata folyamán pedig a kis Psyttaleia szigetén tartózkodó perzsákat felkoncolta. A plateai csatában (479) mint az athéniek vezére vitézül harcolt, a győzelem után pedig az athéni hajóhadat a kisázsiai partokhoz vezette, hol jósága és pártatlansága megszerezte az odavaló görögöknek, valamint a szigeteknek az athéni tengeri szövetséghez való csatlakozását (477). Most már Themistoklesszel vállvetve intézte hazája sorsát és vetette meg Athén tengeri hegemoniáját. Már életében *igazságos*-nak nevezték, és egy hivatalos útjában a Fekete-tenger környékén halt meg (467). Minthogy szegény volt, közköltségen temették el, leányáról is az állam gondoskodott. A régi írók közül Cornelius Nepos és Plutarchos írták meg életét. V. ö. Ed. *Meyer*, Geschichte des Altertums, III. köt.

2. *A.*, Théba városából, kiváló görög festő, Apelles kortársa (Kr. e. 350 körül), képein az emberi érzelmek és szenvedélyek mesteri kifejezője. Egy csataképén 100 alak volt megfestve és ezer minát adtak érte.

3. *A.*, Miletos városából (Kr. e. az I—II. sz.-ban); erotikus tárgyú elbeszéléseinek Miletos a szinhelye, ezért volt *Milesiaka* a nevük. Ő volt talán a görög regényirodalomnak első megindítója, kinek műveit latin nyelvre is lefordították. Csekély számú töredékeit l. *Müller*, Fragmenta historicorum graecorum, IV. kötet (Paris 1851).

4. *A.*, keresztény hitvédő a Kr. u. II. sz.-ban, ki védőiratát Hadrianus császárnak ajánlotta, hogy véget vessen az üldözéseknek. Műve a keresztény hit és szokások értékes leirását nyujtja.

5. *Aelius A.*, jelzője: *Theodoros*, görög rétor a Kr. u. II. sz.-ban (kb. 119—190) a mysiai Adrianoiból. Herodes Atticus tanítványa, aki tovább is nagy buzgalommal fáradozott önmívelődésén, ezért nagy utakat tett és az ú. n. második sophistikai mozgalom egyik legnagyobb képviselőjeként a második Demosthenes nevet érdemelte ki. Korának babonás miszticizmusa nyilatkozott meg «szent beszédek» című sorozatában, előadva, hogy 17 évig tartó betegségéből a pergamoni Asklepiostemplomban álomlátás gyógyította meg. Midőn Smyrnát, második hazáját, 177. a földrengés tönkretette, az ő szózatára nyujtottak segítséget Marcus Aurelius és Commodus császárok s midőn beszédeiben Rómát dicsőíti, vagy csillogó periodusokkal ékeskedő szónoklataiban az isteneket magasztalja, a legtökéletesebbet alkotja, mire a retorika csak képes. Nem előadó szónok volt ő, hanem beszédeit kidolgozta, melyekben városokat (Athént, Rómát, Smyrnát) vagy isteneket dicsőít, vagy Isokrates nyomán a görög szabadságot magasztalja. Stilusa rendkívül gondos, nyelvezete finom és válogatott; óvakodik a dagálytól; de gondolatokban nem nagyon gazdag és árnyoldala a határtalan hiúság és becsvágy. Műveit kiadta *Keil* (Berlin 1898). V. ö. *Baumgart*, Aelius A. als Repräsentant der sophistischen Rhetorik des 2. Jahrhundertes der Kaiserzeit (Leipzig 1874).

6. *A. Quintilianus*, görög grammatikus a Kr. u. III. sz.-ban, egy zenei művet írt 3 könyvben Aristoxenos nyomán (kiadta A. Jahn, De musica, Berlin 1882), mely az összhangzattant és ritmikát, a zenei ritmusok ethikai tartalmát és platoni módon a zene hangközi viszonyainak a mindenség harmóniájával való megegyezését tárgyalja. V. ö. *Caesar*, die Grundzüge der griechischen Rhythmik im Anschluss an A. (Marburg 1882).

Aristida *L.* (növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza, melynek mintegy 100 faja a két félgömb melegebb vidékein él; az árvalányhaj rokona, de szálkáját három serte alkotja. Többnyire steppe és sivatagi füvek. Az *A. hygrometrica* Brown Queenslandban veszélyes a juhokra. A termést borító toklász alsó vége árszerüen kihegyezett, szálkája szárazon fölcsavarodik, nedvességben kiegyenesedik, miközben a termésnek rotációt kell végeznie. Ha tehát a juh gyapjába jut s a kiegyenesedő szálka a szálakba kapaszkodva kellő támasztékra talál, a toklász hegyes vége átfúrja az állat bőrét s egészen a belekig elhatolva, veszélyes gyuladást okoz. Az *A. ciliata* Desf. (= *A. plumosa* L.) Egyiptomban és Arábiában jellemző sivatagi növény, takarmányszámba megy.

Aristides, l. *Aristeides.*

Aristion síremléke. 1838. Veladinezában (Attika keleti részében) talált márványsíremlék relief, mely felirata szerint Aristion sírját díszítette s Aristokles képfaragó műve volt. Nehéz fegyverzetü katonát ábrázol álló helyzetben. A szobrász munkáját kiegészítette a festő ecsetje, mint azt a megmaradt nyomok bizonyítják. Érdekes egykorú tanusága a Peisistratos korabeli attikai harcos fegyverzetének. A. most az athéni nemzeti muzeumban van.

Aristippos, Kirenében, e gazdag és virágzó görög gyarmatvárosban Afrikában született, talán 435 táján Kr. e., s ott iskolát is alapított, melyet kirenaiaknak vagy hedonisztikusnak neveznek. Úgy látszik, hogy Protagoras tanait már ismerte, mielőtt Sokratesszel megismerkedett. Az idősb s ifj. Dionysios udvarán Szicíliában állítólag több ízben tartózkodott s találkozott Platonnal. A sokratikusok közt ő követelt először fizetést tanításáért. Halálát 356 utánra teszik. Iskolájához tartoznak leánya *Arete*, *Antipatros*, továbbá Arete fia, ifj. *Aristippos* (az anyja-tanította melléknévvel), ennek tanítványa *Theodoros*, az ateista, *Hegesias* és *Annikeris*, *Bion* és *Euhemeros*. A. ép úgy mint Antisthenes a tudást csak annyiban becsüli, amennyiben gyakorlati célokat szolgál. A fő principium szerinte az élvezet, az érzéki úgy, mint a szellemi. A bölcsnek feladata a kéjt élvezni, anélkül, hogy rabszolgájává legyen. Hogy miből támad a kéj, közömbös, mert a kéj mint ilyen jó. Azonban mégis vannak különbségek, melyeket meg kell tudni itélni s erre tanít a filozófia. Hogy A.-ra gazdag szülővárosának luxusa hatással volt, nyilvánvaló. Ügyes világfi, aki mindig meg tudja magának az élvezetet szerezni. Másokkal szemben szeretetreméltó és jóakaratu; az állami élettől, függetlensége kedvéért, távol tartja magát. Sokratest, kinek az ő nézeteire való hatása kézzelfogható, nagyon tisztelte. Tanítványai közül *Theodoros* a végső következtetéseket levonta e tanból, csakhogy a pillanatnyi élvezetnél többre becsülte az állandó vidám hangulatot. *Hegesias*, az ó-kor leghatározottabb pesszimistája, a pozitiv élvezetben nem hisz s a közömbösségben találja a boldogságot.

Aristobulos, 1. görög történetíró, ifjan Nagy Sándor kisérője; aggkorában jeles művet írt a hős királyról, melyből Arrianos (l. o.) sokat merített Anabasisához. Töredékek vannak belőle.

2. *A.*, alexandriai zsidó filozófus, élt Kr. e. a II. sz. közepén. Ő kezdi meg a görög-zsidó filozófiai irányt, amelynek legkimagaslóbb alakja Philon (l. o.). A bibliát allegorikus módon magyarázza, beleérzi Plato és Aristoteles istenideáját, valamint Pythagoras számelméletét. Művéből Eusebius tartott fenn egyes töredékeket.

3. *I. A.* és *II. A.*, zsidó királyok, l. *Makkabeusok.*

Aristocratia, l. *Arisztokrácia.*

Aristodemos, 1. a heraklida Aristomachos fia, a spártai monda szerint a dórok egyik vezére a Peloponnezus elfoglalásában. Két fia, Eurysthenes és Prokles, a két spártai királyi család törzsatyja. — 2. *A.*, Messenia hős királya az első messeniai háborúban (Kr. e. 743—724). A jóshely szavára feláldozta leányát, hogy a spártaiakat legyőzhesse és Euphaës király halála után 731. ő lett utóda a trónon. De midőn Ithome várának makacs védelmezése közben rossz jósjelek kisérletének kudarcát jelezték, leányának sírján öngyilkos lett (724).

Aristogeiton, l. *Harmodios és Aristogeiton.*

Aristokles, l. *Peripatetikusok.*

Aristol, *annidalin*, *dithymoldijodid*. Vörösbarna szagtalan por, mely vízben oldhatatlan; borszeszben és éterben oldható. Sebhintőpor és kenőcs alakjában használt gyógyszer.

Aristolochia *L.* (növ.), l. *Farkasalma.*

Áristom a. m. börtön.

Aristomenes, a görög nemzeti mondától dicsőített hőse a második messeniai háborúnak (Kr. e. 685—668), ki bátorságával annyira kitüntette magát, hogy a messeneiok királyukká kiáltották ki, de ő megelégedett a hadvezéri címmel. Merész tettei nagyon megfélemlítették a spártaiakat, kik csak Tyrtaios buzdító dalaira nyerték vissza bátorságukat. Aristokrates, arkádiai király árulása miatt A. Eira várába vonult vissza, honnan 11 évi hősies ellenállás után az ő tanácsára vándoroltak ki honfitársai a sziciliai Zanklébe, melynek Messana nevet adtak (a mai Messina); maga A. pedig Rhodus szigetére ment vejéhez, Damagetoshoz s halála után itt héroszi tiszteletben részesült.

Ariston, 1. peripatetikus bölcsész a Kr. e. I. sz.-ban, aki főleg logikai és fizikai kérdésekkel foglalkozott. — 2. *A.*, *a chiosi*, a stoikus iskolának egyik főembere (275 körül Kr. e. élt); még inkább, mint a stoikusok általában, idegenkedett az elméleti tudományoktól, csak az etikai kérdéseket tekintette fontosaknak, az etikában pedig a legmerevebben elkülönítette az erényt és bűnt, melyek közt semmi átmenet, középfok nincsen. Kihatott a római gondolkodásra, mint Senecából is látszott. — 3. és 4. *A.*, a *keosi* és *kosi*, a peripatetikus iskolához tartoznak.

Aristonikos, kiváló alexandriai grammatikus az I. sz. vége felé Kr. e. Fő művében (Περὶ σημείων) Aristarchosnak Homeros kiadásában alkalmazott kritikai jeleit magyarázta. Jelentékeny kivonatokat tartottak fenn belőle a Homeroshoz írt régi scholionok. Az Iliasra vonatkozó részleteket Friedländer adta ki (Göttingen 1853), az Odysseiára vonatkozókat Carnuth (Leipzig 1869). V. ö.: *Sengebusch*, Aristonicea (Berlin 1855).

Ariston men hydor (gör.) a. m. legjobb a víz. Idézet Pindarosból (Olympia I.).

Aristophanes, 1. görög vigjátékíró, a világ egyik legnagyobb költője. Szül. Kr. e. 450 táján, Athénben. Élete viszonyairól nagyon keveset tudunk. Megh. 385 táján. A peloponnesosi háború alatt kifejlett demagógiában a békére sóvárgó arisztokrata párthoz szegődött s annak törekvéseit a felkapaszkodott népvezérek (Kleon) ellen politikai vigjátékaival a leglelkesebben támogatta. A szinpadot elsőrendű politikai hatalommá s a nép nevelő iskolájává avatta. 44 vigjátékából, melyek közül négyet már a régiek nem tartottak tőle valónak, 11 teljes darabja jutott ránk. Ezek a szinrekerülés sorrendjében a következők: 1. *Acharnaiak* (425. a Lenaia-ünnepen első díjat nyert). 2. A *Lovagok*, pályanyertes darab 424-ből, a költő

maga játszotta benne a kigúnyolt és pellengérre állított Kleon szerepét. 3. *Felhők* (423. a Dionysia-ünnepén került szinre), a szofisták nevelési irányát gúnyolja s főképviselőjéül nem helyesen, de hatásosan Sokratest tünteti fel. 4. *Darazsak* (422. a Lenaián első díjat nyert), a pörlekedni szerető athénieket gúnyolja Kleonnal együtt. (Racine Les Plaideurs-je ennek utánzata). 5. *Béke* (421. a nagy Dionysián második díjat nyert), Trygaios—Euripides Bellerophonját parodizálva — egy ganajbogáron az égbe emelkedik, hogy lehozza a rég óhajtott békét. Élcben és cselekvényben leggyöngébb. 6. *Madarak* (414. a nagy Dionysián második díjat nyert), a költői képzelet egyik legszellemesebb alkotása. Az athéniek kalandos tervezgetéseit és meggondolatlan nagyravágyását gúnyolja. 7. *Lysistrate* (411. a Lenaián), a görög nők Lysistrate biztatására szerelmük megvonásával igyekeznek rábirni férjüket a háboruskodás megszüntetésére s célt is érnek. 8. *A nők ünnepe* (Thesmophoria-ünneplők, 411. a nagy Dionysián), Euripides ellen irányul. A nők halálra akarják itélni a nőgyűlölő költőt, ki felőlük annyi rosszat költött, de töredelmes igéretére megkegyelmeznek neki. 9. *Békák* (405. a Lenaián első díjat nyert), a komoly, drámai szín elárvulván, Dionysos, a drámai ünnepek istene, leszáll Euripidesért az alvilágba, de az Aischylos és Euripides közt lefolyó kómikus alvilági verseny után Euripidest otthagyja s Aischylost hozza fel. A darab a békák karáról van elnevezve. 10. *A gyűlésező nők* (Aranynál: Nőuralom, 389. a Lenaián), a szocialisztikus és kommunisztikus eszmék kigúnyolása. 11. *Plutos*, a megszemélyesített *Gazdagság* (408., átdolgozva 388.), társadalmi ferdeségeket gúnyol. — A., kit Voltaire nem tartott költőnek, de Goethe a Gráciák neveletlen kegyeltjének mondott, a politikai vígjáték legnagyobb mestere. Komikuma néha alantas, de mindig zseniális; sokszor trágár, de sohasem ledér, célja mindig tisztességes. Nagy emberismerő, bátor szókimondó, pajkos, burleszk jelenetek nagy inventora; képzelete, humora kifogyhatatlan. Ellensége a szófacsaró szofisztikának, istentagadó skepsisnek, népbolondító demagógiának. A művészi bonyolítás és szerkesztés titkát még nem érti, a helyzeti komikum uralkodik nála. Remek nyelve és verselése a tiszta atticizmus egyik legkiválóbb képviselőjévé teszi. — Újabb kiadásai *Blaydes*-től (Halle 1886), *Dindorf*-tól (Oxford 1858, a becses scholionokkal). Német fordítói: *Voss, Droysen, Minckwitz, Donner, Rückert*. *Arany* János magyar A.-e a magyar műfordítás büszkesége (Budapest 1880, 3 köt. és összes m. 7. és 8. k.). Alapos tanulmányt írt e fordításról *Imre* Sándor (Budapesti Szemle 1885). Minden irányban tájékoztató olvasmány *Kont* Ignác A.-e (Budapest 1896). Több értekezést írt *Boros* Gábor is (E. Phil. Közl. 1880, 1890, 1891, 1892). *Veress* Ignác is lefordította a Lovagokat, Felhőket, Békákat s több értekezést írt A.-ről. V. ö. *Hornyánszky* Gyula, A. (Budapest 1897); *Zacher*, A.-Studien (Leipzig 1898); *Croiset*, A. et les partis à l'Athènes (Paris 1906); *Faulmüller*, Der athenische Demos im Licht der aristoph. Komödie (München 1907).

2. A bizantiumi *A.*, görög grammatikus és kritikus Kr. e. 260—184. Alexandriában Zenodotos és Kallimachos tanítványa volt s igazgatója lett a híres könyvtárnak. Régi írókból (Homeros, Hesiodos, Pindaros) kritikai kiadásokat rendezett, a régi tragikusokhoz és komikusokhoz bevezetéseket írt; foglalkozott a szók jelentésének megállapításával. Tőle származik a görög központozás és accentus-jelzés. Töredékei *Nauck*-tól (Halle S. 1848).

Aristophon, jelentékeny államférfiú és szónok Athénben, hol 403—353. Kr. e. szerepelt, Kallistratos bukása után (361) mint az államnak majdnem kizárólagos vezetője, míg a szövetséges háború szerencsétlen vége és Athén legfontosabb birtokainak elvesztése 353. visszavonulásra nem birta. Majdnem száz esztendős korában halt meg.

Aristoteles, a görög, valamint az egész filozófia történetének egyik legnagyobb alakja, akivel hatásra nézve senki sem mérkőzhetik. Az emberiség tanítója volt az ó- s középkorban s ma is tanulunk tőle; Keletet ő hódította meg a Nyugat tudományának, a keresztényeknél, araboknál, zsidóknál egyaránt a legnagyobb tiszteletben állott. Szül. Stageirában, Thrakia egy görög gyarmatában («a sztageirita») Kr. e. 384. Apja, Nikomachos, orvosa s barátja volt II. Amyntas-nak, Makedonia királyának Pellában. 17 éves korában Athénbe került; minthogy Platon akkor elhagyta Athént s három évig Sziciliában maradt, A. 20 éves kora előtt nem lehetett tanítványa Platonnak. Semmivel sincs bebizonyítva az a később keletkezett mende-monda, hogy A. nem tisztelte eléggé tanítóját s háládatlan volt iránta. Ethikájában ott, ahol Platon eszmetana ellen indul, mielőtt a dologra térne, a személyes barátság érzelmeit fejezi ki Platon iránt és csak azután mondja, hogy ily alkalommal félre kell tenni a személyes érzelmeket és csak az igazság védelmére gondolni; «sámbár az igazság és a barátság, mindkettő igen drága előttem, szent kötelesség elsőséget adni az igazságnak». 17 évig volt Platon tanítványa ennek haláláig. Platon halála után A. Kis-Ázsiába utazott Xenokrates-szel, aki legbuzgóbb híve volt Platonnak, Hermias-hoz, Atarneus fejedelméhez, aki azelőtt hű tanítványa volt. Hermias nemsokára csel által életét vesztette s A. egy gyönyörű himnusszal áldozott az elhunyt emlékének. A. elvette Hermias fogadott v. testvére leányát, Pythiast s Mityléneben, Lesbos szigetén élt két évig. 343. Fülöp meghivta, hogy tizenhárom éves fiát, Sándort, nevelje. A. 4 éven át nevelte növendékét, ennek 16. évéig, és nagy hatással volt reá. Nagy Sándor trónralépte után A. Athénbe tért vissza, ahol 13 évig megszakítás nélkül maradt. Akkor nyitott iskolát a Lykeion nevü gimnáziumban, melynek szomszédságában állott az Apollon Lykeios-nak szentelt templom. Ennek árnyékos fasoraiban (peripatoi) sétálván, beszélgetett tanítványainak szükebb körével filozófiai kérdésekről, innen nevezték őket peripatetikusoknak. A. kétféle előadást tartott: az egyik a haladottaknak szólt, a filozófia legnehezebb kérdéseiről, ez volt az akroamatikus előadás, a másik, a nagy közönségnek szóló, az exoterikus. E tizenhárom év alatt írta meg A. nagy munkáit. Nagy Sándor fejedelmi bőkezüséggel segítette

egykori tanítóját munkájában. Plinius szerint több ezer ember volt elfoglalva, hogy a filozófus számára az állatokat, növényeket és egyéb természeti ritkaságokat összegyüjtsön, melyekre A.-nek szüksége volt. Mások mondják, hogy Nagy Sándor 800 talentumot (körülbelül 4 millió K-t) adott A.-nek, hogy lehetségessé tegye tudományos kutatásait s rendkívül gazdag könyvtára összeállítását. Csak a sors ama rendkívüli kedvezménye, hogy egy nagy király s egy nagy tudós ily baráti viszonyba jutottak, tette lehetségessé az ókor legnagyobb tudományos emlékeinek keletkezését. Nagy Sándor egy ellene szőtt összeesküvés felfedezése után megölette Kallisthenest, A. unokaöccsét, s ez idő óta meghidegült a viszony a filozófus s a nagy király közt. Hat évvel később meghalt Nagy Sándor, A.-t a makedón ellenes párt azonnal üldözőbe vette s istensértés (asebeia) ürügye alatt a bírák elé állította. A., hogy mint mondá, megkímélje az athénieket egy második merénylettől a filozófia ellen, 323. elmenekült Athénből. Egy évig élt Chalcisban, azután megh. 322 szept. táján, kevéssel Demosthenes halála előtt.

Művei

részint párbeszédek, részint értekező előadásuak; az előbbiekből alig maradt ránk valami. A műveket négy csoportba szokás osztani: logikaiak, természettudományiak, metafizikaiak és ethikaiakra. A logikaiak, melyeket Organon (segédeszköz) neve alatt csak később, a bizánci időben, foglaltak össze, ezek: 1. A kategoriák; 2. az értelmezésről (peri hermeneias); 3. az első analitika (a következtetésről); 4. a második analitika (a bizonyításról); 5. a topika (dialektika); 6. a szofisztikusok cáfolásáról. A természettudományiak a következők: 1. A fizika 8 könyvben; 2. az égről 4 könyvben; 3. a keletkezésről és elenyészésről 2 könyvben; 4. a meteorológia 4 könyvben; ide sorolják 5. «a világról» szóló apokrif művet. Az élő lényekről tárgyal: 6. a lélekről 3 könyvben; 7. kisebb értekezések, melyeket a skolasztikusok parva naturalianak neveztek; 8. az állattan 10 könyvben; 9. az állatok részeiről 4 könyvben; 10. az állatok nemzéséről és fejlődéséről 5 könyvben; a színekről, az akusztika, a fiziognomia nem A. művei; a növényekről szóló mű elveszett, ami e címen a művekben előfordul, későbbi keletkezésü; a problémák 37 könyvében annyi a későbbi toldás, hogy ami A.-é, alig ismerhető föl benne; a mechanika sem valódi, hasonlóképen nem az oszthatatlan vonalakról szóló értekezés, s a csodálatos történetek kis gyüjteménye. — A metafizikaiak: a metafizika, mely nevét onnan vette, hogy minden, ami az «első filozófiára» vonatkozott, Andronikos gyüjteményében cím nélkül a fizikaiak után (ta meta ta physika) került. — Az ethikaiak csoportjába tartozik: 1. Az úgynevezett nikomachosi ethika 10 könyvben; 2. az eudemosi ethika, Eudemos feldolgozása 7 k.-ben; 3. «a nagy ethika» mind a kettő szerkesztés nyomán összeállítva; «az erényekről s hibákról» későbbi keletü. Az ekonomika 2 k.-ben; valószinüleg részben A. műve; 4. a politika 8 k.-ben; 5. a retorika 3 k.-ben. A Sándornak szóló retorika nem tőle való; 6. a poetika töredék. 1891. a londoni British Museumban találtak egy papiruszt, mely állítólag az elveszett «Politiák»-nak, 158 régi államalkotmány gyüjteményének egy részét s az athéniek államalkotmányának majdnem teljes könyvét tartalmazza. E mű valódiságáról még folyik a vita. (L. *Athenaion politeia.*) Mind e művek, úgy látszik, a tanítás céljait szolgálták; előadásainak vezérfonalai lehettek, melyeket nem mindig egyforma gonddal dolgozott ki. Talán a tanítványok füzeteit is fölhasználták a kiadók. Strabon és Plutarchos szerint A. művei Theophrastosra jutottak. Ez tanítványára, Neleus-ra hagyta, kinek halála után rokonai egy pincében vagy árokban elásták. Itt fedezte fel őket Apellikon, gazdag könyvkedvelő Teiosból, ki Athénbe hozta s kiadta. Athén bevétele után Sulla kezeibe kerültek, s azután kapta őket Andronikos, ki azok alapján rendezett új kiadást. Innét magyarázzák a szövegnek rossz állapotát. Nem valószinü azonban, hogy Andronikos kiadásáig A. filozófiai munkáit nem ismerték volna. A. műveinek legjobb új kiadásai a következők: a berlini akadémia kiadása 5 köt.-ben Bekkertől. Az V. kötetben van Bonitz bámulatos indexe, Index aristotelicus (1870) s a párisi kiadás Didot-nál 5 kötetben. Ujabb magyar fordításai a következő műveknek vannak meg: A lélektant fordította Haberern Jonathan 1864., ugyanő az ethikát 1873. A költészettant fordította Hunfalvy Pál 1842. és Geréb József 1891. az Olcsó könyvtárban. Németre majdnem minden műve le van fordítva a Metzler-, a Hoffmann- s az Engelmann-féle gyüjteményben. A francia fordítások közt a legkiválóbb Barthélemy St. Hilaire-é. Az óriási irodalomból csak ezeket említhetjük: *Zeller*, Philosophie der Griechen 2 r. 2 szak. (3. kiadás Leipzig 1879); *Lewis*, Aristotle (1864); *Grote*, Aristotle (1880, befejezetlen); H. *Bonitz*, Aristotelische Studien (1862—1867); *Siebeck*, Aristoteles (1891). Az irodalom teljes összeállítása *Ueberweg*, Grundriss der Geschichte der Philosophie. I. k. (9. kiadás, 1903).

Filozófiája.

A. Platon tanítványa, a filozófia igaz feladatát ő is a dolgok lényegének s végső okainak megismerésében találja, melynek formája a fogalom; a filozófia fogalmak tudománya, az egyes általános fogalmakra vezetendő vissza s belőlük értendő meg. De e munka tudományos föltételeit s formáit senki nálánál komolyabban és szigorúbban nem vette; a Platon-féle dialógusok színes költői ruhája helyet enged a szabatos tudományos prózának, mely évszázadokon keresztül mintául szolgált az európai tudománynak, sőt amelyből a mi tudományos prózánk egyenesen származik; minthogy továbbá A. a dolgok lényegét nem a dolgokon kívül, mint Platon, hanem a dolgokban keresi, azaz a valóságból, a tényleges megfigyelésből indul ki: benne a legmagasabbra emelkedő filozófiai absztrakcióval a legszélesebb pozitiv tudás egyesül. Nemcsak nagy filozófus, hanem nagy természettudós is, az empirikus szellemnek igazi meghonosítója az európai gondolkodásban. Nála a metafizika is a valónak a tudománya a valóság ismeretének betetőzése. Ez képesíti őt az emberi tudásnak, melynek ő előtte csak egyes anyagait gyüjtötték össze, első nagy

rendszeresítésére, ez teszi őt a közép- és újkor nagy tanítójává. Filozófiáját a művek fennt adott beosztása alapján vázolhatni legáttekinthetőbben.

A *logikát* mint tudományt A. teremtette meg. A logikai kutatásokat módszeres bevezetésnek tartotta a filozófiába. Habár a tudományos megismerés az általánosból származtatja le az egyest, maga a tudás megfordítva keletkezik: az általános fogalmak a részleges tapasztalatból. A. az érzéki észrevételt megvédi a szofisták ellen. Nem az érzékek csalnak, hanem az érzékek adatainak téves kapcsolata. A logikai gondolkodás három eleme közül: fogalom, ítélet, következtetés, csak a következtetést tárgyalta részletesen. Ő az első, ki a gondolkodás e formájának mivoltát s jelentőségét fölismerte. A következtetés elmélete elvezeti a bizonyításához, mely okaiból származtatja le a föltételezettet. Ez meg lehetetlen volna, ha nem indulnánk ki oly legáltalánosabb alapelvekből, melyek bizonyításra nem szorulnak. Ezek az észben gyökereznek, mely ez elvek közvetetlen megismerésének tehetsége. A bizonyítás legfőbb elve az ellenmondás s a kizárt harmadiknak a tétele. A fogalmak mind kategóriák alá tartoznak, azaz fő szempontok alá, melyekből mindent tekinthetünk. Ilyet tizet különböztetett meg: szubstancia (állomány), mennyiség, minőség, viszony, hely, idő, fekvés, bírás (a létezés módja), cselekvés, szenvedés. A legfontosabb a szubstancia. Nem tagadhatni, hogy Kantnak igaza van, midőn a kategóriák e rendszerében nem találja meg az elvi alapot. Ugyancsak Kant mondja, hogy a formai logika A. óta nem tett egy lépést sem előre. Csakhogy akkor a formai logika körét igen szűkre kell szabni.

Metafizika. Platon szerint az eszmék az igazi valóság; A. szerint csak az egyes dolog való, szubstancia, «uzia». Az egyetemes fogalom csak a szubstancia tulajdonságait fejezi ki, a nemi fogalmak csak az illető szubstanciák közös lényegét, s ezért csak átvitt értelemben nevezhetők szubstanciáknak. Az eszme nem létezik mint egység a többön kívül, de mint egység a több-ben. Ezzel a gondolattal iparkodik azután A. összeegyeztetni azt a másikat, hogy ezért mégis csak az egyetemes, mely nem létezik magában, a tudás igazi tárgya. Nem ugyan minden egyetemes fogalom, de igenis az, mely az egyes dolgok lényegét fejezi ki: a forma, a lényeg. A *forma* fogalma az, mely A.-nek megadja a lehetőséget, Platon eszmetanának lényegét befogadni a maga rendszerébe. A *forma és anyag* A. metafizikájának oszlopos fogalompárja. Az érzéki világban minden változik: lesz; e levésben meg kell különböztetnünk azt, ami valamivé lesz, anyag, amivé lesz, forma, végül a levés folyamatát. E folyamat abban áll, hogy az anyag formát ölt, azért a forma a dolog valósága, a forma a valóság, entelecheia, energeia; az anyag pedig a lehetőség «dynamis». Az anyag, ha minden formától megfosztva gondoljuk, «első anyagnak» neveztetik, mely magában nem létezik, pusztán elvont fogalom. A formák ellenben öröktől fogva vannak, de nem a dolgokon kívül, hanem a dolgokban. Szerves testeknél a forma egyszersmind a cél s a mozgató ok. A mozgás nem egyéb, mint a lehetségesnek valósággá való válása. Ez azonban föltételez mozgatót, ez pedig csak forma lehet, mig a mozgatott: anyag. A mozgás soha sem keletkezhetett, örökké való. A mozgás utal egy első mozgatóra, mely maga nem mozgatott való, mely tehát anyagtalan, tiszta forma, tökéletes való, a lét betetőzése. Ez a világ végső célja, a szellem, a gondolkodás, «núsz». A mozgás végső oka tehát az istenség, a magamagát gondoló ész. Puszta létezésével hat ez a világra; ő az abszolut tökéletes való, a legfőbb jó, mely felé minden törekszik; ő tőle függ a világ rendje, összefüggése, élete. Egy a világra irányuló isteni akaratot, teremtő erőt s ennek a világba való beavatkozását A. nem ismer.

A. *természetfilozófiája* belekapcsolódik ugyan metafizikájába, de a reális megfigyelés és tudás elemei nélkül sem szűkölködik. Az alap itt is a forma és anyag ellentéte. Amely testekben az anyag előbbre való, mint a forma, azok az élettelen dolgok, míg a forma uralkodó volta jellemzi az organikus világot. A legfelső a való lények sorában az istenség, mint a tiszta forma, míg a tiszta anyag a legalsó fokon áll, ámbár az mint ilyen nem valósággal létező. Az istenség az első mozgató. Örökkévaló, nem lett és örökkévaló a mozgás is és a mozgatott anyag. A mozgáson érti a mennyiségi változást, a minőségit és a helyváltozást. Minden mozgás mozgatót tesz föl, de ép ezért kell egy első mozgatónak lennie, mely maga nem mozog. Ennélfogva a mozgás a világon örökkévaló, nincsen kezdete, nincsen vége. Igy az egész világ életének egységét biztosítja az örökkévaló mozgató. Minden mozgás tőle való és feléje indul. A világ mozgása csak folytonos, egyforma és változatlan lehet. Ilyen mozgás csak egy van, a körben való. Ezt észleljük az álló csillagégen. A kozmosz gömbalakú, az álló csillagég a legfelső szférája, melyet közvetetlenül Isten mozgat. Érinti a világot, de nem érintetik általa. Ez a legszélső szféra e tér vége, mely nem végtelen, csak határa a körülzártnak a körülzáró felé. Ami tehát nincsen körülzárva, az nincsen térben. Az álló csillagég mozgása átterjed a következő szférákra, melyek a bolygókat s a napot és a holdat hordják. Az egyes égi testek több szférában résztvesznek és ezek különböző mozgásaiból ered valódi mozgásuk. Minden szféra lelkes. Az egyes szféralelkek mintegy alistenek. A szférák alkotják a felső, az éterből álló világot, a mi világunk, a szublunáris világ a négy elemből van alkotva. Ez a legkevésbbé tökéletes világ, mert legmesszebb van az első mozgatótól. De itt azután a lélek lép föl, mint belső mozgató oka a testeknek az organikus világban. amely így magasabb fokra helyeződik. A lélek a test formája, entelecheiája, az életerő, a növényben mint tápláló elv, az állatban mint érző is, melynek középpontja a szív; az emberben még ehhez mint legmagasabb foka a léleknek az ész járul (görögül *núsz*), amely nem a természettől van, hanem isteni. Ezen a ponton A. sajátságos megkülönböztetést tesz, t. i. maga a núsz mintegy kétféle: cselekvő és szenvedő; a szenvedő mintegy lehetősége annak, amivé az ész lesz; ez a testtel keletkezik s enyészik, míg a cselekvő

[illegible] van. A kettő közti viszonyt A. nem tisztázza eléggé, nevezetesen nem fejti ki, miképen [illegible] ilyen módon a lelki élet egysége, mi[illegible] gyökerezik az egyéniség s mit jelent ilyen [illegible] a nus halhatatlansága az egyéniségre vonatkozólag. Innét ágaztak ki azután az aristotelesi filozófiának egyrészt materialisztikus és panteisztikus, másrészt spiritualisztikus és teisztikus magyarázatai, anélkül, hogy bármelyike egészen [illegible] volna egyeztethető filozófiájának egészével.

Ethika. Az emberi tevékenység legfőbb célja A. szerint is, mint a többi görög filozófusok föltevésében, a boldogság. De miben keressük ezt? Abban, ami az emberi tevékenység sajátosságát teszi, tehát az észbeli működésben. Az ember feladata a [illegible]ok észbeli tevékenysége. Ezen tevékenységet kiséri s betetőzi a legfőbb élvezet. Igy válhatatlan kapcsolat van az erény s a boldogság közt, mely utóbbit A. így határozza meg: Tökéletes gyakorlati tevékenység tökéletes életben vagyis erényes tevékenysége a léleknek. A boldogsághoz különben érett kor kell s egyéb gátló körülmények (szegénység, betegség stb.) hiánya; a fődolog azonban a belső derekasság, minden egyéb [illegible] csak negativ föltétel. Az élvezet nem önálló alkotórésze a legfőbb jónak, értéke függ attól, hogy mily tevékenységből származik. Az ethikai erény definiciója: az akarat oly állandó iránya, mely a természetünknek megfelelő középúton van, amint ezt az egyes ember meghatározza; itt tehát a vágy alá van vetve az észnek. Az erény e definiciójában, az akarat iránya, Sokrates ellen fordul, ki az erényt tudássá teszi; Sokrates elfelejti, hogy az erény nem az erkölcsi szabályok ismeretén fordul meg, hanem azok gyakorlatán, a szenvedélyek legyőzésén; az akarat ez irányának pedig állandónak kell lennie. Továbbá minden erény középen jár; a bátorság középen jár a gyávaság s vakmerőség közt, a mértékletesség középút az élvezetvágy s elfásultság közt, a bőkezűség a tékozlás s fösvénység közt stb. A legfőbb ethikai erény az igazságosság. Elméleti erények a tudomány, bölcseség, művészet stb. Az érzéki élvezetnek szánt élet állati; ethikai politikai élet emberi; az elméletnek szánt élet isteni s a legfőbb boldogsággal jár.

A. *politikája* ethikájából indul. Az ethikában a barátság erényéről szóló gyönyörű fejtegetései átmenetet szolgáltatnak ahhoz a gondolathoz, mely a politika alapja, t. i. hogy az ember politikai lény, mely csak az államban élhet rendeltetésének, az erkölcsi feladat megoldásának. Innét az állam erkölcsi feladata, t. i. hogy az embereket az erényre nevelje. Amely alkotmány a közjót célozza, az jó. A királyság, arisztokrácia és timokrácia jó alkotmányok, mert az uralkodók előtt a közjó lebeg, nem önző célok, a demokrácia, oligarchia és tirannisz elfajulások. (Ezek a kifejezések nem felelnek meg egészen mai nyelvünk használatának.) A legjobb államforma magában a demokratikusnak, arisztokratikusnak és monarchikusnak helyes vegyülete; de az államformának a valóságban a viszonyokhoz kell alkalmazkodnia.

A művészetről és a szépről nincsen A.-nek külön kifejlett elmélete. A poetikában azonban igen érdekes és értékes gondolatok akadnak, így a tragédia híres definiciója (l. *Tragédia*) nagy hatással volt a poetika fejlődésére.

Filozófiájának története.

A. halála után a peripatetikus iskola (l. o.) évszázadokon át virágzott, csakhogy nem igen öregbítette a nagy mester örökségét önálló kutatásokkal. Az első századokban a metafizikától elfordulva, inkább a természeti tanulmányokat művelik s az ethikát népszerűsítik; a későbbi peripatetikusok főkép pontos, hű magyarázói A.-nek. De az iskolán kívül csak az újplatónizmus (l. o.), mely A. s Platón filozófiájának azonosságát tanítja, szerzi meg A.-nek azt az óriási tekintélyt, mely oly nagy szerepet biztosít neki a középkorban. A legrégibb keresztény filozófia legelőször az Organonnal, mint hitelvekbe éppenséggel nem ütköző művel foglalkozik. Az Organon tanulmánya egy pillanatig sem szünetelt se Konstantinápolyban, se a nyugaton. Az Organonból keletkezik a nominalizmus s realizmus harca s Abelard tanítása. Az arabok a VIII. sz. óta foglalkoznak A.-szel, ez iskola fejei Avicenna, Averrhoës; a középkori zsidó filozófia is innét merít (Gabirol, Maimonides). Egyéb művei A.-nek csak a XII. sz. táján éledtek föl Európában, főleg az arab feldolgozások alapján; az egyház eleinte nagyon megijedt tőlük s 1210. a logikán kívül a többi művek máglyára itéltettek; csakhogy nem használt semmit s A. csakhamar legfőbb tekintélye az egyházi íróknak: Albertus Magnus (l. o.) kommentárokat ír hozzá, V. Orbán pápa lefordíttatja, Aquinói Szent Tamás magyarázza s egyházi tanok segítségével A. filozófiájából alkotja a kat. egyház hivatalos filozófiai rendszerét. 1629-ben XIII. Lajos uralkodása alatt a párisi parlament halálbüntetés terhe alatt megtiltja A. megtámadását s egyes német egyetemeken még a XVIII. sz. elején is esküt tesznek a tanárok kinevezésük alkalmával, hogy A.-tól nem fognak eltérni. A protestanizmus ép úgy szegődik hozzá, mint a katolicizmus, ámbár elismerendő, hogy Melanchton A.-e már nem többé a középkor A.-e, kinek helyébe lassan-lassan az igazi A. lép. De már előbb kezdődik nagy reakció A. ellen Galilei, Bacon s Descartes vezetése alatt, mely végre győzedelmeskedett s a XVIII. sz.-ban, a szemináriumokat kivéve, egészen kiszorítja A.-t az iskolákból. A XIX. sz. filológiája s történeti iránya újra igazságot szolgáltatott az emberi művelődéstörténet e nagy alakjának, nem dogmatikus elfogultság szülte rajongással, hanem a megértés alapján, melyet csak e század filológiai, filozófiai s történeti műveltsége volt képes elérni. Most nem hiszünk többé A.-ben, de tanulunk tőle; nem fogadjuk el vakon rendszerét, de tévedéseiben is sokszor fölismerjük az igazság csiráit, melyeket az ő lángesze oly pazarul szórt el a megismerésnek általa páratlan módon nagyobbított s megmunkált térségen. Messze meghaladtuk A.-t minden téren; de az ő nyomán járva, tőle tanulva s azokkal az eszközökkel élve, melyeket ő hagyott hátra számunkra.

Aristoteles-papirusz, l. *Athenaion Politeia.*

Aristotelia *L'Her.* (*Friesia* DC. növ.), az Elaeocarpaceae-család génusza, melynek 7 faja

van; 1 Chilében, a többi Ausztráliában és Új Zeelandon honos cserje és kis fa. Az *A. Maqui L'Her.* 3—4 m. magas, örökzöld fa Chileben, fáját zeneműszernek, kerítésfonásra stb., cserző savas leveleit tályog ellen házi orvosságnak, cukortartalmú bogyóit pedig, melyek kellemes borízüek és ehetők, mint a szárított fenyvesbogyókat, hasmenés ellen használják. A bogyó tartalma vízben könnyen, de alkoholban kevésbbé oldható festék. A bogyónak van egy kis zamatja és cserzősava, miért bort (teku) szűrnek belőle, s az indusok nagyra becsülik. Ha a szőllőnedvhez maqui-t teszünk, jó vörös bort kapunk. Franciaországban a maqui szárított bogyóival a bort festik, belőle bort csinálnak. Bordeauxba nagy mennyiségben szállítják.

Aristoxenos Tarentumból, közvetetlen tanítványa Aristotelesnek, 350 körül Kr. e. élt Athénben. Zenésznek a fia s egyike a legrégibb görög zeneíróknak. A harmonika elemei c. műve, habár hézagosan s elrontva, fennmaradt (Marquardt 1869. fordította németre s magyarázta). Zenei elmélete kihatott filozófiájára is; azt tanította, hogy a lélek ép úgy a test részeinek viszonyából származik, mint a harmónia a hangok közti viszonyból. Azért a lélek nem is halhatatlan. Ezekben Pythagoras hatása ismerhető föl.

Aristus, l. *Evaristus.*

Aristyllos, görög csillagász Szamoszból; Kr. e. 300 körül élt. Ő az első csillagász, kiről tudjuk, hogy (Timocharis-szal) az álló csillagok helyeit meghatározta.

Arisztidesz, *Vajda* János (l. o.). írói álneve.

Arisztodemokrácia (gör.), azon államuralmi alkat, melyben az arisztokrácia, mint *külön közjogi rend* által korlátozottan érvényesül a népuralom.

Arisztokrácia (gör.) a. m. a legjobbaknak (legelőkelőbbeknek) uralma. Aristotelesnek állambölcseletében az az államforma, melyben az államhatalom egy kiváltságos társadalmi osztály kezében van, szemben a monarchiával, ahol egy egyén, és a demokráciával, ahol az egész nép az államhatalomnak a birtokosa. Az újabb államformák csupán csak mint monarchiák és köztársaságok különbözvén, inkább csak arról lehet szó, hogy a köztársaságot arisztokratikus v. demokratikus színezetünek jellemezzük, aszerint, amint abban egy kiváltságos osztálynak jut vezető szerep, v. a nép összeségének. Spárta az arisztokratikus, Athén a demokratikus köztársaságnak a példája. Arisztokratikus volt a római respublika, nemkülönben a velencei köztársaság. Az újkori köztársaságok mindannyian demokratikusak. Társadalmi értelemben: A. az előkelőeknek, főkép a születésüknél fogva kiválóaknak, a főranguaknak társadalmi osztálya. A születési arisztokrácia mintájára szokás nevezni a hivataluk, katonai állásuk, vagyoni helyzetük v. szellemi tulajdonságaik alapján kiválóaknak társadalmát hivatalnoki, katonai, pénz- v. szellemi A.-nak. *Arisztokrata:* az A.-nak (főkép születési A.-nak) tagja. *Arisztokratizmus:* az arisztokratikus intézmények pártolása, ezek iránt tanusított előszeretet. *Arisztokratizáló*-nak nevezik az oly államformát, mely bár nem A., mégis arisztokratikus színezettel bir (pl. Anglia alkotmánya).

Arisztokratizmus, l. *Arisztokrácia.*

Arisztol, l. *Aristol.*

Arisztológus. Az inyesség szakértője, aki az étkezés által a test és a szellem egyenlő fokú üdítésére törekszik. V. ö.: *Walkers,* Aristology, or the art of dining (London 1835. Újabb kiadás 1881).

Arisztón, egyike az automatikus úton megszólaló ú. n. mechanikus hangszereknek. Nyelvsípjai vannak.

Arisztopapiros, fotográfiai másoló papir, l. *Fotográfia.*

Ari Thorgilsson, az izlandi irodalom legrégibb művelője, szül. 1067., megh. 1148. Csak egy könyve maradt reánk, az ú. n. *Islendingabók* (Libellus Islandorum). Ez Izland rövid történetét tartalmazza az izlandiak letelepedése óta (870 körül) 1120-ig. Kiadásai: Jonsson Finnure (Kopenhága 1887), Golther Wolfgang (Halle 1892) stb.

Aritmetika, l. *Számvetés.*

Aritmetikai haladvány, l. *Haladvány.*

Aritmetikai jelek azok, amelyek a matematikában a számoknak, azok kapcsolatainak, tov. számtani műveleteknek és végül ezek sorrendjének a feltüntetésére szolgálnak. A számok feltüntetésére szolgáló jelek v. állandó jelentésüek, aminők az arab számjegyek (1, 2, 3 stb.), amelyek mindig ugyanazt a számértéket fejezik ki, vagy olyan természetű megjelölések, amelyeknek a jelentése esetről-esetre változik. Így van ez a számokat helyettesítő betüknél, amelyeknek a jelentése esetenként más és más lehet. A betüknek számértékek jelölésére való felhasználása azért szükséges, mert a matematikában gyakran kell a számok közt fennálló általános vonatkozásokat vizsgálni és ilyen esetekben a számok speciális értékei figyelmen kivül hagyhatók. Néhány gyakran előforduló számértéket szintén szokásban van állandóan ugyanazon betüvel megjelölni. Így π a Ludolf-féle számot (a kör kerületének és átmérőjének a viszonyát), e a természetes logaritmusrendszer alapszámát, i a képzetes egységet, $\sqrt{-1}$-et jelenti stb. A számok közt fennálló kapcsolatok jelölésére szolgál az egyenlőség jele pl. $a = b$ (a egyenlő b-vel); az egyenlőtlenség jelei $a > b$ (a nagyobb b-nél), $a < b$ (a kisebb b-nél); a nem reális számok közt fennálló egyenlőtlenséget így jelöljük meg $a =\!\!|\!\!= b$ (a nem egyenlő b-vel); azt, hogy két (a és b) egész szám osztási maradéka vm. m osztóra nézve ugyanaz, így fejezzük ki $a \equiv b$ (mod. m), olv. a kongruens b-vel modulo m. A leggyakrabban előforduló műveleti jelek a következők: az összeadás jele $+$ (plus); kivonás jele $-$ (minus); a szorzás jele $\times$; az osztásé: v. az osztandó és osztó közé írt törtvonal $\frac{a}{b}$ (olv. a per b); a gyökvonás jele $\sqrt{\ }$ pl. $\sqrt{a}$, $\sqrt[3]{b}$, $\sqrt[n]{c}$ (második gyök vonandó a-ból, harmadik gyök vonandó b-ből, n-dik gyök c-ből); a differenciálás jele d; az integrálás jele $\int$. Műveleti kapcsolatot fejez ki két szám között az is, ha azokat egymás mellé v. egymás fölé helyezzük, így ab annyi, mint a szorozva b-vel; a^n annyi mint a-nak n-edik hatványa. Az *A.*-hez tartoznak még a következő rövidítések: $log^m\ a$ (a-nak m alapra vonatkozó logaritmusa); *log. nat.* a, v. $l\ a$ (a-nak természetes loga-

általában sin x, cos x, tg x, ctg x, sec x, cosec x, (az x ív vagy szög x-nak szinusza, koszinusza, tangense, kotangense, szekánsa, koszekánsa, szinusz verzusa, koszinusz verzusa). Ha az $x_1, x_2 \ldots, x_n$ számértékek más számértéket határoznak meg, anélkül, hogy a meghatározás módja közelebbről meg volna jelölve, azt a következő jelek által szoktuk feltüntetni: $f(x_1, x_2, \ldots, x_n)$, vagy $F(x_1, x_2 \ldots x_n)$, v. $\varphi(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ stb. A műveletek egymásutánjának kijelölésére a különböző alakú zárjelek ( ), [ ], { } szolgálnak..

Aritmetikai közép, l. *Középértek.*

Aritmetikai sor, l. *Sorok.*

Aritmogrif (gör.), számrejtvény.

Aritmológia (gör.), megismertetése a számok titokzatos és csodált tulajdonságainak és számokkal űzött játékoknak; egyszersmind a számokkal való babona.

Aritmomantia (gör.), számokból s ezeknek különféle viszonyaiból való jóslás.

Aritmométer, l. *Számoló gép.*

Aritmosz (gör.) a. m. szám.

Arius, *ariánizmus.* Arius, a róla elnevezett tévtanításnak szerzője (szül. 280 körül Lybiában, megh. 336. Konstantinápolyban), már világi állapotában hajlandóságot tanusított a keresztény felfogással ellenkező tanok iránt. 312-ben pappá szenteltetvén, csakhamar oly irányú tanítást kezdett, amely a keresztény egyház belső életét hosszú időre feldúlta. Szerinte «Isten fia (az Ige) nincsen öröktől fogva, nem ugyanaz a lényegű az Atyával, hanem Isten teremtménye; Jézus tehát nem valóságos Isten, de szabad akaratának helyes használatával oly tökéletességre emelkedett, hogy Isten őt fiának fogadta, Istenné lett és most joggal Istenként imadtatik». A Niceába összehivott egyetemes zsinaton (325.) A. tanait elvetették és egyben megállapították az ortodox tant, hogy a Fiú egylényegű az Atyával (homousios to patri). A. iratait elégették, őt magát pedig két püspökkel (Theonas és Secundus) száműzték. Konstantin császár kezdetben nagy buzgóságot fejtett ki a niceai határozatok végrehajtásában, de csakhamar ellankadt. Az ariánus érzelmű Konstantinus pedig minden módon igyekezettaz ariánizmust diadalra segíteni. Az általa összehivott arlesi (353) és milánói (355) zsinatokon erőszakkal vitte ki a niceai határozatok elvetését. Az ariánizmus akkor érte el legnagyobb fellendülését és ettől kezdve hanyatlik is. Az ariánusok ugyanis a saját táborukban is harcban álltak és különféle pártokra szakadtak. A szigorú ariánusok, mint Aetius és Eunomius, azt tanították, hogy a Fiú nem hasonló az Atyához (nevük: aetiánusok,eunomiánusok, anomeusok, heterusiasztak, exukontiánusok). A mérsékeltek v. félariánusok (semiariani) általában a hasonlóságot védelmezték, de különféle módon (lényegben hasonló a. m. homoiusios; mindenben hasonló, általában hasonló stb.). Konstantinus halála után (361) Julián aposztata visszahívta az összes száműzött püspököket, amivel a zavart csak növelte. Jovianus és I. Valentinianus alatt a niceai határozatok mind szélesebb elismerésre és elfogadásra jutottak. Valens ismét szigorú ariánus volt. Halála után (378) az ariánizmus gyorsan rohan romlása felé, miután a világi hatalom többé nem kedvez neki. A konstantinápolyi zsinat (381) és Theodosius császár megadták neki a halálos döfést, legalább a római birodalomban. A gótoknál, vandaloknál és longobardoknál azonban egészen a VII. sz.-ig fenntartotta magát. V. ö.: *Maimbourg*, Histoire de l'Arianisme (1682); *Möhler*, Athanas. u. die Kirche s. Zeit (1844); *Atzberger*, Die Logoslehre des hl. Athanas. (1880); *Lauchert*, Die Lehre d. hl. Athanas. (1895); *Gwatkin*, Studies of Arianism (1900); *Gummerus*, Die homousian. Partei (1900) és az egyháztörténelmek ide vonatkozó fejezetei.

Ariyana, l. *Irán.*

Arizona, 1909 óta az amerikai Egyesült-Államok egyike Mexikó, Kalifornia, Nevada, Utah és Uj-Mexikó közt. É.-i határa a 37, a K.-i határa a 109°, a Ny.-i a Colorado. Területe 292,710 km². A Rocky Mountains 1500—2200 m. magas fensíkja takarja, melyet mély cañonok (a Grand cañon, a cañon Diablo) szaggatnak és amelyből vulkáni hegytömegek emelkednek ki, mint a San Francisco Mountains (3825 m.). DK.-i részén lépcsőzetes a föld, amely a fensíknál jóval alacsonyabb (300—800 m.). Folyói a Colorado, a Gila és a Saltriver. A. éghajlata pusztai és csak a legmagasabb részein van nagyobb csapadékmennyiség; ott találni erdőkre. DNy.-i részeiben a hőmérő júliusban néha 50° C.-t mutat, ÉK.-en pedig néha —30 is jan. havában. Az esőhiány az oka, hogy a föld csak ott fizet jobban, ahol öntözhetnek. A Federal Reclamation Act szerint a Salt-river környékén 1911 végéig 210,000 acre lesz öntözhetővé 6·3 millió dollár költségen. A halfa a főtermék, azonkivül búza és rozs; D.-en terem füge, mandula és szőllő, É.-on burgonya, alma és egyéb gyümölcs. A réteken virágzik az állattenyésztés, 1908. volt 101,000 ló, 4000 öszvér, 23,000 tehén. 603,000 egyéb szarvasmarha, 1.031,000 juh és 18,000 sertés. Legfontosabb jövedelmi forrás a bányászat. 1907-ben bányásztak rezet (51.355,687 dollár értékben), ólmot (248,040 d. ért), aranyat (2.664,000 d. ért), ezüstöt (1,916,000 d. ért). Az ipari termékek értéke 28.033,192 d. volt 1905. Legfontosabb iparágak a réztermelés és finomítás, vasúti kocsigyártás és javítás, a fa- és malomipar. 1906. a vasuti vonalak hossza 1882 angol mf., a villamos vasutaké 32. A lak. száma (1900) 122,931. A törvényhozó testület két-két évre választott 24 tagból áll. Az állam 13 countyra van fölosztva; székhelye Phoenix. Az állami bevétel 1907—08. 1.630,874, a kiadás 1.663,670, az adósság 3.123,275 dollár. Területének egy része indianreservation. A.-t 1687. jezsuiták fedezték föl, akik itt több földmívelő-telepet alapítottak, amelyeket azonban az apacs-indiánusok, midőn a spanyolokkal háborút viseltek, teljesen földúltak. 1854. az Egyesült-Államok kormánya 10 millió dollárért megvette Spanyolországtól; 1863. territoriummá és 1909. állammá lett. V. ö.. *Cozzens*, A. and New-Mexico (Boston 1890); *Hinton*, Handbook to A. (San Francisco 1878); H. vom *Rath*, A. (Heidelberg 1885).

Arizonika. Amerikai szőllőfaj (Vitis arizonica). Levelei kicsinyek, szívalakuak, fürtje kicsiny, bogyói is kicsinyek, feketék, kellemes ízüek. Arizonában és Kaliforniában vadon található. A fillo-

xerával szemben nagy ellentállást tanusít, miért is alanyszőllőnek beválna, ha szaporítása nem járna oly nehézséggel.

Arizugava *Takehito*, japán herceg és diplomata, szül. 1862 febr. 11., megh. 1908 ápr. elején Tokióban. A greenwichi Naval-College-ben nevelték tengerésznek s azután belépett a japán hajóhadba. Két ízben járt Európában, 1897. Viktória angol királynő udvarában fordult meg, 1905. pedig Berlinben képviselte a japán császárt a porosz trónörökös esküvője alkalmával.

Árják (szanszkrit árya, a. m. hithű, a hitközösségbe tartozók). Azelőtt az indogermánok nevéül használták, ma csak a hindu és perzsa Á.-at jelöljük vele. Az a feltevés, hogy az árja népnév a még külön nem vált indogermánok közös neve lett volna, amit Irland lakóinak nevével (Erin) próbáltak igazolni, helytelennek bizonyult. De bizonyos az, hogy az árya név a régi hinduk, perzsák és szkithák neve gyanánt is előfordul és máig is megtaláljuk az iráni népnevekben és a Kaukázusban lakó osszétek *iron* elnevezéseiben, bárhol lakhattak is ezek valaha őseredetileg. Úgy nyelvükben, mint szokásaikban, kivált vallásos felfogás és szokásokban, a hinduk és perzsáknál nagyszámú közös vonásokra bukkanunk. V. ö.: *Fick*, Vergl. Wörterbuch d. indogerm. Sprachen Bd. I. (4. kiad. Göttinga 1890); *Bartholomae*, Arische Forschungen (Halle 1883—1887); *Spiegel*, Die arische Periode und ihre Zustände (Leipz. 1887); *Fiók* Károly, Az árják és ugorok érintkezéséről (Budapest 1894); *Brunnhofer* H., Arische Urzeit (Bern 1910).

Á.-nak nevezték a régi hinduk 3 fő kasztját (varna), ellentétben India meghódított bennszülött lakóival, kik a 4-ik kaszt embereihez soroztattak. A három főkaszt volt 1. a papi kaszt *(brahmánok)*, 2. a katona-kaszt *(ksatriyák)* és 3. a kereskedők s földmívelők kasztja *(vaisyák)*. Az árja hitélet közösségébe nem voltak befoglalva a 4. kaszt emberei (a sudrák). V. ö.: *Lassen*, Indische Altertumskunde 4 Bde (2. kiad. 1858—74); *Zimmer*, Altindisches Leben (1879); *Penka*, die Herkunft d. Arier (1886).

Árjaman. Szanszkrit szó, a. m. *kebelbarát, jóbarát;* egy istennek neve a hindu hitregében. Á. a hét Áditja (Aditi-nek, a végtelenség fiainak) egyike a hindu vallásban. Ő a hűség és önmegadás fogalmának személyesítője: ő ad, anélkül hogy kérnők. Az ő áldásával látják el a fiatal házaspárt, tehát az ő nevével van kapcsolatban a családi boldogság.

Árjegyzék, a gyárosok és a nagykereskedők részéről időnként összeállított és szétküldött jegyzék, amelyben a náluk kapható árúk könnyen áttekinthető sorrendben, pl. abc szerint, fel vannak sorolva és minden egyes árú mellett annak eladásra ajánlott ára is ki van téve. Manapság a gyárosok és a nagykereskedők sokszor igen nagy költséget fordítanak Á.-eik mennél díszesebb kiállítására és terjesztésére.

Árjegyzés. 1. Az árúnagykereskedők, a bizományosok és a bankárok a maguk és üzletfeleik tájékoztatása végett saját megfigyelésük és értesülésük alapján naponként feljegyzik az üzletük körébe tartozó árúk piaci árait és e feljegyzéseket kinyomatván, ajánlat kapcsán vagy anélkül is megküldik üzletfeleiknek. 2. A tőzsde elüljárósága hivatalból jegyzi a tőzsdei forgalom tárgyait tevő árúk és értekek tőzsdei árát vagy árfolyamát (l. o.) és e jegyzéseit megfelelő összeállításban közrebocsátja hivatalos árjegyzőlapjában. 3. A helyi hatóságok ugyancsak hivatalosan jegyzik a legfontosabb élelmiszerek és háztartási cikkek piaci árait és ezeket a közönség tájékoztatása végett közzéteszik a helyi lapokban. A hivatalos és gondos megfigyelés alapján megejtett Á.-ek szolgáltatják az adatokat valamely város vagy vidék összes vagy egyes forgalmi cikkeinek árstatisztikájához.

Arjona (ejtsd: arhónya), város Spanyolország Jaén tartományában, (1897) 7089 lak. Jelentékeny fazekasipara van.

Ark., Arkansas (l. o.) rövidítése.

Arka, kisk. Abauj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1900) 323 magyar lak., kik jó szomorodni bort termelnek; u. p. Boldogkőváralja, u. t. Abaujszántó.

Árka (ném. *Sappe)*, ellenséges várak és egyéb erődítések födött megközelítésére szolgáló, mesterségesen készített árokhálózat. Alakja szerint lehet az Á. egyszerforduló (einfachgewandte), kétszerforduló (doppeltgewandte) vagy teljes (volle Sappe).

Árkád (lat. arcus), ív, ívezet, ívsor, ívtornác. Szoros értelemben véve egy pilléreken v. oszlopokon nyugvó ív, mely lehet nyilt v. vak. Tágabb értelemben több ív egymásutánját — egy egész ívsort értünk Á. elnevezés alatt, sőt azt az egész

Urbinói palota udvara.

folyosót v. tornácot is, melyet a nyilt Á.-ok a homlokzat v. udvar falával együtt képeznek. Már az ó-egyiptomi és hindu, valamint a klasszikus építészet alkalmazta az Á.-okat, hogy a nyilvános közélet számára alkalmas, árnyékos helyeket teremtsen. A középkori építészet, amellett, hogy gyakran egész utcát Á.-okkal szegélyezett (pl. Bern, Bologna), azokat architektonikus díszítmény gyanánt is fölhasználja. (L. *Arkatura*.) Az olasz renaissance kedveléssel alkalmazza az Á.-kat különö-

sen a paloták udvaraiban, ú. az *[illegible]*, sokszor több sorban is egymás fölött. Elegáns, könnyű és pompás csepkőszerű díszítéssel ellátott A.-kat építettek az arabok Alhambrá[illegible]. *A.-fal* Valamely [illegible] külső díszítése vak A.-okkal. Igen dekoratív hatású és szerkezeti szempontból is kiváló eszközökkel alkalmazható, mert a falazási anyagban nagy megtakarítást jelent.

Árkádia, a Peloponnesus középső vidéke. A költők úgy tüntették fel, mint a paradicsomi ártatlanság, patriarchális, egyszerű erkölcsök és a békés megelégedettség hazáját, még pedig azért, mert az A.-iak főképen marhatenyésztéssel és földmíveléssel foglalkoztak s tudományokkal és művészetekkel (kivéve a zenét) nem igen törődtek. A. környékétől meglehetősen elzárt fensík; legmagasabb az É.-i széle, ahol a Kyllene (a mai Ziria) 2374 m. magasságot ér el. K.-i széle alacsonyabb; ezért is gyakrabb a feléje K.-re fekvő vidékekkel állott élénkebb összeköttetésben. Ny. felől legkönnyebben közelíthető meg, mert abban az irányban folyik le vizeinek nagy része egy gyűjtőmederben, az Alpheios (ma Ruflasz) medrében. Belseje hegy és völgy: legmagasabb csúcs a Mainalos (ma Hagiosz Iliasz). A K.-nek menő patakok tavasszal gyakran elöntik a környéküket, ellenben nyaron hirtelen földalatti üregekbe ömlenek, hogy azután több km.-rel odább ismét a felszínre kerüljenek. Tava csak kettő van, a Pheneios (ma Fonia) és a Stymphalos. D.-i részén lapályos; itt terem meg a gabona és gyümölcs legbővebben. Első görög lakosai aeolok, legnagyobb helységeik pedig Tegea, Mantineia, Pheneos, Heraia és későbben Megalopolis voltak. Az első Á.-i király Pelasgos volt. A dór vándorlás korában megvédték függetlenségüket. Későbben a második messenei háborúban Aristokrates királyuk összejátszott a spártaiakkal, aminek következménye a királyság bukása volt. A kisebb községek kénytelenek voltak Spárta hegemoniáját elismerni. Csak Epaminondas győzelmei hoztak változást létre. De politikai hatalomra Á. soha sem tett szert. 146. Kr. e. került a rómaiak hatalmába. A középkorban albánok és szlávok vándoroltak be. Jelenleg Á. Görögország egyik nomosza Achaia, Argolisz, a Naupliai-öböl, Lakonia és Messzenia közt, területe 4301 km² (1907) 162.324 (1 km²-re 39) lak. 4 eparchiára van felosztva; ezek: Gortinia, Mantineia, Kinuria és Megalopolisz. Székhelye: Tripolisz. V. ö.: *Schwab*, Arkadien (Stuttgart 1852); *Immerwahr*, Die Culte und Mythen Arkadiens (Leipzig 1892).

Árkádiában születtem én is... a. m. én is láttam szép napokat. Schiller Resignation c. költeménye kezdődik e verssorral: Auch ich war in Arkadien geboren. De már régebbi eredetű. Bartolommeo Schidone olasz festő (1559–1615) használta egyik festményén ezt a felírást: Et in Arcadia ego. Ismeretessé lett Nicolas Poussin (megh. 1665) egyik tájképe által, amelyen egy sírdombra írta föl e szavakat. Herder, Goethe és még több német költő használta, humorosan Arany János is így kezdi Árkádia-féle c. költeményét.

Árkádiai akadémia (Arcadia), olasz irodalmi társaság, melyet 1689. alapítottak Rómában. Célját azt tűzte ki, hogy az Olaszországban elharapózott dagályos írásmódot kiszorítsa és az olvasókkal ismét megkedveltesse a természetes egyszerűséget. Ámde tagjai szintén túlzásba esve, egyszerűségük affektálása többnyire ép oly izetlen, mint ellenfeleiknek mesterkéltsége. Kertekben ülésezték s mindannyian pásztori neveket is vettek föl. De azért működésüknek üdvös eredményei is voltak; a Dante, Petrarca és Ariosto nyelvéhez való visszatérés, valamint a görög tragikusok tanulmányozása a nyelv és forma dolgában nagy előnyére vált az olasz irodalomnak. Az A. eredeti szervezetében 1768-ig állott fenn s ez idő alatt legkiválóbb költője *Metastasio* volt (l. o.). Újabban Rómában fölelevenitették az A.-t, de a társaság ma inkább csak tudományos és szépirodalmi tárgyú felolvasásokat rendez és a Giornale Arcadico havi folyóiratot adja ki.

Árkádia-per néven emlegetik azt a tollharcot, mely Csokonai halála után Kazinczy Ferenc és a költő barátai közt folyt amiatt, mert Kazinczy 1806 júliusában a Hazai Tudósításokban Csokonai síremlékére adakozásra szólítván fel a közönséget, az emlékre többek közt ezt akarta vésetni: «Árkádiában éltem én is». A debreczeniek ebben rosszakaratu célzást láttak városukra, mivel J. J. Barthélemyben azt olvasták, hogy Árkádiában igen jó legelő volt, kivált szamarak számára. Neheztelésüknek Kiss Imre adott kifejezést egy magánlevélben, mire Kazinczy tiltakozott a rosszhiszeműség vádja ellen. V. ö. *Váczy* János, Az Á. (Irod.-tört Közlem. 1896, 2. sz.).

Arkadios, antiochiai görög grammatikus a Kr. e. II. sz. vége felé. Herodianos nagy műve alapján 20 könyvben hangsúlytant írt (kiadta *Barker-Boissonnade*, Leipzig 1820), melyet ma némelyek Theodosios munkájának tartanak.

Árkalkuláció, l. *Árvetés*.

Arkangyal, l. *Angyal*.

Arkangyalfű (növ.), l. *Angelica*.

Arkanista, a vegyészeti és porcellángyárakban a festés vezetője, ki egyedül van a színek készítésének és alkalmazásának titkaiba avatva.

Arkanit, l. *Aftalosz*.

Arkansas, 1. a Misszuri után a Misszisszippi leghosszabb mellékfolyója É.-Amerikában. A Rocky-Mountainsben 39° é. sz. alatt ered, átfolyik Coloradón és Kansas DNy.-i részén, DK.-re fordul s Forth-Smith mellett A. állam földjére jut, melyet két csaknem egyenlő részre oszt, végre Memphis és Vicksburg közt a Misszisszippibe ömlik. Mellékfolyói: jobbról a Cimarron és a Canadian River, balról a Neosho és torkolatánál a White-River. Hossza 2400 km., melyből 1300 hajózható. — 2. *A.*, az amerikai Egyesült-Államok egyik déli állama, Misszuri, Tenessee, Misszisszippi, Louisiana, Texas és Oklahoma közt. Területe: 139,466 km², (1906) 1.421,574 lak. A K.-i és D.-i rész alföld, buja növényzettel; nagy erdőségek, mocsarak takarják, azért egészségtelen. Az ÉNy.-i részt az Ozark hegység borítja. A. belseje dombos, nagy prairiekkel. Sok a vízi útja: a Misszisszippi, az A., a White-River, a St.-Francis, a Red-River és a Washita. Az éghajlat mérsékelt. Az erdők vadban gazdagok. A vizekben sok a hal. Főkeresetforrás a földmívelés. északi részében kukoricát (1908) 54.035,000 bushel, búzát (1.620,000 bushel), rozsot és takarmányt termelnek, délen főképen gyapotot (42.501,929

dollár ért.) és dohányt (81,526 doll.), északnyugati részében sok a gyümölcs, rózsát rózsaolajkészités céljaira sok helyen termesztenek. 1908. volt az államban 279,000 ló, 209,000 öszvér, 384,000 tehén, 695,000 egyéb szarvasmarha, 266,000 juh és 1.127,000 sertés. Széntelepei meglehetősen kiterjedtek. 1907-ben 4.473,693 doll. értéküt bányásztak. Különböző kőbányákat is művelnek. Az ipar aránylag nem nagyon fejlett. 1907. a faipar termékeinek értéke 28.065,171 doll. volt, az olajiparé 4.939,919, a malomiparé 3.702,495, a kocsigyártásé stb. 3.077,537, a nyomdaiparé 1.443,138. A vízi utakon kívül a kereskedelem szolgálatában 4530 ang. mf. hosszú gőzvasút és 120 mf. elektromos vasút áll. A törvényhozó testület négy évre választott 36 tagú szenátusból és két évre választott 100 tagú képviselőházból áll. A népoktatás kötelező; ipartelepen nem alkalmazható csak olyan gyermek, aki legalább 14 éves és angolul írni és olvasni tud. 1907. a népiskolákat 7844 tanító vezetése alatt 334,605 gyermek látogatta. Az 1872. alapított A.-i egyetemen 60 tanár volt; az egyetemnek 1371 hallgatója volt. Az állam bevételei az 1904—06-iki előirányzat szerint 2.037,272, kiadásai 1.700,016, az adósság 1.250,500 doll. 75 countyra van felosztva. Székhelye Little-Rock. A mai A.-t a XVII. sz.-ban gyarmatosították a franciák, 1763. Franciaország birtokába ment át s Louisiana territórium egy részét alkotta. 1803. vétel útján az Egyesült-Államok birtokába került, 1819. mint külön territórium, 1836. pedig mint külön állam szerveztetett.

Arkansas City, város az amerikai Kansas állam Cowlby countyjában az Arkansas-folyó és vasút mellett, (1900) 6140 lak., egyetemmel.

Arkansas-Post, város az amerikai Arkansas állam Arkansas countyjában, az Arkansas és vasút mellett, 80 km.-nyire a Misszisszippitől. 1685. alapították a franciák; az északamerikai polgárháborúban a konfederáltak megerősítették, de Mac Clellan 1863 jan. 11-én ostrommal bevette. A. bevétele lényegesen megkönnyítette Vicksburg erős vár bevételét.

Arkansit (ásv.), l. *Brookit*.

Arkas, az arkaszok mitikus őse, Zeus és Kallisto fia. Midőn egyszer tudta nélkül medvévé változtatott, anyját Zeus Lykaios temploma oltáráig hajszolta. Zeus mindakettőt a csillagok között helyezte el. A. ott a göncölszekerét követő Arktophylax v. Arkturos. L. *Arkturusz*.

Árkász *(sappeur)*, tábori erődítések építésére s a várharcokhoz szükséges földmunkák (megközelítő árkok, lövegsáncok stb.) készítésére kiképezett katona. Seregünkben ezelőtt külön Á.-csapatok voltak, amelyeket azonban 1850. az aknász-csapatokkal *(mineurs)* egyesítettek s ezekből, valamint a hadmérnöki tisztek karából szervezték a hadmérnök *(genie-)*ezredeket.

Arkaszok, Árkádia tartomány (a régi Peloponnesusban) őslenszülöttei, kik halászatból és vadászatból éltek; a dalt és zenét felette kedvelték.

Arkatura (franc. *arcature*), épületeken kisebb méretü árkádsor, mely arra való, hogy sima falfelületet élénkítsen, díszítsen. Különösen a román és csúcsíves építészet kedvelte az A.-t; ez utóbbi néha oly kicsi méretben is, hogy az már valóságos ornamentumot képezett. A román stílus A.-i alacsonyak, erős relieffel, mint pl. *ábránkon* a XII. sz.-ból való souvigny-i templom mellékhajójának oldalfalán látható. A csúcsíves stílus A.-i megnyúlnak, megfinomodnak és sokszor reliefekkel és gazdag ornamentális díszítéssel láttatnak el. (L. még *Árkád.)*

Árkay *Aladár*, építész és festőművész, szül. Temesvárott 1868. Előbb a budapesti műegyetemen, azután Párisban folytatta tanulmányait s midőn 1896. a budai vigadó tervpályázatán első díjat kapott, önálló irodát nyitott, amelyből számos díjnyertes terv került ki. Feltünt különösen magyaros zamatú lakásberendezéseivel és épületeivel, az utóbbiakra példa az Andrássy-út végén levő Babocsay-villa. A Szépművészeti Múzeum megszerezte A nyugati pályaudvar című festményét.

Árke, l. *Harke*.

Árkelet a. m. árfolyam (l. o.).

Árkelet-táviratok. A m. kir. posta- és távirόhivatalok és a vasúti pénztárak a különböző idegen pénznemeket hivatalos árjegyzés alapján számítják át belföldi pénzre. Az idegen pénzeknek, de a legfontosabb gabonanemüeknek és értékpapiroknak napi árát vagy árfolyamát is a központi távirόhivatal a tőzsde jelentése alapján közli a vidéki hivatalokkal, amelyek a kapott közléseket hivatalos helyiségükben kifüggesztik, a rájuk előfizetőknek pedig lakásukba vagy üzletükbe meg is küldik.

A souvigny-i templom arkaturái.

Árkémlés, l. *Arbitrázs*.

Arkesilaos, Pitanében, Aioliában szül. 316 körül Kr. e. Teophrastos-nak, majd Krantor, Polemon, Krates tanítványa s az utóbbinak utódja az akadémia vezetésében. Egész új rendszert létesített a tanításban; nem mondotta a maga véleményét, hanem a többieket kérdezte, s ehhez fűzött ezután kritikai vitatkozást, melynek alapja úgy látszik az volt, hogy nem tudhatunk semmit, még azt sem, hogy nem tudhatunk semmit. Tartózkodnunk kell minden itélettől (epoché). Főleg Zenon ellen küzdött. A tudás lehetetlenségével azonban nem szünik meg a cselekvés lehetősége.

A valóságnál is szolgálhat alapul a gyakorlati tevékenységnek.

Arkesilaos-csésze, Kyrenéből, Észak-Afrikának egykori gyarmatvárosából származó, Vulciban (Itáliában) talált híres festett agyagedény, jelenleg a párisi Cabinet des Medaillesban. A csésze külsejét gazdagon elrendezett stilizált növénydísz ékesíti, belseje a fölírás szerint Arkesilaos királyt ábrázolja, amint vitorláshajón, összecsukható széken ülve figyeli embereit, kik országának termékét, a silphiumot mérlegelik és a hajón elraktározzák. Minden valószínűség szerint II. Arkesilaos királynak képe, aki Kr. e. 560 táján uralkodott. Az ábrázolás, világos alapon fekete alakok, nemcsak mint történeti és etnografiai bizonyság érdekes, hanem egyúttal a kyrenei vázafestésnek egyik legszebb és legjellemzőbb terméke. 1836. árverésen csekély 1050 frankért került a párisi nemzeti könyvtár nevezett gyűjteményébe.

Árki, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1900) 138 oláh lak., u. p. Csernakeresztur, u. t. Déva.

Arkiko (*Harkiko*), község Eritrea olasz gyarmatban a Vörös-tenger A.-i öble mellett, 12 km.-nyire Massauától, mintegy 1000 lak., erősséggel és olasz helyőrséggel.

Arklow (ejtsd: arkló), kikötőváros Wicklow ir grófságban, az Avoca látogatott szép völgyének torkolatánál, a Szt. György-csatorna mellett, (1901) 4944 lak., osztriga- és heringhalászattal.

Árkod (ezelőtt *Jarkovácz*), nagyk. Torontál vm. antalfalvi j.-ban, (1900) 3009 szerb és német lak.; vasuti állomás, posta és táviró, telefonállomás, népbank és hitelszövetkezet, malmok, számos iparos.

Árkolás, a bányászatban, l. *Turzás*.

Árkoló eke, l. *Eke*.

Arkona (Arkon), hegyfok a porosz Rügen szigeten, Wittow félsziget É.-i vége. Itt állott hajdan Swantewit isten temploma, az észak-német szlávok legnagyobb szentélye. 1168. I. Valdemár dán király rontatta le.

Arkó-réz (nyers réz) alatt értjük azt az ötvényt, mely porított galmának — szénsavas cinknek — és réznek szénnel való megömlesztésekor keletkezik. A szén kiredukálja a cinket és ez a rézzel ötvöződik, tehát az A. nem egyéb mint sárgaréz. A gyártásnak ezen módja a XVIII. sz. végétől kezdve lassankint kiszorult a használatból, ma már A.-t nem készitenek.

Árkos, kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1900) 1588 magyar lak.; nevezetes barom- és lótenyésztéssel; bástyákkal övezett templomkastéllyal; u. p. és u. t. Sepsiszentgyörgy. A várhegy nevű csúcson vármaradványok vannak.

Arkóza (kőzet), homokkő, melyhez az anyagot gránit szolgáltatta: rendesen gránitok közelében találni. Földpát, kvarc és csillám-szemeit meg lemezeit agyagos, kaolinos vagy kovás ragasztóanyag tartja össze. Lelőhelye a Feketeerdő, Vogézek, Auvergne stb. A földpátot tartalmazó homokot *A.-homoknak* is mondják.

Árkövy *József*, egyetemi ny. rendkívüli tanár, a stomatológiai klinika igazgatója a budapesti egyetemen, szül. Budapesten 1851 febr. 8. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1876. egyetemes orvostudományi doktorrá, valamint fogászmesterré avatták. Előbb gyakornok volt a kisérleti kór- és gyógyszertani tanszéknél Balogh Kálmán mellett, majd huzamos ideig a londoni Dental és Guy's hospitalban fogászatot és szájsebészetet tanulmányozott. 1881-ben saját költségén nyilvános foggyógyászati intézetet nyitott, s miután a fogászatból magántanári képesítést nyert, 1888. a Szt. Rókus-kórház fogászati osztályának rendelő orvosává nevezték ki, 1890. pedig az újonnan alapított fogászati klinika vezetésével bízták meg. Á. a tudományos fogászat megalapítója Magyarországon. Nagyszámú tudományos dolgozatai, melyek hazai, német és angol szaklapokban jelentek meg, felölelik a fogászat minden ágát és a magyar fogászatnak nagy tekintélyt szereztek.

Arktatórius idézés. Igy nevezik az olyan idézést, melynek az idézett joghátrányok súlya alatt eleget tenni köteles. Ellentéte a *monitorius* idézés, melyben az idézett egyénnek tetszésére van bizva, hogy annak eleget tegyen.

Arktikus (görög), eredeti jelentősége szerint mindaz, ami a medve csillagképhez (arktosz) közel áll, tehát az északi pólus környezetébe esik. Innen *A. tenger* a. m. Északi Jeges-tenger, *A. zóna* a. m. északi hideg földöv, *A. expediciók* a. m. északsarki utazások stb. Ellentéte az *antarktikus*, mi analóg módon a déli sarkra vonatkozik.

Arktikus fauna, l. *Állatföldrajz*.

Arktikus flóra, l. *Növényföldrajz*.

Arktikus-steppe, másképp Pecsorai-steppe, l. *Pecsora*.

Arktogaea, l. *Állatföldrajz*.

Arktophylax (gör.) a. m. *Arkturusz* (l. o.).

Arktosz (gör. a. m. medve), a Nagy-Medve (v. Göncölszekere) és a Kis-Medve ókori neve.

Arktuáció (lat.), ívalakú görbület, bolthajtás.

Arkturusz (medveőrző, α Bootes) elsőrendű csillag a Bootes csillagzatban, sárga fénye és Napunkhoz hasonló spektruma által tűnik ki. L. *Állócsillagok*.

Árkus, a latin *arcus*-ból, a. m. ív; magyarban közönségesen a papirosra mondják.

Árkus, kisk. Bihar vm., l. *Bélárkos*.

Árkülönbözet, l. *Különbözeti ügyletek*.

Arkwright (ejtsd: arkrájt), *sir Richard*, mechanikus, szül. Prestonban Lancashireben 1732 júl. 23., megh. 1792 aug. 3. 1760-ban Bolton le Moorsban mint borbély telepedett le, de azután gépészettel kezdett foglalkozni s 1768. egy fonógépet készített. 1769-ben vette rá az első szabadalmat, s megalapította az első fonógyárat Nottinghamban. 1771. egy második nagyszerű gyárat rendezett be Cromfordban, melynek gépét vízikerék hajtotta, s ezért azt vízi fonógépnek és az avval készült és erősebb sodrása folytán főleg láncra alkalmas pamutot watter-fonalnak (vizi fonalnak, water twist) nevezte el. Habár a gépen később többszörösen javítottak, mégis annak az elvein alapszik a mai szövészet.

Arkynia, l. *Herciniai erdő*.

Arlanc, város Puy-de-Dome francia département Albert arrondissementjában, a Dolore és vasút mellett, ásványvízforrásokkal, kalap-, csipkekészítéssel, kötél- és papirgyártással, (1906) 3157 lakossal.

Arlanibäus, l. *Abelinus*.

Árlap (Coursblatt), a tőzsdei árfolyamok jegyzéke. Budapesten, Bécsben, Berlinben és még néhány más nagyobb tőzsdén hivatalos jellegű; Párisban és Londonban magánvállalat. A budapesti tőzsde hivatalos Á.-ja két főrészre oszlik, t. i. az értéktőzsde és az árútőzsde jegyzéseire, melyek közül az első tartalmazza a magyar államadóssági kötvények, a bank-, biztositó-társasági, gőzmalmi, vasúti, hajózási és takarékpénztári részvények, a különféle ipari vállalatok részvényei, a záloglevelek, elsőbbségi kötvények, magánsorsjegyek, pénznemek és külföldi váltók napi árait; a második pedig a gabonanemüek és termények árait, továbbá a hajószállítási fuvardíjtételeket.

Arlberg, a Stanzerthalt a Klosterthaltól elválasztó 1802 m. magas hegytömeg, amelytől D.-re a Rhetikon és É.-ra az Allgäui-alpok emelkednek. A rajta levő hágó (1770 m.), az A.-er Joch az év hét hónapjában van hóval borítva, amiért is a közlekedésnek nagy akadálya volt. 1868 óta foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy alagutat vezetnek rajta keresztül. E gondolatot meg is valósították; az A.-alagút 10,216 m. hosszú; csaknem közepéig erősen emelkedő; 15—20 percig tart, míg a vasúti vonat átjut rajta. K.-i kapujánál egy obeliszk áll, amelyen az alagút építőjének, Lott Juliusnak (megh. 1883) reliefképe látható.

Arlecchino (ejtsd: arlekkino), az olasz bohózatok, az ú. n. *commedia dell' arte* (l. o.) nevetésre indító alakja, rendszerint testhez símuló tarka ruhát, fekete félálarcot, rövid hajat s legtöbbnyire széles, rövid fakardot visel. Bárdolatlan, gyáva és furfangos szerepkörét valószinüleg a rómaiaknál dívó bohózatokban szereplő szolgáktól örökölte. Németországban a *Hanswurst*, Spanyolországban a *Gracioso* Angliában a *Clown* s nálunk az olasz *Bajazzo*-val egytestvér *pojáca* és *Paprika Jancsi* a legközelebbi rokonai. V. ö. *Driesen*, Der Ursprung des Harlekin (Berlin 1904).

Árlejtés, l. *Árverés*.

Arles (ejtsd: arl), az ugyanily nevű arrondissement székhelye Bouches du Rhône francia départementban, a Rhône mindkét partján, ahol az két ágra szakad, vasút mellett (1906) 28,116 lak., malomiparral és olajprésekkel, élénk kereskedéssel (kőszén, épületfa, bőr, olaj). Környékén számos római régiség található, melyek közül legnevezetesebb az amfiteátrum, a meleg fürdőknek és N. Konstantin császár palotájának, a vízvezetéknek, egy antik szinháznak romjai. Középkori épületei közül székesegyháza nevezetes; városházát óratorony ékesíti. Számos kisebb római régiségeit a városi múzeumban őrzik. A város Arelatum vagy Arelate név alatt már az ó-korban is fennállott mint gall város. Kr. e. 53. Caesar elfoglalta, római katonai gyarmattá tette, utóbb Maximianus és N. Konstantin császároknak székhelye lett; ez utóbbi a várost megnagyobbította, a Rhône másik oldalán is folytatta és a két városrészt híddal kötötte össze. A népvándorlás korában sokat szenvedett; később frank uralom alá került. A frank birodalom fölosztása után a Burgundiai királyság fővárosa lett. 933. II. Rudolf júrántúli király ezt saját országával egyesíté. Az arelati királyi család kihaltával a német birodalomhoz csatoltatott; 1251. Anjouval és 1481. Franciaországgal egyesítették. A IV. sz.-tól a XIII. sz.-ig 13 egyházi zsinatot tartottak benne. A középkorban érsekségnek volt székhelye. V. ö.: *Trichaud*, Itinéraire du visiteur aux principaux monuments d'A. (A. 1859); *Réveillé de Beauregard*, Promenades dans la ville d'A. (Aix 1890); *Barin* H., A. gallo-romaine (Paris 1896).

Arles-bogyó (növ.), l. *Berkenye*.

Arles sur Tech, község Pyrénées-Orientales francia départementban, a Canigou lábánál, (1909) 2475 lak., csokoládékészítéssel, Abdon és Sennen sírján épült templom romjaival; a sírról az a néphit, hogy képes vizet szolgáltatni, mint valami forrás.

Árlevonás. A nagykereskedésben az adásvételi ügyletek elszámolása a kialkudott egységár alapján történik. De néha az ilyen alapon kiállított számla végösszegéből már maga az eladó, többnyire pedig a fizetni akaró vevő, százalékokban bizonyos összeget levon. A leggyakrabban előforduló ilyen Á. az *árengedmény* (l. o.), a kialkudott *pótlósúlyért* (l. o.) történő Á., továbbá a *skonto* (l. o.), mely a készpénzzel fizetőnek jár.

Arlington gróf, l. *Bennet*.

Arló, kisk. Borsod vm. ózdi j.-ban, (1900) 1679 magyar lak., postával; u. t. Ózd, közelében több kőszén- és kőbánya van, melyek a rimamurány-salgótarjáni vasmű-részvénytársulat tulajdonához tartoznak.

Arloing (ejtsd: arloeñ), *Saturnin*, lyoni egyetemi tanár és az állatorvosi főiskola igazgatója, született Cussetben (Allier dep.) 1846 jan 13. Alfortban tanult és miután orvosdoktorrá promoveálták, TouIouseban az állatorvosi iskolán az anatómia és zoológia tanára lett. 1875. Lyonba helyezték át, ahol 1887. az állatorvosi iskola igazgatója lett és a lyoni egyetemen az általános kórtan tanára, az ottani Pasteur-intézet vezetője. Sokat foglalkozik és foglalkozott a gümőkór kór- és gyógytanával. Különösen a gümőkór-bacillus *agglutinációját* illető vizsgálatai rendkívül fontossággal birnak. Művei és dolgozatai meghaladják a 300-at; nevezetesebbek: Le Charbon bacterien, pathogénie et inoculation préventive (Lyon 1887., 2. kiad.); Cours élémentaire d'anatomie générale et notion de technique histologique (1890); *Chauveau*-val együtt írta: Traité d' anatomice des animaux domestiques (1890. 4. kiadás); Agglutination du bacille de la tuberculose vraie, Compts. rendus, (Paris 1898). Tanítványaival, P. és J. *Courmonttal*, számos közleményt írt együtt. A magyar buvárok előszeretettel keresik fel A. intézetét; ott dolgoztak Hutyra, Preisz, Rigler tanárok, Gebhardt F. főorvos.

Arlon (a római Orolaunum vicus, flamandul Aarlen, Aaerlen), Luxembourg belga tartomány fővárosa, a Semoy és vasút mellett, (1900) 10,044 lak., régiségtárral, képcsarnokkal, vasolvasztókkal és gyapjuszövőkkel. Mai nevén először 870. említik a lotharing birodalom felosztásakor; a X. sz.-ban grófság volt; 1214. a luxemburgi grófsághoz kapcsolták, 1821. pedig Belgiumhoz. Itt verte meg Jourdan tábornok az osztrákokat (1793 ápr. 19.). V. ö. *Pratz*, Histoire d'A. (A. 1872—74, 3. köt.).

Arlt, *Ferdinand*, lovag, híres szemorvos, a bécsi egyetem tanára, szül. a Teplitz melletti Obergraupenban, Csehországban 1812 ápr. 18., megh.

[illegible] 1887-ig. [illegible] iskolát Leitner(?)-ében ve[illegible] az [illegible] egyetemet Prágában, hol 1839 [illegible]. Nagyszámú irodalmi dol[gozatai] közül nevezetesebbek: Pflege der Augen im gesunden und kranken Zustande nebst einem Anhang über Augengläser (Prága 1846 és 1865); Krankheiten d. Auges (Prága 1851—1856, 3 köt.); Die Verletzungen des Auges (Wien 1875); Die Kurzsichtigkeit, Entstehung u. Ursachen (Wien 1876); Klinische Darstellung der Binde-, Horn und Lederhaut, dann der Iris und des Ciliarkörpers (Wien 1881); Operationslehre (Graefe-Saemisch Handbuch d. gesam. Augenheilkunde, Band III, 2. Teil, Leipzig 1874). A bécsi egyetem árkádudvarában 1890 júl. 9-én ünnepélyesen leleplezték [illegible]t, hol utóda Fuchs professzor tartott emlékbeszédet. Magyar nyelven Schulek Vilmos profesz[szor] [illegible] az Orvosi Hetilapban (1889).

Arltunga, aranytermő mező Dél-Ausztráliában, Alice Springs mellett.

Arm, [illegible] a török hosszúságmérték második neve — 45·7 cm.

Arma (lat.), fegyverek, *in armis:* felfegyverkezve; [illegible] eszközök, műszerek, fegyverzet, hajókon a fölszerelés; az alattság, vitorlák, vitorlarudak stb.; innen: *armamentarium,* fegyvertár, hadi szertár, műszertár. *Armarius,* fegyvergyártó, könyvfelügyelő; az egyházi könyvek [illegible] a kolostorban. *Armarium,* fegyvertár, szekrény. *Armatura,* minden, ami a felfegyverzéshez és felszereléshez tartozik; gyakran általában a fegyverzet.

Armada, spanyol elnevezése a hajóhadnak (l. e.). Világtörténelmi jelentőséget nyert e fogalom akkor, midőn II. Fülöp spanyol király 1588. büszke «A. invencible»-t (győzhetetlen) hajóhadát kiküldte, hogy a parmai herceg által Németalföldön [illegible]ott 20—30,000 főnyi spanyol sereg átkelését Angliába lehetővé tegye és Angliát legyőzze.

Miután az expedició kiszemelt fővezére, Santa Cruz márki tengernagy elhalt, II. Fülöp Medina Sidonia herceget nevezte ki utódjául, bárha sem tengerész, de még kipróbált katona sem volt. Spanyolországból, Portugalliából és a gyarmatokból minden nélkülözhető hadihajó és szállítóhajó összevonatott: így került össze a 128 vitorlásból álló óriási hajóhad. A Howard lord fővezérlete alá helyezett angol hajóhad 182 vitorlásból állott, de [illegible] csak 34 tulajdonképeni hadihajó, a többi felfegyverzett kereskedelmi hajó és parti járómű volt. Az angolok azonfelül igen tengernagyokkal (pl. Drake), merész és tapasztalt kapitányokkal, viharedzett legénységgel, jobb ágyúkkal, több lőszerrel birtak és hajóik igen mozgékonyak voltak, míg a spanyolok az ágyútűz jelentőségét még nem ismerték fel és csak a csáklyázásra (l. o.) fektettek súlyt; a spanyol hajószemélyzet $^2/_3$ része szárazföldi katonákból állott.

Az A. vállalatának már kezdete szerencsétlen volt: már fölszerelése közben, 1587 áprilisban, Drake ang. tengernagy Cadiz ellen merész rohamot intézett, több mint 100 hajót pusztítván el. Coruña-ba, a kiinduló kikötőbe vitorlázván, sok hajót a vihar tett hasznavehetetlenné. A király parancsára azonban tovább haladván, az A. július 19. Angliát megpillantotta, de elmulasztotta az akkor éppen Plymouthban időző angol flottát körülzárolni vagy meglepni. Július 27. az A. Calais előtt horgonyt vetett, az őket követő s már teljes számban egyesült angolok szintén, még pedig lőtávolságon kívül. A 28-ról 29-ikére levő éjjelen az angolok 8 gyujtóhajót (l. o.) eresztettek el a spanyol A. felé, melyek közvetlen kárt ugyan keveset, de oly zurzavart okoztak, hogy sok spanyol hajó horgonyát eleresztvén, a tengeri áramlattal a part felé úszott. Sidonia kényszerült 29. reggel az A. maradékával vitorlát bontani és Graveline magasságában a csatát elfogadni; ez volt az egyetlen rendezett csata a hadjárat folyamán, melyben a spanyolok nagy veszteségeket szenvedtek. Ezután már csak menekülésre gondolhattak, de a visszatérés alkalmával is még sok kár érte őket. A vállalatban összesen 63 hajót és 20,000 embert vesztettek. Spanyolország hatalma meg volt törve, Erzsébet királyné pedig a nevezetes esemény megörökitésére érmet veretett ily felirattal: «*Afflavit Deus et dissipati sunt*». (Szélvészt küldött az Isten és a hajók szétszórattak).

Az Északi-tenger népeinek felülkerekedése a Földközi-tengeriek felett az A. vereségével kezdődik, miért is ez az esemény világtörténelmi fordulatot jelent.

Ármádia, nálunk népiesen a hadsereget hívják így; az *armada* (l. o.) szó változata.

Armadillo, *Dasypus L.*, (állat), spanyol neve A., a braziliai indiánusok *tatunak* nevezik, a *foghijasok* (Edentata) rendjében az újvilági foghíjasok (*Xenarthra*) alrendjébe tartozó emlős állatnem. Háta páncéllal fedett, melyet közepe táján mozgatható övekbe rendezett, egyebütt mozgathatatlan csonttábláeskák alkotnak; ugyanilyen tábláeskák páncélozzák gyakran homlokát és farkát is; metsző és szemfogai hiányoznak, fajok szerint változó számú zápfogai kicsinyek, hengeresek; rövid lábának ujjai, különösen a mellső lábakon, erős karmokkal fegyverzettek. Fajai kizárólag Dél-Amerikában és Mexikóban élnek; nappal magukvájta földalatti üregekben tartózkodnak, éjjel járnak táplálék után, mely hangyákból, termeszekből, férgekből, állattetemekből, gyümölcsből áll; izletes húsukat nagyra becsülik. Legnagyobb faja az *óriás tatu* (Priodontos giganteus Geoff.), mely Szurinamban és Braziliában él s 1 m.-nél is hosszabbra megnő, súlya 45 kg.-ot is elér. A jelenkori Armadillonak kihalt rokona a délamerikai harmadkorbeli úgynevezett pampasagyagban és Brazilia csontbarlangjaiban található Glyptodon claviceps Ow. 2 m.-nyi hosszaságot ért el.

Armagh (ejtsd: armá), 1. grófság Irországnak Ulster tartományában Louth, Monaghon, Tyrone, Antrim és Down között. Területe 1329 km², (1901) 125,238 lak. — 2. *A.*, az ugyanily nevű grófság fővárosa, a Callan folyó jobbpartján, kat. érsek székhelye, (1901) 7588 lak. 1675-ből való székesegyházzal. Valamikor nagy jelentőségű város volt (az V.—IX. sz.-ig kolostoriskola), jelentőségét még ma sem vesztette el teljesen. Van virágzó vászonipara, katolikus szemináriuma (Patrick iskolája), nagy könyvtára, csillagvizsgálója. A. az ír kat.-ok főhelye. Szt. Patrick alapította.

Armagnac (ejtsd: armanyak, ager aremonicus), régente Gascognehoz tartozó vidék D.-i Franciaországban, melynek legnagyobb része most Gers départementba esik. Mint régi grófság felső és alsó A.-ra oszlott. Urai az A. grófok a X.-től a XV. sz. végéig. A grófi család egyik leghíresebb tagja *VII. Bernat* volt, kit a párisi nép 1418. agyonvert. Fia, *IV. János*, vezére volt a százéves angol háborúban rablóhírre szert tevő A.-s (l. o.) csapatoknak. Károly gróffal 1497. az A. grófi család mindkét ága kihalt. Birtokai előbb a navarrai Bourbonokra, IV. Henrik alatt 1589. a francia koronára szálltak. 1645. XIV. Lajos Loth. Henriknek, Harcourt Henrik grófnak adományozta az A.-i grófi címet, amelyet utódai 1789-ig viseltek.

Irodalom. Vallet de Viriville cikke: Armagnac (a Nouv. Biogr. Générale 3. kötetében, a 254—259 l.); Mandrot, Louis XI Jean V. d'Armagnac et le drame de Lectoure (Revue Historique 38., 43. és 44. köt.); Tissier J., Jean V. comte d'Armagnac. 888); Samaran, La Maison d'A., Paris 1907.

Armagnac v. *Eau d'A.* (franc., ejtsd: ó darmanyak), a cognachoz hasonló, de ennél olcsóbb és silányabb minőségű szeszes ital, amelyet a Gers, a Lot-et-Garonne és a Landes départementok boraiból párolás útján készítenek. 52—56% alkoholt tartalmaz, a legjobb minőségüt *Bas-A.*, a középfinomat *Ténarèze-A.*, a legsilányabbat pedig *Haut-A.* néven ismerik a francia kereskedelemben.

Armagnacs (ejtsd: armanyak ném. csúfnéven: Arme Gecken, a. m. szegény legények), az Armagnac gróf által 1410. a burgundi herceg ellen toborzott féktelen zsoldosok. Jó szolgálatokat tettek ugyan az angolok ellen, de a védtelen francia népen is borzasztó módon kegyetlenkedtek, amiért az *écorcheurs* a. m. *embernyuzó* nevet kapták. Midőn III. Frigyes császár Svájc leigázását tűzte ki célul, VII. Károly francia királytól is kért segédhadakat, ki örömest 40 ezernél is többet küldött neki e kalandorokból a dauphin vezetése alatt. A svájciakkal Basel közelében, ütköztek öszsze 1444 aug. 16. Az 1600 svájci közül csak 16 ember menekült meg, de viszont az armagnakok hatezer embert vesztettek. A dauphin a csata után visszavonult Elzászba s az ensisheimi békében örök barátságot fogadott a hős svájciaknak (1444 okt. 28.). Elzász- és Lotharingiában azonban továbbra is folyt a rablás és pusztítás, az ú. n. *armagnak-háború*. Utoljára a kirabolt pórok a kézre került armagnakokat agyon ütötték. Rövid idő alatt Franciaországban is letünt az A. neve.

Irodalom. Barthold, Der Arme Geckenkrieg 1444 u. 1445 (Raumer Historisches Taschenbuch 1842 évfolyamában); Wülcker, Urkunden u. Schreiben, betreffend den Zug der A., Frankfurt 1873; Witte, Die armen Gecken und ihr Einfall ins Elsass 1439, Strassb. 1883; Tuetey, Les écorcheurs sous Charles VII., Montbéliard 1874; Witte, Die A. im Elsass, Strassburg 1889.

Ármálista, olyan nemesember, aki csak címert (arma = címer) és nemesi levelet, vagyis *ármálist* (litterae armales = címeres nemesítő levél) kapott, de királyi adománylevelet és jószágot nem. Ellentéte jószágos nemes. A címerleveles nemesség Franciaországban keletkezett, a nemesítés azon módja következtében, amely szerint a nemesi jelvényeknek és különösen a nemzeti címernek fejedelmi kiváltsággal való adományozása is nemessé tett. Nálunk még Werbőczy korában a címer puszta adományozásának nincs az a hatása. (Hármaskönyv I. r. 6. c.) Előfordult ugyan, hogy nemesítés alkalmával címert is adományoznak, de a nemességgel nem jár szükségképen. A címer nem is abszolut bizonyítéka a nemességnek, mert polgár, sőt közrendű ember is nyerhet és nyert is címert a királytól. Csak a XVI. sz. után fejlődik ki a puszta címerrel való nemesítés és így az ú. n. Á. nemesség. Az Á.-k nem teljes jogú nemesek, bizonyos korlátozásoknak vannak alávetve. Az Á., ha polgári vagy paraszti birtoka van, egyedül csak személyére nézve nemes. A nemesi fölkelésben részt vesz, de birtoka után az azon nyugvó nem nemesi terheket viseli.

Armançon (ejtsd: armanszon), franciaországi folyó a Seine vízterületén, Côte d'Or départementban, 405 m. magasságban ered, általában ÉNy.-i irányban halad s 200 km.-nyi út után La Roche mellett a Yonneba szakad. Csatorna által (Canal de Bourgogne) egybeköti a Seinet a Rhône-nal. Legnagyobb mellékvize a Brenne.

Armand, német regényíró, l. *Strubberg.*

Armandi, *Pietro d'Armano*, olasz tábornok és III. Napoleon császár nevelője. Szül. Faenzában 1778., megh. 1855 aug. 2. Osztrák zászló alatt résztvett az 1809-iki hadjáratban, 1813. a franciák ellen harcolt, 1831. növendékeivel, St. Leu gróf (volt hollandi király) fiaival: Napoleon Lajos és Napoleon Károly Lajos (utóbb III. Napoleon) hercegekkel részt vett a romagnai felkelésben és tábornokká lett. Befejezetlen maradt munkája: De la conduite politique et administrative adoptée par les Romains à l'égard de leurs possessions d'Afrique. 1848. A. visszatért Olaszországba és Velencében hadügyminiszterré és a tüzérség felügyelőjévé lett. Velence eleste után Franciaországba menekült, hol III. Napoleon St.-Cloudban könyvtárnokká nevezte ki.

Armansperg, *Joseph Ludwig*, gróf, bajor államférfi, szül. 1787 febr. 28., megh. 1853 ápr. 3. 1826-ban elvállalta a külügyi s utóbb a belügyi és pénzügyi tárcát. Takarékossága miatt a «*Sparmannsberg*» gúnynévvel illették, szabadelvüsége miatt pedig állásától felmentették (1831). 1832-ben a londoni konferencia határozata szerint a görög kormányzóság élére állott. I. Ottó király, midőn nagykorúvá lett, 1835. kancellárrá nevezte ki. 1837 febr. 14. lemondott és visszatért hazájába.

Armant (*Erment*), község Eszna egyiptomi tartomány (mudirie) Szalmich kerületében, a Nilus balpartján, gőzhajóállomás, vasútállomás, a khedive cukorgyárával, 6886 lak. A. a régi *Hermonthis*; nevezetes régi temploma teljesen elpusztult. A rómaiak idejében tartományi székhely volt.

Ármány. A nyelvújítás koránál aligha régibb az Á. szó, mely a XVIII. században még általán «gonosz, elvetemült, istentelen» jelentésü *ármányos* szóból gyökelvonás útján keletkezett s az utóbbinak «ravaszul gonoszat forraló, alattomosan fondorkodó» mellékértelme után mindinkább következtetés útján a «Kabale» és «Intrigue» jelentését nyerte. Ennél fogva és alaki hasonlóságánál fogva igen alkalmasnak látszhatott a nemzetünk őskoráról századunk első felében uralkodó nézetek világánál arra, hogy az ó-perzsa *Ahriman* (helyesebben: Anro-mainyus) szóval egynek vétessék. Elő volt készítve ez egybevetés talaja már azon re-

[illegible] által, melyeket Otrokocsi Fóris Ferenc és a keleti nyelvekkel foglalkozó tudósaink [illegible] volt az *ármány* szó magyarázatára, de [illegible] etimologia útja azon elmélethez is, melynek Cornides adott nálunk határozottabb kifejezést, midőn Commentatio de Religione veterum Hungarorum c., 1785. Göttingenben írt [illegible] megjelent Fiedel Keresztély [illegible] 1791 Bécs) az ó perzsa mazdeizmussal rokonnak bizonyítgatja a magyarok ősvallását. [illegible] révén mind szélesebb körben ismertté s a [illegible] hazafias [illegible] (Aranyosrákosi *Székely* Sándor: *A székelyek Erdélyben*, 1823; *Csaba* stb. költeményei [illegible] *Vörösmarty* Mihály *Zalán futása*, 1825) útján népszerűvé is vált; a Székely Sándor alkotta *Hadúr*-nak [illegible] Vörösmarty ép említett [illegible] nálunk az *Ármány* mintegy önként illeszkedett be az akkori időkben dívó magyar ősvallási [illegible] keretébe. Pedig [illegible] semmi köze a zend [illegible] vallásrendszerhez, másfelől eleink ősvallási képzeteihez. Ezekkel csak [illegible] két ellentétes erkölcsi elvet képviselő istenség egymással való szembe állítása, amennyiben ily ellenlábas és egymással örök harcban álló jó és gonosz felsőbb lények a [illegible] népnek kezdetleges vallási felfogásában is fellelhetők. L. még *Cselszövény* és *Magyar mitológia*.

Armariolum, a római egyházban az oltárszekrény, melyben az áldoztató kehely (ciborium) és a szentségtartó (monstrantia) őriztetik.

Armarium (lat.), l. *Almárium* és *Arma*.

Armarius (lat.), l. *Arma*.

Armasa, város Iszmid (ettől 26 km.-nyire) török kisázsiai kerületben, 1600 gregoriánus örmény lak. Közelében Szűz Máriának 1611. alapított örmény kolostorával, papnevelővel; az előbbit évenként mintegy hétezer zarándok keresi fel.

Armatolok. E névvel illették a bizantinusok és törökök a benszülött zsoldos csapatokat, melyek a Balkán-félsziget vitéz hegyi törzseiből alakultak. Midőn a törökök 1430 óta a Balkán-félsziget nyugati országainak meghódításához fogtak, az A.-at zsoldjukba fogadták, hogy általuk a macedóniai és tesszaliai vad hegyi törzseket leigázhassák. Ez idő óta tehát az A. török zsoldot húzó, bár keresztény segédhadakat alkottak. A XVI. és XVII. sz.-ban a szultánok a janicsárok túlhatalma ellenében az A.-ra támaszkodtak. De e barátságos viszonynak a XVIII. sz. folyamában vége szakadt. Az A. kapitányai gyakran átszegődtek a *kleftákhoz* vagyis a politikai színezetű rablókhoz és hajdukhoz, az 1684-iki velencei török háborúban pedig a velencésekhez és ezóta a porta nem bízott többé [illegible] és az [illegible] keresett velük szemben támaszt. 1820—22. Ali janinai pasa zsoldjában a szultán ellen harcoltak. 1821 óta pedig A. képezték a felkelő görög had zömét és számos szabadsághős az ő soraikból került ki.

Armatura [illegible] vagy szerelvény alatt értjük [illegible] továbbá folyadékok, gázok [illegible] kisebb, rendszerint műszer természetű felszereléseit. Pl. a gőzkazánoknál, a manométer, vízmutató üveg, próbacsap stb., vízvezetéknél a különféle csapok és szelepek. A.-nak nevezik a dinamógépek dobját is. — *Katonai* jelentését l. *Fegyverzet*.

Armée (fr.), l. *Hadsereg*.

Armée steeple chase, a bécsi derbymeeting egyik legnépszerűbb versenye, amelynek magyar neve: hadseregi akadályverseny. Rendesen a derby vasárnap előtti csütörtökön futják. Távolsága 4000 m., díja 4000 K és a király tiszteletdíja. Katonatisztek lovai vehetnek részt benne és katonatisztek is szállnak nyeregbe.

Arménia, l. *Örményország*.

Arméniai kő (ásv.), l. *Lazurkő*.

Ármentesítés, a lakott és művelhető területeknek az árvíz (l. o.) kiöntése ellen való védelme. Ezt a célt 5 módon érhetjük el: 1. a vízfolyással párvonalas töltésekkel; 2. a mederszelvény és az esés megnövelésével; 3. az ártér föliszapolásával; 4. árapasztó csatornával; 5. a víz tározásával. Meg kell jegyeznünk, hogy nincsen olyan általános mód, mely az Á.-t teljes biztossággal megoldaná; minden szabályozó mű csak bizonyos árvízmagassággal, bizonyos árvízi tömeggel számol s ha a körülmények kedvezőtlenebbek lesznek, mint a minőkre számítottunk, akkor az árvíz mégis csak kiönt. Hogy a fölsorolt 5 mód közül esetről esetre melyik a legajánlatosabb, azt a körülmények döntik el.

1. *A védőtöltések rendszere* az Á. leggyakoribb módja s abban áll, hogy a folyó mentén a parttól bizonyos távolságra töltéseket emelünk, melyek nem engedik az árvíz szétterülését. Az árvizi medernek ez az összeszorítása a vízszín fölemelkedésével jár a töltések között s ezért a töltések méreteinek megállapításakor ezt a körülményt számításba kell venni. A védőtöltések rendszerének két alakja ismeretes: a *teljes* és a *részleges* Á. Az előbbi a töltések koronáját a számított legmagasabb árvíz fölé emeli, hogy a folyó ki ne önthessen. Az utóbbi mód csak a nyári árvizek ellen nyujt biztosítékot és a tavaszi árvizeket, melyek a nyáriaknál rendszerint magasabbak, szétterülni engedi. *Teljes* Á.-kor a töltések magassága a legnagyobb árvíz színe fölé emelkedik 1—1·5 m.-rel s e magasság adja a töltés egyik biztosságát. A töltés koronájának szélessége az árvíz tartóssága és a térszín fölötti magassága szerint változik 1 és 6 m. között; a töltés lejtői kisebb magasság esetén 1 : 1-hez hajlottak, nagyobb és hosszantartó árvizek esetén 1 : 2, 1 : 3, sőt 1 : 6 hajlásúak. Ha a töltés magas, akkor a vízzel ellentett oldalon a töltést padkával szélesítik; néha két padkát is készítnek. Hazánkban a legnagyobb töltések keresztmetszete 118 m^2, az olasz Pó menti töltéseké 115 m^2, a francia Loire menti töltéseké 105 m^2, a hollandiai töltéseké 86 m^2, az Egyesült-Államok töltései 155 m^2. A töltések anyaga föld. Építésük alkalmával a térszín felső, gyökeres, gyepes részét eltávolítják s a földet rétegesen hordják föl; a rétegeket ledöngölik vagy kordéval lejáratják. A töltés anyaga legkedvezőbb akkor, ha 2 rész agyagot és 1 rész homokot tartalmaz; a tiszta homok átbocsátja a vizet, a tiszta agyag pedig nem tömődik kellően. A töltések lejtőit fűmaggal vetik be, Amerikában Bermuda-gyep ültetésével

védik; a vízfelőli lejtőt gyakran téglával v. kővel burkolják. Néha a töltéseket az átszivárgás ellen úgy biztosítják, hogy a belsejébe vékony betonfalat építenek. A hosszanti töltéseken kívül még helyenkint *kereszttöltéseket* is létesítenek, melyek az árterületet öblözetekre osztják. E kereszttöltések arra valók, hogy a folyómenti töltések átszakadása esetén az árvíz ne az egész árterületet, hanem csak kereszttöltéstől kereszttöltésig terjedő részét öntse el. Az egyes fontosabb községeket, melyek a mentesített ártérbe esnek, még ezenkívül *körtöltéssel* veszik körül, hogy a folyómenti töltés szakadása esetén a belsőségek védve legyenek. A legnagyobb és legrendszeresebb ármentesítés hazánkban van; itt az árvíztől védett terület 3.700,000 ha., melyből 1.121,000 ha. a Duna, 2,600,000 ha. a Tisza völgyére esik; töltéseink hossza 5784 km., melyből 2484 km. a Duna, 3299 km. a Tisza mentére és mellékére esik. Az Á.-be befektetett költség 600 millió K.-ra rúg, melyből 350 milliót az ármentesítő társulatok, 250 milliót az állam adott. A Pó mentén Olaszországban az ármentesített terület 700,000 ha, a töltések 525 km. hosszúak. A Loire mentén Franciaországban 95,000 ha. az ármentesített terület, a töltések hossza 483 km. Hollandiában az ármentesített terület 1.300,000 ha. Oroszországban és az Egyesült-Államokban még nagyobb az árvízjárta terület, mint hazánkban, de az Á. nincs rendszeresen keresztül vive. Az Egyesült-Államokban a Misszisszippi medencéjében az ártér 8 millió ha., de még egy harmada is alig van védve; a védőtöltések hossza 2400 km.

2. *A mederszelvény és esés megnövelése.* Ha az anyamedret (l. o.) annyira kibővítjük s esését anynyira megnöveljük, hogy az árvizeket is befogadhatja, akkor szintén elérjük, hogy a környező területet a víz el ne öntse. Az Á. eme módjára fényes példa a Tiberis szabályozása Rómánál, hol a medret annyira kibővítették, hogy az árvizek már a városban nem öntenek ki. A Tisza A.-e alkalmával az esés megnövelésével is igyekeztek az árvizek magasságát csökkenteni s főleg tartamukat megrövidíteni. Ebből a célból 112 átvágást létesítettek, de e munkálattal csakis a felső, Tokaj fölötti szakaszon tudták az árvíz magasságát némileg csökkenteni. L. *Tiszaszabályozás.*

3. *Az ártér föliszapolása* abban áll, hogy az árteret mesterségesen fölmagasítjuk, hogy az árvíz el ne önthesse. Rendesen hosszadalmas művelet és csak részleges Á.-t ad. Ebből a célból a folyó zavaros vizét a medret környező, mélyen fekvő területre vezetik, hol iszapját lerakja. Ily módon lassankit elérik, hogy a kisebb árvizek már nem öntik el az árterületet, mely mívelhetővé válik; azonban a nagyobb árvizek ellen ez a mód nem ad védelmet. L. még *Sankolás.*

4. *Az árapasztó csatorna* a folyók árvizének csökkentésére oly módon szolgál, hogy a folyó vízhozományának egy részét elvezeti; a két mederben megoszlott víz tehát nem emelkedik olyan magasra, mintha egyetlen mederben folynék. Belátható, hogy nagy folyók árvizének ily módon való csökkentése kivihetetlen. Pl. a Tisza középső és alsó szakaszán árvízkor mintegy 3500—4000 m³ vizet visz másodpercenkint; e vízmennyiség fele a mederben, fele a meder fölött és a hullámtéren folyik. Már most, hogy a folyó ki ne önthessen, a fölös vizek levezetésére még egy Tiszamedret kellene mesterségesen készíteni, mi a költségek miatt kivihetetlen. Éppen ezért *Lamm* Jakabnak és *Hobohm*-nak a terve, kik ily árapasztó csatornával akarták a Tiszát szabályozni, kuriózum számba megy. Azonban kisebb vízfolyásokon sikerrel alkalmazzák az árapasztó csatornát. Pl. a Béga árvizét Iktár és Nagytopolovecz között árapasztó csatornán kiveszik és Hitytyás alatt a Temesbe vezetik úgy, hogy a Béga medrében legfölebb 100 m³ marad. Ennek az árapasztónak a hossza 7 km. s vízvezető képessége 307 m³ másodpercenkint.

5. *A víz tározása* a hegyek közt több módon történhetik. Kétségtelen, hogy a beerdősítés, begyepesítés, apró fonások és bukógátak létesítése a hegyek közt meglassítja az árvizek lefolyását és megcsökkenti az alvidéken a magasságát. Azonban ily módon a teljes Á.-t el nem érhetjük. Sokkal sikeresebb módja az árvizek tározásának, ha alkalmas helyeken a völgyekben zárógátakkal (l. *Völgyzárógát)* mesterséges tavakat létesítünk, melyek az árvizeket visszatartják; e tavakból aztán lassan, kiöntés nélkül engedhetjük le a tározott vizet. A völgyzárógáttal való teljes Á. azonban csak kis folyókon hajtható sikerrel végbe, mert ha nagyobb folyónak, pl. a Tiszának az árvizét Szegeden 1 m.-rel akarnók csökkenteni, már 1 milliárd m³ vizet kellene tároznunk a hegyek közt. Erre pedig nincsen alkalmas helyünk, hogy olcsón végrehajthatnók.

Az Á. *története* a régi korba nyúlik vissza. Mihelyt az emberek az árvíz kiöntésének kárát látták, igyekeztek védekezni ellene s már az ó-korból vannak adataink, hogy töltések építésével védekeztek az árvíz ellen. Azonban a rendszeres Á. Itália földjén kezdődött meg a Pó menten és Hollandiában a tenger kiöntései ellen. Mindkét országban a középkorban megkezdték már az Á.-t, de csak az újkorban hajtották végre a nagyobb munkálatokat. Nálunk a XIX. sz. első felében kezdték meg a rendszeres Á.-t; addig csak itt-ott emeltek védőműveket a kiöntések ellen. Nálunk rendszeres Á. a Tisza szabályozásával (l. o.) kezdődik s ma már a Kis- és Nagy-Alföldön jóformán minden árvízjárta területet elgátoltak. A még megmaradt s begátolandó nyilt ártér mintegy 320,000 kat. holdat tesz ki, még pedig a Duna völgyében a Temes beömlése fölött 60,000 kat. hold (az Á. itt már kivitel alatt van); a Duna-Dráva szögében mintegy 50,000 kat. hold; a Tisza völgyében Szolnoktól kezdve a torkolatig 16—20,000 kat. hold, Tiszafüred körül és fölötte 50—60,000 kat. hold, A Tisza és Bodrog torkolatánál 10,000 kat. hold, a Latorcza, Ung és Laborcz mentén 40—50,000 kat. hold és végül a Szamos jobb- és a Tisza balpartja között 20—30,000 kat. hold. Oroszországban és az Egyesült-Államokban az Á. újabb keletű s a munkálatok folyamatban vannak. L. még *Ártér, Ármentesítő társulat, Tiszaszabályozás.*

Ármentesítő társulat, az érdekelt birtokosokból az ármentesítés (l. o.) végrehajtására alakult társulat. A megalakulás az 1885. évi XXIII. t.-c.

[illegible] alapján történik, melyek egyszer [illegible] meghatározzák az Á.-ok céljat, jogait és kote[illegible] [illegible] megalakulás az érdekeltek közakara[illegible]. [illegible] ha annyi ártéren levő birtokok több mint [illegible] tulajdonosai [illegible] akarják, területi többség [illegible] történik. Az Á. v. csak az ármentesítésre, v. [illegible] mint a belvizrendezésre [illegible] is alakul. [illegible] mindkét célt összekötik. Az árvédelmi [illegible] munkálatok végrehajtása rende[illegible] [illegible] kölcsön útján történik, melynek ka[illegible] az [illegible] adók módjára hajtják be. Tar[illegible] [illegible] az Á. *[illegible] tartalék-alapot* létesiteni, melynek pénzei a társulat egyéb pénzeitől elkülonítve kezelendők s kizárólag az ár[illegible] [illegible] céljaira szolgálnak. Az Á. bevete[illegible] tartoznak a társulati *[illegible]* is, mely [illegible] alapszik, hogy az ármentesített te[illegible] [illegible] után a jövedelem után vetik ki, mely a beruházások és a munkálatok fenntartásából eredő folytonos befektetes mellett mutatkozik; igy tehát e jövedelemből le kellene vonni a birtokosokat terhelő évi árvédelmi kiadásokat s az adót [illegible] jövedelem után kellene kiróni. Azonban a kirovás a nyers jövedelem után történik s az állam aztán adóvisszatérítés címén megfizeti az Á.-nak azt a több adót, melyet tulajdonképen a beruházások és fenntartás után fizetett. Igy az adóvisszatérítés egyik biztos bevételi forrása az Á.-nak. A társulat bevételei közzé tartozik még a vasutak s más nem földmívelő területek hozzájárulása az ármentesítés költségeihez. Végül, ha az ármentesítésbe fektetett összegek [illegible] az ármentesített terület kataszteri jovedelmének 12-szeresét, akkor az Á. *maximális megterhelesbe* jut s a további költségeket az állam fedezi. Igy tehát az Á. az államtól hathatós segítséget kap, nem tekintve, hogy esetről esetre a szükséghez mért segélyt is adhat neki. Az Á.-ok [illegible] hazánkban szoros összefüggésben van a Tiszaszabályozás történetével (l. o.). Az első társulatok 1846. alakultak meg a Tisza mentén s ugyanakkor e társulatok fölött egy középponti szervezetet is alkottak *Tiszavölgyi társulat* címmel. Ma már ez a középponti hatóság szük körre terjedő működést fejt ki s inkább csak a [illegible] foglalkozik, mert minden egyes társulat teljes önkormányzattal vezeti ügyeit. Időközben nemcsak a Tisza, hanem a Duna völgyében is megalakultak az Á.-ok s újabban szó van róla, hogy külön *Dunavölgyi társulatot* is alkossanak a maguk főhatóságául. Az Á.-ra vonatkozó összefoglaló adatok a következők: Összes számuk 76; közülök 31 a Duna, 45 a Tisza völgyében van. E társulatok a következők: A) *Dunavölgyi társulatok*: 1. Felső-csallóközi, 2. Szigetközi, 3. Rábaszabályozó, 4. Alsó-csallóközi, 5. Vágjobbparti, 6. Vágbalparti, 7. Ebedfoki, 8. Ercsi-iváncsai, 9. Nádorcsatornai, 10. Szent-Endre-szigeti, 11. Csepelszigeti, 12. Dömsödpataji, 13. Dab-tassi nyári védgáti, 14. Pestmegyei sárközi, 15. Paks-fadd-bogyiszlói, 16. Szekszárd-bátai, 17. Margittaszigeti, 18. Bezdánszigeti, 19. Monostorszeg-apatini, 20. Apatin-szontai, 21. Gombos-vajszkai, 22. Plávna-bukini érdekeltségi, 23. Mohács-kölkedi, 24. Kölked-da[illegible] [illegible]-lopac [illegible] öblözetek, 25. Baranyavmegyei drávamenti, 26. Somogyvmegyei drávamenti, 27. Pancsova-kubini, 28. Rudolfsgnádi, 29. Temes-begavölgyi, 30. Tamisáczszabályozó, 31. Temes-kubin dubováczi; B) *Tiszavölgyi társulatok*: 1. Szatmárvmegyei tiszabalparti érdekeltségi, 2. Szatmárvmegyei szamosjobbparti érdekeltségi, 3. Ecsedi láplecsapoló és szamosbalparti, 4. Szernyei, 5. Bereg-vmegyei, 6. Szatmár-Németi szab. kir. városi, 7. Bodrogközi, 8. Felsőbodrogi, 9. Felsőszabolcsi, 10. Nyírvízszabályozó, 11. Alsó-szabolcsi, 12. Heves-szolnok-jászvidéki, 13. Középtiszai, 14. Tisza-körösszúgi, 15. Hortobágy-berettyóvidéki, 16. Gerje-Perje, 17. Szolnok-csongrád tiszabalparti, 18. Kécske-kecskeméti, 19. Alcsi-tenyő-kengyeli, 20. Csongrád-sövényházi, 21. Hármasalgyői, 22. Sövényháza-szegedi, 23. Felső-torontáli, 24. Törökbecsei, 25. Óbecse-aracs-péterrévi, 26. Bács-torontáli, 27. Nagybecskereki tiszai, 28. Horgos-martonosi, 29. Szeged-martonosi, 30. Ada községi öblözeti, 31. Bácstiszai, 32. Fekete-körösi, 33. Körös-tisza-marosi, 34. Hosszúfoki, 35. Sebeskörösi, 36. Berettyói, 37. Ivánfenéki, 38. Mezőtur-mesterszállási, 39. Tóköze istvanházi, 40. Alsófehérkörösi, 41. Aradvmegyei, 42. Felsőfehérkörösi, 43. Titeli töltésfentartó, 44. Szárazéri, 45. Arankavidéki. Megjegyezzük, hogy mind a Duna, mind a Tisza völgyében az Á.-ok folyás szerint lehetőleg fölülről lefelé való sorrendben sorolvák föl. Az egyes Á.-ok teljes címe, valamint a rájuk vonatkozó adatok külön címszók alatt találhatók meg. A dunai Á.-ok kiterjedése összesen 1.948,502 kat. hold, a töltések hossza 2.485,890 m., belőle téglával burkolt 16,118 m., az 1905. év végéig történt beruházások összege 113.103,043 K, a társulati kölcsönök összege 93.767,808 K. A tiszai Á.-ok kiterjedése 4.443,736 kat. hold, a töltések hossza 3.301,419 m., belőle téglával burkolt 90,169 m., az 1905. év végéig történt beruházások összege 231.791,219 K., a társulati kölcsönök összege 185.025,419 K. (L. még *Ármentesítés, Árvédelem, Tiszaszabályozás.)*

Armentières (ejtsd: armañtyier), város és vasúti gócpont Nord francia département Lille arrondissementjában, a Lys jobbpartján, (1906) 28,613 lak., élénk kereskedelemmel, pamut- és vászonszövőkkel, vászonfehérítőkkel, tüll-, csipkekészítéssel (ez ipari cikkek értéke felülmulja évenként a 130 millió frankot), vas- és faggyúolvasztókkal, olajprésekkel és malomiparral.

Armeria *Willd.* (növ.), a Plumbaginaceae (Istácfélék) család génusza, melynek 50 faja az É.-i mérsékelt övben és Dél-Amerikában van elterjedve. Nálunk honos az *A. elongata* és *A. alpina*, az előbbi mint kerti virág is ismeretes. Évelő, töve bokros, levelei keskenyszálasak. A levéltelen szár végén rózsaszínű virágokból álló gömbölyű virágzat fejlődik. Virágszegélynek ültetik s tengeri fűnek is hivják.

Ármérő (mareográf, limnográf), a vízmagasság feljegyzésére szolgáló önjelzőkészülék, melynél rendesen a vizen nyugvó úszó vertikális mozgását toll rajzolja le egy óramű által egyenletesen tovavitt papirosra (l. *Mérce).* Az első Á.-t Palmer állította fel a mult sz. harmincas éveiben a londoni dockokban, ma már egy nagyobb

kikötőben sem hiányzik. Igen jó a Stahlberger-féle, Fiume számára készült A.; Németországban Reitz készit kitünő A.-ket, melyek egyszersmind a közepes vizszintet is adják és tetszés szerinti, vízben lévő tárgyak uszósebességét és úthosszuságát is meghatározhatjuk velük.

Armfelt, 1. *Károly Gusztáv* báró, svéd tábornok, szül. 1666., megh. 1736. 1700. hősiesen küzdött Finnországban XII. Károly oldalán Oroszország ellen. 1718. északi Norvégiába vonult, ahol serege a nagy hidegben éhen-szomjan elveszett. Később Finnország katonai főkormányzója lett. — 2. *A. Gusztáv Móric* báró, utóbb gróf, III. Gusztáv svéd király kegyence, szül. 1757 ápr. 1., megh. 1814 aug. 19. Carszkoje-Szelóban. Az 1788—1790. háborúban Oroszország ellen kitüntette magát. III. Gusztáv halálos ágyán a kormányzóság tagjává nevezte ki IV. Gusztáv kiskorusága idejére. De a király testvére, Károly södermanlandi herceg (a későbbi XIII. Károly király) a gyűlölt A.-t követnek Nápolyba küldte, ahol Karolina királynő kegyence lett. Távolléte alatt a kormányzó in contumaciam halálra itélte. Miután IV. Gusztáv (Adolf) 1799. az uralmat átvette, A. rangját és vagyonát visszakapta. Előbb követté nevezték ki Bécsbe (1802—4), azután pedig Finnország főkormányzójává. 1811. Oroszországba távozott, ahol I. Sándor cár gróti rangra emelte, a finn ügyek elnökévé s a szenátus tagjává tette. Ez állásában Finnország kiváltságait védte és a szolgai állapotra vetett pórokat felszabadította. I. Sándor cár alatt részt vett az 1812. hadjáratban is. Önéletleirása megjelent a Handlingar rörande Sveriges historia c. műben (Stockh. 1830, ném. a Zeitgenossen c. folyóiratban); *Ingman*, Gustaf Mauritz A. (Helsingf. 1900). — 3. *A. Sándor* gróf, finn politikus, az előbbinek fia, szül. 1794., megh. 1876. Mint finn államtitkár megnyerte II. Sándor cárt szülőföldje javára.

Armidale (ejtsd: armidel), város és kat. püspöki székhely Uj-Dél-Wales ausztráliai államban, vasút mellett, (1900) 4000 lak.; antimonium- és aranybányákkal.

Armifer (lat.), fegyverhordozó, csatlós. Jupiter sasát is így nevezték.

Armilla (lat.), karkötő, kargyűrű.

Armillaria *Fries* (növ.), az Agaricaceae családba tartozó gombagénusz, melynek mintegy 60 faja közül hazánkban Hazslinszky szerint 12 fordul elő. Nagyobb gombák, melyeknek húsos kalapján a belső burok fátyolszerű maradványai s tönkjén a hártyás v. pikkelyes gyűrű láthatók Spórái fehérek.

Armilláris szféra (lat.-gör.), gyűrűs gömb, elavult csillagászati műszer, az éggömb fontosabb köreit ábrázoló gyűrűkből összetett gömb, mely az égi glóbusszal lényegileg azonos. (L. *Asztronómiai műszerek.)*

Ármilus. A zsidó legendában egy király, aki a messiás ellen fog törni. A «zsidó antikrisztus».

Arminiánusok. A szigorú kálvinizmus ellenzői, a hollandi református egyházban előbb párt, majd külön felekezet. Alapítójuk *Arminius* Jakab (1560—1609), hollandi néven Van Harmen. Mint leydeni hittanár (1609) enyhíteni akarta az isteni elővégzet (praedestinatio) és kegyelem tanát, e miatt összeütközésbe jött tiszttársával, Gomar Ferenccel s a belga hitvalláshoz ragaszkodó lelkészekkel és tanárokkal. A szélesbülő vita alatt halt meg (1609) Arminius. Utána tanítványa, Episcopius Simon (1583—1643), szintén leydeni hittanár állott a párt élére, hozzá csatlakozván Uytenbogard, Bertius, Venator, Grevinchovius, benyujtották a hollandi rendekhez 1610. «Remonstrantia» nevű hitvallásukat öt cikkben, kérvén a belgiumi hitvallás átnézését és nézeteiknek türését. Az «Öt Cikk» lényege, hogy az ember üdve nem egyedül az Isten elővégzetétől függ, — mint a szigorú kálvinisták tanították — hanem az emberi akarattól is, ez levén az isteni kegyelem elfogadásának egyik tényezője. E kérvényről szokták az A.-at remonstránsoknak is nevezni. A Gomaristák «Contraremonstrantiá»-val válaszoltak. A rendek helyeselték (1614) a remonstránsok kérelmét, s mindkét félre kötelező parancsolatot bocsátottak ki a barátságos vitatkozás és kölcsönös szeretet érdekében. E parancs ellenében Bogerman és Sibbrant kontraremonstránsok azt bizonyítgatták irataikban, hogy világi hatóságnak semmi joga sincs vallásügyi kérdésben rendelkezni; ez ellen adta ki Hugo Grotius cáfolatul Pietas Ordinum Hollandiae c. művét. A fejedelem a Gomaristák által sürgetett nemzeti zsinatra, mint illetékes testületre, utalta a vitás hittani kérdés megoldását.

Igy hivatott egybe a híres *dortrechti* nemzeti zsinat 1618 november 13-ára, s mivel arra meghivattak a külföldi ref. egyházak is, Angol-, Skót-, Francia-, Németországból és Svájcból, a zsinat egyetemes református jellegüvé lett, az általa alkotott 83 kánon a református ortodoxia egyik hitvallásának szokott tekintetni. Ezekben a kánonokban a remonstránsok öt cikke elvettetett. A végzés előtt meghajolni nem akaró remonstránsok, mintegy 200 lelkész, hivatalaikból letétettek és száműzettek. Orániai Móric halála után (1625) azonban utóda, Henrik, biztosítottnak érezvén trónját, nagyobb türelmet tanusított, s a száműzöttek visszatérhettek. Visszajött Episcopius is Franciaországból, tanára lett az A. első főiskolájának Amsterdamban (1634), ő irta meg 25 cikkben az A. hitvallását (Declaratio Sententiae Pastorum, 1622), és ennek védelmét (Apologia, 1629) a kontraremonstráns Polyander, Rivetus, Valaeus és Thysius birálata (Censura) ellen. Az arminiánizmust a kálvinizmus ellenfelei túlvitték az eredeti kereten, különösen a sociánianusok. Legutolsó szervezetök 1879. kelt; fő helyük Rotterdam, 600 egyháztaggal. Lassanként hanyatlik a felekezet.

Irodalom. Kútfők: Brandt Gáspár, amsterdami remonstráns lelkész, Historia vitae Jac. Arminii, Leyden 1724; Uytenbogard János [illegible] 1644 hágai lelkész a Remonstránsok [illegible] Egyháztörténet hollandul, Tregland Jakab [illegible] háztörténete, hollandul; Arminius [illegible] 1631 [illegible] decker Menyhért, A dortrechti zsinat története, hollandul, Amsterdam 1705 Acta Synodi Nationalis Dordrechti [illegible] 1620; Limborch Fülöp, Episcopius élete, latinul, Amsterdam, 1701; u. o Theologia Christiana, u. a. 1686; Regenboog, A remonstránsok története, hollandból németre forditva, 2 kötet Lemgo 1781 [illegible] Arminianism in History, Cincinnati 189[illegible]

Arminit [illegible], l. [illegible]

Arminius (a német *Armin* szónak latinos alakja, melynek a *Hermann* névvel való azono-

[illegible] a germán cheruszkok fejedelme, szül. Kr. e. 17. A rómaiak szomszédjaként [illegible] is résztvett a rómaiak hadjárataiban, mint a germán segédcsapatok vezére. Midőn [illegible] hazájába visszatért (Kr. u. 8.), a [illegible] szervezett germán provinciának a Rajna mentén Quinctilius Varus volt a prokonzula, [illegible], de romlott és szolgalelkü Szi[illegible], semmikép sem tudott hivatásának a szegény, de büszke germánok között megfelelni. Egyszerre meg akarta honosítani a római közigazgatás és jogszolgáltatás elveit, sőt a viszálykodó szomszéd germánok között is bíráskodni kívánt. A lázadó germán törzseket főleg a cheruszkok izgatták fel a római lovaggá kinevezett hőslelkü A. vezérlete alatt. A. ravasz buzdítására a prokonzul három légióval vonult a lázadók ellen (Kr. u. 9.), ezek azonban nem keltek nyilt csatára, hanem midőn Varus a Wesertől az Ems folyó felé vonult, a teutoburgi erdőben meglepték kedvezőtlen helyzetében folyton hátrálni volt kénytelen, s midőn a mocsaras vidéken végre csatára került a dolog, a légiók nagy veszteséggel [illegible]. Varus kétségbeesésében saját kardjába dőlt, a germánok pedig 3 sasjelvényt ragadtak el. A rómaiak a németek területén épült *Aliso* várukat is odahagyták és egy ideig a Rajna volt ismét a birodalom határa. Rómát nagyon megdöbbentette a vereség és sokáig békét hagytak a germánoknak, de Kr. u. 14. Drusus fia, Germanicus lett Germania prokonzula és a varusi légiók megboszulására betört az ellenség területére, de nem tudta nyilt csatára birni. A következő évben jobban kigondolt tervvel vonult ellenük, s javára volt, hogy a cheruszkok körében viszály tört ki A. és apósa, Segestes között, kit a rómaiak támogattak. Segestes átpártolt a rómaiakhoz és A. nejét, *Thusneldát*, gyermekével együtt magával hozta kezesekül. A cheruszkok ereje így megcsappant, Germanicus bátran felkereshette egyesített csapataival a teutoburgi erdőt, hol lemészárolt honfitársait eltemette. A. csak későn gyüjthetett erőt és a visszavonuló rómaiakat megtámadta, de vereséget szenvedett és így Germanicus visszatért provinciájába, honnan 16-ban ismét benyomult a Weser vidékére és nemcsak [illegible] szerezte a római hadijelvényeket, hanem A.-t nyilt csatában le is győzte. Azonban maga is oly nagy veszteséget szenvedett, hogy Tiberius [illegible] csak a Rajnát kivánta birodalma határának. A római írók A.-nak tudják be érdemül, hogy honfitársainak szabadságát megvédte; a germánok azonban nem voltak hálásak iránta. Midőn u. i. A. a markomannok királyát, Marbodot mint a nemzeti szabadság ellenségét megfosztotta trónjától (17.), saját rokonai szőttek ellene tervet, mint aki a királyságra vágyott és megölték; neje, Thusnelda pedig láncok közt volt kénytelen részt venni Germanicus római diadalmenetében. A. sorsát a modern német költők közül Klopstock, Halm, Kleist és Grabbe választották tárgyul és Detmold mellett a Grotenburgon óriási szoborral adóztak emlékének. V. ö. *Kremmer*, A. (Leipzig 1893); F. W. *Fischer*, A. und die Römer (Halle 1893); *Th. Mommsen*, Die Örtlichkeit der Varusschlacht (Berlin 1885).

Arminius *Jakab*, l. *Arminiánusok*.

Armipotentia (lat.) a. m. fegyverhatalom, hadierő, vitézség.

Armistitium (lat.) a. m. fegyverszünet.

Armitage, *T. R.*, angol orvos, szül. Tilgate-Hallban, Sussexben 1824., megh. Londonban 1890 okt. 23. A vakok lelkes barátja. Ő alapította 1868. a brit és külföldi vakok egyesületét és sokat tett a vakok nevelése érdekében, különösen a Braille-féle írás terjesztéséért. Irodalmi műve: Education and employment of the Blind.

Ar Moab, l. *Ar*.

Armonico v. *armonioso* (ol.), zenei műszó a. m. jólhangzóan, összhangulag.

Armoracia (növ.), l. *Torma*.

Armorial (új lat.), címerkönyv. (L. *Címertan*.) *Armorista* a. m. érmész, a címertanban jártas.

Armorika, l. *Aremorica*.

Armorikai hegység, Ny.-Európában, intrakarbon (a karbon kor közepe táján beállott) gyűrődés által keletkezett, de azóta denudáció és diszlokáció folytán rombadőlt lánchegység Ny.-i része; különösen a Bretagne területén emelkedett és innen Anglia felé folytatódott. K.-i részét pedig *variszkuszi hegységnek* nevezte el Suess.

Armpruster, erdélyi *család*, mely már a XV. sz. közepén tünik fel; A. *János* jezsuita Kölnben 1593. Olivetum c. munkát adott ki; A. *Kristóf* 1550 körül Bécsben ily c. könyvet nyomatott: *Ének a gonosz asszony-embereknek erkölcsökről*. (Dallamát l. Mátray, Tört., bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. sz.-ból, Pest 1859.) Iró volt továbbá A. *Sámuel* is, kinek latin nyelven írt hittani munkája Pozsonyban jelent meg 1671.

Armstrong, 1. *John*, angol költő, szül. Casteltonban (Skótország) 1709., megh. 1779 szept. 7. Londonban orvosi gyakorlatot folytatott s 1760—63. katonaorvos volt. Tankölteménye The art of preserving health (1744, London) prózai tárgyánál fogva nem éppen költői mű, de szép nyelvénél fogva tetszésre talált. Említendő még The economy of love (1739) c. műve.

2. *A.*, *William George*, angol mérnök, szül. New-Castleban 1810 nov. 25., megh. 1900 dec. 27. Jogot tanult, de nemsokára kizárólag a természettudományokra adta magát, 1840. egy gőzvillamgépet szerkesztett, néhány év mulva pedig hidraulikus csigaemelőt készített, melyet 1857. akkumulátorral való hajtásra rendezett be. Elswicki gépgyárában egyidejüleg az ágyúk javításán dolgozott, ágyúcsöveit, különösen a hajókon, több államban elfogadták. Vontcsövű ágyúinak legkiválóbb tulajdonsága a lőpor hatása ellen való nagy ellenálló képesség. 1859. a vontcsövű ágyúk főmérnökének nevezték ki, nemesi címet nyert, és a királyi öntőgyár igazgatója lett. Az A.-ágyúk azonban, mint hátultöltők, a várakozásnak nem feleltek meg és A. 1863. lemondott állásáról. 1887. peeri méltóságra emelték.

Armstrong-ágyú, l. *Löveg*.

Armstrong-keverék. Klórsavas kálium és vörös foszforból készített robbantó szer, melyet főleg gyujtóanyagul használnak.

Armure (franc., ejtsd: armür), nyüstös ábrás szövet, l. *Ábrás szövet*.

Arn., növénynevek mellett *Arnott* George (l. o.) nevének rövidítése.

Arnau (csehül: Hosztin), város Csehország Hohenelbe ker. kapitányságában, az Elbe és vasút mellett, (1900) 4193 lak., szép kastéllyal, papirgyárral, sörfőzőkkel, régi (1525) városházzal. A. a XIV. sz.-ban erősség volt Turgau urának birtokában. A fehérhegyi csata után Wallenstein s ennek meggyilkoltatása után Deym gróf birtokába került.

Arnaud (ejtsd: arnó), 1. *François Baculard d'*, l. *Baculard.*

2. *A., Jacques Leroy de Saint-*, l. *Saint-Arnaud.*

Arnaudon-zöld, metafoszforsavas-króm összetételű zöld színű festék. Előállítására ammoniumfoszfátot káliumbikromáttal 170—180° C.-on addig melegítenek, míg az olvadék zöld színű lesz.

Arnauld (ejtsd: árnó), 1. *Antoine,* hirneves francia ügyvéd, szül. 1560. Auvergneban, megh. 1619 dec. 29. Mint IV. Henrik hívét a jezsuiták üldözték, kik ellen a párisi egyetem védelmére tartotta híres filippikáját. (Ie et IIe Philippique, (1592). Két évvel ezután kiadta leghiresebb művét, melynek címe: Le franc et véritable discours du roi sur le rétablissement qui lui a été demandé par les jesuits (1594). Kiadta továbbá a L'Anti Espagnol és La Fleur de Lys, Avis au roi Louis XIII. pour bien régnier, La délivrance de la Bretagne c. müveket. 22 gyermeke közül legtöbb a janzenizmus-nak volt híve. Leányainak egyike, *Angelika,* 1608. a Port-Royal kolostor apátnője lett, megh. 1661. A vezetése alatt álló kolostor volt a francia jansenisták első gyülőhelye. A.-nak egyik fia pedig, abbé, emlékiratokat hagyott hátra (1634—1675). Megjelentek a Michand-Poujoulat-féle gyüjteményben.

2. *A., Antoine,* franc. bölcsész, szül. Párisban 1612-ban, mint 20-ik gyermeke az előbbinek, megh. Liègeben 1694. Teológiára adta magát, de nehéz küzdelmekbe keveredett, melyekben mint a jansenisták vezére helyt állott. Élete vége felé menekülnie kellett Franciaországból. Mint filozófus Descartes iskolájához tartozik, ki az elme jogait védi. Leghíresebb müve Logikája vagy A gondolkodás mestersége (Logique ou l'Art de penser), mely máig használatos a francia iskolákban. Munkái összegyüjtve 1780. Lausanne-ban jelentek meg 42 kötetben. Filoz. munkáit J. Simon (1843) és C. Jourdain (1843) adták ki.

Arnault (ejtsd: arnó), *Antoine Vincent,* francia költő, szül. Párisban 1766 jan. 1-én, megh. Godevilleben, Havre mellett 1834. Már első drámájával (Marius à Minturnes) megalapította költői hírnevét. Tetszéssel fogadták következő darabjait is: Lucrèce ou Rome libre 1792; Cincinnatus 1793; Oscar, le fils d'Ossian 1796, melyek mind a francia klaszszikus iskola késői termékei. Harminc esztendős korában az Institut tagjává választották. Napoleonnak kedves embere volt; őt bízta meg az ióni szigetek szervezésének kidolgozásával, 1800. pedig a közoktatás miniszterévé tette. Ekkor írta legjobb drámáját: Blanche et Montcassin ou les Vénitiens. Napoleon bukása után kizárták az Institutból, az országból száműzték. Csak 1819-ben térhetett megint vissza. Tíz év mulva újra felvették az akadémiába, sőt állandó titkárává választották. Drámáinál többet érnek szatírikus meséi s csinos lírai költeményei. Megirta Napoleon katonai és politikai életrajzát 1822. Munkáinak öszszes kiadása 8 kötetben, Párisban 1824—1827. jelent meg.

Arnaut, az albánok török elnevezése, állítólag az albanitoiból, a rontott *arbanitoi* görög szóból ered. L. *Albánok.*

Arnaut, 1. *Daniel,* 2. *A. de Mareuil,* l. *Provençal irodalom.*

Arnay le duc (ejtsd: arné lö dük), város Côte d'or francia département Beaume arrondissementjában, az Arroux és vasút mellett, (1906) 2718 lak., posztó- és vasiparral. Itt győzték le 1570-ben a Coligny és Béarni Henrik vezérlete alatt álló hugenották a katolikusokat.

Arndt, 1. *Adolf,* jogtanár, szül. 1848 okt. 20. Freienwaldeban, Pomerániában. Halleban habilitáltatván magát, egyszersmind belépett az ottani főbányahivatalba, ahol később bányatanácsos lett. 1900. a közjog tanárává hívták meg a königsbergi egyetemre. Bányajogi munkáin kívül több közjogi munkát is írt, melyek közül legjelentékenyebbek: Verfassung des Deutschen Reiches (Berlin 1895, új kiad. 1902); Das Staatsrecht des Deutschen Reiches (u. o. 1901).

2. *A., Ernst Moritz,* hazafias német költő és író, szül. Schoritz helységben Rügen szigetén 1769 dec. 26., megh. Bonnban 1860 jan. 29. A greifswaldi s jenai egyetemeken tanult, mire nagyobb utazást tett, a többi közt Magyarországon is. Hazatérve, egyetemi tanár lett Greifswaldban, s kiadta Reisen durch einen Teil Deutschlands, Ungarns, Italiens und Frankreichs c. művét, miután előzőleg már megírta a jobbágyság történetét Pomerániában és Rügen szigetén. Majd a Germanien und Europa c. könyvében (1804) a Franciaország részéről fenyegető veszélyeket tárgyalta meglepő politikai éleslátással. Ugyanez eszmekörbe tartozik Fragmente über Menschenbildung (1805—19, 3 kötet) c. műve, melyben az új nemzedék hazafias nevelését sürgeti és főműve: Geist der Zeit (1806—9, 2 köt., 6. kiad. 1877), melyben megjövendölte a bekövetkezendő eseményeket és Napoleont a legnagyobb eréllyel megtámadta. A tilsiti béke után Svédországba menekült. Napoleon moszkvai katasztrófája után Stein báróval visszatért Németországba, hol számos kisebb munkát adott ki, melyekben népét hazafias tettekre lelkesítette. Ez időből való több röpirata is, melyekben franciagyülölete szenvedélyesen kifejezésre jut és kitünő hazafias dalainak jó része, melyekből már 1813. jelent meg az első gyüjtemény. Ugyanez évben jelent meg a Geist der Zeit 3. kötete, melyben Németországnak új, korszerü alkotmányát fejtegette. A szabadságharcok befejezése után 1818. az új bonni egyetemen a történelem tanára lett, mire megirta ifjúkori emlékezéseit és kiadta a Geist der Zeit 4. kötetét, melyet azonban egyéb irataival együtt lefoglaltak, őt magát 1820. hivatalától fölfüggesztették és 1821. néplázító üzelmek miatt ellene a bünfenyítő eljárást megindították. A vizsgálat nem derített ki ellene semmit, még sem helyezték vissza hivatalába, de fizetését tovább húzta. Midőn IV. Frigyes Vilmos 1840. trónra lépett, visszahelyezte őt hivatalába, mire az egyetem nyomban 1841. rektorává választotta. Ez időben megjelent művei: Versuch in

vergleichender Völkergeschichte (2. kiad. 1846), Schriften für und an seine lieben Deutschen (1845—1855, 4 köt.), Rhein und Ahrwanderungen (1846). Legérdekesebb műve: Meine Wanderungen und Wandelungen mit dem Reichsfreiherrn vom Stein 1858. 90-ik születésenapját 1859. az egész német lelkesen ünnepelte. 1865. Bonnban bronzszobrot emeltek, 1877. Rügen szigetén 21 m. magas tornyot emeltek emlékének. 1901. pedig emléktáblával jelölték meg helyét a frankfurti Pál templomban melyben az első német parlament ülésezett. 1909. Friesdorfban, Godesberg mellett, az Arndtruhe nevű vendéglőben Arndt-múzeumot rendeztek be, mely A emléktárgyain kívül műveinek majdnem valamennyi kiadását magában foglalja. A. a világirodalom hazafias költői közül a legjelesebbek egyike, kinek mély vallásosságtól és lángoló hazaszeretettől áthatott költeményei valóságos népdalokká lettek. De történelmi munkái ma már elavultak, dühös franciagyűlölete pedig saját korára sem volt jótékony hatással. Életét megírták Langenberg (2. kiadás 1869), Baur (5. kiad. 1882), Rehbein és Keil (1861), Schenkel (2 kiad. 1869), Thiele (1894), Meiszner (1906), Meinhold (1910), Lange G., Der Dichter A. (Berlin 1910). V. ö. *Freytag* Gustav cikkét (Allg. Deutsche Biogr. I. 541.), *Müsebeck* cikkét A.-ról a Sybel-féle Hist. Zeitschriftben 1910. Levelei 1878., 1892. és 1898. jelentek meg. 1910. jelent meg munkáinak válogatott kiadása 6 kötetben, kiadták Meissner és Geerds Lipcsében.

3. A., *Johann*, német protest. teologus, szül. az anhalti Ballenstedtben 1555., megh. 1621. Cellében. 1581. ballenstedti diakonus, 1583. badeborni lelkész lett. Itt nemsokára elvesztette hivatalát, mivel ellenszegült az exorcizmus megszüntetésének s ekkor mint lelkész Quedlinburgba (1590), majd Braunschweigba (1599), később Eislebenbe (1609) ment. 1611-ben superintendens lett Cellében. Ortodox teológus kartársaival szemben, kik őt körükből kizárták, a vallást a szívre és az életre iparkodott visszavezetni. Épp ezért aszkéta irányú munkái, melyek a legtöbb nyelvre lefordíttattak, még ma is közkézen forgó kedvelt olvasmányok. Műveinek gyűjteményes kiadása Lipcsében és Görlitzben jelent meg 1734—36., 3 köt. Magyar fordításban megjelentek: 1. Keresztyéni jóságos tselekedetekkel tellyes paraditsom kertetske stb. elkészíttetett A. J. által. Mostan pedig Huszti István 1698. esztendőbeli fordítása után, sokaknak kívánságokra, számtalan helyeken meg-jobbíttatott és hasznos toldalékjával együtt kibotsáttatott Bél Mátyás által Norinbergában, 1724. Mónath Pét. Konr. költs. — 2. Az igaz keresztyénségről irott négy könyvei, melyek tanítanak az idvességes penitentziáról stb. Ford. Wázsonyi Márton, jobbította Bárány György, bővítve kiadta Szabó János (A. J. arcképével 1741. Jenában). — 3. A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt sziveket élesztő jó illatú tizenkét liliom stb. Ki-nyomatta gróf Petrótzi Kata Szidonia. Most pediglen .... liber baronissa Daniel Polikséna .... maga költségével újonnan kinyomtattatott (1764).

4. *A.*, *Wilhelm*, német történetíró, szül. 1838 szept 27. a poseni Lobsensben, megh. 1895 jan. 10. Lipcsében, melynek egyetemén 1876 óta a történelem tanára volt, egyúttal 1862—75-ig a Monumenta Germaniae Historica munkatársa. Tőle van meg: Kleine Denkmäler aus der Marowingerzeit (1874); Schrifttafeln zur Erlernung der lat. Palaeographie, 3. kiad. 1897 és kiadta Goethének Stolberg Auguste grófnőhöz írt leveleit (1881), valamint Goethe két kisebb drámai művét (Jeri und Bätely, 1881 és Die Vögel, 1886).

Arndts, *Ludwig*, arnesbergi lovag, kiváló jogtanár, szül. Arnsbergben 1803., meghalt Bécsben 1878 márc. 11. Boroszlóban volt tanár; 1844. Münchenbe hívták, hol a kodifikáló bizottságnak volt tagja. 1848-ban beválasztották a frankfurti nagy nemzetgyűlésbe, hol az ú. n. nagy német párthoz szegődött. 1855-ben Bécsbe hívták a római jog tanárának. Nemessé tették s kinevezték az urakháza tagjának, hol a szigorú katolikus párttal szavazott. Művei közül legnevezetesebb a pandekták tankönyve.

Arne, *Thomas Augustine*, angol zeneszerző, szül. Londonban 1710 márc. 12., megh. Londonban 1778. Kárpitos apja ügyvédi pályára szánta s későn engedte a művészpályára; tehát titkon tanult. Első dalműve 1733. már szinre került. Thomson szövegére német és olasz népzenejellegű Comus c. operát írt, majd Shakespeare-ére A vihar-t; összesen 33-at; az idilliek a legsikerültebbek, ma is játsszák angol földön. Számos kisebb énekművet írt neje *Young* Cecil (Geminiani tanítványa) számára; mondják, ő szerezte a Rule Britannia (Németországon más szöveggel a nép közt elterjedt) angol néphimnusz dallamát.

Arneburg, város Magdeburg porosz kerületben az Elbe és vasút mellett, (1905) 1848 lak., cukor- és konzervgyártással. Közelében vannak romjai az I. Henrik német király által a vendek ellen alapított várnak.

Arnedillo, l. *Arnedo.*

Arnedo, város Logroño spanyol kerületben, a Cidacos folyó balpartján, (1900) 4341 lak.. 11 km.-nyire van *Arnedillo* látogatott fürdőhely 52°-os ásványvízzel.

Arneth, 1. *Josef Calasanza*, lovag, osztrák történetíró, szül. 1791 aug. 12-én, megh. 1863 okt. 31-én. Gyakornokká, majd őrré lett a bécsi császári érem- és régiséggyüjteményben, melynek 1840. igazgatója lett; 1824—1828. az osztrák történetet adta elő az egyetemen. 1817. nőül vette a kiváló műveltségű *Adamberger* Antóniát, Körner költő egykori aráját. Háza középpontja volt a bécsi tudományos és művészeti mozgalmaknak. Művei: Geschichte des Kaiserthums Oesterreich (Wien 1827); Synopsis nummorum antiquorum (Wien 1837—42, 2. köt.); Katalog der k. k. Medaillen stempelsammlung (1839); Das k. k. Münz- und Antikenkabinett (1845); Die Monumente des k. k. Münz- und Antikenkabinetts (1849—50, 3 kötet); Die Cinquecento-Kameen und Arbeiten des Benvenuto Cellini u. seiner Zeitgenossen (1858); Studien über Benvenuto Cellini (Wien 1859). Magyar vonatkozású dolgozata: Der Fund von Gold- und Silber-Gegenständen auf der Puszta Bakod unweit Kalocsa. Megjelent a Mittheilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale c. 5. év folyamában (Wien 1860); Bericht über Muchar's Manuscript: Geschichte der Rö-

mischen Reichsprovinzen Noricum und Pannonien; Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie der Wissenschaften I. évf. (Wien 1848.).

2. *A.*, *Alfred*, lovag, az előbbinek fia, osztrák történetíró, szül. Bécsben 1819 júl. 10., megh. u. o. 1897 júl. 30.; jogi pályára készült és Bécsben a császári család könyvtárában kapott alkalmazást, melynek 1868. igazgatója lett. Tagja volt a frankfurti birodalmi gyűlésnek. 1869. az urakházának lett tagja. A. mindig az alkotmányhű párttal szavazott. Nehezebben barátkozott meg a dualizmussal. Nagybecsű, levéltári kutatáson alapuló művei: Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido von Stahremberg (Wien 1853.); és Prinz Eugen von Savoyen (1858—59, 3 köt.) két hírneves osztrák hadvezért dicsőített. Legnagyobb műve: Gesch. der Kaiserin Maria Theresia, mely 1863—73-ig 10 köt.-ben jelent meg. Midőn Feuillet de Conches és Hunolstein 1862—73. Louis XVI, Marie-Antoinette et Madame Elisabeth c. alatt hamis levelekben bővelkedő gyűjteményt tettek közzé, A. Correspondance secrète entre Marie-Thérèse et le comte de Mercy-Argenteau, avec les lettres de Marie-Thérèse et de Marie-Antoinette címen a hiteles levelezést hozta nyilvánosságra (Paris 1873, 3. köt.) E munka kiegészítéseül szolgál: Marie Antoinette, Joseph II. u. Leopold II., ihr Briefwechsel (Wien 1866). Továbbá: Maria Theresia u. Joseph II., ihre Korrespondenz sammt Briefen Josephs II. an seinen Bruder Leopold (u. o. 1867, 3 köt.); Joseph II. und Katharina von Russland II., ihr Briefwechsel (u. o. 1869); Joseph II. u. Leopold von Toscana, ihr Briefwechsel (u. o. 1872, 2. kötet); Beaumarchais und Sonnenfels (u. o. 1868) és Joh. Christ. Bartenstein u. seine Zeit (u. o. 1871). Kiadta azonfelül 1863. a Fontes rerum Austriacarum-ban a velencei követek jelentéseit. Egyeb művei: Aus meinem Leben (2 köt. u. o. 1891—92); Anton Ritter von Schmerling (u. o. 1895); Joh. Freiherr von Wessenberg (u. o. 1897). Mint levéltári igazgató a kutatást a magyar történetirókra nézve megkönnyítette. A bécsi Tud. Akad. 1881. elnökké, a magy. akad. kültagnak, a magyar történelmi társulat pedig tiszteletbeli tagjává választotta. V. ö.: *Károlyi* Árpád emlékbeszédét (Akadémia, 1903) és Századok (1902, 681. l.).

Arnheim *(Arnhem)*, valószínűleg a rómaiak *Arenacum*-a, Geldern németalföldi tartomány székhelye és vasúti gócpont, a Rajna jobbpartján, dombos, gyönyörű parkhoz hasonló vidéken, (1906) 62,279 lak., virágzó asztalosiparral, tükör, mat. és fizikai eszközök készítésével; környékén sok papirgyárral; élénk gabona- és dohánykereskedéssel. Németalföldnek legszebb városa, mindenféle tudományos intézettel s tudom. gyűjteményekkel, szép templomokkal, melyek közt legszebb az Özséb-templom (Groote Kerk); a herceg-udvarban egykor a gelderni hercegek laktak. Gazdag hollandiaknak kedvelt tartózkodási helye; szebbnél-szebb nyaralók vannak a vidékén. Legelőször 996. fordul elő egy okiratban; 1233. III. Ottó gelderni herceg székhelyévé tette s megerősítette; Geldernnel együtt V. Károly birodalmához került; 1585. a hollandok foglalták el; 1794—1813-ig francia birtok volt. 1814 óta Németalföld része. Erődítményei helyén sétaterek vannak.

Arnhemföldje, az ausztráliai Northern-Territory azon részének régebbi neve, mely a Karpentaria-öböl s a Harafura-tenger között fekszik. Az É.-i csúcsa az Arnhem-fok, az É.-i parton van az Arnhem-öböl, mely úgy, mint az egész terület, az Arnhem hajóról vette nevét, amelyen a hollandok 1623. Ausztrália É.-i partjainak ezt a részét felfedezték.

Arni (állat), l. *Bivaly*.

Arnica *L.* (növ.), a Compositae (Fészkes viráguak) családban a sugaras fészkesek génusza, melynek 18 faja van: 2 Európában, a többi majdnem mind É.-Amerikában. Évelők, száruk rendesen el nem ágazó, ennek csúcsán viselik a sárgavirágú fészket. Hazánkban az *A. montana* L. (hegyi A.) van elterjedve, szórványosan magas hegyi réteken a K.-i hegyvidéken és Ny.-ra Gömör vármegyéig. Szára 1—5 fészkű, virága narancsszínű, a fészek mirigyszőrös. Orvosi növény, fűszeres illatú olajat, gyantát és keserű anyagot, *arnicint* tartalmaz. A növény minden részéből alkoholos kivonat nyerhető, ez az *arnica tinctura*; régen könnyű sebek, zúzódások gyógyítására használták.

Arnica.

Arnim *(Arnym, Arnheim)*, régi porosz nemes család, amelyből sok hadvezér és diplomata került ki.

1. *A.*, *Adolf Heinrich*, A.-Boitzenburg grófja, porosz államférfiú, szül. Berlinben 1803 ápr. 10., meghalt 1868 január 8-án. Mint belügyminiszter (1842—45) abszolutisztikus módon kormányzott, 1845. beleunván hálátlan feladatába, lemondott, de 1848 március 19. az új kabinet élére hívták; aláírta a március 21-iki királyi proklamációt, de március 29. újra kivált a minisztériumból. 1854 nov. 30 óta az urakházában a mérsékelt konzervativ frakció élén állt. Az alkotmánynélküli korszakban (1861—65) Bismarckot támogatta. Ekkor irta a Das Recht des Herrenhauses bei Festsetzung des Staatshaushalts (Berlin 1863) c. röpiratot.

2. *A.*, *Alexander Heinrich*, báró, porosz diplomata és államminiszter, szül. Berlinben 1798 febr. 13., megh. 1861 jan. 5-én. Résztvett az 1813—15-iki szabadságharcokban, majd 1820. állami szolgálatba lépett. Követségi titkár volt több helyt és megismerkedett a trónörökössel (IV. Frigyes Vilmossal), aki mint király 1840. brüszszeli, 1846. pedig párisi követté nevezte ki. Mein handelspolitisches Testament (Berlin 1844) c. művében a védvámosok ellen kelt ki. 1848 márc. 17. emlékiratot adott át a királynak, melyben szabadelvű reformokat és német-nemzeti politikát sürgetett. Külügyminiszter volt márc. 21-től

[illegible] Röpiratai e korból: Frankfurt u. Berlin (Frankfurt 1848) és Ueber die Mediatisationsfrage (u. o. 1849). Mint az első kamarának tagja, 1849—51-ig az alkotmányos párthoz tartozott. Kiadta még a Zur Politik der Contrerevolution in Preussen (u. o. 1851) c. röpiratot, mely miatt [illegible] dacára pénzbírságra ítélték. [illegible] képviselővé választották.

3. A., *Elisabeth (Bettina)*, A. Ludwig Achim (l. o.) neje, Brentano Kelemen nővére, Laroche [illegible] szül. Majna-Frankfurtban 1785 ápr. 4., 1811. ment nőül A.-hoz, megh. Berlinben [illegible] Fiatal korát zárdában s rokonainál [illegible] s már akkor feltűnt különcködéseivel s romantikus hajlamaival. E részben főleg Günderode Sarolta (l. o.) volt reá kedvezőtlen befolyással. Utóbb Goethe anyjával lépett bizalmasabb baráti viszonyba s rajongó szeretettel viselkedett Goethe iránt, kivel 1807. személyesen megismerkedett, miután már előbb sűrűn levelezett volt vele. [illegible] után szakított Goethével, [illegible] halála után lépett föl mint író. Legismertebb műve: Goethes Briefwechsel mit einem Kinde (1835, 3 köt.), melyet sokáig igazi levelezésnek tekintettek, de melyről ma ki van mutatva, hogy legnagyobb részt Bettina élénk képzeletének műve. Hasonló jellegű Die Günderode (1840, 2 köt.). Harmadik fő műve: Dies Buch gehört dem König (1843, 2 köt.), melyben a társadalmi nyomor kérdését meleg szívvel, de kellő [illegible] nélkül tárgyalta. Összes művei 1853. jelentek meg 11 kötetben.

4. *A., Hans von*, német klassz. filológus, szül. 1859 szept. 14. Gross-Fredenwaldeban (Brandenburg), tanár volt Bonnban, 1893. rostocki, 1900. [illegible] egyetemi tanárrá nevezték ki. Fő művei: Leben und Werke des Dion von Prusa (Berlin 1898); Dionis Prusaensis quem volant Chrysostomum opera (u. o. 1893—96); Stoicorum veterum fragmenta (Leipzig 1903—05); Quellenstudien zu Philo von Alexandrien; fordította Euripides Bakchaiját (1903).

5. *A., Harry Karl Kurt*, gróf, porosz diplomata, szül. 1824 okt. 3-án, megh. 1881 máj. 19-én Nizzában. A diplomáciai pályára lépett. A müncheni, római és (1859—61) a bécsi követségnél, mint rendkívüli követ Lissabonban (1862) és Münchenben (1864) működött. 1864 óta Poroszországot, 1866 óta pedig az észak-német szövetséget a pápai kuriánál képviselte. Hathatósan támogatta a német püspökök ellenséges magatartását a *csalhatatlansági dogmával* szemben (1869—70). 1870 júl. 28-án grófi rangra emelték. 1871. Bismarck herceg oldalán Majna-Frankfurtban működött a béke megkötése körül. 1872 jún. 9. német követté nevezték ki a francia köztársasághoz. Ezen kényes állásban azonban nem járt el úgy, amint a föltétlen engedelmességet követelő vaskancellár [illegible]etelte, hanem titokban a monarchista pártokat Thiers ellen szította és Bismarck háta mögött iparkodott Vilmos császárt befolyásolni. Emiatt Bismarck 1874 ápril 2. Konstantinápolyba helyeztette át. Mivel pedig A. ezt az állást elfoglalni vonakodott, 1874 máj. 15-én nyugalmazták. Eközben kiderült, hogy A. a párisi levéltárból több hivatalos okiratot elvitt s miután ezen okiratok kiadását megtagadta, 1874 okt. 4-én Bismarck őt birtokán elfogatta és a berlini törvényszék elé állította. Miután 100,000 tallér biztosíték mellett szabadlábra helyezték, külföldre menekült. A bíróság három havi fogságra ítélte, melyet a másodfokú bíróság 6 hóra emelt. Egyúttal a büntető törvénykönyvbe is fölvették az úgynevezett *A.-szakaszt* (l. o.). A. azóta külföldön élt s heves támadásokat intézett Bismarck ellen. *Pro nihilo* című röpirata (Zürich 1875) miatt az államtörvényszék mint hazaárulót in contumaciam öt évi fegyházra ítélte. Egyéb iratai: Der Nuntius kommt (Wien 1878) és Quid faciamus nos? (u. o. 1879). Utolsó pere megújításának küszöbén váratlanul elhalt. V. ö. *Holtzendorff*, Für den Grafen Harry von A. (Berlin 1875).

6. *A., Heinrich Friedrich* gróf, porosz államférfiú, szül. 1791 szept. 23-án, megh. 1869 ápr. 18-án. Részt vett a nagy szabadságharcokban, azután pedig diplomáciai pályára lépett. Porosz követ volt Brüsszelben (1831), Párisban (1841) és Bécsben (1845—48). 1849 febr. 24-én külügyminiszterré lett, de ez állásától május 3-án visszalépett. 1851—67. újra Bécsben képviselte Poroszországot.

7. *A., Johann Georg von*, tábornok, szül. Boitzenburgban 1581., megh. Drezdában 1641 ápr. 8-án. Előbb svéd, azután lengyel, 1626. pedig császári szolgálatba lépett. Wallenstein bizalmas embere volt s a svédek ellen harcolt. 1628. tábornaggyá lett. 1631. János György szász választófejedelem szolgálatába lépett és a szászok élén küzdött a breitenfeldi csatában 1631. Hatalmába ejtotte Prágát. 1633. Wallensteinnal újból titkos alkudozásokat folytatott. A prágai béke után (1635) jószágára vonult vissza; 1637. azon ürügy alatt, hogy Svédország ellen terveket forral, elfogták és Stockholmba vitték, ahonnan 1638. megszökött. V. ö.: Briefe Wallensteins (kiadta Förster, Berlin 1828, 3 köt.); *Helbig*, Wallenstein und A. 1632—34 (Dresd. 1850). *Irmer*, Hans Georg von A., (Leipz. 1894).

8. *A., Karl Otto Ludwig von*, német író, szül. Berlinben 1779 aug. 1-én, megh. u. o. 1861 febr. 9-én. Nagy utazásokat tett déli és nyugati Európában; követségekben járt Stockholmban és Londonban és több izben volt a berlini királyi szinház intendánsa. Utóbb a király kamarása és főpohárnoka lett. Művei közül kiemelendők: Napoleon's conduct towards Prussia (London 1814), German national melodies (u. o. 1816).

9. *A., Ludwig Achim (Joachim) von*, német költő, szül. Berlinben 1781 jan. 26., megh. Wiepersdorfban 1831 jan. 21. Eleinte Göttingenben természettudományokkal foglalkozott. Utóbb egészen a költészetnek élt, beutazta egész Németországot s behatóan tanulmányozta a népélet összes nyilvánulásait, mire 1806. Heidelbergben telepedett meg, hol Brentano Kelemennel (l. o.) a Zeitung für Einsiedler (utóbb könyv alakjában e címmel: Tröst-Einsamkeit; ujra kiadta Pfaff, 1883) című, főleg a népköltészettel foglalkozó folyóiratot és Des Knaben Wunderhorn (1808—19, 3 köt.) címmel az első nagyszabású és nagyhatású német népdalgyűjteményt adta ki. Saját költői működését két regénnyel kezdte meg: Hollins Liebeleben

(1802) és Ariels Offenbarungen (1804). Ezeket követte leghiresebb műve: Armut, Reichtum, Schuld und Busse der Gräfin Dolores (1810, 2 köt.). Drámája: Halle und Jerusalem (1811) a való élet követelményeivel ellentétes romantikus önkénynek egyik legjellemzőbb terméke. Hasonló jellegüek egyéb szinművei: Schauspiele (1813). Fő műve Die Kronenwächter c. történeti regénye (1817), melynek azonban csak első része (Bertholds erstes und zweites Leben) teljes. Németország állapota a közép- és újkor mesgyéjén (XVI. sz. elején) van benne mély történeti fölfogással és megkapó költői erővel rajzolva. A. 1811. nőül vette Brentano nővérét, Bettinát, s majd Berlinben, majd birtokán élt. Összes munkáit Grimm Vilmos előszavával kiadta özvegye 1839—46, 19 köt., s újra 1853—56, 22 köt. V. ö.: *R. Steig*, Achim von A. und die ihm nahe standen (Stuttgart 1894).

Arni Magnusson, l. *Magnusson*.

Arnim-szakasz, a német btkv. 353 *a)* §-a a külügyi szolgálatban alkalmazott hivatalnokok büntetőjogi felelőssége tárgyában. E szakasz szerint büntetendő nemcsak *a)* az a külügyi hivatalnok, aki a hivatalánál fogva reábizott v. rendelkezésére álló iratokat, v. főnökétől kapott utasítást v. annak tartalmát jogellenesen mással közli, hanem *b)* az a külügyi hivatalnok is, aki szándékosan a főnökétől nyert hivatalos utasítás ellenére cselekszik, v. abból a célból, hogy őt hivatalos eljárásában tévedésbe ejtse, neki koholt v. elferdített tényeket jelent. E szakaszt azért nevezik A.-nak, mert megalkotására az a bünper adott alkalmat, melyet Bismarck inditott Arnim, volt párisi nagykövet ellen, aki vonakodott politikai tartalmu leveleit Bismarck rendelkezésére bocsátani.

Arno, 1. (lat. *Arnus)*, vízbőségére nézve Olaszország negyedik folyója, 220 km. hosszú; 1355 m. magasságban ered a Monte-Falteronen. Mint vad hegyi folyó Stia mezőváros fölött tör elő és a termékeny DK.-i irányú Casentino völgyét képezi, azután Ny.-i irányban az arezzói síkon folyik át; ennek végében az Apenninek egy ágától kényszerítve, sajátszerű kanyarulatokban majdnem forrásáig tér vissza és egy második, a casentinóival egyközű, É.-nak forduló hosszanti völgyet — Val d'A.-t — képez. Pontassieve mellett, hol legjelentékenyebb mellékfolyóját, a Sievet veszi fel, hirtelen nyugatnak fordul s a firenzei völgysikságot, azután a 8 km. széles Empoli völgyet szeli. Pisa felett a tág, mocsaras partsíkságra lép át és e várostól mintegy 11 km.-nyire a tengerbe ömlik. Mellékfolyói a Sieven kivül balról a Greve, Pesa, Elsa, Era és jobbról a Termine, Ombrone és Pescia. Csak kisebb bárkákkal hajózható. Vize többnyire zavaros; jól megművelt partjain sűrű a lakosság. Vízterülete 6420 km². A Chianai-csatorna a Teverevel köti össze; a Fosso dei Navicelli Livornótól É.-ra a tengerbe vezet. — 2. *A.*, egyike a *Marshall-szigeteknek* (l. o.).

Arnobius, a III. sz. vége felé, Diocletianus alatt, híres bölcselő és szónok volt Siccában, szülővárosában (a prokonzuláris Afrikában). Korának divatos áramlata őt is a kereszténység megtámadói közé sodorta, de 304 körül keresztènnyé lett. Megtérésének őszinteségében kételkedő püspökének felszólítására írta Libri VII. Disputationum adversus gentes c. hitvédő munkáját. A neoplatonizmust mint kivihetetlent és történelmi alapot nélkülözőt, írásban megtámadja. Ez a munka gazdag forrása az akkori pogányság és kultuszai ismeretének.

Arnold, város Nottingham (ettől 6 km.-nyire) angol grófságban, (1901) 8757 lak., harisnya- és csipkekészitéssel.

Arnold, 1. a *Nagy*, hollandi gr., I. Dietrich fia, uralkodott 988—1003 ig, l. *Hollandia*.

2. *A.*, regensburgi szerzetes, 1015 táján Magyarországba utazott, hogy Szt. Emmerámnak általa megirt életrajzát Anasztáz esztergomi érseknek megbirálás végett bemutassa. Esztergomban Szt. Emmerán emlékére néhány antifónát s responzóriumot is készitett, melyet az esztergomi érsekség papjai ez időtől kezdve a templomokban énekelték is. Munkája megjelent Pertznél, Monum. Germ. Scriptores, IV.

3. *A. (bresciai)*, a papi uralom legmerészebb és legékesebben szóló ellensége a XII. sz.-ban, Abelard tanítványa (l. o.). Az volt a meggyőződése, hogy az egyház romlottságának kútforrása a főpapság gazdagsága és világi hatalma s ez alapon gyökeres javulást csak az egyházi és világi dolgoknak teljes elkülönitésétől várt. Követelte a papoktól, hogy mondjanak le minden világi hatalomról és világi javakról, érjék be önkéntes adományokkal s vegyék mintaképül az apostolok szegénységét. A második lateráni zsinat, mint eretneket, 1139. száműzte. Eleinte Abelardhoz menekült, majd midőn clairvauxi Bernát Franciaországból kiüzte, Zürichbe (1140). A. 1145. a római köztársaságnak lett vezetője, de 1155. IV. Hadrián pápa rávette a rómaiakat, hogy kiadják A.-t, aki erre Tusciába menekült, ahol I. Frigyes császár hatalmába került, aki kiadta őt Róma prefektusának. Ez A.-t halálra itélte és felakasztatta, holttestét elégették s hamvait a Tiberisbe szórták. Emlékszobrát 1882. állították fel az olasz parlamenti képviselők jelenlétében. L. *Giesebrecht*, A. von Brescia (Münch. 1873); *Clavel*, Arnaud de Brescia et les Romains du XII. siècle (Páris 1868), *Bonghi*, Aida B. (1885); *Hausrath*, A. von B. (Leipz. 1892). A. sorsát Bodmer és Niccolini dramatizálta.

4. *A., Lubicensis (Lübeck-i A.)*, német középkori krónikás. 1177. a lübecki János-kolostor apátjává választották, meghalt ugyanott 1212. A. folytatta Helmoldnak a szlávokról írt krónikáját 1209-ig, miközben a birodalmi történetből, valamint a keresztes háborúk történetéből is vett föl számos adatot. Művét kiadta Lappenberg a Monumenta Germaniae 21. kötetében és külön lenyomatban (Hannover 1868). V. ö.: *Damus*, Die Slawenchronik Arnolds von Lübeck (Lübeck 1873); *Wattenbach*, Deutschlands Geschichtsquellen II.

5. *A. an der Halden*, l. *Melchthali A.*

Arnold *György*, zeneszerző, szabadkai Szt. Teréz-templomi karnagy, szül. Pakson (?) 1781., megh. Szabadkán 1848 okt. 25-én. Zenei ismereteit a szülei háznál és Kalocsán (Pöhm Pál székesegyházi karmesternél) sajátította el. Egész ifjan választották meg 1800-ban a szabadkai Szt. Teréz-templom regens-chorijává. Nagy ambicióval s lelkesedéssel töltötte be hivatalát. Több

nagyatyja [illegible] a pápától elismerésül brévéket és emlékérmet nyert. Egyházi szerzeményein kívül világi kompozíciói is voltak. Ezek közül legnevezetesebbek: Kisfaludy Károly drámájához, a Kemény Simonhoz szerzett dalmű, előkerült Szabadkán 1826. A szentjóbi Szabó László féle Mátyás király választása dalmű, melyhez Heinisch Józseffel együtt írta a zenét 1819. Pesten nyomtatásban jelent meg illír énekeskönyve. Némely egyházi éneket még ma is énekelik a bunyevácok. Kéziratban maradt Tonkünstler-Lexicon 1826. és Valódi Énekló [illegible] (énekeskönyve) 18[illegible]. A. nemcsak zenei téren tűnt ki munkásságával, hanem a közélet mezején is jó neve volt. A szabadkai külső tanácsnak, melyben szavának nagy súlya volt, holtáig tagja. V. ö. *d'Isoz* Kálmán, A. György, (Budapest 1908).

Arnold, 1. *Edwin*, sir, angol költő, nyelvtudós és hírlapíró, A. Matthew testvére, szül. 1832 jún. 10., megh. 1904 márc. 24. Londonban. Oxfordban tanult, ahol 20 éves korában feltűnt *The Feast of Belshazzar* c. költeményével. Előbb Birminghamban tanár, majd az indiai Punában a Deccan College igazgatója és a bombayi egyetem fellowja lett. Indiában tett jeles szolgálatai után 1861. Londonban átvette a [illegible] *Daily Telegraph* szerkesztését és különös érdemeket szerzett két nevezetes expedíciónak szervezése által: a Daily Telegraph nevében Smith G. assziriológust Ninivébe, s a New-York Heralddal egyesülten Stanley Henry Mortont, az ismert utazót, Livingstone felkutatására Afrikába küldte ki. 1853. adta ki költeményeit *Poems, narrative and lyrical* címen, 1856. *Griselda* c. drámát. Keleti tanulmányainak eredménye *The Book of Good Counsels* (1861) a Hitopadesa nyomán, *The Song of Songs of India* (1875), valamint főműve, *The Light of Asia* (1879) is, mely utóbbival a legnagyobb sikert aratta, amennyiben ez Angolországban 60-nál több, Amerikában 100-nál több kiadásban terjedt el. E nyolc könyvből álló, költői szépségekben bővelkedő eposz, melynek tárgya Buddha élete és tanítása, annyira stílszerű, hogy az egész költeményben alig van néhány sor, amelyet született indus nem írhatott volna. Fő művének mintegy kiegészítése: *The Light of the World or the Great Consummation* (1891), amelynek Krisztus a hőse, és amelyben a költő a keresztény és a buddhista dogmák rokonságát igyekszik kimutatni. Egyéb művei közül megemlítendők: *The Secret of Death with some Collected Poems* (1885), *Potiphar's Wife and Other Poems* (1892) és a drámai *Adruma or the Japanese Wife* (18[illegible]). Írt egy történeti munkát: *History of India under the Administration of the Earl of Dalhousie* (186[illegible]) és különböző útleírásokat, mint pl. *India Revisited* (1886) és *Seas and Lands* (1892).

2. *A.*, *Fedor Karlovics*, orosz államférfiú és erdész, szül. 1819. Szentpétervárott, megh. 1902 [illegible]. Az orosz erdészet szakszerű reformja az ő nevéhez fűződik. Előbb tanára, 1876—83. igazgatója volt a Moszkva melletti petrovszkojei mező- és erdőgazdasági akadémiának, ahonnan a földmívelésügyi minisztériumba helyezték át. Több erdészeti munkát írt, legkiválóbb köztük az orosz erdők háromkötetes ismertetése.

3. *A.*, *Friedrich*, német anatomus, szül. 1803 jan. 8. Edenkobenben, megh. 1890 jul. 4. Heidelbergben. Előbb az anatómia tanára 1835. Zürichben, 1840 Freiburgban, 1852-től az anatómia és fiziológia tanára Heidelbergben. Több fontos fölfedezést tett az anatómia terén; fő műve a Handbuch der Anatomie (Freiburg 1844—51).

4. *A.*, *Georg Daniel*, német jogtudós és költő, szül. Strassburgban 1780., megh. 1829. Jogi művei közül említendő: Elementa juris civilis Justinianei cum codice Napoleone et reliquis legum codicibus collati (1812). Elszászi tájnyelven írt költeményein kívül értékes a Le lundi de la Pentecôtes vígjátéka.

5. *A.*, *Gottfried*, német luther. teológus, szül. Annabergben 1666., megh. 1714. Perlebergben. 1697. a történelem tanára lett a giesseni egyetemen, de pietista vallásos nézeteit nem tudván összeegyeztetni az egyetemen uralkodó tanrendszerrel s a hallgatóság zabolátlan életével, 1698. megvált állásától. Az özvegy sachsen-eisenachi hercegnő udvari papja lett Allstedtben, majd werbeni (1704), aztán perlebergi (1707) lelkész. Fő munkája, mely nagy feltünést keltett: Unparteische Kirchen- und Ketzerhistorie, mely több kiadást ért; ebben azt vitatta, hogy az eretnekség visszatérés az igaz kereszténységhez és az egyház hibái és visszaélései teszik jogosulttá. V. ö.: *Flöring*, Gottfried A. als Kirchenhistoriker (Darmstadt 1883).

6. *A.*, *Hans*, írói álnév, l. *Bülow* (Babette).

7. *A.*, *Johann*, molnár, aki II. Frigyes porosz király beavatkozása következtében híressé vált pörnek volt a hőse. Volt egy malma Pommerzig mellett, amelyért gabonában fizette a bért Schmettau grófnak. De amikor Gersdorf kormánytanácsos a malom fölött fekvő birtokán halastavat készíttetett, a molnár megtagadta a bér fizetését, azt állítván, hogy elfogták malmától a vizet s ezzel koldusbotra juttatták. A küstrini törvényszék azonban alaptalannak találta a molnár állítását és kitette a malomból. A molnár a királyhoz fordult, aki 1779. vizsgálatot rendelt el. Minthogy a törvényszéki kiküldött mellé a király által kirendelt Hencke ezredes azt jelentette, hogy a molnártól csakugyan elfogták a vizet, holott ez nem volt igaz, a király haragja Schmettau és Gerdorff ellen fordult, mert szerinte ezek tönkretették a szegény embert. Az ítéletet kimondott törvényszék három biráját maga elé hivatta s azután Spandauban fogságra vettette; sőt Fürst kancellárt is, aki a birák igaza mellett szólt, elbocsátotta. 1780. a küstrini törvényszék több biráját egy évi várfogságra ítélte s hivataluktól önkényüleg megfosztotta. A fogságból csak A. molnár kártalanításával menekültek, de hivatalukat nem kapták vissza. Csak a Frigyes halála után megindított perújítás szolgáltatott igazságot a biráknak. Ez az eset, melyet a külföldön Frigyes igazságszeretetéként emlegettek az erőszakoskodó nemességgel szemben, jó hatással volt arra, hogy sietve megalkották az új porosz perrendtartást és a mezőgazdasági törvényt. Az A.-esetnek nagy irodalma támadt Németországon. V. ö.: *Dickel*, Friedrich d. G. und die Prozesse des Müllers A. (Marb. 1891); *Holze*, Zum Müller Arnoldschen Prozess (Berlin 1902).

8. *A.*, *Julius*, német orvostanár, A. Friedrich anatómus fia, szül. 1835 aug. 19. Zürichben, 1870 óta Heidelbergben a kórboncolástan tanára és a kórboncolástani intézet igazgatója. Számos kórboncolástani fölfedezést tett és orvosi értekezést adott ki, melyek közt nevezetesebbek: Anatomische Beiträge zur Lehre von den Schusswunden (1873); Untersuchungen über Staubinhalation (Leipz. 1885); Über den Kampf des menschlichen Körpers mit den Bakterien (Heidelberg 1888).

9. *A.*, *Matthew*, kiváló angol kritikus és költő, A. Thomas legidősebb fia, szül. 1822 dec. 24. Lalehamben (Middlesex grófságban), megh. 1888 ápr. 15. Liverpoolban. Tanulmányait 1837—40. atyja híres iskolájában Rugbyben, majd 1840—44. Oxfordban végezte, ahol a klasszikus nyelvek doktora lett. 1847—1851-ig Lord Lansdowne magántitkára volt, akinek ajánlatára 1851. iskolafelügyelővé nevezték ki. Mint iskolafelügyelő ismételten hoszszabb ideig tartózkodott Németországban, Franciaországban és Hollandiában, hogy ezen államok közoktatásügyét tanulmányozza; tanulmányútjáról irt jelentései (*A French Eton*, 1864; *Schools and Universities on the Continent*, 1868) nagy mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy az angol parlament az általános iskolakötelezettséget törvénnyé emelte. 1857. az oxfordi egyetemen a költészet tanára lett, anélkül, hogy iskolafelügyelői állásától megvált volna. Erről csak 1886. mondott le és ezután kizárólag az irodalomnak élt két évvel később bekövetkezett haláláig. A. a XIX. sz. angol irodalmának egyik legkiválóbb kritikusa. Ezirányú művei: *Essays in Criticism* (I. 1865, II. 1880); *On Translating Homer* (1861); *On the Study of Celtic Literature* (1867); *Epilogue to Lessing's Laokoon* (1880). Népszerű teológiai iratai: *Culture and Anarchy* (1869); *St. Paul and Protestantism* (1871); *Literature and Dogme* (1873); *God and the Bible* (1875); *Last Essays on Church and State* (1877); ezekben a szabadelvű haladás apostola. Költői műveiben Matthew A. — az új romantikus iskola híveivel ellentétben — különös előszeretettel antik tárgyakat dolgozott fel. Első nagyobb műve, *Empedocles on Etna* (1852), tiszta, klasszikusan egyszerű nyelven dolgozza fel a görög bölcs mondáját. Az ebbe füzött *Apollo Musagetes* c. dal egyike A. legismertebb költeményeinek. *Merope* c. drámájában kisérletet tett a görög tragédiának a modern szinpadra való alkalmazására. Elbeszélőkölteményei, mint a Firduzi Sahnáméjából merített *Sohrab and Rustum* és a középkori tárgykörből vett *Balder Dead* és *Tristan and Isolde*, a feldolgozás módjában Homerosra emlékeztetnek, akinek műveit A. angolra fordította. Legolvasottabb műve *The Scholar Gipsy* (a tudós cigány). V. ö.: *Saintsbury*, M. A. (1899); H. *Paul*, M. A. (1902); G. W. E. *Russel*, M. A. (1905).

10. *A.*, *Robert Franz*, német irodalomtörténetíró, szül. 1872 nov. 27. Bécsben, u. o. az udvari könyvtár tisztviselője és a német irodalomtörténet tanára. Műve: Der deutsche Philhellenismus (1896); Europäische Lyrik (2. kiad. 1906); Geschichte der deutschen Polenliteratur (Halle 1900); Schillers dramatischer Nachlass (Prága 1901); Die Kultur der Renaissance (Leipz. 1904, 2. kiad. 1906).

11. *A.*, *Samuel*, angol zeneszerző. szül. Londonban 1740 aug. 10., megh. u. o. 1802 okt. 12. Összesen 48 operát és intermezzót írt, de sokkal értékesebbek oratoriumai. Udv. zeneszerző címével a «régi zene tudományának akadémiájában» igazgató lett, 1793. pedig a Westminster székesegyház orgonása. 1786 óta 36 köt. zongoraátiratban mintaképének, Händelnek összes műveit kiadta; de legbecsesebb működése a Boyce-féle Cathedral music c. kiváló gyüjtemény folytatólagos szerkesztése volt (1790, 4 köt.).

12. *A.*, *Thomas*, angol pedagógus, szül. Wight szigetén Cowerban 1795 junius 13., megh. Oxfordban 1842 junius 12. Miután több helyen foglalkozott tanítással, 1841-ben Oxfordban a történelem tanára lett. Legkiválóbb munkája: History of Rome (3 köt., London 1838—43).

13. *A.*, *Wilhelm*, német jogtudós és baseli, majd marburgi jogtanár, szül. 1826., megh. 1883. Megirta a német szabad városok alkotmány-történetét, s a tulajdonnak történetét a német városokban. Egyéb művei közt még említendők: Kultur und Rechtsleben (Berlin 1865); Kultur und Recht der Römer (1868); Deutsche Urzeit (3 k., Gotha 1881).

Arnold-féle per, l. *Arnold* (Johann).

Arnoldi, *Wilhelm*, trieri püspök, szül. Badembau, az Eifel-hegységben 1798., megh. 1864 jan. 7. Mikor 1839 püspökké választották, a kormány nem erősítette meg, mert a vegyes házasságok dolgában az elődjével kötött egyezséget nem akarta elismerni. Csak 1842., a porosz trónváltozáskor kapta meg a megerősítést. Nagy feltünést keltett 1844. a szent köntös (Krisztus állítólagos varratlan köntöse) kiállításával, amely a német-katolikusok mozgalmát idézte elő. A. kolostorokat alapított, reformálta a trieri papi szemináriumot s az egyházi művészetre nagy gondot fordított.

Arnoldisták, bresciai Arnold hívei, l. *Arnold* (bresciai).

Arnoldson, *Sigrid*, svéd énekművésznő, szül. Stockholmban 1861 márc 20. Apja hírneves tenorénekes volt. Artôt, Strakosch képezték ezüstcsengésű, nem erős, de feltünően magas szopránhangját, mellyel Moszkvában 1886. lépett föl először. Pétervártól Párisig és Londonig mindenütt tüneményes sikereket ért el lirai és koloraturszerepekben, főleg mint Rosina (Sevillai borbély), Violetta (Traviata), Mignon, Carmen (ezeket részben pár hangközzel magasabbra transzponálva), Julia (Gounod: Romeo), Margit (Faust). Budapesten 1895 máj. lépett föl először. Zongoratanára, *Fischhoff* Alfréd lett a férje.

Arnoldus Villanovanus, l. *Villanovanus*.

Arnolfo di Cambio, olasz építész, szül. Colle di Val d'Elsában 1232 körül, megh. 1302. Két nagy építészeti műve, a firenzei ferencrendi Sta Croce temploma (alapkőletétele 1295, befejezése csak 1442, homlokzata a XIX. sz.-ból) és a firenzei székesegyház (Santa Reparata, 1412 óta Sta Maria del Fiore) melynek 1296. építésze lett, de az épületet csak a XV. sz. végén fejezték be teljesen (homlokzata a XIX. sz.-ból). A.-val talán egy személy az az Arnolfo szobrász, aki a Pisanók modorában készített síremlékeket, oltárokat stb. Fönnmaradt hiteles művei: De Braye biboros síremléke az

[illegible] Domenico templomban, VIII. Bonifác [illegible] maradványai a Vatikán grot[illegible] [illegible] a római S. Paolo fuori le mura (1285) és S. Cecilia templomokban (1293).

Arnon, a Holttengertől k. re, egykor a moabiták és amoriták birtokai közt határfolyó volt. Mai neve Vadi el Modzsib; a Gilead hegységből ered s torkolatához közel egyesül az É-ról jövő Vadi Hedsannal, hogy ezzel együtt ömoljék a Holttengerbe.

Arnót, kisk. Borsod vm. miskolczi j.-ban, (1900) 968 lak.; u. p. Felsőzsolcza, u. t. Onga. Hozzá tartozik *Bassia* puszta. Mindkettő őskori eszközök lelőhelye a kőkortól kezdve a késő vaskorig.

Arnótfalva, kisk. Szepes vm. iglói j.-ban, (1900) 184 tót lak.; XV. sz.-beli csúcsíves templommal; u. p. Csütörtökhely, u. t. Igló.

Arnott 1. *George Arnold Walker*, skót botanikus, született Edinburghban 1799 febr. 6., megh. mint a botanika tanára s a növénykert igazgatója Skótország Glasgow városában 1868 jun. 15. Irt a mohokról (Tentamen methodi muscorum, Paris 18[illegible]; Disposition méthodique des espèces de mousses, Paris, typ. Tastu 1825. 4. 72 old.), valamint Kelet-India növényeiről.

2. *A., Neil*, orvos, szül. Arbroathban (Angusshire) 1788 máj. 15., megh. 1874 márc. 2. Aberdeenben tanult 1801-től Lord Byronnal. 1806. Londonba, majd többször Kínába utazott, ahol fizikai, meteorologiai tanulmányokkal foglalkozott és az angol [illegible] egészségügyi viszonyait tanulmányozta. 1811. Londonban telepedett le, ahol előadásokat tartott az orvosi fizikáról. 1832 a szenvedő emberiségre áldásos felfedezést tett. Ugyanis a felfekvés — decubitus — ellen feltalálta a *hidrosztatikus ágyat*. 1838. tette közzé az *On warming and ventilating* című munkáját, melyben a neve alatt ismeretes szellőző készülékeket és kályhát ismerteti. 1855. orvosi működésével felhagyott és ezentúl irodalmi munkásságot fejtett ki. Nevezetesebb művei: Treatise on the smokeless fireplace (1855), Elements of physics (1876, 7. kiad.), A survey of human progress towards higher civilisation. — Nagy alapítványokat tett különböző angol egyetemeken a fizika művelői számára.

Arnould [illegible] 1. *Arthur*, a párisi Commune tagja, szül. Dieuzeben 1833 ápr. 7. Korán irogatni kezdett különböző lapokban. 1870. Rochefort Henrikkel a Marseillaise című lapot alapította, majd Vallé M. J. társaságában a Journal du peuple hirlapot. A Commune alatt igen tevékeny volt s később külföldre menekült, csak az 1880 július 11-iki általános amnesztia alkalmával tért vissza. Nagy számú irodalmi és politikai munkát írt; ilyenek Contes humoristiques (1857); Les trois poëtes (1859); Béranger, ses amis, ses ennemis et ses critiques (1864); Histoire de l'Inquisition (1869); Histoire populaire et parlamentaire de la Commune de Paris (Brüsszel, 1878); Jean sans nom (1882); Le Roi des Mendiants (1885); La Princesse Belladonna (1886); Les noces d'Odette (1886); Les Amours qui tuent (1890); több regényét szindarabbá is átdolgozta.

2. *A., Jean François*, voltakép *Mussot*, franc. színész és író, szül. Besançonban 1734., megh. Párisban 1795. Szülei jogi pályára szánták, de megszökött s a Conti herceg által alapított szinháznak tagja lett Versaillesban, 1775. Audinotnak, az Ambigu comique szinház vállalkozójának társául szegődött. Az általa alapított kitünően szervezett ballet nemsokára nagy közönséget vonzott a szinházba, s A. meggazdagodott. Számos vigjátékot és vaudevillet írt, némajátékai közül legtöbb sikert aratott La complainte des Barmécides (1781).

3. *A., Sophie*, francia szinésznő, szül. 1744 febr. 14. Párisban, megh. 1803. Mint operaénekesnő 1757. kezdte pályáját s 1778-ig kedvence volt a párisi közönségnek. Házában korának legtekintélyesebb írói és tudósai szoktak összegyülni; igen szellemes nő volt, akinek maróelceit «Arnoldiana» címen 1813. külön kötetben is kiadták (Paris 1813). Emlékiratai 2 kötetben 1837. jelentek meg. 1779., miután hangja és művészete rohamosan hanyatlott, kénytelen volt visszavonulni. Csakhamar elfelejtették. Utolsó éveiben Napoleon jóvoltából kegydíjat kapott.

Arnprior (ejtsd: arnprejör), város Ontario kanadai állam Renfrew grófságában, a Madavaszka torkolata közelében, (1901) 4516 lak., néhány gyárral és fakereskedéssel. 1855. Mac Lachlin alapította.

Arnsberg, székhelye A. porosz kormányzósági kerületnek Westfalenben, a Ruhr által három oldalról körülfolyt hegy alatt, melynek csúcsán az A.-i grófok régi kastélya látszik, vasút mellett, (1905) 9195 lak., papirgyárral és gőzfűrésszel. Régebben grófság székhelye és az istenítéleteknek egyik főhelye volt. 1815 óta porosz birtok. V. ö.: *Féaux de Lacroix*, Führer durch A. u. Umgebung (A. 1902).

Arnstadt, székhelye az ugyanily nevű schwarzburg-sondershauseni kerületnek, a Gera és vasút mellett, (1905) 16,270 lak. Hercegi kastéllyal és benne képcsarnokkal, vas-, bőr-, cipő-, pénzszekrény-, tűzfecskendő-, papirgyárakkal és rövidárú-készítéssel. Közelében számos nyaralóval. Környékén kősótelep van, melynél 1852. fürdőt építettek. Egykoron a schwarzburg-sondershauseni hercegek székhelye volt. V. ö.: *Alexis*, A., ein Bild aus Thüringen (A. 1851); *Glöckner*, Solbad A. (A. 1883).

Arnswalde, az ugyanily nevű járás székhelye Frankfurt porosz közigazgatási kerületben, három tó között, az Ihna kis mellékvize és vasút mellett, (1905) 9065 lak., vasöntővel, gépgyártással, gőzfűrésszel és gyapjuszövéssel.

Arnulf, szent, metzi püspök; megh. 641 aug. 16., jeles tulajdonságai mellett arról is nevezetes, hogy az Arnulfingi és Karolingi dinasztiának törzsatyja volt.

Arnulf, 1. frank király és római császár, Karlmann keleti frank királynak Liutsvinda grófnőtől született természetes fia, szül. 853 körül Moosburgban, megh. Regensburgban 899 dec. 8. Apja halála után (880) Bajorországot és Karintiát örökölte; 887. pedig a keleti frank nagyok a tehetetlen Vastag Károly helyébe trónra emelték. Szerencsés háborúkat viselt a normannok ellen, kiket Löwen mellett megvert (891), Árpád vezér szövetségében pedig halálos csapást mért Szvatopluk morva hatalmára (892—893). Olaszországba Formosus pápa hívta. A. oly ügyesen aknázta ki egyrészt Spoletoi Guido és fia Lambert, más-

részt Berengár friauli fejedelem versengését, hogy Rómát elfoglalhatta. Erre Formosus 896 febr. 22. császárrá koronázta. A trónon hatéves fia, Gyermek Lajos követte őt; volt azonfölül két természetes fia: Zventibold, ki 895. Lotharingiának lett királya és Ratold, kitől sokan a meráni grófi családot származtatják.

Irodalom. Dümmler, De Arnulfo rege, Berl. 1852. Dümmler, Gesch. des ostfränkischen Reichs, II. köt. 2. kiad. 1887. A magyarokkal való szövetségre vonatkozó irodalmat pedig l. összegyüjtve a Hadtörténeti Közlemények-ben. (1888. 667. l. és 1890. 123. l.)

2. *A.*, 907—937-ig Bajorország első hercege, Luitpold őrgrófnak fia, 913. a magyarokkal ütközött meg az Inn mentén. Második felesége, Ágnes, egy magyar fejedelemnek volt leánya.

3. *A.*, az előbbinek fia, akit I. Ottó király apja halála után 937. bajor nádor-grófnak nevezett ki. A wittelsbachi család törzsatyja.

4. *A.*, bajor kir. herceg, szül. Münchenben 1852 júl. 6., megh. Velencében 1907 nov. 15., Luitpold régens-herceg legifjabb fia. A katonai pályára lépett s gyalogsági tábornok és az 1. bajor hadtest parancsnoka volt. 1873. megkapta az aranygyapjas-rendet és 1893. a Szent-István-rend nagykeresztjét. Nőül vette *Liechtenstein Terézia* hercegnőt (szül. 1850.), kitől Henrik fia született (1884). 1907. Közép-Ázsiában járt tudományos célból. V. ö.: *Bothmer* gróf, Prinz A. v. Bayern, (München 1908).

Arnulfi, *Alberto*, piemonti tájnyelven író költő, szül. 1849 júl. 13. Torinóban, megh. 1888 márc. 27. Rómában. Maciette turineise címen *Fulberto Alarni* álnév alatt egy kötet szatirikus szonettet adott ki 1879.; Drolarie c. vígjátékát 1889. adták ki. Eraldo Barettivel közösen az I Duchi di Nemi c. politikai iránydrámát írta (1887).

Arnus, folyó Olaszországban, l. *Arno*.

Árnyak. A megholtak lelkeinek állapotáról és mivoltáról világszerte elterjedt képzetek azon egyik, határozottabban körülírt faja, mely a legtisztábban és még aránylag a legnagyobb következetességgel az Iliászban és Odisszeában tükröződik, habár ezekben is nem egy oly ellenmondást foglal magában, mely részben korábbi fokozatára vall, részben pedig későbbi fejlődése csiráit tartalmazza többé vagy kevésbbé kitetsző módon. Önmagával még a legkevésbbé meghasonlott és az ú. n. Homeros-féle világnézettel a legösszhangzóbb felfogásban e képzet a megholtnak lelkét mintegy az élő személy *tükörképének* vagy *árnyékának* tünteti föl, amely az elköltözöttnek alakját teljesen felismerhető, de annyira finomult anyagban mutatja, hogy a testiség jelzékei közül csak a bizonyos feltételek mellett beálló *láthatóság* illeti meg. A *hallhatóság* már csak kivételesen és többnyire csak varázslat (áldozatban való részeltetés) segítségével sajátja; *foghatósága* pedig egyáltalában nincs neki. Ez Á. az ember teljes személyiségének csak részleges képviselői; de még annak sem vehetők tulajdonképen és egészen azok, amit *lélek* vagy *szellem* néven ismer a halál utáni létről szóló hiedelmek másféle alakulata. Az összehasonlító népélektan mai állása szerint úgy látszik, hogy az Á., mint egyáltalában a *lélek* és *szellem* képzeteinek keletkezésében és alakulásában nagy része van az *álom* élettani jelenségének és az ebből primitiv logikával levont következtetéseknek. Másrészt félreismerhetetlen, hogy az Á. lenge füst-, vagy páraszerű alkotásáról elterjedt hiedelmek közelről érintkeznek a lélek és szellem mivoltáról táplált felfogásokkal, melyek nem jelentenek alapjában egyebet, mint a magyar *lélek* és *szellem* szavak s a legkülönbözőbb nyelvekben csak a *lehellet* közös képzetének a lélek fogalmává fejlődését mutatják.

Az A. képzetét némely módosult alakban mutatják a római néphit *genii*, *manes* és *lares* néven megkülönböztetett túlvilági lelkei, melyeknek a költőknél divó feltüntetése csak óvatosan használható fel a római genuin hiedelmek megállapítása céljára, minthogy náluk lépten-nyomon görög mintáik erős hatása is figyelembe veendő. Ugyanilyen óvatossággal kell eljárnunk a görög vagy római felfogás szűrőjén át reánk jutott másféle néphitelemek megitélésében is. Sok része van ugyanis a bibliában szentesítést nyert zsidó és keresztény tanokban is a görög és római analóg képzeteknek, a melyekhez a megváltás tanainak mind szélesebb körre terjedésével még számos újabb néphitbeli elem is vegyült. Nem csoda tehát, ha lépten-nyomon találkozunk ma is a legtöbb keresztény nép babonái- és szokásaiban is oly vonásokkal, melyek a túlvilági létre vonatkozó képzetek közt egyfelől a bibliai felfogásra, de másrészt az antik pogányság s a ma is élő primitiv népek ilynemű hiedelmeire emlékeztetnek.

Az Á. tüzetesebben körülírható képzetével közelről rokon az a középkori jogszokásokból kitetsző felfogás is, amely szerint az ember *árnyéka* személyiségének oly kiegészítő része, melyet büntetéssel is lehet sujtani, megbélyegzéssel is lehet illetni. Ez a felfogás szülte az ú. n. *árnybüntetések* (Scheinbusse) többrendbeli fajait, minők az álmodott bűntények v. vétségek szintén csak valami színleges lakolással való megtorlásai (l. *Grimm* Jakob, Deutsche Rechtsaltertümer 678 s k. és *Liebrecht*, Zur Volkskunde 33, 424, 503 s k.); de különösen azok, melyekben az illető *árnyéka* a bünhődő. Ilyen pl. a régi német jogszokásokban az, hogy a vándorkomédiás-, hegedős- és jongleurnépség megvetett és jóformán jogtalannak tekintett társadalmi osztálya csak a sértő fél árnyékán vehetett magának látszólagos elégtételt, s más effele. (L. *Liebrecht* i. h. és az ott id. forrásokat, különösen: *Gierke*, Der Humor im deutschen Recht, Berlin 1871.) V. ö. még az *Animizmus*, *Eszkatologia*, *Holtak tisztelete*, *Kisértet*, *Lélek*, *Szellem*, *Túlvilág* szókkal.

Irodalom. Rohde Erwin, Psyche Seelencult und Unsterblichkeitsglaube d. Griechen, Freiburg i. B. 1890, 2. kiad. 1908; [illegible] O., Daemon u. Genius, Kiel 1868; Scharbe E., De geniis, manibus et laribus, Cassel 1854; Lippert J., Der Seelencult in seinen Beziehungen zur althebr. Rel., Berlin 1881. Az idevonatkozó irodalom igen jó egybeállítását l. dr. Marcus Landau, Hölle und Fegfeuer im Volksglaube, Dichtung und Kirchenlehre, Heidelberg 1909.

Árnyalat, a festészetben a színnek vagy az árnyéknak enyhe fokozása, gyöngítése vagy folyamatos egymásba olvasztása.

Árnybüntetések, l. *Árnyak*.

Árnyék, a megvilágított átlátszatlan testek mögött keletkező sötét tér. *Pontszerű* fényforrás esetén az árnyékot egy oly kúpfelületnek a test mögé eső része határolja, mely létrejön, ha a fény-

[illegible] a testhez érintő egyenest huzunk s azt a test [illegible] végigvezetjük. Ez az u. n. *geometriai Á.*, amelynek megszerkesztése a fény egyenes terjedésén alapszik, a valóságban szigoruan [illegible] nem áll fenn, csak legjobban megközelíti az [illegible] lyfény vetette Á. Ha t. i. a fényforrás nagyobb kiterjedésü, akkor a test mögötti térnek lesz olyan része, ahova a fényforrás egyik pontjából sem jut fény, ez a *teljes Á.*; ezt körülveszi a *fél Á.*, melynek pontjait a fényforrásnak csak egy része világítja meg s amely a szélein folytonosan megy át a teljesen megvilágitott térbe. Ha a fényforrást mindig kisebbre vesszük, az Á. határa élesedik, de még igen kis fényforrás (pl. erős gyüjtőlencsével összegyüjtött Napkép) esetén sem lesz teljesen éles, hanem elmosódott marad, sőt a szélein váltakozva sötét és világos, illetőleg szines csíkok lépnek fel, jeléül annak, hogy ilyen esetben a fény nem terjed szigoruan egyenes vonalban (l. *Fényelhajlás*).

A *képzőművészetekben* sokféleképen használták ki az Á. jelenségét. Egyes mesterek, mint Correggio és Rembrandt, az Á. és fény érdekes elosztásával értek el nagyszabású művészi hatást. Az Á. a szabad ég alatt rendesen kékesbe játszó, hideg szinű, átlátszó és színes reflex-színnel átalszőtt, a szobavilágításban viszont meleg-barnás színű, kevéssé átlátszó és kevés reflex-színt mutat. A szabad ég alatt festett kép tehát merőben más festői hatású, mint a szobában festett. Ebben a különbségben gyökerezik a XIX. sz. plein-air festészete, amelynek főképviselője Manet.

Árnyéki növények, életükben kevesebb fényt igénylő növények, aminők a zárt erdő talaján tenyésző növények, pl. az erdei madársóska (Oxalis acetosella), a kétlevelű árnyékvirág (Majanthemum bifolium). Jellemző tulajdonságuk, hogy az asszimilálásra nem szükségelik a közvetlen napfényt, szervezetük berendezésével a szórt fényt [illegible] kihasználni iparkodnak és hogy mérsékelten lélekzenek. Sokan közülök a verőfényen el is pusztulnak. A fény iránt való igény a növények közt, de különösen a fák között igen különböző, némelyik fa, pl. a lúcfenyő, a bükk eltűri az árnyékot, ellenben nem tűr el semminemű árnyékot az erdei fenyő, az ákác, a kocsányos tölgy.

Árnyékpróba *(skiaskopia)*, l. *Szemtükrözés.*

Árnyékrajz (franc. *silhouette)*, egy ember v. állat alakjának fekete festékkel kitöltött körvonalai vagy arcéle. Francia nevét Etienne de Silhouette francia pénzügyminisztertől kapta, aki 1757 körül gyűlöltté vált kicsinyes rendeletei révén. Az akkor divatba került Á.-ot szegényes technikája következtében nevezték el à la Silhouette-nek. Az Á.-ot főkép a fénykép szorította ki, l. *Arcél.*

Árnyékszékrendszerek. Az ember — közepes számítás szerint — évenkint 428 kg. vizeletet s 450 kg. ürüléket produkál. Ha ez egyszerűen a szabadba, a talajra jut (pl. falun), ahol az ürülék idővel kiszárad, az esővel kilúgozódik, a talajba szűrődik s elbomlik, oxidálódik. Ott, hol nagyobb embertömegek aránylag szűk helyen, tehát szorosan élnek együtt (pl. városokban), ez a szenny olyan felhalmozódását vonná maga után, mely a talajt megfertőzné s tűrhetetlenné tenné. Ez arra indította az embereket, hogy az ürülék s egyéb szenny elhelyezésére vagy eltávolítására megfelelő berendezéseket alkalmazzanak. E berendezések: az *árnyékszékek*.

A herculanumi és pompeji ásatások szerint a nyilvános és házi árnyékszékberendezéseket, így a vízzel öblítetteket is, már a rómaiak használták. A népvándorlás a kulturának ezt a vívmányát elpusztította, a középkorban a pöcegödrökre és csatornákra nem sok gondot fordítottak. Az első szabadalmazott «water closet»-et 1775-ben Cumming Sándor órás készítette. Hazánkban nagyobb mértékű elterjedésük Budapest építkezésével függ össze.

A modern épületekben az árnyékszékek rendszerint a hálószobák mellett vannak, azért természetesen szellőztetésükre kiváló gondot kell fordítani. Közös árnyékszékeket használnak a gyárakban, kaszárnyákban, kórházakban, iskolákban stb. Azokban a városokban, ahol az egészségügyre adnak valamit, az utcákon is találunk nyilvános árnyékszékeket. Az árnyékszékek igen sokfélék, nagy általánosságban *két elv* szerint csoportosíthatók: I. Bizonyos tartóban hosszabb-rövidebb ideig *gyüjtik* az ürüléket (száraz klozetek), vagy II. *azonnal elvezetik* az ürüléket (nedves klozetek), még pedig megfelelő csövek segítségével.

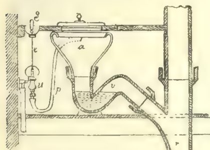
I. E csoport egyik kezdetleges alakja, melyet manapság is igen sok helyen, nevezetesen falun, láthatunk, egyszerűen a földbe ásott *gödör*, melyre kis silány házikót alkalmaznak. Az ürülék fertőző kiszivárgásának elejét veendő, azt téglával kifalazzák, majd belátván, hogy az ürülék a téglák lyukacsos anyagán szintén átszűrődik, a téglákat cementbe rakják, sőt a téglafalat cementtel v. aszfalttal egészen be is burkolják. Habár állandó s teljes biztosítékot még ezek sem adnak (mert a cementet az ürülékek alkáliái — lúgjai —, az aszfaltot pedig a keletkező ammoniák lassankint kimarják), mindamellett bátran mondhatjuk, hogy az említett eljárások jelentékeny mértékben képesek csökkenteni az árnyékszék-gödrök ártalmait, főképen, ha az átjárhatatlanná tett téglafalazat mögé mintegy lábnyi vert agyagréteget is helyeznek, s ha a gödröt elég gyakran ürítik és az esetleges hibákat javítják.

A *kiürítés* sok helyen még ma is kezdetleges módon: vedrekkel, ásóval történik. Némely városban az ürüléket gőzgéppel a gödörbe bocsátott csövön át kocsikon elhelyezett hordókba szivattyuzzák, s a gödör bűzös gázait a gőzgép tűzhelyén át vezetve, elégetik. E hordók tartalmát folyókba, v. — trágyázás céljából — szántóföldekre ürítik, néhol pedig földdel, hamuval s egyéb szeméttel beszárítva, porrá őrlik s trágyául (poudrette) eladják. *A hordó-* (v. tonna-) *rendszernél* az ürülék az ülőke alatt nyíló csövön át a pincében álló hordóba jut. A megtelt hordót, üressel kicserélve, a mezőre szállítják (vagy folyóba ürítik!). A legkezdetlegesebb száraz klozetek azok, melyekben a klozet-ülőhelynek medencéje nincs és az ürülék közvetetlenül a pöcegödörbe hull. A jobbaknak faience vagy zománcolt öntött vas medencéjük van, melyet vas vagy ólomgombbal ellensúlyozott tányér vagy tolószellentyű zár el. A zárás ritkán tökéle-

tes, a gázok tehát zavartalanul hatolhatnak át az épület belsejébe főleg akkor, ha a csatornából a klozeten át légáramlás van.

A száraz klozetekben használt fertőtlenítő anyagok többnyire felszívó hatásuak, ezek közé tartozik a tőzegpörje, égetett agyag, humuszföld, csontliszt, hamu stb., különösen fontos a tőzegpörje, (torfmull), mely az ürülékben levő ammoniákat mechanikailag köti meg és 2—8% erejéig a fejlődő gázokat kémiai úton is abszorbeálja. A keletkező vegyületek még a levegőn sem bomlanak szét. Ha tehát ezzel a porral a klozet-medencébe hulló ürüléket azonnal befödjük, ez a fekáliákat rögtön felszívja, teljesen ártalmatlan barna tömeggé alakítja. A tőzegpörjével fertőtlenített *fojtó* vagy *hintő klozetek*-nek nevezhető szerkezetek fenntartásának költségei csekélyek. Akár gödörbe, akár hordóba gyüjtik is az ürüléket s akármenynyire törekednek is ezek technikáját tökéletesíteni, megoldatlanul marad egy fontos kérdés, t. i. az, hogy a háztartásban összegyülő mosdó, mosó s egyéb *szennyes vizeket* hova vezessék? Ezek részére megfelelő *vezetékről*, elvezető csatornákról kell gondoskodni.

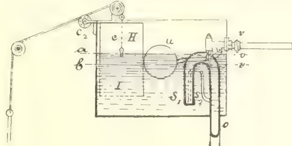
II. Az árnyékszékek 2. csoportjába tartozó szerkezetek az *ürüléket azonnal elvezetik*, még pedig föld alatt futó csövekben, csatornákban, *áramló víz* segítségével (l. *Csatornázás*). A nedves klozetek medencéjének öblítése lehet örvénylő, vagy lepelszerű. Az első esetben a víz érintőleg ömlik a medencébe, a második esetben a medence felső szélének körgyürüjéből folyik ki. A klozetmedencét zománcolt öntött vasból vagy kőedényből gyártják. Az öntött vas medencék azért nem jók, mert ha a zománc lepattan, akkor a rozsdásodást mi sem akadályozza. A finomabb szerkezetű klozetek medence-torkát serpenyővel vagy szellentyűvel zárják el és a vízcsappal összekötött emelő rudazatot a biztos zárás céljából súllyal terhelik meg.

1. ábra. Vízklozet, vízgyüjtő medence nélkül.

Mivel a szellentyűk és a serpenyők hanyag kezeléskor rosszul zárnak, a legtöbb klozet bűzelzárója ∽ alakú cső. Ilyen könyökcsöves klozetet láttat az *1. ábra*, melyben *a* a medence, *v* a könyökcső, *r* a lefolyó cső, *p* az öblítő cső, *u* a vízcsap, mögötte az ellensúly, *c* a vonórúd és *g* a fogantyú. Használat után a *g* fogantyút fölemeljük és a kinyilt *u* szellentyűn át a víz a *p* csőbe és ebből az *a* medencébe árad. Ha eleresztjük a fogantyút, az ellensúly az *u* szellentyűt elzárja. A vízcsapot az ellensúly oly gyorsan zárja be, hogy a víz ütődése csőrepedést okozhat, ezért a jobb klozetekben levegővel vagy folyadékkal megtöltött *ütközőt* használnak. Gyakoriak az *ütődés nélküli* szellentyűk is, ezeknek szerkezete olyan, hogy a fogantyú eleresztése után szép lassan saját magukat zárják el. Használnak szélüstöket is, ezek a szellentyűn átfolyó vizet fölfogják és a beszorult levegő a vízöntést szép lassan megakasztja. A zárt szélüstök helyett főképen nyitott vízgyüjtőket is alkalmaznak; ezek cinkbádoggal bevont fa-, cinkv. cinkezett vaslemezből, ritkábban öntött vasból készített 6—10 liter férőjű szekrények. Hogy a víz kellő nyomással tódulhasson a medencébe, a vízgyüjtőt az ülőhely felett 1·5—2·0 m. magasságban helyezik el. Az öblítő-cső 20—25 mm. bő legyen. A vízgyüjtőt és a vízvezetéket rendszerint lábagóval (Schwimmkugel; úszó golyó) kötik össze, vannak azonban másféle szerkezetek is. A víz vétele lehet önkényes, vagy a használattól függő. Az elsőkben, ha tisztán vízzárású, tehát könyökcsöves klozetünk van, a vízgyüjtő mechanizmusa a medencétől teljesen független lehet: elégséges egy húzózsineg, lánc vagy rúd, hogy a készülék mechanizmusa működhessék; ha azonban mechanikai zárású, tehát serpenyős vagy szellentyűs klozetünk van, azokat a szerkezeti részeket, melyek a serpenyő vagy szellentyű mozgatására szolgálnak, a vízgyüjtő mechanizmusával kell összekapcsolni, mert külön működtetni mindegyiket a használóra nézve kényelmetlen.

A vízgyüjtők lehetnek I. egyszerüek és II. külön osztállyal, ú. n. szolgálati szakasszal felszereltek. A víz elzárása és kieresztése történhetik *a)* tányér-szellentyűvel, *b)* könyök vagy harangszívóval kapcsolt tányérszellentyűvel, *c)* mozgó harangszívóval, *d)* könyök vagy harangszívóval és víz-szinemelővel és *e)* forgó edénnyel.

2. ábra. Vízgyüjtő medence szivóval.

Mindenesetre a legjobbak közé tartoznak a *c* és *d* alattiak, mert ezekben szellentyű nincsen. Ilyen a *2. ábrabeli* vízgyüjtő.

A vízgyüjtőt *u* lábagóval kapcsolt *v* szellentyű tölti meg; midőn a klozetet nem használják, *e* vízzel telt szekrény, melyet C_1 és C_2 csigákon át futó zsineg tart, az I-gyel jelölt s pontozva rajzolt állását foglalja el; ekkor a víz csak *bv* magasságig emelkedhetik és nem meríti S_1 szívót a víz alá, mert a lábagó éppen akkor zárja el *v* szellentyűt, amikor a víz a szívó könyökét elérte. Ha a klozet deszkáját lenyomják, *e* szekrény a *H* állásba jut, a vízszín tehát sülyed annyival, amekkora a szekrény térfogata, de ezt újból pótolja *bv* szintig a vízvezeték, mert a lesülyedt víz *u* lábagót megnyitja. Ha az ülőhelyen nincs teher, az ellensulyként is működő vízzel telt *e* pléhszekrény az I állásba jut, s most már a vízszint *av* magasságra szorítja fel úgy, hogy S_1 szívó teljesen víz alá kerülvén, működni kezd s kiüríti a vízgyüjtőt; *o* az öblítő csövet, S_2 pedig a biztossági szivót jelöli; ez utóbbi arra való, hogy a szívóba eleve levegő kerülhessen, nehogy a *v* szellentyűn beömlő vizet a szivó folytonosan szívhassa.

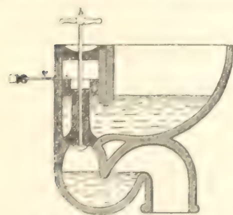
Ha a klozetet használó egyén a sokszor nagyon is kényes mechanizmussal bánni nem tud v. nem akar, továbbá tartunk tőle, hogy az ürüléket a medencében hagyják, vagy nagyon is erősen öblítenek, vagy a klozetet használó egyén ereje elég gyenge a mechanizmus működésbehozatalára, a klozetmedence öblítését a használattól függővé teszik az árnyékszék ajtó-nyitásával v. mozgó padlóval vagy az ülőhely fedelének nyitásával v. mozgó ülődeszkával.

Mivel a serpenyő illetve szellentyű nyitásakor bűz áramlik ki, a könyökcsőből pedig a víz kiszikkadhat, használnak kettős bűzelzárást, mely állhat a) a mechanikai mód és a vízzárás egyesítéséből v. b) kettős vízzárásból. Az a) pont alatt említett kettős bűzelzáróval fölszerelt klozetek képezhetők mind a serpenyős mind a szellentyűs klozetekből, ha a könyökcsöves klozetekkel egyesítjük. A b) pont alattiaknak két könyökcsövük van, ilyen a *3. ábrabeli*, melynek medencéjét *k* könyökcsővel *l* csatorna köti össze, olyképen, hogy ennek felső nyílását is az a_1 és a_2 nyelv alkotta könyök szintén vízzel zárja el.

3. ábra. Klozetmedence kettős vízzárral.

A *4. ábrabeli* Jennings-féle klozetnek a két vízzáron kívül dugattyúalakú *k* záró-szellentyűje is van, *s* lábagó és ennek *v* karja a vízcsapelzárására ill. nyitására való.

4. ábra. Jennings-féle vízzárózat.

A *nyilv.* klozeteket folytonosan, vagy a használattól függetlenül időszakosan működő öblítő készülékkel látjuk el. Sok helyütt a folytonos öblítés mellett a használattól függő, esetleg önkényes öblítő készülékeket is használnak vagy pedig a folytonos és időszakosan működő öblítés összetételét alkalmazzák. A nyilvános klozetekhez még a következő követelményeket is fűzzük: 1. A klozetet használó egyén ne állhasson fel az ülődeszkára, nehogy bemocskolja az árnyékszéket. 2. Ne férhessen se az öblítő, se a világító készülékhez. 3. Az árnyékszékben a falakon és klozetmedencén kívül semminemű fogható tárgy ne legyen. 4. A klozetmedence felszerelése legyen olyan, hogy folytonos felügyeletet ne kívánjon, s vízzel magát tisztítsa és védje. 5. Teljesen szagtalan legyen. 6. A lefolyó csövek be ne fagyhassanak.

Mivel a víz az ürüléket csak elmossa, de nem fertőtleníti, sok klozetet fertőtlenítő készülékkel látnak el. Fertőtlenítéshez csakis vízben feloldódó szerek alkalmazhatók (l. *Fertőtlenítés*). Az öblítővíz a fertőtlenítő szert tartalmazó edényen folyik át és a feloldott fertőtlenítő anyagot a klozetmedencébe viszi. Mivel klozetjeinkben a legnagyobb bajt a vizelet okozza, szeparátokat használnak, ezek a szilárd és a folyós részeket különítik el. Ide tartozik a skandináviai levegős klozet is. A *tűzklozetekben* a fekáliákat falazott aknába gyűjtik és naponkint kokszttűzzel égetik el. Általában a meleg helyre jutott fekáliák jól mumifikálódnak és végeredményében ez is fertőtlenítés.

A fentebbiekben ismertetett két rendszerrel kapcsolatban említést érdemel még néhány berendezés, melyet az egészségügyi technika utóbbi évtizedekben történt föllendülésének köszönhetünk. Ezek: *Liernur*, *Berlier* és *Shone* rendszerei. Lényegök szerint ezek a *gyüjtés* elvén alapulnak. *Liernur* szerint bizonyos számú ház árnyékszékei könyökcsővel és billentyűvel légmentesen zárt vascsövek által egy mélyebben fekvő ürüléktartóval vannak összekötve. Ez a tartó, naponkint hijoltságig (légüresre) szivattyúztatván, a vascsövek billentyűnek megnyitása után magába szívja az ürüléket. E tartóból az ürüléket hijolttá (légüressé) szivattyúzható hordókba ürítik s a kijelölt helyre pl. trágya-gyárba szállítják. *Berlier* rendszere hasonló elven alapul, *Shone* berendezése (Arad város) ellenben a *sűrített* levegőt alkalmazza az árnyékszékek tartalmának továbbjuttatására. Ezek a berendezések elmés technikára vallanak, s bizonyos viszonyok (pl. mély fekvés) nehézségeit legyőzni képesek, csakhogy itt is megoldatlanul marad mind az ürülék végleges elhelyezésének, mind a szennyes vizek elvezetésének kérdése, másrészt meg azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy komplikáltabb szerkezetűek s aránylag sokba kerülnek. Elterjedésre nem számíthatnak.

A *pisszoárok* a férfiak számára berendezett vizelő helyek kagylókkal, falmenti csatornával stb., melyeket állandóan vagy időszakosan vízzel öblítenek. A *Beetz* féléket (1892) kátrányolajjal szagtalanítják.

Az árnyékszék bűzét hathatós *szellőztetéssel* lehet csökkenteni. *A gödör*-árnyékszéket célszerűen úgy szellőztethetjük, ha a gödör boltozatából, ill. az ülőke alól csövet vezetünk a ház tetejére, s hogy e csövön a rossz levegő távozása megkönnyíttessék, vagy lámpát (gázlángot) helyezünk el benne, vagy olyan kémény mellé alkalmazzuk, mely alatt fűtenek. Megkívánjuk, hogy az árnyékszék-szoba ajtaja jól záródjék, s hogy a szobát jól szellőztethető előszoba válassza el a lakástól. A *szellőztető* berendezésről a *vízrendszerű* árnyékszékeknél sem szabad megfeledkezni. Célszerű az ürülék-levezető csövet is szellőztetni, még pedig ott, hol a szifon a levezető csőbe megy át egy a szabadba, a tetőre kivezető cső alkalmazásával. Ezzel az ürülék-levezetőcső úgy látszik, mintha fölfelé meg volna hosszabbítva. Ahol több árnyékszék nyílik egymás fölött ugyanazon levezető csőbe (pl. emeletes házban), megeshetik,

hogy a felső árnyékszékből rohamosan kiürülő víz üresre szívja az alsó árnyékszék szifonjait, s így e helyen utat nyit a bűzös levegőnek. Ennek meggátlására tanácsos az alsóbb árnyékszékek szifonjának felső oldalától rövid csövet vezetni az ürülék-levezetőnek szellőztető csövéhez. Fontos, hogy a csövek közt általában, de különösen az árnyékszék medencéje, könyökcsöve s a levezető cső darabjai közt szoros kapcsolat legyen. L. még *Fertőtlenítés, Pissoirok, Lefolyó csövek.* V. ö.: *Edvi Illés Aladár, Closetek és pissoirok,* 1886; Handbuch der Architektur, III. kötet; Baukunde des Architekten, I. kötet.

Árnyéktalanok *(ascii),* a forró földövön lakók. Ott évenkint kétszer, a térítőkörök alatt egyszer a nap délben éppen függőlegesen az emberek feje fölötti tetőponton áll s így az emberek teste nem vet árnyékot; ezek az év többi részében *kétárnyuak* (amphiscii), vagyis árnyékuk egyik félévben délre, másikban északra esik. *Egyárnyékuak* (heteroscii) a két mérsékelt öv lakói, kiknek árnyéka délben vagy mindig délre, vagy mindig északra esik. *Körárnyuak* (periscii) a hideg földövek lakói, kiknek árnyéka a látóhatáron köröskörül jár.

Árnyékvilág a. m. a mulandó földi élet.

Árnyékvirág (növ.), l. *Majanthemum.*

Árnyjátékok *(ombres chinoises),* fehér vászonra vetített fekete v. színes bábalakok, amelyeknek mozdulatait a függöny mögött rejtőző szinész beszéddel kíséri. A szinjátéknak ez a fajtája állítólag keleten termett, talán Kinában — innét a francia neve is — s a keleti népeknél évezredeken keresztül nagy becsben állott. Sziámban a Ramajana különböző jeleneteit adták elő ilyen módon, Törökországban roppant merész és pikáns vígjátékokat és politikai szatirákat; nagyon híresek a japáni és arab Á. is. A történelmi fejlődés szempontjából nézve az árnyjáték az első mozgófénykép-szinház, amely azonban már ősidőkben felhasználta a legelmésebb technikai fogásokat.

Aroa, helység Venezuelában a Rio A. termékeny völgyében, vasút mellett, közelében gazdag rézbányákkal, amelyek 1906—1908-ig 3.475,130 kg. rezet szolgáltattak.

Árofa, dunai hajósoknál szokásos kifejezés mindennemű oly rúdra, melyet valamely járgányhoz, orgonához vagy tekerő eszközhöz emeltyűnek használnak; egyértelmű a tekerőfával, tekerőrúddal v. doronggal.

Arogi, a datolya-pálma gyümölcséből készült szeszes ital.

Árok, hosszú, mesterségesen készült mélyedés a talajban, mely rendesen vízvezetésre szolgál. Néha kisebb patakok természetes medrét is Á.-nak nevezik. A mesterséges Á. keresztmetszete rendesen trapeza alakú; az ily Á.-nak megkülönböztetjük az esését, mélységét, fenekét és az oldallejtőit. Ez utóbbiaknak hajlása a föld állékonyságától függ; rendesen a hajlás 1 : 1 v. 1 : 2 arányú. Vannak árkok derékszögű négyszög, félkör, vagy körív alakkal is; ilyenkor vagy az egész árkot, vagy legalább is az Á. meredek részét fával, kővel, téglával burkolják, v. falazattal támasztják. A *vasútépítésben* szabvány-Á.-nak nevezzük azt a 25—30 cm. fenékszélességű árkot, amely az alépítmény koronája mellett halad a bevágásokban és arra szolgál, hogy a pályatestről és a bevágás rézsüiről lefolyó vizet a pálya hosszirányában elvezesse. Hasonló Á. készül a töltések lábánál is.

Árok, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 664 rutén lak., u. p. és u. t. Ungvár.

Árokalja *(Kallesdorf, Arkalia),* kisk. Szolnok-Doboka vm. betleni j.-ban, a Sajó mellett, (1900) 908 német és oláh lak., baromtenyésztéssel, vasúti megálló; u. p. és u. t. Kerlés. Templomában csúcsíves szentségtartó fülke 1524-ből. Környéke a legkiesebbek közé tartozik a vmegyében. Mellette 1792. bronzkori leletekre akadtak, melyek a M. Nemz. Múzeumban vannak.

Árokcsarnok *(Grabengallerie),* többnyire az escarpe-ban épített védőcsarnok, amelyből az árokfenék lövedékekkel pásztázható.

Árokerőd, az árokfenék pásztázhatása végett az árokba kiszögellően épített (Koffer), — vagy azon átvezető (Caponnière) védőcsarnok.

Árokhálózat, a mesterséges haltenyésztésnél, l. *Halászat.*

Ároklejáró *(Grabendescente),* földalatti folyosó (táró), melyet a várvívó készíttet, hogy rohamcsapatait veszteségek nélkül a fedett útból az árokfenékre, v. vízzel megtöltött árokban a vízszinig vezethesse.

Árokpásztázás, az árok fenekére jutott ellenségnek az árok tengelyére merőlegesen álló födözékekből való lövöldöztetése lövészek, ágyúk (kartácsolás), v. szórólövegek által.

Árokszállás, 1. kisk. Vas vm. felsőőri j.-ban, (1900) 914 német lak., kik földmíveléssel, faszerszám- és faedénykészítéssel és szalmafonással foglalkoznak; u. p. és u. t. Pinkafő. — 2. Á., l. *Jászárokszállás.*

Ároktő, nagyk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, közel a Tiszához, (1900) 2075 magyar földmívelő lakossal, postával; u. t. Mezőcsát.

Arolas, *Juan de,* spanyol költő, szül. Barcelonában 1809., megh. 1849 nov. 25. Valenciában a piaristák szerzetébe lépve, tizenhét éven át (1828—1842) szolgált mint gimnáziumi tanár a közügynek, azonban már 1844. súlyos agybetegségbe esett. Nagyobbára lirai költeményeket írt, melyek jellemvonása a kifogástalan külalak s ragyogó fantázia. Poétai munkái vagy 30 kiadást értek. Legolvasottabbak és a maguk nemében az egész világirodalomban páratlanok Keleti versei (Orientales), de románcai és vallásbölcselmi énekei (Meditaciones y Armonias) is elsőrendüek.

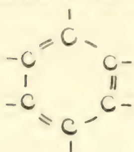
Arole, folyó, l. *Aare.*

Arolsen, Waldeck németországi hercegség fő és székvárosa a Twiste és vasút mellett, (1905) 2811 lak., I. Vilmos és Rauch emlékszobrával. Az 1710—20-ig épült kastélyban van könyvtár, éremgyüjtemény, képtár. Itt született Rauch szobrász és Kaulbach F. festő.

Aroma (lat.) a. m. kellemes illat. Az A. szubjektiv érzése az orrunk szaglóvégszerveit érintő finom eloszlású illó olajok parányainak. Illó olajoknak élvezeti cikkekhez való keverését aromatizálásnak, szagosításnak, mondjuk. Bővebben l. *Illó-olaj.*

Aromás szesz l. *Karmeliták*.

Aromás vegyületek, benzolszármazékok, gyűrűs v. ciklusos vegyületek. Nagy és fontos csoportja a szénvegyületeknek, melyek közvetlenül vagy közvetve egy alapvegyületből, a benzolból (C_6H_6) származtathatók. Az aromás elnevezés eredetét abban keresendő, hogy e vegyületcsoportnak legrégebben ismert tagjai a természetben kellemes illatu balzsamok, gyanták és eteres olajok alkotó részei találhatók. Az A.-re legjellemzőbb, hogy valamennyije gyűrűs vázat tartalmaz, mely vagy csak szénatomokból van felépítve (karbo-, homo- v. izociklusos vegyületek), vagy a szénatomokon kívül más atomokat — rendszerint oxigén, nitrogén v. kén — is tartalmaznak (heterociklusos vegyületek). Ami az A. vázát alkotó gyűrű szerkezetét illeti, az még mai napig sincs teljes biztonsággal megállapítva. A legrégebben ismert és mai napig leggyakrabban használt szerkezetet a benzolgyűrűnek *Kekulé* 1865. állapította meg és eszerint — mint ez a következő sémában fel van tüntetve — a szénatomok kapcsolódása felváltva két pár és egy pár vegyértékkel történik és a hat szénatom együttesen egy zárt gyűrűt képez.

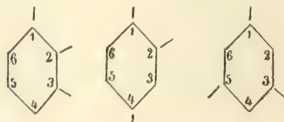
Jóllehet a Kekulé-féle benzolformulával a különböző A. szerkezete és keletkezése igen jól megmagyarázható, mégis vannak egyes olyan jelenségek, melyek, ha az A.-ben ilyen szerkezetet tételezünk fel, kellőképen nem értelmezhetők. Igy maga a benzol — melynek szerkezeti képlete a Kekulé-féle felfogás szerint a fenti sémának felel meg, ha abban a fennmaradó vegyértékeket hidrogén-atomokkal egyesítjük, — dacára hogy szerkezeti képlete szerint telitetlen vegyület volna (a szénatomok helyenként két pár vegyértékkel kapcsolódnak) nem úgy viselkedik bizonyos kémlőszerekkel szemben, mint a telítetlen vegyületek. A benzol diszubsztituciós vegyületeinek a fenti szerkezeti képlet szerint négy izomér-alakban kellene létezni, holott a valóságban csak három izomér (l. alább) alakot lehet előállítani. Ezen kivételeket már Kekulé is igyekezett megmagyarázni (oszcillációs-hipotézis). Utána mások (Ladenburg, Thomsen, Claus) igyekeztek több-kevesebb sikerrel olyan szerkezetet adni a benzolnak, mely ezen hiányokat pótolja. Újabban különösen két formulát használnak a Kekulé-féle képleten kívül, az *Armstrong-Bamberger*-féle ú. n. centrikus és a *J. Thiele* által megállapitott Thiele-féle formulát. (V. ö.: *Dr. F. Heinrich*, Neuere theoretische Anschauungen auf dem Gebiete der organischen Chemie, 1908.)

A benzol-csoport jelölésére szabályos hatszöget rajzolnak, s ebbe esetleg C_6-ot irnak. A hatszög minden csúcsa egy-egy szabad vegyértéket jelent. Az A. roppant nagy számuak; már eddig is több tízezerre megy az ismeretes vegyületek száma, azoké pedig, amelyek előreláthatólag még előállíthatók, majdnem határtalan. Az A. számát az *izoméria* esetei is nagyban növelik. Az izoméria eseteinek könnyebb jelölése kedvéért a benzol hatszögű sémáját számokkal is szokás ellátni. Abban az esetben, ha a benzolban helyettesítő gyök csak 1, izoméria nem lehetséges. De már ha 2 gyök a helyettesítő, viszonyos helyzetük 3-féle lehet, és igy 3 különféle sajátságú vegyület van, amelyeknek kémiai és fizikai sajátságaik eltérők, noha százalékos összetételük ugyanaz. Ugyanis a helyettesítő gyökök vagy egymás mellett vannak (*orto* származékok), avagy közöttük 1 hidrogén atom (*meta*származékok) v. 2 hidrogén atom (*para*származékok) van. E viszonyokat a következő rajzok teszik megérthetőkké. Az *orto*-származékokat úgyis szokták jelölni, hogy a kémiai képlet mögé zárjelbe 1, 2-t v. betüt tesznek. (Természetesen a 2—3, 3—4, 4—5, 5—6, 6—1, is *orto* helyzetet jelenthet.) A *meta*-származékok 1, 3, v. *m* a *para*-származékok 1, 4, v. *p* számokkal illetőleg betükkel vannak jelölve. Például ha a benzolban 2 hidrogén helyét, 2 hidroxilgyökkel (OH) pótoljuk, az elmondottak szerint 3 izomer dihidroxilbenzolnak $C_6H_4(OH)_2$ kell lenni és van is ú. m.:

ortodihidroxilbenzol v. pirokatechin $C_6H_4(OH)_2(1,2)$
metadihidroxilbenzol v. rezorcin $C_6H_4(OH)_2(1,3)$
paradihidroxilbenzol v. hidrokinon $C_6H_4(OH)_2(1,4)$

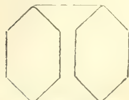
A benzolban 3 egyforma (pl. három hidroxil) gyökkel helyettesítve, szintén 3 izomer-vegyület lehetséges. A gyökök egymáshoz való viszonya v. *vicinális* (szomszédos) v. *aszimmétriás* v. *szimmetriás*.

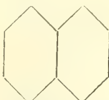

Természetesen itt is számokkal jelölhető a gyökök elrendezése és pedig a *vicinális*-t 1, 2, 3-mal, az *aszimmetriás*-t 1, 2, 4-gyel, a *szimmetriás*-t pedig 1, 3, 5-tel lehet megjelölni. Három az izomer vegyületek száma akkor is, ha 4 gyök a helyettesítő. A vegyületek elnevezése és a jelölés az előbbinek megfelelő; itt is *vicinális* (1, 2, 3, 4), *aszimmetriás* (1, 2, 3, 5) és *szimmetriás* (1, 2, 4, 5) helyzet lehetséges. Ha a helyettesítő gyökök száma 5 vagy 6 és azok egymással azonosak, akkor izomer vegyület nem lehetséges. Abban az esetben, ha a helyettesítő gyökök nem azonosak, az izomériák száma jelentékenyen növekedik. Az A. jóval állandóbbak, mint az alifások és sokkal reakcióképesebbek. Jellemző reájuk, hogy igen könnyű nitroszármazékaikat valamint szulfosavjaikat előállítani.

Az A.-et rendszerint két nagy csoportba osztják, ú. m.

1. *karbo-, homo- v. izóciklusos; 2. heterociklusos vegyületek.* Ezen két csoporton belül megkülönböztetnek *egy gyűrűs* és *több gyűrűs vegyületeket.* A több gyűrűs vegyületeket ismét felosztják aszerint, hogy tartalmaznak-e közös szénatomot vagy nem: *kondenzált ciklusos* és *policiklusos vegyületekre.*

policiklusos vegyület sémája

kondenzált ciklusos vegyület sémája

Aromatica (gör.), oly növényi eredetű gyógyszerek, melyek erős és kellemes szagúak. Ezek illó olajakat tartalmaznak, s mint izgatószerek használtatnak egyrészt a nyál és gyomornedv elválasztásának fokozására, másrészt feldolgozva illatos vizekké (aquae aromaticae), illatos tinkturákká (tinct. aromat.), kenőcsökké (ungu. arom.), illatos ecetté (acet. arom.) külső célokra és pedig főleg a bőr, sebek stb. izgatására. Az A.-k közé tartoznak a kálmos, gyömbér, fahéj, szerecsendió, macisvirág, szegfűszeg, kardamomum, sáfrán, vanillia, ürömfű, ánizs, kömény, lavendulavirág, fodros- és borsosménta, majoránna, rozmarinlevél, babérlevél stb. L. *Illatos olajok.*

Aromatikus fürdő, l. *Fürdő.*

Aromia *Serv.* (állat), a hosszúcsápú fedelesszárnyuakhoz tartozó bogárnem. L. *Pézsmacincér.*

Aromo (növ.), l. *Azara.*

Áron, Amrám és Jóchebed fia, a Lévi törzséből, Mózesnek bátyja és Egyiptomban szószólója. Az izraeliták első főpapja. Meghalt a Hór hegyén, ahol sírját (Kabr Hârûn) ma is mutatják és ahová zsidók, keresztények és mohamedánok elzarándokolnak.

Áron, moldvai vajda (1591 szept.-től 1592 jún.-ig és 1592 okt.-tól 1595 máj.-ig), görög környezetű kegyetlen ember; de udvari hadainak főkapitánya magyar volt: Tolnay Mihály. Á.-t eleinte Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem is támogatta, abban a reményben, hogy miután 1594 nyarán elszakadt a töröktől és fennhatóságát Moldova és Havasalföld fölé is kiterjeszté, támogatója lesz a török ellen. Á. azonban inkább a lengyelekkel barátkozott, amiért Báthori 1595 május 3. székhelyén, Jassiban elfogatta, helyébe más vajdát ültetett és Erdélybe hozatván, alvinczi kastélyában tartotta elzárva, hol 1597 június végén meghalt és eltemették a gyulafehérvári oláh templomban.

Aron *Antal,* horvát festő, szül. Eszéken, Szlavóniában 1858. Művészeti tanulmányait a budapesti és a müncheni akadémián végezte. Most az utóbbiban mint segédtanár működik. Műveivel, melyeknek tárgyai többnyire a horvát életből vannak véve, szép hírnévre tett szert.

Aron, *Hermann,* német fizikus, szül. Kempenben 1845 okt. 1., a Vereinigte Artillerie und Ingenieurschule fizika-tanára, majd magántanár lett (1876) a berlini egyetemen. Később teljesen a gyakorlati elektrotechnikának szentelte magát. Nevét elektromos-fogyasztásmérő készüléke (A.-számláló, 1884) tette ismeretessé, amely ma is használatban van, Budapesten is ezt használják.

Arona, város Novara olasz tartományban, vasút mellett, a Lago Maggiore DNy.-i végén (1901) 4700 lak., erős várral, pamut- és selyemszövőkkel, hajógyárral, Svájc felé élénk kereskedelemmel. A. Borromaei Szt. Károlynak születéshelye, kinek tiszteletére egy közeli hegyen 1697. egy 24 m. magas, 14 m. széles gránittalapzaton álló óriási szobrot emeltek.

Árongyökér (növ.), l. *Kontyvirág.*

Aronia *Pers* (növ.), helyes neve *Amelanchier* l. *Fanyarka.*

Aronicum *Neck.* (növ.), helyes neve *Doronicum* l. *Zergevirág.*

Arons, *Leon,* német fizikus, szül. 1860 febr. 15. Berlinben, tanulmányait u. o. és Strassburgban végezte s *Kundt*-nak asszisztense lett. A berlini egyetemet, hol magántanár volt, szociáldemokrata pártállása miatt el kellett hagynia. Legismeretesebbek az elektromos ívre vonatkozó vizsgálatai.

Aroostook (ejtsd: arusztuk), hajózható folyó Maine északamerikai államban; a St.-John Riverbe ömlik. 200 km. hosszú.

Arope, főtt Malaga-must, melyet a Malaga-borhoz adnak, l. *Malaga-bor.*

Arosa, 1. klimatikus gyógyhely Graubünden svájci kanton Schansigg nevű kerületében, a Plessur forrása közelében, 1900 m. magasban, Langwies mellett, (1900) 1097 lak., több szállóval, meteorológiai állomással. — 2. *A.,* a spanyol riák legnagyobbika Coruña és Pontevedra tartományokban; az Ulla torkollik belé.

Arosszi sziget, l. *San Christobal.*

Aroszlánopa *(Jaroszlanop, Haroslanopa)* a. m. oroszlán apa, hímoroszlán). Ama 20 kún vezér közé tartozott, kiket 1103 ápr. 4. megöltek az oroszok a Dnyeper folyó esései alatti ütközetben. (*Jermey* I., Palóc Krón. M. Tört. Tár. I. köt. 1856).

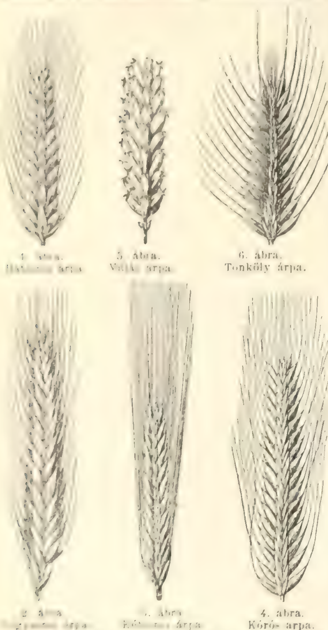
Arouet, Voltaire (l. o.) családi neve.

Árovak, l. *Aravak.*

Árpa *(Hordeum* L. növ.), a pázsitfűfélék (Gramineae) család génusza, melynek mintegy 16 vadon növő faja a mérsékelt földöveken él. Kalászát egyvirágú kalászkák alkotják, melyek hármasával ülnek az orsó egy-egy ízén. Aszerint, amint mind a három v. csak a középső virág köt magot, a két- és többsoros Á.-t különböztetjük meg. Megkülönböztetünk tehát két-, négy- és hatsoros Á.-t. Az Á.-nak több faját és féleségét ismerjük. Egyéves v. évelő kalászos füvek; a búzától meg a rozstól abban különböznek, hogy kétlevelű pelyvájuk közt csak egy tökéletes-, meg egy sertealakú elsatnyult viráguk van. A búza meg a rozs kalászkái egyenkint húzódnak a tengely mélyedéseibe. Az Á. hármas kalászkájának a középsője pároséltű virágot zár, a két oldalsó hímes vagy meddő, vagy a termesztés következtében megváltozva szintén hímnős. Pelyvája szálkásan kihegyezett; toklásza bajuszos, ritkán szálkátlan. Termésén széles barázda van, csúcsán szőrös s a toklászokba gyakran bele van nőve.

A vadon termők közül nálunk közönséges a *H. murinum* L. (egér Á.). *H. bulbosum* (hagymás Á.) előfordul még szikeseinken a *H. Gussoneanum* Parl.

A termesztett Á. a *H. sativum Jessen*. Szemet érlelő kalászkáinak sora szerint megkülönböztetett fajtái: 1. *H. sativum distichum* (kétsoros Á., *3. ábra*). Hármasával egy vonalban álló kalászkája közül csak a középsőben fejlődik szem, a két oldalsó csak porzós virágú. E Á. egyéves és tavasszal vetik. Közép-Európában általában ezt termesztik. Egyik alfaja [illegible] a *H. zeocriton* (tonkoly, *6. ábra*) melyen a [illegible] kalászkák szálkái legyezőszerűen elállnak. 2. *H. sativum hexastichum* (hatsoros Á., *1. ábra*), minden kalászkája termékeny, egyformán kifejlődött, azért szembetűnően hatsoros. Már a cölöpépítmények korából ismeretes. Kisebb, keményebb

1. ábra. Hatsoros árpa.
5. ábra. Villás árpa.
6. ábra. Tonköly árpa.
2. ábra. Négysoros árpa.
3. ábra. Kétsoros árpa.
4. ábra. Kóró- árpa.

szemet terem. Főképen Dél-Európában termesztik. 3. *H. sativum vulgare* (négysoros Á., *2. ábra*), középső kalászkájában nem fejlődik szem és ez a kalász tengelyéhez simul, míg a két oldalsó termékeny és elálló. Fajtái még a *villás Á. (H. trifurcatum, 5. ábra)* és a *kóró- Á. (H. erectum, 4. ábra)*. A hat- és négysoros Á.-t ősszel vetik. Észak-Európában (a 70. szél. fokig) és Észak-Ázsiában leginkább az utóbbinak *pallidum* alakját termesztik, de nyáron vetik; tenyészeti ideje három hónap. Közép-Európában, kevésbbé jó talajon nagyobb a hozadéka, mint a kétsorosé (különösen a *Chevalier* fajtáé); jó talajon azonban a kétsoros ád jobb termést. Részint emiatt, részint pedig azért, mert protein-tartalmánál fogva sörgyártásra kevésbbé alkalmas, a négysoros Á. termesztése Közép-Európában mindinkább háttérbe szorul.

Egyes tavaszi fajták igen rövid idő alatt megérnek, azért a gabonafélék közül az Á. terjed É.-on legmesszebbre. Skótország É.-i részén, valamint az É. i fok meg a Fehér-tenger körül, az É.-i szélesség 70° a körül is megterem. Ázsiában a 45—70° közt, de É.-Amerikában és Ausztráliában is tenyészik. Az európai havasokban 1000 m.-ig, Dél-Amerikában 3000 m. magasságig, a Himaláján még 4300 m. magasságban is termeszthető. A sziberiai, norvég, skót és ír népnek, általában az északi és havasi lakóknak az Á.-liszt a főtápláléka. Az Á.-ból komisz v. szegény, de tápláló és egészséges kenyeret sütnek. A termesztett Á.-k közül a kétsoros v. nagyszemű Á. csak tavaszi. Nevezetesebb féleségei a kétsoros Á.-nak: a *tót-Á.*, melyet hazánk felvidékén termesztenek és a külföldön is ezen a néven ismerik. Nem bőtermő, de szép minőségű. Korábban érik, mint a nyugati Á.-féleségek. Szalmája rövid és puha. Igénytelen, mint a külföldi Á.-féleségek. *Chevalier-Á.*, melynek termelése hazánkban szűkebb térre szorult. *Hanna-Á.*, mely hozzánk Morvaország Hanna vidékéről került és kitűnően meghonosodott. *Golden-melon*, Angliában nemesítés által termesztették ki és innen került hozzánk. Későn érik, bőtermő, szalmája vastag. *Oregon-Á.*, É.-amerikai féleség. Későn érik. Bőtermő, de szalmája kemény. *Probstei Á.*, elég bőtermő, korán beérik. Szalmája erős. *Páva-Á.*, szálkái legyezőalakulag szétállanak, miért legyező-Á.-nak is nevezik. Szemtermése csekélyebb, mint az előbbenieké. Szalmája bár rövid, de erőteljes. *Imperiál* vagy jeruzsálemi Á., hasonlít a páva-Á.-hoz. Elég bőtermő, azonban vastaghéjú. *Illmicz Á.*, Moson vármegye Illmicz községében régóta ismert és termesztett féleség. A magyaróvári növ. term. kisérleti állomás tette hazánkban ismertté. Jó talajon bőtermő, igen korán érik, szalmája finom. *Megemlítendők még*: az annát-, kalina-, perless-, selchovi-, svéd- és a csupasz kétsoros Á. A négy- és hatsoros Á. őszi és tavaszi, de az őszi érzékenyebb a hideg iránt, mint a búza és rozs. Hazánkban leginkább termelik a két- és a négysoros Á.-t. A használati cél szerint megkülönböztetünk *sör-, szesz- és takarmány*-Á.-t. Sör-Á.-nak a súlyos (hl. súlya 64—73 kg.), halványsárga, teltszemű, vékonyhéjú, lisztes törésű, protein-szegény Á.-t mondjuk. A szesz Á. (hl. súlya 62—64 kg.) minősége gyengébb, mint a sör Á.-é. A takarmány-Á. a legsilányabb, sör- és szeszgyártásra alkalmatlan. Leginkább kedveli a jóminőségű vályogtalajt, a kétsoros talajban válogatósabb mint a négysoros, ez egyrészt a homokos, másrészt — különösen az őszi — az erősebb, a kötöttebb talajon is megterem. Az őszi Á.-nak ugyanazok a jó előveteményei, mint a búzának, a tavaszié a kapásnövények, különösen a répa. Az őszi oly talajelőkészítést kíván, mint a búza. A tavaszi alá legjobb a talajt ősszel megszántani, tavasszal grubberolni v. boronálni. A kétsoros Á. valamennyi gabonafélék között leggondosabb talajelőkészítést kíván, friss

istállótrágyába nem célszerü Á.-t vetni, mert romlik a minősége, a műtrágyák közül főleg szuperfoszfát és chilisalétrom adandó. A *tavaszi Á.-ból* kellőleg előkészített talajon kat. holdankint szórva 120—200 liter, soros vetésnél 80—125 liter első osztályú vetőmag kell.

Leggyakoribb gyomok az Á. között a *vadrepce* (Sinapis arvensis és alba L.), a repcsény-retek (Raphanus raphanistrum L.), a daravirág-zsázsa (Lepidium Draba L.), a mezei kőmag (Lithospermum arvense L.) és az aszat (Cirsium arvense). Többször károsítja a rozsda és az üszög. Állati ellenségei azonosak a búzáéval.

A Ny.-i Á.-félék később érnek, mint a hazaiak, ezért a nyári forróság gyakrabban tesz bennök kárt. Tapasztalt gazdák szerint minél később aratjuk az Á.-át, annál szebb színű lesz az, de másrészt a teljesen érett Á. kalásza könnyen törik, azért az Á.-t is legcélszerübb, épen úgy mint a legtöbb gabonafélét a sárgaérésben aratni. Az Á. szemtermése hazánkban katasztrális holdankint 6—15 q.-ra tehető. A szalmatermés 8—18 q. Hazánkban a négykalászos közül az Á. foglal el legkisebb területet. Legtöbb Á.-t termelnek Bars, Brassó, Mosony, Nyitra és Pozsony vmegyékben.

Az Á.-t sokféleképen és hasznosan értékesítik. Belőle készül az *Á.-keményítő*, legtöbbet a szesz- és sörgyárakban *malátá*nak használnak. A bőcukros Á.-malátából *maláta-cukor, maláta-kivonat* és *malátabonbon* lesz, mely leginkább köhögés ellen jó. A megmaradt maláta-csíra trágyapótlék lehet. Az Á. takarmánynak és abraknak is jó, különösen baromfi v. más jószág hizlalására. Gyakran a bükkönnyel és zabbal vegyest vetve nagyon célszerű zöld takarmány. A toklászától meghámozott Á.-ból *(Hordeum decorticatum)* orvosságnak használt teát készítenek; a maláta és ennek kivonata is orvosságul szolgál. A finom szemüt *Á.-griznek* (Á.-morzsa, apró kása), a gömbölyű daraszemüt *Á.-kásának* mondjuk. Ennek legfinomabbika a *gyöngy-dara.* A leforrázott magvakból és darából lesz az *Á.-víz, Á.-nyálka* és *dara-nyálka* gyengeség és sorvadás ellen. A régebbi orvosi Á.-liszt (farina hordei praeparata) pirosas sárga; oldható keményítő, keményítőmézga és dextrin van benne, azért könnyen emészthető; vízfürdőbe helyezett zárt cinnedényben az Á.-lisztnek 30 órai hevítéséből kapják. Lábbadozó betegnek v. mellfájósnak néha még most is adják, de helyesebben az említett malátakészítményekkel pótolják. Az *Á.-víz* a hideglelősnek, vérhas, rekedtség stb. ellen hüsitő és szomjuságoltó ital; $^1/_2$—1 rész kiválogatott és tisztára mosott Á.-nak 12 rész vízzel való főzéséből készül, az Á. felrepedezvén, a levet megszűrik, cukrot és citromlevet vagy kremor-tartarit avagy málnaecetet tesznek hozzá. Az Á.-szalmát úgy használják, mint más gabonáét. Az Á.-magvat különösen a szemek meglehetős egyenlő nagysága következtében, *súly*-nak is használják, egy Á.-szem körülbelül 1 grán nehéz.

Az Á. Plinius szerint a görögök legrégibb termesztett gabonaneme. Az egyiptomiak meg a zsidók is gyakran vetették. Már a rómaiak lovat abrakoltattak vele, s az Á.-t azóta Dél-Európában inkább adják abraknak, mint a zabot; de kenyeret itt is sütnek belőle. Az Á.-ital is nagyon régi. Az ősegyiptomiak, a trákok, görögök és gallusok már a legrégibb időben, a germánok pedig Tacitus idejében itták az Á. szeszes levét. A négysoros Á. a Tigris és Eufrates között még ma is vadon él, a kétsoros Á. Lenkorán és Baku közt, a Kaukázus DK.-i tájain, és Perzsia D.-i részén terem vadon. Legrégibb idő óta ismerik a hatsoros Á.-t, az egyiptomi, zsidó, görög és indiai nép ősidő óta vetette. Magvát az egyiptomi múmiák közt is találták. Európába Egyiptomból jutott. Régebben Görögországban mind a három fajt termesztették, ma abraknak csak a négysorost meg a hatsorost vetik. A rómaiak a kétsorosat meg a hatsorosat ismerték.

Az Á. betegségei. A) *Kedvezőtlen életviszonyok által okozott betegségek:* 1. *Kétnövésüség.* Ezalatt azt értjük, hogy aratás idején a teljesen érett kalászok mellett még félig érett v. zöld kalászok találhatók; oka ennek az, hogy a bokrosodás után tartós szárazság állt be, ami miatt az oldalhajtások fejlődése megakadt, ezek szárba nem indultak; ha azután az érés idején esős idők járnak, e hajtások kifejlődnek, de még akkor zöldek, midőn a főhajtások megértek. A kétnövésüség különösen a tavaszi Á.-ban tesz nagy kárt, mert a kétnövésű Á. sörgyártásra nem használható. 2. Apadtszemüség. 3. Foghíjasság. 4. Aszály. 5. Sorvadás. 6. Elfagyás. 7. Kifagyás. 8. Felfagyás. 9. Megfuladás. 10. Gyökérkirothadás. 11. Megdűlés. (L. o.)

B) *Élősködők által okozott betegségek:* 1. *Porüszög.* Az Á.-nak nagyon gyakori betegsége; a régibb nézet szerint az Á. porüszkét az Ustilago segetum Pers. okozza, tehát ugyanaz a gomba, mely a búzában és a zabban, továbbá még néhány fűben okoz porüszkösödést; Brefeld vizsgálatai azonban azt mutatják, hogy az Á. porüszkét egy külön üszögfaj, az Ustilago Hordei Bref. okozza, amely egyéb gabonafélét nem inficiálhat; legujabban pedig Jensen azt állítja, hogy az Á.-ban tulajdonképen kétféle porüszög pusztít: a csupasz Á.-porüszög (Ustilago segetum var. hordei nuda) és a héjas Á.-porüszög (Ustilago segetum var. hordei tecta). A csupasz Á.-porüszköt az jellemzi, hogy az a megtámadott Á.-kalászt, a nyél kivételével, teljesen szétroncsolja; az üszögspórák, csak a nyelet hagyva meg, az egész kalászt felemésztik, s végre széthullanak. A héjas Á.-porüszköt az jellemzi, hogy az a megtámadott kalász toklászait is épen hagyja, s így ennek s pórái bennmaradnak az Á. toklászaiban, s csupán csak az ezeken támadt repedéseken át képesek kihullani; jellemzi még ezen üszögféleséget továbbá az is, hogy az általa megtámadott kalászok kétszer oly szélesek, mint a rendesek, valamint az is, hogy az ilyen kalászok nem emelkedhetnek ki a kalászhüvelyből, hanem annak oldalán kénytelenek kibújni. (L. *Gabonaüszög.*) 2. A levél *barnafoltos betegsége.* E betegség abban áll, hogy az Á. zöld levelein hosszúkás, sötétbarna foltok keletkeznek, melyeket egy világos, sárgás öv környez. Különösen az alsó levelek támadtatnak meg gyakran, s ennek következtében megsárgulnak és elfonnyadnak; ha a betegség kismérvű, akkor csak a levelek lemezét (lapját) támadja meg, míg a betegség nagymérvű jelenkezése esetén a barna foltok átterjednek a levélhüvelyekre is s ilyen

kor megakadályozzák a kalászok kibuvását. A betegséget a Helminthosporium gramineum Eriks. nevü gomba okozza, melynek micéliuma szétterjed a megtámadott levelek szöveteiben s a levelek felületén, ott, ahol a barna foltok láthatók, nagy konidiákat képez, melyek a betegséget terjesztik. 3. A levél sávos betegsége. E betegségben szenvedő levelek halaványak, fehéren sávoltak, s a sávok mentén sorban elhelyezett, szurke, apró pettyecskék (konidia csomók) láthatók. E betegséget, melyet eddig csak Kopenhága mellett észlelték, a Scolecotrichum Hordei Rostr. nevü gomba okozza; a betegség a szántóföldön foltokban jelentkezik; e foltokon a növények alacsonyak maradnak s elhalnak anélkül, hogy termést adnának. 4. *Rozsda*. E betegséget az Á.-n két élősködő gomba: a Puccinia Rubigo vera Wtr. és a Puccinia graminis Pers. okozza. L. bővebben: *Gabonarozsda*. 5. A Fusarium heterosporum Nees. nevü gomba a kalászokon *rózsaszinü csomókat* (konidia csomók) képez, kártétele jelentéktelen. 6. A Pleospora infectoria Fuck. és a Pleospora vagans Niessl. nevü gombák igen gyakran az érett Á. vagy más gabona (búza, rozs, zab) szárain és levelein sötét, *olajzöld foltokat* v. sávokat okoznak; rendesen a gomba csak ott üt tanyát, ahol a gabona levelének v. szárának egyes helyei valaminő más ok következtében elhaltak. 7. Anyarozs (l. o.) 8. Lisztharmat, (l. o.).

Árpa (orvosi értelemben, ***hordeolum***), a szemhéjak szélén levő faggyumirigyek genyesztő baktériumok által okozott gyuladása. A szemhéj széle a gyuladás helyén megdagad, megvörösödik, érintésre igen érzékennyé válik. A daganat néha lassankint eloszlik, legtöbbször azonban genyes pép képződik rajta, amely kifakad. A kifakadást meleg pépes borogatásokkal lehet siettetni. Egy szemen egyszerre több Á. olyankor szokott támadni, ha az egyikből kiömlő geny más mirigyekbe jut be. A *belső Á.* (hordeolum internum) a pillaporc mirigyeinek gyuladása és a szemhéj belső felülete felé genyed. Az ú. n. *jég-Á.*(chalazeon) ugyanezen mirigyek kivezető nyilásának bedugulása miatt támad azáltal, hogy a felgyülemlő mirigyváladék a mirigyet kitágítja. A jég-Á. egy igen lassan borsónagyságra is megnövő, tömött tapintatu fájdalmatlan daganat, amely a szemhéj bőrét elődomborítja. Megszüntetni kis operációval lehet, magától csak ritkán múlik el.

Árpacukor, árpakivonattal vegyített cukorkák, melyeket keskeny rúd alakjában köhögés ellen használnak s amelyek lényegükben a többi gyógycukorkákkal egyeznek.

Árpád. A legritkább régi magyar személynevek közé tartozik. Magában az uralkodóházban is a honalapítón kívül még csak II. Géza király negyedik fiának nevéül találjuk (említi a Váradi krónika), továbbá viselte a Szemere-nemzetség egy XIII. sz.-beli barsvármegyei tagja s aztán a somogyvári apátságnak egy vármegyei udvarnoka. (Árp. új. okl. II. 9.) Vambéry Á. előbb a török «arba», «arbai», «arpaj» a. m. jósol igéből származtatta a nevet, melyből «arpajdi», «arpadi» a. m. jós, álomfejtő (Magyarok er. 152. l.), majd a kirgiz Alpad a. m. fejedelem, uralkodó szóval vette egynek. Mások bibliai eredetre viszik vissza a nevet, mely ugyanilyen alakban feltalálható az ó-testamentumban is. Kuun Géza szerint egyszerűen az «arpa» szóból van képezve a Buzádhoz hasonlóan. Még legtöbb valószinűség van abban, hogy a déloroszországi ókori szkithaktól való, kiknek egyik királyát nevezték Herodotos szerint Aripeithesnek v. Ariapeithesnek (IV. 76, 78) s ez esetben iráni eredetre vezethető vissza, amely a. m. «arja-pati», «arjya-paiti» a. m. nemes úr.

Árpád. Magyarország megalapítója, Álmos magyar vajdának a fia. A besenyők a magyarokat a lebediai síkokról 889—890 táján Etelközbe szorították; a továbbvonulást a nemzet belső rendezetlen állapota és az okozta, hogy a hét törzs közös fejedelmet nem ismert el. Vajdáik csak szövetségben álltak egymással. A besenyők támadásai megértették velök a nagyobb egység szükségét. A kazár khan tanácsára tehát egy fejedelmet választottak. Választásuk Á.-ra esett, ki észre, tanácsra és vitézségre legkitünőbb volt valamennyi közt. A nemzeti krónikák szerint, melyeknek előadását követjük, Á.-ot pajzson vállaikra emelték és így mutatták be a népnek, mint újonnan választott fejedelmüket, de egyúttal megszabták hozzá való viszonyukat s ezzel alkotmányuk alapját is megvetették. A vajdák az áldozatoknál használt szent edénybe vért bocsátván felmetszett karjaikból, szerződést kötöttek az új fejedelemmel, melynek főbb pontjai: 1. Míg Á. nemzetsége él, mindig abból legyen a nemzet fejedelme; 2. amit közös erővel szereznek, abban mindnyájan igazságosan részesüljenek; 3. minthogy a törzsek fejei szabad akaratból választották Á.-ot és utódait a nemzet fejedelmeivé, ne zárják ki se őket, se utódaikat a fejedelem tanácsából; 4. ha maradékaik közül valaki hűtlenné válnék a fejedelem iránt, vagy viszályt támasztana közte és vérrokonai között, a bűnösnek vére folyjon, mint az ő vérük folyt az eskünél, melyet Á.-dal egyetemben esküdtek: 5. ha ezt a szerződést akár a vezér, akár a törzs fejeinek utódjai közül valaki valaha megszegné, átkozzák ki a nemzet kebeléből. Ebben az alap- vagy *vérszerződés*-ben rakták le a szabad magyar alkotmánynak szilárd talpkövét. Természetes, hogy a nemzet nem szedte olyan határozott paragrafusokba ezt a szerződést, mint ahogy krónikáink előadják; azt azonban, hogy a nemzet és a fejedelem közt való viszonyt valamely alakban és pedig ezeknek a pontoknak értelmében rendezni akarták, tényül kell vennünk. Alig telepedett meg a magyar nemzet az etelközi új hazában, midőn VI. Leó görög császár követeket küldött Á.-hoz és szövetségesül hívta fel az Al-Duna mellett lakó bolgárok ellen; Á. elfogadta a szövetséget és legidősebb fiát (görög irók szerint Liuntint) 894. egy sereggel a Dunához küldötte. Á. fia három csatában legyőzte a bolgárokat és nagy zsákmánnyal és a foglyok tetemes váltságdíjával tért vissza Etelközbe. Azonban ez a győzelmes hadjárat új csapást hozott a magyar nemzetre; a levert bolgárok a besenyőkkel szövetkeztek és 895., míg Á. észak felé viselt hadjáratot, Etelközre törtek és elpusztították. Ez alkalommal eshetett el Á. fia, ki a bolgárokat megverte volt és Álmos is, Á. atyja. Miután a besenyők ezen a vidéken már harmad-

ízben verték meg őket, a magyarok biztosabb hazát akartak keresni maguknak. A krónikák igen zavarosan írják le bevándorlásuknak útját. Szerintük (ami pedig nyilt anakronizmus és képtelenség s jobban illik a Lebediából való kivándorlás körülményeire) útjokat először az oroszok fővárosa, Kijev felé vették. Midőn az orosz fejedelem meghallotta, hogy Á. közeledik, igen megfélemlett és a szomszéd kúnokat hítta segítségül; Á. azonban az egyesült orosz-kún sereget megverte, Kijev falai mögé űzte és ezt a várost ostrom alá fogta; a békéért esdő orosz vezéreknek azonban megigérte, hogy megadja a kért békét és elvonul földjükről, ha sarcul 10,000 girát fizetnek és ha népét a szükségesekkel ellátják. Az oroszok készségesen teljesítették a győztesek kivánságát és biztosítékul fiaikat adták át nekik. A fajra és nyelvre nézve rokon kúnok vezérei, sőt még az oroszok közül is sokan csatlakoztak a magyarokhoz. Így megerősödve, Á. a vándor népet a szláv Lodomerián és Halicson át a Kárpátok É.-i lejtőjére vezette. Á. 895. a Vereczkei-hágón át (hol most emlékoszlop jelöli ezt az eseményt) a Laborcza folyó mentén, a mai Bereg vármegyében, Munkács táján ereszkedett le vándornépével. Míg a vezér itt nyomban várat építtetett, seregének egy részével Ungvár alá szállott és azt ostrom alá vette. A Tisza jobbpartján fekvő tartomány, a Névtelen Jegyző szerint, a folyam egész hosszában Zalán *bolgár* fejedelem felsőbbsége alatt állott. A Kárpátok vidékén az ungvári várnagy, Laborcz volt a fejedelem helytartója, ki a magyarok jöttekor az erősebb Zemplén várába sietett; a magyarok azonban elfogták és megölték, mire, rövid ellenállás után, Ungvár is meghódolt. Hogy a tartomány viszonyairól bővebben tájékozódjék, Á. követeket küldött Zalánhoz. Azt üzente neki, hogy bár a föld, mely a Duna és a Tisza közt elterjed, mint ősének, Attila királynak öröksége, őt, az unokát illeti meg, egyelőre mégis megelégszik azzal, ha Zalán ezt a vidéket a Sajóig átengedi és a Dunából egy korsó vizet, Alpár mezejéről pedig egy nyaláb füvet küld neki. Ezzel az üzenettel becses ajándékot, többek közt tizenkét fehér lovat is küldött Zalánnak. Zalán teljesítvén kivánságát, Á. most a Hegyaljáig nyomult előre, Zalánt azonban mindaddig békében hagyta, míg oldalt nem biztosította magát, mivel körülötte ellenséges indulatú népek laktak. A Tisza, Körös és Maros folyamok között a kazár eredetű Marót fejedelem kazár és vlach népeken uralkodott; Á. őt is felszólította, hogy engedje át szépszerével a Tisza és Körös közt fekvő területet. Tagadó választ nyervén, három hadosztályt küldött ellene Szabolcs, Tas és Töhötöm vajdák alatt, kik három különböző irányban támadtak s a Meszes-hegységnél találkoztak. Töhötöm innen Á. engedelmével Erdélybe hatolt és annak ÉNy.-i részét, melyen Gyalu vlach fejedelem uralkodott, elfoglalta és a székelyekkel összeköttetésbe lépett. A másik két vezér a Körös mellett indult visszafelé s hevesen csatázott Marót ellen, ki csak a Sebes-Körös balpartján tarthatta fenn magát. A jobbpart a magyarok kezébe jutott, mire a vezérek Á.-hoz visszatértek. A megtelepedés harmadik esztendejében (898) Ny. felé a Duna balpartjának meghódítására került a sor. Ez a vidék az Ipolyon túl Szvatopluk morva fejedelem birtokában volt. Arnulf német király Szvatopluk ellen, ki felsőbbségét nem akarta elismerni, már 892. segítségre szólította a magyarokat, kik a bolgár háborúval egyidőben csakugyan harcoltak is a morvák ellen; teljes erővel azonban csak most szálltak velök szembe. A Mátra alól három hadosztályt küldött Huba, Szoárd, Kadocsa és Bors vezérek alatt a Garam felé. A magyarok itt is szerencsésen harcoltak; Zobort, Szvatopluk nyitrai vezérét, megverték és megölték, Nyitra várát bevették és a területet a Morva-folyóig meghódították. Á. eközben Eger táján táborozott, hogy szemmel tartsa Zalánt. Ez nemcsak saját haderejét szervezte, hanem Simon bolgár fejedelemtől, a magyarok ellenségétől is segítséget nyert. Így megerősödve, ráparancsolt Á.-ra, hogy takarodjék ki az elfoglalt területről; Á., a hagyományok szerint, azt felelte, hogy midőn neki Zalán Duna-vizet és alpári füvet küldött, ezzel átengedte a Duna és a Tisza közt levő földet. Az ellenséges hadak az *alpári* síkságon találkoztak; Á. tökéletes diadalt aratott; Zalán futásban keresett menedéket. A győzelem díja Zalán birodalma lett s a menekült nép üres tanyáit magyar családok foglalták el. Győzelme után Á. a Körtvélytó partján nagy gyűlést tartott a nemzet előkelőivel és mintegy 34 napig tanácskozott velük az új haza szervezéséről. Ezt a helyet azért *Szer*-nek (l. *Pusztaszer)* nevezték el. Az új hazát itt oly módon osztották fel a különböző nemzetségek között, hogy mindegyik egy-egy vár vidékén telepedjék meg. A várak őrizetére mindegyik nemzetségnek a maga fegyveres népe kétharmadát kellett kirendelnie. Itt szabták meg az ország törvényeit, a fejedelem és a nemzet jogait, a bevándorlottak és a meghódítottak közt levő viszonyt, itt szervezték az igazságszolgáltatást és itt szabták ki a büntetések fokozatait. Á. nagylelkű volt a legyőzött népekkel szemben; a hódoltak közül többeknek nemcsak szabadságukat, hanem birtokaikat is visszaadta, csupán azt kötötte ki, hogy fiaikat hozzá, vagy a többi vezér udvarába küldjék s a magyar ifjakkal együtt neveltessék. Bevégezvén pusztaszeri tanácskozásait, a Tisza torkolatáig vezette le seregét, Lehelt, Bulcsut és Botondot pedig a Dunántúlra, Bolgárfehérvár (Belgrád) ellen küldötte, hogy az ellenséges bolgárokat még inkább megtörje. A sereg Simon bolgár fejedelmet egy újabb ütközetben megverte és Fehérvárt, hova menekült, körülfogta. A megalázott Simon végre békéért könyörgött, melyet Á. meg is adott neki oly feltétel alatt, hogy Zalánnak pártját többé nem fogja, évi adót fizet és fiát túszul küldi az ő udvarába. A vezérek DNy. felé fordulván, Horvátországon át a tengerpartig hatoltak, Spalatót, Zágrábot, Pozsegát bevették és az előkelők fiait túszokul vitték magukkal. E közben maga Á. a Duna és Tisza közt levő népséget eskette hűségre, azután a Csepel-szigetre ment. Ott fejedelmi palotát építtetett; példáját a többi nagyok is követték és családjaikat a jól védett szigetre szállították. Á. ezután a tiszántúli vidékre fordította figyelmét, hogy ennek a folyónak balpartját is meghódítván, Erdéllyel közvetlenül érintkezhessék. A Tisza, Maros és a Duna között

[illegible] uralkodott s mint bolgár [illegible] Kadocsa és a kun Vajta [illegible] a Temes folyónál megverték, majd a Duna [illegible] Keve várát is ostromolták. Glad békét kért s Á. [illegible] elismerte. A győztes vezérek [illegible] és Kadocsa ezután a Görögbirodalomba rontottak és visszajövet a szlávok [illegible] is lefegyverezték. Á. most elérkezettnek látta az időt, hogy az uj hazát a Duna jobbpartján is kiegészítse. Ott Bratiszláv szláv herceg uralkodott. Á. a Kelen (utóbb Szent-Gellért)-hegy alatt kelt át a Dunán, s bevonult Etzilburgba, mely a mai Óbuda helyén feküdt. 20 nap mulva [illegible] tettek [illegible], mire Á. Etelvárból Százhalom alá szállott táborba; itt seregét három részre osztotta, az egyiket Ete és Vajta alatt [illegible] felé, a másikat Öcsöb és Öse vezérekkel Veszprém felé indította meg, a harmadikkal pedig ő maga Sóskut táján ütött tábort. Rövid idő mulva mind a két hadtól a legjobb hírek érkeztek. Ete és Vajta a Dráváig az egész vidéket meghódította. Öcsöb és Öse Veszprém német őrségében nagyobb ellenállásra talált, de az ostrom [illegible] az őrség elhagyta a várat; a magyarok egészen a Lapincs folyóig üzték a menekülőket. Á. a harmadik hadosztállyal a Vér[illegible] aljain, megverte a morváknak [illegible] hadát, majd a Rába, Rábcza és a Fertő vidékét [illegible]. Az egyesült sereg a Dunához tért vissza. Ekkor már csupán Marótnak a Körös, Maros és az Erdély közt fekvő kis országa maradt hátra. Á. tehát 899. Öcsöb és Velek vezérlete alatt sereget küldött meghódítására. Marót Bihar várát, fejedelmi székhelyét, vezéreire bízván, családjával, kincseivel együtt a Kárpátokba menekült. Midőn a magyarok Bihart 12 napi ostrom után bevették, Marót követet küldött Á.-hoz, s kérte, ne fosztaná meg országától; Á. Bihart valóban visszaadta Marótnak, leányát pedig, mint [illegible] fiának Zoltánnak jegyezte el, udvarába hozatta s kikötötte, hogy Marót halálával az ő területe ellenmondás nélkül szálljon az ifjú párra. Az eljegyzés nagy ünnepélyek közt ment végbe a Csepel-szigeten. Marót országát másfél év mulva Zoltán örökölte. Miután a honfoglalás művét befejezte, Á. a legközelebbi éveket a haza rendezésével töltötte, de gondja volt rá, hogy a nemzet fegyverhatalmának hírét fenntartsa és azt félelmessé tegye az új szomszédok előtt. Foglalásokat tettek a magyar seregek az É.-i és a D.-i határgrófságokban, a mai Ausztriában és Karintiában; nagy győzelmeket arattak Bajorországban, kivált pedig Olaszországban, a Brentánál, hol Berengár király 20,000 embert vesztett. Á. 907. [illegible] után halt meg; holttetemét ősi szokás szerint egy patak mellé temették, melyet még a rómaiak kőmederben vezettek Óbudába. Sírja felett utóbb templom épült (l. *Alba Maria)*, de ma már nincs nyoma sem a templomnak, sem a sírnak. A nemzet tudományos és közművelődési intézetei a Névtelen Jegyző adatai alapján ülték meg 1896. a *honfoglalásnak* (l. o.) s 1907. Á. halálának ezredik évfordulóját (a M. Tud. Akadémiában 1907 máj. 4., Pusztaszeren a törvényhozás és kormány részvételével szept. 15.). Sok helyütt, de különösen a főváros közelében a Radl-malom forrásánál keresett sírja fölé Budapest határában államköltségen emelnek templomot. Pusztaszeren 1896. és Csepel-szigeten, Á. nemzetsége birtokainak középpontján, már 1897 szept. 26. leleplezték szobrát s átadták a forgalomnak a dunai Á.-hidat. Á. flága 1301-ig uralkodott Magyarországon.

Irodalom. Csánki Thaly, Á. és az Á.-ok, Budapest 1907 (Nagy díszmunka). Á.-dal külön foglalkozó művek: Karácsonyi M., Á. emléke, Pest 1868; Karácsonyi J., Á. genealógiájának [illegible] volta, Turul X 33, Wertner, Az Á.-ok genealógiájához, u. o. 1890, 1888–92 több cikket közölt; Nagy G., Á. mint személynév, u. o. 1891–92, 1894; Pecz V., Adalék Á. genealógiájához, Akad. Ért. VIII 39–41. és Philol. Közlöny, XXI; Márki S., Á. vezér, Kolozsvár 1907. Beszéd az Emkében. Kritikai történetével Salamon, Bottka s különösen Pauler Gyula foglalkozott a Századokban, 1867–92 s másutt; Farkas J., Á. és honfoglalás, Budapest 1908. Más művekre nézve, l. Alba Maria, Á.-ok kora és Honfoglalás.

Árpád, nagyk. Bihar vmegye nagyszalontai j.-ban, (1900) 1642 magyar lak., kiknek nagy része favilla- és szekéroldalkészítéssel foglalkozik; van vasúti állomása, postahivatala és telefon-állomása. Határában a Gyepes melletti tanyán fogták el 1849. a vértanú halált szenvedett Szacsvay Imrét és itt lappangott Táncsics Mihály, Arany János és Kuthy István is.

Árpád vagy *árpádka*, a XIX. század hatvanas éveiben divatos rövid dolmány.

Árpadara. Az *Á.* úgy készül, hogy az árpát héjától megfosztják s öregre őrlik, ha pedig finomabbra őrlik, akkor előáll az *Árpakása*. Néha a többi gabonanemüből is készítik s úgy levesbe vagy tejbe főzve, mint különböző tésztás ételhez használják.

Árpádfürdő, Békásmegyerhez tartozó telep, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. pomázi j.-ban, (1900) 33 lak.; langyosvizü fürdője és vasúti állomása van; u. p. és u. t. Békásmegyer.

Árpádhalma. Igy nevezi a borsodmegyei nép a Szihalom mellett emelkedő dombot, l. *Árpád vára*.

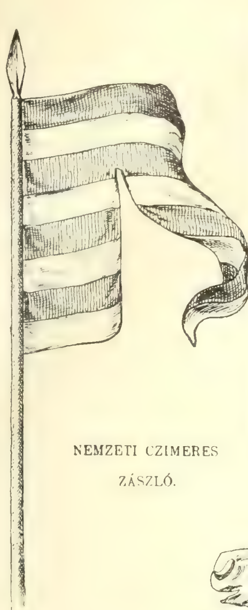
Árpádhalom, Nagymágocshoz tartozó népes puszta, Csongrád vm. tiszántúli j.-ban, (1900) 527 lakossal.

Árpád-híd, l. *Ráczkeve*.

Árpádites *Mojs.*, ásatag tengeri állat (l. *Ammonitok)*, mely az alpesi és bakonyi triasz-időszakbeli rétegekből ismeretes.

Árpádok címerei (l. a *mellékelt képet)*. A Nemzeti Krónika a turult mondja a legrégibb címernek, de ez nem volt még középkori értelemben vett címer, hanem törzsi megkülönböztető jelvény s mint ilyen is, aligha az Árpádoké, hanem azon hunn (kún-kabar) eredetü nemzetségé, mely Etelétől származtatta magát. Inkább tekinthető az Árpádok ősi nemzetségi jelvényének az oroszlán, mely már a valószinüleg még a nagy fejedelmek korából származó királyi buzogány kristálygömbjén is látható, aztán heraldikailag stilizálva V. István ifjabb király 1257-iki lovaspecsétjén, mint V. István pajzsán levő címer. A nyugati eredetü címeres intézmény a XII. sz. végén szilárdul meg. Imre király idejében, 1202. lép föl először az Árpádok családi címere a király aranybulláján, még pedig oly összetett formában, aminő ez idötájt nagy ritkaság. A címer pajzsában vízszintes osztások vannak s ezeknek minden másodikát lépő apró oroszlánok töltik meg. Hasonló ehhez II.

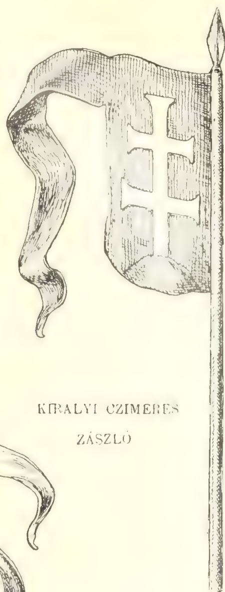
AZ ÁRPÁDOK CIMEREI.

NEMZETI CZIMERES ZÁSZLÓ.

TURULOS ZÁSZLÓ.

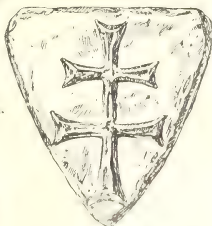
KIRÁLYI CZIMERES ZÁSZLÓ

KIRÁLYI BUZOGÁNY OROSZLÁNJA.

V. ISTVÁN PECSÉTJE

IV. BÉLA PECSÉTJE.

IMRE KIRÁLY PECSÉTJE

Endre címere, melyet arany- és viaszpecsétjein használt; a király érmein, tán a felület kicsinysége miatt, elmaradnak az oroszlánok s csak a csíkolt pajzs marad meg. De itt-ott föllép az Árpádok másik címerképe, a kettős kereszt. IV. Béla ezt az utóbbit választotta címeréül s ezóta ez a magyar király címere az Árpádok kihaltáig. De azért a másik címerkép sem ment feledésbe; fölújult V. István király egyik-másik érmén és az Árpádok vége felé, mint az Anjou-házbeliek igénycímere, mellyel a magyar trónra való jogukat juttatták kifejezésre. Ezzel aztán az Árpádok családi címere országos címerré lett. A kettős kereszt továbbra is, az Anjouk idejében is királyi címer, melyet minden királyunk használ, míg a csíkolt pajzs a Képes Krónikában a nemzet címerének van feltüntetve. Az Árpádok két címeralakja tehát változatlanul megvan, kor szerint egymás mellé helyezve, Magyarország ősrégi címerében, melynek színei ma is ugyanazok, aminők Árpádházi királyaink idejében voltak. V. ö.: *Ivánfy* (Jancsik) Ede, A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei (Pest 1869); *Fejérpataky* László, Az Á.; *Szendrei* I., Magyar hadtört. eml. 46.

Árpádok kora alatt a 889 táján fejedelemmé választatott Árpádnak és fiutódainak 1301-ig terjedő korát értjük. Árpád családja 4 fejedelmet és 23 királyt adott a hazának, melynek sorsa csaknem félezredéven át füződött hozzá. A fejedelmek a következők: *Árpád* (889—907), *Zsolt* (907—947), *Taksony* (947—972) és *Géza* (972—997). Van említés *Falisz*-ról vagy *Vál*-ról és *Liuntin*-ról is, de helyük nem állapitható meg a fejedelmek sorában. A királyok sora ez: *István* (szent), aki 997—1000 mint fejedelem, 1001—1038 mint király uralkodott. *Péter* Szt. Istvánnak unokaöccse, *Aba Sámuel* pedig sógora lévén (1038—1046 közt), az Árpádok fiúágának örökösödési rendjét megszakították, mi többbé sohasem történt. Az Árpádok három ágban uralkodtak. 1. *Álmostól, Szt. Istvánig*, l. *I. tábla;* 2. *I. Andrástól, II. Istvánig*, l. *II. tábla;* 3. *II. Bélától, III. Andrásig*, l. *III. tábla*. És pedig *I. András* (1046—1061), *I. Béla* (1061—63), *Salamon* 1063—1074), *I. Géza* (1074—1077), *I. László* (szent, 1077—1095), *Kálmán* (Könyves, 1095—1116), *II. István* (1116—1131), *II. Béla* (vak, 1131—1141), *II. Géza* (1141—1161), *III. István* (1161—1173; ellenkirályai: *II. László* és *IV. István* (1161—2); *III. Béla* (1173—1196), *Imre* (1196—1204), *III. László* (Gyermek, 1205), *II. András* (1205—1235) *IV. Béla* (1235—1270), *V. István* (1270—1272), *IV. László* (Kun, 1272—1290) és *III. András* (Velencei, 1290—1301).

Az Árpádház elágazását és családi összeköttetéseit az idegen uralkodóházakkal a tulsó oldalakon levő származási táblák tüntetik fel.

Irodalom. Wertner, Az Árpádok családi története, Nagybecskerek 1892; u. a., Árpád nemzetsége; Csánky, az Árpádok, 1908; Illés József, A trónöröklés rendje az Árpádok korában, Budapest 1904; Markovits, Az Árpád-királyok családi összeköttetései Európa különféle udvaraival, Szombathely 1888; M. Kiss Bálint, Az Árpádok királyi vére Magyarország családaiban, Budapest 1895; Botka Tivadar, Él-e Árpád fiága? Budapesti Szemle, 1862. Bővebben Csánky, Árpádok, 390—391; Lánczy Gyula, A magyarság az Árpádok korában, Bpest 1898, Marczali Henrik, Magyarország története az Árpádok korában, u. o. 1896; Pauler Gyula, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, 2 k. u. o. 1899; Sebestyén Gyula, Az Árpádok története, u. o. 1895; Árpádkori új okmánytár, 1860—1874.

Árpád sírja, l. *Alba Maria* és *Árpád.*

Árpádsuka, a mai Bős pozsonyvmegyei falu határában, a Csallóközben, a pozsonyi várhoz tartozó várföld. Mária királyné IV. Béla tudtával Miklós lovagnak, a szolgagyőri várhoz tartozó részét pedig Erzsébet királyné 1270-ben Lotárd mesternek, Omode fiának adományozta. Nevezetes példája annak, hogy egyazon falu határa két különböző várispánság földét foglalta magában s hogy várföldet a királynék is adományozhattak.

Árpád vára. 1. Régi várrom az Árpád-hegy csúcsán Dömösnél, Esztergommegyében. Alapfalai ma már alig látszanak; történetéből csupán az említhető meg, hogy itt halt meg I. Béla 1063., midőn e kedves mulatóhelyén időzve országgyűlést tartott. — 2. Szihalom Borsodban, hol a Névtelen szerint a honfoglaló Árpád pihenőt tartott, máskép Á. nevet is visel. A XI. sz.-ban kir. udvarház, majorság és istállók voltak a falu határában. A nép azt hiszi, hogy ebben a halomban vannak elrejtve Árpád kincsei. Az árpádvári és szihalmi ásatások valóban sok adalékkal járultak a magyarok őstörténetéhez. V. ö.: *Ipolyi* és *Foltényi* cikkeit ez ásatásokról. (A szihalmi Árpádvár, Száz., 1870.) 3. Alpár pestvármegyei falu határában két földvárat szintén Á.-nak nevez a nép, de nevezi Attila és Zoltán várának is, együtt pedig Hármashalomnak. Középső, legmagasabb ormáról, egy 5 méter magas avargyűrűről szabad szemmel is láthatni a Tiszazúg, Szelevény, Kürt, Nagyré, Csongrádi Istvánháza, Martfű, Kengyel és Kürt pogány várát. Ősmagyarkori leleteit leirta *Farkas* Sándor arz Arch. Ért. 1889. évi folyamában.

Árpakása, l. *Árpadara.*

Árpakávé. Pörkölt és darált árpaszemek. A gyermektáplálásban fontos tápszer, mivel nem tartalmaz koffeint és nem izgatja az idegeket, l. *Csecsemőtáplálás.*

Árpakeményitő, l. *Árpa.*

Arpalik, a. m. árpapénz, abrakpénz. Igy nevezték a török hódoltság alatt az olyan kincstári birtokokat, melyeknek jövedelme valamely pasa v. bég fizetéséül volt kijelölve. V. ö.: *Győri*, Tört. Füzetek, IV.; *Thúry* I., Török tört. írók, I.

Árpaliszt, l. *Árpa.*

Árpamaláta, l. *Árpa.*

Árpamorzsa, l. *Árpa.*

Árpanemüek (növ.), l. *Hordeeae.*

Árparozsda, l. *Árpa* (betegségei).

Árpás, kisk. Sopron vm. csornai j.-ban, (1900) 703 magyar lak., a Rába mellett; u. p. Egyed, u. t. Egyed-Rábacsanak. Á. egyike a legrégibb helységeknek, mely már 1030. létezett és királyi helység volt. Szt. István ez évben a Rába vizén levő vámmal együtt a bakonybéli apátságnak adományozta; ezen adományozást IV. Béla helybenhagyta 1246. Hajdan besnyők lakták, kiknek külön udvarbirájuk volt, ki többször tartozott köztük megjelenni és pereikben itélni. 1709. Heister császári tábornok Esterházy A. csapatait az Á.-i hidnál visszanyomta. V. ö.: *Rómer* Flóris, Á. és a móriczhidai prépostság (Pest 1869), Á.-i besenyők (Századok 1876).

AZ ÁRPÁD-HÁZ.

I. tábla.

- [illegible] (Álmos)
  - Árpád † 907
    - [illegible] 945
    - Tarhos
      - Levente
        - Tormás † 945. ?
    - [illegible]
      - [illegible] vagy Tas
    - [illegible]
      - Falisz (Val?) 945 körül
    - Zsolt † [illegible]. Neje: Marót [illegible] leánya
      - Taksony † [illegible]
        - Géza † 997. Neje: 1. Sarolta, 2. Adelhaid lengyel hegnő
          - Szent István. Szül. 975. (?), † 1038, vezér 997—1000, király 1000—1038. Neje Gizella bajor hegnő.
            - Szent Imre. Szül. 997 ? † 1031.
            - Több leány, egyiknek férje Edwin angol heg.
          - Judit, férje I. Boleszló lengyel fejedelem † 1025 ?
          - Leány, férje Aba Sámuel király † 1044
          - Leány, férje [illegible] † 1032
            - Péter magyar király † 1046
        - Mihály [illegible]

II. tábla.

- *Mihály.*
  - Vászoly (Vazul)
    - **I. András** király, † 1061. Neje: Anasztázia orosz hegnő, † 1074 ?
      - **Salamon** király. Szül. 1052. † 1087. Neje: Judit császárleány † 1092 ?
      - Dávid † 1094 ?
      - Adelhaid † 1062., férje II. Vratiszló cseh heg. † 1092.
    - **I. Béla** király, † 1063. Neje: Rixa lengyel hegnő.
      - **I. Géza** király, † 1077. Neje: Szynadenosz Theodul görög úr leánya. † 1077 ?
        - **Kálmán** király, † 1116. Nejei: 1. Buzilla siciliai királyleány, 2. Eufemia orosz hegnő, † 1138.
          - **II. István** király. Szül. 1101. † 1131. Neje: Adelhaid, a regensburgi várnagy leánya. † 1131 után.
          - László † 1112 ?
          - Borisz (a másodiktól) † 1155. Neje: görög hegnő.
            - **Kálmán, kilikiai görög helytartó.**
        - (Leány) férje egy **magyar úr.**
          - **Saul.**
        - Álmos, † 1129. Neje: Predszlava orosz hegnő. (Lásd III. tábla.)
      - I. (**Szent László** király, † 1095. Neje: Adelhaid. Rheinfeldeni Rudolf német pártkirály leánya. † 1090.
        - Piroska, † 1133. Ferje: II. János, görög császár. † 1143.
        - Leány. Férje: Jaroszló orosz heg.
      - Lambert † 1095 ?
      - Zsófia, † 1095 ? Férjei 1. Weimari I. Ulrik őrgróf † 1070 2. Magnus szász heg. † 1106.
      - Eufemia, † 1111. Férje: Ottó morva heg. † 1086
      - Ilona (Lepa), † 1091 ? Férje: Zvonimir Deméter horvát király. † 1087
      - Leány, † 1132 előtt. Férje Hont-Pázmán nb. Lambert † 1132
    - Levente. † 1047.
  - Szár László, neje orosz hegnő.
    - Domoszló heg.

III. tábla.

Álmos † 1129.
Neje: Predszlava orosz hcgnö.

II. (Vak) **Béla** király. Szül. 1108. † 1141. Neje: Ilona szerb hegnö.

Adelhaid † 1140. Férje: I. Szobjeszló cseh hcg. † 1140.

Hedvig. Férje: Babenberg Adalbert osztrák hcg. † 1137.

II. **Géza** király. Szül. 1130 ? † 1162. Neje: Fruzsina orosz hegnö † 1175. ?

II. **László** király. Szül. 1131. ? † 1163.
- Mária. Férje: Michieli Miklós arbei fönök.

IV. **István** király. Szül. 1132.? † 1165. Neje: Komnenosz Mária görög hcgnö.

Álmos † 1138.

Zsófia admonti apáca.

Erzsébet (Gertrud) † 1151 előtt. Férje: III. Mseiszkó lengyel fejedelem. † 1202

III. **István** király. Szül. 1147. † 1173. Neje: Ágnes osztrák őrgrófleány. † 1182.

III. **Béla** király. Szül. 1148. † 1196. Nejei: 1. Chatillon Ágnes Anna. † 1184. 2. Margit francia királyleány. † 1197.

Árpád †

Géza. † 1210 előtt.
- Több fia maradt Görögországban.

Erzsébet † 1190. Férje: Frigyes cseh hcg.

Odola. Férje: Szvatopluk cseh hcg.

Ilona. † 1199. Férje: **V. Lipót osztrák őrgróf.** † 1194.

Margit † 1208.? Férje: András somogyi főispán. † 1208 előtt.

Az elsőtől **Imre** király. Szül. 1174. † 1204. Neje: Konstancia aragoniai királyleány. † 1222.
- III. **László** király Szül. 1199 † 1205.

II. **András** király. Szül. 1176. † 1235 Nejei 1. Gertrud meráni hcgnö. † 1213. 2. Jolan konstant. császárleány. † 1233. 3. Beatrix estei őrgrófnő. † 1245.

Salamon †

István †

Margit (Mária) Férjei: 1. Komnenosz Izsák görög császár. † 1204. 2. Bonifác, thessaloniki király. † **1207.** 3. St. Omeri Miklós beotiai úr. † 1222 előtt.

Konstancia † 1240. Férje: Otokár cseh király. † 1230.

(Leány) Férje egy magyar úr.

(II. András gyermekei:)

Az elsőtől Mária, 1203—1237. Férje: Aszán bolgár császár † 1241.

IV. **Béla** király. Szül. 1206. † 1270. Neje: Laszkarisz Mária, nikaiai császárleány, † 1270.

Szent Erzsébet 1207—1231. Férje: IV. Lajos thüringiai őrgróf, † 1227.

Kálmán 1208—1241. halicsi király.

András † 1234.

A másodiktól Jolán, 1219—1251. Férje: Jakab aragóniai király, 1276.

A harmadiktól Posthumus István, 1236—1271. Nejei: 1. Traversara Erzsébet, 2. Morosini Tommasina † 1300.
- Az elsőtől István †
- A másodiktól **III. András** király. Szül 1260.? † 1301. Nejei: 1. Fennena, kujaviai hcgnö † 1295 2. Habsburg Ágnes császárleány. † 1364.
  - Az elsőtől Erzsébet, apáca. 1292—1338.

(IV. Béla gyermekei:)

Boldog Kunigund 122[illegible]—1292. Férje: Boleszló [illegible] hcg. † [illegible].

id. **Margit** † 1242 Férje St. Omeri Vilmos macsói hcg. † 1242.

Katalin † 1242.

Anna, † 1270 után Férje: Rosztiszló orosz hcg, macsói bán. † 1263. ?

Erzsébet † 1271. Férje Henrik bajor hcg. † 1290.

Konstancia Férje: Leó halicsi fejed. † 1301.

Jolán † 1298. Férje: Boleszló kálisi hcg. † 1279.

V. István király. Szül. 1239. † 1272. Neje: Erzsébet kun hcgné. † 1290 ?

ifj. Margit 1242—1271

Béla 1242—1269. Neje: Kunigunda, brandenb. hcgnö. † 1288 után.

(V. István gyermekei:)

Mária † 13[illegible]. Férje: [illegible] II. Károly nápolyi király [illegible]
- Martell Károly
  - I. **Károly** király † 1342. Anjou-ház.

Katalin Férje: Dragutin István szerb király. † 131[illegible].

Erzsébet 1257—1313 ? Férje: Rosenberg Falkensteini Zavis. † 1290.

Anna † 1332 előtt. Férje: II. Andronikos görög császár † 1333.

IV. **László** király 1262—1290. Neje: Izabella-Erzsebet nápolyi királyleány. † 1304 ?

András 1268—1278. szlavoniai hcg.

Árpástó [illegible], kisk. Szolnok-Doboka vm. [illegible] a Nagy-Szamos mellett, (1900) 1141 [illegible] lak. szép szőlőhegyekkel, melye[illegible], u. p. Kettes, u. t. Betlen.

Árpaszem [illegible], a természetből [illegible]. Az északamerikai [illegible] 1 A. = ⅛ [illegible] = 8·466 mm. [illegible] a [illegible] szintén használják [illegible].

Árpa szuju, törökül szó szerint árpavíz, a. m. [illegible] nevezik a sört, ab víz és dzso árpa szókból képezve a sört jelentő abdzso szót.

Árpatalaj, A. a talaj, amely se nem kötött, se [illegible] se nem nedves természetű, se nem szá[illegible] a közép kötött vályogtalajok osztályát. [illegible] az agyag és homoknak, vagy is iszapnak [illegible] keveréket alkotja. Iszapmennyisége [illegible] ritkán több 5%-nál. A vályogtalaj homokja elmálló és el nem málló homok keveréke. Mentül több az elmálló homok, [illegible] nagyobb az illető vályogtalaj termékeny[illegible]. Az Á.-on az árpán és cukorrépán kívül a legtöbb kulturnövény jól díszlik. Az I. rendű Á.-[illegible] a mély rétegű, elegendő homokot és meszet tartalmazó, humuszos vályogtalaj és a jobb minőségű vályogos homoktalaj kat. holdankint 10–12 q. árpa- és 140—160 q. cukorrépatermással. A II. rendű Á.-hoz a homokos vályog és vályogos homok kat. holdankint 8—10 q. árpa- és [illegible]—120 q. cukorrépatermással. A III. rendű Á.-hoz a sekélyebb rétegű vályogtalaj, kat. holdankint [illegible]7 q. árpa- és 140—160 q. takarmányrépatermással, melyen a cukorrépa már elegendő jövedelmet nem biztosít.

Arpataro v. *Almus-hegység*, régi neve a szerémi Fruska-Gora (l. o.) hegységnek.

Árpatej, árpadarából főzött, narancslével és cukorral vegyített hűsítő, nyálkás ital.

Árpatoklászoló gép, l. *Tokolászoló gép*.

Árpaüszög, l. *Árpa* (betegségei).

Árpával érő körte [illegible], koránérő apró körte népies neve. Hosszúszárú, kurtanyakú, sárgás-zöld, jóízű. Alacsony helyet szeret.

Árpavíz, l. *Árpa*.

Arpeggio v. *arpeggiato* (ol., franc. *arpège*), a [illegible] hangszerű előadása (az olasz *arpa* a. m. hárfa), midőn valamely akkord hangjait nem

a b

egyidejűleg szólaltatjuk, hanem alkatrészeire [illegible] hangoztatjuk. Jelenleg hullámos vonallal írják elő (l. *a* alatt). Az A.-t akképen is jelezték, hogy az illető hangzaton keresztül egy ferde vonást húztak (l. *b* alatt). Händel és Bach idejében azonban az A.-t ettől eltérőleg adták elő. Az akkordot kétszer törték, felfelé és lefelé, sőt többször is:

Arpeggione (ol.), gitarre d'amour, a *gambá*hoz hasonló vonós hangszer. Az A.-t *Staufer* csinálta 1823., s számára *Schubert* Ferenc egy szonátát, *Schuster* Ince egy iskolát adott ki. A hangszer hat húrja a következőképen volt hangolva: E A d g h e¹.

Arpent (ejtsd: árpán), a legfontosabb régi francia terméték, megfelelő a magyar holdnak és ehhez hasonlóan különböző helyeken nagysága is különböző volt. A gallok arpennajából származik, amely a római semis-szel vagy actus-szal volt azonos. A párisi A. = 32,400 párisi □' = 34·1887 ár, A. d'ordonnance = 51·07198 ár, A. commun = 42.208 ár.

Arphe, l. *Arfe*.

Arpi, igen régi város az ó-itáliai Apuliában, a mai Foggiától északra. A II. pún háborúban Hannibal pártjára állott, miért is Fabius Cunctator megfenyítette és kereskedelmi jelentőségétől megfosztotta. Ma csak csekély romok jelzik a helyét.

Arpino (a régi *Arpinum*), város Caserta olasz tartományban a Fibreno közelében, vasút mellett, (1901) 10,607 lak., durva posztószövéssel. A régi Arpinum a volszkok városa volt Latiumban, utóbb római municipium, Cicero, Agrippa és Marius szülőhelye. A régi város terjedelmét jelentékeny romok, 2—3 m. vastag ú. n. kiklopszfalak, kloaka-maradványok és közelében egy római híd romjai mutatják.

Arpino *(il Cavaliere d')*, ol. festő, l. *Cesari* (Giuseppe).

Arqua Petrarca *(Arquato)*, község Padova olasz tartományban 4 km.-nyire Monselicétől, (1901) 573 lak. Itt lakott hosszabb ideig Petrarca s máig is megvan az a ház, melyben 1374. meghalt. Ez *Petrarca*-muzeummá van átalakítva. A helység temetőjében látható a költő sírboltja, melyet veje, Brossano emeltetett. Környékén meleg sós források vannak.

Arquebusade *(Aqua vulneraria spirituosa)*, régebben használt sebvíz, mellyel zúzódás által előidézett sebeket, renyhe fekélyeket, megrándult izületeket borogattak. Szöveteket izgató hatású, zavaros, szagos folyadék. Készítése következő: ménta, rozmarin, ruta, zsályalevelek, abszintfű, lavendulavirág mindenikéből 1 g.-ot híg szesz 18 és közönséges víz 50 g.-jával macerálnak, s az egészből 36 részt lepárolnak.

Arquebuse (ejtsd: árk'büz), szakállas puska. A XV. sz. eleje óta használt nehéz puska (németül *Hakenbüchse)*, melynek agyán kampó volt; ezzel támasztották a puskát a mellvédhez, vagy a földbe szúrt botra a hátralökés csökkentése céljából. A 30 éves háborúban a földbe szúrt villákat (Furkett) használtak puskatámasztékul. Az A. csöve nem volt sokkal hosszabb, mint a jelenleg használt katonai puskák csöve. Az A.-zel ellátott harcosokat *arquebusiers*-nek nevezték. A németek használta A. egyik mintáját a 117. old. lévő *ábra* mutatja. Megkülönböztettek fél, egész és kettős szakállas puskákat, amelyekből 25—30, 50—100, illetve 100—200 gr. súlyú ólomgolyókat lőttek. Az A.-k súlya 5 és 50 kg. között váltakozott.

Arquerit (ásv.), kénesőt tartalmazó ezüst Chiléből (Coquimbo), mely átmenetet képez az ezüst-

amalgámhoz vagy röviden amalgámhoz, l. *Amalgám*.

Arques (ejtsd: árk), község Seine-Inférieure francia départementban, Dieppe közelében, az A. folyócska és vasút mellett, (1906) 1113 lak., vászonszövéssel, élénk fakereskedéssel, szép várromokkal. IV. Henrik 1589. itt győzte le Mayenne hercegét. V. ö.: *Deville*, Hist. du Château d'A.

Arrabiati, l. *Piagnoni*.

Arrábida, hegység és búcsújáró hely, l. *Setubal*.

Arrabo, folyó Felső-Pannóniában, ma Rába. Azon kevés nevek egyike, melyet Dunántúl a hagyomány a mai napig fenntartott.

Arrabona, római város Felső-Pannóniában. Nevét az Arrabo (ma Rába), folyótól nyerte, amelynek torkolatánál feküdt. Romjait a mai *Győr* város belső részei fedik. Földrajzi fekvésének jelentőségéért, tekintettel a Dunán innen lakó suevusok és quadusok betöréseire, katonailag megerősítették, mint azt a Győrött és környékén előkerült nagyszámú katonai fölirat bizonyítja.

Arracacia *Bancr.* (növ., Arrakatscha, Aracacha), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza, melynek 20-nál több faja Perutól Mexikóig honos. Az *A. xanthorhiza* Bancr. (*A. esculenta* DC.) a mi bürökünkhöz hasonló, de a szára nem pettyegetett. Nagy gyökere több, húsos, répaalakú ágra válik. Hazája Santa Fé de Bogotá, de Dél-Amerika északibb vidékeinek hűvösebb hegyvidékein termesztik s tápláló és jóízű gyökerét sütve és főve eszik. Európában még nem sikerült meghonosítani.

Arrah, város a brit-indiai Bengal provinciában a gőzhajóval járható A.-csatorna mellett, vasútállomással, 47,000 lak.

Arrak, l. *Arak*.

Arrakan, Hátsó-Indiában tartomány, l. *Arakan*.

Arramont, l. *Aramon*.

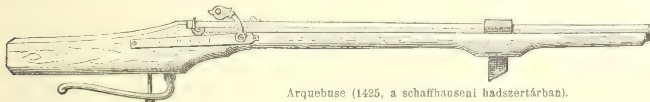
Arran (ejtsd: erren), Bute grófságnak (Skócia) legnagyobb szigete a Clyde-öbölben, 430 km² ter., (1901) 4819 lak. É.-on mély és keskeny szakadékok közt meredek gránit-csúcsok emelkednek; köztük a Goatfell közel 1000 m. magas; D.-en hullámos síkság terül el. Partjai szakadozottak; a Lamlash Skócia egyik legjobb öble. Számos rajta a megalithikus emlék. V. ö.: *Mc. Arthur*, The antiquies of A. (Edinburgh 1873). Geológiai alkata igen érdekes; É.-on gránit és csillámpala, D.-en bazalt- és porfir-rétegek által áttört homokkő alkotja. Lakói földmíveléssel, állattenyésztéssel és halászattal foglalkoznak. Csaknem az egész sziget a Hamilton hercegeké. Fővárosa a K.-i parton Brodick, hercegi kastéllyal. A monda szerint itt volt Ossian utolsó lakóhelye. V. ö. *Balfour* J., The book of A. (London 1910).

Arran grófok, l. *Hamilton* (James). 1762 óta grófi címe az ír Gore-családnak is.

Arrangement (franc., ejtsd: árránzsmâñ) a. m. rendezés, kiegyenlítés; az adós kiegyezése hitelezőivel; a zeneművészetben vm. zenemű átirása más hangszerre; a *színészetben* rendezés. Tőzsdei jelentését, l. *Elszámolás*.

Arraroba v. *araroba* (növ.), l. *Andira*.

Arras (ejtsd: arra, Nematocena), az ugyanily nevű arrondissement s Pas-de-Calais francia départément fővárosa, püspöki székhely 67 m. magasságban a Crinchonnak az itt már hajózható Scarpeba való torkollásánál, jelentékeny vasúti csomópont, (1906) 24,921 lakossal. Több tudományos társasággal, iskolákkal, tud. intézetekkel. Ipara jelentékeny (csipke, cukor, gazdasági gépek, kémiai szerek, bőr, sör, porcellán-, agyag-, gyapot- és kötött árúk), bor, szesz, olaj és gabnakereskedése virágzó. A. tiszta, rendesen épült város; 3 részre oszlik; ezek: a Cité, Ville-haute és Villebasse. Kiválóbb épületei a modern grekoromán stilusban épült székesegyháza, a VII. sz.-ban alapított apátság épülete és a városháza gyönyörű, 75 m. magas toronnyal. A citadella lábánál gyönyörű sétatér van Vauban szobrával. A. az atrebata galloknak volt fővárosa és már akkor ismeretes volt posztójáról. 451. Attila, 880. a normannok rombolták le. 1435. itt kötöttek békét Jó Fülöp burgundiai herceg és VII. Károly francia király, 1482. pedig XI. Lajos és a németalföldi rendek, amelyben A. a franciáknak jutott. 1493. a város ismét németalföldi birtok lett és csak 1640. került vissza Franciaországhoz. Vauban a XVII. sz.-ban ujra megerősítette. A. szülővárosa a Robespierre testvéreknek. V. ö.: A. et ses monuments (A. 1873); *Lecerne*, Notice hist., monumentale etc. sur la ville d'A. (A. 1873).

Arquebuse (1425, a schaffhauseni hadszertárban).

Arrasztra foncsorozás (techn.) alatt értjük azt az amerikai eljárást, midőn az ezüst és arany érceket e célra szerkesztett zúzómalmokban (arrastres) felaprózzák és azután foncsorozzák. L. *Arany* (gyártása).

Arratel, Portugáliában 1868-ig, Braziliában 1873-ig használt keresk. súlymérték = 459 g. Az A. feloszlik 16 onçára. 32 A. = 1 arroba (l. o.), 128 A. = 1 quintál v. mázsa. Némely vidéken más a nagysága és más a beosztása.

Arrazzi, l. *Arazzi*.

Arrebo, *Anders*, régi dán költő, szül. Aerö szigetén 1587., megh. 1637. Már 30 éves korában drontheimi püspökké neveztetvén ki nem éppen gáncstalan erkölcsösségű élete miatt ez állásától felfüggesztetett, később vordingborgi lelkész lett. A.-t az új dán műköltészet atyjának nevezik. Dávid zsoltárait is mesterileg fordította rímes hexaméterekben és fordítása még most is nagy becsben áll hazájában. Életét megírta *Roerdam* (Kopenhága 1857, 2 köt.).

Arreból v. *arrebóes*, (portug.), a braziliai parton körülbelül 26° déli szélesség alatt megfigyelt ter-

[illegible] tüneményének a neve. Naplemente után, [illegible] mellett a napfény ismét fel[illegible] nyugati égbolt vakító fényt [illegible] színeinek sugarai [illegible] folytonosan változva. Las[illegible] e hirtelen fényváltozás a nyu[illegible] majd vörösse és aranyva [illegible] néhány perc mulva ismét éj lesz.

Arrecifes, kerületi székhely Buenos Ayres-tetől 230 km.-nyire, argentinai tartományban. A. Pa[illegible] vasut mellett [illegible] 3100 lak., termékeny, juhtenyésztésre nagyon alkalmas vidéken.

Arrector pili, sima izom, mely az irha szemölcsrétegében ered s a szőrtüszőkön tapad. Összehuzódása által a szőrök felborzolódnak s egy kissé a bőr nivójából ki is emelkednek; ezáltal a bőr olyan lesz, mint a tollatlanított libáé. L. *Libabőr*.

Arrest, *Heinrich Louis d'*, német csillagász, szül. Berlinben 1822 aug. 13., meghalt Kopenhágában 1875 jun. 13. 1845 a berlini obszervatórium segéde, 1848. a lipcsei obszervatorium segédje 1852. ugyanott a csillagászat rendkivüli tanára, 1857. mint rendes tanár ment Kopenhágába, hol vezetése alatt 1861-ben új csillagvizsgáló intézet épült. Különösen üstökösök, bolygók, csillaghalmazok és ködfoltok megfigyelésével foglalkozott. Közel 200 új csillaghalmazt fedezett fel. Fontosabb müvei: Resultate aus Beobachtungen der Nebelflecke und Sternhaufen (Leipz. 1856); Siderum nebulosorum observationes Havnienses (Kopenhága 1867); Untersuchungen über die nebulosen Sterne in Bezug auf ihre spectralanalyt. Eigenschaften (u. o. 1872); De instrumento magno aequatorio Havniae erecto (u. o. 1860). Az általa felfedezett üstökösök között legfontosabb az 1851 jún. 27-én talált rövid keringésü üstökös, mely az ő nevét viseli.

Arrest of judgement (ang., ejtsd: arreszt of dzsödzsment). Az angol büntető perben a semmiségi panasznak megfelelő perorvoslatot hívják így, mely a megtámadott itéletnek végrehajtását felfüggeszti.

Arreszt (gör.), általában birósági akadályozó, korlátozó intézkedés. A *polgári* törvénykezésben az a végrehajtási eljárás, amelynél fogva a felperes egyoldalu kérelmére az alperes ellenében olyan rendelkezések tétetnek, melyek ez utóbbitól elvonják a saját személye v. saját dolgai fölötti rendelkezését és ezt a biróságra ruházzák. Az A. elrendelése iránti kérelem megállapításául ki kell mutatni a követelést; valószinüvé kell tenni azt, hogy A. alkalmazása nélkül a követelés érvényesítése veszélyeztetve van és az A.-ot e végre kitüzött határidő alatt igazolni kell. A *magyar jogban* (1881. LX. t.-c.) az A. intézménye nincs felvéve. Helyettesíti azt a biztosítási végrehajtás és a zárlat (l. o.), és ezek azzal az elrendelés feltételeire és az igazolásra nézve nagyjában meg is egyeznek, de a foganatosítás hatálya tekintetében — eltekintve attól, hogy az alperes személye ellen nem irányulhatnak — egészen különbözök, amennyiben az A. sem zálogjogot meg nem alapít, sem meg nem akadályozza azt, hogy harmadik személy a foganatosítás után az A. alá vont tárgyakra a felperes kárával jogokat szerezhessen. Büntetőjogi értelemben az A. a. m. elzárás.

Arrêt (franc., ejtsd: arré), hatósági határozat: elfogatási parancs. Szorosabb értelemben a legfőbb biróságnak itélete, ellentétben az alsóbb biróságoknak perorvoslattal megtámadható itéleteivel. L. *Arreszt*.

Arrêt du Prince alatt oly rendelkezést értünk, hogy idegen kereskedelmi hajók eltiltatnak azon állam kikötőiből való kivonulástól, ahol állomásoznak vagy horgonyoznak. Ez intézkedésnek többnyire az a célja, hogy egyelőre titokban tartandó katonai müveletek el ne árultassanak. L. *Embargo*.

Arrêté (franc.) alsóbb közigazgatási hatóság határozata (préfet, maire stb.).

Arretium, város Etruriában, l. *Arezzo*.

Arretiumi edények (Budapest, Nemzeti Múzeum).

Arretiumi edények vagy *arezzói edények*, Etruriában Arretium városában finom vörös agyagból, fényesen kiállított, domborműves díszszel ellátott, asztali vagy oltári használatra szánt edények. Gyártásuk a Kr. e. II. században kezdődik s Augustus idejében éri el virágzásának tetőpontját. Művészi becsük a díszes külsőtől és becses formájuktól eltekintve, ornamentális és figurális domborművü díszítésükben rejlik. Németországban *terra sigillata*, Francia- és Angolországban *szamoszi edények* néven ismeretesek. Előfordulnak Görögországban, Itáliában, a római birodalom provinciáiban, Francia-, Angol-, Spanyol-, Németországban és hazánkban. A. vannak a Magyar Nemzeti Múzeumban is (l. az *ábrát*). V. ö.: *Fabrioni*, Storia degli antichi vasi fittili Arretini (Arezzo 1841); *Hefner*, Die römische Töpferei in Westerndorf (München 1862); *Keller*, Die rote römische Töpferware (Heidelberg 1876). Az aquinkumiakról *Finály* Gábor írt, Budapest régiségei 9. köt.

Arre-tó, Dánia legnagyobb tava (41 km²) Seeland ÉK.-i részében, Frederiksborg j.-ban. A csekély

mélységű tóból IV. Frigyes csatornát vezettetett a Roskilde-fjordba.

Arrha, l. *Foglaló.*

Arrhenal *(methylarzénsavas nátrium),* vízben oldható, kristályos por. Arzén helyett használják belsőleg, különösen tuberkulózis és malária ellen.

Arrhenatherum *Beauv.* (növ.), l. *Cigányzab.*

Arrhenius, 1. *Johan,* svéd botanikus és agronomus, szül. Järedában (Kalmar-Län) 1811 szept. 27., megh. 1889 szept. 5. 1848. Ultunában Upsala mellett a mezőgazdasági intézet vezetője, 1862. a stockholmi gazdasági akadémia titkára, 1881. nyugalomba vonult. Nagy érdemet szerzett a svéd földmívelés terén; elterjedt növénytani tankönyvén kívül (5. kiad. 1882, 2 köt.) művei: Handbook i Svenska jordbruket (a svéd földmívelés kézikönyve, 4. kiad. 1879); Jordbrukslärans hufvudgrunder (a mezőgazdaságtan alapvonalai, 3. kiad. 1876); Monographia Ruborum Sueciae (Upsala 1840). Számos kisebb cikket írt a saját kiadásában megjelenő Smärre skrifter i landthushållningen folyóiratban (1858—1889, 28 füz.).

2. *A., Svante,* svéd fizikus, szül. Wijkban (Upsala mellett) 1859 febr. 19. Upsalában tanult 1876—81., Edlund mellett dolgozott 1881—1883. a stockholmi tud. akadémia fizikai intézetében; 1884. habilitálta magát az upsalai egyetemen a fizika-kémiai tanszakra. 1886—1890. utazási ösztöndíjjal Rigában, Würzburgban, Grazban, Amsterdamban és Lipcsében tanult és 1895. a stockholmi egyetemen a fizika rendes tanárává neveztetett ki. 1897. u. a. egyetem rektorává választatott. Számos dolgozata jelent meg a stockholmi akadémia kiadványaiban és a Wiedemann-féle folyóiratban. Különösen az elektrolitos disszociáció elméletével és a légköri elektromossággal foglalkozott. 1903 megkapta a Nobel-díjat. Újabb munkái: Lehrbuch der kosmischen Physik (1905); Das Werden der Welten (1907), Die Vorstellung vom Weltgebäude im Wander der Zeiten (1908); l. *Elektrokémiai elmélet.*

Arrhephoria (gör.), Pallas Athenének, mint a harmat istennőjének misztikus ünnepe, melyet nyár elején ültek és négy 7—11 éves leány (Ἀρρηφόροι a. m. harmathozók) után neveztek el. Ezeket nemes családokból válogatták ki és kötelességük volt az istennő akropolisi templomában néhány hónapon át szolgálni. Kettő közülük megkezdte a köpenyt, melyet athéni nők szőttek és mutattak be a Panathenaeákon (l. e.). A másik kettő az arrhephoria éjjelén átvett Athena papnőjétől egy titkos szentségekkel teli ládát, melyet ünnepi menetben vittek egy közeli barlangba. Itt a ládát egy másik misztikus ládával cserélték fel és ezt fölvitték az akropolisi templomba. E szertartással talán a forró időszakban szükséges harmatért esedeztek, a ritus pedig a harmat leszállását és a nedvességnek a mélyből való felhatolását jelezte.

Arrhidaios, II. Fülöp makedon király és Philinna, thessaliai táncosnő fia; bár gyönge elméjű volt, Nagy Sándor halála után a gyalogság III. Fülöp név alatt királlyá kiáltotta ki. Feleségül Eurydikét, II. Fülöp férfias lelkületű unokáját adták hozzá. Ez mindent elkövetett, hogy az uralmat magának és férjének megtartsa, de 317. mindketten Olympias kezébe kerültek, aki kivégeztette őket.

Arria, Caecina Paetus hőslelkű neje. Férje Kr. u. 42. résztvett a Claudius császár ellen szőtt összeesküvésben és halálra ítéltetett. Midőn A. látta, hogy férje habozik életét sajátkezüleg kioltani, a maga keblébe szúrta a tőrt és e szavakkal: Paete, non dolet (Paetusom, nem fáj) nyujtotta férjének.

Arrianos, *Flavius,* görög történetíró, szül. Kr. u. 95. a bitiniai Nikomediában, megh. 180 körül. A stoikus Epiktetosnak tanítványa és barátja volt, műveltsége és praktikus ismeretei pedig Hadrianus császár kedveltjévé tették, ezért volt 130. konzul, majd Kappadokiában (131—137) helytartó. Később Athén lett második hazája, hol polgárjogot kapott és 147. az archoni méltóságot is elnyerte. Irataiban Xenophon volt mintaképe, még tárgyának kiválasztásában is. Úgy akarta megörökíteni Epiktetos emlékét, mint mestere a Sokratesét, és a stoikus bölcs előadásait híven följegyezte Diatribae Epiteti című művében, melynek fele (az első 4 könyv) megmaradt (kiadta *Schenkl,* Lipcse 1894). Ő szövegezte meg Epiktetos erkölcsi kézikönyvét, Enchiridion Epicteti (magyarra fordította *Mokri* Benjamin, Pest 1825). Történeti művei közül legkiválóbb az Athénben írt Anabasis, Nagy Sándornak jó források alapján szerkesztett története 7 könyvben. E munkának megírta folytatását is 10 könyvben, melyekből csak töredékek maradtak ránk. Szintúgy elveszett Bitiniának és Traianus partus háborújának története. Földrajzi művei a Fekete-tenger körülhajózása és az ión nyelvjárásban szerkesztett Indica, melyben Indiát, lakosait stb. igen jó források alapján ismerteti. Egy Kynegetika című müve Xenophon vadászati munkáját egészíti ki; írt tov. egy taktikát is. *Kiadások:* Dübnertől és Müllertől (Paris 1846), Hercher-Eberhard (Leipzig, Teubner), Müller: Geographi graeci minores I.

Arriaza y Superviela, *don Juan Baptista de,* spanyol államférfiú és költő, szül. 1770. Madridban, megh. 1837. Diplomáciai pályáját mint titkár kezdte a párisi és londoni követségeknél. A forradalom kitörése előtt visszatért Spanyolországba s az abszolut királyság buzgó hivei közé tartozott. Költői műveit nem annyira eredetiség, mint inkább alaki szépség és kerekdedség jellemzik. Legkiválóbbak: Las primicias (6. kiad., 2 köt., Madrid 1829—32), Emilia, tanköltemény (u. o. 1803) és különösen a Poesias patrióticas (London 1810; 3. kiad. Madrid 1815). Lángoló, gyujtó harci dalok ezek, melyek a spanyol guerillákat a franciák ellen élet-halálharcra lelkesítették és melyek közül a Profecia del Pirineo c. politikai óda erőre és hatásra nézve a Marseillaise-zel vetekedik. Válogatott lírai költeményei a Wolf-féle Floresta de rimas modernas castellanas gyüjteményben jelentek meg.

Arrib, számoló pénzegység Kelet-Indiában, a. m. 10,000 lak rúpia.

Arrièregarde (franc.), l. *Utóvéd.*

Arrighi, *Jean Toussaint A. de Casanova, Padova hercege,* francia tábornok, szül. 1778 márc. 8-án Corte-ban (Korzika), megh. Párisban 1853 márc. 22. Napoleon anyjának, Laetitiának rokona volt. 15 éves korában lépett a hadseregbe. Részt

vett az egyiptomi expedícióban, Marengónál is kitünt 1804 Austerlitz csata után dandárnokká, 1807 hadosztályparancsnokká és nemsokára rá császári herceggé lett. 1813 részt vett a Lützen és Bautzen mellett diadalokban. Májusban Lipcse parancsnoka lett. A lipcsei csatatért az utolsók között hagyta el. A száz nap alatt Napoleon az államtanács végett Korzika szigetére küldötte. Napoleon bukása után a Bourbon kormány A.-t azon ürügy alatt, hogy Korzikát el akarta szakítani Franciaországtól, száműzte, mely idő óta A. Lombardiában tartózkodott. 1849 Napoleon elnök főerődigazgatóvá, az államcsiny után az államtanács tagjává, 1852 szenátorrá és a rokkantak palotájának igazgatójává nevezte ki. — Egyetlen fia, *Ernest Louis Henri Hyacinth* herceg, szül. 1814 szept. 26., megh. Párisban 1888 márc. 28. 1849 Napoleon elnök kinevezte őt versaillesi prefektussá, 1852 az államtanácsnak lett tagja és szenátor, 1859 májustól júniusig belügyminiszter volt.

Arrimage (franc., ejtsd: árrimázs) a. m. rakmálás (l. o.).

Arroba, 1. Spanyolországban és Portugáliában korábban használt súlymérték = 25 libra = 11½ kg. (mintegy 10 kg.). Még ma is használják Spanyolországban, Mexikóban, Közép- és Dél-Amerikában, Braziliában és Portugáliában 1 A. = 32 arratel (l. o.). — 2. *A.*, folyadékmérték borra ugyanezekben az államokban. Nagysága vidékenként kb. 16—34 l. között változik.

Arrogáció (lat.), a római jogban önjogú, azaz atyai hatalom alatt nem álló egyénnek (homo sui juris) örökbefogadása.

Arrogáns (lat.), önhitt, követelő; *arrogancia* önhittség, pökhendiség.

Arrom, *Cecilia de*, l. *Caballero*.

Arrondál (franc.) a. m. kikerekít valamely építési telket v. birtokot. — *Arrondáló gép* olyan szerszámgép, mely különösen az órák fogaskerekének pontos kialakítására való. Alapjában véve a fog alakjára idomított és ide-oda mozgó keretbe fogott reszelőből áll, melyett körben forgó marót is használnak, mely úgy dolgozik, mint a marógépek.

Arrondissement (franc., ejtsd: arrondiszmáñ), a francia közigazgatási területi felosztásban úgy viszonylik a «départementhoz», mint nálunk a járás a megyéhez. Kerületekre felosztott városokban városi kerület.

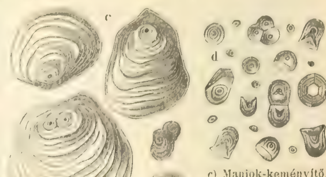
Arrosement (francia, ejtsd: arrozmáñ, «felöntés, megszaporítás») a. m. játékadósság megfizetése, továbbá pótlólagos fizetés államadósságokra v. részvényekre stb., hogy az előbb már teljesített fizetés biztosíttassék, illetőleg veszendőbe ne menjen. Ausztria a jelen század elején alkalmazott ily A.-t, bizonyos kényszert gyakorolva hitelezőire, hogy utánfizetéseket eszközöljenek, midőn aztán az államadósság kamatlábát emelte.

Arroux (ejtsd: arrú), a Loire mellékfolyója, a Côte d'Or départementban a Pelotons mocsárból ered, Autunnál válik hajózhatóvá s 120 km.-nyi hosszu folyás után Digoinon alul a Loire-ba torkollik.

Arrow-root (ejtsd: árroró). E néven különféle tartóságú növények gumóiból készült keményítőt jeleznek. A növények és eredeti hazájuk szerint a következő A.-okat különböztetjük meg, amelyeket azonban csak mikroszkóppal ismerhetünk fel: 1. *Nyugatindiai A.* vagyis *Maranta-keményítő* (l. az ábrát: *a*), leginkább a *Maranta arundinacea* növény gumóiból, mely növény eredetileg Dél- és Közép-Amerikában otthonos, de most a forró égövben másutt is termesztik. Mikroszkóppal nézve e keményítő 13—75 mikronos (ezred milliméteres) nagyságú, ellipszoid, rhombikus, deltoid és ehhez hasonló alakú szemecskékből áll, melyek vízben gyenge rétegzést mutatnak. Bennök rendesen harántirányú fekete repedés látható, mely többnyire oly vonalalakban jelenik meg, aminővel a repülő madarat szokták jelezni. — 2. *Keletindiai A.* vagyis *Curcuma-keményítő* (az ábrán: *b*); az eredetileg Kelet-Indiában otthonos *Curcuma angustifolia* és *Curcuma leucorrhiza* növények gumóiból való. Nagyítóval nézve e keményítő szemecskéi lapos táblácskáknak mutatkoznak, széles oldalukról elliptikus vagy mandulaalakú körvonallal birnak, mely a keskenyebb oldalon kis csücsökbe nyúlik ki; ezen helyzetben igen sűrű, finom rétegzést mutatnak, amely majdnem harántirányú. 90 fokkal megfordítva, a szemecskék keskeny pálcikáknak látszanak. 3. *Braziliai A.* vagyis *Maniokkeményítő*, (az ábrán: *c*), ez az eredetileg Braziliában otthonos, de most másutt is mívelt *Manihot utilissima* növényből való. E növény hámozott és szárított gumóinak összeőrléséből nyerik a *maniok-lisztet*, melyet eledelül használnak. 4. *Queenslandi A.* vagyis *Canna-keményítő* (az ábrán: *d*), ez Ausztrália Queensland tartományából való és kivált a

a) Maranta-keményítő. *b*) Curcuma-keményítő.

c) Maniok-keményítő.

d) Canna-keményítő.

Canna edulis gumóiból készül. A legdurvább keményítő, melynek szemecskéi 10—130 mikronosak és vastag táblácskák; széles oldalukról nézve sokféle alakuak, szélesebb végükön a szélhez közelálló maggal és feltünő, sűrű rétegzéssel. — Az A. főképen táplálékul szolgál és mivel szagtalan csirizt ád, technikailag is alkalmazható. A nyugatindiai A., mint Amylum Marantae, orvosilag is alkalmaztatik.

Arrowsmith (ejtsd: arroszmith), *Aron*, angol térképrajzoló, szül. Winstonben kb. 1750, megh. Londonban, kb. 1824-ben. 1770. Londonban királyi hidrográfussá lett. Térképei szépek, de tudományos pontosság tekintetében csak Nagy-Britanniája méltó dicséretre. Unokaöccse *John*, szül. 1790., megh. 1873., szintén híres térképrajzoló volt; legnevezetesebb műve Atlas of universal geography, London (1832—37).

Arrow-wood (növ.), az északamerikai *Viburnum dentatum*-tól nyert haszon-fa.

Arrö, sziget, l. *Aeroe*.

Arru, szigetcsoport, l. *Aru*.

A. r. s. (lat.) a. m. *anno recuperatae salutis*, az üdv visszanyerésének évében.

Ars (lat.), művészet, ismeret, tudomány. *A. clericalis*, a papi művészet, különben a középkorban az írás művészete. *A. angelica* v. *A. spirituum*, annyi mint bűvészet. *A. moriendi* (l. o.) a meghalás művészete. *A. prima*, a középkorban Donatus latin nyelvtana, mellyel a nyelvtan oktatását megkezdették. *A. longa, vita brevis*, a tudomány hosszú, az élet rövid, közmondás, mellyel az idő okszerű felhasználását ajánlják. *A. memorandi*, az emlékezetbevésésnek mestersége. A XV. sz.-ban Németországban, Franciaországban és Németalföldön használt, fametszetekkel ellátott vezérfonal kezdete, mely arra oktatott, hogy az evangélium tartalmát s a fontosabb helyek egyes fejezeteit és verseit hogyan kell megjegyezni. *Artes liberales*, szabad művészetek. *A. magica*, bűbájosság.

Arsacetin, *acetilatoxyl*, *acetiloarzanilsavas nátrium*, az atoxyl acetil-származéka,

$$CH_3.CO.HN.C_6H_4.AsO.OH.ONa.$$

Fehér por, kb. 9 sr. hideg és 3 sr. forró vízben oldható. Az atoxylnál is előnyösebbnek bizonyult, mert oldataiban el nem bomlik és így azok 130°-on is sterilizálhatók, másrészt mert azonos gyógyító értéke mellett az atoxylnál jóval kevésbbé mérgező hatású.

Arsakes, l. *Arsakidák*.

Arsakidák, 1. a parthus birodalom uralkodóháza. Megalapítója I. Arsakes, ki a régi perzsa királyokra vezette vissza származását. E dinasztia 31 tagja Kr. e. 256—Kr. u. 226-ig uralkodott. L. *Parthia*. — 2. *A.*, Arménia uralkodóháza, melyet Valarses alapított, miután testvére, VI. Arsakes, parthus király Kr. e. 147. Arménia trónjára emelte. Utódai Kr. u. 430-ig uralkodtak, mikor a Szasszanidák foglalták el az országot. L. *Örményország*.

Arsamosata, ó-örmény erődített város a K.-i Eufratesz (Arsanias) és a Tigris közt elterülő síkon, a mai Charaba közelében; az utóbbi várostól K.-re tekintélyes romok vannak, melyeknek állítólagos neve Szamuszat, az örményeknél Asmusat, az antik A.-ra utal.

Arsenicalia, e gyüjtőnévvel a hutákban előállított fémarzént és az arzéntartalmú vegyi készítményeket jelölik.

Arsenicum, l. *Arzén*.

Arsenius *szentek*. 1. Előkelő római család ivadéka, 354. született, erényeiért, klasszikus műveltségeért Damasus pápa Theodosios császárnak Arkadius nevü fia mellé ajánlotta nevelőnek; de ez később, mint császár, ellensége lett, mire A. Egyiptomba menekült, ahol 40 évet töltött; némelyek szerint 95, mások szerint 120 éves korában halt meg; emlékét a római egyház jul. 19., a keleti máj. 8. üli. — 2. *A.*, akit Antorianusnak is neveztek, egyszerű szerzetesből Kelet patriarchája lett. II. Laskaris Tódor, niceai császár (1255) haldokolva rendelte A.-t Laskaris János nevű fia gyámjává, aki minden törekvése mellett sem akadályozhatta meg, hogy Palaiologos Mihály, anyai részről a császár rokona, 1220. a trónt el ne foglalja és a jogos örökös szemeit ki ne szurassa (1261 dec.). A. átokkal sujtotta a bitorlót. A patriarcha 1267-ben számkivetésben halt meg. Hívei, az arseniták, csak 1312-ben békültek ki a kormánnyal.

Arsenophenolglycin, sárga kristályos por, mely vízben csak úgy oldható, ha előbb metilszeszben vagy glikolban oldottuk. Ehrlich szerves arzénkészítménye, mellyel az eddigi kísérletek szerint valószinüleg sikeresen lehet gyógyítani a vérbajt s az ennek alapján fejlődött betegségeket. Izmok közé fecskendezve alkalmazzák; kórházi kezelést, felügyeletet igényel.

Ars-en-Ré, község Charente-Inférieure francia départementban, Ré-sziget Ny.-i partján, (1906) 3265 lak., halászattal, a XIV. századból való templommal.

Ars formulandi, az a része a gyógyszertannak, mely a receptek helyes megirását, megszerkesztését tanítja; magyarul rosszul vénytannak, v. vényszerkesztéstannak nevezik. Az irásos orvosi rendelvény latin neve formula magistralis, innen a tudományág neve; régebben *farmakokatagrafologia*, v. *katagrafologia medica* névvel nevezték.

Aršić *Eusztáhia*, az első szerb írónő; férje A. Sebő 1821—23. városi tanácsos és városbiró volt Aradon. Művei: Sovjet maternji predragoj obojego spola junosti srbskoj i valahiskoj (Anyai tanács mindkét nembeli szerb és oláh ifjuságnak, Buda 1814); Poleznaja razmišljenja o četireh godišnjih vremeneh. (Hasznos elmélkedések a négy évszakról, u. o. 1816).

Arsin, 1. orosz rőf = 71·12 cm., feloszlik 16 versokra. 3 A. = 1 szasén (öl). — 2. Hosszúságmérték Perzsiában gyapjuárúkra = 1·016 m., földmérésnél 1·1176 m. — 3. Hosszúságmérték Törökországban szövetekre = 68·58 cm.

Arsinoë, 1. I. Ptolemaios egyiptomi király és Berenike leánya. 299. Kr. e. Lysimachos thrák királyhoz ment feleségül, de mostohafiával, Agathoklesszel összeveszett és kivégeztetését eszközölte ki. Midőn emiatt férje Seleukos ellen háborút indított és 281. elesett, a makedoniai Kassandreia várába menekült, de a trónra való igényét féltestvére, Ptolemaios Keraunos ellen fenntartotta, aki Seleukos megöletése után (280)

Thrakia és Makedonia ura lett. Keraunos csellel nőül kérte A.-t és így bevonulhatott Kassan-dreiába, de rögtön megölette A. két fiát, őt ma-gát pedig Samothrakéba száműzte. Innen meg-szökvén, fivérének, II. Ptolemaios Philadel-phosnak, Egyiptom királyának lett a neje, kit férje istennővé avatott és több kisázsiai és egyip-tomi várost róla nevezett el.

2. A., III. Ptolemaios Euergetes leánya, testvé-rének, IV. Ptolemaios Philopatornak neje, V. Pto-lemaios Epiphanes anyja, férje oldala mellett harcolt a raphiai csatában (Kr. e. 217.), melyben III. Antiochost legyőzte, de férje bizalmatlan lett iránta és megölte.

3. *A.*, XIII. Ptolemaios Auletes leánya, kit az alexandriai háborúban Caesar, miután test-vérét XIV. Ptolemaiost elfogta, uralkodóvá kiál-tatott ki és az egyiptomi hadsereg segítségével ostromolta Alexandriát. A háború vége után Cae-sar A.-t, hogy Kleopatra számára biztosítsa a trónt, Rómába hozta. Antonius triumvir 41. Kr. e. Kleopátra kívánságára Ephesosban Artemis templomában megölette.

Arsinoë, több városnak a neve Ciprusban, Egyiptomban, Etiópiában stb. A legjelentéke-nyebb volt a Moeris tava mellett Fayûm tarto-mányban, melyet II. Ptolemaios Philadelphos na-gyon föllendített és régi *Shelet* nevét a nővére után A.-val cserélte fel. Ez lett a város istennője is; régi istene Sobek volt és a krokodil a szent állatja, amilyent sokat hizlaltak itt tiszteletére; ezért nevezték a görögök e várost *Krokodilopo-lisnak*. Romjai közt sok nagy palota van Medinet el Fayûmtól északra.

Arsinoitherium Zitteli, *Beadnell*, egy újonnan a libiai sivatag eocénrétegeiben felfede-zett vastagbőrű állat, mely testalkotásánál fogva a rinócerosz és az elefánt közé sorozható be. Két nagyobb és két kisebb szarv díszítette ez öt-ujju állat homlokát. Fogazata fa- és bokorágak majszolására volt alkalmas. Ez a lelet is megerő-síti a geológusokat abbeli feltevésükben, hogy a Szahara az eocénidőben füves-gyepes, ritkás erdővel benőtt terület volt.

Ars longa, vita brevis, l. *Ars*.

Ars moriendi (lat., «a meghalás művészete»), a XV. században Németországban, Franciaország-ban és Németalföldön elterjedt fametszet-sorozat, melyek egy könyvvé egyesítve, intelmeket tartal-maztak a bűnbánó halálra, feltüntetve a mennyei boldogságot és a pokol büntetését.

Arsonval, *Arsène d'*, francia természettudós, szül. La Borieban (Haute-Vienne) 1851 jun. 8. Is-koláit Limogesban végezte, 1874. Claude Bernard mellett preparátor lett a Collège de Franceban. 1882. orvosi tanulmányainak befejezése után a Collège de Franceban szervezett biológiai fizikai laboratorium vezetője és Brown-Séquard tan-székén a kisérleti orvostannak helyettes tanára. 1894 óta a francia akadémia (Institut) tagja. Az állati melegről szóló dolgozatai és annak különböző je-lenségeit és törvényeit meghatározó elmés készü-lékeiért 1883. a Montyon-díjat nyerte el. Emellett nagy érzékenységű aperiodikus galvanométert s ezenkívül továbbá több kombinációt a Volta-oszlop praktikus alkalmazása érdekében. Dolgo-zatai a francia akadémia Comptes rendus-iben, a biológiai társaság bulletinjeiben és más folyóira-tokban jelentek meg. 1887 óta a becsületrend lo-vagja. (L. még *Érelmeszesedés*.)

Arsonvalisatio. Igen nagy feszültségű és gyors váltakozású villamos áramok orvosi alkal-mazása (d'Arsonval 1896). Alkalmazzák a villogó (oscillálo) és szikraalakú kisütéseket, utóbbiakat főleg bőrbajoknál (Oudinezés), valamint az emberi testben magában indukálva áramot vagy a kon-duktorok egyik fegyverzetéhez kapcsolva a testet. Általános hatásai nem teljesen ismertek. (L. *Elektrotherapia*).

Ars poëtica, Horatiusnak a Pisokhoz írt epis-tolája a költészetről (magyarul Czuczor Gergely-től, 1842); ennek mintájára készült Boileau Art poétique je (ford. Erdélyi János). Irodalmunknak ebben a nemben önálló terméke Arany János tan-költeménye: Vojtina Ars poeticája.

Ars-sur-Moselle (ejtsd: ár-szür-mozell), község Né-metország lotharingiai kerületében a Mosel bal-partján, vasút mellett, (1905) 3769 lak., papirgyár-ral és vasművekkel.

Árstatisztika, az árak állását és hullámzását feltüntető statisztika. Közgazdasági szempontból nagyon fontos, miután az egyes termelési ágak helyzete az általok előállított javak árában jut kifejezésre. A régi időkre visszamenő Á. felette hiányos; legrégibb és legteljesebb a gabona-ár statisztikája, melyet a pénz értékváltozásának megállapítására szokás felhasználni. Hazai Á.-nk nagyon hiányos. Néhány fontosabb őstermék ára jelezve van a *Magyar Statisztikai Évkönyv*-ben; a budapesti piac hasonnemű árai a *Fővárosi statisztikai havi füzetekben*. Általános Á.-t képez újabban, 1883 óta, az az összeállítás, mely a nemzetközi árúforgalmunk statisztikájá-ban szereplő árúk, illetve árúcsoportok keres-kedelmi értékéről az e célra szervezett szakértő állandó bizottság által készíttetik. Az érték-megállapítás 1884 óta félévről félévre történik s a vonatkozó lajstrom, mely nemzetközi for-galmunk értékének megállapításánál használ-tatik, a m. kir. közp. statisztikai hivatal által ki-adott *Magyarország külkereskedelmi forgalma* c. füzetekben tétetik közzé. Újabban, kivált a vásárcsarnokok felállítása óta, az árjegyzés Buda-pesten lényegesen tökéletesbült s az erre vonat-kozó jegyzések a vásárcsarnokok hivatalos lapjá-ban és a főv. statisztikai hivatal kiadványaiban tétetnek közzé.

Árszabályok, azok a hatósági rendelkezések, me-lyek a dolog, árú v. szolgálatteljesítés árát a változó kereslettől és kínálattól függetlenítve meghatároz-zák. Általánosabban ár v. díjszabás az is, ha az el-adó, szolgálatot teljesítő árúi, ill. határozott teljesít-ményei árát szabadon meghatározza. A hatósági árszabás jogosult és szükséges ott, hol a szabad verseny az illető dolgok előállításában, szolgála-tok nyujtásában szintén hatóságilag korlátozva van és esetleg egyes szolgálatok igénybevétele az egyesekre bizonyos körülmények között köte-lező, így pl. a gyógyszerekre, bérkocsikra, köz-szolgákra, vasutakra, orvosokra, ügyvédekre stb. A magyar ipartörvény szerint hatóságilag szabá-lyozandók a foglalkozás-közvetítők, cselédszerzők

díjai, a kéményseprési díjak; személyszállító eszközök, közszolgák, hordárok díjai; a marhahús ára ott, ahol annak kimérésére csak bizonyos számú üzlet engedélyeztetik. Különbözik a hatósági árszabástól az a rendelkezés, mely szerint egyes iparvállalatok szabadon meghatározható áraikat üzlethelyiségeikben nyilvánosan kifüggeszteni kötelesek, pl. az ipartörvény értelmében a hús- és kenyérnemüekre ezt elrendelheti a hatóság. L. még *Árjegyzék.*

Árszabály-szerződések, l. *Kollektiv-szerződések.*

Arszakidák, l, *Arsakidák.*

Arszlán. Török-tatár személynév, jelentése a. m. oroszlán. A régi török nevek az Árpádok alatt nálunk is nagyon el voltak terjedve, e név azonban magyarosított alakjában is csak ritkán fordul elő (a XIII. sz. második feléből ismeretes Gechei Urozlanus, a XIV. sz.-ból Oroszlany) ép úgy, mint a hasonló kategóriába tartozó Kaplan (azaz tigris). A kunoknál Aroszlánopa v. Jarozlanop (oroszlánapa v. hím oroszlán) alakban volt használatos. A törökségnél magában is, összetételben is (mint Kara-A., a. m. fekete oroszlán, Kizil-A., a. m. vörös oroszlán, Juluk-A., a. m. fényes oroszlán, Alp-A., a. m. hős oroszlán, Kilidzs-A., a. m. kardoroszlán) nagyon kedvelt név. A török hódoltság alatt nálunk is több A. nevű pasa v. bég szerepelt. Egyik A. pasa eredménytelenül ostromolta Szigetvárt (Századok 1908); egy másik 1647. Eger várának kapitánya volt.

Arszlánszívü Richárd, l. *Richárd.*

Arszuri, 1831 m. magas csúcs a máramarosi havasokban, a Czibles közelében.

Art., természetrajzi dolgoknál *Artedi* Peter (l. o.) nevének rövidítése.

Art, község, l. *Arth.*

Arta (törökül *Narda), 1.* a régi *Ambracia,* az ugyanily nevű görög nomosznak (1390 km², (1896) 39,144 lak.) székhelye, a 120—140 km. hosszú A. folyó (az ókori Arachthos) torkolata közelében, (1906) 9844 lak., a középkorból való citadellával. A görög metropolita székhelye. Kikötőhelye Szalagora. A régi fellegvár ma romokban hever. Itt vívták 1822 jul. 16. a görögök és törökök azt a csatájukat, melyben amazok vesztettek. 1881. a görögök birtokába került. — 2. *A.-öböl,* 654 km² kiterjedésű, a Földközi-tenger egyik öble, szaggatott partokkal. — 3. *A.,* város a spanyol Mallorca szigetnek K.-i részén, festői vidéken, (1900) 5831 lakos, selyemhernyótenyésztéssel. A hegyekben, északra Artától, nagyszerű cseppkőbarlangok, ciklopsz-falak, dolmenek és régi sírok vannak.

Artaba, perzsa súlymérték, kb. 32 kg.

Artabad, perzsa űrmérték gabonára = 65·238, régebben 65·49 l. Feloszlik 50 senikára.

Artabazos, 1. perzsa hadvezér Xerxes görög hadjáratában; a salamisi csata után Xerxest a Hellespontusig kisérte seregével; innen Görögországba visszatérve, elfoglalta Olynthost, majd Mardonius seregéhez csatlakozott és a plataeai vereség után szárazföldi úton tért vissza hazájába. Később Xerxes a Pausanias spártai királlyal való alkudozásokkal bízta meg. — 2. *A.,* II. Artaxerxes Mnémón hadvezére, mint Szíria szatrapája Kr. e. 356. fellázadt III. Artaxerxes Óchos ellen (l. o.). Mindaddig győzedelmesen harcolt, míg görög zsoldoscsapatainak visszavonulása őt magát is arra nem kényszerítette, hogy Makedoniába meneküljön. Sógora, a rhodusi Mentor közbenjárására visszatérhetett hazájába. Dareios Kodomannos alatt az arbelai ütközet egyik vezére volt; szerencsétlen urának meggyilkoltatása után Nagy Sándorhoz csatlakozott, aki őt Baktria szatrapájának nevezte ki.

Artacana, l. *Ardakan.*

Artagnan, *Vay* Sándor gróf (l. o.) írói álneve.

Artaké, város és tengerparti kikötő Kyzikos közelében, a kyzikosi félszigeten; a perzsa-görög háború alatt a föniciaiak elpusztították, de ismét felépült. Mai neve görögül Artaki, törökül Erdék.

Artal v. *rotal,* marokkói font, feloszlik 14 ukkiára, a. m. 508, a déli kikötőkben 540 g. 100 A. = 1 kintár (mázsa).

Ártalmas tér, l. *Légszivattyú.*

Ártánd, nagyk. Bihar vm. mezőkeresztesi j.-ban, a nagyváradi vasút mellett, (1900) 869 magyar lak. és termékeny határral, melyben főleg sok jó dohány terem, vasúti megálló, u. p. és u. t. Mezőkeresztes. Legrégibb községeink egyike, melyet I. Géza király a XI. sz.-ban a garam-szentbenedeki apátságnak ajándékozott. 1500 körül az Ártándyaké lett, 1600 körül Bocskay birtokai közé tartozott. Kúriájában (mely ma dr. Bródy Sámuelé) 1849. Rüdiger orosz tábornok a debreczeni csata után főhadiszállását tartotta s itt szabta Görgei elé a fegyverletétel pontozatait.

Ártándy, kihalt magyar család; nevét a bihar-vmegyei Ártánd községtől vette, melynek tőszomszédságában ők építették törzsfészküket, Kereki várát. A család legelőbb a Hunyadiak korában lép fel. Legkiválóbb tagja, *Pál,* először az 1514-iki Dózsa-lázadás elleni helyi harcokban tünt ki. 1518. az országgyűlés, melynek egyik legnépszerübb szónoka volt, a lengyel királyhoz küldte követségbe, majd a bécsi országgyűlés az ifjú király mellé adott 24 tagú bizottságba választotta. Mikor aztán nagyon is udvari emberré lett, 1525. a rákosi gyűlésen a haragvó nemesség megverte, Burgio pápai követ szerint mint «árulót» («Fu dal popolo in Rakos molto ben bastonato et chiamato traditore»), úgy hogy úri barátainak csak alig sikerült őt élve megmenteni. Á. ekkor, halálos gyűlölettel eltelve a nemzeti párt iránt, beállott a királyi tekintély helyreállítása végett alakult úgynevezett «kalandorok» (l. o.) társulatába, annak egyik vezérévé lett, szóval végkép az udvar karjai közé vetette magát, mely őt átpártolásáért fényesen jutalmazta, Bereg és Máramaros főispánságával és a munkácsi várkapit[illegible]sággal. A mohácsi vész után ismét János király pártjára állott, ki ennek fejében 1528. neki és testvérének, *Balázsnak* adományozta Tokajt, 1529. pedig a vécsi várat és uradalmat. Midőn azonban az ekként meg is jutalmazott testvérek a Ferdinánd-pártiakkal ismét árulási terveket koholtak, Gritti Alajos elfogatta őket. János király nagy váltságdíjért hajlandó volt ugyan szabadon bocsátani a foglyokat, de Gritti, kinek annak idején kormányzóvá kineveztetését ők ellenezték leghevesebben, Budán, 1531 jan. 25-én elrettentő

[illegible] nélkül letelep[illegible] — A család utolsó tagja A. Kele[illegible] 1620 [illegible] ki 1603 [illegible] várában Kerekiben [illegible] felkelését János Zs[illegible] Ferdinand el[illegible] adott ki, melyet nyilvánosan [illegible] ki a váradi piacon. Okt. havában Fer[illegible] ostrom alá vették Kereki várát, [illegible] után A. Kelemen kegye[illegible] pedig Ferdinand párt[illegible] Várad ostromá[illegible] Zsigmond pártján vett részt. [illegible] Kereki [illegible] meg. Az utolsó A. [illegible] e váradi [illegible] 1601. [illegible] 11 [illegible]

Ártány a. m. herélt disznó.

Artaria, hires bécsi térképmetsző, zenemű és [illegible] mely több mint [illegible] éve áll fenn. [illegible] I. Rákóczi Ferencnek hires [illegible], valamint több magyar vonat[illegible] térképet.

Ártatlanság [illegible] valamely vádnak alap[illegible]talanságát, pl. valakit ártatlanul elitélni; általá[illegible] valamely [illegible] valamentességet, a léleknek teljes tisztaságát; ily értelemben külö[illegible] az ártatlan gyermekkornak [illegible]; [illegible] a navnak egy árnyalata, amennyi[illegible] a teljes bűntelenséget, sőt a bűnnek nem[illegible] is [illegible] foglalja.

Ártatlansági bizonyitvány. A biztositó vállalatok a kártéritési összegeket rendszerint a hatóság által a károsult részére kiállitott ú. n. Á. bemutatása után fizetik ki. Ezeket csak a tűzvész [illegible] lopás eredete és okai iránt megejtett vizsgálat alapján szolgáltatják ki. Tűzkárok tekintetében az I. fokú tűzrendészeti hatóságok illetékesek. Budapesten a ker. elöljáróságok bizonyítványait az állami rendőrséggel is láttamoztatni kell, annak igazolásául, hogy a tűzesetet [illegible] gondatlanság, nem szándékos rosszakarat nem idézte elő. A betöréses lopás által előidézett károknál I. fokulag a rendőrség, II. fokulag az ügyészség illetékes.

Ártatlanul letartóztatottak és elitéltek kártalanitása. Az esetek, melyekben csak utólag s [illegible] akkor derül ki az elitéltnek ártatlansága, midőn szabadságvesztés büntetésének kisebb-nagyobb részét már kitöltötte, fájdalom, nem tartoznak a rendkívüli kivételek közé. Az oly esetek pedig, melyekben vizsgálati fogságba helyezett egyének a tárgyalás eredményei alapján v. már a vizsgálat tartama alatt ártatlanoknak bizo[illegible] a vizsgálati fogságot ártatlanul szenvedték, napirenden vannak. Bármily sajnos is, tévedéseknek lehetőségét teljesen megakadályozni a törvényhozás képtelen; mert az igazságszolgáltatást emberek kezelik, tévedni pedig emberi dolog. A tévedés feltétlen lehetetlensége az ember csalhatatlanságát, tehát oly tulajdonságát tételezné fel, amely osztályrészeül nem jutott. A tévedés jóvátétele csak kártalanítás alakjában történ[illegible] mely [illegible] törvényhozási szabályozása a [illegible] állam feltétlen s elodázhatatlan feladatát képezi. E szabályozást hosszú ideig a felmerült vitás kérdések nagy száma késleltette. Ilyen kérdések: kit illessen meg a kártalanításra való igény s minő terjedelmű legyen az; vajjon az ártatlanul szenvedett előzetes letartóztatás és vizsgálati fogság is, v. csak az itélet következtében ártatlanul kitöltött büntetés legyen-e tárgya a kárpótlásnak? Ki állapítsa meg a kártalanítás összegét: a biróság-e, v. a közigazgatási hatóság? stb.

A mi törvényünk a legszabadelvűbb felfogáshoz csatlakozott a tekintetben, hogy megfelelő garanciák mellett nemcsak az ártatlanul szenvedett büntetés, hanem az ártatlanul szenvedett előzetes letartóztatás és vizsgálati fogság esetében is nyujt kártalanítást. A magyar bp. (1896. évi XXXIII. t.-c.) XXXI. fejezete szerint ugyanis: a kártalanítást kérheti: *a)* ártatlanul szenvedett előzetes letartóztatás vagy vizsgálati fogság miatt az, akit a biróság a vád alól jogerősen felmentett, vagy aki irányában az eljárást jogerősen megszüntette, ha biróság részéről elrendelt előzetes letartóztatást v. vizsgálati fogságot oly cselekmény miatt állott ki, melyet nem ő követett el, vagy mely elkövetve egyáltalában nem volt, vagy melyet ő elkövetett ugyan, de amely a törvény értelmében nem bűncselekmény; *b)* az, aki jogerős itélet alapján szabadságvesztés büntetést szenvedett vagy pénzbüntetést fizetett le, illetőleg akitől a pénzbüntetést behajtották: ha újrafelvétel folytán jogerős itélettel fölmentették, v. ha kisebb büntetést állapítottak meg ellene, mint amilyent a hatályon kívül helyezett itélet alapján elszenvedett. A *b)* alatti esetekben eszerint tulajdonképpen nem lehet *ártatlanul* elitéltekről szó, mert az a körülmény, hogy valakit újrafölvétel folytán felmentettek, nem minden esetben egyértelmű azzal, hogy ő ártatlan is. A bp. azonban még a fenti feltételek fennforgása mellett is kizárja a kártalanításra való igényt bizonyos indokolt esetekben, pl. ha valaki hamis önfeljelentést, v. hamis beismerő vallomást tett. A kártalanítás kiterjed: 1. megfelelő készpénzbeli kárpótlásra; 2. a lefizetett pénzbüntetésre és bűnügyi költségekre; 3. az elkobzott tárgyak értékére; 4. a szabadságvesztés tartama alatt kiérdemelt munka tiszta jövedelmére. Ez a kártalanításnak anyagi része. A rehabilitáció (l. o.) jellegével biró erkölcsi kárpótlás a kártalanítási határozatnak a hivatalos, esetleg helyi lapban való közzétételében és a lakhely hatóságánál való kifüggesztésében áll. A kártalanítást a jogerős megszüntető határozat v. felmentő itélet kihirdetésének, illetőleg kézbesítésének napjától számítandó 6 hó alatt a törvényszéknél kell kérni, mely hivatalból nyomozza az adatokat s a jogosultat nyilatkozatra, az ügyészséget véleményadásra szólítja fel. Az igény jogosultsága felett a királyi kuria, a kártalanítás összege felett pedig az igazságügyminiszter határoz. A kártalanításra jogosultnak elhalálozása esetében: tartás követelésére jogosult hozzátartozói a fenti kártalanításra vonatkozó igényt szintén érvényesíthetik, ha pedig a birói jogerős határozat azt állapítja meg, hogy az az egyén, akin halálbüntetést hajtottak végre, felmentendő volt volna, a tartás követelésére jogosult s arra rá is szoruló hozzátartozókat az elveszett tartásnak megfelelő készpénzbeli kártalanítás illeti.

Artaxata, Nagy-Arménia fővárosa, melyet Kr. e. 180. Artaxias király akkor építtetett az Araxes folyó mellett, mikor Hannibal nála tartózkodott. Nero császár hadvezére, Corbulo Kr. u. 58. el- pusztította. Romjai helyének ma *Ardasir* a neve.

Artaxerxes (ó-perzsa ékiratokban: *Artakhsatra* a. m. dicső országú), perzsa királyok neve. — 1. I. *A. Makrocheir* (latinul: Longimanus a. m. hosszú kezű), I. Xerxes és Amestris fia, atyjának meggyilkoltatása után Kr. e. 465. jutott a trónra. Sokat kellett küzdenie lázongások ellen. 462-ben az egyiptomiak lázadtak ellene a lybiai Inaros vezérlete alatt, kit ugyan az athéniek is támogattak, de a mozgalom sikertelen volt. Ellenben az athéniek 449. Ciprusnál megverték A. hajóhadát, úgy hogy ez nem is gondolhatott a kisázsiai görögök újból való meghódítására. Nehezen ugyan, de mégis meg tudta fékezni (448—446) Megabyzos szíriai helytartó lázadását; szintúgy rendbe hozta birodalmának zilált pénzügyi helyzetét. 40 évi uralkodása után 425. halt meg; fia II. Xerxes lett az utóda.

2. II. *A. Mnémón* (a. m. a jó emlékező), II. Dareios Nothos fia, Kr. e. 404 végén került a trónra. Anyja, Parysatis, jobban szerette második fiát Kyrost, ki 10,000 görög zsoldossal A. ellen vonult, de Kunaxa mellett, Babilontól ÉNy.-ra, 401. vereséget és halált szenvedett. Agesilaos spártai királlyal szemben A. csak pénzzel segíthetett magán, amellyel Görögországban szövetséget szervezett Spárta ellen. A görögök folytonos viszálykodása és az Antalkidas-féle béke (387) visszaszerezte számára a kisázsiai görögök hódolatát. A maga birodalmában annyira gyengült a hatalma, hogy Euagorast, Ciprus kényurát, csak 8 évi küzdelem után tudta engedelmességre szorítani. Egyiptom is majdnem kivívta függetlenségét. A királyi családban is nagy volt a viszály; Dareios fia élete ellen tört és A. kénytelen volt megöletni; másik két fiát, Ariaspest és Arsamest, Óchos tette el láb alól. A. 364-ben 94 éves korában halt meg.

3. III. *A. Óchos* (perzsául Vahuku a. m. kocsihajtó), az előbbinek fia, uralkodott 361—337, a királyi családot majdnem teljesen kiirtotta, de a birodalom züllésének erélyesen útját állotta; Artabazost és Orontest, a lázadó szatrapákat, legyőzte, Sidont feldulta, Egyiptomot is engedelmességre szorította a rhodosi Mentor segítségével (345). Hogy II. Fülöp makedon király előnyomulását lassítsa, a görögöket támogatta és Perinthos ostrománál segítséget nyujtott. Heréltje, Bagoas megmérgezte; ugyancsak ez ölte meg fiát és utódát, Arsest is (335).

4. IV. *A.* (uj-perzsául: *Ardasir)*, Kr. u. 226—240, a Sassanida-dinasztiának és az újabb perzsa birodalomnak megalapítója, ki IV. Artabanos parthus királyt megbuktatta. Az ország szatrapiáit meghódította, s habár Alexander Severus császár (Kr. u. 232) személyesen vonult ellene hadba, a római Mesopotamia egy részét is elfoglalta. Így az Arsakidák uralma ellenében a régi perzsa állami szervezetet, vallást és szokásokat ismét meghonosította.

Artaxias *(Artaxés)*, Nagyarméniának első királya Kr. e. 190. L. *Örményország.*

Artedi *(Arctädius), Peter*, svéd zoológus, szül. 1705 febr. 22-én Angermanlandban, megh. 1735 szept. 25-én Amsterdamban. Leghíresebb munkáját *Bibliotheca ichthyologica* címen Linné (1738) és Walbaum (1789) adta ki. A halak tanulmányozása terén munkássága úttörő volt.

Artelj, orosz intézmény, melynek rokon vonásai vannak ugyan a munkásegyleti és a szövetkezeti intézményekkel, de ezekkel még sem azonos. Orosz írók szerint A. alatt egyenjogú személyek szövetségét kell értenünk, kik határozott gazdasági cél megvalósítására mindig egyetemleges kötelezettség mellett v. munkaerejükkel és tőkéjükkel v. csakis munkaerejükkel egyesülnek. Az intézmény, habár az orosz törvények azt egészében maig sem szabályozták, régi keletü. Eredetét a XIII. és XIV. sz.-ra vezetik vissza. Keletkezésének indító okát nem a közös anyagi érdeknek, melynek a munkásegyletek és a szövetkezetek köszönik létöket, hanem az ellenséges támadások ellen való közös védelem szükségének tulajdonítják. Keletkezésüket a «mir», a birtokközösségi rendszer és az oroszokban általában élő összetartozósági v. közösségi érzet is előmozdítja, melynek kifolyása, hogy nem a szorosabb családot, hanem a *mirt* tekintik a valódi családnak. Az A. sokféle változatban jelentkezik. Leghelyesebb azokat 1. ipari, 2. fogyasztási, 3. hitel- és 4. biztosítási A.-ek szerint osztályozni. Az iparos A.-ekhez tartoznak a raktár-, nyersanyag beszerzése és általában a különböző termelő, illetőleg a termelésnél közreműködő A.-ek. Fogyasztási A.-ek alatt oly egyesületeket kell érteni, melyek v. a közös lakás v. a közös ellátás megszerzését tüzik ki célul. Legújabban A.-nek nevezik a közönséges munkás-csoportokat is, minők a cséplők, kaszások, építő munkások stb. csoportjai. Különös sajátságai az A.-nek, hogy a tagoktól megköveteli a szolid, erkölcsös magaviseletet és hogy a tagok egymásért egyetemlegesen felelősek, ennélfogva az A.-k nagy bizalomnak örvendenek. V. ö. *Grünwald*, Das Artelwesen u. die Hausindustrie in Russland (Petersb. 1877); *Apostol*, Das A. (Stuttg. 1898).

Artemia *Leach* (állat), a *kopoltyúlábú rákok* (Branchiopoda) alrendjének egyik neme. L. *Sóféreg.*

Artemidoros, 1. Ephesusból való geográfus Kr. e. 100 táján. Tengeri utazásairól egy 11 könyvből álló munkát írt *Geographumena* címen, melyet Strabon sokat használt. Töredékei *Müller Geographi Graeci minores*-ében (Páris 1837) találhatók.

2. *A. Daldianos*, vagyis a lydiai Daldisról, mert anyja ott született; ő maga Ephesusba való volt s a Kr. u. II. sz.-ban élt. Öt könyvben egy *Oneirokritika* c. érdekes munkát írt az álomfejtés elméletéről és gyakorlatáról. Kiadta *Hercher* (Lipcse 1864), németre fordította *Krausz* (Stuttgart 1881). Magyarul ismertette *Szamosi* János: Egy régi görög álmoskönyvről, Kolozsvár.

Artemis, a görögök egyik széltében tisztelt nagy istennője. Kultusz-helyeinek tömegével csak az a változatosság vetekszik, ahogyan és aminő címeken tiszteletben részesítették. Azonban bizonyos ősi alapvonást még e nagy sokféleségben is fel lehet fedezni: A. mindenekelőtt a szabad ter-

[illegible] fáj; ennek tüneményeitől betelyásolt emberek numene. A vadak neki engedelmeskednek (innen minden időre vadásznő jellege), az [illegible] az ő kegyelmétől függ, termékenyítő [illegible] tőle vár a földmives is, mert [illegible] mellett mélyen fekvő tevideken v. folyokban tartózkodik. De A.-nak a holddal való szövetkezése később keletű, eleinten nem igen lehetett ahhoz az égitesthez több köze, mint hogy a hold fázisai az ő természetimádásában is az ünnepek szabályozói voltak. A.azután folytatólag az emberi test épségének, főleg az asszonyoknak és gyermekeknek védelmezője lett; mint a szülést elősegítő Eileithyiát sok helyen tisztelték s [illegible], mint Orthia a kétnembeli ifjuságot és az [illegible] eltalmazza. Viszonylag kevés szerephez jut A. a városi és állami életben, bár egyes helyeken az élet e köreivel sem áll idegenül szemben [illegible] Athenben is «jó tanácsot adó»: Bulaia v. Bulephoros). Az A.-képzet kialakulásánál nagyfontosságú lett, hogy a Leto-mondakör által Apollonnal jött közel érintkezésbe. A monda szerint ugyanis A. és Apollón mint ikertestvérek, mint Zeus és Leto gyermekei születnek meg Ortygia (Delos) szigetén. A hatalmas Apollon-vallás sokban hozzájárulhatott A. tiszteletének elterjesztéséhez, de egyszersmind az istennő eredeti felfogását is sokban módosítania kellett. A családi élet nemtője mind [illegible] háttérbe vonult, hogy az a szeplőtlen leány lépjen az előtérbe, ki társnőivel együtt vadászva járja be az emberektől elhagyott rengeteget s akit megközelíteni büntetlenül senkinek sem szabad (Aktaion, Orion és az Aloadai mondái). A. sok helyütt egy még nálánál is régibb istenség helyét foglalta el s azt maga mellett herolzált alakban tartotta meg (így Iphigeneiát). A rómaiak Dianájukat azonosították a görög A.-szel.

[illegible] Artemis.

2. ábra. Efezusi Artemis.

A. ábrázolása kedvelt tárgya az *antik művészetnek*. Ránk jutott szobrai közül legrégibb az archaikus kor legelejéről való *delosi A.* (márvány, az athéni nemzeti múzeumban), mely az istennőt állva, ruhásan, merev tartásban, a testhez tapadó karokkal ábrázolja s az ősrégi fából faragott templomszobrok (xoanon) képéről nyujt fogalmat. Az V. sz. beli Menaichmos és Soidas készítette chryselefantin A.-szobor modernizált másolatát birjuk a *nápolyi* múzeumnak egyik márványművében, mely talpig érő gazdag redőjü ruhában, lépő állásban mutatja az istennőt. Hasonló, fejlettebb tipust képvisel a berlini múzeum *A. Colonná*-ja, kinek bal kezébe íj, jobbjába fáklya egészítendő ki. Praxiteles köréből való a *gabii A.* márványszobra a Louvreban, mely kurta ruhás fiatal leány képében ábrázolja A.-t, amint járás közben kecses mozdulattal erősíti meg vállán chitonját. Ugyancsak IV. századbeli eredetire megy vissza az előbbi fölállítása helyéről *versaillesi*-nek nevezett A. a Louvreban, mely vadásznőként mutatja az istennőt szarvastehénnel az oldalán (l. az *1. ábrát).* Rendkívül érdekesek azok a szobrok, melyek az *efezusi A.*-t ábrázolják (Vatikán, Laterán, Nápoly stb.), a *2. ábrán* látható tipusban: mindenttápláló istenségként jellemzi a sok emlő, míg páncélszerű ruhájának reliefjei vadvédő voltára utalnak. Reliefeken is sűrűn szerepel A., a Parthenon-frizen ülve, a pergamoni oltáron harcos mozdulatban láthatjuk. *Vázaképeken* is gyakran fordul elő, rendesen Apollon avagy Leto társaságában, de magányosan is. A falíképek közül megemlítjük az Iphigeneia feláldozását tárgyaló pompeji festményt, mely Timanthes után készült és melyen az istennő felhőben jelenik meg, hogy Agamemnon leányán segítsen.

Artemisia, 1. Lygdamis leánya, a kisázsiai Halikarnassos és még egynéhány kisebb káriai város uralkodója, résztvett a salamisi csatában és Xerxes hajóhadában kitünt bátorságával és okosságával. — 2. *A.*, Hekatomnos leánya, Mausolos káriai király nővére és felesége, majd utóda (Kr. e. 352—350). Híressé tette férje után tanusított őszinte gyásza; Mausolos elégett hamvait kis adagokban italába keverte, hogy ő maga legyen a sírja, továbbá nagy görög művészeket hívott Halikarnassosba és férjének oly gyönyörű síremléket *(mauzoleumot)* emelt, hogy a világ hét csodája közé számították.

Artemisia *L.* (növ., *üröm)* a Compositae (Fészkesek) család csöves virágú génusza, melynek mintegy 200 faja többnyire az északi félgömbön van elterjedve. Füvek, félcserjék v. cserjék, többnyire szárnyasan szabdalt levelekkel. Virágzatuk fürt v. buga s apró fészkekből áll. Illatos olajat tartalmaznak. Az *A. Abrotanum* L. (abruta, ebruta) apró, sárga gömbölyű virágfészkét a szár molyhos véghajtásával együtt fűszerül és orvosságul használják. Az *A. vulgaris* L. (fekete üröm) vörösbarna, köpcös és vagy kétméteres szárán álló sötétzöld levele széles és fönt csupasz levélkéjű; hosszukás fészke molyhos. Sokféle hasznú növény. Orvosságul, fűszerül és taplóul (kálvinista tapló) használatos. Bokra ép úgy, mint a világos zöld *A. scoparia* W. K.-é (seprős üröm) seprőül szolgál. Az *A. Absinthium* L. (fehér üröm) magas, 60, sőt 120 cm.-es, nálunk vadon termő fehérmolyhú bokrának sárga, lekonyuló fészkű véghajtásait (herba et summitates absinthii) erős fűszeres és keserű

olajáért (melynek fő alkotó része az abszintin) gyomorerősítőül termesztik is, hogy ital (ürmös, pálinka, likőr) készítésére vagy konyhasó elrontására (denaturálására) használják. Az *A. mutellina* Vill. (genippa) és az *A. spicata* Wulf szolgáltatják szeszben a havasi lakók keserű gyomorcseppjeit. A turkesztáni *A. cina* Berg porrá tört virágfészkét *citvormag, cinamag* néven teaképen vagy cukrozva gyermekeknek gilisztaűző szerül adják. Fő alkotórésze a szantorin (l. o.).

Artemision, több görög szentély neve; valamennyi Artemisnek szentelve. Különösen nevezetes az Eubea sziget É.-i részén (Kurbaci közelében) levő, melytől a szigetnek É.-i kiszögellése vette nevét, hol 480. Kr. e. három napig tartó, de eredménytelen tengeri csatát vívtak a perzsák és görögök a spártai Eurybiades alatt.

Artemon *(Artemas)*, a III. sz.-ban éppen úgy, mint utána Samosata Pál, Krisztusnak kizárólagosan csak emberi természetét tanította. Őt és követőit, az *artemonitákat* Zephyrinus pápa az egyházból kiközösítette. 1726. Crell Sámuel fordult A. név alatt Krisztus istensége ellen.

Artenay (ejtsd: artné), közs. Loiret francia départementban, (1906) 975 lak. 1870 okt. 10. a francia Loire-hadsereget itt verték meg a németek.

Arte peritus (lat.) a. m. műértő, szakértő.

Ártér, a szó szoros értelmében azt a területet jelenti, melyet az árvizek elönteni szoktak. Azonban az ármentesítések (l. o.) végrehajtásával az Á. szónak más jelentése lett s ezzel a szóval a töltésekkel *védett* árvízterületeket jelölik, ellentétben a *nyilt* Á.-rel, mely nincs begátolva és a *hullámtérrel*, mely a kétoldali töltések közötti árvizi medret jelenti. Az Á.-nek megkülönböztetjük az *ősi* Á.-i részét, mely azt a területet jelenti, melyen az árvíz a töltések megépítése előtt járt és a fensiki Á.-t, mely csak azért vált Á.-ré, mert a töltések között az árvíz magasabbra emelkedik, mintha a folyót mesterségesen nem gátoltuk volna el s így töltésszakadás esetén víz alá kerülhet oly magasan fekvő terület is, melyen az ármentesítés előtt az árvíz nem járt. Természetes, hogy tulajdonképen csak az ősi Á.-nek van az ármentesítésből haszna s a magasabb területek helyzete a töltésezéssel kedvezőtlenebb lett. Úgy kellene tehát, hogy az ármentesítés költségét az ősi Á. fizesse. De még itt is a mélyebben fekvő területek gyakrabban kerülvén az ármentesítés előtt víz alá, több hasznot húznak az ármentesítésből, mint a magasabbak s ezért a költségek kivetésekor erre a körülményre tekintettel kell lenni. Az ármentesítés költségeinek igazságos kiosztására szolgál az *Á.-fejlesztés* és az *Á.-osztályozás*. Az *Á.-fejlesztés* ama területek megállapítása, melyek az ármentesítésből hasznot húznak. Ez a megállapítás történhetik bevallás, az Á. bejárása és műszaki műveletek segítségével. Az első mód nagyon bizonytalan, mert az érdekeltek igyekeznek kivonni magukat az ármentesítés költségeinek viselése alól s ezért vagy nem, vagy csak hiányosan vallják be az árvízjárta területek nagyságát. A bejárás már sokkal jobb mód az Á. meghatározására, ha közvetetlenül valamely árvíz után történik, midőn a víz nyoma még fölismerhető. Természetes, hogy ez a mód csak akkor alkalmazható, midőn nyilt Á. begátolásáról van szó. A műszaki Á.-fejlesztés az érdekelt árvízjárta területnek felméréssel való meghatározása, mely az előbbieknél sokkal pontosabb és ha a felmérés részletes, nemcsak az Á. szélét s így kiterjedését, hanem magassági fekvését is megállapítja. Ha így az Á. magassági viszonyait ismerjük, akkor az Á. *osztályozása* a terület egyes részeinek a költségekben való részesedését állapítja meg. Bizonyos mélyen fekvő területek, melyeket kisebb árvizek is elborítottak s így gyakran kerültek víz alá, a kat. holdanként többet fizető osztályba jutnak, mint a magasabban fekvő területek. És hazai ármentesítésünknek egyik különlegessége, hogy a fensiki Á.-t, melynek az ármentesítésből nemcsak nincsen haszna, hanem egyenesen kára van, szintén bevonták a fizető Á.-be. Hogy az ilyen visszaélések a jövőben elkerülhetők legyenek, újabban a törvény az Á. osztályozását és teherviselését a földmivelésügyi miniszter jóváhagyásától tette függővé.

Ártérfejlesztés, l. *Ártér*.

Arteria (gör.), a. m. verőér, a szó etimológiája: ἀήρ a. m. levegő, τηρέω a. m. megőrzők. Hullában ugyanis a verőerek üresek, ezért azt hitték, hogy bennük az egyén életében is levegő kering. Eredetileg a gégecsövet is A.-nak nevezték; úgy képzelték, hogy a gégecsövön bejövő levegő a tüdő szövetén keresztül a tüdő-vivőérbe jut s így a balszív közvetítésével az A.-kba. L. *Verőerek*.

Arteriitis (gör.). l. *Verőérgyuladás*.

Arteriolith (gör.), verőérkő. A verőérben levő rögök elmeszesedéséből keletkező kő. Legnagyobb részt szénsavas és foszforsavas mészből áll.

Arterioszklerózis, l. *Érelmeszesedés*.

Arteriotómia (gör.), verőérvágás (a vérbocsátásnak elavult módja.)

Ártéri telekkönyv. Az ármentesítő, vízszabályozó és lecsapoló társulatok a vízjogi törvény által kötelezvék a kebelükbe tartozó területekről Á.-et késziteni, melyben a birtokosok neve, a terület helyrajzi száma, a különböző osztályok szerint elkülönített területek kiterjedése és hozzájárulási kulcsa kitüntetendő.

Artern, város Merseburg porosz közig.-i kerületben, az Unstrut és vasút mellett, (1905) 5828 lak., sóbányával, sósfürdővel, maláta-, gép-, cukor- és cipőgyárral. A közeli Ederslebenben és Borxlebenben barnaszén- és kősótelepek vannak.

Ártérosztályozás, l. *Ártér*.

Artes liberales (lat.), a rómaiaknál a szabad férfiúhoz illő ismeretek neve; a középkorban e néven foglalták egybe a latin iskola tantárgyait. Az A. két csoportra oszlanak. 1. A *trivium:* grammatika, retorika, dialektika, azaz az alaki képzést szolgáló tárgyak; ezekkel foglalkozott az alsóbb fokú (trivialis) iskola. 2. A *quadrivium*: aritmetika, geometria, asztronómia, zene, melyeket csak magasabb fokú intézetekben tanítottak. Mindkét csoportot magában foglalta az egyetem előkészítő fakultása (facultas artium; a mai bölcsészeti kar őse), melynek elvégzői *magister artium liberalium* (a szabad művészetek tanítómestere) címet nyertek.

Artevelde *(Artevelle)*, 1. *Jakob van*, genti polgár, hatalmas népszónok és a polgárság vezére,

szül. 1287, megh. 1345 júl. 24. A flandriai nép pártjára állván a kezdett harcot folytatott a Franciaországgal szövetkezett II. Lajos flandriai gróf ellen, aki Gent elnyomására törekedett. III. Edward angol királlyal kötött szövetséget és oly tekintélyre jutott, hogy Flandria vezérének (Ruwaert) tekintették. De midőn arra akarta bírni a gentieket, hogy az elűzött Lajos gróf helyett III. Edward fiát ismerjék el Flandria grófjának, ellene támadtak és 1345 júl. 24. agyonütötték. A történetét újabban Roquette és Conscience dolgozták fel. A. szobrát (bronz) 1863 állították fel Gentben.

2. *A., Philip van*, az előbbinek fia, 1381. állott a gentiek élére, Lajos grófot 1382 máj. 3. Brügge mellett ugyan megverte, de a franciák ellen vívott roosebeki csatában elesett 1382 nov. 27. [illegible] A történetét megírták *Hutton* James and Philip van A. (Lond. 1883) és *Ashley* (u. o. 1883); *Kervyn de Lettenhove*, Hist. de Flandres (III. 1098. k.); *Wenzelburger*, Gesch. d. Niederlande I.; *Pirenne*, Geschichte Belgiens 1. köt. 1902.

Artézi kút, az olyan fúrott kút, amelyből a víz magától folyik ki, tehát mintegy természetes szökőkút. A nevét onnan kapta, mert Európában az első ilyen kutat Franciaországban az Artois grófságban fúrták 1126. Kínában és a libiai sivatag oázisain már sokkal régebben megpróbálkoztak a víznyerés ezen módjával. Az A. fúrásának elve abban áll, hogy függőlegesen lefelé lyukat mélyesztenek, fúrnak, míg olyan vízrétegre akadnak, amely két vizet át nem eresztő réteg közé van zárva, ahol tehát a víz nagy nyomás alatt van. Amint a fúró a víz fölött levő kőzettömeget átfúrta és a víztartóra akad, a víz a nagy nyomás következtében a fúrólyukban fölemelkedik, sőt sokszor magasra felszökik. Az A. geológiai viszonyai az illető vidék földtani szerkezete szerint természetesen nagyon különbözők. A legegyszerűbb eset az, ha a rétegek települése teknőszerű. Ekkor a teknő szélén kibukkanó vízeresztő v. permeábilis rétegek csapadékvizet vesznek föl, amely bennük a rétegdűlés következtében a medence közepe felé veszi útját. Ha a vízeresztő rétegek fölött víz át nem eresztő rétegek vannak, akkor a magasabb helyről jövő víztömeg a teknő közepén elegendő nagy nyomás alatt lesz, hogy a közlekedő edények törvénye alapján felszökjék. Újabb időben azonban a felszökés okát nem pusztán a hidrosztatikai nyomásra, hanem egyúttal a fölfelé tartó vízoszlop nagyobb hőfokára és kisebb fajsúlyára is visszavezetik, ami pl. a budapesti városligeti A.-nál egymagában 20—25 m.-t tenne ki. Azonkívül elősegíti az A. vizének felszállását a benne mindég kisebb-nagyobb mennyiségben jelenlevő gáz és komprimált levegő kiszabadulása és felszállása is. Noha a víznyerésnek ez a módja ősrégi, mégis alkalmazása az utóbbi évekig aránylag csekély volt. 1842-ben Grenelleben Páris mellett keltett nagy feltűnést a fúrás sikere; ezzel a fúrással kezdődik tulajdonképen az A.-ak alkalmazásának fellendülése. Azóta mindenfelé fúrtak és fúrnak A.-akat, melyek a vízzel való ellátás szempontjából nagy jelentőségre vergődtek. Nálunk Magyarországon szintén több A. van, amelyek fúrása körül nagy érdemeket szerzett nálunk *Zsigmondy Vilmos* és unokaöccse *Zsigmondy Béla* mérnök, akik úgyszólván összes A.-aink fúrását vezették. Budapesten 1869 nov. 15. fogtak hozzá a *városligeti A.* fúrásához, 1878 jan. 29. fejezték be; mélysége 970·4 m. A legmélyebb A. a *sperenbergi* Berlin mellett, mely 1273·01 m. mély. Hazánkban nevezetesebb A.-ak még az *alcsúti* Fejér vm.-ben József fhg. birtokán, a *margitszigeti*, a *lipiki*; főképen pedig az alföldi városokban vannak. *Hódmezővásárhelyen*, *Szentesen*, *Szegeden* stb.

Az A.-ak, amellett, hogy lokális hasznot nyujtanak, annyiban is nevezetesek, hogy mint fúrások becses adatokat szolgáltatnak valamely vidék geologiai ismeretéhez.

A világon kevés olyan alkalmas terület van A.-k fúrására, mint a *Szahara*. Igen sok helyen kis mélységben találni a száraz, forró talaj alatt gazdag vízrétegeket, melyek megfúrva felszökő vizet adnak. A franciáké az érdem, hogy A.-k fúrása által a Szahara igen nagy területét alakították kulturterületté, mely persze egyre szélesbül. A *Szahara-kutak* és víztartóiknak gazdagsága óriási. Míg egyebütt azt tapasztalják, hogy ha valamely területen közel egymáshoz több A.-at fúrtak, az egyes kutak vízmennyisége csökken, a Szaharában sehol ilyen csökkenést nem észleltek, noha aránylag kis területen 30—40 A.-at fúrnak. Biztos kilátás van arra, hogy A.-ak segélyével sikerülni fog a Szaharában óriási területeket a kulturának hozzáférhetővé tenni. V. ö.: *Halaváts*, A magyarországi A.-ak története (Budapest 1896).

Arth v. *Art*, a svájci Schwyz kanton egyik községe 425 m. magasságban a Zugi tó és vasút mellett, kikötővel, (1900) 4738 lak., selyemfonással, Hunebergnek, a morgarteni hősök egyikének emlékszobrával; régi körfalának romjaival. A Rigire vivő három vasút egyike innen indul ki.

Arthois (*Artois*, ejtsd: artoá), *Jacques d'*, flamand festő, szül. Brüsszelben 1613., megh. 1684 után, igen termékeny művész volt, ki tájképeinek motivumait főleg Brüsszel környékéről, a soigniesi erdőből vette és csinos, eleven staffagezsal (néha más művészektől) élénkítette azokat. Hiteles v. neki tulajdonított művek úgyszólván minden nagyobb képtárban vannak; erdőt ábrázoló képe a budapesti Szépművészeti Múzeumban is. Két öccse, *A. Nicolaes* és *A. Jean Baptiste* is festő volt.

Arthralgia (gör.), minden, az izületben székelő fájdalom, gyakran ideges alapon.

Arthritis, l. *Izületi gyuladás*. — *A. urica* v. *uratica*, *A.. guttosa*, l. *Köszvény*.

Arthrodesis (gör.), izületforrasztás, merev izület alkotása. Sebészeti operáció, melynek célja, hogy lötyögő izületeket, melyek ezen ok miatt kellően nem használhatók, merevekké alakítson. A csontos összeforrást az izvégek porcogójának eltávolításával, a megnyúlt inak és szalagok megrövidítésével és kellő ideig (hónapokig) alkalmazott rögzítőkötéssel érjük el.

Arthrodia (gör.), szabad v. golyóizület, Galenus így nevezett minden fejjel és árokkal biró izületet. Ma csak az olyan izületeket nevezzük A.-nak, melynél az izületi felszinek gömbalakuak, s így a mozgást három, egymásra merőleges síkban engedik meg. L. *Izület*.

Arthrodinia (gör.), l. *Arthralgia.*

Arthrogastra (állat), a *pókféléknek* (Arachnoidea) az a csoportja, amelyeknek potroha izelt. Ide tartoznak a rovarpókok *(Solpugae)*, a skorpiók *(Scorpionidae)*, az álskorpiók *(Pseudoscorpionidae)*, a skorpiópókok *(Pedipalpi)* és kaszáspókok *(Phalangidae)*, l. *Pók-félék.*

Arthrogryposis (gör.), izületelgörbülés, l. *Contractura.*

Arthrokace (gör.), l. *Gümős izületi gyuladás.*

Arthrolith (gör.), izegér, szabad test az izületben, izületi gyuladás következtében vagy úgy képződik, hogy az izületi porcok egyes részei leválnak, vagy a gyuladás izzadmányából, esetleg kiömlött vérből, alvadékból keletkeznek.

Arthroneuralgia (gör.), l. *Arthralgia.*

Arthropathia (gör.), minden izületbántalom. *A. tabidorum*, a gerincvelősorvadásban szenvedők izületei gyakran megduzzadnak, a csontok eléktelenednek, burjánzanak a fájdalomnak, gyuladásnak minden jele nélkül.

Arthrophlogosis, l. *Izületi gyuladás.*

Arthroplasztika (gör.), izületalkotás. Gyuladás vagy sérülés következtében merevvé vált izületet újra mozgóvá alakító sebészeti operáció. A műtét vagy abban áll, hogy az összenövések megoldása, a forradások kimetszése után az izülő csontvégek közé az újra-összenövést megakadályozó szöveteket (zsírszövetet, bőnyét) helyezünk, vagy 2. a régi izületet teljesen kivágjuk (resectio) és korai mozgatással álizület keletkezését biztosítjuk (csak a felső végtagon ajánlatos), vagy 3. frissen csonkított egészséges izületet átültetéssel gyógyitunk be a kimetszett izület helyére (Leser).

Arthropoda (állat), az állatország egyik állatköre. L. *Izeltlábuak.*

Arthropodium *R. Br.* (növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza, melynek 8 faja Ausztráliában (5), Új-Zeelandban (2) és Új-Kaledoniában (1) honos. *A. cirrhatum* R. Br. szép szobai növény számos fehér lelógó virággal. Homokkal kevert lombföldben tágas cserepekben tenyésztik; télen át 12—15° R. hőmérsékben kell tartani s ekkor ritkán, míg nyáron bőven öntözendő. Szaporítható magról és tőelosztás által.

Arthropyosis (gör.), az izület elgenyedése. Ismertebb elnevezése: *pyarthros.* L. *Izületi gyuladás.*

Arthrorheuma, l. *Izületi csúz.*

Arthrosis (gör.), l. *Izület.*

Arthrospórák (gör.), leszakadt spórák, de Bary és Hueppe szerint baktériumfajoknak különvált egyedei, melyek valóságos ellentálló, endogen spórákat (l. o.) nem termelnek, megnagyobbodnak, megvastagodnak s míg a többi egyedek elpusztulnak, ezekből új baktériumtelepek fejlődnek. Miután az A. nem olyan ellenállók, mint az endogen spórák, nincs praktikus jelentőségük.

Arthrostraca (állat), a *páncélosrákok* (Malacostraca) egyik csoportja, l. *Gyűrűsrákok.*

Arthrostylae *Borb.* (növ., izelt bibeszálasak), a fészkes növények csoportja, a Cynarocephalae. v. Tubulifloraeval kevés kivétellel megegyező. Jellege az, hogy míg a nedves és sugaras fészkesek bibeszála tagolatlan (Anarthrostylae), ezekét egy íz a bibe két karja alatt két tagra osztja.

Arthrotomia (gör.), izület megnyitása. Sebészeti operáció, melynek célja az izületet kitöltő fertőző izzadmánynak, a belejutott idegen testnek, vagy izegérnek eltávolítása. Az izületi csonkolásnak, az izülettok kimetszésének első aktusa, l. *Csonkolás.*

Arthrozoa (állat), olyan állatok, melyeknek teste egymásután következő, egyenlő (gyűrűsférgek) v. különböző (izeltlábuak) nagyságú és értékű izekből, gyűrűkből áll. Huxley rendszerében (1878) az 5-ik állatkört jelölte e névvel.

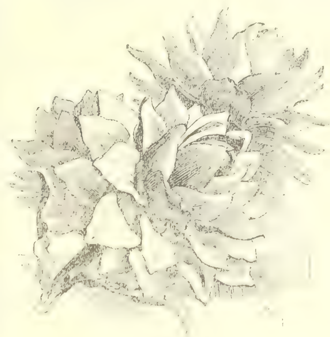
Arthur, connaughti herceg, l. *Connaught.*

Arthur, *Chester Allan*, az északamerikai Egyesült-Államok 21-ik elnöke, szül. Troyben (New-York államban) 1831., megh. New-Yorkban 1886 aug. 18. Részt vett a polgárháboruban s jutalmul 1872. a newyorki kikötőben nagyobb állást kapott, melytől azonban Hayes elnök 1878. visszaélések elkövetése miatt megfosztotta. Ennek dacára 1880. köztársasági alelnökké választották, 1881. pedig Garfield elnök meggyilkoltatása után elnök lett. V. ö.: *W. O. Stoddart*, Lives of Hayes, Garfield and Arthur (New-York 1889).

Arthur-monda, l. *Artus.*

Arthur's Seat *(Arthur széke)*, 250 m. magas hegy Edinburgh közelében, róla igen szép kilátás nyílik.

Articsóka (Cynara *Vaill.*, Bourgaea Cass., Aletiusnál olasz paréj, olasz tövisese, lapu, növ.), a fészkesvirágzatú növény-család (Compositae) róla nevezett (Cynarocephalae) alcsaládjának génusza, bogácsnemű tövises kóró, 1—3-szor szárnyashasábú levelekkel, magános nagy virágfészekkel. Fészekpikkelyének alja vastag és húsos,

Articsóka.

csúcsa tövises. Lilaszínű virága mind csöves; húsos és pelyvás virágzata vackon nyugszik. Termése négyszögletüen lapított, bóbitája tollalakú. Hat faja él a Földközi tenger vidékein, meg a Kanári-szigeteken, sőt bevándorolva Dél-Amerikában is.

Az A.-t (Cynara Scolymus L.) fűnemű létére ojtani is lehet. Szaporítani magról vagy sarjakról szokták. Az egyesztendős növény jól betakarva,

[illegible] vagy a pincében kitelel. A húsos és nagyon [illegible] virágvackot meg a fészekpikkelyek [illegible] második évében ősszel vagdalják le, mielőtt a legbelső fészekpikkelyek megsárgulnak. Ekkor a fészekpikkelyek szétnyílnak, egymástól eltávolodnak s az egész virágfészek a [illegible] tobozához hasonlít. Az A. [illegible] a felsorolt helyeken kívül a Rajna mellékén, Ausztriában, sőt itt-ott hazánkban is termesztik. Salátának vagy főzeléknek elkészítve jóízű és egészséges étel. A C. cardunculust is hasonló módon termesztik, de mihelyest embermagasságra megnőtt, hervadt leveleit levagdalják, zöld leveleit megcsonkítják, az egész növényt szalmával lazán körülcsavargatják s lehető magasan körülföldelik, hogy az egész növény elhalaványodjon. Csak a növény legteteje marad szabadon.

Articsóka.

Az A. már a régiek kedvelt étele volt. Galenus azt ajánlja, hogy koriandrummal, borral, faolajjal és garummal készítsék. Szicíliába keletről jutott, 1466. Firenzébe, 1477. Velencébe, s már a XV. sz. elején Francia- és Angolországba is elszármazott. Vajjon a régi görögök σκόλυμος név alatt a kerti A.-t v. pedig az országukban gyakori tarka bogácsot (Scolymus maculatus L.), melynek fiatal levelét régebben, sőt ma is főzeléknek nagyon kedvelik, értették-e, nagyon bajos eldönteni. Theophrastos πτέρνιξ-je nem az A., [illegible]

Articulata [illegible]. Olyan állatok, melyeknek teste egymásután következő egyenlő (gyűrűsférgek), vagy különböző (rovarok, rákok, pókfélék) [illegible] vagy gyűrűkből áll. Cuvier állatrendszerének harmadik állatkörét jelölte e névvel. Az ezen állatkörbe tartozó állatokat a mai rendszerezők a gyűrűsférgek és az ízeltlábúak állatkörébe osztották. *A.* névvel jelölik azonfelül a tengeri liliomok *(Crinoidea)* egyik csoportját. L. *Tengeri liliomok.*

Articulatim (lat.) a. m. mondat, pont v. tag [illegible].

Articulatio [illegible] ízület. L. még *Artikuláció* és *Artikulál.*

Articuli (lat.) a. m. cikkek. A magyar törvénytárban (Corpus Juris Hungarici) Szent István, Szent László és Kálmán végzeményei fejezetekre (capita), a többi törvényekéi cikkekre (A.) osztatnak. De még az egyes törvények is neveztetnek cikkeknek (t.-c.-ek), amelyek ekkor szakaszokra (§§), paragrafusokra oszolnak. Az idézés most így történik, pl. 1877. XX. t.-c. 126. §-a (= 1877. évi 20-ik törvénycikk 126. §-a).

Articuli fidei (lat.) a. m. hittételek, hitigazságok, dogmák. Különbséget szokás tenni alaphitigazságok (A. fundamentales) és nem alaphitigazságok (A. non fundamentales) között. A kat. egyházban az előbbiek azok, amelyeket világosan, kifejezetten (explicite) kell ismerni és hinni, míg az utóbbiakat nem kell világosan ismerni és hinni, hanem elégséges azokat benfoglalólag (implicite) hinni. A protestánsoknál az A. fund. alatt értik azokat a hitigazságokat, amelyeknek ismerete és hivése föltétlenül szükséges; az A. non fund. alatt pedig azokat, amelyeket nemcsak nem kell ismerni, hanem kétségbe is vonhatók.

Articulus (lat.), l. *Artikulus* és *Cikk.*

Artifex (lat.), művész, mester; *artificiális*, művészi; *artificium*, remekdarab, mesterfogás.

Artificieuse (franc., ejtsd: artifiszjőz) a. m. művészies, finom; átvitt értelemben: ravasz.

Artigas, Uruguay délamerikai köztársaság departamentója a braziliai határon, 11,380 km² ter., (1908) 26,298 lak. Fővárosa San-Eugenio.

Artikuláció, a *zenében* az egyes hangok megszólaltatásának és különböző összekötésének módja. Pl. a hangokat szorosan egymáshoz fűzhetjük (legato) vagy szaggatottan vesszük (staccato). A. nem tévesztendő össze a frazirozással; amaz technikai eljárás, ez viszont a *motivumok* eszmei összetartozását vagy elválasztását dönti el.

Artikulál (lat., tkp. ízekre oszt, széttagol, elemez): tisztán kiejt, úgy hogy a szókat és ízeiket vagyis a szótagokat s ezeknek egyes hangjait tisztán meg lehessen különböztetni. (Maga a művelet *Artikuláció.)* Azért *artikulált* hangoknak nevezik az emberi hangokat, szemben az állatiakkal.

Artikulált kihallgatás, l. *Terhelt kihallgatása.*

Artikuláris helyek azok a magyarországi községek, melyeket az 1681. évi XXVI. t.-c. (artikulus) sorol elő. A nevezett törvénycikk ugyanis kimondja, hogy a királyi rezolucióban felsorolt helységekben a protestánsok istentiszteletöket s általában mindennemű vallásos cselekvényöket szabadon gyakorolhatják, de azokon kívül sehol. E törvénycikk ellen a protestáns rendek óvást tettek, azonban az 1687. évi országgyűlés ismét megerősíté, az 1691. évben kiadott Explanatio Leopoldina pedig bővebb magyarázataival még szűkebb korlátokkal látta el, midőn a prot. lelkészeknek egyenesen megtiltá, hogy az A.-en kívül máshol bármilyen vallásos szertartást végezzenek s ugyanakkor a nem A.-en lakó prot. egyháztagokra viszont kimondá, hogy fölkereshetik ugyan az A.-en való lelkészeiket, de a helybeli kat. papnak a stólát mégis kötelesek megadni. Éppen így intézkedett később az első (1731) Carolina Resolutio, melyet Mária Terézia is megerősített. Ezt az intézkedést, melyet teljesen még a Türelmi Rendelet sem változtatott meg, végleg csak az 1790/1. évi XXVI. t.-c. törölte el. Ervényben létének 110 éve alatt kiszámíthatatlan vesztesége-

ket és sok szenvedést okozott a hazai protestantizmusnak.

Artikuláris levelek, Németországban, Svájcban, Németalföldön, Dániában és Svédországban a hadúr által lovas vagy gyalog ezred felállítására egyeseknek adott szabadalom.

Artikulisták, így nevezik néha a pietisták a protestánsokat, mint akik szerintök nem a kegyességet, hanem a kereszténytan cikkelyeiben (artikulus) való hitet tartják a vallás fő lényegének.

Artikulus (lat., a. m. cikk). Régente a latin nyelven szerkesztett magyar országos törvény A.-okra oszlott és gyakran a törvény megjelölésére is egyszerüen az A. szót használták; *articuli diaetales* törvénycikkek, *articuli novellares* Erdélynek újabb (1669 utáni) törvényei, melyek sem az Approbátákban, sem a Compilátákban nem foglaltattak; *articuli principales,* a nemzetközi szerződések fő tételei, különböznek az *articuli accessorii*-tól, melyek mellékintézkedéseket tartalmaznak. — *A.* nyelvtani értelemben l. *Névelő.*

Artillerie (fr.), l. *Tűzérség.*

Artiodactyla, a patás emlős állatok *(Ungulata)* egyik alrendje, l. *Patások.*

Artista (a francia *artiste*-ből, művész), eredetileg nálunk német mintára a műlovasok, szinművészek, akrobaták, clownok, állatszelidítők stb. neve. Újabban A.-nak nevezik magukat a kisebb énekes szinpadokon, orfeumokban működő énekesek, táncosok, kómikusok is, akik Lipcsében megalapították érdekeik védelmére a nemzetközi A.-szövetséget.

Artium liberalium magister (lat.), l. *Artes liberales.*

Artner *Mária Terézia,* írói nevén *Theone,* német költőnő, szül. Semptén, Nyitra vm.-ben 1772 ápr. 19., megh. Zágrábban 1829 nov. 25. Atyja osztrák tábornok volt, ki őt Sopronban neveltette, de korán meghalt, mire leánya vagyonának legnagyobb részét is elveszítette. Több éven át (1818-tól) Zay Mária grófnővel Zayugróczon tartózkodott; utóbb Zágrábba költözött, ahol meghalt. Osztrák költőnő kortársaival (Konrad Dóra, Till Mária, Pichler Saroltával) baráti viszonyban élt és sokat levelezett. Első költeményei Till Máriáéival együtt: Feldblumen, gepflückt auf Ungarns Fluren 1800., újabb költeményei 1806., összes versei 1818, 2 köt. Szinművei: Das Fest der Jugend (1798); Die Tat (1817); Rettung und Lohn (1823); Stille Grösse (1824); Rogneda und Wladimir (1824). Horvát- és Olaszországban tett utazásait is megirta (Pest 1830). Tehetség, de kiválóbb alkotó erő nélkül.

Artocarpus *Forst.* (növ.), l. *Kenyérfa.*

Artois (ejtsd: artoa), régi grófság Franciaországban, jelenleg Pas de Calais départementnak főalkatrésze. Fővárosa Arras. — *A.*, az atrebátok országa, a rómaiak kezéből átment a frankok kezébe. 863. Vaskarú Balduin, flandriai gróf, kapta Kopasz Károly leányával, Judittal. 1180. Fülöp flandriai gróf az országot unokahugával, a hennegaui Izabella kezével nászajándékul adta II. Fülöp Ágost francia királynak. IX. Lajos 1236. öccse, Róbert kedvéért, grófsággá emelte. Később házasság útján a burgundi hercegséghez került. Merész Károly halála után (1477) XI. Lajos francia király támasztott igényt A.-ra; de a senlisi békében (1493) osztrák Margitnak (Miksa császár leányának) engedte át. Ez időtől fogva A. az osztrák-spanyol Németalföld sorsában osztozkodott. A harminc éves háborúban Franciaország A. több városát, nevezetesen Arras fővárost is elfoglalta; a pireneusi békében pedig (1659) majdnem egész A.-t kapta a spanyoloktól. Franciaország aztán A.-t és Picardiát egy főgouvernement-ná egyesítette. XV. Lajos 1757. harmadik unokájának, a későbbi X. Károlynak adományozta az *A. grófja* címet, melyet ez trónraléptéig (1824) viselt.

Artois, *Jacques d',* l. *Arthois.*

Artolatria (gör.), az ostya imádása; *artolatrista,* kenyér-imádó.

Arton (ejtsd: artóñ, tulajdonképen *Aron) Leopold Emil,* francia politikai szédelgő, szül. Strassburgban 1849 aug. 16., megh. Párisban 1905 júl. 17. Párisban bankárüzletet nyitott és mint politikai ügynök a Panama-társulat érdekében a képviselőház több tagját megvesztegette. Külföldre szökött, de a londoni rendőrség kiszolgáltatta a franciáknak, mire az esküdtek A.-t 1906-ban 6 évi fogságra itélték. 1899. kegyelmet kapott. Mint öngyilkos múlt ki.

Artophorion (gör.), l. *Oltár.*

Artôt (ejtsd: artó), *Désirée,* tkp. Montagney, belga származású énekesnő, szül. Párisban 1835 jún. 21., megh. Berlinben 1907 ápr. 3. A jeles énekmesternő, Viardot Garcia Paulina vezetése alatt készült a művészi pályára. 1860. lépett föl Berlinben először a szinpadra s rendkívüli sikert aratott kiművelt nagyterjedelmű mezzoszoprán hangjával, pompás koloraturájával és előadásának kecsességével. Európa számos szinpadján szerepelt férje, Padilla olasz énekes kiséretében. Pesten a Nemzeti szinházban is többször vendégszerepelt. 1889. Párisba költözött, ahol énekleckéket adott; férje halála után 1906. visszatért Berlinbe.

Artotipia, Amerikában a *fénynyomás* (l. o.) neve.

Ártörvény, l. *Ár.*

Art poétique (franc.), Boileau tankölteménye, l. *Ars poëtica.*

Artus *(Arthur),* Britannia legrégibb lakóinak, a kelta fajú briteknek nemzeti hőse, aki később egy egész mondakör középpontjává lett. Életéről és történetéről semmi bizonyosat sem tudunk, úgy, hogy egyes tudósok létezését is kétségbe vonták és A.-ban pusztán mitikus alakot láttak, aki sohasem élt. Sokkal valószinübb az a felfogás, amely szerint az A. neve köré csoportosuló gazdag mondai hagyománynak kiinduló pontja egy brit hős volt, a történeti Arthur, aki Kr. u. 500 körül tényleg élt. Rhys szerint A. királyban a történeti Artur egy mitikus alakkal, a tavasz istenével olvadt össze és ez a részben történeti, részben mitikus eredetü A. lett később a lovagkor romantikájának sokat dicsőített főalakja, a lovagi szellem legideálisabb megtestesülése. Midőn a [illegible] É.-ra lakó germán törzsek a Kr. u. V. sz. közepe óta mind nagyobb tömegekben törtek be Britanniába, 500 körül tetőpontra hágott a küzdelem a britek és az angolszászok között. A britek vezére Arthur volt, aki 520 körül eshetett el. A küzdelem az angolszászok győzelmével végződött, akik egész Britanniát meghódították és a legyőzött britek

[illegible] Ny. [illegible] hegyes vidékeire, [illegible] Britannia minor ba [illegible] vonultak. Rhys és Gaston Paris [illegible] szerint az A.-monda Britanniában keletkezett és a [illegible] kivándorló britek azt [illegible] már magukkal hozták. H. Zimmer és W. Förster [illegible] azt vélik, hogy Britanniában nem volt A.-monda és hogy az csak a Bre[illegible] kivándorolt kelták[illegible] keletkezett. A legrégibb [illegible] krónikás, *Gildas* (megh. 512 [illegible]), terjedelmesen beszéli el a kelta [illegible] és a germán [illegible] harcokat, de Arthur[illegible] még csak nevét sem említi. A britek [illegible] történetírója *Beda [illegible]* (megh. [illegible]) még szintén nem emlékezik meg Arthurról. *Nennius* (megh. 858.) az első történetíró, aki Arthurt [illegible] elmondja, hogy mint «dux bellorum» tizenkétszer ütközött meg az angolszászokkal és utolsó nagy csatájában 840 szász vitézt ölt meg. Nennius után a X. sz.-ból származó *[illegible]* emlékeznek meg Arthurról, [illegible] 537-re teszik. Megemlíti Arthur [illegible] c. krónika is a XII. sz. elején. De mindezeknél sokkal többet tud Arthurról *[illegible] de Monmouth* (megh. 1152.), aki a reá [illegible] hagyományt feldolgozta tizenhét könyvre terjedő regés, meseszerű munkájában *[illegible] Regum Britanniae* címen, melyet 11[illegible] körül fejezett be.

A későbbi krónikások, akik Arthurról szólnak, *[illegible]*, *Robert of Gloucester* stb., nagyjában ugyanazt mondják el, mint Galfred, kisebb-nagyobb módosításokkal. Ezek közül *Wace* említi [illegible] (11[illegible]) [illegible] «kerek asztalat» v. «asztalkerét», amelyhez a király legkiválóbb 12 lovagja tartozott. Arthur udvarából a lovagok az összes országokba kivonultak, lovagias feladatuk volt a nőket megvédeni, az elbűvölteket megszabadítani, [illegible] rosszindulatu törpeket megfékezni [illegible] képezi e mondakör számtalan költeményének tartalmát. — Az A.-monda a francia irodalom termékei által lett a nyugat-európai nemzetek közös kincsévé. Franciaországban az asztalkör lovagjai az előkelő udvari élet és a lovagiasság eszményképeivé lettek. A monda ezen későbbi feldolgozásaiban A. alakja háttérbe [illegible] lovagjainak kalandos történetei nyomulnak előtérbe. A. udvara a háttere és a király a középpontja e költeményeknek, de egyiknek sem hőse. A franciaországi feldolgozók közül kiemelendő *Chrestien de Troyes*, aki 11[illegible] és 11[illegible] között írta *[illegible]*, *Cligés*, *Lancelot ou la Charrette*, *Ivain ou le Chevalier au lion*, *Perceval ou le Conte du Graal* c. lovagregényeit. — Az A.-mondát német talajba, Chrestien de Troyes művei alapján, *Hartmann von Aue* (1170—1220) ültette át, akinek *Erec* és *Iwein* c. elbeszélő költeményei a lovagi epika legjobb termékei közé tartoznak. — Erzsébet korának nagy lírikusa, *Edmund Spenser* Fairy Queene c. regényes eposzát Arthur alakjához fűzi, *John Milton* nagy epikai művet tervez róla, *Alfred Tennyson* királyidilljeinek is ő a középpontja és *Hertz Vilmos* Lancelot és Ginevra c. szép regényes elbeszélésének tárgyát szintén A. király mondaköréből veszi. L. még *A[illegible]*.

Irodalom. John Rhys, Studies in the Arthurian Legend, Oxford 1891 és The Hibbert Lectures, London 1886; Gaston Paris, Histoire littéraire de la France XXX., Páris 1888, Romania Vol. X.; H. Zimmer, Zeitschrift für deutsches Altertum Bd. 32, Gottinger Gelehrte Anzeigen, Jahrg. 1890; Nennius vindicatus, Berlin 1895; W. Foerster, Chrestien de Troyes' Erec et Iwein, Halle 1890 és 1887; Léon Gautier, Les Epopées françaises; Paulin Paris, Les Romans de la table ronde, 189[illegible]; Richard Wülcker, Die A.-sage in der englischen Literatur, Leipzig 1895; A. C. L. Brown, Ywain, a study in the origins of Arthurian romance, Boston, Harvard University, 1902, Századok 1892, 417 és 420 l.; Budapesti Szemle 188[illegible], Heinrich Gusztáv, A német irodalom története I. k., és Egyetemes Irodalomtörténet III. kötet, Budapest 1907.

Artus, *Louis*, francia szinműíró és kritikus, szül. 1870. Párisban. 1892. lépett föl első szinművével, a versben írt La duchesse Putiphar-ral s azóta még tíz szinművet írt, többnyire bohózatos vigjátékot. Budapesten 1898. a Sylvano társaságában írt A végrehajtó című vaskos bohózatát adták Béldi Izor fordításában; német szinpadokon is több művét mutatták be; említésre méltóbbak: Les vieux péchés, La culotte, La famille Gaudissart, Coeur de moineau (Verébszerelem), melyet Bécsben és Münchenben is játszottak.

Artvin (törökül: *Livane*), az ugyanily nevű ker. (3906 km² ter., 56,456 lak.) székhelye Kutaisz orosz transzkaukáziai kormányzóságban, a Csorok balpartján, (1897) 7000 lak. Vajjal, mézzel, viasszal, olivaolajjal élénk kereskedést űz.

Aru *(Arru)*, szigetcsoport a Harafura-tengerben Új-Guinea és Ausztrália közt, a d. sz. 5° 22' és 7° között, 8614 km² ter., (1905) 23,716 lak. A szigetcsoport nehezen hozzáférhető; egyes részeit igen keskeny csatornák (szungi-k) választják el; a nagyobb szigetek: Kobroor, Vorkai, Kre, Trangan és Maikor. 1640 óta németalföldi birtok; most Amboina kormányzósághoz tartozik; buja trópusi növényzet takarja. A lakosok alfuruk, a földet mívelik, állatokat, különösen sertéseket tenyésztenek; jövedelmező foglalkozásuk még a halászat is, élénk kereskedést űznek gyöngyökkel, gyöngyházzal és fecskefészekkel. V. ö.: *Wallace*, The Malay Archipelago 1869, II. köt.; *Ribbe*, Die A. Inseln (Dresden 1888.)

Árú, legáltalánosabb értelemben minden olyan értékkel biró tárgy, amely a kereskedelmi forgalomban szerepel, addig, amíg e forgalomban tényleg szerepel. Ingatlan dolog egyáltalában nem lehet árú. A kereskedelmi forgalom tárgyát nemcsak olyan dolgok teszik, amelyek anyaguknál fogva alkalmasak valamely emberi szükséglet kielégítésére, hanem szerepelnek benne olyan dolgok (értékpapirok, pénzek, váltók) is, amelyeknek a hozzájuk fűződő jogosultság ad értéket. Amazok a valóságos vagy reális, emezek a képzeleti v. ideális árúk. A gyakorlati életben és a szorosabb értelemben árúknak csakis a valóságos árúkat szoktuk nevezni és különbséget teszünk árú és érték, árúpiac és értékpiac, árútőzsde és értéktőzsde között. Az árúk tudományos ismertetésével foglalkozó árúismeret (l. o.) aszerint különbözteti meg az árúkat, hogy anyaguk az állat-, növény- v. ásványországból ered-e. Megkülönböztetjük továbbá az árúkat aszerint, hogy keresztülmentek-e már és milyen mértékben ipari feldolgozáson, átalakításon v. nem. Ebben az értelemben beszélünk *nyersanyagokról* (pl. búza, gyapju, kávé stb.), *félgyártmányokról* (liszt, fonál, rúdvas stb.) és ***készítmények-***

ról, amely utolsók már elérték a fogyasztásra való alkalmasság legutolsó fokát. Maga a kereskedelem külön osztályokat állapít meg és külön elnevezéseket használ az árúk számára aszerint, ahogy együtt szoktak szerepelni a kereskedésben. Ily értelemben nevezi *terményeknek* valamely ország legfontosabb nyersárúit, *kézműárúknak* a szöveteket, fonalakat és a ruházkodáshoz való egyéb cikkeket, amelyek rendesen egy és ugyanazon üzletben állnak eladásra; a *vasárúk* közé számítja a rézből való árúkat is, a *fűszerárúk* közé a cukrot, mert ezek is rendesen együtt fordulnak elő az üzletekben. A tőzsdék árjegyzőlapjában az *árú* szó az árfolyam (l. o.) felső határát jelenti.

Árúárverezés, l. *Aukció.*

Aruba *(Oruba),* Curaçao németalföldi gyarmathoz tartozó sziget, az Antillák egyike, a venezuelai öböl bejáratánál, 165 km² ter., (1907) 8555 lak.; a sziget hegyes, fában bővelkedik. Foszfáttelepei jelentékenyek. A lakosok fő foglalkozása juhtenyésztés és halászat. Főhelye Oranjestadt. V. ö.: *Martin,* Bericht über eine Reise nach Niederländisch Westindien (Leyden 1886—88).

Árúbélyegek, l. *Védjegyoltalom.*

Árúbevallás. 1. A postának, hajónak v. vasútnak szállítás végett átadott oly árúkról, amelyek a vámvonalon át külföldre mennek, erre rendelt nyomtatványokon a szabályok szerint két v. több példányban Á.-t kell a fuvarlevéllel együtt átadni, amely a feladónak s a címzettnek nevét, az eredő s a címzett helyet, különösen pedig a küldött árúk minőségét és mennyiségét tartalmazza. Ez az Á. szolgál az elvámolás alapjául (l. *Vám).* — 2. A vasúti és a hajózó vállalatok belföldre menő szállítmányoknál is megkövetelik az Á.-t, minthogy a fuvarbér vagy szállítódíj magassága az árúk minőségétől is függ, a tűzveszélyes és robbanó tárgyak pedig vagy teljesen ki vannak zárva a szállításból, vagy csak meghatározott csomagolásban és bizonyos óvóintézkedések betartása mellett szállíthatók. A hamis Á.-t a szállító intézetek az üzletszabály értelmében büntetik. L. *Szállítódíj* és *Üzletszabály.*

A rubro ad nigrum (lat., «a vörösből a feketére»), a törvénynek fejezetcíméből magyarázni a törvény szövegének értelmét. A másként így is hangzó szabály: «Si vis intelligere nigra, lege rubra» (ha a szöveget meg akarod érteni, olvasd a fejezet címét) onnan vette eredetét, hogy a glosszátorok idejében szokásban volt a fejezet címét vörös, a szöveget fekete betűvel írni.

Árú-courtage, az árúk adása-vételének közvetítéséért járó alkuszdíj (l. o.).

Árúcsarnok vagy *vásárcsarnok* (Markthallen, halles), általában olyan épületek, amelyek különböző árúknak kicsinyben való eladására vannak rendelve és berendezve. Legújabb időben a nagy városok (Budapest, Bécs, Berlin, Páris, London stb.) nagyszerű és minden szükséges berendezéssel ellátott Á.-okat építettek, főkép az élelmiszerek piacául. Ezek az Á.-ok nagyfontosságuak a nagy városok lakosságának élelmezése szempontjából, különösen azért, mert bennük az élelmiszerek hamisítása és az adás-vétel lebonyolítása jobban ellenőrizhető, mint a köztereken történő elárusításnál. Fontosak azért is, mert az eladók s a vevők, zárt helyen tömörülvén össze, jobb áttekintést nyernek a kínálat s a kereslet alakulása felett, miért is ott a piaci árak egyenletesebben és rendesebben képződnek, mint a területileg szétszórt piacon. A nagy városok elüljárósága külön szabályokat alkot az Á.-ok rendjének fenntartása érdekében és külön alkalmazott tisztviselőkkel őrizteti ellen e rend betartását.

Árúdíjszabás, a vasúton vagy hajón szállított árúk fuvarbérét feltüntető jegyzék. L. *Díjszabás.*

Árú fel- és leadása (vasutakon) alatt a vasúton fuvarozott árúknak a vasútra való feladását és azoknak a vasút részéről történő kiszolgáltatását értik.

Árúforgalmi statisztika, az árúk forgalmára vonatkozó számadatok tervszerű összegyüjtése és tudományos tanulmányozás céljából való rendszeres összeállítása. Az Á. leginkább csak a külfölddel való árúforgalmat kíséri figyelemmel, minthogy a belföldi árúforgalom annyira szétágazódik, hogy a reá vonatkozó adatoknak pontos és megbízható összegyüjtése a lehetetlenséggel határos. Régebben, a hajón s a tengelyen való közlekedés idejében, a külföldi árúforgalomra vonatkozó adatok összegyüjtése is nagy és szinte legyőzhetetlen akadályokkal járt. A legújabb kor a közlekedés nagyszerű intézményeiben, a posta- és a vámhivatalok tökéletesítésében nemcsak jobb eszközöket teremtett az Á. megbízhatóbb vezetésére, hanem mindinkább felismerte ennek nagy fontosságát is az egyes államok közgazdasági helyzetének és a kereskedelmi politika irányításának szempontjából. Éppen azért a mai művelt államok külön törvényekkel gondoskodnak az Á. mennél pontosabb és megbízhatóbb vezetéséről. Magyarországon az 1881. évi XIII. t.-c. és az 1895. évi árúforgalmi novelláris törvény, XVIII. t.-c., szabályozza az Á. ügyét. Az árúforgalomra vonatkozó adatokat a magy. kir. Központi Statisztikai Hivatal állítja össze és teszi közzé. Az árúk értékét szakemberekből álló és külön e célra szervezett bizottság utólagosan állapítja meg.

Árúforgalom alatt a gazdasági javaknak átmenetét értjük egyik helyről, a termelés helyéről, a másikra, a fogyasztás v. felhasználás helyére és egyik kézből, a termelő v. eladó kezéből, a másikba, a fogyasztó v. felhasználó v. ismét eladó kezébe. Mennél messzebbre halad a közgazdasági életben a munkamegosztás, annál inkább elválik az árúk forgalomba hozatala a termeléstől s a fogyasztástól. Manapság az Á.-at túlnyomó részben a fuvarozás közvetíti helyről helyre, a kereskedés pedig személyről személyre. Csak a legkisebb termelők, a kisgazdák s a kisiparosok, viszik terményeiket, illetve készítményeiket maguk a piacra, míg a nagyobb termelő rendesen kereskedőnek adja el termelvényeit és készítményeit továbbadás végett. Másrészt a tömegesen termelő nagy gyárak mindinkább nemcsak a termelésre, hanem készítményeik forgalomba hozatalára is berendezkednek, maguk is kereskednek, közvetlenül v. bizományosok, kereskedelmi képviselők, ügynökök és utazók közvetítésével (l. o.) készítményeikkel, amelyeket a nagykereskedők megkerülésével a kiskereskedőknek, nem ritkán ma-

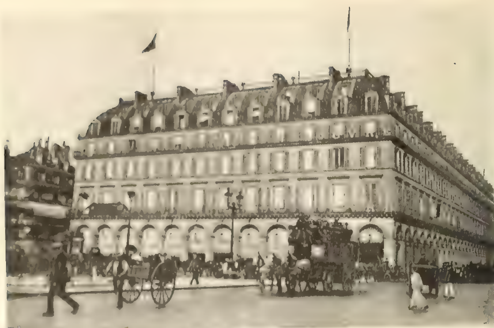
[illegible] a [illegible]toknak is törekszenek eladni. A [illegible] A. nagyban való lebonyolítására [illegible] intézmények szolgálnak, nevezetesen [illegible] árúárverezések v. aukciók és a tőzsdék (l. o.). Az Á. v. egyetlen ország területére [illegible] v. több ország területére terjeszkedik. [illegible] megkülönböztetünk belső és külső A.-at. A [illegible] A. [illegible] szerint ismét lehet kiviteli, behozatali és átviteli A.

Árúfuvarozás alatt az áruknak szárazon v. folyókon és belvizeken való szállítása értendő, [illegible] (fuvarozási) ügyletekre a kereskedelmi törvény (1875 évi XXXVII. t.-c.) 393—438 §-ai tartalmaznak rendelkezéseket. A vasúti Á.-t illetőleg a belforgalomban a vasúti üzletszabályzat és díjszabások, a külföldi forgalmakban pedig a vasuti Á.-ra vonatkozó nemzetközi egyezmény és díjszabások, a balkáni államokkal a külön üzletszabályzat és a díjszabások nyernek alkalmazást. A kereskedelmi törvény ezek mellett csak [illegible] tekintetbe, amennyiben eme szabályzatok v. egyezmények által nem szabályozott kérdés merül fel.

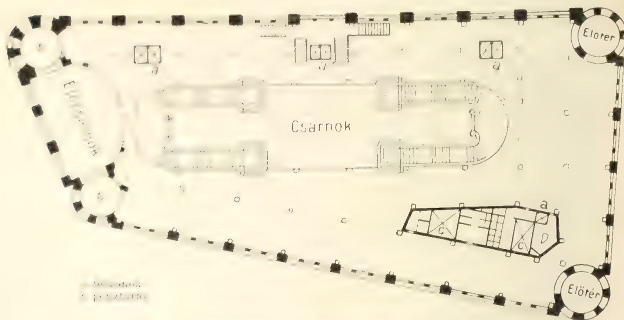
Áruhamisítás alatt általában az áruknak utánzását v. oly megváltoztatását értjük, amely a vevőt az árú eredeti összetétele, illetve mennyisége v. minősége tekintetében tévedésbe ejteni alkalmas. Az Á. mondhatni époly régi keletű, mint [illegible] az árúforgalom. Különösen az élelmiszerek [illegible] vannak kitéve mindenféle hamisításoknak. Az Á. fogalmat egészen szabatosan meghatározni nagyon nehéz, mivel annak ma már nagyon sokféle módja és foka van. Ha a művajat v. a pótkávét, amely egészen más vegyi összetételű, mint az igazi, a maga nevén árulják, ez az eljárás [illegible] mondható hamisításnak. De már határozottan az Á. fogalma alá esik, ha a vajhoz művajat, az őrölt kávéhoz pótkávét kevernek és vaj v. kávé néven adják forgalomba. Hasonlókép Á.-nak lesz minősítendő az az eljárás, ha valaki a [illegible] vizet [illegible] keményítő hozzákeverésével [illegible] színét és sűrűségét. Igen elterjedt az Á.-nak az a módja, hogy különösen a fűszerekből, a teából stb. kivonják éppen azt az alkotórészt, amely az árút értékessé teszi és az értékében ekkép csökkentett árút rendes és egészséges árú gyanánt adják forgalomba. A fogyasztó közönség érdekében ma is történnek intézkedések az Á. lehető megakadályozására és elkövetésének megtorlására. Legmesszebbre megy és legszigorúbb e tekintetben a német birodalmi törvény (Reichsgesetz vom 14. Mai 1879 betreffend den Verkehr mit Nahrungsmitteln, Genussmitteln und Gebrauchsgegenständen). Nálunk a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. XIV. t.-c. intézkedik első ízben a hamisított vagy ártalmas anyagokkal kevert táplálószerek és italok forgalomba hozatalának megtorlásáról. A magyar büntető törvénykönyv (1878. V. t.-c. a büntetésekről és vétségekről) szintén tartalmaz az Á.-t illető büntető határozatokat. Részletesebben intézkedik az Á. ügyében a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának tilalmazásáról szóló 1895. XLVI. t.-c., különösen a borra nézve pedig a borok hamisításáról és hamis elnevezés alatt forgalomba hozataláról szóló 1908 XLVII. t.-c. Az állam a nagyobb városokban úgynevezett vegykisérleti állomásokat tart fenn, amelyek az árúkat valódiságukra nézve vegyi úton magánfelek megkeresésére is megvizsgálják és vizsgálatuk eredményéről hivatalos bizonyítványt adnak.

Árúházadó, egyes államokban az árúházakra kivetett külön adó. Egyrészt azzal indokolják, hogy a közönséges adó (a kereseti adó) az árúházaknak adózó képességét nem éri utól, másrészt azzal, hogy az árúházak elterjedését megakadályozzák, a kiskereskedőknek és középkereskedőknek a versenyt megkönnyítsék. Franciaországban 1880 óta áll fenn az Á. Az adót az alkalmazottak száma szerint és az üzlethelyiségek bérösszegének arányában vetik ki. Magassága mintegy háromszorosa a közönséges kereseti adónak. Bajorországban az árúházak az üzem $^1/_2$—$3^0/_0$-áig terjedő fokozatos kereseti adóval rovatnak meg. Poroszországban az a vállalat esik Á. alá, mely a törvényben meghatározott négy árúcsoport közül egynél többre terjeszti ki üzletét s melynek évi üzeme a 400,000 márkát meghaladja. Az adótétel $1^0/_0$-tól kezdve fokozatosan emelkedik. Szászország, Braunschweig, Baden s több más német állam is behozta az Á.-t.

Árúházak (Warenhäuser, Kaufhäuser, magasins), l. a *két képmelléklet*, általában olyan nagyobb arányú épületek, amelyek néhány vagy sok fajta árúnak eladására vannak célszerűen berendezve. Már a középkor is ismert ilyen nagyobbszabású Á.-at, amelyek közvetetlenül erre a célra épültek s amelyekben a tulajdonos lakása, az árúraktárak, az irodai helyiségek és a felekkel való érintkezésnek szánt termek tervszerűen voltak elhelyezve. E középkori Á. jóformán kivétel nélkül nagykereskedések voltak, amelyekben csak egy csoportba tartozó árúk kerültek eladásra. A legújabb kor az Á.-nak egészen új típusát teremtette meg. A modern Á. igen nagy tőkével, nagy személyzettel és nagyszerű technikai és üzleti berendezéssel dolgozó óriási vállalatok, amelyek lehetően sokféle cikket kicsinyben való eladásra tartanak készen. A nagy tőke lehetővé teszi nekik e cikkek tömeges és előnyös bevásárlását; sokszor maga a vállalat is tart fenn gyárakat, amelyekben a forgalma tárgyát tevő cikkek egy részét maga állíttatja elő. Az Á. a bennük néha nagyon is összetorlódó cikkeket a kamatveszteség elkerülése végett vagy a reklám kedvéért különösen olcsó áron adják, az ekkép összetorlódó cikkekre ú. n. végeladást hirdetnek és súlyos versenyükkel nagyon megkárosítják a piacukon működő rendes kereskedőket. Nagy népszerűségük azt bizonyítja, hogy a tömeges forgalom és fogyasztás mai korszakában valóban fennálló szükségnek felelnek meg. Vannak Á., amelyek több emeletes épületei egy egész utcát is elfoglalnak. Az Á. körébe tartoznak az ú. n. *bazárok* (Berlinben a Passage-ok) is, egy helyen összetömörülő, nagyszámú kisebb üzletek, amelyekben a legkülönfélébb fajtájú árúk kerülnek eladásra. Minden fajta árúháznak alapfeltétele a nagy és gyorsan lebonyolódó forgalom. Éppen azért az efféle vállalatok csakis a nagy és népes városokban tarthatják fenn magukat. A szorosabb értelemben fogott első Á. az

A Louvre áruház Párisban

A Printemps áruház földszintjének alaprajza.

A Printemps áruház Párisban

A Wertheim áruház Berlinben

Részlet a berlini Wertheim áruházból

Részlet a budapesti [illegible]

ÁRUHÁZAK II.

Részlet a Késmárky és Illés-féle »Arkád« áruházból Budapesten

Részlet a [illegible]

1840-es években Londonban keletkeztek, ahol a Whiteley- és a Robinson-féle Á. még ma is nevezetes óriásvállalatok. Londonban több igen nagy fogyasztó szövetkezet (pl. a Civil Service Supply Association) is működik árúházszerű berendezéssel. Az amerikai nagy városok (New-York, Philadelphia, Chicago stb.) szintén dicsekedhetnek nagyszerű Á.-kal. Párisban nevezetesek az 1855. keletkezett *Louvre* (ma részvénytársaság 22 millió frank alaptőkével és 5000 alkalmazottal), a még nagyobb *Bon Marché*, a *Printemps* stb.

Irodalom. Schack Béla, A magyar kereskedő könyve, II. köt., Budapest 1907; Göhre, Das Warenhaus, Majna-Frankfurt 1907. Aus den Warenhäusern beider Welten. Die Organisation der grössten Berliner, Pariser und amerikanischen Warenhäuser, Berlin 1908.

Építészeti szempontból két főcsoportra oszthatók az Á.: olyanokra, melyek kizárólag üzlethelyiségül szolgálnak és olyanokra, melyek felsőbb emeletein lakások is vannak. Szerkezeti, technikai célszerüségi és művészi szempontból ez utóbbiak igen tökéletlenek. Az Á.-ak ugyanis a város főforgalmú helyein, felette drága helyen épülnek s így helykihasználás céljából — valamint üzleti szempontból is — a tipikus Á.-ak lehetőleg vékony vas vagy vasbeton lábakon, pilléreken nyugosznak, amelyek egymástól vett távolsága nem vághat össze a bérlakásokhoz szükséges főfalak szokásos elrendezésével és dimenzióival s ha egyik a másikához szükségből mégis alkalmazkodik: az csak a fő cél rovására történhetik. Az árúház tűzvész esetén is óriási veszedelmet jelent a netán fölötte levő bérlakásokra nézve. Művészi szempontból pedig egyáltalán megoldhatatlan feladat az, hogy az alsó vékony pillérek és a felső emeletsorok nehéz faltömegei között a kellő összhang meglegyen. Tipikus árúház az utca felé falakkal nem bír. Ezeket vékony pillérek helyettesítik, amelyek között az óriási méretü kirakatokat helyezzük el — gyakran oly módon, hogy még a pilléreket is hátrább állítjuk az utca vonalánál — s ez esetben az egész épület földszinti része egy folytatólagos, összefüggő kirakat, mely fölött konzolokon nyugszanak a felsőbb emeletek kirakatai. Természetesen az üzlet belsejében sincsenek falak, csupán szerkezeti pillérek. A beüvegezett udvarral is művészi szempontból szép térhatás érhető el; ez az áruház központja, itt helyezik el a díszlépcsőket, lifteket, siklókat v. mozgó járdákat s az emeleteken gondoskodnak karzatokról, árkádokról, melyekről az üzleti forgalom áttekinthető. Nagy súly helyezendő a tüzbiztosságra. Az egy v. több emeletes pince raktár gyanánt szolgál, sőt gyakran itt vannak elhelyezve az irodák, a központi vezetés stb. is. Világvárosi nagy Á.-akban találunk étkező helyiségeket, olvasó, zenetermeket, kávéházat, télikertet, gyermekszórakoztató helyiséget, postahivatalt, mentőállomást, fotográfust, borbélyt, sőt fürdőt is.

Árúházi lopás. Mint tömeges jelenség, a modern üzleti élet fellendülésével fejlődött ki, részben az alkalomnyujtás nagyobb mértéke következtében, részben pedig azért, mert az árúházakban közszemlére tett kincsek látása egyes, nem normális idegzetü emberekre felettébb csábító hatású. Ehhez képest az árúházi tolvajok is két csoportra oszthatók: 1. szokásos tolvajok, kik működésük speciális teréül az árúházakat azért szemelték ki, mert ott a nagy forgalomban az elvétel könnyebb (nagy árúházakban azonban erre külön alkalmazott felügyelők, titkos rendőrök stb. figyelik meg a közönséget); 2. degenerált, idegbajos egyének, akik nem ritkán teljesen jelentéktelen s rájuk nézve hasznavehetetlen tárgyakat tulajdonítanak el. Az utóbbi csoportban különösen gyakori az ú. n. korlátolt beszámíthatóság (l. o.) esete. V. ö.: *Dubuisson*, Les vols dans les grands magasins (Páris 1907); *Laquer*, Der Waarenhausdiebstahl (Halle 1907).

Árúhitel. Ha a kölcsön zálogba vett árúkra adatik, az így keletkező hitelügyletnek Á. a neve. Az árúk, különösen a tömeges árúk zálogba adását és zálogba vételét manapság nagy mértékben megkönnyítik a közraktárak (l. o.), amennyiben a közraktári jegy, amelyet a nekik raktározás és gondozás végett átadott árúkról a letevőnek adnak, mint forgatható papir magát a letett árút helyettesíti és így az árú helyett elzálogosítható. Nemcsak maguk a közraktári vállalatok adnak a letevőnek kölcsönt, rendesen a letett árúk értékének kétharmada vagy 70%-a erejéig, hanem a bankok is bevonták a hiteladásnak ezt az ágát üzletük körébe. Ennek pedig mind a termelőre, mind a kereskedőre nézve az az előnye van, hogy kedvezőbb feltételek alatt jutnak kölcsönhöz és nem kénytelenek árúikat pénzszükségből esetleg olyankor eladni, amikor ezek ára alacsony, hanem bevárhatják a piac kedvezőbb alakulását. Hazánkban épúgy, mint más földmíves országokban maguk a gazdák is alakítanak raktár- és hitelszövetkezeteket.

Aruik, l. *Arusszi.*

Árúismeret, a kereskedelmi tudományoknak az az ága, amely a közforgalom tárgyát tevő árúk mindenoldalú leirásával, különösen származásuk, előállításuk, tulajdonságaik, fajaik, vegyi összetételük, a kereskedésben való szereplésük, hamisításuk stb. megismertetésével foglalkozik. A kémia és a technológia haladása, a mikroszkóp alkalmazása nagy mértékben gazdagította az Á.-et. A gyógyszerészetben szereplő árúk ismertetése külön ágát teszi az Á.-nek és a pharmakológia feladata. Az általános Á.-nek igen gazdag irodalma van. Magyar nyelven *Koós* Gábor, *Fillinger* Károly, *Asbóth* Sándor, *Dançsházy* Gusztáv írtak főkép iskolai használatra Á.-i kézikönyveket. A gazdag német irodalomból különösen *Erdmann* és *König*, *Hanausek* és *Hassack* több kiadásban megjelent kézikönyveit, továbbá *Merck*, *König* és *Weylinger* árúszótárait emeljük ki.

Árújegy, l. *Közraktári jegy* és *Védjegy.*

Árújegyek hamisítása, l. *Védjegyoltalom.*

Árúkészlet, az egy üzletben eladásra tartott árúk összessége. A kereskedők külön könyvek, vagy skontrók (l. o.) vezetésével gondoskodnak róla, hogy Á.-üket folytonosan nyilvántartsák és szükség szerint kiegészítsék.

Árúkezelés alatt *vasutaknál* azokat a teendőket értik, amelyeket a vasúti alkalmazottaknak a vasúton fuvarozott árúk fuvarozásra való felvételénél, az árúk fuvarozása alatt és az árúk kiszolgáltatásánál ellátniok kell. Ezek a teendők a vasutak utasításaiban vannak szabályozva és pedig

[illegible] arra, hogy a vasutak a közvetlen fuva[illegible] alatt állanak s a vasutak a köz[illegible] egyetemleges felelősséggel [illegible] az u. n. *közös kezelési határoz*[illegible], amely közös határozmányokat az illető szállítási forgalmakban részes vasutak közösen állapitanak meg s az egyes vasutak a saját [illegible]ban való felvételével részletesebb ren[illegible]kel egészitenek ki.

Árúkönyv, segédkönyv, mely az árúk nyilván[illegible]. Vezetése az egyszerü könyvelésnél mennyiség és érték szerint, a kettős könyvelésnél csak mennyiség szerint történik.

Árulás, l. *Áruló*.

Árulkodás, mások tetteinek kéretlen följelentése. Az Á. nem egy a feljelentéssel, mert ebben magas erkölcsi tekintet is lehet inditó; az Á. fővonása pedig rendesen rosszakarat. Nevelők részéről az Á. nagy figyelmet érdemel, mert a gyermekben különböző okokból jelentkezik. Az öntudatlan Á. tájékoztat a gyermek tapasztalatairól. A szándékos Á. fakadhat a gyermek igazságérzetéből, de irigykedésből, bosszuvágyból is. Mindenik esetben más eljárást kiván. A másokról be[illegible] gyermeket nem szabad elhallgattatni, de óvatosan fogadjuk; feljelentéseit nyiltan targyaljuk (a családban is, iskolában is), igy lehet kifejleszteni a felelősség tudatát. Az Á. fajainak felismerése és elintézése nagy tapintatot kíván.

Áruló. A nemzetközi hadi jog szerint *a)* az, aki a hadvezetésre vonatkozó tudósitásokat, melyeknek birtokába megengedett módon jutott, annak a [illegible] a hátrányára, amelynek hatalmi körében van, az ellenséggel közli; *b)* az is, aki az ellenség által megszállott helyről a hazai hadseregnek vagy a hazai kormánynak tudósításokat küld a megszálló hadak veszélyeztetése céljából, s általában a megszálló had ellenfelével a katonai parancsnok engedélye nélkül érintkezik. A két eset között az a különbség, hogy mig az első közönséges büntett, hazaárulás — hűtlenség — is lehet, akkor t. i., ha azt a tettes saját hazája kárára követi el, addig a második esetben a cselekmény becstelennek nem bélyegezhető. Általánosan elfogadott elv szerint az árulás csak annak a hadseregnek a hátrányára követhető el, melynek hatalmi körében a tettes a cselekmény elkövetésekor van, s nem terjeszthető ki oly esetekre, amelyekben a hadsereg csak később jut a helynek hatalmába, honnan a közlés történt. Elfogadott elvként, ha az Á.-nak sikerül a maga hadseregéhez szerencsésen visszatérni, az árulásért nem büntethető akkor sem, ha később ismét az ellenség hatalmába kerül; *c)* az Á.-ra vonatkozó szabályok alkalmazandók azokra is, akik az ellenséges hadseregnek önként vezetőkül ajánlkoznak, v. mint vezetők a csapatokat szándékosan félrevezetik. A vezetésért sem a hadi, sem a közönséges törvények szerint nem felelős az, akit arra a hadi hatalom kényszeritett. A magyar büntetőtörvénykönyv III. fejezetében hűtlenség büntettének minősíti az ott közelebbről meghatározott cselekményeket, melyek lényegileg a hazaárulás fogalmát kimeritik.

Árúlombárd, a. m. árúhitel (l. o.).

Arum *L.* (növ.), l. *Kontyvirág*.

Árúmegállítójog (jus emporii, Stapelrecht, droit d'étape). A középkorban, amikor az árúk tömeges szállítása és általában a közlekedés az utak rosszasága és a közbiztonság hiánya következtében sok nehézséggel és veszéllyel is járt, önmagától kifejlődött az a szokás, hogy a külföldről árúkat tömegesen behozó nagykereskedők árúikat a folyóvizek és a jobb forgalmi utak mellett fekvő nagyobb városokban rakták le és bocsátották eladásra. Minthogy ebből az illető városnak nagy haszna volt, másrészt pedig a forgalom bizonytalansága szükségessé is tette, hogy maga a város lehetően gondoskodjék lakossága szükségletének fedezéséről, egyes városok a fennálló szokásból jogot formáltak és egyenesen kényszerítették az árúszállító kereskedőket arra, hogy árúikat a városban lerakják és több-kevesebb napon át eladásra bocsássák. Majd királyi szabadalommal is törekedtek Á.-ukat biztositani. Igy hazánkban Buda már 1244., Győr pedig 1271. nyert királyi szabadalmon alapuló Á.-ot. Később ezt a jogot általában a városok szabadalmaihoz tartozónak kezdték tekinteni. A jognak egyre több városra való kiterjesztése, kiváltkép pedig a közlekedés viszonyainak javulása egyrészt értéktelenné, másrészt pedig feleslegessé tette az Á.-ot, amely az újkorban lassanként mindinkább eltünik és a forgalom szabadságának ad helyet. V. ö. *Csánki* D., Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában; *Farkas* R., Kassa Á-a, 1893; *Király* János, Pozsony város joga a középkorban, 1894; Magyar árúmegállító helyek a XVI. sz.-ban (Századok, 1870).

Aruménék, másképp *makedoruménék*, Thesszália, Bulgária, Bosznia és Görögország egyes területein elszórtan élő hegyi pásztor oláhok; az illir tartományok elrómaiasodott elemeiből keletkezett népfaj, melynek nyelve is oly önálló, hogy bár szerkezete és nyelvtana megegyezik az oláhéval, tőle annyira különböző, hogy oláh ember meg sem érti. Számukat *Weigand* Gusztáv (l. o.) 100,000-re becsüli, ám mindenesetre ennél nagyobb. Főhelyük Bitolia (l. o.), de önálló egyházi szervezetük még nincsen, hanem rendesen a megfelelő helységek gör. kel. egyházában élnek s nemzetiségi jellegüket is csak 1905 május havában ismerte el a török állam. Újabb időben a román kormány is segiti őket és évről évre mind többen tanulnak közülük Bukarestben, kik hazatérve az oláh nemzeti öntudatot ápolják honfitársaik közt.

Árúmérleg, l. *Kereskedelmi mérleg*.

Árúminta, az árúnak oly csekély mennyisége, melyből a minőségre következtetni lehet. A termelő vagy a nagykereskedő oly célból küldi fogyasztóinak, vagy a közvetitő kereskedőknek, hogy ezek a tőle beszerezhető árú minőségével megismerkedvén, vele üzleti összeköttetésbe lépjenek. Az Á.-kat csekély súlyuk és kiterjedésüknél fogva túlnyomóan *postán* szokták szétküldeni, ahol e néven külön díjkedvezményes küldeményfajt alkotnak, mely az idevágó közgazdasági és postaszolgálati követelményekhez mérten következő feltételek alá esik: Súlya a 350 g.-ot, kiterjedése pedig a három irányban a 10, 20 illetve a 30 cm.-t nem haladhatja túl (tekercs-Á. nem lehet hosszabb 30 és vastagabb 15 cm.-nél); árúértéke (valeur marchande) nem lehet; levele-

zésszerű közleményeket nem tartalmazhat, kézzel írt egyéb megjegyzést nem viselhet, mint a feladó címét, gyári jegyeket, folyó számokat, árakat, súlyt, kiterjedést, egyéb mértékeket, ellenben adatokat az árú származása, természete és készletére nézve szabad közölni; végül a postai ellenőrzés szempontjából akként kell burkolni (zacskóba, dobozba, nyitott borítékba stb.), hogy tartalma könnyen megvizsgálható legyen. Élő méhek, továbbá folyadékok, zsír- és festőanyagok, vegyi- és festőtermékek csak a postai üzletszabályzatban meghatározott csomagolási feltételek mellett szállíthatók postai Á.-ként. Az előző feltételeknek meg nem felelő Á.-kat a posta nem szállítja. Az Á. viteldíja: 50 g.-ig 3 f., 250 g.-ig 10 f. és 350 g.-ig 20 f.; expressz, továbbá ajánlva és térti vevény mellett is küldhető. A díjakat levéljegyekben a feladáskor kell lefizetni. Ha a feladó a díjnak csak egy részét rótta le, a címzettől a díjkülönbözet kétszeresét szedik. Bérmentetlenül az Á.-t egyáltalán nem szállítják. Ausztriába, Bosznia-Hercegovinába és Németországba ugyanolyan díjak járnak érte, csak a 3 f.-es tétel hiányzik. Máshová a külföldre az Á. díja 50 g.-onkint 5 f., de legalább 10 f. Az Á., céljának biztosítása vagyis a minta mennél jobb megismertetése érdekében, nyomtatvánnyal (a külföld legtöbb országába üzleti papirral is) egybecsomagolható, mely esetben a postai üzletszabályzat erre vonatkozó különleges rendelkezései alá esik. Fogyasztási tárgyakat, élelmiszereket, dohányt, konyhasót és más, az üzletszabályzatban taxative felsorolt árúcikkeket tartalmazó, a vámkülföldről (Fiume punto francoból) jövő postai Á. k vámkezelés és elszámolás alá esnek. Az Á.-k száma az egész levélpostai forgalomnak a belföldön alig 1%-át, a világforgalomban valamivel több mint 1%-át teszi.

Aruncus *L.* (növ., *tündérfürt*), a Rosaceae (rózsafélék) család génusza, melynek 3 faja az É.-i félgömbön van elterjedve. Az *A. silvester* Kostel. (*Spiraea aruncus* L.) csaknem az egész északi mérsékelt övben megtalálható. Levelei nagyok, szárnyasan összetettek. Kétlakú, sárga virágai díszes bugában állók. Magas hegyvidékeken terem patakok mentén. Néhol kerti növény, cserzésre is használják.

Arunda, város, l. *Ronda*.

Arundel (ejtsd: arröndl), város Sussex angol grófságban, az Arun mellett, 12 km.-nyire a tengertől, (1901) 2738 lak., XIV. sz.-beli templommal és Norfolk hercegének gyönyörű kastélyával.

Arundel (ejtsd: arröndl), *Thomas Howard, A. és Surrey grófja*, angol főúr, szül. 1586 jul. 7., megh. 1646 okt. 4. Régészeti gyüjteménye világhírű volt. Sajnos, hogy e műemlékek (melyeket *Selden J.* Marmora Arundeliana c. művében ismertetett 1628.) a nagy forradalom alatt elkallódtak. Leghiresebb ezek közül az ú. n. A.-i márványtábla (Oxfordban), melyet Parosz v. Keosz szigeten találtak és amely Görögország régi történetének kronológiáját adja egész 264-ig Kr. e. Ismertetését és magyarázatát l. Böckh-nél a Corpus inscriptionum 2. kötetében (Berlin 1843); *Jacoby* F., Über den Marmor Parium (Berlin, 1904).

Arundel Society (ejtsd: arröndl szoszejti), angol művészeti egyesület, mely A. Thomas Howard híres angol gyüjtő után nevezte magát. 1848. alapították. A régi mesterek festményeinek színes reprodukcióival és művészettörténeti monográfiákkal hathatósan terjeszti a régi művészet ismeretét.

Arundina *Blume* (növ.), az Orchidaceae (kosborfélék) család génusza, melynek 5 faja él Kelet-Indiában, Kinában meg a maláji archipelaguson. Az *A. bambusifolia* Lindl. fajt, melynek nádszerű szára van, ritkán kultiválják is.

Arundo *L.* (Amphidonax Nees. pro parte, növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza, melynek 6 faja elszórtan fordul elő a melegebb vidékeken. Hatalmas pázsitfűféle, szára csaknem fás, levelei szélesek, laposak. Az *A. donax* L. (olasz nád, tévesen spanyolnád, fusola nád) 2–4 m. magas, 2 cm. vastag, levele 5–8 cm. széles, Európában a legmagasabb pázsitfűféle. Virágzata félméter hosszú. A Földközi-tenger mellékén, nedves helyeken terem. Egész Olaszországban termesztik, élő sövényül alkalmas. Szárából kerítést, padlást, sétabotot, fuvóhangszert, széthasítva fonadékot csinálnak; leveleivel házat fednek; rhizomája diuretikus gyógyszer. Tengerparton a homokot is kötik vele. A törökök *kalem* név alatt még ma is iróvesszőnek használják. Egy tarka levelű fajtája kerti növény. Fossilis tipusai Európa és É.-Amerika harmadkori rétegeiből ismeretesek. Az. *A. groenlandica* Heer Grönland felső krétájában fordul elő.

Aruns, etruszk szó, jelentése: öcs, míg *Lars* v. *Lar* a bátya. Ismeretesebbek: A., Tarquinius Priscus féltestvére; A., Tarquinius Superbus második fia, ki Arsia erdejében Brutusszal vívott párharcában esett el; A., Porsenna fia, ki Aricia ostrománál vesztette életét.

Árúnyilatkozat, l. *Bevitel* és *Külkereskedelmi statisztika*.

Árúpapirok, azok az értékpapirok, amelyek elütően a határozott pénzösszegről szóló papiroktól, a tulajdonosnak bizonyos meghatározott árúkkal való szabad rendelkezésre adnak jogot. Ilyenek különösen a közraktári jegyek, a hajók fuvarelismervényei, a fuvarosok rakjegyei, az árúutalványok.

Arura és *arura-gyanta* (növ.), l. *Mombinszilva*.

Árúraktár, általában olyan hely, amely árúk megőrzésére, esetleg kezelésére is van berendezve. Különösen fontosak és a célnak megfelelő berendezést kivánnak a vasúti állomások mellett felállított Á.-ak, amelyek az érkező s az elmenő darabárúk (l. o.) befogadására szolgálnak. Ezek többnyire téglányalakú hosszú épületek, egyik oldalukon kinyúló eresz alá épült faállvannyal, amely az állvány mellé tolt vasúti kocsiba, illetve kocsiból való be- és kirakodást megkönnyíti. A nagy forgalmú állomásokon az árúk ki- és berakására víz-, gőz- vagy elektromos erővel hajtott emelődaruk szolgálnak. A nagyobb hajóállomások mellett különösen a tengeri kikötőkben épült Á.-akat dokkoknak (l. o.) nevezik.

Arusianus Messius, a Kr. u. IV. sz. végén élt római grammatikus, összeállította Vergilius-, Sallustius-, Terentius- és Ciceróból azon szók betűrendes jegyzékét, melyek különböző szerkezettel járatosak. Kiadta *Keil* a Grammatici Latini VII. kötetében (Leipz. 1880).

Arusszi 1. A legnyugatibban *arauk*, a maláj archipelagusban levő A.-szigetek lakói. Fajilag rokonok a Queenslandben levő maregokkal és az északausztráliai Port Essingtoni őslakókkal. Az arab kereskedők befolyása révén bizonyos mohammedán szokásokat vettek fel. Testüket tetoválják és pubertás idején [illegible] díszítik. Ügyes búvárok. Foglalkozásuk a gyöngyhalászat. — 2. A *Galla*, kb. 1 milliónyi néger törzs a galla v. oromo csoportból Keleti-Afrikában, mely a Szomáli-föld, szorosabban a Webi Szebelli forrásvidéket lakja.

Árúszállítás (Spedition). Az áruknak manapság többnyire vasúton és hajón való tömeges továbbításánál különbséget kell tennünk az áruk fuvarozása és szállítása között. A vasúti és a hajózó vállalat rendesen csak az áruk fuvarozását, azaz az egyik állomástól a másikig való továbbítását vállalja el, de az áruknak az állomáshoz s az állomástól való elszállításáról magának a feladó s a címzett félnek kell gondoskodnia. A továbbításnak ezt a részét, a házhoz s a háztól való elszállítást külön vállalatok veszik át, amelyek többnyire magát a fuvarozást is közvetítik. L. *Szállító ügynök*.

Árúszámla, l. *[illegible]*.

Árútarifa, l. *Díjszabás*.

Árútorlódás, a vasúti szállítmányozásnál előforduló az a rendkívüli állapot, midőn egyes állomásokon vm. a vasúti szállítást gátló forgalmi akadály, a feladott árúk hirtelen s tömeges befuvarozása, a forgalmi eszközök elégtelensége v. a megérkezett áruk késedelmes elvitele miatt az árúknak oly tömege gyűl össze, amelyet a vasút rendes kereskedői gondossággal a rendelkezésre álló tároló helyiségeiben és eszközeivel őrizetbe venni nem tud. A forgalom rendes lebonyolítását veszélyeztető A. ellen jogosítva van a vasút a felügyeleti hatóság jóváhagyása mellett, a szükséghez mérten, rendkívüli forgalmi viszonyok idejére a szállítási határidő meghosszabbításával, tömeges be- és késedelmes elszállítás esetére a rakodási határidő, a fekbérmentes idő leszállításával, a kocsiálláspénz és fekbér felemelésével védekezni (V. Ü. Sz. 75. 80. §.).

Árútőzsde, l. *Tőzsde*.

Árúuzsora akkor forog fenn, ha az eladó a vevőnek könnyelműségét, tudatlanságát v. szorult helyzetét túlságosan nagy nyereség elérésére használja fel. Magyar törvényhozásunk, épen úgy, mint más külföldi törvényhozások, külön törvények alkotásával törekszik az efajta visszaélések meggátlására. Igy nálunk külön törvény meglehetősen alacsony határra szorítja a korcsmai hitelt, míg egy másik törvény az értékpapiroknak részletfizetésre történő eladását szabályozza. Különösen a részletfizetésre történő eladás (l. *Részletüzlet*) nyit tág teret az Á.-nak, amennyiben az eladó a [illegible] munkásoknak, kisiparosoknak és kishivatalnokoknak szorult anyagi helyzetét könnyen arra használhatja fel, hogy az árúkat túlságosan magas, a rendes piaci árt jóval meghaladó áron adja el nekik és a vevőket más súlyos kikötésekkel is, pl. pontatlan fizetés esetére a már [illegible] részletek elvesztésével, megkárosítsa.

Árúüzleti szokások, l. *Üzleti szokások*.

Árúváltó, l. *Váltó*.

Árúvédőjegy, l. *Védjegy*.

Aruvimi (környéke lakói Dudu-, Bjerre-, Luhali-, Nevoa-, Novelle-, Itiri- és Iturinak nevezik), a Kongónak hatalmas jobboldali mellékfolyója, 1300 km. hosszu, az Albert-Nyanzától ÉNy.-ra levő hegyekben több forrásból ered. Átfolyik a keletafrikai őserdőn. Kanyargós folyására következtethetünk abból, hogy hossza a légvonalban 520 km. Sok sellője miatt csak egyes részei hajózhatók. Legnagyobb mellékfolyója a Nepoko. A. állomást nem messze a folyó torkolatától az Association Internationale du Congo megbizásából 1884. alapította Hanssens belga kapitány. Stanley 1877. akadt a folyó torkolatára, 1883. Jambujáig utazta be, 1887. pedig, amidőn Emin pasa felkeresésére indult, az egész folyásán végigment. Ekkor alapította a folyó partján Bodo erősséget.

Árva, l. *Gyámügy*.

Árva, Magyarország régi dunáninneni kerületének egyik *vármegyéje*, a legészakibb, Trencsén, Turócz, Liptó vmegyétől és Galiciától határolt vármegye, mely négyszög-alakban, egytömegben terül el s 2018 km² területű. Egyike hazánk leghegyesebb, legzordabb s legszegényebb vármegyéinek, melyet az Á. folyó ÉK.—DNy. irányú völgyelése két részre osztja. E völgy a vármegye K.-i részében terjedelmes, részben mocsaras (Bori) fensíkká (660—680 m.) terül, s tőle É.-ra a Magyar-Morva határhegység, vagyis az ÉNy.-i Kárpátok egyes csoportjai emelkednek, melyek Galicia felé természetes határt alkotnak; ilyen a Babiagura (1725 m.), tovább Ny. felé a polhorai hágón (809 m.) túl a Pilszko (1557 m.), a novoty-i nyergen (845 m.) túl az Osszus (1069 m.), míg a Fehér-A. völgyétől délre a Parács (1326 m.) s az ehhez csatlakozó Á.-i Magurának (1345 m.) a Fehér- és Fekete-Á. völgye közti hosszú hegytömege terül el. Ennek, csak a zázrivai harántvölgytől elválasztott DNy.-i folytatása a Kis-Fátra hegység, melynek két jelentékeny csúcsa (Roszugyecz 1606 m., Stoh 1608 m.) a vmegye Ny.-i határán emelkedik. Az Á. völgyétől D.-re az Á.-Liptói mészkőhegység (l. o.) a Chocshegygyel (1613 m.) s ennek K.-i folytatásaként a Liptói havasoknak (l. o.) a Banikov-val 2178 méterig emelkedő zord ormai emelkednek. A hegységek nagy része magasságánál fogva az év nagy részében hóval van takarva s zordságánál fogva mezőgazdasági kulturára alkalmatlan. A vmegyét harántul hasító Á. folyó a vmegye vizereinek egyedüli gyüjtője, mivel a természetes határok gyanánt emelkedő hegységek összes völgyei az Á. felé nyilnak; a Liptói havasokban a Rohács táján több alpi tavat találunk, a K.-i fennsíkon elterülő Bori mocsarakban pedig ujabban tőzeget vágnak.

Árva vármegye címere.

Éghajlata igen zord, a mezei munka csak későn kezdődik s a marhát a kiterjedt havasi legelőkre csak júniusban hajthatják ki, a gabonát csak augusztusban aratják le s a búza csakis a vmegye melegebb déli völgyeiben érik meg.

Weszelovszky szerint Árvaváralja közepes évi hőmérséklete +5·4° C., a szélsőségek +34·2° és —34·4° C.; júliusban +16·4°, januárban —5·2° C. a közepes hőmérsék; nem ritka az az eset, hogy a hőmérő a nyári hónapokban is a fagypont alá sülyed. A csapadék évi átlagos mennyisége 874 mm.

Mezőgazdaság. Bár egészséges, de felette zord éghajlata a mezőgazdaságnak épenséggel nem kedvez, mihez még a talaj köves, terméketlen volta is hozzájárul; búzát és rozsot csak a mélyebb völgyekben termesztenek és ott is igen keveset és silány eredménnyel, a hegyesebb vidéken árpát (53,007 q.), de különösen sok zabot (200,521 q.), mely a burgonyával (977,838 q.) együtt a szegény népnek fő élelmiszere; az átlagos termés (1908) hektáronként 8·9 q. árpa, 9·3 q. zab és 70·7 q. burgonya; köles, kukorica és dohány nem terem, de annál kitünőbb len, melyből a régi időben a népesség fő jövedelmi forrását képező gyolcsot szőtték. Hüvelyes vetemény kevés terem, leginkább borsó; káposzta, répa, saláta, retek s egyéb zöldség bővében van. A vmegye termékei mindamellett alig képesek a nép táplálására, s ha rossz a termés, éhség sujtja a lakosokat, mint 1892 tavaszán. Gyümölcs is nagyon kevés terem; az alma, körte és szilva az Á. mélyebb völgyében sem érik meg teljesen, szőllő teljesen hiányzik. A vármegye termőterülete összesen 194,061 hektár, miből 81,634 hektár szántóföld, 1069 ha. kert, 19665 hektár rét és kaszáló és 26,320 hektár legelő. Az erdők kiterjedése 65,653 ha., miből csak 4358 hektár lomberdő (főleg bükkös), a többi mind fenyves; az erdőket főleg jegenye-, lúc- és vörösfenyők alkotják, magasabb helyeken gyalogfenyő is előfordul, melyből a lakosok a borovicskát készítik; helyenkint tiszafa is fordul elő. Az erdők kezelése különösen az árvai közbirtokosság uradalmán, melyhez az erdőségek fele (30,714 hektár) tartozik, mintaszerű, s úgy a kezelés, mint a fakereskedés a lakosság nagy részének szolgáltat kenyeret. A kiterjedt havasi legelők illatos füveikkel a juhtenyésztést nagyban előmozdítják, utóbbit azonban a lakosság nem annyira a gyapju, mint a tej kedvéért űzi, melyből sajtot és túrót készít; 1895. 27,160 juh (túlnyomólag magyar-erdélyi faj) és 2041 kecske találtatott a vmegyében. A szarvasmarha apró és nem jó, de sok tejet ad, a marhatenyésztés- és annak nemesítéséről a tót lakosság tudni sem akar; 1890. volt a vmegye területén 55,303 drb szarvasmarha, legnagyobb részt a színes fajtából. A lótenyésztés (9396 ló) a kincstári két méntelep nemesítő hatása folytán Jablonka vidékén némi lendületet vesz. A sertést (12,500 drb) megyeszerte kitünő eredménnyel tenyésztik s finom fajánál fogva főleg a vármegye alsó vidékén nagy keresletnek örvend; a sertésállomány hanyatlását a minőség javulása ellensúlyozza. A méhészet (1966 méhcsalád) nem jelentékeny; annál fontosabb a vadászat; a vmegye magasabb hegységeiben medve, farkas, hiúz, vadmacska, róka, nyest, vadkan, őz, sőt zergo is előfordul; a ragadozó szárnyasok közül a magasabb hegyekben havasi sas, saskeselyű, többféle sólyom; továbbá nagy mennyiségben hó- és nyírfajd, fogoly, fürj, húros madár, rigó, gerlice, erdei szalonka, vadkacsa és vadlúd. Halakban a vmegye folyóvizei igen gazdagok; a pisztráng a tisztább vizekben (különösen a Sztudenában) igen gyakori; előfordul még a lazac, galóca, ángolna, csuka, sügér, compó stb. Az Á.-i uradalom 1875. Zázrivában haltenyésztést kezdeményezett, mely szép sikert ért el; ugyanilyen Árvaváralján is van. Ásványokban a vmegye nagyon szegény; silány vasérc Malatinán, Habovkán, Zuberecen, Hámriban és Oszada mellett, barna kőszén Stepanó és Usztya, legújabban Ljeszek mellett találtatik; ásványos forrásai közül csupán a polhorai konyhasósviz érdemel említést. A Szlanicza, Usztya, Jablonka és Chizne melletti tőzegtelepek igen jó tüzelőanyagot szolgáltatnak.

Lakossága az elmult 40 év alatt az erős kivándorlás folytán alig növekedett; száma 1869-ben 82,364, 1900-ban 85,009 volt, közte 59 katona. 1 km²-re 42 lélek esik, Á. tehát hazánk leggyérebben népesített vármegyéi közé tartozik. A lakosság túlnyomólag (80,487 lélek, vagyis 94·7%) tótajkú, magyar csak 1494, német 2127 van; a magyarság az utolsó évtizedben megkétszereződött (0·9%-tól 1·8-ra); magyarul beszél 4792 vagyis 5·6%, a nem magyar ajkú népességnek csak 3·9%-a. Felekezetre nézve van 75,337 róm. kat. (88·6%), 6936 ág. evang. (8·2%) és 2648 izr. (3·1%). Ezer lakosra esett (1908) 33·5 születés, 23·7 halálozás és 6·8 házasságkötés; a természetes szaporulat ezer lakó után 9·8. A nép erős, izmos, szálas termetü, míg a námesztói j.-beli havasaljai újabb (Thurzó idejebeli) telepek lakói középnagyságuak, inkább elsatnyultak. Foglalkozásra nézve a lakosság 83·2%-a őstermelő, iparból 6·0, kereskedelemből 2·6%, közszolgálat és szabad foglalkozások után csak 1·8% él. A tényleg kereső népesség 43,407 (ebből őstermelő 36,657, iparos 2305, kereskedő 915), az eltartottak száma 41,602. A nép szorgalmas és munkás, földjeit gonddal műveli, nyáron lejár a Tisza és Duna környékére dolgozni, az erdőkben szálfákat s faárúkat készít, melyeket tutajokon levisz egészen Komáromig és Budapestig; a tutajok főkikötőhelye Kralovánon, a Vág és Árva összefolyásánál van. Fontosabb foglalkozás a vászonszövés és fehérítés, mely annyira elterjedt, hogy a námesztói és trsztenai járásokban még a férfiak is szőnek és fonnak; legfinomabb a trsztenai gyolcs. Námesztó környékén azelőtt kiterjedt kereskedést űztek vászonnal s az Á. gyolcsos tótok nemcsak az Alföldet, hanem a külföldet is bejárták árúikkal s ily úton szép vagyonra tettek szert; ma a gyári munka a régi iparággal együtt a régi népviseletet is kiszorítja. A juhok és kecskék gyapjából azonban még ma is készítenek halinát és pokrócokat. Á. vármegyében a sör- és pálinkafőzés is elterjedt, a pálinka itt is anyagilag és erkölcsileg tönkreteszi a népet; cserépedényt Oszadában égetnek, durva posztót és szűrt Zuberecz, Lomna, Habovka, Lipnicza és Zábidó községekben szőnek. A gyáripar igen jelentéktelen, nehány gőzfűrészre és a szlaniczai kékfestőgyárra szorítkozik. Ipartestület a vmegyében nincs, betegsegélyző pénztár 1. Hitelintézetei 4 bank, 1 takarékpénztár és 10 szövetkezet összesen 9.366,000 K betéttel 1908. végén. Kézizálogkölcsönüzlete 1 van.

Közlekedésének főere a Kassa-Oderbergi vasut Kralován állomásától kiinduló Árvavölgyi h. é. vasut, mely az egész vmegyét ÉK-i irányban szeli (71 km.). Az állami utak (100 km.) és törvényhat. utak (144 km., mind kiépítve) a forgalmat Galiczia felé a Jablonkai és Szuchahorai hágón és Neumarkt felé, valamint Alsókubinból Rózsahegy felé bonyolítják le. A községi közlekedő utak hossza 342 km. (ebből csak 114 km. kiépítve), a dűlő utaké 137 km. A vármegyében 58 posta- és 21 távíróhivatal van; telefonállomás nincs.

Közmüvelődés. A lakosság a müveltség alacsony fokán áll, bár állandó a javulás; a népességnek 47·0%-a, a 6 éven felüli népességnek 56·4%-a (1890-ben 47·9%) tud irni-olvasni. az iskolamulasztók száma csekély (1908-ban 878). A vármegyében a tanintézetek száma összesen: 211, és pedig 6 kisdedóvoda 308 növendékkel, 111 mindennapi iskola, melyek közül 14 állami; r. k. 81; ág. ev. 9; izr. 3; közs. 3; urad. magán 1. 102 ált. és 6 gazd. ism. iskola, 1 iparosinas- és 3 polg. isk. (Alsókubin 2, Trsztena 1), összesen 14,714 tanulóval. Ebből 10446 az elemi és 174 polg. iskolákban. 1 áll. algimnázium (Trsztena) 126 tanulóval és 1 felső keresk. iskola (Alsókubin) 128 tanulóval, összesen 225 iskola 14,968 tanulóval.

Közigazgatás. Á. 4 járásra oszlik, ú. m.:

Járás	Községek száma	Népesség száma	Ebből magy.	Ebből ném.	Ebből tót	Lakóházak száma
Alsókubini	30	15,757	578	622	14,482	3,096
Námesztói	26	29,337	218	626	28,229	5,798
Trsztenai	22	26,050	312	536	24,711	5,722
Vári	19	13,865	386	343	13,065	2,884
Összesen	97	85,009	1,494	2,127	80,487	17,500

A vármegyében 4 nagy- és 93 kisk. van továbbá 56 puszta- és telep. A körjegyzőségek száma 24. A községek általában véve nem nagyok, 2000-nél több lakosa csak 6-nak van, legnépesebb Jablonka 3005 lakóval. Székhelye *Alsókubin.* Az országgyűlésbe Á. két képviselőt küld.

Egyházi tekintetben az egész vmegye a szepesi püspöki egyházmegye és az egri egyháztartomány alá tartozik; a róm. kat. anyaegyházak száma 49, a 6 evang. anyaegyház a dunáninneni, a 3 reform. fiókegyház a dunántuli egyházkerülethez tartozik; a vmegyében van 4 izraelita anyakönyvi hivatal.

Törvénykezési szempontból a vmegye területén levő 3 (telekkönyvi hatósággal felruházott) járásbiróság (Alsókubin, Námesztó, Trsztena) a rózsahegyi törvényszék s a pozsonyi kir. itélőtábla kerületéhez tartozik; Alsókubinban kir. közjegyzőség van.

Hadügyi tekintetben az egész vmegye a 71. cs. és k. hadkiegészitő parancsnokság, a 15. honvédgyalogezred, az alsókubini csendőrségi szárnyparancsnokság alá tartozik.

Alsókubinban pénzügyigazgatóság és pénzügyőrség székel, Námesztón p. ü. biztosság. Adóhivatal Alsókubinban és Turdossinban van. A vármegye a beszterczebányai ipar- és keresk. kamara területéhez, a pozsonyi posta- és távirda-igazgatóság kerületéhez s a lőcsei közúti kerületi felügyelő alá tartozik; az államépítészeti hivatal Alsókubinban van. Földmívelési szempontból a turóczszentmártoni erdőfelügyelőség alá tartozik; az állami kezelésbe vett községi erdők kezelésével megbízott hivatal Alsókubinban van, erdőgondnokság u. o. és Turdossinban. A vmegye a beszterczebányai kulturmérnöki kerülethez van beosztva. 5 gyógyszertár 1 kórház (16 ággyal), 9 orvos, 1 sebész és 17 bába van benne.

Története. Magyarország alapítása előtt a Fátra és Beszkidek közti föld neve Orava (horava a. m. hegyes) volt, miből az Á. szó származik; még azután is sokáig ősërdő borította. A vmegye alapítása elején csak királyi erdőség és kerület volt, mely hol Liptó, hol Turócz, de túlnyomóan az akkor nagy Zólyom vmegyéhez tartozott. Mint vmegyét csak a XIV. sz.-ban kezdik emlegetni, az alispánok sora 1375. évben kezdődik, de ezek egyúttal Á. várának várnagyai is. S ezóta vmegye és vár sorsa szorosan összefügg. Minthogy kezdetben még a vmegyei intézmény szervezetére hiányzott a nemesség, a vmegye legnagyobb része állandóan a várhoz tartozott s birtokos nemes családainak száma igen kevés volt. 1606. Thurzó György Á. vmegye örökös főispánja lett; halála után neje, majd annak halála után leányai viselték a cimet, mig megegyezésökkel 1648. Thököly Istvánra ruháztatott; ő volt az utolsó árvai örökös főispán. A szabadságharcra bekövetkezett 12 évi provizórium alatt Á. egyesítve volt Liptóval. 1861 óta ismét önálló törvényhatóság. Lásd *Árva vára* történetét is.

Irodalom. Ifj Kubinyi M., Á.-vára, Budapest 1872; 2. kiad. 1890.; Weszelowszky, Arva-Váralja égalja, Budapest; Dr. Thirring G., Útirajzok Á.-megye déli részéből (Magy. Kárpát-egy. évk. 1887 XIV. 77—119 l.); Kocyan A., Á. megye emlősei (Természetr. füzetek 1887); Nagy József, A tótok otthonáról Á. megyében, Turdossin 1891; Csáka K., Á.-megye gazd. és közmüv. viszonyai. (Trsztenai gimn. értesítője 1887); Rowland W., Beschreibung der Composs.-Herrschaft Árva, Arvaváralja 1879.; Ifj. Kubinyi Miklós, Árva vmegye. (Megyei monografiák.) I. 185—252, Budapest 1891 és Nemzetg. Szemle 1891. 6—7. füz.; Divald K., Á. vm. műemlékei; (Múz. és Könyvt. Biz. Ért. 1907); Gyurkovics G. kézirata a M. N. Múzeumban: Notitia Hist. Geogr. Comitatus Arvensis.

Árva, folyó Magyarország északi részében, a Vág jobboldali mellékvize. Ered a Fekete- és Fehér-Á. egyesüléséből, amaz Á. vármegye legészakibb határán, a Babiagura és Polica hegység aljában fakadó patakokból s főforrásának azon patakot tekintik, mely Pekelnik mellett a galiciai határon elterülő Bori mocsárból folyik ki s DNy.-i folyással, az Á.-i felföldet hasítva Jablonka mellett Usztya felé tart. A Fehér-Á. a vármegye nyugati szélén az Erdődka felett emelkedő Osszus hegys. csermelyeiből ered s egészben véve K.-nek tartva, Lokca és Námesztó érintésével Usztyát éri el, ahol a Fekete-Á.-val egyesül. Az egyesült A. délnyugati irányt véve fel, az Á.-i-Magura és az Á.-Liptói mészhegység nyulványai közt keskenyebb-tágabb, természeti szépségekben bővelkedő völgyben, rohamos futással siet alá s a Sip és Kis-Fátra közti gyönyörű szoroson túl Kralován mellett (ahol a kassa-oderbergi vasut áthidalja) a Vágba szakad; mentében Turdossin, Á.-váralja és Alsókubin községek említendők. Kralovántól Usztyáig kitünő műút és Turdossinig vasút követi a folyó völgyét. Az Á. hossza 90 km., szélessége 25—35 m., esése igen nagy, folyása felette rohamos, miért is a tutajozás rajta veszély-

lyel jár. Jelentékenyebb mellékvölgye a baloldalon az *Oravicza* vagy Kis-Á. s a vadrohamos *Sztudenka* (l. o.), a jobboldalon a *Hrusztinka* és a *Réka* (l. o.). A folyó neve oklevelekben már 1287. előfordul. V. ö.: *Rowland*, Beschreibung d. Herrschaft Á. (Á.-váralja 1879, 23—28. l.).

Árvabiztosítás, l. *Biztosítás*.

Árvacsalán (növ.), így nevezik a *Lamium*-ot, de az apró csalánt (*Urtica urens* L.) is.

Árvácska (császárszakáll, császárvirág, Szt.-Háromság-virágja v. violája, árvaviola, háromszínű ibolya, istenszakálla), a kedvelt kerti háromszínű ibolyafaj, a franciák *pensée*-je, a németek *Stiefmütterchen*-je. Eredetileg a mezeinken is vadon termő *Viola tricolor* L. kerti, nagyvirágú fajtájának tartották, de azután kiderült, hogy az Á. több hasonló faj (*V. lutea* Huds., *V. altaica* Pall., *V. tricolor* L. var. ***hortensis*** DC.) kerti fajvegyüléke. A *Dreifaltigkeitsblume*, valamint a *Herbe de la Trinité* név, melynek alapján a «Szt. Háromság violája» megszülemlett, hihetőleg szintén a virág három színétől ered. Ellenben a császárszakáll v. istenszakálla név a virágnak kétoldalas (mint az arc is) szerkezetére

Árvácska.

vonatkozik. Az A., valamint az ibolyák virága rendesen ötszirmú, a szirmok gyakran bársonyszínt játszók. A felső pár szirom lilaszín, különböző színárnyéklattal, az oldalsó pár sárgásfehér, de általában a színárnyéklat, valamint a színek terjedelme nagyon változó s a kerti Á. *sokszínűsége (polychromia)* ezen alapszik. (V. ö. *Borb.*, *Koch*, Synopsis Florae Germanicae legújabb kiadásában 214—226. l.) Van kétszínű fajtája is (var. *bicolor* Hoffm.). A mezei, inkább fehér virágú faj, szirma nem nagyobb a kehelynél, ennek változékonysága a *V. arvensis* Murr. köré sorakozik. Mind ez, mind a *V. tricolor* egynyári gyökerű, de az utóbbinak a magasabb vidéken többnyári testvérei is vannak s ezek a *V. saxatilis* Schm. alakkörét alkotják. Az apró, csinos, jól kifejlődött virágú, nagyon elevenszínű és élesen csíkolt Á.-t *kolibri-A.*-nak nevezik. Az Á. igen kedves műkertészeti virág, majd egész esztendőn át virít. Levelét (*Freisamkraut, herba jaceae*) a gyermekek bőrének kiütődései, különösen koszmó ellen használják. Elősegíti a húgy és bőr kiválasztását. Füve hashajtó és hánytató.

Arvad, l. *Aradus*.

Árvaházak, oly nevelőintézetek, amelyekben árva, szülőtlen gyermekek nevelést, oktatást és teljes ellátást, gondozást nyernek. Az árvák elhagyatott állapotára főleg a kereszténység fordított nagy figyelmet, amennyiben az egyházi elöljárók eleinte egyes tehetősebb családoknál helyezték el őket, míg később közösen történő neveltetésükről is gondoskodtak. Augsburgban már 1572. létezett ilyen nevelőintézet árva gyermekek számára, de ezen iskolákra tartós befolyást csak Francke volt képes gyakorolni az 1698. általa kezdeményezett és később világhírre emelkedett hallei árvaházával, melynek többi közt saját könyvnyomdája és kiadóhivatala is van. Különösen sok az árvaház Svájcban és Angliában. Hazánkban Mária Terézia 1768 Nagyszebenben, Kassán és Debreczenben alapított ilyeneket kat. árvák számára. A XIX. sz. első felében különösen katol. főpapjaink karolják fel ezt az áldásos eszmét, mely napjainkban már számos, valóban közhasznú felekezeti és általános jellegű intézetben valósult meg. Nevezetesebb A.-at alapítottak: Nagy-Váradon Salamon József, Zsolnán Vurum József nyitrai püspök, Keszthelyen Fehér György kanonok, Pozsegán Alagovich Sándor, Veszprémben Zsolnay Dávid, Hornyik János és Hertelendy Gáspár, Egerben b. Fischer és Foglár, Pécsett Passán Ignác, Kalocsán Klobusiczky Péter, Kőszegen Kelcz Imre, Eperjesen Schuster Konstantin, Szekszárdon b. Augusz, Szombathelyen Vas vármegye, Gyulán Wenckheim Krisztina grófnő, Székesfehérvárott Simor, Martonvásáron Fehér vm., Szécsényben és Bácsban Haynald stb. Budapesten vannak elhelyezve: a magy. gazdaasszonyok orsz. egyletének árvaháza, a fő- és székvárosnak Josefinuma és Elisabethinuma, a Mária-intézet, a protestánsok, izraeliták és a tanítók árvaházai. Van még árvaház M.-Vásárhely, Kolozsvár, Kézdivásárhely, Debreczen, Szabadka, Kassa, Szeged, Szatmár, Lőcse, Sopron, Arad, Győr, Pozsony, Temesvár és egyéb városokban. Összes számuk 95, mintegy 4000 növendékkel. Egyesek «Szeretetház» nevet viselnek (Balatonfüreden, Budapesten, Iglón). Kisdedek (3—4 évesek) számára a budapesti s hódmezővásárhelyi kisdedóvók mellett vannak ilyenek. L. még *Gyermekvédelem*.

Árvai Magura, a Kis-Fátra hegyláncolatnak legészakibb, Árva vmegye területére eső tagja, melyet DK. és K. felől az egyesült Árva folyó völgye, É. felől a Fehér-Árva s az abba ömlő Hrusztinka, Ny.-on pedig a zázrivai völgy határol; az utóbbi és a Hrusztinka völgye közt (1131 m.) nyereg választja el az odább É.-ra emelkedő Parács csoporttól (1326 m.), mely már az Osszus hegycsoporthoz tartozik s az ÉNy.-i határláncolat tagja. Az így körülhatárolt hegység DNy.-i—ÉK.-i irányban 34 km. hosszúságban, 7—11 km. szélességben terül el, hosszúra nyuló, többnyire erdős hegyhátat képez, a főgerinc fölé aránylag kevéssé emelkedő gömbölyded kupokkal; csak egy helyen, Árvaváralja és Hrusztin közt a Priszlop-hágó (812 m.) által rovátkolva. Legtömegesebb a hegység Ny.-i része, amelyben a legmagasabb tetők, ú. m. a legelővel fedett Kubini havas (Kubinszka hola, 1345 m.), Mincsol (1341 m.), s a dél felé kiágazó Kocska (1224 m.) és Liszica (1213 m.) emelkednek. Alacsonyabb és egyszerűbb szerkezetű a Priszloptól K.-re eső része, mely az 1220 m. ma-

... kúpjával. A hegység kőzete nagyobbrészt homokkő. Némelyek a Magura kezdetét már a Vág sztrecsnói szorosától számítják s az ... Krivan csoportot (1711 m.) is hozzáveszik, ami azonban nem helyes. V. ö.: *Thirring*, Árva vármegye déli része (Magy. Kárpát-egyesület XIV. évk. 1887. 77—119.)

Árvai várispánság, l. *Árva vára*.

Árvakáka, a. m. *Heleocharis palustris* R. Br., l. *Heleocharis*.

Árvalányhaj (*Stipa* L.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család genusza, melynek mintegy 100 faja a tropusokon és a mérsékelt övben van elterjedve, steppéken, pusztákon, szavannákon, sziklákon. Az Á. kócsagtoll-féle bokrétája morfologiailag ugyanaz, ami a búzakalász szálkája és a szemtermést boritó alsó toklásztól ered; térdalakuan meghajlik s a hajláson felül fehér pelyhe van. Ez az Á. *bokrétája, lobogója* v. *forgója*. A szemtermés szorosan a toklászba göngyölített s a tetején a kócsagdísz állandóan rajta marad, ennek segítségével szeles időben a termés szétszóródik. Száraz időben a forgónak (szálka) alsó fele kötél v. dugóhuzó módjára csavarodva marad, míg nedves időben egészen kiegyenesedik és megnyulik. Ismét megszáradva, újra visszacsavarodik. E forgó mozgás következtében a termés belehatol a földbe s elültetődik, a fölfelé álló szőrök pedig megakadályozzák az újra való kihúzást.

Árvalányhaj gyümölcse a tollas forgóval.

Nevezetesebb fajok: *St. pennata* L., tollas szálkájú, a magyar puszták és homokos mezők jellemző növénye. Hazánkban több tollas szálkájú faj él, de még több van Oroszország pusztáin, ahol rengeteg területeket borítanak el. A *St. capillata* L. (kunkorgó Á.) szálkája érdes, de nem tollas. Igen erősen csavarodik s a juhok gyapjába jutva, a hegyes végű termést az állat bőrén át egészen a belekig befurja s az állat vesztét okozhatja.

Rokona az Á.-nak a *St. tenacissima* L. (*Macrochloa tenacis*. Knuth), esparto, halfa- v. alfafű. Merev, hengeresen begöngyölt, fonalas levelei vannak, becses anyagot szolgáltat különféle fonadékokhoz (cipő, takaró, kötél, hamis lószőr) és papirgyártáshoz. Spanyolországból, Algeriából és Marokkóból tömegesen szállítják, különösen Angliába. Egyes *Stipa*-fajok élvezete a marhára, de különösen a lóra narkotikusan hat. Ilyen a *St. inebrians* Hance Mongoliában és a *St. viridula* Trin. É.-Amerikában. Az Á. alkalmas legelőt nem szolgáltat, *erdészeti* szempontból különösen mint *homokkötő* és *sziklatörő* szerepel. A Karst vidékén gyökerei a sziklahasadékokban szétterjedvén, a szirtek és széttöredezését siettetik. Az Á. a magyar népnek egyik legkedvesebb növénye.

Arvales fratres (mezei testvérek), 12 tagú római papi testület, mely Dea Dia tiszteletére alakult. Ez istennő valószinüleg azonos a szántóföld régi római istennőivel (Tellus, Ceres, Ops), s a hagyomány szerint Romulus volt e testület megalapítója nevelőanyjának, Acca Larentiának (l. o.) 11 fiával együtt. Ha egy tag meghalt, helyét cooptatio utján töltötték be. Élükön állott egy *magister*, kit évenként az *Ambarvalia* ünnepén saját kebelükből választottak. Jelvényük fehér fejszalag és kalászkoszorú volt. Főünnepük május havának 3 különböző napján folyt le, az 1. és 3. Rómában, a második Dea Dia berkében a Tiberis jobbpartján. A föld termékenységeért imádkozva oly régies nyelvezetü dalt énekeltek, hogy Horatius korában már nem értették. E himnusz fennmaradt töredéke a latin költészet legrégibb emlékeihez tartozik. V. ö. *Ring*, Altlateinische Studien (Leipzig—Pozsony 1882); *Ribbek*, A római költészet története I.

Árva-Liptói mészkőhegység, a Központi Kárpátoknak Árva és Liptó vmegye határán emelkedő legnyugatibb tagja, melyet Ny.-on és É.-on az Árva völgye és a Sztudena völgye, D.-en a liptói lapály határol, K.-en pedig a kvacsáni völgy s a Huti és Zuberec közti mély nyereg (900 m.) a Liptói havasoktól választ el. Ny.-i, az Árva torkolatához közeleső részében a sziklás Sip (1169 m.) emelkedik, odább K.-re azonban a gerinc lelapul s Komjátna és Zsaskó községek közt 608 méterig száll le; ez a Központi Kárpátok fögerincének legmélyebb pontja. A Bresztova-nyergen (730 m.) túl a gerinc hirtelenül emelkedik s a Chocsban (1613 m., l. o.) éri el legnagyobb magasságát. A főgerinc innen ÉK.-i irányban széles háttal húzódik tovább, elválasztva az Árva és a Vág vizeit; míg É. felé a délárvai felföldre támaszkodik, amelyből észrevétlenül emelkedik fel. D. felé kinyúló s mély szaggatott völgyek által (Kvacsáni völgy, Proszéki völgy) elválasztott mellékágai a gerinc magasságán jóval túlemelkedve (Proszéki hegy 1373 m., Magura 1168 m., Lomno 1278 m.), meredek sziklafalakkal ereszkednek a liptói lapály felé. A hegység főleg mészkőből és dolomitból áll, alapját azonban vörös homokkő és márga képezi. A dolomit-övtől É.-ra elterülő vidék az Árva és Sztudena völgyéig főleg eocénkorbeli (Flysch) képződményekből áll. Helyenkint vasércek nyomaira akadtak, de ezek kiaknázása abbamaradt. A hegység É.-i részeiben számos apró község fekszik; D.-i rövid s keskeny völgyeinek csak a lapályra való nyilásán van néhány község. V. ö.: *Thirring*, Az Á. (Magy. Kárpát-egyesület XIV. évk. 1887.)

Árvapénzek, nem szabatos közigazgatási műszó, amely nemcsak az árváknak, hanem valamennyi gyámság és gondnokság alatt álló személynek készpénz- és értékpapir-vagyonát jelenti. Az Á. egyöntetü kezelése, elhelyezése, gyümölcsöztetése és biztosítása, úgyszintén a birságpénzek kezelése, valamint a gyámpénztári kölcsönök módozatai iránt az 1901. XX. t.-c.-ben nyert felhatalmazás alapján a belügyminiszter és a pénzügyminiszter által 1902. kiadott gyámpénz-

tári utasitások rendelkeznek. A gyámhatósági pénzek kezeléséről az 1887. XX. t.-c. IX. fejezete és az 1885. VI. t.-c. 13. §-a intézkednek és megengedik úgy az egyénenkénti, valamint az összesitett kezelést.

Árvapinty, Passer montanus *L.* (állat), a pintyfélék (Fringillidae) családjába tartozó madárfaj, l. *Pinty.*

Árvarózsa, így nevezik *Diószegiék* a «fulánktalan» *Rosa pendulina* L. (*R. alpina* Autor.) nevű magasabb vidéki rózsát. Az Á. szárán nincsen tüske; finom tűkkel fegyverzett változata (var. *acanthodermis* Borb.) ritkább.

Árvarozsnok *(Bromus inermus)*, másképen mágocsi rozsnoknak is mondott takarmányfű. Vadon hazánk legtöbb vidékén különösen a homokos talajokon előforduló fű, melyet gróf Károlyi Alajos mágocsi uradalmában elsőbben termesztették a szántóföldön; mai nap több helyütt vetik herével, lucernával vagy baltacimmel keverve, ezenkívül a fűkeverékben is helyet foglalhat. Nem tartozik ugyan a legjobb füvek közé, de mert a szárazságot jól tűri, gyorsan növekszik, sok ideig (10—15 évig) kitart, az Alföldre igen becses takarmányféle. Termelése nem jár nehézséggel. Magtermése 2—4 q.-ra tehető.

Árvaszajkó (állat), l. *Szajkó.*

Árvaszék, kollegiális hatóság; áll az elnökből, legalább két ülnökből, jegyzőből és megfelelő számú segédszemélyzetből. A törvényhatósági bizottság, illetőleg a városi képviselőtestület az ülnökök számaival egyenlő számban, saját tagjai sorából tiszteletbeli Á.-i ülnököket rendelhet ki. Rendezett tanácsú városokban az Á. elnöke a polgármester. Az Á. határozatait ülésekben (melyek rendszerint nyilvánosak) szótöbbséggel hozza; az érdemi határozatok indokolandók; a jogerős határozatok csak a törvényben kifejezett esetekben támadhatók meg biróság előtt és közigazgatási úton hajtatnak végre. Az Á. végrehajtó közegei a szolgabirák és községi elöljáróságok. Az Á. határozatainak külországban való végrehajtása a belügyminiszter útján történik. A gyámhatósággal felruházott község Á.-ének határozatai ellen a törvényhatósági Á.-hez, innen a törvényhatósági közigazgatási bizottsághoz (l. *Közigazgatási bizottság)* van felebbezésnek helye, a határozat kézbesítésétől 15 nap alatt. A rendezett tanácsú városi és törvényhatósági Á. elsőfokú határozatai a közigazgatási bizottsághoz, innen a belügyminiszterhez (l. *Belügyminisztérium*) felebbezhetők. Törvényhatóságok Á.-einél az elnöknek és ülnököknek; r. t. városok és községek Á.-einél pedig legalább egy ülnöknek jogvégzettnek kell lennie. Az Á. ügyvitelére nézve a belügyminiszter által 1902. évi 128.000 és Budapest részére 1903. évi 57.000 sz. a. kiadott egyöntetű szabályzatok irányadók.

Árvaszéki elnök, ülnök, jegyző, l. *Árvaszék.*

Árvátfalva, kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1900) 307 magyar lak.; u. p. és u. t. Székelyudvarhely.

Árvaügy, l. *Gyámügy.*

Árva vára, eredetileg királyi vár volt. Várispánság központja 1267 óta. De már 1307. András mester «comes et castellanus de Arva» címet visel, ami nem mutat várispánsági szervezetre. Anjou-házi királyaink, mint Lengyelország elleni véghelyet, igen megerősítették. Zsigmond király a lengyel származású Stibor vajdának zálogosította el. A XV. sz. közepén, a cseh Giskrával egy követ fúvó Komorovszky Péter lengyel lovag kerítette kézre, s innen rettegtette több mint 25 évig az egész felvidéket rabló-társaival, kik «testvér» (bratrik) néven hivták egymást. Csak Mátyás király vetett véget Komorovszky garázdálkodásainak. 1474-ben egymásután foglalta el Liptóújvárat, Rózsahegy és Likava várát Komorovszkytól, ki végre Á.-t is föladta 8000 frtért. A harcedzett várőrséget Mátyás zsoldjába fogadta, s részben ez képezé magvát a később hiressé vált fekete seregnek. Mátyás természetes fiának, Corvin Jánosnak adta a várat. Ugyanekkor tájban, 1484. Mátyás király Várday Péter kalocsai érseket és kir. kancellárt politikai okokból ide, majd Visegrád várába záratta, honnan holtáiglan ki sem bocsátotta. 1495-ben Szapolyai István Corvin János felvidéki egyéb birtokaival együtt Á.-t is elfoglalta. I. Ferdinánd 1534. Dubove János lengyel úrnak adta, kitől Thurzó Ferenc kezére került 1556.

A Thurzókkal új, legfényesebb korszaka kezdődött Á.-nak, melyhez 6 mezőváros és 75 falu tartozott. Az árvai roppant uradalmat, mely mintegy 74 ezer holdnyi erdőgazdaság, jelenleg is Thurzó György hét leányának örökösei birják, kik maguk közül választják az uradalom kormányzóját. Jogi állása igen érdekes, mert a közbirtokosság egyes tagjai a telekkönyvekben kitüntetve nincsenek, s a közbirtokosok azt teljesen osztatlanúl élvezik; a személyi változások csak az uradalmi jegyzékből tünnek ki, s eladás vagy általában átruházás tárgyát csak a hányad képezheti, mely a természetben ki nem hasitható. Magszakadás, hűtlenség stb. jogán ma már közel $^1/_3$-a az uradalomnak a kir. kincstárt illeti. 1678. Thököly birtokába kerítette, Babocsay pedig 1709. jan. a várat körülzáró császári hadat szétverte, de ápr. 10. a kuruc őrség feladta a várat. 1800 ápr. 18-án a roppant vár csaknem egészen leégett, azonban csakhamar annyira helyreállították, hogy ma is lakható állapotban van. — Á. páratlanul festőien emelkedik egy egészen elszigetelt kúpalakú hegy csúcsán. Tulajdonkép három külön várból áll, melyek a hegyoldal három magassági fokozatán közvetlenül egymás fölé épültek. Az alsó vár egyik tornyában őrzik az uradalmi levéltárat, melynek legérdekesebb nevezetességei közé Thurzó György és fia Imre irományai tartoznak. Ugyanitt van az árvai uradalom területén előforduló állatok igen szép gyüjteménye, továbbá egy ásvány-, faminta- és farügy-gyüjtemény. Az alsó vár kápolnája alatt van a Thurzó-család sírboltja; magában a kápolnában Thurzó György életnagyságú, karrarai márványból faragott szobra látható. A középső várban van a vár kútja, mely 91 m. mélységre van az óriási sziklába vájva, s mindig tele van vizzel. A középső várból falépcsőkön jutunk a felső várba, melyet a 136 m. magas hegynek csúcsára 1561. Thurzó Ferenc építtetett. V. ö.: *Kubinyi M.*, Árva vára (Pest 1872); *Ifj. Kubinyi* Miklós, Á., történelmi tanulmány (2. kiadás 1890); U. a., Az Á.-i urnatemető (Arch. Ért. 18. évf.).

Regi és új fadesmaetyek az árvai várban (Budapest 1908).

Árvaváralja, cseh-tót kis-k. Árva vm. vári j.-ban, az Árva folyó mellett, a híres régi meredek sziklára épült vár tövében mindössze 44 házból áll, melyben 39[illegible] tót és magyar lak. él; vasúti állomás, posta- és távirdahivatal, csendőrörs. Csak kis helység, de nagy és szép uradalomnak feje, mely az árvai közbirtokosság birtokában van. 1616-ig Thurzó-birtok volt. W. Rourland, Statistisch-topogr. Beschreibung der Compossessorats-Herrschaft Árva (W. 1879). L. még *Árva vára.*

Árvaveréb, l. *Pinty.*

Árvaviola, l. *Lévkoja.*

Árvavirág, l. *Hóvirág.*

Árvavölgyi helyi érdekű vasút (r. t., 1897. évi XXVII. t.-c.), a cs. k. sz. kassa-oderbergi vasútnak Kattkán (K.-re fekvő Kralován állomásból indul ki és Árva vármegyét keresztül szelve, az Árva völgyében halad Suchahora határállomásig, hol csatlakozik az osztrák nowytarg-suchahorai h. é. vasúthoz. A 71 km. hosszú pályát a kassa-oderbergi vasút kezeli. Első vonalrészét 1898. adták át a közforgalomnak. Befektetési tőkéje 7.140,000 K.

Arve (ejtsd: arv), folyó Haute-Savoie francia départementban, a Col de Balme közelében ered, keresztül folyik a Chamonix-völgyön és Genf alatt ömlik a Rhôneba. Nagyobb mellékfolyói az Arveyron, Bonnant, Borne, Giffre és Ménoge. Hossza mintegy 100 km.

Árvédelem a szó szoros értelmében az árvíz ellen való védekezést, tehát az ármentesítést (l. o.) jelenti; azonban az ármentesítés célját szolgáló töltések megépítése után kitunt, hogy ezek a töltések nem nyujtanak teljesen biztos védelmet s árvíz idején nemcsak különös felügyeletet, hanem védő munkálatokat kivánnak, hogy át ne szakadjanak; *az árvízi gátak védőmunkálatainak altal. a[illegible]* l. *ma[illegible].* Az Á.-nek 3 módja ismeretes. 1. Az áthágás, vagyis az árvíznek a töltés koronáján túl való emelkedése csak úgy akadályozható meg, ha a töltéseket árvíz idején, mihelyt a víz a töltés eredeti koronáját megközelíti, az úgynevezett nyulgáttal ideiglenesen megmagasítjuk. 2. Az átszivárgás, vagyis az árvíznek a töltés testén való keresztül szüremkezése a töltéseket átáztatja vagy kiüregeli s akkor a töltés oldala megcsúszik vagy beroskad. Mihelyt a töltésen nagyobb átszivárgások mutatkoznak, a víz felőli oldalon sűrűn egymás mellé vert cölöpökkel s a cölöpök mögé tett földes zsákokkal kell védekezni. Ha az átszivárgás valamely féreglyukon, vakondtúráson át történik, igyekeznek a gát vízfelőli oldalán a lyukat félkeretben karózással és földes-zsákokkal eltömni. Nagy hiba, ha az átszivárgó vizet a mentett oldalon akarják elfojtani, mert akkor a víz a töltés belsejében gyűl meg, átáztatja a töltés testét, mely aztán könnyen és hirtelen megcsúszik. Ezért a mentett oldalon az átszivárgó víznek utat engednek s legfölebb apró kavics-, vagy salaktömeget tesznek a szivárgás helyére úgy, hogy a víz e tömegen csak lassan juthasson át s a megcsöndesedett víz az iszapját, hordalékát a gát belsejében lerakhassa s a nyílást önmaga eltömje. 3. Az elhabolás v. i. a töltés oldalának a hullámzás okozta megtámadtatása ellen karózással és a karók mögé tett rőzsekötegekkel, szalmával, trágyával stb. védekeznek. Jó védelmet nyujt a habolás ellen a töltés lejtőjének ponyvával való beterítése is, mely különösen Hollandiában divatos. Újabban az elhabolás kezdi veszíteni jelentőségét, mert a töltés oldalát téglával, kővel burkolják s a töltések előtt hatalmas, sűrű füzeseket (árvédelmi füzesek) létesítenek, melyek a hullámzást megcsendesítik, mielőtt a töltéshez eljutna. Ha az árvíz a töltést átszakította, a *szakadás elfogása* rendesen a szakadás víz felőli oldalán félkörben vert cölöpsorral és melléje hányt földzsákokkal gyors és kitartó munka segítségével lehetséges.

Az Á. céljaira az ármentesítő társulatoknak külön berendezésük van. A gátőröknek, gátfelügyelőknek s a társulat műszaki közegeinek előre megszabott kötelességei vannak árvíz idején és az állam maga is nyujt (főleg műszaki) segítséget az Á.-hez. Az Á.-t szolgálják a társulati telegráf- és telefon-vezetékek, továbbá a védelmi anyagok, cölöpök, karók, rőzse- és szalmakötegek, ponyvák és zsákok készlete. Az Á. végrehajtása rendesen fizetett munkaerővel történik. Szükség esetén a közmunka, sőt a katonaság is kirendelhető az Á.-hez. V. ö.: *Péch* József, Gátvédelem, *Benedek* Pál, Árvízveszélyek és védelmi munkák (Budapest 1889).

Árverés, valamely dolog eladása annak részére, aki azért legtöbbet igér. Tárgya lehet ingó (ekkor: auctio), vagy ingatlan dolog (subhastatio — mivel a rómaiak a forumon, ahol az Á. történt, a hivatalos hatalom jeléül lándzsát — hasta — tüztek ki). Az Á. vagy magán-Á. vagy köz-Á.; önkéntes, ha a dolog tulajdonosa maga kéri, vagy kényszer-Á., ha annak beleegyezése nem szükséges. A birói Á. rendszerint kényszer-Á., a biróságon kívüli pedig önkéntes, habár a biróság önkéntes Á.-t is teljesít (pl. 1881. LX. t.-c. 204—206. §-ai). A birói Á.-t mint végrehajtási Á.-t ingóságra a biróság kiküldöttje (végrehajtó), ingatlanra a biróság mint telekkönyvi hatóság rendeli el és mindkét esetben a kiküldött foganatosítja.

A végrehajtási Á.-nél az ingóságok rendszerint azonnali fizetés mellett adatnak el és az igért ár megfizetése után a vevő birtokába adatnak és föltétlenül, még az Á. birói megsemmisítésének esetére is, annak tulajdonává válnak. Ingatlanoknál a birtokba vétel módozatai, a vevő kötelezettségei, a vételár fizetése s ennek ideje esetről esetre külön meghatározás tárgyát képezik (Á.-i feltételek) és a vevő tulajdonjogot csak akkor nyer, miután az Á.-i feltételeknek eleget tett.

A magyar jog több követeléssel terhelt ingatlannak elárverezésénél a részleges csőd elvét alkalmazza és az ingatlan a legtöbbet igérő részére, tekintet nélkül az igért ár összegére, az Á. kitűzött határnapján leüttetik. Az ebből keletkezhető megkárosodások elhárítására szolgál az *utóajánlat* (surenchère, Nachbot) intézménye, mely szerint, ha a megtartott Á. utáni 15 napon belül valaki a vevő igéretét 10 százalékkal meghaladó ajánlatot tesz, a biróság a leütést hatálytalannak nyilvánítja és újabb Á.-t rendel (1908. XLI. t.-c. 27. §.). Az ez alkalommal elért vételártöbblet a korábbi vevőt nem illeti; ellenben, ha a tárgy

kisebb áron adatik el, a különbözetet megtériteni köteles.

Az Á.-sel rokon intézmény az *árlejtés* (Minuendo-Licitation), melynél meghatározott nemü v. fajú ingóságok szállitását v. meghatározott munka teljesitését arra bízzák, aki erre legkisebb árért vállalkozik. Az Á. célja az, hogy a vevők versenyének előidézése által minél magasabb vételár éressék el, mig az árlejtés ellenkezően azt célozza, hogy a szükséges ingóságok szállitása vagy a munka előállitása minél kevesebbe kerüljön. Az Á.-nél a vevők, az árlejtésnél a vállalkozók versenyét idézzük elő a résztvevők igérete útján. Az Á. eredménye meghiusitható összebeszélés, a nyereségben való osztozás vagy más jutalom, ill. előny igérete által. Aki ilyen célból nyereségi részt, jutalmat vagy előnyt elfogad, az 1879. XL. t.-c. 128. §-a szerint bünhődik.

Árverési csarnokok. Nyilvános árverési helyiségek, melyek igen üdvös szolgálatot tesznek az által, hogy koncentrálván az ingóságokra vonatkozó árveréseket, emelik a vételi versenyt és könnyebben ellenőrizhetővé teszik az árverési visszaéléseket. Nálunk az 1888. XXII. t.-c. értelmében ily csarnokoknak felállitására a kereskedelmi miniszter ad engedélyt és ugyanez egyetértőleg a belügyminiszterrel állapitja meg az üzleti szabályokat, az árverésekért szedhető díjakat és leteendő biztosíték összegét. Ahol ily Á.-at állítanak fel, működési területükön minden nyilvános árverés szabályszerüleg azokban tartandó meg. A kivételeket az említett törvény szabályozza. Mindeddig e törvény alapján egyetlen árverési csarnok sem létesült.

Árverési hiénák. Igy nevezik azokat az egyéneket, akik az árverésen való vétellel üzletszerűen foglalkoznak. Ezek az árverés alá bocsátott ingóságokat többnyire mesterségesen előidézett csekély áron nem a saját szükségletük fedezésére veszik, hanem nyereséggel ismét eladják. Az Á. elleni oltalomra szolgálnak az *árverési csarnokok*.

Árverési vétel, oly vásárlás, mely árverés folytán jön létre. A hatóságilag (biróságilag) elrendelt árverésen való vétel abban különbözik a közönséges vételtől, hogy itt az árú és a vételárra nézve az eladásba való beleegyezést nem a volt tulajdonos, hanem a hatóság jelenti ki. A tulajdonjog az árverési vevőre abban a pillanatban száll át, amelyben a hatósági közeg az elárverezett dolgot «leütötte»: eladottnak nyilvánította. Azonban ingatlanok vételénél ez a tulajdonjog még attól a felbontó feltételtől függ, hogy az árverést valamely ok miatt nem helyezik-e hatályon kívül. Aki nem hatósági árverésen vásárol, annak a vétel által szerzett tulajdona a saját jóhiszemüségétől függ, éppen úgy mint azé, aki a dolgot nem ennek tulajdonosától szerezte.

Árvetés v. *árkalkuláció*, az a többé-kevésbbé bonyolódott számitó művelet, amellyel a kereskedő megállapitja, hogy valamely vásárolt árú mértékegysége a reá forditott költségekkel együtt (fuvar, vám, házhoz szállitás, fizetés stb.) neki magának mennyibe kerül és százalékokban hozzákapcsolt nyereséggel együtt mennyiért adható. Az Á. különösen akkor válik bonyolódottá, ha a vásárlás idegen mértékegység szerint és idegen pénznemben történt, amikor tehát az idegen mértéket és pénzt hazai mértékre és pénzre kell átszámítani. *Egyszerű* az Á., ha egy alkalommal csak egyfajta árút hozatunk és minden költség csak ezt az egy árúfajt terheli. Ellenben *összetett* akkor, ha egy küldeményhez többféle árú tartozik és a költségeket vagy az egyes árúfajok súlya, vagy értéke arányában szét kell osztani.

Arveyron (ejtsd: arveroñ), az Arve balparti mellékfolyója, a Mer de Glace-ból folyik ki.

Arvicola (állat), l. *Pocok*.

Arvi Jännes, finn költő, l. *Genetz*.

Árvíz, a folyóknak az anyamedren (l. o.) felül emelkedő, tehát a partokon kiömlő vize. Keletkezése szerint az Á.-nek 3 tipusát különböztetjük meg: a jégtorlódásból, a hóolvadásból és az esőzésekből keletkezőt. 1. A *jégtorlódásos* Á. a folyó jegének összeverődéséből keletkezik. Európában főként olyan folyókon, melyek Ny.-K.-i, vagy ÉNy.-DK.-i irányuak, szokott létrejönni, míg az ellenkező irányuakon nagy ritkán. Ez a jelenség onnan magyarázható, hogy a hőmérsékletváltozások Ny.-on és DNy.-on előbb állanak be, mint K.-en és ÉK.-en; ha tehát valamely ÉNy.-ról DK.-re siető folyó a tél folyamán befagyott, akkor a felső szakaszán előbb áll be a tavasz, az olvadás és a jég elmenetele, mint az alsó szakaszán; itt tehát még áll a jég, midőn felülről a jégtáblák megindulnak. A felülről jövő jégzajt tehát az alul álló jég föltartóztatja; a mozgó jég egy része föltorlódik az álló jégre, másrésze a jégkéreg alá kerül s elszükiti, eltömi a medret. A víznek tehát emelkednie kell, mert a megszükitett szelvényen nem tud lefutni. Ebben az esetben tehát nem a nagy víztömeg, hanem a meder eldugulása okozza az Á.-et. Ilyen jégtorlódásos Á.-ek gyakoriak az ÉNy.-DK. felé haladó Dunán, Volgán stb., de ritkák pl. a Tiszán, Körösökön, melyek ellenkező irányban folynak. A Duna jégtorlódásos Á.-ei közül nevezetes az 1838-iki, mely a főváros nagy részét elpusztította s mely 936 cm. magasságra emelkedett a 0 víz fölé. A Volgán a jégtorlódás helyenkint 14—16 m.-re emeli a vizet a legkisebb vízállás fölé. 2. A *hóolvadásból* keletkezett Á. rendesen tavasz elején szokott előállani (enyhe télen tavasz előtt is), ezért *tavaszi* Á.-nek is nevezik. Az olvadást nemcsak a hőmérséklet emelkedése idézi elő, hanem a velejáró bőséges eső is. A hóolvadás különben hosszabb folyamat. A hegyek között a hóolvadás Á.-e ezért rendesen kis magasságú. Az egymásután következő meleg napok, esőzéssel váltakozva, hosszú, de aránylag nem magas Á.-et okoznak itt. A hegyekből apránként leérkező víz a síkságon aztán fölgyül s a tavaszi Á. itt válik nagyszerűvé. A hóolvadásos Á. tehát a *síkság* Á.-e. Pl. a Tisza hegyvidéki részén tavasszal soha sincs rendkívüli Á., míg Vásárosnaménytól lefelé a tavaszi Á.-ek a legmagasabbak. De nemcsak magasak, hanem hosszantartók is; néha 1—2 hónapig van Á. a Tiszán. Nevezetesebb tiszai tavaszi Á. volt 1879., mikor Szeged városa víz alá került. De az 1881., 1888. és 1895-iki Á. még magasabb volt a Tiszán. A Duna legnagyobb tavaszi Á.-e 1876. állott elő, de Budapesten az emlékezetes 1838-iki jegesnél alacsonyabb maradt. 3. A harmadik fajú Á.-et az *esőzések* hozzák

kép. Rendesen nyáron vagy ősszel jelentkeznek, mikor a természet zöld. A Tiszán ennélfogva a nyári Á.-et zöldárnak is mondják. Az esőzés Á.-e rendszerint a hegyvidéken magas, a síkságon ellapul s alacsonyabb. Ezért van hogy pl. a Tisza hegyvidéki részén az esőzés Á.-e a legmagasabb, míg a síkságon jóval alacsonyabb s nem is vethető össze a hóolvadás Á.-evel. A Duna nyári Á.-e már rendesen nagyobb jelentőségű, mert a magas Alpokon nyáron is van hó, mely hőségben olvad; pl. az 1897-iki és 1899-iki Á. helyenkint megközelítette, a felsőbb szakaszokon meghaladta a tavaszi Á.-ek szintjét. Az esőzés a hegyi folyókon és patakokon jelentkezik rendkívüli csapás-alakjában. Ilyen esőzés hozta létre 1910 a krassó-szörényi hegyvidéken a katasztrofális Á.-et, mely több falut tett tönkre. Az Á. a folyó valamely pontján szemlélve következő módon jelentkezik: a víz színe előbb lassan, majd egyre gyorsabban emelkedik, majd az emelkedés csökken és végre a vízállás eléri tetőpontját s rövid ideig ezen a legmagasabb szinten marad; később beáll az apadás, mely eleinte lassú, később egyre gyorsul, majd megcsendesedik s a vízállás eléri a legmélyebb helyzetét, melyen rövidebb-hosszabb ideig megmarad. Egy újabb áradás aztán megismétli ezt a játékot úgy, hogy minden Á. alkalmával a folyó szintje emelkedik és leszáll, mint valami lassú hullámzás. A vízállásoknak ezt az emelkedő és leszálló játékát *árhullámnak* mondjuk. Az árhullámnak megkülönböztetjük a magasságát (a legkisebb és legnagyobb vízállás közötti különbséget) és a tartamát (vagyis két egymásután következő legkisebb vízállás közötti időtartamot). Rendesen ott, hol a folyó eléri a síkságot, a hegyek tövében verődik össze és alakul ki az Á. a maga teljességében s mint valami óriási hullám vonul le a folyó hosszában. Az alsóbb vidékeken még kis vizek vannak, midőn leér oda az árhullám eleje, majd amint az árhullám lejebb vonul, beáll az áradás, a tetőzés és apadás. Az árhullám magasságváltozásai bizonyos törvényszerűséget követnek s e törvényszerűség megállapításával foglalkozik az *árvízjelzés*. (L. o.)

A modern büntetőkönyvek büntetéssel sujtják az Á.-okozást. A magyar büntető törvénykönyv (1878. V. t.-c. 38. fejezetében, 429—433 §-ok) szól a vízáradás okozásáról s azt, ha szándékos, bűntettnek, ha gondatlanság, vétségnek minősíti. Büntetése 5 évig terjedhető fegyház, meghatározott enyhébb esetben (400 K-t meg nem haladó kár, v. a tettes vagyonának megmentése) 3 évig terjedhető börtön, minősített esetben (ember életének veszélyeztetése, illetve halálokozás) 5—10 évig terjedhető, illetve életfogytig tartó fegyház. A vízáradás okozás vétségének büntetése 1 évig terjedhető fogház és 2000 K-ig terjedő pénzbüntetés, minősített esetben (ha halál okoztatott) 5 évig terjedhető fogház. Aki Á. esetében nem engedelmeskedik a hatóság felszólításának, hogy a közveszély elhárításában közreműködjék, vagy másokat a segítéstől visszatart vagy lebeszél, a kihágási btk. 142. §-a értelmében kihágást követ el. Az Á. esetén teendő közigazgatási intézkedésekről az 1884. XIV. t.-c. és a vízjogi törvény (1885. XXIII. t.-c.) tartalmaz intézkedéseket.

Árvízjelzés, az árvizek magasságának és tetőzésük idejének előre való jelzése oly célból, hogy a lakosság az árvizekre előkészülhessen s ellenök a védelmi intézkedéseket megtehesse. Az Á. megalapítója *Belgrand* francia mérnök volt, ki 1854. szervezte a szajnai árvízjelző szolgálatot s egy évre reá már abban a helyzetben volt, hogy Párisra 3—4 nappal előre jelezhette a várható árvizek magasságát s tetőzésük idejét. Az egyes országokban később vízjelző hivatalok létesültek, melyek aztán az egész országra kiterjedő Á.-t állapították meg. Minálunk az Á.-t az Országos Vízépítési Igazgatóság (l. o.) kebelében Péch József kezdeményezésére szervezett vízrajzi osztály (l. o.) végzi. Az Á. idők során egyre bővült, úgy, hogy manapság a következő feladatok megoldásából áll: 1. A nagy lecsapódások előre jelzése. 2. A csapadék nagyságából a vízállások jelzése. 3. A folyó felső szakaszán észlelt vízállásokból az alsó szakaszokon várható vízállások előrejelzése. 4. A jelzett vízállások idejének megállapítása. E négy műszaki feladathoz járul még egy 5-ik, t. i. a jelzések gyors és pontos továbbítása az érdekeltek részére. Ez utóbbi feladat az Á. adminisztrativ része, de épen olyan fontos, mint az előbbi négy s a jelzés sikere és haszna ezen fordul meg. 1. Ami a nagy lecsapódások előrejelzését illeti, ebben a dologban a ciklonok járásának és vonulásának tanulmánya ad útbaigazítást. A kérdés emez oldala a meteorológia körébe vág (l. *Időjóslás)*. Ennek az Á.-nek csak a hegyvidéken van fontossága. 2. A csapadék nagyságából való Á. már sokkal nagyobb tökéletességre jutott. Főként kötött vízgyüjtő területű kisebb folyókon állapították meg nagyobb pontossággal azt a szabályt, mely a csapadék nagyságát s a belőle keletkező árvíz nagyságát összefűzi. Nálunk a Tisza medencéjében dolgozták ki az idevágó tanulmányt, még pedig a téli hó menynyiségéből jelzik a tavaszi árvizek magasságát. 3. Még tökéletesebb a folyó felső szakaszán észlelt vízállásokból az alsó szakaszokon várható árvízmagasság előrejelzése. Hazai folyóinkon a Dunára, Tiszára és összes nevezetesebb mellékfolyóira kidolgozták ezen az alapon az Á.-t. 4. Az árvíz bekövetkezésének előrejelzése szintén szigorú szabályossággal történik. Az árhullámok lehúzódásának időtartama egyszerű észlelések és egybevetések alapján meghatározható. 5. Az Á. adminisztrativ szolgálata két részre oszlik. Először is a csapadék- és a vízállás-észleléseket telegráf és telefon (esetleg posta) útján jelzik a vízjelző szolgálat központjába, nálunk a budapesti vízrajzi osztályba, mely naponkint az ország különböző részeiből telegráf útján 146 állomásról kap csapadékértesítést és 126 állomásról vízállás-értesítést. A jelzések továbbítása a központból részint a *vízjárási térképeken* (l. o.) posta útján történik, sürgősebb esetekben telegráf és telefon útján. V. ö.: *Bogdánfy* Ö. A természetes vízfolyások hidraulikája c. munkáját.

Arwidson, *Adolf Ivor*, svéd költő és író, szül. Padasjokiban, Finnországban, 1791, meghalt 1858. Aboban; u. o. tanult. 1817. a helsingforsi egyetemen magántanár lett. Az orosz kormány azonban A.-t szabadelvü nézetei miatt 1822. az

országból kiutasította, miután egy általa alapított svéd lapot betiltott. A. Svédországba ment, hol a kir. könyvtár tisztje, majd főnöke lett. Fő műve a régibb svéd népdaloknak kitünő gyüjteménye (Svenska fornsanger, Stockh. 1834—42, 3 köt.). Saját költeményei 1832. jelentek meg. Ezekben a «foszforisták» (l. o.) irányát követi. A régi s új Stockholmot is leirta (Stockholm, förre och nu) s történeti műveket is írt.

Arx (lat.) a. m. vár. Citadella Rómában a kapitoliumi dombon, ahol jelenleg a S. Maria in Aracoeli templom áll.

Arya, l. *Árják*.

Aryana, l. *Iran*.

Arytera *Blume* (növ.). a Sapindaceae-család génusza, melynek 20 faja Hátsó-Indiában, Kinában, Ausztráliában s az indiai és csendes-oceáni szigeteken él.

Arzacetin, l. *Arsacetin*.

Arzamasz, az ugyanily nevü *kerület* székhelye Nisnij-Novgorod orosz kormányzóságban, a Tesa jobbpartján, vasút mellett, (1897) 10,591 lak., 34 templommal. Jelentékeny bagariabőr-gyártással, vászon- és birkabőr-kereskedéssel.

Arzania, az Eufrates egyik mellékfolyója.

Arzberg, város Oberfranken bajor kerületben, a Rösla és vasút mellett, (1906) 3386 lak., élénk iparral, porcellángyártással, szén- és vasércbányászattal.

Arzén (légykő; régi kohászati és gyógyszerészi neve cobaltum), kémiai elem, jele *As*, atomsúlya 75. Már a görögök is ismerték; oxidjából *Schröder* állította először elő 1694.; sajátságait *Brand* tanulmányozta közelebbről (1733). A természetben színállapotban is előfordul. Vegyületei gyakoriabbak; ilyenek a realgár (As_2S_2) és az auripigmentum (As_2S_3). Az A. oxigén-vegyületei (As_2O_3, As_2O_5) is előfordulnak. Fémekkel és kénnel együtt számos ércben is előfordul, ilyen érc pl. az *arzenopirit* (FeAsS), amely nálunk Kapnikon, Felsőbányán, Nagybányán, Oraviczán, Nagyágon található. Ismeretesebb termőhelyei: Freiberg, Annaberg (Szászország), Joachimsthal (Csehország), Andreasberg (Harz). A gyakorlatban alkalmazott A.-nek kis részét teszi a termés-A. Az *A.-fény* (Arsenglanz), melyet Breithaupt mint külön ásványt ír le, nem egyéb termés-A.-nél. Antimónnal keverve mint *allemontit* ismeretes (l. o.). Általában, kis mennyiségben vegyületei elterjedtek; egyes ásványos vizekben is előfordul (lipiki, czigelkai, parádi, roncegnoi, levicoi ásványvizekben). Előállítják arzenopiritből, amelyet a levegőtől elzárva, az ú. n. gályakemencékben erősen hevítenek; az A. felszállad és ferroszulfid marad vissza; egészen tisztán az A.-trioxidból szénnel való redukció útján készül. Szürke, fémfényű, törékeny elem, amely a hatszöges rendszerben kristályosodik; fs. 5·73, fajhője 0·083. A hevítéskor nem olvad meg, hanem mindjárt gőzzé alakul; zárt edényben nagy nyomású levegőben megolvasztható. Gőze citromsárga s erősen foghagymaszagú. Gőzsűrűsége 10·2 (levegő = 1) v. 147 (hidrogén = 1); így tehát a gázalakú A. molekulája négy atomos. Az A., különösen nedvesen, a levegőn elég könnyen oxidálódik; levegőben v. oxigénben hevítve A.-trioxiddá ég el kékes, fakó lánggal. A klórral már közönséges hőmérséken is egyesül. Fémekkel vegyülve *arzenideket* alkot; alkil-gyökökkel alkotott vegyületei az *arzinek* (l. o.). Az A. három allotrop módosulata ismeretes. A *sárga* módosulat, amelyet először *Schuller* állított elő szürke A.-nek légüres térben való hevítése útján, s amely A. gőzének gyors, pl. folyós levegővel való hirtelen lehűtésekor is keletkezik, szabályos rendszerű kristályos, illékony, széndiszulfidban oldható; a *szürke* és a *fekete* fémfényű módosulatok állandóbbak, az A. szállasztásakor egymás mellett keletkeznek és a hatszöges rendszerben kristályosodnak. Vegyületeiben az A. rendszerint mint három- és ötvegyértékű gyök szerepel.

Az A. mint *gyógyszer* már a régiek előtt nagy becsben állott. Csak az oldható és így felszivódó A.-készítmények lehetnek hatásosak. A hatás magyarázatára csak kevés felvilágosítást nyujt a kisérletes gyógyszertan; az A.-terápia részben még ma is a tapasztalati alapokon nyugszik. *Roboráló* (erősítő) szernek századok óta használják. Bebizonyított tény, hogy a vérképző szervek ingerlése által ép úgy szaporítja a vörös vérsejtek számát, mint a vas. A csontképződést, a testnövekedést is előmozdítja legalább is fejlődő szervezeteknél. Kis adagokban a fehérje kihasználását, a sejtépítést, zsírlerakódást, szóval a súlygyarapodást előmozdítja, s ezzel áll talán összefüggésben az is, hogy állatok A.-evés mellett még silányabb táplálék mellett is kigömbölyödnek, szép növésüek; senyvesztő betegségben szenvedő emberek hizni kezdenek; sok nélkülözés és kimerítő fáradalmak közepette is jó húsban maradnak, munkabírók lesznek (A.-evők). A roboráló hatással érdekes ellentétben áll a nagyobb adagok *sejtpusztító* hatása, ami az A. sejtméreg voltán alapszik. Hogy az A. azért sejtméreg-e, mert a sejtéletben lefolyó fermentációkat megakasztja, v. azért, mert a sejt bizonyos életfontosságú anyagaival vegyi összeköttetésbe lép, azt nem tudjuk. Az előbbi ellen szól, hogy az A. fermentumok, hasadógombák, baktériumok életműködését alig gátolja; az utóbbi ellen az az újabb lelet (Gautier, Bertrand, Vámossy), hogy az A. úgyszólván minden élő lény sejtjeiben mint rendes alkotórész fellelhető (legtöbb a szőrökben, körmökben, pajzsmirigyben). Az A. mérges hatásának a beteges túlszaporodású sejtek: a daganatok, beteg szövetek sokkal kevésbbé tudnak ellenállni, mint az egészségesek. Így legelőbb ezek pusztulnak el már oly adagokra is, amelyek az egészséges szövetnek még nem ártanak. Ezért adják az A.-t ily kóros szövettúltengéssel járó betegségeknél, mint pl. *rák*, *sarcoma*, *nyirokcsomódaganat*, *skrofula* s a legkülönfélébb makacs *bőrbántalmak* esetén. Jól megválasztott adagai elősegítik a beteg szövetek pusztulását és ugyanakkor a fenti értelemben roborálják a szervezetet, ami a rendesen leromlott szenvedőknek szintén előnyére van. Egyes *idegbántalmaknál* is jó eredményt látunk az A.-kúráktól: különösen vitus-táncnál, idegzsábáknál és neuraszteniánál. Hogy miért? Nem tudjuk. Évszázados tapasztalat arra is megtanított, hogy ha a *mocsárláz*at chininnel nem tudjuk meggyógyítani, még sikert remélhetünk az A.-tól.

Igen valószínű volt, hogy ez esetben az A. a kórokozó plazmódiumokat támadja meg a vérben, s ez újabb kísérletek útján be is bizonyosodott. Újabban főleg gyógyítanak A.-nal több oly betegséget, melyek kórokozói a vérben tanyáznak és a malária-plazmodiumok rokonai. Így az *álomkórt* Koch Róbert nyomán, a *szifiliszt* (vérbajt) Ehrlich nyomán sikeresen kezelik manapság szerves A.-vegyületek izmok közé fecskendezésével. Hogy a szifilisz alapon fejlődő különböző bántalmak: szembajok, idegbajok, gerincsorvadás, agylágyulás miatt fennálló bénulások, paralizisek, pusztító fekélyesedések is mind elmúlnak v. legalább megállíthatók a baj gyökerének: a vérbajnak megszüntetésével, az természetes. Külsőleg az A.-t csak a fogorvosok használják, hogy vele a fog idegét elölik. Titkos szőrvesztő szereknek is alkatrésze szokott lenni. Az A.-t kellő óvatossággal rendelik mert nagy méreg. Ehgyomorra nem szabad bevenni; gyomor és vesebaj esetén nem rendelik. Az arzénessavból 1 mg. pilulákkal v. a megszokott Fowler-oldatból 1—2 cseppel kezdik a kúrát étkezés *után* naponta kétszer-háromszor s az adagot 2—3 naponként emelik a naponta 0·01—0·02 gr.-ig, v. amíg jól tűri a beteg, azután megint a kezdő adagra szállnak le. Szemhurut, torokszárazság, hasmenés esetén azonnal abba kell hagyni. Álomkórnál, vérbajnál a szerves A.-vegyületeket (atoxyl) a comb v. a far nagy izmai közé fecskendik, s ezt esetleg többször megismétlik. L. még *Arzénmérgezés*.

Arzenál, hadszertelep; ez lehet olyan, amelyben a hadszereket csupán összegyüjtik s használatba vételig gondozzák (hadszertár, fegyvertár), v. olyan, amelyben hadszereket gyártanak is (hadszergyárak, ágyúöntődék, építő, javító és felszerelő telepek stb.). Az osztrák-magyar hadi erőnek két A.-ja van: a szárazföldi seregek számára a *bécsi* és a haditengerészet számára a *pólai* A.

Arzenátok v. *arzeniátok*, l. *Arzénsavak és sóik*.

Arzénbázisok a. m. arzinek (l. o.).

Arzénbromid, *arzéntribromid, brómarzén*, $AsBr_3$, színtelen, szétfolyó kristályok. Víztől hidrolitosan arzéntrioxidra és brómhidrogénre bomlik. Az A.-ot, mivel benne számos vegyület oldható, újabban krioszkópos vizsgálatoknál oldószerül alkalmazzak.

Arzéncink, *cinkarzenid*, Zn_3As_2. Előállítható egyenlő súlymennyiségű fém-cink és szin-arzén összeolvasztásával. Igen törékeny, szürke fémfényű kristályos test. Híg savakkal arzénhidrogént fejleszt, l. *Arzénhidrogének*.

Arzéndimetil *kakodil* $= As{<}^{CH_3}_{CH_3}$, egyvegyértékű gyök, melynek gyökmivoltát rendkívül fáradságos és veszélyes kísérletekkel *Bunsen* (1837—1843) állapította meg. A kakodil gyök oxidja a fő alkotórésze az ú. n. Cadet-féle folyadéknak (l. *Kakodilvegyületek*).

Arzéndiszulfid, l. *Arzén szulfidjai*.

Arzénérc. Az arzéntartalmú termékek előállítására (arzénfém, arzénessav, kénarzén) a következő ércek használtatnak: 1. *termésarzén* többnyire vas, kobalt, nikkel, antimon és ezüst tartalommal; eladják természetes állapotban, vagy pedig arzénessavat gyártanak belőle. 2. *Arzénkovács, kénarzénvas, arzenopirit*, tartalmaz 34·4% vasat, 46·0% arzént, és 19·6% ként; előfordul a csehországi és szászországi Érchegységben és Sziléziában. 3. *Arzénvas, leukopirit*, tartalmaz 32·2% vasat, és 66·8% arzént. Előfordul Sziléziában, néha aranytartalmú. Vannak ezeken kívül más ércekben is arzéntartalmú vegyületek, de oly kis mennyiségben, hogy arzénárúk gyártására nem alkalmasak és csak a többi fémek megnyerését nehezítik.

Arzénessavak és sóik. Az arzénessavak a háromvegyértékű arzént tartalmazó arzéntrioxidnak v. anhidroarzénessavnak As_2O_3 megfelelő hidrosavak. Az arzénessavak az arzéntrioxidból származnak, ha az vízzel vegyül:

$As_2O_3 + H_2O = 2HAsO_2$ *(metaarzénessav)*,

$As_2O_3 + 2H_2O = H_4As_2O_5$ *(piroarzénessav)* és

$As_2O_3 + 3H_2O = 2H_3AsO_3$ *(ortoarzénessav)*.

A *metaarzénessav* $HAsO_2$ szabad állapotban nem ismeretes, de *sói*: a *metaarzenitek (metaarzénessavas sók)* előállíthatók. Legfontosabbak a *metaarzénessavas kálium* $KAsO_2$ és a *savanyú metaarzénessavas kálium* $KAsO_2, HAsO_2, H_2O$.

A *Solutio arsenicalis Fowleri* néven makacs váltóláznál, bizonyos ideg- és bőrbántalmaknál használatos gyógyszer lényegében metaarzénessavas kálium vizes oldata. A metaarzénessavas nátrium, kalcium, barium és ólom is ismeretes.

A *piroarzénessav* $H_4As_2O_5$ szabad állapotban ismeretlen, de sói: a *piroarzenitek* közül a lúgfémek piroarzenitjei a savanyú ortoarzenitekből víz kiválása közben keletkeznek.

Az *ortoarzénessav* H_3AsO_3 tiszta állapotban nem ismeretes, de jelenléte az arzéntrioxid vizes oldatában feltételezhető, mert az oldat savanyú kémhatású. Sói az ortoarzenitek v. ortoarzénessavas sók. Ilyenek: a színtelen kristályos *káliumortoarzenit* K_3AsO_3; az oldhatatlan sárgaszínű *ezüstortoarzenit* Ag_3AsO_3; a bázisos *magnéziumortoarzenit* és *ferriortoarzenit* oldhatatlan sók, miért is arzénessavval történő mérgezéseknél e savat úgy is igyekeznek ártalmatlanná tenni, hogy azt ferrihidroxid és magnéziumhidroxid keverékének (antidotum arsenici) alkalmazásával az említett két oldhatatlan sóvá alakítják; a *cuprihidroortoarzenit* $CuHAsO_3$ világoszöld színű por, amelyet *Scheele*-féle vagy *svéd zöld* néven festékül használnak, de arzén- és réztartalma miatt nagyon mérgező.

Arzénevés. E szokás különösen tiroli és stájer pásztorok és zergevadászok körében elterjedt abból a célból, hogy sovány táplálkozás mellett is jó testi erőben maradjanak és könnyen küzdjék le a hegymászás fáradalmait; fiatal leányok, asszonyok is gyakran rabjai e szokásnak, mert általa telt idomokra, fénylő szemekre és fénylő, feszes arcbőrre lehet szert tenni. A.-re leginkább a kénarzént (auripigment) használják, melyben körülbelül 10—20% arzénessav van; de magát az arzénessavat is. Az evést egész kis dózisokon kezdik, s apródonkint egész 40 cgrammig (tehát a halálos dózis sokszorosáig) is fölmennek, emellett igen magas életkort érhetnek el; az A. abbanhagyása azonban veszedelmes elgyöngüléssel jár, s ez in-

ditja az illetőket arra, hogy szokásukat abba ne hagyják. A mondott vidékeken, de másutt is, a lovakat is szokták arzénnel tartani, hogy azok kövérek és fényes szőrűek legyenek.

Arzénezés, l. *Galvanostégia.*

Arzén-fakóérc (ásv.), l. *Fakóérc.*

Arzénfelismerés. Míg régen az arzénmérgezés megtörténtére csak a tanuvallomásokból vagy többnyire értéktelen hullajelekből vontak következtetést, ma már a törvényszéki vegytan oly tökéletes módszerekkel rendelkezik e célra, hogy sokkal nehezebb a vegyésznek arzént *nem* találni, mint találni. Új módszerünk alapját 1836. *Marsh* Jakab, a woolwichi arzenál hivatalnoka vetette meg s az elveiben a következő: a hullarészek elroncsolása után az arzént kénhidrogénnel leválasztjuk, a nyert sárga arzénszulfidot salétromsavval oxidálva a Marsh-féle készülékbe viszszük. Ez egy gázfejlesztő palackból áll, amiből hosszú üvegcsövön távozhat a gáz, miután gyapoton vagy klórkalciumon átszűrődött, hogy megszáradjon. A palackban cinkből és kénsavból hidrogént fejlesztünk és meggyőződünk, hogy $^1/_2$ órán át csakis *tiszta* hidrogéngáz fejlődik. Ha most a palackba bemossuk a nyert arzénsavat, a fejlődő hidrogén redukálja azt és egyesül vele arzénhidrogéngázzá. Ez pedig — ha valahol lánggal melegítjük a gázelvezető vízszintes csövet — 300°-on elbomlik és a cső hidegebb részén az arzén szürke fémfényű tükör alakjában lerakódik. Egy század milligram arzén még jól ragyogó tükröt ad, de újabban ez eljárást a franciák annyira finomították, hogy $\frac{1}{1000}$ milligramm is kimutatható. Készülékükkel sikerült kimutatni, hogy az arzén minden élőlény minden szervében fellelhető nyomokban. Ha tekintetbe vesszük, hogy a földben, különösen temetőföldben, a koporsó fémjében, a koszorúk művirágjaiban, a szemfedőben tetemes mennyiségű arzén lehet, ami onnan a hullába szivároghat, beláthatjuk, hogy a vegyésznek az exhumálás esetén igen nehéz a feladata. A felhasznált edények és kémszerek arzénmentes voltára természetesen nagy lelkiismeretességgel kell ügyelni.

Arzénfluorid, *fluórarzén,* $AsFl_3$. Szintelen folyadék, mely a levegőn erősen füstölög; vízzel elegyítve elbomlik.

Arzénfogó. Az arzéntartalmú ércekből az arzén előállítására az érceket pörkölik, a pörkölési gázokat pedig, melyek arzénessavat tartalmaznak, sürítőtornyokba (A., arzéntorony, méregtorony) vezetik, ahol az úgynevezett méreglisztet összegyüjtik és felhasználják a tiszta arzén vagy arzénvegyületek előállítására. Az arzénfém 180° C.-nál, arzénessav 185° C.-nál, a kénarzén vörös izzásnál szublimál.

Arzéngyártás. Az arzén legnagyobb részét a természetben előforduló színarzénből állítják elő szublimálás által. Az arzén ugyanis 180° C.-nál párolog anélkül, hogy megolvadna; az arzént vaskazánokban vagy félig mázolt agyagcsövekben melegítik, a keletkező gőzöket pedig vaskamrákba vezetik, ahol lehűtik. Nagy mennyiségben előállítják az érceiből is, melyek közül legfontosabb az arzenopirit FeS_2+FeAs_2, mely tartalmaz 34·4% vasat, 46·0% arzént és 19·6% ként. Arzénvasból, mely két módosulatban fordul elő, mint Fe_2As_3 (Löllingit), mely 66·80% arzént és 33·20% vasat tartalmaz és $FeAs_1$ (Leukopirit), mely 72·84% arzént és 27·16% vasat tartalmaz. Az arzént fakóércből, továbbá a nikkel-, kobalt- és ónércekből is előállítják, mely utóbbiakban az arzén mint mellékalkotó rész fordul elő. Végül előállítják az anilinfestékgyárak arzénmaradékából. Az arzenopiritből és az arzénvasból a levegő kizárása mellett való hevítéssel (szublimáció) nyerjük az arzént, a maradék az arzenopiritnél FeS (vasszulfid), az arzénvasnál pedig arzénben szegényebb arzénvas. Az arzenopirit hevítésénél eleinte kevés kénarzén szublimál, hogy ezt elkerüljük, kevés hamuzsírt vagy égetett meszet adunk hozzá, amidőn is a ként lekötjük és csak tiszta arzén szublimál a hevítésnél. A hevítésre a realgár kemencékhez hasonlót használunk és olyan agyagcsövekben helyezzük el az ércet, melyek külsőleg ú. n. félmázzal vannak ellátva. Az arzénessavból, melyet az ércek pörkölésekor nyerünk az arzénfogókban, szintén előállíthatjuk az arzénfémet, ha az arzénessavat (As_2O_3) szénporral keverjük és közönséges arzénkemencékben hevítjük, amidőn a szén az arzénessavat redukálja, az arzénfém pedig szublimál és összegyüjthető.

Arzéngyökök a. m. arzinek (l. o.).

Arzénhidrogének. Az arzén a hidrogénnel 2 vegyületet képez; ezek a gázalakú arzénhidrogén v. arzin (H_3As) és a szilárd arzénhidrogén v. hidrogéndiarzenid (H_2As_2). Arzénhidrogéngáz képződik, ha fejlődő hidrogén-arzénnak vízben oldott vegyületeire hat. Tisztán cinkarzenidből Zn_3As_2 híg kénsavval állítható elő. Arzéntartalmú zöld festékkel festett falon vagy tapétán nedves állapotban a penészgombák okozta redukáló hatás folytán szintén kevés arzénhidrogéngáz fejlődik, ami közegészségi szempontból ártalmas. Szintelen, kellemetlen undorító szagú gáz, mely meggyujtva fehér színű lánggal ég el vízzé és arzéntrioxiddá; ha égés közben a lángot porcellánlemezzel lenyomják, a még el nem égett arzén barnásfekete folt alakjában a porcellánra rakódik. Vízben kevéssé, terpentinolajban jól oldódik. Sűrűsége 2·695 (levegő = 1) vagy 38·9 (hidrogén = 1); —55°-on szintelen folyadékká sűrűsödik. Az arzénhidrogéngáz mint endotermikus vegyület nagyon bomlékony. Vörös izzáson teljesen elbomlik hidrogén-gázra és színarzénra; ezen alapszik az arzén kimutatása *Marsh* eljárása szerint, l. *Arzénfelismerés.* Rendkívül heves méreg, levegővel elegyítve belélegzéskor rosszullétet, hányást, szédülést, huzamosabb hatás után halált okoz; több kémikus vigyázatlanságból a gázt belehelve, életét veszítette (*Gehl*, 1815). 1775. *Scheele* fedezte fel. A szilárd arzénhidrogén a nátriumarzenid vízzel való elbontásakor keletkezik. Bársonyszerű barnásfekete test. Hevítéskor arzénre és hidrogénre bomlik.

Arzeniátok a. m. arzenátok, l. *Arzénsavak és sóik.*

Arzenidek, l. *Arzénötvényck.*

Arzenikum a. m. arzén. Fehér A. a. m. arzéntrioxid, l. *Arzén oxidjai*; sárga A. a. m. auripigment, l. *Arzén szulfidjai*; vörös A. a. m. realgár, l. *Arzén szulfidjai.*

Arzenosziderit, arzenát *ásvány* $Ca_3Fe(AsO_4)_4.3Fe(OH)_3$; barna rostos gumócskákban Franciaország (Romanèche) mangán telepén, Schneebergen (Szászország).

Arzenit (*arzenolit*, *arzénvirág*, ásv.), arzéntartalmú ásványok vegybomlásaként képződő lisztnemű földes ásvány, anyaga arzéntrioxid vagy arzénessav (As_2O_3). Termés arzénen, arzenopiriten, smaltiten mállási felület. Oktaéderes kristályai az arzénércek pörkölésekor az elvezető csövek falán képződnek. Igen mérges. Nálunk Kapnikon, külföldön Andreasbergben (Harzhegység).

Arzenitek, l. *Arzénessavak és sók*.

Arzénjodid, *arzéntrijodid, jódarzén*, AsJ_3. Vörös színű, fényes hatszöges rendszerű kristályok. Vízben is oldható. Gyógyszerül rák ellen használták.

Arzénkészitmények. Általánosan minden arzéntartalmú vegyi vagy gyógyszerészi készítmény. Szoros értelemben az arzénes gyógyszereket jelölik e névvel. Ilyenek az úgyszólván minden államban hivatalos *Liquor kalii arsenicosi* v. *Solutio Fowleri*, ami arzénessavas káliumnak 1%-os vizes oldata, *Pearson arzénes oldata* (0·06 g. arzénessavas nátrium 30 g. vízben), az *atoxyl*, a *kakodil*, *Ehrlich* készítményei (szerves arzénvegyületek, salvarsan); az arzénpilulák *(ázsiai pilulák)*, a *pulvis Cosmi*, a *rhusma tartarorum*, s végül a legkülönbözőbb arzéntartalmú gyógyszerspecialitások. (Részletesen l. a nevük alatt.)

Arzénklorid, *arzéntriklorid*, *klórarzén*, $AsCl_3$. Keletkezik az arzén és a klór közvetlen egyesülése által vagy arzéntrioxidból tömény meleg sósav hatására. Színtelen olajszerű, illékony, nedves levegőn füstölgő folyadék; fs. 20°-on 2·167. Sok vízzel elegyítve javarészt elbomlik sósavra és arzéntrioxidra. Rendkívül mérgező vegyület.

Arzénkobalt (ásv.), l. *Skutterudit*.

Arzénkova (ásv.), l. *Arzenopirit*.

Arzénmérgezés. Valamennyi arzénkészítmény mérgező lehet, ha oldható arzénvegyület van benne vagy ilyen képződik belőle a szervezetben. A legmérgezőbbek az arzénessav és arzénsav és ezek oldható sói. Az A. a középkorban igen gyakori volt. Az orgyilkosoknak ma is kedvelt mérge az arzénessav, mert íztelen, szagtalan lévén, nem árulja el magát az ételekben, s 0·10 g. már halálosan mérgezhet. A bevezető tünetek torokszárazság és pirosság, nem múló szomjuság, a szem kötőhártyájának és néha az orr nyálkahártyájának vérdús, hurutos volta, csakhamar émelygés, hányás és gyomorfájdalmak jelentkeznek. Pár perc mulva kínzó kólikát és hasmenést kap a mérgezett. Ha a mérgezés igen súlyos (gyors felszívódás), akkor a jellegzetes koleraszerű tünetek ki se fejlődnek, a beteg 10—12 óra mulva végtagzsibbadások, bőrbizsergés, nagy halaványság, lehülés és bénulások után szívgyengeségben elpusztul: ez a *bénulásos* alakja a mérgezésnek. Rendesen azonban lassúbb a lefolyás és kifejlődik a *kolerás* alak teljes képe, mit a szünni nem akaró hányás és a folytonos kólikákkal jelentkező bő, vizes, elfőtt rizsleveshez hasonló, később már fehéres szürke hasmenések jellemeznek. A test lehül, az érverés szabálytalan, ajkak, körmök szederjesek, ikragörcsök kínozzák a mérgezettet, kinek ereje rohamosan hanyatlik. A halál általános bénulás következtében 18 óra — 14 nap alatt áll be. A felgyógyulás nehezen megy; hosszas senyvedés, bélhurut, vagy makacs izombénulások maradhatnak utána vissza. *Krónikus A.* is elég gyakori arzénhutákban, az arzénfestékekkel dolgozó munkásoknál és az arzénfestékes ipartermékek használata útján a közönség körében festett tapéták, művirágok, harisnyák, szövetek, játékok útján. A tünetek sokfélék lehetnek; megállapítása nagyon nehéz (arzén a vizeletben!). Szemhurut, torokszárazság, gyomorhurut makacs lázakkal, senyvedéssel, erős gyanut kelthet. Gyakoriak a bőrkiütések, fekélyesedések, ritkábbak a makacs, nehezen gyógyuló bénulások. Végül fehérjevizelés és vizenyő is észlelhető. *Kezelése:* Első teendőnk a mérget a gyomorból kimosni vagy kihánytatni, vagy vegyileg megkötni s így ideig-óráig oldhatatlanná változtatni. Ezt elérhetjük a gyógytárból beszerezhető *antidotum arsenici*-vel (l. *Ellenszer*) vagy égetett magnéziával, mit vízben felkeverve adunk be több izben. Egyébként a kezelést a beteg állapota szabja meg, s az orvosra bizandó. Még inkább áll ez a krónikus mérgezésre nézve.

Arzénnikkel, l. *Kloantit*.

Arzenobenzol, Ehrlich szerének, a dioxidiamidoarzenobenzolnak rövidítése, l. *Salvarsan*.

Arzenofenolglicin, l. *Arsenophenolglycin*.

Arzenokalcit (ásv.), a. m. *Abichit* (l. o.).

Arzenolit, l. *Arzenit*.

Arzenomelán (ásv.), l. *Szkleroklász*.

Arzenopirit, szulfid ásvány, leginkább azonban kristályosan szemesés, ritkábban szálas halmazokban fordul elő. Ezüstfehér, acélszürke, fémfényű, K. 5·5—6. FeAsS; egyes változatai kobaltot ill. nikkelt is tartalmaznak. Rövid rombosrendszerű oszlopokban kristályosodik. Elmállva skoroditté vagy még gyakrabban pittizit-té lesz, sokszor találni pirittel együtt. Az A. elterjedt ásvány; arzén és arzénpreparátumok készítésére használják. Teléreket vagy tömzsöket képez. Nálunk Csiklován, Oraviczán (Krassó-Szörény vm.) nagyobb mennyiségben, azonkívül Rodnán (Beszterce-Naszód vm.), Nagyágon, Verespatakon fordul el. Külföldi lelőhelyei: Freiberg (Szászország), Skutterud (Norvégia), Csehország (Joachimsthal, Schlackenwald) stb.

Arzén oxidjai. A háromvegyértékű arzén oxidja: az *arzéntrioxid*, az ötvegyértékű arzéné: az *arzénpentoxid*. Az *arzéntrioxid*, anhidroarzénessav, arzenikum, fehér arzenikum, arsenicum album, patkányméreg, $(As_2O_3)_2$. Kétféle kristályos: szabályos és egyhajlású *(porcellánszerű)* és egy amorf *(üvegszerű)* módosulatban ismeretes. *Szabályos* rendszerű, élénk fényű oktaéderekben, v. tetraéderekben kristályosodik az arzéntrioxid akkor, ha gőze gyorsan lehül, v. ha sósavas oldatából lehüléskor kristályosodik, ilyenkor sötétben villogás látszik, ami tribolumineszcenciával függ össze, amely jelenség akkor mutatkozik, ha két kristály egymással összeütközvén, összetörik. Fajsúlya 3·65. Ez az arzéntrioxid legállandóbb és a természetben is legközönségesebb alakja; mint ásvány *arzenolit* v. *arzénvirág* a neve. A *monok-*

lin módosulat keletkezik, ha az arzéntrioxidot kálilúgos oldatából kristályosítjuk; mint igen ritka ásvány *clandetit* néven ismeretes. Fajsúlya 4·0. Mind a két módosulat hevítéskor megolvadás nélkül gőzzé alakul. Az *amorf* v. üvegszerű arzéntrioxid képződik az arzéntrioxid gőzének lassú lehűtésekor. Ez a hevítéskor megolvad, majd felszállad; a levegőn, úgy látszik a nedvesség hatására, lassankint elveszti átlátszóságát és porcellánszerű tömeggé, kristályossá változik. Fajsúlya 3·71. Az amorf módosulat kb. 25 sr., a kristályos módosulat kb. 60 sr. vízben oldható. Az arzéntrioxid keletkezik színarzénnek levegőn v. oxigénben való elégetésekor. Az arzéntrioxid gőzének sűrűségéből (1560°-on 13·8) következik, hogy gőzalakban molekulasúlya 396, vagyis képlete As_4O_6. Gőze színtelen és szagtalan. Az arzéntrioxid kissé savanyú, vizes oldatában arzénessav (H^3AsO_3) jelenlétét kell feltételeznünk; az arzéntrioxid tehát az arzénessav anhidridje. Sósavval hevítve, arzéntriklorid keletkezik és illan el. Oxidáló anyagok arzénsavvá oxidálják. Redukáló anyagok, így pl. a hidrogén és a pozitivabb fémek (kálium, nátrium, cink stb.), továbbá az izzó faszén, úgyszintn sósavas oldatban a stannoklorid (l. *Bettendorf-oldat)* könnyen produkálják az arzéntrioxidot. Ez utóbbi esetben színdioxid és szín-arzén *(arzén-tükör)* keletkezik. Innét van az, hogy az arzéngőz fokhagymaszagát érezzük, ha arzéntrioxidot izzó szénre dobunk. A fejlődő hidrogén az arzéntrioxidot arzénhidrogénné redukálja. Ezen alapszik az arzén kimutatására használatos *Marsh*-féle eljárás. Meg nem savanyított vizes oldata, kénhidrogéntől oldható kolloid módosulatú arzéntriszulfid keletkezése folytán, csak megsárgul; megsavanyított oldatából azonban kénhidrogén citromsárga színű arzéntriszulfidot választ le.

Az arzéntrioxid a *leghevesebb mérgek egyike.* Valószínű, hogy a XVII. sz. hírhedt méregkeverőnője, a nápolyi Tofa grófné kotyvasztotta borzasztó méregital, amely *Aqua Tofana* néven volt ismeretes, arzéntrioxidot tartalmazott. Igen csekély mennyiségben idegbajok, makacs váltóláz és némely bőrbetegség ellen értékes gyógyszer. Már 0·06 g.-ja halált okozhat. Mérgezésnél heves hányás és hasmenés ú. n. arzén-kolera áll be, végül a szív és tüdő működése megbénul és a halál bekövetkezik. A szilárd, darabos v. poralakú arzéntrioxidot az emberi és állati szervezet lassankint megszokhatja, úgy, hogy a különben halált okozó adagnak mérgező hatása nincsen. (L. *Arzénevés.)* Az arzéntrioxid a mikroorganizmusokat is elpusztítja, ennélfogva az erjedést és rothadást gátolja. Az arzéntrioxidot az iparban kelmefestésre, üveg színtelenítésére, arzénkészítmények és festékek (schweinfurti zöld, Scheele-féle zöld) előállítására, továbbá kitömött állatok konzerválására, patkányok mérgezésére stb. használják.

Az *arzénpentoxid,* anhidroarzénsav, As_2O_5, fehér likacsos tömeg; a levegőn megnedvesedik és szétfolyik. Vízben lassan arzénsavvá (H_3AsO_4) oldódik; nátriumhidroxiddal arzénsavas nátriummá vegyül. Előállítják arzéntrioxidból úgy, hogy azt oxidáló anyagokkal, pl. salétromsavval melegítik. Az arzénpentoxid csaknem annyira heves méreg mint az arzéntrioxid.

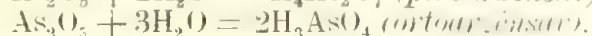
Arzénötvények v. *arzenidek* alatt az arzéntartalmú fémötvényeket értjük. Arzénkobalt, arzénréz és sok más arzénötvény már a természetben előfordul, azonban arzén és más fémek összeötvözésekor vagy fémoxidoknak arzénessavval való redukciójakor mesterségesen is gyártható. Az iparban leginkább az arzéntartalmú réz- és ólomötvényeket használják. L. *Fehér réz, Fehér tombak* és *Sörét.*

Arzénpentaszulfid, l. *Arzén szulfidjai.*

Arzénpentoxid, l. *Arzén oxidjai.*

Arzénsavak és sóik. Az arzénsavak az öt vegyértékű arzént tartalmazó arzénpentoxidnak v. anhidroarzénsavnak As_2O_5 megfelelő és ebből víz hatására leszármaztatható hidrosavak:

$As_2O_5 + H_2O = 2HAsO_3$ *(metaarzénsav)*,

$As_2O_5 + 2H_2O = H_4As_2O_7$ *(piroarzénsav)* és

$As_2O_5 + 3H_2O = 2H_3AsO_4$ *(ortoarzénsav)*.

A *meta-* és a *piroarzénsav*, úgyszintén sóik: a *meta-* és *piroarzenátok* kevéssé ismeretesek.

Az *ortoarzénsav* H_3AsO_4 előállítására arzéntrioxidot salétromsavval forralnak és az oldatot besűrűsítik. A tömény oldatból erős lehűtéskor színtelen $2H_3AsO_4.H_2O$ összetételű kristályokban kiválik az ortoarzénsav. 100°-on hevítve kristályvizét elveszti, huzamosabb ideig 140—180°-on hevítve vizet veszít és fénylő kristályos *piroarzénsavvá*, 200°-on hevítve pedig gyöngyházfényű tömeggé: *metaarzénsavvá*, ez pedig izzítva arzénpentoxiddá alakul. Az ortoarzénsav aránylag erős sav, a fém-cinket és vasat hidrogén fejlődéssel oldja, ha az oldathoz kénsavat elegyítünk, redukció folytán arzénessav, utóbb arzénhidrogéngáz fejlődik. Szén és a pozitivabb fémek is redukálják. Kénhidrogén kén kiválása közben arzénessavá redukálja, majd ezt arzéntriszulfiddá alakítja. Sósavas oldatban stannoklorid szín-arzénné redukálja. Az ortoarzénsav hárombázisú sav, tehát kétféle savanyú és egy szabályos só-sorozatot alkot. Sói: az *arzenátok* vagy *arzeniátok* a megfelelő foszforsavsókhoz nagyon hasonlóak és azokkal izomorfok is. Fontos a *magnézium-ammonium-ortoarzenát* $Mg(H_4N)AsO_4.6H_2O$, mert e só alakjában szokták az arzénsavat, súly szerinti meghatározásánál, leválasztani, majd e sót hevítéssel *magnézium-piroarzenáttá* $Mg_2As_2O_7$ alakítják és ennek súlyából következtetnek az arzénsav mennyiségére. Az arzénsavat ezelőtt a fukszin készítésénél oxidáló szerül használták, mivel azonban igen mérgező és a festékből nehezen távolítható el, manapság más oxidáló anyagot alkalmaznak. Az arzénsav sói is heves mérgek.

Arzén szulfidjai. Az arzénnak 3 szulfidját ismerjük; ezek az arzéndiszulfid (As_2S_2), az arzéntriszulfid (As_2S_3), és az arzénpentaszulfid (As_2S_5). — Az *arzéndiszulfid* a természetben is előfordul; a mineralógus *realgár*-nak nevezi. Előállítható megfelelő mennyiségű arzén és kén összeolvasztása útján. Rubinvörös színű, szélein áttetsző tömeg, amely hevítéskor megolvad. Festékül, továbbá a fehér lánggal égő görögtűz előállításához használják. Kémiai sajátságaira nézve gyönge savtermészetű vegyület. — *Az arzéntriszulfid* szintén előfordul a természetben, mineralógiai neve: *auripigment.* Előállítható olyformán, hogy arzéntrioxid sósavval megsavanyított oldatába kénhidrogéngázt ve-

[illegible] csapadék alakjában leválik. [illegible] hevítéskor rubinvörös folyadékká olvad, [illegible] amorf tömeg. Az áruban levő készítmény arzéntrioxid és kén elegyének szublimálása [illegible]. Mivel rendszerint a szükségesnél [illegible] kevesebbet használnak, jelentékeny mennyiségű arzéntrioxidot tartalmaz. Régebben sárga festékül használták *auripigmentum* a. m. arany pigmentum a m festéket, jelenleg az olcsóbb krómsárga kiszorította. Használják továbbá a [illegible] előállításához is. Tömény [illegible] a forraláskor sem oldja, ... [illegible] oxidálja. Az arzéntriszulfid bázisokkal szemben savtermészetű, könnyen oldódik ammóniumkarbonát és az alkáliák hidroxidjai és szulfidjai oldatában. Tiobázisokkal tiosókat alkot, amelyek a tioarzénessavakra vezethetők vissza. E tiosavak az arzéntriszulfid és a kénhidrogén vegyületeinek tekinthetők:

$As_2S_3 + 3H_2S = 2H_3AsS_3$ ortotioarzénessav
$As_2S_3 + 2H_2S = H_4As_2S_5$ pirotioarzénessav
$As_2S_3 + H_2S = 2HAsS_2$ metatioarzénessav.

Magok a savak szabad állapotban nem ismeretesek, de sóik elő vannak állítva. *Arzénpentaszulfid*, az ú. n. perszulfid, előállítható arzéntriszulfid és kén összeolvasztása útján, vagy úgy, hogy tioarzénsavas nátrium oldatához sósavat elegyítenek, amidőn sárga csapadék alakjában leválik. A belőle származtatható tiosavak, amelyek a foszforsavaknak megfelelők, a következők:

$As_2S_5 + 3H_2S = 2H_3AsS_4$ ortotioarzénsav
$As_2S_5 + 2H_2S = H_4As_2S_7$ pirotioarzénsav
$As_2S_5 + H_2S = 2HAsS_3$ metatioarzénsav.

A savakat szabadon nem ösmerjük, sóikat azonban nagyrészt előállították és részben elég pontosan tanulmányozták.

Arzéntorony, l. *Arzénfogó.*

Arzéntribromid, l. *Arzénbromid.*

Arzéntrijodid, l. *Arzénjodid.*

Arzéntriklorid, l. *Arzénklorid.*

Arzéntrioxid, l. *Arzén oxidjai.*

Arzéntriszulfid, l. *Arzén szulfidjai.*

Arzén-tükör, arzénhidrogénből hevítéskor felszabaduló és üvegre v. porcellánra lerakódó, kezdetben barnás, később szürkésfekete fémfényű [illegible] (l. *Marsh-készülék*).

Arzénüveg e néven nevezik a kereskedésbe [illegible] arzéntrioxidot.

Arzénvirág (ásv.), l. *Arzenit.*

Arzeu, kikötőváros Algerben, Oran tartományban, az A.-öböl Ny.-i partján, vasút mellett, (1901) 5555 lak., jó kikötővel. Kikötőjéből egy közeli tó sóját és halfát exportálnak. A franciák A.-t 1833. szállták meg.

Arzignano [illegible], város Vicenza olasz tartományban, az Agno folyócska jobbpartján, posztógyártással, selyemszövéssel, borkereskedéssel, (1901) 10,312 lakossal, a della Scala-k régi várával.

Arzinek. Az aminekhez hasonló szerkezetű vegyületek, amelyeken az arzénhidrogénből (H_3As) úgy származtathatunk, ha a hidrogéneket alkilgyökökkel helyettesítjük. Megkülönböztetünk (éppen úgy, mint az amineknél l. o.) első, másod, harmad és negyedrendű A.-et. A másodrendű A.-et *kakodil* vegyületeknek, a negyedrendűeket *arzéniumbázisoknak* nevezik.

Arzis (gör., emelkedés), erős ütemrész, a verslábnak (v. ütemnek) az a része, melyben a lüktető erő van; ellentéte a *tezis* (letevés) vagyis a gyönge ütemrész. Maguk a görögök e két műszót épen megfordítva használták, mert ők a láb mozgását jelölték velük: mivel a lábbal való taktusverésnél vagy menet közben az erős ütemrészre történik a láb letevése és a gyönge ütemrész alatt történik a felemelés, azért ők amazt nevezték tezisnek, ezt pedig arzisnak. A latin grammatikusok azonban félreértésből a hang emelésére és leszállására vonatkoztatták e műszókat, melyek ilyformán szerepet cseréltek. Bentley ezt a használatot szentesítette s ez van mainap is érvényben. L. *Ütem.*

Arzuf v. *Arszuf*, romváros, l. *Apollonia.*

As, az arzén kémiai jele.

As, a zenében ♭ által fél hanggal leszállított *a.* (La ♭, olasz. La bemolle, franc. La bémol).

As (latin). 1. A rómaiaknál a súly és a pénz egysége, általában az egész (innen az *in assem* és *ex asse* kifejezések). Mint súlyegységnek az asnak *libra* volt a neve és 12 unciára oszlott fel. Az as vagy libra 327·45 g.-nak felelt meg. A gyakorlatban az alosztályok számára a következő elnevezéseket használták:

	as	uncia		as	uncia
as	1	12	quincunx	5/12	5
deunx	11/12	11	triens	1/3	4
dextans	5/6	10	quadrans	1/4	3
dodrans	3/4	9	sextans	1/6	2
bes	2/3	8	uncia	1/12	1
septunx	7/12	7	semuncia	1/24	1/2
semis	1/2	6	sextula	1/72	1/6

A rézből készült pénzegységnek, amelyet Servius Tullius óta állatképekkel láttak el (innen *pecunia* a *pecus* a. m. barom szóból), szintén as volt a neve. Súlya eredetileg 12 uncia volt, de később a rezet erősen keverték ónnal és ólommal, úgy hogy az as csak 10 és még kevesebb uncia rezet foglalt magában. A Kr. e. 500. évtől kezdve az érem mindkét oldalát ellátták képpel, az egyik oldalon hajóorral (Róma címere) és az értéket jelző golyócskákkal, a másik oldalon valamelyik isten képével (a semisen Jupiter, a triensen Minerva, a quadranson Herkules, a sextanson Merkurius, az uncián ismét Minerva vagy az istennőnek ábrázolt Róma képével). Ennek az asnak értéke kb. 56 fillér. A Kr. e. 268. évtől kezdve réz helyett ezüst lett Róma folyópénze és az as már csak váltópénzül szolgált. Most már 3, sőt 6 ast is vertek egy font rézből, úgy hogy 1 as értéke utoljára egészen 5 fillérre leszállt.

2. A középkorban a *hollandi as* mint aranynak, ezüstnek és érmeknek mérésére szolgáló súlyegység terjedt el. 10.240 hollandi as = 1 holl. troy-font = 492. 1678 g.; tehát 1 holl. as = 48.063 mg.

Ås (ejtsd: ósz, többese: *Åsar*), a. m. hegyhát. Több kilométer hosszú, belsejükben nagyobbára törmelékből és homokból álló dombsorok Svédországban. Jégkorszaki képződmények. V. ö. *Kjerulf*, Die Eiszeit (Berlin 1878).

A/S (ang.). Rövidítése az *Account sales*-nek (ejtsd: ekkáunt szélsz) a. m. árúszámla.

A mi az **As** alatt nincs meg, **Asz** vagy **Az** alatt keresendő.

Asabad, fővárosa a transzkaspi orosz tartomány hasonló nevű (előbb Achal-Teke) kerületének, (1900) 20,000 lak. Ősrégi oázis, fontos karavánállomás, a transzkaspi vasút megállóhelye. 1811-ben foglalták el az oroszok, azóta sokat fejlődött. Az orosz kormányzó székhelye s a vidéken elszállásolt katonaság főállomása.

Asachi *György*, román író, szül. Hercában (Moldva) 1788., megh. Jassiban, 1869. Erdélyi eredetü családból származott. 1829-ben ő indította meg az első hirlapot Moldvában Albina Rominească címen. A Hetaira forradalom idején Besszarábiába vonult, ahonnan a béke után Sturza fejedelem meghívására visszatért s mint követ Bécsbe ment, hol 5 évig maradt. Ugyancsak Sturza fejedelem uralkodása alatt (1834—1848) iskolai referens volt s a közművelődés terén számos újítást hozott be. Irt költeményeket, meséket, elbeszéléseket, számos tankönyvet; sok francia és német szinművet fordított.

Asa dulcis, l. *Benzoégyanta*.

Asa foetida (növ.), l. *Ferula*.

Asa Gray, l. *Gray*.

Asam, bajor művészcsalád, mely a bajorországi barokk művészet terén igen nagy tevékenységet fejtett ki. Kiváló tagjai: *A. Hans Georg* (szül. 1649 körül, megh. 1711.) Monumentális művei közül a benediktbeureni és tegernseei templomok freskói maradtak fönn. Fiai: *A. Cosmas Damian* (1686—1739) és *A. Egid Quirin* (1692—1750), az szobrász, ez festő, sokat dolgoztak együtt. Legjellemzőbb, pompás műveik a freisingi székesegyház és a regensburgi S. Emmeram-templom belső díszítése.

Asango, erdős hegylánc Francia-Kongo belsejében; ÉNy.-ról DK.-re húzódik; az Olombo nevü csúcsban (783 m.) éri el a legnagyobb magasságát. Ny.-i oldalán bukkant Du Chaillu az obongo (l. o.) nevű törpe néptörzsre. V. ö. *Du Chaillu*, A journey to Ashango land (Lond. 1867).

Ašanja, adóközség és politikai község Szerém vm. zimonyi j.-ában, (1900) 1307 horvát-szerb lakossal; u. p. és u. t. Kupinovo.

Asanti (*Ashantee*), azelőtt önálló néger ország, 1901 óta a brit Aranyparthoz (l. o.) csatolt vidéke Afrikának. Az A. nép a szudán-négerek egy családja; köztük sok az ügyes festő, a fazekas, a varga, az ács és a szőnyegszövő. Erkölcseik durvák és harciasak; mielőtt angol uralom alá jutottak, különösen rabszolgákkal kereskedtek és nem egyszer isteneiknek embereket áldoztak. Jelenleg a misszionáriusok 31 iskolát tartanak fenn köztük, amelyeket mintegy 1000 gyermek látogat. Egykori fővárosuk Kumasszi (7000 lak.), ahol a brit rezidens is lakik. A.-ország megalapitójának Oszai Tutut tartják, aki 1719. vetette meg alapját a hatalmának; 1807. ezt a tengerpartig terjesztették ki. Mivel az angolok a rabszolgakereskedést meg akarták akadályozni, az A.-k nehezteltek rájuk és midőn Sierra Leone kormányzója adó alá akarta őket vetni, 1824. az angol csapatokat országukból kiüzték és csak 1826. sikerült Campbell kormányzónak őket a Prah-folyóig visszaszorítani. 1863-ban újra kitört az angolok és A.-k közt a háború, amely az előbbiekre nézve szerencsétlenül végződött. Midőn pedig Karikari király újra ki akarta hatalmát a tengerpartra terjeszteni, Wolseley ezredes 1874. benyomult Kumassziba és az A.-ak kényszerültek 50,000 uncia aranyat hadi kárpótlásként fizetni. 1895-ben azonban az A.-k újra nyugtalankodni kezdtek, mire az angolok megfosztották függetlenségüktől. V. ö. *Hay*, Ashanti and the Gold Coast (London 1874); *Weitbrecht*, Four years in Ashantee (u. o. 1875); *Freeman*, Travels and life in Ashantee and Jaman (u. o. 1898).

Asanti-bors (növ.), l. *Bors*.

Asaphus (*kövület*), a *trilobiták* (l. o.) egy génusza az alsó szilurban.

Åsar (ejtsd: oszár), a svéd *Ås* (l. o.) többese.

Asarin (növ), l. *Asarum*.

Asariták, l. *Iszlám*.

Asarum (növ, *kapotnyak, mogyoróalja*), az Aristolochiaceae (Farkasalma-félék) család génusza, melynek 13 faja az északi mérsékelt övben van elterjedve. Evelő füvek, hosszú nyelű vese-, szív- v. nyilalakú levelekkel, végálló virágokkal; ezek sugarasak, leplük 3 osztatú. Európában és hazánkban csak egy faja, az *A. europaeum* L. ismeretes. Tarackot hajt, levele hosszúnyelű, vesealakú, rövidkocsányú virágai veresbarna leplüek. Toktermése 6-üregű. Mérges. Rhizomája (rhizoma asari) asarintartalmú, fűszeresillatú. Svájcban és más vidékeken gyógyszer. É.-Amerikában az *A. canadense* L. rhizomája helyettesíti. Az *A. Thunbergii* A. Br. és *A. variegatum* A. Br.-et Bouché fajt Japánban, az *A. arifolium* Michx. (vad gyömbér) és az *A. virginicum* L. fajt É.-Amerikában kultiválják.

Asas (zene), a két ♭♭ által lejebb szállított *a*.

Ásás, a talajnak megporhanyítása és fordítása az ásóval. Az Á. a talajmunkálás legtökéletesebb, de legdrágább módja, miért inkább csak a kertészetben nyer alkalmazást s csak kivételesen a szántóföldeken. Az Á. egyik neme a *rigolozás* v. *földforgatás* (l. o.)

Ásatag (*fossilis*), a kövült állati és növényi maradványokra mondják: ásatag állatok vagy növények, röviden ásatagok, a. m. fossziliák. L. *Kövület*.

Ásatások. I. Az archeológiai kutatás szolgálatában álló Á. célja *az ókori művészet és kultúra* emlékeinek föltárása. Az antik kultúra lakott emlékhelyein már a középkorban is folytak Á., de ezeket csak építőanyag nyerése, avagy kincskeresés céljából végezték. Művészeti célú Á. voltak azok, melyeket a renaissance idején a XV. sz. utolsó évtizedei óta folytattak a pápák és a példájukat követő előkelők, különösen Rómában, hogy antik szoborműveket hozzanak napfényre; a XVI. sz.-ban találták meg a Laokoont, a belvederei Apollont, a Nilust, farnesei bikát s az antik szobrászat más remekeit; sőt Raffael, kit X. Leó az összes római Á. felügyelőjévé nevezett ki, már a régi Róma emlékeinek föltárását is tervbe vette, aminek keresztülvitelében azonban halála megakadályozta. A Vezúvtól eltemetett városok helyein a XVIII. sz.-ban végezték az első kutatásokat; *Herculaneumban* 1711-ben ásattak legelőször, majd 1738—1766-ig a nápolyi kormány vezetése alatt, amikor számos márvány-, még több bronzszobor és a campaniai falfestés első emlékei kerül-

tek napfényre *Pompeji* maradványaira 1748. akadtak véletlenül s azóta kisebb-nagyobb szünetekkel folyton fáradoznak földerítésén. Különösen jelentősek azok az Á., melyek Karolina királyné erélyes kívánsága folytán 1808–1815-ig történtek s azok, melyeket 1860–1875-ig Fiorelli vezetett; eddig a városnak nyugati (nagyobbik) felét tárták föl, az Á. eredményeit l. *Pompeji* alatt. Pompeji kedveért elhanyagolták, sőt abbanhagyták Herculaneum fölkutatását s midőn legujabban Waldstein cambridgei egyetemi tanár nemzetközi szövetkezés és pénzadományok útján indítványozta a város fölásatását, melynek tetemes költségeit az olasz állam nem tudja előteremteni, az olasz nemzeti hiúság a tudomány nagy kárára visszautasította (Italia fara da se) az ajánlatot. Értékes leleteket szolgáltatott a Vezuv tövében *Boscoreale* mellett (1894–96) fölfedett antik villa, amennyiben remek falképeken kívül gyönyörű ezüstkészlet, a hellenisztikus és római toreutika mesterművei kerültek napfényre (most a Louvreban vannak). *Itália* földjén jelentősek azok a kutatások, melyeket a mult sz. 20-as és 30-as éveiben végeztek *Sicilia* rommezőin, főleg Selinus helyén és melyek az antik építészet polychromiájának megismerésére vezettek (*Hittorff*, Architecture antique de la Sicile, 1829–30), valamint *Etruria* nekropolisainak (Corneto, Chiusi, Veji, Cervetri, Orvieto, Vulci stb.) a 30-as és 40-es években történt fölkutatása, melyeknek falfestményei és fölszerelése az etruszk művészet megismerésére vezetett, míg a sírokból előkerült tömérdek festett vázák a görög festés történetéhez szolgáltattak ép oly gazdag, mint becses anyagot. A keresztény archeológia szempontjából nagyfontosságuak *de Rossi* kutatásai, ki a mult sz. közepén átkutatta Róma *katakombáit* (l. o.). A *Palatinus* császári palotáinak helyén III. Napoleon végeztetett a mult sz. 60-as éveiben eredményes Á.-at. Az olasz királyság megalakulása óta (1870) a régi Róma (l. o.) szivének, a *forum Romanumnak* fölkutatása teszi az olasz áll. Á. főfeladatát, amellett azonban a kormány Róma egyéb helyein és az egész országban végeztet rendszeresen és szorgalmasan Á.-at, melyeknek eredményeiről, valamint az országszerte sürün előforduló leletekről a *Notizie degli Scavi* (1876 óta) és a *Bullettino della commissione archeologica comunale* (előbb *municipale*, 1872 óta) közölnek részletes tudósításokat.

Mind terjedelmük, mind eredményeik szempontjából az összes Á. között az első helyet azok foglalják el, melyeket az ókor első kultúrnépének, a görögségnek lakóhelyein *Görögországban*, a *görög szigeteken* és *Kis-Ázsiában* végeztek. A görögföldi archeológiai kutatásokat az angolok indították meg; az első angol expedició (Stuart festő és Revett építész) 1751. kezdte kutatásait Athénben, melyeknek eredményeit a The Antiquities of Athens c. (4 kötet, London 1761–1816) munkában publikálták a *Society of Dilettanti* költségén. Ugyanez a társaság 1764. egy másik, ú. n. ión expediciót (Revett, Pars festő, Chandler filologus) küldött Kis-Ázsia építészeti emlékeinek fölkutatására, mely Görögországban is dolgozott. Útjuk eredményeit az Antiquities of Ionia (2 köt. 1769–97) és az Unedited antiquities of Attica (1817) tartalmazzák. A görög szobrászat megismerésében korszakalkotó a Parthenon szobordíszének Londonba való szállítása: Pheidias korának ezen remekműveit lord *Elgin* (l. o.) gyüjtötte össze 1800–03 közt Athénben, 1816. eladta zsákmányát a British Museumnak 35,000 fontért, amely összeg saját kiadásainak csak felét teszi. Angol és német műbarátokból álló társaság, melynek lelke Cockerell építész volt, 1811. *Aegina* szigetén napvilágra hozta a híres oromcsoportozatokat, melyeket Lajos bajor trónörökös a zantei (1812) árverésen Glyptothekja számára vásárolt meg. Ugyanez a társaság fölfedezte 1811. a *phigaleiai* templomot, ott rendezett ásatásaik eredménye: az Apollon-templom frízé 15 ezer font vételáron a brit múzeumba került. Mikor a navarini csata után a franciák megszállották Moreát, a csapatokat tudományos expedició kisérte, melynek archeológus tagjai Blouet vezetése alatt (1879) *Olympiában* kutattak és kiásták a Zeus-templom három metopéjét, melyeket magukkal vittek Párisba. A francia kormány megbízásából Texier 1833—37-ig beutazta Kis-Ázsiát, ott kisebb Á.-at végzett s egyebek közt fölfedezte az *assosi* dór templomot, melynek archaikus frízét a Louvre számára megszerezték. Kis-Ázsia műemlékeinek fölkutatásában nagy érdemeket szerzett magának az angol Fellows, aki (1838—1844) több utat tett oda s fölfedezte *Lykia* műemlékeit, ásatásainak köszöni a brit múzeum a xanthosi harpyia és nereida-emlék szobordíszét. Nagyobb szabásuak voltak C.T. Newton ásatásai, ki (1857—58) a régi *Halikarnassos* helyén föltárta a Mausoleion és szobordíszének maradványait, *Knidos* városának egész tervét, valamint a miletosi *Didymaionhoz* vezető utat, s mind három helyről nagyértékű szobrászati műveket szállított a londoni múzeumba. Ugyanoda vándoroltak a Wood-tól (1869—1874) föltalált *ephesosi Artemision* számos architektonikus maradványai. Egy másik angol, Pullan, a 60-as években szintén Kis-Ázsia Ny.-i vidékén ásott (Teos, Smintheion, *priénei* Athena- Polias-templom). — Magában Görögországban az archeológiai kutatások az újgörög királyság megalapításával egyidőben, a 30-as években indulnak meg. Ross, Schaubert és Hansen az *Akropolis* bástyáiba beépített kövekből újra megépítik Nike-Apteros templomát; ezt követte az Akropolis talajának első átvizsgálása, a szobrászati s főleg epigrafikai emlékek gyüjtése. A görögföldi A. új korszaka kezdődik a mult sz. 70-es éveiben. Első, világraszóló eredményei *Schliemann* Henrik (l. o.) nevéhez fűződnek, ki Trója (1871—73, 1878—79, 1882—90), Mykene (1874—76), Tiryns (1884—85), Orchomenos (1880 – 03) területén végzett ásatásaival a görög művészetnek eladdig ismeretlen, ú. n. mykenei korát ismertette meg velünk. (V. ö. *Schuchardt*, Sch. ásatásai, Budapest, Akadémia 1892). Szigorú módszeresség és új, helyesebb cél jellemzi Conze *samothrakei* ásatásait, melyeket az osztrák kormány költségén 1873. és újból 1875. végzett. Conze kezdeményezte azt a mostanában általánosan elfogadott eljárást, hogy egy emlékhelyet a maga teljességében kell fölásni, míg azelőtt csak egyes érdekesebb épületekkel törődtek, vagy szoborművek föltárását tűzték ki célul. Mintaszerűek azok a nagyszabású Á., melye-

ket a német birodalom 800,000 márka költséggel végeztetett építészek és archeológusok (Adler, Dörpfeld, Bohn, Bötticher, Curtius, Furtwängler, Treu stb.) vezetése mellett *Olympiában* (l. o.) 1875—1881-ig, föltárván a szentély összes épületeit, miközben napfényre kerültek Praxiteles Hermese, Painonios Nikéje, a Zeus-templom oromcsoportjai stb. Nagyszabásuak a franciák *Delos* (l. o.) szigetén végzett ásatásai (1873-tól, megszakításokkal 1894-ig), hol aránylag kis költséggel nagy eredményeket értek el; a Delphi miatt egy ideig megszakított Á.-at 1902-ben újra folytatták; fáradozásaikat a hellenisztikus művészet emlékeinek és az érdekes föliratoknak gazdag sora jutalmazza évről-évre. Még több fölirat s remek szoborművek kerültek napfényre a franciáknak Homolle vezetése alatt 1893-1901-ig folytatott *delphi*-i ásatásai folyamán, melyek az újkor legnagyszerübb enemű vállalkozásai közé tartoznak (l. *Delphi*). A görög törvény ugyan nem engedi meg az Á. alatt föltárt műtárgyak kivitelét, de azért az összes művelt nemzetek egymással versenyezve folytatnak Á.-at Hellasz földjén. Az angolok legfontosabb görögföldi ásatásai: *Megalopolis* (1890—01), *Phylakopi* Melos szigetén (90-es évek végén) és 1906 óta *Sparta*. A franciák *Elateia* (1884), a Kopais-tava melletti *Ptoion* (1884—48), *Mantineia* (1887—88), *Tegea* (1888—89) területén ástak. Az amerikaiak *Korinthos* (1896 óta), *Sikyon* (1887), *Eretria* és az Argos melletti *Heraion* (1892—95) föltárásán fáradoztak. A *németek* Athénben (1892—97) az Akropolis Ny.-i és D.-i lejtőjén (Dörpfeld), a Thebai melletti *Kabirionban*, *Tirynsben* (1905), *Orchomenosban* (1903 óta), valamint *Aegina* (Furtwängler, 1901), *Kos* (1902—94) és *Thera* szigetén (Hiller von Gaertringen; 1895—1902) ástak. A svédek a Poros szigetén levő *Kalauria* Poseidon-szentélyét födték fel (1894); a hollandusok (1902—03) *Argosban* kutattak. Maguk a görögök is derekasan veszik ki részüket az Á.-ból: az Athén *Dipylon* nevű kapuja előtt elterülő temető részleges föltárása (1871) megismertette velünk a görög vázafestés geometriai stilusát. (U. ezt a temetőt 1907. rendszeresen átkutatta a német Brückner). 1876-ban Karapanosz fölásta a *Dodona* i szentélyt; *Tanagra*-ban (l. o.) 1888. rendezett a görög archeol. társaság Á.-at, kissé elkésve, mert a sírok legnagyobb részét akkor már kifosztották a vidék parasztjai. Ugyanennek a társaságnak köszönhető az *eleusisi* (l. o.) Demeter-szentélynek (1882—90), *Lykosurá*-nak (1889—90) és *Epidauros* (l. o.) híres Asklepieionjának föltárása (1881—98), valamint az *Antikythera* (ma Cerigotto) szigete mellett a tengerben elsülyedt antik hajó szoborrakományának fölszínre hozatala (1900—1); az *Akropolison* (1885—91) folytatott Á. rendkívül fontosak voltak építészettörténeti szempontból, nemkülönben azért is, mert az archaikus festett női szobrokkal ajándékozták meg a műtörténetet. A görögök ezeken kívül országuk számos helyén rendeztek és rendeznek most is szorgalmasan Á.-at (melyeknek eredményeiről a Praktika és az Ephemeris arch. számolnak be).

Újabban *Kis-Ázsia* görög emlékhelyeinek fölkutatásán buzgólkodnak; e téren a német archeológusok viszik a vezetőszerepet. Dörpfeld, ki Schliemann-nak 1882-ben segítőtársa volt, 1893—1894. befejezte *Trója* (l. o.) fölásatását, melynek 9 kultúrrétege közül az alulról számított 6. telepben ismerték föl a homerosi Tróját. Az Attalidák székvárosának *Pergamon*-nak (l. o.) fölásatása (1878—86. Conze, 1900 óta Dörpfeld vezetésével) nagyszerű építészeti és szobrászati maradványokat hozott napfényre; az utóbbiak közül külön említést érdemel a Zeus-oltár hatalmas fríze (jelenleg a berlini múzeumban). A *Priene* (l. o.) helyén végzett Á. (1895—1905) egy hellenisztikus városnak, valóságos görög Pompejinek képét szolgáltatták; 1891—93 a Maeander melletti *Magnesiát* tárták föl; *Miletos* (l. o.) fölkutatása után (1899—1905) most a közeli híres Apollon-szentélynek, a *Didymaion*-nak fölásatásán fáradoznak, melynek helyén régebben, a 70-es és 90-es években a franciák dolgoztak. A kisázsiai *Myrina* nekropoliszának sírjaiból a franciák (1880—83) roppant sok, a tanagraiakhoz hasonló, de azoknál fiatalabb stilusú terrakottaszobrocskát hoztak napfényre. *Assos* város helyén (1881—83) az amerikai arch. intézet végzett Á.-at. A dánok Rhodos szigetén, *Lindos* helyén kutattak (1902—04); a törökök a *Saidá*-ban (Fönicia) véletlenül (1887) fölfedezett sírboltok átkutatásakor a remek sidoni szarkofágokat hozták napfényre, melyek most a konstantinápolyi múzeumnak irigyelt kincsei. Kis-Ázsiában dolgoznak szorgalmasan az osztrákok is, egyrészt expediciók szervezésével (Benndorf 1881. és 1882. Lykiát kutatta át és Bécsbe hozta a *gjölbasii* heroon remek frízét), másrészt *Ephesos* (l. o.) rendszeres, nagyeredményű fölásatásával (1895—1908). — Az archeológiai érdeklődés középpontjában állanak azok az Á., melyek 1900 óta *Kréta* szigetén folynak: az angol Evanstől a régi *Knosos* (l. o.) helyén, az olaszoktól *Phaistos*-nál és *Hagia Triada*-nál föltárt hatalmas paloták, a bennök talált remekművű, gazdag leletekkel egy egészen új, sajátos jellegű művészetet és kultúrát ismertettek meg velünk, amelynek a Schliemann óta ismert mykenei kultúra csak egyik hajtása; ennek a prehellén fejlett művészetnek hazája Kréta volt, melynek más pontjain is végeztek Á.-at (amerikaiak Gurniánál, az angol iskola Palaeokastronál stb.). — A görög művészetnek érdekes emlékei (főleg iparművészeti tárgyak) kerülnek napfényre *Déloroszországban* (Krim, Kercs, Kuban stb.), ahol a kormány állandóan végeztet rendszeres Á.-at. (V. ö. C.-rendus de la commission imp. archéologique. Peterburg 1859 óta).

Az antik kultúra maradványait ma már mindazokban az országokban kutatják, melynek területe egykoron római avagy görög uralom alatt állott. A *római provinciális művészet* emlékeinek Á. útján való föltárása szorgalmasan folyik *Németországban* (ahol már az egész limes-vonalat átkutatták), *Svájcban*, *Franciaországban*, *Angliában*, *Spanyolországban*, *Romániában* és *nálunk* is (l. *Aquincum*, *Dunapentele*, *Porolissum*, *Szamosújvár* stb.); Európán kívül *Észak-Afrikában*, ahol a francia kormánytól a 80-as évek óta rendezett Á. *Tuniszban* és *Algereben* Gauckler, Gsell és Delattre szakszerű vezetése mellett kitünő karban fennmaradt, érdekes szobrászati és

pusztákból területén fekvő római városokat (Hadrumetum, Caesarea, Thugga, Lambaesis, Thamugadi stb.) tárta fel. V. ö. *Boissier*, L'Afrique romaine (Paris 1901); *Gsell*, Les monuments antiques de l'Algérie (2 k., 1902); *Latum*, Les cités romaines de la Tunisie (u. o. 1893). *Egyiptomban* a kutatások középpontjában a görög-római művészet maradványai egyre állanak (alexandriai Á. 1898—1901, naukratisi Á. 1884—86); itt külön figyelmet érdemelnek a *fajumi* Á.-ból egyre nagyobb számban előkerülő *papyrusok*, melyek a régi élet érdekes okmányait s az antik irodalom elveszettnek hitt kincseit szolgáltatják nekünk. Hogy csak egyet említsünk, felelevenek a régi Aphroditopolis helyén 1905 végzett ásatások Menandros-nak négy komédiáját hozták napfényre.

Az ókori *keleti népekre* vonatkozó kutatások Napoleonnak *egyiptomi* expediciójával (1798) indulnak meg (eredményeit a Description de l'Egypte közli; 2. kiad. 26 köt., Páris 1820—30), ezt 1828 egy második Champollion (l. o.) és Rosellinitől vezetett expedició követte, mely Abu-Szimbelen túl nyomult elő. 1842—45-ig Lepsius vezérlete alatt porosz expedició kutatta terjedelmes Á. kíséretében egész Egyiptom emlékeit. Az 50-es évektől Mariette kezdi nagyeredményű Á.-ait, kinek utódja a Service des Antiquités vezetésében 1881 óta Maspero. Mindketten az egyiptomi kormány megbízásából folytattak sok helyütt Á.-at. Mellettük buzgólkodnak az Á. területén: az angoloktól 1882. alapított Egypt exploration Fund (főként Petrie vezetésével), valamint főleg német tudósok (Borchardt, Steindorff stb.). V. ö. *Mahler*, Ókori Egyiptom, (Bpest 1909). — *Asszíria* és *Babilónia* területén az első Á.-at franciák és angolok végezték: Ninive helyén Botta francia konzul kezdte a munkát (1842), utána az angol Layard folytatta ugyanazon területen a mult század 50-es éveiben. Őket követték a 60-as években a francia Place, a 70-esekben az angol Smith és Rassam. Babilonia rommezőin folytattak Á.-at Loftus, Oppert, Taylor (az 50-es években), de Sarsec (1877—78 és 1880—81), az amerikaiak Hilprecht és Fischer vezetése alatt (1888—90). *Babilonia* rendszeres fölkutatására az 1898-ban alapított «Deutsche Orientgesellschaft» szervezett expediciót Koldewey vezetése alatt: 1903 óta a németek Asszíriára terjesztették ki kutatásaikat. *Perzsia* régi emlékeinek fölkutatásában Ker Porter, Texier, Coste, Flandin, Vaux, Rawlinson és a Dieulafoy házaspár szereztek maguknak érdemeket. (V. ö. *Mahler*, Babylonia és Assyria, Bpest 1906). 1888—94 közt az Eufratesz felső folyása és a Földközi-tenger között fekvő *Szendzsirliben* végeztek a németek fontos Á.-at. Ugyanabban az időben *Palesztina* régi emlékeinek fölkutatására kezdtek Á.-at az angolok (Flinders Petrie, Macalister), kikhez osztrákok (1902—1904 Sellin Tell Taannek területén) és a Deutscher Palaestina Vereintől támogatott németek (1903—1905. Megiddo területén) csatlakoztak. A keleti és klasszikus művészet kölcsönhatásának szempontjából fontosak a *Ciprus* szigetén végzett Á., melyeket Palma di Cesnola (1867—76), majd a 80-as években Ohnefalsch-Richter, 1888 óta az angolok vezettek. *Szíriának* Hauran nevű vidékén fekvő impozáns romjait Renan (1860) de Vogüé (1861—62), de Luynes herceg (1864), újabban meg az amerikai Butler (1899) és Littmann (1904) kutatták. A Kis-Ázsia belsejében végzett Á. közül legfontosabbak a Körte testvérektől 1900. *Gordion* (Frigia) és Wincklertől 1906. *Boghaszkoi* (Kappadocia) területén végzett kutatások, mely utóbbiak kétségtelenné tették, hogy Boghaszköi helyén feküdt a hettiták népének fővárosa. V. ö. A. *Michaelis*, Ein Jahrhundert kunstarchäologischer Entdeckungen (2. kiad., Leipzig 1908); *Láng* N., A görög műveltség emlékeinek fölkutatása (Bpest 1906); *Flinders* Petrie, Methods and aims in archaeology (London 1904). Az Á.-ról évenként összefoglaló tudósításokat közöl országok szerint való csoportosításban az Archäologischer Anzeiger (minden évfolyam 2. füzetében). Részletes beszámolókat adnak az archeológiai intézetek (l. o.) folyóiratai.

II. A *prehisztorikus* archeológia kutatási módszereiben is igen nagy jelentőséggel birnak az Á. Irott emlékek hiján tisztán magukból az emlékekből kell a fejlődés időrendjét megállapitani és az egyes helyi kultúrák határait kijelölni, erre pedig csupán a tervszerűen véghezvitt tudományos Á. által felszínre hozott s előfordulása szerint osztályozott leletanyag képesit. Németországban kétségtelenül már a XVII. sz.-ban tártak fel tudományos kutatás céljából őskori sirhalmokat és urnasirokat, nagyobb fontosságot azonban csak a mult század közepe óta tulajdonitanak az Á. útján szerezhető észleleteknek. Amióta a svájci cölöpépitmények (1854) és az olaszországi terramarak kutatása révén bebizonyosodott, mily fontos bizonyitékokat szolgáltathatnak a rendszeres Á. a kronológia szempontjából, azóta Európa összes művelt államaiban tudományos rendszer szerint tárják fel az ősember temetőit és lakóhelyének maradványait, sőt több államban az Á. hatósági engedélyezésével igyekeznek meggátolni azt, hogy ahhoz nem értők őstelepeket v. temetőket megsemmisitsenek vagy kizsákmányoljanak.

Hazánkban az első tudományos célú régészeti ásatást Kubinyi Ferenc végezte a teremnei Hársason, mind ő, mind a magyar ősrégészeti kutatás másik úttörője, Érdy János azáltal tünnek ki, hogy nem érik be a leletek összegyüjtésével, de beszámolnak az előfordulás körülményeiről, rajzokat és felméréseket közölnek a lelhelyről. Nagyobb lendületet vett az ősrégészeti kutatás a hetvenes évek elején, ekkor indul meg az alföldi nagy őstelepek, valamint a felsőmagyarországi barlangok kutatása. Az első nagyobbarányú ásatás, amelyről bővebb közlemény jelent meg, a szihalomi (Borsod vm.) földvár kutatása volt, amelyet Ipolyi Arnold és a M. Tud. Akad. költségén Foltinyi János végzett, ezt követték Tariczky ásatása a tiszafüredi Ásott, másként Laposhalmon s tiszazugi régészeti magántársulat több helyen végzett kutatásai. Már Tariczky észlelt az Ásotthalom kultúrrétegében cölöpöket, anélkül azonban, hogy jelentőségüket felismerte volna. Az 1876. évi budapesti nemzetközi embertani és ősrégészeti társulat tószegi kirándulása alkalmával Pigorini a tószegi Laposhalom kultúrrétegében ismerte fel a cölöpök nyomait s hívta fel a szakkörök fi-

gyelmét e szerkezeti sajátosságra. Valószínű, hogy alföldi nagy folyóink árterületében fekvő s többnyire Laposhalomnak nevezett ezen őstelepek az olasz terramárákhoz hasonlóan cölöpökre emelt falvak voltak. Azóta is több alföldi őstelepen állapították meg a cölöpök jelenlétét s legújabban az alföldi telepekétől elütő kultúrájú erősdi (Háromszék vm.) őstelepen is. A felvidéki barlangkutatások közül kisebb közlemények v. terjedelmesebb monografiák jelentek meg Róth porácsi (Szepes vm.), Badányi Mátyás haligóczi (Szepes vm.), Lóczy Lajos baráthegyi (Liptó vm.) és br. Nyáry Jenő aggteleki és a Szeleta barlang (Borsod vm., Diósgyőr mellett) kutatásáról, ez utóbbi ásatás révén vált teljesen bizonyossá, hogy Magyarországon is volt régebbi kőkori kultúra is.

Az alföldi őstelepek kutatása és a barlangkutatás mellett nagy buzgalommal vetették magukat kutatóink az egyéb kő- és bronzkori telepek és temetők kutatására. Rómer Flóris, csetneki Jelenik Elek, br. Nyáry Jenő, Wosinszky Mór, Bella Lajos, Sándorfi Nándor, Darnay Kálmán, Kubinyi Miklós, Jósa András, Milleker Bódog, br. Miske Kálmán s kívülök még számosaknak érdeme, hogy őskorunkról a véletlenül fölszínre került anyagon kívül ásatási észleletek alapján alkothatunk fogalmat. Ez Á. közül részint nagyobb arányaikkal, részint a feltárt anyag gazdagsága és érdekessége által válnak ki Wosinszky lengyeli, Bella soproni és br. Miske velemi ásatásai. Ez utóbbi, amelyet Apponyi Sándor gr. áldozatkészsége tett lehetővé, egyik legnagyobb ilynemű munkálat hazánkban, sáncokkal kerített kő- és bronzkori telep földbe vájt putrijaiból és sírjaiból hozta e hazánkban egyik legnagyobb ilynemű munkálat az őskori élet emlékeit fölszínre. A Bella Lajos által megkezdett soproni ásatás a Purgstallon levő sírhalmokból emelt ki jelenetekkel díszített cserépurnákat, amelyek a korai vaskor művészetére vetnek fényt. A velemi őstelep pedig úgy látszik a bronzgyártás egyik központja volt a bronzkorban, de még a kifejlett vaskorban is.

A legnagyobb munkát kétségtelenül a *régibb középkori* temetők feltárása terén fejtették ki kutatóink. Lipp Vilmos, Sötér Ágost, Posta Béla, Tergina Gyula, Kada Elek, Éber László, Börzsönyi Arnold, br. Nyáry Jenő és Albert, Csallány Gábor s kívülök még számosan működtek közre hazánk sok ezer *népvándorláskori* és *honfoglaláskori* sírjából származó leleteinek összegyüjtésében s az anyag, amelyet Hampel József együtt adott ki, páratlanul áll a maga nemében. V. ö. *Pulszky* Ferenc, Magyarország archeológiája I—II. (Budapest 1897); *Hampel*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn (Braunschweig 1905; a korábban [1894] megjelent: Régibb középkor emlékei c. mű bővített német kiadása); br. *Miske* Kálmán, A velemszentvidi őstelep I. k. (Wien 1907); *Hampel* József, Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről (Bpest 1907); *Wosinszky* Mór, A lengyeli őstelep (u. o. 1885). Az Arch. Ért., Arch. Közl., Múzeumi és Könyvtári Értesítő és a M. N. Múzeum évi jelentései közölnek ásatási jelentéseket.

Asberg, község Düsseldorf porosz kerület Mörs járásában, a Rajna balpartja közelében, (1905) 3288 lak. Asciburgium helyén épült.

Asbest, l. *Ászbeszt.*

Asbjörnsen, *Péter Christen*, norvég író és természetbúvár, szül. Krisztiániában, 1812 jan. 15., megh. 1885 jan. 6. Több évig mint vidéki tanító bejárván hazája festői tájait s megismerkedve a népélettel és költészettel, föltette magában, hogy fáradsággal gyüjtött népdalait kiadja. 1844—50-ig egy norvég hadihajón Kis-Ázsiáig és Egyiptomig jutott. Még 1856. is, 44 éves kora dacára, két évig hallgatója volt a Drezda mellett lévő tharandti erdészeti akadémiának, míg végre hazájában 1860. erdőmesternek nevezték ki. Mint a természettudományok sikeres népszerüsítőjének, hazájában alig van párja. A fiatalság számára írt természetrajza (Naturhistoria for Ungdomen), mely hat kötetben jelent meg, roppant népszerüvé tette nevét. Népének szépirodalma körül azonban a legnagyobb érdemeket szerezte fő műve által: Norske Folke-Eventyr (norvég népmesék, 5. kiadás Krisztiánia, 1874).

Asbolan, l. *Kobáltmangánérc.*

Asbóth, 1. *Emil*, szül. Újaradon 1854. Tanulmányait a zürichi műegyetemen végezte s mint mérnök egy évig külföldön, majd pedig a m. kir. államvasutak szolgálatában működött. 1878-ban elhagyván a gyakorlati pályát, életét teljesen a tanári hivatásnak szentelte. Első állása a rigai műegyetemen volt, hol mint tanársegéd működött, később pedig mint segédtanár a zürichi műegyetemen. Meghivatván a budapesti kir. József-műegyetemre, itt eleinte mint helyettes tanár és 1883 óta mint a gépszerkezettan nyilvános rendes tanára működött. 1890-ben a mértékhitelesítő bizottság igazgatójának, 1892. pedig a kézi lőfegyverpróbaállomás vezetőjének nevezték ki. 1896-ban miniszteri tanácsosi címet kapott. 1899-ben megvált műegyetemi tanári állásától s azóta a Ganz és Társa vasöntő és gépgyár r.-t. vezérigazgatója; azonkívül több vasúttársaság igazgatósági tagja.

2. *A. János*, szül. Nemescsón, Vasvármegyében 1768 dec., hol atyja ág. ev. lelkész volt, megh. 1823 jún. 19. Tanulmányait Sopronban s utóbb a göttingeni egyetemen végezte, ezután mint tanár Lőcsén és Késmárkon működött, honnét 1801. Festetics György gr. Keszthelyre a Georgiconra hívta meg tanárul. 1806-ban a gróf összes uradalmainak igazgatója lett; 1820. a bácsvmegyei korona-uradalom kormányzójává nevezték ki. A. több tudóstársaság tagja volt. A. fia Lajos, a híres 1848—49-iki honvédtábornok volt.

3. *A. János*, szül. Szatumikon, Krassó vmegyében, 1845 jún. 7. A. Lajos honvédtábornok fia. A műegyetemet Pesten és Zürichben hallgatván, 1866. Párisban belépett a Klapka-légióba. Ennek feloszlása után visszatért; Krassó vármegyében főjegyző, majd honvédelmi miniszteri titkár lett, de 1872. lemondott. A Sennyey-párt megbizásából a kolozsvári Ébredés-t szerkesztette rövid ideig majd Budapestre jött, mint az egyesült ellenzéki Magyarország főmunkatársa. 1881-ben a külügyminisztériumban működött, mint osztálytanácsos. 1887-ben országgyűlési képviselővé választották; de az 1896—901-iki ciklusban letette mandátumát. 1892., miután Tuniszban és Boszniában tett tanulmányútjairól tudományos értékű munkákat bocsátott közre, az Akadémia levelező tagjául választotta. Számos publicisztikai és földrajz-etnográfiai

munkái közül jelentékenyebbek: *Magyar konzervativ politika* (Budapest 1875), *Új Magyarország* (u. o. 1880), *A Zabernától az Adriáig* (u. o. 1881), *Bosznia és Herczegovina* (2 köt., 1887), [illegible] (akad. székfoglaló 1896) s több akad. felolvasás. Szépirodalmi dolgozatai közt említésre méltó az *Álmok álmodója* c. regény (1878, 2. kiad. 1882).

4. A. *Lajos*, honvédtábornok, szül. 1803 Keszthelyen, megh. 1882 máj. 6. Lugoson. Tanulmányait a bécsi katonai mérnöki akadémián befejezvén, katonatiszt lett. 1842. nyugalomba vonult, de 1848. a magyar kormány őrnagygyá és a bánsági önkéntesek parancsnokává nevezte ki. 1848 aug. 28. Omoldovánál, nov. 15. Németbogsánnál, dec. 16. Kevevaránál győzelmesen harcolt. A tavaszi hadjáratban különösen Buda ostrománál alkalma nyílt jeleskedni; rövid idő mulva Aulich helyébe a II. hadtest parancsnoka lett. A peredi csata után (jún. 20.) Görgey őt letette, mert túlságosan koczkára tette legénységet. A szabadságharc bevégzése után A.-t szintén halálra ítélték, de az ítéletet várfogságra változtatták. 1857. amnesztiát kapott. Az emigráció A.-nak igen előkelő szerepet szánt az előkészített magyar fölkelés vezetésében, ámde 1861 februárban Lugoson elfogták és Josefstadtba vitték. Onnét kiszabadulva, az ú. n. Almásy Pál-féle összeesküvéshez csatlakozott, ami miatt 1864. újra elfogták. Irodalmi művei: *A. L. emlékiratai* (2 k., 1862); *Adalékok a kényuralom elleni mozgalmak történetéhez*.

5. *A. Oszkár*, nyelvész, a budapesti egyetemen a szláv nyelvészet rendes tanára, szül. Ujaradon, 1852 aug. 10. Fia A. János 1848-iki miniszteri osztályfőnöknek, A. Lajos tábornok testvérének, Budapesten kívül Lipcsében, Berlinben és Göttingenben tanult, ez utóbbinak egyetemén 1875. bölcselet-doktori oklevelet nyert. Ismételten (1882 és 1889.) tanulmányutakat tett Oroszországban. A szláv nyelvtudományokba vágó értekezései különböző magyar és német tud. folyóiratokban jelentek meg. 1892. a M. Tud. Akadémia lev., 1907. rendes tagjául választotta. Lev. tagjául választotta a szentpétervári orosz tud. akademia is. Önálló munkái: *Szlávság a magyar keresztény terminologiában* (Budapest 1884); *Rövid gyakorlati orosz nyelvtan* (1888), Kurze russ. Grammatik (Leipzig 1889), Russische Chrestomathie für Anfänger (u. o. 1890, 2. kiad., 1903); *A hangsúly a szláv nyelvekben* (Budapest 1891); *Szláv jövevényszavaink* I. (u. o. 1907); Die Umwandlung der Themen im Lateinischen (Göttingen 1875).

6. *A. Sándor*, Lajos testvére, mint ezredes küzdötte végig a szabadságharcot. Sikerült Amerikába menekülnie és ott az északi államok harcában a déliek ellen az előbbiek részén harcolt. Florida visszafoglalása után egy ideig ez állam katonai parancsnoka volt. Az Egyesült-Államok a vitéz tábornokot követökül küldték Buenos-Ayresbe, hol 1870-ben meghalt.

Asbury Park, város és tengeri fürdő New-Jersey északamerikai államban Long Branchtól D.-re, vasút mellett, (1900) 4118 lak.

Ascalobotes (állat), l. *Gekko.*

Ascanio Centorio *(degli Ortensi)*, olasz költő, l. *Centorio.*

Ascanius, l. *Askanios.*

Ascanius (*Pannonius*) *Mihály* (másképp Haskonius), bölcseszet- és orvostudor, rövid ideig I. Rákóczi György udvari orvosa volt, s fiatal korában is sokat hányódott vetődött, míg végre Trencsénben telepedett le. Innen Szakolcza város hívta meg rendes orvosának, ahol meg is maradt holtáig. Ügyes latin verselő volt, két latin műve külföldön jelent meg.

Ascaris, l. *Orsógiliszta.*

Ascelus (gör.), olyan torzszülött, amelynek a külső nemi szervei nincsenek kifejlődve s így a nemo kívülről nem állapítható meg.

Ascendens (lat.), fölemelkedő; *signa ascendentia*, az állatkör felemelkedő jegyei; *ascendensek*, fölmenő ágbeli rokonok.

Ascenseur (franc., ejtsd: asszañzör), személyt v. terhet fölhúzó gépezet.

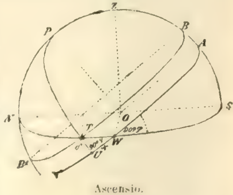
Ascensianus, l. *Badius.*

Ascensio, l. *Felszivárgás.*

Ascensio Domini (lat.) a. m. az Úr mennybemenetele, l. *Mennybemenetel.*

Ascension (angol, ejtsd: asszensn) v. Mennybemenetel szigete, Afrikához tartozó, 88 km² területü brit sziget az Atlanti-oceánban, a d. sz. 7° 55′ és Gr.-től ny. h. 14° 22′ alatt. A szigetet 1501. a portugál szolgálatban álló spanyol de Nova Gallego Juan fedezte fel Krisztus mennybemenetele napján. A sziget vulkáni eredetü és egészen lávával van borítva; legmagasabb csúcsa a Green Mountain, 860 m. magasságot ér el, rajta van elég tekintélyes magasságban a sziget egyetlen, vízben elég bő forrása. Éghajlata mérsékelt és egészséges. A rajta termő fü kecskéknek szolgál legelőül. Azonkívül jövedelmet hajtanak a rajta található óriási teknősbékák. A. szigetét 1815. a britek szállották meg; kezdetben csupán azért, hogy a Szt.-Ilona szigetén fogva tartott I. Napoleon császárt őrizzék, később egészséges klimája miatt tengerészeik üdülőhelyévé tették és az ÉNy.-i parton Georgetown telepet alapították; összes lakóinak száma 130, Angliával kábel köti össze.

Ascensio recta (lat., egyenes emelkedés), rendesen *rektaszcenzió* rövidítésben használatos, az a szög, melyet valamely csillagon áthaladó deklináció (óra-) kör a tavaszi napéjegyenponton átmenő deklinációskörrel képez. Mértéke az equátor azon íve, mely a tavaszi equinokcium és a csillag óraköre között fekszik, s melyet kelet felé, azaz a látszólagos napi mozgás iránya ellen 360°-ig v. szokottabban 24 óráig számítanak. Ábránkban *NZS* valamely hely délköre, *PU* egy csillagon átmenő órakör, *Y* a tavaszi napéjegyenpont, tehát *YU* a rektaszcenzió. Az A. és a deklináció ép úgy határozza meg az égitest helyét az éggömbön, mint a geogr. hosszúság és szélesség vala-

Ascensio.

mely pont helyét a Földön. Meghatározása igen fontos, de egyszersmind elég nehéz is.

Asch., növénynevek mellett Paul *Ascherson* (l. o.) nevének rövidítése.

Asch, iparos város és az ugyanily nevű cseh kerületi kapitányság és evang. superintendens székhelye, Csehország ÉNy.-i határán, a Fichtelgebirg tövében, az Ascha pataknál, vasút mellett, (1900) 18,675 lak., jelentékeny szövőiparral (ruhakelmék és kötött árúk), kelmefehérítőkkel és festőkkel, csipkekészítéssel, gőzfürésszel, tégla-, sör- és gépgyárral; szövőiskolával.

Asch, *Adolf*, báró, bajor hadügyminiszter, szül. 1839 okt. 30., megh. 1906 febr. 18. Münchenben. A bajor hadseregbe lépett és részt vett az 1866-iki porosz és mint Tann tábornok szárnysegédje az 1870—71-iki francia háborúban. Majd Berlinbe került a nagy táborkar hadtörténeti osztályába. 1893 jún. 6. 1905 ápril 4-ig bajor hadügyminiszter volt. Egy a párbajt helyeslő titkos rendelet miatt buktatta meg a centrumpárt.

Aschach, mezőváros Wels felsőausztriai ker. kapitányságban, a Duna jobbpartján, vasút mellett, a Harrach grófok kastélyával, gránitbányával, (1900) 1598 lak., Stauf és Schauenburg várak romjaival.

Aschaffenburg, *város*, kerületi és tartományi törvényszék székhelye, az Aschaff és a Majna partján, vasút mellett, (1905) 25,891 lak., színes papirkészítéssel, papir- és cellulóze-, festék-, lakk- és sörgyártással, fa-, bor- és szarvasmarhakereskedéssel. A szép négyszögletes, négy szöglettoronynyal ellátott kastélyban (Johannisburg), melyet Schweikard János mainzi választófejedelem 1605—14-ig renaissance stilusban építtetett, szép képcsarnok (különösen gazdag németalföldi mesterek képeiben), rézmetszet-gyüjtemény (kb. 20,000 lap) és 30,000 kötetből álló könyvtár van (ezek közt több rendkívül érdekes kódex, Missale 1524-ből, evangeliumos könyv a XI. századból). Hét temploma közül a keresztbazilikát Ottó bajor herceg 978. alapította. Egyéb nevezetes épületei: a Schönborn-, Bassenheim- és Dalberg-palota, a szinház, és az ú. n. pompeji ház, a Pompejiban kiásott Casa del questore hű utánzata, melyet I. Lajos, bajor király 1846—49. építtetett. Egyéb közintézetei közül kiemelendő az erdészeti iskola egész Bajorország számára. — A. (Asciburgum, Askafaburg) már fennállott, midőn a rómaiak Germániába hatoltak. A rómaiak e helyen erődöt építettek. A X. sz.-ban Ottó sváb herceg tulajdona lett. Későbben a mainzi érsekséghez csatolták. 1803-ban a hasonnevű fejedelemség fővárosává lett. 1814-ben Bajorországhoz csatolták. V. ö. *Schober*, Führer durch A. (A. 1902).

Aschaffit, augitdús dioritféle telérkőzet (a Spessartban).

Ascham (ejtsd: eszkm), *Roger*, angol tudós, szül. Kirby-Wiskeben 1515-ben, megh. 1568-ban. Tanulmányait Cambridgeben végezte, hol 1546. a görög nyelv tanára lett, 1548. pedig Erzsébet hercegnő (utóbb királynő) klasszikus tanulmányainak vezetésére hívták meg. Mint sir Richard Morysine követ titkára három évet töltött Németországban V. Károly udvarában. Első műve: *Toxophilus, the Schole of Shootinge* (London 1545; Arber's Reprints No. 7. 1869), melyben az ijazást, mint különösen tudós hivatású férfiaknak alkalmatos testgyakorlást ajánlja; az első tiszta, természetes stilusban és érthető nyelven írt angol prózai mű ez. Németországi tartózkodása alatt tett tapasztalatait a *Report of the Affairs and State in Germany* (1552) c. művében írta meg. Halála után adta ki özvegye főművét, *The Schole-Master* címen (London 1570. Arber's Reprints No. 23. 1870), mely az első s valóban becses mű a klasszikus nyelvek oktatásáról, telve egészséges nézetekkel s találó megjegyzésekkel, melyek részben még ma is figyelemreméltók. Összes műveit kiadta Giles 3 kötetben (London 1864—65). V. ö. *Kirsten*, Roger A. (Gotha 1874); *Katterfeld*, Roger A. (Strassburg 1879); *Wallenfels*, Roger A. (Wiesbaden 1880); *Weidemann*, A. als Pädagog (Berlin 1900).

Ascharia, l. *Aszkánia*.

Aschbach, *Josef*, osztrák történetíró, született Höchstben 1801 ápr. 29., megh. Bécsben 1882 ápr. 25. Heidelbergben tanult Schlosser alatt. 1842. a bonni, 1853. a bécsi egyetemhez került a történelem tanáraként, hol 1872-ig működött. Művei: Geschichte der Westgothen (Frankfurt 1827); Geschichte der Omajjaden in Spanien (Frankfurt 1829); Gesch. Spaniens und Portugals zur Zeit der Almoraviden und Almohaden (2 köt., Frankfurt 1837—39., 2. kiad., 1840); Geschichte Kaiser Sigmunds (4 kötet, Hamburg 1835—45); Geschichte der Wiener Universität, 1865—85-ig 3 kötet. A III. kötet csak A. halála után jelent meg, a humanizmus korát tárgyalja és Hunyadi Mátyás és a Jagellók korabeli magyar tudományos mozgalmakra nézve is tartalmaz becses adalékokat. Magyar vonatkozású dolgozata: Ueber Trajan's steinerne Donaubrücke (Wien 1858).

Ascheberg, község Münster porosz közig. kerületben, az Emmer mellett, (1905) 3548 lak., gőzmalmokkal.

Aschehoug, *Torkel Halvorsen*, norvég jogtudós és politikus, szül. Id-ben (Smaalenene kerület) 1822 jún. 27., megh. 1909 jan. 20. Krisztiániában. 1852-ben a krisztiániai egyetemen lektor, 1862. pedig tanár lett. Mint országgyűlési képviselő (1868—82) Schweigaard halála után a konzervativ párt vezére lőn. Művei közül megemlítendők: Norges offentlige ret (I. rész: Statsforfatning i Norge og Danmark indtil 1814 (1866); II. rész: Norges nuvaerende statsforfatning, 1874—81 (3 köt., 2. javított kiad. 1891—93); Socialökonomik (Christiania 1902). Politikai hitvallását az Om Unionskomitees udkast til en ny foreningsakt (Christiania 1870) c. értekezésében foglalta össze. Ebben és valamennyi munkájában a skandináv államok szoros uniója mellett tör lándzsát, anélkül azonban, hogy az egyes népek önállósága csorbíttatnék.

Aschersleben, város Magdeburg porosz közigazg. kerületben az Eine és vasút mellett, (1905) 27,878 lak., kálisó- és barnaszénbányával, vasöntővel, gép-, cukor-, sörgyártással, bőrcserzéssel, mesterséges trágyagyárral; a XVI. századból való szép városházzal. Közelében sós forrással és fürdővel (Wilhelmsbad); a Wolfsberg-en Ascania-nak, az anhalti hercegek egykori várá-

nak romjaival. V. ö. *Strassburger*, Gesch. d. Stadt A. (A. 1906).

Ascherson, *Paul*, botanikus, szül. 1834 jun. 4. Berlinben, ahol 1873 óta az egyetemen a növénygeografia tanára. Botanikai tanulmányok végett sokszor tett nagy utakat; ismételten járt hazánkban is, ő volt az első, aki a Fertő tó kiszáradását vizsgálta s azt a berlini földrajzi társaság közleményeiben ismertette. Dorner magyar munkáját az arankáról németre fordította. 1861-ben a Magyar tud. Akad. külső tagjául választotta. 1873—1874-ig a Rohlfs expedicióval Afrikában járt; ezután még háromszor kereste föl Afrikát növénygeográfiai tanulmányok céljából. 1904-ben hetvenedik születése napja alkalmából tanítványai tartalmas ünnepi kötetet adtak ki, melybe több magyar szerző is írt dolgozatot. 1905-ben titkos kormánytanácsossá nevezték ki. Számos növénytani értekezésen kivül, melyek közül sok a magyar flórára vonatkozik, fölemlítendők következő művei: Flora der Provinz Brandenburg (Berlin 1864), amelyben a Braun-féle rendszer jelent meg; a Graebnerrel közösen írt Flora des nordostdeutschen Hochlandes (Berlin 1899); Synopsis der mitteleuropaeischen Flora, Graebnerrel együtt, a berlini akadémia megbizásából (Leipzig 1896, eddig még befejezetlen); Rohlfs munkája számára megírta keleti Afrika növényzetének ismertetését, Schweinfurth munkájában pedig Etiópia flóráját ismertette; Kanitz kolozsvári tanárral kiadta a Catalogus cormophytorum Serbiae, Bosniae etc. művet, (Kolozsvár 1877).

Asch. et Jka. növénynevek mellett Paul *Ascherson* (l. o.) és *Janka* Viktor (l. o.) nevének rövidítése.

Aschia (növ.), l. *Bambusa*.

Asciano (ejtsd: asszáno), község Siena olasz tartományban, az Ombrone és vasút mellett, több szép templommal, ásványforrásokkal, fürdőintézetekkel. (1901) 7618 lak. A városhoz közel erdős sziklán fekszik az egykori Monte-Oliveto apátság, híres freskókkal, amelyek Szt. Benedek életéből különböző jeleneteket ábrázolnak.

Ascidiae (áll.), l. *Aszcidiák*.

Ascidium (növ., *zsákleírel)*, sajátságos zsákalakú levél a rovarfogó növényeken (l. o.).

Ascii (lat.), *árnyéknélküliek*, oly földlakók, kiknek feje fölött a nap bizonyos időben a zeniten áll s így árnyékot nem vethetnek, l. *Árnyéktalanok*.

Ascites (gör.) hasűri vizkórság. L. *Vizkórság*.

Asclepiades, l. *Asklepiades*.

Asclepiadin *(cynanchin)*, a Cynanchum vincetoxicum gyökerének hathatós része; sárgás, alaktalan, keserű anyag, mely állítólag izomméreg s kis dózisban izzadást és hasmenést okoz.

Asclepias (növ.), az Asclepiadaceae család génusza, melynek 80 faja van, legnagyobb részben amerikai évelő növények, tövükön néha megfásodnak. Leveleik átellenesek, örvösen v. csavarosan állók, virágzatuk ernyős, csaknem mindig a levélnyelek között eredő. Viráguk bonyolult szerkezetű. Az *A. Cornuti* Dcne. *(A. syriaca* L.) Canadától É.-Karolináig szántóföldeken terem, kertben is kultiválják, itt-ott elvadul. Magvainak selymes bóbitája miatt selyemnövénynek hívják. A bóbita szőrözete törékeny, szövésre nem alkalmas. A növény háncsa igen erős, szívós, értékesíteni is lehetne, ha könnyebben meg lehetne tisztítani a növény tejnedvétől, mely megszilárdítja. Ez utóbbi kaucsukot tartalmaz.

Asclepius, l. *Asklepios*.

Ascobacterium, l. *Aszkobaktérium*.

Ascobolus *Pers.* (növ.), a Pezizineae rendbe tartozó gombagénusz, melynek mintegy 50 faja főképen ganéjon él. Hazslinszky hazánkból 12 fajt említ. Jellemző, hogy e gomba tömlői a termőrétegből erősen kiemelkednek és az érett spórákat nagy erővel messze kiszórják.

Ascoli, *Graziadio Isaia*, kiváló olasz nyelvész, szül. Görzben 1829 júl. 16., megh. Milanóban 1907 jan. 21. Alig töltötte be tizenötödik életévét, midőn egy értekezésben, *Schizzo storico-filologico sull' idioma friulano e sulla sua affinità colla lingua valaca* (Udine, 1846) kifejtette, hogy a friauli olasz nyelv nem az olasz, hanem az oláh nyelv rokonságába tartozik. 1856—61-ig *Studi orientali e linguistici* és *Studi critici* cím alatt gyüjtötte össze tanulmányait, mire meghívták a bolognai egyetemre az összehasonlító nyelvészet tanszékére. A. csakhamar a milanói akadémiába ment át és itt tartotta évek hosszú során át előadásait a szanszkritból és összehasonlító olasz nyelvészetből. Munkássága főkép a neo-latin nyelvekre és az olasz nyelvjárástanra irányult. Ennek szolgálatában adta ki és szerkesztette tizenötödik kötetéig az *Archivio glottologico-it*, melynek VIII. kötetében búvárlatai eredményének összefoglalásaként megírta a *L' Italia dialettale* (A nyelvjárások szerint felosztott Olaszország) c. alapvető művét. Tudományos kutatását később a kelta nyelvre is kiterjesztette. A. a román nyelvek nyelvjárástanának megalapítója és a modern olasz nyelvészet atyja. Érdemeiért 1889. Olaszország szenátorai közé iktatták.

Ascoli di Satriano, város Foggia olasz tartományban, vasút mellett, gazdag szőllők, gabonaföldek és gyümölcsösök közt, (1901) 8550 lak. A régi Asculum-Apulum helyén van, amelynél Pyrrhus 279-ben Kr. e. Fabricius római konzult legyőzte. A XII. században Roger, Guiscard Róbert fia feldúlta. A. mellett Nagy Lajos királyunk 1349. Tarenti Lajos hadát legyőzte és a várost megadásra birta.

Ascoli Piceno (ejtsd: ászkoli picséno), 1. tartomány az olasz Marca compartimentoban az Adriai-tenger, Teramo, Aquila, Perugia és Macerata tartományok közt 2063 km² területtel (1909), 251,894 lak. Járásai: A. és Fermo. — 2. A. az ugyanily nevű tartomány fővárosa a Castellano és Tronto összefolyásánál, vasút mellett, (1908) 28,882 lak., olajprésekkel, kocsi-, papirgyártással és selyemfonással, szép székesegyházzal. Az Anzianale-palotában múzeummal és közkönyvtárral. A. Asculum Picenum néven római municipium volt, amelyben 90. Kr. e. Qu. Servilius prokonzult meggyilkolták, mire kitört a szövetségesek háborúja, amelyben Strabo konzul a várost fölégette.

Ascomycetes, ú. n. *tömlősgombák*, l. *Gombák*.

Ascomys (állat), a tasakos patkány régibb neve. L. *Geomys*.

Asconius, *Quintus A. Pedianus*, római grammatikus Pataviumból (Padova); élt Kr. u. 3—88-ig. Poggio 1416. találta fel egy st.-galleni kéziratban értékes történelmi magyarázatait Cicerónak 5 beszédéhez. Kiadta *Kieszling* és *Schöll* (Berlin 1875). A nevét viselő scholionok Cicero Verrináihoz nem tőle valók. V. ö. *Madvig*, De Asconii P. commentariis (Kopenh. 1828).

Ascospórák (növ.), változatos alakú szaporító spórák, melyek tömlőkben, ú. n. *ascus*-okban (l. o.) fejlődnek. Lehetnek egy- v. többsejtüek.

Ascot, régi angol versenypálya, 7 km.-nyire Windsortól, melynek meetingjeit az angol királyok is szívesen felkeresik; innét sportneve: *Royal Ascot*.

Ascotan, helység Antofagasta chilei tartományban, az A.-i sóstó D.-i partján, vasút mellett, 500 lak. Mellette boraxot bányásznak.

Ascric, l. *Asztrik*.

Ascus v. *theca (tömlő* növ.), az *Ascomycetes* gombák termőtesteiben levő, többnyire hengeres alakú tömlő, melynek belsejében szabadsejtképződés útján az *ascospórák* (l. o.) keletkeznek.

Asdód (gör. *Azótos*), a filiszteusok öt városa közül a legészakibb. Ide hozták Dágon templomába a zsidóktól elvett frigyládát (I. Sám. 5.). Kr. e. 713. Szargon asszír király elfoglalta. Makkabeus Júda lerombolta a város pogány bálványait, öccse Jónatán pedig felgyujtotta az egész várost. Ma egy Esdûd nevű falu áll A. helyén.

Aseel-tyúk, *indiai viadortyúk*, l. *Tyúkfajták*.

Aseitas (újlatin), a skolasztikusok szerint az önmagától és önmagából, mástól való eredet nélküli létel; a végtelennek és örökkévalónak, illetőleg Istennek kizárólagos attributuma.

Asele-Lappmark, kerület Västerbotten svéd tartományban a svéd Lapporszag déli része. Folyója az Ångerman; hegyes és tavakban gazdag (Kult, Mars, Orn tó); területe 6325 km², kb. 3000 lapp lak., kik rénszarvas-tenyésztéssel, vadászattal, halászattal és újabban burgonyatermeléssel foglalkoznak. Főhelye Asele, az Ångerman mellett.

Aselgia (gör.), nemi kicsapongás; *aselgotripsia*, önfertőzés.

alatt volt. II. Isaakios Angelos császár alatt 1186. két tirnovói születésű testvér, *A. Péter* és *A. János*, a régi bolgár cárok utódjai, föllázadtak a görögök ellen, kikiáltatták magukat «bolgár és görög cároknak» és megszabadították hazájokat a görög járom alól. Kilenc évi győzedelmes uralkodás után I. A. Jánost 1196-ban megölte egy Ivanko nevű főúr. Testvére, Péter cár a következő (1197) évben szintén gyilkos kéz által esett el. Utánuk fiatal testvérük, *Kalojan* uralkodott (1197—1207), ki a bolgár uralkodóknak elismert törvényes állást vívott ki a keresztény uralkodók között. Ő törte meg a latin keresztesek konstantinápolyi birodalma erejét, elfogván a drinápolyi csatában (1205 április 15-én) Balduin császárt. 1207 okt. 8-án őt is megölték. Utódja nővérének fia, *Boril* cár volt, akit 1218. a törvényes trónörökös, *II. A. János* trónjától megfosztott és megvakított. II. A. János (1218—1241) alatt érte el a bolgár cári birodalom erejének és fényének tetőpontját. Ő foglalta el Trákiát és Makedoniát és birodalmát három tenger partjáig terjesztette ki. Az ő segítségével állíttatott vissza a bizánci görög császárság is. Felesége Mária, II. Endre magyar király legidősebb leánya volt, kitől négy gyermeke született, köztük *Kaliman*, a trónörökös. Mária halála után II. János sógorával, IV. Bélával is meghasonlott, aki a schismatikus bolgár cár ellen hadat is vezetett, de 1239. megbékültek. Utódjai *I. Kaliman* (1241—1246), *A. Mihály* (1246—1257) és *II. Kaliman* (1257) alatt a bolgár birodalom gyorsan hanyatlott és nem emelkedett soha többé régi fényére és erejére. II. Kalimannal kihalt az A. család. Az A. nevet későbben még két idegen pretendens viselte a bolgár trónon: a szerb eredetű *A. Konstantin* (1258—1277) és a bizánci *III. A. János* (1279—1280). V. ö. *Wertner* Mór cikkét az Ungar. Revue-ben, 11. köt. és Az Árpádok családi történ. (1892); *Reiszig* E., IV. Béla és a János lovagrend, Századok, 35. (1901); *Hybl* a Századokban 41., 945; *Pauler* Gyula, A magy. nemzet tört. I., 31., 90., 97., 178., 181. l.; *Jireček*, A bolgárok története.

Az A. dinasztia nemzedékrendje a következő

N

Péter cár — *I. Asen János* cár felesége Ilona (mint apáca Eugénia) — *Kalojan* cár felesége egy kún nő — N. nővér — N. nővér

(N. nővér gyermeke:) *Boril* cár felesége Kalojan özvegye — (N. nővér gyermeke:) *Slav* despota

(I. Asen János gyermekei:) *II. Asen János* cár feleségei: 1. Anna (mint apáca Anitia), 2. Mária, 3. Irene — *Alexander* Sevastokrator

(Boril gyermeke:) *Mária*, férje Henrik császár

(Alexander gyermeke:) *II. Kaliman* car

(II. Asen János gyermekei:) 2. *I. Kaliman* cár — 2. *Ilona*, férje Laskaris Theodoros — 2. *Thamar*, férje Komnenos Mihály — 3. *Asen Mihály* cár, feles. Uros szerb cár leánya — *Beloslava*, Stepan Vladiszlav kir. felesége — Mária — Anna

(Ilona gyermekei:) Laskaris IV. János — *Irene*, férje Konstantin cár

(Asen Mihály gyermeke:) N. leány, férje Péter Sevastokrator

(Beloslava gyermeke:) *Desza*, szerb zsupan.

Asellidae (állat), l. *Ászkafélék*.

Asemia (*asymbolia*, gör.), midőn valaki sem szóval, sem taglejtéssel vagy egyéb jelekkel magát a környezetével megértetni nem képes.

Asemur, város Marokkó délnyugati részén, az Um-er-Rebia torkolatánál, kb. 6000 lak.

Asen (ejtsd: ászen), *bolgár cári család*. A XI. és XII. században Bulgária bizánci fönhatóság

Asepsis, l. *Aszepszis*.

Aseptin, l. *Aszeptin*.

Aseptol, l. *Aszeptól*.

Ásér (héb., a. m. «boldog»), Jákob pátriárka 8. fia és az Á. törzs ősatyja (Gen. XXX. 10., XXXV. 26.).

Asexualis (lat.) a. m. ivartalan, l. *Szaporodás*.

Asgard (ó-skand. *Asgardhr*), a skandináv mithologiában az isteneknek, *azok*-nak (l. o.) lakóhelye. Minden istenségnek megvolt a maga kerülete és ebben pompás palotája. Tizenháromnak a neve maradt fenn a hitregékben; ezek közül Odinnak kettő is jutott, némelyeknek, mint Tyrnek, Bragenak egy sem. A lakóhelyek következők: 1. *Thrudheim* v. *Thrudwang* a Thor, a mennydörgés istenéé. 2. *Ydalir*, Ull, az íjász. 3. *Alfheim*, Freyr székhelye. 4. *Walaskjalf*, Odin egyik lakása, a honnan a Hlidskjalf nevü ablakpadkáról az egész világot áttekinthette. 5. *Sökkwabekk*, az Odinnak italt nyujtó Saga. 6. *Gladsheim*, Odin másik lakása, amelyben a remek Walhall csarnok van, ahol az elesett hősök szellemalakjai Odinnal együtt boldogan élnek. 7. *Thrymheim*, Skadi, Njords nejének lakóhelye. 8. *Breidablik*, Balder. 9. *Himinbjorg* az ég szélén, Heimdall, az istenek őrének székhelye, innen száll le a földre a szivárvány (bifrost). 10. *Folkwang*, Freya, 11. *Glitnir*, Forseti, 12. *Noatun*, Njordé. 13. *Widi*, Widar székhelye.

Asgeir, l. *Ansgar*.

Ásgút, kis-k. Sáros vm. tapolyi j.-ban, (1900) 250 tót lak., u. p. és u. t. Kapi.

Ashantee, l. *Asanti*.

Ashberry-fém, l. *Önötvények*.

Ashborne (v. a hom. *Ashbourne*), város Derby angol grófságban, a Henmore szép völgyében; csipke- és sajtkészitéssel, pamutszövéssel, (1901) 4039 lak.

Ashburton (ejtsd: asbörtn), 1. folyó Ausztrália ÉNy.-i részében; a baktérítőtől D.-re ered; az Exmouth-öböltől É.-ra az Indiai-oceánba torkollik; a száraz évszakban víztócsákká szárad; az esős évszakban 300 m.-nyire is kiszélesedik. Sholl és Giles (1866 és 1876) jártak a forrásvidékén. — 2. *A.*, város Uj-Zéland D.-i szigetén az ugyanoly nevű folyó és vasút mellett, (1901) 2322 lak. mezőgazdasági gépgyárral, sörfőzéssel és nagy sporttleppel.

Ashby de la Zouch (olv.: esbi de la zus), város Leicester angol grófságban, a Gilwisthaw és vasút mellett szénbányák közelében; (1901) 4722 lak., sapka- és kalapkészitéssel, élénk malátakereskedéssel, Ivanhoe Baths nevü nagy fürdőintézettel. Délre tőle A. vár, ahol Erzsébet királynő Stuart Máriát fogva tartotta.

Asheville (ejtsd: esvil), Buncumbe grófság székhelye É.-Karolina amerikai államban a French Broad partján 660 m. magasban, (1990) 14,694 lak., dohánytermeléssel; élénk turistaforgalommal.

Ashford (ejtsd: esford), város Kent angol grófságban, a Stour mellett, (1901) 12,808 lak., gyönyörű gót templommal, melynek tornya IV. Eduárd idejéből való és a délkeleti vasúttársulat óriási műhelyeivel.

Ashford lord, l. *Albemarle*.

Ashingdon (ejtsd: esingdn), régebben Assandun, város Essex angol grófságban. 1016. Nagy Kanut dán király itt győzte le Edmond királyt, a vasdongájut.

Ashington (ejtsd: esingtn), község Northumberland angol grófságban, Morpethtől 5 km.-nyire, (1901) 13,956 lak., szénbányákkal.

Ashland (ejtsd: eslend), több város neve az amerikai Egyesült-Államokban: 1. *A.*, county székhelye Ohioban a Muskingum felső völgyében, vasút mellett, (1900) 2734 lak. — 2. *A.*, county székhelye Wisconsinban a Felső-tó partján, vasútnál, (1900) 13,074 lak., vaskohókkal, élénk kereskedelmi forgalommal. — 3. *A.*, város Pennsylvania Schuylkill countyjában, vasút mellett, (1900) 6438 lak., gazdag szénbányákkal. — 4. *A.*, város Kentucky Boyd countyjában az Ohio és vasút mellett, (1900) 6800 lak., vaskohókkal és hengerművekkel.

Ashley (ejtsd: esli), 1. *Anthony Evelyn Melbourne*, angol politikus és író, Shaftesbury gróf negyedik fia, szül. 1836., megh. 1907 nov. 15. Tanulmányait Harrowban és Cambridgeben végezte, utóbb közelebbi viszonyba lépett Lord Palmerstonnal, akinek 1858-tól 1865-ig magántitkára is volt. 1874-ben képviselővé választották és mint a liberális párt tagja, 1880-ban a kereskedelmi tárca parlamenti titkára, 1882-ben a gyarmatügyi minisztérium államtitkárja lett. 1885 júniusában Gladstone minisztériumával ő is lemondott és az ugyanezen év végén tartott választás alkalmával képviselői mandátumát elveszítette. Ettőlfogva a politikai pályától teljesen visszavonult. Értékes munkája: Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston (London 1876—79, 2 kötet).

2. *A.*, *Anthony, lord*, l. *Shaftesbury*.

Ashmole (ejtsd: esmól), *Elias*, angol régiségbúvár és heraldikus, szül. Litchfieldben (Staffordshire) 1617 máj. 23., megh. Windsorban 1692 máj. 18. II. Károly trónralépése után királyi heraldikus lett Windsorban, később a Royal Society tagja. Régiségekből, érmekből és irodalmi művekből álló gazdag gyüjteményét — melynek tekintélyes része 1679. a lángok martaléka lett — az oxfordi egyetemnek ajándékozta; ez teszi az Ashmolean-Museum alapját. V. ö. *Leslie*, Dictionary of National Biography (London 1885).

Ashmore-szigetek, 1905 óta a britek birtokában levő 3 kis szigetből álló csoport Timor és Ny.-Ausztrália É.-i partja közt. Guanót szednek róluk.

Ashtabula, város Ohio amerikai állam A. countyjában, az A. partján, 5 km.-nyire az Eriebe való torkolásától, vasút mellett, (1900) 12,949 lak., gépgyártással. Kikötőjében nagymennyiségű vasércet és szenet raknak hajókra.

Ashton in Makerfield (ejtsd: estn in mékerfild), város Lancaster angol grófságban, (1901) 18,695 lak., kőszénbányákkal, pamutfonókkal.

Ashton under Lyne (ejtsd: estn öndr lájn), város Lancaster angol grófságban a Temze balpartján Manchestertől 8 km.-nyire, (1901) 43,890 lak., gyapju- és pamutiparral, szénbányákkal; a XIII. századból való és többször restaurált templommal, szép városházzal.

Ási, l. *Talmud*.

Asia, Okeanos és Tethys leánya, Prometheus neje. Herodotos állítása szerint tőle kapta Ázsia elnevezését.

Asia, l. *Ázsia*.

Asia, a 67. planetoid.

Asiago, a németektől alapított Sette communi nevű kerület főhelye Vicenza olasz tartományban 65 km.-nyire Veronától, vasut mellett, (1901) 6128 lak., szalmakalapgyártással, élénk marhavásárokkal.

Asia minor, l. *Kis-Ázsia*.

Asianismus (lat.), dagályosság a szónoklatban és egyéb prózában. A hellenisztikus korban a kisázsiai görögségnél keresett, cicomás és hatás-vadászó előadásmód fejlődött ki; innen a név. Ellentéte az *atticizmus*, a mérsékeltebb és nemesebb ízlés az előadásban.

Asiatic Researches (ang., ejtsd: — riszörcsisz), l. *Ázsiai társaságok.*

Asiatismus (lat.), a. m. *asianismus* (l. o.)

Ásik (török), szószerint szerelmest jelent, átvitt értelemben a szerelem költőjének, a lantos poétának a neve. A török fővárosban manapság csak elvétve fordul meg az ásik, de Kis-Ázsia kávéházaiban mindennapi vendég ez a török troubadour, aki ismeretes török népkölteményeket vagy saját szerzeményeit zengi el, lantján pengetvén a melódiákat.

Ásik *pasa*, a legrégibb török költője az oszmán birodalomnak. Született Anatóliának Kir-sehir nevű városában, meghalt 1332. A «pasa» név inkább csak megtisztelő címként ragadt rá; tulajdonképen dervis volt. Két pádisáh idejében élt. Egy tizezer pársoros versű költeményt írt, mely Ásik divánja név alatt ismeretes és amelynek tárgya az Isten szeretete, a lélek tisztaságára vezérlő utak és a Korán egyes részeihez fűződő magyarázatok.

Ašikovci, adóközség Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 177 horvát-szerb és német lakossal, u. p. és u. t. Pleternica.

Asilidae (állat), l. *Rablólegyek.*

Asímá, a Szargóntól Palesztinában letelepített *Hamáthiaknak* bálványa. Némelyek szerint azonos a zend *Aêshmával.*

Asinalunga, város, l. *Sinalunga.*

Asinara (a rómaiaknál *Insula Herculis*), kis gránitsziget Szardiniának ÉNy.-i végén, 50 km² területtel, (1901) 500 lak., akik nagyobbára pásztorok és halászok. A szigettől kapta nevét az A.-i öböl.

Asinari di San Marzano, l. *San Marzano.*

Asinarii (lat., szamárimádók), gúnynév, melylyel a pogányok a zsidókat illették, a II. sz.-ban a keresztényekre is alkalmazták, mivel őket is zsidóknak hitték, akiket már Tacitus vádolt azzal, hogy Jeruzsálemben szamárképet tisztelnek csupa hálából, hogy a pusztában Mózes szamárnyáj segítségével bukkant forrásra.

Asinaros (ma: *Noto*), kis folyó Szicilia DK.-i részében; 413. Kr. e. az A. völgyében Gylippos a Nikias vezérlete alatt álló, Syracusából visszavonuló athéni hadat teljesen tönkretette. E győzelem emlékére Syracusában évenként népünnepet (Asinaria) ültek.

Asinius Pollio, *Gajus*, római államférfiú és író, szül. Kr. e. 76, megh. Kr. u. 5. A polgárháborúban Julius Caesar pártjára állt, aki azután pretorrá tette és Hispania kormányzását bízta rá. Caesar halála után Antoniushoz csatlakozott. 40. konzul lett. Augustus alatt teljesen visszavonult a politikától és az irodalomnak meg tudománynak élt. Megirta a polgárháború történetét; de különösen mesteri szónoklati műveivel tünt ki. Ő alapította az első nyilvános könyvtárt Rómában. Az övé volt a híres Farnesei bika szoborcsoportozat is.

Asinov (*Acsinov*), a «szabad kozákok atamán»-ja kozák kalandor, aki arra a gondolatra jött, hogy Abessziniát Oroszország és az ortodox egyház számára megnyerje. 1883-ban el is ment Abesszíniába, ahol neki János négus általánosságban igéreteket is tett. 1888-ban Kievben, az oroszok kikeresztelkedésének 900-dos ünnepélyén csakugyan az abesszíniai klérus egy állítólagos küldöttsége jelent meg, mire azután A., pénzzel bőven ellátva, újra elindult Abesszíniába, azonban Obry francia tengernagy letartóztatta és visszaküldte. A. később ellátogatott Párisba s ott Juliette Adam asszony, a Nouvelle Revue szerkesztője szalonjában ünnepelték őt. A. most Oroszországban internálva van.

Asinus (lat.), szamár. Közmondások: *Asino gramen et baculus*, a szamár csak tüskét és verést érdemel (amilyen a munka, olyan a jutalom). *Asinos non curo*, szamarakkal nem törődöm, azaz mások ostoba beszédei nem bántanak. *A. ad lyram* (Terentius mondása: Varo III, 16, 13.), a. m. a lanthoz szamár, vagyis fogékonytalan a szellemiek iránt.

Asiphonea (állat), a kagylók egyik alrendje, melynél a szífók hiányzanak. L. *Kagylók.*

Ásiret, törökül törzset, főleg a kisázsiai és ruméliai különböző néptörzseket jelenti.

Asisi, olasz város, l. *Assisi.*

Ásítás. Maximálisan nyitott hangrés mellett végzett görcsös belélegzésből és gyors kilégzésből áll, mely főleg a szájfenék, de az egész arc, sőt gyakran a test összes izmainak görcsös megfeszültségével (nyujtózkodás) jár. Az Á.-t könnyezés s valami kellemes kimerültség érzete kiséri. Leggyakoribb oka az álmosság és unalom, valamint az idegrendszer kimerült állapota. Éhező, bizonyos betegségekben szenvedő egyének is gyakran ásítanak. Igy észleltek gyakori Á.-t váltólázban, migraineben szenvedő egyéneknél; agybeteg, hiszteriás egyének nem ritkán valóságos ásító görcsben (több, gyors egymásutánban következő Á.) szenvednek. Az Á. sokszor bekövetkezik akkor is, ha Á.-ról beszélünk, v. ha mást látunk ásítani.

Ásító görcs, l. *Ásítás.*

Ask (Askr) és **Embla**, a skandináv mithológiában az emberi nem ős-szülői; az északi népek Ádámja és Évája. E felfogás szerint az emberi nem fáktól származik (óskandinávul *áskr:* kőrisfa; *embla:* égerfa, szilfa?). Az Edda elbeszélése szerint az istenek Midgardban járva, a parton találták őket s életet és szellemet öntöttek beléjük.

Askalaphos, 1. Ares és Astyoche fia, ki Orchomenos népét vezette 30 hajón Trója falai elé. Deiphobos ölte meg. — 2. *A.*, Acheron és Gorgyra fia, kit Demeter azért, mert elárulta neki, hogy Persephone nem maradt anyjánál, mivel Hades kertjében 7 gránátszemet evett, bagollyá változtatott.

Askalon (arab *Askalân*), régi, manapság romokban heverő város a palesztinai tengerparton, a filiszteusok egyik főhelye. Herodotos (I. 105.) híres Aphrodite-templomáról emlékezik meg, nyilván arról, melyben a halak kultuszával kapcsolatban a hal-külsejű Derketót tisztelték. A görög történetiró a szkithák egyik járványos betegségét az A.-i istennő büntetésének tudja be, mert azok

— 115 Ásiát végig pusztítva — az ottani szentélyt is felégették. A perzsa uralom idejében A. Tyrus hatalma alá tartozik, később — a III. sz.-tól Kr. e. — a Ptolemaeusok, majd meg a Seleukidák birtoka lesz. Kr. e. 104. visszanyert szabadságát, a rómaiak idejében római protektoratus alatt szabad köztársaság. Bár a zsidósággal A. állandó viszályban élt, a nagy Herodes mégis épített középületekkel díszítette a várost, családjának származási helyét. A IV—VI. sz. között Kr. u. A. keresztény püspöki székhely. 637-ben az arabok foglalják el, 1099-ben Bouillon Gottfrid fényes győzelmet arat az egyiptomi sereg fölött A. mellett. Keresztények kezébe a város 1157. kerül, mint III. Balduin hódítása. Ez időtől fogva A. majd a keresztények, majd a szaracénusok hatalmában van, míg azután Bibarz szultán 1270 teljesen elpusztította.

Askania (ma *Iznik-göl*), tó az ókori Phrygiában. Fölös vizét az Askanios folyó viszi a kioszi-(Gemlik) öbölbe. K.-i végében volt az egykori Nikaia (ma Iznik).

Askanios (*Askanios*), a Homeros utáni mithoszok szerint Aineiasnak (Aeneasnak) és Kreusának fia, kiről a később általánossá lett mondai változat azt beszéli, hogy apjával együtt Trójából Itáliába menekült s itt Alba Longa alapítója lett.

Askenáz. A bibliában említett nép neve (Móz. I. k. 10, 3.). A középkori zsidóknál Németország héber neve. Innen: Minhág A. (A.-i rítus), a német zsidók imarendje, vallási szokása és *askenázim*, a német rítust követő zsidók bármely országban, ellentétben a spanyol rítust követő *szefardim*-mal (l. o.).

Asker, l. *Ansgar*.

Asklepiadák, Asklepios (Aesculapius) isten papi céhe, mely származását az isten fiára, Machaonra vezette vissza. E testületben a papi hivatal és az orvosi ismeretek apáról fiúra szálltak és Hippokratesig csak az isten szentélyeiben (Epidaurosban, Knidosban, Kosban stb.) gyógyítottak, idegen ember pedig ily gyógyító hivatást nem tölthetett be. A kosi testület tagja volt Hippokrates is, kinek iratai következtében az orvosi ismeretek gyakorlása nem maradhatott többé kizárólag az A. kiváltsága; jelentőségük így megcsökkent és a Kr. u. időkben már nem válogattak az eszközökben, hogy a nép alantas rétegében céhük hajdani nimbuszát fenntartsák.

Asklepiades, 1. hírneves orvos a bithyniai Prusából, Kr. e. 100 táján. Eleinte Alexandriában, Athénben rétorkodott, majd az orvosi tudományokra adta magát, Rómába költözött s ott nagy sikerrel működött. Rendszerét Epikuros atomtanára alapította s a betegségeket az atomok megzavart viszonyából magyarázta: ezeknek középfeszültségi fokát kell az orvosnak helyreállítani s megtartani. A gyógyításnak *cito, tuto et iucunde* (gyorsan, biztosan és kellemesen) kell végbemennie. Erős szerek ártanak, fő a diéta, a mozgás, a dörzsölés, mérsékelt borivás, hideg víz, vidámság, ének, zene. Őt mondják a légcsőmetszés feltalálójának. Általában ő a methodikus orvosi rendszer megteremtője. Művei töredékeit összegyüjtötte Gumpert (Weimar 1794). V. ö. *Raynaud*, De Asclepiade Bithyno medico ac philosopho (Paris 1862).

2. *A.*, samosi költő, Theokritos tanítója. A görög anthologiában fennmaradt 39 epigrammája mely érzésű szerelmi költőnek mutatja.

Asklepiadesi versek, görög versalakok a koriambusi sorfajból; nevöket Asklepiados költőről kapták. A. *sor* kettő van nevezetesebb, ú. m. a rendes v. kisebb:

Á hogy | boltoza | tin || néma bo | mály bo | rong;

meg a nagyobb, mely egy koriambussal hosszabb amannál, de igen ritka. A. *szerkezet* pedig öt van ismertebb: I. a kisebb *A.* sor szakozatlanul, II. a glikoni A. verspár, III. a három kisebb A. és egy glikoni sorból álló szak, IV. a két kisebb A., 1 pherekrateszi és 1 glikoni sorból álló szak, V. a nagyobb asklepiadesi szakozatlanul. Mindezek ódaformák; a görög költészetből a rómaiba, majd a németbe és a mienkbe is eljutottak; nálunk Berzsenyi írta legszebben, de a IV. és az V. számuakat mellőzte. Példa az I. sz.-ra Berzsenyitől: *Keszthely*, a II. számúra: *A felkölt nemességhez*, a III. számúra: *A közelítő tél*.

Asklepieia, Asklepios-ünnepek, melyeket a görög vallásnak szokásos formái (felvonulások, különböző zenei és gimnikus versenyek) között mindenütt megültek, ahol Asklepios-templomok voltak. Az Asklepieionok gyógyító eljárásáról (a templom-alvásról) v. ö. *Hornyánszky* Gy., A görög felvilágosodás tudománya.

Asklepiodoros, athéni görög festő, művei közül még névszerint is csak a 12 istent ábrázoló festményét ösmerjük, melynek minden alakjáért Mnason, elateai zsarnok (Kr. e. 405) 30 minát, azaz 3000 K-t fizetett a művésznek. Festményeinek szimmetriáját Apelles is magasztalta; nem bizonyos, vajjon szabad-e őt a Pliniustól említett hasonló nevü szobrásszal azonositanunk.

Asklepiodotos, görög taktikai író, aki egy száraz, kivonatszerű munkában (τακτικὰ κεφάλαια) megírta a makedon-görög hopliták falanxának fegyverfogásait. Kiadása a *Rüstow-Köchly-féle* Griechische Kriegsschriftsteller II. kötetében (Leipz. 1855). A gazdag magyarázó irodalmat összeállította *Pauly-Wissowa,* Real-Encyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft (II. köt. 1637).

Asklepios, a görögöknél az az isten, aki idővel többi versenytársa (Cheiron, Machaon, Podaleirios stb.) fölött a legkizárólagosabban ragadta magához a vallás által nyujtott gyógyításnak szerepét. Tiszteletének ősi hazája Thessalia (Trikka); innen vándorolt dél felé, jutott Boiotiában az Apollon-hittel kapcsolatba s telepedett meg később a peloponnesosi Epidaurosban, amely azután mindaddig leghíresebb és legkeresettebb szenthelye lett, míg csak a római időben Pergamum nem vette át tőle ezt a dicsőséget. Az apolloni mondakörben herosznak jellegét ölti magára A., azt regélték róla, hogy a jóslás nagy istenének és Koronisnak gyermeke, kit a hűtelen anya elpusztítása után Cheironhoz küld Apollon iskolába. A., szentélyeiben ú. n. incubatio (alvás) által történt a gyógyítás. A betegek részéről látott álomképek minden további beavatkozás nélkül már magukban foglalták a gyógyulást is. Igy volt ez legalább eleintén, mint ahogy erről az

Epidaurosban újabban talált feliratok tudósítanak; racionális gyógyítási mód csak a későbbi, római időből mutatható ki ezekben az Asklepieionokban (l. *Asklepieia.*) A rómaiak A.-t Aesculapiusnak nevezték. V. ö. *Hornyánszky* Gy., A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates (Budapest 1910).

A.-szal a *művészet* elég gyakran foglalkozott. Álló szobrai kevés változatosságot tüntetnek föl, ezek közül egyike a legszebbeknek s egyszersmind ábrázolására nézve is tipikus a *nápolyi* múzeum márványszobra, melyben az isten javakorbeli, erőteljes, szakállas férfi képében ábrázoltatik, ki jobbjával a hónalj alá támasztott kígyós botra támaszkodva pihen, míg csipőjére rejtett balkezét a himation burkolja, széles mellét a köpeny szabadon hagyja. Ez a tipus az V. sz. végső tizedeiben keletkezett Pheidias iskolájának körében. A ránk jutott számos A.-fej a Zeus-fejek tipusával rokon, de azoknál szelidebb arckifejezésű, tekintete biztató, mintegy segítséget igér a hozzáforduló halandóknak. L. *képünket,* mely a *londoni* múzeum ú. n. melosi A.-át mutatja. Ülő szobrainak képét érmek és reliefek őrizték meg számunkra: az epidaurosi szentély vagy chryselephantin-szobor trónusán ülve ábrázolta A.-t, amint baljában botot tart, jobbját kígyó fejére nyugtatja, míg lábánál kutya hever. Ezen Thrasymedes készítette istenképre vezetik vissza az athéni múzeumnak egy domborművét. Szobrokon és reliefekben Hygieiával csoportosítva is fordul elő, hozzájuk járul még néha a gyermek Telesphoros (így hazánkban a tordai reliefen). Gyakoriak a fogadalmi reliefek, melyek Asklepiost ülve vagy állva ábrázolják, amint néha Hygieia társaságában fogadja az eléje járuló könyörgőket v. áldozókat (kik sokszor kisebb méretben vannak megfaragva) v. nézi a neki szánt áldozat készítését. A római művészet korából is sok A.-szobor és bronzszobrocska maradt fenn, hazánk területén is. A festészet rendkívül ritkán foglalkozott A.-szal, a pompeji falképeken egyszer fordul elő s vázakép is csak egy van róla (Athénben). A. szentélyeinek berendezéséről l. *Epidauros.*

Melosi Asklepios.

Askr, l. *Ask.*

Aslaug, a skandináv Ragnar-saga szerint Sigurd és Brunhilda leánya, a norvég királyok ősanyja. A költők sokat dicsőítik arany haját, mely oly hosszú volt, hogy egész testét betakarta. Mint mellőzött hamupipőke nőtt fel, míg Ragnar-Lodbrok reá akadt s nőül vette. Fiától, a kígyószemű Sigurdtól származott unokája, Ragnhild, kinek fia, Széphajú Harald, egész Norvégiának első egyeduralkodója lett.

Asmanit, *ásvány,* a sziliciumdioxid (SiO_2) egyik módosulata, mely rombos rendszerbeli, a többi módosulatok szabályosak és hatszögesek. Story-Maskelyne a breitenbachi (Csehország) meteoritban fedezte fel és ezen előfordulása miatt nevezte A-Sman (istennyila) indiai szó után.

Asmódi (a talmudban *Asmedái*), egy gonosz szellemnek a neve, amely a zsidó apokrif irodalomban és a babilóniai talmudban fordul elő. Perzsa eredetü. Első sorban A. a házasságnak rossz szelleme, megrontó démona.

Asmódi, *Szomaházy* István (l. o.) írói álneve.

Asmun, az ugyanily nevű járás székhelye Menufieh egyiptomi tartományban 42 km.-nyire Kairótól, (1907) 7844 lak.

Asmunájn *(Asmunen),* közs. Felső-Egyiptomban a Nilus mellett; Hermupolis magna-nak romjaival; a közeli sirokban Izisz-múmiákkal. Szemben a Nilus tulsó partján Antinoopolisnak, Hadrianus császár által alapított városnak romjai láthatók.

Asmunen, község, l. *Asmunájn.*

Asmus, *Matthias,* álnév, l. *Claudius.*

A. S. N., *anno Salvatoris nostri* rövidítése, a. m. Üdvözítőnk . . . évében.

Asnières, (ejtsd: aniér, *A.-sur-Seine*) közs. Seine francia départementban. 7 km.-nyire S.-Denistől, vasút mellett, (1906) 36,482 lak., csolnak-gyártással, számos nyaralóval; XVII. sz.-ból való kastéllyal; 1900 óta háziállat-temetővel. A párisi vizi sportélet középpontja.

Asnyk (ejtsd: ásznük) *Ádám,* kiváló lengyel költő, szül. Kalisban (a hasonnevű kormánykerület székhelye Orosz-Lengyelországban) 1838 szept. 11-én, megh. Krakóban 1897 aug. 2.; részt vett az 1863-iki fölkelésben, melynek leveretése után külföldre menekült, 1870 óta Krakóban élt. Lírai költeményei, melyeket El . . . y álnév alatt adott ki, különösen alaki tekintetben kiválók és a Slowacki által megpendített pesszimisztikus motivumokkal telvék. Főleg lirikus, nagyobb műveket nem alkotott, színdarabjait kivéve *(Cola Rienzi, Kiejsztut, Hiób barátjai),* ezek közül kimagaslik a *Lerche fivérek* c. társadalmi színmű, amely Posenben játszik.

Ásó, a talaj lazítására és keverésére szolgál, főleg csak kertművelésnél van szerepe. A szerszámot 3—4 mm. vastag, 150—200 mm. széles és 200—300 mm. hosszú, alul csapott, gömbölyű v. hegyes végü acéllap képezi, melyhez a lap egyenes irányú folytatásában fogóval biró 0·7—1 m. hosszú, 2·5—3·5 cm. vastag keményfából készült és könnyen átmarkolható sima fogású nyél van erősítve. Ha az Á. lapja kisebb-nagyobb behajlást mutat, úgy hogy lapátolásra is alkalmas, akkor *ásólapátnak* nevezzük, l. *Lapát.*

Ásod, a bagradita örmény uralkodóház (859—1079) megalapítója. L. *Örményország.*

Ásóeke, l. *Gőzásógép.*

Ásógép, l. *Exkavátor.*

Ásójog (ném. *Spatenrecht*). A középkori német birtokjog szerint az árvédelem elmulasztása foly-

tán mathatatlan vált árterület (Wer will nicht deichen, der muss weichen) tulajdonának megszerzése azáltal, hogy valaki az árvédelem terhet magára vállalta s ennek jelképe gyanánt egy, a védgátba beszúrt ásót onnan kihúzott.

Asóka (Kr. e. 259—226), királya az Észak-Indiában nagyapjától, a nagy Csandra Guptától alapított Magadha birodalomnak. Nevezetessé lett áttérése a buddhizmusra való lépése és ezen vallásnak nagy partolása által. Ő volt voltaképen a Buddha vallásának hathatós életrekeltője. Alatta tartatott a buddhisták harmadik nagy konciliuma Pataliputrában (ma *Patna*). Őtőle származott sok történeti szikla- és oszlopfelirat, melyek mai napig megvannak nagy birodalmának sok, egymástól távoleső részében (ezeket kiadta fordítással és magyarázattal a francia *E. Senart* Paris 1881—86., 2 kötetben, továbbá *Bühler* a Zeitschrift d. deutsch. Morgenländischen Ges. 37., 39., 40., 41. és 43. kötetében; V. ö. A. *Smith*, Asoka, buddist emperor of India (London 1901).

Ásókapa, l. *Kapa*.

Ásólábuak (állat), a lágytestű állatok (Mollusca) egyik csoportja, melynek rendszertani helyzete még nincsen biztosan megállapítva; az idetartozó fajokat rendesen külön osztályba sorozzák. L. *Scaphopoda*.

Ásólapát, l. *Ásó* és *Lapát*.

Asolo, város Treviso olasz tartományban, a Musone partján, (1901) 5847 lak., hegyen épült körfalakkal, selyemhernyótenyésztéssel, régi várral, melyben Cornaro Katalin, Ciprus királynője 1489—1510-ig fényes udvarát tartotta; ókori fürdők és vízvezetek romjaival; közelében kőbányákkal.

Ásóművelés, l. *Rigolozás*.

Ason, kis folyó Santander spanyol tartományban. A Moncrespo sziklából ered; 95 m. magas vízesést alkot; alsó folyásában termékeny völgyet öntöz és a Marron-Ria-ba (kis öbölbe) szakad. Spanyolországnak vízben aránylag leggazdagabb folyója.

à son aise (franc., ejtsd: á szon éz), kényelmesen, kényelme szerint.

à son goût (franc., ejtsd: á szon gú), ízlése szerint.

Asopia (állat), a tűzpillék (*Pyralidae*, l. *Apró pillék*) családjába tartozó lepkenem. Ismertebb fajai a lisztilonca (*A. farinalis* L.), melynek hernyója a lisztben élősködik és az *A. glaucinalis* L. Hazánkban ezenfelül még öt faja él.

Asopios, *Konstantinos*, új-görög irodalomtudós, szül. 1791. Janinában, megh. 1872. Athénben. Németországban tanult filológiát s Triesztben, Korfuban, majd 1841-től az athéni egyetemen tanárkodott. Nevezetesebb a görög írókat időrendben tárgyaló műve (Athén 1850) és görög mondattani vezérfonala.

Asopos (Ἀσωπός), több folyónak és pataknak neve a régi Görögországban. Ezek közül a két legjelentékenyebb déli Boiotiának főfolyója (a mai Βοηριάνη) és azután a peloponnesosi Phliust és Sekyont öntöző A. volt (a mai Hagios Georgios). A személyesített folyam-istennek, Asoposnak képében is nehéz olykor szétválasztani a két említett geográfiai alakulat fogalmát. A. a mithológiában csak mint Aigina atyja játszik jelentékenyebb szerepet. Zeust, leányának elrablóját, Korinthosba követi, itt az Akrokorinthoson a híres templomforrást, a Peirenet fakasztja elő, s a hálás Sisyphostól megtudja a szökevények tartózkodási helyét. Az áruló Sisyphos az alvilág gyötrelmeivel bűnhődik; míg A.-t, a folyam-istent, Zeus villámával ágyába kergeti vissza, ahol ez időtől kezdve kőszenet lehet találni. Fontosabb A. alakja genealógiai tekintetben, mert a görögök sok hely-, család- és személynevet hoztak húsz leánya közül az egyikkel vagy másikkal kapcsolatba (Nemea, Thebe, Korkyra stb.).

Asoţiaţiunea *pentru literatura română şi cultura poporului român*, a magyarországi román irodalmi és kulturegylet Nagyszebenben. Alakult 1861-ben. Vagyona közel 1 millió korona. Fiókja 61 van. Tagjainak száma 2036. Saját palotája s benne 15,000 kötetnyi könyvtára, meg román néprajzi múzeuma van. Folyóirata, a kéthavonként megjelenő Transilvania 1869-ben indult meg.

Ásóvilla, gazdasági eszköz, l. *Villa*.

Aspalathus L. (növ.), a Papilionatae (Pillangós virágnak) család génusza, melynek 150 faja D.-Afrikában honos. Cserjék v. félcserjék.

Aspang, község Wiener-Neustadt alsóausztriai kerületi kapitányságban, a Pischingbach partján, a Wechsel lábánál, vasút mellett, regényes vidéken, (1900) 3147 lak., fűrészmalommal, régi kastéllyal; számos nyaralóval.

Asparagin, l. *Aszparagin* és *Aszparaginsav*.

Asparagolit (ásv.), l. *Apatit*.

Asparagus *L.* (növ., *spárga*), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza, melynek 100 faja az óvilágnak, különösen esőben szegény vidékein van elterjedve. Füvek v. félcserjék, igen dúsan elágazó, földfeletti részük rhizomáról emelkedik. A levelek pikkely v. tüskeszerüek, hónaljukból rendes ágak v. sterilis, tűalakú ágacskák (cladodium) v. levélalakú ágak erednek. Termésük gömbölyű, egymagvú bogyó. Az *A. officinalis* L. Európában mindenütt megtalálható. Hengeres, húsos, pikkelyekkel megrakott, fiatal hajtásait spárga néven eszik. Ha ezeket meghagyják, 1—1·5 m. magas, erősen elágazó szárrá fejlődnek. Utolsó, tűlevélalakú ágai 3—6-osával állnak apró pikkelylevelek hónaljában. Virágai 2-lakuak. Bogyói pirosak. Tenyésztik, azonban vadon is előfordul homokos, cserjés, napos dombokon, szántóföldeken stb. Ezenkívül még számos európai és ázsiai faj szolgál az előbbi módjára táplálékul. A tüskés *A. stipularis* Forsk. (*A. horridus* L.) fajt dísznövényül tenyésztik. Az *A. virgatus* Baker, *A. plumosus* Baker és *A. Cooperi* Baker fokföldi fajok, kedvelt dísznövények. Az *A. medeoloides* Thunb. (*Myrsiphyllum asparagoides* Willd.) szintén fokföldi, üvegházakban kultivált.

Aspasia, híres görög asszony, Axiochos leánya, ki Miletosból apjával együtt Athénbe költözött s itt szépsége, műveltsége és szelleme a legkiválóbb férfiakat körébe vonta. Maga Sokrates is gyakran megfordult társaságában, hogy élvezze szellemes társalgását. Nagyobb lett befolyása, midőn Perikles elvált a nejétől, Elpinikétől, és őt vette feleségül. E házasság azonban nem volt törvényes, mert A. nem volt attikai születésű. Perikles ellenségei

ezért a vigjátékokban A.-t az olymposi Zeus Herájának vagy új Omphalénak gúnyolják, akinek sikerült Heraklest megfékeznie. Azzal is gyanusították, hogy szitotta a peloponnesosi háborút, 432. pedig Hermippos vigjátékiró bevádolta, hogy nem hisz az istenekben és kerítő szerepet tölt be Perikles oldalán. Férje maga védte a törvényszék előtt, sőt könnyek közt fejezte be beszédét, mire a birák felmentették. Perikles halála után jó barátja, a gazdag Lysikles vette A.-t nőül. Lysikles aki így nagyobb politikai hatalomhoz jutott, de csakhamar meghalt. A. továbbis Athénben maradt és itt is halt meg. — *Ifjabb A.*-nak nevezte kedvesét az ifjabbik Kyros is, pedig tulajdonkép *Mylto* volt a neve, és Hermotimos leánya volt az ión Phokaiából. Kyros halála után (Kr. e. 401) Artaxerxes fogadta háremébe.

Aspasiolith, l. *Kordierit.*

Aspe, 1. regényes völgy Bearnban, a Ny.-i Pireneusokban, melyet a Gave d'A. folyó szel át, a 2707 m. magas A. csúccsal, a spanyol határon kezdődik és É.-i irányban egész Oloronig terjed. Hossza 40 km., legnagyobb szélessége 18 km. Lakóinak száma kb. 9000, akik nagyobbára pásztorok, részben földmívelők. Az egész A.-völgy azelőtt köztársaság volt, a bearni hercegek uralma alatt. A völgyből az 1649 m. magas Col de Somporte (Summus portus) hegyen át egy római út vezet Arragoniába, melyen Abdur-Rahman Bearnba jött, hogy a kereszténységet megsemmisítse. Főhelyei: Urdos, meredek sziklafalra épült várral, és Sarrance fürdővel. — 2. *A., város* Alicante spanyol tartományban a Vinalopo jobbpartján, pompás gyümölcsösökkel, márványbányákkal; (1897) 7927 lakossal.

Aspen City, város Colorado amerikai állam Pitkin countyjában, (1900) 3303 lak., szénbányákkal.

Aspendos, az ókorban virágzó kereskedő város volt Pamphiliában a hajózható Eurymedon mellett. Romjai között igen jó karban maradt fenn egy szinház, melyet Antoninus Pius idejében Zenon építész alkotott.

Asper (lat.), durva, zord, göröngyös. *Spiritus asper* a görög nyelvtanban az úgynevezett kemény hehezet, melyet a mi *h* betünk hangjával ejtettek; l. *Spiritus.*

Asper, *Hans,* svájci festő, szül. Zürichben 1499., megh. u. o. 1571., hazájában a legtekintélyesebb művészek egyike volt. Nagy történeti és dekorativ festményei közül csak kevés maradt fönn; honfitársairól készített sok arcképe (közöttük A. leghiresebb műve, Zwingli képmása) svájci gyüjteményekben van.

Asperg *(Asperg),* város Württemberg Neckar kerületében vasút mellett, (1905) 2882 lak., kémiai gyárral. A mellette emelkedő dombon, a Hohenasperg-en, börtön áll, melyben Schubert költőt is fogva tartották.

Aspergillum, l. *Aspersorium.*

Aspergillum *Lam.* (állat), l. *Rostakagyló.*

Aspergillus *Mich.* (növ., *Eurotium),* penészgomba, a róla elnevezett család génusza. Mintegy 50 faja van, ezek legnagyobb részének csak konidiumos állapota ismeretes (a Hyphomycetes rendből), csak mintegy 10 fajnál ismerjük az ascusokat is. Mindennemű szerves anyagon találhatók. (Penészes kenyér, gyümölcs, herbáriumi növényen, bőrön, stb.). Legismeretesebb fajai: az *A. herbariorum* (Wigg) Fischer és a hozzá nagyon hasonló *A. repens* (de Bary) Fischer; a föld egész kerekségén, szerves anyagokon élnek, olajzöld színű penészek. Zöldszínű konidium-telepei vannak az *A. oryzae* (Ahlburg) Cohn és az *A. fumigatus Fresen*-fajoknak is. Előbbi, mint jó erjesztőanyag, különféle szeszes italok készítésénél használatos. A japánok ős idők óta vele készítik a soja-italt és a saké-bort (rizsbor). Utóbbi a csirázó árpa hőmérsékletét 60° C.-ra emeli. Úgy ez, mint az A. több más faja *(A. Hageni* Hall., *A. microsporus* Borke, stb.) az ember fülének külső részében bántalmakat okoz. Minthogy az A. legjobban a test hőmérsékletének megfelelő melegben tenyészik, azért az ember és a madár vérkeringésébe jutva, elszaporodhatik és betömvén a hajszálvéredényeket, különféle betegségeknek (mycosis) okozója lesz. Az A. közeli rokona a *Penicillium* (l. o.).

Asperifoliaceae (növ.), a Borraginaceae (Érdeslevelüek) család régi neve.

Aspermatikus, l. *Aszpermatikus.*

Aspermont, l. *Aspremont.*

Aspern, 1905-ig falu Alsó-Ausztriában, Bécstől K.-re, a Duna balpartján, a Morvamezőn (Marchfelden), melyet Ny. felől a Bisamberg határol. 1905. bekebelezték Bécs városába. A.-tól 3 km.-nyire K.-re fekszik Essling falu, még tovább DK.-re Gross-Enzersdorf. A Duna és mellékágai Bécs és Gr.-Enzersdorf között számos szigetet alkotnak, melyek közül legnagyobb a 4 km² kiterjedésű Lobau. A. és Essling környékén vívták 1809 máj. 21. és 22-én az *asperni,* vagy mint a franciák nevezik, az *esslingi csatát,* melyben Napoleon első izben szenvedett vereséget szárazföldön vívott nagy csatában. Az eggmühli csata után (1809 ápr. 22.) a Károly főherceg vezényelte osztrák fősereg Regensburgba vonult, majd 23. a Dunán átkelve, visszavonulását Csehország felé folytatta, a Duna jobbpartján csak Hiller hadtestét hagyván hátra. Viszont Napoleon csak Davoust hadtestét hagyta egyelőre Károly főherceggel szemben Regensburg tájékán, míg ő maga a fősereggel, Hiller hadtestét folyton maga előtt űzve, Bécs ellen nyomult. Bécset Miksa főherceg védelmezte, de midőn a várost a francia tüzérség bombázni kezdte, a Duna balpartjára vonult s a hidakat maga mögött fölégette. Ekközben Hiller még Bécs elérése előtt Mauternnél átkelt a Dunán s máj. 16. a Bisamberg tájékán Károly főherceg seregéhez csatlakozott. Napoleon máj. 18-ig Bécs körül mintegy 90,000 főnyi sereget összegyüjtvén, a Dunán való átkelésre a Lobau szigetet szemelte ki. Máj. 21. d. u. 4 óráig, amidőn a tulajdonképeni harc kezdetét vette, mindössze 16,200 francia gyalogos, 8700 lovas és egyelőre tartalékul visszatartott 4800 főnyi gárda kelhetett át a Duna balpartjára. Miután az ellenség kezdetben a stadlaui Dunaágon való átkelést sem zavarta, Napoleon már attól tartott, hogy Károly főherceg az összeütközés elől kitérni és Csehországba visszavonulni szándékozik. Károly főherceg eleinte tényleg nem gondolt támadásra; később azonban attól tartva, hogy Napoleon a Lobaun való átkelés után vele szem-

lent csak kisebb erőket hagyva, s fő erejével a Bisamberg felé előnyomulva, az osztrák seregnek a Csehországtól való visszavonulását vághatja el, a támadásba való átmenetet határozta el, melyet az alábbi vázlat szerint 6 oszlopban előnyomulva hajtott végre. A franciák részéről Masséna a Molitor-hadosztállyal A.-t, Lannes a Boudet hadosztállyal Esslinget szállotta meg; a kettő között a lovasság foglalt állást, míg a gárda a híd előtt tartalékban maradt. Károly főherceg a főtámadást a franciák balszárnyának támpontja, A. ellen irányította, hogy győzelem esetén a franciákat a dunai hidaktól elszoríthassa. Masséna kétségbeesetten védelmezte A.-i harcállását s a ritka vitézséggel és szívóssággal harcoló osztrák és magyar csapatok csak több órai elkeseredett harc után vehették be A.-t. Masséna este 7 és 7 óra 30 perc között hét ízben intézett rohamot A. visszafoglalása érdekében, de sikertelenül. Ezalatt Napoleon a gárdát is közbevetve, két heves lovas támadást intézett Bellegarde, Hohenzollern és Liechtenstein oszlopai ellen, kétségtelenül áttörő szándékkal, de sikertelenül. Rosenberg oszlopai a nagy kerülő út miatt csak este 7 óra után vegyültek, még pedig külön-külön, harcba, Lannes azonban e támadásokat sikeresen visszautasította s Essling helységet következetesen megtartotta. A franciák A. elvesztése után sem veszítették el önbizalmukat s dacára azon kétségbeejtő hírnek, hogy visszavonulásuk egyedüli útját, a nagy Dunág hídját, az ellenséges hídtörő hajó elrombolta, Napoleon a végsőig kitartást parancsolt, minek folytán Masséna A.-tól keletre csapatait újból csatarendbe állította. Miután az éj beálltával az osztrák sereg működése véget ért, a franciák az éj folyamán is megtarthatták elfoglalt állásaikat. Máj. 22. napfölkeltekor a küzdelem újra kezdetét vette, az erőviszony azonban ekkor már a franciák javára lényegesen megváltozott, miután Napoleon az éj folyamán helyreállított nagy hidon még 30,000 embert vonhatott át a balpartra. A jelentékeny erősbítést nyert Massénának heves küzdelem után sikerült ugyan A.-t visszafoglalnia, de az osztrák tüzérség öldöklő tüze miatt tovább előnyomulni nem tudott. Ezalatt a középen Napoleon 3 gyaloghadosztályból és a lovasságból alkotott tömeggel (l. a *vázlatot*) Hohenzollern ellen intézett döntő támadást, mely már sikerrel is kecsegtetett, amidőn Károly főherceg zászlóval kezében maga vezeti előre már-már ingadozó zászlóaljait, melyek végre, a tartalékból előrerendelt gránátos zászlóaljakkal együtt, a franciákat hátrálásra kényszerítik. Miután a K.-i szárnyon Essling ellen a támadások ezúttal is sikertelenek maradtak, Károly főherceg a további támadásokat megszüntette. Az estig tartott pusztító lövegtüz hatása alatt Napoleon végre belátván a győzelem lehetetlenségét, elrendelte a Lobau szigetre való visszavonulást, melyet Masséna oly ügyességgel és hidegvérrel vezetett, hogy a francia sereg e rendkívül kedvezőtlen viszonyok között, vesztett csata után s a hatalmas folyón való visszavonulása közben is csak aránylag kevés embert és ágyút vesztett. A veszteségek mindazonáltal mindkét részen roppant nagyok voltak; újabb kutatások szerint a franciák mintegy 20,000 főt s ezek között a vitéz Lannes tábornagyot és még más 1000 tisztet, az osztrákok pedig 23,000 embert, ezek között 800

(M. = Molitor, St. C. = St. Cyr, L. = Legrand, St. H. = St. Hilaire, Th. = Tharraud, Cl. = Clapared, B. = Boudet, D. = Demont, G. = Gárda-hadosztály.)

tisztet vesztettek. A csata eredménye — bárha Napoleon serege meg nem semmisíttetett s a nagy francia vezér csak mint sebzett oroszlán vonult a Lobaura, hogy 6 héttel később Wagramnál (l. o.) véres boszút vegyen — rendkívül nagy volt, főleg morális tekintetben s bátran mondhatni, hogy Károly főherceg A.-i működésével Ausztriát a megsemmisüléstől mentette meg. A főherceg nem aknázta ki győzelmének gyümölcseit, mert a támadás folytatása helyett a csatatér mögött ismét táborba szállva, nyugodtan várt, míg Napoleon összes távollevő seregrészeit magához vonván, nagyobb sikerre való kilátással újíthatta meg támadó hadműveleteit. V. ö. Der Krieg 1809, bearbeitet im k. u. k. Kriegsarchiv (Wien 1910); A. *Strobl*, A. und Wagram (u. o. 1897); *Saski*, Campagne de 1809 en Allemagne et en Autriche (Paris 1899–1900).

Asperolit (ásv.), l. *Krizokolla.*

Aspersio (lat.), befecskendés, különösen szentelt vízzel való meghintése a híveknek a kat. egyházban.

Aspersorium v. *aspergillum,* szenteltvízhintő.

Asperugo *L.* (növ., *magiszák*), a Borraginaceae (Érdeslevelűek) család génusza. Egyetlen faja, az *A. procumbens* L. (henye magiszák) egyéves, lecsepült, érdes szőrű fű. 5 fogú csészéje virágzás után összelapul s a lapos termést betakarja. Terem parlagon, kerítések mentén. Európában és Ázsiában van elterjedve. Régen herba asperuginis név alatt mint hűsítő szert gyuladásoknál alkalmazták.

Asperula (növ.), l. *Müge.*

Asphaleia (gör., ejtsd: aszfaleja), hidraulikus erővel működő szinpadi berendezés, egyúttal egy szinházépítő társaság neve, melynek mérnöke és tervezője a bécsi *Gwinner* Róbert volt, aki a legtökéletesebb és legnagyobb szabású A.-berendezést is tervezte: a budapesti M. Kir. Operaház szinpadán. E berendezés alapja az, hogy a sülyeszthető és egyúttal emelhető szinpad, valamint a zsinórpadlásról függő nagy panoráma-függöny, mely a szabad díszletek háttere: mind víznyomással járnak, minélfogva tömérdek munkáskéz takarítható meg. A szinpad utcákra, s az utcákon belül kisebb mezőkre van osztva, amelyek tetszés szerint sülyeszthetők, még pedig nemcsak vízszintesen, hanem lejtősen is, de a lejtő természetesen csak jobbról balra, vagy balról jobbra haladhat. Minden utca alatt három hidraulikus sajtó van elhelyezve. A nehezebb szinpadi kellékek és bútorok leszállítása a zsinórpadlással közlekedő emeletekről szintén víznyomás segítségével történik. Az A.-rendszert legkonzekvensebben a Magyar Kir. Operaházban vitték keresztül s az egész berendezés 228,000 forintba került. Hátránya, hogy a díszletezés aránylag lassú, hogy a szinpad alatt mindig fölgyülemlik a nedvesség s hogy a zsinórpadlásról a munkás pontosabban dolgozhat, mint a hidraulikus sajtó.

Asphalt, l. *Aszfalt.*

Asphodeline *Rchb.* (növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza; 14 faja van a mediterrán vidéken, különösen keleti részében. Rhizomás növények, szálas levelekkel, sűrű fürtvirágzattal. Az *Asphodelus* L. génuszhoz hasonló. Az *A. lutea* (L.) Rchb. Itáliától Arábiáig van elterjedve. Sárga virágú. Fiatal szárát Sziciliában eszik. Gyökere régen orvosság és amulett volt. *A. liburnica* (Scop.) Rchb. az előbbivel együtt az Adria partjain.

Asphodelus *L.*, a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza, melynek 7 faja van a mediterrán vidéken. Évelő rhizomás v. egyéves növények szálas 3 élű v. csöves tőlevelekkel, fehér virágaik hosszú, levéltelen fürtben állók. Az *A. albus* Mill. (részben *A. ramosus* L.) Spanyolországtól Horvátországig és Albániáig van elterjedve. Kívül fekete, csípős, keserű, keményítőt és cukrot tartalmazó gyökerét már a pelaszgok is ették. Ragasztóanyagot és Franciaország DK. részében spirituszt is állítanak elő belőle. A görögök mint varázsfüvet sirokra ültették, a japánok szintén ültetik. A Libanon és Antilibanonban található *A. Kotschii* (?) rhizomája nourtoak (perugummi) név alatt mint ragasztóanyag a salep surrogatuma. Az *A. albus* rhizomája régen gyógyszer volt.

Asphyxia (gör.), álhalál, tetszhalál. Ezen állapotban a test hőmérséke alászállt, az illető öntudatlan, mozgásra képtelen, teljesen érzéstelen, szívműködés nincsen, vagy oly gyenge, hogy alig felismerhető, szóval halotthoz teljesen hasonló, de megfelelő eljárásokkal feléleszthető. Ilyen állapot előfordul idegrázkódásnál, hiszteriásoknál, villámcsapás vagy mesterségesen előállított villamáram hatása következtében, mérgezéseknél, vérvesztésnél, fulladásnál, vagy más ok miatt. Újszülöttek A.-ját leggyakrabban fulladás, oxigén hiánya okozza, ha a köldökzsinóron keresztül történő vérkeringés akadályozott a köldökzsinór összenyomása, hurkolódása, vagy magának a lepénynek időelőtti leválása folytán. A különféle felélesztési módszerek lényege a test felmelegítése, a szervezetbe mesterséges légzés útján oxigén bevitele, szabályos szívizom-összehúzódások kiváltása szívmasszázs segélyével a vérkeringés megindítására. — *A.* a *botanikában* a növényeknek levegő megvonása által beálló merevségi állapota.

Aspidiotus *Bouché* (állat), a paizstetük (Coccidae) egyik neme. L. *Paizstetük.*

Aspidistra *Gawl.* (növ., *Macrogyne* Link), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza, melynek 3 faja a keleti Himalayától Japánig van elterjedve. Az *A. elatior* Blume (*Plectogyne variegata* Link) dél-japáni, igen tartós és kedvelt szobanövény.

Aspidium *Sw.* (növ.), a harasztok (Filicales) sorozatába tartozó génusz, melyhez mintegy 80, a trópusokon élő faj tartozik. L. még *Dryopteris.*

Aspidobranchiata (állat) v. *paizskopoltyúsak,* az előlkopoltyús csigák (Prosobranchiata) rendjének egyik alrendje, melyet régebben *Rhipidiglossa* (legyezőnyelvüek) néven is emlegettek; a *Neritina* génuszból hazánk vizeiben élő faja is van.

Aspidolith (ásv.), l. *Csillám.*

Aspidorhynchus (*Ag.*), ásatag tengeri hal a lepidostei rendjéből, l. *Júra-szisztéma.*

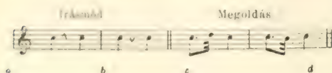
Aspidosperma *Mart.* et *Zucc.* (növ.), az Apocynaceae-család génusza, 45 faja van trópikus

[illegible] Fák többnyire átellenes állású levelekkel, [illegible] álló, apró virágokkal, bőrnemű v. fás, [illegible] termésekkel. Fájuk igen kemény [illegible] fáját hasznosítják. Így különösen az A. [illegible] Schl. argentinai fáját, melynek dús tanintartalmú kérge (quebracho-kéreg) [illegible] használatos; a tulajdonképeni quebrachot azonban a *Schinopsis Balansae* Engl. szolgáltatja. Az A. [illegible] Benth. guyanai fa fáját *paddle wood* név alatt értékesítik. Az *A. Vargasii* DC. venezuelai fa sárgaszínű, finomrostú és egynemű szerkezetű fája a kereskedelem venezuelai [illegible].

Aspinwall (ejtsd: esspinval), most: Colon (l. o.).

Aspiráció (lat.) a. m. törekvés valamire. Orvosi nyelven szívást, kiszívást jelent; egyúttal azt a folyamatot is, amikor idegen test (pénzdarab, babszem, [illegible] letört része stb.) belélegzéskor a tüdőcsövekbe jut. Ily módon okozott tüdőlobot hívják A.-s tüdőgyulladásnak, l. *Tüdőgyulladás*.

A. most már elavult zenei ékítés, mely a még régibb *plicá*-nak felel meg s mely az alsó v. felső másodnak a hangjegy végén való rövid hangoztatásában áll pl.:

Aspirál (lat.), lehel, fuj; szavalás- vagy énekközben, rossz időben lélekzik; valamire törekszik, [illegible] *aspirans*, vagyódó, pályázó.

Aspiráló hőmérő, Assmann szerkesztette műszer, mely a levegő valódi hőmérsékletének meghatározására szolgál. Azon az elven alapszik, hogy a hőmérő a sugárzás hatása ellen védve legyen s csakis a vele érintkező levegő hőmérsékletét vegye fel. E célból a hőmérő gömbje kettős falu, fényesre csiszolt fémcsőben van, melyen ventilátor segítségével a levegőt bizonyos sebességgel keresztülhajtjuk. Az A. árnyékban és a napon egyaránt helyes adatot ad. A cső rendesen kétágú, egyik ágában van a száraz, a másikban a nedves hőmérő, úgy hogy pszichrométer gyanánt is használják a légnedvesség pontos meghatározására. Azért aspiráló pszichrométernek is nevezik.

Aspirata (lat.), hehezetes vagyis *h*-val ejtett hang, minők némely nyelvekben: *kh, th, ph.* Ezeket ejtik többnyire a németek, kivált az északiak a *k, t, p* hangok helyett, ilyenformán ejtették a régi görögök a χ, ϑ, φ hangokat, s azért irták át e betüket *ch, th, ph* betükkel a rómaiak.

Aspirátor (a. m. *légszívó*). Kézzel, óraművel hajtott légcsavar; állandó levegőáramlás előidézésére használják pl. az *aspiráló hőmérőn* (l. o.), a levegő vezetőképességének mérésénél stb. Továbbá a *kémiai* laboratóriumokban használt készülék, melynek segélyével vm. edényen át légáramot vezetünk, vagy légritkított teret létesítünk; egy tágabb, hengeralaku fém vagy üvegedény, melynek födelére cső van erősítve s ez összeköttetésbe hozható azon készülékkel, amelyen át légáramot akarunk vezetni v. amelyben légritkítást akarunk létesíteni. Kisérlet alkalmával az edényt megtöltjük vízzel, a felső csövet összeköttetésbe hozzuk azon edénynyel, amelyen át légáramot akarunk vezetni s azután megnyitjuk az A. alján levő csapot; a víz az A.-ból kifolyik s helyébe a kérdéses edényen át levegő áramlik. Jelentékenyebb ritkítás eszközölhető Bunsen *vízlégszivattyujával*, melynél függélyes csőben aláeső vízoszlop sulyával szívólag hat a csővel összeköttetésben álló edény légtartalmára s ezt magával ragadván, ritkítást hoz létre. — Hasonló nevű *orvosi műszer* is van, mellyel bizonyos testüregekből kisebb idegen testeket, köveket, stb. lehet eltávolítani.

Aspirin, l. *Aszpirin.*

Aspis, kerekded paizs, l. *Paizs.*

Áspiskigyó (*Vipera aspis* L., állat), a viperafélék (*Viperidae*) családjába tartozó mérges kigyófaj. Nagyon hasonlít a keresztes viperához, főleg pedig ennek ahhoz a változatához, mely Boszniában, Karintiában, Krajnában és Olaszországban fordul elő és melyet *Boettger* var. *bosniensis* néven különböztetett meg a keresztes vipera tőalakjától. Valószinűleg ilyen összetévesztés alapján állították többen, hogy az *Á.* hazánkban is előfordul. Az *Á.* Franciaországban (É. felé Párisig), Németország legdélnyugatibb részében, Dél-Tirolban, a Pireneusokban, Olaszországban és Siciliában él. V. ö. *Méhely* L.-nak Van-e Magyarországon Á. (Állattani Közlemények, I. köt., 1902, 148. lap) c. közleményét. — *Áspis*-nak nevezik az egyiptomi pápaszemes kigyót (*Naia iuie* L.) is. — *Á.* átvitt értelemben a. m. veszekedő, házsártos asszony.

Aspius (állat), a ponty-félék (*Cyprinidae*) családjába tartozó halnem 3 faja közül hazánkban csak a ragadozó őn (*A. rapax* Leske) él; megnyúlt teste kétoldalt csak kevéssé összenyomott, öblös szája fölfelé nyílik, szeme és halpénze apró, háta kékesfekete, oldalai kékesfehérek, hasa tiszta fehér, hátsóúszója és kormányúszója kékes, többi úszószárnya vöröses. Hazánkon kívül Közép-Európától É. felé egészen a Lappföldig előfordul; Angliából azonban úgy látszik hiányzik. Ápr.—jún.-ban ívik.

Asplången-tó (ejtsd: aszplongen), l. *Göta-csatorna.*

Asplenium *L.* (növ.), l. *Bodorka.*

Asporina, a 246. planetoid.

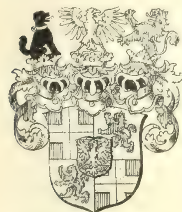
Aspre, 1. *Konstantin*, báró, osztrák táborszernagy, szül. Gentben 1761., elesett a wagrami csatában 1809 jún. 7-én. Kitünt a franciák elleni hadjáratokban 1792—1805-ig; 1805—7-ig francia fogoly volt, de a pozsonyi béke után visszanyerte szabadságát.

2. *A., Konstantin*, báró, osztrák tábornok, az előbbinek fia, szül. Brüsszelben 1789 dec. 18., megh. 1850 május 22. Padovában. 17 éves korában lépett a császári hadseregbe. Részt vett az 1806. és 1809-iki francia hadjáratban és 1815. utat tört magának Nápoly felé. 1840-ben a velencei tartományban állomásozó csapatok parancsnokává lett. 1833—35-ig Csehországban, 1835. Tirolban, 1840 óta újra Itáliában állomásozott és 1846. Padovában lett parancsnok. Az egyetem ellenzéki hallgatóit túlságos szigorral rögtönitélő biróság elé állította. Midőn 1848. kitört a milánói és ve-

lencei forradalom, A. csapatjaival Bresciába vonult, hogy az összeköttetést Radetzkyval helyreállítsa. Jelentékeny része volt a Mortara és Novara mellett kivívott győzelmekben. 1849 tavaszán Livornót vette be rohammal. A béke helyreálltával a 6-ik hadtest parancsnoka lett Padovában.

Aspredo *L.* (állat), a nyiltúszóhólyagú csontos halak *(Physostomi)* rendjébe, a harcsa-félék *(Siluridae)* családjába tartozó halnem. 6 faját ismerjük Guayanából. Azon kevés halak közé tartozik, melyek ivadékukat gondozzák; a nőstény a megtermékenyitett petéket hasának szivacsos bőréhez ragasztva cipeli.

Aspremont-*család* (Lindeni gróf). Lotharingiai származású ősrégi, róm. kat. család, melyből már a VIII. sz.-ban említtetik A. Siegfried. A család később több ágra oszlott, ennek egyik ága a reckheimi volt, mely az 1150. elhalt A. Arnoldtól veszi eredetét. Ebből az ágból származott Ferdinánd gróf (1611—1665), kinek nejétől, Fürstenberg Erzsébettől született Ferdinánd Gobert nevű fia, a család továbbszármaztatója, ki a katonai pályán emelkedett magasra. Ferdinánd Gobertnek második felesége II. Rákóczi Ferenc nővére Julianna volt, kitől Károly Gobert nevű fia 1703. született. Károly Gobertnek (1703—1749) felesége Kokorzowa Eleonóra grófné volt, kitől két gyermeke született: János Gobert, ki 1765. magyar indigenátust nyert és Anna Erzsébet. János Gobert (1732—1805) neje gr. Wolkenstein-Trostburg Mária Franciska, fiuk János Gobert (1757—1819) volt. Ez Batthyány Regina grófnőt vette feleségül, a házasságból egy leány származott: Mária, aki Erdődy György grófnak lett felesége. Tőle ered az Erdődy grófi család ifjabb főágazata, mely ily módon jutott az eredetileg Rákóczi-birtokot képezett Vörösvár birtokába. V. ö. *Zarándy* A. Gáspár, A. Rákóczi-utódok (Turul XXI. évf. 145. l.); Br. Cles *Hildebrand*, A. Rákóczi-utódok (u. o. XXII. évf. 148); Br. *Waldbott-Bassenheim* Frigyes, Wolkenstein Oswald Gobert gróf atyai és anyai ágon való egyenes leszármazása a Rákóczi és Hohenzollern hercegi családoktól. (Sátoraljaújhely 1908.)

Aspremont-család címere.

A. (Aspermont) *Ferdinánd Gobert* (Gábor) gr., szül. 1643. Reckheimban Vesztfáliában, meghalt 1708 febr. 1.; előbb bajor, azután osztrák hadiszolgálatba lépett; 1686-ban mint altábornagy részt vett Buda ostromában; a következő évben Eszék várparancsnoka volt s 1689-ben ostrom alá vette Nagy-Váradot, nemsokára elnyerte a főparancsnokságot a Belgrádban és környékén öszszegyüjtött csapatok felett. A győzelmes Musztafa Köprili által Belgrádban ostrom alá vetetvén, föl kellett adnia a várat. Emiatt pörbe fogták és Bécsben fogva tartották. Röviddel utóbb visszanyerte ugyan szabadságát, de Bécsben maradt, hol Rákóczi Juliát császári beleegyezés nélkül nőül vette. «Ha Isten Aspremont uramnak rendelte Juliánkat», — írja a császár ellen ép akkor fegyverben álló Thököly, Bécsben az Orsolya-szüzek zárdájában foglyul tartott nejének, Zrinyi Ilonának, — «arról én is mit tehetek?» Az esküvő 1691 június 24-én ment végbe, a nászpárt a menyasszony hivatalból kirendelt gyámja, Kollonics bibornok eskette. A. ezután Reckheim várában élt egész haláláig. A roppant terjedelmű Rákóczi-levéltárat az egyenes ág kihaltával *A. János Gobert* (élt 1757—1819) szerezte vissza Viszaskáról, Lengyelországból, hova Rákóczi vitette. Ő ezt előbb az ónodi várban rejté el, majd onnan a rovnyai kastélyba hordatta. Az utolsó magyar A.-sarj Erdődy Györgyné, *A. Reckheim Mária Gobertina* grófnő volt, ki 1787. született és 1863. halt meg. Az ő révén szállt át a levéltár az Erdődy grófok birtokába, kik azt Vasvmegyébe, 1840. Gyepüfüzesre, majd 1865. Vörösvárra, az e célra épített kastély tornyába vitették, ahol most is van. E levéltár okmánykincseiből a M. T. Akadémia tíz kötetet adott ki Archivum Rákóczianum cím alatt.

Aspro *Cuv.* (állat), a tüskeparás-csontoshalak, sügérfélék *(Percidae)* családjába tartozó halnem. L. *Bucó.*

Aspromonte, gránithegytömeg Olaszország DNy.-i végében. Nagyobbára erdők fedik, részben legelők. Legmagasabb csúcsa a Monte Alto (1950 m.); 1862-ben Vittorio Emmanuele király csapatai Garibaldit itt megsebesítették és elfogták.

Aspronisi, zátonysziget Szantorinnál, l. *Szantorin.*

Aspull, város Lancaster angol grófságban 5 km.-nyire Wigantól, (1901) 8387 lak., szénbányákkal és pamutfonókkal.

Asquith, *Herbert Henry*, angol államférfiú, szül. Morleyben 1852 szept. 12. Miután tanulmányait Oxfordban bevégezte, 1876. ügyvédi irodát nyitott Londonban s egyik védője volt Parnellnak a Times ellen indított vádkeresetében (1888—1898). Ekkor már (1886 óta) a parlamentnek is tagja volt és ő szerkesztette, mint a szabadelvű ellenzék egyik vezére, azt a bizalmatlansági indítványt, mely a Salisbury-kabinet bukását vonta maga után (1892 aug. 11.). Az új Gladstone-minisztériumban A. a belügyminiszteri tárcát kapta. Ebben az állásban sokat tett a gyárakban alkalmazott fiatal munkások helyzetének javítása terén. Az 1895 jún. választások után Rosebery miniszterelnökkel együtt visszalépett, de már dec. havában kinevezték a Campbell-Bannermann kabinetben kincstárnokká. Campbel-Bannermann halála után (1908 ápr.) miniszterelnök és a kincstár első lordja lett. Ebben az állásban tűzött össze Chamberlainnel annak védvámos politikája miatt s 1909. és 1910. a felsőházzal. V. ö. beszédeit, melyek Trade and the Empire c. alatt jelentek meg (London 1903); *Alderson*, Mr. A. (u. o. 1905).

Asref (v. *Esref)*, faluvá hanyatlott, hajdan virágzó város Mazanderan perzsa tartományban, a Kaspi-tó partján, Abbasz sah egykoron kedvelt lakóhelye, aki itt tartotta fényes udvarát. A hajdani királyi palotából gyönyörű kilátás nyílik a Kaspitóra. A palotát óriási kiterjedésű, ritka fajú fákkal

[illegible] díszes park veszi körül, amelynek egyik halmán áll a Szuffiavad, a csillagvizsgáló [illegible]. Itt kötötték meg 1727. a békét a perzsák és törökök között.

A. SS., az Acta Sanctorum (l. o.) rövidítése.

a. s. s., (*[illegible] account sales*), költött számla (l. o.) rövidítése.

Assagaila (*Curtisia faginea*), nagyobb fa a Cornaceák családjából, melynek mahagoni színű, szívós, [illegible] fáját a kafferek lándzsanyélnek használják. Szép bútorfát is ad.

Assai (ol., ejtsd: asszai), zenei műszó: *igen, nagyon*. Fokozást jelent. Pl. *Allegro assai* a. m. igen gyorsan.

Assaih v. *Assath*, régi angol jogintézmény, melynél fogva a vádlott a vád alól azzal tisztázhatta magát, ha háromszáz ember mellette esküt tett. [illegible].

Assakürt, kisközség Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1900) 774 tót, német és magyar lakossal, postahivatallal, u. t. Alsóvásárd. Ág. ev. temploma 1786. épült. 1156-ban kürt név alatt szerepel, földesura a Ghyczy-család volt, mely 1550. várat épített; Ghyczy József érsek ekkor pallosjogot nyert az uradalom számára; a régi vár romjaiból Ghyczy András e század elején kastélyt építtetett. Ezenkívül b. Mednyánszkynak és dr. Klobusiczky Gézának vannak itt kastélyai.

Assala (állat), *Python sebae* Gmel., l. *Óriás kígyók*.

Assam-kaucsuk, asszami-kaucsuk (növ.), l. *Kaucsuk*.

Assandun, l. *Ashingdon*.

Assassin (franc., ejtsd: asszasszeñ), orgyilkos, a francia nyelvben a XII. sz.-ban honosodott meg az arab asszaszinok (l. o.) után.

Assault (ang., ejtsd: asszolt, «megtámadás»), az angol büntető jognak nehezen meghatározható sajátszerűsége. Az A. valamely személy ellen megkísérelt — bármily csekély, de mindig tettleges — jogtalan erőszak. Ha a cselekmény ennél tovább megy, már nem pusztán A. többé, hanem «battery» is. Aki botjával másra vág, anélkül azonban, hogy őt találná, A.-t követ el, ép úgy mint az, aki, bár töltetlen pisztollyal céloz is, A.-ban vétkes, ha a pisztoly töltetlen voltáról nem bir tudomással. A jogtalanság hiánya miatt sem nem A., sem nem battery, ha kezünket másnak vállára tesszük, hogy figyelmét valamire felhívjuk, ha esés közben valakibe belekapaszkodunk, stb.

Assaut (ejtsd: ásszó), mérkőzés karddal vagy vívótőrrel.

Assa voce (ol., ejtsd: ásszá vócse), a zenében azt jelenti, hogy az ének kiséret nélkül kezdődik; ez utóbbi kifejezése: *voce sola*.

Assche-Les-Bruxelles, község Brabant belga tartományban vasút mellett, (1900) 7883 lak., sörgyárakkal, kohókkal és szappankészítéssel.

Asse, domblánc Braunschweigban, a Harztól É.-ra, 222 m. magas; egyik csúcsán vannak az 1258. lerombolt Asseburg romjai, az ugyanoly nevű, ma grófi családnak ősi fészke.

Assecuratio, l. *Biztosítás*.

Assel, község Stade porosz közig. kerület Kehdingen járásában, vasút mellett, (1905) 2947 lak., téglagyárral.

Asseln, közs. Arnsberg porosz közig. ker. Duisburg vidéke j.-ban, vasút mellett, (1905) 5504 lak., szénbányával.

Asselyn, *Jan*, hollandi festő, csonka keze miatt a *Crabbetje* (ollótlan rákocska) nevet kapta, szül. Dieppeben 1610., megh. Amsterdamban 1652. Rómában az olaszos tájképfestők, főleg Claude Lorrain, döntő hatást gyakoroltak reá, úgy hogy hazatérése után is mindvégig olaszos jellegű képeket festett. Művei gyakoriak. Egy olasz tájképe a budapesti Szépművészeti Múzeumban van.

Assemani, szíriai Tripoliszból származó maronita tudós család, melynek több tagja a XVIII. sz.-tól kezdve nevezetes érdemeket szerzett Európában a keleti tudományok művelésében és meghonosításában. Különösen kitüntek: *A. József Simon* (szül. 1687. Tripoliszban, megh. 1768. Rómában), egyik őre a vatikáni könyvtárnak, melynek keleti kincseit nagy részben ő gyüjtötte és ismertette (Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana, 4 köt. Róma 1719—28). Különösen a szír irodalomra, az egyházjogra és egyháztörténetre terjednek művei. Unokaöccse, *A. Stephanus Evodius* (szül. 1707., megh. 1782.), ugyancsak a vatikáni könyvtár őre, a Medicea-Laurentiana és Palatina (2 kötet, Firenze 1742), úgymint a Vaticana kéziratai katalógusainak (3 kötet, Róma 1756—1759), valamint a keleti egyháztörténetre vonatkozó több műnek szerzője. Öccse, *A. József Alajos* (szül. 1710., megh. 1782.) a Codex liturgicus ecclesiae universae c. 13 kötetes munka szerzője (Róma 1749—66), melyet mint a Sapienza tanára szerkesztett. Ugyane családból való *A. Simon*, padovai tanár (szül. 1752., megh. 1821.), az arab régiségek, paleográfia és éremtan körében számos munkát írt.

Assemblée (franc., ejtsd: asszamblé), gyülekezet, társaság; tov. országgyűlés is, különösen a francia forradalom idejében *(A. nationale)*. — *A. dansante*, táncmulatság, különösen előkelő, fényes esti mulatság. — *A. galante*-nak nevezték a XIV. Lajos alatt Richelieutől fölállított szerelem-akadémiát.

Assen, Drenthe németalföldi tartomány fővárosa, a Hoorn Diep és Smilder-csatorna és vasút mellett, (1900) 11,329 lak., kik főkép földmíveléssel és turfaszedéssel foglalkoznak; nagy marhavásárokkal; közelében kőkorszakbeli sírokkal.

Assens, város és kikötő Fyen dán szigeten a Kis-Belt és vasút mellett; élénk kereskedéssel, (1901) 4665 lak. Közelében az Őxnebjärg mellett 1535 június 11-én III. Keresztély dán király legyőzte a trónjától megfosztott II. Keresztély érdekében harcoló dánokat és lübeckieket.

Assensus (lat.) a. m. beleegyezés, tetszés.

Asser (lat., karó, gerenda), a római hadihajókon A.-nek neveztek faltörő kosokhoz hasonló gerendákat, amelyeket lánccal az árboc oldalára alkalmazott vaskarikára akasztottak s ingásba hozva, a megközelített ellenséges hajó megrontására működtették.

Asser, *Asserius Menevensis*, angolszász történetíró. Születésére nézve walesi brit volt, Scotus Erigena tanítványa s a királyfiak nevelője Nagy Alfréd udvarában; utóbb sherbone-i püspök lett, ahol 910. meghalt. Megírta a nagy király életét Historia de rebus gestis Alfredi regis cím alatt. Újabban megjelent a Monum. histor. brit. 1848.

Asser, *Tobias Michael Carel,* németalföldi jogtudós és politikus, szül. 1838 ápr. 28. Amsterdamban. Előbb egyetemi tanár volt ugyanott, 1875. pedig a külügyi hivatalba s az államtanácsba hívták. A hágai békekongresszusnak is tagja. Főbb munkái: Le duché de Limbourg et la Confédération Germanique (Hag 1863); Schets van het nederlandsche handelsrecht (9. kiad. Haarlem 1901); Schets van het internationaal privaatregt (u. o. 1879; németül Berlin 1880); Studiën op het gebied van recht en staat (Haarl. 1889); La codification du droit international privé (1901).

Assermann *(Vendrei) Ferenc,* honvédezredes és hadtörténeti író, született Sepsiszentgyörgyön 1821., megh. mint nyugalmazott tábornok 1893. Veszprémben. Szülei papnak nevelték, ő azonban erős hajlamot érzett a katonai pálya iránt s belépett az osztrák hadseregbe. Innen a honvédekhez lépett át és eleinte Kiss Ernő mellett szolgált. Fokonkint emelkedett, míg Klapka 1849 máj. 25. reábízta Komárom várának parancsnokságát. A győzelmes ácsi kirohanásnál a II. oszt. érdemrendet vívta ki magának. A vár feladása után Erdélyben élt, de a honvédség újjászervezése után ismét szolgálatba lépett mint ezredes és a szegedi honvédkerület parancsnoka. Irodalmi munkássága a szabadságharc több fontos részét világítja meg. Ő tört először lándzsát Görgey mellett (1867) és előadása a pákozdi csata előzményeiről (Budapesti Szemle), hol mint szemtanú beszél, megmagyarázza a magyar ügyet szolgáló császári tiszteknek, különösen Mógának magatartását.

Assertio (lat.) a. m. állítás, különösen biróság előtti állítás, a római jogban kivált még valakinek polgári állapotára (szabad v. szolga-e) vonatkozó biróság előtti állítás. *Asserenti incumbit probatio* a. m. az állítót terheli a bizonyítás.

Assessor, l. *Asszesszor.*

Assi, *Adolphe Alfonse,* franc. kommunista, szül. 1840 körül Roubaixban, megh. 1886 febr. 7. Mint francia katonaszökevény lépett 1860. Garibaldi önkéntes csapatába. 1864-ben visszatért hazájába s Creuzotban a gyárakban nyert alkalmazást. Midőn Schneider, a gyár tulajdonosa, az 1870. kiütött sztrájk következtében elbocsátotta, kitört az általános sztrájk, mire A.-t fogságba vetették. A creuzoti események egyszerre népszerűvé tették. 1870—71-ben hadnagy volt egy franctireur csapatban. A Commune alatt a párisi községi tanács tagjává választották. A Commune elnyomása után a versaillesi hadi törvényszék több évi várfogságra itélte. Új-Kaledoniából 1880. visszatért hazájába.

Assia (növ.), l. *Bambusa.*

Assicurazioni Generali, l. *Trieszti általános biztosító társulat.*

Assiduitas (lat.) a. m. kitartás, buzgalom a szolgálatban.

Assiento-szerződések. E néven nevezik a spanyol kormányoknak idegen államok alattvalóival kötött azon szerződéseit, melyek ezeknek biztosították az amerikai spanyol-gyarmatok kizárólagos rabszolga-kereskedését, mellyel maguk a spanyolok nem foglalkoztak. Legelőször V. Károly a németalföldi *La Bresa*-nak adta azt a privilégiumot, hogy évenként 4000 rabszolgát szállíthasson a gyarmatokba. II. Fülöp 1580. a *genovaiaknak* adta ezt a monopóliumot, 1702. a *francia* Guinea-társaság 10 évre kapta meg a kizárólagos jogot. Az *angolok* az 1711-iki preliminaris békében kikötötték azt, hogy a monopólium 30 évre nekik engedtessék át. Ezóta az angol *Déltengeri-társaság* űzte a négerkereskedést; a társaság 1750-ben 100,000 font sterling kárpótlásért lemondott szerződésbeli jogairól.

Assiette (franc., ejtsd: asszietí), tányér, átvitt értelemben előétel; a lovaglásban a. m. biztos tartás.

Assignata, a francia forradalomban kibocsátott papirpénz. Az A. eredetileg nem volt egyéb mint utalvány az állami, valamint a papságtól és az emigránsoktól elkobzott jószágok eladásából eredményezendő összegek egy részére. Minthogy az akkori zavaros időkben ily nagy birtokokat csak a föld értékének jelentékeny csökkentésével lehetett volna eladni, célszerübbnek látszott azt elhalasztani s addig a kincstárnak A. kibocsátása által jövedelmi forrást nyitni. A nemzetgyűlés 1789 dec. 21-én 400 millió livr., 5% kamatot hozó A. kibocsátását határozta el. Forgalmi eszközzé, pénzzé csak 1790 ápr. 16. vált az A., midőn kényszerfolyammal látták el. Az időközben 3 százalékra leszállított kamatot szept. 29. teljesen eltörölték. Ugyanakkor Mirabeau indítványára elhatároztak egy második 800 millió livres kibocsátást, 1791 jún. 19. egy harmadikat, szept. 29. egy negyediket stb. Az A. folytonos szaporítása folytán értékéből naprólnapra vesztett. Mesterséges eszközökkel igyekeztek az értékét vesztett papirpénz árfolyamát emelni. Igy mindenkit, aki az A.-t fizetés fejében el nem fogadta, szigorú büntetéssel sujtották. Megtiltották a nemes ércek kivitelét, megállapították az élelmicikkek árát, a napi fogyasztás mérvét stb., de hiába. A túlságos papirpénz-kibocsátások az állam egész gazdasági életét feldúlták. Az A.-t 1796 febr. 19-én, midőn egyuttal az A.-lemezeket ünnepélyesen megsemmisítették, kivonták a forgalomból, de helyükbe *mandat territorial* (birtok-utalvány) neve alatt egy 1796 márc. 18. kelt rendelet alapján újabb papirpénz lépett. Ez is csakhamar az A. sorsára jutott. Midőn a kényszerfolyamot 1797 febr. havában megszüntették és a közpénztárak a mandat-okat napi árfolyamokon beváltották, az utóbbi a névleges értéknek csak $^1/_{40}$ százaléka volt, azaz 100 livre mandat-ért csakis egy fél sous-t fizettek ki.

Assignatio (lat.) a. m. utalvány, innen: *asszignálni* a. m. utalványozni. L. még *Agrártörvények Rómában.*

Assilina, l. *Foraminiferák.*

Assimilatio, l. *Átsajátítás;* nyelvtani értelemben l. *Hasonulás;* orv. jelentőségét l. *Anyagforgalom* alatt.

Assiminier (növ.), l. *Uvaria.*

Assing, *Ludmilla,* német írónő, A. Róza Mária leánya, szül. Hamburgban 1827 február 22., megh. 1880 márc. 25. elmebetegen. Egy ideig Grimelli olasz katonatiszt neje volt, kitől elvált; atyja halála (1842) után nagybátyjának, Varnhagen von Ensének (l. o.) házában élt Berlinben, hol az irodalom s tudomány legkitünőbb képviselőivel ismerkedett meg. Első művei négy életrajz: Gräfin Elise von Ahlefeldt (1857); Sophie v. Laroche (1859); Piero Cironi (1867) és Fürst Hermann von

Pückler-Muskau (1868, 2 köt.). Nagybátyja halála után kiadta annak naplóit és leveleit, mely kiadványok számos egyéniséget, köztük a porosz királyt is becsületökben sértették, miért is a kritika igen élesen fordult a kiadó közléseinek kíméletlensége ellen, az ügyészség pedig két ízben is perbe fogta és elítéltette őt. De A. ekkor (1861) már Firenzében élt, honnan csak 1866. tért vissza, miután már kegyelmet kapott volt. Ezenfelül még kiadta Pückler herceg (l. o.) levelezéseit és naplóit (1873—76, 9 köt.), lefordította Mazzini iratait (1868, 2 köt.) és Ciróni könyvét az olasz sajtóról (1863).

Assiniboia, egykori kerülete Kanadának Alberta, Sascatchewan, Manitoba, É. Dakota és Montana közt 233,920 km² területtel, (1901) 67,385 lak. 1905-ben Alberta, Athabaska, A. és Sascatchewan kerületeket két tartománnyá: Albertává és Sascatchewanná alkották.

Assiniboin v. Stony river, 700 km hosszú folyó Kanada ENy.-i részében. A Manitoba-tótól Ny.-ra fekvő dombokon ered, D.-nek, majd K.-nek folyik, Winnipegnél az É.-i Red-riverbe ömlik. Legnagyobb mellékfolyója a Qui Appelle, az angolok Calling riverje. Nem hajózható. Róla nevezték el az A. nevű indiánus törzset, a dakoták (l. o.) legnyugatibb ágát. Számuk összesen valami 3000, akik közül 1700-an (Vöröskő-A. és Felső A.-törzs) Montana államban, a többiek (az erdők és a prairiek A.-jai) pedig Manitobában laknak; kő-indusoknak (Stone Indians) is hívják, mivel a húst izzó kövek segítségével puhítják meg.

Assises (franc., angol *assizes*, ejtsd: esszájz). Eredetileg minden ünnepélyes ülés (sessio). Jogi műnyelven: 1. Angliában az itélő esküdtszék, de az esküdtszéket összehívó biróság (court of jurisdiction) is s általában a királynő parancsára tartott törvényszéki ülések. — 2. Franciaországban az esküdtszék. — 3. *A. de Jérusalem:* Bouillon Gottfried által a keresztes vitézek által 1099. elfoglalt szent város részére készített statutumok.

Assisi (*Asisi*), város és püspöki székhely Perugia olasz tartományban, vasút mellett, festői környékkel, (1901) 7100 lak. A város Propertius római költőnek születéshelye (Asisium), de különösen nevezetessé vált mint Szt. Ferenc szülővárosa, ki itt alapította rendjének első kolostorát. A zárda temploma gót stilusban 1228—52. épült s a szentnek holttetemét őrzi. Kitünő képek, melyek Cimabuetól, Giottotól stb. erednek, díszítik a templomot. Egyéb érdekes épületek: Santa Chiara gót templom (a XIII. sz.-ból), a Santa Maria degli Angeli-templom (a XVI. sz.-ból Vignolától), amely magában foglalja a Portiunkula-kápolnát (Hilarius, Viterbo és Overbeck értékes festményeivel), a középkori Rocca Grande erősségnek, egy Minerva-templomnak, római vízvezetéknek és etruszk falaknak romjai. A. igen látogatott búcsújáróhely. Irodalmát l. *Ferenc* (szentek). V. ö. *Tóth* Rezső, Olasz faluk és városok, Budapesti Szemle 1904 és Magyar Könyvtár 429. sz.

Assisi-i Szent Ferenc, l. *Ferenc* (szentek).

Assistentes solio pontificio, l. *Pápai* [illegible]

Assistentia (lat.), segédkezés, a r. kat. és gör. egyházban az istentiszteletet végző pap mellett segédkező papi személyzet. — *A. passiva* a kat. egyházban, l. *Házasságkötés.* — *A. a* jogban, l. *Karhatalom.*

Asslar-Klein-Altenstädten, község Koblenz kozig. ker. Wetzlar j.-ban a Dill és vasút mellett, (1905) 2084 lak., gőzmalom-, gőzfűrésszel és fagyapotgyártással.

Assling, kisk. Kronau karinthiai kor. kapitányságban a Száva balpartján, vasut mellett, 900 lak., márványbányával és vaskohóval.

Assmann, *Richard*, német meteorológus, szül. 1845. Magdeburgban, eleinte az orvosi pályán működött, később a természettudományokat művelte. 1880—85. a Magdeburger Zeitung obszervatóriumát vezette, majd 1886. a berlini meteorológiai intézet főtisztviselője, 1899. az intézet reinickendorfi aeronautikai obszervatóriumának vezetője és 1905. óta az önállóvá lett és Lindenbergbe áthelyezett aeronaut. obszerv. első igazgatója. Szerkesztője a Wetter c. folyóiratnak s társszerkesztője a Fortschritte der Physik és a Beiträge zur Physik der freien Atmosphäre c. folyóiratoknak. Legnagyobb munkája: Wissenschaftl. Luftschiffahrten (Berson-nal együtt, Braunschweig 1899—900, 3 k.).

Assmannshausen, község Wiesbaden porosz kerületben, a Rajna mellett, (1900) 1028 lak. Itt terem az assmannshauseni bor, a legjobb rajnai vörösbor; van mellette 35° C. meleg vizü ásványforrás is. Közelében római és középkori fürdők romjai láthatók.

Assmus, *Robert*, német festő, szül. Stuhmban 1842, megh. 1904. Tájképeinél, melyek sok ízben magyarországi tájakat is ábrázolnak, ismertebb főleg a Leipziger Illustrierte Zeitung számára készített illusztrációinak nagy tömege. 1870—71-ben a német-francia háborúban mint e lap rajzolója vett részt. 1877—78. jelent meg nagy díszműve Elszász-Lotharingiáról.

Assner, 1. *Ferenc*, pozsonyi rézmetsző. A XVIII. sz. vége felé működött. Dugonics: Régi Trója, Mészáros Ignác: Kartigám és Gyöngyösy István munkáihoz (1796) készített címlapokat és képmellékleteket.

2. *A. Lipót*, az előbbinek testvére vagy atyja, szintén rézmetsző. Pozsonyban munkálkodott 1760—80 között. Önálló lapjai közül ismeretesek a Magyarok bejövetele, a pozsonyi királydomb és különféle céhlevelek.

Asso, növénynevek mellett *Ignacio Assy y del Rio* nevének rövidítése.

Associated Press (ang., ejtsd: asszoséted), amerikai távirati iroda, mintegy 800 amerikai lap által közösen fenntartott tudósító vállalat.

Associatio (lat.), l. *Asszociáció.*

Associatio idearum (lat.), l. *Eszmetársulás.*

Association en participation (franc.), a régibb francia felfogás szerint alkalmi egyesülés, az újabb szerint oly társaság, ahol a részesedés arányát harmadik személyekkel szemben titokban tartják. L. *Alkalmi egyesülések.*

Association internationale des Académies, l. *Akadémia.*

Association littéraire et artistique internationale (Nemzetközi irodalmi és művészeti egyesület), magánszemélyek által alapí-

tott párisi egyesület, melynek célja a szerzői jogok nemzetközi védelmét előmozdítani, valamint oda hatni, hogy a szerzői jog valamennyi államban egyformán állapíttassék meg.

Associé (franc., ejtsd: ásszoszié), valamely kereskedelmi társaságnak tagja; vannak beltagok, kik egész vagyonukkal, és kültagok, kik csak az üzletbe adott betétükkel felelősek. L. *Kereskedelmi társaság.*

Assolement (franc., ejtsd: ásszolmáñ), a szántóföld beosztása táblákra, forgók szerint, l. *Vetésforgó.*

Assollant (ejtsd: ásszoláñ), *Jean Baptiste Alfrède,* francia író, szül. Aubussonban (Creuse) 1827., meghalt Párisban 1886. Előbb Párisban s másutt tanárkodott, majd Amerikába ment s visszatérve Scènes de la vie des États-Unis (1858) cím alatt elbeszéléseket adott ki, melyeknek élénk előadása és helyi színezete általános feltünést keltett. Különösségekben tetszelgő regényíró s elkeseredett lelkü, németgyűlölő politikai író volt. Munkái: Brancas (1859); Deux amis en 1792 (1859); Histoire fantastique du célèbre Pierrot (1860); Vérité! vérité! (1863); Pensées diverses (1864); Les aventures du capitaine Corcoran (1867); Le docteur Judassohn (1873).

Assoluto (ol.) a. m. abszolut, feltétlen; *prima donna assoluta* az első énekesnő, akivel egyrangú másik énekesnő nincs a társulatban.

Assommoir (franc., ejtsd: ásszommoár), furkós bot, husáng, gyilkos eszköz, átv. ért. kemény csapás, szerencsétlenség. Zola egyik regényének címe, melyben a pálinka gyilkoló szer.

Assonance (franc.), l. *Asszonánc.*

Assongsong, sziget, l. *Asuncion.*

Assortiment (franc., ejtsd: ásszortimáñ), áruknak szakszerüen összeállított gyüjteménye vagy készlete.

Assos, régi hely a kisázsiai Mysiában, a tenger partjához, az adramyti öbölhöz közel, jelentékeny romokkal, melyeket 1881—1883 között amerikai archeológusok fedtek fel. Clarke az Iliasban említett Pedasos-t, Schliemann az ugyancsak homerosi Chryset kereste A.-ban. Görög időben mint a lesbosi Methymna gyarmatosítása kezdi történetét. A város falai, melyek részben a Kr. e. IV. sz.-ból erednek, a görög erődítési munkák legjobb állapotban megmaradt emlékei. A. volt a sztoa bölcsének, Kleanthesnek szülőhelye.

Assteas, alsóitáliai vázafestő, aki a Kr. e. IV. sz.-ban valószinüleg Paestumban dolgozott és a vázafestés (l. o.) ú. n. campaniai irányának egyik fő képviselője.

Assuay *(Azuay)*, Ecuador délamerikai köztársaságnak déli tartománya, Peruval határos, területe 29,288 km², (1900) 132,400 lakossal. Nagyobbára az Andok takarják; lakosai jobbára már civilizált indusok, akik földmíveléssel és még inkább állattenyésztéssel foglalkoznak; ezenkívül pamutból és gyapjuból értékes szöveteket és cserépedényeket készítenek. Becses régiségei vannak az inkák korából. Fennsíkjain gyakran pusztító viharok dúlnak; 3900 m. magasságban a tenger szine fölött még láthatók a Cuzco és Quito közt vonuló 150 km. hosszú inka-útnak romjai. Főhelye: Cuença. (30,000 lak.).

Assulae, a tengeri sünök vázát alkotó mészlemezkék neve, melyek geológiailag is fontosak.

Assumptio (lat.), l. *Assumtio.*

Assumptionista *(Pères de l'Assomption)*, francia kongregáció, 1840. alapította d'Alzon, nimes-egyhm. ált. helynök Franciaországban, Szt. Ágoston szabályai szerint. Rendkívüli tevékenységet fejtett ki a sajtó terén. Számos újságja és folyóirata közül a La Croix naponkint közel 200,000, ennek vasárnapi kiadása ½ millió példányban jelent meg. A kongregációt 1900 jan. 24. feloszlatták. XIII. Leó ekkor megbizta őket a keleti egyházakban való misszióval, a keleti és nyugati egyház egyesítésének célzatával. Európában 20, Kis-Ázsiában 6 állomásuk van, sőt Chileben és Ausztráliában is működnek. Két női A. kongregáció is van.

Assumtio v. *assumptio* (lat.), feltevés, felfogadás; *A. Beatae Virginis,* Mária mennybevitele.

Assur, Asszíria sémi neve; a birodalom legrégibb fővárosa, amelynek helyén ma a Kal'at-Sergat romhalom emelkedik, ugyanezt a nevet viselte.

Assurance (franc., ejtsd: ásszüránsz), biztosítás, biztosíték, merészség.

Assurbanipal (a görög írók *Szardanapal*-ja), Asszíria királya Kr. e. 668—626-ig. Uralkodása minden tekintetben dicsőséges volt, de éppenséggel elévülhetetlenek azok az érdemei, amelyeket az asszír-babiloni irodalom fenntartása körül szerzett. Neki köszönhetjük, hogy az ó-babiloni irodalomnak oly számos maradványát birjuk újasszír másolatban (Kujundzsiki könyvtár). De egyéb vállalataiban is szerencsés volt. Egyiptom, Tirhaka, ethiópiai király legyőzetése után, az asszirok kezébe esett és a Delta tartományfőnökei Assurnak kénytelenek voltak hűséget esküdni. Urdamani, Tirhaka utóda, Egyiptomnak visszafoglalására gondolt, de sikertelenül. Csak Pszammetikh-nek, I. Neko fiának Kr. e. 663-ban sikerült Egyiptom függetlenségét ismét helyreállítani. Eközben messzire elágazó szövetség keletkezett Asszíria ellen, amelynek élén A. testvére, Samassum-ukin, Babilónia királya állott. Ezt a lázadást is leverte. Szippart, Kuthát, Babilont és Borzippát, Babilónia legfontosabb helyőrségi városait rémítő ostromlásokkal kiéheztette; az éhség oly nagy mérveket öltött, hogy a megostromlottak gyermekeik húsából táplálkoztak és a kétségbeesés végre oly nagy fokra hágott, hogy Samas-sumukint testőreivel együtt a tűzbe vetették és a várost az ellenségnek átszolgáltatták. Egész Babilónia a szomszéd arameusi állammal együtt A. hatalma alá esett. Elam sem kerülte ki a büntetést; az asszír csapatok végigpusztították és megsemmisítették az egész országot. Most kikiáltotta magát Babilónia királyává és *Kiniladan* néven Kr. e. 647-től 626-ban bekövetkezett haláláig kormányozta az országot.

Assuree-vonalak, ama sima, hullámos és mintázott vonalak, melyeket váltókon, értékpapirokon, a szám v. érték beírásának helyén szoktak elhelyezni, hogy az utólagos vakarás v. más úton való hamisítás megnehezíttessék.

Assurnazirpal, Asszíria királya Kr. 884—860. Elfoglalt több, a Cha[illegible] és az Eufratesz között

lévő várost, Asztan Ahuni, az Eufratesz mindkét partján elterülő Bit Adini fejedelme ellen vonult és hatalmába kerítette az erős Kaprabi hegyvarat. Tyrus, Szidon, Biblosz, Aradosz és sok másváros meghódoltak és gazdag ajándékokat nyujtottak neki. A uralkodásával az asszir művészet uj korszaka kezdődik. Kalakhban azt az óriási palotát építtette, amely Nimrud északnyugati palotája néven ismeretes. E palota termeinek dombor műveí, amelyek jelenleg nagyrészt a British Muzeumban vannak, az asszir művészet egész tartalmát és összes formáit kinyilatkoztatják.

Assyria, l. *Asszíria.*

Asszab, kikötőváros, l. *Asszab-öböl.*

Asszab-öböl, a Vörös-tengernek DNy.-i végén, a Dankali-parton az é. sz. 12° 50′ és a k. h. 38° 10′ alatt. 1870-ben környékét a Rubattino olasz gőzhajó-társulat a bennszülöttektől megvásárolta és 1880. az olasz kormánynak átengedte. Ez az A. birtokbavételével Eritrea gyarmatnak megvetette az alapját. Az A. hiányt szenved ivóvizben. Az öbölben több sziget fekszik (Omm el Bachar és Rasz el Ramle. Ezekkel együtt területe 632 km². A partvidék homokos, belsejét vulkáni kőzetek fedik. A víz ritkasága dacára a növényzet elég sűrű. A gyér lakosság szegény, dankalik. Főhelye Asszab, 1000 lak., amely a tőle 1 km.-nyire fekvő Buia faluval jó kikötővel rendelkezik és amelyet Masszauával telegráfvonal köt össze. A behozatal főcikkei: liszt, só, szappan, cukor, pamutkelmék és dohány, a kivitelé: gyöngy, gyöngyház, aranypor és állati bőrök. V. ö. *Licata,* Assab e i Danachili (Milano 1885).

Asszagaj, l. *Asszaj.*

Asszal (*Bahr el A.*, méztó, vizének ragadóssága miatt), tó, 11 km. átmérővel, az é. sz. 12° és k. h. 60° alatt, Kelet-Afrikában a Tadzsurra-öböl közelében 174 m.-nyire fekszik a tenger szine alatt, vize nagyon sós; a só kijegecedik és az Adal és Szomali körül lakó népeket sóval látja el.

Asszálá (állat), l. *Óriáskígyók.*

Asszam, *tartomány* Brit-Indiának K.-i részében, Bengal, Bhutan, Tibet és Birma határán. Területe 120,915 km² É.-i része a Himalája lábánál a Bramaputrának széles alluviális síksága, amelyet a Ganges deltavidékétől a *Khaszia hegység* választ el. A Khaszia hegység, valamint A. déli hegyvidékei a hátsóindiai hegyrendszerhez tartoznak. Legmagasabb csúcsai a *Maotherichan* (1820 m.) és a *Sellong* (1963 m.). Az É.-i lejtők lankásak, a D.-iek meredekek, szakadékosak s erősen kidolgozták a bővizű patakok. Ez a terület a legcsapadékosabb vidéke a földnek, mert az ázsiai nyári monszun közvetlenül éri, és a hegység egyúttal azt lecsapódásra kényszeríti. Évi közepes csapadékmennyiség Cserrapundzsiban 11,789 mm. A. évi közepes hőmérséklete 23—24° C., a mocsaras síkságok nagyon egészségtelenek. Növényzete igen gazdag, a hegyeket zárt őserdők borítják, jellemző fái a Ficus religiosa, Phoenix silvestris, Tectona grandis (tik-fa), a banánafa, ez alatt babérfák, magnoliák és a rotang-pálma bozótja. A tea vadon terem. Állatvilága tropikus, az őserdőkben, mocsarakban tigris, leopárd, rinóceros, elefánt él, ez utóbbinak összefogdosása állami monopólium. A folyókban sok a krokodilus, továbbá vadon él a páva és a tyúk. A hegyekben előforduló vasat és szenet csak újabban kezdik kihasználni, amióta a Dibrugarh-Gauhati vasútvonal kiépült. Terményei főleg rizs, cukornád, gyapot, dohány, tea. Legkeresettebb ipari termék a selyemszövet és az elefántcsont dísztárgyak. Lakosainak száma kb. 6 millió, népsűrűség 50. Őslakói az asszamiták, keverék nép, tibeti és mongol keveredés, ősfoglalkozásuk a földmívelés, még ma is a lakosság 97%-a a mezőkön lakik. A kormányzó székhelye Sellong. Nagyobb városai Szadija, Szibszagar, Tecpur, Gauhati, Goalpara, mind 20,000-nél kevesebb lak. A. Kamarapura néven a Kr. u. VII. sz.-ban független királyság volt, a XII. sz.-ban 12 apró államra oszlott, de még így is fenn tudta tartani függetlenségét a delhii mongol császárokkal szemben. 1815-ben Birma alattvalója lett, 1826. Alsó-A., 1828. Felső-A. is angol birtokká lett. 1874 óta közvetlenül az indiai alkirály uralma alatt áll. V. ö. *Williamson,* The Lohit-Bramaputra between Assam and South-Estern Tibet G. J. 1909; Papers relating of the Provinces of Bengal and Assam (London 1905.)

Asszamar, a cukor száraz desztillációjakor, a kenyér és hús sütésekor keletkező anyag, amelynek kis mennyisége az ételhez elegyedve annak kellemes pörkölt ízt kölcsönöz. Sárga, higroszkópos, keserű ízű szirup.

Asszami, az indiai árja-nyelvek egyike. Közel rokona a bengálinak, de sok benne a tibeti és birmai elem. L. *Asszam.*

Asszán, a jeniszei-osztjákokhoz tartozó nép, l. *Osztják.*

Asszanálás (lat.), egészségessé tétel a káros anyagok eltávolításával, pl. a talaj A.-a alagcsövezés, fertőtlenítés által.

Asszaszinok, az *iszmá'iliták* neve alatt ismeretes túlzó siita felekezetből (l. *Si'iták*) elágazott mohammedán szekta, melynek alapítója a XI. sz.-ban a perzsa származású Haszán ibn Szabáh. Az iszmá'ilita mozgalom alapján keletkezett fátimidák dinasztiájában 1078—80. években kitört egyenetlenségek idejében Egyiptomban tartózkodván, az udvari párt ellenségei mellett kifejtett politikai tevékenysége miatt Egyiptomból száműzték. Hazájába, Perzsiába tért vissza, ahol sikerült neki hitvallása számára, melynek tanait írásban is összefoglalta, számos hívőt toborzani és az 1086-ban hatalmába kerített Alamut nevű várban Kazvin közelében propagandája számára központot alkotni. Dacolva az akkortájt hatalmas *szeldzsukokkal,* korának összes hatalmi tényezőit rettegésbe ejtette különféle avatási fokokra oszló hívőinek orgyilkos tőre előtt. Hívői képzeletét csalárd módon és különösen kábító italokkal (hasis) felcsigázván, «a hegy vénének» (sejkh al dzsebel) nevezett nagymesterüknek feltétlen engedelmességet esküdtek és parancsára a legnagyobb veszélyek közt a legvakmerőbb gyilkosságokat hajtották végre. Innen egyik elnevezésük «fidávi» a. m. «az életét (mások javára) feláldozó». A hasis szótól ered az A. elnevezése és az assasin szónak e jelentése: orgyilkos. Lassan-lassan Alamuton túl terjesztve hatalmát, Perzsiában, Khorászánban és a Libanonban számos erős várat kerített birtokába, melyekből az

A. névleg az egyiptomi fátimidák fennhatósága alatt mindinkább függetlenebb módon érvényesítették hatalmukat. 1124-ben Haszánra egyik helytartója, Buzurg Ummid következett az uralkodásban; utána 1138. fia, Mohammed. Ennek fia, II. Haszán (1162—1166), ki atyját megtagadva, magát a fátimida család egyik ágából származottnak mondta, az A. teológiai alapját tovább fejlesztve nyiltan ellentétbe helyezkedett az iszlám alaptörvényeivel, melyeket az iszmá'iliták magasabb fokain amúgy is alaposan megingattak. Utána mégcsak fia, II. Mohammed (1166—1210) tartotta fenn elődje vallásos álláspontját, míg ennek utódai ismét Haszán ibn Szabáh rendszeréhez tértek vissza. A mongolok betörésével az A. hatalma egyre gyengült. Alamut utolsó fejedelmét, Rukn-ad-dint, a mongolok khánja 1256-ban kivégeztető; de Szíriában tovább is fenntartották hatalmukat, és a mongolok kiüzetése után Baibarsz egyiptomi szultánnak hódoltak meg, ki 1273-ban utolsó várukat, Kahfot is elragadta tőlük. Az egyiptomi szultánoknak még rendelkezésükre állottak orgyilkos mesterségükkel, de gazdáikkal együtt minden befolyásuk megszünt és azontúl minden politikai jelentőség nélkül csakis mint homályos vallásos szekta tengődtek. Maradékaik még most is találhatók az apró szektákban bővelkedő Libanonban; hitük, miként a siita felekezetből elágazó egyéb szektáké is, Ali istenítése, a lélekvándorlás stb. körül forog. Dogmáikat szigoruan titkolják az idegenek előtt. A perzsa A.-tól származik a keleti Indiában, úgymint Zanzibárban és egyebütt is csekély számmal található Khodsák szektája, melynek Indiában élő főnöke (Agha Khán) származását Haszánra vezeti vissza. E méltóság jelen képviselője, egy gazdag, európai műveltséggel biró főúr, az ind mohammedánok közt az angol uralom legelőkelőbb szószólója. Fénykorukban az A. nem csekély befolyást gyakoroltak koruk nagy eseményeire, a keresztes hadjáratokkal kapcsolatos harcokra és politikai változásokra. II. Mohammed alatt egyik hadvezérük, Rasid al-din *Szinán* alakja magaslik ki, ki az alamuti fejedelemtől csaknem teljesen független hatalomra vergődött a szíriai A. egy nagy része fölött. Ügyes körültekintésénél fogva hívei mindentudó prófétának tartották. I. Amalrik alkudozásokba bocsátkozott vele, Núr ed-din sikertelenül harcolt ellene, Szaladdin pedig kénytelen volt vele békeszerződést kötni. Vakon engedelmeskedő híveit Montferrati Konrád meggyilkolására használta fel. V. ö. *Guyard* és *Defrémery* cikkeit a Journal asiatique-ban (1854—60).

Asszentálás (lat.) a. m. beleegyezés; továbbá katonai szolgálatra való besorozás, l. még *Állítás*.

Asszertorikus (lat.) a. m. állító, kijelentő, A. itélet: midőn valamit tény gyanánt kijelentünk, pl. a Föld bolygó, a Nap nem az; míg a problematikus itéletben a tényt lehetségesnek, az apodiktikusban pedig szükségesnek mondjuk. Az eskünél az A. eskü annak biztosítása, hogy a megtett kijelentés igaz, ellentétben a *promisszorikus* esküvel, hogy igaz vallomást fogunk tenni.

Asszesszor, 1. korábbi birói szervezetünkben a bírósághoz a király által kinevezett ülnök, kinek az országgyülésen is szavazata volt. — 2. *A.*, az ev. ref. egyház szervezetében tanácsbiró. — 3. *A.*, a róm. kat. szentszéki biróság tagja.

Asszibiláció, hangváltozás, mely szerint egy torokhang sziszegő hanggá változik át, mert utána *i* vagy *j* következik vagy következett valaha. Igy lett a latin *faciat*-ból (melyet eredetileg *fakiat*-nak ejtettek) az olasz *faccia* s a francia *fasse*.

Asszignáció (lat.) a. m. utalvány (l. o.); *asszignál*, utalványoz.

Asszignációs bank, Oroszországban II. Katalin cárnő alatt felállított bank, amely az államjegyek *(bankasszignációk)* kibocsátásával volt megbízva. 1780-tól kezdve leginkább ezek a jegyek szolgáltak Oroszországban folyópénzül. A jegyek árfolyama egyre hanyatlott. 1839-ben a kormány devalvációt rendelt el, kimondván, hogy $3^1/_3$ papirosrubel csak 1 ezüstrubel fizetőerejével bír. Az A.-ot 1848. szüntették meg; jegyeit később a hitelrubelnak, nevezett új államjegy váltotta fel.

Asszignáta, l. *Assignata*.

Asszimilál (lat.) a. m. hasonlóvá tesz, átsajátít. *Asszimiláció*, l. *Anyagforgalom*, *Átsajátítás* és *Hasonulás*.

Asszini, folyó a francia Elefántcsont-gyarmatban, torkolatánál a franciáknak 1843 óta ugyanolyan nevű telepük van, amely egyike a gyarmat tekintélyesebb helyeinek. Amióta azonban Kis-Basszamban (jelenleg Bouet) nagy kikötőt építenek, hanyatlóban van.

Asszir, tartomány Ny.-Arábiában, l. *Aszír*.

Asszirétok, a kurdok (l. o.) katonai kasztja.

Asszíria, Babilóniától ÉNy.-ra, a Tigris balpartján elterülő ország, amelynek Ny.-on Mezopotámia, É.-on a Máziosz-hegység (a Taurusz hegység egyik nyúlványa), K.-en a méd hegyek voltak a határai és csak Assur, az ország fővárosa épült a folyam jobbpartján. Az ország legrégibb neve, amely nyilván a sumír nép idejébe nyúl vissza, *A-usar*; ezt a nevet utóbb a sémi asszírok *Assur*-rá változtatták át. A. legrégibb városainak egyike *Ninive*: már Gudia említi nevét és Kr. e. 1800., mielőtt még a nagy asszír birodalom létezett, Istar istennő ninivei temploma már messze földön híres volt. A város akkor még nem viselte a sémi Ninive nevet, hanem a sumír *Ghanna-ki* («Ghanna, az ősi víz nagy istennőjének helye») nevet. A kujundzsiki és nebbi-junuszi romhalmok, Mosullal szemben, jelzik a helyet, hol egykor Ninive állott, az a nagy város, amelynek gazdagságát a próféta bő vizű halastóval (Nahum II, 8) és kalmárait az ég csillagaival (Nahum III, 16) hasonlítja össze. E romokkal borított terület nagy része ma már föl van tárva. James *Rich*, Emil *Botta*, Henry *Layard*, Hormuzd *Rassam*, William *Loftus* és George *Smith* azok, akik mindannyian dicsőségesen kivették a maguk részét az egykori Ninive romjai föltárásának munkájából. Ninivét azonban voltaképen Layard fedezte föl és ő bukkant reá az itt elrejtett sok ezernyi irott agyagtáblákból álló könyvtárra, a világ legrégibb könyvtárára is. Nem kevesebb, mint nyolc asszír palotát, köztük a ninivei nagy Szanharib-palotát juttatta napfényre. Ehhez járulnak a gyönyörű szép domborművek százai, amelyek egymagukban képesek lettek volna arra, hogy felfedezőjük neve örök időre felejthetetlen maradjon. Ninivétől délre volt *Kalh*

város, amelynek helyét ma a Nimrud romhalom jelöli. A legpompásabb egykori paloták egész sorát tárta fel. Már Layard hármat tárt föl közülök: Asszurnazirpal ÉNy-i palotáját, II. Salmanasszar középső palotáját (alkalommal a fekete obeliszk) és Asszarhaddon DNy-i palotáját. Kalah-t I. Salmanasszar (kb. 1300. Kr. e.) alapította és Asszurnazirpal (884—860 Kr. e.) a lassan kint a nagyhatalomra emelkedett asszír birodalom székvárosává tette. Említendő még Dur-Sarrukin, Szargon városa, amelyet ma a khorszabadi romok képviselnek a Khoszar folyó balpartján, kb. 3 órányira ÉK-re Moszultól. Azelőtt, aki ott asszírt konzul Botta természettudós volt (v. ö. Monument de Ninive c. művét, Paris 1849—50). 1851—1855-ig folytatta Victor Place ezt az ásatást és sikerült Szargon egykori városának óriási bikaszobrokkal díszített falait és kapuit felfedeznie (v. ö. Ninive et l'Assyrie c. művét, Paris 1867). Végre megemlítjük a Nimrudtól észak felé levő Balawat várost, ahol Rassam szerencsésen rakadt a pompás bronzkapukra, amelyek domborművei II. Salmanasszar uralkodása első kilenc évének történetét kimerítő módon ábrázolják.

A. *lakói* sémiták voltak, tehát a hébereknek, feniciaiaknak, arabeknak stb. legközelebbi rokonai. Földmíveléssel foglalkoztak, de kereskedelmök is igen kiterjedt volt; emellett jól értettek az állattenyésztéshez, szerették a vadászatot és nem hanyagolták el a bányászatot sem. Nagyon szerettek vadállatokra, kivált oroszlánokra vadászni. Általában bátrak és vitézek voltak, kitartók a háborúban és vakmerők minden veszéllyel szemben. A hadsereg zsoldosokból állott. Amint egy államot legyőztek, a király a legyőzött hadsereg egy részét azonnal csapataiba sorozta be. A hadsereg különféle csapatnemekre oszlott. A legnehezebb és legfélelmetesebb csapat hadiszerekkel volt ellátva, egyúttal ez volt a legelőkelőbb is; az emlékek a harcoló királyt mindig hadiszekerén állva ábrázolják. A szekéren, amely elé két lovat fogtak, rendesen csak egy kocsis és egy harcos foglalt helyet. Voltak nehéz fegyverzetű vitézek, akik nemcsak lándzsával és karddal voltak fölfegyverkezve, hanem sisakot, pajzsot és páncélt is hordtak. Az íjjászok a könnyebb csapatokat alkották. Nagy tiszteletben részesültek a zászlók is, amelyek a harci csapat kiséretéhez tartoztak; magasrangú szekérharcosokra voltak bízva, akik közvetlenül a királyt követték. A csapatok felszerelésének a költségeit a király viselte. A király országának *korlátlan uralkodója* volt. A fontosabb ügyeket mindazonáltal birodalmának nagyjai elé terjesztette tanácskozás céljából, amely tanácskozásokon gyakran az ország tudósai és papjai is részt vettek. Jól kifejlett volt az ország igazságszolgáltatása. A törvénykezés a papok kezébe volt letéve, a tárgyalásokat nyilvánosan vezették: minden peres ügyet azonban a királyhoz lehetett felebbezni és megvesztegethető birák súlyos büntetéseknek voltak alávetve. *Szerződés* csak abban az esetben birt teljes joghatállyal, ha írásbelileg fogalmazták meg, pontosan keltezték és tanuk aláírásával, lehetőleg pecsétjükkel is, látták el. Az okmányt rendszerint agyagból való borítékba tették, amelynek külső oldalára a szerződés másolatát írták, hogy ily módon kettős példány legyen a kezükben. A házasság érvényességének alapvető föltétele a házassági szerződés volt. A házasság az *egynejűség* rendszerén alapult s szigorúan büntették a házasságtörést. Nagy gondot fordítottak a *gyermeknevelésre* és arra is törekedtek, hogy az ifjú korán nősüljön, nehogy áldozatul essék ledér hölgyekkel való túlságos érintkezésnek. A női fajtalankodás külön Istar-tiszteletnek szolgált alapjául, mert Istar, a szerelem istennője, egyúttal a prostituáltak védistennője is volt és nem ritkán találhatjuk az istennőt e védencei körében. Éppen azért ezeket nemcsak «*samhati*»-nak, azaz «örömleányok»-nak, hanem «*harimáti*»-nak, azaz «szenteltek»-nek is nevezték.

Az asszírok *vallása* asztrális vallás volt. Hitökben és istentiszteletökben a Hold, Nap és csillagok játszották a főszerepet. De a látható égitestek nem voltak az istenek maguk, hanem csak azok az ember előtt látható elemek, amelyekben a világosság istenei kinyilatkoztatják magukat. A. legfőbb istene *Asur* volt, ő volt A. nemzeti istene. De említendők még: *Samas*, a napisten, aki világosságot és igazságot nyujt; *Szin*, az asszírok holdistene; *Istar*, Szin és Samas testvére, akikkel együtt egy istenháromságot alkot; *Ramman*, a vihar, zivatar és eső istene; *Tammuz*, aki a tavasz fiatal istene és Istar szeretője, stb. Az istenek tiszteletére templomot építettek, amelyekben papok végezték az istentiszteletet, mely áldozatokból és imádságokból állott. A szellemekben való hit is nagyon ki volt fejlődve. Az ember minden baját ezeknek a szellemeknek tulajdonították. De hittek a halhatatlanságban és feltámadásban is.

Az asszírok *írása* ékírás volt, vagyis vízszintes, függélyes és ferde ékekből összeállított írás. Vízszintes folytatólagos sorokban balról jobbra írtak. Íráseszköznek rendszerint puha anyag szolgált, amelyet használat után a napon szárítottak; néha aszfaltot is használtak. Az asszír ékírásnak polifon jellege van, amennyiben az ékírású jegyek nagy részének nemcsak fogalomértéke, hanem szótagbeli értéke, gyakran több ilyen értéke is volt. Ez olyan jelenség, mely arra a következtetésre vezet bennünket, hogy az asszír ékírás feltalálói semmiképen sem lehettek sémiták. Az ékírás első megfejtője *Grotefend* György Frigyes, göttingai gimnáziumi tanár volt, akinek 1802. sikerült ezen írás titkaiba behatolni. Az asszír írás szótag-, nem pedig betűírás; ez az írás ugyanis nem ismer tiszta mássalhangzókat, hanem szótagokat, amelyek mássalhangzó és magánhangzó összetételéből állanak; pl. nincsen tiszta *b*, hanem csak *ba, bi, be, bu, ab, ib, ub* jegyek vannak. Azonfelül vannak olyan jegyek is, amelyek összetett szótagoknak felelnek meg, a mássalhangzó + magánhangzó + mássalhangzó képlet szerint.

De valamint a nyelvben, vallásban és az egész kultúrában, úgy a *művészetben* is világosan kidomborodik a babilon-asszír faj egysége (l. *Asszír művészet*). Az asszír paloták elrendezését és fölépítési módját a legjobban ama királyi palota révén ismerjük, amely a mai Khorszabad helyén, Dur-Sarukin, a II. Szargon által a hegyoldalba

Ami As alatt nincs meg, Asz vagy Az alatt keresendő!

épített vár nyugati körfala mellett emelkedett. Az asszir építőművészet főtörekvése a hatalmas kompozicióra és a pazar díszítésre irányult. A templomok és paloták külső falterületeit, valamint azok belső falainak legnagyobb részét szobrászati dísz borította, sőt még a padlók gazdag díszitményei is gyakran csodálatos szépségű motivumokat tüntetnek föl. A. művészetének tulajdonképeni története csak *Assurnazirpal* uralkodásával (Kr. e. 884—860) kezdődik. A Kr. e. VII. sz.-ban, a szargonidák alatt A. művészete újra föllendült. Szargon khorszabadi palotájában 26 pár alabástromból faragott emberfejű szárnyas bikát találtak, amelyek mindegyike remekmű a maga nemében. A domborműveken feltünik a szabadabb stilusra való törekvés. Ez a leghatározottabban nyilvánul a mai Kujundzsik helyén fölfedezett művekben, amelyek jelenleg a berlini múzeum és a British Museum legnagyobb kincsei közé tartoznak. Az ábrázolás frissesége, a természet megfigyelése bámulatra méltó. Assurbanipal uralkodása alatt (Kr. e. 668—626) következett be a legnagyobb virágzás korszaka, amely azonban egyúttal utolsó is volt. Ez a virágzás főleg nagyszerüen nyilvánul az állatok ábrázolásában. De már két évtized mulva (Kr. e. 660.) egész A. le volt igázva és a négy székváros: Ninive, Dur-Sarukin, Kalah és Assur, amelyek évszázadokon át rendkívül fejlett kultúrának voltak a középpontjai, a föld szinével vált egyenlővé.

Meglehetős tág körű volt az *asszír irodalom.* Igen tanulságos ebben a tekintetben a Kujundzsikban fölfedezett ékírásos emlékek nagy gyüjteménye, amelyet Assurbanipal király, a görögök Szardanapalja gyüjtetett és állíttatott föl Ninivében és amely jelenleg a Kujundzsiki Könyvtár néven ismeretes. Ez a könyvtár, melyet most a British Museumban őriznek, nem csak történelmi följegyzéseket és kereskedelmi okmányokat tartalmaz, hanem az asszír irodalom valamennyi ágát magában foglalja és azért a legnagyobb jelentőségre tarthat igényt. Különösen vonatkozik ez az igen gazdag filológiai irodalomra, amely arról tesz bizonyságot, hogy az asszírok élénk érdeklődést tanusítottak nyelvük grammatikai szerkezete iránt és nagy súlyt fektettek nyelvük tanulmányozására. Nagyszámmal maradtak fönn a *költészet* termékei. Megemlítendők első sorban az imádságok és az istenekhez intézett *himnuszok,* amelyek bizonyos tekintetben a szentírás zsoltáraira emlékeztetnek. A legérdekesebbek a *legendák, eposzok* és *mithoszok,* amelyek még töredékes formájukban is, ahogy fönnmaradtak, általános jelentőségre tarthatnak igényt (*Gilgamos-eposz).* Nagyon sokfélék a *történelmi szövegek,* amelyekhez az ú. n. *évkönyvek* és a *közigazgatási lajstromok* is tartoznak. Ide kell számítanunk a levélirodalmat is, mely azért is különös fontossággal bir reánk nézve, hogy megismerkedünk általa A.-nak különösen a Kr. e. VII. sz.-ban élt legkiválóbb főméltóságaival, tisztjeivel, tisztviselőivel, papjaival, csillagászaival és orvosaival.

Ami végre az asszír *időszámítást* illeti, ez a legrégibb idő óta lunisolar éven alapult és a naptár tökéletesen egyenlő volt a babilóniaival. Éviket vagy a királyok uralkodási évei szerint számították vagy az újév napján a közigazgatás élére lépő tisztviselők szerint.

Irodalom. G. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Paris 1895; C. Bezold, Kurzgefasster Überblick über die babylonisch-assyrische Literatur, Leipzig 1886; u. a., Ninive und Babylon, Leipzig 1903; Keilinschriftl. Bibliothek, Sammlung von assyr. u. Babylon. Texten in Umschrift u. Übersetzung, 5 Bde, Berlin 1896; Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'Antiquité II., Paris 1884; L. Messerschmidt, Die Entzifferung der Keilschrift. Alte Orient, V. 2, Leipzig 1903; M. Jastrow, The religion of Babylonia and Assyria, Boston 1898; H. V. Hilprecht. Die Ausgrabungen in Assyrien u. Babylonien, Leipzig 1904; Mahler Ede, Babylonia és Assyria, Budapest 1906.

Asszíriai fehér. Csemegeszőllő. Fürtje középnagy, tömött; bogyói nagyok, gömbölyüek, zöldes-sárgák, levesek, koránérők, de nem igen tartósak. Hosszú művelést igényel.

Assziriológia, az asszir-babiloni ókor nyelvének, irodalmának, történetének, vallásának és kultúrájának vizsgálatával foglalkozó tudomány. Kutatásainak körébe tartozik az a számtalan emlék, amely sok ezer éves törmelék alul fölszabadulva, Mezopotámia földjén napvilágra került, első sorban az az óriási ékírásos anyag, amelyet agyagból, kőből és fémből készült emlékekre, valamint templomok és paloták falaira véstek és karcoltak. Ezekhez járul az égetett agyagból készült táblácskák megszámlálhatatlan tömege, amely a babilóniaiak és asszírok sokféle irányú tudományos irodalmát (asztronómiai és asztrológiai szövegek, mennyiségtani, lexikográfiai, történelmi és földrajzi tartalmú okmányok) és szépirodalmi termékeit (eposzok, legendák, mithoszok, himnuszok, varázsigék, állatmesék stb.) tartotta fönn számunkra és a babilóniaiak és asszírok vallási meggyőződéséről és tudományos működéséről egyaránt tanuságot tesz. Az A.-nak, mint tudománynak első és legkiválóbb művelői voltak: az angol Henry *Rawlinson,* a francia Jules *Oppert* és a német Eberhard *Schrader.* Ma már az A. tudományának épülete olyan biztos és terjedelmes alapon emelkedik, hogy az A. a tudomány legnagyobb és legfontosabb diszciplinái közé sorolható. V. ö. Friedr. *Delitzsch,* Assyr. Lesestücke (Leipzig 1885); u. a., Assyr. Grammatik, 2. Aufl. (Berlin 1902); u. a., Assyr. Handwörterbuch (Leipzig 1895); Bruno *Meissner,* Assyr.-babylon. Chrestomathie für Anfänger (Leiden 1895); Keilinschriftl. Bibliothek, 5 köt. (Berlin 1896); *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1906); *Giesswein* Sándor, Mizraim és Assur tanusága, 2 köt. (Győr 1887).

Asszir művészet *(két képmelléklettel.)* Mezopotámia É.-i részének művészete Babilónia régibb művészetéhez csatlakozik (l. *Babilóniai művészet*). Története lényegében a Kr. e. IX. sz. elejétől a VII. sz. végéig, Assurnazirpal idejétől Asszíria bukásáig tart. Az A. emlékei az asszir királyok székvárosaiból maradtak fönn. Évezredes törmelék és földréteg alól ásták ki őket a XIX. sz. első felében francia és angol kutatók, akiknek leletei nagyrészt a párisi Louvreba és a londoni British Museumba kerültek. Csak kevés maradt fönn az ország régi fővárosából, a tigrisparti Assurból (ma Kal'at-Sergat). Sokkal többet nyujtottak a későbbi fővárosok: Ninive (a mai Kujundzsik, és Nebi-Junus községek területén), Kalah (ma Nimrud), Imgur-Bel (ma Balavat) és

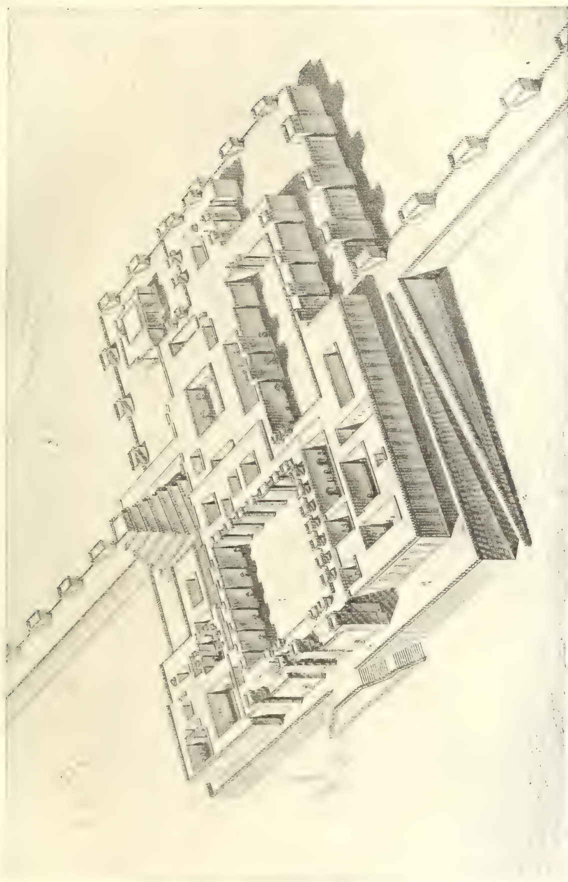
Dur-Sarrukin (ma Khorszabad). Az A. a nagyszerű királyi paloták alkotásában látta főcélját és a templomok a palotáknak mintegy függelékei voltak. Azonban a Tigris vidéke nem volt híjával az építkezésre alkalmas kőanyagnak, az asszír királyi paloták is, mint a babiloniai épületek, nagyrészt vályogból, vagy napon szárított téglából épültek és ennek következtében helyenkint a fölismerhetetlenségig elpusztultak, azonban főleg Szárgon király (722—705) palotája, mely a mai Khorzabad helyén terült el és amelyet a francia Botta és Flandin, majd Place nagy gonddal ásott ki, eléggé részletes képet ad a királyi palotákról (l. a *képmellékletet*). Mesterséges terasszon emelkedett a palota, kiterjedéséhez aránylag csekély magasságban. A fedett helyiségek — mintegy 200 kisebb-nagyobb terem, szoba és folyosó — több mint 20 udvar körül voltak elrendezve. A belső helyiségek a nyilt udvarokhoz képest aránylag szűkek voltak, a falak roppant vastagok. A hagyományos téglaépítészet époly kevéssé engedte meg a belső tér erősebb kiképzését, mint a magasba való emelkedést. Azért az asszír építészet, mint az ókor keleti népeinek

Kupolás épületek ábrázolása asszír domborművön.

építészete általában, a téralkotás szempontjából még kezdetleges. A zárt helyiségek lapos mennyezettel, vagy dongaboltozatokkal lehettek födve; asszír domborművek ábrázolásai arra vallanak, hogy a kupolaszerű boltozást is alkalmazták (l. az *ábrát*). Hatalmas, többnyílású, pártázatos tornyoktól szegélyezett kapuzatok vezettek az épületcsoport belsejébe, melynek részei, rendeltetésöknek megfelelően (fejedelmi lak, hárem, gazdasági épületek, stb.), különböző módon voltak kiképezve és egymástól elkülönítve. A palota területén emelkedett a templom, vagy inkább babilóniai módra lépcsőzetesen épült templomtorony, mely egyúttal csillagvizsgáló célјára is szolgálhatott és melynek egyes emeletei, az egyes isteneknek szentelve, különböző színű égetett és mázas téglával voltak burkolva. Általában a vályogból épült falaknak maradandóbb és tetszetősebb anyaggal való burkolása nagy szerepet játszott az asszír építészetben. Színes mázas téglaburkolat mellett mázas téglákból előállított valóságos mozaikfrízek (khorzabadi hárem), képes ábrázolásokkal díszített téglák és stukkóra festett képek is előfordultak. A falak burkolásának legelőkelőbb és leghatásosabb módja azonban az volt, midőn a királyi paloták külső és belső falait mészkőből vagy alabastromból faragott domborművekkel borították. Nagy számmal maradtak fönn ilyen domborművek Szárgon palotáján kívül Assurnazirpal kalahi, Szanherib és Assurbanipal ninivei palotáiból; jelenleg a Louvre és a British Museum legnagyobb kincsei közé tartoznak (a berlini múzeumban is). Ezek a domborművek frízszerűen összefüggő hosszú sorozatokat alkotnak. Fő céljuk, hogy az uralkodó életét, tetteit diesőítsék, folyamatos egymásutánban, krónikaszerűen, gyakran ékírásos magyarázó szöveg kíséretében. Mindenütt az uralkodó alakja emelkedik ki a környezetből; ő a hőse, középpontja az ábrázolt eseményeknek. Hadi szekéren vonul az ellenség ellen, melyet hihetetlen számmal pusztít el; szekéren vagy lovon száll szembe az oroszlánokkal; az ő tetteit diesőítik a dalnokok az ünnepi lakomán, ő mutat be hálaáldozatot az isteneknek. A kevéssé kiemelkedő domborművek rendeltetése, hogy ezeket az eseményeket világosan, érthetően, részletesen előadják. Ezzel a törekvéssel függ össze a domborművek sajátos stilusa. A legapróbb részletig ábrázolják a hosszú, nehéz ruhákat, a gondosan ápolt hosszú hajat és szakállt, emellett azonban konvencionálisak az ábrázolás eszközei. Az alakok rendesen szigorú oldalnézetben jelennek meg, de lépő helyzetben is mindkét lábuk egész talppal érinti a földet. A lábfej oldalsó, a törzs szemközti, az arc ismét oldalsó nézetben van bemutatva, a szem golyója egész kerekségében látszik: mind olyan vonás, mely a test egyes tagjainak csak legjellegzetesebb oldaláról való föltüntetésére szolgál, akár a szerves valóság rovására is. Még ott, ahol az A. realizmusa a legerősebb, legönállóbb, az állatalakok mély megfigyelésről tanúskodó ábrázolásaiban is föltünő a stilizáló eljárás, mely a valóságtól tudatosan eltérve erősen kiemeli és élesen elválasztja egymástól a test egyes részeit, formáit. Mind emberi, mind állatalakoknál jellemző e tekintetben a fejlett izomzat föltüntetése. Ezek a vonások az asszír szobrászatot általában jellemzik; fejlődéssel leginkább a térbeli környezet ábrázolásában találkozunk. A régibb domborműveken az alakok és csoportok elrendezése egyszerűbb, rendesen egy síkra szorítkozik. Szárgon khorzabadi domborművein az alakok már egymás mögött állanak és egymást elfödik; még későbbi domborművek már tájakat is ábrázolnak, de nem távlatilag, hanem konvencionális módon egymás fölött elrendezve. A fönnmaradt domborművek nagy száma mellett a szobroké aránylag csekélynek mondható, de ezek sorában vannak az A. legismertebb alkotásai, azok a hatalmas szobrok, melyek a paloták bejáratánál voltak fölállítva és amelyek különböző lények alkatrészeiből voltak szerkesztve. A király védő szellemének hatalmát fejezi ki a bikatestű, oroszlánlábú, emberfejű szárnyas szobor, mely célzatával, monumentális kifejezésével az egyiptomiak szfinxére emlékeztet. Asszír domborműveken s egyéb díszítményeken, gyakran az ú. n. «szent fá»-val kapcsolatban fordulnak elő az asszír növényi ornamentika jellegzetes elemei, a rozetta és palmetta, melyek valószinűleg az egyiptomi művészetből származnak, de eltérő kiképzést nyertek.—

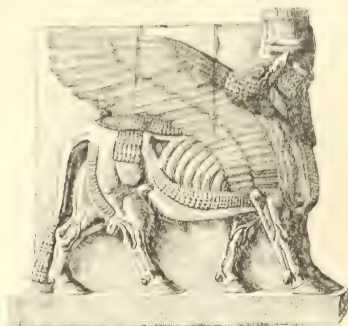
ASSZIR MŰVÉSZET I.

Szargon király Khorzabadi palotájának rekonstruált képe.

Haldokló oroszlán
(London, British Museum)

Szárnyas bika Szargon khorzabadi palotájából.
(Paris, Louvre.)

Szargon király és kísérete
(Paris, Louvre.)

Assurbani
(Pári

Szárny
(Pári

…nadi szekerén.
…Louvre.)

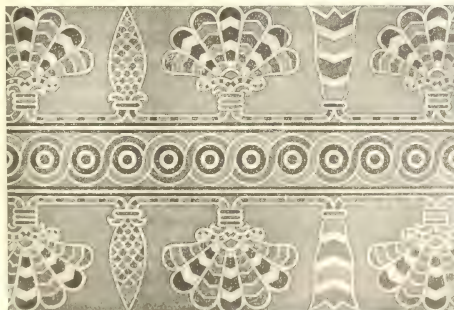
…géniusz.
…ouvre.)

Haldokló nőstény oroszlán.
(London, British Museum.)

Oroszlán, Assurnazirpal nimrudi palotájából.
(Páris, Louvre.)

Mázas agyagdíszítmény Assurnazirpal nimrudi palotájából.
(Páris, Louvre.)

Az asszír paloták romjaiból sok fegyver, ékszer, öntött és domborított bronz, ezüst és arany tárgy, elefántcsontfaragvány került elő, melyek az iparművészeti technikák fejlettségéről tesznek tanuságot. Bő felvilágosítást nyujtanak ebből a szempontból a domborművek ábrázolásai is (bútorok, himzések, díszes fémművek, stb.). V. ö. *Perrot-Chipiez,* Histoire de l'art dans l'antiquité II. (Paris 1884); F. H. *Weissbach,* Das Stadtbild von Babylon (Leipzig 1904).

Asszír nyelv és irodalom, l. *Asszíria.*

Asszisztens (lat.), segéd vm. hivatalban v. hivatásban; pl. orvosok a kórházakban, v. a magángyakorlatban, műtéteknél. *Asszisztencia,* segédkezés, jelenlét.

Asszíut, egyiptomi város, l. *Sziút.*

Asszociáció, társulás (magyarul rendesen eszme- vagy képzettársulás, mely kifejezés, mint azonnal ki fog tünni, hamisan vonja meg a társulás határait), lelki jelenségeknek az a sajátsága, melynél fogva az, amely ujonnan a tudatba kerül, mást vagy másokat a tudatba idéz, reprodukál. Ennek alapján mondjuk, hogy az egymást fölidézni tudó (reprodukáló) jelenségek valamikép kapcsolatos, társult jelenségek. A fölidéző jelenség lehet valamely új benyomás, szemlélet, élmény; a fölidézett mindig olyan, amely egyszer tudatos volt és a fölidéző jelenség folytán ismét tudatossá válik, ismét tudatba kerül. Ép ezért a társulás az emlékezet (l. o.) alapja. De a fölidéző képzet is lehet emlékezetbeli, pl. ha valamit elmondok, amit a multban láttam, tapasztaltam, betanultam stb. Milyen ez a társulás? Hogy a lelki jelenségek közt mily természete van ennek a kapcsolatnak, arról semmi egyebet nem tudunk, mint azt, hogy a jelenségek egymást reprodukálják; de ha feltesszük, hogy minden lelki jelenségnek valamikép agyvelő-jelenség felel meg, akkor különbséget fogunk tenni amaz agyvelőállapot közt, mely a tudatos lelki jelenségnek szolgál alapul és amaz agyvelő-állapot közt, mely a reproducibilis, de még nem reprodukált jelenségnek szolgál alapul és akkor mondhatjuk, hogy emez mintegy diszpozició amahhoz. Ha tehát két lelki jelenség asszociálva van, akkor, ha az egyik tudatossá, mintegy élővé válik, ez az élet átsugárzik a vele kapcsolatos diszpoziciókra és ezeket is a tudat életére kelti. (Így a tűz elharapózik az égőtől a nem égőre, mely vele szomszédos; a természetben ily fokozatos terjedése valamely állapotnak számtalan formában ismétlődik.) Lélektani tekintetben azonban ezzel semmivel se tudunk többet a társulás mivoltáról. A társulásnak két fő törvényét ismerjük, az *érintkezés* (contiguitas) és a *hasonlóság* törvényét. Lelki jelenségek, melyek vagy egy időben, vagy egymásután voltak jelen a tudatban (érintkeztek), ezzel azt a tulajdonságot szerezhetik, hogy egymást reprodukálják. Hasonlókép reprodukálhatják egymást, amelyek hasonlítanak egymáshoz, részben vagy egészben. Az A. többi eseteit (pl. az ellentétet) ezek egyikére lehet visszavezetni (az ellentét pl. egyik neme a hasonlóságnak; az okságot Hume az érintkezésre vezeti vissza). Ez a két törvény azt jelenti, hogy érintkező vagy hasonló lelki jelenségek egymást mintegy mechanikusan fölidézik, aktivitásunk hozzájárulása nélkül; ez a fölidézés ránk kényszeríti magát, mi e közben teljesen passzivok vagyunk. Vannak a pszichológusok közt, akik az A.-t a lelki élet fő törvényévé teszik, akik azt tartják, hogy lelki életünk bizonyos elemekből (képletekből) áll, melyek közt az egyedüli kapocs az A., tehát egyéb se történik bennünk, mint ezeknek az elemeknek a képződése és az elemeknek A.-ja. Először fejti ezt ki következetesen David Hume, akit eme felfogás (az A.-s pszichológia) megteremtőjének tekinthetünk. Természetes, hogy e nézet képviselői minden aktivitását a léleknek tagadják és ami annak látszik, a komplikáltabb társulás esetének iparkodnak feltüntetni. Az ellenkező felfogás vallóit, akik az A. nagy jelentőségét nem tagadhatják ugyan, de nem egyedüli lélektani elveknek tekintik, mert a lélek bizonyos aktivitását, sajátszerű önállóságát is elismerik, újabban appercepciós pszichológusoknak szokás nevezni. Az A.-s pszichológia főképviselői Hume után *Hartley* és *Priestley* a XVIII. sz.-ban, újabban pedig *James Mill, John Stuart Mill, Herbert Spencer, Bain, Lewy, Ziehen* stb. Az A.-s pszichológusok többnyire főtörvényük teljes egységére törekesznek s azért vagy az érintkezési törvényt a hasonlóságéra, vagy emezt amarra iparkodnak visszavezetni. John Stuart Mill egyenesen a gravitáció törvényével egyenrangunak tekinti. A külső világot ez, a belsőt amaz tartja össze. Az újabb lélektan megszünteti a réginek azt a korlátozását, mely az A.-t csak a képzetekre szorítja. Minden fajta jelensége a lelki életnek társulhat minden fajtával, képzetek képzetekkel, képzetek érzelmekkel, képzetek vagy érzelmek mozgási képekkel, innervációkkal, akarásokkal stb. Az A. óriási fontossága a lelki élet alakulásában kétségbevonhatatlan. A. útján képződnek azok a többé-kevésbé szoros kapcsolatok a lelki életben, melyek minden magasabb rendű lelki tevékenységnek alapul szolgálnak. Mindennemű szokásaink nem egyebek, mint megszilárdult A.-k. Minden készségünk ugyancsak az. Járni, beszélni, írni, olvasni, rajzolni, stb. mind szilárd A.-k, melyek talapzatul szolgálnak minden szabadabb lelki működésnek. A nevelés végleg A.-k megszilárdítására törekszik. Az emberek lelki élete közt felmerülő különbségek részben azokon az A.-kon fordulnak meg, melyek kialakulhattak bennük. Mindegyikünknek vannak sajátos A.-rendszerei, melyek meghatározzák, hogy bizonyos alkalmakkor mi jut eszünkbe, mily képzeteket, érzelmeket stb. idézünk föl egyes adott esetekben. Mily ragyogó A.-i vannak egy Petőfinek egy természeti kép láttára, mily gazdagok Aranynak metaforái, mily hatalmas Shakespeareben valamely szenvedély keltette képsorozat! A képzetek befolyására nagy hatása van az indulatnak, föltéve, hogy nem a lelki életet bénító az ereje. Kedves, eleven társaságban csak úgy ostromolnak bennünket az A. útján föltóduló képzetek. Hasonló ereje van bizonyos italoknak, kávénak, ópiumnak stb. Némelyik ily bódító szer bizonyos fajtáját az A.-knak váltja ki. Csöndben, éjszaka élénkebb az A.-k lefolyása. Nagyok az egyéni különbségek e tekintetben. Némelyekre a csönd nyomasztó hatású, vannak, akik hevesen föl s alá

járva [illegible] képzetek lefolyását stb. Nagyon tanulságos az írók, költők A.-it megvizsgálni, hogy azokat megértsük. Amit fantáziának nevezünk, az jórészben A.-n alapszik, képzeteknek oly asszociativ jelentkezése, melyek valamely gondolat, alapérzés, terv egységét előkészítik. Nevezetes jelenségek az A. terén a hipnózisban megfigyelt jelenségek, hogy bizonyos képzetek felidézése kizáratik, esetleg pedig bizonyos képzetek a hipnotikus állapotok közt levő éber állapotokban teljesen kiesnek, de a hipnózisban folytatólag felmerülnek. Hasonlót tapasztalunk álmokban, amelyek az A.-k igen sajátos eseteit mutatják. Végül megfigyelték, hogy bizonyos esetekben az A.-k őrült sebességgel kergetőznek, vagy pedig csodálatos egyidejüségben mintegy egyszerre jelentkeznek pl. vízbe fúlladók mintegy egész életüket kiterítve látják maguk előtt. A lélektan még távolról sem merítette ki ezt a gazdag témát. — A., mint *állattani* műszó két vagy több állatnak állandó társulását jelenti.

Asszociációs centrumok, a nagyagyvelő kérgének azon részei, melyekhez sem érző, sem mozgató rostok nem mennek, hanem csak a szomszédos kéregrészekkel vannak összeköttetésben; ezek a székhelyei a tulajdonképeni lelkitevékenységnek. Az agyvelő felületének kb. 2/3 részét foglalják el, s három régióra oszthatók: az elülső, középső és hátsó asszociációs mezőre. Az elülső úgy látszik az egyén énjével összetartozó képzetek székhelye; oly egyének, kiknél valamely betegség folytán elpusztult, nem tudják az «én», az igaz és nem igaz, a megtörtént és elképzelt dolgok határait megszabni. A hátsó A. elroncsolódását röviden azok a tünetek jellemzik, melyeket lelki vakság (l. o.) néven foglalunk össze.

Asszociált mozgások azok, melyek mindig együtt járnak, az egyik előidézi a másikat. Ilyen viszony van pl. a szem mozgásainál, melyet Hőgyes Endre tanulmányozott.

Asszociativ a. m. egyesítő, társító, egybekötő; *asszociativ elv*, l. *Összeadás* és *Szorzás*.

Asszociativ tényező, a művészi élvezetkeltésnek az a ható eleme, mely a közvetlen érzéki benyomást kisérő képzettársításból ered. Fechner óta (Vorschule der Aesthetik I. II., Leipzig 1876) van erről szó esztetikában. Szerinte a direkt tényezőt, az alak, szín, hang közvetlen hatását nyomon kiséri és kiegészíti az A., eredményéül mindannak, ami az emlékezetben felhalmozódott gazdag anyagból az előbbiekhez tapad.

Asszonánc (franc. *assonance*, olasz *assonanza*), magánhangzói rím, a rím egy kevésbbé tökéletes faja, mely valószinüleg megelőzte a teljes rímet, s abban áll, hogy a rímszóknak pusztán magánhangzói egyeznek meg, míg a mássalhangzók egyezésére nincs tekintet (pl. *ember—tenger*). A valódi rímet maig is teljesen pótolja az A. oly nyelvekben, melyekben a hangzók kiejtése tiszta és minden szótag, az utolsó is, szabatosan, teljesen hangzik. Ezért a spanyolban az A. a rímelés rendes módja, külön műforma; főleg a románcok rímelése A.-ban áll. Nem pótolhatja azonban az A. a rímet az oly nyelvekben, minő a német, melyben a szók jelentősebb eleme nem a hangzó, hanem a mássalhangzó s a nem hangsúlyos hangzók kiejtése hanyag. A. bizonyos értelemben van nálunk is, mert nyelvünk kedveli a hangzókat, sőt verselésünkben a magyar A. célszerübb és fontosabb is a teljes rímnél, mint az Arany János *Valami az A.-ról* című tanulmányában kifejtette (1854), s ez elvet költeményeiben alkalmazta is, amint erre népdalok, sőt műköltők is példákat adtak volt. Különben nálunk az A. nem külön módja a rímelésnek, melyet következetesen alkalmaznának, hanem a teljes rímek közé vegyül, mint kevésbbé teljes rím s nem is elég hozzá a hangzók egyezése, hanem a mássalhangzók rokonsága is szükséges. Greguss nem is nevezi A.-nak, hanem *magyaros rímnek*.

Asszony, l. *Nő*.

Asszonyfa, kisközség, Győr vm., pusztai j.-ban, (1900) 521 magyar lakossal; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. Régi község, már a XIII. sz. elején fordul elő.

Asszonyfalva, 1. (Frauendorf, Frna), kisközség Nagykükülló vm. medgyesi j.-ban, a Viza patak mellett, (1900) 1319 német, magyar és oláh lakossal, gabona- és bortermesztéssel, nevezetes megerősített temploma; vasúti állomás, u. p. és u. t. Kiskapus. Határában háromszoros sánccal körülvett táborhely látható. V. ö. *Ipolyi* a., arch. közl. II—2. *A*. (Szecsel), kisk. Torda-Aranyos vm., alsójárai j.-ban, közel a járai patakhoz, mely mellett hegytetőn várromok láthatók. Van (1900) 657 oláh lakosa s erdős határa, Ny. felé innen gyönyörű erdős bércek láthatók, melyek már a Muntyele mare hegytömeg jelentékeny magasságu (1600—1800 m.) részei.

Asszonynépe, kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1900) 604 oláh és magyar lakossal; u. p. Magyarlapád, u. t. Nagyenyed.

Asszonypataka, Nagybánya (l. o.) hajdani neve.

Asszonyságok díja, legrégibb magyar versenyünk, amely 1828. alapíttatott. Gr. Széchenyi István kezdeményezésére magyar hölgyek adták s adják össze ma is. A távolság kezdetben 2000 pozsonyi öl volt, 1884. a 2400 m.-ben állapították meg, mely később 2600 m.-re emelkedett. A budapesti tavaszi meetingen kerül dülőre, s 4 éves és idősebb lovak futhatnak érte.

Asszonyvására, nagyk. Bihar vm. székelyhidi j.-ban, (1900) 1186 magyar lakossal, ref. templommal a XVIII. század végéről, postával, vasúti megállóhely; u. t. Székelyhid. Hajdan a királyné birtoka és vásároshely volt; Pusztafalu nevű helyen egykori románstilű templomának romjai.

Asszuan (*Eszvan*, a régiek *Syene*-je), az ugyanily nevű felsőegyiptomi tartomány, (1907) 232,818 lak.; székhelye a Nilus partján, melynek itt vannak utolsó vízesései, vasút mellett, Elefantine szigettel átellenben, pálmaerdők között, (1907) 13,540 lakossal. A. környéke régiségekkel van telve: a Fáraók s a Ptolemaiosoktól épített, ma homokkal borított templomokkal s palotákkal, a rómaiaktól s araboktól emelt erődítésekkel és falakkal. Figyelemre méltók továbbá a 6 km. hosszú vörös gránitbányák, melyekből az obeliszkek és az egyiptomi s az etiópiai templomok óriási szobrai készültek. A folyó balpartján terülnek el Syene katakombái. Délre számos termékeny és bájos sziget van, köztük a régiek Elefantinéja, hol a

rómaiak idejében a híres Nilométer állt és Philae (l. o.). Miután az ókorban észrevették, hogy a Nap a leghosszabb napon Syeneben nem vet árnyékot, itt vonták a ráktérítőt. Az angolok, hogy az Egyiptom termékenységéhez és ennek növeléséhez szükséges vízmennyiséget biztosítsák, Cromer lord tervei szerint a városnál 1898—1902. óriási gátak közé beékelt és hatalmas zsilipekkel ellátott vízmedencét építettek, amely 85 millió koronába került és 1065 millió m^3 vizet képes befogadni. A legújabb időben e medence vízfogó képességét annyiban növelni akarják, hogy sziklafalait 6 m.-rel emelni fogják, aminek következtében Philae sziget régi értékes műemlékei is víz alá kerülnének.

Asszumál (lat.), eredetileg: fölvesz; továbbá: elfogad, átvesz, érvényesnek ismer el.

Asszurbanipal, l. *Assurbanipal.*

Asszurnazirpal, l. *Assurnazirpal.*

Asszúszegfű (növ.), l. *Tunica.*

Ast, *Georg Anton Friedrich,* német bölcsész, szül. Gothában 1776., megh. 1841 okt. 31. 1802-ben magántanára a filozófiának s filológiának Jénában, majd Landshutban a klasszika filológia tanára, ahonnét az egyetemmel együtt Münchenbe ment. Művei: System der Kunstlehre oder Aesthetik (1805); Wissenschaftliche Darstellung der Grammatik, Hermeneutik und Kritik (1808); Grundlinien der Philosophie (2. kiad. 1809), melyben Schellinget követi. Grundriss der Gesch. der Philosophie (2. kiad. 1825), mely az első kisérlet a filozófia történetében észszerű szükségességnek a kimutatására. Hauptmomente der Geschichte der Philosophie (1829). Platon körül is érdemeket szerzett: Platon's Leben und Schriften (1816); Lexicon platonicum (1834—39).

Asta, ma *Asti* (l. o.).

Astacus *Fabr. (Potamobius* Samouelle, állat), l. *Folyami rák.*

Astakos, 1. régi város Bithyniában, megarai gyarmatosok alapították, s minden valószínűség szerint a hagyományunkban gyakran emlegetett *Olbiával* egy. Az V. sz. közepén (Kr. e.) az athéni tengeri szövetséghez tartozik, s ez időben bizonynyal athéni kivándorlók is gyarapították lakosságát. 264-ben Kr. e. Nikomedes A. lakóit az általa alapított Nikomedeiába telepítette át. — 2. *A.*, város Akarnaniában, a kephallenebeliek telepítése, amelyet a peloponnesosi háború idejében és azzal kapcsolatban emlegetnek történeti forrásaink.

Astarkhanidák, egy az Oxuson túli tartományban uralkodó család, melyet Kasim 1466. alapított. Előbb az alsó Volga táján kormányozták az asztrakáni khánságot, de a moszkvai nagyfejedelmek által szorongattatván, 1554. Szamarkand vidékére vonultak vissza, ahol 1599—1785-ig uralkodtak.

Astarot, több palesztinai (Jordán melléki) városnak neve az Ószövetségben. Egyik közülök Ognak, a mesés királynak volt a székhelye; de ezt — forrásaink bizonytalansága miatt — nem lehetséges lokalizálni.

Astarte (héb. *Astóret*), a legkiválóbb föniciai istennő, kinek tisztelete Babilóniából és Asszíriából a szidoniakhoz került és melynek Palesztinában való elterjedése ellen a próféták állandóan küzdenek. A. Baal, a napisten neje, a szerelemnek és a nemzésnek istennője s mint ilyennek szent állatja a galamb volt. (L. az *ábrát.*) A hold istennőjének is tekintették s szarvakkal ábrázolták, innen származik az Asterót Karnajim helynév (kétszarvú A.) is. Papjai nőtlenségben, papnői szüziességben éltek. Ezzel szemben a szüzek megszeplősítése és az ezért szedett díjaknak templomi célokra való felajánlása, de véres önkínzás és kiheréltetés is hozzátartozott az istennő tiszteletéhez. Később A.-nak hívták bármelyik város Baaljának nejét. Az arameus Attargatis (korrumpálva: *Derketo)* templomát Askalonban a makkabeusi Juda rombolta le. Görög mondák szerint Derketo (Astargatis) Szemiramisnak volt az anyja.

Astarte.

Astarte (állat), a szifós kagylók *(Siphoniata)* rendjébe, az *Astartidae* családba tartozó kagylónem, meglehetősen körforma, összenyomott, vastagfalu, sima v. koncentrikusan barázdált héjjal. Kagylószegélye befelé görbült. Felbőre sötét. Zárófoga mindkét oldalon kettő van, melyek közül a jobboldali első nagy és vastag. Élő faja mintegy 20 ismeretes a hideg tengerekből, míg kihalt faja a 300-at is meghaladja s ezek a szilurban léptek fel először, a júra- és krétarétegekben legtöbb élt.

Astasia, l. *Hiszteria.*

Astasiidae *Butschli* (állat), az ostoros ázalékállatkák *(Mastigophora)* osztályába tartozó állatnem. Egyetlen neme *(Astasia* Duj.) ismeretes.

Asten, *Friedrich Emil von,* csillagász, szül. Kölnben 1842 jan. 26., megh. Szt.-Pétervárott 1878 aug. 15. 1871-ben a pulkovai csillagvizsgáló adjunktusa. Meghatározta az Uranus holdjainak pályáit és az Uranus tömegét. Főbb művei: Resultate aus Struve's Beobachtungen der Uranustrabanten (Petersburg 1872); Über die Theorie des Encke'schen Cometen (u. o. 1872—1878).

Astenberg, l. *Kahler Astenberg.*

Aster *L.* (növ., *gerepcsin)*, a Compositae (Fészkesviráguak) családban a sugaras fészkesek génusza, melynek 200 faja felerészben közép- és északamerikai, felerészben délamerikai, európai és ázsiai. 1—2 éves, gyakrabban évelő füvek, néha cserjék osztatlan, épszélű v. fűrészes szélű levelekkel. Virágfészkük közepes nagyságú v. nagy, bugában álló v. egyenkint végálló. A termése összenyomott, bóbitája sertei 2—3 sorosak. Hazánk közönségesebb fajai: *A. amellus* L. (csillagos gerepcsin), apró, merev szőröktől érdes; nyelves virágai liláskékek, a csövesek sárgák. Szereti a mészköves helyeket. *A. alpinus* L. (havasi gerepcsin), a Kárpátokban, havasok és magas hegyek mészkőszikláin. *A. tripolium* L. (pozsgás gerepcsin, szikecsillag), nyelves virágai kékek, a csövesek sárgák. Terem szikes mezőkön, Alföldünkre kiválóan jellemző, ahol leginkább igen keskeny levelű alakja található *(A. pannonicus* Jacq.). Mindkét alak leveléből szódát gyártanak.

A. [illegible] (L.) Bernh. aranyfürtü gerepesin, fészkei fürtösen sátorozók, aranyszin sárgák, a nyelves virágok ritkán vannak meg. Terem napos, szikár dombokon az egész országban. A. bellidiastrum (L.) Scop. (azaz százszép gerepesin), egy fészkü, szára levéltelen. Nyelves virágai fehérek v. pirosasak, a csövesek sárgák. Terem az északnyugati hegyvidéken.

Aster, 1. *Ernst Ludwig von*, porosz tábornok, szül. Drezdában 1778 október 5., megh. 1855 febr. 10-én. 1806-ban részt vett a franciák ellen viselt hadjáratban. Torgau megerősítésének terve által magára vonta Napoleon figyelmét. Mint vezérkari őrnagy részt vett az 1812-iki orosz hadjáratban; 1813 mint Thielemann tábornok vezérkari főnöke tüntette ki magát, 1815 pedig mint a 2. hadtest vezérkari főnöke harcolt Ligny és Belle Alliance mellett s több ostromban is részt vett. 1837-ben az államtanács tagja és a porosz erősségek főfelügyelője lett. Koblenz várat és Ehrenbreitsteint ő erődítette meg az uj porosz erődítési rendszer szerint. Igen képzett tiszt és kitünő matematikus volt. 1849-ben nyugalomba vonult. Több jeles katonai munkát is irt, melyek Nachgelassene Schriften c. alatt jelentek meg Berlinben 1856—61. 5 köt. V. ö. *Eilers*, Betrachtungen und Urtheile des Generals v. A. üb. die politische kirchliche und paedagogische Parteibewegung unseres Jahrhunderts (Saarbr. 1859, 2 köt.); Kurzer Lebensabriss des königlich preussischen Generals Ernst Ludwig v. A. (Berlin 1878).

2. *A., Karl Heinrich*, az előbbinek öccse, német katonai iró, szül. Drezdában 1782 febr. 4., megh. 1855 dec. 23-án. Legnevezetesebb müve: Die Lehre vom Festungskrieg (Dresden 1812—1819, 2 kötet). Említésre méltó még: Die Gefechte und Schlachten bei Leipzig im Oktober 1813 (Leipzig 1852—53).

Asteria, több görög szigetnek mithikus neve, de mindenekelőtt Delosé, melyről azt regélték, hogy a szerelmes Zeus elől a tengerbe menekülő A.-nak, Koios és Phoibe leányának, Leto nővérének átváltozásából keletkezett. Az átváltozási monda többféle variansban maradt reánk; némelyek szerint nem csillagnak képében (v. ö. az *A.* nevet), hanem mint fürj került A. a vizbe, s ezekből Ortygia (= fürj-sziget) volt Delos eredeti neve.

Asterias *L.* (állat), a *tengeri csillagok* (Asteroidea) osztályába s itt az *Asteriadae* családba tartozó tengeri állatnem, melynek fajai főleg a mérsékelt és hidegövi tengerekben tenyésznek; közönségesebb fajai: az A. glacialis M. O. Fr. az európai tengerekből 0—66 fonál mélységig ereszkedik le; A. Mülleri Norman az északeurópai tengerekből; A. rubens L. a Földközi-tenger kivételével a többi európai tengerből.

Asterion, a görög mithológiában többszörösen visszatérő férfi-név, melynek viselői részben Zeus Asteriosnak (a csillag képében tisztelt Zeusnek) hypostazis-ai (emberesített személyesítői). Így A.-nak hívták azt a krétai királyt, ki Europát elvette, s ennek Zeustól született fiait: Minost, Sarpedont és Rhadamanthyst adoptálta.

Asterion (gör.), antropológiai kifejezés, a. m. csillagpont; az a pont, ahol a falcsont, halántékcsont és nyakszirtcsont egymással találkozik. L. *Koponya*.

Asteriscus *Mönch.* (növ.), l. *Odontospermum*.

Asteriskos, l. *Aszteriszkosz*.

Asterocarpus *Göpp* (növ.), l. *Asterotheca*.

Asteroidea (állat), *tengeri csillagok*; a *Tüskésbőrü állatok* (Echinodermata) körének egyik osztálya. L. *Tengeri csillagok*.

Asterol, szerves kénesö készítmény, vöröses por, dezinficiens; nem mar és a fémtárgyakat sem támadja meg.

Asterolepis, ásatag páncélos hal, mely a devon időszakban élt.

Asterope, a 233. planetoid neve.

Asterophyllites *Brogn.* (növ.), a zsurlók fosszilis alosztályának, a Calamarialesnek génusza, a devonban és carbonban.

Asterotheca *Presl.*, *Asterocarpus* Göpp. (növ.), a harasztfélék fosszilis génusza. Ismeretes az alsó carbonból, gyakori a productiv carbonban és az alsó permben s a triaszban még megtalálható.

Asthenia, l. *Aszténia*.

Asthenopia (gör.), a szemek gyors elfáradása irás-olvasás vagy már közeli nézést kivánó munka végzése közben. Az *alkalmazkodási* képesség elégtelenségétől eredő *A.* különösen messzelátó szemüeknél, a belső *szemizmok gyengeségétől* eredő pedig inkább közellátóknál fordul elő. Ritkább az ideggyengeségen alapuló *A.* neurasztenias, hiszteriás embereknél. Az A. megfelelő szemüvegek viselésével és a szemek pihentetésével legtöbbször megszüntethető.

Asthma, l. *Asztma*.

Asti, Alessandria olasz tartományban, az ugyanily nevü járásnak székhelye, a Borborénak a Tanaróba ömlésénél, vasút mellett, (1901) 38,045 lak., püspöki székhely, gót székesegyházzal, 22 egyéb templommal, régi várral, több palotával, rokkantak házával, szinházzal, szőllőmüveléssel, (vino d'Asti, Asti spumante), selyemiparral, pamutárugyárakkal, Umberto király emlékszobrával. Alfieri költőnek születéshelye, kinek 1862. itt emlékoszlopot állítottak. A. a rómaiak idejében Asta Pompeja volt. V. ö. *Grassi* S., Storia della città di Asti (2. köt. 1891).

Astié, *Jean Frédéric*, francia protestáns teológus, szül. Nérac-ban (Lot-et-Garonne) 1822., megh. Lausanneban 1894 máj. 20. Filozófiát és teológiát tanult s filozófiai és teol. tanár lett Lausanneban. A. müvei: Esprit d'Alexandre Vinet (Paris 1861, 2 köt.); L'explication de l'évangile selon saint Jean (Genf 1862—64, 3 köt.); Histoire de la république des Etats-Unis (Paris 1865, 2 köt.); La théologie allemande contemporaine (Genf 1874); Mélanges de théologie et de philosophie (Laus. 1878); Le Vinet de la légende et celui de l'histoire (Paris 1882). 1868-tól kezdve Vuilleumier-vel a Revue de Théologie et de Philosophie-t adta ki.

Astigmatismus, l. *Asztigmatizmus*.

Astii emelet, pliocenbeli (harmadkori) rétegek Olaszországban.

Astilbe *Ham.* (növ.), a Saxifragaceae (Kőrontófélék) család génusza, melynek 6 faja az északi félgömbön él. Európában nem fordulnak elő. Rhizomás növények, nagy, összetett levelekkel. A virág kicsi, fehér, vöröses v. zöldes, nagy bugákban álló.

Az *A. Thunbergii* (Sieb. et Zucc.) Maxim. Kínában, az *A. japonica* (Morr. et Decne) Miqu. Japánban elterjedt dísznövény. Az *A. rivularis* Hamilt. (l. az *ábrát*) a Khasia-hegységből gyönyörű, 1

Astilbe.

m. nagyságú levelei s nagy bugavirágzata miatt kedvelt s egyike a legszebben ható bokroknak. Nem nagyon érzékeny, friss, tőzeges talajban jól tenyészik; télen át tanácsos betakarni. Szaporítják gyöktörzs-elosztás által.

Astley Bridge (ejtsd: esztli brids), város Lancaster angol grófságban, vasút mellett, 5 km.-nyire Bolston le Moorstól, (1901) 7458 lak.

Aston Manor (ejtsd: esztn menner), Birminghamtől $1/2$ km.-re, ennek külvárosa, (1901) 77,310 lak.

Astor, *John Jacob*, amerikai milliomos, szül. Heidelberg mellett Walldorfban 1763 júl. 17-én, megh. New-Yorkban 1848 márc. 29-én. 1783-ban Amerikába költözve, kereskedésbe fogott s csakhamar nagy vagyonra tett szert, úgy hogy halálakor fiára 20 millió dollárt hagyott. Egyik flóküzletének helyén keletkezett várost Oregon államban tiszteletére nevezték el Astoriának. Ő alapí-New-Yorkban az A.-könyvtárt, mely több mint 250,000 kötetből áll. V. ö. *Partow*, Life of J. J. A. (New-York 1865). Fia, *William* (1792—1875), 50 millió, unokája *John Jacob* (megh. 1890 febr. 23.) 100 millió dollárt hagyott hátra.

Astóret, l. *Astarte*.

Astorga (a rómaiak *Asturia Augusta*-ja), az ugyanily nevű járás székhelye Leon spanyol tartományban, a Tuerto és vasút mellett, (1900) 5573 lak., püspöki székhely. Csokoládégyártással és lenszövéssel; a rómaiak idejéből való körfalakkal, a XV. sz.-ban épült gót székesegyházzal; az Osorio-család kastélyának romjaival, Paseo Nuevo nevű szép sétahellyel. A. Asturiának volt fővárosa.

Astorga, *Emanuele d'*, olasz zeneszerző, szül. Palermóban 1681 dec. 11., Prágában kolostorban halt meg 1736 aug. 21. Családnevét, úgy látszik, kénytelen volt elhallgatni; a spanyolok ellen fellázadt atyja kivégeztetése után az árva a spanyol astorgai kolostorban nevelkedett. Onnan kapta nevét is. Jeles énekes lett; 1705 óta bejárta fél Európát; Boroszlóban 1726-ban adták Daphne c. operáját. Irt klasszikus szép egy- és többszólamú énekeket, Stabat mater-t (újabban Rob. Franz adta ki) és egy töredékül ránk maradt requiemet. V. ö. *Riehl*, Musikalische Charakterköpfe.

Astoria, Clatsop county székhelye Oregon amerikai államban a Columbia mellett, nem messze annak a Csendes-tengerbe való szakadásától, (1900) 8381 lak., gabona-exporttal. A.-t 1811. Astor prémkereskedő ügynökei alapították. A Columbiában nagy számmal fogott lazacokat innen exportálják; e halakból konzerveket is csinálnak A. gyáraiban.

Astra, a nagyszebeni Asoţiaţiunea pentru literatura romînă şi cultura poporului romîn c. egyesület (l. o.) összevont neve.

Astraea, l. *Astraia*.

Astraea, az 5. planetoid neve.

Astraea *E. H.*, korall, mely a régibb harmadidőszak tengeri üledékeiben gyakori.

Astraeidae (állat), l. *Csillagkorallok*.

Astragalus *L.* (növ.), *Phaca* L., *bóka*, *csődfű*, a Papilionatae (Pillangós-viráguak) génusza, melynek mintegy 1600 faja az északi félgömbnek különösen a mérsékelt és melegebb tájain van elterjedve; vannak délamerikaiak is, de Ausztráliában teljesen hiányzanak. Egy v. többéves füvek, sűrűn ágas félcserjék v. cserjék, tüske nélküliek, v. igen dúsan tüskések s a tüskék módosult levélnyeleknek felelnek meg. A levelek páratlanul v. ritkán tenyeresen szárnyasak, pálhátlanok. A virág ibolyaszínű, bíborvörös, fehéres v. világossárga, fürt-, füzér-, ernyő- v. fejecskevirágzatban álló. Hüvelytermése nyeles v. ülő, hosszanti fallal 2 rekeszre osztott. Benne számos vesealakú mag van. Közönségesebb európai fajok: *A. glycyphyllos* L. (édeslevelű bóka), gyökere édes, levele jó, tápláló tavaszi takarmány. *A. cicer* L. (hólyagos bóka), virágzata tojásalakú, sárga; termése erősen felfuvódott. Iparilag a legfontosabbak a tragántmézgát szolgáltató fajok, melyeknek hazája Elő-Ázsia, keletre csaknem a Perzsa-öbölig. Rendszertanilag mind a *Tragacantha* szekcióba tartoznak, fehér szőrüek, tüskések, hegyvidékeken teremnek. Egyike a legelterjedtebbeknek az *A. gummifer* Labill., a Libanontól Armeniáig. Az *A. heratensis* Bge. tragántját Khoraszán hegyeiben *kutira* név alatt nagy mennyiségben gyüjtik. A Peloponnesus hegyein az *A. parnassi* Boiss. v. *cyllenea* szintén tragánt-mézgát szolgáltat. A tragánt-mézga perzsa neve *kettira*. A mézga, a növény megsértése nélkül, magától is nagymennyiségben fakad ki. Legbecsesebb a fehér, áttetsző lemezekben kialakuló *levéltragánt*. Ez a szár alsó részén júliusban és augusztusban ejtett hosszanti bemetszésből tor elő. A tragánt-mézga officinális, pilulák és más tészták kötőanyagaként szerepel, jobb fajtáit nyomdafesték sűrítésére, tov. selyemárúk és csipkék appretálásához használják, a cukrászok pedig apró figurák előállítására. A silányabb fajtákat cipőfényesítőnek használják. Egyes A.-fajok édes váladékot izzadnak ki, mely a perzsák kedvelt nyalánksága, mannája (gezengebin, gezendjebin). Az *A. baeticus* L. (spanyol tragánt v. kávébükköny) most Európában kávé helyett használatos (svéd kávé).

Astraia (lat. Astraea), Zeus és Themis, más mondai verzió szerint Astraios és Eos leánya, ki az arany-korban (l. o.) élt *Diké* néven az emberek

lódott, de a vasjármű bekövetkeztével a földet elhagyta s a csillagok közé helyeztetett.

Astraios Krios és Eurybia fia, Eos (a hajnal) férje, a szelek (Argestes, Zephyros, Boreas és Notos) és a csillagok atyja.

Astrantia (*Tourn.*) *L.* (növ.), *zsanika*, az Umbelliferae (Ernyősök) család genusa, melynek 5 faja van Európában és Ny.-Ázsiában. Többéves füvek, tenyeresen karélyos vagy osztott levelekkel. Legismertebb középeurópai faj az *A. major* L. (nagy zsanika) egy méter, a gallér levelei olyan hosszúak, mint az ernyő, fehér és piros tarkázatúak és zöld hegyük van. Virágai fehérek vagy pirosasak. Ma hazánkkal együtt gyakran kerti növény.

Astrapaea *Lindl.* (növ.), l. *Dombeya*.

Astrée, Honoré d'Urfé híres pásztorregénye, l. *Francia irodalom*.

Astrilda (állat), vékonycsőrű díszpintyek, melyeknek fajai különösen Ausztráliában, Afrikában és Dél-Ázsiában rendesen társasan élnek. Kereskedésben *bengalistá*-nak hívják. Szépszinezetű szobamadarak (pl. A. undulata Reich., A. cinerea Reich. stb.). Átlag nemek kanárimadár-nagyságúak. L. *Díszpintyek*.

Astrocaryum *G. W. Mey.* (növ.), a pálmák génusza, melynek 29 faja Mexikótól Brazilia D.-i részéig van elterjedve. A legtöbb az Amazon folyó mellékén él. Magas, középnagyságú v. törzsetlen, tövükön is hatalmas, szárnyas levelű, tüskékkel boritott pálmák. Az *A. vulgare* Mart. gyümölcsének húsából az *awoara* nevű kövér olajat (tucumaolaj) sajtolják.

Astrolabe-expedició, l. *Tengeri tudományos expediciók*.

Astrolabe-öböl, Uj-Guinea nagy öble. A Vilmos-császár földje fogja körül. Kikötőkül szolgálnak a Henrik Herceg és a Frigyes Vilmos-kikötő.

Astrolabium (gör.), elavult csillagászati műszer, melyet Hipparchos használt először a csillagok hosszuságának és szélességének meghatározására. Lényegileg megegyező az armillaris szférával. L. *Astronomiai műszerek*.

Astrolatria, l. *Csillagimádás*.

Astroni, kráter, l. *Pozzuoli*.

Astronium *Jacq.* (növ.), az Anacardiaceae család génusza, melynek 9 faja tropikus és subtropikus Dél-Amerikában él. Fák; levelük páratlanul szárnyas, átellenes, épszélű v. fűrészes levélkékkel. Apró virágaik hosszú bugát alkotnak. Minden fajnak igen tartós és vaskeménységű, sötét barna gesztje van. Az *A. graveolens* Jacq. *(quebrachada, tibigara)* igen erős szagú nedvet tartalmaz.

Astrophyton (állat), a kigyókarú tengeri csillagok (Ophiuroidea) egyik neme, melynek karjai faalakulag elágaznak. Legismertebb faja az *A. verrucosum* Ag. a Közép-tengerben él; testének átmérője 2·5 cm.

Astroscopium, l. *Koniglobium*.

Astruc (ejtsd: asztrük), *Jean*, orvos, a modern bibliakritika megalapítója, szül. Sauveban (Franciaorsz.) 1684., megh. Párisban 1766. Abból a körülményből, hogy Mózes I. könyvében némely fejezet az Istent Elohim, más fejezet pedig Jehová (Jahve) néven emlegeti, azt következtette, hogy e könyv különböző forrásokból van összeállítva. Művének címe: Conjectures sur les Memoires Originaux dont il parait que Moyse s'est Servi pour Composer le Livre de la Genese (Bruxelles 1753).

Astrum (lat.), csillag, csillagzat.

Astrup, 1. *János Rasmus*, norvég nagykereskedő és politikus, szül. Moldében 1832., megh. 1898 febr. 19. Sörensen N. G. földijével szövetkezve, az 50-es évek derekán Barcelonában faüzletet kezdett, melyet 1872. Stockholmba helyezett át. Midőn 1885. mint gazdag ember Norvégiába visszatért, Sverdrup elnöksége alatt a közmunkák minisztere lőn. Mint határozott híve a radikál-szeparatisztikus törekvéseknek, szoros összeköttetésben állt a svéd radikálisokkal.

2. A. *Eivind*, norvég sarkutazó, szül. Krisztiániában 1871 szept. 17., megh. mint öngyilkos Dovrefjeld-en 1895 dec. Részt vett Peary grönlandi expediciójában, mely alkalommal végig szánkáztak a Mc. Cormickbai-től az ÉK.-i Indepenceöbölig. 1893-ban újra elindult Pearyvel Grönlandba, ahol A. négy hetes szánkó-expedicióban a Melvilleöböl 210 km. hosszú É.-i partvonalát kutatta fel. Műve: Blandt Nordpolens Naober (Az északi sark szomszédjainál, Krisztiánia 1895).

Astur *Bechst.* (állat), a ragadozó madarak (Accipitriformes) rendjébe tartozó héják egyik neme. L. *Héja*.

Astura, 1. folyócska Közép-Olaszországban; az Albán hegységben ered s Rómától DK.-re ömlik a Tirrheni-tengerbe; 37 km. hosszú. 2. Torkolatánál van a Frangipánok várának romja, egy torony. Itt gyilkolták meg Cicerót, kinek A.-ban nyaralója volt; itt betegedett meg halálosan Tiberius s ide menekült a sváb Konradin a Tagliacozzo mellett vívott csata után (1268), hol Frangipán árulása folytán az ellenség kezébe került.

Asturia, É.-i Spanyolország egykori tartománya a Viscayai-öböl és a Kantabri-hegyek közt. A tenger, Leon, Galicia és a Montañes de Santander határolták. Két részre oszlott, Oviedoi és Santillanai A.-ra. 1823-ban az előbbiből Oviedo tartomány lett, az utóbbi pedig Santander alkotórésze. Az A.-iak erős, bátor, becsületes és munkás emberek; hazájukban szétszórtan laknak; sokan külföldön mint kocsisok és inasok keresik kenyerüket. Régi keresztényeknek (Christianos viejos) nevezik magukat és külön dialektust (lenguaje bable) beszélnek. A. már a rómaiak idejében is ismeretes volt; csak 22. Kr. e. hódolt meg Augustusnak, aki Hispania Terraconensisbe olvasztotta be. A xeres-de-la-fronterai ütközet után egész Spanyolországból egyedül A. maradt szabad és ha a Pelayoról és az Ansenai-barlangról szóló elbeszélés monda is, tény, hogy Spanyolországnak a mórok uralma alól való felszabadulása innen indult meg. Froila alapította 761. Oviedót, az A.-i királyság székhelyét, amely a Dueróig terjedt és később Leon és Kasztilia királyságokba olvadt be. Hogy ezeknek bölcsője volt, annak emlékére a spanyol trónörökös az A.-i herceg címét nyerte el. E címet Don Enriquez kapta először 1388.

Asturiai herceg, a spanyol trónörökös hivatalos címe. Spanyolországban a trónutódlás vegyes s amennyiben a királynak fiúgyermeke nincsen, a trón a legidősebb leányt illeti, aki trónörökösnő idejében az *A.-nő* címet viseli.

Astutiosus (lat.), ravasz, fortélyos, furfangos.

Astyages *(Ktesias sz. Astyigas;* a babiloni emlékeken: *Istuvegu),* méd király, ki mint Kyaxares fia 35 éven át (584—550. Kr. e.) uralkodott s kit ez uralmától Kyros (l. o.), a nagy perzsa király fosztott meg.

Astyanax, Hektor és Andromache fia, kit szülei tulajdonkép Skamandriosnak hívnak, de a nép atyjának tiszteletére A.-nak (= a vár ura). Trója bevétele után a görögök a vár ormáról ledobják a gyermeket, hogy atyjának boszulója ne lehessen. Csak későbbi mondák szerint él A. tovább is és lesz alapítója egy új Trójának.

Astydamas, Morsimos tragikus költőnek és Aischylos nőtestvérének fia, kezdetben Isokrates szónoknál tanult, majd a tragédiaírásra adta magát s 240 darabot írt, melyekből puszta címek maradtak. Két A.-t is emlegetnek *(Nanck,* Trag. Graec. fragm. 603. l.).

Astylospongia, ásatag ősszivacs, melynek váztűi kovasavból valók. A szilur időszakban élt.

Astynomus (állat), a bogarak rendjébe, a cincérek családjába tartozó bogárnem. L. *Cincérek.*

Astyoche, Laomedon és Strymo leánya, kit nőtestvéreivel együtt a Tróját ostromló görögök rabságba vetettek és Alsó-Itáliába hurcoltak, hol azonban a foglyok elégették a görögök hajóit, hogy azok kénytelenek legyenek az idegen vidéken megtelepedni.

Astypalaia, sziget a Sporadok közül (megarai gyarmat), amely a monda szerint A.-tól, Phoinix leányától, Europa nővérétől kapta a nevét.

Asu, a kelta mithológiában Esu (Jupiter) isten, l. *Kelta mithológia.*

Asuncion (Nuestra Señora de la), 1. Paraguay köztársaság fővárosa, a Paraguay folyó meredek balpartján, vasút mellett, (1905) 60,259 lak., élénk kereskedéssel, melynek fő cikkei: bőr, dohány, cukor, rum, narancs és paraguay-tea; 1908-ban kikötőjét fölkereste 1320 és elhagyta 1184 hajó; kiválóbb épületei a cabildo, ahol a kongresszus tartja üléseit, a székesegyház, az elnöki palota. Alapítója 1536. de Ayolas Juan; 1620-ig az összes La Plata-melléki spanyol gyarmatoknak volt főhelye. — 2. *A.,* l. *Ciudad de la A.* — 3. *A.* (v. *Assongsong),* a német Mariana-szigetek egyike, melyen egy 870 m. magas működő vulkán van.

Asur, az asszírok tulajdonképeni *nemzeti* istene, aki mint az ország legfőbb istene szerepelt. Éppen azért nemcsak atyja és királya volt az isteneknek, hanem «népének ura» is. Zászlaja alatt vonultak a háborúba és ő is leánya, a harcias Istár kiséretében indult a harcba.

Ásúra (ar.), a mohamedánok naptára 1. hónapjának (muharrem) 10. napja, melyet az iszlámban bűnbánó napul ünnepelnek. E nap jelentősége a zsidóságból *(hosszú nap,* a zsidó naptár 1. hónapjának 10. napja) van átvéve és az iszlám kezdő idejében egyszersmind szigorú böjtnap is volt. Később, midőn Mohammed a zsidó elemeket mindinkább visszautasította, az Á. böjtjét megszüntette és a Ramadán havára határozta a böjtölést. A siitáknál az A.-napon nagy gyászt ülnek; e napra teszik Huszein kínszenvedésének és halálának emlékét, melyet drámai előadásokkal (tá'zija) is megjelenítenek.

Ásvány (l. *a színes képmellékletet),* a Föld szilárd kérgét alkotó szervetlen, homogén, szilárd vagy cseppfolyós természetes test. Homogén annyit tesz, hogy egész kiterjedésében egyforma fizikai és kémiai tulajdonságú, vagyis minden részecskéje egyforma szerkezetű; tehát határozott, vegyképlettel kifejezhető, kémiai összetételű. Az Á.-ok az állatokkal és növényekkel szemben szervetlenek, azaz nem szervezetek, sem ilyenek életfolyamatának képződményei. Mindezek alapján megkülönböztetendők az A.-októl a *kőzetek* (nem homogének) és a *kövületek* (szerves eredetűek), továbbá az oly *kristályok,* melyek az ember közreműködésével keletkeztek; de viszont bevett szokás szerint — az A.-okhoz sorozzák a szerves eredetű fosszilis szenet, borostyánkövet stb. átalakulási termékeit növényi tömegeknek.

Az Á.-ok *alakja* (l. *Kristály).* Az Á.-ok főleg kristályos testek (a cseppfolyósokon kívül), csak csekély mennyiségben amorfok (l. o.) pl. az opál. Az A. mint kristályos test, amennyire keletkezésének körülményei megengedték, mint sík lapok által határolt kristályegyén jelenik meg; ritkán egyenként (legjobban kifejlődve bennőtten), inkább — fennőtten — csoportokba összenőve (s ekkor csak az egyének szabad végei határoltak sík lapokkal), de még inkább szemcsés, rostos, szálas, héjas, lemezes, pikkelyes halmazokban v. tömötten, azaz mikrokristályos tömegben. A tömött Á. mikroszkóp alatt megint csak szemcsés, rostos stb. halmaznak látszik. Az egyes szemcsék, rostok stb. megannyi térbeli kifejlődésükben akadályozott kristályegyének. A tömött Á. alakja lehet gömbölyded, veseidomú, fürtös, hengeres, cseppköves és földes — ha részecskéi laza összefüggésüek; — képezhet héjas v. kérges bevonatot más Á.-on, lemezeket, hasadékokat kitöltve v. utánzó alakokat. Az amorf Á.-ok hasonló alakuak, mint a tömöttek, de azzal a jellemző különbséggel, hogy belsejük sem nem szemcsés, sem rostos stb., szóval nem egyének halmaza; v. pedig külső alakjuk esetleges, a környezet által megszabott; nem hasadnak határozott síkirányban, hasadási felületük üvegszerű v. földes.

Az Á.-ok *fizikai tulajdonságai* részben a kristályos szerkezettel függnek össze (l. *Amorf),* részben attól függetlenek, mint a fajsúly. Az előbbiekre nézve az az általános törvény érvényes, hogy a kristálytanilag equivalens irányokban (l. *Kristály)* eme tulajdonságok is egyformák. Az egyes Á.-fajokra jellemző fizikai tulajdonságok a *kohézióval* (l. o.) összefüggő *rugalmasság, szivósság* (tenacitas), *hasadás, törés, keménység* továbbá az *optikai, hőtani, villamossági* és *mágnességi* tulajdonságok. Az A.-ok *fajsúlya* (l. o.) — fs — a vízre vonatkoztatott relativ fajsúly, tehát egy viszonyszám, amely azt fejezi ki, hogy hányszorta nehezebb a bizonyos térfogatu Á., mint az ugyanakkora térfogatu víz. A fajsúly igen tág határok között ingadoznak; a legnagyobb fajsúlyuak a termés iridium (fs. = 21·57—23·46), a termés platina (14—19), a termés arany (15·6—19·3); a legkönnyebbek közül való az aszfalt (1·1—1·2) és a petróleum (0·6—0·9). A legelterjedtebb Á.-ok fajsúlya — a kőzetalkotóké — általában 2·5—3·5. — Az Á.-ok különböző [illegible]

Amely szó A.-alatt nincs meg, **Asz** vagy **Az** alatt keresendő.

nak rugalmasnak, a deformációval szemben kifejtett ellenállását az Á.-nak nevezik rugalmasságnak. A rugalmassággal összefüggésben áll a szívósság. Szilárdság — külső mechanikai behatással való megállás — tekintetében lehet az Á. rideg, ha késsel karcolva megpattan s a részecskék szétpattannak, pl. a galenit s általában az Á.-ok legnagyobb része; lágy, ha a részecskék porrá v. lemezkékké (pikkelyekké) a mélyedmény mentén a késen maradnak, pl. a grafit, zsírkő, gipsz. Sok Á.-nál por nélküli barázda keletkezik rajtuk, e esetben az éleről forgács metszhető le, s ha ez kalapácsütésre szétterül, az Á.-t engedékenynek mondjuk, pl. az argentit; ha nem törik, hanem szegélyt kap, akkor nyújthatónak nevezzük. Lehet az Á. közönségesen hajlékony, ha meghajlítható, pl. a klorit és *rugalmasan hajlékony*, ha hajlítás után eredeti alakját újra felveszi, pl. a csillám. — A *hasadás* a kristályos szerkezettel áll összefüggésben (tehát csak kristályos testek hasadhatnak tulajdonképen, amorfok nem). A kristályos testben ugyanis lehet a kohéziónak maximuma és minimuma; ha ezek között elég nagy a különbség, akkor azon sík irányában, amely merőleges a minimális kohézió irányára, a feszítő erő hatására a test könnyebben szétválik egy mentén, hogy a hasadási felületen síkok lesznek. Ha a feszítőerő nem hat merőlegesen a kohézió-minimum irányára, vagy ha a kohézió-maximum és minimum között nem elég nagy a különbség, akkor a törés nem lesz sík felületű; az ilyen szabálytalan formájú törési felületet nevezzük rövidesen az Á.-ok *törésének*. Ez lehet *kagylós*, pl. az üvegnél, *egyenetlen* (kvarc), *egyenes* (ritkább, pl. kalcedon), *horgas, szálkás* (anhidrit), *földes* (kréta). Az Á.-ok *keménységét* (l. o.) 1—10-ig terjedő számokkal fejezzük ki (minél nagyobb a szám, annál nagyobb a keménység, K.).

Az általános optikai tulajdonságokhoz tartozik az Á. *fénye*. Az Á. felületét érő fény részben visszaveretik, részben az Á. belsejébe hatol, ahonnan egy része ujból visszaverődik s a felületről reflektált fénnyel együtt hat, mint az illető Á. sajátságos «fénye». Ez minőség szerint lehet *fémfény*, pl. az arany, galenit, pirit fénye; *gyémántfény*, teljesen átlátszó és erősen fénytörő Á.-oknál, pl. a gyémánt, anatáz; *üvegfény* pl. a szilikátok nagyobb részénél; *gyöngyházfény*, a kitünően hasadó Á.-oknál, pl. a csillám; *zsírfény*, pl. a *kősónál*; *selyemfény*, rostos Á.-oknál, pl. rostos gipsz, aszbeszt. A fény erőssége a felület alkotásától (simaságától) és a test strukturájától függ; lehet az Á. erős fényű, gyengefényű, csillámló vagy fénytelen. Az *átlátszóság* a réteg vastagságától és a fény erősségétől függ; a szokásos kifejezések: átlátszó, áttetsző, az éleken áttetsző stb. maguktól értetődnek. A Röntgen-sugarak átbocsátása is különböző, ami a drágakövek megkülönböztetésénél bir fontossággal, mert a követ nem kell kivenni a foglalatból s megsértése nélkül végezhető a próba. — Már kevésbbé jellemző tulajdonsága az Á.-nak a *színe*, mely az abszorbeált és reflektált fény keverékéből áll elő. Lehet az Á. színe *idiokromatikus*, mikor az az Á. anyagának megfelelő, tehát annak saját színe (pl. a cinóber, hematit és rézgálic színe), vagy *allokromatikus* (festett), ha az Á.-ban levő idegen anyagtól származik a szín (pl. a kvarc, fluorit, apatit). Van olyan Á., mely egyben különböző színű; pl. némely turmalin-kristály belül vörös, kívül zöld színű. A festőanyag lehet egyenletesen elosztva, mint oldat, vagy pedig helyenként tömörebb, amidőn az Á. felhős, pettyes, sávos, erezettnek látszik, pl. az achát, ametiszt stb. A híg elosztású festőanyag már a napfény hatására elpusztul, pl. a smaragd, az almazöld krizoprász, a vörös vanadinit színe; más esetben 200—300 fokra való felmelegítés folytán tűnik el a szín, pl. a fluorit-, az ametisztnél. A színénél jellemzőbb az Á.-ra a *karca*, vagyis finom porának a színe, amelyet rendesen érdes porcellánlemezhez való dörzsölés által szokás előállítani. Így pl. a feketeszínű hematit karca (pora) meggyvörös, a limonité okkersárga. Lehet továbbá az Á. a felületén végbemenő kémiai változás folytán *befuttatva*. Egyéb (kristály-) optikai tulajdonságait az Á.-oknak, mint a kettős törés, fluoreszcencia, foszforeszcencia, irizálás, opálizálás stb., l. részint külön, részint *Kristály* alatt.

Az Á.-ok *hőbeli* (a hősugárzás és hővezetés) és kristályoptikai tulajdonságai között analógia van, minthogy mindkétféle tulajdonság a kristályos szerkezettel áll összefüggésben. A hősugarak — a fény spektrumában a vörösön innen eső sugarak — is különböző hullámhosszuságuak, ennélfogva a *hősugárzás* tekintetében is az optikaiakhoz hasonló tünemények lépnek fel. Ennélfogva van *hőátlátszó* v. *diatermán* és *hőátlátszatlan* v. *adiatermán* Á.; az előbbiek azok, melyek a hősugarakat átbocsátják, az utóbbiak pedig bizonyos vastagságon túl már nem bocsátják át. De lehet a diatermán közeg olyan, hogy minden hősugárt átbocsát, akkor az Á. *hőszíntelen*, vagy csak bizonyos hősugarakra nézve átlátszó, míg a többieket abszorbeálja, akkor az Á.-t *hőszínesnek (termokroitikusnak)* mondjuk. Mondhatni, minden fény-átlátszatlan Á. adiatermán, de nem minden átlátszó diatermán. Általában kevés a diatermán Á. Például a közönséges timsó a fény tekintetében teljesen színtelen, a hő tekintetében színes; diatermán és egyszersmind színtelen a szilvin, kősó, a szfalerit. *Hővezetés* tekintetében van jól vezető és rosszvezető Á.; az előbbiek hideg tapintatuak (minthogy gyorsan hűtik a kezet), pl. a fémes Á.-ok, a márvány, az utóbbiak melegek, pl. a borostyánkő és a gipsz. A hővezetés egyforma sebességgel történik amorf és szabályos rendszerű ásványoknál, de nem egyformán különböző tengelyhosszuságú kristályoknál (erre és a hőokozta kiterjedésre nézve l. *Kristály*). A hevítésre beálló halmazállapotváltozásról l. *Olvadás*.

Mágneses tulajdonság tekintetében csak kevés Á. fejt ki mágneses vonzást *(attraktorikusok)*, pl. némely magnetit (természetes mágnes), nyomokban némely termés platina és a pirrhotin. Mágnes azonban a legtöbb vastartalmú Á.-ra *(retraktorikusok)* hat, amelyeket e tekintetben *para-* és *diamagnetikusokra* (l. o.) lehet felosztani. — *Villamosság* tekintetében az Á.-ok részint jó, részint rossz vezetők. Különböző hatásokkal lehet az Á.-okban villamosságot gerjeszteni. Villamossá lesz az Á. dörzsölés által, például a kvarc +, a boros-

tyánkő — ; nyomás által *(piézoelektricitás)*, pl. a kalcit az ujjak közt erősen pozitivvá lesz; fénysugarak hatására *(fotoelektricitás)* pl. a fluorit; hősugarak hatására *(aktinoelektricitás)* pl. a kvarc. Melegítésre villamos áram keletkezik *(termoelektricitás)* némely vezető Á.-ban, mint amilyen a pirit; hőváltozás folytán némely nem vezető kristály villamossá lesz *(piroelektricitás)* oly módon, hogy az egyik vége (sark) +, a másik — lesz; ez esetben *analog sarknak* nevezik azon sarkot, amely felmelegítésre, tehát hőemelkedésre, pozitivvá, avagy lehűlés alkalmával, hőcsökkenésre, negativvá válik; a másik, vagyis azon sark, mely a felmelegítés folytán negativvá, avagy hőcsökkenés után pozitivvá válik, *antilog sarknak* neveztetik. A piroelektricitás csakis olyan kristályoknál fordul elő, melyek poláris kifejlődésű szimmetriatengellyel birnak, tehát a nem holoedereknél (l. *Kristály)*, mint pl. a kvarc, turmalin stb.

Némely Á.-nak *fiziológiai* tekintetben is van jellemző tulajdonsága, pl. a kősónak, rézgálicnak stb. sajátságos íze van, az agyagra rálehelve sajátságos szagot érzünk; némely Á.-nak a *tapintata* zsíros, pl. a kősó, steatit, vagy sikamlós, pl. a tajtékkő, vagy érdes, földes stb.

Az Á.-fajok, mint már említve volt, határozott összetételű anyagok. Az Á. anyaga és kristályalakja (e kettő közötti vonatkozást l. *Polimorfizmus, Izomorfizmus, Morfotrópia* és *Eutrópia* alatt) állapítják meg az Á.-fajt. Az Á.-fajok csoportosítása is kémiai elvek alapján történik, így a két legelterjedtebb, nevezetesen Dana és Groth rendszerében is. James Dwight *Dana* (A System of Mineralogy. Descriptive Mineralogy, sixth edition by Edward Salisbury Dana, New-York 1900, két appendixxel) csoportosítása a következő:

I. Terméselemek.

II. Szulfidek, szelenidek, telluridek, arzénidek, antimonidok.

III. Szulfósók.

IV. Haloidsók.

V. Oxidok.

VI. Oxigénsók: 1. karbonátok; 2. szilikátok, titánátok; 3. niobátok, tantalátok; 4. foszfátok, arzéniátok, vanadátok, antimoniátok, nitrátok; 5. borátok, uránátok; 6. szulfátok, krómátok, tellurátok; 7. volframátok, molibdátok.

VII. Orgánikus savak sói.

VIII. Hidrokarbon vegyületek.

Groth P. (Tabellarische Übersicht der Mineralien nach ihren kristallographisch-chemischen Beziehungen, IV. Auflage, Braunschweig 1898) az Á.-okat tíz *osztályba* sorozza, az osztályokon belül *rendeket* (ill. alrendeket) s ezeken belül *csoportokat* különböztet meg:

I. Elemek.

II. Kén-, szelén-, tellur-, arzén-, antimon- és bizmutvegyületek. *A)* rend: A metalloidok szulfidjai stb.; *B)* rend: A fémek szulfidjai stb.; *C)* rend: Szulfósók.

III. Az elemek oxigénvegyületei. *A)* Oxidok; *B)* Hidroxidok; *C)* Oxiszulfidok.

IV. Haloidsók. *A)* Egyszerű kloridok, jodidok, bromidok és fluoridok; *B)* Kettős-kloridok és fluoridok; *C)* Oxi-kloridok és fluoridok.

V. Nitrátok, jodátok, karbonátok, szelenitek, mangánitok, plumbátok. *A)* Salétromsavas és jódsavas sók; *B)* Szénsavas sók; *C)* Szelénes és tellurossavas sók; *D)* Mangánsavas és ólomsavas sók.

VI. Szulfátok, krómátok, molibdátok, volframátok, uránátok.

VII. Bórátok, aluminátok, ferritek stb., arzénitek, antimonitok.

VIII. Foszfátok, arzéniátok, antimoniátok, vanadátok, niobátok, tantálátok.

IX. Szilikátok, titánátok, zirkoniátok, thórátok, stannátok.

X. Szerves vegyületek.

Az Á.-ok anyagának megállapítása vegyelemzésen (l. o.) alapszik. Nehézséget okoznak e műveletnél az Á.-ok inhomogénitása (idegen anyagok, zárványok); ez esetben az idegen testeket fizikai vagy kémiai úton el kell távolítani. A vegyelemzés ezután az anorganikus analitikai kémiában szokásos eljárások szerint végeztetik, segítségül használva az Á. meghatározási módszereket — amilyeneket Weisbach, Fuchs stb., de különösen Kobell dolgozott ki — és ujabban a mikroszkópot. V. ö. *Fuchs* C. Anleitung z. Bestimmen d. Mineralien, 5. kiad. (Giessen 1907); *Kobell-Oebbeke*, Tafeln z. Bestimmung d. Mineralien (15. kiad., Münch. 1907); *Weisbach*, Tabellen zur Bestimm. d. Mineralien (7. kiad., Leipz. 1906); *Kobell-Zimányi*, Táblázatok az ásványok meghatározására (Bpest 1896); *Behrens*, Anleitung z. mikrochem. Analyse (Hamburg 1895).

Az Á.-ok *képződése* háromféle módon történik: 1. Megömlesztett állapotból; ilyenek az eruptiv kőzetekben az elsődleges alkatrészek, pl. a kvarc, ortoklász, plagioklászok, augitok stb., melyek gyakran zárványokat tartalmaznak, többek között a keletkezésükre jellemző üvegzárványokat. 2. Vízoldatból és pedig vagy közvetlen kiválás útján, pl. a karbonátok, vagy kémiai folyamatok folytán (csapadék), pl. a vízben oldott szulfátok mint oldhatlan szulfidek, vagy villamos áram hatására (mint valószinüleg a termésfémek) vagy élő organizmusok közvetítésével. A vízoldatból kivált Á.-ok is tartalmaznak gyakran folyadékzárványokat sík lapok által bezárt ürben (ezek az ú. n. *negativ kristályok*). 3. Szublimáció folytán gázállapotból, pl. egyes kloridok, a kén stb. Az ily módon képződött Á.-okból sokoldalú *elváltozások* folytán más Á.-ok keletkeznek, pl. vulkáni gázok behatására (az ú. n. *pneumatolitok* és *pneumatohidátogének*), vagy víz, vízgőz, fény, nyomás, stb. hatására (l. *Metamorfizmus)*. Az Á.-ok képződését részben megvilágítják a szintétikus eljárások, melyekkel már sokféle Á.-t, pl. gyémánt, rubin, kvarc, földpát, augit, biotit stb. sikerült mesterségesen előállítani. V. ö. *Meunier*, Les méthodes de synthèse en mineralogie (Paris 1891).

Az Á-ok *előfordulása* (l. *Kőzet* és *Paragenezis)*. A gyakori Á.-ok vagy egymagukban képeznek földréteget, mint pl. bizonyos körülmények közt a mészpát, gipsz stb., vagy mint a nagyobb része több fordul elő együttesen, még pedig az eddig ismert 800—900 Á.-faj közül mintegy 40 mint lényeges kőzetalkatrész, a többi csak mint esetleges járulék található *zárvány, telér, ér,*

gyémánt gyanánt, (fluoritban?), erekben és hézagokban különféle módon különül. A tömeget tekintve *uralkodóknak* mondjuk az Á. előfordulását, ha nagy tömegben található, pl. a kvarc, mészpát, *elegyrészeknek*, ha kis mennyiségben is, de mindenütt előfordul, pl. a földpát, pirit. Az Á.-fajok földrajzi elterjedéséről úgy, mint az élő szervezetekről nem lehet szó, azon földrajzi helyet, ahol éppen valamely Á. előfordul, a *lelőhelyének* mondjuk. Valamely vidék Á.-okban való gazdagsága a geologiai szerkezetével összefüggésben áll. Á.-fajokban bővelkedik azon hegyvidék, amely főleg eruptiv kőzetekből és kristályos palákból áll, ellenben különösen fiatalabb üledékkőzetek szegények Á.-okban. Némely Á. nagyon közönséges bizonyos helyen, másutt alig vagy éppen nem található, pl. az enargit Dél-Amerika több helyén közönséges ércz, másutt ritkaság; a kriolit termőhelye majdnem csak Arksutfjordra (nyugati Grönland) szorítkozik, a zinkit pedig éppen csak Sterling Hill és Mine Hillből (New Jersey) ismeretes.

Egyes Á.-ok *haszna* (l. *Bányászat, Kohászat*) általánosan ismeretes. A hasznosakhoz tartoznak az *ércek* (l. o.), amennyiben becses fémeket olvasztanak ki belőlük, a *sók* egész sora (pl. a kálisók, kizerit, borax, szasszolin stb.) mint nagyipari nyersanyagok, műtrágya, a *drágakövek* (l. o.), a *díszítő kövek*, a technikai celokra és egyéb faragásokra használt kövek. L. még *Közet*. V. ö. *Sachs*, Tabellarische Übersicht der technisch nutzbaren Minerale (Wien 1908); *Herrmann*, Steinbruchindustrie und Steinbruchgeologie (Berlin 1899). Az Á.-ok *elnevezését* l. *Ásványnevek*. Az Á.-ok tanulmányozását megkönnyítik a gyüjtemények. A leghíresebb ásványgyüjtemények Európában a londoni, a bécsi, a berlini és a budapesti (Nemzeti Múzeum). V. ö. *Prendler* W., Mineralien-Sammlungen (Leipzig 1908).

Ásvány, kisközség Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1900) 1856 magyar lak.; u. p. Ráró, u. t. Hédervár. Hajdan a Hédervárýak birtokai közé tartozott; 1658. mezőváros volt, ekkor épült temploma; a templomban lévő keresztkút márványmedencéje a XIV. sz.-ból való.

Ásványbarna, mangánbarna (*Mineralbister*). A gyapot festésére használatos barna festék. Alkalmazása úgy történik, hogy a megfestendő gyapotot mangánoxidullal átitatják, majd klóros lúggal oxidálják.

Ásványbőr, l. *Bőr*.

Ásványcserzés, l. *Bőr*.

Ásványelemzés, az ásványok vegyelemzése, l. *Ásvány*.

Ásványér vagyis ásványos anyagokkal kitöltött érhasadék. L. *Ér*.

Ásványfehér, természetes v. mesterséges úton készített báriumszulfát ($BaSO_4$). Mesterségesen készített Á. baritfehér, permanentweiss, blanc fix néven is kerül forgalomba. Színe nem sötétedik meg, mint az ólomfehéré.

Ásványfekete, őrölt agyagpalából készült mázoló festék.

Ásványfestékek. Az Á. részben a természetben készen fordulnak elő, részben anorganikus anyagokból mesterségesen készülnek. *Természetes* Á. a következők: *a)* Fehér festékek: a kréta, a gipsz, a kaolin, a fagyag (Talk). *b)* Veres és sárga festékek: a cinóber, a veres okra (vasoxid vagy vashidroxid), a sárga okra (kalciumkarbonáttal és agyaggal kevert vashidroxid; terra di Siena), jaune de Mars (vashidroxidnak timfölddel vagy kalciumszulfáttal való keveréke). *c)* Barna festékek: umbra (timföld vas- és mangánhidroxiddal), kölni umbra (földes, finomszemcsés barnaszén). *d)* Zöld festékek: a vasnak, aluminiumnak, magnéziumnak és alkaliáknak vizet tartalmazó szilikátjaiból állanak. *Mesterségesen készített Á.* a következők: *a)* Fehér festékek: ólomfehér (bázisos ólomkarbonátok keveréke), cinkfehér (cinkoxid), permanens fehér (kénsavas bárium), antimonfehér (antimonoxid). *b)* Vörös festékek: cinóber (merkuriszulfid), minium (ólomsesquioxid), antimoncinóber (antimonoxiszulfurát $Sb_6S_6O_3$), krómveres (krómsavas ólom), jodcinóber (merkuridjodid), rézoxidul, kolkothar (vasoxid), realgár (arzéndiszulfid), Cassius-bibor (valamely alapanyagon finoman elosztott arany), pink-couleur (indifferens tűzálló alapanyagon finoman elosztott krómoxid vagy krómoxidul). *c)* Sárga festékek: krómsárga (krómsavas ólom), kadmiumsárga (kénkadmium), uránsárga, nápolyi sárga (ólomantimoniát), kasszeli sárga (ólomoxiklorid), antimonsárga (az ólomantimoniátnak az ólom- és bizmut oxikloridjaival való keveréke), cinksárga (cinkkromát), sárga ultramarin (báriumkromát), auripigment (arzéntriszulfid), kobaltsárga (salétromossavas kobaltoxidkálium), musszív arany (cin(ón-)szulfid). *d)* Zöld és kék festékek: ultramarin, schweinfurti zöld, mitiszzöld, rézrozsda (Grünspan, ecetsavas réz), brémai kék és brémai zöld (rézhidroxid), braunschweigi zöld, hegyikék vagy ásványkék (bázisos rézkarbonát), Scheele-zöld (rézarzenitnek és rézhidroxidnak a keveréke), Casselmann-féle zöld (bázisos kénsavas réz), Gentele-féle zöld (ónsavas réz), egyiptomi kék (vasoxid, timföld, káli, nátron), olajkék, neuwiedi zöld; smalta (kobaltüveg), kobaltultramarin (kobaltoxid és timföld), kobaltoxidul, coelin (kobaltsztannát túlmennyiségű ónsavval), kobaltzöld v. Rinmann-féle zöld (cinkoxid-kobaltoxid vegyület), berlini kék (párisi kék) (vascianurcianid), krómzöld (krómoxid), mangánzöld (báriummanganát). *e)* Barna festékek: mangánbarna (Bister, mangánoxid és szuperoxid keveréke), Van Dyck-barna (vasoxid), korom. Ezeket a festékeket más elnevezések alatt is hozzák a forgalomba, csaknem minden festékgyár más nevekkel jelöli termékét. Ezeket az Á.-et gyakran szépítik, azaz élénk színű oldott kátrányfestékekkel átfestik. Nálunk is készítenek ilyen jóminőségű Á.-et. V. ö. J. G. *Gentele*, Lehrbuch d. Farbenfabrikation; *Post*, Chemische Technologie.

Ásványfestészet (ném. *Mineralmalerei*), Keim müncheni festékgyáros találmánya, amelynek az az előnye, hogy a falra v. vászonra festett kép ellenáll a légkör, a savak, a nedvesség és a tűz káros hatásainak. Az Á. számára előbb gondosan elő kell készíteni a falat vagy vásznat finom kvarchomokkal, mésszel, porrá őrölt márvánnyal, végül vízüveggel. A kép festésére külön e célra preparált ásványfestékek szolgálnak. A

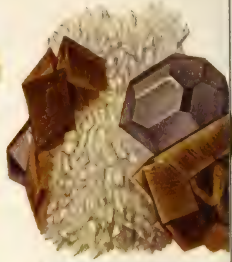
* Amely szó Ás alatt nincs meg, Ász vagy Az alatt keresendő!

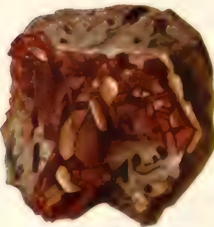
[illegible]

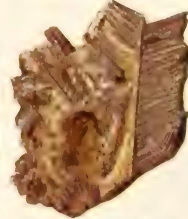
2. Fennőtt kristályok.

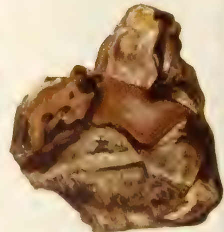
3. Fennőtt kristályok (telérben).

[illegible]

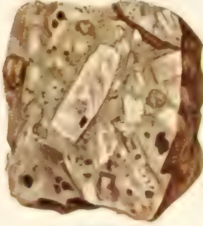
8. Eccezett kristályhalmaz.

9. Lemezes ásvány.

13. Szemcsés kőzet.

14. Porfiros kőzet.

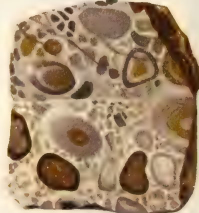
15. Porfir.

19. Gnájsz.

20. Breccia.

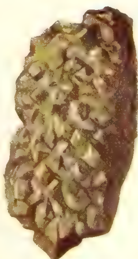
21. Konglomerát.

[illegible]

KÉPZŐDÉSI VISZONYAI.

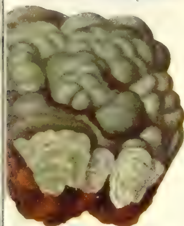
4. Szálas kristályhalmaz.

5. Kristályhalmaz.

6. Dendrit.

10. Szőllőded halmaz.

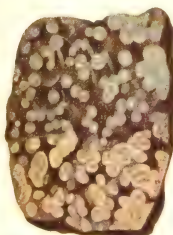
11. Hintett ásvány.

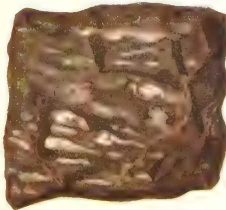
12. Achat-mandula.

16. Szferolit szemcsés kőzetben.

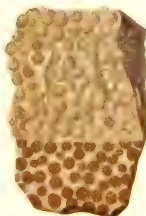
17. Szferolit szerkezetű kőzet.

18. Mandulaköves szerkezet.

22. Palás kőzet.

23. Oolitos kőzet.

24. [illegible]

kész képet rögzítőfolyadékkal vonják be, befejezésül pedig szénsavas ammóniákkal kezelik. Az eljárást a feltaláló Die Mineralmalerei (Wien 1881) c. művében írta le.

Ásványforrás, az olyan forrás, melyből ásványvíz fakad. Van sós, keserű, savanyú, vasas, kénes stb. ásványforrás, aszerint, aminő a vize. L. *Ásványvizek és Forrás*, az Á.-ok radioaktivitásáról, l. *Rádium*.

Ásványfürdő, l. *Ásványvizek*.

Ásványgyapot *(salakgyapot)*, megömlesztett salakból vagy kőzetből gyártott, főleg fonalakból álló (tkp. üveg-) tömeg, mely úgy készül, hogy erős légárammal vagy gőzsugárral az olvadékból golyócskákat fújnak ki, amelyek fonalakat eresztenek maguk után. Mint igen rossz hővezetőt hőszigetelő és tűzbiztonsági buroknak használják gőzhengerekhez, csövekhez, jégszekrényekhez, pénzszekrényekhez vagy tölteléktömítőszövetnek pl. kábelekhez, folyadékok szűréséhez, vagy dróthálózattal bevont lemezek alakjában falburkolatnak. 2—3 cm. vastag Á.-lemezzel bevont faajtók nagyobb biztonságot nyujtanak tűzvész ellen, mint a vasajtók.

Ásványgyüjtemény, l. *Ásvány* és *Egyetemi ásványtani intézet*.

Ásványi hamuzsír, a stassfurti kálisókból előállított káliumkarbonát (l. o.).

Ásványindigó, molibdénkék, kék molibdénoxid $MoO_2, 2MoO_3, nH_2O$. Előállítható molibdénsavból redukáló anyagokkal (stannóklorid, cukor, hidrokénessavsók). Vízben szép kék színnel oldódó, rendkívül tartós festék.

Ásványiszap, tőzegszerű növényi, főleg ásványvízzel átitatott humuszanyag, tartalmaz ezenkívül hangyasavas, ecetsavas, propionsavas sókat, különböző ásványtörmeléket és szervetlen (különösen vas-)sókat. Tőzegiszapfürdőkhöz használják oly módon, hogy fedél alatt szellős helyen kiterítve szárítják, majd megőrölve szitálják és ásványvízzel fölereszti k. V. ö. *Helmkampff*, Moor und Moorbäder (Leipzig 1903).

Ásványkaméleon, a káliummanganát régi neve.

Ásványkék, l. *Párisi kék*.

Ásványlakk v. *ónibolya*, kárpit- és faience-festésre használt festék.

Ásványlelhelyek, azon földrajzi helyek, ahol vm. ásvány előfordul. Az ásvány «lelhelye» és «termőhelye» (az a hely, ahol keletkezett) nem mindig födi egymást, l. *Ásvány*. Hazánk ásványainak lelhelyeiről összefoglaló jegyzéket állított össze *Tóth* Mike e címen: Magyarország ásványai, különös tekintettel termőhelyeik megállapítására (Budapest 1882).

Ásványnevek. A még nem ismert ásványfajnak annak első ismertetője szokott nevet adni. Az elnevezésre nézve azonban nincsenek pontosan megállapított elvek, ezért nagy az önkény az elnevezésben, továbbá minthogy különböző lelhelyeken fölfedezett s újnak vélt ásványfajok idővel azonosnak, legföljebb lényegtelen eltérésű válfajnak bizonyultak, ezért is sok a szinonima. (A szinonimák közül való válogatásban — legalább az újabb ásványokra nézve — irányadó a prioritás elve, különben pedig azok a nevek használatosak, amelyek már bevették magukat — különösen nálunk — a közhasználatba.) Általában vagy valamely tulajdonság után nyerte nevét az ásvány, pl. a hematit vérvörösszínű porától, a tetraedrit tetraederes kristályalakjáról, a súlypát (barit) a nagy fajsúlya után; az agalmatolit (képkő) a használatára vonatkozik, az ortoklász, plagioklász, klinoklász elnevezések a hasadáson alapszanak; melanit, pisztácit a színre utalnak, stb.; vagy (-it, -in, -lit) képzők segítségével a lelhelyről neveztetik el az ásvány, pl. Urvölgy-it, Nagyág-it, Rézbány-it, Dognácska-it, stb.; vagy mineralógusok, mithológiai személynevek és más érdemes személyiségek tiszteletére, pl. Krenner-it, Szabó-it, ill. Aegirin, ill. Lóránd-it (br. Eötvös Lóránd), Semsey-it, Andor-it (Semsey Andor) stb. V. ö. *Chester A. H.*, Dictionary of the Names of Minerals (New-York 1896); *Kobell*, Die Mineralnamen (München 1853); *Francke*, Über die mineralogische Nomenklatur (1890).

Ásványolaj (petroleum, kőolaj, kenőolaj), azaz jobban mondva az Á.-ok, mert a különböző helyeken előforduló Á.-ok kémiai és fizikai szempontból nagyon eltérőek egymástól, a természetben előforduló, sokféle szénhidrogénvegyületnek, melyek különböző homolog sorozatba tartoznak, a keverékei. Minden jelenlévő sorozat fölötte sok tagjával van képviselve; a legalacsonyabb forrpontu tagok gázalakuak, a legmagasabb forrpontu tagok szilárdak, avagy nehezen folyók és a rendes nyomáson bomlás nélkül nem desztillálhatók. Ezen szénhidrogének mellett csekély mennyiségben oxigén-, nitrogén- és kénvegyületek is kimutathatók az Á.-okban. Az Á.-ok már a legrégibb időben is ismeretesek voltak. Már Herodot beszél egy «Hegyiolajról», melyet hulla balzsamozására használtak. Plutarch, Plinius, Dioskorides és mások megemlítik az Á.-at mint tüzelőanyagot. A tényleges ipari feldolgozása a Á.-nak nem régi keletü, mert csak a XIX. sz. második felében kezdték iparilag feldolgozni. Azon időben kezdték meg a mélyfúrásokat és azóta a felszinre kerülő mennyisége évről-évre emelkedik.

Az a mód, amely szerint az Á.-ok a természetben keletkeznek, még a mai napig nincs teljes biztonsággal megoldva; még ma is csak feltevésekre alapítva magyarázhatjuk a keletkezésüket. Eleinte az a nézet uralkodott, hogy az Á. a szén képződésénél fellépő melléktermék, vagy a szén száraz desztillációjának a terméke. 1877-ben Mendelejeff az Á. keletkezését olyképen magyarázta, hogy az a víznek a föld belsejében levő izzó fém-, főleg vaskarbidokra való hatása által keletkezik. Ezen elmélettel ellentétben sok kutató az Á.-nak szerves eredetét bizonyította. A legfontosabb elmélet ezek közül az Engler-Höfer-elmélet, mely az Á. eredetét nagy mennyiségű állati anyag bomlására vezeti vissza. Ezen elmélet támogatására Höfer a következőket hozta fel: 1. Az Á. eredeti lelhelyén mindig sok állati, semmi vagy nagyon kevés növényi maradékok fordulnak elő. 2. Az Á. vagy paraffinképzésre szolgáló bitumenpalák mindig gazdagok állati és majdnem mindig mentesek v. nagyon szegények növényi maradékokban. 3. A növényi maradékokban gazdag kőzetek legnagyobb részben nem bitumenesek. 4. Állati maradékok átalakulhatnak Á.-t szolgáltató szénhidro-

getekké 5. Fraas Oszkár württembergi geologus ... hogy a Vörös tenger partjain, a korállzátonyok mögötti sekély vízben hátramaradó hullái a tengeri állatoknak a trópikus nap heve közben ...rothadásával és a sós víz jelenlétében sajátságos bomlásnak indulnak, mely bomlásnak terméke hasonló az A.-hoz. Höfer feltevéseit Engler kisérletileg is igazolta és megtoldotta azzal a kijelentéssel, hogy növényi zsírfélességek is alkalmasak A. képzésére.

Hathatós támogatást nyert az A.-nak a szerves anyagokból való keletkezésére alapitott elmélet Biot-nak abban a felfedezésében, hogy az A.-ok optikailag aktivok. Walden ugyanis kimutatta, hogy az ásványolajok nem keletkezhettek fémkarbidok és víz egymásra hatásából, mert az ily módon keletkezett termékek optikailag mindig hatástalanok és inkább növényi vagy állati anyagok bomlási termékének kell lenniök, mert csak ezekből keletkezhetnek optikailag aktiv termékek. Ugyancsak Walden mutatott rá arra, hogy bizonyos körülmények, minők pl. a magas hőmérséklet, vehemens, gyors lefolyású vegyfolyamatok következtében optikailag hatásos termék nem keletkezhetik, amiből azt következtethetjük, hogy az Á. képződése relativ alacsony hőmérsékleten és tetemes nyomás alatt, de nagyon lassan, évezredeken keresztül ment végbe. Az Á.-okat a mostani nézet szerint két fő csoportba sorozhatjuk, aszerint, hogy a szénhidrogének legnagyobb része a paraffinsorozatba (C_nH_{2n+2}), vagy a nafténék sorozatába (C_nH_{2n}) tartoznak. Legcélszerűbb azonban az egyes lelőhelyek szerint csoportosítani az A.-okat.

Hogy az Á.-ok mire használhatók fel technikailag és minő értékkel birnak, arra nézve a részleges desztilláció ád legjobb felvilágosítást. Általánosságban az A.-okat értékesítésük szempontjából a következő csoportokba oszthatjuk be: az első csoportba tartoznak azok az Á.-ok, melyek csak fűtőanyagnak, utak portalanítására vagy ezekkel hasonló célokra használhatók fel. Ezek az Á.-ok a legolcsóbbak. A második csoportba tartoznak azok, melyek kevés alacsony forrpontú anyagot tartalmaznak, tehát kevés benzint és kőolajat (világító olajat, petroleumot) szolgáltatnak és ezek magas hőfokon forró részletei is csak csekély jóságú kenőolaj előállítására alkalmasak. A harmadik csoportba azon Á.-ok tartoznak, melyek kevés benzint, közepes mennyiségű kőolajat és nagy mennyiségű, értékes kenőolajat szolgáltatnak. A negyedik csoportba tartozók nagy mennyiségű benzint, még több kőolajat és közepes mennyiségű, de értékes kenőolajat és paraffint szolgáltatnak. Az egyes csoportokra példaképen felhozhatjuk a következő Á.-okat: Az első csoportba a kaliforniai Á.-ok, a másodikba a német Á.-ok, a harmadikba az orosz Á.-ok, a negyedikbe a pennsylvaniai Á.-ok tartoznak. Az ár megállapításnál a benzinen, kőolajon és kenőolajon kívül a paraffint is tekintetbe veszik. Hogy az egyes Á.-ok különböző desztillátumokból mennyit tartalmaznak, arra nézve a következő táblázat szolgáljon felvilágosításul:

Az ásványolaj neve	Fajsúlya	Szine	Nyers benzin	Nyers kőolaj	Középolaj	Kenőolajra feldolgozható rész	Paraffin tartalma
			tartalma térszázalékban				
Könnyű ásványolaj:							
Nyugat-Virginia	0·796	nagyon világos	13·00	49·20	11·21	25·11	magas
Pennsylvania ...	0·812	közepes	10·94	47·98	13·02	27·30	meglehetősen magas
Bradford	0·817	«	10·20	47·57	12·77	29·33	kevés
Galicia Starzana	0·825	«	1·83	63·93	12·01	21 78	magas
Olaszorsz Borzosandoninno	0·827	sötét	18 25	60·95	6·98	12·81	magas
Nehéz ásványolaj:							
Galicia: Schodnica	0·835	közepes	17·39	38·05	19·08	24·65	kevés
Románia ...	0·837	sötét	1·01	49·57	23·87	25·36	nagyon magas
Kanada	0·844	nagyon sötét	4·87	37·66	23·43	34·00	nagyon kevés
Észak-Amerika: Indiana ...	0·849	«	5·00	33·64	25·47	35·17	kevés
Ausztrália...	0·856	«	1·20	42·51	26·46	29·12	magas
Baku	0·871	sötét	0·96	37·25	26·67	34·25	nyomok
Galicia	0·887	nagyon sötét	4·62	38·55	23·19	33·32	«
Jáva	0·888	«	1·50	35·10	31·79	30·28	kevés
Birma	0·897	«	—	23·62	30·67	44·50	kiválóan sok
Olheim Hannover	0·909	sötét	—	17·19	29·48	52·44	gyenge nyomok
Japán	0·922	nagyon sötét	0·37	18·71	25·91	54·28	nagyon kevés

Nyers benzin alatt értjük azt a párlatot, mely 130° C.-ig átdesztillál; az alacsony fajsúlyú (0·830 alatt) A.-nál nyerskőolajnak mondjuk a 130° és 300° C. között desztilláló részt, melyhez még hozzáadjuk a 300° és 320° C. között desztilláló rész felét. Magas fajsúlyú Á.-nál pedig a 130° és 250° C. között desztilláló rész, hozzáadva a 250° és 300° C. között desztilláló rész fele adja meg a nyers kőolajat. Ezen adatok természetesen nem vonatkoznak a gyakorlatban elterjedt Cracking- (megbontó) desztillációra. A kőolajfinomító gyárak rendesen kis, a nagyban való gyártást hűen utánzó, készülékben határozzák meg az egyes párlatokat és ezen eredmény szerint értékelik az Á.-okat.

Az egyes országok Á. termelése 1907. tonnákban kifejezve a következő volt:

Egyesült-Államok	22.149,862
Oroszország...	8.247,795
Szumátra, Jáva, Borneo	1.178,797
Galicia	1.175,974
Románia	1.129,097
India	579,316
Japán...	268,129
Mexikó	133,355
Kanada	105,200
Németország	106,379
Peru	8,732
Olaszország	7,450
Többi országok	4,000

Az Egyesült-Államok az össztermelésnek 63 százalékát, Oroszország termelése pedig 23 százalékát teszi. Az Egyesült-Államokat öt csoportba oszthatjuk fel az Á. termelése szempontjából. Ezen csoportokba tartozó Á.-ok minőség tekintetében nagyon eltérőek egymástól. Az öt csoport a következő: 1. «Appalachian Field» (Ny.-i New-York, Pennsylvania, K.-i Ohio, Ny.-i Virgina, Ken-

tucky). Ezen csoportba tartozó Á.-ok majdnem teljesen kénmentesek, nagy mennyiségű könnyű desztillátumot (benzint) és kőolajat tartalmaznak. 2. «Lima Indiana Field» (Ny.-i Ohio, Közép-Indiana). Ezen Á.-ok sok kénvegyületet tartalmaznak. 3. «Illinois Field»-en kéntartalmú vegyületekben szegény Á.-ok fordulnak elő. 4. «Mid Continent Field-en» (Oklahoma, É.-i Texas) előforduló Á.-ok túlnyomó részben tisztátalanok. 5. «Gule Field» (Texas, Louisiana) Á.-ai sok kénhidrogént tartalmaznak, ami gőzzel könnyen eltávolítható. Ezeket az Á.-okat főleg tüzelőanyagnak használják, tisztításuknál a terpentinolajat helyettesítő anyagot nyernek. Az említett területeken kívül még Kaliforniában, kis mennyiségben Wyoming, Colorado, Missouri és Michigan-ban is hoznak Á.-t felszínre. Ezek az Á.-ok alárendelt szereppel birnak kőolajgyártás szempontjából, leginkább tüzelőanyagnak használják. A kaliforniai Á.-ok általában nagyon sűrűek és sok aszfaltot tartalmaznak; leginkább tüzelőanyagnak valók. Az amerikai vasutak nagyon sok nyers Á.-t és csak nagyon kevés raffinálás után visszamaradt részt használnak fel. 1907-ben 13.855,691 hordó Á.-t használtak fel mozdonyok fűtésére.

Az egyes északamerikai kerületek Á.-termelése a következő volt 1907-ben:

Colorado	331,851	hordó
Illinois	24.281,973	«
Indiana	5 128,037	«
Kalifornia	39.748,375	«
Kansas, Oklahoma	45.933,649	«
Kentucky, Tennessee	820,844	«
Louisiana	5.000,221	«
Michigan, Missouri	4 000	«
New-York	1.212,300	«
Ohio	12.207,448	«
Pennsylvania	9.999,306	«
Texas	12.322,696	«
Utah, Wyoming	9,339	«
Nyugat-Virginia	9.095,296	«

Irodalom. Engler, Die neueren Ansichten über die Entstehung des Erdöls, Berlin 1907; Höfer, Das Erdöl und seine Verwandten, 2 Aufl., Braunschw. 1906: Rakusin, Die Untersuchung des Erdöls und seiner Produkte, Braunschweig 1906; Kissling, Das Erdöl, seine Verarbeitung u. Verwendung, Halle 1908; Thompson, The oil fields of Russia and Russian petroleum, London 1904; Tassart, Exploitation du pétrole, Paris 1908; Kwjatkowsky-Rakusin, Anleitung zur Verarbeitung der Naphta und ihrer Produkte, Berlin 1904; Petroleum, Zeitschrift für gesammten Interessen der Petroleumindustrie (hrsg. von Schwarz, Berlin).

Ásványolajadó. A nyers ásványolaj, amint a földből kikerül, sem világításra, sem motorok hajtására nem alkalmas. A világításra alkalmas ásványolajt (petroleum) és a motorbenzint a nyers ásványolajból finomítás (lepárlás) útján állítják elő, amely kiválasztja a kátrányt, paraffint, fotogént és solarolajt. A finomított ásványolaj sűrűségét (finomságát) sűrűségmérővel (araeometerrel) állapítják meg. A + 4 R° víz sűrűsége = 1000. Mentől kisebb az ásványolaj sűrűsége, annál finomabb az. A jól világító petroleum sűrűsége okvetlenül kisebb 880, a jó motorbenziné pedig 770 sűrűségi foknál.

A finomított ásványolaj igen alkalmas fogyasztási adótárgy, mert a nagy gyártelepeken történő forgalom könnyen ellenőrizhető. Közgazdasági szempontból azonban az Á. aggályos, mert a világítás megadóztatása különösen a szegény néposztályt sújtja, a motorbenziné pedig ipari érdeket sért. A beszedés könnyűségénél fogva az Á.-t mégis több állam (pl. Magyarország, Ausztria, Oroszország, Franciaország) alkalmazza.

Hazánkban az Á.-ról az 1882. XVIII., 1896. XIV. és 1896. XV. t.-cikkek intézkednek:

A finomítás (tisztítás) útján előállított ásványolaj, melynek sűrűsége Reamur szerinti + 12° hőmérséklet mellett 880 foknál nem nagyobb, 100 kilogrammonként (tiszta súlyt véve) 13 korona fogyasztási adó alá esik.

Az olvasztó- v. kivonatszerül szolgáló, úgyszintén a motorok hajtásához és ásványolaj-aknák tisztításához felhasználandó ásványolaj *(benzin)*, ha sűrűsége + 12 R° mellett 770 foknál csekélyebb, a fogyasztási adó alól fel van mentve. Az Á. a termelvényeknek a gyártelepről való elszállítása alkalmával fizetendő. A gyárból kikerült ásványolaj a gyártelepen kívül csak az ellenőrzési kerületen belül vonható ellenőrzés alá, melynek szélessége a gyártelep határaitól nézve egy ponton sem lehet 5 kilométernél nagyobb. Ezen ellenőrzési területen túl az ásványolaj forgalma szabad.

Ásványos érc, az ércek egyik osztálya Zay Sámuel *Magyar Mineralógiá*-jában.

Ásványrendszerek, l. *Ásvány*.

Ásványreszelő, sellak és smirgli összeolvasztása és sajtolása által nyert, fémek és üveg reszelésére és csiszolására használt eszköz.

Ásványsárga, kasseli sárga. Ólomglét és szalmiák összeolvasztása által kapott citromsárga színű festék. Összetétele $+PbO+PbCl_2$ képletnek felel meg.

Ásványsavak. Mindazok a savak, melyek szenet nem tartalmaznak alkatrész gyanánt. A legfontosabbak a sósav, a kénsav, a salétromsav és a foszforsav.

Ásványszén, l. *Kőszén*.

Ásványszesz. Az etiléngázból előállítható közönséges v. etilalkohol. Á.-nek azért nevezik, mert az etilén a kőszénből készülő világítógázban előfordul. *Hoffmann* (1723) Á. v. spiritus mineralisnak nevezte a savanyú vizekből kipezsegő széndioxidot.

Ásvány-szintézis, l. *Mesterséges ásványok* és *Kisérleti geológia*.

Ásványszóda, kriolitból előállított szóda, l. *Nátriumkarbonát*.

Ásványtan *(Mineralógia,* régebben *Oryktognózia)*, a természetrajz azon ága, mely az ásványokkal foglalkozik. Mint leiró természettudomány két ágra oszlik: az egyik az *általános Á.*, mely egyrészt az ásványokat magukban — elvonva természetes környezetüktől — tanulmányozza, kutatva azok alakbeli, fizikai és kémiai tulajdonságait (ide vágó fejezetek a geometriai és fizikai kristálytan és az ásványkémia), másrészt kiterjeszkedik az ásványok előfordulásának körülményeire, képződésük történetére s mindama változásokra, melyeknek alá vannak vetve; a másik rész a *különleges* v. *leiró Á.* (ásványfiziográfia), mely az ásványfajokat bizonyos rendszerbe foglalva írja le.

Az *Á. története* régi időkre vezet vissza. Kezdete egyes technikailag fontos ásványok, neve-

zetesen drágakövek, ércek, épület- és szoborkövek részletezésében állott. *Aristoteles* már rendszert csinál, amennyiben az ásványokat felosztja *oryktá* (kövek) és *metalleuta*-kra (ércek). *Theophrastos* (Kr. e. 300) a drágaköveket írja le. *Dioskorides* (Kr. e. 50 körül) és *Galenos* (Kr. u. 150 körül) az orvosilag fontos ásványokat ismertetik. *Plinius* (23—79) Historia naturalisának 5 kötete foglalkozik az ásványokkal. A középkorban *Avicenna* (980—1036) arab tudós az ásványokat kövekre, olvasztható anyagokra, éghetőkre és sókra osztja. Az ásványokkal legelőször foglalkozott tudományosan *Agricola* (1490—1555) joachimsthali orvos, kinek Á.-i munkái (De natura fossilium 1546 és De re metallica) korszakot alkottak. Számos észleletet tett az ásványokon egyes külső tulajdonságairól (fény, szín, hasadás, fajsúly) és felállított rendszere nagyon sokáig volt érvényben. Felosztja az ásványokat földekre, konkréciókra, kövekre és fémekre. *Bartholin* E. dán tudós 1670. közölt észleleteket a mészpát hasadási alakjáról, kettős töréséről és savakkal való pezsgéséről. *Steno* (1631—1686) és *Guglielmini* (1655—1710) a kristályok sávozásáról és az élszögek állandóságáról írtak. *Linné* (1707—78) befolyása és hatása a mineralógiára nem volt nagy; már kortársai ellenezték felállított ásvány-rendszerét. Egyre szaporodtak az észleletek az ásványok kémiai tulajdonságait illetőleg. *Boyle* (1627—1691), *Becher* (1635—72), *Bromell* (1679—1731), *Henkel* (1679—1744), főkép pedig a svéd *Wallerius* (1709—85) és *Cronstedt* (1702—65) tettek egyes fontosabb észleleteket. Utóbbi a forrasztócsői észleleteket szedte rendszerbe, a forrasztócsőt legelőször a föntebb már említett *Bartholin* alkalmazta. Az ásványok kémiai vizsgálatának tudományos alapját *Bergmann* (1735—84), *Scheele* (1742—86) és *Gahn* (1745—1818) ugyancsak svéd tudósok vetették meg az ásványok pontosabb kémiai elemzésével. De ezen irány régebbi főbb képviselői Franciaországban *Vauquelin* (1763—1829), Németországban *Klaproth* (1743—1817), utóbbi Beiträge zur chemischen Kenntniss der Mineralien című munkájában (1795—1815) számos becses adatot szolgáltatott. Még tovább fejlesztették az Á. kémiai irányát *Fuchs* (1774—1856), *Berzelius* (1779—1848), *Rose Henrik* (1795—1864), *Rose Gusztáv* (1798—1873), *Mitscherlich* (1794—1863), *Rammelsberg* (1813—1899) stb. Amint hogy Svédországban jutott legelőször érvényre az ásványok kémiai tanulmányozása, úgy Franciaországból indult ki az ásványok alaki tulajdonságainak behatóbb kutatása. *Romé de l'Isle* (1736—90) volt Essai sur la cristallographie (1772) című munkájával a krisztallografia megalapítója, de tudományos alapra azt *Haüy* (1743—1822) fektette, ki Essai d'une théorie sur la structure des cristaux c. 1784-ben megjelent munkájában mutatta ki a kristályalakok között levő matematikai összefüggést. Egyidőben Szászország felől is kapott az Á. nagy lendületet, ahol *Werner* (1750—1817) Von den äusseren Kennzeichen der Mineralien (1774) c. értekezésével keltett feltűnést és ezzel, valamint egyéb munkáival vált a későbbi Á.-i irány megalapítójává. Freibergbe sereglettek az Á.-t tanulni vágyók és Werner tanítványai az ő rendszerét és módszerét vitték szét nemcsak Németországba, hanem az egész világba. Tanítványai közül nagyon kivált *Weiss* Chr. S. (1780—1856), a ki Haüy krisztallográfiai irányát fejlesztette tovább és pedig önálló alapon ő vonatkoztatta a kristályokat legelőször tengelyekre. Nagy szolgálatot tettek neki a *Wollaston* által feltalált (1809) tükröző goniométerrel végzett mérések. 1815-ben állította fel a máig is fennálló kristályrendszert, a paraméter viszonyokkal jelezte az egyes kristályokat. Tovább fejlesztették ezt az irányt *Mohs*, *Naumann*, *Haidinger*, *Quenstedt* és mások. Naumann rövidebb jelzést állapított meg, mely ma is még igen használatos. Mindezeknek működését l. részletesebben neveik alatt. Egész külön irányt kezdeményezett *Miller*, akinek számos követője akadt. Egyebek között Ausztriában *Grailich*, *Lang*, *Schrauf*, nálunk *Krenner*, *Schmidt*. Az Á.-ok leírása körül kiváló érdemeket szereztek *Hausmann*, *Breithaupt*, *Karsten*, *Leonhard*, *Descloizeaux*, nálunk különösen *Szabó*. (Mindezeknek részletes működését l. neveik alatt.) V. ö. Franz. v. *Kobell*, Geschichte der Mineralogie von 1650—1860 (München 1864).

Hazánkban az Á. csak a legújabb időben vett lendületet és emelkedett magas tudományos színvonalra. *Szabó* Józsefnek és dr. *Krenner* József egyetemi tanár s nemzeti múzeumi Á.-i osztályigazgatónak vannak e tekintetben nagy érdemei.

A legrégibb magyar nyelven megjelent mineralógia *Benkő* Ferenctől való 1784, tulajdonkép Werner Ábrahám nagy munkájának fordítása. — Az első magyar Á.-t *Zay* Sámuel orvosdoktor írta: *Magyar Mineralógia avagy az Ásványokról való Tudomány, melly a Természet első Világának eddig ismeretes mindenféle Szüleményeit Magyar Nyelven terjeszti elönkbe.* (Komáromban 1791). Nagyobb magyar Á.-unk dr. *Szabó* Józseftől van (IV. kiadás, Budapest 1893).

Irodalom: A külföldi irodalomban nevezetesebb ásványtani kézikönyvek: Dana J. D., System of Mineralogy 6. kiadás, New-York 1900, 2. appendix 1909; Dana E., Textbook of Mineralogy, 3. kiadás, New-York 1898; Descloizeaux, Manuel de Minéralogie, 2 k. Paris 1893; Naumann-Zirkel, Elemente der Mineralogie, 13. kiadás, Leipzig 1897—98; Lenuis-Senft, Synopsis der Mineralogie, Hannover 1875; Tschermak G., Lehrbuch der Mineralogie, Wien 1905., 6. kiadás; Bauer M., Lehrbuch der Mineralogie, 2. kiadás, Stuttgart 1904; Quenstedt, Handbuch der Mineralogie, 4. kiad., Tübingen 1890. Rutley F. Mineralogy, 12. kiadás, London 1900; Rammelsberg C. F., Handbuch der Mineralchemie, 2. kiadás, Leipzig 1875, pótfüzetek 1886 és 1895; Brauns, Chemische Mineralogie, Leipzig 1896; Doelter C. Physikalisch-chemische Mineralogie, Leipzig 1905. Speciálisan kristálytani kézikönyveket l. *Kristálytan* alatt. Az ásvány-kémiára: Rammelsberg, Handbuch der Mineralchemie és Chemische Natur der Mineralien, Leipzig 1886; Doelter C., Allgemeine chemische Mineralogie, u. o. 1890. — Hazai *folyóiratok*, melyek ásványtani közleményeket közölnek: A. M. T. Akadémia III. oszt. kiadványai: Értekezések meg közlemények a természet tudományok köréből. Földtani Közlöny. Természetrajzi füzetek. Természettudományi Közlöny és Pótfüzetek. Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyül. Evk. — Külföldi folyóiratok: Neues Jahrb. f. Miner., Geol. u. Petrefaktenkunde, Stuttgart 1833 óta; Tschermak, Mineralogische Mittheilungen, Wien 1872 óta; P. Groth, Zeitschrift für Krystallographie u. Mineralogie, Leipzig 1877 óta; The Mineralogical Magazine, London 1876 óta; Bulletin de la société mineralogique de France, Paris 1878 óta.

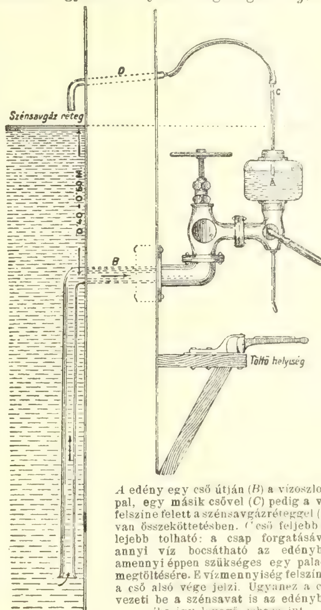
Ásványtani intézet, l. *Egyetemi ásványtani intézet.*

Ásványtelér, l. *Telér.*

Ásványviasz a. m. cerezin (l. o.).

Ásványvizek *(aquae minerales, Mineralwässer, eaux thermals, des eaux)*, oly forrásvizek, melyeket magas hőfokuk, vagy gáztartalmuk, vagy szilárd alkotórészeik (sótartalmuk) gazdagsága, legtöbbször e három tulajdonság kombinativ jelenléte különböztet meg a közönséges ivóvíztől. Leggyakoribb alkotórészük a kétszer szénsavas alkaliák és földfémek, a konyhasó, a szabad szénsavgáz, a kénsavas sók. Az Á. értékes alkotórészeikhez a föld gyomrában lefolyó kémiai folyamatok révén sótartalmú geológiai rétegeken átszürődésük közben jutnak; ezért kivétel nélkül a *mélyben* készülnek és mélyből fakadók, sokszor azonban a nagy földalatti gáz- vagy gőznyomás, vagy egy alattuk elvonuló vízzáró kőzet felfelé hajlása a felszínhez közel hozza őket, sőt esetleg kitörésre is készteti. Az Á. összetételüket — éppen mivel a föld mélyének szinte kimeríthetetlen vegykonyhájában készülnek — ritkán és csak alig, s csak nagy időközökben változtatják; lassan azonban megváltozhatnak, míg teljes elapadásukra inkább csak hirtelen példákat láttunk eddig vulkánikus erupciók, földcsuszamlásos rengések stb. esetén. Mivel mélyről fakadók, teljesen *csiramentesek*, s ha felszines útjukban a talajvíz hozzákeveredésétől meg vannak óva, csiramentesen is buzognak elő. Az Á. csiramentes és szűzi változatlanságú töltése ideális célja a forrástechnikának, s minden manipuláció, ami akár egy kellemetlen alkatrész kivonása (vasmentesítés), akár egy kívánatos alkatrész szaporítását (szénsavval telítés) célozza, már elvesz valamit az ásványvíz *természetes* voltából; noha az ily vizeket kormányrendeleteink még természetes A.-nek tekintik magasabb kereskedelmi szempontból, de a megtörtént manipuláció jelzését megkivánják a címkéken. P. o. a «Kristályvíz» *szénsavval telített* ásványvíz, a buziási «Phoenix» *vasmentesített* és *saját szénsavával telített* ásványvíznek mondható.

Mesterséges Á. készítése és forgalomba hozása nálunk csak okleveles vegyésznek vagy gyógyszerésznek van megengedve, de hazánkban ilyenekre igazán nem szorulunk, de nem is vehetnék fel azok sem a higiene, sem a gyógyítás szempontjából a versenyt a természetes A.-kel. Az Á. csiramentességének és változatlan összetételének megőrzésére nagyon fontos a *forrás foglalása*, mi az Á.-tól a felületes talaj- és csapadékvizeket kell hogy távoltartsa. Enélkül nem is adják meg az engedélyt a forgalomba hozatalra; készülő fürdő-törvényünk pedig geológiai és forrástechnikai szakvéleményt is követel majd a gyógyvizektől. A foglalással egyenlő fontosságú a vizek palackba *töltése*, minek úgy kell megtörténni, hogy abszolut tisztára mosott palackba egy a fenékig lenyúló csövön keresztül csendes folyással jusson az ásványvíz, s azt alulról fölfelé töltse meg. A víz becsorgatása, vagy a nagy nyomás alatt töltés alkalmával a vízben elnyelt gázok nagy része elszabadul, s ennek következtében egyes alkatrészei ki is csapódhatnak s a víz mindenesetre kevésbbé élvezetes. Csiramentesség úgy érhető el, hogy a víznek az egész művelet alatt nem szabad emberi kezekkel és lehetőleg a levegővel sem érintkezésbe jönni. A tökéletes töltésre két mód kinálkozik a források helyzete szerint. Ha azok hegyoldalban, vagy elég felületesen feküsznek, akkor a vizet a jól foglalt medencéből, a forrás felszinén jóval alul egy csövön egyszerűen levezethetjük a közvetlen a medencze mellett álló osztó csőrendszerbe, illetve a palackokba (l. az *1. ábrán* Czerniczki önműködő készülékét). Ha pedig a forrás mélyen fekszik, vannak olyan tökéletes vízemelő töltőgépeink, amelyek az ásványvizet nem szivattyúzás, hanem a forrásból elszabaduló gázok sűrítése és ezek útján a víz felszinére gyakorolt nyomás segítségével *nyom-*

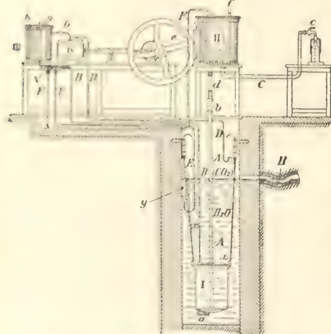

A edény egy cső útján (*B*) a vízoszloppal, egy másik csővel (*C*) pedig a víz felszine felett a szénsavgázréteggel (*D*) van összeköttetésben. *C* cső feljebb és lejebb tolható: a csap forgatásával annyi víz bocsátható az edénybe, amennyi éppen szükséges egy palack megtöltésére. E vízmennyiség felszínét a cső alsó vége jelzi. Ugyanez a cső vezeti be a szénsavat is az edénybe, mibe igy levegő sohase jut.

1. ábra. Czerniczki-féle magától működő töltőkészülék.

ják fel egy üvegtartályba, ahonnan az, megint csak saját gázaival érintkezve, a palackokba fut. Elterjedt és kitünően használható ilyen töltőgép az Oelhoffer-Walser-féle légnyomású vízemelő- és töltőgép, melynek sémája a *2. ábrán* látható. Jó foglalás és tökéletes töltés mellett azonban még mindent elronthat a rossz *dugaszolás*. Csak a legjobb, likacsoktól mentes prima parafadugót lehet használni; ezeket legelőbb gőzszekrényben 100°-on csiramentessé tesszük, s csak így használjuk az ismeretes dugaszoló gépek segítségével. A víz felszine és a dugó alja közt lehetőleg csekély tér maradjon, s ez ne levegővel, hanem a forrás szénsavával legyen kitöltve. Ezt biztosítja a Kothny-féle dugaszoló gép,

mely a benyomott dugasz egy oldalán egy tűn keresztül szénsavat nyom a dugó alá, másik oldalán pedig egy másik tűn a kiűzött levegő tódul ki a dugasz behatolása pillanatában. Amint a dugasz benn van, a széle mellől kihuzódnak a finom tűk, s helyüket a rugalmas parafa zárja el. A vizek tartósságára érthetőleg nagy befolyással van a dugasz, s jól kezelt vizek annak minőségére, a dugaszolás módjára nagy sulyt helyeznek. De semmilyen dugaszolás sem lehet tökéletes: a parafa csak felszinén sterilizálható és a gázokat lassan-lassan átereszti, főleg ha nyomás alatt vannak (meleg). Ezért nagy a különbség friss töltésü és állott ásványvíz között. A dugasz alján vagy oldalán be kell égetve lenni a forrás nevének és védjegyének, s uj törvényünk szerint a töltés évének is. A dugaszolás tökéletesítésére már sok mindent próbáltak. Több éve már, hogy gummikarikákkal felszerelt porcellán-dugókat kezdtek alkalmazni, mit rugalmas acéldrótszerkezet szorít reá a palack szájára. Ezek jól sterilizálhatók, uj korukban jól is zárnak, de dacára, hogy drágák, 1—2 év mulva teljesen használhatatlanok, nem zárnak, s hamisítás ellen semmi biztosítást sem nyujtanak; ezért csak a sürü forgalomban, a szénsavval telített üdítő vizek palackjain látjuk szivesen. Ujabban a prima dugók paraffinozásával, majd az u. n. «Kronen-Verschluss»-szal tettek kisérletet különösen sörgyárak; egy finom parafa-

2. ábra. Oelhoffer-Walser-féle vízemelő töltőgép.

I zárt tartály *x—x* rudakon lóg, alul *a* vízbeeresztőszeleppel, *A* vízemelőcső, *b* a vízoszlop visszaesését akadályozó szelep; *II* töltő tartály, *III* szénsavtartály, mit a *IV* szivattyú tölt meg a forrás felett meggyült CO_2-vel a *D* vezetéken keresztül és innen azt *B* csövön át nyomja az *I*-be, hol annak nyomása a vizet az *A* csövön felnyomja. A *III* tartály a *II* töltő tartály felső részébe is nyom szénsavat, ami innen a vizet — mely tehát levegővel, csírákkal nem érintkezett és szénsavját sem veszíthette el — a *C* csövön át a palackokba nyomja át.

lemezt szorít az üveg szájára egy erős bádoglemez, melynek széleit a gép a palack szájának pereme alá sürün behajtotta.

Az Á.-et mint *élvezeti-* vagy mint *gyógyvizeket* emlegetik. De a balneológiai tudomány a vizek ily beosztását meg nem engedi, mert szerinte minden ásványvízzel, még a desztillált vízhez közel álló hévvizekkel is lehet gyógyítani. Az Á. gyógyhatása iránt nem lehet kétségünk, miután a bennük előforduló sóknak, gázoknak a gyomorra, szervezetre gyakorolt hatását pontosan ismerjük; sőt ismerjük a közönséges víz nagyobb adagainak, kúraszerü használatának is élettani hatását. — Az Á.-ben rejlő misztikus gyógyhatásokkal ne áltassuk magunkat: azok hatása a benne levő sókéval megegyezik, de függ még az oldat koncentrációjától, a jelenlevő gázoktól, s az elfogyasztott víz kvantumától is. Ez a reális álláspont azonban távolról sem indokolná a mesterséges ásványvizek pártolását, mert a víz kúraszerü használata helyben, a forrásnál oly higiénikus és pszichikus faktorokkal van egybekötve, melyek a legtöbb betegség gyógyításában nem nélkülözhetők, sőt a legtöbbször csak fürdőbeküldés és ivókúrák szigorú elrendelésével biztosíthatók a betegnek.

Az Á. keletkezésével, földrajzával, leirásával, beosztásával, gyógyhatásával a már eléggé fejlett *balneológia* foglalkozik. A balneológiai tudomány az Á.-ket egyrészt alkotórészeik, másrészt fizikai tulajdonságaik alapján osztályozza, s az egyes osztályok gyógyjavallatait az orvostudománnyal egyetértőleg felállítja. Ez osztályok jellemzése a következő:

1. *Egyszerű alkális vizek.* Főleg kétszerszénsavas nátriumot tartalmaznak, több-kevesebb szabad szénsav mellett. Ritkán melegek (Lipik, Vichy), többnyire hidegek (Szolyvai, Luhi, Petánczi, Répáti, Bodoki Matild; Krondorfi, Bilini, Preblaui, Giesshübli). Használják a gyomor és légutak, torok, hólyag hurutjainál, köszvénynél, epe- és húgyhomok (kő) képződésénél és asztali víz gyanánt.

2. *Alkális-konyhasós vizek.* A natr. bicarbonat mellett jelentékeny konyhasó is van bennük. Melegek: Lipiki, — Emsi. Hidegek: Málnási «Mária» és «Siculia», Bikszádi, Sztojkai, Székely-Selters, «Vita». Legjobb és legkedveltebb, sós izű gyógyvizeink, miket az 1. csoporttal egyezőleg szoktak használni.

3. *Glaubersós vizek.* Egyéb sók mellett kénsavas nátriumot jelentékeny mennyiségben tartalmaznak. Szénsavban rendesen szegények, vagy éppen nincs bennük. Hazánk szegény az ily forrásokban; meleg forrásunk nincs is olyan, mint pl. a karlsbadi; hidegek a tarcsai Károly és Miksa források, a Borosznó gyenge forrása, Baldócz fürdőforrásai. Az itt emlegetett korytniczai vasas víz inkább keserüsót tartalmaz, s joggal ide nem sorozható, bár kétségtelen, hogy keserüsó tartalmú vizekkel is lehet a karlsbadihoz hasonló gyógymódokat eredményesen folytatni. A karlsbadi meleg források mellett a marienbadi, franzensbadi, rohitschi hideg glaubersós források nevezetesek. Ezeket a gyomor és belek hurutjánál, renyheségénél, epe- és húgyköveknél, cukorbetegségnél, elhizásnál szokták használni.

4. *Keserüvizek.* Fő alkatrészük a kénsavas magnézium (keserüsó), mi mellett vagy ugyanannyi v. kevesebb glaubersót is tartalmaznak. Hazánk ke-

serüvizekben a leggazdagabb a világon. Világhírüek a budai keserüvizek: Ferenc József, Rákóczi, Apenta, Loser-féle «Pálma», az Erzsébet sósfürdő vizei, de különösen Saxlehner «Hunyadi János» keserüvize. Más vidékeken fakadnak az igen erős Igmándi-víz (Komárom), a «Petőfi» (Szeged), az ivándai (Torontál). Ezeket főleg enyhe, ártalmatlan hashajtó gyanánt használják, de kúraszerüleg is alkalmazhatók gyomor-bélhurutnál és renyheségnél, májbajoknál, elhízásnál, vérmességnél.

5. *Gyenge konyhasós vizek.* Konyhasó a fő alkotórészük, de nem haladja meg a 15‰-ot. Többkevesebb szabad szénsavat is tartalmazhatnak, az idegen sók közül gyakran van bennük kevés jód és brómnátrium s nem egy közülök ennek köszöni gyógyhírét, bár világos, hogy az egy literben néhány századgrammnyi jódsónak tulajdonított gyógyhatás az ivókúrával bekebelezett sok konyhasó érdeme. Meleg a herkulesfürdői «Hercules»-forrás, külföldön Baden-Baden, Wiesbaden. Hidegek itthon Csíz, Czigelka; külföldön Kissingen, Hall, Kreuznach, Hainburg, Dürkheim. E vizeket ivásra gyomor- és bélbántalmaknál, vesebajoknál és különösen oly általános megbetegedéseknél használják, amelyeknél a szervezet anyag és nedvforgalmának hatalmas emelése hasznos: pl. köszvénynél, vérbajnál, skrofulózisnál, krónikus izzadmányoknál, csúznál, izületi bántalmaknál. Ugyanezeknél fürdőkre is használtatnak.

6. *Erős konyhasós vizek.* Konyhasótartalmuk 15—300‰; ivásra már nem alkalmasak, csak fürdésre jók. A fürdő bőrizgató hatását a só emeli s így az anyagforgalomra élénkebb hatásuk van, mint ugyanoly meleg közönséges vízfürdőnek. A fent elsorolt esetekben rendelnek ily sósfürdőket: igen gyakran a méh körüli izzadmányok és újabban szívbántalmak esetén (Nauheim). Hazánk sóvidékein sok van (Vizakna, Szováta, Marosújvár, Polhora, Korond), mégis külföldi helyekre tódulunk (Ischl, Aussee, Reichenhall).

7. *Földes vizek.* Ezek a tulajdonképen «savanyúvizek»-nek ismert asztali vizek, amelyek könnyen felszivódó mész és magnéziumbikarbonát tartalmukkal a gyomor, sőt a vér és vizelet alkalizálására, ezáltal a húgyhomok oldására kiválóan alkalmasak, sőt újabban a szervezet mészszükségletének kielégítésében is, főleg a fejlődési időszakban, terhesség és szoptatás alatt, fontos szerepet játszanak. Melegek: Szklenó, a budapesti Rudas és Rácfürdő — ezekben persze szénsav nincs; — külföldön Leukerbad, Bagnères de Bigorres. Hidegek itthon a világhírű Salvator-víz, Borszéki víz, Mohai Ágnes, Borhegyi-víz, Szántói-víz, Kászoni-víz, Véghlesi Vera, Szlatvini-Anna s a Baldóczi fürdőforrások. Külföldön: Wildungen, Lippspringe, Inselbad, Cransac, Contrexeville, Saint-Armand.

8. *Vasas vizek.* Egy literben 0·03 g.-nál több kétszerszénsavas vasat tartalmaznak, többnyire sok szabad szénsav, kétszerszénsavas nátrium és kalcium, néha konyhasó, néha kénsavas nátrium mellett. Eszerint beszélhetünk tisztán vasas vizekről, alkalis, alkalis-konyhasós, földes és glaubersós vasas vizekről. A vasas vizeket mint a gyomor által jól tűrt vasas gyógyszert főleg vérszegénység, sápkór, általános gyengeség, idegesség esetén rendelik, tekintetbe véve egyéb alkotórészeiket is. Fürdők alakjában csak bő szabad szénsavuk különbözteti meg őket (bőrizgató) a közönséges vízfürdőktől; vasfelszivódásra a bőrön keresztül nem lehet számolni. Hazánk vasas vizekben igen gazdag s forrásai változatosak. Melegek: Vihnye, Szliács; külföldön jóformán csak Franciaországban fordulnak elő: Rennes, Barbolau, Bagnères de Bigorres. Hidegek itthon: Borszék (Kossuth-kút), Buziás, Korytnicza, Lubló, Parád, Előpatak, Tusnád, Bártfa, Tarcsa, Gyertyánliget, Korond. Külföldön: Spaa, Pyrmont, Pyrawarth, Schwalbach, Elster, Franzensbad, Marienbad (Ambrosius-forrás).

9. *Vastimsós arzénes vizek.* Kénsavas vasoxidult, kénsavas aluminiumot mondhatni az élvezhetetlenségig tartalmaznak, emellett arzénessav is van bennük. E két okból csak evőkanalankint, higítva és telt gyomorra veendők. Az arzén (l. o.) a vashoz hasonlóan előmozdítja a vérképzést és erősíti a szervezetet. Hazánkban ilyen a Parádi vasas-arzénes víz, Tirolban a Levicoi és Roncegnói, Boszniában a Guber-forrás.

10. *Kénes vizek.* A ként kénhidrogéngáz, karbonilszulfid (COS), ritkán nátriumszulfid, kalciumszulfid alakjában tartalmazzák. Záptojásszaguak s a hidegek sok szabad szénsavat s kalcium vagy nátriumbikarbonátot (Balf, Parád), néha konyhasót (Szobráncz), néha glaubersót (Borosznó) tartalmaznak. Az ilyenek kénes savanyúvizeknek, kénes-földes vagy kénes-glaubersós vizeknek neveztetnek és ugyanazon javallatok alapján használtatnak ivógyógymódra, mint fentebb az 1., 2. és 3. alatt kifejtettük. A kénes vizek legnagyobb része azonban hévvíz, amelyeknek sajátos, sokszor izzasztással egybekötött alkalmazása fürdők alakjában régen kipróbált eredményű reumatikus, csúzos, sőt köszvényes bántalmaknál, krónikus idegzsábáknál, fémmérgezéseknél, töréseknél, zsugorodásoknál, csontszúnál, makacs bőrbántalmaknál és általános vérbajnál. Belehelésük idült légcsőhurutot, éhgyomorra ivásuk kisebbfokú gyomoralterációkat jól megszüntet. Hazánknak világhírű kénes hévvizű fürdői vannak: a budapesti Lukács-, Császár-, Margitszigeti- és városligeti artézi-fürdő (43—60—73° C.); Pöstyén (60—64°), Trencsénteplicz (40°), Herkulesfürdő (48°), Varasd-Toplica (57°). Külföldön a Bécs melletti Baden (26°), a német Aachen (50°), a francia Aix les Bains, s a pyrenéi fürdők, Luchon, Barèges, Canterets, Eaux Bonnes nevezetesek.

11. *Egyszerű hévvizek* (Akratotermák). Szilárd alkotórészekben rendkívül szegények, gázokat nem tartalmaznak: egyszerüen meleg vizek, közel a párolt vízhez. Hatásuk és javallataik a meleg fürdőkkel egyeznek. Ilyenek hazánkban Hévvíz (33°), Stubnya (46°); Rajecz (33°), a nagyváradi Szt. László-v. Püspök-fürdő és Félix-fürdő (31—41°), Daruvár (45°), Menyháza (32°). Külföldön Tobelbad (29°). Wildbad-Gastein (50°), Pfäfers és Ragaz (34°), Plombières (20—70°).

12. *Láp- és iszapfürdők.* A lápfürdők kádban készíttetnek: a levegőn 1—2 évig érett és finomra őrölt lápot 35—40°-ra előre felmelegítik s belőle 100—200 kg.-ot elegendő vízzel (esetleg ásványvízzel) a kívánt hőfokú sűrű pépes fürdővé keverik el, mely után a beteg még egy tisztálkodó für-

dót vesz. A lápban (l. o.) bőrizgató sók és ásványi és növényi oldatlan részecskék vannak, emellett nehezen hűlvén ki, erősen melegtartó, súlya is van, minden fokozza a lápfürdők bőrvörösítő, vérelvezető, izzasztó s izzadmányokra felszívó hatását a közönséges meleg fürdővel szemben. Leginkább krónikus méhbántalmaknál, ischiasnál, reumánál, általános gyengeségnél, vérszegénységnél is szokták rendelni. Jó lápfürdők csak ott készülhetnek, ahol láp található; 5—10 kg. messziről hozott láp csak sáros vizet ad, de nem lápfürdőt. Hazánk lápfürdői: Lubló, Alsó-Tátrafüred, Daruvar, Tarcsa, Buziás, Borszék; külföldön Franzensbad, Marienbad (l. o.), Elster, Spaa. Megkülönböztetendők ezektől a látható növényi alkatrészektől csaknem egészen mentes *láp sók* (Mutterlaugen), amik igen sok kénsavat, kénsavas vasas sót, kloridokat, kén és

Magyarország ásványvízforgalma a külfölddel:

	1907	1908	1909
	métermázsa		
Behozatal			
Ausztria	64,457	60,435	73,036
Bosznia	202	253	272
Németország	6,334	5,856	5,848
Svájc	6	103	3
Olaszország	26	19	11
Franciaország	88	209	171
Románia	11	16	7
Szerbia	6	104	24
Összesen	71,130	66,995	79,372
Kivitel:			
Ausztria	23,772	24,866	24,180
Bosznia	1,504	1,192	1,408
Németország	35,700	28,086	26,167
Svájc	2,153	2,405	2,315
Olaszország	28,143	28,900	33,605
Franciaország	30,575	31,385	31,678
Spanyolország	1	108	154
Portugália	154	61	150
Belgium	3,757	3,946	3,131
Hollandia	1,125	1,417	1,051
Nagy-Britannia	23,143	27,877	24,400
Filippini-szigetek	—	—	3
Afrikai brit gyarmat	5		7
Oroszország	8,554	8,958	8,992
Románia	11,185	10,892	9,822
Szerbia	402	291	200
Bulgária	295	209	218
Montenegro	23	10	21
Görögország	240	67	181
Brit birtok a Közép-tengeren	—	—	115
Európai Törökország	1,226	1,011	1,021
Ázsiai Törökország	785	498	550
Brit-India	906	987	811
Sziám	13	14	10
Holland-India	194	—	27
Kína	52	15	106
Japán	22	23	169
Hongkong	—	—	24
Brit Észak-Amerika	750	1,253	1,682
Egyiptom	1,193	1,322	1,501
Tunisz	230	475	416
Algír	733	868	750
Málta	—	—	6
Északamerikai Egyesült Államok	40,401	30,657	39,136
Mexikó	401	276	1,074
Brazilia	872	504	700
Ecuador	400	100	100
Peru	300	76	100
Chile	2,336	—	2,651
Argentina	6,461	5,441	6,750
Uruguay	300	—	300
Ausztrália	953	988	1,144
Összesen	229,059	215,088	226,826

jódsókat tartalmazhatnak s velök bőrizgató, erős *sós* fürdők készülhetnek. Ilyenek nálunk a báznai és vásárhelyi vaslápsók, külföldről leginkább a darkaui özönlik be hozzánk. Az iszap, ami a forrásokban oldott vagy bennük szuszpendált, de kicsapódott és lerakódott anyagokból képződik azok fenekén, ép úgy használható fürdőkre, különösen borogatásokra, mint a láp. Gyógyító, finom kéntartalmú iszapja különösen a kénes hévvizeknek van, így a Lukács- és Császár-fürdőnek, Pöstyénnek, Hévviznek, Trencsén-Teplicznek. V. ö. *Papp-Hankó*, A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei (Budapest 1907); u. a. *Bolemann*-tól (1886, Orv. könyvkiad. váll.); *Mosse* R., Bäderalmanach, megjelen évenként; Deutsches Bäderbuch 1907. Albumformat; *Glax*, Balneotherapie (1902).

A nevezetesebb magyar ásványvizek elemzési adatait l. a *mellékleten.*

Ásványzöld néven hozzák forgalomba a megőrölt malachit-ot (bázisos rézkarbonát). Á.-nek nevezik még a *Scheele*-féle zöldet.

Asvär (ejtsd: oszver), kis alkotórészekből álló szigetcsoport az é. sarkkör alatt Norvégia partjainak közelében, amelyet dec. havában számos halász keres föl heringhalászat céljából.

Asylum (gör.-lat.) a. m. menhely; jogi szempontból l. *Menedék.*

Asymbolia (gör.), régebben a jelekkel (szavak, írásjelek, mozdulatok) való megértetésnek zavarát jelentette. Megkülönböztettek sensoros és motoros A.-t, ma az előbbit *agnosia*, az utóbbit *apraxia* névvel jelöljük.

Asyndeton, l. *Aszindeton.*

Asystolia (gör.), orvosi műszó, valamelyik szívkamra időnként kimaradó összehúzódását jelenti. Valószínű, hogy nem teljesen marad el a szívkamra összehúzódása (systole), hanem csupán olyan gyenge, hogy észre nem vehető (azaz csak tökéletlen az összehúzódás, hyposystolia). Az A. a szívizom megbetegedéseinél fordul elő.

Asz *(Aszi, Az).* Az ókorba visszamenő turán népnév, melynek egyik ismertebb változatát a jászok (l. o.), jazygok (l. o.) neve tünteti föl. Legrégibb történeti emléküket Strabo jegyezte föl, ki az A.-okat azon nomád keleti skythák közé sorozza, kik a Kr. e. II. sz. utolsó tizedeiben Közép-Ázsiában megdöntötték a görög-makedon baktriai államot.

Ász, a kártyajátékban, l. *Disznó.*

Ásza, Judaország harmadik királya (917—876 Kr. e.), Abijja fia és utóda, Ben-Hadad szír király segítségével háborút viselt Bása, Izrael királya ellen, aki országát szorongatta.

Aszadi Tuszi, teljes nevén *Hekîm Abû Naszr Ahmed bin Manszûr*, a legrégibb perzsa költők közé tartozik. A híres Firduszinak mestere. Jóval túlélte nagy tanítványát, mert *Maszud* szultán uralkodása alatt 1030 vagy 1041. hunyt el. Mint költő a versenydalt, a *munázere*-t honosította meg hazája irodalmában. Őt ilyen költemény maradt *Aszaditól* az utókorra.

Ászáf, zsoltárköltő. Neki tulajdonítják a zsoltárok könyvében az 50. és a 73—83. zsoltárokat. Ezra és Nehemiás könyvében Á. fiai mint templomi énekesek szerepelnek.

Amely szó **As** alatt nincs meg, **Asz** vagy **Az** alatt keresendő!

A nevezetesebb magyar ásványvizek elemzési adatai.

1. Egyszerű alkalis savanyúvizek.

1 liter vizben foglalt alkotórész gr.-ban	Lipik	Szolyva	Luhi Margit	Bodoki «Matild»	«Répát»
Az elemző:	Lengyel 1887	Molnár 1860	Ilosvay [illegible]	Hankó 1895	Hankó
Hőmérséklet:	64° C.	8·2° C.	11·4° C.	12·5° C.	7·4° C.
Nátrium hidrokarbonát	1·93905	8·4533	4·9179	4·5429	4·0455
Kalium «					
Lithium «	—	0·0189	0·0212		
Magnezium «	0·08568	0·0526	0·0954	0·2183	1·0238
Kalcium «		0.4392	0·5892	0·6441	0·6552
Strontium «		0·0126	—	—	0·0067
Vas «		0·0006	0·0207	0·0031	0·0454
Mangan «				0·0067	0·0006
Nátrium jodid	0·01416			0·0015	0·0013
Nátrium klorid	0·61542	0·2435	0·0949	0·5068	0·1417
Kalium «			0·0640	0·1178	0·0580
Lithium «				0·0078	0·0213
Nátrium szulfát	0·21981				
Kalium «	0·19987		0·0114	—	
Kalcium «	0·11340			0·0109	0·0038
Nátrium borát		0·2071	0·0633		0·1027
Aluminium foszfát		0·0059	--		
Kovasav	0·06738	0·020	0·0422	0·0109	0·0439
Szabad szénsav	0·35445	3·0600	1·4488	2·5911	
Nátrium nitrát	0·00149				

2. Alkalis konyhasós savanyúvizek.

1 liter vizben foglalt alkotórész gr.-ban	Bikszád	«Lajos» Czigelka	Málnasi «Siculia»	Málnasi «Mária»	Szlojka	Székely-Selters	«Vita»
Az elemző:	Lengyel 1891	Lengyel 1885	Nuricsán 1899	Hankó 1001	Hankó 1901	Hankó	Lengyel, Szalay [illegible]
Hőmérséklet:	11·2° C.	12° C.	16° C.	12·5° C.	12° C.	11·5° C.	12° C.
Nátrium hidrokarbonát	6·0276	16·722	10·6853	9·4306	2·4137	1·6394	1·8095
Kalium «	—	0·444	0·4199		—	—	—
Lithium «	0·0238	0·048	—		0·0028	0·0097	0·0099
Magnézium «	0·2668	0·451	0·4560	0·3315	0·3072	0·4611	0·4109
Kálcium «	0·3426	0·253	0·2805	0·6925	1·3675	0·4702	0·9015
Vas «	0·0109	0·024	0·0099	0·0826	0·0346	0.0610	0·0001
Mangan «	0·0009	0·003	-	0·0080	0·0028	0·0032	0·0090
Nátrium jodid	0·0003	0·006	-	0·0017	0·0001		0·0001
Kalium «			0·0002		–	—	–
Nátrium bromid		0·031	—			—	0·0030
Nátrium klorid	2·3058	5·054	3·8920	3·3452	2·8608	1·8215	0·9481
Kalium «	0·2215		—	0·1774	0·1937	0·0196	0·0404
Lithium «			—	0·0048	-	—	
Nátrium szulfát			-	0·0443	0·0071	0·0039	—
Kalium «		0·048	—	—		—	0·0279
Kalcium «	0·0156		0·0381	0·0582		-	
Strontium «	0·0034	0·004	–	—			—
Aluminium hidroxid	0·0018	0·005	0·0037		--	·	0·0006
Kovasav	0·0409	0·051	0·0393	0·0150	0·0402	0·0456	0·0461
Szabad szénsav	2·1642	2·065	2·5466	0·5110	3·5553	2·5678	2·2820
Nátrium borát	0·1082	0·532	-	-		—	0·0104

3. Keserűvizek.

1 liter vizben foglalt alkotórész gr.-ban	«Hunyadi János»	«Ferencz József»	«Apenta»	Loser J. «Palma»	Schmidthauer «Igmándi»
Az elemző:	Bunsen 1873	Fehling 1882	Liebermann	Hankó 1905	Hankó 1906
Hőmérséklet:		8—10° C.			
Kálium szulfát	0·1206	0·007	—	—	–
Nátrium «	22·5514	23·189	15·4320	19·2833	14·9194
Magnezium «	22·3500	24·785	24·4968	19·6059	55·1838
Kalcium «	0·9006	1·353	1·0989	1·8539	1·5436
Nátrium klorid	1·7048		1·8720	4·7426	2·1257
Kálium «				0·1185	0·0303
Magnézium «		1·756	—		
Kálcium «				0·2479	0·0086
Nátrium hidrokarbonát	0·6760	1·186		—	0·5514
Vas «	0·9006	-	0·0189	0·0086	0·0098
Mangán «				0·0015	0·0022
Kalcium «	0·7967		0·8843	0·5820	0·5706
Strontium «	0·0270				·
Aluminium oxid	–	0·005	—	0·0015	
Nátrium nitrát	—	-		—	
Kovasav	0·0106	0·010	0·0100	0·0204	0·0480
Szabad szénsav	0·5226	-		0·0935	0·1146

4. Gyenge (15 g. > ‰) és erős (15 g. < ‰) konyhasós vizek.

1 liter vizben foglalt alkotórész gr.-ban	Szobránc	Csíz	Szovátai Fekete-tó	Vizakna Tököly-tó	Korond	Bázna «Ferdinánd»
Az elemző:	Hankó 1906	Ludwig 1890	Lengyel	Fabinyi	Hankó 1893	Steiner [illegible]
Hőmérséklet:	13·5° C.	13° C.	25° C.	25—32° C.	18° C.	12·5° C.
Nátrium klorid	6·4120	18·1613	260·172	157·619	153·614	37·1105
Kalium «		0·0356		1·969	0·0166	([illegible] 1·5052)
Lithium «	0·0054	0·0074		—	0·0012	(kalc. klorid 1·4832)
Nátrium hidrokarbonát	0·1996	(kalc. klorid 0·8327)		([illegible] 0·2502)	0·1238	([illegible] 0·0111)
Kalium «		([illegible] 0·2596)				
Lithium «	—	(mg.klor. 0·1666, mg. bromid 0·1415)				
Magnezium «	(mg.klor. 0·6578)		0·1104	([illegible] 2·3345)	0·5219	0·0694
Kalcium «	0·7452		1·0890	(kalc. klorid 6·3091)	0·1117	0·0681
Vas «	0·0041	0·0023	0·0232		0·1331	0·0153
Nátrium szulfát	0·0381	—	2·3344	10·3520	0·3706	—
Kalium «	—					
Kalcium «	0·7401		-	3·1450	1·1415	--
Magnezium szulfát	—	(mg.jodid 0·0468)	—	-	(mg. klor. 0·1756)	0·0556
Kalcium foszfát	(mg. klor. 0·1787)	—	—	—	—	—
Nátrium borat	—	(mg.borat 0·0410)	—	—	—	(na. jodid 0·0395)
Aluminium oxid		0·0001				
Kovasav	0·0203	0·0087		·	0·063[illegible]	
Szabad szénsav	0·7629	0·150			0·0[illegible]	
Kénhidrogén	0·0264					0·1016

5. Földes savanyúvizek.

1 liter vizben foglalt alkotórész gr.-ban	Salvator	Borszéki Főkút	Mohai «Ágnes»	Szántó	Véghlesi «Vera»	Kénes alkaliás-földes savanyúvizek: Balf «Natália»	Kénes alkaliás-földes savanyúvizek: Parád «Csevicze»
Elemző:	[illegible] 1907	[illegible]	Lengyel [illegible]	Hankó [illegible]	Lengyel [illegible]	[illegible]	[illegible]
Hőmérséklet:	[illegible]	9° C.	11·2° C.	11° C.	11·6° C.	13·7° C.	10° C.
Nátrium hidrokarbonát	0·50536	0·8282	0·04415	1·0098	0·1650	0·9828	1·5831
Lithium «	0·02282	0·0047	0·0074	0·0077	0·0004	(li. klorid 0·0036)	—
Magnézium «	1·01708	[illegible]·2646	0·31241	—	0·4949	0·2907	0·2459
Kalcium «	1·99452	2·3133	1·22051	1·6949	0·7187	0·6706	0·5045
Vas «	—	0·0151	0·00603	0·0120	0·0256	0·0139	0·0023
Mangan «	-	0·0066	0·00074	0·0008	0·0007	0·0035	0·0052
Nátrium jodid	0·00028	-			([illegible] 0·0322)	([illegible] 0·0781)	—
Nátrium bromid	0·00092				-	—	
Nátrium klorid	0·17405	0·0415	0·00298	0·1188	-	—	0·0084
Kalium «	—	0·0784		0·1152	0·0049	0·0378	0·0101
Magnezium klorid	—		-	0·3653	—	—	—
Kalium szulfát	0·07376						0·0818
Nátrium «	0·11804			0·6452			-
Kalcium «		0·0076	0·02297		0·0121	0·6780	—
Nátrium borát	0·09689		0·00676				
Kalcium foszfát	—	—	0·00015		0·0013	--	—
Aluminium oxid	0·00840	—	—		0·0011		0·0005
Kovasav	0·03340	0·0668	0·06646	0·0272	0·0977	0·0660	0·0123
Szabad szénsav	2·35571	2·8728	2·32514	2·9006	2·2748	1·0745	2·3650
Kénhidrogén		—	—		—	0·0030	0·0200

6. Vasas savanyúvizek.

1 liter vizben foglalt alkotórész gr.-ban	Bártfa «Főforrás»	Buziás «József»	Előpatak «Főkút»	Tarcsa «Ferencz»	Borszék «Kossuth»	Korytnicza «Béla»	Lubló «Amália»	Tusnád «Rezső»	Vihnye (fürdők)	Szliács «József»	«Szliács» (l. tükör)
Elemző:	Hankó	Lengyel [illegible]	Hankó 18[illegible]6	Lengyel [illegible]	Hankó 1897	Hankó 1905	Lengyel 1885	Nuricsán 190[illegible]	Schelle [illegible]	Than 1882	Than 1882
Hőmérséklet:	13·5° C.	13·5° C.	11° C.	10·9° C.	7·6° C.	10° C.	7·5° C.	23° C.	38·1° C.	12·1° C.	33° C.
Nátrium hidrokarbonát	2·5130	—	1·1387	0·1680	1·1712	—	0·4639	–	—	0·0132	
Kalium «	—	-		—	—	0·0020	—	—		—	-
Lithium «	0·0097		-	—	0·0194	0·0050	—	—	—	0·0082	-
Magnezium «	0·1861	0·1602	1·5409	0·1281	1·5208	—	1·0895	0·3948	0·3549	0·0650	0·0525
Kalcium «	0·5122	0·7811	1·7734	0·7597	2·3818	0·8468	0·8823	1·1708	0·5783	0·2591	1·4568
Vas «	0·0899	0·1045	0·0928	0·0727	0·1051	0·1099	0·0514	0·0858	0·0356	0·1442	0·0241
Mangan «	0·0025	-	0·0086	—		0·0041		—	0·0001	0·0027	0·0021
Nátrium klorid	0·6484	0·2971	0·0863	0·0979	0·0367	0·0026	–	3·2321	0·0008	0·0022	-
Kalium «	-	0·0304	0·0307	—	0·1321	—	0·0107	0·5291	—		—
Lithium «	—	(mg. klorid 0·1721)	0·0072	—		—	–	0·0057	0·0020	--	0·0003
Kálcium «	—	—	-		—	0·0029	-	—	–		
Nátrium jodid	0·0003	-	—			—		—	—	-	
Nátrium bromid	—			—	--	—	—	—	..	—	
Nátrium szulfát	0·0053		0·0035	0·1179	—	0·0227	0·0334		0·0913	0·0125	0·1742
Kalium «			—	0·0177			0·0024		0·0568	0·0102	0·0823
Kálcium «		0·0662	—	—	0·0060	0·7103	—	0·0019	0·3313		0·9482
Strontium «		—		—	—	—	0·0062	0·0118	0·0028	0·0019	0·0229
Magnezium «	0·0832	—		-	–	1·2180	-	—	—	—	0·8644
Kovasav «	0·0257	0·1296	0·0567	0·0583	0·0761	0·0165	0·0979	0·1012	0·0312	0·1078	0·0307
Szabad szénsav	2·2004	2·8715	2·8957	1·7419	1·4322	1·3804	2·5457	0·9645	0·4379	2·1512	1·2610

7. Kénes hévvizek.

1 liter vizben foglalt alkotórész gr.-ban	Margitsziget	Budapesti Császár-fürdő	Budapesti Lukács-fürdő	Artézi fürdő	Herkules-fürdő (Szapáry f.)	Pöstyén	Trencsén-Teplicz [illegible]
Elemző:	Than 1871	Hankó [illegible]	Hankó [illegible]	Than 1880	Lengyel [illegible]	[illegible]	[illegible]
Hőmérséklet:	43·3° C.	59·5° C.	62·12° C.	73·92° C.	48—56° C.	60·1° C.	38—42° C.
Lithium hidrokarbonát	0·00078	0·0029	0·0675	-		—	
Nátrium «	0·03456	0·1022	0·0048	—		—	
Magnézium «	0·13041	0·2348	0·2141	0·14593	-		0·4889
Kalcium «	0·22585	0·3474	0·2620	0·57303	--	0·2612	—
Vas «	—	0·0041	0·0044	0·00163	—		0·0016
Mangan «	0·00144	0·0064	0·0022	0·00107		-	
Nátrium klorid	0·13794	0·2293	0·2992	0·25361	3·7225	0·2000	0·1696
Kálium «	0·08267	0·0494	0·0137	—	0·1588	0·0263	-
Lithium «	-	—		0·00009	0·0113	0·0026	
Magnézium «	—		-	0·04632	0·0093	—	
Kalcium «	—		—	—	2·3387	—	
Magnezium jodid		—		0·00003	0·0027		
Nátrium szulfát	—	-		0·17359	—	0·0046	0·2612
Kalium «	—	-		0·05419		—	0·0714
Kalcium «	0·21087	0·2507	0·2622	0·07145		0·5150	1·[illegible]001
Strontium «	0·00092	-	—	0·00670	—	—	0·0106
Magnézium «	—					0·2214	0·1978
Aluminium «			-				
Kalcium foszfát					-		
Aluminium foszfát			-		-		
Aluminium oxid		—		0·00008	—	—	0·0008
Kovasav		0·0007	0·0387	0·07228	0·0600	0·0500	0·0320
Kénhidrogén		—	—	0·00077	0·0287	0·0026	0·0033
Szabad szénsav	0·39829	0·3221	0·4204	0·46135	—	0·0339	0·1882
Szenoxiszulfid	0·00462	0·00032	0·0012		—		--

8. Egyszerű hévvizek.

1 liter vizben foglalt alkotórész gr.-ban	Budapest Rudas	Stubnya	Rajecz-fürdő	Szklenó	[illegible]	Püspökfürdő	Félixfürdő
Elemző:	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Hőmérséklet:	42·2° C.	41·8° C.	33—35° C.	53·5° C.	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Lithium hidrokarbonát						0·0002	
Nátrium «				0·005		0·1379	[illegible]
Magnézium «	0·1801		0·2024	0·002		0·1507	[illegible]
Kalcium «	0·5360	0·6203	0·1835	0·082	0·177	0·3019	[illegible]
Vas «	0·0006		0·0119	0·002	0·003		[illegible]
Mangan «	0·0010	–		—			[illegible]
Nátrium klorid	0·1128	[illegible]	0·0131	0·001	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Kálium «		0·0122	—	--		[illegible]	[illegible]
Lithium «	0·0034						
Magnézium «	0·1265			0·012	0·127		
Kalcium «	–	-		—			
Magnezium jodid							
Nátrium szulfát	0·3155	0·0916	0·0282	0·030	0·112		
Kalium «	0·0487	—	0·0327	—			
Kalcium «	0·1505	0·3070	0·0280	1·937		0·1227	0·3492
Strontium «	0·0057	—		—		0·0020	[illegible]
Magnézium «		0·3135		0·643			
Aluminium «	0·0006		1·0135	0·002			
Kalcium foszfát	0·0006		0·0022			0·0004	
Aluminium foszfát	–		—				
Aluminium oxid	--	0·0020			0·001	0·0006	[illegible]
Kovasav	0·0388	0·0320	0·0212	0·001	0·033	0·0204	0·0372
Kénhidrogén	—	-	—			—	—
Szabad szénsav	0·2111	0·4048	0·2798			0·0506	0·1373
Szenoxiszulfid	—	-					

Aszag, szemetet, aszott gyim-gyomot, trágyát jelent.

Aszagaj, helyesebben *zagaj*, a római pilumhoz hasonló, hajításra való, de döfésre is alkalmas, a délafrikai bennszülöttek, különösen a zuluk, hottentották és becsuán népek által használt kelevéz. Az 1·5—2 m. hosszú, elől ujjnyi vastagságú és hátrafelé tollszár átmérőig folyton vékonyuló nyelet a *Curtusia faginea* (haszagaj) igen kemény fájából készitik; 1—2 arasz hosszú, 4—6 cm. széles vas pengéjét a nyélről levéve tőrnek és késnek is használják. A kafferek zagajaikat néha növénymérgekkel kenik be és 30—40 m.-ről is biztosan eltalálják vele célbavett áldozatukat. Dél-Afrika belsejében a zagajpengéket pénz gyanánt is elfogadják.

Aszalás (koh.). Az ezüsttartalmú réznek ezüsttelenítésére szolgáló módok közül legrégibb a *csurgatás*, melyet a XVI. sz. elején Thurzó János, az úrvölgyi rézbányák bérlője, honosított meg hazánkban. A csurgatás abból állott, hogy a tisztátalan ú. n. fekete rezet ólommal összeolvasztották, lecsapolták, és korongok vagy cipók alakjában egy külön e célra épitett csurgató tűzhelyen lassan hevitették. Hevités alatt a könnyen olvadó ólom kicsurgott a rézből és magával vitte a rézben volt ezüst legnagyobb részét. A visszamaradt rézdarabokat *aszalék*-nak nevezték és újra összeolvasztván ólommal, ismét csurgatták, a megmaradt *aszalék*-ot pedig az *aszaló kemencében* oly módon hevitették, hogy a benne maradt kevés ólom oxidáltassék. Ez volt az *A*. Az A. maradványa *(aszalékréz)* a rézkészeléshez adatott. Újabb időben már nem alkalmazzák ezt a sok tüzeléket fogyasztó eljárást. — *A*., gazdasági szempontból l. *Gyümölcsaszalás*. Fa-technológiai szempontból l. *Faaszalás*.

Aszalás-hegye, a Mátrában, Egerhez közel, Recsk környékén, zöldkő-trachitból áll, melyben arany- és ezüstércet s termésrezet találtak.

Aszalay *József* (szendrői), magyar iró, szül. 1798., megh. Egerben 1874. Nagy statisztikai térképet készitett 1:700,000 méretben, mely 7 lapon 1830—38. jelent meg Bécsben, ezen cím alatt: Mappa generalis topogr. eccl. ethnogr. statistica regni Hungariae magni item principatus Transsylvaniae. E nagy műveért számos kitüntetésben részesült. Később Borsod vmegyébe mályi birtokára visszavonulva, irodalommal és kertészettel foglalkozott. Művei közül igen olvasott volt a *Szellemi omnibus, kéjutazások az élet utain* (Pest 1855—56, 3 kötet, 2-ik kiadás 1861) című szellemes humorisztikus dolgozata; ezt s a *Szellemi röppentyük*-et (Pest 1859) ma is emlegetik.

Aszalékkéneskő (kohászat). A kicsurgatott *aszalék* (l. *Aszalás)* beolvasztásánál az aszalékon kivül *A*. is (vas-, réz-, ólom-, ezüst- és kénvegyület) keletkezett. Az aszalékból kicsurgott ólom pedig, mely már nem volt olyan dús ezüstben, mint az első csurgatásnál nyert ólom, *aszalékólom*-nak neveztetett.

Aszalékpad. Igy nevezték a kohászatban azokat a vaslapokat, melyeken az *aszalékkorongok* állottak a csurgatás alatt.

Aszaló. Különböző termények könnyebb eltartására célszerűnek bizonyult azokat bizonyos hőfoknál aszalni. A termény különfélesége szerint a szükséges aszaló szerkezete is változik, s ezért külön ismertetjük a komló-, maláta- és a gyümölcs-A.-t.

Aszaló, 1. nagyk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1900) 1641 magyar lak., termékeny határral, melyen sok búzát és jó aszú és szomorodni bort termesztenek; régi kőfallal kerített r. k. és ref. templommal egymás mellett; vasúti állomás, postahivatal; u. t. Szikszó. — 2. *A*., l. *Somogyaszaló*.

Aszaló kemencék, l. *Gyümölcsaszalás*.

Aszalt gyümölcs, a friss gyümölcsből ú. n. aszalókban készül, abból a célból, hogy a rothadást elősegitő felesleges nedvességtől megszabaditva, télire épen maradjanak. L. *Gyümölcs-aszalás*.

Aszály. Vannak évek, melyekben a rendesnél kevesebb csapadék van, v. ha a csapadékmennyiség egészben véve a szabályszerüt el is éri, hoszszabb időre terjedő szárazság áll be, mely magas hőfok kiséretében a növényzet fejlődését kellő nedvesség hiánya miatt megakasztja, sőt azt teljesen tönkre is teszi. Legnagyobb mértékben káros hatást gyakorol a hosszabb időre terjedő szárazság, ha hótalan tél után következik s a téli nedvesség hiányát a tavasz folyamában elég gyakori és bő esőzés nem pótolja. Ilyenkor az őszi vetések tetemes kárt szenvednek, a talaj nem készithető el kellőleg a tavaszi vetés alá, az elvetett mag hiányosan kel ki, s ami kikelt, nem indulhat jó fejlődésnek, az égető napsugarak s a szárító szelek nemcsak a vetéseket sanyargatják, hanem a réteket és a legelőket is lepörkölik, vagyis A. áll be, mely néha nagy területre terjed s egyike a legfélelmesebb elemi csapásoknak. Az A. a föld némely részén, nevezetesen déli vidékeken, rendes jelenség, mellyel számot kell vetni s az egész gazdálkodásnak hozzá kell alkalmazkodnia, északibb fekvésű vidékeken ellenben csak elvétve s többnyire kisebb mértékben jelentkezik. Hazánkban az A. elég gyakran fordul elő s a mezőgazdaságon ejtett csapásai némelykor szerfölött súlyosak. Az utolsó nagyszabású A. nálunk az 1863. évben fordult elő, mikor is az Alföld legnagyobb részében nemcsak hogy termés nem volt, hanem sok gazdasági állat, melyeket a Felföldre, Erdélybe vagy a Dunántúlra nem tudtak az éhhalál elől elhajtani, elpusztult, sőt az emberek között is éhinség uralkodott. Sok évig tartott, míg az A. által okozott veszteség ismét pótolhatóvá lőn. Az A.-t közönségesen dögvész és káros állatok elszaporodása, néhol a társadalmi rend felbomlása szokta követni. Az 1904—908. évi gazdasági évek is inkább száraz jellegüek voltak, amikor 1905—908. években a legtöbb hazai gazdaság takarmányvásárlásokra szorult. Az A.-t szabályellenes időjárás okozván, megakadályozása nincs az ember hatalmában. Az ellene ajánlott többféle védekezési mód közül leghatásosabb a csatornázás s ezzel kapcsolatban az öntözés. V. ö. *Sporzon* P., Mit tehet a magyar gazda a szárazság ellen (Budapest 1876).

Aszama-Jama, tűzhányó Nipon japán szigetnek közepén; 1783. lávája 37 falut borított el.

Aszancsevszkij *Mihály*, orosz zeneszerző, szül. Moszkvában 1838., megh. 1884 jan. 12. (or. napt. 24). Hauptmann Mór, majd Richter E. Fr. tanítványa

[illegible] Ferenc (Komm.), 1866—70. Páris [illegible] 1870—76 igazg. volt a szentpétervári konzervatóriumnak, melynek odaajándékozta nagy [illegible] kottakönyvtárát. Kevés, de jó zongora és [illegible] művei s vonósnégyese jelent meg.

Aszandkóró, l. *Ferula*.

Aszaprol (naftol monoszulfosavas kalcium). Vízben oldható fájdalomcsillapító, antiszeptikus, láz- és csúzellenes szer. Adagja 0·5—1·0 gr. naponta 3—5-ször. — *Abrasztol*, u. a., de nem oly tiszta készítmény, borkezelésben konzerválószer.

Ászár, nagyk. Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1900) 1524 magyar lak., van keményítő- és téglagyára, postahivatala; u. t. Kisbér. A mostani uradalmi épületben szül. Jászai Mari drám. színésznő. Gr. Esterházy Miklós Móricnak nagy szőllőgazdasága van itt. Határában történelemelőtti, kelta és római leletekre bukkantak. L. még *Ászári ménes*.

Aszárah betébeth (a zsidó naptár Tebeth hónapjának 10-ike), gyásznap Jeruzsálem ostromlásának emlékére.

Aszarhaddon, asszirul: *Asur aha-iddina*, a bibliai *Eszarhaddon*, Asszíria királya Kr. e. 680—668-ig. Egész gondját Babelre fordította, amelyet sokkal fényesebben épített fel, mint előzőleg volt. Mint szelíd és békés fejedelmet, nem hódító hadjáratok késztették a háborúra, hanem birodalma jóléte és az apjától, Szanherib királytól átvett örökség sértetlen megőrzése. Ezért Elammal barátságos viszonyba lépett; Szidon-t és Tyrus-t, amelyek vezetése alatt egy csomó szomszédállam fellázadt, legyőzte és hogy állandó békés állapotokat teremtsen, elhatározta magát arra, hogy leszámol Egyiptommal, ahol akkor *Tirhaka* uralkodott, mert ez ország Szíriát állandóan lázadásra ingerelte. 671. nagy hadsereggel Memfiszbe érkezett, a várost elfoglalta, kizsákmányolta és fölégette. Egész Egyiptom Théba városáig A. kezébe esett és asszír tartománnyá lőn. A kisebb fejedelmek pedig, élükön Neko, Szaisz és Memfisz királya, akik között megoszlott az ország kormányzása és akiknek eddigelé Tirhaka fennhatóságát kellett elismerniök, ismét méltóságaikba helyeztettek vissza, csak Asszíriának kellett letenniök a hűség esküjét.

Ászári ménes, Schwarzenberg Alajos hercegnek Kisbér mellett fekvő telivérménese. Talaja és klimája kedvező a lónevelésnek. Az éves telivércsikók rendszerint árverésen adatnak el.

Aszarkia (gör.) a. m. hústalanság, soványság.

Aszarótosz (görög: söpretlen). *(Opus asarotum.)* Olyan mozaikpadló, melyen az asztalról lehullott ételmaradékok voltak ábrázolva, mintha lakoma után a szobát nem söpörték volna ki. Plinius a Nagy Sándor utódai korából való egy ilyen padlót következőképen ír le: «Leghíresebb a művészet ez ágában a pergamoni Sosos, ki az oikosz A.-t, azaz söpretlen szobát készítette, mely azért neveztetik így, mivel rajta az ételmaradékokat, melyeket kisöpörni szokás, többféle színű apró kockából úgy ábrázolta, mintha szétszórva ott hagyták volna. Bámulatos itt az ivó galamb, amint fejének árnyékával elhomályosítja a vizet, más galambok az edény szélén sütkérezve tollászkodnak». Sosos művének e részlete az ókorban igen kedvelt lehetett és sokszor lemásolták. Tivoli mellett Hadrianus villájában került napvilágra a tollászkodó galambok legszebb példánya, mely Rómában a capitoliumi múzeumban van és ezért capitoliumi galamboknak neveztetik. Az ételmaradékokat ábrázoló mozaikpadlók közül egyike

Tollászkodó galambok mozaikja.

a legszebbeknek Rómában az Aventinuson került napfényre; készítője, Herakleitos, nevével is megjelölte. Terjedelmes maradványai a laterani múzeumban vannak. A padló fehér alapján szétszórt hulladékok: kagylók, csigaházak, halak gerince, csontok, tengeri rákok ollója, saláta-levelek, cseresznyeszemek, szőllőfürtök szára, osztrigák és a kedélyesen lakmározó egér, mind együtt megkapóan természetes hatásuak.

Aszásréteg v. *előleges mértéktöbblet* az erdőben a nyers fából készített tűzifa-rakásoknak a szabályosnál nagyobbra vett rétege, mely a fa kiszáradása, összeaszása után elenyészik.

Aszaszinok, l. *Asszaszinok*.

Aszat, *(Cirsium* Scop. növ.) a Compositae (Fészkesek) család génusza, melynek 150 faja és sok fajkeveréke főkép Európa és Ázsia mérsékelt övében van elterjedve. Bogáncstermetű két- v. többnyári füvek v. kórók, gyakran lefutó, többnyire tüskésen fogas levelekkel, piros v. halaványsárga virágokkal. A bogáncstól (*Carduus* L.) főkép a tollas bóbita által különbözik. Inkább alkalmatlan kórók, mert erős tüskéi a jószág száját megsebesítik. A *halavány A.* (*C. oleraceum* L.) halavány sárga fészkű, fiatal levelét északon és Oroszországban főzelék közé vegyítik. Nedves rétre takarmánynak is ajánlják. Előbb lehet kaszálni, mint a lóherét, minden jószág szereti; 10 esztendeig kitart, anélkül, hogy termőképessége csökkenne. Magvát a tengelice legjobban szereti. A *mocsári A. (C. palustre* (L.) Scop.) a nedves réteken egész Európában közönséges; a *halavány A.*-tal együtt igen jó takarmány. Fiatalon főzeléknek is eszik. A kisázsiai *C. diacanthum* DC. és a déleurópai *C. casabonae* DC. dísznövény. A *vetési A.* (*C. arvense* L. magasra nő, elágazik. Levele lándzsás, szárnyas hasábú, tüskésen fogas; sok apró virágfészke ágasbogasan áll, virága piros. Bóbitáját vánkostöltelèknek lehet használni, fiatalon v. szétzúzott állapotban a jószág megeszi. Tőkéje többnyári, a földben szétfut; bóbitás magjáról könnyen és

nagy mértékben szaporodik, csaknem kiirthatatlan gyommá lesz. Gabonában gyakran nagyon elszaporodik s ha sűrűn nő, a vetést egészen elnyomja v. az aratás értékét csökkenti, sőt a kévébe kötözéskor szúr is és a munkát késlelteti, miért az A.-ot napszámosokkal szokás a vetésből eltávolítani. Ez a munka az *aszottolás* v. *acatolás.*

Aszbeferrit (ásv.), az egyhajlású amfibol-sorozatba tartozó szilikát; mangantartalmú, hamuszürke, aszbesztszerű. Svédország (Brunjoë).

Aszbeszt (gör. *asbestos* a. m. éghetetlen, kőlen, hegyilen, bányalen), zöldes, barnás fehér, rostos, selyemfényű ásvány, amfibol- (aktinolit és tremolit) és szerpentinféleség; anyaga tehát lényegében magnéziumszilikát. Többnyire az eredeti ásványokkal együtt fordul elő. Válfajai az *amiant* (gör. amianthos a. m. folt nélküli), *amfibol A.*; az aktinolittal azonos összetételű hajlékony fehérzöldes, selyemfényű rostokból áll, amfibolos kőzetekben, szerpentin- és klorit-palákban fordul elő, néha zárvány gyanánt hegyikristály és kalcitban; nevezetesebb lelhelyei Korzika, Stájerország, Tirol, Piemont, Savoya, St.-Gotthard, Oisans (Dauphiné); Newjansk mellett (Perm kormányzóságban) egesz hegyet alkot. A *krizotil* (gör. *chrysos* a. m. arany, *tilos* pedig rost), *szerpentin A.*, élénk zöldes fémszerű selyemfényű, a szerpentinnel azonos összetételű hajlékony finom rostokból áll, melyek merőlegesen állanak a szerpentinben alkotott érben; Reichensteinben, az Alpokban stb. A krizotil egy változata a *leukotil,* ezüstszerű selyemfénnyel. Tisztátalanabb változatok a *közönséges A.*, durvább és kevésbbé hajlékony rostokkal; a *hegyi bőr* (Moravica, Norvégia, Zillerthal), a *hegyi fa, xilotil* (Tirol, Sterzing), a *hegyi parafa* (Svédország, St. Gotthard), a *hegyi papiros,* a *hegyi hús.* Mindezek már jobban elváltozott aszbeszt-félék, nemezszerüen összekuszált, alig fénylő rostokból álló szürke, zöld vagy barnás tömegek.

Az A. — minthogy többé-kevésbbé hajlékony rostokból áll — mint ásványországi rostanyag dolgoztatik fel; bár a rostok szilárdságra nézve gyöngébbek a lenrostoknál, elsősorban tűzállóságuk, tov. rossz hő- és villamosságvezető tulajdonságuk, savak irányában való ellenállóságuk és aránylag különösen kis fajsúlyuknál fogva (különösen a kékes hosszúrostú fokföldi A., fs. = 2·5) kiválóan alkalmasak bizonyos ipari célokra. Az A.-ipar a legújabb keletü s 1878 óta, amikor a quebec-i A.-bányákat felfedezték, óriás lendületet vett. Az A.-et ugyan már az ókorban ismerték (Plinius is említi); itáliai és görög amiantot éghetetlen asztal- és hullaterítőknek (asbestinum) használtak. Az irokézek és huronok ruhát készítettek A.-ből. V. Károly császár pedig azzal mulattatta vendégeit, hogy A.-ból készült s nagy becsben tartott abroszát a tűzbe dobatta, ahonnan az persze a vendégek nagy bámulatára mindig sértetlenül került ki. A mult század második felében a technikai tudományok óriási fellendülésével fejlődésnek indult A.-ipar ma már — különösen Angliában, Skóciában, Olaszországban és Amerikában (Boston) — igen jelentékeny. A fentemlített tulajdonságainál fogva az A. felhasználása igen sokoldalú. A gőzgépeknél, gőzkazánoknál A. zárólapokat és gyűrűket használnak, gőzgépek tömszelencéit csepü helyett A.-tel tömítik; felhasználják gőz- és légcsövekhez hőveszteség elleni védőburoknak, hősugárzás ellen a fémkohászatban és öntődékben védőfal és öltözet alakjában s égések elkerülése végett A.-ből készült kesztyűket és lábbelieket hordanak. Csekély elektromosság vezetőképessége miatt drótok és dinamógépek izolálásához használják, előbbieket befonják A.-tel, utóbbiaknál alátétlemez gyanánt az alapzatnál. Szibériában a hideg ellen A.-kesztyüket viselnek. A.-ből készült függönyöket, kulisszákat és díszleteket használnak szinházakban, A.-et alkalmaznak vegyészeti gyárakban erős savak szűréséhez, hajókon. Szűrőkendőknek használják cukorgyárakban. Az A.-cipőtalpbetét ismeretes magyar találmány. Vizüveggel keverve tűzbiztos marad az A. (*A.-zománc*). A rövid rostú A.-ből nagy nyomás és kiégetés átlal porcellánszerű anyagot nyernek. Mindezen célokra a rostokat v. lemezekké alakítják v. fonalakká, amelyekből azután zsinórokat fonnak v. szövetet szőnek. A bányákból robbantással fejtett nyers A.-tuskókat zsákokban szállítják a (rendesen víz mentén épült) gyárakba, ahol felaprózva előbb (sósavval) mossák, alkalmas gépekkel a rostokat fellazítják és (ferde rostán) az idegen kőzettörmeléktől megtisztítják s a rövid rostokat a hosszúaktól elkülönítik. A hosszú rostokat fonásra használják, de nem tisztán, hanem rendesen 5—10% gyapottal keverve, sőt e keverékbe a szilárdság fokozása végett még betétet («lelket») fonnak bele kenderből v. pamutból. Épúgy a (rendesen vászonkötésű) szövetekhez is gyakran az A.-fonalak közé pamut- v. fémfonalakat szőnek. A.-lemezek és papiros készítéséhez a rövid rostokat, úgy mint a papirgyártásnál, hollenderekben széjjelfoszlatják, miközben a rostok kötése végett kolloidint v. vízáthatlanság céljából cinkfehéret, klórcinket és aluminiumszappant adnak hozzá; a nyert pépet azután nagyjából úgy dolgozzák fel, mint a közönséges papirospépet. *A.-cementpalát* használnak tetők fedésére, mire tűzállóságánál, könnyűségénél és vízáthatlanságánál fogva igen alkalmas. Ennek a készítése is hollenderekben történik, amelyekben cementtel keverik az A.-et és a foszlatóból kikerült pépből $^{1}/_{2}$ cm. vastag lemezeket öntenek s több ilyen lemezt azután a kellő nagyságra szabva, még nedvesen hidraulikus sajtóval eggyé préselnek. A legjobb anyagot szolgáltatja Amerika (a Boston körüli bányák az ú. n. bostonitot) és Olaszország (Milano körül mintegy 180 bánya), újabban Délafrika; egyéb államok közül pedig Orosz-, Svédország, Tirol, Szibéria, Dél-Amerika és Ausztrália. Rövid rostú A.-et az ú. n. *aszbesztolitet*, a Sall Mountainban, Georgiában bányásznak. V. ö. *Szterényi* Hugó, Az iparban szereplő ásványok, II. sorozat (Budapest 1899); *Röll*, Der A. und seine Verwendung (Geestemünde 1901); *Luschin*, A., dessen Vorkommen und Verarbeitung in Österreich-Ungarn (Wien 1890); *Jones*, Asbestos, its propertres, occurence and uses (London 1890).

Aszbesztit. Hézagmentes padlókat apró szálú aszbeszt és portland cement keverékéből készítenek, melyet A.-nek neveznek. Ily padlók tűz- és vízállók, könnyen tisztán tarthatók. Ugyanily

keverékkel vonják be Amerikában a fából készült válaszfalakat, mely jobb, mint a közönséges mészhabarcs.

Aszbesztolit, l. *Aszbeszt*.

Aszbolán (ásv.), a wad egy válfaja, fekete színű kobaltmanganérc, Riechelsdorf, Schneeberg, Joachimsthal.

Aszchabad (*Aszkabad*), Közép-Ázsiában, az 1881-ben alakított orosz Transzkaspia kerületnek székhelye, a Kara Kuma Ny.-i szélén, közel a perzsa határhoz, vasut mellett, (1897) 19,426 lak.

Aszcidiák (állat), a *zsákállatok* egyik osztálya, tömlőforma és helyhez kötött állatok, melyek aszerint, amint egyenkint v. telepekben élnek, *egyszerű* vagy *összetett* A.-nak neveztetnek. L. még *Zsákállatok*.

Aszdingok, a vandál nép királyi házának neve, mely Kr. u. 171. jut uralomra Hraus és Hraptus nevü tagjaival, utolsó képviselői pedig Gilimer és Ammatas (533). Legnagyobb hírre tett szert *Genserik*, Észak-Afrika meghóditója. V. ö. L. *Schmidt*, Geschichte der Wandalen (Leipzig 1901).

Aszega, l. *Abkházok*.

Aszepszis (gör.), a sebnek oly állapota, melynél az helyi és általános fertőzés nélkül gyógyul. Tágabb értelemben azon eljárás, mellyel e cél elérhető. Az aszeptikus sebkezelés az antiszeptikusnak egy alfaja (l. *Antiszepszis*). Törekvése, hogy minden frissen készítendő sebtől a fertőző baktériumokat távoltartsa. E cél megközelítésére minden tárgyat, mely a sebbel érintkezik (eszközök, törlők, kötőszer), használat előtt forró vízben való főzéssel vagy forró vízgőzzel való átáramoltatással csírátlanít (sterilizál). A beteg bőrét és a műtétet végző orvosok kezét mechanikus tisztítással (meleg víz, szappan, kefe), majd antiszeptikus szerekkel a hozzátapadó csíráktól lehetőségig megszabadítja. Minthogy a kéz teljes csírátlanítása a bőr mélyedéseiben, repedéseiben rejlő csírák nehéz hozzáférhetősége miatt nem sikerül tökéletesen, gőzben vagy forró vízben biztosan sterilizálható vékony gummikesztyű hordását a sebészek nagy része célszerünek tartja. A levegő porával a sebbe hulló baktériumok ellen azzal védekezik, hogy a műtéteket portól könnyen takarítható külön operáló helyiségekben végezteti. Az orvosok ruhájáról, hajáról a sebre hulló por ellen sterilin kabátok, sapkák hordása véd. A szájból beszéd közben szétfreccsenő és baktériumot vivő cseppecskék ellen szájellenzőket alkalmaz, stb.. Emellett magában a beteg szervezetében (pl. a szájban, bélben) rejlő fertőző anyag ellen a mechanikus A. eszközeivel küzd. Mindezen szabályok mellett az aszeptikus sebgyógyulásnak egyik alapvető tétele, hogy a szöveteket, melyeken a műtét történik, minden mechanikus, kémikus és fizikális ártalomtól óvja (finom technika, antiszeptikus — tehát izgató — szerek kerülése, gyors dolgozás a lehülés és kiszáradás kerülésére, stb).

Aszeptin, Hahn dalekarliai földbirtokos által (szül. 1814., megh. 1874.) alkalmazott szer faépületek, falak és festmények megóvására. *Aseptin simplex*, óvószer a tej és az ételek megsavanyodása ellen, tiszta bórsavból áll, az *aseptin duplex* 1 sr. bórsav 1 sr. timsó keveréke.

Aszeptól (*aseptol*, szozolsav), az ortophenolszulfosav $C_6H_4\cdot\begin{matrix}OH\\HSO_3\end{matrix}$, 33%-os oldata. A phenolból és kénsavból előállított, még kénsavat tartalmazó savat báriumkarbonáttal telítik, amidőn az oldhatatlan báriumszulfát leválik, míg az oldatban az ortophenolszulfosavas bárium marad. Az oldathoz ezután éppen annyi kénsavat elegyítenek, hogy az összes bárium szulfát alakjában leváljék. A leszűrt oldatot annyira higítják, hogy fajsúlya 1·155 legyen. Gyógyszerül mint antiszeptikum és antipiretikum használatos.

Aszerbeidzsán (az ókorban *Atropatane*), tartomány Perzsia ÉNy.-i részében, Törökország és Orosz Kaukázus határán. Ny.-i része az örmény magasföldhöz tartozik, amelynek területét egymásra merőleges irányú vetődések zárt medencékre osztják. Ezeknek egyikében van az Urmia lefolyástalan sós tó. A vetődések mentén kiemelkedő vulkáni kúpok közül legnagyobbak Tebrisztől délre a Szahend 3680 m. és a Szavalan 4820 m. Az Urmia-tó környékén az örmény magasföld 2 nagy láncra bomlik szét, amelyek közül az Elbursz lánc a Kaspi-tó déli partján halad, a Zagrosz hegység pedig a perzsa medencének déli határa. Nagyobb folyói az Arasz és a Kizil-Usszen, mind a kettő mélyen bevágta völgyét. Klímája szélsőséges, de mert elegendő csapadékot kap, Perzsiának legtermékenyebb tartománya. Gabona, szőllő, gyümölcs megterem, s a folyókat szép erdőségek kisérik. Lakói örmények, kurdok, tatárok és törökök; részben nomádok, részben letelepült földmívesek, számuk körülbelül 2.000,000. Fővárosa Tebrisz, 200,000 lak., nagyobb városai még Urmia, Choi, Ardabil, valamennyi az örmény magasföld és a perzsa medence határán.

Aszfaleja, l. *Asphaleia*.

Aszfalt, 1. A természetben a földszurok (bitumen) különböző alakban fordul elő. Trinidad szigetén egy tó medencéjét tölti meg (aszfalttó) és majdnem egészen tiszta földszurok, ép úgy, mint az, mely a Holt-tenger mellett található. Neufchatel mellett Val de Traversben, Seysselben (Rhône völgye) mészkő van földszurokkal itatva s ezt aszfaltkőnek nevezik. Felsődernán és Tataroson (Bihar vm.) a földszurok homokban fordul elő. A földszurok nagyobb mennyiségben Kuba szigetén, Sziciliában, Elszászban, Hannoverben, a Kaspi-tenger mellett Baku közelében található. A földszurkot már a legrégibb korban ismerték és építéshez használták, amit bizonyít az, hogy régi írók feljegyzései szerint Ninive és Babilon városok falainak tégláit földszurokból készült habarccsal kötötték össze. A földszurok a nyers kőolaj oxidálódása folytán keletkezett, ezért is nem lehet azon anyagtól megkülönböztetni, melyet a kőolaj gyártásánál is nyernek. Az A. a természetben előforduló földszurok ipari feldolgozása által nyert anyag, melyet Felsődernán és Tataroson a külművelés utján nyert bitumenes homoknak forró vízzel való kifőzése utján nyernek. A kifőzött bitumen (goudron) még olajat is tartalmaz, ezért ezt túlhevített vízgőzzel lepárolják és így nyerik az A.-olajat, melyet Mezőtelegden kenőolajokra dolgoznak fel. A lepárolás után visszamaradó bitument kb. 90% őrölt mészkőporral keverik,

tégla- v. pogácsa-alakba sajtolva, kapják a mastixnak nevezett anyagot, melyet feldolgozása helyére szállítanak. Az A. igen sokféle célra használható és majdnem egy század óta Franciaországban és Svájcban főképen az építkezéseknél és útépítésnél használják..

Az A.-nak jelenlegi felhasználásában városrendezési és szépítési szempontból elsőrendű fontossága van, mert belőle készítik a szép, egyenletes és könnyen tisztítható gyalogjárókat, valamint szebb utcákon a kocsiutakat is. A gyalogjárók az ú. n. öntött A.-ból (asphalte coulé) úgy készülnek, hogy a gyalogjáró kiegyengetett és ledöngölt talajára kb. 10 cm. vastag betonréteget készítenek, erre azután 2—2·5 cm. vastag A.-réteget öntenek és lesimítás után aprószemű kaviccsal behintik. Ezen A.-réteg a mastixból készül, melyet megolvasztanak és hozzákevernek durva, öregszemű homokot, kb. 30%-ot és kevés tiszta bitument. Az egyenletes keveréket forrón kb. 150 foknál öntik elsimítás céljából a gyalogjáró betonrétegére. A kocsiutat vagy öntött A.-ból, vagy sajtolt A.-ból (asphalt comprimé) készítik. A sajtolt A.-ot nálunk a Val de Traversben előforduló A.-kő pörkölése által állítják elő. A poralakú pörkölt anyagot 12—15 cm. vastagságú betonrétegre rakják és szétegyengetés után könnyű szerkezetű melegített hengerekkel lesimítják, végül melegített sulykolókkal ledöngölik. Ha a kocsiutakat olvasztott A.-ból készítik, mint pl. Franciaországban, akkor két rétegben készítik, mely 5—6 cm. vastag. Nálunk újabban a vidéki városokban a kocsiutakat is csak egy réteg öntött A.-ból készítik, mely réteg 4—5 cm. vastag. Ezen A. azonban különbözik attól, melyet a gyalogjárók készítéséhez használnak. A bitumen nemcsak mészkőporral, hanem élesszemű finom homokkal keverve adja az e célra használt mastixot. Ily aszfaltozása a kocsiutaknak főleg Amerikában van elterjedve (sheed asphalte). A.-makadámot ma már nem készítenek, mivel ez nem volt tartós, hamar kitöredezett. Az A. az építkezéseknél is nagy szerepet játszik, különösen mint elszigetelő réteg az alapfalakban és boltozatokban, továbbá mint udvarok, istállók, laboratóriumok, műhelyek burkolata és tetőfedő anyag is. Használják fekete lakk előállításához, a festészetben áttetsző lazurfestéknek és a festék gyors száradását előmozdító anyagnak. A rézmaratásnál a rézlemez felszinét A.-os réteggel vonják be és e rétegbe karcolják be az ábrázolást, melyet rézmaratás útján akarnak előállítani. Vékony A.-réteg a fény behatása alatt éterben oldhatatlan lesz, mely tulajdonságát a sokszorosító iparban használják kiterjedt mértékben.

2. *A.*, sötétbarna *lazurfesték*. Már a régi németalföldiek is ösmerték, de legsűrűbben használták a XIX. sz. második felében, kivált a képek aláfestésére. A romlékony és gyorsan sötétedő anyagot azonban a plein-air-festészet korszakában végleg kiküszöbölték a festőműhelyekből.

Aszfalt, *Reviczky* Gyula (l. o.) irói álneve.

Aszfaltbetyár: «járdataposó», léha utcarovó, aki kihívó, tolakodó módon az utcán keres ismerkedést és kalandokat.

Aszfalteljárás, sokszorosító eljárás, melyet Niepce 1816 körül talált föl s mely szerint egy cinklemezt aszfaltoldattal vonnak be és negativ alatt megvilágítanak. Mivel az aszfalt a fénytől oldhatatlanná válik, a képet terpentinolajban való mosással lehet előhivni és a lemezt a sokszorosításhoz maratni. Színes tárgy után készített féltónusnegativ, terpentinolajban előhíva, a különböző tónusfokozatokat nagyon finom pontok alakjában adja. A kövön előállított kópiát úgy lehet használni, mint a litografált krétarajzot.

Aszfalt-fa (l. *Aloefa* is), zöld ébenfa, világosabb vagy sötétebb erü, olivzöld vagy zöldes barna. Tömöttség, keménység és súly tekintetében megegyezik a fekete ébenfával. A forró égalj alatt cserjeként tenyészik (Aspalathus ebenus).

Aszfaltfedőlemez. Lemezpapirnak bitumennel történő itatása által készül és pedig egyes vagy kettős rétegben, utóbbi esetben a két réteg közé egész vékony ólomlemezt tesznek, hogy a vízáthatlansága nagyobb legyen. Szigetelő rétegnek használják a talaj nedvessége ellen épületekben, vagy boltozatoknál az esővíz áthatolása ellen.

Aszfaltlakk. Tiszta bitumenből készül olyképen, hogy lenolajfirniszt bitumennel főznek és terpentinben feloldják. Használják finomabb készülékek bemázolásához. Rendkívül tartós, az atmoszferiliák behatásának kitünően ellenálló fekete festék. Hamisítják kátrányszurokkal.

Aszfalt-makadám, l. *Aszfalt.*

Aszfaltszövet, durva pamutfonalból készült laza szövet, amelyet megömlesztett aszfaltba mártanak. Szigetelő anyagul szolgál a nedvesség felszivódása ellen.

Aszfalt-tó a. m. Holt-tenger (l. o.).

Aszfi, l. *Szafi.*

Aszfixia, l. *Asphyxia.*

Aszi *(Nahr El-)*, folyó Szíriában, az Antilibanon Ny.-i részén ered, É.-nak foly; Dzsiszr el Hadidnál hirtelen Ny. és azután DNy.-nak kanyarodik, elfolyik Antakie alatt és azután a Földközi-tengerbe ömlik. Az A. a régiek Orontes folyója. Hossza 250 km.

Asziderit, olyan *meteorit* (meteorkő), melyben vas nincs, l. *Meteorit.*

Aszimabad, keletindiai város, l. *Patna.*

Aszimbólia, l. *Asymbolia.*

Aszimfónia (gör.), az összhangzat hiánya.

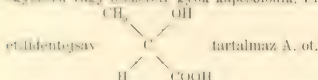
Aszimmetria (gör.), részaránytalanság; az állatokra vonatkozólag akkor beszélünk A.-ról, ha az állat antimérjei (l. *Antimerek*) nem egyformák. A két antimér között kisebb A.-k mindig vannak, de a kirívóbbak sem tartoznak a ritkaságok közé: így pl. a rákok egyik ollója igen gyakran nagyobb a másiknál; a kígyóknak csak a jobboldali tüdeje, a madaraknak csak a baloldali petefészke és petevezetéke van teljesen kifejlődve; a *félszegúszók* (Pleuronectidae) családjába tartozó csontos halaknak mindkét szeme az egyik antiméren van; a csigák hátulsó testfelének egyik, legtöbbön a baloldali antimérje van túlnyomóan kifejlődve s ez az aszimmetrikus testfél csigajáratosan össze van csavarva stb. Mindezek az A.-k csak az egyéni fejlődés menetében fejlődnek ki s az illető állatok őseinek szerzett s az utódokra átörökölt tulajdonságai.

Aszimmetriás v. *aszimmetrikus* a *növények* leveleinél a. m. ferde, ha a hegyén és felfüggesz-

tett pontján végigfektetett merőleges sík által nem osztatik két egyforma részre, pl. a hársfa, szilfa vagy a Begonia levele, a virág pedig A., ha a tengelyen át fektetett sík által nem osztható szimmetrikus részekre. A. az *ásványtanban*, l. *Kristály*.

Aszimmetriás nitrogénatom. Ötvegyértékű nitrogénatom, melynek minden vegyértéke más-más egyszerü v. összetett egyvegyértékü gyökhöz kapcsolódik.

Aszimmetriás szénatom, melynek mind a négy vegyértékéhez négy különböző egyvegyértékü egyszerü vagy összetett gyök kapcsolódik. Pl. az etilidéntejsav tartalmaz A.-ot.

Aszimptota (gör. össze nem eső) v. végérintő a geometriában az olyan egyenes (ritkábban görbe) vonal, amely egy adott görbe valamely végtelenbe nyuló ágához annál inkább közeledik, minél inkább meghosszabbitjuk, ugy, hogy a távolság a két vonal között végül minden képzelhető távolságnál kisebb lesz, de teljesen soha el nem enyészik. A legegyszerübb példát erre a hiperbola végérintői (l. o.) nyujtják. L. még *Főérintő vonalak*.

Aszindeton (gör.), a grammatikában és retorikában annak a formának a neve, melyben mondatok vagy mondatrészek kötőszók nélkül állíttatnak egymás mellé. Mint retorikai figura az A. gyors menetü beszédben fordul elő; ilyen pl. Caesar ismert jelentése az ő ázsiai hadjáratáról: Veni, vidi, vici, a. m. jöttem, láttam, győztem. Az A. ellentéte a *poliszindeton* (l. o.).

Aszine, város, l. *Koroni*.

Aszingamia (növ.), az a jelenség, midőn ugyanannak a növényfajnak egyedei különböző időben virítanak. V. ö. *Schneider*, Handwörterbuch der Botanik.

Aszinkrón vagyis asynchron elektromótorok leginkább indukciós mótorok, ahol a helyhez kötött alkatrészbe: a statorba a hálózatból egy v. többfázisu váltakozó áramot vezetünk, míg a forgó rész: a rotor transzformátor hatás alapján vesz fel áramot. (L. *Elektromótorok*.)

Aszir (*Asszir*), az ugyanily nevű harcias, bátor néptörzs hazája Arábia Ny.-i részén, az ú. n. arab Svájc; magában foglalja a Hedzsasz kicsiny D.-i és a Jemen E.-i részét. Apróbb önálló részekre oszlik, melyek a törökök ellenében is megóvták függetlenségüket, csak névleg ismerik el a porta fennhatóságát. A vahhabita A.-k alig egy század előtt vették fel a mohamedán vallást. Számuk alig 100.000-re tehető. Földmívesek és bortermelők. Fővárosuk Menadir.

Aszisztolia, l. *Asystolia*.

Aszkabad, l. *Aszhabad*.

Ászkafélék (*Isopoda*, áll.), a gyűrűsrákok (*Arthrostraca*) egyik rendje. Testük rendszerint hát-has-irányban lapított; 7 pár, rendesen egyenlő torlábuk van, melyek karomban, ritkán ollóban végződnek s járásra alkalmasak, azonfelül van 6 pár potrohlábuk, melyek szélesek s úszásra és lélekzésre is alkalmasak. A nőstények torlábain levélalakú függelékek vannak, melyek ivadéktartókat alkotnak a peték és a lárvák számára. Aránylag kis állatkák, 5—40 mm. hosszúra nőnek; meglehetős egyszerű színüek; legnagyobb részük tengerekben él, de vannak édesvizekben és szárazföldön élők is, továbbá élősködők. Két csoportra osztatnak: 1. *Valódi ászkák* (Euisopoda), 7 egyforma torlábbal, ide tartoznak az édesvízi és szárazföldön élő fajok, amelyek hazánkban is közönségesek. E csoportba több család tartozik, melyek közül az *Oniscidae* családnak fajai a szárazföldön, az *Asellidae* családnak fajai ellenben az édesvízben tenyésznek. A többi családok fajai tengeriek és részben élősködők. 2. *Ollós ászkák* (Anisopoda), amelyeknél csupán 6 torlábpár van, minthogy az első pár állkapcsi lábbá módosult és ollókban végződik; mindannyi faja tengeri vagy tengeri halakon élősködő.

Aszkánia, 1. *(Ascharia)*, régi német grófság, az anhalti fejedelmek törzsországa, nevét az Aschersleben határában emelkedett Askanien nevű vártól kapta, melyet állítólag a VI. sz.-ban a szászok építettek. A család őse *Adalbert* ballenstedti gróf, (1000 körül). Dédunokája, *Ottó* viselte először az A.-i gr. nevét. Ottó fia, *Albrecht* gr., a brandenburgi őrgrófságot kapta 1134. (l. *Brandenburg)*. Albrecht második fia, *Bernhard*, 1180. a szász hercegséget nyerte el; Bernhard ifj. fia pedig, *I. Henrik*, az anhalti fejedelmi családot alapította. Az A.-i család utóbb két ágra oszlott, melyek 1423., ill. 1689. kihaltak. A. várát 1444. Aschersleben polgárai lerombolták. — 2. *A.* (ma: Isznikgöl), tó a régi Frigiában; vizeit az Aszkaniosz folyó vezeti le a Gemlik-öbölbe. Keleti végében állott Nicaea, ma Isznik.

Aszkari, szuaheli néger szó, a. m. harcos; a keletafrikai bennszülöttekből toborzott rendes katonák megnevezésére használják.

Aszker (arab) a. m. hadsereg; innét szeraszker (a hadsereg feje), a török hadügyminiszter címe.

Aszkéta (gör.) a. m. tökéletességre törekvő, vezeklő. Nevük azoknak a pogányoknak és zsidóknak, a II. sz. óta azoknak a keresztényeknek, akik a házas élettől, a hús és bor élvezetétől tartózkodtak, böjtöltek, testüket sanyargatták, vagyonukat a szegények között szétosztották. Gyakorolták tehát a három evangéliumi tanácsot (l. o.), anélkül, hogy rájuk fogadalmat tettek volna és csak kivételesen éltek közösségben. Sajátos öltözetük nem volt, de ruhájuk szabása (bölcsész-köpeny) v. színe mégis megkülönböztette őket másoktól. Később a férfi- és nő-aszkéták (subintroductae) együttélése a kölcsönös tökéletesedés céljából és az ezáltal előidézett kötelességmulasztások folytán a jámborság köpönyege alatt annyi visszaélés kapott lábra, hogy külön zsinatokat is tartottak ellenük (pl. Gangrában). A szerzetesélet kialakulásakor az A. intézmény láthatólag hanyatlott és csakhamar megszünt. V. ö. *Zöckler*, A. u. Mönchtum (1897); *Schiwietz*, Morgenländ. Mönchtum (1904).

Aszkézis (*aszkétika*, gör.), szó szerint a. m. edzés. A görögöknél az atléták életrendjét jelentette, kik testgyakorlás és mértékletes élettel erősíték magukat a tornajátékokra. Az A. fogalma s gyakorlata azután az erény céljából felfogva, átment a görög filozófiai iskolákba is. Minél maga-

sabbra emelték a gondolkodás és ész méltóságát, annál csekélyebb értékünek vették az érzéki örömöket. Különösen a pythagoreusok és stoikusok iskolájában gyakorolták az A.-t, de régtől fogva dívott a keleti világban is. A buddhizmus szentjei a legtökéletesebb aszkéták. Az aszketizmus dívott a zsidók között is; Krisztus idejében az esszénusok s terapeuták zsidó felekezetei nagyon elterjedtek. — A. a kereszténységben küzdelmes törekvés a ker. tökéletesség elérésére, amennyiben a rendetlen szenvedélyeket és hajlamokat, mint a tökéletesség akadályait, önuralom által le kell győzni. Az útmutatás ehhez a lelki küzdelemhez az aszkétika. Az A.-hez tartoznak a következő, gyakorlatok: gyakori lelkiismeretvizsgálat, önmegtagadás, imádság összekötve elmélkedésekkel, lelki olvasmány, a szentségekhez való gyakori járulás, külön lelki vezető. A. iratokkal már az első keresztény atyák idejében találkozunk. Nagybecsüek Cassian Collationes Patrum. A scholastika rendszerbe foglalta az A.-t. A leghasználatosabb enemű munkák közé tartoznak: *Rodriguez*, Exercicion de Perfeccion, y virtudes cristianos (számos nyelvre lefordítva), *salesi Sz. Ferenc*, Philothea, főképen *Kempis* Tamás, De imitatione Christi és *Loyola Sz. Ignác*, Exercitia spiritualia. V. ö. Az ópogány és zsidó A.-ról *Eckstein* (1862), a ker. A.-ról *Mayer* (1894) műveit.

Aszkobaktérium (gör.), olyan bacillusok, amelyeknek kocsonyás burkuk van s nagyobb bacillustömegeket, ú. n. zoogleát alkotnak.

Aszkór, a *háziállatok* senyves állapota, mely főképen az emésztő szervek (gyomor, bél) és a vérképző szervek idült betegségei, továbbá idült fertőző betegségek (l. o.) után szokott beállani s a szőrzet borzolt és fénytelen külsejében, a bőr szárazságában, fokozatos lesoványodásban, súlyosbodó vérfogyottságban és erőhanyatlásban nyilvánul. Az *emberre* vonatkozólag l. *Sorvadás*, a selyemhernyókról l. *Selyemhernyó-betegség*.

Aszkosz, görög edény, félgömb vagy tömlő alakú váza, két szélét félkörű fogantyú hidalja át, ill. köti össze, melynek egyik tövénél szűk száj nyilik.

Aszláni v. helytelenül *aszkáni* (törökül gurus A., gurus a. m. piaszter, A. a. m. oroszlán), oroszlán-tallér, amelyet Hollandiában Törökország számára vertek. Feloszlott vidékenként 80—120 aszperre.

Aszma'i, *Abu Sza'id Abdalmalik ibn Kureib, al-*, híres arab filológus, szül. 740-ben, megh. 828-ban Baszrában. A. különösen a klasszikus arab nyelv adatai, az arab ókorra vonatkozó történelmi hagyományok, költemények gyüjtése körül szerzett nagy érdemeket. Nagyszámú arab versek fenntartását és filológiai magyarázatát neki köszöni az irodalom; e munkájában sok kortársa fölé a gyüjtött költemények tárgyalásában érvényesített kritikai szempontok által emelkedik. Számos munkát is írt az arab filológia köréből, melyek közül néhány apró monográfia ki is van adva (Müller D. H., és Geyer-től a bécsi cs. akadémia irataiban 1876. 1888. Haffner-tól és Cheikho-tól a beiruti jezsuita főiskola kiadványaiban 1908). V. ö. *Flügel*, Die grammatischen Schulen der Araber (Leipzig 1862; *Goldziher, A pogány arabok költészetének hagyománya*, (Budapest, akad., 1893).

Aszmara, helység az abessziniai felföld K.-i lejtőjén, halmos fensikon, a DNy.-nak folyó Mareb forrásai közelében; az olaszok 1888. szállották meg és 1906. sztratégiai fontosságánál fogva az eritreai gyarmatkormány székhelyévé tették.

Asznáth, Potifera leánya, József felesége. A rabbinikus legenda szerint Dinának, Jákob leányának leánya volt.

Aszó, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban (1900) 393 oláh lak., u. p. és u. t. Csákigorbó.

Aszód, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. gödöllői j.-ban, a Galga vize mellett, (1900) 3285 magyar és tót lak., vasúti állomással, posta- és távirohivatallal, telefonállomással, csendőrőrssel; van tűgyára, továbbá szesz- és serfőzőháza. Takarékpénztár, ág. ev. algimnázium, ág. ev. polg. leányiskola (a régi Podmaniczky-kastély épületében), nőegyleti kórháza, alsófokú ipari és kereskedelmi iskola, ipartestület, tűzoltó-egylet, agyagipartelep. Petőfi Sándor itteni iskolázásának (1835—38) emlékére szobrot emeltek (Ott János munkája). 1884 óta van javítóintézete, melybe oly gonosztevőket küldenek, kiket fiatal koruk miatt fegyintézetbe adni nem lehet; az intézet földjeit a fiúk művelik; az intézettel kapcsolatos a kocsigyártóipari szakiskola. Egykori Szent Kereszttől címzett premontréi prépostsági templomának romjai láthatók. A. határában pogánykori temetőre bukkantak. V. ö. Századok 1869. 671. és 739. l.

Aszódikus (gör.) a. m. undorodó, félős (érzés).

Aszofia (gör.), bölcsesség hiánya, esztelenség.

Aszófő, kisk. Zala vm. tapolcai j.-ban, (1900) 361 magyarajkú lak., postahivatal; u. t. Balatonfüred. E helység a legrégibb időktől fogva a tihanyi apátsághoz tartozott, utóbb elpusztult s mint pusztát Lodomár esztergomi érsek 1197-iki okmányában említi. A. és Örvényes közt átmenetikori templomrom van falképmaradványokkal.

Ászok. Olyan gerenda vagy gerendázat, amely a földön fekszik s valaminek alátámasztásul szolgál, amit nem akarunk közvetlenül a földre helyezni, pl. pallózatnak. Az *Á.-rács* olyan gerendázat, amelyet falak alapozására használtak úgy, hogy az alapgödörben a fal hossza irányában gerendákat fektettek, s erre pallózatot és ezen a bepallózott gerendázaton kezdték a fal építését. Ma már ehelyett inkább beton-alapozást használnak. L. *Alapozás*.

Ászokfa, sörös és boros hordók alátámasztására való és a pince hosszában párosával fektetett gerendafa, melyen a hordók elől-hátul nyugszanak. A gerendák mérete a hordók súlyától függ, de hogy a levegő alúl jól átjárhasson, 20 cm.-nél alacsonyabbra nem csinálják. A német Gantter szó után néhol gantár-, kantár-, csantárfának is mondják. L. még *Vánkosfa*.

Ászokhordó, az a boros v. söröshordó, melybe a bort vagy sört utóerjedése befejeztével lefejtik s így tartják raktáron.

Ászokolás. A kierjedt borok pincekezelését A.-nak nevezik. Az Á. az ászokpincében történik s a bor az ászokhordóban van elhelyezve. Az ászokpince különbözik az erjesztésre berendezett s fűthető erjesztő pincétől. Az ászokhordók rendszerint jóval nagyobbak az erjesztő hordóknál. Az Á. alatt végzendő főbb munkálatok a következők: a

lefejtés, töltögetés, derítés, kénezés, palackozás, a borbetegségek orvoslása stb.

Aszoksör, erősebb fajtáju sör, melyet a hideg évszakban főznek nyári használatra. Ellentéte a téli vagy csapos sör, mely gyengébb és rögtoni használatra készül. L. *Sörgyártás*.

Aszómatikus (gör.), test nélküli; *aszómaton*, testetlen lény, isten.

Aszós, kisk., Nyitra vm. szeniczi j.-ban, (1900) 851 tót lak., 1735. épült r. k. templommal; u. p. és u. t. Jablonicz.

Aszott (növ.), a. m. *aszat* (l. o.)

Aszott gabona az, melynek szemei a szokottnál vékonyabbak, soványabbak, milyen rossz talajon rendesen, száraz években pedig kivételesen jó talajon is terem. Minthogy a gabonában előforduló aszott szemek annak sulyát és minőségét silányabbá teszik, ennek következtében árát is leszállítják. Az apadtszeműség okozója lehet a köd, a nagymértékben fellépő gabona-rozsda és a nagy nyári meleg.

Aszottolás, l. *Aszat*.

Aszparagin, a. m. aminoborostyánkősavamid, l. *Aszparaginsav*.

Aszparaginsav a. m. aminoborostyánkősav, egyike azon aminosavaknak, amelyeket a fehérjékből elő lehet állitani. A növényvilágban amidja, az aszparagin (aminoborostyánkősavamid) igen el van terjedve; nagy szerepet tulajdonitanak neki a növényi fehérjék szintézisénél. L. *Aminosavak*, *Fehérjék*.

Aszparuk, vagy *Iszperik*, az aldunai bolgár állam alapítója. Harmadik fia volt Kuvrátnak, az Azovi-tenger és Kubán mentén lakozó bolgárok, onogurok és kotragok királyának, ki 634 körül az avar uralom alól felszabadította a donmelléki népeket. Halála után öt fia szétvált; A. a Dnyeperen átkelve a Dunától északra fekvő területet szállta meg népével, majd 678-ban átkelve a Dunán, Moesiában uralma alá vetette az úgynevezett hét szlovén nemzetséget. A bolgár-szlovén hagyomány szerint a Dulo nemzetségből származott s 60 évig uralkodott. Utóda volt Tervel.

Aszpekták (*Adspectus* vagy *configurationes planetarum*), a bolygók, a Nap és Holdnak kölcsönös főállásai az állatövben. A főbbek a következők: az együttállás (conjunctio, ☌), midőn a két égi test hosszusága egyenlő, a szembenállás (oppositio, ☍), midőn a hosszuságkülönbség 180°, harmadfény (trigonálállás, △) 120°, négyszögfény (quadratura □) 90°, hatodfény (sextilis állás ✱) 60° hosszuságkülönbséggel. Az asztronómiában általánosan csak az első kettő, de a Hold elméletével összefüggő jelenségeknél még a quadratura is fontos. A többi A., melyeknek számát a középkor még tetemesen fokozta, csak az asztrológiában szerepelnek. Innen van, hogy az A. még a naptárakban itt-ott szerepeltek; így pl. ♃□♄ Jupiter és Saturnus negyedfényét jelenti; A Hold A.-i a napra vonatkozólag más neveket is viselnek; így az oppozició a tele hold, a konjunkció az újhold, a quadraturák az első és utolsó negyed időpillanata.

Aszper, 1. A középkorban ezüst váltópénz, kb. 30—40 fillér. — 2. Törökországban ma az ezüstből vert legkisebb váltópénz. 3 A. = 1 para, 120 A. = 1 piaszter. Értéke tartományonként változó. Nálunk a török hódítás korában *oszporának* nevezték.

Aszpermatikus (gör.), ondónélküli, magtalan; *aszpermatizmus*, az ondó hiánya s az ezáltal okozott magtalanság (impotentia generandi) férfiaknál. Az ú. n. tehetetlenséget (impotentia coëundi) nem ez okozza.

Aszpik, hideg, finoman kocsonyásitott hús- v. halló, melyet a fölszeletelt hús v. hal mellé adnak.

Aszpirin, a szalicilsavnak ecetsavesztere. Fehér, finom lemezekké összetapadó tűkből álló por, vízben rosszul oldódik, szeszben jól. Enyhén égető ízű. Az újabb idők legelterjedtebb és legkedveltebb új gyógyszereinek egyike. Nem új találmány; legelső készítője és a védőnév tulajdonosa a Bayer-féle német gyár; acid. acetilo-salicilicum néven ma már majd minden vegyi gyár késziti és árulja, ugyane néven hivatalossá is lett majd minden gyógyszerkönyvben (nálunk is). Hatása nem lehet más, mint a szalicilsav hatása, mert a belekben ecetsavra és szalicilsavra hasad: tehát lázcsökkentő, fájdalomcsökkentő, izzasztó és csúznál specifikusan gyógyító. Ennek dacára az orvosvilág többre tartja a szalicilsavas nátriumnál, mert a gyomrot nem fekszi meg, nem okoz mértéktelen izzadást és fülzúgást és fájdalomcsillapító hatása erélyesebb. Lehet, hogy egy része változatlanul szivódik fel s a szalicillehasadás a fájdalmas izületekben történik; ez megmagyarázná ez utóbbi észleletet is, bár nem bizonyítható.

Aszpropotamo, Görögország főfolyója. Epiruszban a Pindusz középső részében ered; D.-nek folyik; a Carzolari-szigetekkel (a régiek Aechinodese) szemben a Jóni-tengerbe torkol. Hossza 185 km. Alsó folyása az ókoriak Achelousa.

Aszra, helyesen 'Udzra, 'Odzra, v. Banu Udzra, híres dél-arab törzs neve. Az arab hagyomány erre vonatkozólag számos költeményben megható szerelmi történeteket őrzött meg.

Asztaborasz, folyó, l. *Atbara*.

Asztag alatt a kévékbe kötött, a szabad ég alatt ház alakra összerakott szalmás gabonát értik. Az A.-olás azon célból történik, hogy a szalmás gabona a cséplésre felhalmozva, annak bekövetkezéseig a megázás és egyéb romlás ellen biztosíttassék. Minél hosszabb ideig kell a szalmás gabonának A.-ban maradnia, annál fontosabb, hogy az ügyesen legyen megrakva. Az A. tetőzete, hajazata ne bocsássa be a nedvességet, mert ott, hol az A. beázik, a szem, valamint a szalma is megromlik, megpenészedik, dohos szagot kap és esetleg használhatlanná válik. A gabonát A.-ba rakni csak oly éghajlat alatt tanácsos, hol az aratást követő időszak után az esőzés nem bő és gyakori; ott, ahol utóbbi eset fennforog, a mezőn ú. n. *keresztekben* (l. o.) kiszáradt szalmás gabonát okvetetlenül e célra berendezett épületekbe, *csűrbe* vagy *pajtába* (l. o.) kell elrakni, mely eltartási mód jóval drágább ugyan, mint az A.-olás, de ily viszonyok mellett kikerülhetetlen. Ott, hol a szalmás gabona eltartására csűröket kell építeni, a gazdasági major épületeinek csoportosítása sajátságos jelleget kap, mely a hazánk nagy részében divó csoportosítástól, minthogy nálunk közönségesen

A.-ba rakják a gabonát, nagyon eltérő. Európa északi és nyugati vidékein, országunk északi tájait is beleértve, többnyire pajtákba helyezik el a szalmásgabonát; hazánk egyéb részeiben ellenben, nevezetesen az Alföldön, ily célra alig használnak csűrt. Az ilyféle épületek jelentősége egyébiránt nagyon csökkent azóta, amióta a gabonaféléket gőzcséplőgéppel csépelik ki és megtörténik, hogy még a kazalozás mellőzésével vagy megszorításával is, a gabona legnagyobb része augusztus hó végéig, sőt több helyen e hó elejéig ki van csépelve. Ma már az A.-rakás sem kíván oly kiváló gondot, mint akkoriban, mikor kézi vagy járgánycséplés mellett az A.-oknak esetleg a tél végéig helyt kellett állaniok. Az A.-okat különösen jól és szépen: Borsod, Békés, Fehér vm.-ben és az Alföldön, különösen Mezőhegyesen rakják.

Asztal, tárgyak tartására és a testnek munka közben alátámasztásra szolgáló bútor, mely állványon elhelyezett lapból áll. Főrésze a lap, mely mindig sík legyen, és díszítményeivel is ehhez alkalmazkodjék. Rendeltetése és stilus szerint lényegtelen irányban változhatik az alakja. Ha a lap tartására szolgáló állvány fölül széles rámával, a kávával záródik, ezt célszerüség kedvéért gyakran fiókosnak képezik ki. A középkorban (gót stilus) az A. támasztói (lábai) gyakran Szt.-András kereszt (X) alakuak. A renaissance-kor A.-ainál a lábak többnyire egyenes forgási testek, esetleg ívvel kapcsolatban,néha azonban chimairealakokból alkották. A barokk és rokokó (XVI. és XV. Lajos) A.-ainál a támasztók fürge állati lábak (kecske, zerge stb.) átstilizálásából származott alakot mutatnak, az empire és Biedermayer- és hasonlóan a modern stilusban rendszerint síma hengeres oszlop-alakot öltenek az A.-lábak. Rendeltetés szerint van pl. ebédlő-, játék-, szalon-, író- és sokféle mesterségben más-más alakú, szerkezetü és méretü munka-A.

Asztalcím (lat. *Titulus mensae*). A kat. egyházban senkit sem szentelnek föl áldozópappá ú. n. felszentelési cím nélkül, vagyis oly forrás nélkül, amelyből a felszentelendő élni fog, mert illetlennek tartja, hogy a felszentelt élete fönntartására meg nem engedett v. aljas keresetmódot használni vagy talán koldulni legyen kénytelen. A trienti zsinat három ilyen címet állapított meg: titulus beneficii (javadalom); titulus patrimonii (saját vagyon) és titulus pensionis (ellátás egy harmadiktól). E címeken kívül Németországban (a régi porosz tartományokat kivéve) és Ausztriában egy új cím fejlődött ki: a titulus mensae. Ez az egyház törvényeivel nem egészen egyező cím abban áll, hogy az állam, egyes tartományok, testületek, községek v. magánosok az áldozópapok élelmezését magukra vállalták az esetre, ha azok a hivataloskodásra önhibájukon kívül alkalmatlanná lévén, magukat eltartani nem tudnák. Ausztriában «országfejedelmi asztalcím» a neve és az áldozópapok a fenti feltétel mellett a vallás-alapból 400—600 K-t kapnak. V. ö. *Szeredy*, Egyházjog I. L. még *Ordináció*.

Asztaldísz a neve ama többnyire üvegből vagy ezüstből készült edénynek, mely egy vagy több egymásfölött vagy egymásmellett levő tányérból áll, középen kiemelkedő bokrétának való kehely-, virág-, állat- vagy emberalakkal. Célja, hogy a díszesen terített asztalnak mintegy kiemelkedő középpontját tegye; gyümölcsöt, cukorkát, süteményt szoktak rátenni.

Asztal-hazugja, régente a. m. tányérnyaló.

Asztali bor alatt az étkezés közben a szomjuság ellen fogyasztandó könnyebb borokat értik, megkülönböztetésül egyrészről az erősebb, nemesebb pecsenye- és aszubortól, másrészről a silányabb korcsmai és cselédbortól.

Asztali imádság (lat. *benedictio mensae*), az az imádság, melyet a keresztény hivő Krisztus és az apostolok példájára evés előtt és evés után szokott mondani. Tartalma: az evés előtt áldás, utána hálaadás. Már Tertullián idejében általános szokásban volt. A hivek számára nincs meghatározott szövege; a kolostorokban és papnevelő intézetekben azonban a római breviariumban foglalt szöveg szerint szokták az A.-ot elmondani.

Asztalkendő, *szervéta, szalvéta* (fr. serviette, ol. salvietta), az a négyszögletes fehérnemü, melyet evés közben szájtörlésre használnak. Ünnepélyes alkalmakkor az A. csinos, díszes hajtogatására nagy súlyt fektetnek, s e hajtogatás által többnyire virág v. gyümölcsalakot adnak az A.-nek. Az A. nálunk rendszerint az abrosszal egyező minőségű (l. *Asztalterítő*). Külföldön az ábrás szövésü abroszhoz vászonból készült A.-k is szokásosak. Nem ritkák most már a papiros A.-k sem, amelyek kevésbbé foszlatott, tehát hosszú rostszálú anyagból készült, vékony papirosból állanak. Egészségügyi szempontból kivánatos, hogy nyilvános étkezőkben minden vendég, minden alkalommal tiszta (kimosott) szervétát kapjon.

Asztalkopogtatás, l. *Asztaltáncoltatás*.

Asztalkör, l. *Artus*.

Asztalközösség *(commensalismus)*, az állatok együttélésének az a formája, amidőn valamely állat egy más állat testében vagy testén él, de ez utóbbinak nem árt, hanem csupán abból a táplálékból eszik, melyből «asztaltársa». Ilyen asztalközösségben él például a gályatartó hal *(Echeneis remora* L.) a cápafélékkel. Ez a kis araszny i halacska felsősörény uszószárnyának átalakulásából származó tapadó-korongjával odatapad a cápák bőréhez, velök viteti magát s a cápák szerezte dús zsákmány néhány morzsájával táplálkozik. Ilyen A.-ben élnek a békák és a végbelükben meghúzódó ázalékállatkák *(Opalina, Balantidium)*.

Asztalnok *(Dapifer)*, régi időkben a királyi udvartartáshoz tartozó személy, kinek feladata a királyi asztal és konyha felügyelete volt. Ma a kir. A. puszta cím, funkciója nincsen s az udvari méltóságok közé is csupán a főasztalnok sorozható. L. *Főasztalnok*.

Asztalos, l. *Asztalosság*.

Asztalos *Pál*, 1848. évi országgyülési követ, egyike Kossuth leglelkesebb párthíveinek, szül. 1796., előkelő máramarosvmegyei családnak volt ivadéka. Kossuth teljhatalmu kormánybiztosnak küldte Erdélybe, hol 1849 márc. 11. meghalt. Öccse, *Sándor*, szül. 1823 május 5., megh. párbajban Genfben 1857 febr. 17.; az 1849 február 8-iki aradi csatának volt hőse. Kezébe ragadván a 29. zászlóalj zászlóját, visszavezette a városba

[illegible] hadat és elűzte a vár fel[illegible] [illegible]eket és a temesvári őrséget. [illegible] Mih. [illegible] hare története. II. [illegible]

Asztalosfa, oly fa, melyet nyersanyagképen az [illegible] szoktak feldolgozni. Ha az asztalos [illegible] beszél, akkor ez alatt a fenyő, neveze[illegible] [illegible] a luc- s a jegenyefenyőfát érti és legtöbbnyire ezt dolgozza fel. A kemény fanemek közül az asztalos főleg a tölgy-, a bükk-, a juhar-, a szil-, a kőris- és a diófát stb. használja. L. *Műszerfa*.

Asztalosság, fát [illegible] cikkekre feldolgozó ipar. [illegible] *épület- és bútoras[illegible]* [illegible], mely kettő megint számos különleges [illegible]. Az épületasztalos a fát többnyire [illegible] dolgozza fel, míg a bútor[illegible] rendesen csak fenyőfákból, ritkán tölgy[illegible] [illegible] bútorokat, a keményfa bútorokat [illegible] készíti.

Asztalszék [illegible] szék, melyet a nép [illegible] (*[illegible]*. [illegible] kor.)

Asztaltáncoltatás [illegible] *asztalkopogtatás*. Így [illegible] a spiritiszták [illegible] midőn több [illegible] az asztal körül helyet foglalva annak szélét körül arasztolja úgy, hogy a kétoldali szom[illegible] [illegible] érintkeznek, mire idő multán az asztal mozgásba jön és föl-fölemelkedő lábai a földre koppannak. Az asztal kopogása pedig meg[illegible] szerint hol igent v. nemet, hol meg betüket jelent, s így felel egyes fölvetett kérdésre. Ujabban (1848) É.-Amerikából indult ki az A. moz[illegible] s bejárta az egész művelt világot. De tudjuk, hogy már a görög és római jósnők is háromlábú asztalok mozgásából jósoltak. A modern spiritiszták azt hiszik, hogy túlvilági szellemek (elhaltak lelkei) működése okozza a tüneményt, akik az emberekkel ez úton érintkeznek s a jövőjükbe engedik betekinteni. A tünemény helyes magyarázatát már Braid orosz és Faraday fizikus adta meg, tudniillik a rejtett öntudatban meglevő gondolatok által irányított önkénytelen mozgások eredménye az egész. Ezek az akaratlan mozgások oly erősek lehetnek, hogy súlyos asztalokat emelhetünk velük. V. ö. *Lehmann*, Babona és varázslat (Budapest 1900); *Tóth* Béla, A spiritizmusról (u. o. 1903).

Asztaltársaság, 1. ismerősöknek, barátoknak rendszeres találkozása vagy naponkint, vagy megállapított napokon valamely vendéglőben vagy kávéházban. Német mintára meghonosult városi [illegible] a vendéglői életmód terjedése, különösen a fővárosban kifejlesztett. Némely A. egyesületi szervezetet öltött, kormányilag jóváhagyott alapszabályai vannak, noha ez csak akkor kötelező, ha nyilvános működést fejt ki. A fővárosi A.-ok nagy része jótékonyságot is gyakorol, pl. szegény gyermekek felruházását és megajándékozását karácsonykor stb., mely célra tagjai önként adóznak, vagy gyüjtsenek.

2. *A.*, a *tengerészetben* a hadihajók legénysége A.-okra oszlik, melyek mindegyikének külön asztala, lócái és evőeszközei vannak. Az A.-ot a legidősb altiszt vezeti mint asztalmester (ném. Backmeister); az étkezés felhordásával és a kellékek tisztántartásával egy asztalsegéd (ném. Backgast) van megbízva.

Asztalterítő, ábrás, mintás, esetleg hímzett szövet. Étkezéskor használt A.-k az *abroszok*. Az abroszok len, pamut, ritkábban selyemfonalból *damaszk-* (l. *Ábrás szövet)* szövésben készülnek, tehát sík mintázattal bírnak, holott a többi A.-k rendszerint kidomborodó mintákkal, ábrákkal v. hímzésekkel vannak ellátva s pamutból avagy gyapjufonalból készülnek.

Asztaltól és ágytól való elválás, l. *Ágytól és asztaltól való elválás*.

Asztarabad, l. *Aszterabad*.

Asztarót, a mágiában az est szelleme. Csak szerdán fordultak hozzá; azt a képességet adta a hozzá fordulóknak, hogy a föld hatalmasai előtt kedvesekké tehették magukat.

Asztatikus (gör., a. m. ingadozó, könnyen mozgó), a mágnestű, amelyet a földmágnesség csak igen csekély erővel tart egyensúlyi helyzetében. A mágnestű A.-sá tehető azáltal, hogy közelében egy acélmágnest helyezünk el úgy, hogy a földmágnességnek a tűre való hatását jóformán teljesen ellensúlyozza; vagy pedig úgy, hogy közös tengelyre két, lehetőleg egyformán mágnesezett tűt erősítünk oly módon, hogy egynevű sarkaik éppen ellentett oldalra irányuljanak. L. *Mágnesség, Galvanométer*.

Asztatki, így nevezik a kőolaj desztillációjánál nyert maradékot, melyet tüzelőanyagnak használnak.

Asztázia (gör.), a hiszteriának az a tünete, hogy a betegek állni nem tudnak, holott lábuk elég erős. Gyakran abáziával kapcsolatos, mikor is *A.-abázia*-ról szólunk.

Aszteizmus (gör., fővárosiasság, lat. urbanitas), finomság a beszédben, az élcben; mint az irónia egy faja: enyhe gúny. V. ö. *Eufémizmus*.

Asztély, kisközség Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1900) 430 magyar lak., u. p. és u. t. Beregszász.

Aszténia v. *adinámia* (gör.), erőtlenség, gyöngeség, bágyadtság, erőtlen állapot kimerülés után, öreg embereken. — *A.-s betegségek*, melyek ilyen erőtlenséggel járnak, pl. tüdőgyuladás, ilyenkor A.-s lázról is szokás beszélni. — *A. nervosa*, Laufenauer a hiszteriát és neuraszténiát együttesen értette alatta.

Asztenopia, l. *Asthenopia*.

Aszterabad. 1. Perzsa tartomány a Kaspi-tó déli partján. Nagy részét az Elbursz hegység borítja, amelynek különösen északi lejtőségeit sűrű erdőségek borítják. Jellemző fái a Quercus castaneafolia, Parriota persica, Pterocaria caucasica stb., amelyeket újabban nagy mértékben vágnak ki a Kaspira dűlő őserdőkben. Sok hegyi patak öntözi, ami lehetségessé teszi a földmivelést, a mocsaras partokon rizs is megterem. Elég nagy kivitele van gyümölcsből, gyapjuból és épületfából. A XVII. sz.-ban Abbasz sah nagyszerű országutat épített a tartományon át a Kaspitóig, ez azonban elpusztult, s a vidék nehezen hozzáférhető. — 2. *A.*, város a Kaspi-tó DK.-i sarkához közel. A perzsa uralkodó család törzsének, a Kadzsar törzsnek székhelye. A középkorban nagyjelentőségű volt, mert a városon vezetett át a legkönnyebben járható út Irán és Turán között, azonkívül itt ágaztak el a Kaspi-tó D.-i és K.-i partján haladó kereskedelmi utak. A város kö-

zelében torkollik az Atrek és Gurgen folyó, ezek mentén is jól megközelíthető volt, s emiatt A. multja örökös küzdelem a városlakók és a betörő nomád hadak között. Jelentősége a Transzkaspi vasút kiépülése óta rohamosan hanyatlott. Sok romja között legérdekesebb a Gumich-tepe temetkezési halom, amelynek építését N. Sándornak tulajdonítják. A halmok sorozata 350 km. hosszan Budzsurd városig elnyúlik, s a szomszédok betörései ellen szolgált védelemül.

Asztéria (ásv.), az olyan korundváltozat, melynek az optikai tengelyre normálisan metszett és domboruvá köszörült lapjain hatsugarú csillag világlik. Ha ez a tünemény vörös korundon tapasztalható, akkor az rubin-A. vagy csillagos rubin; ha kék színüeken, akkor zafir-A., csillagos zafir vagy opálozó zafir a neve; a topáz-A. név sárga szinű korundokra vonatkozik. A jobbak Ceylonból valók.

Aszterikus (lat.), csillagszerű, csillaghoz hasonló, csillagtól eredő.

Aszteriszkosz (gör. «csillagocska»), kritikai jel (⁜), melyet a régi filológusok, különösen Aristarchos alkalmazott a régi költők (különösen Homeros) egyes verssorainál annak jelölésére, hogy az illető verssor ott helyén való vagy különösen szép. Az Ilias híres Venetus A. kéziratában ma is láthatók e fajta kritikai jelek. — A nyomdászatban ma is használatos az A. és * jeggyel jelölik, utalva vele a jegyzetben foglalt magyarázó sorokra.

Aszterizmus (ásv.), l. *Csillagosság.*

Aszteroidok a. m. kis bolygók; l. *Bolygók.*

Asztigmatizmus, *astigmatismus* (gör. pontnélküliség). Hibás üveglencsék, optikai műszerek azon tulajdonsága, hogy a valamely pontból beléjük jutó fénysugarakat nem egy pontban, hanem elmosódott szélű, köralakú vagy ovális foltban vagy vonalban egyesitik. Ennek az oka a lencse felületének egyenlőtlen görbülése, amely miatt pl. a lencse függélyes átmérője irányában áthaladó fénysugarak megtöretésük után más helyen egyesülnek, mint a vízszintes átmérő irányában áthaladók. Ezért az ilyen eszközök a rajtuk áthaladó fénysugarakból éles tiszta képet sehol sem képeznek, a képek elmosódottak, eltorzultak. Ugyanilyen képek támadnak az *asztigmatikus szemek* ideghártyáján is, miért is az ilyen szemű ember látóképessége jóval rosszabb a rendesnél. A szem ú. n. *szabályos A.*-nak oka legtöbbször az, hogy a szaruhártya a függélyes irányban domborubb, mint a vízszintesben s emiatt a szemnek ezen két irányban más-más fénytörése van. Igy néha az egyik irányban rendes fénytörésű a szem, a másikban közellátó vagy messzelátó. Máskor mindkét irányban közellátó vagy messzelátó lehet a szem, de különböző mértékben, néha pedig az egyik irányban messzelátó, a másikban közellátó. A szabályos A. többnyire fejlődési hiba következménye. A vele járó rossz látás ú. n. cilinderes vagy hengeres szemüvegekkel javítható meg, amelyek a közönséges szemüvegektől abban különböznek, hogy — mint egy hengernek a felszine — csak egy irányban görbültek. Ezen üvegek szükség esetén közönséges domború vagy homorú gömbfelszinű ú. n. szferikus üvegekkel kombináltan is alkalmazhatók, vagy úgy, hogy a két üveget összeragasztják, vagy pedig úgy, hogy egy lencsének az egyik felszinét hengeresre, a másikat gömbfelszinüre köszörülik. Megjegyzendő, hogy a rendes alkotású szemek szaruhártyája sem egészen szabályos alkotású, úgy hogy minden szemnek van kisebbfokú A.-a. *Szabálytalan A.*-ról akkor szólunk, ha a szaruhártya még egy és ugyanazon átmérője irányában is különféleképen görbült. Ilyen állapot rendesen a szaruhártya gyuladásos betegségeinek vagy sérüléseinek következménye és a belőle eredő látási zavar szemüveggel nem javítható.

Asztma (gör.) vagy *asthma bronchiale, A. nervosum,* hirtelen jelentkező, többnyire visszatérő, órákon, esetleg napokon át húzódó nehéz légzési roham. Többnyire éjjel jelentkezik; a lélegzés, főleg a kilélegzés igen nehéz lesz, a beteget félelem, szorongó érzés fogja el, ágyában kényteleu felülni, hogy a segéd légző izmai annál jobban működhessenek, légzése sípolóvá válik, majd izzadni kezd a beteg és arca szederjes színt ölt. Nehezen, kínnal köhög, kevés szürkésfehéres nyúlós köpetet ürít, pulzusa szapora. A köpetben gyakran szürkésfehér, spirális szerkezetű csomókat (ú. n. Curschmann-féle spirális) találni, melyek $^1/_2$—$1^1/_2$ mm. vastag és $^1/_2$—8 cm. hosszú, üvegszerüen átlátszó, igen nyúlós, szívós fonalakból állanak. Ezenkívül ú. n. Charcot-Leyden-féle A.-kristályokat is lehet a köpetben találni; ezek hosszukás, alapjukkal összefektetett piramisok képét mutatják. A roham rendszerint 1—2 óra hosszat tart, de napokig is elnyúlhat. Miután a roham alatt a kilégzés nehezebb, mint a belégzés, minden kilégzésnél kevés levegő visszamarad a léghólyagocskákban, úgy hogy ezek felfúvódnak s a vizsgálat az akút tüdőtágulás jeleit mutatja. Mihelyt a roham szűnni kezd, a sípolások elmaradnak, a szorongás alábbhagy, az arc szederjes színe elmúlik és a beteg elalszik. Lényege szerint az A. valószinüleg az ú. n. neurosisok csoportjába tartozik s a rohamot előidéző okként sokszor valamely szervi baj, főként légzőszervi megbetegedés szerepel. Különösen ismeretes mint ilyen rohamkiváltó ok a garatűrben székelő adenoid vegetatio; mandula-túltengés, orrpolip; továbbá a vékony és közepes hörgőcskék régi hurutja; ezenkívül némelyeknél bizonyos anyagok belégzése, mint amilyen a dohány, ipecacuanha-por, széna-por, rizs, kukorica és zab szalmájának pora; másoknál frissen pörkölt kávé, perubalzsam, ibolya illatának belélegzése okozza a rohamot. Magának a rohamnak az oka valószinüleg a vékony hörgőcskék izomfalának tonusos görcsében rejlik; mások szerint a rekeszizom tonusos görcse vagy pedig a hörgőcskék nyálkahártyájának értáguláson alapuló bővérűsége folytán keletkezik a nehéz légzéses roham. Az A.-roham megszüntethető idegcsillapító szerekkel (klorálhidrát, morfin, stb.), gyakran segítenek az ú. n. A.-cigaretták, melyek strammonium belladonna, hyoscyamus, lobelia s opium ható anyagait szokták tartalmazni; néha nagy adag jódkáli v. pár csepp amilnitrit is használ. Minden esetben szükséges az orr-garat üreget megvizsgáltatni. Rohammentes időben az alapbaj keze-

lezáló szikor e különösen légváltozás, edzés, hizlaló kúra jut jó eredménnyel. A. cardiale, A. dyspepsium, l. *Nehézlégzés*.

Asztmakristályok, l. *Asztma*.

Asztmapapiros, salétrommal átitatott papiros, mely meggyujtva élénk parázzsal ég és sok füstöt bocsát, melyben nitrit gázok is vannak. Ez utóbbiak belehelése a légzőcsövek görcsét állítólag megszüntetné (?).

Asztoma (gör.), idétlen magzatok, melyeknek szájnyílása nem képződött ki (atrezia). Igen ritka torzképződés és többnyire egyéb rendellenességek miatt még operációval sem tehető életképessé. Ellentéte, ha a szájnyílás a kelleténél nagyobb, a pofahasadék, midőn a száj egy a szemhez vagy fülhöz húzódó hasadékba folytatódik.

Asztragál (gör.). Az építészetben A.-nak hívják azt a tagozatot, mely a vízszintes párkánytagozatokat egymástól, vagy az oszloptörzset az oszlopfőtől elválasztja. Tagozata a klasszikus építészet-

1. ábra — 2. ábra — 3. ábra

ben és az abból származó renaissanceban legtöbbnyire egy felső domború gyűrű (kisebb fajta torus) alul függélyes oldalú koronggal szegélyezve, mely azután gyenge ereszkedő hajlással (apotézis) az oszlop törzséhez simul. Keresztmetszetben az *1. ábra* mutatja. Néha a torus fölött is van egy egyenes szegélyző tag és a torus maga gyöngysorral van díszítve. A román és csúcsíves építészetben az A. komplikáltabb formákat vesz föl (l. a *2.* és *3. ábrát*). — *A.* (lat. *talus*). Igy nevezték a régi görögök a bárányok egyik bokacsontocskáját, mely a felnőtteknek kockául szolgált. Egy mesterséges, gránátkőből való A.-t *4. ábránk* mutat. V. ö. *Pentelitizein*.

4. ábra

Asztrakán, 1. *kormányzóság* európai Oroszország délkeleti szélén, a Kaspi-tenger, Sztavropol, Szamara, Szaratov kormányzóságok, továbbá a Doni- és Urali kozákok területei közt 215,841 km² területtel. Ez az óriási terület azonban nagyobbára műveletlen pusztákból áll, melyeket a Volga két részre oszt: a nyugatiak a tulajdonképi A.-i steppék, a keletiek pedig az A.-i kirgizsteppék. A talajt mindenfelé sós agyag és lösz alkotja, amelyeket az éghajlat szárazsága miatt nem lehet művelni; a felületen számos olyan kagyló maradéka van, aminő kagylók a Kaspitengerben maig is élnek; hozzá számítva ehhez ama sok sós tavat, amelyeket mindenfelé elszórva találni, kétségtelen, hogy e steppék nagy részét egykoron elborította a Kaspi-tó. A sós tavak közt az Elton és a Baszkuncsak annyi sót szolgáltat, amennyivel az egész orosz birodalmat el lehet látni. Egyedüli dombláncа Ny.-i részén a 160 m. magas Ergeni-dombok, amelyek a Don felé vízválasztóul szolgálnak. Főfolyó a Volga, 500 km. hosszúságban, Caricintől kezdve annak egyik ága, az Aktuba halad vele egyközüen; mindketten valami 72 ágra oszlanak és óriási deltát alkotnak, melynek alapja 128 km.; a delta szigeteit áradáskor a folyó rendesen elönti. A deltában négy főágat különböztetnek meg: a Buzán-t, a Boldá-t, a Kutum-ot és a Carevá-t. Az éghajlat mérsékelt, de egészen kontinentális. A téli hideg kemény (— 36°-ra is leszáll a hőmérő), de rövid tartamú; nyáron 35° is van az árnyékban; a viharos szelek és sáskák valódi csapásai e vidéknek; az éghajlat egyébként nem egészségtelen. A talaj terméketlenségénél fogva a búzát és rozsot A.-nak részben a szomszéd kormányzóságok szolgáltatják; öntözött kertekben bőven teremnek a gyümölcsfélék: narancs, barack, füge és dinnye; az A.-i szőllőt Oroszország minden részébe elviszik. A lovak nagy számmal vannak és kitünő fajuak; tenyésztenek azonkívül kétpúpú tevét, szarvasmarhát, juhokat is; a vadállatok közül farkasok, rókák s kígyók élnek itt nagy számmal. A halászat a Volgában jövedelmező, a tokhal tojásaiból készitik a kaviárt. A lakosok [(1897) 1.003,542] oroszokon kívül kozákok, tatárok, kalmükok, kirgizek; csekélyebb számban örmények, csuvaszok, cseremiszek, bokharaiak, turkománok. Az *A.-i kozákok* (l. o.) a Volga mindkét partján laknak, hetvenkét kerületben. A *kalmukok* (l. o.) nomád népsége, mintegy 120,000 lélek, a Ny.-i Volga-steppén él. Az *A.-i tatárok* (l. o.) jobbára sátrakban laknak s nomád életet folytatnak. Csak kevesen, mintegy 8000 család lakik városokban s falvakban. Az A.-i *kirgizek* (l. o.) száma mintegy 169,000, kik 60,000 km² területen élnek. A lakosok fele a gör. kat. egyházhoz, a másik fele különböző keresztény egyházakhoz s a mohamedanus felekezethez tartozik, sőt vannak közöttük tűzimádók, Brama és Buddha követői is. Lakóhelyüknek csupán húsz száztólija termékeny, a többi terméketlen. Földmívelés kevéssé fejlődött, de annál virágzóbb az állattenyésztés. A partlakók halászatból élnek, s roppant mennyiségű halat szállítanak a nizsni-novgorodi piacra. Évenként körülbelül ötven millió kilogramm halat, nyolc millió rubel értékben hoznak a kereskedésbe. Az ipar még fejletlen, csupán pamut- és bőr-, csekélyebb mértékben selyemárúk készítésére szorítkozik. A kormányzóság öt kerületre oszlik: ezek: A., Krasznoijár, Jenotajevszk, Csernojárszk és Carev. A. nagy része 1554. került orosz uralom alá.

2. *A., város*, az ugyanily nevű kormányzóság főhelye; a Volga deltájának felső részében, a főág balpartján, részben hegyes, részben sík és mocsáros szigeten, a Dolgoj Osztrovon (hosszú sziget) épült: Ny.-ról K. felé terjed; csatorna szeli keresztül: három főrészből áll; ezek: a Kreml, amelyet most romban heverő falak környékeznek, a Bjelojgorod, felső város és a Szloboda, a kül-

városok. A Kremlben vannak: a Nagy Péter korából való székesegyház, a püspöki palota és a kaszárnya; a Bjelojgorodban a bazárok és egyéb kormányzósági épületek, továbbá II. Sándor cár emlékszobra (1884 óta); a külvárosok nagyobbára alacsony, rozoga fakunyhókból állanak. A. általában szabálytalanul épült, csak részben van kövezve és ennek következtében időnként nagyon sáros. A. város és környéke állandó kolerafészek. Innen látogatta meg a kolera 1892. is Európát. A Volgának nincs ott esése, kiárad jobbra-balra, mindenütt bűz és szemét-lerakodások keletkeznek. Ehhez hozzájárul a sok rothadásnak indult hal. Ivóvíz nincs, csatornázás sincs. Kikötőjébe mélyebb járatú hajók csak akkor juthatnak be, ha a déli szelek a vizet megdagasztják, ennek dacára a Volga alsó mentén fekvő vidékekre, Perzsiára, Turkesztánra nézve rendkívül fontos kereskedelmi hely; hajói úgy a Volga mentén, valamint a Kaspi-tenger mellett fekvő kikötőket sűrűn látogatják. Vásárain és bazárjaiban mindenfelől sok ember fordul meg. A lakosság (1897) 112,880, rendkívül tarka; oroszokból, örményekből, tatárokból, perzsákból stb. áll. Az ipar hajóépítéssel, faggyú- és szappankészítéssel és állati bőrök kikészítésével foglalkozik. Rendkívül fontos még a halászat. Fekvésénél fogva A. az orosz Kaspi-tengeri hajóhad admiralitásának, azonkívül gör. kat. és örmény érseknek székhelye. A.-t már a XIII. és XIV. sz.-ban Torgikán név alatt említik az arab írók mint az indiai árúk rakodóhelyét. Timur 1395. földulta; 1475. már újra fontos kereskedelmi hely; 1554. IV. Vasziljevics Iván cár foglalta el.

Asztrakán, l. *Szűcsáruk.*

Asztrakáni kozákok. Asztrakán orosz kormányzóság könnyű, külön szervezetű lovassága, a Volga mindkét partján 72 kerületbe és sok apró állomásba beosztva. Újabban egy részük gyalog-, söt tüzérszolgálatot is teljesít a bennszülött ezredekben. Az A.-ok 3 lovas és 1 gyalogezredet állítanak. Az A.-ok fegyverkötelesek 17. évüktől kezdve 51 évig, de tényleges szolgálatot csak 21—40-ig teljesítnek. Puskát az ezredtől kapnak, minden egyéb szükségletéről maguk gondoskodnak. Egyenruhájuk nagyjában hasonló az orosz lovasságéhoz, de ezenkívül félkaftán-t (bismet) és lovagló ostort (nogajka-t) hordanak. L. még *Kozákok.*

Asztrakanit (ásv.), l. *Blödit.*

Asztrakán juh, l. *Karakul juh.*

Asztrakán lúd, l. *Fodros lúd.*

Asztrálfény, az a halvány ezüstszínű fény, mely a tejútban látható. Ez a fény, habár sokkal gyengébben is, az egész égboltozaton elterjed, s számtalan apró csillag fényének összegezésétől származik. Az égboltozaton csak két hely van, ahol ez a fény nem mutatkozik, még pedig a déli sark közelében, a déli kereszt csillagkép közelében levő ú. n. «szenes zsákok»-ban.

Asztralinfecskendő a. m. *gázfecskendő* (l. o.).

Asztrális (gör.) a. m. a csillagokra vonatkozó.

Asztralit. Pettenkofer A.-nak nevezte az általa előállított avanturin-üveget, melynek sötét alapja a ráeső napfényben vörös-kékes színjátékot mutat. L. *Aventurin-üveg.*

Asztrál-lámpa a. m. Argand-féle lángzó (l. *Gázlángzók*).

Asztrálolaj, Amerikában készült, erősen finomított kőolaj, melynek alig van szaga és csak 68°-nál gyulad meg. L. *Petróleum.*

Asztrálszellemek, a keleti ősmithoszokban a csillagszellemeket értették alatta. A középkori pneumatológiában a bukott angyaloknak a pokol és mennyország közt lebegő szellemeit értették. — A modern okkultizmus hívei A. alatt az ember harmadik, azaz szellemi alkotórészének (a testin és lelkin kívül) azt a részét értik, amely őt mint önálló lényt a többi szellemvilágtól elválasztja.

Asztráltest, a modern okkultizmusban az ember testi alkotórészeinek egyike, mely az állatokéval közös, az ő nyilvánulásai az öröm, a kedvetlenség, az ösztönök, a vágyak és a szenvedélyek.

Asztrik *(Ascric)*, az első kalocsai érsek. A történelemben 994 táján tünik fel, amikor Szt. Adalbert prágai érsek udvari papja volt. Utóbb a Posen mellett fekvő meserici kolostor apátja lett. Ez időtájban (994—996) elkísérte Szt. Adalbertet Rómába s onnan visszajövet, Szt. István hívásának engedve, Magyarországon telepedett meg, hogy a nemzet térítésének és az új egyház szervezésének nagy munkájában, mint a király főtanácsosa részt vegyen. 999 táján pécsváradi apát volt s mint ilyen vezette Rómába II. Szilveszter pápa trónjához Szt. István hódoló küldöttségét (1001 tavaszán). A pápa szivesen fogadta a magyarokat, első királyukat kiváló előjogokkal ruházta fel és a követ útján egy koronát küldött. A.-ot azután Szt. István kalocsai érsekké nevezte ki. Ezen minőségében részt vett 1007. a frankfurti zsinaton és a bambergi püspökség alapító levelét ő is aláírta. Az így alapított új püspökség évkönyvei szerint (1012) a bambergi székesegyház sírbolt előtti oltárát ő szentelte fel. Még 1015. is mint kalocsai érsek szerepel. V. ö. *Városy* Gy., Astricus sedi suae Colocensi servatus (Schemat. Eccl. Coloc. 1879); *Karácsonyi* J., Kik voltak az első érsekek (Századok 1892 és különlenyomat); *Volf* Gy., Első ker. térítőink. Wojciechowski lengyel művét l. Századok 1910.

Asztrodeiktikon (gör. «csillagmutató») vagy *asztrognosztikon*, Weigel által a XVII. sz.-ban feltalált készülék valamely égi glóbuson ábrázolt csillag könnyű feltalálására.

Asztrofillit, csillámféle *ásvány*, rombos-rendszerbeli kristályai rendesen erősen megnyúltak s néha csillagforma halmazokká nőttek össze; erre vonatkozik a név (astron gör. = csillag, phyllon = levél). Sárga, barna, feketésbarna, üvegfényű v. kissé fémes fényű. Titán- és zirkontartalmú vas-, mangán-, kálium-, nátrium-szilikát Norvégiából és Grönlandból.

Asztrofizika, a praktikus csillagászatnak az a része, amely az égitestek fényességét, hőmérsékletét, kémiáját és egyéb fizikai tulajdonságait vizsgálja. Megkülönböztetendő a tulajdonképeni asztronómiától, mely a Newton-féle törvény alapján az égitestek mozgását tanulmányozza. A két tudomány természetesen egy célt szolgál: a mindenség megismerését; de mindegyiknek megvannak a sajátos módszerei és megfigyelési eszközei. A magyar *csillagászat* szó a két tudományt egybe-

tudója. Az ősrégi asztronómiával szemben az A. egészen újkeletű tudomány. Keletkezését a fotográfia és a spektrumanalízis feltfedezésének köszöni, rövid idő alatt szép fejlődésnek indult és ma már számos külön obszervatórium áll szolgálatában. Az A. fő vizsgálati módszerei az *asztrofotográfia*, mely az égitestek fotográfiáján épül fel; a fényképezésen; az *asztrofotometria*, amely az égitestek fényességét tanulmányozza, s az *asztrospektroszkópia*, mely az égitestek színképeit vizsgálja.

Asztrofotográfia. A fotográfiát már feltalálója, Daguerre alkalmazta a Holdra (1840). A Nap első daguerreotipjét Foucault és Fizeau francia fizikusok készítették Párisban 1845. [illegible] másodpercnyi kitartással. 1857-ben a nedves kollódium-eljárás felhasználásával Bond 8 másodpercnyi kimartással nyerte a Mizar kettőscsillag fényképét, mely pontos méréseket engedett meg. Az 1851-iki napfogyatkozás alkalmával Berkowskinak Königsbergben sikerült egy daguerrotipen a Nap koronáját megrögzíteni. Rendszeresen az 1860 julius 18-iki napfogyatkozás alkalmával kezdték felhasználni a fotográfiát megfigyelések eszközlésére. Warren de la Rue és Secchi megegyező fényképei révén bebizonyosodott, hogy a protuberanciák a Nap felületén mennek végbe. Az 1874. és 1882-iki Venus-elvonulások alkalmával, különösen a francia Janssen fáradozásai folytán, [illegible] alkalmazták a fotográfiát az elvonulás egyes fázisainak megrögzítésére. A fényképekből a Nap parallaxisának elég jó értéke adódott ki. Holdról, csillagokról és csillaghalmazokról készített kitünő fényképeket Rutherford, ki 1864. távcsövet konstruált, mely a kémiailag hatásos sugarakra nézve volt achromatizálva. Nagyobb tökélyre emelkedett az asztrofotográfia, midőn Maddox 1871. föltalálta a szárazlemezt. Azóta több A.-i obszervatórium rendszeresen fényképezik a Napot. A Hale konstruálta spektroheliográffal a napfáklyákat és protuberanciákat is bármikor lehet lefényképezni a K-vonal monochromatikus fényével, amelyet azok erősen kisugároznak. A bolygók fotografálásával eddig nem értek el sikereket. A szem távcső segítségével hasonlíthatatlanul több részletet lát a bolygók felületén, mint amennyit a fotográfiák nyujthatnak. Nagy sikerrel alkalmazzák azonban kis bolygók és üstökösök felfedezésére. Fotografikus távcsővel körülbelül egy óráig tartó exponálással felvételt eszközölnek az ég egy tájáról. Kis bolygót, mely ezen a tájon tartózkodott, könnyű felismerni a lemezen, mert mozgásánál fogva vonalszerű nyomot hagy rajta, míg az állócsillagok pontoknak tünnek fel. Az első így [illegible] kisbolygó a 323. számu (Brucia) volt, melyet Wolf fedezett fel Heidelbergben 1891 dec. 22-én. Azóta 200-nál több kisbolygót fedeztek fel fotográfiai úton. Kitünő Holdfényképeket készít a párisi és a Lick-obszervatórium. Az első sikerült üstökösfotográfiát Janssen készítette az 1881 III üstökösről. Az első üstökös, melyet fotográfia útján fedeztek fel, az 1892 V. üstökös volt; felfedezője Barnard. Azóta több üstököst fedeztek fel ily úton. Így legutóbb a Holmes-üstököst sikerült 1903 szeptemberben fotográfia segítségével megtalálni azon a helyen, amelyet a számítás részére kijelölt. Becses adatokat szolgáltat a fotográfia az üstökösök csóváiról és a fénygyönge égi ködökről. Így az Andromeda-ködről, melyet minden észlelő másképen rajzolt, kitünt, hogy spirális köd, amint Roberts szép fényképein kitünően látható. A fotográfiai kép nem egyezik teljesen az emberi szem látta szubjektiv képpel, mert a fényképlemez, különösen a kék és ibolyaszínű fénysugarak iránt érzékeny (kémiai sugarak), míg az emberi szem a vörös fény iránt érzékeny. Így a Plejádok csillagzatában az emberi szem alig veszi észre ködöknek a nyomát, míg a fényképeken az egész csillagcsoport ködökkel van burkolva. Az asztrofotográfia fontos szolgálatokat teljesít az asztronómiának is az állócsillagok helyeinek megrögzítésével. Az 1887. Parisban összegyűlt nemzetközi asztronómus-kongresszus elhatározta az ég összes csillagainak lefotografálását 11, illetve 14 rendig. Az óriási munkában 18 csillagvizsgáló intézet osztozik, melyek külön e célra készült fotográfiai refraktorokkal vannak felszerelve. A csillagok számát, melyet e térképek tartalmazni fognak, mintegy 30 millióra becsülik.

Asztrofotometria. A csillagok fényének intenzitását, színüket, nagyságrendjüket és azok változásait tanulmányozza. Elméleti alapjait már Lambert adta meg 1760., de praktikus eredményeket csak a legutolsó évtizedek tudtak felmutatni. Herschel és Arago sikertelen kisérletei után Steinheil prizmafotométerje szolgáltatta az első megbízható méréseket. Jelenleg különösen három fotométer-típus használatos: a Zöllner-féle polarizációs asztrofotométer, Pickering meridián fotométerje és Pritchard-ék-fotométerje. Zöllner polarizációs fotométerjénél a csillag fényét petróleumlánggal hasonlítják össze, mely utóbbit polarizálás segítségével addig gyöngítik, míg a csillag fényével pontosan egyenlő erejű. Ily műszerrel végzik Müller és Kempf Potsdamban a «Bonner Durchmusterung» északi csillagjainak fotometrikus vizsgálását 7·5 nagyságrendig. Pickering meridián fotométerjénél is a polarizálást használják fel gyöngítés céljaira, csakhogy itt, mikor a csillag a meridiánban v. annak közelében tartózkodik, a Sarkcsillaggal vagy λ Ursae minoris-szal hasonlítják össze. Pritchard ékfotométerjének eszméje Piazzitól származik (1843). Főrésze egy minden színt egyenletesen abszorbeáló üvegék, melyet a csillag fényének útjába helyeznek és addig tolnak el, míg a csillag fénye eltünik. A csillag fényerejét abból a körülményből lehet kiszámítani, hogy a fényelnyelés arányos az elnyelő ék vastagságával. Müller, Pickering és Pritchard számos mérést eszközöltek és tettek közzé. (Photometrische Durchmusterung des nödlichen Himmels, Leipzig. Harvard-Photometry. Uranometria nova Oxoniensis.) Fotográfia útján is meg lehet állapítani a csillagok fényerősségét. A csillagok a fénykép-lemezeken apró korongoknak látszanak, melyek annál nagyobbak, minél erősebb fényű a csillag. Az így nyert fotográfikus nagyságrendek nem egyeznek az előbbi módszerek valamelyikével nyert nagyságrenddel, amelyek különben egymás között is eltéréseket mutatnak, aminek magyarázata a fényérzés szubjektiv körülményeiben keresendő. Young

a csillagok színképének összehasonlítását javasolja a Sarkcsillag színképével, ami azonban szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Minchin a fotometria céljaira a szelént használja, melynek elektromos ellenállása a ráeső fény intenzitása szerint változik.

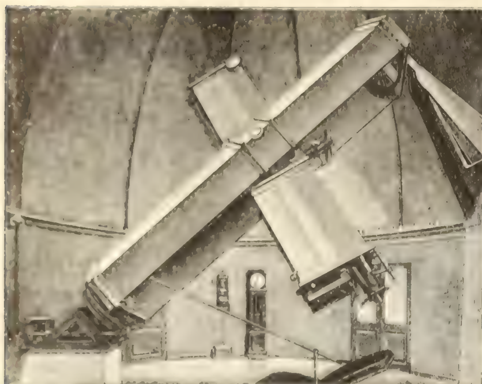
Asztrospektroszkópia. Magyarul *csillag-színképelemzés,* az A. azon része, mely a csillagok színképéből (spektrum) azok kémiai alkatára, halmazállapotára és viszonylagos hőmérsékletükre következtet. A színképelemzést Kirchhoff és Bunsen fedezték fel (1858). Minden fényforrás fényének minémüsége szoros összefüggésben áll a fényforrás kémiai tulajdonságaival, halmazállapotával és más fizikai tulajdonságaival. A színkép úgy keletkezik, hogy a fényt átbocsátjuk egy üvegprizmán. A fény ekkor szétszóródik, szétbomlik különböző színű fényhullámokra. Szilárd izzó test színképe folytonos és mindenféle színt tartalmaz, melyek sorrend szerint vörös, narancssárga, sárga, zöld, kék, ibolyaszín. Gáznemű test színképe csupán egy vagy több különálló fényes vonalból áll. Ha egy izzó szilárd testet gázréteg vesz körül, akkor a színképben fekete vonalak, az ú. n. Fraunhofer-féle vonalak lépnek fel, melyek onnét származnak, hogy a gáz a fény egy részét elnyeli, még pedig éppen azt, amelyet maga kibocsát, mikor izzó. Az ily színképet abszorpciósnak nevezzük, szemben az előbbivel, melyet emissziósnak szokás nevezni. Minden kémiai elemnek megvan a karakterisztikus emissziós színképe; pl. a nátrium színképét egy fényes sárga vonal jellemzi. Kirchhoff törvényei csakhamar alkalmazást találtak a csillagok vizsgálatában. Secchi és Vogel színképeik szerint osztályozták az állócsillagokat (l. o.), következtetést vonva a kihűlés stádiumára is, melyben a színkép szerint a csillagoknak lenniök kell. Lényeges haladást jelentett a fotográfia alkalmazása a színképek vizsgálatára, az ú. n. *asztrospektrográfia.* Huggins, Vogel és Pickering érték el ezen a téren az első sikereket. Ily módon vált lehetségessé Doppler elvének alkalmazásával a színkép vonalainak eltolódásából a csillagoknak a látósugár irányába eső sebességét meghatározni. Spektroszkópikus úton lehetett kimutatni számos csillagról, hogy kettősek, bár a leghatalmasabb távcsőben is csak egyszerűeknek látszanak, mint pl. a ζ Ursae maioris (Mizar). Az ilyféle csillagokat nevezik spektroszkópikus kettős csillagoknak. Számos ködről a színképelemzés mutatta ki, hogy azok gázalakú halmazállapotban vannak. Az ily ködök színképe t. i. csak egyes külön vonalakból áll. Vannak ködök, pl. az Andromeda-köd, melyeknek színképe folytonos, de nem mutat sem sötét, sem fényes kiválóbb vonalakat. Az ilyféle színkép ép úgy lehet egy erős nyomás alatt álló gázé, mint egy izzó szilárd v. cseppfolyós testé. Az üstökösökben a szénhidrogénvegyületek, dicián, nátrium és vas jelenlétét mutatta ki a színképelemzés. A legtöbb anyag, melynek létezését a Napon és az állócsillagokon a színképelemzés kimutatta, a Földön is előfordul, de föllépnek némely égitest spektrumában oly vonalak is, melyeknek eredete ismeretlen.

Az A. céljait külön obszervatóriumok szolgálják, mint pl. Potsdam, Meudon, Heidelberg, Washington, Mount Wilson, Ógyalla stb. Hazánkban Gotthard J., br. Harkányi B., Konkoly-Thege M. és Kövesligethy R. szereztek érdemeket az A. művelése körül.

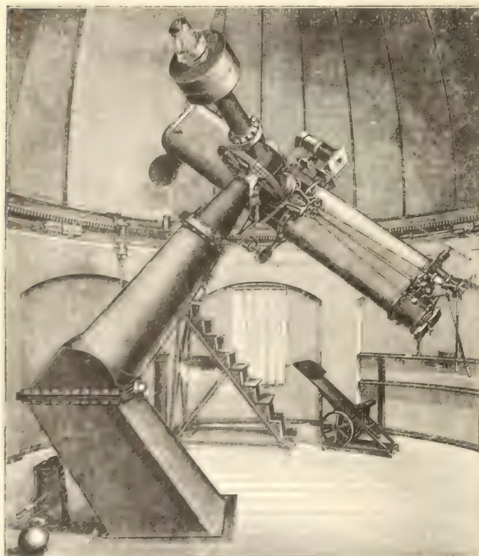
Irodalom. Népszerű összefoglaló munka: Scheiner, Populäre Astrophysik, Leipzig, Teubner. Legfontosabb tudományos folyóirat: Astrophysical Journal, Chicago és Astronomische Nachrichten, Kiel. A kiterjedt irodalomra nézve: Valentiner, Handwörterbuch der Astronomie, Leipzig 1897–1902, 4 kötet: Scheiner, Photographie der Gestirne, Leipzig 1897; u. a., Spektralanalyse der Gestirne, Leipzig 1890; Müller G., Photometrie der Gestirne, Leipzig 1897; Huggins, Hale, Pickering, Deslandres, Nordmann, Keeler, Secchi, Janssen, Vogel, Young stb. számos könyvei és folyóiratokban elszórt dolgozataik.

Asztrofizikai műszerek *(négy képmelléklettel),* az égitestek fotografálására, fényerősségük mérésére és színképeik tanulmányozására szolgáló eszközök. Az égitestek és az ég egyes részeinek fotografálására ma külön e célra készült távcsövek szolgálnak, az úgynevezett *fotográfiai ekvatoriálok.* Az emberi szem különösen a vörösszínű fénysugarak iránt érzékeny, míg a fényképlemez a kék, ibolya s az emberi szem számára láthatatlan ibolyántúli sugarak iránt. Mivel e különböző sugarak törékenysége is különböző, azért a fotográfiai távcső tárgylencséjét akként kell csiszolni, hogy az ibolya és ibolyántúli, a kémiailag hatásos sugarakat egyesítse. A parallaktikusan felállított távcső hajtóóraművel van összekapcsolva, mely a távcsövet a Föld forgásával ellenkező irányban forgatja, s így az egyszer beállított csillag állandóan a távcső látómezejében marad. Csakhogy némely fénygyönge égi objektum lefotografálására egy óránál is több idő szükséges, tökéletes hajtószerkezetet előállítani lehetetlen és ezért a fotográftávcsővel párhuzamosan rendes optikus távcső van felszerelve, vezértávcső, melyen át a megfigyelő az expozició tartama alatt egy csillagot, az ú. n. vezércsillagot, a műszernek finom mozgását eszközlő szerkezetével akként követ, hogy a csillag állandóan a fonálmikrométer két fonalának metszőpontjába essék s hogy így a hajtószerkezet elkerülhetetlen egyenetlenségeit állandóan ellenőrizze és kikorrigálja. Ez szükséges, mert máskép a fénykép nem lenne éles, hanem elmosódott. A fotográfiai ekvatoriál felállítása többféle. A felállítás egyik módja az ú. n. angol felállítás, melyet a Henry testvérek is alkalmaztak Párisban az ő műszerüknél, melynek kitünő képei szolgáltatták az ég fotográfiai térképének első eszméjét. A párisival egyező a római vatikáni obszervatórium fotográfikus ekvatoriálja, melynek képét az *1. ábra* mutatja. A fotográfikus és az optikai távcső közös szekrényben vannak elhelyezve, mely a középen alkalmazott deklinációs tengely körül forgatható. Utóbbi egy keretre van erősítve, mely végei körül forgatható s mely így az óratengelyt helyettesíti. A párisi refraktor méretei mérvadók voltak mindazon műszerekre nézve, melyek az ég fotográfiai térképének nemzetközi vállalkozásában résztvesznek. 18 ily műszert készítettek. A fotográfiai távcső objektiv nyílása 34 cm., az optikaié 23 cm., közös gyujtótávolságuk 3·4 m. Az angol felállítás hiánya, hogy a sark közelében levő csillagok fotografálása vele lehetetlen. Ezt a hiányt elkerüli a Repsold-féle felállítás. Ilyen felállítású a

potsdami asztrofizikai obszervatórium asztrofotografikus refraktora (*2. ábra*), mellyel az ég minden pontja akadálytalanul hozzáférhető.

1. ábra. A [illegible] obszervatórium fotografikus ekvatoriálja.

2. ábra. A potsdami asztrofizikai obszervatórium fotografikus refraktora.

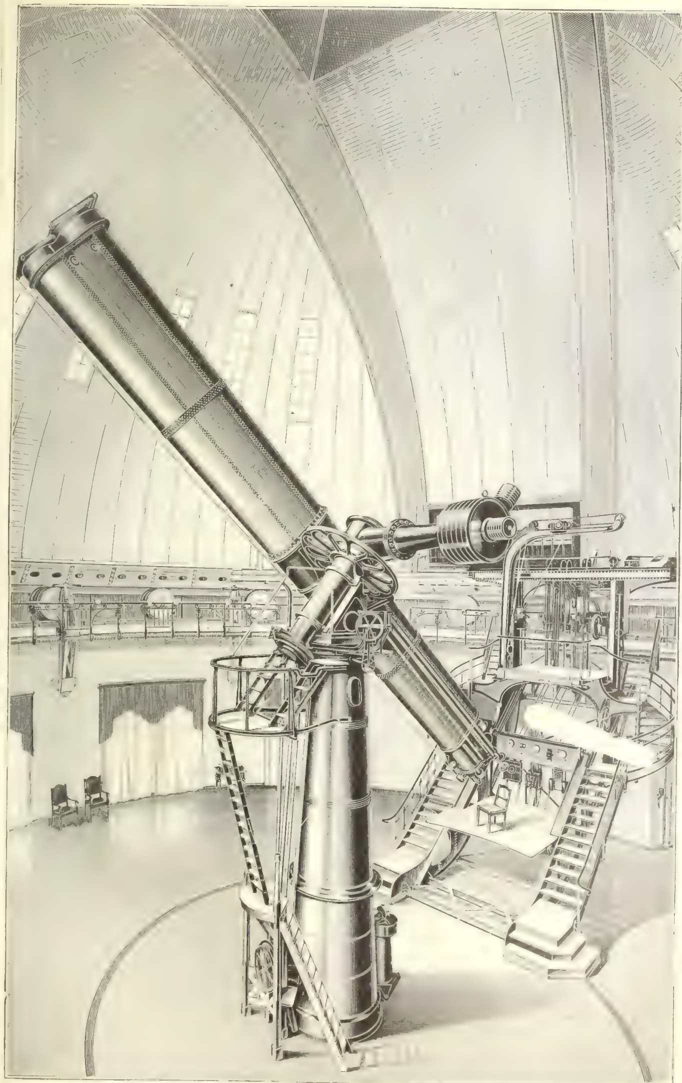
Nagyobb méretű a potsdami asztrofizikai obszervatórium nagy refraktora (l. a *képmelléklet*). A fotográfiai távcső objektivnyílása 80 cm., gyujtótávolsága 12 m. A vezértávcső objektivnyílása 50 cm. A műszer színképvizsgálatokra is alkalmas. Mozgó részeinek súlya 7000 kg. A kupola átmérője 22 m., magassága 18 m., súlya 200,000 kg. A kupolán 3·5 m. széles bezárható rés van. A megfigyelő széke nem a padlón tolható el, hanem a réssel szemközt a kupolára van akasztva. A műszer Németország legnagyobb távcsöve.

Újabb időben, különösen a fénygyönge ködök fotografálására, nagy sikerrel alkalmazzák a *tükörteleszkópokat*. A *3. ábra* a Yerkes-obszervatórium nagy tükörteleszkópjának képét mutatja. A parabolikus tükör *S*, átmérője 60 cm., gyujtótávolsága 2·4 m. A fényképkazetta *K*-nál van. A tükörteleszkópok látómezeje kicsiny ugyan, de mivel a fénysugarakat szinte abszolut tökéletességgel egyesítik, a refraktorokkal szemben a tetemesen nagyobb fényerősség előnyét nyujtják, ami gyönge fényű égi objektumoknál igen becses. A legnagyobb létező tükörteleszkóp a Mount Wilson obszervatóriumé. Átmérője 150 cm.

A *heliográf* különösen a Nap fotografálására szolgáló ekvatoriál.

Asztrofotométer, amely műszer a csillagok fényerősségének pontosabb megmérésére szolgál, háromféle van használatban (l. *Asztrofizika*). A *4. ábra* a Zöllner-féle polarizációs asztrofotométert mutatja be. Az *A* alapon a *B* lemez az egész műszerrel forgatható. *C* az áttört távcső, tárgylencséje *o*-nál, szemlencséje a *H* okulár csővégénél, *O*-nál van. *F* szél ellen védő csőben petróleum-lámpa van, melynek fénye az *i* és *k* prizmákról visszaverődve a *G* csőbe jut és a *H*-ban levő üveg-

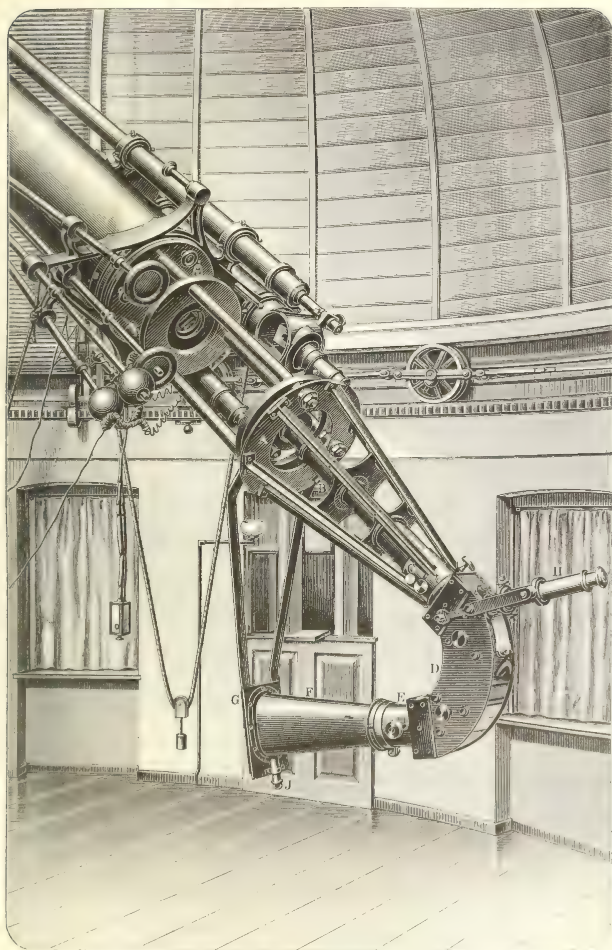
FOTOGRAFIKUS EKVATORIÁL.

A potsdami asztrofizikai obszervatorium nagy refraktora.

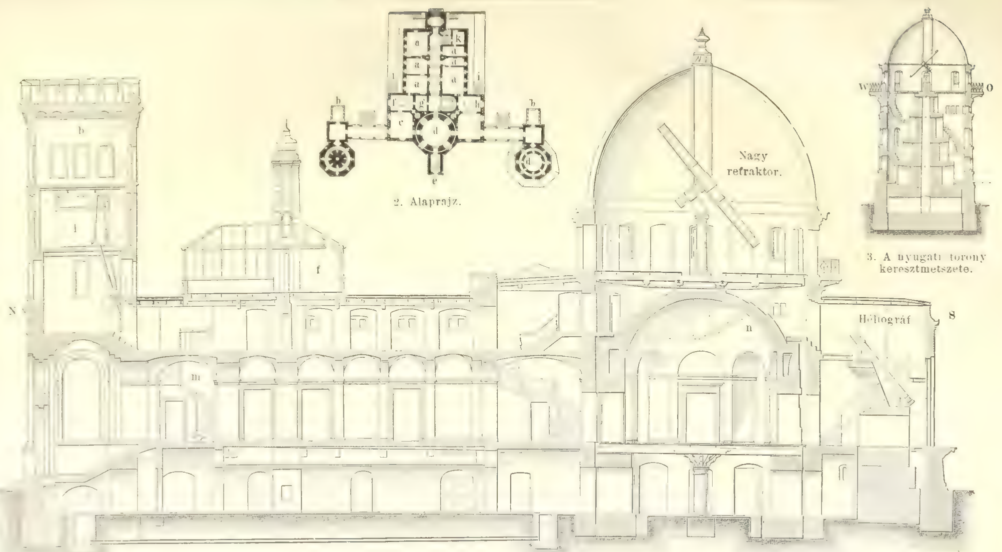
Asztrofizikai műszerek cikkhez.

ASZTROSPEKTROGRÁF.

A potsdami asztrofizikai obszervatórium asztrospektrográfja.

ASZTROFIZIKAI OBSZERVATÓRIUM.

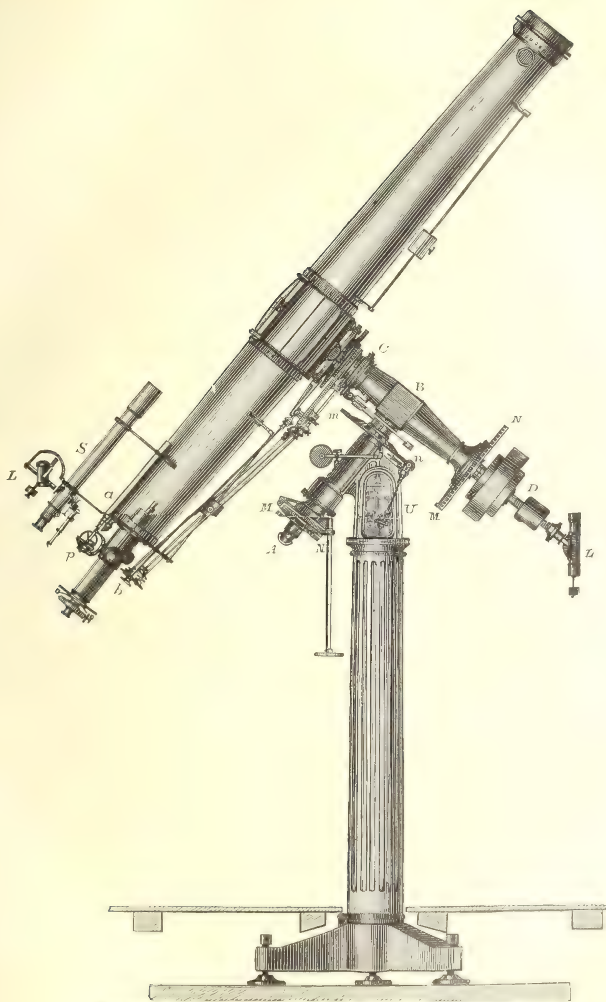

1. A főépület keresztmetszete.

A potsdami asztrofizikai obszervatórium.

e heliográf épülete
f fotografiai laboratorium
h optikai laboratorium
i légcsatornák a fűtőhelyiséghez
k fényképlemez-kimérések helyiségéhez
l vizmedence
m a dolgozó helyiségekhez
n a fizikai laboratóriumhoz

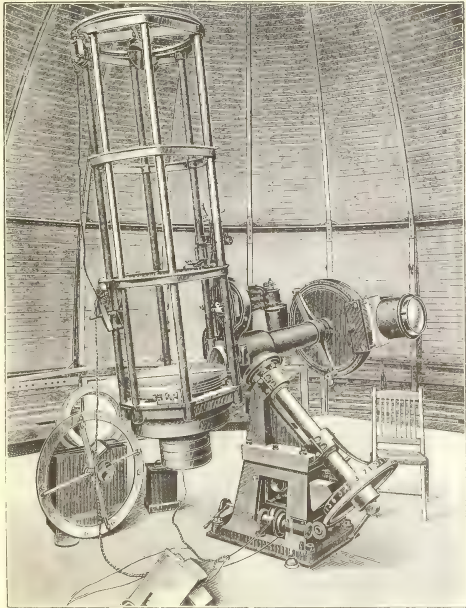
EKVATORIÁL.

[illegible] csillagvizsgáló 254 mm-es refraktora [illegible]

lemezen mesterséges csillag képét adja, melyet o-nál a megmérendő valódi csillaggal együtt lehet megfigyelni. G-ben három Nikol-féle prizma van, melyeknek forgatása által a valódi csillag fényét, és egy negyedik kvarc kristályprizmával színét is a mesterséges csillagéval egyenlővé lehet tenni. A Nikolok elforgását a p intenzitás-körön, a kvarckristályét a q koloriméter-közön lehet nagyítóval leolvasni. A csillag fényerősségére az elforgás nagyságából lehet következtetni.

Az *asztrospektroszkóp* az égitestek spektrumának, színképének tanulmányozására szolgál. Főrésze az a prizma vagy prizmarendszer, mely az égitestről jövő fényt elemi részeire bontja s így a színképet létesíti. Különösen kétféle spektroszkóp használatos; az objektivprizma és az okulár spektroszkóp. Az előbbinél a fényt szétbontó prizma csillagászati távcső objektiv lencséje elé van alkalmazva. A prizmától szétbontott sugarakat a tárgylencse a gyujtósíkban spektrummá egyesíti, melyet a távcső mikrométerjével lehet szemlélni és kimérni. Mivel az állócsillagok színképe ily módon igen keskeny, a szemlencse elé cilindrikus lencsét alkalmaznak, mely a színképet széthúzza, s a Fraunhofer-féle sötét vonalak észlelését lehetővé teszi. A színképet lefényképezni is lehet, ha a gyujtósíkba fényképlemezt helyezünk. Pickering számos fényképét készítette ily módon. Az okulár spektroszkóp használata sokkal kényelmesebb. A csillagászati távcső gyujtópontjánál szabályozható rés van, melyet a megvizsgálandó csillagra beállítunk. Az innét kiinduló sugarak egy kollimátor-lencsén át, mely a sugarakat párhuzamosakká teszi, esik a prizmára v. prizma rendszerre. A keletkező színképet vagy okulárra lehet vizsgálni, vagy fényképlemezen megrögzíteni. A színkép közvetlen fotografálására szolgál az *asztrospektrográf*. A potsdami asztrofizikai obszervatórium asztrospektrográfja (l. a *képmellékletet*) a 11 hüvelykes refraktor okulár végére van erősítve. A refraktorból az okulár el van távolítva. Helyébe az A acélgyűrű van téve, mely három T-tartóval a B C kollimátor-csövet rögzíti. A rés C-nél van. A D szekrényben van a két erősen szétszóró Rutherford-féle prizma. F a fényképező kamara, G a kazetta. H kontroltávcső, melynek segítségével a rést állandóan a csillagra lehet irányítani. A rés előtt hidrogént tartalmazó Geissler-cső van, úgy hogy a fényképlemezen a csillagéval együtt a hidrogén színképe is lefényképeződik. Az így nyert lemezek külön műszerekkel pontosan kimérhetők. Nagy előnye a fotografált színképeknek, hogy az ibolyántúli színképet is tartalmazzák, melyet az emberi szem közvetlenül nem tud észlelni. A fotografált színképek segítségével számos állócsillagnak a látóvonal irányába eső sebességét lehetett meghatározni. A potsdamiéhoz hasonló spektrográfok vannak Pulkovában, Bécsben, a Lick- és a Yerkes-obszervatóriumon. Egyik *képmellékletünk* a potsdami asztrofizikai obszervatórium elrendezését mutatja be. Hazánkban az ógyallai Konkoly-alapítványú asztrofizikai obszervatórium szolgálja az asztrofizika céljait (refraktorát l. a *képmellékleten*).

3. ábra. A Yerkes-obszervatorium tükorteleszkopja

Asztrofotográfia (gör.) a. m. csillagfényképezés. L. *Asztrofizika.*

Asztrofotométer, a csillagok fényerejének megmérésére szolgáló műszer. L. *Asztrofizika* és *Asztrofizikai műszerek.*

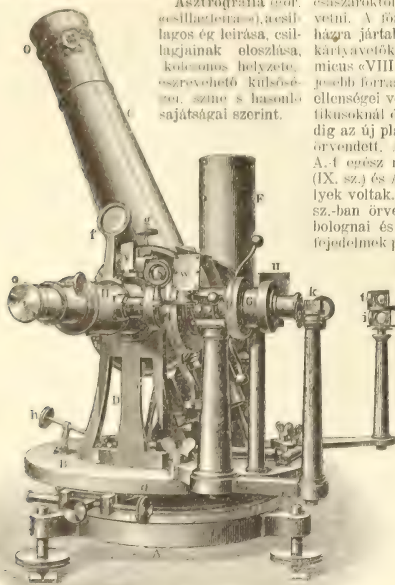
Asztrofotometria (gör.) a. m. a csillagok fényének mérése. L. *Asztrofizika.*

Asztrognosztikon (gör.), l. *Asztrodeiktikon.*

Asztrognózia (a görög «csillagismerés»), a [illegible] legrégibb része és nem más, mint [illegible] látható csillagok és csillagképek [illegible] és nevek ismerete. Elsajátítható [illegible] vagy jó globusznak a segítségével [illegible], ki a csillagokat és csillagképeket ismeri. V. ö. *Mollinger*, Lehrbuch der Astrognosie (Zürich 1878).

Asztrográf (gör. «csillagíró»), Steinheiltől feltalált készülék csillagtérképek gyors és gépies [illegible]ára. Közelebbi adatokat l. *Carl*, Repertorium der physikalischen Technik I. k. (1868).

Asztrográfia (gör. «csillagleírás»), a csillagos ég leirása, csillagjainak eloszlása, kölcsönös helyzete, észrevehető külsősége, színe s hasonló sajátságai szerint.

[illegible] asztrofotométerje.

Asztrolatria (gör.), csillagimádás.

Asztrológia (gör.), csillagjóslás, régebben széles elterjedtségnek örvendett babona vagy balhit, mely a csillagok, bolygók és a Hold állásaiból konstellációiból egyes emberek v. népek sorsát, jövőjét akarta megjósolni. Gyökere ugyanaz, mint minden miszticizmusnak és okkultizmusnak: személyes vágyak és a képzelődés túltengése az exakt megfigyelés és a szigorú logikai [illegible] felett, jobban mondva az utóbbiak teljes hiánya. Az A. a régi Kaldeában keletkezett, ahonnét az egyiptomiakhoz és később a görögökhöz és rómaiakhoz származott át, amikor már egész rendszerré fejlődött. A régi Rómában a csillagjósokat Babylonii, Chaldaei, astrologi, mathematici, genethliaci, planetarii-knak nevezték. Jóslásaik alapjául az ú. n. horoszkóp szolgált, mely az (akkor ismert) bolygók állását tüntette fel annak az embernek születése pillanatában, kinek jövőjét meg akarták jósolni. A művelt rómaiak körében az A. nem talált barátokra és már Cicero (De divinatione, 2, 42) s Gellius kimutatták az A. tarthatatlanságát. Természetes, hogy az asztrológusok a nép hiszékenységét a maguk önző céljaira bőven kihasználták. Bár Rómából sokszor száműzettek, pl. Claudius, Vitellius, Vespasianus császároktól, üzelmeiknek mégsem lehetett gátat vetni. A fórumon csoportokban álltak és házról-házra jártak jólsásaikkal, épúgy mint ma is a kártyavetők. A Kr. utáni IV. sz.-ból származik Firmicus «VIII. libri matheseos», az antik A. legteljesebb forrásműve. Az egyházatyák az A. buzgó ellenségei voltak. Egyes szektáknál, pl. a gnosztikusoknál és a priscillianistáknál, különösen pedig az új platonistáknál az A. nagy tekintélynek örvendett. Az arabok és a zsidó kabbalisták az A.-t egész rendszerré fejlesztették. Abu Masar (IX. sz.) és Aboazen Hali (XIII. sz.) híres tekintélyek voltak. A keresztény népeknél a XIV. és XV. sz.-ban örvendett nagy elterjedtségnek az A. A bolognai és paduai egyetemeken tanszéke volt, fejedelmek pedig udvari asztrológusokat tartottak, kik némelykor nagy befolyást gyakoroltak a kormányzás ügyeire. Savonarola és Pico de Mirandola hevesen kikeltek az A. ellen, de azért még Melanchthont az A. híve között találjuk. A XVI. sz. leghíresebb asztrológusa Nostradamus volt, kinek jóslásait a pápa 1781-ben indexre tette. A.-val még a nagy Kepler is kénytelen volt foglalkozni, de mint keserű humorral megjegyzi (Tertius interveniens, thesis 7.), «mert a világ annyira bolond, hogy az öreg eszes mamát, az asztronómiát, csak leányának, az A.-nak csalafintaságával lehet neki beszélni és belehazudni, s mert a matematikusok fizetése oly ritka s csekély, hogy az anya bizonyosan éhen halna, ha leánya nem keresne semmit sem». V. ö. *Maury*, La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au moyenâge (Paris 1877, 4. kad.); E. *Mayer*, Handbuch der Astrologie (Berlin 1891).

Asztromantia (gör.) a. m. csillagjóslás.

Asztrometeorológia névvel azt a tudományt illetik, mely az égitestek befolyását vizsgálja Földünk időjárási viszonyaira.

Asztrometria, l. *Asztronómia.*

Asztron (gör.) a. m. csillag.

Asztronómia, a csillagászat tudományának az a része, amely az égitestek látszó és valóságos mozgásának törvényeit, nagyságukat, tömegüket és távolságukat vizsgálja. Megkülönböztetendő az *asztrofizikától* (l. o.), amely az égitestek fényének, hőfokának, kémiai tulajdonságainak vizsgá-

latával foglalkozik. A két tudomány együttvéve alkotja azt, amit közönségesen *csillagászat* név alatt szokás összefoglalni. Az A.-t, ama számos feladat szerint, amelyeknek megoldása körébe tartozik, több ágra szokás felosztani. A *praktikus A.* felöleli mindazt, ami a közvetlen megfigyelésre vonatkozik, míg az *elméleti A.* a megfigyelések szolgáltatta anyagból levonja azokat a törvényeket, amelyek az emberi ész számára az ég jelenségei között fennálló összefüggéseket reprezentálják. A praktikus A. részei: a *megfigyelő A.*, amely az égitestek közvetlen megfigyelését ismeri feladatául, míg a *számító A.* numerikus számítás által értékesíti az elméleti A. eredményeit a praktikus A. és a mindennapi élet számára. A megfigyelő A.-ban szokás megkülönböztetni az *asztrometriát* v. *mérő A.*-t, amely közvetlenül megméri az égitestek látszó helyeit az éggömbön, foglalkozik az idő- és geográfiai helymeghatározással és A.-i megfigyeléseknél használatos műszerek elméletével és *asztrofizikát* (l. o.). Az *elméleti A.* három főrészre oszlik: szférikus A.-ra, teorikus A.-ra és égi mechanikára. A *szférikus v. gömbi A.* elméleti alapon tárgyalja az égitestek helyzetét az égen képzelt bizonyos körökhöz és pontokhoz képest (A.-i koordináta-rendszerek). Nevét onnét nyerte, mert az égnek látható fele reánk üres félgömb (lat. sphaera: gömb) benyomását teszi, melynek középpontját a megfigyelő foglalja el. Ide tartoznak az égitestek látszó napi és évi mozgásai, a precesszió, nutáció, parallaxis, és refrackió aberráció tanulmányozása és a megfigyelések felhasználása a hely és az idő meghatározására. A *teorikus A.* az égitestek látszó mozgásából levezeti a térben végbemenő valóságos mozgást és megtanít arra, miként lehet valamely tetszésszerinti elmult v. jövő időpontra kiszámítani az égitestek helyét az égen, a Nap- és Hold-fogyatkozásokat, csillagfödéseket, elvonulásokat. Fő feladata a bolygók és üstökösök napkörüli pályájának, a holdak bolygójuk körüli pályájának, valamint a kettős és többszörös csillagok pályájának meghatározása a megfigyelésekből. Végül az *égi mechanika* (régebben *fizikai A.*-nak is nevezték) tanulmányozza az égitestek valóságos mozgásának törvényeit, azokat a mechanikai erőket, melyek e mozgásokat szabályozzák, azokat a változásokat, amelyeket az égitestek egymás pályájában előidéznek (perturbációk), az égitestek rotációját, alakjukat és annak változásait (árapály). Az égi mechanika az A.-nak mintegy betetőzése és a legszorosabb összefüggésben áll a felsőbb matematikával, amellyel együtt fejlődött és fejlődik.

Az A. története az ókorban. Az A. története visszanyúlik az emberiség történetének legrégibb korába. A legrégibb A.-i komoly megfigyelésekkel a *kinaiak* dicsekedhetnek. Évkönyveik 2697. Kr. e. megfigyelt napfogyatkozásról tesznek említést. 1100-ban Kr. e. *Tsu-Kong* császár gnomonnal meghatározta az ekliptika ferdeségét. Igen fontosak a kinai üstökös megfigyelések, amelyek XVII. sz.-beli jezsuita-misszionáriusok révén lettek ismeretesekké s amelyeket Pingré, Burckhardt és mások dolgoztak fel. Az *egyiptomiak* csillagászati ismereteiről keveset tudunk. Az év hosszát 365 napnyinak vették fel és ismerték a Sothis-periodust, 1460 évet, melynek lefolyása után a Sirius (Soth) csillag ismét együtt kel a Nappal az év ugyanazon napján. A *káldoknak* eléggé kiterjedt A.-i ismereteik voltak. Tőlük származik az állatöv jegyeinek elnevezése és beosztása és ismerték az ú. n. Szárosz-periodust, mely szerint a nap- és holdfogyatkozások 18 év leforgása mulva ugyanolyan sorrendben ismétlődnek. A *hindúk* is tettek csillagászati megfigyeléseket, de ezek nem oly régiek, mint sokáig hitték. A *görögök* híres filozófusai, kik szivesen spekuláltak minden megfigyelés elkerülésével, az ég legegyszerűbb tüneményeit sem tudták helyesen magyarázni s kozmogoniáik csak a mesék irodalmát növelték. Egy napfogyatkozás bekövetkezésének megjóslása *Thales* által Kr. e. 585 máj. 28-ára valószinüleg a káld Szárosz alapján történt. Midőn 434 körül Kr. e. a naptárban 15 napnyi különbség mutatkozott, *Meton* a naptár javitását akként eszközölte, hogy 19 Nap-évet 235 Hold-hónappal tett egyenlővé. *Sokrates* és *Platon* még kételkedtek a tudományos A. lehetőségében. Az A. fejlődése az alexandriai akadémia alapításával kezdődik (300 körül Kr. e.). *Aristyllos* és *Timocharis* voltak ennek első asztronómusai. Az állócsillagok helyeit sphaera armillaris-szal határozták meg. *Szamoszi Aristarchos* megfigyelte a napfordulásokat s az első volt, aki tényleges mérések alapján kisérletet tett, hogy meghatározza, hányszor messzebb van tőlünk a Nap, mint a Hold. Eredménye hibás volt, 19-et talált a valóságos 387 helyett. Ellenben eléggé helyesen határozta meg, hogy a Hold átmérője a Földének csak harmadrésze. Aristarchos azt is tanította, hogy a Nap és az állócsillagok mozdulatlanok, hogy a Föld a Nap körül kering és egyúttal tengelye körül is forog, és hogy a Föld pályájának átmérője az állócsillagok távolságaihoz képest elenyészően kicsiny. Eszerint Aristarchos Copernicus első előfutárja. *Eratosthenes* (276—195 Kr. e.) sphaera armillaris-szal figyelte meg a csillagok átmeneteit a meridiánon, az ekliptika ferdeségét 23° 51′ 15″-nyinek találta. Ő kisérelte meg először, hogy fokmérés alapján a földgömb valódi nagyságát meghatározza. *Archimedes*-ről és *Apollonios*-ról, az ókor e két kiváló matematikusáról megemlítendő, hogy az első egy planetáriummal kisérletezett, a utóbbi pedig ú. n. epiciklusokkal igyekezett megmagyarázni a bolygók mozgását az égen. *Apollonios* munkái a kúpszeletekről igen nagy fontossággal voltak az A. fejlődésében Kepler idejekor. Az ókor legkiválóbb asztronómusa a nikeai *Hipparchos* (200 körül Kr. e.). Megállapította az év hosszát, az ekliptika ferdeségét, a Hold és a Nap útját, számos állócsillag helyét. Az év hosszának megállapitása céljából saját megfigyeléseit a napfordulásokról összehasonlította Aristarchos-éivel s az év tartamául 365 nap 5 óra 55 perc 12 másodpercet talált. Az év hosszának pontosabb meghatározására előnyösebbnek találta a napéjegyenlőségek megfigyelését. Felismerte az évszakok egyenlőtlenségét, a Hold és a Nap a földtől való távolságainak változóságát, meghatározta a Hold-pálya hajlását az ekliptikához és megmutatta, hogy a Nap és a Hold távolságait (parallaxisát) a fogyatkozásokból lehet kiszámítani. Egyik legfontosabb

munkája volt, hogy 1022 állócsillagnak az ekliptikára vonatkoztatott helyét (szélesség és hosszúság) pontosan meghatározta. Eközben észrevette, hogy Timocharis óta a csillagok hosszúságai átlag két fokkal megnövekedtek s ezzel felfedezte a precessiót. Földi helyek földrajzi hosszúságának meghatározására a fogyatkozások megfigyelését hozta javaslatba. A bolygók látszó mozgását, t. i. azt, melyet az éggömb közepén mozdulatlannak tekintett Földről megfigyelhetünk, excentrikus körökkel és epiciklusokkal magyarázta. Hipparchos után három századon át az A. nem sokat haladt. Kleomedes felfedezte a csillagászati sugártörést, Poseidonios (megh. 50 Kr. e.) felismerte az árapály összefüggését a Holddal. Tőle származik valószínűleg az a nézet, melynek Kleomedes ad kifejezést, hogy a Napról nézve a Föld csak pontnak látszik, az állócsillagokról azonban egyáltalán nem látható, s hogy az állócsillagok nincsenek egyenlő távolságban tőlünk. Ezt az utóbbi nézetet már *Geminus* vallotta 137-ben Kr. e. A *rómaiak* az A. fejlődéséhez igen kevéssel járultak. Julius Caesar rendeletére 45. Kr. e. az alexandriai *Sosigenes* rendezte a római naptárt, az év tartamát 365¼ napnyinak véve. *Varro* a római ókori kronológia homályaira igyekezett fényt deríteni. Az ókor másik nagy asztronómusa *Klaudios Ptolemaios* 140 körül Kr. u. Nagy műve, az «Almageszt» 14 századon át egyetlen forrása volt az A.-i ismereteknek. A Földet a mindenség középpontjában nyugvónak képzelte. Körülötte keringenek a távolság sorrendje szerint a Hold, Merkur, Venus, a Nap, Mars, Jupiter, Saturnus. A bolygók mozgásának szabálytalanságait excentrikus körrel és számos epiciklussal magyarázta. Az epiciklusok elméletét ő dolgozta ki nagy gonddal. Ez a rendszer az ú. n. ptolemaiosi világrendszer, mely egészen napjainkig oly számos félreértésre adott alkalmat. Modern szempontból tekintve az, ami a ptolemaiosi rendszerben a valóságnak megfelel, a bolygók mozgásának projektiv geometriája a Földre mint projekció-centrumra vonatkoztatva. A Ptolemaiosra következő évszázadok alatt az A. a teljes hanyatlás képét mutatja. Csak a VIII. sz.-ban indult újabb virágzásnak a tudománykedvelő *arab* kalifák alatt. *Al Mamun* Bagdadban csillagvizsgálót építtetett és III. Mihály bizanci császártól kieszközölte az engedélyt, hogy valamennyi meglevő görög tudományos munkát arabra fordíttathassa. A fordítások sorát Ptolemaios Almagesztje nyitotta meg. A Föld nagyságának meghatározása céljából Al Mamun 827-ben fokmérést eszközöltetett. *Albategnios* (megh. 928) határozta meg először a Földpálya numerikus excentricitását és fedezte föl a Föld periheliumának mozgását. *Alhazen* (megh. 1038) javította a csillagászati sugártörés elméletét és a szürkület tüneményéből a földi légkör magasságára következtetett. A perzsa *Al Szufi* a X. században revideálta a görög csillagkatalógusokat és újabbat szerkesztett, mely igen becses s legutóbb napjainkban adta ki Schjellerup. A *Malek Sah* perzsa fejedelemtől egybehívott asztronómusok (XI. sz.) a trópikus év tartamát 365 nap 5 óra 48 perc és 15 másodpercnyinek határozták meg, ami Newcomb legújabb értékénél (1900) csak 0·98 másodperccel kisebb. *Omar Khajam* a naptár tökéletesítése céljából 33 éves ciklust ajánlott 8 szökőévvel, úgy hogy a 32. helyett a 33. legyen szökőév, ami a valóságot sokkal pontosabban közelíti meg, mint a gregoriánus naptár. Az araboktól az A. művelését más népek is megtanulták. Spanyolországban *X. Alfonz* kasztiliai király több tudós társaságában a bolygótáblák tökéletesítésén fáradozott. Mongol uralkodók is pártolták az A.-t, így *Hulagu* alatt *Naszir-eddin* Meragahban csillagvizsgálót épített és saját megfigyelései alapján szerkesztette az ú. n. *ilekhani táblákat*. Szamarkandban *Ulug Beg*, Timur unokája, ápolta a csillagászat tudományát és személyesen vezette a tőle építtetett csillagvizsgálót.

Az A. újabbkori története. Az arabok kitünő tevékenysége után ismét stagnálás állott be az A. fejlődésében, mely csak a XV. sz.-ban indult újabb virágzásnak *Peurbach* (megh. 1461) munkássága révén. Tanítványa, *Regiomontanus* (Müller János), ki Mátyás királyunk udvarában is tartózkodott, *Walther* nürnbergi patricius segítségével megalapítja az első németországi csillagvizsgálót. Regiomontanus szorgalmas üstökös-megfigyelő volt, ő alkalmazta az égitestek helyének meghatározását alignement-val, újabb kifogástalan módszereket eszelt ki a parallaxis meghatározására s igen jó efemeriszeket adott ki. Az A. további fejlődésére nézve döntő befolyása volt *Copernicus* Miklósnak (1473—1543), ki De revolutionibus orbium coelestium c. művében rakta le alapjait a róla elnevezett világrendszernek. Szerinte a Nap mozdulatlanul áll, körülötte keringenek a Merkur, Venus, Föld, Mars, Jupiter, Saturnus. Csak a Hold kering a Föld körül. A Földnek a Nap körül való évi mozgáson kívül még egy másik mozgása is van, amennyiben 24 óra alatt egy forgást végez tengelye körül, mely tengely ferdén áll az ekliptikához. Copernicus kimutatja, hogy a bolygók mozgásait ekként sokkal egyszerűbben lehet megmagyarázni; de azért az excentrikus körökre és az epiciklusokra neki is szüksége volt, bár az utóbbiak számát tetemesen apasztotta. Copernicus rendszere a Ptolemaios-éval szemben csak nehéz küzdelmek árán tudott az érvényesülés ama fokára emelkedni, amely tudományos értékénél fogva megilleti. Tanítványa, *Rhaeticus*, a számítási módszereket tökéletesítette, *Apianus* pedig mint megfigyelő tűnt ki s észrevette, hogy az üstökösök csóvái mindig a Nappal ellentett irány felé fordulnak. Abban a korban találták föl a transzverzális mérővesszőt és a nóniuszt, melyek pontosabb szögmérést tettek lehetővé. Nagy érdemei vannak *IV. Vilmos* pfalzi tartománygrófnak, ki kasseli csillagvizsgálóján *Rothmannal* és *Bürgivel* 900 csillag helyét határozta meg és bevezette az A.-ba az órát, mint nélkülözhetetlen megfigyelési eszközt. A XVI. sz. második felében eszközölték a gregoriánus naptárjavítást. *Tycho de Brahe* (1546—1601) a megfigyelés tökéletesítése körül szerzett kiváló érdemeket. Tekintettel volt a műszerek hibáira, mindenütt gondosan számításba vette a csillagászati sugártörést, ő volt az első, ki mérései alapján kimondhatta, hogy az üstökösök távolabb vannak tőlünk, mint a Hold, ő fe-

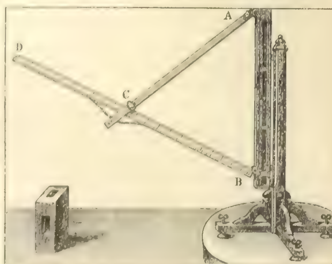
dezte föl a Hold variációját és évi egyenlőtlenségét. Addig nem ismert pontossággal határozta meg 777 állócsillag helyét és különösen a Mars bolygót tette megfigyelései tárgyává. A nagy mesternek még nagyobb tanítványa *Kepler* János (1571—1630) volt. Brahe és saját Mars-megfigyeléseiből sok évi fáradságos és lankadatlan kitartás után sikerült Keplernek híres három törvényét levezetnie és ezzel feltárni a bolygók mozgásának lényegét. Kepler a modern A. megalapitója. A XVII. sz. elején történt a távcső felfedezése, mely csakhamar alkalmazást talált az A.-ban. 1610. fedezte fel *Galilei* a Jupiter négy első holdját, melyek kicsiny méretekben a copernicusi világrendszer frappáns mását szolgáltatták. *Fabricius, Scheiner* és *Galilei* felfedezik a napfoltokat, Galilei a Venus fázisait, a Hold hegyeinek gyűrűs alakját és a Hold librációját. *Galilei* (1564—1650), a copernicusi tan elszánt védője, a modern mechanika megalapítója, kisérleti alapon felfedezi a szabad esés és az ingalengés törvényeit. Kepler szép törvényeivel együtt az ő mechanikai felfedezései képezik alapját Newton törvényének. 1640. *Gascoigne* a távcsőben keresztalakban elhelyezett fonalakat alkalmazott, ami az A.-i mérések pontosságát nagyban emelte. *Hevelius* kitünő megfigyelő számos üstököst figyelt meg; 1647. a Hold első térképét rajzolta. Néhány évvel később *Riccioli* a Hold hegységeinek ma is szokásos elnevezését vezette be a Grimalditól rajzolt Hold-térképen. A Jupiter holdjainak fogyatkozásaiból Olaf *Roemer* dán asztronómus meghatározta (1675) a fény terjedési sebességét. Ő vezette be a meridián-kört, mely preciziós megfigyeléseknél ma az A. legfontosabb műszere. *Richer* felfedezi és helyesen magyarázza a másodperc-inga hosszának változását a földrajzi szélességgel. *Cassini* J. D. az 1667. épült párisi csillagvizsgálón a bolygók rotációját, lapultságát, a felszinükön látható foltokat figyeli meg különösen, meghatározza a Hold librációjának pontosabb törvényeit és felfedez 4 Saturnus-holdat. *Huyghens*, Newton egyenrangú ellenfele, föltalálja az ingaórát, megalkotja a fény első rezgési elméletét, felfedezi a Saturnus gyűrűit és egy ötödik holdját. A XVII. sz. vége nevezetes fordulópontot képez az A.-ban. 1680 körül *Newton* felfedezi az általános gravitáció törvényét, mely szerint bármely égitest egy másik égitestre oly erővel hat, mely egyenesen arányos a két égitest tömegeinek szorzatával és fordítva arányos távolságuk négyzetével. Ez az egyszerű törvény szabályozza a Naprendszer bolygóinak épúgy, mint a világtér összes csillagainak mozgását. Belőle az égitestek mozgásának legfinomabb változásai szükségszerűen következnek. Ez a törvény képezi alapját az égi mechanikának, mely az A.-i tudomány betetőzése. *Newton* és vele egyidejüleg *Leibnitz* fölfedezik a differenciál- és integrálszámítást, a matematikának ezt a hatalmas eszközét, mely az A. további fejlődésében döntő szerepet visz. Newton az ő törvényét számos A.-i problémára alkalmazta, úgy a bolygók és a Hold mozgására, a Föld alakjára, az árapály tüneményére. Ő mutatja meg, hogy egy égitest pályáját a Nap körül három megfigyelésből lehet meghatározni, megalkotja a fény emissziós elméletét, javítja a teleszkópokat stb. *Flamsteed*, az 1675. épült greenwichi csillagvizsgáló első asztronómusa, kitünő megfigyelő. Utódja *Halley* (1656—1742) felismeri, hogy az 1682-iki üstökös elliptikus pályában kering a Nap körül (Halley üstököse), javította a perturbációk elméletét, a Hold-mozgás teóriáját, felfedezi a Hold szekuláris akcelerációját, felismeri a Venus-átvonulások fontosságát a Nap parallaxisának meghatározására. *Bradley* (1692—1762) a modern megfigyelő művészet megalapítója. Ő az első, ki ívmásodpercet pontosan tudott mérni, ő fedezte fel a nutációt és az aberrációt. A megfigyelő A. XVIII. sz. közepe körül lényegesen tökéletesedett, midőn *Dollond* föltalálta az achromatikus távcsövet, *Herschel* W. pedig a tükörteleszkópot javította. Az addig használatos sokféle műszer helyett két műszertipusra szorítkoztak az asztronómusok, t. i. a meridián ill. vertikális körre és az ekvatoriálra, mely mikrométerrel fölszerelve igen kicsiny szögek mérésére lett kitünően alkalmas. Meridián-kör segítségével alkották meg a nagy csillagkatalógusokat és az ezekre alapított csillagtérképeket. *Herschel* W. felfedezett két újabb Saturnus-holdat, a Saturnus gyűrűjének hézagját, meghatározza e bolygónak és gyűrűjének rotáció-idejét. 1781-ben felfedez egy új nagy bolygót, az Uranust, tov. 700 kettős csillagot, 2000 ködöt és csillaghalmazt, kimutatja, hogy a tejút és számos köd nem más, mint állócsillagok halmaza; megvizsgálja az állócsillagok számát és eloszlását az égen. Fia, *Herschel* J., számos új ködöt és kettős csillagot fedez fel különösen az ég déli felén és revideálja atyja katalógusait. Az égi mechanikát a franciák emelik a tökéletesség addig nem sejtett fokára. *Clairaut* megalkotja a holdmozgás első analitikai elméletét és előre kiszámítja a Halley-üstökös visszatérését az öszszes perturbációk figyelembe vételével. *Lagrange* (1763—1813) a három test problémájának megoldása körül szerez nagy érdemeket. *Laplace* (1749—1827), a Mécanique céleste nagynevű szerzője, megalkotja a Jupiter négy első holdjának elméletét, megvizsgálja a Naprendszer stabilitását, tökéletesíti az árapály-elméletet, fölfedezi a Hold szekuláris akcelerációjának okát a földpálya excentricitásának változásában és megalkotja Kant-tól függetlenül az első komoly kozmogoniai elméletet. *Lalande* 47,000 állócsillag helyét határozza meg nagy pontossággal. A francia fokmérések alapján történik a Föld alakjának első pontos meghatározása és a méterrendszer megalkotása. 1761. és 1769. figyelik meg a Venus elvonulását a Nap korongja előtt Halley eszméje szerint. A német *Mayer* T. állócsillagok megfigyelésével és holdtábláival szerez érdemeket. *Euler*, korának egyik legnagyobb matematikusa, behatóan foglalkozik az égi mechanikával és felfedezi a konstansok variációjának módszerét, mely az elméleti A.-ban alapvető fontosságú. *Olbers* (1758—1840) az üstököspályák számítására alkot új és tökéletes módszert. 1801 jan. 1. fedezi fel *Piazzi* az első kis bolygót, Cerest, melyet 1807-ig még három más kis bolygó követett. *Bessel* a modern megfigyelési művészet nagymestere. Pontos csillagtérképek készítését javasolja, melyek megkönnyítik a gyönge fényű kisbolygók megkülönböztetését az

állócsillagoktól így elkerült 1845 óta 600-nál több kisbolygó felfedezése. A kisbolygók felfedezésein kívül Gauss, a németek legnagyobb matematikusát, új pályameghatározási módszerek alkotására vezette. Az égi mechanika legszebb diadalát a Neptun felfedezése jelenti, melynek létezését az angol Adams és a francia Leverrier számítások alapján állapították meg az Uranus perturbációiból, mielőtt emberi szem látta volna. A kiszámított helyen Galle találta meg a Neptunt 1846 szept. 23. A megfigyelő A. újabbkori kiváló alkotása az u. n. Bonner Durchmusterung, mely az összes álló-csillagok helyeit tartalmazza 9·5 rendig. A szükséges megfigyeléseket Argelander, Schönfeld és Krüger végezték az ég É.-i félgömbjén és a délin egészen a 23° deklinációig, a déli sarkig Gould, Thome és Gill folytatták. Gyldén az égi mechanikába vezetett be új módszereket, Klinkerfues és Oppolzer a pályameghatározás módszereit tökéletesítették. Új és hatalmas impulzust nyer az égi mechanika az amerikai *Hill* G. W.-tól, kinek klasszikus holdelmélete (1878) *Brown* E. W. dolgozza át. Hill mellett *Poincaré* H., a hírneves francia matematikus az égi mechanika legkiválóbb művelője. Az olasz *Schiaparelli* dolgozatai alapján a meteorok keltenek nagy érdeklődést amaz összefüggésnél fogva, mely köztük és az üstökösök között fennáll. Nagy segítségére van a megfigyelő A.-nak a fotográfia is. Számos üstökös, kisbolygó, köd stb. felfedezése a fotográfiának köszönhető. Segítségével fedezett fel hazánkfia, *Gothard* J. egy csillagot a Lyra gyűrűs ködében. Nagyfontosságú az a nemzetközi vállalkozás, mely az egész éggömb fotográfiai térképének létesítését tűzte ki céljául, amelynek elérésében 18 csillagvizsgáló intézet segédkezik. A fotográfiai lemezek kimérése alapján csillagkatalógus fog készülni, mely még a 11-ed rendű csillagok helyeit is tartalmazza. Nemzetközi jellegű az Astronomische Gesellschaft is, melynek főcélja az állócsillagok pontos helymeghatározása. Az 1883. Kielben Zentralstelle für astronomische Telegramme név alatt létesült intézmény a fontosabb csillagászati felfedezéseket táviráti úton közli az érdekelt obszervatóriumokkal.

Irodalom. Az A. óriási irodalmára vonatkozólag teljes áttekintést nyujtanak Houzeau-Lancaster, Bibliographie générale de l'astronomie, Bruxelles 1881 s köv., 3 kötet; Wolf R., Handbuch der Astronomie, ihrer Geschichte und Literatur, Zürich 1890—1892, 2 kötet. Itt csak a legfontosabbakat soroljuk fel: Newton, Principia mathematica philosophiae naturalis, London 1686, 3. kiad. Genf 1760, 3 kötet; Gauss, Theoria motus corporum coelestium, Hamburg 1809; Laplace, Mécanique céleste, Paris 1799—1825, 5 kötet, újabb kiadás 1878—1882; Tisserand, Traité de mécanique céleste, Paris 1889—1896, 4 kötet; Hill, Collected mathematical works, Washington, Carnegie Institution, 4 kötet; Poincaré, Les méthodes nouvelles de la mécanique céleste, Paris 1892—1897, 3 köt.; u. a., Leçons de mécanique céleste, u. o. 1905, 3 kötet; Watson, Theoretical astronomy, Philadelphia 1868, újabb kiadás 1900; Oppolzer, Lehrbuch zur Bahnbestimmung der Kometen und Planeten, Leipzig 1880—1882, 2 kötet; Tisserand, Leçons sur la détermination des orbites, Paris 1899; Klinkerfues, Theoretische Astronomie, 2. kiad., Braunschweig 1899; Chauvenet, Manual of spherical and practical astronomy, 5. kiad., Philadelphia 1863, több változatlan újabb kiadás; Newcomb, Spherical astronomy, New-York 1907; Valentiner, Handwörterbuch der Astronomie, Leipzig 1897—1902, 4 kötet. A legfontosabb folyóiratok: Astronomische Nachrichten, Kiel; Monthly Notices of the Royal Astronomical Society, London; The Observatory, London; Bulletin astronomique, Paris; Astronomical Journal, Boston; Vierteljahrsschrift der Astronomischen Gesellschaft, Leipzig.

Asztronómiai földrajz, l. *Földrajz*.

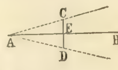
Asztronómiai műszerek *(hat képmelléklettel)*, amelyek a csillagok helyének meghatározására, tehát a szorosan vett asztronómiai megfigyelések eszközlésére szolgálnak. A régebbi korban, mikor a távcső még nem volt ismeretes, az A. mások voltak, mint jelenleg. A legrégibb műszer a *gnomon*, pontosan függőlegesen álló pálca v. oszlop, mely árnyékát vízszintes síkra veti. Mikor árnyéka a legrövidebb, akkor van valódi dél. Az árnyék hosszuságából a Nap magasságát lehet kiszámítani. Ily gnomonnal Tsu-Kong kinai császár már 1100. Kr. e. határozta meg az ekliptika ferdeségét. Templomokban a gnomont a templom déli falán elhelyezett kis nyílás képezte. A nyílásnak a padlón keletkezett éles képe pontosabb mérést enged meg. A *triquetrum* v. parallaktikus vonalzó már Ptolemaios Almagesztjében van leírva. Copernicus meg ilyennel végezte megfigyeléseit *(1. ábra)*. Az

1. ábra. Copernicus triquetruma.

AB léc függőlegesen áll, AC vele egyenlő hosszú és A körül forgatható, BD lécen van a beosztás. Utóbbit a csillagra irányították. A BC hosszból adódik egy A-nál levő szög és ezzel C v. B, vagyis a csillag zenittávola. Hasonló műszer a *geometriai quadratum* (négyzet), mely az araboknál volt használatos. Peurbach is alkalmazta. A négyzet oldalai osztással vannak ellátva s egyik sarka körül diopterekkel ellátott vonalzó forog. A diopterek kis nyílásokkal ellátott lemezek, melyek a pontosabb beállítást tették lehetővé.

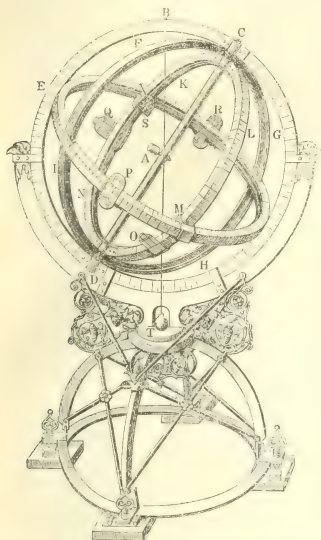
A *jákob-botja* (lat. *baculus astronomicus*, franc. *arbaléstrille*, ang. *cross-staff)* különösen Regiomontanus által jött használatba. Beosztott hosszabb pálcán kisebb keresztpálca eltolhatóan van közepével alkalmazva *(2. ábra)*. A szem A-nál van, a CD pálcát addig toljuk el, míg az egyik égitestet C, a másikat D irányában látjuk. AE és CE hosszuságokból az A-nál levő szög fele adódik. Egészen a XVIII. sz.-ig ez volt a hajósok főműszere az idő- és helymeghatározásra.

2. ábra. Jákob-botja.

Ez egyenes beosztású műszerek mellett körbeosztással ellátott eszközök is szerepelnek. Ilyen a *sphaera armillaris* (abroncsos gömb, *3. ábra)*, a mai ekvatoriál őse. A szilárd fölállítású $BCDE$

kör a meridiánnal esik össze. *CD* tengely a pólus felé mutat, *MESR* kör az equator, *KLMN* a

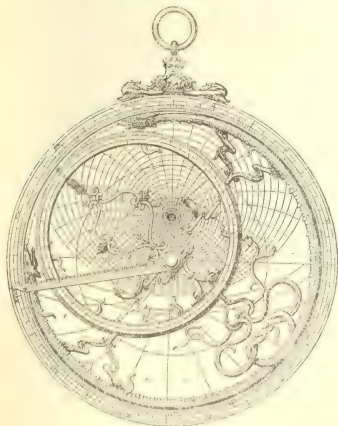

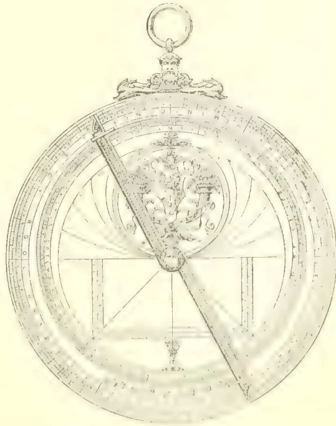
3. ábra. Tycho de Brahe sphaera armillaris-a.

deklinációs kör. A pontosabb beállítást diopterek segítik elő. Már Hipparchos használta s Tycho tökéletesítette.

Az *astrolabium planisphaerium (4. ábra)* sík körlap, mely a csillagok magasságának és az időnek meghatározására szolgált. A Regiomontanus szerkesztette *torquetum* a csillagok hosszuságának és szélességének megmérésére szolgált. Egy forgatható kör az equatort ábrázolta, egy, vele az ekliptika ferdeségével egyenlő szöget alkotó másik kör az ekliptikát helyettesítette, egy harmadik, az előbbiekre merőleges és diopteres vonalzóval ellátott kör a szélességek megmérését tette lehetővé. Hasonló a sphaera armillaris-hoz. Regiomontanus a diopterek helyett tűket is használt.

Az eddig leírt műszerek úgy az alexandrinus csillagászoknál, mint később a Ny.-európaiaknál voltak használatban. Az arabok különös gondot fordítottak műszereik előállítására és felállítására. Erre a célra nagy, fémből készült köröket használtak, melyeket egy pontosan észak-déli irányba eső fal keleti oldalára erősítettek. Mivel egész körök előállítása igen fáradságos, a körnek csak bizonyos részét, rendesen negyedét (quadrans) használták. Ők a feltalálói a fali-quadránsnak, mely őse a modern asztronómiai főműszernek, a meridiánkörnek. Képünk *(5. ábra)* bemutatja Tycho de Brahe nagy fali quadránsát, mely Hven szigetén épült, annak idején nagyszerű obszervatóriumának főműszere volt. A műszer kezeléséhez három személy volt szükséges. *F* segéd, a tkpi megfigyelő, az *E* dioptert addig mozgatja, míg a csillag az *EA* irányban látszik, a beosztáson leolvassa a csillag magasságát és a csillag átmenetének pillanatában jelt ad, melynek idejét *H* segéd az óra *I* és *K* lapjain leolvassa, míg a harmadik segéd, *G*, az összes adatokat a megfigyelési naplóba jegyzi. E műszerrel az ívperc hatod-

4. ábra. Astrolabium planisphaerium.

[illegible] mérni. Az óra igen fontos A., mivel [illegible] csillag meridián átmenetének időkülönbsége [illegible] rektascensiójuk különbségével. Az órát IV. Vilmos hesseni tartománygróf vezette be az asztronómiai megfigyelésbe. Pontos órák csak azóta vannak, mióta Huyghens híres fizikus feltalálta az ingaórát. Voltak olyan quadránsok is, me-

A XVII. sz. elején, csakhamar feltalálása után, a *távcső* alkalmazást talált az asztronómiában. Mérésekre azáltal lett alkalmassá a távcső, hogy belsejében fonálkeresztet helyeztek el, mely pontos beállítást tett lehetővé és mellé beosztott köröket alkalmaztak a lemért szögek leolvasására. A fonálkereszt feltalálója Gascoigne (1640).

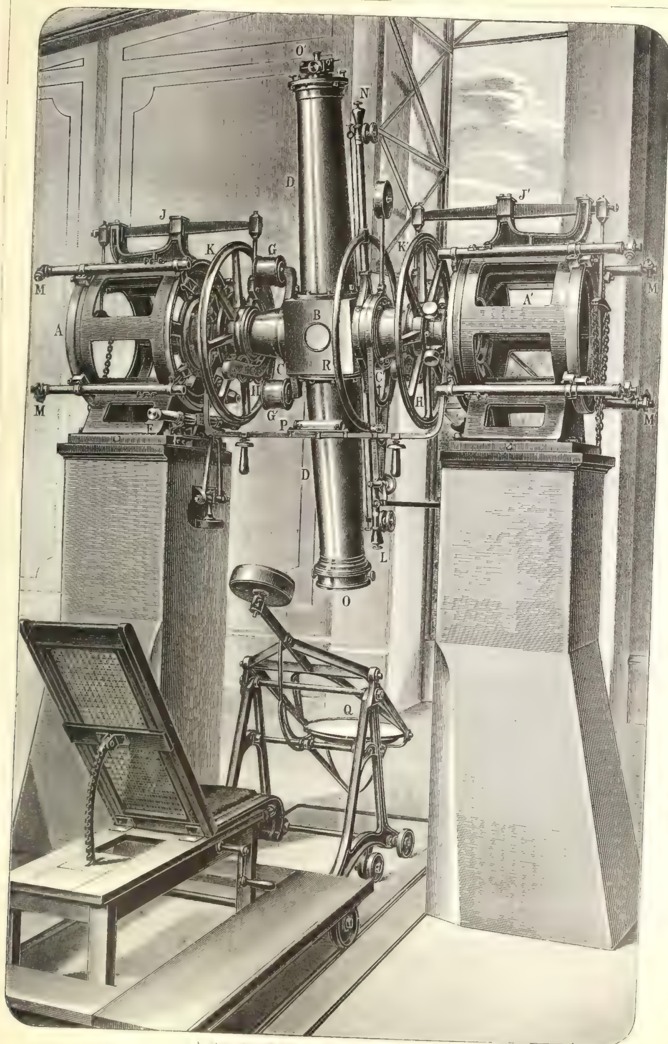

[illegible] Tycho de Brahe nagy fali quadransa.

[illegible] függőleges tengely körül voltak forgathatók s így tetszés szerinti azimutban engedték meg az észlelést. A *6. ábra* Hevelius nagy quadránsát mutatja, mely danzigi obszervatóriumában volt felállítva. Két csillag egymástól való távolságának megmérésére használta Hevelius az oktánst, melynek kezeléséhez két személy volt szükséges *(7. ábra)*. A fali quadránsok a XVIII. sz. [illegible] sokáig használatban.

Szögmérő eszközökön Auzout és Picard alkalmazták először a távcsövet 1667., selyem v. fémfonálkereszttel. A fali quadránst Flamsteed látta el távcsővel az addigi diopter helyett. Az időközben Huyghenstől feltalált ingaórára pontosabb időmegfigyelést tett lehetővé. A híres Bradley is még fali quadranssal végezte az ő pontos deklinációs méréseit 1750—1762-ig Greenwichben. A fali quadránsok azért maradtak oly sokáig használatban,

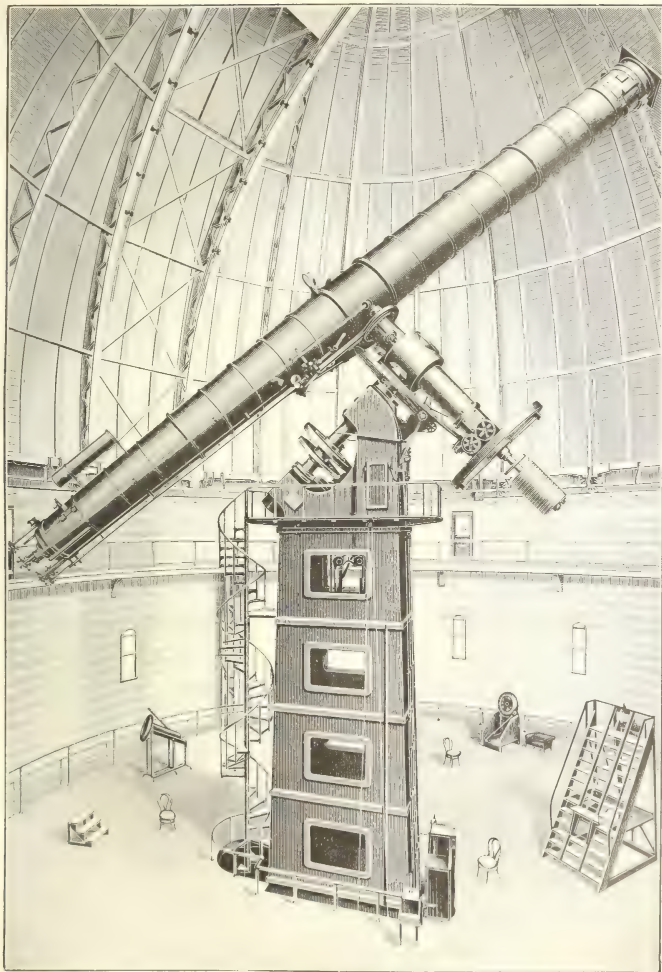
MERIDIÁNKÖR.

A strassburgi obszervatorium meridiánköre.

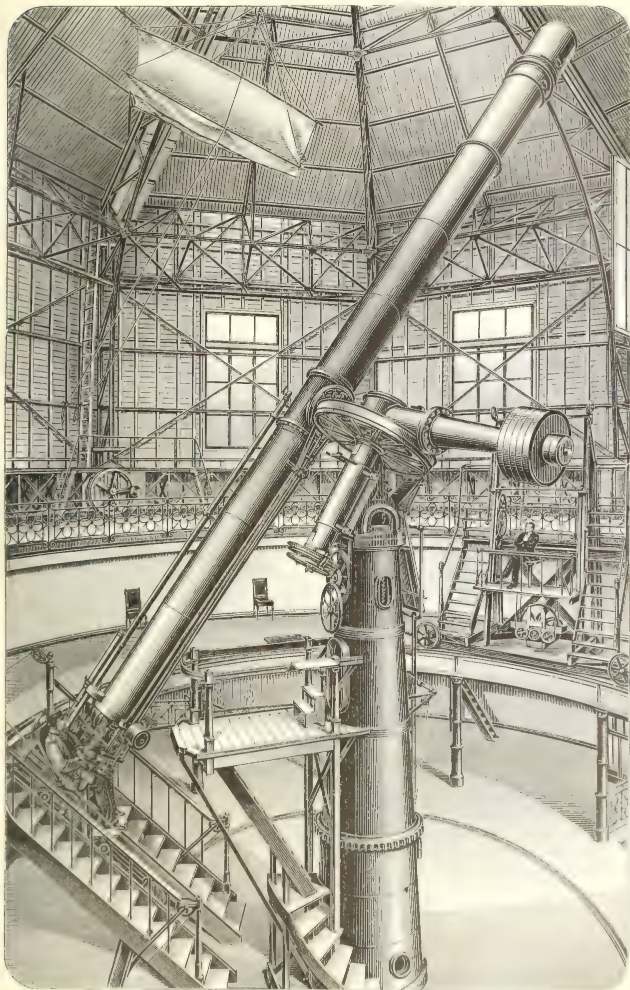
Asztronómiai műszerek cikkhez.

EKVATORIÁL.

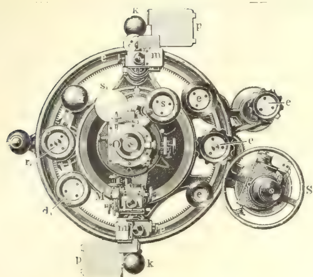
A Yerkes-obszervatorium nagy ekvatoriálja.

EKVATORIÁL.

A pulkowai obszervatórium nagy refraktora.

HÉLIOMÉTER.

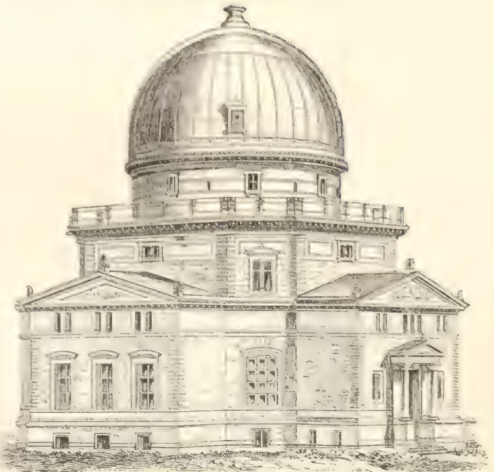

A héliométer okulárvége

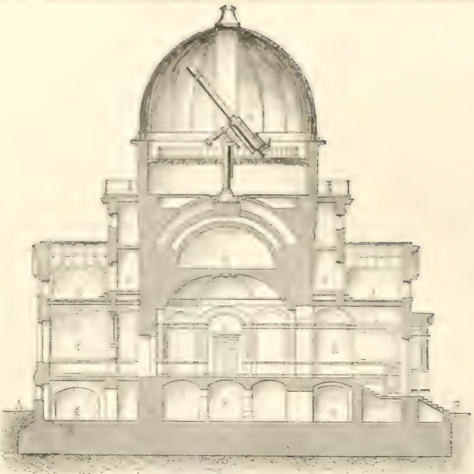
M mikroszkop a skála leolvasásához
O szemlencse
S kereső
dd_1 deklinaciós kulcs
rr_1 rektaszcenziós kulcs
s kulcs a szán eltolására
s_1 kulcs a rács forgatásához
m mikroszkop a körök leolvasásához
p jegyzőtáblácskák

D deklinaciós kör
T órakerék
P pozicióskör
G ernyő
V hajtó-óramű
t óramű hajtórudja
ll_1 izzólámpák

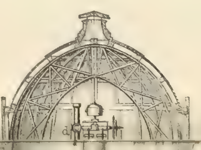
A cape-towni obszervatorium nagy héliométere

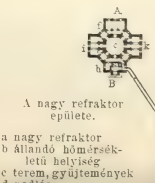

A nagy refraktor épülete.

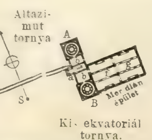
A nagy refraktor épületének keresztmetszete A—B irányban.

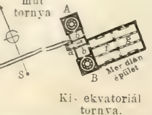

A nagy refraktor épülete.

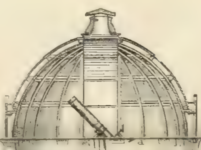
a nagy refraktor
b állandó hőmérsék-
letű helyiség
c terem, gyüjtemények
d padlás

Kis ekvatoriál tornya.

a lépcsőház

ꞵSZERVATÓRIUM.

g pince
h előcsarnok
i könyvtár
k igazgató helyisége

e bejárat a meridián-teremhez
f passage-műszer
g meridiánkör.

Tisztviselők lakása.

Az obszervatórium alaprajza.

Összekötő épület. Keresztmetszet A–B irányban.

A kis obszervatorial tornya.

A strassburgi egyetemi obszervatórium.

ASZTRONÓMIAI OBSZERVATÓRIUMOK.

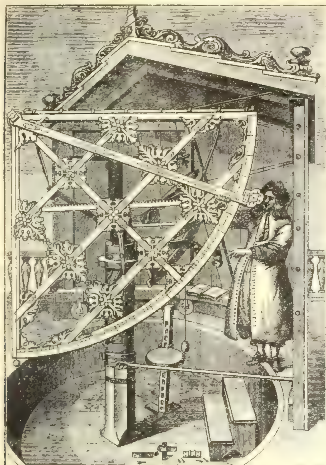

A nizzai obszervatorium.

A Lick obszervatorium a Mount Hamiltonon [illegible] m. a [illegible]

«Asztronómiai műszerek» cikkhez.

[illegible]

6. ábra. Hevelius nagy quadrán-sa.

7. ábra. Hevelius nagy oktánsa.

mert egész köröket csak a Chaulnes hercegétől 1765. föltalált körosztási módszerrel tudtak pontosabban felosztani. Mikor Kepler föltalálta a csillagászati távcsövet, Scheiner (1620) és Römer (1690) pedig annak parallaktikus felállítását, s ugyancsak Römer a passage-műszert és a meridiánkört, akkor a régibb műszerek elvesztették jelentőségüket s a mai modern obszervatóriumokban csak az utóbb említett műszertipusok használatosak, melyekhez még a tükörteleszkóp járul. Utóbbit Newton, Herschel és Foucault tökéletesítették. Lényeges haladást jelentett, mikor Dollond föltalálta az achromatikus távcsövet (1757 körül). A modern műszerek mechanikai és optikai kivitelének tökéletesítése körül Fraunhofer, Merz, Repsold, Steinheil, Grubb, Clark, Secrétan, Browning és sokan mások szerez-

8. ábra. Hordozható passage-műszer áttört távcsővel.

[illegible] kisebb szögek mérésére a nagy távcsövek szemlencséjénél mikrométert [illegible] alkalmaznak. Ily mikrométerrel csak [illegible] 20 ívpercnyi szögek mérhetők. Nagyobb, [illegible] fokig terjedő szögek pontos mérésére [illegible] a heliométer szolgál. Az időmérés [illegible] emelte a kronográf, mely a [illegible] papírszalagon rögzíti [illegible] használtak először 1848-ban. A fotográfiai, fotometriai és színképelemző műszereket l. [illegible] alatt. Az [illegible] legbővebb felvilágosítást nyujt [illegible] Handbuch der astronomischen Instrumentenkunde (Berlin 1899, 2 kötet).

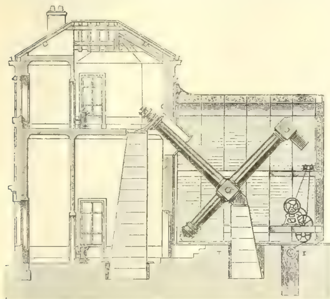
A [illegible] bemutatjuk a modern asztronómia műszereit. Mivel minden mérés az állócsillagokhoz viszonyítva történik, azért az asztronómia [illegible] feladata az állócsillagok helyzetének [illegible] pontos megállapítása. Erre szolgál a *meridián-kör*, mely ezért minden nagy obszervatórium [illegible] műszere. Valamely asztronómiai [illegible] mérései a meridián kör optikai tengelyének és a vertikálisnak metszés[illegible] vonatkoznak. A greenwichi délkör azonos azzal a síkkal, mely a greenwichi obszervatórium meridián-körének optikai tengelyén és a rajta átmenő vertikálison keresztül fektethető. A meridián-kör szilárd felállítású műszer. A meg[illegible] pillértől izolált két erős kőpillé[illegible] *képmellékleten)* az *A A'* vashengerekben nyugszik a *C C'* tengely, mely pontosan KNy.-i irányban fekszik, úgy hogy a rája merőlegesen erősített *O O'* távcső csak a délkörben forgatható. A tengellyel szilárdan össze vannak kötve a *K K'* körök, melyek finom beosztással vannak ellátva, melynek leolvasására az *M M'* mikroszkópok szolgálnak. A távcső okulárvége finom fonálmikrométerrel van ellátva. Egyéb részek a finom mozgás eszközlésére, egyensúlyozásra stb. szolgálnak. A műszer a meridiánteremben van felállítva, melynek a levegő könnyű áramlását kell megengednie. Tágas, becsukható rés engedi meg az észlelést. A meridián-kör a deklinációk pontos mérésére való, míg a rektaszcenziókat a kronográffal összekötött, felette pontos csillagászati óra teszi lehetővé, mely a meridián kör nélkülözhetetlen társa. Újabb tökéletesítések a Repsold-féle imperszonális mikrométer, mely a megfigyelő személyes hibáit kiküszöböli ki és az autotip kronográf, mely a megfigyelési idő pillanatát egy relais megnyomására számokban nyomja egy papírszalagra. A modern megfigyelések már az ívmásodperc századrészeit, az idő-másodperc ezredrészeit adják. A strassburgi obszervatórium meridián-körét l. a *képmellékleten.*

A *passage-műszer* hasonlít a meridián-körhöz, de hiányzanak a finoman beosztott körök és a mikroszkópok. A *8. ábra* egy hordozható passage-műszert mutat, mely földrajzi hely- és időmeghatározásoknál használatos. *D*-nél van a kisebb beosztott kör, mely a csillagmagasságok leolvasására szolgál. A távcső nem egyenes. Az okulárvég az üres tengely egyik végénél, *O*-nál van, ahová a csillag képét a tengely öblösített közepén elhelyezett tökéletesen visszaverő prizma veti. A megfigyelés így kényelmesebb.

[illegible] kupolája

Sokoldalú használhatóságáért másik legfontosabb műszere az asztronómiának az *ekvatoriál.* Így nevezik a szilárd felállítású nagyobb refraktorokat, melyek szerkezetüknél fogva az ég minden tájékára irányíthatók. Kettős csillagok, bolygók átmérőinek mérésére, a bolygók, a Hold felületének vizsgálására, ködök, üstökösök megfigyelésére egyaránt alkalmas, részben mert arányainál fogva ezzel a műszerrel lehet elérni a legnagyobb nagyítást, másrészt az okulár végénél elhelyezett fonálmikrométer segítségével kisebb, mintegy 20 ívpercig terjedő szögeket lehet mérni. Ha tehát a meridiánkörrel meghatároztuk az alapcsillagok helyzetét, akkor ezekhez közel levő más csillagok helyzetét az ekvatoriállal mérhetjük meg. A fölállítás egyik legszokásosabb módja az ú. n. Fraunhofer-féle v. német fölállítás. A *9. ábra* a nizzai refraktor fölállítását és kupoláját mutatja. Szilárd kőoszlopon

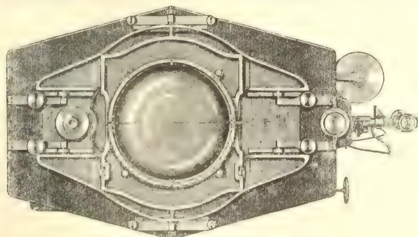
nyugszik a Föld tengelyével párhuzamos ú. n. óratengely, erre merőlegesen és körülötte forgathatóan van alkalmazva a deklinációs tengely,

10. ábra. A nizzai obszervatórium équatorial coudé-ja.

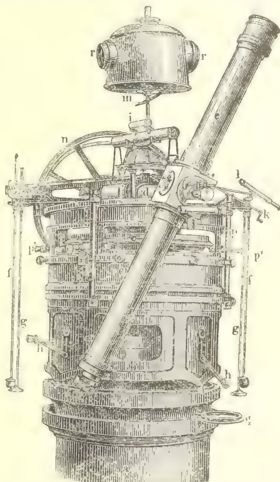
amelyre a távcső van erősítve. Külön hajtómű a Föld forgásával ellentett irányban képes mozgatni a távcsövet, úgy hogy az egyszer beállított csillag hosszabb ideig megmarad a távcső látómezejében. A legnagyobb létező refraktor a Yerkes-obszervatóriumé (Williamsbay, Chicago mellett). Tárgylencséjének átmérője 102 cm., gyujtótávolsága 19 m. (l. a *képmellékleten).*

Mivel a nagy távcső látómezeje kicsiny, rája s vele párhuzamosan kisebb távcső, ú. n. «kereső» van erősítve, melynek nagyítása csekély, de látómezeje nagy s arra szolgál, hogy az égitestet könnyebben meg lehessen találni. Több emeltyűkar a műszer finom beállítására, rögzítésére szolgál. Hogy a megfigyelő a távcső minden helyzetében kényelmesen észlelhessen, a kupola egész padlóját elektromos erővel minden kívánt magasságra lehet emelni, úgy hogy a távcső szemlencséjéhez tolószék nélkül könnyen lehet hozzáférni. A nagy refraktorokat többnyire kerek kupolákban állítják fel, melyek vasból, ha kisebbek, fából v. papirmasséból vannak készítve. A kupola a szilárd alépítményen kerekek v. hengerek segítségével forgatható. Nagyobb kupoláknál a forgatást elektromótorok eszközlik. Az észlelést a kupolán alkalmazott széles, bezárható rés teszi lehetővé.

11. ábra. A kétméter tárgylencséje.

A nizzai obszervatórium nagy refraktorának tárgylencséje 75 cm. átmérőjű, gyujtótávolsága 18 m.; a kupola átmérője 22 m., súlya 95,000 kg. A kupola nem kerekeken forog, hanem víz és glicerin keverékében úszik. A Lick-obszervatórium nagy refraktorának tárgylencséje 91·5 cm. átmérőjű, gyujtótávolsága 17 m. Fotografálásra és spektroszkópikus vizsgálatokra is használható. A kupola 23 m. magas, súlya 90,000 kg. és vizierővel forgatható. Egyik *képmellékletünk* mutatja a pulkovai (Szent-Pétervár mellett) obszervatórium nagy refraktorát. Tárgylencséjének szabad nyílása 76·2 cm., gyujtótávolsága 14 cm. Kupolája nem a szokásos félgömbalakú, hanem hengeres, csekély lejtésű tetővel. Magassága 22 m.

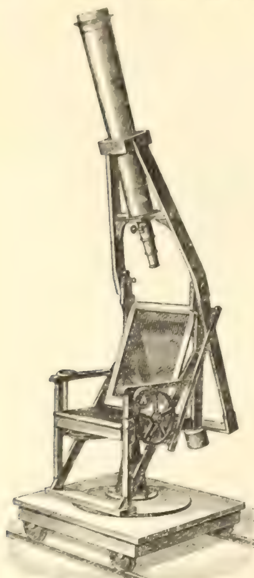

12. ábra. A strassburgi obszervatórium kutatómutatója.

Újabb módja a felállításnak az ú. n. *équatorial coudé* (könyök-ekvatoriál), mely Loewy, a párisi obszervatórium nemrég elhunyt igazgatójának találmánya. A megfigyelőhelyiségben csak az okulárvég van *o* (*10. ábra*), mely az üres óratengelyre, *P*-re van alkalmazva. Az óratengely másik vége kockaalakú és egy ezüstözött tükröt tartalmaz, mely a tárgylencse, *O* felől jövő sugarait *o* felé vetíti. A tárgylencse előtt egy másik tükör van forgathatóan elhelyezve, amely az égitest irányából jövő fényt vetíti a tárgylencsére. Az équatorial coudé igen kényelmes, mert az okulár sohasem változtatja helyzetét, a megfigyelő egy helyből állíthatja be a műszert az ég tetszésszerinti

erüt pontjára. Az észlelőhelyiséget fűteni is lehet, ami minden más felállításnál ki van zárva. U. n. angol felállítású ekvatoriált l. *Asztrofizikai műszereknél.*

Oly szögek mérésére, melyek mikrométerrel már nem mérhetők, de 2 fokot nem haladnak túl, szolgál a *heliométer* (l. a *képmellékleten*), mely különösen a legutóbbi évtizedekben lett azzá a tökéletes műszerré, amelynek ma ismerjük. Lényegében a heliométer nem más, mint parallaktikusan felállított refraktor, melynek tárgylencséje *(11. ábra)* az optikai tengely mentén keresztmetszéssel ketté van vágva. A lencse két fele a metszésvonal irányában eltolható, az eltolódás nagysága pedig skálán olvasható le. A tárgylencse mindegyik fele az égitesteknek egy-egy képét adja, melyek összeesnek, ha a féllencsék normális helyzetben vannak, de különválnak, ha a féllencséket egymáshoz képest eltoljuk, ami szánszerkezet segítségével történik, melyet az okulárvégnél levő fogantyú segítségével lehet mozgásba hozni. Ha két égitestnek *A* és *B*-nek egymástól való távolságát meg akarjuk mérni, a féllencséket úgy állítjuk be, hogy az *1* féllencse *A* képe összeessék a *2* féllencse *B* képével, azután eltoljuk a lencséket úgy, hogy az *1* féllencse *B* képe essék össze a *2* féllencse *A* képével. Az eltolódás *A* és *B* kétszeres szögtávolságát adja. Eleinte a Nap látszólagos átmérőjének mérésére használták, innét kapta nevét is (héliosz gör. = Nap). Újabban nagy sikerrel alkalmazzák, különösen az állócsillagok parallaxisainak meghatározására.

13. ábra. Üstökös-kereső.

Az *altazimut* szilárd fölállítású műszer, az égitestek magasságának és azimutjának mérésére szolgál *(12. ábra)*. A nem nagy távcső vízszintes tengely *d* egyik végére van erősítve, melynek másik végén van a vertikális v. magassági kör *n*, amelyen a magasságok leolvashatók. A műszer a közepén átmenő függőleges tengely körül is forgatható s így a távcső az ég minden pontjára igazítható. Ezt az elforgatást az *o* horizontális v. azimutális körön lehet leolvasni. A *p*, *p*[1] mikroszkópok a körök leolvasására szolgálnak. A kisebb fajta hordozható altazimutokat univerzális műszereknek vagy teodolitoknak is nevezik. Ezek utazásoknál földrajzi helymeghatározásokra s geodéziai méréseknél használatosak.

Kisebb műszereket, melyek alkalmi megfigyelésekre, üstökösök keresésére szolgálnak, nem állítanak fel szilárdan, hanem háromlábú állványra szerelik. Nagyobb obszervatóriumokban az üstökösök keresésére szolgáló nagy látómezejű és fényerős távcsövet a kényelmes megfigyelés céljából alkalmas székre szerelik *(13. ábra)*.

Utazásoknál hasznos szolgálatokat teljesít a szextáns és ennek tökéletesített alakja, a prizmakör.

Oly intézeteket, melyek az asztronómiai megfigyelések céljaira szolgáló műszerekkel vannak ellátva, csillagvizsgáló intézeteknek vagy jobban asztronómiai obszervatóriumoknak nevezik. Ilyenek vannak pl. Párisban, Greenwichben, Washingtonban, Nizzában, Pulkovában, Strassburgban stb. Ily intézeteken némely helyen asztrofizikai megfigyeléseket is tesznek. Legnagyszerűbben vannak felszerelve az amerikai obszervatóriumok, mint pl. a Yerkes, Yale, Lick-obszervatórium, melyek gazdag magánosok bőkezű alapítványaiból létesültek. Egyik *képmellékletünk* a strassburgi egyetemi obszervatóriumot mutatja, alaprajzzal és keresztmetszetekkel, melyekhez külön magyarázat nem szükséges; másik *képmelléklet* a nizzai és a Lick-obszervatórium teljes képét szemlélteti. (L. még *Asztrofizikai műszerek).*

Asztropalia (olaszul *Stampalia*, törökül *Usztopalia*), török sziget az Egei-tengerben, Kosztól 36 km.-nyire, 136 km² területtel, körülbelül 2000 lak. Két hegyborította részből áll, melyeket egy keskeny földszoros köt össze. Több kitűnő kikötője van. A földszoroson fekszik *A.* városa, 1500 lak. Az ókorban a szigetnek — valószínűleg föníciai — neve *Astypalaea* volt.

Asztrospektrográf, a csillagszínképek fotografálására szolgáló műszer. L. *Asztrofizika* és *Asztrofizikai műszerek.*

Asztrospektroszkóp, a csillagszínképek vizsgálására szolgáló műszer. L. *Asztrofizika* és *Asztrofizikai műszerek.*

Asztrospektroszkópia, a csillagok színképének vizsgálata. L. *Asztrofizika.*

Asztrosz, falu Arkádia görög nomoszban a Nauplia-öbölbe kinyúló hegyfokon, 800 lak. 1823-ban a második görög nemzeti gyűlést itt tartották meg.

Asztroszkópia (gör.), a csillagvizsgálás, csillagjóslás tudománya.

Aszuágy *(Osmiad, Oziach, Oziag, Ozinog, Ozivagh)*, Csánky szerint kőrösvmegyei hely, mely a XV. sz.-ban mezőváros volt. Szerinte a mai Dolni-Miholjac és Sv.-Gjuraj környékén feküdt (Verőcze m.). Ortvay egynek tartja a verőczevmegyei Eszékkel. L. *Aszuágyi főesperesség*.

Aszuágyi főesperesség. Igy nevezték Csánky szerint a pécsi egyházmegye azt a részét, mely a Dráva-Száva közötti vidék középső szakaszát foglalta magában. Ortvay szerint ez a főesperesség eszéki főesperességnek neveztetett. Kiterjedt pedig Baranya, Valkó, Kőrös, Verőcze és Szerém vmegye egy részére is. A pápai tizedjegyzékek e területen 53 plébániát sorolnak fel. V. ö. *Ortvay* T., Magyarország egyházi földleirása a XV. sz. I. 268—272.; *Csánky* D., Kőrösvmegye a XV. sz. 90—99 k. (Értek. a Történ. tudom. kör. XV. É. 12. sz.)

Aszubesztercze, kisk. Beszterce-Naszód vm. jádi j.-ban, (1900) 868 német és oláh lak., u. p. és u. t. Jád.

Aszubor, erős és édes bor, sok cukor- és szesztartalommal. Az A. készítése céljából kedvező időjárás mellett a szőllőt csak október végén kezdik szüretelni, midőn a szőllőszemek egy része megráncosodik, megaszik. Ezen aszuszemeket nagy gonddal kiválogatván, egy kádba teszik, melynek fenekébe egy lúdtoll van illesztve. Az aszuszemek saját nyomása folytán a toll végén mézédes szörp csepeg le, mely az úgynevezett *esszenciát* adja. Az aszuszemeket most annyira összetapossák, hogy az barnás színű lekvárrá lesz s azután jóféle mustot öntenek reá. Aszerint, amint egy gönci hordó (137—140 lit.) musttal 1—5 puttony (30—35 lit.) aszuból készült pépet kevertek, készül az 1—5 puttonyos aszu. A must 8—24 óráig áll az aszupépen, miközben többször felkeverik, azután leszürik a törkölyről és erjedni hagyják. Az aszutörkölyre újból mustot öntve, a *fordításnak* v. *máslásnak* nevezett aszuszerű bort nyerik. A must ily módon az aszuszőllőben levő cukortartalommal gazdagulván, kierjedni nem bir s benne legfelebb 17 t.% szesz képződhetik, ennyi szesz pedig 29% cukorból keletkezik, s ha a must ennél több cukrot tartalmazott, az a borban is feltalálható s ennek édes izét adja. Az esszenciában annyi a cukor, hogy benne több mint 5—8% szesz nem képződhetik. A madeira, malaga, port, sherry borok gyakran 25% szeszt is tartalmaznak, mert ezeket szeszezni szokták. Magyar aszubortermelő vidékek: Tokaj, Ménes, Ruszt.

Aszura, az ind mithológiában a. m. «élő, szellemi és isteni», továbbá «szellem, szellemi lény, legfőbb szellem»; később jelentése változott és csak *gonosz* szellemet, démont értettek rajta, l. *Ind mithológia*.

Aszurbanipal, l. *Assurbanipal*.

Aszurnazirpal, l. *Assurnazirpal*.

Aszuszőllő. Ha az érett szőllő, száraz meleg időjárást feltételezve, a tőkén marad, a szemek vizet párologtatván el, megráncosodnak és A. lesz belőlük. Az utóérésnek ezer neme megkülönböztetendő az úgynevezett nemes rothadástól (Edelfäule), amelynél a szőllőszem felreped s különösen a *botrytis cinerea* nevű penész által ellepetik. A nemes rothadásnál a szőllő cukortartalmának egy része veszendőbe megy, míg az A. csak vizet veszitett. A kereskedésben előforduló mazsolaszőllő, malagaszőllő nem más, mint A.

Aszvin *(a lovasok)*, az indiai mithológia legrégibb, ú. n. védai korában két együttesen fellépő istenségnek a neve, kik hasonlitanak sok vonásban a görög dioskurokhoz. Ők hozzák fel az égre a reggeli szürkületet, az első hajnalodást; ők az istenek orvosai, elűznek minden betegséget, kivált ők nyujtanak szabadulást a vihartól szorongatott hajósoknak. Úgy látszik, hogy ők a reggeli és esteli hajnalcsillagok képei (Castor és Pollux).

At., a technikában röv. «Atmoszféra» h.

Áta, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1900) 367 horvát, német és magyar lak., vasúti állomás, táviróhivatal; u. p. Egerág.

Atabapo, folyó Venezuela DNy.-i részében. San Fernando de A. mellett ömlik az Orinokóba; hossza 225 kilométer.

Atabek (tör.) a. m. *Bég atya*, eredetileg a szeldzsuk fejedelmek gyermekeinek nevelői, kik idővel az állami ügyekre is nagy befolyást nyertek; a szeldzsuk hatalom elgyengülése folytán befolyásuk egyre növekedett, úgy hogy a XII. sz.-ban déli Perzsiában önálló hatalomra vergődtek.

Átabota a. m. összevissza, zürzavaros.

Atabyrius mons, a Tábor hegyének (l. o.) latin neve.

Átád, l. *Magyaratád* és *Nagyatád*.

Átadás *(traditio)*, a tulajdonnak származtatott szerzésmódja. A római jognak a modern jogokban még mindig érvényes jogszabálya az, hogy tulajdont mástól csak Á. által lehet szerezni. A kölcsönös beleegyezés (szerződés) önmagában még nem ruházza át a tulajdont egyik személyről a másikra, hanem csak kötelmi viszonyt (jus ad rem) állapit meg, melynél fogva a szerző jogositva van a dolog Á.-át követelni; a tulajdonnak mint harmadik személyek ellen is érvényesithető dologbeli jognak (jus in re) szerzéséhez szükséges a kölcsönös akaratot mintegy megtestesítő tény, az Á. (dominia rerum non pactis, sed traditionibus acquiruntur). Ha tehát pl. X. vm. dolgot először *a*-nak, azután *b*-nek elad, de *b*-nek át is adja, a tulajdont nem *a*, hanem *b* szerzi meg, habár *b*-vel a vétel később jött létre. Az Á. jogérvényéhez szükséges: *a)* hogy az átadó tulajdonátruházási, az átvevő tulajdonszerzési képességgel birjon; *b)* tulajdonszerzésre alkalmas jogcim (titulus) «justa causa», pl. ajándékozás, vétel, kölcsön; *c)* az Á. ténye, melynek többféle nemei vannak, milyenek: a kézről-kézre való valóságos Á. (t. realis); jelképi Á. (t. symbolica) épületeknél az épület kulcsainak, telkeknél egy földdarabnak, fekvőségeknél általában a vonatkozó irományoknak Á.-a; rövid kézzel történt Á. (t. brevi manu), midőn a tulajdont szerző más alapon már birtokban volt. A telekkönyvi intézmény behozatalával ingatlan vagyonnak Á.-a a tulajdonjognak telekkönyvi bejegyzése által történik, s jogérvénnyel csak a telekkönyvi Á. bir.

Atahualpa, *Peru utolsó inkája*. Bátyját, Huaszkar-t fogságba ejtette és a királyi háznak számos tagját és hivét kivégeztette (1532). A pártokra

[illegible] spanyol Pizarro könnyü szer[illegible] [illegible] A. [illegible] meg hatyját, majd [illegible] [illegible] tehdelta [illegible]. Miután [illegible] nyeget kegyelemből [illegible] [illegible]

Atai[illegible] [illegible] elsőrendű csillag a [illegible] csillag.

Ataj[illegible] [illegible] költő atyja, l. [illegible]

Atak (franc. *attaque*) a. m. roham, támadás, [illegible] [illegible] fegyverrel való meg[illegible] l. *Roham.*

Atakama, 1. pusztaság Dél-Amerikában a d. sz. [illegible] Antofagasta, kisebb [illegible] A chilei tartományokban fekszik. A [illegible] homo[illegible] [illegible] me[illegible] [illegible] 3500 [illegible] hegycsoportok is talál[illegible] [illegible] helyen nagy [illegible] rétegek takarják. Mélyebben rézércekben gazdag kristályos köze[illegible] [illegible] pedig Chañarcillo, Tres [illegible] [illegible] különféle ezüst-ércelepek találhatók. A pusztaság esőben sze[illegible] [illegible] zárajalan fekszik. Az *Alsó-A.* a tenger partján, a *Felső-A.* a délamerikai Kordillerákkal befogott felvidéken van. Nagyrésze igazi sivatag. A növényzet satnya; csakis a vizek mellett találni fákat, a Gourlica [illegible] Prosopis [illegible] stb. Az állatvilág is szegényes, sok a gyík, de kevés a kígyó és a hal. V. ö. *Philippi*, Reise durch die Wüste A. [illegible] *Bonam*, Desierto y Cordilleras de A. (Santiago de Chile 1896. 2. köt.). — 2. *A.*, chilei tartomány a Csendes-oceán, Antofagasta, [illegible] és Coquimbo közt 78,820 km² ter., (1907) 113,777 lak. A föld csak a folyók, a Copiapo és Huasco mellékén termékeny; egyebütt pusztaság, de ásványkincsekben igen gazdag. Ezek értékesítése céljából több vasúti vonalat is építettek a tartományban. Négy departamentora oszlik: ezek: Copiapo, Caldera, Freirina és Vallenar. A bennszülöttek a csangák. Kikötői Huasco, Chañaral és Caldera. — 3. *A.* (San Pedro de Atakama), város Antofagasta chilei tartományban, mintegy 50 km.-nyire az Atakama vulkántól, (1907) [illegible]

At[illegible]kamenok, [illegible] indián halász nép[illegible] [illegible] az Atakama [illegible] [illegible]

Atakamit, *ásvány*, a haloidsók csoportjából, $Cu(OH)Cl.Cu(OH)_2$. Apró oszlopforma rombos rendszerbeli kristályokban, szemcsés halmazokban v. lazán homokszerű szemcsékben; smaragd[illegible] [illegible] áttetsző. Bolíviának és [illegible] [illegible] fontos érce.

Ataki, helység Besszarábia orosz kormányzóságban, a Dnyeszter jobbpartján, bőrcserzéssel és [illegible] [illegible]

Atakpame, 1908 óta [illegible] székhely Togo német afrikai gyarmatban, vasút mellett, 9—10,000 lak., nagy vásárokkal. 1886-ban Baudin atya itt francia hittérítő állomást szervezett.

Ataktikus (gör.) a. m. rendetlen, szabálytalan.

Atala, a 152. planetoid neve.

Atala, Kisfaludy A. (l. o.) írói álneve.

Átalag, magyar bormérték, l. *Akó* és *Antalag*.

Átalakítás (*transformatio*), a matematikában azokat a változtatásokat jelenti, amelyek valamely idomon, vagy analitikai kifejezésen végezhetők. Ha valamely egyenletrendszer az y-okat, mint az x-ek függvényeit határozza meg és ha e rendszer az x-ek szerint is megoldható, akkor az x-ek és az y-ok között transzformációt fejez ki. Az Á.-t valamely függvényen, vagy egyenleten úgy végezzük el, hogy a baloldalon álló kifejezésnek az értékét a régiek helyett új változókban fejezzük ki. Az Á. kétfélekópen értelmezhető. Meg pedig az x-ek és az y-ok jelenthetik ugyanazon pont koordinátáit két különböző rendszerben, vagy jelenthetik két egymással kapcsolatos alakzat megfelelő pontjainak a koordinátáit ugyanazon koordináta rendszerben. Utóbbi esetben azt mondjuk a két alakzatról, hogy egyik transzformáltja a másiknak.

Átalakulás (*metamorphosis*), a fejlődésnek közvetett módja, midőn a petéből kikelt állat nem hasonlít az anyaállathoz, hanem csak bő táplálkozás és alakváltozás után nő meg és lesz ivarérette. Általában a gerinctelen állatok és egyes esetekben a gerincesek körében, pl. a kételtüeknél és némely halnál fordul elő ott, hol az állat kevés szikú, úgynevezett sziktelen (alecytal) petéből fejlődik. A fejlődő állatnak idegen alakja és életmódja van, úgy hogy a természetvizsgálók nem egyszer mint külön állatfajt írták le (zoëa, cercaria, nauplius, brachiolaria, pluteus stb. stb.). Ebben a szakban nevezzük az állatot lárvának v. álcának. A lárva rendesen sajátságos lárvaszervekkel, pl. csillóövek stb. van ellátva. A különböző állatcsoportok rokonságának megállapításánál a lárvák igen fontosak, mert ha két — egymástól anatómiai szerkezetre, életmódra is eltérő — állatcsoport hasonló lárvából fejlődik, akkor e két csoport egymással rokon, azaz közös őstől származhatott és csak a törzsfejlődés későbbi folyamatában, a külső körülményekhez való alkalmazkodás következtében tert el egymástól. Ilyenek pl. a kacslábú rákok (Peltogaster, Saculina stb.), melyek kifejlődve a férgekhez vagy a puhatestüekhöz hasonlítanak, mégis rákok, mert hasonló lapos testü, három pár izelt lábbal és egy szemmel ellátott ú. n. nauplius lárvából fejlődnek, mint a legtöbb rákféle. Némely lárva gyakran nyugvó állapotba lep, ez a bábállapot, pl. a rovarok. A rovarok Á.-a lehet *teljes*, ha az állat, mielőtt az ivarérett alak (ú. n. imago) alakját eléri egy v. több lárvaállapoton és egy nyugalmi szakon, ú. n. bábállapoton megy keresztül. Ilyen Á. fordul elő a Holometaboláknál, ilyen a lepke; a petéből hernyó, ebből báb, s végül a bábból lepke fejlődik. *Nem teljes* az Á., ha a rovar bár több, de egymástól csak kevéssé eltérő lárvaállapoton keresztül, egyszerüen vedléssel éri el az ivarérett alak (imago) alakját, azaz bábállapota nincsen. Ilyen az Á. a Hemimetaboláknál, pl. sáska, szitakötő stb. Ha többféle alaku álcák közvetítik az ivarérett állatnak a fejlődését, az *Á.*-t *túlátalakulásnak* mondjuk (pl. kőrisbogár, tengeri rákok). Helyesen: az átalakulók v. *csupán*, v. *részben*, v. *többszörös* alakváltoztatással fejlődnek.

Az Á. lehet előrehaladó (progresszív) vagy hanyatló (regresszív). *Előrehaladó* akkor, midőn a lárva folytonosan tökéletesebb anatómiai szerkezetű lesz, és így az ivarérett állat a lárvánál tökéletesebb, pl. a béka. A békaporonty lábatlan, nagy feje, oldalt összenyomott farka és külső bojtos kopoltyúi vannak. Ilyenkor ebihalnak, békalárvának is hívják. Az ebihalon csakhamar eltünnek a külső kopoltyúk és belsők lépnek fel, majd a hátsó pár végtag, illetve később a mellső pár fejlődik ki, nemsokára a kopoltyúk visszafejlődnek, s a tüdő, mely a kifejlődött állat egyedüli lélekző szerve, kezd létrejönni, végül lassankint a fark is elvész. Ez Á.-nál az állat szervezete folyton tökéletesül. Ellenben a *hanyatló* Á., midőn a lárva tökéletesebb anatómiai szerkezetű, mint a kifejlődött állat, pl. az Ascidia, melynek kis lárvája hosszú farkú és a fark egész hosszában embrionális gerincoszlop (chorda dorsalis) található. Később farkát elveszíti és így a kifejlődött állatnak embrionális gerincoszlopa nincs, azaz tökéletlenebb szerkezetű.

A fajok átalakulását és az ember származását eredményező átalakulást (transzformizmus, evolúció, deszcendencia stb.) a származástan kutatja. L. *Származástan.*

Á. növénytani tekintetben különböző értelmű lehet. A növények tagjai különböző alakuan fejlődhetnek ki; ugyanaz a növénytag majd erre, majd más célra. A szerveknek emez alakváltozásait *Á.-nak* nevezzük. Az Á., növényteratológiai értelemben, leginkább a virágzatot, meg a virágokat érinti, lehet 1. *haladó* vagy emelkedő, 2. *hanyatló* aszerint, amint a levélképletek a rokonsági sorozathoz viszonyítva fejlettebb alakban jelentkeznek, vagy valamely alacsonyabb fokra visszaesnek. — Á. a *kőzettanban*, l. *Metamorfizmus.* Kémiai értelemben, l. *Kémiai átalakulás.*

Atalanta-lepke (állat), *Vanessa Atalanta* L. másként *admirális*, a tarka csalánpillangók nálunk is közönséges faja. Fekete alapszinű mellső szárnyát rézsút húzódó élénk vörös szalag, hátsó szárnyát pedig fekete pettyekkel tarkázott vörös szegély díszíti. Hernyója a csalánon él.

Atalante, két görög heroinának a neve, kikről nem bizonyos, hogy csakugyan külön személyeknek veendők-e, avagy valamikor egyetlen mondai képzet utólagos elkülönülései. Az egyik a boiotiai A., Schoineus és Klymene leánya, akivel legyőzetés esetében halálbüntetés terhe mellett futottak versenyt a kérők. Sok hiú kisérlet után Hippomenes győztes marad, mert az Aphroditétől kapott 3 aranyalmát hullajtotta el szaladás közben, amivel A. futását késleltette. De a szerelmes pár megfeledkezik az isteneknek tartozó tiszteletről, s ezért oroszlánokká változnak át a nagy istenasszonynak, Kybelenek kocsija elé. A másik A. az arkádiai. Atyja — Jasos vagy ugyancsak Schoineus — az újszülöttet kiteteti, kit azután egy medve szoptat és nevel fel. Mint erőteljes, férfigyülölő hajadon Artemis vadásztársaságához csatlakozik; de a szerelem erejének végül ő sem tud ellentállani s a kitartó kérőtől, Meilaniontól Parthenopaiosnak, a Theba ellen vonuló hét hős egyikének ad életet. Még leánysorban résztvett A. a kalydoni vadászatban is, s elsőnek sebesítette meg a vadkant nyilával, amiért a szerelmes Meleagros az állat fejét és bőrét neki juttatja vadászzsákmányként. További mondák Akastos-szal és Peleus-szal is kapcsolatba hozták A.-t, ki Arkádiában bizonyára csak Artemis-nek, a vadászat istenasszonyának egyik heroizált változata. A. alakja — a róla szóló mondák ábrázolása közben — nemcsak a görög képzőművészetben játszott szerepet, hanem a görögök költészetében, első sorban drámáiban is. Aischylos egy satyr-drámát költött A. nevén, s a hősnő Euripides Meleagrosában is középponti helyet foglalt el.

Atalanti *(Talanti)*, város a görögországi fokiszi kerületben, hat km.-nyire az A.-i tengerszorostól, mely a görög szárazföldet elválasztja Eubea szigetétől. Püspöki székhely, (1889) 1708 lak., kitünő dohánytermeléssel.

Atalantia *Corr.* (növ.), a Rutaceae (Rutafélék) család génusza, melynek 13 faja az indomaláji flóraterületen honos. Fák v. cserjék. Legismeretesebb az egylevelű *A. monophylla* Corr. *(Limonia m.* L.) előindiai és ceyloni faj, átlátszóan pontozott levelekkel, mogyorónagyságú gömbölyű terméssel. Sárga, igen kemény fáját úgy használják fel, mint a puszpáng-fát. A terméséből nyert olajat K.-Indiában rheuma ellen használják. Az *A. missionis* (Wight) Oliv. fája furnirfa. Szintén előindiai és ceyloni.

Átalány. Bizonyos ügykörben előforduló számos egyes teljesítés, fizetés, költséges eljárás fejében adott, engedélyezett összeg, pótjavadalom. Főleg a hivatali életben fordul elő, hol számos neme ismeretes, így van pl.: irodai, úti, lótartási, ruházati, tüzelési, világítási, szolgaruha stb. Á. Az Á.-szerű engedélyezés, illetőleg megtérítés főleg ott indokolt és célszerű, hol az előforduló esetek számosak, de előre meg nem határozható időben és érték szerint fordulnak elő, v. ahol a teendő teljesítmény, ill. szolgálat esetenkinti megbecslése nehéz, körülményes és jóval több költségbe kerülne, mint a tényleges értékkülönbözet; a visszaélésekre is könnyű módok kinálkoznak. A *közadózásoknál* is előfordul, mint adó- és illeték-Á., hol feleslegessé teszi az adóforrás, adótárgy esetenkint való becslését, mérését, az adóköteles aktusoknak egyenkint való számbavételét stb.

Átalány-ár, l. *Akkordmunka.*

Átalánybiztositás, l. *Biztosítás.*

Átalányeladás, l. *Vétel.*

Átalánymunka, a szakmánymunkának (l. o.) egy neme, melynél a díjazás nem bizonyos munkaegységekre, hanem egész munkakörökre vonatkozik.

Átalfa v. *átalvas*, nagy hordók ajtainál haránt irányban alkalmazott fa v. vas, melyen ékkel v. csavarral az ajtót úgy meghúzhatni, hogy jól zárul.

Atalik Ghazi a. m. «*a hit védője*», l. *Jakub bég.*

Atalja, Áhab Izrael királyának és feleségének, Izebelnek leánya, aki Jórámnak, Juda királyának volt a felesége. Fiának, Achazjának halála után kiirtotta elhalt férje családjának férfisarjadékait, elfoglalta a trónt és meghonosította a Baal kultuszt. Csak egy unokája, Jóás maradt életben, akit addig rejtegettek, míg felnőtt [illegible] Kr. e. 837

királi fajából főpap a gyermeket ősének trónjára ültette. A.-t megölték, a Baal tiszteletére emelt oltárokat lerombolták. A. története a tárgya *Racine Athalie* című tragédiájának.

Átállagulás, átlényegülés, hittani műszó, l. *Átváltozás*.

Átalvető (ném. *Mantelsack*), a nyeregre csatolható, hengeralakú, bőr v. posztó zacskó, amelybe a lovas a lóháton magával vitt holmiját csomagolja; továbbá széles hevederrel egymással összekötött két batyut is jelent, amelyet a málhás állat nyergére úgy vetnek, hogy az állat mindegyik oldalán egy-egy batyu lógjon.

Ataman (oroszul), másként *hetman*, a kozákoknál a főnök címe. Az A.-t régen szabadon választotta a nép s az ilyen főnök élet és halál ura volt. Legelőször a doni és ukrainai kozákoknak voltak ilyen A.-jaik, s a választási jogot Báthori István lengyel király (1576—1586) adományozta nekik. Mikor a kozákok 1654. orosz fennhatóság alá kerültek, meghagyatott nekik ez a szabad választási jog, de amint Mazeppa A. 1708. XII. Károly pártjára állt, I. Péter cár az A.-ságot kormányzói hivatalra változtatta. II. Katalin pedig az ukrainai A.-i méltóságot egészen megszüntette. Jelenleg a cár viseli az összes kozákok A.-ja címet. A jelenlegi A.-i tisztségre nézve l. *Kozákok*.

Lengyelországban a hetman hadvezéri méltóság volt. 1581-től kezdve «nagy hetman» (hetman wielki) volt a címe, helyettese volt a tábori A. (hetman polny). A nagy hetmant a király nevezte ki, hatalma korlátlan volt a hadseregben, de megszünt, mihelyt a király oda érkezett. 1792-ben az országgyűlés eltörülte e méltóságot.

Átán (növ.), l. *Myricaria*.

Atanaczkovics, 1. *Bogoboj*, szerb író, szül. 1826 júl. 10. Baján s u. o. halt meg 1858 aug. 28. Jogot tanult a pesti és bécsi egyetemen s ügyvéd lett. Midőn a 48-as mozgalom kezdődött, az elsők között lépett a szerbek élére s egyik vezető emberük lett. Egyre nagyobb szereplése miatt a szabadságharc kormánya statáriális eljárást indított ellene, ami arra kényszerítette, hogy Bécsbe és a külföldre meneküljön. Csak hosszabb idő mulva tért vissza s előbb Újvidéken, majd Baján telepedett le mint ügyvéd. Irodalmi munkásságával nagy sikert aratott. A novella és a regény terén úttörő volt a szerbeknél. Novellái közül, melyek két füzetben jelentek meg, különösen a Bunjevka (Bunyevác nő) lett híressé. Regényt egyet írt 1851—1852. Dva idola (Két bálvány) címmel, ez volt az első eredeti szerb regény s korszerű színvonalánál fogva igen nagy hatást ért el vele.

2. *A., Jován*, szerb tábornok és politikus és mint ilyen a radikálispárthoz szított. II. Sándor megöletése után, 1903 jún. 11. az Avakumovics-féle ideiglenes kormány hadügyminisztere, mely állásában I. Péter király is megerősítette. A kabinet rekonstruálása alkalmával (1903 aug. 16.) tárcájától megvált.

3. *A., Platon*, bácsi szerb püspök, szül. 1787. Zomborban, megh. 1867 ápr. 21. Újvidéken. Tanulmányainak végeztével a zombori képezdében 16 évig tanárkodott, 1829. szerzetessé lett, 1839. budai szerb püspökké. 1848-ban a békepárthoz csatlakozott, ezért Kossuth nagy bizalommal viselkedett iránta. Midőn Rajacsics pátriarchát nyilt ellenségeskedése miatt a kormány méltóságától megfosztotta, A.-t nevezték ki a helyére, bármennyire vonakodott új állásától, mely csakhamar tarthatatlanná lett. A kitört hadi események alatt kilátás nyilt Szerbiában egy magyarbarát párt alakítására. Kossuth ekkor 6000 aranyat adott át A.-nak az agitáció támogatására. A fordulat elmaradt, a pénzt pedig A. csak 49. őszén szolgáltatta ki a bécsi kincstárnak. Ezért Kossuth később azzal gyanusította, hogy szerb felkelőkre költötte az átvett összeget. Még 1848. nyerte el a bácsi egyházmegyét, politikai szereplése miatt azonban csak a szabadságharc után foglalhatta el székhelyét. 40,000 frtot adott egy Újvidéken emelendő jogakadémia számára, Zomborban alapítványt tett tanítójelöltek ellátására, jelentékenyen segélyezte továbbá az összes szerb intézményeket. Irodalmilag is működött, megjelent műveinek száma 41. Nagy részük vallási, erkölcsi és egyháztört. tárgyú, de vannak fontos nyelvészeti és korszerű irodalmi kérdésekkel foglalkozó munkái is.

Átány *(Atány)*, nagyk. Heves vm. hevesi j.-ban, (1900) 2933 magyar lak., kik sok búzát termelnek s marha- és lótenyésztéssel is foglalkoznak: postaállomás; u. t. Heves.

Ataraxia (gör.), tkp. minden lelki rázkódástól való mentesség, meg nem zavarható lelki nyugalom. A görög szkeptikusok (Pyrrhon, Ainesidemos) ezt tűzték maguk elé célul. Közönyt mutattak minden határozott állítással szemben, nehogy lelkük békéjét az ellenmondások megzavarják.

Atarfe, igen régi mezőváros Spanyolország Granada tartományában, (1900) 2996 lak., Santa-Fé vasúti állomása. A castiliaiak és Granada háborúiban nagy szerepet játszott.

Atargatis, szír istennő, l. *Derketo*.

Ataulf *(Athaulfus)*, a nyugati gótok királya, sógorának Alariknak utóda (410—415), akit Itáliában Pannóniából vezetett gót és hun csapatokkal támogatott. Kezdetben Gallia bitorlójával, Jovinus-szal akart szövetkezni, de a gótok foglya, Placidia, Honorius császár huga, kit 414. nőül is vett, a rómaiakhoz és kulturájuk tiszteletéhez vitte át. A. erre a fellázadt Gallia megfékezésére vállalkozott, az ide betört germán kalandorokat kiűzte; majd átvonult Hispániába, azonban Barcelonában 415. egy Dubius nevű rabszolgája magánboszuból megölte.

Ataumazia (gör.), nem csodálkozni semmin, nem csodálni semmit, de nem mert közömbösek vagyunk minden iránt, hanem mert a legfőbb bölcsességre tettünk szert, midőn mindent megértünk, mindent értéke szerint becsülünk s állandó lelki nyugalmat élvezünk.

Atavizmus (lat.). Minden részletében kellőleg még nem ismert biológiai tünemény, mely szerint egyes állategyének olyan sajátságot vagy külsőt kapnak, mely fajuk közvetlen előttük lévő nemzedékeinél hiányzik s ugyanazon fajnak valamelyik régen letünt nemzedékére emlékeztet. (Huxley.) Erre alapította Darwin a rejtett és megszakított öröklésről szóló elméletét. Darwin háromféle tipust különböztet meg az A.-ban: 1. Ha egy nem

keresztezett fajban az ősnek elveszett sajátságai újra megjelennek; pl. a selyempille hernyója rendesen fehér, de néha csíkozott lesz; így a szamár lábainak csíkozottsága az abessziniai *Asinus taeniopus* fajra, a ló törzsén mutatkozó barna vonalak a zebrára emlékeztetnek. Az embernél rendes atavisztikus tulajdonság a belső szemzúg harmadik pillájának a maradványa, a vakbél féregnyujtványa, a Jakobson-féle szerv. Ritkább rendellenes visszaütés 13 v. 14 bordapár, férfiemlő, fölös számú nyak- és ágyékcsigolya, majomfül, a bőrizmok kifejlődése stb. 2. Ha egy keresztezett fajban a későbbi ivadék nem szüleihez, hanem őséhez hasonlít; így az öszvér ivadéka ló v. szamár tipus. 3. Ha a *növényeknél* bizonyos tulajdonságok csak oltás és nem magok útján tarthatók fenn; pl. nemesített rózsák, gyümölcsfák csak ojtványok útján szaporíthatók. L. még *Csenevész szervek* és *Visszaesés*.

Ataxia (gör.), az a mozgási zavar, ahol a karok vagy lábak izomereje megtartott, de a célszerű mozgáshoz szükséges együttes és összerendezett beidegzés (koordináció) zavart. Megkülönböztetünk *mótoros* A.-t (amioataxia), midőn akaratlagos mozgás közben jelentkezik A. és *statikus* A.-t, midőn állás közben az egyensúly fönntartása lehetetlen. *Cerebellaris* A.-ról akkor szólunk, ha a kis agyvelő bántalma okozza. Az A. több súlyos idegbántalom tünete.

Atbara, Felső-Nubiában a Nilus jobboldali mellékfolyója; a Tana-tótól É.-ra levő magaslatokon ered; kezdetben Goang a neve; nagyobbára ÉNy.-nak foly; vízi lovak és krokodilusok nagy számmal élnek benne. A száraz évszakban nagyobbára kiszárad; de június eleje és szept. vége között hatalmas folyó. Berbertől D.-re ömlik a Nilusba. Mellékfolyóit Abessziniából kapja; legnagyobbak: a Szalam, a Szetit vagyis Takazze és a Mehkam. Hossza 1120 km. Ptolemaiosnál Asztaborasz a neve. Az angolok a torkolatától a Vörös-tengerig, Port-Szudánig vasutat építettek.

Atbasszar, az ugyanily nevű kerület (280,861 km² ter., 85,189 lak.) székhelye az orosz-ázsiai Steppe-kormányzóság Akmolinszk tartományában, (1897) 3034 lak.

Átbélyegzés, v. *átbetüzés, felülbélyegzés,* levél- vagy okmánybélyegeknek színes (olajos) pecséttel értéktelenné tétele.

Atbo, l. *Edfu.*

Atchison (ejtsd: acsiszn), az ugyanily nevű county székhelye Kansas amerikai államban, a Misszuri jobbpartján, vasúti csomópont, élénk disznókereskedéssel, (1900) 15,722 lak.

Átcsapó erő az, mellyel a lövedékek az egyes tárgyakon áthatolni képesek; máskép átcsapóképességnek is nevezik.

Até, a görög költőknél itt-ott előforduló személyesítése a szellemi elvakultságnak, téves hitnek v. az ebből származó vétecknek, bajnak, büntetésnek. Már Homerosnál, az Ilias két helyen (IX. 502 köv. és XIX. 91 köv. s.) találkozunk evvel a személyesített A.-vel. Herakles születése alkalmával még az istenek atyját, Zeust is meglepte az A., minek következtében csak későn jut Hera ravaszkodásának tudatára; erre haragjában A.-t hajánál ragadja s az Olymposról a földre, az emberek közé hajítja. Azóta ezek között járkál gyors lábaival s a nyomát követő Λιταί (az elvakultak bűnét kiengesztelő vagy megbocsátó kérések) lassuságukkal nem tudják az A.-t elérni. Ez a perszonifikáció mindenkoron a görög költői nyelv körében maradt, sem a vallásban, sem a képzőművészetben szerepet nem játszott.

Ate v. *athe,* a cimmet-alma gyümölcse (l. o.).

Atechnia (gör.), művészietlenség, ügyetlenség; innen *atechnikus,* művészietlen.

Atef-korona, az a sajátos tollkorona, mely Osiris isten fejét díszíti.

Ateista, istentagadó, l. *Ateizmus.*

Ateius Praetextatus, athéni származású római nyelvész, a Kr. e. első században; első, ki magát filológusnak nevezte. Sallustius számára kivonatot készített a római történelemből.

Ateizmus (gör.; *Atheos, Isten nélkül*), Isten létének tagadása. Egyike a legbizonytalanabb kifejezéseknek, melynek tömérdek jelentést tulajdonitanak; minthogy ugyanis az Isten-fogalom is igen sok, igen különböző jelentéssel bir, Isten tagadása is nagyon különbözőt jelenthet. A közönséges nyelvhasználatban az A. az egyház ebbeli tanításának tagadását jelenti; aki nem hisz úgy Istenben, mint az egyház tanítja, ateista. Nevezetesen ateista, aki tagadja, hogy Isten külön van a világtól és hogy Isten öntudatos személyiség. Az egyház Spinozát ateistának tekintette, míg egy nagy teológus, Schleiermacher, azt mondotta róla, hogy tele van vallással. Spinoza a világot mondja Istennek (szubstancia a. m. Isten a. m. természet); Spinoza panteista, nem ateista; egyházi szempontból azonban a kettő közt nem tettek különbséget. A., panteizmus, teizmus inkább a hit dolga, nem a tudományé, innét van, hogy annyi elkeseredett harc, küzdelem, vita, annyi türelmetlenség, üldözés fűződik ezekhez a fogalmakhoz. Van egy neme az A.-nak, mely minden jó érzésű embert boszant, a könnyelmű, hányaveti, csúfolódó A., mely nem mély meggyőződésből fakad, hanem minden mély meggyőződésre való képtelenségből, a gyerekek és a gyerekes gondolkodásúak A.-a; ennek az ellenlábasa a fanatikusoknak az a fölfogása, hogy az A. az emberi lélek gonoszságából ered és gonosz erkölcsökre vall. Vannak és voltak nagy természettudósok, kik Istenben hittek és hisznek és vannak tiszta erkölcsű emberek, kik Istenben nem hisznek vagy kik nem Istentől származtatják le az erkölcsi parancsokat, hanem ellenkezőleg, az Istenben való hitet az eleven erkölcsi érzésből.

Atelektázia vagy *atelektázis* (gör.), l. *Tüdőlégtelenség.*

Ateles *Geoffr.* (állat.), a szélesorrú majmok (Platyrrhini) csoportjába, a körmös majmok *(Cebidae)* családjába tartozó majomnem. L. *Pókmajmok.*

Atelier (franc., ejtsd: atöljé) a. m. műhely, műterem (l. o.). Nálunk az A. elnevezés alatt közönségesen a festőművészek, építészek és szobrászok dolgozó termeit értik.

Ateliers nationaux és *Ateliers sociaux,* l. *Munkáskérdés.*

Atelköz, l. *Etelköz.*

Atella, régi város Olaszországban, l. *Aversa.*

Atellana fabula (*atellan színdarab* vagy *ludus Oscus*, *oszk játék*), a campaniai Atella [illegible] népies bohózat, mely [illegible] álarcosan szabad születésű [illegible]. Afféle rögtönzött bohózat állandó maszkokkal, minők a Maccus (a. m. [illegible]), a Bucco (a szájas tányérnyaló), a Pappus (pantalone, papa, kit rendesen becsaptak), a Dossenus (a szélhámos, a falánk [illegible]). Rómában a nemesek földerítő utójátékként [illegible] a Kr. e. első században *Novius* és Pomponius [illegible] irodalmi műfajjá fejlődött. [illegible] *Ribbeck*, Comicorum rom. fragmenta (Lipcse, 1898); [illegible] *Mack*, De fabulis Atellanis [illegible].

Átellenes levelek [illegible], l. *Levélállás*.

Átelonnadhatatlan [illegible] A szívnek hiányos [illegible] *veleszületett szívhibák*.

Átelomnadás [illegible] a gerincvelő hiányos fejlődése.

A tempera [illegible], l. *Tempera*.

A tempo vagy *al tempo* (ol.), zenei műszó: *idő-mértékre*. E kifejezés akkor van helyén, ha valamely [illegible] a szigorú időmértéktől valamely utasítás — pl. *ad libitum*, *ritenuto* v. *accelerando* — alapján eltértünk, ilyenkor az A. a szigorú időmértékhez való visszatérést írja elő.

Atena Lucana, város Salerno olasz tartomány Sala Consilina j.-ban, vasút mellett, a Diano mellett levő magaslaton, a görögök Athena Petilia nevű városának akropolisza helyén, (1900) 2206 lak., 1857. földrengés romba döntötte.

Átengedés, l. *Abandon*.

Atengedési kényszer, a szabadalmi törvénynek az a rendelkezése, hogy a szabadalomtulajdonos [illegible] feltételek mellett köteles szabadalmát [illegible] gyakorlását és ha [illegible] másnak átengedni. Nálunk az Á. csak korlátolt mértékben van meg, annyiban t. i., hogy a szabadalom 3 év múlva megvonható, ha a tulajdonos [illegible] kielégítő [illegible] belföldi vállalkozóknak a szabadalom gyakorlását kárpótlás mellett át nem engedi (1895. XXXVII. t.-c. 20. §). — Az A.-nek azt a formáját, hogy a későbbi, egy másikat kiegészítő szabadalom tulajdonosa a korábbi szabadalom átengedését, viszont azután a korábbi szabadalom tulajdonosa a későbbiét követelheti (Svájc, Ausztria), a mi törvényünk nem ismeri.

Atens, község Butjadingen oldenburgi kerületben, (1905) 4638 lak.

Ater (lat.), fekete, vészthozó. L. *Dies Atri*.

Áterdőlés, hibás erdészeti műszó, l. *Erdőgyérítés*.

Áteresztő [illegible] mely állandó [illegible] vizlő [illegible] közutak vagy vasutak pályateste alatt való átvezetésére szolgál. Szorosabb értelemben véve az Á. kisebb híd 0·6—10·0 m. között változó nyilással. A nyilás nagyságát az [illegible] víz mennyisége szerint állapítják meg. A hidakhoz hasonlóan az Á. is [illegible] alépítményből és hordszerkezetből áll, mely utóbbi az Á. nyilását hidalja át. A hordszerkezet fából, vastartókból vagy vassal kombinált [illegible]. Az ilyen szerkezeteket nyilt Á.-nak nevezik. Ha a híd helyén az út vagy vasút pályaszíne és a vízfolyás feneke közt nagyobb magasság áll rendelkezésre, *cső-* vagy *boltozott* Á.-kat készítenek. A cső-Á. 2 m. nyílásig készül, kör- vagy tojásalakú keresztmetszettel, rendesen betonból, 2 m.-nél nagyobb nyilás esetén boltozott Á.-kat készítenek. Ezeknél az ellenfalakra nem fa- vagy vastartókat helyeznek, hanem azokat a nyilás szerint 0·30—0·90 m. közt változó erősségű, kő-, tégla- vagy beton-boltozattal kötik össze és ez hordja az út- vagy pályatestet. L. még *Híd*.

Aterno (*Aternus*), folyó Közép-Olaszországban, l. *Pescara*.

Ateróma, l. *Kásadaganat*.

Atessa, város Chieti olasz tartomány Vasto j.-ban, 18 km.-nyire az Adriai-tengertől, szép székesegyházzal, gyapju- és szalámi-iparral, (1901) 10,223 lak.

Ateuchus *Web.* (állat), a lemezcsápú fedeles szárnyuakhoz tartozó bogárnem. L. *Galacsinhajtó*.

Átfogó, a derékszögű háromszögben (l. o.) a derékszöggel szemben fekvő oldal.

Átfonógép v. *burkológép*, fémdrótoknak vagy húroknak fonallal való burkolására. Lényegét egy karimás cső képezi, amely gyors forgásban tartatik. A cső karimájára erősítik a fonal csévéjét, a cső üregén át pedig a bevonandó drótot húzzák. Ha a csévéről lefutó fonal végét a dróthoz kötik, a fonal, minthogy csévéje a drót körül forog, csavarvonalszerüen a drótra tekerődzik, vagyis átfonja, beburkolja azt.

Átformálódás, l. *Átalakulás*.

Átfutó hangok, a *zenében* olyan disszonáns hangok, amelyek két harmóniailag együvé tartozó hang közé ékelődnek. Súlytalan ütemtagra esnek. Amikor mégis súlyosak, *késleltető hangokká* (l. o.) válnak. Pl.

Itt a ∗ jellel ellátott hangok az Á.-k, az o jel alatt lévők pedig az összhanghoz *(c e g)* tartozó hangok. Átfutó *akkordok* olyan összhangok, amelyek az éppen szereplő hangnem akkordjai közé furakodnak, szintén mint idegen elemek.

Ath, járási székhely Hainaut belga tartományban, a hajózható Dender folyó mellett, vasúti csomópont, jelentékeny vászoniparral, kartonfestő- és csipkegyárakkal, szeszfinomítókkal, vas- és rézöntőkkel; ékszerei egykor híresek voltak, kiterjedt kereskedést is űz, (1900) 10,873 lak. A város legrégibb épülete egy torony 1150-ből. Az V. Károly császár által épített várát 1781. lerombolták.

Ath, bronzból vert pénz Sziámban = 2 szolot.

Atha, a német Ottó régi magyaros neve. Igy hívják krónikáink Salamon király nádorát is (1066k örül), aki Kaposvár közelében Zselizben (Zs.-Kisfaludon), somogyi ispánsága korában (1061)

Szt.-Jakab tiszteletére kolostort épített, melynek felszentelésére Salamon király és Géza herceg is megjelentek. (*Pauler Gy*, A magy. nemzet tört. I. 177).

Athabasca. 1. Az angol Észak-Amerika folyója, a Rocky Mauntainsban, a Mount Hooker és Mount Brown között fekvő ugyanoly nevű hágón (2208 m. magas) ered. Itt Whirlpoolnak, később la Biche-nek hívják, s csak miután a Rabaszkával egyesült, veszi föl az A. nevet; innen északnak folyik és beleszakad az A.-tóba; ebből kifolyván Stony-néven folytatja kanyargós útját; 20 km.-re a tótól egyesül a Peace-folyóval és a Rabszolga-folyó nevet veszi föl, beleszakad a Rabszolga-tóba, amelyből Mackenzie (l. o.) néven mint 1200—3000 méter széles folyó lép ki. Az é. sz. 56° 30′ alatt zúgó sellőket alkot. — 2. *A.*-tó, 200 m. magasságban fekszik 280—300 km.-nyire a Rabszolga-tótól; körülbelül 300 km. hosszú és 25 km. széles. — 3. *A.*, egykori territorium Kanadában az é. sz. 55—60° és a Gr. k. h. 111 és 120° közt. Nagyobb részét erdők borítják, déli része azonban a gabonatermelésre is alkalmas. Vadban nagyon gazdag. Területe 274,000 km². Lakossága mintegy 9000, csupa indiánus. Főhelye: Chippewyan, az A.-tó mellett. Európaiak csak az erődökben találhatók. 1905 óta Franklin-territoriumnak hívják.

Athabaszkok, más néven *tinneh* vagy *csippeviánok*, indiánus törzs a kanadai A.-tó és folyó vidékén. Egykor a legelterjedtebb indiánus nyelvcsalád fő törzse, melynek egyes ágai az ÉNy.-i Amerika legnagyobb részét bírták, jelenleg már csak apróbb csapatokban tanyáznak Washington, Oregon és Kalifornia egyes vidékein. Ide tartoznak a navaho, lipan, apacs, stb. csoportok. V. ö. *Buschmann*, Die Verwandt schafts-Verhältnisse der A. Sprachen (Berlin 1863).

Áthágás, egyes régibb törvényekben a kihágás (l. o.) helyett használt kifejezés. Ma már csak az erdőtörvény (1879. XXXI. t.-c.) ismeri az erdei kihágások mellett (l. o.) az erdőrendészeti Á. kifejezést, értve rajta a törvény ellen az erdőbirtokos által elkövetett cselekményeket és mulasztásokat.

Áthajtás (lat. *actus*, németül *Triftgerechtigkeit)*, idegen dologra vonatkozó dologbeli jog, amelynél fogva a telek tulajdonosa tűrni köteles, hogy más valaki a telkén marhát vagy szekeret hajtson át. Az Á. tehát telki (kültelki) szolgalom. L. *Szolgalom.*

Athalarik, *a keleti gótok királya*, Euthariknak és Nagy Theodorik leanyának, Amalasunthának fia (szül. 516). Már 10 éves korában örökölte nagyatyja trónját és 18 évi uralma alatt kicsapongó életet élt.

Athalia, *Elba* sziget (l. o.), görög neve.

Athalia *Leach.* (állat), a levéldarazsak *(Phytospheces)* családjába tartozó állatnem. L. *Repcedarázs.*

Athamania, a görög Epeiros DK.-i része, Thessaliától, Aitoliától és Amphilochiától határolva. Zord hegyvidék, amelynek műveletlen lakói (Ἀθαμᾶνες) csak későn és időközönkint lépnek fel kevéssé jelentős szerepükkel a történet szinpadán. Először a IV. sz. elején (mint a korinthosi szövetség tagjai); a III. sz. végén azután fejedelmük Amynandros, aki a király címet vette fel, Róma és az aitolok s V. Philippos küzdelmeibe keverte népét. A.-nak főfolyója az Inachos volt (az Acheloos mellékfolyója), fővárosa meg Argithea.

Athamanta *L. (Turbith* Tausch, növ.), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza, 9 faja van Európa és Ázsia mediterrán vidékén. Évelők, 3-szor szárnyas levelűk, soksugarú ernyőjük és fehér viráguk van. Legismertebb az *A. Matthioli* Wulf. (*A. rupestris* Scop., Rchb). Észak-Itáliában, Horvátországban és a Balkánon. Az *A. cretensis* L. Dél-Franciaországban, Németország DNy.-i részében, Tirolban és Dalmáciában (Krétán nincs); a fructus Athamantae-t szolgáltatja; gyökerét régen szembajok ellen használták. Az *A. macedonica* (L.) Spr. Albániában és Görögországban. Gyökere ehető.

Athamantis, a 230. planetoid neve.

Athamas, a görög mithologiának alakja, kit boiót királynak képzeltek, s a rendes genealógia szerint Aiolostól és Enaretétől (Ainaretetől) származtattak. Első felesége istenasszony, Nephele, kitől Phrixos és Helle születnek. De A. Nephele távozása után újból megnősül, s a gonosz mostoha — többnyire Inonak nevezik — a gyermekek élete ellen tör. A vetőmagot megpörkölteti szolgálóival, s az ekkép keletkező terméketlenséget a Delphoiba küldött, s ugyancsak tőle megvesztegetett hírnökök csak azon feltétellel mondják megváltoztathatónak, ha Phrixost és Hellet feláldozzák. A gyermekeket saját édesanyjuk menti meg az aranygyapjas kosnak elküldésével (Helle a kosról leesik, Hellespontos). A. az itt előadott és közkedveltségüvé lett mondától eltekintve, két isteni kultusszal áll közelebbi összeköttetésben: Zeus Laphystioséval és Dionysoséval. Amannak ember-áldozatokat szoktak bemutatni, s az okadatoló elbeszélés szerint A.-t szemelték ki elsőnek egy ilyen engesztelő áldozatra, midőn Kytissoros, Phrixos fia, megmenti a nagyapát a haláltól. De a haragvó isten kibékítésére szokássá vált azóta A. nemzetségéből a legidősebb fiúgyermeket Zeus Laphystiosnak feláldozni, s az a későbbi időben csak azáltal mentette meg életét, hogy óvakodott a község házába lépni. Amint már Ino személye maga a dionysosi körre utal, még világosabban az A. mondának következő részletei: A saját házánál neveli fel Dionysost, Ino ápoltját, de ezzel Hera haragját kelti föl, az istenasszony őrültséget küld reá, s a király ebben az állapotában megöli Learchost, Inotól származott saját gyermekét, míg a kétségbeesett anya — Ino — a másik fiával, Melikertes-szel együtt a tengerbe fojtja magát (Leukothea — Palaimon). A. elhagyja az országot, s a nyugodt megtelepedés helyét Alosban (Halosban) farkasok jelölik ki számára.

Athanarik, a nyugati gótok fejedelme. A hunoktól szorongatva, a nyugati gótok pogány részével a mai Erdélybe húzódott vissza. 376. kénytelen volt Makedoniába és Thesszaliába átkelni, hol Fridigern halála után a nyugati gótok vezére lett, de nemsokára pártviszályok miatt Nagy Theodosios császár udvarába volt kénytelen menekülni. Mikor 381 jan. 11-én Konstantinápolyban meghalt,

A. Theodektos fényesen eltemettette. A Pietrosz ... (Romániában) talált nagybecsü aranykincset (jelenleg a bukaresti muzeumban) A. kincsének szokás nevezni. V. ö. *Odobesco*, Le trésor de Petrossa 3 köt (Paris 1900); *Aschbach* és *Dahn* művei a gótokról; *Bradley*, The story of the goths 1888); *Kaufmann*, Deutsche Gesch. (I. köt.); *Szyblna C.* Gesch. der Westgoten von 472—400 (Leipzig 1889), Allg. Deutsche Biogr. I 629 (*Kaufmann R.*).

Athanas, syrakusai görög történetiró a Kr. e. IV. sz.-ban, Philistost folytatva II. Dionysios uralkodását tárgyalta.

Athanasia (gör.) a. m. halhatatlanság.

Athanasia *L.* (növ.), a *Compositae* (Fészkesek) család genusza, melynek 40 faja Afrika déli részében él. Cserjék v. félcserjék. *A. annua* L., l. *Lonas*.

Athanasios, *szent*, «Nagy» melléknévvel, egyike a négy keleti nagy egyháztanítónak, az egyház álláspontjának legrettenthetetlenebb védője az ariánizmussal szemben. Szül. Alexandriában előkelő keresztény szülőktől 296., megh. 373 május 2-án. Már Sándor alexandriai püspök titkárát találta őt a keletkező *Arius*-féle eretnekség, hogy őt haláláig el ne hagyja. Már az alexandriai tartományi zsinaton 321. püspöke oldalán állt mint az ariusi tévely ellenfele; de legjelentősebb volt fellépése a niceai egyetemes zsinaton 325., hol Arius ellen nagy tudománnyal, lángoló hithűséggel és éles dialektikával bizonyította be Jézus istenségét és az Atyával való egylényegüségét. Ezért az ariánusok az időközben 328. alexandriai püspökké lett A. vesztére törtek s mindenféle képtelen rágalmak által tönkre akarták tenni hírnevét s kieszközölni bukását. A rágalmak megtörtek tiszta, becsületes jellemén; de midőn azzal vádolták őt, hogy ha Nagy Konstantin nem neki ad igazat az ariánusokkal szemben, akkor ő nem engedi meg, hogy búzát szállítsanak Alexandriából Konstantinápolyba, a könnyen hivő császár Frankhonba, Trierbe száműzte őt, de 2 évi és 4 hónapi távollét után visszahivta 337 június 17-én, kijelentvén, hogy csak azért küldte Trierbe, hogy az ártatlant elleneinek dühétől megmentse. De újabb rágalmazások következtében a meg nem keresztelt és ariánus érzelmű Konstantin császár 341. az ariánus kappadóciai Gergelyt tette alexandriai püspökké, miért is A. ismét eltávozott s Rómába ment, ahol a 342. megtartott zsinat őt püspöki székébe visszahelyezte. A hitehagyott Julianos 362. újból száműzte A.-t, mint «az istenek» ellenségét. A. ekkor a thebai pusztába ment s onnan kormányozta egyházmegyéjét. A kat. érzületü Jovianus császár alatt a béke műveinek élhetett, de Valens császár újból száműzte, a nép követelő föllépése következtében azonban csakhamar visszahívták, haláláig békében fáradozott a pogányok és az eretnekek megtérítésén s a katolikusok megerősítésén. Több zsinatot tartott; az alexandriai zsinaton Egyiptom és Libia 90 püspökével együtt kérte a pápától Auxentius milánói ariánus püspöknek, az alexandriai széket bitorló Gergely társának letételét, mit Damasus meg is tett. A. rendkívüli jelenség az egyházi élet terén. Évszázadon át az orthodoxia atyja, az egyház oszlopa volt. Munkáit l. *Migne* Patrol graeca, XXV—XXVIII. Életrajzát és méltatását adták: *Mohler*, Athanasius der Grosse u. die Kirche seiner Zeit. Mainz 1827, 2. Aufl. 1844; *Hergenröther*, Der heil. Athanasius d. Grosse, Görres-Gesellschaft 1877; *Cavallera* F., Saint A., Paris 1908.

Athanatismos (gör.), megörökítés, halhatatlanítás, istenítés; halhatatlanságban való hit.

Athanatologia (gör.), halhatatlanság tana, hite.

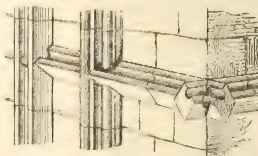
Athanodoros, l. *Laokoon-csoport*.

Athapaszk, indiánus törzs, l. *Athabaszkok*.

Atharva Veda, a Védák egyik könyve, l. *Szánszkrit nyelv és irodalom*.

Áthasonítás, l. *Átsajátítás*.

Áthatás. Ha két építészeti tagozat egymást metszi, úgy hogy mindkettő az átmetszési ponton túl folytatódik, akkor Á. v. átmetszés keletkezik. Az Á. igen gyakori a csúcsíves építészetben; meg-

munkálása sokszor nagy nehézségekkel jár. (L. az ábrát). — A *mértanban* Á. midőn egy egyenes vagy egy mértani idom a síkon vagy két térbeli idom egymáson keresztül hatol.

Áthatatlanság. Az Á.-ot mint az anyag általános tulajdonságát szokás említeni, miszerint azon a helyen, ahol már valamely test van, ugyanakkor más test már nem lehet. Pontosabban csak annyit lehet mondani, hogy az anyag teret tölt be; de a térbetöltés módja a különböző halmazállapotoknál igen különböző s nem jellemezhető általában az Á.-gal. Pl. ha valamely gáz a teret úgy tölti be, hogy ugyanakkor ugyanott egy más gáz is lehet, ugyanúgy, mintha az első ott se volna, a nyomásaik egyszerűen összeadódnak. (Dalton törvénye). Az Á.-ot ekkor legfeljebb a molekulákra érthetjük, de akkor az Á. nem tapasztalat, csak feltevés.

Athaulf, a nyugati gótok királya, l. *Ataulf*.

Atheismus, l. *Ateizmus*.

Athelstan *(Adelstan)*, angolszász kir., I. Eduárd fia, N. Alfréd unokája. Apját 925. követte az uralkodásban. Mindvégig kénytelen volt a brit őslakók és a dánok ellen harcolni és csak a brunnaburgi győzedelem után (937) lett egész Anglia urává.

Áthelyezés, a hivatalnoknak más helyen, rendszerint más községben székelő oly állásra való alkalmazása, mely addig viselt állásával minőség, rang, hatáskör, javadalmazás tekintetében egyenlő. Ez háromféle, ú. m.: Á. a hivatalnok kérelmére, Á. hivatalból a szolgálat érdekében és végül Á. fegyelmi büntetés gyanánt. Nálunk a kérelmezett Á.-nek, ha azt a hivatali érdek nem ellenzi, általában hely adható az állami tisztviselőkre nézve; a hivatalból való Á. joga pedig a kormányt, illetőleg a főhatóságot a szabályok és gyakorlat szerint

megilleti a kinevezett kormányhivatalnokokra nézve, a biráknak kivételével, kik akaratuk ellenére nem helyezhetők át. Ugyancsak ismeretes az 1889. évi XXVIII. t.-c. értelmében a pénzügyi közegekre, az 1883. évi XXX. t.-c. értelmében a vallás- és közokt. miniszter rendelkezése és közvetetlen vezetése alatt álló középiskolák tanáraira a büntetésből való Á. is.

Athén, Görögország fővárosa, az antik hellen műveltség s a modern görög szellemi élet központja.

I. A. az ókorban.

A., Attikának fővárosa, 37° 58′ É.-i sz. és 23° 43′ K.-i h. (Greenwich) alatt a Kephisos folyó mentén elterülő síkság közepén feküdt, melyet K.-n és DK.-n a Hymettos-, ÉK.-n a Pentelikon-, É.-n a Parnes-, Ny.-n az Aigaleos-hegység-, D.-n a saroni tengeröböl határolt. Ezt a síkságot közepén a Turkovuni-dombsor osztja ketté, mely A. fölött a Lykabettos sziklacsúcsában (l. a *tervrajzot*, 278 m.) végződik; a város közepén emelkedik az Akropolis meredek sziklája (156 m.), ettől K.-re és DK.-re az Areiopagos (115 m.), a nimfák dombja (104 m.) a Barathron nevű szakadékkal, a Pnyx (109 m.), és a Museion (147 m.), a város területét DK.-n át szelő Ilissos folyó tulsó partján az Ardettos dombja (133 m.). Az Illisosnak mellékfolyója volt a város É.-i részét átszelő Eridanos patak. A. a tengertől 6—8 km.-nyire feküdvén, védve volt vizen érkező ellenség hirtelen támadása ellen, viszont pedig a phaleroni és piraeusi öblök közelsége biztosította számára a tengeri közlekedés előnyeit.

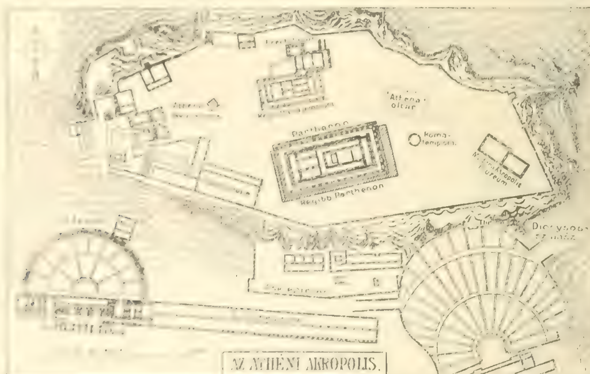
A.-nek legrégibb része az *Akropolis*, melynek 300 m. hosszú és legszélesebb részén 130 m. széles szintje kb. 70 m.-nyire emelkedik a város fölé. Az Akropolist kezdetben kyklops fal zárta körül, mely Ny.-n és D.-n a lejtőnek egy részét is magában foglalta és melynek maradványai helyenként még láthatók. Themistokles és Kimon a sziklának feltöltéssel megnagyobbított szintjét hatalmas, szabályosabb menetű fallal övezték, mely ma is fennáll. Az Akropolis följárója a Ny.-i oldal enyhébb lejtőjén volt mindenkoron; annak felső részén emelkedik a díszkapuzat, a *Propylaia*, mely egy régebbi, egyszerübb propylaion helyén épült 437—432. Kr. e. Mnesikles tervei szerint. Fő részét a kapunyilásokat (egy középső nagy, és 2—2, az oldalak felé fokozatosan kisebbedő kaput) magában foglaló fal teszi; ez elé egy 13 m. mély 3—3 ión (10·3 m.) oszloptól három hajóra osztott csarnok járul, mely 6 (8·6 m.) dór oszloppal nyílik K.-re; a fal mögötti, 7 m. mély csarnok 6 dór oszlopos homlokzattal az Akropolis felé tekint. A külső K.-i csarnok mellé É.-n és D.-n szárnyépületek csatlakoznak: az É.-i szárny nyégyszögű teremből (melynek falait egykoron festmények díszítették) és 3 dór oszloppal a följáró felé néző csarnokból áll; a D.-i, kisebb szárny É.-i és Ny.-i oldalán oszlopsorral nyíló helyiség, mely őrszobául szolgált. A Propylaiák, bár egy XVII. sz. puskaporrobbanás nagyon megrongálta, romjaikban most is impozánsak; minden részükben pentelei márványból épültek volt, az építés költségei 2012 talentomra (közel 12 millió kor.) rúgtak. A Propylaiákhoz fölvezető széles márványlépcső, valamint az alsó (ú. n. Beulé-féle) kapu a római császárok korában épült; a klasszikus korban a sziklába vágott lejtős út szolgált följáró gyanánt. A várhegy DNy.-i kiszögellésén *Athena-Nike* kis (8·3 m. hosszú, 5·4 m. széles) ión rendszerű *temploma* áll, elől-hátul 4—4 oszlopos csarnokkal.

A RÉGI ATHÉN.

Az Akropolisnak két fő szentélye a dór stilusban épült Parthenon és az ión építés remeke, az Erechtheion. A Periklos korában (447—438) Iktinos és Kallikratestől épített *Parthenon* (l. o.) egy régebbi, szintén Athena tiszteletének szánt templom helyén épült, amely félig kész állapotban a perzsák pusztításainak esett áldozatul. Az új Parthenon hatalmas, 70 m. hosszú, 31 m. széles, pentelei márványból emelt épület, melyet a hosszoldalokon 17, keskeny oldalain 8 (10·5 m. magas) oszlopból

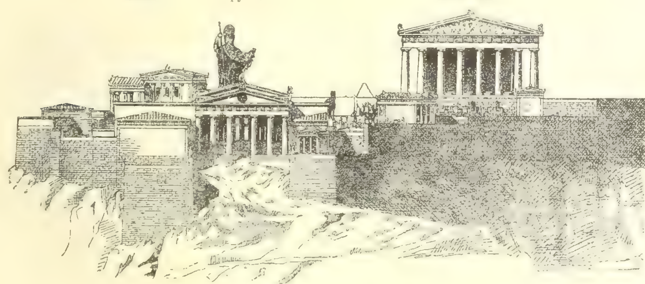
[illegible] melyet elöl hátul 6–6 oszlopos csarnok előz meg, egy téglalap [illegible] és kisebb négyzetes [illegible] állt; amazban Athenának Pheidiastól [illegible] foglalt helyet, emez [illegible] kincstárul szolgált. A templom Pheidias iskolájából eredő remek szobordísszel volt ellátva; [illegible] csak Ny.-i része áll fönn [illegible] a velencések ostromlásakor 1687 történt robbanás. Az *Erechtheion* (l. o.), [illegible] Poseidon-Erechtheusnak és Athenának szentelt két templom egyesítése egy épületben; innét van [illegible] sajátos fol[illegible]. A templomnak, mely 20 m. hosszú és 11 m. széles, K.-en 6 oszlopos csarnok előzi meg; [illegible] és 1–1 oldaloszloptól ha[illegible] csarnok van É.-i oldalán, melynek padlóján mutogatták Poseidon szigonyütésének nyomait [illegible] a versenynek emlékjelét, melyet ez isten Athenával folytatott az attikai földért: Athena ajandéka, a szent olajfa, a templom Ny.-i oldalához csatlakozó Pandroseionban állott. A templom DNy.-i sarkán volt az erkély, melynek [illegible] oszlopok helyett leányalakok, a karyatidák (l. o.) tartották. Az Erechtheion aránylag jó karban levő romjaitól D.-re a 80-as évekbeli ásatásokkor föltárták egy VI. sz.-beli nagy, oszlopcsarnoktól övezett templomnak, a *régi Athena-templomnak* alapzatát, melynek [illegible] tartozataiból tekintélyes maradványok őriztetnek az [illegible] múzeumban.

Az Akropolis szintjét számos fogadalmi ajándék, szobor, oltár stb. díszítette, ezek közül különösen megemlítendő *Athena-Promachos*-nak a [illegible] emelt óriás-méretű (teljesen elpusztult) ércszobra, melynek aranyozott dárda[illegible] messziről vált láthatóvá a tengeren hazatérő A.-iek számára. A Parthenontól K.-re egy kerek, Roma istennőnek és Augustus császárnak szentelt késői templomocska állott; ettől É.-ra pedig Athena istennőnek nagy oltára következett. Az Akropolis déli lejtőjéhez támaszkodik a *Dionysos-szinház*, melyet Lykurgos épített kőből a Kr. e. IV. sz.-ban, de Hadrianusig terjedő többszörös átépítésnek mutatja nyomait; márványülésein kb. 17 000 néző fért el. Ettől Ny.-ra terül el *Asklepios szentélye*, alatta egy 163 m. hosszú, II. *Eumenes* királytól épített *stoa* (oszlopcsarnok) következik, mely a szinháztól az *Odeionig* vezet; ez utóbbit Herodes Attikos építette a Kr. utáni II. század végén zenei és drámai előadások számára, a római szinház mintájára; nézőtere 6000 embert fogadhatott be. Az antik város az Akropolis körül feküdt, területét a *Themistokles-féle városfal* határolja; a római korban K. felé nőtt meg a város, amint ezt a városfalnak ebben az irányban való *Hadrianus-féle kibővítése* mutatja. A Kr. e. V. sz.-ban A.-t a városfalba torkolló két párhuzamosan haladó *hosszú fal* segítségével összekapcsolták a piraeusi

kikötőkkel. A. főkapuja ÉNy.-on a *Dipylon-kapu* volt, melynek maradványai, valamint a kapu előtt elterülő antik temetőnek nagyszámú sírjai és síremlékei most föl vannak tárva. É.-on az acharnai kapu helye biztos; K.-en az ó- és a Hadrianus-féle újváros határát a *Hadrianus-kapu* jelezte, mely ma is fennáll; a D.-i kapuk közül ismeretes a Phaleronba vezető itoniai kapu helye. Az antik város emlékeinek most is látható főbb maradványai (l. a *tervrajzot*) a következők: DK.-en az *Olympieion*, melynek teljesen szabaddá tett hatalmas (108 m. hosszú és 41 m. széles) alapépítményén még 15 korinthosi stílusú (17 m. magas) oszlop áll fenn; az olymposi Zeusnak szentelt templomot Peisistratos idejében kezdték építeni, de csak Hadrianus korában fejezték be. Az Ilissoson túl terül el a *stadion*, melyet Lykurgos szónok épített volt (a Kr. e. IV. sz.) és melynek üléseit Herodes Attikos pentelei márványból faragtatta ki; a versenypálya 204 m. hosszú és 33 m. széles; nézőterének alsó emelete 24 padsor-

ból, felső tere 20 padsorból áll, melyek összesen 50,000 személy befogadására alkalmasak; jelenleg egy gazdag görög költségén az antik méretek pontos betartásával újból föl van építve márványból. Az Akropolistól Ny.-ra fekszik a legfelsőbb törvényszék helyéül szolgáló *Areiopagos*, majd a népgyülések helye, a *Pnyx*; a Pnyx halmának tövében fedezte föl Dörpfeld a régi vízvezetékkel kapcsolatos városkutat, az *Euneakrunost*. Az Areiopaos, a Pnyx és az Akropolis közötti térségen föltárták a régi városnak utcáiban, házalapozásaiban, szentélyeiben még jól fölismerhető egyik negyedét. A Museion domb tetejét IV. Antiochos Epiphanes unokájának, *Philopapposnak* nagy *síremléke* koszorúzza. A Pnyxtől és a Museiontól Ny.-ra fekvő dombokon sziklába vágott házaknak és építményeknek nagyszámú nyoma látható. Az egész görög építészetnek legjobb karban fennmaradt emléke az a templom, melynek rendeltetése bizonytalan s melyet alaptalanul *Theseion*-nak szoktak nevezni; 32 m. hosszú és 14 m. széles épület, oldalain 13, ill. 8 oszloppal, melyek 6 m. magasak és az V. sz. dór ízlését mutatják. E templomtól K.-re és D.-re volt a klasszikus korú A. nyilvános életének központja, az agora a maga középületeivel, melyek föltárására azonban eddigelé csak részleges kutatások történtek. Igy kiásták a piac K.-i szélén a II. Attalos pergamoni királytól emelt kétemeletes árúcsarnokot, az *Attalos-stoát*, mely 113 m. hosszuságban 21 boltot foglalt magában, a boltsor előtt tág oszlopcsarnok huzódott. Tekintélyes romjai maradtak a Hadrianus császártól épített könyvtárnak, mely 82 m. széles és 122 m. hosszú területet foglal el tágas termeivel és oszlopos udvarával; homlokzatának egy, 7 korinthusi oszloppal díszített részlete *Hadrianus-stoa* néven ismeretes. Ettől D.-re födték fel a *római* korú tágas *piacot*, melynek 4 oszlopos kapuzata mégfennáll. Szomszédságában a *Szelektornya*, egy 8 m. átmérőjű épület, melynek 8 oldala a világtájak szerint van irányítva és az illető szél reliefképével díszítve; a tetőn levő mozgó triton botjával rámutatott az uralkodó szél képére; az épület külsején napóra, belsejében vizióra volt.

Az Akropolis restaurált képe.

Az Akropolistól K.-re találjuk *Lysikrates emlékét*, négyzetes alapzaton emelkedő zárt kerek templomocska, melynek gerendázatát 6 korinthusi féloszlop tartja, tetején a karával (Kr. e. 335.) győztes Lysikratesnek bronzháromlába állott egykoron. Az antik A. lakossága a IV. sz.-ban Kr. e. jóval meghaladhatta a 200,000-et. Az antik A. helyrajzáról és emlékeiről tájékoztatnak: *W. Judeich*, Topographie von A. (München 1905); *Petersen*, Athen (Leipzig 1908); *E. A. Gardner*, Ancient Athens (London 1902; ennek magyar fordítása 1911 őszén jelenik meg a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadóvállalatában); *D'Ooge*, The Acropolis of Athens (New York 1908); az Akropolis legjobb tervrajza: a *Caovadias-Kaweran*, Die Ausgrabungen der Akropolis (Athen 1907) c. műben.

A. történetét öt korszakra lehet osztani. *Őskor* mindaz, ami a biztosabb, mert okmányszerű ismereteink elé esik: A. történetében a VII. sz.-ot megelőző idők. A *Kr. e. VII. és VI. sz.-ot* a belső állami evolució tölti ki a város-állam életében, s az az arisztokratikus szervezetről a tyrannison keresztül a demokrácia kibontakozásáig vezet el. Új korszakot nyitnak a *perzsa háboruk*, s ennek következményei; A. az *V. sz.-on* át fejlődésének legmagasabb fokát éri el, s ez a fénykor a *peloponnesosi háború* szerencsetlen kimenetelével, a *404. évvel* záródik. Amint már előbb, a perzsa küzdelmeknél is a külpolitika alakulásai befolyásolták kiváltképen az A.-i történet menetét, folytatólag is azok fognak itt döntő és így korszakot megállapító szerepet játszani. A IV. sz. *338-ig*, azaz a *chaironeiai ütközetig* a bár hanyatlásban levő de még mindig független szuverénitású A.-t jelenti; de attól az időtől kezdve — *a hellenisztikus korban* — *a makedon* világ politikának befolyása alá kerül, s annak változásai szerint igazodik államunk. Egész a Kr. e. *146.* esztendeig, mikor azután az ókor minden további idejére *a római uralom* veszi át A. sorsában az igazgatást.

1. *Őskor*. Az A.-iek *autochtonoknak* (őslakóknak) mondották magukat, tehát vándorlásaikról semmiféle emléket nem őriztek meg. Tényleg az attikai föld ősrégi kultúráját az ott talált archeo-

ásatási leletek, amelyek részben az úgynevezett mykenei műveltségig nyúlnak vissza, eléggé bizonyítják — és bizonyítja mindenek előtt maga az *Athénai* szó, amely a Görögországban utóbb széltében tisztelt istennőnek adott nevet. Dialektológiai megfigyelések kétségtelenné teszik, hogy az A.-iek az *ión* törzshöz tartoztak, s az sem valószínűtlen, hogy a kisázsiai iónok vándorlása tényleg Attikán keresztül történt, bár az összes iónok Ionnak való tudatos és célzatos származtatása későbbi eredetű (VI—V. sz.). Hogy mennyiben vegyült Attika törzslakossága idegen elemekkel, — az egyes nemzetségek csatlakozásától eltekintve — nem mutatható ki. A *föniciaiaknak* csak kereskedelmi állomásaik lehettek Salamison és Phaleronban; az Akropolis-nak ősrégi erőssége, a kilenc kapuju *Pelargikon* még az esetben sem bizonyít a pelasgoknak, ennek a thessaliai görög törzsnek ottléte mellett, ha a nevek — Pelargikon és Pelasgoi — valóban összetartoznak. A nép szervezetéről és államformájáról csak nagy általánosságban tudunk bizonyosat. Vérségi közösségekbe volt beosztva, a legfelsőbb fokon *phylekbe*, melyeknek négyes száma mellett az a körülmény bizonyít, hogy neveiket — Geleontes, Argadeis, Aigikoreis és Hopletes — az ión szigeteken és ázsiai szárazföldön is megtaláljuk. A legrégibb államforma a *királyság*. Az első királyok névlajstroma — Kekrops, Erechtheus, Pandion és Aigeus — nem a tényleges kronológia, hanem csak a vallási szövetséges törzsszerkezet értelmezésére nyujthatna alapot. A helyileg széteső külön-uralmak megszüntetését és egész Attikának egységes királyságba való tömörítését *Theseus synoikismosának* tudta be a későbbi hagyomány; *Eleusis* még így is egész a VII. sz.-ig külön állam marad az államban. Ugyancsak az a hagyomány a mythikus Kodros halálával hozta kapcsolatba az örökös királyság eltörlését, s az eleintén élethossziglan tartó, majd tíz esztendőre szorított *archonság* behozatalát. E nehezen kimagyarázható tudósítással szemben világosan csak azt látjuk, hogy a király tiszte, a *basileia* (anélkül, hogy névleg eltörölték volna) idővel mind kisebb jelentőségű vallási felügyeletté sülyed, s hogy annak működési körét egy tényleges államfő (a későbbi *archon eponymos*) és egy hadvezér (a későbbi *polemarchos*) osztják meg maguk között. A fejlődés további menetében egy szintén ősrégi törvényhozási és birói kollégium (a szám szerint hat *thesmothetes*) csatlakozik az állam első vezetőihez, s alkotják most már együtt a 9 személyből álló archoni testületet. A politikai évnek nevet adó első archonokról a VII. sz. elejétől kezdve maradt némileg megbizhatóbb lista reánk.

Az Akropolis és déli lejtőjének romjai.

2. *A VII. és VI. sz. alkotmánytörténete.* A. történetében az első esemény, melyről mint történeti valóságról van tudomásunk: a *kyloni* kísérlet. Egy A.-i főúr — a megarai zsarnok veje — magához akarja ragadni az uralmat; terve nem sikerül, magát és híveit az oltároknál mészárolják le, s az ekként elkövetett vérbűnt az *Alkmaionidáknak*, A. egyik első nemzetségének, számüzetéssel kell kiengesztelnie. Belső forrongásoknak és egyenetlenségeknek végső eredménye a *drakoni* törvényhozás is (621 körül), az első nagyobb kodifikátori munka az A.-i jogban. Drakont Aristoteles (az «A.-iek államában», melyet újabban ástak ki egyiptomi papyrus-sírjából) nagystílű alkotmányrendezőnek is mutatja be; de idevágó értesítései fölötte kétségesek. A vagyonos előkelőség és az elszegényedett földművesek közötti ellentétet a «salamisi győzőnek», *Solonnak* törvényhozása volt hivatva kiegyenlíteni (594. archon). Nagymérvű adósság-elengedéseket eszközölt (a seisachtheia); minden időre megtiltja a személy elzálogosítását és a gyermekek eladását; tán már előtte is meglévő cenzus-osztályok (a pentekosiomedimnoi, hippeis, zeugitai és thetes osztályai) szerint állapítja meg a polgári kötelességeket és jogokat, első sorban a hadkötelességet; csak a legmagasabb hivatalokat (köztük az archonságot)

tartja fenn az első osztálynak, egyébként a 400 tagú bulében (tanácsban) való résztvétel által a thetes kivételével a köznépet is belevonja a közigazgatásba, s az ekklesiából (a népgyűlésből) még az utolsó osztályt, a vagyontalanokat sem zárja ki. Tán a népbiróságnak (a heliaiának) intézménye is a soloni alkotmány idejére nyúlik vissza. De a békesség nem maradt tartós; a Solon utáni zavargásokban Attika különböző vidékei szerint csoportosulnak a pártok, s a partvidéket lakó *Paralioi*, a Kephisos völgyének földmívesei: a *Pediaioi* és a *Diakria* pásztorai állanak egymással szemközt. A győzelmet az utóbbiak vezére, *Peisistratos* szerzi meg (560 körül), s ezzel — kevés megszakítástól eltekintve — félszázadra tyrannissé változik át A. alkotmánya. A nép- és kultúra-barát Peisistratos halála után fia *Hipparchos* 514. összeesküvés áldozata lesz (Harmodios és Aristogeiton), másik örökösét, *Hippiast* meg 510. űzik el az A.-iek spártai segítséggel. Az erre bekövetkező egyenetlenségek a nép vezérét, az Alkmaionidák családjából származó *Kleisthenest* juttatják szóhoz, ki új törvényeivel a legradikálisabb módon építi ki a Solonnál még csak alapjában kész demokráciát. A régi 4 ión phylenek mellőzésével (melyek ugyan idővel szintén lokális jelleget öltöttek a vérségi helyett: 12 trittys, 48 naukraria) 10 új phylebe osztja be Attikát és egész lakosságát, minden állami funkciót e helyi beosztáshoz alkalmaz (500 tagból álló tanács), a legmagasabb hivataloktól eltekintve a törvényhozás, közigazgatás és biráskodás jogában és kötelességében az egész népet részesíti, s az osztrakizmus intézményével akarja azt a legmagasabb egyéni ambiciók ellen védelmezni.

3. *A. fénykora* (*V. sz.*). A-t naggyá a *perzsa háboruk* tették. Az ión lázadás támogatása által magára haragítván a nagy királyt, 490. Dareios seregét *Marathonnál*, 480. Xerxes hajóhadát *Salamisnál* javarészt a maga erejéből tönkreteszi (479. Plataiai és Mykale). A *Themistokles* által alapított és immár fényesen bevált tengeri hatalmat *Aristeides* szervezésével egy nagy szövetség (symmachia) létrehozására használja fel, amely szövetségnek élén mind nagyobb és feltétlenebb hatalmat nyer az Egéi-tenger szigetei fölött, különösen amióta (460) a szövetségi pénztárt Delos szigetéről A.-be helyezik át. A perzsák ellen folytatólag sem szünetelő háboruban *Kimon* Eurymedonnál, flottája a kyprosi Salamisnál (449.) arat fényes győzelmet. Eleintén a görög anyaországban is — Spárta féltékenykedése dacára — mind nagyobb eredményeket ér el az A.-i szövetség. Magához csatolja a boiót városokat (az oinophytai győzelem után, melyet a tanagrai vereségre vívnak ki az A.-iek a thebai-peloponnesosi sereg fölött), adófizetőjévé teszi Aiginát, megszállja Troizent stb. De a perzsák ellen Egyiptomban kitört lázadás kalandos segélyezése anynyira meggyöngíti A. hadierejét, hogy a koroneiai vereség után (447—46) már csak az előbb szerzett előnyök nagy veszteségével kötheti meg Spártával 30 esztendőre a béket (445). Időközben az államnak vezetését *Perikles* küzdötte ki magának, aki Kimon konzervativ politikájával szemben — Ephialtes-szel szövetkezve — mindenekelőtt az Areiopag hatalmát törte meg s folytatólag — a biráskodásért kijáró zsold behozatalával — a demokrácia teljes kialakulását készítette elő; a békekötést követő időt meg arra használta fel, hogy A.-t a művészet és kultúra legelső várossává tegye (a *periklesi kor:* Pheidias, Anaxagoras, Sophokles stb.). Sajnos, az a régi ellentét, mellyel A. és Spárta a többi görög állam hegemóniájáért küzdött, idő előtt szakította meg a nyugalmas fejlődés éveit és 431. Kr. e. a *peloponnesosi háboruhoz* vezetett. A változatos fordulatokban gazdag háború csak 404. nyert teljes befejezést, még pedig A. legnagyobb megalázásával. A város politikai vezérszerepét egyszer s mindenkorra eljátszotta s csak a szellemi élet terén maradt meg még hosszú időre Hellas első helyének (a *sokratesi* bölcsészet, mely Platonnal és Aristoteles-szel folytatódik).

4. *A. a IV. sz.-ban* (a chaironeiai ütközetig, 338.). A. a dicstelen háború után egy ideig kénytelen volt a spártaiaktól rája diktált *30 zsarnoknak* uralmát tűrni, melytől az államot csak *Thrasybulos* lelkes szabadságszeretete mentette meg. Igy *Eukleides* archonsága alatt (403—402) megkezdődhetett az A. demokrácia restaurációja. Sőt a következő években arra is nyílik alkalom, hogy A. a spártai hegemóniával szemben nyomatékosan éreztesse a maga erejét, Thebával és több elégedetlen állammal szövetkezve megveri a spártai flottát (Konon, 394. Knidos), s bár most egyelőre az *antalkidasi* békekötés (vagy máskép·: a királybéke) nyugalmat teremt, a spártai hegemónia ellenségeinek egy újabb szövetkezése A.-t *a második tengeri symmachia* megalapításához (378.) és nem egy győzelemhez is segíti (Chabrias, 376. Naxos). De A. igyekezete csakhamar lemarad a thebai mellett, Spártával békét köt vagy legalább közönyösen nézi a Spárta és Theba között folyó élet-halálharcot, tengeri szövetsége is szétbomlik s *Eubulos* kitűnő pénzügyi vezetése mellett a belső ügyek megszilárdítására fordítja egész figyelmét. Addig az időpontig, míg megváltozott külügyi viszonyok új kérdések elé nem állítják A.-t. A tetterős *makedon* fejedelem, *Fülöp* teremti meg ama bizonyos viszonyokat, a Phokis és Theba között folyó szentháborúba való beavatkozása, mely A.-t is állásfoglalásra kényszerítette. Az utóbbi nem egyöntetű a város polgársága részéről és *Demosthenesnek* merev, lelkes hazafiságával szemben a makedon-párti *Aischines* áll szemközt. A sok szóbeszédet és kölcsönös vádaskodásokat a nyers hatalom, a kard döntötte el végleg (Chaironeia) s bár Fülöp A.-nel kíméletesen bánik, sőt látszólagos függetlenségét is biztosítja, ez időtől a város tényleg makedon befolyás alá kerül.

5. *A. makedon, utóbb római függésben.* Bár A. folytatólagos történetében többszörös kisérletet tesz a makedon befolyás elhárítására, mindannyiszor kevés sikerrel. Már *Nagy Sándor* életében, ennek halálhirére fellázad; majd a fejedelem halála után az ú. n. *lamiai háborut* indítja meg, de a *krannoni* ütközet (322) megadásra készteti (akkor megy Demosthenes önkényes számüzetésébe). *Antipatros* halála után fia *Kassandros* és *Polysperchon* küzdenek a görög föld örökségén

s végül az utóbbi *phaleroni Demetriost* állítja A. élére (317—307). Majd a diadochok közül egy másik hatalmasnak, Antigonosnak fia: *Demetrios Poliorketes* szállja meg a várost s bár ez utóbb — Demetrios bukása után — egy ideig megvédi a maga szabadságát Demetrios fia és örököse *Antigonos Gonatas* ellenében, de végül — a szerencsétlenül végződő *chremonidesi* háború következtében — mégis csak megadja magát (263 körül). Ettől az újabb makedon uralomtól csak *Aratos* szabadítja meg A.-t (229) az achajai szövetség fegyvereivel. A Makedónia és Róma között folyó küzdelmekben A. az utóbbinak partján áll, hogy végül — mint a provincia Makedónia egyik alkotórésze — politikai függetlenségét a római imperium növelésével veszítse el (146. Kr. e.). Ez időtől fogva Hellasnak valamikor első városa a külső hatalmak küzdelmében alig játszik szerepet (megint a *mithridatesi* háboru és *Sulla* győzelme, 88. Kr. e.); megmarad — váltakozó jogcímmel és befolyással — a tudomány és művészet helye, amely különösen *Hadrianus* bőkezűségéből a legszebb multra emlékeztető másodvirágzás idejét is éli. Barbár betörések, a herulok és kostobokok pusztításai és I. Justinianus intézkedése (529. Kr. u.), mely a pogány iskolákat A.-ban is bezáratta, vetnek teljesen véget a város ókori dicsőségének.

Irodalom. A nagy egyetemes történeteken: Grote, Curtius, Busolt, Beloch G. Meyer stb. könyvein kívül I. Wachsmuth, Die Stadt A. im Altertum (Bd. I—II. 1874—1890 és újabban 1903); E. Curtius, Stadtgeschichte von A. (1891); Toepffer, Attische Geneologie (1889); v. Willamowitz, Aristoteles u. A. (I—II. 1893); Eug. Petersen, A. (Berühmte Kunststätten 1908).

II. A. a közép- és újkorban.

A bizanci császárok uralma alatt A. régi hírneve jó ideig még fennállott és az I. Theodosius, meg utódai által a pogányság ellen kiadott rendeletek dacára az ókori tudományok középpontja maradt. A barbár népek (gótok, avarok, bolgárok) betöréseitől sem szenvedett nagyobb károkat. Midőn azonban I. Justinianus 529. a pogány szónoki és bölcselő iskolákat bezáratta, A. régi jelentőségét elvesztette. Sőt voltak, kik azt hirdették, hogy a város és vidéke a déli szlávoknak teljesen áldozatul esett; voltak olyanok is (mint Fallmerayer), kik A.-t négy századon át lakatlan vadonnak képzelték. Hopf és még inkább Gregorovius azonban e nézeteket megcáfolták s annyit kimutattak, hogy a város, bármennyire hanyatlott is, Konstantinápollyal folyton összeköttetésben állott és hogy előkelőbb családoknak sem volt híjjával, amennyiben Athenais, Iréne és Theophania császárnék bölcsőjét A.-ben ringatták. Az első részletesebb tudósítást *Akominatos Mihály* érseknek (a történetíró bátyjának) köszönjük, ki 1175-től 1205-ig ült az érseki széken. Midőn ez a nagy emlékű városba bevonult, ott nagyobbrészt romokban heverő utcákra talált. A Parthenont (Justinianus óta) Mária-templomnak használták, tudományos intézetnek avagy szellemnek semmi nyoma. A keleti latin császárság megalapításával (1204) A. is frank fejedelemség lett és eleinte a burgundi de la Roche család uralma alatt állott. 1308. ettől de Brienne örökölte. A. új urát azonban már 1311. a Kephissos melletti csatában katalóniai zsoldosok megölték és az aragoniai királyi család szicíliai ágának uralma alá hajtották. Ennek helytartóit 1385. a firenzei Acciajuoli Nerio, Achaja hercege űzte el a velenceiek segítségével; családja A.-nak 1458-ig volt birtokában. Ekkor II. Mohammed szultán az Acciajuoli család uralmának véget vetett és Omar vezérével A.-t elfoglaltatta. A Parthenont mecsetté alakították, a Propileumokhoz épített frank lovagkastély pedig török kaszárnyává lett. Sokat szenvedett A. 1687. is, midőn a velencei Morosini a törököktől elfoglalta; ekkor egy bomba repült a Parthenonba, az ott felhalmozott puskaport fölgyujtotta és az épületet légberöpítette. A velenceiek, bár csak egy évig maradtak A. birtokában, sok épületdarabot el is hurcoltak; két márvány oroszlán maig is arzenáljuk előtt áll. A török uralom alatt A.-nek török neve is volt: Atiniah, Atine v. Setine; kis vidéki várossá sülyedt, 8—9000 albán és görög lakossal (eltekintve a törököktől), jóformán csupa török módra épült, kisházakból álló girbe-görbe utcákkal. Kívülről fal kerítette, amelyet 1772-ben a rabló albánok ellen hirtelen építettek; ez alkalommal újra elpusztult nehány műemlék; így a Hadrianus és Antoninus-féle vízvezeték stb. Szerencsére Európában már azelőtt fölébredt az érdeklődés a régi görög művészet iránt és ezért hű leírásaink vannak a XVII. és XVIII. sz.-ig megmaradt emlékekről. 1674-ben marquis de Nointel, francia követ, 1675. Spon Jacques és Wheler Georges közöltek leírásokat, illetőleg készítettek rajzokat. Legtöbbet köszönhet a világ azonban e tekintetben Stuart és Revett angol műépítőknek, akik 1751—54. az összes még meglevő antik emlékeket lerajzolták és leírták. A szabadságharc újabb romlást hozott A.-re. Az 1822. (midőn a görögök elfoglalták), az 1826 és 1827-iki (midőn újra török kézre került) ostromok az egész várost csaknem romhalmazzá alakították. Az 1830-iki londoni konferencia Attikát az új Görögországba beolvasztotta; Ottó király pedig 1834. székhelyét Naupliából áttette A.-be. Ujabb felvirágzása ekkor vette kezdetét. V. ö. *Gregorovius*, Geschichte der Stadt A. im Mittelalter (Stuttgart 1889, 2. köt.).

III. A mai A.

A modern A. (újgörögül Athina) csak egy részét foglalja el az antik A. helyének; az Akropolisztól É.-nak és K.-nek elterülő síkságon fekszik. 1835 óta Görögország fővárosa; egy metropolitának, több és így egy osztrák-magyar konzulátusnak is székhelye, (1907) 167,479 lak. Az Akropolisz É.-i és K.-i lejtőjén a török időkből fennmaradt Plaka nevű szegényes városrész terül el; ettől É.-ra a síkságon van a belső város, szűk görbe utcákkal és lármás bazárokkal. Két, egymást derékszögben metsző főutca szeli át e városrészt: É.-nak visz az Akropolisznál kezdődő Aiolosz-út és ennek mintegy folytatása a Patisszia-utca, amelyben látható a középponti múzeum, ahol az antik emlékek, a többi közt a Schliemann-féle ásatások eredményei el vannak helyezve; K.-nek vezet a Hermes-utca, egészen az Alkotmány-térig, amelynek keleti oldalán a pentelei márványból és mészkőből épült királyi palota áll.

Mindkét utcát számos bolt és mulatóhely szegélyezi. A belső városhoz csatlakozik félkör alakjában az új város a Neapolisz, a Likabettosz szikladomb és a jobbára nyaralókból álló Patisszia közt. Ebben van a legtöbb modern épület. A. kiválóbb épületei a XIII. sz.-ból való metropolitántemplom, a tudományos akadémia (Szina báró költségén épült), a parlamenti épület, az 1836. alapított ion oszlopcsarnokokkal ellátott egyetem (57 tanárral, 48 magántanárral és 2574 hallgatóval; orvosi, jogi, filozófiai, teológiai és természettudományi fakultással), mellette az új könyvtár (mintegy 200,000 kötettel), a numizmatikai múzeum, a polytechnikum (22 tanárral és 170 hallgatóval), a csillagvizsgáló, az új szinház, a Zappeion (kiállításoknak szánt épület), az Arzakeion (tanítóképző és felsőbb leányiskola), az 1849-ben alapított Rhizarion (szeminárium, 15 tanárral és 82 hallgatóval); az Averov költségén (4 millió drachma) régi márványdísszel ékesített Panathenei-Stadion, amelyben 1896 ápr. havában tartották meg először a felujított olimpiai játékokat, az 1900. épült posta-palota; a trónörökös palotája és a Schliemann-féle klasszikusan szép palota. A Neapoliszban egészen európai szinezetü az élet, míg a belső városban az utcákban és az életmód dolgában még sok van, ami a középkorra emlékeztet. A tudományos és jótékony intézetek közt a kiválóbbak: az egyetemen, politechnikumon és a fentebb említetteken kívül az angol, francia (école française d'Athènes), a német (Deutsches Archeologisches Institut 1874. év óta), osztrák, amerikai és olasz archeológiai intézetek. Ujabban az iparos tevékenység is föllendült, bár a pireuszi még felülmulja; fontosabb iparágak a nyomda-, malom-, a szövőipar, a tészta-, szappan-, kalap-, bútor-, kocsi-, csokoládé, szesz- és sörgyártás. Mint pénzpiac A. Görögország első városa. A város közigazgatásának élén közvetlenül a belügyminiszternek alárendelt nomarchosz áll; a város ügyeit a 18 tagú községtanács közreműködésével a demarchosz intézi. V. ö. *Haussolier*, Guide Joanne: Athènes et ses environs (Paris 1906); *Baedeker*, Griechenland, 5. kiad. (Leipz. 1908); *Laborde*, A. aux XV., XVI. et XII. siècles (2. köt. 1854); *Lamprosz*, Szpiridion, *Konsztantinidesz*, *Paparrhogopulos*. új görög nyelven írt monografiái.

Athena (rendes melléknevén *Pallas*, a homerosi 'Αθηναίη), a görögök hatalmas istennője, elsősorban Athén városáé, mint ezt már az A. név is elárulja, mert a város adott az istennőnek nevet és nem megfordítva. Innen, Athénből terjedt el azután a kultusz széles Görögországban majd mindenüvé. Pl. Thessaliában A. Itonia, Thebaiban A. Onka, Arkádiában A. Alea, több helyt A. Hippia

volt a tisztelet tárgya. Magában Athénben mint Poliast (mint város védelmezőt) imádták az Akropolison, s itt ép az ő tiszteletére emelt építkezések (Parthenon) hirdetik a leghangosabban a görög szellem örök dicsőségét. A. Poliast sok másutt is megtaláljuk az emelkedések tetején, s az úgynevezett Palladionokkal együtt, amelyek a képfaragásnak egyik legősibb kísérleteképen állva mutatták be a «lándzsát hajító» szüzet (Pallas) és amely szobrokhoz volt közhit szerint a város jó- és balszerencséje kapcsolva (Trója). A. a görög vallás és mithológia más nagy alakjaihoz viszonyítva feltünő kis mértékben szolgáltatott a monda-költészetre alkalmat. A Gigantomachiában játszott szerepétől eltekintve tulajdonkép csak egyetlen panhellenisztikusan elfogadott legenda fűződik nevéhez, a születésére vonatkozó. Atyjának, Zeus-nek fejéből anya szüksége nélkül pattant fegyveresen elő. Kibővítette ezt az egyszerű legendát az istennőnek egyik mellékneve, melyet már az ókorban nem értettek, s manapság sem tudunk kellőkép magyarázni; a Tritogeneia-szó vezetett rá, hogy Zeus csodálatos szülését a többhelyütt (általánosabban az afrikai Kyrene mellett) lokalizált Triton-tó partjánál képzeljék el. A kérdéses legenda sem anthropo-socialis, sem meteorologikus-mithikus következtetésekre nem alkalmas; belőle ép oly kevéssé olvashatjuk ki az anyajogi viszonyokból a tisztán atyajogiakra áttérő társadalom állapotát, mint ahogy A.-nak a zivatarosség képzetével való kapcsolatára v. a mennydörgő és meteorokat hullató égből való származására sem vonhatunk következtetést belőle. A. ép — mint a görög vallás nagy istenei javarészt — az emberi élet adott viszonyainak és az ezekből fakadó szükségleteknek egyetemességével alkotott gondolat, melyet ekkép keletkezésében nem is lehetséges a természet egyetlen megnyilatkozására szorítani. A. képzete legfőlebb kultúrtörténeti állomást jelent, a művelődésnek bizonyos magasabb fokára eljutott görög népet segíti és támogatja minden törekvésében. Anélkül, hogy harcias jellegét elveszítené (A. aigiochos Homerosnál), ő az, aki a földmívelésre, az első szántásra tanítja meg az embereket; mint Ergane, ő tanítja ki a nőket a házias kézimunkákra, első sorban a szövésre; sok helyt ő a hajókészítés isteni feltalálója, s még egyetemesebben a város-alapításnak, s a városhoz kapcsolt állami életnek nemtője. Igy A. vallásában a magasabb kulturális állapotok nyernek kifejezést, mint ahogy kimutatható sok esetben egy műveletlenebb őskornak emlékeit teszi A.-nak tisztelete halványakká. Magában Athénben főünnepe a Panathenaia, melynek fényéről, nyilvános felvonulásairól stb. a Parthenon-fríz reliefjei a közvetlen szemléltetés útján tanuskodnak.

Tudvalevőleg a rómaiak *Minervájukat* azonosították a görög A.-val, amióta — a Kr. e. II. sz. elejétől — a hellén műveltség mind nagyobb szerepet játszik Rómában. Azóta nemcsak a költők és írók beszélnek egész akként a várost védelmező Minerváról, mintha csakugyan Pallas A. lenne, a római császárok, különösen Domitianus, az istennő tiszteletét, a neki szóló építkezéseket és ünnepeket teljesen görög képzetek hatása alatt űzik. Pedig Minerva tisztán itáliai istenség volt, aki, miután eredeti hazájából, Faleriiből — tán etruszk mesteremberek közvetítésével — Rómába került, itt az Aventinuson templomot kapott, s egy régibb Mars-ünnephez csatlakozva, ezt idővel magának foglalta le. Az ünnepet (az úgynevezett quinquatrus maiorest) főleg az iparosok, az ezekből álló különböző testületek ülték meg.

1. ábra. Athena-Parthenos.

A. kultuszbeli nagy jelentősége visszatükröződik a *művészet*ben is, melynek minden ágában kiváló szerepet visznek A. ábrázolásai. A legrégibb archaikus korból fennmaradt A. képek egyrésze trónuson ülve (pl. az akropolisi terrakotta szobrocskák), másik része (bronzszobrocskák) állva, fegyveresen, fölemelt dárdával mutatja az istennőt; utóbbi módon festik a panathenaiai vázákra is. A. legszebb és legjellegzetesebb szobrai az V. században keletkeztek: Pheidias művészetének egyik főtárgya A. Az *A. Promachos* óriási érceszobrában, melyet a perzsák legyőzésének emlékére állítottak az akropolison, érемképek tanusága szerint teljesen fölfegyverkezve, de nyugodt tartásban ábrázolta volt a városvédő istenasszonyt; ez a műve szintúgy elpusztult, mint híres remekműve, az ókornak legkiválóbb A.-szobra, a Parthenonnak aranyból és elefántcsontból készült istenképe, az *A. Parthenos*. Az utóbbiról azonban fogalmat alkothatunk magunknak ránk jutott másolatokból, melyek közül a legismertebb a Varvakion gimnázium mellett talált egy méteres márvány szobrocska (l. az *1. ábrát*). Az A. Parthenos, melynek eredetije kb. 12 m. magas volt, méltóságteljes tartásban ábrázolta Athenát, mint a békének fegyveres védőjét, ki oszlopra támasztott jobbjában Nikét tart, míg balkezét paizsán nyugtatja; lándzsája vállához van támasztva, sisakjának három taraját griffek és szfinxek tartják. Erre a mintára vallanak egyebek közt a Louvre «Minerve au collier»-je s a római nemzeti múzeum-

2. ábra. Athena mellszobra.

nak egy Antiochos-faragta márványszobra. Ugyancsak az V. sz. 2-ik feléből való a párisi Louvre koloszális márványképének, a lelőhelyéről *Velletri*-nek nevezett A.-nak eredetije, melynek jobbjába dárdát, baljába Nikét avagy baglyot kell kiegészitenünk; művésze nem a diadalmas, győztes istennőt, hanem — mint ezt arcának komolysága, gondolatokba való elmélyedése elárulja — a tudomány és művészet védőasszonyát akarta benne megjeleníteni. (A *2. ábra* a Velletri típus fejének a müncheni Glyptothekban levő másolatát mutatja). Csoportozatokban előforduló ábrázolásai közül megemlítjük az *aeginai* Aphaia templom Ny.-i ormának A.-ját (a müncheni Glyptothekban); *Myron* híres csoportjának (Athena és Marsyas) *A.-ját* legújabban sikerült több másolatban (Louvre, Frankfurt) fölismerni; a Parthenon Ny.-i ormának is egyik főalakja volt A.; de ez nem jutott reánk. Reliefes ábrázolásai közül legismertebbek az olympiai Zeus-templom *Atlas-metópéjén* előforduló s a késői korból a *pergamoni* Zeus-oltár *frizé*nek győztesen harcoló A.-ja. — *A vázafestők* az összes istenek közül A.-t kedvelték legjobban, mind a fekete, mind a piros alakos vázaképek számtalanszor mutatják A.-t, hol magában, hol azon mithoszok ábrázolásai kapcsán, melyben ő szerepelt. Sűrün találkozunk A.-val *éremképeken* (legismertebbek Athénnak A.-fejes pénzei), gemmákon, a campaniai falfestményeken, valamint a provinciális római művészet emlékei között.

Athenaeum (gör.), eredetileg minden, Athena istennőnek szentelt hely vagy templom, továbbá tudományos intézetek, társulatok, irodalmi vállalatok elnevezése; ilyen nálunk az *Athenaeum* hirlap- és könyvkiadóvállalat (l. o.); végül tudományos iratoknak, különösen folyóiratoknak címe. Legkitünőbb a Londonban e cím alatt megjelenő s 1827. alapított irodalmi, művészeti és tudományos heti közlöny. Igen nevezetes irodalmunk történetében a Vörösmartytól 1837. Bajzával és Schedellel (Toldy) közösen alapított *Athenaeum* című folyóirat, mely 1843-ig állt fenn, korának legtehetségesebb íróit egyesítette; itt lépett fel először Tompa és Petőfi. Újabban Beöthy Zsolt szerkesztett ily című társadalmi, politikai, irodalmi és művészeti hetilapot (1873—74, 8 köt.). A. a címe továbbá a Magyar Tud. Akadémia új filozófiai folyóiratának is, mely 1892. indult meg. Jelenleg Pauer Imre szerkeszti.

Athenaeum *irodalmi és nyomdai részvénytársulat,* Magyarország egyik legnagyobb nyomdai és könyvkiadó-vállalata. Alapíttatott 1868 október 1. az Emich Gusztáv-féle könyvnyomda és kiadóvállalat megvételével. Igazgatója Osterlamm Károly, ennek halála után 1872. Vérei József, 1891 március havában pedig Emich Gusztáv, az A. alapítójának fia. 1903 óta Schwarz Félix és Ranschburg Viktor. Az A. részvénytőkéje 1910 január 1. óta 2.200,000 korona, mely 11,000 drb 200 korona névértékű részvényből áll. Az A. könyv- és hirlapnyomtatással, kőnyomással és réznyomással, tov. hirlapok és könyvek kiadásával foglalkozik. Összes alkalmazottainak száma (1910) 700. Előállítja fennállásuk óta a Budapesti Közlöny, az Az Ujság, a Magyar Nemzet és az Az Est című lapokat. *Könyvkiadó-vállalatában* különösen tankönyvek, ifjusági iratok, jogi munkák, díszmunkák és ismeretterjesztő munkák kiadásával foglalkozik. Kiadványainak száma felülmulja a *kétezret.* Nagyobb kiadványai közül valók: *A Műveltség Könyvtára,* 12 kötetes közismereti enciklopédia; *Természettudományi Könyvtár; Szociológiai Könyvtár; Szilágyi, Magyar Nemzet Története* 10 kötetben; *Beöthy-Badics. Képes Irodalomtörténet; Kossuth Lajos Iratai; Madách* díszkiadás *Zichy Mihály képeivel.* Az A. volt Petőfi Sándor költeményei szerzői jogának érvényessége idején Petőfi Sándor kizárólagos kiadója és tulajdonosa, amely jogot még Emich Gusztávtól, mint Petőfi Sándor kiadójától vett át.

Athenagoras, a második keresztény század hitvédőinek egyike, az alexandriai hitelemző iskola mestere. Életviszonyairól nagyon keveset tudunk. A II. sz. közepe táján élt. 177-ben Közbenjárás a keresztényekért címen védőiratot nyujtott be Marcus Aurelius Antonius császárhoz és fia Lucius Aurelius Commodushoz. Ez iratban megcáfolja azt a három rágalmat, mintha a keresztények istentagadók volnának, gyülekezeteikben emberhúst ennének s fajtalanságot űznének. Még más művet is írt a holtak féltámadásáról. A görög filozófiában jártatos kiváló gondolkodó és író. Munkái legjobb kiadását Schwartz E.-nek köszönjük: Athenagorae libellus pro christianis (1891). V. ö. *Schubring,* Die Philosophie des A. (Berlin).

Athenaia, l. *Athena.*

Athenaion Politeia (Ἀθηναίων πολιτεία az athéniek állama), egyiptomi papiruszon talált s Aristotelesnek tulajdonított nevezetes történeti és alkotmánytani ismertetése az athéni államnak. A londoni British Museumba került papirusz alapján *Kenyon* adta ki először 1891-ben. Azóta egész irodalom támadt róla, kivált a szerzőség kérdésére nézve. Németre fordították *Kaibel* és *Kiessling* (Strassb. 1891). Nálunk *Schvarcz* Gyula írt róla két akadémiai értekezést.

Athenaios, görög grammatikus és rétor az egyiptomi Naukratisból; a Kr. u. a II. sz.-ban élt Alexandriában és Rómában. Nevezetes műve a 15 (részben kivonatos) könyvre terjedő *Deipnosophistai* («tudósok lakomája»), melyben egy művelt asztaltársaságnak irodalmi, művészeti, társadalmi stb. kérdésekről való szellemes beszélgetéseit közli s mintegy 1500 elveszett műből ad kivonatokat és idézeteket. Ép ezért nagybecsű repertorium. Kiadta Meineke (Leipz. 1859—67. 4 köt.), Kaibel (u. o. 1887—91. 3. köt.).

Athenais, görög költőnő, aki mint *Aelia Eudocia* II. Theodosiusnak, a bizanci császárnak felesége lett 421. Leányát, Eudoxiát III. Valentinianus császár tette nejévé. A. egyszerű családból származott; atyja, Leontios, Athénben retorikát tanított. Miután a fejedelmi nász kedvéért A. a keresztény vallásra tért át, a legbuzgóbb híve és pártfogója lett a krisztusi tanoknak és intézményeknek. Jeruzsálemet első ízben 437. kereste fel s néhány évre rá állandóan oda költözött s ott is halt meg 460. Gazdag építkezésein kívül (minő a Szt. Istvánnak emelt templom Jeruzsálemben) a hitvitákban a monofiziták oldalán való élénk részvétele is bizonyítéka erős keresztény hitének. A

hirtelen udvarból történt távozása azon regényszerű mondákra adott alkalmat, melyeknek középpontjában a császárnőnek Paulinus, a magister officiorum iránt táplált bűnös szerelme van. A költeményeket csak töredékesen ismerjük. Legtöbb maradt reánk abból a 3 könyvből, mely Cyprianus és Justina martyrologiáját tartalmazza. Hagyatékainak teljes kiadása Ludwich-tól (Eudociae Augustae, Procli Lycii, Claudiani carminum graec. reliquiae, Leipzig 1897). Életével legbehatóbban és nem a túlértékelés hibája nélkül foglalkozott *Gregorovius*, A. (3 k. Leipzig 1892). V. ö. Bpesti Szemle 32., 156.

Athene, görög istennő, l. *Athena*.

Athene (állat), bagolyfaj, l. *Kuvik*.

Athenees (Athenaion, hn. gör.-ből, Minerva temploma). A francia forradalom alatt a liceumokat nevezték így Franciaországban. Belgiumban a középiskolák egy részét még ma is így nevezik.

Athéni iskola, Rafael egyik híres falfestménye a Vatikánban, l. *Rafael*.

Athenis, chiosi származású görög szobrász a Kr. e. VI. sz. második felében; Archermos (l. o.) fia és Bupalos fivére, kivel rendesen együtt dolgozott. Chiosban művelk közül különösen egy Artemis-maszkjukat csodálták, melyet a belépő szomorúnak, a távozó vidámnak látott. A testvérpár Delos számára is dolgozott. Jasosban egy Artemis-szobruk állott. Augustus császár Bupalos és A. művészetét nagyon kedvelte; több templom oromzatát az ő műveikkel ékesíttette.

Athenodoros. 1. Két ily nevű filozófus élt, mindkettő stoikus. Az egyik Tarzusból, kinek mellékneve Kordylion, kartársa s barátja volt ifj. Catónak. Igazgatója volt a híres pergamosi könyvtárnak. A másik A. későbbi mellékneve Kananites (Kanából szárm.); ez tanítója volt Augustusnak, kire jótékony hatással volt. — 2. *A.*, egyike ama három rodosi művésznek, akik a Laokoon csoportot készítették. L. *Laokoon*.

Athens (ejtsd: ethinsz), több városnak neve az Egyesült-Államokban; a legnagyobb Georgiában, Clarke countyban, az Oconee partján, vasúti csomópont, (1900) 10,245 lak., gépgyárakkal, nagy pamutvásárokkal; 1795. alapított, Franklinról elnevezett egyetemmel.

Athermán (gör.) a. m. a hősugarakat át nem bocsátó, l. *Hősugárzás*.

Atheroma (gör.), l. *Kásadaganat*.

Atherton, város Lancaster angol grófságban; a Coventry-csatorna mellett, (1901) 16,211 lak., pamutiparral és szénbányákkal.

Atherton (ejtsd: etszörtn), *Gertrude Franklin*, amerikai nőíró, szül. 1859. San-Franciscoban, Californiában. Művei Angliában nagyobb sikert arattak, mint Amerikában. Legismertebb regényei a következők: *The Doomswoman* (1892), *A Whirl Asunder* (1895), *Patience Sparhawk* (1897), *The Californians* (1898), *American Wives and English Husbands* (1899). *Senator North* című regényét (1900) merész felfogásáért hevesen megtámadták, de más oldalról ép oly hévvel védelmezték is. Újabbak: *Rezánov* (1906), *Ancestors* (1908) stb.

Atherura *Cuvier* (állat), a gyalogsül-félék (Hystricidae) családjának egyik neme. L. *Sül-félék*.

Athesis, l. *Adige*.

Athetosis (gör.), a kéz ujjainak lassú és szakadatlan hajlítása, feszítése és megterpesztése, gyakori gutaütésben.

Áthidalás (ném. *Überbrückung*). A vasutaknak az általuk keresztezett folyók, csatornák, keskeny mély völgyek, utak, utcák és más vasútvonalak feletti átvezetésére szolgáló műtárgyakat általában vasúti Á.-nak nevezik (l. *Híd*, *Áteresztő*, *Völgyhíd*, *Aluljáró*, *Felüljáró*). Érdekesek azok az Á.-ok, melyeknél két v. több Á. kerül egymás fölé. Ilyen esetek pl. ha a vasút folyó feletti közúti hidat keresztez, vagy ha két vasútvonal kereszteződése utca vagy folyóvíz fölé esik.

Athina, Athénnek ujgörög elnevezése.

Athinai *Simon* deák, Szapolyay Jánosnak hű követője, Szlavonia Athina (Atyina, Otyina, ma Voćin) nevű községéből származott, melytől vezetéknevét vette. Elkísérte Szapolyai Jánost lengyelországi számkivetésébe 1528. és u. a. esztendőben őt küldte vissza Szapolyai Magyarországba 500 gyaloggal s mintegy 200 lovassal. Seregét Kun Kocsárdéval egyesítvén, szept. 23-án Sárospatak mellett megverte a Ferdinánd-pártiakat. 1529-ben Katzianer, Ferdinánd vezére Szapolyay újhelyi várát öt heti ostrom után tőle elvette, ő maga azonban ötvenedmagával a várból kiszökött. 1531-ben nagyon ellenezte, hogy Gritti Lajos magyarorsz. kormányzóvá tétessék. Szapolyai halála után Ferdinánd pártjára állt s 1548 táján halt meg Kassa melletti birtokán, Nádasdon. V. ö. *Sörös* Pongrácz: Századok 1905. 499. l.

Athinay, 1. *Miklós*. Az Aba nemzetségből származó A.-család jeles tagja. Élt a XIV. sz. elején. Híven harcolt Róbert (I.) Károly király mellett. Ezért őt Kőszegi (III.) Henrik fiai Péter nevű testvérével együtt elfogták, Athina várában (ma Voćin Verőce vmegyében) három évig fogságban tartották s egy ízben lófarkon meghurcoltatták, úgy, hogy majd belehalt. De még sem tántorodott el királya hűségétől s kiszabadulása után Athinát a királytól ő kapta meg 1317. Előbb a család Sopron vmegyében Nyéken lakott. (Anjoukori okm. I. 427. *Wencel:* Árp. okm. IX. 429.) 2. *A. Miklós*. Az előbbinek János nevű testvérétől származó unokaöccse. 1361—62-ben Olaszországban a «Nagy magyar társaság» nevű zsoldos-seregnek volt fővezére s mint ilyen Melfiben 1361. Nápolyi (I.) Johanna szolgálatába szegődött. (Anjoukori Dipl. Eml. II. 571 és 585.) V. ö. *Wertner* M., Két régi család. I. Az Athinaiak. Turul X. évf. 64. l. és *Stessel* J., Az Athinai-család történetéhez, u. o. 186. l.

Athingánok, kis felekezet a IX. sz.-ban, mely a kereszténységet a zsidósággal összevegyítve, az utóbbitól mindent átvett a kereszténységbe, kivévén a körülmetélést. Fő székhelye: Amorion Felső-Frigiában. Nevük (gör. athingomai) valószínűleg onnan ered, mert azt tartották, hogy egyes dolgok megérintése tisztátalanokká teszi őket.

Athis és Porphyrias, közép-görög novella, melyben Athis megengedi barátjának, Porphyriasnak, hogy az éj homályában az ő helyét kedvesénél elfoglalhassa. Ebből azután tragikus bonyodalmak támadnak. Ez a történet ó-francia, ó-német,

olasz stb. feldolgozásokban az egész világot bejárta, megvan az Ezeregyéjben és Boccaccio Decamerone-jában (X, 8.) is. V. ö. *Grimm*, Kleinere Schr. 3. r.; *Borg*, Sagan om A. och P. (Upsala 1882).

Athleida, Géza fejedelem neje, l. *Adelhaid.*

Athlone (ejtsd: ethlón), város, Westmeath és Roscommon ir grófságokban, a Shannon mindkét partján, vasút mellett, a piszkos Irishtownra (Roscommon grófság területén) és a folyó balpartján fekvő szép új városra oszlik, (1901) 6742 lak. Megerősített vára a Shannon jobbpartján, magaslaton épült.

Athloteták (gör.), a régi görögöknél a nyilvános versenyeknek, a nemzeti játékok zenei, testgyakorlati és lóversenyeinek rendezői és birái, kiket másként *agonotethák*-nak is neveztek. Athénben a panathenaiai versenyjátékok (l. o.) intézőinek hivatalos neve. Négyen voltak, minden phyléből 1—1; hivataluk négy évig tartott; tisztükhöz tartozott az ünnepnek államköltségen való előkészítése, az összes versenyek intézése és a díjaknak kiosztása.

Athnáme, török hódoltság korabeli török szó, mely szószerint szerződéslevelet, irásbeli szerződést jelent. Eredeti kiejtése *ahd-name*, mely szó a hódoltság korabeli iratokban *atnáme*, *etnáme* alakban is előfordul.

Atholl (ejtsd: etszöl), hegyes és szép regényes vidék Perth skót grófságnak É.-i részében; a Highlands és a Tay közt van a Killiecrankie-szoros, mely híressé lett a közelében 1689-ben vivott csatáról, melyben Graham of Claverthouse elesett.

At home (ang., ejtsd: ethom) a. m. otthon. 1. Angliában a rendes formája s elnevezése a családi meghivóknak. — 2. Angliában szokásos szatirikus tartalmú szinielőadások, melyeket eleinte Foote szinész (megh. 1777.) csak magánkörben (at home) játszatott; később nyilvánosan is előadattak.

Athosz, hegy és hegyfok Európai-Törökországban, 50 km. hosszú, szélein szaggatott, belsejében hegyekkel takart és olaj- v. gyümölcsfákkal beültetett földnyelven, mely a régiektől Chalcidicenek nevezett félsziget délkeleti vége; a görögök Ajosz Órosz-nak, a keleten használatos frankok nyelvén Monte Santo-nak, szláv nyelven Szvjeta Gorának, a törökök pedig Ainorosznak hívják. Az A. messziről fehér mészkő-kúpnak látszik; magassága 1935 m. A földnyelvet Pravlika nevű 2285 m. széles földszoros csatolja a Balkán-félszigethez. Ezt a földszorost vágatta keresztül Xerxes, a perzsák királya, mely átvágásnak nyomai maig is láthatók. — A. ma sajátos szerzetes-köztársaság székhelye, amely 20 kolostorból, 10 faluból (szkete) 250 magános cellából és 150 remetelakból áll, amelyekben mintegy 5000 szerzetes és ugyanannyi szolga lakik. A kolostorok kétfélék: cenobiták és monasztira idioritma; amazokban a barátok egy apátnak alávetve közösen együtt élnek, emezekben szabadjukra vannak hagyva és a kolostortól csak bort és kenyeret kapnak. A barátok között, akik a különböző görög-keleti vallású nemzetekből kerülnek ki és igen józan életet élnek, a kormányt 20 küldöttből (minden klastromból egy) és 4 elnökből (kik minden évben más-más 4 kolostorból kerülnek ki) álló testület gyakorolja; ez kezeli a fegyelmet, a vagyont és gondoskodik a szultánnak fizetendő adóról. A kormányzó testület Karieszben, a hegyfok közepén, 2000 m. magasban, egy völgyben fekvő faluban székel, melynek 400—500 tisztán férfi lakosa van; ugyanitt lakik az aga bosztandzsi, az a török tiszt is, aki közvetítő a szt. szinódus és a szultán közt. Más törököt, valamint nőt az A.-on nem tűrnek meg. A kolostorok, templomok és kápolnák különböző nemzetek alapítványai; köztük legjelentékenyebb a X. sz.-ból való Lavra kolostor, amely az A. hegy lábánál áll. Miként a többi, ez is erődhöz hasonlít, amelyben két templom van és a leggazdagabb könyvtár. Egykoron (a XVIII. sz. közepe körül) e klastromok a görög tudományosságnak és a keresztény bizanci művészetnek középpontjai voltak; most is nagy könyvtárakat és 13,000 kéziratot foglalnak magukban, amelyek nagyobbára teológiai tartalmuak, de régiségöknél és díszítéseiknél fogva diplomatikai és paleográfiai szempontból igen becsesek. (V. ö. *Boltz*, Die Bibliotheken der Klöster des A., Bonn, 1881. és az A.-hegyi kolostorok könyveinek jegyzékét *Lambros Spiridiontól*, Cambridge 1895. és 1900). A. a görög-keletiek fontos búcsujáró helye; de már az ókorban is szent helynek tekintették. A hegykúp élén akkor a trák Zeusnak óriási szobra állott. A VIII. sz. közepén keresztény remeték választották lakóhelyeikül, kevéssel utóbb már kolostort is építettek rajta; a mai kolostor-gyarmat alapítójául *Athanasios* barát tekinthető, aki 962. kezdette meg Lavrát építeni; 1542. épült az utolsó kolostor. Jelenleg az A.-n él 3207 görög, 3615 orosz, 340 bolgár, 288 román, 53 georgiai, 18 szerb szerzetes és remete. V. ö. *Gass*, Zur Geschichte d. Athosklöster (1865); *Brockhaus* H., Die Kunst in den Athos-Klöstern (Leipzig 1891); *Spratt*, Remarks on the isthmus of mount A. Jour. of. th. Roy. Geogr. Soc.; *Gelzer* H., Vom heiligen Berg (1904); *Havass* R., Athosz hegy és kolostorai, Földr. Közlem. 1890. és *Veress* Endre erre vonatkozó kiegészítő cikke u. o. 1892.

Áthozat, l. *Átvitel.*

Athrepsia (gör., pädatrophia a. m. atrophia, kiszáradás, bélsorvadás). A csecsemő igen nagyfokú lesoványodása, amely legtöbbször halálos végű. Régebben azt hitték, hogy a bél falának és az ebben lévő mirigyeknek sorvadása okozza, ma azonban tudjuk, hogy hosszú ideig tartó táplálkozási ártalomnak a következménye. Ha valamely csecsemő hosszú időn keresztül sokkal többet kap valamiféle tápanyagból, mint amennyit elbir, akkor fejlődik az A. Különösen kétféle ártalom okozhatja: a tej és a lisztártalom.

Athtâr, szabous neve Astarténak (l. o.).

Athy, város a hajózható Barrow mellett, az ir Kildare grófságban, vasút mellett, (1901) 3599 lak. a Barrow nyugati partján szép kastéllyal.

Athymia (gör.), bátortalanság, csüggedtség.

Athyris, l. *Brachiopodák.*

Athyrium *Roth* (növ.), a Polypodiaceae (Páfrányfélék) család génusza, 25 faja részint kozmopolita, részint Észak-Amerika és Kelet-Ázsia hegyeire jellemző növény.

Atia-tjo (növ.), l. *Blighia.*

Átidomulás, l. *Átidukulás*.

Atilia lex (lat.), gyámi hatósági kirendelésére vonatkozó törvény; innen a hatóságilag kirendelt gyám: tutor Atilianus.

Atilius Fortunatianus, római grammatikus a Kr. u. IV. sz.-ban; régi források alapján írt metrikája főleg Horatius versmértékeit tárgyalja. Kiadta *Keil*, Grammatici Latini, 6. köt.

Atilla, l. *Attila*.

Atilla, a hosszú szárnyu dolmány, amelynek A. neve csak a XIX. sz. első negyedében keletkezett; 1850. hivatalos neve lett a huszárság dolmányának, miután már megelőzőleg Poroszországban ezt a nevet állapították meg a magyar huszárok mintájára szervezett huszárezredek ruházati előirásában. Ma a hadseregben a magyar testőrség és a két huszárság díszruhája; a honvédgyalogság díszruhájának elnevezésénél visszatértek a dolmány szóra. Keletkezése Ballagi szerint Attila nevével lehetett kapcsolatban. Kőrösi Sándor szerint (Magyar nyelvbeli olasz elemek, 1892), a velencei atila, olasz attillato «feszesen álló» szóból származik. L. még *Magyarka*.

Atimia, a görögöknél a polgári jogtól büntetésből való megfosztás, becstelenség; ellentéte a polgári jogok élvezete, *epitimia* (l. o.).

Atina, város Olaszországban Caserta tartományban, a Melfa mellett, ciklopszi falak romjaival, vas- és gyapjuiparral, (1901) 4646 lak.

Atinia lex (lat.), a lopott dolgok elbirtoklását tiltó törvény.

Atipia (gör.), minta-, alak-, rendnélküli, innen a. m. formátlan; *atipikus beszéd* a. m. hibás, főleg dadogó beszéd; *atipikus láz* a. m. szabálytalan láz.

Átirás, *átiróüzlet*. Ha két cégnek egy és ugyanazon zsiróbanknál vagy a zsiróüzlettel szintén foglalkozó postatakarékpénztárnál van letéte és ezen az alapon zsirószámlája (l. *Zsiró- és Postatakarékpénztár*), és az egyik cég a másiknak fizetni akar, akkor a fizetést úgy is teljesítheti, hogy a szóban forgó összeget a banknál vagy a postatakarékpénztárnál a maga számlájának terhére és a másik fél számlájának javára iratja. Ezt a műveletet nevezzük *átirásnak* vagy *zsirónak* (olasz *giro*, a. m. kör). A M. kir. Postatakarékpénztár kliringnek (l. *Clearing*) mondja. Az Á. elrendelésére a közönséges csekket használják, ha bélyegzővel szövegén keresztül ráütjük vagy a szövegen keresztül tollal ráirjuk, hogy: *Csak elszámolásra*. A M. kir. Postatakarékpénztár, az Osztrák-Magyar Bank és a Giro- és Pénztáregylet eljárását l. o. Á.-nak mondják a közbeszédben a tulajdonjog telekkönyvi bekebelezését is tulajdonosváltozás esetében.

Átirási illeték, az ingatlan vagyon tulajdonának élők közötti átruházására vetett adó. Ez egyik legelterjedtebb s legjövedelmezőbb forgalmi adó csak abban az esetben volna jogosult, ha a vagyonátruházás az előbbi vagy az új tulajdonos különös nyereségére vagy pedig oly vagyoni és jövedelmi részekre engedne következtetést, amelyeket a többi adók utól nem érnek. Azonban az ingatlan átruházásából sokszor egyik szerződő fél nem szerez nyereséget. Azt pedig éppen nem lehet állítani, hogy az ingatlanokból eredő jövedelmet a többi adók utól nem érik, mivel a hozadéki és jövedelmi adók súlyát éppen az ingatlanokból eredő jövedelem legkevésbbé kerülheti ki, úgy hogy az ingatlan vagyon átruházására rótt adó azokat terheli, akik anélkül is legerősebben vannak megadóztatva. Az ingatlanok tulajdonának élők közötti átruházásai a különböző államokban nagyon eltérő mérvü adó alá esnek. *Angolországban* az adótétel az érték $^1/_2$%-ának felel meg. Legsúlyosabb a vagyonátruházási adó *Franciaországban*, ahol adás-vétel esetében a pótlékokkal együtt az ingatlan értéke után 6·1% fizetendő, amelyhez még az okirati bélyeg s a hivatalnokokat megillető díjak járulnak. Az ingatlanok átruházása után *Poroszország* 1%-ot, *Württemberg* 1·2%, *Bajorország* 2%, *Baden* 2·5%, *Magyarország* 4·3% és *Ausztria* $4^3/_8$%-ot szed. L. *Forgalmi adó*.

Átirat, 1. *jogilag* (lat. requisitio), hatóságtól egy más mellérendelt hatósághoz intézett értesítés, vagy megkeresés hivatalos cselekmény teljesítése, pl. tanukihallgatás, hivatalos iratok vagy adatok megküldése végett.

2. A *zenében* (fr. *arrangement*, lat. *transcriptio*) valamely zenedarabnak más hangszerekre vagy más énekhangokra való átirása. Az Á.-nak többféle neme van. Átvihetjük a darabot egy v. kevés számú hangszerről v. énekhangról többre, esetleg egész zenekarra v. kórusra. Viszont a fordítottja is lehetséges, sőt ez a gyakoribb. Ide tartoznak az operákból, szimfoniákból stb. készitett zongorakivonatok. Átírhatunk azután egy művet egyetlen egy hangszerről egyetlen egy másik hangszerre vagy énekhangról hangszerre. Az Á. szót használják néha szabadabb átdolgozásoknál is, amikor helyesebb ábrándról, rapszódiáról, parafrázisról beszélni.

Atitlan, 1. tó Guatemala köztársaságban, Közép-Amerikában, átlag 20 km. hosszú és 8 km. széles; meredek sziklafalak közt; vize tiszta, átlátszó és iható; D.-i részén van a még mindig működő A. (3572 m. mag.) és S. Pedro vulkán. — 2. *A.*, indiai város a hasonló nevü tó partján, körülbelül 9000 lak.

Átjáró vagy *útátjáró* (ném. *Wegübergang*). Kocsiút v. gyalogút pályaszinbeni átvezetése a vasúti pályatesten. Az Á. helyét újonnan épülő vasutaknál a közigazgatási bejáráskor állapítják meg, míg a meglevő vasutakon új Á.-k létesítését vagy meglevők megszüntetését a törvényhatóság közigazgatási bizottsága helyszini szemle alapján engedélyezi. Gyalogátjárók legkisebb szélessége 2·0 m., kocsiutak A.-i 4·0 — 12·0 m. szélesek, mely szélességben a vágányok vezető sínekkel láttatnak el. Fővasutakon az Á.-kat a vonatáthaladás idejére *sorompókkal* (l. o.) zárják el. Helyiérdekű vasutakon csak az élénk forgalmú Á.-t látják el sorompóval, a többieknél «Vigyázz, ha jön a vonat» feliratu intőtáblák figyelmeztetik a járókelőket óvatosságra.

Atjin, l. *Acsin*.

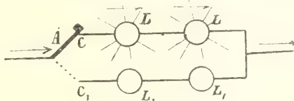
Atkafélék, *Acarina* (állat), a *pókfélék* osztályának egyik rendje. Általában kis testü állatkák, melyeknek testén a fej, tor és potroh a leggyakrabban összenőtt, vagy pedig a fejtort a potrohtól csak egy barázda választja el. Nyolc lábuk leggyakrabban karomban végződik, de ennek helyén

többször tapadó korongocskák vannak. Szájszerveik szívásra v. szúrásra alkalmazkodtak. Szemük igen kicsiny v. hiányzik. Belső szervezetük meglehetős egyszerű; szívük és vérereik nincsenek; egy részük tracheákkal, mások ezek hiányában egész fölületükkel lélekzenek. Váltivaruak, a petékből 3 lábpárú lárva fejlődik ki s csak többszöri vedlés után nő ki 4-ik lábpárja és lesz ivaréretté. Életmódjuk és táplálkozásuk igen különböző, legnagyobb részük állatokon és növényeken élősködik, más részük állati és növényi nedvekkel táplálkozik, nehányan rablásból élnek. Hasznuk az emberre nézve alig van, csak a *festőatkát* (Trombidium tinctorum) használják festésre. Eddig ism. tekintélyes számú (1000-nél több) fajai a következő családokba tartoznak: 1. Bársonyatkák *(Trombidiidae)*, lélekzőcsövekkel, szárazföldön élnek, mindenütt közönségesek; ide tartozik a *festőatka (Tr. tinctorum* C. L. Koch) Surinamból és Guineából és a *piros bársonyatka (Tr. holosericeum* L.), mely kora tavasztól késő őszig különösen eső után a fák derekán mászkál; 2. Szövő-atkák *(Tetranychidae)* lélekzőcsövekkel és fonómirigyekkel; a szárazföldön élnek. Ide tartozik az atkapók *(Tetranychus telarius* L.), mely a hárs, rózsa, bükköny, komló, stb. szeplős hervadását okozza, amennyiben a levél klorofillját pusztítja; 3. Vizi atkák *(Hydrachnidae)*, gyakran élénken színezettek; 4. *Bdellidae*, a földben és mohák alatt tenyésznek; 5. Páncélos atkák *(Otribatidae)*, mohák alatt élnek, növényi nedvekből táplálkoznak; 6. Atkatetvek *(Gamasidae)*, számos faja szabadon él, legnagyobb része azonban rovarokon és madarakon élősködik, mint a bogártetű *(Gamasus coleoptratorum* L.) a rovarokon s a *Dermanyssus avium* Dug. a madarakon; 7. *Ixodidae* vagy *kullancsok* (l. o.), melyeknek fajai melegvérű gerinceseken élősködnek; 8. Sajtatkák *(Tyroglyphidae)*, lélekző csövük nincsen, állati és növényi anyagokból táplálkoznak, ide tartozik a *sajtatka (T. siro* Latr.), 0·4 mm. hosszú, teste kettéosztott, színtelen; régi és megkeményedett sajtokban él s ezeket porrá rágja; a *lisztatka (T. farinae* C. L. Koch) régi, dohos lisztben él; 9. *Dermaleichidae*, mintegy 80, legnagyobb részben a madarakon élősködő fajjal; 10. *Sarcothidae* vagy *rühatkák*, mikroszkópos kicsinységüek, lágybőrüek, testük sörtékkel fedett, szemeik és lélekzőcsöveik nincsenek; melegvérű gerincesek bőrén és bőrében élnek. (l. *Rühatkák*); 11. Szőrtüszőatkák *(Demodecidae)*, az emlősállatok haj- és szőrtüszőiben meg faggyumirigyeiben élősködnek, amelyekbe fejökkel befelé ássák be magukat, a bőrön kiütéseket okoznak. Legrégebben ismert faj az *emberi tüszőatka (Demodex folliculorum hominis* Henle), mely 0·4 mm. hosszú s az ember arcának bőrében, de esetleg más helyeken is a haj-, szőrtüszőkben és faggyumirigyekben él; de csupán egyenként, vagy legfeljebb párjával, míg ellenben a kutya és macska *tüszőatkája* 100-ával is tenyészik és veszélyes bőrbetegséget okoz; 12. Gubacsatkák *(Phytoptidae)*, melyek növényi zöld levelek nedveit szívják és szúrásuk kis gubacsokat okoz, ilyen a *Phytoptus vitis* Land., mely a szőllőleveleken él s a szőllő alsó lapján vörhenyes színű, szőrös, gubacsforma bemélyedéseket ú. n. nemezbetegséget okoz. Hazánkban *Karpelles* és *Tafner* vizsgálatai szerint 214 aktafaj él. V. ö. A magyar birodalom állatvilága (Természettud. Társulat, Budapest 1900) és *Tafner* V., Adatok Magyarország atkafaunájához (Állattani Közlemények, IV. köt., 1905, 140—152 l.).

Atkagubacs (növ.). Apró, tömegesen élő és növények zöld részeire, leginkább a levelekre telepedő rovarok *(Acarina)*, melyek szívásaikkal sokszor jelentékeny károkat okoznak. Némelyek közülök szívásaik következtében csekélyebb kidudorodásokat, bibircses kiemelkedéseket okoznak, ezek az A.-ok (acarocecidium).

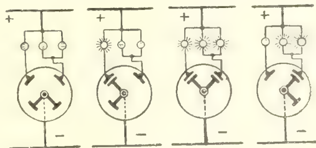
Atkák, l. *Atkafélék*.

Átkapcsoló, az a készülék, mellyel az elektromos áramot többfelé irányíthatjuk; pl. ha elektromos lámpáknak vagy lámpacsoportoknak egymástól függetlenül kell világítani. Gondoljuk az *1. ábra* szerint, hogy *Á* átkapcsoló *C* kontaktu-

1. ábra. Átkapcsoló elve.

son áll, akkor *L L* lámpák világítanak, ha pedig C_1-re állítjuk, akkor az áramot L_1 L_1 lámpákra kapcsoltuk át s ezek fognak világítani. Hasonló a *2. ábra*-beli kapcsoló is, ahol, az átkapcsolás szerint, vagy mind a három lámpa sötét, azután csak egyik világít, továbbá mind a három világít, végre csak kettő világít. Vannak önműködő Á.-k is, melyek rendszerint elektromágnesek; ha a vastörzs körül keringő áram elég erős, a mágnes

2. ábra. Lámpa-csoportok átkapcsolója.

magához vonz egy vashorgonyt, s ennek következtében kontaktus megnyitása vagy zárása következtében az áram vagy megszakad, vagy pedig a kapcsoló-szerkezet az áramot más irányba vezeti kapcsolja át. Az általános Á.-t pedig központokban használják, ilyen pl. a két rendszerből álló, de egymástól szigetelt párhuzamos réz szalagvezeték, amelyekhez a vezeték végeit iktatjuk; a két vezeték-rendszer egymásra merőleges, s a keresztező helyeken a rézszalagok át vannak fúrva, s ha a furatokba szigetelt fogantyúval ellátott rézdugót dugunk, akkor tetszés szerint két-két vezetéket összeköthetünk. Ilyenfélék pl. a többszörös Á.-k telefonoknál.

Atkár, nagyk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1900) 1587 magyar lak., postahivatal; u. t. Vámosgyörk.

Átkarolás a katonaságnál a. m. az ellenséges arcvonalnak egyidejüleg az arcvonal egyik vagy mindkét oldalának megtámadása. A vonalalak általános alkalmazása idejében az Á.-t az átszárnyalás (l. o.) előzte meg; jelenleg az Á.-ra kirendelt csapatok v. seregrészek az ellenségtől lehetőleg észre nem vehetően iparkodnak annak oldalába jutni s ott meglepőleg fellépni. Nagy Frigyes oldalvást huzódó hatulsó harcvonalaival karolta át ellenfelét. L. *Harántos csatarend.*

Atkarszk, város Szaratov orosz kormányzóságban a Don egyik mellékfolyójánál, vasút mellett, (1897) 9750 lak., akik nagyobbára mezőgazdák.

Átkebelezés, 1. a régi betáblázási könyvekben foglalt bejegyzéseknek az 1855-iki telekkönyvi rendtartás szerint szerkesztett telekjegyzőkönyvekbe átvezetése; 2. birtokrésznek az egyik község területéből a másikéba, v. a községnek az egyik törvényhatóság területéből a másikéba való átvitele. L. *Betáblázás.*

Átkelés, hegységen, folyón, tavon v. tengeren való áthaladás. Ellenséges behatáson kívül echiquier (l. o.) viszonyban kelünk át az előbb említett akadályok valamelyikén, míg az ellenséggel érintkezésben kierőszakolnunk, illetve forciroznunk (l. *Forcirozás)* kell az Á.-t, ami rendesen úgy történik, hogy az akadály azon szakaszában, ahol az ellenség legnagyobb ellenállása várható, részünkről ott azon célból, hogy az ellenség erejét lekötve tartsuk (l. *Lekötés*), kisebb erővel csupán tüntetünk (l. *Tüntetés*), míg haderőnk zömével az Á.-re legalkalmasabbnak vélt helyen lehetőleg észrevétlenül v. legalább is meglepőleg igyekszünk a tulsó partra jutni. A folyókon való Á. hidveréssel (l. *Hadihid)* kapcsolatosan történik, mihez a harcászati intézkedéseken kívül messzemenő műszaki intézkedések is szükségesek. L. még *Komp.*

Átkelő dereglye, l. *Dereglye* és *Komp.*

Átkelő szakasz, az állami vagy vmegyei közutaknak az a része, mely a község belső területén van. Minthogy az Á. egyúttal utca is, fenntartása többe kerül, mint a külső szakaszé, ezért az 1890. I. t.-c. értelmében az illető község köteles az Á.-nak fenntartó költségéhez hozzájárulni.

Atkha *(Acsa)*, az Aleuták középső csoportjához, az Andreanov-szigetek egyikéhez tartozó sziget, hossza 110 km., szélessége 12—15 km., lakossága nagyon gyér.

Atkinson (ejtsd: ätkinszn), *Thomas William*, angol utazó, szül. Yorkshireban 1799., megh. 1861. Építész és ügyes aquarellfestő volt. Humboldt S. középázsiai vázlatai keltettek benne kedvet az utazásra. 1844-ben Szt.-Pétervárról az Uralon át az Altaiig utazott, azután az orosz fővárosba visszatérvén, ott megnősült. Angol születésü neje azontúl mindenütt vele járt. 1849 nyarán a Karatau, Alatau, Aktau és Musztau hegységekben járt és Kobdon meg Uljasszutajon át Mongolország belsejéig jutott. Utazásának kalandosság tekintetében alig van párja az ázsiai utazások között, de közléseinek nem igen van tudományos becse. Igazmondásában kételkedtek. Útleirásának címe: Exploration in oriental and western Siberia (London 1858).

Átkristályosodás ásv., l. *Metamorfizmus.*

Átkutatás, a terep kikémlése járőrök (l. o.) által, hogy a csapat v. seregrész parancsnoka az ellenségnek esetleges jelenlétéről elég jókor értesüljön.

Átkutatási jog, az államnak az a joga, hogy más állam hajóit nyilt tengeren megvizsgálhassa, vajjon nem vét-e egyes nemzetközi egyezmények vagy a semlegesség ellen (l. *Brüsszeli értekezlet, Hágai halászati egyezmény, Rabszolgakereskedés, Semlegesség, Szeszes italok árulásának korlátozására vonatkozó egyezmény, Tengeralatti kábelekre vonatkozó egyezmény, Tengeri háború).*

Atkyns, 1. *Robert* sir, angol jogtudós és államférfiú, szül. 1621., megh. 1709. A hirhedt Rye-House perben (1683) Russel lord ártatlansága mellett fel mert szólalni. Több sikerrel védte Williams parlamenti tagot, egy ellenzéki röpirat szerkesztőjét. II. Jakab elüzetése után III. Vilmos király a kincstárbiróság elnökévé tette (1689). Alkotmánytörténeti szempontból fontosak: Parliamentary and political tracts, London 1734. — 2. *A., Robert*, az előbbinek fia, angol képviselő. Szül. 1646., megh. 1711. Kiváló történeti művének címe: Ancient and present state of Gloucestershire (Lond. 1712).

Átlábolni, patakon, folyón gyalogszerrel átkelni.

Átlag, több számnak a számtani középértéke. Igy pl. ha egy kereskedőnek három egymást követő napon rendre 120, 140 és 190 K volt a bevétele, akkor a bevételek napi Á-a $(120+140+190):3=150$ K. Azaz, ha minden nap 150 K-t vett volna be, akkor éppen úgy, mint a különböző nagyságú napi bevételek mellett, három nap alatt 450 K lett volna az összes bevétele.

Átlagfa. Az erdő fatömegének becslése céljából egyik eljárás szerint összeolvassák a fákat és mellmagasságban megmérik a fák vastagságát s ezen adatok alapján kiszámítják azon fa vastagságát, mely valamennyinek közepese, mi mellett a fatörzs magassága is figyelembe jön; azután kikeresnek oly fát, amely e számításnak megfelel. Ez az Á., másként *próbafa.* A föltevés szerint az Á. köbtartalma, továbbá kora is közepese a kiolvasott és megmért fáknak és mint ilyen többirányú becslés és számításnak szolgálhat alapul. L. *Erdőbecslés.*

Átlagos ár, több összetartozó vagy egymással összekevert árúnak középára, vagy egy és ugyanazon árú különböző időpontokban jegyzett árának középértéke. L. *Átlag* és *Átlagszámítás.*

Átlagos kamatláb. Ha több tőkét különböző kamatlábbal kell különböző ideig kamatoztatni, akkor azt a kamatlábat vesszük Á.-nak, mellyel a tőkék összege utáni kamat ugyanaz, mint a különböző kamatlábak alapján kiszámított kamatok összege.

Átlagos tára, l. *Tára.*

Átlagszámítás a számtani középértéknek a gyakorlati felhasználása, pl. *a keverési számításnál* (l. o.); vagy a *középhatáridő kiszámításánál* (l. o.); vagy végül az *átlagos ár kiszámításánál.* Ez utóbbi esetben azt akarjuk megtudni, hogy mennyi lett volna valamely árú tényleg fizetett árainak az átlaga bizonyos megadott időközön belül. Ezt úgy számítjuk ki, hogy a tényleg fize-

tett árakat összeadjuk és a nyert összeget elosztjuk a vásárlási esetek számával.

Atlámos, a tatár khán egyik vezére. Az ő seregét támadta meg 1345 febr. 2-án Laczkfi András székely ispán Nagy Lajos király parancsára. A három napig tartó kemény harc a magyarok győzelmével végződött. A.-t Laczkfi lefejeztette, a többi foglyot és az elvett zászlókat Visegrádra küldötte (Florian. Font. Dom. III. k. 151—52). A legenda szerint az ütközet idején Szt. László feje eltünt Váradról, mert a nagy király maga hadba szállt a tatárok ellen. Ezt énekelte meg Arany János Szt. László-jában.

Atlanta, Észak-Amerikában Georgia állam fővárosa; nevezetes vasúti csomópont, (1900) 89,872 lak., vas- és gépiparral, virágzó kereskedést űz; jelentékenyebb épületei: a városháza, orvosi iskolája és szinháza. 1845-ben alapították; az északamerikai polgárháboruban kiváló fontossággal birt. 1864 tavaszán Sherman tábornok elfoglalta.

Atlantic, 1. Cass county székhelye Jowa amerikai államban a K.-i Nisnabatona és vasút mellett, (1900) 5046 lak. — 2. *A.*, angolul a. m. Atlantióceán.

Atlantic, oly lokomotív-tipus (l. o.), melynek két kapcsolt kerékpárja, elől kéttengelyű nyomállványa, hátul pedig egy futókerékpárja van. Az első ilyen kerékcsoportosítással biró lokomotivokat 1895. helyezték üzembe Amerikában, ahol a Camden és A. City (innen az elnevezés is) tengeri fürdőhely között közlekedő gyorsvonatokat továbbították. Ezzel egyidőben a már államosított osztrák Kaiser Ferdinands Nordbahn is alkalmazott A. lokomotivokat. Jelenleg Közép-Európa sikpálya gyorsvonatu lokomotivjai túlnyomóan A. rendszerüek. A m. kir. államvasutak leggyorsabb járatu vonatainál is A. rendszerű lokomotivok vannak használatban.

Atlantica, tengerhajózási részvénytársaság, 1907. alakult Budapesten. Célja saját hajóival vagy szerződésileg lekötött idegen hajókkal a tengereken vagy más vízi utakon való személyes árúfuvarozás, nemkülönben hasonló hajózási vállalatokkal együtt részes szállitási üzletek vitele. A társaság alaptőkéje 6 millió korona, 30,000 drb 200 koronás részvényre osztva.

Atlantic and Pacific-Railroad, a Pacific-vasúttársaságok egyike, l. *Pacific.*

Atlantic City (ejtsd: szitti), az ugyanily nevű county székhelye és látogatott fürdőhely Észak-Amerikában, New-Jersey államban, 85 km.-nyire Philadelphiától, (1900) 27,838 lak.

Atlantic Transport, angol gőzhajójárat, l. *Gőzhajózás.*

Atlantidák, neve a Plejadoknak és Hyadoknak, mint Atlas leányainak.

Atlanti flóra (növ.), Grisebach szerint az Azorok, Madeira és Kanári szigeteknek, mint láva és vulkáni kövekből épült archipelagusnak, önálló, de kivülről is gazdagodott flórája. Az Azoroké a mediterrán vidékéhez hasonló; legnagyobb részét örökzöld cserjék és a babéralakhoz tartozó erdei fák borítják, melyekhez tekintélyes harasztok járulnak. Madeira, midőn fölfedezték, egész a tengerig erdős volt. A szigeti cédrus nagyrabecsült, illatos épülettát szolgáltatott, mígnem egy roppant erdei tűz fölemésztette. Az alacsonyabb régió művelés folytán egészen megváltozott: a szőllőn és cukornádon kivül közönségesen pizangot termesztenek, tropikus gyümölcsfák gyakoriak, de pálma nincs. A sárkányvérfa, a buja babérerdők, a fás Erikák, a csinos harasztok és a sűrű, magas berkek érdemelnek említést. A Kanári szigetek alsóbb régióinak növényzete már afrikai jellemű; sok a kövér növénye, különösen Euphorbiák, ezenkivül datolya meg a tamariska; különben a vidék meglehetős kiszáradt, kivált a mióta a Nopalea-kaktusz, mely a karmintetveket dajkálja, a szigetnek főterméke. A többi régió: a babér-, maquis-, pinus-szal és ratamával atlanti jellemű, bár az örökzöld erdő pusztítása nagyon elhatalmasodott. *Engler* szerint az A. provinciája: Irland, Anglia, Skócia, a DNy. francia alföld, É. francia és belga alföld, a Rajna alsó vidéke területeiből áll. Ezenkivül megkül. *Atlantikus északamerikai flóraterületet*, mely a tengerparti, a Missisipi és Alleghany környéke, a dél-atlanti államok és prairie-vidékekből áll.

Atlanti-oceán (l. *a mellékelt térképet*), a földet takaró víztömegnek Európa, Afrika és Amerika közt elterülő része, amelynek É.-i és D.-i határául a sarkköröket, továbbá a Jóreménység- és a Hoornfokon átmenő délköröket tekintik. Területe a szegély és Földközi-tengertől eltekintve 79.776,400 km². Hossza 13,335, legnagyobb szélessége 9000, a legkisebb Grönland és Norvégia közt 1445 km. É.-i részén partjai nagyon tagozottak, D.-en pedig egyhanguak. *Mélységét* az összes oceánok közt legjobban ismerjük. Körülbelül a közepén egész hosszában 2—3000 m. közepes mélységben egy földhát húzódik végig. E földhát Island szigetétől indul ki D. felé Reykjanaesi-földhát néven, az é. sz. 50° alatt összeszorul és ettől D.-re Azori-földhát vagy Azori-plató nevet vesz föl, mivel rajta ülnek az Azor-szigetek. A 30° alatt É. Atlanti-földhát nevet vesz fel és azután egy kissé DK.-nek fordul, hogy Szt. Pál-szigetétől kezdve D. Atlanti-földhát néven egyenesen D.-nek tartson. A Reykjanaesi-földhát Irország és Labrador között erősen kiszélesedik; e széles részét Kabel-platónak hívják. Kisebb emelkedések nagyobb számmal vannak az A. fenekén, amelyek némelyike, mint a Faraday-domb (é. sz. 49° 40′, ny. h. 29° 10′) vulkáni eredetü, amit meredek lejtője bizonyít; mások, miként az Új-foundlandi zátony mellett elterülő flamand domb, az elolvadó jéghegyek törmelékei lerakódásának köszönhetik eredetöket. A centrális földháttól K.-re és Ny.-ra 4—6000 m. mély medencék terülnek el; az egyenlítőtől É.-ra fekvő K.-it Verde-foki, a Ny.-it É.-amerikai, az egyenlítőtől D.-re fekvőket Ny.-afrikai, illetőleg Braziliai medencének hívják. A legnagyobb mélységet a Blake nevű amerikai hajó mérte 1883 jan. 27-én Puerto Rico szigettől É.-ra és pedig az é. sz. 19° 39′ és a ny. h. 66° 27′ alatt 8341 m.-nyi, az úgynevezett Virgina mélységet. A közepes mélysége az A.-nak Krümmel szerint 3260 m., dr. Karsten szerint pedig 3763.

A hőmérséklet és az áramlatok. A hőmérséklet a víz felszinén az évszakok szerint változik. A téli hónapokban az izotermális vonalak É.-ra tolódnak, a nyári hónapokban ellenben D. felé ereszkednek. A D.-i félgömbön ez a változás szabályosabb és az

izotermális vonalak inkább fedik a szélességi köröket, ellenben az É.-i féltekén K. felé erősen É.-nak görbülnek úgy, a téli hónapokban a New York környékéből kiinduló izotermális vonal K. felé annyira meggörbül É. felé, hogy csaknem a Spitzbergákhoz ér, ami leginkább a Golf-áram befolyásának tudható be. A tengeráramlatok iránya nagyobbára az uralkodó szelektől és a part alakulatától függ. Az ÉK.-i és DK.-i passzát létrehozzák az egyenlítői áramlatokat. A D.-i, erősebb egyenlítői áramlat Ascension, illetőleg az egyenlítő felől a San Roque-fok felé tart, míg az É.-i és gyengébb a térítő és az é. sz. 10°-a közt az Antillák felé folyik. A D.-i egyenlítői áram a San-Roque-foknál kettéágazik a D.-i irányú braziliai és az ÉNy.-i guayanai áramlatra, amely a Karibi-tengernek tart és Trinidad szigetnél fölveszi a Karibi-áramlat nevet. E két egyenlítői áramlat (körülbelül az é. sz. 4 és 8° közt) között van a K. felé tartó guineai vagy egyenlítői ellenáramlat; ez az afrikai partokat körülbelül Sierra Leonenál éri el és DK.-i irányban folytatja útját Kamerunig. Ezeknek az áramlatoknak a sebessége körülbelül 12—24 tengeri mérföld 24 óránként, azonban a guayanai áramlató 60—80 mérföldet is elér. A D.-i féltekén az A.-ban a következő áramlatok találhatók: 1. a braziliai áramlat a San Roque-foktól D.-nek a part mentét követi a La Plata-torkolatig; itt a Ny.-i szelek az áramlat egy részét DK.-nek szorítják; ez azután ezt az irányt megtartva, mint D.-Atlanti összekötő áramlat körülbelül a greenwichi délkörig és a 40. szélességi körig folyik, ahol azután É.-nak, illetőleg ÉNy.-nak fordul és a benguellai áramlattá alakul (l. *alább)*. 2. A hideg Hoorn-foki áramlat, amely ÉK.-nek folyik, egyesül az ÉNy.-ról jövő meleg áramlattal, amiközben az uralkodó Ny.-i szelek egyenesen K.-i irányt adnak neki. A hideg sarki és a meleg egyenlítői áramlatok összevegyülése okozza, hogy a d. sz. 45—55° és a ny. h. 25—40° között oly gyakoriak a tenger felszínén a hőmérsékleti csökkenések és a viharok. 3. A nyugatafrikai vagyis benguellai áramlat a D.-i Jeges-tengerből viszi magával a hideg vizet, Afrika DNy.-i partjainak mentét követi és a D.-i egyenlítői árammal vegyül össze. Az A. É.-i felén az áramlatok zárt kört alkotnak. A Mexikói-öbölből indul ki a Golf-áramlat és a Florida-szoros elhagyása után egyesül az Antillák mellett elhaladó gyönge Antilla-áramlattal, Amerika partjait követi a Hatteras-fokig. Az uralkodó Ny.-i szelek itt K. felé fordítják; vizének egy része az Azoroknál DK.-nek, majd D.-nek fordul és a Verde-foki szigeteknél az É.-i egyenlítői áramhoz csatlakozik, másik része pedig folytatja útját ÉK. felé és elhalad Irország meg Norvégia partjai mellett, rendkívüli hatást gyakorolva ezeknek klímájára. A Golf-áramtól a Jeges-tengerbe terelt vizet az onnan D.-nek haladó hideg áramlatok pótolják: a Labrador-áramlat, amely a Davis-szorosból jő és Új-Foundlandtól D.-re derékszögben éri a K.-nek haladó Golf-áramot és ezalatt folytatja még egy ideig az útját. Hideg vize, az amerikaiak Gold wall-ja egészen a Hatteras-fokig vehető észre. Másik hideg áramlat a Kelet-grönlandi áram, amely Grönland K.-i partja mentén folyik D.-nek és a Farewel foknál a Davis-szorosba fordul be. A tengeráramlatok által körülzárt az é. sz. 15 és 40°, a Bahama- és Azor-szigetek közt terül el a Szargasszo tenger, melynek csendes vizét sem áramlatok, sem erős viharok mozgásba nem hozzák. E tenger nevét a Sargassum bacciferumtól kapta, amely a nyugatindiai szigeteken terem, a hullámok letépik és az áramlatok tovább viszik, a Szargasszo-tenger felszínén úszik egy ideig, hogy azután a tenger fenekére sülyedjen. Soha azonban oly tömegekben nem fordul elő, hogy akár csak a vitorlás hajóknak is akadályokat gördítene az útjába.

A szelek járása is egészen szimmetrikus az A.-ban. A szélcsend öve júliusban az é. sz. 10—15°, januáriusban az egyenlítő és az 5° közt van; ez választja el az ÉK.-i és DK.-i passzátokat. Az előbbit a ráktérítői, az utóbbit a baktérítői szélcsend-öv határolja. Amattól É.-ra és ettől D.-e a mérsékelt égöv Ny.-i szelei uralkodnak. Nagyjában tehát az É.-i féltekén a széljárás az óramutató irányát követi, a D.-i féltekén pedig azzal ellenkező irányban halad. A szelek ilyetén járását használják ki a vitorlás hajók, amelyek az A.-t akarják átszelni.

Növényi és állati élete az A.-nak szintén nagy hasznára van az emberiségnek. A növények egy része a sekélyebb vizek fenekén található oly mélységekig, melyekben még elég a fény, amenynyire szükségök van (a földközi tengerekben legfölebb 250, magasabb szélességi fokok alatt legfölebb 50 m.-ig,) másik része, az ú. n. planktonnövények a víz felső rétegeiben (nagyobbára 400 m. mélységig) úszkálnak. Az előbbiek közül a Laminaria saccharina, az Alaria esculenta (Skóciában és Islandon), a Chorda filum, Aularia Pylaii és Sphaeroccus palmatus (Grönlandon) emberi táplálékul is szolgál; a Fucus ovinus a Fär-Öeren a juhok takarmánya; a Fucus vesiculosus, Fucus serratus stb. jódkészítésre szolgál. A planktonnövényzetet a Diatomeák, Peridineák, Pyrocysteák stb. alkotják. Nagyobb tömegekben fordulnak elő a mérsékelten meleg és a hidegebb, mint a meleg vizekben; néha oly tömegekben úszkálnak a vízben, hogy annak színét is megfestik. Ezek a tengerben élő halak főtápláléka. Az állatvilág egy része a talajhoz van kötve; ezek az alsóbb rangú állatok és különösen a földrajzi szélesség magasabb fokai alatt megszámlálhatatlan mennyiségben fordulnak elő. Möbius szerint a Kieli-öbölben három héten keresztül naponként 240,000 heringet fognak; a heringek a Temora longicornis-szal, egy apró rákfajtával táplálkoznak; mindegyik hering naponként legalább 10,000 Temorát eszik meg; a három hét alatt összefogott heringeknek tehát legalább 40 milliót kellett a kis rákfajtából megemészteni. Az úszó tengeri állatok közt az A.-ban a következők nyujtanak az embernek legnagyobb hasznot: a cet, a fóka, a tőkehal, a hering, a makrela, a szardinia, a tonhal, azonkívül a korall és a szivacs. Az utóbbi háromnak halászata kizárólag a Földközi-tengerre szorítkozik.

Az összes tengerek közül az A.-on van a legélénkebb hajóközlekedés. Mind a K.-i mind a Ny.-i partjain sűrűn lakott országok terülnek el, amelyek egymással élénk összeköttetésben állanak, amiért is 60—70,000-re tehető azok száma, akik

ATLANTI - ÓCEÁN.

6000 – 8000 "
több mint 8000 m.

[...]ledben a víz felszínének hőmérséklet Celsius fokokban.

AFRIKA

Dakar
Verde f.
Sierra Leone
Freetown
Liberia
Palmas f.
Guineai-öb.
Niger
Kamerun
S. Thomé
Ogove
Kongo
Kongo mélység
Boma
Loanda
Benguela
Negro f.
Kunene
Walfish-öb.
Oranje
Cape Town

Dél-Afrikai-medence

CHALLENGER-FENSIK

BRAZILIAI-MEDENCE

DÉL-AMERIKA

Brazilia
Venezuela
Columbia
Guayana
Ecuador
Peru
Paraguay
Uruguay
Barbados
Trinidad
Caracas
Orinoco
Cayenne
Egyenlítő
Rio Negro
Marañon v. Amazon folyam
Manaos
Madeira
Guayaquil
Lima
Callao
Para
Tocantins
S. Roque f.
Pernambuco
S. Francisco
Bahia
Paraná
Rio de Janeiro
Frio f.
Baktérítő
Santos
Porto Alegre
Montevideo
Buenos Aires
Rio de la Plata

Fernando de Noronha
S. Paul
Ascension
S. Helena
Trinidad
Tristan da Cunha
Entreprise-zátony
Barker-zátony

Para-Liverp.
Pernambuco-Southampton
Santos-Hamb.
Buenos-Aires-Bordeaux
Antverpen-Boma
London-Cape Town
Hamburg-Swakopmund
Buenos Aires-Fiume
Montevideo-Liverp.
B. Aires-Bremen

A talaj hőmérséklete + 0,7°-tól + 7°-ig
A talaj hőmérséklete + 7°-tól + 2°-ig
A talaj hőmérséklete -0,6°-tól 0°-ig
A mozgó jég határa

Felszíni hőmérséklet (°C): 23,3 – 27,6 – 27,0 – 26,9 – 26,8 – 27,0 – 26,9 – 27,4 – 26,2 – 25,8 – 25,4 – 24,1 – 25,4 – 25,4 – 24,8 – 23,9 – 21,9 – 20,7 – 21,5 – 21,5 – 22,3 – 20,9 – 20,8 – 19,6 – 18,5 – 15,6 – 17,8 – 17,0 – 16,2 – 14,2 – 13,7 – 16,8 – 15,0

Mélységek (m): 3475, 1023, 6015, 5669, 2122, 4700, 4989, 3603, 4718, 3840, 3842, 4480, 3936, 5449, 3383, 5400, 4828, 5066, 1370, 6300, 5475, 1500, 5943, 4252, 2651, 5486, 5263, 2643, 5289, 5057, 5067, 5601, 5356, 2743, 3486, 4650, 3601, 5532, 6008, 5130, 4927, 3640, 5170, 4444, 5477, 2268, 5167, 4297, 5656, 936, 5765, 4437, 3457, 4200, 3229, 5300, 658, 4232, 1493, 1336, 3819, 3899, 3950, 3704, 3475, 3840, 4646, 4462, 5303, 3136, 132

Melléktérkép: Labrador-áramlat, Golf-áramlat, Sargasso-tenger, Passzát terület, Guinea-áramlat, Benguela-áramlat, Brazilia-áramlat, Egyenlítő; Hideg áramlat, Meleg áramlat

10 – 0 – 10 – 20
60 – 50 – 40 – 30 – 20 – 10 – Nyug. 0 Kel. hossz Greenwich-től 10

A TENGERÁRAMLÁSOK. Berghaus H. nyomán

RÉVAI-LEXIKON. RÉVAI-KARTOGRAFIA.

egy és ugyanazon időben tartózkodnak a tengeren úszó hajókon. 1892-ben a hajóstársaságok egyöntetüen állapították meg azt az utat, amelyet az Európából Amerikába vagy vissza utazó hajók követni fognak. Ez utak tavasszal és nyáron tovább vannak D. felé, mint ősszel és tavasszal. A fontosabb tengeri kikötők az A. partjain Európában: London, Liverpool, Glasgow, Hamburg, Bremen, Amsterdam, Rotterdam, Anvers, Havre, St. Nazaire, Bordeaux, Lissabon és Cadiz; Amerikában: Quebec, Boston, New-York, Baltimore, New-Orleans, Bahia, Rio de Janeiro, Montevideo és Buenos Aires. A legnagyobb hajóstársaságok: a Peninsular and Oriental Steam Navigation-Company, a British India Steam Navigation Company (mindkettő Londonban), a Pacifique Steam Navigation Company (Liverpool), Te Wilson Sons and Company, Cunard Steamship Company, Hamburg—Amerikanische Packerfahrt-Aktien-Ges., Norddeutscher Lloyd, Hamburg-Südamerikan. Dampfschiffahrts-Gesellschaft, a Hansa, Kosmos, Afrikanische Dampfschiffahrts-Gesellschaft, a Messageries Maritimes, Compagnie Générale Transatlantique, az osztrák Lloyd-társaság, a magyar Adria hajóstársaság, a Navigazione Generale Italiana, a La Veloce, az amerikai American Company és a Pacific Mail Steamship Company, végül a spanyol Compania Transatlantica.

1866. készültek el az első kábel lerakásával, amely az Irországban fekvő Valenciát az Új-Foundlanden levő Heart's Contenttel kötötte össze. Ez idő óta a kábelek számát jelentékenyen megszaporították. Jelenleg Európát Észak-Amerikával 14 kábel köti össze; ezek közül 9 Irországban, 4 Brestben és 1 Greetfielben végződik. Lissabont Braziliával 2 kábel köti össze. Cape-Townból Európába szintén 2 kábel visz. Ezenkívül kábelek kötik össze az afrikai és az amerikai nagyobb szigeteket, Afrika és Dél-Amerika nagyobb kikötővárosait. V. ö. *Thomson,* The depths of the sea (London 1873); u. a., Voyage of the Challenger. The Atlantic (u. o. 1877); Report on ocean soundings and temperatures in H. M. S. Challenger (u. o. 1875); *Attlmayer,* Handbuch d. Oceanographie und maritimen Meteorologie (Wien 1883); *Boguslawski,* Handbuch der Oceanographie (Stuttgart 1884. I. kötet Krummeltől 1887); *Hoffmann,* Zur Mechanik d. Meeresströmungen (Berlin 1884); *Schott,* Oceanographie u. Meteorologie der deutschen Tiefesee-Expedition (u. o. 1902); *Findlay,* A directory for the Northern Atlantic Ocean (London 1895); u. a. A sailing directory for the South Atlantic Ocean (u. o. 1899); Segelhandbuch für den Atlantischen Ocean (Hamburg 1899).

Atlantios, Hermes és Aphroditénak fia, kit egyébként Hermaphroditosnak, sőt Atlantiadesnek is neveznek.

Atlantis, az a mesés sziget, melyről Platon Timaiosában és Kritiasában regél, amely valamikor az Atlanti-oceán nagy részét elfoglalta, mert nagyobb volt, mint Ázsia és Libya együttvéve, de amely földrengés következtében hirtelen a tenger alá sülyedt. A modern tudósok egy része A.-t a platoni képzelődés termékének tekinti, másik része azonban Atlas mithikus nevéhez fűződő és valamikor általánosságban ismert mondát lát benne, amelynek okát talán a Kanári és Azori szigetek őslakóiról elterjedt homályos híradásoknak köszönhetjük. Tudományos szempontból a mai Atlanti-oceán medencéje helyén volt kontinens létezését az ember korában teljesen kizártnak kell tekintenünk. A fő érdeklődés mindenesetre így is Platon államregényéhez fűződik, melyben A. lakóinak csodás életéről és nagy boldogságáról fest színes képet. V. ö. *Pöhlmann,* Geschichte des antiken Kommunismus und Socialismus, II. 32. Az A.-ra vonatkozó gazdag irodalmat lásd *Pauly-Wissowa,* Reallexikon, Atlantis címszó a.; többek közt: E. *Rohde,* Der gr. Roman 198 sk., l.; *Sander,* Über die platonische Insel Atlantis, progr. (Bunzlau 1893).

Atlantok, l. *Atlasz.*

Atlantosaurus, l. *Dinosauria.*

Atlas, Japetos titánnak és Klymene okeanidának hatalmas fia; Prometheus, Epimetheus és Menoitios fivére. Homeros szerint azokat az oszlopokat tartja, melyeken az ég nyugszik. A monda egy változata szerint büntetésül azért, mert a titánokkal együtt az istenek ellen harcolt. A későbbi költőknél majd fején és karjaival, majd vállán meg hátán tartja az égboltozatot avagy a világ tengelyét. Kezdetben csak általánosságban a világ végére helyezik; majd a legtávolabbi nyugatra, az oceán mellé, melyet most róla *Atlanti*-nak neveznek v. azontúl a mondai Atlantis szigetországra. Még később a hasonló nevű

Atlas.

afrikai hegységgel azonosították, azt mesélvén róla, hogy mint király barátságtalanul viselkedett az arra járó Perseusszal szemben, aki őt büntetésül a Gorgofővel sziklává változtatta. A távol nyugaton szomszédja avagy tulajdonosa a Hesperidák kertjének, amelyből ő hozza el Herakles számára az arany almát. Míg A. az almákért odavolt, Herakles vette vállára az eget s A. visszatérvén, nem is akarta többé a terhet átvenni; úgy hogy Herakles csak csellel szabadulhatott: megkérte A.-t, hogy csak addig vegye vállára az égboltozatot, míg ő a teher tartásához a vállára igazítja a párnát; A. nem vette észre a cselt, elvállalta ismét a terhet, letevén az almákat, melyeket Herakles fölszedett és Eurystheushoz vitt. Az antik genealógia A.-t számos fejedelmi család és mondai nemzetségnek ősévé tette. Gyermekei a Plejadok, a Hyadok, a Hesperidák; az ő leánya Dione, Tantalus felesége, Pelopsnak és Niobénak anyja, továbbá az Odysseiában Kalypso nimfa. *Képzőművészeti ábrázolásai* vagy a Heraklesszel való kalandjára vonatkoznak, ezek kö-

[illegible] az olympiai Zeus templomának egyik, az olympiai múzeumban levő metopeje, v. úgy mutatják, amint az éggömböt tartja. Ábrázolásának utóbbi módját a hellenisztikus művészet hozta divatba a szobrászatban; egyik fennmaradt példáját, a nápolyi múzeum márványszobra után, képünk szemlélteti. A vázaképek is rendesen a Herakles kalandjával való kapcsolatban ábrázolják. V. ö. *Roscher*, Lexikon d. griechischen u. römischen Mythologie, I. köt., 704. sk. l.; *Pauly Wissowa*, Realencyklopädie II. köt. (1896) 2119—2133; *Preller*, Griech. Mythologie II. köt. (3. kiad.) [illegible] sk. l.

Atlas v. *fejgyám.* Vesalius nevezte el így a legfelső nyakcsigolyát, amelyre a fej támaszkodik. Szerkezete elüt a többi csigolyáétól; teste nincs, egy elülső és hátsó ívből áll, amelyeket az ú. n. oldaltömegek kötnek össze. Ezekre támaszkodik a fej. A hátsó ív belső oldalán egy kis ízületi felszín van, az epistropheus (l. o.) fognyúlványával való ízesülésre.

Atlasit (ásv.), l. *Malachit.*

Atlas powder (ang., ejtsd: pauder), amerikai robbantószer, mely tartalmaz 75 sr. nitroglicerint, 2 sr. nátronsalétromot, 21 sr. farostot és 2 sr. szénsavasmagneziát.

Atlasz, hegység Afrika ÉNy.-i szélén, kb. 2300 km. hosszan húzódik a Tuniszi-öböltől az Atlanti-óceánig. Afrika törzsétől szerkezetileg teljesen idegen tag, az eurázsiai lánchegységeknek egy tagja, amely az *El-Rif* hegységgel a Gibraltári-szoroson át az andaluziai Cordillerákkal, a kis *Pantelleria* szigettel pedig Sziciliához és az Apenninokhoz csatlakozik. Neve ókori eredetű, de a benszülöttek ma sem fogadták el és egyes részeit különböző néven nevezik. Fiatal korú lánchegység, a terciér-korban gyűrődött össze és több párhuzamos zónából áll. Belső, meredek oldala a Földközi tenger felé néz, ahol szirtekben és parti szigetekben megvannak a vulkáni zóna nyomai, ilyenek a *Cap Blanc*, a *Galita-szigetek* stb. A tuniszi partokon a hegyláncok kivégződnek a tengerre s az így keletkezett riasz partok különösen az ókorban jó kikötőt szolgáltattak, ma el vannak iszapolva. A vulkáni zónán belül következik a kristályos kőzetek vonulata magas hegylánc alakjában, ez a *Kis-A.* v. *Tell-A.*, amelynek É.-i lejtőin sok szőllőt, pálmát és datolyát termelnek. Tunisz területén a Kis-A. lánca közvetlenül a Szahara platójára szakad le egy nagy vetődéssel, míg Algéria területén az A. két párhuzamos lánc alakjában folytatódik; azt, amelyik a part mellett halad, *Kis*-A.-nak, a másikat *Szaharai* A.-nak nevezzük. A kettő között levő hosszanti völgy mindinkább magasodik, terméketlen medencévé alakul át, amelyen megáll a víz és létrejönnek a sós tavak, az ú. n. *sottok.* A medence K. felé lejt és még sem fejlődött ki ebben az irányban folyórendszer, amely lecsapolná, aminek magyarázata az, hogy a terület Ny. felől kapja a csapadékot. A folyók, *Selif*, *Muludzsa* keresztben folynak le és fokozatosan tolták hátra a vízválasztót. Hosszanti irányban csak a tuniszi öblöt eliszapoló *Medzserda* folyik. Azon a tájon, ahol az *El-Rif* É.-ra kanyarodik, megszűnik a magas medence s a párhuzamos láncok közé ékelődik be a jórészt ismeretlen *Nagy-A.*, amely az *Ajasi* csúcsban 4500 m. fölé emelkedik s csúcsa állandóan hóval van fedve. A Nagy-A. az Atlanti oceán felé fokozatosan alacsonyodik s a tenger partjával szépen kultivált félmedencét zár be, amelyben 3 zónát lehet megkülönböztetni, ú. m. 1. a hegység lábához simuló platóvidék, ahol az elsülyedt archaikus területet fiatalkori üledék borítja el s rendkívül termékeny szavannás terület, a 2. zónán lösz-steppe talajt találunk, száraz, fátlan vidék, 3. zóna a tenger partján fekete földdel ellepett terület, amelyen megint elegendő az esőzés és sűrű népessége van. A Nagy-A. Szahara felé fordult oldalán még egyszer felbukkanik a párhuzamos gyűrődés az Anti-A.-ban, amely teljesen sivatagos jellegű kopár sziklahegy, D.-i lábánál az időszakosan lefolyó esővizet a Vadi Dra árka gyűjti össze, amely az A.-t határoló vetődés irányát követi. *Klímája* az egész Földközi-tengerre jellemző mediterraneus klima, téli esőzéssel; a partokon sok a csapadék, úgy hogy itt szavannás területet találunk, a belső vidékek felé mind kevesebb az eső, de a hegyekről jövő patakok vizét öntözésre fel lehet használni s ezért ősrégi kultúra-terület. A sottok medencéje igen száraz, fátlan, művelésre alig alkalmas félsivatag. A *növényzet* és *állatvilág* átmenetet mutat a mediterraneus és szaharai között és dél felé haladva, mindinkább endemikus lesz. *Lakói* berberek, akik a hozzáférhetetlen hegyvidékeken ma is függetlenül élnek. Az A. hegység területén vannak Algéria és Tunisz francia gyarmatok és Marokkó független királyság.

Irodalom. L'Afrique du Nord et l'Empire colonial français, Paris 1900; Schönfeld, Aus den Staaten der Barbaresken, Berlin 1903; Brunhes, L'irrigation dans l'Afrique du Nord, Paris 1903; Knoch K., Die Niederschlagsverhältnisse der Atlasländer, Paris 1906.

Atlasz (több. helytelenül *atlantok).* A mithológiából származó férfialak s akként ábrázolták, hogy vállával az égboltozatot támasztja alá (l. *Atlas*). A.-nak nevezzük általában a térképek, rézmetszetek, anatomiai stb. ábrák gyüjteményét, s ezen elnevezést legelőször a XVI. sz.-ban élt híres térképező mérnök: Mercator használta, térképgyüjteményei címlapjára a mithológiai A.-t ábrázolván. Az építészetben izmos férfialakokat jelent, melyek erősen kiugró párkányokat, erkélyeket támasztanak alá — oszlopok helyett. A görögöknél a komolyabb dór stilusú épületeken fordulnak elő A.-ok, a *női* alakokat *(kariatidákat)* ellenben a lágyabb jón stílusnál látjuk. Kiterjedt alkalmazásra talál a renaissance, majd a barokk, sőt a legújabb, modern stílusban is. A fél alakokat *hermáknak* nevezik. L. *Kariatidok, Hermák, Telamok, Gaîne.*

Atlasz (arab szó, a. m. simított, franc. *satin*), fényes felületű sima szövet; fényét a fonalak különleges kötésének (l. *Alapkötés*) köszöni. Az ókorban »*blattin*«-nak nevezték.

Atlaszcédrus (növ.), l. *Cedrus.*

Atlaszérc a. m. malachit (l. o.).

Atlaszfa (növ.), l. *Leucadendron.*

Atlaszkötés, l. *Alapkötés.*

Atlaszmadár, *Amadina* (állat), l. *Szövőmadár-félék.*

Atlaszos kő *(atlaszpát*, ásv.), a kalcitnak egy fehér-, vöröses-, kékes-, zöldesszínű finoman rostos

válfaja, mely frissen szép selyemfényű s azért, különösen Angliában, féldrágakőnek dolgozzák fel. Lágysága miatt kevésbé értékes, de azért a még lágyabb rostos gipszet is (Thüringiából) A. gyanánt használják.

Atlaszpapiros, selyemfényű tarka papiros, mely fényét a sikkőportól nyeri.

Atlasz-pillangó, *Saturnia (Attacus) Atlas* L. (állat), a szövőlepkék családjába tartozó lepkefeleség, mely az összes pillangók között a legnagyobb. Kiterjesztett szárnyai 24 cm. szélesek. Kinában, Kelet-Indiában és a Szunda-szigeteken fordul elő.

Atlaszpor, l. *Atlas powder*.

Atlaszposztó, *doeskin*, ötfonalas atlaszkötésű (l. *Alapkötés)*, posztószerüen kikészített (kallózott, bogácsolt s nyirott) kártolt gyapjuszövet. Sűrüsége pro. cm. 17 lánc s 17 vetés; finomsága lánc $N_m = 16$, vetés $N^m = 13·5$.

Atlaszüveg, színes, selyemfényű üveg, melyet úgy nyernek, hogy szándékosan hólyagos üveget olvasztanak, melynek feldolgozásánál a hólyagok finom csövecskékké húzódnak ki és az ezekbe zárt levegő az üveget selyemfényűvé teszi. Az A.-et főleg gyöngyök és más apró üvegtárgyak készítésére használják.

Atlaszvirág (növ.), l. *Lunaria*.

Atlaszvörös, a primulin-azo-metoluylen-diamin nátriumsója. Sötétvörös színű por, vízben barnásvörös színnel oldódik, mely oldatából sósav fekete csapadékot választ le. Gyapotot alkalikus fürdőben közvetlenül terracotta vörösre festi. Roston diazotálva és előidézve, mély barna szint mutat.

Átlátszatlanság, l. *Átlátszóság*.

Átlátszóság, a testeknek azon tulajdonsága, melynél fogva a fénysugarak rajtok áthaladhatnak. Ellenkezője az *átlátszatlanság*. Teljes Á. nem létezik, éppen úgy teljes átlátszatlanság sem; elég vékony rétegben minden anyag átlátszó, még a fémek is néhány százezred mm. vastagságban, pl. finom aranyfüst zöldes színben, kémiai úton üvegre lecsapott ezüstréteg kékesszürke, platina barnásszürke színben átlátszó. Viszont elég vastag rétegű legátlátszóbb anyagon sem hat át a fény teljes erejében. Amellett ugyanazon anyag bizonyos színű fénye átlátszó, másra átlátszatlan lehet. (L. *Fényelnyelés.)* Az *A.-i tényező* azt mutatja, hogy valamely anyag 1 cm. vastagságú rétegén átbocsátott fénymennyiség hányadrésze a ráeső fénynek. Oly csekély mértékben átlátszó testeket, melyeken át a tárgyak körvonalait már nem ismerhetjük meg, de a kisebb-nagyobb világosságot még észrevehetjük, *áttetszők*-nek nevezzük.

Átlényegülés, hittani műszó, l. *Átváltozás*.

Atléta. Az ókori görögök A.-nak nevezték a hivatásos versenyzőket. Az A.-k foglalkoztak az összes gimnásztikai gyakorlatokkal, de kiváltképen az ökölvívást és pankrationt űzték, mely utóbbi az ökölvívás és birkózás egyesítéséből állott. A győztes A. Görögországban nagy ünneplésben, tiszteletben részesült, sőt élte fogytáig évi tiszteletdíjat kapott az államtól. Ha a 35-ik évet betöltötte az A. anélkül, hogy valamely nyilvános ünnepélyen győzelmet aratott volna, abbahagyta a versenyzést, s aleipteszként A.-k tanításával foglalkozott. A görögöktől származott át az atlétika Rómába, hol 186. Kr. e. lépett fel az első A.

Atlétika (gör. a. m. verseny). A régi görögök előtt a testi erő és ügyesség nagy becsben állott, s minden polgárnak hazafiui kötelessége volt annak fejlesztése. E célra szolgált a gimnasztika és A. Sokan azonos fogalomnak tartják e kettőt, pedig tévesen. Míg a gimnasztika célja a test és lélek képzése, a test arányos fejlesztése, addig az A. eltekint az arányos testképzéstől s bizonyos testgyakorlatban a lehető legnagyobb eredmény elérését tűzte ki feladatául. Anyagukban azonosak, de céljukban s a gyakorlatban térnek el egymástól. Az ókori atléták az összes gimnasztikai gyakorlatokkal foglalkoztak, úgymint: ugrással, futással, diszkosz- és gerelyvetéssel, birkózással és pankrationnal, mely utóbbi a birkózás és ökölvívás összekötése volt. A pankrationt csak a 33-ik Olimpiádon vették fel a nyilvános versenyek sorába. Szokott verseny volt a pentathlon, mely, mint a neve is mutatja, ötféle gyakorlatból (ugrás, futás, diszkosz- és gerelyvetés, birkózás) állott. Bár úgy a görögök, mint a rómaiak általánosságban nagyrabecsülték az A.-t, az akkori írók közül sokan ellene nyilatkoztak, károsnak tartják, ha fizikai erejének és képességének egyoldalú fejlesztését tűzi ki élete céljául az ember. Igy Euripides egyik szatirikus drámájában (Autolükosz protosz) mondja, hogy az atléták mit sem tudnak a tisztességről s erkölcsről; az életre haszontalanok, s a hazára sem hasznosak; ifjuságukban az ünnepeltetéstől gőgösek lesznek, vénségükre pedig, mint az elnyütt ruhadarabok, hasznavehetetlenek. Solon is megrója a görögöket, hogy olyan nagy díjakkal s ünnepléssel jutalmazzák a győztes atlétákat, mintha azok valami különös szolgálatot tettek volna a hazának. A legkiválóbb görög hadvezérek is elitélik az A.-t és a vele járó életmódot, mert a hadi szolgálatra alkalmatlanná teszik az embert *(Rambach*, Archäologische Untersuchung). Minthogy az atlétáknak az egyes versenynemekben a lehető legnagyobb eredmény elérése volt a céljuk, folytonosan kellett magukat gyakorolniok, s amellett dietikus életmód szerint élniök, különösen az ökölvívóknak és birkózóknak. Az aleiptesz ügyelt fel reájuk, ki előírta gyakorlataikat s az azokra fordítandó időt, bekente gyakorlat előtt s utána ledörzsölte testüket; megszabta az étrendet s ügyelt, hogy gyakorlás után minél többet pihenjenek. Száraz, tápláló ételekkel táplálkoztak; kezdetben szárított fügével, dióval és sajttal, majd főzelékkel, tűzön pirított hússal és kovásztalan kenyérrel. Az atléták rendkívül sokat ettek, mivel gyakorlataik az anyagcserét igen gyorssá tették; ennek dacára rövid idő alatt elhiztak és ellustultak. Némelyikük annyira ellustult, hogy nyughelyét csak a gyakorlatok s az étkezés miatt hagyta el. Akadt köztük olyan is, ki híresebb volt nagyétküségéről, mint versenyképességéről. De a kiválóbb atléták nem ilyenek voltak, sőt éppen öntartózkodásukról váltak híresekké. A győztes atléták Görögországban éltök fogytáig tiszteletdíjban, nyugdíjban részesültek. Ha 35-ik évöket betöltötték s győzelmet még nem

atléták aleiptesekül alkalmaztattak. A görögöktől származott át az A. Rómába, hol 186. Kr. e. lépett fel az első atléta. Itt is nagy elismerésben, kiváltságokban és állami nyugdíjakban részesültek a győztesek. Egész társaságokat képeztek, melyek városról városra vándoroltak. Az ily társaságok nyilvános előadásai a legkedveltebb népmulatságok közé tartoztak. A kereszténység terjedésével és megerősödésével az A. lassanként hanyatlásnak indult, majd teljesen feledésbe ment. A középkorban fellépő cirkuszi erőmutatványok, birkózások, akrobatamutatványok a régi görög A.-tól teljesen elütnek, minden történeti vonatkozás nélkül keletkeztek s fejlődtek. A modern A., melynek igazi hazája Angolország, a görög A.-nak felelevenítése. Szintén a versenyben látja az emberi test képességének teljes kifejtésére a legalkalmasabb eszközt. Az angol faj bámulatos testi s lelki erejét jórészt az A.-nak köszönheti. Az angol valóságosan összeforrt az A.-val, úgy hogy mindenüvé magával viszi. A világ bármely részén vetette is meg lábát az angol, ott az A.-t meghonosította. A német rendszerű torna, melyet némileg a gimnasztika leszármazottjának tekinthetünk és az A. között éles ellentét fejlődött ki, mi azonban a valóságban csak a két szövetség (testedző és A.-i) hatalmi kérdése. Az A. felöleli az embersport minden ágát; ide tartozik az evezés, úszás, korcsolyázás, kerékpározás, járás, futás, birkózás, ökölvívás, súlyemelés, vívás stb. Mindezeket azzal a céllal gyakorolva, hogy a *versenyben* az *ember testi képessége a legnagyobb fokra fejlesztessék:* míg a torna szintén űzi a gyakorlatok nagy részét, de azért, hogy ezzel az egyén egészségét, testi erejének, ügyességének fejlesztését szolgálja. A modern A. igazi hazájában, Angliában annyira kifejlődött, hogy minden ága szinte önállónak tekinthető, külön szabályokkal, az előkészítés külön rendszerével, külön szakközlönyökkel és igen gazdag szakirodalommal. Az A.-t Magyarországon Esterházy Miksa gróf honosította meg 1874. a Magyar Atlétikai Klub megalapításával. Azóta számos A.-i egyesület alakult, melyek 1897. szövetséggé egyesültek.

Atlétikai klubok, egyletek, l. *Testgyakorló egyletek.*

Atlétikai Szövetség. Az 1874. megalakult Magyar Atlétikai Klub nagy propagandát fejtett ki az atlétika terjesztése érdekében. Új atlétikai egyesületek alakultak úgy a fővárosban, mint vidéken, szaporodott az atlétikai versenyek száma, melyeken azonban a rendező egyletek elvei, szabályai voltak mértékadók, mi gyakran félreértésekre, vitákra adott okot. Az atlétika vezető férfiai csakhamar szükségét látták annak, hogy a versenyek egyöntetűen, azonos szabályok szerint rendeztessenek; szükségesnek mutatkozott egy magasabb fórum, mely a vitás kérdésekben döntsön. Szokoly Alajos indítványára mozgalom indult meg ily központi szervezet létesítésére; e mozgalom eredményekép 1897 márc. 22-én megalakult a *Magyar Atlétikai Szövetség.* A szövetség felkarolta nemcsak a szoros értelemben vett atlétika, de a vívás, úszás ügyét is. Kidolgozta e sportok verseny-szabályait, előkészítette és szervezte az országos bajnokságokat, s az egész magyar atlétika fejlődésének egészséges irányt adott. Alakulásakor hét egyesület tartozott kötelékébe, míg 1910. már 66. A szövetség ügyeit a tanács intézi, melynek elnöke 1907 óta Bárczy István, Budapest polgármestere. Négy szakosztálya van: *a)* atlétikai; *b)* súlyemelő és birkózó; *c)* vívó és *d)* iskolai testnevelési szakosztályok. Ezen kívül az országot négy kerületre: délmagyarországi, dunántúli, erdélyi és felsőmagyarországi kerületre osztotta be a szövetség, mely beosztás a vidéki egyesületek javára szolgál.

A szövetség rendezte bajnoki versenyek 1910. évi eredményét alább adjuk:

1. 100 yardos síkfutás, bajnok Rácz Vilmos $10\frac{1}{10}$ mp.; 2. Magasugrás bajnoka Wardener Iván br. 181 cm.; 3. Súlydobás bajnoka Mudin Imre 12·88 m.; 4. $\frac{1}{4}$ angol mérföldes síkfutás bajnoka Wiesner Frigyes $52\frac{2}{5}$ mp.; 5. Távolugrás bajnoka Szathmáry Kálmán 6·85 m.; 6. $\frac{1}{2}$ angol mérföldes síkfutás bajnoka Bodor Ödön 2 p. $12\frac{1}{5}$ mp.; 7. Diszkoszvetés bajnoka Mudin Imre 39·34 m.; 8. 120 yardos gátfutás bajnoka Kovács Nándor $16\frac{4}{5}$ mp.; 9. 1 angol mérföldes síkfutás bajnoka Bodor Ödön 4 p. $40\frac{3}{5}$ mp.; 10. Rúdugrás bajnoka Szathmáry Kálmán 3·65 m.; 11. 220 yardos síkfutás bajnoka Wiesner Frigyes $23\frac{2}{5}$ mp.; 12. 3 angol mérföldes síkfutás bajnoka Weiszhausz Mihály.

Atlin, helység, az 1898. föllendült aranybányászat középpontja Brit-Kolumbia ÉNy.-i részében, az ugyanily nevű tó K.-i partján. A Lynn-fjord felől részint vasúton, részint gőzhajón érhető el.

Átló *(diagonalis)*, a síkidomoknál az átellenes szögpontokat, testeknél az átellenes csúcsokat összekötő egyenes.

Átlőni, nyomdászati műszó, a német durchschiessen fordítása, a. m. a betűközöket vagy sorokat térzőkkel ritkítani, l. *Könyvnyomtatás.*

Átlövés v. *túllövés* oly lövés, amelynél a lövedék a céltárgy *fölött* elrepülve, a *mögött* csap le v. pattan szét a levegőben; ellentétje az alá- v. rövid lövésnek.

Atman, szanszkrit szó, jelentése «a maga, az én». Kultúrtörténetileg a legnagyobb jelentőségű fogalom India vallásában. Már a védai korban e szó a világszellem megnevezése volt, melyből a Brahma neve és az egész indiai panteizmus vallás-bölcselete kifejlődött.

Átmászás, babonás ceremónia, mely a sokfelé uralkodó néphit szerint az embert bizonyos rossz tulajdonságokból és betegségekből kigyógyítja. Így a régi népek parázson v. két tűz közt mentek át, hogy megtisztuljanak; átmásztak kettéhasított fák alatt, szederindákon keresztül, átfúrt kövek alatt, hogy bizonyos betegségeket lerázzanak magukról. Akasztófa alatt, továbbá igán is átmászatták a betegeket ugyanoly okból. A babonából meg is maradt valami; a nép sokfelé ma se tűri, hogy a gyerek a felnőtt ember lábai közt átmászszék, vagy hogy a felnőtt a gyermeket átlépje, mert azt tartják, hogy a gyermek a növésben vissza fog maradni.

Atmejdan (*At Meidán* a. m. *lótér*), az Aja Szófia mecset közelében fekvő mintegy 300 m. hosszú és 100 m. széles tér Konstantinápolyban. Az ókor-

ban a lóversenyek szintere volt és jóval nagyobb tért foglalt el, mint most. Rajta három antik emlék maradványai állanak: Theodosius császár obeliszkjének bázisa; annak a kolosszális bronzháromlábnak alja, melyet a görögök a plataiai győzelem emlékére Delphiben felállítottak; és az ú. n. kolosszus maradványa, melynek márványtalapzatán Konstantinos Porphyrogenetos hivalkodó fölirata olvasható. Itt játszódtak le a bizanci császárság korában a kékek és zöldek vetélkedései, melyek annyi vérbe kerültek.

Átmenet, 1. *Á.* v. *átvitel* (Transito), a kereskedelemben többféle vonatkozásban használt kifejezés. *Á.-i árú* valamely területre nézve az az árú, amely más területről ered és ismét más területre megy, a kérdéses területnek tehát sem termelését, sem fogyasztását nem érinti, csak keresztülmegy rajta. *Á.-i forgalom, Á.-i kereskedés* az a forgalom s az a kereskedés, amely az árúknak ezt az Á.-ét közvetíti. Régebben ez a kereskedés s ez a forgalom sok akadályba, tilalomba ütközött és egy ország területén belül is vámokkal (*Á.-i vámok*) volt terhelve. Ma az összes művelt államokban a forgalom szabadságának elve jutott érvényességre s az árúk Á.-i forgalmát csak ritkán akadályozza meg főkép közegészségügyi szempontból kiadott tilalom. A vasút, a posta és a telegráf szempontjából az Á.-i forgalomba azok az árúk, postai küldemények és sürgönyök tartoznak, amelyek egy bizonyos vonalon idegen vonalról idegen vonalra mennek át. *Á.-i tétel* a könyvelésben az a tétel, amely a könyvek lezárásának időpontja előtt keletkezett, de a lezárás után következő időre is átnyúl. Zárunk pl. december 31-én, de fizetünk boltbért november 1-én az egészen február 1-jéig terjedő időre. Ilyenkor tehát a január hóra eső boltbért külön *Á.-i számlán* könyveljük el.

2. *Á. a csillagászatban* vm. égi test áthaladása a meridiánon, az első vertikálison vagy a megfigyelő távcső látmezején. L. *Átmeneti műszer* és *Átvonulás*.

Átmeneti árú és *forgalom*, l. *Átmenet*.

Átmeneti hegység, régebben a geológiában használt, ma már elavult megnevezése a karbon alatt levő ama hatalmas rétegcsoportnak, amelyben a legrégibb szerves maradványok (kövületek) találhatók, s amely mintegy átmenetet képez a geológiai őskorból az ókori rétegekbe. A mai nomenklaturában annak a kambri-, szilur- és devonszisztémák felelnek meg.

Átmeneti intézkedések, helyesebben *átmeneti rendelkezések* általában a törvénynek azok a rendelkezései, melyek meghatározzák, hogy az általa szabályozott viszonyok mennyiben itélhetők meg az addig fennállott szabályok s mennyiben az új törvény szerint. Általánosságban az az elv irányadó, hogy kétség esetében a törvénynek visszaható ereje nincs, vagyis a jogváltozás érintetlenül hagyja az új jog keletkezése előtt eldöntött tényeket; ez a szabály azonban különösen a hatáskört meghatározó jogszabályokra nem nyer alkalmazást.

Átmeneti kormány, oly kormány, amely az előbb fennállott, de megbukott kormány után az uj kormány uralomrajutásáig az államhatalmat gyakorolta; ilyennek tekintették pl. I. Napoleont Spanyolországban, Nápolyban stb. V. ö. *Brie* S., Die Legitimation einer usurpierten Staatsgewalt (Heidelberg 1886); *Triepel* H., Das Interregnum (Leipzig 1892).

Átmeneti műszer (*passage-cső*), oly távcső, mely a csillagoknak a meridiánon v. az első vertikálison (kelet-nyugat vonalon) való átmenetének megfigyelésére szolgál. L. *Asztronómiai műszerek*.

Átmeneti réteg. A fizikában feltételezik, hogy két különböző test nem matematikai értelemben vett felület mentén érintkezik, ahol a testek tulajdonsága ugrásszerüen változik meg, hanem a kettő közt néhány milliomod mm. vastag Á. van, amelyben a tulajdonságok változása igen hirtelen, de folytonosan történik.

Átmeneti stílus (*transition, Übergangsstil*), nem külön építészeti stílus, hanem a középkori építészet fejlődésének oly jelenségeit jelzi, melyekben a román építési mód alapvető sajátságainak érvényben maradása mellett a csúcsíves építés némely vonása föllép. Az Á. főleg Németországban észlelhető a XII. sz. végén és a XIII. sz. első felében, úgyszintén Magyarországon is. (L. *Építészeti stílusok, Magyar művészet, Német művészet*.)

Átmeneti szín v. *érzékeny szín* (teinte sensible). Ibolyás szín, amit a tengelyre merőlegesen metszett 3·75 mm. vastag kvarclemez párhuzamos nikolhasábok közt mutat s amely a nikkel el forgatásával igen gyorsan kékbe, ill. vörösbe megy át. L. *Cirkulárpolarizáció* és *Poláristrobométer*.

Átmeneti vágány vagy *átfutó vágány* (Durchgangsgleis). Atmenő állomások (l. *Állomás*) ama vágányai, melyek a nyilt pálya folytatásaként az állomáson áthaladnak.

Átmeneti vám, l. *Átmenet*.

Átmenő állomás, l. *Állomás*.

Átmenő tételek, mindazok a bevételek és kiadások, melyek a jelenre vonatkoznak, de majd csak a jövőben foganatosíttatnak vagy a jövőre vonatkoznak, de már a jelenben történtek meg. Pl. a november 1-én fizetett negyedévi házbérből harmadrész átmenő tétel, mert a jövő évet illeti. A. még azok a bevételek is, melyek továbbítási rendeltetéssel kerültek hozzánk, amelyek tehát azonnal kiadásban is szerepelnek.

Átmérő (*diaméter*), minden olyan húrja valamely görbének, amely a görbevonal középpontján megy át. A kör, az ellipszis és a hiperbola összes Á.-it a görbe középpontja felezi, amellett a kör összes Á.-i egyenlők egymással; a parabola Á.-i egymással párhuzamosak (l. *Kör, Ellipszis, Hiperbola, Parabola*). A gömb Á.-e minden olyan egyenes, amely a gömb középpontján átmenve, a gömb felületének két pontját köti össze; a gömb minden Á.-je egyenlő hosszuságú. Valamely gömbnek pl. a Napnak a *látszólagos-Á.*-je az a szög, amely alatt a szemlélő az illető gömböt látja; ennek a nagysága a szemlélőnek a gömbtől való távolságával változik és úgy határozható meg, hogy a szemlélő szemén és a gömb középpontján síkot képzelünk átfektetve s ebben a síkban a szemből kiinduló két érintőt húzunk a gömbhöz, ez a két érintő zárja be a keresett szöget.

Átmetszés, l. *Hegyes Profil.*

Átmetszet, l. *Keresztmetszet.*

Atmiatria (gör.), a m. a lélekzéssel foglalkozó [illegible], l. *[illegible]*.

Atmidométer, l. *Atmométer.*

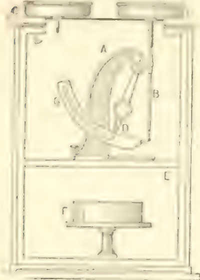
Atmikus szélrózsa, az egyes szélirányoknak [illegible] értékeknek grafikus fel[illegible], l. *Szélrózsa.*

Atmokausis, forró gőz alkalmazása a méh [illegible] gyógyítására, melyet egy ké[illegible] a méh üregébe vezetnek. A [illegible] egy módosítása, melynél a [illegible] átáramolva, közvetve [illegible] hatását.

Atmolizis, gázkeverékek alkotórészeinek egy[illegible] diffuzió által.

Atmológia (gör.) annyi mint: a párolgásról szóló tan.

Atmométer (*atmidométer, evaporométer, pá[illegible]*). A földre eső csapadék egy része beszivárog a földbe, egy másik része pedig a levegővel érintkez[illegible] párák alakjában száll el. Nagy jelen[illegible] pontosan meghatározni azt a vízmennyiséget, mely szabad vízfelületből v. a talajból elpárolog. E feladat megoldása sok nehézségbe ütközik. Egyrészt a talaj minősége a növényzet neme a párolgást sokféleképen befolyásolja, másrészt a szabad természetben a párolgás más körülmények között történik, mint észlelésre szánt kis műszernél. Az A.-nél mindig szabad vízfelület elpárolgása határoztatik meg; szerkezete kétféle elven alapul, a szerint, amint az A.-ben foglalt vízmennyiség térfogatának vagy [illegible] következtetünk az elpárolgás nagyságára. Az elsőnek hátránya, hogy télen nem alkalmazható és a jégfelület elpárolgásáról nem szolgáltat adatokat. Az A.-ek közül fel[illegible] a Wild-félét (l. az *ábrát*), mely levélmérleghez hasonlóan működik. A *C* csészébe vizet öntenek, mely súlyánál fogva *D* mutatót a *G* skálának bizonyos pontjáig emeli. Két leolvasás közötti különbség milliméterekben adja az elpárolgott vízréteg vastagságát ezen időközre vonatkozólag. Franciaországban nagyobb arányú párolgási méréseket végeztek nagyobb, a földbe vájt medencékben, melyeket, a víz beszivárgását megakadályozandó, horgannyal vontak be. Az elpárolgásról így nyert adatok sokkal kisebbek azoknál, melyeket az A.-ek szolgáltatnak, ami részben arra vezethető vissza, hogy a kis műszer a nap sugaraitól jobban fölmelegszik és a párolgási folyamatot megélénkíti.

Atmométer.

Atmosz[illegible], l. *Gőz.*

Atmoszféra, l. *Légkör.*

Atmoszféra-nyomás, *mechanikai értelemben* egység, amellyel a folyadékok, gázok nyomását mérjük. Értéke 1·0333 kg. cm²-enként (l. *Barométer*), a gyakorlati A.-nyomás azonban 1 kg/cm². Használatos egység még az angol font négyzethüvelyenként a. m. 0·0703 kg/cm², 1 kg/cm² a. m. 14·226 angol font négyzethüvely.

Atmoszférás gép, olyan hőgép (gőzgép, gázmótor), melyben a gőznek vagy felrobbantott gázkevereknek nyomása a gépet mozgató dugattyúnak csak előre-mozgását okozza; e mozgás bevégeztével a gőz vagy pedig a felrobbantott gázkeverék nyomásától hűtés révén megfosztatván, lógritkított tér támad a dugattyú mögött, úgy hogy a dugattyúnak visszamozgását a légköri levegő nyomása okozza. Az első gőzgépek, valamint az első *Otto*-féle gázgép is mind atmoszférások voltak; a jelenlegiekben azonban a Watt által feltalált *kettős hatás* elve van alkalmazva. L. *Gőzgép.*

Atmoszférikus csengetyű, l. *Házi telegráfok.*

Atmoszférikus növények, l. *Álélősködők.*

Atmoszférikus vasutak. A. vasútnál, mely ma már csak történelmi jelentőségű, az erőátvitelt az atmoszférikus levegő létesíti, amely a vágányok mentén végigvonuló csővezetékben foglal helyet. A tényleges kivitelnél a csővezetékben dugattyú volt elhelyezve, amely a vonat egyik járóművéhez volt erősítve. Utóbbi, valamint az ehhez kapcsolt kocsik mozgásba jöttek, ha e dugattyú előtti csőrészben légritkítást idéztek elő. A csővezeték felsőrészén hasítékkal birt, amelyet csappantyúk légmentesen elzártak. Ha a dugattyú és a vele kapcsolatos kocsik mozogtak, akkor az összeköttetést létesítő kar a csappantyúkat félrecsapta, s azok utána ismét lecsukódtak. Az atmoszférikus vasutat Medhurst dán mérnök találta fel 1820 körül, az első ilyen vasút azonban csak 1839. épült Angliában Kingstow és Dalkey között. Az összesen négy helyen kivitelre került A. üzemét már 1850 év körül beszüntették, mert igen sok üzemzavarra adtak okot és mert üzemük igen költséges volt. L. még *Pneumatikus vasutak.*

Atmoszférikus vonalak, a Nap színképében azok a sötét vonalak, amelyek a Föld légkörének fényelnyeléséből származnak.

Atmoszferiliák, a légkör alkatrészei (nevezetesen oxigén, ozon, szénsav, ammoniák, salétromsav, víz), különös tekintettel az általuk előidézett vegyi folyamatokra, amilyen az égés, elmállás, a szerves anyagok lélekzése, a növények táplálkozása stb.

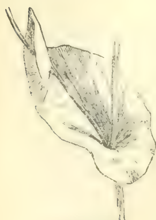
Atmoszferológia, a légkörre vonatkozó ismereteink összessége, melyben a szorosabb értelemben vett meteorológia és a klimatológia is bennfoglaltatik.

Atnáme, l. *Athnáme.*

Atniél (héb. *Otmiél*), Kenaz fia. A Birák könyvének elbeszélése szerint Kirjat Széfer (Debir) kanaánita várost meghódította, amiért jutalmul Kaleb leányát, Akhszát neki adta feleségül. Egy másik elbeszélés szerint A. szabadította meg az izraelitákat Kúsán Risatajim, Mezopotámia királyának nyomása alól.

Átnőtt levél (*folium perfoliatum*, növ.), olyan magánosan álló, tehát váltakozó helyzetü nyeletlen levél, amelynek alja a szár v. az ágak körü-

összenő, tehát őket körülfogja. Bupleurum perfoliatum, mely közönséges szemmel tekintve úgy tetszik, mintha a szár v. az ág átbujt volna a levélen. Perfoliatus-t nem ritkán még *Linné* s mások a szárölelővel is összecserélték, pl. *Thlaspi perfoliatum* L., *Arabis perfoliata* Lam., melynek szivesaljú levelei a szárat körülölelik, de körül nem nővik. Hasonló átnövés azonban rendellenesen is támadhat, pl. a mogyorófa vagy a hársfa stb. sarjuvesszőin gyakran találni levelet, melynek alja egymással összenő, s a víz benne meg is állhat. Ilyenkor a levelet, nem egészen helyesen, *cucullatus*-nak is nevezik, a kerti fáknak gyakran van ilyen alakja, pl. *Tilia cucullata* Jacq., *Acer cucullatum* Hort., ez a képződés azonban két átellenes levél összeforradásából támad (l. *Levélállás*).

Átnőtt levél.

Átnövés (*diaphysis*, növ.), abnormális jelenség, mely virágokon és bizonyos virágzati alakokon meglehetősen gyakran fordul elő (pl. rózsavirágokon és Scabiosákon); ilyenkor a virágvacok vagy virágzati vacok csúcsa továbbnövekedik, levélképződmények fejlődnek a megnyúló tengelyen és egy vagy több önálló virágot, esetleg leveles hajtást létesít (átnőtt rózsavirágok és fenyőtobozok). A rendellenességnek emez eseteiben — amelyeknek valódi okai ismeretlenek — az illető virág termés- és magképződése félbemarad, az Á.-re fordított táplálóanyagok elvonása következtében. A fenyőtobozok csúcsából kinövő tengelyrész leveles hosszúhajtássá fejlődik. Pázsitfüvek virágai helyén olykor egész leveles hajtás képződik, amely utóbb lehull és kedvező viszonyok között a nedves talajon gyökeret ver (tenyészeti szaporodás, viviparismus).

Átnyergelés, hosszabb lovaglás közben a nyergelésen észlelt hibák kiküszöbölése céljából a nyergeknek újból való helyreigazítása. Nagyobb, fárasztóbb s kivált esős időben vagy forróságban végrehajtott menetek közben a lovasított csapatok minél többször nyergeljenek át, ezáltal legkönnyebben vehetik elejét a nyeregtöréseknek (l. o.) v. nyeregnyomásoknak.

Átnyomás, l. *Autográfia, Fotográfia, Kőnyomat*.

Átnyujtás a zenében, l. *Késleltetés*.

Atocha (spany. ejtsd: atocsa), espartofű, l. *Esparto*.

Átojtás, a nemesítésnek az a faja, amelynél vm. már idősebb, rosszgyümölcsű fába jobb gyümölcsöt termő ágat ojtanak be. A rossz fa több ágát szokás egyszerre beojtani, de nem valamennyit; a vékonyabb ágakat rendesen hasítékba, a vastagokat héj alá. Ha a nemes rügyek hajtásai már megfásodtak, akkor a be nem nemesített ágakat el lehet teljesen távolítani. Az átojtás után a fák már a harmadik évben teremnek.

Átok, város, l. *Attok*.

Átok, az *áldás*-éval egy közös alapon álló fogalom, melynek nyelvünkben, Budenz szerint (Magyar-ugor összehas. szótár 732. l.), amazéval egy gyökből eredő szó is felel meg. E szó igei tövének alapjelentése, a rokon nyelvek tanuságához képest, annyi mint «rossz szándékkal erős, hathatós szavakat kiejteni», utóbb «szidni», «korholni», «káromolni», «kárhoztatni», tehát mindaz, amit legjobban a lat. «maledicere» foglal egybe. Az Á. tehát alapjában véve nem egyéb, mint egyenesen valamely felsőbb lény haragjának vagy boszúállásának kifolyásakép nyilvánuló «rossz kivánság», vagy ilyennek valamely felsőbb lényre való hivatkozással történő emberi nyilvánítása. Az Á. úgynevezett «foganat»-ába, vagyis hatóerejébe vetett hit ugyanazon alapon áll, mint az *áldás* hatékonyságában való bizodalom. Kiterjedésének köre is ép oly tág, mint az áldásé. Alakja, szintén az áldáséhoz hasonlón, lehet szertartásos és hagyománytól szentesített, s ennek folytán bizonyos, az istenséggel való közlekedést közvetítő személyek (papok, vagy választott, az istenektől különösen kegyelt, tőlük megszállott egyének) hatásköréhez tartozó, vagy a pillanatnyi felhevülésnek bárki részéről történő nyilvánulása. Utóbbi esetben az átkozónak az el- vagy megátkozotthoz való vérségi viszonya szerint növekedhetik az Á. hatóereje (pl. az atyai vagy anyai Á. a néphit szerint jóval súlyosabb, mint bármely más személyé). Az Á. bizonyos megállapodott, hagyományos formáinak nem éppen az átkozás tudatos szándékával, hanem csak a harag, boszankodás, vagy akár pusztán a leszólás, szidás, legyalázás, megvetés kifejezésekép használása, különösen az ilyekkel való gyakori visszaélés, szokásszerű dobálódzás: a *káromkodás* (l. o.), melynek egyik legerősebb gyökere a régibb pogány vallások reakciója a reájuk oltott kereszténység ellen. Az Á. szertartásos alakjainak egyike az úgynevezett *el*-vagy *kiátkozás* (anathema), másika pedig, amely a néphit egyik jelentős tárgya, a *babona* és a *büvölés* keretébe tartozó *ráolvasással* járó átkozás. L. még *Kiközösítés* és *Zsinagógai átok*.

Átokháza, Dorozsmához tartozó népes puszta Csongrád vármegyének tiszáninneni j.-ban, (1900) 3459 lak.

Átokhínár (növ., *vízidög*, *Helodea* Rich., *Elodea* L. C., *Anacharis* Rich.) a Hydrocharitaceae (békatutajfélék) család génusza, melynek 5 faja Amerikában honos. Európában csak a *Helodea canadensis* Rich. (*Anacharis Alsinastrum* Bab.) van elterjedve. Vízi növény. Virága poligám vagyis van csak porzós, csak termős és hímnős virága. Noha egyszikű növény, van kis csészéje és pártája, az előbbi pirosas, az utóbbi fehér. Porzós virágában 9 ülő portokja van, a termős virágban 3 kettémetszett bibéje, a hímnős virágban pedig 3–6 porzó és 3 ülő bibe van. Termése 3 élű, sokmagvú. Szára fonalas, ágas, törékeny, dúslevelű és a vízzel hullámzó. Európában először Irlandban vették észre 1836-ban. Minthogy minden letört darabkája kihajt, rövid idő alatt nagy mennyiségben elterjedt Középső- és Észak-Európa vizeiben, úgy hogy a halászat és hajózás akadályozásával károkat is okozott, nevezetesen a csa

területeken pl. Belgiumban. Hazánkban Pozsony, Budapest és a Mura mellett észlelték.

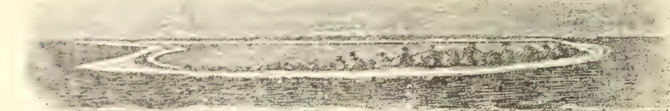
Az Á. kártékonyságának nagyításával, úgy látszik, túlságig mentek, de az is meglehet, hogy rop-

Helodea canadensis. A a termős virágu növény virágzó részlete. B termős virág. C felmetszett termés.

pant szaporasága után mintegy kimerülve, bizonyos fokú hanyatlás állott be, v. terjeszkedését és pusztítását korlátok közé szorították. Bizonyára nem a leghaszontalanabb növény a világon. A vízi madár eszi. A hattyú szereti, sőt az Á.-tól a tavat rövid idő alatt megtisztítja. A hal szeret közte tanyázni, sűrű párnái közt a halikra, a hal meg a rák kikelése zavartalan marad. Ahol sok terem, trágyának, sőt takarmánynak is felhasználható. Gőzkazánban a kéregképződést akadályozza. Igen figyelemreméltó az a sajátsága, hogy a vizeket jótékonyan dezinficiálja. A víz, amelyben az Á. él, kristálytisztaságú és szagtalan, ez a piócatenyésztőkre fontos. Aquariumba is célszerű. Azt is tapasztalták, hogy ahol a tenyészésére szükséges anyagot elhasználta, magától is elpusztul.

Atollok, alacsony, keskeny, ovális és kidomborodó, ritkán köralakú korall-szigetek, amelyeknek belsejébe 60—150 m. mély, nyugodt vízfelület (laguna) van bezárva. Nagyon el vannak terjedve az Indiai-, de még inkább a Csendes-oceánban s különös alakjuknál fogva Forster világkörüli útja óta az összes tudományos utazók figyelmét magukra vonták. Többnyire csak 300—400 m. szélesek s gyakran egy vagy több csatorna által megszaggatott keskeny szárazföld-gyűrűt alkotnak, amely gyűrű rendszerint csak mintegy 0·5 m.-rel magasabb a tenger-ár magasságánál (l. az *ábrát)*. A csatornák a lagunát a tengerrel kötik össze. A szikla-zátony néha csupán egyes, körben elhelyezett szigetek alakjában emelkedik ki a tengerből, amelyeknek hosszátmérője ez esetben néhány méter és több kilométer közt ingadozhat. Ezen alakzatok magyarázatára Darwin a tengerfeneknek általánosan elterjedt süllyedéseit tételezi fel. A meleg tenger szigeteit és kontinenseit korallzátonyok (l. o.) szegélyezik körül, a szárazföld beálló süllyedése esetén annak szélén álló koralltőkét a korallok felfelé építik, minthogy csak sekély vízben képesek megélni, miről előáll egy töltés-alakú zátony, amelyet a szárazföldtől csatorna választ el, az elsülyedő sziget kiemelkedő, eredeti szegélyző zátonyával A.-at alkot. Emellett azonban a sülyedésnek természetesen oly lassan kell beállania, hogy a korallok fölfelé tovább építhessék azt, ami tőlük a mélyremerülés folytán elvonatott. Darwin eme nézetét sokáig általánosan elfogadták, újabban azonban sokan kétségbevonták ezen feltevés helyességét, így különösen Murray, a Challenger-expedició zoológusa. Kitűnt ugyanis, hogy a korallképződés nem mindenütt oly nagy mérvű, mint azt Darwin gondolta és hogy az A. igen gyakran oly helyeken jönnek elő, amelyekről bebizonyítható, hogy nem elsülyedt, hanem inkább kiemelkedő területek.

Valódi atoll képe.

Atom, l. *Atomizmus.*

Atomelmélet, l. *Atomizmus.*

Atomhő, az atomsúly és fajhő szorzata, azaz a melegmennyiség, amely valamely elem egy grammatomjának hőmérsékletét 1°-kal emeli, valamennyi szilárd halmazállapotú elemre közelítőleg állandó s értéke 6,4 (Dulong-Petit-féle törvény). A nem fémes elemeknek a törvénytől való erős eltérését (pl. a bór A.-je 2·7, a foszforé 5·4, a széné 1·8) újabb vizsgálatok szintén érthetővé teszik. A vegyületek molekulahője közelítőleg egyenlő az alkatrészek A.-inek összegével (Neumann-Kopp törvény).

Atomizmus (gör.), neve azoknak a rendszereknek, melyek *atomokból,* azaz legkisebb, oszthatatlan részekből konstruálják az anyagot. Ezeket a legkisebb részeket, atomokat v. minőségre nézve különbözőknek gondolhatjuk s e különböző minőségű atomok magyaráznák az anyagok különbségét; v. pedig minőségre nézve egyformáknak, s akkor az atomok száma, helyzete, esetleg geom

alakja és mozgása szülné az anyag összes tulajdonságait. Az A.-ra már az ind filozófiában akadunk; Anaxagoras minőségileg meghatározott elemekből konstruálja az anyagot; első rendszeres és következetes kifejtője azonban az A.-nak az atomisztikus iskola, melynek alapítója *Leukippos*, legnagyobb alakja *Demokritos* (l. o.). Az atomisztikus iskola egyszersmind az első materialisztikus rendszer alkotója, mert alapelve az, hogy csak az atomok léteznek és az üres tér. Epikur majdnem minden részletében követi Demokritost, csak bizonyos önkényes mozgást tulajdonít atomjainak. Híres tanítványa, Lucretius költeményében: De rerum natura, nagy stiláris művészettel adja elő az A.-t is. A középkorban Aristoteles tekintélye századokra elnyomta, de már 1619. Sennert német orvos határozott A.-t tanít, azonban csak Gassenditől számíthatjuk az ókori A.-elméletnek öntudatos és következetes megújítását, ami a fizikára nézve korszakalkotó tett volt. Gassendi A.-a azonban még majdnem mindenben hasonlít Epikuroséhoz. Boyle Róbert viszi be az atomokat a kémiába. Newton elmélete teljesen átalakítólag hat az atomisztikára. Új fogalmat visz be, az állandó, a távolba ható erő fogalmát; ezentúl az atomok többé nem érintés által hatnak egymásra, hanem vonzzák egymást. Ezzel a régi kinetikus atomisztika átmegy a dinamikus atomisztikába. Az atom elmélete ezentúl különböző irányban halad. Némelyek megtartják az atomot korpuszkulumnak, kis testecskének, mely tért tölt be; mások kiterjedés nélküli, matematikai pontnak nézik, mely szellemi természetü (Leibniz monaszai) vagy tisztán erőközépponttnak, mint a francia fizikusok nagy része (Ampère, Cauchy, Moigno stb.). Kant filozófiája pedig elkerülhetetlenné teszi annak vizsgálatát, milyen atomelméletre, mint hipotézisre, van szüksége a fizikának, s mily kiegészítésre szorul a fizikusok atomja ismerettani szempontból.

A *természettudományi* A. az a feltevés (hipotézis), hogy az anyag különálló, igen kicsiny, de véges nagyságú részecskékből, molekulákból, ill. atomokból (l. *Atomsúly)* áll, amelyek között különféle erők működnek s hogy ez erőkből, a részecskék elhelyezkedéséből, mozgási állapotából valamennyi kémiai és fizikai jelenség megmagyarázható.

Az A. a XIX. sz. első tizedében *Dalton* és *Wollaston* alapvetései után *Avogadrotól* nyer — elsősorban a gázalakú testekre vonatkozólag — határozott alakot, aki Dalton «egyszerű és többszörös súlyviszonyok» törvényét (l. o.) és Gay-Lussac térfogati törvényét (l. o.) az A.-ból magyarázza meg ama feltevés alapján, hogy minden gázalakú test (akár elem, akár vegyület) egyenlő térfogatában egyenlő számú molekula van s maguk az elemek is gázalakban nem atomokból, hanem két-két atom alkotta molekulából állanak s valamely vegyület keletkezésekor az *alkotórészek atomjainak* a köztük működő erő, a *vegyirokonság* (affinitás) által a *vegyület molekulájára* való egyesítése következik be. A kémia és fizika haladásával azután az anyag szerkezetének ez a képe mind nagyobb részletességgel rajzolódott ki. Az *szénvegyületek* (l. o.) ismerete a vegyi rokonság erőinek térbeli elosztására vetett világot, az oldalak *elektrolitos disszociációja* (l. o.) s *ionelmélete* (l. o.) ez erők elektromos természetére enged következtetni. *A gázok kinetikai elmélete* (l. o.) különösen sok részlettel járt az A. kiépítéséhez, módot nyujt a molekulák számának, sebességének meghatározásához s majdnem bizonyossá teszi, hogy az ú. n. *Brown*-féle mozgásban (l. o.) közvetlenül a molekulák mozgásának nyilvánulását szemlélhetjük. A kapillaritás (hajcsövesség) jelenségei ugyancsak a molekulák közt működő (de nem kémiai természetü) erő, a *kohézió* nyilvánulásaként magyarázhatók, ez az erő jelentkezik a testek rugalmasságában, szilárdságában. Egyáltalán nincs a kémiának, fizikának fejezete, ahol az A. feltevése jelentős szerepet ne játszana. A legújabb időknek főleg a gázokon áthaladó elektromos áramokra (elektromos kisülések) és a testek radio-aktiv viselkedésére vonatkozó vizsgálatai, végül még az atomoknál is kisebb részecskék, az *elektronok* feltevésére s evvel az elektromosság A.-ához, az *elektronelmélethez* vezettek (l. o.) s úgy látszik, mintha a hősugárzás ismerete révén az *energia* atomisztikus felfogásához is közelednénk, noha ez az egyelőre teljesen szakszerű körökben induló felfogás ott is erős ellenzésre talál.

Ismerettani szempontból a természettudományi A. ugyanolyan megitélés alá esik, mint minden természettudományi hipotézis. Nem vethetjük fel tehát pl. azt a kérdést, tényleg atomokból áll-e az anyag, azaz: igaz-e az A. feltevése, csupán csak azt: célszerű-e, alkalmas-e a jelenségek leírására. S erre a kérdésre feltétlenül igennel kell felelnünk. Bizonyára az A. feltevése nem elkerülhetetlen a természettudományokban, Ostwald német fiziko-kémikus az *energetika* mellett az A.-t feleslegesnek véli. Viszont mások (pl. Boltzmann) az A.-t az emberi gondolkodás természetében gyökeredzőnek tartják s a tudomány fejlődése ez utóbbiaknak látszik igazat adni.

Néhány adat a molekulákra:

1 hidrogén molekula tömege $^1/_{485000}$ trillió gr., 1 hidrogénmolekula kisebb, mint $^1/_{1000000}$ mm., de nagyobb, mint $^1/_{20000000}$ mm.

A hidrogén molekula sebessége 0° hőmérsékletnél 1844 m/mp.

Irodalom. Az A. történetét igen rövid, szakszerű előadásban, de részletes irodalmi útmutatással adja G. Lockemann, Die Entwickelung und der gegenwärtige Stand der Atomtheorie, Heidelberg 1905, C. Winter, v. ö. még: Tyndall-Jezsovics, A hő mint a mozgás egyik neme, Bpest 1874, Term. tud. Társulat; Lasswitz, Geschichte der Atomistik (csak Newtonig), Leipzig 1889, 2 köt.; Roscoe-Herden, Die Entstehung der Daltonschen Atomtheorie (deutsch von Kahlbaum), Leipzig 1898; W. Ostwald, Vorlesungen über Naturfilosophie, 2. kiad., Leipzig 1902; L. Boltzmann, Populäre Schriften Leipzig 1905; G. Mion, Molecule Atome, Weltäther, Leipzig 1907, Lorentz-Siebert Sichtbare und unsichtbare Bewegungen.

Atomjel. Hogy az atomokat egyszerű módon jelölhessék, a kémikusok *Berzelius* ajánlatára megegyeztek abban, hogy minden atomot latin nevének kezdőbetüjével jelöljenek. Ha több atom neve ugyanazon betüvel kezdődik, akkor magát a kezdőbetüt a legfontosabb elem jelzésére alkalmazzák, a többiekéhez pedig a latin névnek még egy jellemző kis betüjét ragasztják. Igy a szén (carbonium) jele *C*, a calciumé *Ca*, a cadmiumé *Cd*, a chloré *Cl*, a chrómé *Cr*, stb. Ezen jeleknek nemcsak minőségi, hanem mennyiségi jelentő-

[illegible] atomsúlyban az illető elemek atomsúlynyi mennyiségét is értjük. Így a C 12 s. r. szenet, az O 16 s. r. oxigént, a Cl 35·46 s. r. klórt jelent.

Atomkapcsolódás a molekulát alkotó atomoknak egymással való összefüggését fejezi ki. Pl. a víz (H_2O) molekulájában két hidrogénatom kapcsolódik egy oxigén atomhoz: $\begin{matrix}H\\H\end{matrix}>O$

Atommodell, az atomok fizikai, kémiai viselkedésének illusztrálására kigondolt mechanizmus. Ilyen pl. *Lord Kelvin* örvénygyűrű atomja. Újabban J. J. Thomson gondolt ki az elektronelmélet alapján egy A.-t, amely egy pozitív elektromos gömbből s benne elhelyezett különböző számú negatív elektromos részecskéből áll. Ez az A. az elemek kémiai viselkedését meglepő hűséggel adja vissza. V. ö. *Thomson-Siebert*, Die Korpuskulartheorie der Materie (Braunschweig 1908).

Atomo, hosszúságmérték Olaszországban, régebben a m. $^{1}/_{1000}$ része, ma a m. milliméter.

Atomrefrakció, alkatrészként szereplő atomok fénytörőképességének mérőszáma, melyet közvetlenül meghatározni nem lehet, hanem a vegyületek molekularefrakciójából (l. o.) lehet kiszámítani.

Atomsúly alatt az atomok viszonyos súlyát értjük és A.-nak nevezzük *az alkotórésznek azt a legkisebb súlymennyiségét, melynek sokszorosa a különféle vegyületek molekulasúlyaiban foglaltatik.* Az A.-okat régebben Dalton ajánlatára a hidrogénre, mint egységre vonatkoztatták. Később Berzelius az oxigén A.-át 100-nak vette és ehhez viszonyította a többieket. Majd ismét visszatértek a hidrogénhez, mint egységhez. Újabban Ostwald ajánlatára az A.-ok alapjául az oxigén A.-át fogadják el, melyet 16·000-al tették egyenlővé. Ezen változtatásnak oka abban leli magyarázatát, hogy az oxigén és hidrogén A. a közötti viszony kellő pontossággal való meghatározása nagy nehézséggel jár és mivel a legtöbb elem A. a oxigénvegyületeből van meghatározva, amint a hidrogén és oxigén közötti viszony pontosabb meghatározás folytán megváltozik, az összes többi elemek A.-át át kellene számítani. 1898 óta nemzetközi A.-ellenőrző bizottság az új meghatározások alapján átjavított A.-okat minden év elején ismerteti. A jelenleg működő bizottság tagjai: *F. W. Clarke, W. Ostwald, P. E. Thorpe, G. Urbain.* Általuk az 1911-ik évre megállapított A.-okat az előző hasabon közölt táblázat mutatja.

Név	Jel	Atomsúly	Név	Jel	Atomsúly
Aluminium	Al	27·1	Litium	Li	6·94
Antimon	Sb	120·2	Lutecium	Lu	174·0
Arany	Au	197·2	Magnézium	Mg	24·32
Argon	Ar	39·88	Mangán	Mn	54·93
Arzén	As	74·96	Molibdén	Mo	96·0
Bárium	Ba	137·37	Nátrium	Na	23·00
Berillium	Be	9·1	Nikkel	Ni	58·68
Bizmut	Bi	208·0	Niob	Nb	93·5
Bór	B	11·0	Neodim	Nd	144·3
Bróm	Br	79·92	Neon	Ne	20·0
Cerium	Ce	140·25	Nitrogén	N	14·01
Cézium	Cs	132·81	Ólom	Pb	207·10
Cink	Zn	65·37	Ón	Sn	119·0
Cirkónium	Zr	90·6	Ozmium	Os	190·9
Diszprózium	Dy	162·5	Oxigén	O	16·00
Erbium	Er	167·7	Palládium	Pd	106·7
Európium	Eu	152·0	Platina	Pt	195·2
Ezüst	Ag	107·88	Prazeodim	Pr	140·6
Fluór	F	19·0	Rádium	Ra	226·4
Foszfor	P	31·04	Réz	Cu	63·57
Gállium	Ga	69·9	Ródium	Rh	102·9
Gadolinium	Gd	157·3	Rubidium	Rb	85·45
Germánium	Ge	72·5	Ruténium	Ru	101·7
Hidrogén	H	1·008	Skandium	Sc	44·1
Hélium	He	3·99	Stroncium	Sr	87·63
Indium	In	114·8	Szamárium	Sa	150·4
Iridium	Ir	193·1	Szelén	Se	79·2
Itterbium (neo-			Szén	C	12·00
terbium)	Yb	172·0	Szilicium	Si	28·3
Ittrium	Y	89·0	Tállium	Tl	204·0
Jód	J	126·92	Tantál	Ta	181·0
Kadmium	Cd	112·40	Terbium	Tb	159·2
Kalcium	Ca	40·07	Tellur	Te	127·5
Kálium	K	39·10	Titán	Ti	48·1
Kén	S	32·07	Tórium	Th	232·4
Kéneső	Hg	200·6	Tulium	Tu	168·5
Klór	Cl	35·46	Urán	U	238·5
Kobalt	Co	58·97	Vanádin	V	51·06
Króm	Cr	52·0	Vas	Fe	55·85
Kripton	Kr	82·9	Wolfram	W	184·0
Lantán	La	139·0	Xenon	X	130·2

Atomtérfogat, az elemek gr.-atomsúlynyi mennyiségének térfogata cm^3-ekben. Az elemek A.-ának számértékét (Av) megkapjuk, ha atomsúlyukat (P) a fajsúllyal (*d*) elosztjuk $Av = \frac{P}{d}$.

Atonia (gör.), valamely szerv vagy szervcsoport feszültségének csökkenését jelöli s főleg középkorú és idős embereknél észlelhető, de gyakran világrahozott testalkati tulajdonság gyanánt mutatkozik. Az A. legtöbbször sajátos testalkatú, ú. n. aszténiás embereknél tapasztalható s ilyenkor rendszerint a hasüri szervek sülyedésével (enteroptosis), emésztési zavarokkal van összefüggésben. Tapasztalati adat az is, hogy ilyen emberek közül sok egyúttal neuraszténiás is. Leggyakoribb a gyomor- és bél-A., ez utóbbi az oka sokszor a megrögzött székrekedésnek (bélrenyheség). A gyomor A.-jának következménye gyomortágulás is lehet. Az A. okát vagy a rugalmas szövetelemek (rugalmas kötőszöveti rostok, sima és harántcsikolt izomrostok) rugalmasságának csökkenésében vagy pedig az ezeket szabályozó idegek elernyedt működésében kell keresni. Így pl. hosszantartó vérszegénységgel vagy hosszú szoptatás, kimerítő testi munka után néha észlelhető ilyen idegrenyheségi gyomor-A. (A. ventriculi nervosa), ami azután az előidéző ok megszüntetésével el is tűnik. A.-s vérzés, l. *Méhvérzés.*

Atopia (gör.), helytelenség, ami nincs a helyén, illetlenség, ellenmondás; *atopikus*, helytelen, badar.

Atopit (ásv.), piroantimoniát, sárga oktaéderek, $Sb_2O_7(Ca, Na_2, Fe, Mn)_2$. Wermlandon (Svédorsz.).

Atorai, l. *Nu-törzsek.*

Atosfalva, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1900) 381 magyar lak., u. p. Csókfalva, u. t. Makfalva.

Atot, a dinka néptörzs egyik melléktörzse, l. *Dinka.*

Atour (franc., ejtsd: atúr), pipere, dísz; innen *dame d'atour*, a fejedelemnő feldíszítésével megbízott udvarhölgy.

Atout (franc., ejtsd: atú), ütőszín a kártyajátékban, mely még a nagyobb értékű másszínű kártyákat is leüti. Az A. megállapítása különbözőkép történik, változik a játékok szerint, pl. a pre-

feráncnál licitálás, a kalábriászban a feltütés v. licitálás útján határozzák meg, míg a máriásnál játék közben mondják be az A.-t; a tarokjátékban a tarok (számozott kártya) helyettesíti az A.-t. Németesen *trompf*-nak is mondják az ütőszint.

à tout hasard (franc., ejtsd: hazár), a. m. hatravakra, találomra (pl. megkockáztatni valamit).

à tout prix (franc. ejtsd: á tú prí), mindenáron (pl. venni vagy eladni).

Atoxyl, para-aminophenylarzinsavas nátrium, arzanilsavas nátrium. $H_2N.C_6H_4.As{\overset{\diagup OH}{\underset{\diagdown ONa}{=O}}}$. Fehér, kristályos, szagtalan és íztelen por. Vízben jól oldódik. Jóval kevésbbé mérgező, mint a többi arzén-készítmény, miért is A. alakjában aránylag sok arzén juttatható a szervezetbe anélkül, hogy mérgezőleg hatna. Izomközti oltások és vérbefecskendezések alakjában alkalmazzák 10—20% oldatainak $^1/_2$ cm^3-ét nemcsak álomkórnál, hanem súlyos vérszegénységnél (anaemia perniciosa), mocsárláznál, tuberkulózisnál (?), fehérvérüségnél, szifilisnél, bőrbajoknál; — továbbá állatoknál előforduló trypanosomiasis és protozóás fájdalmaknál.

Átömlés v. *szétömlés*, l. *Diffuzió.*

Átömlesztés *(transfusio).* Vérnek átömlesztése a «vértadó» egyénből a «vértkapó» ereibe. Célja, hogy akár vérvesztés, akár betegség folytán megfogyott, vagy megváltozott vért pótoljunk. Az első Á.-t bárányból emberbe 1667. *Jean Denis* és *Emmerez* végezték. Azóta az Á. időszakonként föl-fölbukkant a sebészet történetében, de mindig a velejáró veszélyek miatt hoszszabb-rövidebb ideig a feledésbe merült. Az Á.-sel járó veszély egyrészt abban áll, hogy az átömlesztett vérben alvadék képződhet, amely a vértkapó keringésében érbedugulást (emboliát) okozhat. Ez úgy kerülhető el, hogy a vértadó vérét rostanyagától üvegedényben való veréssel megszabadítjuk, az így «defibrinált» vért vásznon átszűrjük és így fecskendezzük a «vértkapó» gyüjtőerébe. Ez az A.-nek *közvetett* módja. Ez az eljárás sem tudta azonban az Á.-nek másik, nagyobb veszélyét kiküszöbölni, amely abban áll, hogy a szervezetre idegen vér a vértkapó *vörös vérsejtjeit feloldja* (haemolysis). Ez utóbbi körülmény miatt az A. állatból emberbe teljesen elvesztette jogosultságát. Helyébe lépett a fiziológiás konyhasóoldatnak (0·9 %-os konyhasóoldatnak) beömlesztése a bőr alá, vagy a gyüjtőérbe, amely alkalmas arra, hogy a megfogyott vér folyadéktartalmát pótolja és ezzel az üresen dolgozó szív munkáját megkönnyítse. A folyadék pótlásával azonban célt nem érünk olyankor, amikor a betegnek vörös vérsejtjei (pl. széngőzmérgezés folytán) elvesztették oxigén-felvevő képességüket, vagy a vér mennyisége annyira megfogyott, hogy az oxigén-anyagcserére a megmaradt vörös vérsejtek elégtelenek. Ily esetekben (különösen amerikai sebészek) legujabban az Á.-el kitünő eredményekről számolnak be (Crile, Carrel). A.-re csakis friss embervért használhatunk. Meg kell előre győződnünk, hogy a vértadó vérsavója a vértkapó vörös vérsejtjeit nem oldja, szóval csak rokonvért szabad alkalmazni. Az Á. úgy történik, hogy a vértadó verőerét közvetlen összeköttetésbe hozzuk a vértkapó gyüjtőerével (akár érvarrattal akár parafinnal bélelt üveg-csövecskével). A vértadó vérnyomását ellenőrizzük. Amint az a normálisról (120 mm. Hg.-nyomásról) 90 mm. nyomásra sülyedt, az A.-t befejezzük. Vészes vérfogyatkozásnál, mérgezéseknél ez az eljárás bevált.

Átörökítés, l. *Öröklés.*

Átöröklés *(hereditas)*, l. *Öröklés.*

Atra bilis (lat., *fekete epe*). Galenos orvostanában nagy szerepet játszott folyadék, amely azon idők felfogása szerint számos betegségnek okozója lett volna, nevezetesen a melankóliának (atrabilitas); innen származik a népies kifejezés: epés hangulat, elöntötte az epe.

Atracél (növ., *Anchusa* L.), a Borraginaceae (Érdes levelüek) család génusza, melynek 30 faja főkép Európa, Észak-Afrika és Nyugat-Ázsia lakója. Egyesek a Fokföldön. Egyéves v. évelő, váltakozó levelű fűvek. Pártájuk fehér, kék vagy ibolyaszínű; torkában 5 pikkelye van, rövid szálú porzójuk a pártából nem emelkedik ki. Az *orvosi* A. *(Anchusa officinalis* L.) keményszőrű fű. Virága kinyiláskor piros, azután azurkék vagy lila, ritkán fehér. Mezőkön közönséges, alkalmatlan; füve és gyökere (herba et radix Buglossi v. ligulae bovis) régebben officinális volt. Fiatal levelét néha főzeléknek eszik. Az *A. Italica* Retz. Egyiptomban sárgaság elleni orvosságnak használatos. Az A.-fajok, mint közönségesebb virág, szép kék és tartós virágjuk miatt kertben is láthatók *(A. Italica)*; az *A. sempervirens* L. árnyékkedvelő volta miatt a facsoportok közt maradt helyek kitöltésére célszerű.

Atracia ars (lat.) a. m. bűvészet.

Atragene *L.* (növ.), l. *Bércse.*

Átrakás *(átrakási jog, átrakodó helyek).* Hajdan egyes községek előjoga ahhoz, hogy a vízen vagy a vízhez érkezett árúknak továbbszállítását kizárólag a saját fuvarosaikkal, illetve hajósaikkal lássák el. Ma átrakodó helyek (állomások) alatt a vasúti és a hajó ási forgalomnak azon érintkező pontjait értjük, amelyekre nézve külön díjszabási tételek és határozmányok állanak fenn. Ilyenek a Dunán: Orsova, Báziás, Zimony, Újvidék, Vukovár, Budapest, Győr, Pozsony; a Tiszán: Szolnok; a Száván: Sziszek és Bród; a Dráván: Barcs és Eszék.

Átrakási illeték. A vasút, midőn a feladó v. az átvevő kívánságára a vasúti kocsiból közvetlenül a fuvarszekérre, vagy a fuvarszekérről közvetlenül a vasúti kocsiba rak olyan árúdarabot, melynek be- illetőleg kirakása a feladó, illetőleg az átvevő kötelessége, az ú. n. Á.-et szedi be. Az Á. az árúdarab súlya, neme, a rakodás módja szerint 100 kg.-kint 3—12 fill.

Atramentum (lat.), fekete festék, tinta; így *A. pictorium*, a festők fekete festéke; *A. scriptorium*, fekete tinta; *A. sympatheticum*, oly tinta, a mellyel írt vonások bizonyos titkon tartott szerek által kerülnek napvilágra; ez különösen a középkorban a tudósok titkos feljegyzéseinél és kéziratoknál volt használatban, újabban pedig a diplomaták értesítéseinél stb. játszik nagy szerepet. *A. sutorium* (csizmadia-tinta), a vasgálic elneve-

nne. A középkorban gyakran a hóleseknek kövének nevezték.

Atrato, folyó a D.-amerikai Kolumbia köztársaságban, az é. sz. 5° 12' a., a mai parti hegységben ered, amely az Andok végső kiágazása; a Darieni-öböl déli nyulványába, a Csoko-öbölbe delta alakban torkol, D.-ről É.-ra folyik; hossza 600 km., amelynek $^{2}/_{3}$-a hajózható; több, ugyancsak hajózható mellékfolyója van. Mivel forrása közel fekszik a Csendes oceánba szakadó San Juan folyó forrásához, már Humboldt S. megpendítette az eszmét, hogy e két folyó összekötésével az Atlanti és Csendes-oceán közt vizi összeköttetést lehetne teremteni; e terv megvalósításának a Panama-csatorna tervezése véget vetett.

Atrax, thessaliai város az ókorban a Peneios folyó mellett (a mai Alifaka közelében), a Kr. e. II. század elejéről gyakran emlegetett erődítés. Atracius néven viselt egy márványfaj is, melyet római és bizánci korban sokat használtak.

A tre (ol., a. m. *à trois*) műszóval a zenében azt jelzik, hogy a zenedarabot három hangszeren játszák v. hogy azt három énekes adja elő.

Atrebatok, kelta nép Gallia Belgicában Nemetocenna (ma Arras) fővárossal. Caesar őket a Sambre mellett legyőzte. A nagy vándorlások idején egy részük Britanniába vonult és a Trinobantok szomszédságában a mai Southampton grófságban talált hazát.

A tre corde, l. *Félretolás*.

Atreidák, l. *Atridák*.

Atrek *(Etrek)*, határfolyó az orosz turkomán terület és Perzsia közt; a Khoraszszan hegységben ered, ÉNy.-nak, azután Ny.-nak folyik és körülbelül 550 km. hosszu folyás után az Asztrabad-öböltől É.-ra a Kaspi-tenger DK.-i csúcsában a Hasszan-Kuli-öbölbe szakad. Az A. völgye termékeny s a nomád turkománok, kik e völgyet lakják, s kiket az oroszok hajtottak fennhatóságuk alá, kellőkép művelik is. Az oroszok 1871. vették birtokukba és mellette Csikislar erődöt építették, amelyet azonban már ismét elhagytak.

Atremográf, oly tolltartó, mely írásgörcsben szenvedőknek az írást megkönnyíti.

Atreus, Tantalos unokája, Pelops és Hippodameia fia, Thyestes bátyja, Minos unokájának: Aeropenek férje, Agamemnon és Menelaos atyja. A monda szerint Pelopsnak nem Hippodameiától, hanem Axioche nimfától Chrysippos is gyermeke volt, kit azonban a mostoha-testvérek Hippodameia biztatására megölnek. Emiatt a gyilkosoknak az elisi Pisából szökniök kell; Sthenelosnál, Eurystheus atyjánál találnak új hazára Mykenaiban, melynek utóbb uralkodói lesznek. De nem békés egyetértésben; A. és Thyestes villongásától a legnagyobb szörnyűségeket beszéli el a görög monda. Thyestes bátyjától csak ravaszsággal és időlegesen tudja elorozni Hermes ajándékát, az arany-bárányt; trónjától megfosztva idegenbe távozik s olykép áll boszút A.-on, hogy ennek fiát Pleisthenest küldi el hozzá, kit az atya — anélkül hogy ismerné — megöl. A. nem marad adós; udvarába csalogatja Thyestest ennek fiaival együtt s ez utóbbiakat levágatván, feltálalja a mit sem sejtő atyának. De a végzet szerint mégis csak Thyestes sarja által kell A.-nak elpusztulnia. Thyestes saját leányával, Pelopiával nemzi azt az Aigisthost, kit A. saját fiaként nevel föl, kit Thyestes meggyilkolására akar felhasználni, ki azonban — a megismerés nagy jelenete után — magat A.-t öli meg, midőn az a tengerpart mellett ép áldozatot végez. Ami e mondakör magyarázatát illeti, bizonyos történeti emlékeket mégis csak jogunk van mögötte sejteni. A. helyileg Mykenaiba, nem Pisába tartozik; a Pelopshoz fűzött genealógia csak akkor állott elő, midőn Mykenai hatalmas fejedelme (bármiként is nevezték), az egész Peloponnesos heros eponymosával akart összeköttetésbe jönni. Thyestes és A. testvérvillongásából annyi valóságra szintén következtethetünk, hogy abban a régi korban az atyáról fiura szálló trónörökösödést még a testvér joga keresztezte vagy tette legalább is bizonytalanná (így Homeros is: Ilias 2. 100 köv. s.). A. «kincsesházáról» már Pausanias beszél s a Mykenaiban levő kupolasirok egyikét (a legnagyobbszerűt és legépebbet) mindmáig «A. kincsesházának» nevezi a néphagyomány.

Atrézia (gör.), a test nyílásainak vagy csatornáinak elzáródása vagy átjárhatatlansága. Többnyire veleszületett fejlődési hiba, pl. *végbél-A.*, *petefészek-A.*, *hüvely-A.*, *húgycső-A.*, *méh-A.*, *száj-A.*, *szem-A.* Ritkábban fordul elő, hogy valamely csatorna vagy nyílás gyuladás következtében, hegesedés miatt vagy fekélyek összenövése miatt záródik el. Az A.-t a csatornát elzáró szövettömeg átmetszésével vagy az elzáróhártya átfurásával szüntetjük meg. A műtét sikerét azonban nagyon megnehezíti a készített csatorna utólagos hegesedése. Sok esetben pedig nagyon vastag az elzáró szövettömeg s emiatt nehéz a csatorna másik nyitvamaradt részletét felkeresni.

Atri (az ókori *Hadria*), város Teramo olasz tartományban, az Adriai-tengertől 7 km. távolságra, vasút mellett; a Piomba folyó völgye fölött emelkedő magas hegyen, püspöki székhely, szép gót székesegyházzal és szép campanilével, tészta- és szappangyártással, (1901) 13,448 lak. Közelében sziklabarlangok vannak (valószinüleg etruszk sírok).

Atria, város, l. *Adria*.

Atria mortis (lat., a halál előcsarnokai), a test legfontosabb organumai, melyekből a legfontosabb életműködések indulnak ki, agy, szív, tüdő, s amelyek működésének megszünése rövidesen halált okoz.

Atrichia (gör.) a. m. szőrtelenség.

Atrichum *Palis* (növ.), l. *Catharinaea*.

Atridák, Atreus (l. o.) utódai: Agamemnon és Menelaos.

Atrio del cavallo, hegyszakadék a Vezuvon, mely az új krátert a Monte Sommától elválasztja, l. *Vezuv*.

Atripalda, város Avellino olasz tartományban, a régi Avellinum romjaival, (1901) 5682 lak., posztó- és kalapkészítéssel.

Atriplex *L.* (növ., *laboda, paréj)*, a Chenopodiaceae (libatopfélék) család génusza, melynek 100 faja a mérsékelt és szubtropikus övekben az egész földön el van terjedve. Egyéves füvek v. cserjék, virágaik csomókban állók és egyszerű v. összetett füzért alkotnak. Közönségesebb faja: *A.*

hortense L. (kerti laboda), Észak-Európában egész Szibiriáig. Egylakú, magas, hamvas, pirosló. Kertekben ültetik s Franciaországban *arroche* név alatt mint főzelék szerepel (mint nálunk a spenót). Magva kissé hánytató s meghajtó. Lakások körül elvadul. Más tengerparti fajokból szódát, a belföldiekből hamuzsírt főznek.

Atrium (lat.), 1. A régi római háznak főrésze, amelyben eredetileg a tűzhely állott; mivel ennek fölszálló füstje befeketítette a tetőt, a helyiség az A. nevet nyerte (ater a. m. fekete). Az ősi időben az A. képezte úgyszólván a házat: itt ettek, az asszonyok itt dolgoztak, itt volt a házigazda pénzes ládája s a hátfalnál a házastársak ágya, itt fogadta a férfi barátait. Az ősi A. egészen födött, világosságot az ajtón, ill. a fölötte alkalmazott nyíláson át nyert. A római ház fejlettebb alakjában az A. annak középterme, amelyre a szobák nyíltak. Világosságát a tető közepén hagyott négyszögű nyíláson (compluvium) át kapta, ennek a nyílásnak a padozatban medence (impluvium) felelt meg az esővíz befogadására. A.-nak fő fajai: 1. *displuviatum,* ha a tető nem a compluvium felé, hanem kifelé lejtett. Ennél az esővíz a tetőről csak úgy folyhatott le, ha a házak között köz volt. Mivel a városban, hol a házak közös falakkal sorakoztak egymás mellé, ez nem alkalmazható, felhagytak vele és a tetőt úgy szerkesztették, hogy oldalai befelé estek. Ha a tető a szemközti falakat összekötő 2—2 gerendán nyugszik, melyeknek középső négyszöge fedetlen marad (compluvium), *A. tuscanicum* a neve. Változata az *A. tetrastylum,* melynél a compluviumot négy sarkán oszlop vagy pillér tartja, úgy hogy a drága hosszú gerendák helyett rövidebbek voltak a tetőszerkezetnél alkalmazhatók. Ha a compluviumot nem négy, hanem több oszlop támasztja, úgy hogy az A. a görög ház csarnokos terméhez, a peristyliumhoz hasonlít, A. *Corinthium* a neve. Az A. rendesen téglalap, ritkábban négyzetalakú, nagysága a pompeji házaknál 6×8 m. és 12×17 m. közt váltakozik. Körülötte csoportosítvák a ház helyiségei; mikor a római ház a görög perystiliummal bővült, az A. lett a fogadóterem kliensek és vendégek számára. Később a császári korban oly középületeket, melyeknek az A. Corinthiumhoz hasonló oszlopos udvaruk volt, A.-nak nevezték pl. *A. Vestae,* a Vestaszüzek palotája Róma fórumán. — 2. *A.,* az ó-keresztény építészet A.-ja, vagy, a bazilikák főhomlokzata elé épített négyszögletes, a belső oldalukon oszlopcsarnokkal ellátott udvar volt, rendesen kúttal a közepén. Itt tartózkodtak a vezeklők; azilumul is szolgált.

Atrocitás (lat.), kegyetlenség, vadság.

Atrofia (gör.), sorvadás. Lehet általános, az egész szervezetre kiterjedő A., amilyen pl. a *vénségi sorvadás* s helybeli egyes szervek A.-ja. Okozhatja, 1. táplálkozási zavar: *a)* mert a szerv nem kap kellő mennyiségű vagy minőségű vért, pl. a tápláló erek elzáródása vagy megszűkülése s általában a vérkeringés zavarai, pl. hosszasan tartó nyomás miatt vagy *b)* mert a sejtek a táplálékot nem képesek feldolgozni; 2. a működés hiánya, pl. a bénult végtagok elsorvadása; 3. idült mérgezés. Ilyen sorvasztó méreg a jód; 4. Bizonyos szervek bizonyos korban fiziológikusan is elsorvadnak, pl. a kedezmirigy, a nemi mirigyek, pl. nőkben a petefészek a klimakteriumban. Az egyszerű A.-nál a szervek megkisebbednek, mert sejtjeik is kisebbek lesznek, bizonyos viszonyok között a szervek elsorvadását különböző elfajulások előzik meg, *degenerativ A.,* vagy festék rakódik le a sejtekbe, *pigment-A. (festékes sorvadás).* Az egyes szövetek sorvadásakor nagyon különböző elváltozásokat tapasztalunk (l. *Idegsorvadás, Izomsorvadás, Csontsorvadás, Porcogósorvadás, Zsírsorvadás).*

A. a *növénytanban* azt az esetet jelenti a teratológiában, midőn vm. növényszerv keletkezésnek indul ugyan, de azután többé-kevésbbé fiatal korában nem táplálódik, tehát tovább sem fejlődhetik, hanem *nyomorék,* csenevész (rudimentum) marad.

à trois (franc.), l. *A tre.*

Atrolaktinsav, $C_9H_{10}O_3$. Vízben oldható, színtelen kristályok; 90°-on megolvad. Keletkezik lúgos káliumhipermanganát hatására brómhidrotropasavból, vagy pedig ha sósav acetofenonhidrocianidra hat. Atropasavval és sok egyéb vegyülettel izomer.

Atropa *L.* (növ., *nadragulya*), a Solanaceae (Ebszőlőfélék) család génusza, melynek 2 faja Európában, Észak-Afrikában, Nyugat- és Közép-Ázsiában fordul elő. Kopasz, felegyenesedő, fűnemű növények, egyenkint álló virágokkal, melyeknek pártája harangalakú, csöves. Termése gömbölyű, húsos bogyó. Az *A. belladonna* L. (maszlagos nadragulya) egész Európában közönséges. Csészéje maradó, a termés érése után megnövekedve 10 mm. hosszú. Pártája szennyes-lila. Fényes, fekete bogyója van, mintegy 1·5 cm. átmérőjű. Úgy ez, mint az egész növény *atropin* tartalmánál fogva igen mérges. Levelei és gyökere a legtöbb országban officinálisak. Bogyója a legtöbb mérget virágzás idején tartalmazza s ekkor a leghatékonyabb. Az olasz nép arcát festette vele, innen a bella donna (szép asszony) elnevezés. A növény legfőbb mérge nem az atropin, hanem a *hyoscyamin.* Van azonkívül benne egy keserű alkaloida, a *belladonnin,* továbbá az *atrozin* és a *chrysatropasav* nevű festőanyagok. Erdőkben, vágásokban terem.

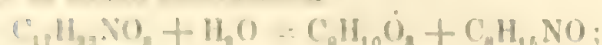
Atropasav, α-phenylacrylsav, $C_9H_8O_2$ vagy $H_2C:C(C_6H_5).COOH$ összetételű sav. Keletkezik bárium-sója alakjában az atropinból, tehát ennek az elszappanosítása útján, ha azt báritvízzel hevítjük, úgyszintén a tropasavból, víz lehasadása révén, ha azt tömény sósavval hevítjük. Szeszből kikristályosítva színtelen tűalakú kristályok. Vízben alig, szeszben, éterben, benzolban könnyen oldódik; o. p. 106°. Oxidáló anyagok a melegítéskor benzoesavvá alakítják. A fahéjsavval izomer, egybázisú sav. Sói jól kristályosodnak.

Atropatene, az ókorban Médiának ÉNy.-i része (Media minor), a kaspi-tavi tartományok, az Araxes folyó és az Urmia-tó között. Főhelyei Gazaka és Uera voltak.

Atrophia, l. *Atrofia* és *Athrepsia.*

Atropin, $C_{17}H_{23}NO_3$, a solanaceák családjába tartozó *atropa belladonna* (maszlagos nadragulya), a *datura stramonium* (maszlagos redőszirom) és a *scopolia japonica* nagyon mérgező al-

kaloidája. E növényekből, amelyek az A. mellett a vele izomer és könnyen A.-ná átváltozó hiosciamint is tartalmazzák, állítják elő. Színtelen és [illegible] fényű kristálytűk. Íze keserű és [illegible]. Vízben alig, szeszben és kloroformban jól oldható. [illegible] oldatban hevítve tropasav és tropin keletkezik:

$$C_{17}H_{23}NO_3 + H_2O = C_9H_{10}O_3 + C_8H_{15}NO;$$

atropin — tropasav — tropin

viszont a tropasav és tropin egymással újból A.-ná egyesíthetők. Savakkal az A. sószerű vegyületeket alkot, amelyek közül legfontosabb a magyar gyógyszerkönyvben is hivatalos kénsavas A. (Atropinum sulfuricum). Optikailag inaktív, a vele izomer *hiosciamin* a poláros fény síkját balra csavarja. A datura stramoniumból előállított u. n. *daturin* az A.-nal azonos. Az A. kis adagban bizonyos idegvégződések erős bénítószere, nagy adagban az agyi központokat is megtámadja, s heves izgalom, őrjöngő deliriumok [illegible]. Már nyomnyi is szembe csepegtetve kitágítják a pupillát és a szem alkalmazkodását bénítják. 1–2 mgr. bevételére az elválasztó mirigyek működése csökken, első sorban az izzadságmirigyeké (tüdőbajosok éjjeli izzadása ellen jó); mérgezés esetén a torok annyira kiszárad, hogy rekedtség, hangtalanság, nyelési képtelenség áll be (mit részben a megelőző izombénulás is okoz). A gyomor, bél, méh görcsös mozgásait, a kis légcsövek görcsét (asthma nervosum) is jól szünteti már kisebb adag is. Nagyobb adagok bénítják a szív gátló idegét, a [illegible] érverés igen szapora lesz. Mérgezettek tágult pupillával, kipirult arccal delirálnak, majd mély bódulatba esnek és légzési bénulásban halnak el.

Atropis *R. Br.* (*Heleochloa* Fr., *Puccinellia* Parl., növ.). Hazánkban, főleg szikes és sós helyeken az *A. distans* (L.) Gris. és *A. palustris* Seenus terem.

Atropos, l. *Moirák*.

Atropos, a 273. planetoid neve.

Átrovatolás. A vasúti szállítmányokat a rendeltetési állomásig rendesen csak egy, az árúra, az azt terhelő illetékekre és a szállítási díjra vonatkozó adatokat tartalmazó elszámolási okirat, az ú. n. «rovatlap» kíséri. Ha a feladó állomás díjszabás hiányában az árút terhelő szállítási díjat csak valamely közbeeső állomásig, a csatlakozó vasút ú. n. átrovatoló állomásáig számítva állítja be, akkor ez az utóbbi állomás, a szállítmány és rovatlap [illegible] után, a szállítmányt új rovatlappal továbbítja, melybe az árút addig terhelő illetékeket egy összegben előzetesként és a folytatólagos útra eső szállítási díjat beírja. A szállítmánynak a szállítási útvonal egyes szakaszain új rovatlappal való továbbítása az Á.

Átruházás, az állami költségvetésről szóló törvényhozás [illegible] az az eljárás, amely szerint az egyik költségvetési fejezet, cím vagy rovat alatt megtakarított hitelösszeget egy másik fejezet, cím vagy rovat céljaira fordítják. Ez a hitel-Á. (virement) általában véve tilos; a költségvetési törvénynek egy külön szakaszában azonban évről-évre tételenkint megállapítja a törvényhozás azokat a fejezeteket, címeket és rovatokat, amelyek között az Á.-t arra az évre kivételesen megengedi. A rovatokon belül az alrovatok és tételek között az Á. meg van engedve. A középfokú hatóságokat az Á.-i jog csak annyiban illeti meg, amennyiben illetékes minisztereik őket ezzel a joggal felruházzák. Évek között Á.-nak helye nincsen. — *Átruházott hatáskörről* akkor szólunk, ha valamely hatóság v. hivatal törvényes intézkedés alapján egy másik hatóság v. hivatal helyett illetékesen eljár. — *A jogok és kötelezettségek* Á.-a abból áll, hogy valamely jogalany azokat lényegük és tartalmuk sérelme nélkül egy másik jogalanynak érvényesen átadja, emez pedig azokat az előbbitől érvényesen átveszi. Vannak jogok és kötelezettségek, pl. a házastársiak, melyek át nem ruházhatók. A közhatóságok stb. ipari szükségleteire vonatkozó szerződésekben a közszállítási szabályzat értelmében világosan ki kell fejezni, hogy a szerződésbeli kötelezettségek át nem ruházhatók. — Á. a *váltónál*, l. *Forgatmány*.

Átsajátítás v. *áthasonítás, asszimiláció*, az állatoknak egyik legfontosabb életfolyamata, melynek végeredményeképen a megemésztett táplálék alkotórészeit testének részeivé változtatja s ezzel az élet folyamán elhasznált protoplazmát pótolja.

A. alatt a *növénytanban* általában mindazokat az átalakulásokat értjük, amelyek folyamán a növénytől felvett anyagok a növény élettevékenységéhez szükséges vegyületekké lesznek. Minthogy a felvett különböző anyagok különböző folyamatok útján alakulnak át, azért szűkebb értelemben az egyes növényre nézve nélkülözhetetlen táplálékát alkotó elemek, mint a szén, a nitrogén stb. Á.-áról beszélünk. Minthogy a növény teste száraz anyagának mintegy 45%-a szén, amely a növény testét alkotó organikus vegyületek mindegyikének alkotó része és minthogy első sorban a szén Á.-át ismerték fel, azért szokásos volt a növények Á.-a alatt a szén Á.-át érteni. A szén-Á.-ának az anyaga a levegő szénsavja (széndioxidja), a napfény az energia forrása és a növény klorofillja a székhelye. A levegőből a növények a levegőnyilások útján veszik fel a szénsavat, amely azután a sejtekbe, a klorofillszemcsékbe jutva, a napfény hatására átsajátítódik, amiről a növényekből kiváló oxigén is tanuskodik. Ha vízi növényeket helyezünk megfelelő módon verőfényes helyre, akkor a kiszabaduló oxigén a vízben buborékokat alkotva válik szemlélhetővé. Az Á. második bizonyítéka a klorofillszemecskékben alakult keményítőszemecskék, amelyeket nemcsak mikroszkóppal vehetünk észre, de makroszkóposan is, ha a napfénynek részben kitett levelet alkoholban való áztatás után jódoldatba helyezzük, amidőn a levél a fény által ért helyen megkékül. Az Á. a fénynek bizonyos mennyiségét kivánja meg, amiért is különböző erősségű fényben az Á. mértéke, energiája is különböző, aminthogy kevés fényben el is marad; ez az oka, hogy kevéssé megvilágított szobában a növények nem asszimilálnak és elpusztulnak. A szabadban a növények levelei úgy helyezkednek el, hogy klorofillban bővelkedő részüket minél inkább érje a nap. Az Á.-ra leginkább a fény kevésbbé tört sugarai, tehát a vörös, sárga fény sugarai hatnak.

Atsch, gyártelep, üveg-, vegyészeti-, műkőgyárakkal Eilendorf porosz helység mellett az aacheni kerületben.

Atschar (növ.), l. *Bambusa.*

Atsuta, japán város a Hondo főszigeten, (1903), 26,934 lak., kikötővel.

Átszállás, jogi értelemben birtoknak, tisztségnek, hivatalnak, jognak az előbbi birtokosról másra jutása.

Átszámítás, valamely idegen mértéknek, pénznek, általában értéknek a nálunk használatos értékben való kifejezése — és megfordítva. Az átszámítás megkönnyebbítésére ú. n. *Á.-i táblák* vannak.

Átszárnyalás v. *túlszárnyalás* a. m. az ellenség arcvonalán csak az egyik vagy mindkét oldalon túlterjeszkedni. A vonalalakzatos harcászat alkalmazása idejében a támadó fél saját arcvonalát azon oldal felé hosszabbította meg, amelyen átkarolást akart végrehajtatni; l. *Átkarolás.*

Átszeldelt terep (*kupirtes Terrain*), árok, fasorok, facsoportok stb. által fedett terep, mely úgy a mozgást, mint az áttekintést megnehezíti.

Átszelő, l. *Transzverzális.*

Átszivárgás (*oszmózis, dioszmózis*), két különböző, de elegyedésre képes folyadéknak (többnyire vm. oldatnak és oldószerének, pl. konyhasóoldatnak és víznek) likacsos válaszfalakon vagy hártyákon át történő keveredése, amit a kinetikai elmélet a folyadékok molekuláinak szakadatlan haladó mozgásából magyaráz. Az Á. történhetik likacsos agyag-, gipszfalakon, kaucsukon stb., növényi és állati hártyákon vagy végül mesterséges hártyákon keresztül. Az Á. sebessége különböző anyagokra nézve igen különböző s a hártya minőségétől is függ. Ha a hártya olyan (*szemi-* vagy *hemipermeabilis hártya*, l. o.), hogy a két anyag közül csak az egyiket bocsájtja át, ill. az egyiket nagyobb sebességgel, akkor a hártya egyik oldalán nagyobb nyomás áll elő (l. *Oszmotikus nyomás*). Vannak anyagok (állati enyvek, fehérjék, zselatin, kovasav stb.), amelyek Á.-i sebessége igen csekély, ezeket Th. *Graham* (1861) *kolloid* anyagoknak (l. o.) nevezte el (colla a. m. enyv), ezzel ellentétben az egyéb anyagokat (amelyek amellett rendesen kristályos állapotba hozhatók) *krisztalloidoknak*. Az Á.-i sebességek eme különböző voltán alapszik a *dializis* (l. o.) eljárása, amellyel pl. cukorszörpöt a kristályosodását akadályozó sóktól meglehet tisztítani (l. *Cukorgyártás*). *Graham* a kolloidoknak egészen sajátságos, a krisztallodioktól eltérő *molekuláris* szerkezetet tulajdonított, ma azonban tudjuk, hogy majdnem minden anyag kolloidoldat állapotba hozható, amikor is oldószerében igen kicsiny, csupán ultramikroszkóppal megkülönböztethető részecskék (úgynevezett *szubmikronok*, átmérőjük $^1/_{10000}$ — $^1/_{1000000}$ mm.) alakjában lebegve vannak elosztva s így átmenetet alkotnak a közönséges értelemben vett szuszpenziók (a részecskék, *mikronok* legalább mikroszkóppal láthatók, átmérőjük $>^1/_{10000}$ mm.) s a valódi oldatok között, amelyekben az oldott anyag molekulákra v. ionokra, tehát semmiképpen meg nem különböztethető részecskékre (*amikronok*, átmérőjük $^1/_{1000000}$ cm.) osztott állapotban foglaltatik.

Az Á. fontos a *növények* táplálkozásában is, mert az Á. útján veszik fel a növények a környezetükből a vízben oldott táplálékot, amely azután sejtről sejtre ugyancsak Á. útján szállíttatik tovább. A sejteket egymástól elválasztó sejtfal Nägeli feltétele szerint apró molekula-csoportokból, a micellákból áll, amelyek közeibe ivódik be a folyadék és amelyek közt átszivároghat. A sejtfalon átszivároghat bármely nem kolloidális anyag a sejtbe; sok anyag azonban csak a protoplazmáig juthat el, mert ennek felülete, a vékony plazmahártya úgy viselkedik, mint a félig áteresztő (hemi- v. szemipermeabilis) hártyák, amelyek sok anyagot, pl. sok sót, festékanyagot egyátalán nem bocsátanak magukon át, ellenben a víz könnyen áthatolhat rajtuk. Ez a tulajdonság teszi képessé a növényt arra, hogy nem akármely anyagot vegyen magába a táplálkozáskor. A protoplazma hártyája a vakuolák körül is megalakul és így azok tartalmának Á.-át is szabályozhatja. A protoplazma ezen hártyáinak anyaga eltér a protoplazma többi anyagától és valószínűleg nem csak fehérjenemű vegyületek keveréke, hanem alkali fehérjéken kívül zsírnemű, lipoid vegyületeket is tartalmaz emulzió alakjában. Az Á. keletkeztette oszmotikus nyomás nagyfontosságú a növény életében; a sejtekben több atmoszféra lehet, sőt a 3 atmoszféránál kisebb nyomás még az éhező sejtekben sem található. Az átszivárgás előidézte nyomás hozza létre a sejtek feszültségét, a turgort.

Átszögelő, l. *Diagonális.*

Att v. *At*, sziámi bronz aprópénz, 64-ed része az ezüstből vert bat-nak, értéke körülbelül 3 fillér, Sziámban 100 kaurit (l. *Cypraea*) számít.

Atta, *Titus Quintius*, római vígjátékíró, Kr. e. 78. halt meg; római tárgyú és szellemű darabjainak töredékeit *Ribbeck* közli (Comicorum Romanorum fragm., Leipzig 1873). Kivált a nők beszédmódját találta el.

Atta *cephalotes*, levélvágó hangya, (állat), az amerikai hangyák nevezetes faja, melynek nagyfejű dolgozói különböző növények leveleiből krajcárnyi nagyságú darabokat vágnak ki, ezeket összerágják s az így előkészített anyagon földalatti fészkeikben gombákat tenyésztenek, melyeknek termőtesteivel táplálkoznak.

Attacca (ol.), zenei műszó, azt jelzi, hogy valamely tétel után *azonnal* s *félbeszakítás nélkül* adandó elő a következő tétel.

Attaché (franc., ejtsd: áttásé), az államfőtől kinevezett, a nagykövetségek és követségek mellé beosztott diplomáciai hivatalnok, aki a IX. fizetési osztályba van sorozva. Meg kell különböztetni ezektől a katonai és tengerészeti A.-kat, akik korlátolt (szakszerű) célokra küldetnek ki. A kereskedelmi miniszter által a külföldi kereskedelmi viszonyok tanulmányozására kiküldött szaktudósítókat nálunk helytelenül szintén kereskedelmi A.-nak nevezik.

Attacus (állat), a szövő lepkék családjába tartozó lepkenem. L. *Selyemszövő lepkék.*

Attagenus *Latr.* (állat), a bunkós csápú fedeles szárnyú rovarokhoz tartozó bogárnem. L. *Szalonnabogár.*

Attak, l. *Roham.*

Attakam, a hun királyi család egyik tagja Mamával együtt, kiknek fiai a bizánci udvarban tartózkodtak. Attila mindjárt trónra lépte után kiadatásukat követelte, mint szökevényekét; a bizánci udvar a margusi béke megkötése után 435. tényleg ki is szolgáltatta s Attila a dunamenti Carsus várnál nyomban a kelet-rómaiak szeme láttára keresztre feszíttette őket (*Priskos* Rh., Exc. Legat. 48; *Thierry* A., Attila és fiai, ford. Szabó K., I. 44. l.).

Attakolit (ásv.), aluminium kalcium manganofoszfát Svédországból.

Attala, kis k. Somogy vm. igali j.-ban, (1900) 1226 magyar lak., u. p. Csoma, u. t. Dombóvár. Jerney szerint ez az 1138. évben említett Villa Attila és itt élt keresendőnek Attila [illegible]. Csorba József, a vm. monográfusa ellenben azt írja, hogy vm. római előkelőnek nejétől vagy leányától vette nevezetét. A régi temető nevű helyen templom nyomai látszanak. V. ö. Magyar Sion 1863, 48, 191. l.

Attalea *Humb. et Bonpl.* (növ.), a pálmák génusza, melynek 24 faja Dél-Brazíliától Honduraszig és az Antillákon van elterjedve. Magas törzsű v. törzsetlen pálmák, széles szárnyas levelekkel, a levélgerincre merőlegesen álló cimpákkal, sárga virágokkal. Tojás- v. ellipszoidalakú gyümölcsének kérge fás, rostos s rendesen három ehető, mandolaféle, olajtartalmú magvat zár magában. A braziliai *A. funifera* Mart. (*piasszaba, p.-pálma, kötélpálma, chiquichiqui, Leopoldina Piassave* Wall.), 6—9 m. magas, 6 m. hosszú levelekkel, levélhüvelyének rostja a kereskedelem *piasszava* v. *piasszabe kendere* v. *monkeyfüve*. Ez a levélhüvely egyéb szövetének a levegőn való elpusztulása után a fáról szabadon csüng le, kitünő rostanyag, a szárazság és nedvesség minden változásának jobban ellentáll, mint bármely más növényrost s könnyű, de nagyon tartós takaró, kötél, seprő és kefe lesz belőle, ágyúk, hajók és utcák tisztogatására. Nagyon kemény 8—10 cm. hosszú, fekete, de világosbarna foltos magvát (*koquillas*, kis v. *lisszaboni kókuszdió*) gombnak, olvasó-szemnek [illegible] rózsafüzér s más apróságnak esztergályozzák. Az *A. excelsa* Mart. égő csonthéjának füstjében a *kaucsukot* szokás szárítani. Az *A. Kohune* Mart. (*kohune-pálma*) szárából *pálmabor* készül, levele fedésnek, virágvasárnap pedig az egyházi szertartás alkalmával használatos. Rendkivül kemény magvai (cocos lapidea) esztergályozásra igen alkalmasak; belőlük állítják elő a *kohune-olaj*-at. Más A.-fajoknak a gyümölcse jó.

Attaleia (*Attalia*), két kisázsiai városnak neve az ókorban, melyek közül az egyik Lydiában feküdt Pergamon kerületében, a másik — II. Attalos alapítása — Pamphyliában. Ez utóbbinak romjai még manapság is láthatók Adalia mellett. Az Attalos-család egyes tagjait tisztelő ünnepeket is A.-nak (Ἀττάλεια) hivták.

Attalos, több pergamoni király neve: 1. I. *A.* (szül. Kr. e. 269., megh. 197.), I. Eumenes utóda, Sardes mellett nagyon megverte a Kis-Ázsiában pusztító gallusokat (239), mire fölvette a királyi címet. A szíriai királyság rovására szerette volna országát kiterjeszteni, de ezért vívott harcaival kudarcot vallott. 211-ben Róma pártjára állott, melyet III. Fülöp makedon királlyal szemben hajóhadával támogatott. Tudománynak és művészetnek nagy barátja volt; megalapította a híres pergamoni könyvtárt; a gallusokon aratott győzelmének emlékére négy szoborcsoportozatot állított fel az athéni akropoliszon, melyekből egyes szobrok ma a római, nápolyi, velencei és párisi múzeumokban láthatók. Ő kezdte meg a pergamoni híres Zeus-oltárt építeni (fia, II. Eumenes fejezte be): ennek domború díszítményei (1878. találták meg) a berlini pergamoni múzeumban láthatók. V. ö. *Fränkel* M., Das grosse Siegesdenkmal A. des I. (1895).

2. II. *A. Philadelphos* (210—138. Kr. e.), az előbbinek ifj. fia, 159 óta bátyjának utóda, miután előbb Rómában hazája érdekeinek képviselője volt. A Kappadokia trónjáról elűzött Ariarathes Philopatort uralmába visszahelyezte; a bithyniai Prusias ellen Rómától kapott segítséget; támogatta Alexander Balast Szíria trónjának elfoglalásában, szintúgy a rómaiakat Ál-Fülöp ellen és Korinthos elpusztításában.

3. III. *A. Philométor*, II. Eumenes fia, az előbbinek unokaöccse és utóda; uralma elején kegyetlenül viselkedett rokonaival szemben; csakhamar búskomor lett és az uralmat híveire bízva, művészeti foglalkozásokkal töltötte idejét, míg 133-ban 5 évi uralom után hirtelen meghalt. Egy híve megjelent akkor Rómában (állítólagos?) végrendeletével, mely szerint kincseit és országait Rómára hagyja, mely ezt rövid küzdelem után birodalmába kebelezte.

Attalus, nyugatrómai császár, akit Alarich 409. K. u. Honorius ellencsászárjául emelt a trónra, de 410. már letette. 414-ben ismét fölvette a császár címét, de Constantiusnak, Honorius hadvezérének kezébe került, aki számüzetésbe küldte.

Attaque (franc., ejtsd: átták) a. m. támadás szálfegyverrel; l. *Roham*.

Attar a. m. rózsavíz, l. *Rózsa*.

Attár, tulajdonképen *Muhammed Ibn Ibrahim Ferid-eddin*. A perzsa misztikusok egyik jelese. Szül. Kerbenben, egy Nisapur melletti helységben 1119., megh. 1230 körül. Atyja vagyonos fűszerkereskedő volt s ennek halála után egy ideig A. vezette a reá maradt virágzó üzletet, innen ered A. neve is, mely arabul fűszer- és illatkereskedőt jelent. De csakhamar fölhagyott üzletével és a szufizmusra áttérve, az aszkézisnek s a költészetnek szentelte életét. Mint törődött aggastyánt száztíz éves korában egy mongol katona ölte meg. Nagyszámú, többnyire terjedelmes költeményei közt legismertebbek a Pend Námeh (a tanács könyve), ezt először Hindley adta ki (1809), aztán de Sacy (Páris 1819) és Mantik ut-tair (madárnyelv, kiadta és fordította de Tassy Garcin). Összes művei keleti életirói szerint többet tesznek ki százezer verssornál, de ezekből sok elveszett. L. *Perzsa irodalom*.

Attasé, l. *Attaché*.

Attavante *di Gabriello di Vante*, olasz miniatürfestő, szül. 1452., valószinüleg Castelfiorentinóban, megh. 1517 előtt. Firenzében élt és az ottani nagy mesterek, első sorban Verrocchio és Dom. Ghirlandajo hatása alatt fejlesztette ki művészetét, melyet rendkívüli termékenységgel gya-

korolt. Miniatürjei e műfaj legnagyobb remekei közé tartoznak. A. erős díszítő érzéke, finom izlése, pompás rajza és ragyogó szinezése a kor előkelő könyvbarátai szemében a legkivánatosabb tágyak közé sorolták az ő képeivel díszített kódexeket. Legkorábbi ismeretes műve az a misekönyv, melyet 1483. festett Dol püspöke számára (jelenleg a lyoni székesegyház tulajdona). Azok közül a kódexek közül, melyeket fő megrendelője, Mátyás magyar király számára festett, néhány még azonosítható. Ilyen első sorban a brüsszeli kir. könyvtár legbecsesebb kincse, szintén missale «Actavantes de Actavantibus hoc opus illuminavit A. D. MCCCC. L. XXV.» fölirattal. A könyv gyönyörű festményei között előfordulnak Mátyás király, Beatrix királyné és Corvin Ján. arcképei. Albrecht főherceg és Izabella infánsnő idejétől kezdve (1599) a XVIII. sz. végéig erre a misekönyvre tették le az esküt Németalföld helytartói. Ugyancsak Mátyás számára készült Martianus Capella «De Nuptiis Mercurii et Philologiae» c. művének pompás példánya (Velence, Bibliotheca Marciana), tov. még más kódexek a párisi, modenai, bécsi könyvtárakban, de bizonyos, hogy Budavár elfoglalása alkalmából a tőle vagy műhelyéből való kódexek nagy száma jutott világgá. L. *Korvina*. V. ö. *Csontosi*, Mátyás és Beatrix arcképei Corvin-codexekben, (Archaeologiai Értesítő, 1888); Századok 1874—75.

Attelage (ejtsd : attölázs) a. m. *fogat* (l. o.).

Átteleltetés, *méheké*. Hazánk éghajlata alatt a méhek nyári álláshelyükön hagyhatók, de azért a méhkaptárakat mégis meg kell védeni a hidegtől; a védelem abban áll, hogy a kaptárak üres tereit valami rossz hővezetővel, mint mohával, polyvával, kóccal v. szecskázott szalmával töltjük ki. Ha szokatlan nagy hidegek állanak be, vizsgáljuk meg a méhest; ha a kaptár falán hallgatózva azt vesszük észre, hogy a méhek zúgnak, az annak a jele, hogy fáznak; ilyenkor a kaptárakat szalmával be kell kötni, de a röpülőlyukat nem szabad a legcsikorgóbb hidegben sem eltorlaszolni.

Áttelepítés, a telepítés egy neme, midőn nem külföldről hozzák a telepítendő anyagot, ill. népet, hanem az ország oly részeiből, melyeknek sűrű népessége van. Á. történik tov. elemi csapások következtében is. L. *Telepítés*.

Attemporál, alkalmazkodik az időhöz, a körülményekhez, bevárja az idejét.

Attemstetter, *Andreas*, ötvös, frieslandi születésű, hosszabb olaszországi tartózkodás után a bajor hercegek szolgálatába lépett Friedbergben (Felső-Bajorország), majd később 1581-től Augsburgban dolgozott, hol 1591. megh. Mint viaszmodelláló, zománcozó és ügyes címerdíszítő híres volt. Fia, *David*, 1592—98. 9 ezüst feszületet készített a bajor hercegeknek. 1601-ben a müncheni, később pomerániai Cabinet-on (Kunstschrank) dolgozott, majd Prágába költözött át, hol 1610. II. Rudolf császár udvari aranyművese lett. Műveit D A F(ecit) v. D A-val jelezte, néha évszámmal is. Szép, ezüst zománccal díszített álló órája van a bécsi császári kincstárban, valamint a bajor nemzeti múzeumban s a Fuggerek birtokában. Neki tulajdonítják ugyancsak a bécsi császári kincstárban őrzött, ú. n. Habsburg-házi koronát.

Attendorn, város Arnsberg prosz közig. kerületben, a Bigge és vasút mellett, (1905) 3780 lak., hengerművekkel, bőrgyártással. Mellette 1907. nagy cseppkőbarlangot fedeztek föl.

Attentátum (lat.) a. m. *merénylet* (l. o.).

Attention (franc., ejtsd : áttanszjóñ) a. m. figyelem, vigyázat.

Attentus (lat.) a. m. figyelmes, éber.

Attenuáció (*attenuatio*, lat.) alatt higítást, gyengülést, általában erjedő folyadék fajsúlycsökkenését értjük. Ezen folyadékok cukrot, fehérjeszerű anyagokat, sókat stb. tartalmaznak, minek folytán fajsúlyuk nagyobb mint a vízé. Az erjedésnél a cukor alkoholra és szénsavra bomlik és egy része az oldott anyagoknak kiválik. A fajsúlya az oldatnak kisebb lesz, mert az oldat szilárd sókban szegényebb és mivel az alkohol könnyebb mint a víz. A friss cefrében, avagy a sörfőzésnél a malátalében jelöljük az areométer fokát p-vel és m-el az elerjedt folyadékban az areométerfokot, akkor p—m lesz a látszólagos A. Ez bizonyos arányban van az elerjedt cukor mennyiségével és lehetővé teszi, hogy az erjedés menetét kövessük. A tapasztalati uton talált alkoholfaktor, amellyel az areométer-százalékokban kifejezett A. megszorzandó, hogy a folyadék alkoholtartalmát Al. súlyszázalékokban megkapjuk [Al=a (p—m)], csak változatlan erjedési viszonyok részére állandó és a tiszta cefre eredeti töménységétől, v. a p értékétől függ. p=5 és p=30 értékek esetében az A. 0·4294 és 0·4810 között változik és függ továbbá az erjedés előrehaladottságától és csak az erjedési folyamat vége felé lesz állandó. Ha a látszólagos A.-t a tényleges areométerfokokkal összehasonlítjuk, akkor megtaláljuk, hogy az utóbbinak mekkora tört része tűnt el látszólag. p : p—m viszonyt, melyben p-t vesszük egységnek, a látszólagos erjedési foknak nevezik és v-vel jelzik. v-t meghatározhatjuk a következő aránylatból p : p—m=1 : v, $v=\frac{p-m}{p}$. A kierjedt folyadék alkoholtartalmát főzéssel eltávolítjuk és a folyadékot vízzel az eredeti súlyára kiegészítjük, akkor az areométer a folyadék vonatanyagát n-t adja. A ki nem erjedt folyadék vonatanyag-tartalma p és n közötti különbözet, tehát p—n adja a tényleges A.-t és ebből levezethető a tényleges erjedési fok. Ez megmutatja, hogy erjedés által az areométerfoknak mely része tűnt tényleg el. A tényleges erjedési fokból közvetlenül megtudjuk, hogy a cefre vonatanyagának mely tört része alakult át tényleg alkohollá; ezzel a különböző cefre és cefrézési eljárások nagyon megbízhatóan ellenőrizhetők. A látszólagos A. p—m mindig nagyobb, mint a tényleges. A kettő közötti különbözet [(p—m)—(p—n)] adja az A.-különbözetet d=n—m. d-t megkapjuk, ha az alkoholtartalmú folyadék vonatanyag-mennyiségéből n-ből, a szénsavtól megszabadított folyadék areométer-százalékát m-t kivonjuk; d annál nagyobb, minél több alkohol van a folyadékban. Ha a látszólagos A.-t a ténylegessel elosztjuk, úgy megkapjuk az A.-együtthatót $q=\frac{p-m}{p-n}$ amely a különböző cefre töménységénél fogva különböző nagy. Az együtt-

[illegible] nagyobb sűrűségnél és alacsony [illegible] azonban egy és ugyan [illegible] folyadéknál a későbbi erjedési [illegible]. A különbséget az 1 szám [illegible] túlhaladja, meglehetősen állandó. Ezen együtthatót a legtöbb saccharometrikus [illegible] használják. V. ö. *Holzner*, Die [illegible] (Berlin 1876).

Atterbom *Per Daniel Amadeus*, kiváló svéd költő, [illegible] kerületében 1790 [illegible] megh. 1855. júl. 21-én. Még mint egyetemi [illegible] alapította az »Aurora kört«, ama [illegible] kritikai társaságot, melynek fő célja volt a svéd szépirodalmat felszabadítani a [illegible] nyűge alól és azt nemzeties alapokra fektetni. A társaság közlönye Phos[illegible] alatt jelent meg (1810—15) és ettől [illegible] új irány hívei a »fosforisták« nevet. 18[illegible] beutazta Német- és Olaszországot, [illegible] mint a német nyelv és irodalom [illegible] német nyelv[illegible], majd 1821 az upsalai egyetemen a filo[illegible] rendes tanára. Svédországban ő volt a romanticizmus egyik legbefolyásosabb s legkedveltebb képviselője. Románc[illegible] annak idejében [illegible] keltett, habár némi mesterkéltség itt-ott el nem vitatható e művétől. Gyönyörű cik[illegible] Svéciája (szerelmi dalnokok [illegible] nemzete költészetének gyöngyei [illegible]orozzák. Nagy érdemeket szerzett mint iro[illegible] Sveriges siare [illegible] Poesiens historia, 4 köt. Összegyüjtött munkái 13 kötetben jelentek [illegible] —70-ben.

Atterbury [illegible] *Francis*, rochesteri püspök, szül. 1663 márc. 6-án, megh. Párisban [illegible] 1691-ben [illegible] lelkész és kir. [illegible] A liberális püspököket és whig-pártot támadta, miért is az utóbbiak bukása után christ-churchi dékán és Rochester püspöke lett. 1720-ban egy jakobita-összeesküvést szervezett, [illegible] 1722. fel[illegible]; erre hivatalá[illegible] és száműzték. Műveit *Nichols* [illegible] 1782).

Áttérés más vallásra. A katolikus egyház ál[illegible]ja szerint a keresztség által a katolikus [illegible]zba vétetik fel minden megkeresztelt, s minden megkeresztelt az egyház hatóságának van alávetve; másfelől a keresztség eltörölhetetlen jel[illegible] vallásra [illegible] kebelébe [illegible] egyházi bűnselekményt (eretnekséget, szakadárságot) állapít meg. A nem-katolikus keresztények az eretnekség megtagadása (abjuratio haeresis) után nem áttérnek, hanem visszatérnek az egyház kebelébe. Nem keresztények nyert hitoktatás után felvétetnek az egyházba. A katolikus egyház különböző ritusai alá a hivek kölcsönös áttérése tiltva van. A *protestáns* egyházak szintén elitélik a nem keresztény felekezetbe való áttérést, de jogilag lehetőnek tartják a katolikus egyházba való áttérést. [illegible] a [illegible] szerint a [illegible] vallásra áttérés bűncselekmény, a zsidó vallásra áttérés pedig szigorú szertartásokhoz van kötve. Az *államhatalom* a középkorban a katolikus egyház álláspontját fogadta el, azonban már az augsburgi béke 1555-ből megengedi a rendoknek az agostai evangélikus egyházba való áttérést, azonban a Ferdinánd király külön döntését képező Reservatum ecclesiasticum kimondja, hogy a katolikus egyházi rendek áttérés esetében javadalmaikat vesztik; az alattvalók, akik a jus reformandival biró fejedelmeik vallásáról másra kivántak áttérni, kénytelenek voltak a tartományból kiköltözni (jus emigrandi). Az 1648-iki vesztfáli béke csak annyit változtatott e helyzeten, hogy azon terület alattvalói, ahol az 1624-ik normális év valamely szakában valamely felekezet nyilvános vagy magán vallásgyakorlat birtokában volt, ezen felekezetbe szabadon áttérhettek.

Az újabb fejlődés szabályszerint megengedi, csak bizonyos formaságokhoz, részint politikai hatóság (Ausztria), részint egyházi hatóság (Bajor-, Szászország, Württemberg), részint biróság közbenjöttéhez köti úgy a nem keresztény, mint a keresztény felekezetek kölcsönös áttérését. Magyarországon a bécsi béke engedi meg a szabad vallásgyakorlatot s ezzel az evangélikus vallásra való áttérést az ország nemeseinek, a határszéli katonáknak, szabad kir. és kiváltságos mezővárosoknak; ezt az 1645. évi linci béke kiterjeszti a jobbágyokra is. Az 1791. XXVI. t.-c. 13. §-a azt rendeli a vakmerő áttérések meggátlása végett, hogy a katolikus hitről az evangélikus hitre való áttérés esetei ő felségének bejelentessenek. Ő felsége ezen § alapján oly rendeletet adott ki, amely szerint a más vallásra áttérni kivánó katolikus egyén előzőleg hat heti vallási oktatást köteles kiállani; ezen oktatást gyakran különböző ürügyek alatt megismételték. Ezen s más bajok az 1844. évi III. t.-c. megalkotására vezettek, melynek 5—11. §-ai a katolikus vallásról bármely evangélikus vallásra való átmenetelt akként szabályozzák, hogy az áttérni szándékozó saját lelkésze előtt két tanú jelenlétében köteles kijelenteni áttérési szándékát, négy hét mulva ugyanily alakban ismételnie kell elhatározását. Erről a lelkész vagy tanuk bizonyítványt adnak, melyeket az áttérő azon vallásbeli lelkésznek mutat be, ahová áttérni akar. A megtörtént átmenetelek eseteit az illető püspöki hivatalok tudomásvétel végett félévenként a helytartótanács útján ő felségének kötelesek voltak bejelenteni.

Ma az áttérésről az 1868. LIII. t.-c., az 1894. XXXII. t.-c. és a vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. XLIII. t.-c. rendelkezik. Ezek szerint 18 éves kora után mindenki áttérhet bármely bevett vagy elismert vallásra, valamint kiléphet ilyen vallásból anélkül, hogy más vallásra áttér, vagyis lehet felekezeten kivüli. Az áttérő szülőt hasonnemű gyermekei 7 éves korig vallásában csak akkor követik, ha a házasság egyvallásúak házassága volt. Vegyes házasságoknál pedig a gyermekek — és pedig a 7 éven aluliak feltétlenül, a 7—18 évesek a gyámhatóság beleegyezésével — csak akkor, ha az egyik házastárs a másik házastárs vallására tér át. Az áttérés formaságai az 1844: III. t.-c. ismertetett szabályaival egyeznek, csakhogy a második nyilatkozattételnek az elsőtől

számított 14 nap eltelte után és 30 nap eltelte előtt kell megtörténni.

Atter-tó vagy *Kammer-tó,* Felső-Ausztria legnagyobb tava, Vöcklabrucktól DNy.-ra 75 km.-nyire, 18 km. hosszú, 2—4 km. széles, felülete 47 km², körülbelül 171 m. mély és 466 m.-rel fekszik a tenger szine fölött. E tavat K.-en a Höllen-hegység (legmagasabb pontja a Höllkogel, 1953 méter magas) a Traun-tótól, Ny.-on alacsonyabb hegycsoportok a Mond- és Zeller-tótól, DNy.-on a Schafberg tömege a Wolfgang-tótól választja el. A halban dús A. egész Ny.-i partját gömbölyded, fölül erdős, az aljakon megmívelt hegyek veszik körül. DNy.-i végén e tó a Mond-tóból jövő Ache-t veszi fel és Ny.-i végéből, Kammer mellett az Ager foly ki, mely a Vöcklával egyesülve, Lambachnál a Traunba szakad. Az A. nyári középhőmérséke a fölszinen 17—20° C. A legújabb időben az A. és a szomszéd Mond-tó fenekén cölöpépítkezésekre akadtak. Ny.-i partján vannak Atter várnak, az egykori Attergau főhelyének romjai. A partjai mellett épült községek kedvelt nyaraló helyek.

Attestatum (lat.) a. m. írásban, különösen hatóság által kiállított bizonyítvány.

Áttétel, a *gépészetben* az erőknek és mozgásoknak egyik tengelyről a másikra való Á.-ét jelenti. Az ilyen A.-ek segítségével aránylag nagy terheket birunk emelni, természetesen a mozgási sebességek rovására, vagy kis sebességeket nagy sebességekké, vagyis lassú mozgásokat gyors mozgásokká alakíthatunk át az erők rovására. Az Á. lehet folytonos vagy szakaszos mozgású. Az előbbieket az egymásba kapaszkodó fogas lánc, szij v. kötélkerekek, míg ez utóbbiakat az emelő rudak szolgálják. Mindkettőben a forgási ponttól az erő irányainak merőleges távolsága szolgáltatja a kart és egyazon forgáspontból kiinduló karok hosszának egymásközti aránya az Á. viszonyát.

Á., a *könyvelésben* az egyik lapon elkönyvelt tételek összegének Á.-e, átvitele a következő lapra. — *Á.* v. *áttéti góc,* orvostani értelemben l. *Metasztázis.*

Áttetsző, l. *Átlátszóság.*

Áttetsző nyomás, egyik oldalán izlandi moha és kevés zselatin-enyv keverékével bevont papirosra litográfiai sajtón való nyomás. Célja olyan nyomatok előállítása, amelyek az ablakra tapasztva, az üvegfestményt pótolják. Fő szabályai, hogy a festék elkészítésekor kencét ne használjunk s a követ minden egyes festékezés után szárítsuk meg, mert a papiros nem tűri a vizet. Nyomás után lakozzák a papirost, még pedig mind a két oldalán külön. Van egy másik, jóval egyszerűbb módja is az A.-nak, de az ilyen módon készült nyomatok kevésbbé szépek. Jó fajta, de nem preparált papirosra nyomtatnak és az alaposan megszáradt nyomtatványokat azután, hogy a papiros átlátszóvá legyen, a litográfiai gyorssajtó olajjal behengerelt kövén erős nyomással újra megnyomják. Az ilyen nyomatokat előlapjukra kent spiritusszal ragasztják az ablaktáblára.

Atthis (gör.), 1. attikai nyelvjárás, l. *Görög nyelv.* — 2. *A.*, Attika történetének krónikaszerű előadása, milyeneket leginkább a Kr. e. IV. sz.-ban írtak az ú. n. A.-írók, pl. *Androtion, Philochoros.* Későbbi írók sokat merítettek belőlük. Töredékeik *Müller* Fragmenta histor. Graecorum-ában.

Attica, l. *Attika.*

Atticizmus, általában attikai szellem, finomság, idealizmus; aztán attikai nyelvjárás, mely az V. és IV. sz. nagy költői és írói által az egész görögség irodalmi nyelve lett. A makedóniai és római uralom idejében az A. művelői az ú. n. *atticisták,* kik csak a régi attikai szókincset és kifejezésmódot tartották követendőnek. V. ö. *Schmid,* Der A. in seinen Hauptvertretern (Stuttgart 1887—97, 6 köt.).

Atticus, 1. *Titus Pomponius,* igen gazdag római lovag (Kr. e. 109—32). A. nevét, mellyel rendesen nevezik, hosszú athéni tartózkodásáért (86—65) kapta. Itt buzgón tanulmányozta a filozofiát és az irodalmat, majd Rómába visszatérve, Epikuros híveként tartózkodott a politikai élettől, de rokonszenves tulajdonságai és nagy esze révén három nemzedék legkiválóbb és legellentétesebb pártállású férfiaival szoros barátságban állott, így Sullával, Brutusszal, Cassiusszal, Hortensiusszal, Antoniusszal, Octavianusszal, de főleg Ciceróval, kinek sokszor rendezte zilált pénzügyeit. Maga is írt történeti műveket, melyek elvesztek, de legnagyobb érdeme az volt, hogy kortársainak iratait rabszolgáival rendszeresen másoltatta és buzgón terjesztette. V. ö. *Boissier,* Cicero és barátai, ford. Molnár Antal (Budapest, M. Tud. Akadémia kiadása).

2. *A.*, platonikus filozófus, a keresztény korszak II. sz.-ában. Csak kevés töredék maradt ránk műveiből, amelyekből megtudjuk, hogy mint hű tanítványa Platonnak élesen megtámadja Aristotelest, kit azzal vádol, hogy csak az újítás hiu ingere térítette el Platontól. Szemére hányja Aristotelesnek, hogy megrontotta az erény fogalmát, hogy tagadja a lélek halhatatlanságát, hogy félreismerte az isteni gondviselést s hatalmat. Plotinos nagyra becsülte A.-t.

3. *A.*, *Herodes,* l. *Herodes Atticus.*

Attigny (franc., ejtsd: áttinyi, a középkorban Attiniacum), történelmileg nevezetes hely Ardennes francia départementban, az Aisne és vasút mellett, (1906) 2115 lak., gyapju- és lenfonókkal, cukorgyárral. Itt volt II. Klodvig után a frank királyok székhelye, itt vette fel a keresztséget Wittekind 785.; itt tartott bűnbánatot 822. Jámbor Lajos.

Attika (alapjelentésében talán partvidék), 1. az az ÉNy.-ról DK. felé húzódó félsziget, amely a synoikismos által egyesített athéni állam területe volt az ókorban. Kiterjedése mintegy 2500 km². É. felé Boiotia, Ny. felé Megaris, egyébként a tenger határolta. Partvidékével szemben egyedül Salamis jelentékenyebb nagyságú sziget (kb. 93·5 km²). A. egészben véve dombvidék, többféle és többirányú hegyrendszerrel, itt-ott elég magas emelkedésekkel. É.-on a Kithairon húzódik (1411 m. legmagasabb ponttal), a [illegible] részen annak nyúlványa, a szarvalakú Kerata. Az eleusisi síkot az athénitől az Aigaleos (Korydallos) választja el. Athéntől K.-re a mézéről híres Hymettos vonul; a félsziget legdélibb részében a laurioni bányák dombvidéke van. É.-on a Kithai-

jenek. K.-i folytatása a Parnes (1413 m.) s evvel csaknem, bár más irányban halad (ÉNy.-ról DK. felé) a Pentelikon (Brilessos), melyet márványa tett híressé. Az A.-i főváros legmagasabb pontja a Lykabettos (278 m.). Az A.-i hegyek, melyeknek kőzettelepei a hegyláncok menetével többnyire nem egyirányúak, bővelkednek kristályos kőzetekben: márványban, kristályos palában. Laurion ezüsttartalmú érceivel gyarapította Athén gazdagságát. A messze vidékre dolgozó A.-i fazekasok a [illegible] közelében találták meg foglalkozásuk alkalmas anyagát. Amily változatos és részletekben gazdag volt A. orografikus szempontból, oly szegényes, ami folyóvizeit illeti. Legjelentékenyebb még az É.-ról jövő Kophisos, amely a Pediont szeli keresztül. Egyébként A.-ban csak csekély patakocskákat (rheumata) találjuk nagyobb számban, melyek rendesen szárazok s csak az eső vizének levezető csatornái. E vízszegénység miatt A. még a síkságai sem eléggé termékenyek, melyeket a hegyrendszerek zárnak körül. Négy nagyobb ilyen síkságot találunk A.-ban. A manapság ú. n. Mesogiát a Pentelikon, Hymettos és a DK.-i partvidék dombozata között, a Pediont, azaz athéni síkot, amely a tengerparttól a Parnes és Pentelikon [illegible] húzódik É.-ra, az eleusisi síkságot, melyet más néven thriainak v. Rharionnak is mondottak és végül negyediknek azt a lapályt, amely a marathoni partvidéken terül el. E sík helyeken termesztették az A.-iak csekély búzájukat és árpájukat; ez utóbbi volt az ókorban a főtáplálék a gabonanemüek közül. Importra természetesen a lakosok számában megnövekedett A. nagyon is rászorult. A szőllőn kívül különösen az olajfát és fügefát kultiválták nagyobb számban és haszonnal. Egyéb fában, erdőben sem volt hiány: platánokban, oleanderekben, egyes tölgy- és fenyőfajokban stb. A. lak. számát természetesen első sorban a főhelyé, Athéné döntötte el. Ez utóbbinak népességére vonatkozó különféle nézeteket l. *Athén.* A terület már mintegy természetes úton tagozódott a partvidékiek, hegyvidékiek és alföldiek részeire, amint ezt Solon és Peisistratos korába eső pártvillongásoknál látjuk (Paralioi, Diakrioi, Pedieis a Paralianak, Diakrianak és Pedionnak megfelelően). Állandónak mondható közigazgatási beosztást Kleisthenes törvényhozása által nyert A. a Kr. u.V. sz. elejétől. Az egész területet 3 részre osztotta Kleisthenes (a tengerpartnak, a belföldnek és az Athén városa körül elterülő helyeknek vidékére), minden ilyen részt ú. n. trittysekre bontott fel s a 10 helyi phyléjét már most akként állította össze, hogy mindenik phylébe mindenik vidéknek egy-egy tryttise került (phyle a. m. 3 trittys, innen az utóbbiaknak mint a phyle harmadának a neve). Maguk a trittysek viszont egy, v. rendesen több demost foglaltak magukban, a közigazgatásnak területi alapegységeivé megtett községeket. E demosok száma koronkint és a település változásával, meg teljesen maga is változhatott. Athéntől és vidékétől eltekintve (l. *Athén)* a következő jelentősebb helyeket (településeket) találjuk A.-ban É.-ról D.-i irányban haladva. A Kithairon hegyvidékén egy-két jól megerősített vár volt, részben mai napig látható falakkal (Eleutherai, Panakton): a boiót határ felé szolgáltak védelmül. DK.-re már a Parnes tövében az Athén szabadságtörténetéből oly emlékezetes Phyle vára feküdt (Thrasybulos). Ez ÉNy.-i hegyvidéknek legnagyobb községe Oinoe volt. Innen D.-re a thriai síkot lezáró tengerparton találjuk a Demetermisztériumok nagyhírű helyének, Eleusisnek romjait, az Athénből idevezető szent út (a ἱερὰ ὁδός) az Aigaleos dombvidékét a mai Dafninál metszette át. Eleusistól ÉK.-re feküdt Thria. A.-nak nemcsak ÉNy.-i, hanem K.-i tengerparti határa is sokáig vitás volt; itt Oropos a legjelentékenyebb település. Délebbre, ugyancsak a tengerpart közelében ásta ki 1884. a görög archeológiai társaság az Amphiareiont, a gyógyító isten tiszteletére és a theurgikus gyógyítás céljaira épített helyiségeivel. DK.-i irányban haladva a tengerpart mellett találjuk Rhamnust, Nemesis szentélyeinek jelentékeny romjaival. Vele mintegy egy vonalban, de mélyen benn a szárazföldön feküdt Aphidna s ettől DNy.-ra a Parnes alatt Dekeleia, mely a peloponnesosi háború idejében játszott oly nagyfontosságú szerepet. Visszatérve a tengerparthoz, Marathont kell említenünk, a valamikor Dionysos vallásában egyesült 4 helység egyikét (tetrakomos ú. m. Probalinthos, Marathon, Oinoe, Trikorythos), amelyet mindenekelőtt sírhalma, soros-a tesz emlékezetessé, melyet az 1890—91. végzett ásatás után is a marathoni hősök nyugvóhelyének szokás tekinteni. Marathontól DNy.-ra a Pentelikon ÉK.-i oldalában feküdt Ikaria, amely az imént említett Dionysos nevétől szintén elválaszthatatlan. A Pentelikon hegységtől D.-re elterülő vidéknek Pentele, Gargettos és már a Hymettos alatt: Pallene voltak legjelentékenyebb helyei; az utóbbitól Ny.-ra feküdt az érdekes alvilági kultuszokban gazdag Phlya, a Lykomidák hazája. A Pedion legnépesebb helye az Athéntől É.-i irányban fekvő Acharnai volt, a mai Menidi közelében, ahol 1879. egy mykenai korbeli kupolasírt ástak ki. A.-nak DK.-i félszigetén találjuk Philaidait s közelében a híres brauroni Artemis-templomot; Myrrhinust, Prasiait, Thorikost; a legdélibb ponton, Sunion hegyfokánál a közismert Athena-szentélyt; É.-ra kanyarodva Anaphlystost, Anagyrust stb. Az Athéntől D.-re elterülő tengerpart vidékénél Halait, Aixonet, Halimust és Phaleront kell még felemlítenünk, amíg a Peiraieus Athénnél kerül szóba.

Irodalom. E. Curtius und J. A. Kaupert, Karten von A., auf Veranlassung des K. D. Archäol. Instituts u. mit Unterstützung des K. Pr. Ministeriums (34 térkép, szöveg Curtiustól, Milchhoefertől stb., 1881—1900 Berlin); Neumann u. Partsch, Physik. Geogr. v. Griechenland 1885; R. Lepsius, Geologie von A., 1893; a demosokra nézve különösen Milchhöfer, Untersuchungen über die Demenordnung des Kleisthenes (Anhang z. d. Abh. d. Berl. Akad. 1892).

2. *A.*, a mai görög királyságban is A. nevét viseli az a kerület (nomos), amely az 1899 július 6—18 iki törvényig Boiotiát is magában foglalta, de azóta ez utóbbitól elválasztva szerepel. A régibb A.-nak 1896-ban 313,069 lélek volt a lakossága s így 6306 km²-nyi területéből minden km²-re 50 lélek esett. Az újabb beosztású A.-nak 255,978 a lakosa.

Attika (gör.), pártafal. Valamely épület főpárkánya fölé helyezett alacsony, építészetileg tagozott fal, melynek célja, hogy az épület magasabb-

nak lássék, s mely főleg a lapos, olasz háztető elpalástolására is alkalmas. A rómaiak diadalíveiket koronázták vele s ekkor az A. fölíratos táblául szolgált. Az olasz renaissance szobrokkal, vázákkal, balusztráddal díszítette. A modern építészet az A.-val rendesen a homlokzatnak közép- vagy szárnyrizalitjait ékesíti.

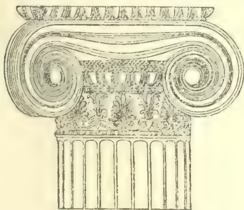
Attikai (eszt.), mindaz, ami Attikára, vagy Athénre, kivált virágzása teljében, Perikles korában vonatkozik. Az antik szellemnek ez a bámulatos fellendülése — sok egyébtől eltekintve — a költészetben a drámát, a képzőművészetekben az Akropolis építészeti, festészeti, szobrászati remekeit, a tudományban a görög filozófia legértékesebb mesterműveit hozta létre. Az *atticizmust*, mint stílust, bár különböző fejlődési korszakaiban eltérő jellemvonásokat mutat, általában bizonyos finom ízlés, csinosság, tisztaság, választékosság jellemzi. Ez az, amit a rómaiak *urbanus* (városi, művelt) név alatt a póriassal szembe szoktak állítani. A franciák Racine, Delavigne, Musset stb. stílusában látják az A. ízlés megközelítését. — *A. vígjáték*, a görög vígjátéknak Athénben kifejlődött formája. Az ó-A. vígjáték nagymestere Aristophanes, a közép-A.-é Antiphanes, az újé Menandros. — *A. só* (sal atticum), finom elmésség, csípős szellemesség, mely a beszédnek ízt ad.

Attikai év, l. *Év*.

Attikai naptár, l. *Görög naptár*.

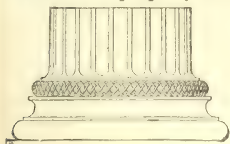
Attikai nyelvjárás, l. *Görög nyelv*.

Attikai oszlopfő. A jón oszlopfejnek Attikában alkalmazott alakja. Az oszlopfő nem nyugszik közvetlenül a törzsön, hanem attól pálmákkal

Attikai oszlopfő.

díszített nyak és gyöngysoros asztragal választja el. Az oszlopfő ezáltal sokkal tetszetősebb, mint a közönséges jón oszlopokon. Csigájának vonalai sűrün kanyarodnak és gazdagon vannak tagozva.

Attikai oszloptalp. A jón oszloplábnak Attikában használatban volt alakja. Tagozata egy felső kisebb s egy alsó nagyobb gyűrűből (torus) áll, amelyeket egy szegélyző szalagokkal határolt homorú gyűrü (trochilus) választ el egymástól. A három tag nagyon gyakran négyszögű

Attikai alap.

talplapon (plinthos) áll. A torusokat sokszor vízszintes, barázdás v. fonatos díszítménnyel ékesítették.

Attikai só, l. *Attikai*.

Attikai szónokok *(oratores attici)*, a tíz görög rétor: Antiphon, Andokides, Lysias, Isokrates, Isaios, Demosthenes, Aischines, Lykurgos, Hypereides, Demarchos szokásos elnevezése.

Attila (a magyar mondákban: *Ethela*, a németeknél: *Etzel*, a skandináv sagákban: *Atli)*, a húnok nagy királya, *Mundzuk* (Bendeguz) fia, uralkodott 433—453. Mintegy 30 éves lehetett, midőn nagybátyja Rugha (Rhoas, Rugilas) halála után testvérével (talán bátyjával), Bledával együtt a húnok királya lett. A népvándorlás valamennyi nagy alakját fölülmúló rendkívüli egyéniség emlékét hagyta maga után. Birodalma a Volga vidékétől a Rajnáig s az Al-Dunától a Balti-tengerig terjedt s a legkülönbözőbb népek tartoztak alá, ú. m. húnok, alánok és más rokon hún-szarmata törzsek (alipzurok, angiscirok, bardorok, bittugurok, itimarok, szaragurok, tonozurok, ulszinzurok), továbbá az akatirok egyéb, névről is alig ismert balti, kámai és volgai finn-ugorokkal együtt, aztán a szlávok és neurok s a különböző germán népek, keleti gótok, gepidák, rugiak, herulok, svévek, markomannok, turingok, brukterek, saxok stb. Még ifjú volt, mikor nagybátyja kezeseként az aldunai Novaeban tartózkodott; itt ismerkedett meg későbbi nagy ellenfelével, Aëtiussal, egyúttal alkalma volt megismerni a hanyatló római birodalom és társadalom minden hibáját és gyöngéjét. Uralkodását azzal kezdte, hogy megkötötte a keletrómaiakkal a margusi békét, melynek értelmében arra kötelezték magukat a rómaiak, hogy nem segítik a húnok ellenségeit, kiadják nekik a hozzájuk menekült húnokat és megszökött római foglyokat vagy az utóbbiakat 8 arannyal váltják meg személyenkint, az évi adót pedig 350 font aranyról 700-ra (770 ezer korona) emelik. A királyi vérből való Mama és Attakam fiait azonnal kiadták, A. a római követek szemeláttára keresztre feszíttette őket. A béke után azonnal a keleti húnskythatörzsek meghódításához fogott Bledával együtt, kik között főleg a szaragurok (szoroszg) fejtettek ki nagyobb ellentállást. Ezek és keleti szomszédaik, az akatirok teljes meghódítását 448. fejezte be idősb fia Ellák, ki Bleda után a keleti törzsek királya lett. Bleda u. i. már néhány évvel előbb meghalt, későbbi források szerint A. ölette meg. Ezen időben történt, hogy valami pásztor megtalálta a hadisten kardját, melyet a hún-szarmata népek babonás tiszteletben tartottak s a világ fölötti uralmat kötötték hozzá. Ettől fogva A. a két római császárral egyenrangunak tekintette magát s mindig volt ok vagy ürügy arra, hogy állandó fenyegetésben tartsa a birodalmat. Kisebb határvillongásokon kívül két hadjáratot viselt a kelet-rómaiak ellen, 441. és 447., s lerontva a dunamelléki erődöket, egész Thessaliáig pusztított s 70 várost dúlt föl. II. Theodosius császár csak 6 ezer font arany (6·6 millió korona) hadiköltség megtérítése és 2100 font aranyra (2·3 millió korona) fölemelt évi adó kötelezettsége mellett tudta kikönyörögni a békét. Alig hajtotta be a pénzt A., azzal az új követe-

lessel állt elő, hogy engedje át a császár a Duna jobb partjától 5 napi járó földre eső területet Naissusig (Nis). A császári udvar ekkor egy követséget küldött A.-hoz, melynek feje a köztiszteletben álló Maximinus szenátor, irnoka Priskos Rhetor volt. A követség azonban csak takaró volt egy, a birodalom kormányzója, a herélt Chrysaphius által tervezett orgyilkosság keresztülvitelére, melynek titkába A. felbérelt követén, Edekónon kívül csak a római követség tolmácsa, Vigilas volt beavatva. A terv azonban nem sikerült. Edekón hazaérkezése után mindent elárult A.-nak s a megalázott keletrómai udvar kénytelen volt teljesíteni A. valamennyi követelését. E követségnek köszönhetjük azt a nagybecsű leírást, amit Priskos Rhetor adott utazásáról, A. egyéniségéről, alattvalóira gyakorolt rendkívüli hatásáról, egyszerű szokásairól, székhelyéről, egyes hún szokásokról, amilyen volt pl. az, hogy az udvari lakoma alatt énekmondók adták elő az ősök vitéz tetteit. Tőle tudjuk azt is, hogy A. nagyszámú görög és latin tolmácsot meg irnokot tartott.

II. Theodosius nem sokáig élte túl szégyenletes vereségét. Utódja Marcianus megtagadta a szerződés megújítását, azt izente, hogy aranyait csak barátai számára tartogatja, ellenségei számára vasa van. A.-t ekkor már a nyugat-római birodalom elleni hadjárat terve foglalkoztatta s Marcianus erélyes föllépése csak siettette szándéka kivitelében. De úgy viselte magát, hogy tartania kellett támadásától a keleti birodalomnak is. 450-ben egyszerre vitte hírül két gót küldött a két császárnak A. izenetét: Uram és urad A. azt parancsolja általam, készitsd el számára a palotádat. III. Valentinianustól a birodalom felét követelte jegyesével, a császár nővérével, a kolostorba zárt Honoriával együtt, ki több évvel azelőtt jegygyűrüt küldött A.-nak. Honoriát hamarosan férjhez adták valamely udvari emberhez. A. mintegy fél milliónyi sereggel indult meg a Duna mindkét partján 451 tavaszán Gallia ellen, hol egy frank herceg tőle kért segítséget testvére ellen, kit Aëtius támogatott. Útjában lerombolta a dunamelléki római városokat és erődítményeket, majd átkelt a Rajnán, mindenfelé azt hirdetve, hogy nem a rómaiak, hanem megszökött szolgái, a Gallia déli részeiben római védelem alatt levő nyugati gótok ellen megy, kik ellen Geiserich vandal király kért tőle segítséget. Galliában csak nyilt ellenszegülés esetében pusztított, egyébként megelégedett a várfalak lerombolásával. Midőn meghallotta, hogy Aëtius Gallia segítségére siet s útban van a Loire felé, északról délnek fordult, hogy idejekorán elfoglalja délnyugati Gallia kulcsát, Orléanst. Öt heti ostrom után, a legvégső pillanatban megérkezett Aëtius fölmentő serege. A. visszavonult a catalauni (châlonsi) síkságra, hol nem akadályozta a nagykiterjedésű mezőség óriási lovasságának szabad mozgását. Aëtius utána nyomult a II. Theodorich király alatt hozzácsatlakozott nyugati gótokkal, sali frankokkal és armorikai brittekkel együtt. A Meroveustól vezetett sali frankok összecsaptak A. utóhadaival, a gepidákkal; a véres éjjeli ütközetben 15 ezer ember maradt két részről a csatatéren. Július elején ment végbe a híres catalauni ütközet, a történelem egyik legvéresebb csatája. 165 ezer ember maradt a csatatéren, elesett a nyugati gótok királya is; fia Thorismund a fején kapott sebet. Aëtius másnap nem mert támadni, hiába sürgette Thorismund, az újonnan megválasztott nyugati gót király, ki meg akarta boszulni apja halálát. A gótok ekkor hazasiettek, mire A. is ott hagyta szekérvárát és visszatért Hunniába. Ez volt az egyedüli eset, hogy nem volt meg A. hadjáratának a kívánt eredménye. De hatalmát nem törte meg a catalauni eldöntetlen ütközet. Már a következő 452. évben Itália ellen indult. Lerombolta Aquileiát, feldúlta Mediolanumot (Milano), Ticinumot (Pavia) s valamennyi várost, mely ellenszegült s aztán egyenesen Rómának indult. Nagyon megrémítette a hír az örök várost s ellenállás helyett mindenki csak arra gondolt, hogy békéért esedezzenek. I. Leó pápát küldték eléje két konzulviselt férfival, kiket A. Mantua közelében tisztességgel fogadott. Könyörgésükre évi adófizetés fejében visszatérésre határozta el magát, amiben része volt annak is, hogy hadait megtizedelte a szokatlan éghajlat s híre jött Marcianus császár fenyegető magatartásának is. A következő évben Marcianussal akart leszámolni, de hadi készületei közben, midőn éppen menyegzőjét tartotta Ildikóval (a magyar mondákban: Mikolt, a németeknél: Kriemhilt), hirtelen meghalt. Úgy mondták, hogy határtalan jókedvében, szokása ellenére, sokat ivott, álmában eleredt az orravére s megfulladt. Holttestét a síkság közepén selyem sátor alatt tették ki közszemlére; gyors lovasok vitték mindenfelé a gyászhírt; a húnok fájdalmukban levágták hajukat s tőreikkel megvagdosták arcukat, mert nem könnyel, férfiak vérével kell gyászolni ily nagy vitézt. Énekesek adták elő nagyságát és hőstetteit, aztán eltemették (l. *Attila sírja)* és nagy gyásztort, Jordanes szavaiként «strava»-t tartottak sírhalma fölött. L. még *Húnok* és *Hún monda*.

Irodalom. Calanus Dalmata, Vita Athilæ (nyomt. 1502). Calanus Athiláját plagizálta a híres olasz humanista, Aretinus (l. o.). (L. erről Ballagi Aladár cikkét az Irod. Közleményekben, 1892. 146. l.); Callimachus Fülöp, Vita Attilæ (c. 1489). Il libro di A., 1472 (alkalmasint a legrégibb nyomtatvány. L. Brunet III. 1066 és Græsse. IV. 201); Oláh Miklós, Hungaria et Atila etc. Kiadta Kollár, Bécs, 1763; Roth Rudolf, Dissert. de A., Jena 1671; Rabener J. G., Programma de A., Freiberg 1688; Scarinus A., Attilæ regis etc. vindiciæ, Aboæ, 1729; Bél Mátyás, A., Posonii 1745; Meerheim G. A., Dissertatio de A., Wittenberg 1778; Gibbon, History of A., németre is lefordították, 1786; Fessler Ignác, A., 1794; Johannes von Müller, A., 1806; Klemm F. G., A. nach Geschichte u. Sage, 1827. 2. köt.; Oberlin J., Mémoires sur les monuments d'A., a strassburgi tudom. társulat értekezései között, 1823; Rauschnick A. koholt önéletrajza alapján írta művét: A. König d. Hunen, 1822; Pierquin de Gembloux, A. défendu contre les iconoclastes, Paris 1843; Haage, Gesch. A.-s, Celle 1862; Thierry Amédée, Histoire d'A. et de ses successeurs, Paris 1864. 2 köt., magyarra ford. Szabó Károly, 1865—66; Földváry, Les ancêtres d'A., 1875. (Merő képtelenségek tárháza.) A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor, I. k. Budapest; Borovszky S., A népvándorlás kora, Nagy képes Világtört. IV. k. Budapest, 401 s köv. l.; Wietersheim-Dahn, Gesch. d. Völkerwanderung, IV. köt.; Dahn, Urgesch. der rom-german. Völker, 1881, II. köt. 412; Pflugk-Hartung, Gesch. d. Mittelalters, I. köt., 1890; Cahun, Le véritable A., mongol tradició nyomán. Megjelent a Nouvelle Revue-ben, 1880 ápril. Egyes pontokra nézve: Waitz, Der Kampf der Burgunder mit den Hunen, Sybels Histor. Zeitschrift, I. évf. 1. l.; Binding és Derichsweiler művei, Gesch. d. Burgunder. A galliai hadjáratra nézve: Trasse, Disser-

tation sur l'invasion d'A., Mercure de France, 1753; Tourneux H., A. en Gaule, 1833; Martin, Hist. de France, I. 373; Michelet, Hist. de France, I. 114; Barthélemy Anatol, La campagne d'A.: invasions des huns dans les Gaules en 451. Revue des questions historiques, 1870. évf.; Orléansról: Thippault, Discours du siège d'A. devant la ville d'Orléans, 1635. új kiadás 1835. Chartres; Theiner, Vie de St. Agnan, ou le siège d'Orléans par A., Paris 1832; Catalaunumi csata: Thierry Amédée, ki több izben kutatott a nevezett lapályon, úgy vélekedik, hogy a csata a Campus Mauriacuson, a mai Mery sur Seine vidéken folyt. V. ö. a könyvéhez csatolt függeléket, melyben jelentést tesz azon ásatásokról, melyeket III. Napoleon megbizásából a châlonsi tábor környékén rendezett. Wietersheim osztja e nézetet. Arbois de Jubainville, Nouvelle hypothèse sur la situation de Campus Mauriacus. Bibl. de l'école des chartes, 1860. 370. l., a már nem létező Maurey község vidékén keresi a csatatért. Lapérouse G., Étude sur le lieu de la défaite de l'A., Troyes 1862; Peignée-Delacourt, Recherches sur le lieu de la bataille d'A., Paris 1860 és: Supplément, Troyes 1869; Kaufmann, Ueber die Hunnenschlacht des J. 452. Forschungen zur deutschen Geschichte, VIII. köt. 115. l., a kútfők alapos egybevetése alapján azonosnak tekinti a Campus Mauriacust a catalaunumi mezővel és Troyes környékére helyezi a csatát. Combes, A. et la bataille de Châlons s. M., Bordeaux 1871; Girard, Le campus Mauriacus, Revue Historique, 1885. 28 köt. 2. füzet. L. egyébiránt Chevalier Ulysses, Repertoire des sources historiques c. művét, I. köt., 185—186. l. — A 452. olasz hadjárat: Pittoni G. B., Historia della vita del re A. specialmente nella Lombardia, 2 köt., 1702; Bertolini, Storia d'Italia nel medio evo, 1890; Hodgkin, Italy and his invasers, 3 köt.; Gregorovius, Gesch. der Stadt Rom, I. köt. 191.; Abbate G., L'Italia nel medio evo, 1891; Bianchi, Saggi storico critici all' epoca della distruzione di Aquileia, Venezia 1877. *Ujabb magyar irodalom* (Thierry fordításától eltekintve): Hunfalvy Pál, Ethnographia, 293 l.; Boross Mihály, A., a hún király, Pest 1858; Lipp Vilmos, Tanulmányok, 1880. «A. s a hunok» c. fejezet. Számos értekezés a hún-magyar mondakörről. (L. *Húnok*). A. képe a párisi Pantheonban, Nemzet, 1884 aug. 12., esti lap. Apróbb értekezéseket l. Szinnyei Repertoriumában, 28. l. Az A.-ra vonatkozó bibliográfiát összegyüjtötte legújabban Ballagi Aladár az Irodalomtörténeti Közleményekben, 1892. évf. A. történetét a művészek és irók is fölötte sokszor feldolgozták. Irodalmilag használták fel: Corneille, A.; Bessenyei György, A. és Buda, 1787; Ernyi Mihály, A., a húnok királya, vitézi játék, 1811; Vajda Péter, Buda és A.; Baksai Dániel, Etele és Buda, költemény 6 énekben; Zakál György, Isten ostora, dráma, 1860; Arany J., Buda halála. Toldy Ferenc hagyatékából több A.-tragédia kézirata az akadémia könyvtárába került. A képírók közül Than Mór, A. lakomája, falfestmény a főv. Vigadóban; Paczka F., A. nászéje; Rafael Santi, A. Róma falai előtt, falfestmény a Vatikánban és Kaulbach, catalauni ütközet, művei említendők.

Attila, l. *Atilla.*

Attila-érmek. Az e néven ismert durva kivitelű ötvények, az előlapon Attila mellképével, szatirfülekkel s körül ATTILA 441 REX, a hátlapon városképpel s felette AQVILEIA felirattal, a XVII. sz.-ból származnak. Már az ú. n. paduaiak szerettek a XVI—XVII. sz.-ban hires történelmi alakok nevére emlékpénzeket késziteni, így Hannibáléra stb. Az Attila-félékkel rokon s egy gyárból származik Buda pénze is BVDA DVX HVNNORVM. Hátl. AR. BUDA 441. (Weszerle Tab. III. és Tab. V. 11.)

Attila hegye, a Selmecbánya mellett emelkedő Szitnyának régi neve.

Attila kardja. Priskos Rhetor és Jordanes említik, hogy Attila feltalálta a had istenének szentelt és sok század óta elveszett kardot, melyhez az a hit volt fűzve, hogy aki birja, az egész világ urává lesz. A kardot egy pásztor találta meg, ki észrevette, hogy egyik teheno sántikál s a vér nyoma után menve, egy a földből kiálló kardra akadt, melyet kiásott és Attilának vitt el. (Priskos, Bonni kiad. 201.; Jordanes, Closs kiad. 93—94, 129—130. l.) A kardról egy későbbi német krónikás, aschaffenburgi Lambert (Pertznél VII. 185.) azt mondja, hogy a magyar királyok birtokában volt, Salamon király anyja azonban 1071. a bajor Ottónak ajándékozta, mert a kard szerencsétlenné tette, aki viselte. A kard tisztelete régi szkitha szokás (Herodotos IV. 52), valamint megvolt a rokon szarmatáknál is, alánoknál, voguloknál s különböző turán népeknél. Egy ilyen kard kerülhetett tehát Attila birtokába, miről az udvarában megfordult Priskos beszél. Hogy a magyar királyi ház birtokában volt-e olyan kard, melyről azt hitték, hogy Etele kardja: nem bizonyos. Hunfalvy szerint (Magy. Ethn. 299.) egy ilyen kardot a nemzet legszentebb ereklyéjének tekintettek volna s nem igen hihető, hogy a mondákban emléke ne maradt volna. Ellenben van valami nyoma a kardtiszteletnek. Ilyesmire emlékeztetnek legalább azok a XIII—XIV. sz.-beli kardok, melyeket a székelyföldi erdőségekben több helyen, mint a Bodzán, Páván, Dálnokon stb., a földbe szúrva találtak minden egyéb melléklet nélkül.

Attila kincse, l. *Nagyszentmiklósi aranylelet.*

Attila-mondák, l. *Hún-mondák.*

Attila pajzsa. Ilyen néven fordul elő a Rákócziak munkácsi kincsei közt egy acélból készült s nyilván renaissancekori műemlék, mely Széchy Mária édes anyja, Homonnai Drugeth grófnő révén a Drugethek kincstárából Murányba, innen pedig a Rákócziak kincstárába került. Ugyanott (a Mon. Hungariae. Scriptores XIV. köt. 316. és köv. l. közlött leltári jegyzék szerint) egy becses «tollas bot»-ot is őriztek, melyet a hagyomány «Attila buzogányának» keresztelt el. Munkács várának a császáriak által történt bevétele után (1688) e műemlékek elkallódtak; hová kerültek, azt nem tudni. V. ö. *Thaly Kálmán, Hagyományos ősmagyar emlékek régi nagy családaink kincstáraiban* (Századok 1886, 1. old.); Attila pajzsa (u. o. 441. l.).

Attila sírja. Semmi adatunk sincs, hol lehetett. A száz évvel későbbi Jordanestől (cap. 49) csak annyit tudhatunk meg, hogy miután tort, «stravat» tartottak a húnok Attila «sírhalma» fölött (super tumulum eius), hármas, arany-, ezüst- és vaskoporsóba zárva holttetemét fegyvereivel és ékszereivel együtt, egy medréből elvezetett folyóba temették, a folyót aztán ismét visszavezették medrébe s akkor mindenkit megöltek, aki tudott valamit a sírról. A sírhalom említése némi ellentétben van a folyómederbe való temetéssel, ami a gótoknál volt szokásos (l. *Alarich*), míg a nomád turánok halom alá temetkeztek s oda temették az elhunyt leghívebb szolgáit is; lehet tehát, hogy ezen szokás hagyományát bővítette ki Jordanes azzal a magyarázattal, hogy A. titkának megőrzése végett ölték meg azokat, kik részt vettek a temetésben. Mivel Attila székhelye a tiszántúli vidéken volt: sírja is itt lehetett valahol. A 7—800 évvel későbbi magyar mondák szerint a fejérvármegyei Keveaszón, a Baracska melletti Szentiványon temették el Attilát, az előtte elhalt hún fejedelmek mellé, ez utóbbiak alatt azonban nem a régi húnok, hanem a X. sz.-beli kun-kabarok értendők, ezeknek volt egyik vezére Bojta s a tőle származtatott Boroksa (Baracska) nemzetség csakugyan itt, a baracskai nemzetségi monostorban temetkezett. Nagyon új kombinációk hol a tiszántúli Dombegyházára, hol a somogyvm.-i

Attila faluba, hol a sopronvm.-i Szentgyörgybe, hol egyenesen teszik A.-t. Keresik a külföldön is. A német tudósok az ősrégi Hamburgra gondolnak; az Etzelsdorfban is keresték már, szintúgy Pettau környékén, Stiriában és Krajnában (Gradisce Attilov, Kocian mellett). A franciák a chalons-i csatatéren kutattak, ahol a nép egy, Vesigneuil falu határában emelkedő sírhalmot A.-nak nevezett. Felső-Olaszországban már több ízben azt híresztelték, hogy meg is találták A.-t. Lengyel tudósok azt hiszik, hogy Attila Galicia földjén alussza örök álmát. V. ö. A magyar nemz. tört., szerk. *Szilágyi* S. I. k. 1. rész, CCCXXVII. l.; *Szabó* J., Arch. Ért. 13. k. 1879., 151—154. és III. k. 1883. 149.; *Karácsonyi* J., A magyar nemzetségek. I. k.; Jelentés a M. N. Múzeum 1909. állapotáról. 142—145. l.; *Thierry* művét, továbbá: Relazione della sepoltura del gran A. (Vicenza 1690).; Scoperta del sepolcro d'Attila (L'Artista folyóirat 1859. 5. szám).

Attila székhelye. A monda szerint Ó-Budán volt, melyet a németek Attila parancsára neveztek el ő róla Etzelburgnak, Attila városának (civitas Athylae regis), ennek a mondának azonban nem a szájhagyomány az alapja, hanem népetimologia; a népvándorláskori germánoknál ugyanis Acingburg, Acinburg lett a régi Aquincumból s ezt magyarázták aztán később Acil v. Etzel király várának. Priskos Rhetor, ki maga is járt A.-n s Jordanes adatai után valahol a Tisza vidékén keresendő, hol sem kő, sem fa nem volt, de hogy hol, abban nagyon elágaznak az egyes vélemények. Priskosból csak annyi tűnik ki, hogy a keletrómai követség az Al-Dunán való átkelése után a Temes (Tifésas, Tibisias), Béga (Drékón, Dricca) és Tisza (Tigas, Tysias) folyókat is átszelte, de aztán mennyi utat tett meg s miféle nagyobb folyókon ment még keresztül, míg elérkezett A.-re: bizonytalan. Némelyek egész Tokajig mennek; [illegible] Imre (Etel laka 1859) s előtte Pray Gy., Sinai M. és Budai É. a szabolcsvármegyei Balmazújváros közelében levő «Ethelaka» nevű pusztára gondolt; Szabó K. szerint (Kisebb tört. művei, I. 61.) a Duna—Tisza közti lapályon, Jászberény táján volt, mint előbb már Otrokocsi F. F. és Huszti A. is vélte; Mogyorósi János és a XVIII. sz.-ban Dezsericzky J. Gyula mezejére helyezte. A legújabb felfogás szerint a Tisza—Marosszögben kellett lennie, amire mutat az is, hogy, Jordanis szerint, a húnok kiveretése után Ardarik gepida király A.-n ütötte föl szállását. Salamon Ferenc szerint (Századok 1881. évf.) Szeged tőszomszédságában volt, míg Szeremlei S. (Hódmezővásárhely tört. I. k. 325—362. l.) a Hódmezővásárhely határában fekvő s a csanádvármegyei szőllősi és a békésvármegyei pusztaföldvári határba is átnyúló nagyterjedelmű Tatársánczot tartja Attila, Ardarik és az avar kagánok székhelyének.

Attila vára vagy Huszt vára, Udvarhely vm. homoródi j.-ban az ú. n. Rikában emelkedő Hegyestetőn álló várrom; a hagyomány szerint Attila a Rikán vadászva, gyakran tanyázott e várban, ahonnan lecsapott a Vargyas tájékán táborba szállt dákokra; északi aljában a Rika patak balpartján emelkedik az a szikla, melyet tévesen Réka (Attila neje) sírjának tart a nép.

Attilik v. *altilik*, török ezüst váltópénz. Mai forgalmi értéke 5 piaszter, vagyis 200 para. Eredetileg 6 piaszter volt (alti törökül: hat). Átszámítva körülbelül egy koronát ér. Súlya 12·30 g. Értéke 99 f.

Attine, lengyel ezüstpénz = 30 fillér.

Atting, folyadékmérték Finnországban = 6 kannor = 15·704 l.

Attinghausen, falu a Reusz mellett, Uri svájci kantonban. Az A. br. család ősi restaurált kastélyával, (1900) 526 lak.

Attis *(Attes)*, frigiai isten, kit többnyire Kybele istenasszony vallási körében tiszteltek. A kultusz főhelye a kisázsiai Pessinus volt. Az ottani etiológiai (okadatoló) monda szerint a Zeus földre hullajtott magjából származó Agdistis lett szerelmes belé s mivel nem kaphatja meg, megőrjíti A.-t, ki erre saját magát kasztrálja (v. ö. A. papjainak, a gallinak öncsonkítását). A tettét bánó Agdistis azt kapja Zeustól kegyelmi ajándéknak, hogy A. teste sohasem pusztul el. Egyéb változatok szerint Kybele szereti A.-t, szüzességi fogadalmat tétet vele s midőn az ifjú hűtelen lesz igéretéhez, kedvesét — Sagaritis nimfát — megöli s emiatt következik el az őrjöngő A. öncsonkítása; vagy amint ezt talán az Adonis-mondakörrel való érintkezés hatása alatt regélték: az A.-ra féltékeny Zeus egy vadkant küld ellene s ez öli meg az ifjui virágában pompázó hívét Kybelenek. Bár A. kultuszának nyomai görög földön régibb időben is kimutathatók (így többek közt Athénben is), igazán népszerűvé csupán a római császárok korában lett A. tisztelete, amióta ezt az államvallás részévé tették. A főünnep lefolyásáról ép Rómára nézve van biztosabb tudomásunk. A legnagyobb pompával végbemenő ünnepelés márc. 22-én kezdődött (egy fenyőfa felékesítése ibolyákkal, melyet azonkívül — mint valamely hullát — gyapjuba csavartak); 24., a dies sanguinis napján a gyász kitörései, A. papjainak őrjöngései, adnak az ünnepnek jelleget, míg azután 25-ével az örömnapok, a hilaria kezdődnek. Az ünnepnek ez az egész lefolyása, melyben a halott elsiratását a feltámadáson vagy továbbélésen érzett öröm váltja fel, A. kultuszát nemcsak az Adoniséhoz hozza közel, hanem Dionysoséhoz is. Az A.-ra vonatkozó főmunkák most: *Hepding*, A., seine Mythen u. sein Kult, Religionsgericht. Versuche u. Vorarbeiten 1904 és *Frazer*, Adonis A. Osiris, Studies in history of oriental religion 1906.

Attitude (ejtsd: áttitűd), franc. kifejezés, magyarul testtartás, állás; használják a képzőművészetekre, kiváltképen a szobrászatra vonatkozólag bizonyos művészi pózok megjelölésére, azonkívül egy egészen különös fajtájú művészetre vonatkozólag is, amely ma általában plasztikai pózok név alatt ismeretes. A plasztikai pózok művészetét a XVIII. sz. végén a híres *Lyon* Emma, Sir William *Hamilton* második felesége (l. *Hamilton*) tette népszerüvé, aki antik szobrok pantomimikai utánzásával Európaszerte föltűnést keltett. A német színésznők között *Hendel-Schütz* s a nála is híresebb *Schröder* Zsófia voltak a plasztikai pózok nagy mesternői. Ujabb időben nagyon divatba jöttek a mezítelen A.-k, melyek különösen Németországban sok botrányra szolgáltattak okot, de

viszont maga ez az egész «művészet» ma már az orfeumokba szorult s pusztán érzéki hatásokra dolgozik.

Attius, l. *Accius.*

Attius Tullus, l. *Tullus.*

Attleborough (ejtsd: ettlborró), város Massachusetts amerikai államban, a Mill partján, vasút mellett, (1900) 11,335 lak.; jelentékeny ékszeráru-készítéssel, pamutfonókkal.

Attlmayr, *Ferdinand,* osztrák tengerész, szül. Hallban (Tirol) 1829 jan. 26., megh. 1906 okt. 3 Grácban. 1866-ban mint korvett-kapitány vett részt a lissai tengeri ütközetben. 1866—82. tanár volt a pólai haditengerészeti akadémián. Munkái: Elemente des internationalen Seerechts (2 köt., Wien 2. kiad. 1904); Studien über Seetaktik und den Seekrieg (2 részben, Pola 1875—78); Beiträge zum Handbuch der Oceanographie und maritimen Meteorologie (Wien 1883) és Der Krieg in der Adria 1866 (u. u. 1896); Über maritime Strategie und Seekriegsrecht (Pola 1901).

Atto (ol.), a. m. *felvonás* (l. o.).

Attok, *Atok,* város és erőd a Pendzsabban Brit-Indiában, a ravalpindi-i divizióban, (1901) 3118 lak. mivel az Indus balpartján, a Kabul torkolatával csaknem szemközt épült, (amely folyó völgye a főút Afganisztán és Hindusztán közt), különösen fontos helység. Az Indus itt keskeny mederben folyik; rajta vasuti híd is visz keresztül. A.-kal szemben kis erőd áll, amelyet némelyek szerint Akbar, mások szerint pedig Nadir sah épített. A. mellett haladtak el az összes hódító hadak, amelyek Indiába akartak jutni; így Nagy Sándor (Kr. e. 326-ban), Timur (1398), Nadir sah (1738) stb.

Attomyr *József,* homeopata orvos, szül. Diakováron 1807 szept. 9. megh. 1856. A bécsi József-akadémiában az orvosi és sebészeti tudományokat elsajátította. Barátaival szemben a legbensőbb meggyőződés hangján védte Hahnemann elveit. 1831-ben Münchenben orvosi oklevelet nyert. Ezután majd Bécsben, majd a Szepességben látjuk őt. 1834-ben írta Briefe über Homoeopathie c. munkáját. 1839 óta Pesten, mint orvos, nagy hírre tett szert. Több munkája bizonyít rendkívüli tehetsége és szorgalma mellett, így: Die venerischen Krankheiten, Primordien einer Naturgeschichte der Krankheiten stb.

Attorney (ang., ejtsd: ettörni), Angliában: 1. A. in fact a. m. meghatalmazott. — 2. A. at law eredetileg a westminsteri főtörvényszékek: Superior Courts of Common Law at Westminster mellé rendelt hivatalnok, aki másoknak (ügyfeleinek) ügyeit vitte. Más bíróságoknál «solicitor», ismét más bíróságoknál «proctor» volt a neve. Jelenleg az A.-k, solicitorok és proctorok törvényes neve: Solicitor of the Supreme Court. Feladatuk a pernek előkészítése a szóbeli tárgyalásig, ahol az ügynek képviseletét az ügyvéd (counsel, advocate, barrister) veszi át. — 3. A. General a. m. koronaügyész, a koronának, polgári ügyekben, bizonyos esetekben a közvádnak képviselője büntető ügyekben.

Áttörés, 1. *földtani értelemben* vulkáni anyagnak felemelkedését jelenti, vmely rétegen v. rétegcsoporton keresztül. *Á. kőzet* a. m. eruptiv kőzet. Utóbbi kifejezés használatosabb, l. *Eruptiv kőzet.*

2. *Á.* az ellenség arcvonalának, vmely pontja ellen intézett főtámadással való kettészakítása. Van *hadászati* és *harcászati* Á.; ez utóbbi a jelenkori, felette hatásos lövőfegyverekre való tekintettel csak kivételes viszonyok között hajtható végre; ellenben a lovasság harcai alatt még nagyon is sikert igérő. *Hadászati* Á.-sel különösen akkor érhető el nagy siker, ha az ellenfél felette hosszú arcvonalra osztotta szét seregrészeit. A hadászati Á. leggyönyörűbb példáit a napoleoni időszak mutatja fel.

Áttört dugattyú, emelő szivattyúkhoz való. Hengeres korong, mely a szivattyúhengert tömören kettéválasztja és közepén egy vagy több kifelé nyíló szelepe van, melyek, midőn a korong a hengerben fölfelé halad, zárva vannak, úgy hogy az alsó térben támadt légritkulás folytán a hengerbe ömlött víz a lefelé haladáskor, midőn u. i. a szelepek megnyílnak, rajtuk átnyomul a felső térbe s a következő fölfelé haladás alatt kiemeltetik.

Áttört fal, l. *Fal.*

Áttört munka *(à jour),* így nevezik azon eljárást, melynél az eredetileg folytonos anyag bizonyos rajz vagy minta értelmében történő eltávolítás által áttörtté lesz. Az eltávolítás kivágás, kiverés, kifűrészelés, kiráspolyozás által történhet. Anyaga a fa, fém vagy elefántcsont, rendesen lapos díszítésű és a hatás emelése végett színes selyemmel vagy bársonnyal bélelt Á. Külön faja a szövött anyagoknál len-vászon, selyem, kivágás és szálak kihúzása által elérhető minták készítése is. Ez már a legrégibb időben a fehérhimzéssel kapcsolatosan előfordul s lehet egyszerű (punto tirato), hol csak a hossz- v. keresztszálak v. kettős (punto tagliato), hol mind a kettő el lesz távolítva egy kontur vonaltól meghatározott helyen. Előhirnöke volt a varrott csipkének (point coupé). Á.-ákhoz tartozik a lombfűrészmunka is. Építészetben motivum, melyen a nap átragyog. Különösen a csúcsíves korban. A ballusztrád áttört, ha rács v. más ornamentumból áll. A jour, szépen csiszolt hibátlan drágakövek foglalása olyképen, hogy azoknak alsó lapja is szabadon legyen s csak a kő széle van gyűrűalakú foglalatba erősítve. Áttört-zománc (email à jour), a zománcnak különös faja, melynél a fém vagy egyéb alapul szolgáló anyag a zománcozás után eltávolíttatik. Készítésének ideje a XIII—XVI. sz., módja ismeretlen, habár Cellini leírást ad róla, talán a fém-alap savakban lesz feloldva. Ugy keleten, mint Olasz- és Németországban készültek, de ránk alig maradt belőlük. Csak két hiteles példányunk van; egy serleg a Kensington-Museumban Londonban s a sienai S. Maria della Scalaban egy ereklyetartó. Újabban párisi és kölni aranyművesek szép példányokat készítenek.

Áttört szövet.

Áttört szövet *(à jour),* finom selyem v. pamutfonalból. Kötése vászonkötés (l. *Alapkötés*). Az

[illegible] helyesen a vastonköltes bevetőfonalat el-[illegible] szövetből kihuzzák, s a szabaddá vált [illegible] fonalakat egy két helyen gaze kötéssel [illegible] forditják, amint ezt az *ábra* láttatja.

Attractio, a m. *vonzás* (l. o.).

Attraktorikus ásvány, l. *Ásvány*.

Attrappe (franc.), tőr, csapda, hurok, megtévesztésre számitó játékszer, pl. üres gyümölcs, tojás, állatalakok, melyekbe ajándéktárgyat, cukorkát rejtenek; tréfás tárgyak.

Attribuál (lat.), vm. személynek v. dolognak valamit tulajdonit.

Attributum (lat.), valamely minőséget, tulajdonságot jelent, mely valamely dolognak sajátja. A *képzőművészetekben* oly tárgy vagy jel, mely egy bizonyos személyre vagy allegória-alakra nézve jellemző, annak egy tulajdonságát jelzi s igy azt könnyen megismerhetővé teszi és e célból melléje adatik. Ilyen A.-ok, azaz jelvények az evangélistákat kisérő szimbolikus állatok. Az angyal vagy ember Mátyás evangélista A.-a, az oroszlán Márk, az ökör Lukács, a sas pedig Jánosé. Továbbá a kulcs Szent Péter, a kard Szent Pál, a rostély Szent Lőrinc, a kerék alexandriai Szent Katalin, a nyil Szent Orsolya jelvénye. Mindezek önmagukban szimbolumok, ezek magukban véve önállóan szerepelhetnek, helyettesithetnek. Más szimbolumok pl. a kereszt, a horgony, az előbbi a hitnek, az utóbbi a reménynek szimboluma, a farkába harapó kigyó a halhatatlanságnak, a méh a szorgalomnak szimboluma. A tulajdonképeni A. magában nem szerepel, hanem csak a vele jellemzett személlyel, alakkal együtt, innen magyar neve: *velejáró*. A görög-római mitosz alakjait kivétel nélkül A.-ok kisérik. Poseidont A.-a, a szigony, mint a tenger urát jellemzi; Apollont a lant, mint a zene, a háromláb mint a jóslás istenét. Az allegóriai alak az A. által válik azzá, ami; anélkül nem értjük meg, mit akar jelenteni. Vegyük pl. Zeus (Jupiter) szobrát kezében Nike (Victoria) alakjával, mely utóbbi koszorút tart. A koszorú, mely önmagában szimbolum, itt a győzelmet jelentő A.-a Nikének. A kettő együtt a győzelem allegóriája, de Zeushoz adva, annak A.-ául, azaz ismertető jelvényéül szolgálnak. (L. *Allegória* és *Szimbolum*.)

A *nyelvtanban* az A. a jelzőnek latin neve. *A. praedicativum* a latin nyelvtanban olyan jelző, mely alak szerint valamely főnévhez, de értelem szerint az igéhez tartozik, s azért határozóval kell leforditanunk; pl. *Darium regem salutant*, Dáriust királynak üdvözlik; *regem* az A. praed.

A *metafizikában* régebben különbséget tettek oly tulajdonságok közt, melyeket A.-nak neveznek és a többiek közt, melyeket különböző nevekkel (mód, tehetség, képesség, erő, stb.) illetnek. Az A.-ok a dolog lényegéhez tartoznak, e lényegnek egész tartalmát teszik; a tudat pl. a lélek A.-a; az emlékezet csak tehetség. Spinoza rendszerében az A. fogalma fölötte fontos. Gondolkodás és kiterjedés az ő szubstanciájának A.-ai. L. *Spinoza*.

A. kat.-teol. műszó, Isten tökéletességeinek, valamint a szentek jelvényeinek kifejezésére.

Attritio (lat.), Műszó a szív töredelmének, a bűnbánatnak ama kevésbbé tökéletes fajára, mikor az nem az Isten iránt való tökéletes szeretetből, hanem v. az örök büntetéstől való félelemből, v. az örök boldogság elnyerésére irányuló reménységből, v. a bűnnek a hit szemével megismert utálatosságából származik. — A tökéletes bűnbánat neve *Contritio* l. o.

Attritus, az intertrigo elavult elnevezése (l. o.).

Attuariok, kisebb germán törzs, szokottabb neve chasuarii (l. o.).

Attys, l. *Attis*.

Átugrása a szólamoknak. E kifejezés alatt a zenében azt értjük, hogy egyik szólam rendhagyó módon a másik fölé vagy alá kerül, úgy hogy átmenetileg a szólamok sorrendje megváltozik; pl. a tenor magasabb hangokat énekel, mint az alt.

Átum. On-Heliopolisnak napistene és így a világosság istenének, Rá-nak a helyettese. A. tehát a heliopolisi istencsoport élén állott, mint a menny és a föld teremtője. Amennyiben ez a szó a befejezettet és a tökéletest jelenti, Á. a váló, a lenyugvó nap, de egyúttal az őszi napéjegyenlőség napja is. Az ő jelképe egy királyi alak, kettős koronával a fején, az isteni hatalom kormánypálcájával baljában, jobbjában az élet jelképével.

Atures (San Juan Nepomucen de A.), község Venezuela délamerikai köztársaságban, az Orinoko alsó folyásánál. Közelében van az Orinoko folyónak híres vizesése.

Aturia *Bronn.*, ásatag tengeri állat a nautilidaok családjából, legközelebbi rokona a ma is élő nautilus, l. *Nautiloideák*.

Aturus, folyó, l. *Adour*.

Átutalás (*Überweisung, assignation*), 1. *általában* a hitelezőnek, vagy a követelésre jogosultnak levélben, táviratban vagy erre szolgáló külön iratban (utalvány, csekk, váltó) az adóshoz intézett az az utasítása, hogy a neki járó összeget egy harmadik személynek fizesse ki, vagy egy harmadik személlyel számolja el. Ugyanis a pénznek helyről helyre való küldése időbe, munkába és különösen nagyobb összegnél nem csekély költségbe is kerül; s azonkívül készpénz nem is áll mindig rendelkezésre. Azért a kereskedelem az Á.-ban nemcsak legkényelmesebb és legolcsóbb módját teremtette meg a fizetések kiegyenlítésének, hanem a fizetőeszközöket is szaporítja. Az Á. a kereskedelemben régi keletű. A középkorban a pénz szűk voltán kívül az a körülmény is szükségessé tette, hogy az érepénznek sűrű hamisítása, a közlekedés tökéletlensége és veszélyessége a helyről helyre való fizetést rendkívül megnehezítette. Igy az Á. közvetítése már korán külön üzletággá fejlődött ki. Legújabb időben pedig a több államban és így nálunk is keletkezett postatakarékpénztárak karolták fel nagy arányokban az Á. közvetítését. L. *Bankok, Postatakarékpénztár* és *Zsiró*. — 2. Á. a *vasúti* árúszállítmányozásnál az az eljárás, midőn a feladó a szállítási díj fizetését az átvevőre hárítja; akkor van helye, ha a feladó az árúkiszolgáltatást a szállítási díj megfizetésén felül utánvételnek kifizetéséhez köti, vagy midőn a feladó az árúra a vasúttól az átvevő terhére készpénzelőleget vesz fel.

Átutalási eljárás, az az eljárás, mely szerint a Magyarország, Ausztria és Bosznia közötti forgalomban e három fogyasztási terület egyikéből

a másik két terület valamelyikébe egy termelési időszakban átvitt, már megadóztatott szesz, sör, ásványolaj és cukor után lefizetett adót a befogadó terület javára megtéríti annak az államnak a kincstára, melynek területéről az illető cikket küldték. Az Á.-t szabályozza a szeszadóra nézve az 1894. XV., 1899. XVII., a többire nézve az 1899. XVII. t.-c. és a 62,990/99. sz. miniszt. utasítás. V. ö. *Exner-Márffy*, Pénzügy.

Átutalási forgalom, l. *Zsiróforgalom*.

Átültetés, vm. *növénynek* egyik helyről a másikra ültetése; célja lehet nagyobb tér nyerése v. az, hogy a növény álláshelyénél jobb földbe jusson, néha azonban csupán a kert újabb berendezése (új ágyak alkotása) oka az Á.-nek. Az Á.-nél a gyökereket, amennyire lehetséges, kimélni kell. Á.-e az *erdei facsemetéknek*. Ha a zsenge csemetéket azon ágyból, melyben azok a mag elvetése után kikeltek, kellő távolságban egymástól tágabb helyre átültetik, ezáltal azok gyökérzete jobban fejlődik, s az ily csemeték, kivált ha ismételve átültettettek, biztosabban megerednek és rendeltetésök végleges helyére kiültettetvén, az idő viszontagságai ellenében edzettebbeknek mutatkoznak. Azért tehát a csemeték Á.-e, mit másként *iskolázásnak* is mondanak, nagyon ajánlatos, nem tévesztendő azonban szem elől, hogy ez a művelet az erdőültetés költségeit tetemesen növeli, miért is nagyban csak oly helyen követendő, hol a kiültetett csemetéket nagyobb veszélyek fenyegetik, kicsinyben és értékes fanemekre alkalmazva azonban föltétlenül célszerü. L. *Erdőkert* és *Faültetés*.

Á., *orvosi* értelemben (*transplantatio*), élő szöveteknek vagy szerveknek begyógyítása a test más helyére (hiány pótlására), vagy más szervezetbe. A sebészetben ezideig főleg a táplálkozás szempontjából igénytelenebb szöveteknek, a bőrnek, csontnak, inaknak, esetleg a zsírszövetnek és a bőnyéknek Á.-e terjedt el. Az Á.-re szolgáló anyagot vagy ugyanabból a szervezetből vehetjük (autoplastika), vagy hasonló fajú szervezet más egyénéről (homoplastika; pl. emberről emberre, egy állatfajról ugyanazon faj más egyénére). Az idegen fajból vett anyag más fajú szervezeten megtapadhat ugyan (heteroplastika, pl. állatból vett anyag emberen), de néhány hét alatt rendesen felszívódik. Az asepsis szabályai szerint vett anyagot rendeltetési helyére átvisszük és célszerű kötéssel vagy varrattal megrögzítjük. Itt addig, míg megtapadása tökéletessé válik, a szövetközi nedvkeringés táplálja az átültetett szervet. A leggyakrabban alkalmazott ilynemű Á. a bőrhiány pótlását célzó *Thiersch* J. bőrtransplantatio. Az átültetendő bőr papirvékonyságú és csak a három szemölcsös rétegéig érő lebenyke. A bőr egész vastagságára terjedő *Krause*-féle bőrlebeny már nehezebben tapad meg. *Csontok* Á.-e, begyógyítása sikerül elhalt, sőt lágy részeitől szárítással, pállítással megfosztott hullacsontokkal is. Ez esetben azonban igazi Á.-ről nem szólhatunk, mert a szövetek a holt csontot idővel teljesen felszívják és helyébe a csonthártya és csontvelő felől egészen új csont fejlődik. Igazi csont-Á., amelyben a csont tovább él, csak friss és csonthártyával ellátott csontokkal lehetséges. Ez esetben — ha az asepsiseken hiba be nem csúszott, — nagy csontdarabok, sőt egész izületek begyógyulhatnak (Leser izület Á.-ei) és életben is maradnak. Az ily izületeket más egyénről is vehetjük, akinek végtagját pl. roncsolás miatt csonkitani kellett. Nagyobb, életképesség szempontjából kényesebb szervnek átültetése sikerült a paizsmiriggyel, melyet a paizsmirigy hiányos fejlődése miatt kifejlődő hülyeség (kretinizmus) gyógyítására a hasfalba, jobb sikerrel a lépbe (Payr) vagy a csontvelőbe (Kocher) lehetett begyógyitani. Nagyobb mirigyek (vese) vagy szervek (pl. végtagok) Á.-e állatkisérletben is csak az utolsó évek folyamán sikerült (Carrel, Stich, Garré), amióta megtanultuk, hogy még igen szűk kaliberű ereket ($1^1/_2$ mm. átmérőjüeket; Garré) is lehet varrattal úgy egyesíteni, hogy a keringés bennük rögösödés nélkül akadálytalanul meginduljon. Ma már állatokon oly nagy számarányban sikerül nagy szervek (pl. mindkét vese, sőt egész végtag) Á.-e, hogy erre begyakorolt műtő kezében már alig beszélhetünk kisérletről, mert az esetek legnagyobb részében (70—80%-ban) e műtét sikerrel végezhető. Különös jelentőséget nyernek e vizsgálatok, amióta sikerült nagyobb szerveket indifferens sóoldatban, jégszekrényben hetekig Á.-re alkalmas állapotban konzerválni. Az emberi kórtanban ezen érdekes kisérletek Á.-e azért ütközik nehézségbe, mert emberről emberre átvihető anyagot alig sikerül nyerni (kivétel a paizsmirigy, a verő és gyüjtőerek). Állatról emberre való Á., ezen fajidegen, heteroplastikus anyag későbbi felszivódása miatt kilátást alig nyujt. Majomvesének Á.-e oly emberre, akinek mindkét veséje teljesen tönkrement, egy esetben megkiséreltetett, anélkül, hogy e műtéttel a haldokló beteg életét csak egy perccel is meghosszabbították volna.

Átvágás v. *átmetszés*, a kanyargó folyók kiegyenesítésére kiásott meder. Az Á. megrövidítvén a folyó hosszát, megnöveli az esését s ily módon a víz sebességét is. Ezért az ármentesítés (l. o.) céljaira is alkalmazzák. Az Á.-t rendesen nem szokták a folyó medrének teljes szélességére kiásni, hanem keskenyebbre veszik s a víz elragadó erejére bízzák, hogy kellőleg kiszélesítse. Az ármentesítéssel kapcsolatos Á.-ok nálunk az állam költségére készülnek.

Átvállaló szolgálat (*Übernahmsdienst, Übernahme*). A nagyobb szállító cégek nemcsak az árúk fuvarozásának közvetítésével és a háztól, illetve házhoz való elszállítással foglalkoznak, hanem nagyobb távolságokra (pl. Liverpool kikötőjéből budapesti vasúti állomásig) súlyegységre kialkudott fix összegért saját számlájukra is elvállalják a fuvaroztatás teljes lebonyolítását. Teszik ezt azon az alapon, hogy foglalkozásuknál fogva ők ismerik legjobban a különböző vasúti és hajózó vállatok díjszabásait, vagy hogy esetleg az egyes vállalattal refakcia-szerződésben (l. o.) vannak. Az effajta üzleteket ügynökök közvetítik. L. *Szállító ügynök*.

Átváltozás, *átlényegülés (transsubstantiatio)*, a kat. vallásban teológiai műszó arra, hogy a szt. miseáldozatban a consecratio (l. o.) által a kenyér és bor Krisztus testévé és vérévé változik át. Mi-

atán itt lényegről van szó, azért ezt az átváltozást a kat. egyház megfelelően és határozottan kifejezendő átlényegülésnek (transsubstantiatio) nevezte. (Trienti zsinat 13. ül. 4 f.) L. *Oltáriszentség*.

Átváltozás (görög *metamorfózis*), gyakori eset a mithologia körébe tartozó meséknek s mondáknak, melyekben lépten nyomon találkozunk embereknek állatokká, növényekké, vagy élettelen tárgyakká s viszont ilyeneknek, valamint állatok és növényeknek emberekké való átalakulásával. Ide sorolandók meg az istenek kegyeltjeinek felistenekké, vagy élő lényekül képzelt égitestekké való átváltozásai is, amelyek az istenülés (*apoteózis*) egy nemének tekintendők. Az Á.-ok rendesen valamely felsőbb hatalom akaratára történnek jutalom- vagy büntetés-, segítség- vagy bosszuállásképen. A jóakaratból történők *áldás*, a rosszindulat- vagy haragból eszközöltek *átok* hatásának tekintendők. Ez áldás vagy átok nem hat mindig egyenesen az illető felsőbb lény akaratának közvetetlen nyilvánulásaként, hanem sokszor közvetett úton, bizonyos tárgyak érintése vagy használata révén nyilvánul az erre nyomban bekövetkező átalakulásban. Ilyenek pl. a mesékben gyakran előforduló azon Á.-ok, melyeknél bizonyos állatok nyomába (pl. szarvasnyomba, stb.) lépés idézi elő az illető állattá való átalakulást, vagy ahol valamely átokkal sujtott tárgy (pl. étel, ital, ruha vagy ékszer, stb.) varázsereje okozza a vele élőnek, a bűvös hatás alól való felszabadulása- vagy megváltásáig, állat-, növény- vagy bármi más alakban veszteglését. (Erről l. a *Bűvölés* szót is.) Az Á. lehetőségében való hit alapja egyfelől az *animizmus* (l. o.) névvel jelölt azon ősemberi világnézet. Az Á.-ok a legtöbb antik mithoszban való nagy szerepük miatt már a görögöknél (kül. az alexandriai epigon-korszakban) is többszörösen nyujtottak alkalmat egyes mithográfusoknak arra, hogy bennök a legkülönbözőbb regék összefüzésére szolgáló külső kapcsolatot keressenek, amely irányban legjelesb római utánzójuk *Ovidius* (l. o.), kinek Á.-ok (Metamorphoseon libri) című munkája e műfaj legismertebb képviselője.

Átváltoztatása a pénzbüntetésnek, l. *Pénzbüntetés*.

Átváltoztató eset, l. *Fordító eset*.

Átverődés (ném. *Umprägung*). E szót a fajoknak Darwin értelmében való fejlődésének magyarázatában, a hirtelen, gyors átalakulások értelmében használták. (*Heer* Oswald, Die Urwelt der Schweiz.) *De Vries* sz. a faj hirtelen változatokra esett szét: *mutációkra* és ezekből fejlődtek az új fajok.

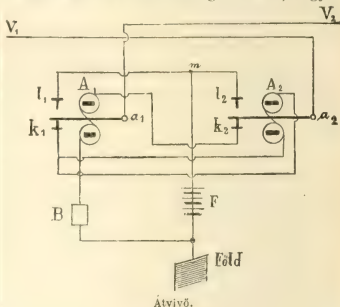
Átvétel, a tulajdonjog vagy birtok átruházásánál a szerző által teljesített cselekmény, melynek az átruházó által teljesített átadás (l. o.) a megfelelője. Különös fontossága van a kereskedelmi ügyleteknél, különösen vételnél az Á.-lel járó annak a kötelezettségnek, hogy az átvevő az árút azonnal meg köteles vizsgálni és ha a kellékeknek nem felel meg, erről az eladót értesíteni. — *Á.-i elismervény*, az az okirat, amellyel a szerző igazolja, hogy az átadás az átruházó részéről megtörtént.

Atvidaberg, község Svédországban Ostergothland län-ben, nevezetes rézbányákkal és hámorokkal, a bersboi rézbányákhoz vezető vasúttal.

Átvitel, a *könyvelésben*, ha valamely oldal megtelt, akkor az utolsó tételt elválasztó vonalat az összegrovatokon is áthúzzuk, ezen vonal feletti összegeket összeadjuk, a vonal alá írjuk és elébe az «*Á.*» szót illesztjük. Ezen összeg az új oldal első tétele, melynél szövegül az «*Áthozat*» szót alkalmazzuk. Az Á. és áthozat összegét aláhúzni nem szabad.

A *nyelvtanban Á.* az, hogy egy-egy szót vagyis elnevezést átruházunk egy fogalomról a másikra. Az Á. vagy hasonlításon alapszik s akkor metaforának nevezik, pl. *galambom* e. h. kedvesem, vagy pedig az az oka, hogy a két fogalom együtt jár s szoros kapcsolatban van egymással, pl. ha azt mondjuk, hogy *széptollú* ember, aki szépen ír. Az utóbbi a metonimia vagy kapcsolati Á. — *Kereskedelmi* jelentését, l. *Átmenet* és *Áttétel*.

Átvivő (*Translator*). *I. A távirdánál.* Hosszú távirdavezetékeknél a nem tökéletes szigetelés folytán beálló áramveszteség következtében egyrészt a beérkező áram nem elég erős arra, hogy a

Átvivő.

jel láthatóvá tételére szolgáló készüléket működésbe hozza, másrészt a jel megszünésekor keletkező erős kisütési áramok folytán a jelek összefolynak. Ily esetekben a vezetéket lehetőleg a középen két részre szokták osztani s a jeleknek az egyik vezetékrészről a másikra való átvitelét *Á.-kel* eszközlik. Az Á. a kis áramerősséggel megérkező jelet a telepből újra nagy áramerősséggel adja tovább. Az Á. szerkezete függ a táviratozásra használt gépekrendszerétől. Morse-táviratozásnál Á.-nek legalkalmasabb a Siemens-féle sarkított (polarizált) jelfogó. (L. az *ábrát*.) Egy ily A. állomás bekapcsolása a következő: V_1 V_2 = a két részre osztott vezeték két ága, A_1 A_2 = Siemens-féle sarkított jelfogók, F = telep. A V_1 vezetéken beérkező áram A_2 jelfogó emeltyüjén, k_2 kontakt csavaron és A_1 jelfogó elektromágnesein keresztül a földbe megy. Ezáltal A_1 jelfogó működni kezd, emeltyüje l_1 kontakt csavarhoz csapódik és Fm l_1 a_1-n keresztül a telepet a tovább menő (V_2) vezetékrésszel összeköti, illetve abba áramot bocsát be. Ha a táviratokat az Á. állomáson is kívánják ol-

vasni, B-nél egy jelfogót kapcsolnak be. Ezen a jelfogón, annak elhelyezésénél fogva, bármelyik oldalról is táviratozzanak, a beérkező áram keresztülmegy, annak emeltyüjét mozgásba hozza, s a hozzákapcsolt írógép is működni kezd.

Ha a táviratozásra a betűnyomós Hughes-gépek használtatnak, az átvitel Hughes vagy D'Arlincourt jelfogóval történik. Mindkét jelfogó a sarkított jelfogók közé tartozik. A Hughes jelfogó elve ugyanaz, mint a Siemens sarkított jelfogóé és az Á. állomásnak Hughes jelfogóval való bekapcsolása teljesen oly módon történik, mint a Morse Á. állomásé. Jelenleg az Á.-t már inkább csak a nemzetközi hosszú vonalaknál használjuk. Igen hosszú vonalnál azonban többszörösen is alkalmazzuk.

II. A telefonnál. Ha a kettős, azaz tisztán fém vezetőből képezett áramkörről egyes vagyis oly áramkörre kell átbeszélni, melynél visszatérő vezetéknek a föld lesz használva, a két áramkör közé *Á.-t* kell kapcsolni. A telefonnál alkalmazott Á. elve lényegesen eltér a távirdában alkalmazott készüléktől. A telefon-Á. tulajdonképen csak transzformátor, amely a nagy váltakozás számú telefonáramoknak megfelelően van szerkesztve. Alkalmazása manapság már kis körre terjed, mivel földes vezetékű áramkörök már nem igen vannak használatban.

Átvonulás, az *asztronómiában* a két alsó bolygó, a Merkur és Venus elhaladása a napkorong előtt. Ha e két bolygó valamelyike éppen a Nap és a Föld közé kerül (mint pl. napfogyatkozáskor a Hold), akkor Nap, bolygó és Föld közel ugyanazon egyenesben áll, úgy hogy a Földről nézve a bolygó a Nap fényes korongján mint fekete körlap mutatkozik. A távcső fölfedezése óta 1639 dec. 4. történt az első Venus.-Á., melyet csak Horrox és Crabtree észlelt Angolországban. A következő két átmenet 1761 jún. 9-én. és 1769 jún. 2. volt és általános figyelmet keltett, mivel Halley kimutatta, hogy e tünemény megfigyelése módot nyujt a Nap parallaxisának, tehát a Napnak a Földtől való távolságának meghatározására. További Venus-Á.-ok voltak: 1874 dec. 9, 1882 dec. 6., amelyek megfigyelésére nagy expediciókat szerveztek. A nyert eredmények pontossága azonban nem felelt meg a várakozásnak. A legközelebbi Venus-Á. 2004-ben lesz. A Merkur-Á.-ok a naptávolság levezetésére nem alkalmasak.

Á., a *katonaságnál*, csapatnak vagy katonai egyéneknek menetközben valamely helységben való ideiglenes tartózkodása.

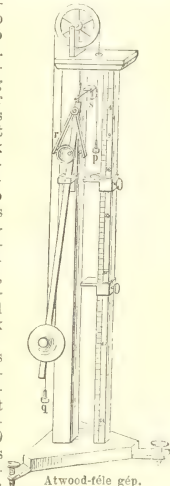
Átvonulási jog, az államnak szerződésileg biztosított joga, melynél fogva hadai más államnak területen átvonulhatnak. Az engedély nélküli átvonulás, mint az idegen állam területének megsértése, casus belli-t képez.

Átvonuló beszállásolás, katonai egyéneknek menet v. utazás közben rövid időre a polgárságnál való beszállásolása; az ezért járó, aránylag csekély díjt a községnek fizetik meg, amely ezt v. a polgárságnak átadja, vagy a lakosok adótartozásának lerovására fordítja.

Átvonuló terület, oly vidék, melyen seregrészek az élet s az egészség fenntartására szükséges segélyforrások csekély mennyisége v. teljes hiánya miatt hosszabb időre nem állapodhatnak meg, hanem azon csak áthaladnak.

Atwood, *George,* angol fizikus, szül. 1745 körül, megh. Londonban 1807 júl. 11.; Cambridgeben a Trinity College-ben tanította a fizikát. 1784-ben On the rectilinear motion and rotation of bodies c. értekezésében a tőle feltalált s a fizika tanításában ma is általánosan használatos ejtőgépet írja le.

Atwood-féle gép, fizikai készülék az egyenletesen gyorsuló mozgás törvényeinek megállapítására. Mintegy 2 m. magasságú függélyes oszlop tetején könnyen forgó fémkerék van felállítva (l. az *ábrát)*; a kerék bevágásán átvetett lehetőleg hajlékony selyemzsinór végein két egyenlő *p* és *q* súly függ s egymást ellensúlyozza. Az egyik súlyra kis túlsúlyt helyezvén, a kerék megindul s a súlyok gyorsuló mozgásba jönnek. Az esés útját az oszlopon levő beosztás, az esés idejét pedig az oszlopon felfüggesztett mp.-es inga méri, lengéseit csengéssel jelezvén. A kisérletezésből kiderül, hegy a súlyok mozgása *egyenletesen gyorsuló,* azaz a mozgás sebessége arányos a mozgás megindulása óta eltelt idővel, a megtett út arányos ez idő négyzetével. (L. *Galilei-féle lejtő.)* Az A.-el még a mozgás alaptörvényét is demonstrálhatjuk, hogy t. i. a sebesség mp.-enkénti növekedése, *a gyorsulás,* egyenesen arányos a túlsúly nagyságával s fordítva a mozgásba hozott tömegek mennyiségével. V. ö. pl. *Szijártó,* Kisérleti fizika.

Atwood-féle gép.

Atya, *atyaság, atyasági kereset.* A. az a férfiszemély, aki vmely gyermeknek nemzője, v. aki egy más személyt örökbe fogadott. Az atyaság ehhez képest, v. házasságban való v. házasságon kívüli nemzésen, avagy az örökbefogadás tényén alapszik. A magyar joggyakorlat szerint az a vélelem áll fenn, hogy a házasság tartama alatt — v. a házasság megszünése után legfölebb tíz hónapon belül — született gyermek a férjtől származik (pater est, quem nuptiae demonstrant). Ez a vélelem csak per útján dönthető meg (l. *Törvényes születés).* A míg ez meg nem történik, a gyermek mindazokat a jogokat élvezi, melyeket a fennálló jog a törvényes születés folyományaként az atyával szemben megállapít; s a törvényes atyaság birói megállapítása végett — a szükséghez képest — külön keresetet is indíthat. Szűkebb körre szorítkoznak a házasságon kívüli nemzésből eredő atyaság (természetes atyaság) jogi következményei. A házasságon kívüli nemzésből törvényes

kereset származik, mely a gyermek tartására és neveltetésére terjed ki. Az erre vonatkozó perben különösképen atyasági kereset be kell bizonyítani, hogy a férfi a gyermek anyjával oly időszakban közösült, melytől számítva a szülésig hatnál nem kevesebb és tíznél nem több hónap, szabatosabban 182-nél nem kevesebb és 300-nál nem több nap mult el. Ez azonban csak vélelmet állapít meg az atyaság kérdésében és a magyar jog szerint nem zárja ki annak az ellenbizonyítását, hogy a nő a fogamzási időszak alatt más férfival nem közösült (exceptio plurium concubentium), feltéve, hogy ha egyuttal az is bizonyittatik, hogy a nő tisztességtelen v. kicsapongó életmódot folytatott. Az osztrák jogban ily kifogásnak nincs helye. A gyermektartási kötelem tartalma az illetők vagyoni viszonyaihoz mérten meghatározandó pénzbeli járadék fizetésében áll, s a fizetési kötelezettség időtartamát újabban rendszerint a gyermek 16. évéig szokták megállapítani, amidőn a gyermek a rendes körülmények szerint már maga tarthatja el magát. A tartási kötelezettség első sorban a törvénytelen gyermek érdekére szolgál, s ezért az anyának gyámhatósági jóváhagyás nélkül történt lemondása a gyermeket nem kötelezi. Ha azonban az anya a gyermeket egy ideig sajátjából tartotta anélkül, hogy a gyermek nemzőjétől tartásdíjat követelt volna: a később indított keresetben a multra nézve követelt tartásdíjat nem szokták megitélni (l. *Tartás)*. Az atyasági keresettel összekapcsolható a házasságon kívül teherbe ejtett nőnek a szülési és gyermekágyi költségei megtérítése iránti követelése (l. *Házasságon kívüli teherbe ejtés)*, melynek azonban csak akkor van helye, ha a férfi a nőt elcsábította, v. ellene erőszakot követett el. A házasságon kívüli nemzésen alapuló atyasági keresetnek erkölcsi létjogosultságát sokan kétségbevonják. A francia code civil egyenesen kizárja a házasságon kívüli nemző elleni keresetet és megtiltja az atyaság szóban forgó kérdésének birói úton való kutatását (toute recherche de la paternité est interdite). L. *Dumas* Sándor művét az atyasági keresetről, mely magyar fordításban is megjelent. A többi törvényhozások túlnyomó része azonban megengedi az atyasági keresetet több-kevesebb korlátozással.

Atya, kisk. Szatmár vm., csengeri j.-ban (1900) 720 magyar lak.; u. p. és u. t. Nagypeleske. A. az Atyay család névadó birtoka volt; 1658—1710. a megyegyűléseket itt tartották. Ref. temploma a XV. sz.-ból való. Határában van a Páltanya, gőzmalommal.

Atyafi, 1. (hajdanában) testvér; 2. rokon; 3. felebarát (hitsorsos stb.).

Atyai hatalom, azoknak a jogoknak és kötelezettségeknek összege, melyek az atyát törvényes, törvényesített (l. *Törvényesítés)* és teljes hatállyal örökbefogadott (l. *Örökbefogadás)* gyermekeivel szemben megilletik, ill. terhelik. A régi római jogban az A. a *személyegység* eszméjén alapult, melynél fogva az atya gyermekének úgy személyével, mint vagyonával feltétlenül rendelkezhetett. A családapa (paterfamilias) gyermekét eladhatta, megházasíthatta, másnak örökbe adhatta, sőt életétől is megfoszthatta (jus vitae et necis). Az A. alatt álló gyermeknek nem lehetett saját vagyona, amit szerzett: azt atyja számára szerezte; kivévén az ú. n. pekuliumokat, melyekre nézve a későbbi törvények biztosították a külön vagyonszerzés lehetőségét. Az A. — a római jog szerint — csak a formaszerű felszabadítás (l. *Emancipáció)* tényével szünt meg. A régibb német és a magyar jogban is sokkal szélesebb alapja volt az atyát megillető hatalomkörnek, mint ma; mindazáltal kétségtelen, hogy az A. körvonalozásánál eleitől fogva az a felfogás volt irányadó, hogy a gyermek — az A. alatt is — a személyiség jogát élvezi s hogy az atyát gyermekének személye és vagyonára nézve csupán a gyámsági hatalom egy szélesebb körű neme illeti meg.

Nálunk az A. jelenleg az 1877. XX. t.-c.-ben van szabályozva. E szerint az atya kiskorú gyermekeinek törvényes képviselője, gyermekei részére gyámot nevezhet v. valakit a gyámságból kizárhat, gyermekeinek neveltetéséről — a közoktatásra vonatkozó törvények korlátai közt, s amennyiben a gyermek törzsvagyonát nem veszi igénybe — szabadon intézkedik. A gyermek életpályáját az atya jelöli ki, a 16. évét meghaladott kiskorú azonban — ha az életpálya választására nézve atyjával egyet nem ért — a gyámhatósághoz fordulhat, mely a kiskorú társadalmi, vagyoni és egyéb viszonyai figyelembe vételével határoz. Az atya a hatalma alatt álló kiskorunak vagyonát rendszerint számadás kötelezettsége nélkül kezeli, úgy azonban, hogy a vagyon jövedelme első sorban a folyó terhek viselésére és a kiskorú tartásának és neveltetésének költségeire fordítandó. A felesleg az atyát illeti, kivévén, ha a kiskorú vagyonát adósság terheli, mely esetben a jövedelem feleslegének kétharmad része az adósság törlesztésére fordítandó. Mindazokra a cselekményekre nézve, melyek a törvényben foglalt részletes felsorolás szerint a kiskorú vagyonának állagára és személyi állapotára nézve lényeges befolyással lehetnek, az atya a gyámhatóság jóváhagyását tartozik kikérni. Egyebekben az A.-ban foglalt jogok összeesnek a gyám- és gondnoki hatalom tartalmával. A rendes megszünési eseteken kívül (halál v. a gyermek teljeskorusítása) az A. véget ér, ha azt a gyámhatóság, s amennyiben az atya a gyámhatóság határozatában meg nem nyugszik: a biróság megszünteti. Az A. megszüntetésének helye van: ha az atya gyermeke tartását és nevelését teljesen elhanyagolja, ha gyermeke erkölcsiségét, testi jóllétét v. vagyonának állagát veszélyezteti. Az atyai hatalom ideiglenesen felfüggesztendő: ha az atya gondnokság alá kerül v. ha bűntettért v. vétségért 1 évnél hosszabb szabadságvesztésbüntetésre ítéltetett. Az atya csőd alá jutása esetén az A. gyakorlása a csőd tartama alatt annyiban módosul, hogy az atya a vagyon kezelése tekintetében számadás tételére kötelezhető, vagy a körülményekhez képest a vagyonkezelés jogától megfosztható.

A *nevelésnél* az A. befolyása akkor szünik meg, amidőn a növendék saját akaratát, belátásán alapuló elhatározása következtében érvényre emeli. A nevelés sikerét igen sokszor kétessé teszi a már bátran mellőzhető atyai gyámkodás, mely nem elégszik meg pusztán a tanácsadással, hanem még

az érettebb gyermekeknél is feltétlen engedelmességre számít.

A. megszüntetését megtámadó eljárás a Pp-ban az atyai hatalom gyakorlatának megszüntetését kimondó gyámhatósági határozat érvénytelenítésére engedett birósági eljárás, amely nagyrészt a kiskorúság meghosszabbitására irányuló eljárás elvei szerint van berendezve (Pp. 730, 731, 38).

Atyai örökség, az atyáról szálló örökség, l. *Örökösödés, Ági vagyon.*

Atyaisten, l. *Trinitas.*

Atyamester, a céhrendszerben az a mester, kinek felügyelete alá tartoznak az illető céhbeliek. L. *Céh.*

Atyás, kisközség Bihar vm. cséffai j.-ban, (1900) 605 oláh lak.; u. p. és u. t. Geszt.

Atyaság, l. *Törvényes leszármazás, Törvénytelen gyermek tartása, Atyai hatalom.*

Atyasági kereset, l. *Atya.*

Atyha, kisközség Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1900) 1538 magyar lak., erőteljes szép nép; jó s híres cseresznyét termeszt s fazékgyártással foglalkozik. A környékbeli falvak egykori közös templomának romjai a Szentegyházas erdőn; innen került a mai kat. templom harangja (1437. évből). Közelében Arcsó puszta ásványos vizzel és fürdővel. U. p. Korond, u. t. Parajd (nyáron Korondfürdő).

Atyinai vár. Igy nevezték a magyarok a mai verőcevármegyei Vočint. Az Árpád-korban a Monoszló-nemzetségé volt. 1313. a Kőszegi-család kezébe került. 1317. kapta a róla nevezett s két századon át virágzott Atyinay- v. Athinay-család. 1543. jutott a török kezébe s 1687. került vissza. 1698. már romokban állott.

Atys, 1. a lydek ősapja. Herodotos szerint Manestől (az első embertől) A. és Kotys származik, az előbbitől meg Lydos és Tyrsenos. Némi változattal úgy halljuk ezt egyéb forrásainkból is (Tyrsenos a. m. Torrebos). Nem kétséges, hogy ebben a nép-genealógiában A. tulajdonképen az istennel Attis-szel azonos (l. o.), Kotys meg Kotytto istennővel. — 2. *A.*, Herodotos szerint (I. 34—45) Kroisos fia, kit atyjának minden elővigyázata sem tud végzetétől megóvni s egy vadkan-vadászat alkalmával mégis csak kisérőjének, Adrastosnak lándzsájától esik el. Ez a 2. A. is Attis istennel azonos, illetőleg annak változataként került a mithikus történetbe.

Atyuska, orosz bizalmas megszólítás, l. *Batjuska.*

Atzél (borosjenői), bárói *család*, a régi apostaghi és erdőskereki előnévvel Biharban és a n.-bári és sulli előnévvel Pozsony vármegyében virágzott családokból ered. A családból *István* pozsonyi kapitány és *Zsigmond* a mohácsi csatatéren vesztek el. A család később Erdélybe is átszármazott, de ez az ág csakhamar 1762 körül kihalt. Kiválóbb tagja a családnak a mult század végén s a jelen elején *István*, volt nádori itélőmester, utóbb királyi személynök. Ő nyert 1803. királyi adományt Borosjenőre s még más birtokokra. Ettől kezdve használja a család a boros jenői előnevet. Ennek fia *Antal* udvari tanácsos, békésvármegyei főispán-helyettes, majd 1848-ig Csanád vármegye főispánja volt s 1857 márc. 27. (oklevél kelte: szept. 25.) osztrák bárói rangra emeltetett; fia *Lajos* alatt 1875 okt. 5. a bárói rang Magyarországra is kiterjesztetett.

1. *A. Béla* báró, szül. Borosjenőn (Arad) 1850 okt. 29., megh. Budapesten 1900 márc. 29. Atyja, *István* és anyja, szül. *Hugonnay* Emilia grófnő ifjan elhalálozván, korai gyermekkorban nagybátyja, A. *Lajos* báró gondnoksága alá került. 1874. külföldi útra indulván, ugyanazon évben házasságra lépett Glinai Germany György szenátor (román felsőházi tag), Románia egyik legnagyobb bojár földbirtokosának egyetlen leányával, Ilonával. Beutazta Európa összes államait és nagy utakat tett Ázsiában és Afrikában is, bejárván Egyiptomot, Szíriát, Tuniszt, Algériát, Marokkót, Kis-Ázsiát, Palesztinát, Arábiát és Indiát. Az 1892-iki általános választások alkalmával szabadelvűpárti programmal a bodajki kerület képviselője lett. A társas életben is kiváló szerepet játszott. Ő alapította a *Park-klubot*, melynek fényes berendezésével a műízlésnek új irányt adott. Később megválasztatván az országos kaszinó igazgatójává, a kaszinó berendezését is átalakította.

2. *A. Lajos* báró, főrend, szül. 1828., megh. 1904 nov. 5. Fiatal korában katona volt s a szabadságharcban mint Miklós huszárezredbeli kapitány vett részt. Későbben Arad vármegye közéletében fejtett ki élénk tevékenységet. Arad vmegye egyik virilistája. Az aradkörösvölgyi vasút igazgatósági tagja. A főrendiházban a szabadelvű párthoz tartozott. Vele a családnak magva szakadt.

Atzél, 1. *Endre*, hirlapiró, szül. 1865. Ungváron. Jogi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. Állandó munkatársa a Borsszem Jankónak, amelynek *Mucsa* rovatát ő teremtette meg. A kilencvenes években a Honvéd c. napilapot szerkesztette, jelenleg az Uj Hirek c. napilap szerkesztő-tulajdonosa. Számos cikken kívül két parodisztikus regényt írt.

2. *A. Rikárd*, a legelső állítólagos magyar rézmetsző 1518-ból. Knauz Nándor 1871. az akadémiában számolt be róla. Egyetlen műve akkor egyik esztergomi missale bekötési táblájára volt ragasztva, azóta az is elkallódott.

Atzendorf, közs. Magdeburg porosz közig. kerület Kalbe (ettől 13 km.-nyire) j.-ában, (1905) 3675 lak., barnaszénbányával, cukor- és cikóriagyárral, szesz- és mészégetővel.

Atzgersdorf, falu Alsó-Ausztriában Hietzing kerületi kapitányságban, vasút mellett, pótkávé- és paszománykészítéssel; hidmérleg- és zongoragyártással, gőzfűrésszel, (1900) 8008 lak.

A. u. a. m. *anno urbis* (lat.), a város (Róma) építésének évében.

Au, az arany kémiai jele.

Au v. *Aue*, több kisebb folyónak neve Észak-Németországban; főleg Holsteinban.

Auanbura, ausztráliai bennszülött néptörzs Queenslandban, a Belyondó folyó forrásvidékén.

Aubade, l. *Alba.*

Aubagne (ejtsd: obány), város a Bouches-du-Rhône francia départementban, a Huveaune balpartján, vasút mellett, (1906) 9614 lak., szép, dombos vidéken; szőllejéből muskotálybort csinálnak; kitünő gyümölcs-, különösen almatermesztéssel, olajpré-

-ekkel, Barthélemy abbé szülővárosa, kinek emlékét emelték.

Aubaine, *droit d'A.*, l. *Albanagium.*

Aubanel (ejtsd: obanel), *Théodore*, francia költő, szül. Avignonban 1829 márc. 26., megh. u. o. 1886 okt. 31. Nyomdász volt és Roumanille meg Mistral társaságában az uj provencei irodalom apostolai közé tartozott. Munkatársa volt az Almanach dou felibre c. 1854 óta fennálló folyóiratnak; nevét a La miougrano entreduberto (A félig nyilt gránátalma, Avignon 1860) c. költeményével és a Lou pan doun pecat (A bűn kenyere, u. o. 1878) c. drámájával tette híressé.

Aube, 1. a Seine jobboldali mellékfolyója Franciaországban, a Saule hegy alján ered, a Langres fennsíkon, Haute-Marne départementban. Bar-sur-Aube alatt kiér a síkságra, elfolyik Arcis mellett és Marcilly falunál a Seinebe torkollik. Mellékfolyói Aujon, Auzon, Puis, Huistrelle és Herbisse. Hossza 225 km., amelyből 43 hajózható. A középkorban Alba volt a neve. — 2. *A.*, francia département Yonne, Seine-et-Marne, Marne, Haute-Marne és Côte-d'Or départementok között. Területe 6026 km², lakóinak száma (1906) 243,670. 5 arrondissementra oszlik; ezek: Arcis-sur-Aube, Bar-sur-Aube, Bar-sur-Seine, Nogent-sur-Seine és Troyes. A département főhelye: Troyes.

Aube (ejtsd: ób), *Théophile*, francia admirális, szül. 1826 nov. 22., megh. 1890 dec. 31. Toulonban. 1840-ben a hadi tengerészetbe lépett, tengerentúli hadjáratokban tett szolgálatot. Azután a szenegambiai hajóhad parancsnoka lett. 1870-ben Bourbaki tábornok hadtestével részt vett a Belfort ellen intézett támadásban. 1879—81-ig Martinique kormányzója, 1886—87-ig pedig tengerészeti miniszter volt. Művei: Un nouveau droit maritime international (1875); Notes sur le Centre-Amerique, Vancouver et la Colombie anglaise (1877); Entre deux campagnes. Notes d'un marin (1881); La Martinique, son présent et son avenir (1882); L'Italie et le Levant (1883); A terre et à bord (1884).

Aubeller *Péter*, l. *Abele.*

Aubel-nyomat, az Aubel által 1874. feltalált eljárás, mely a már régebbi fotográfiai *üveg-nyomat* elnevezésű eljárásból indult ki. A fotográfiai negativot fényérzékeny chromátenyvvel bevonják, hátoldalát fénynek teszik ki és kellő száradás után, úgy mint a fénynyomó-lemezt, a megfelelő sajtóban nyomtatják. Az A.-nál az üveglemezről nem szoktak közvetlenül nyomni, hanem az erről nyert levonatot átviszik a litográfiai kőre, v. valamely fémlemezre, mely utóbbi esetben az úgy a mély, mint a magas nyomás céljára alkalmazható.

Aubenas (ejtsd: obná), kereskedő és iparos város Ardèche francia départementban; az Ardèche és vasút mellett, (1906) 7064 lak., a XIII. és XVI. sz.-ból való kastéllyal, papirgyártással; különösen élénk a forgalma nyers selyemben és borban.

Auber (ejtsd: obér), *Daniel François Esprit*, francia operaszerző, szül. Caenban 1782 január 29., megh. Párisban 1871 máj. 13. Atyja (Párisban műárus) kereskedőnek szánta, de Londonból e pálya kezdetén kénytelen volt visszahívni a flút, aki néhány kisebb művének sikere után (írt u. i. a híres Lamarre számára és neve alatt gordonka-, majd hegedű-hangversenydarabot s egy magánszinpadon tetszést aratott kis operát: Julie-t), a konzervatóriumon szerzett zenetudását Boieldieunél és Cherubininál buzgón egészítette ki. Ezután misét írt (honnan A portici-i némá-ba illesztette az *Esz*-dur imát vegyes karra *a cavella)*, s első kisebb dalműve lanyha fogadtatásán okulva, Rossini modorát kezdte utánozni (1820: Kastélybeli pásztornő; 1821: Emma, vagy meggondolatlan igéret). Fölötte dallamos, ahol kellett, pajkos, a maga helyén pedig drámai zenéje, finom hangszerelése megalapította hirnevét, s csak öregbítette a *Scribe*-bel szövetkezés, kinek szövegei (érdekes, ügyesen szőtt cselekmény, lelemény a motivumokban, könnyed, előkelő stil, bámulatos termékenység és változatosság) a legközelebbi rokonságban álltak A. szellemes, többnyire vígan lüktető zenéjével. A. szerencsés volt; 41 dalműve közül kiváló nagy hírnévre tett szert: A hó (1823); Udvari hangverseny (1824); Kőműves és lakatos (1825); A portici-i néma (1828); A menyasszony (1829); Fra Diavolo (1830); Bráma és a bajadér (1832); A fekete domino (1837); A korona gyémántjai (1841) s még Carlo Broschi, v. az ördög része (1842). (Mindezek a pesti Nemzeti Szinházban is szinrekerültek.) Az életteljes művekért kitüntetésül A. a szépművészetek «Institut»-je tagjává, a «Conservatoire» igazgatójává (1842), majd a becsületrend commandeurjévé lett, őt kérték fel 1862. a londoni világkiállítást megnyitó ünnepi zenemű alkotására. A párisi «nagy opera» igazgatóságát nem fogadta el, csak hogy ráérjen komponálni; de 1870-ig példátlan buzgalommal vezette a Conservatoire-t. Mogorva és szigorú volt, összes szeretetreméltóságát zenéjébe öntötte. Maradandó művei közül csak A portici-i néma tragikus; nevezetes annyiban is, hogy előadása adott alkalmat Brüsszelben 1830 aug. 25. a függetlenségi harc kitörésére.

Auberge (franc. ejtsd: oberzs) a. m. vendéglő.

Aubergine (ejtsd: oberzsin), különös kékes-vörös gyümölcsű uborkafaj (Solanum melongena, l. o.), melyről a hasonló színű violamázú keletázsiai (kinai-japán) agyagedényeket elnevezték.

Auberlen, *Karl August*, német prot. teológus, szül. Fellbachban, Stuttgart mellett 1824., megh. 1864-ben. Főbb művei: Die Theosophie Oetingers nach ihren Grundzügen (2. kiad., Basel 1859); Der Prophet Daniel und die Offenbarung Joannis (3. kiad., u. o. 1874) és Die göttliche Offenbarung (u. o. 1861—64, 2 köt.), a feltétlen isteni kijelentés és ihlés (inspiratio) dogmájának egyik leglelkesebb híve.

Aubert (ejtsd: ober), *Jean Louis*, apát, francia meseköltő, szül. Párisban 1731., megh. 1814 nov. 10. 1773—84-ig a francia irodalom tanára volt a Collège royalon s 1774. a Gazette de France főszerkesztője s egyúttal királyi cenzor. Meséi természetességük, bájuk s gyakran igaz költőiességük által válnak ki. Le politique vertueux (Nancy 1762) című munkája gr. *Bercsényi* László Ignácnak van ajánlva s terjedelmes előszava a Bercsényi-család történetét tárgyalja.

Aubertin, *Charles*, francia író, szül. Saint-Dizierben 1825 dec. 24., megh. 1908 okt. 13. Dijonban. Előbb clermonti, majd a poitiersi és nancy

akadémiák igazgatója lett, míg végre visszakerült Dijonba, mint az irodalom tanára. Művei: Étude critique sur les rapports supposées entre Sénéque et saint Paul (1857 és 1859); L'esprit public au XIII-e siècle; Les origines de la langue et de la poésie française (1875); Histoire de la langue et de la littérature française au moyen-âge (1876—78); L'éloquence politique et parlamentaire en France avant 1789 (1882) stb.

Aubervilliers-Les-Vertus (ejtsd: obervillié lé vertü), Páris É.-i külvárosa Seine départementban, erőddel, (1906) 34,009 lak. Kaucsuk, illatszerek gyártásával, sörfőzőkkel, üveghutákkal, kémiai gyárral. IV. Henriknek itt volt a főhadiszállása, midőn Párist ostromolta.

au besoin (franc. ejtsd: obezvenn) a. m. szükség esetén; a váltón a szükségbeli utalvány megnevezése.

Aubette (ejtsd: obett), több kisebb folyónak neve Franciaországban, Côte-d'Or, Seine-et-Oise, Seine-Inferieur départementban; ez utóbbi a legjelentékenyebb, 16 km. hosszú, s a Seine-be torkollik.

Aubignac, Abbé d', l. *Hédelin.*

Aubigné, l. *Merle.*

Aubigné (ejtsd: obinjé), *Théodore Agrippa d'*, latinosítva *Albinaeus*, francia tudós és költő, vitéz katona és jeles diplomata, régi nemes család ivadéka, szül. 1552 febr. 8. Ponsban, megh. Genfben 1630 ápr. 29. Kitünő nyelvtehetsége és költői hajlama már korán kifejlődött. Minthogy atyja semmi vagyont sem hagyott reá, a hugenotta hadseregbe lépett (1567), melyben nagy vitézséggel harcolt, megnyerte IV. Henrik király kegyét, ki őt előbb Oléron-sziget helytartójává, utóbb Guyenne és Bretagne altengernagyává nevezte ki. Hajthatatlansága és türelmetlensége miatt 1610. az udvartól száműzetett. Midőn a katolikus udvari párt, mely a protestantizmus e kérlelhetetlen előharcosát nem szívelte, menedékhelyén (St. Jean d'Angely-ben) is üldözőbe vette: A. elhagyta hazáját és Genfbe költözött (1620), hol haláláig az irodalomnak élt és köztisztelet tárgya volt. Művei közül kiemelendő: Histoire universelle 1550—1601 (3 köt., Amsterdam 1616—20), mely művet a francia kormány merész nyiltsága és leplezetlen őszintesége miatt a hóhér által égetett el, úgyszintén Histoire secrète, écrite par lui-même (2 köt., Köln 1729—31) művét is. A. azonfölül kiméletlen és maró gúny hangján írt szatirákat is hagyott hátra: Confession catholique du sieur de Sancy (Páris 1693); Aventures du baron de Faeneste (1618, új kiad. *Prosper Mérimée*-től 1855). Fő költői műve Tragiques (szatirikus költemény hét énekben, 1616, új kiad. *Read*-tól 1872), mely egész Victor Hugo Châtiments c. gyüjteményéig páratlanul áll a francia irodalomban. Az egyes énekekben: 1. Misères az általános nyomorúságról szól; 2. Princes az üldöző fejedelmeket jellemzi; 3. la Chambre Dorée a tanácsosok zsarnokságát állítja elénk; 4. les Feux a reformáció vértanuit sorolja fel; 5. les Fers a háboruk borzalmait szinezi; 6. les Vengeances a boszúállás képe s 7. le Jugement az utolsó ítéletben való vigasztalás. Az egész mű a francia lírának egyik leghatalmasabb kifejezése. Összes műveiből *Reaume* és *Caussade* rendeztek jegyzetes kiadást (Páris 1873, 5. köt.) — Fia, *d'A. Constant, Maintenon* marquise atyja, áttért a katolikus hitre.

Aubin (ejtsd: obeñ), város Aveyron francia départementban, Villefranche arrondissementban, vasút mellett (1906) 9986 lak., nagy széntelepekkel, melyek vastagsága 30—50 m., vasércekkel, amelyeket a szomszéd Gua község kohóiban olvasztanak, kőbányákkal, a XII. sz.-ból való templommal; környékének kitünő juhait Cransac-juhok néven ismerik.

Aubl., növénynevek mellett *Aublet* Jean B. Ch. F. nevének rövidítése.

Aublet (ejtsd: oblé), 1. *Albert*, francia festő, szül. Párisban 1851. Először az 1873. szalonban mutatta be magát egy tréporti vágóhíd belsejét ábrázoló képével. Eleinte főleg történeti képeket festett (Nero megmérgezi rabszolgáit; Guise herceg megöletése stb.); újabban leginkább genreképeket fest (A rezervisták mosakodása; Amont-doréi inhalatórium stb.). Igen finom illusztrációkat készített Maupassant Fort comme la mort c. regényéhez.

2. *A.*, *Jean Baptiste Christophor Fusée*, francia botanikus, szül. Salonban (Provence) 1723 nov. 4., meghalt mint gyógyszertáros Párisban 1778 május 6. 1762—1764. években a franciák guayanai birtokán sok, részben új növényt gyüjtött, s Histoire des plantes de la Guiane française (London és Páris 1775) c. négy kötetes művében és 392 táblán ismertette.

Aubletia *Gärtn.* (növ.), l. *Blatti.* — *A.* Lour., l. *Paliurus.* — *A.* Neck., l. *Ruellia.* — *A.* Rich., l. *Monnieria.* — *A.* Schreb., l. *Apeiba* Aubl.

Aubonne (ejtsd: obonn), járási székhely Waadt svájci kantonban, a Bougy-hegy lábánál, az A. folyó mellett, gyönyörű fekvéssel, a La Côte nevű, Waadt legjobb szőllőtermő vidékén, (1900) 1737 lak., szép kastéllyal.

Aubrac, *Monts d'A.* (ejtsd: Obrak), vulkanikus eredetü hegység a Francia Centrális platónak körülbelül közepetáján, a Lot folyó felsőfolyása és annak mellékvizei között. A Mailhebiau csúcsban 1470 m.-t ér el. Klimája hideg és nedves, legnagyobb része kiváló legelő. Hiresek szarvasmarhái, az Aubrac-faj és tejtermékei. Lakói szorgalmas pásztoremberek.

Aubrietia *Adans.* (növ.), a C uciferae (Keresztesviráguak) család génusza, 12 faja a mediterrán vidék hegységeiben terem. Az *A. deltoidea* DC. Görögországban; kertekben ültetik, különösen sziklacsoportokon gyönyörű tavaszi virág. Hazánkban a horvát Velebiten egy faj *(A. croatica* Schott, Ky et Nym.) terem.

Aubry (ejtsd: obri), 1. *Pierre*, francia orientalista és zenetudós, szül. Párisban 1874 febr. 14. Tanár az itteni Ecole des hautes études sociales-ban; számtalan középkori francia zenei emléket adott ki nagy tudományra valló magyarázatokkal, sokat értekezett (Mercure Musicale c. folyóiratban és önállóan) a troubadourok stb. művészetéről, rendesen a Franco-féle hangjegyírás alapján ott is, ahol ez még korai. Cent motets du XIII. siècle (3 köt. 1908) stb. kiadványai rendkívül érdemesek.

2. *A. de Montdidier* (ejtsd: obri d'moñdidjé), francia lovag, akit V. Károly király idejében 1371. De Macaire Róbert orozva megölt. Urát kutyája bo-

szállta meg; valahányszor a gyilkos közelébe került, a legnagyobb dühhel rontott neki. Ez ügyben, a király parancsa szerint, istenítélet döntött. Macaire husángokkal felfegyverkezve kénytelen volt küzdeni a meggyilkoltnak kutyájával szemben. A dühös állat halálos sebeket ejtett a gyilkoson, ki haldokolva megvallá bűnét. E história színmű tárgyául is szolgált, mely A. kutyája cím alatt került színre.

Aubry Lecomte, *Jean Baptiste*, francia grafikus, szül. Nizzában 1787., megh. Párisban 1858., Girodet-Trioson tanítványa, a litografia uj találmányát fokozódó ügyességgel használta fel híres festmények: Leonardo da Vinci «Mona Lisa»-ja (1824), Girodet és Prudhon számos festményének sokszorosítására, úgy hogy mint a «litografusok királyát» ünnepelték. Saját rajzai után is készített kőnyomatokat.

Auburn (ejtsd: óbörn), több község neve az amerikai Egyesült Államokban; jelentékenyebbek: 1. *A.*, New-York állam Cayuga countyjában az Ovasco mindkét partján, vasút mellett, (1900) 30,345 lak. Az Ovasco vízesésének erejét használják föl a papiros-, gépgyáraknál és gyapjufonóknál hajtó erőül. A várost azonkívül ismertté teszi a börtöne, amely a hozzátartozó műhelyekkel együtt 4 ha.-nyi területet foglal el. — 2. *A.*, Androscoggin county székhelye Maine államban, vasút és az A. folyónál, amelynek erejét fűrész- és gabonaőrlő malmok és cipőgyárak hajtására használják fel, (1900) 12,951 lak.

Auburni rendszer (hallgató rendszer), l. *Börtönrendszerek.*

Auburtin, *Francis*, francia festő, szül. Párisban 1866. Puvis de Chavannes tanítványa, mestereinek hatása alatt a freskófestésre emlékeztető fölfogással festi finom idilli hangulatú, erősen dekorativ hatású képeit. Ilyenek: Esti tánc (1902); Az erdő és a tenger (1907); A hattyúk hajnala (1908) stb.

Aubusson (ejtsd: óbüsszoñ), Creuse francia département egyik arrondissementjának székhelye, szűk völgy fenekén, vasút mellett, szabálytalan utcákkal; európai hírű szőnyegszövéssel, amely a XV. sz.-ból való (15 gyár), posztógyárakkal, gyapjúfonással, timárműhelyekkel, sókereskedéssel, (1906) 7015 lak. 732-ben alapították a szaracénok; a IX. sz.-ban az ugyanily nevű vicomté főhelye lett.

Aubusson, *Pierre d'*, a johannita (rodusi) lovagrend nagymestere, az «egyház pajzsa», a régi Vicomtes de la Marché családból származott. Szül. 1423., megh. 1503 júl. 3. A francia-angol háborúban kitünt Montereau ostrománál (1437); 1444. a svájciak ellen harcolt Szt.-Jakab mellett a Birs völgyében. Azután belépett a rodusi Johanniták rendjébe s a rend szűkebb választmányának tagja (1467), a kincstár őre (procureur du trésor), a rodusi erődítmények felügyelője és 1476. a rend nagymestere lett. 1480 máj. 23—28-ig fényesen visszaverte II. Mohammednek támadását Rodus ellen. VIII. Ince pápa bibornokká nevezte ki (1489 márc. 14). V. ö. *Bonhours*, Histoire de Pierre d'A., grandmaître de Rhodus (Haag 1676); *Mignaton*, Histoire de la maison d'A (1886).

Aubusson-szőnyegek vagy *kárpitok*, francia basse-lise szövésű bársonyos falszőnyegek. Aubusson francia városkától vették nevüket, bár a régiek XVI—XVIII. sz.-ban még nem is ott, de a közeli Felletinben készültek.

A. U. C. a. m. *anno urbis conditae* (lat.), a város (Róma) építése utáni évben.

Aucassin és Nicolette (ejtsd: ókasszeñ), ó-francia novella, a középkor egyik legszebb költői terméke. Szerzője ismeretlen; keletkezése a XIII. sz. elejére tehető. Tárgya egy grófifiunak meg egy fogoly szaracén-leánynak romantikus szerelmi története. Formáját tekintve *chantefable*, azaz hosszabb verses részletekkel megszakított prózai mese. Későbbi feldolgozásai közül ismertebbek: Sedaine opera-szövege Grétry zenéjére (1779) s Platen gróf szinműve, Treue um Treue. Az eredeti szöveget kiadta Suchier (4. kiad. Paderborn 1899).

Auch (ejtsd: ós), Gers francia département és érsek székhelye, a Gers jobbpartján, vasút mellett. A város alsó- és felsővárosra oszlik, amelyeket szűk, meredek utcák és lépcsők kötnek össze; terei szabályosak, nagy székesegyházzal, melyet már 1489-ben kezdtek építeni, rendkívül magas ívezettel, kitünő üvegfestményekkel és szép faragványokkal, geológiai múzeummal, képtárral, D'Etigny intendáns és Villaret-Ioyeuse emlékszobrával, (1906) 13,526 lak., akik szeszgyártással, szalagszövéssel, timársággal, gyümölcstermesztéssel foglalkoznak és borral, pálinkával, fával, liszttel és gabonával kereskednek. Elimberris néven az auscok fővárosa volt; a rómaiak Augustának hívták; később a vandalok és a szaracénok elpusztították; 879. érseki székhely lett. V. ö. *Filhol*, Annales de la ville d'A. (1834).

Auchenia *Illig.* (állat), a párosujjuak (Artyodactyla) rendjében a kérődzők alrendjébe s a tevefélék (Camelidae) családjába tartozó állatnem, l. *Lámák.*

Auchenister (gör.), ma már elavult orvosi műszer, melyet a szülészetnél használtak.

Aucher, két örmény tudósnak a neve. 1. *A. János Keresztély*, az idősb, először adta ki a Vitae sanctorum arm. c. művet számos érdekes jegyzettel (1810—15, 12. köt.); másik műve Joannis Ozniensis oratio phantasticos arm. lat. (1816). — 2. *A. Pasqual*, az ifjabbik, különösen mint lord Byron tanítója ismeretes, ennek költségén egy örmény-angol nyelvtant adott ki (1819, 2. kiad 1832), melyben Byrontól több fordítás van; egyéb művei egy francia-örmény és örmény-francia lexikon (2. köt. 1812—17), utóbb egy angol-örmény és örmény-angol lexikon (1846).

Auckland (ejtsd: aoklend), az ugyanily nevű tartomány (1906. a maorikon kívül 211,223 lak.), püspökség és Új-Zéland székhelye a Vaitemata-kikötő D.-i partján, 9 km. széles földszoroson, vasút mellett, (1906) 82,101 lak. fűrészmalmokkal, dokkokkal, asztalosiparral és élénk kereskedéssel. 1908-ban a behozott és kivitt árúk értéke 7.571,846 font sterlingre rúgott. Kikötőjébe beevezett 293 hajó (597,707 t.) és ezt elhagyta 225 (363,446 t.). 1840-ben alapították.

Auckland, angol család, l. *Eden.*

Auckland-szigetek, a Csendes-oceán D.-i részében, Uj-Zélandtól valami 370 km.-re; legnagyobb az Auckland, Adams és Enderby; területök 852

km². Aucklandon több jó kikötő van; a szigetek lakatlanok, csak cethalászok látogatják. Egyenlőtlen felületük; 550 m. a legnagyobb magasság. 1806-ban Bristow kapitány fedezte föl; 1850-ben cethalász-társaság székhelyévé tették, de újra elhagyták. Az éghajlat sem nem zord, sem nem egészségtelen, de az idő örökké borús. Növényzete gyér; a különböző fűnemüeken kívül csak törpe fák nőnek rajtuk. A cethalászok csak vizeért keresik föl.

au contraire (franc., ejtsd: o kontrēr) a. m. ellenkezőleg.

au courant (franc., ejtsd: o kuraṅ) a. m. a jelen idő folyamán, folyó árban; *au c. lenni* a. m. a legújabb események szinvonalán állni, valamely ügynek állását, valaminek a helyzetét teljesen ismerni.

Auct., *Aut.* v. *autorum,* növénynevek mellett tulajdonképen a. m. auktoroké, szerzőké; oly növénynevek mellé szokás írni, melyeket bizonyos ország, vidék stb. botanikusai sokáig annak tartották, de később kiderült, hogy nem az; pl. «*Carduus defloratus* Aut. Hungarorum, non L.» annyit jelent, hogy a magyar botanikusok *Carduus defloratusa* (vagyis a *C. glaucus* Baumg.) nem az igazi *Linné-féle.*

Auctio (lat.), l. *Aukció* és *Árverés.*

Auctor (s nem *autor,* lat.) a. m. szerző (l. o.). *A. delicti:* bűnszerző. *A. legis:* törvényszerző. *A. generis:* valamely nemzetség őse. *A. iuris:* jogíró, a római jogban: responsumokat (peres ügyekben véleményeket) adó jogtudós. A. az is, akitől jogot (különösen tulajdonjogot) származtatnak. A. tehát a jogelőd, az eladó. Minthogy pedig ez rendszerint a jogutódnak szavatossággal tartozik, A. annyi is: mint szavatos. A. végül az is, aki a jogügylethez az érvényéhez szükséges jóváhagyást adja, pl. a gyám, a biróság (Auctoritatis interpositio. Auctore judice).

Auctor ad Herennium, ismeretlen szerzőtől (Cornificiustól ?) származó jeles retorikai kézikönyv 3 könyvben, mely görög források nyomán, de római szellemben dolgozza ki a szónoklat elméletét. Kiadta Marx (Leipzig 1894).

Auctoramentum. *Auctorari* magát bérért lekötni, hogy élet-halálra viaskodjék gladiátorokkal vagy vadállatokkal. Aki bérért beszegődik ilyen viaskodásra (auctoramentum), az úgy lekötötte polgári függetlenségét, hogy nem egészen szabad, hanem *csak részben szabad.* A bérért üzött bajvívás becsületcsorbulással járt. V. ö. *Vécsey* Tamás, Római jog, 1907, 92. l.

Auctoris nominatio v. *laudatio* (lat.), a római jogban: perbeni védekezés a tulajdoni keresettel (rei vindicatio) szemben, annak részéről, aki a dolgot nem saját, hanem másnak a nevében birtokolja. Ha az ily birtokost támadták tulajdoni keresettel, megnevezte azt, akinek a nevében birtokol (jogelődjét, auctorát) ezzel lehetővé tette az igénylőnek, hogy ez ellen forduljon, ő maga (a laudator v. nominator) pedig a pertől szabadult. Eredetileg a római jogban csak az ingatlanoknál volt helye, a törvényszéki szokás azonban az ingó dolgokra is kiterjesztette. Új polgári perrendtartási javaslatunk is ismeri ezt az intézményt.

Auctoritas v. *auktoritás* (lat.), a. m. tekintély, l. *Auktoritás.*

Auctoritas metropolitana (lex m.), az érseknek joghatósága.

Auctoritas tutoris, a gyám tekintélye. Ha a gyámgyermek még hét éven aluli (infans), ennek minden ügyletét a gyám maga intézi el. Ha a gyámgyermek már átlépte a hét évet (infantia major), cselekvési képességét kiegészíti a gyám a maga tekintélyével (Auctoritas tutoris), kivéve a végrendelkezést és házasságkötést, melyre a serdületlen nem képes. V. ö. *Vécsey* Tamás, Római jog (1907).

Auctor vetus de beneficiis, rímekbe foglalt latin könyv a hűbérjogokról a XIII. sz.-ból, némelyek szerint a Sachsenspiegel (l. *Hűbérjog)* mintája volt.

Aucuba *Thunb.* (növ.), a Cornaceae (Somfélék) család génusza; 3 faja él a Himaláján, Kinában és Japánban. Apró, örökzöld cserjék, apró, barnapiros, kétlakú, bugában álló virágokkal és bogyótermésssel. Az *A. Japonica* Thunb. 2—2·2 m. magas, levele nagy, elliptikus vagy hosszaslándsás, ritkásan füreszelt; bogyója korállpiros, tartós. Dús lombozatja miatt 300—400 esztendő óta terjed Európa kertjeiben; különösen cserépnövény, a szabadban is kitelel. Gyakoriak a sárga vagy fehér foltokkal tarkázott levelű változatai. Az *Aucuba Himalaica* Hook. fil. 5—6 m. magas s szintén szép díszcserje. (L. az *ábrát* a tulsó oldalon).

Aud., tudományos állatneveknél *Audouin* I. V. (l. o.) rövidítése.

Audace (ol., ejtsd: audácse), zenei műszó, a. m. bátran, erővel.

Audacter calumniare, semper aliquid haeret, l. *Calumnia* és *Audax.*

Audaeus vagy *Audius,* szir nevén *Udo,* eretnek felekezetet alapító kegyes világi ember, a IV. század elején Mezopotámiában élt. Mint a szigorú élet barátja, megtámadta az akkori papság világias szellemét. A papság magaviseletével elégedetlen elemek, papok és püspökök is, csatlakozván hozzá, követői *Audiánusok* neve alatt külön felekezetet alkottak s ennek első püspöke A. lett. Konstantin császár a Fekete-tenger mellett lakó gótok közé számüzte. A. az ottani keresztények közt is hódított követőket. A felekezet a IV. sz. végén elenyészett.

Audax (lat.), bátor, merész; *audacem (audentem) fortuna juvat,* latin közmondás: aki mer, az nyer; audacter calumniare, semper aliquid haeret, Verulami Bacon közmondása: csak bátran rágalmazz, valami mindig megragad.

Aude (ejtsd: ód), 1. Dél-Franciaország folyója, a K. Pireneusokban, az A.-szikla (2377 m.) aljában ered; felső völgye szűk hegyszorosokból áll; ez a Pierre-Lis-szoros; Carcassone közeléig D.-ről É.-nak folyik; e város közelében a Fresquel fölvétele után hirtelen keletnek fordul; kevéssel alább pedig sík vidékre ér és lassú folyóvá lesz; a Cesse fölvétele előtt két ágra oszlik; az egyik la Robine vagy narbonnei csatorna néven a La Nouvelle-öbölbe, a másik, a főág pedig egyenesen a Földközi-tengerbe szakad. Hossza 208 km., tutajozható része 143 km. Ókori neve *Atax.* — 2. *Aude* francia département

Ariège, Haute-Garonne, Tarn, Hérault, Pyrénées Orientales és a Földközi-tenger közt, 6342 km² területtel, (1901) 308.327 lak. Langedoc tartomány Narbonne, Carcassonne, Saint Papoul, Alet és Limoux nevű részeiből alakult. A következő 4 arrondissementra oszlik: Carcassonne, Castelnaudary, Limoux és Narbonne. Székhelye Carcassonne. V. ö. *Delmas*, Géogr. de l' Aude (Marseille 1867).

Audeb., tudományos állatneveknél *Audebert* (l. o.) rövidítése.

Audebert (ejtsd ódbèr), *Jean Baptiste* (rövidítve *Audeb.*) franc. természetbuvár és festő, szül. Rochefortban 1759. Megh. Parisban 1800. Kitünő miniatür festővé képezte ki magát. Egy Gigot d'Orey nevű vagyonos magánzó 1789-ben természetrajzi gyüjteményének legritkább darabjait festette le vele s Angliába és Hollandiába küldte, honnan számos ilynemű rajzot hozott magával. E foglalkozás felkölté A. hajlamát a természettudományok iránt és néhány természetrajzi díszmű kiadására indítá, melyekben rajzoló, szinező és rézmetsző tehetsége egyaránt kitünt. Csak a Histoire naturelle des singes, des makis et des galéopithèques című művét (Paris 1800, 63 nagy lapban) fejezhette be. A Histoire générale des colibris (Paris 1802) s a Histoire naturelle des grimperaux et des oiseaux de paradis-t (Paris 1803) A. halála után Desray fejezte be. Ez utóbbi két mű szövegét Vieillot írta. Audebert *Levaillant* Oiseaux d'Afrique-jének kiadása körül is nagy érdemeket szerzett azáltal, hogy a 13-ik füzetig ő vezette a rézmetszetek nyomatását.

Audebrand, *Philibert,* francia író, szül. Issoudunben 1815 dec. 31, megh. 1906 szept. 10. Miután Bourgesban iskoláit befejezte, néhány politikai röpirat (Physionomie de l'Assemblée Nationale) gyorsan ismertté tette nevét. Irt egy csomó szinművet. Mint a régibb irói nemzedék tekintélyes tagja, s Heine, Musset, Gautier s az idősb Dumas barátja, alelnöke lett a Société des gens de lettres társulatnak. Csaknem valamennyi francia napilapba dolgozott.

Audenaarde, l. *Oudenaarde.*

Audenshaw (ejtsd: aodensao), város Lancaster angol grófságban, 6 km.-nyire Manchestertől, (1901) 7216 lak., pamutiparral, gépgyártással és kalapkészítéssel.

Audh v. *Oudh,* 1. A brit-indiai ÉNy.-i provinciának egy része. (L. *Agra.*) Az indiai ókorban *Pancsala* néven virágzó királyság volt. Kr. e. VI. sz.-ban felvette a Buddha vallást s mert századokon át híven kitartott mellette, sok háborut viselt a mohamedánusokkal. 1193-ban a delhii nagymogul birodalmának lett alattvalója, 1760. Szudsa-ed-Dauleh vezir önálló fejedelemséggé tette, de már 2 évtized mulva az angol keletindiai társaság ide is kiterjeszkedett és adófizetésre kényszerítette. A XIX. sz. közepéig saját fejedelmei kormányozták, de hatalmuk egyre hanyatlott és 1856. az angol főkormányzó, Dalhouse lord angol birtoknak jelentette ki. A lakos-

Aucuba japonica Thunbg. *A* porzós virágzatu hajtás; *B* porzós virág; *C* termős virágzat; *D* termős virág; *E* a magház hosszmetszete; *F* a termés hosszmetszete (Harms).

ság ezt közönyösen fogadta, csak akkor lázadt fel, amikor az angol kormány a nagybirtokosoknak ősi tulajdonjogát megsértette. A rendkívül heves lázadás elfojtása után lord Canning Luknauban egyezett ki a nagybirtokosokkal 1859-ben.

Audhumla, a Snorra Edda (l. o.) szerint tehén, amely az olvadó ősjégből keletkezett s tejével Ymirt, az óriást, táplálta.

Audiánusok, Audius v. Audaeus tanítványai, ki a IV. század közepén új vallásfelekezetet alapított. Tanai: isten emberi alakkal bir; hasonlatossága az emberrel az anyagban van stb. A húsvétot a zsidókkal együtt ünnepelték. L. *Audaeus*.

Audiatur et altera pars (lat.) a. m. hallgattassék meg a másik fél is. Seneca használja Medeájában. (II. 2. 199.) Értelme, hogy meghallgatás nélkül senkit sem szabad elitélni.

Audibertia *Benth.* (növ.), l. *Mentha* L.

Audiencia (lat.), 1. kihallgatása, meghallgatása a fejedelem vagy magas méltóságú személyek részéről a kérelmet, panaszt intéző, köszönetet, hálát, hódolatot, üdvözletet tolmácsoló személyeknek, küldöttségeknek. Az A. nyilvános vagy általános, ha arra mindenki bebocsátást nyer, előjegyeztetés feltételével vagy enélkül is. Rendszerint meghatározott időszakokban tartják. Külön, v. magánkihallgatás, melyen magas állású vagy fontos küldetésben járó személyek, testületek fogadtatnak. A királyi A.-nak egy mondhatni kényszerű neme az, midőn egyes befolyásos magánemberek vagy közhivatali méltóságban levők valamely eljárásuk, magaviseletük miatt, annak igazolása, a felség véleményének, esetleg megrovó itéletének meghallgatása végett kihallgatásra rendeltetnek (ad audiendum verbum regium). — 2. *A.* A régebbi törvénykezési nyelvben: birósági ülés, birósági tárgyalás. — 3. *A.* Spanyolul (Dél-Amerikában): felső biróság.

Audientes (lat.) a. m. hallgatók, a kat. egyházban a régi fegyelem szerint azok a hitujoncok és a vezeklők osztálya, akik az isteni tiszteletnél csak a szent beszéden lehettek jelen. L. *Katechumenek*.

Audientia episcopalis. A püspöknek joghatósága polgári peres ügyekben. A kereszténység őskorában a keresztény hivek minden peres ügyükben a világi biróságok mellőzésével a püspökhöz fordultak, mely szokás Nagy Konstantin római császár alatt törvényes szentesítést nyert oly értelemben, hogy még a rendes biróságok előtt folyamatba tett perek is, bármelyik érdekelt fél kérelmére — később azonban csak az ellenfél beleegyezésével — a püspöki hatóság elintézése alá bocsátandók.

Audierne (ejtsd: odiern), kikötőváros Finistère francia départementban, vasút mellett, (1906) 4455 lak., tengeri fürdővel, konzerv- és kémiai gyárral.

Audiffret-Pasquier (ejtsd: odifré-paszkjé), *Edme Armand Gaston*, herceg, francia politikus, szül. Párisban 1823 okt. 20., megh. 1905 jún. 4. *A. gróf és állami kancellárnak* unokája és fogadott fia. A herceg 1845—1848-ig az államtanácsban viselt hivatalt, a forradalom kitörésekor pedig visszavonult és csak 1869. lépett a politikai pályára. Az 1870—71-iki eseményekben nem volt része, de 1871 febr. 8. a nemzetgyülésbe választatott, melyben mint a bonapartisták ellenfele és a jobb közép-párt tagja csakhamar kitünt. Politikai tekintetben az alkotmányos Orléans-monarchia visszaállítására törekedett, meggyőződvén azonban, hogy ügye reménytelen, a konzervativ köztársaságnak lett hive. A nemzetgyülés háromszor elnökévé választotta, 1876. pedig a szenátusnak lett elnöke. Nyilvános szereplése 1879 óta a francia akadémia üléseire szorítkozott. Kiadta nagybátyjának fontos emlékiratait: Mémoires du chancelier Pasquier (Paris 1893—95, 6 köt.) és megírta Richelieu herceg történetét (1905).

Audincourt (ejtsd: odeñkur), város Doubs francia départementban, a Doubs és vasút mellett, (1906) 7633 lak., vasércbányával; kohókkal, óra- és cikóriagyártással; pamutfonással és szövéssel.

Audiofon (lat., gör.), a hallást javító készülék (*Rhodes*-től), mely a hangot a koponya csontjain át juttatja a hallóideg végkészülékéhez; 25—30 cm. átmérőjű, hajlékony, kemény, négyszögletű kaucsuklemez vagy lemezekből álló készülék, melyet felső szélével a metsző fogakra vagy a járomcsontra helyezünk. Általában nem oly jó, mint a közönségesen használt hallócső. Legjobban beválik a középfülgenyedések után visszamaradó nagyothallás némely esetében. A hallóideg betegségeiből eredő nagyothallásnál nem használható.

Audiométer (Hughes szerint), készülék, amely a hallásképesség megmérésére szolgál. Áll egy mikrofonból; 2 Leclanché-elemből, amelyek két rögzített, egymással párhuzamosan álló, de ellentétes irányban felcsavart, különböző hosszuságú (6—100 méter) tekerccsel függnek össze; egy harmadik, az előbbeni kettő között, 0—200 beosztáson mozgatható másodlagos tekercsből, amely egy kis telefonban végződik. A mikrofonban keletkezett gyenge hang, a 200-as beosztásra állítva be a másodlagos tekercset, teljes erejében, 0-on pedig abszolute nem hallható. Ezen készülékkel a hallásképesség alsó határát azon fokozat adja, amelynél a mikrofonban keletkezett és a telefonon át a megvizsgálandó fülhöz odavezetett hang éppen csakhogy hallik.

Audion-detektor, l. *Telefon*.

Audition colorée (franc., ejtsd: odiszjoñ koloré) a. m. szines hallás (l. o.).

Auditor *(uditore)*, 1. eredetileg pápai biró. Említendők: *A. Papae* (Sanctissimi, azért uditore santissimo). A pápa legbensőbb tanácsadója. Polgári és bűnügyekben birói hatalommal birt, melyet azonban XVI. Gergely 1834. megszüntetett. Csak a püspökök praeconisatiójánál és az olasz püspökök választásánál maradt meg működési köre, míg X. Pius 1903. az állást végleg eltörölte. *A. Camerae* (apostolicae), biró a pápai kuriához tartozók fölött és a szentszék legfőbb föllebbezési fóruma pénzügyekben. *A. Signaturae* (pápai széküresedéskor A. Conclavis), ki az egyházi birák illetékessége fölött határozott. — A Rota Romana ülnökeit, valamint az apostoli nunciusok mellé adott pápai diplomatákat is A.-nak nevezik. — 2. *A.* a *katonaságnál*, l. *Hadbiró*. — 3. *A.* a. m. könyvvizsgáló. Angolországban a részvényvállalatok, de egyéb kereskedelmi társaságok is A.-t tartanak, ki a vállalat számvitelét ellenőrzi és a helyes elszámolásért felelős.

Auditores Rotae, a Rota Romana nevü római kuriai biróságnak tagjai. A pápai dekretumok a Rota felállitása (XV. sz.) előtt is többször megemlékeznek az «auditores»-okról, mint birósági teendőkkel (kihallgatás, bizonyitásfelvétel stb.) megbizott papokról. Számuk IV. Sixtus óta 12. Képesitési kellék egyebek közt: a pápa által megerősitett valamely egyetemen elnyert jogi doktorság s hosszabb joggyakorlat egyházi hatóság mellett. Az A.-t a pápa nevezi ki, de ezenfelül a biborosok előtt első, a Rota előtt második ünnepélyes vitatkozást kell tartaniok, melynek alapján a Rota határoz a kebelébe való felvételük iránt. Az auditorok praelátusok és ezenkivül is széleskörü privilégiumokat élveznek. Az auditorság rendszerint a legmagasabb egyházi méltóságok elérésének lépcsőfoka.

Auditorium (lat.), a főiskolai tanteremnek, a hallgatóságnak a neve. Zárdákban az a szoba, melyben a zárdaiak a látogatót fogadják.

Auditus (lat.), a. m. hallás.

Audius, l. *Audaeus*.

Audi, vide, sile (lat.) hallj, láss, hallgass! Vagy igy is: audi, vide, tace.

Audjila, oázis, l. *Audzsila*.

Audley (ejtsd: ódli), város Stafford angol grófságban 6½ km.-nyire Newcastle-under-Lynetől (1901) 13,679 lak., vasércbányákkal és vasművekkel.

Audoenus, l. *Owen* (John).

Audouin (ejtsd: oduen), *Jean Victor*, francia zoológus, szül. Párisban 1797 ápr. 27., hol az orvosi és természettudományokat tanulmányozta. 1833. a múzeumnál a rovartan tanárává lett; 1841 nov. 9. halt meg. A rovarok, rákok és földi giliszta bonctani viszonyait tárgyaló munkái annak idején feltünést keltettek. Nagyobb munkái: Recherches pour servir à l'histoire naturelle du littoral de la France (Páris 1830, 2 köt.) és Histoire des insectes nuisibles à la vigne (u. o. 1842), melyben a szőllőre káros rovarokat tárgyalja.

Audoux, *Marguerite Marie*, francia irónő, szül. Sancoinsban (Cher dép.) 1873. Egyszerü földmivelők voltak a szülei s anyja halála után, négy esztendős korában, egy bourgesi gyermekmenhelyen nevelték apácák, tiz esztendős korában pedig kiadták szolgálónak. Húsz esztendős korában Párisba ment, hogy varrást tanuljon és aztán mint varrónő kereste kenyerét. Sokat olvasott s apránként a maga számára irogatni kezdett. Véletlenül megismerkedett néhány iróval, köztük Charles Louis *Philippe*-pel és Alain *Faurnier*-val, a Grande Revue munkatársával; ezek biztatgatni kezdték az irásra. Csak amikor szembetegsége miatt mint varrónő nem tudta megkeresni a kenyerét, egyezett bele, hogy lapokban megjelenjenek dolgozatai. A Paris Journal közölt tőle néhány mesét, s Le chaland de la Reine címen egy kötet rajza és elbeszélése jelent meg. 1910-ben közölte a Grande Revue *Marie Claire* cimű regényét, amely önéletrajza. Mikor 1910 őszén a regény Octave *Mirbeau* előszavával megjelent, olyan óriási sikere volt, hogy pár hónap alatt negyvenezer példányban kelt el. Munkáját minden európai nyelvre leforditották. Magyarra *Kémeri* Erzsébet forditotta. Egyszerü, közvetlen iró, főereje előadásának finom szenzibilitása. Tisztelői a Goncourt-díjjal akarták munkáját jutalmazni, a La Vie Heureuse lap azonban még előbb neki juttatta 5000 frankos jutalmát.

Audran, francia művészcsalád, melynek tagjai a XVII. és XVIII. sz.-ban főleg a rézmetszés terén működtek. A család első neves tagja *A. Charles* (1594—1674) rézmetsző volt, úgyszintén öccse, *A. Claude* (I.) is (1597—1675). Ez utóbbinak fiai: 1. *A. Germain* (1631—1710), rézmetsző. — 2. *A. Claude* (II. 1639—84), festő, ki főleg Errard és Le Brun vezetése alatt nagy kompoziciókat festett a párisi Louvre, a versaillesi kastély, egyéb királyi épületek és templomok számára. — 3. *A. Gérard*, rézmetsző, szül. Lyonban 1640 aug. 2., megh. Párisban 1703. IX. Kelemen pápa egy képe által lett hiressé. Colbert miniszter Párisba hivta és királyi rézmetszővé neveztette ki. Les proportions du corps humain cimű metszetatlaszát (új kiad. Paris 1855) még ma is nagyra becsülik.

Audran (ejtsd: odran), 1. *Edmond*, francia zeneszerző, szül. Lyonban 1842 ápr. 11. megh. 1901 aug. 17. Tiercevilleben. Marseilleben templomi karnagy volt és több egyházi szerzeménnyel tünt fel. Világi zenét csak a 70-es évek végén kezdett művelni; 36 operettje közül legnagyobb sikere volt *Az üdvöske* (La Mascotte), Gillette de Narbonne, *Olivette lakodalma*, A nagymogul és Miss Helyett ciműeknek, melyek közül több Magyarországon is népszerű volt.

2. *A. Marius*, francia tenorista, szül. Aixben (Provence) 1816 szept. 26., megh. Marseilleben 1887 jan. 9. 1852-ig első tenoristája volt az Opéra comiquenak. Ezután több évig tartó művészi körútra indult és 1861. Marseilleben telepedett le, ahol 1863. a zeneiskolában igazgató és énektanitó lett. Atyja volt A. Edmond zeneszerzőnek.

Audub., állatneveknél *Audubon* (l. o.) nevének rövidítése.

Audubon (ejtsd: odübon), *John James* (röviditve *Audub.*), amerikai ornitológus, született New-Orleansban 1780 május 4., megh. New-Yorkban 1851 jan. 27. Eredetileg festőnek készült, később mint ültetvényes Pennszilvániában a madarak tanulmányozására adta magát. Nevezetes művei: Birds of America (London 1828—40, 4 köt., 435 táblával; 3. kiad. Newyork 1865, 8 köt.); American ornithological biography (Edinburg 1831—39, 5 köt.); Synopsis of the birds of North-America (1839, új kiad. 1861, 8 köt.). *Bachmann*-nal közösen adta ki The quadrupeds of America (Philadelphia 1843—49, 3 köt.; 2 kiad. Newyork, 1854) és Biography of American quadrupeds (Philadelphia 1846—50). Művei pompás képekkel vannak illusztrálva.

Audzsila, 1. oázis-csoport Tripolisz tartományban, Afrika ÉK.-i részében; legnagyobbak Ny.-on A., középen Dzsalo és K.-en Leskerreh; homokbuckák környékezik minden oldalról, kitünő datolyát teremnek. Lakói berberek, körülbelül 10,000-en, a török uralomnak vannak alárendelve. A.-t már az ókorban ismerték; Herodotos szerint a nasamoniak a Szirtisztől évenként elmennek oda datolyát szedni. A rómaiak uralmuk alá hajtották és a karavánok védelmére erődöt építettek. A.-t újabban Hamilton (1852), Beurmann (1862) és Rohlfs (1868, 1879) látogatták meg.

Aue, 1. város a szász királyságban, Zwickau ker., vasút mellett, élénk iparral, (1905) 17,149 lak. — 2. *A.*, község Karlsruhe badeni kerületben, (1905) 2183 lak., szivargyárral. — 3. A Wesernek 111 km. hosszú mellékfolyója; Nienburgon felül van a torkolata.

Aue, *Hartmann v. A.*, l. *Hartmann.*

Auelimmidok, berber nyelvű tuareg nép Észak-Afrika hegyvidékén Adghag és Ahavagh között.

Auenbrugger, *Leopold* (v. Auenbrugg), orvos, a kopogtatás feltalálója szül., Grácban 1722 nov. 19., megh. Bécsben 1809 máj. 16. Bécsben végezte orvosi tanulmányait. 1751—68-ig a bécsi spanyol kórházban működött. 1754-ben fedezte fel azon korszakalkotó vizsgáló módszert, melyet a mellkas kopogtatásának neveznek. Hét évi szorgalmas vizsgálat után észleléseit egy kis értekezésben közölte: Inventum norum ex percussione thoracis humani, ut signo abstrusos interni pectoris morbos detegendi (Wien 1761). Felfedezésére *Corvisart*, Napoleon házi orvosa keltette fel 1808. az orvosi világ figyelmét. A bécsi doktorkollégium megünnepelte A. halálának 100 éves évfordulóját. 1909 máj. 18. azon házra, ahol meghalt (Neuer Markt No. 9.) emléktáblát helyezett el.

Auer, 1. *István*, író, szül. 1872 dec. 31. Bácsordason. Előbb Kalocsán teológus volt, majd Budapesten jogot és filozófiát hallgatott. 1894—1908-ig mint hírlapíró az Alkotmány munkatársa volt, tíz éven át felelős szerkesztője a Christliches Volksblatt heti lapnak, az Orsz. Pázmány-egyesületnek alapításától 1908-ig, amikor állami hivatalba lépett, titkára. Német nyelven röpiratokat, magyar nyelven költeményeket és elbeszéléseket írt különböző lapokba. Önálló művei: *Vergődés* (költemények, Budapest 1901); *A merre én járok* (elbeszélések, u. o. 1905). Fordításai: Jesse és Mária (Handel-Mazzetti regénye, 2 k., 1907) és Hágár fia (Paul Keller regénye, 1910).

2. *A. János Nándor,* pozsonyi születésű kapitány, ki az 1663—64. hadjárat alkalmával Szerednél török fogságba esett s a sztambuli héttoronyban töltött fogsága alatt körülményesen leírta a hadjárat előzményeit, a szeredi csata lefolyását s a saját fogságba hurcoltatását. Konstantinápolyba érkeztével s e város leírásával vége a műnek. A kéziratot (Ephemerides luculentiae) Bél Mátyás és az ő idézete után Hammer-Purgstall használta, ki A. 11 évi fogságának történetét is említi, de aztán sokáig lappangott a napló s csak 1874. fedezték föl a pozsonyi ev. liceum könyvtárában. (Szinnyei J., Magyar Írók. I. 290).

3. *A. Lipót,* hegedűművész, szül. Veszprémben 1845 máj. 28. A pesti nemzeti zenedében Ridley Kohne, Bécsben (1857—1858) Dont, végre Hannoverában Joachim tanítványa. A legelsők egyike a hang tisztasága tekintetében, staccatóiban pedig szinte felülmulhatatlan. Mint «hangverseny-mestert» Düsseldorfba hívták (1863); ezt Hamburggal cserélte fel (1866). 1868-ban az ifj. Müller testvérek messzehírű meiningeni vonósnégyesének első helyét ő töltötte be, s hangverseny-körútjukból csakhamar meghívatott a szentpétervári császári zenekarhoz és egyszersmind konzervatóriumi tanárnak. 1895. nemességet kapott és 1903. orosz államtanácsossá nevezték ki.

Auer, 1. *Adelheid,* Charlotte Cosel német írónő írói neve, l. *Cosel.*

2. *A., Alois* (v. Welsbach), lovag, német könyvnyomdász, szül. Welsben, Felső-Ausztriában 1813 május 11., megh. Bécsben 1869 julius 10. Szülővárosában tanulta a betűszedés mesterségét, de emellett szabad óráiban nyelvek tanulmányozásával is foglalkozott. 1837-ben Linzben törvényszéki tolmács lett s francia és olasz nyelvtanokat írt. 1841-ben a bécsi udvari és állami nyomda igazgatójává nevezték ki. A hanyatlásnak indult nyomda összes betűkészletét A. a saját tipométriai betűrendszere szerint újraöntette. Igazgatása alatt a bécsi államnyomda egyike lett a legnagyszerűbb enemű intézeteknek. Később a Gloggnitz melletti Schlöglmühl nevű állami papirgyár felsőbb vezetését is reá bízták. 1860-ban Welsbach előnévvel örökös lovag címet nyert. A. vezette a *lembergi* és a *temesvári* állami nyomdákat is, melyek a bécsinek fiókjai voltak. Első volt, ki megkisérlette a végnélküli papiron való nyomást, s már az ötvenes évek végén ilyen papirra nyomtak, még pedig közönséges gyorssajtón, a bécsi állami nyomdában. 1864-ben nyugdíjazták. Művei közül megemlítendők: Sprachhalle oder das Vaterunser in 603 Sprachen (Bécs 1844, latin betűkkel); Vaterunser in 200 Sprachen (Bécs 1847, az illető nemzetek betűivel) és Typenschau des gesammten Erdkreises (Bécs 1845), mely három mű a bécsi állami nyomdának, idegen ábécék tekintetében, rendkívüli gazdagságáról tesz tanuságot.

3. *A., Karl* (v. Welsbach), báró, kémikus és feltaláló, szül. Bécsben 1858 szept. 1. Tanulmányait 1880—82-ig Heidelbergben végezte. 1883 óta a ritkább földfémek körül buvárkodott s 1885. feltalálta a róla elnevezett gázvilágítási rendszert, amelyet 1891. a thor-cer izzótest feltalálásával tökéletesítvén, korszakos jelentőségűvé tett. Ő találta fel 1902. az elektromos osmium-lámpát s 1908. a gyujtó (pyrophor) ötvözeteket is.

Auerbach. 1. Város a szász királyság Zwickau kerületében, a Göltzsch és vasút mellett, csipke- és fehérneműkészítéssel, gőztéglagyárral, (1905) 10,315 lak. — 2. *A.*, város Bajorországban Oberpfalz kerületben, vasút mellett, vasércbányával, haltenyésztővel, (1905) 2160 lak. — 3. *A.*, község Chemnitz szászországi kerületben, 11 km.-nyire Stollbergtől, (1905) 2548 lak., harisnyakötőgyárral. — 4. *A.*, község Starkenburg hesseni kerületben, 2 km.-nyire Bensheimtól, vasút mellett, (1905) 2358 lak., kőedénygyártással, márványbányával és ásványvízforrással: közelében van a nagyherceg nyári kastélya: Fürstenlager.

Auerbach, 1. *Berthold,* kiváló német író, szül. Nordstetten faluban, a Schwarzwaldban, 1812 febr. 28., megh. Cannesban 1882 febr. 8. Szülei papnak szánták, de A. Stuttgartban elvégezve a gimnáziumot, Tübingenben, Münchenben és Heidelbergben filozófiát tanult. A deákegyletek ellen indított üldözések folyamán 1836. néhány hónapig Hohenasperg várában fogságot szenvedett. Kiszabadulta után Menzel Wolfgang (l. o.) zsidóellenes támadásaira Das Judenthum und die neueste Literatur (1836) c. füzetével felelt, mely szabadelvű szellemével és emelkedett stíljével ismertté tette A. nevét. Fokozta hírét nyomban következő két regénye:

Spinoza (1837, 2 köt.) és Dichter und Kaufmann (1839, 2 köt.), tárgya Kuh Efraim szerencsétlen német költő élete. Ezen ifjukori törekvéseinek befejezése után következett Spinoza összes művei német fordítása (1841, 5 kötet, 2. kiad. 1871, 2 köt.), melyhez a filozofus jeles életrajzát csatolta. Főműve: Schwarzwälder Dorfgeschichten (1843). A leghiresebb munkája, mely máig fenntartotta népszerűségét és (részben legalább) majd minden európai nyelvre lefordíttatott. Példáját számosan követte, kik a falusi történetet az elbeszélésnek egyik virágzó önálló fajává tették. Míg A. első falusi elbeszélései kisebb terjedelmüek s inkább humorosak voltak, a későbbiek nagyobb szabásuak és mélyebb, részben tragikus összeütközéseket tárgyalnak; ilyenek: Die Frau Professorin (melyet Birchpfeiffer Sarolta Dorf und Stadt cimmel igen kedvelt szinművé dolgozott át), Lucifer, Diethelm von Buchenberg, később Barfüssele (1856); Josef im Schnee (1861), Edelweiss (1861) stb. Egyidejüleg Der Gevattersmann (1845—48) cimmel a nép fölfogásához mért naptárt adott ki, melynek humoros elbeszéléseit utóbb Schatzkästlein des Gevattersmanns (1856) cimmel rendkivül népszerű könyvvé gyüjtötte össze. A negyvenes években többnyire Berlinben és Boroszlóban lakott, a 48-iki forradalmat Bécsben élte át, mire 1859-től rendszerint Berlinben lakott, kizárólag irodalmi működésnek élve. A dráma terén tett kisérletei nem váltak be; annál nagyobb sikereket aratott a nagy regény terén: Neues Leben (1851, három kötet); Auf der Höhe (1865, három kötet); Das Landhaus am Rhein (1868, 3 köt.); Waldfried (1874, 3 köt.); Landolin v. Reutershöfen (1878); Der Forstmeister (1879, 2 köt.), Brigitta (1880). Magyar fordításban: *Buchenbergi Diethelm története*. Novella. Magyarítá *Szenvey* József (1856); *Waldfried*. Regény. Ford. *Frecskay* János (1874). E művekben széles és mély műveltsége, nagy emberismerete, a jellemek rajzában és a cselekvény megszerkesztésében nyilvánuló alkotó ereje fényesen érvényesülnek, bár túltengő reflexiója sokszor csorbítja a művészi hatást. Élete végén újra visszatért a falusi történethez: Nach dreissig Jahren (1876), melyben első novelláinak alakjait újra szerepeltette. Végre összegyüjtötte aforizmáit (Tausend Gedanken des Kollaborators 1876), esztetikai dolgozatait (Deutsche Abende, két kötet, 1850 és 1866) és kisebb elbeszéléseit (Zur guten Stunde 1872 2 köt.). Összes művei 1863—64. jelentek meg 22 kötetben. Az ember és író jellemzésére fontos forrás: Briefe an seinen Freund Jakob A. (1884, 4 kötet). V. ö. *Bettelheim* A., Berthold A., der Mann, sein Werk, sein Nachlass (Stuttg. 1907).

2. *A.*, *Heinrich* (tulajdonképen *Stromer* H.), orvos-tanár és szenátor Lipcsében, szül. Auerbachban (bajor Oberpfalz) 1482., megh. 1542. Nevét az általa 1530-ban épített lipcsei ház őrizte meg, amely a Grimmaische Gasseban ma is áll. E háznak hosszú, szögletes udvara — az A.-udvar — nevezetes hely volt. Az udvar pincéje, az *A.-s Keller* világhirűvé vált a Faust-mondával való kapcsolata által, hogy Faust egy tele hordón ezen a pincéből lovagolt volna ki. Két 1600. festett, de 1525 évszámmal jelzett kép a pincesapszék falán szintén erre vonatkozik. A pincét Goethe is szerepeltoti Faustjában.

Auerbachit (ásv.), l. *Zirkon*.

Auerbach pincéje, l. *Auerbach* (2).

Auerberg, a porosz Szász-tartományban, Merseburg kerületben, az alsó Harz 576 m. magas hegycsúcsa; a szép porfirkúp szilur képződmények közül emelkedik ki.

Auer-féle égő, l. *Gázlángzók*.

Auer-féle elektromos izzólámpa, a fémszálas izzólámpák közé tartozik s azelőtt «ozmium», jelenleg «ozram»-lámpa elnevezés alatt ismeretes. L. *Elektromos izzólámpák*.

Auer-fény, l. *Gázlángzók* és *Izzófény*.

Auernheimer, *Raoul*, bécsi író és hirlapíró, a Neue Freie Presse tárcaírója, szül. 1876. Novellái (Die man nicht heiratet, 1908) és vígjátékai: Der gute König (1908); Die Dame mit der Maske (1908); Die glücklichste Zeit (1908, magy. ford. Nádai Pál 1909) éles megfigyelésről és finom alkotó erőről tanuskodnak.

Auersberg, a szász Érchegység 1049 m. magas hegycsúcsa Eibenstock közelében.

Auersberg-zöld (ásv.), l. *Malachit-zöld*.

Auersperg (szlovénül *Turjak*), község Krajna osztrák tartományban, Laibachhoz közel; az A. grófok és hercegek gyüjteményekben gazdag kastélyával, (1900) 2715 lak.

Auersperg, grófi és hercegi család, mely a hagyomány szerint a XI. sz.-ban került a mai Krajnába. Eredetileg Urspergnek hivták. Első őse, kiről említés történik, A. *Adolf*, 1050 körül élt, öccse pedig, Oderich, Friaul-ban külön ágnak lett törzsapjává. A család 1539. birodalmi bárói rangot, 1630. grófi rangot nyert, 1653. pedig birodalmi hercegi rangra emeltetett. 1690 óta a tiroli örökös tartományi főmarsalli méltóságot viseli. A hercegi rang, mely eredetileg csak az elsőszülöttet illette meg, 1791. a többi családtagokra is kiterjesztetett. A család 1655. magyar indigenátust nyert.

Az 1466. meghalt A. Engelhardnak, Krajna örökös kapitányának és kamarásának két fia volt: *Pankraz* (megh. 1496.) és *Vollrad* (megh. 1494.). Ezektől származik a család két főága. A vollrad-i ág legnevezetesebb képviselője volt A. *András* (1556—94), aki a törökök ellen a horvát végeken vívott harcokban tünt ki. «*Keresztény Achilles*» melléknévvel illették és Abraham a Sancta Clara magasztalva emlékezik meg a maga Redliche Rede für die krainerische Nation című beszédében A.-nek 1593 junius 22-én a Kulpa (Sziszek) mellett kivívott győzedelméről. V. ö. *Wurzbach*, Biogr. Lexikon (I. 82). Allgem. Deutsche Biogr. I. 683; *Radics*, Die Schlacht bei Sissek (Laibach 1861); Hadtörtén. Közlem. 7. kötet. — Kitünt továbbá:

1. *A. Adolf* herceg, osztrák államférfiú, született 1821 jul. 21., meghalt 1885 jan. 5. Csak miután 1867. mint dragonyos-őrnagy nyugalomba vonult, kezdte meg politikai pályáját. A cseh tartománygyülés elnöke volt, 1870. Salzburg tartomány helytartója lett és ellene volt a föderalizmus útját egyengető Hohenwart-Schäffle minisztériumnak, melynek bukása után (1871) maga lett az új szabadelvű minisztérium elnöke. A Magyarország-

gal való kiegyezés meghosszabbítását (1877) a császár és király személyes közbenjárása mellett ugyan a Reichsratban keresztülhajszolta, de midőn a Reichsrat többsége a bosnyák okkupációt is elitélte, A. lemondott (1879 febr.). Erre a legfelsőbb számvevőszék elnökévé neveztetett ki. (L. életrajzát és arcképét *Magyarország és a Nagyvilág*-ban,1871. 50. sz.) Egyik leánya, Aglája, fiatalkori barátnője volt Mária Valeria főhercegnőnek. A hercegnőt 1892. nőül vette Kinsky Nándor gróf.

2. *A. Antal Sándor gróf*, írói néven *Anastasius Grün*, német költő és osztrák politikus, szül. Laibachban 1806 április 11-én, megh. Grácban 1876 szept. 12. Jogi tanulmányait Grácban s Bécsben végezte, mire nagy utazásokat tett, 1839. Attems Mária grófnővel egybekelt s hivatal nélkül egyedül tanulmányainak s irodalmi munkásságának élt. Szabadelvű költeményei népszerű férfiuvá tették, kit ezért 1848. a német nemzetgyülésbe választottak, melyből azonban már szept. hóban kilépett. Csak a Bach-kormány bukása (1859) után vett tevékeny részt a politikában: 1860. a birodalmi gyülésnek, 1861. az urak házának tagja lett. Mindig a szabadelvű eszmék erélyes szóvivője és a föderalizmus elszánt ellensége volt. E politikai fényes működéséért a császár titkos tanácsossá, a bécsi egyetem doktorrá, Bécs városa díszpolgárává tette meg. Ezenfelül a bécsi tud. akadémiának tiszteletbeli tagja volt. Nem csekélyebb sikereket aratott mint költő. Főművei: Blätter der Liebe (1830, szerelmi dalok Heine modorában); Der letzte Ritter (1830, románcok koszoruja, melyben I. Miksa császár lovagias alakját dicsőíti); Spaziergänge eines Wiener Poeten (1831, névtelenül, hatalmas himnuszok a szabadságra és maró gúnydalok a Metternich öngyilkos politikájára); Schutt (1836, legszebb műve, melyben az elvénült Európa romjaiban egy új és szebb élet csiráit keresi és Amerika szabadságát magasztalja); Nibelungen im Frack (1843, humoros éposz, melynek hőse Móric Vilmos szász-merseburgi herceg [megh. 1731], a brugó lelkes barátja); Der Pfaff vom Kahlenberg (1850, egy régi népmonda földolgozása, a régi népies ünnepek és szokások fényes rajzaival). Költeményei két gyüjteményben jelentek meg: Gedichte (1837) és In der Veranda (1876). Kitünőek műfordításai: Volkslieder aus Krain (1860) és Robin Hood (1864). Ő adta ki legjobb barátjának, Lenau Miklósnak, költői hagyatékát és összes műveit (jeles életrajzzal). Összes munkáit kiadták Frankl Laj. Ágost (1877, 5 köt.) és Ant. Schlossar (1906, 10 köt.). Túlnyomóan a gondolat költője; kisebb és nagyobb műveiben eszméket fejez ki és testesít meg, fényes nyelven, a képek és hasonlatok gazdag, néha túlságos fölhalmozásával. V. ö. *Radics*, Anast. Grün und seine Heimat (1876) és Anast. Grün. Verschollenes und Vergilbtes aus dessen Leben und Wirken (1878). Egyetlen gyermeke, *Tivadar Ignác* 1881 máj. 4., 22 éves korában szerencsétlen esés következtében hirtelen meghalt.

3. *A. Ferenc József Mária Manó* herceg, szül. Bécsben 1856 okt. 20. mint Vince herceg (megh. 1867.) fia, a hercegi ág feje s a cseh s tiroli hitbizomány ura, az aranygyapjas-rend lovagja. Tagja az osztrák urakházának, ahol az alkotmányhű német párttal tart. Neje *Kinsky Vilma* grófnő, legidősebb fia *Vince* herceg (szül. 1880 jan. 15.).

4. *A. VIII. Herbard*, szül. Bécsben 1528. jún. 15-én, megh. 1575 szept. 22-én. Államférfiú és hadvezér, Zengg város kapitánya lett és hősiesen küzdött a törökök ellen Novi mellett (1566). Mint Krajna kapitánya kedvezett a reformációnak, támogatta a szlovén irodalmat és Dalmatin György mestert, a vend biblia kiadóját. Hősies halállal halt meg Budacski mellett a törökök ellen vívott csatában 1575 szept. 22. V. ö. *Radics*, Herbard VIII; Freiherr von A. (Bécs 1862).

5. *A. János Weikard* gróf és *A.* első hercege, szül. 1615 márc. 11-én, megh. 1677 nov. 13-án. III. Ferdinánd kegyence és első minisztere s fiának, a fiatalon elhunyt IV. Ferdinánd nevelője. III. Ferdinánd hercegi rangra emelte. Mint I. Lipót minisztere, Lobkovitz herceg társaságában megkötötte a francia udvarral ama titkos szerződést (1668), melynek alapján Ausztria Spanyolországra (a Habsburgok spanyol ágának kihalta esetén) igényt nyert. Midőn utóbb Lipót tudtán kívül a bibornoki méltóságra pályázott, mint felségsértőt halálra ítélték; Lipót azonban mindössze Laibachba internálta.

6. *A. Károly* (Carlos) *Vilmos* herceg; osztrák államférfiú, szül. 1814 máj. 1., megh. Bécsben 1890 jan. 4. A. Vilmos herceg fia. 1846-ban a cseh tartománygyűlésen kezdte politikai pályáját. A februáriusi alkotmány kihirdetése után (1861) A. herceget szemelték ki a birodalmi gyűlés urakházának elnökévé, mely állásban az alkotmányhű párt ép oly rendíthetlen, ügyes és lovagias vezérének bizonyult, mint a cseh tartománygyűlésen és kiérdemelte a birodalom «legelső gavallérja» címét. Belcredi alkotmányellenes minisztersége idején előharcosa maradt a német alkotmányhű pártnak (1865—67), Belcredi bukása után pedig mint az urak házának elnöke, Beust grófot támogatta. 1868 elején ő lett a polgár-minisztériumnak elnöke, mely Ausztriát alkotmányos alapra fektette, jogi állammá alakította és a birodalmi alaptörvényeket alkotta. 1868-ban heves küzdelmet kellett vívnia Beust-tel, ki a minisztérium háta mögött a csehekkel alkudozásokat folytatott, mígnem beleúnva, 1868 szept.-ben leköszönt. 1870-ben A. nyiltan leleplezte a Potocki-kormány és a csehek közötti alkudozásokat és ismételten figyelmeztette a koronát a föderalizmus veszélyére. Öccsének, Adolfnak, miniszterelnökké történt kinevezése után A. ismét az urak házának elnöke lett. Mikor öccse 1879. visszalépett és a gróf Taaffe által kezdeményezett politikának céljai: a nemzetiségeknek a birodalmi egység rovására való kielégítése, a föderalisztikus irány, a klerikalizmus dédelgetése és ez irányoknak gyászos következményei mindjobban kitüntek, a német szabadelvű párt pedig mindjobban háttérbe szorult: A. méltóságairól lemondott és mint a cseh-német főúri ellenzék vezére kikelt Taaffe ellen, sőt szemébe mondta a miniszterelnöknek, hogy a csehországi nagybirtokosokat ámítással szedte rá a csehekkel kötött kompromisszumra. Elégületlenségének ismételten és nyiltan kifejezést adott, amiért a csá-

szár ad audiendum Bécsbe hívatta. A. azonban hü maradt elveihez. Nőül bírta 1851 óta Tolnai Festetics Ernesztin grófnőt.

7. A. *Károly* gróf, cs. és kir. lovassági tábornok, szül. Prágában 1842 márc. 12. Részt vett az 1866-iki osztrák-porosz hadjáratban, harcolt Skalitznál és Königgrätznél. 1890-ben a 9. huszárezred, 1891. a 15. dragonyosezred parancsnokává nevezték ki. 1892-ben a katonai lovaglómester-intézet parancsnoka lett. 1896-ban a miskolczi 6. lovas dandár parancsnokává, 1899. pedig a zágrábi lovas hadosztály parancsnokává, ugyanazon év nov. 1. altábornaggyá nevezték ki. 1905. a 13., 1906. a 11. hadtest parancsnoka lett. 1909 márc. 12. pedig az osztrák darabont-testőrség kapitányává nevezték ki.

8. A. *Károly Mária* herceg, Wels grófja, Gottschee ura, szül. Bécsben 1859 febr. 26. mint *Adolf* herceg, volt miniszterelnök (l. *A.* 1.) és második neje, Festetics Janka fia, a fejedelmi ranggal bíró hercegi ág feje. A hercegi cím és az alsóausztriai (goldeggi) hitbizomány élvezetébe *Károly* (Carlos) nagybátyjának, Ausztria első felelős miniszterelnökének halála után (1890 jan. 4.) lépett. Az A. család tradiciói értelmében az alkotmányhű német párt zászlaja alatt vesz részt a politikában; az urak házának alelnöke.

9. A. *Lipót* gróf, osztrák államférfiú, szül. 1855 máj. 16. Budapesten, A. Lipót gróf (megh. 1849. Ödenburgban) fia. 1880. óta a közoktatásügyi minisztériumban működött és 1898. a belügyi minisztériumba került, hol rövid idő alatt az ipari osztály élére állították; részt vett mint referens a magyar kiegyezés és kereskedelmi szerződések kötésében és 1905 szept.—1906 jún 2-ig kereskedelmi, azontúl pedig 1907 nov. 9-ig földmívelésügyi miniszter volt.

10. A. *Miksa* gróf, osztrák lovassági tábornok, szül. 1771., megh. Bécsben 1850. Részt vett 1789. Belgrád ostromában és 1792—1814-ig a francia háborukban. Kitünt nevezetesen Wagram mellett és a lipcsei csatában, amelyben kiérdemelte a Mária Terézia-rendet.

Auerstädt, falu Poroszország szász tartományában Merseburg közigazgatási kerületében, [illegible] mellett (1900) 561 lakossal. Nevezetes az 1806. ott vívott csatáról. Erre nézve l. *Jena*.

Auerstädt hercege, l. *Davoût*.

Auersw., növénynevek mellett *Auerswald* B. nevének rövidítése.

Auerswald, 1. *Johann Jakob*, porosz államférfiú, szül. 1757 júl. 25., megh. 1833 ápr. 3. 1808. titkos államtanácsos és a keleti s nyugati Poroszország főelnöke lett. Stein és Hardenberg reformjait hűségesen támogatta. 1810. Kelet-Poroszország tartományi elnökévé és 1811. udvarmesterré nevezték ki. 1813 jan. saját felelősségére, királyi felhatalmazás nélkül hívta egybe a porosz országgyülést, mely népfolkelés szervezését és a szabadságharc megindítását határozta el.

2. A. *Rudolf*, porosz államminiszter, az előbbinek öccse, szül. 1795 szept. 1., mgh. 1866 jan. 15. Vilmos herceggel (I. Vilmos császárral) nevelkedett. Részt vett az orosz hadjáratban (1812) és a nagy szabadságharcban. 1821-ben elhagyta a katonai szolgálatot s gazdasággal kezdett foglalkozni, 1842. közigazgatási hivatalt vállalt. 1848 jún. Camphausen visszalépése után miniszterelnök és külügyminiszter lett. Szabadelvű magatartása dacára sem tudta a szélső demokrata irányt ellensúlyozni, amiért is szept. 7. leköszönt; mint képviselő ezután 1851-ig a jobbpárttal, később az ellenzékkel szavazott, miután a Westfalen-minisztérium hivatalától elmozdította. Az «új éra» küszöbén (1858) tárcanélküli állást vállalt az új minisztériumban. Vilmos herceggel, az új régenssel, mindvégig személyes összeköttetésben maradt, de politikájára nem igen bírt befolyni.

3. *A.*, *Alfred*, porosz államminiszter, az előbbi legifjabb öccse, szül. 1797 dec. 16., megh. 1870 júl. 3. Részt vett az 1815-iki hadjáratban, és a königsbergi diáktársulat alapítóinak egyike volt. Állami szolgálatba 1819. lépett. Az 1847. évi első egyesült országgyűlésen ismételten sürgette, hogy a kormány alkotmányt adjon. Az 1848-iki márciusi forradalom folytán A. márc. 19. belügyminiszterré lett, de a reformok keresztülvitele nem sikerült, A. tehát visszalépett (1848 jún. 14.). 1849—51-ig és 1858—70-ig a képviselőházban a mérsékelt liberális párttal szavazott.

au fait (franc., ejtsd: o fé) lenni, a. m. valamiről biztos tudomásának, valamibe beavatva lenni.

Aufan, l. *Ofen*.

Auffenberg, 1. *Josef*, lovag, német szinműíró, szül. Freiburgban 1798 aug. 25., megh. ugyanott 1857 dec. 25. Első drámái, Pizarro és Die Spartaner, melyeket még mint badeni hadnagy szinre hozott, sikert arattak, mire A. törhetetlen buzgalommal írt a szinpad számára. Sok darabja, így Die Flibustier, König Erich, Die Syrakuser, Das Opfer des Themistokles, Das Nordlicht von Kasan, Der Löwe von Kurdistan, Ludwig XI. in Péronne, Die Schwestern von Amiens, Der Profet von Florenz stb. szinre kerültek s rövidebb-hosszabb ideig adattak. Összesen 54 szinművet írt, melyek drámai tehetségről tanuskodnak, de sokszor a művészet rovására olcsó szinpadi hatásokat vadász. A Schiller nyomdokain haladó «jambusi tragédiának» fő képviselője Németországban. Nem a szinpad számára készült Alhambra c. (1829, 3 köt.) dramatizált éposza, mely, egyes szép részletek dacára, sem tartalom, sem alak tekintetében nem sikerült. Prózai művében: Humoristische Pilgerfahrt nach Granada und Cordova (1835) leírta 1832-iki spanyol útját, mikor Valencia mellett rablók támadták meg s a költő kétségbeesett védelem után 23 sebbel borítva fekve maradt, mire a Del Cid-kolostorba vitték, hol gondos ápolással megmentették. Végrendeletében e kolostort tette örökösévé. Összes művei 1855. jelentek meg 3. kiadásban, 22 köt.

2. *A. Móric* lovag, cs. és kir. gyal. tábornok, szül. Troppauban 1852 máj. 22. A bécsi hadiiskola elvégzése után a vezérkarhoz osztották be. Részt vett Bosznia okkupálásában s ezután a katonai földrajzi intézetnél, majd pedig a vezérkar vasútügyi irodájában teljesített szolgálatot. 1894 máj. ezredessé, 1895 ápr. 20. a 23. gyalogezred parancsnokává nevezték ki. 1898. megkapta a vaskoronarendet. 1900 ápr. 10. a győri 65. gyalogdandár parancsnokává, ugyanazon év máj. vezérőrnaggyá, 1905 máj. pedig altábornaggyá és

egyidejüleg a cs. és kir. közös hadsereg tiszti iskoláinak főfelügyelőjévé nevezték ki. 1907-ben a Lipót-rend lovagkeresztjét, 1909. pedig a titkos tanácsi méltóságot kapta; ugyanez év őszén a 15. hadtest parancsnokává és sarajevói vezénylő tábornokká neveztetett ki.

3. *A. Norbert* (auffenbergi), báró, szül. 1813., megh. bitófán 1849 aug. 23. Csehországi mágnás családból származott. Mint osztrák katona több tiszttársával résztvett a lengyel felkelést szervező bizottságban, melyért a hadi törvényszék 20 évi várfogságra itélte s Munkács várába záratta. Bekövetkezvén az 1848-iki szabadságharc, a politikai foglyok előtt megnyiltak a börtönök ajtói, A. is szabad lett, mire a magyar nemzetnek ajánlotta fel szolgálatát s egyszersmind idegen hangzású nevét aranyosi *Ormay*-ra változtatta. Előbb mint őrnagy Kossuth személyes hadsegédje, majd mint nagy szervező tehetség vadászezredek felállításával fejtett ki nagy tevékenységet. Midőn Görgey Aradról Világosra indult, a visszamaradt Ormayt az ellenség elfogta és politikai multja miatt a császári haditörvényszék kötél általi halálra itélte. Fia külföldre vándorolt. V. ö. *Márki* Sándor, Arad város és vármegye története és *Lakatos* Ottó, Arad város története.

Aufgesang és **Abgesang**-nak nevezték a *középfelnémet* (l. o.) szerelmi dalok (Minnelieder) és a későbbi *Mesterdalnokok* költeményeinek egyes részeit. Ezek a költemények formai szempontból három részből állottak; a metrikailag teljesen egyforma két első rész volt az *Aufgesang* (vagy a mesterdalnokoknál *Stollen*), az ettől ritmusára s rimelhelyezésére elütő befejező rész volt az *Abgesang*.

Aufidena, város, l. *Alfedena*.

Aufidus, folyó, l. *Ofanto*.

Aufrecht, 1. *Emanuel*, kiváló német belgyógyász, szül. Loslauban, Felső-Sziléziában 1844 márc. 13. Frerichs, Traube, Virchow tanítványa, Berlinben avatták orvosdoktorrá 1866-ban. Magdeburgban telepedett le 1868-ban. 1879 óta a magdeburgi közkórház belgyógyász főorvosa. Sok önálló munkát és értekezést írt, melyek közül nevezetesek: *Pathologische Mitteilungen* (1881—86), *Anleitung Zur Krankenpflege* (1898), *Die Lungenentzündungen* (1899). Nevezetes a tüdőgümőkór keletkezésére vonatkozó önálló felfogása, melyet több értekezésben fejtett ki.

2. *A., Theodor*, jeles német nyelvész, szül. Leschnitz sziléziai faluban 1822 jan. 7., megh. 1907 ápr. 4. Bonnban. Berlinben végezte összehasonlító nyelvtudományi tanulmányait, mire 1850—52. az egyetemen a szánszkrit és ógermán nyelvekről előadásokat tartott. Ekkor adta ki (Kirchhoffal) Umbrische Sprachdenkmäler (1849—51, 2 köt.) című művét, mely az ó-itáliai nyelvek tudományos tanulmányozása terén korszakot alkot, és alapította (Kuhn Adalberttel, l. o.) a nem kevésbbé fontos folyóiratot: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (1852). 1852 óta Oxfordban közreműködött a Rigveda kiadásában, mit Müller Miksa (l. o.) vezetett. Később kiadta a Catalogus codicum sanscritorum bibliothecae Bodleianae Oxoniensis (Oxford 1864) című rendkivül fontos művet. 1862 óta a szánszkrit nyelv s az összehasonlító nyelvtudomány tanára volt Edinburgban, 1875—89-ig ugyanily minőségben működött Bonnban.

Aufsess, *Hans*, báró, szül. A.-kastélyban (Oberfranken) 1801 szept. 9., megh. Konstanz mellett, Münsterlingenben 1872 máj. 6. 1816—20-ig jogot tanult Erlangenben. 1822-ben a jogtudományok doktora lett. A német őstörténetnek kutatása közben becses régiséggyüjteményt szerzett, azután családjának történetét állította össze, amely 1838. nyomtatásban is megjelent. 1852-ben a nürnbergi Germanisches Museumot alapította, melynek odaajándékozta saját gyüjteményeit. Munkái: Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit és Geschichte des uradeligen A.-schen Geschlechts in Franken (Berlin 1889).

Auftakt, a német verselésben és zenében az első ütemet megelőző egy- vagy kéttagú súlytalan kezdés, melyet *ütemelőzőnek* is nevezünk. A magyar ritmus egyik fősajátsága, hogy sem verselésben, sem zenében az ilyen hiányos értékű bekezdést nem ismeri, mivel ez ellenkezik a nyelv hangsúlyával, mely mindig a kezdő szó első tagjára esik.

Augagneur (ejtsd: oganyőr), *Victor*, francia orvos és politikus, szül. 1855. Lyonban. A lyoni egyetemen a sebészetnek volt tanára. 1900-ban Lyon polgármesterévé választatván, sokat foglalkozott főleg a munkásosztályban elharapózott laza erkölcsiség elhárításának kérdésével; korlátozni igyekezett az alkoholizmus és az erkölcstelen mulatóhelyek terjedését. 1904-ben a kamara tagjául választották. Számos orvosi értekezést írt: a bujakórtanban ő állapította meg először a későn kitörő öröklött szifilis karakterisztikus jeleit; idevágó munkái: Syphilis héréditaire tardive (1879); La Prostitution des filles mineurs (1888); Traité des maladies vénériennes (1896). 1905-ben Madagaszkár kormányzójának nevezte ki a franca kormány. Mint ilyen javítani igyekezett a közegészségügyi és közlekedési viszonyokat; a mezőgazdaság fejlesztése is sokat köszönhet neki, nemkülönben ő fejeztette be az első vasút építését Tananarivóig.

Auge, a tegeai (arkádiai) királynak, Aleosnak leánya, tehát az idővel Athenával azonosított Alea istennőnek mondai változata. Azt regélték róla, hogy mint papnő Herakles-szel szerelmi viszonyt folytatott, aminek Telephos lett a gyümölcse s hogy a haragvó atya ezért A.-t fiával együtt a tengerbe dobatta egy ládában, amely a mysiai partokhoz, a Kaikos folyó torkolatához viszi a kitetteket, ahol azután a hely fejedelme Theutras szívesen fogadja őket. E monda lényeges módosuláson megy át az attikai drámában (Sophokles, Euripides). Eszerint Telephost, mihelyt megszületett, Arkádiában teszik ki s csupán anyját küldik Mysiába; a pásztorok által felnevelt fiú A. keresésére indul s mert az Idas ellen küzdő Theutrasnak jó szolgálatot tesz, ez a leányává fogadott A.-t adja neki feleségül. De a büszke A. ellenkezése lehetővé teszi a felismerést s az egymásra talált anya és fiú együtt vitorláznak vissza hazájokba. Az A.-hez fűzött Telephos-monda ábrázolását ismerte fel K. Robert a pergamoni oltár frizén; az Attalidák ugyanis ősükként tisztelték Telephost.

Augeias (*Αὐγέας Augeas*), elisi király a görög mondában, a leggyakoribb származtatás szerint Heliosnak és Hyrminenek fia, aki — miként atyja Helios — rengeteg számú marhával rendelkezik. Ennek a nagy csordának istállóját, a mindmaig közmondásos A. istállóját kitisztítani Herakles vállalta magára, mint 12 munkájának egyikét s a nehéz feladatot fényesen — egy nap alatt — meg is oldotta az által, hogy az Alpheios és Peneios folyókat vezette be az akolba. Mert az előre kialkudott tizedet nem kapja meg A.-tól, hadat visel ellene, végül is elfoglalja Elist és a királyt megöli.

Augelit, foszfátásvány, $PO_4Al_2(OH)_3$; egyhajlású prizmatikus, fehér szintelen; Westanä-ból (Svédorsz.).

Augendre fehér puskapora (ejtsd: o-zsandr), fehér amerikai puskapor, melyet A. 1849. használt először és melyet Pohl javított. Tartalmaz 50 súlyrész klórsavas káliumot, 25 súlyrész sárga vérlúgsót és 25 súlyrész fehér cukrot. Hatásában erősebb mint a fekete lőpor, kevésbbé higroszkópikus és kevesebb maradékot hagy hátra mint a fekete lőpor, azonban a gyártása veszedelmesebb és drágább. A puskacsövet jobban megtámadja mint a fekete lőpor.

Auger (ejtsd: ozsé), 1. *Hippolyte*, francia regény- és színműíró, szül. Auxerreben 1797 máj. 25., megh. 1881 jan. 29. Mentoneban. 1812-ben boltosinas lett Párisban, 1814. Oroszországba ment, hol 1817-ig mint altiszt élt, azután visszatért Párisba és Saint-Hippolyte és Gérau álnevek alatt nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki; számos regényt is írt. Legjobb műve: La physiologie du théâtre (3 köt., Páris 1839—40).

2. *A.*, *Louis Simon*, francia irodalomtörténész, szül. Párisban 1772., megh. 1829 jan. 2. A Szajnába ölte magát. I. Napoleon alatt a belügyminisztériumban, 1812-ben pedig az egyetemen nyert alkalmazást; élénk hirlapírói tevékenységet fejtett ki, s mint vígjátékíró is megpróbálkozott. A Bourbonok visszatérte után királyi cenzor, a Journal général de France főszerkesztője és 1816. az akadémia tagja lett, s mint ilyen különösen a nagy szótár befejezése körül, s mint a klasszicitás képviselője szerzett magának érdemeket.

Augereau (ejtsd: ozsró), *Pierre François Charles*, castiglionei herceg, Franciaország marsallja és pairje, szül. Párisban 1757 nov. 11., megh. La Houssaye birtokán 1816 jún. 11. Atyja gyümölcsárus volt. Megszökvén a francia hadseregből, Ausztria-, Spanyolország- és Nápolyban állt be katonának, míg végre mint vívómester Nápolyban telepedett le. 1792. mint önkéntes a francia hadseregbe lépett, melyben hiányos műveltsége és kifogásolható jelleme dacára gyorsan emelkedett. Már hét hónapi szolgálat után 1793. dandárnok volt a pirenéi hadseregben. 1796-ban Bonaparte alatt Olaszországban hadtestparancsnok lett. Kitünt nevezetesen Lodi, Castiglione és Arcole mellett. Napoleon erre A.-t egy hadtesttel a pápai államba küldte; elfoglalta Bolognát, legyőzte a romagnai népfölkelést és békekötésre kényszerítette VI. Pius pápát. Mellesleg sok műkincset is szerzett a maga részére. 1797 aug. havában a direktórium a 17. hadosztály parancsnokává tette; ebbeli minőségében rendezte a köztársaságiak javára az 1797 szept. 4. államcsínyt, mire mint a haza megmentőjét üdvözölték. 1797 szeptemberben kinevezték a rajnai hadsereg parancsnokává, de a direktórium nemsokára szabadulni kívánt a hiú és nagyratörő embertől és Perpignanba helyezte át. Erre A. állásáról leköszönt és 1799. képviselőnek választatta magát, de a direktórium megbuktatása után kénytelen volt magát Bonaparte konzulnak alárendelni, ki őt 1800. a hollandi hadsereg főparancsnokává nevezte ki. A. a batáviai hadsereget a Közép-Rajnához vezette, hogy Moreau hadi műveleteit déli Németországban támogathassa. 1804-ben a császár tábornaggyá, 1805. a becsületrend tagjává és nemsokára Castiglione hercegévé nevezte ki. Az 1805-iki háboruban hadtestével benyomult Vorarlbergbe, ahol nov. 14-én egy osztrák hadtestet Jellasics alatt megadásra kényszerített. 1806-ban részt vett a jénai, 1807. az eylaui csatában. 1809. Katalóniában vezényelte a francia csapatokat. Ezután 1813-ig parancsnokság nélkül maradt. A császár ugyanis nem bízott a kapzsi és nagyravágyó A.-ban, kiről ellenfelei azt híresztelték, hogy köztársasági érzelmű. Ez okból 1812. be kellett érnie a berlini kormányzósággal, 1813. pedig a tartalék szervezésével majnai Frankfurtban. A tartalékhad élén részt vett azután a lipcsei csatában. Az 1814-iki hadjáratban déli Franciaország védelmével bizatott meg, de midőn a szövetségesek diadalát közeledni látta, átadta Lyont Bubna osztrák tábornoknak és elismerte XVIII. Lajost királyának. XVIII. Lajos hálából Franciaország pairjévé nevezte ki. Napoleon visszatéréséről értesülvén, A. a császár mellett nyilatkozott ugyan, Napoleon azonban árulónak bélyegezte és nem alkalmazta többé. A második restauráció után belépett a felső kamarába, de midőn a Ney tábornagy fölött itélendő hadi törvényszék tagjává választották, illetéktelennek mondotta magát. Utolsó napjait birtokán töltötte.

Augerut *(Aouguerout)*, a tulajdonképeni Tuat és Gurara közt fekvő oázis az északi Szaharában, 6600 arab, berber és korcs lak. Az oázis termékeny; különösen kitűnő datolyát (500,000 fa) terem. Lakói részben Alger városaiba vándorolnak ki, hogy ott maguknak munkát keressenek.

Aughwick. A Vitis ripariához tartozó amerikai szőllőfajta. Bogyói nagyok, sötétkékek. Bora sötét.

Augia *Lour.* (növ.), régi, a *Callophyllum*-hoz csatolt génusza a Guttiferae családnak. Egyetlen faja az *A. Sinensis* Lour., *(Calophyllum augia* Lour.) Kínában, Kokinkinában és Sziámban honos középnagyságú fa, gyantanemű, a levegőn megfeketedő nedve a *kinai fénymáz* (firnisz); lakkoznak vele, s Európába is hozzák.

Augias, l. *Augeias*.

Augias istállója, nagy lomhalmazat; kitisztítani A.-t a. m. rendet csinálni a kaotikus rendetlenség helyébe. L. *Augeias*.

Augier (ejtsd: ozsié), *Emile*, a legújabb kor egyik legjelentékenyebb franc. szinműírója, szül. Valenceban 1820 szept. 17., megh. 1889 okt. 26. Croissy nevű birtokán, St. Germain-en-Laye mellett. Atyja az ügyvédi pályára szánta, de anyai részről való nagyapjának, az ismert regényíró Pigault-

Lebrunnak példája és saját hajlama is arra indította, hogy az írói pályára lépjen. Már első, kétfelvonásos verses vígjátékával La ciguë, mely 1844. az Odéon-szinházban került először szinre, fényes sikert aratott. Legközelebbi két verses műve, az Un homme de bien (1845) és L'aventurière (1848) a Théâtre Françaisben került előadásra. 1849-ben nagy tetszést aratott a Théâtre Françaisben Gabrielle című ötfelvonásos, verses szinműve. Az akadémia a Monthyon-díj felét ítélte oda neki. Diane és La pierre de touche kevéssé sikerült szinművei után 1855. a Vaudeville szinházban Le mariage d'Olympe c. szinművét adták elő, melynek tárgyát kora társadalmi viszonyaiból merítette; a Gymnase szinházban pedig kevéssel ezután a Sandeauval együtt írt Le gendre de M. Poirier (a Nemzeti Szinházban előbb Nemes és polgár, utóbb Poirier veje c. alatt) négy felvonásos prózai vígjátékát, melyet általán legjobb szinművének tartanak. Ezután következtek 1858.: La jeunesse, verses vígjáték és Les lionnes pauvres, szintén vígjáték, de prózában, melyet Foussierval együtt írt. Nagy sikert arattak: Les effrontés (1861); Le fils de Giboyer (1862) és Maître Guérin vígjátékai. Későbbi műveiben, mint Contagion-ban (1868) és Les lions et les renards-ban tehetségének hanyatlása észlelhető. De újabb hatalmas sikereket ért el Jean de Thommeray (1874) c. víg játékával, főkép pedig Madame Caverlet (1876, magy. Caverletné) és mesterműve Les Fourchambault (1874, magyarban A Fourchambault-család, Olcsó könyvtár 1896) szinműveivel. Magy. fordításban megjelentek még: *A bürök.* Vígjáték 2 felv. Ford. *Ferényi* István (Bpest 1885 és 1898); *Az arcátlanok.* Vígjáték 5 felv. (u. o. 1891 és 1898); A. E. és Sandeau Gy., *Poirier úr és veje.* Szinmű. Ford. *Haraszti* Gyula (u. o. 1882); *Giboyer fia.* Szinmű 5 felvonásban. Ford. *Csáthy* Géza. (2. kiadás, Pest 1869, Pfeifer Ferd.); *Gabrielle.* Szinmű 5 felv. Ford. Ifj. *Szász* Károly (1906). 1857-ben az akadémia tagja s 1868. a becsületrend commandeurje lett. V. ö. *P. de Saint-Victor*, Le théâtre contemporain: Emile A. (Paris 1889); *Parigot*, Emile A. (1890).

Augila, oázis, l. *Audzsila.*

Augit (ásv.), aluminiumtartalmú piroxén (l. *Piroxéncsoport)* s mint ilyen egyhajlású rendszerű. Anyaga $CaMg(SiO_3)_2 . (MgFe)(AlFe)_2SiO_6$. Igen elterjedt mint kőzetalkatrész. Válfajai a *közönséges A.*, zöldes v. barnásfekete, átlátszatlan, rövid oszlopos v. táblás kristályokban fordul elő eruptiv kőzetekben, pl. bazalt, andezit és melafirokban. A *fassait*, erősen üvegfényű sötétzöld v. pisztaceazöld fennőtt kristályokban a Fassavölgyben (Tirol), Traversellan, a Vezuvon; nálunk többek közt Selmeczbányán, Szokolahután (Hont vm.), Moraviczán, Csiklován. Ide sorolják az aluminiumtartalmú diallagot is. A *leuk-A.* fehér v. szürkeszinű, nem tartalmaz vasat, v. csak keveset. Az *alkáli-A.-ok* nátriumtartalmuak, alkálidús kőzetekben, mint az eleolit, szienit, fonolit leucit, szienit stb. fordulnak elő.

Augitandezit (kőzet), l. *Trachit.*

Augitgneisz (kőzet), oly gneisz, melyben a járulékos alkatrészek közül az augit a csillám rovására túlsúlyra emelkedik, l. *Gneisz.*

Augitit, bazaltféle *kőzet*, melynek jellemző alkatrésze augit és magnetit; a cseh középhegységben és a Haute-Loireban.

Augitporfir (kőzet), oly melafir, melybe csak augit van beágyazva; előfordul az alpi triászban (Fassavölgy, seissi alp).

Augitsugárkő (ásv.), l. *Piroxén.*

Augitszienit (kőzet), l. *Szienit.*

Augittrachit (kőzet), l. *Trachit.*

Augmentáció, zenei műszó, a fugában és más kontrapunktikus művekben egy már korábban fölhangzott témának megnyujtása oly módon, hogy most nagyobb hangjegyértékekben jelentkezik.

Augmentum (lat.), a mult időnek az ige elé járuló jele a görög, szanszkrit, zend nyelvben; pl. gör. φέρω, szanszkr. *bharâmi* viszek, a mult ἔ-φερον, szanszkr. *a-bharam.* — *Augmentativum*, nagyító szó. *Nomen augmentativum*: nagyító főnév, minők különösen az olasz nyelvben vannak nagy számmal, pl.: *braccio* kar, *braccione* nagy kar; *casa* ház, *casotta* nagy ház. — *Augmentatio*, l. *Hosszabbítás.*

Augourd, *Prosper*, afrikai francia misszionárius, püspök, szül. 1853. Előbb tábori pap volt. 1879-től fogva, amikor Stanleyvel találkozott a Kongó mellett, több misszió-állomást létesített a francia Kongóban. Az ubanghi nyelv különböző tájnyelveinek három szótárát írta meg és adta ki francia nyelven.

Augsburg (magyarul *Ágosta*), Schwaben bajor k. ig.-i kerület fővárosa, a Wertach és Lech összefolyásánál, több vasúti vonal találkozásánál, több rendbeli hatóságnak, úgyszintén püspöknek és káptalannak székhelye, (1905) 94,923 lak. A város három részre oszlik: a felső- és alsóvárosra és a Jakab-külvárosra, amely utóbbihoz csatlakoznak az újabb városrészek: West-, Süd-, Ost- és Nordend és a Wertach-külvárosok. Jóllehet ódonszerű s szabálytalanul épült város, mégis néhány szép utcája (legszebb a Maximilianstrasse), több tere, melyeket kutak ékesítenek és több szép épülete van. Ezek közül említésreméltó az 1615—20. épült városház, amelynek legnagyobb dísze az «arany terem». V. ö. *Leybold*, Das Rathaus d. A. (Berl. 1892). A város 17 kat. temploma közt a legnagyszerűbb a székesegyház, melynek egy része még a X. században épült, igen szép bronzkapuval, Holbein 4 oltárképével és érdekes üvegfestményekkel. A Miksa-út végén az 1474—1500-ban épült Szt. Ulrik-templom áll. A hat protestáns templom közül a Szt. Anna-templomnak jó festményei vannak. Jelentékeny épületek még: a dísztéren álló rezidenciális kastély, melynek egyik most már beépített szobájában nyujtották át V. Károlynak az «ágostai hitvallást»; a Fugger-ház, amelynek belsejét szép képek ékesítik; a Maximilian-múzeum és a Jakab-külvárosban a Fuggerei, szegény A.-iak számára épített lakóházak. Számos iskoláján és egyesületén kívül jelentékeny a kir. képtár; ez a hajdani Szt. Katalin-kolostorban van elhelyezve és az ó-német művészet történetére nézve nagyfontosságú: névszerint a sváb mesterek, az idősb és ifjabb Holbein, Burgkmair, Zeitbloom és mások kitűnő festményeik által sokkal jobban vannak itt képviselve, mint bárhol másutt. A.-nak közmon-

nagyossá vált jótékonyságáról számos jótékony intézet és egyesület tesz tanuságot. A középkorban és még azon túl is A. ama városok közé tartozott, melyeknek ipari és művészi élete a legnagyobb virágzásban állott. Jóllehet ezek az idők ma már a történeti visszaemlékezéseknek teszik csak tárgyát, a város máig is a német szorgalom és művészet izlés székhelye maradt és az ipar tekintetében ismét ujabb fölvirágzásnak indult. Legjelentékenyebb a pamutszövőipar, több mint 500,000 orsóval és csaknem 6000 szövőszékkel; emellett számbajönnek a fehérítők, a papirgyártás és ékszerkészítés, serfőzés, a nyomdaipar, a kelmefestés, vasöntés és gép-, bőr-, dohány- és gyufagyártás.

A mai A. alapja az a telep volt, melyet a rómaiak Kr. e. 15-ben, miután Vindeliciát meghódították, Augusta Vindelicorum néven alapitottak és amely gyorsan fölvirágzott, úgy hogy már Tacitus A.-ot egész Rhaetia legvirágzóbb városának mondhatta. A népvándorlás alatt több izben elpusztították; 506-ban Teodorik a keleti gót birodalomba kebelezte, de 30 évvel későbben a frank királyok fennhatósága alá jutott. Nagy Károlynak Tasszilo ellen viselt háborujában A. 788-ban majdnem teljesen elpusztult. A frank birodalom föloszlása után a város a sváb hercegnek jutott; ekkor sokat szenvedett a magyarok betöréseitől, míg I. Ottó császár a Lechmezőn őket le nem győzte. 1276-ban szabad birodalmi várossá lett. Ez időtől kezdve mind nagyobb fontosságra emelkedett és virágzásának tetőpontját akkor érte el, mikor 1368. az arisztokratikus városi kormányzatot a demokratikus váltotta föl. A sváb szövetség, melyhez A. 1488—1534. tartozott és melynek birósága itt székelt, emelte a város fényét és politikai jelentőségét. Világhirét azonban leginkább polgárainak kiváló jártassága a tudományokban és művészetekben, a kereskedelemben és iparban alapította meg. Nürnberg és A. volt az É.-i Európa és Olaszország közti kereskedésnek főhelye, míg a XV. sz. végén a spanyolok és portugalok fölfödözései a világkereskedésnek más irányt nem adtak. A. egyúttal központja volt a német művészetnek is, melyet a két Holbein, Burgkmair, Altdorfer, Amberger, Schäufelein, Hagenauer, Dienecker és mások képviseltek. A schmalkaldeni háború óta, mikor V. Károly segítségével a patricius családok jutottak túlsúlyra, A. jólétének magaslatáról alábbszállni kezdett. Számos országgyűlést és lovagjátékot tartottak itt, 1555 szept. 26-án itt kötötték meg az Augsburgról nevezett békét. A reformáció történetének legfontosabb mozzanatai A. nevéhez vannak kötve. A harmincéves háború újabb viszontagságokat hozott a városra. A restitucionális rendelet 1629. legelőször A.-ban hajtatott végre; 1632. Gusztáv Adolf, 1635. egy évi ostrom után a császári hadsereg tartotta bevonulását. Míg 1612-ben A.-nak még körülbelül 70,000 lakosa volt, addig ez a szám 1635. 16,420-ra apadt. A spanyol örökösödési háboruban 1703-ban a bajor-francia hadsereg ostromolta ismét a várost és miután elfoglalták, nagy hadi sarcot vetettek ki reá. A pozsonyi békekötés által 1805-ben elvesztette birodalmi szabadságát, mire 1806 márc. 4-én a bajorok vették birtokukba. V. ö. *Probst* és *Müllegger*, A. in Bild u. Wort (A. 1897); *Steinhäusser*, A. in Kunstgesch. baulicher u. hygienischer Beziehung (u. o. 1902).

Az A.-i püspökség mint birodalmi közvetetlen birtok állítólag még a VI. sz.-ban alapíttatott. A püspök a XV. sz. óta Dillingenben lakott. Püspöki megyéje 2540 km² területet foglalt magában, 86,000 lak. 1802-ben szekularizálták és Bajorországhoz csatolták. V. ö. *Dirr*, A. (Leipzig 1910); *Steichele*, Das Bisthum A., historisch-statistisch beschrieben (VI. köt., A. 1861—94. stb.); Századok, 1874. 150. és 1876. 563. (ötvösművészet).

Augsburger Postzeitung, egyike Németország legrégibb lapjainak, mely első alakjában 1686. jelent meg; de meglevő példánya csak 1707-től fogva van, amikor *A. Ordinari-Postzeitung* címet viselt. Mostani címére 1838-ban módosult.

Augsburgi béke, l. *Augsburgi vallásbéke.*

Augsburgi csata. 955-ben a magyarok Bulcs és Lehel alatt ostromolni kezdték Augsburgot, melyet püspöke, Ulrik hősiesen védelmezett I. Ottó német király azonban, ki időközben kibékült a magyarokat behívó vejével, Konrád herceggel, aug. 9-én megjelent a vár fölmentésére s másnap nyolc dandárral kezdte meg a támadást, még pedig valószinűen a Lech jobbparti síkján. De a magyarok, kiknek egy része Bulcs vezetése alatt még az éjjel átkelt a Lechen, úgy látszik a német birodalmi sereg háta mögé kerültek, s a cseheket szótverén nyomban a 7-ik, majd a 6-ik dandárt támadták meg. Ottó a futók feltartóztatására s megsegítésére Konrád herceget küldte, kinek vértes lovasai a tábort fosztogató magyarokat meg is szalasztották. Ottó most maga indult a magyarok derékhada ellen, mely egyideig a leghősiesebben küzdött; a tulnyomó erő elől azonban végre is hátrálni kényszerült. A vitézek egy része a megáradt Lech folyamba veszett, más része a felgyujtott falvak tűztengerében pusztult el, — sokat pedig futásközben vertek agyon a bajor parasztok. Állítólag csak hét magyar menekült meg a veszedelemből (l. *Gyászmagyarok*). Lehel, Bulcs és még egy magyar vezér (talán Sur) fogságba esett s utóbb Regensburgban mind a hármat fölakasztatta a király. De a németek is sok halottat vesztettek; köztük volt a kétszínű Konrád herceg is. — E csata tulajdonképen nem az egész magyar nemzetnek, hanem csak két törzsnek veresége volt ugyan, de így is nagyban hatott arra, hogy a magyarság fölhagyjon rablókalandjaival. Ez ütközet főforrása az egykorú *Widukind*, Res gestae Saxonicae. Pertz Monum., III. 456 és Udalrik augsburgi püspök életrajza Gerhard paptól. Ujabb irodalom: *Köstler*, Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld (Augsburg 1884); *Szabó* Károly, Vezérek kora (262—318. l.). A még ma is *vitás csatatérről* írtak újabban: *Schäfer* Arnold (a berlini akadémia értekez. között, 1905); *Bresslau* Harry (Sybels Historische Zeitschrift, 1906, 97. köt.); mindketten újabban (u. o. 97. és 98. köt.); *Delbrück* Hans, Gesch. der Kriegskunst im Rahmen der polit. Geschichte (2. köt. 1906); *Wallmenich* Karl, Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld. Beilage zur Allgem. Zeitung (München 1907, 179—181. számában); *Lüttich* Rudolf, Ungarnzüge in X. Jahrhundert (Berlin 1910). — A többi irod. l. *Csánki* Dezsőnél, Árpád és az Árpádok (374. l.);

Czuczor Gergely 1824. hőskölteményt írt *Augsburgi ütközet* címen.

Augsburgi hitvallás, l. *Ágostai hitvallás.*

Augsburgi interim, l. *Interim.*

Augsburgi szövetség, az I. Lipót császár, Svéd- és Spanyolország és néhány német birodalmi rend között 1686. kötött védelmi szövetség, mely azonban létrejötte után azonnal felbomlott. Ennek dacára XIV. Lajos francia király 1686. kelt hadi manifesztumában hivatkozik erre a «ligue d'Augsbourg»-ra és ennek nyomán újabb francia történetírók is szerepeltetik az 1688—97. évi háborut felidéző okok között az A.-et. V. ö. *Fester,* Die Augsburger Allianz (München 1893).

Augsburgi vallásbéke, melyet a Ferdinánd király (V. Károly császár testvére) által megnyitott augsburgi birodalmi gyűlés 1555 szeptember 25. hozott. Az A. határozatai ezek: 1. A lutheránus rendek (de nem egyszersmind alattvalóik) és a szabad városok szabad vallásgyakorlatot és a reformálás jogát *(jus reformandi)* kapják. — 2. Az ev. rendek területe a kat. főpapság fönhatósága alól kivétetik. Törvénybe iktatták továbbá (bár az ev. rendek határozottan tiltakoztak ellene), hogy a kat. főpapok, ha más hitre térnek, állásukat, rangjukat s birtokaikat elveszítsék. Ez az ú. n. reservatum ecclesiasticum. És viszont kimondták — ezúttal a kat. rendek tiltakozásával, — hogy a kat. főpapság kitért alattvalóit a katolicizmus fölvételére ne kényszeríthesse. Eme függőben maradt két kérdés újabb viszályoknak csiráit rejtette magában. V. ö. *Lehmann,* Acta publica de pace religionis (Frankfurt 1631 és 1707—1711, 3 köt.); *Ranke,* Zur deutschen Geschichte (1874); *Nitzsch,* Gesch. d. Deutsch. Volkes III. Klerikális részről l. *Janssen,* Gesch. des Deutsch. Volkes (IV. a végén és V. eleje). Továbbá *Bezold,* Gesch. d. Deutsch. Reformation I. 866.; *Wolf,* Der Augsburger Religions-Friede (1890).

Augst, helység Svájcban, az Ergolz és Rajna összefolyásánál; az előbbi két részre osztja, az Aargau kantonhoz tartozó Kaiser-A.-ra, (1900) 595 lak., cementgyárral és Basel-A.-ra (514 lak.) Baselland kantonban; selyemhernyótenyésztéssel. Az egykori Augusta Rauracorum romjaival.

Augur, l. *Augurok.*

Augurál (lat.), jósol, jelekből következtet, gyanít; *augurium,* jóslás, előjel.

Augurok (lat.), nevüknek megfelelőleg eredetileg madárjósok voltak. Papi testületet alkottak, melyet a hagyomány szerint Romulus alapított s a királyok korában előbb 3, később már 6 patríciusból állott. Kr. e. 300. az A. már kilencen voltak (4 patricius, 5 plebeius). Sulla idejében 15-en, Julius Caesar 16-ra emelte számukat s ennyien maradtak a császárság korában. A testület a Kr. u. IV. sz. végéig állott fönn és politikai befolyásánál fogva a legelőkelőbb és legérdemesebb polgárok becsvágya volt belejutni. Kezdetben kooptáció útján maguk töltötték be az üres állásokat, később (Kr. e. 104-től) a tribusok, és tisztségük élethossziglan tartott. Nagy fénnyel avatták fel őket, jelvényük a biborszegélyű állami ruha *(trabea)* és egy csomótlan, görbe fogantyus hosszú bot *(lituus)* volt. Egyedül ők voltak azon ismeretek birtokában, melyek az *auspiciumok* (l. o.) rendezéséhez és értelmezéséhez szükségesek voltak. Ily jósló jeleket meghatározott helyről kellett megfigyelni s az augurnak az volt a tiszte, hogy e helyet a tisztviselő vagy a magánfél felszólítására megállapítsa. Éjjel vagy hajnalpirkadáskor a jóslatkérővel egy kiemelkedő helyre ment fel s itt két, egymást metsző vonalat húzott, egyet É.-ról D.-re, egyet K.-ről Ny.-ra. Megvonta a nekik megfelelő párhuzamosakat is s az így alkotott négyszöget imával felszentelve *templum*-má avatta. Közepén cölöpökkel, deszka- és vászonkerítéssel felütötte sátorát *(tabernaculum),* melyből csak D.-re volt kilátás, itt ült le fejét betakarva, elmondta jelkérő formuláját és várta a jelt. Minthogy ő D.-re nézett, jobb keze Ny.-ra, a sötétség felé, balkeze K.-re, a világosság és szerencse oldalára esett. Ezért tartották a rómaiak (a görög felfogással szemben, hol a jóspap É. felé nézett) a baloldalról jövő jeleket szerencséseknek, a jobbról jövőket szerencsétleneknek. Minthogy a tisztviselő köteles volt a jelt elfogadni, az A. befolyása a régebbi időkben igen nagy vala. Minden vallásos épület fölszentelésénél, szintúgy minden népgyülésen jelen voltak, mely utóbbi csak akkor volt megtartható, ha az A. kedvező jelt hirdettek. Szintúgy minden alkotmányos jellegű ténynél az ő joguk volt határozni, vajjon nincs-e benne sérelem. Ha úgy vélekedtek, hogy van, a dolognak szükségkép el kellett maradnia. Cicero idejében az A. hatalma már aláhanyatlott és a császárok idejében jóslatkéréseiket már nem tartották komoly szertartásnak. V. ö. *Marquardt* és *Mommsen,* Handbuch der röm. Altertümer (5 kötet); P. *Wissowa,* Römische Sakralaltertümer (München 1906).

Augusta, először Liviát, *Augustus* (l. o.) nejét nevezték így, később a római császárnékat, valamint a császári házhoz tartozó nőket.

Augusta, neve, ill. mellékneve több római városnak, melyeket Augustus császár vagy utódai alapítottak. Nevezetesebbek: *A. Bagiennorum,* a bagiennusok népének fővárosa Liguriában, ma Bene. *A. Praetoria,* ma Aosta, Augustus alatt alapított katonai gyarmat a Dora Baltea völgyében; fontos, mert a Nagy- és Kis-Szt.-Bernáton át vezető utak kulcsa volt. *A. Rauricorum,* ma Augst Basel mellett, a rauricusok főhelye. *A. Suessionum,* Gallia Belgicában, ma Soissons. *A. Taurinorum,* a taurinusok fővárosa, ma Torino. *A. Treverorum,* a treveri gall népnek fővárosa a Mosel mellett, ma Trier. *A. Vindelicorum* v. *Vindelicum,* Vindelicia, később Raetia Secunda fővárosa, ma Augsburg.

Augusta, 1. Richmond county székhelye Georgia amerikai államban, a Savannah jobbpartján, ahol ez hajózhatóvá válik és vasutak mellett, (1906) 55,000 lak., virágzó iparral, élénk kereskedéssel és orvosi kollégiummal. 1735-ben alapították. — 2. *A.,* Maine amerikai államnak és Kennebec countynak székhelye, a Kennebec mindkét partján, ott, ahol a tengeri hajózás kezdődik, vasutak mellett, (1906) 12,379 lak., élénk kereskedéssel. A város D.-i részében gránitból épült State House-a gyönyörű kilátást nyujt. Az Uniónak itt arzenálisa van. 1771-ben alapították. — 3. *A.* (Agosta), város Szicilia K.-i partján, 27 km.-nyire Siracusától vasút mellett, egy földnyelv végén, (1901) 16,402

...ak megerősített, de a szeleknek nyitva álló kikötővel bír; olajbogyó és szardellakereskedéssel. 1676 ápr. 22. Duquesne francia admirális a közelében legyőzte De Ruyter hollandi vezért, aki az ütközetben halálosan megsebesült.

Augusta, a 254. planetoid neve.

Augustae, az Ogartának a Dunába ömlésénél, a *Zsil* torkolattal szemben, Rahova közelében, Alsó-Moesiában.

Augusta Historia írói (latinul: *Scriptores historiae Augustae*) a Kr. u. 117–283 évek történetéről, vagyis inkább e korszak római császárainak életrajzairól (Hadrianustól Numerianusig), akiknek művei egybegyüjtve közös címük alatt kerültek forgalomba. Újabban A. *Peter* adta ki 2 kötetben (Leipzig, 1884). Ez írók nevei: *Aelius Spartianus*, *Vulcatius Gallicanus* és *Trebellius Pollio*, akik Diocletianus alatt, továbbá *Flavius Vopiscus*, *Aelius Lampridius* és *Julius Capitolinus*, akik nagy Constantinus alatt éltek. Irataikban nincs mélyebb történeti szempont, stilusuk sem klasszikus, de mivel e korszakról nincsenek jobb forrásaink, a történetíróra nélkülözhetetlen anyagot szolgáltatnak.

Augustales, papi testület, melyet Augustus császár halála után (Kr. u. 14.) Tiberius szervezett az elhunyt császár és a Julius-család tiszteletére. Rómában e testület 21 tagból állott és a legelőkelőbb szenátorokból sorsolták ki; provinciákban mint külön rend alakult ki olyan társadalmi állással, mely a fővárosi lovagrendnek felelt meg és a mindenkori császár tiszteletét gondozta.

Augustales, II. Hohenstaufi Frigyes (1215–1250) Brindisiben és Messinában veretett aranyérmei, a régi császári címzéssel római érmek mintájára verve, az előlapon: Caesar Aug(ustus) Imp(erator) Rom(anus) felírattal, a hátlapon egyfejű sassal s a császár nevével.

Augustalia (*Augustales ludi*), Augustus és a következő császárok tiszteletére rendezett ünnepi játékok, minők Rómában és más városokban egyaránt dívtak. A játékok cirkuszi versenyfutásokból és szinpadi előadásokból állottak. Az ünnepnapok szept. 23. (Augustus születésnapja) és okt. 5–12. voltak.

Augustana. Egyike a legelterjedtebb és legkedveltebb csemegeszőllőknek. Eredetileg olaszfajta s Olaszországban Luglienca bianca néven ismeretes. Bogyói középnagyok, sárgás-zöldek, átlátszók, vékonyhéjúak. Igen korán érik.

Augustana confessio a. m. ágostai hitvallás (l. o.).

Auguštanovec, adóközség Zagrab vm. pisarovinai j.-ban, (1900) 708 horvát-szerb lakossal, u. p. Pokupsko, u. t. Pisarovina.

August d'or, 5 tallér névértékű szászországi aranypénz; *pisztolynak* is nevezik. Az aranyázsióval együtt valóságos értéke 16·83 M. Három fajta is van belőle: 1. Az 1753 után Lipcsében vert A.-ok, koronás fejjel a képlapon; ezek értéke 16·76 M. 2. Az úgynevezett hadi A.-ok, melyeket II. Frigyes a hétéves háború idejében veretett. Ezek csak kevés színaranyat tartalmaztak, miért is valóságos értékük alig volt két tallér. 3. A porosz pénzverés [illegible] 1756. úgynevezett közép-A.-okat vertek, fél, egész és kettős darabokban, amelyek értéke volt sorban 2½, 5 és 10 tallér.

Augustenburg, község Schleswig porosz közig. kerületben, Alsen szigetén, (1900) 663 lak. Kastélyában előbb a holstein-sonderburg-augustenburgi hercegek laktak.

Augustenburgi ág, a dán királyi és oldenburgi hercegi családnak egyik ága. 1448. a dánok VIII. Keresztély oldenburgi fejedelmet választották királyukká, ki *I. Keresztély* néven a trónt csakugyan el is foglalta. Nagybátyjának, VIII. Adolf holsteini grófnak halála után a schleswig-holsteini rendek is *I. Keresztélyt* választották hercegükké, de csak azon föltétel alatt, ha megigéri, hogy Dániát és a hercegségeket soha egyesíteni nem fogja. I. Keresztély második fia, *II. Keresztély* szintén viselte a dán koronát. E II. Keresztélynek két legidősb fia megosztotta maga között a hercegségeket. Az idősbik, *III. Keresztély* (egyúttal dán király) megalapította a glückstädti, az ifjabbik, Adolf a gottorpi ágat. 1564. a glückstädti ág oszlott megint két mellékágra, amennyiben III. Keresztély fia és utóda *II. Frigyes* ifjabb öccsével, *János* herceggel megosztozkodott. II. Frigyes megalapította a glücksburgi családnak királyi ágát, melynek férfisarja 1863. VII. Frigyes dán királyban kihalt, János herceg pedig a *holstein-sonderburgi mellékág*-nak lett alapítója. János halála után (1622) a holstein-sonderburgi mellékág (melynek tagjai nem viseltek koronát), négy ágra oszlott: Sonderburg, Norburg, Glücksburg és Plön, melyek közül csakis a Sándor herceg, János második fia által alapított (ifjabb) *sonderburgi ág* virágzik. Az augustenburgi házból származó Frigyes Keresztély Ágost herceg VII. Frigyes dán király halála után (1863) atyjának Keresztély hercegnek a dán trónra formált igényei alapján fölvette a VIII. Frigyes nevet, minisztériumot nevezett ki, követet küldött a német szövetségi gyűlésre és a vele barátságos viszonyban élő koburg-gothai herceg országában hadsereget is kezdett szervezni. Törekvését a német nép és több fejedelem rokonszenvesen fogadta; de a német szövetségi gyűlés a porosz udvar erélyes követelésének engedvén, Holstein megszállását határozta el és a határozat végrehajtását Poroszországra és Ausztriára bizta. Végre kitört az 1866. porosz-osztrák háború, mely a hercegségeket véglegesen a poroszok hatalmába juttatta. VIII. Frigyes meghalt 1880 jan. 14., mire legidősb fia, *Ernő Günther* (szül. 1863 aug. 11.) lett a hercegi háznak feje, ki, miután idősebb nővére, *Auguszta Viktória* (l. o.) 1881. II. Vilmos, a mostani német császár felesége lett, a német kormánnyal kibékült és beérte a «fenség» címmel. A dán korona pedig az ifjabb glückstädti ágra szállott, miután Keresztély herceg Lujza dán királyi hercegnőnek férje lett.

Augusti, *Johann Christian*, német protestáns teológus, született a gothai Eschenbergben 1772., megh. 1841. Koblenzben. Hittudományi működésének első szakában racionálista, később ortodox irányban működött. A porosz agenda-vitában a fejedelmek liturgikus jogának védelmére kelt. Számos iratai közül kiemelendők: Lehrbuch der christlichen Dogmengeschichte (Leipzig 1805, 4. kiad. 1835); Denkwürdigkeiten aus der christli-

chen Archäologie (u. o. 1817—31, 12 köt.); Handbuch der christlichen Archäologie (u. o. 1836—37, 3 köt.); Kritik der preussischen Kirchenagende (Frankfurt 1824).

Augusti-muri, l. *Saarbrücken.*

Augustin, mexikói császár, l. *Iturbide.*

Augustin, város, l. *Saint-Augustine.*

Augustineum (Institutum sublimioris educationis presbyterorum ad S. Augustinum), magasabb papnevelő intézet Bécsben, egyetemet végzett és fölszentelt magyar és osztrák lat. és gör. szert. kat. világi papok részére, melyet I. Ferenc alapított Szt. Ágoston címére Frint Jakab burgplébános (1825. st. pölteni püspök) kezdeményezésére (azért Frintaneum-nak is hívják), ahol azok egy fő-, egy lelki igazgató és 3 tanulmányi felügyelő vezetése mellett a teológiai doktorátusra készülnek. Az A. 10 magyar pap tartására a vallásalapból 1846 óta évi 5000 frt segélyt húzott, mely összeget 1877. 10,000 frtra emeltek föl.

Augustini ab Hortis, 1. *Keresztély,* orvos, szül. 1598 dec. 6. a sziléziai Neusban, mások szerint Késmárkon, megh. 1650 aug. 21. Nagylomniczon. Orvostant tanult s 1620. Baselban kapott oklevelet. Ezután Késmárkon telepedett meg, ahol főorvossá választották. Emellett füvészettel foglalkozott s egy balsamum hungaricumnak nevezett fenyőolajkészítményt talált föl. Híre Bécsbe is elhatolt s II. Ferdinánd királyt sikerülvén meggyógyítani, ez hálából udvari orvossá nevezte ki, *ab Hortis* előnévvel magyar nemessé tette s udvari füvészkert szervezésével is megbízta. Egy német művén kívül kéziratban több latin munkája maradt, köztük egy Magyarország gemmáiról. V. ö. *Genersich,* Merkwürdigkeiten der k. Freistadt Kesmark; *Nagy* Iván, Magyarország családai; *Tóth* Béla, Magyar ritkaságok.

2. *A. Sámuel,* ág. ev. lelkész, az előbbinek unokája, szül. 1729 aug. 5. Nagylomniczon, megh. 1792 aug. 5. Szepesszombaton. Jogot Eperjesen, teológiát Wittenbergben és Berlinben tanult. 1757-ben visszatért hazájába, előbb tanító, 1761. szepesszombati ev. lelkésznek választották. Munkái: Dissertationes de methodo generali construendi omnes aequationes algebraicas (Berlin 1755); Dissertatio de vocatione divina naturali (u. o. 1756); Prolegomena in systema sexuali botanicorum (Vienna 1777).

Augustinus, 1. *Aurelius,* l. *Ágoston.*

2. *A. Moravus,* Csehország alkancellárja, kinek családi neve állítólag Käsenbrot (Kesenbrot) volt, szül. Olmützben 1467., megh. u. o. 1513 nov. 3. Mint korának legtöbb humanistája, ő is Olaszországban tanult. 1494-ben olmützi kanonok lett, majd 1497 vége felé Budán II. Ulászló udvarában mint kir. titkár szerepel. E z állásában külföldi humanistákkal, főkép Celtes Konráddal folytonos összeköttetésben volt. Ulászló szolgálatát 1511. elhagyta. Balbus mellett A. Moravus volt a budai tudós társaságnak az irodalom terén legtevékenyebb tagja. Több latin tudományos műve ismeretes, ilyen a valdensiek ellen kiadott vitairata (1512 Lipcse), melyet Thurzó Szaniszló olmützi püspök megbízásából írt. Költeményei közül alig maradt ránk egyéb egy-két verses kéjénél, a többi, közte egy magyar történelmi éposz is, elveszett.

Augustinusok, l. *Ágoston-rendi szerzetesek.*

Augusti portus, l. *Ostia.*

Augustobona, az ókorban a trikasszok városa Galliában; ma *Troyes* (l. o.).

Augustodunum, l. *Autun.*

Augustonemetum, az arvernok városa Galliában; ma *Clermont* (l. o.).

Augustoretum, a lemovikok városa Galliában; ma *Limoges.*

Augustovo, előbb az öt lengyel kormányzóság közt a legészakkeletibb volt; területe 18,000 km², lakosainak száma 636,531 volt, kik nagyobbrészt litvánok. Lengyelország közigazgatásának újjászervezése alkalmával a Szuvalki kormányzóságba olvasztatott be. — *A., város* a Szuvalki kormányzóságban, lapályos, mocsaras vidéken, az ugyanily nevű csatorna és tó mellett, amelynek vize a Nyemenbe folyik. (1897) 10,458 lak., nagy marhavásárokkal. 1847-ben Zsigmond Ágost király alapította. Augustovónál kezdődik az augustovói csatorna, amely a Nettát a Nyemennel köti össze.

Augustsohn, álnév, l. *Kotzebue* (Wilhelm).

Augustulus Romulus, l. *Romulus Augustulus.*

Augustus (a. m. fenséges, magasztos, gör. *Sebastos*), e jelzővel tisztelte meg Kr. e. 27. a római szenátus és a nép Octavianust, az első római császárt, amivel mintegy isteni tiszteletének első alapjait rakta le. Utódai is fölvették e nevet császári címükbe, Marcus Aurelius ráruházta Lucius Verusra is, mikor uralkodó-társává tette. Diocletianus alatt tényleg megoszlott az uralom az A. nevet viselők között. Legutoljára II. Ferenc német-római császár és magyar király viselte e nevet címében, de 1806. letette. Az A. címnek megfelelőleg *Augusta* volt a császár nejének a jelzője. Liviát férje, Octavianus, végrendeletében tüntette ki vele. Domitianus óta a császár leányai is megkapták e címet.

Augustus *(Gaius Julius Caesar Octavianus),* az első római császár, bár teljes uralomra jutva úgy viselkedett, hogy a régi római köztársaság intézményeit tiszteletben tartotta és nem igen sértette a szabadságért rajongók érzületét. Született Kr. e. 63. Apja, C. Octavius, Makedónia helytartója, anyja, Atia, Julius Caesar hugának leánya volt. Nagyon gondos nevelésben részesült és Caesar annyira megszerette, hogy örökösévé és fiává fogadta. Ilyen igényekkel lépett is fel Caesar halálakor (44), s a 19 éves ifjú a hatalmas Antonius (l. o.) ellenkezését is megtörte. Örökölt birtokait eladta, hogy Caesar végrendelete értelmében minden polgár megkapja 300 sestertiusát. A veteránus katonák ép úgy támogatták, mint Antonius politikai ellenfelei. A szenátus erre megbízta, hogy Hirtius és Pansa konzulokkal Antonius ellen vonuljon, s midőn Mutinánál a két konzul eleste után győzelmet aratott, a rendes légiók is hozzája pártoltak (43). Mivel a szenátus nem szavazott neki diadalmenetet, Róma ellen vezette seregét és kierőszakolta konzullá választását. Ugyanekkor kibékült Antoniusszal és vele meg Lepidusszal megkötötte 5 évre a *második triumvirátust.* A provinciákat egymásközt felosztották, ellenfeleiket megölették (így Cicerót

és barátaik ataloól sereget toboroztak Caesar gyilkosai, Brutus és Cassius ellen, kik a Keleten nagy erőt gyüjtöttek össze. Philippinél történt a csata (42), melyben A. betegsége miatt nem vehetett részt, de Antonius teljes győzelmet aratott. Míg ez utóbbi a Keleten maradt, A. visszatért Itáliába, hogy a veteránusainak igért földfelosztást végrehajtsa. Bármily bölcsen oldotta is meg e nehéz feladatot, összeütközésbe jutott Antonius fivérével és nejével, Fulviával, de sikerült őket Perusiában megadásra birni. Antonius ezalatt szerencsétlenül harcolt a parthusokkal és új csapatokat követelt. A. azonban eleinte nem akarta megengedni, hogy Itália földjére lépjen és már-már összeütközésre került a dolog, midőn a két triumvir barátai kieszközölték a brundisiumi szövetséget (40). A provinciákat újra felosztották egymás közt; A. kapta a nyugatot, Antonius a Keletet, Lepidus Afrikát. Mialatt Antonius tovább folytatta küzdelmét a parthusok ellen, A. legyőzte Sextus Pompeiust (36) és diadalt aratott a dalmatákon és pannónokon (33). Vetélytársának Kleopatrával való viszonya és egyiptomi intézkedései (l. *Antonius* 3.) annyira felháborították a rómaiakat, hogy őt a haza ellenségének nyilvánították, Kleopatrának pedig megizenték a háborút. A. főleg Agrippa (l. o.) ügyességének köszönhette az *actiumi* győzelmet (31. szept. 2.) és Egyiptom elfoglalása után (29) fényes diadalmenetet tartott. Miután megkapta az *A.* címet is, mely állandó neve lett, a szenatus intézkedéseit rendesen jóváhagyta, és így alkalma volt érvényre juttatni uralkodó lángeszét, mely a régi hagyományok tiszteletben tartása mellett kezében központosított minden hatalmat. Egymásután neki ajánlották fel a provinciák prokonzulátusát, a cenzori, néptribuni, konzuli hivatalokat, és Lepidus halála után ő lett a pontifex maximus is. Hatalmának igazi forrásai azonban Kr. e. 27 óta az *imperium* (a legfőbb katonai hatalom, mely őt a hadsereg urává tette) és a rendkívüli tribuni méltóság. Tényleg a római császárság megalapítása, a pápaságtól eltekintve, a legnagyobb politikai intézmény, melyet valaha emberi elme megteremtett. Korlátlanul intézkedhetett mindenben, mégis úgy járt el, hogy a köztársasági formát sohasem sértette meg. Hatalmának alapja a hadsereg volt, melyet nagy gonddal szervezett, állandósította és növelte is számát. Uralkodásának vége felé 25 légió (a segédcsapatokkal együtt kb. 300,000 ember) állott rendelkezésére az egyes provinciákban elosztva; saját személyének biztosítására testőrgárdát, 9 pretoriánus csapatot szervezett, melyek Róma kapuja előtt állomásoztak.

Augustus.

Ily nagy haderő mellett A. óvatos volt a hódítás terén; utódainak is azt a tanácsot adta, hogy ne terjesszék a birodalom határait. Inkább csak szükségből harcolt. Keleten megelégedett a parthusok hatalmába került római foglyok és hadi jelvények visszaszerzésével. Nyugaton is csak a határok biztosítása tette szükségessé a hódításokat. A pirenéi félszigeten a kantabereket és asturokat hosszú háborúskodás után (Kr. e. 26—19) leigázta. Az alpesi vidékek meghódítása békét teremtett az északi népekkel szemben. Mostoha fiai, Tiberius és Drusus, meghódították Rhaetiát és Vindeliciát (Kr. e. 15); Pannónia is meghódolt Tiberiusnak (9); a szarmatákkal és dákokkal szemben pedig Moesiát szervezte új provincia gyanánt. Egyideig a Rajna vidékén is szerencsésen harcoltak katonái. Drusus többször berontott Germániába (12—9), de sikereit megsemmisítette *Arminius* (l. o.) és a rómaiak kénytelenek voltak ismét a Rajna balpartjára visszavonulni. E harcok azonban csak a birodalom szélein voltak, az egésznek nyugalmát és jólétét semmi sem zavarta. Itália A. uralma alatt végre békét élvezett és kiheverhette a hosszú polgárháborúk csapásait. A provinciákra is jobb kor következett, a helytartók zsarolásai megszüntek. De legtöbbet köszönhetett A.-nak maga Róma városa; majdnem igaz volt mondása, hogy a téglavárosból márványvárost teremtett nagy építkezéseivel, melyekben Agrippa és Maecenas támogatták. Mint az irodalom pártfogója is örök emléket szerzett magának; uralma alatt a római irodalom aranykorszakát élte; Vergilius és Horatius egy szebb jövő megteremtőjeként ünnepelték. Tényleg A. mindent elkövetett, hogy korának satnyuló nemzedékét regenerálja. Az erkölcsök és a tisztes házasság érdekében törvényeket hozott. Törekvésének kudarcát azonban leginkább saját családja tette nyilvánvalóvá, s főleg leányának, Júliának kicsapongásai keserítették el életét. Maga A. három házasságot kötött. Első nejétől, a hirhedt Clodius leányától elvált; második nejét, Scriboniát, leányának, Júliának születése után szintén eltaszította; harmadik nejét, Liviát, Tiberius Nerótól ragadta magához. Livia első házasságából két fiút, Tiberiust és Drusust hozta a császári palotába. A. leánya, Júlia, szintén háromszor kötött házasságot; először Marcellusnak, majd Agrippának, végre mostoha testvérének, Tiberiusnak, A. fogadott fiának és utódának lett a neje. A. Kr. u. 14 aug. 19., életének 77. évében halt meg. Tetteiről az *Ancyranum Monumentum* (l. o.) is hiteles képet nyujt. Fennmaradt számos képmása közül legjobb az 1863. talált és a Vatikánban őrzött szobor, mely mint hadvezért ábrázolja (l. az *ábrát)*. V. ö. *Gardthausen*, A. und seine Zeit (Leipzig 1891, 3. köt.); O. *Seeck*, Kaiser A. (Bielefeld 1902); G. *Ferrero*, Grösse u. Niedergang Roms, IV—VI. köt. (Stuttgart 1908—1910); *Domaszewski*, Gerschichte der röm. Kaiser (1909., I. köt.); *Beulé*, A. családja és kora, ford. *Molnár* Antal (Olcsó Könyvtár 169—171. sz).

Augustusbad, Radeberg mellett, Szászországban, kellemes völgyben fekvő fürdő, melynek for-

rásai gazdag vastartalmuak. V. ö. Der Badeort A. (1899).

Augustusburg (1899 júl. 1-ig *Schellenberg*), város Chemnitz szászországi kerületben, (1905) 2407 lak., pamutszövéssel, szivar- és sörgyártással; a XVI. sz.-ból való kastéllyal. V. ö. *Freyer*, Schloss A. (A. 1882).

Augustus korszaka, az első római császár alatt uralkodó béke, viruló irodalom és művészet kora, mely a római birodalom politikájának páratlan fényt adott.

Augusz-*család*. (Magurai báró és nemes.) R. kat., Tolna és Veszprém vm. régi nemes családja, mely előnevét a krassó vármegyei Magura helységtől vette. Első ismert törzse a családnak Boldizsár, ki 1573. mint kapronczai várkapitány a török elleni harcban esett el. Fia János, lovashadparancsnok, vitézi érdemeiért 1638. III. Ferdinánd által régi nemességében megerősíttetik. Unokája Pál (megh. 1738.) feleségül birta Milley Máriát s tőle származott Imre (megh. 1785.), ki Rákoczi Ferenc híres dandárnokának, béri Balogh Ádámnak Julia leányát birta hitvesül. Unokája II. Antal bárói rangra emeltetett. Két nagybátyja, II. Imre (szül. 1776 okt. 20.) és Lajos (szül. 1781., megh. 1846.) a nemesi vonal törzsei lesznek.

A. Antal (magurai báró), A. Antal tolnai főszolgabiró fia, szül. 1807., megh. 1878. Korában jelentékeny közéleti szerepet játszó férfiú, 1843—1848-ig Tolna vmegye alispánja. A szabadságharc alatt a közügyektől félrevonult, amiért hazafiatlansággal vádolták. A szabadságharc után előbb Tolna vm. kormánybiztosa, majd pest vmegyei főispán és 1852—59-ig a budai cs. kir. helytartótanács alelnöke volt. Mint a szépművészet lelkes pártolója megalapítá Budán az egyházi zeneegyletet, melynek sok ideig elnöke volt. Hivatalos állásától a bécsi minisztérium állítólag hazafias érzületéért mozdította el. Érdemei elismeréseül bárói méltóságra emeltetett. Hitvesétől Schwab Klárától számos gyermeke született, kik ifjan haltak el, s Imrével (szül. 1859 márc. 19., megh. 1886 nov. 6.) a rövid életü bárói ág sírba szállt. Ez utolsó tag emlékét örökké nevezetessé tette az által, hogy 400 ezer forintot meghaladó vagyonát fölekezetnélküli szeretetházra hagyta.

Auguszta, 1. *A. Mária Lujza Katalin*, német császárné és porosz királyné, Károly Frigyes szászweimari nagyhercegnek és Mária Paulovna nagyhercegnőnek leánya, szül. Weimarban 1811 szept. 30., megh. Berlinben 1890 jan. 7. Apjának műkedvelő udvarában kitünő nevelésben részesült, 1829 jún. 11. Vilmos porosz királyi hercegnek (a későbbi I. Vilmos német császárnak) felesége lett. Fia, Frigyes Vilmos, 1831 okt. 18. szül., leánya, Lujza pedig (a későbbi badeni nagyhercegné) 1838 dec. 3. Mint királyné az irodalmat és művészetet lelkesen pártolta. Kiváló gondot fordított a jótékonysági intézetekre. Politikai téren csekély volt a befolyása. 1888 márc. 9. özvegy lett. Két évvel rá őt is eltemették charlottenburgi mauzoleumában férje mellé. 1892 szept. 30-án Baden-Badenban leplezték le mellszobrát, 1903. Kölnben, legutóbb pedig Berlinben állítottak szobrot neki.

2. *A. Viktória*, német császárné és porosz királyné, szül. Dolzigban 1858 okt. 22. Apja, VIII. Frigyes augustenburgi herceg igényt tartott a schleswig-holsteini hercegségekre, melyek azonban 1866. véglegesen Poroszország kezébe kerültek. A. V. eljegyzése Vilmos porosz herceggel (1880) kibékítő hatással volt Schleswig-Holsteinra. Az esküvő 1881 febr. 27. történt Berlinben. *III. Frigyes* császár korai halála után férje német császár lett. A. fő gondját a jótékonysági intézetekre fordítja, politikai befolyása nincs. Hét gyermeket szült, köztük hat fiút, 1892 szept. 13. pedig egy leányt. Sorrend szerint: Frigyes Vilmos (1882), Eitel Frigyes (1883), Adalbert (1884), Ágost Vilmos (1887), Oszkár (1888), Joachim (1890) és Viktória Lujza (1892). 1898-ban férjét elkisérte a Szentföldre és Egyiptomba.

Auguszta-császárné-folyó, jelentékeny folyó Uj-Guinea É.-i részén, a német területen; Holland-Új-Guinea határán ered és a d. sz. 5° 59′ alatt torkol. Tengeri hajók 180 km.-nyire mehetnek föl rajta. Finsch fedezte föl.

Augusztinovics *Pál*, a Lengyelországból 1660. száműzött s Kolozsvárt megtelepedett unitáriusok egyikének utóda, előbb bécsi ágens, később magasrangú hivatalnok, 1837 okt. 1. kelt végrendeletében a magyarországi unitárius egyház központi pénztára javára alapítványt tett, közel 60,000 frt (120,000 K) értékű ladámosi birtokát hagyományozván az egyháznak, azzal a rendeltetéssel, hogy az évi jövedelmeknek fölöslegei tőkésíttessenek. A végrendelet szerint a hagyomány három alapból áll, ú. m.: elkülönített alap; adminisztrátori alap; könyv- és tanszeralap. A hagyományozott birtok eredeti értéke, 60,000 K-nak 5%-a, valamint a birtok évi tiszta jövedelmének 1/6 része minden évben az adminisztrátori alapba tétetik át és amikor itt 20,000 koronára növekedett, újabb birtokvásárlásra, a hagyomány gyarapítására fordíttatik a végrendelet értelmében. Ez alapítvány értéke 1910 júl. 1-én 652,000 K-ra rúgott.

Augusztus (*Kisasszonyhava*), a régi római kalendáriomban az év hatodik hónapja, sextilis, melyet Augustus több szerencsés esemény alkalmából a tanács által a maga nevére neveztetett. Most az év nyolcadik hónapja és 31 napos, míg Julius Caesarig 29 napos volt. A.-ban a nap a szűz jegyébe lép. A hőmérséklet nálunk már sülyedő irányt követ és havi értéke kb. 10°-kal magasabb az évi átlagnál. Budapesten az A. havi középhőmérséklete 20·1°.

Auhausen, község Bajorországnak Schwaben kerületében, a Wörnitz és vasút mellett, 574 lak., egykor bencés apátsággal, melyben 1608 május 14-én a protestáns uniót kötötték meg; ennek élén IV. Frigyes pfalzi választó állott.

Aujeszky *Aladár*, orvos, természettudományi író, szül. Budapesten 1869 jan. 11. Ugyanitt végezte tanulmányait is. Előbb a klinikán gyakornok volt, majd az egyetemi általános kórtani tanszékhez tanársegéddé nevezték ki; 1900. a budapesti állatorvosi főiskolán segédtanár, 1903. magántanár, 1907. pedig a bakteriológiának nyilvános rendes tanára lett. Számos tudományos értekezése közül a főbbek a baktérium-spórák festésére, a veszettségre, a fertőző nyultvelő-bénulásra, a saválló baktériumokra és a gumókór ba

eljárásnak a szabályaira vonatkoznak. E lexikonnak is munkatársa.

Aukció alatt áruk nyilvános eladását értjük. Ez eladásokat hatósági ellenőrzés alatt jóváhagyott szabályzatok alapján rendezik. Nálunk déli gyümölcs-, gyapju- és nyersbőr-A.-t tartanak. L. még *Árverés.*

Aukcionátor (lat.) az, aki aukciókkal, azaz másnevére vagy árverelessel (tőkép: önkéntes árverelésekkel) iparszerüleg foglalkozik. A magyar ipartörvény ezt az iparágat külön nem szabályozza. A német iparrendtartás feljogosítja az állam- és helyhatóságokat, hogy A.-okat bizonyos feltételek teljesítése mellett feleskethessenek. Ezek nem nyernek azért kizárólagos jogot erre az iparüzésre, de nagyobb bizalmat élveznek, mint a fel nem esketett A.-ok. Angliában ez ipar üzésére engedély kell. Franciaországban a nyilvános ingó árveréseket csak az erre kinevezett hivatalnokok tarthatják meg. Párisban külön árverelési csarnokokban (Hôtel des ventes, Hôtel Drouot). Ausztriában a végrehajtási biróság vezetése alatt álló birósági árverelési csarnokokban történik az ingóságok birósági árverelése. Az 1888. XXII. t.-c. szerint árverési csarnok felállítására a keresk. miniszter ad engedélyt. Szabályzatát a belügyminiszterrel együtt állapítja meg. Működési terén minden nyilvános árverést szabályszerint az árverési csarnokban kell megtartani. Eddig azonban egy sem létesült. Legujabban egynek létesítése küszöbön áll. (L. *Árverési csarnokok).*

Aukland, l. *Auckland.*

Auktoritás (lat.), tulajdonkép törvényen, hivatalon alapuló tekintély és hatalom. A római jogban a gyám hatalma a gyámolt ügyeiben. (Auctoritas tutoris.) A római szenátus hatalmát is A.-nak nevezték. A. prudentum: a római jogírók tekintélye, a véleményükre, mint jogforrásra való hivatkozás. Elismert szellemi kiválóság, nagy birtok vagy vagyon is ad A.-t. A.-nak, tekintélynek nevezik a tudományban azt, kinek állítása döntőerejű. A.-okban való hit az, mikor nem annyira a dolog természetéből merítjük meggyőződésünket, hanem a tekintélyek állítása után indulunk.

Aul, a Kaukázusban lakó népeknél a falu neve.

Aula (lat.). 1. A jobbmódú görögök és rómaiak lakóházában az A. szabad udvar volt — a későbbi időkben oszlopcsarnokokkal is körülvéve (peristylium) — a házniak együttes tartózkodására szánva. — 2. Az ó-keresztény bazilikákban A.-nak nevezték a laikusok számára fönntartott templomhajót. — 3. A. alatt később a fejedelmek udvartartását értették (innen a «fejedelmi udvar», «udvartartás»). *Ab aula*: a felségfolyamodványnak a kabinetirodában használatos az a jelzése, mely a beadvány kabinetirodai számának a beadvány felső sarkára vezetésében áll; jelentősége az, hogy a miniszter a beadványt belátása szerint elintézheti, minden jelentéstétel nélkül. L. *Legfelsőbb kézjegy.* — 4. Végre az egyetemeknek és iskoláknak ünnepélyes összejövetelek alkalmával használt nagy termeit is értik az A. elnevezés alatt, mely értelemben jelenleg leginkább használják.

Aulacoceras (áll.), őskori Nautilus-faj, l. *Nautilus-félék.*

Aulacodus (állat), nádi patkány, a csali patkányok (*Octodontidae*) családjába tartozó rágcsáló nem. L. *Thryonomys.*

Aulacostomum *M.T.*, v. *Aulastomum* (állat), a nadályfélék egyik neme. L. *Lópióca.*

Aulad Szolimán a. m. Szolimán fiai, arab törzsek a Csad-tó környékén, ahova alig egy század előtt Tripoliszból, Feszán mellékéről menekültek. A harcias tuaregekkel szembeszállva, vereséget szenvedtek és jelenleg a bornok adófizetői. Hűségük és becsületességük által tünnek ki.

Aulaeum (lat.), a régieknél himzett szőnyeg, kárpit, különösen a római szinpadi függöny; nem úgy huzták föl, hanem a földre bocsátották le az előadás kezdetén.

Aulaicivik-fjord, Grönland Ny.-i partján mélyen benyuló, 130 km. hosszú öböl, amelynek belső végét Nordenskjöld grönlandi expediciója alkalmával Zsófia-öbölnek keresztelte, s amelyből 1883 júl. 1. Grönland belső részének fölkutatására elindult.

Aulard (ejtsd: olár), *François Alphonse,* francia történetiró, a Sorbonne tanára, szül. Montbronban 1849 jul. 19. 1877-ben tette közzé doktori értekezését: De Asinio Pollionis vita et scriptis. Ezt követte *Leopardi*-ról irt tanulmánya. Nemsokára azonban kizárólag a francia forradalom tanulmányozására adta magát. Főbb művei: La diplomatie du premier comité de salut public (Révolution française, 1890. évf.); La société des Jacobins (2 köt.); Danton (2. kiad. 1877); Les Orateurs de l'Assemblée Constituante (1882); Histoire détaillée de l'éloquance parlementaire pendant la révolution française (1885—86, 3 köt.). Kiadja a francia forradalom Oklevéltárát. Számtalan kisebb dolgozatot közölt az 1887. eleje óta általa szerkesztett La Révolution française c. folyóiratban.

Aulastoma *Lacép.* (állat), a *tüskeparás halak* rendjében a *csőszájúak* (Fistularidae) családjába tartozó halnem; teste megnyúlt, apró pikkelyekkel fedett; mellső koponyacsontjai hosszú csővé nőttek ki, felső sörényúszója előtt több szabad tüske emelkedik. Két faja ismeretes, melyek a forró földövi tengerekben élnek, legközönségesebb a kinai A. (A. chinense *Schleg*), 50 cm. hosszú, hátparája tövén egy fekete folttal.

au lavis (franc., ejtsd: o laví), a festészetben. a. m. elmosott, fokozatosan gyöngülő árnyalás.

Aulax *Berg.* (növ.), a Proteaceae család génusza, 2 faja van a Fokföldön. Kopasz cserjék épszélű, bőrnemű levelekkel. Az *A. pinifolius* Berg. tűlevelű, termős virágzata sok murvájú *(Protea bracteata* Thunb.); *A. umbellata* R. Br. fajjal együtt virágházi növény.

Aulendorf, l. *Königsegg.*

Aulerkok *(aulerci* v. *aulircii),* hires kelta nép, mely Gallia Lugdunensis-ben, a mai Szajna és a Loire közt lakott. Feloszlott: 1. A. Cenomanni törzsére, mely Itáliában a mai Le Mans táján kapott helyet; 2. A. Eburovices, Mediolanum telepesei; 3. A. Brannovices, mint az aeduok kliensei az ősterületen maradtak, a mai Briennois vidékén.

Aulétika, l. *Aulosz.*

Aulich *Lajos,* 48-as honvéd-tábornok, szül. Pozsonyban 1792., megh. Aradon bitófán 1849 okt. 6.

A hadseregbe lépve fokonkint a Sándor cár gyalogezredben alezredessé küzdötte fel magát és az 1848-iki mozgalmak kitörésekor a szerbek ellen küldetett ezredével. Innen a feldunai hadsereghez került, Görgey Artur parancsnoksága alá. A híres bányavárosi téli hadjáratban legnevezetesebb ténye volt fenyegetett hadosztályának átvezetése a hóval és jéggel födött Szkalka nyergen át Körmöczbányáról Beszterczebányára. A hegyhátoncsak egy régi, bedőlt bányamenetnek alagút gyanánt való felhasználása által vált lehetővé az átmenet (1849 jan. 24.). Midőn Görgey serege a Tiszához érkezett, résztvett a kápolnai csatában is. Márc. 7-én tábornokká nevezték ki és a győzelmes tavaszi hadjáratban mint a II. hadtest parancsnoka vett részt. Az isaszegi győzelmet ő döntötte el azáltal, hogy Dányon táborozó seregével, minden rendelet nélkül csak az ágyuszó után indulva, idejében megjelent a harctéren. Azután a fővárosnak és Windischgrätz seregének szemmeltartásával volt megbizva addig, mig Görgey a fősereggel Váczról elűzi az ellenséget s Komáromot felmenti. E feladatot fényesen oldotta meg, az ellenség nem is vette észre, hogy a magyar seregnek csak csekély része állott vele szemben. Windischgrätz kivonulása után A. ápr. 24. diadalmasan bevonult Pestre és hidat veretett a Dunán Buda elfoglalásának előkészítésére, melyben hadtestével szintén jelentékeny része volt. Nemcsak vitézsége és katonai tudománya szereztek neki nagy tekintélyt, hanem még inkább önzetlensége, fegyelme és jelleme. Igen alkalmas közvetítő volt Görgey és Kossuth közt, midőn a köztük levő viszony egyre feszültebb lett, mert Görgeyhez való ragaszkodása ép oly ismeretes volt, mint kötelességtudása. Betegsége megakadályozta vezéri működését a harc utolsó szakában, de mint a forradalom utolsó hadügyminisztere nem szünt meg hazája ügyét szolgálni. Hősiessége a halál előtt sem hagyta el. Utolsó óráiban Horatiust olvasta nagy lelki nyugalommal. A. egyike a forradalom legrokonszenvesebb alakjainak. Külseje megnyerő, igazi katonás volt.

Auliczek, *Dominik,* osztrák szobrász, szül. Poličkában (Csehország) 1734., megh. 1804. Bécsben, Párisban és Londonban tanult, de legnagyobb befolyással volt fejlődésére hat évi római tartózkodása. 1765-ben a nymphenburgi porcellángyár főmintázója (Oberbossierer), 1772. III. Miksa József udvari szobrásza lett. Nagyméretü műveinél (gyermekcsoportok a nymphenburgi parkban, stb.) fontosabbak az általa mintázott porcellánművek.

Aulie-Ata, az ugyanily nevű kerület (71,097 km², 279,000 lak.) székhelye Szír-darja orosz középázsiai tartományban, a Sándor-hegység Ny.-i végében, a Taskendből Vjernojébe vezető országúton, (1897) 12,006 lak.

Aulikusok *(aula* a. m. *udvar),* az udvari politika hivei az 1711—1848-ig terjedő időszak alatt. E politikai felekezet multja az első magyar Habsburgokig nyúlik vissza, amikor az ú. n. német és katolikus szinezetü párt a török felé hajló és kiváltkép protestáns érdeket szolgáló irányzat ellen a bécsi udvarra támaszkodva igyekezett az országot dinasztikus hűségben és katolikus szellemben kormányozni. A nemzet és az uralkodóház küzdelmei alatt mind élesebben kijegecesedett irányt utóbb *labanc* névvel jelölték. A szatmári béke után főleg a Bécs felé gravitáló arisztokratáknak és főpapoknak, valamint a III. Károly és Mária Terézia alatt kialakult új hivatali nemességnek amellett, hogy szerettek az udvar fényében melegedni, minden politikai törekvése abban merült ki, hogy a közjogi kérdések elkerülésével az uralkodóval való jó viszony fel ne bomoljon. Inkább hódoltak, vagy tűrték a centrális eszme megerősödését és az ország lassú elnémetesítését. Mikor a reformkorszak (1825—48) az elvek országgyülési küzdelmét váltotta ki, konzervativ párttá alakultak, de már sok tekintetben szakitottak az aulikus hagyományokkal. 1867-től csupán mint társadalmi tendencia szerepel egyes magyar családokban.

Aulis, görög város Boiotia K.-i tengerpartján, az Euripus mellett, Artemis templomával Chalkis euboiai várossal szemben. Itt gyült össze a görög hajóhad, hogy Troja ellen induljon és itt vesztegeltek, mert Agamemnon büne miatt Artemis visszatartotta kedvezőtlen szelek által hajóhadukat, mignem Agamemnon az istennő haragját Ifigenia leánya feláldozása által kiengesztelte.

Aullagas *(Huallagas),* tó Bolivia köztársaságban, Oruro tartományban; 3860 m. magasságban, 110 km. hosszú, 30—45 km. széles; a Titikakából kifolyó Desaguadero szakad bele; lefolyása nincs.

Aulne vagy *Aune* (ejtsd: ón), Bretagne kis folyója Franciaországban; Côtes du Nord départementban ered, átfolyik Finistère départementon, az Hyère fölvétele után a Nantes és Brest közt levő csatorna részét képezi és a bresti öbölbe torkollik. Hossza 100 km., amiből 32 km. hajózható.

Aulnoy *(Aunoy,* ejtsd: ónoá), *Marie Catherine Jumellede Berneville, A. grófnő,* franc. írónő, szül. 1650 körül, megh. 1705. Tündérmeséi (Contes de fées, Paris 1782, 6 köt., s utóbb is, több nyelvre lefordítva) révén ismeretes, melyek egyszerű, könnyed, elmés hangon vannak elbeszélve. Perrault után, akit szerencsésen utánzott, ő a francia meseköltészet megalapítója.

Aulocostomum (állat), l. *Lópióca.*

Aulodia, l. *Aulosz.*

Aulostomum (állat), a nadály-félék egyik neme, egyenlő értelmű az *Aulocostomummal.* L. *Lópióca.*

Aulosz, ó-görög hangszer, amelyet eddig fuvolának hittek, az újabb kutatás szerint kettős nádlappal biró oboaszerű hangszer. *Auletika* a virtuóz jártasság ebben a hangszerben, *aulodia* ének A.-kisérettel.

Aulus (ejtsd: olü), fürdőhely Ariège francia départementban, a Garbet mellett, 776 m. magasságban, (1901) 739 lak., meleg és vastartalmú ásványvíz-forrásokkal; közelében vannak egy erőd romjai és érdekes barlangok.

Aum v. *aam,* régebben folyadékmérték rajnai borokra = 113,559 l. Feloszlott 30 régi gallonra

Auma, közs. Szász-Weimar nagyhercegségben, 14 km.-nyire Neustadttól az A. partján, (1905) 2472 lak., harisnyakötő-iparral; nagy állatvásárokkal.

Aumale (ejtsd: omál), 1. közs. Franciaországban, Seine-Inférieure départementban; a Bresle és vasút mellett, vastartalmú ásványvíz-forrásokkal,

a XVI. sz.-ból való szép templommal, római régiségekkel, (1901) 2145 lak. Az egykori Albemarle a X. sz.-ban hercegség székhelye volt, XVIII. Lajos e címet megujította és az Orléansi herceg 4. fiára ruházta. 1590-ben IV. Henrik A. ostroma közben megsebesült. — 2. A., kis város Algériában, Alger tartományban, a Dzsebel Dirah É.-i lejtőjén, fontos sztrategiai pont, 5145 lak.

Aumale, *Henri Eugène Philippe Louis*, orléansi herceg, A. hercege, Lajos Fülöp király negyedik fia, szül. Párisban 1822 jan. 16., megh. 1897 máj. 7. Zucco-ban (Palermo mellett). 17 éves korában lépett a hadseregbe. 1842 óta Bougeaud tábornok oldalán résztvett Algériában az Abd el-Kader elleni hadjáratban és 1843. 3600 fogolyot, az emir levelezését és kincseit ejtett zsákmányul. E győzelem fejében főparancsnoksági állást nyert Constantine tartományban, 1847-ben pedig Algéria főparancsnoka lett. A februáriusi forradalom kitörésének hírére hivatalát átadta Cavaignac tábornoknak és Angliába hajózott, hol azután nagyobbrészt Claremont-ban v. Twickenham-ben élt visszavonultságban és kiválóképp irodalmi és történelmi tanulmányokkal foglalkozott. Azonfelül Lettre sur l'histoire de France cím alatt élesen válaszolt Napoleon hercegnek a családját gyalázó beszédjére, a Les institutions militaires de la France (Bruxelles 1867) c. műnek szintén ő a szerzője. Főműve végül a Histoire des Princes de Condé (7 kötet). A német-francia háború kitörése után a herceg úgy a császári, mint a köztársasági kormánynak többször azt az ajánlatot tette, hogy belép a hadseregbe; azonban mindkét részről visszautasították. A kormány tiltó szava dacára az Oise départementban mégis képviselőnek választatott és Joinville herceggel 1871 dec. 19-én elfoglalta helyét a nemzetgyülésben. 1873 ápr. 3-án a francia akadémia a herceget tagjának választotta, júliusban pedig a Bazaine fölött ítélendő hadi törvényszék elnökéül neveztetett ki. A per befejezése után (1873 dec. 10-én) a 7-ik hadtest (Besançon) főparancsnokává lett. Azonban abbeli reménye, hogy a konzervativ köztársaság elnökének fogják választani, a radikális párt szaporodása következtében mindinkább elhalványult. 1879 februárban a kormány állásától felmentette, 1883. pedig eltávolították a hadsereg kötelékéből és az 1886 jún. 23-án hozott, a trónkövetelők ellen irányuló szigorú törvény értelmében az ő nevét is kitörülték a francia hadsereg törzskönyvéből. Midőn A. Grévy elnökhöz intézett levélben ezen igazságtalan rendszabály ellen kikelt, a minisztertanács a herceget Boulanger hadügyminiszter sürgetésére Franciaországból kiutasította. Bruxellesbe távozott, ahol Boulangernak ő hozzá intézett alázatos leveleit közzétette, szintúgy végrendeletét, melyben Chantilly várát műkincseivel (Muséum Condé néven) a francia akadémiának ajándékozta. 1889 március havában a kormány megengedte a hercegnek, hogy visszatérhessen Franciaországba. Neje, Mária Karolina Auguszta (Bourbon), Lipót salernói hercegnek leánya (szül. 1822 apr. 26.), kivel 1844 nov. 25-én kelt egybe, 1867 dec. 7-én Twickenham-ban elhunyt. E házasságból két fia született: Louis Philippe, Condé hercege (1845 nov. 15., megh. Sydneyben 1866 máj. 24.) és François Louis, Guise hercege (1854 jan. 5., megh. 1872 júl. 25. Dreux-ben). V. ö. *Grandin*, Le duc d'A., le prince, le soldat, l'historien (Paris 1897); *Picot*, Le duc d'A. et la bibliothèque de Chantilly (u. o. 1897); *Daudet* E., Duc d'A. (u. o. 1898).

Aumetz, község Lotharingia német birodalmi tartomány Diedenhofen-West nevű j.-ában, vasút mellett, (1905) 2415 lak., vasércbányászattal.

Aumônier, l. *Alamizsnás*.

Aumônière (franc., ejtsd: omonièr) a. m.: «alamizsna-zacskó», a középkorban hordták az övhöz erősítve, mikor a ruhákon még nem voltak zsebek. Az A.-ben tartották a szükséges apróságokat, és pénzt is, miből alamizsnát osztogattak (innen a neve). Az A. rendesen bőrből, selyemből, bársonyból készült, díszesen ki volt varrva s gyöngyökkel, drágakövekkel ékesítve.

Aumont (ejtsd: omoñ), 1. *Jean d'A.*, francia marsall, kit *de Franc Gaulois*-nak is neveznek, szül. 1522., megh. 1595 aug. 19. Mint ifjú részt vett a hugenották elleni háborúkban és La Rochelle ostromában. Mindvégig hű embere volt III. Henriknek, ki őt Franciaország marsalljává nevezte ki. Később IV. Henriket ismerte el királynak, aki Bretagne kormányzójává tette. — 2. *A.*, *Louis Marie Céleste*, A. hercege, szül. 1762., megh. 1831 júl. 12. 1792-ben elhagyta hazáját s a királyság visszaállításáig hol spanyol, hol német, hol svéd szolgálatban harcolt a francia köztársaság ellen. A restauráció után tábornok lett; de Napoleon visszatérésekor Angliába menekült. A királyság újabb helyreállítása után első kamarás és a párisi Opéra-Comique főintendánsa lett.

Aumund, község, Stade porosz közig. kerület Blumenthal j.-ában, (1905) 3707 lak.

A una corda (ol.) a. m. *egy* húron; azt jelenti, hogy a megjelölt részt végig egy és ugyanazon húron kell játszani.

au naturel (franc., ejtsd: o natürel) a. m. természet szerint; a művészetben természet után rajzolni, festeni, mintázni; tov. valakivel természetéhez mérten bánni, természetéhez alkalmazkodni.

Aune (ejtsd: ón), a rőf francia neve. Az azelőtt használt francia A. nem volt mindenütt és minden szövetre nézve egyenlő nagyságú. A legfontosabb, a párisi, $526^{5}/_{8}$ régi párisi vonal v. 1·1884 méter hosszú volt. Az új mértékrendszer behozatala után egyelőre az előbbi hosszát igen megközelítő, 1·2 m. hosszú rőföt készítettek és *aune usuelle*-nek nevezték, azonban 1839-ben forgalmon kívül helyezték. Azóta a méter Franciaország egyedüli törvényes hosszúságmértéke. A párisi A. a kereskedelmi forgalom folytán több más államban, névszerint Svájcban és néhány német kereskedő városban is használatba jött. Belgiumban az A. de Brabant = 0·695 m., Haiti szigetén 1 A. = 1·18 m.; ez még ma is használatos.

Aune, folyó, l. *Aulne*.

Auner *Károly,* magyar születésű, Bukarestben élő kanonok, fáradhatatlanul munkálkodik a Romániában lakó kat. magyarok lelki gondozása érdekében és megírta a romániai magyar telepek történetét ily című művében, melyet *Pacha* Ágost csanádi kanonok német eredetiből magyarra fordított. Megjelent Temesvárott 1908, v. ö. Századok 1908, 924—28 l.

Aunet, *Léonie d'*, francia írónő, l. *Biard* (François).

Aunis (ejtsd: oni), a régi Franciaország tartományainak legkisebbike; a mai Charente-Inférieure ÉNy-i része; fővárosa La Rochelle volt; földje róna és sok helyen mocsaras. A kelta időkben Aluniensis tractusnak hívták. Később La Rochelle kapitányság része volt 1790-ig.

Aunoy, l. *Aulnoy.*

Aunt Judy (ejtsd: —dzsúdi), *Gatty* Margaret (l. o.) angol írónő álneve.

Aupa, folyó Csehországban, a Schneekoppe és Brunnenberg közt eredő Nagy-A. és a Schwarzkoppén eredő Kis-A. összefolyásából keletkezik és 82 km. hosszú folyás után Jaromierzs-nél az Elbébe szakad. Felső része az Óriás-hegység egyik legszebb völgye.

au pair (franc., ejtsd: o per), egyjelentésű az olasz al pari-val a. m. bizonyos szolgálatokat nem készpénzzel megfizetni, hanem cserében végzett ellenszolgáltatással viszonozni, pl. szabad lakással, ellátással stb.

au porteur (franc., ejtsd: o portőr) a. m. bemutatóra v. előmutatóra szóló részvény, kötvény, bankjegy és más értékpapir, olyan, melyen nincs rajta a tulajdonos neve, hanem azt tekintik tulajdonosának, akinek a papir éppen a birtokában van. Ellentéte a *névre szóló* papir.

Aur *(Aurh)*, a Nagy-oceánban, a Marshall-archipelágus középső részén 32 kis szigetből álló csoport; területe 4 km², 1000 lak. A legnagyobb sziget, mely után az egész csoport a nevét kapta, az é. sz. 8° 18′ alatt van.

Aura, a görög mithológiában szélsebes vadászistenasszony, Artemisnek társa, akit Dionysos isten szerelmével tüntetett ki. Ennek a szerelemnek eredménye két ikergyermek lett, akikről Frigia egyik nevezetes hegységét, *Dindimont* nevezték el. Magát A.-t Zeus a hitrege szerint forrássá változtatta.

Aura (lat.) a. m. levegő, illat, lehelet; orvosi műnyelven az az érzés, mely kiütéses v. bizonyos idegbetegségeket, epileptikus rohamokat szokott megelőzni.

Aura (gör.), a nyavalyatörés görcseit gyakran megelőző leheletszerű érzés, mintha meleg szállna bennük fölfelé; de minden más megelőző érzés is. — *A. seminalis*, a férfi ondójának szaga, melyről a régiek azt hitték, hogy már a szag is termékenyíthet.

Aurai, l. *Oparo.*

Auramin, $C_{17}H_{21}N_3$ kátrányfesték, melyet Kern és Caro 1883. egyidejűleg állították elő először. Előállítható tetrametildiamidobenzofenonnak, klórcinknek és szalmiáknak 150—160° C-ra való hevítése által, továbbá ha tetrametildiamidodifenilmetant kénnel összeolvasztunk ammoniákgázáramban, végül ha metilfenilauraminra ammoniák hat. Kénsárga színű por, mely hideg vízben világossárga színnel nehezen, 70—80° C-ra felmelegített, v. savas vízben könnyen oldható. Alkohol jól oldja. Sósavas oldata sötétsárga színű, melyhez nátronlúgot adva, fehér csapadék keletkezik. Tanninnal és hánytató borkővel pácolt gyapotot, gyapjut és selymet közömbös fürdőben sárgára fest. Használják még papiros és bőr festésére és a fényképészetben mint sárga fényszűrőt.

Aurangabad (ang. *Aurungabad)*, Elő-Indiában, egykori tartománynak és városnak neve. A. tartomány, melyet előbb Achmednagernek hivtak, 1690 óta északnyugati Dekhánban, a delhii nagymogul hat alkirályságának egyike volt; Konkán nevű partvidékből, ahol Bombay épült, a nyugati Ghats egy részéből, a Godavary és Makanadi felső völgyéből állott és itt délre egészen Bhimáig nyúlt; a mahrattok lakták. 1818-ban nagyrészt az angolok birtokába került. — A. város, a felső Godavary egy kis mellékfolyójánál; aranyos kupoláival és a fák közül kinyuló karcsú minaretjeivel szép képet nyujt messziről; belseje ennek nem felel meg, bár van egy pár széles utcája és néhány nagy karavánszerájja. Körfala 10 km. hosszú. Legszebb épülete a nagy kertekkel környékezett, márványból épült mauzoleum, amelyet Aurangzeb állíttatott leányának. 1634-ben Dzsehán sah vetette meg a város alapját, amidőn a Dekánt meghódította; ezelőtt Gorka nevű kis falu volt. Aurangzeb adta mai nevét, ami «trónus városát» jelent; környéke mocsaras, 33,800 lakossal.

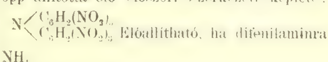
Aurangzeb, l. *Aureng-Zeyb.*

Auràniai perjel, l. *Vránai perjel.*

Auranitis, Hauran régi neve, l. *Hauran.*

Auranthren, kátrányfesték, l. *Indanthren.*

Aurantia *(császársárga)*, a hexanitrodifenilaminnak nátrium- v. ammoniumsója. 1873-ban Kopp állította elő először. Szerkezeti képlete:

$N \begin{cases} C_6H_2(NO_2)_3 \\ C_6H_2(NO_2)_3 \end{cases}$ Előállítható, ha difenilaminra
NH_4

salétromsav hat. Narancssárga színű por, v. vörösbarna kristály, mely vízben narancssárga színnel oldódik. Sósavval a sárgaszínű hexanitrodifenilamin kiválasztható. Nátronlúgban mély sárga színnel oldható. Bőrfestésre használják, gyapjú és selyem festésénél mellőzik. Az oldata egyes egyéneknél bőrkiütést okoz. Fényképezésben fényszűrőnek használják az oldatát v. a vele festett zselatint.

Aurantia immatura (lat.) a. m. éretlen narancs, átv. ért. éretlen beszéd, terv.

Aurantioideae, (növ.), l. *Narancsfélék.*

Aura popularis (lat.), a nép lehelete, a. m. a népkegy ingadozása; közmondássá vált kifejezés, mely először Ciceronál fordul elő.

Aurari (lat.), azon oláhországi és erdélyi cigányokat hívják így, kiknek aranymosás a mesterségök.

Auraria major, l. *Abrudbánya.*

Aura seminalis, l. *Aura.*

Aurátok, l. *Aranytrioxid.*

Auratus, az Aranyos (l. o.) folyó régi latin neve.

Auray, város Franciaországban, Morbihan départementban, vasút és az A. folyó mellett, amely 14 km.-el lejebb a Morbihanba szakad és amelyben a hajók — tengeráradás idején — a városig juthatnak. Szűk utcákkal, hajógyártással, tímáriparral, (1906) 6665 lak., akik közül sokan parti hajószolgálatot teljesítenek. A.-t, egykoron Alrac-ot, a hagyomány szerint a mesés Arthur király alapította. 3 km.-re északnak van Sainte-Anne d'A. híres búcsujáróhely. Közelében 1364 szept. 24 Montfort János le

gyenite fiét, Károlyt, és ezzel a Bretagneért folyt 23 éves háború véget ért.

Aurbacher, *Lajos*, német író, szül. Türkheim bajor faluban 1784 aug. 26., megh. Münchenben 1847 máj. 25. Kezdetben a papi pályára lépett, azután házi nevelő volt s 1809—34. mint a retorika s poétika tanára működött a müncheni hadapród iskolán. Sokat írt, de nagybecsűek csupán a nép számára kitűnő humorral és sajátos stílben írt elbeszélései, melyeket Volksbüchlein (1826) címen gyűjtött össze és terjedelmesebb novellái, melyeket Sarreiter adott ki (Gesammelte grössere Erzählungen, 1881), ki A. életét is megirta (1880).

Aurea bulla (lat.), aranybulla (l. o.).

Aurea Gemma, a középkorban híres latin levélkönyv, valószinüleg autum Honoriustól (XII. sz.), amelyet Lucidariumnak is hivtak; a teológiát és világmindenséget párbeszédek alakjában adja elő.

Aurea legenda, l. *Aranylegenda*.

Aurea mediocritas (lat.), arany középszerűség (Horatius).

Aurea mons, Semendria római neve, l. *Végszendrő*.

Aurea sectio, l. *Aranymetszet*.

Aurélháza, nagyk. Torontál vm. csenei j.-ban, (1900) 1087 magyar és német lak., postahivatal és telefonállomás. A királyi kincstár alapította 1843. s gróf Dessewffy Aurél tiszteletére neveztetett el így.

Aurelia Aquensis, ma *Baden-Baden*.

Aurelia aurita, füles medúza (állat), a medúzák egyik faja. L. *Medúzák*.

Aurelian, *Petru*, román politikus és gazdasági író. Erdélyi származású ember; szül. 1833. Szlatinán (Romania), megh. 1909 febr. 6. Bukarestben. Otthon és Franciaországban mezőgazdasági és jogi tanulmányokat folytatott. Azután politikai pályára lépett. Liberális programmal képviselőnek választatta magát és 1895 végén átmeneti minisztériumot alakított, mely 1897 ápr. 12-ig maradt. 1901 febr. végén Sturdza miniszterelnök a belügyi tárcát adta át neki. 1902 aug. a földmívelési és kereskedelmi tárcát is elvállalja. Lemondása után 1903 nov. 30. a szenátus elnöke lett. Közgazdasági és politikai munkákat írt; több ízben hasonló szellemű folyóiratokat is szerkesztett. Ismert könyve a francia nyelven is megjelent: Notice sur la Roumanie, melyben hazáját gazdasági, kereskedelmi és ipari szempontból írja le.

Aurelianensis urbs, l. *Orléans*.

Aurelianus *Lucius Domitius*, római császár Kr. u. 270—275. A pannóniai Sirmiumban született (214 körül) alacsony származású szülőktől, mint kiváló katonát és hadvezért II. Claudius Gothicus halála után a katonák kikiáltották császárrá. Kikergette Pannóniából a gótokat és vandalokat, Raetiából az alemannokat s midőn ezek ismételt betöréseikkel magát Rómát is fenyegették, elrendelte, hogy a várost új falakkal vegyék körül (271), melyeket később Probus császár idejében fejeztek be s nagy részük ma is bástyául szolgál Olaszország fővárosának. A. Dáciát végleg átengedte a gótoknak, a provincia római lakosait pedig áttelepítette Moesiába. Ezután keletre vonult seregével Zenobia ellen, ki férje Odenathus halála után (267) Szíria, Egyiptom és Kis-Ázsia nagy része fölött hatalmat szerzett magának. A. azonban Kis-Ázsiából kiszorította, székhelyén, Palmyrában ostrom alá vette és a menekülő királynét elfogta (272). Ezután a galliai provinciák ellen vonult, hol Tetricus, Aquitania kormányzója ragadta volt magához a hatalmat (270), de a lázongó katonasággal és parasztsággal szemben titkon A. segítségéhez folyamodott. Tetricus Châlons mellett csata közben hozzászökött és A. Galliát és Britanniát leigázván, 274. fényes triumfust tartott Rómában. A birodalom belügyeiben is rendet iparkodott teremteni; jobb pénzeket veretett s így megérdemelte a *restitutor orbis* (a világbirodalom helyreállítója) nevet. A. 275. a perzsák ellen vezette seregét, de útközben Bizanc mellett megöletett.

Aurelia Via, római hadi út, mely a tengerparton Rómától Pisáig vezetett. Hogy mikor építették, azt nem tudjuk, de Kr. e. 109. Genováig és Dertonáig, Augustus alatt pedig egész Gallia belsejéig hosszabbították meg.

Aurelius, *Marcus*, l. *Marcus Aurelius*.

Aurelius, *Victor*, *Sextus*, római történetíró s pannoniai helytartó Kr. u. 361.; Caesares címen Sallustiust utánozva megírta a római császárok történetét Augustustól Constantinusig (kiadta Schröter, Leipz. 1829—31, 2. köt.). Még három más munka viseli az ő nevét, de jogtalanul.

Aurelle de Paladines (ejtsd: orell dö paladin), *Louis Jean Baptiste d'*, francia tábornok, szül. 1804 jan. 9. Malégieuxben, megh. Versaillesben 1877 dec. 17. 1841—54-ig Algériában szolgált. A krími háborúban dandára élén az Alma melletti csatában kitünt. A francia-német háború előestéjén 1869. A.-t előrehaladt kora miatt a tartalékhoz helyezték át. A Sedan melletti fegyverletétel után (1870) azonban a köztársasági kormány felszólítására a Loire-hadsereg szervezésére vállalkozott. Rövid idő alatt Tours és Orléans között számra nézve hatalmas hadsereget teremtett, melynek az volt a rendeltetése, hogy Párist fölszabadítsa. Nov. 9. sikerült neki von der Tann bajor tábornokot a Coulmiers melletti ütközetben visszaszorítani, mire a következő napon a német csapatok által elhagyott Orléansba bevonult. E siker fejében Gambetta hadügyminiszter A.-t nov. 15. a Loire-hadsereg főparancsnokává nevezte ki. Azonban a november és decemberben Gambetta parancsára folytatott hadjárat folyamán Frigyes Károly hercegtől ismételten legyőzetett és kénytelen volt Orléanst elhagyni. Gambetta erre felfüggesztette állásától, sőt haditörvényszék elé akarta állítani. 1871-ben a nemzetgyűlésbe választatott, ahol a háború folytatása ellen nyilatkozott. Azután 1876 óta a szenátus tagja volt. A maga igazolására kiadta a következő munkát: Campagne de 1870—71; la première armée de la Loire (Brüssel 1872, németre is lefordították, Braunschweig 1874—75, 2 köt.).

Aurengabad, l. *Aurangabad*.

Aureng-Zeyb, helyesebben *Avreng-Sib*, azaz «a trón ékessége», tkp. *Mohamed Muhi ed-din A. Alamgir*, India uralkodója (nagymogul), szül. 1619. okt. 20., megh. 1707 febr. 21. Dzsihán nagymogul nagyravágyó fia. Atyja ellen 1658. felkelt és lemondásra szorította; testvéreit is legyőzte és *Alam-Ghir*, azaz *világhódító* név alatt foglalta

el a nagymogulok trónját. Székhelye Delhi volt. Birodalmát hódítások útján (Golconda, stb.) növelte, de a Dekan ellen viselt háborúnak se hossza, se vége nem lett. Kincsei a nagy adók révén meseszerűek voltak. Az iszlamot fanatikus módon terjesztette, de az európaiakat, különösen a tudósokat, az építészetet és költészetet kedvelte és könyvtárakat alapított. Szerette a pompát, de maga egyszerű életet élt. Fia, *Alum sah* alatt a birodalom gyors hanyatlásnak indult. V. ö. *Lane-Poole*, A. (London 1893).

Aureola (lat.), szó szerint kicsiny arany korona, a. m. dicsőség fénye. A kinyilatkoztatás szerint a vértanúk, a szűzek és az isteni ige hirdetői a mennyben a boldogság lényegén (aurea) kívül különös megdicsőülésben részesülnek. Ezt nevezik A.-nak. A.-nak mondjuk azt a fénykört is, mellyel az istent és a szenteket a festő- és vésőművészek körülveszik. — A *fizikában* A.-nak nevezik újabban a nagy feszültségű elektromos áramok okozta ragyogó fényjelenséget is.

Aureolin, l. *Primulin.*

Aureolok (bánya), bányagáz jelenlétében a biztosító lámpában jelentkező lángkúpok és lángburkok, amelyek 2—$4^1/_2$% bányagáz jelenléténél 7—60 mm.-ig a lámpa födeléig felhúzódnak. Benzines biztosító bányalámpák használása esetén az A. valamivel hosszabbak.

Aureolus, *Gaius*, egyike az ú. n. harminc zsarnoknak, kik Gallienus római császár ellen támadtak a provinciákban. A.-t 261-ben a Duna középső folyásánál táborozó légiók kikiáltották császárrá. Előbb a két Macrinianust, majd békét kötve Gallienussal 267. Postumust győzte le Galliában. Az Adda folyó mellett a *pons Aureoli*-nál (ma: Pontisolo) Gallienus 268. megverte és Milanóban ostrom alá fogta, de csak utóda, II. Claudius kényszerítette megadásra, mire megöletett.

Auresz (Dzsebel A.). A Szaharai Atlasz algiri részének (l. *Atlasz*) legmagasabb hegycsoportja, amely a *Seliak* és *Mohmel* csúcsokban 2330 m.-t ér el. D.-lejtője egészen sivár, az É.-in szép erdőségek vannak.

Aureum regnum, így nevezték a középkorban Csehországot híres aranybányáiról.

Aureus (lat.), római aranypénz, melyet Caesar veretett először a saját képével s utána a római császárok. Caesar $^1/_{40}$ font aranyból készíttette (egy font = 327·45 g.) súlya 8·186 g., értéke 100 sestertius (kb. 26 kor.); utódjai alatt könnyebb aranyakat vertek, míg végre N. Constantin $^1/_{72}$-re határozta meg a súlyát. L. *Solidus.*

Auri, l. *Arany.*

Aurich, az ugyanily nevű közigazgatási kerület (3108 km², 251,666 lak.) székhelye Hannover porosz tartományban; Kelet-Frieslandnak csaknem közepén, jól művelt területen, (1905) 6141 lak., jelentékeny lóvásárokkal. Közelében Rahe falunál van az Upstallsboom nevű domb, amelyen a hét frieslandi kerület követei tanácskozásra gyülekeztek össze. A XVII. sz.-ban Kelet-Friesland grófjainak székhelye volt, 1815 óta Hannoverához tartozott, 1866. ezzel együtt Poroszország birtokába került.

Aurichalcum, a. m. sárgaréz.

Auricula (lat.), a külső fül; l. *Fül.* — *Auricula cordis*, a szívfülecske, l. *Szív.*

Aurifex (lat.) a. m. ötvös, aranyműves.

Auriflamma (lat., franc. *oriflamme)* a. m. aranyos zászló, a középkorban a francia királyok hadi zászlója. A monda szerint isten küldte e zászlót Nagy Károly császárnak; Guitart pedig a XII. sz.-ban azt írta, hogy az A.-t I. Dagobert király (628—638) készíttette; a legvalószínűbb az, hogy e zászló a st.-denisi apátság hadi zászlója volt és a francia királyok azt, mint az apátság védői és dandárjának vezérei hordoztatták háborúban maguk mellett. A zászló nyele aranyozott vörös rézzel volt díszítve; a vörös selyem szövetből készített, alul öt háromszögű csúcsot képező zászló keresztrúdról csüngött le, úgy mint a templomzászlók. Az A. állítólag az azincourti csatában (1415), más történészek szerint pedig Damiette előtt (1250) veszett el.

Auriga (lat.), kocsis; a régi rómaiaknál a cirkuszi játékok kocsiversenyeiben résztvevő A.-k rendesen rabszolgák voltak. Tunikájok azon párt színét hordta, amelyhez a hajtott fogat tartozott. A négy párt színei: vörös, fehér, kék és zöld. A felfogadott A. győzelme esetén pénzbeli jutalmat kapott gazdájától. L. *Cirkusz.*

Auriga (lat., *Szekeres*), szép csillagkép az ég É.-i felén. Legfényesebb csillaga az Aurigae (Capella). 1892-ben egy új csillag tűnt fel benne (Nova-Aurigae), mely érdekes megfigyelésekre adott alkalmat. L. *Állócsillagok.*

Aurignac (ejtsd: orinyák), község Haute-Garonne francia départementban, (1901) 1907 lak., bőr- és marhavásárokkal, XV. sz.-beli kastély szép romjaival. Környékén nevezetes barlang van, melyben 17 emberi csontvázat találtak a diluviális korszakból.

Aurigny, sziget, l. *Alderney.*

Aurikalcit *(buratit*, ásv.), bázikus cink-rézkarbonát $2(Zn_1Cu)CO_3.3(Zn_1Cu)(OH)_2$; tűalakú kristályokban vagy rostos-szemcsés tömegekben, rézrozsdazöld, gyöngyház-fényű, áttetsző. Előfordul Loktevski-n (Altai hg.), Chessy-n (Lyon közelében), nálunk Vaskőn, Rézbányán.

Aurikuláris (lat.) fülhöz tartozó, fülre vonatkozó, *auricularis confessio* a. m. fülgyónás.

Aurillac (ejtsd: orillyák), Cantal francia département székhelye, a Jordane festői völgyében, két domb között, vasút mellett, ásványtani múzeummal, jelentékeny rézműves-iparral, papirmalmokkal, timáriparral, kémiai szerek és csokoládégyárakkal, ló-, szarvasmarha- és sajtkereskedéssel, (1906) 17,772 lak. Szt. Geraldus-temploma a XV. sz.-ból, az Auvergnei grófok kastélyának tornya, római régiségek, II. Szilveszter pápának, aki itt született, Dávidtól 1851. készített szobra képezik a város nevezetességeit.

Aurin, para-rozolsav $C_{19}H_{14}O_3$. Iparilag fenolnak kénsav és oxálsavval való melegítésével állítják elő. Sötétvörös rhombos kristályok v. zöldesfényű vörös tűk. Vízben oldhatatlan, alkoholban sárgás-vörös színnel oldódik. Alkaliák fukszinvörös színnel oldják.

Auriol (ejtsd: oriol), város Bouches-du-Rhône francia départementban, a Huveaume partján, vasút mellett, (1906) 2455 lak., szénbányákkal, papirgyártással, kémiai szerek készítésével és pamutfonókkal.

Auripigment (*ásvány*, vagy) meg pedig arzen szulfid (As_2S_3) aranysárga (erre vonatkozik a név is; aurum a. m. arany, pigmentum a. m. festék), citromsárga vagy narancssárga színü, rendesen leveles vagy szálas halmazokban, de ritkán rombos rendszerbeli kristályokban is található. Keménysége 1·5—2, fs. 3·4—3·5, zsírfényü, átlátszó v. áttetsző. Leggyakrabban realgarral együtt terem. A hazaiak a legszebbek, és pedig Felső- és Kapnikbányán, Ujmoldován ércetelepeken, Tajován (Zólyom vm.) agyagban. Igen nagy mennyiségben találják Kurdisztánban Julamerk mellett, Anatoliában és Mexikóban. Festékül használják, de ritkábban magát az ásványt, mint inkább a mesterségesen gyártott A.-t, mely *királysárga* (Königsgelb) néven kerül a kereskedésbe. Igen mérges; a keleti népek és részben a zsidók még ma is oltott mésszel és vízzel péppé keverve borotválásra használják, mert a bőrről a szőrt leeszi. Az ortodox zsidók aurumja és az oroszok ruszmája sem egyéb. Az A.-t már Plinius ismerte. Szinonimja az *operment*.

Auripolis (lat. gör., azaz aranyváros) a. m. *Ingolstadt* (l. o.).

Auris (lat.), l. *Fül*.

Auri sacra fames (lat.) a. m. átkozott pénzvágy.

Auriszkóp, l. *Otoszkóp*.

Aurlandsfjord, l. *Sognefjord*.

Aurokálium cianátum, l. *Aranycianidok*.

Auronátrium klorátum, l. *Aranykloridok*.

Auronzo, j.-i székhely Belluno olasz tartományban, az Ansiei, a Piave mellékfolyójának völgyében, (1901) 4015 lak., ólom- és cink-bányákkal.

Aurora, l. *Eos*.

Aurora, magy. szépirodalmi zsebkönyv 1822—1837, melynek irodalmunk fejlődésére a 20-as és 30-as években kiváló hatása volt. 1821-ben alapította Kisfaludy Károly a szépirodalom állandó közlönyéül. 1822-ben indult meg az almanach s évenként egy kötete jelent meg 12-rétben, rézmetszetekkel és zenei mellékletekkel. Kisfaludynak sikerült megszerezni a közönség pártolását, másfelől az ujabb írói nemzedék minden kitünőségét almanachja köré gyüjteni, az ujonnan föllépő írókat egyesíteni s így a magyar szépirodalom központosítását megvalósítani. Az írók ide küldték be dolgozataik legjavát; munkatársai voltak Vörösmarty, Bajza, Kölcsey, Czuczor, Toldy, Szenvey, Helmeczy, Zádor és számos más író; írt bele Kazinczy, Berzsenyi is. Az A. a nyelvujítás mellett foglalt állást, de mérsékelt szellemben; szakított Kazinczy klasszicizmusával, a romanticizmusnak hódolt s tért nyitott a nemzeti elemeknek. Az irodalomnak új nemzedéket nevelt, mely csakhamar uralkodó állást foglalt el s különösen az ú. n. *Aurora-kör* vezérszerepet vitt az irodalomban. Kisfaludy K. halála előtt Bajzának adta át a szerkesztést, ki az évkönyvet 1837-ig folytatta a régi színvonalon fenntartotta. Folytatásaképp Bajza Vörösmartyval és Toldyval együtt az Athenaeum c. folyóiratot alapítá (1837). 1834-re és 1835-re egy más A. is jelent meg, mely úgy keletkezett, hogy midőn 1833. Bajza Trattnertól Kiliánhoz tette át az A. kiadását, a régi kiadó jogot formált az évkönyv tulajdonához és más szerkesztőt (Szemere Pált) bízva meg, folytatta is. Ebből támadt az ú. n. Aurora-per, melyben Trattner részéről Horvát István, Kilián részéről Bajza szálltak síkra. E polemia fejtegette irodalmunkban először a szerzői tulajdonjog kérdését.

Aurora, 1. város Illinois amerikai államban, Kane countyban, vasút és a Fox folyó mellett, (1900) 24,147 lak., nagy gabonakereskedéssel. — 2. A., város Indiana államban, Dearbon countyban az Ohio jobbpartján, vasút mellett, (1900) 3645 lak., jelentékeny gabonapiac. — 3. A., város Misszuri állam Lawrence countyjában, vasút mellett, (1900) 6191 lak.

Aurora australis (lat.) a. m. *Déli fény* (l. o.).

Aurora borealis (lat.) a. m. *Északi fény* (l. o.).

Aurora-madarak (*Astrildae*, állat), a vékonycsőrü éneklőkhöz (Oscines) tartozó forró égövi madarak, melyeket szép színükért és élénk természetükért nálunk is tartani szoktak. A madárkereskedők általában bengáli madaraknak hívják. Verébnagyságuak, nyulánkabb testalkotásuak és sokkal érzékenyebbek a fogságban, mint a díszpintyek. Hazájuk Ausztrália, Afrika és Dél-Ázsia tengerparti erdei. Legközönségesebb fajok: *Aurora fácán* (Astrilda undulata *Reichenb.*), a *szürke A.* (Hapropyga melpoda *Vieill.*), a *tigrispinty* Pytelia a mandova *L.*), a *gyémántpinty* (Zonaeginthus guttatus *Schau.*), a *zebrapinty* (Z. castanotis *Gould.*), a *borsmadár* (Phoëphila cinota *Vieill.*) stb.

Aurora Musis amica (lat.) a. m. a hajnal a muzsáknak barátja (vagyis reggel legkönnyebb a tanulás); ki korán kel, aranyat lel.

Aurora-olaj, l. *Kőolaj*.

Aurora parhelia (lat.) a. m. melléknap.

Aurora-per, l. *Aurora*.

Auroravirág (növ.), l. *Hajnalszépe*.

Aurotellurit (ásv.), l. *Irásérc*.

Aurum (lat.) a. m. arany (l. o.).

Aurum paradoxum, a tellur régi neve, l. *Tellur*.

Aurum potabile, az alchemisták készítette arany-oldat, amelyet gyógyszerül használtak; utóbb az aranyklorid éteres oldata.

Aurunci, l. *Auzonok*.

Aurungabad, l. *Aurangabad*.

Aurungzebe, *Aurangzeb*, l. *Aureng-Zeyb*.

A. u. s., latin rövidítés, a. m. *actum ut supra*, történt mint fent (jegyzőkönyvek végén).

à usance (franc., ejtsd: á üzánsz), l. *A uso*.

Auscha, város Leitmeritz cseh ker. kapitányságban, vasút mellett, (1900) 2642 lak., jelentékeny komlótermeléssel, sörgyártással, gőz- és fűrészmalommal.

Auschwitz (lengyel *Oswiecim*), város Galicia Ny.-i részében, Porosz-Szilézia határától 6 km.-nyire, a Visztulába ömlő Sola jobbpartján, (1900) 6838 lak. Galicia egész Ny.-i szélét K. felé a Skaván valamivel túl, a hajdani fővárosaikról elnevezett A. és Zator hercegségek alkották; területük 2478 km², lakosaik száma 174,000 volt. A. város a középkor elején a krakói területhez tartozott, 1179-ben Kázmér lengyel herceg unokatestvérének Mieciszlavnak, Felső-Szilézia hercegének adta. Ennek egyik utódja, János, magát örökségéről Oswiecim hercegének nevezte, de azért hűbérurának Jánost, Cseh- és Lengyelország királyát

ismerte el. Örökösök nélkül halván el, A. ismét a tescheni és nagyglogaui hercegek birtokába jutott és ezek családjából saját hercegei voltak, míg Janussius 1475. az A.-i és 1494. a zatori hercegséget Lengyelországnak el nem adta. Lengyelország első felosztása alkalmával, az 1773 szept. 18-iki szerződés értelmében Galiciával együtt Ausztriához csatoltatott.

Auscultator (lat.), l. *Auszkultátor.*

Ausculum, mezőváros Apuliában. K. e. 279. itt győzte le Pyrrhus király (l. o.) másodízben a rómaiakat két napig tartó makacs küzdelemben. E csata után mondotta Pyrrhus: «Még egy ilyen diadal és el vagyok veszve».

A uso (olasz, franciául *à usance*) a. m. szokás szerint. A váltó lejárata kitételének egyik módja *(uso-váltó).* Az efféle váltók lejáratát a nagyobb kereskedelmi piacok szokása szerint kelet után 30 nappal számították. Állították a lejáratot félusora is és az ilyen váltó kelet után 15 napra járt le. A magyar váltótörvény uso-váltót nem ismer, de azért mégis a váltótörvény értelmében bíráltatik el, ha oly országban állították ki, amelynek váltótörvénye az uso-váltót is váltónak ismeri el.

Ausonius, *Decimus Magnus,* Kr. u. 310—392-ig élt keresztény latin költő Burdigala (Bordeaux) városából, ki mint Gratianus császárnak ifjukori tanítója konzulságig vitte s a trieri udvarnál is tartózkodott. Epigrammái (146), elégiái (Parentalia, elhalt rokonokra és kollégákra — Commemoratio professorum Burdigalensium — 30 db), verses levelei (25 db) csak iskolás gyakorlatok, de Idyllia c. alá foglalt 20 költeménye közt van mint 10-dik a híres *Mosella* (483 hexameter), melyben pompás színekkel, eleven természetérzéssel rajzolja a Rajnán és Moselen Bingentől Trierig tett utazását. Kiadások: Scaliger (Leyden 1575); Böcking — fordítással — (Bonn 1845); De la Ville de Mirmont (Bordeaux 1889); *Schenk,* Monum. German. historica V, 2. (Berlin 1883); *Peiper* (Leipzig 1886); *Hosius* (Marburg 1895). Epigrammáit lefordította P. Thewrewk E. Egy. Phil. Közl. (1882). V. ö. *Jullian* C., A. et Bordeaux (Paris 1892).

Auspex, többesben *auspices* (lat.) a. m. *augurok* (l. o.). L. még *Auspiciumok.* Ez utóbbinak eredeti jelentése: madárnézés; de mivel a hadvezér a háború előtt a maga nevében kért jóslatot, a szó az ő hatalmára is vonatkozik. Igy pl. «auspiciis Caesaris» a. m. «Caesar uralma, vezérlete alatt», «Auspiciis tuis» a te vezetésed alatt.

Auspiciis regis, l. *Sub auspiciis.*

Auspiciumok, a rómaiaknál szoros értelemben madaraktól adott jelek megfigyelései voltak, de használták a szót más jelek megfigyeléseire is, melyeket nem azért kértek, hogy megtudják a jövendőt, hanem azért, hogy megbizonyosodjanak, vajjon valamely vállalat tetszik-e az isteneknek vagy nem. Mindenkinek szabad volt ilyeneket kérni, de főleg az állam nevében kért jelek magyarázata volt az *augurok* (l. o.) fő feladata. E jelek öt osztályba csoportosíthatók: *a)* mennydörgés, villám és villogás, melyek balról jövet kedvezők, jobbról kedvezőtlenek voltak és pl. népgyűlés előtt kitörő vihar a gyűlés elnapolását vonta maga után; *b)* madárjelek, akár hangjukkal adtak jelt (holló, varjú, bagoly, harkály, kakas), akár repülésükkel (sas, ölyv stb.); *c)* háború előtt tyukokat figyeltek meg, hogy mikép esznek. Ha ezt mohón tették, jó omen volt, de ha nem szívesen mentek ki ketrecükből és nem akartak enni, rossz jel volt; *d)* négylábú állatok vagy kigyók mozgásából is adott az augur jóslatot; *e)* elrettentő jelenségek (lárma, botlás, tüsszentés, ima megakasztása stb.) szintén elodáztak népgyűléseket. Ezen A.-t sokszor pártcélokra is felhasználták s ez is hozzájárult, hogy a Kr. u. I. sz.-ban mindinkább vesztettek hitelükből; hiányzott a nép lelkében irántuk a vallásos alap.

Auspitz (csehül: *Hustopeč),* város Morvaországban, Brünntől 36 km.-re, vasút mellett, (1900) 3597 lak., szeszégetéssel, gyümölcstermesztéssel, élénk marhavásárokkal.

Aussa, folyó, l. *Cervignans.*

Aussee, község ÉNy-i Stiriában, igen szép vidéken, (Salzkammergut), 662 m. magasságban, három kis folyó összefolyásánál, amelyek a Traunt alkotják, vasút mellett, (1900) 1566 lak., nagy sófőzővel és sósfürdőkkel, vízgyógyintézettel, számos nyári lakással; évenként körülbelül 10,000 idegen keresi föl. A sófőzés évenként 180,000 mmázsa sót ad. Közelében van Alt-A. falu, a hasonló nevű tóval, továbbá a Grundel-tó (az A.-i medence legszebb része), a vadregényes Toplitz-tó és a kis Kammer-tó. V. ö. *Pohl,* Der Kurort A. (Wien 1871.); *Konschegg,* Führer in A. (u. o. 1899).

Aussig, Leitmeritz cseh kerület főhelye, az Elbe balpartján, ahol a Biela szakad belé; a szász határtól 15 km. távolságban, regényes és termékeny vidéken, fontos vasúti csomópont, (1900) 37,265 lak., II. József császár emlékszobrával. Templomában, mely állítólag 826. épült, Dolce Carlotól szép madonnakép van. A város gyors fölvirágzásnak indult. Ipartelepei: nagy kémiai gyár (2600 munkással), üveghuta, gép-, hajó-, cukorfinomító-, bőr-, sör- és illóolajgyár. A. lakosságának legjelentékenyebb jövedelmi forrása egyrészt a gyümölccsel, gabnával, ásványvizekkel és fával, másrészt a vidék barna kőszenével való kereskedés. Az Elbe jobb partján, 3 km.-nyire A.-tól meredek sziklán állanak Schreckenstein romjai. II. Ottokár tette szab. kir. várossá. 1282-ben Brandenburgnak elzálogosították, de csakhamar visszavásárolták. 1426-ban a husszíták lerombolták, de csakhamar újra felépült. 1639-ben a svédek foglalták el. V. ö. *Feistner,* Gesch. d. Königl. Stadt A. (Reichenberg 1883); *Hirke* és *Horcicka,* Urkundenbuch d. Stadt A. (Prága 1896); *Wagner,* A. u. seine Umgebung (A. 1902).

Aussza, 1. Afrika K.-i részének egyik vidéke, Abessziniától K.-re, az é. sz. 11 és 12° közt, ÉNy.-i része fensík, DK.-i része alföld. A Hauas folyik rajta keresztül és itt torkol a sós Abhebadd-tóba. Lakói az afar-ok (danakil) moteido nevű törzséből valók. Szultánjuk, aki Adele Gubo-ban lakik, 1888. székhelyén vetette magát alá az olasz fennhatóságnak. — 2. *A.,* vidék Nyugat-Afrikában, a felső Niger mellékén. Sík földjén több kisebb tó van. A legnagyobb a Fagibin-tó. Arabok és négerek lakják. Legnagyobb városa Tombuktu.

Ausszim, járási székhely Gizeh felsőegyiptomi tartományban, (1900) 6475 lak.

Austen *Jane* [illegible], angol regényirónő, szül. Steventonban (Hampshire grófságban) 1775., megh. Winchesterben 1817. Regényeiben különösen a kotabeli angol középosztály szenvedélyektől és izgalmaktól ment, csendes folyású életét rajzolja. Munkái: *Sense and Sensibility* (1811) s azután (1811 és 1816 között) *Pride and Prejudice*, *Mansfield Park*, *Emma* és *Persuasion*, amelynek irása közben érte a halál. V. ö. *Mrs Malden*, J. A. (1889) és *W. Pollock*, J. A., her contemporaries and herself (1900).

Auster (lat.), zord, viharos déli szél, köd és gyakran zivatar kiséretében. Az athéni széltornyon egy ifju ábrázolja feldőlt vederrel és oldalt fel lebbenő köpennyel.

Austerlitz (csehül *Slavkov*), város Morvaországban, Wischau ker. kapitányságban, a Littava és vasút mellett, Brünntől 20 km.-re K.-nek, (1900) 3703 lak., cukor-, sör- és vattagyárral, szép templommal, Kaunitz-Rietberg herceg kastélyával. A város történeti nevezetességre az 1805 dec. 2. vívott csata és az ugyanazon év dec. 6. megkötött fegyverszünet által tett szert. Az ütközet Napoleon francia, I. Sándor orosz és I. Ferenc osztrák császár jelenlétében folyt le, s e véres döntő csata következtében Ausztria elvesztette Velencét, Tirolt és Vorarlberget $3^1/_8$ millió lakossal, s ezek helyett csakis a csekély kiterjedésű, gyéren lakott Salzburgot csatolhatta országaihoz. Bécs elfoglalása után Napoleon seregével Morvaországba sietett, hogy az ott összegyüjtött orosz-osztrák sereget megtámadja. A szövetségesek december 1. megkezdték az előnyomulásukat Brünn felé és 2-án 85,700 emberrel megtámadták az eközben 71,000 emberre felszaporodott francia sereget. A csataterv szerint a szövetségesek a franciák jobb szárnyát akarták megkerülni, hogy Napoleont elszigeteljék hadászati alapjától, Bécstől és a Dunától. A szövetségesek 2-án reggel az A.-tól s a Littavától Ny.-ra fekvő magaslatokon helyezkedtek el. Napoleon észrevette ellensége megkerülési szándékát és ez okon fötámadását a környék felett uralkodó s a megkerülés végrehajthatása miatt csak gyengén megszállott pratzeni magaslat ellen irányozta, amelyen a szövetségesek harcvonalának középhada állott. Míg a franciák jobb szárnya Davoût tábornagy alatt majdnem háromszorta erősebb ellenség ellen védte magát példás szivóssággal s a győzelemben való rendíthetetlen bizodalommal, addig Soult tábornagy a francia főerővel leverte a Kutuszov orosz fővezér által személyesen vezényelt szövetséges középhadat s ennek csapatait a pratzeni magaslatoktól a francia jobb szárny ellen harcoló szövetséges seregrészek hátulsó harcvonalai és tartalékai közé űzte, ami ezeket is visszavonulásra birta. Ez az áttörésnek egyik legszebb példája a hadtörténelemben. Délben a szövetségesek már mindenütt megkezdték volt a hátrálást, amely a franciák erélyes üldözése közben rendetlen futássá vált. A szövetségesek 27,000 embert és 180 ágyut vesztettek; a franciák állítólag csak 7000 embert.

Austin [illegible], Texas amerikai állam fővárosa, gyönyörű vidéken, a Colorado folyó balpartján, melyen a gőzösök nagy víz idején a várig eveznek fel, [illegible] szép nyilvános épülettel, artézi kutakkal, vasöntőkkel, jégkészítéssel; jelentékeny a kereskedése pamuttal, gyapjuval, bőrökkel és fával, (1900) 22,258 lak., 1844 óta főváros.

Austin (ejtsd: ásztin), 1. *Alfred*, angol költő, szül. 1835 máj. 30. Devonshireben. Tennyson halála (1892) óta ő Angolország poeta laureatusa. *Randolph* (1854) c. ifjúkori művétől eltekintve, az irodalomban mint szatirikus lépett fel (*The Season: a Satire*, 1861). Feltűnést keltettek kritikai tanulmányai (*The Poetry of the Period*, 1870), amelyekben hevesen megtámadta Tennysont, Browningot, Whitmant, Swinburnet, Morrist. Főműve: *The Human Tragedy* (1876) két boldogtalan szerelmesnek, Godfrid és Olivenek sorsát mondja el mesterkélt, elnyujtott és fárasztó ottava rimákban. *Savonarola* (1881) c. tragédiája hiján van a költői lendületnek; hatásosabb a *Prince Lucifer* (1887) c. drámai költemény, valamint lírai költeményei (*Night in June* és *Primrose*). Legértékesebb költeményei az érzelmi líra köréből valók, különösen a természeti szépségekben gazdag angol tájakat írja le hangulatosan.

2. *A.*, *John*, kiváló angol jogtudós, szül. 1790. Creating Millben, megh. 1859. Weybridgeben. A. 1826—32. a londoni egyetem tanára volt, 1837. mint királyi biztost Málta szigetére küldötték. 1838—48-ig egészségi okokból a kontinensen tartózkodott. 1848. Angolországba tért vissza és ettőlfogva Weybridgeben élt. Főműve *The Province of Jurisprudence determined* (1832), az etika és a jog viszonyát fejtegeti. Megemlítendő még a *Lectures of jurisprudence* c. munkája. A. Bentham utilitarizmusának híve, de az utilitarista morált az isteni gondviseléstől adott törvénynek tekinti.

3. *A. Sarah*, angol írónő, John A. neje, szül. 1793. Norwichben, megh. 1867. Weybridgeben. Kitünő nevelésben részesült, a német és francia irodalmat alaposan ismerte és számos német és francia mű angol fordításával szerzett érdemeket. Megjelentek tőle angol nyelven *Ranke* Német története a reformáció korában és A római pápák története, *Guizot* Histoire de la Révolution d'Angleterre c. munkája. Német források alapján írta *Characteristics of Goethe* c. művét (1833, 3 köt.) és *Collection of fragments from the German prosewriters* kötetét is. Önálló munkái közül megemlítendők a *Sketches of Germany from 1760 to 1814* (megjelent 1854.), amely Németország politikai és társadalmi viszonyait jellemzi a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején; továbbá két pedagógiai irányú könyv: *Considerations on National Education* (1839) és *Letters on Girls' Schools* (1857) címen.

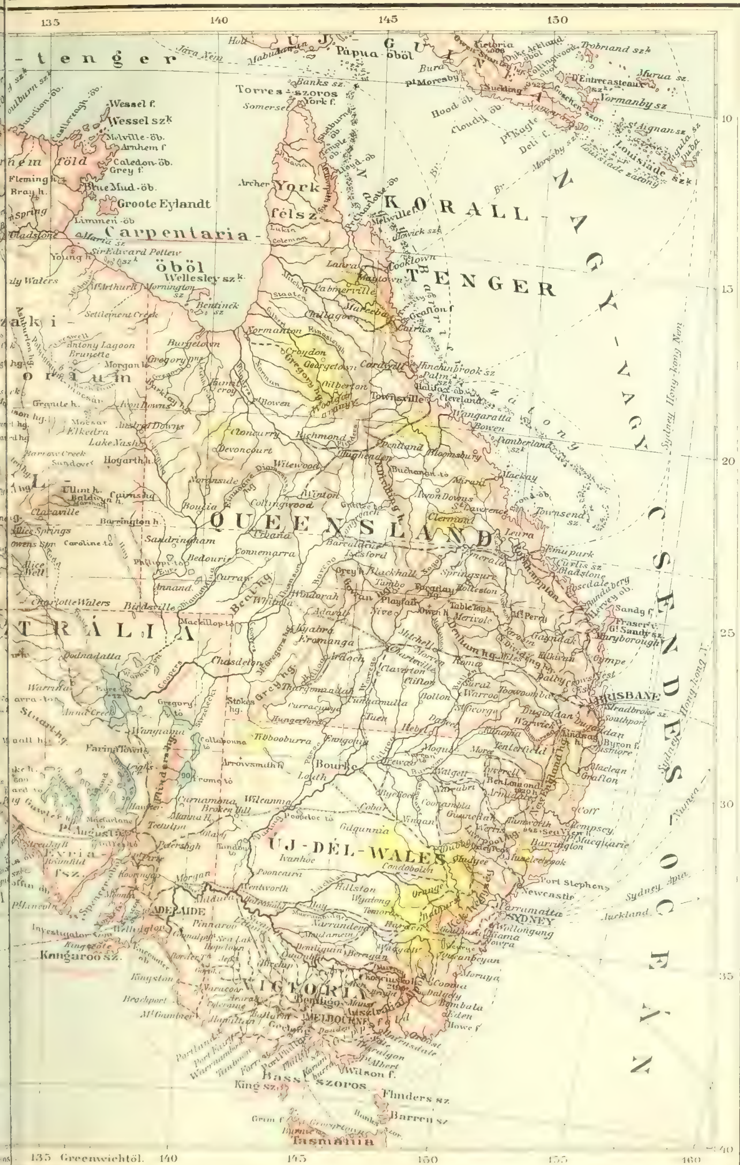
Austrägal *biróság*, a bécsi kongresszus zárójegyzőkönyve és az 1817 jún. 17-iki «Bundesausträgalordnung» alapján az 1820 aug. 3-iki szövetségi határozattal szabályozott biróság, melynek hivatása volt a szövetség egyes államai közt felmerült vitás kérdéseket elintézni. Jelenleg a német birodalmi alkotmány 76. cikke szerint a szövetséges államok közti nem magánjogi természetü vitás kérdések elintézésére a szövetségi tanács van hivatva.

Australasian United Steam Navigation Co., l. *Gőzhajózás*.

Mértek 1:17.500000
Flores
Szumba
Timor
Rotti
Timor - tenger
Arafura
Melville
Bathurst sz.
Van Diemen
Palmerston
Anson öb.
Cambridge öb.
Queens csat.
Admiralty öb.
Montague öb.
York öb.
Brunswick öb.
Collier öb.
Kimberley
Kimberley aranyvidék
Halls Creek
Pender öb.
Carnot öb.
Broome
Roebuck öb.
Lagrange
Wyndham
Victoria Downs
Tennant
Nagy-homoksivatag
Pilbara aranyvidék
Ashburton
Peak Hill
NYUGAT-AUSZTRÁLIA
Gibson sivatag
Murchison aranyvidék
Victoria sivatag
Nagy-
Coolgardie aranyvidék
Nullarbor sík
Hampton fensík
Eucla
Perth
Fremantle
Bunbury
Augusta
Albany
Esperance
Dundas
Balladonia
Nagy-Ausztráliai-öböl
Recherche szigetcsoport
Flinders öb.
Geographe öb.
Naturaliste f.
Houtman Rocks
Dongara
London Brisbane Br. Marseille Sydney Numea Fr. Brémen Sydney Ném. London-Sydney Br.
Oldea hg.
Ouldabinna
Tallowan
110
115
120
125
130
Kel. ho

Rajzolt

RÁLIA.

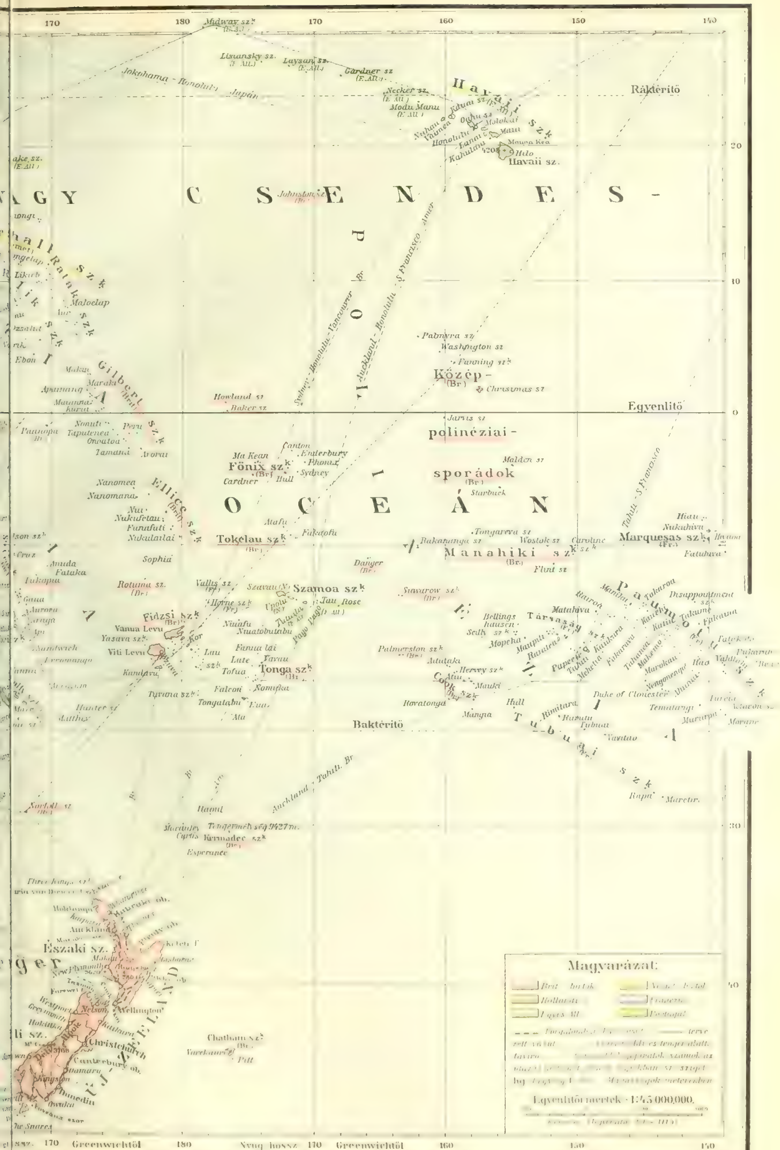

Péter Károly. RÉVAI KARTOGRÁFIA.

Luzon
Manila
Mindanao
Déli Khinai tenger
Celebesz
Banda teng
Arafura tenger
Timor
N A G Y
M I K R O N
Karolina szk
M E L A N
Mariana szk
Bismarck
Új-Guinea
Salamon szk
Korall-teng.
Északi Territorium
DÉL AUSZTRÁLIA
NYUGAT AUSZTRÁLIA
QUEENSLAND
ÚJ DÉL-WALES
VICTORIA
MELBOURNE
SYDNEY
BRISBANE
ADELAIDE
Nagy Ausztráliai öböl
Tasmania
Hobart
Bass-szoros
Tasmaniai-te
INDIAI-OCEÁN
Új-Kaledonia
Új-Hebr
Carpentaria öböl
Lord Howe sz.
Rajzolt

ÉS POLINÉZIA.

Péter Károly.

RÉVAI KARTOGRÁFIA

AUSZTRÁLI

… 5. Hervey-szigeti bennszülött …
… vaió bennszülött. — 13. Karolinákról. — 14. Ruck-szige…
… 20. Paumotu-szigetekről — 21. Marquesas-szigetekről — 22. Új-Dél-…

NÉPFAJOK.

Australia felix (azaz *Boldog-Ausztrália)*, Új-Dél-Wales D.-i részének régibb neve; ma Victoria állam.

Australis (lat.) a. m. déli, délszaki, délvidéki.

Austria, Ausztria ujlatin neve, l. *Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria* és *Osztrák császárság.*

Austria, a 136. planetoid neve.

Austriae Est Imperare ...., l. *A. E. I. O. U.*

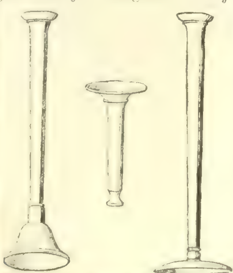
Austrium, az orthit nevű ásványban *Linnemann* által felfedezett elem. A későbbi vizsgálatok szerint azonos a galliummal. Újabban *Przibram* vizsgálta meg az orthitból előállítható A.-ot és azt találta, hogy habár a vizsgált anyag gallium tartalmú volt, de a színképében eddig nem ismert vonalakat is talált. Atomsúlya 170—175 körüli. Tiszta állapotban ez ideig nincs előállítva.

Austro-africus (lat.) a. m. délnyugati szél.

Austro-Americano, l. *Gőzhajózás.*

Austung, a cs. és kir. közös külügyminiszteriumnak (l. o.) és külföldön székelő diplomáciai és konzuli hatóságainknak belajtsromozott rövid sürgönycime (l. *Sürgönycímek*). A. címmel lehet táviratozni a berlini, konstantinápolyi, londoni, madridi, párisi, szentpétervári, quirináli és washingtoni nagykövetségünknek, athéni, belgrádi, bukaresti (nyáron Sinaiában), drezdai, pekingi, rio-dejaneirói, szóflai, tokiói követségünknek; továbbá a következő helyeken székelő főkonzulátusnak, konzulátusnak, illetve alkonzulátusnak: Alexandria, Baltimore, Bombay, Boston, Kairó, Kalkutta, Capetown, Charleston, Chefoo, Chicago, Cleveland, Colombo, Curityba, Galveston, Havana, Hazleton, Hong-kong, Johannesburg, Manila, Milwaukee, Mobile, Montreal, New-Orleans, New-York, Pensacola, Philadelphia, Pittsburg, Port-Said, Puerto-Monte, Richmond, San Francisco, Santiago de Cuba, Savannah, Shanghai, St. Louis, Tiencsin, Trinidad, Tunis, Valparaiso, Yokohama, Zanzibar.

Auszkultáció *(hallgatódzás)*, orvosi vizsgáló eljárás, melynek segítségével az orvos a test belsejében létrejövő hangokat és zörejeket figyeli meg. Egyes hallgatódzási tüneteket már Hippokrates is ismert, de tudományos vizsgáló eljárássá a hallgatódzást csak Laënnec (1819) fejlesztette. Ugyancsak ő volt az, aki a hallgatócsövet föltalálta. A hallgatódzás vagy közvetlen a fül, vagy a hallgatócső

Stetoszkóp.

(stetoszkóp — segítségével történik. Utóbbi egy 25—30 cm. hosszú, fából vagy más anyagból készült, egyik végén tölcséralakú tágulattal, a másikon egy korongalakú lappal vagy egy nagyobb tölcsérrel ellátott cső. Utóbbit a hallgatódzó fülhöz illesztik, míg a tölcséralakú tágulatot a megfigyelendő zörejek keletkezési helye fölé teszik. A stetoszkóp különben ma igen sokféle, de lényegesen nem különböző alakban jut alkalmazásba. A hallgatódzás főleg a légző- és vérkeringési, ritkábban a hasi szervek állapotáról és működéséről ad felvilágosítást. A tüdők fölött hallható *lélekzési zörejek* változnak aszerint, amint az illető tüdőrészlet rendesen lélekzik, v. amint abba a levegő csak nehezítve jut be, amint a bejutott levegő rendes v. megszükült utakon keresztül áramlik, amint a tüdő hangvezető képessége módosul, amint a levegőn kívül a tüdő üregei folyadékot v. nyúlós nyákot tartalmaznak, amint a mellhártya lemezei simák v. érdesek stb. A szív fölött a szívműködés egyes fázisának megfelelő hangok hallhatók, amelyek részint a szívizom összehúzódása, részint a szívbillentyük záródása következtében jönnek létre és úgy a szívizom, mint a billentyük rendes vagy kóros működésére nézve adhatnak felvilágosítást. A terhes méh fölött az ú. n. méhzörej és a magzat szívhangjai hallhatók. Lehet stetoszkóp nélkül is a puszta füllel auszkultálni. Tüdő- és szívbetegségek diagnózisa A. nélkül pontos, biztos nem lehet.

Auszkultátor (lat. a. m. *hallgató)*, valamely kollégium ülnöke szavazat nélkül; *auszkultáns*, Ausztriában a jogi szakra készülő államhivatalnok címe (a. m. nálunk joggyakornok).

Ausztrálázsia névvel illetik az angolok körülbelül földünknek azon részét, amelyet a kontinentális geográfusok Oceaniának szoktak nevezni. Részei Malayasia a Filippi-szigetekkel, Ausztrália Tasmaniával és Uj-Zélanddal, Melanézia, Mikronézia és Polinézia. Néha szűkebb értelemben csak Ausztráliát értik rajta Tasmaniával és Uj-Zélanddal együtt.

Ausztrália (l. a mellékelt *két térképet* és az *Ausztráliai népfajok* c. színes képmellékletet). Az első fölfedezői részéről Új-Hollandiának nevezett földrész a Csendes- és az Indiai-oceán közt terül el; É.-on a Torres-szoros Új-Guineától, D.-en a Bass-szoros Tasmaniától választja el; e két sziget, miként az elválasztó tengerszorosok sekélysége és a bennök elszórt, átmenetül szolgáló szigetek igazolják, egykoron alkotó része volt a kontinensnek. A többi, a kontinenstől DK.-re és K.-re fekvő és Amerika közeléig elnyuló szigeteket és szigetcsoportokat, Malte-Brun példáját követve, Oceania (l. o.) név alá foglalják. Mivel Új-Guinea politikailag csak részben tartozik A.-hoz, az külön leírás tárgya. A. legészakibb pontja, a York-fok, a d. sz. 10° 47' és legdélibb pontja, a Wilson-fok, a d. sz. 39° 11' alatt van; KNy.-i irányban a k. h. 113° 5' és 153° 16' közt terül el. A bak-térítő 2 részre osztja: egy tropikusra és egy mérsékeltre, amelyek úgy aránylanak egymáshoz, mint 11 : 18. Legnagyobb hossza KNy.-i irányban 4100, legnagyobb szélessége ÉD.-i irányban 3200 km. Területe: 2.958,366 ang. mfld², Tasmania 26,215 ang. mfld²-nyi területét is hozzászámítva pedig 2.974,581 ang. mfld².

Vízszintes tagoltság és szigetek. A vízszintes tagoltsága a kontinensek közt a legkedvezőtlenebb. A 19,500 km. hosszú partok mindenütt egyhangúak; csak igen kevés helyen vannak erősebb kiszögellései. A háromszög alakú York-fél-

szigetet és a Northern Territory félsziget alakú É.-i része közt fekvő Karpentaria öblön kívül alig van a szegélyvonalnak mélyebb hajlása vagy nagyobb kiszögellése. Ilyen Ny.-on az Exmouth-öböl mellett keskeny félsziget és Peron félsziget a Sharks-bay és Denham Sound között, D.-en a lapos Nagy-A.-i öböl, a Yorke-félsziget a Spencer és St. Vincent öblök közt, az Encounter és Phillip-öblök. Nincs azonban hiány jobb kikötőkben; így É.-on a Port Darwin, DNy.-on a King George Sound, D.-en Port Lincoln, Port Adelaide, K.-en Port Jackson, Morenton-öböl stb. Az ÉK.-i part előtt húzódik el a nagy Barrier zátony, amely néhány keskeny átjárója miatt régebben nagyon veszedelmes volt, de most alaposan átkutatva, biztosan használják. Tasmanian és Új-Guinean kívül kevés a kontinens körül a nagyobb szigetek száma. A Karpentaria öbölben vannak a Wellesley, Mornington szigetek, Sir Edward Pellew csoport és a Groote Eylandt, É.-on ezeken kívül a Bathurst és Melville, Ny.-on a Buccaneer csoport, Barrow és Dorre, D.-en a Kangaroo, végül K.-en a Fraser. A Torres- és Bass-csatornában levő szigeteket l. a fenti címek alatt.

Hegyrendszer. A kontinenst szerkezete tekintetében két jól megkülönböztethető részre kell osztani ú. m. 1. a *Ny.-i táblás* vidékre és 2. a K.-i part mentén húzódó, tipusosan *pacifikus hegységre*, a Kordillerákra, amely átmegy Tasmania szigetére is.

1. *A Ny.-i táblás vidék* Ny.-on és D.-en igen hirtelen emelkedik ki a tenger abisszikus mélységeiből míg É.-on széles kontinentális talapzat kapcsolja össze Új-Guineával és részben Eurázsiával. Ny.-i részében a régibb paleozóosz időben nagy hegyek lehettek, amelyek később teljesen lekoptak s a terület nagy részét ellepte a krétakori tenger; ugyanekkor lett A. külön kontinens. Felülete nagyon egyhangú, hegyek csak ott vannak rajta, ahol az őshegység maradványai szigetszerűleg emelkednek ki a krétakori üledékes takaró alól. Fontos képződmények a Ny.-i és ÉNy.-i parton a bazalt erupciók. Könnyebb áttekinthetőség kedvéért főleg hidrográfia szempontjából három részre bonthatjuk fel: *a)* Északnyugat A. a sivatagoknak igazi vidéke, tart a Mac-Donnel hegységig; *b)* a belső A.-i röghegységek területe; *c)* a középen levő folyók, vagyis a creek-ek (ejtsd. krík) vidéke, végül a Murray és Darling folyók vidéke, amely teljesen lecsapolt terület.

a) Északnyugat-A. magas platója meredeken emelkedik ki a keskeny parti síkságból, úgy hogy a tenger felől magas hegységnek látszik. A folyók, különösen az ÉNy.-i parton, elég nagy számban vannak, bő vizűek, de rövidek és jellemző, hogy forrásvidékük fent van a száraz platón, eleinte vadik-kal kezdődnek, s vizüket legnagyobbrészt útközben szedik fel oldalforrásokból. A platóperemen fölemelkedve, nincs többé folyóvíz, növényzet is csak néhol mutatkozik, legtöbb helyen a sivatag kiér a tenger közeléig. Két óriási tipusos homoksivatag terül el itt, a *Nagy-A.-i sivatag* s ettől D.-re a *Viktoria-sivatag.* Mind a kettő a vízszintes krétakori homokkőlapon van, amelynek mállása igen sok homokot ad, ezt az uralkodó ÉNy.-i szél leginkább a DK.-i peremen halmozza fel. A két sivatagot valamivel kedvezőbb terület választja el, mert a plató magasabbra emelkedő darabjai kiválasztanak némi csapadékot. Sajátságos jelenség itt a számtalan apró tó, amelyek láncolatosan helyezkednek el, tanusítva, hogy valamikor folyóvölgyek voltak. A lekopott, elpusztult vulkánok környékén bukkanak elő az aranytelérek, a legborzasztóbb sivatagban. Dél felé a sivatag steppeterületbe megy át, s a *Nullarbor plain* füves térségei emlékeztetnek az ázsiai steppékre.

b) A. belső A.-i őshegység első darabja az Arnhemföld, a Carpentaria és a Queens-öböl között, azután az Ashburton-hegység, a *Mac Donnel* és *Musgrave* lánc; az elsőben a *M. Heuglin* 1460, az utóbbiban a *M. Woodroffe* 1594 m. magasra emelkedik. Mindkettőnek meredek oldala D.-re tekint, köztük széles, árkos mélyedésben van az Amadeus-tó, a legkoncentráltabb sóstó, amelyet ismerünk. Ez a hegység őskőzetekből, főleg gneiszből és gránitból épült fel, de még nagyon ismeretlen. Óriási működést fejtett ki a sivatagi denudáció, s az egyenetlen kőzetből fantasztikus sziklafalak málltottak ki, ezek szerint jelölik az angolok az utat.

c) A creekek vidéke lefolyástalan terület, amelynek legmélyebb részét az *Eyre* tó foglalja el. Ebbe a tóba ömlenek bele a creek-ek, még pedig ezeknek öt rendszerét különböztetjük meg; 1. a *Ferdinand creek*, a Musgrave láncról jön, fejlett vízrendszere van, szabályosan váltakozik a nagy víz és vízhiány, de mert folytonosan szállít vizet, fontos útvonal. 2. a *Finke folyó* rendszere a Mac Donnelből ered, az előbbinél hosszabb, de csak ritkán éri el az Eyre tavat. 3. Legnagyobb az É.-ról jövő *Eyre creek;* vízválasztója egészen közel van a Carpentaria-öbölhöz. Számtalan ágból tevődik össze, de ezeknek legnagyobb részében csak ritkán folyik víz. 4. a *Diamantina*, 5. a *Cooper creek* rendszere, amelyek már a Kordillerák belső oldaláról szedik össze a vizet. A Cooper torkolata előtt kettéválik, s az egyik ága a lefolyástalan Blanche tóba ömlik. A Blanche tavat a ***Flinders*** hegység választja el a Torrens tótól, amelybe nagy víz idején az Eyre tó adja le a fölöslegét. A Flinders hegység ősrégi hegy, hasonló felbukkanása az őshegységnek a *Denison* hegység, valamint a *Stanley* és a *De Gray* range. Ezeket összefoglaló néven Antikordilleráknak nevezzük. Fontosak különösen gazdasági szempontból, mint gazdag érclelőhelyek.

d) A *Murray és Darling folyók vízvidéke* már valóságos medence, minden oldalról hegyek zárják be, csak a tenger felé van széles kijárója. A *Murray* a Kordillerákból, még pedig a ***Kosciusko*** *hegységből* ered, az év minden részében hajózható, fontos útvonal. Nagyobb mellékvizei a *Murrumbidgee* és a *Lachlan.* Kevesebb vízű a *Darling*, amelynek mellékfolyói creekek, sekély, hajózásra nem alkalmas; vizét öntözésekre használják fel. Ez a széles síkság gyepes steppe vagy bozótos szavanna, legeltetésre alkalmas; talaja vörös agyag, amely öntözve kitűnő termőföld.

II. *A.-i Kordillerák*, a Torres-úttól a Bas-szorosig terjed, területe kb. 650,000 km². a pacifikus hegyrendszernek egyik tagja, amelyben a fő orográfiai formákat nem a gyűrődések, hanem a ve-

tődések hozták létre. A hegység nagyon régi gyűrődése a karbon-korban véget ért, s a permi korszak képződményei már a készenálló hegység lejtőin való lerakódások. Az őskőzetek erősen le vannak kopva, erre telepedtek rá a triasz, jura és krétakori rétegek, kvarcitok és édesvizi mészkövek. Olyan zónákat, mint az eurázia láncokban, nem találunk, de igen sok benne a régi eruptivus kőzet, főleg porfirok, diabászok, bazaltok: vannak egészen fiatal lávák is, melyek a lapos takarók alakjában terülnek szét. Szerkezet tekintetében három részre bontható. 1. része, az *Északi Kordillerák* a York félsziget csúcsától a Fitzroy folyó völgyéig tart, amely tektonikus sülyedés helyén hatol át a hegységen. Sok a csapadék, azért erősen lekopott, hiányzik róla a krétakori takaró, legnagyobb magassága, a *Bartle Frere*, Herbertontól Ny.-ra 1658 m. A York félszigeten egészen lealacsonyodik, É.-i csúcsa korallium zátony, azért az összeköttetés Új-Guineával ismeretlen. Legnagyobb folyója a *Burdekin*, amely a Csendes-oceánba ömlik. 2. A *Középső Kordillerák* valamivel magasabbak, Queensland határán a Mount Lindsay 1680 m., Port Macquarie mellett a Mount Sea View 1829 m.-re emelkedik fel. Az első szakasztól főleg abban különbözik, hogy nagy vastagságban eltakarják a másodkori rétegek s a folyók mintegy szűk kanyónban folynak. Úgy az É.-i, mint a Középső Kordillerák folyóinak sajátságos jellege, hogy a hegység mögött, a pusztás területek határán erednek, a *Dividing Range*-nak nevezett vízválasztó hátságokon, azután szűk keresztvölgyekben törnek utat a tenger felé. Ennek a jelenségnek magyarázata az, hogy a terület csapadékát keletről kapja, ezen az oldalon fejlődtek ki a folyórendszerek és hátráló erózióval vágódtak vissza. Legdélibb része, a *Liverpooli* hegység, meredek peremmel laszakadó plató, a leszakadás nagyszerű tektonikus árok, a Hunter folyó völgye; ennek a mentén válik el a Kordillerák középső szakasza a délitől. Ezen a szakaszon jó kikötők vannak, mert a korallzátony, a *Great Barrier* megszünik a Fitzroy folyó torkolatvidékénél. 3. Legmagasabb a D.-i rész, A. legismertebb és legjobban kultivált területe. É.-i darabja, a *Blue-Mountains* óriási vastagságú, erősen erodált devonkorú tábla, míg délebbre az *A.-i Alpokban* kristályos kőzetek uralkodnak. Az utóbbinak legfestőibb része a *Kosciusko-csoport*, amely a *Townsend* csúcsban 2196 m.-t ér el. Egészen lealacsonyodik és szétterül a hegység a *Viktória hegyvidék*-ben s a parton egy hirtelen keresztvetődéssel megszakad, de Tasmania szigetén még egyszer előbukkanik.

Eghajlat. A. kontinense felett halad végig a nagy légnyomás zónája, É.-i része belejut a passzát régióba és forró övbe, D.-i része nyáron a Ny.-i szelek zónájába kerül, s ennélfogva a mi mediterraneus klimánkra emlékeztet. Miután a nagy légnyomások zónája egyike a leghatalmasabb tüneményeknek, amelyeket a földön ismerünk, a monzun szélrendszer nem fejlődhetik ki olyan szabályosan, hanem ú. n. sánta monzunja van a kontinensnek. Ennek oka 1. hogy a monzun igazi hazája a mérsékelt égöv, itt azonban a szubtrópuson vagyunk, ahol a tél és a nyár között nem elég intenziv a különbség; 2. a keletkezett monzunt befolyásolja a nagy légnyomás, amely nyáron a kontinens felmelegedett levegőjének felszállását megakadályozza. Így tehát a monzun télen erős, nyáron gyenge. Az É.-i partvidékeken a nyári monzun egyesül a passzát széllel, azért A. legcsapadékosabb helye a Carpentaria-öböl és a York-félsziget környéke. Ezek a szerencsétlen körülmények játszanak össze, hogy A. belseje nem kap a tenger felől légáramlást, a csapadék alul marad 200 mm-en, s a terület sivatagos jellegű. Lakhatásra csak ott alkalmas, ahol mesterséges öntözés lehetséges. Egyébként igen egészséges letelepedő helyek ezek, mert a forró, de száraz területen alig van mikroorganizmus. Steppe-terület környezi a sivatagokat, szavanna-klimája van a Murray-Darling sikságának, erdős terület a Viktoria-föld, a Carpentaria-öböl környéke és a hegyvidék. Hó a Kordillerákban alig esik, s a magas hegyvidék kivételével alig marad meg. A Kordillerák K.-i lejtője elég csapadékos, de legkedvezőbb a DK.-i sarok, mert ez esős, mérsékelt és változó.

Növényvilága endemikus, mert a kontinens a krétakorban vált külön, azóta csak önmagában fejlődött. A klimazónák szerint különböző növényterületeket találunk. Teljesen hiányzik a növényzet a sivatagokon, csak a steppéken jelenik meg. A *steppe-növényzet* első tagja a sivatag határán a Spinifex bozótja, 50—60 cm. magas, hosszú, kemény tüskéi miatt majdnem áthatolhatatlan. Ahol több a nedvesség, ott a bozót uralkodik, a *scrub*, amelynek két faja van, a *mallee-scrub*, amely kicsinylevelű, fakózöld, görcsös *Eucalyptus*-félékből áll és a *mulga scrub*, ez Acacia harpophyllából nő. A sós bokrok pusztáit jellemzi az *Attriplex australis*. Igen változatos endemikus növényzet van a kontinens DNy.-i sarkában, köztük a *Protacea*- és *Xerotidea*-félék; feltünő a fűfa, *Kingia Australis*. Az endemizmus oka valószinüleg az, hogy a területet részben tenger, részben sivatag zárta körül. Szavanna terület veszi körül a Carpentaria-öblöt és lejő a Kordillerák vidékére; ritkás fanövényzet borítja, amelyben az Eucalyptus nagy szerepet visz, legeltetésre alkalmas legelőkkel és parkszerüen elosztott fákkal. Trópusos őserdő van a York-félszigeten, ahol annyi a csapadék, hogy zárt dzsungelszerű őserdő keletkezhetik. Szubtrópusos őserdők borítják a Kordillerákat, de ki kell zárni ebből a magashegyi, havasi régiót. A szubtrópusos erdők legelterjedtebb fája az *Eucalyptus pauciflora* amely délfelé haladva, mind jobban tért hódít, a Spencer-öböl környékén kizárólag ez teszi az erdőt. A magasabb régiókban a mi tűlevelű fáinkhoz hasonló *Casuariák*, majd a havasi régióban törpefenyőszerű, de fajilag az óvilágitól lényegesen különböző vegetáció van. Az európaiak hozták be a gabonaféléket, gyümölcsfákat stb.; ezen az úton került be az európai gyom, amely gyorsan kiöli az A.-i ősnövényzetet. Így kerültek be a közönséges gyomok, pásztortáska, ökörfarkkóró pipacs. Iparilag feldolgozható fái közül keresett árucikk az Eucalyptus marginata és globulus kemény fája

A. állatvilága szintén önállóan fejlődött a kréta-kor óta s ezért az óvilági állatok közül csak azok vannak meg, amelyek vándorlásra képesek. Így a patkány, egér és denevér mellett egyetlen emlős állat a *dingó* (Canis dingo), de ez sem ős-állat, hanem az A.-i bennszülöttekkel együtt vándorolt be. A.-nak igazi állatai a kloakás emlősök, a *Monotremata* és *Marsupialia* rendjéből kerülnek ki. Az előbbiből legfontosabb az *Ornithorhynchus paradoxus* v. csőrös emlős és az *Echidna Hystrix*, amely a mi tüskés disznónkra emlékeztet. A Marsupialiák családjának legismertebb tagja a kenguru, számtalan fajból áll, amelyek nagysága, életmódja és külseje egyaránt különböző. Legnagyobb a *Macropus giganteus*. A madárvilág rendkívül gazdag. Itt is vannak endemikus fajok, a futók és gázlók, amelyek repülni nem tudnak. Ilyen az A.-i strucc v. *emu* (Dromaeus Novae Hollandiae) a scrub vidékén. A Passeres családjába tartozik a *lantmadár* (Menura superba). Mintegy 60 *papagály*-féle van. A. belsejében a sós tavak környékét rengeteg kacsa- és vadlúd-féle lepi el. Sajátságos a kordillerák keleti lejtőjén lefolyó vizekben élő *Ceratodus Forsteri* hal, amely tüdős hal, rendesen kopoltyúkkal lélekzik, de amikor a víz kezd kiszáradni, lélekző szerve tüdővé alakul át. Nagy csapás, hogy rendkívül sok a mérges kígyó.

A lakosok őslakók és bevándoroltak. A. őslakói az A.-iak, amint vélik, a malájok és pápuák keveredéséből külön népfajjá alakultak; Tasmania őslakói teljesen kihaltak. Az A.-i népfaj külső ismertetőjelei: sajátságos koponyaalkat (dolichocephal és prognath), sötét göndör, de nem gyapjas haj, lapos orr, nagy száj, vastag ajkak, erős szakállnövés és piszkosbarna bőrszín. A nagyság különféle: Dél-A.-ban a lakosok kicsinyek, vékony végtagokkal; É.-on és a kontinens belsejében azonban jól kifejlettek és meglehetősen erősek. Erkölcsi tulajdonságaikat különféleképen ítélték meg: de amint ebből látszik, sem nem nagyon jók, sem nem nagyon rosszak. Szellemi tehetségeik nem kiválóak, de jelentéktelen dolgokban elég tanulékonyak. A földet sohasem művelték; vadászatból és halászatból éltek. Szerszámaik és fegyvereik igen kezdetlegesek: a vasat nem ismerték; fegyvereik erejét kicsorbított kövekkel és kagylókkal növelték: sajátságos fegyverök a bumerang (l. o.). Élelmiszerekben nem válogatósak; mindent megesznek: emberhúst azonban csak a legnagyobb szükségben v. babonából. A húst azonban megtüzesített kövek segítségével igyekeztek megfőzni. Ruházatuk egyedül a bőrköpönyeg és bőrkötény. Lakásaikat cölöpök segítségével levelekből és füvekből készítették. Vallási nézeteik zavarosak és homályosak, hisznek bizonyos szellemekben és a samanizmus mindenütt elterjedt. Számuk apadóban van és az összes államokban összeírottak száma 1901. 21 709.

A bevándorlott lakosok eleinte 1787 óta fegyencek voltak. A deportáció 1787—1868-ig állott fönn. Új-Dél-Wales-be a deportációt 1839., Tasmaniába 1853. és Nyugat-A.-ba 1868. szüntették meg. A. felvirágoztatását azonban a szabad bevándorlók eszközölték (1841 óta közel 2 millió). A lakosok számát a következő tábla mutatja:

Az ősállam neve	Területe km²-ben	Lakosok száma a bennszülöttek nélkül: 1901-iki census szerint	Lakosok száma a bennszülöttek nélkül: 1908. dec.-i becsl. szerint
Új-Dél-Wales	804,641	1.354,846	1.591,673
Victoria	227.610	1.201,070	1.271,174
Queensland	1.731,387	498,129	552,345
Dél-Ausztrália	2.340,460	363,157	407,179
Nyugat-Ausztrália	2.527,530	184,124	267,111
Tasmania	68,334	172,475	185,824
Összesen	7.699,912	3.773,801	4.275,306

A részletesebb adatokat l. az egyes ősállamok neve alatt. A népmozgalom adatai 1908-ról:

Az ősállam neve	Házasságok	Születések	Halálesetek	Több születés mint haláleset
	száma			
Új-Dél-Wales	12,641	42.458	16,055	26,403
Victoria	9,335	31,097	15,766	15,331
Queensland	4,009	14,830	5,680	9,150
Dél-Ausztrália	3.122	9,790	3,917	5,873
Nyugat-Ausztrália	2,012	7,755	2,879	4,876
Tasmania	1,432	5,615	2,129	3,486
Összesen	32,551	111,545	46,426	65,119

Termékek és kereskedelem. Földmívelés, állattenyésztés és bányászat a főfoglalkozások; az ipar csak lassan válik jelentékenyebbé. Egész A.-ban 9.840,000 acre van megművelés alatt, amiből körülbelül 60,000 szőllő. A háziállatok száma 1907. a következő volt: 1.927,731 ló, 10.547,629 szarvasmarha, 87.002,417 juh és 695,689 sertés. A bányatermékek értéke 1907. 24.494,000 font st.; aranyat 1908. 3.085,610 unciát bányásztak. L. részletesebben az egyes ősállamokat. Egész A. közös vámterület, az egyes ősállamok között a vámsorompókat megszüntették. 1908-ban a vámbevételek 8.869,903 font st.-re rúgtak. A külkereskedelmi forgalmat az alábbi tábla mutatja:

Év	Behozatal	Kivitel
	értéke st. fontokban	
1906	44.744,912	69.737,763
1907	51.809,033	72.824,247
1908	49.786,798	64.311,058

A behozatal és kivitel fontosabb cikkei az 1908-iki forgalomban és font st. értékben a következők voltak:

Behozatali cikkek	Értékük
Cukornád	245,495
Tea	972,756
Szesz és szeszes italok	1.028,825
Ruhaneműek	2.381,520
Pamut- és lenárúk	3.279,147
Gyapjuárúk	2.006.880
Selyemárúk	1.812.786
Gépek és géprészek	2.587,353
Mezőgazdasági cikkek	377,047
Fémiparcikkek	4.948,342
Vasúti sinek és felszerelések	792,928
Vas- és acélárúk	2.267,983
Fa és faárúk	1.894,340
Fegyverek és robbantó szerek	679,318
Papir és papirárúk	1.383,449
Könyvek és irodalmi termékek	472,866
Zsákok és ponyvák	988,166
Kémiai cikkek	1.916,680
Cipők és csizmák	276.824
Kalapok és sipkák	295,855
Ékszerek	437,159
Olajok	1.036,652
Dohány és dohányárúk	778,314
Aranyérmek és rudak	959.575

Kiviteli cikkek:	Értékük
Liszt	1.034,398
Vaj	2.387,450
Marhahús	451,557
Birka és birkahús	1.219,107
Házi- és erdei nyúl	336,093
Fagyasztott hús	232,261
Faggyú	785,996
Bőrök	532,782
Gyapju	22.914,236
Szén	1.348,926
Réz és rézérc	2.223,544
Arany és aranyérmek	13.327,838
Ezüst és ezüstérmek	2.054,484
Ólom	1.346,488
Cinn és cinnérc	1.023,440
Fa és faárúk	1.017,548
Gyöngykagyló	250,901
Élő állatok	263,737
Bőrök	2.195,053
Búza	3.089,591

A behozatal és kivitel azon országok közt, amelyekkel a kereskedelmi forgalom nagyobb volt, a következőképen oszlott meg 1908.:

Az ország neve	Behozatal értéke onnan	Kivitel értéke oda
	st. fontokban	
Az egyesült angol királyság	29.930,817	29.475,508
Uj-Zéland	2.276,597	2.257,939
India	1.630,246	1.812,908
Cejlon	683,813	1.612,890
Fok-gyarmat	141,861	811,203
Natál	49,302	818,197
Jáva	316,441	260,344
Belgium	970,187	3.704,449
Franciaország	479,642	5.152,263
Német birodalom	3.509,120	9.207,226
Amerikai Egyesült-Államok	6.039,753	2.395,466
Japán	543,789	1.267,963

A külkereskedelmi forgalom kizárólag a hajózás által bonyolódik le. Ennek szolgálatában 1908. az összes A.-i kikötőkben 4051 hajó fordult meg 8.581,151 t. tartalommal; és pedig távozott A.-i: 338 (327,353 t.), brit: 803 (2.356,998 t.), új-zélandi: 282 (461,462 t.), német: 156 (403,129 t.), francia: 129 (260,606 t.), amerikai egyesült-államokbeli: 47 (56,799 t.); érkezett A.-i: 342 (330,480 t.), brit: 807 (2.377,121 t.), új-zélandi: 283 (465,207 t.), német: 156 (407,160 t.), francia: 129 (260,629 t.) és amerikai egyesült-államokbeli 40 (50,089 t.). A nagyobb A.-i kikötők közt a hajók t.-forgalma a következőképen oszlott meg (1908): Sydney 1.437,824, Melbourne 1.274,183, Brisbane 880,860, Adelaide 724,842, Albany 127,726, Fremantle 189,665 és Hobart 428,245. A szárazföldi közlekedés szolgálatában álló állami vasúti vonalak hossza volt 1908 jún. 30. 14,658 ang. mérföld; ebből esett Uj-Dél-Walesre 3472$^{1}/_{2}$, Victoriára 3396, Queenslandra 3359, Dél-A.-ra 1879, a Northern Territoryra 145$^{1}/_{2}$, Nyugat-A.-ra 1943 és Tasmaniára 463. Az egész földrészt átszelő vasúti vonalak vannak ezeken kívül tervbe véve, részint félig-meddig kiépítve; ilyenek a Fremantle—Kalgoorlie—Port-Augustai, a Port Darwin—Adelaidei, végül az, amely a földrész DK.-i részét kötné össze az É.-i partvidékkel és Sydneyből kiindulva Bourke-on (ameddig már ki van építve) Thargomindahn, Windorah-n és Boulian át Port Darwinba vezetne. A telegráfvonalak hossza 44,554 angol mérföld (ebből esik Uj-Dél-Walesre 16,338, Victoriára 4027 Queenslandra 10,411), Dél-A.-ra 5,332, Nyugat-A.-ra 6,406 és Tasmaniára 2,040. Legfontosabb vonal, amely a földrészt körülfutja és amely ÉD.-i irányban (Adelaide—Port Darwin) átszeli. Európával 3 kábel köti össze A.-t. Dróttalan táviróállomások King Island (Bass-szoros), Rottnest Island (Fremantlenál), Thursdy-, Good's Island és Port Moresby (a Pápua-territorium).

Alkotmány. Az egykori gyarmatok, mint ősállamok (Original States) Uj-Dél-Wales, Victoria, Queensland, Dél- és Nyugat-A. és Tasmania egyesítésére a törekvések már a mult század ötvenes éveiben kezdődtek. Miután az egyes gyarmatok törvényhozása az egyesülést kimondotta, 1901 jan. 1-ben Sydneyben proklamálták az A.-i köztársaságot (Commonwealth of Australia). Ennek alkotmánya szerint a törvényhozó hatalmat gyakorolják a király képviseletében az angol kormány által kinevezett főkormányzó, a szenátus és a képviselőház. A szenátus tagjait hat évre választják, minden ősállam hatot. Rendes körülmények között a szenátus fele minden 3 évben megújítandó; ha azonban a képviselőházzal konfliktusba kerül, egészben is új választásnak vetendő alá. A képviselőház tagjait általános választások útján választják; minden 50,000 lakos választhat egyet, de minden ősállamnak joga van legalább ötöt választani. A jelenlegi képviselőházba Uj-Dél-Wales 27, Victoria 22, Queensland 9, Dél-A. 7, Nyugat-A. és Tasmania pedig 5—5 képviselőt küldött. A közös törvényhozó testület törvényhozói joga kiterjed a kereskedelmi, hajózási, honvédelmi, posta-, telegráf-, vám-, népösszeírási, munkás-, vasúti, ki- és bevándorlási-, mérték-, házassági stb. ügyekre. A végrehajtó hatalmat a főkormányzó gyakorolja tíz felelős minisztere által. Ez a kormány intézi angol Uj-Guinea ügyeit is, amelyet az 1906 szept. 1-én kiadott proklamáció szerint Papua-territoriumnak neveztek el. Az A. Commonwealth mindjárt megalkotása után minden idegen befolyást távol igyekszik magától tartani és a színes munkások bevándorlása ellen is a legmeszszebb menő akadályokat gördíti; fehér A.-t akar magának biztosítani. A Commonwealthnek pénzügyei is sok gondot okoznak. 1908-ban az államadósságok 247.974,624 font st.-re rúgtak, amely összegből csak 200 milliót az egyesült A. vett kölcsön. Bőven gondoskodik a Commonwealth az elagott és rokkant munkásokról. A 65 éven felüli munkás, ha 25 évet töltött A.-ban, 52 font st. évi jövedelemre számíthat; éppen úgy számíthat nyugdíjra az a munkára képtelenné vált munkás, aki legalább 5 évig élt A.-ban. A Commonwealth bevételei 1909—1910. 14.556,765 és kiadásai 15.759,102 font st.-et tesznek ki. Az állandó katonaság létszáma csekély, összesen 1448 főre rúg, háború esetén azonban 112,490 főből álló hadsereget állíthat ki. Az állandó haditengerészek száma 242, e szám azonban szükség esetén 1978-ra emelhető. A haditengerészet fenntartására és fejlesztésére a Commonwealth 200,000 és Uj-Zeland 40,000 font st.-et fordít. A haditengerészet béke idején a Commonwealth felügyelete alatt áll, de háború esetén az angol haditengerészet kiegészítő részévé válik. Az új katonai törvények szerint

minden fegyverfogható A.-i 12—14 éves koráig [illegible] tanul, 14—18 éves koráig rendes katonai gyakorlatokban vesz részt, 18—20 éves koráig tábori szolgálatra fogható; 20—26 éves koráig tartalékban marad és azután a fegyveres klubboknak lesz tagja. [illegible] E rendszabálytól várják, hogy A. már a legközelebbi időkben 206,000 begyakorlott fegyveressel fog rendelkezni.

A Commonwealth fővárosának helyét 1909. véglegesen megállapították Új-Dél-Walesben, Yass-Canberra kerületben a Murrumbidgee egyik mel[illegible]vel. Új-Dél-Wales e célra 800 négyzet ang. mérföld földet enged át és kiépíti a szükséges vasúti vonalait. Míg az új főváros fölépül, a parlament ülését Melbourneban tartja.

A felfedezések története. Vajjon az A.-i kontinens partjait ki pillantotta meg először, biztosan nem tudjuk. Valószínű, hogy le Testu provencei hajókapitány volt az első; sokan a portugál hajókapitányt Godinho de Eredia Manuelt tartják A. fölfedezőjének ki 1601. csakugyan megfordult e földrész partjain. A biztosabb és részletesebb ismeretek a hollandoknak köszönhetők, akik a XVI. sz.-ban több expediciót küldtek ki A. megismertetésére. Az első 1606 Duyfken hajón a d. sz. 13¾°-ig hatolt; ugyanabban az évben Vaez de Torres spanyol hajó a róla elnevezett szoroson hajózott keresztül. 1616—18. holland kereskedelmi hajók fölfedezéseket tettek a d. sz. 35 és 22° közt, nevezetesen az Endracht, amelyről a Ny.-i part egy része nevét kapta. Ugyanilyen körülményeknek köszönhették nevüket a Ny.-i parton az Edel és a Leeuwin-föld, amely a kontinens DK.-i végében fekszik; ezeket 1619 és 1622 közt fedezték föl. 1627-ben egy holland hajó a déli part 1400 km. hosszú területe mellett evezett el és azt Nuyts földjének nevezte el; a rákövetkező évben fölfedezték A. ÉNy.-i részében fekvő Witt-földet, 1636. pedig az Arnhem-földtől Ny.-nak fekvő Van Diemen-földet. 1642 Tasman Abel végig evezett A. Ny.-i és D.-i partjain és első volt, aki először látta a róla elnevezett szigetet. 130 évig Tasman utazása után senki újabb kisérletet az A.-i partok kikutatására nem tett. A K.-i partok megismertetésének dicsősége a híres Cook Jamest illeti meg, aki 1770. első világkörüli útjának végén jutott el A. DK.-i végéhez, ahonnan negyedfél hónapi veszélyekkel teljes hajózás után feljutott a Torres-szorosig. Az egészen újonnan fölfedezett területet királyának, III. Györgynek nevében birtokba vette és Új-Dél-Walesnek keresztelte. Az angol kormány azonban csak 18 évvel később gondolt ezen új birtokának kizsákmányolására. 1787-ben vetette meg Phillip kommodor a Port Jacksonnál fekvő Sydney alapját. Két évvel [illegible] a sydneyi kormányzó kiküldötte Dawes hadnagyot, hatoljon át a Blue Mountainsen és kutassa ki annak K.-i lejtőjén fekvő földet. Azonban Dawes 14—15 km.-nyire tudott csak előre haladni; a hegységen át nem juthatott és eredménytelenül tért vissza. Cooknak és a hollandoknak fölfedezései A. partjait nagyjából ismeretesekké tették; a részletesebb átkutatás a későbbi expedicióknak volt föntartva. Még a XVIII. sz. utolsó éveiben több francia és angol hajóvállalat fordult meg A. [illegible], Vancouver és Macluer 1791., d'Entrecasteaux 1792. 1798-ban pedig Bass Georges, hajóorvos fölfedezte a róla elnevezett csatornát. Mindezeknél fontosabb volt az 1801-iki francia expedició Baudin és az angol expedició Flinders vezérlete alatt. A franciák Tasmaniát, a D.-i partokat és a Ny.-iak egy részét, az angolok pedig a D.-i partok egy részét, a K.-i partokat és a Karpentaria-öblöt mérték föl. A még fennmaradt hiányokat azután kitöltötte King Phillip angol hajóskapitány 1818—1822-ig tartó útjában. Az ő térképei maig is alapját teszik az A.-i partokat ábrázoló térképeknek. Egyes részleteket még fölmértek Wickham kapitány (1837), Stokes kapitány (1841), Blackwood kapitány (1842—45), Stanley Owen (1847—50) és Denham (1859—60).

A földrész belsejének felderítésére irányuló törekvések 12 vagy 13 évi pihenés után 1812. újra megindultak, főképen Macquarienak, Új-Dél-Wales kormányzójának (1810—21) ösztönzésére. 1812-ben Lawson hadnagy átkelt a Blue-Mountainsen. 1813-ban Evans mérnök egy nagyobb folyó felső folyásához ért és azt Macquarienak keresztelte el; egy második útjában Evans egy nem kevésbbé jelentékeny folyóra bukkant, amelynek a Lachlan nevet adta. Ekkor a kormányzó nagyobb expedició kiküldését találta szükségesnek, amely Oxley mérnök vezetése alatt 1817 és 1818. a Lachlan és Macquarie nagy részét fölmérte és a két folyó közti területnek térképét elkészítette. 1824 és 1825-ben a Murrumbidgeet fedezték föl. 1825-ben Howell és Hume gazdag gyarmatosok átkutatták a déli vidéket a Philipp-öbölig, amelynek partján ma Melbourne áll. 1827-ben Cunningham Allan botanikus É. felé hatolt el a Moreton-öbölig; 1828—31. pedig Sturt Charles, a gyarmat-hadsereg egyik kapitánya a Darlingot fedezte föl és a Murray-n lehajózott az Alexandrina-tóig. Jelentékenyen bővítette a Murray felső folyása körül elterülő vidékekre vonatkozó ismereteket még Mitchell, aki 1831 és 1835-ben tett fölfedező utakat; ő volt az, aki a mai Victoriát elnevezte Australia felixnek. Mivel e közben a gyarmatosok száma jelentékenyen megszaporodott, a közigazgatás könnyítése végett új gyarmat-centrumok alkotása bizonyult szükségesnek. 1829-ben alapították Nyugat-A.-t; 1835-ben Uj-Dél-Walesnek a Murray-tól D.-re fekvő részét kihasították és Victoria gyarmattá tették, Melbourne fővárossal; 1836-ban pedig alapították Dél-A.-t, 1859. Queenslandot. Az új gyarmatok alapítása a fölfedezésekre is élénkítőleg hatott. Legelőit mindegyik szaporítani akarta. Grey Georges 1837. az ÉNy.-i partok vidékét járta be; ugyanabban az évben Eyre John bejárta a Victoriától a Murray-ig terjedő részeket; 1838-ban a Nuyts-földjének természetével akarván megismerkedni, borzasztó szenvedések közt a déli partvidéket mintegy 1000 km.-nyi hosszuságban kutatta át; 1839 és 40-ben pedig a Torrenst és Eyret fedezte föl, amelyeket összefüggő tavaknak tartott. 1844-ben Sturt kapitány tette meg az első kisérletet arra, hogy A.-n D.-ről É. felé áthatoljon. Adelaideból indult el, de csak a d. sz. 24½°-ig juthatott. Élelmiszerek hiánya miatt vissza kellett térnie. Ugyanabban az évben Leichhardt Lajos porosz természettudós a Moreton-öbölből megindulván, teljesen ismeretlen

vidéken keresztül Essington-öbölig jutott. 1847-ben Kennedy a Victoria folyó mentét kutatta át. 1848 elején Leichhardt át akart hatolni a kontinensen KNy.-i irányban, de útközben elveszett, nyomát többé nem találták. Rendkívül nagy sikerrel járt A. ismeretére nézve Mac Donall Stuart útja 1860—62. A merész skót utazó több ízben tett kisérletet, hogy a déli partokról a Karpentaria-öbölig eljusson. Negyedik útjában csakugyan sikerült is a Van Diemen-öbölig eljutnia; nyomában csakhamar fölállították azon távirót, amely Adelaideot a Darwin-öböllel és így Európával is összeköti és amely 1872. készült el. Victoria gyarmat O'Hara Burke Róbertnek, egy ir embernek vezérlete alatt küldött ki egy expediciót. Burke el is jutott a Karpentaria-öböl közeléig, onnan visszatért, de élelmiszer-készleteit, melyeket utitársai nagyobb részével a Cooper folyónál hagyott, nem találta és egyik utitársával nyomorult módon elveszett; társai közül egyedül King maradt életben, akit kinos helyzetéből a Burke fölmentésére Howitt vezérlete alatt kiküldött expedició mentett meg. 1872 után fölfedező utak a nagy táviróvonal állomásairól indultak ki K. vagy Ny. felé; 1873-ban Warburton az Alice állomástól a De Grey folyóig hatolt; 1874-ben Forrest John a Ny.-i partról az Alberga folyó mentén eljutott a táviróvonalig; vele egyközű utakat tett meg 1875. Giles, 1878. Barclay és Winnecke átkutatta a táviróvonal és Queensland határa közti ismeretlen területet; ugyanabban az évben Forrest John az ÉNy.-i partvidéket, 1879. pedig Forrest Sándor a Fitzroy-folyó és a Katalin táviróállomás közti vidéket ismertette meg. 1891-ben Bradshaw S. az É.-i részeken tett eredményes fölfedezéseket; ugyanazon évben Lindsay vezérlete alatt indult meg egy expedició, hogy a még ismeretlen részeket átkutassa, de vízhiány miatt eredménytelenül kellett visszatérnie. 1894-ben Winnecke átkutatta a kontinens belsejében fekvő Mc. Donnell hegyláncot. 1895-ben Hübbe megindult Oodnattából, a Dél-A.-i vasúti vonal végpontjából és nagyobbára ismeretlen vidéken eljutott Coolgardie-ig, útközben nagy vízhiánnyal kellett megküzdenie. 1896-ban Wells egy nagyobb expedicióval és 20 tevével megindult, hogy Nyugat-A. ÉK.-i részét átkutassa, de szerencsétlenül járt; mivel nem tudott vizet találni, összes gyüjteményeinek és két társának cserbenhagyásával a Fitzroy folyóhoz menekült. Sikeresebben járt 1896. Carnegie, aki átkutatta a Kimberleyi kerület aranymezőit. 1898-ban Haddon a Torres-szoros szigeteinek bennszülötteit, 1901—1902. pedig Gillen és Spencer a kontinens belsejében lakó bennszülötteket tanulmányozta. 1903-ban Wells és Basedow a Dél-A.-i kormány megbizásából a Musgrave-, Mann-, Petermann- és Tomkinson hegyeket kutatta át, hogy aranyéreeket keressen. 1904-ben Barclay és Macpherson, Miller és Langley a Hay river és Ancoora közt fekvő homokos pusztán először hatoltak át.

Irodalom. A fölfedezők terjedelmes leírásain és a sydneyi, melbournei, adelaidei és hobarttowni tudományos egyesületek kiadványain kívül Strzelecki, Phys. Description of New South Wales and Van Diemen's Land, London 1841—45; Lang, Aborigines of Australia, Melbourne 1865; Topinard, Études sur les races indigènes de l'Australie, Paris 1872; G. Grey and J. Pleek, Handbook on Australia philology, London; Smith, The Aborigines of Victoria, Melbourne 1878; Early Voyages to Terra Australia ed. by H. Major, London, Hakl. Soc. 1859; G. Moll, Verhandeling over eenige vroegere Zeetogten der Nederlanders, Amsterdam 1885; Tenison Woods, Hist. of the discovery and expl. of Australia, London 1865; W. Howitt, Hist. of disc. in Australia, London 1865; C. Grad, L'Australie interieure, Paris 1864; Wallace, Australasia, London 1880; Jung, Der Weltteil Australia, Leipzig 1883; Paszlavszky, Az Australia szigetvilág életéről (Népsz. természett. előad. gyüjteménye, V. köt.); The Australia Handbook (Londonban évenként jelenik meg); Favenc, Explorers of Australia, Melbourne 1908; Grey, Australasia Old and New, London 1901; Keenan, Commonwealth of Australia, Sydney 1907; Moore, The Constitution of the Commonwealth of Australia, London 1902; Schmeisser, The Goldfields of Australasia, 2 köt., London 1899; Thomson, The Physical Geogr. of Australasia, Washington 1898; Vossion, L'Australie et son Avenir, Paris 1902; Wise, Commonwealth of Australia, London 1909; Hassert, Landeskunde u. Wirthschaftsgegor. d. Festlandes Australien, Leipzig 1907. Fraser, A., the making of a nation (London 1910). A jelentékenyebb *térképek:* Map of the E. provinces of Australia by J. Arrowsmith, London 1851; Atlas of Australia by F. Proeshel, 1. köt. f.; Petermann, Australien nach dem Stande d. geograph. Kenntniss in 1871, Gotha 1871; A J. Skene, Map of continental Australia Melbourne 1879; Hughes-Turner, Map of Australia 9. kiadás, 1890, (1 : 20.000,000); Bamberg, Wandkarte v. Australien, 1 : 8.330,000, 8. kiad. 1884); Hardt, Schulwandkarte von Australien 1 : 16.000,000, Wien 1875; Williams, Philips Handy Volume Atlas of Australia 16, térkép, London 1888; Garren Picturesque Atlas of Australia, Sydney 1888; Skenes, Continental Australia, 1 : 3.200,000, Melbourne 1889. Végül a londoni Admiralty, a német császári tengerészeti hivatal és a washingtoni hidrográfiai intézet által kiadott térképek.

Ausztráliai és csendes-tengeri (oceániai) őskultúrák (l. *a képmellékletet*). A szorosan vett ausztrál őskultúra napjainkig a legkezdetlegesebb fokon vesztegel. Az őslakók barnabőrűek és szőrösek. Feltünően különböznek a szigetek lakóitól, az újguineai göndörhajú, fekete pápuáktól, a mongoloid malájoktól és távolabb az afrikai négerektől. Ausztrália Dél-Amerikával az Antarktisz utján egy összefüggő földrészt alkothatott. A kapcsolat közöttük az eocén (l. o.) korszakban szünt meg, Ausztrália növény- és állatvilága azóta fejlődésében megakadt és a legalsóbb fejlődési fokon vesztegelt itt keletkezése v. kivándorlása óta, vele az őslakosság is. Valószinű, hogy a késői harmadkor ideje alatt maradt némi szárazföldi áthidalás a malájszigetek, Ausztrália és Új-Guinea között, ami a kultúraramlást lehetővé tette, de nagyobb emlősöknek nem volt alkalmas a továterjedésre. Máig úgy a szigetkontinensre, mint ki vált az oceániai szigetcsoportokra nézve Frobenius általában ötféle, tisztán megkülönböztethető műveltségréteget állapitott meg: 1. Az u. n. *nigrit-kultúra*; csekély nyomai maradtak, de ezek világos kapcsolatot árulnak el az ősafrikai kultúrákkal s a fekete fajnak sajátosságaira vallanak. E fokon vesztegelnek Ausztrália bennszülöttei s az oceániai szigetek ásatagemlékei is ez állapot messzeterjedt volta mellett tanuskodnak. Ismertető jelei: durva csiszolású kőeszközök, nyers dárdák és hajításra való dorongok, a bumerang (l. o.), csigás rosthurkákból font kosarak, tüzfúró, méhkas alakú kunyhók, stb. Néptörzsei követték a hullaégetés, fogkiütés és orrcimpa-átfúrás szokását. 2. A *nyugatpápuai* (Joy szerint: totemes) *műveltségi fok.* Elterjedtsége: É.-Ausztrálián át Melanézia nagy része, kivált Új-Guinea Ny.-i partszalagja s a Torres-csatornán túl a Palau szigetek irányában É.-nak, másrészről Új-Kaledonián és Új-Zélandon át D. felé. Jellemző vonásai: agnát öröklödés, női matriarcha család-rendszer, dárdavető készülék, kőhegyű gerelyek, beékelt élű bár-

...dék, tőrök, kéregszövetből való övek, bambuszfurók, [illegible] kéregkunyhók, a hullának [illegible] kitevése. — Ennél haladottabb a [illegible] (úgy nevezett kétosztályos) *kultura*, amely K.-ről Mikronézián és Kelet-Melanézián át Új-Guinea és Új-Hollandia felé terjedt; középpontja az Új-Hebridák és Salamon-szigetek csoportja. Legtöbb helyen elnyomta az előbbi fok szokásait. Lényeges: exogám (idegen törzsű nővel házasodó) kétosztályos családrendszer, maszktáncos titkos szövetségek, kőparittya, csillaggerezdes buzogányok, [illegible] és ütemverő deszka. Ismerik a [illegible]. Újabb ezeknél a 4., a *melanéziai* (úgy nevezett [illegible] *kultura*) Melanéziának inkább nyugatán található; középpontja Új-Guinea, innen a Salamon-szigetek érintésével Santa-Cruz szigetekig, más irányban a Bismarck-archipelagus felé terjedt; Ausztráliát nem érintette. Eredete indonéziai (Dk.-ázsiai). Újítását lapos hajtott íjj, szárnyatlan nyíl, vállra vetett pajzs, bőrdob, sajátszerű fésűk és kanálformák s levélcsikokból összefűzött gyékények. Legfiatalabb az 5., *maláj-polinéziai kultura*. Nyugat felől a Philippineken keresztül a polinéziai bevándorlókkal terjedt el s egész Melanéziában, Mikronéziában részben kiölte, részben átformálta a régebbi művelődés rendszereket. Szerszámai: komozsár, kókuszdióhéj-kaparók, hajlott nyelű kőszekercék, tűzben formált eke, [illegible] fülcimpába fúrt botocskák, pálca fésű, a tetoválás, dohánytermelés, tapaszövetből és gyékényszőnyegből való ruhák. Velük fejlett vallásrendszer áll kapcsolatban; templomépítkezés, csónakba-temetkezés, körülmetélés, a tabu (tilalom) törvények, mindenek fölött azonban a hajózás tudománya (háromszögű vitorlák és oldalvédő szárnyas dereglyék), valamint a halászat (összetett szerkezetű horgok, kézi vetőhálók, vejszék). Az oceániai bennszülöttek, legkivált pedig az újzélandi maorik, a kezdetleges népművészetnek valódi remekeit hozzák létre kedvelt tárgyaikon. Faragott és berakott munkáikon a stilizált rajzok fejlett szépérzékre vallanak (l. *a képet)*; vonalvezető és területkitöltő művészetük újabban az európai műiparra is nem egy irányban termékenyítően hatott.

[illegible] új-guineai gyűjtésének leíró katalógusa (I. Berlinhafen, II. Astrolabebai). A Magyar Nemz. Múzeum Néprajzi osztályának kiadása I. és III., Budapest 1899 és 1901; gr. Festetich Rudolf, Emberevők között, Budapest [illegible]; Finsch, Samoafahrten, Leipzig 1888; Graebner, Kulturkreise u. Kulturschichten in Ozeanien, Zeitschr. f. Ethnologie 37. évf. [illegible]; Ling Roth, The Aborigines of Tasmania, Halifax [illegible]; Parkinson, Dreissig Jahre in der Südsee, Stuttgart 1907; Brough-Smith, The Aborigines of Victoria, Melbourne [illegible]; Spencer-Gillen, The northern tribus of Central Australia, London 1904; Thilenius, Ethnographische Ergebnisse aus Melanesien, Nova Acta, Halle, I. 1902 és II. 1903; Thomas, Natives of Australia, London [illegible]; [illegible] Gregory [illegible] W. Living Races of Mankind [illegible]

Ausztráliai gummi, l. *Arab mézga.*

Ausztráliai kenyérfa, l. *Adansonia.*

Ausztráliai nyelvek. Az ausztráliai nyelvtörzs nyelvei közül csak a déliek és délnyugatiak ismeretesek, ezek is többnyire csak hiányos szótárakból. Mind ragozó nyelvek, és szókincsük közös elemei, a három első számfogalom kifejezéseinek, valamint a szóragozásnak hasonlósága miatt foglalhatók össze egy nyelvtörzsbe. Csak a *pápuák* nyelve mutat más típust és sok átvett elemet a malajo-polinéziai nyelvekből (maga a *pápua, pápuarak* szó is maláji elnevezés, jelentése: göndörhajú). *Zoller* szerint a pápua, polinéziai és a maláji nyelvek egy közös ősnyelvre vezethetők vissza. *Finck* szerint az ausztráliai nyelvtörzshöz vagy 200 nyelvjárás tartozik, de ezeknek ismertetése, osztályozása a jövő feladatai közé tartozik. V. ö. *Teichelmann* és *Schürmann*, Outlines of a grammar, vocabulary and phraseology of the aboriginal language of South Australia; *Müller*, Grundriss der Sprachwissenschaft (2. kötet, Wien 1879); *Zöller*, Deutsch-Neuguinea (Stuttgart 1891); F. N. *Finck*, Die Sprachstämme des Erdkreises (Leipz. 1909).

Ausztráliai régió (l. *a mellékelt színes képet)*, az állatföldrajzi tartományok egyike. Magja Ausztrália és Új-Guinea, ehhez csatlakoznak a hozzájuk tartozó szigetek (Celebes, Molukki-szigetek, Tasmania, Uj-Zéland, Polinézia stb.). Ny.-ra Celebesz, Lombok, Timor és a Molukki-szigetekig, K.-felé a Sandwich- és Marquesas-szigetekig, É.-felé pedig Tasmaniáig és Új-Zélandig terjed. Sajátságos, jellemző állatvilága van, melynek kialakulása érthetővé válik, ha megemlítjük, hogy ez a régió a kréta-időszak óta más földséggel nem állott összefüggésben. A mostani emlősök legjellemzőbb rendjei a harmadkor folyamán fejlődtek ki, ezért a többi régióktól elszigetelt A. területéről a «modern» szervezetű emlősök hiányzanak. Legjellemzőbb emlős állatai az ódonszabású *csőrös emlős állatok* (*4.* és *5. kép*) és az *erszényesek* (*1.*, *2.* és *3. kép*), melyek az Amerikában honos fiahordókon kívül sehol másutt a földön elő nem fordulnak. A többi szárazföldi emlősállatok közül csupán néhány rágcsáló tekinthető bennszülöttül, mert ami még a régió területén előfordul, mint pl. a dingó, juh, nyúl, róka, denevér és az É.-ausztráliai szigetvilágon előforduló disznó, azt vagy behurcolták, vagy úgy odatévedt. Az erszényesek Ausztráliában jellemző módon nagy fokban differenciálódtak; vannak soraikban fán élő, futó-, ásó-, ragadozó-, rágcsáló-, rovarevő stb. féleségek. Ezek mintegy pótolják a többi földségek változatos emlős faunáját. Madárvilága is jellemzőt tár elénk. Az igazi pintyek, harkályok, fácánok, keselyük teljesen hiányzanak. Helyettük sehol másutt elő nem forduló madárcsaládok fajai nagy változatosságban népesítik e régiót. Ilyenek a paradicsommadarak, pompás tollazatú papagályok és galambfélék, lantfarkú madár, nektárszívó madarak; a futó madarak közül a kazuár, az emu és a kivi. A madarakban való nagy gazdagság annyira jellemző az A.-ra, hogy «Ornithogäea», azaz a «madarak országa» névvel is jelölték.

Az A.-i csúszómászó- és hal faunája is sok érdekes jellemvonást rejt magában. Különösen azáltal tűnik ki, hogy sok, az ó-világban nagyon elterjedt, közönséges csoport nem fordul elő területén. Igy Új-Zélandban hiányzanak a kígyók és a gyíkcsaládok legnagyobb része. Az új-zélandi alrégióhoz tartozó kisebb szigeteken előfordul egy sajátságos ódonszabású gyíkféleség, mely másutt sehol sem él: a **hidasgyík** ***(Hatteria).*** A kétéltűek sorából hiányzanak a farkos kétéltűek (szalamandra- és

1

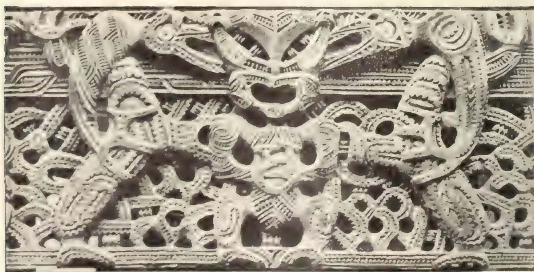
2

3

4

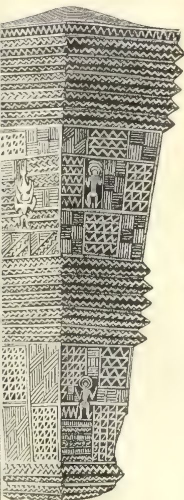
5

... egy oldala. A tetovált középalak fejedelmi őst ábrázol, aki gólyalábakon jár. Maori művészet. – ... 4. Oszdránnegyű lándzsa Admiralitás-szigetcsoportról. – 5. Reteszléc középdarabja, maori farag... főnök fegyverei Dél-Polynéziából. — 9. Ugyanolyan a Markézász szigetekről.

»A ... « cikkhez

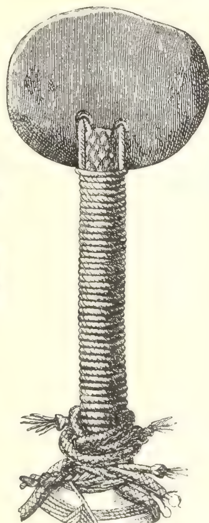
6

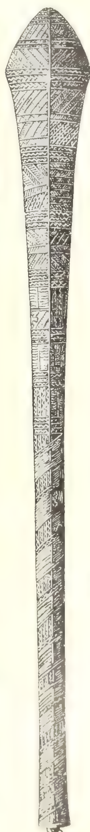
7

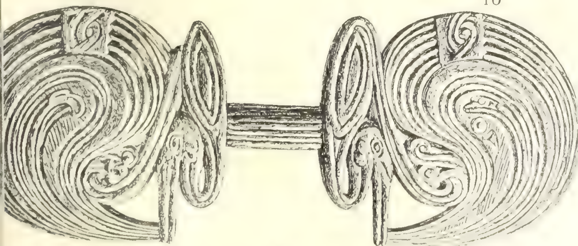
9

10

8

11

Ujzélandi kincsesláda fedele. — 5. Europai ember-kolosszus szobra bazaltlávából, a [illegible] és [illegible] régi spanyol
stilizált gyík- és madáralakokkal. — 6. Ujzélandi csapóajtó tetovált szellemalakokkal. — 7. és 8. Dorongok, törzs-
adi szekerce jadeit-kőből, Uj Kaledónia. — 11. Pápuák faragott védőpajzsa.

AUSZTRÁLI

3. Erszényes farkas. 4. Csőrös állat. 5. Hangyászsün. 6. Cal
13. Lantfarkú madár. 14. Talegalla-tyúk.

AI FAUNA.

... Novae Hollandiae ... [illegible] ... 16. [illegible] ... 17. [illegible]

göte-félék); a békák közül a Nork-félszigeten előforduló *Rana papua* kivételével csak olyan békák fordulnak elő, melyeket a rendszerezők a mozgómellkasú-békák *(Arcifera)* csoportjába osztanak. A halak közül fontos a különben mindenütt nagyon elterjedt ponty-félék hiánya; jellemző a bennszülöttek által barramundának nevezett tüdőshal *(Ceratodus Forsteri)* előfordulása. *Alrégiói*: 1. Új-zélandi alrégió. Idetartoznak: Új-Zéland és a szomszédos szigetek. Az emlősöket csak pár faj denevér képviseli. Sajátságos madárfaunájára jellemző: a kivi, a bagolypapagályés a kövi papagály. A hüllők közül csak gyíkok, a kétéltüek közül csak egy béka fordul elő; jellemző hüllő-félesége a hidasgyík *(Hatteria)*. 2. A polinéziai alrégióban hasonlóan az emlősök közül csak egyes denevérek és rágcsálók fordulnak elő. Fontos madara a fogas galamb *(Dyduneulus)*, az otaheti jégmadár *(Todiramphus)* és az inambu *(Rhynchotus)*. 3. Az ausztráliai alrégió, ahova Ausztrália és Tasmania tartoznak. Van 102 faj erszényes emlőse *(Macropus, Phascolomys, Phalangista, Perameles, Petaurus* stb.); 3 faj csőrös emlőse *(Ornithorhynchus, Echidna, Acanthoglossus)* és 23 faj denevére. Jellemző madarai: a fekete hattyú, a lantfarkú madár *(Menura superba Davies)*, a talegalla-tyúk *(Talegalla Lathami Gray)*, az ausztráliai mézevő *(Melitreptus lunulatus Vieill.)* és az emu; a többi állatok közül jellemző az ausztráliai kétléleklzetű hal *(Ceratodus Forsteri* Krefft.) 4. A maláji alrégió, ahová tartozik: Új-Guinea, a Molukkok, Celebes, Timor és más Ausztráliától É.-ra fekvő szigetek egészen a Salamon-szigetekig. Különösen a madárvilága gazdag, szebbnél szebb kakadúk, galambok, jégmadarak fordulnak elő. Futó madara a kazuár. Emlősökben szegény; nevezetes a medvekenguru *(Dendrolagus ursinus* Müll.)

Ausztráliai tenger a. m. Déli- vagy Csendes-oceán.

Ausztrál-oceán a. m. *Csendes-oceán.*

Ausztraloid a. m. ausztráliai néphez hasonló. Több indiai rasszon kívül ilyenek a ceylonszigeti veddák és a Nilgiri hegységen élő todák.

Ausztrál-öböl (Great Australian Bight), Ausztrália D.-i partjaiba benyúló öböl; a Pasley-foktól a Katasztrófa-fokig ér. Ny.-on az Adieu-fokig a part meredek és kikötők nélkül szükölködik; innen K. felé már vannak egyes kisebb, kikötőkül alkalmas bevágódások: a Fowler-, Streaky-, Anxions- és Coffin-öblök. A partvidéknek csak a K.-i részén vannak sovány legelői.

Ausztrál-szigetek, l. *Tubuai.*

Ausztrázia, azaz keleti birodalom. Igy hívták 511-től 751-ig a Merovingok alatt a frank birodalom K.-i részét, míg a Ny.-i részt *Neusztriának* nevezték (l. o.) A a Mosel és Maas környékét, továbbá a Rajna jobbpartján elterülő frank tartományokat foglalta magában Metz fővárossal. Nagy Károly halála után A. Németországhoz, Neusztria Franciaországhoz tartozott. V. ö. *Haugenin*, Histoire du royaume Mérovingien d'Austrasie (Paris 1863); *Digot*, Histoire du royaume d'Austrasie (4. köt., Paris 1863); *Gérard*, Histoire des Francs d'Austrasie (Bruxelles 1861 2. köt.); *Vay* S. gróf, A.-i naplótöredékek (Bud. Szemle 1908).

Ausztria, l. *Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria* és *Osztrák császárság.*

Ausztriacizmus, *ausztriaiasság*, az Ausztriában beszélt német nyelvnek a németországitól eltérő sajátságai.

Ausztria-dij, a bécsi versenypálya egyik legértékesebb futása. Győztese 1909. 87,000 K.-t nyert, a másodiknak 7000 K, a harmadiknak 3000 K jutott. Az A.-t 1890. alapították, s a győztes 5900 frtot nyert. A verseny távolsága 1800 mt., kétévesek és idősebbek mérkőzhetnek benne. Októberben kerül dülőre, még pedig rendszerint vasárnap.

Ausztriai főherceg, l. *Főherceg.*

Ausztria-Magyarország (ném. *Österreich-Ungarn*, franc. *Autriche-Hongrie)*, a két állam együttes megjelölésére gyakran használt cím, különösen a közös ügyekben. A hivatalos elnevezés: *Osztrák-magyar monarchia* (l. o.).

Auszugalis per, régibb törvényeink s a volt Kúria kifejezése szerint könyvkivonati tartozások behajtására vonatkozó per.

Autan (franc., ejtsd: otán), Dél-Franciaországban előforduló tengeri szél.

Autan, paraformaldehidet tartalmazó pasztillák, melyek megnedvesítve, e célra készült lámpában hevítve formaldehid-gőzöket fejlesztenek. Kényelmes dezinficiáló szer: a falakat, bútorokat, ruhákat előbb be kell nedvesíteni.

Autarcha a. m. autokrata; *autarchia*: autokrácia (l. o.).

Autariatok neve alatt a régi Illiria egyik népségét említik a történetirók, l. *Bosznia.*

Autarkia (gör.), az erkölcstanban a maga magával való beérés, aki maga magának elég, aki független a dolgoktól; a stoikusok etikájának egyik pontja.

Aut-aut (lat.) a. m. vagy-vagy; *aut Caesar, aut nihil*, v. császár v. semmi, Borgia Cesare jelmondata.

Autenrieth, *Johann Heinrich Ferdinand*, német orvos, tanár és orvostudományi író; szül. Stuttgartban 1772 okt. 20., megh. 1835 máj. 2. Orvosi és természettudományi tanulmányokkal foglalkozott. Beutazta Olaszországot, Ausztriát s Magyarországot (Briefe eines Reisenden über Ungarn), majd Amerikába ment, honnan visszatérve Tübingenben a bonctant, élettant, sebészetet és szülészetet adta elő. Főmunkája Handb. der empirischen menschlichen Physiologie (Tübingen 1801—02), melyben a helyes tapasztalatokon és kisérleteken nyugvó kutatás szükségességét hangoztatja. 1811 óta a kórbonctan- és gyógytannal foglalkozott. Mint klinikus rendkivüli éleslátásáról volt híres s a kórjelenségek mérlegelésénél mindig az élettanra támaszkodott s az objektiv megfigyelés híve volt. Az orvostudományok majd minden ágában otthonos volt s mint a törvényszéki orvostan művelője szintén nagy tekintélyre tett szert. Munkáinak és cikkeinek száma 200-ra rug.

Autenrieth-féle kenőcs, 1 rész hánytató borkőből és 4 rész disznózsírból készül. Unguentum Autenriethi néven a magy. gyógyszerkönyv II. kiadásában hivatalos volt. Külsőleg alkalmazzák a bőrre mint gyuladást okozó elvonó szert. Régebben divatosabb volt, ma már kevésbbé használják.

Autentifikál (lat.) a. m. hitelesít, valamely okiratot annak hitelességét igazoló záradékkal lát el. L. *Hitelesítés.*

Autentikus a. m. teljesen hitelt érdemlő, valódi.

Autentikus hangnemek. Igy nevezzük azokat a hangnemeket, amelyeket a keresztény egyházi zenében a IV. sz.-ig vezetnek vissza és amelyek első felállítását Ambrus püspöknek tulajdonítják (l. o.).

1.	d	e	f	g	a	h	c̄	d̄
2.	e	f	g	a	h	c̄	d̄	ē
3.	f	g	a	h	c̄	d̄	ē	f̄
4.	g	a	h	c̄	d̄	ē	f̄	ḡ.

Autentikus magyarázat, valamely iratnak olyan magyarázata, amely magától a szerzőtől vagy — törvényeknél — a törvényhozótól származik és így teljes hitelt érdemlő.

Autentikus záradék alatt értjük a zenében a teljes kadenciát, amely a domináns és a tonikai akkordból alakul.

Auteuil (ejtsd: otöly), egykor falu Seine francia départementban, ma Páris városának XVI. arrondissementja, a Bois de Boulogne tőszomszédságában; hideg vasastartalmú forrásokkal, vízgyógyintézettel; számos nyaralóval; egykoron Franciaország legkitűnőbb íróinak volt lakóhelye; itt éltek: Boileau, Racine, Moliere, Lafontaine, Talleyrand, Gérard a festő, itt volt Helvétius asszony szalonja is.

2. *A.*, Franciaország legnagyobb akadályversenypályája, a bois de Boulogne közvetetlen közelében. 1873-ban alapították s mihamar nagy népszerűségre jutott. Legnevezetesebb versenyei: a párisi nagy akadályverseny és az A.-i gátverseny.

Auteur (franc., ejtsd: otőr, lat. *autor)* a. m. szerző.

Authentia (gör., *hitelesség),* az irodalomban és kútfőkritikában valamely irat hiteles eredete. Az irott maradványok lehetnek u. i. hamisítványok is.

Authentica (t. i. *lex*), az eredeti törvényszöveg, szemben a későbbi kiegészítésekkel és átdolgozásokkal. *A. collatio,* a justinianusi novellák szószerinti latin fordítása, amelyet a középkorban — a konstantinápolyi Julianus szabadabb fordításával szemben — hivatalosnak tekintettek. *A. charta*, teljes alakszerűséggel kiállított és ép azért hiteles okirat, aminek ellentéte az okmány fogalmazványa és másolata.

Authenticae (lat.), tulajdonképen Justinianus novellái (l. *Authentica).* A jog tanulmányozását könnyítendők a glosszátorok a Kodexnek (l. *Corpus juris civilis*) amaz rendelkezései mellé, melyek Justinianus novellái által változást v. módosítást szenvedtek, a változtató v. módosító rendelkezéseket kivonatban iktatták. E kivonatok is A.-nek neveztetnek, s a Kodex kiadásaiban fekvő írás által tűnnek ki. A XII. és XIII. sz.-ban I. és II. Frigyes császár rendelményeiből a bolognai jogtudósok által készített s a Kodexbe iktatott ily kivonatokat, megkülönböztetésül amazoktól, A. Fridericianae-nek nevezik. Amazoknak száma 220, emezeké 13. A glosszátorok az institutiókhoz is készítettek ily A.-kivonatokat, de ezek az institutióknak csak nagyon kevés nyomtatott kiadásába vétettek fel, s észrevétlenül is maradtak, míg újabb időben Savigny feléjök irányítá a tudósok figyelmét. Az A. mint törvényeknek ugyan, de magántekintély alatt eszközölt kivonatai törvény erejével nem birnak.

Authenticum (gör.), a kat. egyházban: 1. az Antifonarium (l. o.), amennyiben a zsoltárok éneklésének szabályát tartalmazza; 2. az az okmány, amely a szent ereklyék valódiságát bizonyítja (litterae authenticae). Ezt régebben a pápa állította ki, a tridenti zsinat óta elegendő a püspöknek jóváhagyása. Végérvényesen a ritusok kongregációja dönt.

Authie (ejtsd: otí), kis folyó Franciaország É.-i részében. Pas-de-Calais départementban ered; a La Manche-ba torkollik, 100 km. hosszú; amiből tengeráradás idején 11 km. hajózható.

Authion (ejtsd: otioñ), folyó Franciaország középső részében; Indre-et-Loire départementban ered; nagyobbára a Loire-ral egyközüen folyik; 105 km. hosszú utat tevén meg, a Loire-ba torkollik; a Latan és Couasnon a mellékfolyói.

Autichamp (ejtsd: ótisañ), 1. *Jean Thérèse Louis de Beaumont,* marquis d'A., szül. Angersben 1738., megh. 1831 jan. 12. A hétéves háborúban Broglie tábornagy szárnysegédje volt, a forradalom kitörése után Condé herceggel kivándorolt és 1792. után az emigránsok szolgálatában Vendée felszabadítását készítette elő. 1799-ben orosz szolgálatba lépett és főfelügyelője lett az ukrainai és krimi lovasságnak. 1799-ben 30,000 katonából álló orosz tartalékhadcsapatot vezetett Szuvarovhoz Svájcba, de Masséna meggátolta egyesülésüket. 1815-ben XVIII. Lajos grófi rangra emelte és a Louvre parancsnokává tette, melyet az 1830 júliusi forradalom napjaiban, 92 éves korában, hősiesen védelmezett a felkelőkkel szemben. — 2. Mostoha öccse *Antoine Joseph Eulalie de Beaumont,* marquis d'A., szül. Angersben 1744 dec. 10., megh. 1822 ápr. 10. 1769-ben bátran harcolt Korzikában. Lafayette alatt Amerikában küzdött. 1782-ben mint tábornagy S.-Domingo parancsnoka lett. 1792 óta az emigránsok soraiban harcolt. 1799. hazatérhetett. XVIII. Lajos 1815. Saint-Germain kormányzójává nevezte ki. — 3. *Charles de Beaumont,* A. grófja, az előbbinek fia, szül. Anjouban 1770 aug. 8., megh. 1852 okt. 6. 1792-ben a vendéebeliek legbuzgóbb vezérei közé tartozott, végre azonban (1800) meghódolt és I. Napoleon szolgálatába lépett. 1814-ben átpártolt a Bourbonokhoz, kik tábornokká és pairré tették. 1823-ban a Spanyolországba küldött francia hadsereg egyik parancsnoka volt. A júliusi forradalom kitörésekor a Vendéet akarta föllázítani; ezért in contumaciam halálra ítélték; később bűnbocsánatot nyert.

Autigén *(autogén),* általában annyit tesz, hogy ugyanott is keletkezett, ahol előfordul; ezzel szemben *allotigén (allogén)* pedig azt jelenti, hogy máshol képződött, mint ahol előfordul. Igy a kőzettanban A.-ek a kristályos kőzetek ásványegyénei, azaz ugyancsak ott termettek, ahol éppen a kőzetet alkotják; allotigének pedig a törmelékkőzetek alkatrészei, mert mint más kőzetek volt részei, azok pusztulásából származtak oda, ahol a törmelékkőzetet alkotják. Hasonló jelentésüek a

geológiában még *autochton*, ill. *allochton* (vagy *exotikus)*, pl. odavaló növényekből keletkezett az autochton szénréteg, míg (alluviális úton) odahordott növényi maradványokból származik az allochton szén.

Autlan *(de la Grana)*, város Mexikóban, Xalisco államban; 4000 lak., akik cukornáddal, kosenillel, sóval és kakaóval igen élénk kereskedést űznek.

Auto, az *autos* gör. névmás (a. m. önmaga) töve, sok összetétel első tagja, pl. autokrata, automata, autodidakta, autopsia, autobiographia *(«önéletrajz»)*.

Auto (dram., spanyol: «aktus»), a spanyol szinpad szent darabjai (A.-s sacramentales), melyek a középkori misztériumokból és moralidadesből fejlődtek; eleinte a templomokban, utóbb legtöbbnyire úrnapján ünnepélyes körmenetek befejezéseül szabad piacon nagy pompával adattak elő. Az A.-k v. az úrnapját, v. a karácsonyt (A. al nacimento), v. a szentek életét jelenetezték és együttesen «comedia diviná»-nak is neveztettek. Timoneda már 1566. írt egy «Szent Máriát»; legnagyobb tökélyre vitte az A.-kat Calderon, kitől 73 A.-s sacramentales, közte 200 loa (előjáték) és 100 entremeses (felvonásköz, vígabb jelenetek, epizódok a tulajdonképi szent történet előtt) maradt fenn. 1765-ben az A.-k szini előadása, mint a szent történetek profanációja, betiltatott. Híresek *Gil* Vicente port.-spanyol író A.-i is.

Autoallogamia (gör.), l. *Cseretermékenyítés.*

Autobiográfia (gör.) a. m. önéletleirás.

Autobusz, a. m. automobil-omnibusz, l. *Mótorkocsi.*

Autochor (növ.), az önmozgás által való elterjedésre szolgáló berendezkedés jelzője.

Autochton, a geológiában, l. *Autigén.*

Autochtonok (gör., a. m. a földből szülöttek), valamely ország őslakói, nemkülönben ezek utódai, ha más népekkel nem elegyedtek össze. Autochton népeknek tekintették magukat az athéniek, arkaszok, latinok, gallok, szittyák stb.

Autocsónak, l. *Mótorcsónak.*

Autocycle, a. m. motocycle, l. *Mótoros kerékpár.*

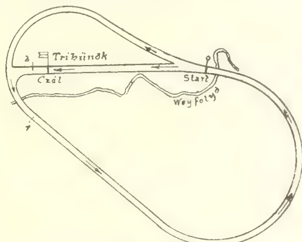
Autodafé (spanyol *auto de fé*, portugál *auto-da-fé*, latin *actus fidei*, «hitcselekvény, hitítélet») A spanyol és portugál inkvizició által eretnekség miatt halálra itéltekkel való ünnepélyes körmenet, illetőleg a halálos itélet végrehajtása. Tulajdonképen az A. az itéletnek csupán nyilvános kihirdetését jelentette, de közvetetlen következménye mindig a kivégzés volt. Az áldozatra szánt eretnekekkel való körmenetek rendszerint pünkösd és advent közti egyik vasárnapon, leginkább mindszentek napján tartattak. A borzasztó látványosságra a nép tömegekben tódult, és a legelőkelőbb férfiak is tisztességet találtak abban, ha e kivégzéseknél mint a szent törvényszék poroszlói szerepelhettek. Az ünnepélyesség emelésére gyakran megjelent a király is, egész fényes udvarával. A menetet a domokosrendi barátok nyitották meg. Utánok a vezeklésre itélt megtértek lépdeltek, majd a halálra itélt eretnekek jöttek mezitláb, sanbenitóba, szűk tunikába és hegyes sipkába öltöztetve, mögöttük a megszökött eretnekek képmásait vitték a templomba, hol a halálra itélteket, kezökben kioltott gyertyával, egy feszület elé állították, hogy hallják meg halálos itéletöket. Ezután az elitélteket átadták a világi hivatalnoknak, ki őket megbilincselve, a kivégzés helyére vitette. Ha a halálra itéltek a végrehajtás előtt visszavonták s megtagadták eretnekségöket, akkor enyhítésül megfojtották őket, ellenkező esetben azonban elevenen égették meg, velök együtt tűzre tevén a megszökött vádlottak képmásait és a korábban elhaltaknak tetemeit is. E tömeges kivégzéseket 1481-től kezdve rendezték nagyobb mértékben s a legfényesebb A. az volt, melyet 1680. II. Károly spanyol király alatt Madridban tartottak. Az utolsó tömeges A. 1781. folyt le, de Valenciában még 1826. is kivégeztek egy Ripoll nevű eretnek tanítót. Az irodalmat l. *Inkvizició* alatt.

Autodidakta (gör.), aki tanító nélkül szerezte ismereit. Az A. rendesen önálló észjárású, erős akaratú; nem érzik rajta az iskola vagy a vezető szakember hatása, de sokszor hiányzik belőle az önbecsülés helyes mértéke is. Hajlandó lenézni azokat, kik a szokott úton haladnak, mely őt nem köti.

Autodigestio (gör.), l. *Önemésztés.*

Autodinamikus (gör.) a. m. öntevékeny, önmagától ható; ami saját erejéből hat.

Autodrom, az automobil bemutatására, sebességének meghatározására, esetleg versenyek megtartására szolgáló — külön e célra épített — pálya. Méretei, miután a rekordversenyeknél néha 100 lóerős mótorral biró kocsik is száguldanak rajta végig, nem egyszer 150 km., sőt annál is nagyobb óránkinti sebességgel, a többi verseny-

pályákhoz képest igen hatalmasak. A fenti *ábra* a *brooklandi* pályát mutatja be, melynek hossza (1. jelölt rész): $2^{11}/_{16}$ ang. mf. (4323 m.), hozzászámítva a 2-vel jelölt befutási pályát, mely külön 1 km., összesen $3^{1}/_{4}$ ang. mf. (5230 m.), szélessége 100 láb (30 m.). Hogy a fordulónál a centrifugális erő a teljes sebesség megtartása esetén is a kocsit a pályából ki ne dobja, e helyeken a pálya külső oldala felé magasabb. Igy a fenti pálya külső széle a kisebb sugaru fordulónál — melynek sugara 1000 láb (304·3 m.) — 20 lábbal (7·93 m.) van magasabban, mint a belső. A kocsik 180 km. óránkinti sebességgel minden veszély nélkül futhatnak rajta.

Autoecia (növ.), az élősködő, különösen a rozsdagombának ivadékcserével járó fejlődésé-

len áll az eset, ha ugyanannak a gombának különböző spórás ivadéka (*aecidium, uredium* és *teleutospora*) teljes fejlődését ugyanazon a gazdanövényen folytatja és végzi be, amelyen a fejlődését megkezdette, vagyis nem vándorol át más növényre, mint pl. a gabonarozsda, amely utóbbi esetben a fejlődést heteroikusnak mondjuk.

Autofita, l. *Autotrof növények.*

Autofobia, az automobiltól való félelem, mely bizonyos egyéneknél abban is jelentkezik, hogy semmi szín alatt sem ülnek automobilra; továbbá az automobil ellen való ellenséges érzés, mely tettleges kártétel ösztönévé is fajul.

Autofonia (*Tympanophonia*), orvosi műszó, azt a beteges állapotot jelenti, amidőn egyes fülbetegek saját hangjukat egyik v. másik fülben erősebben hallják.

Autogamia (gör.), l. *Megtermékenyítés.*

Autogarage (franc., ejtsd: garázs), automobil-szín, a motorkocsik elhelyezésére szolgáló helyiség.

Autogén, l. *Allogén és Autigén.*

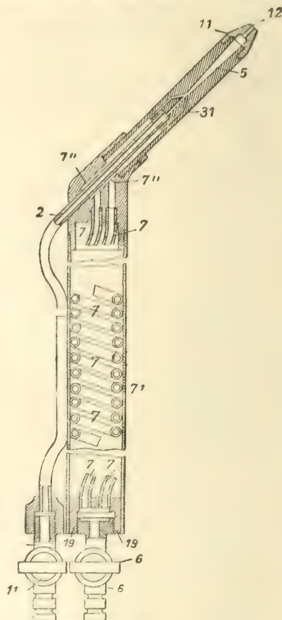
Autogenezis (gör.), l. *Ősfejlődés.*

Autogén hegesztés elve fémek, különösen vas és acél egyesítése összeolvasztással. A kovácsvas olvadáspontja 1600°, az acélé 1400° C., az öntöttvasé 1100–1200° C. és a nikkelé 1400–1500° C. Ily hőmérsékletet lokálisan a kovácstűzhelyeken anélkül, hogy a környezetet is föl ne melegítenénk, elő nem állíthatunk. Ezt a feladatot csak elektromos hevítéssel vagy nagy hőmérsékletet fejlesztő gázokkal oldhatjuk meg. Az utóbbiakkal való hegesztést nevezzük A.-nek. Leginkább a hidrogén vagy acetilén vagy Blau-gáz (l. o.) és az oxigén keverékét használják szúró láng alakjában. Így a hidrogén elégésekor elméletileg 6700° C. keletkezik, azonban ily melegben a vízgőz szétbomlik, meleget von el, úgy hogy maximum csak 2400° C.-t kapunk, de ez is bőségesen elégséges a szóban forgó műveletre. A hegesztéshez használt hidrogénes égő lángjának hőmérséklete 1900° C.-ra rúg a legforróbb helyen. A lángban célszerű a fölösleges hidrogén stb., mert a hegesztendő helyeken az egyesítést akadályozó fémoxidokat színíti. Sok esetben, így acéllapok hegesztésénél káros lehet a gázláng redukáló gáztartalma; így az acetilén esetleg annyira karbonizálja a hegesztendő részeket, hogy azok ridegebbek s ennek következtében törékenyebbek lesznek, mint a láng nem érintette helyek. Az a hit, hogy a lángban normális munka esetén mindig oxigén elég fölös, az újabb vizsgálatok az

1. ábra. Durranógáz égője.

ellenkezőt bizonyítják. Az A.-re leginkább a hidrogén és acetilén gázt egyet használják. Mind a két gázt sűrítve acélpalackokban szállítják a fogyasztókhoz. Az égő szerkezetét az *1. ábra* szemlélteti. Ezt gummicsövekkel az oxigén és hidrogén gáztartóval kötik össze; a *c)* zárócsap nyitása után az *a)* és *b)* csövön beáramló gázok az *e)* keverő térbe s innen a *d)* csőbe jutnak, melyet *f)* cső köt a kicserélhető *h)* égővel össze. A nagy hőmérsékletű láng nagyon könnyen, gyorsan és biztosan összehegeszti (olvasztja) az egymással érintkező fémrészeket. A *2. ábra* a Fouché-féle autogén-égőt szemlélteti. A nagyobb nyomású oxigén a vékony *(2)* csövön, az acetilén pedig a bővebb *(6)* csapon át áramlik az égőbe. Az utóbbit a *(7)* spirális cső két ágra osztja. A kúpos *(31)* nyíláson kifúvó oxigén magával rántja az acetilént, az *(5)* térben a két gáz keveredik és a vörösréz fúvóka *(11)* nyílásánál *(12)* meggyujtva ég. Egy méter hosszú és 10 mm. vastag vaslemez hegesztéséhez kell 450–560 l. oxigén és 2500–3100 l. hidrogén fél óra alatt. Acetilénnel egy óra alatt 2·5 m. hosszú és 10 mm vastag vaslemezt hegeszthetünk össze 1300 l. oxigén és 1000 l. acetilén fogyasztása mellett.

2. ábra. Fouché-féle autogén-égő.

Irodalom. Wittái J. Gyula, Az autogén hegesztés és vágás (l. a Magyar Iparoktatás XIV. évfolyamának 17–20. számát); Baumann, Bericht über Versuche mit autogen geschweissten Blechen und Kesselteilen, Berlin 1910; Autogene Metallbearbeitung (Havi folyóirat).

Autogén metszés. Ha gázzal vagy villamossággal megizzított fém (különösen vas) felszínére

II. Rákóczi Ferenc

[illegible]

[illegible]

I. Lipót

[illegible]

Bercsényi Miklós gróf

Apafi Mihály

Corvin János

Mária Terézia

Károly lotharingiai herceg

Szondy György

[illegible]

Boleyn

RÁFOK I.

A FŐK, URALKODOCSALÁDOK TAGJAI.)

II. Lajos

Mátyás király

Savoyai Jenő

V. Ferdinánd

I. Ferencz

Rudolf trónörökös

Nagy Frigyes

Stefánia főhercegnő

Erzsébet királyné.

Báthory István

Nagy Péter

I. Ferencz József.

I. Rákóczy Ferenc

Rudolf király

Bocskay István

Zápolya János

RÉVAI NAGY LEXIKONA

AUTOGRÁFOK II.

(FEJEDELMEK, HADVEZÉREK, ÁLLAMFŐK, URALKODÓCSALÁDOK TAGJAI.)

III. Napoleon

XIV. Lajos

II. Vilmos

Stuart Mária

Cromwell Olivér

XVI. Lajos

Turenne

I. Vilmos

Washington

Wellington

I. Napoleon.

Hofer András

Garibaldi

Kruger Pál

Gr. Moltke.

Victor Emanuel

Erzsébet, Angolország királynője

Hus

Dr Eck

Calvin

Luther

Melanchthon

Tisza Kálmán

Gr. Csáky Albin.

Metternich

Berzeviczy Albert

Szell Kálmán

Zichy János gró

Szterényi József

Irányi Dániel.

Justh Gyula

Andrássy Gyula gróf

Talleyrand

Hieronymi Károly

Eötvös

Danton

Marat.

Robespierre

Samassa József

Zwingli

Gladstone

Pázmány Péter

Gr. Széchenyi István

Baross Gábor

Richelieu

ifj. Andrássy Gyula gróf

Dr Haynald Lajos

Wekerle Sándor

Schmerling

Bismarck

Disraeli

Tisza István gróf

AUTOGRÁFOK IV.

(1848—49. MAGYAR SZABADSÁGHARC.)

Aulich

Nyary Pál

Csányi László

Klapka György

Szemere Bertalan

Hajnik Pál

Pöltenberg

Vécsey

Gr. Batthyány Kázmér

Gr. Batthyány Lajos

B. Perényi Zsigmond

Mészáros Lázár.

Máriássy

Knézics

Perczel Mór

Humboldt Sándor

Lassalle

Werbő

Dr. Goldziher Ignac

Szilágyi Sándor

Sz

Csemegi Károly

Comenius Amos Jo

Leibniz

Kant

R. W. Bunsen

Réaumur

lstvan

Renan

Blériot

Karl Marx

lászlo

Carlyle

Virchow

Szarvas Gábor

Semmelweis

Pulszky Ferenc

Laplace

Spinoza

Buffon

ay

Proudhon

Kemény Zsigmond. Csokonai Vitéz Mi
Kisfaludy Károly. Beksics Gu
ifj. Ábrányi Kornél Czuczor Gergely
Csiky Gergely Bessenyei Gy
Beöthy Zsolt Berczik Árpá
Arany János Dóczi Lajos
Kisfaludy Sándor Ba
Jókai Mór Szabolcska Mihály Katona
Petőfi Sándor Gárdonyi Gé
P. Ányos Pál Madách Imre
Vas Gereben Kazinczy Gábor V. M
Garay János Gyön
Mikszáth Kálmán Vadnay
Kenedi Géza Ady Endre
Kölcsey Ferencz Bajza József Ka
Lyka Károly Pálffy Albert Bródy Sán
Pekár Gyula Zrini Mi
Rákosi Viktor Tóth Béla Benedek Elek.

grof Zrinyi Miklós

Mikes Kelemen

Gyulai Pál

Peczeli József

B. Jósika Miklós

Vajda János

Maeterlinck

Walter Scott

Cervantes

Bulwer

Lenau

Sand George

Tennys…

Detlev v. Liliencron

Dickens

Schiller

Turgenyev

Lord Byron

Manzoni

Milton

Paill…

Gœthe

Puskin

Lessing

ifj. Dumas

Mickiewicz

Boccaccio

Björnsterne Björnson

Hugo v. Hofmannsthal

Shakespeare.

Voltaire.

Emile Zola

Shelley

Lermontov

Mark Twain

Dosztojevszkij

B. de Saint-Pierre

Gorkij

id. Dumas

Augier

Chenier

Alfieri

Nekraszov

Corneille

H. de Balzac

Lope de Vega

Sue

Fogazzaro

AUTOGR…
(FESTŐK, SZOBRÁSZ K…

Berlioz

Mozart

Duse Eleonora

Saint-Saëns

Szinnyei-Merse Pál

Lehár Ferenc

Szigeti

Liszt

Ujházy

Chopin

Max Klinger

Munkácsy Mihály

Feleky Miklós

Rossini

Gr. Zichy Géza

nagy nyomású oxigén gázsugár hat, az keresztül ég. A művelethez kell az autogén hegesztés kapcsán leírt hegesztő-égő és oxigénvezető cső. Az előbbi elöl jár s a fémet izzásig fölmelegíti, az utóbbi pedig közvetlenül utána halad s az oxidációt végzi el. Dolgoznak úgy is, hogy először a melegítő lángot használják. Ha a fém elég izzó, a gázcsapot elzárják és az oxigénvezető csövet megnyitják. Ezzel az eljárással 50 mm. vastag lemez 3·28 m³ oxigéngáz fogyasztása mellett vágható át, 6 m. óránkinti vágássebességgel. A vágásszélesség 2—4 mm. Az irodalmat l. *Autogén hegesztés* alatt.

Autogonia, *archigonia*. *Haeckel* a szülők nélkül való hipotétikus keletkezésnek v. ősnemzésnek két módját különbözteti meg, ú. m. az A.-t, amely ben valamely legalsóbb rendű élő lény közvetlenül szervetlen vegyületekből, továbbá a *plazmogoniát*, amelyben szerves vegyületekből keletkezik. Bebizonyítva azonban a szülék nélkül való keletkezésnek egyik módja sincsen, bár az első élet keletkezését az A. útján kell elképzelnünk.

Autográf (gör.; *nyolc melléklettel)*. A szó abból származik, hogy *autografon*, ami a. m. sajátkezű írás. Minden eredeti kézirat, levél, okmány, aláírás tehát A.; rendszerint azonban csak neves, híres emberek kézírását értjük az A. szó alatt. Kiváló államférfiak, tudósok, költők, uralkodók írásait könyvtárakban kincsek gyanánt őrzik, magánosok pedig, ha birtokukba kerül, ereklyeként tartják. Az A. megőrzését már az ókorban kezdték, a rendszeres *A.-gyüjtés* azonban csak a XVI. században indult meg Franciaországban. Ma már a világ összes nagyobb könyvtárában vannak A.-gyüjtemények, számos kereskedés nyilt meg, ahol nevezetesebb emberek kézírását árulják drága pénzen és sok ezer ember igazi szenvedéllyel adta magát az A.-gyüjtésre. Az emberek jellemét akarják ezek a gyüjtők az írásukból kitanulni, s hogy nem minden alap nélkül való az a feltevés, hogy a jellem és írás közt van némi összefüggés, mutatja az a körülmény, hogy sokszor asszony, férfi és gyermek írását a kevésbé gyakorlott szem is meg tudja különböztetni. Az első nagyobb gyüjtemény IV. Henrik államtitkárjáé, Loménie de Brienne-é volt Párisban. A világ legnagyobb A.-gyüjteménye a párisi nemzeti könyvtáré, amely után a legnagyobb és legbecsesebb az, melyet a londoni British Museumban őriznek. Mikor a gyüjtés szenvedélye mindinkább terjedt, természetszerüen megindult az *A.-kereskedés* is. Már 1801-ben volt Párisban nyilvános A.-árverés, de az első A.-kereskedés csak 1838. nyilt meg, ugyancsak Párisban. Ma már számos ilyen kereskedés van mindenfelé s ezek katalógusokat adnak ki, megszabott árakon kínálva nagy emberek kézírásait. Misem természetesebb, hogy a nagy kereslet arra birt egyeseket, hogy A.-kat *hamisítsanak*. Weimarban 1856. ültek törvényt egy Gerstenberg nevű építész fölött, aki híven tudta utánozni Schiller kéziratát s valósággal gyártotta az eredeti Schiller-A.-kat. Nagy feltünést keltett annak idején Chasles francia matematikus gyüjteménye, melyet ez nyilvánosságra is hozott; a lehető legérdekesebb A. voltak ezek, régiek és újak; még Caesartól való kézírás is volt köztük. Később aztán kiderült, hogy az érdekes iratok egytől-egyig hamisítottak s azokkal egy ügyes hamisító szedte rá a tudós tanárt. Most úgy iparkodnak a csalást megakadályozni, hogy az A.-t összehasonlítják az illető férfiak írásának litográfia, réz- vagy fametszés útján készített hasonmásával. Az úgynevezett *emlékkönyvek* is az A.-gyüjtés nemét képezik. L. még *Kézírás*.

Autográfgyüjtemények, l. *Autográf*.

Autográfhamisítások, l. *Autográf*.

Autográfia (gör., *sajátkezű írás)*, így nevezik a kőnyomdászatban a litográfiai tintával sima, jól enyvezett papirosra írt kéziratokat s ezek sokszorosítását. A kőre v. cinkre való átnyomáskor a papiros hátát gyönge salétromsavas oldattal kenik be, mert így a vonalak jobban áthúzódnak. Használnak az A.-nál a közönséges papiros helyett preparált, ú. n. A.-i papirost; erről az írás v. rajz tisztábban, élesebben nyomható át, de az átnyomásnál a követ v. cinklemezt melegíteni kell. Az átnyomás után a követ v. lemezt maratják (l. *Maratás)*, a nyomás pedig úgy történik, mint a kőnyomásnál (l. o.). Az A. olcsó és gyors eljárás, különösen sürgős hivatali és kereskedelmi értesítések, tervek, épület- és géprészek stb. sokszorosítására használják. — A.-nak hívják még a magyar találmányú Fönix, hektográf, autocopiste noir stb. készülékekkel való sokszorosító eljárásokat. — A. *orvosi* jelentését l. *Dermografizmus*.

Autogravür (kőnyomdászati fény-nyomás kapcsolatban a mélynyomással). Ez eljárás, melyet Angerer C. talált fel Bécsben 1906., a fotográfiai háromszínnyomási eljárás többszörösített alkalmazásából s egy mélynyomású lemezzel való kiegészítéséből áll. A szükséges színlemezekből, tehát a sárga, vörös és kék alapszinekből nem egy-egy, hanem több, fokozatos erősségű és tónusgazdagságú diapozitiv készül egyugyanazon felvételről; e diapozitivek fotografikus úton kőre vitetnek s kézi sajtón nyomatnak. A kész színnyomatokra azután acélba v. rézbe maratott, megfelelő mélynyomású lemezt nyomnak. Az ily nyomatok az eredetinek teljesen megfelelő képet adnak, s különösen alkalmasak képeknek fac-simile-sokszorosítására, mert a mély nyomásuak plasztikus jellege még az eredetinek ecsetvonásait is érvényre juttatja.

Autohipnózis (gör.), másnak hozzájárulása nélkül önként jelentkező igézés. Rendesen csak már mások által megigézetteken következik be. V. ö. *Igézés*.

Autoinfekció (gör. és latin), helytelen elnevezés, de általánosan használt. Azon fertőzéseket értjük alatta, amelyek úgy jönnek létre, hogy a szervezet valamely részében levő mikroorganizmusok a vérpályán vagy a nyirkutakon keresztül más helyre jutnak és ott betegséget okoznak. Tudjuk, hogy a száj, az orrüreg, a nyelőcső, a bélcsatorna, a hüvely telve van baktériumokkal, amelyiknek egyike-másika igen veszedelmes az emberre (streptococcus pyognus, staphylococcus stb.), de az ép nyálkahártyán ezek nem tudnak áthatolni. Ha már most bármi okból megsérül a nyálkahártya, pl. szálka megsérti a garatot, a szülésnél felsebződnek a nemi szervek, a baktériumok be-

hatolhatnak a megsérült szövetbe, ott elszaporodhatnak és ott helybeli gennyedést okozhatnak, de tovább is vándorolhatnak a vérpályán v. a nyirkpályán keresztül és a távolabbi szervekben okozhatnak megbetegedéseket. Más esetekben a baktériumok a szervezet belsejében eltokolva élősködnek, de a tok valamikép megreped és így jutnak be a vérpályába. *Autoinokuláció* a. m. átoltás az a folyamat, amidőn a szervezet valamely részében lévő megbetegedést, valamely más helyre a beteg vagy az ápoló vagy valamely harmadik személy keze, vagy valamely más tárgy viszi át. A fertőzés nem a vér vagy a nyirk útján történik. Pl. a kankós beteg a húgycső gennyével bedörzsöli a szemébe, a vér gennyedését vakarás útján a melléről a lábára.

Autoinokuláció, l. *Autoinfekció.*

Autointoxikáció (gör.-lat.), mérgezés, amelyet a szervezetben képződött méreg okoz. A mérgek képződhetik úgy, hogy a szervezetben rendellenes folyamatok vannak, pl. bélbeli rothadás. Máskor a szervezetben mindig képződő mérgek kiválasztása hiányos, pl. a vese kiválasztása megakad (vesegyuladás), és a vérben felhalmozódnak azon, mindig képződő mérgek, amelyeknek kiviteléről a vese gondoskodik (l. *Húgyvérűség*). Harmadszor akkor fejlődik A., ha valamely oly szerv működése hiányos, amely szervnek egyik rendeltetése az anyagcseréjében mindig képződő mérgek ártalmatlanná tétele. Pl. a pajzsmirigy megbetegedésénél fejlődő görcsök és elbutulás; a mellékvese megbetegedését követő bronzbetegség stb. A.-ról szólunk, ha az anyagcsere megváltozása folytán rendellenes, mérgező anyagok képződnek a szervezetben. Pl. a cukorbetegségben képződő aceton stb.

Autokefaloi (gör.) a. m. függetlenek, a keleti egyházban a pátriarchával mint rendes hierarkiai felsőséggel szemben önálló, független, legfőbb joghatósággal felruházott főnökség jelzésére használt kifejezés. E címmel illetik a konstantinápolyi pátriarchátus felállítása előtt az efezusi, herakleai, s cezareai püspököket, kik exarchák (l. o.) jogait gyakorolják, de a chalcedoni zsinat óta előjogaik megszüntek és csak címük maradt meg. Ma a konstantinápolyi pátriarchától független autokefál egyházak vannak Magyarországon, Ausztriában, Oroszországban, Szerbiában.

Autokinézis (gör.), belső ingerre létesülő mozgás.

Autoklav (gör.-lat.), így nevezik a folyadékok túlmelegítésére való, jól záró edényt. Kisebb műveleteknél A. gyanánt beforrasztott üvegcsövet vagy vastagfalu jól záró palackokat használnak. Nagyobb anyagmennyiségeknél vasból, illetőleg acélból készült A.-okat alkalmaznak, melyek biztosítószeleppel, manométerrel, gőzkibocsátócsappal, esetleg kavarókészülékkel is fel vannak szerelve. A. a *Papin*-féle fazék is. Az A.-ot leginkább a stearin gyártására, az enyv főzésére stb. használják. *A. tömítés* a. m. önműködően záró tömítés.

Autokollimáció, l. *Kollimáció.*

Autokrácia, a korlátlan és abszolut egyeduralom gör. elnevezése. *Autokrata*, az igy uralkodó. L. *Monarchia.*

Autokritika (gör.) a. m. önbirálat.

Autokróm-eljárás, a szines képek nyomtatásánál gyakran alkalmazott eljárás, melynél a fotografia segélyével készített autotipiai lemezről egy szinben nyomott képet litografiai úton szinezik. Az autotipia csak a konturját és nem egészen határozott részleteit adja itt a képnek, ezt nem is szokták túlsötéten nyomni, a szinekkel adják meg azután a kép élénkségét, ezekkel emelik vagy mélyítik az egyes részleteket. L. még *Lumière-eljárás.*

Autolizis (gör.), l. *Önemésztés.*

Autologia (gör.), voltaképeni beszéd, ellentétben a képes beszéddel; annyi is mint *autonomia*, l. *Önkormányzat.*

Autolykos, 1. Hermes fia, a görög mitoszvilágban notorius tolvaj és csaló, ki az elidegenített holmit felismerhetetlenné tudja tenni. Heraklest birkózni tanította. — 2. *A.*, görög matematikus és csillagász Kr. e. 330 körül, a két fennmaradt legrégibb görög matematikai munka szerzője.

Automachia (gör.) a. m. önönmagának való ellenmondás.

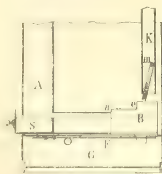
Automata (gör., *önönmagától mozgó).* A. elnevezés alatt régebben élő lények (emberek, állatok) alakjaira készített, ezeknek mozgásait is utánzó bábukat értettek. Ezeknél a mozgató mechanizmust egy az A. belsejében, többnyire elrejtve elrendezett, óramű képezte, mely, a bábualakból kiálló rögzítő készüléknek oldása után, megindult és a bábunak hozzákapcsolt tagjait mozgásnak indította. Ezek az A.-k a mai, szintén óraművel hajtott gyermekjátékok *elődjeinek* tekinthetők. Efféle A.-kat már az őskorban ismertek. Híresek voltak tarentumi Archytas repülő fagalambja, Pausanias sasa, Demetrios Phalereus csigája és Ptolomaios Philadelphos androidja. A középkorban Albertus Magnus oly androidot szerkesztett, mely a vendégeknek az ajtót kinyitotta és a belépőt üdvözölte. Regiomontanus járó legyet és sast készített, az utóbbi a Nürnbergbe bevonuló Miksa császárt szárnycsattogással és fejbólintással üdvözölte. A zsebóra feltalálása után (Hell Péter 1500) még több A.-t szerkesztettek. Voltak zenélő, lövöldöző, táncoló, harcoló stb. A.-k. A strassburgi münster híres órája 12 apostolával és kukorékoló kakasával szintén ebből az időből való. Efféle órák még a lübecki, prágai, olmützi, nürnbergi, berni, salzburgi stb. A schwarzwaldi órákon még ma is kakuk jelzi az órák ütéseit. A XVIII. sz.-ban legnagyobb hírü volt a grenoblei *Vaucanson* és a chaux de fonds-i *Droz* Jakab A.-ja. Kaufmann Drezdában helyesen fúvó trombitát mutogatott, később trombitáló androidot is készítettek. *Kempelen*-nek sakkozó androidja nem volt A., mert benne élő ember mozgatta a nagyon elmés mechanizmust.

Az újabb időben a közéletben A. elnevezés alatt bedobott pénzdarab által működésnek indítható elárusító-, mutatvány-, zene-, telefon- stb. A.-kat értjük. Ennek a készüléknek lényege abból áll, hogy egy emeltyű-rendszer által rögzített mechanizmus egy bedobott pénzdarab által az emeltyűrendszer hatása alól kikerül, minek következtében egy a készülékből kiálló fogantyú meghúzása vagy egy forgattyú forgatása által egy szekrénykébe esett árú, egy dobra göngyölt sza-

lag kihúzható, egy folyadékot tartalmazó edény csapja kinyitható, egy sztereoszkóp-képeket tartalmazó szalag vagy tengely mozgásnak indítható, egy sípláda zenélő hengere vagy egy grammofon tárcsája mozgásnak indítható stb. A pénzdarab esetleg egy óraművet vagy elektromótort is *megindíthat*, mely az A.-t minden külső beavatkozás nélkül működteti.

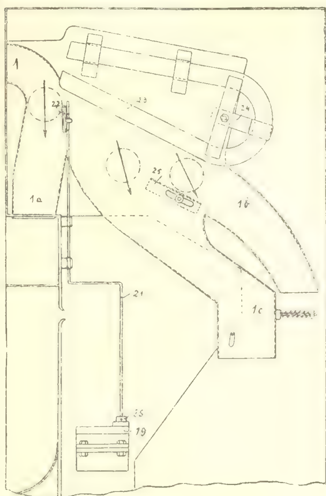
Az emberi munka folytonos drágulása az A.-kat mindinkább elterjedtebbekké teszi. Ujabban a postai szolgálat könnyítésére is használnak A.-t, így egymásra halmozott levelező-lapokat egy bedobott pénzdarabbal kioldott tolattyú meghúzása által szolgáltatnak a vevőnek, a bélyegeket pedig egy szintén pénzdarabbal oldott henger forgatása által — mely hengerre bélyegek folytonos szalag alakjában göngyölvék — adják ki. Ajánlott levelek felvételére is használnak már A.-t. A bedobott, az ajánlási díjnak megfelelő pénzdarab egy mechanizmust old, melyet kívülről forgattyú indít mozgásnak. Az A. a levélre felragasztja a szükséges bélyeget, ráüti a keletbélyegzőt és egy a szalag alakjában egy dobra göngyölt vevényre már előre feljegyzett számot, a vevényt magát a levélbélyeg-A.-hoz hasonló módon kitolja és levágja. Ételek, italok árusítására szolgáló A.-k ma már egész korcsmák közönségét szolgálják ki; ezek lényege a már kezdetben említett elárusító A.-kal egyező. Az ételek rendszerint üvegszekrényekben vannak elhelyezve, hogy a vevő izlése szerint választhasson. Az A.-k szerkesztésénél természetesen nagy gond fordítandó arra, hogy a készülék hamis pénz vagy a megkívántnál kisebb pénzegység által működésbe hozható ne legyen. Ebből a célból a bedobó nyilást az A. megindítására szolgáló pénzdarab nagysága szerint kell kivágnunk, e mögé pénzvizsgáló mágnest alkalmaznunk, mely az értéktelen vasutánzatokat, a csekély értékű rézpénzt a használatra szánt nikkelpénztől elválasztja; az emeltyű-rendszert pedig akként kell alakítanunk, hogy azt csak a megfelelő súlyú pénzdarab indítsa mozgásnak.

Az A.-k egy ismert záró és kioldó mechanizmusát az *1. ábra* mutatja: Az *A* tartóból az elárusítandó tárgy az *S* fiókba hull, ezzel a fiókkal kapcsolatos az *F* rugóra helyezett *B* lemezdarab, mely az *a* nyelvbe ütközve az *S* fiókot nem engedi kihúzni. *B* felett látjuk a pénz bedobására való *K* csatornát. Az *m* pénzdarab ezen át a *B* lemezre esik és azt annyira lenyomja, hogy az *e* bevágás az *a* nyelv alá jön, mire *S* fiók kihúzható és a pénz a *G* tartóba hull. Ha az *S* fiókot visszatoljuk, *B* újra a rajzolt állásba kerül, a fiókba új áru esik. Az *F* rúgó helyett emeltyűt is alkalmazhatunk, melynek egyik karja a fiókot rögzíti, másik karja pedig a pénz felvételére alkalmas csészével van ellátva. Egy pénzkiválasztókészülékkel ellátott

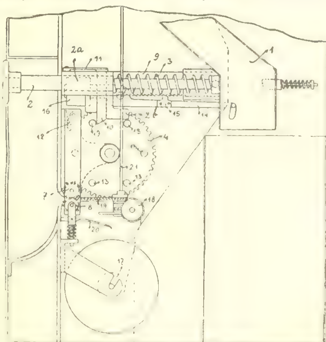
1. ábra.

A.-t mutatunk be a *2. és 3. sz. ábrán*. Az A. homlokfalába az A. működtetésére megkivánt (nikkel) pénzdarab nagyságának megfelelő rés van vágva,

2 ábra.

melyhez az *1* csatorna csatlakozik. Az *1* csatorna 3 felé, *1a*, *1b* és *1c* irány felé, ágazik el, mely 3 irányú csatorna felé van helyezve a kiválasztó

3. ábra.

mágnes. *1a* csatorna ágába esik a rézpénz és az olyan ón, ólom stb. pénzutánzat, melyre a mágnes nem hat, az *1b* csatornaágba esnek a vasutánzatok, melyek a mágnes lejtős szárán végigcsúsz-

...zat az *1a* nyilásba pedig esik az a nikkelpénzdarab, mely az A homlokfalán vágott résen befér és melyre a mágnes csak csekély mértékben gyakorol vonzó hatást, tehát hamarabb ejt le, mint a vasutánzatokat. Az *1b* és *1c* csatorna között levő *20* választófal a szétválasztás céljaira gyakorlatilag megállapítandó helyzetben rögzíthető. Az *1c* csatornán áthaladó pénzdarab a *3. ábrán* látható oldó készülékhez jut. A pénzdarab, mely az *1c* emeltyűnek a csatornába eső végére esik, ezt az emeltyűt lenyomja, ezzel kioldja a *15* kilincset a *9* rúd fogazásából és a vele kapcsolt *2* nyomórudat szabaddá teszi. A kívülről betolt *2* rúd a pénzt az A. aljában elhelyezett gyüjtő edénybe löki, miközben a hátratolt rúd *10* kilincse egy *13* csap mögé csappan. Az eleresztett *2* rudat a *3* rugó vissza nyomja és ezzel együtt elforgatja a *10* kilincs és *13* csap útján a *4* fogas kereket is, mely a szalagalakjában felgöngyölt levélbélyeg-kiszolgáltató berendezést forgásnak indítja. A *17* dobra felgöngyölt szalag a *18* vezető henger, *19* vezető csatornán át a *7*, *8* hengerpárhoz jut, melynek fogaival a *4* kerék kapcsolódik; a *4* keréknek egy *13—13* csapközzel való elforgatása annyira forgatja el a *7*, *8* hengereket, hogy ezek egy bélyeget szállítanak ki az A.-ból, melyet egy a szállító berendezéssel kapcsolt kés vág le a szalagról.

A gépészetben A. alatt oly mechanizmust értünk, mely bizonyos műveleteket előre megállapított sorrendben, minden külső beavatkozás nélkül végez. Ezek az A.-k a gyáriparban mindinkább terjednek, hogy az ipart a drága kézimunkától függetlenítsék. Egész gyárak épülnek csaknem teljesen automatikus alapon. Automatikus malmok, húsfeldolgozó telepek már régóta ismeretesek. A kefegyártás, főképen az a része, mely a tömegáruval (növényi rostkefék, fogkefék stb.) foglalkozik, már csaknem teljesen automatikus. A szeg- és csavargyártás óriási lendületét csakis az A.-knak köszönheti. Hasonló lendületet adtak a papircikkeket, nevezetesen szivarka-hüvelyeket, dobozokat, zacskókat, borítékokat stb. automatikusan gyártó gépek a felsorolt iparágaknak, melyekre ezen a helyen csak reá akarunk mutatni. A vasúti forgalom biztosítására szolgáló karjelzőket és sorompókat a robogó vonat automatikusan kezeli, a vasúti harangjelzéseket A.-k adják le, a jegyeket ilyenek szolgáltatják ki és így e téren is nagy segítségére vannak az üzemet vezető gondolkodó embernek. A nyilvános telefon-szolgálat céljait szolgáló A.-knál a bedobott pénzdarab a mozgó kagyló-emeltyűt oldja fel, mire a kagyló levétele után a központtal a kapcsolat létrejön és a telefon a beszélgetésre használható. Az A.-telefonközpontok (l. *Telefon* ill. *Telefonközpontok*) lehetővé teszik, hogy bármely központhoz kapcsolt telefon útján annak az előfizetőnek telefonjával kapcsoljuk össze a magunk telefonját, mellyel beszélni akarunk. A gyári higiéniát is szolgálják az A.-k ott, hol oly munkát végeznek, mely az emberi szervezetre veszélyes. Ilyen pl. a fehérfoszforgyufákat gyártó gépek, melyek teljesen elzárt helyen végzik az életveszélyes munkát.

Automatikus jelzőbója, l. *Jelzőbója.*

Automatikus működések, olyanok, amelyek látszólag minden külső inger hozzájárulása nélkül is létrejönnek. Az ilyeneknél fel kell vennünk, hogy magukban a sejtekben keletkeznek a kiváltó ingerek, amelyek valószínűleg nem egyebek, mint a sejt anyagforgalmi termései. Automatikus működések van az egysejtű organizmusoknak; emberben a szívnek, a lélekzést fenntartó idegközpontnak a verőerek falának stb. Az automatikusnak nevezett működések egy része a szó szoros értelmében nem automatikus, amennyiben a vér és szövetnedv összetételének megváltozása váltja ki őket. A rendes beszédben automatikusnak nevezik még az automataszerűen, mechanice lefolyó működéseket.

Automatikus távíró, l. *Telegráf.*

Automatizmus (gör.), kóros öntudattal való rendezett és akaratlan cselekvés. Ilyen A.-t látunk hipnózisban, midőn parancsszóra, v. utánzásként cselekszik a hipnotizált. Ilyen aztán a nyavalyatörésben szenvedők elkóborlása. L. *Vándorösztön.*

Automitrailleuse, önműködő szórólöveg. L. *Géppuska.*

Automobil, l. *Mótorkocsi.*

Automobiladó, a gépjárművekre (gépkocsi és mótoros kerék) vetett adó nálunk nincs behozva, az automobilközlekedéssel (l. o.) összefüggő engedély díja u. i. nem adó, hanem illeték természetű. Németországban mótoros kerék 10 márka, gépkocsi pedig lóereje szerint 25 - 150 márka alapadóval van megróva, mely utóbbi minden egyes lóerő után az egyes osztályokban különböző tétellel emelkedik. Franciaországban és Olaszországban csak a mótoros kerékpárok adókötelesek.

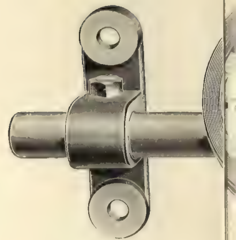
Automobilbiztosítás, három irányban terjed. 1. *Szavatossági* A., midőn a biztosító társaság a törvényes szavatosság következményei ellen biztosít, azaz arra kötelezi magát, hogy a biztosítási kötvényben megállapított legmagasabb összegek erejéig megtéríti azokat a kártalanításokat, amelyeket a biztosított fél az érvényben lévő törvényes rendeletek v. állandó birói gyakorlat értelmében *személyeknek* testi sérülése, megölése v. egészségének megrongálása miatt fizetni köteles. A biztosítás külön díjfizetés ellenében kiterjeszthető arra a szavatosságra is, mely a biztosítottat *idegen tulajdon, tárgyak* és *állatok* sérüléseért a törvényes rendelkezések folytán terheli. — 2. *Automobil megsérülése* és *lopás* elleni biztosítás, kiterjed mindazon károkra, melyek összeütközés, balesetek, törés stb. folytán keletkeznek. A lopási kockázatra a biztosítás csak arra az esetre terjed ki, ha az egész automobil eltünik, ha csak egyes részek tünnek el, ezekért a társaság nem tartozik kártérítéssel. — 3. *Tűzbiztosítás,* érvényes a tűz, robbanás v. rövidzárlat okozta károkra. A három biztosítás együtt v. külön-külön köthető s mind a háromnál részletesen meg vannak állapítva a biztosítás hatályát kizáró v. megszüntető kikötések. Rendszerint ki vannak zárva a biztosításból az oly károkból eredő igények, amelyek verseny- és távkocsizásoknál v. az erre való trainingnél keletkeznek.

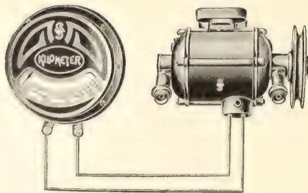
Automobilcsónak, l. *Mótorcsónak.*

Automobil-kilométermérő (l. a *képmelléklet*), az automobil által befutott kilométereket számlálja, v. a kocsi pillanatnyi sebességét mutatja óránkint befutandó kilométerekben. Van olyan készülék

1. ábra

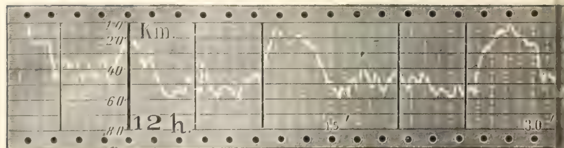

3. ábra.

4. á

B

6. ábra.

[illegible] cikkhez.

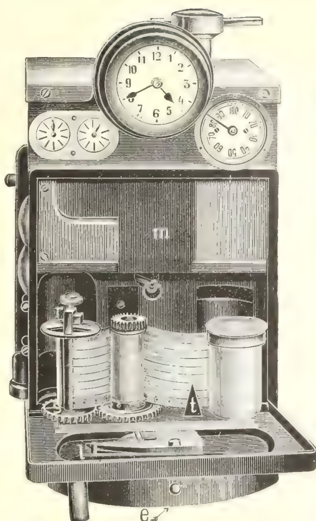
LOMÉTERMÉRŐ.

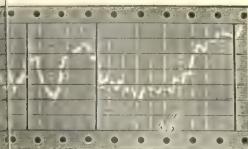
2. ábra.

a

5. ábra.

Az 1-ső ábra a legegyszerűbb automobil-kilométermérőt mutatja, mely egy kerékagyba szerelve a befutott kilométereket folytatólagosan számlálja. A 2-ik ábrán oly készülék látható, mely a pillanatnyi sebességet a centrifugális erő okozta kilengés alapján mutatja. A 3-ik ábra pedig a leirt kis váltakozó áramot fejlesztő gépet mutatja a már kilométeres beosztással ellátott és hozzatartozó hődrót voltméterrel. A 4-ik ábrán az 1. és 2. kombinációja van feltüntetve, mely ezenkívül C-nél a naponkint befutott kilométereket is mutatja. Végül az 5-ik ábrán bemutatunk oly 4-es ké-züléket nyitott állapotban, mely diagram-rajzolóval is egyesítve van. Ennek előnye, mint azt a 6. alatti diagram mutatja, az, hogy a nap minden szakában lerajzolja, hogy a kocsi mily sebességgel haladt. Pl.: a B-vel jelölt helyen 12 óra 15 perckor kb. 48 km. sebességgel haladt.

is, mely mindkettőt egyszerre mutatja. A kilométermérő tulajdonképen a kocsi egyik kerekének körülforgását számlálja, mely fordulatszámot azután a készülék megfelelő fogaskerék áttevése útján a mutató-lapon mint ténylegbefutott kilométerszámot mutatja. A pillanatnyi sebességet mutató készülékek lényegileg vagy az egyszerű fordulatmutatóval, vagy pedig egy kis váltakozóáramot fejlesztő géppel azonosak. Mindkét esetben a készüléket hajtó kerék külső átmérője alapján állapíttatik meg az áttevés, mellyel azután a mutató mindenkor a kocsi helyes sebességét mutatja óránkint befutandó km.-ekben. Első esetben a készülék szerkezetének lényege egy tengely körül forgó golyós nehezék, mely a fordulatszám, ill. a centrifugális erő növekedésével mindjobban kitér. Ezen kilengés azután az empirikusan beosztott mutatólapon mint a kocsi pillanatnyi sebessége olvasható le. A második esetben egy zárt hüvelyben elhelyezett tekerítvények között forog egy acélmágnes, vagyis állandó mágneses mező lévén, a kis elektromos generátor által előidézett áram feszültsége arányos a fordulatszámmal. Igy ha most a kis generátor egy hődrót-voltméterrel van összekötve, melynek skálája már empirikusan állapíttatott meg és mely a pillanatnyi sebességeket megfelelő óránként befutandó km.-ekben mutatja, úgy a kocsi valamely forgó részéről hajtott kis áramfejlesztő gép útján a pillanatnyi sebességet is megállapíthatjuk.

Automobilközlekedés. Az 1909-iki párisi nemzetközi egyezmény értelmében az államok az A.-t egységesen szabályozzák. Az egyezmény értelmében 1910 ápr. 29. kibocsátott belügyminiszteri rendelet szerint csak oly gépjárművet szabad a forgalomban használni, amely forgalmi engedéllyel és forgalmi rendszámmal van ellátva. A rendszámok négyzetalakú táblán a jármű elején és hátulján alkalmazandók és a kerületet jelző vörös betüvel (Budapesten római számmal) és fekete arab számmal vannak ellátva. Magánhasználatra szolgáló járműveknél a tábla fehér, közhasználatra szolgálóknál fekete. A nemzetközi forgalomban hátul még az illető állam francia nevének kezdőbetüje (Magyarországé H.) van oválís alakú táblán feltüntetve. Gépjárművet csak vezetői igazolvánnyal ellátott egyén vezethet. A jármű maximális sebessége községekben a jármű súlya szerint 20—25 km. lehet. Külföldi úthoz nemzetközi útigazolvány szükséges. A különböző engedélyekért díjat kell fizetni. A rendelet szabályainak megszegése kihágás.

Automobilvezető, l. *Chauffeur.*

Automolit (ásv.), egyik válfaja a *gahnitnak* (l. o.) Fahlunról (Svédorsz.).

Automorf (gör.) a. m. *idiomorf* (l. o.). — A *matematikában* az x változó minden olyan függvénye, amely az átalakítások $x' = \frac{ax+b}{cx+d}$ alakú csoportjánál változatlan marad, itt a, b, c, d számok, melyek a csoportok különböző átalakításainál, különböző értékeket vesznek fel.

Automorphosis, l. *Morphosis.*

Autonastia (növ.), l. *Nastia*

Autonom érmek, melyeket a független ó-görög városok és tartományok verettek szemben a királyokkal s a római császárokkal. A császárság korában a meghódított görög, ázsiai és afrikai városi érmekre is rá vannak verve a császárok arcképei, csak Athén és Chersonesus (Krimben) nem verték érmeikre a császár képét.

Autonomia, l. *Önkormányzat.*

Autonomisták (gör.), 1871 óta annak az elszasz-lotharingiai pártnak neve, mely az országnak a német birodalomba való bekebleztésében megnyugszik, de a strassburgi pártprogramm alapján Elszász-Lotharingia részére minél nagyobb önállóságot (autonómiát) igyekszik kivívni és 1879. ezt részben el is érte. Az utolsó választások alkalmával az autonomista párt azonban a radikálisabb tiltakozók pártjával (Protestler) szemben kisebbségben maradt.

Autonom mozgás, a növényeknek ill. növényrészeknek az a mozgása, amelynek oka nem kívülről ható inger, amidőn tehát a mozgás belső ingerek indukálása folytán jön létre. L. *Mozgás.*

Autonom országos kormányzat, l. *Horvát-Szlavonország.*

Autonom vámtarifa, az a vámtarifa (l. o.), amelyet valamely állam oly más állam terményeire és készítményeire alkalmaz, amellyel nem áll a kölcsönös elvámolásra nézve szerződésben. Mindenik független állam teljesen a maga közgazdasági érdeke és kereskedelmi politikája szempontjából állapítja meg a határán átmenő árúk vámtételeit, amelyeket jegyzékbe, éppen az A.-ba, foglal. E tételeket csak azzal az állammal lesz hajlandó mérsékelni, amely neki szerződés útján a maga részéről is megfelelő engedményeket biztosít. De előfordul az is, hogy az A. egyes tételeit valamelyik állammal szemben felemeli, ha t. i. ezt az államot bizonyos engedmények megadására kényszeríteni vagy kereskedelmi szempontból ellenséges magatartását megtorolni akarja (l. *Vámháború).*

Autooxidáció, bizonyos testeknek az a sajátsága, hogy oxigénnel közönséges hőmérsékleten többé vagy kevésbbé hevesen egyesülnek. Ilyenek az alkáli fémek, a kénessav és hidrokénessav, finom elosztású fémek, fémoxidok, melyek könnyen átváltoznak oxigénben dúsabb vegyületekké, sok szénvegyület, pl. a foszfornak, arzénnek, cinknek alkilvegyülete, az aldehidek, számos éteres olaj, pl. a terpentin. Az A.-s testek az oxigénnel különben renyhén egyesülő testeknek oxidációját nagy mértékben meggyorsítják. *Engler* és *Wild* ezen jelenséget úgy magyarázzák, hogy az A.-s test az oxigénnel hiperoxidszerű vegyületet képez, amely vegyületek egy oxigénatom leválása folytán normális oxidokká változnak és a lehasadó oxigénatom azután oxidálja a nem A.-s testet. Az A.-t nagymértékben elősegíti a napfény. A.-n alapszik a festékek fakulása, napfény hatása. Az A.-t iparilag felhasználják szövetek terpentinolajjal való fehérítésére.

Autophagae (gör.-lat., állati), olyan madarak, melyek tojásból kikelve azonnal maguk keresik táplálékukat (pl. tyúkok). L. *Fészekhagyók.*

Autophthalmoskop a. m. *szemtükör* (l. o.). *Autophthalmoskopia,* l. *szemtükrözés.*

Autopisztia (gör.) a. m. önhit, önbizalom, külön bizonyítékra nem szoruló szavahihetőség

Autoplán [illegible] van repülőgép, melynek méretei [illegible] ahhoz, hogy utakon automobilként [illegible]. 1910-ben Grawert kisérletezett [illegible] szerkezettel.

Autoplasztika, l. *Átültetés*, *Fizodipia* és [illegible].

Autopszia (gör.), látás, észlelés a magunk szemével, dolgoknak saját tapasztalatunk útján való [illegible]. Mint orvosi műkifejezést a tetem [illegible] bonckéses helyett használják, mit [illegible] a betegvizsgálat ama részét is, mely a betegnek v. a beteg részeknek puszta [illegible] áll. *Autopticus* a. m. önészle[illegible].

Autor, *auctor*, l. *Szerző*.

Autoritate (lat.) a. m. jóváhagyással. *A. tuto*[illegible] azt fejezi ki, hogy a kiskorú [illegible] megnyerte gyámja hozzá[illegible].

Autorität, nicht Majorität (ném.). Tekintély kell, nem többség. *Stahl* Friedrich Julius [illegible] képviselő mondotta az erfurti [illegible] gyűlésen 1850 ápr. 15.

Autorizáció (lat.), meghatalmazás, felhatalmazás.

Autorizmus (lat.), valamely fogalomnak az [illegible] által adottal ellenkező meghatározása. Ha pl. a vádló azt mondja: idegen dolognak másnak birtokából elvétele a birtokos beleegyezése nélkül: lopás, ez fogalommeghatározás. A vádlottnak válasza, hogy [illegible] elvétel, ha visszaadási szándékkal történt, nem lopás, ez A., ellenmeghatározás.

Autos epha (gör. αὐτὸς ἔφα: «ő mondta»), ezzel akarták Pythagoras hívei objektiv okok hijján [illegible] hivatkozva állításaikat igazolni. Ma is használják gúnyosan mint röpke szót a tekintélyekre hivatkozó önállótlan emberekkel [illegible].

Autoszita (gör.). Ha az összenőtt ikertorzok kifejlődése aránytalan, úgy hogy az egyik iker teljesen kifejlődött, míg a másik durványosan fejlő[illegible] csak mintegy függeléke az előbbeninek, a kifejlett ikret A.-nak, a fejletlent parazitának nevezik.

Autoszkópia (gör.) a. m. autopszia (l. o.).

Autoszuggesztió (gör.) alatt önmagunknak [illegible] képzeletokat, érzéseket és hangulatokat értünk, melyek azután a valóság szinezetével hatnak. Gyakran betegségi tünetek is keletkezhetnek ilyen alapon ideges egyéneknél. Megigézett állapotban is keletkezhetik A.

Autotaxi a. m. taxaméteres automobil.

Autoteizmus (gör.) a. m. önimádás.

Autotelia (gör.) a. m. önállóság, függetlenség.

Autoterápia (gör.), a természet szerint való öngyógyítás.

Autotipia, Meisenbach találmánya, mely abból áll, hogy a fénykép alapszínét, ugyancsak fény[illegible] vonalakra és pontokra bontja szét, úgy hogy az horganylemezre átnyomva és savakkal domborúra maratva alkalmas a könyvnyomtató sajtóban való sokszorosításra. Ezt a fotomechanikai eljárást használja ma az egész könyv- és újság-illusztrálás. Előállításának gyorsasága és [illegible] kiszorítja a fametszés [illegible] megalapított technikáját. Művészeti szempontból azonban olyan hiányosságai vannak, amelyek a szakembereket arra késztetik, hogy más úton próbálják meg a fotográfiai képnek a könyvnyomtatásba való átvitelét. Az A.-t tökéletesítői a fénynyomathoz hasonlóvá akarják tenni. A fénynyomásban van már igen jó fotomechanikai eljárásunk, csak az a hiányossága, hogy a nyomtatólapjai hamarosan tönkremennek s ezért a könyvnyomó sajtón nem nyomtathatunk róluk, ahhoz ellenállóbb klisé kell. Az e cél elérésére törekvők közül eddig csak hárman értek el számbavehető eredményt: a müncheni Cronenberg tanár a maga «expresszstipiájával», a berlini államnyomda az ő «Lichtkorn-Autotipiá»-nak nevezett eljárásával s a párisi Bisson Leó a «bissontipiával».

Autotipográfia, a kéziratok fakszimiléinek, rajzoknak stb. sokszorosítása könyvnyomdai úton. A sokszorosítandó kéziratot vagy rajzot kémiai tussal átviszik simított papirra, a teljesen tisztára csiszolt horganylemezre átnyomják, mely után a megszokott módon higított salétromsavval domborúra maratják, vagyis a tussal be nem vont helyeket kimaratják, úgy hogy végül csak az írás vagy rajz domborodik ki a lemezen.

Autotomia, *öncsonkítás*, számos alsóbbrendű állatnak, továbbá némely gerinces állatnak (pl. gyík, törékeny kuszma, iguana, geko) az a tulajdonsága, hogy heves külső ingerekre, pl. mechanikai, kémiai stb. hatásokra, testét megcsonkítja, hogy ezzel életét megmentse. Legismertebb példáját a kaszás pókon és a gyíkon figyelhetjük meg. Ha a kaszás pókot lábánál fogva megragadjuk, lába hirtelenül leválik s a pók elmenekül; a láb leválását nem a mi ügyetlenségünk v. durva fogásunk okozta, hanem az állat maga, hogy lába árán elmenekülhessen. Ismeretes, hogy a gyík farka, ha ráütünk, vagy ha a macska megragadja, könnyen leválik és a macska körmei között marad. Így menekülnek számtalanszor a gyíkok tulajdonképeni ellenségük: a kígyók elől is. Az A. előfordul a véglények, tömlősök, férgek, tüskebőrüek, puhatestüek és az izeltlábuak körében; a gerinces állatok körében azonban az A.-t már csak néhány állatfajon találhatjuk meg. Az A. jelenségeinek elterjedése az állatvilágban a legszorosabb kapcsolatban áll az állatok *visszaszerző erejével*. Mennél nagyobb valamely állatkörben a visszaszerző erő, annál gyakoribb az öncsonkítás. Ez természetes is. Mert mindaddig, míg a szervezet az öncsonkítás következtében levált és elpusztult testrészeket könnyen és gyorsan pótolhatja, a létért való küzdelemben szerfelett célszerű reá nézve, hogy egyes testrészeinek feláldozásával életét megmentse. Ehhez képest az alsóbbrendű állatokon mind a visszaszerző erő, mind az öncsonkítás úgyszólván mindennapos jelenség, a felsőbbrendüeken ellenben a visszaszerzés csak a foltozásra szorítkozik, az öncsonkítás pedig vagy olyan szerveken észlelhető, melyek többes számban fejlettek (pl. rovarok, rákok, pókok végtagja) vagy amelyek könnyen nélkülözhetők (pl. gyík, törékeny kuszma farka). V. ö. *Gorka* S., Az állatok öncsonkítása és fájdalomérzése (Természettud. Közlöny, 1902, pótfüzetek); *Frenzel*, Über die Selbstverstümmelung d. Tiere (Pflüger's Archiv f. Physiologie, 50. köt., 1891).

Autotranszfuzió (gör.), a vérnek a szív felé való átömlesztése fenyegető elvérzéses halál elkerülésére. A még az erekben keringő vért úgy ömlesztjük a szívhez és agyvelőhöz, hogy a beteget fejjel lefelé ferde síkra helyezzük, a végtagokat magasra emeljük és belőlük a vért az ujjaktól a végtag tövéig alkalmazott szoros bepólyázással mintegy a szív felé kipréseljük.

Autotrof növények. Táplálkozási módjukra nézve megkülönböztetjük: 1. az *autotrof* (autofita) növényeket, amelyek klorofilltartalmuak, önállóan szervetlen anyagokból táplálkoznak és fotoszintézis útján készítenek organikus vegyületeket (l. *Átsajátítás*). 2. *Allotrof* (diatrof, dichotrof, heterotrof) növények, klorofilltalanok, szervetlen anyagokból szerves vegyületeket nem készítenek, de azokat készen kívülről veszik fel, lehetnek: a) *holoszaprofiták*, televény-, korhadéklakó növények, amelyek kizárólagosan elhalt állati és növényi testek szerves vegyületeiből táplálkoznak, pl. madárfészek, neostia nidus avis, klárisfő, corralliorhiza inneta; b) *holoparaziták*, élősködők, amelyek kizárólag élő növények vagy állatok anyagaiból táplálkoznak, pl. aranka, kónya vicsorgó, Lathreea squamnaria. 3. *Mixotrof* növények, amelyek részben fotoszintézis útján készítik a szerves vegyületeket, részben készen veszik magukba; lehetnek félszaprofiták, félparaziták, szimbiózisban élők (metricismus) és húsevők.

Autotropizmus, a növények szerveinek az a tulajdonsága, hogy külső irányító ingerek kikapcsolásakor egészen határozott egyensúlyi helyzetet iparkodnak elfoglalni, amely az illető szervnek sajátos tulajdonsága és amelybe esetleges külső ingerek időleges eltérítése után ismét visszatérni igyekeznek.

Autozit, l. *Jenai üveg.*

Aut prodesse volunt aut delectare poëtae (lat., hexameter, a költők v. használni akarnak, vagy gyönyörködtetni), idézet Horatius ú. n. Ars poëtica-jából (Ep. II, 3, 333.).

Autran (ejtsd: ótran), *Joseph*, francia költő és író, szül. Marseilleben 1813 jún. 20., megh. u. o. 1877 márc. 6. Tanulmányai befejezte után írói pályára szánta magát. 1852-ben nagy vagyont örökölt, 1868-ban tagja lett a francia akadémiának. Főművei: La mer, költemények (1835), 20 évvel utóbb jelentékenyen bővítve e cím alatt: Les poëmes de la mer; La fille d'Eschyle (1848) tragédia, mely fényes sikert aratott s Augier Gabrielle-jével együtt az akadémia nagy díját nyerte; továbbá: Milianah (1852) epikai költemény, Le cyclope (1873), Sonnets capricieux (1873) stb.

Autriche n'a pas raison d'être (franc.), Ausztriának nincs létoka. Henri *Martin* írta 1847. De la France, de son génie et de ses destinés c. művében.

Autricum, l. *Chartres.*

Autuchon. Amerikai és európai szőllő keresztezéséből származott kores szőllőfajta. Fürtje hosszú; bogyói középnagyok, gömbölyüek, zöldes fehérek, igen kellemes izüek. Későn érő. A filloxerának nem áll ellent.

Autumnus (v. *auctumnus*, lat.), az ősz, megszemélyesítve a bőség szarujával és gyümölcskoszoruzta fővel; innen *autumnalis*, őszies.

Autun (ejtsd: otőn), város Franciaországban, Saône-et-Loire départementban, Mâcon arrondissement főhelye, igen szép vidéken, az Arroux, a Loire mellékfolyója és vasút mellett; püspöki székhely, több tudományos egyesülettel és intézettel, amelyek közt a legjelentékenyebb az «Eduenne» irodalmi társaság. Számos ókori emlékei közül a kiválóbbak az arroux-i és saint-andré-i kapuk, Janus templomának romjai, Jupiter, Minerva és Apollon templomainak maradványai, a 20 m. magas alapzaton álló 27 m. magas Couhard-piramis, egykoron egy cirkusz métája, az amfiteátrum, szinház és vízvezeték maradványai. A középkor emlékei: a Szt. Lázárról elnevezett (XII. sz.-ból való) székesegyház 77 m. magas toronnyal; a püspöki palota, amely Franciaországban a legnagyobb és egyike a legszebbeknek és a Szt. Márton-apátság. (1906) 15,479 lak., kik szőnyegeket, durva posztót, olajat, cserépedényeket, kalapokat készítenek és fával, marhával, gabonával, szénnel élénk kereskedést űznek. A. az ókorban Augustodunum, Bibracte néven az aeduok fővárosa, tovább Ny. felé a Beauvray hegyen épült. A rómaiak idejében virágzó város volt pompás épületekkel és igen híres iskolával. A kereszténység csak nehezen tudott benne meghonosodni, de azután annál fontosabb helyévé lett. A.-t a középkorban többször lerombolták; Attila (451), a burgundok (523), az arabok (731) és a normannok (888) pusztították el. Az 1094-iki A.-i zsinat I. Fülöp francia királyt, mert nejét, Bertát, magától eltaszította, egyházi átok alá vetette. V. ö. *De Rosny*, Hist. de la ville d'A. (1803); *Fontenay*, A. et ses monuments (1889).

Autunit (ásv.), az uránit csoportból, kalciumuránit: $(PO_4)_2.(UO_2)_2Ca.8H_2O$. Rombos rendszerű, de négyzetes külsővel biró kristályokban, citromkénsárga, átlátszó-áttetsző. Más urántartalmú ásványokkal együtt fordul elő Autun mellett (Franciaorsz.), a Siebengebirgeben, Johanngeorgenstadtban (Csehorsz.).

Auvergne (ejtsd: overny), 1. *Monts d'A.*, hegység Franciaország középső részében. Alapja a Plateau Central gránitja, amelyből kiemelkednek bazaltból, trachitból vagy a ma kialudt vulkánok kitöréseinek anyagából álló csúcsai; vízválasztóul szolgál a Loire és Gironde közt. A Saint-Flourtól K.-re fekvő Monchamp hágónál kezdődik és Ny.-nak vonul a Plomb du Cantalig (1856 m.); itt van a vulkánikus hegység igazi csomója, ahonnan az egyes láncok és völgyek, mint a kerék küllői, mindenfelé szétágaznak. Egyik ág ÉK. felé vonulván, vízzel telt egykori kráterekkel teleszórt fensík útján a Puy de Sancyhoz (1887 m.), az A.-i hegyek legmagasabbikához csatlakozik. A másik, a Monts Dômes K.-ről É. felé húzódik 40 km.-re; ezen ismerhetők föl legtisztábban a vulkánikus kupok; 80-at számláltak össze rajta; köztük a legmagasabb: a Puy de Dôme (1465 m.). — 2. *A.* Franciaország egykori tartománya, annak középső részében. Területe 17,000 km² volt. Alsó- és Felső-A.-re oszlott; az előbbiből alakult Puy-de-Dôme, az utóbbiból Cantal és Haute-Loire département egy része. A Limagne nevű termékeny síkságot leszámítva, hegyek takarták: a Forez és az A. Az Allier és Dordogne, meg ezek mellékfolyói öntözik. Az A.-iek erős, józan, türelmes,

takarékos, becsületes, de erőszakos és nyers emberek. Földjüket szeretik s bár sokszor másutt kell kenyerüket keresniök, mindig azzal távoznak, hogy szülőföldjükre vissza fognak térni. A. nevet az arvernektől kapta, akiknek fővárosát Gergoviának hívták s akik csaknem egész Galliát uralmuk alá hajtották. A rómaiak először 121. Kr. e. vívtak meg velük; Julius Caesar hosszabb ellenállásukat megtörve Vercingetorix vezérük legyőzése után 52-ben Kr. e. hajtotta hatalma alá; uj fővárosuk Augustonemetum (Clermont) lett. 475-ben a nyugati gótok, 507-ben a frankok foglalták el. 603-ban önálló grófok uralma alatt állott; Kis Pipin 768-ban ujra frank birtokká tette. VII. Lajos korában Guienne hercegeinek hódolt. A XII. sz.-ban több részre oszlott; ezek: 1. az A.-i grófság, melyet XIII. Lajos a francia koronához csatolt, de azután Bouillon grófjai birták 1789-ig; 2. Dauphiné d'A., melyet I. Ferenc vett el Bourbon connétabletól és XIII. Lajos adott Orléans hercegnek; 3. Duché-pairie d'A. 1360-ban alakult, I. Ferenc birtokaihoz csatolta, 1610. angoulêmei Károly, IX. Károly törvénytelen fia kapta meg; 4. Comté de Clermont, 1552-ig a clermonti püspökök tulajdona. V. ö. *Bielawski,* Histoire du comté d'A. (Paris 1868); *Dufrénoy et Elie Beaumont,* Mémoires sur les groupes du Cantal etc. Annales des mines. 1833. Itinéraire général de la France: A. par Ad. Joanne.

au voleur (franc. ejtsd: ó volőr), a. m. fogjátok meg a tolvajt.

Auwers, *Arthur,* német csillagász, szül. Göttingenben 1838 szept. 12., előbb a königsbergi, később a gothai csillagászati intézetben észlelt. 1866., mint az akadémia tagját, akadémiai csillagásznak hívták Berlinbe, hol 1878 óta az akadémia fizika-matematikai osztályának állandó titkára. Fontosabb művei: Untersuchungen über veränderliche Eigenbewegungen (Königsberg 1862, Leipzig 1868), amelyekben a Sirius és Prokyon láthatatlan kisérőinek pályáit számította. Reduktion der Beobachtungen der Fundamentalsterne am Passageninstrument zu Palermo 1803—1805 (Leipzig 1866); Neue Reduktion der Bradley'schen Beobachtungen 1750—1762 (Petersburg 1882—88); Tob. Mayer's Sternverzeichnis (Leipzig 1894); Sternkatalog nach Pond's Beobachtungen 1811—19 (Berlin 1902); 1874-ben Luxorban, 1882. Punta Arenasban a Venus átvonulását figyelte meg és közzétette: Bericht über die Deutschen Beobachtungen der Venusdurchgänge von 1874 und 1882 (Berlin 1887—98, 6. köt.). 1889-ben Capetownban Gill D.-vel együtt kis bolygókat figyelt meg a Napparallaxis meghatározása céljából, melynek eredményeit Determination of the Solar parallax (London 1896) tették közzé. Számos egyébb műve az állócsillagokra vonatkozik.

Aux armes (ejtsd: ó-zárm) a. m. «fegyverre!», felkiáltás, mellyel a francia sorompóőr az őrséget fegyverre hívja.

Aux Cayes, haitii város, l. *Les Cayes.*

Auxerre (ejtsd: ószerr), Yonne francia département székhelye, a hajózható Yonne és vasút mellett emelkedő domb lejtőjén amfiteátrumszerüleg épült; a régi erődítmények helyét széles boulevardok foglalják el; régi templomokkal, melyek közül a Saint-Étienneben (a XIII. sz.-ból) érdekes kripta van római faragványokkal; 70,000 kötetből álló nyilvános könyvtárral, történelmi, természettudományi és orvosi társulattal; Fourier matematikusnak, Davoust marsallnak és Paul Bert államférfiunak emlékszobrával; élénk kikötővel, (1906) 20,931 lak., akik hordók és kémiai szerek készítésével foglalkoznak, fával, szénnel, téglával és cementtel kereskednek. Az A.-i bor a legjobb burgundi borok közül való. A rómaiak korában Autissiodorum nevet viselt; a III. sz.-ban már püspöki székhely, a X. sz.-ban Auxerrois grófság székhelye lett; 1350-ben a francia koronához csatoltatott; 1456. az arrasi egyezmény értelmében a burgundi fejedelemséghez, 1477-ben pedig ismét Franciaországhoz került.

Auxerrois (ejtsd: ószerroá), egykori grófság a mai Franciaországban. L. *Auxerre.*

Auxézis (gör.), a szónoklatban l. *Emelkedés.*

Auxiliare (lat.), l. *Segédige.*

Auxiliaris (lat.) a. m. kisegítő.

Auxiliáris csapatok (a. m. *segédcsapatok),* a római seregbe a köztársaság korában eredetileg a latin népekből kerültek. Midőn Kr. e. 88. az itáliai szövetségesek is megkapták a római polgárjogot és közülük is rendes katonákat toboroztak, a provinciákból kerültek az A. Ezek a légió szárnyain harcoltak és többnyire könnyű fegyverekkel, részben lovasítva végeztek hadi szolgálatot. A császárok korában határőrvidéki szolgálatra alkalmazták és minden provinciai légió mellé több A. voltak kirendelve.

Auxiliary forces (angol, ejtsd: oxiljari forsziszi), az angol fennhatóság alatt álló keletindiai államok által esetleg az angol hadsereg támogatására kiállítandó hadi erők.

Auxilium (lat.) a. m. segély, védelem; többes számban *auxilia* a. m. segédcsapatok. A.-nak hívták a középkorban a jobbágyokra és vazallusokra vetett rendkívüli adót. *A. pallii,* az az adó, amit az egyháztartomány Rómának fizetni tartozott új érseke palliumáért; *auxiliarius,* segéd, kisegítő.

Auxilium christianorum (lat.) a. m. a keresztények segítsége. A kat. egyházban 1. e megszólítással illetik a b. Szűz Máriát a lorettói letenyében. Eredetét a lepantói győzelemmel (1571) szokták összefüggésbe hozni — 2. *A.*, neve egy Mária-ünnepnek (máj. 24.), amelyet azonban csak egyházilag ülnek meg. Alapította VII. Pius savonai fogságából való visszatérésének emlékére (1814 máj. 24.) Róma számára, de lassankint mindenfelé elterjedt.

Auximum, város, l. *Osimo.*

Auxois (ejtsd: ókszoá), 1. hegy Côte-d'Or francia départementban (418 m. magas), melyen valószinüleg Alesia város épült; ormán Vercingetorix szobra áll. — 2. *A.*, a régi Burgundia egyik vidéke, a Seine és Yonne felső folyása közt; a rómaiak korában főhelyéről Alesiáról pagus Alesensis-nek hívták. A IX. században grófság Semur főhellyel; 1082. Burgundiához került; ma a Yonne és Côte-d'Or département-ok közt van felosztva.

Auxométer, l. *Dinaméter.*

Auxonne (ejtsd: ózonn), város és vár Côte-d'Or francia départementban, a Saône partján, sík,

könnyen elönthető helyen, a páris-lyoni vasút csomópontja, (1906) 6307 lak. *Notre-Dame* szép templommal, I. Napoleon (Jouffroy-tól való) szobrával; posztógyártással, szegkészítéssel; élénk gabona-, bor-, gyapju- és rövidáru-kereskedéssel; dinnyéi hiresek. A gallusok és rómaiak idejében Ad Sonam, később Axona volt a neve; 1135. Auxonnais grófság főhelye lett, amelyet 1237. Burgundiához csatoltak. Bátor Károly halála után (1477) XI. Lajos birtokába került, aki végvárrá tette. A grófságnak külön parlamentje volt, amelyet csak a XVII. sz.-ban egyesítettek a dijonival. 1788—1791. itt tett helyőrségi szolgálatot I. Napoleon.

Auxonométer, növekedésmérő, a növények, különösen szárúk növekedésének méréseire szolgáló készülékek. Legelterjedtebbek a Pfeffer óraműves és a Sachs íves növekedésmérője.

Auxospóra (növ.). A kovamoszatok (Diatomák) szaporodási sejtje, mely *párosodás*, vagy egyszerű *megifjodás* által jön létre. A kovamoszatoknak kettéoszlás által való szaporodása a sejtek folytonos kisebbedésére vezet. Eredeti nagyságukat ezek, koronként, auxospórák képzése révén érik el.

Auzonok (vagy *auruncusok)*, a latin népfajokkal rokon délitáliai nép, mely a régi Campaniában, Capua vidékén lakott, később beleolvadt a római népbe.

Ava, a legrégibb ismeretes német költőnő, kinek három verses műve (Jézus életéről, az Antikrisztusról és az Utolsó ítéletről) egy voraui kéziratban maradt fenn. Diemer, aki műveit kiadta (Gedichte des XI. u. XII. Jahrhunderts, 1849), egy reclusát vél benne fölismerhetni, aki 1127. febr. 8. Melk mellett megh. V. ö. A. *Langguth*, Untersuchungen über die Gedichte der Frau Ava, 1880.

Ava, más néven Ratanapura, rombadőlt város Birma tartományban az Iravaddi balpartján, gyönyörű fekvésű helyen. 1364-ben alapíttatott és több mint 4 századon át volt Birma királyság fővárosa és még azután is, hogy a szomszédos Amarapura túlszárnyalta, itt tartózkodott az uralkodó család s Európa hosszú időn át ezen a néven ismerte az országot. A 10 km. kerületü belső város szépen beültetett park, amelyet egyik oldaláról az Iravaddi védelmez, három oldalról meg 5 m. magas, 3 m. széles téglafal vesz körül. A sűrű lombozat között ma csak kis bambuszkunyhókban él a város 8—9000 lakossága, míg virágzása idején 30,000 lakosa is volt. A park tisztásain több aranyozott fedelű buddhista templomnak, kolostornak és a különösen pazar fénnyel épített királyi palotának romjait találjuk. V. ö. Reports of the Mission to Ava (London 1885).

Ava (nö.v), l. *Bors.*

Ava, a déli óceán szigetein átalánosan elterjedt ital; a *macropiper methysticum* (részegbors) gyökeréből, kókusznedvből és vizből készül, erősen izzasztó gyógyital.

Avacsa, a Nagy-oceán öble Kamcsatka K.-i oldalán keskeny bejárattal; belső kerülete 48 km. Magas hegyek környékezik; hajóknak biztos menedékhely. Egyik É.-i kikötőjében fekszik Petropavlovszk, az A. folyó torkolatánál, amely Kamcsatka belső hegyláncában, az Avacsinszkaja vulkánhegy tövében ered.

Avadzsi, a Japán-birodalom szigete, a Nipont és Szikokot egymástól elválasztó beltenger K.-i szélén; körülbelül 50 km. hosszú halmos és jól művelt föld. Főhelye Szumoto v. A.

Avakok, igy hívják a tótokkal kevert ruténokat.

Avakumovics *Jován*, szerb államférfiú, szül. 1841 dec. 29. Belgrádban, 1880 és 1887. igazságügyminiszter volt, 1889-óta a liberális párt vezére, 1892—93. miniszterelnök. Az 1893 ápr. 14. I. Sándor király által végrehajtott államcsiny alkalmával A. is lemondásra kényszeríttetett. Az 1903 jún. 10—11-iki éjjeli király-gyilkosságban nem volt része. Másnap azonban ideiglenes kormányt alakított, melyben a miniszterelnökséget elvállalta. Jún. 15. egybehívta a szkupstinát, mely azután Karagyorgyevics Pétert királlyá választotta. I. Péter meghagyta őt miniszterelnöki méltóságában. 1903 szept. 23. A. lemondott. Szerb nyelven pályanyertes munkát írt a büntetőjog teoriájáról.

Aval (franc.) a. m. váltókezesség (l. o.).

Avalit (ásv.), krómcsillám (l. o.), mely Szerbia Avala mellett (Belgrádhoz közel) levő higanybányáinak teléranyagában apró zöldes színű pikkelyekben terem.

Avallon, Yonne francia département ugyanily nevű arrondissementjának székhelye, a Cousin medre2 fölött 62 m.-nyire, a Morvan egyik gránitszikláján; Vauban tábornagynak emlékszobrával, római tábor romjaival, (XII. sz.-ból való) szép templommal; (1906) 5848 lak.; gyapjufonó- és szövőkkel, hordókészítéssel; bor-, fa-, gyapju- és marhakereskedéssel. Avallon a rómaiak idejében Aballo volt.

Avalon, É.-Amerikában New-Foundland félszigete, amelyhez keskeny (4—5 km.) földszoros csatolja, a Trinity és Placentia öblök közt. A. négy félszigetből áll, az egyiken van St. Johns, a sziget főhelye; a másikon a világító toronnyal ellátott Race-fok, ahol az Atlanti-oceán első kábele végződött. A félszigetet terméketlen halmok takarják, amelyeknek legmagasbika 425 m. Főfolyója a Rocky folyó.

Avalon *(Avelion* v. *Avilion)*, a középkor lovagi költészetében szereplő regeszerű sziget, ahová a monda szerint Arthur király menekült, miután utolsó csatájában megsebesült. Több földrajzi hellyel próbálták azonosítani, különösen Glastonburyvel Somersetshireben, de A. eredetileg a kelta monda mitikus paradicsoma, a tündérek hazája, a boldog túlvilág, amelybe csak a legvitézebb hősök (Arthuron kívül később Iwein, Roland, Ogier is) juthatnak el.

Avalos, *Fernando Francesco.*, l. *Pescara.*

Avance (francia, ejtsd: aváñsz) a. m. előny, nyereség, a kereskedésben előleg, követelés. Aki mástól többet követel, mint amennyivel neki tartozik, vele szemben A.-ban van. A.-ra vásárolni a. m. az árúra előleget adni. A.-szal eladni a. m. nyereséggel eladni. Az A. szó az értékpapirokkal való kereskedésben azt a különbözetet is jelenti, amellyel az értékpapir árfolyama a névértéket, váltóknál a pari-értéket meghaladja; azért A.-álni annyit is tesz, mint árban emelkedni. Az árak

betegazitólapján az A. szó vagy kezdőbetűje azt az irányt mutatja, amely felé a betegazitólap mutatóját forgatni kell, ha az óra járását gyorsítani akarjuk.

Avancement (francia, ejtsd: avañszmañ), l. *Előléptetés*.

Avanie (keleti nyelvekből átvett francia szó, ejtsd: avani) a. m. zsarolás, különösen a török hivatalnokoknál szokásos önkényes vámolás, [illegible] valamely hajónak csellel való megtámadtatása.

Avant (franc., ejtsd: avañ), elül, *en avant!* előre!

Avantage (franc., ejtsd: avantazs) a. m. előny, haszon.

Avantgarde (franc.), l. *Elővéd*.

Avanti (ol., ejtsd: avánti) a. m. előre.

Avant la lettre (fr.), szó szerint annyit jelent: betű előtt, azaz írás előtt. Így nevezik a rézmetszetű kép ama példányát, melyen nincs írás, mely tehát akkor nyomatik, mielőtt az ábrázolás tárgyát megjelölő írást és a művésznek nevét a lemezbe metszették volna. L. *Rézmetszet*.

Avantmain (franc., ejtsd: avánméñ), németben Vorhand, a kártyajátékban az első kártya kiadásának joga.

Avantpropos (franc., ejtsd: aváñpropó) a. m. bevezetés, előszó. L. *Bevezetés*.

Avants, *Les* (ejtsd: lezavan), téli gyógyhely Waadt svájci kanton Vevey j.-ában, 7 km.-nyire Montreux-tól 972 m. nyi magasban, vasút mellett, nagy szállókkal.

Avanturin (ásv.), finoman szemcsés tömött kvarcféleség sajátságos csillámlással (különösen csiszolt felületén), ami részben bennőtt rézvörös (ez a gyakori), sárga, fehér, zöld vagy kék csillámpikkelyektől, részint igen finom repedéseket kitöltő vasoxidhidráttól ered. Kiváló lelhelye az Ural (Slatoust és Kossulina), az Altai; különben elterjedt Európában is, pl. Nantes (Franciaország), Mariazell (Stájerország), nálunk az erdélyi Érchegységben (Zalatna). Féldrágakőnek használják, nagyobb tárgyak (díszedények) készítésére, különösen Kinában a (krómcsillámtól) zöldszínű A.-t «Yü» kő név alatt (l. o.). Hasonló az A.-hoz az *A.-földpát*.

Avanturin-földpát (ásv.), l. *Napkő*.

Avanturinlakk-alap v. *nashiji*, a japán lakknak egy fajtája, melynél áttetsző, néha sárgára festett lakkon fém látszik át; fénye a lakkon át ragyog és az avanturinhoz hasonló, csillámló hatást idéz elő.

Avanturin-üveg. Előállítása még ma is csak egyes üvegolvasztóknak családi titka. Pettenkofer szerint úgy állítható elő, hogy rézzel zöldre festett olvasztott üveghez vasreszeléket (vasoxidoxidult) keverünk, mely a rézoxidot rézzé redukálja. Ilyképen nyerünk vérvörös, átlátszatlan üveget, az ú. n. haematinont (l. o. és *Rubinüveg)*, melyből igen lassú lehüléskor finom, háromszögű rézkristályok válnak ki. Az A.-et díszedények készítésére és ékkőnek használják. Avanturinmázos edényeket az 1889-iki párisi kiállításon a cincinnatii «Rookwood Pottery» állított ki. Ezek barna mázban fémpikkelyeket mutatnak, melyek kristályos vasoxidból állanak. Avanturinmáz akképen is nyerhető, ha vasvitriolt és konyhasót olvasztunk össze és a tömeget kimossuk, az így nyert kristályos vasoxidot pedig az edénymázhoz keverjük. Ha savanyu krómsavas kaliumot és konyhasót olvasztunk össze, kristályos krómoxidot nyerünk, mely az edénymázhoz keverve, a króm-avanturinhoz hasonló mázat ad. L. *Asztralit*, *Rubinüveg* és *Haematinon*.

Avanzo, *Jacopo*, padovai festő, élt a XIV. sz. második felében, a firenzei művészet, főleg Giotto hatása alatt állott. Padovában a nálánál önállóbb Altichieróval dolgozott együtt. A Santo melletti S. Giorgio oratoriumban tőle való Szt. Lucia élete, Krisztus születése és keresztrefeszítése. A budapesti Szépművészeti Múzeumban egy Madonna-képet A.-nak tulajdonítanak. L. *Altichiero*.

Avar, l. *Avaria* és *Avarok*.

Avar (növ.) a. m. elaszott füves mező; gramen aridum, azaz kiaszott, lábán megszáradt, télire a mezőn, réten megmaradt, s a hideg dér által leperzselt fű. A legelő jószág v. a hó alól kaparja ki, v. hóolvadás után eszi. Minthogy az *Erika* vagyis ma *Calluna* Salisb. cserjécske apró leveleit, sőt száraz virágait is ilyen avar szinben tartja meg a második esztendőre, azért néhol ezt *avarfűnek* hivják.

Avargyűrűk, l. *Avar régiségek*.

Avaria *(Avar* v. *khorneaki khánság)*, egykoron a leszgiek kis országa, jelenleg az orosz kaukázusi Dagesztánnak egyik kerülete az Akszai és Koisszu folyók közt 1507 km² területtel, (1897) 37,230 lak. Fővárosa Khunszach 1023 m. magasságban. Az oroszok 1837. foglalták el először, 1843. azonban el kellett hagyniok; 1859. kerítették végleg hatalmukba. Az avarok a leszgiekkel rokon nyelven beszélnek. Vannak, akik a népvándorlás korabeli avarok egyik ágának tartják őket.

Avarie (franc.) a. m. *hajókár* (l. o.).

Avaritia (lat.) a. m. zsugoriság, pénzvágy.

Avarna *di Gualtieri*, *Giuseppe*, herceg, olasz diplomata, szül. 1843. Palermóban, 1866. Bécsbe került mint attasé, 1867. Budapesten járt a koronázás alkalmával az olasz követséggel, 1869. Párisba, 1883. pedig Londonba helyezték át. 1885—86-ban Rómában működött; 1904—1909. bécsi nagykövet volt.

Avarok, 1. Ma is élő kaukázusi nép (l. *Avaria)*. 2. Népvándorláskori harcias lovas nemzet, mely Attila birodalmának bukása után száz év mulva Magyarországban egy második, nagy hún hatalmat alapított. Az A. ugyanazt a nyelvet beszélték mint a húnok; erkölcseikben, szokásaikban, viseletükben is hasonlók voltak a húnokhoz, csak hajviseletük tért el, ugyanis hajukat a halántéknál levágva, hátul megnövesztették és szalagokat fonva bele, üstököt eresztettek. A bizanciak szerint (kiknek irói *abaroi*-nak nevezték őket) két törzsből álltak, ú. m. az uarokból (ogor) és khun- v. kheunnokbul (hiungnu). Innen a várkhun v. varchonita név. Az A. az V. sz. dereka táján váltak ismeretesekké, midőn Priskos Rhetor szerint a messze Oceán, valószinüleg a Bajkal partjairól a nyugatszibériai szabirokra rontottak s ezeket a tőlük DNy.-ra tanyázó urogokra és onogurokra nyomták 458 körül. Mintegy száz évig tanyáztak a mai tobolszki területen; 555. megdöntötték az

altaji turkok a zenzen (vagyis a tulajdonképeni avar) hatalmat s ezzel az ázsiai turánok felfogása szerint alattválóikká lettek az ogorok is. Az uarok és khunok azonban menekültek előlük s már 558. az Alsó-Volga vidékén tüntek föl, honnan pénzsegélyt és földet kértek Justinianus császártól, aki azt megigérte. Az A. most, mint a rómaiak szövetségesei, egymás után meghódítják az egymással ellenségeskedésben álló húnokat, az uturgurokat és kuturgurokat, leverik az antokat, szlovénokat és vendeket s egész a Balti-tengerig kiterjesztik hatalmukat. Justinianus halála után 564. II. Justinus visszautasította szövetségüket. Ekkor már az Al-Dunánál, Kis-Scythiában tanyáztak. Itt kereste fel őket Alboin longobárd király követsége s a tiszamelléki gepidák elleni szövetségre szólította föl fejedelmüket, Baját, ki ép úgy fölvette a kagáni címet, mint a turkok uralkodói. Baján oly föltétellel kötötte meg a szövetséget a longobárdokkal, hogy átengedik nekik marháik tizedrészét s győzelem esetén a gepidák földjét és a zsákmány felét. 567-ben aztán kétfelől támadták meg a gepidákat és teljesen tönkretették. Magyarország keleti síkságát most az A. foglalták el, 568—569. pedig, midőn a longobárdok Itáliába költöztek, Pannónia is az ő birtokukba került. Ismét Magyarország lett tehát az új birodalom központja, mely az Enns folyótól a Donig s a Balti-tengertől a Száváig és Al-Dunáig terjedt. Pannónia birtokbavétele után II. Justinus ellen fordult Baján s miután megverte az ellene küldött Tiberiust, a császár kénytelen volt megvásárolni a békét. 582-ben Sirmium is az A. kezébe esett. Maurikios császár alatt (582—602) újra kitört az ellenségeskedés. Utóda, Phokas, békét kötött velük. Ugyanezen időtájban kb. 40—45. évi uralkodás után Baján is meghalt. Heraklius perzsa hadjárata idején a perzsák szövetségesei voltak az A. s 626. berontottak a keleti birodalomba azzal a céllal, hogy a perzsákkal egyesülten magát Konstantinápolyt támadják meg, de a császár fényes győzelmet aratott a perzsák fölött, mire az A. abbahagyták Konstantinápoly megszállását. Ettől kezdve hanyatlani kezdett az A. hatalma. Heraklius az Adriától a Száva és Al-Duna egész hosszában szláv törzseket (horvát, szerb, szlovén) telepített le, mint valami határőrséget az A. ellen. A csehországi és karinthiai szlávok is elszakadtak. De magában az avar nemzetben is viszályok törtek ki a tulajdonképeni A. és a hún-bolgár törzsek közt az uralom fölött (l. *Kuvrát*). Az avar történet további szaka már nagyon homályos, melyből csak annyit tudunk, hogy midőn az A.-tól elszakadt onogur-bolgárok fejedelme, Kuvrát halála után 5 fia öt hordát alapított s a harmadik (l. *Aszparuk*) 679. meghódította a moesiai szlovénokat, a 4. és 5. fiú Pannóniába költözött az A. közé. Az utóbbi volt azon Alticeus vagy Alzeccus, kit 662—671 közt kiűztek az A. Népének legnagyobb részét legyilkolták a bajorok, úgy hogy csak néhány századmagával tudott a longobárdokhoz menekülni. A 4-ik fiú meghódolt az A.-nak, kinek bevándorlásáról tud már a magyar hagyomány is, mely két hún-magyar beköltözés emlékét őrizte meg (l. *Hún mondák*). A VIII. sz. dereka felé átment az uralom az Attila-fiuk, a hún-bolgárok kezébe s a kagánok mellett már társfejedelmek is vannak, mint a tudun vagy zodan, a iugur (úr?) és a zauk (török: jabgu). Ez mindenkép a megoszlásra vall. Mióta Kis Pipin frank király meghódolásra kényszerítette Thassilo bajor fejedelmet (757), egyre növekedtek az A. és frankok közti surlódások s ha 782. szövetséget köt is a kagán N. Károllyal, már 788. a bajorokat segíti s két sereget küld a frankok ellen, Bajorországba és Friaulba. A győztesek a frankok lesznek s miután leverték a bajorokat, két évi hadi készület után N. Károly 791. a Duna mindkét oldalán megtámadta az A.-at s a Kamp folyónál és Comagenae (Tuln) környékén, mondáink szerint Cesumaurnál (Zeiselmaur) vívott öldöklő csaták után, melyekben elesett egyik frank vezér, Theodoricus comes (hún mondáink Detréje) is, a Rábáig hatolt. Győrnél, összevonva csapataikat az ott levő erődítménybe, még egyszer megkisérlették az A. az ellentállást, de hasztalanul. A veszteségek két pártra szakították az avar fejedelmeket. A tudun békére hajlott, ellenben a kagán és iugur végsőig akarta folytatni a küzdelmet. A tudun már 795. meghódolt Nagy Károlynak, ki megint kettős támadást intézett az A. ellen. Egyik sereget fia, Pipin olasz király, másikat Erich friauli herceg, hún mondáinkban a veronai király és a sabáriai longobard helytartó vezette. Az A. megkisérlették a frankok előnyomulásának megakadályozását — mondáinkban a potentianai (Mogentiana—Keszthely) éjjeli támadásnak s a tárnokvölgyi véres küzdelemnek maradt emléke — de eredmény nélkül. A vereségek annyira kiélesitették a békepárt és harcipárt közti ellentéteket, hogy fegyverre keltek egymás ellen s e belharcban 796. megölték a kagánt és iugurt. Pipin a Tiszáig hatolva, bevette a kagán székhelyét, feldúlta s 15 szekér arany és ezüst zsákmánnyal tért vissza. Pannóniát N. Károly Bajorországhoz csatolta. Megindultak a térítések, a tudun és az előkelők már 795—796. keresztények lettek, de aztán ismét a pogányság felé hajlottak s 799. Bajorországba rontottak, minek 4 évi irtóháború lett a következménye, melyben elveszett az avar nemesség legnagyobb része. 803-ban meghódolt a tudun (zodan) Regensburgban; úgy látszik Kapagannak (Capcanus) nevezték, keresztneve Theodorus volt. A szlávok zaklatásai miatt 805. a császár engedelmével Sabaria és Carnuntum közt telepedett meg, de csakhamar meghalt. Utóda lett Ábrahám, kit a Fischa folyóban kereszteltek meg. Kérésére beleegyezett Nagy Károly, hogy helyreállíttassék a régi kagáni méltóság. A németek Húnországnak, Hunalantnak nevezték Pannónia azon részét, hol az A. maradványai a császár uralma alatt éltek. Az a töredék, mely a Rába és Dráva közt tanyázott, 863. tért át a kereszténységre s még akkor is birtokában volt a császártól kapott földnek. Alig tudunk valamit az alföldi A. sorsáról, azt is főleg csak hún mondáinkból hámozhatjuk ki, melyek a székelyekre (l. o.) utalnak, mint az A. ivadékaira. A tiszai vidéket aztán Krum (815) bolgár kagán foglalta el. A honfoglaló magyarok kétségtelenül nagyszámú avart találtak Magyarország területén, kik felszabadítóként fogadták Árpádot s mint a monda említi a székelyekről, jövetelének hirére

[illegible] kezvéd [illegible] mentek s meghodoltak neki. [illegible] nem is találtak lényeges különbséget [illegible] a magyarok között úgy hogy jó ideig [illegible] vagy ungroknak nevezték őseinket. Mint [illegible] megszünt az avar egyénisége el[illegible] a magyarságban.

[illegible] Attila [illegible] és utódai történelme. [illegible] Pest 1865. A magyar nemzet [illegible] Budapest; Borovszky S., A nép[illegible]ándorlás kora, Nagy Képes Világtört. IV. k., u. o.; [illegible] und ihre Nachbarstämme «Avaren» [illegible] Magyarország ethnographiája [illegible] Vámbéry Ármin, A magyarok eredete. Bpest [illegible] A magyarság keletkezése és gyarapo[illegible] Büdinger, Österr. Gesch. I. [illegible] Österreich. Huber, [illegible] Alterthümer II. köt. [illegible] unter Karl [illegible] Gesch. Baierns. I. köt. Becker A., Az A., cseh nyelven írt értekezés a wittingaui [illegible] Ferenc, A hunok és A. Pannoniában, Századok 1882; Csetneki, A hunok, A. [illegible] 23. köt.; Márki S., Sz[illegible] Századok 1904 és 1905.; Pridino d'Aquileia [illegible] Thury J., A székelyek eredete, [illegible] 1898 és külön is.; dr. Sebestyén Gy., Az avar-székely kapcsolat emlékei; Nagy G., Honfoglalók, Ethnographia, 1907., 262, 322–332. V. 5. 1908. 65.

Avar régiségek. Ezek első csoportjába a jobb[illegible] előkerült *leletek*, ú. m. fegyverek, ékszerek, néha edények tartoznak. Korukat a sírokban talált VI–VII. sz.-beli bizanci aranyak [illegible] lehetett megállapitani. A vitéz mellé lovat is eltemették. Egy avar ló csontváza össze van állitva a kecskeméti városi múzeumban. A lószerszámból megmaradtak az éremüek és csontrészek: zabla, kengyelvas, szügyelő stb. s a szerszámokat diszitő aranyos ezüstös boglárok, gombok. Ezeken kivül megtalálták a vitézek fegyvereit, ú. m. kardját, kopjáját, tőrét, nyilait. Jellemző fegyverük volt az avaroknak a kissé görbe s egyélű szablya, az egykorú íróknál «gladius Hunniscus», melyet ők hoztak Európába. Erdélyben teljesen hiányoznak az avarkori emlékek. Az A. második csoportja *erődítményekből* áll. Nagy Károly életirója, Eginhard, hringnek (gyűrű) nevezi ez erődítményeket s a lombard campus (mező, vagyis gyepű) szóval magyarázza. Ilyen gyűrűk emlékét keresik Győr, Diósgyőr és Szolgagyőr nevében, melyek e szerint gyűrűalakban készült várak lehettek. Ellenben a *gyepük*, a sanct-galleni barát krónikája szerint, nagy kerítések voltak, melyekkel szállásaikat vették körül az avarok. Úgy készítették, hogy földbe vert [illegible] közét mintegy húsz láb magasságban és szélességben szívós agyaggal és kővel töltötték meg, ennek tetejébe földet hordtak s az egészet tüskés cserjékkel ültették be. Adalbert elbeszélése szerint kilenc ilyen kerítés vette körül az avarok földjét 10 német vagy 40 olasz mérföldnyire egymástól. Még nincs eldöntve, hogy az országban található [illegible] eredő gyepük és sáncok, csörszárka, ördögárkok s az ú. n. római sáncok közül melyek származnak az avaroktól.

[illegible] A magyarországi avar leletekről, Budapest 1874; Hampel J., A régibb középkor emlékei [illegible] 1894–97. Újabb hazai leletek az avar uralom [illegible] Arch. Ért. 1900.; Nagy G., A magyarhoni lovas[illegible] A hunn avar és magyar pogánykori sírleletek [illegible] u. o. 1893; Czirbusz Gy., A bácsmegyei sáncok, u. o. 1904. Könyöki J., A középkori várak, Budapest 1905.

Avas, így nevezik a romlott zsiradékok izét és szagát. Avasodáskor szabad zsírsavak keletkeznek a zsírból, minek folytán a kémhatása savanyú lesz. Elejét lehet venni besózás vagy légmentes elzárás által. A. zsiradékokat ismét használhatóvá tehetünk hamuzsírral vagy sziksóoldattal s utána vízzel való mosás által. — Régente *A.*-nak nevezték a tilalmas erdőt, ma helytelen magyarsággal védőerdőnek mondják.

Avas, 1. hegység Szatmár vármegyében, az Északkeleti-Kárpátok Vihorlát-Gutin trachitláncolatának egyik DK.-i csoportja, mely a Nagyágnak a Tiszába való beömlésétől a Fenyér csúcsig terjed DK.-i irányban, a Tiszával párhuzamosan. Legmagasabb csúcsa a Viski kő (917 m.). Nagyobbrészt 300–400 m. magas hegyhát, kisebb-nagyobb kupokkal, mélyen bevágott völgyekkel. Alkata nagyon festői; DK. felé hegytetői mind magasabbak, ÉNy. felé lassan letörpülnek s a Tisza völgye által a Nagy-Szőllős melletti elszigetelt hegytömegtől vannak elválasztva. DK. felé a hegysor a Pietroszán át a Gutin hegységhez csatlakozik. A hegység É.K-i lejtősége keskeny s rövid harántvölgyek által van szeldelve, DNy.-i oldalán a Túrvölgy hálózata terjed szét. Legtágabb medencéje a kies Avasi völgykatlan. A hegység réteges vulkánok csoportjából áll, a melyeknek tufái és kvarcban gazdag lávái a Vesuvio módjára váltakoznak. A hegységben sok helyütt elhagyott bányák vannak, helyenként most is folyik bányászat ezüst- és aranytartalmú ólomércekre. A neogén képletekben barnaszéntelepek lépnek fel (Kirva). A hegység derekán számos út és ösvény visz át Ugocsából és Szatmárból Máramarosba, különösen Velejte és Visk felé. — 2. *A.*, hegykúp Miskolcz mellett, amely vulkáni tufákból áll. Ezen van a régi temető és sok barlanglakásból keletkezett pince.

Avasfelsőfalu, kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, a Túr vize mellett, nagyra kiterjedt község, (1900) 2725 túlnyomóan oláh s kevés magyar és német lak., vasúti állomás, posta, csendőrőrs. U. t. Szinyérváralja. 1490-ben már szerepel, urai voltak a Moróczok, majd a Báthoryak. Hozzátartozik a Gyapjumosótelep. Savanyúvízforrása és gyorsfolyású patakjai vannak, melyeket a gubások előszeretettel használnak.

Avaslekencze (ezelőtt *Lekencze)*, kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, (1900) 515 oláh lak.; u. p. Kányaháza, u. t. Szinyérváralja.

Avaspatak (ezelőtt *Szárazpatak)*, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1900) 859 oláh lak., u. p. Nagytarna, u. t. Királyháza.

Avasság, Szatmár vmegyében, a nagybányai járás 16 helysége, melyek egykor a szatmári várhoz tartoztak.

Avasújfalu, kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, (1900) 1842 oláh- és német lak., az Avasság egyik völgyében; igen nagy határral s baromtenyésztéssel; erdőségeiben sok szenet égetnek. Hozzátartozik Lajosvölgy-telep és a Monnier-tanya, szép kastéllyal, melyet Monnier Lucián épitett. Több savanyúvízforrása van. Postaügynökséggel; u. t. Szinyérváralja.

Avasújváros, kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, a Tálna völgyben, melyet az Avas- és Gutinhegység ágai öveznek s melyen számos ásványos forrás fakad, az Avasság központja, (1900)

1822 magyar és oláh lak., postával, termékeny határral, jó borral és savanyúvízzel, vasúti állomás és postahivatal, u. t. Szinyérváralja. Hajdan a Morócz, utóbb a Báthory-család birta, végül a Wesselényiek. Már 1633. mezőváros volt, nevezetes vásárokkal. 1686-ban zsinatot tartottak itt. Temploma a XV. sz.-ból való, benne renaissance szószék van. Van egy 4 kőre járó malma, melyet még Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől kapott a község.

Avaszaxa *(Afva-Saxa, Avaszara)*, 226 m. magas hegy Uleåborg orosz-finn kormányzóságban, a Torneå balpartján, az é. sz. 66° 52′ alatt, Ofver-Torneå svéd községgel szemben. Az év leghosszabb napján sokan keresik föl, mivel csúcsáról az éjféli nap jól látható. 1736-ban Maupertius és francia csillagásztársai, 1801-ben a svéd Swanberg és Öfverbom fokmérést végeztek rajta.

Avatara, szanszkrit szó, jelentése «leszállás». Különösen valamely istenségnek megtestesülése, földreszállása. Egy fogalom, mely főképen a Mahábháratában, Ramajanában, sőt régebben a brahman hitregében is előfordul; nagy szerepet játszik a Buddha tiszteletben, mint emberi megváltó. De a brahmanizmus is érezte szükségét az ember megváltásának, azaz valamely isten emberi vagy állati alakban való szabadító megjelenésének. Legismertebbek Visnunak és Sivának számos megtestesülései, inkarnációi az ú. n. hinduizmusban vagy új, modern brahmanizmusban.

Avatás. 1. Valakinek valamely hivatalba, méltóságba, vagy valamely ismeretkörbe való bevezetése. 2. Egyházi értelemben l. *Egyházkezelés.* 3. A hadseregnél a lószükséglet fedezése. 4. *A.* (techn.), l. *Csinozás* és *Pácolás.*

Avató-bizottság (ném. *Assent-Kommission)*, l. *Sorozó-bizottság* és *Lóavató-bizottság.*

Avató év, l. *Sorozó-bizottság.*

Avatófa, az építészetben a fedélszerkezetnél a főszaruzatok közt lévő 3—4 mellék-szarufa alsó végének megerősítésére szolgáló flók-gerenda, mely a főszarukat tartó *kötőgerendákkal* párhuzamosan van fektetve s egyik vége a kötőgerendákra merőleges *váltóba* van bekötve (l. *Tetőszerkezet).*

Avató jegyzőkönyv, l. *Sorozó-bizottság.*

Avató lajstrom, l. *Sorozó-bizottság.*

Avató szám, l. *Sorozó-bizottság.*

Avaux (ejtsd: avó), régi francia család; eredeti neve Mesmes volt, azonban a XVII. sz.-ban elnyerte házasodás folytán az A.-i uradalmat, melyet 1636. grófsággá emeltetett. — *Claude de Mesmes, comte d'A.*, szül. 1595., megh. 1650 nov. 19. 1623-ban miniszter lett, a 30 éves háború folyamában pedig követ volt Velencében, Rómában, Mantovában, Firenzében, Torinóban, Kopenhágában, Stockholmban s Varsóban. Sokat alkudozott Wallensteinnal. 1648-ban közreműködött a vesztfáliai békekötésben. Richelieu és Mazarin nagyra becsülték tehetségeit és ügyességét. Műve: Mémoires touchant les négociations du traité de Münster, Kölnben jelent meg 1674-ben. Rokona, *Jean Antoine*, comte d'A., született 1640., meghalt 1709., államtanácsos, maître des requêtes és követ volt. 1672-ben részt vett a nymwegeni békekongresszusban s utóbb Hollandiába ment követnek, 1684-ben fegyverszünetet kötött a császárral, 1688-ban követ gyanánt II. Jakab elűzött király mellé került; 1701-ben újból követi állást foglalt el Hollandiában, de mivel az alkudozásokat nem bírta sikerrel befejezni, 1702-ben visszatért Párisba. Ő is hagyott hátra emlékiratokat: Négociations en Hollande depuis 1679 jusqu'à 1684. Kiadta Mallet, 1752 (Páris, 6 kötet); Négociations avec la cour de Suède; 1693, 1697, 1698. Kiadta Wijnne A., Utrecht 1883—84. 3 köt. — V. ö. Nouv biogr. générale. III. 816 l.

A. V. C. annyi mint: A. U. C. (l. o.).

avd., az *avoirdupois* (l. o.) rövidítése.

Avdejev (ejtsd: avgyejev) *Vasziljevics Mihály*, orosz író, szül. 1821 szept. 22. (ó-napt.) Orenburgban; megh. Péterváron, 1876 febr. 1. Mérnökséget tanult s állami szolgálatba lépett, de 1852. kapitányi ranggal kilépett a polgári életbe és az irodalomra adta magát. Külföldön közeli ismeretségbe jutott Turgenyevvel. Első regénye volt a Tamarin, mely voltakép közös neve három kisebb összefüggő regényének: Varinjka, Zapiszki (feljegyzések) s Tamarin és Ivanov. E regényével egyszerre hirnévre tett szert és kedvencévé lett az orosz közönségnek. Többi művei: Podvodnyj kamenj (Vízalatti szikla), melyben a szabad szerelem mellett kardoskodott: V szorokovyh godah (A negyvenes évek), melyben élénk szinekben, az akkori irodalmi életet rajzolja, stb.

Ave (lat.), *Have*, légy üdvöz; régi római reggeli üdvözlet; *ave pia anima!* (élj boldogul, jámbor lélek), sírfeliratokon. *Ave Maria*, l. *Angyali üdvözlet.*

Avebury (ejtsd: évböri) v. *Abury*, község Wilts grófságban (Angliában), az Eastern Avon forrása közelében 760 lak. Ismeretes a druidák idejéből való régi, nagy kőemlékeiről. A sánccal körülvett kőkörnek átmérője 455 m.; az egyes kövek 5—6 m. magasak, 80—100 mmázsa nehezek. Fölállított nagy kövekből két, csaknem 2 km. hosszú bejárat vezet hozzá; a kövek nagyobb részét azonban már elhurcolták; részben belőlük épült A. is. D.-re (1 km.-re) a nagy körtől van a Silbury nevű mesterséges domb, amelynek kerülete 650 m., magassága 54 m. V. ö. *Fergusson*, Rude stone monuments, (London 1873).

Avebury *lord*, John Lubbock címe, l. *Lubbock.*

Ave, Caesar, morituri te salutant (lat., a. m. *légy üdvöz, császár, a halni készülők üdvözölnek téged)*, az amfiteátrum küzdőterén fellépő római gladiátoroknak a páholyban ülő császárhoz intézett üdvözletük. *Suetonius* «Claudius élete» c. műve 21. fejezetében.

Avedichian (voltakép *Avedikhean*) *Gábor*, tudós mechitarista, szül. Konstantinápolyban 1751., meghalt Velencében 1827; híres, mint az örmény nyelv alapos ismerője. Számos műve közül kiemelendők; olasz-örmény nyelvtan (Velence 1792), az örmény nyelvnek terjedelmes nyelvtana (1815), az örmények legnehezebben megérthető írójának, Náreki Szt. Gergelynek ismertetése (2 köt. 1827), az örmény egyház dicséneiknek magyarazata (1814), továbbá Szt. Pál leveleinek kommentárja (3 köt. 1806).

Aveiro (ejtsd: aveiru), a rómaiak *Averiuna*, járási és püspöki székhely Beira portugal tartományban vasút mellett, a Vouga folyótól táplált via de A. partján, (1900) 10,012 lak. Portugaliának e Velencéje előtt 50 km. nyi hosszuságban lagunák terülnek el, amelyeknek homokos bejáratai gyakran változnak; nagyrészt e bejáratok járhatóságától függ A. jóléte. A. a XV. és XVI. sz.-ban jelentékeny kereskedő város volt; lakói gyakran hatvan hajót is szereltek fel az újfoundlandi halászat számára. Jelenleg nagyobbára szardinia- és osztrigahalászattal és tengeri só főzésével foglalkoznak. A járás területe 1065 angol mld², (1900) 303,169 lak.

Aveiro (ejtsd: aveiru), *José, Mascarenhas* portugal herceg és államférfiu, szül. 1708., kivégezték 1759 jan. 13. V. János király mindenható kegyence volt, de I. József alatt Pombal (l. o.) háttérbe szorította. Bosszuból a főnemességgel összeesküvést szőtt, melyről a jezsuitáknak is tudomásuk volt és megbizásából 1758 szept. 4. Józsefre merénylet történt. Pombal erre őt és számos hívét elfogatta, szabálytalanul folytatott pör alapján halálra ítéltette és kivégeztette. A jezsuitákat számüzték. V. ö. *Olfers*, Über den Mordversuch gegen den König Joseph von Portugal (Berlin 1839).

Avé-Lallement (ejtsd: avé-lallmāñ), *Robert*, orvos, utazó; szül. 1812 júl. 25. Lübeckben, megh. u. o. 1884 okt. 13. Orvosi tanulmányai befejeztével 1837. Rio de Janeiroban telepedett le. Később visszatért Németországba s Humboldt ajánlására az osztrák Novara-expedició tagjai közé lépett, ettől azonban Rio de Janeiroban megvált és (1858–59) egyedül utazta be egész Braziliát. Résztvett a Szuezi-csatorna megnyitásán is. Nevezetesebb munkái: Reise durch Süd-Brasilien (Leipzig 1859., 2 köt.); Reise durch Nord-Brasilien (u. o. 1860., 2 köt.); Fata Morgana (Altona 1872); Wanderungen durch Paris aus alter u. neuer Zeit (Gotha 1877); Die Kirche der heil. Pudentiana u. ihre Umgebung. Ein Morgenspaziergang in Rom (Lübeck 1877), továbbá Wanderungen durch die Pflanzenwelt der Tropen (Breslau 1881); Des Dr. Joachim Jungius aus Lübeck Briefwechsel mit seinen Schülern und Freunden (Lübeck 1863).

Avelion, l. *Avalon*.

Avella, város Olaszorországnak Avellino tartományában, a Clamio forrásvidékén, 3700 lak.; közelében stalaktitokban gazdag barlang és Abella régi város romjai.

Avellaneda, 1. *Gertrudis Gomez de*, spanyol költőnő, szül. Cuba szigetén 1816., megh. Sevillában 1873 febr. 1. Atyja a cubai hajóhad parancsnoka volt. 1846-ban férjhez ment Sabater képviselőhöz, azonban már néhány hó mulva özvegységre jutott. 1860-ban második férjét, Berdugo ezredest és képviselőt is elveszté. Quintana, Luis de Leon, Chateaubriand, Victor Hugo és Lamartine voltak mesterei. A 9 és 13 szótagú verssorokat ő vezette be a spanyol irodalomba. Drámái is sikert arattak, különösen a Baltasar c. (1858).

2. *A., Nicolas*, az argentinai köztársaság elnöke. szül. 1836 okt. 1-én, megh. 1885 dec. 26-án. A. Marcosnak, Tucuman kormányzójának fia volt, kit Rozas diktátor idején (1841) meggyilkoltak. A. csak 1851. tért vissza a számüzetésből s 1861. a buenos-ayresi egyetemen az államgazdaságtan tanára lett. 1860 óta képviselő volt, 1868. pedig miniszter lett. Vezetése alatt különösen a közoktatásügy rendkívüli fellendülést nyert. 1874–80-ig elnök volt. V. ö. *Lopez*, Historia de la republica Argentina; *Dominguez*, Historia Argentina (1861).

Avellino, 1. tartomány Olaszországban, Campaniában. Benevento, Foggia, Potenza, Salerno és Caserta tartományokkal határos; ter. 3037 km². Lakóinak száma (1909) 408,377. Járásai: A., Aviano és Sant' Angelo de Lombardi. — 2. A., az ugyanily nevű tartomány székhelye, a Vergine hegy tövében, a Sabbato és vasút mellett; püspöki székhely; (1901) 23,760 lak., szalámi-gyártással, dió- és mogyorótermeléssel. A régi Abellinum 7 km.-rel odább feküdt; a mai A.-t 887. elpusztították; időnként II. Frigyes székhelye volt.

Avellino, *Francesco Maria*, olasz archeológus, szül. 1788 aug. 14. Nápolyban, megh. u. o. 1850 jan. 9-én. Nápolyban egyetemi tanár, 1839-től a Museo Borbonico igazgatója és a pompeji ásatások felügyelője. 1843–48. kiadta a Bulletino archeol. Napolitano-t. Munkáinak kiadása Opuscoli diversi c. jelent meg 1831–36. Nápolyban.

Ave Maria (lat.) a. m. Üdvözlégy Mária. L. *Angyali üdvözlet*.

Ave Maria testvérek. E női szerzetesrend Franciaországban 1447. keletkezett, Szt. Ferenc szabályai alapján. A legszigorubb fegyelem alatt éltek, mindig böjtöltek és mezitláb jártak. A rendet a francia forradalom alatt megszüntették.

Avempace, l. *Ibn Báddzsa*.

Avena *L.* (növ.), l. *Zab.-Avena elatior*, l. *Cigányzab*.

Avenarius, 1. *Ferdinand*, német iró, szül. 1856 dec. 20-án Berlinben, művészet- és irodalomtörténeti tanulmányainak befejezte után egészen az irodalomnak, főleg Der Kunstwart címen 1887-ben megindított folyóirata szerkesztésének él. Tehetséges lírai költő, kinek kötetei Wandern und Werden (1881), Stimmen und Bilder (1898), Lebe! (1893) stb. sok kiadást értek. Kiadott több lírai antológiát is. Folyóirata méltán nagy tekintélynek örvend.

2. *A., Richard*, német bölcsész, szül. 1843 nov. 19., megh. 1896 aug. 19. Párisban. Tanulmányait Zürich-, Berlin- és Lipcsében végezte, 1876. magántanár lett a lipcsei egyetemen, 1877. pedig a bölcsészet rendes tanárának meghívták a zürichi egyetemhez. Irányát ő maga empiriokraticizmusnak nevezi, amely közel áll a pozitivizmushoz; újabb időben *Mach*-ban kiváló rokon szellemre akadt, aki hasonló irányban dolgozik. Mások is csatlakoztak hozzájuk. Megalapította a Vierteljahrschrift für wiss. Phil. c. tekintélyes folyóiratot. Fő munkái: Philosophie als Denken der Welt gemäss dem Princip des kleinsten Kraftmaasses (1876); Kritik der reinen Erfahrung. (2. köt. 1888–1890); Der menschliche Weltbegriff (Leipzig 1891).

Avencebrol, l. *Avicebron*.

Avenches (ejtsd: avāns), németül Wiflisburg; j.-i székhely Svájc Waadt kantonjában, vasút mellett, római régiségekkel, (1898) 1860 lak. A régi Aventicum, melyet a Kr. e. VI. sz.-ban alapítottak, a rómaiak idejében Helvécia fővárosa volt. Az alemannok 260 körül lerombolták; Wiflis bur-

gundi gróf, kitől német nevét kapta, 907-ben helyén kastélyt épített; 1076. keletkezett a mai kis város. V. ö. *Secretan*, Aventicum, son passé et ses ruines (Lausanne 1896); *Dunant*, Guide illustrée du musée d'A. (Genèves 1900).

Avenel (ejtsd: avnel), 1. *Paul*, francia író és költő, szül. Chaumontban (Oise), 1823 okt. 9-én, megh. 1902 ápr. 13-án Párisban. Eleinte kereskedőnek szánták, de csakhamar irodalmi tevékenységre adta magát. Munkái: Alcove et boudoir, költemények (1855), Chansons (1869) és Chansons politiques (1870), néhány vaudeville és vígjáték; Un homme sur le gril, Les amoureux stb., tov. egy kötet elbeszélés és több regény. — 2. *A.*, *Georges*, vicomte d', francia író, szül. Neuillyben 1855., rövid ideig tisztviselő volt a belügyminisztériumban. Richelieu et la monarchie absolue c. műve (1884—90, 4 köt.) akadémiai jutalmat nyert. Említésre méltó még francia gazdaságtörténete: Histoire économique 1200—1800 (1894—98, 4 k.). Legújabb műve: Prêtres, Soldats et Juges sous Richelieu (Paris 1907).

Avenin, a zabból előállított fehérje. Úgylátszik azonos a hüvelyesek leguminjával. A-nek *Sanson* egy a zabban előforduló, de ezideig tiszta állapotban elő nem állított alkaloidát nevez.

Avenio, Avignon (l. o.) városnak latin neve.

Avenpace, l. *Ibn Báddzsa*.

Aventicum, l. *Avenches*.

Aventinus *(mons)*, a hét halom egyike, melyeken az ókori Róma a Tiberis balpartján a köztársaság és császárok idején elterült. A Palatinustól DNy.-ra, a Tiberis mellett fekszik. L. *Róma*.

Aventinus, *Johannes*, voltakép *Turmair*, kiváló bajor humanista és történetíró, szül. Abensbergben (Aventinum), Bajorországban, 1477 júl. 4., megh. 1534 jan. 9. 1509-ben Lajos és Ernő bajor hercegek nevelője volt. Ernőt 1515—16. olaszországi útjában is elkisérte, és 1517. a bajor történetírói hivatalt kapta azzal a megbizással, hogy írja meg Bajorország hiteles történetét. Szülővárosában 1861. emlékszobrot állítottak neki. Német nyelven csak a Bayrischer Chroniken kurzer Auszug című kivonatot adta ki (Nürnberg 1522) míg terjedelmes latin műve: Annales Bojorum csak halála után jelent meg (1554 s köv.). E munkát, mely 1460-ig terjed, sokan Bajorország úttörő történetének tartják, ámbár különösen régibb részeiben mesés hireket ölel fel. Műveinek teljes kiadásáról a bajor tudományos akadémia gondoskodott (München 1880—1886, 5 köt.). Magyarországra vonatkoznak: *Hennemann*, Zur Kritik ungar. Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden-Epoche. (Neues Archiv für ältere deutsche Gesch. 13 köt. 1887) és *Rademacher*, Aventin und die Ungarische Chronik. (u. o. 12. köt. 559 l.). V. ö. *Dittmar*, Aventin (Nördling. 1862); *Wiedemann*, J. A. nach seinem Leben und seinen Schriften (Freising 1858); *Döllinger*, A. und seine Zeit (Münch. 1877).

Aventiure (franc., ejtsd avañtyür) *asszony*, a középkorban a kaland fogalmának személyesítése, a költők múzsája.

Aventura (lat.) a. m. rászállás, rámaradás örökül; megüresedett hűbér, mely ismét a hűbérúrra visszaszáll. Az ilyen természetű birtokok neve: aventatae terrae.

Aventure-kereskedés (franc., ejtsd: avantür). Régebben *aventuriers*-nek vagy kalandos kereskedőknek hívták azokat a kereskedőket, akik otthon kölcsönpénzzel árúkat vásároltak össze és ezeket eladás végett tengeren kevéssé ismert partvidékekre szállították, amivel siker esetében nagy nyereséget értek el. Ma a. m. találomra, azaz nem határozott szakban űzött kereskedés.

Aventurin a. m. *avanturin* (l. o.).

Avenue (franc., ejtsd: av'nü) a. m. bemenet; út, átjáró; közhasználatban: fasoros, egyenes, széles és díszes városi út.

Avenza, község Massa e Carrara olasz tartományban, Carrara közelében, az ugyanolynevű kis folyó balpartján; tengeri kikötővel, honnan a carrarai márványt szállítják el; (1901) 2305 lak.

A verbis ad verbera (lat.) a. m. szóról botra.

Avercamp, *Hendrick*, hollandi festő, «De Stomme van Kampen» (a kampeni néma), szül. Amsterdamban 1585., megh. 1663 után, Gillis van Coninxloo tanítványa, kiváló ügyességgel festett apró alakokkal élénkített tájképeket, főleg téli jeleneteket, melyek nagy számmal találhatók a képtárakban. Téli tájképpel van képviselve a budapesti Szépművészeti Múzeumban is.

Averlino, olasz szobrász, l. *Filarete*.

Avernaköe, kis dán sziget, a Kis-Beltben, Fyentől D.-re, Svendborg kerülethez tartozik, 365 lak. az ugyanily nevű faluban.

Averno, kis tó a Campagnában, Nápoly közelében. Kút alakja van, amelynek kerülete: 15,000—16,000 m., mélysége kb. 60 m. Nyilvánvalóan régi vulkáni kráter. Egykori büzös kigőzölgései miatt az ókoriak az alvilág bejáróhelyének képzelték. A mondák szerint itt laktak a kimmerek mély barlangokban, itt volt a Styx és Periphlegethon, Hekate berke és itt szállott le a Tartarusba Aeneas. Agrippa, Augustus korában, a környékén levő sűrű erdőket szöllőkkel helyettesíttette és a tavat a tengerrel alaguttal összekötötte. A Monte nuovo keletkezése a tengerrel való összeköttetésnek véget vetett. A tavon és környékén sajátságos csend honol; D.-i végében van a bejárat a Grotta della Sibilla Cumanához, amely üregnek belsejét nagyobbára víz takarja; a barlang alkalmasint Agrippa építményeinek valami maradványa.

Averrhoa *L.* (növ.), az Oxalidaceae (Madarsóskafélék) család génusza, 3—4 fajjal a trópusokon él. Kisebb fák, páratlanul szárnyalt ingerlékeny levelekkel, biborpiros fürtös virágokkal, tojásdad, mély barázdás ötrekeszü bogyóval. Az *A. bilimbi* L. *(bilimbifa)* 2·5—3 m. magas, Kelet- és Nyugat-Indiában gyakran ültetik, 5—8 cm. hosszú, savanyú bogyóit (ép úgy mint az *A. Carambola* L-ét.) különböző módon elkészítve fogyasztják és orvosságnak használják.

Averroës, *Abul Valid Muhammed Ibn Achmed Ibn Muhammed Ibn Rosd*, Aristoteles híres kommentátora s a legnevezetesebb arab filozófus, szül. Cordovában 1126., ahol családja régóta előkelő helyet foglalt el a biróságban. Élete folyásáról nincsen részletes tudósításunk; tudjuk, hogy biró volt Szevillában, majd Cordovában. Barátja volt Ibn Tofailnak, a híres filozófusnak, aki Juszuf kalifának bemutatta s őt ajánlotta Aristoteles

könyveinek magyarázatára. A kalifa megszerette a tudóst s 1182 udvari orvosává tette Marokkó-ban. Juszuf fia Jakub Almanzor, ki 1184. jutott trónra, hasonlókép kedvelte Ibn Rosdot. Élte utolsó éveit irigyeinek gyülölködése megzavarta. Bevádolták, hogy az ókor tudományát a mohammedán vallás kárára műveli, a vakbuzgó kalifa száműzte Elisenába (Lucena) Cordova mellett, később megtűrte Marokkóban. A. 1198. halt meg. Vele kimúlt az arab filozófia is, a koránnak s a dogmatikának engedvén át az uralmat.

A. mint mohammedán tudós s mint Aristoteles magyarázója egyaránt kiváló. Korának egész tudásával rendelkezett. Fontos orvosi és csillagászati műveket írt, de legkiválóbbak Aristoteleshez írt kommentárjai s ide vágó értekezései. A kommentárokon kívül más filozófiai műveket is írt, melyek közül néhány latinul jelent meg; említésre méltó: «A vallás és filozofia összhangjáról», «A vallási dogmák igaz értelméről» stb.

A. nem tart számot arra, hogy rendszer alapítójának tekintsék; föltétlenül tiszteli Aristotelest, s ilyformán nyilatkozik róla: végtelen hálát adunk annak, ki ezt az embert kitüntette a tökéletességgel s ki őt az emberi nagyság legmagasabb fokára helyezte, melyre soha senki rajta kívül nem birt eljutni; ő rá célzott az isten, midőn mondá (a koránban): ezt a felsőséget az isten megadja annak, akinek akarja. Mindazonáltal magyarázataiban több fontos fejtegetésre akadunk, mely az ő sajátja. Világnézletének általános jellege Aristoteles, némely pontban új-platónikus fölfogással. Tagadja a személyes halhatatlanságot. Az ész halhatatlan ugyan, de közös az emberekkel és ezek halála után személytelenül marad fenn. A kat. egyház ezt az elméletet elvetette. A. nem akar ellensége lenni a vallásnak, legkevésbbé pedig az iszlámnak. A vallás szerinte kép alakjában foglalja magában az igazságot; az allegorikus magyarázat elvezet az igazsághoz s a tömeg a szóhoz ragaszkodik. A hitben meg kell különböztetni, ami azonnal világos s ami ép ezért az egész hitközség kötelessége, s ami magyarázatra szorul, ami csak a tudósoknak szól. Az egész igazság a filozófiában van. De ezt csak kevés ember éri el, a többiek rászorulnak az isteni kinyilatkoztatásra. A teológiában sokat meg kell tartani, ami filozófiailag nem érvényes s filozófiai igazságok vannak, melyeket teológiai szempontból nem szabad elfogadni. Ez az a híres elmélet a kettős igazságról, a filozófiairól s teológiairól, mely később a keresztény tudósoknál is hódított. A belátás legmagasabb foka a filozófiai tudás, ez képezi a tudás vallását. A. tanai csakhamar hódítottak, főképen Párisban s a szt. Ferencrendieknél. A XIII. században ismételten elitélték az arab filozófia egyes dogmáit. Mindazonáltal az averroizmus még a XVI. sz.-ban is nagy tekintélyben állott az olasz iskolákban. V. ö. *Renan*, Averroës et l'Averroïsme 1853. Munk. Encycl. és Mélanges de philosophie juive et arabe, 2 k. (Paris 1857—9.)

Avers *(franc.)*, valamely pénzdarabnak felső lapja, melyen a főalak, az uralkodó neve vagy névjegye látható s melyen a körirat kezdődik. Ellentéte a *revers* (hátsó lapja), mely az értéket, címert, szentképeket stb. tartalmazza.

Avers, körülbelül 20 km. hosszú, sziklaktól és hómezőktől szegélyezett völgy Graubündon svájci kantonban, 202 lak. Burgonyát és répát termel. Alsó része kevésbé zord, ezt Ferrerának hívják. Főhelye Cresta 1949 m. magasban.

Aversa, város Olaszországban, Caserta tartományban, a Clamóitól öntözött szép és igen termékeny vidéken, vasút mellett, (1901) 23,477 lak., szép templomokkal és néhány palotával; legnevezetesebb épülete az elmebetegeknek kitünően fölszerelt és vezetett háza. Környékén jó bor, az asprino terem. A., némelyek hite szerint a régi *Atella*, az oszkusok városa volt; 1027. a normannok erőddé, területét pedig önálló grófsággá tették, amit II. Konrád császár jóváhagyott; A. grófságot ezután Capua fejedelemséghez csatolták. A. szomorú nevezetességre tett szert a magyar történelemben. 1345 szept. 19. itt ölték meg orgyilkosok Endrét, Nagy Lajos királyunk testvérét. 1348 jan. 23. itt fejeztette le Nagy Lajos Durazzói Károlyt, kit a gyilkosság elkövetésében egyik részesnek tartottak. Végre 1350. ezt ostromolta Nagy Lajos júl. 1-től aug. 3-ig. Pynrata Jakab, a város kapitánya, erősen védte a helyet s az első roham a magyaroknak nagy veszteségükbe került. Szt. Anna napján (júl. 26.) a király nagyon közel találta menni a város falaihoz éppen azon a ponton, ahol öccse holttestét valaha kidobták. Egy őr meglátta s ballábán nyíllal erősen megsebesítette. A zsibbasztó hatást, melyet ez eset a seregre tett, Laczkfy (I.) István az-által oszlatta el, hogy a nyíl kihúzása után kényszerítette a királyt lóra ülni s a várost körül lovagolni. Ez a magyaroknál óriási lelkesedést, a városbelieknél pedig nagy lehangoltságot okozott, úgy, hogy alig egy hétre rá Pynrata Jakab a várossal együtt megadta magát. Ezentúl a nagy király egész Kisasszony napjáig (szept. 8.) itt tartózkodott s itt tette meg intézkedéseit, hogy a meghódított részeket legalább egyelőre megvédelmezze. (Hist. Hung. Fontes Dom. III.) V. ö. *Kropf* Lajos, Az A.-i gyilkosság, Erdélyi Muz. 1896. A többi irodalmat l. *Johanna* (nápolyi királynő) alatt.

Aversa, 1. *Giuseppe*, cubai és portoricói apostoli delegátus és sarti címzetes érsek, szül. 1862 jan. 21. Nápolyban. Áldozópappá szenteltetvén, csakhamar minutante volt a pápai államtitkárságnál, később uditore a bécsi nunciaturán Agliardi és Tagliani mellett, majd a negotia ecclesiastica ordinaria titkára lett és külön megbizatása volt a Philippi-szigeteken. 1906 aug. 1 óta Cuba és Portorico apostoli delegátusa és Sart (Sardi) címzetes érseke. Tevékenyen működött és működik az újságírás terén is, kivált a nápolyi Liberta és az Osservatore Romano c. lapokban. — 2. *A. Rafael*, bölcsész és teológus, szül. 1590. San-Severinóban, megh. 1657 okt. 6. Szerzetes volt. Rendje 5-ször választotta meg generálisának. A X. Ince és VII. Sándor pápák által neki felajánlott püspökségeket nem fogadta el. Számos munkát írt. Kiváló nevezetességű: Theologia Scholastica universa (Bologna 1650).

Aversio (lat.) a. m. elfordulás valamitől, undorodás; aversabilis: undorító.

Aversum (új-lat.) a. m. egyre-másra meghatározott összeg, *átalány-összeg*, pausálé.

Avertebrata (állat), l. *Gerinctelenek*.

Avertissement (franc., ejtsd: avertisszmán) a. m. jelzés, értesítés, bejelentés.

Aves *(Madár-szigetek)*, a Kis-Antillákhoz sorozott kopár, lakatlan szigetek kis csoportja, Venezuela partjaitól É.-ra Buen Ayre és Los Roques szigetek közt. Venezuela birtoka; guanót szednek rajtuk. — Ilyennevű kis lakatlan sziget van még Guadalupetól DK.-re 80 km.-nyire.

Avesnes, az ugyanily nevű arrondissement székhelye és 3-ad rendű erősség Nord francia départementban, a Helpe és vasút mellett, szép templomán 60 m. magas toronnyal, régészeti társulattal, kő-, márvány-, vasércbányával, (1906) 6013 lak., akik fával, palával, komlóval, bőrökkel és sajttal élénk kereskedést űznek. A. a XI. sz.-ban jelentékeny uradalom volt, de többször gazdát cserélt és végre Burgundiához került. 1559-ben a spanyolok, 1580. a hollandok foglalták el. A pireneusi békekötés alkalmával 1659. végleg Franciaországhoz csatoltatott, Vauban újból megerősítette. 1815-ben a poroszok foglalták el.

Avesta *(Afvestad)*, falu Kopparberg svéd länben, a Dal elf és vasút mellett, vasiparral, (1900) 2500 lak.

Aveszta, l. *Zend-Aveszta*.

Aveyron, 1. folyó Franciaországban, Séverac-le-Châteautól 1 km.-re ered; átszeli A. départementot a Viaur fölvétele után, mély kanyargós, meredek falu völgyben foly és Tarn-et-Garonne départementban 240 km.-nyi folyás után Montauban alatt 8 km.-re a Tarnba torkollik.—2. *A.*, francia département Hérault, Tarn, Gard, Lozère, Cantal, Lot és Tarn-et-Garonne départementok közt. Területe 8771 km², (1906) 377,299 (1 km²-re 43) lak. A. székhelye Rodez; arrondissementjai: Espalion, Milhau, Rodez, Saint-Affrique és Villefranche. V. ö. *Bosquet*, Abrégé de l'histoire du département de l'A. (Clermon-Ferrand 1853); *Serres*, Notice géol. sur le dép. de l'A. (Bruxelles 1845).

Avezac (ejtsd: áv'zák), *Marie Amand Pascal d'*, francia geográfus, szül. 1800 ápr. 18. Tarbesban, megh. 1885 jún. 14. Párisban. 1833—35-ig a párisi földrajzi társaságnak főtitkára s később hat ízben elnöke volt. Főbb munkái: Études geographie critique sur l'Afrique septentrionale (1836); Esquisse générale de l'Afrique et l'Afrique ancienne (2. kiad. 1844); Iles de l'Afrique (1848); Le livre de Fernand Colombe (1873); Le Ravennate et son exposé cosmographique (Gravier kiad., 1888).

Avezzana, *Giuseppe*, olasz tábornok és radikális államférfiú, szül. Chieriben (Piemont) 1789., megh. Rómában 1879 dec. 25. 1814-ben mint szárd hadnagy részt vett a san-salvariói felkelésben (1821); azután Spanyolországba menekült, hol 1824. Amerikába száműzték. Az 1848. évi események hírére visszasietett hazájába és hadügyminisztere lett a római köztársaságnak, melynek bukása után ismét Amerikába vándorolt. 1860-ban megint visszatért Olaszországba és beállt Garibaldi önkéntes csapatába; 1866-ban részt vett az osztrákok ellen vívott harcokban. Mint képviselő a kamarának legradikálisabb tagjai közé tartozott, 1878. pedig elnöke lett az Italia irredenta c. egyesületnek (l. o.).

Avezzano, járási székhely Aquila degli Abruzzi olasz tartományban, a kiszáritott Fucino-tó és vasút mellett, körfallal, a környéken talált antik régiségekkel, (1901) 9442 lak. Közelében van a csatorna kezdete, melyen a Fucino-tó vizeit a Liribe vezették le.

Avia (lat.) a. m. nagyanya.

Aviano, város Udine olasz tartományban, a Livenza mellett, a Monte Cavallo alján, szőllőkkel és eperfákkal beültetett termékeny rónán, (1901) 5875 lak.

Avianus, római meseköltő, a Kr. u. III. sz. második felében. Ránk maradt Babrios nyomán distichonokban írt 42 ezópusi meséje. A középkori iskolákban sokat olvasták. Alexander *Neckam* a XII. sz.-ban utánozta *Novus* A. című gyüjteményében. Kiadta *Ellis* (London 1887); *Hervieux* (Paris 1894); *Baehrens*, Poetae lat. min. (5 köt., Leipzig 1883).

Aviarium (lat.) a. m. kalitka.

Aviatika, a francia *aviation* (léghajózás, mesterséges repülés) értelmében használt s *avis-* (madár), mások szerint pedig *a via*-ból (út nélkül) származtatott barbár latin szó. L. *Léghajózás* és *Repülőgép*.

Avicebron *(Abi-Cebrol)*. A XIII. sz. skolasztikusai Avicebron-Avencebrolnak nevezik a «Fons vitae» (Élet forrása) c. híres filozófiai munka íróját, kiről eddig semmit sem tudtunk. Csak újabb időben *Munk* ismertette meg velünk magát a művet s szerzőjét, aki azonos a híres héber költővel, *Salamon ben Jehuda ibn Gabirollal*. Ibn Gabirol (Gebirol) 1020 táján Malagában született s 1069. vagy 1070. halt meg Valenciában. Főműve «Az élet forrása», melyet szerzője arab nyelven írt. A mű befolyással volt a zsidó kabbalára, amint a Soharban kifejlődött. Zsidó gondolatok, aristotelikus s újplatonikus elméletek olvadnak benne össze. Párbeszédben van írva; a tanuló kérdéseket intéz a tanítóhoz, melyekre ez megfelel. A mű alapgondolata, hogy a szellemi szubstanciáknak is van anyaguk, tehát a testek és lelkek egyaránt anyagból és formából állanak.

Avicenna (Abu Ali Al Husain Ibn Abdallah *Ibn Sina)*, arab filozófus, Afsennában, Bokhara tartományban született Kr. u. 980., megh. 1037. Igen korán fejlődvén, már mint gyermek tanulta a jogot s teológiát, azután fizikát, metafizikát s 16 éves korában orvostant. Nouh ben Mansur fejedelem, aki Bokharában lakott, súlyos betegségben rábizta magát a fiatal orvosra s szerencsésen meggyógyulván, kegyével elhalmozta. Hamadinban a fejedelem, Sems-Eddaula, vezírévé tette s ekkor írta nagy filozófiai művének (Al-Sefa) egyes részeit. Erre nagy hallgatóság előtt előadásokat tartott a filozófiából, azután pedig mulatott tanítványaival, zeneszó mellett, mértéktelen módon áldozva Dionysosnak s Aphroditének. A. korának egyik legbámulatosabb embere s egyike a legtermékenyebb erőknek. Munkáinak száma száznál többre rúg. Két filozófiai főműve az említett Al-Sefa (A gyógyulás) és Al-Nadjah (a szabadulás). Amaz filozófiai enciklopédia 18 kötetben, a másik az elsőnek kivonata 3 részben. Több munkája latin fordításban is megjelent. A. filozófiája lényegében Aristotelesé, habár egyben-másban ő is, mint a többi keleti bölcsész, idegen elemeket vegyít beléje. A tudományokat beosztja három cso-

portba: felső tudomány, mely a nem anyagiakkal foglalkozik (metafizika); alsó, mely az anyagi dolgokkal foglalkozik (fizika); középső tudomány, melynek részei részben a metafizikával, részben a fizikával függnek össze. Isten s a föld között ő is, mint sok más peripatetikus, közvetítő kapcsokat keres. A világ örökkévalóságát tanítja. A lélektanban is javítja egyben másban Aristotelest.

Avicennia *L.* (növ.), a Verbenaceae (vasfűfélék) család génusza, 3—4 faja a trópusi tengerpartokon erdőket alkotó cserje. A mangrove formációba tartoznak. Az *A. tomentosa* Dél-Arábiában; termése meg a fán felnyílik, csak azután esik le. Gyökere az araboknál ingerlőszer volt. Fájából csónakot és fogtisztítót csinálnak. Levele a teve, szamár és juh takarmánya. Gyümölcse belét főzés közben keserű izét elvesztvén, eszik. A tropikus amerikai *A. nitida* L. kérge cserző, de más fajokkal melegházban is ápolják. Az *A. officinalis* L. kérgéből mézga folyik, melyet a nép fogyaszt. L. *Apeapu*.

Avicula *Brug.* (állat), a *szárnyas kagylók* (Aviculidae) egyik neme, amelynek fajai a híres keleti gyöngyöket termik. L. *Gyöngytermő kagylók*.

Avicula contorta *Portl.*, a bivalvákhoz tartozó ásatag állatfaj; a felső-triász (raeti emelet) vezérkagylója. Németországban Avicula contorta rétegek.

Avicularia (állat), l. *Madárpók*.

Aviculidae, szárnyas kagylók (állat), a szifótlan kagylóknak egyik, különösen kihalt fajokban nagyon gazdag családja. A ma élő fajok a melegebb tengerekben élnek, számuk kb. 200 (a kihaltak száma 1000-nél több). Idetartoznak a *gyöngytermő kagylók* (l. o.).

Aviditas (lat.) a. m. kiváncsiság, kivánság.

Aviditás, a savak és bázisok viszonylagos erőssége. Ha egyenértékű sósav és ecetsav elegyéhez, telítésükre nem elégséges nátriumhidroxidot öntünk, a két sav erőssége szerint az elégtelen bázison osztozkodik. A sósav mint erősebb sav több nátriumhidroxiddal egyesül, mint a gyengébb ecetsav, vagyis egyensúlykor az oldatban több lesz a sósav hatására keletkezett nátriumklorid mennyisége, mint az ecetsav hatására keletkezett nátriumacetátté. A keletkezett két só koncentrációjának viszonyát megoszlási hányadosnak nevezik és ez fejezi ki a két sav relativ erősségét, A.-át.

Avidius, *Cassius*, Julius Caesar egyik gyilkosának utóda, Marcus Aurelius alatt római hadvezér volt és mint Szíria helytartója 162—165-ig győzelmesen harcolt a parthusok ellen, átkelt a Tigrisen és elfoglalta Ktesiphon és Seleucia városokat. A hagyomány szerint a császár erkölcstelen neje, Faustina, kezét igérte neki és fölébresztette benne az uralomvágyat, s midőn egy egyiptomi lázadást levert, katonáival császárrá kiáltatta magát (175); de már 3 hónap mulva két tisztje megölte.

Avienus, *Rufius Festus*, római geográfus-költő a Kr. u. IV. sz.-ból. Lefordította Aratos Phainomenaját és Dionysios Periegesis c. hexameteres földleírását. Senarius versekben leírta a Földközi-, Fekete- és Kaspi-tenger partvidékeit, talán a karthagói Himilco (l. o.) nyomán. Ebből csak egy 703 sorra terjedő töredék maradt, legrégibb leírása Európa nyugati részének (az Atlanti-óceántól Marseilleig). Összes kiadás *Giles*-től (Oxford 1835); *Holder*-től (1887); az Aratea *Breysig*-tól (Leipzig 1882).

Avifauna (lat.), madárfauna.

Avigliana (ejtsd: avilyána), város Torino olasz tartományban, a Dora Ripuaria jobbpartján, vasút mellett, (1901) 3754 lak. A város fölött levő dombon régi kastély romjaival.

Avigliano (ejtsd avilyáno), város Potenza olasz tartományban, egy dombon, amelynek alját a Bianco öntözi; vasút mellett, márványbányákkal, (1901) 18,313 lak.

Avignon (ejtsd: avinyoñ), Vaucluse francia département és érsekség székhelye, a Rhône balpartján, vasút s a Durançole-csatorna mellett, igen termékeny síkságon; csaknem teljesen ovális alakú; szűk és kanyargós utcákkal. É.-i végében emelkedik ki csaknem függélyesen a Rhôneból egy 60 m. magas sziklás domb, a rocher des Doms, amelynek felső részét parkká alakították, 1846. Jean Althen szobrával ékesítették s amelynek tetejéről gyönyörű kilátás nyilik mindenfelé. A várost pártazatos, nagyszerű kapukkal ellátott falak veszik körül, melyeket VI. Kelemen pápa (1349.) kezdett építtetni és V. Orbán (1368) fejezett be. Körülöttük boulevardok vannak. A Rhôneon átvezető (1177—1188) régi híd helyét, amelyből csak 4 boltív van, most lánchíd pótolja. Kiváló épületei: a pápai hatalmas palota a Rocher des Doms D.-i lejtőjén, amelyet XII. Benedek (1334—42), VI. Kelemen (—52), VI. Ince (—62) és V. Orbán (—70) építettek; a Notre-Dame des Doms székesegyház a pápai palota mellett (a XII. sz.-ból), XXII. János pápa mauzoleumával, a Szt.-Péter-templom, remek gót homlokzattal, a csaknem romokban heverő St.-Martial-templom, a rokkantak háza, az 1353. alapított kórház, a városháza és előtte Crillonnak, IV. Henrik hadvezérének szobra, az alapítójáról elnevezett Calvet-múzeum 110,000 kötetnyi könyvtárral, 2800 kézirattal, festményekkel stb. Lakosainak száma (1906) 48,312, akik közt sok az iparűző; a főbb iparágak: a selyemfonás és szövés, gépgyártás, billiard-, kocsi- és butorgyártás, kötél-, papir-, tésztanemű-, festék- és csokoládégyártás és kémiai szerek előállítása. Élénk a kereskedés selyemárúkkal, liszttel, gabonával, borral, szesszel, épületfával, bőrrel, olajjal, szarvasmarhákkal és gyümölccsel.

A. a legrégibb időkben Avenio Cavarum néven szerepel; korán szövetkezvén a rómaiakkal, kiváltságokkal halmozták el és virágzóvá lett. E korbeli nagyszerű épületeinek már romjai is elpusztultak. 413-ban a burgundok, a VI. sz.-ban a frankok hatalmába került; 736. Jusszuf, az arabok vezére foglalta el; 3 évvel később ismét a frankokó lett. Későbben A. a Júrán innen levő Burgundia, majd Arelat és végül a provence-i grófok birtokához tartozott. 1125-ben Raymond-Bérenger, Arelat ura és Jourdain Alfonz, Provence ura közt osztatott föl; ez az állapot 1214-ig tartott; ez időtől fogva hosszas zavarok dúltak a Provenceban. A. ezt hasznára fordította s egészen önálló köztársasággá lett és újból fölvirágzott. Boldog korszakának az albiai eretnekség vetett

véget: A. az eretnekek pártjára állott, amiért VIII. Lajos elfoglalta. 1290-ben II. Károly Anjou grófja és Nápoly királya örökölte; ekkor A. ismét jólétnek örvendett; egyeteme sok ifjut csalt falai közé. Nagy jelentőségü év A. történetében az 1309-iki, amidőn a pápák székhelyévé vált, akik közül VI. Kelemen Nápolyi Jankától, az Anjou-grófok örökösétől 80,000 arany frton megvette. A.-ban a következő pápák székeltek; V. Kelemen (1314-ig), XXII. János (1334-ig), XII. Benedek (1342-ig), VI. Kelemen (1352-ig), VI. Ince (1362-ig), V. Orbán (1370-ig) és XI. Gergely; ez utóbbi 1376 szept. havában Rómába költözködött. Amidőn Rómában VI. Orbánt (1378—89), a francia bibornokok pedig Fondiban VII. Kelement választották meg, ez a Ny.-i egyházszakadásra vezetett. A. még 1411-ig maradt meg az egyik pápa székhelyének. Ez idő óta A.-ban mindig csak pápai legátus lakott. 1789-ben a francia forradalom kitörése után a nép föllázadt a pápai uralom ellen és a párisi nemzetgyüléstől azt kérte, hogy A. és Venaissin grófság Franciaországhoz csatoltassék; e kívánság 1791. teljesült. Emiatt újabb polgárháború tört ki, aminek csak a napoleoni uralom vetett véget. 1797-ben a tolentinoi békében a pápa A.-ról és Venaissinről Franciaország javára lemondott. Az A.-i fontosabb zsinatok: 1209. az albiaiak ellen, 1210-ben a toulouse-i gróf ellen, 1328. a császári ellenpápa ellen. V. ö. *Granget*, Histoire du diocèse l'A. (A. 1862, 2 köt.).

Avignonet (ejtsd: avinyoné), község Haute-Garonne francia départementban, a Canal du Midi és vasút mellett, (1901) 565 lak. 1242-ben itt ölték meg az öt pápai inquizitort az albiaiak, ami miatt keresztes hadjáratot indítottak ellenük.

Avignoni bogyó, festőfa, l. *Varjutövis*.

Avila, 1. spanyol tartomány Ó-Kasztiliában; Valladolid, Ségovia, Madrid, Toledo, Cáceres és Salamanca tartományok közt. Területe 7882 km², (1906) 211,168 (1 km²-re 27). A. 6 kerületre oszlik, ezek A., Arenas de San Pedro, Arevalo, Barco de A., Cebreros, Piedrahita. Székhelye: A. — 2. *A.*, (a régi *Abula)*, az ugyanily nevü tartomány székhelye, az Adaja 1132 m. magas völgyében és az erdős Paramera É.-i lábánál; 13 m. magas, 4 m. széles, 10 kapuval és 86 toronnyal ellátott gránitfal veszi körül; püspöki székhely gót székesegyházzal; szép temploma még a San Vicente (a XIV. századból); a Santo Tomas klastromban, mely szemináriumul szolgál s amely Ferdinánd és Izabella korából való, látható Ferdinánd és Izabella egyetlen fiának Jánosnak síremléke. A San Jose-kolostor Szt. Teréz szülőhelyén épült (1900) 11,885 lak. — 3. *A.*, 2 hegylánc Spanyolországban. A Sierra de A. az Adaja völgyétől É.-ra főcsúcsa a Cerro de Gorria (1383 m.). A Paramera de A. az Alberche és Adaja közt; főcsúcsa a Cerro Zapatero (2104 m.).

Avila, 1. *Juan de*, Andaluzia apostola, szül. 1502. Almodóvar del Campoban, megh. Priegoban 1569-ben. Kiváló egyházi szónok volt, rögtönzött beszédeinek legnagyobb része elveszett, a megmaradtakat egyszerű, közvetlen nyelv és előadás jellemzi. Műveinek teljes kiadása Obras del venerable maestro Juan Á. 1792. Madridban jelent meg. Luis de Granada és Luis de Leonnal együtt az egyházi szónoklat megalapítója.

2. *A., Gil Gonzales d'*, spanyol történetiró, szül. Kasztiliában 1577 körül, megh. 1658 ápr. 25-én. Jezsuita volt és Salamancában élt mint kanonok, utóbb kasztiliai és indiai királyi évkönyvíró volt. Történeti művei közül különösen felemlítendők: Historia de la vida y hechos del rey Don Henrique III. de Castilla (Madrid 1638); Historia de la vida y hechos del monarca Don Felipe III. (u. o. 1770. Mendozas-nak Monarquia de España 3. kötetében); Historia de Salamanca (Salamanca 1606).

Avila y Zuñiga, *Luis de*, spanyol államférfiú, tábornok és történetiró, szül. Placenciában (Estremadurában) 1490 körül, megh. 1560-ban. V. Károly kegyét és bizalmát birta, ki őt IV. Pálhoz és IV. Piushoz küldte követül. A császárt afrikai és a schmalkaldeni hadjáratában is elkisérte. Történetírói hirnevét a schmalkaldeni háború történetének megirása által állapította meg. E mű Commentarios de la guerra de Alemaña, hecha por Carlos V. en 1546 y 1547 cím alatt 1547. Spanyolországban jelent meg. A művet maga a szerző fordította latinra, mások meg franciára és németre fordították. A munka a császári politika védelmezésére készült. Bírálatát l. *Ranke*-nál, Deutsche Geschichte és *Voigt J. J.* művében: Die Geschichtschreibung über d. Schmalkaldischen Krieg (Szász akad. értekezés 1874.

Avilés, j.-i székhely Oviedo spanyol tartományban (Asturiában), a Ria (öböl) de A. D.-i végében, vasút mellett, egyike az asturiai kikötők legjobbikának; közelében vas-, szén- és cinkbányákkal. 1900) 12763 lak., akik vászon- és pamutszövéssel is foglalkoznak.

Avilion, l. *Avalon*.

Avis (lat.) a. m. madár, különösen jósmadár; innen *bonis avibus*, kedvező előjelek mellett.

Avis (franc.), olaszul *aviso* (l. o.) a. m. értesítés.

Avisamentum (új-lat.) a. m. tanács.

Avis au lecteur (franc.) a. m. az olvasóhoz. (Felszólítás, figyelmeztetés.)

Avisio, az Adige baloldali, 97 km. hosszú mellékfolyója Dél-Tirolban. Gyönyörű völgye, melyet számos turista keres fel, felső részében Fassa-, a középsőben Fleimsi- és az alsóban Cembra-völgy nevet visel. A folyó Lavisnál torkol.

Aviso (olasz) a. m. értesítés; A. hajónak (ném. *Aviso-Schiff*, ol. *avviso*, ang. *despatch-vessel)*, neveztek a XIX. sz. végén minden oly hadihajót, mely nagy gyorsaságot fejtett ki, s melyet úgy a kémszolgálatnak teljesítésére, mint híreknek és parancsoknak közvetítésére használtak. Az A.-k rendszerint vértezetlen, vagy csak egyes hajórészeken páncélozott gőzhajók voltak, csekély merüléssel. Tüzérségi felfegyverzésök csak kisebb ürméretü ágyúkkal történt, miután a tulajdonképeni harcban aktiv részt venni nem volt feladatuk. Az A. elnevezést ma már alig használják; helyette az angol *scout* vált általánosan elfogadott műszóvá.

Avis préalable (franc., ejtsd: avi prealábl a. m. *elöleges közlés)*. Igy nevezik a védjegy-lajstromot vezető hatóság bizalmas közlését, melyet az a lajstromozásra bejelentett védjegy újdonsága tárgyában tartott elővizsgálat alapján a bejelentőnek küld. E közlés csupán tanács arra nézve, hogy a bejelentést vonja vissza vagy módosítsa.

Az A. t a védjegyekről szóló 1890. II. t. c. 18. § a is elfogadja. Az A. célja, hogy a bejelentett védjegyhez hasonlók létenek a bejelentővel közlése által a védjegyperek számát csökkentse. L. *Védjegy.*

A vista (ol., franc. *à vue*) a. m. látra, az így szóló váltó lejárata, amely a bármikor történő bemutatás napján fizetendő. *A prima vista*: az első tekintetre, *a zenében* a. m. a lapról lejátszani.

Aviticitas, *aviticizmus* (lat.), l. *Ősiség.*

Avitochol, Mithikus őse a Dulo háznak, melyből az első bolgár uralkodók származtak s melynek emléke a magyar mondákban is fennmaradt (l. *Dula*). A bolgár szlovén hagyomány szerint 300 évig uralkodott, 164—464 ig, ami közvetlen óvadékainak uralmát jelentheti; utána Irnik (Attila fia Irnak ?) lett a bolgár fejedelem.

Avitum (lat. *aviticum*), a régibb magyar jog szerint a felmenőkről (a nemző elődöktől) a lemenőkre (az utódokra) törvényes öröklés útján szállott (ősi) jószág. L. *Ősiség.*

Avitus *Marcus Maecilius*, nyugatrómai császár (455 júl. 9.—456 máj. 17.). A galliai arvernus törzsből eredt; 454. Maximus császár Gallia főparancsnokává nevezte ki s halála után II. Teodorik gót királynak támogatásával Arlesban császárrá kiáltották ki. A római szenátus elismerte uralmát, de Ricimer csakhamar megfosztotta trónjától; nemsokára ezután meghalt. V. ö. *Bugiani,* L'imperatore Avito (Pistoia 1910).

Aviválás, a szövetfestésnél, l. *Élénkítés.*

Aviz, város Alemtejo portugál tartományban, Portalegre kerületben, a Seda és Ervedel összefolyásánál, (1900) 1946 lak. Sokáig az ugyanily nevű lovagrend székhelye volt.

Avizáció (franc.), eskü alatti kihallgatás előtt bírósági kioktatás az eskü szentségére és a hamis eskü következményeire. *Avizál,* értesít.

Avize (ejtsd aviz), község Marne francia départementban, vasut mellett, élénk champagnei borkereskedéssel, hatalmas boros pincékkel, (1906) 2615 lak.

Aviz-rend, portugál katonai lovagrend. I. Alfonz Henriquez portugál király idejében 1144., több lovag egyesült a morok leverésére s magukat «uj milicia» néven nevezték. Ezen lovagegyesület 1162. egyházi lovagrenddé változott át s a királytól Mafra kastélyt, 1166. Evorát, 1187. Aviz várat s várost nyerte adományba, mely utóbbit székhelyül választotta s ettől kapta nevét. Mária királyné 1789 katonai érdemrenddé változtatta. Jelvénye: zöld zománcos liliomos kereszt, felette nyolcágú arany csillag, melynek középpajzsában, zöld koszorúban, veres, égő szív látható. E jelvényt, zöld szalagon, a nagykeresztesek vállukon, a komturok nyakukban, a lovagok gomblyukaikban hordják. A rendet csak azok a katonatisztek kaphatják, kik legalább kapitányi rangot viselnek s 20 évig szolgáltak.

Avlona (olasz. Valona v. Vallona, albánul Vljonesz), kikötő-város Janina török vilajetben, az Adriai-tengerhez tartozó A.-i öböl mellett, melyet D.-en s DNy.-on a Kimara, a régiek Akrokeraunosz hegységének végső ága határol. A város török kaimakám és görög metropolita székhelye, a Lloydhajók állomása. Olajfákkal beültetett keskeny völgyben fekszik; hét török mecsetje van. Mocsaras vidéke miatt nyáron láz uralkodik benne. A.-nak 6000 lakosa van, kik fegyvereket gyártanak, halászattal és sófőzéssel foglalkoznak. A. Déli-Albánia fő kereskedelmi helye; a kereskedelem tárgyai: gyapju, juhbőr, só, szurok, kátrány és gabona.

Avoca, kis folyó Wicklow irországi grófságban, Arklow mellett a Szt.-György-csatornába ömlik; környékének szépségéről ismeretes, melyet Morus Tamás énekelt meg.

Avocandi jus (lat.). Az államnak joga, amelynélfogva közjogi okokból, pl. a védkötelesség teljesítése céljából vagy saját érdekökben pl. háború küszöbén külföldön élő honosait hazatérésre hívja fel. A felhívást tartalmazó nyilvános kiáltványok avocatoriumoknak (litterae avocatoriea) neveztetnek. A nemzetközi jog az államnak ezt a jogát, feltéve, hogy a visszahívás jogszerü indokokból történik, mint az államot honosai fölött megillető hatalomnak folyományát elismeri. A külföldi állam viszont a visszahívási parancs végrehajtásánál segédkezet nyujtani nem köteles. Az avocatoriummal szemben tanusított engedetlenség néhol (pl. a német államjog szerint) a honosságnak elvesztését vonja maga után.

Avocat général (franc., ejtsd ávoká zsénerál). Régente Franciaországban a főügyészségnek két egyenrangú képviselője volt. Az A. és a «procureur général». Ez utóbbi neve alatt mentek az írásbeli indítványok. Az előbbi a szóbeli tárgyalásoknál járt el. Ezt úgy fejezték ki, hogy a «procureur»-é a toll, az «avocat»-é a szó. Az A.-nak biztosított függetlenség azonban büntető ügyekben alkalmazást nem talált, mert a büntető ügyek eldöntése irásbeli indítványok alapján történt. Most ez a cím azokat a francia ügyvédeket illeti meg, akik külön megbizás alapján a semmítőszék (cour de cassation) és a felebbviteli bíróságok (cour d'appel) tanácsülésein az államügyészt (procureur général) helyettesíteni hivatottak. Egyet közülük a köztársaság elnöke nevez ki «első A.»-nak (A. premier).

Avocato-körte (növ.), l. *Persea.*

Avocatorium, l. *Avocandi jus.*

Avogadro, *Amadeo A. di Quaregna e Ceretto,* gróf, kiváló olasz fizikus, született Turinban 1776 jún. 9., megh. u. o. 1856 júl. 9. Szülővárosában tanult s 1796. a jogtudományok doktorává avattatott, majd egyik megyének (az Eridano-département) titkára lett. Magántanulmányaiban fizikával szeretett foglalkozni, 1809. a vercelli-i gimnáziumon a fizika tanárává, 1820. a matematikafizika tanszékére hívták meg a turini egyetemre, s midőn e tanszék megszünt, a számvevőszék tanácsosává lett. Később Albert Károly király tanszékét ismét helyreállította, melyen 1850-ig működött, ezután nyugalomba vonult. Azt a legnevezetesebb értekezését, amelyben a róla elnevezett törvényt (l. *Avogadro tétele)* kimondja (1811), német fordításában is kiadták az Ostwald-féle Klassiker der exakten Wissenschaften c. gyüjteményben (8. sz., Leipzig 1890). V. ö. *Botto,* Cenni biografici sulla vita e sulle opere di A. A. (Torino 1858.)

Avogadro tétele szerint *(Gay-Lussac, Avogadro* egyesített törv.) a gázok és gőzök egyenlő

térfogatában, ugyanazon hőmérséken és nyomás mellett a legkisebb részecskék (molekulák) száma ugyanaz. E hipotézist még 1811-ben mondotta ki *Avogadro*. Más alakban kifejezve: a *különböző gázok molekulatérfogata ugyanazon nyomáson és hőmérsékleten egyenlő* (a grammolekula normális térfogata 22·41 liter).

Avoir (franc., ejtsd: ávoár), a francia könyvvitelben a *Követel* oldalt jelzi.

Avoirdupois (franc. ejtsd: avoárdüpoá, ang. evverdjupajsz), Angolországban, a legtöbb angol gyarmatban és az Egyesült-Államokban a kereskedelemben ma is használt súlymérték, más néven font v. libra = 453·59265 g., jele *avd.* Arany és ezüstnek, drágaköveknek, gyógyszereknek mérésére, valamint tudományos mérésekre a troy-font (l. o.) szolgál. 1855 óta Angolországban a törvényes súlymérték, amelynek teljes neve *imperial standard pound A.* Fel- és lemenő beosztása a következő: 14. A.-font = 1 stone, 28 A. = 1 quarter, 112 A. = 1 hundredweight v. centweight (jele £ v. cwt), 20 cwt. = 1 ton = 1016 kg. 1 A.-font feloszlik 16 ounce-ra à 16 dram à 3 scruple à 10 grain. 5760 A.-font = 7000 troy-font. Az Egyesült-Államokban a hundredweight v. mázsa nem 112, hanem 100 A.-fontra oszlik fel. A nevet úgy is magyarázzák, hogy a középkori *averia* latin szóból, mely durva, csekélyértékű árút jelent és a francia *poids* = súly szóból van összetéve.

Avokáció (lat.) a. m. visszahívás, visszarendelés. — *Avokál*, visszahív. — *Avokatorium* l. *Avocandi jus*.

Avola, város Sziciliában, Szirakuza tartományban, 1 km.-nyire a tengertől, sziklás domb alján, (1901) 16,264 lak. Környékén kitünő szöllő terem, amelyből a szirakuzai jó bort szüretelik; többen cukornádat is termelnek rumkészítés végett.

Avold, l. *Sankt-Avold*.

Avolsheim, híres búcsujáró hely *Sulzbad* (l. o.) elszászi fürdőhely mellett.

Avomori, város Japánban, Nippon szigetének E.-i részén, a Rikuoku-öbölnél, vasút mellett, az ugyanily nevű kerület székhelye, kikötőhely, (1908) 47,206 lak.

Avon (ejtsd: évn), 1. öt folyó neve Angolországban. A Lower- vagy West- (alsó v. Ny.-i) A. Gloucesterben ered Tetburynél, elfolyik Bathnél és a Severn-öbölbe szakad. Az Upper- (felső) A. Northamptonban Wellfordnál ered, Tewkesburynél 155 km. hosszú folyás után a Severnbe torkollik. Az East- (K.-i) A. Wilts grófságban ered, ezen és Hampshire-on keresztül folyik és Christchurchnél a La Manche-ba szakad. A Lwyd-A. Monmouth grófságban ered és Caerton közelében az Uskba, a Severn mellékfolyójába ömlik. A devonshirei A. a La Mancheba szakad. — 2. *A.*, alacsony korallszigetek csoportja Ausztrália K.-i partja és Új-Kaledonia között; 1823-ban Avon hajójával Summer kapitány fedezte föl.

Avornin, l. *Kutyafa*.

Avosetta (állat), l. *Gulipán*.

Avoué (franc., ejtsd: avué), védúr, ügyész, ügyvéd.

à vous (franc., ejtsd: ávú), a kártya-játékban: önön van a sor! Ivás közben: egészségére!

Avoyer (franc., ejtsd: avoájé), svájci városokban a városbiró neve.

Avraghi, berber törzs, melyet Ibn-Kaldun arab író ír le, mint *Avrigha* (Karthago) vidékének legrégibb lakóit, kiket a rómaiak Africanusoknak neveztek. Róluk nevezték el a rómaiak Karthago meghódítása után a provinciát Afrikának, később az egész földrész is ezt a nevet kapta (a görögök régebben Libyának hívták).

Avranches (ejtsd: ávráns), város Manche francia départementban, Saint-Lo arrondissement főhelye a Sée balpartján, szép kilátást nyujtó halmon; nyilvános könyvtárral, amelyben értékes kéziratok vannak, régiségtárral és régészeti társulattal és egyéb tudományos egyesületekkel, a XIII. sz.-ból való kórházzal, a XIV. sz.-ból való püspöki palotával, Valhubert generális szobrával, (1906) 7360 lak., kik gyertyagyártással, pergament- és csipkekészítéssel, kötött árúk előállításával foglalkoznak; almaborral, sóval, állatokkal s vajjal élénk kereskedést űznek. Mint Ingena, az abrincatuok városának már a rómaiak korában is nagy hírneve volt. Nagy Károly a normannok ellenében erőddé tette. 933-ban grófság székhelyévé lett; Fülöp Ágost városi jogokkal ruházta föl. Az angol-francia 100 éves háborúban hol az angolok, hol a franciák birtokába került. A vallásháborúkban szintén több ostromot kellett kiállania.

Avricourt, falu a páris-strassburgi vasút mellett, a francia K.-i határon; Meurthe-et-Moselle départementhoz tartozik, (1906) 793 lak.

Avrigha, l. *Avraghi*.

Avron, *Mont*, l. *Mont Avron*.

Avsár Kalesszi, romváros, l. *Miusz*.

A. V. S. P., római pénzeken a. m. Augusti Vindelicorum Signata Pecunia, jele annak, hogy azok a mai Augsburgban verettek.

Avuál, beismer, helyesnek vall; szemben vele: *dezavuál*, megcáfol.

à vue (franc., ejtsd: a vü), l. *A vista*.

Avulás alatt azt az értékcsökkenést értjük, mely a tárgyaknál még akkor is előáll, ha azok állaga használat által nem kopott. A. címen a tárgyak beszerzési vagy előállítási értéke után számított bizonyos százalékot minden évben leírnak, l. *Leírások*.

Avulsio, elsodort földrész, mint más birtok növedéke, l. *Növedék*.

Avult-hajó (ném. *Hulk*, ol. *pontone*, ang. *hulk*), régi, a síktengerre többé nem alkalmas, leszerelt, sőt sokszor oldalfalazatában alacsonyabbá csinált hajó, melyet a kikötőben különféle tárgyaknak raktározására vagy kórháznak, börtönnek, javításban álló hajó legénységének ideiglenes elszállásolására, valamint felügyeleti célokra, mint kikötőőrhajót, stb. használnak.

Avunculus (lat.) a. m. az anyai oldalról való nagybátya, az anyának fivére.

A. Wagn., természetrajzi nevek mellett *Wagner* Andreas német geológus nevének rövidítése.

Awaruit (ásv.), nikkeltartalmú termésvas; Uj-Zélandon találták az Awarua-öböl körül a György-folyó menti szerpentinben és másodrendű fekvőhelyen.

Awe (*Loch A.*, ejtsd: lok ó), nagy tó Skóciában, Argyll grófságban; 21 km. hosszú, közepes szélessége 3 km. Legtöbb vizet az Orchy-tól kap; lefolyása az Awe, amely a Loch Etive-vel köti össze.

hegyekben nyúlt halmok környékezik. 24 kis hévíz-forrása közül a két legnagyobbat romok ékesítik.

Ax (Ax-les-Thermes), kis város és fürdőhely Ariège francia départementban, Foix arrondissementban, az Ariège jobbpartján, az Orgeix és Ascou, szép, festői pireneusi völgyek torkolatánál, 1186 lak. 61 erős, kellemetlen szagot terjesztő kénforrással, amelyeknek hőmérséklete 25—78° C. Négy fürdőintézettel, pompás kiránduló helyekkel. A.-ot különösen görvély és reumatikus bajok ellen használják. V. ö. *Dresch*, Ax thermal (Paris).

Axaj, a Don jobboldali mellékfolyója Dél-Oroszországban. Torkolatánál fekszik *Aksaiskaja Staniza* kikötő városka.

Axamenta, a Mars-ot szolgáló salius papoknak régi saturnusi versalakban szerkesztett s körmenetekben zengett istendicsőítő énekei.

Axamith *Péter*, híres cseh rabló. Neve magyarul bojtos selymet jelent, mert Aeneas Sylvius szerint még suhanckorában ellopta gazdája selyembundáját. 1453-ban megtudván, hogy V. László magyar király Giskra Jánossal a Szepességet odahagyta, számos társával odarontott, két várat elfoglalt, a föld népére adót vetett és katonáit jól tartotta. A király Hunyady Lászlót küldötte ellene, de bizonyos, hogy A. még 1457. is garázdálkodott a Szepességben és Sáros vm.-ben, sőt Sárospatakot is bírta. E város mellett győzte le őt 1458. Rozgonyi Sebestyén, s A. maga is a csatában vesztette életét. Róla még most is Axamithkának neveznek egy barlangot Haligócz mellett Szepes vármegyében.

Axel, dán érsek, l. *Absalon*.

Axel Heiberg-földje, északsarki nagy (mintegy 36,500 km^2 ter.) sziget az é. sz. 78—$81\frac{1}{2}$° és a ny. h. 86—95° alatt. 1899-ben az amerikai Peary fedezte föl, gondosabban megvizsgálta (1900—01) a norvég Sverdrup. Tőle van a sziget neve is.

Axelinos Pontos, a Fekete-tengernek egykori elnevezése.

Axenberg, 1022 m. magas hegy Uri svájci kantonban, az Urni-tónak, a Vierwaldstätti-tó déli részének partján. Egy sziklás kiálló részén közvetetlenül a víz mellett, a Tellsplatten áll a Tell-kapolna: a monda szerint erre a sziklára ugorván, menekült el Tell Gessler elől. A kápolna fölött a sziklás lejtőkon és falakon visz el az Axen-út, e stratégiai célból készült merész építmény, amely Brunnent Flüelennel köti össze. Brunnen fölött 758 m. magasságban van Axenstein fürdőhely. Ez utóbbi 1902. leégett, de azóta újra fölépült.

Axente *Szevér (Severu Axentie)*, az 1848—49. oláh nemzetiségi mozgalmak egyik vezéralakja, szül. 1820 táján Asszonyfalván, megh. Brassóban 1906 aug. 13. Előbb papnövendék volt a balázsfalvi gör. kat. szemináriumban, majd Kolozsvárt végzett jogi tanulmányokat. 1848. áprilisában már a balázsfalvi oláh nemzetgyűlés legveresebb szájú szónoka s a nemzeti komité tagja, utóbb pedig a százhusz községből álló balázsfalvi prefektura vezetője lett. A felbujtott oláh csőcseléket, melyet ő a saját légiójának nevezett, a Maros és Kisküküllő mentén foglalkoztatta. A honvéd csapatokkal nyilt csatában nem mert ugyan megütközni, de annál kegyetlenebbül bánt el a védtelen és fegyvertelen városi és falvakban elszórtan lakó magyarsággal. Legszörnyűbb tette (1849 jan. 8—11.) Nagyenyed fölégetése és lakóinak lemészárlása volt. A különböző fosztogatásokon elrabolt holmit rendszerint az osztrák katonaságnak adta el, mely hallgatólag eltűrte, sőt gyámolította A. hordáinak viselt dolgait. 1850-ben Erdély katonai kormányzója fogságra ítélte, mert a lopott hadiszereket házában elrejtette; fogságát azonban elengedték fel sőbb helyen, sőt 1852. a Ferenc József-rend lovagkeresztjével is feldíszítették és kegydíjat eszközöltek ki részére, melyet az alkotmányos magyar kormányok egész haláláig folyósítottak. A Bach-regime alatt kisebb hivatalt is viselt, élete későbbi felét azonban teljes visszavonultságban töltötte Gyulafehérváron.

Axentovicz *Tivadar*, magyar születésű lengyel festő, szül. Brassóban 1859. Münchenben és Párisban tanult, hosszabb időt töltött Londonban is, 1895-ben a krakói művészeti főiskola tanára lett és egyike a *Sztuka* (lengyel művészek egyesülete) alapítóinak. Eleinte főleg történeti képeket festett, újabban a galiciai nép életéből merített, modern fölfogású genre-képek mellett képmásokat és az angol preraffaeliták hatása alatt ideális női fejeket is fest.

Axilla (lat.) a. m. hón, hónalj; *axillares glandulae* hónaljmirigyek.

Axim, azelőtt hollandi, 1873 óta megerősített angol telep a Guineai-öbölnél az Aranyparton, az Ankobra vagy Tenda balpartján; 3000 lak. Nedvesebb éghajlatánál fogva pamut- és rizstermelésre alkalmas.

Axin, l. *Age*.

Axinit (ásv.), igen bonyolódott összetételű szilikátásvány; kémiai összetétele ez idő szerint pontosan még nem ismeretes, vegyülete kiválóan mész-aluminium-vas-bór-szilikát. Képlete $H_2R_6(R_2)_6Si_8O_{32}$ által volna kifejezhető, melyben R kalciumot, vasat, mangánt és magnéziumot, R_2 pedig aluminiumot és bórt akar jelezni. Háromhajlású rendszerbeli kristályai többnyire élesen táblásak, mintegy bárdalakuak (innen a név, axiné gör. = bárd), szegfűbarna, szilvakék, vöröses és szürke színűek; leggyakoriabbak a szegfűbarnák. K. 6·5—7; fs. 3·29—3·30. Egy irányban kissé hasad. Üvegfényű, átlátszó-áttetsző, néha idegen zárványok zavarossá teszik. Pleokroizmusa igen erős: olajzöld, fahéjbarna, ibolya. Lángban megolvad; savak nem oldják. Régibb tömeges kőzetekben található. A legszebbek Franciaországból (Dauphiné, Bourg d'Oisans) és Angliából (Landsend) meg Svájcból (Chamounix völgy, Szt.-Gotthard) ismeretesek. Elvétve hazánkban is található, így Gömör vmegyében Veszverésen. A dauphinéi kristályokat drágakövekké is megmunkálják.

Axiolit (gör.), l. *Szferolit*.

Axióma v. sarktétel, gör. eredetű szó, mely anynyit jelent: mint tekintély. De már a gör. filozófusok olyan egyszerű tételt értenek rajta, amelyet nem lehet bebizonyítani, azaz nem lehet egyszerűbb tételre visszavezetni, de éppen egyszerűsége és világossága miatt nem is szükséges bebizonyítani. Így használja Aristoteles e szót, ki legfőbb A.-knak az azonosság és ellenmondás tételeit mondja. Kant csak a matematika alapját képezőket nevezi a szem-

lélet A.-inak. A matematikának Eukleides szerint 12 A.-ja van. Ezek közül 9 az egyenlőségre vonatkozó általános ismerettani A. (mint például az egész egyenlő részeinek összegével, az egész nagyobb mint a része stb.), a többi 3 geométriai A. L. *Alaptétel.*

Axiométer, az a készülék a hajó parancsnoki hídján, mely egy mutató által a kormánylapátnak állását, illetőleg a hajó középvonalától az egyik v. másik oldalfélre való elhajlását jelzi és így a kormányost a kormánynak helyzetéről minden időben tájékoztatja.

Axios, az ókori Makedónia legnagyobb folyója, ma *Vardar* (l. o.).

Axis, tarka szarvas (állat), a szarvas-félék egyik alneme. L. *Szarvas-félék.*

Axite (ejtsd: ákszit), Angliában felfedezett új füstmentes lőpor, mely állítólag az angol hadseregben és tengerészetben, sőt az angol vadászok által használt füstmentes lőpornál is sokkal erősebb, sokkal megbízhatóbb és azáltal, hogy az időjárás befolyásától teljesen ment és hogy robbanásakor úgyszólván semmi lángot sem vet, annál sokkalta becsesebb is. Kiváló tulajdonsága még az A.-nak az is, hogy a lőfegyvereket az eddigi lőpornemeknél kevésbbé támadja meg, ami különösen az ágyuknál rendkívül fontos. L. *Lőpor.*

Axman, 1. *Márton*, XVII. századbeli képíró, ki Eperjesen és Sáros vm. több helyén működött. Ő készítette 1630. az Eperjes szomszédságában fekvő szép, renaissance-stilben épült fricsi kastélyon most is látható, magyar történeti vonatkozású sgraffitokat. V. ö. *Myskovszky* Viktor, A fricsi várkastély (Archaeologiai Ért. 1891. évf. 38. l.).

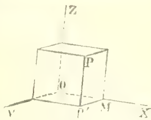
2. *A. József*, rézmetsző, szül. 1793. Brünnben; Pesten is, de többnyire Bécsben dolgozott. Műhelye nagyon keresett volt s különösen kedvelték az általa acélba metszett arcképeket, melyek közül főleg Berzsenyi Dániel és Czuczor Gergely arcképeit kell fölemlítenünk. Nevével már a huszas évek elején találkozunk, midőn a *Hebe* zsebkönyv számára a *Gara László és leánya* című rajzot metszette, s dolgozott az ötvenes évek végén is.

Axminster, város Devon angol grófságban, az Ax partján (1901) 3993 lak., kik szőnyeg-, szalag- és keztyükészítéssel foglalkoznak.

Axolotl (állat), általános használatban levő mexikói neve a farkos kétéltüek (Amphibia urodela) rendjében, a kopoltyús gőték (Perennibranchiata) csoportjában a *Menobranchidák* családjába tartozó *Siredon pisciformisnak* Shaw., amely, mint európai rokona, a krajnai és dalmáciai barlangok vizeiben élő barlangi gőte vagy olm (*Proteus anguinus* Laur.), tüdőkkel is meg bojtos kopoltyúkkal is el van látva. Mexikóban nagy mennyiségben él; húsa ízletes s Mexikóban táplálékul szolgál; aquáriumokban európaszerte tenyésztik. A fiatal axolotlok kedvezőtlen körülmények között elvesztik kopoltyúikat, valamint farkuk taraját is és átalakulnak oly vizen kívül élő, csupán tüdővel lélekző, hengeresfarkú kétéltüé, amely a szalamandrafélék csoportjában az *Amblystoma* nemet képviseli. Az axolotl eszerint voltaképen nem egyéb, mint lárvabeli szerveit (kopoltyúit és farkának taraját) megtartott, de ivaréretté vált Amblystoma, amely nemzedékeken át axolotl alakban szaporodik.

Axona, ókori neve a mai Aisne folyónak (l. o.).

Axonometria, az ábrázolás egyik, különösen egyszerű és gyakran alkalmazott módja. Hogy vm. alakzat A.-i képét megrajzolhassuk, azt előbb egy derékszögű koordináta-rendszerre (l. *Koordináták*) kell vonatkoztatni. Jelöljük ennek kezdőpontját O-val, tengelyeit X Y Z-vel. A Z tengelyt csaknem kivétel nélkül függélyesen szokás választani. Most (l. *az ábrát*) kijelöljük a kezdő pont képét O-t, rajta keresztül megvonjuk a három koordináta-tengely képét, OX, OY, OZ, egyeneseket. Az (x, y, z) pont koordinátái már megrövidülve ábrázolódnak.

Az x koordináta képe $OM = kx$, hol a k arányossági tényező a térbeli X tengely és annak vetülete által bezárt szögnek a koszinusza. Hasonlóan az y és z koordináták képei $MP' = ly$ és $P'P = mz$, hol l és m megint a hajlásszögeknek a koszinuszai. MP' az OY, $P'P$ pedig az OZ-vel párhuzamos, mert párhuzamos vonalak A.-i képei megint párhuzamosak. Ily módon megrajzolván az OM, MP' $P'P$ vonaldarabokat, végre P lesz az (x, y, z) pont A.-i képe. A k, l, m arányossági tényezők s az XOY, YOZ, ZOX szögek, a legszorosabb kapcsolatban vannak, úgy hogy az arányossági tényezőkből a szögek vagy fordítva a szögekből az arányossági tényezők mindenkor meghatározhatók. Ha $k=l=m$ az A.-i kép *izometrikus*; ha csak $l=m$, az A.-i kép *dimetrikus* v. *monodimetrikus*; végre ha mind a három arányossági tényező különböző, *trimetrikus* vagy *anizometrikus* A.-val van dolgunk.

Axum (*Akszum*), város Tigrében, Abessziniában; 2500 lak., egykoron Axum országnak fővárosa volt; ennek romjai maig is láthatók; legjelentékenyebb az egyiptomiakéitól teljesen különböző két obeliszk. A romok közt több föliratot találtak; ezek közt legfontosabb az, amely görög nyelven Aizanes, A. királyának győzelmeit dicsőíti. A. ország a Kr. előtti utolsó és Kr. utáni első században élte virágzása korát; hatalma egész Abessziniára és a Vörös-tenger Ny.-i partjaira is kiterjedt. 1535-ben Adal királya pusztította el. A.-ot a keresztény abessziniaiak szent helynek tartják, ahová számosan elzarándokolnak a sajátságos sziklatemplomokhoz és remetelakokhoz. 1906-ban a németbirodalom költségén egy bizottság (Littmann, v. Lüpke, Krencker és Kaschke) tanulmányozta az A.-i régiségeket és feliratokat. V. ö. Sitzungsberichte d. Berliner Akademie d. Wissenschaften (1907).

Axungia (lat., az *axis* és *ungo* szókból), eredeti értelemben kocsikenőcs, főleg disznózsír, háj; átalán és későbbi értelemben a. m. zsír, zsiradék; *A. anseris*, lúdzsír; *A. canis*, kutyazsír, *A. equi e collo*, zsír a ló tarkójából; *A. leporis*, nyúlzsír; *A. porci* v. *porcina* (adeps suillus), disznózsír, *A. ursi*, medvezsír.

Axyrtos, l. *Absyrtos.*

Ay (ejtsd: ai), a VI. századból való kis város Marne francia departementban, Reims arrondisse-

centban; vasút mellett, (1895) 7391 lak.; szőllőter mellőnel; kitünő pezsgőgyárakkal.

Ayn, l. *Ajn*.

Ayacucho (ejtsd: ajakucso), 1. Peru délamerikai köztársaság egyik departamentoja; Junin, Cuzco, Arequipa, Ica és Huancavelica között. Területe: 67,111 km², 302,469 lak. Hegyes föld, ércekben nem gazdag, de földmüvelésre alkalmas. A Huamanga és az Apurima mellékfolyói öntözik, 7 területre oszlik. Főhelye: Ayacucho. — 2. *A.*, az ugyanily nevü departamento és püspökség székhelye, a Limából Cuzcoba vezető uton; széles, szabályos utcákkal; 1677-ből való egyetemmel, (1898) 20,000 lak. Huamanga néven 1539. Pizarro Ferenc alapította; mai nevét ama döntő ütközettől kapta, amelyet az A.-i síkon, Quinoa falu mellett 1824. Le Sucre, Bolivar tábornoka, La Serna spanyol alkirály ellen vivott, és amelyben a spanyolok határozott vereséget szenvedtek. Peru függetlenségét ez ütközettel vívta ki. — 3. *A.*, járási székhely Buenos Aires argentinai tartományban, vasút mellett, termékeny síkságon, 4000 lak.

Ayacuchos (ejtsd: ajakucsosz), Espartero spanyol regens 1843. száműzött parthíveinek neve; másként Anglo-A.-nak is hívták őket, mert az angolokhoz szítottak.

Ayala, 1. *Adelardo Lopez*, sp. drámaíró és politikus, szül. Guadalcanalban (Badajoz tartomány) 1828 máj. 1, megh. 1879 jan. 30. Mint politikus eleinte Narvaez híve volt, majd Canovas és Ulloával a liberális uniot alapította. Az 1868-iki forradalomban a cádizi nyilatkozatot szerkesztette. Nemsokára azonban ismét a királyság pártjára állott és XII. Alfonz alatt gyarmatügyi miniszter volt, később pedig a képviselőház elnöke. Drámai művei: El hombre de estado; Culpa y perdon; Los dos Guzmanes; El tejado de vidrio; El tanto por ciento; Los comuneros; Consuelo, dráma. Összes munkái 7 kötetben jelentek meg 1881—86.

2. *A.*, *Pedro Lopez*, spanyol történetiró és költő; szül. Murciában 1332., megh. 1407. Kasztilia több királyánál nagy tekintélyben állott és a legfőbb állami hivatalokat viselte. Legismertebb Cronicas de los reyes de Castilla című történeti műve, melyben az 1350—96. kort oknyomozóan tárgyalja; 1497. kiadta Livius-t fordításban. Költői műveit csak újabb időben fedezték föl; ezek közt legkitünőbb az angol fogság idején írt: Rimado de palacio. A sólyomvadászatról is írt munkát.

Ayamonte, kikötőváros és járási székhely Huelva spanyol tartományban, a Guadiana balpartján, félóranyira torkolatától; erődítményei gyöngék. (1900) 7530 lak., akik főképen szardiniahalászattal és bárkák készítésével foglalkoznak. Keletre tőle van Isla Cristina, (1900) 5969, jobbára halászattal foglalkozó lak.

Aydin *Arzén*, a bécsi mechitarista örmény szerzeteseknek 1887 óta főapátja és salaminai érsek, szül. 1825. Konstantinápolyban, megh. 1902 júl. 21-én. Irodalmilag működve legnagyobb sikerét mint örmény nyelvész ért el. Legfőbb műve: részletes nyelvtana (Khérnnágán Keraganutyun). Ő indította meg a bécsi örmény szerzet havi folyóiratát, a Hántesz Ámszoreát, melynek haláláig munkatársa volt s mely ma is megjelenik.

Aylesbury (ejtsd: élszböri), Buckingham angol grófság főhelye, a Thame-től, a Themse mellékfolyójától öntözött termékeny síkságon, (1901) 9244 lak., akik vajjal, szárnyasokkal űznek élénk kereskedést. Környékén van a Hartwell kastély, amelyben XVIII. Lajos francia király lakott számüzetése idejében.

Aylesbury-kacsa, angol származású réce, amely a magyarországi kacsáknál jóval nagyobb testtel bír. Tollazata tiszta fehér, nyaka hattyuszerű hosszú, csőre halavány rózsaszínű, lábai sötétsárgák, nagyon gyorsan fejlődik s igen ízletes húst szolgáltat.

Aylesford (ejtsd: élszförd), Kent angol grófság városa, a Medway mellett; komlótermeléssel és papirgyártással, (1901) 1785 lak.; Cotty House nevű ismeretes kelta emlékkel. Az angol-szász időkben Eaglesford volt a neve; itt verte meg Alfred 893. a dánokat.

Aymara, l. *Ajmárá*.

Ayodad (*évak-dad*), pehlevi szó, mely a zend aêvo-data (egyedül teremtett) szóból ered. Az első emberrel Gajo meretannal (annyit tesz zendül, hogy halandó élet) együtt teremtett ősbikának a neve a parszik hitregéje szerint. Arimán (Anro-Mainjusz) hosszas küzdelem után mind a kettőt, az ősembert és az ősbikát is megölte. Az ősembertől származnak az emberek, az ősbikától az oktalan állatok.

Ayr (ejtsd: ér), 1. grófság Skócia DNy.-i részében, a Clyde-öböl mellett; síkság, amely a szárazföld felé amfiteátrumszerüen emelkedik; főfolyói: a Doon, az Ayr, az Irvine és a Garnock. Területe: 2976 km², (1901) 254,468 lak. D.-i részén jól művelt földek vannak virágzó állattenyésztéssel; középső és É.-i részében igen gazdag szén- és vasércbányákkal; itt jelentékeny az ipar is. Főhelyei Ayr és Kilmarnock. 3 kerületre oszlik; ezek: Carrick, Kyle és Cunningham. Az első a Doontól D.-re, a 2-ik a Doon és Irvine közt, a 3-ik az Irvine-től É.-ra. — 2. *A.*, grófság ugyanily nevű főhelye, az Ayr balpartján; egykor híres halászattal, parti hajózása ma is jelentékeny, (1901) 28,624 lak.; 3 km.-re D.-re a Doon mellett van *Alloway* falu, Burns költő születéshelye, ennek emlékszobrával.

Ayrenhoff, *Cornelius Hermann von*, német színműiró, szül. Bécsben 1733 máj. 28., megh. mint nyug. osztrák altábornagy u. o. 1819 aug. 15. Tragédiái a francia izlés szellemében vannak írva és ma elavultak. Sikerültebbek vígjátékai, különösen Der Postzug oder die noblen Passionen (1769) és Die grosse Batterie (1770), melyeket sokáig minden német szinpadon játszottak. Összes munkái Bécsben jelentek meg 1814., 6 köt. V. ö. *Berndt*, Cornelius von Ayrenhoff, (1852); *Montag* V., Korn. v. A., sein Leben und seine Schriften (München, 1908).

Ayrer, *Jakob*, német szinműiró, Hans Sachs mellett a XVI. sz. legtermékenyebb drámairója. Élete homályos. Sokáig mint ügyész működött Bambergben, honnan evang. hitvallása miatt Nürnbergbe jött, hol 1594. polgárjogot nyert, utóbb császári notárius lett s 1605 március 26. meghalt. Verses bambergi krónikáján és a zsoltárnak verses átdolgozásán (1574) kívül, csupán drámákat írt,

melyek azonban csak halála után jelentek meg: Opus theatricum (Nürnberg 1618), 30 tragédia s komédia és 36 farsangi játék, bohózat s daljáték. Mintája az angol komédiások, kik akkor Németországot bejárták. Kedély és stíl tekintetében nem éri el Hans Sachsot, de drámai jellemzés- és szerkezetben fölülmulja. Összes drámáit kiadta Keller Adalbert (1865, 5 kötet), válogatott darabjait (jeles bevezetéssel) Tittmann J. (1868). V. ö. *Robertson*, Zur Kritik J. Ayrers (1892) és *Petz* Gedeon, A. és Shakespeare, Philolog. Közlöny IX., 1885.

Ayrton, *William Edward*, angol fizikus, szül. 1847., megh. 1908 nov. 8. Előbb Indiában távirótiszt volt, majd 1873. a tokiói mérnökiskola a fizika tanárának hívta meg. 1879-től kezdve a londoni City and Guilds of London Central Institute-on működött; 1881-ben a Royal Society tagjává választották; az angol Physical Society elnöke is volt. *Perry*-vel közösen végezte az elektromosságtan és elektrotechnika körébe vágó dolgozatait, szerkesztett elektromos mérőkészülékeket s *Perry*-vel és *Fleming* Jenkinnel új rendszerű elektromos vasutat (telpherage) talált fel. Legismertebb műve: *Practical Electricity* (London 1887, németül Jena 1889).

Aytoun (ejtsd: éitn), *William Edmonstoune*, angol költő, szül. 1813. Edinburgban, megh. 1865. Blackhillsben. Szarkasztikus írásaival különösen a manchesteri iskola materialisztikus iránya ellen küzdött. A Life and times of Richard I., king of England (London 1840) c. történeti műve nem keltett nagyobb figyelmet, de annál nagyobb sikert aratott Bon Gaultier ballads c. költeményeivel, melyek eredetileg 1844. a Punchben jelentek meg. Kritikai elveit költői formában a Firmilian, or the student of Badajoz; a spasmodic tragedy (1854) c. művében juttatta kifejezésre, amelyben egyes divatos költők mesterkéltségét tette nevetségessé. Költői hírnevét a Lays of the Scottish cavaliers (London és Edinburg 1848) c. kötetével alapította meg, amely a Stuartok küzdelmeinek költői szépségekben gazdag dicsőítése és amely számos kiadást ért. Hasonló tetszésben részesült a Ballads of Scotland (1858) c. gyüjtemény, amely ó-skót népdalokat tartalmaz, valamint Goethe több művének költői fordítása (Poems and ballads of Goethe, 1858), melyet Martinnal együtt adott ki.

Ayuntamiento (spanyol), Spanyolországban a városoknak helyhatósága. Fontos az 1840. évi helyhatósági szervezeti törvény, mely, minthogy a városok önkormányzatát jelentékenyen megszorította, Krisztina regens-királynő elüzetését vonta maga után. 1843-ban azonban újra hatályba lépett. Jelenleg az 1877 okt. 2-áról kelt törvény szabályozza a városok helyhatóságát. A városok élén nagyobb városokban a király által kinevezett, másutt a községi (városi) tanács által saját kebeléből választott alcalde áll; a városi tanács tagjai rajta kívül még: az alcalde helyettesei (tenientes) és a tanácsosok (regidores). A városi tanácsot 4 évre cenzusos választás alapján választják. A tanácstagok fele 2 évenként kilép. A tanács és az adófizető városi polgároknak kisorsolt tagjai együtt alkotják a junta municipal-t, mely a fontosabb pénzügyi kérdésekben határoz. A.-nak hívják a város- v. községházát is.

Ayuso, *Francisco Garcia*, spanyol tudós, szül. 1835. Madridban, megh. 1897-ben. Előbb teológiát, azután filológiát tanult s az arab nyelv elsajátítása céljából huzamosabb ideig élt Marokkóban. Miután később Bécset és Münchent is meglátogatta, 1877. Madridba ment s ott megalapította az Academia de lenguas intézetet, melynek célja Spanyolországban az idegen kultúra iránti érdeklődést ébrentartani. Művei: Estudio de la filologia; Les pueblos Iranios y Zoroastro; Ensayo critico de gramatica comparada; Iran. Irt arab nyelvtant is.

Ayuthia, angolos alakja Ajuthjának, Sziám régi fővárosának. L. *Ajuthja*.

Az, a magyar nyelv névelője; l. *Névelő*.

Az., az *azot* rövidítése.

Az., tudományos állatneveknél *don Azara Felix* spanyol zoológus (szül. 1746., megh. 1811.) rövidített neve.

Azab a. m. nőtlen. Olyan önkéntes gyalog harcosokat nevezték így a török hódítás korában, kik nem tartoztak a rendes hadsereghez, csak ellenségeskedés idején s a táborban látták el élelemmel, egyébként a föld népén élősködtek. Egy aga parancsnokága alatt álltak. A magyarországi A.-ok többnyire itt születtek, beszéltek magyarul és szlávul s magyar hajdukhoz hasonlóan öltözködtek és fegyverkeztek.

Azad, perzsa szó, a. m. szabad, független. A perzsából átment a török, hindusztáni pustu és más moszlim irodalmi nyelvekbe is.

Azakiri, a törökben: a csapatok, hadsereg.

Ázalag, l. *Ázalékállatkák*.

Azalea *L.* (növ.), l. *Rhododendron*.

Ázalék, a száraz főzeléknek termesztett hüvelyes veteményeknek közös népies szava. Ilyen a bab, borsó és lencse, különböző fajtáival.

Ázalékállatkák (*Infusoria*, állat), az állati véglények (Protozoa) egyik osztálya, ill. *Doflein* legújabb (1910) rendszere szerint egyik altörzse (Ciliophora), amelynek képviselői mikroszkópos kicsiségüek v. legfeljebb 1—2 mm. nagyságuak. A legkisebb élőlényeket *Ant. van Leeuwenhoek* fedezte fel 1675. s *Ledermüller* jelölte meg azokat a mult században az ázalékállatka (Infusionsthierlein) elnevezéssel, még pedig azért, mert ázalékokban v. öntelékekben, azaz oly vízben szaporodnak el gyakran bámulatos mennyiségben, amelyben bomlásban levő állati és növényi részek áznak. Kezdetben minden szabad szemmel láthatatlan szervezetre alkalmazták az ázalékállatka kifejezést; az ismeretek haladtával azonban kitünt, hogy az ázalékállatka néven összefoglalt apró lények egy része a növényországba, más része a soksejtü állatok közé tartozik s mai nap Á. névvel csakis az állati véglényeknek csillangókkal borított testü csoportját jelöljük meg.

Az Á. a helyhez rögzített gyakran több, néha igen nagyszámú egyénből álló bokor-, v. faalakú telepeket alkotnak. Számos ázalékállatka változó alaku és szerkezetü szilárd vagy kocsonyás hüvelyt választ ki, melybe testét, mint a csiga házába, visszavonhatja. A test alapállományát tömörebb kéregréteg (ectoplasma), meg higabb összeállású bélállomány (endoplasma) alkotja. A kéregréteg finom hártyával (pellicula) burkolt s belőle ia-

dulnak ki, az igen változó elrendezésü, majd finom szőrökhöz, majd sertékhez, tüskékhez vagy apátszerü lemezekhez hasonló, néha finom hullámzó hártyákká egyesült csillangók, a helyváltoztatásra meg a táplálékot a szájba terelő örvény előidézésére való testfüggelékek. A száj környékében levő u. n. *adorális* csillangók nagyságuk és szerkezetük tekintetében sokszor eltérnek a többitől s igen gyakran ívalakú, v. csigajáratban csavarodó vonalban vezetnek a szájhoz (adorális csillangóöv), az ilyen csillós Á.-at Doflein *Spirigera* névvel is jelölte s külön alosztályba sorozza. Számos ázalékállatka testének kéregrétege összehuzékony s ebben a csillangók alatt gyakran különböző lefutású összehuzékony szálak (myophanok v. myonémák) különböztethetők meg. A kéregréteg néha palackalakú testecskéket (trichocysták) tartalmaz, amelyek ingerlésre finom fonalakat lövelnek ki. A táplálék felvételére rendesen külön szájnyílás szolgál, amely változó alakú, hosszaságú és szerkezetű garaton át az emésztő, pépszerű bélplazmába vezet. Néhány élősdi ázalékállatkának, valamint az összes úgynevezett *szívó ázalékállatkáknak* (Infusoria suctoria) nincs szájnyílása. Az utóbbiak testök belsejéből fonalas nyulványokat, úgynevezett *szívókákat* nyujtanak ki, s ezekkel ragadják meg és szívják ki zsákmányukat. A szájjal ellátottaknak állandó alfelnyílásuk is van, de a garatot az alféllel összekötő bél hiányzik. Csaknem valamennyi ázalékállatkának van egy vagy több *lüktető üregecskéje* (vacuolum), azaz egy v. több hólyagocskája, amely szabályos ritmusban lüktet s a test állományából beléje szivárgó víztiszta folyadékot, mely nyilván anyagforgalmi bomlástermékeket tartalmaz, a test felületére vagy a garatba nyiló finom csöves vezetéken át kiüríti. Minden ázalékállatka testében megkülönböztethető egy vagy több gömbölyded, tojásdad, szalag, patkó, olvasó stb. alakú képződmény, az úgynevezett *mag*, még pedig *fő-* vagy *nagy mag* (macronucleus), emellett pedig egy vagy több kisebb magszerü testecske, *mellékmag* vagy *kis mag* (micronucleus).

Az Á. külső vagy belső sarjadzással és oszlással szaporodnak. Számos Á.-nál a közösülésnek egy sajátságos módja ismeretes, az ú. n. *egybekelés* (conjugatio), amelynek folyamán két egyén egy időre egymáshoz tapad, vagy maradandólag eggyéolvad. Az egybekelés alatt a termékenyítésnek egy neme megy végbe. A legtöbb Á.-on észlelték az úgynevezett *betokozódást*, t. i., hogy az Á. csillangóit elvesztve összehúzódik s kemény tokká szilárduló váladékkal zárja magát körül. A pocsolyák kiszáradásakor rendesen betokozzák magukat az Á.: végtelen könnyüségü, parányi tokjaik azután csakhamar a szellő szárnyára kerülnek, mindenfelé szétszóródnak s ez magyarázza meg az esőpocsolyákban való gyors megjelenésüket. Az Á. túlnyomó része vízben él, még pedig több faj az édesvizekben, mint a tengerekben. Számos faj más állatok külső testfelületén, vagy belsejében élősködik; a kérődzők bendőjében pl., vagy a békák végbelében állandóan számlálhatatlan mennyiségü ázalékállatka tanyázik. Némely faj vizen kívül, de nedves helyeken, pl. moha között található. Elterjedésük korlátozatlannak látszik, amit érthetővé tesz betokozott állapotban a légáramlások útján való szétszóródásuk.

Rendszertani beosztásuk *Doflein* szerint (1910) a következő:

I. osztály: Ciliata, állandó csillangószőrözettel. *A)* alosztály: *Aspirigera*. 1. *Rend: Holotricha*. Testük egész felületeegyenlőcsillangókkal borított. *B)* alosztály: *Spirigera*. 2. *Rend: Heterotricha*. Az egész felületöket borító egyenlő csillangókhoz csillangólemezkékből álló adorális öv járul. 3. *Rend: Oligotricha*. A test felülete, egyes csillangósorokat vagy csillangócsoportokat nem tekintve, nincs csillangókkal fedve. 4. *Rend: Hypotricha*. Csillangók csak testük hasoldalán vannak. 5. *Rend: Peritricha*. Csillangószőrözetük adorális övből s a test hátulsó részén állandóan meglevő, v. ideigenesen képződő csillangógyürüből áll.

II. osztály: Suctoria. Száj nélkül, szívólábakkal, csillangóik csak a fiataloknak vannak.

Irodalom. Entz G., Tanulmányok a véglények köréből, Budapest 1888; Bütschli O., Protozoa (Bronn's Klassen u. Ordnungen d. Tierreichs, 1. köt.) Würzburg 1887—1889. Doflein F., Lehrbuch d. Protozoenkunde, Jena 1909.

Azali, pannóniai néptörzs, mely Felső-Pannónia legészakibb részén lakott.

Azamgarh, az ugyanily nevü ker. (5561 km² 1.728,625 lak.) székhelye a brit-indiai ÉNy.-i tartományok Benares diviziójában a Tons partján, (1901) 20,785 lak.

Azamor *(Azemmur)*, tengerparti város Marokkóban, az Omm-er-Rebiah torkolata mellett, a balparton emelkedő magaslaton; 2000 lak.; kikötőjéhez a folyó torkolatát elzáró zátony miatt nehezen férhetni; közelében francia megfigyelő csapatok vannak elhelyezve.

Azani, l. *Aizanoi*.

Azara *R. et Par.* (növ.), a Flacourtiaceae család génusza, melynek 12 faja Chilében honos. Cserjék vagy igen ápró fák. Az *A. microphylla* Hook. F. fajt Európában néha kultiválják kertekben, Chilében az erős, szilárd chinchintát szolgáltatja. A legtöbb fajnak rossz a fája. A virágok többnyire igen kellemes szaguak, ezért hazájukban *aromo* a nevük.

Azara, 1. *José Nicolo d'*, spanyol diplomata és műértő, szül. Barbunalesben, Aragoniában 1731., megh. Párisban 1804 jan. 26. 1765 óta mint követ Rómában élt, ahol a legkiválóbb tudósokkal és művészekkel érintkezett. XIV. Kelemen alatt a jezsuita-rend eltörlésében nagy része volt. A római köztársaság kikiáltása után (1798) Firenzébe ment s onnan követnek Párisba. Hivatalát 1803-ig viselte. Irodalmilag is működött. Kiadta Mengs képíró barátjának műveit életrajzzal együtt (Parma 1780, 2 köt.). — 2. *A., Don Felix*, szül. 1746 május 18., megh. 1811. Természettudós és híres utazó volt. Fő műve: Voyage dans l'Amerique méridionale (4 köt., Paris 1809., térképekkel).

Ázária *Arisztáces*, a bécsi mechitarista örmény szerzetesek főapátja. Legfőbb érdeme, hogy megalapította a «Jó katolikus könyveket terjesztő társulatot», melynek mintájára szervezte később a magyarországi püspöki kar a «Szent István-Társulatot». 1847. örmény nyelven politikai és tudományos heti lapot adott ki Európa címen. 1854-ben ünnepelte 50 éves papi jubileumát. Megh. 1855 máj. 6-án.

Azarije *(El A.)*, falu Palesztinában, l. *Bethania*.

Azarin, $C_{16}H_{15}Cl_2N_3O_5S$, gyapotkelmék festésére használt festőanyag. Sárga, az alizarinhoz hasonló test, vízben halvány sárga színnel oldódik. Oldata sósavtól narancssárga színű lesz, lúg hatására pedig ibolyaszínű festék válik ki belőle.

Ázárjá, a Szentirásban többször előforduló héber név. Á. *Abéd Nego* egyike a három zsidó ifjúnak, akik Dániel könyvének elbeszélése szerint Babilóniába kerülve, nem akartak Nebukadnezár bálványa előtt leborulni; ezért tüzes kemencébe dobták őket, de csodálatos módon életben maradtak.

Azarolfa (növ.), l. *Mespilus*.

Azary *Ákos*, orvos, szül. 1850 ápr. 27. Verbiáson (Bereg vm.), megh. 1888 júl. 20. Szobon. Középiskoláit Ungváron, orvosi tanulmányait Budapesten végezte, hol 1871. doktori oklevelet nyert. Közreműködött a *Balogh*-féle orvosi műszótár és a magyar gyógyszerkönyvhöz kiadott kommentár kidolgozásában. A boszniai hadjáratban mint főorvos vett részt. 1884-ben állami állatorvossá, 1882. pedig az állatorvosi főiskolához a belorvostan ny. r. tanárává nevezték ki. Ő alkalmazta először a fizikai vizsgálati módszereket, a szemtükröt, az uroszkópiát az állatorvostanban s ő karolta fel a fertőző betegségek ellen való *Pasteur*-féle védőojtásokat. Tudományos búvárlatainak eredményei csak igen kis részben láttak napvilágot az Orvosi Hetilapban, a Természettudományi Közlönyben, a Veterinariusban és egyes külföldi folyóiratokban. A Magy. Orsz. Állatorvos-Egyesület 1905. az állatorvosi főiskola kertjében emlékszobrot emelt neki.

Azázél. Mózes szerint az engesztelési napon a zsidók, míg az áldozati kultusz fennállott, két bakkecskét hoztak áldozatul, amelyekre azután a főpap sorsot vetett. Az egyiket föláldozta az istennek, a másikat pedig elküldötte a pusztába «Azázélnak». A szó magyarázatában eltérők a nézetek. A zsidó magyarázók közül legtöbben «elküldendő»-vel magyarázzák. Igy fordítja a szeptuaginta és a vulgata is.Ugyanígy véli Luther. A pusztába küldött bakkecske azt jelképezi, hogy az isten az ő népének bűneit elviteti ez állat képében messzire (innen a bűnbak kifejezés). Némely bibliamagyarázók ezzel szemben A.-t egy pusztai gonosz szellem nevének tekintik, a bakkecske elküldése pedig szerintük egy régi népszokás maradványa.

Azbeszt (ásv.), l. *Aszbeszt*.

Azbuka, az orosz (cirill) ábéce elnevezése a két első betüről: A B (Az, Buki). A négy első betüről: A, B, V, G, így is mondják: *Abevega*.

Azeglio, *Massimo Taparelli*, hírneves olasz író és államférfiú, szül. Torinóban 1798 okt. 21-én, megh. 1866 jan. 15. Régi és előkelő piemonti család sarja, ki miután egy ideig katonáskodott, a festői pályára adta magát. Irói hajlama 31 éves korában ébredt fel, amikor Milanóban megismerkedett Manzonival, kinek később veje is lett. Ez időben (1830) egész Olaszországot megragadta az a nemzeti és liberális áramlat, melynek célja az idegen önkényuralom lerázása és egy szabad, egységes olasz állam megalkotása volt. A. két fő művét, az Ettore Fieramosca és a Niccolò de' Lapi c. regényeket is ily irányzattal alkotta meg s mindkettővel, valamint politikai röpirataival hatalmasan előmozdította az olasz nemzeti törekvéseket. 1848-ban maga is részt vett az osztrákok elleni háboruban és Vicenzánál meg is sebesült. A novarai csata után az új piemonti király, Viktor Emánuel őt tette miniszterelnökévé, amely állását 1852 októberig tartotta meg, amikor is Cavourt ajánlotta utódjául. Ezután is többször járt el diplomácai küldetésekben. Emlékiratai (I miei ricordi) kora történelmének egyik legjelentősebb forrása. Művei legjobb kiadásai: a Ricci-féle (1871, Firenze) és a Tabarrini-féle (1873, Firenze).

Azemmur, marokkói város, l. *Azamor*.

Azevedo, *Manoel Antonio Alvares de*, braziliai költő, szül. São-Paulóban 1831., megh. 1852. Rövid életének utolsó négy esztendejében, miközben (1848—51.) jogot hallgatott, Heine, Byron és Musset szellemében egy csomó romantikus, részben idealisztikus, részben keserű humorral telített verset írt. Ezeket Lyra dos vinte annos címmel maga adta ki (5. kiad. 1884), halála után pedig atyja Obras (2 köt., 1853) és Obras completas (3 köt., 1863) címmel. Gonçalves Dias mellett A. a legolvasottabb braziliai költő.

Ázgáreán *Vártán*, örmény fordító. Konstantinápolyban 1720. szül. és 1810-ben Velencében halt meg. Hibátlan, tiszta örmény nyelven írt fordításával tünt ki. Ő fordította az örmény liturgiát latinra.

Azima, görög neve a pászkának (maccót), melylyel a zsidók a pészach (husvét) ünnepén élni szoktak. *Festum azymorum*, héb. *chag ha-maccót*, a kovásztalan kenyerek ünnepe.

Azimiták. Igy nevezik a görögök a róm. katolikusokat, mivel az oltári szentségnél kovásztalan kenyeret használnak; a görögöket pedig mint a kovászos kenyér védőit Fermentarii-knak hívják. Caerularius Mihály patriárcha támadta meg először 1051. a római egyházat a kovásztalan kenyér használatáért, kit emiatt eretnekséggel is vádoltak. A római, latin egyház halálos bűn terhe alatt parancsolja ugyan a kovásztalan kenyér használatát, anélkül azonban, hogy a görögöket elítélné, amint a firenzei közzsinat 1439-ben kimondá, hogy úgy a kovászos, mint a kovásztalan kenyérben a konszekráció után Krisztus teste igazán és lényegesen van jelen (veraciter confici). A görög egyház mai napig is kovászos kenyeret használ a liturgiában.

Azimut (arab, tetőponti szög), az a szög, melyet valamely (csillagon v. földi objektumon áthaladó) magassági kör sikja bezár a meridiánnal. A csillagászok a délponttól kiindulva Ny.-on, É.-on, K.-en át 0°-tól 360°-ig számítják, a geodéták É.-tól kiindulva K.-en, D.-en, Ny.-on át ugyancsak 360°-ig. Az A. mértéke a horizon azon íve, amely a csillag vertikális köre és a délkör között fekszik. Meghatározására szolgál az altazimut, a teodolit v. egyszerűbb esetben a mágneses deklináció tekintetbevételével a mágnestű.

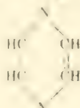
Azimutáleszköz, l. *Altazimut*.

Azincourt (ejtsd: azénkűr) v. *Agincourt*, falu Pas de-Calais franc. département St.-Pol arrondissementjában; (1901) 303 lak., az angolok és franciák közt 1415 okt. 25. vivott véres ütközetről híres. V

Henrik angol király 1415 augusztusban Harfleur-ben partra szállt, ezt a várat bevette és Picardián át Calais-ba akarta csapatait vezetni, hogy ott téli szállást tartson. A dauphin nagy hadsereggel vonult elébe és A. mellett ütközetre került a dolog, melyben az angolok az Albret connetable vezérlete alatt álló és számra nézve túlsúlyban levő franciákat teljesen megverték. Körülbelül tízezer elesett francia fedte a csatatért, köztük a connetable is. Az angoloknak 1600 halottjuk volt, köztük a yorki herceg.

Azinek, hatatomos poliheterociklusos gyűrűt tartalmazó szénvegyületek. Fontos festékeknek (l. *Azinfestékek*) alapanyagai.

Azinfestékek, fontos kátrányfestékek, melyekre jellemző két nitrogénatom jelenléte és helyzete, melyek mint kromofor csoport szerepelnek és egy pirazingyűrűbe vannak foglalva:

Az A. festék jelleme összefügg egyrészt a gyűrűben hidrogént helyettesítő (hidroxil, amidó) gyökök minőségével és helyzetével, másrészt az azinnitrogénhez kapcsolt alkilgyökkel. A helyettesítő gyökök minősége és helyzete szerint az A.-et a következő fontosabb csoportokra osztják: *eurhodinek, eurhodolok, rosindalinek, safraninek, safranolok, aposafraninek, safraninonok, indalinek*.

Azingo (*Ajingo*), tó a francia Kongóban, az Ogove folyótól É.-ra, amelynek egyik mellékágával összeköttetésben van. A.-t 1882 októberben Espinassy mérte föl.

Azizis, *Aizisis*, római katonai állomás volt a Berzava mellett, Zsidovin környékén, a mai Krassó-Szörény vm.-ben, azon az úton, melyen Trajanus haladt, mikor elsőízben Decebalus ellen tört.

Azling *Károly*, kitünő faszobrász és műesztergályos. Budán született a mult század utolsó tizedében.Följegyezték róla, hogy 1819, a lipcsei akadémiának volt hivatalnoka. V. ö. Századok, 1874.

Azma, *ázmálás*, megázásból vagy megnedvesedésből eredett kár a hajón vagy annak terhén, a hajó kilyukadása, partomlás, elemi csapás következtében. A hajó sülyedését, az árú elmerülését, elsülyesztését, felázását is jelenti (német: Havarie, Havarei).

Azobenzol, azobenzid, $C_6H_5-N=N-H_5C_6$. Előállítható nitrobenzolból, cinkpor és kálium-hidroxiddal való redukció útján, vagy pedig azoxibenzolból, ha azt, vasreszeléket adva hozzá, desztilláljuk. Rubinvörös színű kristályok, vízben alig, szeszben és éterben jól oldódik. 68°-on megolvad és 293°-on forr.

Azofekete (*Blauschwarz B*), $C_{30}H_{17}N_4O_{10}S_3Na_3$. A. gyüjtő név alatt egész sor festéket foglalnak össze a kereskedelemben, melyeket diazolált amidoazonaftalin szulfósavból és naftol-naftilaminszulfósavból, fenil-α-naftilaminból stb. állítanak elő. Ilyenek *naftolfekete B*, *azofekete O*, *jetfekete*, *gyémántfekete*, *patentfekete*, *viktóriafekete* stb. Igen tartós gyapjufestékek.

Azofestékek. Egyszerű előállítási módjuk, rendkívül nagy számuk, színeik sokfélesége és szépsége folytán a legfontosabb ipari festékek közé tartoznak. Az A.-kel nemcsak gyapjut, gyapotot, selymet és bőrt, hanem vásznat, jutát, szalmát, papirost, fát stb. lehet szépen és tartósan mindenféle színárnyalatban festeni. A. előállítása céljából valamely amint ($R.NH_2$) diazotálnak és a keletkező diazo-vegyületből maguk a festékek két jellemző reakció szerint létesíthetők: 1. ha diazóvegyületeket aminokkal; 2. ha diazóvegyületeket alkaliák jelenlétében, fenolokkal kondenzálunk. Az így kapott kondenzációs termékek, még inkább ezeknek szulfósavai az A. A diazotálással kromofor gyököt (—N=N—) viszünk be a molekulába és ha az így keletkezett kromogénbe auxochrom vagy sóképző gyököket viszünk be, létesül a tulajdonképeni festék. A diazotálásra felhasználható aminek, másrészt a diazóvegyületekkel festékké kondenzálható aminek és fenolok rendkívül nagy száma adja magyarázatát az A. nagy számának és sokféleségének. Az A. számának növeléséhez hozzájárul az is, hogy molekulájuk nagyobbítása gyakorlatilag könnyen és tág határok között végezhető azáltal, hogy molekulájokba több kromofor gyököt (—N=N—) viszünk be; az így létesített festékeket dizazo-, tetrazo-, poliazo-festékeknek nevezik.

Azogues o Cañar (ejtsd: azog o kanyar), vagy röviden Cañar, a Cordillerákban fekvő tartománya Ecuadornak Azuay és Chimborazo közt, 64,000 lak., ezüst-, kéneső-, kén- és szénbányákkal. Azogues nevű székhelye a Yunguilla gyönyörű völgyében van mintegy 4000 lakossal.

Azoimid, l. *Nitrogénhidrogénsav*.

Ázok (óskand. *áss*, több. *aesir)*, a skandináv mithológiában az istenek neve, a szkaldoknál szorosabban Ódin nemzetségére vonatkoztatva. A név a gótoknál *ans* alakban fordul elő; Jordanes történetíró szerint a gótok királyai félistenekre, «semideos, id est *ansis*» vezették vissza származásukat. A legrégibb időkben a germánok főistene az ég istensége (óskandináv *Týr*, ófn. *Ziu)* volt, majd *Wôdan* (óskandináv *Odinn*, ófn. *Wuotan)* s *Thonar* (óskandináv *Thórr*, ófelnémet *Donar)* sorakoznak melléje; a legfőbb istenasszony *Friju* volt. Idővel, főleg a vallásos költészet fejlődésével, mindinkább szaporodik az istenségek száma. Snorri — valószínüleg a klasszikus mithológia hatása alatt — tizenkettőre teszi. Az Á.-tól különbözött az istenségeknek egy másik, alsóbbrendű csoportja, a *vánok* (l. o.), akiknek egy részét később az Á.-k sorába vették fel.

Azolla *Lam.* (növ.), a Salvinicaeae (Rucafűfélék) génusza, melynek 4 faja közül 2 amerikai, 1 indo-ausztráliai és 1 afrikai a Fehér-Nilusban. Apró, úszó víziharasztok kétkarélyú levelekkel, az alsó karély a vízbe merül, a felsővel úsznak. A karélyok apró mélyedésében az *Anabaena* Bory nevű kékmoszat él.

Azonos, l. *Azonosság*.

Azonosítás, a betétszerkesztési eljárásban annak megállapítása, hogy a telekjegyzőkönyv-

ben szereplő ingatlanoknak mely kataszteri helyrajzi számú ingatlanok felelnek meg. Az A.-ról két jegyzéket készítenek, melyek egyikében a telekkönyvi helyrajzi számok következnek egymásután számtani sorrendben s mindegyiknek utána van jegyezve, hogy melyik kataszteri részlet felel meg neki; másikában pedig a kataszteri helyrajzi számok következnek számtani sorrendben s mindegyikhez hozzá van jegyezve, hogy melyik telekkönyvi helyrajzi szám felel meg neki. Az előbbit *telekkönyvi*, az utóbbit *kataszteri összehasonlító jegyzéknek* nevezzük. Az A. eredményét végül a betéttervekbe is átvezetik s közvetlenül abból veszik át a betétekbe a kataszteri helyrajzi számokat a betétek végleges szerkesztésénél.

Azonos lejtés (bánya). Midőn az ér a hegy oldalával egyirányban dől, akkor *azonos lejtésű*, különben pedig *ellenkező lejtésű* érnek mondatik.

Azonosság *(identitas)*. 1. A dolognak, mely megmarad, magamagával való egyenlősége. Ha az atomokat mint az anyag változatlan elemeit tekintjük, akkor minden atom örökre megmarad, azonos magamagával. A változatlan A.-ának fogalma nem okoz nehézséget. Bonyolódik azonban e fogalom, ha változó dolgok A.-áról van szó. A fa, valameddig csak él, azonos magamagával, noha alakja, anyaga folyton változik. Mondhatni, hogy csakis szervezetének ama tervrajzában van meg A.-a, mely megvalósult, midőn fejlődött s mely fenntartja magát, midőn már ki van fejlődve, tehát szerves életfunkcióiban. Midőn ledőlt, már nem azonos az élővel. Ugyanez áll a legfelsőbb szerves lényről, az emberről, kiben azonban még azonkívül A.-ának tudata is megvan az öntudat folytonosságában. Az én A.-ának tudata kétségkívül egyike a legcsodálatosabb tényeknek. Az, hogy ez a tudat időnkint megszakad az álomban, részegségben, eszméletlenségben és a lelki élet megzavarásaiban, nem változtat e tény jelentőségén. Ezen alapszik az egyéniség fogalma, ezen minden erkölcsi beszámítás.

2. *Jogi szempontból* az ügy A.-a bir nagy fontossággal, azért, mert a «ne bis in idem» (ne kétszer ugyanegy dologról) elvénél fogva a biróságnak az ítélt dologra (res iudicata) hivatkozva el kell utasítani a pert, amelynek tárgyában valamely biróság már ítéletet hozott. Minthogy azonban az ügynek több vonatkozása lehet, az ügy-A. kérdése a perjognak igen vitás kérdése.

3. Fontos az *A.* bizonyítása a *vámkezelésben*, ahol gyakran a kikészítés végett behozott nyersanyagok az állam iparának fejlesztése érdekében a visszavitelkor vámvisszatérítésben részesülnek, feltéve, hogy az anyag A.-a igazolható.

4. A *logikában* az A. elve legáltalánosabb alaptétele a gondolkodásnak. Formulája A = A, minden tárgy magamagával egyenlő. Nem lehet bebizonyítani, mert a bizonyító gondolatok mindegyike fölteszi (l. *Alaptétel*). Alaptörvénye képzeteinknek. Ez alaptételnek újabb alkalmazása származik, ha a magamagával azonos képzetet szembe állítjuk más magamagával azonos képzettel. Akkor származik a nem-A. elve: A nem nem-A. (A non est non-A). Minden tárgy, mint magával azonos, minden más tárgytól különböző. Az A. elvét már Parmenides formulázta, midőn mondá: ami van, van. Világosan kifejti először Andreae Antal: a létező létező (ens est ens). A tétel jelentőségéről nagyon különbözők a nézetek. L. *Erdmann*, Logik (1892) és *Ueberweg*, System der Logik c. művekben a különböző nézetek összeállítását. Azonos fogalmak azok, melyek egymással fölcserélhetők, pl. egyenlő oldalú és egyenlő szögű háromszögek.

5. *A.*, a *matematikában* az olyan egyenlőségi jellel összekapcsolt két kifejezés, amelyek a bennök előforduló matematikai jelek (betük) különleges értékeire való tekintet nélkül egyenlők egymással. Ilyenek pl. $(a+b)^2=a^2+2ab+b^2$; $(a+b).c=ac+bc$ stb. — *Azonos átalakítás*-t végzünk, mikor valamely kifejezés helyére egy vele tökéletesen azonos más kifejezést helyettesítünk.

Azoos kor (geol.), l. *Archei kor.*

Azooszpermia (gör.), élő ondószálcsák hiánya az ondóban (ellentéte *nekroszpermia*, gör. holt ondószálcsák jelenléte). Oka leginkább a levezető ondóutak (mellékhere és ondóvezeték) kankós gyuladás által okozott heges elzáródása, ritkán az ondóutak sérülése. Időlegesen a prostata és ondóhólyag gyuladása mellett észlelhető, valamint igen gyakori közösülés után. A férfi magtalanságát ez az állapot okozza.

Azori-földhát, l. *Atlanti-oceán.*

Azorit (ásv.), régebben mésztantalátnak tartották, de újabb vizsgálatok kimutatták, hogy a zirkonnal azonos ásvány. Képlete $ZrSiO_4$.

Azórok, helyesebben *aszórok* (port.: *Açores* vagy *Terceiras*, ang. *Western Islands)*, szigetcsoport az Atlanti-oceánban, a Gibraltar-szorostól Ny.-ra kb. 320 tengeri mérföldre. Portugáliához tartoznak, közvetetlenül a királyi kormány alatt állanak. Területük: 2388 km², 9 nagyobb szigetből állanak, melyek meglehetősen távol álló 3 csoportot alkotnak; DK.-en Santa Maria és San Miguel a Formigasnak nevezett sziklákkal; középen: Terceira, San Jorge, Pico, Fayal és Graciosa; Ny.-on Flores meg Corvo. Mindezek a szigetek vulkánikusak; csak Santa Marián találhatók kövületeket tartalmazó felső miocén korszakbeli mészkövek. Sok hegycsúcsuk kialudt tűzhányó, a meleg források tehát számosak; mindegyik külön alapon áll, kivéve Florest és Corvot, melyeknek közös az alapjuk. Valamennyi szigetet sok helyen bizarr alakú hegyek födik: köztük Pico kúpalakú hegye. Pico Alto (2320 m.) a legmagasabb. Széleik is magasak és meredekek; biztos kikötők hiányzanak. A viharok és erős szelek gyakoriak; egyébként az éghajlat szelid, hasonló Dél-Spanyolországéhoz. A középhőmérséklet Terceirán jan.-ban 18°, ápr.-ban 20°, júl.-ban 25°, okt.-ben 24° és az évi 21·6°. Az évi esőmennyiség Angrában (Terceirán) 1077, Delgadában 857 mm. Télen szept.-től máj.-ig a hajósok mindig hullámzó tengeren járnak erre; az esők elég gyakoriak. A mérsékelt éghajlat termékei mellett tropikus növények is találhatók. Örökzöld növényzet takarja a hegyek meredek lejtőit. Az erdők sajátos babérfákból állanak, aminők a Laurus canariensis, Persea indica stb., rajtuk kívül a Picronia excelsa és Myrica Faya tipikus erdei fák. A betelepített növényzet jobbára Európára vall; egyedül a Myrsine africana származik Afrikából. A fauna is szoros összekötte-

[illegible] van Európával, csakis a szárazföldi molluszkák 60%-a endemikus.

A lakosok csaknem kizárólag portugálok. Számuk (1900) 256,291, tiz évvel előbb 255,594. A lassú szaporodás annak tudható be, hogy a kivándorlás Braziliába és az afrikai portugál gyarmatok felé meglehetősen jelentékeny. Idegenek (angol, amerikai, braziliai kereskedők) leginkább csak a kikötő városokban telepedtek le. Az A. lakóinak, akik jobbára római katolikusok (Angrában székel a püspök), főfoglalkozása a földmívelés; főterményeik a kukorica, búza, bab, ananász, Phormium tenax, banán, cukornád, kávé és főképen a narancs. Az állattenyésztés is virágzó. A halászat és ipar nem jelentékeny. A kereskedés sokaknak nyujt keresetet. A behozatal főcikkei a kézmű- és textilipar cikkek (főképen Angliából); a kivitele: ananász, narancs, élőállatok és vaj. A fontosabb kikötők: Ponta Delgada, Angra és Horta. Az A. 3 közigazgatási kerületre vannak felosztva; mindegyiknek élén egy kormányzó áll, aki közvetetlenül a központi kormánnyal érintkezik. A szigetek 8 követet küldenek a lissaboni képviselőházba. A 3 kerületben a lakosság a következőképen oszlik meg:

A kerület neve	Területe km²-ben	A lakosok száma
Angra:		
Terceira	578	48,920
Graciosa	46	8,394
San-Jorge	104	16,138
Összesen	728	73,452
Horta:		
Fayal	165	22,385
Pico	455	24,125
Flores	148	8,141
Corvo	18	805
Összesen	786	55,456
Ponta Delgada:		
Santa-Maria	104	6,383
San-Miguel	770	121,183
Összesen	874	127,566
Az összes szigetek	2388	256,474

Történelem. Gonzalvo Velho Cabral volt az első, aki hirt adott 1431. Formigasról, 1432. Santa Mariáról és 1432. San Miguelről. Azonban az 1351. kiadott térképen már az A. láthatók különböző nevek alatt, mint Insula de Cabrera, Insula de Ventura, Insula de Corvis Marinis és Insula de Brazi. Az első gyarmatokat a portugálok alapították Santa Marián és San Miguelen. Mivel V. Alfonz Fayalt nagynénjének, Izabellának, Bátor Károly anyjának élethossziglanra átengedte, flamandok is megtelepedtek az A.-on, a többi közt a híres Martin Behaim is, aki a szigeteket Flamand-szigeteknek keresztelte. Ez idők óta az A. mindig az anyaország sorsában osztozkodtak. V.ö. *Hartung*, Die Azoren in ihrer äussern Erscheinung u. geognostisch geschildert (Leipzig 1860); *Godman*, Natural history of the Azores (London 1870); *de Bazan*, La conquista de las Azores (Madrid 1885); *Brown*, Madeira and the Canary Islands with the Azores (London 1901., Az A. Baedekerje).

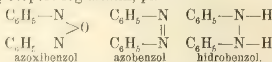
Azot, a nitrogén szinonimája; a francia kémikusok használják.

Azotométer, eredetileg az ammoniumsókból nátriumhipobromittal fejlesztett nitrogéngáz, manapság bármely víz fölött felfogható gáz térfogatos meghatározására használatos készülék.

Azoturia (lat.), orvosi műszó, fokozott nitrogéntartalmú vizelet elválasztása. A nitrogén nagyobb mennyiségben válik ki láz, *diabetes mellitus* és *insipidus*, a szervezet fehérjebomlását gyorsító mérgezések következtében. Ezen másodlagos A.-n kívül némelyek szerint az A. mint önálló anyagcsere-betegség is előfordul, amit mások tagadnak. A nitrogénkiválasztás csökkenthető: zsírban, szénhidrátokban, enyvben gazdag táplálék, alkohol, ópium, morfium, s gyógyszerek közül különösen chinin által.

Azov, város a doni kozákokról elnevezett orosz kormányzóságban, a Don balpartján, mocsaras környékből kiemelkedő dombon, nem messze a Don torkolatától: egykoron fontos erőd és kereskedelmi hely volt; most hanyatlóban van, (1897) 11,516 lakossal, akik nagyobbára halászattal és a halak besózásával foglalkoznak. Tőle 15 km.-re É. felé, a Don É.-i partján állott a milóiak gyarmata, Tanaisz; ezt a húnok rombolták szét. A XI. sz. közepe táján a polovcok fejedelme, Azuf, ide, a kozároktól alapított városba tette át székhelyét, amely a Don mellett, de valamivel lejebb feküdt; tőle kapta a város nevét. A genovaiak a XIII. sz.-ban, midőn birtokukba vették, Tanának hívták. 1392-ben Tamerlan foglalta el; 1471. a törökök birtoka lett, akiktől a kozákok 1572. rövid időre elfoglalták; amire a törökök 1672. megerősítették; ennek dacára Nagy Péter cár 1696. hatalmába kerítette, de 1711. kénytelen volt róla ismét lemondani. Ezután az oroszok még két izben foglalták el, de birtokát véglegesen csak az 1774-iki kucsuk-kainardzsii béke biztosította.

Azo-vegyületek. Aromás szénvegyületek csoportjához tartozó testek, amelyek a jellemző —N=N— csoportot tartalmazzák, melynek mindkét vegyértéke benzolmaradékhoz van kapcsolódva. (A *di-A.-ben* szintén megvan az N_2 csoport, de két vegyértéke közül csak az egyik van benzolmaradékkal kapcsolódva; másik értéket savmaradék köti le.) Az A.-kel közel rokonok az azoxi- és hidr-A. Előbbeniekben az N_2O, utóbbiakban az N_2H_2 csoport foglaltatik, pl.

E vegyületek előállítása a benzol nitroszármazékaiból történhetik, melyekből lúgos oldatban enyhe redukciókor azoxibenzol, erősebb redukáló szerek hatására azobenzol, még erősebbel hidrazobenzol, végül anilin keletkezik. E vegyületek kiváló ipari fontossággal birnak, mivel különféle származékai gyönyörű festékeket adnak. L. *Azofestékek.*

Azovi puszták, az alsó Manics és a Don körül elterülő sivár, terméketlen, legfeljebb legelőkül használható síkságok. A földmívelésre teljesen alkalmatlan s alig nyujt a doni kozákok marháinak és lovainak elegendő takarmányt. A halászat a Donban nagyon jövedelmező.

Azovi-tenger (az ókoriak *Palus Maeotis*-a), a Fekete-tenger É.-i öble; vele a Krim és Taman félsziget közt levő Kercsi vagyis Jenikalei-szoros köti össze, amelyet 1908-ban 24 lábnyira mélyítették ki. Területe körülbelül 37.600 km². Egészen orosz föld veszi körül; partjai nagyobbára alacsonyak és lagunákkal takartak. K.-i keskeny része tulajdonképen a Don torkolata, a Taganrogi-öböl, Ny.-on a Krim-félszigetbe benyulik a Gniloje More (Rest-tenger), amelyet az alacsony Arabath nevű földnyelv választ el; ha K.-i szél fuj, a genicseszki keskeny szoroson a viz behatol a Szivas vagyis Gniloje Moréba és azt betakarja; ha a szél megszünik, a viz visszafolyik és büdös kigőzölgésénél fogva az emberek egészségét veszélyeztető iszapot hagy hátra. A legnagyobb mélység 14 m., a Taganrogi-öbölben alig 3·5 m.; ezért csak kisebb hajók járhatnak rajta és ezeket is gyakran veszélyeztetik a viharok. A viz sárgás, nem nagyon sós, legnagyobb május végén hóolvadáskor; magassága a széljárástól is függ; télen decembertől márciusig be van fagyva. A Donon kivül É.-ról beleszakad: a Molocsna, Berda, Kalmiusz és Miusz, K.-ről a Jeja, a Cselbasz és a Kubannak egyik ága, a Proteka. A. halban nagyon gazdag. A középkorban velenceieknek, genovaiaknak és pisaiaknak voltak partjain telepeik; köztük a legismertebb Tanaisz. 1855-ben a krimi háboruban a nyugati hatalmak hajói járták be és több parti helyet elpusztitottak.

Azpeitia, kerületi székhely Guipuzcoa spanyol tartományban, pompás völgyben az Urola balpartján (1900) 6066 lak., 2 km.-re fölebb a völgyben van Loyolának hires kolostora (most múzeum és okirattár); óriási épület, amelyet úgy akartak építeni, hogy sast ábrázoljon kiterjesztett szárnyakkal. A Santa Casa torony, a ház, amelyben Szent Ignác született, közbe van épitve; közelében van Cestona meleg kénfürdőkkel, (1900) 2661 lak.

Azra a. m. *Aszra* (l. o.).

Azráil, a mohamedánoknál a halál angyala.

Azrak, *Bahr-el-*, (kék Nilus), a Nilus (l. o.) mellékfolyója.

Ázsia, (öt térképpel és egy szines képmelléklettel. Térképek: 1. A. hegy- és vizrajzi térképe; 2. Á. szerkezeti térképe; 3. Á. politikai térképe; 4. Közép-Á. térképe; 5. Á. néprajzi térképe. Képmelléklet: Á.-i népfajok). A cikk tartalma:

Határai, területe, nagysága.

Á. az ó-világ K.-i része. Nem külön kontinens, mert Európával közös kontinentális talapzaton helyezkedik el és vele minden tekintetben szorosan összefügg. Szerkezet, hidrográfia, klima, etnográfia és történelem a kettőt elválaszthatatlanná teszik (l. *Eurázia*) s a megkülönböztetésre csak a különbözőképen alakult kultúra s a tradició adnak jogot, amelynek eredete az egyiptomiak idejébe nyúlik vissza. Összefügg Arábián át Afrikával is, úgy, hogy Á. elhatárolása sok helyen csakis mesterségesen lehetséges.

A.-t É.-on az Északi Jeges-tenger, ennek részei a Kari-tenger, amely a Novaja Zemlya szigetektől választja el, az Ob és Jenisszei folyók torkolata, a Taimir-félsziget, Á. legészakibb fokával, a Cseljuszkin-fokkal, a Nordenskjöld-tenger, amely több apró öböllel nyúlik be a szárazföldbe. A kontinenshez kell sorolnunk az Új-Szibiriai szigeteket és a magánosan álló Wrangel-szigetet is. Nehéz az elhatárolás a Csukcs-félsziget előtt, ahol Á.-t tenger alatti hátság köti össze Amerikával; a határt a Bering-szoroson át vehetjük fel s a közben levő szigeteket politikai helyzetük szerint osztályozzuk. Hasonlóképen kell tenni az Aleuta szigetekkel is s a Komandorszki szigeteket Á.-hoz, a többit Amerikához soroljuk. K.-en a Csendes-oceán igen jó határ, ennek partjai a legkedvezőbb partttagosultságot tanusítják. A kontinensnek lépcsős elvégződése van s a tenger alatti lépcsős peremeket vulkáni sorok jelzik, szigetívek alakjában; ilyenek az Aleuta, Kurili, Japáni, Liukiu és Filippi szigetek. A szigetívek mindegyike beltengert zár be, ezek a Bering-tenger, Ochoczki, Japáni, Kelet-Kinai és Dél-Kinai tengerek. A Filippi-szigetekben több ágra bomlanak az ívek és hálózzák a Hátsó-Indiai szigetvilágot. Ezek egészen megközelitik az Ausztráliához tartozó szigeteket, úgy, hogy az elválasztás csakis a szerkezet figyelembevételével lehetséges. Hátsó-Indiából egyrészt Malakka félszigeten, másrészt az Andamán és Nikobar szigeteken és Szumatrán át folytatódnak a láncok Jáva szigetén és a Kis-Szunda szigetek során át a Kei szigetig, ahol visszakanyarodva, Ceram és Buru szigetekben végződik el az ív. Ezt az összefüggő láncot Á.-hoz soroljuk. A Kei szigettel szemben fekvő Aru szigetnek felépítése már Új-Guineára utal s a kontinens határát a kettő között kell felvenni. Á. D.-i határa, az Indiai-oceán sokkal egyszerűbb tagozottságú, csak egy nagyobb szigete van, Cejlon, amely Indiához tartozik. A Lakedivák és Maledivák nagyrésze koralliumzátony s az Afrikához tartozó Seychellektől nagy tengeri mélység választja el. Szokotra sziget a Szomáli félszigetnek egy darabja. Az Indiai-oceán öblei a Martabán-öböl, a Bengáli-öböl, Arab-tenger, Perzsa-öböl és Vörös-tenger. Arábiát a Szuezi csatorna mentén választjuk el Afrikától, habár a szerkezet szempontjából helyesebb volna a mezopotámiai alföldön venni föl a határt. Ciprus szigete Á.-hoz tartozik; nagyon nehéz ezentúl elválasztani Európától, mert a Balkán-félszigeten átvonuló láncok a szigetekben folytatódva átkötnek Kis-Á.-ba; itt is a mesterséges elválasztáshoz folyamodunk s Rhodosz és Karpathosz között veszszük fel a határt, ahol a tenger is a legmélyebb. A határ tovább a Marmara-tengeren, Boszporuson s a Kaspi-tavon halad, a Kaukázust, bár É.-i lejtője orosz közigazgatás alatt áll, szerkezeti alapon Á.-hoz soroljuk. A Kaspi-tótól É.-ra az orosz politikai határt lehet venni Á. határául. Az így körülhatárolt kontinens területe 44.179,400 km², ebből a szigetek 2.700,000 km²-t foglalnak el. Legszélsőbb pontjai É.-on a Cseljuszkin fok, é. sz. 77° 36′, D.-en a Buru fok, é. sz. 0° 15′, K.-en a Bering-szorosban a Keleti fok, k. h. 169° 44′,

[illegible] Baba fok, k. h. 26° f. Területének [illegible] része a mérsékelt égövben van, csak ¼ [illegible] jut a hideg és forró égövre. Törzsének alakja [illegible] hasonlít egy trapeziumhoz s elég jó [illegible] van, mert a törzsnek és a szigetek, [illegible] területe közötti viszony 1 : 3 ; ennél [illegible] arányszámot csak Európában találunk.

Hegyrendszerek.

([illegible] valamint szerkezeti térképét.)

A területet [illegible] tekintetében a következő részekre kell felbontani, ú. m.:

I. *[illegible] láncok vidéke*, tart Kis-Á.-tól Csendes-oceánig, részei: Kis-Á., Örmény magasföld, [illegible] Iráni medence, Tibet, a Himalája és [illegible] között, Kelet-Turkesztán, a Kuen-lün és [illegible] között, a Mongol puszta, az Altai hegy[illegible] Hátsó-Indiának lánchegységgel borított része és a Hátsó-Indiai szigetvilág.

II. *A nyugat-A.-i sikság*, amely magában foglalja a Turáni Alföldet, vagyis a Kaspi és Aral vízvidékét és a nyugat-szibíriai sikságot, t. i. az az Ob vízvidéket.

III. A *[illegible] hegyrendszer* vidéke; ide tartozik Kelet-Szibéria, Mandzsuria, Kelet-Kina és a szigetívek.

IV. *[illegible]*, ú. m. Arábia, India, a Szibériai ősmasszivum, Hátsó-India K.-i része.

I. Az *eurázíai láncok* Á. területén Kis-Á.-ban kezdődnek, több párhuzamos lánccal, amelyek a Dinári Alpok folytatásai. A félsziget D.-i oldalán halad a *Taurusz* (l. *Ázsia szerkezeti térképén:* 7), É.-in a *Pontusz* (8) hegység, mind a kettő kristályos kőzetekből van felépítve s közéjük telepedtek a mészkővonulatok, úgy, hogy itt két-külső oldalával egymásnak fordult hegyrendszer van. A láncok kivégződnek a Földközi-tenger partjára szigetek és félszigetek alakjában, míg a köztük levő völgyekbe behatolt a tenger. Befelé haladva, a völgyek felmagasodnak s egy medenceszerű sikság keletkezik, ahol a hegygerincek és völgyek megvannak ugyan, de vastagon borítja a szárazföldi eredetű törmelék, a hanhai képződmény s a medence legmélyebb részeiben sóstavakban áll meg a víz (pl. a Tüsz-csöllü sóstó). K. felé ismét előtűnnek a láncok és egészen keskenyre szorulnak össze az *Örmény magasföldön* (10), ahol a gerincekre hatalmas vulkáni kúpok telepedtek (Ararat 5157 m.). A maga-föld K.-i oldalán lefolyástalan sóstavak vannak, mint a Van és Urmia, meg a lefolyásos, édes vizű Gökcsáj-tó. Az É.-i láncból kiinduló oldalág, a *Meszki lánc* kapcsolódik a *Kaukázusnak* [illegible] irányú szabályos gerincéhez, amely csak a Kaspi-tó partján Dagesztán[illegible] oszlik fel több ágra. Az Urmia-tó környékén indul ki Perzsiának két párkányhegysége, D.-re tart a Zagrosz (11) többszörös párhuzamos lánca, [illegible]n Bender Abbasz kikötővárosig, ahol szerteszéled. A másik lánc az Urmia-tótól É. felől zárja el a perzsa medencét, ez az *Elbursz lánc* (12), amelyet szintén óriási vulkáni kúpok ékesítenek (Demavend 5670 m.). Az Elbursz megkerülve a [illegible] csatlakozik a *Bolch-Balkán-Kopet* [illegible] (13, 14) láncaihoz, amelyek a Kaukázus lán[illegible] folytatásai s ezeknek egyesüléséből jön létre az északperzsiai hegyvidék s vezet át a *Hindukus*-ba (15). A Hindukus szabályosan szertevirgáló ágaival benyúlik a perzsa medencébe s megszabja a folyók futását is, majd összeszedődnek a láncok a Pamirban (25), amely szabályos négyszögalakú magasföld, 4000 m. közepes magassággal, KNy.-i irányú láncok sorozata. A Pamir láncaihoz simul hozzá a keresztben álló *Musztag Ata* hegység, amely a vele párhuzamos *Kasgár* lánccal együtt a Tarim folyó áttörése táján hirtelen K.-re kanyarodik és ebből veszi kezdetét a Kuen-lün hegyrendszere. DK. felől illeszkedik be a Pamir láncai közé a *Karakorum* (16) hegység, ez a közlekedésre nézve döntő jelentőségű *Kara* hágótól kapta nevét. A Hindukus rendszerének egyik elbocsájtott oldalszárnya az a három íves felépítésű hegység, amely K.-ről zárja be az Iráni medencét, a *Szafed-Koch* (17), Szulejman hegység (18) és a Beludzsisztáni hegyvidék (19), ezeknek kor és kiképződés tekintetében olyan szerepük van a Hindukus rendszerében, mint a Júrának az Alpokban. A Hindukus és Karakorum ívébe szögellik be ötszörös láncrendszerével a föld legmagasabb hegysége, a *Himalájá* (20), amely a M. Everestben 8840 m.-re emelkedik. Hozzátartozik az Indus és Bramaputra É.-i partjait kisérő *Transzhimalája* (21). Ez az óriási magasságú láncrendszer fogja körül a han-hai rétegekkel kitöltött lefolyástalan *Tibeti medencét* (0) É.-ról pedig a Musztag Atával kezdődő *Kuen-lün* hegység határolja (22). A Kuen-lün a földnek egyik legrégibb hegysége s a többi láncokhoz képest hasonlítható az európai variszkuszi hegységhez. Három főrészre osztható, a Ny.-i tart a Musztag Atától a Szá-csoui mélyedésig, a középső ettől a Hoang-ho folyóig s a K.-i részre, amely a kinai masszivum előtt két nagy ágra oszlik, ú. m. észak-kinai alpokra (23) a Cinling-sanra, amely a Huai-sanban ér véget a Jang-ce partján. A Kuen-lün láncai több medencét fognak közre, ilyen a Szá-csoui medence, a Caidam és Kuku-nor tavak lefolyástalan medencéje, az északkinai Alpok és a Huai-san láncai közé ékelődik be a Kinai Nagy Alföld (z) és Senhszi tartomány karbon-táblája, vastag lösszel elfedve (G). A Pamirtól É.-ra 6000 m. középmagasságra emelkedik fel az *Alai* (25) és *Transzalai* (26) hegység, a kettőt a Szerafsan völgye választja el. Mind a két hatalmas hegylánc a Turáni alföld felé szabályosan szétágazó, folytonosan alacsonyodó láncokban végződik el. A láncoknak ez a virgációja még egyszer megismétlődik a *Tiensanban* (27), amely a Talasztauban ágazik szét, az előbbivel együtt körülöleli a Ferghana-medencét. É.-on a *Dzungáriai Alatauban* (28) végződik. Ezeket a szertevirgáló láncokat és a Hindukust nemcsak felépítésük, hanem koruk is összetartozóvá teszik, mert valamennyi a geológiai harmadkorban gyűrődött össze. A Tien-san többszörös láncai kiérnek egyrészt majdnem az Aral-tóig, másrészt messzire benyúlnak a Gobi sivatagba és É.-i párkányhegységei a *Kelet-Turkesztáni* v. *Tarim medencének* (p), amely lefolyástalan, sivatagos terület. A Tien-san rendszerét a sokkal régibb *Altai* hegyrendszer láncaitól élesen elválasztja a Dzungáriai mélyedés tektonikus vonala. Ezen a mélyedésen túl új rendszere következik a hegyeknek,

amelyekre nézve legjellemzőbb vonás az, hogy a hegygerincek óriási vetődések mentén emelkednek ki s mindegyik vetődés mögött egy-egy lefolyástalan medence húzódik meg. Ilyen gerincek a *Tarbagatáj* (29), a *Dzsingisz-lánc* (30), amely a Krigiz-pusztákon is folytatódik, a legfontosabb az Ektag Altai vagy Nagy Altai (31), valószinüleg egészen a Hoang-ho kanyarulatáig ér el. A következő felvetődésen a *Changai* (32), a *Tannu* (33) és a *Szaján* hegység (34), ezek még az Altaihoz sorolandók, míg a *Bajkal-tő mellett sorakozó* láncok (35) nem ugyanolyan kiképződésüek. Ezek az ú. n. Altaidák; hasonlóképen a *Jablonovai hegység* (36), amelynek É.-i lejtője igen nagy táblává simul ki és tulajdonképen felmagasodó pereme Kelet-Szibíria ősmasszivumának. Utolsó darabja az eurázia láncoknak a Hátsó-Indiai hegyrendszer, mely valószinüleg a tibeti *Crevaux*, *Dupleix* és *Tangla* hegyláncokkal kezdődik. A Himalája K.-i végénél az összetorlódott láncok hirtelen D.-re hajlanak át a Patkói hegységben, majd két ágra szakadva, az egyik ág Khaszia hegység (37) néven Asszam területére lép, a másik része mint *Arakan* hegység (38) az Iravaddi folyót kiséri s folytatódik az *Andaman* és *Nikobar* szigeteken is. Fő ága a hegyrendszernek a *Tenasszerim lánc* (39), ez lemegy Malakka félszigetre, végül a *Tonkingi* lánc, amely a Szong-koi folyót kiséri és a Tenasszerimmel együtt körülfogják a *Mekong medencéjét* (v) és az *annami ősmasszivumot* (XII). Eurázia láncok ágazzák be még a hátsóindiai szigetvilág egy részét is, még pedig részben az Arakán lánc köt át az Andaman és Nikobar szigetekkel Szumatrára, részben a Tenasszerim lánc jő le ide s a két hegység egymáshoz simulva folytatódik. *Jáván, Bálin, Lombokon, Szumbán, Szumbaván,* majd *Timor, Floresz, Timorlaut* stb. szigeteken kettős, majd hármas ívben haladva a *Kei* szigetek táján É.-nak fordul s elvégződik a *Ceram* és *Buru* szigetekben. A szigetvilágnak ezen az íven kívül fekvő része már a Pacifikus hegyrendszerre utal s ezzel kiértünk az eurázia hegyrendszerek területéről.

II. terület, amelyen át Európa és Á. összefüggnek, a *Turáni alföld*, és a nyugatszibíriai síkság egyenes folytatása az orosz síkságnak (D), amelyet egy repedés mentén felgyűrődött hegység, az *Ural* (41, 42) zavar meg. Ez az egészen zavartalan tábla nagyon nyugodtan települt rétegekből áll s eltart a skandináviai masszivumtól (V) egészen a Jeniszei folyóig. Á. területén 3 részből tehető össze, 1. a *Turáni alföld*, amely magában foglalja az Aral-, Kaspi- és Balkhas-tavak síkságát, 2. a nyugatszibíriai síkság, az Ob és Irtisz vízgyüjtő területe, 3. az *Akmolinszki plató* valamivel magasabb táblája, amely közepesen 300 m.-re emelkedik a kettő közt.

III. része Á. területének, a *Pacifikus* hegyrendszer vidéke, a Csendes-oceán partján húzódik. Ezen a részen nincsenek típusos láncok, hanem inkább óriási összetöredezett táblák, amelyeknek a széle felvetemedett, s a tenger felé lépcsősen végződik el a kontinens. A vetődések mentén részben ma is működő vulkánosság van. A Pacifikus hegyrendszernek jellemző vonása az is, hogy a hegysorok nem simulnak úgy egymáshoz, mint azt az eurázia rendszerben láttuk, hanem egymáshoz majdnem derékszögben illeszkednek. Első ilyen ív a kontinensen a *Sztanovoi hegység*, amely egyúttal a keletszibíriai masszivumnak felmagasodó pereme, a másik *Kamcsatka félsziget* K.-i partján halad s mintegy 12 állandóan működő vulkán van rajta, legmagasabb a *Kljucsev* (4916 m.). A kamcsatkai ívhez csatlakozik az *Aleuták* (46) sora, folytatása a Kurili szigetív, amely Szachalinnal együtt Jesszó szigethez csatlakozik; bent a kontinensen hasonló felvetődés az Amur tartomány *parti hegysége* (45) és a *Khingán* hegység, amely a mongol medence felmagasodó pereme. Leghatalmasabb ív a *japáni szigetek* (48, 49) sora, amelyet rendkívül komplikált felépítésüvé tesz az a körülmény, hogy több szigetív szögelik ezen az aránylag kis kiterjedésű területen össze s aprólékosan tagolttá teszik azt. A japáni szigetív részei: *Jesszo, Nipon* v. *Hondo, Kiu-siu* és *Szikoku* szigetek. Nipon közepéhez vág át a *Bonin szigetek sora* (50), Kiu-siutól indul ki a *Liu-kiu* (51) ív Formóza felé. Az az ív, amelyik a Filippi-szigetek során vonul át, több ágra oszlik, az egyik *Luzon, Szamar* és *Mindanao* szigeteken haladva átköt *Halmaheira* szigetre, a másik ág *Celebesz* szigeten folytatódik, a többi két nyalábban *Borneo*, majd *Szumatra* területén található fel, amely átkötő ívek kapcsolatot hoznak létre a Pacifikus és az eurázia hegyrendszerek között. Ugyancsak pacifikus vetődések szabták meg Kínának, Koreának és Mandzsuriának partvonalait is, de ezenkívül részt vett a terület kialakításában a vulkánosság, amely Mandzsuriában hatalmas lávatakarót hozott létre (8) és az ú. n. Színi hegyrendszer, különösen Dél-Kínában és Koreában, ahol a láncok iránya ÉNy.-DK.-i.

IV. csoportja az Á.-i területeknek az ősmasszivumok, amelyek igen nagy kiterjedésű, lekopott félsíkságok. Ezek közé tartozik *Arábia* (X.), amely egyenes folytatása a Szahara platójának, minden oldalról meredeken, vetődések határolják, belseje lapos tábla, É.-i részében Szíria területén a bazalt erupciók jelentkeznek. A mezopotámiai alföld (l), amely Á. törzséhez kapcsolja, egészen fiatal alluviális medence, amit az Eufrátesz és Tigris folyók töltöttek ki. Idegen tag *India* (XI.) félsziget, felépítése tekintetében legjobban Madagaszkárhoz és Dél-Afrikához hasonlít s csakis a legújabb geológiai idők óta tartozik Á.-hoz, amióta a Ganges-Bramaputra és Indus rengeteg hordalékukkal összekötötték A.-val, illetőleg mint fiatalkori medencék a Himalájával (m, n). Az ősrégi kőzetekre pliocén-kori lávák telepednek rá nagy platók alakjában, különösen Bombay táján és Gudzserat félszigeten. Minden oldalról meredek peremmel szakad le India masszivuma, ilyen plató-peremek a *Ny.-i* és *K.-i Ghat* és az *Aravali* hegység. Ősmasszivumdarab Hátsó-Indiában az *Annami* hegyvidék (XII.), amely szintén meredek peremmel szakad le az oceán felé. Legnagyobb kiterjedésű masszivum a *Kelet-Szibíriai* őskontinens (XIII.), amely a Jeniszei folyótól a Csendes-oceánig terjed, darabja annak a hatalmas őskontinensnek, amely az É.-i pólust körülveszi s amelyhez tartozik Észak-Amerikában a Laurentiumi őskontinens és Európában a skandináviai masszivum.

Vizei.

(Az Ázsia hegy- és vízrajzi térképet l.)

Á. vízrendszerének egyik fő jellemvonása, hogy különösen Belső-Á.-ban sok olyan folyó ered, amelyik nem éri el a tengert, hanem kisebb-nagyobb tavakban vesz el, ilyenek pl. az Iráni medencében a *Hilmend, Herirud, Murghab*, a Turáni alföldön az *Amu-darja, Szerafsan, Szir-darja*, a *Csu* és az *Ili*; Kelet-Turkesztánban a *Tarim*. A lefolyástalan területeken mindig kevés a csapadék, azért a vizek sós, mocsaras tavakká terülnek szét. Legnevezetesebb tavak a *Tiisz-Csölü*; Kis-Á.-ban az Örmény magasföldön a *Van, Urmia* tavak, Perzsiában a *Hamun* mocsarak, a Tarim medencében a *Lop-nor*, a Dzungariai mélyedésben az *Ulungur* tó, az Altai láncai között a *Szaiszon-nor, Ubsza-nor, Kirgiz-nor* és *Koszogol* tavak, azonkívül Tibetben van igen sok sóstó, úgy hogy a lefolyástalan területek 11.7 millió km²-t tesznek ki s ez Á. területének 26%-a. Á. hatalmas folyamrendszereinek is központja Belső-Á.; innen indulnak ki az Északi-Jegestenger felé az *Ob* az *Irtisszel*, a *Jenisszei* a három *Tunguzkával*, a *Lena* a *Vitimmel*, a *Jana, Indigirka, Kolima*. A Csendes-óceán fő folyói az *Amur*, a *Hoang-ho*, amely a *Jang-ce-kianggal* együtt ugyanott ered Tibet belsejében, útjuk közben messzire eltávolodnak, de a torkolatuk megint közel van egymáshoz. Az Indiai-óceánba ömlenek a *Mekong, Szalven, Iravaddi, Ganges-Brahmaputra*, az *Indus, Tigris-Eufrátesz*, míg nyugaton nincs nagyobb folyó.

Éghajlat.

Á. legnagyobb része a mérsékelt égöv alatt terül el, a hőmérséklet és csapadék nem oszlik el a szélességi köröknek teljesen megfelelően, hanem a kontinens saját klimájának szabályozója. A nagy kiterjedésű szárazföld nyáron igen erősen felmelegszik, télen pedig gyorsan lehűl, ennek következtében Á. belsejében nyáron állandóan nagyon kicsiny a légnyomás, míg télen rendkívül nagy. Ezzel szemben a tengerek felett mindig megfordítva áll a dolog, mert a tenger vize mindig lassabban melegszik és hűl ki, mint a szárazföld. Ez a tünemény okozza, hogy megbomlik az egyensúly a kontinens és az oceán levegője között és kifejlődik a *monszun* szélrendszer, amely éppen Á.-ban a leghatalmasabb, ahol megszabja a szelek járását, a hőmérsékletet és a csapadék eloszlását. A monszun szélrendszer a föld felszínén nyáron *centripetális*, télen *centrifugális* szeleket hoz. A téli magas légnyomás központja *Verhojanszk* a Jana egyik mellékvize mellett, ahol januáriusban a légnyomás 778—780 mm. szokott lenni, a közepes hőmérséklet —56° C., a minimum leszáll —69·8° C.-ra is. A kontinensnek ezt a száraz, hideg levegőjét viszi szét a *téli monszun* a környező területekre. Ilyenkor azokon a vidékeken, amelyek első kézből kapják a téli monszunt, nagyon leszállítja a hőmérsékletet, a távolabb fekvő vidékeken, pl. Indiában, ahol alászállni kényszerül, lényegesen felmelegedik ugyan, de még szárazabbá lesz, csak a tengerre kiérve rakódik meg párával s hoz a környező szigetekre (Japán) esőt. *Nyári monszun* esetén igen kicsiny a légnyomás Afganisztánban, a Tien-san láncai között s a mongol pusztákon, a tengereken magas légnyomás keletkezik s rengeteg csapadékkal látja el az indiai és csendes-oceáni partvidékeket. A mérsékelt égöv jellemzője, a *nyugati szél* a téli monszunnal egyesül s azt erősíti, míg a nyári monszunnal ellentétes irányú s annak erejét csökkenti. Azokat a területeket, ahová a nyári monszun annyi csapadékot juttat, hogy öntözés nélkül is lehet földmívelést folytatni, *periferikus* területeknek nevezzük, ahová pedig elegendő csapadékot nem visz, az a *centrális* vidék. Periferikus területek Kamcsatka, Szibíria, Mandzsuria, Korea, Belső-Kina, Hátsó-India, Elő-India, Kis-Á.; centrális vidék Arábia, az Iráni medence, Turáni Alföld, Dzungaria, Gobi és a mongol puszták és Tibet (l. mindegyiket külön). Á. óriási kiterjedése miatt az éghajlat igen nagy szélsőségeit tanusítja. Á.-ban találjuk a Föld leghidegebb helyét Kelet-Szibériában, Verchojanszk környékén. Ugyanezen a helyen észlelhetjük az egész Föld kerekségén a legnagyobb évi hőmérséklet-ingadozást. Itt ugyanis a jan. és júl. közepes hőmérséklete között 66—67° különbség van (Budapesten 23·2°). Rendkívül szélsőséges klimája van a belsőázsiai lefolyástalan területeknek is. Á.-ban van talán a Föld legmelegebb helye is, talán Arábia D.-i homoksivatagain, meg a Perzsa-öböl környékén (Germezir már az ókorban hirhedt volt). A csapadék a monszunjárta területeken szigoruan periódusos, nyári esőzés alakjában hull alá. Különösen szabályosan jelenik meg június elején az esőzés Indiában (bursting of the monsoon), amelyhez hasonló jelenség szelidebb kiadásban a Medárdus-napi időváltozás hazánkban. Á.-ban ismerjük a legtöbb esőzés helyét is. A Himalája D.-i lejtőin rengeteg eső hull le nyaranta, de legtöbb az asszami hegység D.-i oldalán (Cserrapundzsi 11,789 mm., Budapesten 700 mm. közepes évi mennyiség). De valószínűleg Á.-ban van a legszárazabb helye is a Földnek, Arábia belsejében, a kelet-turkesztáni medencében és Perzsiában. Feltünő az éghajlat óriási különbsége u. a. a földrajzi szélességen Európában és Kelet-Á.-ban. Norvégia művelt népektől lakott partvidékeivel egy szélességen a Behring-szoros arktikus környékét találjuk, Nagy-Britannia ugyanazon szélességen van, mint Kamcsatka. Vladivosztok kikötője minden télen befagy, pedig ugyanazon a szélességen van, mint Nápoly. Pekingben lemegy a hőmérő januárban —50°-ra is, pedig Szicíliával egyforma messze van az egyenlítőtől. Ennek a feltünő különbségnek az oka a mérsékelt égöveken uralkodó Ny.-i szél, amely Európára oceánikus, Kelet-Á.-ra kontinentális éghajlatot hoz. Egyedül Japán éghajlata és domborzata, aprólékos tagozottsága hasonlít Európáéhoz, innen érthető Japán politikai fejlődésének hasonlósága Európáéhoz.

Növényzete.

Á. *növényzete* a fizikai egységek szerint bontható fel. Az *északi növényvilág* kiterjed egész Szibíriának művelésre alkalmas vidékéig, ahol a föld 1 m.-en alul állandóan meg van fagyva. Ezen a területen csak moha és zuzmó él, meg alig egy-két virágos növény. A 70° szélesség

alatt kezdődik a *szibíriai őserdők zónája*, az ú. n. taiga, nagyon kevés a fajok száma, fontosabbak az Abies Sibirica, Abies picta, Picea obovata, Betula stb., a mocsaras területeken nyár-, éger- és fűzfa. Megterem itt-ott a gabona, az alma és körte is. Következő zóna a *szibériai szavanna* terület, amelynek termékeny, lösznemű földje, a «csernozem» művelésre igen alkalmas, itt a termesztett növények túlnyomóak, gabonaneműek, burgonya és zab. A *Turáni alföld steppe* vidéke tipusosan mérsékelt égövi, ez a gyümölcsfáink (barack, mandula, körte, birs stb.) valószinű őshazája. Magasra van kifejlődve az öntözőkultúra, az oázisokon tömérdek kerti veteményt, uborkát, dinnyét termelnek, ami a lakosság főfoglalkozása. A *belsőázsiai puszták* zónájába tartozik a Kirgiz-puszta, Kelet-Turkesztán egy része s a mongol pusztaság. Átmeneti terület a steppe és sivatag között, jellemző növényei a csomós törzsü, vékonylevelű bozótok, mint a szakszaul (Haloxylon ammodendron), a *tamariszkusz*, mindkettő az állatoknak takarmányul, az embereknek fűtőanyagul szolgál, a Lasiagrostis, az Euforbia-félék (kutyatej), az *üröm* (Artemisia), tipusos steppenövények, a hagymás növények, például a tulipán, amelyek sokáig megőrzik a nedvességet. A mongol pusztákon óriási területeket borít el a mák. A folyók mentén fűz- és nyárfaerdők, a partokon nád (chamis) található. Tibet magasföldje részben steppe, a fák határán felül néhány havasi növény, cyclamen, rhododendron is megjelenik. *Irán* és *Kis-Á.* jellemző növénye az Astragallus, a Földközi-tenger partján mirtusz, babér, örökzöld tölgy, olajfa, gesztenye, az oázisokon déligyümölcs, főleg datolyapálma, amelynek K.-i határa az Indus; termesztett növény a köles és gabona. A *kaukázusi* flóravidék erdős régióján felül gyönyörű havasi növényzetével tűnik ki (Rhododendron Caucasicum). *Arábia* növényzete sivatagos jellegű és afrikai tipusokat mutat fel, termesztett növénye a kávé, dohány, ópium. *India* növényzete jórészt endemikus, itt már a kókusz-pálma helyettesíti a datolyát, fontosak még a Ficus-félék, a szikomorafa, nagyjelentőségű a rizs, gyapot, tea, kávé és cukornádtermelés. Leggazdagabb *Hátsó-India* és a szigetek flórája. Igazi trópusos őserdő, amelyben túlnyomó a pálma, főleg az Areca és Phoenix pálma és a ratang, azután banána, kaucsuk, bambusz. Főtermékek a cukornád, kávé, tea, amelynek Asszam az őshazája, továbbá gyapot, dohány, kakaó, indigó és fűszerfélék. *Kelet-Á.* endemikus növényekben gazdag. A katalpa-félék, a Paulownia imperialis, s még több más növény, amit nálunk dísznövénynek tartanak, ősrégi, ma már sehol fel nem található alakok. Nagyjelentőségű termesztett növény Kinában az eperfa, a gyapot, a rizs, tea és cukornád, É.-Kinában a buza.

Állatvilága.

Á. állatvilaga három állatföldrajzi zónához tartozik, ú. m. az arktikus, palearktikus és orientális régióhoz. Az *arktikus régióban* él a rénszarvas, sarki róka, jegesmedve, bálna, fóka, coboly, hermelin és hód. Ez a zóna tart egészen a hegyvidékekig, ahonnan kezdve a Himalájáig terjed a *palearktikus zóna*. Ennek a területnek igazi lakói a medve, róka, farkas, mókus; a steppéken nélkülözhetetlen a kétpúpú teve, egészen a Tiensanig, a ló, öszvér, szamár, antilop. Tibetben a zebu (Bos indicus), a bivaly (Bos bubalus), a yak (Poëphagus grunniens), sokféle kecske és juhfaj, pl. a Tien-sanban jellemző a havasi juh (Ovis poli), vadon él a páva és fácán.

Az *orientális régióhoz* tartozik a két India és a szigetvilág. Legfontosabb háziállat az elefánt, jellemző a tigris, a majmok sok faja, a vastagbőrüek, tapir, orrszarvú, rinocerosz, rengeteg kigyó, a Kis-Szundákon a paradicsommadár. Roppant nagy gazdasági jelentősége van Kelet-Á.-ban a selyemhernyónak, amelyből több faj van elterjedve, legfontosabbak a Bombix mori, Anthera pernyi, Saturnia cynthia. A kereskedelemre nézve fontos a partokon a gyöngykagyló, a nemes korallium, a Maledivakon pénz gyanánt szerepel a kauri kagyló (Cypraea moneta).

Ásványi termékek.

Á. ásványai már az ókorban nagyhírüek voltak. *Aranyat* bányásznak a Hindukusban, a Kaukázusban. Az Altai hegységben, sok aranyat mosnak ki az Indus alluviumából és az Ob, Lena, Jeniszei homokja közül. *Ezüst*, ólom és rézérceket szolgáltat Kis-Á., Altai, Kina, Japán; *cink* nagyobb mennyiségben fordul elő Borneón. *Vasércekben* gazdag Perzsia, India, Tibet, Japán, Kina, itt a kőszénnel együtt bányásszák. Kőszén van még az indiai Bengal tartományban és a Narbada folyó környékén, Perzsiában, Japánban. Petroleumforrások törnek elő Örményországban, Perzsiában és Birmában. Drágakövek, gyémánt, zafir, rubin található nagyobb mennyiségben Elő-Indiában és Cejlonban; türkisz Nisapurban s a Sinai hegységben; márvány Kis-Á.-ban; kősó Perzsiában, Pendzsabban s Belső-Á. pusztáin fordul elő nagyobb mennyiségben. Szalmiák Bokharából, borax és salétrom Tibetből kerül forgalomba.

Ázsia népei.

(L. Ázsia néprajzi térképét és az azsiai népfajok képmellékletét.)

Á.-t általában az emberiség bölcsőjének szokás nevezni, s habár eddig bebizonyítva nincs is, nem lehetetlen, mert ameddig csak a történelem visszafelé kisérheti a népek vándorlásait, azok mindig Belső-Á.-ból indultak ki. A népvándorlások szakadatlan láncolatának indító okát szigoruan a fizikai földrajzi viszonyok szabják meg. A most élő európai, afrikai népeknek majdnem mindegyikéről ki lehet mutatni, hogy Á.-ból származott. Az Á.-i népfajok között 3 alaptipust különböztetünk meg, ú. m. a *mongolt*, a *fehér fajt*, ezt nevezik indoeurópainak vagy indogermánnak is és a *fekete fajt*, amelynek Á.-ban ma már igen kevés képviselője van. Ennek a három tipusnak keveredéséből származtak a többi népek, úgy hogy most a következő Á.-i népfajokat különböztetjük meg: I. *Uralaltáji* népfaj három alosztállyal: 1. finn-ugor népek, mint a vogulok, osztjákok, szamojédek, valamennyi a kultúrának igen alacsony fokán. 2. Töröktatár népek, őshazájuk a Turáni alföld, részben nomádok, részben letelepült földmívelők. Nomád pásztorok a kazak- és karakir-

[illegible]gizek, turkmenek, jakutok, jukagirok; letelepült [illegible] szártok, özbégek és ozmanlik.

I. A mongol néptaj, ide tartoznak az igazi belső Á.-i mongolok, a tibetiek, kínaiak, japániak, ide sorolhatók a Bajkal-tó körül lakó buriatok, a kalmakok és Kelet-Turkesztánban a dunganok.

II. *Indo-európai* népek az örmények, perzsák, afgánok, beludzsok, kurdok, a Kaukázus népei között a grúzok és a betelepült európai népek.

III. *Semita* faj főtömege az arab, Sziriában, Palesztinában a zsidó.

IV. *Dravidák* és singalézek Dél-Indiában.

V. *Malájok* Hátsó-Indiában és a szigeteken.

Ezeken a népeken kívül vannak még Indiában a *todák* és *veddák*, a Csendes-óceán partjain az *ajnók*, Kamcsatkában a *korjakok*, legészakabbra a *csukcsok*, a Filippi szigeteken a *negritók*, Kína belsejében a [illegible]. Valamennyi ősnép, amelyeknek hovatartozandósága ismeretlen.

A népsűrűség eloszlása nagyon egyenlőtlen, közepesen számítva 18 lélek jut 1 km²-re, de B.-Á.-ban 2, a D. részeken 60 a népsűrűség. Általában ott fejlődött ki legsűrűbb népesség, ahol a monszun szél áldása érezhető, mint a Ganges-Brahmaputra, Indus völgyében, a Koromandel partokon, D.-Kínában a Jangcekiang völgyében és Japánban. Á. összes lakosainak száma részben népszámlálás, részben becslés alapján 833 millió, ennek a számnak megállapítása a bennszülöttektől lakott területen igen nehéz és bizonytalan. Az Á.-i államok politikai beosztásáról, az egyes területek nagyságáról és a népsűrűségről a következő táblázat tájékoztat:

	Terület km²	Lakosság	1 km²
Független államok.			
[illegible] arab [illegible]	2 040,900	470,000	0·23
[illegible]	238,400	480,000	2·0
[illegible]	194,000	1 000,000	5·0
[illegible]	1 645,000	9.000,000	5·5
[illegible]	624,000	4.500,000	7·2
[illegible]	154,000	3.000,000	19·0
[illegible]	34 000	200 000	6·0
[illegible]	634 000	6.320,000	10·0
Kína	10.199,600	324.600,000	32
[illegible]	218,650	9 670,000	44·2
[illegible]	417 412	47.609,000	114
Gyarmatok.			
[illegible] Lobuan [illegible] Kuria-Muria [illegible] arab [illegible]	5 176 749	320 171,294	
[illegible] Pondichéry, Karikal, Yanaon, [illegible] Mahé, H.-Indiában Kambodsa, Kokinkina, Annam, Laos Tonking, [illegible]	664,209	18.134,277	
[illegible] szigetek és Molukkok	1 520 628	37.493,602	
[illegible] Szalcete, Macao, K. Timor	19,918	795,789	
[illegible] Szibéria, [illegible] Ázsia, Khiva, Bokhara	16 854 978	25.344 904	
[illegible]	1 766 800	16 898 700	10
[illegible]	501	120 041	240
[illegible]	296,310	7 635,426	102

Vallások.

A legelterjedtebb vallások alapítói mind Á. szubtropikus övében éltek. Zoroaszter követőinek elszórt maradványai, a parszik Elő-India Ny.-i partjain és Baku körül élnek. Brahma vallása Elő-Indiában, Buddháé Tibetben és a mongol népek közt (itt lamaizmus néven), továbbá Japánban és Kinában, az uralkodó Konfucius tanítása Kinában. Izraelita vallásúakat elszórtan mindenfelé találhatni; legsűrűbben ázsiai Törökországban, főképen pedig Palesztinában laknak. A keresztények szintén mindenfelé élnek; a görög keleti felekezet az orosz birtokokon a legszámosabb; az örmény egyház az örmény felföldön önállóan van szervezve; a nesztoriánusok Nyugat-Kurdisztán völgyeiben, a maroniták a Libanonban, a szíriai keresztények Szíriában élnek; keresztény hittérítők működnek több-kevesebb sikerrel keleti és délkeleti Á.-ban is. Az iszlam az uralkodó vallás Arábiában, Kis-Ázsiában, Perzsiában, Turkesztánban, Beludzsisztánban, Elő-India északnyugati részében, Malakkában, a Szunda-szigetek némelyikén és Jün-nan tartományban; elszórtan élnek ezenkívül mohamedánusok ázsiai Oroszországban és Kinában; közülök csak a perzsák siiták, a többi a szunnita felekezet hive. A samanizmus leginkább Szibíriának a kultura legalacsonyabb fokán álló népei közt található, túlnyomó a pogány vallás (szellemimádás) a hátsó-indiai szigeteken.

Foglalkozás.

Főfoglalkozás az állattenyésztés és földmívelés. Igen magasra fejlett Belső-Á. steppéin az oázis kultúra, különösen az ó- és középkorban, míg az újkorban a hanyag közigazgatás miatt nagyon elpusztult. Kinában és Japánban a földmívelés valóságos kertészetté tökéletesedett. Á. főleg nyersterményeket szolgáltat, amelyeknek feldolgozása az európaiakra vár. Az *ipar* kevésbbé jelentős, bár némely iparágban Á. utólérhetetlent produkál. Legkiválóbb iparcikkek a kinai selyem, porcellán-, lakk- és elefántcsontárúk, az előindiai és jávai gyapotkészítmények, az indiai és szíriai fegyver, a perzsiai, bokharai és török szőnyeg stb.

A szárazföldi *kereskedelem* a bennszülöttek kezében van és még most is ugyanazokat az utakat követi, mint századokkal ezelőtt. Nagy karavánok viszik, főleg tevéken, az árút a pusztákon és sivatagokon keresztül és találkoznak vagy egyesülnek azokban a városokban, amelyeket a karavánkereskedés tett naggyá. A tengeri kereskedelemben részt vesznek az arabok, kinaiak, japániak, egyébként európai és amerikai kereskedőhajók közlekednek. Legfontosabb *kereskedővárosok*: Bokhara, Taskent, Kiachta, Bagdad, Damaszkusz; kikötővárosok: Szingapur, Rangun, Yokohama, Sang-hai, Kanton, Honkong, Bombay, Kalkutta, Madrasz, Karacsi, Manila, Colombo, Maszkat, Szmirna.

A felfedezések története.

1. *A XIX. sz.-ig.* Az ókori görögök is ismerték már Elő-Ázsia Ny.-i partvidékeit. Herodotos, Ktesias leírásokat közölnek a 20 perzsa szatrapiáról, ismerik Kolchiszt, sőt tudnak valamit Arábiáról és Indiáról is. Nagyban terjesztette az

Á.-ról való ismereteket N. Sándor hadjárata és különösen Nearchos tengeri útja. A diadochok követei (Megasthenes, Patroklos) újabb ismereteket gyűjtöttek Indiáról, Taprobaneról (Cejlonról), az Indiai- és a Kaspi-tengerről. Újabb ismeretforrásokat nyitottak meg a Baktriában és Indiában alapított görög királyságok, továbbá a rómaiak hadjáratai a parthusok ellen.

Az arabok a VIII. és IX. sz.-ban kereskedelmi utazásaikat kiterjesztették K. felé egészen Dél-Kináig. A keresztények a X. sz.-ban sűrűbben jártak a Szentföldre zarándokolni és a XI. sz. vége felé megindították a keresztes hadjáratokat. Hittérítői buzgalom vezette Belső- és K.-Á.-ban Carpinit, Rubruquist, Montecorvinot és Pordenonei Odoricot. A velencei Marco Polo kereskedői minőségben beutazta a XIII. sz.-ban Mongolországot, Kinát, egész K.-Á.-t és Bengáliát. Az arab Ibn Batuta 1324—53-ig terjedő utazásai közben Indiáig és Kináig hatolt elő. A velencei Conti Niccolo a XV. sz.-ban átkelt a Dekhanon és Hátsó-Indiába is benyomult. Miután Vasco da Gama 1498. a tengeren Indiába eljutott, megkezdődtek a portugálok fölfedezései. D'Abren Antonio 1511—12-ig fölfedezte a Molukkákat, D'Andrade a Maledivákat és Perez Fernando 1516. a Riukiu-szigeteket. Magalhaes földkörüli útjában fölfedezték 1521. a Filippi-szigeteket és ezzel kezdetét vette a K.-Á.-i szigetek megszállása. Henriquez Garcia 1525. Celebeszt, Laurez 1526. Borneót szállotta meg. Pinto 1537—38-ig Kinát és Japánt járta be. Szibíria meghódítását az orosz Timofjev 1580. kezdte meg; a kozákok 1628. a Lenaig, 1639. az Ochocki-tengerig hatoltak elő. Az angolok közül Indiába elsőnek Stephan (1579) jutott el. 1600-ban Erzsébet királyné követséget küldött Akbar nagymogulhoz és ugyanazon évben megalakul a brit-kelet-indiai kereskedelmi társaság. Ugyanez időben kezdik meg a franciák is indiai utazásaikat; első volt 1601. Poyrard Ferenc. A XVIII. sz.-ban kezdenek a fölfedező utak tudományosabb alakot ölteni. Az oroszok 1734—43-ig nagy expediciót (Gmelin, Steller, Müller, Laptev, Cselyuszkin, Bering, Muraviev, Pavlov stb.-ből állót) küldenek ki Észak.-Á. átkutatására; Cselyuszkin eljut Á. legészakibb pontjához, Bering pedig áthajózik a róla elnevezett, de 1648. Desnev által már fölfedezett tengerszoroson. Prémes állatokra vadászó oroszok 1745. az Aleutákra jutnak. Pallas, Gmelin, Guldenstedt, mint az 1776. kiküldött expedició tagjai beutazták Szibíriát, a Kaspi- és Aral-tenger mellékét, továbbá behatoltak Mandzsuriába, sőt Kinába is. Cook földkörüli útjában (1776—79) áthajózott a Behring-szoroson és Kamcsatkában is partra szállott. Elő-Á.-ban utaztak 1700—12-ig Pitton de Tournefort és Gundelsheimer, 1714—15-ig Buchholz, 1724—27-ig Buxbaum, továbbá Pocock (1739), Chandler (1764), Niebuhr (1761), Volney (1783); Arábiában: Niebuhr (1761—64), Tibetben Desideri (1714—16), Van den Putte Sámuel (1719), Hallerstein (1760), Bogle (1773) és Turner (1783); Kinában Macartney lord (1792—94), aki mint királyának követe jelent meg a császár előtt; végül Japánban Thunberg (1772), Lapérouse (1786) és Laxmann (1791).

Á. XIX. és XX. sz. utazói Orosz-Á.-ban. 1803—6-ig a Krusenstern-féle orosz földkörüli expedició Szakhalinon és a Kurili-szigeteken kívül K.-Szibíria partjait mérte föl. Az orosz Szannikov 1805. fölfedezte Új-Szibíriát. 1820—21-ig Timkofszky Fedorov beutazta Szibíriát és É.-Kinát, Wrangell 1820—25-ig Á. É.-i partjait és Kamcsatkát, Anjou 1821—23-ig ÉNy.-i Szibíriát és főképen a Lena alsó folyását, Ledebur 1826. s a következő években a Kirgiz-steppét, az Altai-vidéket és Dzungariát, Hansteen 1828—30-ig csaknem egész Szibíriát, éppen így Erman, aki Kamcsatkában is járt. Ezalatt a Kaspi- és Aral-tó környékén működtek: Klaproth (1807) a Kaukázusban, Porter (1817—20) Georgiában és Örményországban meg Perzsiában, Muravjev (1819), aki az Oxus régi medrére akadt, Negri, Eversmann és Meyendorf (1821) Bokharában, Baer és Helmersen (1827) Kaukáziában. 1829-ben Humboldt, Ehrenberg és Rose társaságában az orosz cár megbízásából utazott az Uralban, Altaiban, a Dzsaiszan- és a Kaspi-tavon és először nyujtott tisztább képet Belső-Á. nagyszerű hegyrendszeréről. 1836-ban Karelin és Blaramberg a Kaspi-tenger K.-i partján, Koch és Thümel a Kaukázusban, Lehmann (1841—42) Bokharában és Szamarkandban, Harthausen (1843) Transzkaukáziában végzett kutatásokat, ahonnan Kolenati (1843—44) Örményországig, Buhse pedig (1847—49) Perzsiáig nyomult elő. 1843—45-ig Middendorf az alsó Jenisszei vidékét járta be a Tajmir-öbölig és azután, miként az angol Cotrell (1845) az Amur vidékét. Nyelvészeti és etnológiai tanulmányokat végzett (1845—49) Castrén Szibíriában. 1847—48-ig a Hoffmann-féle expedició az Ural átkutatásával foglalkozott, amelyben 1850. Kovalszki magasságméréseket végzett, 1848. s a következő években Butakov és Poszpjelev az Aral-tónál végzett fölméréseket, 1849. és 1851. pedig Vlangali a K.-i Kirgiz-steppében. Baer 1851—56-ig a Kaspi-tenger környékét és Dittmar 1851—54-ig Kamcsatkát kutatta át geológiai tanulmányok céljából. Sokat tettek Szibíria megismertetésére a szentpétervári földrajzi társaság szibíriai osztálya, az orenburgi, irkucki stb. tudományos társulatok is. 1854 után, midőn az oroszok Transzbajkaliát és az Amur vidékét birtokba vették, e vidékek gondos átkutatásban részesültek. Radde megmászta a Munku Szardikot, Meglitzki százados 1853. és 1854. geográfiai és geológiai kutatásokat végzett a Bajkal mellékén; Butakov, Poszpjelev és főként Ivansinzov az Oxusz és Jaxartesz mentén végeztek fontos felméréseket, amelyek az orosz foglalásokat készítették elő Közép-Á.-ban. 1854-ben a krimi hadjárat alatt az oroszok kiterjesztették hatalmukat Mandzsuria K.-i partjaira is; ugyanabban az évben a Pallas fregatta fölmérte Korea K.-i partjait. Ez idő óta nagyobbára az oroszok azok, akik e vidéken részletesebb kutatásokat végeznek; így 1854—55-ig Permikin, Pecsarov és Popov a Baikal-tó és Amur környékén, Schrenk az Amur mellett és Szakhalin-szigetén, Radde 1855—59-ig a Baikal mellékein. Ahlquist nyelvészeti tanulmányok céljából utazgatott 1855—58-ig Szibíriában. Szemanov 1857. a

Balkas-tó mellett, az Ala-tau és Tien-sanban [illegible], Szeverzov 1857—58-ig az Aral és Kaspi-tó környékén és az Amur mellékén, Radloff 1861—62-ig az Altaiban és Dzungariában, Vámbéry Ármin 1861—64-ig a turkománok földjén Szamarkandig, Bukatov 1863. a Szir-darja mellett, ugyanakkor Kuselevszki az alsó Ob és [illegible] közt, Schmidt 1866. szintén az alsó [illegible]nél, Krapotkin a felső Lenánál, Lopatin és [illegible] 1867. Szakhalin szigetén, Osten Sacken 1867. Khokand és az Isszik-kul között, Kaulbarsz 1869. [illegible] Cotta 1868. az Altaiban tett tanulmányokat, Maidell és Neumann 1868—70-ig a csukcsok félszigetén. A mammutleleteket Észak-Szibiriában Schmidt, Cotta és Schrenk vizsgálták meg, [illegible] Szibiriát meteorologiai hálózattal látták el 1868—1872-ig. A lengyel Dybovski és [illegible] az Onon, Argun, Amur és Usszuri környékét utazták be. 1860—62-ig a kaukazusi vidékeket az Araratig fölmérték. Azáltal, hogy a cserkeszek földjét orosz bevándorlók lepték el, az eddig ismeretlen vidékekre uj fény derült. 1870-ben Fedcsenko és Abramov átkutatták a felső Szeravsánnak és Iszkander-kulnak környékét. Szepelev 1871. a Kasgarba vezető Muszart-hágót, Szevelev 1871., Markozov pedig 1872. a transzkaspiai vidéket. Az 1873-iki Khiva elleni hadjárat szintén sokban hozzájárult a Turáni-alföld megismeréséhez. 1873-ban Kosztenko behajózta az alsó Amut és az Aral-tót; 1874. az Amu-darja-expedició Sztoljetov vezérlete alatt átkutatta az egész Amu-darját és deltáját. 1874—76-ig Musketov az Altaiban és Tien-sanban geológiai kutatásokat végzett. 1875-ben Lupendin az Uszbrit, az Oxus száraz medrét kutatta át, hazánkfia [illegible] mezőgazdasági tanulmányok céljából Khivában utazott, 1878. Bikov a középső Amut felmérte, Romanovszki és Musketov Szemirjecsinszk és Fergana kerületeknek, Rukszov pedig a Szir-darja vidékének és Szeravsan kerületnek geológiáját tanulmányozták. 1877-ben Ujfalvy etnográfiai tanulmányok céljából utazott Turánban. 1877—1878-ig Szeverzov vezetett egy tudományos expediciót a Pamirra egészen Alicsur Pamirig (é. sz. 38°). 1878-ban Osanin Hisszáron, Kafirnahanon és Faizabadon át eljut Germ-ig, Karategin szegényes fővárosáig. Nagy kihatású volt Szeverzov 1877—78-iki expediciója, amely az Alai-platón át D.-re nyomult be a Pamirba, eljutott a Rangkul-tóig, átkelt az Ak-szun, az Amu egyik forrásfolyóján és előrenyomult a Jasilkulig, ahol az élelmiszerek hiánya visszatérésre kényszerítette. Ezalatt Szibiriában a lengyel száműzött, Czekanovski 1873. az alsó Tunguszkának, 1874. az Olenok felső és középső folyásának és a Janának, 1875. pedig a Lena alsó folyásának vidékét járta be. 1876-ban a svéd Sheel a Jeniszszein, Poljakov az Obon hajózott végig. 1877-ben Ahlquist etnográfiai és nyelvészeti tanulmányokat végzett az osztyákok és vogulok közt. Ugyanazon évben Regel folytatta tanulmányait Kuldzsa környékén, az Ili, Teke, a Kas, a Szairam-nor és Ebi-nor környékén. 1879-ben pedig Turfánig hatolt elő, ahol előtte csak egyetlen európai, Goes jezsuita fordult meg a XVII. sz.-ban. 1870. Khandasevszki topográfus a még ismeretlen Anukdalu folyó vidékét kutatta át. 1881-ben pedig a brémai Krause testvérek a csukcsok félszigetén végeztek kutatásokat. 1878—80-ig Nordenskjöld körülhajózta Szibéria É.-i partjait. 1879—80-ig végezte munkáit a Szamara-expedició, amely a Taskendig és Szamarkandig vezető vasutat traszirozta és e közben ama vidékről gazdag ismereteket gyüjtött. 1879-ben Herman törzskari százados Karatagin és Darvasz hegyes vidékeit kutatta át. 1880-ban Musketov és Ivanov a Szerafsan-glecsert tanulmányozta. 1881—82-ig Regel az Amu-darja forrásvidékét és Sugnant kereste föl, 1883. pedig Ivanovval a Pamir K.-i részén ment át, ahol előtte még csak Abdul Szubhan pundit járt 1878—81-ig. 1884-ben megkezdte működését egy brit-orosz bizottság Afganisztán É.-i határának megállapítása céljából.

1882—83-ig Nadarov beutazta a felső Usszurit, Martin 1882—86-ig K.-Szibiriát, 1884. Golokhvasztov az Ob völgyét. Dubrov etnográfiai kutatásokat végzett a burjatok közt, Szamenkov prehisztorikus tanulmányokat tett a Felső-Jenisszei mellett. 1885—87-ig végezték fontos fölfedező útjokat Bunga és Troll br. az Alsó-Lena, a Jana mellett és az újszibiriai szigeteken. 1886-ban Jadrinzev archeológiai és ethnográfiai tanulmányokat végzett Ny.-Szibiriában, Aspelin 1887. a Felső-Jenisszei környékén. 1887—89-ben Grinevecki a csukcsokat, Jelisszejev 1889. az Usszuri-föld és Mandzsuria egyes részeinek lakóit tanulmányozta. 1893 után a transzszibiriai vasút adott alkalmat az ország és népeinek megismertetésére, különösen geológiai tanulmányok végzésére, amit Bogdanovics, Kvasznopolszki, Obrucsev és mások végeztek. 1897—1902-ig Drizsenko tett hidrológiai tanulmányokat a Baikal-tavon. 1893 és 1900 után Toll báró fölfedezései és tanulmányai különösen Új-Szibiriában keltettek nagy érdeklődést. Nansen útja és Vilkizszki mérései nagyban hozzájárultak az É.-i partok irányának kiigazításához. Etnográfiai tanulmányokat tettek Szjerosevszki (1896) a jakutok közt, a gróf Zichy-féle expedició 1898—1900., a magyarok őshazájának keresése közben, végül az amerikai Jesup-expedició 1898 után. Turánban 1880—86. Konsin a Karakum-sivatagot geológiai szempontból tanulmányozta, azután beigazolta, hogy az Uszboi soha sem lehetett az Oxus medre; 1884. Grum-Grsimailo Ferganában, 1885. pedig a Pamir Ny.-i szélein végzett tanulmányokat. 1880—88 közt elkészült az 1200 km. hosszú transzkaspiai vasút. 1885-ben az orosz kormány Bjeljavszki ezredes által fölmérette az Amut a torkolatától Csardzsui-ig. Ugyanebben az időben a francia Capus, Bonvalot és Pepin Perzsiából jövet Merven, Csardzsuin át télvíz idején a Pamirra mentek föl, de csak Csitralig juthattak. 1887-ben Bogdanovics és Obricsev Bokharában és Transzkaspiában geológiai kutatásokat végeztek, Nikolszki ugyanezt tette a Balkhas környékén. 1888-ban Lidszki K.: Bokharát és Karategint kutatta át. 1897 és 1898-ban Leonov és Fedtsenko az Ala-tau glecsereit tanulmányozták. 1905—6-ban Tolmacsev a Jesszoi-tó és a Khatanga-öböl mellékét járta be. 1906-ban Tulsinszki a csukcsok félszigetét kutatta át. 1908-ban Poggenpohl

a Ny.-i Pamirban a Muk-szu forrásvidékeit járta be; Scsukin a Szajan-hegységben az Angara forrásvidékét és mellékfolyóit tanulmányozta; Szarudin az Ala-tau, Kara-tauban és a Kizilkum pusztában járt; Kramarenko pedig Kamcsatkában a halászatot tanulmányozta. 1908—9-ben a Rjabusinszki-féle expedició Kamcsatka természeti viszonyait tette tanulmány tárgyává. 1909-ben Voloszszovics K.-Szibiria É.-i partvidékeit járta be, Granö pedig az Uljaszutai-Urga-Kjaktai utat tette meg. 1910. az orosz tengerészeti minisztérium 3 expediciót küldött ki Szibíria É.-i partjainak felmérése céljából.

Elő-Ázsiában és az Iran-fensikon. A XIX. sz. kezdetén főképen Elő-Á.-t keresik föl az utazók; Kis-Á.-t fölkeresték 1800. Wittman és Beauchamps, 1802. Browne, 1800—1802. Leake Kis-Á.-t, Ciprust és Palesztinát utazza be, Scott Warring 1802. Perzsiát, Seetzen 1804—6. Kis-Á.-t, Sziriát, Föniciát, Palesztinát, 1807. Arábiát, ugyanakkor Klaproth Kaukáziát, Elphinstone és Kinnair Perzsiát és Afganisztánt. Burckhardt, miként Seetzen, 1808—12-ig bejárta Kis-A.-t, Sziriát, Palesztinát és a Szinai-félszigetet, Pottinger 1810. politikai megbizással India felől jövet Beludzsisztánban (Kelatban) fordult meg. 1816-ban Prokesch-Osten Kis-Á.-ban, Porter 1817. Transzkaukáziában és Örményországban, Sadlier 1818-tól kezdve Arábia É.-i részeiben, Fraser 1821. Perzsiában, Kőrösi Csoma Bokharában, Parthly pedig 1823. Kis-Á.-ban utazott. Burckhardtnak sikerült 1828. Arábiában a mohamedánusok szent helyeit meglátogatnia. Parrot 1829. felment az Ararát csúcsára, Michaud történész 1831—32. Kis-Á.-t és Palesztinát kereste föl, Wellstedt 1834. Arábia D.-i és DK.-i partvidékét; Texier, Moltke, Ainsworth, Chesney stb. 1835 után Kis-Á.-t, az utóbbi azonkívül az Eufrát-Tigris völgyét. 1835-ben Tobler megkezdte eredményekben gazdag utazásait Palesztinában, 1836. pedig Kotschy Ciliciában és Sziriában. Schuberth és Roth 1836., Beke és Moore pedig 1837. kutatásokat végeztek Kis-Á.-ban különösen a Holt-tenger környékén és mint elsők megállapították a környéken levő depressziót. A szentföld megismertetését legjobban előmozdították az amerikai Robinson 1838 és 1852-iki kutatásai. Fellows 1838. és utána beutazta Kis-Á. D.-i partvidékeit, Blaramberg Perzsiát, Uslar a Kaukázust, Texier Labourdonnaye és La Guiche kiséretében Örményországot és Kurdisztánt. A 40-es években az utazások még gyakoriabbakká lettek és pedig:

Kis-Á.-ban utazott 1841—42. Kiepert, 1841. Kotschy, 1844. Jones, 1846. Koch botanikus, 1847. Barth, 1848—53. Csichacsev, 1850—59-ig kizárólag az É.-i részeken Mordtmann, 1852. Langlois, 1853. Kotschy (főképen Ciliciában), 1854. de Pruyssenaere, 1855. Poole, 1858. Barth másodszor, 1859. ismét Kotschy és pedig Cipruson és Cilicián kívül Cappadociában, ahol az Argaeust kutatta át, 1860. Unger egyedül és 1867. Kotschy társaságában, 1865—7. Lejean, aki ezután Perzsián keresztül Indiába ment. Ezentúl egyideig főképen archeológusok keresik föl Kis-Á.-t; 1871. Curtius és Hirschfeld, 1872. Rayet és Thomas, 1874. Favre és Mandrot, a troasi síkságot pedig Schliemann, aki Virchov kiséretében többször is megfordult e helyen. Ciprust fölkeresték 1871. Seiff, 1870. és 1873. Schröder. 1879-ben Tozer és Crowder feljutottak a Kaizarieh mellett fekvő Argaeus kialudt vulkánra; 3 héttel későbben ugyanazt tették Farnsworth, Fowle és Cooper. Archeológiai kutatást végzett 1881. Bischoff és Luschan, 1881—1882. Benndorf, 1884—85. az amerikai Sterrett, 1884. Ramsay Smith társaságában és 1890. Hogarth-tal együtt, 1886. és 1888. Kiepert, akinek társa Schuchardt Kolophon régen keresett romjait 1887. találta meg, másik társa Fabricius pedig a Tmolus-hegységet kutatta át, 1886. Diest, aki Pergamon környékét mérte föl, 1890—91. és 1898. másodszor Munro, Hogarth és Anderson, 1895. Sarre, 1898. a Körte testvérek, Munro, 1888—95. Buresch, 1896. Diest, 1899—1900. Leonhard és 1900. Fitzner. 1886-ban az orosz Elisszejev antropológiai, de Launay, Burkowski (1890) és Schaffer (1890) geológiai, Bornmüller (1889—90) botanikai és dr. Lendl Adolf zoológiai kutatásokat végeztek. 1910. a bécsi Pietschmann örményországi tanulmányútra indult.

Arábia részint klimájánál, részint lakói vakbuzgóságánál fogva csak nehezen közelíthető meg, amiért is az utazók nagyobbára csak a partvidékeket látogatták meg és csak egyeseknek sikerült a félsziget belsejébe is behatolniok. 1843-ban Wrede a hadramauti partokon járt és néhány exkurziót tett Arábia belsejébe oly helyekre is, amelyekhez európai ember azóta sem jutott el. Du Couret a 40-es évek elején nemcsak a partvidékeket járta be, hanem áttérvén az izlamra, a vahabiták országába is benyomult. 1853-ban Burton mohammedánusnak öltözködve meglátogatta Mekkát és Medinát. Palgrave 1862—63. átkelt Arábián, amennyiben a Vörös-tenger felől elindulva Nedzsden és a vahabiták országán keresztül eljutott a Perzsa-öbölig. Pelly 1865. a K.-i partról a vahabiták fővárosába jutott. 1870-ben Halévy archeológiai szempontból fontos utazást tett Hodeidahból Szanán keresztül Nedzsanba. Munzinger ugyanazon időben Hadramautot járta be. 1876-ban Peters fölkereste Omanban Beseir meleg forrásait, Miles pedig Biremát. 1877-ben Doughty mint első európai kereste föl El Hidzsr romvárost. Blunt 1878—79. nejével Damaszkuszból Dzsofba és innen a Nefud sivatagon át Sammarba utazott. Glaser ismételten és 1887—88. harmadszor is beutazta Jement, ami közben számos régi feliratot fedezett föl, 1872. pedig Hadramautban végzett kutatásokat. Az elmult két évtized legfontosabb utazásai a Hirsché (1893) Hadramautban, Benté (1893—94. és 1897) Fadhli és Jafai vidékén, Mülleré (1899) D.-Arábiában és Bury (1909) Közép-Arábiában. 1908—9. Musil Alajos É.-Arábiában kutatott.

Szíria, Palesztina és a Szinai-félsziget. Szíriában a különféle romok közt 1857. Graham, Rey és Delbet, 1858. Wetzstein végeztek kutatásokat. Palesztinát beutazták 1846. Sepp, 1848. Macgregor, 1850. és 1863—4. de Saulcy, 1859. Rey, 1861—1862. Velde; mindkét országot 1842. Wildenbrück, 1848. Benjamin, 1853—54. Maltzan és a Szinai-félszigetet 1854. James Hamilton. 1865-ben kezdte meg Wilson Palesztinában a helymeg-

határvonalakat; ehhez csatlakoztak Palmer, Drake, Burton kutatásai. 1869-ben Garovaglio és Vigoni beutazták Cölesyriát és Palesztinának a Jordanon túl fekvő részét. Jelentősek voltak 1873. Steevernek és Condernek kutatásai. Fraas geologus 1875 bejárta Szíriát, Burton vezette 1877—78. a Midian föld átkutatásával foglalkozó expediciót. 1877—79-ben Grant utazott Szíriában, Oliphant a Jordantól K.-re fekvő országban. 1879—80-ban Sachau Mezopotámiában Moszul és Haleb között ismeretlen utakon is járt és érdekes régi feliratokkal tért vissza. 1880-ban Lortet a Tiberias faunáját tanulmányozta, 1883-ban Hull geológiai tanulmányokat tett. Moritz 1884 és 1885. Damaszkusz és az Eufrat közt, 1885 pedig Közép-Szíriában utazott. Oppenheim 1893. és 1899. Szíriában fontos archeologiai felfedezéseket tett. Palesztinában 1894. Blanckenhorn geol. kutatásokat végzett. Bliss Macalister Tell esz Szafinál Judeában egy kanaáni templom romjaira bukkant 1891 Rothpletz a Sinai félsziget Ny.-i partjait kutatta át. 1908. Blanckenhorn a Holt-tenger és a Vadi el Araba környékét kutatta át, 1909. pedig Carruthers Teirra környékén járt.

Az Eufratesz és Tigris környéke. 1840-ben Botta fölfedezte Moszul mellett az ókori Ninive romjait, amelyeknek átkutatásával későbben Layard, Place, Grant, Rawlinson és mások foglalkoztak. 1844—52-ben Wagner természettudós utazott Kaukáziában, Örményországban és Kurdisztánban, 1849 Walpole Mezopotámiában és Örményországban. 1853—54-ben Sir William Loftus Khaldeát, Szuszianát és Asszíriát utazta be. Jones 1850. letérképezte a Tigris folyót. Örményországban 1855—56. Seidlitz, 1858. Csihacsev és 1859. Abich mineralógus utaztak. John Taylor 1862. az Eufratesz forrásánál működő vulkánt fedezett föl. Cernik 1872—73. egy építendő vasút érdekében beutazta az Eufrates és Tigris környékét. Moritz és Koldewey 1887. ásatásokat végeztek D.-i Babilóniában. Neumann geologus 1890. az Eufrat forrásvidékét utazta be. Peters és Haynes amerikaiak az 1888—96-iki időközben a Nippur környékén végzett ásatásokkal meglepő eredményeket értek el. 1898. után Koldawey végzett kutatásokat Babilon romjai közt.

Kaukázusban 1864. Radde kezdte eredményes munkálatait. Gleccser-tanulmányokat végeztek Dinnik, Rosszikov utoljára 1888, és Szmirnov. 1887-ben Masszalszki herceg etnográfiai és botanikai, Bobrirszki gróf pedig archeológiai kutatásokat végzett. 1888-ban Tulatov feljutott a Kaszbekre, Ungern-Sternberg báró pedig az Elbruszra. Kunezov 1888. és 89. a Kaukázus É.-i oldalán, Freshfield, Powell és az olasz Sella testvérek pedig a középső részeken végeztek kutatásokat. Az alpinisták, akik a Kaukázust újabb időkben fölkeresték, voltak: a Sella testvérek 1890, Merzbacher és Purtscheller 1891 és 1892. és hazánkfia Déchy 1887—88. Ugyanezen időben Andruszov geológiai, Kussznezov pedig botanikai tanulmányokat végzett.

Az Irán-felföldön és pedig Perzsiában 1842—1843. Kotschy időzött, amiközben a Demavendre is feljutott. Perzsiában utaztak ezután Laurens festő 1846., Sir William Loftus 1850., az osztrák Czarnotta 1852. és a porosz expedició Minutoli és Brugsch vezérlete alatt 1860. 1858—59 Khanikov vezérlete alatt egy orosz expedició bejárta Perzsia jórészét és Ny.-i Afganisztánt. 1861-ben és a következő évben tette meg emlékezetes útját Vámbéry Perzsián keresztül Heratba. 1870—72. működött az angol határmegállapító expedició Goldsmid, Smith, Saint John és Beresford Lovett angol tisztek vezérlete alatt Mekran, Szeisztan és Khorasszán perzsa tartományokban és Beludzsisztánban. Ugyanabban az időben (1871—72) tette meg Beludzsisztánra nézve oly fontos útját Bellew az Industól a Tigrisig. A Mesedtől É.-ra és ÉNy.-ra eső hegyesvidéknek, a Deregoz környékének stb. részletesebb ismeretét Napier (1874) és Macgregor (1875) angol tisztek utazásának köszönhetjük. 1874-ben kezdte meg az ásatásokat Busir közelében Dr. Andreas; ugyanabban az időben Tietze osztrák geológus Perzsia É.-i részeit utazta be. 1875-ben Floyer meglátogatta a Ny.-i Beludzsisztánban az addig alig ismert Basakard tartományt és azután Kirmanon, Jezden, Iszpahánon és Kirmansahanon keresztül visszatért Európába. 1875-ben értékes útfelvételeket csinált Perzsiában Houtum-Schindler. 1877-ben Macgregor ezredes beutazta Beludzsisztán É.-i részeit. Az angolok és Afganisztán közt 1878. kitört háborunak köszönhető az utóbbi ország jó részének részletesebb ismerete, amennyiben orosz és angol tisztek a hadjárat közben részletes felméréseket csináltak és Scott feljutott a Szefid-kurban levő Szikarampik nevű magas hegycsúcsra is. 1878-ban az orosz Matvejev Badaksant járta be. Az indiai földfelmérés szolgálatában álló «molla» Kafirisztánt járta be. Perzsiában 1880. Khorasszánt és Daragezt bejárta Stewart, egy osztrák tudományos expedició Polak, Wähner stb. vezérlete alatt 1882. Perzsia Ny.-i részét, Lovett pedig az É.-i részeket. Az orosz-angol bizottság 1884—88 megállapította Afganisztán É.-i határát és az ottani vidékekről részletes térképeket készített. 1884-ben egy angol katonai expedició bejárta K.-i Afganisztánban a Zhob és Bori völgyeit. Griesbach 1887—89 Afganisztán és későbben Beludzsisztán ásványi kincseit kutatta föl. A 90-es évek végén Mac Mahon és Holdich Afganisztán és Beludzsisztán K.-i határvidékeit, Leontiev és Patrin pedig a beludzsisztáni sivatagot járták be. Dieulafoy 1885. ásatásokat végzett az ókori Susa vidékén, Rees átutazott a Kazvin és Hamadan közt fekvő ismeretlen tájékon. 1886—87-ben geológiai tanulmányokat tett Khorasszánban Bogdanovics, Gore pedig Heratból a Lut-pusztán át Bender-Abbaszba jutott el. Perzsiában még utazásokat végeztek Curzon (1889—91), de Morgan (1897—98), Lykes (1893—1897) és Sarre (1897—98).

Magas-Á. A XIX. sz. régibb tibeti utazói közül a legjelentősebb volt Kőrösi Csoma Sándor, akinek köszönhető az első pontosabb tibeti nyelvtan és szótár. 1856—58-ban a Schlagintweit-testvérek átkutatták a Küen-lünt. 1866—69 Leitner átkutatta Dardisztánt. Szeverzov 1864—68-ban a Tien-sanban a Szir-darja forrásaig, Osten-Sacken pedig a Tien-san D.-i pereméig nyomult elő, 1870. Matuszovszki és Pavlinov Ny.-i Mongolországban, Palladius Mandzsurián hatolt át, végül Prsevalszkij

első nagy útjában a Gobin át Pekingig és a Kukunoron át a Jang-ce felső folyásáig jutott. 1873-ban Nain-Szing pundit átkutatta Tibet belsejét Ladaktól a Tengri-norig és Lhasszán át Asszamig. 1876—77-ben Kuropatkin és Wilkens a Tien-san D.-i pereme mentén Karasarig utaztak, Prsevalszkij pedig az Ili és Tarim völgyében a Lob-norig és az Altin-dagig nyomult elő. 1877-ben Potanin átkutatta Mongolország Ny.-i részét és az Altai és Tien-san között kétszer is átkelt a Gobin. Regel 1877. bejárta Kuldzsa vidékét, az Ili-völgyét, a Szaiszan és Ebi tavak környékét és 1879. elérte a K.-i Turkesztánban fekvő Turfant. Prsevalszkij 1879. a Szaiszan és Zaidam vidékén át a Jangce forrásvidékéig hatolt, átkelt a Tanla-hegységen, de mielőtt Lhasszát megláthatta volna, vissza kellett térnie Szining-fuba, ahonnan tovább menve, átkutatta a Hoang-ho forrásvidékét. A 80-as évek végén K. P. pundit a Cang-po folyását követve megállapította, hogy az tulajdonképen a Brahmaputra felső folyása. K.-i Tibetben és Mongolország D.-i részeiben 1878 és 1882 közt nagy utakat tett meg Krisna pundit, aki azután egy évet töltött Lhasszában. Prsevalskij negyedik útjában 1884—1885. Kiakhtából a Hoang-ho forrásaihoz, Zaidam sós pusztához, Tibet É.-i szegélyéhez, azután a Lob-norhoz, onnan Csercsenen át Khotanba és Akszuba, végül a Tien-sanon át visszautazott. 1889-ben Pjevzov ezredes az elhunyt Prsevalszkij nyomdokaiba lépve Khotanon, Kerian a Nija oázison át Tibetbe hatolt be. Potanin a felesége kiséretében 1884—87. beutazta Mongolországot, benyomult Amur tibeti tartományba, ahol még európai ember nem járt, azután a Kuku-nor vidékén a Nan-sanon és a Gobin keresztül visszatért Szibíriába. Gram-Grsimailo 1889—90. a keleti Tien-sanban, a Lob-nor vidékén és az Altin-daghban végzett kutatásokat. KNy.-i irányban Á.-n először Younghusband utazott keresztül és pedig Pekingből Khamin, Turfanon, Kasgaron és Kasmiron keresztül Elő-Indiába. 1888-ban Duvergne a Tien-sant, Pamirt és keleti Turkesztánt utazta be. 1889-ben Katanov etnográfiai tanulmányokat végzett a Tien-san K.-i részeiben; Troll Orosz-Turkesztánból Kasgaron és Jarkandon át Indiába jutott; Younghusband pedig a Hindukus és a Karakorum hágóit járta be; végül Bonvalot és az orleánsi herceg Kuldzsából a Tien-sanon át a Lobnorhoz, onnan az Altin-daghon át a Tengri-norhoz utazott, elhaladtak Lhassza mellett, mely előttük zárva maradt és a Tacien-bin és Jünnanon át 1890. Tong-Kingba érkezett. Jadrinzev 1889. és 1890. Clemens acheológus kiséretében beutazta É.-i Mongolországot. 1889-ben Younghusband több hágót átkutatott Kasmirban és Kelet-Turkesztánban. A mult század utolsó évtizedében a kiválóbb utazók voltak: Grum-Grsimailo (1889—91. Tien-sanban, K.-Turkesztánban és a Kukunor környékén), Pjevzov Bogdanovics és Roborovszki társaságában (1890. Kelet-Turkesztánban és Észak-Tibetben), Roborovszki és Koszlov (1893—94 Kelet-Turkesztánban és a Nan-sanban). Legnagyobb eredményeket ért azonban el a svéd Sven Hedin, aki 1894—96., 1899—1902. utazott a Pamirban, Keleti-Turkesztánban és Tibetben feljutott a Musztagatára, megfejtette a Lob-nor kérdést és átkelt Magas-A.-n Pekingig. 1905—07-ben tette meg harmadik útját, amikor is Perzsián keresztül jutott Tibetbe és bejárta a Nepáltól É.-ra fekvő ismeretlen vidékeket, különösen az Anti-Himaláját. Fontos utazást végzett Tibetben 1891—92. Bower és Thorrold (Indiából Kinába), 1893—94. Dutreuil de Rhins (Kelet-Turkesztánban és Kelet-Tibetben, ahol megölték). 1893. Littledale a feleségével (Batumból Pekingig) 1897—98 Futterer és Holderer (Tifliszből Kelet-Turkesztánon, a Gobin és Tibet ÉK.-i részén át a Jang-ce forrásvidékéig, azután Kinát Shangai-ig). Mongolországban utazott 1891. Putjata (az In-sanban és a Khinganban), 1895. Chaffanjon etnográfus, 1896. Radlov archeológus (Észak-Mongolország), 1899. Leder zoológus, 1899—901. Koszlov Kelet-Tibetben utazott és ez útját 1907—08. megismételte. 1905—08-ban Szapocsnikov a mongol Altait járta be. 1906—1907-ben Obrucsev a kinai Dzsungáriában utazott. 1906-ban De Lesdain gróf Pekingből a Gobin, a Zaidam sós pusztán, a Jang-ce forrásvidékén, Sigace-n és Giang-cen át Dardzsilingba utazott; Zugmayer átkelt Tibet Ny.-i részén; Tafel a Jang-ce forrásvidékeit járta be. 1906—07-ben Obrucsev átkutatta a kinai Dzsungáriában fekvő Kodzsur, Urkasar, Szemisztai és Dzsair hegységeket, hazánkfia Stein Aurél pedig igen fontos archeológiai kutatásokat végzett Lob-nor környékén és Sza-csou oázisban. 1907—08-ban Merzbacher Dr. Leuchs geológus és Arnulf bajor herceg kiséretében a Tien-san láncaiban végzett kutatásokat; ugyanott végzett üdvös munkát fiatal hazánkfia Prinz is. 1908-ban Dorogosztaiszki zoológiai tanulányokat végzett ÉNy.-i Mongolországban. 1909-ben Laufer Tibetben járt; ugyanabban az évben az Abruzzói herceg a Himalája legmagasabb csúcsára igyekezett feljutni. Igen eredményes utazást tett 1909. a Himalájában T. G. Longstaff, 1906—8. Bhutánban Claude White. 1909. Schultz a Pamiron, Oldenburg pedig Turfánban járt. 1910-ben Sven Hedin a Transz-Himalája ismeretlen hegyláncait kutatta.

Kina. Kinában az első tudományos utazó a XIX. sz.-ban Richthofen volt, aki 1868. és a következő években Kantonból Pekingbe utazott és D.-i Mandzsurián kívül Kina legtöbb tartományát bejárta. 1875-ben Margary Kvei-csoun és Jünnan-on át Bhamoba utazott, de visszatértében meggyilkolták. 1877-ben Baber Sze-csuanban és Jünnanban járt és eközben a független Lolo nevű néptörzsről szerzett érdekes tudósításokat. 1878-ban Morrison Han-Kauból Kantonba ment és a Jang-cetől, Peihohoz; fontosabb volt ez utazásnál a Széchenyi grófé, aki Lóczy és Kreitner kiséretében a Jang-ce mentén utazott, azután a Kuku-norhoz és D. felé Bhamóig jutott. Sokat tettek azonkívül a China Inland Mission tagjai a különböző kinai tartományok megismertetése érdekében. Soltau és Stevenson 1880—81. először jutottak el Bhamo felől a Jang-ce mellett fekvő I-csangba. Colquhoun 1882. Kantonból kiindulva felhajózott a Szi és Jü folyókon, azután Pesze-n, Kaihua-n és a Papien felső, eddig ismeretlen vidékén, meg Talufu-n át Bhamoba utazott. 1877-ben Möllendorf Csili É.-i részeit utazta be. 1882-ben először hatolt be Hainan sziget belsejébe Henry. 1884-ben

a Kína és Korea közti semleges területet beutazta Webster és Rose. 1885—86-ban Bourne bejárta Szecsuan, Jünnan, Kvang-szi és Kvei-csou tartományokat. 1886-ban Younghusband fölfedezte a Szungari forrásait. 1894—98-ban a francia Monnier K.-A. nagy területeit járta be Koreától Tonkingig. 1897—98-ban bejárta a kínai nagy alföldet hazánkfia, Cholnoky. 1899-ben a belga Five bejárta az É.-i tartományokat. A területátengedések és vasúti építési engedélyek szintén jelentékeny mértékben hozzájárultak Kína egyes részeinek pontosabb megismertetéséhez.

Japán és Korea. 1854-ben nyílt meg Japán a fehér faj előtt. Scherzernek és társainak tevékenysége egész K.-A.-ra és így Japánra is kiterjedt. 1859—61. Siebold tanulmányozta Japán flóráját. Sir Rutherford Alcock 1861. de Witt társaságában beutazta Nippont és Kiusziut. 1864-ben Bastian etnológiai tanulmányok céljából Japánban is megfordult. A XIX. sz. második felében Japánban utaztak Bousquet (1872 óta), Rein (1874—75), Knipping (1875), Drasche geológus (1876), Vojeikov meteorológus (1876), Lyman geológus (1876—78), Kempermann és Naumann (1877 stb.) Venyukov (1878). 1879-ben Naumann vezetése mellett megkezdődött a szigetország fölvétele topográfiai, geológiai és agronomiai szempontból. Ez idő óta maguk a japánok, élén a tokiói földrajzi társasággal, legtöbbet tesznek hazájuk megismertetésére. Korea 1879-ig elzárkózott egészen a világtól; ekkor a japánok szereztek maguknak engedélyt, hogy az országban letelepedhessenek; őket követték az európaiak. 1884-ben Gowland Szöulba és onnan Fu-szanba, Berneoston Szöulból Peng-jangba utazott, Gottsche pedig geológiai tanulmányokat végzett. 1885—87-ben Karnovszki és Delatkevics utazták be Koreát; 1888 Varat etnográfiai tanulmányokat tett. Chaillé-Long 1888. Quelpart szigetét látogatta meg, 1889-ben Campbell Észak-Koreát utazta be. Formozán utaztak Thomson (1887), Ibis és Beazely (1875), Corner (1876) és Steere. Mióta Japán Á. félszigeten a lábát megvetette, azóta a japánok azok, akik legtöbbet tesznek Korea megismertetésére.

A *kelet-indiai szigetvilág* megismertetésére legtöbbet tettek a németalföldiek. A XIX. sz. elején a legalaposabb ismerője földünk e részének Crawfurd volt, aki 1811. és a követketkező években Jávában végzett tanulmányokat. Jáva és Szumatra földrajzi és geológiai átkutatására igen sokat tett (1835—49) Junghuhn, úgyszintén Zollinger botanikus (1841—48 és 1856—59). A Szunda- és Molukki-szigeteket 1840 és 1866 közt bejárta Rosenberg. 1848—61-ben utazásokat tett Borneoban, különösen annak É.-i partvidékén Saint John. 1854-ben Borneo, Celebesz és más szigeteken időzött a híres természettudós, Wallace. 1855-ben beutazta Dzsilolot Bernstein, Mathes 1856. Celebeszt 1857—60-ig a németalföldi szigeteket Briese, 1858. Jávát Stohr. Mundt-Lauff 1858—69-ig. Semper zoológus pedig 1858—65-ig tartózkodott a Filippi-szigeteken, különösen Manilán. Beccari 1865—68. és 1873. végzett kutatásokat Borneón, Meyer 1870—71 Celebeszen és a Filippi-szigeteken, Stuber 1875. Timoron, Raffray 1876—77. Jáván, Ternatén és Dzsilolon. A nagy hollandi expedició (Schouw, Santwoort, Veth stb.) 1877—1879. átkutatta. Szumatrát, ahol Hagen 1879. fölkereste a Toba-tavat. Etnográfiai tanulmányok végett 1879. Bastian Szumatrán és Jáván járt, Charnay pedig a jávai templom-romokat tanulmányozta. Borneo átkutatásában Dobree, Prettyman, Donop, Walker, Beeston és másokon kívül részt vett hazánkfia, Posevitz Tivadar, kinek Borneóról szóló munkáját az angolok is lefordították a maguk nyelvére. Forbes (1878—83) Ny.-i Jáván, Szumatra D.-i részén, Amboinán, Timorlauton, Burun és Timoron utazott. Riedel megismertette az Aru-szigeteket és 1879. beutazta Timort. 1886-ban Modigliani Niasz szigetén végzett kutatásokat. 1888-ban Wichmann és Weber Florest geológiai és zoológia szempontból kutatták át. Wichmann azután 1889. Szumbaván, Jáván és Rotin is végzett tanulmányokat. 1890-ben Meersburg Flores szigetén, 1894. Willijen Borneo DK.-i részén hatott át. 1893—94-ben a Molengraa-féle tudományos expedició Borneóban működött, Nieuwenhuis pedig a szigeten átutazott, ahol a legszélesebb. Ijzerman 1891. Szumatrán hatolt keresztül. 1896-ban Verbeek és Fennana befejezték Jáva és Madura geológiai fölvételét. Celebeszben 1893—95. a Sarasin-testvérek, 1893—99. pedig Kruijk végeztek kutatásokat. 1909-ben végre Abendanon az egész szigetet bejárta. A kis Szunda-szigeteket 1891. Ten Kate, a Molukki szigeteket 1891—92. Martin, 1893—1894. pedig Kükenthal járta be. A Mentavei-szigeteket 1897. Maass, Christmas szigetét 1897—1898. Andrews, a Maledivákat és Lakkadivákat pedig 1899. Gardiner kutatták át. Végül Hirschy 1907. Borneóban járt. A Filippi-szigeteknek különösen a belseje sokáig nem volt hozzáférhető. Az amerikaiak a szigetek birtokába jutván, rendszeres tudományos kutatásokat végeztetnek rajtok.

Kelet-India. Az angolok hatalmának kiterjesztése után megalakult Kelet-Indiában 1784. a Society Asiatic of Bengal, amely Elő-India ismertetéséhez nagy mértékben hozzájárult; szintúgy a trigonometrikus fölmérések, amelyeket XIX. sz. elején kezdtek meg. Az első tudományos utazók voltak 1812. Moorcraft, aki a felső Indus mellett és Kasmirban járt, 1819. pedig Lahoren, Kasmiron, Peshawaron és Kanduron keresztül Kelet-Turkesztánba utazott. 1818-ban Kasmirban járt Gérard, 1821—22. Kasmirban, Lahorban Kőrösi Csoma, 1830. Pallegoix Sziámban, Wood 1835—1836-ig az Indus mentén és a Kabul vidékén; 1835—36. v. Hügel a Pendzsabban és Kasmirban; Mac Leod 1837. Hátsó-Indiában a Me-kong és Szaluen közt. 1844—48-ban Waugh, a felmérési munkálatok vezetője, a Himalája több csúcsának, a többi közt a Gaurizankárnak is megmérte a magasságát. Sir James Tennent 1845—49. Cejlon szigetén utazott, Hooker botanikus 1847—51. a középső Himalájában, Graul pedig 1849—53. a Koromandel-partokon. 1854—57-ben a Schlagintweit testvérek tettek Elő-Indiában etnográfiai, geológiai, fizikai földrajzi tanulmányokat, 1855—65. pedig Montgomery Kasmirban végzett fontos felméréseket.

Elő-Indiában az 50-es évek végével a tulajdonképeni fölfedező utazások véget értek és kezde-

töket vették a tervszerű ismertetései egész Elő-Indiának és egyes részeinek. A fölfedezések Elő-Indiának csak É.-i részeire szorultak. Godwin-Austen 1860—63. a Ny.-i Himalájában és a Küenlunben járt; Sherwill 1861. a Kancsindzingára jutott föl. Drews 1862-től kezdve több évet töltött Kasmirban. Több pundit Nepalban, Ladakban sőt Tibetben is utazott. Blanford és utána 1878. hazánkfia Déchy tett Szikkimben jelentékenyebb utazást. A «molla» 1873. bejárta az Indus-völgynek addig ismeretlen részét. 1877—78-ban Woodthorpe és Harman angol tisztek Asszam határán végeztek fontos fölméréseket. Ujfalvy 1881—82. a Ny.-i Himalájában végzett etnográfiai kutatásokat. 1888-ban Hartert Asszamban zoológiai, Walther pedig Dél-Indiában és Cejlonban geológiai tanulmányokat tett. 1892-ben Diener geológus a Közép-Himalájában csinált fölvételeket. 1890—91-ben az orosz trónörökös utazta be Elő-Indiát. Geiger pedig 1895—96. Cejlonban járt.

Hátsó-Indiában 1855. Heathcote Yule társaságában mint követ járt Birmában és 1857. az Iravaddi egy szakaszát térképezte le. 1855-ben Sir John Bowring Sziámban utazott. 1858—61-ben Mouhot francia botanikus Hátsó-India K.-i részeit járta be. 1861—62-ben Richthofen, 1881—64. pedig Bastian utazott Hátsó-Indiában. Nagyot lendített a félsziget ismertetésén az a körülmény is, hogy a franciák elfoglalták Kambodzsát. A francia Me-khong-expedició végighaladt a Laok országán. Saunders 1870. egész szép térképét készítette el Közép-Birmának. 1868-ban az angolok, hogy Bhamoból kereskedelmi utat teremtsenek, Dél-Kinába küldték a Bhamo-expediciót, amely egészen Momeinig jutott. 1868—70-ben Cushing hittérítő Rangunból egyszer a Saluentől K.-re fekvő vidékekre, másszor a San-államokba jutott. 1869—1870-ben Stoliczka természettudós a hátsó-indiai angol birtokokat járta be. Jelentékeny eredményeket mutatott föl Dupuis utazása (1870) a Szongka folyó vidékén. 1874—75-ben az orosz Miklucho-Maclay etnográfiai tanulmányokat tett Malakka-félszigeten. 1875—77-ben Harmand orvosnak sikerült átkelni a Me-khong és Kinai-tenger közti vízválasztón. 1879-ben Perakból kiindulva Deane tett érdekes utazásokat a Malakka-félsziget belsejében. 1879—80-ban A—a pundit az Iravaddi felső részét mérte föl. 1880—81-ben Soltau és Stevenson hittérítőknek sikerült Bhamoból Dél-Kinába eljutniok. 1881—87-ben Mac Carthy Sziám jó részét mérte föl. A san-néptörzsek országát 1883—1884. Perucca, 1887—88. Jackson kutatta át. 1884-ben Woodhorpe és Macgregor az Iravaddi forrásvidékét utazták be. 1885-ben Cameron, Swettenham és Woods Pohang szultánságban végeztek kutatásokat. Az angoloknak Birma annexiója 1886. alkalmat szolgáltatott élénk kutatói tevékenység kifejtésére; Gordon fölkereste a mogoki híres rubinbányákat, Woodthorpe fölmérte a Csindvint, az Iravaddi leghosszabb jobboldali mellékfolyóját. 1888-ban Pavie a Me-khong és Tongking közt járható utat fedezett föl. Archeológiai tanulmányokat tettek 1887. Tauptin és Fourneréau Kambodzsában és Sziámban. 1888—90-ben etnográfiai ismeretek szerzése végett Rosset a Me-khong és Donnai vidékén, Anrep-Elmpt pedig Kambodzsában és Sziámban utazgatott. 1890—91-ben az Iravaddi forrásfolyóit, a Mehkát és Malit Barwick és Hobday kutatták át. Birmában tanulmányutakat tettek 1891—97. Walker, Needham és Gray; Sziámban és Malakkán 1891—96. Wanington Smyth, 1899. Skeat; a San-államokban 1891. Nötling geológus, 1889—91. Pavie, 1899. Carey; francia Indo-Kinában 1890—91. Capet, 1892—93. Yersin, 1899. Barthélemy és Marsay.

Irodalom. Humboldt, Fragments de géologie et de climatologie asiatiques, Paris 1831; u. a., Asie centrale, Paris 1843; Ritter, Erdkunde v. Asien, Berlin 1832—59; Reclus, Nouvelle Geogr. Univers., 7—9. köt., Paris 1881—84; Temple, Asia, London 1882; Murray, Historical account of discoveries and travels in Asia, Edinburgh 1820; Klaproth, Asia polyglotta, Paris 1823; Kropotkin, The Geology and Geobotany of Asia, G. Z. 1904; Gróf Széchenyi Béla, Kelet-Ázsiai útjának tudományos eredményei, Budapest 1890—97; Lóczy Lajos, Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utazásanak földrajzi és földtani eredményei, Bpest, 1898; Vámbéry Ármin, Középázsiai utazása, 3. kiad. Bpest 1892.; Zichy Jenő gróf, Kaukázusi és középázsiai utazásai, Oroszországi és keletázsiai expediciójának beszámolója, Harmadik ázsiai utazása, Bpest 1900; Almásy György, Vándorutam Ázsia szivébe, Bpest 1903; Richthofen, China, Berlin 1877; u. a., Tagebücher aus China, u. o. 1907; De Guignes, Geschichte der Hunnen u. Türken, der Mongols etc., Greisfwald 1768; Przsevalszky N. M., Zajzánból Khámin át Tibetbe és a Sárga folyó forrásvidékére, Budapest 1884; u. a., Kiachtától a Sárga folyó forrásáig, Sankt Petersburg 1888., orosz nyelven; u. a., Reisen in der Mongolei, im Gebiet der Tanguten u. den Wüsten Nord Tibets in den Jahren 1870—73; Pumpelly R., Geological researches in China, Mongolia and Japan, Washington 1866; u. a., Across America and Asia, London 1870; Szevjerczov N., Reisen im Turkestan, Sankt-Petersburg 1873; Musketov, Turkestan, Geologische und orographische Beschreibung, u. o. 1886, orosz nyelven; Moser, Durch Central-Asien, Leipzig 1886; u. a., L'Irrigation en Asie centrale, Paris 1894; Dutreuil du Rhins, La Haute Asie u. o. 1897; Suess, Das Antlitz der Erde, Leipzig 1885—1901 Ratzel, Völkerkunde, u. o. 1895; Szemenov, Russlands Grenzgebiete, Sibirien, Turkestan, Kaukasien, Sankt-Petersburg 1900; Sven Hedin, Scientific results of a journey in Central Asia, Stockholm 1899—1902; u. a., Transhimalaya, London 1909; u. a. Ázsia szivében, Budapest 1906 (Magyar földrajzi társaság könyvtára); Stein Aurél Ancient Khotan. Oxford 1907; Hann, Handbuch der Klimatologie, Stuttgart 1897; Sievers, Asien, Leipzig 1904; Fallex et Hentgen, L'Asie au début XX.-e siècle, Paris 1905; Tenney, Geographie of Asia, London, 1904; Keane, Asia, u. o. 1906 és 1909; Passerat, Les pluies de monsoun en Asie, An. G. 1906; Lorentzen, Die mittlere Höhe v. Asien, Kiel 1906; Lyall, Asiatic studies, London 1907; Futterer, Durch Asien, Berlin 1909; Prinz Gusztáv Utazásom belső A.-ban (1910—11., eddig 2 füz.); Prinz utazása (Földr. Közl. 1909.); Baron de Courcel et Deschanel, Les questions actuelles politiques d'étrangère en Asie, Paris 1910. — *Térképek:* D'Anville, Carte de l'Asie, Paris 1751—53, 6 nagy lap; Spruner, Atlas zur Gesch. Asiens, Gotha 1855, 10 lap; Grundemann, Missionsatlas v. Asien, u. o. 1868—70, 28 lap; Johnston, General Map of Asia (1:9.218,000), London 1889; V. Haardt, Übersichtskarte d. ethn. Verhältnisse v. Asien (1:8.000,000), Wien 1887; Carte d'Asie (1:1.000,000), Paris; Serv. géogr. de l'armée, 1900 óta.

Ázsiai állapotok, az elmaradt művelődési és korhadt közigazgatási állapot gúnyos jellemzése; Sennyey Pál báró mondta a képviselőházban, 1872 okt. 7-én. V. ö. *Tóth* B., Szállóigék.

Ázsiai borok. Ázsia azon vidékeit, hol a szőllő megterem, jobbára olyan népek lakják, melyeknek vallása tiltja a borivást, azért azután csak a keresztények és zsidók készítenek némi bort; de ez távolról sem fedezi a szükségletet. Leghíresebb a perzsa sirászi bor, ezenkívül a Szmirna vidékén termő muskotálybort és a palesztinai libanon d'oro és ula-i borokat dicsérik, melyek a délvidéki aszúborok jellegével birnak. A szőllő Ázsiában sokfelé igen jól díszlik, de vagy aszúszőllőt készítenek vagy szörpöt és sorbetet főznek belőle.

Ázsiai kolera, l. *Kolera*.

Ázsiai méhek. Ide tartoznak a közönséges méh ciprusi és szakállas fajtái, továbbá az Apis dorsata, Apis florea és Apis indica. A *ciprusi* méh főleg Ciprus szigeten található, de Dél-Európában is el van terjedve, Dél-Franciaországban, Dél-Olaszországban, Szicilia szigeten, Dalmáciában. Nagyságra és testalkatra nézve az olasz méhhez hasonló, de színe sokkal szebb; szorgalmas gyüjtő, a telet jól kiállja s nem rajzik sokat, de igen ingerlékeny, miért is tenyésztése nagy ügyességet követel. A *szakállas* csinos és nagyon szelid, fullánkját úgyszólván nem is használja, de lusta, keveset gyüjt. Az Apis dorsata, florea és indica csupán Ázsiában találhatók, legérdekesebb ezek között az Apis dorsata, melynek két fajtája ismeretes; az egyik sárgaszinű, vadtermészetű, a másik fekete szinű, szeliditermészetű állat. Az első magas fák tetejére v. kiálló sziklafejekre nagy lépet épít; ha a bennszülöttek, mézet szedve, bolygatják, a háborgatókat megtámadják, s ha dühösek, az üldözéssel nem akarnak felhagyni, miért is nyomban a mézszedők csak csellel birnak a méhek szúrásaitól menekülni. E csel abban áll, hogy az üldözött egy faágallyat vesz kezébe s ezzel bemenekül valami közeli folyóba s ott alámerül; alámerülés után a gallyat elbocsátja, maga pedig a víz alatt másfelé úszik. A méhek követik az úszó gallyat s így az üldözött megmenekül. Egy ázsiai méh Bambera név alatt ismeretes, de ez is valószinüleg csak az Apis dorsata.

Ázsiai néplajok (l. az *Ázsia* cikkhez csatolt *színes képmellékletet)*. Általában három nagy csoportra oszthatók: a fehér bőrű (kaukázusi), a sárgás bőrű (mongol) és a barna bőrű (maláji) emberfajták csoportjaira; ezekhez még az Ázsia déli szélein és szigetein elszórt kicsiny csoportban élő feketés barna negritók sorakoznak. Ázsiának a legkevertebb sajátságú ősbennszülöttei vannak, Ázsiából került elő Európa, Észak-Afrika és az Indiai-óceán, valamint a maláji szigettenger lakossága, némelyek szerint az amerikai bennszülöttek is. (Észak-Amerika eszkimóira nézve az ázsiai eredetet úgyszólva biztosnak vehetjük.) Amint a biblia Ázsiába (Mezopotamiába) helyezi az emberiség bölcsőjét, úgy a tudósok is Ázsiát tekintik az emberi nemzedékek kiinduló helyének. Nagyjában Ázsia bennszülötteit északról délre ekként lehet csoportosítani: 1. északon laknak a sarkköriek (hyperboreusok), 2. ezektől délre a mongol és mongolféle (mongoloid) népségek, 3. az árja népségek és 4. legdélebben laknak a sötét bőrüek (maláji és negritó népek). L. *Ázsia*.

Ázsiai-Oroszország, l. *Szibíria* és *Transzkaukázia*.

Ázsiai pilulák (p. asiaticae), darabonként 1 mgr. arzénessavat tartalmazó pilulák, melyeknek édesfagyökérpor és bors az alapanyaga.

Ázsiai társaságok, különböző tudományos társaságok, melyek Ázsia föld- és néprajzi viszonyainak, történetének, népei nyelvének, vallásának, irodalmának kutatását tűzték ki feladatul. Ázsia területén kívül kiterjesztik működésüket Európának és Afrikának muzulmán lakosságú területeire is. Legrégibb a párisi *Société Asiatique*, alakult 1821., a keletet tárgyaló műveken kívül kiadja 1823 óta a Journal asiatique-ot. 1823 márc. 19. alakult a *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 1833 óta kiadja a Journal of the Royal Asiatic Society c. folyóiratot. Indiában és Kinában több fiókegyesülete van. A német keleti társaság 1845. alakult Darmstadtban; üléseit évenkint a filológus nagygyülésekkel kapcsolatban tartja és Zeitschrift c. folyóiratot ád ki. Megindította ezenkívül 1859. az Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes c. folyóiratot. Ezenkívül keleti nyelvészetbe és történelembe vágó munkákat ád ki. Székhelye Halle, ott van könyvtára; folyóiratai Lipcsében jelennek meg. Németalföldön Hágában a *Koninglijke Instituut voor de Taal-Land-en Volkenkunde von Nederlandsch Indie* működik, mely 1853 óta Bijdragen c. folyóiratot, nemkülönben önálló műveket ád ki. Fordításokat ád ki, főleg arab és szanszkrit műveket az *Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland*, mely 1828. alakult. A *Societá asiatica italiana* 1887 óta adja ki Giornaleját. 1883 óta áll fenn a *Société Finno-Ongrienne* Helsingforsban. A londoni *Society for Biblical Archeology* kiadványai, Transactions (1872) és Proceedings (1878). Berlinben 1896. alakult meg a *Vorderasiatische Gesellschaft*, mely közleményein kívül 1899 óta kiadja a Der alte Orient c. folyóiratát. 1898-ban ugyancsak Berlinben megalakult a *Deutsche Orientgesellschaft*, melynek az a célja, hogy ásatásokat végeztessen Asziriában, Babilonban és Egyiptomban, melyekről rendszeres jelentéseket ád ki. A berlini *Deutsch-asiatische Gesellschaft* 1891. alakult, 1901 óta Berlinben az Asien c. folyóiratot adja ki. — *Amerikában* 1842. Bostonban alakult meg az *American Oriental Society*. De ázsiai tanulmányokkal és közzétételükkel ázsiai országokban már régebben alapított társulatok is foglalkoznak. Igy már 1779. jött létre Batáviában a *Bataviaasch Genootsch ap van Kunsten en Wetenschappen*. Az *Asiatic Society of Bengal* társulatot William Jones 1784. alapította Kalkuttában. Közzétette az Asiatic Researches művet (20 köt., 1788—1832); melyet felváltott a Journal of the A. S. of B. folyóirat. 1846 óta e társulat felügyelete mellett, az indiai kormány költségén jelen meg a Bibliotheca Indica, mely gazdag gyüjteménye a keleti munkák szövegének és fordításának. Hasonló célu a *Turáni társaság* Budapesten (1910).

Ázsiai testvérek, titkos társaság, mely 1780-ban Ausztriában keletkezett s innen Németországra is kiterjedt; tendenciája és berendezése hasonló a rózsa-keresztesekéhez.

Ázsiai-Törökország, l. *Török birodalom* és *Ázsia*.

Ázsiai tyúkok. Ázsia legnevezetesebb tyúkfajtái: a Kokhinkhina, a Brahmaputra, a maláji s az indiai viador.

Ázsiai vasút, l. *Szibíriai vasút*.

Ázsió *(agio)*. A szót némelyek a középkori *aysium*- vagy *ayziumból*, mások az olasz *aggiungere* szóból származtatják. Mai értelmében azt a rendesen százalékokban kifejezett értékkülönbözetet jelenti, amely két pénznemnek, papir- és érepénznek vagy ezüst- és aranypénznek értéke között a forgalomban mutatkozik. Ha pl. 100

ÁZSIA HEGY- ÉS

ATLANTI OCEÁN

Brit-szigetek

Északi-tenger

Skandináv hegység

Keleti-tenger

Barents-tenger

Novaja-Zemlja

Kara-tenger

ÉSZAKI-

Ferenc József föld

Spitzbergák

Archangelszk

Pireneusi-félsziget

Alpok

Kárpátok

Appenninek

Adriai-tenger

Földközi-tenger

Balkán-félsziget

Kréta

Ciprus

Szármát alföld

Volga

Ural

Perm

Tobolszk

Fekete-tenger

Kaukázus

Kaszpi-tenger

Kis-Ázsiai félföld

Mezopotámia

Turán

Kizil-Kum

Kara-Kum

Turáni alföld

Bukhara

Merv

Aral-tó

Kirgiz steppék

Baraba

Szemipalatinszk

Turkesztán

Ala-tau

Kuldsa

Tien-san

Khan tengri

Iráni fensík

Teherán

Demavend

Ispahan

Siraz

Herat

Hindukus

Kabul

Pamir

Keleti-Turkesztán

Kuen-lun

Tibeti fensík

Kelat

Indus

Indiai-sivatag (Thar)

Delhi

Hindusztán

Benaresz

Arábia

Nefud siv.

Nedzsd

Medina

Mekka

Nagy Arab sivatag (Roba el Khali)

Hedzsász

Jemen

Hadramaut

Omán

Maszkat

Perzsa-öböl

Omani-öböl

Vörös-tenger

Nílus

Egyiptom

Libiai sivatag

Núbiai sivatag

Abesszin felföld

Szomáli félsziget

Gardafui fok

Szokotra sz.

Aden

Adeni-öböl

Arab-tenger

Bombay

Goa

Elő-India

Dekkan

Nyugati Ghats

Keleti Ghats

Madrasz

Nilgiri 2630

Lakkadiv szk.

Maledive szk.

Komorin f.

Ceylon

2538 Pedrotallagalla

Kolombo

Dondra f.

Zanzibar

Mombasza

INDIAI OCEÁN

Egyenlítő

80 Keleti hossz.

Magyarázat:

Magasságok és mélységek a tengerszinttől méterekben.

tengerszínt felett

tengerszínt alatt

földmélyedés

0–200 m tengermélység

200–1000

1000–2000

2000–4000

4000–6000

6000 m mélyebb

t = tó, sz = sziget, f = fok, öb = öböl, hg = hegység, szor = szoros

Mértek. 1:48,000,000

Kilométer (111 = 1 egyenlítői fok)

IZRAJZI TÉRKÉPE.

ÁZSIA SZERK

Magyarázat.

Ősmasszívumok :

I. Ibériai massziv[illegible]
II. Variscusi hegy-[illegible]
III. Armorikai hg.
IV. [illegible]
V. Skandináv. m.
VI. [illegible]
VII. [illegible]
VIII. Afrika
IX. [illegible]
X. [illegible]
XI. Indiai m.
XII. [illegible]
XIII. [illegible]

Láva-takarók :

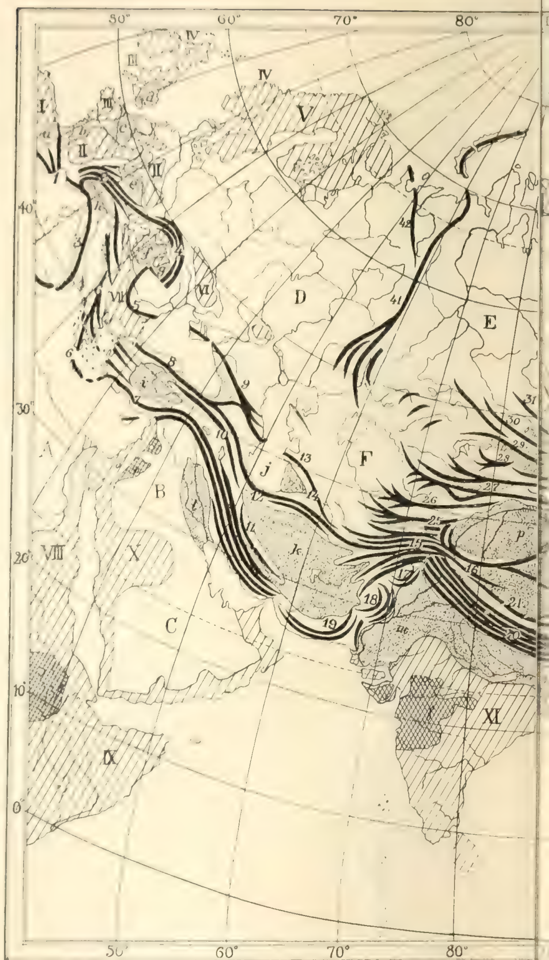
[illegible]

Medencék :

a. [illegible]
b. Garonne med.
c. Párisi "
d. Londoni "
e. Bajor "
f. [illegible]
g. [illegible]
h. Lombardiai-vene-[illegible]
i. Kis-Ázsia.
j. [illegible]
k. [illegible]
l. Mezopotamia
m. Indus [illegible]
n. Ganges "
o. Tibet
p. [illegible]
q. [illegible]
r. Gobi sivatag.
s. [illegible]
t. [illegible]
u. Irávádi
v. Mekong "
z. [illegible]
Alföld.

Hegyláncok :

1. Pireneusok.
2. [illegible]
3. [illegible]

ZETI TÉRKÉPE.

4. Kárpátok.
5. Balkán.
6. Dinári Alpok.
7. Taurusz.
8. Pontuszi hg.
9. Kaukázus.
10. Örmény magasföld.
11. Zagrosz.
12. Elbrusz.
13. Nagy Balkán.
14. Kopet dagh.
15. Hindukus, Pamir.
16. Karakorum.
17. Szafed Koh.
18. Szulejman hegység.
19. Beludzsisztáni hegység.
20. Himalája.
21. Transzhimalája.
22. Kuen-lün.
23. Észak Khinai Alpok.
24. Huai-san.
25. Alai.
26. Transz-alai.
27. Tien-san.
28. Dzungariai Alatau.
29. Tarbagatáj.
30. Dzsingisz-tau.
31. Ektag Altai.
32. Changai.
33. Tannu
34. Szaján.
35. Bajkal.
36. Jablonovoi.
37. Khaszia.
38. Arakan (Andaman, Nicobar.
39. Tenasszerim.
40. Tonkingi lánc
41. Ural.
42. Timan
43. Szini láncok.
44. Koreai
45. Amurmenti hegység.
46. Aleuta szigetsor
47. Kurili
48. Japán.
49.
50.
51.
52.
53. Borneo ív.
54. Celebesz ív.
55.

ÁZSIA POLITI
ATLANTI - OCEÁN
NAGY BRITANNIA
NORVÉGIA
SVÉDORSZ.
FRANCIAORSZ.
Barents-tenger
Novaja Zemlya
Kara-tenger
OROSZ-B
Fekete tenger
Kaukázus
Káspi-tenger
Turkesztán
Khiva
Bokhara
Szamarkand
Taskend
PERZSIA
Teherán
Iszfahán
Hindukus
AFGANISZTÁN
Kabul
Kandahar
BELUDZSISZTÁN
Kelat
Bagdad
Damaszkus
ARÁBIA
Hedzsász
Vörös tenger
Jemen
Hadramaut
Mekka
Aden
Maszkat
Omán
Arab tenger
Lakkadiva szk.
Bombay
Delhi
Agra
Lahore
Madras
Ceylon
Colombo
Maledíva szk.
INDIAI OCEÁN
Magyarazat:
Mértek 1:48000000.
Egyenlítő
Keleti hossz

Alaszka
Bering szor.
Bering-tenger
Aleuti
Ochocki tenger
Szahalin sz.
Jeszo
Kurili szk.
Japáni tenger
Hondo
Tokio
Korea
Mandzsurország
Vladivosztok
Mongolország
Gobi sivatag
Peking
Sárga tenger
Nagaszaki
Shang-hai
Nan King
KHINA
Formosa
KANTON
Hong kong
Hai-nan
Luzon
Fülöp szk.
Manila
Mindanao
Dél-Khinai-tenger
Celebeszi-tenger
Celebesz
Banda teng.
Arafura teng.
Jáva teng.
Borneo
Szumátra
Szingapore
SZIÁM
BANGKOK
Annam
Birma
Mandalay
Mariana vagy Ladrones szk.
Karolina szk.
Bonin szk.
Volcano szk.
NAGY vagy CSENDES OCEÁN
SZIBÉRIA
Mongolország
Kamcsatka
Jakutszk
Irkutszk
AUSZTRÁLIA
Új-Guinea
SZIGETEK
Greenwich-tõl
RÉVAI KARTOGRÁFIA

KÖZÉP-

OROSZ BIRODALOM
Turgaj
Uralszk
Akmolinszk
Szemipalatinszk
KASPI-TENGER
Aral tó
Uszt jurt fensik
KHIVA
BUKHARA
Szamarkand
Taskent
Ferghana
Alexander hg.
Balkas tó
Vjernyi
Kasgar
KELETI
Pamir
Darvasz
Faizabad
Badakshan
Hindukus
AFGANISZTAN
Kabul
Herat
Meshed
Khoraszan
PERZSIA
Kirman
Kuhisztan
Mekran
BELUDZSISZTAN
Kelat
Karakorum
KASHMIR
Srinagar
Peshavar
Rawal Pindi
Salt Range
Jhelam
Lahore
Amritsar
Jalandhar
PENJAB
Multan
Ferozpur
Ludhiana
Ambala
Patiala
Saharanpur
Meerut
Delhi
Bikaner
RAJPUTANA
Jodhpur
Jaipur
Agra
Ajmere
Tonk
Gwalior
Udaypur
Ahmadabad
Haidarabad
Karachi
Gwadar
Omani öböl
ARAB-TENGER
Oman
Kutch
Mandvi
Nawanagar
Keleti
Rajzolt

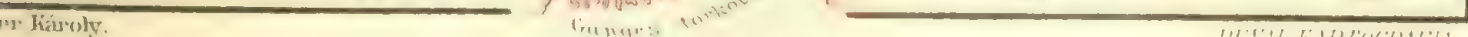
ÁZSIA.

Magyarázat:

Brit birtok
Orosz birtok
Francia

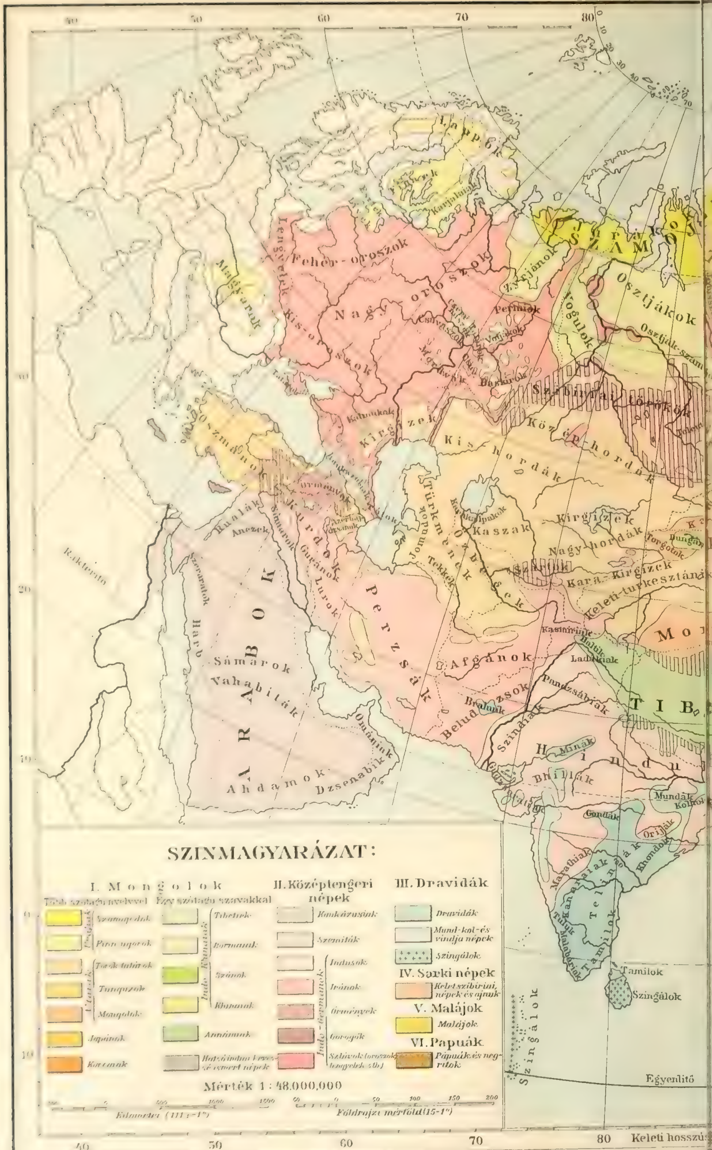
NÉPEK NEVEI

Mérték 1:16.500.000

…er Károly.

RÉVAI KARTOGRÁFIA

SZINMAGYARÁZAT:
I. Mongolok
II. Középtengeri népek
III. Dravidák
Szamojedok
Tibetiek
Kaukázusiak
Dravidák
Burmaiak
Szemiták
Mund-kol-és vindja népek
Szingálok
Indusok
IV. Sarki népek
Tunguzok
Szíámok
Iránok
Kelet szibiriai népek és ajnuk
Mongolok
Khinaiak
Örmények
V. Malájok
Malájok
Japánok
Annamiak
Görögök
VI. Papuák
Koreaiak
Hatsó indiai keveré és ismeretlen népek
Szlávok (oroszok, lengyelek stb.)
Pápuák és negritok
Mérték 1 : 48.000.000
Földrajzi mérföld (15-1")
Lappok
Finnek
Karjalaiak
Jurákok
Szamojedok
Fehér-oroszok
Nagy-oroszok
Kis-oroszok
Lengyelek
Magyarok
Zürjének
Permiák
Csuvaszok
Votjákok
Vogulok
Osztjákok
Baskírok
Szibiriai törökök
Kalmükok
Kirgizek
Kis hordák
Közép hordák
Oszmánok
Örmények
Kurdok
Türkmének
Kaszak
Nagy hordák
Torgotok
Dungánok
Kara-Kirgizek
Kelet-turkesztániak
Özbégek
Tekkek
Perzsák
Afgánok
Beludzsok
Brahuik
Pandzsábiak
Szindhiak
Kasmíriak
Ladakhiak
Mon
TIB
Bhillák
Mundák
Kolhok
Gondák
Orijják
Khondok
Marathiak
Kanarák
Telinga
Tamilok
Malabáriak
Tuluk
Szingálok
Egyenlítő
Rualák
Anezek
Samarok
Lurok
Arabok
Sámarok
Vahabiták
Ahdamok
Dzsenabik
Omániak
Harb
Keleti hosszúság

...AJZI TÉRKÉPE.

ÁZSIAI

1. [illegible] — 2. Osztják nő. — 3. Karakalmuk. — 4. Kirgiz. — 5. Jakut nő. — 6. Tunguz (Csapogir) nő. — [illegible]
[illegible] — 13., 14. Dajakok (Borneoi malájok). — 15., 16. Khinaiak. — 17., 18. Japániak. — 19. Aino. — 20. [illegible]
gyermek [illegible]

ÉPFAJOK.

Tibeti butija. — 8. Irán. perzsa. — 9. Korea. — 10. Veddah (Ceylon szigetéről). — 11—12. A...
...n szigetekről való férfi. — 21. Toda N...gai, Előindia. — 22. Szingaliai (Ceylon). — 23. Negrito asszony és
...ol szigetek.

aranyforintért vagy 100 aranyforint színarany-tartalmával egyenlő színtartalmú más aranypénzért(megfelelő számú sovereignért, Napoleondorért stb.) a forgalomban 110—120 ezüst- vagy papírforintot is adnak, akkor azt mondjuk, hogy az aranyforintnak, illetve a neki megfelelő más aranypénznek 10, illetve 20% Á.-ja, az ezüst- v. papírforintnak pedig ugyanakkora *disz-Á.-ja* van (l. o.). Az aranypénznek rendesen százalékokban kifejezett értéktöbbletét *aranyázsiónak* nevezzük. Szemben a meglehetősen állandó értékű aranypénzzel különösen a papirpénz van kitéve nagy értékhullámzásnak. Ez az értékhullámzás annyira mehet, hogy a legnagyobb zavarokat okozza a forgalomban, sőt arra kényszeríti különösen az államot, hogy kibocsátott papírpénzének fizetőerejét hivatalosan is leszállítsa, devalválja (l. *Devalváció*). Minthogy a papirpénz különösen szállításra kényelmesebb mint az ércpénz, előfordul néha az is, hogy a jó fedezettel bíró bankjegynek valami csekély Á.-ja van az ércpénzzel szemben. Tágabb értelemben Á.-nak nevezik azt az értékkülönbözetet is, amely a forgalomban az állandó névértékkel kibocsátott értékpapirok (kötvények, részvények) névértéke és piaci ára vagy árfolyama között mutatkozik. A pl. 100 K névértékű részvénynek 50%-os Á.-ja van, ha a forgalomban 150 K-t is adnak érte. Előállhat természetesen itt is disz-Á., ha az értékpapir piaci ára vagy árfolyama a névértéknél mélyebbre száll le. V. ö. *Földes* Béla, Papirvaluta és Á. (Budapest 1882); u. a., Adalékok a papirpénz történetéhez és statisztikájához (u. o. 1882); *Kovács*, Az agio ingadozásának hatása a kereskedelmi forgalomra (u. o. 1882); *Hertzka*, Währung und Handel (Wien 1876).

Azsiotázs (franc. *agiotage*), a tőzsdén űzérkedőknek azt az eljárását jelenti, amellyel a tőzsdei forgalom tárgyát tevő árúk és értékek árfolyamát felhajtani, vagy leszorítani törekszenek. Az A. lehet jó- és lehet rosszhiszemű. Az ekkép űzérkedők űzérkedésük sikere érdekében hamis hírek terjesztésével és más fondorlatokkal igyekeznek az árfolyamokat felhajtani, illetve lenyomni. A túlhajtott A. igen káros befolyással van az üzlet s a gazdálkodás rendes, egészséges menetére és könnyen idéz fel szélesebb körökre kiható súlyos válságot. A törvényhozás és maga a tőzsde vezetősége is különböző rendszabályokkal lehetően korlátozni törekszik az A. felburjánzását.

Áztatás, az a művelet, amellyel a természetben előforduló háncsrostok fonóipari célokra alkalmassá válnak. A len és kender például igen erős háncsréteggel bir, de ez a növény farészéhez erősen tapad s azonkívül fölös gumiszerű anyagot és sok *lignint* vagyis könnyen bomló vegyületet is tartalmaz. Hogy a háncsréteg a farétegről leválasztható legyen, az utóbbit törékennyé teszik, s hogy a háncsrost tartósabb legyen, a lignint kioldják belőle az úgynevezett Á.-i művelettel, amelynek két főválfaját különböztetik meg, t. i. a *természetest* és *mesterségest*. A természetes Á.-nak többféle módja van: 1. *A harmat-Á.*, ez csak oly helyen alkalmazható, hol nagy mértékű a harmatképződés, s lényegében abban áll, hogy gyepen kiterítjük az áztatandó terményt s addig hagyjuk ott, míg a farészek törékenyekké válnak, s a rostokról könnyen leválnak. Kedvező időjárás esetén ezen Á.-i mód adja a legszebb terményt. 2. *A folyó vízben való Á.*, amelynek lényege az, hogy az áztatandó terményt oly partrészek mentén fektetik a vízbe s terhelik meg kövekkel, hol a víz sekély és lassú folyású. Ezen eljárás jó eredménnyel jár, de mert a korhadás folytán keletkező vegyületek a halakra káros hatásuak, azért ez az eljárás sem ajánlatos. 3. *Az álló vízben való Á.* abban áll, hogy az áztatandó termény oly medencékbe helyeztetik, amelyek vízzel telíthetők s amelyekből a víz lecsapolható. Ezekben a korhasztás a víz lassú hozzáfolyasztásával szabályozható. Ez a leggyakrabban alkalmazott eljárás. Néha lecsapolható medencék helyett mocsarakba rakják az áztatandó terményt. Az ily mocsárvízben való Á. ugyan gyorsan halad, de a termény festődik s a sártól piszkolódik.

A mesterséges Á., v. meleg vízben való Á. lényege, hogy az áztató víz hőfoka 30° C.-nál nagyobb. Minél nagyobb a hőfok, annál gyorsabb az Á., melynek hatályát alkalikus vegyületek hozzáadásával is növelhetjük. A hőfok s alkalikus vegyületek mennyiségének fokozásával az Á. idejét tetszőlegesen csökkenteni lehet, így p. míg a len az álló vízben való Á.-nál 8—14 napot szükségel, addig a mesterséges Á.-nál 2—4 nap alatt, sőt 150° C. fürdőben 1—2 óra alatt befejezhetjük. De a gyorsított Á.-nál könnyen előáll a túl-Á. vagy azon állapot, amidőn már a rostszálak anyaga is oldatik. L. még *Kender* és *Len*.

Áztató, a malátának feldolgozandó gabonafélék vízben való áztatására szolgál, amelyben azok a csirázásra szükséges vízmennyiséget magukba felszívják. Az A.-k fából, falazatból v. vasból készülnek.

Azték kultura, l. *Aztékok*.

Azték nyelv v. *nahuatl* nyelv (mexikói nyelv), régente egész Közép-Amerikában dívott. Ma is ezt beszéli a mexikói indiánusok nagy része, de a guatemalai helynevek is jobbára azték eredetűek. Ragozó nyelv, de nemcsak hátuljáró ragokkal él, hanem előragokkal is.

Aztékok, Mexikó (Anahuac) indiánus őslakói voltak, mikor az európai hódítók odaérkeztek. A XIII. sz.-ban jöttek le északról Mexikó völgyeibe, hol a toltec-ok roskadó birodalmát megdöntve, a régi kultúra alapjain hatalmas birodalmat alapítottak, melynek fővárosa Tenochtitlán (Mexikó területén) volt. Harcias, bátor nép, mely uralmát a leigázott népek fölött biztosította és a spanyol hódítás idején az Atlanti-oceántól a Csendes-tengerig terjesztette. Az A. *állama* választó királyság volt. Négy nemes ember választotta a királyt az elhunyt uralkodó vérbeli rokonságából. A törvényhozó hatalom a király kezében volt, akit titkos államtanács támogatott tanáccsal. Az esetleges önkénykedést a koronától teljesen független felsőbb biróságok voltak hivatva ellensúlyozni. Voltak az A.-nak irott törvényeik, külön törvényszékei a házassági, adó, katonaügyek intézésére, még a rabszolgák számára is. A nagyobb városokban harcosok voltak elhelyezve s ezek hajtották be a királynak járó adót és dézsmát. E célból kitűnő utak és szervezett közigazgatás működött.

Az A. hittek egy láthatatlan istenben, a világegyetem megteremtőjében és urában, kinek neve volt Taotl. 13 főisten és 200 apróbb isten segítette Taotlt a világ kormányzásában. A nép védőistene a rettenetes Hujcilopoetli, a hadisten volt, akinek haragját pompás templomokban emberáldozatokkal csillapították. Tulvilágban háromban hittek az A., a harcosok paradicsomában; a közönséges paradicsomban, hova a polgári halottak jutottak csendes megelégedettségre s a pokolban, ahol örökös sötétség és kárhozat várja a halhatatlan lelket. Sok volt köztük a pap, kik két kasztra oszlottak. Vallási szertartások közben virágot, gyümölcsöt, állatokat és embereket áldoztak az istenek oltárain. Iskoláik voltak, ahol a papokat nevelték, a csillagok járására, az istenek tanára és históriára oktatván őket. Hieroglif írásuk volt, s igy jegyezték fel a tudományokat, törvényeket sokféle festékkel pamutszövetekre, csinosan simitott bőrökre. Számvetésök, kalendáriumuk, időszámításuk mutatja, hogy az A. nagyon jártosak voltak matematikában és asztronómiában. Az évet 18 húsznapos hónapra osztották s öt szökőnapjuk volt. Földmívelés, bányászat volt főfoglalkozásuk; az ötvösmesterséghez kitünően értettek, agyag- és faedényeiket tartós és szép szinekkel, kiváló izléssel diszítették; szobraik és épületeik maradványai után itélve, a művelődésnek magas fokán állottak. A spanyol hódítók mindennek hamarosan véget vetettek. Az A.-nak utódai a mai Mexikó területén elég nagy számmal, mint szegény földművelők élnek, rézbarna színüek, izmosak, fekete hajuak, alacsony homlokuak, nagy fülüek, kiálló szakálltalan pofájuak, kedélyük nyomott, melankolikus. V. ö. *Kingsborough*, The Antiquites of Mexico (London 1831—48, 9 köt.); *Seler*, Historische Hieroglyphen der A. (Berlin 1893); u. a., Gesammelte Abhandlungen zur amerikanischen Sprach- und Altertumskunde (u. o. 1902—08).

Azték tipus. Peru régi lakói közt, az azték népeknél talált koponyaalkotás, melyet ők a gyermeki koponya mesterséges torzításával érték el. Hülyéken gyakran látunk ilyen koponyát, ahol az orr és a lelapult homlok egy síkba esik s a koponya, valamint az agyvelő homloki része alig fejlődött (madárfejü gyermekek).

Azua, város Haiti szigetén, a Bia jobbpartján; 2000 lakossal, ásványvízforrásokkal. A várost Kolumbus Diego alapította 1504.; környékén igen jó lovakat tenyésztenek.

Azuay, l. *Assuay*.

Azul, kerületi székhely Buenos-Ayres argentinai tartományban, az A. hegység É.-i lábánál, az A. folyó és vasút mellett, 8000 lak., akik marhákkal s állati termékekkel élénk kereskedést űznek.

Azulejo, zománcos mázú, eleinte kék (azul), később különböző színüre festett aranyozott agyaglapok. (l. az *ábrát*). Az arabok hazájukból hozták Európába s itt először valószinüleg a cordovai mecsetnél falak és padlók burkolatára használták. A mór ornamentika az A.-ban éri el legnagyobb szín- és vonalpompáját. Az Alhambra minden udvarának és termének A.-burkolata volt, de mindezekből kevés töredék maradt fönn. Spanyolországban, Portugáliában mind a mai napig készítik őket s házak homlokzatának borításához használják.

Azumbre, régi kasztiliai mérték borra és pálinkára = $^1/_4$ cuartilla = 4 cuartillo = 2·017 l.

Azur, égkék szín. Az arab azul-ból jön, mely szintén kék színt jelent.

Azurin, a *szőllészetben* különösen a Peronospora viticola elleni permetezésre használtatik. Tulajdonságai az eau céleste-ével megegyeznek, csupán használata kényelmesebb, amennyiben a használónak nem kell mást tennie, mint az A. anyaoldatot v. jegeceket a gyáros által adott utasítás szerint (rendesen 1 liter anyaoldat v. 1 kg. A. jegec 2 hl. vízben oldatik fel) higítania, s megkapja az eau céleste-et, melynek készítése azonban óvatosságot követel.

Azurit (rézlazur, ásv.), víztartalmú rézkarbonát: $2CuCO_3.Cu(OH)_2$.Rokonásvány a malachittal, mellyel rendesen együtt terem, de rendesen kisebb mennyiségben. Lazurkék, innen a név *lazurit* v. A. Kristályai egyhajlású rendszerbeliek és táblásak v. laposak; míg a malachit kristályokban

Azulejo.

ritka, az A. gyakran terem kristályokban; azonkivül tömötten, földesen vagy mint bekérgezés fordul elő. Jól hasad. K. 3·5—4; fs. 3·7—3·8. Legszebb kristályok Chessyből ismeretesek (Lyon mellett), azért *chessylit*-nek is nevezik. Szépek a hazaiak is Ujmoldováról, Szászkabányáról, Dognácskáról; van továbbá még Urvölgyön, Szomolnokon, Rézbányán, Libetbányán, Dobsinán stb. Nevezetes termőhelyek még Szibíria (Kolyvan, Nisne-Tagilszk), Cornwall (Redruth), Csehország (Zinnwald), Ausztrália (Adelaide mellett Burra-Burra). Mesterségesen is előállították. A régi freskókon az égboltozatnak megzöldülése onnan van, hogy a festékül használt rézlazur víz felvétele folytán malachittá változott át.

Azygia (gör.), nőtlenség, *azygos* a. m. páratlan; az anatómiában a páratlan képletek megjelölésére használják, pl. mint *azygos urulae*. A *vena azygost* Galenus nem a páratlan volta miatt nevezte el így, hanem azért, mert verőér nem kiséri.

Azygospora (növ.), oly szaporodási, nyugvó sejt, mely párosodás nélkül jött létre. L. *Zygospora*. Előfordul a Conjugatae moszatoknál és a Zygomycetes gombáknál. Keletkezik a párosodás nélkül maradt *aplanogaméta*-ból, l. *Gaméta*.

Azzo, estei őrgróf, l. *Este*.

B.

B, az ábéce második betüje: görög neve *béta*, a héber *béth*-ből, ami tulajdonkép a. m. ház, mert a héber betü alakja házikóhoz hasonlít (ב). Az algebrában *b* az egyenletnek második ismert száma (*a* az első, *c* a harmadik stb.); így mindenféle fölsorolásban a második tagot jelzi. *Rövidítések:*

B v. *b*, a római feliratokon és érmeken a. m. Balbus, bene, bixit (a vixit régi alakja), Brutus stb.; keresztény feliratokon beatus, beata. A pénzeken egyes verőhelyeknek jegye: a régi osztrák pénzeken (1867-ig) Körmöczbánya, a régebbi porosz pénzeken Breslau, a német birodalmi pénzeken 1866-tól Hannover, a régebbi francia pénzeken Rouen (Bb, Strasszburg).

Értékpapirokon a sorozatszám mellett a *B* betü a második kibocsátást jelenti.

A német tőzsdei értékpapir-árjegyzéken *B* az árúrovatnak megfelelő Brief rövidítése.

A zenében *B* a. m. Basso: *b* félhanggal, *bb* egész hanggal való mélyebbítés előirása.

Az aerometriában *B* Baumé helyett áll.

Angolországban *B* szokásos rövidítése a bachelor-nak (baccalaureus).

B (hang), lágy, vagyis zöngés ajakmássalhangzó (l. *Mássalhangzók*), mely nyelvünkben szabályszerüen váltakozik a *p* hanggal, pl. *kapdos* helyett azt mondjuk *kabdos*, viszont *dobtam* h. *doptam* stb. Magánhangzók után eredeti magyar szókban *mb*-ből lett, pl. *eb* eredetileg *emb*, a középfoknak *bb* képzője az ugor alapnyelvben *-mb* volt. Nagy szerepet játszik a *b* hang magyar ikerszók utótagjában: *inog-binog, ákom-bákom* (azelőtt *kákom-bákom*), *csiga-biga, tarka-barka*.

B, a zenében ma a *h*-nak egy félhanggal való mélyítése. Valamikor ezzel a névvel az alapskála második fokát jelölték meg, azt a hangot amelynek neve most *d* (tehát a régi név szerinti *a b c d e f g* tényleg úgy hangzott, mint ma a *c d e f g a h*). A középkorban sokáig a mai *h*-t is *b*-nek mondták és pedig *b*-durumnak v. *b*-quadratumnak (jele ♮) szemben a tulajdonképeni *b*-vel, amelynek neve *b*-molle vagy *b*-rotundum volt (jele ♭). Innen ered a dur és moll elnevezés. Angolok és hollandusok ma is *b*-nek mondják a *h*-t. Továbbá *b* = basso; ennek rövidítése.

B, a bór kémiai jele.

B. A. a. m. *Baccalaureus Artium*. Angliában *bachelor of Arts*, a legutolsó egyetemi fokozat; továbbá *British America*.

b. a. a. m. *bonis auspiciis* (lat.), szerencsés előjelek közt, jó kilátás mellett.

Ba, a bárium kémiai jele.

Bá', népies rövidítése a *bácsi, bátya* szónak, pl. István bá'.

Bá, az ókori egyiptomiak felfogása szerint az emberi lélek azon elmulhatatlan szellemi ereje, mely a halál beálltának pillanatában elhagyta az ember porhüvelyét és felszállott az üdvözültek birodalmába, hogy ott minden földi nyomoruságtól menten, örömökkel teljes életben legyen része.

Baader, *Franz Xaver von*, ném. kat. bölcsész és teozófus, szül. Münchenben 1765 márc. 27., megh. u. o. 1841 máj. 23. Fiatal korában orvosi tudományokkal, természettannal és bányászattal foglalkozott és Münchenben bányászati hivatalt is viselt. Majd később teljesen a bölcsészeti tudományoknak szentelte magát, különösen misztikus filozófiával, fizikával és teológiával foglalkozván. Nagy tisztelője volt Böhmenek, Aquinói Szt. Tamásnak, s főtörekvése az volt, hogy a hittitkokat az ésszel megértesse s ekkép azokat a természetes igazságok módjára bebizonyítsa. Ez az irány sok hibás állításra vezette őt. 1826-ban az ujonnan alapított müncheni egyetemhez az elméleti teológia tb. tanárává nevezték ki, de e tisztében nem maradhatott meg, mert 1838. egy miniszteri rendelet a világiaknak eltiltotta a vallási előadások tartását. Főbb művei: Über die Extase oder das Verzücktsein der magnetischen Schlafredner (1817); Über den christlichen Begriff der Unsterblichkeit (Würzburg, 1837) stb. Munkáit kiadta tanítványa, Hoffmann Ferenc (16 kötet, 1851—60).

Baagöe, két dán sziget neve, az egyik 7 km. hosszú, 4 km. széles, Zeeland déli végében fekszik: hét falu van rajta. A másik, 3 km. hosszú, 2 km. széles, a Kis-Beltben van, Assens községéhez tartozik.

Baak, község Arnsberg porosz közig. kerületben, a Ruhr mellett, (1905) 2265 lak., szénbányászattal.

Baal (a. m. *úr*), sémi istenség. A zsidókat kivéve valamennyi sémi nép ezen a néven nevezte a maga isteneit. B. tulajdonképen «*az úr*», akinek minden országban más volt a mellékneve (Melkart, Bél, Moloch, Kamós). Tisztelete a legkülönbözőbb módon nyilvánult. Emberáldozatokat is mutattak be neki, egyes helyeken pedig ünnepi lakomáinak elmaradhatatlan vallási kiegészítése volt az áldozók, a papok és papnők egymás közötti, szintúgy az ott tisztelt istent vagy istennőt szimbolizáló oszloppal való fajtalankodása. Oszlopait a hívek csókolták és imádkozás közben tes-

őket marcangolták, hogy meghallgattassanak. Kultuszhelye különféle magaslatokon állt, míg Astarténak különféle ligetekben és a házak tetején ültetett kertekben hódoltak. Különösen tisztelték a föníciai városokban és gyarmataikban. Tyrusban *Melkart* (a város ura) a neve. Egy Málta szigetén talált oszlop felirata ezekkel a szavakkal kezdődik: *A mi urunknak Melkartnak, Tyrus B.-jának*. A hellás korszakban Melkartot Herakles-szel azonosították. Tényleg mind a kettő napisten. A karthagóiak nevei között nagyon gyakoriak a B.-ok és Melkart összetételei (Hannibal, Hasdrubal, Hamilkar). A B. kultusz Izraelországban is nagyon elterjedt, különösen a bírák korában, később pedig, midőn Achab, Izrael királya, Jezabelt, a tyrusi király leányát feleségül vette, a B.-kultuszt mesterségesen is terjesztették. A IX. sz.-tól kezdve Illés és Elizeus próféták erős küzdelme folytán már gyérebben mutatkozik, de még elég gyakran. A próféták izzó szenvedéllyel léptek fel ellene, de később Judaországban is terjedt és teljesen csak a zsidóknak Babiloniából való visszatérése után szűnik meg (a VI. sz.-ban). Izraelországban való nagy elterjedését mutatja a B. szó összetételéből alakult sok helynév (B. Hermon, B. Gad, B. Meon, B. Salisa stb.), amely helyneveket a későbbi korokban megváltoztattak. A bibliában említett B.-ok között legnevezetesebbek: 1. *B. Berit*, aki az emberek közötti megállapodások betartását ellenőrzi; 2. *B. Peor*, kinek kultuszhelye a moabita Peor magaslatán állott, melyet izraeliták is felkerestek; 3. *B. Zebub*, l. *Belzebub*.

Baalat *(úrnő)*, Baalnak megfelelő sémi istennő, melyet a görögök *Baaltis*-szal írnak át. Tisztelete a kanaáni népeknél és a föniciai gyarmatokban divott. Híres volt Biblusban (Gebâl) levő szentélye, ahol kultusza erkölcstelen cselekedetekkel volt egybekötve. Lucian a biblusi Baaltist Aphroditénak nevezi és azt mondja, hogy szentélyében az Adonis misztériumait szokták ünnepelni, Plutarchos pedig Isis-szel azonosítja Baaltist, ami onnan magyarázható, hogy az ő korában az Isis-kultuszt a Baaltiséval összekeverték. Lényegében azonos Baaltis Astartéval, a sémi holdistennővel. Helyneveket is összetettek a B. szóval.

Baalbek, l. *Bálbek*.

Baal-sem, l. *Chaszidizmus*.

Baaltis, l. *Baalat*.

Baán. Árpádkori magyar személynév, mely valószinüleg egy a szintén használatban volt Baján névvel (ugyanaz, ami a török-tatár: bajan a. m. gazdag, hatalmas). Előfordult a Divék nemzetség tagjai közt, az 1256–75 körül élt Divéki B. a bossányi Bossányi és tőkeújfalusi Ujfalussy-családnak volt ős alapítója.

Baanju (oroszul *Báanjaj*), folyó Kamcsatkában, mely 72° C. meleg forrásokból ered.

Baar, 1. igen termékeny vidék, mely részben Württemberg DNy.-i szögletében, részben Baden nagyhercegségben van. B. 650–700 m. közepes magasságú, hullámos felföld, amely a Fekete-erdőt a Sváb-Jurához csatolja. Rajta folyik a Neckar és a Duna Donaueschingentől Tuttlingenig. Területe mintegy 600 km², 50,000 lak., akik földmívelésen kívül különösen szalmafonással, játékórák és faragványok készítésével foglalkoznak. B.-t vagy Para-t már N. Károly idejebeli okiratok is említik. 1282. I. Rudolf király tulajdonába ment át, aki azt a Fürstenberg-családnak adta; ennek tulajdona nagyobbára ma is. — 2. *B.*, község Zug kantonban, a Reuss mellékfolyója, a Lorze és vasút mellett, (1900) 4496 lak., nagy pamutfonóval és papirgyárral.

Baar, ázsiai súlymérték, l. *Bahar*.

Baar, *Hugo*, osztrák festő, szül. Neutitscheinben 1873 márc. 3. Bécsben és Münchenben tanult. Tájképeihez leginkább hazája, Morvaország erdős-hegyes vidékeiről meríti a motivumokat.

Baasa, l. *Básá*.

Baat, súlymérték Kínában és Sziámban = 15–16 g.

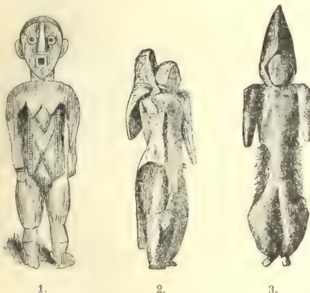
Bab., v. *Babingt.*, növénynevek mellett *Babington* Charles Cardale nevének rövidítése (l. o.).

Bab (növ., *Phaseolus* L., *paszuly, fuszuly*, vagy *fuszulyka*), a Leguminosae *(Hüvelyesek)* családba tartozó pillangós virágú génusz, melynek 100 faja a két félgömb melegebb tájain él. Felfutó, kapaszkodó egyéves növények, hármas levelekkel, melyeknek hónaljából fürtvirágzat ered. A virág fehér, sárga, viola vagy piros lehet. Egyenes vagy sarlóforma hüvelyükben számos lisztes mag fejlődik. Gazdaságilag a legfontosabb fajok: a *közönséges* (Ph. vulgaris L.) és a *török* vagy *csótán bab* (Ph. multiflorus Wild.). Az előbbinek, melyet legészakabb termelnek, két alakja van: a *gyalog-* és a *felfutó* bab. A babnak rendkívül sok fajtája, illetve félesége van, különösen a magvak színe sokféle, a tiszta fehértől a feketéig. Legkeresettebb s ezért legáltalánosabban termelt az aprószemű fehér bab. A babot csakis magja végett termelik, melyet kizárólag emberi táplálékul használnak. A bab inkább a melegebb éghajlat növénye, jól tűri a szárazságot, de nagyon érzékeny a hideg iránt, a legcsekélyebb dér is megárt neki. Legjobban díszlik a középkötött, meleg s elegendő meszet tartalmazó talajban. Nálunk a szántóföldön ritkán termelik egymagában, hanem tengeri vagy burgonya között. Egymagában termesztve 25–50 cm. sortávolra fészkekben vagy sorokban vetik. Fejlődése közben párszor megkapálják. Ha a hüvelyek nagy része megérett, kinyűvik, s megszáradás után kicsépelik. Kataszteri holdankint 6–13 hl. magot, 3–9 q. szalmát terem; egy hl. mag súlya 78–86 kg.

Kertekben sok fajtáját tenyésztik, melyeket két főcsoportba foglalnak: 1. Karós vagy futó bab, 3 méterig hosszú csavarodó szárakkal, 2. Törpevagy bokorbab. Egy hektár területre szükségelt vetőmagmennyiség 140 kg., ugyanilyen terület kb. 24,000 kg. zöldbabot szolgáltat. A magvak 3–4 éven át maradnak csirázó állapotban. Ajánlatosabb fajták: 1. *Bokorbabból:* Vilmos császár, Legkorábbi fehér karólbab, Non plus ultra, Fekete szerecsen bab, Zöld Flageolet, Sárgahüvelyű Flageolet viaszbab, Datolya-viaszbab. 2. *Karóbabból:* Fekete római viaszbab, Aranysárga Mont d'or, Óriás cukorviaszbab. Külön faj a török bab *(Phaseolus multiflorus)*, mely délamerikai honosságú, tűzpiros szép virágai miatt dísznövény is, de fiatal hüvelyeit és ízletes magvait is kedvelik eledelül.

A bab nagy fehérjetartalma miatt igen értékes takarmány, de drágasága miatt a közönséges babot nem szokás etetni, annál gyakrabban a *lóbabot*, mert a borsónál is olcsóbban termeszthető. Bármely háziállattal etethető, de mindig csak kis adagokban darával s egyéb takarmányokkal keverten. Leggyakrabban hidegvérü csikókkal szokás etetni, 1—1½ kg.-ot adva fejenként ésnaponta; úgy ezek, mint más növendékállatok fejlődését gyorsítja, elősegíti. A *szójababot* nálunk kevés helyt termesztik, pedig kitünő hizlaló takarmány.

Báb, 1. *báb* v. *bábu, baba* (lat. *puppa,* franc. *poupée,* ném. *Puppe, Tocke),* kis gyermekeknek legkedveltebb és legáltalánosabb játékszere; többnyire maga is gyermeket ábrázol. A földkerekség legősibb gyermekmulatsága, melyben a játszókedv fő alkotóeleme: az utánzás ösztönszerű hajlama nyilvánul meg. Mint előiskolája a felnőtt kor életfunkcióinak, ez a becses pedagógiai érték fő oka a fennmaradásának. Kivált leánygyermekek játszanak bábukkal, öntudatlan előkészületkép jövendő anyai és gyermekápolói hivatásukhoz. Ősrégi voltát igazolják az ó-egyiptusi sírokban talált

1. 2. 3.
Primitiv babák.
1. Keletafrikai lendu törzs gyermekeié, 2. és 3. eszkimóbabák.

bábuk, melyek az elhalt gyermekekkel együtt temettettek el; akadnak már közöttük igazi hajfürtökkel és mozgatható tagokkal ellátottak. Görög és római írók szerint a felserdült leány jelképesen azzal búcsuzik gyermekkorától, hogy Aphrodite vagy Venus-templomában ajándékáldozatul felajánlja bábuit. Az ereklyék között Pausanias elefántcsonttal kirakott bábu-bölcsőt is említ, mely az olimpiai Hera-templomnak volt látványossága. Meglepő élethűségüek a mexikói aztékek és perui inkák sírkamráiban talált bábuk. Középeurópai sírleleteknek is gyakori tárgya. Történeti összeállításban leggazdagabb a nürnbergi Germán-Múzeum gyüjteménye, amely tanulságosan szemlélteti, mily hűen utánozták rajtuk a korok és divatok szerint változó gyermekviseletet. Az ősállapotú népek hasonlókép világszerte ismerik: Az eszkimók rozmárfogakból faragják és bundákba öltöztetik (l. az *ábrát*); afrikai népek pálmarostokból csavarják, Kelet-Ázsiában porcellánból és raggatott papiranyagból, Indiában csontból és bronzból készítik. Hazai bábuinkon semmi sem mutatja magyar voltukat; csupa nemzetközi cifraság van rajtuk, többnyire külföldi iparcikkek, amikot pedig népies viseletü vagy régi nemesi ruhájuakkal könnyen ki lehetne szorítani. Nevezetes fajtája a bábunak a föntemlített *mozgóbábu,* melynek testrészei különféle helyzetbe hozhatók s amelyekből még az ókorban kialakult a *táncoló bábu:* fölfüggesztve, az alatta lógó fonalszál hozza mozgásba, vagy a fonalszálak egyes tagokhoz külön hozzáfűzve, fölülről táncoltatják. Ebből származtak a *bábszinházak* (l. o.) vagy *marionnettek* mozgó figurái. Festőművészek modell gyanánt használnak nagyobb méretü, vagy életnagyságú *mozgó babát* (francia neve: mannequin), amelyre a lefestendő ruhát rendezik el a kívánt helyzetbe. Állítólag az első ilyen festőbabát Fra Bartolommeo (1475—1517) alkalmazta.

2. *Báb* (pupa, chrysalis, állat), a rovaroknál az a fejlődésbeli szak, mely az ivarérett állapotot megelőzi. Ilyenkor a rovar nem táplálkozik és többnyire mozdulatlan. Megkülönböztetünk: 1. tonnaalakú bábot (pupa coarcta), midőn a bábot még a lárva utolsó ruhája, bőre is takarván, rajta kívül az egyes végtagokat észrevenninem lehet, pl. ilyen a legyek bábja; 2. fedett v. múmia alakú bábot (p. obtecta), midőn az egyes végtagok észrevehetőleg ugyan, de szorosan a burokhoz feküsznek, pl. a lepkék, bábja, és végül 3. szabad bábot (p. libera), melyen a végtagok szabadon kiállnak, pl. a bogarak bábja. Némely lárva bebábozás előtt még finomabb v. durvább selyemszerü szövetbe is burkolja magát, melyet gubónak nevezünk, pl. a selyemlepke. L. *Átalakulás.*

3. *Báb*-nak hívják a learatott s kévékbe kötött gabona vagy egyéb szálas terménynek szárítás céljából oly módon való összerakását, hogy a vékonyra kötött kévéket kúpalakban felállítják s azokat egy szétterpesztett kévével, a *fejkévével* letakarják. (L. az *1., 2., 3., 4. és 5. ábrát* a tulsó oldalon.) Nedves éghajlatú vidéken a báb alakítása ajánlatosabb, mint a *keresztbe* való rakás. A bábot 6—8 kévéből szokták alakítani.

4. *Báb* v. *kúp* a földmunkáknál. Kiásásoknál látható oszlopszerű földkihagyások, amelyek arra szolgálnak, hogy a teljesített földmunkának köbtartalma e kihagyások legfelsőbb pontjait összekötő síkok és ezekből lefelé lemért mélységek által biztosan megállapítható legyen.

5. *Báb* az építészetben, l. *Baluszter.*

Báb (arab) a. m. kapu, ajtó. Mint földrajzi név is előfordul, pl. Báb el Mandeb. Könyveknek egyes fejezeteit is B.-nak nevezik. A török nyelvben főleg összetételekben fordul elő, pl. *B. áli* a. m. magas kapu, a fényes porta; nevezik még *B.-i devlet*-nek is, azaz a birodalom kapujának. *B.-i humajun* a. m. a császári kapu, vagyis az a bejáró kapuja a sztambuli Jeni-szerájnak, mely az Aja-Szófia mögül vezet be a palota belsejébe. Ugyancsak ennek a szerájnak egyik kapuját *B.-i száádet*-nek, vagyis a boldogság kapujának nevezik. E kapun át vezet ugyanis az út amaz épületrészbe, ahol a próféta köpönyegét (hirka-i száádet) és kardját őrzik, amely ereklyéket csak esztendőnkint egyszer, a Ramazán-ünnep alkalmával nézi meg a szultán. B.-i száádetnek nevezik még

a hárem belsejébe vezető kaput is, és innen a szultán főheréltjének *B.-i szaadet agaszi* (a boldogság kapujának agája) neve, régebben a szultáni testőrség parancsnoka és főudvarmestere. *B.-i szeraszker*-nek hívják a hadügyminisztériumot, vagyis: a hadügyminiszter kapuja.

Baba, 1. *B.* (a. m. *vénasszony*), az északi szláv népek babonás mesealakja. Vén boszorkány (oroszul *baba-jaga*), aki erdőkben vagy annak szélein rozzant kunyhóban él; «mozsárba kuporodva, el tud repülni s útja nyomát a levegőben egy maga után húzott seprővel törli el». Néhány vonása közös a magyar népmesék *boszorkányával* (l. o.).

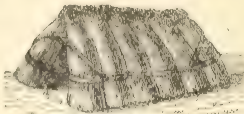
2. *B.*, török szó, apát, apót jelent egyúttal megtisztelő címe az öregeknek és szent hírben álló embereknek, főkép derviseknek, pl. *Gül B.* A szent földre zarándoklókat szintén *hádzsi B.*-nak nevezik. Anatóliában az atya, szülé szónak is *B.* felel meg.

3. *B.* a. m. kisded; továbbá bábu, l. *Báb.*

4. *B.*, a *tiszai hajósoknál* szokásos kifejezés, egyértelmű a koborafa- v. gugorafával. Az a saját tengelye körül forgatható függélyesen álló hengeralakú faoszlop, mely a fedélzetbe beeresztve, a hajó orrán vagy farán van alkalmazva, s melyet a hajó kikötésénél vagy kukázásnál a kötél rászedésére használnak. Néha a közönséges kötélbakokat is így nevezik.

Baba, 1. *B.-fok* vagy *Baba-burun*, Kis-Ázsiának és egyúttal egész Ázsiának legnyugatibb foka, a keleti hosszúság 26° 4′ alatt. — 2. *B.-Kalesszi*, város a hasonló nevű fok mellett. — 3. *B.*, a Balkán-hegység középső szakaszának 1700 m. magas csúcsa. — 4. *B.*, hágó a Hindukus rendszeréhez tartozó Paropamizus láncon, 2150 m. magasságban. — 5. *B.*, szigetcsoport, l. *Uj-Hebridák.*

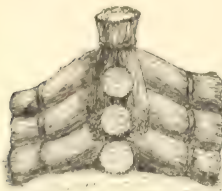
Bába (ném. *Hebamme, Wehmutter*, lat. *obstetrix*, franc. *sage-femme*), oklevéllel biró nő, ki képesítve van rendes lefolyású szülések önálló vezetésére, a gyermekágyas nők ápolására, tisztántartására s az újszülött gyermek gondozására. Előtanulmányaikat B.-képző intézetekben végzik (l. o.). Kivülök vannak még úgynevezett *cédulás B.-k* is, kiknek a B.-ság gyakorlására jogosítványt, rendszerint csak egy község területére, a vmegyei főorvos ad. Ezek 4—6 hetes tanfolyamokon képeztettek ki valamely vmegyei kórházi osztályon. A B. oklevele vétele előtt esküt tesz, a magyar B.-könyv szerint teendő működését fogadja meg. A B.-k működését a belügyi m. kir. miniszternek a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértőleg kiadott 1902. évi 95,000. számú rendelete szabályozza.

1. ábra.

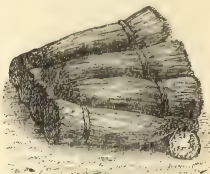
Bába, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban (1900) 608 oláh lak.; u. p. és u. t. Galgó.

Bábabukra, a *szivárvány*nak (l. o.) a palócoknál dívó neve.

Babadag, város Romániában, a Dobrudzsában, Tulcea (ettől 35 km.-nyire) járásban, a róla elnevezett tó közelében, (1889) 3376 nagyrészt bolgár lak. A mellette elterülő nagy erdők fáit Tulceába szállítják, ahol földolgozzák. 1771-ben és 1828-ban az oroszok megostromolták.

2. ábra.

3. ábra.

4. ábra.

5. ábra.

Bábafalva, kisk. Sáros vm. tapolyi járásban (1900) 152 tót lak.; u. p. Komlóskeresztes, u. t. Tapolyhanusfalva.

Bábafésü (növ.), l. *Scandix.*

Bábafog a. m. *anyarozs* (l. o.).

Bábafű (növ.), l. *Pimpinella.*

Babagura, hegység, l. *Babiagura.*

Bábaguzsaly (növ.), az Equisetumnak felvidéki népies neve. L. *Zsurló.*

Bábahalma, nagyk. Kis-Küküllő vm. radnóti j.-ban, (1900) 1261 oláh lak., nagy tengeri- és szilvatermeléssel és juhtenyésztéssel; u. p. és u. t. Dicsőszentmárton.

Bábahalom, l. *Baba kámennája.*

Babahoyo (v. *Guayos)*, a Guayaquil folyó mellékfolyója Ecuador amerikai köztársaság nyugati részében.

Babai *Ferenc*, jezsuita, szül. Pécsett 1742 márc. 12., megh. 1778 szept. 1. Tanulmányainak végeztével 1773. a nagyszombati hittani könyvtár igaz-

gatója lett. A rend eltöröltetése után esztergomvármegyei pap lett. Katona István történetírónak ösztönzésére latin verseket írt a magyar történet különböző korszakairól.

Babaji v. *bairagi*, indiai aszkéta kaszt; leginkább Bengáliában van elterjedve.

Babakaj, az alsó Duna medrében Galambócz és Lászlóvár közt emelkedő, mintegy 50 m. magas szikla, melyen alul a Duna szorosa kezdődik.

Bábakakas. Az olyan kakas, mely természeti hibájánál fogva v. vénsége miatt párosodni nem tud.

Bábakalács (növ.), l. *Carlina.*

Baba kámennája, orosz elnevezés, magyarul: *kőoszlop*, bálványszobor, amilyeneket Oroszország kelet-európai és északnyugat-ázsiai területén a régi halmok *(mogilák, kurgánok)* tetején találtak. Legismeretesebbek a hajdani Lebedia területén a Dnjepr és Bug folyók közén talált szobrok, tulajdonképen síremlékek kemény mészkőből v. gránitból, melyek sokszor művészi tökéletességet árulnak el féldomború díszítményeikben, bár a szobor maga csak nyersen van kidolgozva. Jóllehet hazánkban számos ilyen régi (prehisztorikus) halom (ú. n. kunhalom) van, ilyen kőszobrok e halmokból nem ismeretesek. A Duna-Tisza közti vidék halmai közül többnek *bábahalom* a neve.

Bábaképző intézet, szülészeti és nőgyógyászati osztállyal biró kórház, hol a bábák oktatásukat nyerik. A tanfolyamok tartama igen különböző, 4 hó—2 év közötti. Bajorországban pl. 4 hó, Elszászban 9 hó, Németország legtöbb helyén 5 hó, Belgium, Hollandia, Olasz- és Oroszországban 2 év, Magyarországon 5 hónap (l. *Bába).* Hazánkban jelenleg 12 bábaképző van: Budapest, Debreczen, Kassa, Kolozsvár, Nagyszeben, Nagy-Várad, Pécs, Pozsony, Szeged, Szekszárd, Szombathely és Ungvár. A tanítás nyelve a magyaron kívül az illető vidék nemzetiségi nyelvén is történik. A bábasági tanfolyamra a fölvételi feltételek a következők: 20—40 éves életkor, jó erkölcs, jó egészség, jártasság az olvasás- és írásban. A vidéki iskolákban állami segítségben is részesülnek azok a tanulók, akik oly községbe települnek, ahol eddigelé okleveles bába nincs.

Babakotó (állat), a koronás indri madagaszkári neve. L. *Indri.*

Bábakönyv, hivatalos tankönyv, melyet a m. kir. belügyminiszterrel egyetértőleg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium az 1902. évi 60,000. sz. rendeletével kiadott. E tankönyvet, mint az országos bizottság kiküldöttei dr. Dirner Gusztáv, dr. Kemény Gyula, dr. Mann Jakab és dr. Szabó Dénes bábaképző intézeti igazgatótanárok szerkesztették. A fenti miniszteri rendelet valamennyi bábaképző intézetben ezt tette kötelező tankönyvvé és az országban lakó nemzetiségek nyelvére is lefordíttatta. A bábák ismereteinek ébrentartására dr. Dirner Gusztáv tanár *Bábakalauz* c. lapot is alapított és szerkeszt.

Bábakút, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1900) 924 rutén lak., u. p. Hátmeg, u. t. Szentmiklós.

Bábapapagály (*Melopsittacus undulatus* Shaw.), l. *Papagály-félék.*

Babarcz, kisk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1900) 1380 német és magyar lak., igen régi kat. egyházzal és termékeny határral; postahivatal, u. t. Németbóly.

Babarczi-Schwartzer, l. *Schwartzer.*

Babarczszőllős, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 270 magyar lak., u. p. és u. t. Baksa.

Babarczy, 1. *Antal* báró, az 1847—48-iki országgyülésen a konzervativ párt egyik vezére, szül. 1813 febr. 12. Budán, megh. 1881 jún. 13. Eleinte különböző vármegyei tisztségeket viselt Csongrád vármegyében, utóbb helytartósági titkár és tanácsos lett. Az 1847-iki követválasztásokon Klauzál Gáborral szemben választották meg Csongrádban, konzervativ irányú utasításokkal, melyekben azonban a reformokra nézve is elég kedvező programm foglaltatott. Bár ekkor jött először az országgyülésre, azonnal kész és elsőrangú parlamenti erőnek, de egyúttal kimélet és tekintet nélküli harcosnak mutatkozott. Kossuth is elismerte róla, hogy az értelemnek szép adományával birt, noha minduntalan dialektikai mesterfogásokra ragadtatta magát. Emellett szenvedélyes, bátor ember, kitünő debatter. Mikor az általa védelmezett politikai irány elbukott, az új minisztérium előtt a nemzetőrségi törvény tárgyalása alkalmával néhány konzervativ szellemű helyes észrevételt tett. Utóbb azonban teljesen a reakció karjaiba dobta magát. 1849 elején Windischgrätz seregének császári főkomisszáriusa lett. Az abszolut kormány alatt előkelő hivatalokat viselt, legutoljára a soproni urbariális törvényszék elnöke volt.

2. *B. Imre* báró, az előbbinek öccse, altábornagy, szül. 1819., megh. 1881 dec. 21. Egyike volt az elosztrákosodott magyar születésű katonatiszteknek, ki az 1848—49-iki szabadságharcban mint császári őrnagy harcolt hazája ellen. Nevét egy katonai és politikai jellegű, különben névtelen röpirat tette ismertebbé (Bekenntnisse eines Soldaten, 1850), melyben azt fejtegette, hogy a császári hadsereg a monarchia egyedüli pajzsa és támasza, mint azt a mult (1849) év eseményei igazolták is. Ezért a hadsereg nem jutalmat követel, csakis ama felfogásának érvényesülését, mely minden nemzeti és alkotmányos eszmének nyilvánulása ellen fordul. Nagy önérzettel beszéli el, hogy 1848. Erdélyben a maga részéről mindent elkövetett a magyar, bár törvényes, de kárhozatos kormány rendeleteinek ellensúlyozására. Mint altábornagy s az arcière-testőrség parancsnoka fejezte be katonai pályáját.

3. *B. Imre (István),* szül. 1774 nov. 5. Szegeden, megh. 1810—15 körül. Csongrád vm.-nek alispánja és orsz. követe volt. Sok szinpadi művet írt és fordított. 1804-ben a szegedi német színészek előadták a németül írt Die seltene Männerkur c. darabját, melyet ő maga magyarul is megírt s a budai társaság Pesten 1807 okt. 14. mutatta be Férjek ritka orvoslása címen. Irt egy Virginia c. drámát is, melyet 1833. adtak először Szegeden.

Babarét, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) 186 tót lak., u. p. Kőhegy, u. t. Rimabánya.

Babarov, város, l. *Bauerwitz.*

Babar-szigetek *(Babber-szigetek)*, a Németalföldek birtokában levő és Amboina residencyhez

tartozó szigetcsoport a Banda- és Harafura tengerek közt a DK.-i szigetek egyik csoportja, 434 km² ter., (1895) 22 531 lak., akik közül Babarra mintegy 8000, Wetanra 2000, Daaira 2600, Marselara 7000, Daweloorra 1350 és Daurára 1000 esik. A szigetek sziklások és kevésbbé termékenyek. A telep Tepa Babaron, jó kikötővel.

Bábaság, l. *Bába*.

Bábaseprő v. *boszorkányseprő* (növ.), a fa egyes hajtásainak a többitől eltérő kifejlődése. Az ágnak valamely pontján a rendesnél több rügy léphet fel, melyekből külön-külön hajtások támadván a fának különben normális, lazán szétágazó koronájában kis sűrű bokor v. seprőalak támad (ágbokrosodás, ágtorzonborz) v. pedig mint a jegenyefenyőnek egyik ágából egy hajtás erősen és egyenesen felfelé nő, mindenfelé kurta tűk takarják, ezenfelül sűrűn és vízszintesen álló ágacskát hajt (l. az *ábrát*). A B.-t nyírfán, gyertyánfán,

A jegenyefenyő két éves bábaseprője (*a*), amelynek micéliuma tovább terjedve, egy évvel fiatalabb bábaseprőt (*b*) fejlesztett. Az ág a micélium terjedése területén duzzadt.

fűzön, gyümölcsfákon, különösen szilvafán, almafán, sövényfákon, kökényen, eperfán, papirepren, szilfán, hamvas égerfán, koronafán, galagonyán, különféle fenyőn, cseresznyefán, meggyfán stb. látták. A B. több évig is eltart, távolabbról nézve, a fán úgy látszik, mint a fagyöngy bokra, vagyis mintha az a fán élősködő külön növény volna. A nép szerint a boszorkányok ezen lovagolnak. A B. képződésének nem mindig ugyanaz az okozója. A jegenyefenyő B.-jét a *Melampsorella caryophyllacearum* (DC.) Schroeter rozsdagomba idézi elő, amely ennek a fának rákbetegségét is okozza, ezért e fa B.-je gyakran a rákseb helyén fejlődik.

Bábásodás (növ.) alatt különféle kóros állapotokat értenek, így pl. a növények szárának, pl. káposztapalántának kövér föld okozta felpuffadását vagy ellaposodását; a burgonya B.-a az, amikor a növény csak 1—2 gumót terem, míg a többi egészen apró marad, ami a gumók érésének idejében beálló, száraz időjárást követő hirtelen nedvesség hatására következik be. Sok burgonyafajta már magában is nagy hajlandóságot mutat B.-ra. A dohány B.-a a rosszul megeredt és tengődő ültetvényeken mutatkozik, amikor a levelek összevissza görbülnek, a dohány pedig elsatnyul.

Bábaszarka (állat), a nagy és kis szürkegébics népies neve. L. *Gébics*.

Bábaszék, kisk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1900) 850 tót lak.; u. p. Dobronya, u. t. Korpona.

Bábaszilva v. *éhes szilva* (növ.), az *Exoascus pruni* Fuckel gombától elrontott szilva. Az egészséges szilvától az különbözteti meg, hogy sokkal hosszabb, lapos táskaalakú, majd orsóalakú egyenes vagy görbe, ráncos vagy bibircsós, halványzöld, sárga vagy pirosas, deres; csonthéja nincs, a helyén nagy légtartalmú üres hely van. Ez a hamar vagy sebesen érni látszó gyümölcs a spórák kiképződése után fonnyad, s korán lehull, rosszízű és használhatatlan.

Babat, Gödöllőhöz tartozó puszta, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. gödöllői j.-ban, Besnyő és Zsidó közt, (1900) 120 lak., szép erdőséggel, nagy svájci tehenészettel, majorral; államjószági ispánsággal; u. p. és u. t. Gödöllő.

Bábatanfolyam, l. *Bába* és *Bábaképző intézet*.

Bábavár, 1. *(Bobora)* hegytető Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, Magyargorbó mellett, római domborművek lelőhelye. — 2. *B.*, régi földeród Mészkő mellett, Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, Vespasianus és Severus korabeli érmék lelőhelye.

Babay *Kálmán*, ref. lelkész, szül. 1862 dec. 7. Gárdonyban, Fehér vm. Mint végzett teológus 1885. lett segédlelkész, 1888. Mezőkomáromban lelkész. Irodalmi működését 1879. kezdte, sok tárcát írt vidéki és fővárosi lapokba, 1889. pedig az Egyetemes regénytár pályázatán *A Tisza virága* c. regénye figyelmet keltett. Önálló művei: *Szerelmes kisasszonykák* (Veszprém 1887); *Balatonmelléki történetek* (Budapest 1892); *A Visky-leányok* (regényes korrajz, Pápa 1899).

Babbage, *Charles*, angol matematikus és bölcselő, szül. Teignmouth-ban, Devonshireben 1792 dec. 26., megh. Londonban 1871 okt. 20. Cambridgeben a Trinity College-ben végezte tanulmányait, u. o. 1828—39. a matematika tanára volt, azután Londonban élt mint magánzó. Művei közül legnevezetesebb a Tables of logarithms (legújabb kiad. London 1889). Magyarul: *A természetes számok logarithmai* 1-től 108,000-ig. Stereotip harmadik kiadás. Készült Nagy Károly felügyelete alatt (London 1834. A magyar tudós-társaság költségével). A Letter to Sir H. Dawy on the application of machinery to mathematical tables-ben egy számológép gondolatát fejti ki, mely egyúttal nyomja is a számokat. Munkáinak száma mintegy 80-ra rúg, ezeknek jegyzéke a *Weld*, History of the Royal Society-ben (Oxford 1848).

Babber-szigetek, l. *Babar-szigetek*.

Babbetegségek, l. *Hüvelyesek betegségei*.

Babbit-fém, az antifrikciós ötvények közé tartozik. Áll 69% cink, 19% ón, 4% réz, 3% antimón és 5% ólom keverékéből. Használják csapágycsészéknek.

Bábcsiga (állat), l. *Pupa*.

Bábcza, kisk. Szilágy vm. szilágycsehi j.-ban, (1900) 944 oláh lak.; u. p. Bogdánd, u. t. Alsószopor.

Babeau, *Albert Arsène*, francia történetíró, szül. 1835. Cambraiben; harminc évnél tovább volt a troyesi akadémiai társaságnak titkára, majd elnöke. 1901-ben a párisi Académie des sciences morales et politiques tagjául választotta. Számos történelmi tanulmánya jelent meg, főképen a kis-

városok politikai, társadalmi, művészi életéről, nemkülönben a forradalom-korabeli Párisról.

Bábel, l. *Babilon* és *Babilónia.*

Babelkvarc (ásv.), kvarc-pszeudomorfóza fluorit után Beer-Alstonból Devonshireben.

Bab-el-Mandeb (a siralom kapuja), tengerszoros, amely a Vörös-tengert az Adeni-öböllel, illetőleg az Indiai-oceánnal köti össze, Arábia DNy.-i vége és Afrika partjai közt. Perim (l. o.) sziget két részre osztja. E sziget és az arab 264 m. magas Dzsebel Menhali közt van a kis szoros, $3^1/_4$ km., míg a nagy szoros Perim és Rasz Szeian közt több mint 20 km. széles. A Rasz Szeian v. Hemar-esz-Szean előtt egy kis sziklás sziget-csoport terül el, amelyet az angolok the Brothers-nek, az arabok Dzseziret-esz-Szabahnak (7 szigetnek) neveznek. A nagy szoroson mennek át a gőzösök; a kis szoroson az angol postagőzösök járnak. Perim szigetet jelentős fekvése miatt az angolok elfoglalták s erődöt építettek rajta.

Babelon (ejtsd: babl'ōñ), *Ernest*, francia archeológus, szül. Sarrey-ban (Felső-Marne) 1854. Az école des chartes-ben végezte tanulmányait, azután a párisi nemzeti könyvtár archeológiai osztályának őre lett. Főbb művei: Recherches archéologiques en Tunisie (1886); Catalogue des monnaies grecques de la Bibliothèque nationale (1. köt., 1890). Lenormantnak Histoire ancienne de l'Orient c. ismeretes kézikönyvét megtoldotta (6 kötet, 1881—88); Manuel d'archéologie orientale (Paris 1888); Description histor. et chronologique des monnaies de la république romaine (Paris I. köt. 1885., II. köt. 1888); Le commerce des Arabes dans la Baltique (1890); Les origines de la monnaie (1896); Guide illustré au cabinet des médailles et antiques de la Bibliothèque national (1900); Histoire de la gravure sur gemmes en France (1902). B. a Revue numismatique és a Gazette archéologique-nak is szerkesztője.

Babelsberg, I. Vilmos császár kastélya Potsdam mellett, a Babels- v. Babertsbergen 1835—49. épült az angol XVI. sz.-beli kastélyok mintájára; számos, a császár hadjárataira emlékeztető festmény díszíti; környéke igen szép park.

Babelthouap, l. *Palau-szigetek.*

Bábel tornya v. *babiloni torony.* Móz. I. k. 11. fejezetének elbeszélése szerint Noé utódai, akik még mind egy nyelvet beszéltek, Sineár földjére mentek és ott egy várost meg egy tornyot akartak építeni, amelynek csúcsa az égig érjen. Az Isten azonban meghiusította törekvésüket és megbüntette elbizakodottságukat azáltal, hogy összezavarta nyelvüket, úgy hogy nem értették meg egymást és elszéledtek a földön. Sokan abban a nézetben voltak, hogy a B. alatt a Belus temploma értendő, amely Babilónia leghatalmasabb építményei közé tartozott. Herodotos szerint, aki még látta, négyszögű épület volt, amelynek minden oldala 2 stádium hosszú volt. A közepén állott egy nyolcemeletes torony, amelynek csúcsára lépcsők vezettek föl. Ezt a Belus-templomot sokan azonosították a *Hilla* helységtől 9 km. D.-re fekvő Nimrûd nevű romokkal, amelyeket újabb időben ismételten kikutattak és leírtak. Egy fölirat alapján alapos a föltevés, hogy a romok helyén Borszippa állott.

Babenberg, hatalmas frank család, melynek őse Poppo az ú. n. Grabfelden lakott. Hasonló nevű fia Thüringia őrgrófja lett, azonban Arnulf király 892. megfosztá őt grófságától. Poppo másik fia, Henrik, Páris alatt veszett el 886. a normannok ellen vívott harcban. Ez utóbbinak három fia (Adalbert, Adalhard és Henrik) *Bamberg (B.)* birtokuktól a *B.* nevet vette föl, azonban mindannyian a Konradinusok nemzetségével folytatott ú. n. *B.-i viszályban* vesztek el. Utóbb a család egyik sarja, Luitpold a keleti őrgrófságot (az Ostmarkot, Ausztriát) kapta hűbérül II. Ottó császártól (974). Ez a Luitpold (megh. 994) törzsatyja volt az Ausztria fölött 1246-ig uralkodó fejedelmi családnak. 976—1156-ig őrgrófi, 1156—1246-ig hercegi címet viseltek. Harcias Frigyessel, ki 1246. a Lajta mentén a magyarok ellen vívott csatában elesett, a B.-család kihalt. A B.-család és Árpádházi királyi családunk tagjai három izben kötöttek frigyet. 1132-ben II. Adalbert osztrák őrgróf elvette Hedviget, Álmos kir. herceg leányát (II. v. Vak Béla hugát); 1174. V. Lipót herceg nőül vette Ilonát, II. Géza leányát. 1166-ban pedig Ágnes, II. Henrik herceg leánya neje lett III. István magyar királynak. A Magyarország és a B.-család országa közti politikai összeköttetésekről l. *Alsó-Ausztria.* V. ö. *Krones*, Grundriss d. österr. Gesch. 171. és 198. l.; *Juritsch*, Gesch. der Babenberger und ihrer Länder (Innsbruck 1894).

Babenhausen, 1. község Schwaben bajor kerületben, a Günz és vasút mellett, fűrészmalommal és sörgyárral, (1905) 2093 lak. A Fugger-B. hercegek szép kastélyával és mellette szép parkokkal. — 2. *B.*, város Starkenburg hesseni tartományban, a Gersprenz és vasút mellett, (1905) 2862 lak.

Baber (*Babar*, «az oroszlán»), ázsiai hadvezérek és fejedelmek tiszteletneve. 1. *B. bin Baisankur* (Abul Kazim B. Bahadur szultán, v. B. Mirza), Timur mongol nagymogul dédunokája, szül. 1438 febr. 14. Atyja, Baizanker után csak Dzsordzsan-t örökölte és véres harcok árán szerezte meg 1450. Khorasszan, 1451. pedig Farszisztán trónját. Megh. 1457. Thuszban. — 2. *B. Bin Omár sejk* (Zehir Eddin Mohamed B. szultán), az első nagymogul Indiában, Omár sejk fia, Timur nagymogul sarja, szül. 1483 febr. 15., megh. 1530 dec. 26. 1494-ben lépett Andidzsan trónjára, Fergena országban. Nagy hódításokat tett: elfoglalta Szamarkandot (1500), Kabult, Kandahart (1504). Makacs harcokban alávetette ÉNy.-Indiát és 1526. Delhibe tette át székhelyét. Később Agra-ba tette át udvarát és hatalmát K.-en Bengáliáig, Ny.-on pedig Multanig terjesztette ki. Az egész mohamedán világ legjelesebb uralkodója vala. Életét és tetteit maga írta meg: B.-nameh (B. könyve) című művében, keleti török nyelven. Kiadta Ilminszki, Kazán 1857.; perzsa nyelvre fordította Abd ul Rahim; angolra Leyden és Erskine; franciára Pavet de Courteille (Paris 1871); németre Kaiser. V. ö. Encyl. Britannica III. és *Lane Poole*, Babar (Oxford 1899).

Babérc. Apró bab-, borsónagyságú legömbölyített *barnavasérckonkréció*, mely nedves, páras klimáju vidékeken a talajnedvességből válik ki. Szerkezete legtöbbnyire koncentrikus. Előhegy-

segeinkben mint diluviális *B. es agyag* ismeretes. E. Tordai meg mészkőhegyeink dolina kitöltéseiben, mészkövek repedéseiben bolusszerü vörösagyagban; brecesiás kőzetekben és konglomerátokban vagy édesvizi mésszel kapcsolatosan, mely utóbbi előfordulásokat források tevékenységére kell visszavezetnünk. Végül sik vidékeken a folyók öntései zapjából, mocsaras területekről is ismeretes a podzolos sós intrazonalis talaju területeken.

Babérfa (növ.), a Lauraceae (Babérfélék) család genusza, 2 faja közül a *L. nobilis* L. (nemes B.) a Földközi-tenger vidékein, a *L. canariensis* Webb. Madeirán és a Kanári-szigeteken honos. Örökzöld fák bőrnemű váltakozó levelekkel, a levelek tövéből eredő nyeles, ernyősen csoportosuló vagy igen kurta bogas virágzattal, kétlakú vagy hímnős virágokkal s kerülékes csonthéjas gyümölccsel, mely alatt a lepelnek majdnem tányéralakú alja látható. Legnevezetesebb a *nemes B.*, 5—18 m. magas; koronája igen ágas, ága kopasz, sürün leveles; levele 6—10 cm. hosszú, hosszas lándzsás vagy tojásdad, bokros, fényes-zöld; virága zöldes- vagy sárgásfehér, gyümölcse egész 2 cm. hosszú, vékonyhúsú, kékesfekete és egymagú. A babér hazája Ázsiának meleg vidéke, Szíriában meg a cilicíai Tauruson nagyon közönséges. Európa mediterrán vidékén eredetileg nem honos, ide a régibb korban ültették, azóta mindenfelé termesztik, sőt Svájcban, Angol-, Skót- és Írországban is félig-meddig elvadult. Hozzánk legközelebb Fiuméban (Giardino pubblico) tenyészik a szabadban. Másutt csak díszül tartják, hidegházban teleltetik. Kellemes, fűszeres illatu és ízű leveleit (folia Lauri) régebben orvosságnak használták, ma mint fűszer használatos. Olasz-, Francia- és Spanyolországból jut a kereskedésbe.

Gyümölcse (Bacca Lauri) szárazon zöldesbarna, megjelenés erős kellemetlen zamatos keserü ízü, zsiros fűszeres. Tartalma 0·8% párolgó olaj, 1% kristályosítható, szagtalan és íztelen, elillanó, vízben oldatlan laurin, 12·8% zöld kövér olaj, 26% keményítő stb. A nép gyomorerősítőnek, füstölőnek, valamint baromorvosságnak, elpárolgó olaját (oleum lauri aethereum) krónikus bőrkiütések és tetvek ellen használja. Gyümölcséből kifőzés és sajtolás útján különösen a Garda-tónál szép zöld, félig folyékony *babérolajat (oleum laurinum)* is nyernek, mely közönséges hőfoknál szemcsés, zsírnemű állományú, erős fűszeres szagú s *babérstearinsav (laurostearin)* tartalmú. Bedörzsölésre és bebalzsamozásra használják. A lappoknak és szamojédeknek kedvelt izgató és élvezeti szere. A melegebb vidéken a mészárosládát kenik be vele, mert ez az embernek egyáltalában nem kellemetlen szag a legyet elriasztja.

A B.-t vagyis a görögök *Daphné*-ját *Apollon*nak szentelték. Örökzöld, hervadatlan lombja a dicsőség és érdem jelképe volt. Apollon papjai babérkoszorut viseltek, hogy prófétai álmot lássanak, e célból vánkosuk alá is babérlevelet tettek. Az ókorban gyakori balhiedelem volt, hogy a B.-ba a mennykő bele nem üt, ezért *Tiberius* császár, mihelyest zivatar kezdett mutatkozni, fejére babérkoszorut tett. A régiek azt is hitték, hogy a babérlevél élvezete igazmondó és jósló itéletet is kölcsönöz (daphnomanteia), ezért Pythia, midőn a háromlábú jósszékhez ment, babérágakkal volt körülesavargatva, babérlevelet kellett rágnia, azért Daphnéphagos melléknevе is volt. Ezek folytán a B. Görögországban hamar elterjedt. Babérág lett az énekesek növénye s mint *Corona triumphalis* (l. *Koszoru*) a győztes hadvezér és költő homlokát díszítette. Ezen a révon lett a babérkoszorú később a kitüntetés szimboluma, a doktorrá avatottat is gyümölcsös babérággal koszoruzták s a *baccalaureus* (a. m. babérbogyós) kitüntető szó innen ered. A mai görög nép virágvasárnap a babérágat a templomba viszi.

Babérfűz (növ.), l. *Fűz.*

Babérlevél, l. *Babérfa.*

Babérmeggy (növ.), l. *Prunus.*

Babérolaj, l. *Babérfa.*

Babérstearinsav, l. *Babérfa.*

Babes, 1. *Aurél*, szül. Bécsben 1852. Középiskolai tanulmányait, valamint a műegyetemet Budapesten végezte. Azután tanári képesítést és doktori oklevelet szerzett kémia, fizika és ásványtanból. Majd Heidelbergben *Bunsen* tanár laboratoriumában dolgozott. Egyideig főgimnáziumi tanár volt, majd Bukarestbe hívták a felsőbb gyógyszerész-iskolához, ahol jelenleg is működik.

2. *B. Emil*, ügyvéd, szül. Bécsben 1858. A Babes-családnak, melynek érdemei vannak a hazai románság politikai és kulturális életében, egyik munkás tagja. Magyar és román nyelven írt hírlapi cikkeiben, röpiratokban, a *Diagnoza* (magyarul *Argus*, Budapest 1908) c. könyvében mint a magyar-barát és mérsékelt irány képviselője fejti ki eszméit.

3. *B. Viktor*, orvos, egyetemi tanár, szül. 1854. Bécsben. Tanulmányait Bécsben, Budapesten, Berlinben s Párisban végezte s 1881. magántanár volt a budapesti egyetemen. 1882—84-ig Pasteur, Koch és Virchow mellett dolgozott, míg 1886-ben a bukaresti egyetemre hívták meg orvostanárnak. Itt megalapította a bakteriológiai intézetet, melynek ma európai hírneve van. Cornillal együtt 1884. kiadott nagy bakteriológiai kézikönyve a Monthyon-díjat nyerte. Jól ismert feltalálója sok kórbonctani leletnek, melyeket az Atlas de Histologie-ben gyüjtött össze. Kiválóak a bakteriológiában talált felfedezései is, nevezetesen a gümőkórt illetőleg: a baktériumok csatlakozása a gümőkórhoz, antituberkulotikus szérum és alohelemek, a tuberkulózis és lepra, a gümőbacillus topográfiája, a mikrobák társulása, stb. B. sokat foglalkozott a háziállatok parazitáival, a pithyriasis versicolor mikrobáival, fusiform mikrobákkal és a piroplazma mikrobáival, melyeket nevéről «Babesiosák»-nak nevez a tudós világ. B. szerzője több mint 500 tudományos értekezésnek, melyekről a párisi akadémián számolt be, melynek levelező tagja. Magyarul megjelent könyve: *A bakteriológia rövid tankönyve.*

4. *B. Vince*, született Hodony temesvármegyei községben 1822., megh. 1907. Budapesten. Tanulmányait Temesvárott, Szegeden, Karlóczán, Budapesten végezte. Előbb tanfelügyelő volt Krassó, Temes és Torontál vmegyékben, 1849. Bécsben

a birodalmi törvények és kormányrendeletek lapjánál a román szöveg szerkesztője volt, majd 1851. a legfőbb törvény- és semmitőszéknél tanácsosi titkárá nevezték ki; 1863—69. a budapesti kir. tábla ülnöke, majd három izben országgyűlési képviselő volt. A magyar országgyűlésen a Mocsonyiakkal egyetemben megalkotta a román nemzetiségi pártot. B. a román akadémiának is tagja volt, ahol leginkább történelmi értekezéseket tett közzé.

Babes-Ernst-féle testecskék, egyes baktériumok testében előforduló apró szemcsék, amelyek erősebben festődnek, mint a baktérium protoplazmájának többi része. Jelentőségük ismeretlen, de semmi esetre sem spórák. Bizonyos baktériumfajok meghatározására s más baktériumoktól való megkülönböztetésére jól felhasználhatók, így pl. a diftéria-bacillus elkülönítésére is.

Babeuf *(Baboeuf), François Noël*, francia jakobinus szociálista, szül. St.-Quentinben 1764 nov. 23., megh. 1797 máj. 27. Mikor a forradalom kitört, odahagyta kataszteri állását és a forradalom szolgálatába állott. Egy amiensi lapban közölt néhány cikke miatt a kormány Párisba vitette; itt azonban 1790. fölmentették. Később *B. Gracchus* név alatt Le tribun du peuple c. hirlapjában a tömeg- és vagyonközösség uralmát hirdette és a földbirtok új fölosztását követelte. Számos züllött jakobinus társaságában formaszerü összeesküvést szőtt, mely a direktórium megbuktatását célozta. Ezért a direktórium B.-t, Darthét és az összeesküvés több cinkosát 1796 májusban elfogatta és Vendômeban külön törvényszék elé állította, mely őket halálra itélte. Az itélet fölolvasása közben B. tőrt szúrt mellébe, de életben maradt és a nyaktiló alatt végezte életét. V. ö. *Buonarotti* F., Conspiration pour l'égalité, dite de B. (Brüssel 1828, 2 köt.); *Fleury*, Biographie de B. (Paris 1851); *Advielle*, Histoire de Gracchus B. (u. o. 1884, 2 köt.); *Muckle*, Die Geschichte der socialist. Ideen im XIX. Jahrh. (I. köt., Leipzig 1909); *Méric*, Les hommes de révolution. G. B. (Paris 1908.)

Babi, kis sziget Timortól É.-ra, Wetter és Kambing szigetek közt.

Bábi *(Bábisták)*, Perzsiában 1844 körül támadt mohammedán szekta, melynek alapítója a Sirázból származó Ali Mohammed (szül. 1820), ki mint a XIX. sz.-ban a siitaság korában keletkezett sejkhi-gyülekezet növendéke, a siita imámok és a mahdi (l. *Siiták)* túlzott misztikus tiszteletében nevelkedett; az imámokat isteni erők hiposztázisainak hitték. E csoport körében tehetsége, rajongó jelleme és ékesszólása miatt nagy tiszteletben részesült. 1835-ben a siiták szent búcsuhelyéről, Kerbeláról, fokozott rajongással tért haza és mindinkább magára vonatkoztatta azokat az emanatisztikus elméleteket, melyekkel lelke a társai körében megtelt. Maga és rajongó hívei *Báb*-nak mondták, azaz a *Kapu*-nak, melyen át a rejtett Mahdi-imám akarata nyilvánul. Majd még tovább menve a világszellem megtestesülésének «a megnyilatkozás pontjának» mondta magát, a legmagasabb igazság testi megjelenésének, csak külsőleg különbözvén, de lényegileg ugyanazonos lévén azokkal, kik régibb világkorszakokban, mint amaz isteni szubstancia (a világszellem) kisugárzásai jelentek meg a földön, Mózessel, Jézussal és a többi prófétákkal. Ali Mohammed, azaz Báb tanításával komoly ellentétbe került az ortodox iszlámmal, melynek hivatalos tanítói, a molláh-k ellen, képmutatásuk és anyagias törekvéseik miatt, mély ellenszenvet táplált. Nem ismervén el Mohammedet legutolsó prófétának, az iszlám tökéletesítését tűzte ki reformátori céljául Írt egy Korán-féle új szent könyvet (Baján) arab nyelven, s számos vallástani iratban részletesen kifejtette tanait. Az iszlám rituális törvényeit, az eledelre vonatkozó korlátokat mellőzi, a tiszta és tisztátalan közötti különbséget eltörli, s a fősúlyt a vallás szellemi és erkölcsi felfogására helyezi. A más vallásuakkal való érintkezés tekintetében szabadelvü álláspontot foglal el. Legfontosabb reformja a nők társadalmi felszabadítása; megszünteti a nők elfátyolozását s megnehezíti a házasság felbontását. A kormány eleinte nem lépett fel túlságos szigorusággal a B.-k ellen, megelégedett azzal, hogy a prófétát őrizet alá helyezte, anélkül azonban, hogy híveivel érintkezését és levelezését megakadályozná. Midőn azonban a B. tan követői a hatóság ellen is engedetlenséget mutattak, Naszreddin-sáh mindjárt trónralépte után (1848) erélyesebben lépett fel a B. szekta hívei ellen, kik Huszein Busrevi vezérlete alatt a hatalom ellen elkeseredett ellenállást fejtettek ki. Az alapító halála után két tanítványára szállt a követők vezetése: Mirzá Jahjára, kit a *Szubhi Ezel* (az örökkévalóság hajnala) és Huszein Alira, kit a *Behá Alláh* (isten ragyogása) néven tiszteltek. A Báb halála után csakhamar az utóbbi igényelte a hívők kizárólagos vezetését, annak mondta magát, kiről az alapító azt hirdette, hogy ő utána mint a világszellem újabb, tökéletesebb manifesztációja fog megjelenni. Oly szerepet tulajdonított maga mellett Bábnak, aminő Ker. Jánosé volt Jézussal szemben. Ez a B.-k közt szakadásra vezetett; *Ezelikre*, kik az első mester tanaihoz ragaszkodtak és *Beháikra*, kiknek prófétája az eredeti B. tanon túlmenve, annak továbbfejlesztését hirdette. A kormány egyre üldözte a felforgató tanok vallóit és fokozta az ellenük alkalmazott szigorúságot, s midőn néhányan 1852. a sah ellen merényletet kiséreltek meg; 40-et közülök nagy kínok közt kivégeztek és azóta a B.-hoz tartozást főbenjáró véteknek nyilvánították. Perzsiából kiüldözve, török földön találtak menedéket, Szubhi Ezel híveivel Famagustában (Cyprus szigetén), Behá a magáéival Akkában. Ez utóbbiak emelkedtek túlsúlyra az előbbiek elenyésző kisebbségével szemben. Behá új alapra helyezte a B. tanait; az iszlámmal való kapcsolását még lazábbá tette; világvallásnak hirdette. Behá halála (1892) után a hívők többsége fiát, a szintén Akkában székelő Abbász Effendit ismerte el vezérének. Idővel az eredeti B. tanok fejlődésének megfelelően a B. név helyett a *behái* elnevezést használják a hivek. E felekezet tanainak részleteiről tüzetes ismereteket nyerhetünk most az alapító és követőinek értekezései alapján, melynek kéziratait nagy részben a cambridgei és szt.-pétervári könyvtár megszerezte; innen aztán európai kiadásokban is hozzáférhetőkké lettek. Legutóbb a

pétervári akadémia Beha Allah leveleit is kiadta. V. ö. *Gobineau*, Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale (Paris 1865); *Vámbéry*, Vándorlásaim és élményeim Perzsiában (Pest 1867); *Huart*, Religion de B. (Paris 1888); *Dreyfus*, Essai sur le Behaisme, son histoire, sa portée sociale (u. o. 1909); *Goldziher*, Vorlesungen über den Islam (Heidelberg 1910).

Babiagura, *Babiagora (Babagura)* a Kárpátok ÉNy.-i [illegible] a Ny.-i Beszkidek (l. o.) egyik csoportja, mely Árva vmegye É.-i határán, részben már Galicziában a polhorai hágótól (809 m.) a Visztulába ömlő Skawa völgyéig, illetőleg a felkelő Árva és Skawa közti podvilki vagy Beszkid hágóig (703 m.) terjed. Az árvai lapályból elég gyorsan emelkedik fel; főgerince a polhorai hágótól az ország határa mentében a Beszkid hegyen (923 m.) át ÉK. felé csap a Madralowáig (1170 m.), innen D. felé hajlított félkörben K. felé fordul egészen a felsőlipniczai és wilcznai völgy közti nyeregig (986 m.), innen hosszu háttal ÉK. felé fordulva egészen a Skawa és Bysztra völgy képezte kanyarulatig. A lipniczai nyereg két főcsoportra osztja; a Ny.-iban a Brana (1517 m.) és Szokolica (1367 m.) mellett maga a B. csúcs (1725 m.), a keletiben a Polica (1367 m.) emelkednek legmagasabbra. A B. hegység főgerince meredeken emelkedik, oldalait fenyves, derekát gyalogfenyő fedi, csúcsán csak gyér fű terem az összehalmozódott sziklák közt. D.-i lejtői szelídebbek, É.-i lejtői meredekebbek, völgyei kevéssé lakottak, nehezen járhatók. A polhorai hágótól Ny.-ra az Osszus hegycsoport emelkedik a Pilszkóval (1557 m.) A B. túlnyomóan kárpáti homokkőből áll. A B. (a. m. asszony, nagyanya) szláv istenségtől vette nevét, melyet a pogányok a hegy csúcsán imádtak; napforduló idején a goralok még ma is tüzet gyujtanak a hegyen s azt hiszik, hogy a boszorkányok ott gyűlnek össze. A hegység legjobban a polhorai fürdőből (D. felől) v. Zawojából (É. felől) mászható meg. Csúcsán 1876. József nádor látogatásának emlékére obeliszket állítottak fel. Ott van hazánk legmagasabb fekvésű meteorologiai megfigyelő állomása is. V. ö. *Wespl* E., *Egy nap a B.-n.* (Magy. Kárpátegy. Évk. V. 234–247.); *Jablonszky* János, *Kirándulás a B.-ra.* (Földr. Közlemények. II. 368–378.); *Matzura* J., Illustrirter Führer durch die Beskiden (Teschen 1891); *Hunfalvy* J., *A magy. birod. természeti viszonyainak leírása.* I. 172–174.

Babiana *Ker.* (növ.), az Iridaceae (Nőszirom-félék) család génusza, délafrikai gumós növények tartoznak ide, melyek az Ixia-val rokonok és ezek melegházban tenyésztik is a kertészek. Nevezetesebb fajok pl. *B. villosa* Ker., *B. stricta* Ker., *B. stricta* Ker., *B. tubiflora* Ker., *B. ringeus* Ker., *B. sambucina* Ker.

Babić *Ljubomir*, írói nevén *Ksaver Šandor-Gjalski*, a legolvasottabb horvát regényíró, szül. a zagorjei Gredicében 1854 okt. 26. Jogi tanulmányait Zágrábban és Bécsben végezte s a horvát országos kormánynál mint fogalmazó szolgált, de ellenzéki magatartása miatt a tisztviselői pályán nem boldogult. 1906-tól 1910-ig országgyűlési képviselő volt. Az irodalom terén először 1884. lépett föl s azóta számos elbeszélést és regényt írt. B. a horvát elbeszélő irodalomban a realisztikus irány meghonosítója s mindmáig legkiválóbb képviselője. Nevezetesebb művei: Maričon (1884); Gjurgjica Agićena (1889 és 1904); Osvit (1892); Za materinsku riječ (1906), regények; Illustrissimus Batorich (1884); Pod starimi krovovi (1885); Iz varmegjinskih dana (1887); Male pripovijesti (1894); Diljem doma (1899) — elbeszélések.

Babics *Kálmán*, bölcseletdoktor, főgimn. tanár, szül. Szemerén, Győr vmegyében, 1840 jan. 23., megh. Budapesten 1886 okt. 22. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1869. Poroszországba küldte az ottani népoktatási intézetek tanulmányozása végett. Visszajötte után a fővárosi II. ker. áll. főreáliskolához, innen 1880. az ugyanazon kerületi főgimnáziumhoz tanárrá nevezték ki. Cikkein kívül következő önálló munkákat adta ki: *A néptanodai nevelés-oktatás* vázlatokban (Baja 1870); *Széptan* v. esztétika, a művelt közönség számára (Pozsony 1873); *Logika vagy gondolkodástan* (Budapest 1876); *Tapasztalati lélektan.* (Budapest 1882).

Babicsolás és *bőbicskolás*, Ipolyi (Magy. Mytholog. 405.) szerint «sok helyt» a *kuruzslás, varázslás, igézés* népies neve. Ipolyinak az a véleménye, hogy e szó rokona a *babona* kifejezésnek, figyelmet érdemel. Vele a Nyelvtört. Szótárban meglévő *babirkál* (a *babrál* kicsinyítője) és *babosgat* (coloro, beschönigen), sőt talán a *berbitél* ige is egybevethető. Részben azért, mert ezek elseje és másodika szintén a kuruzslással járó simogatást és kenegetést is jelenti, míg harmadikuk az ugyancsak bűbájos erejűnek hitt ráolvasások halk mormolását, suttogását, értelmét foglalja magába.

Babii, egy ókori nép, mely *Ptolemaios* szerint Libia (Észak-Afrika) bensejében lakott.

Babik *József*, kat. áldozópap, egyh. író, szül. Mezőtúron 1862 márc. 8. A teológiát a budapesti egyetemen végezte. Pappá szentelték 1884. 1889-ban az egri tanítóképző intézeten a magyar nyelv és történelem tanára, 1898. u. o. igazgató tanár, 1901. tiszabábolnai lelkész. Irodalmi munkássága: *Kat. vallásos költészetünk a jelen században*, (Budapest 1883); *Ünnepi egyházi beszédek* (Eger 1890); *A magyar katolikus egyházi ének története* (u. o. 1890); *Páter Hiláriusz* (papi adomák gyűjteménye, II. kiadás (u. o. 1892); *Szent László király élete és tettei* (u. o. 1892); *Imák és énekek* (u. o. 1896); *Tanulók zsebkönyve* (u. o. 1897); *Magyarok tündöklő csillaga* (u. o. 1900). Több füzet, számos cikk, nyelvészeti értekezés, prédikáció különböző lapokban és folyóiratokban, költemények.

Bábil, az egykori Babilon (l. o.) város egyik romhalma.

Babilon, az ókori babilóniai birodalom szék- és fővárosa volt. Legrégibb, még a sémitákat megelőző korból származó neve *Din-dar*, utóbb *Tin-tir* volt, vagyis «az élet berke». *Ka-Dingir*-nek, vagyis «Isten kapujá»-nak is nevezték és ebből származott az utóbb általánosan használatos sémi nyelvre való fordítás révén a *Báb-ilu* (Báb = kapu, ilu = isten) szó. Ez a szó a hébereknél Bábel, ó-perzsa nyelven Bábirus, görögben Βαβυλών, latinul Babylonia formát öltött. Alapításának története a

mithosz homályába vész. A legrégibb fölirat, amely róla szól, Szargon király idejéből (kb. Kr. e. 3800) való. Csak a Kr. e. második évezred elején emelkedett valódi történelmi jelentőségre, amikor az egyesült Babilónia fővárosává lett. B. területe, mely az Eufrátesz bal oldalán Hilla környékén m. p. a Greenwichtől számított k. h. 44 és 45 foka és az é. sz. 32 és 33 foka közt nyúlik el, Mezopotamia legterjedelmesebb romhalmai közé tartozik. Az egyes romhalmok különböző nevet viselnek. A legészakibb a *Bábil;* ettől délre, a mai Kuäris falutól K.-re emelkedik az *Emdzselibe* halomcsoport, amelynek ÉNy.-i részéből nyúlnak ki az egykori palota romjai, amiért is ezt a helyet a mai arabok «Kaszr»-nak, «kastély»-nak hivják. Az Eufrátesz folyam irányában lefelé haladva, a *Dzsimdzsime* falu mellett fekvő hatalmas, kb. 600 m. hosszú, 400 m. széles és 25 m. magas romhalomhoz jutunk, amelyet Amram ibn Ali-, mozlim szentnek, a hegycsúcs közepén emelkedő sírkupolájáról «*Isan Amran ibn Ali*»-nak neveznek, ettől K.-re emelkedik az «*Isan il-aszvad*»-nak, azaz «fekete domb»-nak nevezett halomcsoport, amelyhez ÉK.-i irányban az «*Isan il-ahamar*», a «vörös halom» sorakozik. Alig öt évtizede, hogy e terület tudományos átkutatását megkisérlették. Igaz, hogy már régebben több ízben igyekeztek B.-t fölkutatni, de e kisérleteknek nem volt tudományos jelentőségük. Az első európai, aki B. romjait meglátogatta és útjáról irott jelentésben számolt be, *Tudelai Benjamin* spanyol rabbi volt. Említendők *Rauwolff* és *Eldred* (előbbi augsburgi orvos, utóbbi angol kereskedő), akik a XVI. sz. vége felé utazták be ezt a vidéket és a Bagdadtól 15 km.-nyire fekvő «Akarkuf» nevű hatalmas téglaépítményben a Biblia említette bábeltornyot vélték látni. A XVII. sz.-ban *Pietro della Valle* járt B.-ban; ő az első, aki egy pár ékirásos jel másolatát küldte Európába és ugyancsak ő hozta magával az első B.-i ékirásos köveket Európába. A XVIII. sz.-ban *Niebuhr* és *Beauchamp*, a XIX. sz. elején pedig *Olivier* természettudós, 1811. az angol Claudius James *Rich* látogatta meg B. romjait és ott különféle topográfiai fölvételeket és kutatásokat végzett, amelyekről a Bécsben 1812. Hammer-Purgstalltól kiadott Mines de l'Orient-ben foglaltattak az első behatóbb jelentések. 1818-ban az angol *Porter* került Hilla környékére; Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia . . . c. műve a XIX. sz. elejéből származó munkák egyik legjobbika. 1852-ben egy francia expedició élén *Fresnel* és *Oppert* ment Mezopotámiába, hogy B. város romjait átkutassa és topográfiailag fölvegye. Utóbb *Rawlinson* (1854), továbbá George *Smith* (1873) és Hormuzd *Rassam* (1879) tettek itt kisérleteket és sok tekintetben gyarapították a B.-ról való ismereteket. Néhány év óta a Német Keleti Társaság (Deutsche Orientgesellschaft) igyekszik B. ismeretét előmozdítani és első sorban Hilla környékének óriási romterületére fordította figyelmét. Nemcsak II. Nebukadnécár hatalmas királyi várát tárták föl a gazdagon díszített trónteremmel, hanem sok egyéb leletet is, amely B. politikai és kulturális történetét megvilágítja. Itt emelkedett «*Í-sag-íla*», Marduk istennek szentelt ősrégi templom. Az egész épületcsoport több részből állott, amelyeket közös fal vett körül: a középen hétemeletes, lépcsőzetes torony, a *Zikúrat* emelkedett; az *Ikua* nevű, részben arannyal, kristállyal és alabástrommal gazdagon díszített szentélyében trónolt Marduk isten; a szentek szentjében, amely a *Parakku* nevet viselte, az év elején, a Zagmuk-ünnepen az istenek összegyűltek, hogy Marduk istennek hódolatukat bemutassák. E terem belső falai ezüsttel voltak díszítve és II. Nebukadnécár rakatta ki őket arannyal. A templomnak két nagy udvara és hat kapuja volt. Az Isan Amran nevű romhalom jelöli meg azt a helyet, ahol egykor Marduk híres temploma állott. Az egész építmény legfontosabb részét a *Zikúrat* képezte. B. területén még 43 szentély állott. — B.-t falak vették körül és nyolc kapu szolgált a városba való bemenetelre. Sok ezer éves története folyamán a sorsnak sok csapása érte B. városát. A legszörnyűbb gyász és veszedelem a Kr. e. VIII. sz. közepe táján érte a várost. Az asszír hatalom megerősödése folytán az óbabilóniai birodalom teljesen elbukott. Kr. e. 732. megszakadt a nemzeti királyok sora és III. Tiglatpilezer asszír király tette fejére Babilónia koronáját. 689-ben Szanherib asszír király teljesen kifosztotta és elpusztította B.-t. Várait a földdel tették egyenlővé, a templomokat és palotákat lebontották, az istenek szobrait Asszíriába szállították és hogy a várost a teljes pusztulásba döntsék, megrongálták az Eufrátesz folyam töltéseit, aminek következtében a várost a csatornák árjai elöntötték. Hasonlóan járt a város Assurbanipal idejében is. Csak miután Nabopolasszar (Kr. e. 625.) megalapította az új babilóniai birodalmat, lendült föl újra a város. Virágzásának utolsó és legragyogóbb korszaka volt ez. II. Nebukadnécár itteni építészeti tevékenysége majdnem példátlan a történelemben. 539-ben B. Kyros perzsa király kezére került és evvel mindörökre vége is lett dicsőségének. Többszörös fölkelések folytán a város elvesztette régi előjogait és tartományi város szinvonalára sülyedt. Ísagila-t kirabolták és bezárták, Marduk híres szobrát pedig Susába vitték, úgy hogy már Nagy Sándor idejében romokba volt temetve Marduk hajdani nevezetes szentélye. V. ö. C. *Bezold*, Ninive und Babylon (Monogr. zur Weltgeschichte XVIII.); F. H. *Weissbach*, Das Stadtbild von Babylon (Alte Orient, V. 4, Leipzig 1904); H. *Winckler*, Geschichte der Stadt Babylon (Alte Orient, VI. 1, u. o. 1904); *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1906).

Babilónia, Mezopotámia vagyis az Eufrátesz és Tigrisz folyamok vidékének D.-i része. Az egész terület keskeny alluviális síkság, amelyet délen a Perzsa-öböl határol; hossza körülbelül 450 km. volt, míg szélessége 30 és 150 km. közt ingadozott, területe tehát akkora volt, mint a mai dán királyság. Az eredeti források rendesen a Kingi és Burra v. Sumír és Akkad kettős néven nevezik, az utóbbi név helyett Kardunias néven is; a modern földrajzban az Irak el-Arabi nevet viseli míg az eredeti arab lakosság El Gezíra-nak, v. Sziget-nek hivja. Több mesterséges csatorna kötötte össze a Tigriszt az Eufrátesszel és nagyban hozzájárult az ország öntözéséhez és megtermékenyítéséhez.

A legnagyobb konalak a Satt el Hai, a legnevezetesebb az Arakhtu csatorna, mely ÉD.-i irányban keresztezte B.-t. Rendkívül fontos városok egész sora, mindegyike a legnagyobb műveltségnek volt székhelye és központja, virágzott ez ősrégi, talán legrégibb történelmi területen. A legnevezetesebbek: Babilon, Borzippa, Nippur, Eridu, Sirburla, Larsza, Uruk és Szippar. Ma már romos törmelékhalmokká váltak. B. *lakói* semiták voltak, őslakói azonban sumirok (l. o.). Földmíveléssel foglalkoztak, nagyban űzték a kertészetet és baromtenyésztést is. Emellett nagy súlyt fektettek az iparra és kereskedésre. A legrégibb időben a birodalom két részből állott: Dél és Észak B.-ból, csak a Kr. e. XX. sz.-ban sikerült Hammurabi királynak e két országot egy nagy összbirodalommá egyesíteni, mely ezentúl egy jogar és egy korona alá tartozott. B. jogi állam volt; törvénykönyve a híres Hammurabi-féle törvénygyüjtemény (l. o.). De amilyen kifejlett volt az ország igazságszolgáltatása, olyan rossz volt a közigazgatása. A *hadsereg* zsoldosokból állott és különböző csapatnemekre oszlott. A legnehezebb és legfélelmesebb csapat hadiszekerekkel volt ellátva, egyúttal ez volt a legelőkelőbb is és úgyszólván a mi mai lovasságunknak felelt meg. Voltak nehéz fegyverzetü vitézek, akik nemcsak lándzsával és karddal voltak fölfegyverkezve, hanem sisakot, pajzsot és páncélt is hordtak. Az íjászok a könnyebb csapatokat alkották. A csapatok fölszerelésének költségeit a király viselte. Külön katonai törvénykönyvük is volt. A *házassági* viszonyokat már a legrégibb idő óta törvényes intézkedések szabályozták; a házasság érvényességének alapvető föltétele a házassági szerződés volt. Szigoruan, halállal büntették a házasságtörést. Nagy gondot fordítottak a *gyermeknevelésre*. Az elemi oktatáshoz tartozott az írásjegyek megtanulása, amit nyelvtani gyakorlatok követtek; a felsőbb tanintézetekben sumir nyelvet tanítottak. Egyszersmind rendszeres módon tanították a rajzot és később a mintázást is, első sorban azonban művelték a mennyiségtant, mértant és csillagászatot. E tudományokban a B.-iak csodálatos jártasságot értek el. Nagy fontosságot tulajdonítottak a gyermekek vallásos nevelésének. A B.-iak *vallása* asztrális vallás volt; hitökben és istentiszteletökben a hold, a nap és csillagok játszották a főszerepet. B. főistene volt Marduk. Az istenek tiszteletére templomokat építettek, amelyekben papok végezték az istentiszteleteket; ez áldozatokból és imádságokból állott. Voltak tömjén-, állat- és italáldozatok. De a szellemekben való hit is nagyon ki volt fejlődve. *Temetkezési szertartásaikról* is van némi tudomásunk. Először is megmosták a hullát, ezután vajjal, mézzel, olajjal és sóval dörzsölték be, majd vászonba burkolták és agyagkoporsóba helyezték. Hogy a sír sötét mélyében való tartózkodás kevésbbé szomorú legyen, étellel és itallal telt ivóedényeket és tálakat is tettek a sírba. Királyok és hozzátartozóik sírjába arany- és ezüsttárgyakat s a méltóságot kifejező jelvényeket helyeztek. Minden halottat hét napig gyászoltak meg hozzátartozói. A gyász jeléül elszakították ruhájokat, kitépték szakállokat, lenyirták hajokat, késekkel megvagdalták testöket és a földre vetették magokat. A temető a templom kerületén belül terült el. Az *írás* ékírás (l. o.) volt; az *irodalom* meglehetős tág körű volt és a *tudomány* náluk már a fejlődés magas fokát érte el; főleg a mennyiségtan és csillagászat terén mutathattak föl korszakalkotó eredményeket. A csillagászat terén tanítói voltak a földkerekség valamennyi kultúrnépének. A legnagyobb pontossággal kiszámították a csillagok keltének és nyugtának idejét, a hold fázisait, a nap és a fontosabb csillagcsoportok kulminációját, ismerték a nap- és holdfogyatkozások periodikus visszatértét, meg tudták határozni a bolygók és a legnagyobb csillagok heliakus keltének és nyugtának idejét, már korán ismerték a zodiakust s így a tropikus ég csillagképeit is. *Naptáruk* is már a legrégibb időben nagyon rendezett volt és a luniszoláris éven alapult. Az óv 12 hónapból állott, amelyek fölváltva 29 és 30 naposak voltak, tehát összesen 354 napból. Hogy ezt a nap pályájával összhangba hozzák, 19-éves ciklust szerkesztettek, amelyen belül 12 év közönséges év volt 354 nappal, hét év azonban, még pedig e ciklus minden 3., 6., 8., 11., 14., 16. és 19. éve 13 hónapból, e szerint 384 napból állott. A hónapok nevei ezek: 1. Niszannu, 2. Airu, 3. Szimannu, 4. Dúzu, 5. Ábu, 6. Ulúlu, 7. Tisrítu, 8. Arakh-samna, 9. Kiszlímu, 10. Tébitu, 11. Sabátu, 12. Adáru; szökőévben még egy II. Adáru volt, ritkábban egy II. Ulúlu. A Kr. e. XIX. sz.-ban ellenséges betörések történtek, amelyek B.-t a legmélyebben megalázták. Ezeket a betöréseket felhasználták a kassziták, hogy az uralmat magukhoz ragadják és több mint öt évszázadon át uralkodott ez idegen dinasztia B.-ban. E dinasztia egyik legkiválóbb fejedelme Agukakrími volt. A XVI. sz.-ban B.-nak veszedelmes vetélytársa támadt Asszíriában és a Kr. e. XIII. sz.-ban már egész B.-t elfoglalták az asszírok. Ezzel B. elvesztette világhatalmát és Asszíriának volt kénytelen azt átengedni. 745-ben, III. Tiglatpilezer asszír király trónraléptetésével kezdődött B. teljes leigázásának a korszaka és csak 625. következett be B.-nak az asszír uralom alól való függetlenítése s így új korszak kezdődött Mezopotámia történetében: az új B.-i birodalom története, amelynek megalapítója Nabopolasszar volt. B. hatalma és tekintélye most folyton-folyvást növekedik és II. Nebukadnécár alatt ismét magához ragadta az előázsiai hegemóniát. II. Nebukadnécár halála után gyorsan beállott a hanyatlás és alig 25 évvel később a birodalom sorsa eldőlt. Kyros, a perzsák királya, megostromolta B. fővárosát és 539. Arakh-samna hó 3-án (azaz okt. 7-én) tartotta meg Kyros diadalmas bevonulását Bábelben és B. perzsa tartománnyá lőn. V. ö. C. *Bezold*, Ninive und Babylon (Monogr. z. Weltgeschichte XVIII.); Hugo *Winckler*, Die polit. Entwicklung Babyloniens u. Assyriens (Alte Orient II. 1.); *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1906).

Babilóniai fogság alatt a zsidók történetének azt a korát értjük, amelyet nemzeti voltuk és templomuk elpusztulása után (586) a babiloni számkivetettségben töltöttek. Régi asszír szokás volt, hogy a meghódított tartományok lakosságát a hódító országába vitték és cserébe odavaló embereket telepítettek le a meghódított tartományban.

Igy tettek az asszir királyok Izraelország lakosaival is 722. Az asszir királyoknak ezt az eljárását utánozta Nebukadnécár, babilóni király is. Miután Jójáchin királyt sok előkelő alattvalójával, akik között Ezékiel próféta is volt, 597. Kr. e. Babilóniába vitette, Jójáchin utódja, Cidkijjá, nem okulva elődje sorsán, tovább is Egyiptomnak kegyét kereste és végre föl is lázadt Nebukadnécár ellen. Ekkor Nebukadnécár megjelent seregével Jeruzsálem előtt és 586-ban elfoglalta. Cidkijjá gyermekeit atyjuk szemeláttára megölette, őt magát pedig megvakíttatta és bilincsekre verve vitte el magával; Jeruzsálemet és a templomot fölégette s a nép nagy részét Babilóniába telepítette át. Ezzel kezdődött a B. vagy számkivetés, amely a zsidókra rendkívül tisztító hatással volt. Itt ugyanis a nép nagy része, különösen a gazdagok és előkelők, beleélték magukat a babilóniai viszonyokba, elsajátították az ottani szokásokat, s így beleolvadtak a pogányokba. Volt azonban egy töredék, amely a próféták tanításának megfelelőleg az isten büntetését látta a nagy nemzeti csapásban s ez azután buzgalommal foglalkozott a vallásos irodalom töredékeivel, amelyeket magával hozott s ragaszkodott vallási törvényeihez, amelyek népüket összetartották. Ezékiel és egy ismeretlen próféta, akitől a hatalmas beszédek származnak, amelyek Ezsajás könyvének második részében olvashatók, ezt a buzgalmat és ragaszkodást még jobban élesztették. Mintegy 50 évvel Jeruzsálem pusztulása után Kyros perzsa király legyőzte Nabunaid, utolsó babilóni királyt s amint egy fölirat mondja: «az isteneket visszavitte helyeikre», «újra helyreállította az ő lakhelyeiket». Ugyane föliraton úgy imádkozik: «Mind az istenek, amelyeket városaikba visszavittem, hirdessék minden nap Bél és Nebo előtt az én napjaim hosszuságát, mondják ki az én kegyelmemnek szavát». Ez a fölirat teljesen megfelel a szentírás elbeszélésének, amely arról szól, hogy Kyros visszabocsátotta a zsidókat Palesztinába és megengedte nekik, hogy templomukat újra felépítsék. Az engedéllyel többnyire papok, leviták és a nép vallásosabb része élt, a többiek ott maradtak Babilóniában. 40,000-en fölül volt azok száma, akik visszatértek, de akiknek nagy nehézségekkel kellett küzdeniök, ami közben Aggeus és Zachariás próféták beszédeikkel bátorították őket, úgy hogy a templom 516. föl is épült. Az első templom elpusztulása és a másodiknak felépítése közötti időt (586—516) a 70 évig tartó B.-nak mondják. — *B.*-nak nevezik a római pápák tartózkodását Avignonban, l. *Avignon*.

Babilóniai művészet *(képmelléklettel)*. A B., melynek legrégibb korszakát ó-khaldeai művészetnek is nevezik, a Kr e. 3000 év körül veszi kezdetét. Mint Babilónia egész civilizációja, a művészet is az ország D.-i részéből, ennnek lakóitól, a *sumiroktól* indult ki. Ez ősi művészet emlékeit a XIX. sz. közepe óta folytatott ásatások tárták föl. Az angol Loftus, Taylor és Rawlinson, a francia Oppert, de Sarzec, De Morgan és Heuzey, az amerikai Hilprecht sorra fedezték föl a régi városok nyomait. A legnevezetesebbek: Szirpurla (a mai Tello helyén), Eridu (Abu-Sarein), Ur (Mukajjar), Uruk (Varka), Nippur (Niffer), Babilon és Borzippa, a mai Hilla, Birsz-Nimrud és El-Kazr romhalmai alatt.

A babilóniai építészet uralkodó anyaga az agyag, melyet vert agyagból, napon szárított v. égetett téglából épített falak előállítására használtak föl, míg a terméskő csak egyes apróbb, díszesebb részletek anyagául szolgált. Az anyag következtében a falak igen nagy vastagsága, aránylag csekély magassága, fejletlen szerkezet, tagoltság és térkiképzés jellemzi az építészeti műveket, noha inkább gyakorlati célra szolgáló kisebb építményeknél (sírboltok, csatornák) az álboltozat, sőt a valódi boltozat is érvényesült. A templomok több, állítólag rendesen 7 emeletes épületek voltak, tömören egymásra helyezett és fölfelé lépcsőzetesen kisebbedő terraszokból alkotva. Az emeletek, melyek mindegyike egy-egy istenségnek volt szentelve és később külön-külön színű mázas tégla burkolattal megkülönböztetve, vidékenkint eltérő alaprajzot mutattak. A sumirok sajátos alkotása volt a templomnak ez a formája, melyet Babilónia és Asszíria sémi lakói átvettek és a sumir civilizáció igényeiről tesz tanuságot a paloták (Gudea király palotája Tellóban) eléggé fejlett alaprajza.

A sumir művészet legrégibb alkotásai, melyek olykor a Kr. e. IV. évezredre is visszamennek, a kőből vésett «pecsétlő hengerek», az ősi mitológia ábrázolásaival, de korán föllép a nagy méretü szobrászat is és a Tellóban talált ülő és álló szobrok (Páris, Louvre), köztük Gudea király szobrai, merevségük mellett is már az emberi test arányainak és formáinak helyes megfigyeléséről, monumentális fölfogásról tanuskodnak, míg a dombormüvek, köztük Eannadu király híres «keselyüs köve» (keselyük ragadják el a csatában elesettek tagjait) élénken elbeszélők, kifejezők. A babiloni civilizáció legfontosabb emlékei közé tartozik az a világhírü kő, melyen *Hammurabi* (l. o.) király (Kr. e. XX. sz.) dombormüvü ülő képmása van kifaragva, amint a szippari napistentől átveszi a törvényeket, amelyek — a világ legrégibb törvénykönyve — a kő többi részeire sűrün reá vannak vésve (Páris, Louvre).

A sumirok művészetén alapul Mezopotámia sémi népeinek művészete, mely É.-on, az asszíroknál, főleg a Kr. e. IX. és VIII. sz.-ban oly kiváló alkotásokat hoz létre (l. *Asszir művészet*), míg D.-en, Babilóniában, már korábban észlelhető a sémi tipus érvényrejutása a képes ábrázolásokban, de a B. új, rövid virágzása csak Babilóniának az asszír uralom alól való fölszabadulásával (Kr. e. 625) kezdődik, főleg II. Nebukadnécár (Kr. e. 604—562) nagy építészeti tevékenységéhez fűződik és Babilóniának Kyros által való meghódításával (539. Kr. e.) véget ért.

Az asszírok által elpusztított Babilon újjáépítésével Nebukadnécár azt a hatalmas fővárost alkotta meg, melyet Herodotos óta sokszor túlzó magasztalással írtak le a régi tudósítók, de a legújabb kutatások is megállapították a város roppant kiterjedését, falainak mintegy 40 m. vastagságát, úgy hogy hitelt érdemel a régi íróknak az az ismételt állítása, hogy a falon négyesfogat is megfordulhatott. Két királyi palota állott az Eufrátesz két partján egymással szemben; a balparti-

hoz tartozott »Szemiramisz függő kertje«, a régi világ hét csodájának egyike — lépcsőzetes terraszos építmény, hasonló szerkezetű, mint Bel isten híres temploma (»Bábel tornya«), melyet Herodotosz írt le s amely ép úgy, mint Asszíriában, az ősi sumir elemek fennmaradásáról tesz tanuságot. Babilon csodás, magasztalt épületeiből ormótlan halmok képződtek, melyekből a kutatók ásója a régi fénynek csak kevés bizonyítékát hozta napfényre, de egyes talált töredékek igazolják, hogy e fényűző kor művészetében nagy szerepet játszott az ősi mód szerint téglából épített falaknak bronzzal, domborművel, agyaglapokkal, de főleg színes mázos csempékkel való burkolása, úgy hogy ezekkel ragyogó hatású valóságos mozaikképeket állíthattak elő. Az új birodalom nagyobb számú emlékeinek híján Babilónia művészettörténeti jelentősége főleg a régi, sumír emlékekben rejlik, míg Mezopotámia művészetének a sémi népeknél való továbbfejlődését inkább Asszíriában kereshetjük (l. a *képmellékletet)*. V. ö. *Perrot-Chipiez*, Histoire de l'art dans l'antiquité II. (Paris 1884); *Bezold*, Ninive u. Babylon (Monographien zur Weltgeschichte. XVIII); *Mahler*, Babilónia és Assyria (Budapest 1906). *Galgóczy:* A sumir nép művészete (Művészet, 1903).

Babiloni torony, l. *Bábel tornya.*

Babimpe, a bantuk csoportjához tartozó kisebb négertörzs a Zambézi folyó mentén (Dél-Afrika).

Babin, kisk. Árva vm. námesztói j.-ban, (1900) 812 tót lak., u. p. Lokcza, u. t. Árvaváralja.

Babin (orosz), csekélyebb értékű barna macskaprém, többnyire csak bélésnek használják.

Babina greda, adó- és politikai közs. Szerém vm. županjai j.-ban, (1900) 1388 horvát-szerb lak.; csendőrőrs, postahivatal, u. t. Šamac.

Babina rieka, adóközs. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1900) 384 horvát-szerb lak., u. p. Mečenčani, u. t. Majur.

Babindál, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1900) 391 magyar és tót lak. Szlávy-féle régi nemesi kúria: u. p. Kalász, u. t. Nagylápos. E helységtől vette elnevezését a B.-család, melyről már a XIII. sz.-ban van említés téve, s mely a XVII. sz. vége felé halt ki.

Babinec, adóközs. Varasd vm. varasdi járásában, (1900) 841 horvát-szerb lakossal, u. p. és u. t. Vinica.

Babinet, *Jacques*, francia fizikus, szül. Lusignanban, Vienne departementban 1794 márc. 5., megh. Párisban 1872 okt. 21. Először tüzértiszt volt. 1814-ben azonban elhagyta a katonai pályát és előbb a matematika tanára lett Fontenay le Comteban, azután a természettant tanította Poitiersban és később Párisban a Collège St.-Louis-on. Megbarátkozva Aragóval és Fresnellel, a meteorológiai és ásványtani fénytan tanulmányozására szánta magát, amely tudomány neki sokat köszönhet. Nevét főleg a róla elnevezett légszivattyúcsap (l. *Légszivattyú)*, az elliptikusan polározott fény vizsgálatára szerkesztett *kompenzátora* s a fényelhajlás elméletére vonatkozó *teorémája* tartotta fenn. Nagyobb munkai: Traité élémentaire de la géometrie descriptive (Paris 1850) és Etudes et lectures sur les sciences d'observation (u. o. 1855—1865, 8 köt.).

Babington (ejtsd: bebbingtn), 1. *Anthony*, gazdag és buzgó katolikus angol nemes, a Stuart Mária királynő javára támadt összeesküvés feje. II. Fülöp angol király követe, Mendoza rábirta, hogy összeesküvés útján Erzsébet királynőt meggyilkolja, a fogoly skót királynét kiszabadítsa és az angol trónra emelje. Walsingham angol miniszter azonban B. és Mária elfogott leveleiből tudomást szerzett az összeesküvésről s a döntő pillanatban B.-t és bűntársait elfogatta. B. semmit sem tagadott, a Stuart Máriához intézett leveleket a magáéinak ismerte el és 1586 szept. 20. bátran hajtotta fejét a bárd alá. Hasonló sors érte bűntársait, Savaget, Ballard papot és másokat. A B.-hoz intézett levelek alapján azután Stuart Máriát is halálra ítélték, ámbár váltig azt állította, hogy csakis az ő kiszabadíttatása képezte az összeesküvés célját. A levelezést kiadta *Bresslau* (Sybels Histor. Zeitschrift 52. köt.) és *Sepp* (München 1866). V. ö. Századok 1885. a Stuart Mária irodalmat.

2. *B.*, *Charles Cardale*, angol botanikus, szül. Ludlowban 1808., megh. Cambridgeben 1895 júl. 23. Hosszú időn át Cambridgeben volt a botanika tanára. Művei: Flora Bathoniensis (London 1834, pótlék 1839); Primitiae florae Sarnicae, or an outline of the flora of the Channel Islands (u. o. 1839); Manuel of British botany (3. kiad. u. o. 1881); The British Rubi (1869).

Babingtonia *Lindl.* (növ.), l. *Baeckea* L.

Babingtonit, augit csoportbeli szilikát ásvány, anyaga $(SiO_3)_2(Ca,Fe,Mn)_2.(SiO_3)_3Fe_2$; háromhajlású keskeny, jól hasadó kristályokban v. sugárrostos halmazokban terem; üvegfényü, zöldesfekete, $K = 5·5 - 6$. Előfordul gránát és epidottal Arendalon (Norvégia), szienitben Sutherlandon (Skócia), Nassauban, gránit üregeiben Bavenon (Olaszországban).

Babini köztársaság, tréfás egyesület, amelyet egy lengyel nemes, Psonka, Lublin mellett fekvő Babin nevű birtokán 1568. alapított; bolondos módon kinevezett mindenféle tisztségre arra nem való embereket és e kinevezésekről függőpecsétes diplomákat állított ki. A társaság jegyzőkönyvei 1600—1677 közti évekről ránk maradtak.

Babin potok, adóközség Lika-Korbava vm. otocsáni j.-ban, (1900) 1771 horvát-szerb lak., u. p. Vrhovine, u. t. Petrovo selo ličko (nyáron: Plitvice).

Babinski-féle tünet, ha a talp csiklandozására a lábujjak kifeszülnek, az agyvelőkéreg működésének hiányára vall (pl. alváskor, narkózisban, bizonyos betegségekben); normális viszonyok között ilyenkor az ujjakat behajlítjuk.

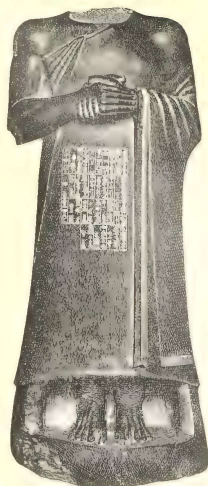
Babioles (franc.) a. m. játékszer; átvitt értelemben irodalmi apróságok, mulattató semmiségek gyüjteménye, könyvcímül használják.

Babire, a bántuk csoportjához tartozó kisebb négertörzs a Luálába folyó mentén (Dél-Afrika).

Babirussa (állat), a sertés-félék (Suidae) családjába tartozó emlősállat. A házi sertéshez nagyon hasonlít; törzse nyulánk, két oldalról csak kevéssé összenyomott; lába hosszú; nyaka nagyon rövid, füle rövid, felálló; bőre és pofája is ráncos; színe piszkos hamvas szürke. A hím felső agyarai feltünően hosszuak és majdnem félkörösen hátra-

BABILÓNIAI MŰVÉSZET.

4., 5. Gudea király szobrai Tellóból.

1., 2. Khaldeai pecsétlő hengerek.

3. Khaldeai kődombormű.

6., 7. Szobrokról való fejek Tellóból.

(1., 2. a párisi De Clercq gyűjteményben; 3–7. a Louvreban.)

felé hajlanak. A nőstény szemfogai rövidek s a felsők alig emelkednek ki egy ujjnyira. Celebesz és néhány szomszédos szigeten (Szulu, Buru, Amboina) él, rendesen mocsaras erdők, ingoványok és tavak közelében csapatosan kóborol. Húsa ízletes, de vadászata meglehetősen veszélyes.

Bábisták, *bábizmus*, l. *Bábi*.

Babisza, l. *Lobisza*.

Babisza, a bantuk keleti csoportjához tartozó négertörzs (Bangveolo és a Nyanza tavak közt, Dél-Afrika), rabszolga- és elefántcsont-kereskedéssel foglalkoznak.

Babits *Mihály*, tanár és író, szül. Szekszárdon, 1883. Budapesten befejezvén filozófiai tanulmányait, tanár lett Baján a cisztercieknél, majd Szegeden, utóbb Fogarason. Irodalmi művei: *Levelek Irisz koszorújából*, versek (Budapest 1909); *Laodameia*, görögös tragédia; számos prózai dolgozata a Nyugat c. folyóiratban.

Bábjáték, l. *Bábszinház*.

Babka v. *babkó*, csekély értékű réz váltópénz, amelyet II. Lajos király veretett először. Csekély értékénél fogva átment a közmondásba is: «egy B. t sem ér». L. *Batka*.

Babkirály. Franciaországban, Belgiumban, Németalföldön és Angliában, sőt Németország és a Svájc francia hatás alatt állott vidékein szokásban van *vízkeresztkor* (jan. 6.) az ünnepi ebéd közben egy hagyományos alakú kalácsot az asztalra feladni, melybe egy *babszem* van belesütve. Akire a babszemet magába foglaló szelet jut, az a *babkirály* vagy babkirályné s első dolga, hogy másnembeli uralkodótársat, némely helyütt pedig még egész udvartartást is választ magának. A B. a lakoma korlátlan hatalmú feje, rendelkezéseinek aznap mindenki engedelmeskedni tartozik az asztalnál, kivált amikor iszik, vele együtt mindenkinek ki kell hajtania poharát e szavakkal: «le roi boit (v. la reine boit)», a király (v. a királyné) iszik. Aki ezt elmulasztja, arra valami bohókás büntetést mér a B. Angliában, Belgiumban és Németalföldön e királyt külön e célra szolgáló kártyalapok közül való sorshúzással, az úgynevezett *királylapokkal* választják.

E szokás igen régi eredetü és alighanem a római *Szaturnaliák* egyenes utódja, amelyek szintén a téli napforduló (dec. 21.) körül tartattak, s ahol szintén szokásban volt a többi ünnepségek és lakmározások mellett *babbal* való sorsolás útján lakomakirályt választani. Egyike ez azoknak a pogánykori szokásoknak, amelyeket ártatlan voltuk és a hagyományban (a családi élettel való szorosabb összefüggésük miatt) erősebb begyökerezettségük következtében a keresztény egyház is megtürt, csak saját ünnepeivel igyekezett kapcsolatba hozni. A középkorban Ny.-Európa legtöbb székesegyházában vízkereszt előtti napon a káptalan tagjai is választottak maguk közül egy ünnepkirályt. Párisban utóbbi időben a kalácsba babszem helyett cukorbabákat, vagy szintén cukorból alakított kis malacokat sütnek. Königsbergben *Kant Immanuel* bölcsész születése napján (ápr. 22.) választják a B.-t, kinek aztán a legközelebbi emlékünnepélyen az ünnepi beszédet kell tartania. A B. lakomája egyike a németalföldi festőiskola kedveltebb genretárgyainak, melyet Jordaens, Teniers, Steen és más hirnevesebb festők is feldolgoztak.

Babkó, kisközség Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1900) 397 tót lakossal, u. p. Zsolna, u. t. Lietavalucska.

Bablah vagy *bablahhüvely (bambolah, babulla, bali babolah,* indus gubacs), különféle keletindiai *Acacia*-fajnak éretlenül gyüjtött hüvelytermése; többnyire 5—6 cm. hosszú, lapos, cikkes, leginkább összetördelődzött, sötét vagy világos barna; rövid földszürkeségű moholy vonja be. Mindegyik cikkjében kerek, barna, sima, igen kemény és izetlen mag van. A hüvely íze nagyon fanyarsavanyú; tartalma 11—16% cserzősav. A B. sárga, barna és fekete festék gyanánt, valamint cserzésre is használatos. A kereskedésben előforduló B. túlnyomó mennyisége az *Acacia arabica* gyüjtőfajtól származik, de más Acacia-fajoktól is nyerik, l. *Acacia*.

Babo, 1. *August Wilhelm*, báró, a klosterneuburgi borászati iskola igazgatója s jeles borászati író, szül. 1827 jan. 28., megh. 1894 okt. 16. Ausztria és Magyarország borászata érdekében kiváló érdemeket szerzett; évtizedeken át kiadta a Weinlaube szaklapot. Legjelesebb munkája: Handbuch des Weinbaues und der Kellerwirtschaft (2 köt., Berlin 1883).

2. *B.*, *Lambert Josef Leopold*, báró, német gazdasági és borászati író, szül. 1790 okt. 26. Mannheimban, megh. 1862 jún. 20. Weinheimben, ahol 1867. emlékszobrot állítottak neki. Népszerű művei közül nevezetesebbek: Der Weinbau nach der Reihenfolge der vorkommenden Arbeiten (4. kiad. Frankfurt 1879); Der Weinstok u. seine Varietäten (1857); Die Hauptgrundsätze des Ackerbaues (4. kiad. 1874); Anleitung zur Bereitung u. Pflege des Weins. (2. kiad. 1879).

Babó (növ.), l. *Vicia*.

Babócsa, kisközség Somogy vm. barcsi j.-ban a Rinya partján, (1900) 2627 magyar és horvát lak., szép kastéllyal. Lakói földmíveléssel, sertéstenyésztéssel foglalkoznak; van vasút-, távíró- és postaállomása, ipartestülete, hitelszövetkezete. 1531-ben itt országgyűlést kezdtek, melyet Bélavárott folytattak. A most romban heverő vár a török háboruk idején sok viszontagságon ment keresztül; először (1554) Toigon Ozmán török hadvezér ostromolta, s a magyar őrség vigyázatlanságánál fogva el is foglalta; Nádasdy Tamás nádor nagy áldozatok árán visszavette s kiszorította ugyan a törököket, de midőn a győzők bevonultak, az aláásott aknák felrobbantak s a magyarokat a vár romjai alá temették. A várat Báthory András újból felépíttette, megerősíttette s őrséggel látta el, de Szigetvár bevétele után (1566 szept.) ismét a törökök kezébe került. Zrinyi György újra megtámadta s tetemes haderő közeledtére a törökök visszavonultak, de hátrahagyott aknáik mind a várnak, mind a bevonult császári seregnek nem csekély részét megsemmisítették. Ezután a vár még egyszer fölépült s Horváth Miklós parancsnoksága alatt őrséget is kapott, melyet a törökök nevezetesen 1566. eredménytelenül támadtak meg. 1595-ben Zrinyi György tanácsára újraépíttetett és megerősíttetett, de a törökök 1600. a várat Pető Gergely kapitánytól már három

napi ostrom után ismét elfoglalták. 64 évvel utóbb (1664 jan. 25) Zrinyi Miklós és Hohenlohe visszafoglalta s azóta nem játszik szerepet; a nyugalom azonban csak akkor állott be, midőn a törökök a vármegyéből végkép kiköltöztek. B.-t a Babócsay család, utóbb a gróf Somssich-család birta. A B.-i bencés rendű apátság a honfoglalás után keletkezett; 1555. Báthory András kezébe jutott, a Báthory-család a török ellen védelmezte, de 1664. IV. Mohamed hatalmába ejtette s lerombolta; az apátsághoz hajdan 30 falu tartozott.

Baboeuf, l. *Babeuf*.

Babol (növ.) a m. *bablah* (l. o.).

Bábolna, 1. Banához tartozó puszta Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1900) 504 lak., Kisbértől egy órai, a nagyigmándi vasúti állomástól félórai távolságra, posta- és távíró-állomás. A puszta az itt levő állami ménesintézetről nevezetes. A ménest II. József uralkodása alatt 1789. alapították. A birtokot gr. Szápáry Józseftől vásárolták. Kezdetben a mezőhegyesi ménesintézet fióktelepe volt és csak 1806. önállósították. 1816-ban a bécsi főménesparancsnokság rendeletet adott ki, hogy a kancák fedezésére keleti vérű mének használtassanak. A megszabott tenyésztirányt szolgálandó, kezdetben magánosoktól és kereskedőktől vettek arab méneket és kancákat. 1836-ban br. Herbert őrnagy Sziriában eredeti arab lovakat vásárolt a ménes részére. Köztük volt Shagya, amelynek vére ma is nagy szerepet játszik országos tenyésztésünkben. 1843-ban br. Herbertet újra kiküldték Arábiába, ahonnét 8 mént és 2 kancát hozott. 1848-ban a bécsi kormány a ménest áthelyezte Grácba, ahonnét az 1850. tért vissza B.-ra. 1852-ben Gottschlig őrnagyot küldték ki Sziriába arab anyagért s ugyanezt a célt szolgálta 1856—7. Brudermann Rezső ezredes expediciója is, mely 14 mént és 32 kancát hozott. 1870-ben a ménes a magyar kormány kezelésébe ment át, amely a nem minden tekintetben kifogástalan anyagot kiselejteztette és rendeztette. Az osztályozás után maradt anyag lett a ménes mai alapja. 1870-ben 143 anyakancája volt s ez a szám az évek folyamán kb. 200-ra emelkedett. Az évenként ősszel tartott beosztásnál állapítják meg a párosítások rendjét. A méneket $3^1/_2$, a kancákat 4-ik életévükben állítják fel és osztják be. A felállított mének a méntelepek állományába kerülnek; az alkalmatlanok eladatnak vagy mint gazdasági hátas-, igás lovak szolgálnak. Az állami méntelepekhez a B.-i ménesből évente 45—55 mén kerül. Az alkalmas kancák beosztásuk előtt 3000 m.-es síkversenyben próbáltatnak ki. A kancákat részben falka mögött is kipróbálják. A be nem osztott kancákat ősszel Budapesten a Tattersallban elárverezik. A csikókat elválasztáskor bélyegzik s azok apabélyeget, csikószámot, ménesbélyeget kapnak. A ménes célja az arab vér fenntartása s mint ilyen ma az első Európában. Lovai kicsinyek, de szárazak, szívósak, élénkek, kisigényüek, nemesek, jól épültek. Vérfelfrissítés céljából 1870 óta is gyakran történnek importok, így 1876. 9 darab, 1885. 4 darab eredeti mén került a B.-i ménesbe stb. 1885-ben hozták be a híres O-Bajant (fekete mén), amely a fajjelleg fenntartásánál nagy szerepet játszott és számos kiváló mént és kancát nemzett. Ugyancsak 1885. vásárolták Koheilant, amelynek egy félvér mén ivadéka az 1900. évi párisi kiállításon a Grand Championat-t nyerte el. A törzsmének száma 1910. 13 darab volt, köztük 7 telivér arab és 6 arab-fajtájú. A ménes egész lóállománya rendszerint közel 800 darab. A B.-i ménes katonailag van szervezve; a ménparancsnok 1911. Fadlallah ed Hedad Mihály ezredes. Legénysége kb. 200 főre rúg. Mint a többi állami ménesek, ez is a m. kir. földmívelésügyi minisztérium lótenyésztési osztályának vezetése alatt áll. V. ö. *Podmaniczky* Gyula br., Magyarország állami és magánménesei (Budapest 1903); Gr. *Wrangel*, Ungarns Pferdezucht in Wort und Bild. — 1848 dec. 28. B.-nál heves ütközet volt Görgey és Ottinger császári lovasdandárnok csapatai között.

2. *B.*, kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 962 oláh lak., u. p. és u. t. Szászváros; határában langyos fürdő és barlang. Ny-i szélén Rápolt felé római település nyomai. Itt vezetett el a római út. 1443-ban a Rápoltiak birtoka. Birtokosai közül a históriában szerepelt Naláczy István elébb Barcsay Ákos híve (Bethlen M. szerint cirakja), Apafi Mihály aludvarmestere, főudvarmestere és meghittje, ki e réven nagy befolyást gyakorolt és szép birtokokat kapott Hunyad s Zaránd vármegyében, 1678. Hunyad-Zaránd főispánja, a dévai vár kapitánya, Bánffy Dénes és Béldi Pál sorsának fő-főtényezője. Késő vénséget érve 1702. halt el s úgy az ő, mint 1688. elhalálozott nejének (toronyfalvi Tornya Borbála) siremléke máig is megvan. Naláczy idejében Apafi fejedelem is gyakori vendége volt B.-nak. Rákóczy György fejedelem is több izben megfordult ott. Naláczy István fia, Lajos, Apafi főasztalnoka, I. Lipót alatt főkormányszéki titkár, 1705-től Hunyad vm. főispánja, szintén ott tartotta udvarát.

3. *B.*, hegy Alparét község határában (Szolnokdoboka vm.). E hegyen gyülekeztek 1437. az elégületlen erdélyi pórok és itt tartották első gyűlésüket. Csáky László erdélyi vajda azonban követeiket lefejeztette, az összesereglett népet pedig széjjelverette. A hegy tetején újabban prehisztorikus telep nyomaira bukkantak. V. ö. Erdélyi Múzeum 1908.

Babona, nyelvemlékeink tanusága szerint a *varázs, bűbáj, bálványimádás* és *eretnekség* szókkal rokonértelmű s utóbb kivált a lat. *superstitio* és ném. *Aberglaube* szavak értelmére lefoglalt szó. Miklosich szerint szláv eredetü s a *bogomilok* (l. o.) ó-szláv *babuni* nevéből származik.

A B., mint a *superstitio*, *Aberglaube* (Überglaube) magyar egyenértéküje, nem határozható meg általánosságban és a vele szoros kölcsönösségben álló *religio* fogalmától elválasztottan. B. mindaz, ami egy bizonyos vallás tanrendszerének határozottan körülírt keretén *túl* e vallás híveinél még e hit tárgya; már akár azért, mivel a pozitiv vallás nem elégíti ki teljesen hitszomjukat, akár pedig azért, mert még egy *régibb* vallásrendszer tökéletesen ki nem irtott maradványai elegyülnek az újnak tanaihoz. E meghatározásból önként következik legelőbb is az, hogy B. lehet ma és egy bizonyos helyen sok olyan dolog, ami régeb-

ben ugyanott, esetleg másutt még ma is a pozitiv hit tárgya. Továbbá az, hogy a B.-nak sehol sincs oly szabad és tág tere, mint a kevéssé szabatosan körülírt tanelvű vallásrendszerekben. Az ókori műveltség két vezérnépénél sem a köz-, sem az egyéni lelkiismeret úgyszólván soha sem volt azzal egészen tisztában, vajjon a hagyományos és bevett vallásos cselekedetek elégségesek-e a tartozó kötelmek teljesítésére. E szüntelen aggodalomban van legtermékenyebb talaja. Vele egyben annak a forrásnak a közelébe jutottunk, amelyből a *fölös hittel* (amint a *superstitio* és *Aberglaube* igazi értelme szerint magyarra fordítható) együtt a köteles és szükséges hit ered.

Élesebb ellentétbe a B.-val kivált az oly vallásrendszerek helyezkednek, amelyek szabatosan körülírt dogmákkal rendelkeznek, másrészt meg az uralomra vergődésüket megelőző vallásrendszer reakció-jelenségeiben ily védekezésre kényszerítő okot és kihívást is látnak. Ilyen helyzetben volt minden egyéb vallásnál nagyobb mértékben a *kereszténység*, amíg elkeseredett harcot kellett vívnia az antik és a többi etnikus vallásrendszerek ellen, amelyek összegét a *pogányság* összefoglaló nevén állítá magával szembe. Ez ellentétből és küzdelemből két fogalom vált ki mind határozottabb körvonalakat öltő alakban. Ezek az *eretnekség* (l. o.) és *babonaság*. Mind az első, mind a második *heterodoxia*, tév-, vagy máshitűség; csakhogy az előbbi ennek tudatosabb alakja, a másik ellenben lappangó és határozatlanabb, ingadozóbb jelleménél fogva is kevésbbé támadott és üldözött faja. Mindezekből kitünik, hogy a B. vizsgálata szorosan összefügg a vallástudomány általános feladataival és el nem választható a vallástörténettől, amellyel a B.-é szüntelen érintkező v. kereszteződő úton halad. A B. összes jelenségei eszerint a *vallástudomány* keretébe tartoznak. Másfelől azonban a népélet vizsgálatával és jelenségei okainak kutatásával foglalkozó tudományok, az *etnográfia* és *etnológia* is jogot tartanak hozzá annyiban, amennyiben a B.-ban kiválóan jellemző népéleti jelenséget látnak s a néplélek egyik legfontosabb és legéletbevágóbb nyilatkozatát, de meg oly momentumok tetemes számát is keresik benne, amelyek a nép irott emlékeknél régibb korának homályos évsorára is világot vetni hivatvák.

Mint legújabban kialakult tudomány: a *néplélektan* is behatóan köteles vele foglalkozni, lévén ennek egyik legfontosabb és érdekesebb fejezetébe: az *összehasonlító mithológiába* tartozó az anyag egész terjedelme. A néplélektan belőle fontos eredményeket von le az ú. n. *csökevények, maradványok* révén (Taylor: *survivals*-a, survivances, Überlebsel), amelyek egy már letünt s egész rendszerében feledésbe merült, korábbi vallásformára engednek néha igen világos következtetést vonnunk. Ugyanaz a munka, melyet külföldön már serényen folytatnak, vár hazai néptantudományunkra is, amelynek a B.-k egész anyagát fölgyüjtve, belőle *ősvallásunknak* egyéb forrásokból alig ismert jellemvonására kell következtetéseit levonnia, a rokon népekével összevetnie s így legalább nagy körvonalaiban rekonstruálnia azt a hitvilágot, melyet a hittérítők idejéig a magyarság vallott. Ez egyik irányú eredményen kívül az anyag rendszeres áttanulmányozása rávezet a magyar népi lélek megnyilvánulásainak olyan sajátságaira, amelyekhez ez anyag ismerete nélkül a tudomány sosem férkőzhetnék. Kitünik majd belőle valószinüleg nálunk is, mint már külföldön sokszorosan kitünt, hogy a B.-s alakok, mesék, készítmények, ráolvasások, szertartásos cselekmények stb. egész tömege át meg át van hatva nemzetközi mesetipusok fordulataival, alig értett v. félreértett idegen ceremóniák töredékeivel, melyeknek szövedékéből a legóvatosabb körültekintéssel lehet csak az igazán eredetit, ősit, a magyarságnak valódi magántulajdonát tevő vonásokat kibogozni.

A B.-nak csoportonkint való összefoglalására jó példa az, amelyet nálunk pl. a *Nyelvőrkalauz* szerkesztői alkalmaztak a *Nyelvőr* tíz első évfolyamában elszórt hazai B.-k lajstromozására. Ebben a következő fejezetek alá csoportosítják népünk B.-ját: Állatok. Növények. Ásványok. Természeti jelenségek és tárgyak (vagyis az ú. n. elemek és meteorológiai tünemények). Napok, és pedig: a hét napjai, szentek napjai, egyéb ünnepek. Testrészek és testéleti jelenségek. Gazdasági tárgyak és eszközök (több alosztályzattal). B.-s személyek, ezek sorában kiváló figyelmet érdemlők: a boszorkány, garabonciás diák, halott, kuruzsló, ördög, pap, sárkány, táltos stb., részben tehát képzeleti és természetfölötti lények. Templomi és egyéb bűbájos tárgyak. B.-s számok, színek, az ú. n. «ujság»-ok (pl. új ház, gyümölcs, használati tárgyak stb.). Varázsmondások, ráolvasások

A B. tudományos vizsgálatának ezen leglényegesb vezérelvei után meg kell még emlékeznünk az olyanféle szokásos megkülönböztetésekről, aminő pl. a *vallási* és a *tudományos* B. egymással szembeállítása. E megkülönböztetésnek csak annyiban lehet némi jogosultsága, ha a *vallási* B. nevén a pozitiv vallások tanain és szertartásain élősködő B.-k sajátosabban jellemzett csoportját értik; *tudományos* B.-nak pedig a tudomány leplébe burkolódzó, de a pozitiv tudománnyal már metafizikai törekvéseiknél fogva is összetéveszthetetlen olynemű irányzatokat, minők az *asztrológia, alchemia, mesmerizmus, spiritizmus* stb. (l. ezeket). Ezek egy részének v. éppen semmi köze sincsen a tudományhoz s csak olyan B., mint akármely más; v. amennyiben tudományos magyarázat tárgyául is szolgáló jelenségekhez füződnek, ezeknek értelmezésében rejlik éppen a B. és a tudományossal ellenkező gondolkodás alaptévedése.

Irodalom. Általános: Résie (Comte de), Histoire et traité des sciences occultes ou examen des croyances populaire sur les êtres surnaturels etc., 2 köt., Paris 1857; Andree, Etnographische Parallelen, Stuttgart 1878; Lenormant, Les sciences occultes en Asie I–II, Paris 1874–75; Meyer C., Der Abergl. des Mittelalters u. d. nächstfolg. Jh., Basel 1884; Lippert, Christenthum, Volksglaube u. Volksbrauch, Berlin 1882; Baring-Gould, Curious myths of the middle ages, London 1884; Méray, La vie au temps des trouvères, croyences, usages et moeurs intimes des XIe, XIIe et XIIIe siècles. Grimm J., Deutsche Mythol.; Liebrecht, Zur Volkskunde, Heilbronn 1879; Wuttke, Der deutsche Volksabergl. der Gegenwart, 2. kiad., Berlin 1879; Schwartz, Der heutige Volksglaube u. das alte Heidenthum etc., 2. kiad., Berlin 1862; Wlislocki, Sitte u. Brauch d. Siebenbürger Sachsen, (Samml. gemeinverständl. wissensch. Vorträge, Neue Folge B.), Wlislocki, Aus dem Leben der Siebenbürger Rumänen (Samml. Gemein-

[illegible] Volk. N. F. 81); Krause, Sitte u. Brauch d. [illegible] Wien 1885; u. a., Volksgl. und relig. Brauch d. Südsl., u. o. 1890. Wlislocki, Vom wandernden Zigeunervolk, Hamburg 1890; u. a. Volksglaube u. relig. Brauch der Zigeuner, Münster 1891; u. a., Volksdichtungen der [illegible] Zigeuner, Wien 1890. Votjak babonákat [illegible] Munkácsi Bernát közöl Votják népköltészeti hagyományok [illegible] munkájában (Budapest 1887); Lapp nép [illegible] Halász Ignác a Nyelvtud. Közl. [illegible] nyelvészeti mutatványai közt; ezenkívül [illegible] és mythol. töredékeket, nagyobbára [illegible] nyelvén, Barna Ferdinánd ily tárgyú [illegible] Lehmann, Aberglaube u. Zauberei [illegible] ford. Stuttgart 1898. Magyarra ford. a M. Természettudom. Társulat).

A magyar babonák irodalmából kiválóképen a következők [illegible] Mátyás, Notitia Hungariae novae hist. geogr., Wien 1735–42; Szirmay, Not. comit. Zemplin, Ugocsa; u. a., [illegible] 1803; Bartholomaeides, Not. comit. Gömör, Lőcse 1808; Csaplovics, Gemälde von Ungarn, [illegible] Pest 1829; u. a., Ungarns Vorzeit u. Gegenwart, [illegible] Erdély régiségei, Pest 1852; Mednyánszky Alajos, Erzählungen, Sagen, Legenden aus d. Vorzeit Ungarns, Pest 1829; Ipolyi, Magyar Mythologia, Pest 1854; Varga János, A babonák könyve, Arad, 1877; Kálmány Lajos, Szeged népe I–III. 1882–91 és Koszorúk az Alföld vadvirágaiból I–II. 1877–78. A Nyelvőr eddigi 41 kötetében [illegible] az Ethnographia s az Ethnologische Mitteilungen [illegible] Wlislocki, Aus [illegible] Magyarok c. munkájában München 1893. [illegible] babonás napok [illegible] reálisk. Értesítő [illegible] Verseny [illegible] cikke folyóiratokban. [illegible] babonás gondolatok, Kolozsvár [illegible] 19–22 l., Harkányi Ede, Babonák ellen. Bpest 1907.; Komáromy A., Magyarországi boszorkányperek oklevéltára, Bpest 1910.

Babonás napok azok, melyeknek a balhit jó vagy rossz befolyást tulajdonít az emberek cselekedeteire. A B.-ban való hitet már a zsidóknál (Mózes 18. 10) megtaláljuk, és végig megmaradt majd minden kultúrnépnél. A görögök babonás napjait Hesiodos sorolja fel; a rómaiaknál minden az Idusokra következő nap volt szerencsétlen nap, mihez még a halottaknak szánt három nagy szerencsétlen nap: május 7., július 8. és szeptember 8. járult. A germánoknál a hétfő és csütörtök jó, a kedd és péntek rossz napok voltak. A pénteket különben — mindenesetre a keresztény hagyomány befolyása alatt — ma is a legtöbb ember szerencsétlen napnak tartja, melyen semmit sem jó kezdeni. Nálunk is mindig megvolt a B.-ban való hit, melyben Ipolyi az ős-vallási ünneplés emlékeit látja; a máig is fennmaradt B. közt legismertebb a Luca napja (dec. 13), melyen nem jó semmit kezdeni, mert nem készül el; továbbá Szt. György éje, mikor az állatok beszélnek és a gazda meghallja, hogy halálát emlegetik. Ma a B. hite még legtöbb népnél teljes érvényében megvan. V. ö. *Ipolyi*, Magyar Mithológia (Pest 1854); *Sirisaka* András, A babonáról (Pécs 1886); *Versényi* György, B. (Körmöczbányai főreálisk. értesítője 1891—92).

Babonás számok. A számoknak különös tárgytalan volta, elvontsága már ősidők óta valami babonás varázst vont fogalmuk köré. A csillagászszámítások Egyiptomban, Asszír-Babilóniában titokzatos tanoknak tüntek fel, művelői pedig túlvilági hatalmú varázslóknak. Az izraelitáknak 7-es volt a szent számuk (hétkarú gyertyatartó). A B. a görögségben is főkép az asztrológiával voltak kapcsolatban. A köznép babonás számait erősen befolyásolták ama *csíziók* (l. o.) és *álmoskönyvek*, amelyek a misztikus bölcsészet tételeiből vették át a napok és álmok természetével kapcsolatos számokat. Legalsóbb néprétegekben az ősvallásból fönnmaradt babonáknak is megvannak a tipikus számaik; feltűnő, hogy főkép az oszthatlan számok (3, 7, 11, 13 stb.) váltak fontosakká. Népek szerint jelentésük más és más; általában mégis a 3 és 11 szerencsés, a 7 és 13 szerencsétlen számok. L. még *Szimbolizmus.*

Babongo, valószínűleg amaz afrikai bennszülött nép, amelyet Lenz *abongo*, Du Chaillu pedig *obongo* néven említ. A név a bantu négerek nyelvén «*nibongo*»-nak hangzik. A B. négerek Afrika belsejének egyik törpe termetű (1·3–1·5 m.) népe, amilyen törpékről Afrika bensejéből már a régi történetírók (*Strabo* stb.) írnak pigmeusz néven. A B. négerek főleg vadászatból élnek.

Babonić-Blagaj (*Blágay*), történeti nevezetességű család, mely eredetét Boszniából vette. III. Bélától kapta a család a vodicai grófságot s ezen adományt 1218. II. András is megerősítette. Vodicai Babo építette 1249. Blagaj várát, honnan azután a család nevét kapta. Az Anjouk korában a Blagajok Horvátország leghatalmasabb dinasztái közé tartoztak és e korban — az akkori szokáshoz híven — igyekeztek kimutatni családjuk római (latin) eredetét és ennek megfelelően az Ursini nevet kezdték használni. 1512-ben a törökök Blagaj várát s a család nagy kiterjedésű birtokait elfoglalták s a birtokaitól megfosztott család 1545. Krajnába vonult s ott letelepedett. E család utolsó férfiivadéka, Ignác Kázmér, az alsó-krajnai Weissenturnban 1880 márc. 8. halt meg. A család értékes levéltára a magyar kormány közbenjárása folytán örök letétképen a Nemzeti Múzeum levéltárába került 1897 ápr. 18. V. ö. *Thallóczy-Barabás*, Codex Diplomaticus comitum de Blagay (Budapest 1897, M. T. A.).

Bábony, kisk. Kolozs vm. almási j.-ban, (1900) 235 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagyalmás.

Baborak és *baborazka*, cseh táncok, váltakozó ütembeosztással.

Babos. B.-nak nevezzük az olyan szarvasmarhát, amelynek fehér színű testén mogyoró- vagy diónagyságú foltok vannak. A foltok színe szerint megkülönböztetnek piros vagy fekete B.-t.

Babos 1. *Kálmán*, kuriai tanácselnök, szül. 1825 márc. 21., megh. 1892 nov. 8. Tanulmányait a pozsonyi jogakadémián fejezte be, 1861. semmítőszéki biró, 1886. kúriai tanácselnök lett. Irt számos novellát, főbb művei: *A magyar váltó-, kereskedelmi és csődületi törvény* szövegének zsebkiadása (1863), *Uj magyar-francia szótár* (1865 és 1885), *Közhasznú magyarázó szótár* (idegen szavak tára, 3 kiadás).

2. *B. Pál*, író, B. Kálmánnak bátyja, szül. 1824., megh. 1861. Előbb m. kir. testőr volt Bécsben, majd részt vett a szabadságharcban, aztán visszavonultan élt. Költeményeket és elbeszéléseket írt a szépirodalmi lapokba 1845 és 1853 közt, s fordításokat közölt Dickenstől és ifj. Dumastól (Kaméliás hölgy) stb.

Babosdöbréte (ezelőtt: *Döbréte)*, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 660 magyar lak.; u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Bábosodás, burgonyabetegség, l. *Burgonya.*

Babót (ezelőtt: *B.-Ordód)*, kisk. Sopron vm. kapuvári j.-ban, (1900) 1800 magyar lak., postahivatallal; u. t. Kapuvár.

Bábrabló (*Calosoma* Weber, állat), a futóbogarak családjába tartozó bogár-nem, melynek hazánkban négy faja él. 1. A *nagy B. (Calosoma sycophanta* L.), 2·4—3 cm. hosszú; teste felül feketéskék, alul fekete; szárnyfedői aranyos-zöldek, többé-kevésbbé rézvörösbe játszók. Előfordul egész Európában, Kis-Ázsiában és Szibériában; hazánkban tölgyesekben és fenyvesekben helyenként gyakori. 2. *A kis fürkész B. (Calosoma inquisitor* L.), felül rézbarna v. rézvörös, az előtor háta és a szárnyfedők oldalszegélye zöld, ritkábban egészen zöldes-rézszínű v. rézbarna, alul zöldeskék; csápja, szájszervei és lábai feketék. Hazánk lomberdeiben, főleg tölgyesekben, május és jún. hónapokban mindenütt előfordul. 3. *Aranypontos B. (Calosoma auropunctatum* Herbst); szárnyfedőin három sor arany- vagy zöldes-aranyszínű gödröcske van; hazánkban a Nagy-Alföldön honos. 4. *Rovátkolt B. (Calosoma reticulatum* Fabr.); az összes B.-fajok közt a legritkább; hazánkban a Vértes hegységben fordul elő. A B.-k nagyon hasznos bogarak, mert nagyban pusztítják a káros rovarokat.

Babrios v. *Babrias,* görög meseköltő a Kr. u. III. sz. elejéről. Születése helye ismeretlen. Aesopus meséit choliambus-mértékbe öntötte át 10 könyvben, természetesen, könnyen folyó s mégis választékos stilusban. Az iskolákban sokat olvasták, általában sokan utánozták. Egy 123 meséből álló kéziratát 1843. Minoides Minas fedezett fel egy athoshegyi kolostorban. (Kiadta *Boissonade,* Paris 1844; *Lachmann,* Berlin 1845.) Később még 95 mesét fedezett föl, de kitünt, hogy ezek hamisítványok. (Kiadta *Lewis,* London 1859.) Teljes kiadást adott jeles kommentárral *Rutherford* (London 1883), *Crusius* (Leipzig 1897). Németre fordította *Hartung* (Leipzig 1858), franciára *Sommer* (1848). V. ö. *Dareste,* Babrius et la Fable Grecque (Revue des deux Mondes, 1846).

Babrozsda, l. *Hüvelyesek betegségei.*

Babsa, kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, (1900) 943 oláh lak.; u. p. Kiszető, u. t. Bálincz.

Babska, adó- és polit. közs. Szerém vm. šidi j.-ban, (1900) 735 horvát, szerb, német és tót lak.; u. p. és u. t. Šid.

Bábsütő, l. *Mézeskalácsos.*

Babszem Jankó v. *Borsszem J., Hüvelyk Matyi* (Zala vmegyében Hőköm illetve Hüököm), népmeséink egyik legkedveltebb alakja, melynek parányi termetével óriási erőt és ravasz furfangosságot egyesítő csodás természete a róla szóló, többnyire burleszk komikus veselzedemmel járó kalandokból is kitetszik még. Ez arra enged következtetni, hogy e piciny mesehős valamikor előbbkelő helyen állott a róla regélő népek mithológiájában. Magyar neveinek legnagyobb része találkozik más népek analog mesehőseinek neveivel. Igy a német *Däumling,* a francia *Petit Poucet,* az angol *Tom Pouce* stb.

A B.-ról szóló mesék az egész földkerekségén el vannak terjedve s mindenütt ugyanazon motivumoknak több vagy kevesebb változatossággal egybefűzött sorozatát mutatják. Ezek főbbjei a következők: meggondolatlanul kiejtett gyermekáhító kívánság, mely szószerint teljesül s ebben a mesehős törpeségének oka; az apró emberke különféle, többnyire nevetséges bajjal járó kalandjai, melyekből vagy óriási erejével, vagy ravaszságával menekül, kivételesen ezen kalandok reá nézve végzetesekké is lesznek; ha nagyobb (rendes emberi termetü) testvérek társaságában lépteti fel a mese hősünket, akkor részben már más mesecsaládba csap át, valamint mindamaz esetekben is, ahol a kis vitéz óriási ereje komolyabb vállalatokban mutatkozik, mert ezek többnyire csak a *Medve Jankó* v. nálunk *Fehérlófia* s a vele rokon mesehősök tetteinek az óriásról ennek végletes ellentétére való átruházásai. Egyike a jellemzőbb motivumoknak a B. egyideig valamely marha (ökör, tehén vagy ló) fülében, olykor pedig beleiben rejtőzése. Még egy vonás szokott hozzájárulni, mely az összehasonlító mithológia némely művelőjét arra a feltevésre indította, hogy kis mesehősünket egyfelől a *göncölszekérről* világszerte elterjedt s szintén feltünő analógiákat mutató népies képzetek egyikével, a nevezett csillagkép hét fényes csillaga mellett látható gyenge fényü csillag (az Alkor, vagy Saidak) *Hajcsár* (nálunk *Kisbéres,* l. o.) nevével hozza kapcsolatba; másfelől pedig a görög *Hermes* gyermekkori kalandjával (melyet az ezen istenségről szóló homéroszi himnusz énekel meg) állítsa párhuzamba az igavonó állat fülében dudorászó vagy fütyörésző legényke alakját. A mi jellemzőbb B.-meséink közül álljanak itt pl. *Arany* László, Ered. népm., 17.; *Gál* gyüjteménye III. kötetének 37. meséje (Kökény Matyi); *Istvánffy* Gyula, Palóc mesék a fonóból c. gyüjteményének 2. meséje. V. ö. *Istvánffy,* Egy török és egy palóc népmese rokonsága, Etnográfia I., 223. és ehhez: *Katona,* Megjegyzések a török-palóc párhuzamra, u. o. 227. és 364.

Bábszinház, a szinpadi ábrázolásoknak és játékoknak ősrégi s még ma sem teljesen kipusztult fajtája, mely mindenütt megvolt a világon s mely abban áll, hogy a drámai cselekményt dróton v. fonálon rángatott, v. bonyolultabb mechanikai készülékkel fölszerelt bábok mimelik, a szöveget pedig a «kulisszák» mögött egy v. több szinész mondja, nem ritkán egy hasbeszélő, aki különböző hangon tudja beszéltetni az apró személyeket. A hinduk éposza, a Mahabharata, már 400 évvel Kr. e. említ mechanikai szerkezettel járó bábukat, Herodot az egyiptomi vándor-B.-akról ír, Xenophon egy Photeinos nevű híres bábjátékost említ. A XVIII. sz. végeig, kivált Olaszországban, teljes művészi virágzását élte a B., a gyermek Goethere Frankfurtban a B.-ban látott Faust-előadás kitörölhetetlen hatással volt s az újabb B.-ak között legnevezetesebb volt George Sandó Nohenban. B. = marionette s ez a név tulajdonképen a Mária kicsinyítése. Az apró Mária-szobrok kivált a misztérium-játékok betiltása után mint mozgó bábuk szerepeltek bizonyos ünnepies alkalmak idején, pl. Mária mennybemenetelének napján s ennek nyomai maradtak meg az úgynevezett karácsonyi betlehemeseknél. Az olaszok pupazzonak nevezik a kézzel mozgatott, fantoccionо-nak a mechanikus bábot és burzatinonak a komikus bábut egy Burzatino nevű híres bábjátékos után. Magyarországon a B. az ÉNy.-i vmegyékben ismeretes, ahol még ma is járnak cseh és morva bábjátékosok, a

legkülönbözőbb darabokkal, melyeket tót nyelven adnak elő. A magyar B.-nak ismert alakja a Paprika Jancsi s legujabban Vitéz László, melyekkel a bábjátékosok ma már csak a gyermekvilágot mulattatják. Németországban — kivált Münchenben — legujabban föl akarták támasztani a művészi B.-at, de az erre irányuló kisérletek nem jártak sikerrel. V. ö. Herm. Siegfr. *Rehm*, Das Buch der Marionetten (Berlin). A betlehemről, mint marionette-szekrényről l. *Solymossy* Sándor: A betlehem a népminisztériumokban és a dráma történetében. (Egy. Phil. Közl. XIII. k. és különny. Budapest 1889).

Bábtojó legyek (*Pupipara*, állat), a legyek (Diptera) egyik alrendje. Az ide tartozó fajok rovarokon és emlősállatokon élősködnek; jellemző rajuk, hogy lárvaik az anyaállat méhében annyira kifejlődnek, hogy születésük után mindjárt bebábozódhatnak. Ide tartoznak a *tetülegyek* vagy *csupaszlegyek* (*Hippoboscidae*), a denevér és a méh tetülegyei.

Bábu, l. *Báb*.

Babucz, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1900) 347 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Magyarfalu.

Babuin (*Papio babuin* Desm., állat), a cerkófmajmok (Cercopithecidae) családjába tartozó majom. Gereznája a test felső oldalán zöldessárga, bizonyos irányból tekintve sárgásbarna, hasa fehér, feje feketés, pofája fehéres sárga, keze barnás szürke. Hímje 1·5 m. hosszú, vállmagassága 60—70 cm. Abesszínia nyugati részén, továbbá Afrika középső és keleti tájain, nemkülönben Kilimandzsáró, Zambézi és Mosambique vidékén honos. Az európai állatkertekben és állatseregletekben ez a leggyakoribb majom; igen tanulékony, ezért könnyen idomítható.

Babujana-szigetek, a Filippi-szigetek egyik csoportja Luzontól É.-ra, vulkánikus eredetüek, hozzátartoznak ahhoz a szigetívhez, amely a Filippi-szigeteket és Formozát összekapcsolja. Nagyobbak: Babujan Kalayan, Fuga és Camiguin. Ez utóbbitól É.-ra emelkedett ki a Didica vulkán, amely már majdnem 300 m. magas. Nagyon termékeny terület, az Unió birtoka.

Babukić, *Vjekoslav*, horvát író, szül. Pozsegán 1812 jún. 16-án. 1856-ban a zágrábi akadémián a szláv nyelv tanára. Megh. Zágrábban 1875 dec. 20-án. A horvát nyelvtudomány megalapítója és a mai horvát irodalmi nyelv első alapvetője volt. Két nyelvtant és számos nyelvtudományi tanulmányt írt.

Babukr v. *babukur*, a felső Nilus vidékén, körülbelül az é. sz. 5°-nál élő s a babongóktól délre lakó földmívelő és kecsketenyésztő néger nép neve. A B.-ok középtermetüek s állítólag kannibálok. Mint egyáltalán a négerek, hamar elvénülnek s különösen a B. asszonyokon a vénségnek visszataszító jelei már korán mutatkoznak.

Bábur, 1. afrikai és pedig Bornu-tól D.-re lakó néger nép, amely a szebb testalkatú négerekhez tartozik. — 2. *B.*, Afganisztán egyik törzsének a neve.

Bábuzás v. *bábozás* a. m. bábokkal való játszás. L. *Báb*.

Babvetés, l. *Jóslás*.

Baby (ang., ejtsd: bébi) a. m. kis gyermek.

Babylon, l. *Babilon*.

Babymost, Bomst (l. o.) város lengyel neve.

Bac (eredetileg *Bach*), *Sigismond Ferdinand*, osztrák szülőktől származó naturalizált francia rajzoló, szül. Stuttgartban 1859 aug. 15. Torzrajzaival tünt fel 1883. a Vie Parisienneben; fő munkája a L'Amour contemporaine gyüjtemény, mely öt kötetben (1894—1903) a modern asszonyt mutatja be könnyed modorú tollrajzokban. Legutóbb maga illusztrálta útirajzokat adott ki.

Bacau (*Bákau*), az ugyanily nevü kerület (1951,94 lak.) székhelye Moldvában, a Bisztrica partján, vasút mellett, (1899) 14,567 lak., szép plébániatemplommal, kolostorral, nyilvános parkkal, papirgyárral és jelentékeny állattenyésztéssel.

Bacca (lat., növ.) a. m. bogyó (l. *Termés*).

Baccae juniperi (növ.), l. *Boróka*.

Baccahiri v. *bakuri* v. *papuri*, Brazilia egyik indiánus törzsének különböző nevei.

Baccalaureus (középkori lat., Bakkalareus, Bakkalarius, Bachalarius; franc. Bachelier, ang. Bachelor) volt az 1215 táján a párisi egyetemen kezdett szokás szerint az a tanuló, aki a triviumot elvégezte, 2 évig az egyetemen valamely magiszter előadásaira járt s a szabályszerü vizsgálaton megállotta helyét. Ez tehát a legalsó akadémiai fok, melyre a beírtaknak kb. $^1/_4$ része jutott el. Ezek ismereteik köréből előadást is tarthattak, de azért tanulók maradtak. Megvan a B. neve a régi angol egyetemeken még ma is; a mai francia B.-ság kb. az érettségi bizonyítvánnyal egyenlő.

B. artis musicae, angol egyetemek által osztott méltóság. Elméleti és gyakorlati zenei tudását kell bizonyos formalitások közt kimutatnia annak, aki pályázik erre a címre. Utóbb a B. folyamodhatik — további haladásáról számot adva — a *doktor* címért.

Baccanaristák, l. *Paccanaristák*.

Baccarat (ejtsd: bákkárá), város Meurthe-et Moselle francia départementban, a Meurthe és vasút mellett, (1906) 6996 lak. 1766-ban alapított kristályüveggyárral, amely e nemben Franciaországban a legkiválóbb helyet foglalja el, fa- és szénkereskedéssel; a XVIII. századból való szép templommal.

Baccarat, kedvelt hazardjáték, mely Franciaországból származott át hozzánk. Whist-kártyával játsszák. Lásd még *Hazardjátékok*.

Baccarini, *Alfredo*, olasz államférfiú, szül. Russiban, Ravenna mellett 1828 aug. 6., megh. 1890 okt. 2. Mint húsz éves ifjú részt vett az 1848-iki szabadságharcban. A forradalom leveretése után pedig Ravennában élt mint mérnök. 1872-ben az állami folyamszabályozás és vízépítések főigazgatójává tették. 1876-ban képviselőnek választották, 1878., majd pedig 1879—83-ig közmunkaminiszter volt, mely állásban különösen a vasúthálózat kibővítése körül szerzett nagy érdemeket. Visszalépése után Crispi, Cairoli, Nicotera és Zanardellivel az ú. n. pentarkiát alkotta.

Baccelli (ejtsd: bacselli), *Guido*, olasz orvos és államférfiú, szül. Rómában 1832 nov. 25. A Collegio Ghislieriben Páviában és Rómában tanult. 1853-ban avatták orvosdoktorrá, 1855. a római kórházban segédorvos és 1856. a törvényszéki orvostan tanára lett, emellett a növénytant és az

általános kórtant, 1863-tól pedig a belgyógyászatot is tanította. Az olasz királyság kialakulása után 1870. a belgyógyászat rendes egyetemi tanárává nevezték ki. Tudományos munkássága a kórtan és orvoslástan csaknem minden ágára kiterjed, kb. 100 kisebb-nagyobb értekezés dicséri ernyedetlen szorgalmát és kiváló megfigyelőképességét, világhírt mégis a szublimátnak egyes fertőző bajoknál gyógyítás miatt a vérbe való fecskendésével szerezte. Ezen orvosló eljárást az egész földkerekségen B.-féle módszernek nevezik. Orvosi tanulmányai a római váltólázról, a campagna romana egészségessé tételéről méltó elismerést szereztek számára. Politikai működésével is nagy szolgálatokat tett B. hazájának. 1874-ben népképviselő, rövid idő alatt a haladó pártnak vezetője lett. Midőn pártja 1876. kormányra került, felajánlották neki a közoktatásügyi tárcát, mit azonban csak harmadszori meghívásra 1880. fogadott el. Ettől fogva Cairoli és Depretis miniszterelnöksége alatt 1884-ig, majd 1893—96-ig Crispi alatt, 1898—1900-ig Pelloux alatt volt Olaszország közoktatásügyi, 1901. pedig Zanardelli alatt földmívelésügyi minisztere. Minisztersége alatt igen sok fontos törvényjavaslatot készített, nevezetesebbek azok, melyeket az olasz egyetemek reorganizációja és a néptanítók fizetési viszonyai dolgában előterjesztett. Nagy tevékenységet fejtett ki B. a római ásatások keresztülvitelében is, a forum romanumot ő ásatta ki és a Pantheont is ő restauráltatta.

Bacchanalia, ünnep Bacchus tiszteletére, már Etruriában, ahová hazájából, Nagy-Görögországból bevezették, elvesztette komoly jellegét. Titokzatos jellege megkövetelte, hogy éjjel üljék meg s csak nők vehessenek benne részt. Idővel azonban férfiakat is vettek föl, amikor aztán a B. a miszticizmus leple alatt a legféktelenebb kicsapongásokra szolgáltak alkalmul. A följelentést Kr. e. 186. magánboszúból Hispala Fecenia szabadosnő tette. Vallomásából tudjuk, hogy a beavatottak összejövetele egy hóban ötször ismétlődött, még pedig éjjel a Tiberisnél, mely alkalmakkor nők és férfiak a legszemérmetlenebb módon viselték magukat, s minden képzelhető bűntényt, gyilkosságot, házasságtörést, okirathamisítást beszéltek meg. A résztvevők többsége nő volt, kik ép úgy, mint a férfiak, az előkelő osztályhoz tartoztak. A szenátus megdöbbenve hallotta e dolgokat s szigorú vizsgálatot rendelt el. Mintegy 7000 embert talált bűnösnek, egy részüket kivégeztette, a többieket börtönnel büntette s a Bacchus-kultuszt Rómában és egész Olaszországban ellenőrizet alá helyezte. Határozatának szószerinti szövegét birjuk egy 1640. Calabriában talált bronzlapon, melyet a bécsi udvari múzeumban őriznek. B. átvitt értelemben kicsapongó mulatság.

Bacchansok, az ókorban az éji Bacchus-ünnepélyeken résztvevők. Nevük bortól mámorosat, kicsapongót, duhajkodót jelent. A középkor végén és az újkor elején a B. elnevezést a *vagansok* (Goliardok stb.) neve mellett azon vándorló diákokra alkalmazták, kik egyik iskolából a másikba vándoroltak, hogy vagy jobb oktatásban részesüljenek, vagy jobb módjuk legyen.

Bacchiacca, *il*, olasz festő, l. *Ubertini*.

Bacchiadák, uralkodó család Korinthosban, hol a Kr. e. VIII—VII. sz.-ban oligarchikus kormányt tartottak kezükben. Bacchis, Korinthos ősrégi királya ivadékainak tartották magukat és erélyük a városban virágzó ipart és kereskedelmet teremtett. Kr. e. 657. *Kypselos* (l. o.), ki anyja révén rokonuk volt, megdöntötte uralmukat és a város kényura lett.

Bacchiglione (ejtsd: bakkiljone), É.-Olaszország folyója; Tienetől É-ra fekvő dombokon több forrásból ered; Padovánál két csatornázott ágra oszlik, amelyek egyike a Brentába, a másik pedig Chioggiától D-re az Adriai-tenger lagunájába ömlik. Jobbról a Timonchiót, balról a Tesinát és Asticot veszi fel. Hossza 120 km. I. Napoleon korában róla neveztek el egy département-t, melynek székhelye Vicenza volt.

Bacchiusz (gör. bakcheios), antik metrikai képlet, mely egy rövid és két hosszú szótagból áll,

⏑ – –

ezért magyar neve: *toborző*; görög nevét onnan vette, hogy eredetileg Bacchus-himnuszokban alkalmazták. A régi metrika háromtagú verslábnak vette, bár ritmikus értéke többféle, amint vagy a 4. paion, vagy a jambusi dipodia összevonásából keletkezett. Görög költőknél ritka s egész költeményt nem alkot. Sokkal gyakrabban használják a B.-t a latin komédia-költők, kiknél egész *cantica*-k vannak e ritmusban. Külsőleg hasonlít a B.-hoz az a perzsa versmérték, melyben pl. Firdúszi írta nagy hősköltem ényét.

Bacchus, l. *Dionyos*.

Bacchylides, l. *Bakchylides*.

Bacciarelli, *Marcello*, olasz festő, szül. Rómában 1731 febr. 16., megh. 1818 jan. 5. Rómában tanult. 1753-ban III. Agost lengyel király Drezdába hívta meg, 1761. Bécsbe ment és ott Mária Terézia és a császári család arcképeit festette meg, 1765. Varsóba költözött és ott élt haláláig. Lengyelország fölosztásáig Poniatovszki Szaniszló király udvari festője volt és nagy befolyást gyakorolt a lengyel festészet kifejlődésére. Rokokó modorban festett nagy dekorativ képei mellett (Varsó, kir. palota és kastély) főleg az uralkodó család és a lengyel főnemesség arcképeinek hosszú sora méltó figyelemre.

Bacciochi (ejtsd: bacsokki), *Felice Pasquale*, Lucca, Piombino, Massa, Carrara és Garfagnana hercege. Szül. Korzikán 1762 máj. 18., megh. 1841 ápr. 28. Az olasz hadseregben szolgált Bonaparte alatt, s miután 1797. ennek hugát, Mária Anna Elizát nőül vette, 1804. szenátor, 1805. pedig Lucca és Piombino hercege lett. Napoleon bukása után számkivetésbe követte nejét, s családjával osztrák felügyelet alatt élt. Neje halála után (1820) Bolognában tartózkodott. Leánya, *Napoleone Eliza*, Camerata grófhoz ment nőül; megh. 1869 febr. 3. V. ö. *Kleinschmidt*, Die Eltern u. Geschwister Napoleon's (1878).

Baccio d'Agnolo, *Baglioni*, olasz építész és fafaragó, szül. Firenzében 1462 máj. 19., megh. 1543. Eleinte mint műasztalos és fafaragó működött és utóbb is, midőn már híres építész volt, készített butorokat. E nemben fönnmaradt művei közül a legkiválóbbak a finom intarzia-díszítmé-

nyekkel ellátott széksorok a firenzei S. Maria Novella templom szentélyében (1491—96). 1506 óta több ízben szerepel mint a firenzei székesegyház építésvezetője. 1515-ben X. Leo pápa és 1536. V. Károly császár bevonulása alkalmából B. készítette a pompás diadalíveket (utóbbit fiával, *Giuliano d'Agnolóval* együtt). Építészeti művei közül a leghíresebb a firenzei Palazzo Pandolfini (elkezd. 1520), melynek homlokzatán érdekes ujításokat kezdeményezett. Egyéb palotái különösen szép udvaraik és belső elrendezésük által tűnnek ki: a Taddei, Ginori, Roselli, Lanfredini, stb. paloták Firenzében, a Castellani villa Bellosguardon Firenze mellett.

Baccio della Porta olasz festő, l. *Bartolommeo.*

Bacenis silva, ókori neve Germánia egy nagy kiterjedésü erdejének, némelyek szerint a Harz-hegység, mások szerint a thüringiai erdő Ny.-i része.

Bačevac adóközség Verőcze vmegye, verőczei j.-ban, (1900) 552 horvát-szerb lak.; u. p. Gradina, u. t. Lukač.

Bacfart, *Bacfort*, l. *Bakfark.*

Bach, régi, elterjedt, híres német zenészcsalád Thüringiában, hová a Pozsonyba elszármazott B. *Veit* sütő 1590 táján visszatért; fia, *Hans*, már zenész volt Erfurtban, ennek egyik fia pedig, *Christoph* Weimarban. Emennek egyik fia, *Ambrosius*, Erfurtból Eisenachba költözött, s itt született fia, *B. Johann Sebastian*, a család leghiresebb tagja, az egész világ zeneművészetének egyik legnagyobb alakja; született 1685 márc. 21., megh. Lipcsében 1750 július 28. Anyját korán, atyját 10-ik évében elveszítvén, bátyjához, Johann Christoph B. ohrdrufi orgonáshoz került, aki ugyan oktatta őt zenére, de eltiltotta attól a gyüjteménytől, mely egyetlen kötetben az akkori legjobb zongorázók legnehezebb műveit tartalmazta; a fiú éjente a holdfény mellett félévig másolta e zeneműveket s végre emlékezetből tudta. 1699 felé bátyja meghalt, s ő Lüneburgban a gimnázium diskant karénekese lett; a jó zenéért rajongva, gyakran gyalogolt át Hamburg, Lübeck, Celle városok templomaiba. 1703-ban Weimarban a herceg zenekarának hegedüse, 1704. Arnstadtban orgonista lett: 1707-ben mühlhauseni, 1708. weimari udvari orgonás. 1717-ben fölvette a keztyűt Marchand francia zongora-virtuóz ellen, ki Drezdából az érdemleges verseny elől megszökött. B. csakhamar elfogadta a műértő Lipót anhalt-kötheni herceg meghivását, aki őt mindenben kitüntette 1723-ig, mikor B. a Tamás-iskola (Thomas-Schule) orgonásául és a két főtemplom zeneigazgatójául ment Lipcsébe, hol 1750. megvakulva, szélhűdésben halt meg. Tíz gyermekét veszítette el; de túlélte második neje, 6 fia, 4 leánya. Lángeszű, bámulatos szorgalmú, szerény minta-ember volt, kiváló zenetanító, a német műzene atyja, alapítója s Palestrina, Händel, Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven és Wagner R. mellett egyike a zenetudomány és zeneköltészet korszakalkotó hőseinek. Roppant sok műve maradt fenn, de talán ugyanannyi elpusztult; igen sok közte az oratórium, passzió, templomi és világi kántáte, motett, mise; zongora- és zenekari szerzemény; verseny-mű és ábránd, preludium és fuga, javarészben zongorára, orgonára. Az ellenpontozást csak eszköznek használta B., de abban bámulatos készséget és változatosságot, koncepciót és erőt tanusító művész, nagy mestere a polifonikus fejlesztésnek; zenéje nem nélkülözi a dallamosságot és kifejezést, s komoly tartalma, esztétikai szépsége, mélysége hervadhatatlan dicsőségét teszik. Legfontosabb művei, zongorára: (A jól hangolt zongora) *Das wohltemperirte Clavier.* 48 preludium és fuga, valamennyi hangnemben; az «angol» és «francia» suite-ek; énekművei közül: az öt teljes éven át ismétlés nélkül folyton váltakozó templomi kántáték, istentiszteletre; a *Johannes* és *Matthäuspassziók* (1724. illetőleg 1729-ből), a kedves *Weihnachts-Oratorium* (1734-ből, bensőségteljes hangokkal, szövevényes karénekekkel). A *H*-moll mise (1733) felülmúlja valamennyi művét; gazdag érzés, a jellemzés ereje, a nagyszerüen komponált nehéz karok, szigoruan polifon szerkesztés a főtulajdonai. A *Magnificat* ép oly híres. A XVIII. század vége felé kezdték B.-ot komolyan méltatni; szellemi hagyatékának rendezése és kiadása végett Lipcsében Bach-Gesellschaft alakult 1850., melynek tiszteletreméltó munkásságát az tette lehetővé, hogy Mendelssohn a Máté-passzió 1829. előadásával (Berlinben) megvetette a Bach-kultusz alapját. Bach-egyesület azóta több német városban (B.-Jahrbuch-ot ad ki a lipcsei), de Londonban is alakult, a halhatatlan mester műveinek ápolására. Szobra áll B.-nak a Tamás-iskola előtt és szülővárosában. Kimerítő életrajzát két nagy kötetben Philipp Spitta írta meg (1873—80), műveit újabban J. B. Schweitzer méltatta. Előtte működtek családjából *Johann Christoph* (Henriknek fia), szül. Arnstadtban 1642., megh. Eisenachban 1703. mint régi orgonajátszó; oratóriumot, értékes khorál-előjátékokat írt. Ennek öccse *Joh. Michael* orgonista, szül. 1648., megh. 1694. Arnstadt mellett Gehrenben. Legifjabb leánya, *Maria Barbara*, lett Joh. Sebastian első nejévé, s így *B. Philipp Emanuel* és *Wilhelm Friedemann* anyjává.

B. Sebestyénnek, 11 fia közül 4 szerzett hírnevet mint zenész. Leginkább rászolgált a legidősebb: *Wilhelm Friedemann;* öccse Emanuel szerint apjával egyenlő volt a lángelméje. Szül. Weimarban 1710. nov. 22, megh. Berlinben 1784 júl. 1. Atyjától tanult; jogot hallgatott; 1733-ban a drezdai Zsófia-templom orgonása, 1747—64. a hallei Mária-templomé. Zeneigazgatói állását elhagyva, Lipcsében, Braunschweigban, Göttingenben tengődött, hangversenyezve és tanítva. Könnyelmű, iszákos volt. Egyházi zeneművei, orgonafugái, zongoraszonátái és polonaise-ei stb. becsesek. A második fiú, *Karl Philipp Emanuel*, szül. Weimarban 1714 márc. 14., megh. 1788 szept. (némelyek szerint dec. 14. Nagy tehetségét apja a jogra irányította. Tanult Lipcsében és Frankfurtban, de egyszerre félbenhagyta. 1731-ben saját metszésében (amit atyjától tanult) kiadta első művét; kitűnően zongorázott s ezt tanítgatta 1738 óta Berlinben; itt II. Frigyes kedvelt kamarazenésze lett, 1767. pedig Hamburgban zeneigazgató. 22 passzió-ja, kantátéi, oratóriumai nem oly becsesek, mint 200-nál több zongoraműve. A korabeli módszereket leírta érdekes két kötetben: Versuch über die wahre Art,

das Klavier zu spielen cím alatt. A zongoratanítás terén ő és atyja korszakot alkottak; maga Haydn azt írja: «minden tudásomat Philipp Em. B.-nak köszönöm». V. ö. Die Auferstehung und Himmelfahrt Jesu. In Musik gesetzt v. Karl Phil. Emanuel Bach. Gesungen in den k. städtischen Theatern in Ofen u. Pest, von *Karl Wilh. Rammler* (év és hely nélkül). A kilencedik fiu, *Joh. Christoph Friedrich,* szül. Lipcsében 1732 jún. 29., megh. 1795 jan. 26. Képzett zeneszerző, *Bückeburgban* a schaumburg-lippei gróf karnagya lett. Egyházi és kamara-zeneműveket írt. Fia *Wilh. Friedr. Ernst* a család utolsó férfitagja, szül. Bückeburgban 1759 máj. 27., megh. Berlinben 1845 dec. 25. Atyjától és «milánói» vagy «angol» nagybátyjától tanult; s mint elismert jó zongora- és orgonajátszó élt Párisban, Mindenben és 1792 óta Berlinben, hol a királyfiakat is oktatta, mint Lujza királyné zongorázója. Kevés ének- vagy zongoraműve jelent meg. A nagy Sebastian 11-ik, utolsó fia, *Joh. Christian,* szül. Lipcsében 1735., megh. Londonban 1782 jan. Igen tehetséges, de működésében, egész életmódjában fölötte könnyelmű volt. Kevés, de szép egyházi művön kívül (fölséges egy «Te Deum»-ja) efemer olasz operákat rögtönzött. 1754 óta *Milano,* 1759 óta *London* volt otthona.

Bach, 1. *Alexander,* báró, osztrák miniszter, szül. Alsó-Ausztriában, Loosdorfban 1813 január 4., megh. Unterwaltersdorfban, Bécsújhely közelében 1893 nov. 13. Atyja, Mihály, tiszttartó és utóbb ügyvéd volt Bécsben. Maga B. előbb a császári kamarai ügyészségnél szolgált, majd atyja halála után (1842) annak irodáját vette át és egyike lett Bécs legkeresettebb ügyvédeinek. Mint a jogi és politikai olvasókör egyik vezetője nagy szerepet vitt a demokrata és a liberális eszmék terjesztésében a bécsi művelt osztályok között. Része volt azon kérvények szerkesztésében, melyekkel az alsóausztriai rendeket elhalmozták és melyek a 48-iki események közvetett előidézői voltak. A márc. 13-iki mozgalom egyik vezetőjeként szerepelt és az elsők egyike volt, akik a Bécsbe érkező magyar követség vezetője, Kossuth Lajos előtt tisztelegtek. Polgártársai beválasztották a községi tanácsba és a júl.-ban összehívott osztrák nemzetgyűlésbe, melynek megnyitása előtt B.-ot júl. 19. a Wessenberg-Doblhof-féle kabinetben igazságügyminiszternek nevezték ki. Rövid idő alatt azonban kitűnt, hogy B., aki idáig a demokrata alkotmányos uralom elveit hangoztatta, az udvar táborához közeledett. Három szempont vezényelte immár miniszteri székében. Mint a monarchia centralisztikus alapon való újjászervezésének híve síkra szállt Magyarországnak önálló államisága és az erre irányuló irányzatok ellen. Mint a fejedelmi jogok erélyes előharcosa azt követelte (és keresztül is vitte), hogy a fejedelem a még csak hozandó alkotmányos törvényekkel szemben vétójoggal rendelkezzen. Végül pedig, hogy a jobbágyok felszabadítása által anyagilag megkárosított földesuraknak az állam kárpótlást nyujtson. Beszédei a közelgő reakció előjeleiként tüntek fel. Az okt. 6. felkelés után állásáról lemondott és Olmützbe, az udvarhoz volt kénytelen menekülni. Schwarzenberg herceg és Stadion belügyminiszter azonban B.-ban multjánál fogva alkalmas eszközt láttak a reakciónak némileg liberálisabb színben való keresztülvitelére és ezért B.-ot egyelőre tárcanélküli miniszter szerepében maguk mellé vették. Stadion sokáig húzódó betegeskedése alatt B. helyettesítette őt a belügyminiszteri munkakörben, annak lemondása után (1849 júl. 28.) maga lett belügyminiszter. Ebben az állásban oly nagy befolyást nyert és oly nagy tevékenységet fejtett ki, hogy az egész abszolut és germanizáló korszakot és rendszert méltán nevezték el *B.-korszaknak.* A forradalom által alapjáig megrendült monarchiát egységes, abszolut és hivatalos állami nyelvre nézve német császársággá akarta átalakítani. E célt már az olmützi oktrojált alkotmány is szolgálta, mely azonban sohasem lépett életbe. 1851 végén teljesen elejtették az októberi alkotmányban is még fellelhető gyönge alkotmányos biztosítékokat és látszatot és a demokrácia volt előharcosa immár a leplezetlen, nyers abszolutizmust proklamálta. B. belügyminiszteri uralmának kimagasló pontjai: a sajtószabadság megnyirbálása és szigorú cenzura behozatala; az egyesületi jog megszorítása; új közigazgatás szervezése és a közigazgatás és törvénykezés elválasztása, egy új polgári és büntetőtörvénykönyv életbeléptetése. Hazánkat részekre darabolta és a tkp. anyaország területét 5 kerületre osztotta. Ezek kormányzásában az újjáalakított cseh és német bürokráciának ügyefogyott, nyelvünket, szokásainkat nem értő, gyakran rosszakaratú tagjaira támaszkodott. (l. *Bach-korszak*). A helytartótanácsnak és kerületi főnököknek segítségére voltak a katonai és a csendőri kirendeltség. Most már nemcsak az alkotmány ellen tört a bécsi hatalom, mint egykor II. József korában, hanem a liberális eszmék ellen is és e célból kötötték meg B. és gr. Thun Leó 1855 aug. 18. a konkordátumot. Másrészt tagadhatatlan, hogy a 48-iki vívmányok néhányát a B.-rendszer léptette csak életbe, így a jobbágyok megváltását, az ősiség megszüntetését, a törvény előtti egyenlőséget, a katonai kötelezettség kiterjesztését. Számos országút épült és a még gyér vasúti hálózatot is terjesztették, de ebben nem a magyar, hanem az osztrák érdekeket és Bécs központi helyzetét tartották szem előtt. Néhány fontos vonalat pedig idegen tőkére bíztak, melytől későbbi nemzedékek csak súlyos áldozatok árán birták megváltani azokat. Az 50-es években korlátlannak látszott B. befolyása és a megvásárolt német és francia sajtó nem győzte őt magasztalni. III. Napoleon szócsöve, Granier de Cassagnac (l. o.) B.-ot és Radetzkyt nevezte Ausztria gondviselésszerű megmentőinek. Maguk a magyarok, a liberális németek és a többi nemzetiség szabadelvű elemei tűrték a rendőri, szuronyokra támaszkodó jármot, de nem csüggedtek és jogaikból nem engedtek. Nevezetes, hogy az udvari feudális arisztokrácia sem szívelte B.-ot és nem szűnt meg benne az egykori forradalmárt gyűlölni. Mégis nem a belügy, hanem a külügy ingatta meg először a B.-rendszert: a krimi háború, mely Ausztriát volt megmentőjével, Oroszországgal hozta ellentmondásba és igazán kiderítette a monarchia elszigeltségét és tekintélyének hanyatlását. Az 1859. szerencsétlen olasz háború derítette azután ki teljesen a B.-kormány katonai

hiányait és pénzügyi bukását. 8 héttel a solferinói csata után B. beadta lemondását (1859 aug. 21.). Egy ideig még mint követ képviselte a monarchiát a szent széknél, míg a belső politikában felülkerekedő liberális áramlat azt lehetetlenné nem nem tette. 1867 óta élőhalottként élt alsóausztriai birtokán és csak egyszer, 1891 emlegették meg újból nevét, amidőn Bécsben képviselő mandátummal kinálták, amelyet azonban tapintatosan visszautasított. Ő róla és rendszeréről senki talalóbb és sujtóbb itéletet nem mondott, mint a doblingi remete. Midőn t. i. B. sajtóberence a tőle sugalmazott Rückblick-ben a B.-rendszer állítólagos fényes eredményeit próbálta magasztalni, gróf Széchenyi István, a B. rendszer áldozata, az «Ein Blick auf den anonymen Rückblick»-ben megsemmisítő támadást intézett B. és rendszere ellen.

Irodalom. Meyer Bernhardt (l. o.). Erlebnisse, II.; Helfert [illegible] osztrák történeti munkái (l. o.), újabb művek [illegible] különösen Friedjung, Der Krimkrieg u. die österreichische Politik, Stuttg. 1907 és Österreich von 1848 bis 1860., I. Wien 1908; Kollmer, Verfassung u. Parlament in Österreich 1848—[illegible], I. Wien 1902; Zwiedineck-Sudenhorst, Deutsche Gesch. 1866—71, Stuttg. 1905; Charmatz, Österreichs innere Gesch. 1848—1907., I. 1908.

Magyar munkák [illegible]: A Szilágyi Sándor-féle Millen. magyar történet X. kötete. Ambrózy Lajos b. emlékiratai [illegible] közli Wertheimer E., Budapesti Szemle 1898; Wirkner [illegible], Pulszky Fer., b. Fiáth, Frankenburg, Degré, Falk [illegible] emlékiratai; Kecskeméthy Aurél naplója, [illegible] Miklós, Budapest 1909; Berzeviczy Albert, Régi emlékek. 1853—70., Budapest 1907; id. Szinnyei József, Naplójegyzetek. A B.-korszak, Komáromi Lapok 1909—10. [illegible], Az absolutismus 10 első éve, Egyetértés 1905 márc. 3. és okt. 15.; Balla K. cikke, u. o. 1907 márc. 27. A cenzuráról, l. Budapesti Hirlap 1906 márc. 23 és Szilágyi [illegible] a Vasárnapi Ujság több évfolyamában.

2. *B., August Wilhelm* (nem Sebastian B. családjának tagja), szül. Berlinben 1796 okt. 4. megh. u. o. 1869 ápr. 15., mint az egyházi zene kir. intézetének igazgatója, jeles orgonajátszó. «Bonifacius» oratórium és orgonaművek szerzője.

3. *B., Karl von*, gépészmérnök, szül. 1847 márc. 8. Stollbergben, az Érchegységben; 1868-ban segédtanár lett a stuttgarti műegyetemen; 1873—74-ben Angliában, majd egy osztrák gépgyárban volt főmérnök, 1876. egy szász gépgyár igazgatója, 1878. a stuttgarti műegyetem tanára. A szakirodalom terén serény munkásságot fejtett ki, Die Maschinenelemente c. munkája 1881-től 1908-ig 10 kiadást ért meg; főbb művei még: Die Konstruktion der Feuerspritze (Stuttgart 1883); Die Wasserräder (u. o. 1886) Elastizität u. Festigkeit (Berlin 1889—90); Versuche über Widerstandsfähigkeit von Kesselwandungen (1893—1902).

4. *B., Otto*, szül. Bécsben 1833 febr. 9., megh. u. o. 1893 júl. 3. Dalműszerző, 1868—80. a salzburgi Mozarteum igazgatója, azóta a bécsi fogadalmi templom karnagya, írt két operát, szimfóniát, pályanyertes vonósnégyest.

5. *B., Sigismond Ferdinand*, l. *Bac.*

Bacha, nyitrai ispán Kálmán király idejében. 1111-ben, midőn a király a nyitrai várjobbágyok és a zobori apátság közti viszálykodások alkalmából az apátság jogait megvizsgáltatta, 12-ed magával bizonyította, hogy az apátság Szent István kora óta élvezte a Vág vizén szedett vámok harmadát. (*Fejérpataki* L., Kálmán kir. okl., 43., 45. l.) Egy másik *B.* 1146. mint II. Gejza király blastusa (főkomornyikja) említtetik az ország főurai közt. (Árp. új okl., I. 58.)

Bachansok, l. *Bacchansok.*

Bacharach, város Koblenz porosz kerületben a Rajna balpartján, vasút mellett, bortermeléssel, bőr- és lombfűrészgyártással, (1905) 1897 lakossal. Mellette a Rajnának a hajózásra veszélyes sellői voltak, melyeket azonban sziklarepesztésekkel eltávolítottak. Közelében Stahleck vár romjai, amely 1150—1253. a rajnai palotagrófok tulajdona és székhelye volt.

Bacharieh, oázis, l. *Baharie.*

Bachat *Dániel*, ág. hitv. ev. lelkész, szül. Ratkón, Gömör vm., 1840 jún. 18., megh. 1906 ápr. 10. A teológiát Eperjesen és Bécsben végezte. 1873-ban budapesti tót lelkész, 1874. esperes lett. A magyar költők műveinek tót nyelvre fordításáért a Kisfaludy-társaság 1879 jan. 29. levelező tagnak választotta; székfoglalóját Szladkovics András Detván című költeményéről tartotta 1880 jan. 28. 1905 júl 3-án a bányai ág. hitv. ev. egyházkerület püspökének választotta. Önállóan és tót egyházi szaklapokban (pl. Korhubev na Sionu, Zászló a Sionon) jelentek meg egyes egyházi beszédei és vallásos tartalmu költeményei tót nyelven. Azonkívül számos vallásos költeményt fordított németből és lefordította tót nyelvre Mikszáth Lohinai fű-jét. Sajtó alá rendezte Sartorius Dániel Postilláját két kötetben (Budapest 1874) és Diarium biblicum-át (u. o. 1879) és a legújabban megjelent, Czókus István püspök által kiadott Magyar Agenda két kötetét. 1891 szept. 14-én a Luther-Társaság alelnökévé választották.

Bachaumont, *François (le Coigneux)*, francia parlamenti tisztviselő és író, szül. 1624. Párisban, megh. 1702. Tagja volt a fronde-pártnak, csípős epigrammokat írt az udvar ellen. Később feladta tisztviselői állását, hogy kizárólag az élet gyönyöreinek és az irodalomnak élhessen. Számos, ma már elavult apróságot írt; nevét csak egy munka tartotta fenn, amelyet Chapelle-lel együtt írt: Voyage de Chapelle et Bachaumont.

Bache (ejtsd: bécs), *Alexander Dallas*, amerikai mérnök, szül. Philadelphiában 1806 júl. 19., megh. Newportban 1867 febr. 17. Franklin Benjámin dédunokája. 1827. a philadelphiai egyetemen a természettudományok tanárává lett; 1836. a Girard-College elnökéül választatott, ezután pedig Európában tanulmányutat tett. 1838—1842-ben Philadelphia iskoláit szervezte. 1843-ban ismét elfoglalta egyetemi tanszékét. Egyidejüleg az Egyesült-Államok kormánya az északamerikai partfölmérések felügyelőjévé nevezte ki. Több tudományos dolgozatot is írt.

Bache (ejtsd: bécs), angol zeneművész fitestvérek: 1. *Francis Edward*, szül. Birminghamban 1833 szept. 14., megh. u. o. 1858 aug. 24. Hauptmann és Plaidy tanítványa Lipcsében; bejárta Német- és Olaszországot, Algériát. Zongora-, ének-, vonóshangszerművei vannak, továbbá Rübezahl és Ki milyen (Which is which) c. operái. — 2. *Walter*, szül. u. o. 1842., megh. 1888 márc. 26., az előbb említetteken kívül Moscheles, Richter és Liszt tanítványa. Utóbbitól 1865. tért haza; mint karnagy és zongoraművész az új-német zenei irány apostola.

Bache *Ottó*, dán festő, szül. Roskildében 1839 aug. 21., jelenleg a kopenhágai művészeti akadémia igazgatója, a festészet minden ágát művelte, de főleg mint arc- és genrekép-festő aratott nagy sikereket. Műveinek hosszú sora van dán képtárakban és királyi kastélyokban.

Bache- és Blake-expedició (1872—74), l. *Tengeri tudományos expedició.*

Bachelet (ejtsd: baslé), *Jean Louis Théodore*, francia történetíró, szül. 1820. Pissy-Pôvilleben (Bas-Seine dép.), megh. 1879 szept. 24. Rouenban. Pályáját Havre-ban kezdte, mint a történelem tanára. Utóbb a roueni felsőbb előkészítő iskola tanára és a város könyvtárosa lett. Művei: Cours d'histoire (1868—75, 3 köt.); Cours d'histoire de France (1871—74, 3 köt.) stb. Dezobry közreműködésével kiadta a Dictionnaire de biographie et d'histoire (9. kiad. 1883, 2 köt.) és a Dictionnaire général des lettres, des beaux arts et des sciences morales et politiques (7. kiadás 1902, 2 köt.) c. műveket.

Bachelier (franc., ejtsd: bas'lié) a. m. baccalaureus (l. o.).

Bachem, 1. *Julius*, német író és politikus, szül. 1845 júl. 12. a Ruhr melletti Mühlheimben. 1873 óta ügyvéd Kölnben, 1876—91. porosz centrumpárti képviselő. Főbb művei: Preussen und die kath. Kirche (5. kiad., Köln 1887); Die bedingte Verurtheilung (1895); Die Parität in Preussen (1899).

2. *B. Karl*, német politikus, szül. Kölnben 1858 szept. 22. 1889 óta képviselő a porosz országgyűlésen s 1890 óta a birodalmi gyűlésen is. Kiváló szónoknak bizonyult és 1904. történt önkéntes lemondásáig a centrum-párt egyik vezére volt.

Bacher, 1. *Simon*, héber költő, szül. Liptószentmiklóson 1823., megh. Budapesten 1891., mint a pesti izraelita hitközség pénztárnoka. B. válogatott héber verseit és műfordításait, amelyek különböző héber folyóiratokban láttak napvilágot, sok hátramaradt kézirattal együtt kiadta a költő fia, B. Vilmos «Saar Simon» címen (Bécs 1894). B. héberre fordított egy füzet verset a legjobb magyar költőkből (Zemiroth haarec, Budapest 1868), ezenkívül számos verset Ludwig August Frankltól és más német költőktől. Lessing Bölcs Nátán-ját ő ültette át a héber irodalomba. B. eredeti neve *Bacharach*, így szerepel héber írásaiban is.

2. *B. Vilmos*, a jelenkori zsidó tudományos irodalomnak egyik legnagyobb mívelője, szül. Liptószentmiklóson 1850 jan. 12. Tanulmányait a bpesti és a boroszlói egyetemen és a boroszlói rabbiszemináriumon végezte. Doktorrá a lipcsei egyetemen avatták. 1877-ben kinevezték a budapesti orsz. rabbiképző intézet tanárává és azóta ez intézetben működik. 1884-ben megindította Bánóczi Józseffel együtt a Magyar-Zsidó Szemlét, melynek hét évig volt társszerkesztője. 1895-től 1900-ig együtt szerkesztette Mezey Ferenccel, majd Bánóczi Józseffel az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvét. Bloch Mózes nyugalomba vonulása óta B. az országos rabbiképző intézet rektora. Főbb művei: Nizami's Leben u. Werke und der zweite Theil des Nizamischen Alexanderbuches (Leipzig 1871, Robinson S. lefordította angolra); Abraham Ibn Esra' mint grammatikus, adalék a héber nyelvtudomány történetéhez (Budapest 1881 németül Strassburg 1882); Abulvalid Merván Ibn-Ganach élete, munkái ésszentirásmagyarázatának forrásai (Budapest 1885), ugyanez német nyelven (Wien 1885); Sepher Sikkaron Grammatik der hebräischen Sprache von R. Joseph Kimchi (Berlin 1888); Abulwalid Mervan Ibn Ganach szentirásmagyarázatából (Budapest 1889, németül Leipzig 1889); A középkori zsidó vallásbölcsészek szentirásmagyarázata Maimuni előtt (Budapest 1892, németül Strassburg 1892); Die hebräische Sprachwissenschaft von X. bis zum XVI. Jahrh. (Trier 1892); Die jüdische Bibelexegese vom Anfange des X. bis zum Ende des XV. Jahrhunderts (u. o. 1892); Die älteste Terminologie der jüdischen Schriftauslegung (Leipzig 1899); Egy héber-perzsa szótár a tizennegyedik századból (Budapest 1899—1900, németül ugyanakkor Strassburg); Die Agada der Tanaiten und Amoräer (Strassburg 1902); Jeruzsálemi Tanchum szótárából (Budapest 1903, ugyanakkor németül Strassburg); Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur (Leipzig 1905); Les Juifs de Perse au XVIIe et au XVIII. siècle (Paris 1907); Két zsidó perzsa költő, Sáhin és Imráni (Budapest 1907—1908, ugyanakkor németül Strassburg); A jémeni zsidók héber és arab költészete (Budapest 1910, ugyanakkor németül Strassburg). Ezenkívül számos kisebb dolgozatot írt zsidó és nem-zsidó magyar, német, angol és francia tudományos folyóiratokba. V. ö. *Blau* L., Bibliographie der Schriften W. B.-s (Frankfurt 1910); B. V. élete és működése (Magyar Zsidó Szemle 1910).

Bacher, *Eduard*, osztrák hirlapíró, a N. Fr. Presse volt főszerkesztője és kiadója, szül. 1846 márc. 7. Postelbergben, Csehországban, megh. 1908 jan. 16. Bécsben. Jogi tanulmányait a prágai német egyetemen kezdte, majd országgyűlési gyorsíró lett; Bécsben mint a Reichsrath revizorgyorsírója a N. Fr. Presse munkatársai közé lépett, ahol teljes mértékben érvényesült hirlapírói tehetsége. 1879-ben Etienne halála után ő lett e lap főszerkesztője s maradt haláláig.

Bacher-hegység Stiriában, a Dráva, Messling, San és Dran között. Egyike azoknak a hatalmas tonalit-erupcióknak, amelyek a K.-Alpok kristályos zónáját és a Dinaridák rendszerét elválasztó Judicaria-Gail törésvonal mentét kisérik. Sokáig a kristályos zónához sorolták, ma azonban tudjuk, hogy tonalit-erupció, amely nagy kiterjedésű metamorfikus udvarral vette körül magát. Legmagasabb csúcsai: a Velka Kappa (1442 m.) és a Cserni Vrh (1543 m.). Magasabb része erdős, alját Stiria legjobb szőllői takarják.

Bach-huszár, l. *Bach-korszak.*

Bachkay *Miklós*, a tekintélyes Guthkeled nemzetség sarja (l. *Bacskai*), zemplénvm.-i nemes, előbb egri prépost, majd szerémi, 1501—3. nyitrai és végül 1503. erdélyi püspök. II. Ulászló diplomáciai kiküldéssel gyakran megbizta kegyeltjét. Mint a magyar király megbizottja, ő irta alá 1501 július havában a francia királlyal, XII. Lajossal a török ellen kötött szövetség okmányát; ugyancsak B. volt a vezérférfia annak a küldöttségnek, mely a meny-

asszony királynét, Candaley Annát, II. Ulászló nejét ünnepélyesen új otthonába kisérte. Sírkövének tanusága szerint 1504. halt meg.

Bach-korszak, Bach Sándor belügyminiszterségének időszaka, 1850—59. Bach arra vállalkozott, hogy a szuronyokra támaszkodó brutális katonai rémuralom eredményeit biztosítsa és egy államférfiu politikai rendszer bélyegével ruházza fel. A cél világosan és határozottan a birodalmi egység teljes keresztülvitele volt az 1849 márc. 4-iki alkotmány alapján. Ez azonban nem történhetett abszolutizmus és németesítés nélkül: csak az önkényes uralom teremthette meg a birodalmi egységet s csak az eredményes germanizálás tarthatta azt fenn. A megvalósítás gyakorlati kivitelére Bach (l. o.), *a barrikádok minisztere* vállalkozott, bár a róla elkeresztelt központosító és abszolutisztikus rendszer nem az ő eszméje volt. Az új rendszerben és a márciusi alkotmányban kétségkívül volt igen érdekes s a tömegek megnyerésére számított demokratikus vonás, noha az alsóbb osztályoknak való kedvezés a *divide et impera* elvére volt visszavezethető, mert ez az elv nemcsak faj és nemzetiség, hanem a társadalmi osztálykülönbségek szerint is meg akarta bontani Magyarország egységét. Az osztályérdek éles hangsúlyozása Bach rendeletében és politikai irataiban szólt a nemességnek, mely a szabadságharc élén állott, a többség érdekeinek figyelembe vétele pedig az imént felszabadított jobbágyságnak, melynek mesterséges izgatása egykori uraival szemben azonban teljesen eredménytelen maradt. A B., bár maga után vont némi közigazgatási és szociális politikai előnyöket, egészben véve szomorú emléket hagyott hátra. Mikor pedig régi hibáihoz a korrupciónak egyre növekedő bűne is járult, az egész apparátus Széchenyi rettenetes hatású bírálatának és a külső politikai kudarcoknak hatása alatt egyszerre összeomlott. E rendszer alkalmazottjait és jobbadán az örökös tartományokból (kiváltkép Cseh- és Morvaországból) importált hivatalnokait, kiket ünnepélyes alkalommal magyar ruhába bujtattak, még az udvar körében is tréfásan *Bach-huszárok*-nak nevezték. Minisztерük bukása után közigazgatási és igazságszolgáltatási működésüknek vége szakadt s részben visszatértek hazájukba, részben végleg itt maradtak és teljesen elmagyarosodtak.

Irodalom. Falk Miksa, Emlékiratai; Kecskeméthy Aurél, Naplójegyzetei; Széchenyi, Ein Blick auf den anonymen Rückblick (Bach hirhedt röpiratának címe: Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-periode Ungarns), Tóth Béla, Szájról [illegible]; Beksics Gusztáv, I. Ferenc József és kora (a Milleniumi Történet X. köt.); Márki Sándor, I. Ferenc József [illegible] 19[illegible].

Bachmann *Károly*, magyar festő, szül. 1874. Budapesten. 1890—92-ig a mintarajziskolának volt növendéke, azután Párisban folytatta tanulmányait a Julian-iskolában 1896-ig. Budapesten 1892. állított ki először s képét (Pihenő a csárdában), kedvező fogadtatásban részesítették. Egy másik műve, Az anarchisták, szintén a Műcsarnokban volt látható. Ettől fogva B. egészen a miniatűrfestésre adta magát s ily képekkel vesz részt a budapesti műtárlatokon.

Bachmann, 1. *Adolf*, osztrák történetíró, szül. Kulsamban, Éger mellett, 1849 jan. 27. A prágai egyetemen az osztrák történet rendes tanára. Művei: Georgs von Podiebrad Wahl, Krönung u. Anerkennung (Wien 1876); Böhmen und seine Nachbarländer unter Georg v. Podiebrad 1458—61 (Prag 1878). Fő műve: Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrichs III. u. Max I. (Leipzig 1884) s köv. Eddig 2 köt. Ezek a munkák hazai történetünkre is fontosak. Újabb munkái: Österreichische Reichs- u. Rechtsgeschichte és Geschichte Böhmens (1526-ig) 2 köt. Több rendbeli forrást adott ki a Fontes rerum austriacarum c. gyüjteményében (42., 44. és 46. köt.) A cseh tartománygyülésen, mint a németek egyik vezére, nagy szerepet játszik.

2. *B.*, *Karl Friedrich*, filozófus (1785—1855). Mint Kant követője Hegel ellen polémizált, kinek előbb követője volt. A Logika rendszer c. műve egy ideig nagy tekintélyű volt.

Bachmut, iparos város Jekaterinoszlav orosz kormányzóságban, a B. és vasút mellett; faggyúkészítéssel, nagy marha-, besózott hús- és gabonavásárokkal; 1888. fölfedezett kénesőbányával, vasúti singyártással; a Donec-szénmedence középpontja; közelében hatalmas sóteleppel, (1897) 19,416 lak.

Bachofen, *Johann Jakob*, német jogtörténész, szül. Baselben 1815 dec. 22., megh. u. o. 1887 nov. 25. Egyideig egyetemi tanár, majd a felebbezési biróság tagja volt Baselben, később csupán tanulmányainak élt. Főművével: Das Mutterrecht, eine Untersuchung über die Gynäkokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur (Stuttgart 1861), úttörője lőn az összehasonlító jogtudománynak. Egyéb munkáiban részint római joggal, részint művelődéstörténettel foglalkozik.

Bachot (franc., ejtsd: basó) a. m. sajka, ladik, révladik; *bachoteur* a. m. révész, ladikos.

Bachovár, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1900) 2099 német lak., vasúti és távirdai állomás, posta- és telefonhivatal.

Bachrich *Zsigmond*, magyar születésű hegedűművész, szül. Zsámbokréten 1841 jan. 23.; Böhmnél tanult a bécsi konzervatóriumon 1851—57. Bécsben 12 évig Helmesberger, utóbb Rosé vonósnégyesében s az udv. operában brácsás volt. Művei hegedű- és kamarazeneművek, dalok, 2 operett, 1883. és 1884. a Muzzedin és Heini von Steier c. víg operák és Sakuntala c. ballet. A konzervatórium tanára volt 1899-ig.

Bachritok, az első mameluk fejedelmi család, amely 1260—1382-ig uralkodott Egyiptom, Szíria és Arábiának egy része fölött. A név az arab bachert szótól származik és a. m. folyó. L. *Mamelukok*.

Bach-társaság, l. *Bach* (Johann Sebastian).

Bachtegan, lefolyástalan sóstó Farzisztánban, Perzsia D.-i részében, a Zargosz és Koh-Rud láncai között, 75 km. távolságra Sirasz-tól. Tengerszín feletti magassága 1550 m., hossza kb. 100, szélessége 15—25 km. Több kisebb patak szakad belé. Nyáron legnagyobb része kiszárad, amikor a kivirágzott sót összegyüjti a környék népe.

Báchtiárok, l. *Bakhtjárok*.

Bächtold, *Jakob*, német irodalomtörténetíró, szül. Schleitheim svájci faluban 1848 jan. 27.

Heidelbergben, Münchenben, Párisban és Londonban tanult; megh. 1897 aug 8-án Zürichben, hol 1887 óta a német filológia egyetemi tanára volt. Fő műve: Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz (1887—92), az újabbkori irodalomtörténeti művek egyik legjelesbike. Azonkívül írt több irodalomtörténeti monográfiát, pl. Der Minorit Georg König (1874), Hans Salat (1877), és a XVI. sz.-i svájci színműveket (1890—93) 3 köt.; kitünő bevezetésekkel adott ki több svájci írót, pl. Nikolaus Manuelt (1878) és Gottfried Keller levelezését és naplóit (1896, 3 köt.), valamint Goethe Götz és Iphigenia c. drámáit is összes földolgozásaikban. Alapos búvár és vonzó író.

Bachuone, *Arnoldo,* l. *Villanovanus.*

Báchur (héb., a. m. *ifjú, nőtlen,* mai zsidó népnyelven *bócher),* valamely talmudiskola (jesiva) növendéke, ellentétben a *dárdeki*-vel, ki még csak iskolás fiú.

Báchur *Illés,* l. *Levita.*

Bachus. Amerikai szőllő, a Riparia egyik fajtája, melyet James Ricketts magról állított elő. Fürtje tömött, középnagy, bogyói feketék, kéken harmatosak, levesek, sajátos, szokatlan zamattal. Sötét, barnavörös jóformán értéktelen bort ad. Mint alanyfajta sem vált be.

Bacillaria *Gmel.* (növ.), a kovamoszatok génusza. A sejtek pálcika-alakuak (bacillum a. m. pálcika). Négy faja él a tengerben, a sósmocsarakban és az édes vízben.

A *kövült* kovamoszatok: B.-k v. diatomaceák tengeri, félsósvizi és édesvizi üledékekben egyaránt előfordulnak, de más-más nemek és fajok. Néha több méter vastagságú rétege kizárólag B.-k kovavázából áll. A tisztább féleségeket kovaföld, tripoli, hegyi liszt, csiszolópala, ragadóspala, diátomaceás föld stb. néven fejtik s főkép dinamitgyártásnál és csiszolásra használják föl. Anyaguk opál. Fehér, szürkésfehér v. sárgás; könnyű, laza földes v. palás anyag. Hazánkban Gyöngyöspatán, a Hegyalján, Szokolyahután stb. fordul elő; nevezetes a bilini csehországi előfordulás.

Bacillária-föld, l. *Diatoma-föld.*

Bacillaris, bacillus okozta folyamatok jelölésére használt szó.

Bacilliafű (növ.), l. *Crithmum.*

Bacillosis, bacillus okozta betegség.

Bacillum (lat.) a. m. pálcika.

Bacilluria, bacillusoknak kiválasztása a testből a vesén keresztül a vizelettel.

Bacillus, minden pálcaalakú baktérium, l. *Baktérium.* — *B. az anatómiában* a szem látóhártyájának, a retinának pálcikái, melyek a csapokkal együtt a látóideg fényfelfogó végkészülékeit képezik, l. *Látóhártya.* — *B.,* így nevezik azon gyógyszereket tartalmazó vékony viasz-zsír-rudacskákat, miket húgycsőbe, sipolyjáratokba szoktak dugni.

Bacillusterjesztők, l. *Baktériumgazdák.*

Bačin, adóközség Zágráb vármegye kostajnicai járásában, (1900) 527 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Dubica.

Bačinci, adóközség és polit. község Szerém vármegye šidi j.-ban, (1900) 1597 horvát-szerb és rutén lak., vasúti állomás, u. p. Kukujevci, u. t. Erdővég.

Bačin dol, adóközség Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 604 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Cernik.

Bacino (ol., ejtsd: bacsínó), l. *Megvakítás.*

Back (ejtsd: bekk), *George, sir,* angol tengerész, szül. Stockportban 1796 nov. 6., megh. Londonban 1878 jún. 23. Már 1825—26. részt vett Franklin és Richardson utazásaiban. Azért nevezték őt ki 1833. azon expedició vezetőjének, amelyet az elveszettnek vélt Ross kapitány fölkeresésére küldtek ki. Mikor azután hirül vette, hogy Ross kapitány visszakerült Angliába, elhatározta a Jeges-tengerig való előnyomulást, melyet az é. sz. 67° 11' alatt el is ért. A fölfedezett területet IV. Vilmos-földjének keresztelte és hazája birtokának jelentette ki. 1836-ban újra kiküldték a Hudson- és a Repulse-öblök kikutatására, de hajója a jégben rekedt és csak csekély eredménnyel tért vissza Angliába. — Utleirásai: Narrative of the arctic land expedition to the shores of the mouth of the Great Fish or Back River, and along the shores of the Arctic Ocean, in the years 1833, 1834 and 1835 (London 1836; németül Andree, Leipzig 1836). Továbbá: Narrative of the expedition in H. M. ship Terror (London 1838).

Backer (ang.) a. m. fogadó; sportszó, amely a játékost, a bookmakereknél fogadókat jelenti. A szót gyakran átvitt értelemben is használják, ilyenkor hazardőrt jelent.

Backer, *Jacob Adriaens,* hollandi festő, szül. Harlingenben 1608., megh. 1651 aug. 27. 1632 körül tanítványa volt Rembrandtnak, kinek hatását mutatják B. csoportos és egyes képmásai, az amsterdami polgári árvaház elöljárónői (1634, az árvaházban); lövészkép (1642, az amsterdami városházban); Johannes Gottenbogaert arcképe (1634, a remonstransok amsterdami templomában); míg mithologiai tárgyú képei erősen modorosak.

Bäcker *József,* orvos, egyetemi magántanár, szül. Budapesten 1863 máj. 1. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1886-ban avatták orvosdoktorrá. Ezután Kézmárszky tanár szülő és női klinikáján mint tanársegéd működött. Közben az 1891—92-ik tanévet állami ösztöndíjjal Német- és Franciaországban töltötte. 1898-ban *a női betegségek propaedeutikájából* magántanári képesítést nyert. 1899 óta vezető főorvosa az új Szt. János közkórház nőbeteg-osztályának. Szakmájába vágó irodalmi dolgozatai meghaladják az 50-et és hazai és külföldi szaklapokban láttak napvilágot.

Back-Gammon (ang., ejtsd: bekgammön), Angolországban kedvelt játéknem; játékdeszkán kövekkel és kockákkal játsszák.

Backhaus, *Wilhelm,* zongoraművész, szül. Lipcsében 1884 márc. 26. D'Albert tanítványa; 1900 óta hangversenyez, 1905. a Rubinstein-díj nyertese. Manchesterben Brodsky mellett tanárkodik.

Backhaus-féle tej, l. *Gyermektej.*

Backhuysen (ejtsd: Bakhuizen v. hajzen), *Ludolf,* hollandi festő, szül. Emdenben 1631 dec. 18., megh. 1708 nov., Allaert van Everdingen és Hendrick Dubbels tanítványa, főleg tengeri képe-

ket festett igen nagy számmal. Nagy elismerésben volt része, noha nem hasonlítható össze e műfaj legkiválóbb mestereivel. Arcképeket is festett és rézkarcokat készített.

Backlund, *Johann Oskar*, csillagász, szül. 1846 ápr. 28. Lenghemben (Svédország). 1895 óta Pulkovában az obszervatórium igazgatója. Főbb munkái: Zur Theorie des Encke'schen Cometen (Pétervár 1881—86); Calculs et recherches sur la comète d'Encke (u. o. 1892—98). Egyéb tanulmányaiban főleg a kisbolygók, a Saturnus holdjai, a precesszió és nutáció elméletével foglalkozik.

Bäcklund, *Albert Victor*, svéd matematikus, szül. 1845 jan. 11. Wasbyben. 1868-ban a lundi egyetemen magántanár, 1878. a fizika és matematika rk. tanára, 1900-tól rendes tanár. Számos matematikai értekezésen kívül főbb önálló művei: Ur theorien för de solida kropparnes rörelse (Lund 1897), Inledning till theorien för de elektriska strömmarna (u. o. 1898); Elektrodynamik (u. o. 1899).

Backnang, járási székely Neckar württembergi kerületben, a Murr és vasút mellett; gyapjufonókkal és szövőkkel, harisnyakötő gépekkel, (1900) 8327 lak. B. 1825 óta tartozik Württemberghez.

Bačkovica, adóközség Belovár-Kőrös vm. belovári j.-ban, (1900) 484 horvát-szerb lak., u. p. Velika Pisanica, u. t. Grdjevac.

Back river (v. *Nagy-Hal-folyó*), Kanada ÉNy-.i részének folyója, a Sussex-tóból ered; a Pelly, Garry, Beechy stb. tavakat és a Sinclair-falls-t alkotja; lakatlan vidéken foly keresztül a Jeges-tengerbe. Felfedezője Back angol kapitány volt.

Backstairspassage (ejtsd: bakksztersz—), l. *Szent Vince-öböl.*

Bäckström, *Per Johan Edvard*, svéd költő, szül. Stockholmban 1841 okt. 12., megh. 1886 febr. 12. Főleg mint szinműíró igen tevékeny volt. Nagy tetszéssel fogadott darabjai közül említjük a következőket (magyar címmel): Egy korona; Május elseje; Carina fénye; Az elnyomottak; Éva nővére és a más nyelvekre is fordított főművét: Dagvard Frey (1876).

Backwardation (angol, ejtsd: bekkwardés'n) a. m. deport (l. o.).

Backwoods (ejtsd: bekvúdsz), így nevezték azelőtt É.-Amerikában a műveletlen, vadon vidékeket. A B. lakói, a backwoodsmanek (a. m. erdőntúliak) az első telepesek voltak az indiánus őslakóktól lakott területeken, tehát a civilizáció úttörői.

Bacler d'Albe (ejtsd: baklé dalb), *Louis Albert Ghislain báró*, franc. térképrajzoló és tájképfestő, szül. St.-Polban 1761 okt. 21., megh. Sèvresben 1824 szept. 12. Sok tájképet hagyott hátra. Mint tüzérhadnagy ment a francia sereggel Olaszországba, ahol a háború szinterének térképét katonai célokra 30 lapon készítette el. Műve 1802. jelent meg 54 lapon Carte du théâtre de la guerre en Italie címen. A térképmetszésről emlékiratokat is adott ki, amelyeknek kivonatai a Mémorial topographiqueben találhatók. I. Napoleont minden hadjáratában kisérte és 1813. mint dandártábornok hagyta el a szolgálatot. A száz nap alatt is szerepelt. Legnevezetesebb festményei, az arcolei és rivolii ütközetek képei Versaillesben vannak.

Bac-Ninh, város Tonkingban, a hasonló nevű közig. kerület székhelye, 8000 lak. A Szang-koi folyó partján épült, közel annak deltájához, több fontos közlekedési út kereszteződésénél, ennélfogva fontos sztratégiai pont, jókarban tartott citadellával, posta- és táviró-állomással. A franciák 1884. elfoglalták.

Baco, *Roger*, l. *Bacon.*

Bacon, működésben levő vulkán Luzon szigetén (l. o.).

Bacon (ejtsd: békn), 1. *Francis*, az újkori gondolkodás egyik vezéralakja, Anglia kancellárja, szül. Londonban 1561 január 22., megh. 1626 április 9. Tizenkét éves korában a cambridgei Trinity college-be lépett és 1575. hagyta el az egyetemet. Miután két évet Franciaországban töltött, 1580. a Gray Innbe lépett, hogy ügyvéddé, majd biróvá lehessen, 1595. az alsóház tagja. Ez időben ismerkedik meg Essex gróffal, Erzsébet királyné híres kegyeltjével, kitől 1800 font értékű birtokot kap ajándékba. De midőn később Essex meggondolatlanul egy összeesküvés fejévé lesz, birái közt B. a fővádló szerepét viszi, ugyancsak B. írja meg Essex kivégeztetése után az összeesküvés történetét s bizonyítja az ítélet igazságosságát. 1605-ben B. kiadja első nagyobb művét: Két könyv a tudományok haladásáról, Jakab királynak ajánlva. Barátjaival tudatja, hogy minő célja van művével. Megelégszem, írja, ha derekabb embereket munkára hívok, hasonlóan a harangozóhoz, ki először van talpon, hogy másokat a templomba szólítson. Hosszas sürgetés, megalázkodás és könyörgés után 1607-ben fősollicitorrá, független és gazdag emberré lett, évi jövedelme csaknem 5000 font volt. A tudománynak szenteli ideje java részét, de nem feledi el a hivatali emelkedést sem. 1611-ben koronaügyész lett (Attorney General), 1617-ben főpecsétőr, egy évvel később elnyeri a kancellári címet, fél évre rá a verulami bároét, majd 1620. a viscount of St. Albans-ét. 1620 októberében a Novum Organum lát világot, melyen csaknem harminc évig dolgozott. 1621-ben a lordok háza vádat emelt B. ellen, hogy a patensek osztogatásában rossz tanácsadója a fejedelemnek s hogy pénzt fogadott el a peres felektől. A lordok háza B.-től teljes és kimerítő vallomást követelt s a kancellár be is vallotta, hogy ajándékokat fogadott el, de ítélethozatal után. E vallomás után 40,000 font pénzbírságra s a király tetszéséig tartó fogságra ítélték. Képtelennek nyilvánították minden állami vagy községi hivatalra s egész életére kizárták a parlamentből s az udvar köréből. Két nappal később a király szabadon bocsátotta, elengedte neki a pénzbirságot, megengedte, hogy Londonba visszatérjen (1622); a király 1200 fontnyi nyugdíjat adott neki s 1624. ismét meghívta a lordok házába, ahol B. azonban nem jelent meg. Ezentúl B. minden idejét a tudományoknak szenteli. Meg-megkisérti egy-egy alkalmas pillanatban, hogy a nevén és becsületén esett csorbát kifenje, de fáradozása sikertelen maradt. Egy fizikai kisérlet közben meghülvén, egyheti betegeskedés

után meghalt. B. semmi esetre sem volt tiszta jellem, de tekintetbe veendő, hogy az ajándékok elfogadása akkor az angol tisztviselőknél közönséges dolog volt. Bukását inkább politikai okok idézték elő; nem volt rosszabb másoknál, kiknek semmi bajuk sem esett, de őt szemelték ki áldozatul. A mai kor B. értelmi erejéhez méltó mértéket alkalmaz erkölcsi minőségének megítélésére, de ha a körülményeket nem vesszük tekintetbe, mégis igazságtalanok vagyunk emléke iránt.

B. 1607 körül készült el az Instauratio magna tervével s ez időtől fogva összes tanulmányait e nagy rendszer keretébe illeszti. Régibb dolgozatait és 1605-ben kiadott művét: Két könyv az isteni és emberi tudományok haladásáról, újra átnézi, bővíti és rendszerébe illeszti. Ez utóbbi munka második könyvét nyolc könyvre bővíti s ily alakban ez az Instauratio Magna első része; második része a Novum Organum; harmadik része: PhaenomenaUniversi; negyedik része: Scala Intellectus; ötödik része: Prodromi; hatodik része: Philosophia secunda. E részek közül B. egyiket sem fejezte be, még a Novum Organum is töredék maradt. Szorosan vett filozófiai művein és természettudományi értekezésein kívül B. másnemű munkákat is írt. Szépirodalmiak: Az Essayk, a Régiek Bölcsesége s egy töredék a Jó és Rossz színeiről, ezenkívül mindenféle gyüjtemények az illemformák és udvariasságokból, elmés történetecskékből, mondákból. Történeti művei közt első helyen áll VII. Henrik története, továbbá Erzsébet királynő emlékezete, Nagy-Britannia történetének kezdete. Van még néhány vallási tárgyú és jogtudományi műve is, ilyenek: Szent elmélkedések, A hitvallomás, A törvény szabályai és A törvény bizonyítékai. Anatomia comparata című munkájában alapját vetette meg a későbbi kórboncolástannak; hangsúlyozta az állatkísérletek és a gyógyszerek metodikus vizsgálatának fontosságát. Higiénikus tekintetben fontosak nézetei a testgyakorlatokról, a mesterséges ásványvizekről és a tápszerek mennyiségéről.

B. filozófiai munkássága nevezetes esemény a tudományos gondolkodás fejlődésében. Egy nagy eszme vonul át minden munkáján, ez eszme dicsősége fűződik nevéhez, bár nem ő valósította meg. Ez eszme szerint első lépés a tudományokban a tények rendszeres, hosszas vizsgálata legyen; míg ez híven és részrehajlatlanul meg nem történt, a tapasztalat és óvatosság minden lehető őrködése mellett, addig minden általánosítástól, merő okoskodásból eredő fölfogástól tartózkodni kell; ily eljárás biztos, sikeres s kutatás közben alig képzelt eredményekre vezet. Erős hit, szenvedély és ihlet hangján hirdette e tant. Amit a Novum Organum tanít a tudományos gondolkodás akadályainak elhárításáról (idola) és az induktiv módszer kritikai alkalmazásáról, ha nem is merőben új, ha B. nem is tudja gyakorlatilag keresztülvinni, mégis a leghatározottabb és azért nagy hatású formulációja a természettudományi gondolkodásnak.

Rabja maradt egész életén át a behatásoknak, melyeket a tudományok állapota s a tudósok szőrszálhasogató eljárása az ifjúra tett. A Partus Temporis Masculus gondolatától, hogy kora nagy művét megteremtse, soha sem tudott megválni. Egyetemest, nagyot, a mult hagyományaitól függetlent s a jövőre irányadót akart alkotni. A részletek aprólékosságától elfordult, mert lelkét eltöltötte az «organum», «formula», «clavis», «ars ipsa interpretandi naturam», «filum Labyrinthi» gondolata, mely minden részletet nagy könnyen meg fog igazítani, minden kérdést megfejt, a tehetségek különbségeit ki fogja egyenlíteni, minden homályt eloszlat, úgy hogy mindenki számára egyformán nyitva áll majd az igazság, a boldogulás és jólét útja, vagy a mint az ő korában mondták, eljő a Regnum hominis. A cél képtelen volta B.-t sok hiú kisérletre, merész következtetésekre ragadta, melyeknek a mai tudomány semmi hasznát sem veheti. Másrészről azonban minden iratát oly szellem lengi át, mely minden későbbi kutatásnak és haladásnak éltető elemévé lett. A tudományok jövőjébe vetett rendíthetetlen bizalma, szenvedélyes s mégis gondolat- s eszmeébresztő támadásai a hamis tekintélyek ellen, a tudományok méltóságáról és kötelességeiről táplált erős hite átszállott az utókorra, ösztönül és buzdításul szolgált az utódoknak. Újabban az a képtelen föltevés támadt és talált nem csekély számú hivőre és követőre, hogy Shakespeare műveit nem Shakespeare, hanem B. írta. Miss Delia B., Morgan, Donelly és mások hirdetik és terjesztik nagy fanatizmussal ezt a képtelen föltevést, mely főleg arra támaszkodik, hogy Shakespeare, a műveletlen szinész, nem irhatta ezeket a hatalmas műveket, abban a korban pedig hatalmasabb tehetség nem élt, mint B. (l. *Shakespeare*). B. összes műveit kiadták: Blackbourne 1730., Montague 1825. és 1835. s végül a legújabb, de egyszersmind a leggondosabb és legteljesebb kiadást Ellis, Spedding és Heath 1857—1874., tizennégy kötetben.

Irodalom. Spedding, An account of the life and times of Francis B., 2. kötet, London 1878; Remusat, B., sa vie, son temps, sa philosophie et son influence jusqu'à nos jours, troisième édition, Paris 1877; Fischer Kuno, Francis B. u. seine Nachfolger. Entwicklungsgeschichte der Erfahrungsphilosophie, sok kiadásban, a II. Leipzig 1875; Thomas Fowler, B., Church R. W., B., London 1884; Bamberger, Über B. von Verulam, besond. v. medic. Standp. 1885; Barthélemy Saint-Hilaire, Etude sur Fr. B. 1890; Bordin, La phil. de Fr. B. 1889. (pályakoszor. műve a fr. akad.). Magyar nyelven megjelent: Macaulay essaye. Olcsó könyvtár. Erdélyi János egy tanulmánya, Budapesti Szemle, szerk. Csengery, 1861. A Novum Organum fordítása Balog Ármintól a Filozófiai írók tára VII. k., 1885. Némely szembetünőbb hibákról a tudományokkal foglalatoskodásban B. után. (Sopron 1840. Kiss János, Soproni Estvék, 2. füz.)

2. *B., Nicholas,* angol jogtudós és államférfiú, szül. 1509. Chislehurstban, megh. 1579 febr. 20. (Kentshire). Már VIII. Henrik s VI. Eduárd alatt nagy buzgalmat fejtett ki a protestantizmus érdekében. Erzsébet királynő (1558) főpecsétőrnek s 1568. és 1571. azon bizottság tagjának nevezte ki, mely a skótoknak Stuart Mária ellen emelt vádjait vizsgálta meg.

3. *B.* v. *Baco Roger,* szül. 1214. Ilchesterben (Somerset grófság), megh. Oxfordban 1294 jún. 11. Első oktatását Oxfordban nyerte, majd Párisba ment, hol doktorrá avattatott. Független szellemű volt s távolról sem fogadta el végső igazságokként a párisi tanárok tanításait. Ez időtájt lépett a Ferenc-rendbe. Visszatérve Oxfordba, csakhamar kiváló tanár hirére tett szert, kitől mindenki tanulni

akart. Tanulmányainak eredménye azonban összeütközésbe hozta kora általános felfogásával s minthogy meggyőződését leplezetlenül és támadólag hirdette, s a papok erkölcstelen életét nyilvánosan ostorozta, megvonták tőle a tanítás jogát. 1257-ben mint ferencrendi szerzetes ismét Parisba kerül, de a legszigorubb felügyelet alatt kell élnie s nehéz szivvel várja szabadulását a fogságból. Tíz évig kellett várnia, míg ezt elérte, midőn VI. Kelemen jutott a pápai székre, ki azelőtt pápai követ volt Angolországban s mint ilyen közeli viszonyba lépett a híres s merész tudóssal. De sem a pápai pártfogás, sem szabadsága nem tartott sokáig. B. 1267 elhagyta Parist. 1268. Kelemen pápa már elhunyt. Utódjai alatt B. ismét fogságban tölti életét s csak IV. Miklós halála után, 1292. szabadul meg. A csaknem 80 éves aggastyántól már nem kellett félni s valóban teljesen elfeledve, még szerzetestársaitól is elfeledten halt meg. B. a matematika, a fizika, kémia tanulmányozását sürgette s a gyakorlati erkölcstanra helyezett nagy súlyt. Renan B.-t pozitivistának nevezi s e név valóban rá is illik. Korában a «doctor mirabilis» nevet kapta, mert kortársai csodásnak tartották némely fizikai és kémiai kisérleteit. Ő találta föl a nagyitóüvegeket. Műveiben igen érdekes optikai megfigyelések találhatók s a nagyító-üvegekre vonatkozó javaslatai nagyon közel járnak az igazsághoz. Ő volt az első, aki a barnakőről kiválóbb értekezést írt; a puskapor összetételéről is tudomása volt. A fémeket kénesö és kén összetételéből állónak hitte és a bölcsek kövét valóban létező dolognak állította. De Alchymia című könyvében (VII. fejezet) ennek átváltoztató erejét milliószorosra, sőt még ennél is többre becsülte. Igazi jelentősége az európai szellem történetében az, hogy első volt, ki határozottsággal és elszántsággal kikelt a tekintély vak tisztelete ellen s első mutatott rá a tudományos igazságok kutatásának helyes módszerére.

B. igen termékeny író volt, némelyek szerint 300 művet írt; eddig megjelent művei a következők: Opus majus, először Jebb adta ki 1733. Londonban, ez B. főműve; később az Opus minus-t írta, majd egy műbe foglalta az előbbieket s ez az Opus tertium, kiadta Brewer 1859. Londonban. Egyéb művei: Epistola de secretis artis et naturae operibus atque nullitate magiae (Paris 1542); Speculum alchimiae (Nürnberg 1541); Thesaurus chymicus (1603). V. ö. *Siebert*, Roger B., sein Leben und seine Philosophie (1861); *Charles*, Roger B., sa vie, ses ouvrages, ses doctrines (1861); *Schneider*, Roger B. (1873); *Werner*, Die Kosmologie u. allgemeine Naturlehre des Roger B. (1879); és ugyanattól Psychologie, Erkenntniss- u. Wissenschaftslehre des Roger B. (1879).

Bacon-féle készülék, l. *Szobatornázás.*

Bacquehem (ejtsd: bakám), *Olivier*, marquis, osztrák miniszter, szül. Troppauban 1847 aug. 25-én, mint egy francia emigráns-család sarja és Taaffe miniszterelnök unokaöccse. Jogi tanulmányai befejeztével csakhamar a kultuszminisztérium elnöki titkára lett. Azután kerületi főnök volt Teschenben, majd helytartó-tanácsos Boszniában, s 1882-től Szilézia tartományelnöke, míg végre a Taaffe-kabinetben kereskedelmi miniszter lett 1886 jún. 26. Mint ilyen hazánkkal is érintkezésbe lépett és a Németország-, Olaszország-, Svájc- és Belgiummal kötött kereskedelmi szerződések létrejötte körül (1886—87) érdemeket szerzett. A Windischgrätz-kabinetben (1893—95-ig) belügyminiszter volt, 1895—1898. végéig pedig Stiria helytartója. 1900-ban a közigazgatási biróság tanácselnökévé, 1908. pedig első elnökévé nevezték ki. Az urakházának tagja. Az osztrák delegációban rendesen B. a külügyi tárca referense.

Bács (*Baach*). Régi magyar személynév, mely egy eredetü B. vármegye nevével. Mint személynevet, a Tornay-család ősei közt találjuk. — *B.*, *bacsa, bacsó* a. m. számadó juhász, juhász-gazda, öreg-juhász (kivált a székelyeknél).

Bács vármegye, l. *Bács-Bodrog* vármegye (története).

Bács, 1. nagyk. Bács-Bodrog vmegye hódsági járásában, a Mosztonga mellett, nagy erdőség közt, (1900) 4336 német, sokác és magyar lakossal, kik jó vörös bort és sok gyümölcsöt termelnek. Csendőrőrs, posta és táviró. Az újvidéki gör. kel. püspök káptalanjának székhelye; van Kapisztránról nev. Szt. Ferencrendi szerzetháza, mely hajdan a templáriusoké volt. Van kaszinója, többféle egyesülete. Ősrégi hely, melyet már a honfoglaló magyarok itt találtak. A vármegye is tőle vette nevét. Az állítólag 1093. alapított s később a kalocsaival egyesített B.-i érsekség (l. o.) alapításának körülményei ismeretlenek. Valószinű, hogy a B.-i és a kalocsai érsekség neve alatt kezdettől fogva ugyanazt kell érteni. B.-on azonban külön székes-káptalan volt. A B.-i ispánság első nyomait III. Béla király alatt (1173—1196.) találjuk; 1267-ben István királyi herceg B.-t a maga várának nevezte. II. Ulászló 1494. a helységet városi rangra emelte, s polgárait a fő- és alispánok törvényhatósága, úgyszintén a vámfizetés alól fölmentette. II. Lajos 1518—19-ben itt országgyűlést tartott. Vára a mohácsi ütközet után török kézre került (1526 okt.), de 1677. visszafoglalták. 1704 jul. 8. II. Rákóczi Ferenc hadai ostrommal bevették s felgyujtották, azóta romokban hever. V. ö. *Iványi* István, Bács-Bodrog vármegye helynévtára III. — 2. *B.*, kisk. Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, (1900) 1278 magyar és oláh lak.; fogyasztási és értékesítési egyesület; vasúti megálló. U. p. és u. t. Kolozsvár. Hozzátartozik Bácstorok (l. o.).

Bácsa, kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1900) 865 magyar lak., postahivatal és telefonállomás. B. a győri káptalan egyházi nemeseinek régi fészke, kiknek külön széket alakítottak, melynek főispánja a győri nagyprépost volt. A határában levő rom Szent Vid tiszteletére szentelt templom volt és a XVIII. században pusztult el.

Bacsák *György*, magyar festő, szül. 1870. Pozsonyban. Művészeti tanulmányait részben Lotz iskolájában Budapesten, részben Hollósynál Münchenben végezte s Münchenből küldte 1891. első festményét (Erdőrészlet) a budapesti Műcsarnok kiállítására. Azóta visszakerült Budapestre s több művével vett részt a kiállításainkon.

Bácsalmás, nagyk. Bács-Bodrog vm. bácsalmási j.-ban, (1900) 1604 házzal és 9291 lakossal, közte 3297 magyar, 4673 német és 1168 dalmát

és bunyevác, vallásra nézve mind róm. kat.; a járási szolgabiró-hivatal széke, járásbiróság telekkönyvvel, kir. közjegyzőség, csendőrparancsnokság, két takarékpénztár, hitelszövetkezet, kölcsönös biztositótársaság, téglagyár, gőzmalom, pince- és tejszövetkezet, vasúti állomás, posta- és távirőhivatal. A község már 1432. emlittetik, a törökök alatt elpusztult, 1703. kamarai pusztaként említik, utóbb németországi telepesek szállták meg, kivált 1786–87.

Bacsányi, l. *Batsányi.*

Bács-Bodrog *vármegye.* A Duna-Tisza közének, hazánk régi dunáninneni kerületének egyik vm.-je, mely Ny.-on és D.-en a Dunától, K.-en a Tiszától határolva, Baranya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Csongrád, Torontál, Szerém és Verőcze vármegyék közt, nagy négyszög alakjában terül el. Térfogata (a területén fekvő 4 törvényhat. város nélkül) 8·8 9 km². Határai csak É.-on nem természetesek. Földje egész kiterjedésében lapályos, hegysége nincs; a lapályból azonban, melynek tengerfeletti magassága a Duna és Tisza mentén 77—93 m., a vm. É.-i felét elfoglaló tágas fennsík emelkedik ki, mely D.-i részében 108—113 m. magas, É. felé észrevétlenül 140—174 méterig emelkedik. Ezen, Telecskának (telecskai dombok) nevezett fennsík meredek párkánnyal emelkedik a lapályból, szélei Bajától Őrszallásig és Sziváczig, innen a Ferenc-csatorna mentén majdnem a Tiszáig húzódnak, megjelölve a határt, ameddig egykor a Duna és a Tisza árjai kalandoztak. E fennsík lapos hátán északnyugat-délkeleti irányban számtalan dombsor s bucka húzódik, helyenként pedig (mint Kossuthfalva, Topolya, Csantavér mellett) a Bácsér ágai mélyednek belé, melyek Szenttamás alatt a Ferenc-csatornába ömlenek. B.-nek a Ferenc-csatornától délre eső része sík; de a Duna és Tisza összeömlésének szöglетében a 15 km. hosszú s 6 km. széles titeli fennsík a 77—80 m. magasságú lapályból igen meredek széleivel 129 m.-ig emelkedik ki, mint a pétervaradi hegyeknek a Duna árja által elvágott szigete. A Telecska vízben nagyon szegény; jelentékenyebb tava a Palicsi-tó; annál vízdúsabb a mélyebb lapály. A Duna és a Tisza számtalan kanyargásával s ágával elmocsarasította a partvidék nagy részét; részint lecsapolásra, de főleg a közlekedés előmozdítására 1793—1801. Monostorszegtől Tiszaföldvárig a 108 km. hosszú Ferenccsatorna (l. o.) épült, mely a közép Bácskának soká egyetlen közlekedő eszköze volt; ezt 1856-ban Bezdánig hosszabbították meg, a hetvenes években a baja-bezdáni tápcsatorna, a Kisztapárról Újvidékre vezető Ferenc József öntöző és hajózási csatorna s a még mindig nagy kiterjedésű belvizek levezetésére az időközben hatóságilag alakított belvízlecsapoló társulatok által számos kisebb csatorna s védmű épült; ezáltal termékennyé váltak oly területek, ahol azelőtt mindig vizenyős rét

Bács-Bodrog vármegye címere.

vagy nádas volt. A Duna és Tisza mentén ármentesített, néhány még nem szabályozott belső területen ugyan még terjedelmes belvizes terület van, de az a folyton haladó szabályozási munkák által napról-napra fogy. Nevezetesebb vízerei: a Mosztonga, Kigyós, Bácsér, Csikér, Jegricska és Kőrös. A Duna és Tisza mentén emelkedő gátak óriási beruházásokkal épültek, és ma a bácsi tiszai, a titeli tisza-dunai, a bezdáni, apatini, apatin-szondi, monostorszegi és a gombos-vajszkai ármentesítő társulatok, a közbeeső részek pedig hatósági felügyelettel a községek és birtokosok által gondoztatnak.

Éghajlata az Alföld excessziv égaljának jellemvonásait tünteti fel; az évi közepes hőmérséklet Baján 11·3, Újvidéken és Zomborban 11·5° C., a júliusé 22·5, illetve 22·9, a januáré —0·4 és —0·9° C. közt ingadozik; a hőmérséklet abszolut szélsőségei 39·0 és —25° C. A csapadék évi menynyisége a Telecskán és vidékén 573—672 mm., a déli Bácskában, különösen Apatin vidékén és a szerémvármegyei határon a Fruskagora hegység közelléte folytán jóval több (753 mm.). Ásványos kincse B.-nek nincsen; egyetlen fürdője a palicsi nátrontó (l. o.).

Földje általában véve igen termékeny, kivált a D.-i rész kimeríthetetlen termékenységű fekete televényföldje; csupán a Baja, Jánoshalma és Szabadka közti része homokos, lejebb e homok vegyül a Telecska lőszével. A homok azonban igen termő és jó összetételű, mert alatta lősz van, mely mészben, káliban és foszforban eléggé gazdag és kitűnő altalajt ad. B. összes termő területe (1895) 833,546 ha., miből szántóföld (1909) 669,921 ha. (ezenkívül ugar 18,331 ha.). Fő terméke a búza, melyet 237,536 ha. területen művelnek, termése (1909) 2.507,154 q. Régóta híres a 80—81 kilós, piros acélos bácskai búza, melynek kitűnőségéről B.-t Magyarország tárházának nevezték. Kisebb mértékben termelnek rozsot (6799 ha.), kétszerest (10,282 ha.) és árpát (22,168 ha.), míg zabot (105,811 ha.) nagy mértékben művelnek (termése 1.514,718 q). Nagyarányú továbbá a tengeri termelése, melyből 228,578 ha. területen 5.404,074 q. nőtt. A termés bőségét és a talaj kitűnő voltát tanúsítja, hogy egy ha. területen átlag 10—12 q. búza és 24 q. kukorica terem. Említést érdemel még a rizstermelés, melyet Bácskeresztúr és Torzsa közt az öntözésre felhasznált Ferenc József-csatorna mentén jó sikerrel űznek. Fontos a kender (8535 ha.) termelése főleg Apatin körül, némi jelentősége van a cukorrépa, káposzta (Futak), dinnye és komló termelésének is. Takarmányból főleg lucerna, bükköny és takarmányrépa fordul elő. A gazdálkodás azonban nagyon külterjesen folyik, sőt helyenként valóságos rablógazdálkodást űznek, a nép zöme fölötte hátramaradt a mezőgazdaságban és állattenyésztésben. Ehhez hozzájárul, hogy a kivándorlás, mely évenkint 6—10,0 0 lélekkel csökkenti a népességet, a mezőgazgasági munkaerőt is érezhetően apasztja. A gazdasági élet fejlesztésére szolgál a vármegyei gazdasági egyesület és a gazdaszövetség, továbbá fogyasztó és értékesítő szövetkezetek és tejszövetkezet. A kertek területe 7058 ha., a gyümölcstermelés újabb időben fel-

fontos, így a szabadkai cseresznye és a jánoshalmi jóféle alma; a többi gyümölcsfaj közül csak a kajszinbarack érdemel említést, melynek kivitele is van. Faiskolák mindenfelé vannak, nagyobb szabású mintagyümölcsöstelep ellenben csak Baján. B. szőlőtermelése, mely azelőtt a kövér talajon divott, a filoxera pusztítása óta kizárólag a homokra huzódott, ahol ma szépen díszlik s jó borokat ad. B. szőllőterülete most 15,674 ha., s legnagyobb a termelés Bácsalmás és Jánoshalma, valamint Szabadka és Baja határában. A legelterjedtebb szőllőfajok a kövidinka, kadarka, olasz rizling, szlankamenka, magyarka, mustos fehér, szerémi zöld és mézes fehér, a csemegeszőllők közül a franczia származású piros és fehér gyöngyszőllő (chasselas rouge és blanc) és ennek változatai, továbbá a muskotály és a magyar kecskecsecsű szőllő legkedveltebb. A csemegeszőllő-kereskedés évről-évre fokozódik és kivitele van Budapestre, Bécsbe és a német városokba. A szüret eredménye volt (1909) 132,193 hl. bor és 2098 q. eladott szőllő, összesen 3 374,490 K értékben. A rétek és kaszálók kiterjedése 37,536 ha. Az erdőterület 29,604 ha., ezek részben ártéri, részben lapályi, részben futóhomoki erdők; az ártéri erdőkben a fűz és nyír, az ármentes lapályon a tölgy és gyertyánfa, a futóhomokon a fehér nyár az uralkodó és eredeti fanem, utóbbin későbbi telepítés a fekete és kanadai nyárfa, az akác és nyír; az erdők nagyobbik fele (18,590 ha.) tölgy, a többi más lombfa, a fenyő teljesen hiányzik. Az erdők többnyire a Duna mentén húzódnak el, a lapályt nagy fászegénység jellemzi.

Az állattenyésztés meglehetős elhanyagolt volt a legújabb időig, ekkor azonban nagy lendületet vett; az 1895. évi felvétel szerint volt B.-ban (a 4 város nélkül) 123,183 ló, 148,302 szarvasmarha, 913 öszvér és szamár, 245,938 sertés, 193,080 juh, 406 kecske és 1.880,174 drb baromfi. Régebben az állattenyésztés volt a gazdálkodás fő ága; a terület legnagyobb része legelő, erdő és mocsár volt, melyek környékén százezrével legeltek a lovak, marhák, juhok és sertések; az úrbér megszüntetése, a közlegelők felosztása s a tagosítás megkezdése korlátolta a marhatartást; a marha most már nagyrészt istállón nevelkedik, de az állattenyésztés még ma is jelentékeny jövedelmi forrás. Legnagyobb fontosságú a lótenyésztés, mely nemcsak régi jó hírnevét tartotta fenn, hanem minőségben is folyton javul, különösen a kisbéri ménekkel folytatott fedeztetés óta. Leginkább angol telivér és félvér fajtákat tenyésztenek, a lovak nemesítésére nagy gondot fordítanak és a bácskai lovak egész Európában híresek; a sokaczféle aprók és kitartók. Nevezetes ménesek vannak Kisszálláson, Pusztairmován és Zobnaticzán, állami méncsikónevelőtelep Dunabökényben van. Legjobban díszlik a lótenyésztés a kulai és óbecsei járásban, a külföldi kivitel leginkább innen történik, főleg hintólovakat visznek ki. Legjobb tenyésztők a németek és magyarok. A szarvasmarhatenyésztés elég jelentékeny, bár a legelők felosztattak (ma 75,788 ha.) és a takarmánytermeléssel a nép nem sokat törődik. A D.-i részeken, ahol még vannak fel nem törhető rétek és legelők, leginkább a magyar fajta fehér marhákat tenyésztik; a nyugati fajtákat főleg azóta tenyésztik fokozott mértékben, mióta a tejszövetkezetek szép lendületnek indultak és az állatokat már csak istállókban nevelik. A szarvasmarhalótszám nagyobbik fele magyar erdélyi fajta, több mint egy negyede pirostarka, a többi egyéb tarka marha. A vármegyében 28 vajtermelésre berendezett falusi tejszövetkezet áll fenn, melyek (1909) 5.366,000 l. tejet és 97,000 kg. vajat szállítanak. A sertéstenyésztés igen kiterjedt s a sertések száma újabban erősen emelkedett. A sertéshizlalás minden községben jelentékeny kereseti forrás volt, de a sertésvész fellépése óriási károkat okozott; a tenyésztésben leginkább a mangalica-sertés jön figyelembe, amely a legjobb zsírsertés, de a nyugati marhatanyésztés és a tejtermelés előtérbe lépése óta a yorkshirei hússertés tenyésztése is kezd lábrakapni. A juhtenyésztés évről-évre csökken, leginkább a magyar fésűs és racka juhokat tenyésztik, de tartanak húsjuhokat is. A baromfi jelentékeny kiviteli cikk (főleg a városokban). A halászat a lakosságnak jelentékeny foglalkozása volt, de a mocsarak lecsapolása folytán lényegesen csökkent; fellendítésére alakult a Torontál-bácsi halászati társaság, mely rendszeres haltenyésztést űz. Előtérbe lépett a mesterséges halászat is, főleg a Palicsi-tóban. Rendszeres halgazdaságot folytatnak az újszivácziés regőczei tógazdaságokban, valamint a bogyáni halásztársulat telepein. Viziszárnyasok mindenfelé nagy számmal vannak. A selyemtenyésztés terén B. az egész országban első helyen áll; 127 községben 28,086 termelő család (1909) 653,737 kg. selyemgubót termelt 1.369,747 korona értékben. 14 helyen van selyemgubó-beváltó állomás, 3 helyen selyemgubó-raktár. Elég jelentékeny a méhtenyésztés is; 128 községben 22,758 kaptár van s a méhtermékek értéke 143,348 K. A vadászat minden fajtája dívik a vármegyében, az ásványország azonban semmi kincset nem szolgáltat.

Népessége elég gyorsan emelkedik; a vármegyének (a 4 törvényhat. város nélkül) 1869-ben 490,322, 1880-ban 510,248, 1890-ben 571,601 és 1900-ban 603,518 polgári (és 402 katonai) lakosa volt; azóta és kivált a kivándorlás folytán gyenge a népesség gyarapodása, úgy hogy 1909. végére csak 638,092-re becsülik a népesség számát. Egy km²-re 68·3 lélek jut, ami a talaj termékeny voltát tekintve nem túlnagy sűrűség. A sűrűség legnagyobb a kulai és újvidéki j.-ban (82), továbbá az apatini (78·0), németpalánkai (74·3) és zentai j.-ban (74·2), ellenben legkisebb a bácsalmási (53·9) és titeli j.-ban (55·2). Anyanyelvre nézve van a lakosok között 245,132 magyar (40·5%), 179,827 német (29·7%), 28,330 tót (4·7%), 282 oláh, 9759 rutén, (1·6%), 319 horvát, 114,715 szerb (19·0%) és 27,027 egyéb. A magyarság a többi nemzetiségek rovására előnyomul s tértfoglal (1890: 38·7, 1900: 40·5%), a szerb elem 23·7%-ról 19·0-ra szállt alá. A magyarság csak az óbecsei j.-ban éri el az abszolut többséget, a vármegye É.-i és K.-i részében egyébként 30 és 50% közt van, D. és Ny. felé erősen csökken és a hódsági és palánkai j.-ban 10%-on alúl marad. A németség a hódsági, kulai és palánkai j.-ban a legerősebb,

nagy számmal él még az apatini, bajai, zombori és újvidéki j.-ban is, a szerb elem a zsablyai j.-ban van nagy többségben (71%) s igen erős még az óbecsei, titeli, palánkai és újvidéki j.-ban. Tótok csak az újvidéki j.-ban élnek nagyobb tömegben, rutének a kulai járás néhány községében. Az egyes nemzetiségek annyira egymás közé vannak ékelve, hogy némely vidéken majdnem minden faluban más-más nyelvű és vallású nép lakik; a nemzetiségek azonban jól megférnek és békésen élnek egymás mellett, a lakók általában több nyelvet értenek, a szerbek legjobban különítik el magukat szokásaikban. Az idegenajkú népességből 67,580 egyén (18·8%) beszéli a magyar nyelvet (1880. csak 11·7%), még pedig a németek közül 22·6, a tótok közül 10·5, a rutének közül 12·1 és a szerbek közül 11·7%. Az összes népességből 312,463 lélek vagyis 51·7% tud magyarul. Felekezetre nézve van a lakosok között 378,306 r. kat. (62·5%), 10,193 gör. kat., 113,995 gör. kel. (18·8%), 64,823 ág. ev. (10·7%), 24,823 ref. (4·1%), 32 unitárius és 10,596 izr. (1·8%). Ezer lakóra esett 1909-ben 9·2 házasságkötés, 37·9 születés és 26·8 haláleset; a népesség természetes szaporulata 1000 lélekre 11·1. *Foglalkozásra* nézve a népességnek több mint két harmada (70·0%) őstermelő; iparral 14·5, kereskedelemmel és hitellel 2·5, közlekedéssel 1·6% foglalkozik, a közszolgálathoz és szabad foglalkozásokhoz tartozók aránya 2·4%, napszámosok 4·9% és házi cselédek 1·5%. A tényleg kereső népesség 247,722, miből őstermelésre 170,622, iparra 35,377, kereskedelemre és hitelre 5906, közlekedésre 2872 jut; az értelmiségi kereset 5081 egyént foglalkoztat, napszámos van 12,243, tőkés és nyugdíjas 5209, házi cseléd 8398, az eltartottak összes száma 357,669. A lakosság legfontosabb foglalkozási ága a földmívelés és állattenyésztés, kisebb mértékben a szőllőmívelés. Az ipar első sorban a városokban virágzik, de a vármegyében is helyenként eléggé fejlett; nagyobbrészt a mezőgazdasági termények feldolgozásával foglalkozik és ezen árúk félgyártmányokként vándorolnak külföldre, de vannak kész árúk kivitelére dolgozó iparüzemek is, főként a malmok (Kisszállás, Cservenka, Újverbász, Zenta stb.); jelentékenyebb iparágak a kendergyártás (Hódság, Palánka, Szépliget, Újverbász, Apatin, Militics, Szilberek, Újverbász, Újfutak), kötélgyártás (Újfutak stb.), kötőszövőipar (Apatin, Petrőcz), takács- és műszövőipar (Cservenka, Bezdán), selyemipar (Kula, Ópalánka), fazekasipar (Bács), cementműkőgyártás (Újpalánka), téglagyártás (Apatin, Topolya), sodronyfonás (Cservenka, Bulkeszi), rostakészítés (u. o. és Ósóvé), sörgyártás (Apatin, Dunacséb, Kula, Óbecse), olajipar (Torzsa, Újverbász, Zsablya), fűrészárúgyártás (Zenta, Újverbász), szeszipar, rizshántolás (Kisztapár) stb. Vízimalmok a Dunán, különösen Apatinnál nagy számmal vannak. Háziiparilag űzik a kenderfonást és szövést (főleg a szerb és bunyevác nők), kosárfonást, hálókötést, tarhonyakészítést (Zenta), selyemtenyésztést (l. fentebb). Ipari szövetkezetek és ipartestületek nagy számmal vannak. A kereskedelem, mely ma szépen virágzik, leginkább nyersterményekkel foglalkozik, ú. m. gabona, kender, állatok, állati termékek, melyek mind kiviteli termékek, amivel szemben fél- és egészgyártmányokat és gyarmatárúkat hoznak be. Virágzó az állatkereskedés, továbbá jelentékeny kiviteli cikkek a zsír, szalonna, tojás (Őrszállás, Verbász), tej, vaj, gyapjú, gabona (élénk kereskedés központja Újvidék és Magyarkanizsa), liszt, bor, gyümölcs, fa stb.; jelentékeny lóvásárok vannak Kulán, Szenttamáson és Topolyán. A vármegye területén (a 4 törvényhat. város nélkül) 31 ipartestület és 2 betegsegélyző pénztár van. Hitelintézetei 20 bank, 51 takarékpénztár és 132 szövetkezet, összesen 68.062,000 K betéttel az 1909. év végén.

Közlekedési hálózata 1031 km. törvényhatósági út (miből csak 467 km. van kiépítve), 127 km. községi közlekedési út (mind kiépítetlen), 2930 km. közlekedő és 8 km. vasúti hozzájáró út; állami út az egész vmegye területén nincs. Vasúti hálózata igen sűrű; a vasúti vonalak hossza 716·2 km., miből 154·0 km. államvasút és 562·2 km. állami kezelésben levő magánvasút. A fővasúti vonal a m. kir. államvasutak budapest—zimonyi vonala, mely B.-t É.-ról D. felé egész hosszában szeli; ezt a Szeged-Rókus—Dáljai vonal Szabadkánál szeli s ugyaninnen indul ki a Bajára vezető vasút, mely 2 év óta a Dunán át összeköttetést nyert a Dunántúli vasutakkal (Bátaszéknél). Az államvasúti vonalakhoz 5 helyi érdekű vasút csatlakozik, ú. m. a Déldunavidéki h. é. vasút, melynek fővonala Baját Zomboron át Újvidékkel kapcsolja össze, szárnyvonala pedig Bácsfeketehegyről Palánkára vezet, Szépligetnél keresztezve a fővonalt; a Bács-Bodrogvármegyei egyesült helyi érdekű vasút, melynek 4 vonala van (Szabadka—Óbecse; Óbecse—Újvidék; Újvidék—Titel és Szeged—Zenta); a Szabadka—Gombos—Palánkai h. é. vasút, melynek fővonalából az Újgombos—Újpalánkai szárnyvonal indul ki, a Kiskunhalas—Regőczei h. é. vasút és a Zombor—Óbecsei h. é. vasút. A hajózás a Dunán és Tiszán, úgyszintén a Ferencz-csatornán jelentékeny; utóbbi főleg a gabonaszállítás tekintetében fontos. A vármegye területén 124 posta- és 161 távíróhivatal van; a távbeszélő állomások száma 461.

Közművelődése az újabb időben erősen haladt, de még mindig nem kielégítő; a vármegye össznépességének csak 56%-a, és a 6 évnél idősebb népességből is csak 66·9% tud írni-olvasni (1890-ben 57·8%, tehát a haladás jelentékeny), összesen 338,882 lélek; 16,064 gyermek nem jár iskolába. A vármegye területén (a 4 törvényhat. városon kívül) összesen (1909) 794 iskola van, ú. m. 122 kisdedóvó 14,382 növendékkel; 351 mindennapi elemi iskola, 188 általános és 87 gazdasági ismétlő iskola, 26 iparos- és 1 keresk. inasiskola, valamint 12 polgári iskola, mindössze 92,931 tanulóval (ebből 69,885 a mindennapi elemi és 1343 a polgári iskolákban), két gimnázium (községi főgimnázium Zentán és községi algimnázium Újverbászon) 512 tanulóval, 1 gazdasági iskola (Adai földmívesiskola, 26 tanulóval és 4 emberbaráti jellegű intézet 79 növendékkel; összesen tehát 794 iskola 107,930 tanulóval. A két középiskolától eltekintve tehát, képzőintézetek és szakiskolák a vármegye területén teljesen hiányoznak, ilyenek csakis a 4 törvényhat. városban vannak.

Közigazgatás. B. vármegye 13 szolgabírói járásra oszlik és van benne a területen belül fekvő 4 törvényhatósági városon (Szabadka, Zombor, Újvidék, Baja) kívül 2 rend. tan. város, u. m.:

Járás	Községek száma	Népesség száma	Ebből magyar	német	szerb	Lakóházak száma
Apatini	10	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	8,736
Bácsalmási	11	[illegible]	35 132	12 8[illegible]	229	9,643
Bajai	1[illegible]	42 [illegible]	17,622	16 [illegible]	81[illegible]	7,883
Hódsági	1[illegible]	39,7[illegible]	2,919	21 351	5,167	6,583
Kulai	[illegible]	47 230	[illegible]	[illegible]	4 269	8,247
Németpalánkai	14	41 1[illegible]	1 926	[illegible]	11 394	7,069
Óbecsei	5	51,81[illegible]	28 905	1 029	21 645	9,329
Titeli	10	[illegible]	3,479	[illegible]	17 365	4,815
Topolyai	[illegible]	51 [illegible]	40 [illegible]	7,604	2,665	10,123
Újvidéki	14	[illegible]	11 800	13 999	11,281	9,490
Zentai	[illegible]	28 106	20 884	150	6,947	5 349
Zombori	11	46,62[illegible]	15,744	24,378	4,06[illegible]	8 505
Zsablyai	[illegible]	27,984	4,759	1 809	19 923	5,316
Magyarkanizsa r. t. v.	1	16,[illegible]32	16,057	67	396	3,124
Zenta r. t. v.	1	28 [illegible]88	25,731	245	2,379	5,06[illegible]
Összesen	12[illegible]	60[illegible] 391	245 132	179,827	114,715	109,277

A vármegyében van összesen 2 rend. tan város, 123 nagy- és 2 kisk.; körjegyzőség csak 1 van (Vajszka és Bogyán). A puszták és telepek száma 218. A községek általában véve igen népesek, 1000 lakoson aluli község csak 3 van. 10,000-nél több lakosa (a városokon kívül) 5 községnek van, 5–10,000 lakosa nem kevesebb mint 29-nek. Legnépesebbek; Zenta r. t. v. 28,588, Óbecse 18,865, Magyarkanizsa r. t. v, 16,532, Apatin 13,940, Bácsszenttamás 13,230, Ada 12,112 és Topolya 12,029 lakossal. Az országgyűlésbe B. vármegye 12 képviselőt küld. Székhelye *Zombor*.

Egyházi tekintetben az egész vármegye a kalocsai egyházmegyéhez tartozik s a r. kat. anyaegyházak száma 92: a megye 4 gör. kat. egyháza a zágrábi egyháztartomány alá tartozó kőrösi püspökséghez van beosztva; gör. kel. egyház 63 van s ezek az Újvidéken székelő bácsi püspökséghez tartoznak. Az ág. ev. 28 egyháza a bányai, a reformátusok 13 egyháza a dunamelléki egyházkerülethez van beosztva; izraelita anyakönyvi hivatal 19 van a vármegyében.

Törvénykezési szempontból az egész vmegye a szegedi kir. itélőtábla kerületéhez tartozik; van 3 kir. törvényszéke és 14 kir. járásbirósága, és pedig a szabadkai törvényszék alá a szabadkai, bácsalmási, bajai, topolyai és zentai; az újvidéki törvényszék alá az újvidéki, óbecsei, palánkai, titeli és zsablyai, végül a zombori törvényszék alá a zombori, apatini, hódsági és kulai járásbiróságok tartoznak, amelyek (a szabadkai, újvidéki és zombori kivételével) telekkönyvi ügyekben is mind birói hatáskörrel vannak felruházva. Az egész vármegye a szegedi kir. főügyészséghez, a fehértemplomi bányabirósághoz és szegedi sajtóbirósághoz (a pancsovai törvényszék sajtóbirósági hatásköre alá tartozó titeli és zsablyai járásbiróságok területének kivételével), pénzügyi bíróság-[illegible] és közjegyzői kamarához van beosztva; kir. közjegyzői székhelyek Szabadka, Bácsalmás, Baja, Topolya, Zenta, Újvidék, Óbecse, Palánka, Titel, Zombor, Apatin, Hódság, Kula. A vmegyére illetékes ügyvédi kamara a szabadkai.

Hadügyi szempontból B. vm. a budapesti hadtest parancsnokság területéhez tartozik; hadkiegészítő parancsnokságok Újvidéken (a 6 ik), Zomborban (a 23 ik) és Szabadkán (a 86-ik) székelnek; a honvédség tekintetében a vmegye tiszamenti része a szegedi 5 ik, többi része a szabadkai 6-ik gyalogezredhez tartozik, melyeknek (II.) kerületi parancsnoksága Szegeden székel. A csendőrségi szárnyparancsnokság Zomborban és Újvidéken, szakaszparancsnokságok ugyanott, Zentán és Szabadkán vannak; valamennyi a budapesti kerületi parancsnokság alá van rendelve. B. vármegyének van egyedül az országban szervezett és kitünően beváló községi rendőrsége.

Pénzügyi tekintetben az egész vármegye a zombori pénzügyigazgatóság területét képezi; van 11adóhivatala (Baja, Hódság, Kula, Óbecse, Palánka, Szabadka, Topolya, Titel, Újvidék, Zenta és Zombor) és Topolya kivételével ugyanott letét hivatala, továbbá 4 pénzügyőrsége (Zombor, Baja, Szabadka, Újvidék); Újvidéken fővámhivatal van. *Ipari és kereskedelmi* szempontból B. vm. a szegedi ipar és kereskedelmi kamara területéhez tartozik; államépítészeti hivatala Zomborban van, közúti és posta-távirdai tekintetben a temesvári kerületi felügyelő, illetve igazgatóság alá van rendelve. *Erdészeti* szempontból a kincstári erdőkre nézve az apatini m. kir. erdőhivatalhoz tartozik, mely alatt a bezdáni (kozarai), apatini és doroszlói erdőgondnokság áll; az állami kezelésbe vett községi erdők kezelésével a bezdáni erdőgondnokság van megbizva. Különben a vármegye a szegedi és újvidéki m. kir. állami erdőhivatalhoz van beosztva, járási erdőgondnokság Szabadkán és Újvidéken van. Baján ménteleposztály van; állategészségügyi tekintetben B. vm. a budapesti felügyelői kerület alá van rendelve. Baján selyemtenyésztési főfelügyelőség van. *Szőllészeti* tekintetben B. a szegedi borászati és szőllészeti kerülethez és a szegedi m. kir. gazdasági felügyelőséghez tartozik; a vmegyére illetékes kultúrmérnöki hivatal Budapesten székel; m. kir. folyammérnöki hivatalok Zomborban és Újvidéken vannak. A vmegyében 106 gyógyszertár, 6 kórház (101 ágygyal), 131 orvos, 10 sebész, 426 okleveles bába van.

Története. B. vármegyében az őstelepülés első emlékei a Duna és a Tisza mentén az alluviális üledéknek meglehetősen a tetején találhatók, tehát nyilván az új kőkorszak végső szakából valók. Nevezetesebb kőkori telepek a gombosi, apatini, monostorszegi, adai, zentai, titeli. A bronzkori műveltségnek is számos emléke került napvilágra (szabadkai bronzkincs, sáponyai lelet stb.). A sírleletek tanusága szerint a La-Tène korszakban kelták, a római korszakban a szarmata-jazigok, a népvándorlás korában húnok, germánok, avarok és szlávok lakták e vidéket. A két utóbbi korszakból valók az ú. n. római sáncok és földvárak is. A honfoglalás után a Duna és Tisza közét magyarok szállják meg s később besenyők, kúnok és izmaeliták telepednek hozzájuk. I. István két várszerkezetet létesít e területen: a bodrogit és a bácsit, melyekből az ősi nemzetségi szervezet felbomlása s a várbirtokok szétdarabolása és elidegenítése után a XIII. sz. második felében két vármegye keletkezik: Bodrog és Bács vmegye, amaz

körülbelül a mai Ferenc-csatornától É.-ra, emez D.-re. A Tisza mentének jó része azonban Csongrád vármegyéhez tartozott. Azt a két veszedelmet, mely az Árpádok alatt egyidőre meg-megakasztotta fejlődésnek indult művelődésüket, a kúndúlást (I. László alatt) és a tatárjárást (IV. Béla idejében) nemcsak kiheverték, hanem a következő századok alatt egyre jobban gyarapodtak vagyonosodásban, népesedésben és politikai jelentőségben. Az Anjouk idejében egész csatornarendszer hálózta be területüket s pénzverő hivatal volt Bácsban. A török elől menekülő szerbek már Zsigmond alatt kezdenek beszállingózni s betelepülésük hovatovább nagyobb méreteket ölt. Hatalmas urak Bodrogban a Németujváriak, Hunyadi János, a Garaiak, Ujlakiak és Czoborok, Bácsban a kalocsa-bácsi érsekek, kiknek egyik székhelye Bács városa volt, Kinizsi Pál, Korvin János. Királyaink többször időznek Bács vmegyében s V. László Futakon, II. Lajos két ízben is Bácsban tart országgyűlést.

A XVI. sz. elején újra kettős szerencsétlenség szakad a két vármegyére. 1514-ben Dózsa György hada, melyhez Szilánovics István szerb deszpota is csatlakozott a szerbekkel, rettenetes kegyetlenséggel dúlja fel a nemesseg birtokait; 1526. pedig a török martalócok két hét alatt sivataggá teszik az egész vidéket s kiirtják belőle a magyarság fáját. Ki elpusztul, ki földönfutóvá lesz s az elhagyott birtokokba a fekete ember (Cserni Jován) gyülevész népe ül. Buda és Szeged meghódolása után 1542. B. vmegye is török uralom alá kerül s a következő évben a budai pasalik alá tartozó szegedi szandzsákba osztják be. A szegedi szandzsák hat nahijére (járásra) oszlott, melyeknek székhelye Baja, Szabadka, Bács, az elpusztult Czoborszentmihály helyén épülő Zombor, Szeged és Titel voltak. Pétervárad a szerémi szandzsákba osztva külön nahiját alkotott. A terhes szolgáltatások elől a betelepült szerbek tömegesen menekültek feljebb s a hosszú háború (1593—1606), valamint Pálffy Miklós hajduinak pusztításai is egyre apasztották a lakosságot.

A 15 éves felszabadító háború (1683—1697), melyben az 1687 őszén betelepült bunyevácok és a Csernojevics Arzén ipeki pátriárcha vezetése alatt 1690. beköltözött szerbek is részt vettek, megtörte a félhold uralmát és Szavojai Jenő zentai diadala (1697 szept. 11.) felszabadítja B. vármegyét is a török járom alól. B. vármegye visszaállításában gróf Széchenyi Pál kalocsai érsek buzgólkodik. I. Lipót őt nevezi ki bácsi főispánnak s új címerpecsétet adományoz vmegyéjének (1699 dec. 14.). Bodrog területének még emlékét is elmosta a hosszú hódoltság. Új főispánja, gr. Tournon János Henrik találomra Pétervárad-Sáncot (Újvidéket) választja székhelyének és B. vármegye K.-i felét követeli vmegyéje számára. A két vármegye határversengésének azonban hirtelen véget vet II. Rákóczi Ferenc szabadságharca. A kuruccok és az udvarral tartó szerbek véres pusztításai újra sivataggá teszik az egész vidéket. Elpusztult B. vármegye levéltára és pecsétadományozó oklevele is. A szatmári béke után gróf Csáky Imre érsek és főispán kérelmére III. Károly az előbbihez hasonló új címer-pecsétet adományoz B. vmegyének (1712 jan. 12.). De féléleszti Bodrog vármegyét is s gróf Nádasdy Pált nevezi ki főispánjává. Ezzel megindul a két vármegye közt a hosszú határpör, melyben két nádori bizottság mond ítéletet (1717 és 1720) s a nádor dönt. Gróf Nádasdy Pál, majd gróf Czobor Márk bodrogi főispánok perújítással élnek a nádor döntése ellen, de újabb ítéletre nem kerül a sor, mert 1729 végével megszünteti Bodrog vármegyét. Mária Terézia 1746. gróf Draskovich Lipótot s 1759. gróf Grassalkovich Antalt nevezi ki bodrogi főispánnak, de Bodrog vmegye felélesztése nekik sem sikerül. Az 1802. VIII. t.-c. törvényesen és véglegesen egyesíti a két vmegyét.

A vármegye folytonos sürgetésére, főleg a Paulovics Vizárion-féle szerb lázadás hatása alatt az 1741-iki országgyűlés (XXVIII. t.-c.) elrendeli a török hódoltság megszünése után létesített dunai és tiszai határőrvidék helyeinek visszakebelezését, de csak 1751. hajtják teljesen végre. Ekkor alakul a tiszai határőrvidékből (Martonos, Ókanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Szenttamás, Bácsföldvár, Turia) a Tiszai Kamarakerület (1794 óta Tiszai Koronakerület). 1750-ben kezdik szervezni a Duna és Tisza szögében a Csajkás-kerületet Titel, Lok, Mosorin, Gardinovác, Vilova és Zsablya községekből, melyekhez 1763. Csatalja, Szentiván, Goszpodince, Csurog, Felső- és Alsó-Kovil, 1800. Gyurgyevó és 1801. Nádalja csatlakozik. A Csajkás-kerületet csak az 1873. XXX. t.-c. csatolta vissza a vármegyéhez.

A Tisza mellékéről elköltöző szerbek helyére s egyéb helyekre Mária Terézia alatt a kamara magyarokat, tótokat, kisoroszokat, morvákat, cseheket és birodalmi németeket telepít. II. József folytatja a telepítéseket; alatta települnek a protestáns német községek a felső Rajna vidékéről. A népesedés nyomában megindul a gazdasági fellendülés is. 1793-ben kezdik építeni a Dunát és Tiszát összekötő Ferenc-csatornát s 1801. fejezik be. Intézkedések történnek a Duna és Tisza vidékének ármentesítésére s a mocsarak lecsapolására is. A mult század reform-mozgalmai nagyobb hullámokat nem vetnek a vármegyében, de a magyar nyelv használatát már 1832. elrendelik nemcsak a közigazgatás és biráskodás terén, hanem az iskolákban és a céheknél is. Az 1848/49-ik évi szabadságharcban véres csaták szinhelye Szenttamás, Hegyes, Káty és Mosorin. A világosi fegyverletétel után nov. 18. kiadott császári nyilt parancs B., Torontál, Temes, Krassó vármegyékből és Szerém vm. rumai és illoki kerületéből külön közigazgatási területet alapított Szerb vajdaság és Temesi bánság név alatt, melyet egyenesen a bécsi minisztérium alatt álló tartományi hatóságok igazgattak. A Szerb vajdaságot az 1860 dec. 27. kelt legfelsőbb kézirat oszlatta fel és csatolta vissza az anyaországhoz. Jellemző, hogy az örvendetes eseményt a szerbek együtt ünnepelték a magyarokkal. Az 1867. évi kiegyezés nemcsak a magyar alkotmányt állította helyre, hanem a vármegyének is visszaadta önkormányzatát.

Irodalom. Bács-Bodrog [illegible] monografiája, Zombor 1896; B. [illegible] vármegyei és városain 2 köt. [illegible] 1883 Rácz [illegible] 1889 Petrovics [illegible] Természettud. Közl 1883); u. a., A bácskai mocsarak (Term. Közl. 1887; Ba-

[illegible] A Bácska [illegible] magyar monarchia [illegible] Magyarország II. köt. [illegible] Dudás Ödön [illegible] Bodrog. Evnegyedes folyóirat a helyi történet, népisme, [illegible] 1878 óta [illegible] Ujvidék 1883, Dudás [illegible] 1886 és [illegible] vmegye [illegible] Bács-Bodrogmegyei tört. társulat [illegible] 1886 óta [illegible] és Iványi B. vmegye [illegible] folyóirat 6 kötetében]; Iványi István, Szabadka története 2 köt. Szabadka 1886; Bodrog városa [illegible] 1881 [illegible] vármegye tör-[illegible] Szabadka és vidéke 1848–49-ben 1887; B. [illegible] Századok 1884 [illegible] Bács vmegyei [illegible] 1889 [illegible] történelmi és föld-[illegible] 1889 [illegible] Az alsó bácskai [illegible] Értesítő 188[illegible] vmegyei főispá-[illegible] 1891 439 [illegible] Wertner Mór cikke a [illegible] tört. társ. évk. 2. évf.; Dudás Gy., Az iskolaügy [illegible] 190[illegible] Duna és Maros közötti [illegible] topografiája és szerkezete. Akad. Értek. 1904; Csiráky Gy., A bácskai földsáncok (Arch. Ért. 1904).

Bács-Bodrog vármegyei egyesült h. é. vasút, az 188[illegible] megnyilt *Bács-Bodrog vármegyei* h. é. v. és az 189[illegible] megnyilt *Óbecse–[illegible] titeli* h. é. v. [illegible] az 1898. XXVI. t.-c. kelt vonalai [illegible] Az engedélyokiratok egyesitését az 1904. XIX. t.-c. engedélyezte. A rendes nyomtávolságú [illegible] 211 2 km. hosszuságban Bács-Bodrog vm. keleti területét szeli át és vonalaival össze-köti Szabadka–Zenta–Óbecse–Vaskapu–Ujvidék; Szeged-Rókus—Horgos—Zenta; Vaskapu [illegible] Titel községeket. Befektetési tőkéje (5.890.000 + 7.060.000) 12.950.000 K; üzemét a Máv. látja el. főforgalma kő, fa, szén, gabona, őrlemény.

Bácsbokod (azelőtt *Bikity)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. bajai j.-ban, (1900) 4244 német, magyar és bunyevác lak.; gőzmalom, vasúti állomás, posta [illegible] távíró. A XVI. sz.-ban Bikityre keresztelték, a mohácsi vész után szerbek telepedtek ide.

Bácsborsód, nagyk. Bács-Bodrog vármegye bajai járásában, (1900) 1933 magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és távíró; csendőr-[illegible] Latinovics-kastély, a fenyves erdőben a család sírboltja.

Bácséri vizi társulat. Alakult 1887. oly cél-[illegible] hogy a Bács-Bodrog vármegyei Bácsér (Kriva [illegible] menti [illegible] kataszt. holdnyi vizes területet lecsapolja. Árkainak hosszusága 73·8 km. 1905 végéig befektetett építésköltsége 297,089·70 K. A társulat székhelye [illegible].

Bacsfa, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban,(1900) [illegible]00 magyar lak.; postahivatal, u. t. Nagylég. Hozzá tartozik Szentantal, híres búcsujáróhely, temploma 1660–74. épült Lippay György és Szelepcsényi György érsekek alatt. A kolostort 1789. eltörölték és magtárnak használták, 1811. ide telepitették a ferencieket. A kriptában az Apponyi-család temetkezett. A községhez tartozik Szent-[illegible] puszta is, melynek régi templomát 1852. lerombolták.

Bácsfalu (*Baczendorf*), nagyk. Brassó vmegye hétfalusi j.-ban, (1900) 1973 magyar (csángó) és oláh lak.; a Hétfalu egyike, régi okmányokban Báthfalw, Bachfalu, Villa Abbatis és Bátia név alatt fordul elő; legelőbb bácsok (juhászok) telepedtek oda; a XIV. sz.-ban még nem létezett, [illegible] leányegyháza volt melytől csak a XIX. sz.-ban vált el. A tömösi szoros bejáratánál [illegible]zik melyen át élénk fuvarozást űznek Romániába; lakói juhtenyésztéssel és faiparral foglalkoznak; u. p. Türkös, u. t. Hosszúfalu.

Bácsfalva, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 508 oláh lak.; u. p. és u. t. Marosillye.

Bácsfeketehegy, nagyk. Bács-Bodrog vm. topolyai j.-ban, (1900) 5545 magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefon, csendőrőrs, társaskörök, földmívesegylet, téglagyár. 1785-ben 963 lélek telepedett ide Kúnhegyesről; 1849 júl. 9. Vetter és júl. 14. Guyon itt megverte az osztrákokat; ennek emlékére obeliszket állítottak fel.

Bácsföldvár (ezelőtt *Tiszaföldvár)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. óbecsei j.-ban, a Tisza mellett, (1900) 6609 lak.; közte 3795 magyar és 2739 szerb lak.; takarékpénztár, fogyasztási- és értékesítő egylet, csendőrőrs, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. A községtől É.-ra a Csernabara mocsár mellett 3 őshalom van, ezek egyikén állott földvártól kapta nevét. 1387-ben a Garai-család, 1504. Korvin János bírta. Soká koronauradalom volt, 1848. a koronai kerülettel a vármegyébe kebeleztetett. 1848 júl. 19. a szerbek bevették.

Bácsgyulafalva, nagyk. Bács-Bodrog vm. zombori j.-ban, (1900) 2801 magyar lak.; postahivatal, u. t. Kerény.

Bácsi, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1900) 693 oláh és magyar lak.; vasúti állomás és távíró, u. p. Piski p. u. Gör. kel. és kat. templomában régi falképek. A máig is létező Báchi-család ősi birtoka. Báchi István, Thelegdi István alvajda képviseletében 1496. esketést rendez a szomszéd Keresztúr községben arra nézve: hogy Gáspár, néhai Furka Márton fia, Balázs és Lőrinc Furka Miklós fiai mindkét Boos községét birták s okmányaikat a törökök elpusztították. B. a Hunyad vármegyében oly nagy számot tevő eloláhosodott falvak egyike, bár lakosságának majd fele megőrizte ősi magyarságát.

Bácsi érsekség alapításának körülményei ismeretlenek. Őt bácsi érseknek a neve ismeretes; 1093-ból (az év bizonytalan) Fábiáné, 1124—30-ból Gergelyé, 1134-ből Franciscáé, 1169-ből Mikóé, 1179-ből Andrásé; ez a kettő azonban máskor kalocsai érseknek írta magát. Valószinű, hogy a bácsi és kalocsai érsekség neve alatt kezdettől fogva egy és ugyanazon főegyházmegyét kell érteni; a zavart az okozta, hogy az érsekek hol bácsi, hol kalocsai székhelyükről nevezték el megyéjüket, aminthogy valóban mind a két városban külön székeskáptalanuk volt. I. Károlynak 1311 febr. 3. okirata már a kalocsait ismerte el főkáptalannak, aminthogy 1179 után sehol sem találkozunk a bácsi érsek megnevezéssel. A Szent Pálról nevezett bácsi káptalan ösmert oklevelei az 1158—1527. évekből valók; maga Bács vára a mai Monostorszeg körül a Mosztonga vize mellett állott s okleveles nyomai Szent László korától 1535-ig terjednek. A bácsi prépostság címét 1738 óta mindig valamely kalocsai kanonok viseli. (A hely története a rá vonatkozó irodalommal együtt Iványi Istvánnál, Bács-Bodrog vmegye helynévtára III).

Bácsi görög-keleti szerb püspökség. Eredetét homály födi. A XVI. sz. második felében már fennállt s kétségtelenül az e században a törökök elől Magyarországba huzódó szerbek sürű letelepülése tette szükségessé felállítását. Az első ismert bácsi szerb püspök György metropolita volt

1578—79, aki a «Szeged város és bácsi tartomány metropolitája» címet viselte. Székhelye Szeged volt. A Magyarországba vándorolt Csernovics Arzén pátriárcha idejében 1695. a magyarországi szerb egyház új szervezetet kapott; a püspöki székhelyet Szegedről a bogyáni kolostorba tették át. A XVIII. sz. elején a püspökség székhelye Újvidék lett. Ugyanez időben a nagyvárad-egri püspökség megszüntetésével az egri egyházközséget is a bácsi egyházmegyéhez csatolták s ma is ide tartozik. A püspökség joghatósága alá tartoznak ma az összes Bács-Bodrog vm.-ben levő gör. kel. szerb egyházközségek, nemkülönben a szegedi és egri szerb egyházközségek. Az egyházközségek összes száma 61, melyek négy, az óbecsei, zombori, újvidéki és zsablyai esperességre oszlanak. 1785-ben még 63 egyházközség volt 83,316 hivővel; 1901. a hivők száma 139,298 volt; 1891-től fogva 7399 lélekkel, tehát 5·6%-kal szaporodott. A lelkészi teendőket 4 esperesen kívül 91 lelkész és káplán végzi; 1905. a 128 szerb felekezeti iskolában működött 110 tanító és 66 tanítónő, ezenkívül 22 községi iskolában 23 tanító és 12 tanítónő; a tanulók száma az elemi iskolában 12,904, az ismétlő iskolában 3477 volt. Az összes egyházközségek vagyona (1905) 11.972,328 K 17 f, az általuk kezelt alapítványok összege 2.600,730 K 36 f.

Bacsinszky *András*, munkácsi gör. kat. püspök, szül. 1732 november 14., Benetine ungvármegyei községben, megh. 1809 december 19. Tanulmányait Ungváron kezdte a jezsuitáknál; a bölcseletet és teológiát Nagyszombatban végezte. Fölszenteltetése után Hajdudorogon volt előbb segédlelkész, azután rendes lelkész, később esperes és kevéssel utóbb főesperes. 12 évi működése után kanonok lett. 1770-ben a munkácsi egyházmegye kanonizációja érdekében Bécsbe küldetvén, itten kifejtett sikeres működésének köszönhette, hogy az egyházmegyei papság őt 1772 aug. 5. egyhangulag püspökké választotta. 1777-ben valóságos belső titkos tanácsos lett és 1778. az első volt a munkácsi püspökök között, ki a főrendiházba meghivást kapott. A munkácsi káptalan 1777. Ungvárra költözött át, 1780. maga a püspök is oda költözött, hol a jezsuiták kolostorát székházul, azok templomát székesegyházul, a régi ungvári várat a hozzátartozó belsőségekkel együtt papnevelőintézetül és a káptalan tulajdonául nyerte. Kormányzása utolsó éveiben a papnevelőintézetben már minden tantárgyat latinul adtak elő. 9000 kötetből álló könyvtárt hagyott utódaira. A jenai mineralógiai társaság 1804 május 20. tagjává választotta. Liturgikus ó-szláv nyelven kiadta a szentirást és a kátét. Tiszteletére 1795. Kricsfalusy György, az ungvári gimnáziumban a magyar nyelv tanára, a gör. kat. szentmisét magyarra fordította és neki névnapi ajándékul felajánlotta. Ez a kéziratban maradt munka a görög szertartású liturgikus irodalom első magyar nyelvű emléke.

Bácsi tiszai ármentesitő társulat, alakult 1846. oly célból, hogy Martonos, Ókanizsa, Adorján, Zenta, Mohol, Ada, Petrovoszelló, Óbecse és Bácsföldvár községek mély területeit az árvizektől megmentse. Később Martonos és Ada községek a társulatból kiléptek, úgy, hogy jelenleg csak 6 község területére terjed ki, melyek a társulat kebelében 5 külön öblözetet alkotnak. Árterülete 17,722 kat. hold 1103 □-öl; töltéseinek hossza 60·704 km.; a töltésekben 1 nyilt és 3 csőzsilip van beépítve; lecsapoló árkainak hossza 50·212 km.; telefonvonalainak hossza 95·700 km.; 1908 végéig befektetett építéstőkéje 3.696,212·93 K. A társulat székhelye Zenta.

Bacska, kisk. Zemplén vm. bodrogközi járásában, (1900) 642 magyak lak.; u. p. és u. t. Bély. Katolikus temploma Árpád-kori építmény, szentélye gótikus.

Bácska, Bács-Bodrog vármegye népies neve; róla ma is az újvidéki görög-keleti püspök a B.-i püspök nevet visel.

Bacskafalu, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1900) 125 tót és német lak.; a Bacskády-család kúriája a XVII. sz.-ból. A község már a XIII. sz.-ban említtetik; a Bacskády-kúria helyén a XVI. sz. óta kastély állott, melyben Rákóczi Ferenc a teplai ütközet után sebesülve visszavonult; u. p. és u. t. Nagybossány.

Bacskai. Nem tévesztendő össze a Boksa-nembeli Bacskói- vagy Bocskai-családdal, amellyel különben rendesen össze szokták zavarni. (V. ö. *Nagy* I., Magy. csal. I. 83.; *Wertner* M., Magy. nemzets. I. 138.) Ezt a családot a Gutkeled-nembeli András ispán alapította, kinek hasonló nevü fia a XIII. sz. utolsó tizedeiben már Bachkainak nevezte magát. Ennek három fia: *Miklós*, *András* és *László* 1330 körül említtetik. *B. Miklós* II. Ulászló és II. Lajos korában előbb egri prépost, majd erdélyi püspök volt; meghalt 1524., a Gutkeled-nembeliek közös címerével, a három ékkel ellátott síremlékét a dévai muzeumban őrzik. *B. János* 1565. zempléni alispán, 1569. országgyülési követ volt. A család kihalt 1640 körül s utána az Anarcsi *Tegzes*-család, a Gutkeled-nemzetségnek egy a B.-akkal közelebbi vérségben álló ága örökölt. V. ö. *Komáromy* A., Turul 1892, 23. old., *Nagy* I., id. h.

Bácskeresztúr, nagyk. Bács-Bodrog vm. kulai j.-ban, (1900) 849 házzal és 5098 lak. (közte 4826 rutén, 160 magyar és 75 német, hitfelekezetre nézve 4863 gör. kat.), van takarék- és segélyzőegylete, műmalma, posta- és távirohivatala. A török hódoltság alatt elpusztult.

Bácskertes, nagyk. Bács-Bodrog vm. apatini j.-ban, (1900) 3202 magyar lak., postahivatallal; u. t. Zombor.

Bacskó, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1900) 757 tót és rutén lak., nagy régi kastéllyal; u. p. és u. t. Gálszécs. Ősrégi község, mely már 1321. említtetik. Hajdan várkastélya volt, mely 1688. már romokban hevert; a község egykor Bocskónak neveztetett s 1671-ig a Bocskay-család birtoka volt; miután azonban e család utolsó ivadéka, Bocskay István, a Wesselényi-féle összeesküvésben részt vett, e jószág e családtól elvétetett s Lipót császár Fischer Mihály bárónak adományozta, aki a kastélynak ma is fennálló hátsó részét épittette; utódai még ma is birják és innen vették melléknevüket. B.-tól nem messze a régi borostyáni vár omladékai vannak.

Bacsó, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 491 rutén és német lak.; u. p. és u. t. Szerednye.

Bacsófalva (*Pacsunovce*), kisk. Hont vm. bati j.-ban, (1900) [illegible] tót lak. közelében szép hegyi tó; u. p. Hegybánya, u. t. Selmeczbánya.

Bácsordas (azelőtt *Kararakovac*), nagyk. Bács-Bodrog vm. hódsági j.-ban, (1900) 3663 német és magyar lak., posta és távíró, tejszövetkezet és segélyzőegylet.

Bácsszentiván (azelőtt *Prigleviza-Szent-iván*), nagyk. Bács-Bodrog vm. apatini j.-ban, (1900) [illegible] lak. (köztc 4812 német és 195 magyar); takarékpénztár, önsegélyzőegylet, ipartársulat, fogyasztási szövetkezet, gőzmalom, kenderkikészítés; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Bácstelek, Doboliohoz tartozó népes puszta Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1900) 412 lak.; u. p. Bikfalva, u. t. Uzon.

Bácstorok, Bács faluhoz tartozó kőbánya-telep K[illegible] vm. nádasmenti j.-ban, mészégető kemencével és az erdélyi róm. kat. státus nagy mészkőbányájával, ugyanitt cementkészítésre alkalmas anyag fordul elő. Közelében őskori telepet találtak. V. ö. *Orosz* A., Erd. Muz. 17.

Bács-torontáli ármentesitő társulat, alakult 19[illegible] oly czélból, hogy Bács-Bodrog és Torontál vmegyékben az Óbecse-aracs-péterrévi és Titeli ármentesitő társulatok közötti mely területet az árvizektől megvédje. Ártérülete 10,338 kat. hold 1362 □-öl; védőtöltéseinek hossza 17·500 km.; a belvizeket 43·5 km. hosszú csatornahálózat, 1 szivattyú-telep és a töltésekbe beépített 2 vascsőzsilip vezeti le. A társulati telefon hossza 25 km. A [illegible] befektetett építéstőkéje 3.066,028·21 K. Székhelye Óbecse.

Bácstóváros (azelőtt: *Tovarisova)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. palánkai j.-ban, (1900) 3918 szerb, német és magyar lak., csendőrőrs, posta- és távíróhivatal.

Bácsújfalu, nagyk. Bács-Bodrog vm. hódsági j.-ban, (1900) 3136 tót és magyar lak., postahivatal; u. t. Paripás.

Bácsújlak (azelőtt: *Bács-Novoszeló)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. palánkai j.-ban, a Duna partján, (1900) 1734 német és magyar lak., gőzhajóállomás, Dunaátkelési vállalat, csendőrőrs, posta- és távíróhivatal.

Bacterium, l. *Baktérium*.

Bactris *Jacq.*, a pálmák génusza, melynek 90 faja Amerika tropikus részében, főképen Braziliában honos. Alacsony erdei növények, némelykor áttörhetetlen sűrűséget alkotnak. Viráguk [illegible], gyümölcsük pedig tojásdad, többnyire sötétbarna, csonthéjas és egymagú. A *B. minor* Jacq. vesszeje Uj-Granadából és Nyugat-Indiából mint sétapálca *(tabagó-nád)* jön az európai kereskedésbe. Magvából sárgás, ibolyaillatu zsiradék nyerhető, Európába *pálmaolaj* néven szállítják. A braziliai *B. Maraja* Mart. gyümölcséből bornemű italt sajtolnak. A *B. (Guilielma) speciosa (Mart.)*, indián nevén *piritu, pirijao pupunha* mindenütt Amazon melléki indián kunyhó mellett megtalálható. Keményítőtartalmú gyümölcse gesztenyeszerű táplálék. Magva (graines de Paripous) zsiradékot tartalmaz.

Bačuga, adóközség Zágráb vm. glinai j.-ban, (1900) 968 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Kraljevčani.

Baculard d'Arnaud (ejtsd: bakülár dárno), *François Thomas Marie de*, francia író, szül. Párisban 1718., megh. 1805 nov. 8. Verseivel már kora fiatalságában megnyerte Voltaire kegyét s Nagy Frigyes kinevezte irodalmi levelezőjének és utóbb Berlinbe hívta az akadémiába; költeményeiben «Ovid»-jának nevezte és Voltaire utódjának vallotta, miért is emez gúnyos verseket írt B.-ra. Párisba visszatérte után a rémuralom alatt börtönbe vetették s nyomoruságban halt meg. Regényeiben és szomorujátékaiban a komornak, borzalmasnak volt barátja. Csupán Le comte de Comminger-je került szinre. Költeményei, Poésies, 1751. jelentek meg 3 kötetben. Magyar fordításban: *Eufemia, vagy a vallás győzedelme.* Szomorú darab, mely frantziából fordíttatott (Pozsony 1783. Nyom. Landerer Mihály). *A szerentsétlen szerelmesek.* Avagy G. Comens. Szomorú darab, mellyet írt d'Arnod. Frantziából ford. báró *Nalátzi* József (Kolosvárott és Szebenben 1793. Nyom. Hochmeister Márton). *Érzékeny mesék.* Fordította frantziából *Harsányi* Sámuel (Sopronyban 1794. Szisz Klára bet.).

Baculites, l. *Ammonitok.*

Baculus (lat.), bot; *B. pastoralis* (episcopalis), a püspökök, apátok pásztorbotja. *B. astronomicus*, l. *Asztronómiai műszerek.*

Baculus in angulo, ergo pluit (lat.) annyi mint bot van a sarokban, tehát esik; olyan következtetésekről mondják, melyek az előzményekkel semmi logikus összefüggésben nincsenek.

Bacup (ejtsd: beköp), gyárváros az angol Lancaster grófságban, szép völgyben; pamutiparral, vas- és rézolvasztókkal, szénbányákkal, malomiparral, (1901) 22,505 lak.

Bacza, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1900) 843 magyar és oláh lak.; u. p. és u. t. Retteg.

Baczalár, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1900) 370 oláh lak.; u. p. és u. t. Russ.

Baczkamadaras, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1900) 1090 magyar lak., csendőrőrs; u. p. Székelyvaja, u. t. Nyárádszereda.

Baczon, l. *Kisbaczon, Nagybaczon.*

Baczoni *Lajos*, jogtanár, szül. Háromszék vm.-ben Kisborosnyón 1851 aug. 10., megh. Debreczenben 1902 jan 29. Iskoláit Székelyudvarhelyen, Nagy-Váradon, Sárospatakon tanulta, azután ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1885. pedig a debreczeni ref. jogakadémia rendes tanárává választatott. Számos hirlapi cikket írt, amelyek kiválólag tanügyi és egyházpolitikai tartalmuak. 1893 jan.-tól kezdve pedig a megbővített Debrecz. Prot. Lap szerkesztését vette át az addigi szerkesztővel, Csiky Lajos hittanárral, mint társszerkesztő, majd egyedül szerkesztette azt 1897-ig. Önállóan megjelent műve: Alkotmánytan (1894).

Baczúr, kisk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1900) 410 tót és horvát lak.; u. p. Osztroluka, u. t. Zólyom.

Bad, Magyarország középkori földrajzában a *Rába* folyó neve.

Badacsony, híres szőllőhegy Zalamegye tapolczai j.-ban, Badacsony-Tomaj és Tördemicz közt, közvetlen a Balaton partján; a 110 m.-nyi lapály-

ból szigetszerűen, minden előhegy nélkül emelkedik, alaprajza szabályos kör, oldalai eleintén enyhébben, majd igen meredekül emelkednek 400 m.-nyi magasságig, ahol tágas plató hirtelen zárja az ekként csonkakúp alakú hegyet. Lejtőinek alsó részét kitünő szőllők, felső meredekebb részeit erdők borítják. Körülbelől 1 km. átmérőjü fensíkjának éles párkányától, ahol 400 m. magasban a Ranolder János veszprémi püspök emelte óriási kőkereszt áll (felséges kilátással a Balatonra), észrevétlenül még 438 m.-ig emelkedik. A hegy alsó lankás része pontusi homokból és agyagból van, meredek lejtőjü tetejét bazalt takarja, amely az alatta levő laza rétegeket a pusztulástól megvédelmezte. A bazalt szép oszlopokban válik el. és helyenkint szeszélyes alakot ölt (Vaskapu). Krátere nincs. A hegyen hajdan pálos-kolostor volt, rendház, egyike a veszprémi püspöki megye első nyolc pálos-kolostorának, mely 1268. alapíttatott; ugyanott van a Szt. Anna és Szt. Donát kápolna is Szent István király egyháza romjaival. A hegy aljában számos szőllőház s a Hableány-szálló, honnan a B. könnyen megmászható. Kisfaludy Sándor emléktáblával megjelölt egykori szőllőlakában (a hegy D.-i oldalában) a Balatoni Szövetség muzeumot rendezett be. A kitünő B.-i bor a hegy déli lejtőin terem. B. kedvelt kiránduló hely (Balaton-fürdő) s gőzhajó-állomás. V. ö. *Jász Géza,* Badacsony és vidéke (Turisták Lapja IV. 304—311).

Badacsonytomaj, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1653 magyar lak.; vasúti állomás, posta és gőzhajóállomással. A falu közelében a Hableány vendéglő; a szőllők közt Kisfaludy Sándor laka, melyben regéinek egy részét írta. Badacsonytomaj újabban kedvelt nyaraló- és fürdőzőhely.

Badafalva, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban (1900) 760 német lak.; u. p. Nagyfalva, u. t. Gyanafalva. Nevezetes búcsujáróhely, környékén jó borokat termesztenek.

Badagri, helység Afrikában a Rabszolgaparton, Lagos brit gyarmatban, egy laguna mellett. 10.000 lak. Az angolok újabban erődöt építettek mellette.

Bádágur, *badakar* v. *burgher,* a Nilagherry-hegység vidékén lakó nép Kelet-Indiában. A kánár-ok egyik tájszólamát beszéli, földmívelő, aránylag gazdag nép. Az ugyanott lakó todá-k jobbágyaik, kiktől földadót kapnak.

Badajoz (ejtsd: vadahoz), 1. tartomány Spanyolországban, Estremadura D.-i részében, Caceres, Ciudad Real, Cordova, Sevilla Huelva tartományok és Portugália közt. Területe 21,900 km². Lakói nagyobbára állattenyésztők és földmívelők; számuk (1900) 520,246. A tartomány 15 kerületre és 15 ayuntamientora van felosztva. — 2. *B.*, a tartomány fővárosa, a Guadiana balpartján, vasút mellett, a folyón a római időkből való híd vezet át. B. egyike Spanyolország legfontosabb erődeinek; most alsó és felső városra oszlik; utcái elég szabályosak. Székesegyháza, melynek nagyszerű orgonája van, erődszerüen épült. A környéken tenyésztett marhák híresek. A lakosok (1900. 30,899) közt sokan foglalkoznak bőr-, vászon-, kalap-, gyapjuárú- és faienco-készítéssel. B. a rómaiak idejében Pax Augusta volt. Mint fontos erőd maga körül gyakran látott csatákat. 1030 óta a mór aftasszida-királyság fővárosa volt, 1235. a keresztények kezébe került. 1658-ban a portugálok és 1705. az angol és holland egyesült hadsereg eredménytelenül ostromolták, 1709. falai alatt a spanyolok a portugálokat megverték. 1801 jún. 6. falai közt kötötték meg a B.-i egyezséget, melyet ezután 3 hónappal később a madridi követett. 1811-ben és 1812. szintén fontos szerepet játszott és az angolok vezére, Wellington csak hosszas ostrom után és nagy veszteségek árán tudta Philippon francia csapatait legyőzni.

Badaksan, Afganisztánnak egy vidéke, a Hindukus főgerince és az Amu-darja között. A Hindukus mellékágai majdnem mind a hóhatár fölé emelkednek s az átjárók nehezen hozzáférhetők. A hóhatáron alul törmelék borítja a hegylejtőket, majd legelő és erdővidék következik. Völgyeinek szépségét, éghajlatának szelidségét és termékenységét már az ókoriak is dicsérték. Lakói tadzsik, özbégekés arabok, siita mohammedánusok, foglalkozásuk földmívelés és állattenyésztés; jelentős a réz, ólom és vasbányászat, azonkívül B. rubinjairól híres. Fővárosa *Faisabad* 1060 m. magasan épült, ma már csak 450—500 házból áll, van 4 mecsetje, hatalmas bazárja; a régi fellegvár rombadőlt.

Badalić *Hugó,* horvát költő, szül. Brodban Sz. m. 1851., megh. Zágrábban 1900. Tanulmányait Zágrábban és Bécsben végezte. Fiuméban és Zágrábban volt tanár. Költeményeit a horvát Matica adta ki 1896. Irt elbeszéléseket és becses irodalomtörténeti tanulmányokat is. Kiváló horvát műfordító. Shakespeare Coriolánját és Goethe Faustját mintaszerüen fordította. Zajc Iván zeneszerzőnek Zrinjski című operájához szöveget írt 1876.

Badaló, kisk. Bereg vármegye tiszaháti járásában, (1900) 1055 magyar lak.; u. p. Macsola, u. t. Tarpa.

Badalona (a rómaiak Baetulo-ja), város Barcelona spanyol tartományban, a Földközi-tenger partján, vasút mellett, hajóépítéssel, üveggyártással, cukorfinomítókkal, kémiai gyárral, (1900) 19,240 lak. A közelben fekvő nyaralókat pompás narancsligetek környékezik.

Badam (perzsa nyelven a. m. mandula), keserű mandula, amely Hátsó-Indiában váltópénzül is szolgál kb. $^1/_4$ fillér értékben.

Baddeleyit (*Brazilit,* ásv.), anyaga zirkoniumdioxid, ZrO_2; egyhajlású rendszerbeli üvegfényü, színtelen v. sárgás, barna, fekete színű táblás kristálykákban fordul elő drágakőfövényben Ceylonon, továbbá Jacupiranga és Caldas közelében Braziliában.

Bade, 1. *Josse,* l. *Badius.*

2. *B., Wilhelm,* északsarki utazó, hajóskapitány, mint hajóstiszt 1869. a Germania gőzösön és a Hansa vitorláson részt vett abban az expedicióban, mely Grönland K.-i partjait kutatta. A Hansa elmerülése után annak legénységével egy jégtáblán kétszáz napig vitette magát a 71. szél. foktól a 61. fokig, míg végre csónakon a nyugat-grönlandi dán gyarmatra vergődhetett. Utóbb Rostockban élt nyugalomban s ott halt meg 1903.

Bädeker, l. *Baedeker.*

Badema, Dél-Afrikában a Zambezi folyam mentén lakó békés természetű néger nép. Földmívelésből, vadászatból él.

Baden (l. az *Elszász-Lotharingia* cikkhez csatolt térképet), nagyhercegség a bajor Alsó-frank kerület, Hessen, a bajor Pfalz, Elszász és Svájc [illegible]től a Rajna választja el; tov. Württemberg és Hohenzollern közt, 15,081 km² területtel.

Felszíne és vizei. Ny.-i része a kb. 30 km. széles középrajnai síkság, beszakadás által keletkezett árok, amelyet a Rajnának és mellékfolyóinak terméke töltött ki és amelynek felső takaróját lösz képezi. E síkság K.-i szegélye egy hegyvidék, [illegible] Spessartnak hívják; jobbára homokkőből álló középmagasságú (Geiersberg 607 m.) és sűrű erdőkkel takart hegytömeg. A [illegible] Majna völgy választja el az Odenwaldtól. A [illegible] kiemelkedő régi palákból és gránitból álló É.-i része gömbölyű kúpokból (pl. a Melibocus v. Melchen 519 m.), míg a D.-i rész homokkőből áll; benne a legmagasabb csúcs, a Katzenbuckel (628 m.) azonban bazalt. A homokkő-Odenwaldhoz tartozik a Königstuhl nevű kis hegytömeg (568 m.) is, amelyet az előbbitől a Neckar választ el. Hozzája csatlakozik a mészkő és keuper alkotta, lösszel fedett Kraichgau nevű dombos vidék, amelynek folytatása a Fekete-erdő. Ez Ny. felé meredeken, É.-nak és K.-nek szelíden lejtősödik. D.-i részében belenyúlik a Freiburgi-öböl, amely előtt áll a lösszel takart kis vulkán-rom, a Kaiserstuhl (556 m.). É.-i részében homokkő alkotja a táblaalakú magaslatokat (Hornisgrinde 1164 m.). A D.-i magasabb részében régi kristályos kőzetekből állanak a gömbölyű kúpok (Feldberg 1493, Belchen 1413 m.). D.-i része krétalappá törik le, amely a svájci Jurától választja el. É.-i részében a völgyek (Murg, Enz, Nagold) a hegység hossztengelyében feküsznek; középső részében a vizek K. vagy Ny. felé folynak, így a Kinzig és Dreisam. A D.-i rész különösen mély és szűk völgyei D felé nyílnak. A jégkorszak nyomai a Fekete-erdőben is megvannak. A Titi- és Schluch-tavat morénák zárják körül; a Feld- és Mummel-tavak szintén a jégkorszak maradványai. A fentemlített folyókon és tavakon kívül B. vizei a Rajna, a Wutach, a Wehra, Wiese, Kander, Elz, a Kraich, Neckar (Kocher, Jagst, Steinach, Enz, Nagold, Elzenz mellékvizekkel), a Weschnitz és Majna, végül a Duna két forrásvize, a Brege és Brigach. A Boden-tó egy része, különösen az Unter- és az Überlinger-tó szintén Baden kiegészítő része. A Boden-tó közelében van a Mindel- és az Illmen-tó.

Mezőgazdaság és bányászat. B. legtermékenyebb része a rajnai síkság és a Boden-tó környéke, ellenben a Fekete-erdő magasabb részei és az Odenwald terméketlenek. Az egész nagyhercegség földjének csakis $5^0/_0$-a terméketlen, 38·1 $^0/_0$-át erdő borítja, 55·9 $^0/_0$-a pedig szántóföld, rét, kert vagy szőllő. A szántóföldek 1.390,900 acre-nyi területet foglalnak el, a szőllők 16,140-et, gesztenyefaültetvények 1359-et, rétek 524,650-et, legelők 106,090-et és az erdők 1.336,870-et, ebből 250,200 az államé, 654,360 a környéké és 49,960 magánosoké. 1908-ban 102,630 acre-on termett búza 64,630 t., 125,550 acre-on rozs 70,520 t., 133,870 acre-on árpa 83,350 t., 178,530 acre-on zab 114,790 t., 217,430 acre-on burgonya 1.042,930 t., 848,840 acre-on széna 1.590,070 t., 18,200 acre-on dohány 14,700 t., 4100 acre-on komló 1720 t., 109,470 acre-on tatárka 77,540 t. A fentieken kívül jelentősebb termékek még a kender közel 750 hektáron, cikória 1180 hektáron mintegy 30,000 t., repce, mák mintegy 1900 hektáron, továbbá a zöldség- és gyümölcstermelés. A bortermelés átlag több mint 1 1/2 millió hl.-t tesz ki kb. 13 millió márka értékben. Az állatállomány az utolsó összeírás szerint (1907) 75,842 drb ló, 673,146 drb szarvasmarha, 52,020 drb juh, 558,278 drb sertés és 119,821 drb kecske. A bányászat meglehetősen jelentéktelen. Szenet kb. 4500, cinkércet pedig 3000 tonnát bányásznak. Dürrheim és Rappenau állami sóbányák évenként kb. 30,000 t. sót szolgáltatnak. Annál fontosabbak B. közgazdasági életében az ásványvizek, első sorban Baden-Baden és Badenweiler, továbbá vastartalmú ásványvizek Rippoldsau, Petersthal, Griesbach és Antogastban és a kénes források Langenbrückenben.

Lakosság és ipar. B. lakóinak száma 1905. 2.010,728 (1900. 1.867,944), ezek a négy kerület közt a következőképen oszlanak meg: Constanzban 311,318, Freiburgban 543,305, Karlsruhéban 567,397 és Mannheimban 588,708. Vallás szerint volt 1.206,919 róm. kat., 769,866 prot., 7449 egyéb ker. felekezetbeli, 25,893 zsidó és 601 egyéb vallású. A népmozgalom adatai: 1908. a házasságkötések száma volt 15.765; a születéseké 69,058, a haláleseteké pedig 39,600; ez utóbbiak számát a születéseké 29,458-al multák felül. A született gyermekek közt $7·67^0/_0$ volt a törvénytelen. Az iparos foglalkozás, miként az egész német birodalomban, B.-ben is mindig több és több tért foglal el. Legiparosabb városok: Mannheim, Pforzheim, Karlsruhe, Freiburg, Lahr, Ettlingen, Durlach, Offenburg, Konstanz, Heidelberg és Rastatt. Legjelentősebb iparágak a dohány- és szivargyártás Mannheim és Lahr középpontokkal; a szövőipar Freiburg, Ettlingen, Offenburg, Lahr és Konstanz városokban; a gépgyártás Mannheim, Karlsruhe és Pforzheimban; az ékszeripar Pforzheimban nagy export-képességgel; a kémiai ipar Mannheimban és környékén; a papiripar Freiburgban és Ettlingenben; gumi- és kaucsukipar Mannheimban; a kerámiai ipar a Kinzig völgyében; cikóriagyártás Lahrban; illatszer-, fegyvergyártás Karlsruhéban; sörgyártás Karlsruhe, Mannheim, Rastattban; sok a gőzfűrész a Fekete-erdőben, ahol B. speciális iparága, az órakészítés is virágzik Furtwangen, Lenzkirch, Friberg középpontokkal. A kereskedelmi forgalom szolgálatában állanak a hajózható Rajna, Majna és Neckar folyók. A nagyobb hajók a Rajnán Mannheimig jönnek föl, ahová (1907) 5.180,814 t. áru érkezett és 915,110 t. küldetett el. A vasutak nagyobbára államiak. A vasútépítésbe és felszerelésbe fektetett tőke 727.000,000 márkát tesz ki.

Alkotmány és közigazgatás. B. alkotmányos monarchia, a nagyhercegi hatalom az elsőszülöttség rendje szerint örökölhető; a nők az örökösödésből ki vannak zárva. A végrehajtó hatalmat a nagyherceg gyakorolja; törvényhozói

hatalmát megosztja a két házból álló törvényhozó testülettel (Landtag). A felsőház tagjai a nagyhercegi család nagykorú férfi tagjai, a mediatizált nemesi családok fejei; a róm. kat. érsek; a protestáns egyház prelátusa; 8 olyan tag, akiket a nagyherceg 4 évre nevez ki, 8 olyan tag, akiket a nemesség 4 évre választ; a két egyetem és a technikai főiskola egy-egy képviselője; a kereskedelmi kamarák 3, a mezőgazdasági kamarák 2 és a közlekedési kamara 1 képviselője; a nagyobb városok 2 és a kisebb városok egy polgármester képviselője; végül a kerületi tanácsok 1 képviselője. Az alsóház 73 tagból áll, akik közül 24-et a városi és 49-et a falusi kerületek választanak. Választó minden 25 éven felüli polgár, aki büntetlen előéletü és nem közsegélyből él. A nagyhercegség a német birodalmi szövetségi tanácsba 3 tagot küld és a német birodalmi gyűlésbe 14 képviselőt választ. A nagyherceg a végrehajtó hatalmát négy minisztere által gyakorolja; ezek: a bel-, a nagyhercegi és kül-, a pénz- és végül az igazság-, vallás- és közoktatásügyi miniszter. Közigazgatás szempontjából B. 53 kerületre (Amtsbezirk) van felosztva, amelyek fölött a felügyeletet négy tartományi biztos (Landes-Kommissar) gyakorolja. Az állam pénzügyei rendezettek; a budgetet 2—2 évre állapítják meg. Az 1909/10. évi költségvetés a következő bevételeket és kiadásokat állapítja meg:

	Márka
Bevételek :	
Egyenes adók	26.219,680
Közvetett (bor-, sör-, örökösödési stb.) adók	17.768,615
Állami javak és sóbányák	12.589.194
Igazságügy és rendőrség	8.347,915
Államvasutak netto bevétele	21.683,360
Igazságügyi minisztérium	5.944.120
Belügyi «	7.469 925
Pénzügyi «	5.895,817
A birodalom vámbevételeiből	6.507,267
Számvevőszék	260
Összesen	112.426,153
Kiadások :	
Államadósságok kamatai és törlesztése	29.004,304
Civillista	1.815,859
Államtanács	294.435
Külügyminisztérium	321,290
Igazságügy, vallás- és közoktatásügy	28.194,321
Belügyminisztérium	26.250,988
Pénzügy	1.677,586
Számvevőszék	131,803
A jövedelmek beszedésének költségei	18.392,236
Nyugdijak	7.523.924
A birodalomnak beszolgáltatott összeg	9.526,366
Összesen	123.133,212

Az egyedüli államadósság a vasúti kölcsön, amely 1910 jan. 1-én 520.038,437 márkát tett ki.

Vallás és közoktatásügy. A prot. egyház feje a nagyherceg; az egyházat egy szinodus kormányozza és a fő egyházi tanács (Oberkirchenrat) igazgatja. A kat. egyház feje a freiburgi érsek. A róm. kat. egyház (1909) 473,980, az érsekség 10,010 márka, a prot. egyház 288,000, az ókatolikusok 4224 és a zsidók (15 rabbinátusa) 23,000 márka államsegélyt kapnak. Az iskolábajárás kötelező. A nyilvános iskolák számát (1907—8.) a következő táblázat mutatja.

Az iskolák faja	száma	tanító személyzet száma	tanulók száma
Tud. egyetemek (1908. nyári félév)	2	309	4,904
Műegyetem	1	81	1.501
Képzőművészeti akadémia	1	17	130
Gimnáziumok és progimnáziumok	17	412	5,506
Reálgimnáziumok, reáliskolák és egyéb középiskolák	46	871	12,519
Felső leányiskolák	9	258	4,597
Népiskolák	1,709	6,710	348,856
Tanító- és tanítónőképzők	13	120	1,812
Mezőgazdasági-, ipar- és egyéb szakiskolák	243	811	21,674

Irodalom. A különféle hiv. stat. kiadványokon kivül; Heunisch, Das Grossherzogthum B., Heidelberg 1857; Das Grossherzogthum B. in geogr., naturh. stb. Hinsicht, Karlsruhe 1885; O. Kienitz, Landeskunde d. Grossh. B. (Sammlung Göschen 1904); Neue topogr. Karte v. B. 1 : 25,000.

Baden története.

A mai B. nagyhercegséget I. Napoleon császár 1803—1806. különböző, ezen időpontig más fejedelmi családok tulajdonát képező területekből alakította, *B. állam* történetéről 1803-ig eszerint nem lehet szó. A Zähringeni nemzetségből sarjadzott B.-i őrgrófok és hercegek által szerzett birtokoknak (mint Elszász-, Breisgau-, Pfalz-nak) régente saját külön történetük volt, melyhez a mai B. nagyhercegség multjának kevés köze. Hajdanában a mai B. területén germán törzsek, alamannok (l. o.) tanyáztak. A középkori német császárság megalakulása óta az alamann (v. sváb) hercegi családtól eltekintve, a *Zähringeni nemzetség* vitt itt nagy szerepet, melynek ősi vára a Breisgauban állott. Zähringeni *I. Bertold* III. Henrik császár özvegyétől, Ágnestől 1061. a karintiai hercegséget kapta, amitől azonban IV. Henrik megfosztotta. Az idősb fiától származó ág már 1218. halt ki; míg az ifj. ág ma is virágzik. Ezen ág törzsatyja *I. Hermann,* a veronai őrgrófság ura, aki *hochbergi őrgrófnak* nevezte magát. Fia, *II. Hermann* elsőnek élt 1112 óta a *B.-i őrgróf* címével. Követték *III.* és *IV. Hermann;* utóbbi Rőtszakállú Frigyest a Szentföldre kisérte és ott lelte 1190-ben halálát. Fiaiban: *V.* és *VI. Hermannban* a család újból két ágra oszlott: amattól a *badeni ág,* emettől a *hochbergi ág* sarjadzott. V. Hermann birtokait Durlach-chal növelte. Egyik sarját, a trónkövetelő *Frigyest,* Anjou Károly nápolyi király 1268. Nápolyban lefejeztette. E Frigyesben kihalt az id. ág, míg az ifj. ama *Rudolfban* tovább virágzott, aki az interregnum zavaraiban birtokait szépen kikerekítette. *VI. Rudolf* 1361. a család összes birtokait kezében egyesítette és hercegnek (Fürst) címezte magát, szintúgy *I. Kristóf,* aki azonban a Pragmatica Sanctióban (házitörvény) országát megfontolatlanul újra fiai között felosztotta (1527). *Ezóta B. két őrgrófságra oszlott.* Felső-B. és B. város III. Bernát badeni-badeni őrgróf és utódainak hódolt, míg Alsó-B. és Durlach-nak Ernő, baden-durlachi őrgróf meg sarjai valának urai. B. ezen megoszlása eltartott 1771-ig.

I. *A baden-badeni ág.* Ez ág alapítója, *III. Bernát,* népével együtt áttért a protestáns hitre, de utóda, a kat. hitben nevelt *II. Fülöp,* a protestáns tisztviselőket elűzte. Midőn 1588. nőtlenül meghalt, az egész baden-badeni örökség a hirhedt

[illegible] *Eduárd*-ra szállt, ki azelőtt spanyol zsoldban volt a németalföldiek ellen rablóhadjárataiban [illegible] és új fejedelemségében is üldözőbe vette a protestánsokat. Gyermek fia, *Vilmos* csak a Wimpfen melletti csata után (1622) kapta meg a császártól az apai őrgrófságot, melyben [illegible] megint meghonosította a katolikus vallást és a [illegible]-ben letelepített jezsuitákra bízta az ellenreformáció munkáját. A 30 éves háborúban Vilmos a császári hadseregben szolgált, de 1632 [illegible] svéd tábornokoktól nagy vereséget szenvedett, mire a [illegible] fejedelem 1634-ig [illegible] magát. Ez évben a nördlingeni diadal folytán újból B.-t visszakapta. Utóda, unokája *Lajos Vilmos* (1677—1707) korának egyik kiváló hadvezére s egyúttal kitűnő fejedelem vala; mindamellett országa roppant sokat szenvedett XIV. Lajos francia rablóhadaitól és elragadt birtokait csak a ryswicki békében nyerte vissza. 1683 óta Lajos Vilmos hazánk földjén tünt ki, részt vett nevezetesen az 1684—1694-iki török hadjáratokban. Legidősebb fia *Lajos György* (1707—61) az 1714-iki béke értelmében a luxemburgi birtokot is visszakapta. Öccse, *Ágost György*-ben kihalt a baden-badeni ág 1771 okt. 21-én, tartományai pedig a még ma is virágzó baden-durlachi ág birtokába mentek át.

II. *A baden-durlachi ág.* Ez ág alapítója I. Kristóf fentebb említett harmadik fia, *Ernő* volt. Utóda, fia II. Károly, 1555-ben áttért a protestáns hitre, egyúttal pedig felvette a baden-durlachi őrgrófi címet. Legifjabb testvérét túlélő fia, *György Frigyes* (1573—1638), aki az egész baden-durlachi őrgrófságot egyesítette jogara alatt, 1622. legidősebb fia, *V. Frigyes* javára lemondott, hogy buzgó protestáns létére a Téli király érdekében Tilly ellen harcoljon, de a Wimpfen melletti vereség után végleg lemondott és Genfbe bujdosott. Maga B. is keserüen meglakolt: Tilly katonái tűzzel-vassal elpusztították. Természetes tehát, hogy B. 1631. mint megváltót fogadta Gusztáv Adolf svéd királyt. Az elmenekült Frigyes is visszatért országába, de csak fia és utóda, *Frigyes* (1648) kapta vissza véglegesen Baden-Durlachot. Megh. 1659. Ennek fia és utóda, *VI. Frigyes*, annakelőtt svéd tábornok, derék uralkodónak vált be. *VII. Frigyes Magnus* (1677—1709) alatt megkezdődtek a francia rablóhadjáratok, melyek folyamán B. lakossága egy negyedére szállt alá, jóléte megsemmisült és a békekötés (1697) után visszatérő őrgróf lakható kastélyt nem lelt országában. A spanyol örökösödési háborúban VII. Frigyes Magnus újra kénytelen volt Baselbe menekülni, hol 1709. meghalt. Fia és utódja, *III. Károly Vilmos* 1715. alapította Karlsruhet, hová 1724. a kormány székhelyét is áttette. Utóda, unokája *Károly Frigyes* (1738—1811) elpusztult és eladósodott országát új jólétre emelte és felkarolta a tudományt és művészetet. 1771-ben Ágost György őrgróf után Baden-Badent örökölte. B. akkori területe körülbelül 3500 km² volt, a lakosság száma pedig [illegible].

B. nagyhercegség alapítása (1803—6). Károly Frigyes még a francia forradalom kitörését is megélte és országa nemsokára ismét színhelye lett a francia és német birodalmi hadak versengésének. Midőn 1796. Moreau átkelt a Rajnán és Karlsruhet megszállta, Károly Frigyes vele fegyverszünetet kötött (1796 júl. 25.), melyet aug. 25. a párisi béke követett. E békekötés következtében elvesztette a Rajna balpartján levő birtokait és Kehl várát, mely veszteségért azonban az 1803-iki végleges birodalmi béke bőven kárpótolta. Rokona, I. Sándor cár közbenjárása következtében nemcsak Kehlt kapta vissza, hanem a konstanzi, baseli, strassburgi püspökök és 8 apátságnak birtokát kapta kárpótlásul. Azonfelül a *választó-fejedelmi* méltóságot nyerte. Az új ország területe 7200 km²-re tehető, míg lakossága 495.000-re emelkedett. 1805-ben a választó-fejedelem hadai Napoleon császárt Ausztriába követték; jutalmul a császár B.-t a pozsonyi békekötés után megint megnagyobbította. Ekkor került a Breisgau, Ortenau és Konstanz városa B.-hez (2500 km²), mely alkalommal a választó-fejedelem a zähringeni hercegi címet ismét felvette. 1806 május 5-én pedig Károly Frigyes az ország korlátlan uralkodójának nyilvánította magát. 1806 júl. 12-én a rajnai szövetségbe lépett s arra kötelezte magát, hogy Napoleont 8000-nyi sereggel támogatni fogja. Egyúttal nőül vette Napoleon fogadott leányát, Beauharnais Stefániát. Jutalmul számos birodalmi grófság és lovagbirtok felett területi fennhatóságot kapott, úgy hogy B. területe felszaporodott 15,000 km²-re, s Napoleon engedelmével országa *nagyhercegséggé* lett, melynek immár majdnem 1 millió lakója volt. Károly Frigyes nagyherceg 65 évi uralkodás után, 1811 jún. 10. megh. Utóda, unokája *Károly Lajos Frigyes*, 1813. a lipcsei csata után a Napoleon elleni szövetséghez csatlakozott és 1815. a bécsi kongresszuson a német szövetségbe lépett.

A trónörökösödés rendjének szabályozása. Az alkotmány kivívása. A bécsi kongresszuson Lajos Frigyes ellenezte ugyan a népeknek adandó alkotmányt, de a viszonyok utólag úgy alakultak, hogy a nagyherceg maga tartotta szükségesnek, hogy alkotmánnyal kedveskedjék népének. Ez a bajor örökösödési kérdés megoldásával függött össze. Károly nagyhg. nejétől született fiai egymásután elhaltak. Ez sokféle mende-mondára adott ürügyet; azt mesélték, hogy az egyik herceget kitették és hogy ez a herceg nem más, mint *Hauser Gáspár* (l. o.). Ilyenformán az örökösödésre Károly Frigyesnek második nejétől, Geyersberg Lujza bárónőtől született fiainak, a hochbergi grófoknak nyilt kilátásuk, akiket Károly nagyherceg 1817 okt. 4. kelt elhatározással őrgrófokká nevezett ki, és elismerte törvényes utódainak. E rendelkezés ellen a B. kezén levő Pfalzra igényt emelő *Bajorország* nemcsak óvást emelt, hanem a birodalmi gyűlésen és a bécsi udvarnál is megmozdította minden követ, hogy a hatalmakat a maga igényeinek megnyerje. Bersted badeni miniszter azonban az aacheni kongresszus alkalmával (1818) az orosz császárt megnyerte B. részére, és amennyiben Bajorország nagyobbodását mind Ausztria, mind Poroszország ellenezte, a kongresszus Bajorországnak csupán Steinfels kerületet és két millió forint kárpótlást szavazott meg. Oroszország, Ausztria, Anglia és Poroszország 1819 júl. 10. külön szerződésben is garantálták B. egész terüle-

tét, a hochbergi grófok örökösödési igényeit pedig ünnepélyesen elismerték.

Még a versengés folyamán történt, hogy *Károly* nagyherceg családjának megszilárdítása és a lakosság megnyerése céljából 1818 aug. 22. eléggé szabadelvű *alkotmánnyal* örvendeztette meg B. országot. Az 1818 dec. 8. elhalt Károlyt agg nagybátyja, *Lajos* Ágost Vilmos követte (1818—30), emezt pedig mostohaöccse, *Lipót* (1830—52). Az ő uralmukat belügyi küzdelmek: a liberális ellenzék (Rotteck alatt) s a konzervativ kormány harcai töltötték be. A párisi forradalom kitörésének hire (1848) élénk visszhangot keltett B.-ban. Midőn a Frankfurtban megnyilt *előparlament* a B.-i radikálisok (*Hecker* és *Struve*) csalódására a középúton haladt, Matthys B.-i miniszter pedig Ficklert lázító beszédjei miatt letartóztatta: a radikálisok nyiltan kitűzték a köztársaság zászlaját és Hecker és Struve kiáltványt bocsátottak ki, melyben az összes fegyverképes lakosságot felhívták, hogy ápr. 14. fegyveresen jelenjen meg Donaueschingenben. E kiáltvány hatása azonban nem felelt meg a várakozásnak, mert a köztársasági csapatok a B.-i kormánynak segélyére siető 8. birodalmi hadtesttől vereséget szenvedtek. De a kudarc nem lohasztotta le a republikánusok reményeit és a frankfurti parlamentbe történt választások eredménye igazolni látszott azokat, amennyiben 19 képviselő közt 12 köztársasági volt. Máj. 11. Rastadtban tényleg katonai lázadás tört ki. Karlsruheban ugyan a kormány máj 13. a katonaságot és a polgári őrséget megeskettette az alkotmányra, de a katonaság nagyobb része ugyanaz nap este szintén fellázadt, mire a nagyherceg családjával Elszászba menekült, a polgárság zöme pedig a Rastadtban székelő országos bizottságra ruházta a közrend fenntartását. E bizottság Brentano elnöklete alatt május 14. Karlsruheba tette át székhelyét és a szintén elmenekült minisztérium helyett kezébe vette a kormány teendőit. A megszökött minisztereket letették, a kamarákat feloszlatták, jún. 10-ére alkotmányozó gyülést hívtak egybe és az első korosztályt mozgósították. Az ország különböző részeibe kiküldött ügynökök pedig mindent elkövettek, hogy a forradalom a szomszéd országokra is kiterjedjen, sőt Párisba menesztettek követséget segítségért. De míg a mérsékelt Brentano és a radikális Struve pártja a jún 10-én egybegyűlt alkotmányozó gyűlésen egymással viaskodott, a megfutott nagyherceg Poroszországhoz fordult segítségért, melyet ez nyomban meg is küldött. Vilmos porosz régens személyesen vette át a főparancsnokságot, egy másik hesseni segélyhad élén pedig Peuker közelgett.

A radikálisok utóbbit megelőzendők, máj. 30. betörtek Hessenbe, de visszaverettek. És ezzel megfordult a kocka. Három porosz hadoszlop megszállta a Pfalzot és B.-ba szorította vissza a felkelőket. Az országos bizottság helyébe lépett ideiglenes kormány zavarában a lengyel *Mieroslawskira* (l. o.) bízta a fővezérletet, aki jún. 20. Waghäusel mellett állta el a poroszok útját, de teljesen megveretett. Jún. 25-én a poroszok bevonultak Karlsruheba, míg a szétvert felkelő hadsereg a Murg-vonal mögé huzódott, a mozgalom vezérei pedig Svájcba menekültek. A poroszok végül Rastadtot zárták körül, mely erősség 3 heti ostrom után júl. 23. feltétlenül megadta magát, mire a győztes poroszok a 4500 foglyul esett felkelőt azonnal a rögtönitélő biróság elé állították.

Erre azután százával végezték ki a fölkelőket és százával küldték őket a fegyházakba. A nagyherceg csak 1849 őszén tért vissza Karlsruheba és 1852 ápr. 24. meghalt. Másodszülött fia: *Frigyes Vilmos Lajos* (I. Frigyes) lett utóda, ki elmebeteg bátyja, Lajos trónörökös helyett mint kormányzó foglalta el a trónt, Mária Lujza Erzsébetet, Vilmos porosz régens (a későbbi német császár) leányát vette nőül, mely házasság révén B. mindinkább Poroszország politikájának medrébe tereltetett. A belügy terén csak a Meysenburg-kormány által kötött konkordátum (1859) talált az országban akadályokra, minek folytán a következő mérsékelt liberális Lamey-Stiebel-kabinet e konkordátumot módosította. A külügy terén Roggenbach külügyminiszter utóda, az Ausztriához szitó *Edelsheim* arra törekedett, hogy a schleswig-holsteini kérdés megoldása a középállamokra bizassék, amit Ausztria is sürgetett, nehogy e kérdés Bismarck kezében hatalmi eszközzé váljék. Ez a politika szerencsétlenül ütött ki. Az 1866-iki háboruban a poroszok a B.-i hadsereget könnyűszerrel visszanyomták, mire az Edelsheim helyébe kinevezett Mathy sietett a régi német szövetségből kilépni és Poroszországgal aug. 17. békét kötni. Vilmos király enyhe föltételeket szabott sógorának, B. területét nem csonkította és beérte a 6 millió forintban megállapított hadisarccal. Azonfelül B. titkos szerződésben védő- és dacszövetséget kötött Poroszországgal. S valóban, midőn az 1870-iki német-francia háború kitört, B. az észak-német szövetséget teljes erejével támogatta.

A nagyherceg és kormánya már az első német diadalok hatása alatt késznek nyilatkozott, hogy belép az észak-német szövetségbe. Jolly és Freydorf miniszterek tehát 1870 okt. havában Versailles-be utaztak és nov. 15. irták alá az északnémet szövetség és B. közötti szövetséget, nov. 2—5. pedig B. nevében Poroszországgal külön katonai egyezményt kötöttek. A katonai szerződés értelmében a B.-i hadsereg elveszítette önálló jellegét és mindenben közvetlen része lett a porosz hadseregnek olyformán, hogy a porosz király lett B.-nek legfőbb hadura. A B.-i hadsereg felvette a 14. porosz hadtest nevét. 1870 végén a B.-i kamarák elfogadták e szerződéseket. Az 1871 márc. 3. megejtett német birodalomgyülési választásokban a szabadelvü párt győzött. Az ország eszerint a kormánynak szabadelvű és nemzeti politikáját határozottan helybenhagyta. 1871-ben kitiltották a szerzetesrendű papokat az elemi iskolákból. Az 1873 okt. megejtett választásokból 50 szabadelvű, 10 klerikális és 3 néppárti képviselő jutott a kamarába. 1876-ban a Jolly-minisztérium a klerikalis párt heves ellenzése dacára keresztülvitte, hogy 153 községben a fennálló felekezeti iskolák felekezet nélküli iskolákká alakíttassanak át. Ez a törv. csak nehezen ment ker[illegible] ez okból 1876 őszén Jolly helyébe a simulékony *Turban* lépett, ki 17 évig maradt a kormányon. 1893. *Turban* és *Ellstätter* miniszterek visszaléptek; utódaik let-

[illegible] (pénzügy). Az 1897-iki választásokban az ad hoc szövetkezett klerikálisok, demokraták és szocialisták teljesen megverték az eddig többségben volt nemzeti szabadelvüeket és demokrata választási törvényt követeltek. A Nock kabinet ezt következetesen [illegible] és leszavaztatása dacára is kormányon maradt. Több évi alkotmányválság után a nagyherceg a Nock kabinetet végre elbocsátotta (1901). Nock utóda, *Brauer*, 1904. a kamarákkal egyetértve megalkotta az új választási törvényt. Az uj (1905) választásokban a liberális pártok csekély többséggel győztek. Miniszterelnök jelenleg Dusch, ki a kultusz- és igazságügyi tárcát is kezeli; a külügy és közlekedés br. Marschall von Bieberstein, a pénzügy Becker kezeire van bízva. 1907 szept. az elhalt I. Frigyes nagyherceget II. *Frigyes Vilmos* (szül. 1857 jul. 9.) váltotta fel B. trónján. Miután Hilda nassaui hercegnővel kötött házassága magtalan, rokona, *Miksa* B.-i nagyherceg a trónörökös, aki 1900 jul. 10. óta Mária Lujzát, a Cumberlandi herceg legidősebb leányát [illegible], akitől több leánya és 1906 febr. 24. Bertold Frigyes nevű fia született. E figyermek [illegible] B. trónjára szerződésileg a kat. Hohenzollern-Sigmaringen hercegi család emelt igényt.

[illegible] Quellensammlung der badischen Landesgeschichte [illegible] Karlsruhe; Wille-Koch-Winkelmann, [illegible] der Pfalzgrafen am Rhein 1214—1400, 1886 köv.; [illegible] Regesten der Markgrafen von Baden und [illegible] 1. köt. Innsbruck 1892; Sachs, Geschichte der Markgrafschaft Baden, 5 köt., Karlsruhe 1764 – [illegible] Baden badische Landesgeschichte, Freiburg 1834, [illegible] 1864; Vierordt, Badische Geschichte bis zum Ende [illegible] Tübingen 1865; Weech Fr., Die Zähringer in Baden, Karlsruhe 1881; u. a., Baden von 1738—1830; u. a., Badische Biographien, 4. köt. 1875—1892; u. a., Badische Gesch., Karlsruhe 1890., ez a legjobb kézikönyv; [illegible] der badischen Verfassung 1868; Brambach, Bildnisse zur Gesch. d. badenischen Fürstenhauses, Karlsruhe 1883; [illegible] Die Bewegung in Baden 1848—49, Mannheim 1850; Häusser L., Denkwürdigkeiten [illegible] der bad. Revolution 1851; Friedberg, Der Staat [illegible] Kirche in Baden seit 1860; Müller L., [illegible] 1894 s köv. 4 köt.; Chrismar, Genealogie des Gesammthauses B., Gotha 1891; Kienitz, Histor. Karte des Grossherzogtums B., Karlsr. 1868; Wieland, Das Staatsrecht B.-s, Freiburg 1895; Mayer E. H., [illegible] Volkssitten, Strassburg 1900; Maas, Gesch. der kath. Kirche in B., 1892; Schmidt I., Simultankirchenrecht im Grossh. B., Karlsruhe 1910; Lauers, Gesch. der kath. Kirche in B., Freiburg 1909; Durm, Ochelhäuser u. Wagner, Kunstdenkmäler des Grossh. B. Eddig 7 köt.; Beschreibung von Münzen u. Medaillen des Fürstenhauses u. Landes B. (eddig 3. köt.); Scheyrer, Gesch. der Revolution in B., Darmst. 1910; Holzmann, B.-s Orden und Ehren[illegible] 1910. Dezsmanka.

[illegible] Röder von Diersburg, Des [illegible] Ludwig Wilhelm von B. Feldzüge wider die [illegible] 1839—42, 2 köt.; Gotz, Berichte Karl [illegible] von Baden [illegible] über den Feldzug 1685—86, megjelent a Történelmi Tár 1887—89. évfolyamában és külön [illegible]; Schulter Aloys, Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden und der Reichskrieg gegen Frankreich 1693—97, [illegible] Karlsruhe 1892; Gotz, Az 1688. évi hadjárat és Nándorfehérvár ostroma, Történelmi Tár, 1890. évf.; Neff W., Ludwig Wilhelm Markgraf von B. und Hochberg, Reichs-Feldmarschall, Gubernator von Raab, Berlin 1892. A B.-i és [illegible] gyarmatosok betelepítéséről Kohn, Die deutschen [illegible] Südungarn, Innsbruck 1903; Gross, Badische Landeskinder in Siebenbürgen. Korrespond. Blatt der siebenbürg. Landeskunde 1889, 12. köt. és Amlacher cikke u. o.

Baden, 1. *B.* (régi magyar néven: Podona, Podony), város, híres fürdőhely és B. ker. kapitányság székhelye, 27 km.-nyire Bécstől, 241 m. magasságban, a Schwechat és vasút mellett, 22,000 lak., szőllőmíveléssel, cseresznyefa-pipaszár és szipkakészítéssel és auto-gyárral. A Bécsi-erdő végső kiágazásai köztszépen fekvő város legszebb épületei a gót plébániatemplom (XV. sz.), a gyógyház, az Aréna, az Undine-kút Kassintól (1903), a császár-jubileumi szinház, amelyet 1909. Helmer és Fellner építettek, a Rollett-múzeum, amelyben a Gall-féle koponya-gyüjteményt őrzik, a főpiacon a Szt. Háromság-szobor Stanettitől (1718), a városi fürdőház, a Gaming-hegyen a Ferenc József-múzeum érdekes keresztelő- és bérma-érmekkel, a Frigyes főherceg tulajdonában levő Weilburg (1823-ból) és Jenő főherceg villája. Szép sétahelyei a városi park, a Kálvária-hegy és az Alexandrowitsch-féle park. Gyönyörü a közvetlen hozzá csatlakozó Helena-völgy, amelyet a Rauheneck és a Scharfeneck romjai koronáznak és amely fölött a bécsi vízvezeték vezet el. Messzebb fekvő kirándulóhelyek a régi és új Krainerhütte, Heiligenkreuz, ezen túl a Mayerling-kastély és még tovább Klausen-Leopoldsdorf. B. kénes, 1906. konstatált radioaktiv forrásai, számszerint 13, ivóvizül és fürdőül szolgálnak. A leggazdagabb forrás a Römerquelle vagy Ursprung dolomit mészkőből bugyog elő; 34 m. hosszú folyosó vezet egy terjedelmes barlangba, ahol a vizet (naponként 7600 hl.) 6 m. mély üstben fogják föl. A szebb és használtabb fürdők (köszvény, reuma, neuralgia stb. ellen): Engelsbad, Ferdinandsbad, Franzensbad, Herzogbad, Johannesbad, Karolinenbad, Leopoldsbad, Militärbad, Mineralschwimmbad és Theresienbad. Évenként mintegy 30,000 beteg látogatja. A bécsiek mint nyaralóhelyet is szívesen látogatják. B.-t már a rómaiak ismerték Aquae Pannonicae néven. Mátyás király Alsó-Ausztriával együtt 1482. B.-t is elfoglalta. 1529. és 1683 ban a törökök szállották meg és különösen az utóbbi évben majdnem egészen lerombolták. 1812-ben nagy tüzvész pusztította. V. ö. Der Kurort B. bei Wien (Wien 1906); *Wettendorfer*, Der Kurort B. (u. o. 1898); *Schwarz*, Die Heilquellen v. B. (u. o. 1902); *Rollett*, Beiträge zur Chronik der Stadt B. (B. 1880—1900).

2. *B. (Oberbadennek* is hívják), város és fürdőhely Aargau svájci kantonban a Limmat és vasút mellett, 388 m. magasban a tenger szine fölött, (1900) 6100 lak., pamutfonással, elektromos gépgyártással és szőllőmíveléssel. Jelentékenyebb épületei a XV. sz.-ból való városháza, ahol 1714. a spanyol örökösödési háborut befejező B.-i békét Franciaország és a német birodalom megkötötték: a plébániatemplom, amelyben 1526. Oecolampadius és Haller dr. Eckkel vallási vitát folytattak, a Limmaton átvezető födött híd, a Stein nevű vár romjai és a fürdőépületek. 46—48°-os kénes forrásainak száma 19; ezek vizét ivásra, fürdésre, belélegzésre, különösen köszvény, reuma, tüdő- és gégekatarrhus ellen használja évenként mintegy 20,000 fürdővendég. B.-t a rómaiak Aquae Helveticae néven ismerték. A középkorban itt állott a Habsburgok Stein nevű erős vára, amelyet a svájciak 1415. rombadöntöttek. 1780-ig Bern és Zürich katonokhoz tartozott. 1883 óta Aargau része. V. ö. Der Thermalkurort B. (Zürich 1904); *Welti*, Die Urkunden d. Stadtarchivs zu B. (Bern 1896—99, 2 köt.); *Welti* u. *Merz*, Die Stadtrechte v. B. u. Brugg (Aarau 1901).

3. *B. (Baden-Baden)*, B. nagyhercegség ugyanily nevű kerületének (1042 km²) székhelye, Európa egyik leglátogatottabb fürdője, az Oos kellemes völgyében, vasút mellett, (1905) 16,237 lak., fafaragással és cigarettakészítéssel. Régi része amfiteátrumszerűen dombon épült; újabb, pompás hotelekben és gyönyörű villákban gazdag része a domb alján áll. Kiválóbb épületei: a plébániatemplom, amely egy római templom helyén a XV. sz.-ban épült és amelyben a B.-i őrgrófi család 14 tagjának síremléke látható; az ev. templom gót stílusban, az új orosz templom pompás freskókkal; a görög templom aranyozott kupolával, Klenze műve; a Conversationshaus különböző célokra szolgáló pompás termekkel; az ivócsarnok, 85 m. hosszú árkádokon nyugvó épület Götzenberger híres freskóival; a renaissance-stilusban épült nagyszerű Fridrichsbad, az Augustabad; a város fölött az ú. n. «új kastély» a B.-i nagyherceg nyári lakóhelye, amelyet mai alakjában 1689. készítettek el. B. sétaterei közül a «Promenade» a legszebb és legélénkebb; itt vannak a legszebb kirakatok. Környékén a legkedveltebb sétahelyek a Lilienthaler Allee Aguszta császárné emlékszobrával; ezen vezet át az út a Lichtenthal nevű apáca-zárdához; tov. Hohenbaden, Alteneberstein romjai, a Merkurius-hegy mindegyikén kilátó-toronnyal; Eberstein kastély; a Fremersberg, végül Iffezheim község, ösmert német versenytér, ahol nyaranta (aug.-ban) nagyobbszabású nemzetk. versenyeket rendeznek. Jelentősebb versenyei a Zukunfts-Rennen (kétéveseknek), a Nagy díj (80,000 márka és arany serleg) stb., amelyekben magyar lovak is nem egyszer diadalt arattak. A versenyeket a nemzetközi egylet rendezi. Thermái, több mint 20, 1350 m. mélységből fakadnak, melegek, egy kissé sós ízüek; a főforrás, az Ursprung (24 óra alatt 1750 hl. vizet ad) főképen klórnátrium, klórlithium és klórkalciumból áll; fürdésre, ivásra és befecskendezésre használják, főképen görvély, köszvény, légcsőkatarrhus ellen és a végbél tevékenységének előmozdítására. A fürdővendégek száma, bár játékbankját már 1872. bezárták, évenként megközelíti a 80,000-et. B.-t már a rómaiak ismerték Aquae Aureliae (Civitas Aurelia Aquensis) néven, amelyet Aurelius Alexander Severus császártól kapott; a XII. sz.-ban a zähringi őrgrófok birtokába jutott. 1533-ban a B.-i őrgrófok székhelye lett. 1689-ben a franciák csaknem egészen feldúlták. Mint fürdőhely akkor tett szert nagyobb hírnévre, midőn a francia emigránsok keresték föl nagyobb számmal. V. ö. *Schnars*, B. u. Umgegend (12. kiad. 1907); *Frey*, B. als Kurort (4. kiad. 1906).

Baden-Baden, l. *Baden* (3).

Badeni, 1. *Kasimir*, gróf, osztrák államférfiú, szül. Szurochovóban (Galicia) 1846 okt. 14., megh. Krasneben 1909 júl. 9., bevándorlott olasz család sarja. Krakóban végezte a jogot s azután a galiciai helytartótanácsnál kezdé pályáját. 1888-ban Galicia helytartójává tették, midőn pedig 1895 szept. a koaliciós kabinet (Kielmansegg-minisztérium) megbukott, a császár a németek és a csehek kibékítését, első sorban azonban a Magyarországgal kötött egyezség tiz évre való megújítását a miniszterelnökséggel együtt szept. 30. B.-ra bízta, Az új választási törvényt a birodalmi tanács szláv többsége ugyan elfogadta, de egyéb terveit a háttérbe szorított német ellenzék meghiusítá és különösen az 1897 ápr.-ban kiadott, a cseheknek kedvező nyelvrendeletek ellen kíméletlen harcot folytatott. B. erre 1897 jún. a birodalmi tanácsot elnapolta és rendőri hatalommal igyekezett a cseh- és morvaországi németeket megpuhítani. Midőn B. a kiegyezésnek minden áron való keresztülvitelére törvénytelen eszközök alkalmazásától sem riadt vissza, amilyen a nov. 25. életbe léptetett *Lex Falkenhayn* is volt, és midőn honfitársa, Abrahamoviez elnök a következő napokon a Schönerer-párt s a szocialisták vezérférfiait rendőrökkel hurcoltatta ki a teremből, a németség mindenütt megmozdult és nov. 18. még Bécsben is fenyegető utcai tüntetések voltak, melyek láttára a császár Badenit kabinetjével együtt november 23-án elbocsátotta. Azóta csak a galiciai tartománygyűlésen szólalt fel hébe-korba.

2. *B. Stanislaus*, gróf, az előbbinek öccse, szül. 1850 aug. 9. 1884-ben a galiciai tartománygyűlésbe választották, 1891. pedig az urak házába nevezték ki. 1895-ben, másodízben pedig 1903. Galicia tartományi marsallja lett.

Badenia a neve Németország egyik legnagyobb akadályversenyének, amely évente Mannheimben kerül dülőre. Összdíjazása 50,000 márka és tiszteletdíj. A versenyben, amely handicap-jellegű, úrlovasok lovagolnak.

Badeni agyag, a neogén, illetőleg az alsó miocén második mediterrán emeletének egyik megkülönböztetett fácies-képződménye. A Lajtamészszel egykorú. Kék, finom márgás agyag, igen gazdag kagylókban és foraminiferákban. Nevét a Bécs melletti Badentől kapta. Jó anyag téglagyártásra. Hazánkban is elterjedt.

Badeni borok. Badenben általában közepes minőségű fehér és vörös borok teremnek, de van sok silány minőségű, másrészt azonban olyan finom borok is vannak, melyek Németország legerősebb borai közé tartoznak. Fő szőllőfajok az elbling, ruhlandi, rizling és tramini, valamint a kék burgundi egyik válfaja. Híresebb bortermő helyek: Meersburg, Hagnau, Küssnach, Dangstetten, Kaiserstuhl, Erzingen, Laufen, Müllheim (markgräfler borok), Auggen, Ihringen, Rotweiler, Burkheim, Freiburg, Artenau, Affental (itt terem a híres affentali bor, mely Németország legjobb vörös bora), Zell, Oberkirchen, Murgtal, Weinheim, Hamsbach, Marbach.

Badeni meggyfa (Prunus mahaleb). Fehér szijácsának, de különösen kérgének friss állapotában kellemetlen, de később kumarintól vagy más illó olajtól származó kellemes szaga van. Ezért pipaszáraknak, szipkáknak és sétabotoknak használják. Az alsóausztriai Baden mellett régebben, újabban másfelé is, nálunk Fegyverneken, Esztergom, Nagytapolcsány és Sopron mellett rendszeresen termelik. Kezelése sok gondot kíván.

Badeni-rend, l. *Oroszlánrendek*.

Badeni szerződés (1714 szept. 7.), kiegészítő része az utrechti béke-szerződésnek (l. o.), amelynek határozmányai tizenkét külön szerződésben foglaltatnak.

Badenit [illegible] szürkésszinü, fémfényü, szemesés és [illegible] tömegekben előforduló arzénind *asvány* [illegible] Romaniából (Negulezul [illegible]).

Badenoch [illegible], a Spey folyó [illegible] Skótországban.

Baden-Powell, *Robert*, angol tábornok, szül. Oxfordban 1857 febr. 22. Már 1876. lépett a hadseregbe és India, Afganisztán és Dél-Afrikában [illegible]. Kitűnt az asantik elleni háboruban (1895–96), részt vett továbbá 1899–90 a búrok elleni háboruban és Mafeking városát 6 hónapig védelmezte. Azután a búr köztársaságokban újjászervezett rendőri csapatok főfelügyelője lett, 1907 pedig Angliába hívták vissza és a yorki hadosztály parancsnokává tették. Ebben az állásban 1908 máj. [illegible] beszédet, melyben Németországot jelölte meg, mint Anglia természetes versenytársát és legtényegetőbb ellenfelét.

Badenstedt, közs. Hannover porosz közig. kerületben, Linden vidéke j.-ban, vasút mellett, (1905) 2000 lak.

Badenweiler, község és fürdő Baden nagyhercegség Lörrach kerületében, a Blauen-hegy lábánál, vasút mellett, (1900) 652 lak. Mint klimatikus gyógyhely és élénken látogatott fürdő ismeretes, csinos kórházzal, körülötte parkkal. A Schlossbergen B. kastély romjai láthatók; 1784. római fürdőmaradványokat fedeztek fel benne. V. ö. *Wever*, B., (Berlin 1880).

Bader, *Clarisse*, francia írónő, szül. Strassburgban 1840. A régi korok nőiről írt társadalmi tanulmányokat. La Femme dans l'Inde antique (1864); La Femme grecque (1871); La Femme romaine (1877) és La Femme française dans les temps modernes (1883).

Badge (ejtsd: bedzs), az angol heraldikának különleges sajátsága, a. m. ismertetőjel, célja ugyanaz, mint a mesteralaké vagy címerképé, megkülönböztető jelül szolgál, de azoktól annyiban különbözik, hogy pajzskeret nélkül is használható. Néha ugyanazt a képet mutatja, mint az oromdísz és ezért a kettőt gyakran össze is zavarják, pedig a B. a sisakkal össze nem függ, míg az oromdísz a sisak nélkül el nem képzelhető. A B.-nek régebben két neme volt használatban, az egyiket egyes családok vagy királyok ismertető jeléül használták, a másikat csakis egyes családok használták, hogy különösen tornak alkalmával ne lehessen őket mindjárt felismerni. B.-ül szerepeltek a Lancaster- és York-ház által használt fehér és piros rózsa, a skót bogáncs, az ír lóhere stb. A legismertebb B. a Walesi herceg által használt hármas strucctoll, amelyről a hagyomány azt tartja, hogy III. Eduárd angol király hasonnevű fia, a fekete herceg nyerte 1346. a Crècy-i csatában János cseh királytól. E hagyománynak azonban nincs alapja, a strucctollas B. 1369. említtetik először. V. ö. *Ströhl*, Beiträge zur Geschichte des B.-s (A bécsi «Adler» cs. k. herald. társ. 1901. Évkönyvében); *Fox-Davies*, A complete guide of Heraldry (London 1909); *Bárczay*, A heraldika kézikönyve (Bpest 1897).

Badia, mintegy 60 község stb. neve Olaszországban, jelentékenyebbek: 1. *B.* de Calavena, közs. Verona tartományban, az egykor német eredetu Tredeci Commune főhelye volt, pompás márvány-bányákkal, (1901) 3017 lak. — 2. *B.* Polesine, járási székhely Rovigo tartományban, az Adige jobbpartján, igen termékeny vidéken, vasút mellett, timáriparral, fémárugyártással, (1901) 6393 lak. — 3. *B.* Tedalda, község Toscanában, a Metauro forrásai közelében, egykor híres apátsággal, (1901) 2875 lak.

Badia y Lablich (*Leblich*), *Domingo Castillo*, spanyol utazó, szül. 1766. Barcelonában, megh. a mekkai zarándokúton Meseribnél 1818 aug. 30. Ifjú korában a mennyiségtannal, földrajzzal, természettudományokkal, zenével, de kivált az arab nyelvvel foglalkozott. 1801-ben mint a spanyol kormány titkos küldöttje utazott északnyugati Afrikába. Hogy mohammedánusnak mondhassa magát, sajátkezüleg végezte önmagán a körülmetélést. Tangerban *Ali bég* álnév alatt mint a próféta rokona szállt partra; hamis bizonyítványait a pecsétekkel együtt maga gyártotta. A marokkóiak mindenütt nagy hódolattal fogadták és a császár is úgy bánt vele, mintha testvére lett volna. Mivel IV. Károly király restelte volna ezt a rendkívüli hiszékenységet és bizodalmat hálátlan árulással (B.-nak az volt a megbizása, hogy felkelést szervezzen a császár ellen) viszonozni, küldöttjét visszahítta. Visszahivatása után B. Mekkába utazott a zarándokokkal, bejárta északi Afrikát, Görög- és Törökországot meg Szíriát. A legszentebb helyekre is bejutott és mindenütt részt vett az ünnepélyeken. 1807-ben tért vissza Spanyolországba, ahonnan 1814. Franciaországba költözött. Ott adta ki útleírását Voyage d'Ali Bei en Afrique et en Asie (Paris 1818) cím alatt.

Badics *Ferenc*, irodalomtörténeti író, szül. Székesfehérvárt 1854 aug. 27., középiskoláit ugyanitt és Egerben járta, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Előbb Ujvidéken volt tanár, majd Bpesten tanított több iskolában, míg 1894. a budapesti I. ker. kat. gimnázium vezetésével bízták meg, mely intézet az ő szervezése mellett vált állami főgimnáziummá; 1898. a tanárképző gyakorló-főgimnázium igazgatójává nevezték ki s mint ilyen kir. tanácsosi címet és főigazgatói rangot nyert. 1890 óta tagja a Közoktatásügyi Tanácsnak. Az akadémia 1894. levelező, 1910. rendes tagjává választotta. Munkái: *Gaal József élete és munkái* (Nemzeti Könyvtár 1881); *Dukai Takács Judit* (a Petőfi-Társaság Koszorujában 1881); *Csokonai* (1883); *Kisfaludy Sándor* (1883) és *Arany János* első teljes életrajza (1884); *Fáy András* életrajza, gazdag korrajzi részletezéssel készült pályanyertes monografiája, mely az akamia könyvkiadóvállalatában jelent meg (1890). Beöthy Zsolttal együtt szerkesztette az Athenaeum ú. n. *Képes Irodalomtörténetét*, mely 1907. 3. kiadásban jelent meg. Sajtó alá rendezte *Gaal József műveit* I–III. (1881); *Bajza József összes munkáit* I—VI. (1900). Széchy Károly halála után az akadémia megbizásából befejezte *Zrinyi Miklós költői műveinek* kiadását (1906); a Magyar Remekírók c. vállalatban kiadta s bevezetésekkel látta el *Gyöngyösi* és *Bajza műveit* egy-egy s *Petőfi műveit* négy kötetben. Irodalmilag különösen jelentékeny *Gyöngyösi Murányi Vénus*-ának az akadémia megbizásából

végzett kritikai kiadása (1909). Legutóbb kiadta *Petőfi összes leveleit* (a Petőfi-könyvtárban 1910). A pedagógiai és tankönyv-irodalom terén is jelentékeny sikerrel működött.

Badigeon (franc., ejtsd: badizsoñ). Oltott mészből és kőporból v. okkerből készült festék, melyet falak szinezésére használnak. *Olasz B.* (Mormorillo) a. m. valamely szín hozzáadásával megfestett, mészből és krétából (bécsi fehér) álló vakolat, melyet rétegenkint kennek föl s hogy fényt kapjon, kefélnek és gyapju-ronggyal dörzsölnek.

Badin (franc., ejtsd: badén), a. m. bohó, pajzán; *badinage*, pajzánság, mókázás.

Badinguet (ejtsd: badeñge), annak a kőművesnek a neve, aki 1846. odakölcsönözte a ruháját Napoleon hercegnek (a későbbi császárnak), hogy Hamból megmenekülhessen; emiatt a B. név csúfneve maradt III. Napoleonnak.

Badióták, ladin néptörzs Dél-Tirolban.

Baditz *Ottó*, festő, szül. Tótkereszturon, Sopron vmegyében, 1849 márc. 19. Mint végzett jogász a bécsi képzőművészeti akadémia növendékei közé iratta magát, itt másfél évet töltött, majd Münchenbe ment, hol Dietz növendéke lett. Három évig volt e jeles tanár oldala mellett s aztán önálló műtermet nyitott a bajor fővárosban, hol a magyar nép életéből vett képeivel csakhamar fölkeltette a műbarátok érdeklődését. Első nagyobb műve az *Elitélve* c. olajfestmény volt (1879), melynek Pap Henrik által készített rézkarcát később a Képzőművészeti Társulat küldötte szét tagjainak. A kép börtönbe vitt fiatal lánykát ábrázol s főleg a jellemzés erejével keltett figyelmet. 1882-ben B. is pályázott a vallásalap 500 frtos egyházfestészeti díjára s azt *Karácsony éjjel* c. művével el is nyerte. Egyik legnépszerübbé vált képét, az *Angyalcsinálók*-at 1885. állította ki Budapesten, ezt a székesfőváros vette meg. Mindezeket a képeket Münchenben festette, de 1890. Budapestre költözött s magával hozta *Kihallgatás* c. festményét, amellyel a Képzőműv. Társulat 500 frtos díját nyerte el. Itthon aztán számos arcképet festett s ezenkívül illusztrációkat is rajzolt. Ez utóbbi nemben legtöbb sikert ért el a Kiss József *Mese a varrógépről* c. költeménye illusztrálásával. Szépműv. Múzeumunkban a *Gyermek álma* c. képe látható, amelyet 1896. festett.

Badius, *Jodocus (Bade Josse)*, párisi könyvnyomtató, szül. a Brüsszel melletti Aschban 1462., megh. Párisban 1535. Szülővárosáról Ascensianusnak is nevezték. 1500 körül alapította meg párisi nyomdáját. Arról nevezetes, hogy az ő nyomtatta könyveken láthatók először az eddig ismert legrégibb könyvnyomtató sajtók ábrái (1507). Ő azokat nyomdászjelvény gyanánt alkalmazta.

Badjinec, adóközs. Belovár-Kőrös vm. čazmai j.-ban, (1900) 474 horvát-szerb lak.; u. t. és u. p. Dubrava.

Badlands (ejtsd: bedlendsz), pusztaság Nebraskában (l. o.).

Badljevina, adóközs. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 832 horvát-szerb, magyar és cseh lak.; vasúti állomás, postahivatal, u. t. Sirač.

Badminton. A lawn-tennishez hasonló angol labdajáték, nálunk még ismeretlen. Az Angliában meglehetős népszerüségnek örvendő játékhoz az ú. n. toll-labdákat használják, melyeket a tennis-ütőkhöz hasonló, de azoknál kisebb méretü ütőkkel csak röptükben szabad érinteni. A B.-t 14 m. hosszú és 7 m. széles, lawn-tennis-pályákhoz hasonló beosztású területen játszszák. Szabályai is hasonlítanak az említett játékéhoz, mely fölött az az előnye van, hogy zárt helyen is játszható. Nagy ügyességet, jó szemet és itélőképességet s gyors elhatározást követel.

Bádog. B.-nak v. *fehérlemeznek* nevezik az ónnal v. ón-ólom ötvénnyel bevont vaslemezt. L. *Vaslemez.*

Bádogedények, l. *Vasedények.*

Bádogmegmunkálás, l. *Lemezmegmunkálás.*

Bádognyomat, plakátok stb. fémlemezre nyomtatása. Az egyszínű B.-okat ruganyos anyagból való formáról, a többszínűeket pedig átvivő eljárással nyomtatják. A *direkt nyomású* ruganyos forma masszája lehet közönséges hengeranyag, zselatin, kaucsuk v. guttaperka. A *hengeranyagból* való forma készítéséhez első sorban a szedésről vett papirosmatrica szükséges. A *zselatinformát* legkönnyebben galvánozott s hátulján megöntött matricáról készíthetjük. Ha *kaucsukból* való formát készítünk, ajánlatosabb már oldott kaucsukot használni. A *guttaperkából* való forma kézi sajtón készül. A bádogplakátok *több színben* való nyomtatása úgy történik, hogy a szöveg v. kép részleteit előbb a litográfiai kőre átviszik, innen kevés kopállakkal kevert festékkel átnyomó papirosra, erről pedig a bádogra nyomtatják át. A direkt nyomású bádogplakátok könyvnyomó sajtón is nyomtathatók, de a litográfiai sajtón való nyomtatásuk könnyebb. L. *Lemeznyomat.*

Bádogosmunka, egy épületen mindaz a munka, mely vas- és cinkbádogból, ónozott v. cinkezett vasbádogból, ólomlapokból áll. Sokszor a rézbádogból való tárgyak készítését is a bádogos végzi.

Bádok, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1900) 546 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Kolozsborsa.

Bádon, kisk. Szilágy vm. zilahi j.-ban, (1900) 511 oláh lak., u. p. és u. t. Balla.

Badonviller (ejtsd: villé), község Meurthe-et-Moselle francia départementban a Blette mellett, (1906) 2175 lak., kőbányákkal, gyapjufonókkal, posztó- és szeszgyártással.

Badorf, község Köln porosz közig. kerületben, Köln vidéke j.-ban, (1905) 3251 lak., szénbányászattal és brikettgyártással.

Badrinath, a Himalája-hegylánc egyik hegycsoportja Indiában, a gharvali kerületben; öt csúcsa van, amelyek 6672—7024 m. magasságra emelkednek. Glecserei táplálják az Alaknanda-folyót. Lejtőjén 3086 m. magasságban öt, Visnunak szentelt templom van; az egyik híres búcsujáró-templom, amelyet évente mintegy 50,000 zarándok látogat meg.

Badus, hegy, l. *Szt.-Gotthard.*

Baduvi, a szundai fajhoz tartozó hegyi néptörzs Jáva-sziget Ny.-i részében.

Badzso v. *vaccsur.* Celebesz szigetén és a szomszédos szigeteken lakó nép. Maláji nyelven *orang-laut*-oknak is nevezik. Ugy látszik, hogy

az ő[illegible]fteknek a malájakkal való keveredéséből származtak.

Baeckea L. (növ.), *Babingtonia* Lindl., a Myrtaceae (Mirtuszfélék) család génusza, melynek mintegy 58 faja néhány kivétellel Ausztráliában terem. Cserjék. A *B. camphorosmae* (Lindl.) illatos kerti növény. A *B. frutescens* L.-nek, mely Dél-Kínában, Hátsó-Indiában és a Szunda-szigeteken van elterjedve, igen erős szagú ágai vannak; ezek ruha közé téve, távoltartják a rovarokat; a battak Borneo szigetén orvosságnak és menstruációhajtó szernek használják.

Baecula, ókori város Hispaniában, a Baetistől (Guadalquivir) É.-ra, ezüstbányák mellett; környékén harcolt Scipio a II. pún háborúban; pontos fekvése ismeretlen.

Baedeker, *Karl*, német könyvkereskedő, szül. Essenben 1801 nov. 3., megh. Koblenzben 1859 okt. 4. Egy még ma is fennálló könyvkereskedés és nyomda tulajdonosának fia 1827-ben Koblenzben nyitott könyvkereskedést. B. majdnem kizárólag utazási könyvek szerkesztésével és kiadásával foglalkozott s ezek csakhamar annyira elterjedtek, hogy B. európai hírnévre tett szert. Utazási könyvei összeállításánál az angol Murray-féle «handbook»-okat vette ugyan mintául, mindamellett utazási könyvei teljesen eredetieknek mondhatók, mert az adatokat önállóan, személyes tapasztalatok alapján gyüjtötte. Megbízhatóságának s praktikus szerkesztésének tulajdonítható, hogy minden kézikönyve számos kiadásban, franczia és angol nyelven is, el van terjedve.

Baehr, *Georg*, német építész, szül. Fürstenwaldéban (Szászország) 1666., megh. 1738 márc. 16. Szászországi kisebb protestáns templomok építése után 1722-től építette a drezdai Frauenkirchét, mely eredeti, szellemes alaprajzával és fölépítésével a protestáns templomépítés kiváló, mintaszerű alkotása.

Baehrens, *Emil*, jeles latinista, szül. Bayenthalban, Köln mellett, 1848 szept. 24., megh. Groningenben 1888 szept. 26. Bonnban és Lipcsében tanult, 1873. magántanár lett Jénában, 1877. a latin nyelv és irodalom rendes tanára Groningenben. Buzgó kiadó, zseniális, de merész szövegkritikus. Nevezetesebb kiadásai: Panegyrici latini (Leipzig 1874); Valerius Flaccus (u. o. 1875); Catullus (u. o. 1876—85, 2. köt.); Statius, Tibullus, Propertius. Legérdemesebb: Poetae latini minores (Leipzig 1879—83, 5 köt.). Kiegészítésül: Fragmenta poetarum Romanorum (Leipzig 1886).

Baele v. *ennedi*, nomád néptörzs Afrikában a Cád-tótól ÉK.-re. Számuk mintegy 20,000 főre tehető. Nagy kecske- és juhnyájaik vannak, újabban tevetenyésztéssel is foglalkoznak, mert Vadai és Dar Fur felé sót szállítanak. A tibbu törzzsel fajilag rokonok, nyelvük pedig a kanuri-val rokon. A különböző missziók hasztalan próbálkoznak a B.-k megtérítésével, mert eddig valamennyien pogányok.

Baelz, *Erwin*, orvostanár Japánban, szül. 1845. Stuttgartban, 1872. Lipcsében avatták orvosdoktorrá. Wunderlich tanár klinikáján volt tanársegéd. 1875-ben Tokióba hívták, hol az orvosi iskolában eleinte az élettant, később a belgyógyászatot, majd a nőorvoslást adta elő. Nagyszámú közlemény dicséri munkásságát; műveiben különösen a japánok antropológiai és patológiai sajátságaival foglalkozott. Egy japán-német orvosi lapot is szerkesztett és adott ki.

Baelz-féle foltok, l. *Mongolfolt.*

Baena, járási székhely Cordova spanyol tartományban, a Marbella pataknál; lótenyésztéssel, élénk gabona- és olajbogyókereskedéssel. (1900) 14,539 lak., az Altamira grófok palotájával, erős várnak és római építményeknek maradványaival.

Baensch, *Friedrich Bernhard Otto*, az Északi- és Keleti tengert összekötő Vilmos-császár-csatorna építője, szül. Zeitzban 1825 jún. 6., megh. Berlinben 1898 ápr. 7. Eleinte matematikát tanult Halleban, azután az építészeti akadémiát látogatta Berlinben, majd letevén az államvizsgát, 1851. technikai államszolgálatba lépett. Mint építészeti tanácsos Köslinben kikötő-építő munkálatokkal foglalatoskodott. 1871-ben előadó tanácsos a közmunkák minisztériumában, vezette az Elbe-szabályozás munkálatait, a vízépítő munkákat Schleswig-Holsteinban, a Majna-csatornázást, a Felső-Rajna szabályozását, több világító torony építkezését, valamint az 1895. befejezett Északi- és Keleti-tengert összekötő csatorna építését.

Baeotia, l. *Beócia.*

Baer, 1. *Fritz*, német festő, szül. Münchenben 1850 aug. 18. Baisch Hermannak volt tanítványa, de főleg a barbizoni festők hatása alatt fejlődött. Képein nagy erővel adja vissza a bajor fennsík és Alpok hangulatát. Őszi est c. jellegzetes műve a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható.

2. *B.*, *Karl Ernst*, zoológus, szül. Piep orosz községben Esztlandban 1792 febr. 28., meghalt Dorpatban 1876 nov. 28. Orvosi tanulmányokat végzett Dorpatban 1814. Németországi tanulmányi utazása közben megismerkedett *Döllinger*-rel, akitől kedvet kapott az állatboncolástanhoz. 1817-ben a königsbergi egyetemen proszektor, 1819. rendkívüli és 1822. rendes tanár lett s megalapította az odavaló állattani múzeumot. 1829-ben Pétervárra hívták meg a cs. akadémia tagjának és az állatboncolástan tanárának. 1830-ban visszatért Königsbergbe, de 1834. megint Pétervárra hívták. 1837-ben a cs. akadémia megbízásából nagyobb szabású tudományos kirándulást vezetett a Lappföldre és Novaja Zemlya felé. Számos dolgozatával az állatboncolás- és főleg az állatfejlődéstant gazdagította s ez utóbbiban halhatatlan érdemeket szerzett magának. Ő fejtette ki teljes alapossággal az állatfejlődéstanban a *csiralevélelméletet.* E téren legfontosabb műve: Über Entwicklungsgeschichte der Thiere, 2. köt. (Königsberg 1828—37). V. ö. *Baer* és *Hausmann*, Aus den Jugendjahren K. E. B.-s (Riga 1909).

Baerenkopf *Ignác*, hittudor, címzetes püspök, szül. Komáromban 1741 júl. 13., megh. 1809 ápr. 19. 1758-ban a jezsuita-rendbe lépett; a bölcseletet Nagyszombatban, a teológiát Bécsben végezvén, itt hittudor lett; tanított Kolozsvárt, Pozsonyban, Pécsett és Nagyszombatban, azután a bécsi, majd a nagyszombati nemes ifjak kollégiumának volt igazgatója. A szerzet föloszlatása után Illés-

házy István gróf házánál mint nevelő működött. 1783-ban pozsonyi kanonok lett és II. Lipót güssinghegyi c. apáttá nevezte ki. 1795 júl. 14. esztergomi kanonok, 1805 jan. 5. c. püspök, 1808. az életbe lépett pesti központi papnevelő intézet első rektorává neveztetett ki. Több, leginkább egyházjogi munkája maradt, részben kéziratban, melyek Esztergomban vannak. V. ö. *Zelliger A.*, Egyházi írók csarnoka.

Baer-féle törvény. Az É.-i félgömbön D.-ről É.-ra futó folyók (amilyenek pl. a szibériaiak) gyorsabb forgási sebességgel biró víztömegükkel folyton kisebb forgási sebességgel biró szélességek zónáiba jutván, a víz tehetetlenségi momentuma alapján *jobb partjukat mossák alá* és tolják egyre K.-re, a D.-felé folyók vize ellenben nagyobb forgási sebességgel biró zónákba kerülvén, ugyancsak a tehetetlenségi momentum alapján elmarad és ennek következtében Ny.-i, *de szintén jobbpartjukat marja.* A D.-i félgömbön a hasonló-irányú folyók ugyanazon okokból *balpartjukat* mossák alá. Ezt a jelenséget a geofizikában *Baer* K. E. orosz zoológus után nevezték el B.-nek. A B. érvényesülését kimutatta ezután *Suess E.* a *Dunára vonatkozólag* is, nevezetesen ama szakaszára, mely *Vácz- és Drávafok közt ÉD.-i irányú.* Ezen a vonalon laza törmelékes kőzetekből álló lerakodásokon folyik a Duna s végig a meredek jobbpartját mossa. V. ö. *E. Suess*, Über den Lauf der Donau, Österreichische Revue. 4. köt. 1863.

Baerle (ejtsd : bárle, lat. *Barlaeus) Gáspár*, újlatin költő, szül. 1584 febr. 12. Antwerpenben, megh. 1648 jan. 14. Amsterdamban; teológiát tanult Leydenben, a logika tanára lett, de állását a remonstránsok pártolása miatt elvesztvén, az orvostudományra adta magát s 1631. az amsterdami Athenaeumon a filozófia és ékesszólás tanára lett. Latin költeményei: *Poemata*, megjelentek Amsterdamban 1645—46. s néhány holland költeménye u. o. 1651—53-ban.

Baernreither, *Josef Maria*, osztrák politikus, szül. Prágában 1845 ápr. 12. A prágai kereskedelmi törvényszéknél kezdé pályáját, majd (1880) Bécsbe került az igazságügyminisztériumba. 1873—83. a cseh tartománygyülésnek volt tagja és egyúttal a német nagybirtokosok kúriájának bizalmi férfia. 1885-ben Egerben ugyanezen kúria a birodalmi tanácsba választotta. 1898 márc. 7. a gróf Thun-féle kabinetben a kereskedelmi tárcát kapta, de midőn Thun gróf teljesen a jobb pártra bízta sorsát, B. 1898 okt. 3. lemondott. Mind a birodalmi tanácsban, mind a cseh tartománygyűlésen, nemkülönben az osztrák delegációban a németek egyik vezérférfia. Boszniában tett tanulmányútjáról a Bosnische Eindrücke c. munkájában számolt be (Wien 1898). Irta még: Die englischen Arbeiterverbände und ihr Recht (Tübingen 1886) és Die Grundfragen der sozialen Versicherung in Österreich (Wien 1908). Részt vett az 1909. Rómában megtartott munkásbiztosítási kongresszuson.

Baert, l. *Bart.*

Baertsoen, *Albert*, belga festő, szül. Gentben 1866., hazájának városait, folyó- és tengerpartjait festi, rendesen esti világítás mellett, megkapó melankolikus hangulatban. Legjellegzetesebb műveinek egyike: Est az Escaut-n, 1898. Budapesten állami aranyérmet nyert. Kiváló a párisi Musée du Luxembourgban levő Hóolvadás című képe.

Baetica, az ókori Hispania egyik része, mely nevét a Baetis folyótól vette; K.-en határos volt Hispania Tarraconensissel, Ny.-on és É.-on Lusitaniával, melytől az Anas (Guadiana) folyó völgye választotta el (anélkül, hogy a határvonal a folyóval azonos lett volna); D.-en a gibraltári szoros s egyfelől a Földközi-tenger, másfelől az Atlanti-óceán. B. főrésze volt a Baetis (Guadalquivir) rendkívül termékeny völgye, melyet É. felől a Mons Marianus (Sierra Morena) választ el az Anas völgyétől, ÉK.-ről a castuloi hegység (a Sierra Morena keleti ága) nyúlik B.-ba, a Földközi-tenger mellékén az Ilipula hegység (Sierra Nevada). B. lakossága az ibériai néptörzshöz tartozott, melynek három ága telepedett le itt: K.-en a turdulok, Ny.-on a turdetánok, kik az augustusi felosztás következtében az Anasig B.-hoz, azontúl pedig Lusitaniához tartoztak; D.-en a Sierra Nevadától a gibraltári szorosig a bastulok. Legműveltebbek voltak közöttük a turdetánok. B. fontosabb városai *Gades* (most. Cadix), *Hispalis* (Sevilla), *Corduba* (Cordova), a római helytartónak székhelye, *Astigi* (Ecija), ennek közelében *Munda*, mely Caesar győzelméről nevezetes.

Baetikai hegység v. *Andaluziai Kordillerák* az eurázia hegyrendszerhez tartozó lánchegység Spanyolország DK.-i részében. A Gibraltáron át az Atlasz-hegységgel, a Pityuzokon át pedig az Alpokkal áll összeköttetésben. Belső oldala a Földközi-tenger felé néz, külső oldala összeolvadva a Mezetával, az újkasztiliai fennsík pereme DK. felé nyitott ív alakjában húzódik Gibraltártól a Nao-fokig s az euráziai láncok valamennyi zónája megvan benne. A vulkáni zónát a tengerbe kiugró fokok és apró parti szigetek képviselik, ilyen a Nao-fok, a Gata-fok, a Palos-fok. Valencia előtt egy csomó sziget; eruptivus kőzetek vannak Malaga környékén is. Ezen belül következik a kristályos vonulat, amely kezdődik Malagától Ny.-ra a Sierra de Tolox és a Serrania Ronda láncaival, legmagasabbra emelkedik a Sierra Nevadában, amelynek csúcsa, a Mulhacen, 3481 m. magas. Ettől kezdve gyorsan alacsonyodik s vége szakad a zónának Murciától D.-re. A mészkőzóna első darabja a Gibraltár-szirt, azután a kristályos zónával párhuzamosan haladva Naofoknál végződik. Középső részét harmadkori takaró borítja el, amely a Mezetáról nyúlik át a Kordillerákra. Ebbe a zónába van besülyedve a granadai medence. Legkívül van a homokkőzóna, amely Tarifa és Cadiz között szélesen indul ki, de azután ez is eltűnik a harmadkori takaró alatt. A B. klímája az egész Pyreneusi félszigeten a legmelegebb (Malaga évi közepes hőmérséklete 18·8°C.), a Ny.-i szél főn alakjában, kiszáradva éri, de a tenger felől jövő szelek bő csapadékkal látják el. A növényzet ezért nagyon dús, termelnek szőllőt, narancsot és más déligyümölcsöt, néhol még cukornádat és gyapotot is.

Baetis, az ókori Spanyolország Baetica nevű provinciájának főfolyama, mai neve Guadalquivir.

Baeyer [illegible], Adolf von, német kémikus. 1[illegible]-ben [illegible] kezdetben strassburgi, jelenleg müncheni tanár, [illegible] Berlinben 1835 okt. 31. Tanárai Bunsen és Kekulé voltak. Különösen az organikus [illegible] gazdagította kiváló értékű dolgozataival. Rendkívül nagyszámú dolgozatai közül fontosabbak a phtaleinekre, ezzel kapcsolatban az eozin, gallein, cörulein, ma már iparilag előállított festékek előállítására vonatkozó dolgozatai. Az indigókék, indol, oxindol, dioxindol szintézise. Elméleti munkái közül fontosabbak a [illegible], trans-[illegible] továbbá a benzol szerkezetére vonatkozó elméletei. 1905-ben megkapta a Nobel-díjat.

2. B., *Joseph Jakob*, német geodéta, porosz tábornok, szül. Müggelsheimban 1794 nov. 5., megh. 18[illegible] szept. 11. 1813-ban a háború kitörésekor katonának állt, 1821. a vezérkarba osztatott be szolgálattételre, ahol 1826. már századosi rangot nyert. 1825-ben tanár a berlini katonai iskolán, ahol először matematikát tanított, azután pedig 1832. a geodéziát, amelyet 25 évig, 1857. folytatott. Ez idő alatt [illegible] hírnevet mint elsőrendű geodéta [illegible] 1829. a porosz és orosz [illegible] egyesítésére keleti Poroszországban összekötő háromszögelés foganatosítása határoztatott el, a vezérkar parancsára Bessel csillagász vezetése alatt részt vett mint társ a munkában, amelynek eredményei a Gradmessung in Ostpreussen . . . című, 1838. Berlinben megjelent klasszikus munkában tétettek közzé. 1836-ban őrnagy, 1843. a vezérkar trigonometriai osztályának vezetője, 1858. tábornok és azontúl [illegible] tudományának élhetett. Nevezetesebb ezen korbeli munkái: Über die Strahlenbrechung in der Atmosphäre (1860); Über die Grösse und Figur der Erde (Berlin 1861) stb. Ez utóbbi iratában vetette meg alapját legnevezetesebb művének: annak a tudományos szövetkezésnek, amelyet Közép-Európa akkori államai között, a Föld alakjának közvetlen tudományos meghatározására, 1862. megköttetnie sikerült. Ez a szövetkezés az Európai Fokmérés, amely ma Nemzetközi Földmérés. V. ö. F. R. *Helmert*, Das Königlich preussische geodätische Institut (Berlin, Mayer & Müller 1890); *Astron.* Nachrichten, 112 köt. (Kiel, 1885); Zeitschrift für Vermessungswesen, 14. köt. (Stuttgart 1885).

Baeza, j.-székhely Jaen spanyolországi tartományban, a Guadalquivirt a Guadalimartól elválasztó Loma de Ubeda nevű hegyháton, vasút közelében, (1900) 14,379 lak., nagy gabona-tárakkal és kitünő borokkal. Említést érdemel székesegyháza és papnevelő intézete, amely egykor egyetem volt. Beatia néven már a rómaiak ismerték; 1228. III. Ferdinánd a móroktól visszafoglalta.

Baffin, *William*, angol hajós, szül. 1584., megh. Ormuz ostrománál 1622 jan. 23. James Hall, Hudson, Thomas Button, Gibbons és Bylot (1615—16) kapitányok alatt mint kormányos részt vett azokban az utazásokban, amelyek a Davis-szoroson át az északnyugati átjáró fölkeresésére irányultak. 1616-ban az é. sz. 78°-áig, a Smithsundig jutott. Róla nevezték el a hasonnevű sarkvidéki öblöt. Korának legtanultabb hajósai közé tartozott; ő használta föl először a tengeren a Hold járását a hosszúság meghatározására. Feljegyzéseit *Rundall* adta ki teljesen (Voyages towards the North-West, 1849). Hajó-naplóit Sir Clem. *Markham* adta ki: Voyages of William B. cimmel (London 1880). Tudományos érdemeit csak a legújabb kor ismerte el.

Baffin-földje, l. *Északi sarkvidék.*

Baffin-öböl (ejtsd: beffin), nagy öböl Grönland és az északsarki szigetek, Baffin-földje, É.-Devon és Ellesmere közt; területe 620,000 km², szélessége 550 km.; D.-en a Davis-szoros vezet ki belőle; É.-on a keskeny Smith-sund, végül Ny. felé a Lancaster- és Jones-sund. Szigetek (Disko stb.) csak a partok közelében vannak. Az angol hajós Baffin hatolt be először az öbölbe 1616.; rendszeresebben Ross John kutatta ki 1818.

Baffo, falu Ciprus szigetének Ny.-i partján, mellette vannak Neopaphos város romjai.

Baffomet, l. *Baphomet.*

Bafing (Baleo), a Szenegál (l. o.) két nagy felső ágának egyike.

Báfiote, a bántukhoz tartozó néger törzs (Loángoban, Afrika Ny.-i partján). A *báfiote* többesszámú alakja: *nifiote*-nek. A B.-ok bőre barna és finom, elpirulásra és elhalaványodásra képes, ami magában véve is érdekes tünemény, annyival feltünőbb náluk, mivel kedélyök változékony, s így az arc színváltozása gyakori. Szép, arányos testalkatuak, fejük oválalakú, pofacsontjaik ritkán kiállók, valamint állcsontjaik sem előrenyulók, homlokuk erősen domborodott, nagy szemük élénken (sárgálló színben) fénylik, füleik picinyek, csinos alakuak, koromfekete hajuk kurta, csomós, szakálluk gyér, bőrük finom szőrrel van bevonva. Izzadtságuk nem oly kellemetlen szagú, mint más négereké. Testüket díszítik, felső metszőfogaikat kitörik, mellükön és köldökük táján a bőrt tetoválják. A B.-k halászattal, földmíveléssel és kereskedéssel foglalkoznak, a nehezebb munkát az asszonyok végzik, emellett a gyermekek nevelése is egészen az anya dolga. Egyébként a nőnek igen előnyös a helyzete, birtokával nemcsak szabadon rendelkezik, hanem az örökösödés is csak anyai ágon történhetik és pedig csakis a leánygyermekek örökölnek.

Bafira, Trapezunt kisázsiai török vilajet egyik szandzsákjának székvárosa, közel a Kizil-Irmak mocsaras torkolatához. Körülbelül 6000 lakosa túlnyomóan dohánytermeléssel foglalkozik.

Bafukeng, l. *Becsuán.*

Bafulabe, katonai és jelentékeny kereskedelmi állomás és a Kayes—B.-i vasút végpontja a francia Szudánban, a Felső-Szenegál mellett, a Bauleo és Bafing összefolyásánál. 1879-ben alapították.

Bag, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. gödöllői j.-ban, a Galga lapályán, (1900) 2132 magyar lak., igen szép erdőséggel; egy része a gödöllői uradalomhoz tartozik; hozzátartozik az aszódi javítóintézet, l. *Aszód.*

Bag (ang., ejtsd: beg) a. m. zsák, továbbá mérték, különösen gyapjumérték = 120 kg.; rizsből 76·2, cukorból 111·6 v. 124·3 kg.

Baga v. *bagu*, Afrikában (Szenegambia) a Rio-Grande folyó mellett lakó néger nép, testileg erőteljes, szellemileg és erkölcsileg nagyon elmaradt. Teljesen meztelenül járnak és a legváltozatosabb vadházasság (promiscuitas) dívik náluk; a férfiak, ha nem vadásznak, tunyaságban és dorbézolással

töltik idejüket, a nők rizs- és gabonatermeléssel foglalkoznak. Rabjai a babonaságnak; ha valaki meghal, minden holmiját elégetik, mert a hitök szerint az utódok az elhaltnak csupán a szellemi tulajdonságait öröklik.

Bagage (franc., ejtsd: bágázs) a. m. podgyász, málha, katonai értelemben l. *Vonat.*

Bagalkhand, l. *Baghelkand.*

Bagamér, nagyk. Bihar vm. érmihályfalvi j.-ban, (1900) 3025 magyar lak., csendőrörs, posta- és telefonhivatal. Ev. ref. temploma részben a középkorból való, régi egyházi felszerelésekkel. A község Báthory Gábortól, Bethlen Istvántól és Rákóczi Györgytől szabadalomleveleket nyert.

Bagamojo, kerületi székhely és kikötőváros német Kelet-Afrikában, Zanzibar szigetével szemben, a nyugatnak, a nagy tavakhoz járó karavánok kiinduló pontja, (1906) 4980 lak., karavánszerájokkal, egy erőddel, nagy vámházzal, a Wissmann-féle csapatok elesetteinek emlékkövével. Zanzibárral és Daresz-Salammal kábel köti össze. É. felé 1 km.-nyire van a Szent-Lélek-rend atyáinak telepe. 1888-ban a németek elleni fölkelés innen indult ki.

Bagananoa, a bántukhoz tartozó délafrikai néger nép, melynél régente divatban volt, hogy a holtaknak ital-áldozatot (sört) mutattak be, melyet a sirnak egy nyilásán át a holtnak fejére öntöttek.

Bagaria, az a nyirfakátrány szagú sötétpiros, néha más színű fekete bőr, melyet Oroszországban «juft»-nak neveznek. Az oroszok a B.-t ló-, marha-, borju-, kecske-, de legtöbbnyire tehénbőrből készítik. Az orosz B.-bőrt jellemzi a cserzés módja is, amennyiben a cserzésre fűzfacsert, ritkábban nyírfa-, nyárfacsert vagy vörösfenyőkérget használnak. Az eredeti orosz B.-t jellemzi még a barkázó hengerrel rányomott négyzetes szemölcsös barkája is. Oroszországon kívül is készítenek B.-t, de a B. szó ma már nem vonatkozik pusztán csak az igazi, orosz vagy orosz módra gyártott B.-ra, hanem mindenféle növényi cserzésü és nyirfakátrányszagú bőrökre alkalmazzák ezt az elnevezést. A B. sajátságos szaga a nyirfa-kátránytól (deget, Döggert) származik, amelyet a bőr húsoldalába bedörzsölnek. A B.-ból lábbelit, nyerges munkákat és bőrdíszműárukat készítenek.

Bagasse. A cukornád levének kipréselésénél visszamaradt részt nevezik B.-nak. A B.-t részben tüzelőanyagnak, részben pedig papirgyártásra használják fel.

Bagatelle (franc.), csekély jelentőségű dolog, csekélység, úgyszintén jelentéktelen tárgyú jogügy, l. *Kisebb polgári peres ügy.*

Bagathur Szubutaj, Dzsingiz khánnak kezdettől fogva s a mongoloknak 1241-iki magyarországi hadjáratában Batu-nak egyik vezére, kinek a Sajó melletti ütközetben az volt a feladata, hogy átkelve a Sajón, hátban támadja meg a magyarokat.

Bagatino v. *bagattino* (ol. *bagata* a. m. csekélység), régebben velencei váltópénz a. m. $1^1/_2$ fillér.

Bagaudák, rabló gall parasztok voltak, kik Diocletianus uralkodása alatt nyomoruk miatt fellázadtak a római helytartók zsarolásai ellen. Maximianus, kit a császár uralkodótársává tett, 285. elfojtotta ugyan a lázadást, de ez később a IV. és V. sz.-ban még hatalmasabban tört ki. Keresztény írók ama állítása, hogy a B. keresztények voltak és hogy a római császárok bennök a hívőket üldözték, minden valószinüség szerint alaptalan.

Bagázsia, l. *Bagage.*

Bagdad, a hasonló nevű ázsiai török vilajetnek (614,000 lak.) fővárosa a Tigris mindkét partján, Mezopotámiának legnépesebb és legtekintélyesebb városa; lakosainak száma 145,000. Alluviális síkságon épült, 50 m. magasságban a tenger szine fölött. A város újabb és nagyobb része a folyam balpartján áll s a régi rombadőlt B.-dal, ahol a citadella épült, 200 km. hosszú hajóhid köti össze. A körülbelül 14 km. kerületü városban a kalifák mesés épületei mind elpusztultak, csak néhány mecset, torony és három várkapu maradt meg épen. Műemlékei közül legrégibb a Dzsamah-el-Szik-el-Gazel, legszebb pedig a Dzsamah-el-Merdzsamiah mecset pompás arabeszkjeivel. Számos híres és szent arabnak van B.-ban temetkező helye, különösen szép közöttük Zobeidának, Harun-al-Rasid feleségének mauzoleuma. Híres bazárjai hosszú, széles, folyosószerű helyiségek, ahol keletnek és nyugatnak minden árúja feltalálható. Karavánszerájai, nyilvános fürdői nagyon el vannak hanyagolva. Klimája forró, de egészséges (jan. +10·6—jún. 33·8° C.), évi csapadékmennyiség 260 mm. Környékén rizst, árpát, búzát, datolyát, narancsot és más gyümölcsféléket termelnek; a füge és szőllő kevésbbé él meg. Egykori híres iparcikkeiből, ú. m. selyemszövetek, sálok, szattyánbőrök, ékszerek stb. még ma is jelentős kivitele van. De helyzeténél fogva B. elsősorban kereskedőváros, itt kerülnek piacra a perzsiai sálok és szőnyegek, indiai selyem- és gyapjuszövetek és európai fém-, üveg- és porcellánárúk. Növekedett forgalma az utolsó évtizedekben a Konia-B.-Baszra vasútvonal kiépítésével is. Baszrával gőzhajójáratokkal is közlekedik. B.-ot 762—766. El-Manzur, a második abbaszida tette a keleti kalifaság székvárosává. Fénykorát élte 800 körül, Harun-al-Rasid idejében, aki sokat áldozott a város fényének emelésére. Az arab történetirók feljegyzései szerint ebben az időtájban 2 millió lakosa is volt. 1258-ban a mongol Hulagu, 1401. Timur rombolta le a földig. A XVI. és XVII. sz.-ban a perzsák és a törökök vetélkedtek birtokáért, míg végre 1638. IV. Murad foglalta el és azóta török birtok. V. ö. *Rivoyre,* Les vraies Arabes et leur pays. B. et les villes ignorées de l'Euphrat (Paris 1884); *Kremer,* Kulturgeschichte des Orients unter den Kalifen (Wien 1877); *Le Strange,* Baghdad during Abbasid Caliphate (London 1901); *Huart,* Histoire de B. dans les temps modernes (Paris 1901); *Rohrbach,* Um B. und Babylon (Berlin 1909).

Bagdad *(el Refugio),* helység Mexikóban a Rio Grande del Norte torkolatánál, l. *Matamoros.*

Bagdad-vasút. 1889 dec. 23. Konstantinápolyban a török kereskedelemügyi miniszter és az anatóliai vasúttársaság (Société du chemin de fer ottoman d'Anatolie) akkori elnöke Siemens között megegyezés jött létre, hogy a társaság kiépíti a Konia-Bagdad-Baszra vasútvonalat

egészen a Perzsa-öbölig. A tervezett vasút útvonala Koniánál csatlakozik az anatoliai vasúthoz, a Taurus Kilikiai kapukon az adanai síkságra jut, azután keletre menve átkel az Eufrateszen és egyenes irányban vezet Mosszulba. Mezopotámiában a Tigris jobbpartján halad Bagdadig, ezen túl fontosabb állomásai Musszeib, Kerbela és Basszora. Mivel ez utóbbi a Satt el Arab zátonyai miatt nem alkalmas végállomás, a fővonal a Perzsa-öbölben Koveitnál ér véget; ez a Perzsa-öböl legjobb kikötője s a gyöngyhalászok első rangú helye. A tervezett vasút hossza 2400 km., a költségek fedezésére 500 millió márkát szántak. Az építkezések megkezdését Anglia és Oroszország hatalmi féltékenykedése késleltette, akik üzleti érdekeiket védelmezték. Kedvezőbb fogadtatásban részesült a franciáknál, akiknek támogatásával 1903. megindult a munka. A költségekből a német konzorcium elvállal 40%-ot, a francia szintén 40%-ot, a török tőkepénzesek 10%-ot, Ausztria-Magyarország és Svájc 10%-ot. A konzorcium 1904. végén a társaság már át is adta a forgalomnak a Konia-Bugurlu között levő pályát. 1908 jún. 2. kötötték meg az egyezséget a Bugurlu-El Helif 840 km. hosszú pályára nézve, amely útvonal kiépítésének a legnagyobb technikai akadályai vannak. Át kell t. i. emelkednie a Taurus és Amanansz hegyek 1465—874 m. magas hágóin, amelyektől 50 km. távolságra az adanai medence csak 24 m. magas. A szerződés értelmében 1916-ra kell a pályának kiépülnie. A további szakaszok megépítése egyszerűbb, de a Tigris és Eufratesz síkságán folytonosan védekezni kell az árvizek ellen. A B. mérhetetlen gazdasági jelentőségű, mert szárazföldi összeköttetést létesít a transzkaspi vagy az orenburg-taskendi vasút közvetítésével Európa és India között, amely út 10 nappal rövidebb, mint a Szuezi csatornán át. Fontos azért is, mert hivatva van a hajdan gazdag, ma pedig lakatlan területeket újra a kultúra hatáskörébe vonni.

Bagehot (ejtsd: bédzshot), *Walter*, angol politikai és közgazdaságtani író, szül. Langportban (Sommersetshire) 1826 febr. 3., megh. Londonban 1877 márc. 24. Életének nagy részét kis szülővárosában töltötte, mint a «sommersetshirei bank» alelnöke. 1860-ban a The Economist c. folyóiratot adta ki. Művei: The English Constitution (1867); Physics and Politics (1872), amelyben az államoknak egymással való versenyére és harcára a Darwin kiválasztási elméletét alkalmazza. Lombard Street (1873, 10. kiadása 1892); Depreciation of Silver és Economic Studies (1880). Ezek közül Lombard Street, mely az angol pénzpiacot igen érdekesen ismerteti, közkézen forog. B. munkáját magyar nyelvre is lefordította *Bernát István* (Budapest 1882). B., bár maga is Ricardo tanítványának vallja magát, erősen hangsúlyozza, hogy a Ricardótól felállított elvont törvényeknek csak relativ érvényük van, mert csupán a modern angol társadalom gazdasági törvényei. Halála után jelentek meg többek közt Literary Studies és Essays on parlamentary reform c. művei.

Bageidah v. *Bagida*, kikötőhely Togo németafrikai gyarmatban, kereskedelmi teleppel.

Bagelen, németalföldi kormányzóság Jáva D.-i részén, 3418 km² területtel és kb. 1.500,000 lakossággal. A tenger partja mentén sűrűn lakott, gondosan művelt termékeny föld, belseje jórészt ismeretlen. É.-i részében van a Szindoro (3120 m.), ma is működő vulkán. Fővárosa Purvoredzso.

Bage of foulnes (bánya), keskenyebb tágasabb, a szénfekvetekben, vagy mellékközetükben létező hasadékok, amelyek köröskörül zárva, az éghető bányagázokat igen sűrített állapotban tartalmazzák. Ha a fejtés annyira előrehaladt, hogy e hasadékok megvékonyodott falai a robbanó bányagázok nyomásának többé ellentállani nem képesek, akkor a falak megszakadnak, a gázok a bányában szétterjednek és égő lánggal érintkezve igen heves, következményeikben igen borzasztó robbanásoknak okozói lehetnek.

Baggala, másképp *dau* vagy *dav*, két árbocos, 100—400 tonnás arab vitorlás hajó.

Baggara (arab szó: tehénpásztor), Szudán K.-i vidékén pásztorkodásból élő nubiai törzs, az etiópiai nomádtörzseknek legveszedelmesebb rablói, akik gyorsfutású ökreiken nyargalva, rabló- és hadi kalandokra járnak, mi miatt majdnem folytonosan háboruskodásban élnek. Nőik a táncot felette kedvelik, kicsiny termetűek, igen szépek. *Poncet* szerint mindkét nemű kisdedeket körül szokták metélni.

Bagge, *Selmar*, német zenei író, szül. Koburgban 1823 jún. 30., megh. Baselben 1896 júl. 17. Prágában Weber Dénes, Bécsben Sechter volt tanára. Kisebb-nagyobb zeneműveket szerzett. 1851-ben a bécsi konzervatórium tanára lett; önként mondott le 1855. s folyóiratokat szerkesztett Lipcsében; 1868 óta Baselben zeneiskolát igazgatott; 1873. Lehrbuch der Tonkunst c. zeneelmélete jelent meg. Könyvet írt Schumannról, Weberről, a szonáta, a szimfónia történetéről.

Bagger (holland), kotró, medret mélyítő gép, l. *Kotrógép*.

Bagger, *Carl*, dán költő, szül. 1807 máj. 17., megh. 1846 okt. 25. 1836-tól kezdve Kopenhágában járta az egyetemet, 1826. Odense-be került, hol egy helyi lapot szerkesztett. Ifjusági költeményei a dán költészet gyöngyei közé tartoznak. Frisseség és eredetiség jellemzik verseit, melyek csak némelykor esnek a túlságos pátosz dagályába. Fő műve a Min Broders Levned (fivérem élete), megkapó festmény, melyben voltaképen saját élete viszontagságait írja le. Összegyüjtött munkái (Samlede Vaerker) két kötetben jelentek meg (Kopenhága 1867).

Baggesen, *Jens*, dán költő, szül. 1764 febr. 15., megh. Hamburgban 1826 okt. 3. Középiskoláit Slagelsben, az egyetemet pedig Kopenhágában végezte. 1811-ben Kielben a dán nyelv és irodalom tanára lett; 1814. visszatért Kopenhágába, de a német romantika híres dán követőjével, Öhlenschlägerrel és pártjával folytatott elkeseredett, mégis eredménytelen irodalmi vitája után 1820. megint külföldre utazott. B. Klopstock, Wieland meg Voss nyomdokait követte. Német nyelven írt munkái közül Parthenais oder die Alpenreise című éposza tünik ki. Der vollendete Faust című drámai művében élcesen, de kedélyesen ostorozza korának tudományos és politikai

gyöngeségeit. Dán nyelven írt prózaművei közt A labirinth (1792—93, 2 köt.) a legjelentékenyebb. Költői műveinek kritikai kiadását Poetiske skrifter cím alatt Arland A. rendezte sajtó alá (1889—1899).

Bagging (ang.), zsákhoz való durva jutaszövet; 10 cm.-ként 64 lánc- és 32 vetülékfonallal. Láncfonalának metrikus finomsága 3000, vetülékeé 1670.

Baghalpur, l. *Bhagalpur.*

Baghdad, l. *Bagdad.*

Baghelkand, ügyvivőség az indiai brit Central Provinces-ben, 1.800,000 lakossal. Fő folyója a Szon, legnagyobb vasúti vonala a bombay—dzsabalpur—allahabadi.

Bagheria, város Szicilia szigetén, Palermo tartományban, a pompás Zaffarano-fok lábánál, tenger és vasút mellett; (1901) 18,218 lak., gyönyörű fekvése van; közelében pompás nyaralók épültek.

Bagielle *(bakuelle, B. jaunda* v. *batanga),* az afrikai törpe népek egyik legutóbb (1906) felfedezett ága a Kamerun hegység erdőségeiben, a német gyarmathatár mentén. Faji kérdésük még nincs eldöntve. *Virchow* ugyan a törpe ősfaj lehetőségét is tagadta, csupán degenerációs tünetnek magyarázta, de azóta több ilyen pygmaeus népet írtak le egymástól távol, termékeny, egészséges vidékeken, hol a degeneráció nem valószínű.

Bagin, l. *Bágyon.*

Baginsky, *Adolf,* német orvos, szül. Ratiborban 1843 máj. 22. Orvosi tanulmányait Berlinben és Bécsben végezte és Berlinben 1866. avatták orvosdoktorrá. Eleinte a berlini városi kórházban volt segédorvos, 1868. a Magdeburg melletti Seehausenban telepedett le, mint gyakorló orvos. 1872-ben visszatért Berlinbe, ahol gyermekgyógyászati poliklinikát nyitott. 1882-ben magántanári képesítést nyert, 1891 óta rendkívüli tanár. 1890-ben Virchowval fertőző gyermekbajosok számára kórházat alapítottak, melyet jelenleg is ő igazgat. B. alapította A. Montival a Centralzeitung für Kinderheilkunde-t 1877., amely 1879. Archiv für Kinderheilkunde-vé alakult át. Mintegy 100 tudományos értekezésén kívül, melyek nagyobbára a gyermekorvoslás körébe vágnak, nagyobb művei: Handbuch der Schulhygienie (1876), 4 kiadást ért; Lehrbuch der Kinderkrankheiten (1882), 6 kiadást ért; Diphtherie und diphth. Croup (1898) a Nothnagel-féle nagy belgyógyászatban.

Bagirmi, egykori mohamedánus néger ország Kelet-Szudánban, Afrikában, a Cad-tó DK.-i végében, az é. sz. 8 és 13°-a közt; 1906 óta Francia-Kongó Ubangi-Sari-Cad nevű kerületéhez tartozik. Területe 50,000 km². Földje sík és alig emelkedik 300 m.-re a tenger szine fölé; csakis K.-i részén vannak emelkedések. A Cadba torkolló Sari folyó végigfoly rajta. Lakói keveréknép; sok köztük a bevándorolt arab. A B.-i nép egyike a legerőteljesebb testalkatú törzseknek, különösen pedig nőik szabályos, magas és izmos termetűek. Mint szövők és nyergesek elég ügyesek. Fővárosa Masszenya. A XVI. sz. végén vette föl B. népe a mohamedánus vallást. A XVIII. sz.-ban Bornu, a XIX. sz. elején pedig Vadai fennhatósága alá került. 1893-ban Babah foglalta el. 1900-ban a franciák hatalmi körébe került. Részletesebben leírták Barth (Reisen in Nord- und Zentral-Afrika) és Nachtigall.

Bagistana, l. *Bisutun.*

Baglad, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 281 magyar lak., u. p. Resznek, u. t. Baksa (Zala vm.).

Baglione, *Giovanni,* olasz festő, szül. Rómában 1571., megh. 1644., többnyire nagy dekorativ és oltárképeket festett. Ezeknél jelentékenyebb irott művei közül 1644-ben Rómában megjelent műve: Le vite de' pittori, scultori, architetti ed intagliatori dal pontificato di Gregorio XIII. del 1572 fino a' tempi di Papa Urbano VIII. nel 1642, fontos művészettörténeti forrásmű.

Baglioni, *Baccio d' Agnolo,* olasz építész és szobrász, l. *Baccio d' Agnolo.*

Baglya, l. *Boglya.*

Baglyasalja, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1900) 1828 magyar, tót és német lak.; u. p. és u. t. Salgótarján. Környékén, valamint a szomszédos Karancsalja, Nemti, Mátraszele és Homokterenye vidékén kőszénbányák vannak, melyek az északmagyarországi egyesített kőszénbánya és iparvállalat részvénytársaság tulajdonát képezik. A határában levő Baglyaskővár a tatárjárás után épült; 1310. ura Kacsics II. Péter Csák Máténak adta át. 1317 körül foglalta vissza I. Károly serege. A XV. sz.-ban már elpusztult.

Baglyasaljabányatelep, Baglyasaljához tartozó barnaszénbányatelep Nógrád vm. füleki j.-ban, (1900) 967 lak.

Baglyok *(Strigiformes,* l. *a mellékelt képet),* a madarak egyik rendje. Látszatra zömök, a valóságban azonban inkább karcsú testüek. Fejük szerfölött nagy, hátul széles, tömötten tollas; szemük előrenéz s néha «fátyollal» van körülvéve, mely sokszor az egész arcra, sőt a torokra is kiterjed; a fátyolt a szem körül sugárszerüen elhelyezkedett tollak alkotják. Fejükön gyakran fülhöz hasonló tollpamat van. Nagy fülnyilásukat merev tollak veszik körül. Csőrük erős, rövid, horgas. Lábuk többnyire egészen a karmokig tollas (gatyás); hatalmas, sarlóalakú hegyes karmokkal ellátott ujjaik száma négy; a három előreálló ujj közül a külső vetélő. Tollazatuk sűrű, puha és nagyon pelyhes. Rendesen odvakban, elhagyott épületekben, de néha földön is fészkelnek. Tojásaik gömbölydedek és tiszta fehér színüek. A fiókák kezdetben sűrü pelyhekkel borítottak, tehetetlenek, úgy hogy szülőik nagyon sokáig gondozzák őket. Nappal az erdő sűrüjében, odvakban, romok között elbujva élnek és csak este és éjjel látnak zsákmány után. Repülésük nesztelen, látásuk és hallásuk rendkívül éles. Többnyire egerekkel táplálkoznak, de egyesek a mókust, vakondot, fiatal nyulat, sőt a menyétet, a kisebb madarakat és rovarokat is zsákmányul ejtik. Táplálékukat szőröstül-bőröstül nyelik le; a meg nem emésztett részeket (toll, szőr, csont) egy gomolyban kihányják. Az egész földkerekségen el vannak terjedve. A ma élő ismert fajok száma meghaladja a 320-at. Hazánkból eddig 12 faj ismeretes, melyek két családba tartoznak.

1. *Gyöngybagoly-félék (Strigidae).* Egyetlen képviselője a *gyöngybagoly (Strix flammea* L.),

melyet latin nevének helytelen fordítása követ kezetesen egyedül a kuvikbagolynak szokás nevezni. Alapszíne sötét hamvasszürke, az egyes tollak sötét, cikkcakkos fehéres vonalkákkal és hegyükön sokszor szegett gyöngyfolttal tarkázottak; hasa rozsdavörös, apró fekete foltokkal gyöngyözött; szeme és karmai sötétbarnák; csőre világossárgás. Hossza kb. 32—33, szárnya 27—29, farka 12—14 cm. Hazánkban mindenütt gyakori, azonkívül előfordul még egész Európában és Észak-Afrikában. Két színváltozata van: az egyik *sötét*, a másik *világos*; hazánkban az előbbi gyakoribb, de a világos változat is előfordul.

2. *Fülesbagolyfélék (Bubonidae)*. Ide tartoznak: *a)* Az *uhu* v. a *nagy fülesbagoly (Bubo bubo* L.), mely a legnagyobb bagolyfajok egyike. 72 cm.-re is megnő; szárnya 44—50, farka 27—31 cm. Teste fölül rozsdasárga, barnásfekete széles hosszsávokkal és keskeny harántcsíkokkal, alul szintén rozsdasárga, mellén hosszukás sávokkal, hasán keskeny harántcsíkokkal mintázott; csőre és karmai feketék. Hazánkban és Európában K.-re az Ural hegységig, a nagy erdőségekben mindenütt előfordul. *b) Az erdei fülesbagoly (Asio otus* L.). Szinezetét tekintve hasonlít a nagy fülesbagolyhoz, csakhogy világosabb; tetemesen kisebb is nálánál, kb. varjú nagyságú. Fülei feltünően hosszuak. Alapszíne fölül és alul agyagsárga, feketésbarna és fehér foltokkal tarkázva. Hossza 34—36, szárnya 29—31, farka 15—16 cm. Európa és Ázsia legnagyobb részében közönséges, hazánkban is mindenütt előfordul. Nagyon hasonlít hozzá *c) a réti fülesbagoly (Asio accipitrinus* Pall.), feje azonban kisebb, fülei rövidek s csak 2—4 tollból állanak. Hossza 33—36, szárnya 29—31, farka 15—16 cm. Az egész világon mindenütt előfordul, igazi hazája azonban a tundra. Hazánkban az átvonulás idejében nagyon gyakori. *d) Karvaly-bagoly (Surnia ulula* L.). Hosszabb az erdei fülesbagolynál, de karcsubb és kisebb testü. Fölül sötét kávébarna, fejetetején sűrün fehér foltokkal, nyakszirtjén barna foltal; melle és hasa fehér, harántirányú keskeny barna csíkokkal. Hossza 37, szárnya 22·5—24, farka 18—19 cm. Észak-Európában, Észak-Ázsiában és Szibériában honos; hazánkban némely évben elvétve fordul elő. *e) Törpe fülesbagoly* v. *füles kuvik (Scops scops* L.). Rigónyi nagyságú, egészben szürke színű, imitt-amott sárgásbarna árnyalattal és olyanféle mustrázattal, aminő a kecskefejő és nyaktekercs tollazatán látható. Csőre és lábujjai szarúszínüek. Hossza kb. 19—21, szárnya 13—15, farka 6—7 cm. Hazánkban mindenütt honos, de rejtett életmódja miatt ritkábban kerül szemünk elé; télre elköltözik. *f) Erdei-* v. *macskabagoly (Syrnium aluco* L.). A varjunál nagyobbnak látszik, de megkoppasztva alig nagyobb nálánál. Fölül barna, szürkével és fehérrel tarkázva; alul fehér, barna széles hosszanti sávokkal és szürkés keskeny harántszalagokkal tarkázva. Két szinváltozata van; az egyik barna *(Strix aluco* L.), a másik vörös *(Strix stridula* L.). Hossza 40—42, szárnya 27—29, farka 18 cm. Állandó madár; Európában mindenütt és így hazánkban is gyakori. *g) Uráli bagoly (Syrmium uralense* Pall.). Alapszine szennyes fehér, barna hosszsávokkal tarkázva. Hossza 55—57, szárnya 36—39, farka 29—31 cm. Észak-Európában és Észak-Ázsiában honos. Hazánkba télen rendesen ellátogat, ilyenkor főleg Erdélyben fordul elő. *h) Hóbagoly (Nyctea scandiaca* L.). Alapszíne hófehér; háta barnásfekete pettyekkel, hasa ugyanilyen színü hullámvonalakkal tarkázott. Hossza 60—62, szárnya 40—45, farka 23—24 cm. Az északi félgömb sarki táján fordul elő; ritkán hazánkba is eltéved. A Nemzeti Múzeumban két példányát őrzik; az egyik Ung vm.-ből, a másik Ujszászról való. A hazánkban előforduló B. közül még idetartozik a *gatyás kuvik (Nyctala tengmalmi* Gmel.), a magyarhoni *törpe kuvik (Glaucidium setipes* Friv.) és a *közönséges kuvik (Athene noctua* Scop.). L. *Kuvik*. V. ö. *Madarász* Gy., Magyarország madarai, Bpest 1899—1903.

Bagnacavallo (ejtsd: banyakavallo), város az olasz Ravenna tartományban, a Sonio és Lamone közt, vasút mellett, igen termékeny vidéken, (1901) 15,104 lak., szarvasgombái híresek.

Bagnacavallo, *Bartolommeo Ramenghi da*, olasz festő, szül. Bagnacavallóban 1484., megh. Bolognában 1542. Bolognában Francia tanítványa volt, később Dosso, főleg azonban Rafael hatása alatt állott. Nem ritkán modoros utánzó, de némely műve nincs hiján a nagyszerűségnek. A legismertebb közülök a drezdai képtárban levő Madonna 4 szent társaságában.

Bagnaja, város Viterbo mellett, ettől 4 km.-re ÉK.-re, (1900) 2894 lak., a XV. sz.-ban épült szép Villa Lante Vignolának műve.

Bagnara Calabra (ejtsd: bányárá kálábrá), kikötőváros az olasz Reggio di Calabria tartományban, vasút mellett, nem messze a Messinai-szorostól; szőllőben és olajfákban gazdag vidéken, (1901) 10,137 lak., akik élénk kereskedést űznek. Guiscard Róbert alapította.

Bagnères-de-Bigorre (ejtsd: banyer dö bigorr), város a francia Hautes-Pyrénées départementban, az Adour és vasút mellett, a szép Campan-völgy bejáratánál; nagy márványbányákkal, geológiai és ornitológiai tárgyakban elég gazdag múzeummal, kelmefestéssel, híres trikó-készítéssel, papirgyártással, (1906) 8591 lak. Eredetét, fontosságát már a rómaiak idejében ismeretes ásványvizének köszönheti. 18—51° meleg forrásai, számra nézve mintegy 50, részben só-, részben vastartalmuak. B. középületei meglehetősen egyszerüek, de sétahelyei, különösen a Maintenon-fasor, igen szépek. Környékén érdekes kirándulásokat tehetni: a bédati barlangokhoz, a Mounné-hegyre (1258 m.), a Mont Aigure, a híres Campan-völgybe, a festői Lesponne-i völgybe, a Bleu-tóhoz stb. A rómaiak Aquae Bigerronumnak hívták. V. ö. De la *Garde*, Étude sur les eaux salines-arsenicales de B. (Paris 1873); *Joanne*, Guide aux Pyrenées.

Bagnères-de-Luchon (ejtsd: banyer dö lüsoñ), város és fürdőhely Haute-Garonne francia départementban, a Garonne mellékvizeinek, One és Piquenek összefolyásánál, vasút mellett; réz, ólom, antimon, bizmut és mangánércbányászattal; sör-, csokoládégyárral, (1906) 3357 lak. Ásványvízforrásait már a rómaiak ismerték Aquae Onesiae néven; számuk 54; közülök 49 kén- és 4 vastartalmú; hőmérsékletük 40—60°; különösen bőrbetegségek és

Kuvik (*Athene noctua* Scop.) és Gatyás kuvik (*Nyctala tengmalmi* Gmel.).

Erdei bagoly (*Syrnium aluco* L.).

Hóbagoly (*Nyctea scandiaca* L.).

Nagy fülesbagoly (*Bubo bubo* L.).

Uráli bagoly (*Syrmium uralense* Pall.).

Gyöngybagoly (*Strix flammea* L.)

Kis fülesbagoly (*Asio otus* L.)

Törpe fülesbagoly (*Scops scops* L.) és törpe kuvik (*Strix pygmaea* Bechst.).

vérszegénység ellen használják. A fürdővendégek száma évenként mintegy 10,000. Kirándulási helyek: az Etigny-, des Platanes és la Pique-fasorok, Montauban-vízesések, Superbagnères, az Arboust-völgy stb. V. ö. *Garrigou*, Monographie de B. (2 köt. 1872—74).

Bagnes (ejtsd: bány), 30 km. hosszú völgy Wallis svájci kantonban; a Dranse foly rajta végig, magas hegyek, a Colon és Combin közt és Martigny alatt a Rhôneba szakad. A völgy (1900) 4062 francia lakójának főhelye Chables. A Dranse jobbpartján van Gétroz glecser, amelynek leszakadó jégtömegei néha-néha a Dranse folyónak útját állják és egész tóvá alakítják. A folyó áttörvén a jégtömegeken, ilyenkor iszonyú pusztításokat visz véghez. Legnagyobbak voltak az 1597-iki és 1818-iki. Ezen utóbbi alkalmával a Dranse 32 m. magas folyóként rohant végig a völgyön és útjában mindent elpusztított; 34 ember veszett el és több mint 500 ház dőlt romba.

Bagneux, 7 francia falu neve. Legjelentékenyebb az, mely a Seine départementban van, 1850 lak., XII. sz.-beli tiszta gót stílusban épült templommal.

Bagni (ejtsd: bányi, a. m. fürdők), több helység neve Olaszországban. Említésre méltók: 1. *B. di Lucca* v. *Corsena*, Lucca tartományban, a Lima és vasút mellett, a XIII. sz. óta ismeretes fürdőhely, mintegy 100 magnézia- s mésztartalmú 31—54° meleg forrással, szép kaszinóval, (1901) 12,150 lak., nyáron nagyon látogatják. — 2. *B. di san Casciano* Toscanában, Siena tartományban, a Bagliánál, (1901) 7580 lak., gyógyforrásait különösen szembajok ellen használják. — 3. *B. di San Giuliano* Pisa tartományban, vasúti állomás a Pisano-hegy lábánál, (1901) 20,778 lak., 28—44°-os forrását már a rómaiak is ismerték (Aquae calidae Pisanorum); ezeket reumatizmus és idegbajok ellen most is sűrün használják.

Bagno (ol.; franc. *Bâgne)* a. m. fürdő, majd gályarabok, későbben a kényszermunkára itéltek börtöne. Eredetileg a konstantinápolyi szerail melletti fürdőket nevezték így és innen ment át az elnevezés a mellettük lévő börtönökre. Franciaországban 1748. Toulonban állították fel a B.-t (1750. Brestben, 1767. Rochefortban), amelybe XIV. Lajos idejében nemcsak súlyos büntettesek, hanem protestánsok és politikailag kifogásolt egyének is kerültek és vállukon megbélyegezve, láncraverve a legalacsonyabb munkát végezték. A forradalom enyhítette és életfogytig tartó kényszermunkának nevezte ezt a büntetést. Napoleon a B.-t deportációra változtatta. Ujabban Olaszországban a hosszabb időre elitéltek szabadban való munkáltatására szolgáló telepet nevezték B.-nak. V. ö. *d'Haussonville*, Les établissements penitentiaires en France et aux colonies (Paris 1875); *Zaccone*, Histoire des bagnes (u. o. 1875).

Bagno, négy helység neve Olaszországban. Legjelentékenyebbek: 1. *B. a Ripoli*, Firenze tartományban, nyaralókkal teleszórt, gyönyörű kerthez hasonló síkságon, az Arno partján, (1901) 16,080 lak. — 2. *B. in Romagna*, Firenze tartományban, a Savio magasan fekvő völgyében (1901) 9399 lak., Bagni di Santa Agnese nevű gyógyforrásokkal, amelyek 41—44° melegek és szénsavas nátrontartalmuak. — 3. *Bagno di Roselle*, lásd *Grosseto*.

Bagnolet (ejtsd: banyole), község Seine francia départementban 3 km.-nyire Pantintól, (1906) 11.770 lak., kőbányákkal, enyvgyártással, zöldségtermeléssel; az Orléansoktól lakott kastély romjaival.

Bagnoli (ejtsd: bányoli), 1. *B. Irpino*, község Avellino olasz tartományban, vasút mellett (1901) 3071 lak. — 2. *B.*, fürdőhely Nápoly tartományban a Pozzuoli-öböl partján, már a rómaiak idejében ismert meleg (46°) ásványvízforrással, fürdőintézettel.

Bagnolles (ejtsd: banyoll), francia fürdőhely Orne département Domfront j.-ban, a Vée völgyében, vasúttal. Kénes vize 26° C. V. ö. *Liesville*, Guide du voyageur à B. (Paris 1858).

Bagnols (ejtsd: bányol), 5 francia helység neve; jelentékenyebbek: 1. *B.-les-bains* Lozère départementban, a Lot partján, 500 lak., kénes forrásokkal, melyeket főképen bőrbetegségek ellen használnak; római régiségekkel. Tournel kastély romjaival. V. ö. *Borelli de Serres*, Nouveau guide des malades aux eaux de B. 1866. — 2. *B.-sur-Cèze*, Gard départementban; hatalmas szénmedence középpontja, (1906) 3397 lak., selyemfonókkal, olajkészítéssel, kötél- és kalapgyártással; élénk borkereskedéssel. Közelében a Cèze érdekes zuhataga van.

Bagnorea, nehezen hozzáférhető közs. az olasz Róma tartományban, 9 km.-re a Bolsena-tótól, vulkáni törmeléken, (1901) 4499 lak., kénes forrásokkal.

Bágnun, Szenegambiában földmívelésből és vadászatból élő, békés természetű néger nép. Hajukat befonják, átfúrt fülcimpáikban bambuszpálcikákat viselnek. Fogaikat hegyesre köszörülik. A test szépítésére s a cifrálkodásra nagy gondot fordítanak. A családi élet laza, a válás könnyen megy, de a házasságtörés igen nagy bűn, amelyet halállal vagy tetemes bírsággal büntetnek.

Bagó, dohányzás alatt a pipa fenekén megülepedett s el nem égett zsíros dohány, melyet nálunk a legműveletlenebb néposztály rágicsál, ugyanerre a célra megnyálazott száraz dohányt, a legtöbb esetben pedig szivarcsutkát is használnak. Angliában külön gyártják a rágódohányt, főképen a matrózok élnek vele, akik a hajókon uralkodó szigorú dohányzási tilalom miatt rendszeresen bagóznak.

Bagóca (állat), az egyenesszárnyú rovarok rendjébe tartozó sáskák népies neve. L. *Sáska*.

Bagócsa (állat), l. *Bagócsok*.

Bagócsok *(Oestridae*, állat), a legyek (Diptera) egyik családja, melyre jellemző, hogy az idetartozó fajok szájrészei elcsenevésztek. Lárváik az emlősök (főleg patások) bőre alatt, homloküregében vagy a gyomrában élősködnek. Ide tartozik az ismertebb fajok közül a *lóbagócs* vagy *lóbögöly (Gastrophilus equi* F.), a *juhbögöly (Oestrus ovis* L.) és a *marhabögöly (Hypoderma bovis* Deg.). L. *Lóbagócs, Juhbögöly, Marhabögöly*.

Bagolasáncz, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1900) 929 magyar lak.; u. p. Somogyszentmiklós, u. t. Nagykanizsa.

Bagolégy (állat), a lóbagócs (l. o.) népies neve.

Bagoly (állat), l. *Baglyok*.

Bagolyarany (*Eulendukaten*), igy nevezték azokat a baglyképpel ellátott aranypénzeket, amelyeket VI. Károly császár alatt (1712–1715) a [illegible] nevű bányaváros bányaiban nyert aranyból vertek.

Bagolydiák. A református kollegiumokban az első éves filozófusokat nevezték tréfásan B.-nak, [illegible] kiváltságokban részesültek.

Bagolytalu, kisk. Szilágy vm. krasznai j.-ban, (1900) 336 oláh lak.; u. p. és u. t. Csizér. A Vorful Trajanu hegyen régi vár alapfalai vannak.

Bagolyfecske (áll.), l. *Podargus*.

Bagolyfélék, l. *Baglyok*.

Bagolyfü (növ.), l. *Glaux*.

Bagolyháza, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1900) 99 rutén lak.; u. p. és u. t. Alsóverecke.

Bagolyhéja vagy a kékes rétihéja (*Circus cyaneus* L.) elterjedt népies neve, l. *Héja-félék*.

Bagolylepkék (*bagolypillék*), l. *Éjjeli lepkék*, a lepkék egyik alcsoportja (családja). Nevük onnan ered, hogy e pillék éjjeli állatok és bolyhos durvaszőrű mellkasuk a baglyok nagy, tollas fejére emlékeztet. Szinezetük is sokszor azonos a baglyokkal (sötét sárgás-barna v. barna, szürke, zöldes-szürke s ezek keveréke). Hernyóik legtöbbnyire szintén éjjeli állatok. Csápjuk fonalas, a hímeké tövében olykor fésüs; szemük nagy. Mellkasukat fedő pikkelyek szőrformájuak, továbbá felső szárnyukat pihenéskor háztető formájára illesztik össze. A felső szárny külső harmada közepe táján majdnem mindig látható egy sötétebb veseformájú folt; némely nemzetségnél (pl. *Plusia)* ezenkívül e helyen még pompás arany-színű foltok és rajzok is vannak. Alsó szárnyuk legtöbbször zord színű, barna, füstszín-szürke v. világos, fehér, de olykor élénk agyagszín sárga és más színű. Hernyóik legtöbbször csupaszok, simák, zsíros felszínűek és szintén sötét szinezetüek, bár akadnak egyesek, amelyek hosszú pamatszerű szőrrel vannak borítva és színük igen élénk (sárga, zöld) és szebbnél szebb rajzot mutat. Legtöbbször földben készített gubóban bábozódnak be. A lepkék éjjel röpködnek és akkor rakják le petéjüket. Némelyik csak bizonyos növényen él, de legtöbbje sok növénnyel is táplálkozhatik s e réven kártékonnyá is válik, kivált azok, amelyek a gyomokon is élnek s ezektől a termesztett növényeinkre átmennek. Számuk nagy. *Staudinger* és *Rebel* Catal. der Lepidopteren c. művében (1901) 1768 fajt és majdnem 5--600 változatot és eltérést sorol fel. Nálunk a *Fauna Regni Hungariae* szerint (1900) csak 507 faj és mintegy 64 változat és eltérés fordul elő. E szám azóta azonban jelentékenyen emelkedett. E lepkealcsoport (család) sok nemzetségre oszlik fel s ezekből említjük csak a következőket. A szövő bagolypillék *(Bombycoidae)* közül a *kékfejű bagolypille* (*Diloba coeruleocephala* L.), amelynek szürkés-barna felső szárnyán egybefolyó három fehéres-zöld foltja van; szárnyterjedelme 42—42 mm, és szept.-okt.-ben rajzik. Hernyója világos szürkés-zöld, halovány-sárga színű hosszcsíkokkal, felszinén apró szemölcsökkel és rövid és gyér szőrszálakkal; feje kékes, fekete foltos. Tavasszal gyümölcsfáinkon (almafán, de máson is) és kivált a kökénybokrokon igen gyakori, bár legtöbbször csak egyenkint fordul elő. A lóromon (*Rumexen)* élő *Acronycta rumicis* L. pilléje szürkés-barna, apró fekete és fehér foltocskákkal; szárnyterjedelme 37—48 mm. Hernyója renyhe, igen bundás, mert testét fedő szőre hosszú pamatokból áll. A lósóskáról átvándorol a káposztára s a szamócára is és kárt tehet. A *valódi bagolypillék* (*Agrotidae*) közül leghírhedtebb a *vetési bagolypille* (*Agrotis segetum* Schiffm.), amelynek teste, felső szárnya sárgás-barna, az utóbbin sötétebb barna színű rajzokkal. Igen változó színű pille, 48 mm széles szárnnyal. Hernyója földszín-szürke, kissé zöldes, csupasz, zsíros felszínű, hátán három sötét hosszvonallal. Megnőtt korában 50 mm hosszú. A pille egész nyáron rajzik, a hernyó ősszel és nyáron mintegy aratásig igen-igen kártékony. Minden termesztett növényünket bántja, de ősszel leginkább az őszi vetéseket, tavasszal a répát és későbben a dohányt; emellett azonban meglephet minden növényt. A nép e hernyót *porkukac* és *mocskos pajor* nevén ismeri. Csak éjjel rág és nappal földbe rejtőzik. Érintéskor kövér gyűrű-alakura kunkorodik össze. A pille tojásait legtöbbször a gyomra tojja, de a hernyó a gyom elfogyasztása után, vagy ha azt szántáskor, kapáláskor kiirtják, a termesztett növényre szorul s ezt (a szőllőt is) pusztítja. Befurakodik olykor a gyenge kukorica- és dohányszárba, de a répafélék húsos gyökerébe is. A gazda méltán félhet tőle. A homoki bagoly-pille *(A. praecox* L.) felső szárnya zöldes alapú, barna rajzú, alsó szárnya fehéres-szürke, 44—46 mm széles szárnnyal; hernyója világos-szürke, zöldes, hátán világos-fehér sávval. Nálunk a homoki fiatal szőllőkben gyakori. Szintén a gyomon (folyókán, szulákon, *Convolvulus*-on) él s ennek kikapálása után leeszi a szőllő fiatal hajtását. A felkiáltójegyes bagoly-pille *(A. exlamationis* L.) hasonlít a vetési bagoly-pilléhez, de felső szárnyán egy fekete harántos sáv s egy ék-formájú folt van. Hernyója szintén hasonlít a vetési bagoly-pillééhez. Ez is kártékony. Az *A. pronuba* L. (a németek «anyóká»-ja), nagyobb az előbbieknél (60 mm széles szárnyú), felső szárnya szürkés-barna, világos-szürke foltokkal, a tövében világos-szürke pettyel, alsó szárnya világos narancsszín-sárga, feketés-barna széllel. Hernyója 45—50 mm hosszú, felül sárgás-barna, alul világosabb színű, hátán világos és sötét vonalakkal, oldalt a légzőrések hosszában vörös csíkkal. A káposztán, salátán, sárgarépán és burgonyán kívül élhet ősszel és tavasszal a konyha- és díszkerti növényeinken is. A *Mamestra*-k közül leghírhedtebb a *káposzta-bagolypille (M. brassicae* L.), amely sötétbarna színű, felső szárnyát sárga és fekete foltok tarkítják, vesefoltja fehéres, alsó szárnya szürkés-barna; 42—44 mm széles. Hernyója barnás-zöldes színű, hátán sötét, oldalán világos sávokkal, farahegye feltűnően lejtős. Noha sok termesztett növényen él, legnagyobb kárt júliustól októberig tehet a fejes- és más káposztában, amelybe befurakodik s abban él. Emiatt a káposzta rothadni kezd és kapja azt a jellemző és kellemetlen bűzt, amely néha a káposzta-földön

már messziről érezhető. A díszkertben is nagy kárt tesz. A közeli rokona, a *M. oleracea* L., feketés-szürke, olykor vörhenyes-barna, fehéres hullámvonallal, sárga vesefolttal és szürkés-fehér kerekfolttal, 37—39 mm széles. Hernyója szürkés-zöld vagy vörhenyes, hátán sötétebb, hasán világosabb színű. A pille májusban repül, a hernyó pedig nyáron át eszi a különféle konyhakerti növényt (salátát, babot, borsót, spárgát, káposztát) s más effélét. A kalászrágó bagoly-pille *(Hadena basilinea* F.) rozsdaszín-barna, nagy kerek- és vesefolttal s a szárnytövéből eredő nagy és fekete csíkkal, 34—36 mm széles. Hernyója szürkés-barna, hátán három fehér vonal van, nyakpajzsa vörhenyes, utolsó testszelvénye az alfele fölött vörös. A hernyó eleinte a vadon termő füveket, későbben az eredő rozs- és búzakalász puha szemét rágja. Ezzel bekerülhet a gránáriumba és ott eszi a kemény gabonaszemet is. A gyepet rontó bagoly-pillék közül említjük az olajszín-zöld szárnyú *Chareas graminis* L.-t, amely 30—32 mm széles s az *Epineuronia popularis* Fb.-t, amely csokoládészín-barna, sárgás-fehér foltokkal, 38—48 mm széles. Hernyóik olykor nagy számban lerágják a rét s a legelő füvét. Ide tartozik a kisebb termetü *Heliothis dipsaceas* L. is, amelynek pilléje barna, felső szárnya közepén vörhenyes harántsávval, ez utóbbinak belső széle feketés, alsó szárnyán pedig egy nagyobb s egy kisebb fehéres-szürke folttal; 28—35 mm széles; hernyója zöld- vagy rozsdaszín-barna, hátán s oldalán világos oldalakkal. Két nemzedéke van s a júniusban először rajzó pille hernyói olykor igen meglepik nálunk a lent, kendert, tengerit, árpát, tököt. Észak-Amerikában igen kártékony, de előfordul nálunk is a vadrezedán a *H. armigera* Hb. Hernyója barnás-vörös, hátán három zöldes vonallal. Ez Amerikában *army worm* (sereges féreg) néven ismeretes, mert igen nagy számban lepi meg a termesztett növényeket. Az erdőben az erdei fenyőben nagy kárt tesz a fenyő-bagoly-pille *(Panolis griseovariegata* Goeze = *Trachea piniperda* Panz). A vékony testü, zöld színű, fehér és narancsszín-sárga hernyója júniusés júliusban az erdei és fekete fenyő tavaszi zöld hajtásába furakodik, majd összekötözi a fenyő tűit és tövig lerágja azokat. Ezzel igen rongálja a fiatal telepítéseket. Az araszoló-formájú bagoly-pillék közül említendő az igen nagy kárókat okozó görögbagoly-pille *(Plusia gamma* L.), amelynek fémes fényben ragyogó szürkés-barna felső szárnya közepén arany- vagy ezüstszínű s a görög γ (gamma) vagy a magyar y-hoz hasonló rajz van. Hernyója zöld színű, hátán fehér vonalakkal, oldalán sárgás sávval, 25—30 mm hosszú. Csak 6 pár lába van (a többi bagolypille-hernyónak 8 pár van) és araszolva jár. Egész esztendőben van pilléje is, de hernyója is. Ez utóbbi legnagyobb számban május második felében és júniusban akad s ekkor felette kártékony, mert minden kapás- és takarmánynövényünkön, de a leveles-gyomokon (csalánon) is él. Különbözik a többi bagolypille-hernyótól abban is, hogy a meglepett növény árnyékos oldalán meghúzódva nappal is rág. A felsorolt bagolypille-fajokon kívül szoktak azonban más bagolypille-fajok is károkat okozni. (Bővebbet l. *Abafi-Aigner*, Magyarország Lepkéi c. művében, Budapest 1907).

Bagolymoly (állat), l. *Molyok.*

Bagolypapagály *(Stringops habrotilus* Gray, állat), l. *Papagály-félék.*

Bagolysüveg, fekete báránybőrből készített sipka, mely a magyar népnek általános téli viselete.

Bagolyvár, Brassó vármegyében, melyet némely szász író állítása szerint a német lovagok még az Árpádok korában emeltek. 1345-ben a tatárok rontották le.

Bagonya, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 847 vend és magyar lak., u. p. Dobronak, u. t. Belatincz.

Bagos *(Bakos).* Régi magyar személynév, mely kétségkívül a török Bagis (a. m. szarvas) névvel egyezik s jelentését tekintve, megfelel az Eüzöd és Eüzen neveknek. Mint helynév, a tiszántúli részekben fordul elő.

Bagossy (bagosi és dancsházi). Ősrégi magyar család, mely a Könd vezértől származott Kaplon nemzetségből veszi eredetét. Első ismert őse, András a XIII. sz. első felében élt, ennek fia Ördög Simon 1264. említtetik; Simonnak négy fia volt: Ördög András, a gróf Károlyi-család őse, Endus, Mikó és Péter (1288—1291), kinek a Turul-nembeli Széplaki Lőrinc leányától, Annától három fia maradt: Zonga Péter, a Vetéssy-család őse, Márton, a Csomaközy-család őse és János, kitől a B.-család származott. János — úgy látszik — korán elhalt; testvérei még a XIV. sz. közepén is éltek, holott ő neki, midőn 1325. Ördög Simon ivadékai Olcsva, Mike-Csalános, Vetés, Mikekolcsa, Illyéskolcsa és Pete jószágokon osztozkodnak, már csak a fiai, János és Simon említtetnek. Az utóbbi 1325—54 közti időszakban Nagy Simon név alatt jön elő s két fia maradt, Péter és András (1384). Péter fia, Máté, rokonaival B. Mihállyal, Lászlóval és Péterrel 1395. királyi megerősítő levelet kap Bagos községre. B. Péter 1396. Kaplyon, Ömböly, Petri, Vada és Vezend községekben osztozkodik a Károlyi-, Csomaközy- és Vetéssy-családokkal. B. Mihály 1505. a királyi tábla birája a rákosi országgyűlésen. B. Pál 1603—1608. szatmárvármegyei alispán. B. László ugyanaz 1714—1727. és 1734. A család el van ágazva Bihar, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és Zemplén vármegyékben.

Bagota, kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1900) 1155 magy. lak., postahivatal; u. t. Ógyalla. B. a Désházyak ősi fészke, most az Ordódyaké.

Bagózás, l. *Bagó.* — B.-nak nevezik továbbá némely ló azon rossz szokását, hogy a félig megrágott falatot pofája és fogsora közt visszatartja. Oka lehet e körülménynek a zápfogak rendellenes kopása, minek folytán sértik a pofa nyákhártyáját; e bajon reszelő-rágatás által lehet segíteni olyan módon, hogy a reszelőt a két fogsor közé dugjuk s azt mintegy 10 percig rágatjuk, esetleg ezen eljárást néhányszor megismételjük.

Bag-pipe, igy hivják az angolok a dudát.

Bagradas, folyó, l. *Medzserda.*

Bagratidák, tekintélyes nemes, később fejedelmi család Örményországban és Georgiában. Ősei tulajdonképen beköltözöttek voltak csupán,

ez jeles szolgálataik által kiérdemelték az uralkodók kegyét. Évszázadok multak el, Örményország fölött az idegen dinasztiáknak (perzsa, parthus, római, bizánci, arab) egész sora letünt már, de a B. törzsfejeinek befolyása nemcsak fennállott, hanem növekedett is azalatt. Valarsaces király (parthus) adta meg 147. Kr. e. a család fejének, Zmbatnak azt az előjogot, hogy Örményország királyait ők koronázzák meg. A görög, majd az arab uralom idejében már mint helytartók szerepeltek. Marvan kalifa 748. a B. család fejét, Asotot Sahinsah (fejedelmek fejedelme) címmel ruházta fel, ehhez 859 után évi adó kötelezettsége mellett tényleges királyi hatalom csatoltatott. Ettől fogva 1045-ig a B. családja adott uralkodókat Örményországnak. A Georgiában élt B.-k az előbbieknek oldalága. Ez 1424-ig uralkodott Georgiában. Egy másik ág a szomszédos Imereciában uralkodott 1259–1810-ig, egész az orosz birodalomba való bekebelezésig.

Bagration (ejtsd: -tion) *Ivanovics Péter* herceg, orosz hadvezér, szül. Kisliarban (Kaukázus), 1765., megh. 1812 szept. 24., egy georgiai fejedelmi család ivadéka. Már 1787—90. kitünt a török háboruban, 1792 és 1794. Szuvarov alatt a lengyel hadjáratokban, 1799-ben Felső-Itáliában és Svájcban, 1807. pedig Eylau és Friedland mellett. 1809-ben megszállotta a svéd Aland-szigeteket, utóbb pedig több török várat kerített hatalmába az Alduna mentén. 1812-ben újra Napoleon ellen küzdött a II. hadtest élén, de a Moszkva partján vivott csatában halálosan megsebesült. Nagy szerepe volt a napoleoni hadjáratokban. Özvegye, Szkavronszkij Katalin grófnő (aki apai ágon I. Katalin cárnő, anyai ágon pedig Potemkin rokona volt), a bécsi kongresszuson és utóbb Párisban fényes szalont tartott, később férjhez ment lord Howden angol tábornokhoz, de akitől nemsokára el is vált. Megh. 1856-ban. Megemlítendő még a B. családból *B. Romanovics Péter herceg* orosz tábornok (megh. 1876 jan. 28.), aki 1862. Tverj kormányzója volt s az achmatovszki ércbányákban új kőzetet fedezott fel, melyet ő róla *bagrationitnak* (l. o.) neveztek el.

Bagrationit, szilikát *ásvány*, részint ceriumtartalmú *bucklandit* Achmatovszkról (Ural), részint egy ugyanitt előforduló válfaja az *allanitnak*.

Bagrejev - Szperanszkij, *Jelizaveta Mihajlovna*, orosz írónő, l. *Szperanszkij*.

Bagu, l. *Baga*.

Baguette (franc. ejtsd bagett), vessző; töltő vessző; *B. magique* v. *B. de fée* a. m. varázsvessző. *B. divinatoire*-nak hívták azt a fűzfa-, v. gyakrabb mogyoróvesszőt, mely a néphit szerint megmutatta a forrás, bánya v. elásott kincs helyét. L. *Varázsvessző*.

Bágy, kisk. Udvarhely vmegyének homoródi j.-ban, (1900) 548 magyar lak.; a közelben fekvő meredek oldalú, kiterjedt hegylaposon a B.-i vár romjai; a belső vár négyszögletü, hozzá két külerőd volt támasztva, sánccal övezve. A várat még a székelyek építették; a XI. sz.-ban a Sándor család bírta.

Bágyadtság, l. *Aszténia*.

Bagyan, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1900) 242 tót lak., u. p. és u. t. Bát.

Bágyos, a Pojana Ruszka hegység legmagasabb csucsa (1380 m.). Krassó-Szörény vmegyében Nadrágtól K.-re és Lunkánytól D.-re; gyönyörű kilátással. É.-i aljában a Béga ered. Az itteni vasércbányák már mind kimerültek. A B. legkönynyebben Nadrág felől (a Kirlonez-vízfogón át) v. Ruszkicza felől (a Teu urs hágón át) érhető el. V. ö. *Thirring* Gusztáv, Vázlatok a Pojana Ruszka hegységből (Magy. Kárpátegyl. Évk. 1886. XIII. 129—167.).

Bágyog, kisk. Sopron vm. csornai j.-ban, (1900) 716 magyar lak.; vasúti megálló, u. p. Rábaszovát, u. t. Rábapordány.

Bágyon, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1900) 1508 magyar és oláh lak.; postaállomás, u. t. Torda. Régi temploma van. Egyike volt a régi Aranyosszék ős falvainak; a székely huszárhatárőrezredhez tartozott, melynek lakóira Bukov 1763. ráerőszakolta a fegyvert; Aranyosszék 1651-től 1848-ig 26-szor itt tartotta közgyűléseit, csak 1849 után lett székhelye Felvincz.

Bágyon vagy *Bagin*, ispán, a magyar segédsereg élén 1150 őszén Bosznián keresztül sietett a Mánuel görög császártól megtámadott szerbek segítségére s a Tara folyócska mögött egyesült is velük. A csatában véres párbajt vívott Mánuellel. V. ö. *Pauler* (I. 355—7.). Élt egy B. nevű főúr az utolsó Árpádok idejében is. Ennek fiai föllázadtak I. Károly ellen s Pozsega vármegyét pusztították, de Kazal Pál pozsegai várnagy leverte őket. (*Karácsonyi*, Nemzetségek, I. 416.)

Bahadur, *sah*, a 21. és utolsó nagymogul, szül. 1779-ben. 1857 májusban, az ind felkelés idejében, India uralkodójává kiáltották ki a lázadó szipojok. Mindössze csak néhány hónapig uralkodott, mert Delhi elfoglalása után az angolok kezébe került és internálva, felügyelet alatt halt meg Rangunban 1862 nov. 7. Safar név alatt költeményeket is írt.

Bahama, *Great-*, a Bahama-szigetek egyike, 1542 km² ter., (1900) 1780 lak. Zátonyokkal körülfogott partjai miatt csak kis hajók, az ú. n. wrecker-ek keresik föl.

Bahamafa, a pirosfák egy fajtája; l. *Pirosfa*.

Bahama-kacsa (*Anas bahamensis* L.). Egyike a legkisebb és legcsinosabb díszkacsáknak. Tollazata rozsdabarna, sötét rajzolatokkal. Hazája Dél- és Közép-Amerika. Igénytelen állat, tartása semmi nehézséggel nem jár.

Bahama-szigetek (*Lukáji-szigetek*), az angolok birtokában levő szigetcsoport Nyugat-Indiában. 1300 km. hosszuságban húzódnak ENy.-ról DK. felé. Florida-félszigettől a Florida- v. Új-Bahama-szoros, Haititól és Kubától az Ó-Bahama-szoros választja el. É. felé legmesszebb fekszik a Matanilla-zátony, D. felé pedig a Navidad. A szigetek korallépítmények, mészkő-, márga és homokból állanak: 3—4000 m. mély vízből kiálló tengeralatti padok külső, az Atlanti-oceánra néző oldalon emelkednek ki a vízből. Bacotnak (The Bahamas, a scetch. Belfast és London 1869) alapos dolgozata szerint összesen van 29 sziget, melyek közül 10 lakatlan, ezekhez csatlakozik 661 cayes vagyis sziklás szigetecske és 2387 szirt. A hajózást a szigetek közt ez utóbbiak veszélyeztetik. A 14,000 km² területet elfoglaló, tengeralatti Kis-

Bahama-padon van Great-B. (1542 km²), Great- és Little-Abaco (2313 km²). Ezektől D.-re a N. W. Providence-csatornától elválasztva van a Tongue of Ocean és Exuma-sund nevű mélyedések által feltagolt Nagy-Bahama-pad és rajta a következő szigetek: a kettős St. Andros (l. o.), New Providence (218 km²) a kormányzó székhelyével és a fő kikötővel Nassauval, Eleuthera, Cat-, Long-, Great-Exuma-, Bemini-, Great-Isaac-, Conception-sziget. San Salvador vagyis Watling, Rum Cay, Crooked és Acklin, Mariguana, Little- és Great-Inagua, a Caicos- és Turks-szigetek külön-külön padokon épültek föl. A nyilt oceán szélén levők a legmagasabbak (Cat 120, Crooked és Acklin 60, Abaco és Watling 40 m.). A B.-en az éghajlat egyenletes, kellemes és egészséges; a hőmérséklet 16 és 32° közt váltakozik. Az évi esőmennyiség 1057 mm. Pusztító orkánok gyakran keresik föl. Erdőkben nincs hiány; a mahagoni és a masztixfa a legértékesebbek. A vizekben bőven vannak halak; szivacs- és teknősbékahalászata jövedelmező; gyöngyöket és szürke ambrát szintén találni. A narancs, ananász, szizalkender, jamsz, kukorica, pamut bőven megterem. A lakosok száma a Turks-szigeteken kívül (1901) 53,735, az 1908-iki becslés szerint pedig 60,283. A bevitel értéke 1908-ban 369,490 és a kivitelé 183,239 st. font volt; az utóbbinak fő cikkei szivacs (94,161 font), ananász (11,856) és kender (42,627). A születések száma volt (1908) 2020, a haláleseteké 1450. A B. élén egy, Nassauban székelő kormányzó áll, aki mellé egy 9 tagú végrehajtó tanács, egy 9 tagból álló törvényhozó tanács és 29 tagból álló törvényhozó gyűlés van rendelve. A középiskolák száma 4 (mind magániskola) 154 tanulóval. Az állami iskolák száma 46, 5917 tanulóval. A kormányzóság bevételei 1908–9-ben 81,862, kiadásai 99,655 st. font.

Kolumbus első fölfedező útjában a B. közül Guanahanit pillantotta meg először. Guanahanit a legtöbben Watlinggel azonosítják. A spanyolok az összes B.-et elfoglalták és Los Cayos-nak (szirteknek) nevezték. Lakosaik csakhamar kivesztek. Későbben a spanyolok a szigeteket teljesen elhanyagolták. Az angolok első gyarmatukat New Providenceen alapították 1629. De csak egy századdal későbben népesitették be a többi szigeteket is. Azóta az amerikaiak, majd a spanyolok foglalták el rövid időre, míg végre az 1783-iki versaillesi béke végleg az angoloknak juttatta. V. ö. *Stark*, The Bahama Islands (London 1898); *Allen* és *Barbour*, Narrative of a Trip to the Bahamas (Cambridge Mass 1905); *Aspinall*, Pocket Guide to the West Indies (London 1907).

Bahama-szivacs, l. *Szivacs.*

Bahama-zátonyok, l. *Bahama-szigetek.*

Bahar, l. *Behar.*

Bahar (v. *behar*, *bhar*, *baar*, *barre*), súlymérték a keletindiai szigeteken. Nagysága különböző. Atschinban 1 B. = 200 kätti = 192·06 kg. Batáviában a kis B. = 3 pikol = 184·563 kg., a nagy B. = 4½ pikol = 276·844 kg. Cejlon szigetén egyértelmű a kandyval (l. o.); a francia gyarmatokban 1 B. (barre) = 20 maund = 234·96 kg.; Goában 1 B. = 448 arrateis = 205·632 kg.; Mozambique szigetén 1 B. = 20 frazil = 108·86 kg.; Pulo-Pinang szigetén 1 B. = 428 angol avdp. font = 194·14 kg.; Yemenben 1 B. = 15 frehzil = 199·328 kg.

Bahari, Alsó-Egyiptomnak arab elnevezése.

Baharidák a. m. *Bachritok* (l. o.).

Baharie (*Uah el B.*, a. m. É. oázisa), a régiek oasis parva-ja, az egyiptomi oázisok egyike. Fájumtól DNy.-ra 3 napi járás. A meddig a földből fakadó források vize ér, addig terjed a növényzet; a termékek: datolya-pálma, rizs, rozs, búza, durrha, pamut és különböző gyümölcs. Arab lakosságát 5000 főre becsülik. Helységei: Zabu, Mendis, El-Adzsuz, Bauiti és El-Kaszr; ez utóbbi és Zabu a legnépesebbek. Az oázisban meleg (34°) források is fakadnak. El-Kaszr környékén római épületromokat találtak.

Bahavalpur, angol fennhatóság alatt álló fejedelemség Pendzsab tartományban, a Szatledzs és Indus között. Területe 44,700 km², lakossága 720,800. Csak a folyóknak 10–12 km. széles partszegélye művelhető, belseje a Marusztthala (halál hazája) sivatag. Ezt a területet újabban az angolok csatornázással vonják művelés alá. Az indusvölgyi vasút szeli át. Fővárosa Bahavalpur, vasúti állomás a Szatledzs mellett, a folyón 1290 m. hosszú vasúti híd vezet át. Selyemszövőipara és kereskedelme jelentékeny. Lakóinak száma 18,700.

Bahelia, vadászok kasztja Elő-India északi részében.

Bahemba, a bántu-négerek egyik csoportjának neve; l. *Bántu.*

Bahia (spany. és port., ejtsd: baía) a. m. öböl.

Bahia (ejtsd: baía), 1. Brazilia egyik állama az Atlanti-oceán, Sergipe, Pernambuco, Piauhy, Goyaz, Minas Geraes és Espiritu santo közt 426,427 km² ter. (1900) 2.117,956 (néger, portugál, német, olasz, korcs) lak. Egyedüli öble a Todos os Santos. A termékeny 45–75 km. széles parti lapálytól Ny. felé a föld fokozatosan emelkedik a határon levő hegyláncokig (Serra Dois Irmaos, de Piauhy, da Gurgeia, de Tabatinga, do Duro, de S. Domingos, do Parana). A magasabb részeken sok a terméketlen föld (a sertão). A közbenső hegyláncok (Serra do Espinhaço, a gyémántban gazdag S. d. Lavr. Diam., das Almas stb.) középmagasságuak. Fő folyó a S. Francisco; közvetlenül a tengerbe szakadnak: a Vasa Barris, Itapicuru, Paraguassu, a de Contas, Belmonte és Jucurucu. A part melléke meleg és nedves, a sertão-k esőtelenek. A fő termékek: dohány, cukornád, kávé, kakaó, pamut, kukorica. A Ny.-i részeken a főfoglalkozás az állattenyésztés. Gyémántot a Paraguasu forrásvidékén Sincorában bányásznak. Az ipar a braziliai nyers termékeket dolgozza föl; vannak cukorgyárak, rumégetők, pamutfonók és szövők, dohány- és szivargyárak. A külföldi forgalomban B. leginkább nyersterményeket visz ki és iparcikkeket hoz be. A leghosszabb vasúti vonal B. városából a San Franciscónál fekvő Joazeirába visz. — 2. *B.* (São Salvador, Ciudad do São Salvador de Todos os Santos), az ugyanily nevű állam és érsekség székhelye a Minden Szentek öble (Baia de Todos os Santos) K.-i partján, vasút mellett, (1900) 230,000 lak., pamutfonókkal és szövőkkel, szivar-, dohány-, burnót-, kalap-, cipőgyártással, kőcsiszolókkal és

dők kereskedelmi jainit: 9 tengeri hajóstársaság és egy folyamhajózási társaság mozdít elő, amíg a Paraguassu Cachoeirang jaratja hajóit, gimnáziummal, teológiai, orvosi főiskolával, nyilvános könyvtárral, természetrajzi gyüjteményekkel, színházzal. B. két részből áll: az alsó (cidade baixa) és a mintegy 60 m. magas platón épült felsővárosból (cidade alta), a kettő közt az út meredek volta miatt kocsikkal csak nagy kerülővel közlekedhetnek, ezért hordszékeket (cadeiras) használnak. Az alsóváros a kereskedelem székhelye; a felsőben, a luxusvárosban a kiválóbb épületek a székesegyház, Brazilia legszebb temploma, amely egészében európai márványból épült, az érseki palota, néhány kolostor, a színház, a kormányzói palota stb. Itt van B. pompás sétahelye, a Passeio publico is. B.-t több erőd (a Monte Serratén, a Gambon, a Santa Maria stb.) védi. A város előtti öblöt kettéválasztja az Itaparica sziget, 18000 lak., kik közül 7000 São Gonzalo városában lakik. 1510-ben Diego Alvarez Correa létesítette itt az első telepet. A város igazi megalapítója azonban 1549. Thoma de Souza, Brazilia akkori kormányzója volt. 1624-ben rövid időre a hollandusok tartották elfoglalva. 1763-ig Braziliának volt a fővárosa.

Bahia Blanca, kikötőváros Argentina köztársaságban a Napesta folyónál; Belgrano kikötővel, 7000 lak. Buenos Airesszel vasút köti össze.

Bahia del Choco (ejtsd: csoko), kikötőváros Kolumbia délamerikai köztársaságban az ugyanoly nevű öböl és a Dagua torkolatánál, (1900) 3990 lak. Panamával és Guayaquillel kábel köti össze.

Bahiafa, l. *Piassava*.

Bahia Honda, kikötőhely Kolumbia délamerikai államban Goajire félszigeten. Teljes védettsége miatt Bolivár a partjain akarta létesíteni a délamerikai konfederáció székhelyét.

Bahia-szigetek *(Bai-szigetek, Islas de la Bahia)*, a Honduras-foktól mintegy 50 km.-nyire fekvő, Honduras birtokát tevő kis szigetcsoport, amelyben a nagyobbak és lakottak Roatan (600 km², 1000 lak.) Bonaca, vagy Guanaja (20 km. hossza, 530 lak.) és Utila. Zátonyok veszik körül; D.-i partjaikon néhány jó kikötő van. Sűrü, jobbára kókuszdió-erdők borítják sok helyen, egyebütt földjük termékeny. A teknősbékák fogása is jövedelmező. A B. Honduras egyik departamentoja, amelynek székhelye El Progreso Roatanon. 1502-ben IV. útjában Kolumbus fedezte föl őket; Guanajat Isla de Pinosnak keresztelte el. Miután több ízben spanyolok és angolok foglalták el, 1859. végleg Honduras birtokába kerültek.

Bahil *Mátyás*, ág. hitv. ev. lelkész, szül. 1706 febr. 24. Süveten (Gömör vmegyében). Tanult Wittenbergben és 1730. cserencsényi lelkész-tanító lett, 1734-ben Eperjesre ment tót lelkésznek. 1745-ben börtönbe vetették, mert lefordította cseh nyelvre Cypriannak a pápaság eredetéről és megnövekedéséről szóló művét, 1746 dec. 14. azonban a börtönből megszökött és Poroszországba menekült, ahol is az arnsdorfi, majd a parchvici ev. gyülekezet lelkészévé választotta. Itt adta ki nevezetes emlékiratát (Tristissima ecclesiarum Hungaricae protestantium facies) hontalanságáról, hányattatásairól és szenvedéseiről. Megh. Parchvicon 1761 dec. 24. Munkáit részint német vagy latin-német, részint tót nyelven írta. Német művei becses történeti források a magyar ev. egyház történetére nézve. Nevezetesebbek ezek közül: Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche in dem Königreiche Ungarn, mely először 1744., második kiadásban 1746. jelent meg s melyben a magyar reformáció történetét adja kezdettől az ő koráig; Beilage zu der im vorigen Jahre herausgegebenen Nachricht von dem Zustande der Protestanten im Königreich Ungarn (1744); Zuverlässiger Bericht von einer neulich in Ungarn errichteten adeligen Gesellschaft (1745).

Bahira, nesztoriánus barát, akivel, a legenda szerint, Mohammed próféta Mekkából Szíriába való utazása alkalmával Bosztrában érintkezett; tőle tanulta volna bibliai ismereteit. Igazi neve Szergiusz. Bosztrában még ma is mutogatják B. házát és kolostorát. A mohammedánok legendája szerint B. bizonyos jelekről Mohammedben az istentől kiválasztott prófétára ismert.

Bahlingen, község Baden nagyhercegségben, Freiburg kerületben, vasút mellett, (1905) 2160 lak., közelében gyenge kénforrásokkal, gabona- és marhavásárokkal.

Bahman, eredetileg *Vohumanó*, az első az Amsaszpandok (Amesa Szpenta) sorában. Békességet és barátságot terjeszt az emberek között. A meghaltak lelkeit ő fogadja a másvilágon és ő jelöli ki nekik a megillető helyeket. — *B.-Nameh*, epikus költemény, mely Iszfandijár fiát, B.-t énekli meg.

Bahn, város Stettin porosz közig. kerületben a Thue és vasút mellett, (1905) 2628 lak.

Bahnert *József*, zeneszerző, szül. 1860 dec. 29. Nápolyban. Budapestre Liszt Ferenchez jött, hogy zongoratanulmányaiban tökéletesítse magát, azután itt telepedett meg. Nagyobb szerzeményei: *A csempészek* (előadták a M. Kir. Operaházban 1909). *A granadai vőlegény*, operette, (előadták a Népszinházban 1905).

Bahnsen, *Julius Friedrich August*, német filozófus, szül. 1830-ban, megh. 1881. Mint Schleswig-Holstein szülöttje, 1849. részt vett a dánok elleni harcban, azután Tübingenben folytatta egyetemi tanulmányait. 1858-ban az anklami gimnáziumnak lett tanára, 1862. Lauenburgban, Pommerániában a progimnáziumé. Itt halt meg. Schopenhauer követője, csakhogy ennek alapgondolatait az individualizmus irányában fejleszti. Míg ugyanis Schopenhauer az egyéniséget futó jelenségnek tartotta, úgy hogy valamennyiben a lényeg, t. i. az akarat, azonos, azonegy: addig B. elfogadva az akarat alapelvét, azt tanítja, hogy az akarat annyiféle, ahány az egyéniség, mely e szerint nem futó jelenség, hanem a világ lényegében gyökerező valóság, mely változhatatlan, mint az akarat, intelligibilis jellem, mely minden egyéniség lényege. Érdekesek előadás szempontjából is jellemrajzai és fejtegetései a jellemről szóló műveiben: Beiträge zur Characterologie (két köt. 1867.); Mosaiken und Silhouetten (1877). Vannak általánosabb filoz. művei is: Der Widerspruch im Wissen und Wesen der Welt (két köt. 1880—81); Das Tragische als Weltgesetz und

der Humor als ästhetische Gestalt des Metaphysischen (1877). V. ö. *Hartmann,* Ein Jünger Schopenhauers (az Unsere Zeit című folyóiratban 1876. I.).

Bahnson, *Jesper Jespersen,* dán hadügyminiszter, szül. Taarspgaardban, Viborg mellett, 1827 nov. 18., megh. 1909 aug. 26. Kopenhágában. Mint katonatiszt részt vett az 1849. és 1864-iki dán háborukban. 1879-ben ezredes és egyúttal hadügyminiszteri osztálytanácsos lett. 1884—94. hadügyminiszter s mint ilyen megerősíttette Kopenhágát. 1889-ben tábornoki rangot kapott, a miniszterségről való lemondása után 1897-ig Zeeland parancsnoka volt.

Báhony, kisk. Pozsony vm. szempczi j.-ban, (1900) 742 tót lak., vasúti állomás és postahivatal ; u. t. Cziffer. Csúcsíves tornyú és szentélyü templom; emeletes vizivár.

Bahr (arab), tenger ; egyéb nagy vizek elnevezésére is használják és a geográfiai nevekben gyakran fordul elő, pl. *B. aszvad* (Fekete-tenger), *B. al-Khazar* (Kaspi-tenger), *B. Lút* (Lót tengere, Holt-tenger), *B. Tabarijja* (Genezareth), *B. el Nil* (Nilus) stb.

Bahr, *Hermann,* osztrák író, szül. Linzben 1863 júl. 19. Bécsben, Grácban, Czernowitzban és Berlinben jogot végzett, majd beutazta Svájcot, Franciaországot, Spanyolországot, Észak-Afrikát, Oroszországot, aztán Berlinben Holz Arnóval és Brahm Ottóval a Freie Bühne c. folyóiratot szerkesztette, 1894. megalapította a *Zeit* c. hetilapot. B. a *Jüngstes Oesterreich* és *Jung-Wien* néven ismert irodalmi csoportok szellemi vezetője. Főbb művei: Die neuen Menschen (szinmű, Zürich 1887); Die grosse Sünde szomorujáték (u. o. 1889); Die Mutter (szinmű, u. o. 1891); Die Überwindung des Naturalismus (Dresden 1891); Die gute Schule (regény, Berlin 1890); Studien zur Kritik der Moderne (Frankfurt 1894); Renaissance, Neue Studien zur Kritik der Moderne (u. o. 1896); Theater (regény, u. o. 1896); Das Tschaperl (boh., 1897); Der Star (szinmű, 1898., magyarul is szinre került); Wiener Theater 1892 1898; Der Athlet (szinmű 1900); Wienerinnen (1900); Der Apostel (szinmű 1901); Sanna (színmű 1904); Die Andere (színmű 1905); Der arme Narr (1905); Der Faun (vígj. 1906); Die Gelbe Nachtigall (szinmű 1907); Die Rahl (reg. 1908); Stimmen des Bluts (elb. 1908); Das Konzert (vígj. 1909, magyarul is szinre került).

Bähr, 1. *Christian,* német filológus, szül. Darmstadtban 1798 jún. 13., megh. Heidelbergben 1872 nov. 29. Élete legnagyobbrészt Heidelbergben folyt le, ahol tanult s 1821 óta rendk., 1826 óta pedig rendes egyetemi tanár volt. Igen sokat írt és munkáit első sorban a gyüjtött anyag gazdagsága, de sokszor előadásának vonzósága is jellemzi. Fő művei: nagy Herodotos-kiadása (1830—35, 4 köt.) és Római irodalomtörténete (először 1828, 4. kiad., 1868—71, 3 köt.), melyhez utóbb hozzácsatolta a keresztény-latin irodalomtörténetet is a Karoling-korszak végéig. Sok kisebb dolgozatot is írt. Említésre méltó, hogy a Heidelberger Jahrbücher c. jeles folyóiratot 1834 óta (előbb Schlosserrel, 1847 óta egyedül) ő szerkesztette.

2. *B., Otto,* német jogtudós, szül. Fuldában 1817., megh. Kasselban 1895 febr. 17. Különféle biróságoknál működött, míg a lipcsei Reichsgericht szervezésekor u. o. tanácsos lett, de betegsége miatt 1881. állásától megválni kényszerült. A német polgári törvénykönyv tervezetének egyik legalaposabb birálója volt, amelyhez Gegenentwurf zu dem Entwurfe eines bürgerlichen Gesetzbuches c. alatt 1892. megjelent, feltünést keltő ellentervezetet is adott ki, melyben a hivatalos tervezetnek túlzott romanizmusa ellenében a német közönséges jognak kellő érvényt szerezni törekszik, s erélyesen kikel a benne nyilvánuló túlzott doktrinárizmus ellen is. B. hírnevét mint elméleti jogász Die Anerkennung als Verpflichtungsgrund c. művével szerezte meg. Az említetteken kívül számos munkát és kisebb értekezést írt.

Bahraich (ejtsd: bahrecs), a hasonló nevü kerület fővárosa a brit-indiai Ny.-i tartományok faizabadi diviziójában, a Gogra folyó mellett, a patna-B.-i vasút végállomása, 11,000 lak., búcsujáróhely.

Bahr bela-má (a. m. víz nélküli folyó), arab neve egy hosszú völgynek, mely Egyiptomban a Nilustól Ny.-ra, vele egyközüen húzódik; délen a Dakhel oázisig, É.-on a Földközi-tenger közeléig nyúlik. Sicard atyának 1712-iki útja óta a Nilus régi medrének tartották, de Rohlfs 1873. ezt a hipotézist lerontotta.

Bahrdt, *Karl Friedrich,* a legszélsőbb szkeptikus iskolából való német teológus, szül. Bischofswerdában, Szászországban 1741., megh. Halléban 1792 ápr. 23. Már kora ifjuságában több teológiai munkát írt, melyek elárulták szkeptikus irányzatát, mely később nála teljes erejében fejlett ki. Rossz erkölcsi magaviselete s heterodox tanításai miatt távoznia kellett Lipcséből, hol hitszónok, Erfurtból és Giessenből, amely két utóbbi helyen teológiai tanár volt. Lefordította az új-testamentomot is, de e művét oly veszedelmesnek találták, hogy a szerzőt az egyházi felsőbb hatóság letiltotta tanári katedrájáról. B. hitvallása tényleg az egyszerü deizmusban állott s a teológiájának egyik legfőbb tana a csodák elvetése volt. Kételkedni látszott a lélek halhatatlanságának hitében is. Végre még különböző intézetek alapításával próbált szerencsét, aztán korcsmáros lett, de ebben a minőségben is többször megtámadta az ortodoxiát, úgy hogy Magdeburgban egy évre börtönbe is vetették. Itt irta meg önéletrajzát. Egyéb művei közül ismertebbek: A vallásos ediktum (szatirája az 1788. porosz vallásos ediktumnak) és A német unió.

Bahrein-szigetcsoport, a Perzsa-öbölben, nem messze az arábiai El-Haza partjától. Legnagyobb szigetei: a Bahrein v. Szamak, 51 km. hosszú, 16 km. széles, Moharek, Arad, Szifra, Nabi-Szaleh, Jezeyra stb. szigetek, körülbelül 600 km² területtel. Legnagyobb részük termékeny, datolyaültetvényekkel. A lakosság nagyon sürü és kitesz 70,000-et. Fővárosa Manameh, Szamak szigeten, kereskedelmi központ, 25,000 lak., más városok: Moharek 22,000 lak., Budeya és Had. A szigetcsoport angol fennhatóság alatt áll, bennszülött fejedelem kormányozza. Az uralkodócsalád és a városi lakosság szunnita mohamedánus, ez utóbbi

al-arabokból, akik 200 év előtt jöttek ide Nedzsed területéről és négerekből. Foglalkoznak földmíveléssel, állattenyésztéssel; híres a bahreini fehér szamár. Elterjedt háziipar a vitorlavászonszövés és a gyékényfonás, de a legfontosabb kereseti forrás a gyöngyhalászat, amely 30000-nél több embert, többnyire négert, foglalkoztat. A gyöngyhalászat ma is ugyanúgy folyik, amint azt *Edrisi* 700 év előtt leírta. 1861 óta a szigetek angol protektorátus alatt állanak.

Bahr-el-Abiad (fehér folyó), l. *Nilus*.

Bahr-el-Azrek (kék folyó) vagy *Abai*, a Nilus egyik forrásfolyója. Abessziniában ered, átfolyik a Cana-tavon és Khartummal egyesül a Bahr-el-Abiaddal.

Bahr-el-Ghazal (*Gazella-folyó*), több folyó, illetőleg folyómeder Szudánban. A jelentékenyebbek: 1. a Szudánban száraz folyómeder, amely a Cad-tóból ÉK. felé huzódik a Bodele mocsáros részéig. 2. a Bahr-el-Abiad egyik legnagyobb mellékvize, forrásfolyója a Szue, amelybe Ny.-ról beleömlik a Buru és a Bahr-el-Arab, ami után a B. nevet veszi föl. A Buru (amelyet Telgona, Lol v. Bahr-el-Homr-nak is hívnak és amelyen kisebb gőzösök is fölmehetnek) felveszi a Pongot (Dzsit v. Kuangot), a Kurut (Tiellt), Szogot, Ragát és Daburát; a Bahr-el-Arab (v. Umbelatcha v. Kir) a Baradit (v. Obot), a Bongot, Reikeit, Jofot, Szerrit, Kheileikát, Kavadukát és a Gotelát; a Szue (v. Dzsur) a Vaut (v. Busszeirit). V. ö. Geographen-Kalender 1908.

Bahr-el-Hule, l. *Merom-tó*.

Bahut (franc., ejtsd: baü), tulajdonképen boltozatos födelü, bőrrel bevont és nagy szögekkel kivert láda. Mostanában minden ládát így hívnak.

Baia, a szudáni négerekhez tartozó néptörzs Kamerunban és a francia Kongóban.

Baiburt, város Erzerum török vilajetben, 1550 m. magasban a tenger szine fölött, az Erzerumból Trapezuntba vezető út mellett. Közelében réz- és ezüstbányák vannak. A középkorban többször megkisérlették a genovaiak, hogy itt kereskedelmi telepet alapíthassanak. Történelmileg II. Mohamed és a turkmének döntő csatájáról (1473) és Paskievics orosz vezérnek (1829 okt. 7.) a törökök fölött való győzelméről nevezetes.

Baich, Baranya vmegye siklósi járásában, Tótfalu község határában. Völgyében pálos társház volt, melyet Miklós comes, a Gyula fia alapított 1281 táján. Az alapító halála után fiai: Gyula mester és Péter, 1283-ban külön oklevélben erősítették meg a mindszentekről nevezett kolostor adománylevelét. A kolostorról a XVI. sz.-ig történik említés; romjai a mult században tüntek el végleg.

Baich (varadiai báró és nemes). Szerb eredetű magyar nemes család. A mult század végén B. János, kit Cservenkovicsnak is hívtak, mitroviczai birtokos és kereskedő volt, s az utolsó török háború alatt (1789—90) nagy szolgálatot tett a közügynek, mely érdemeért 1791 júl. 25-én II. Lipót nemességre emelte. Egyik utódja, *Miklós*, báró, szül. Zimonyban 1822, megh. 1897. aug. 18.; unokája Obrenovics Milosnak, a szerb dinasztia megalapítójának. Tanulmányait Magyarországon, Pápán, Sopronban és Budapesten végezte. Midőn Mihály fejedelmet 1868. Topesiderben meggyilkolták, örökség útján óriási vagyonra tett szert. Az osztrák bárói címet B. Miklós nyerte, a másodosztályú vaskorona-rend alapján, mellyel jótékonysága elismeréséül 1881. tüntette ki ő felsége. 1884-ben a moraviczai kerületben képviselővé választották. 1895 nov. 17. örökös főrendiházi tagságot nyert, amely unokaöcseire, Milánra és Ivánra is kiterjesztetett. Az ő költségén építették az ujvidéki szerb gimnázium jelenlegi épületét.

Baidar, 12 tatár faluval népesített és a Csernaja forráspatakjaitól öntözött, 17 km. hosszú völgy Krim félszigetén; főhelye B.

Baidhávi, Nászir al-din Abu Sza'id Abdallah; mohammedán dogmatikus és korán-exegeta a XIII. sz.-ban. Tebrizben halt meg 1292. Nagyon el van terjedve Anvár al-tanzil va-aszrár al-ta'víl c. korán-kommentárja; a keleten ezt a művét röviden csak Tefszir al-kádi (a kádi kommentárja) címen emlegetik; kiadta *Fleischer* H. L., B.-i Commentarius in Coranum (Leipzig 1844—48).

Baiersbronn, közs. a württembergi Schwarzwald kerületben, Freudenstadt közelében, vasút mellett, (1905) 6654 lak., vasöntéssel, lenfonással és szövéssel, faiparral, homokkőbányával; mint klimatikus gyógyhelyet is látogatják.

Baïf, *Jean Antoine*, francia költő, a pléïade (l. o.) tagja, szül. 1532. Velencében, megh. Párisban 1589. Mértékes, rímtelen versekkel (vers baïfin) tett próbát, de görög és római drámák fordításával nagyobb sikert aratott. Oeuvres en rimes-jét Marty-Laveaux adta ki (Paris 1885, 3 köt.).

Baigneur (franc., ejtsd: benyőr) a. m. fürdői vendég, fürdőmester v. fürdőintézet tulajdonosa; *baigneuse*, fürdő nő; fürdőház.

Baigneuse (franc., ejtsd: benyőz), a XIX. sz. elején használt szofa, melynek alakja a fürdőkádra emlékeztetett, innen a neve. B.-nek nevezték még az 1800 körül divatos női főkötőket is.

Baignoir (franc., ejtsd: benyoár), fürdőkád, v. a kádalakuan kiugró szinházi páholy.

Baihaut (ejtsd: bai-ó), *Charles*, francia politikus, szül. Párisban 1843 ápr. 2. Egyideig mérnök és vállalkozó volt. 1877-ben képviselőnek választották. A kamarában a mérsékelt köztársasági párthoz csatlakozott. 1886-ban rövid ideig a közmunkákat kezelte, 1888—1889-ig újra a közmunkák minisztere lett a Freycinet-minisztériumban. Neve a Panama-botrány révén lett ismeretesebbé; kitünt, hogy államtitkár és miniszter korában pénzszerzésre használta fel hivatalát és hogy a Panama-társulattól félmillió frankot zsarolt ki. 1893 jan. 9. letartóztatták. Másnap Freycinet miniszter is kénytelen volt lemondani. B.-t 5 évi fogságra és magas pénzbirságra itélték el. L. *Franciaország* és *Panama-társulat*.

Baikal-hegység, így nevezik a Baikal-tó partjain elterülő részeit az Altai hegyrendszerének. L. *Altai-hegység*.

Baikali kozákok, Transzbaikaliában, a kinai határon egy helyettes hetman alatt élnek, akinek székhelye Csita. A lakosság száma 173,000, közülök 167,000 kozák. A katonaság száma békében 3388, még pedig a gyalogság 2 zászlóaljat, a lovasság 1 ezredet, a tüzérség 2 üteget tesz. Hadi létszám 9756, még pedig 6 zászlóalj gyalog-

ság, 3 lovasezred és 3 üteg tüzérség. A B. tartják fenn a közbiztonságot a Silka folyónak az Amurral való egyesülésétől a Baikal-tó Ny.-i partjáig, őrzik a nercsinszki bányákat és a Kiachtából Pekingbe vivő karavánutat.

Baikalit (ásv.), sötét szennyeszöld színű válfaja a *piroxénnek* a Baikal-tó vidékéről.

Baikal-tó (tatár nyelven *halban gazdag;* a mongolok *Dalai-nor*-nak, Szent-tónak hívják). Ázsiának a Kaspi-tó és Aral-tó után legnagyobb tava, hossza 640 km., szélessége 30—85 km., területe 34·200 km². A tó három külön medencéből áll, amelyek a Kelet-Ázsiára jellemző vetődések mentén helyezkednek el, legsikérebb közülök az É.-i. A tó legnagyobb mélysége 1521 m. és mivel 476 m. magasan van, 1100 m.-rel nyúlik a tenger színe alá s a föld legmélyebb hegyi tava. Egyetlen nagyobb szigete az *Olchon* 625 km². A mindenütt meredek partokat fenyőerdők borítják, csak DK.-en lapályos, ahol a Szelenga folyó építette fel deltáját. É.-ról ömlik a B.-ba a Felső-Angara; lefolyása van a tónak Ny.-on az Alsó-Angara folyóval, azért vize iható és halban gazdag. Különösen sok a vándor lazac (Salmo omul vagy autumnale), amely a Jenisszein és Angarán át a Jeges-tengerről jön le. A tó télen 6 hónapon át be van fagyva, több helyen 1 m. mélyen is, aminek oka a hűvös klimán kívül az is, hogy mély völgyben fekszik. Nagy viharok és hullámverés gyakoriak, de azért a forgalom igen élénk, 1845 óta gőzhajók járják Legnevezetesebb hajóállomások: Bojarszk, Lisztvennicaja, Missovaja és Klujevka. D.-i részén vonul el a szibíriai vasút.

Baikie (ejtsd: béki), *William Balfour*, angol afrikai utazó, szül. Arbroathban, Skótországban, 1825 aug. 27., megh. utazása közben Sierra Leoneban 1864 dec. 12. 1854-ben expediciót vezetett a Nigeren fölfelé a Binue folyóra, hogy tovább kutassa a folyót, amelynek Barth fedezte föl a felső folyását. Utazásának eredménye annak a ténynek megállapítása volt, hogy a nagy Binue folyó (hibásan Csadda) csakugyan a Niger mellékvize. Utleírásának címe: Narrative of an exploring voyage up the rivers Kwora and Binue (London 1856).

Bail (ang., ejtsd: bél), Angliában a biztosíték vagy kezesség, amelyet a letartóztatott szabadon bocsátásakor nyujt arra nézve, hogy idézésre meghatározott helyen és időben meg fog jelenni. Fontos különösen a feltételes elitélés intézményével kapcsolatban.

Bail, *Joseph*, francia festő, szül. Limonestben 1862 jan. 22. Atyjánál, *B. Antoine* festőnél, majd Párisban Géromenál és Carolus Durannál tanult. Eleinte főleg csendéleteket, utóbb genreképeket festett, melyekben a csendéleti elem nagy szerepet játszik, legújabban előszeretettel meríti tárgyait a beaunei szeretetház életéből. Kiváló, részben igen népszerüvé vált képei: A gazdasszony (Paris 1897, Musée du Luxembourg); Hamupipőke (u. o. 1900, reprodukciók révén nagyon ismert kép); A szolgálók ebédje (1901); A csipkeverő nők (1902); Asztali imádság (1903); Ruhás kamara (1907); Estebéd (1908); A konyha (1910).

Bailadeira (portugál) a. m. táncosnő, l. *Bajadérok*.

Baildon (ejtsd: beldn), város York angol grófságban, West Ridingben az Aire és vasút közelében, (1901) 5797 lak.

Bailen, város, l. *Baylen*.

Bailen hercege, l. *Castaños*.

Bailey (ejtsd: béili), *Philip James*, angol költő, szül. 1816 ápr. 22-én Basfordban, megh. 1902 szept. 6. Nottinghamban. Jogi tanulmányait Glasgowban 1840. fejezte be, de ügyvédi gyakorlatot sohasem folytatott, költői hajlama inkább az irodalom felé vonzotta. Első nagyobb műve a Festus (London 1839), a Faust-monda feldolgozása, nagy tetszést aratott és egyes birálói Shakespeare és Milton munkái mellé helyezték. E nagy lelkesedés utóbb csökkent. További műveit: The Angel World (1850), The Mystic (1855), The Universal Hymn (1867) a Festus későbbi kiadásaiba beleolvasztotta.

Bailey-Line, l. *Gőzhajózás*.

Bailiff, l. *Baïlo*.

Baill., természetrajzi nevek mellett *Baillon* Henri Ernest francia botanikus nevének rövidítése. L. *Baillon*.

Baillage, a bailli hivatala, vagy hatósági kerülete. L. *Baïlo*.

Baillet-Latour, l. *Latour*.

Bailleu (ejtsd: bailyő), *Paul*, német (porosz) történetíró, szül. Magdeburgban 1853 jan. 21. Göttingenben és Berlinben tanult, 1873—76-ig titkára volt Ranke-nak, majd a porosz állami levéltárba került. Jelenleg a porosz áll. levéltárak másodigazgatója. Főbb levéltári munkái: Preussen u. Frankreich vom 1795—1807 (Leipzig 1881—87, 2 köt.); Briefwechsel König Friedrich Wilhelms III. und der Königin Luise mit Kaiser Alexander I. (u. o. 1900); Talleyrands Briefwechsel mit König Ludwig XIII. (u. o. 1881); Königin Luise (u. o. 1908).

Bailleul (ejtsd: bailyöl), 8 francia község neve; köztük legjelentékenyebb *B.* Nord francia départementban, a Lys egyik mellékfolyójánál vasút mellett, (1906) 13,573 lakossal; rokkantak házával, vászonkészítéssel, szappangyártással. Római eredetü hely. *B.* vagy *Belle* a XVIII. század első felében faience-készítő hely. Faienceai a roueniakhoz hasonlítanak. 1830 óta a velencei csipkék stílusában (de vastagabb szálakkal) csipkét is készít.

Bailli (ejtsd: bállyi), a középkorban a francia tartományok hadrakelt nemességének hadnagya (vezére); később közigazgatási s birói tisztviselő. L. még *Baïlo*.

Bailliatus *(ballia, ballina, ballei)*. A három szerzetesi lovagrend, templáriusok, johanniták és német lovagrend egyes provinciáinak vagy a provinciákban fekvő nagyobb kerületeknek neve. A lovagrendi tartományok élén álló lovag a tartományi mester, a B. élén álló pedig a *bailli* nevet viselte. A bailliatus a johannitáknál perjelségekre, a másik két lovagrendnél komturságokra oszlott.

Baillie (ejtsd: béllyi), 1. *Joanna*, skót költőnő, szül. 1762 szept. 11. Bothwellben, Glasgow mellett, megh. 1851 febr. 23. Hampsteadben. Első jelentősebb munkája: A Series of Plays in which it is attempted to delineate the stronger passions

of the mind, each passion being the subject of a tragedy and a comedy (London 1798), inkább lélektani elemzéseket és moralizáló beszélgetéseket tartalmaz, semmint valódi drámákat. Mindegyiknek tárgya egy-egy érzelem vagy szenvedély, mint pl. a szerelem, gyűlölet, félelem, lelkifurdalás és ezeknek a jellemre való hatása. Legnépszerűbb és legsikerültebb műve De Montfort c. tragédiája, melynek címszerepében a híres John Philip Kemble (1757–1823) aratott nagy sikert. Walter Scotthoz szoros barátság fűzte.

2. *B., Robert*, a polgári háboru idejében legkitünőbb és talán egyik legmérsékeltebb tagja a skót preszbiterián papságnak, szül. Glasgowban 1599., megh. u. o. 1662 júl. Mint pap először a teljes passzív engedelmesség tanának volt híve, de csakhamar teljes hévvel belevetette magát a nemzeti ügy áramlatába. 1640-ben pamfletet írt Laud canterbury-i érsek ellen, ezért a skotok többekkel együtt elküldték őt is Londonba, hogy emeljenek vádat a nevezett érsek ellen, mint akinek erőszakos és zsarnoki intézkedései okozták nagy részben a nemzet és uralkodó közötti ellenségeskedést. 1642-ben visszatért Skóciába és teológiai tanár lett Glasgowban; a következő évben ujra Londonba küldötték, hogy vegyen részt a teologusok westminsteri gyülésén, melyen ő a preszbiterium isteni jogát éppen oly erősen hangoztatta, mint Laud a püspöki rendszerét. I. Károly király kivégeztetése után 1649. követnek küldötték Hollandiába, hogy ajanlja fel II. Károlynak Skócia koronáját. A restauráció után a glasgowi egyetem igazgatója lett s mint ilyen is halt meg. Levelei értékes adalékai ama kor ismeretének.

Baillière (ejtsd: ballyér), *Joseph Baptiste Marie*, francia könyvkereskedő, szül. 1797 nov. 30. Beauvaisban, megh. 1885 nov. 8. Párisban. 1818-ban alapította Párisban könyvkereskedését, mely különösen természettudományi és orvosi munkák kiadásával szerzett nagy érdemet; nevezetes kiadványai Jaccoudnak 40 kötetes Dictionnaire de médicine munkája, továbbá a Bibliothèque Scientifique contemporaine, melyből 113 kötet jelent meg. Később *Emile* és *Henri* fiai is cégtársai lettek; Henri megh. 1905 okt. 6.

Baillon, *Henri Ernest*, francia botanikus, szül. Calaisban 1827 nov. 27., megh. Párisban 1895 júl. 20. Eleinte orvos volt Párisban, azután u. o. a botanika tanára s az orvosi botanikus kert igazgatója lett. Számos cikkéből csak a következőket említjük: Étude générale du groupe des Euphorbiacées (Paris 1858); Monographie des Buxacées et des Stylocérés (u. o. 1859); Histoire des plantes (u. o. 1866–95., 13 köt.). Számos természetes család monográfiáját hozza. Dictionnaire de Botanique (u. o. 1876–1892, 4 köt.); Drake del Castillo-val együtt írta a Histoire naturelle des plantes de Madagascar (1879-től 3 köt.) c. művet. 1860 óta a Párisban megjelenő Adansonia, Recueil périodique d'Observations botaniques szerkesztője volt.

Baillot (ejtsd: bájó), *Pierre Marie François de Sales*, francia hegedűművész és zeneszerző, szül. Passyban (Páris mellett) 1771 okt. 1., megh. Párisban 1842 szept. 15. Hét éves korában olasz mesternél megkezdett zenei tanulmányait 1780-tól fogva Párisban, 1783-tól fogva egy jótevője révén Rómában folytatta. 1795-ben kinevezték tanárnak az új Conservatoire-ba. Ekkor kezdte meg zeneelméleti tanulmányait Catelnél, Reichánál s Cherubininél. 1802-ben a császári, 1821. a nagy-operai, 1825-ben a királyi zenekar első hegedűse lett. Erőteljes játék, tömör hang, merész, nagyszabású előadás, utólérhetetlen technika voltak művészi erényei. Mint tanárt is nagyrabecsülték. Művei nagyobbára igen nehezek s nagy készültséget igényelnek: 12 étude-je, 24 praeludiuma, 30 áriája változatokkal, vonós kettősei, hármasai, négyesei. Avatott tollra vallanak: Notice sur Grétry (1814) és N. s. Viotti (1825) c. könyvei; kitünőnek elismert iskolája: L'art du violon (1834), fő műve, s ép úgy elterjedt, mint a Rode-dal és Kreutzerrel kiadott: Méthode du violon. Részt vett a Levasseur-Catel-Baudiot-féle Méthode du violoncelle szerkesztésében.

Baillou, Flandriának B. nevű városából származó család. Franciaországban a XIII. sz. óta ismeretesek a B. grófok, kik a XVII. sz.-ban Olaszországba származták át. Az olasz ágból említendő: *Jean, chevalier de B.*, aki 1684-ben Pármában született és 1758 nov. 23. Bécsben meghalt. Farnese Francesco és Antonio hercegek alatt a tüzérség főfelügyelője volt. Antonio halála után a toskánai Mediciek képcsarnokának igazgatója lett Firenzében. I. Ferenc császár megvásárolván B. ásványgyüjteményét, alapját vetette meg a jelenlegi bécsi császári királyi ásvány- és természetrajzi gyüjteménynek. B. lett az intézet első igazgatója. V. ö. *Fitzinger*, Gesch. d. k. k. Naturalien-Kabinets.

Bailloud, *Maurice Camille*, francia tábornok, szül. 1847 okt. 13. Toursban. 1870-ben mint lovastiszt vett részt a háboruban és Sedannál megsebesült. 1888-ban tagja volt a Közép-Azsiába küldött missziónak, mellyel bejárta a Kaukázust és Örményországot. 1895-ben ezredes lett és a madagaszkári expediciós hadtestnek hadbiztosa. 1898-ban tábornokká és a köztársasági elnök katonai irodájának főnökévé nevezték ki, de már 1900. mint dandárparancsnokot Kinába küldték, ahol a nemzetközi csapatokat vezényelte Pao-Ting-Fu város bevételénél, miáltal megnyitotta az utat Tien-Csinbe. 1901-ben hadosztálytábornok lett s 1906. a 20. (nancyi) hadtest parancsnokságát vette át.

Bailly, *Jean Sylvain*, francia államférfi és csillagász, szül. Párisban 1736 szept. 15., megh. 1793 nov. 12. A nagy forradalom kitörésekor igazgatója volt a királyi képtárnak; megelőzőleg pedig csillagászati munkáival tette nevét ismeretessé. 1789-ben beválasztották az első francia nemzetgyülésbe és ő elnökölt a híres május 20-iki ülésen, amidőn nagy népszerűségre emelkedett. A Bastille bevétele után kinevezték Páris mairjévé, de mert újabb zendülések alkalmával erős kézzel nyúlt közbe, a jakobinusok meggyülölték, amiért B. lemondott, a magánéletbe vonult és Laplace barátjánál élt Melunben. Itt fogták el a rémuralom vezérei s mint «a nép ellenségét» halálra ítélték. Munkái közül különösen nevezetesek azok, melyek a Jupiter holdjairól szólnak: Essai sur la théorie des satellites de Jupiter (Paris 1766); Recherche de l'équation

du centre de Jupiter etc. (Mém. u. o. 1768); Sur la théorie des satellites de Jupiter (u. o. 1763); Sur le mouvement des noeuds et sur la variation de l'inclinaison des satellites de Jupiter (u. o. 1766); Sur les inégalités de la lumière des satellites de Jupiter etc. (u. o. 1771). Nagyobb munkái: Histoire de l'Astronomie ancienne (Paris 1775); Hist. de l'Astron. moderne (3 köt., u. o. 1778—83); Hist. de l'Astron. indienne et orientale (u. o. 1787); Lettres sur l'origine des sciences et sur celle des peuples de l'Asie (u. o. 1777); Lettres sur l'Atlantide de Platon (London 1779). Halála után jelentek meg emlékiratai: Mémoires d'un témoin de la Révolution (Paris 1804., 3 köt., német. Weylandtól, Leipzig 1805). V. ö. *Nourisson*, Trois révolutionnaires: Turgot, Necker, B. (Paris 1885).

Baïlo (ol.), vagy *Bailli*, az egykori velencei köztársaságnak a konstantinápolyi görög, majd török udvarnál levő követe, ki állama alattvalói fölött a legfőbb törvénykezés jogát gyakorolta és hajóiktól magas illetékeket szedett. Így nevezték az aleppói, alexandriai, szmirnai s a keresztény államok tengeri városaiban székelő konzulait is az említett köztársaságnak. *Bailo*, vagy *Bajulos* volt a konstantinápolyi görög császári udvarnál a császári gyermekek főnevelője. *Bailli* címet viseltek a Johannitarend 8 nagy méltóságát viselő tagok, kik együtt a rend titkos tanácsát — Ballivi conventuales — képezték; Angliában a Bailli vagy Bailiff I. Vilmos korától fogva a megye (County) főtisztviselője volt; ma e címmel csak néhány város elöljárója él, és közönségesen a törvényszéki szolgákat értik alatta.

Bailundu, hegyes vidék a portugál Angola-gyarmat Benguella kerületében, Ombala, vagy Kambala nevű főhellyel.

Baily (ejtsd: béli), 1. *Edward Hodges*, angol szobrász, szül. Bristolban 1788 márc. 10., megh. 1867 máj. 22. Flaxman tanítványa volt és híven követte mesterének klasszicista irányát. Műveinek legjavát képmások és mellszobrok teszik. Közülök a legismertebbek Nelson óriási szobra, mely a Trafalgar-Squareon az emlékoszlop tetején áll és lord Holland emlékszobra a Westminster-apátságban.

2. *B., Francis*, angol csillagász, szül. Newburyben 1774 ápr. 28., megh. Londonban, mint a Royal Astronomical Society elnöke, 1844 aug. 30. Eredetileg kereskedő volt s csak később adta magát a csillagászatra. Művei: The Catalogues of Ptolemy. Olug Beigh, Tycho Brache, Halley, Hevelius, deduced from the west Authorities (London 1843); Catalogue of stars of the British Association for the advancement of science (u. o. 1845).

Baily-féle csepp *(black drop, schwarzer Tropfen)*, a Venus és Merkurnak a Nap korongja előtt való átvonulásakor észlelhető jelenség, mely a belső érintés pillanatának pontos meghatározását nagyban megnehezíti. Mikor a sötét bolygó-korong a fényes Nap-korong elé kerül, akkor a Napszél és bolygó között sötét, cseppalakra emlékeztető szalag képződik, mely rövid idő mulva eltünik. De akkor a belső érintésnek már vége és a bolygó már jócskán távol áll a Nap szélétől. Ugyanazon jelenség ismétlődik a kilépésnél is. Az 1892-iki német Venus-expediciók ezen jelenséget mesterséges modelleken tanulmányozták, melyeknél a belső érintkezés pillanata pontosan volt megállapítható.

Bain (ejtsd: bén), *Alexander*, skót bölcsész, szül. Aberdeenben 1818., megh. 1903 szept. 18. Szülővárosában tanult s ott kezdte meg tanári működését is, mint az erkölcstan tanára. Később az aberdeeni egyetemen lett a logika tanára. B. a legkiválóbb angol pszichológusok egyike. Alapnézete, hogy szellemi és fizikai folyamatok párhuzamosan haladnak, azaz elválhatatlanok egymástól. Nem tagadja a külön anyagtalan lelket, de létezését sem állítja. Lélektani magyarázatainak alapelve az eszmetársulás (associatio), melyet először Hartley tett a lélektan alapjává. De B. a modern fiziológia vívmányaival kapcsolja össze a régibb pszichológusok elméletét. Művei: The senses and the intellect (először 1855); The emotions and the will (először 1859); On the study of character including an estimate of phrenology (1861); Mental and moral science (először 1868); Logic (1871); Mind and body (1873); Education as a science (1879); John Stuart Mill (1882).

Bainbridge (ejtsd: bembrics), *William*, északamerikai tengernagy, szül. Princetowban New-Jersey államban 1774., megh. Philadelphiában, 1833. 1801-ben Tripolisz ostrománál fogságba került s szabadságát csak 1805. nyerte vissza. Mint a tengerészeti bizottság elnöke kidolgozta az északamerikai hajóhadnál még ma is használatban levő jelzéseket. Életrajzát Harris írta meg (Philadelphia 1837).

Baines (ejtsd: béinsz), 1. *Edward*, angol író és képviselő, szül. Riponban (Yorkshire) 1774 feb. 5., megh. Londonban 1848 aug. 3. Szegény sorsból küzdötte fel magát betűszedőből a Leeds Mercury kiadótulajdonosává és a szabadelvüség egyik fő képviselőjévé. Mint a protestáns dissenterek vezére, az állam és egyház szétválasztását, a gabonatörvények és a gyáritörvényhozás reformját sürgette. Betegeskedése miatt nyilvános működésétől 1841. visszavonult és két év mulva meghalt. Művei közül kiemelendők: History of the Wars of the French Revolution from 1792 to 1815 (London 1818), mely később átdolgozva History of the Reign of George III. (4 köt. u. o. 1820—23) jelent meg. Életrajzát ifjabb fia, Edward írta meg, aki szintén a parlament tagja volt és a History of the Cotton Manufacture in Great Britain (u. o. 1835) c. mű szerzője.

2. *B., Thomas*, angol festő és utazó. 1855—56 részt vett Gregory északausztráliai expediciójában, azután 1858—61. Livingstone-nel a Zambéz vidékén járt és útleírásához képeket készített 1861—62. Chapmant (l. o.) kisérte a délafrika pusztaságokon át a Victoria vízeséshez. 1869-ben Nelson mineralógussal a Tati-aranymezőknél és a matabelek földén járt az aranymezők kiaknázása végett. Odautaztában halt meg 1875. Művei: Explorations in South-Western Africa (London 1864); Victoria falls of the Zambesi (1866); Gold regions of South Western Africa (1877).

Baing *(Leucaspius Heck,* állat), a pontyfélék családjába tartozó halnem, melynek egyik faja a *kurta baing* (L. *delineatus* Heckel) hazánkban: a Körösben, a Balatonban, Somogy vmegyében (Buzsák turfás vizeiben), a fehérvármegyei nagy- és kishantosi tavakban, a bácsbodrogvármegyei Kis-

s állóvizekben, a Ciglénica mocsárban fordul elő. Háta zöldesbarna, oldalai és hasa ezüstösek, uszonyai [illegible] átlátszók; legfeljebb 9 centiméter nagyra nő.

Baini (ejtsd: baini) *Giuseppe*, apát, olasz egyházi zeneköltő, szül. Rómában 1775 okt. 21., megh. u. o. 1844 máj. 21. 1802-ben bejuttatta a pápai énekkarba mestere s atyai barátja, a Palestrina stílt híven őrző Gius. Jannaconi, kinek 1817 utóda lett a pápai énekkar karnagyi széken, miután I. Napoleonnak Párisból jött meghívását visszautasította. Szerzeményeiben egészen a XVI. sz. álláspontján áll; az újabb stílt hanyatlásnak tekintette. Ódon zamatú Miserere-jét 1821 óta a Sixtus-kápolna nagyheti ájtatosságain Allegri és *Bai* Miserere-ivel fölváltva éneklik. Valamennyi miséje, motettje stb. 4–12-szólamú műve Palestrina stíljében gyökerezik; a példányképére vonatkozó irodalmat szenvedéllyel gyüjtötte; fő műve: Memorie storico-critiche della vita e delle opere di Giov. Pierluigi da Palestrina (Róma 1828, 2. kötet) ma is jeles forrásmunka. Irt az antik ritmusról is (1820), s éles bírálatával leleplezte Marco *Santucci* (1762–1843) kanonok, luccai karnagy középszerű tehetségét.

Bain-marie (franc., ejtsd: bén marí), hosszukás, négyszögletes víztartó cinkből, rézből vagy bádogból, melyet forró vízzel töltenek meg abból a célból, hogy benne az ételeket melegen tartsák, puddingot vagy érczdobozokba rakott gyümölcsöt főzzenek benne.

Bains (ejtsd: bên), több francia helység neve. Legjelentékenyebb *B.-les-B.* (*B.-en Vosges*), Vosges départementban, a Baignerot (a Saône-nak másodrangú mellékvize) és vasút mellett, pompás XIV. sz.-beli gót kápolnával, (1906) 1750 lak. Gyógyító forrásait, melyek a plombièresiekhez hasonlók, már a rómaiak ismerték; fürdőit 1715. állították helyre; a vizöket ideges bajok és reuma ellen használják.

Baintner *János*, kiváló jogász, egyet. tanár, szül. Liptóújvárott 1815., megh. 1881 aug. 14. Tanulmányait Pesten végezte, hol 1838. ügyvéd, később jogi doktor lett. Több előkelő családnál mint jogi magántanár működött s Andrássy Gyula gróf is tanítványa volt; 1848. pozsonyi akadémiai tanár, a pozsonyi országos főtörvényszéknél tanácsos, majd helytartótanácsos lett; de csakhamar visszatért a tanári pályához, melyhez annyira ragaszkodott, hogy pozsonyi főtörvényszéki tanácsosi minőségében is megtartotta a pozsonyi jogakadémia igazgatói állását. Helytartótanácsosi állásából a pesti egyetem tanszékére lépett, melyet haláláig megtartott. Művei: *Az ausztriai általános magánjog alaptanai* (1868); *A bírósági szervezet és peres eljárás köztörvényi polgári ügyekben* (1877). Kiváló érdemei vannak tanügyünk magyarossága körül s mint pozsonyi igazgató kivitte, hogy a magyar tanárok magyar nyelven is tarthassanak előadásokat. Mint helytartótanácsos ő szerkesztette az ő felségéhez intézni szándékolt feliratot, mely a nemzet kívánságait legfelsőbb helyen tolmácsolni akarta. A feliratnak határozott hangja, az alkotmány teljes visszaállításának erélyes sürgetése azonban nem nyerte meg a többségnek tetszését.

Baios, egy Homeros utáni monda szerint Odysseus kormányosa, kinek Baiae-ban van a sírja; innen a város neve.

Bairaktar *Musztafa*, l. *Bájrákdár*.

Bairám, az iszlám két nagy ünnepének neve a törököknél. Az első B.-ot (arabul: 'Id al-fitr, a. m. a böjtszegés ünnepe, törökül *kücsük B.*, *a. m. Kis B.* ünnepe) a ramazán böjthó végével a reá következő savvál hónap elején ünneplik; a nép rendesen három napra nyujtja. Hetven nappal azután Dzulhiddzse hónap 10. ünneplik a nagy ünnepet (al-'id al-kebir), máskép az *áldozás B.-ját* (Kurbán B., arabul: 'Id al-adha, Indiában: Bakr-'Id), mely onnan nyerte a nevét, mert e napon a mohammedán családfők kötelesek juhokat levágatni, melyeknek húsát rendesen a szegényeknek adják. Ez ünnepeknek, mint az iszlám ünnepeinek általán, nincsen állandó helyük a mi naptárunkban. Minthogy a mohammedánok holdévek szerint számítják az időt, és naptárukat nem alkalmazzák interkalációval a napévekhez, ez ünnepek is különböző években különböző évszakokban váltakoznak. Konstantinápolyban ez ünnepek alkalmával a szultán fényes kísérettel vonul valamelyik mecsetbe és nagy ünnepélyes fogadtatást tart.

Baird, *Spencer F.*, amerikai zoológus, szül. Readingben (Pennsylvaniában) 1823 febr. 3., megh. 1887 aug. 19. Woodsholeban (Massachusetts). Előbb a Dickinson-Collegeben tanárkodott, majd 1878. a washingtoni Smithsonian-Institution első titkára lett. Különösen az északamerikai emlősök és madarak tanulmányozásával foglalkozott, utóbbiakról History of the Birds of North-America c. 5 kötetes munkát adott ki (1870–74).

Baireuth, l. *Bayreuth*.

Bairut, szír város, l. *Beirut*.

Baisch, *Hermann*, német festő, szül. Drezdában 1846 júl. 12., megh. 1894 máj. 18. Stuttgartban, majd Párisban, végre Münchenben tanult. A régi mestereken kívül kiváló előszeretettel tanulmányozta az ú. n. «paysage intime» újabb művelőit; maga is ebben a nemben festett képekkel tünt ki, melyeknek motivumait Bajorországból és Hollandiából merítette és többnyire legelő szarvasmarhát alkalmazott staffage gyanánt. A budapesti Szépművészeti Múzeumban is van egy hollandi parasztudvart ábrázoló jellegzetes képe (1885).

Baïse v. *Bayse* (ejtsd: baiz), a Garonne mellékfolyója Dél-Franciaországban, Hautes-Pyrénées départementban a Lannemezan-platón ered mint nagy-B., fölveszi a Baïsollet, későbben a kis-B.-t; Condom előtt hajózhatóvá lesz, azután fölveszi a Geliset és Port de Pascaunál torkol. Hossza 180 km.

Baiser (franc., ejtsd: bézé), cukrászsütemény, a habos fánk neve Franciaországban.

Baisoire (franc., ejtsd: bezoár), l. *Bajoire*.

Baisse (franc., ejtsd: bessz, a. m. *sülyedés*), a tőzsdei árfolyam hanyatlása. A B. lehet általános, azaz az összes tőzsdei értékekre, v. azok nagy részére kiterjedő, és lehet részleges, azaz csupán egy bizonyos papirra (v. árura), v. a papirok egy osztályára (pl. malomrészvényekre) kiható. A B. ellentéte a *hausse*. *Baissier* az, aki a tőzsdén az árak csökkenésére alapítja operációit (aki *à la baisse* spekulál), azaz elad papirokat v. árut határ-

időre, abban a reményben, hogy későbben alacsonyabb áron fogja visszavásárolni. A baissier-t *contremineur*-nek is hívják. L. *Contremine.*

Baisy-Thy (ejtsd: bezithi), község Brabant belga tartományban 2 km.-nyire Genapetól, Bouillon Gottfried szülőhelye.

Bai-szigetek, l. *Bahia-szigetek.*

Baiter, *Johann Georg*, német filológus, szül. Zürichben 1801 máj. 31., megh. u. o. mint egyetemi tanár 1877 okt. 10. Főleg a szövegkritikában jeleskedett. Legtöbb kiadását Orellivel (l. o.) szövetkezve szerkesztette; így adták ki Cicero műveit (1826—38); az attikai szónokokat (1839—43, 8 köt., ezeket Sauppéval); Babrius meséit (1845); Plato munkáit (1838—41, 21 köt.) stb. Maga adta ki Isokrates Panegyrikusát (1831) és Lykurgos beszédeit (1834).

Baitylos, így nevezték a szíriai görögök a fetisként tisztelt meteorköveket. A fogalom a nevével együtt keleti eredetű. (V. ö. a *Bet-El* nevű szent követ Ó-Testam. I. 28, 18). A feniciaiak *abaddir*-nak nevezték. Később B. volt a neve a Delfiben őrzött kőnek is, melyet a monda szerint a megtévesztett Kronos a Zeus-gyermek helyett elnyelt s azután kihányt.

Baj, nagyközs. Komárom vm. tatai j.-ban, (1900) 890 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Tata. Lakói jó bort termesztenek. A községben az Esterházy grófok nagy pincét tartanak, melyben 22,600 hektoliter fér el; e pincében van a sok 60—400 hliteres hordón kívül a híres 1205 hektoliteres (2150 akó) hordó is. 1408-ban Zsigmond király Garai Miklós nádornak és testvérének, Jánosnak adományozta; 1745 óta az Esterházy grófoké.

Baj (ejtsd: bái), *Tommaso*, olasz egyházi zeneszerző, szül. Bologna mellett Crevalcuoreban 1650 körül, megh. Rómában 1714 dec. 22., mint pápai énekkarnagy (előbb tenorénekes). A sixtusi kápolnában 5 szólamú Miserere-jét éneklik; művei kéziratban vannak.

Báj v. *kellem* (eszt.). A francia grâce, charme, suavité, a német Anmut, Reiz. Mint ezeknek a szóknak, úgy a B.-nak jelentésében is többféle (főleg kétféle) árnyalatot találunk: 1. B. a mozgás szépsége. B.-os az a mozdulat, mely célját észrevehető erőlködés nélkül, könnyedén, fesztelenül és látszólag teljes szabadsággal, de biztosan éri el. B.-os a rokokó nőies, derűs, szeszélyes, játszi művészete. B.-os a gyermeki naivságnak megnyilvánulása arcban, tekintetben, mozgásban, énekben, beszédben. 2. B.-os, bájoló, bűbájos az érzéki kellemesnek magasabb foka, mely az érzékeket ingerli, elbűvöli. Amennyiben ez a hatás érzéki vágyakat kelt s a tiszta szemlélet köréből kizavar, túlesik az esztétika határain.

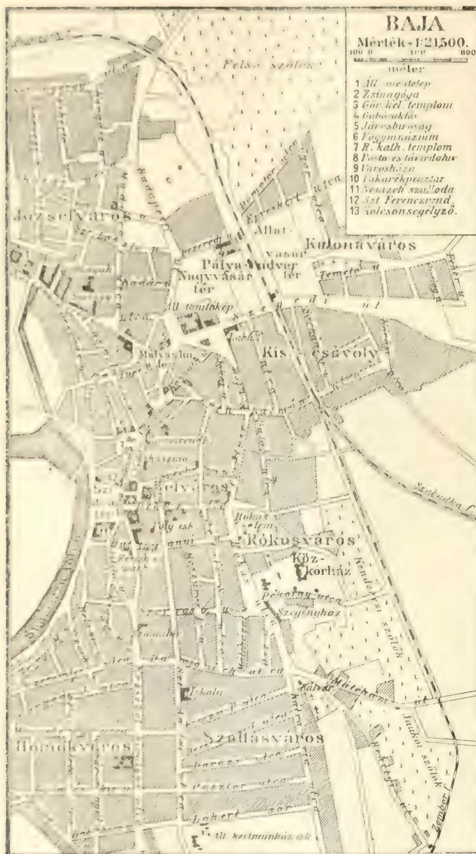
Báj, kisk. Szabolcs vm. dadai j.-ban, (1900) 829 magyar lak.; postahivatal, u. t. Tokaj.

Baja. Régi magyar személynév, mely valószínűleg a török-tatár (csagataj) «baja» a. m. öreg, tekintélyes szóval azonos. *Pauler* Gy. szerint megfelel az erdélyi II. Gyula fia Bua nevének. 1183 körül a Zalok nemzetség egy tagja fordul elő Baya néven. (Turul, 1891, 114. l.).

Baja, törvényhatósági joggal felruházott város Bács-Bodrog vmegye területén, a Dunának hajózható ága, a Sugovicza mellett, újabban szépen fejlődő, szabályosan épített város; központja a négyszögű Szt. István-tér, melynek magaslatáról szép kilátás nyílik a Pandúr-sziget és a Dunántúl erdeire; az itt álló és 1898. megújított városház eredetileg a Grassalkovichok palotája volt, melyet az egykori török város romjaira építettek. (folyosóján Grassalkovich-féle márványkandalló). A közelben nyíló Szt. Antal-utca a város legszebb utcája. A városház mögött van a Ferenciek régi kolostora (1719); a városháztól élénk utca vezet az 1728-ban épített papok templomához (1765-ből való falképekkel), honnan az Eötvös-utcába jutunk; a Vadász-utcában van Tóth Kálmán költő szülőháza, emléktáblával; a Zichy Bódog-téren Tóth K. szobra áll (Bezerédy Gyula műve). Baja a járási szolgabírói hivatal, továbbá járásbíróság, telekkönyv, kir. közjegyző, adóhivatal, pénzügyőrség és csendőrörs széke; van kat. főgimnáziuma, áll. tanítóképzőintézete, polgári és keresk. iskolája, leánynevelő intézete, ferencrendi és cisztercita rendháza, Kapisztrán hittani intézet, esperesség, közkórház elmekórosztállyal, selyemtenyésztési felügyelőség, állami ménteleposztály, 2 takarékpénztár, keresk. és iparbank, az osztr. magy. bank mellékhelyisége, kölcsönsegélyző egyesület, szegedi keresk. és iparbank fiókja, keresk. csarnok, ipartársulat, mezőgazdasági gépgyár, délmagyarországi gyapjuszövő és vattagyár részv. társaság, jelentékeny malom- és szeszipar, élénk gabonaforgalom, ló- és sertésvásárok és fejlett kereskedelem. Van vasúti- és gőzhajóállomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása; forgalmának a B.-bátaszéki vasút megnyitása és a Duna-híd építése nagy lendületet adott. Lakóinak száma lassan emelkedik; 1869-ben 18,169, 1880-ban 19,241, 1890-ben 19,485 és 1900-ban 20,065 polgári lakosa volt, kikhez még 296 katona járul. A lakosok közül 16,308 (80·3%) magyar, 1571 német és 197 szerb, a magyarság tíz év alatt 14,463-ról 16,308-ra, vagyis 11·3%-kal szaporodott. A nem magyar ajkú lakosságnak 81·3%-a (3294 lélek) beszél magyarul. Felekezetre nézve van a lakosok között 17,245 róm. kat., 265 gör. kel., 199 ág. evang, 401 ref. és 2212 izr. Írni-olvasni 12,750 lélek tud, vagyis a 6 éven felüli népességnek 71·4%-a (10 évvel korábban csak 62·9%). Foglalkozásra nézve aránylag legerősebb az iparososztály (32·1%), őstermeléssel a népességnek 19·0, kereskedelemmel és hitellel 8·7, közlekedéssel 5·3%-a foglalkozik; az értelmiségi osztályok aránya 7·2%. A tényleg kereső népesség 9241, miből iparos 3043, őstermelő 1581, kereskedő 680, házi cseléd 1089. Az eltartottak száma 11,120. A lakóházak száma 3165. Határa 8655 ha. A város régi neve Francovilla s régiségéről az is tanuskodik, hogy 1260. már ferencrendi szerzetesek laktak benne. 1472-ben Mátyás király a

Baja város címere.

Czobor családnak adományozta, de már 1526. elfoglalták a törökök, kik 1687-ig birták, miközben B. majdnem teljesen elpusztult. A törökök elvonulásával a királyi kamara vette birtokba; 1696. B. szabadalomlevelet nyert, megalakultak ipa-

roscéhei és a Duna partján egész halász-, molnár- és hajó-telep keletkezett. 1704. Sándor László, Károlyi S. alvezére, a rácokat erődjeikből itt kiverte, 1708. pedig a kurucok feldúlták, 1739. pestis tizedelte lakosságát, 1751. nagy árviz pusztította. Mária Terézia alatt gróf Grassalkovich Antal eleserélte kulai uradalmáért. Itt született Jelky András, Mészáros Lázár, Tóth Kálmán, Türr István (l. saját címszavuk alatt). A város mai alakját nagyjából 1840 óta nyerte, amikor a 2000 házat elpusztító tűzvész után újjáépült. V. ö. *Evetovics* János, Képek B. város multjából (B. 1901); *Lemberger* Armin, A B.-i helyi iparkiállítás kalauza (u. o. 1900); Bács-Bodrog vármegye I. (Magyarország vármegyéi és városai) 290—310 l.

Baja, város Moldvában. Miután Milkón az 1278-ban alapított püspökség megszünt, 1414. (v. 1441) új püspökség alapíttatott, mely a kúnok térítését folytatta. A Hunyadi János és Kapisztrán által támogatott minoriták fáradoztak ott legtöbbet. V. ö. *Abraham* Vladimir, Moldva latin püspökségei a XIV. és XV. sz.-ban.

Bája, néger néptörzs Közép-Afrikában, franc. Kongo őserdőségeiben. A tisztásokon apró kunyhókban laknak s némi földmívelést is űznek. A nők magas korona vagy tarajalakú díszítményt formálnak sűrű hajukból.

Bája *István*, Kazinczy-korabeli magyar festő és földesúr Déván, miniatürarcképeket festett, Kazinczy számára pedig megrajzolta Vajdahunyad várát. Kazinczy gyakran s dicsérően emlegeti B. művészetét a 20-as években.

Baja-bátaszéki vasút, 19·4 km. hosszú, összeköti a szabadka-bajai vonal Baja állomását a dombóvár-bátaszéki vonal Bátaszék állomásával. Épült az 1907—09. években, megnyilt 1909. évi aug. 26. Gazdaságilag igen fontos vasútvonal, Magyarország keleti részei javára tetemes útrövidítést eredményez Fiume és Ny.-Európa felé. A vasútvonal egyvágányú elsőrangú fővasútnak épült; legnagyobb építménye a Baja melletti 577 m. hosszú Duna-híd, melynek 4 drb 100 m. nyílású és 3 drb 50 m. nyílású vasszerkezetei két hídfőn és hat pilléren nyugszanak. A Dunamederbe épített pillérek 26 m.-re vannak a Duna nullvízszine, illetőleg 10 m.-re a Duna feneke alá alapozva. A pálya szintje 15·54 m.-el magasabb mint a Duna nullvízszintje. A 100 m. nyílású vasszerkezetek sarló-alakú tartók, melyek felső

és alsó övei parabolikusan felfelé vannak görbítve.

Baja California, l. *Kalifornia.*

Bajada del Parana, v. *B. de Sante-Fé,* l. *Parana.*

Bajader, 1½—2 cm. hosszú arab korallokból álló füzér, melyet keleten öv gyanánt hordanak.

Bajadérok, indiai táncosnők és énekesnők. Nevük eredetileg portugál név (portugál: bailadeira, a. m. táncosnő). Indiában *déva-dászi* (istenek rabszolgálója) a nevük, mert ők az istenek tulajdonai, kiknek tánccal, énekkel és más szolgálatokkal mutatják be hódolatukat. Ős indiai intézmény, mely abból ered, hogy az indiai törvények másodízben való férjhezmenetelt nem ismernek. Mivel pedig ott a gyermekkorbeli házasságkötések, valójában *csak eljegyzések* vannak szokásban, melynek értelmében a szülők mindjárt a születés után eljegyzik a gyermeket egy más nembeli, de nagyjában hasonlókorú gyermekkel, természetes, hogy nagy számban vannak mindkét nemből a már a házasélet megvalósítása előtt társ nélkül maradó, azaz *özvegy gyermekek,* kiket a törvény és szokás mostohasága a házaséletből örökre kizár. Ezekből kerülnek ki női ágon az ú. n. B.-ek vagy táncoslányok. A B.-ek rendébe csak olyan leányt vesznek fel, aki még nincs túl a gyermekkoron, testi fogyatkozás nélkül való és csak azon esetben, ha szülei teljesen lemondanak a templom javára róluk. A B. nem tartozik megőrizni érintetlenségét; viszonyba léphet egy férfival, aki nem alantasabb kasztból való, mint ő. Különben büntetés éri a leányt is, a férfit is, különösen a születendő gyermeket, az újabb, de mindenesetre alsóbb rangú kasztba való osztályozás által. A B.-től született gyermeket a papok tartják, nevelik, a fiút rendesen templomi muzsikusnak, a leányt is templomi szolgálatra. B. kétféle van: a fő templomok B.-jei, kivált nagy számban Siva szolgálatában, ezek állandóan a templom mellett laknak (ezek az előkelőbbek) és a vándorló B.-ek, akik szabadon, rendesen muzsikusok kiséretében s nagyobb csoportokba verődve járják az országot, egy idősebb vezetőnő (daja) felügyelete alatt, ezé a haszon, melyet vendégfogadókban és magánosok ünnepein tartott előadások után szereznek, de viszont ez tartozik gondoskodni élelmükről, ruházkodásukról. Az előkelőbb B.-t nagy tiszteletben részesítik mindenütt.

Bajae, előkelő római fürdőhely a Nápolyi-öböl partján Pozzuoli és Capo Miseno között, a mai Baja helyén; híres volt meleg kénes forrásairól, pompás fekvéséről és környékéről, enyhe éghajlatáról, valamint a környékén volt érdekes helyekről (lukrini tó, Sibylla barlangja, az elysaei mezők, az ősrégi Cumae stb.). Az előkelő rómaiak már Kr. e. 90. tömegesen látogatták e fürdőhelyet s csakhamar villák, paloták és templomok emelkedtek ott. A zajos fürdői életet élénken írja le Seneca (Ep. 51). A római császárok vetekedtek egymással a fényűző építkezésekben s Alexander Severus is pompás palotát építtetett és mesterséges tavakat rendeztetett be itt. Így B. nemcsak a leghíresebb fürdő, hanem az elegáncia és kéjelgés főhelye is volt. A B.-i rakoncátlan fürdői élet közmondásossá vált s Varro, Cicero, Seneca, Propertius és mások élesen kikeltek ellene. A történelemben gyakran említtetik B., itt kötötték szövetséget Caesar, Pompejus és Crassus a respublika megbuktatására; itt kisérte Nero anyját, Agrippinát arra a hajóra, amelyen ennek meg kellett volna halnia; itt halt meg Hadrianus. A rómaiak nagyszerű építkezéseiből, melyek mélyen a tengerbe nyúltak, csak kevés rom maradt fenn.

Bajai szőllők, Szabadkához tartozó telep Bács-Bodrog vm.-ben, (1900) 1323 lak., vasúti megálló.

Bájáka, a Loango vidékén (az egyenlítő alatt Ny.-Afrika partján) lakó néger nép, mely a többi loango-négereknél világosabb bőrszínű, de tipusa egyébként egészen négertipus. Gyapjas hajukat különös módon fésülik és nyírják, és testüket bedörzsölik a *tanula-fa* vörös porával, amelytől testük vörösbarna színűnek látszik; a férfiak egész testüket tetoválják, a nők csak arcukat és halántékukat. Fétis-imádó nép, a főfétise valami állati koponya, melynek *Muiri* a neve. A B. férfi azt hiszi, hogy ellenállhatatlanul uralkodhatik a feleségén s a nőkön, ha szert tehet ilyen Muiri-ra. A B.-k temetés előtt felbontják halottaikat, hogy a *táltos (nganga)* saját szemeivel meggyőződhessék róla, vajjon természetes betegség, v. pedig bűbáj okozta-e halálukat.

Baján. Török-mongol név, melynek jelentése a. m. gazdag, hatalmas, nemes (Vámbéry, Magy. Eredete, 40.). Legemlékezetesebbé tette a nevet az avarok híres khágánja, ki Etele birodalmát felélesztette s az Ennstől a Volgáig, a Balti-tengertől az Al-Dunáig és Száváig parancsolt (l. *Avarok*). Az Árpád-kori magyarságnál szintén használatban volt e név.

Bajánháza, kisk. Ung vm. kaposi j.-ban, (1900) 510 magyar lak., u. t. Nagykapos, u. p. Pálócz.

Bajaszentistván, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskőrösi j.-ban, (1900) 3491 magyar, dalmát és német lak., postahivatal, u. t. Baja.

Bajazed, l. *Bajazid* (szultánok).

Bajazid, város Török-Örményországban, az Ararattól 25 km.-re. 1840-ben a földrengés döntötte romba Mahmud pasa pompás palotáját. Közel esik az orosz-perzsa határhoz, azért a történelem folyamán sok döntő csatának volt szintere.

Bajazid *(Bajazed,* arabul *Abu-Jesid),* 1. *I. B.* a Jildirim (villám) jelzővel, török szultán, I. Murad fia s utóda, szül. 1347., megh. 1403 márc. 8., uralkodott 1389—1403-ig. A rigómezei csatatéren kivívott diadal napján, mely diadal atyja életébe került, szultánná kiáltották ki. Az ifjú B. a Balkán-félszigeti ingadozó keresztény országoknak (Szerbia, Bosznia, Albánia, Bolgárország, Oláhország, a Peloponnesos frank deszpotái és Velence gyarmatjainak) hol megfélemlítését, hol megsarcolását kezdetben vezéreire bízta, míg ő maga a Kis-Ázsiában megingott török tekintély emelése körül fáradozott, amiben siker kisérte. Anatoliának valamennyi apró emirje sorra meghódolt; utolsónak maradt Karamánia emirje, de elvégre az is elbukott. Ezalatt Európában is újabb háborúra került, 1390-ben B. vezérei az évi adóval késedelmező Lazarevics István szerb fejedelmet támadták meg, miközben Firusz bég hadosztálya a szörényi bánságot nyugtalanította, ahol azonban Perényi Mik-

[illegible] alá tette, mely sors az 1391. a magyarországba betört török csapatokat is érte, akiket Maróthy János és Losonczi István bánok Nagyszalatnál megverték. (Ez volt a törökök első — legjelentéktelenebb, ismert — megjelenése magyar földön.) 1392-ben Zsigmond király maga indult a [illegible] Szerbiába, honnan a törökök a kevéssé vívott ütközet után kivonultak. Más csapatot Maróthy János űzött ki Boszniából. Eközben B. szultán a keletrómai császárság zavarait fordította a maga hasznára. Előbb a trónkövetelő János herceget támogatta Konstantinápoly meglepetésében, majd pedig az agg V. János császár [illegible] hajolván, pillanatnyi békét kötött vele, de azért mind tőle, mind utódjától, Manuel császártól, szüntelenül a székváros átadását sürgette; mivel pedig ezek B. óhaját nem teljesítették, Konstantinápolyt ostromzár alá vette. 1393-ban véget vetett Bolgárország függetlenségének és Tirnovót, a földönfutó Sisman fővárosát kirabolta és romba tette. Azután a szomszédos Oláhországba kelt át, melynek ura, Mircse vajda, Brassóba menekült. Zsigmond király a következő tavasszal meg is érkezett Erdélybe és a vajdával védő és dacszövetséget kötve, 1395. Mircsét országába visszavezette és Kis-Nikápolyt bevette. De a kortársak érezték, hogy efféle múló sikerekkel a válság nincs megoldva, Zsigmond tehát Kanizsai János érseket Nyugat-Európa udvaraiba küldötte, hogy velük a B. és az ozmánok elleni keresztes háború eszméjét megkedveltesse. Végre 1396. több keresztény fejedelem, élükön Zsigmond királyunk szövetséget kötött a félhold ellenében és 1396 tavaszán tekintélyes számú lovaghad vonult az Al-Duna felé, melyben francia, lotharingiai, lengyel és német vitézek sorakoztak a magyarokkal. Zsigmond a bolgár Nagy-Nikápolyt vette ostrom alá, míg azonban a keresztes had a várral bajlódott, B. hatalmas serege élén sietve a város alatt termett és merészen nekiment a meglepett keresztényeknek, kiket szept. 28-ikán teljesen leverte (l. *Nikápolyi csata.*) B. beérte a diadallal, az előkelőbb foglyok váltságdíjával s a többiek megöletésével, de bosszuhadjáratot nem indított a keresztény Európa ellen. Ehelyett adófizetővé tette Moreának összes tucatfejedelmeit, véginszerre juttatta Achaja és Athén hercegségét, bevette Argost és azután újra a már 1391 óta majdnem szakadatlanul ostromolt Konstantinápoly alatt termett, midőn az Ázsiában támadt mongol fergeteg Kis-Ázsiába szólította. Angora táján, 1402 júl. 20. ütközött meg *Timur*-ral (l. o.), ki B.-ot legyőzte és foglyul ejtette. A győző eleintén nemeslelkűen bánt a fogoly szultánnal, de egy szökési kisérlet után szigorú őrizet alá helyezte. (Az a hir, mintha B.-et vadállat módjára ketrecbe záratta volna, mesebeszéd.) A hatalmának magaslatáról lezuhant szultán a következő év elején a fogságban meghalt. Utóbb fia, I. Szolimán követte őt a trónon.

2. *II. B.*, 1481—1512-ig török szultán. II. Mohamednek, Konstantinápoly és a görög-keleti birodalom meghódítójának fia, szül. 1446., megh. 1512 máj. 26. Alig hogy 1481. átvette a kormányt, öccsével, Dzsem herceggel gyűlt meg a baja, ki maga is a trónra vágyódott (l. *Dzsem*). E fegyverrel és diplomáciai cselvetéssel folytatott párbajnak az lett a vége, hogy B. Dzsem-et 1481 jún. 20. Brussza táján megverte és azután Rhodus szigetére a lovagrend szárnyai alá futamította; később pedig a lovagokkal kötött szerződés értelmében Nyugat-Európába vitték, melynek haszonleső fejedelmei a foglyot kézről kézre adták, mignem valamelyikök Dzsemet megmérgezte. B. uralkodását a háborúk szakadatlan sora tölti be; küzdött ő Lengyelország, Velence, Egyiptom, Perzsia, de leginkább hazánk ellen. Ami Hunyadi Mátyás királyunkkal viselt dolgait illeti, B. először is 1481. Boszniát dúlatta fel pasái által, mely hírre Mátyás, ki Frigyes császárral volt éppen elfoglalva, Kinizsi Pálra bizta a megtorlás feladatát. Kinizsi Rozgonyi László, a Tökölyi testvérek és Vuk szerb deszpota támogatása mellett Iszkender pasa fölött Szendrőnél fényes diadalt aratott és azonfelül Szerbiában is Kruseváćig megforgatta diadalmasan fegyvereit. E vereségek után B., ki akkor az Ázsiában kifejlett bonyodalmak elintézésével volt elfoglalva, Mátyás királlyal 1483. öt évre békét kötött. E béke azonban nem volt tartós, mert mintegy 10 ezer mozlim (állítólag B. tudta nélkül) Horvátországon keresztül Krajnába tört; visszatérésök közben azonban Gerebi bán, Gara Péter és Frangepán által az Unna és Száva összefolyásánál levágattak. B. ugyan híven megtartá a békét, sőt 3 évre meg is hosszabbította, de Mátyás halála után a maga hasznára kívánta fordítani a hazánkat dúló pártoskodást, miért is pasái 1492. Nándorfehérvár alatt termettek, melynek kapitánya, Ujlaki, csábító ajánlatait úgy, mint fenyegetéseit visszautasította. B. szultán erre Szabács és Fajcsa alatt próbált szerencsét, de itt sem mosolygott rá a siker. Egy másik, Ali vezérlete alatt álló hadosztályt, mely Erdélyben rabolt, Telegdi István alvajda vert el a Vöröstorony-szoros közelében (1493). Több siker koszorúzta Jakub pasa vállalatait, kit B. 15 ezer emberrel boszuhadjáratra menesztett Karintiába; visszajövet közben ugyan Derencsényi bán, Lábatlan és a Frangepán testvérek Ubdinje táján (a korbáviai grófságban) útját igyekeztek állani Jakub pasának, de vereséget szenvedtek: 5000 magyar és horvát halva maradt a csatatéren. E szerencsétlenségért Kinizsi állott boszut, ki 1493. telén Szendrő vidékén megsarcolta, 1394. tavaszán Belgrádot felmentette az ostrom alól és az év őszén újra Drágfy kíséretében Szerbországba intézett betörést. Utóda, Som József temesi bán követte példáját, Szentgyörgyi pedig feldúlta Bodont. Mindamellett B. II. Ulászló követével, More Péterrel 3 évre megújította a békét, mert Lengyelországot és a Velence birtokában levő Dalmáciát szándékozott megtámadni. II. Ulászló hasztalan fáradozott a szultánt a Moldva és Lengyelország ellen indított háborútól visszatartani; B.-t még az 1498. tényleg megkötött magyar-lengyel-moldva szövetség sem riasztá vissza, a magyar segély pedig csak egyre elmaradt. Más török csapatok ekközben Dalmáciát pusztították, bár Korvin János 1499. az egyikre érzékeny csapást mért Sebenico táján. B. utolsó éveit családi viszályok zavarták: fiai a trónra, sőt Szelim fia életére is tört, minek az lett a vége,

hogy Szelim a békét nehezen tűrő, prédára áhítozó janicsárok segélyével atyját 1512 április elején lemondásra kényszerítette. Az agg szultán ekkor falusi birtokára (Drinápoly közelébe) vonult, hol néhány nap mulva (április 23.) fia parancsára megmérgezték. Még felemlítendő, hogy B. a jogtudományt és költészetet kedvelte és Konstantinápolyt meg Drinápolyt a nevét viselő szép mecsetekkel ékesítette.

Irodalom. Hammer és Zinkeisen ismeretes kézikönyvei esch. d. osman. Reichs, I. 216. és I. 270); Jorga, Gesch. des osmanischen Reiches, I. köt. (1909) 266—325. l. és II. köt. 231—316; Jirecek, Gesch. d. Bulgaren, magyarra ford. Mayer R.; Szalay és Horváth, Magy. története (a II. és III. köt.). L. továbbá: Nikápolyi csata és Törökország.

Baja-zombor-újvidéki h. é. v., l. *Déldunavidéki egyesült h. é. v.*

Bajazzo, az olasz *pagliacció*-ból elrontva. Megmagyarosodott alakja: *pojáca*. Az eredeti Pagliajo v. Pagliaccio a nápolyi népbohózat egy maszkja (l. *Álarc)*; közhit szerint azért nevezik így, mert régi fehér és kék sávos felsőruhája hasonlít a szalmazsákhoz, valószinübb azonban, hogy attól a szalmával kitömött bábtól nyerte nevét, a melyet hushagyó kedden a nép rivalgása közt körülhordoznak, ütlegelnek, végül elégetnek. Az eredeti B.-t, vagy Pagliacciót nem a szinpadról, hanem a közpiacokról ismerték, mint a kötéltáncosok és a cirkuszosok kisérőjét. Általán a tudatlanság és bárgyuság komikumát képviselte. Jelmeze az olasz komédiákban alakult ki s ma is népünnepeken, farsangi bohóskodáson európaszerte egyforma: t. i. bő, fehér, zsákszerű, nyaktól bokáig érő vászonöltözék fönt és lent leszorítva, rajta ökölnyi gombok más színben, a fejen cukorsüveg alakú, kisszélű süveg; az arc belisztezve és kifestve. *B.* Loncavallo egyik pályanyertes dalművének (1892) a címe.

Bajcs, kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1900) 1272 magyar lak., az esztergomi érsek nyaralójával, postahivatallal, u. t. Ógyalla. 1849 aug. 3. Klapka a Komáromot körülzáró osztrákokat itt megverte.

Bajcsa, kisk. Zala vm. kanizsai j.-ban, (1900) 464 horvát és magyar lak.; u. p. Szepetnek, u. t. Murakeresztúr. Zrinyi György és Erdődy Tamás 1579. Ali pasát itt legyőzték.

Bajcsi pálos kolostor, l. *Siklós*.

Bajesd, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1900) 693 oláh lak., vasúti állomás, távíró, u. p. Fehérvíz. A gör. kath. lakók régi magyar nemesi ivadékokból állnak, kik politikailag is magyaroknak tartják magukat. A kihalt B.-i nemes család székhelye. Eredetileg három nemzet (cognatio) ú. m. Halmagy, Farkas, Vitán. Ezek közül a Farkascsalád egyik őse 1440. Hunyadi János alatt kifejtett vitézkedéséért adományt nyert. E család már 1496. a szomszéd Fehérvízről írta magát. A Vitán-család máig él s a vmegye szereplő emberei közt a Farkassal együtt mindig képviselve volt.

Bajfalu, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1900) 351 oláh lak.; mésztartalmú kénes forrással és kis fürdővel, melyet leginkább a bányai és erdei munkások használnak; u. p. és u. t. Felsőbánya.

Bajiči, község Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1900) 52 lak.; u. p. Ribnik, u. t. Károlyváros.

Bájital, szerelmi varázsital, babonás módon készített folyadék, melyről a babonások azt hiszik, hogy aki azt megissza, szerelemre gyullad (l. *Babona* és *Mandragora*).

Bajka, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1900) 280 magyar lak.; u. p. és u. t. Alsóvárad.

Bajkal-hegység, l. *Altai-hegység*.

Bajkal-tó, l. *Baikal-tó*.

Bájkenőcs, Németországban az akasztófán porladozó tetem koponyáján termett zuzmóból — a latin népeknél pedig a harcban elejtett ellenfél véréből — készített kenőcs, mellyel a középkor babonahite szerint a kardokat legyőzhetetlenekké lehetett varázsolni.

Bajmócska, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1900) 889 tót és magyar lak., téglagyár; u. p. Nyitraudvarnok, u. t. Galgócz.

Bajmócz, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, a Nyitra völgyében regényesen fekszik, (1900) 1274 tót és magyar lak., postahivatallal; híres várának déli oldalán hévvízforrások (47° C.) fakadnak, melyeknek fürdője a Thurzó grófok idejéből való (márványfoglalata Thurzó Elek müve). A község temploma és plébániája 1112. alapíttatott, a mostani templom a XVI. sz.-ból való. A község kőfallal van körülvéve, melynek régi kapuja még megvan. B. legnagyobb nevezetessége híres *vára*, melyet előbbi birtokosa, gr. Pálffy János 3 millió K költségen saját terve és utasításai szerint Huber József budapesti műépítész által fényesen megújíttatott, illetve építtetett francia csúcsíves ízlésben, úgy hogy az most hazánknak egyik legmonumentálisabb építménye és a külföldi hasontermészetü építkezésekkel is kiállja a versenyt. A vár mai alakjában az ó- és új várra oszlik; az ó-vár rendetlen sokszöget képez, melyet emeletes épületek környeznek, ezekből emelkedik ki az ötemeletes új-vár, melynek száz szobája fényesen berendezve valóságos múzeuma a nagybecsű műtárgyaknak; híres mesterek (Van Dyck, Borgognone, Orcagna, Mantegna, spanyol és németalföldi mesterek) képei és egyéb műtárgyak nagy értéket képviselnek. A várkápolna 1662. épült, falait stukko díszíti; a vár elrendezése és külső építkezései is stilszerüen alkalmazkodnak a főépülethez. A kripta bejáróját remek renaissance stílű vasajtó őrzi. — *B. vára* már a honfoglalás idejében fennállott és a hagyomány szerint Bojnik rablólovag építette; eredetileg a királyé volt. 1301-ben Vencel király Trencsénnel együtt Csák Máténak adta s ez birta haláláig. 1321-ben Amadé fia Miklós vérontás nelkül viszszafoglalta I. Károly részére. Ezután ismét királyi vár volt, s előkelő urak (pl. a Giléttfyek) voltak várnagyai. Mátyás király Korvin Jánosnak adományozta, ki örömest tartózkodott itt, s egy alkalommal, már az atyja halála utáni években, várnagya, Poki Péter meg akarta öletni; a terv azonban idejekorán kiderülvén, Poki várnagy életével fizette meg alávalóságát. Korvin J. halála után a vár ismét a koronára szállott. 1530. Mahomed basa belgrádi várparancsnok sikertelenül ostromolta, de a községet lerombolta. A várat a hozzátartozó uradalommal együtt I. Ferdinánd király Thurzó Eleknek adományozta. 1599-ben Bocskai katonai hiába ostromolták a várat. A

Thurzóktól a Pálffyakra szállott, 1637. mint zálog, 1720-tól fogva pedig örökös jogon. 1704-ben Rákóczi hadai 10 hónapig ostromolták a várat, míg végre Bercsényinek megadta magát. A várral gr. Pálffy János végrendelete szerint az uradalmakat együtt elsőszülöttségi hitbizomány alapíttatott, melynek első haszonélvezője gr. Pálffy [illegible]. A vár műkincsei múzeumszerűen kezelendők. A vár udvarán pompás hársfa áll, melyet Csák Máté 1301. ültetett; ez alatt tartották az országgyűlést, melyen Mária királyné férje, Zsigmond javára lemondott a trónról. Mátyás király fényes lakomákat, Bocskay István mint választott király országgyűlést tartott alatta, Rákóczi Ferenc is sokszor fordult itt meg.

Bajmóczapáti, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1900) 656 tót lak., u. p. Bajmócz, u. t. Privigye.

Bajmok, nagyk. Bács-Bodrog vm. bácsalmási j.-ban, (1900) 1502 házzal és 7588 (köztük 3599 magyar, 1980 német és 1980 bunyevác), búzatermesztéssel és baromtenyésztéssel foglalkozó lak.; takarékpénztár, leszámítolóbank fiókja, bácskai hitelbank fiókja, kölcs. tűzkárbizt. társaság, gép-tégla-, cserép- és cementárúgyár, gőzmalmok, élénk gabona- és marhakereskedés, csendőrörs, vasúti, posta- és táviró-állomás. Határa 10,359 kat. hold. Már 1462. említtetik. Corvin János birta. Ütközet szinhelye a magyarok és szerbek közt 1849 márc. 5-én. Körülbelül 5000-nyi szerb had indult Újvidék felől Szabadka megtámadására, abban a reményben, hogy a városban lakó szerbek segítségével elfoglalhatják, de márc. 4-én visszaverettek. Másnap Gaál László alezredes kivonult a városból és összecsapott az ellenséggel, de rövid ágyuzás után kénytelen volt visszavonulni. A szerbek futásnak tartva e mozdulatot, merészen támadtak, mire a magyarok szuronyt szegezve reájuk rontottak, megfutamították őket, és egyéb zsákmánnyal együtt három ágyujokat is elfoglalták. Szabadka azóta ment maradt a szerbek támadásától.

Bajna, nagyk. Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1900) 2359 magyar lak., csendőrörs, posta- és távirόhivatal. Régi gót izlésű és Szent Béla tiszteletére emelt templomát még 1079. építették. A XIX. sz. első felében gr. Sándor Móric birtoka volt, kinek ott híres ménese, nagy tehenészete és juhászata volt. Jelenleg herceg Metternich-Sándor Paulináé, kinek érdekes kastélya van itt. V. ö. A B.-biai uradalom (Jószágismertetés IV., Budapest 1877).

Bajnay *Gáspár*, XVI. sz.-beli magyar reformátor, énekszerző. A Rothkrepf-gyüjteményben lévő Dávid királyról szóló bibliás énekét, melyet Temesvárott 1549. szerzett, a M. Tud. Akadémia megbízásából Tinódi Sebestyén és kortársai dallamaival együtt Mátrai Gábor adta ki 1859-ben.

Bajnóca (növ.), l. *Filipendula*.

Bajnok (szláv eredetű szó); az Árpádok korában személynévül is használták nálunk. Így ismerjük [illegible] ispánt 1218-ból (Árp. új okl. I. 162), ugyanezen időből a Vasvár falubeli Boynucot, ki [illegible] nevű [illegible] hitvesgyilkossággal vádolta meg a szatmári alispán előtt, mint azt a Váradi Regestrum (*Endlicher*, Mon. Árp. 709. l. 275. sz.) említi. — *B.*, cím, mely az embersportban a legnagyobb kitüntetés. Újabban nemcsak a szoros értelemben vett sportokban, hanem a játékokban (sakk, billiárd stb.) is használják. Angoloknál *champion*; a németeknél *Meisterschaft*-nak nevezik a B.-ságot. Van klub-, országos- és világ-B.-ság. Nálunk a Magyar Atletikai Club honosította meg; 1875 május 6-án tartott két angol mérföldes síkfutás versenyében Porzsolt Ernő lett a győztes, *B.-jelölt*. A M. A. C. szabályai szerint háromszori győzelem után nyeri el a jelölt a B.-i címet. Az első magyar B. Porzsolt Ernő lett 1876 április 30-án, mikor is az említett versenyt harmadszor nyerte meg 11 p. 55 mp. idő alatt. A B. élethossziglan tiszteletbeli tagja a M. A. C.-nak. Az országos atlétikai B.-ságot a Magyar Atlétikai Szövetség vagy ennek megbízásából valamely szövetségi egyesület rendezi. Az első országos atlétikai B.-ságot 1897. négy-féle versenyre írta ki a M. A. Sz., ma azonban már a birkózáson, víváson kívül 16-féle atlétikai B.-ságot dönt el évenként, ami a magyar atlétika rohamos fejlődésének eredménye. Az országos B.-ság egy mérkőzéssel dől el és a győzelem évéhez van kötve. Vívásban 1900, birkózásban 1905 óta írja ki a M. A. Sz. a B.-ságot. 1907 óta a *Magyarországi Torna-Egyletek Szövetsége* is rendez B.-i versenyeket, mintacsapat- és egyéni B.-ságokat, nemkülönben B.-i címmel ruházza fel a legkiválóbb versenyzőket a *Magyar Labdarugók Szövetsége*, a *Magyar Úszó Szövetség*, a *Magyar Országos Lawn-tennis Szövetség* is. Külföldön, különösen Angliában s Amerikában a *professzionátusok* is megszerezhetik a B.-i címet, nálunk azonban csak *amatőr*-B.-ok vannak. Gyakran rendeznek mérkőzéseket *világ-B.*-ságért, mikor is bármely nemzet fia részt vehet a versenyben. A professzionátus világ-B.-nak azután folyton résen kell lennie, mert ha kedve kerekedik egy másik professzionátusnak a világ-B.-i címet elnyerni és a költségek fedezésére elegendő pénze is van, kihívja a B.-ot, s ez kénytelen elfogadni a kihívást s védelmezni a címét. Ha a mérkőzésben legyőzi ellenfele, vége dicsőségének s a B.-i cím átszáll a győzőre.

Bajnokfalva (ezelőtt *Bohány)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1900) 405 oláh lak.; vasúti megálló; u. p. és u. t. Dézna.

Bajnok libuc *(Pavoncella pugnax* Cuv. állat), l. *Cankó*.

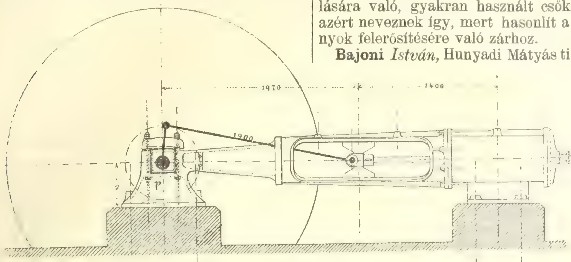
Bajocco (olasz), korábbi időben a pápai állam réz váltópénze, amelynek súlya 12 g., értéke kb. 5 fillér. Nevezték soldónak és bologninónak is. A sziciliai B. = 2 grana, valamivel kisebb értékű. Vertek egész, fél (mezzo-B.) és dupla (due bajocchi) darabokat, VI. Pius pápa idejében pedig ezeken felül még $2^1/_2$ és 5 B.-t tartalmazó darabokat. 1 B. = $^1/_6$ grosso = $^1/_{10}$ paolo = $^1/_{20}$ papetto = $^1/_{80}$ testone = $^1/_{100}$ scudo = 5 quatrino.

Bajocien, a geológiában a középső júrának, a doggernek alsó emelete. Bayeux franciaországi város után van elnevezve, hol ezek a rétegek tipusosan vannak kifejlődve.

Bajoire (franc., ejtsd: bazsoár), olyan érem, melyen több fej van akként elrendezve, hogy csak az egyik látható egészen oldalnézetben, a többiek

mögötte egy irányban vannak, úgy hogy ez az egy fej nagyobb részüket elfödi. E szó eredeti alakja állítólag *baisoire* (bezoár), ami azt jelenti, hogy csók-érem.

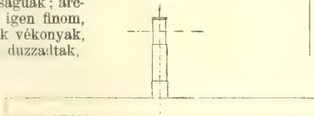
Bájolás, a Miklosich szerint szláv eredetű *báj* (magia, fascinatio) szó származéka, amely többnyire a *ráolvasással* (incantatio) járó *varázslás* értelmében használatos nyelvemlékeinkben. Vele egyértelmű, az összetett *bűbájolás* v. *bűvölés-*

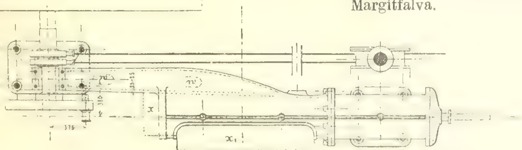

1. ábra. Bajonett-vezeték stabil gőzgépekhez (oldalnézete).

bájolás szó; valamivel szűkebb fogalomkörű a *megbájolás* v. *megbűvölés* (fascinatio), vagyis varázs-szerekkel, különösen pedig szemmel való B. A B.-t gyakorlónak neve *bájos* (bávos), *bűbájos, bűvös-bájos.*

Bájombe, *bájumbe*, csak újabb idők óta ismert afrikai nép, a bántu négerek keleti ágából. A négerek tipusától több tekintetben eltérő testsajátságuak; arcélük igen finom, ajkaik vékonyak, nem duzzadtak,

2. ábra. Bajonett-vezeték stabil gőzgépekhez (felülnézete.)

állcsontjaik sem kiállók, bőrszínük sötét bronzszínű, középtermetüek, nyulánk testüek. Férfi és nő egyaránt ágyékkötényt visel, a felső testet meztelenül hagyják és csak a fejedelmek és az előkelők hordanak felső ruhát. Meztelen karjaikon a férfiak vaskarikákat, a nők sárgarézkarikákat hordanak. A nők tetoválják a testüket, a férfiak nem.

Bajonett (franc.), magyarul szurony, puskára tűzhető tőr, nyárs vagy kétélű egyenes kardféle szálfegyver, amely valószinűleg Bayonne francia várostól kapta nevét, ahol 1662. az első szuronyokat gyártották. L. *Szurony.*

Bajonett-vezeték, a gőzgépek és az ehhez hasonló gépek keresztfejének egyenes irányú vezetésére való géprész. Azon része, melyben a keresztfej mozog hengereken, ki van esztergályozva és a főtengely-csapágy egy hosszú szuronyalaku karral van hozzákapcsolva. Nevét a katonapuskák szuronyához hasonló alakjáról kapta. Egy B. alakját Haedor rajza után az alábbi *1.* és *2. ábra* mutatja.

Bajonett-zár, a csövek hosszanti összekapcsolására való, gyakran használt csőkötés, melyet azért neveznek így, mert hasonlít a puskaszuronyok felerősítésére való zárhoz.

Bajoni *István*, Hunyadi Mátyás titkára és diplomatája, Békés és Bihar vármegyében birtokos nemes család sarja. A ferrarai és bolognai egyetemen járt, hogy a jogtudományra készüljön. Visszatérvén, Váradon, majd Pécsett kanonoki javadalmakat, Sárospatakon plébániát kapott, Vitéz pártfogása mellett pedig Mátyás király udvarában alkalmazást nyert. Mint a király titkára kétszer járt Rómában követül. 1469-ben Veronai Gábor szerzetes és pápai követ társaságában visszatért Budára. 1470-ben Velencében járt. Hátralevő éveit homály borítja. (V. ö. *Fraknói* cikkét: Századok 1899.)

Bajor, kisk. Sáros vm. sirokai j.-ban, (1900) 240 tót lak., vastartalmú savanyuforrással; u. p. Eperjes, u. t. Margitfalva.

Bajor-Alpok, így nevezik a Keleti Alpok mészkőzónájának Bajorország területére eső részét. L. *Bajorország* és *Alpok.*

Bajor borok. Bajorország legnagyobb és legkiválóbb borvidéke a Rajnapfalz, azután következik Franken és végre a Bodeni-tó vidéke. Legelterjedtebb szőllőfaja a szilváni, finomabb bort ad azonban a rizling és a piros tramini. Terem itt sok közönséges asztali bor, de terem nagyon finom csemegebor is. Fő bortermőhelyek: Dei-

Deidesheim, Forst, Königsbach, Ruppertsberg, Wachenheim, Haardt, Dürkheim, Deckenheim, Würzburg, Kitzingen, Spielberg, Hammelburg, Tauberzell, Klingenberg. Főkép Würzburgból kerül a k. bor (Steinwein) eredeti, csutoraalakú (u. n. Bocksbeutel) palackokban forgalomba.

Bajor-erdő, a cseh ősmasszivumhoz tartozó, erdős hegység Bajorország keleti részében, a Naab, Regen, Ilz és Duna völgye között. Szerkezetileg a Cseh erdőnek folytatása, amelytől a Regen völgye csak látszólag választja el. A Dreitannenriegel csúcsban 1216 m.-re emelkedik. Erdővel borított, gyéren lakott hegység.

Bajor fehérszöllő, l. *Góhérfehér.*

Bajor Hermann, l. *Hermann.*

Bajor-kék, tengerész-, víz-, gyapot-, methyl-, selyem-, sedan-kék stb. név alatt, többé-kevésbé tiszta kék festék kerül a forgalomba, mely a di-, tri- és tetraszulfosavasrosanilinnek az ammon v. natrium sója. Gyakran ugyanazon szulfosavsó kerül különböző néven a forgalomba, mint pl. a vízkék és a gyapotkék. Vízben jól, alkoholban kevésbé oldódnak. Timsóval és szappannal vagy tanninnal és hánytatóborkővel pácolt gyapot és selyem festésére használják.

Bajor-kerület, egyike annak a 10 kerületnek, amelyre a Német birodalom egykoron be volt osztva; magában foglalta a Bajor hercegséget, Felső-Pfalzot, Salzburg érsekséget, Freising, Regensburg, Passau püspökségeket, Sternstein, Ortenburg stb. grófságokat. Területe 1805. még 45.150 km² volt. Ma nagyobbára Bajorország alkotó része.

Bajor koronarend, l. *Koronarendek.*

Bajor nyelvjárások, l. *Német nyelv.*

Bajorország (lásd *a mellékelt térképet)*, királyság a Német birodalom D.-i részében; két részből áll: a K.-i nagyobb, a Rajnán inneni részből és a Ny.-i kisebből, a Rajnai-Pfalzból. Az előbbi határos Hessen-Nassau porosz tartománnyal, Szász-Weimarral, Szász-Meiningennel, Koburg-Gothával, ifj. Reuss fejedelemséggel, a szász királysággal, Csehországgal, Felső-Ausztriával, Salzburggal, Tirollal, Vorarlberggel, Württemberggel, Badennel és Hessen-Darmstadttal; területe 69.942 km². A Rajnai-Pfalz határos a porosz rajnai tartománnyal, Hessen-Darmstadttal, Badennel és Elszász-Lotharingiával; területe 5928 km².

Felülete. B. Pfalz nélkül egészben hegyes fennsík, amelyet a Duna folyam két, egymástól különböző részre oszt. A D.-i részben az alpi és a sík zónát különböztetik meg. Amaz az Alpokhoz tartozik; hosszant elnyuló és keresztvölgyek szelik keresztül-kasul és egyes hegytömegekre osztják, ezek: a Boden-tó és a Lech közt az Allgaui-Alpok, a Lech és Inn közt a Bajor-Alpok (a Német birodalom legmagasabb hegycsúcsával, a Zugspitzevel, 2960 m.) és az Inn és Salzach közt a Salzburgi-Alpok. A sík zóna a Svábbajor fennsík; az Iller, Inn és Salzach közt terül el; közép magassága 500 m. Három részt különböztetünk meg benne: a felső síkokat, azaz a tavak vidékét (650—975 m.), a középső síkokat (400—600 m.), köztük a Lechmezőt és az alacsony vidékeket, melyek a Dunáig nyulnak. Az egész fennsík harmadkori képződmény, amelyet sok helyen törmelékes alluvium, ingoványok és turfa-rétegek takarnak. Az ÉK.-i határon emelkedik a sűrű erdőkkel borított Cseherdőnek (legmagasabb csúcsa: a Gross-Arber, 1538 m.) gneiszből álló gerince, amely DNy.-i részével, a Regensburg és Passau közt elterülő szelidebb lejtőjű Bajor-erdővel a Dunáig ér (legmagasabb csúcsa az Arber, 1458 m.). Az ÉK.-i szögletben van a gránitból álló Fichtel-hegység (Schneeberg 1060 m.), ezzel szemben az ÉNy.-i szögletben emelkedik a bazalt kúpokban gazdag Hohe Rhön nevű vulkáni hegység (Kreuzberg, 930 m.). A Majna déli hajlásánál van a gránitból álló Spessart (Geiersberg, 615 m.). Észak-Bajorország belsejében, a Regnitz-el egyközüen huzódik el a Frank Júra és a Frankenhöhe, amaz júra, emez triasz képletekből áll. A Pfalzon egész hosszában a Hardt-hegység (Donnersberg, 687 m.) húzódik végig. Csakis ebben a részben van Bajorországnak alföldje.

Vizei. B. vizei 4 folyóvidékhez tartoznak. A Duna a középső részén foly keresztül; itt 420 km. hosszú és legalább 40 mellékfolyó szakad belé; jelentékenyebbek: az Iller, Lech, Isar, Inn, Wörnitz, Altmühl, Naab és Regen. A Majna medencéje B. É.-i részét foglalja magában; a Fichtel-hegységen ered és 490 km. hosszú folyás után a Rajnába szakad. A Dunával a Lajos-csatorna (l. o.) köti össze. Az Elbébe folyik a thüringiai Saale és az Eger; a Weserbe a Fulda és Ulster. A Pfalz vizei: a Lauter, Speyerbach, Isenach, a Vlies, a Rajnának első- vagy másodrangú mellékfolyói. Jellemzők B. alpi vidékeire nézve a tavak és ingoványok, valószinüleg egykor összefüggő víztömeg maradványai. Az Isar medencéjéhez tartoznak: az Ammer- és Würm-, a Walchen-, Kochel-, Tegern- és Schlier-tó. Az Inn-medencéhez tartozik B. legnagyobb tava, a Chiem (192 km²) és a Königsee (l. az illető nevek alatt), végül része van B.-nak a Boden-tóban is. A nagyobb ingoványos területek a Duna völgyében: az Ulmi- és Donauried, meg a Donaumoos, az Isar és Amper völgyében: az Erdinger és Dachauermoos; a Kochel-tótól E.-ra a Haselmoos. Hasonló ingoványok a Cseherdőben és a Rhönön is vannak, az utóbbin a hatalmas Dammersfeld.

Éghajlata és termékek. B. éghajlata általában mérsékelt és egészséges, valamivel hűvösebb, mint a Német birodalom egyéb részei. Három zónát lehet benne megkülönböztetni és pedig: 1. 9—10° évi középhőmérséklettel; ide tartozik a Majnapart Kitzingentől lefelé, a Rajna-síkság és a Boden-tó környéke; 2. 6—7° hőmérséklettel; ide tartoznak a Bajor-Alpok, a Cseherdő, Fichtel-hegység, a Rhön és Spessart és 3. 7—9°-kal, amely alá B. többi része esik. Esőhiány a termékenységnek soha nem áll útjában; a talaj is nagyrészt megmívelhető és ezért B. a Német birodalom országai közt egyike azoknak, amelyek mezőgazdasági termékekkel leginkább vannak megáldva. B. egész területéből (7·5 millió ha.) szántóföld- és kertre esik 40·1%, rétre 17%, legelőre 3·1%, szőllőkre 0·3% és erdőkre 32·5%. 1908-ban 707,606 acre-on, főképen Alsó- és Felső-B.-ban 481,605 m. t. búza termett, 1.392,390 acre-on leginkább ugyanazokban a kerületekben 902.849 m. t. rozs; 892,370

acre-on főképen Alsó-B.-ban és Alsó-Frankoniában 625,629 m. t. árpa; 1.226,500 acre-on leginkább a D.-i részeken 770,354 m. t. zab; 891,980 acre-on Pfalzban, Felső-Pfalzban és Alsó-Frankoniában 4.940,627 t. burgonya; 3.187,880 acre-on 6.477,905 m. t. széna. Ezenkívül jelentékeny a bortermelés Felső-Pfalzban, a Fichtel-hegységben és a bajor fennsíkon; a kendertermelés a bajor fennsíkon, a komlótermelés Közép-Frankoniában (különösen Nürnberg és Spalt környékén), Felső- és Alsó-B.-ban, Felső-Frankoniában és Felső-Pfalzban (1908-ban 56,690 acre-on 14,226 m. t. termett); a takarmányrépatermelés, különösen Alsó-Frankoniában; gyümölcstermelés Alsó-Frankoniában, a Pfalzban és a Boden-tó környékén; a szőllőtermelés Pfalzban és Alsó-Frankoniában (1908-ban 54,425 acreon 14.426,790 gallon bor termett), végül a takarmánytermelés.

Állattenyésztés. Az állattenyésztés ágai közül első helyet foglal el a szarvasmarhatenyésztés, amely a legvirágzóbb Felső- és Alsó-B.-ban, továbbá a Sváb-földön és Felső-Pfalzban, ugyanott van a legtöbb ló is. A juhok száma fogy; legtöbbet tartanak Közép-, Felső- és Alsó-Frankoniában. A sertések és kecskék száma növekszik; amazokból legtöbbet olvastak össze Alsó-B.-ban és Alsó-Frankoniában. 1907 dec. 2-án az állatállomány volt: 392,091 drb ló, 3.725,430 drb szarvasmarha, 735,113 drb juh, 2.056,222 drb sertés és 308,150 drb kecske. A méhtenyésztésre legnagyobb gondot Felső-B. fordít. A folyók és tavak halakban, az erdők vadakban elég gazdagok.

Bányászat. Legfontosabb bányatermék a szén, vasérc, grafit és a só. Szenet (1908-ban 2.123,000 t.) főképen a Pfalzban, Felső-Frankoniában és Felső-B.-ban bányásznak; vasércet (1908-ban 278,787 t.) Felső-Pfalzban és Felső-Frankoniában, grafitot Alsó-B.-ban, Felső-Pfalzban, Alsó-Frankoniában és Pfalzban; sót a DK.-i részben Berchtesgaden, Reichenhall, Traunstein és Rosenheimban (1908-ban 47,587 t., ? millió márka értékben). Ezeken kívül szolgáltat B. porcellánföldet, különféle palákat, gipszet, meszet, gránitot, márványt, csiszoló- és litográfköveket (ez utóbbiakat Solnhofen Közép-Frankoniában). A B.-i ásványvizek közt a legjelentékenyebb és legismertebb Kissingen (l. o.) Alsó-Frankoniában; sósforrások vannak Berchtesgadenben, Reichenhallban és Rosenheimban; kénes források Kreuthban és Kainzenbadban stb.; jódtartalmú források Heilbrunnban és Tölzben; vastartalmuak Alexandersbadban, Stebenben stb.

Lakosság és ipar. A lakosok száma az 1905-iki népszámlálás szerint 6.524,372, ami az egyes kerületek szerint a következőképen oszlik meg:

A kerület neve	Területe km²-ben	A lakosok száma 1900	A lakosok száma 1905	Szaporodás %-ban
Felső-Bajorország ...	16,725	1.323,888	1.414,224	6·8
Alsó- „ ...	10,745	677,706	707,367	4·4
Pfalz	5,928	831,678	885,833	6·5
Felső-Pfalz	9,665	554,321	574,693	3·7
Felső-Frankonia	6,999	608,122	637,700	4·9
Közép- „	7,583	815,895	868,846	6·5
Alsó- „	8,402	650,766	682,532	4·9
Svábföld	9,825	713,681	753,177	5·5

Ezek közt volt nemre nézve 3.196,647 férfi és 3.327,725 nő (1000 férfire esik 1041 nő), vallásra nézve 4.608,469 róm. kat., 1.844,699 protestáns, 55,341 zsidó; 3512 ó-katolikus, 3301 mennonita, 225 anglikán, 933 gör. kat., 852 irvingista, 108 anabaptista, 1667 metodista, 2893 szabad keresztény, 634 egyéb keresztény stb., az idegenek (nem a német birodalomból valók) száma 118,790, akiknek nagy többsége az osztrák-magyar monarchiából való. A népmozgalom adatai 1908. házasságkötések száma 50,442, születéseké 232,397 (halva született 6447), a haláleseteké 146,179; eszerint a születések száma a haláleseteket 86,218 cal multa felül. Kivándorolt (1909) 1999. Foglalkozásra nézve volt 1907. mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozó 1.677,980, erdészettel, vadászattal vagy halászattal foglalkozó 19,968, bányász és iparos 1.020,203, kereskedő, vasutas és hajós 358,181, ház körül szolgálattevő 155,291, orvos, ügyvéd, tanító, mérnök vagy hivatalnok 181,371, magánzó v. foglalkozásnélküli 424,354.

A legiparosabb városok: Nürnberg, Fürth, München, Augsburg, Würzburg, Aschaffenburg, Ludwigshafen, Zweibrücken, Speyer stb. A fontosabb iparágak a vasárúk készítése és gépgyártás, különösen a fémjátékszereké Nürnbergben és Fürthben; tudományos műszerek készítése München, Nürnberg, Fürth és Augsburgban; hegedűkészítés Mittenwaldban és az orgonagyártás Öttingenben; állami fegyvergyár van Ambergben. Nagy téglagyárak vannak München körül; porcellán- és kőedénygyárak Nymphenburgban. A legnagyobb kémiai gyárak München, Heufeld és Nürnbergben találhatók. Virágzó a faipar, amelynek nyersanyagát maga az ország szolgáltatja. A papirgyártás központja München, Dachau, Pasing, Miesbach, Augsburg, Kempten, Nürnberg és Regensburg; nagy lendületnek örvend a bőripar is, amelyet a fentemlitett városokon kívül Schweinfurtban és Passauban is űznek. A szövőipar leginkább a Svábföldön terjedt el és itt Augsburg a középpontja Legfontosabb iparága azonban B.-nak a söripar, amelyet főképen Münchenben, Erlangenben, Kulmbachban és Nürnbergben találhatni. 1908 ban összesen 18.482,847 hl. sört és 204,177 hl. szeszt gyártottak.

Kereskedelem A kereskedelem gócpontjai Nürnberg, München, Fürth, Augsburg és Ludwigshafen. A kivitel főcikkei sör, bor, nürnbergi és fürthi rövid- és norinbergi árú, komló, litográfiai kő stb. A kereskedelem szolgálatában állanak a hajózható folyók: a Duna, Majna és Rajna, tov. a Lajos-csatorna. A vasúti vonalak hossza (1908) 7670 km., ebből 3718 állami. A posta-, telegráf- és telefon-kiadások (1908) 4.763,262 és a bevételek 6.212,032 márkára rúgtak. A telográfvonalak hossza 13,818 angol mérföld.

Alkotmány és közigazgatás. A bajor királyság a férfi-ágban az elsőszülöttség rendje szerint örökölhető. A királynak róm. katolikusnak kell lennie. A király törvényhozói jogát megosztja a parlamenttel, amely felső- és alsóházból áll. A felsőház, vagyis a Reichsräte háza jelenleg áll 19 kir. hercegből, 2 róm. kat. érsekből, 16 mediatizált család fejéből, 31 örökösödés révén jogosult

tagjából, 1 róm. kat. püspöktől, a protestáns Oberconsistorium elnökéből és 17 a király által kinevezett tagból; ezeknek száma azonban az örökös tagok számának ⅓-ánál több nem lehet. Az alsóház választott tagokból áll. Az 1906 ápr. 6-iki törvény szerint a választás közvetlen és titkos. Választási joggal bír minden legalább 25 éves polgár, aki legalább egy évig egyenes adót fizetett. Az alsóház tagjainak száma 163; legalább minden 3. évben kell összehivatnia. A végrehajtó hatalmat a király miniszterei által gyakorolja; a minisztériumok a királyi házi és külügyi, az igazságügyi, belügyi, vallás- és közoktatásügyi, a pénzügyi és hadügyi minisztériumok. A végrehajtó hatalom kérdéseiben a király tanácsadója az államtanács, Staatsrat, amely egy királyi hercegen és a minisztereken kívül 11 tagból áll. Közigazgatás szempontjából az ország 8 kerületre (Regierungsbezirke, l. fentebb névszerint) oszlik, amelyek élén a kinevezett kerületi elnök (Regierungspräsident) áll. A községek autonomok, de állami felügyelet alatt állanak. Hadügyi tekintetben B.-nak némi önállósága van. Béke idején a bajor király a főparancsnok; háború idején azonban a német császár. Béke idején saját hadseregé, valamint az erődítmények költségeit Bajorország viseli. A bajor hadsereg 3 hadtestre oszlik; ezek székhelyei München, Würzburg és Nürnberg. Béke idején a hadsereg 66—68,000 főből áll. Az ország pénzügyei rendezettek. Az 1908—1909. évre szóló budget tételei a következők:

	Márkákban
Bevétel	
Egyenes adók	46.000,000
Jövedékek, illetékek stb.	26.451,100
Közvetett adók és vámok	48.847,680
Vasút, posta, bányászat stb.	330.356,839
Állami jószágok	60.484,410
Különfélék	6.789,340
Visszafizetés a birodalomtól	21.060,800
Összesen	639.990,169
Kiadás	
Államadósság	68.072,285
Civillista	5.402,475
Külügyek	1.538,258
Kereskedelemügy	4,874
Igazságügy	24.587,174
Belügy	33.735,044
Pénzügy	9.874,445
Vallás- és közoktatásügy	39.061,777
Nyug- és kegydíjak	26.102,270
A birodalmi kiadások	36.699,381
Állami kezelési költségek	286.888,385
Egyebek és országgyűlés	98.028,575
Összesen	639.990,169

Közoktatás. Az iskolakötelezettség általános; a besorozott újoncok közül alig 0·01% analfabéta. A népiskolák száma (1905—6) 7434, a tanítóké 16,420, az iskolás gyermekeké 958,037, a költségek 52.680.000 márka. A gimnáziumok száma 42, a proginmáziumoké 44, a reálgimnáziumoké 4 és a reáliskoláké 55, összesen 32,365 tanítvánnyal, akik közül a gimnáziumokra 16,045, a reáliskolákra 12,259 esik. Technikai főiskola Münchenben van (1907—8) 70 tanárral, 2339 hallgatóval. A bajor egyetemeken az 1909—10. téli félévben volt és pedig Münchenben 256 tanár, 177 hallgató a teológiai fakultáson, 1762 a jogin, 2276 az orvosin és 2322 a bölcseletin; Würzburgban 100 tanár, 86 hallgató a teológiai, 297 a jogi, 686 az orvosi és 355 a bölcsészeti fakultáson; Erlangenben 102 tanár, 139 hallgató a teológiai, 248 a jogi, 432 az orvosi és 302 a bölcseleti faklutáson. Szakiskolák és pedig gazdasági szakiskolák a müncheni műegyetem gazdasági osztálya, a mezőgazdasági és sörgyártási akadémia Weihenstephanban, 6 kerületi és 446 továbbképző gazdasági iskola; 4 középipariskola stb. Egyéb kiválóbb kulturális intézmények az állatorvosi főiskola, a tudományos akadémia és a képzőművészeti akadémia, valamennyi Münchenben.

Irodalom. A hivatalos statisztikai kiadványokon kívül: Koestler, Handbuch zur Gebiets- und Ortskunde des Königreichs Bayern, München 1895; Piloty, Die Verfassungskunde des Königreichs Bayern, u. o. 1895; Pohl, Handbuch der Staats und Verwaltungsrecht f. d. Königreich Bayern, u. o. 1900; Götz, Landeskunde von Bayern, (Sammlung Göschen) 1904.

Története. Római és germán korszak.

B. őslakói kelta törzsek voltak, mint a vindelikok, akiket *Augustus* római császár vezérei: Drusus és Tiberius Kr. e. 15. leigáztak. A győzők az új tartományt eleintén *Vindeliciának* nevezték; a már akkoriban is virágzó városok közül Bregenz (Brigantium), Passau városának ú. n. Inn-negyede (Bojodurum), a rómaiak által alapított gyarmatok közül pedig Augsburg (Augusta Vindelicorum), Regensburg (Regina Castra) és Passau (Castra Batava) említendők. A tartomány szabálytalan négyszög alakjában az Alpok É.-i szegélyétől egészen a Dunáig, az Inn- és a Boden-tóig terjedt. A rómaiak Vindeliciát a tőle D.-re fekvő *Raetiá*-hoz csatolták és megkülönböztetésül Raetia secundanak nevezték. A római műveltségnek azonban ez országban is véget vetettek a népvándorlás viharai.

Népvándorlás. A bajorok eredete.

A dunamenti országok az É. felől D.-nek iparkodó germán népek útvonalába estek. A rómaiaktól elhagyott területen 488 és 520 között a markomannok és quádok fészkelték be magukat, kik Csehországból (Bojohaemum) vándoroltak be és előbbi hazájukról a *bajuvarii*, «bajorok» nevet kapták.

A bajuvárok népe Ny.-ra csak a Lechig, az alemannok földjéig terjeszkedhetett, DK.-i irányban ellenben a mostani osztrák alpesi tartományokat is megszállta. 568 körül a bajorok már hercegeknek engedelmeskedtek, akik azonban némiképen az ausztráziai frank királyoktól függtek. Ekkor az *Agilolfingok* herc. családja (l. o.) uralkodott a bajorokon. Garibald herc. halála után (590) a bajor nagyok rokonát, *I. Taszilót* emelték a hercegi székre, aki az avarok ellen indított hadjáratban seregestül elveszett. Fia, *II. Garibald* idején (630) kapták a bajorok Dagobert frank királytól legrégibb törvénykönyvüket és ez időben érkeztek hozzájuk az első keresztény hittérítők is, kiket *I. Theodo* korában Szt. Emmeram követett. A keresztény hitre tért II. Theodo unokáját, Hugibert herceget Martell Károly (l. o.) 728. legyőzte. Utóda, *Odilo* nőül vette Martell Károly leányát és felszabadult

kissé nyomasztó helyzetéből, de 743. sógorai, Kis Pipin és Karlmann a Lechmezőn elfogták. A győzők B.-nak a Dunától É.-ra fekvő részeit «Nordgau» néven Frankországhoz csatolták. Odilo idejére esik Szt. Bonifáciusnak hittérítő működése és a passaui, freisingeni, salzburgi és regensburgi püspökségnek alapítása. Odilo-t hat éves fia, *III. Tasziló* követte a trónon (748—88), kit nagybátyja, Kis Pipin frank háznagy 757. hódolatra kényszerített. Midőn pedig Tasziló, önérzetes neje, a longobard Liutgard nógatására 787. a bizanci és longobard udvarral szövetkezve, sőt még az avarok segélyére is számítva, újból fegyvert fogott: Nagy Károly frank király legyőzte és hatalmát még jobban megnyirbálta. Harmadizben megkisérlett felkelés után pedig Károly Taszilót 788. saját bajor nemesei és papjai által halálra ítéltette, de kegyelemből kolostorba záratta. Tasziló herceg kénytelen volt végképen lemondani országáról. *B.* ekkor *frank tartománnyá lett.* 788 óta a Karolingok német ága uralkodott B. fölött, utoljára *Arnulf* császár (a honfoglaló Árpád szövetségese), kit 889. kiskorú fia, Gyermek Lajos követett a trónon, kinek uralkodása alatt az ismételve betörő magyarok B.-ot kétségbeejtették. 907. pl. a bajor hadsereget teljesen tönkreverték és az országot tűzzel-vassal pusztították.

Bajorország saját hercegei alatt.

Gyermek Lajossal kihalt Németországban a Karolingok férfiága (911) és *ezentúl B.-nak megint saját hercegei voltak.* Első hercegük, *Gonosz* v. *II. Arnulf* ugyan I. Henrik királynak hűséget esküdött, de azzal a feltétellel, hogy felségjogait továbbra is gyakorolhatja. Dacos fiát, Eberhardot (937—938) I. Ottó császár űzte ki az országból és Arnulf fivérét, Berchtoldot (938—948) helyezte a hercegi székbe, ennek halála után pedig saját öcscsét, I. Henriket. 955. Augsburg mellett (a Lechmezőn) az I. Ottó császár alatt álló birodalmi hadsereg leverte a magyarokat. (L. *Augsburgi csata).* I. Henriket a következő hercegek követték: Civakodó II. Henrik (955—977), Gizella magyar királyné, Szt. István feleségének atyja, továbbá: Sváb Ottó (977—982); III. Henrik (983—985); ismét II. Henrik (985—995); IV. Henrik (995—1004); V. Henrik (1004—1026); VI. Henrik (1027—1040); VII. Henrik (1040—1047); I. Konrád (1049—1053); VIII. Henrik (1056—1056); II. Konrád (1056); II.v. Nordheimi Ottó (1061—1070). Ennek letétele után I. Welf neveztetett ki herceggé (1070—1101), ki IV. Henrik császár ellen fellázadt. Utána fia, II. Welf (1101—1120) s ezután öccse, Fekete (IX.) Henrik következett, kinek utódja fia, Kevély (X.) Henrik volt (1126—1138). Ennek uralkodása alatt kezdődtek a Welfek és Staufok között a versengések, melyek X. Henrik letételével végződtek. III. Konrád császár ekkor B.-ot babenbergi I. Lipótra (1139—1141) bízta, kit öccse, XI. Jasomirgott Henrik (1141—1156) követett. De Rőtszakállú Frigyes császár visszaadta B.-t 1156. Kevély Henrik fiának, XII. v. Oroszlán Henriknek, aki Münchent alapította, de utóbb engedetlensége miatt megfosztatott B.-tól, melyet 1180. *Ottó* wittelsbachi őrgróf kapott hűbérül.

A bajor hercegség a Wittelsbach-család birtokában.

Wittelsbachi Ottó, a most uralkodó család ősatyja, megh. 1183.; fia *Kehlheimi Lajos,* hűbér gyanánt a rajnai Pfalz-ot nyerte (1214). Utóda, *II. Ottó,* a «*fenséges*» idején (1231—53) az országot a pápákkal való viszály következtében párttusák dúlták. II. Ottó halála után fiai: *Szigorú Lajos* és *Henrik* 1255. megosztották egymás közt a hercegséget. Lajos hasonnevű ifjabb fiát, *II. Lajost* (l. o.) 1314. a választófejedelmek egy része német királynak választotta, de versenytársa, Szép Frigyes osztrák herceg sokáig elvitatta tőle a koronát. Végre Frigyes, noha Károly Róbert magyar király is segítette, a Mühlfeld mellett vívott csatában (1322) vereséget szenvedett és foglyul esett. Lajos uralkodása alatt B. nagyban haladt előre. Új törvénykönyvet alkotott, München városának új kiváltságokat osztogatott és megszerezte 1340. Alsó-B.-ot. Lajos fiai tilalma dacára mégis megosztakoztak a gazdag örökségben és azóta a wittelsbachi birtokok több évtizeden át több ág közt voltak megosztva. Csak *IV. Albert* egyesítette ujra az oszthatatlannak kijelentett bajor tartományokat (1506) és az elsőszülöttségi jogot iktatta törvénybe. Fiai: IV. Vilmos és Lajos mindamellett egy ideig közösen uralkodtak. Mindketten ellenségei valának az elterjedő reformációnak és IV. Vilmos hívta az első jezsuitákat Németországba (1541). A két herceg azonfelül a Habsburg-háznak, V. Károly császárnak és testvérének Ferdinánd magyar királynak ellenfeleit, így Szapolyai Jánost támogatták *Ferdinánd* ellen. IV. Vilmos fia *Nagylelkü V. Albert* (1550—1579) támogatta a tudományokat és a művészetet. Az ő fia, *V.* v. *Jámbor Vilmos* (1579—1597) báb volt a jezsuiták kezében. Ennek fia, I. *Miksa* (1597—1651), szintén a jezsuiták hitbuzgó tanítványa, türelmetlenségével és Donauwörth birodalmi város elfoglalásával hozzájárult, hogy Németország *Unio* és *Liga* néven két ellenséges táborra bomlott. Mikor a 30 éves háború kitört, fontos szolgálatokat tett ifjukori barátjának, II. *Ferdinánd* császárnak; a cseh felkelés elnyomására átengedte neki saját seregét és Tilly vezérét. Csakhogy ennek fejében Felső-Ausztriát, 1623. pedig az átokkal sujtott Pfalzi Frigyes birtokát, Pfalzot és a választófejedelmi méltóságot követelte zálogul. A vesztfáliai békekötésben ez utóbbit és a Felső-Pfalzot meg is tartotta. Országa különben a háború alatt sokat szenvedett a svédektől és franciáktól.

Bajorország mint választófejedelemség.

Miksa fia és utóda, *Ferdinánd Mária* (1651—79) behegesztette a háború okozta sebeket. Utóda, *II. Miksa Emánuel* (1679—1726) hadi dicsőségre vágyakozott s ezzel a hajlamával nagy szerencsétlenségbe döntötte B.-ot. Igaz, hogy a «*kék király*» Bécs felmentése, hazánkban pedig Budavár visszafoglalása, a mohácsi diadal és Nándorfehérvár visszavívása által nagy érdemeket szerzett. De B. jólétét e költséges vállalatok által alapjában megingatta, a *spanyol örökösödési háborúban* pedig (l. o.) országát a bukás szélére sodorta. A höchstädti csata (1704) után külföldre kellett menekülnie. E háborúval párhuzamosan XIV. Lajos

francia király még egy ellenséget támasztott Lipót császárnak és királynak II. Rákóczi Ferencben. Rákóczinak az a terve azonban, hogy felajánlja Miksa fejedelemnek a magyar koronát, dugába dőlt. Csak az utrechti béke után térhetett vissza Miksa feldúlt országába. 1726-ban fia, *Albrecht Károly* követte a trónon, ki 1740 az országot újból háborúba keverte. Amidőn I. József császár leányával, Mária Amáliával kötött eljegyzése alkalmával a VI. Károly által kiadott *Pragmatica Sanctio*-t jogérvényesnek ismerte volt el: Károly halála után, hivatkozással egy V. Albrecht és Anna (I. Ferdinánd leánya) közötti elavult szerződésre, hadat üzent Mária Teréziának (l. *Osztrák örökösödési háború*). A franciákkal szövetkezve, megszállotta Felső-Ausztriát és Csehországot, sőt 1742. a választófejedelmek VII. Károly néven német császárnak is választották. Ugyanekkor azonban elvesztette B.-ot, melyet az osztrákok, illetőleg a magyar felkelő hadak elleptek és megsarcoltak. Fia és utóda *III. Miksa József*, a füsseni különbéke folytán (1745 ápr. 22.) visszakapta Ausztriától országát, minek fejében elismerte a Pragmatica Sanctiót. Minthogy gyermekei nem voltak, megújította *Károly Tivadar* pfalzi választófejedelemmel a régebbi örökösödési szerződéseket.

Miután azután a wittelsbachi bajor ág 1777 dec. 30. Miksa Józseffel kihalt, e szerződések értelmében *Károly Tivadar* pfalzi és rajnai választófejedelem lett B. választófejedelme, miáltal Pfalz 450 évi különválás után ismét visszakerült B.-hoz. Ekkor azonban Ausztria emelt váratlanul igényeket az örökség harmadrészére. Károly Tivadar, kinek törvényes gyermekei nem voltak, 1778 jan. 3-án elismerte Ausztria valamennyi igényét. Nem úgy Károly zweibrückeni herceg, ki mint legközelebbi oldalági rokon, B.-nak ily földarabolásába bele nem egyezett és II. Frigyes porosz királyhoz fordult segítségért. Minthogy József császár most sem engedett, kitört a *bajor örökösödési háború* (l. o.), melynek azonban 1779 márc. 7. csakhamar fegyverszünet, május 13. pedig a Teschenben kötött béke véget vetett, még mielőtt jóformán vérontásra került volna a dolog. B. megmaradt egységes országnak, az Inn-negyedet azonban át kellett engednie Ausztriának.

Bajorország a francia forradalom és I. Napoleon korában.

A francia forradalmi háborúkban a Pfalz elejétől kezdve sokat szenvedett, 1796. pedig maga B. lett a háború színhelye. Míg Jourdan Felső-Pfalzban Károly osztrák főherceg ellen küzdött, Moreau hadserege Münchenig és Ingolstadtig nyomult. Károly Tivadar ekkor Szászországba menekült, miniszterei pedig fegyverszünetet kötöttek Moreauval, melynek értelmében B. egyidőre ismét felszabadult. Károly Tivadart rokona, *IV. (I.) Miksa József* zweibrückeni herceg követte (1799–1825), aki Montgelas miniszter szavára hajolt. 1800 júniusban Moreau újból elárasztotta B.-ot és Hohenlindennél legyőzte az osztrákokat. Az 1801. Lunevilleben kötött béke véget vetett a háborúnak. B. elveszté ugyan az egész rajnai Pfalzot, Zweibrücken és Jülich hercegségeket (11.000 km², 694.000 lak.), de 1803. a würzburgi, bambergi, augsburgi és freisingeni püspökségek, a passaui és eichstädti püspökségek egy része, 12 apátság és 15 birodalmi város odaitélése folytán veszteségeért bő kárpótlást kapott (18,000 km², 900,000 lak.) 1805-ben az osztrák-francia háborúban B. Napoleont segítette, minek jutalmául Miksa a pozsonyi békében Würzburg helyett egész Tirolt, Vorarlberget, Passau és Eichstädt többi részét, Augsburgot és Lindaut (5500 km² helyett összesen 32,000 km² 1.028,000 lak.) kapta, sőt I. Napoleon hű szövetségesét (1806 január 1.) a *királyi méltósággal* is megjutalmazta. Ámde Miksa királynak a rajnai szövetséghez kellett csatlakoznia. (1806 július 12.). Napoleon azonfelül arra az igéretre is kötelezte, hogy valamennyi háborújában 30,000 katonával segíteni fogja. B. rövid idő mulva az ansbachi örgrófsággal és Nürnberggel nagyobbodott, úgy hogy az ország területe 91,000 km²-re emelkedett, a lakosság pedig 3.231,000 főre. B. volt a rajnai szövetség leghatalmasabb állama, de mégis csak hűbérese volt Napoleonnak, ki a nemzeti mozgalmat itt is kiméletlenül elnyomta (l. *Palm*).

1808 május 1-én az új királyság demokrata, sőt radikális alkotmányt kapott, mely azonban csak holt betü maradt. 1809-ban a Franciaország s Ausztria közti háború s a Tirolban és Vorarlbergben kitört fölkelés ismét igénybevette az ország erejét. Az 1809 okt. 14-iki bécsi béke új területváltozást okozott. B. Dél-Tirolt Franciaországnak, Ulm várát pedig Württembergnek engedte át; ezek helyett azonban megkapta Salzburg fejedelemséget, Berchtesgadent, az Inn-negyedet és a Hausruck-negyednek egy részét, 1810. pedig a bayreuthi őrgrófságot, összesen 75.000 lak. 1812-ben 30,000 katonát kellett I. Napoleonnal az orosz jeges pusztákba menesztenie, novemberben pedig 10,000 tartalékost Poroszországba küldenie. E hadseregeknek 1813 tavaszán csak jelentéktelen romjai tértek vissza B.-ba. Miksa József még az 1813-iki nyári csatákban is segítette pártfogóját, de elvégül mégis meghökkenvén a szövetségesek diadalain, a lipcsei csata előtt elpártolt I. Napoleontól és a riedi szerződésben (1813 okt. 8.) a szövetséges hatalmakkal szemben B. területi épségének és szuverénitásának biztosítása mellett kötelezte magát, hogy Franciaország ellen 36,000 katonát állít. Okt. 14. a király hadat üzent a visszavonuló Napoleonnak, ki azonban Wrede tábornok lesben álló hadtestét Hanau mellett széjjelverte. A bécsi kongresszuson B. mint független, szuverén állam szerepelt. Az 1814 máj. 30-iki párisi béke értelmében Tirolt és Vorarlberget visszaadta Ausztriának, amiért egyelőre Würzburgot és Aschaffenburgot kapta cserébe. 1816 ápr. 14-én pedig a Rajna mindkét partján kapott nagyobb területet. B. területe kitett immár 81,000 km²-t, lakosainak száma pedig 3.377,000-re rúgott.

Bajorország haladása 1848-ig.

IV. Miksa József a maradi Montgelas elbocsátása után szabadelvű irányban vezette B.-ot, sőt a király 1818 május 26. alkotmányt oktrojált népére, behozta a két kamarás rendszert, kimondta a közteherviselés elvét, a törvény előtti egyenlőséget és vallásszabadságot. 1825 okt. 13. nagyreményű fia,

BAJORORSZÁG

WÜRTTEMBERG.

RÉVAI KARTOGRÁFIA.

I. Lajos követte őt a trónon, aki nevét arany betűkkel véste be a művészettörténet lapjaira és Münchent műemlékek hajlékává és egyúttal (1826) egyetem székhelyévé tette. A mellett eltörölte a cenzurát. 1832-ben Ottó, I. Lajos király másodszülött fia, foglalta el Görögország trónját. Ez új viszonyból azonban sok teher háramlott B.-ra. A király ugyanis elrendelte, hogy egyelőre 3500 bajor katona kisérje el Ottót, kit egyúttal pénzbeli áldozatokkal is kellett támogatni. 1834-ben fogtak hozzá a Lajos-csatorna ásatásához és 1835. nyilt meg a Nürnberg-Fürth között épített vasút, az első vasút német földön. Az 1837-iki országgyűlés viszályba keveredett a királlyal, ki erre az elbocsátott Öttingen-Wallerstein herceg helyébe az ultramontán *Abel* minisztert nevezte ki. Abel az országot 10 évig teljesen Metternich és a befogadott jezsuiták szellemében kormányozta és a cenzurát legott megint behozta. A második kamara 1845—46. a leghevesebb támadásokat intézte Abel és a szerzetesrendek ellen, de az Abel-kabinet még sem emiatt bukott meg, hanem azért, mert megharagudott reá *Lola Montez* spanyol táncosnő, Lajos király mindenható kedvese. Midőn Abel és társai a táncosnő eltávolítását követelték a királytól, ez ehelyett 1847 febr. 17-én a minisztereket bocsátotta el és a protestáns, egyébiránt bürokrata *Maurer* államtanácsosra bízta a kormányt. Maurer a király kivánatára aláírta ugyan azt a rendeletet, mely által Lola Montez a Landshut grófnő rangját és címét kapta, de ennek hírére Münchenben, különösen az egyetemi diákok, tüntetéseket rendeztek, melyeket a kormány alig birt elnyomni. 1848 nov. 27. a király a Maurer-minisztériumot is elbocsátotta s az új minisztérium élére most újból a népszerű *Öttingen-Wallerstein* herceg került, ki Berks államtanácsost, Lola Montez kegyeltjét fogadta maga mellé belügyminiszternek. A táncosnő tolakodó magaviseletén és állami ügyekbe való beavatkozásán végre a máskülönben békés müncheniek annyira megbotránkoztak, hogy 1849 febr. 10. és 11-én zavargások törtek ki. A király Lola Montezt erre Münchenből eltávolította, de a lakosság Berks miniszter elbocsáttatását is követelte. Midőn azonban megtudták, hogy Lola márc. 8. és 9-ike közti éjjel ismét Münchenben időzött s hogy a király Öttingen-Wallerstein herceget elbocsátotta, s midőn hire járt a berlini és bécsi forradalom kitörésének, újra kezdődtek a zavargások, melyek folytán Lajos király márc. 20. fia, Miksa javára lemondott.

II. Miksa. 1848—1864.

II. Miksa másnap megesküdött az alkotmányra, s márc. 22-én trónbeszéddel nyitotta meg a kamarákat. Bűnbocsánatot hirdetett a politikai elítéltek számára és több liberális törvényjavaslatot helyezett kilátásba, melyek közt a sajtószabadság, az esküdtszéki intézmény behozatala, a földtehermentesítés és a választási törvény módosítása voltak a legfontosabbak. Ugyanekkor a Bray és Lerchenfeld-féle felelős minisztérium vette át az ügyek vezetését. Az előterjesztett törvényjavaslatokat mindkét kamara versengő gyorsasággal tárgyalta le, de a frankfurti nemzetgyűlésbe is küldtek képviselőket. Nemsokára azonban e minisztérium is az abszolutisztikus politika lejtőjére lépett és a Frankfurtban hozott birodalmi törvényekkel szemben merő partikularisztikus álláspontra helyezkedett. Az 1849 jan. összehívott második kamara kimondta, hogy B. a német nemzetgyűlés által hozott alkotmányos alapjogokat elfogadja és az egységes, oszthatatlan Németország szervezése mellett nyilatkozott; de a porosz király német császárrá való jelöltségét ellenezte. A kormány, mely az első határozatot nem helyeselte, nemsokára visszalépett és az új, *von der Pfordten*-féle kabinet közvetítő szerepet kezdett játszani Poroszország és Ausztria közt. Pfordten báró április 23. jegyzéket intézett a birodalmi gyűléshez és a német kormányokhoz, melyben a birodalmi alkotmányt elvetette, a császárválasztás ellen tiltakozott és azt javasolta, hogy új német államszövetséget alakítsanak (Ausztria bennmaradásával), a szövetség vezetését pedig egy elnökségre bízzák, melyben a középállamok majd felváltják egymást. Trializmus-alapra akarta tehát a német szövetséget fektetni. Az ország nagyobb városai tiltakoztak a kormány programmja ellen, elismerték a birodalmi alkotmányt és a radikális agitátorok által felizgatott Pfalzban kitört a lázadás, melyet azonban a segítségül hivott 20 ezer porosz könnyű szerrel levert. A reakció még javában dühöngött, midőn a minisztérium új választásokat írt ki, melyekből az ellenzék — az ostromállapot folytán — csak megtizedelve került ki. Szept. 10-én tartott trónbeszédében Miksa király világosan kifejtette, hogy nem hajlandó csatlakozni a porosz politikához, hanem Ausztriával és Württemberggel együtt a volt Bund helyreállítására fog törekedni. A kormány továbbá helyeselte a frankfurti szövetségi tanácsnak azt a határozatát, mely Schleswig-Holstein népét ismét kiszolgáltatta a dánoknak; helyeselte azt is, hogy a zsarnok fejedelmük ellen felkelt kurhesseni nép ellen többek közt bajor csapatok is küldessenek. A kamara poroszfaló többsége helybenhagyta e vértagadó és nemzetietlen rendszabályokat. A belügy terén B. sem tudta magát kiszabadítani az 1848—49. szabadságharc nyomában járó reakció bilincseiből. Egyesegyedül a tudományos élet terén haladt B. előre, ami elsősorban a Münchenbe hívott v. önként ott megtelepedett tudósok és művészek érdeme. Midőn a kamara 1855. az új büntető- és rendőri törvényjavaslatot nagyon is megnyirbálta és az ellenzéki előadót (Weiss tanárt) másodelnökének választotta, a kormány a kamarát feloszlatta. Csakhogy az új országgyűlés 1859 jan. 26. Weisst megint alelnöknek választotta. A kormány most már nem merte feloszlatni a kamarát, mert az európai látóhatáron felhők tornyosultak. Máskülönben hajlandó volt Ausztriát az olaszok és franciák ellen támogatni és e célból kölcsönre szorult. De mert e kölcsön körül véleményeltérések mutatkoztak, a király a kamarát márc. 25. feloszlatta. Mindamellett Miksa király meggyőződött róla, hogy az eddigi módszerrel többé nem boldogulhat. 1859 márc. 27. elbocsátotta a Pfordten-minisztériumot és *Schrenck* báróra bízta a kormányt. Az új minisztérium 1862. több fontos reformot léptetett életbe s eltörülte a kis

adott. Az 1863-iki frankfurti fejedelmi gyűlésen a bajor király válaszolt, mint a legelső közepes hatalom német ország ura, Ferenc József császár megnyitó beszédére. Egy évvel később, 1864 márc. 10., Miksa király váratlanul meghalt.

II. Lajos, 1864–1886.

II. Miksa fia és utóda trónraléptekor még csak 19 éves volt. Ábrándos és romantikus hajlamaihoz képest ifjúságától fogva rajongott a zenéért, az irodalomért s a szépművészetekért, de a nyilvánosságtól mind jobban elzárkózott. (L. *II. Lajos.*) Az ő passzív magatartásában és szeszélyeiben rejlik egyrészt az oka annak, hogy B. a német nemzetnek most bekövetkezett világraszóló átalakulásában nagyobb szerepet nem játszott. Schrenck báró, ki a vámpolitikai kérdésben sehogyan sem tudott egyezségre lépni Poroszországgal, 1864 okt. lemondott s a külügyi minisztériumot von der Pfordten vette át, ki a porosz-francia vámszerződéshez hozzájárult. Máskülönben engedett Bismarcknak, aki ekkor már megnyerte volt Ausztriát Schleswig-Holsteinnak közös erővel való megszállására és Frigyes herceg jogigényeinek mellőzésére. B. a szövetséges gyűlésen tiltakozott ugyan az ellen, hogy a két nagyhatalom vegye Schleswig-Holsteint birtokába és Frigyes herceg igényeit pártolta. De a szövetségi gyűlés 1865 márc. csekély többséggel B. indítványát elvetette. Emiatt igen feszült lett a viszony Poroszország és B. közt és előre volt látható, hogy ha Holstein miatt Ausztria és Poroszország közt kenyértörésre kerül a sor, B. semmiesetre sem tart Poroszországgal.

Bismarck ugyan ismételten iparkodott csábító ígéretekkel B.-ot a porosz táborba csalogatni, v. legalább semleges magatartásra bírni, de von der Pfordten nem csatlakozhatott Poroszországhoz, mert a bajor nép nagy többsége gyűlölte Poroszországot; különben is biztosra vették, hogy Poroszország Ausztriával szemben a rövidebbet fogja húzni. Ausztria felszólítására 1866 márc. 16. B. tényleg megkezdte hadi készületeit és jún. 10. mozgósított és midőn Ausztria június 1. a német Bundra bízta a schleswig-holsteini kérdés megoldását, jún. 11. pedig ugyancsak a Bundtól segítséget kért Poroszország ellen: B. jún. 14. a szövetségi gyűlésen megszavazta az egész német hadsereg mozgósítását, a porosz hadtestek kivételével, és ugyanaz nap megkötötte Ausztriával az olmützi szerződést, mely B. területi épségét biztosította. A máj. 27. elhangzó trónbeszéd utalt a helyzet komolyságára és 31,512,000 frt rendkívüli hitelt kért; programmként a béke fenntartását tűzte ki célul, a béke megszegése esetére pedig a német szövetség jogainak és B. önállóságának megvédelmezését. A kamarák jún. 18. megszavazták a kért hadi hitelt és a király lelkesítő kiáltványt intézett népéhez. A bajor hadsereg élére Károly herceget, a király 70 éves nagybátyját állították, táborkari főnöke von der Tann tábornok lett. A Bamberg és Schweinfurt körül összpontosított hadsereg létszáma 50,000 főre rúgott. Eleinte a poroszoktól szorongatott hannoveri sereget készültek támogatni. De Károly herceg tétlenül vesztegelt és habozásával csak siettette a közös ügy romlását. Vogel von Falkenstein és Manteuffel porosz tábornokok a bajor hadosztályokat júl. 4–28-ig több ízben megverték és a Majnavonal mögé szorították vissza. (L. *Német-osztrák háború.*) E kudarcok után von der Pfordten júl. 22. Berlinben megkötötte a békeszerződést, melynek értelmében B. 551 km² területi veszteségen kívül 30 millió forint hadi kárpótlást fizetett Poroszországnak. Ugyanekkor Bismarck B.-gal titkos védő és dacszövetséget létesített.

A háború gyászos vége alapjában megváltoztatta a közvéleményt. Voltak ugyan olyanok is, kik árulást emlegettek, de a többség a hibás politikában látta a baj forrását és felhagyott a Poroszország ellen táplált gyűlölettel. A hangulat változása alatt az augusztus 27. egybegyült kamarák helybenhagyták a Poroszországgal kötött békeszerződést és a hadi kárpótlást, von der Pfordten pedig beadta lemondását. Utóda *Hohenlohe-Schillingsfürst Klodvig* herceg lett, akinek kinevezése új érát jelzett, amennyiben e kinevezés arról tett tanuságot, hogy a kormány őszintén közeledni óhajt Poroszországhoz. Ennek megfelelően Hohenlohe aláírta az új vámegyleti szerződéseket, melyeket a második kamara okt. 22. 117 szavazattal 17 ellenében elfogadott. Az első kamara, a partikularizmus oszlopa, ellenezte ugyan a dolgot, de Bismarck kereken kijelentette, hogy okt. 31-én felmondja az 1865-iki vámegyleti szerződéseket, ha a kamara addig az új vámegyleti szerződést el nem fogadja. E fenyegetésre az első kamara is helybenhagyta a szerződéseket.

Amikor az országgyűlést újra megnyitották, a kormány új iskolai törvényjavaslatot terjesztett a kamarák elé, mely a papság befolyását az oktatásügyre lényegesen megszorította. Mihelyest a (partikulárista és klerikális) «patrioták» erről értesültek, hevesen tiltakoztak a törvényjavaslat ellen. A második kamara a törvényt 1869 febr. ugyan elfogadta, de az első kamara a papság érdekében annyi módosítást tett a javaslaton, hogy a második kamara megsokalta. Elvégül a javaslat megbukott.

Az 1869 máj. 20-iki országgyűlési képviselőválasztásokból 72 szabadelvű és 72 klerikális képviselő került szembe, mire a kormány a nem életképes kamarát feloszlatta. Az új választásokban 80 klerikális és csak 64 szabadelvű képviselő jutott mandátumhoz. Erre a Hohenlohe-minisztérium nov. 26-án beadta lemondását. II. Lajos király azonban Hohenlohe-t maradásra kényszerítette és így csak Gresser és Hörmann, a közoktatás és belügy vezetője vált ki a minisztériumból. Az első kamara így is bizalmatlanságot szavazott a minisztériumnak, és erre a király Hohenlohe herceg lemondását elfogadta és gróf Bray-t, a bécsi bajor követet nevezte ki miniszterelnöknek.

Maga II. Lajos király szavához híven Bismarckkal tartott; kitünt ez fényesen az 1870. évi nagy francia háború kitörésekor. A francia kormány ugyan, tekintettel a bajor kamara poroszellenes többségére, azt remélte, hogy B. legalább semleges marad, de keservesen csalódott. A júl. 15. kimondott hadüzenet hírére Lajos király elrendelte az egész bajor hadsereg mozgósítását és a kamarák a hadi szükségletek fedezésére némi vita

után 18.260,000 forintot szavaztak meg. Júl. 20. a berlini bajor követ tudatta gróf Bismarckkal, hogy Franciaország hadüzenete és a német terület ellen intézett támadása folytán a bajor kormány a szövetségi szerződés alapján mint Poroszország szövetségese szintén részt akar venni a Franciaország elleni háborúban. Vilmos porosz király táviratilag értesítette Lajos bajor királyt, hogy a bajor hadsereg vezetését fiára, a porosz trónörökösre bízza, aki júl. 27. Münchenbe érkezett, ahol rendkívüli lelkesedéssel fogadták. Tann és Hartmann tábornokok vezérlete alatt a bajor hadak (III. német hadtest) a Rajnán szerencsésen átkelve, részt vettek a weissenburgi, a wörthi, a sedáni, Páris előtti és orléansi csatákban. E győzelmek megérlelték B. csatlakozását az északnémet szövetséghez, melyet 1870 nov. 23. Versaillesben aláirtak. E szerződés értelmében B. tagjává lett az újonnan alapítandó Német birodalomnak, melyben azonban annyiban foglal el kivételes állást, amennyiben jövőre is saját követei által képviselteti magát külföldi udvaroknál. Az első kamara a Német birodalommal kötött szerződéseket 1870 dec. 30. 37 szavazattal 3 ellenében, a képviselőkamara pedig 1871 jan. 21. 102 szavazattal 48 ellenében elfogadta.

Bajorország 1870 óta.

Az első német birodalmi parlamentbe B. 48 képviselőt küldött, köztük csak 19 partikularistát; ámbár az új bajor kamrában az utóbbiak sokkal több szavazattal rendelkeztek. A belügy terén a vatikáni zsinat határozatai nagy mozgalmat idéztek föl B.-ban. Döllinger (l. o.) egyetemi tanár és az első kamarának tagja 1870 jan. előzetesen is kikelt a pápa csalhatatlanságáról szóló dogma ellen. 6 nappal a dogma kihirdetése után pedig a müncheni egyetem 44 tanára és magántanára tiltakozott e dogma ellen. Növelte a bajt, hogy a müncheni érsek, a regensburgi és bambergi püspökök a dogmát a kormány engedélye nélkül kihirdették és hogy a müncheni érsek fölhívta az egyetem hittudományi karának tanárait, hogy ismerjék el a zsinat határozatait. A kar 9 tanára közül 6 aláirta e nyilatkozatot, 3 (Döllinger, Friedrich és Silbernagel) azonban ettől vonakodott. Erre az egyetemi tanács dec. 24. azt határozta, hogy a nyilatkozat aláiróit megrója és az ügyet Lutz közoktatásügyi miniszter tudomására hozza. A vita mind nagyobb mérveket öltött és végre az *ó-katolicizmus* megalapítására vezetett (l. o.).

Midőn az érsek Döllinger és Friedrich tanárokat egyházi átokkal sujtotta, az egyetem amazt rektorrá, emezt az egyetemi tanács tagjává választotta. A főpapság továbbá közös beadványban védekezett az ellen a vád ellen, hogy ki akarta játszani a *placetum regium*-ot. Magában a kormányban azonban meghasonlás támadt, Bray gróf és néhány társa nem akart energikusan fellépni a főpapsággal szemben, mások, köztük Lutz, az állam felsőbbségének érdekében energikus rendszabályokat sürgettek. Ebből minisztерválság lett; Bray gróf júl. 22-én lemondott, aug. 21. pedig új minisztérium alakult *Pfretzschner* elnöklete alatt, melyben Lutz megmaradt. Aug. 27. a kabinet kijelentette, hogy nem fogja üldözni az ó-katolikusokat, a szövetségi tanácsban pedig oly törvényjavaslatot nyujtott be, mely szigoruan eltiltá az egyházi szószékről való izgatást.

A birodalommal való viszony a 70-es évek elején barátságosabban alakult, mint a berlini körök remélték. B. oly birodalmi törvényeket is elfogadott, melyeknek befogadására szerződésileg nem volt kényszeríthető, így a jezsuiták kiutasításáról szóló törvényt. A közoktatás terén a kormány rendeletek útján szaporította a felekezetnélküli elemi iskolák számát, 1873. pedig kimondta, hogy ezentúl az állam engedelme és felügyelete nélkül iskolát alapítani és fenntartani nem szabad. Az egyre növekedő klerikális többség erélyesebben követelte a gyűlölt Lutz távozását, de II. Lajos egyelőre nem engedett. 1878-ban felbomlott a többség. A mérsékeltebb tagok, az úgynevezett «kormányképes frakció», Jörg és Freytag vezérsége alatt elvált a kiméletlen alsó papság («Hetzkapläne») és Sigl lapszerkesztő által vezérelt szélső párttól, mely az ősi bajor szabadság és dicsőség cége alatt szidta a poroszokat, a birodalmi adókat, a hadügy terheit és Lutz felekezeti politikáját. 1878 elején Lutz elsimította a kúriával a püspökségek betöltése miatt kitört viszályt és XIII. Leó a király által müncheni érsekké kinevezett Streichele-t és a többi püspököket megerősítette. Az 1880 jan. 7. megnyilt országgyűlés küszöbén *Lutz* vállalta el Pfretzschner utódaként a miniszterelnökséget (1880—90), kivel a klerikális többség többnyire újjat huzott. 1881. behozták a titkos szavazást és felemelték a választókörök számát 47-ről 63-ra, a képviselők számát pedig 156-ról 159-re. Elhatározták továbbá a felekezet nélküli iskolák eltörlését, megtagadták a rendelkezési alapot, sürgették a kötelező polgári házasság eltörlését. 1882. pedig elvetették a dohány-monopóliumot. A minisztériumot négyszer szavazták le egymásután, de azért megmaradt hivatalában. 1884-ben megszületett az első szocialista törvény: megszavazták a munkások betegsegélyző egyesületéről szóló törvényt. Az 1886-ik évi ülésszak folyamában az első kamara elvetett több klerikális irányzatú indítványt, melyet a második kamara elfogadott. Ez év tavaszán II. Lajos fokozódó elmebetegsége és katasztrófája vonta az egész világ figyelmét B.-ra. II. Lajos régóta kerülte a nyilvánosságot és csak költséges építkezéseinek meg szenvedélyeinek élt; saját rokonait éppen úgy kerülte, mint tanácsosait és végre üldözési mániába esvén, néhány inas, lovászmester meg testőr társaságában töltötte idejét. A katasztrófát a pénzügyi válság siettette. Tündérpalotáinak építése, berendezése és egyéb szeszélyei rengeteg pénzt nyeltek el, elannyira, hogy adósságai 4.231,044 márka évi civillistája dacára 13½ millió márkával terhelték meg a kir. pénztárt. Midőn néhány türelmetlen hitelező a királyt beperelte, ez írásban meghagyta b. Riedel pénzügyminiszternek, hogy törvényt terjesszen a kamarák elé a kir. pénztár segélyezése érdekében. De a minisztérium a kamarák elnökeivel és a királyi család számottevő tagjaival folytatott értekezés után máj. 5. elhatározta, hogy a király kérését nem teljesíti. Crailsheim miniszter, Törring-Jettenbach és Holstein gr. Neuschwanstein varaban június 9.

…ták tudtára e határozatot a királynak, ki e miatt oly nagy haragra lobbant, hogy a követeket elfogatni és halálra itélte, a letett miniszterek helyére pedig újakat nevezte ki. E hirekre Münchenből orvosokat és csendőröket küldtek ki Neuschwansteinbe, Gudden főorvos pedig hivatalosan kijelentette, hogy Lajos régóta elmebeteg. E jelentés alapján a minisztertanács a királyt a kormányzásra képtelennek nyilvánította és gyámság alá helyezte, az alkotmány értelmében pedig kormányzóságot léptetett életbe. Minthogy Ottó herceg, a király egyetlen testvéröccse 1875 óta szintén elmebeteg volt, a kormányzó hatalmat Lajos király nagybátyjára, *Luitpold* hercegre ruházták. Crailsheim és Gudden orvos a királyt Neuschwansteinből ugyanazon a napon, jun. 10., a Starnbergi tó partján levő Berg kastélyba kisérték. A király látszólag megnyugodott sorsában, de jun. 13. az esti séta közben a tóba ugrott és amikor Gudden orvos utána vetette magát, hogy megmentse, őt is magával ragadta a mélységbe. E szomorú esemény után Luitpold herceg jun. 14. proklamációban adta tudtára a bajor népnek, hogy mint Ottó király helyettese immár kénytelen elvállalni a kormányzó hatalmat.

Bajorország Luitpold herceg kormányzósága alatt.

(1886 jun. 14. óta mostanáig.)

A jun. 16. és 17. egybehivott kamarák tudomásul vették a kormányzóság felállítását és a Luitpold herceg számára kért évi fizetést (342.875 márkát) egyhangulag megszavazták. Luitpold régens pedig jun. 28. esküt tett az alkotmányra. A kormányhatalom egyelőre Lutz és társainál maradt. 1887-ben a patrioták, kik magukat ezentúl centrumpártiaknak nevezték, a kisebbség padjaira szorultak, de azért 1888. mégis elérték azt, hogy a kormány a vallást az érettségi vizsga kötelező tantárgyává tette, a kispapokat pedig a katonai szolgálat alól felszabadította. 1890-ben az ó-katolikusokat kilépett katolikusoknak jelentette ki. Az 1890 februári birodalmi választások nagy izgalom közt zajlottak le. A választásokban 33 centrumpárti, 9 szabadelvű, 2 német haladópárti, 1 konzervativ és 3 szociáldemokrata (Vollmer, Birk és Grillenberger) győzött. A régóta betegeskedő Lutz erre máj. 31. beadta lemondását (megh. szept. 3.). A régensherceg a prot. Crailsheim grófot nevezte ki miniszterelnökké, kultuszminiszterré pedig bizalmas emberét, Müller rendőrfőnököt.

Az 1893. évi bajor képviselőválasztásokban a centrum 73, a liberálisok 68, a gazdák 9, a szociáldemokraták pedig 5 mandátumot nyertek. Ez utóbbi párt azonnal a választójog kiterjesztését és a titkos és közvetlen választás behozatalát követelte, mely inditvánnyal azonban kisebbségben maradt. A kisebb, független gazdaszövetségek otthagyták a centrumot és egyesületeik a nagy bajor parasztegyesületben tömörültek össze. 1899-ben befejezték a kamarák az adóreformot. Az 1899 aug. lezajlott választásokban a szövetkezett centrum és a szociálisták legyőzték a szabadelvű nemzeti pártot. Szept. 28. nyitotta meg a régens az uj országgyülést. 1902-ben kormány és kamarak az uj *választási reform* alapelveiben állapodtak meg. Majd *Landmann* közoktatási miniszter állása rendült meg; *Podewils-Dürniz*, az eddigi bécsi követ lett utóda. Midőn a centrum az uj müncheni múzeum felszerelésére szükséges költségek megszavazását megtagadta, *II. Vilmos* császár Luitpold régenshez 1902 aug. 10. intézett táviratában a régensnek a szükséges összeget a sajátjából rendelkezésére bocsátotta. Luitpold régens szintén táviratilag fejezte ki köszönetét a császárnak, de hozzátette, hogy egy bajor főúr az összeget máris felajánlotta, a centrum-párti sajtó pedig visszautasította a császár beavatkozását. A poroszellenes hangulat ezóta egyre erősbödött és az 1903. évi birodalmi választásokban is kifejezésre jutott, melyekben a nemzeti liberális és nagynémet partok vereséget szenvedtek. Erre a miniszterelnök és a külügy vezetője, *Crailsheim* febr. 17. lemondott. A herceg-régens *Podewils Dürniz* bárót nevezte ki utódává, kit a közoktatás élén Wehner pótolt, míg Riedel pénzügyminiszter helyébe Pfaff, Asch hadügyminiszter helyébe pedig Horn lépett, és új közlekedési minisztériumot szerveztek. A belügyi tárcát gr. Feilitzsch vállalta el. Az új Podewils-kabinet mindenekelőtt *a választási reformról* szóló a képviselőház által előzetesen helyeselt tvjavaslatot (1903 okt. 3.) terjesztette elő.

E javaslat 77 választókerületben és 163 képviselőben állapodott meg és a közvetlen, titkos, irásos szavazást fogadta el. A liberálisok azonban a parasztpárttal nem értettek egyet a reform részleteivel és miután az ad hoc szövetkezett centrum és a szociálisták a szükséges kétharmad-többséggel nem rendelkeztek, a várva várt reform 9 napi heves vita után 1904 febr. 28. megbukott. Maga a kormány nem vett részt a vitában, de kevéssel utóbb a választókerületeket újra kikerekítette, ill. számukat 63-ról 77-re emelte; a képviselők számához ellenben nem nyúlt. Az 1905. évi választásokban a centrum 123, a liberálisok 23, a parasztpárt 21 és a szociálisták 12 mandátumot nyertek. Soha ekkora többséggel a konzervativ pártok nem rendelkeztek. Életbevágó reformok mindamellett a pártok torzsalkodása miatt nem létesültek. Nem oldották meg azt a kényes kérdést sem, vajjon nem kellene-e a régens-herceget királyi hatalommal felruházni (amit egyébként maga a régens is ellenzett). 1907-ben felemelték a tisztviselők fizetését, módosították az adótörvényt, törvényeket hoztak — a szociális irányzat hatása alatt — a kisiparosok érdekében. A liberális és szociálista ellenzék különösen a tanszabadságba ütköző rendeletei és egyes egyetemi karok és tanárok megrendszabályozása miatt keltek ki Wehner miniszter ellen, míg a centrum vezérei, Orterer (kamara-elnök), Heim és Pichler Wehnert védelmezték. A müncheni egyetemi tanács is bátran szembeszállt korlátlannak képzelt felügyeleti jogra áhitozó miniszterével: 1909-ben a második kamra a szociálisták inditványára az 1885. Oroszországgal kötött kiadatási szerződés felmondását Podewils miniszterelnök határozott ellenmondása dacára egyhangulag elfogadta. Sok történt a bajor folyók hajózhatózása terén, mely körül különösen *Lajos herceg* fára-

dozott. Első sorban a Majnának Offenbachtól Aschaffenburgig való csatornázását sürgette. 1910 jún. 6. pedig a Regensburg mellett óriási költséggel épített téli dunai kikötőt ünnepélyesen fölavatta.

Irodalom. Kutfőgyüjtemények. Monumenta Boica (kiadja a müncheni akademia). Die Chroniken der bairischen Städte, u. o.; Quellen u. Erörterungen zur bayr. u. deutsch. Geschichte, München; Aventinus művei (l. o.); Reizler, Gesch. Baierns (eddig 4 köt.); Schreiber, Geschichte Baierns, 2 köt.; Schwan, Illustr. Gesch. Baierns, I. 1890 (díszmunka); Döberl, Entwicklungsgesch. Baierns, I. 1908. 2. kiad: Ebner, Bilderatlas zur Gesch. Baierns, 2. kiad. Nürnberg 1910. — *Jelesebb speciális munkák:* Heigel és Riezler, Das Herzogthum Baiern unter Heinrich dem Löwen, 1867; Heigel, Die Wittelsbacher, 1880; u. a., Aus drei Jahrhunderten, 1881; Neue histor. Vorträge und Aufsätze, 1883; Quellen u. Abhandlungen, 1884, új foly. 1891; Döllinger, Das Haus Wittelsbach und seine Bedeutung in der deutschen Geschichte (Akademische Vorträge I.); Erhardt, Kriegsgesch. von Baiern, Franken etc.; Wittmann, Die Pfalzgrafen der Baiern; Seydel M., Bayr. Kirchen-Staatsrecht, 1892; Gesch. der Erziehung der Wittelsbacher bis 1750 (Monum. Germaniae Paedagogica, 1892); Stieve, Kurfürst Maximilian I. v. Baiern; u. a., Der Kampf um Donauwörth; u. a., Wittelsbacher Briefe (eddig 3 köt.); Scholl Károly, Die Jesuiten in Baiern, 1892; Sicherer, Staat u. Kirche in Baiern von 1799—1821; Max Lerchenfeld, Die baier. Verfassung und die Karlsbader Beschlüsse. Aus den Papieren des gewesenen baier. Staatsministers M. Lerchenfeld, 1887 (hazánkat is érdeklő mű, szerző jelen volt az 1840. országgyülésen); Lerchenfeld, Geschichte Baierns unter Maximilian I., 1854; Heigel, Ludwig I. von Baiern; u. a., Ludwig II. von Baiern, 1893. Lásd egyébiránt az egyes fejedelmeket. — *Egyéb segédmunkák:* Spruner, Histor. Atlas von Bayern; Stauber, Landeskunde von Baiern, 2. kiad. 1892; Gebsattel Fr., Das Placetrecht des Königs von Baiern, 1892; Gängler, Beitr. zur Rechtgesch. Baierns (eddig 3 köt.); Sagenschatz des Baiernlandes 1892 s köv.; Riehl B., Kunsthistor. Wanderungen durch Baiern; Pecht Fr., Gesch. der Münchner Kunst im 19. Jahrhundert; Sieghardt, Gesch. der bildenden Künste in Baiern; Bezold Guszt. és Riehl B., Die Kunstdenkmäler Baierns vom XI. bis zum XVIII. Jahrhdt, München, I. köt., 1892, eddig 10 köt.; Gesch. des bayrischen Heeres (hivatalos munka), 1901 s köv., eddig 3 köt.; Theilhaber, 100 Jahre bayr. Wahlrechtsentwicklung, 1908; Michelssohn, Die bayr. Grossindustrie u. ihre Entwicklung, 1909; Ruville, Baiern und die Wiederaufrichtung des Deutschen Reichs, Berlin 1909; Müller K., Baiern im J. 1866, München 1910.

Hazai vonatkozásuak: az augsburgi és mühldorfi csatákra vonatkozó irodalom (l. e címszók alatt); a Szapolyai és bajor hercegek közötti összeköttetésről l. Horváth, Magyarország története, VI. köt., 512. l.; II. Miksa Emánuelnak hazánkban kivivott diadalairól a fentebb id. monografiákat és Villars tábornok mémoirejait (kiad. Vogüé 1888. 2 köt.), Villars tudvalevően Miksa táborában tartózkodott; Staudinger, Das kgl baier. Infanterie-Regiment Nr. 2., 2. köt., 1888, ez ezred részt vett a mohácsi diadalban; Heigel, Die Verhandlungen Rákóczys mit Max Emanuel II. von Baiern, Histor. Vorträge und Studien, 3 kötet, 1887; Horváth Jenő, A bajor választófejedelem levele Nádasdy Ferenchez, Hadtört. közlem., 1890, 280 l.; Schwicker J. H., Magyarország és a bajor örökösödési háború, Századok, 1878; Wertheimer, Stadion gr. jelentései Ausztria és Bajorország viszonyáról, 1807—1809; Zwecke G., Der bayrische Feldmarschall Alessandro Marchese Maffei. Zur Gesch. des Türkenkriegs, Berlin 1891; Staudinger K., Gesch. des kurbayerischen Heeres, hazánkra vonatkozik a II. köt., mely a török hadjáratot tárgyalja.

Bajor örökösödési háború. E háború Bajorország birtoklása fölött folyt 1778—79. Ausztria és Poroszország között. Kitörésének oka a következő: Az idősebb wittelsbachi ág III. Miksa József választófejedelemmel 1777 dec. 30. kihalt és Bajorországnak a sulzbachi ágból származott pfalzi Károly Tivadar választófejedelemre kellett volna szállani. De a kicsapongó és pazar életmódhoz szokott Károly Tivadar, kinek azonfelül nem voltak törvényes örökösei, 1778 jan. 3. egyezséget kötött II. József német császárral, mely szerint Zsigmond császárnak 1426. kelt — kétes becsü — hűbér-levele alapján az egész Alsó-Bajorország, a sváb földön fekvő mindelheimi uradalom és több, Felső-Pfalzban fekvő cseh hűbérbirtok Ausztriára volt szállandó, mely viszont Károly Tivadarnak a Bajorország többi részeire való igényeit elismerte. József császár ugyanis Bajorországban keresett kárpótlást Szilézia elveszett birtokáért. Ámde II. Frigyes porosz király Ausztriának Dél-Németországban való elhatalmasodását nem nézhette közönyösen. Arra birta tehát pfalzzweibrückeni Károly herceget (Károly Tivadar esetleges örökösét), hogy Bajorországnak ilynemű megcsonkítása ellen tiltakozzék. Minthogy a diplomáciai alkudozások célhoz nem vezettek, II. Frigyes 1778 július havában betört Csehországba, ahová a bécsi udvar Laudon és Lascy vezérlete alatt némi osztrák hadat menesztett. Az egész hadjárat azonban tulajdonképen jelentéktelen csetepatékra szorítkozott és élelmiszerek megszerzése körül forgott, amiért a katonák e háborut tréfásan *burgonya-háborunak* nevezték el. A tél beálltával a poroszok megint visszavonultak s ezalatt a békét óhajtó Mária Terézia II. Katalin cárnő közbenjárásával megkötötte a *tescheni békét* 1779 máj. 13. Ausztria megkapta ugyan az Inn negyedet Braunauval együtt, de viszont lemondott Bajorországra támasztott igényeiről; elismerte továbbá Poroszországot Ansbach és Bayreuth őrgrófságok örökösének. — Midőn II. József az osztrák Németalföldért szerette volna Bajorországot kicserélni, Károly Tivadar beleegyezett ebbe a cserébe, de II. Frigyes ezúttal is meghiusította Ausztria törekvéseit, s 1785. a *német fejedelmi szövetséget* (Deutscher Fürstenbund) alakította Ausztriával szemben.

Irodalom. Vollständige Sammlung der Staatsschriften zum Behut der bayrischen Geschichte nach Absterben des Kurfürst Maximilians III., Frankfurt 1778; Reimann, Geschichte des bayrischen Erbfolgekriegs, Leipzig 1869; Arneth, Geschichte Maria Theresias, IX. köt.: Schwicker J. H., A bajor örökösödési háború, Századok 1878, 789 l.; Ranke, Der Deutsche Fürstenbund; Unzer, Der Friede von Teschen, Kiel 1903.

Bajor-tenger, l. *Chiem-tó.*

Bajorvágás, kisk. Sáros vm. felsőtárczai j.-ban, (1900) 739 rutén lak.; u. p. Darócz, u. t. Paloncza.

Bajót, nagyk. Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1900) 1248 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyergesújfalu. Esztergomtól délnyugatra fekvő várat 1241 után a Nagymartoni (más néven Bajóti-) család építtette. Nem sokáig állott fenn, mert 1310—15 közt Csák Máté és vezérei: Csák István és Hontpázmány Pető bevették és széthányták, mert I. Károly emberei voltak benne. Ugyanekkor Hontpázmány Pető a király legjobb lovait is elhajtotta, s azért a király őt jószágvesztésre itélte. A XIV. sz. második felében az Osli nemzetség birtoka volt, később a Kanizsaiaké. A mohácsi vész után a törökök elpusztították. (Knauz. Monum. Strigoniensia. II. 737. Fejér. Cod. Dipl. VI/3. 601). B.-hoz tartozik Péliföldszentkereszt búcsujáróhely, ahol egykor a templomosok rendháza állott. Az Öregkőhegyen régi vár romjai vannak, állítólag Benedek vajda (Bankban) építtette a XII. sz. végén és a Rákóczi-korban pusztult el.

Bajovárok, v. *bajuvárok,* l. *Bajorország* (tört.).

Bájrák, török szó, mely zászlót, a mohamedán harci zászlót jelenti. A B. elnevezés csak a kisebb fajtájú zászlót illeti, mert a nagyobbat szándzsák nak nevezik. Rendesen zöld vagy vörös

lma, rajta van a félhold és csillag (aj jildiz) jel vénye. A zászlótartónak B.-dar a neve. Zrinyi, kinek műveiben e szó gyakran fordul elő, többnyire bajraktár néven említi.

Bajrakdár (a m. zászlótartó, helytelenül *Bairaktár*) *Musztafa*, török nagyvezir, szül. 1755., megh. 1808 nov. 14. Mint ruszcsuki pasa szerencsével harcolt az oroszok ellen (1806). Ekkor történt, hogy a janicsárok III. Szelim szultánt letették és helyébe IV. Musztafát emelték a trónra (1807). B. jelve Konstantinápolyban termett hadseregével és Musztafa helyébe ennek testvérét, II. Mahmudot emelte a trónra (1808 júl. 28.), miután a janicsárok Szelimet időközben meggyilkolták. Mint nagyvezir a janicsárok megsemmisítésére törekedett, midőn emiatt a janicsárok 1808 nov. 14. megtámadták és lángba borították a szerájt, B. IV. Musztafát megfojtatta s fejét odadobta a lázadóknak, magát pedig az épülettel együtt a levegőbe röpítette.

Bajsa, nagyk. Bács-Bodrog vm. topolyai j.-ban, (1900) 3795 magyar, tót és szerb lak., postahivatallal; u. t. Topolya.

Bajta, kisk. Hont vm. szobi j.-ban, (1900) 580 magyar lak., u. p. és u. t. Garamkövesd. Már 1295. előfordul, mint az esztergomi érsek birtoka. A török uralom alatt Esztergom ostroma alatt német katonaság elpusztította; az ostrom megszüntével a török ság ujra megszállta, de 1595. megint olaszok, a következő évben pedig a Hatvan ostromáról visszatérő németek pusztították el.

Bajtársi lopás, ha valamely katona bajtársát meglopja; ez a katonai büntető törvénykönyv szerint sokkal szigorubb elbírálás alá esik, mint a közönséges lopás.

Bajthay *Antal* báró, *B. István* nógrádmegyei táblabíró, később pestmegyei alispán fia, szül. 1717 dec. 14., megh. 1773 jan. 15. Előbb mint kegyesrendi szerzetes a tanári pályán működött, majd mostoha atyjának, Grassalkovics Antalnak befolyása következtében a kegyesrendiek provinciálisa, végre erdélyi püspök és báró lett. 1749 máj. 13-án Buda várának romjaiból való felépítése alkalmával az alapkő ünnepélyes letételénél B. püspök tartott jeles beszédet, melyet nemcsak a nagy közönség, hanem az udvar figyelmét is magára vonta. Árnyékot vet nevére 1762 évi működése, midőn a bécsi kormány amaz alkotmányellenes tervének, hogy a székelyekből rendes határőrök alakíttassanak, segédkezet nyujtott s egyike volt azoknak, kik a mádéfalvi szörnyű eseményt előidézték s a székely nép ezrével történt kivándorlását okozták. Tudományával és hűségével oly bizalmat szerzett magának a királynőnél, hogy ez vele több fontos állami ügyben levelet váltott. Jóllehet buzgó kat. főpap volt, tiszteletben tartotta a protestáns egyház jogait is, sőt a II. Józseftől kiadott türelmi rendeletet is ő eszközölte ki. Az ő idejére esik a nagyszebeni Mária Terézia árvaház alapítása. Tizenkét évi püspöki működés után 1772. lemondott a püspökségről. V. ö. *Temesváry* János, Az erdélyi püspök rangemelése (Erdélyi Múzeum 1910. XVI.).

Bájú, azaz «ember», így nevezik magukat a nikobar-szigetek lakói (Indiai óceán). L. *Nikobárok*.

Bajuda, vidék az egyiptomi Szudánban, az é. sz. 14° – 18° közt. Három oldalát a Nilus határolja. ÉNy.-i része hegyes, hellyel-közzel 1100 m. magasságig emelkedik; a Mokattam-vádi szeli át, völgyeiben sok a vad, jó a legelő a nomád kababis arabok teve-, kecske- és juhnyájainak.

Bajus *(de Bay) Mihály*, teológus és Jansenius előhirnöke, szül. 1513. Melun-ben (Hennegau), megh. 1589 szept. 16. Löwenben. 1544-ben a bölcseszet, 1552. az exegezis tanára volt Löwenben. 1578. egyetemi kancellár. A skolasztika ellen küzdött, de ez csak ürügyül szolgált arra, hogy az ősállapotról, a kegyelemről és a szabadságról való téves tanításait leplezze, amelyek 1563. jelentek meg nyomtatásban: De libero arbitrio justitia, justificatione, sacrificio címek alatt. Midőn V. Pius 1567 iki bullájával névemlítés nélkül B. 79 tételét elitélte, B. és társai majd a tételek hitelességét, majd a bulla valódiságát vonták kétségbe és az utóbbinak hatását önkényes vesszőelhelyezésekkel igyekeztek meggyengíteni. Hírnévre tett szert az ú. n. Comma Pianum: «Quas quidem sententias . . . quamquam nonnulla aliquo pactu sustineri *possent*, in rigore et proprio verborum sensu ab assertoribus *intento* haereticos, erroneos, damnamus. A possent szó után elhagyták a vesszőt és csak az intento szó után helyezték el, amivel az egész szöveg tartalma előnyükre változott. XIII. Gergely azonban (1579) véget vetett üzelmeiknek, mire B. engedelmesen vetette magát alá és az egyházzal kibékülve halt meg. V. ö. *Ripalda*, De ente supernaturali (Köln 1648); *Duchesne*, Hist. du Bajanism (Donai 1731); *Linsenmann* (1867); J. *Pohle*, Dogmat. (1902—1903).

Bajusz. A férfinemnek, kivételesen a nőknek, az ifjukorba való lépés alkalmával a felső ajkán képződött szőre (l. o.). A magyart nem annyira erős növésű és sűrű, mint inkább hosszú, merev B. jellemezte, melyhez annál szívesebben ragaszkodott, minél inkább fenyegetve látta a nyugati szokás által. Utóbb a B., mint a nemzeti jelleghez való szívós ragaszkodás külső kifejezője, az ausztriai elnyomó törekvésekkel szemben demonstráció eszközévé lett. Följegyezték, hogy II. Mátyás a nyilt lázadásban levő magyarok rokonszenvét megnyerni akarva, B.-t, szakállt eresztett.

A *növénytanban* különböző szálas része a növényeknek, pl. a szőllő v. a dinnye kacskaringója (l. o.); a búzakalász szálkája, s erről a hosszuszálkás búzafajt *B.-os búzának* is nevezik; B. a boglárkafélék némely génuszának maradandó pelyhes bibeszála, pl. a kökörcsiné, iszalagé, B.-nak nevezik a kukorica selymét is.

Bajuszfű (növ.), l. *Crypsis*.

Bajuszos búza, l. *Búza*.

Bajuszosmadár-félék *(Capitonidae*, állat) a harkályok *(Piciformes)* egyik családja. Nevüket onnan kapták, hogy orrlyukait többnyire előrenyúló sörték veszik körül. A legkisebb fajok ökörszemnagyságuak, a legnagyobbak a mi gerléinkre emlékeztetnek. Ausztrália kivételével a forró égöv vidékein mindenütt előfordulnak; gyümölcsökkel és rovarokkal táplálkoznak. Ide tartozik a *sárgatorkú bajszika (Megalaema haematocephala* P. L. S. Müll.), mely főleg Indiában honos; a *nagy bajszika (Megalaema grandis* v. d. Hoev.)

Kinában található; a *gyöngymadár (Trachyphonus margitatus* Rüpp.) Észak-Afrikában, a *vörösfejű bajuszosmadár (Capito erythrocephalus* Gray) pedig Guayanában él.

Bajuszpázsit (növ.), l. *Eragrostis.*

Bajuszpedrő. Viasz, zsír és velencei terpentin összeolvasztása és keverése útján kapott — eredetileg magyar — kozmetikus készítmény. Viaszt fehéret vagy sárgát használnak. A zsír helyett esetleg vajat v. olajat, a terpentin helyett kopaivabalzsamot v. damár-gyantát alkalmaznak. A B.-t illóolajakkal s perubalzsammal szagosítják. Különféle szinűre megfestve árulják. Nálunk a *tiszaujlaki B.* a legismertebb. Az ú. n. *magyar B.* úgy készül, hogy viasz, gumi, szappan-por és víz keverékét enyhén melegítik és a megolvadt tömeget a kihülésig folytonosan kevergetik, hogy a viasz igen apró csöppecskékre oszoljék szét. A *B.*-nek ezt a fajtáját zárt edényekben kell tartani, mert a levegőn kiszárad és megkeményedik.

Bajuszvirág (növ.), l. *Epipogon.*

Bajuvarii, a bajoroknak régi neve, mely először a VI. sz.-beli Jordanesnél fordul elő; l. *Bajorország* (története).

Bajvívás *(perdöntő),* az istenítéleteknek (ordáliák) egyik faja, amely a középkorban legtovább maradt fenn a perbeli bizonyításnál, mint döntő bizonyítási eszköz. A B. ősrégi intézmény, amelyet az emberi művelődés első kezdeteinél már megtalálunk: az ököljog korában, amidőn az emberek (az egy nemzetséghez tartozók) folytonos harca döntött el majd minden vitás vagy sérelmes kérdést. Csak a művelődés előbbrehaladásával szorították a párviadalt a peres kérdések eldöntésére és szabályozták egész menetét, mint istenitéleti bizonyítási eszközt. Így lett a B.-ból próba, amelynél a felek Isten ítéletére bízzák ügyüket, mert meg vannak győződve, hogy az istenség közbelépésével fogja kimutatni az igazságot. Hazánkban a B.-t először az aranybulla említi (1222. XII. t. c.), hol már mint szokásban lévő intézmény szerepel. Ettől kezdve mind gyakrabban fordul elő emlékeinkben, a XIV. és XV. sz.-ban az istenítéleteknek nálunk egyedüli formája. Eleinte a B.-t a biró magától is megítélhette nagyobb bűncselekményeknél, később (az Anjou-kor után) csak a peres felek megegyezésével lehetett helye. Előbb nemcsak a felsőbb biróságoknál (nádori, országbirói stb.), hanem az alsóbbaknál (vmegyei, városi, községi is) lehetett használni a B.-t. Leghamarabb a városi polgárok küszöbölték ki; a község kérésükre mentesítette őket a B. alól, úgy hogy a XIV. sz. vége felé a polgárság pereiben már nem használják, úgyszintén az úri hatóság alá került jobbágyságnál sem. A B. a birónak a felekhez intézett felhivásával v. pedig igen gyakran az egyik félnek a másikhoz intézett kihivásával, amelynek jele facövek vagy pálca volt és ennek elfogadásával lett perdöntő bizonyítási eszközzé. Ha a kihivó fél személyesen akarta vívni a bajt, akkor ő maga nyujtotta a cöveket át az ellenfélnek, ha helyettesíttetni akarta magát, akkor bajnoka vitte a cöveket az ellenfél bajvívójának. Ha az ellenfél visszautasította a kihivást, akkor ezzel megnehezítette a bizonyításnál perbeli helyzetét. A biró határozta meg a B. feltételeit: így meghatározta, hogy személyes legyen-e (csak súlyos bűnesetnél), vagy bajnokok útján történjék. Nem vívhatták személyesen a bajt papok, nők és zsidók. A bajnok (pugil) tetemes bérért vállalkozott a B.-ra. Egyházi és világi testületeknek, a királyi kincstárnak állandóan szegődött bajvivói voltak. Nálunk nem volt ez a foglalkozás megvetett, mint külföldön; előfordult az is, hogy a bajnok nemességet nyert. Különbséget tettek ujonc és gyakorlott bajnok közt; a biró határozta meg a per állásához képest a bajvívónak ezt a minőségét. A bajnok kitüzött bére különböző volt, aszerint, amint győzött vagy elbukott. Az áruló bajnok súlyosan bűnhődött. A B. lehetett lovas vagy gyalog: a felsőbb biróságok (nádori, országbirói, tárnokmesteri) a lovas B.-t szokták megítélni. Az ítélet meghatározta a használandó fegyverzetet is. A gyalog B.-t botokkal kellett vívni; a lovas B.-ra lovon és vitézi fegyverzettel (vért, pajzs, lándzsa, kard, esetleg bolgár bunkó) kellett megjelenni. Kivételesen (p. o. felségsértés esetén) vívták csupasz ingben és csak egy kardnak használásával a B.-t (nudum duellum). A biró határozta meg, hogy a B.-t élethalálra vívják vagy a lovagi küzdelem szabályai szerint bekövetkezett legyőzetésig. Az előbbire nálunk nem ismerünk esetet. A birói ítéletben volt meghatározva a B. ideje és helye is. Oly biróságoknál (pl. a kir. Kúriánál), ahol gyakran fordult elő a B., e célra bajtért tartanak fenn (ilyen volt pl. Budán is). A lovas B.-t mindig a kir. Kúria bajterén vívták. A B. úgy vette kezdetét, hogy a küzdők a bajtéren megjelenve, ott sátraikba vonultak; majd lovaikat, fegyvereiket a biró megvizsgálta; a bajnok haját lenyírták. Aki esti harangszóig lóra nem ült, pervesztes lett. A küzdelemben az egész megállapított fegyverzetet lehetett használni tetszés szerint; legyőzött volt az, aki megadta magát vagy akit lefegyvereztek, a küzdőtérről leszorítottak. Ezt is a biró (előfordult, hogy maga a király) állapította meg. Amelyik fél a kitüzött időben a bajtéren nem jelent meg, pervesztes lett. A B. perdöntő ereje abban állott, hogy a legyőzött ügyét elvesztette és rendszerint örökös hallgatásra ítélték, amelynek megszegése súlyos büntetést vont maga után. A B. használatát a rendes peres eljárásban Mátyás király szüntette meg (1486. XVIII.). A megszüntetésre azt hozza fel okul, hogy a királyi ítélőszéken egyházi személyek (püspökök) biráskodnak és így nem illő, hogy B.-t ítéljenek meg. Az egyház ugyanis folyton küzdött a B. ellen és kárhoztatta annak használatát. Mátyás törvénye arra is hivatkozik, hogy a bajnokok árulásai miatt is el kellett törölni. Ezentúl a B.-t kivételesen az udvari lovagi biróság és csakis ez ítélhette meg oly esetben, midőn minden bizonyíték hiányzott és a panaszos hitére és becsületére támaszkodva kellett eljárni. Ha becstelenítő szavak miatt ítélték meg és a fél szavait megtagadva, magát ellenfelének kiszolgáltatta, akkor mint elbukott, becsületét vesztette. Erdélyben ilyen becsületsértési esetben még a XVI. sz.-ban is lehetett az egyik fél ajánlatára B.-t rendezni. A rendes peres eljárásból kizárva és különösen becsületbeli ügyekre szorítva a B. nálunk is úgy mint

országban mindenütt, lassankint megszűnik perdöntő bizonyítási eszköz lenni és a társadalmi életben csupán maradt fenn mint párbaj (l. o.), a lovagias ügyek elintézésének módja. V. ö. *Hajnik* I., Magy. bírósági szervezet és perjog (Bpest 1899); *Kriska* F., De duellis Hungarorum etc. (Pest 1829); *Pauly* T., A perdöntő B.-ok története Magyarországon (u. o. 18[illegible]); *Patetta* F., Le ordalie (1890).

Bajza, 1. *József*, költő, kritikus és publicista, szül. Szücsiben (Heves vm.) 1804 jan. 31., megh. Pesten 1858 márc. 3. Szülei evang. vallású birtokos nemes emberek voltak. A gimnáziumot Gyöngyösön és Pesten járta, azután jogot végzett a pesti egyetemen (1823-ig) és Pozsonyban (1824). Jelen volt mint követi írnok a nevezetes 1825–27-iki országgyűlésen, melynek végeztével Pestre tért vissza, a kir. táblánál jegyzőnek esküdött fel és 1829 tavaszán ügyvédi oklevelet nyert; de ügyvédi gyakorlatot nem folytatott, hanem írói pályára lépett. Korán került levelezésbe Kazinczyval és megismerkedett Virággal, de csakhamar Kisfaludy Károlyhoz csatlakozott és körének belső tagja lett ifjúkori barátjával, Toldy Ferenccel együtt. Az 1823-iki *Aurorában* mint dalköltő lépett fel és melankólikus szerelmi dalai a 20-as évek évkönyveiben jelentékeny hatást tettek. 18[illegible]-tól kezdve férfiasabb hangokat ütött meg; szabadságdalai és hazafias versei Vörösmartyéi mellett is hatottak. Elméletileg is sokat tanult, a német költők és kritikusok és Kölcsey műveiből. Első elméleti dolgozata, *Az epigramma theoriája* (1828), vitába keverte Szentmiklóssy Alajos neves epigramm-költővel s B. e vitában félelmes polémikusnak bizonyult be s maga is tudatára ébredt kritikai erejének. 1830-tól, Kisfaludy K. halála évétől nagyszabású tevékenységet fejtett ki. Költészete ekkor jutott el legtermékenyebb és legérettebb korszakához. Megindította drámairodalmunk emelésére a *Külföldi Játékszínt*; megalapította az első rendszeres kritikai orgánumot, a *Kritikai Lapokat* (1830–36); átvette az *Aurora* szerkesztését s folytatta 1836-ig. Tollharcai fontos elvi kérdéseket tisztáztak: a *Conversationslexikoni pörben* (l. o.) (1830) Döbrentey és köre és gr. Dessewffy József ellen az irodalmi lelkiismeretesség és az írói függetlenség elvét védelmezte a születési tekintély ellen. Az *Aurora-pörben* az írói tulajdonjog kérdését ő fejtegette nálunk először. Akkoriban formátlanságba lévő történetírásunkon is lendíteni akart néhány jelesen megírt történelmi tanulmánnyal (Kohári, Coriolán stb.), s írt regényeket is, ezek azonban nem jelentek meg. Az akadémia 1831. lev., 1832. rendes tagjává választotta. Verseinek első gyűjteménye 1835. jelent meg (másodszor arcképével 1847). Írói tudásának tetőpontjára akkor emelkedett, mikor Vörösmartyval és Toldyval együtt (Trattner-Károlyi) 1837. megindította az Athenaeum c. szépirodalmi hetilapot és kritikai melléklapját a Figyelmezőt (a vállalat 1843. szűnt meg). A kettős lap szerkesztősége olyan irodalmi tribunált alkotott, amelynek tekintélye példátlan irodalmunkban. Minden fiatal író itt igyekezett bemutatkozni. Itt lépett föl először Tompa, Petőfi, Gyulai is. Itt adta ki B. szinikritikáit, melyek drámaírásunkra és színészetünkre is jelentékeny hatással voltak. Általán a színügyre B.-nak nagy gondja volt s a Nemzeti Színház igazgatását két ízben is reábízták. A fiatalabb kritikusok nagyrésze B.-t választotta példaképül. Az 1840-es évek közepe felé B. szépirodalmi működése háttérbe szorult; ekkor már a Petőfi költészete ragyogott fel, melynek sikerét B. is előmozdította. Ő, ki mint kritikus is inkább publicista volt, mindinkább a politikai irodalom terére lépett át. Ekkoriban írt költeményei politikai tartalmuak s 1847. az Ellenzéki kör megbízásából a kor legjelesebb íróinak közreműködésével az *Ellenőr* c. politikai almanachot adta ki. 1848-ban egyenesen politikai hirlapíróvá lett. Mikor Kossuthot miniszterré nevezték ki, B. vette át a Kossuth Hirlapja c. politikai napilap szerkesztését. Világos után Vörösmartyval Szatmárban, majd Hevesben bujdosott, míg Haynau bukásával vissza nem térhetett Pestre. Ekkor jelentek meg *Összegyüjtött munkái* (2 köt., Pest 1851), s írt még pár végletesen keserű hazafias költeményt. A nemzeti katasztrófa és a bujdosás annyira feldúlta idegrendszerét, hogy 1851 vége felé az elmekór tünetei jelentkeztek rajta s lassú pusztulással közeledett vége felé. Születése 100-ik évfordulóját a Kisfaludy-társaság Beöthy Zs. elnöki megnyitójával és Négyesy L. emlékbeszédével ünnepelte (1904 ápr.). *Verseit* 4. kiadásban Toldy bocsájtotta közre 1857-ben. *Összegyüjtött munkáinak* 2-ik kiadását ugyanő gondozta 1861., 6 köt. Teljes kritikai (3-ik) kiadásuk Badics Ferenc szerkesztésében jelent meg 6 köt., tüzetes életrajzzal és jegyzetekkel (1901). Egy-egy B.-kötetet a Magyar Remekírók és a Remekírók képes könyvtára is adott Badics F. (1904), illetőleg Négyessy L. szerkesztésében (1909). B. a magyar kritikának Kölcsey után az igazi rendszeresítője. Jeles képzettségű és jóízlésű kritikus volt; sok ismeretet és jóízlést terjesztett s bátorságával és őszinteségével nagy szolgálatot tett az irodalomnak. Önismeretet, elvszerűséget, felelősségérzetet sürgetett és irodalmi elvvé tette a jellemet. Kérlelhetetlenül üldözte az áltekintélyeket és a hivatlanokat. Nagy mértékben tisztogatta irodalmi életünket és előkészítette a szellemeket Petőfi hatásának befogadására. Mint lírai költő is jelentékeny. Iskolája, melyet bizonyos lágyság és elmés finomkodás jellemez, mindaddig virágzott, míg Petőfi új eszmékkel és formákkal nem lépett fel. V. ö. fentieken kívül *Toldy* Emlékbeszédeit, *Beöthy* Irodalomtörténeteit, *Péterfy* Jenő tanulmányait és ifj. *Bajza* József dolgozatait 1908 óta. Az akadémiánál 1909. pályázat járt le B. életrajzára.

2. *B. Jenő*, B. József költő fia, szül. 1840., megh. 1863. Költeményeinek szomorú hangulata testi betegségének, valamint az atyja elmebetegsége miatt támadt búskomorságának hatását tükrözteti. Eredeti költeményei mellett, amelyek 1860–1863. jelentek meg a lapokban, lefordította Goethe több költeményét és Az ifjú Werther keserveit. Jelentékenyebb *Zách Felicián* c. tragédiája, melyet halála után Zilahy Károly adott ki (Pest 1864).

3. *B. Lenke*, B. József költő leánya, l. *Beniczkyné-Bajza Lenke*.

4. *B. József*, szül. 1885 jan. 31. Fugyivásárhelyen, Bihar vm.; apai nagyapja, B. János, test-

véröccse volt B. Józsefnek, a költőnek. 1906-ban a budapesti egyetemen bölcsészetdoktori, 1907. tanári oklevelet nyert. 1906-ban a Nemzeti Múzeum könyvtárának lett tisztviselője, hol 1910. segédőrré nevezték ki. Önállóan megjelent művei: *A kuruc elbeszélő költészet* (1906); *Petőfi István versei* (1910). Számos értekezést, birálatot stb. írt folyóiratokba; jelentősebb tanulmányai: *Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás; B. József és a nyelvújítás; B. József mint történetíró; B. József költői nyelvéről; Petőfi költői nyelvéről* stb.

5. *B. József Ignác,* tót író, szül. 1755 márc. 5. Predméren (Trencsén vm.), megh. Pozsonyban 1836 dec. 1-én; teológiát tanult Bécsben; r. kat. lelkész volt Alsódombón és Űzbégen, végül pozsonyi kanonok lett. Sorrend szerint ő tekinthető első tót írónak, mert ő használta először a cseh helyett a tót nyelvet az irodalomban határozott terv szerint, de különös irataiban a cseh nyelvbe oltotta a tótot «ő a cseh nyelvet eltótosítani és a tótot elcsehesíteni törekedett». Főbb művei: René mládenca príhody a skušenosti (Az ifjú René történt dolgai és tapasztalatai, Pozsony 1783, fordítás); Obrana najblahosl. panni božej rodički Marie (A bold. istenanyának Sz. Máriának védelme, u. o. 1791); Nečo o epigrammatech (2 füz., Valami az epigrammokról, u. o. 1794); Veselé účinky a rečeni (Víg történetek és beszélgetések, u. o. 1795); Príkladi ze svateho písma (Példák a szentírásból, u. o. 1813).

Bak, 1. hímnemű *állatot* jelent, szorosabb értelemben azonban csak a kecske, zerge és őzféle állatoknál nevezik a hímet baknak, beszélnek kecskebakról, vagy bakkecskéről, őzbakról stb. Ugyanily értelemben használják a nemi ösztön nyilvánulásának kifejezésére a *bakzás* szót.

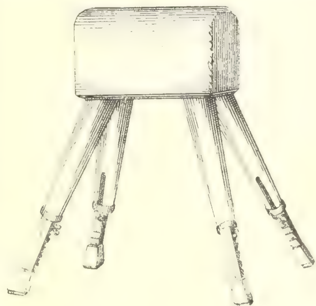
2. *Bak,* az *építészetben* általában olyan, alátámasztásra vagy teheremelésre szolgáló, fából vagy más anyagból való alkotmány, amelynek szerkezetére jellemzők a függőleges vagy csekély hajlással álló *lábak* s az általuk tartott s velük szilárdan összekötött vízszintes *gerenda.* Legismertebb formája a fából való, hordozható közönséges *kőmíves-bak,* amelyet az építkezéseknél ideiglenes állás készítésére használnak. Más célokra vasból is szerkesztik, s nem is mindig hordozható, hanem helyhez kötött, vagy esetleg kereken járó.

3. *Bak* (vasút), *a) ütköző-bak.* Csonkán végződő vasúti vágány elzárására szolgáló szerkezet. Rendszerint a kocsik ütközőinek magasságában elhelyezett fagerendák, sínek v. ütközők alkotják az elzáró szerkezetet. *b) Állító-bak.* A vonatközlekedés biztosítására szolgáló emeltyűs készülék, melylyel vasúti váltók és jelzők egymással összefüggésben, a vonatközlekedés által kivánt feltételeknek megfelelőleg központilag állíttatnak.

4. *Bak, kötélbak.* A hajó fedélzetén v. peremén függélyesen kiálló oszlopok, melyekhez a kikötő- vagy vontatóköteleket erősítik. Fahajókon fából, vashajókon gyakran öntött vasból v. hengeralakulag összeszögecselt vaslemezből van.

5. *Bak,* a *szőllőmívelésnél* «bakmetszés» néven fordul elő. Lényege abban áll, hogy a kész tőkefején lehetőleg 4 ú. n. szarv vagy sarok képeztetik a metszés által. A szarvakból kinőtt hajtások 2—3 szemes csapra metszetnek vissza. A következő évi metszésnél minden szarvon a felső szemből előtört hajtások a csaprészlettel együtt lemetszetnek és a legalsó erőteljes hajtás lesz 2—3 szemre megmetszve. A metszés a következő évben hasonló módon folytatódik. A szarvak idővel annyira felmagasodnak, hogy a téli befedés nehézkessé válik, miért is idővel minden felmagasodott szarv tőből levágandó és helyébe a tőkefejből előtörő fattyúhajtásból új szarv képeztetik.

6. *Bak, tornaszer* úgy az egyleti, mint az iskolai tornázásban. Főleg ugrási gyakorlatokra s a lótornázás előgyakorlatainak végzésére szolgál. Kezdetleges alakja egy 55—60 cm. hosszú, 35—40 cm. vastag, négy lábon nyugvó fatönk volt. Most ugyanilyen méretű párnázott deszkaláda, mely bőrrel, ritkán zsákvászonnal van bevonva. Lábai beül üresek; ezen üregekbe tolhatók a vendéglábak, melyek a szer emelésére, magasabbra tételére szolgálnak. A vendéglábak vagy rugókkal vagy rajtuk keresztül dugott szögekkel

Bak.

rögzíthetők a kivánt magasságon. A bakon végezhető gyakorlatok testképzés szempontjából igen fontosak, mert nemcsak az izmokat fejlesztik, de növelik nagy mértékben az ügyességet is, határozott, gyors és bátor működést követelvén a tornásztól. Gyakorlatai két csoportba oszthatók, az egyikbe tartoznak magán a szeren végzendő felülések, feltérdelések és egyéb támaszban végezhető gyakorlatok, melyek mintegy előkészítői a lógyakorlatoknak; másikba az átugrások, a bak főgyakorlatai sorolhatók.

7. *Bak,* büntetésnem, l. *Gúzs.*

Bak, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 1243 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Bak *(Capricornus),* 1. az állatöv tizedik 270°—300° hosszuságig terjedő jele (♑), és 2. a 300°—326° rektaszcenzió és 9—28° D.-i deklináció között elterülő csillagkép, mely mintegy 70 szabad szemmel látható csillagot tartalmaz.

Bak, Anamban nagyon finom tartalmú ezüstrúd; nen-bak = 390·5 g. = K 84·30. 1830 óta horgannyal ötvözött érmek is vannak forgalom-

lomban, ezek neve tam-bak-tron, súlya 27 g., [illegible] 0.90, értéke K 4.10.

Bak., növénynév mellett *Baker* John Gilbert angol botanikus (l. o.) nevének rövidítése.

Baka népies nyelven a sorgyalogsághoz tartozó katona, tulajdonképen a régibb *bakancsos* elnevezés rövidítése. Ez az elnevezés a XVIII. sz. végén keletkezett, amikor a magyar gyalogosok többé nem bocskort viseltek, hanem bakancsot kaptak.

Baka (növ.), l. *Typha*.

Baka, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1900) 822 magyar lak., postahivatal, u. t. [illegible] Temploma már 1274. említtetik.

Bakabánya *(Pukkanz)*, nagyk., azelőtt sz. kir. bányaváros Hont vm. bati j.-ban, (1900) 3318 tót és magyar lak., erdőgondnoksággal, tégla- és cserépgyárral, Selmeczbányától 2 órányira, [illegible], aknái, melyekben egykor sok aranyat és ezüstöt találtak, most már kimerültek; kén- és vastartalmától álló ásványos vize kellemes ízű, [illegible] és görvény ellen hathatós gyógyszer. Van érdekes csúcsíves temploma (1510), melynek alapja a XIII. sz.-ból való, szárnyas oltárokkal; várkapui és bástyafalai. Posta- és táviróhivatal. B. Baka név alatt már a garamszentbenedeki apátság 1075-iki alapítólevelében említtetik; 1321. már királyi bányatelepítvény volt s városi jogosítványait valószínűleg már Róbert Károly királytól nyerte. Zsigmond király korában az alsó-magyarországi bányavárosok szövetségében mint önálló tag foglalt helyet s ezekkel együtt engedtetett át Borbálának és a későbbi királynéknak és lett részese a szövetséges városok jogaiban és privilégiumaiban. A várost 1569. kőfalakkal kerítették be, melyek 1578. kijavíttattak. Bocskay, Bethlen, Rákóczi és Thököly alatt sokat szenvedett e város s a törökök 1664. be is vették. Az elpusztult várost a szomszéd községek tótjai népesítették újra. I. Lipót 1686. szabad kir. város rangjára emelte. A város jelentékeny kádáripara újabban hanyatlott. V. ö. *Wenzel* Gusztáv, Magyarország bányászatának kritikai története (Budapest 1880).

Bakacs *Tamás*, l. *Bakócz*.

Bakács-*család* (Szentgyörgyvölgyi báró.) A XVIII. sz. közepén kihalt magyar bárói család, mely már a XIII. sz. végén Zala vármegyében birtokos nemes család volt. Első kimutatható őse 1314-ben említtetik Bakoch fia Tamás személyében. A család leszármazása Benedek fiától Sandrintól (Sándor), ki 1525. királyi adományul kapja Uzd, Patala és Füred helységeket, szakadatlanul lehozható. Sandrin 1526. részt vett a szerencsétlen mohácsi ütközetben, hol Lindvai Bánffy János nádornak ki alól a lovát kilőtték, saját lovát engedte át, hogy meneküljön. Bánffy ezért Bakácsnak Baltavárt adta ajándékba. Sandrin maga török fogságba esett, de már 1530. kiszabadult. 1532-ben János király őt nemességre emelte s címerében az a jelenet van feltüntetve, midőn nagyatyja a nádort saját lovára felszállani segíti. Fia Sándor a keszthelyi főkapitányságot viselte és érdemeiért 1622. nemességmegerősítést, 1625. pedig bárói rangot nyert. Jelen volt az 1625-iki országgyűlésen, onnan küldték Szalavár, Egervár és Nempthi erődítésének felügyeletére. Nejétől Rumy Katalintól született Sándor, ki részt vett 1686. Budavár visszafoglalásának ostromában. Fiaiban a család férfiágon 1734-ben kihalt. Leányági leszármazás útján a családdal rokonságba került a Vizeki Tallián és a Galánthai Bessenyey család is, utóbbinak egyik tagja, Bessenyey Ferenc vezérőrnagy 1910. királyi engedelemmel családnevét, előnevét és címerét a B. család nevével, előnevével és címerével egyesítette s magyar bárósságot nyerve, a báró Szentgyörgyvölgyi és Galánthai Bakach-Bessenyey nevet viseli. V. ö. *Boncz* O., A Szentgyörgyvölgyi Bakoch család (Turul 1899); *Noszlopy* T., A Bakoch-Bessenyey család ősei (u. o. 1910).

Bakács-család címere.

Bakacsin (olasz eredetű szó: *boccaccino)*, fekete, egyáltalán sötétszínű vászon, mellyel különösen a koporsót szokták bevonni.

Bakairi, karaib törzs Brazilia belsejében, Mato Grosso fennsikján, a Singu folyó forrásterületén. A törzs keleti és nyugati csoportra oszlik. A nyugati törzset, mely keresztény, *indios mansos* (szelid indusok) néven a braziliaiak e század huszas éveitől fogva ösmerik. A keleti törzset ellenben, mely *indios bravos* (vad indusok) néven ismeretes, csak 1881. födözte fel *K. von den Steinen*. V. ö. Die Bakaïrisprache (Zweite Schingu-Expedition 1887—1888, Leipzig 1892).

Bakalahari, a becsuánok (l. o.) Ny.-i ága. *Balala* v. *balperic* néven is leírt, a kalatrazi térségeken elszórtan élő keveréknépek, melyek magvát ugyancsak a becsuánok adják.

Bákálái v. *Bákélé*, a bántu nyelvcsoporthoz tartozó afrikai nép az Ogove folyó (Guinea) mentén.

Bakamező, kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1900) 652 oláh lak., u. p. és u. t. Birkis.

Bakancs (előbb *bokancs)*, a magyar gyalogos által viselt, a lábfejen összefűzött s a *boka* fölé érő lábbeli, mely Erdélyben már a XVII. sz.-ban az úri osztály viselete volt, a XVIII. sz. óta pedig a magyar gyalogság lábbelije lett. — *Bakancsos*, a magyar sorgyalogsághoz tartozó katona; l. *Baka*.

Bakar, l. *Buccari*.

Bakarac, adók. Modrus-Fiume vm. sušaki j.-ban, (1900) 359 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Kraljevica.

Bakarasz v. *bakaraszt*, a rendes, vagyis a kifeszített hüvelyk- és kisujjal mért arasznál kisebb, melyet a hüvelyk- és a mutatóujjal mérünk; régente *előarasztnak* is mondották.

Bakarasznyi, a *Babszem Jankó* vagy *Hüvelyk Matyi* (l. o.) stb. neveken ismertebb mesealak egyik neve, mely e piciny mesehős termetének *kisebb*, ú. n. *bakaraszra* (l. ezt) szabja a magasságát. E névvel és a benne kifejezett mérettel legközelebbről egyező a cseh *Pidimužik* (a. m. arasznyi emberke) nevű rokon mesealak. V. ö. *Ipolyi*, Magy. Mythologia 113 s 575.

Bakargandzs, az indiai brit Bengál provincia egyik kerülete. Földje a Ganges és Bramaputra alluviális síksága; a számtalan hajózható mellékág mocsarassá, egészségtelenné teszi a különben nagyon termékeny területet. Székvárosa Bariszal, 15,000 lakossal.

Bakaselyem (növ.), l. *Typha*.

Bakaszenes (azelőtt: *Uhliszkó)*, Bakabányához tartozó külutca Hont vm. báti j.-ban, (1900) 608 lak.

Bakator, egyike a legkiválóbb magyar szőllőfajtáknak, mely főképen az Érmelléken van elterjedve; innen átszármazott a Dunántúlra (kivált Badacsonyba), Erdélybe s az ország egyéb borvidékeire is. Az Érmelléken eredeti, ott keletkezett, magyar szőllőfajtának tartják, de valószínű, hogy a XVI. sz.-ban Nápoly vidékéről hozták hazánkba. Ezt bizonyítja különben a neve is, mely az olasz *bacca d'oro* (aranybogyó) kifejezésből ered. Tőkéje középerős, venyigéje erős, levelei középnagyok, ötkarélyuak, vörös erekkel s gyapjas alsó lappal. Fürtje nagy, hengeridomú, laza; bogyói gömbölyüek, néha kissé hosszukások, kékesvörösek, kék harmattal. A bogyó héja vastag, tartalma húsos. Középérésű, kitünő bor- és csemegeszőllő. Hosszú metszést kiván. — *B. bor.* Kitünő zamatú zöldesbe játszó sárgásszínű savanykás pecsenyebor, melyet főképen az Érmelléken termesztenek s a B. szőllőnek más fajoktól elkülönítve való szürése által állítanak elő. A B. bort sok helyen rövidítve *bakar*-nak nevezik.

Bakau, l. *Bacau*.

Bakay *Nándor*, volt szegedi nagyiparos (kötélgyáros), szül. Újszegeden 1833 okt. 15., megh. 1902 jan. Az 1848-iki szabadságharcban mint nemzetőr vett részt. Az ötvenes évektől fogva az aktiv politikába mint több hirlap rendes munkatársa és vezércikkirója, majd mint a Tiszavidék szerkesztője folyt be, de tevékenységének fő gondja mindig a magyar ipar emelése volt. Az 1872. iparosgyülésen jelentékeny szerepe volt; kezdeményezője s szervezője (végrehajtó bizottsági elnöke) volt az 1876. szegedi általános kiállításnak; ezután a szegedi első kerület mint képviselőjét a parlamentbe küldte; ő volt az első iparos képviselő Magyarországon. Az 1879-iki árvíz tönkretette vagyonát. Gyárát részvénytársaság vette át. Eleinte e gyár igazgatója volt, később megvált ez állásától s az 1890. szervezett szegedi kereskedelmi és iparkamara másodtitkára lett.

Bakchiadák, korinthosi uralkodó család. Uralmuk a monarchiáról a köztársaságra való átmenetet képviseli, amennyiben kb. 100 évig (az antik kronológia szerint 747—657. Kr. e.) e családból került ki az államnak *évenként* változó feje. Állítólagos névadó ősük Bakchis. Kypselos vetett véget uralmuknak, melyet gyarmatosítások s a kereskedelem emelése által tettek emlékezetessé.

Bakchos, l. *Dionysos*.

Bakchylides, görög lirikus, a keosi Simonides unokaöccse és földije a Kr. e. V. sz. elején. Nagybátyjával együtt a szirakuzai Hieron udvaránál, később számkivetésben Peloponnesosban élt. A dór kardalnak sokféle faját művelte s az alexandriai kritikusok előtt nagy becsben állott. Horatiusra is hatott. Műveiből csak gyér töredékek voltak ismeretesek 1896-ig; ekkor egy egyiptomi papiruszon, mely a British Museumba jutott, 14 győzelmi éneket (epinikion) és 6 ditirambusát csaknem hiánytalanul fölfedezték. Kiadta *Kenyon* (London 1897); *Blass* (Leipzig 1898); *Jurenka*, német fordítással (Wien 1898); *Jebb* (Cambridge 1905) teljes apparátussal, angol prózai fordítással. Görögül és magyarul *Hegedüs* István (Budapest, Akadémia 1903). B. nem vetekedhetik nagy kortársával, Pindarosszal, de azért kedves elbeszélő, mestere a festői leírásnak, ügyesen bánik az egyszerübb formákkal s kiérdemli a «keosi csalogány» nevet. Egyik másik ditirambusa (pl. Theseus) mintegy átmenet a kardalból a drámába s így ennek kifejlésére világot vet.

Bakcsiszáráj (a. m. kerti palota), város Krim félsziget déli részében, Tauria orosz kormányzóságban, a Csuruk patak által öntözött keskeny, festői völgyben. Mielőtt az oroszok elfoglalták, a tatár khánok székvárosa volt. Rendetlenül épült házakból áll, kivéve leghosszabb úgynevezett főutcáját; ebben vannak a kereskedő-boltok és itt laknak a mesteremberek: a timárok, nyergesek, kovácsok stb. A lakosok (1897 12,955) túlnyomóan tatárok és zsidók; ez utóbbiak külön, Csufut-Kaleh városában, B.-tól 2 km.-re laknak. A tatár khánok egykori palotája kertek között fekszik; Abd ul Szahab Girei építtette; festett üvegablakaival, fényes színű, szőllővel befuttatott falaival, fürdőivel, aranyozott plafonos nagy termeivel, szellős folyosóival egyesíti magában mindazt, amit a keleti ember szépnek és fenségesnek tart. Egyéb épületei közül legnevezetesebb a Dzsuma-Dzsámi nevű mecsetje.

Bakcsó (állat), az éji gém *(Nycticorax nycticorax* L.) népies neve (l. *Gém-félék*).

Bakdúc, az ácsszerkezetekben ferde támasz, mely pl. a feszítőbakban a feszítő gerendát, a dült szelemen-fedélszékben a szelement támasztja meg.

Bake, *Jan*, hollandi nyelvtudós, szül. Leydenben 1787., megh. u. o. 1864. 1814-ben a leydeni egyetem rendkívüli, 1817. rendes tanára lett a görög és római irodalomból, 1857-ben nyugalomba vonult. Tudományos munkálkodása által főleg Cicero iratainak kritikáját mozdította elő.

Bakel, erődítményekkel ellátott község Szenegál francia gyarmatban, a Szenegál balpartján, mintegy 2000 lak.; a négerek kunyhói a síkságon vannak, a négyszögletes erőd sziklás halmon áll környéke termékeny, de egészségtelen. B. fontos kereskedelmi hely, mert innen indulnak ki a karavánutak Guidimakha és Kaarta, Bambuk és Banda felé. Júniustól októberig rendes gőzhajójáratok vannak St. Louis és B. közt.

Bákélé, l. *Bákálái*.

Baker, *Mount*, kialudt vulkán a Cascade-hegységben, Észak-Amerikában, 3300 m.

Baker, 1. *Benjamin*, angol mérnök, szül. 1840, megh. 1907 máj. 19. Londonban. Számos nagyszabású művei közül legnevezetesebbek a Forth hidja, melyet John Fowler társaságában épített és a Nilus asszuáni nagy zárógátja. 1890-ben nemességet nyert. Több tudományos társulat választotta tagjául.

2. *B., John Gilbert*, angol botanikus és geológus, szül. Guisboroughban York angol grófságban

gyesen 1866-tól a kewi királyi botanikuskert herbariumának segédőre volt, majd a London Hospitalban a növénytan előadója, a Seemans Journal of Botany társszerkesztője, s a nagy Londoni Botanical Exchange Club titkára lett. 1890 óta a kewi növénykert herbariumának őre. Művei közül megemlítendők: Systema Iridacearum (1877); Flora of the English lake district (1885); Handbook of the Amaryllideae etc. (1888); of the Bromeliaceae (1890); of the Irideae (1892). Ezeken kívül igen sok növénygenuszt, különösen kerti virágokat (Aquilegia) dolgozott fel az angol botanikai folyóiratokban.

2. B., *Samuel White, sir*, korunk egyik legmerészebb és legszerencsésebb utazója, szül. Thorngroveban Worcestershireben 1821 jun. 21., megh. 1893 dec. 30. Sandfordorleighi birtokán, Newton Abbot mellett (Devonshire). Mint kitünő lövő 1845. elefántra vadászni Cejlonba utazott, ahol, mint természetesen kitünik, a népéletnek is figyelmes szemlélője volt. Két utleirása The rifle and hound és Eight years' wanderings in Ceylon cím alatt jelent meg (Lond. 1855, uj kiad. 1874.). Részt vett a Várna-i vasutvonal építésében, aztán budapesti születésü nejével együtt elindult a Nilus forrásainak felkeresésére. 1862-ben három barkájával Khartumból a Niluson felfelé Gondokoroba hajózott, ahol 1863 febr. közepén találkozott Speke-kel és Granttal. Ők látták az Ukerevét és követték egy darabon a lefolyását is. Látukán meg Unyoron át 1864 márc. 16. elérte a Mvutan tavat, amelyet ő *Albert Nyanzá*nak keresztelt el. Megtalálta azt a pontot is, ahol az Ukereve lefolyása beleomlik, de azt nem deríthette ki, hogy a Fehér-Nilus csakugyan az Albert Nyanza lefolyása-e. Útleirásának címe: The Albert Nyanza (London 1866, ném. Jena 1867). A rabszolgavadászatok borzadalmait megismerve, 1868. tervezetet nyujtott át az egyiptomi alkirálynak, hogy miképen lehetne a Nilus vidékét elfoglalni a tavakig, elnyomni a rabszolgavadászatot és meghonosítani a tisztességes kereskedelmet. Az alkirály elfogadta tervezetét és rábízta végrehajtását. B. 1870. indult el Khartumból kis seregével és rendkívüli fáradalmak után 1871 ápr. 15. elérte Gondokorót. Ott megvetette alapját *Ismailia*-nak és azután egyaránt küzdve a rabszolgakereskedőkkel, meg a bennszülöttekkel, az é. sz. 2°-áig nyomult elő. Erre vonatkozó útleírása Ismailia (London 1874, 2 köt.). 1879-ben fél évet töltött Ciprus szigetén. (Cyprus as I saw it in 1879., London 1879, ném. Leipz. 1880). V. ö. *Muray* és *Withe*, Sir Samuel B. (London 1895). Neje (családi nevét nem ismerjük), férjét fáradságos útjain elkisérte, s életét is két ízben megmentette.

3. *B. Valentine (Baker pasa)* angol tiszt és utazó, szül. 1827 ápr. 1., megh. 1887 nov. 17. Samuel White B. öccse, 1848-ban lépett az ind hadseregbe, 1852–53 részt vett a kaffer- s 1855. a krimi háborúban. Lóháton beutazta Perzsiát meg Afganisztánt: ez utazásáról könyvet is írt. (Clouds in the East. 2. kiad. 1878). Aztán török szolgálatba szegődött és részt vett az orosz-török háborúban. 1879-ben kiadta The war in Bulgaria c. könyvét (2 köt.). Nemsokára Törökországot is odahagyta és az egyiptomi hadseregbe lépett, hol kinevezték pasának s azt a feladatot bízták reá, hogy a mahdi követőitől hódítsa vissza Szudánt. De midőn Tokar várának felszabadítására indult, a felkelők megverték. Erre visszatért Angliába. Egyiptomban halt meg, utazás közben. Művei az említetteken kívül: The British cavalry (1858); Our national defences (1860). V. ö. Lloyd *Sanders*, Celebrities of the century (86. lap).

Baker-City, (ejtsd: beker sziti) város Oregon amerikai államban, a Powder és vasút mellett, (1900) 6663 lak., gabonavásárokkal; közelében (11 km.-re) vannak a rock-hollowi aranybányák.

Bakerit, kaliforniai ásvány, hidro-kalcium-boroszilikát, $8CaO.5B_2O_3.6SiO_2.6H_2O$; kompakt tömegekben mázolatlan porcellánhoz hasonlít, fehérszínű, némi tengerzöld árnyalattal.

Baker pasa, l. *Baker* (Valentine).

Bakersfield (ejtsd: bekerszfild), város Kalifornia amerikai államban, vasút mellett, (1900) 4836 lak., petroleumforrásokkal.

Bakewell (ejtsd: bekwell), város Derby angol grófságban, a Wye partján, (1901) 2850 lak., márványköszörülőkkel, gyapotfonókkal és vasgyárakkal. ÉK.-re 3 km.-re van *Chatsworth*, a devonshirei herceg kastélya, ahol Stuart Mária 13 évig volt fogságban, pompás parkkal, gazdag gyüjteményekkel; a versaillesiakhoz hasonló vizművekkel, és ugyancsak 3 km.-re DK. felé Haddon Hall (l. o.).

Bakfark, 1. (*Backfark, Bacfart, Bacfort*, mások szerint *Graecvius, Graef*) *Bálint*, erdélyi szász eredetü zeneszerző és lantművész, szül. 1507., (Wenrich tanusága szerint Mühlbachban vagyis Szászsebesen), megh. Padovában 1576 aug. 13. Többnyire külföldön s leginkább Lengyelországban tartózkodott; 1570. Miksa császár meghivására Bécsbe ment, de maradása sehol sem volt; 1570-ben hazatért Erdélybe s János Zsigmond fejedelemtől birtokadományt kapott. Két munkája maradt fönn: Premier livre de tabulature de lutte (Paris 1564). Bakfarci Valentini Greffi Pannonii Harmoniarum musicarum in usum testudinis factorum (Tomus 1. Cracoviae 1565–96). Ez utóbbi munkáját Zsigmond Ágost lengyel királynak ajánlotta. A Theathrum Musicum c. 1571. megjelent lant-táblázat-gyüjteményben is van B. hazánkfiának két műve. V. ö. *Bartalus* István: Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez, Budapesti Közlöny 1870. 11. sz.

2. *B. János*, híres magyar lantvirtuóz, alkalmasint fia az előbbinek. Élt és szerepelt a XVI. sz. végén. Besard Thesaurus harmonicus című művében (1603) lantra írt két szerzeménye is van.

Bakfis (ném.), a serdülő leányok tréfás elnevezése. A magyarban süldő-leány kifejezéssel akarták helyettesíteni, de a nyelvszokás nem kapta fel. Eredetét a fiatal, rántani való (backen) halaktól vehette.

Bakfű (növ.), több fűnemű génusz magyar neve, pl. *Stachys*, *Tragopogon* stb.

Bakhát. Hazánkban ősszel be szokták takarni földdel a szőllőtőkét, hogy megóvják a téli fagyoktól. Tavasszal azután elhuzzák e földet a tőkéről, még pedig a tőkesorok közé eső, a sorok irányával párhuzamosan haladó gerincekbe; e gerinceket mondják B.-nak.

Bakhátla, a becsuánok nyugati ágához tartozó néger nép, mely vasiparáról híres Dél-Afrikában, ők látják el vasszerszámokkal az egyes néger törzseket.

Bakhtisna (Jézus szolgája), sziriai család. Tagjai a görög és arab orvostudomány körül szereztek érdemet. Éltek 750—900-ig Kr. u.

Bakhtjárok, kurd-perzsa nomád néptörzs, mely Luristánban és a Kárun folyam vidékén tanyázik, ezért nagy-lurok néven is szerepel. 1850 óta saját törzsfőnöke alatt él, bár a megerősítés joga a perzsa sahot illeti, akinek évi adót fizet. Nyelve az új perzsával közel rokon kurd nyelv egyik szójárása. Vendégszerető, mint a legtöbb nomád nép, de azért a rablást és fosztogatást sem veti meg. Mohamed hitét csak szinleg követi és sok régi szokást őrizett meg a pogány korból. A B. száma a rokon kis-lurokkal együtt mintegy 50 ezer családra tehető. Az 1908/9. perzsa forradalom alatt a jelenlegi főnök, Szardar-Asszad, a felkelő seregek élén váratlanul megtámadta Teheránt és a sahot lemondásra kényszerítette. L. *Perzsia* (története).

Bakhuizen van den Brink (ejtsd: —hájz'n), *Reimer Cornelis*, németalföldi történetíró, szül. Amsterdamban 1809 febr. 28., megh. 1865 júl. 15. A XVI. és XVII. sz.-ra, különösen pedig Orániai Vilmos korára vonatkozó dolgozatait (Studiën en schetsen) 1860. kezdette összegyüjteni (4 köt.). Több művét Thiele adta ki (Haag 1876—77).

Bakhuyzen van de Sande, *Hendricus Gerardus*, németalföldi csillagász, szül. Hágában 1838 ápr. 2. 1872 óta a lejdeni egyetem tanára és az ottani csillagvizsgáló igazgatója. Több geodéziai munkálaton kivül különösen Schröter Areographische Beiträge zur Kenntniss des Mars (Lejden 1873) és a lejdeni obszervatórium évkönyveinek kiadása által szerzett érdemeket.

Báki, teljes névvel: Molláh Abdul-Báki, a legkiválóbb török lirikus; szül. 1526., megh. 1599. Többféle magas hivatalt viselt, és versgyüjteménye (törökül diván), mai nap is mint a legelőkelőbb lirai költeménykötet ismeretes. A nagy Szulejmán idejében élt, aki rendkívüli tisztelője volt a költészet eme szultánjának. A perzsa Gül u bülbül című költeményes munkát is átdolgozta, mely kéziratban a mi akadémiánk könyvtárában is megvan. V. ö. *Hammer-Purgstall*, Baki's, des grössten türkischen Lyrikers Diwan (Wien 1825).

Bakić, adóközség Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1900) 1015 horvát, szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Slatina.

Bakics (más néven *Bakith)-család*, II. Lajos alatt 1522. jött Magyarországba. Midőn II. Lajos Szerbiában hadakozott, hat B.-testvér állt melléje. A király ezért magyar nemességgel és a somogyvm.-i Lak helységgel ajándékozta meg őket.

Bakics *Péter*, l. *Forgách* (Zsuzsánna).

Bakin, *Kyokutei*, eredetileg *Takizava Kai*, termékeny és híres japán regényíró, szül. 1767 jun. 9. Tukujavában, megh. 1848 nov. 6. Tizenöt éves korában egy orvoshoz állt be tanulónak, de innen megszökött és Kyoden irónál talált menedéket, aki fölismerte tehetségét. 1787-ben adta ki első művét, egy epigrammgyüjteményt; 1790-ben lépett föl első elbeszélő művével, de kezdetben kevés sikerrel. 1840-ben megvakult, de azért haláláig szorgalmasan dolgozott. Népszerűségét történeti regényei alapították meg. Ő maga főművének a megvakulása előtt írt Hakkenden fantasztikus regényt tartotta. Javított több kinai regényt is és sok japán népmondát gyüjtött. Műveinek száma meghaladja a 220 kötetet.

Bakis, eredetileg a Kr. e. VIII—VI. sz.-beli görög próféták közneve, de csakhamar tulajdonnévként szerepelt a hagyományban. Az V—IV. sz.-ban számos jóslat forgott közkézen, melyet a köztudat egy B. nevü prófétától származtatott (gyüjteményük: Göttling, Opuscula Acad. 203). Utóbb három Bakis nevü ősi prófétáról regélt a hagyomány. Goethe 32 sejtelmes jellegü epigrammát Weissagungen des Bakis címen egyesített.

Bakk *Endre* (szentkatolnai), vizaknai plébános, szül. Szentkatolnán, Háromszék vmegyében 1841 okt. 11., megh. 1906 márc. 23. 1875 óta plébános volt Vizaknán, 1899 máj. 15. főesperes, 1904 okt. 12. tb. kanonok. Cikkei, melyek helyrajzi és enciklopedikus tartalmuak, különböző erdélyrészi lapokban jelentek meg. Munkái: *Az 1848—49. szabadságharc alatti események Vizaknán* (Budapest 1880); *A Bak- és Jancsó-család története* (u. o. 1883. A szerző arcképével és életrajzi adataival); *Az 1848. év végétől 1854. év végéig kötél és golyó által kivégzetteknek emlékezete* (Kolozsvár 1893); *Kézdivásárhely és az ottani Jancsó-családok* (Kézdivásárhely 1895). Kéziratban maradt utána Vizakna monográfiája, mely a városi tanács birtokában van.

Bakkahiri, l. *Baccahiri*.

Bakker-Korff, *Alexander Hugo*, hollandi festő, szül. Hágában 1824 aug. 31., megh. 1882 jan. 28. Hágában, majd Antwerpenben tanult és kisméretű, igen finom kivitelű képeivel, melyek tárgyát nagyrészt a XIX. sz. elejének polgári életéből merítette, oly nagy sikert aratott, hogy «hollandi Meissonier»-nek nevezték el. A legismertebb képe *A románc* (1869).

Baklétra (ném. *Spalierleiter)*, kétkarú és kétágú létra, melynek felső keskenyebb végei vascsuklók által vannak összefoglalva; alsó végei többnyire szélesebbek s így a szétterpesztett létrának kellő állékonyságot adnak. Készítik e létra-alakot 4 méternél nagyobb magasságokra is olyképen, hogy mindegyik ága 2—3 létrarészből áll, melyek egymáson vezetékben elcsúsztatva, a létra meghosszabbítására szolgálnak; az egyes részek ezen állásukban azután a fokok közé benyúló vashorgok által rögzíthetők. Ily magasságnál azonban támrudak is alkalmazandók, melyek a létrának oldalt való eldűlését megakadályozzák.

Baknyereg (tiszti B.), a rendesnél nagyobb nyereg, amelynek alapzata meg van hosszabbítva; különböző kapcsolói vannak a szerszám, előrész, a köpönyeg stb. megerősítésére.

Bakó, l. *Hóhér*.

Bakó, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1900) 125 magyar és tót lak., u. p. Szügy, u. t. Mohora.

Bakó, 1. *László* (hetei), szinész, szül. 1872 nov. 21. Debreczenben. 1895 óta a Nemzeti Szinház

tagja. Főbb szerepei: Ádám, Coriolanus s külön-böző népszínművek legényalakjai.

3. *B. Sándor*, orvos, egyetemi magántanár, szül. Nagyenyeden 1852. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte és 1877. avatták orvosdoktorrá. Ekkor Kovács József sebészeti klinikájára ment, ahol mint gyakornok, majd mint tanársegéd 1883-ig működött. Ezután a Kovács Sebestyén Endre-féle ösztöndíjjal külföldi tanulmányútra ment, 1884 pedig a székesfővárosi Szt. János közkórházba rendelő orvossá nevezték ki. 1885-ben az urológiából magántanári képesítést nyert. 1898 óta osztályos főorvos az új Szt. János-kórház neurikus osztályán. Megalakulása óta tagja az igazságügyi orvosi tanácsnak. Itt szerzett érdemei elismeréséül 1907. a kir. tanácsosi címet kapta. Irodalmi értekezései és közleményei főleg az urológia körébe vágnak s a hazai német és angol szaklapokban jelentek meg.

Bakócz *Tamás*, bibornok, esztergomi érsek. Régibb irodalmunkban gyakran Bakacs v. Bakocs, újabban Bakacs néven említve: helytelenül, mert az egykori okiratokban mindig Bakolcz vagy B. a neve. B. Tamás szül. Erdődön 1442., megh. 1521 jún. 15.; atyja a Drágfi nemzetség jobbágya volt. B. Bálint, tételi prépost, testvérbátyja volt B. Tamásnak, ki szintén a papi pályára lépvén, annak pártfogása alatt haladt előre s halála után B. Tamás nyerte el a tételi prépostságot. Mint Mátyás király kedves embere és királyi titkár 1486. győri püspökké lett, s már királyi tanácsos, ami modern szóval az államtanácsos fogalmának felel meg. 1490-ben II. Ulászló kancellárja. 1497. elnyerí az egri püspökséget, a leggazdagabb magyar püspöki javadalmat. Ugyancsak 1497. cserére birván Estei Hippolyt bibornokot, esztergomi érsekké, Magyarország primásává emelkedett, s három év mulva Velence közbenjárására bibornokká, tíz év mulva konstantinápolyi patriarchává neveztetett ki. Ő volt az egyetlen magyar ember, ki komolyan szóban forgott, hogy a pápai székbe emeltessék II. Gyula pápa halála után. 1513 maga is Rómában tartózkodván, fejedelmi pompa kifejtésével és ügyességével sokat táradozott, hogy jelöltsége sikert érjen el. Ez azonban elmaradt, s ő ugyanazon év végén mint pápai legátus jött vissza hazájába. Magával hozta X. Leó pápának a török ellen keresztes háborút hirdető bulláját. Ezt az országtanácsban felolvastatván, bár a béke Szelimmel már meg volt kötve 3 évre, nagy szavakkal ajánlotta a keresztes hadjárat kihirdetését, egyszersmind igérvén, hogy a háborút maga fogja intézni, s alkalmas vezérről is gondoskodik. A keresztes háború 1514 ápr. 16. csakugyan kihirdettetett, s rövid idõn pórlázadássá fajulván, lángba borította az egész országot. Eszerint közvetve ő idézte elő a Dózsa-féle pórlázadást s emiatt élte végéiglen sok szemrehányás és keserüség érte. Fényűző hajlamai szintén komoly következményekkel jártak. Hogy pazarlásait fedezhesse, számos más javadalmai mellé még a milkói püspökséget is egyesítette az esztergomi érsekséggel, egyúttal a szászok esperességét is maga alá vetette, hogy azok jövedelmes tizedjére szert tegyen. A szász papságnak ezen újítás miatti elégedetlensége nemsokára egyik jelentékeny oka lőn a reformáció gyors elterjedésének a szászok között. II. Ulászló 1516. bekövetkezett halálával B. befolyása igen meggyöngült az udvarnál, ő maga köszvénytől gyötörve elbetegesedett, s lassan-lassan egészen visszavonult az állami ügyektől. 1519-ben szélhüdés érte. Monográfiát írt róla *Fraknói* Vilmos, 1889. (Megjelent a Történelmi Életrajzok V. kötetében.) V. ö. *Kenczler*, a B.-oltár Esztergomban (Arch. Ért. 1908.)

Bakócza, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1900) 910 magyar és német lak., csendőrőrs, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Bakody, 1. *József*, orvos, a hasonszenvi gyógymód első meghonosítója Magyarországon. Született Mosonyban 1791., megh. 1852. Orvosi tevékenységének nagy részét Győrben fejtette ki, ahol az 1831-iki nagy kolera idejében *arzéngyógykezelési módjával* nagy feltünést keltett nemcsak nálunk, hanem külföldön is. Megjelent munkája után több németországi orvos kereste fel B.-t. 1835-ben több pesti család meghivására Budapestre költözött, ahol 1852. bekövetkezett haláláig gyakorló orvos volt. Halálát a kinin-opiummal való, saját magán végzett kisérlet idézte elő.

2. *B. Tivadar József*, az előbbinek fia, egyetemi rendk. tanár, szül. Győrben 1825. Orvosi tanulmányait csak 1850. kezdte meg, előbb jogot és bölcsészetet tanult, majd résztvett a szabadságharcban. Görgey főhadiszállásán mint kapitány működött és később irodalmilag is felszólalt egykori fővezére mellett. Bécsben lett doktorrá 1854. Több külföldi egyetemnek látogatása után Lembergben telepedett meg s atyjának nyomain haladva, a hasonszenvi gyógyításnak lett híve. Lembergben a természet-gyógytan magántanárává képesítették. 1861-ben visszatért Magyarországba s itt különösen a tornázás ügyét karolta föl melegen. A hasonszenvi orvos-egylet s a magyarországi biológiai társulat részben neki köszönheti létesülését. 1873 óta a budapesti egyetemen a hasonszenvi különös kór- és gyógytan ny. rendk. tanára, a Bethesda kórháznak s a budapesti közkórház hasonszenvi osztályának főorvosa. Fontosabb művei: *A hasonszenvészet jogigényei* (Budapest 1868); *A hurutos tüdőlob kórszövettanilag tekintve* (u. o. 1874); Eine psychologisch-philosophische Reflexion (u. o. 1876); Zur Reform der medicinischen Therapie (Berlin 1882); Hahnemann redivivus (Leipzig 1883); *A karyomitosis és a biologikus orvosszeri gyógytan alapelve* (Budapest 1884). 1897-ben nyugalomba vonult, a király érdemei elismeréséül a III. oszt. vaskoronarenddel tüntette ki. — Fia *B. Árpád*, orvosdoktor, szül. Budapesten 1858., megh. u. o. 1887. A párisi, londoni és edinburgi egyetemekről írt értekezései megjelentek a Gyógyászatban. Munkája: *A tudomány szabadsága a modern államban* (Virchow Rudolf beszéde, Budapest 1878).

Bakoko, több törzsből álló népfaj Kamerun német-afrikai gyarmatban.

Bakónak, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 237 vend lak.: u. p. Dobronak, u. t. Belatincz.

Bakongo, a bántukhoz tartozó néger törzs az alsó Kongo mellett.

Bakonszeg, nagyk. Bihar vm. sárréti j.-ban, (1900) 1617 magyar lak.

Bakony, hazánk dunántúli részének legnagyobb kiterjedésű hegysége s a Magyar középhegység legdélibb tagja; Veszprém, Zala és Fehér vmegyében terül el a Zala széles völgylapályától ÉK.-re a moóri horpadásig s a Balaton medencéjétől ÉNy. felé a Rába síkságáig. Határai ÉNy. és D. felé határozottak, K. felé a móri völgy választja el a Vértestől. Egész kiterjedése DNy.—ÉK.-i irányban 110 km., szélessége ÉNy.—DK.-i irányban 30—50 km. Nem nagyon tömeges hegység s függélyes emelkedése nagy kiterjedéséhez képest nem nagy; legmagasabb tetői a Köröshegy (713 m.) és a Somhegy (653 m.), de relativ emelkedése a Balaton víztükréhez (106 m.) és a Rába lapályához (120—140 m.) képest jelentékeny. A hegység töredezett plató, leginkább másodkori rétegekből felépítve, a melyek nagyon kis mértékben vannak gyűrve, hanem nyugodtan, töredezett táblákban feküsznek. A táblák magassága nem egyforma. A patakvölgyek mélyen bevágódtak s darabokra bontják. Igazi csúcsai nincsenek, hanem csak felmeredő hátai. A hegy anyagában sok a mészkő, azért a karsztos jelenség is gyakori. Délnyugoti részét bazalterupciók ékesitik. Lejtőit sok helyen elsimította a lösz.

1. *Déli B.* A B. két fő része D.-ire és É.-ira osztható; a kettő közt a határt a Séd és Torna völgyhorpadása, vagyis a székesfehérvár—veszprém—devecseri országút jelzi; ez két darabra oszlik. Déli darabja a veszprémi és nagyvázsonyi plató, a mely meredeken esik le a Balatonra. Felszine nem egyenletes, magasabb pontjai a Péterhegy (320 m.), a Rontóhegy (430 m.), a Nagy Gella (419 m.), Hideghegy (397 m.) és Halomhegy (399 m.); a másik a veszprém—nagyvázsonyi országút horpadásán túl jóval magasabbra emelkedik, benne a Kabhegy (610 m.) és Agártető (513 m.) hatalmas bazaltkúpja, a Csepelhegy (438 m.), a Mögszeg (511 m.), Örszeg (464 m.) és Üstiszeg (537 m.) emelkedik. Általában véve vizekben egyik sem bővelkedik. Legszebb a Badacsony (l. o.) csoportja, általában véve a magánosan, meredek kúpok gyanánt a lapályból felemelkedő Badacsony, Szentgyörgy-hegy, Gulácsi hegy, Tóti hegy, Csobáncz, Hegyesd és Haláp, melyek mind a tapolczai lapály körül csoportosulnak s hazánk legérdekesebb természeti tüneményei közé tartoznak. Az említett hegyek legtöbbjének lejtőin szőllőt művelnek, felső részeit erdő borítja. A tapolczai lapályon túl Ny. felé a B. legnyugatibb csoportja emelkedik, különválva a hegység többi részétől; ebben a Tátika (413 m.), Rezi (426 m.) és Kovácsi hegy a legjelentékenyebb. E csoport nyulványai Keszthelyig terjeszkednek. Odább É. felé a Somlyó és Ságh a B. tömegétől egészen különválva a rónából emelkedik ki. A B. e részének vizei D. felé a Balatonba ömlenek (Héviz, Rezi és Lesenczi patak, Kapolcsi víz vagy Eger), az É.-on eredők (Torna, Marczal, Kigyós) a Rábába sietnek.

2. *Északi B.* Ez a B. legmagasabb tetőit egyesíti magában s 3 részre oszlik, ú. m.: Tési, Zirczi és Bakonybéli platóra. A Tési plató Moha és Bodajk vidékéről DNy. felé a veszprém—zirczi országútig terjed, a Séd és Csurgo völgyei közt, főbb tetői a Sárberek (436 m.) és Köveshegy (575 m.). A Zirczi plató a Gaja és Czuha völgye közt terül el s a Czuha völgy hasadéka által tűnik ki; magassága nem haladja meg a 494 m.-t. A B. legmagasabb tetői a Bakonybéli hegycsoportban vannak, ú. m. a Kőröshegy (713 m.), mely az egész hegység legmagasabb emelkedése, a Somhegy (653 m.), a Feketehegy (648 m.) és Papod (646 m.). A B. ezen része folyóvizekben is gazdagabb; benne ered a Gaja, Séd, Czuha, Bakonyér, Gerencze, Tapolcza, Bittva és Hajagos; a két első a Sárvíz csatorna útján a Dunába, a Bakonyér a felső Dunába (Gönyőnél), a többi a Rábába ömlik. A zirczi és bakonybéli platóhoz csatlakozó dombsorok Komárom és Győr vmegyébe is áthuzódnak, ott a Szentmártoni dombcsoportot (l. o.) és a Sokoróalját alkotják.

Ámbár a B. legnagyobb erdőségeink egyike, népessége meglehetősen sürű; völgyeiben s lejtőin, valamint téresebb laposain sok község fekszik s a műveltség magas. (Zircz, Bakonybél). Azóta, hogy vasutak több irányban szelik, a B. rengetegeibe is beköltözött a nyugati művelődés; ipartelepek keletkeztek (herendi porcellángyár, ajkai kőszénbánya, városlődi kőedénygyár stb.), a fakereskedés fellendült s a hajdan hirhedt rablóvilág örökre letünt benne. A B. kiterjedt erdőségei közt földmívelés alá vetett területeket is találunk, habár nagyobbára csak zabot, hajdinát és burgonyát termesztenek; azonkívül a gyümölcstenyésztés is jelentékeny, különösen Bakonybél táján. A B. erdőségei túlnyomóan bükkösök, de cser és nyír is előfordul bennök; fenyő csak a zirczi határban; az erdőkben makk és gubacs bőven van, azért sertéstenyésztésre nagyon alkalmasak. Vadakban is bővelkednek s nevezetesen sok a borz, menyét, sün, pele, mókus, szarvas és őz. Vizi madarak a Marczal bozótjaiban fordulnak elő; a nagyobb madár (sasfélék) ritkább, de van harkály, szarka stb. A B. fő közlekedő ere a magyar áll. vasutak székesfehérvár—czelldömölki vonala, melyből É. felé Komárom és Győr, D.-i irányban Lepsény, Balatonfüred és Tapolcza felé ágaznak ki szárnyvonalak; ezenkívül a B. É.-i tövében a bánhida—pápai vonal, D.-i tövében a balatonmelléki vasút húzódik végig, úgy hogy a B.-t ma már a vasúti vonalak eléggé sürű hálózata vonja be. Ezekhez több jelentékeny országút is járul, úgy hogy a közlekedés minden irányban lehetővé van téve. Ennek hatása alatt a czuhai szép völgyben fekvő Bakonyszentlászló községben nyaralótelep létesítése indult meg.

A B.-t már a rómaiak is ismerték és lakták, erre mutat az itt talált sok sírkert, cserép, fegyver, oltár és beirt réztábla. Úgy Árpádházbeli, mint vegyes korszakbeli királyaink gyakran vadásztak itt, nevezetesen Mátyás király, kinek egy kalandját is megörökitette a monda. A hegyek ormain és környékén később várak emelkedtek (a csesznekі, ugodi, döbrentei, pápai, devecseri, essegvári, pécsölyi, vázsonyi, csékuti, Podmaniczky, csiklini, helykői és bátorkői), az erdők közt zárdák keletkeztek (a lövöldi, vázsonyi, csatkai, tálódi és porvai), prépostságok (örsi, rátóti, hantai) és apátságok (bakonybéli, veszprémvölgyi, zirczi, jásdi). A mohácsi csata után a bakonyi várak gyakor-

Kőmetszőknek voltak szállhelyei, és a B. vidéke annakidején annyira elpusztult, hogy a hagyomány szerint csak az ilyen félreeső s elrejtett Dudaron, Csatáron, Csesznek és Tesen maradt meg néhány lakos. A vidék népesítésére tótok és németek hivattak be, sőt még a Rajna vidékéről is jöttek gyarmatosok. Zirctől K. felé majdnem a vm. határáig leginkább tótok telepedtek le, sőt az azóta megmagyarosodott Bakonybél szintén egykor tót telepítvény volt. A lakosság, az üveghuták és kőbányák munkásait kivéve, jobbadán igen egyszerű eszközök készítésével foglalkozott. A herendi porcellán európai hírű lett, szintúgy a bakonyi tapló, melyből még Angliába is visznek ki.

Geológiai szempontból a B. *rögös* hegység és szerkezete nagyon hasonlít az Alpokéhoz. Ugyanis a fölépítő üledékes formációi, valamint azok paleontológiai zárványai annyira egyeznek, hogy *Hauer* Ferenc mult századbeli hírneves geológus mondása szerint a B. az Alpok kicsinyméretű kópiája. Hegyszerkezetük azonban már különböző. Igaz ugyan, hogy Suess Ede korunk legnagyobb geológusa azt mondja, hogy a B. is egyoldaluan emelt lánchegység, mint a többi alpesi redő, de ezt az elméletet az újabb geológiai fölvételek határozottan megcáfolták. *Lóczy* Lajos és *Schafarzik* Ferenc már 1898. bebizonyították, hogy sem a Magyar Középhegységnek, sem a Kis Kárpátoknak nincs meg a lánchegység-jellegük, tehát ezek az Alpok hegyrendszeréhez nem tartozhatnak, hanem határozott rögös hegységek. Az egész B.-hegység egy hosszukás, DNy.-ról ÉK.-nek helyezkedő és számos részletre szakadt rög, amelynek DK.-i részét régibb mezozoós, míg ÉNy.-i felét inkább fiatalabb mezozoós és kainozoós lerakodások alkotják. Az egész rögöt széltében-hosszában törésvonalak hálózzák be. A hosszantfutók iránya párhuzamos a rög hosszabb átmérőjével, tehát ÉK.-DNy.-i; míg a harántrepedések iránya azokra merőleges vagyis ÉNy.-DK.-i. A feltűnőbb hosszirányú hasadások a következők: a balatonmenti, a litéri, az öskü–veszprémi, a papodaljai, továbbá a Csernye, Zircz, Ajka mellett húzódó törések. A B. hegységnek határán végül a keszthely–szöllösi s másrészt a székesfehérvár–kisbéri törésvonalak húzódnak. Ezek közül a balatonmenti törés az, amelynek mentén a legrégibb B.-i szintájak a felszinre kerültek: nevezetesen a paleozoós fillitek és konglomerátumok. Az Alsóörs és Lovas mellett levő homokkövek és konglomerátumok a permi korszakban képződtek. Ezekre települ azután az alsó triaszkorú homokkő, amelynek tarka rétegeiben a Balaton ÉNy.-i partján számos jellemző kövületet találni. A homokkövekre sötét bitumenes mészkövek következnek, amelyeknek fosszíliáit már *Böckh* János részletesen leírta. A felső triasz rétegeit szürke mészkövek, az ú. n. füredi mészkő, majd dolomitok alkotják, telve a *Megalodus* nevű kagylók fejnagyságú kövületeivel, amikből száz meg százszámra kerültek elő a szebbnél szebb példányok. A raetiai képződmény az ú. n. dachsteini mészkőből áll. A liaszképződmények a B.-ban már csekélyebb mérvben fejlődtek ki s nagyon is szaggatott foltokban. Többnyire szaruköves mészkő és brachiopodás vörös színű mészkövek képében találjuk az alsó liaszrétegeket. A középső liaszt főkép a cefalopodás mészkövek jellemzik, ugyancsak sok ammonita került elő a veszprémvármegyei Csernye határában a felső liaszkorú mészkőből is. A barna júra rétegei is megvannak a B.-ban az alsó és felső dogger mészköveiben, míg a felső júrát a *Terebratula dyphia* tartalmú vörös és fehér mészkövek jellemzik. A krétaképződmény a B.-ban nagyon el van terjedve és pedig foraminiferás agyaggal kezdődik, amelyet bakonybéli pipaagyag néven ismerünk. A középső kréta márgás rétegeket mutat, míg a felső kréta félig sósvizi rétegekből áll, amelyek Ajka vidékén számos széntelepet is tartalmaznak. Mintegy 25 széntelep van ezen a vidéken, de közülök csak 2 telepet érdemes művelni. A harmadkori képződmények sem hiányzanak a B.-ban, így megvannak az eocén Nummulites tartalmú rétegei, különösen Oszlop vidékén hatalmas padokban, továbbá az alsó oligocén-rétegek Szápár és Csernye vidékén. A paleogén-rétegeket különösen a szénre történt furások több helyütt konstatálták a B.-ban. A neogén üledékek is elterjedvék, így a miocén- vagy mediterrán-emeletet főkép kaviesok alkotják, míg a pliocén-emeletet a homokos rétegek jellemzik. Ezekben a pontusi vagy pannóniai homokos rétegekben temérdek kövület van, a B.-nak úgy a D.-i, mint az É.-i peremén. Legismertebb közöttük a *Congeria ungula-caprae* nevű kagyló, amelyet a tihanyi gyermekek kecskeköröm néven árulgatnak a balatoni kirándulóknak. A pontusi tenger abráziójának tartja *Lóczy* tanár a Balaton-felvidék fennsíkjának keletkezését, sőt még a tómelléki 35—40 m. magas terraszok lenyesetését is. Sajátságos tájképi szépséget adnak a B.-nak azok a vulkánikus eredetű bazalthegyek, amelyek egyrészt a Balaton mellékét, másrészt a B. É.-i oldalát kisérik. Ezekben könnyen felismerhetjük a törési rendszerek irányába sorakozó, egykori magános vulkánokat, amelyek a pontusi időtől kezdve talán egész a diluviumig működtek. Legszebb bazalthegyek a Somlyó, a a Hegyesd, a Szentgyörgy és a Badacsony s igen érdekesek a tihanyi és sittkei bazalttufa-hegyek is. Tihanyon a vulkánikus tufa-takarón kívül több mint száz egykori gejzir, kovasavas és meszes hőforrás kúpocskája látszik. Ezek a tufa- és forráskő-takarók védték meg a szigethegyeket az elmosatástól. Ezeknek köszönhetjük tehát a boglári, a fonyódi, a tihanyi hegykúpokat: a balatoni halásznép őrszemeit.

Irodalom. Römer Flóris, a B. természetrajzi és régészeti vázlata, Győr 1860; I. Kerner, Der Bakonyerwald, Abhandlungen des zool.-botan. Vereins in Wien, 1856; Kardos I. és Simalya F., A Balaton, Kaposvár 1909; sajtó alatt: Lóczy L. szerkesztésével, A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, I. 1911.

Bakonya, 1. kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 546 magyar lak.; u. p. és u. t. Algyógy. Algyógytól É.-ra a Bozesnél szétváló hármas völgyrendszer legkeletibb ágában rejtőzködik e kis helység. A hasonló nevű patakhoz simuló mészszirtek a falu mögött összeszorulva, a nép által *Blidar* (tál) néven emlegetett regényes szorost képezik. A mészsziklák repedéseiben rudas kalcit s apró odvak találhatók. — 2. *B.*, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 546 magyar lak.; u. p. Kővágószőllős, u. t. Pellérd.

Bakonybánk (azelőtt: *Bánk)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 591 magyar lak., posta- és táviróhivatallal.

Bakonybél, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, a Bakony közepén, keskeny, kies völgyben, a Somhegy tövén, (1900) 1532 magyarajkú lak., postával, u. t. Zircz. B. határa igen bérces és kevéssé termékeny. — *B. bencés apátságát* Günthernek, a thüringiai grófból szerzetessé lett szentéletű férfiúnak ösztönzésére Szt. István alapította a Bakony belsejében a bencések számára. Az 1037-ről keltezett adománylevél azonban újabban *(Karácsonyi*, Szt. István oklevelei, 134—146. l.) 1230 után készült hamisításnak bizonyult. Ebben a regényes vadonban kezdette meg elmélkedéseit Szt. Gellért is. Az apátság jószágairól és jövedelmeiről már 1135—1171-ből fönnmaradt egy igen érdekes összeirás. IX. Gergely pápa megerősítvén birtokaiban és jószágaiban az apátságot, megengedte, hogy apátja főpapi díszben misézhessen és gyűrűt hordhasson. Az apátság a hiteles helyek közé tartozott. 1648 óta apátjait a pannonhalmi főapátság szerzetesei közül választják. II. József 1787. eltörülte, I. Ferenc azonban helyreállította ez apátságot.

Bakonycsernye (azelőtt: *Csernye)*, kisközség Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 2185 tót és magyar lak.; postahivatal, u. t. Bodajk.

Bakonyér, patak, ered a Bakonyban, a veszprémvmegyei Péterd közelében, Ny., majd ÉNy. felé folyik s Koronczó alatt a Marczalba ömlik.

Bakonygyepes (azelőtt: *Gyepes)*, kisközség Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) 296 magyar lak.; postahivatal, u. t. Ajka.

Bakonygyirót (azelőtt: *Gyirót)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 557 ném. és magy. lak.; vasúti megálló; u. p. Bakonyszentlászló, u. t. Varsány.

Bakonyi, 1. *Imre*, tábornok, szül. Léván 1768., megh. 1845. Az 1787-iki török háborúban mint hadapród vett részt; 1788. hadnagy lett; 1789. Belgrád ostrománál nagyon kitüntette magát: ő volt az első, ki megmászta a vár bástyáját és megnyitotta a kaput az ostromlók előtt, ahogy ezt Laudon is kiemelte napi parancsában. A francia háborúkban is fokról-fokra emelkedett s azok közé tartozott, akik minden balsorsban megtartották a magyar vitézség régi jó hírét. Különösen kitünt a neumarkti csatában (1809), hol kiérdemelte a Mária Terézia-rendet, mely bárói rangot hozott neki. A béke helyreálltával altábornagy lett és 1832 óta mint Komárom vára parancsnoka működött. V. ö. *Wurzbach*, Biogr. Lexikon.

2. *B. Károly* (szigetszentmiklósi), szül. 1839. Szigetszentmiklóson, megh. 1910. Szegeden. Kezdetben a 6. számú közös gyalogezredben szolgált főhadnagyi rangig s mint ilyen részt vett az 1859-iki olasz háborúban. Azután az 1864-iki slezvig-holsteini és az 1866-iki porosz hadjáratot is végig harcolta, amidőn Königsbergben fogságot is szenvedett. 1869-ben lépett át a honvédséghez, ahol nemsokára a honvédelmi minisztériumba, majd a Ludovika Akadémiába került a hadseregszervezés tanárának. Később a nagyváradi 4. honvédgyalogezred, majd 1891. a szegedi 45. honvéd gyalogdandár parancsnoka lett, honnan 1896. címzetes altábornagyi ranggal nyugalomba vonult. Tanári működése közben megirta a Ludovika Akadémián tankönyvül használt Hadseregszervezet-ét, nyugdijas korában pedig Herczeg Ferencnek több művét németre fordította.

3. *B. Károly*, író, miniszteri titkár, szül. 1873. júl. 29. Nagyváradon. Első önálló műve *Laci kisasszony* c. elbeszéléskötete volt; ezt követték szinpadi művei: *Kun László* tört. tragédia, szinre került a Nemzeti szinházban; ő irta a szövegét a népszerű *Bob herceg, János vitéz, Tatárjárás* operetteknek, mely utóbbit a nagyobb osztrák és német szinpadokon is nagy tetszéssel mutatták be; továbbá a *Rákóczi* daljátékot és az *Obsitost.* Ezek közt kitünik költőiségével János vitéz, mint önálló alkotás is, mely csak alakjait és a mese vázát vette Petőfi remek naiv-eposzából. Kisebb elbeszélései és tárcacikkei különböző lapokban jelentek meg.

4. *B. Samu*, orsz. képv., ügyvéd, szül. 1862. Debreczenben. 1888. letevén az ügyvédi vizsgálatot, Debreczenben telepedett le, ahol rövid idő alatt mint kiváló védőügyvéd tett szert hirre. A város közéletében tevékeny részt vett. A Csokonaikörnek megalakulása óta főtitkára. 1901. Debreczen városának egyik kerülete függetlenségi programmal orsz. képviselőül választotta; azóta minden választáson ő nyerte a többséget. Mint képviselő, ügyvédi irodáját Budapestre helyezte át. 1909. a Justh-párthoz csatlakozott s annak egyik vezérszónoka a képviselőházban.

5. *B. Sándor* (báró), szül. 1805 okt. 29-én; megh. 1851 aug. 15. Tanulmányait a bécsi katonai intézetben befejezvén, mint hadapród a hadseregbe lépett. 1825-ben főhadnagy volt s három év mulva kapitányi, 1836. őrnagyi, 1844. pedig alezredesi rangra emelték. 1848 ápr. 29. a 2. számú gyalogezred ezredesévé lett s ugyanez évben hontvmegyei táblabiróvá választották. A szabadságharc B.-t Pozsonyban találta, hol ezrede helyőrségen volt. A magyar kormány ezredével a bácsi hadsereghez küldte a rácok ellen. Eleintén teljes odaadással szolgálta a nemzeti ügyet s különösen 1848 aug. 19. Szenttamásnál tüntette ki magát, hol gyalog, karddal kezében vezette rohamra ezredét. Vitézi érdemeiért a honvédelmi bizottmány okt. 30. vezérőrnaggyá nevezte ki. De midőn a nemzet a dinasztiával nyilt harcban állt, noha B. az utóbbinak hűségére tért, a csász. hadi törvényszék ezredesi ranggal ideiglenesen nyugalmazta s a szabadságharc bukása után még ezredesi rangjától is megfosztotta.

Bakonyi sertés, még e század elején nagyon el volt terjedve a dunántúli vmegyékben, de később a mangalica részint kiszorította, részint keresztezték vele; tiszta vérben ma már főképen csak Győr, Veszprém és Zala vármegyében található. Középnagy rőtfekete, vagy szürkésfekete színű, pontyhátú, hosszúlábú, lassan fejlődő, nehezen hízó és kevéssé szapora, de élénk, edzett, mozgékony és ízletes húst és szalonnát adó sertés.

Bakonyjákó (azelőtt: *Jákó)*, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 1759 magyar lak.; postahivatal, u. t. Városlőd.

Bakonykoppány (azelőtt: *Koppány)*, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 465 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Francziavágás.

Bakonykúti, kisk. Fejér vm. móri j.-ban, (1900) [illegible] német és magyar lak.; u. p. Isztimér, u. t. Várpalota.

Bakonymagyarszentkirály, l. *Magyarszentkirály*.

Bakonymagyarszombathely, l. *Magyarszombathely*.

Bakonynána, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 1117 német és magyar lak.; postahivatal, u. t. Zircz.

Bakonyoszlop (azelőtt: *Oszlop)*, kisközség Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 969 német és magyar lak.: postahivatal, u. t. Zircz.

Bakonypéterd (azelőtt: *Péterd*), kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 5[illegible]2 német és magyar lak.; u. p. Veszprémvarsány, u. t. Varsány.

Bakonypölöske (azelőtt: *Pölöske*), kisközség Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) 695 magyar lak.: u. p. Noszlop, u. t. Devecser.

Bakonyság, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 405 magyar lak.; u. p. Csót, u. t. Pápateszér.

Bakonysárkány, nagyk. Fejér vm. móri j.-ban, (1900) 974 német és magyar lak.; vasúti állomás, postahivatal, u. t. Kisbér.

Bakonyszegi u. a. ami *Bakarasznyi* (l. o.). V. ö. *Ipolyi*, Magy. Myth. 575.

Bakonyszentiván, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 546 magyar és német lak.; u. p. és u. t. Pápateszér.

Bakonyszentkirály (azelőtt *Bakonynémetszentkirály)*, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 222 német és magyar lak.; u. p. Magyarszentkirály, u. t. Bakonyszentlászló.

Bakonyszentlászló, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 1446 magyar és német lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Bakonyszombathely (azelőtt *Bakonynémetszombathely*), kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 399 német és magyar lak.; vasúti állomás, távíróhivatal, u. p. Bakonymagyarszombathely.

Bakonytamási, nagyk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 1034 magyar lak.; van tejszövetkezete, vasúti megállója, u. p. Gicz-Hathalom.

Bakonyújvár *(Podmaniczkyvár)*, régi vár a Bakonyban, Pápához közel, melynek ma már csak némi romjai látszanak. A XVI. sz. első felében e várnak ura, Podmaniczky János, előbb Szapolyainak, azután pedig Ferdinándnak a pártján volt s az utóbbitól kegyelmet kapott. A vár valóságos rablófészek volt, melytől különösen a bakonybéli apátság sokat szenvedett, míg végre Podmaniczky János és Rafael megadta magát; a vár ezután elpusztult; kulcsát emlékül a pannonhalmi régiségtárban őrzik.

Bakos *(osgyáni)*. Régi magyar család, mely a Géza fejedelem korában sváb földről beköltözött Hunt vagy Cuntius és Pázmán vagy Poznanus vitézektől származott Hunt-Pázmán nemzetség egyik elágazása a Jánoky-, Leszenyey-, Osgyány-, Miklós- és Zsaluzsányi-családokkal együtt. E családok közös őse leszenyei és kovárszegi Lampert ispán 1244. említtetik; Lampertnek négy fia volt: Vajday, Welk, Hunth és Péter, kik 1266. a helmeci és korponai polgárokkal birtokaik határa fölött egyezkednek. Péter fiai, Károly és Márton 1294. Harmacz, Asszó és Velesz nevű birtokaikat eladják a Rátolt nembeli Leusták fia, Lorántnak, de ugyanez évben ugyanesak ezeket a birtokokat Geynnel és Gyarmattal együtt unokatestvéruk, Ders fiának, Tamásnak engedik át; 1320. unokatestvéreikkel együtt az említett Loránt nádornak s fiainak gömör vmegyei Harmacz nevű közös birtokukat újolag eladják. Károly és Márton fiai az Osgyáni nevet veszik fel; Károlynak két fia volt: Bogus és Tamás, kik közül 1348. csak Bogus volt életben, Tamásnak pedig egy István nevű fia említtetik. Bogus fia, Miklós 1358. fordul elő, tőle származik az osgyáni Bakos-család. – *B. Pál* 1457. tokaji várnagy volt. Vele egy időben élt *B. Antal*, Mátyás korában nándorfehérvári kapitány, kinek unokája, *B. János* 1505. Hont vmegye követe a rákosi országgyűlésen, majd pedig tokaji és dobronyai várkapitány. *B. Orbán* 1549. a rablófészek hírében álló szitnyai várban a hajduk kapitánya volt; midőn Salm a várat ostrom alá fogta, egy szerencsétlen kirohanás után szabad elmenetel föltétele alatt a várkapitánnyal együtt Szitnyát föladta. Ifjabb *B. János* 1583. gömörvmegyei alispán volt s még 1607. is élt, így tehát hasonnevű apja nem lehetett egy személy a föntebb említett B. Jánossal. Két fia maradt: István (megh. 1630.) nagykállói várparancsnok és Gábor (szül. 1607., megh. 1666.), ki fiatal korát Bethlen Gábor udvarában töltötte s előbb füleki alkapitány, majd Rákóczi alatt ónodi, később pedig a királyiaknál szendrői kapitány volt; fiai István és Mózes előtte halván el, 1666 június 5. sírba vitte az osgyáni B.-családot. Eltemettetett a csetneki evang. templomban. Ugyanott látható epitáfiuma (képével). V. ö. *Wertner* M., Magyar nemzetségek (II. 56., 57); *Nagy* I., Magyarorsz. családai (I. 105).

Bakosmalom, l. *Szélmalom*.

Bakoss *Tibor*, festő, szül. 1868 ápr. 12. Nagykőrösön, ott végezte a középiskolákat, művészeti tanulmányait pedig a budapesti Mintarajziskolán fejezte be. Rajztanár lett Sümegen, Nagykőrösön és a debreczeni ref. kollégiumban. Debreczenben jelentékeny szerepe volt az odavaló Műpártoló Egyesület föllendítésében, amelynek most is igazgatója. Főkép akvarellfestéssel foglalkozik és 1895 óta rendesen résztvesz műtárlatainkon ily művekkel.

Bakostörék, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) 410 tót és magyar lak.; u. p. Rimaráhó, u. t. Rimaszombat.

Bakov, város Münchengrätz cseh ker. kapitányságban, az Iser és vasút mellett, (1900) 2572 lak., gyümölcstermeléssel.

Bakovár, közs., l. *Bachóvár*.

Bakpata *(meredek pata)*, olyan alakulásaa ló patájának, melynél a fokfal a vízszintes vonallal 60°-nál nagyobb szöget alkot. Oldalról nézve az ily patán a fokfal igen meredeknek, egyes esetekben majdnem függőlegesnek látszik és ilyenkor a sarokfal majdnem olyan magas lehet, mint az előbbi. Ennek megfelelőleg a talp kelleténél domborúbb, járáskor pedig a fokfal sokkal erősebben kopik, mint a sarokfalak. Kifejlődik minden olyan esetben, amidőn az átlépés bármi okból (inlob, csánkpók, vérfolt, stb.) akadályozott vagy fájdalmas, amennyiben ilyenkor a fokfal erő-

sebb kopása mellett a kevésbbé megterhelt sarokfalak meghosszabbodnak; végül hibás vasalás, a fokfal túlságos megrövidítése szintén előidézi e hibás alakulást. A hibás pataalakulás az alapbántalom gyógyításával és célszerű vasalással fokozatosan megjavítható.

Baksa *nemzetség*. A régi magyar nemzetségek egyike, mely a mondai Micz bántól származott (l. *Mick bán)*. Az újabb vélemény szerint a B. nemzetség a Bogát-Radvány nemmel együtt szláv eredetű, mások a Taksony korabeli volgamelléki izmaelita Boktutól származtatják. A nemzetség első ismert őse az 1269. említett Simon, kinek hat fia volt: B., kitől a Szerdahelyi-, Tamás, kitől az Eszényi-, Dénes, kitől a Bocskay- és Agócsy-, Detre, kitől a Gál-Szécsy-, György, kitől a Soóvári-Soós- és Simon, kitől a Csapy-család származott. Simonnak egy testvérét is ismerjük, Mezra-t, kinek fiától Póstól a Kendy-, Kelemesy- és Pósváraljai-családok veszik eredetüket. A nemzetség ősi birtoka a Heves vmegyében fekvő Csehi, de 1271-től kezdve folytonosan a Bodrogközön vagy ennek közelében birtokolnak. Politikai szerepet a család V. Istvántól kezdve játszott; különösen kivált tagjai közül IV. László idejében György mester, a Soóvári-Soós-család őse. Részt vett a morvamezei ütközetben és a hódtavi csatában, továbbá ő vezette vissza Leskó krakói herceget 1285. hazájába. Ő építtette 1285—86. Tarkő várát, melyben sikerrel harcolt a tatárok ellen, úgy hogy őneki köszönhető, hogy a tatárok újabbi támadása elől Magyarország megmenekedett. A nemzetség később I. Károly pártjára állott, de már 1316 után nem igen léptek ki a közéleti szereplés terére. Tamás 1334—35. részt vett a szerb háboruban, László pedig a nápolyi hadjáratban harcolt vitézül. A nemzetség tagjai közül György mesternek és Simonnak leszármazottjai, Soós Miklós és Csapy András 1418. külön-külön címert kapnak Zsigmond királytól. A kettő közül a Soós-címer őrizte meg a B. nemzetség címerét, amely kék pajzsban két kifelé görbülő arany kosszarv, sisakdísze vörösruhás női törzs, fejére illesztett kosszarvakkal. A nemzetség birtokai Heves, Szabolcs, Ung, Abauj, Zemplén stb. vármegyékben feküdtek. A birtokokat a nemzetség 1329-ig osztály nélkül birtokolta, kivéve a sóvári birtokot, mely egyedül a Soós-családot illette, 1329. azután a nemzetség tagjai megosztoztak az ősi birtokokon, ami aztán perlekedésre adott okot a Bocskay-család részéről, mely 1352. indult meg és három évi folyamat után újabb egyezségre vezetett. V. ö. *Karácsonyi-Csoma*, A magyar nemzetségek (Budapest 1900 skk. I. és III., 2 köt.); *Wertner*, A magyar nemzetségek (I. köt.); *Karácsonyi*, A B. nemzetség eredete (Turul 1909. évf.); *Wertner* Mórnak a Turulban megjelent különböző nemzetségtörténelmi tanulmányait és *Soós* E., A B. nemzetség címere (Turul 1902. évf., ahol a nemzetség elágazását feltüntető tábla is megjelent).

Baksa, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 683 magyar lak.; csendőrőrs, postahivatal és telefonállomás.

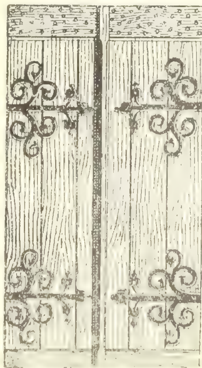
Baksafalva, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1900) 1344 német lak.; u. p. és u. t. Szentelek.

Baksahagyma (növ.), a vöröshagyma fajtája, melynek ernyős virágzata tövében hagymák képződnek; l. *Hagyma*.

Baksay *Sándor*, a dunamelléki ref. egyházkerület püspöke, író, szül. Baranya vármegyében, Nagypeterden 1832 júl 28. Atyja, B. László, tanító, anyja Földváry Róza volt. A gimnáziumot Csurgón, a teológiai tanfolyamot Kecskeméten végezte, hol egy évig mint segédtanár a bölcsészet történetét tanította; innét a halasi gimnáziumhoz ment tanárnak; 1862. a csanádi, majd a kunszentmiklósi egyház hívta meg lelkészevé; 1878. a solti ref. egyházmegye főesperesévé lett; 1904. pedig a dunamelléki ref. egyházkerület püspökévé választatott. 1908 óta a főrendiház tagja. Kálvin János születésének 1900. évi négyszázados jubileumi ünnepélyei alkalmával a genfi egyetem *honoris causa* teol. doktori rangra emelte. 1872. a Kisfaludy-társaság, 1884. a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1903. rendes, 1910. tiszteleti tagjává választotta. Halasi tanár korában fordította magyarra *Lucanus Pharsaliáját*, melyet az akadémia a Kelemen József apát által kitüzött pályadíjjal tüntetett ki. Elbeszéléseit, *Szederindák* (Bpest 1891, 2. kiadás, 1905); *Gyalogösvény* (2 köt., u. o. 1896), a kritika kiváló kedvezéssel méltányolta s irodalmi eseményszámba vette. Számos egyéb elbeszélései és tárcacikkei (Király futása, Károli Gáspár levelei) a Vasárnapi Ujságban és a Budapesti Hirlapban jelentek meg. További műve *Az Iliász hat első éneke* (Budapest 1897), melyet, eltérően a hagyománytól, alexandrinusokban fordított, amit kedvező meglepetéssel fogadott úgy a Kisfaludy-társaság, mint az akadémia, hol székét a *Hajók katalogusával* foglalta el. Utóbbi műve: *Dáma* (történeti korkép, Kimnach László rajzaival (1898). Egyházirodalmi műveiből (halotti emlékbeszédek, ezek között *Rudolf királyfi* felett) mintegy 15 füzet jelent meg.

Baksis v. *bakhsis* (perzs. ajándék), keleten mindenféle ajándék, de különösen valamely szolgálat fejében nyujtott «borravaló».

Bakszakáll (növ.), l. *Tragopogon*.

Bakszarv, az ajtópánt egy sajátságos fajtája, mely különösen a román- és csúcsíveskori épületek ajtóin fordul elő. A hosszú pánt szétágazó cikornyás kacsaival betakarja a szárny nagy részét, rendkívül szilárddá teszi s azonkívül olcsó szerrel díszes külsőt is ad neki (l. az *ábrát*). Hiresek e nemben pl. a párisi Notre-Dame ajtói.

Bakszemkék hazai, főleg Pécs környékén el terjedt szőlőfajta. Fürtje nagy, tömött, gömbölyű, [illegible] bogyói laposak, feketék. Későn érő, [illegible] kivánó fajta; bora gyenge, savanyú.

Bakta, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, [illegible] magyar lak., postahiv.; u. t. Forró Encs.

Bakter, a német *Wächter* (őr) szó szláv közvetítés útján való kölcsönvétele, a magyarban 1. kiválóan *éjjeli őr* jelentéssel. Mint ilyen a B. a hagyományos mederben mozgó népélet egyik jellemző alakja. A vidékenkint csekélyebb változatokkal majdnem mindenütt ugyanazon lényegesb elemekből álló *B.-kiáltások* vagy *kurjantások* a *folklore* (l. o.) alkotórészei s a népnyelvhagyományok gyüjtője és vizsgálója előtt nem egészen érdektelenek. A B. hagyományos alakjától, népviseleti változatait nem tekintve, amint falvainkés kisebb városainkban még ma is divik, nem igen választható el alabárd formájú ócska fegyvere, lámpása, esetleg tülke és hű kutyája. Kenetteljes kurjantásai az illető éjjeli óra kikiáltásán kívül rendesen a tűzre és vízre való vigyázatot ajánlják a gazda figyelmébe s ezután valami áhitatos áldásmondókával végződnek. 2. *B.-nek* nevezi a magyar nép a sátoros cigányokkal közelebbről ismerős vidékeken az ismeretes tolvajbabona azon tárgyát, amelyet az összehasonlító hagyománytanban *[illegible] merdaen* címszó alatt szokás tárgyalni. L. o. és *Hennil.* — 3. *B.*, l. *Vasúti őr.*

Bakteriaemia (lat.) a. m. baktériumvérűség, oly állapot, mikor a vérben baktériumok találhatók. L. *Pyaemia*, *Septikaemia*.

Baktericid, baktériumölő, pusztító. A test normális nedveinek, a vérnek is vannak ilyen tulajdonságai.

Bakteriológia, a baktériumokkal foglalkozó tudomány, l. *Baktérium*.

Bakteriolysis, A baktériumok feloldása. A testünkben keletkező baktériumoldóanyagok, ú. n. *bakteriolysinek* a test egyik védekezési módját nyujtják a baktériumokkal szemben.

Baktérium (gör. *baktérion*, *botocska*, *pálcácska*, l. *a mellékelt színes képet)*. A B.-ok szabad szemmel nem látható, nagyon kicsi, ezredmilliméterekkel (0·001 mm. = 1 mikron, jelzése μ) mérhető egysejtü növényi élőlények. Klorofiljük nincs, szénsavat asszimilálni nem tudnak, egyszerű hasadás útján szaporodnak, ezért másképp hasadó gombáknak, Schizomycetáknak nevezik. Alakjuk szerint megkülönböztetünk többé-kevésbbé gömbalakokat, *kokkuszokat*, amelyek egyenkint v. párosával (diplokokkusz), láncokban (streptokokkusz) v. fürtös halmazokban (staphylokokkusz) fordulnak elő, pálcaalakuakat, *bacillusokat* és végül csavaros, dugóhuzószerű formákat, *spirillumokat*. Régebben a B. szót szűkebb értelemben a rövid pálcaalaku bacillusok megnevezésére használták; ma tágabb értelemben gyüjtő elnevezése az összes hasadó gombáknak. Vannak élénken mozgó B.-ok is, ezeknek felületét finom ostorszálak, ciliák borítják különféle elhelyezésben (l. *a képmellékleten 12a)*. Már 1683. Leuwenhoek látott és lerajzolt B.-okat a fogakról levakart törmelékben. [illegible] (1778), Müller O. F. (1786), Ehrenberg (1838) még az állatvilághoz sorozták. Naegeli (1849) már a hasadó gombák, Schyzomycetták neve alatt tárgyalja, Perty (1852), Hallier (1866), Cohn Ferdinand bebizonyították növényi természetüket. Cohn alakjuk szerint rendszerbe szedte a B.-okat és biológiai hatás szerint alfajokra osztotta; de Bary (1884) a fejlődés menetében mutatkozó differenciákat deklarálta a beosztás egyik főelvének.

A B.-ok szaporodása igen egyszerű: ha bizonyos hosszúságra, nagyságra megnőnek, harántúl kettéhasadnak. Előnyös táplálkozási feltételek mellett minden 30 percben, azaz félóránkint ismétlődhet az osztódás, hasadás. Ha kiindulunk egyetlen B.-ból, félóra mulva kettő, 1 óra mulva 4, másfél óra mulva 8, a második óra végén 16, a harmadik óra végén 64 B.-unk lesz. Ha ezen számítást tovább vezetjük, akkor látjuk be, hogy milyen hihetetlen gyors a B.-ok szaporodása. Már az 5-ik óra végén kb. 1000, a tizedik óra végén kb. 1.000,000 lesz a B.-ok száma; 3 nap alatt 47 trillió fejlődnők $7^1/_2$ millió kg. súllyal.

A valóságban e hatalmas fejlődés nem érhető el, mert már jóval előbb a keletkező B.-tömegek annyira megrontják a táplálkozás feltételeit, hogy a növekedés és szaporodás lehetetlenné válik; de az említett példa eléggé megvilágítja, hogy adott esetben az emberbe beléjutott B.-ok mily hihetetlen gyorsasággal áraszthatják el millióikkal az ember vérét, testét.

Sok B.-nál, ha a táplálkozási feltételek nagyon kedvezőtlenekké válnak, ú. n. spórák (sporosz gör. mag) keletkeznek (5a, 10, 10a). Egyes B.ok testében igen erősen fénytörő ovális testecske képződik erős burokkal, ez a spóra; néha az egész B., néha csak egy része alakul át spórává. A spórák az élő világ eddig ismert legellenállóbb képződései; a szárazságot éveken át tűrik, 100° C. fölé eső hőmérsékletek sem ölik meg; ha kedvező feltételek közé kerülnek, újra hasadással tovább szaporodó B.-ok csiráznak ki belőlük.

Vannak B.-ok, amelyeknek alakjuk mindig ugyanaz, de találtak olyanokat is, amelyek a fejlődés különböző fokán és változó körülmények között változó alakot (pleiomorfizmust) mutatnak.

Az élő világ általános törvényei természetesen a B.-okra is állanak. Teljesen hibásak voltak azok a nézetek, hogy a B.-ok élettelen szerves anyagokból keletkeznek v. hogy egyik B.-faj, amely pl. a kolerát okozza, idővel tifuszt vagy pestist fog okozni. Éppen úgy, mint soha búzát másból, mint búzából nem láttunk fejlődni — úgy minden B. hasonlóból fejlődik; ami összes tapasztalataink azt igazolják, hogy minden élő lény — tartozzék akár a növény-, akár az állatvilághoz, legyen a legprimitivebb vagy legbonyolultabb szerkezetü, mindig csak hasonlótól származik. Fontos ezt tudni, mert ahol nincs kolera-B., ott nincs mit félnünk a kolerától, mert az semmi körülmények között magától, szervetlen vagy szerves nem élő vegyületekből soha, de sohasem fog keletkezni. Az «omne vivum e vivo» élve láthatatlan, ezredmilliméteres jószágokra is éppen úgy áll, mint a legmagasabb élőlényekre. Valaha a föld keletkezése és lehülése során lehettek korszakok, amikor a szervetlen világból kifejlődött a szerves, majd az élővilág, de ezen ősi fejlődés módozatait nem ismerjük. És éppen úgy, mint soha búzából mást,

mint búzát fejlődni nem láttunk, ez a tétel áll a legapróbb növényekre, a B.-ra is. Éppen oly nevetséges volna a tifuszbacillusról azt hinni, hogy idővel — nem tudom, mondjuk — pl. influenzabacillussá alakulhat át, mint azt állítani, hogy idők folyamán a búzából kukorica lesz. A fajok állandóságának törvénye teljes szigorúsággal áll a B.-okra is.

A közönség hajlandó a B.-okat állatoknak tekinteni. Hangsúlyozzuk, hogy azok a növényvilágba tartoznak; ha ezt szem előtt tartjuk, sok dolgot megértünk, ami talán hihetetlennek látszik előttünk.

Éppen úgy, mint a növényi magvak évekig elheverhetnek száraz helyen — anélkül, hogy mutatnák az életet, de ha megfelelő viszonyok közé kerülnek, kicsiráznak — hasonlóképen van ez a B.-okkal. Herbáriumban 60 évig heverő mimosamagvak megfelelő viszonyok között kikeltek, kicsiráztak. A B.-ok is, egyik rövidebb, másik hoszszabb ideig, esetleg egyes fajták évekig heverhetnek anélkül, hogy élő mivoltukat elárulnák és ha váratlanul megfelelő viszonyok közé kerülnek, hihetetlen gyorsan elterjednek, rövid időn belül milliókra szaporodnak. A magasabb növények magjainak kicsirázásához megfelelő talaj, nedvesség, meleg, levegő és napfény kell: ezek a csirázás fő feltételei. A B.-ok fejlődéséhez éppen úgy kell talaj, nedvesség, meleg — a levegővel és fénnyel szemben azonban már mások az igényeik. A fényt igen sok B. nem kivánja, teljesen sötétben is fejlődnek — sőt sokakra a direkt napfény káros, egyenesen pusztító hatású. A levegő, azaz az oxigén (O_2) szükséglet szempontjából a B.-ok, mint azt már Pasteur kimutatta, két nagy csoportra oszthatók: olyanokra, amelyek csak oxigén jelenlétében fejlődnek, *aerobok* és olyanokra, amelyek csak oxigén nélkül fejlődnek, *anaerobok*. Ezen obligat aerob v. anaerob B.-okon kívül, amelyekre tehát kötelező az O_2 jelenléte v. hiánya, vannak átmeneti, fakultativ fajok, amelyek O_2 mellett is, de anélkül is tudnak fejlődni, szaporodni. A meleg szempontjából minden B. bizonyos hőmérséklet mellett fejlődik legjobban, ez az optimum hőmérséklet. Az optimumtól akár lefelé, akár felfelé haladunk, eljutunk olyan temperaturához, amelynél megáll a fejlődés; ezek a temperaturaminimumok és maximumok. A két határ között megvan a lehetőség a B.-ok fejlődésére. A két határ tágassága és helye azonban B.-fajták szerint más és más. Lassú, fokozatos átszoktatással e határok eltolhatók, ugyanaz a B.-fajta változott viszonyokra átnevelhető.

A növényi magvak csirázásának általános fő feltételeitől eltekintve azt tapasztaljuk, hogy a kicsirázott növény kellő boldogulása, előnyös fejlődése, meghonosodása és megmaradása sok egyéb finomabb feltételtől függ. Hiába van a föld kerekén mindenütt talaj, levegő, víz, fény, meleg, nem minden növény érvényesül mindenütt; sok minden ismert és ismeretlen tényező szabja meg, hogy egyik megél a sziklákon, a másik a mocsárban, az egyik a délszaki forróságot szereti, a másik a havasok hüvös levegőjét stb. Ugyanezt látjuk a B.-oknál. Az egyik megél valamely állatban, azt beteggé teszi, más állatban pedig nem fejlődik. Szöveteinek eltérő kemizmusa, a szerkezetnek mikroszkópos különbségei szabják meg, hogy a belénk jutott B. bizonyos szövetterületeken vígan szaporodik, másokat pedig érintetlenül hagy. Minden B.-nak megvan a maga életmódja, megvannak az ő kedvenc helyei, ahol pompásan fejlődik, viszont másutt tengődik, nyomorog. Életképes B.-ok vagy spóráik anélkül, hogy fejlődnének, mindenfelé heverhetnek — más kérdés az, hogy melyik B. hol tenyészik, hol virul. Valamikor azt hitték, hogy minden B csak szerves anyagokon tud megélni, újabban ez megdőlt, úgy hogy a megélhetés szempontjából a B.-okat három nagy biológiai csoportba osztjuk:

I. Szervetlen anyagokat feldolgozó (prototroph) B.-ok: salétrom-, nitrogén-, kén- és vas-B.-ok stb. (l. a megfelelő címszók alatt).

II. Szerves anyagon élő (metatroph) B.-ok, amelyek erjedést, rothadást, korhadást stb. okoznak (l. a megfelelő címszók alatt); máskép saprophyták.

III. Élő egyénben élő (paratroph) B.-ok, azaz paraziták.

Az obligát-paraziták csak élő egyénben tenyésznek.

A csoportok nem élesek, átmeneteket mutatnak.

A B.-ok mindenfelé föltalálhatók, amint a következő adatok mutatják:

1. *Ételekben:* 1 cm^3 frissen fejt tejben 9000—20,000, búzalisztben 16,000—20,000, 1 g. friss vajban v. sajtban 6—20 millió, húsban 3—12 millió B. van.

2. *Levegőben:* 10 literben a szabadban 1—5, Párisban 35, Londonban 100, betegszobában 30—110; 2000 méter magasságban nincs B. A Spitzbergákon 21,600 l. levegőben 2—3 csirát találtak. A kilehelt levegőben nincs B., benn tapad az orrban, szájban stb., pedig városi ember óránkint kb. 1000—5000 B.-ot lehel be.

3. *Az utcán fekvő porban:* Freiburgban 1 g.-ban 24,000—2.000,000 B.-ot találtak, 5—17 fajtát. Az utcák rendszeres öntözése a B.-számot óriásilag megnöveli.

4. *Talajban* 20—50 cm. mélységben van legtöbb, 3—5 m. mélységben már nincs B. Szántóföldnek gazdag B.-flórája van.

5. *Vízben:* Flügge adatai szerint cm^3-ként a tiszta vízvezeték- v. forrásvízben 2—50, a szivattyús kútvízben 100—500, folyók szűrt vizében 6000—20,000 B. található. A budapesti káposztásmegyeri vízmű vize 1905 óta cm^3-ként átlag 40 B.-t tartalmaz es így a legtisztább vizek közé tartozik.

6. *Emberben és állatokban:* Az ember bőre, felső hámrétegei mindig B.-tartalmuak; a szájnak külön B.-flórája van és minden egészséges ember vastagbelében millió szám találjuk a B.-okat, hiszen naponta pár gramm B.-tömeget ürítünk ki a bélsárral.

Látjuk tehát, hogy a B.-ok mennyire el vannak terjedve mindenütt és mily óriási számban fordulnak elő. Fölösleges azonban ettől megijednünk, mert a B.-oknak csak egy része betegségokozó, a legnagyobb részük ártalmatlan. Éppen úgy, mint vannak ehető és mérges gombák, túlzás nélkül beszélhetünk ehető és káros B.-okról.

Aki aludt tejet, yoghurtot, kefirt, sajtokat, vajat stb. eszik, naponta fogyasztja a B.-okat. A tej megsavanyodását, az aludt tejet B.-ok csinálják (bacillus acidi lactici). Ilyen nagymennyiségű B. bevitele által esetleg a vastagbél B.-florájának előnyös megváltozását hozhatjuk létre stb. Nekünk csak a betegséget okozó B.-ok bejutása ellen kell védekeznünk, ezt pedig csak akkor tehetjük eredményesen, ha pontosan ismerjük az utakat és módokat, hogy honnan és hogyan jutnak belénk az egyes B.-fajták; mert az utak és módok igen sokfélék és egymástól nagyon eltérők. Pl. a veszettség harapás útján terjed; az egyiptomi szembetegség szemről szemre lesz átoltva, áttörölve. A kolerát megesszük; a váltólázat (maláriát igaz, hogy ezt nem B.-ok okozzák) bizonyos szúnyogfajták oltják belénk. A pestist patkányok és egerek hordják széjjel; a visszatérő lázat rovarok terjesztik stb. E pár példa eléggé megvilágítja, hogy a B.-ok ellen való védekezést nem lehet közös kaptafa szerint elintézni. Lehetnek ugyan bizonyos általános szabályok, de ezeken kívül minden egyes betegséggel szemben külön intézkedéseket is kell tennünk, hogyha azt akarjuk, hogy ne lépjen fel járványszerűleg. Mellékesen felemlíthetjük, hogy nem minden fertőző betegséget okoznak B.-ok, amennyiben vannak más növényi és állati paraziták is. Vannak határozottan infekciózus jellegű betegségek, amelyeknek még mindig nem ismerjük a mikroorganizmusait; ide tartozik a himlő, veszettség stb.

Az általános B.-pusztításnak vagy dezinfekciónak módszerei: 1. főzés; 2. gőzzel való sterilizálás; 3. pasteurizálás; 4. kémiai szerekkel való dezinficiálás; 5. mechanikai módszerek, kefe, szűrőeszközök stb., l. részletesen *Dezinfekció.*

A B.-ok különböző utakon jutnak az emberi testbe: vagy a bőrön át, vagy a légző szerkezeten keresztül, vagy a tápláló csatornán át stb. Vannak esetek, mikor a bevándorlási kapu egészséges marad s távolabbi helyeken lépnek fel B. okozta beteges elváltozások. A kiváltott betegség lehet lokális és általános. A betegség létrejötte és intenzitása mindenesetre két tényezőtől függ:

1. a bejutott B. mennyiségétől, életképességétől és támadó készségétől, amint mondani szoktuk: virulenciájától;

2. az illető egyén hajlamától (dispozició) és ellenálló képességétől.

E bonyolult kérdésben egyszerű morfológiai okoskodással nem jutunk semmire, itt két élőlénynek, az embernek és B.-nak kemizmusa, anyagcseréje ütközik meg egymással. A B. az emberben és az ember a B.-ban fog sajátos biológiai reakciókat kiváltani és ezektől fog függni, hogy a két fél közül melyik diadalmaskodik, megbirkózik-e a szervezet az infekcióval vagy nem. Ezen gondolatmenetből új fejezete keletkezett a bakteriológiának, l. *Immunitás, Serologia.*

Nem lesz érdektelen megemlékezni azon vizsgálati módszerekről, amelyekkel az ezredmm.-es kicsi B.-okat felfedezték és amelyekkel a kísérleti bakteriológia biztos alapját lerakták. Három fő eszköze: a mikroszkóp, a baktériumok tenyésztése és az állatkisérletek.

1. Az Abbé fizikus által rekonstruált Zeiss apochromát mikroszkópok (l. *Mikroszkóp)* túllépték a 3000-szeres nagyítást; láthatóvá teszik az $^1/_4$ mikront, szóval a milliméter ezredrészeinek tört részeit. A Zsigmondy-Siedentopf-féle ultra-mikroszkópok (l. *Mikroszkóp)* — bár az alak felismerése nélkül — de sejtetik velünk és észrevehetővé teszik előnyös körülmények között a milliméter milliomod részeit is. Ezen eszközök alkalmasak arra, hogy valahol a B.-okat felkeressük és láthatóvá tegyük. Vizsgálhatjuk vele a B.-okat elevenen, ú. n. függőcseppben vagy festett állapotban, szövetmetszeteken v. üvegre szétkent rászárított készítményeken (l. *Szövettani módszerek).* A függőcseppben való vizsgálat lehetővé teszi, hogy óraszám figyeljük meg a B.-ok viselkedését; láthatjuk mozgásukat, szaporodásukat, pl. lépfenénél a fonalak keletkezését, esetleg spóraképzést, sőt különféle folyadékok hatását is ellenőrizhetjük. A B.-ok jól festhetők különféle anilinfestékekkel; különböző fajok nem egyformán viselkednek a különféle festékekkel szemben. Az eltérő viselkedés annyira jellemző sokszor, hogy alakra nagyon hasonló B.-ok megkülönböztetésére alkalmas módszert nyujt. Ilyen fontos megkülönböztető jel az is, ha valamely B. Gram szerint festődik (= G +) v. nem festődik (= G —), l. *Gram-festés.*

2. A B.-ok tenyésztése egyike a bakteriológiai kutatás legfontosabb módszereinek, ezzel váltak a B.-ok a kisérletezés biztos eszközeivé. A tenyésztés módszereinek tökéletesítésével mintegy varázsütésre nő naggyá pár évtized alatt e tudomány. Pasteur volt az, aki 10 évi kutatás után 1867 körül arra az eredményre jut, hogy «nincs erjedés mikroorganizmusok nélkül és minden egyes erjedést meghatározott B.-fajta okoz». Az erjedések vizsgálata kapcsán megszokták a B.-ok tenyésztését folyadékokban. Ennek nagy hátránya volt egyrészt, hogy sokkal nehezebb a B.-ok életmódját megfigyelni; másrészt a tiszta kultúrák előállítása bizonytalan. Ha a folyadék többféle B.-ot tartalmazott, nehéz volt azokat egymástól elkülöníteni.

Kétféleképp igyekeztek ezen segíteni, a B.-okat tartalmazó folyadék kis részét új tiszta csiramentes kifőzött folyadékba oltották át s az újraoltást addig ismételték, míg a keresett B. túlsúlyra vergődött, vagy addig higították ismételten a folyadékot, míg annak egy cseppjében csak egy B. maradt s így jutottak tiszta B.-kúlturához. *A tenyésztés e bizonytalanságát teljesen kiküszöbölte a Koch-féle zselatina-módszer.*

Legcélszerűbb egy példával a zselatina-módszert megvilágítani. Hogyan határozzuk meg egy csepp vízvezetéki vízben azt, hogy hány darab és hány fajta B. van benne. Lapos, lefödhető csészébe zselatina (merev kocsonya) réteget öntünk, ezt előzetesen csészéstül együtt jól kifőzzük, hogy minden eleven B. stb. kipusztuljon belőle. Most a zselatinához egy csepp vízvezetéki vizet adunk. A zselatinát felmelegítve megvárjuk, míg a csepp víz egyenletesen eloszlik benne s azután hagyjuk a zselatinát kihűlni, megmerevedni. Az átlátszó kocsonyában minden egyes B. más és más helyre került, s most már nem keveredhetnek egymás-

sal, mert a merevedő zselatina megfogta őket. Persze mi a megfogott B.-okból semmit sem látunk, de 3—4—7 nap mulva minden egyes B. annyira felszaporodik, hogy szabad szemmel látható szürke, sárgás stb. foltok fogják elárulni az egyes B.-ok helyét. Minden folt tiszta tenyészet, tiszta kultúra, mert egyetlen B.-ból lett. E foltokból át lehet őket egyenkint tiszta zselatinába oltani és tovább tenyészteni. Ma már a zselatinán kívül egész sora ismeretes a különféle mesterséges merev táptalajoknak, amelyeken a különféle B.-okat tenyészteni szokták.

Beláthatatlan fontosságú volt e módszer, játszva lehetett B.-keverékekből az egyes fajtákat elkülöníteni, egymástól izolálni s a tiszta kultúrákat előállítani; amellett könnyű volt megtalálni a B.-okat olyan helyeken is, ahol azelőtt hiába keresték mikroszkóppal. Analog az eset azzal, mikor egy mélyen felásott kert földjébe elszórok 3—4 búzamagot s elkeverem fölötte a földet; ki tudná azt ott megtalálni — de ha bevárom, míg kinő belőle a méteres búzaszál, játszva lehet megmutatni a helyet is, hogy hol feküdtek a búzamagvak. Sajnos, némely B. csak az élő testben él és nem tűri a mesterséges táptalajt, azon nem fejlődik és így ezen módszerrel nem található meg.

3. Az állatkisérletek alkalmasak arra, hogy a festéssel, tenyésztéssel feltalált és izolált B.-kultúrák hatását vizsgáljuk, t. i. hogy állatba beoltva miként betegszik meg az állat, milyen betegséget kap, mekkora dózist bír el stb. Az állatkisérletek arra is alkalmasak, hogy azokat a reakciókat megfigyeljük, amelyek az állatban, vérében stb. létrejönnek, melyekkel az állat a B.-okkal szemben védekezik.

Természettudományi szigorusággal csak akkor vehetjük beigazoltnak, hogy bizonyos B.-faj okoz valamely betegséget, ha azt az illető betegségnél a beteg helyeken minden esetben kimutatjuk a mikroszkóppal, ha az illetőből a tenyésztés módszereivel a látott B.-ot tisztán tudjuk kitenyészteni s ha tiszta kultúrát beoltva valamely állatba, ugyanazt a betegséget tudjuk előidézni. E hármas postulatum dönti el, hogy melyik baktérium milyen betegséget okoz. Igy sikerült pl. minden tüdővészes köpetében a tuberkulózis bacillusát megtalálni; a köpetből azt tisztára kitenyészteni és tengerimalacba a tiszta kultúrát beoltva azt tuberkulózussá tenni. A tengerimalac halála után a boncoláskor a beteg helyeken újra megtalálták a tuberkulózis bacillusát, sőt újra kitenyésztették azt.

Lássuk a nevezetesebb emberi betegséget okozó B.-okat.

Az összeállításban az évszám és név a felfedezésre vonatkozik.

G+=Gram festést (l. ott) adja, G—=Gram festést nem adja.

I. *Patogén kokkuszok,* ezek között első helyen kell felemlíteni a gennyedést okozó (pyogen) kokkuszok két főfajtáját a *staphylokokkuszokat* és *streptokokkuszokat*; ezek különösen az emberre veszedelmesek, t. i. az állatok gennyedésre sokkal kevésbé hajlamosak. A genyedésre való hajlam az emberek között is egyének szerint nagyon változó.

1. *Staphylokokkusz pyogenes* három változata ismert, *aureus, albus* és *citreus (2. ábra).* (1880. Billroth, Klebs, Koch, Ogston, Pasteur, Rosenbach.) Szöllőfürtszerű halmazokban fordul elő, innen a neve (staphyle = szöllő) G +. Ezred mm.-nél kisebb golyócskák. A bőrön gennyes pattanásokat, keléseket, ú. n. furunkulusokat okoz, amelyeknek veszedelmesebb formái a karbunkulusok. Okozza a körömgenyedéseket (panaritium), esetleg nyirokcsomóknak elgennyedését, amikor gennyes üregek, tályogok keletkezhetnek. Igen heves csontvelőgyuladásokat (osteomyelitis) és a szív belső hártyájának súlyos megbetegedését (endokarditis) hozhatja létre.

2. *Streptokokkusz pyogenes (1. ábra)* (streptos, gör. nyaklánc) gyöngysorokhoz hasonló 2—50 tagú láncokban fordul elő. G +. Az előbb említett szerzők fedezték fel. Okozza az orbáncot (erysipelas) vagy a bőrnek deszkaszerű gennyes, fibrinosus gyuladását, amely tályogképződésre kevésbbé hajlamos (phlegmone). Nagy szerepe van súlyos garat- és mandulagyuladásoknál, a gyermekágyi láznál. Nagy mennyiségben kerülhet a vérbe és ilyenkor gennyes áttevéseket találhatunk a legkülönbözőbb szövetekben (gennyvérüség, pyaemia); sőt az ember súlyos vérmérgezését is okozhatja.

3. *Gonokokkusz (4., 4a ábra)* (1879. Neisser) okozza a húgycső, hólyag, hüvely stb. kankós megbetegedését. G —. A friss kankós gennyben nagy mennyiségben találjuk. Mindig párosával, ú. n. diplokokkusz alakjában fordul elő. A nők meddőségének nagy százalékát kankós megbetegedések okozzák, l. *Kankó, Gonorrhoea.*

4. *Meningokokkusz* (1887. Weichselbaum), G—. Okozza a járványos agyhártyagyuladást, azaz nyakszirtmerevedést. Látszólag egészséges emberek terjesztik az orrváladékukkal. A betegség orrinfekciónak az eredménye, l. *Agyhártyagyuladás, Meningitis.*

5. *Pneumokokkusz* (*3., 3a. ábra*) (1883—84. Friedländer, Fränkel, Weichselbaum) szintén diplokokkusz, de G+. A kokkuszok nem gömbölyűek, hanem hegyes gyertyalánghoz hasonlóak. A tipikus tüdőgyuladás okozói, l. *Tüdőgyuladás, Pneumonia.*

6. A máltai lázat is külön kokkuszok okozzák.

II. *Patogén bacillusok.*

7. *Pneumobacillus Friedländer,* tüdőgyuladás okaként szerepelhet.

8. *Skleromabacillus* (1886. Fritsch, Paltauf), sajátságos orrbetegséget okoz, l. *Rhinoskleroma.*

9. *Lépfenebacillus (5. ábra)* (B. anthracis, 1886. Koch, Pasteur) G+. Fejlődése közben fonalakat alkot, spóraképző; igen ellenálló spóráit használják sterilizáló eljárások kipróbálására. A lépfene szarvasmarhabetegség; az ember lépfenés állatoktól inficiálódik. Rongyszedők betegsége, l. *Lépfene.*

10. *Tetanusbacillus (10. ábra)* (1884. Nikolaier Kitasato) G+. Mozgékony bacillus, spóraképző anaerob. Talajban fordul elő, sárinfekciónak az eredménye; mezítlábjáróknál, földmunkásoknál fordul elő, l. *Tetanus.*

11. *Influenzabacillus (11. ábra)* (1892. Pfeiffer) G—. Nem mozog. Törpebacillus, kokkuszok-

kal megfesthető. A járványos influenzát és következményeit okozza. L. *Influenza.*

12. *Pestisbacillus (13. ábra)* (1894. Yersin, Kitasato), mindig igen kicsiny, polimorf, változó alakot mutató, nem mozgó B. G—. Patkányok és egerek rendkívül érzékenyek a betegséggel szemben s nagy szerepük van a pestis, a «fekete halál» járványainak terjesztésében. L. *Pestis.*

13. *Tífuszbacillus (12., 12a. ábra)* (1884. Gaffky) élénken mozgó ostorszálakkal sűrűn fedett vaskos bacillus. G—. Víz és tej stb. útján terjed; a hastífusz oka (l. o.).

14. *Kólibacillus* (1884. Escherich) gyengén mozgó ostorszálakkal ritkábban ellátott B. G—. Minden embernek a vastag belében normális körülmények között nagy számmal tenyészik. Adott esetekben az epeesatorna, epehólyag megbetegedését stb. hozhatja létre.

15. *Dizentéria bacillusa* (1898. Shiga). L. *Vérhas.*

16. *Lágyfekély bacillusa* (Unna-Ducrey). L. *Sankér.*

17. *Diftériabacillus* (1884. Löffler). Nem mozgó bacillusok: G+. A torok-diftériát okozza (l. o.).

18. *Takonykór bacillusa (6. ábra)* (B. mallei Löffler-Schütz). G—. Nem mozgó vékony pálcák; tulajdonképen a lovak betegsége a takonykór, de esetleg az ember is elkaphatja. Kocsisoknál előfordul. L. *Takonykór.*

19. *Tuberkulózisbacillus (8., 8a. ábra)* (1882. Koch). G+. Négyféle típusa ismeretes, az emberé, szarvasmarháé, madaraké (tyúk, fácán, galamb, papagály stb.) és a halaké. Embernél a tüdővész, csonttuberkulózis, stb. okozója. L. *Tuberkulózis.*

20. *Leprabacillus (9. ábra)* (1887.), a bélpoklosság (l. o.) okozója.

III. *Patogén spirillumok.* A rövidebbeket vibrióknak, a hosszabbakat spirochetáknak nevezik.

21. *Kolera-spirillum,* v. vibrio; *(14. ábra)* (1884. Koch), élénken mozgó egy ostorszálas vibrió. G—. Az ázsiai kolerát okozza. L. *Kolera.*

22. *Az Obermeier-féle spirocheta (15. ábra)* (1873. Obermeier), a febris recurrens, a visszatérő láz okozója. Rovarok, kullancsok terjesztik. G—.

23. *Spirocheta pallida* (1905. Schaudinn, Hoffmann) a szifilisz okozója. E két utóbbi spirocheta felett, hogy nem a B.-ok közé tartozik, újabban vitatják, hogy állati természetűek volnának.

B.-ok okozzák a sertésvészt, tyúkkolerát, sertésorbáncot és még más állatbetegségeket.

A B.-ok, azonkívül, hogy betegséget okoznak, óriási szerepet visznek a természet háztartásában: mondhatjuk, hogy a B.-ok munkáján alapszik az egész szerves világ élete. A B.-ok egészítik ki körré azt a láncot, amelyet az élő szervezetek egymással képeznek, s melyeknek együttélése, — symbiosisa azon körfolyamaton alapszik, amelyet az anyagok bennök végeznek. Minden szerves anyagot a B.-ok alakítanak át a növények által felhasználható formába, a növények által átalakított anyagból élnek az állati szervezetek; az állati és növényi szervezetek produktumán élősködnek a B.-ok. Ezért a B.-oknak óriási mezőgazdasági jelentőségük is van (l. *Talaj, Trágyázás*).

Az irodalom óriási volta miatt nem lehet még a legkiválóbb műveket sem felsorolnunk; csak két igen jó könyvet említünk meg: *C. Günther,* Bacteriologie (VI. kiad. 1906, Leipzig); *Kolle-Hetsch,* Die exp. Bakt. u. d. Infektionskrankh. (2. kiad. 1908). Ezekben megtalálható az egész irodalom.

Baktériumgazdák (ném. *Bacillenträger)* v. *bacillusszállítók, terjesztők,* azok az egyének, akik teljesen egészségesek és mégis nagymennyiségű *betegségokozó baktériumot hordoznak magukban.* Vannak pl. egyének, akiknek valamikor tifuszuk volt és utána hónapokig, állítólag évekig tele van a székük tifuszbacillusokkal. Az illetők teljesen egészségesek s a velök érintkezők megkapják a tifuszt. Az ilyen B. öntudatlanul a legveszedelmesebb terjesztői a betegségnek; egy tifuszgazda pl. ha mint alkalmazott valamely nagy tejgazdaságba kerül, beolthatja a bacillust a tejkezelőgépekbe s így hirtelen fellépő egész tifuszjárványnak lehet okozója. A járványos nyakszirtmerevedés terjesztésében is, úgy látszik, nagy szerep jut egészséges B.-nak, akiknek orrában és garatmandulájában a betegséget okozó ú. n. meningokokkuszok tenyésznek.

Baktériumos mézgásodás (növ.), l. *Mézgásodás.*

Bakteriuria (gör. *bakterion,* pálca, mint a legapróbb, rendesen pálcika- és gömbalakú élőlények gyüjtőfogalma, *ure,* vizelet). Baktériumok igen nagy mennyisége által felhősen megzavart vizelet, mely egyéb kóros alkotórészeket látszólag nem tartalmaz. A tiszta pohárban felfogott vizelet állásközben nem tisztul meg, annak dacára, hogy üledék képződik, hasonlít a megtört borhoz. A húgy- és ivarszervek (l. o.) egyes szakaszainak lappangó és még baktériumtartalmú gyuladásait kisérő állapot. Bizonyos belső gyógyszerek adagolása által könnyen kedvezően befolyásolható, végleg azonban csak az említett lobos gócok gyógyulásával, ill. gyógyításával szűnik meg, azaz szüntethető meg.

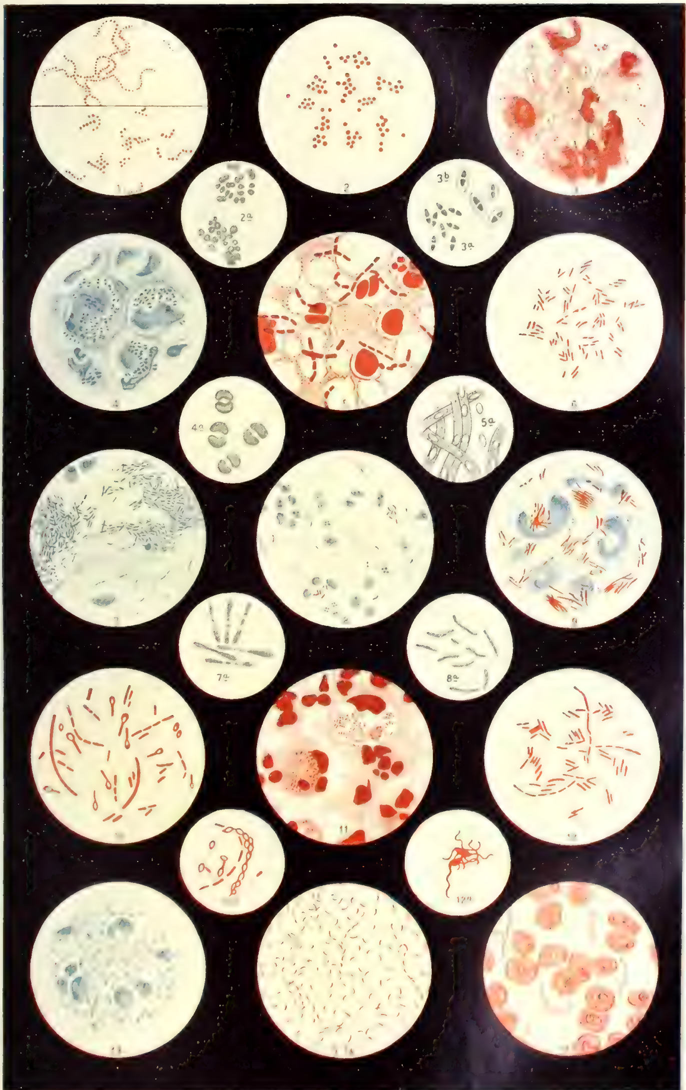
Bakteroid szövet, a Bacillus radicicola *(Rhizobium leguminosarum)* által a pillangós virágú növények gyökerein létrehozott gumócskák azon szövetének régi keletű neve, amely szövet vereslő sejtcsoportból áll; ezekből nyomás alatt tejszerű zavaros nedv ömlik ki, a sejttartalmat alkotó pálcikaalakok tömege.

Baktiárok, l. *Bakhtjárok.*

Baktoform, gyantaszappanokból álló olajsűrű dezinficiens, mit 1—2% vizes oldatban használnak.

Baktria (v. *Baktriane),* az óperzsa birodalom egyik legészakibb tartománya az Oxus középső folyása mentén; fővárosa *Baktra* (ma Balch), a Baktrusnak, az Oxus egyik mellékfolyójának partján. E kitűnő lótenyésztő vidék kezdetben nemzeti királyok alatt volt, később a perzsa királyság igen fontos ÉK.-i része, melynek szatrapái nagyobbrészt királyi hercegek voltak és meglehetősen függetlenek. Innen terjedt el Zoroaszter vallása és szent könyve, az ó-B.-i nyelven írt Aveszta. Nagy Sándor birodalmához is tartozott; halála után természeti fekvése következtében Diodotos helytartó izgatására elszakadt a Seleukidák birodalmától és külön görög nemzetiségű királyoknak hódolt (Kr. e. 256), kik hatalmukat 180 körül még az indusmenti országokra is kiterjesztették. A parthusok hatalmának növekedése és szkitha

BAKTÉRIUMOK.

betörések B. önállóságának véget vetettek (Kr. e. 165 körül). Amennyire történeti forrásaink B.-ról szólnak, a Kr. u. I. sz.-ban a birodalom nagy részén a parthus eredetü Gudopheres uralkodott; Kr. u. 200-ig a «turuska» v. indo-szkitha dinasztia volt a vidék ura, majd a fehér hunnok foglalták el, ezeket azonban a görög kultúra e végpontján a Sassanidák és altáji turkok kiirtották. A Sassanidák bukása után (642) az ország az arab kalifátushoz tartozott, a X. sz.-tól kezdve különböző török és mongol dinasztiákhoz, azután az afgánokhoz. A «Seibani» nevű bokharai uralkodóház (1500—1599) B.-t jelölte ki a trónörökös székhelyének, szintúgy az Asztrachanidák (1599—1785), akiktől az afgán Timur sah elfoglalta (1773—1793). A bokharai özbég fejedelem, Mir Ma'aszûm, visszafoglalta, s azóta B. majd Bokharához, majd Kabulhoz tartozik. Az utolsó évtizedekben néhány tudós (Gérard, Burnes, Honigberger, Keramat Ali) beutazta az országot, megvizsgálták régiségeit, összegyüjtötték régi pénzeit, melyeken részben görög, részben indus a felirat. B. emlékei közt legfeltünőbb az ú. n. *tope*, egy érdekes, a római toronyalakú sírokhoz hasonló kőépítmény, talán síremlék, talán Buddha tiszteletének emlékei. Az ország szélén, a Kabultól ÉK.-re eső síkságon és egy dombláncolaton mesterséges emelkedések hosszú sorát lehet látni napon szárított vályogból alkotva, s a falak vastagsága legalább 17 l. volt. V. ö. *Wilson*, Ariana antiqua (London 1841); *Sallet*, Die Nachfolger Alexanders des Gr. in B. und Indien (Berlin 1879); *Lassen*, Indische Altertumskunde.

Baktrilla, gúnyneve a hamis trillának, nevezetesen *egy* hang folytonos, mekegésszerű kilökésének, ahelyett, hogy két hang egyenletes fürgeséggel váltakoznék.

Baktüttös, kisk. Zala vm. novaji j.-ban, (1900) 590 magyar lak.; u. p. Bak, u. t. Tófej.

Baku, 1. orosz kormányzóság a Kaspi-tenger partján; nagyobbára nem független vagy perzsa fennhatóság alatt álló tartományokból (Talis, Sirván, Seki Kuba khánságokból) keletkezett, amelyeket az 1813. gulisztáni szerződés biztosított Oroszországnak. 1867. újra alakították (1859-ig neve: Semakha volt). Határai: a Kaspi-tenger, Dagesztán, Jelizabetpol kormányzóság és Perzsia. Területe 39,300 km². A Kaukázus középső lánca és ennek kiágazásai borítják É.-on és középső részét; D.-en a Sirinkum és a Mugan-steppe terül el; magasabb hegycsúcsok: a Sach-dagh (4252 m.), Baba-dagh. (3037), Dibrar (2210). Vizei a Kur és ennek mellékvizei: az Arasz és Bulgari. Klimája egyes részeiben a magasság szerint különböző. Legmelegebb a Kur környéke. Termékek: buza, rozs, sáfrány, gyapot, rizs, különféle gyümölcsök, főképen szőllő. Az állattenyésztés is sok embert foglalkoztat, köztük sok nomádot. Virágzó a halászat is. Legtöbb jövedelmet a kőolajforrások hajtanak. A (1909) 891,300 lakos között legtöbb a siita mohamedánus, a perzsa, tatár és turkomán; továbbá örmény és orosz. A hat kerület: B., Kuba, Lenkoran, Semakha, Gokcsaj és Dzsevat.

2. *B.*, az ugyanily nevű kormányzóság és kerület székhelye Apseron-félsziget D.-i részén, a Kaspi-tenger patján, vasút mellett, (1900) 179,133 tatár, örmény, orosz, perzsa és zsidó lak. A város D.-i része (Bajilov Missz) az európai negyed, itt van a kormányzó palotája, az admiralitás, kaszárnyák, Cicianow orosz herceg emlékszobra; az É.-i rész (Cserni Gorod) a petróleumipar középpontja, szűk, piszkos utcákkal. A város melletti dombon van a tüzérségi arzenál (I. Abbasz mecsetnek építtette) és II. Abbasz egykoron nagyszerű palotájának romjai. A petróleumiparon kívül jelentékeny a malomipar (11 gőzmalom), kénsav-, dohánygyártás, ehhez járul egy nagy mechanikai műhely és hajógyár. A már régóta ismeretes nafta-források a város közelében Balakhani, Szabuncsi, Romani és Bibi-Ejbat falvaknál fakadnak. Az egész nafta-területet 6000 ha.-ra becsülik, amiből eddig csak 500 ha.-t bányásznak. A naftabányászat ezelőtt monopólium volt a kormány kezében; jelenleg a Nobel testvéreké és a Rothschildoké. Az évi termelés értéke volt 1906-ban 454·9, 1907-ben 479·5 és 1908-ban 467·1 millió angol font. Szurakhani falu mellett a nagyszerű B.-i örök tüzek, a földből kiömlő égő gázok (bányagáz, CH_4), amelyek a parszik különös tiszteletének tárgyai; mellettök tűzimádó-kolostor épült. B. a VIII. sz.-ban az araboké, később a sirváni khánoké, a XVI. sz.-tól kezdve pedig a perzsáké volt. 1806 óta végleg az oroszoké. 1902-ben nagy földrengés pusztította. 1903-ban pedig a petróleumforrások gyuladtak meg. Az akkori kárt 30 millió rubelre becsülik. V. ö. *Marvin*, The region of the eternal fire (új kiadás London 1891).

Bakuba, afrikai négertörzs a Kongo mellékén, a d. sz. 4—6° és a k. h. 20—22° között, a Luala folyó középfolyásánál. Tudatos törzsi szervezet alatt, rendezett tiszta falvakban jólétben élnek s őstermelés mellett iparral foglalkoznak.

Bakuelle, l. *Bagielle.*

Bakufu, a japánoknál a főhadparancsnok sátrát jelenti; eredeti jelentése a. m. a kárpit mögött. Ezzel jelezték 1868-ig, a sogun-kormányzat bukásáig (l. *Japán*, története) a fennállott kormányrendszert.

Bakulometria (lat., gör.), távolságoknak és magasságoknak pálcák segítségével való mérése szögmérő eszközök nélkül. Ez az eljárás nem pontos, de mert gyorsan célhoz vezet, elég jól használható oly tárgyak (pl. tornyok, fák, stb.) magasság-meghatározására, melyeknek lábához férhet a megfigyelő. Ha szemünket a lemérendő tárgy lábától ismert távolságra lehetőleg közel a földhöz illesztjük és a tárggyal lehetőleg párhuzamos pálcát a szem és a tárgy látóvonalában betűzetünk úgy, hogy a pálca és a lemérendő tárgy csúcsa egymást fedje, akkor a tárgy és pálca, valamint ezeknek a szemtől való távolsága két hasonló háromszöget képez, melyben a tárgy magassága úgy áll a pálcához, mint annak távolsága a szemtől a pálca távolságához. Kényelmesebb a pálca és a tárgy árnyékának hosszát megmérni. Régente, szögmérő műszerek hiányában, az asztronómiában is csupán B.-s módszerekkel mérték a szögeket trimetrummal v. a Jakab-botjával. L. *Asztronómiai műszerek.*

Bakumu, nagy néger néptörzs a keleti Kongomedencében, a felső Kongo és a nagy afrikai árok tavai közt.

Bakundu, több törzsből álló bantu néger nép Kamerunban mintegy 90 helységet alkotnak.

Bakunin *Mihály*, orosz agitátor, szül. Torzsokban a tveri kormányzóságban 1814., megh. Bernben 1876 júl. 1. Tipikus alakja és egyik előkelőbb képviselője annak a folytonosan lappangó forradalmi áramlatnak, melyet általában és közönségesen nihilizmus (l. o.) néven ismerünk. Tanult, felvilágosult ember, akit nemcsak szenvedély, hanem meggyőződés vezetett az agitátori tevékenységben. Előbb a pétervári tiszti iskolát végezte, kis ideig mint tisztjelölt szolgált is a hadseregben, majd atyai nemesi birtokára ment s 1838–40-ig bölcsészeti tanulmányokkal foglalkozott. 1841-ben Berlinbe ment. Ezek után *Elysard* álnév alatt irogatott a Deutsche Jahrbücherbe s 1842. Drezdában telepedett meg, de az orosz kormány álneve dacára felfedezte őt s üldözőbe vette. Parisba ment, ott sok jeles emberrel megismerkedett, de Oroszország kérelmére kiutasították. Az orosz kormány 10,000 ezüst rubelt tűzött ki a fejére s ő kénytelen volt Brüsszelbe menekülni; majd részt vett Berlinben a márciusi zavargásokban s 1848. a prágai szláv kongresszuson, mindenütt agitálva. Az 1849. Drezdában kitört forradalomban tevékeny részt vett s tagja volt a forradalmi kormánynak; később innen a kormánnyal együtt Chemnitzbe menekült, itt azonban elfogták s előbb Drezdába, majd Königsteinba hurcolták és halálra itélték. A halálos itéletet azonban nem hajtották rajta végre, hanem élethossziglan tartó fogságbüntetésre változtatták. Majd kiszolgáltatták Ausztriának s az olmüci hadi törvényszék felségárulás miatt ismét halálra itélte; de ezt a büntetést is halálig tartó fogságra változtatták. Ennyi viszontagság után az osztrák kormány utoljára is kiszolgáltatta őt Oroszországnak. Szibiriába kényszermunkára hurcolták, de utóbb a kényszermunka alól felmentetvén, mint egyszerü számüzött telepedett meg az Amur-vidéken. Innen sikerült neki családja visszahagyásával egy amerikai hajón Japánba szökni, s Kalifornián át Angliába menvén, újra kezdte agitációit. Összeköttetésbe lépett Herzen Sándorral, a hírneves orosz publicistával, aki szintén Londonban lakott, s ezzel együtt a Kolokol (Harang) című folyóiratot szerkesztette. — B. rendkívül szenvedélyes és türelmetlen ember lévén, terveivel legtöbbször a szélsőségekig ment s e miatt elvbarátai is visszahuzódtak tőle. Elöregedvén, utolsó napjait Genfben, Locarnóban és Bernben töltötte, ahol meg is halt. Főmunkája a *Goszudarsztvennosztyi Anarchija* (Államiság és anarchia); kisebb műveinek gyüjteménye és levelezése halála után jelentek meg: Fédéralisme, socialisme et antithéologisme; Lettres sur le patriotisme; Dieu et l'État (Paris 1895); Sozialpolitischer Briefwechsel mit A. Herzen und Ogarjov, herausg. v. Dragomanov (Stuttgart 1895). V. ö. *Laveleye* E., B., a világfölforgatók apostola (Bpest, 1880).

Bákunja, a bántu négerek népcsaládjának nyugati ágához tartozó nép neve.

Bakuri, l. *Baccahiri*.

Bakvéna, a becsuánok egyik törzse, mely arról híres, hogy már régóta (az európaiakkal való érintkezések előtt) ismerte a himlőoltást, csakhogy a B.-k nem tehénnyirkot, hanem bizonyos állati hulladékrészt ojtottak a homlok bőrébe, amit maiglan is gyakorolnak. L. *Becsuánok*.

Bákviri (magyarul: cserjés, csalitos ember), a Kamerun-hegységben lakó világosabb testszínű afrikai bennszülött nép neve.

Bakzás, l. *Bak*.

Bal, ellentéte a *jobb*, az emberi v. állati test páros tagjai vagy szervei közül az, amely a szív oldalán van; minthogy a balkéz rendszerint ügyetlenebb, tehát közfelfogás szerint rosszabb a jobbnál, átvitt értelemben a *bal* rosszat, kedvezőtlent is jelent, mint pl. balhit, balsors, baleset, baljóslat stb.

Bál v. *táncvigalom* (ol. *ballo*, a «ballare» táncolni szóból), nagyobbszámú társaság mindkét nemü tagjainak találkozója ünnepies táncra. Hosszabb tartamú, fényesebb és szigorubb etikettű, mint a rendes *táncmulatság* (franc. *thé dansant*). Újabbkori keletkezésű; az ó- és középkorban a nők zárkózottabb társasélete miatt ismeretlen; akkoriban a táncoknak inkább vallásos szinezetük volt. A művészi, mutatványos tánc a XIV. sz.-ban olasz szinpadokon jelen meg először s még sokáig v. magán v. páros tánc formájában mutatványként él tovább. Legkorábbi bálok a XII. Lajos tiszteletére Milanóban, majd 1385. VI. Károly és Bajor Izabella nászának alkalmából Amiensben rendezett nyilvános, nagy táncmulatságok voltak. A nőknek táncra alkalmatlan, feszes ruházatán Medici Katalin változtat, de a könnyű, kivágott ruhához védekezésül divatba hozza az olasz eredetű *álarc* viselést (bals en masques). A mai bál divatossá és szokásossá XIV. Lajos alatt válik s 2 század alatt elterjed Európa összes udvari ünnepségein. Ezek is mind feszes ceremóniák között folytak le, az arisztokrácia utánozta (első általuk rendezett bál 1715. bal de l'Opéra). Újabban mindenütt engedett feszességéből. A rendes jogcím: a «jótékony cél» alkalmat adott a polgári elemnek is, hogy ezeken részt vehessenek. Míg régen a szinpadi eredetre utaló egyes és páros táncok lejttettek mutatóba, ma a tömegtánc a szokásos.

Bál *(Ballen)* a. m. csomag, kötés, számolóegység papirosra és más árúkra. 1 bál papiros ma = 10 rizsma = 100 konc = 1000 füzet = 10,000 ív (régebben = 10 rizsma = 200 konc, 1 konc pedig irópapirosból 24, nyomtató-papirosból 25 ív). 1 bál levélpapiros = 10 rizsma = 400 konc = 9600 negyedrétű v. 19,200 nyolcadrétű ív. 1 bál posztóra néhol 10, máshol 12 véget, 1 bál bőrre 20 kötést, bagariabőrből pedig 220 darabot számítanak. Németalföldön a bál mint kereskedelmi súlyegység (= 95·25 kg.) van elfogadva. 1 bál gyapot súlya amerikai árúból kb. 197 kg., keletindiaiból 170, braziliaiból csak 70 kg., egyiptomiból kb. 270 kg., más fajtából kb. 77 kg. 1 bál fahéj Cejlon szigetén = 100 angol font = 45·359 kg.

Bala, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1900) 1179 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Mezőörményes.

Bala, 1. helység Merioneth angol grófságban, Észak-Walesben, az ugyanilyen nevű tó partján, (1901) 1544 lak., az independensek és metodisták egy-egy szemináriumával, vaj- és sajtkereskedéssel.

Vidéke természetes szépségekben igen gazdag. — 2. *B. Llyn*, Wales legnagyobb tava, 20 km. kerületü. Tegidnek vagy Plemblemerenek is hívják. A Dee folyik rajta keresztül.

Bala *Vince*, Hunyadi János bizalmas embere, váczi püspök. Titkára, majd tanácsosa volt Hunyadinak, akinek a váradi és gyulafehérvári kanonoki jövedelmet köszönhette. Miután Bereg vmegyében mint főispán működött, 1450. püspökké tették. Harcias ember létére Hunyadi Jánost több hadi vállalatában támogatta. V. ö. *Décsényi* Gy., Kutatások a római Datariá-ban, Századok, 27. köt.

Bálaám, l. *Bileám*.

Balabac, a Filippi-szigetek (l. o.) egyike; 358 km². Kikötőhelye Cape Melville.

Balabanov, *Marko*, bolgár politikus és író, szül. 1837. Kliszurában. A jogot Párisban végezte és mint ügyvéd Konstantinápolyban működött. Konstantinápolyban 1874 Viek (század) c. alatt politikai lapot indított. Később Balgarszki Knyizsnici c. alatt kéthetenként megjelenő folyóiratot szerkesztett. A bulgáriai török vérengzések után Londonban és Párisban a kormányoknál és a sajtóban a hatalmak intervencióját igyekezett kieszközölni. A török-orosz háború után a tirnovói nemzetgyűlés tagja és a konzervativ párt vezére lett. 1882-ben az államtanács alelnöke, 1883—84-ig külügyminiszter volt. Politikai munkákat írt és több francia könyvet fordított bolgár nyelvre.

Balade, kikötő Új-Kaledonia (l. o.) francia gyarmaton.

Baladin, a legrégibb francia szinházak bohócainak volt a neve. Ezek a legnépszerübbek voltak a XV—XVI. sz.-ban. Erkölcstelen néma játékaik és táncaik miatt a B.-eket utóbb az egyház kiközösítette.

Balaena (állat), l. *Cetek*.

Balaeniceps *Gould* (állat), a gázlómadarak (Pelargoherodii) csoportjába tartozó afrikai madárnem. L. *Papucscsőrű madár*.

Balaenidae (állat), a halcsontos cetek *(Mystacoceti)* egyik családja. L. *Cetek*.

Balaenopterinae (*barázdás bálnák*, állat), a bálna-félék egyik alcsaládja. L. *Cetek*.

Balafánt, magyar fehérszemű szőllőfajta, mely Tokaj-hegyaljáról származik. Fürtje vállas vagy hengeridomú, tömött; bogyói nagyok, hosszukások, vastaghéjuak, levesesek; a bogyó héja igen fanyar. Érése késői; rövid metszés mellett jól terem. Bora tartós és megérve tüzes.

Balafre (franc., ejtsd: baláfr) a. m. sebhely, forradás (az arcon); *Le Balafré*, Guise Ferenc herceg mellékneve, l. *Guise*.

Balaganszk, Irkutszk szibériai kormányzóság hasonló nevű kerületének székhelye az Angara balpartján, 1300 lakossal.

Balaghat, az indiai brit Central-Provinces egyik tartományának kerülete, 400,000 hindu lak. Területén vasércet, antimont és aranyat találnak. Fővárosa Burha.

Balaguer (ejtsd: balager), kerületi székhely Lerida spanyol tartományban, a Segre partján, (1900) 4938 lak. D.-i végében kezdődik a Llanos de Urgel nevű síkság. A spanyol örökösödési háborúban 1703. III. Károly elfoglalta, de 1711. V. Fülöp győzelme után újra elhagyta.

Balaguer, *Victor*, híres spanyol-katalán költő, történetíró és államférfi, szül. Barcelonában 1824 dec. 11., megh. 1901 jan. 14. Madridban. Jogot tanult, de arról lemondva, a múzsa és politika szolgálatába szegődött. A katalán irodalom újjászületésének egyik legkiválóbb előharcosa s mint ilyen megindítója és serkentője annak a mozgalomnak, amely a barcelonai virágjátékok (Jochs Florals) felújítását tűzte ki célul. Katalán hazafias, vallásos és szerelmi költeményeivel nagy sikert és kitüntetéseket aratott. Történeti drámái (Los Pirineos, La sombra de Cesar stb.) a maguk idejében szintén feltünést keltettek, sőt az első Fastenrath fordításában németül is megjelent. Történelmi művei közül ma is haszonnal forgathatók: Estudios históricos y politicos (1876); Historia de Cataluña (1886—89, 11 köt.) és főleg Historia politica y literaria de los trovadores. Összes művei több mint 30 köt. tesznek ki. A «montserrati trubadur» politikai szereplésében a haladó és liberális párthoz tartozott. Szenátorrá történt kinevezéséig Villanueva y Geltrú városnak volt állandó képviselője. Mint tengerészeti miniszter alapította a gyarmati múzeumot (1887). Összes vagyonát a villanuevai múzeum-könyvtárra hagyta, melyet ugyancsak ő teremtett meg. Magyarra Kőrösi Albin fordított költeményeiből.

Balahisszár, a kisázsiai Angora tartományban levő Pessinus város romjainak neve. Leghíresebb műemlékei Kybele-temploma, az akropolisz, szinház és hippodromosz.

Balais (franc., ejtsd: bálé, *balasrubin*), drágakő, nem egyéb mint rózsavörös *spinell*.

Balajt, kisk. Borsod vm. szendrői j.-ban, (1900) 584 magyar lak., u. p. és u. t. Edelény. Határában aranyrégiségeket találtak.

Balajthy, 1. *Máté*, szül. Jászapátiban 1732., halálának éve bizonytalan. Papi pályára lépett; Bécsben Holltól csillagászatot tanult; 1761. Egerben mint a matematika tanára működött s egyszersmind a csillagvizsgáló igazgatója volt; később kunszentmiklósi plébános és címzetes kanonok. Fő műve: *Institutiones arithmeticae*. (Agriae 1765).

2. *B.*, *Robert*, szinész, szül. 1860. Bécsben. 1910-ben a bécsi Burg-szinház előrendű tagja lett. Erőteljes, realisztikus alakok ábrázolására ma a németek egyik legismertebb szinésze.

Bálák, Cippórnak fia, a moabiták királya, aki Mózes IV. könyvének elbeszélése szerint elhítta Bileámot, egy pogány prófétát, hogy megátkozza az izraelitákat; de Bileám kénytelen volt az átok helyett áldást mondani reájuk. Az elbeszélésnek tendenciája: bemutatni a pogányoknak az izraelitáktól való félelmét s hirdetni isten népének nagy dicsőségét, amely még a pogány prófétát is áldásra kényszeríti.

Balakhani, l. *Baku*.

Balakhna, j.-i székhely Nizsnij-Novgorod orosz kormányzóságban a Volga partján. (1897) 5037 lak., földmíveléssel, téglaégetéssel.

Balákirjev, *Milij Alexejevics*, orosz zeneszerző, szül. Nizsnij-Novgorodban 1837 jan. 2., megh. 1910 máj. 28. Szent-Pétervárott. Az új orosz zenei

zenekar egyik feje. Miután 1865. nagy sikerrel hangversenyezett Szt. Pétervárott mint zongoravirtuóz, ugyanott ingyenes zeneiskolát alapított, melyet 1872-ig vezetett, rendezte az orosz zeneegylet hangversenyeit s a cári énekkar igazgatója lett. Művei nagyobb részét orosz és cseh témákra írt nyitányok, zongoraszerzemények, dalok stb. teszik. Átírta két zongorára Beethoven quartettjeit is. Orosz népdalgyüjteménye (1866) nevezetes.

Balaklava, kis város és kikötő Krim-félsziget déli részén, az orosz Tauria kormányzóságban, (1897) 1274 nagyobbára görög lak. Kikötőjét magas hegyek környékezik s bár benne a víz mindig csendes, nagyobb hajók horgonyzó helyéül meg sem alkalmas. B.-tól Ny.-ra van a Szt.-György kolostor. Állítólag ennek helyén volt Artemisnek temploma, melyben Iphigeneia papnóskodott. B. kikötőjét már az ókoriak ismerték Portus Symbolorum néven. A középkorban a genovaiak tartották megszállva s Bella Calanak hívták. 1475. a tatárok foglalták el; 1783. Oroszország birtokába került s 1854. a krimi háborúban B. mellett az angolok és oroszok közt heves összeütközés történt, mely az előbbiek vereségével végződött.

Bálála v. *bakalahari* (magyarul pusztabeli), a délafrikai kálahári pusztákon tengődő, testileg és lelkileg elsenyvedt kibrahó-nép.

Balalajka, népies pengető hangszer, mely Oroszországban van elterjedve. A gitárhoz hasonlít; két, három bélhúr van rajta (két húr ugyanegy hangot ad, a harmadik az alsó quintre van hangolva).

Balalény, kisközség Bihar vm. vaskohi j.-ban, (1900) 313 oláh lak., u. p. és u. t. Szudrics.

Balambangan, 1. sziget Borneótól É.-ra, amelyen az angolok több ízben (1769. és 1803.) megkisérlették hadi állomást szervezni. B. Szulu maláji királyság része. — 2. *B.*, *Blambangan* vagy *Banjuvangi*, város Java sziget DK.-i csúcsán, 16,198 lak., fontos kikötő, kereskedelme igen élénk, az Európát Ausztráliával összekötő távíróvonal állomása.

Balambér *(Balamir)*. A húnok első ismert királya, akit azonban egyedül csak Jornandes említ (De rebus Geticis, 24. fej.). Az ő vezérlete alatt keltek át a húnok 374. a Volgán s először a Don melléki pusztaságon tanyázó alánokra ütöttek és csekély ellentállás után ezeket magukkal ragadva, a Don és Dnyeper közti keleti gótokat támadták meg, kiknek agg királya, Hermanarikh (l. o.) hasztalanul akarta feltartani a népek ezen viharát, megveretett s fájdalmában megölte magát; az a sokféle nép pedig, melyet hosszú uralkodása alatt a Dontól a Dnyeperig s a Fekete-tengertől a Balti-tengerig uralma alá hajtott, meghódolt a húnoknak. Ezután a nyugati gótokra került a sor: ezek a Dnyeper mögé vonultak Athanarikh királyukkal, de egy csapat hún, átgázolva a folyón, egy éjjel fölverte a gót tábort s maga Athanarikh is alig tudott menekülni. Rövid idő leforgása alatt B. a Volgától az Al-Dunáig mindent meghódított s az Al-Duna mellékén ütötte fel sátorát.

Balan, *don Pietro*, olasz történetiró; szül. Estében 1840 szept. 3. Az egyházi pályára lépve, egy ideig katolikus lapokat szerkesztett. 1879-ben vatikáni levéltáros lett, 1883-ban elhagyta állását, hogy kizárólag történetírói munkásságának éljen. Műveiben erős katolikus szellem nyilvánul. A legfontosabbak: I precursori del razionalismo fino a Lutero, Pio IX., la Chiesa e la rivoluzione, Storia di Gregorio IX e de' suoi tempi, Storia d'Italia (7 kötet), La politica di Clemente VII., Clemente VII. e l'Italia de' suoi tempi.

Balánbánya, Csíkszentdomokoshoz tartozó telep s élénk bányahely Csík vm. felcsíki j.-ban, regényes fekvésben az Olt mellett, mely innen nem messze ered; (1900) 316 magyar lak. A fölötte elterülő hegység (Balánhavas), mely az országban a legtöbb rezet szolgáltatja, csak 1818. évben telepíttetett be a csíkszentdomokosi bányaigazgatóság által; évenként 700 métermázsa kitünő minőségü rézére kerül napfényre; a bányákból kifolyó cementvízből a rezet ócska vas behelyezése által nyerik. A bányák az első erdélyi rézbányatársulat tulajdonai. U. p. és u. t. Csíkszentdomokos.

Balance, l. *Egyensúly*.

Balancé (franc., ejtsd: balañszé, ném. *Schwebeschritt*), lebegő táncélépés, mely pl. a francia négyesben is gyakran előfordul, hol mindannyiszor a «fordulót» (tour de main) előzi meg.

Balance-dock v. *balance-medence* a. m. úszó dock vagy úszó medence, l. *Dock*.

Balance-kormány, l. *Kormány*.

Balancier (franc., ejtsd: balanszié), nagy emeltyű, mely vízszintes tengely körül himbálódik. Az erő felvételére szolgál, úgy hogy azt egyik végével felveszi, a másiknál pedig a kellő fokozásban kisebbítve vagy nagyobbítva átadja. Ha kivételesen arra szolgál, hogy valamely gépen váltakozó irányban mozgó tömeget a másik ágára akasztott hasonló súlyú tömeggel ellensúlyozzon, akkor neve ellensulyozó B. A gőzgépeken eleinte a B. segélyével alakították át a dugattyú váltakozó irányú egyenes mozgását a főtengely forgatását előidéző forgó mozgássá. Ilyen gőzgépeket még ma is találunk, különösen bányákban a bányavizek szivatytyúzására. Ezen gépeket az olyanokkal szemben, melyeken az erőt a dugattyúruddal kapcsolatban álló hajtórúd adja át a forgattyúnak, *balanciergőzgépeknek* nevezik. Ilyenek voltak a Newcomen által készített első gőzgép és a Watt által tökéletesített Watt-féle gépek.

Balanciroz a. m. egyensúlyoz, egyensúlyban tart, majdnem labilis (esékeny) egyensúlyban levő tárgyat. B. pl. a kötéltáncos azáltal, hogy tagjainak a kezében tartott tárgyaknak mozgatásával testének súlypontját mindig függőlegesen a kötél felett tartja.

Balander, lapos, egyárbocos hajó Hollandiában.

Balanidae, a kacslábú rákok (Cirripedia) rendjében, a fedősök (Operculata) csoportjából való állatcsalád, melynél a rák-jelleg annyira elmosódott, hogy *Cuvier* sem ismerte föl és rokonságúkat a puhatestüek (Mollusca) közt kereste, amiben mészhéjaik, melyek némely fajon nagyon hasonlítanak a kagylóhéjhoz, könnyen félrevezethették, Mintegy 71 élő faja ismeretes 7 nemből, s ezek mind tengeriek. L. *Kacslábú rákok*.

Balaninus, l. *Mogyoróbogár*.

Balanitis (görög *balanosz: makk*), makkgyúladás. A férfi-hímtag végét képező ú. n. makk

bőrének lobosodása. Mint önálló bántalom nem igen észlelhető; rendesen a makk és az azt fedő előbőr együttes bántalma gyanánt, mint *balanoposthitis* fordul elő és ezen testrészek hiányos tisztogatása, különálló fertőzése folytán erőltetett közösülés stb. után, vagy mint általános húgyszervi fertőző bántalmak következményes megbetegedése, leginkább a kankós fertőzés szövődményeként. Tisztogatás és enyhe fertőtlenítő szerek alkalmazása mellett könnyen gyógyul, elhanyagolt esetekben néha a beálló nagyfokú duzzadás (fitymaszűkület, l. o.) miatt műtét szükséges.

Balanoglossus (állat), a makkos férgeknek *(Enteropneusta)* egyik neme. Fajai egytől-egyig a tengerben élnek. L. *Makkos férgek.*

Balanophoraceae (növ.), a kétszikűek családja, melynek 40 faja főkép tropikus erdők és szavannák lakója, ahol számos faj különböző fák gyökerén élősködik. Többnyire gumószerű rhizomájuk nyúlványokkal függ össze a gazda növény gyökereivel. Sok keményítőt v. viaszszerű balanophorint tartalmaznak. Apró virágaik fejecskeszerű vagy torzsavirágzatban vagy fürtben állnak, mely a rhizomából tör elő. Egyes génuszok (*Balanophora, Langsdorffia, Thonningia*) gyantaszerű anyaguknál fogva hasznosak. A B.-t Európában csak a Korzikán és Spanyolországban előforduló *Cynomorium coccineum* L. képviseli.

Balanoposthitis, l. *Balanitis.*

Balantidium coli *Malmst.* (állat), a csillós ázalékállatok *(Ciliata)* egyik faja. Teste gömbölyű v. tojásforma; nagy magja (macronucleus) vesealakú, olykor oválís, kis magja (micronucleus) gömbölyű. A házi sertés és olykor az ember vastagbelében fordul elő. A búvárok egy része szerint emberben a *B.* súlyos bélnyálkahártyagyuladást, súlyos lefolyású hasmenést okoz.

Bálántok, nyugatafrikai szudán-néger törzs, Senegambiában, a Kasamanze és Geba folyók között. Sötét bőrüek, középtermetüek és erőteljes testalkatuak; végtagjaik aránytalanul véznák; orruk nem annyira belapított, mint a többi négereké; homlokuk erősen hátrafutó; kicsiny és fénylő szemeik vérengző tekintetet kölcsönöznek amugy is vad kifejezésű arcuknak. A férfiak gyapotból készült nadrágot hordanak, a nők csupán ágyékkötényt. Nagy ökörcsordáik vannak, de ökörhúst mégis csak halotti torokon esznek. A férfiak a pálmabort mindenek fölött kedvelik.

Balanus, a kacslábú rákok *(Cirripedia)* rendjében, a fedősök (Operculata) csoportjából a Balanidae-családnak egyik neme, amelynek fajai a tengerpartokon a sziklákra, továbbá kagylókra és rákokra telepedve élnek. Mintegy 50 faja ismeretes. Az Európa körül elterülő tengerekből is ismerjük néhány faját, ilyenek pl. a *B. tintinnabulum L.*, *B. improvisus* Darw. és *B. crenatus* Brug. A cetek különböző fajain más-más B.-faj telepszik meg.

Balanza, egy neme a sziciliai partokon található kétárbocos hajóknak.

Bala-Rámá, a hindu hitregében Vaszu Deva és Rohini fia, Krisna idősebb testvére, ki Visnu 8-ik átváltozása volt.

Balard (ejtsd: —lár), *Antoine Jérôme,* francia vegyész, szül. Montpellierben 1802 szept. 30., megh. Párisban 1876 márc. 30. Kezdetben gyógyszerész volt, később a vegytan tanára a Faculté des Sciences és a Collège de France intézetekben. Ő a bróm felfedezője.

Balart, *Federico,* spanyol költő, szül. 1831 okt. 22. Priegó-ban, Murcia tartományban, megh. 1905 ápr. 12. Madridban, mint a Teatro Español művészeti igazgatója. Költői hírnevét elhunyt hitveséről szóló, mély érzésből fakadó s a miszticizmus kedves ködébe burkolt versgyüjteményével alapította meg, mely 1895. Dolores cím alatt jelent meg. Horizontes c. könyvét is kedvezően fogadták.

Balaruc-les-Bains (ejtsd: bálárük-le-beñ), fürdőhely Hérault francia départementban, Thau parti tó ÉK.-i végében, vasút mellett, (1906) 751 lak. és már a rómaiak korában ismeretes 50° hőmérsékletü sós forrásokkal, fürdőintézettel.

Balás, Nagygájhoz tartozó népes puszta Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1900) 498 lak.

Balás, 1. *Ágoston,* régi magyar énekgyüjtő, székely származású ferencrendi szerzetes, a hittan és bölcsészet tanára és hitszónok, kiadta a csíki ferencrendiek énekes könyvét: *Cantionale Catholicum, avagy régi és új deák és magyar áhitatos énekek* c. alatt 1681. és 1685. *A ker. katolikusok egyházi énekes könyvét* 1719. Csiksomlyón, sok javítással.

2. *B. Árpád* (sipeki), gazdasági író, szül. Oraviczabányán, Krassó-Szörény vármegyében, 1840 szept. 1., megh. Budapesten 1905 máj. 2. Kiképeztetését a bécsi műegyetemen, a magyaróvári gazdasági felsőbb tanintézeten s a selmeczbányai erdészeti akadémián nyerte. Tanulmányainak befejeztével gazdatiszti állást vállalt, aztán a keszthelyi első magyar tannyelvű, akkor orsz. gazdászati és erdészeti felsőbb tanintézet tanára és 1874-től fogva igazgatója volt. Később kir. tanácsosi címmel a magyaróvári gazdasági akadémia igazgatói állására helyeztetett át. 1897-ben megvált a magyaróvári gazdasági akadémia igazgatóságától és Budapesten a mezőgazdasági múzeum igazgatását vette át. Szaklapokban megjelent számos dolgozatain kívül főbb művei: *Magyarországi fontosabb vadontermő és meghonosodott fák és cserjék leírása* (Selmeczbánya 1870); *Általános és különleges növénytermelés alapromai* (Budapest 1876); *Rétmívelés és legelőkezelés alapelvei* (u. o. 1876); *Általános és különleges mezőgazd. növénytermelés.* Hensch Á. közreműködésével (2 kötet, Magyaróvár 1888. és 1889). Továbbá *Magyarország szakoktatási intézményei* (Magyaróvár 1896) c. emlékkönyvet szerkesztette.

3. *B. Elemér* (baróthi,) büntetőjogász, szül. Szamosújvárt 1870 ápr. 14. 1891 óta a bíróságnál működött Kolozsvárt, Nagyváradon, majd Budapesten, ahol 1905 óta kir. ügyész. 1905-ben a kolozsvári egyetemen a büntetőjogból magántanárrá habilitálták. Nevezetesebb munkái: *A halálbüntetésről* (Budapest 1900); *Büntetőjogi reformtörekvések* (u. o. 1901); *A feltételes elitélés kérdése és hazai jogviszonyaink* (u. o. 1902); *A villamos erőszolgáltatás büntetőjogi védelméről* (u. o. 1902); *A sajtótörvény reformjának főbb kérdései* (u. o. 1909); *A magyar büntetőjog tankönyve* (u. o. 1910).

4. *B. György*, cs. és kir. altábornagy, katonai író, szül. Marpatakon (Csík vm.) 1854 máj. 1. A brassói gimnáziumból 1864. a kamenitzi cs. kir. katonai nevelőintézetbe, 1871. a bécsi műszaki katonai akadémiába lépett. 1875-ben hadnaggyá nevezték ki a 2. hadmérnöki ezredben; 1885. századossá lépett elő. 1886-ban a m. kir. honvédség tényleges állományába helyezték át s a Ludovika Akadémiába osztották be, ahol 1895 szept. 31-ig mint parancsnok-helyettes és a törzstiszti tanfolyam tanára működött. Ezután gyorsan emelkedett; 1897. ezredes, 1901 végén a 77. honvéd gyalogdandár parancsnokává, majd vezérőrnaggyá, budapesti kerületi parancsnokká és 1908 máj. 1. altábornaggyá nevezték ki. Több magasrangú katonai rendjel tulajdonosa. B. irodalmi téren is jelentékeny munkásságot fejtett ki. Cikkei a Ludovika Akadémia Közlönyében jelentek meg, amelynek 1888—90. szerkesztője volt. Önállóan megjelent munkái: *Alsóbb földméréstan* (1891); *Az 1866. évi osztrák porosz háborúra* (1894); továbbá *Érsekújvár várépítészeti rendszere és katonai szerepe.*

5. *B. Károly* (sipeki), nemzetgazdasági író, szül. Balassagyarmaton 1877 jan. 4. Előbb bírósági, majd vmegyei szolgálatban volt, 1906. a kassai jogakadémián a nemzetgazdaságtan, pénzügytan és pénzügyi jog tanára lett. 1908-ban a budapesti egyetemen a nemzetgazdaságtanból magántanárrá habilitálták. 1909-ben megalakította a Kassai Magyar Társadalomtudományi Egyesületet. A különböző folyóiratokban megjelent számos értekezésén kívül önálló művei: *A népesedés* (Budapest 1905); *A nemzetközi fizetési mérleg problémájához* (u. o. 1909); *Kivándorlásunk és visszavándorlásunk* (Kassa 1908).

6. *B. Lajos* (sipeki), rozsnyói püspök, szül. 1855 aug. 20. a nógrádvmegyei Becskén. 1879-ben pappá szenteltetvén, miután több helyen segédlelkész volt, 1882. Váczra rendelték ki karkáplánnak, 1885. püspöki szertartó, később szentszéki jegyző és levéltáros, 1889. püspöki titkár lett. 1895-ben váczi székesegyházi kanonokká nevezték ki, Schuster Konstantin püspök oldalkanonokjául választotta és irodaigazgatóvá tette. 1900-ban pápai prelátusi méltóságot nyert; 1904. a papnevelő intézet kormányzója lett. 1905 okt. 17. a király rozsnyói püspökké nevezte ki s u. a. év dec. 21. Rómában maga X. Pius pápa szentelte püspökké.

Balasev (vagy *Balasov*), kerületi székhely Szaratov orosz kormányzóságban, a Khoper balpartján (amely innen kezdve hajózható), vasút mellett, (1897) 12 160 lak., gabona- és faggyukereskedéssel.

Balásfi *Tamás*, pécsi püspök, szül. Kolozsvárt 1580 dec. 3., megh. Pozsonyban 1625 márc. 10. Az ellenreformáció irodalmának egyik leghevesebb vérű, szertelenségekre hajló képviselője. 1607-ben 27 éves korában győri őrkanonok, 1613. boszniai c. püspök, majd szalavári apát és kapornaki prépost, 1618. pozsonyi prépost és egyúttal 1621-től váczi, 1622-től pécsi püspök lett. Irodalmi művei közül legismertebb a *Csepreghi iskola.* V. ö. *Zelliger* A., Egyházi Irók Csarnoka.

Balásházy 1. *János* (balásházi), gazdasági író, szül. Sátoraljaújhelyen, Zemplén vmegyében 1797 márc. 6., megh. Debreczenben 1857 nov. 19. Iskoláit szülőföldjén, Sárospatakon és Löcsén, a jogot Kassan végezte. Keszthelyen a Georgikonban gazdaságot tanult. Ezután gazdálkodással foglalkozott. 1820-ban Pestre helyezte át lakását és ügyvéd lett; majd egy ideig Zemplén vm.-t szolgálta, de 1836. zempléni birtokát eladta, Debreczenbe költözött és Vay Ábrahám gróf jószágigazgatója lett. A Magyar Tudományos Akadémia 1820. rendes tagjává választotta. Különböző folyóiratokban megjelent számos cikkein kívül főbb munkái: *Az okos gazda, vagy gazdasági tudomány* (Pest 1830, 2. kiadása 1833); *A háztartás és mezei gazdaság tudománya* (Debreczen 1838—39, 2. köt.). Több munkája kéziratban maradt fönn.

2. *B. Péter*, családi nevén *Evva* Sári, írónő, *Evva* Lajos (l. o.) leánya, szül. Budapesten 1886 szept. 7. Serdülő éveinek egy részét atyja nógrádvmegyei birtokán töltötte, ahol magánúton végezte gimnáziumi tanulmányait, azután a budapesti egyetem hallgatója lett. Önállóan megjelent művei: *Nővérek, Gloria* és *Egy kis leány gondolatai*, elbeszélések (1907); *Szent Borbála*, regény (1910); *Forrongások* c. regénye (1910) az Új Időkben jelent meg.

Balasov, l. *Balasev.*

Balas-rubin, l. *Balais.*

Balassa (gyarmati gróf és báró). A legrégibb magyar családok egyike, melyről azonban nem tudjuk biztosan, hogy melyik nemzetségből veszi eredetét. A Kathisz nemzetségből való származásához kétség fér, ép így nem bizonyítható, hogy a család a Pilis nemzetségből származik, csak az bizonyos, hogy a Pilis nemzetségből származó Demeter comes rokonságban volt a B.-családdal. A család valószínűleg a XII. század vége felé telepedett meg hazánkban, talán Cseh- vagy Lengyelországból vándorolva be. A családi levéltár adatai szerint a család első okmányilag bizonyítható őse Detre királyi prokurátor volt, ki II. Endre királynak 1229-iki oklevelében fordul elő először. Ez évben adományozza neki a király a Borsod vármegyében fekvő, Borsod várához tartozó Zymhud birtokot. Detréről ez évnél régibb adatunk nincsen. A család a XIII. század első évtizedeiben Liptóban is birtokolt, ahol 1233. Detre comes ifjabb fia, Miklós, II. Endrétől Újfalu birtokot nyeri adománység képen. Birtokolt továbbá a család ez időben Nógrád és Hont vm.-ékben is, itteni birtokaira Detre comes 1236. IV. Bélától új adományt kap. 1246-ban IV. Béla Detre fiának Miklósnak Liptó vmegyében fekvő Újfalu és Palugya birtokait elcseréli a Hont vm.-ében fekvő Gyarmat birtokkal, amelytől a család előnevét vette. E birtokra 1374. Lajos király a családnak új adománylevelet állított ki. A XIII. sz.-ban a család tagjai közül Detre fia

Balassa-család címere.

Miklós a zólyomi főispáni méltóságot viselte, Detre testvére Mihály 1254. említtetik zólyomi főispánnak, míg Detre ugyanez évben szepesi főispánnak mondatik. A család másik ősi fészkét, Kékkő várát alkalmasint a XIII. sz. végén, v. a XIV. sz. elején kapta, mert I. Károly király 1321. Biter utódainak Kékkő, Gyarmat, Szucsán, Várna, Buddin, Lietava és Hricsóra új adományt ad. 1341 körül említtetik a család először a kékkői előnévvel, azontúl a család felváltva a Gyarmati és Kékkői előnévvel él. A család 1561 B. Menyhért személyében bárói rangot nyert, 1664. pedig br. B. Bálint és utódai grófi rangot nyertek, de a családnak ez ága már Bálint fiában kihalt; ép így kihalt br. B. Pál gömöri főispán ága, amely Pál személyében 1721. emeltetett grófi rangra. Báró B. Ferenc (l. alább) 1772. nyert grófi rangot, ez az ágazat 1807. halt ki. A család nemesi ágából 1721. bárói rangot nyert László utódai tartották fenn a bárói ágat egész a XIX. sz. végéig, a magszakadás fiágon B. Sándor bárónak 1899 jún 2. bekövetkezett elhunytával állt be. Bátyjának, Istvánnak leánya, Emma, Ragályi Ferenchez ment nőül, kire legfelsőbb elhatározással apósa bárói rangja átruháztatott és engedélyt nyert, hogy a két család nevét egyesítve (Ragályi-Balassa) viselhesse. A család ősi címere, amely a későbbi rangemelések alkalmával is lényegében megmaradt az 1664-iki oklevél szerint: vörös mezőben köralakban hajlott, farkát szájában tartó arany-vörös arany szárnyas sárkánnyal körülvett szemközt forduló fekete bölényfej. Sisakdísz szemközt forduló koronás fekete sas, ballábával hegyével fölfelé nyilat, jobbjában kivont kardot tart, takaró mindkét oldalról arany-fekete. Rajzunk a család 1772-iki grófi címerét mutatja.

A XIV. sz. közepén a család már-már kihalóban volt, mikor *Balás* újra megalapította. Róla neveztetett Ipolygyarmat Balás-, utóbb Balassagyarmatnak. *B. László* királyi udvarnok volt, állítólag ötször nősült, de gyermekei csak Littvai Fruzinától maradtak. *B. Ferenc* 1492. szörényi, 1504. horvátországi bán. Utóbbi méltóságot azonban nem sokáig viselhette, mert az országgyűlés, azzal az indokolással, hogy Horvátországban birtokai nem lévén, annak bánja sem lehet, megfosztotta őt méltóságától. Mohácsnál II. Lajos király mellett vitézül harcolva esett el. *B. Zsigmond,* elfoglalván a tapolczai apátság és az egri püspökség birtokait, haláláig zaklatásoknak volt kitéve. A XVI. sz.-tól kezdve a család mindinkább előkelőbb szerepet játszik hazánk történelmében. *B. Imre,* Szapolyai János híve, ki őt 1534. Majláth Istvánnal együtt erdélyi vajdává nevezte ki, kapzsisággal vádoltatván, 1540. Majláthtal együtt fellázadt Szapolyai ellen; ezért a tordai országgyűlésen felségsértőnek mondták ki, halálra ítélték, Almás, Léta és Dióď várait pedig elkobozták. Minthogy azonban Szapolyai még ugyanazon évben meghalt, B. elkerülte a büntetést és folytatta garázdálkodásait. Jollehet Izabellának eskudött hűséget, mégis Ferdinánd pártjához csatlakozott, ki 1544. erdélyi főkapitánnyá tette. Megh. 1550. Testvére, *Menyhért*, előbb Szapolyai pártján állott s Hont vmegye főispánja volt, később Ferdinánd híve s 1552. a kir. hadak kapitánya lett. Féktelen, rakoncátlankodó természetű főúr, ki mind Ferdinánd, mind Izabella pártjának sok dolgot adott. Alig esküdött ugyanis hűséget Ferdinándnak, már is Izabellához szegődött, majd ismét Ferdinánd pártjához állott, kinek végre 1561-től állandó híve lőn. Hűségéért Ferdinánd bárói rangra emelte és Tasnád, Szatmár és Nagybánya várával ajándékozta meg. Ettől fogva Ferdinánd vezérének, Svendi Lázárnak, jobbkeze volt s ennek oldalán többször tüntette ki magát a törökök és erdélyiek elleni hadjáratokban. Mikor 1564. B. Hegyalja ellen ment, Szatmáron hagyott nejét, Thurzó Annát István és Boldizsár fiaival és leányával együtt Báthori István váradi kapitány foglyul ejtette. E fölötti bánatukban neje és leánya nemsokára meghaltak. B. meghalt Bécsben 1568 febr. 9. Róla szól a *Balassi Mennihárt árultatásáról, melliel elszakada az Magyar orszagi masodic valaztot Janos kiraltul.* (Abrudbánya 1569, kiadta Karádi Pál, alföldi szuperintendens.) Második fia, *István,* 1570. kiszabadulván Báthori fogságából, Miksa király híve lett, kitől több birtokot kapott. Detrekőn nyomdát állíttatott s itt kezdék nyomatni 1584. Bornemissza Péter egyházi beszédeit. *B. János* már fiatal korában hiressé lett Francesco de Lasso spanyol vitézzel vívott párbajáról, melyben hatalmas és kérkedő ellenfelét legyőzte. 1550. Szolnok várának kapitánya, 1555. pedig a fölkelő nemesség vezére és a bányavárosok kapitánya lett. 1562. már Hont és Zólyom megyék főispánja s mint ilyen Széchény várát vette ostrom alá, de kezén sebet kapván, az ostrommal felhagyott, 1569. rokonával, Dobó Istvánnal együtt pörbe fogták, amiért Szapolyai János Zsigmondot Miksa ellen támadásra hívta fel. Börtönbe vetették, ahonnan kiszabadult. 1572. az országgyűlés közbenjárására kegyelmet kapván, 1574. királyi főajtónálló és a felebbezési ügyek vizsgálója lett. 1575. Kékkő várát elfoglalták a törökök. Egy évvel rá meghalt.

1. *B.* (máskép *Balassy) Bálint,* gyarmathi és kékkői báró, az első nagy magyar lírikus. Születésének helye ismeretlen, ideje 1551., megh. Esztergomban 1594 máj. 26. Első nevelője édesanyja volt, Sulyok Anna, a protestantizmusnak buzgó «dajkája»; de hatást gyakorolt szellemi fejlődésére Bornemisza Péter is, a reformáció termékeny tollú írója, ki 1557–64 és 1565–73 között a család udvari papja volt. B. humanisztikus és bibliás képzésben részesült, azonban tanítója, úgylátszik, írói hajlamait szintén ápolta. Erre vall, hogy első irodalmi kisérlete Bornemisza mentorságával van kapcsolatban. Tudvalévő dolog, hogy a költő atyját, B. Jánost 1569. az udvar Kendoressy István vádaskodására elfogatta. A főúr szökéssel menekült és miután egyideig Lengyelországban tartózkodott, kékkői várában őrködött a saját és családja biztonságán. A nevelő udvari pap és növendéke e nehéz napokban a bánatos szülők vigasztalására egy kis könyvet bocsátottak közre: *Bock Mihály* német író *Würz Gärtlein vor die Krancken Seelen* c. iratának fordítását (*Betegh Lelkeknek való fwues kertecijke,* Krakó 1572); ugyanazt a könyvet, amelyet Bornemisza utóbb a Négy könyvecske a keresztyéni hitnek tudományáról című munkájában (Sempte 1577) némi toldásokkal saját neve alatt

is kiadott. Végre 1572. megszüntették B. János ellen a pert s a bárót az ugyanazon évi koronázó gyűlésen s a következő esztendei koronázó ünnepélyen Bálinttal együtt kegyelmével halmozta el a király. Egri várába költözött, hogy a hadi pályán szolgáljon a hazának. Azonban egri napjainak nem valamely vitézi jeles cselekedet, hanem egy szerelmi viszony kölcsönöz különös fontosságot: B.-nak Losonczy Anna iránt való szerelme, amely a fiatal embert voltaképen költővé avatta.

Valószínű, hogy B. már régebbről ismerte Losonczy Annát, aki a temesvári hősnek leánya volt és a század 60-as éveinek végén anyjával együtt a nógrádi Somoskőben, B.-ék kékkői és divényi várának környékén lakott, s nem lehetetlen, hogy a fiatalok vonzalmat is éreztek egymás iránt. Azonban Anna 1567 tavaszán férjhez ment Ungnád Kristófhoz, a későbbi egri kapitányhoz és urával 1570 óta Egerben élte világát. Most, hogy ismét találkoztak, B. tüzes szerelemre lobbant az asszony iránt, aki — egyelőre — ellenállott féktelen kivánságainak. B. dacos haragjában (1575) 200 aranyért felcsapott Békesi Gáspár katonájának s hadba indult Báthory István ellen. A csapat az erdélyi határon tönkre ment, Bálintot is agyba vágta egy hadi szolga, úgy hogy Báthory kezébe került. A fejedelem azonban kegyelmébe fogadta, B. víg életet élt a gyulafehérvári udvarban, melynek szépei közül Bebek Juditot, Csáky Borbálát, Morgai Katát meg is énekelte, Hagymásy Kristófné szivében pedig mélyebb érzelmeket ébresztett. Közben a porta, melynek a B.-k elég kárt okoztak, kiadását követelte; de sem Báthory István, sem utóda, Kristóf nem volt rábirható, hogy magát a nemzet előtt szégyenbe keverje; és mikor a török követelődzése mind sürgetőbbé vált, Kristóf a foglyot István udvarába, Lengyelországba küldötte. B. ebben az útjában jut Sárospatakra, ahol a ma is jól ismert Gombos-kertben, ha igaz (v. ö. Irod.Tört. Közl. 1895, 192.) lefordítja Aeneas Sylvius elbeszélését, *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia* (1577). Krakóban ismét vidám napok és újabb futó szerelmi lángolások vártak reá. Azonban már az 1577-iki nyáron itthon van, hogy nemrég meghalt atyja emlékét holmi hűtlenségi gyanusításoktól megtisztítsa. Közben rokonai szerették volna a liptói főkapitány leányával, Krusith Ilonával összeházasítani; de a terv füstbe ment. Viszont Bálint 1578 febr. 2-án Pozsonyban Rudolfnak hűséget esküdött s a király egyidejüleg 50 lovas kapitányává nevezte ki Egerbe. Ekkép ismét visszatérhetett Ungnádné körébe. A régi viszony újra föléledt, s mikor Ungnád az év végén Horvátországba költözött, feleségét pedig egyelőre Egerben hagyta, úgylátszik Anna nem birt többé a szerelem indulatával, legalább B. diadalmasan énekli, hogy Anna «neki adta magát».

A költő mindössze 1582-ig maradt Egerben és ez idő alatt többször találkozott a birtokainak kezelése végett haza-haza rándult asszonnyal. 1582-ben azonban újra otthagyta a végvári életet, amelyet inkább mulatozásra, adósságcsinálásra, semmint komoly katonai ambiciók kielégítésére használt volt, s 1584 dec. 25. feleségül vette unokatestvérét, özv. Várday Mihálynét, Dobó Krisztinát. Ez a házasság nagy bajokba keverte. B. már előbb is többször összeütközött a törvénynyel, s most házassága révén előbbi bűneit vérfertőzéssel és újabb hatalmaskodással tetézte. Az esküvő szinhelyévé u. i. Sárospatakot választották, melynek Dobó Krisztina örökség jogán harmados birtokosa volt, s B. a várost az esküvő után hirtelen elfoglalta. A következmények nyomon követték őket. Dobó Ferenc abban a reményben, hogy Krisztina örökségét magának kaparíthatja, sietett a kettős bűnt följelenteni. A pörök megindultak; B. minden tőle kitelhetőt elkövetett; jóakaróit sorra megkérte, hogy az országgyűlésen (1587 nov. 1.) fogadják oltalmukba; sőt 1586 elején a kat. vallásra tért. De csak ellenségei kezébe adott újabb fegyvert, most már a pápa és az esztergomi szentszék előtt is bepörölték, hogy török hiten él, ñát török módra Musztafának nevezi. S a csapások gyorsan követték egymást. Krisztina még az országgyűlés előtt faképnél hagyta; az esztergomi szentszék semmisnek mondotta ki házasságát és törvénytelennek gyermekét. Egyedül Rudolf király volt kegyelmes iránta. 1588 febr. 8. a B. ellen folyó pereket felsőbb parancsra megszüntették; mi több, a «császár» a vagyonából kikopott embert ismét vitézei közé fogadta és Újvárba rendelte. A költő újra élhette világát. 1588 végén meghalt Ungnád Kristóf s ez ismét reménnyel tölti el. Azt gondolja: «nagy úr leszek, ha egyébképen nem is, a férfiasságom után». Újra megkisérlette, hogy Annához közeledjék, ekkor írta hozzá legszebb szerelmi dalait, a Julia ciklust, de hiába, Losonczy Anna nem bocsátotta meg neki, hogy Krisztináért «elverte magától», s kezét 1589 végén gróf Forgách Zsigmondnak nyujtotta.

B. nem várta be ezt a nyilvános kudarcot; bújában, szégyenében még az ősz elején kibujdosott Lengyelországba. A krakói víg élet kigyógyította bánatából, sőt, mint Caelia-dalai mutatják, második Júlia-Annája is akadt. Másrészt ügyes-bajos dolgai szintén sarkalták, így történt, hogy már 1591 végétől haza-hazalátogatott. 1594-ben részt vett Esztergom ostromában és máj. 19-én a rohamban halálosan megsebesült. Végső óráiban tanítványa, Rimay János és egy jezsuita gyóntató, Dobokay Sándor vigasztalták. Irodalmi hagyatékát szintén reájuk bízta és hívő megnyugvással fejezte be pályáját.

Holttestét Újvárra, innen Hibbére vitték, ahol csontjai jelenleg is pihennek. Arcképét a B.-k alsóhrabóczi családi képtára őrizte meg s először a Vasárnapi Ujság (1897), majd a Szilágyi-féle millennáris történelem közölte. Költői munkáinak első s egyúttal teljes és hiteles kiadását Rimay János tervezte, azonban a tervből nem lett semmi. B. verseinek mindössze 1631-től kezdve jelennek meg kiadásai, melyekben a költő művei Rimay munkáival együtt látnak napvilágot; de ezek csupán 26 vallásos énekét tartalmazzák. Az első teljesebb B.-kiadást Szilády Áron bocsátotta közre 1879., ama kódex alapján, melyet a M. Történeti Társulat 1874-iki zólyommegyei kirándulásakor Deák Farkas a Radvánszkyak radványi kastélyában fölfedezett és a költőnek «inasa», Hartyáni Imre másolt, úgylátszik, B. kézirataiból.

Jelenleg B.-nak a már említett *Füves kertecskén* kívül következő művei ismeretesek: 1. *Eurialusnac és Lucretiánac szép historiáia* (Első kiad. Kolozsvár 1592); 2. Egy drámának nyomt. töredéke (a Nemzeti Múzeumban); 3. *Campianvs Edmondnac* Jesvs neve alat vitezkedet theologusnak... *Tiz Magiarul irot okai:* Kikben azt aggia tuttokra az Angliai tudós Academicusoknac, my vitte őtet arra hogy egiedül az eghéz Angliában lakozo Calvinistaknac . . . bayt méért legien küldeni. Viennae Austriae, MDCVII. (A fordítást befejezte és kiadta Dobokay Sándor); 4. *Lírai költemények.*

B. mint ember renaissance-természet volt, mint költő igazi lirikus. Szilaj, féktelen szenvedélyek habjain hánykódó, vagy mélységes bűntudatában vergődő lélek kiált műveiből, a költői kifejezésnek annyi erejével s szépségével, hogy Kisfaludy Károly és Csokonai föllépéseig mint dalköltőt nálunk senki el nem érte. Par excellence hazafias költeményei nincsenek; a hazáról egyenesen mindössze híres búcsúéneke emlékezik; de van pár vitézi költeménye s azok jellemzően mutatják a XVI. sz. daliájának sajátos lelki világát s erkölcsi eszményeit. A vallásos lírában a korabeli protestáns költészettel tartott; az uralkodó elem nála is az ember végtelen nyomorának érzése és mint amannak, neki is megvannak zsoltár-átdolgozásai. Csakhogy messze meghaladta kortársait: nem merült didaxisba és dogmatizálásba s a líra kereteiben valóságos lírát nyujtott. Legértékesebbek mégis B.-nak szerelmi költeményei s ezek közül is a Losonczy Annához intézettek, különösen a *Júlia-dalok,* a boldogtalanságnak, búsongó epekedésnek, végnélküli panasznak és esdeklésnek sokáig páratlanul állt megnyilatkozásai. Azt mondják, hogy a költőre szerelmi énekeinek alkotása közben idegen (lengyel, török, oláh, német) dalokon kívül a magyar virágénekek is hatással voltak, s igaz is, hogy bennük a későbbi magyar népköltésnek több kedvelt motivuma megtalálható; egészen bizonyos azonban, hogy egy pár humanista költőnek, jelestül Marullusnak és Angerianusnak számos versét fölhasználta. B. mindegyiktől fordított egy pár darabot, de fordításait jóval meghaladja ama költeményeinek száma, melyekben Marullusnak s még inkább Angerianusnak egy-egy, vagy két versezete van átalakítva, líraibbá téve, B. viszonyaihoz alkalmazva és általán egyéniségébe olvasztva. Sajátos versformája a B.-stófa (3+3a, 3+3a, 4+3b; 3+3c, 3+3c, 4+3b; 3+3d, 3+3d, 4+3b), melyet a költő a régebbi, három 3+3+3+3+4+3 sorú és aaa rímelésű versszakból alakított.

2. *B. Bálint* gróf, királyi tanácsos, honti főispán, majd a kir. tábla birája, szül. 1626. v. 1631., megh. 1684. Részt vett a törökök ellen több ütközetben. Több lírai költeménye, egy szinműve s *Átok* c. nagyobb költeménye maradt ránk, melyekben azonban nem árul el valami különösebb költői tehetséget. A színműben ifjukorát allegorizálja, az *Átok*-ban pedig hevesen s éppen nem választékos nyelven fakad ki rokonai ellen, kikkel folytonos viszálykodásban élt.

3. *B. Ferenc,* 1756. kir. kamarás, majd többféle tisztség viselése után 1785. Horvát- és Dalmátország bánja és főkapitánya. Kiváló készültségű férfiú, ki tanulmányait a bécsi Teréziánumban végezte s kit úgy Mária Terézia, mint II. József kegyének számos jelével kitüntetett. Mária Teréziának belső meghitt embere volt, aki a királynéra nagy befolyással birt. Mint József híve Horvátországban oly törvényellenesen uralkodott s úgy megsértette az ország jogait és konstitucióját, hogy egyformán magára vonta a magyarok és a horvátok gyűlöletét. Horvát báni állásától megválva, tovább is élvezte az uralkodó kegyét, aki fontosabb kormányzati ügyekben tanácsát és véleményét mindig kikérte, sőt az osztrák népek kormányzatában előfordult fontosabb ügyekben is élt tanácsával. Meghalt 1807., s vele kihalt a család grófi ága. Még mint a Teréziánum növendéke adta ki munkáját: Casulae St. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio (Bécs 1754). Egy kézirati munkáját is őrzi a Nemzeti Múzeum kézirattára. Cime: Elaboratum de insurrectione Hungariae Josepho II. imp. anno 1789. V. ö. *Marczali,* Az 1790/91. országgyűlés (Budapest 1907).

4. *B. Imre,* Pest, Pilis és Solt vmegyék főispánja s mint magát egy 1669-ben kelt levélben nevezi, szentelt vitéz (eques auratus). Nyugtalan vére folytonos kihágásokra serkenté. Kihágásainak következménye az lett, hogy jószágaitól, melyeket a király azután Zichy Istvánnak adott, megfosztatott. B. ekkor Erdélybe menekült s elveszett birtokainak visszafoglalását kisérlette meg, de hasztalanul. Sok hányattatás után 1683. Tályán meghalt. Róla irják, hogy Dévényben 6 hónap alatt 4 bástyával megerősített s magas falakkal körülvett házat építtetett, melynek egyik ablakából állítólag feleségét letaszította. Naplót hagyott hátra, mely 84 ívrét oldalon többnyire jószágai kormányzására vonatkozó jegyzeteket, panaszleveleket és folyamodványokat tartalmaz. Vége hiányzik. E naplót sajátkezüleg irta s a Nemzeti Múzeum irattárában őriztetik.

5. *B. Zsigmond,* kir. kamarás, Nógrád vm. főispánja. Tanult, világlátott ember, kinek három szónoki munkája maradt ránk. 1609-ben az országgyülés mint követet Sziléziába küldte. 1619-ben a megrongált Kékkő várát építteté újra; 1620. fentemlített szónoklatait adta ki. Neje Zborovszky Samu lengyel herceg leánya volt. 1585. Krakóban tartott fényes menyegzőjén a lengyel király is részt vett. Megh. 1623.

Balassa, 1. *Ármin* dr., ügyvéd és író, szül. 1861 aug. 4. Hódmező-Vásárhelyen. 1889-ben lett ügyvéd s azóta Szegeden működik, ahol 1902 okt. megindította s máig szerkeszti a *Szeged és Vidéke* c. napilapot. Önállóan megjelent irodalmi művei közül említendők: *Szegény Laci* (népszinmű, Szeged 1887); *A céger* (népszinmű, u. o. 189[illegible]); *Parasztszivek* (néptragédia, u. o. 1899); *A szegedi színészet államosítása érdekében* (közgyülési beszéd, u. o. 1896); *Klopitól Bokányiig* (politikai eszmetöredékek, u. o. 1909).

2. *B. János,* európai hírü magyar sebész, budapesti egyetemi tanár, szül. Sárszentlőrinczen (Tolna vármegyében) 1814 máj. 5., megh. Budapesten 1868 dec. 19. Orvosi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte s utóbbi helyen 1838-ban nyert orvos- és sebészdoktori oklevelet. Egy ideig még

és ottani kórházban mint másodorvos és mint helyettes főorvos működött. 1843 ban kinevezték Budapesten a sebészet rendes tanárává. Tanszékének elfoglalása előtt hosszabb külföldi utazást tett, különösen Párisban tartózkodott huzamosabban. Tagja volt a magyar tudományos akadémiának és számos külföldi tudós társaságnak. Az egyetemi műtőintézet felállítása, a magyar orvosi könyvkiadó társulat létrejötte főleg az ő érdeme. Nagyszámú irodalmi dolgozatai a sebészet csaknem minden ágával foglalkoznak. B. korának legkiválóbb sebésze volt, ki az általa feltalált műtétek egész sorozatával gazdagította a sebészeti tudományt. Nagyobb munkái: *Gyakorlati sebészet*; *A daganatokról*; *Képlemüitetek*; kisebb munkáit *Imrey* Gyula tanár gyüjtötte össze.

3. *B. Jenő*, színész, szül. Jászárokszálláson 1859 máj. 30. Tagja a Vigszinháznak (1896 óta), rendezője és tanára az Országos Szinészegyesület iskolájának. Komikai és drámai apaszerepeket játszik.

4. *B. József* dr., nyelvész-író, szül. 1864 febr. 11 Baján. Az egyetemet Budapesten végezte. 1896 óta a budapesti VIII. ker. áll. főgimnázium tanára. Számos értekezést írt magyar és német nyelvészeti folyóiratokban, német-magyar nyelvtant szerkesztett Palóczy Lipóttal, német magyar szótárt Simonyi Zsigmonddal. Önálló művei: *A fonetika elemei* (1886); *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* (térképpel, 1891); *A magyar hangtan* (1895); *A magyar nyelv* (1899, 2. kiad. 1909); *Magyar fonetika* (1904); *Kis magyar hangtan* (1905); *Kurze Darstellung des ungarischen Lautsystems* (Phonetische Studien VI). Ezen kivül több jó iskolai nyelvtant írt kereskedelmi és középiskolák számára.

Balassagyarmat, nagyk. Nógrád vm. B.-i j.-ban, az Ipoly mellett, (1900) 899 házzal és 8580 lak. (köztük 7971 magyar, 134 német, 448 tót; 4524 róm. kat., 1759 ág. ev., 304 ref., 2057 izr.); Nógrád vm. székhelye, kir. törvényszék, tkv.-vel, ügyészség, adó-, tanfelügyelő, szolgabírói székhely, közjegyzőség, illetékkiszabási és államépítészeti hivatallal, ügyvédi kamara és pénzügyőrbiztosi állomás, áll. főgimnázium, angol kisasszonyok nevelőintézete, Mária Valeria közkórház, kaszinó és számos egylet; szép megye- és fogház. Van itt ipartestület, takarékpénztár, népbank, takarék- és hitelintézet. Asztalos és szűcsipara jelentékeny. Vasúti állomás, posta- és távíróhivatallal, telefonállomás. A török hadjáratok idején vára is volt, melynek csekély romjai még ma is láthatók az Ipoly mellett. Azidőben még Nagy- vagy Ipolygyarmat volt az elnevezése, s csak miután a vár a Balassa-családé lett királyi adományképen, nyerte mostani elnevezését. A várat 1552. Ali budai pasa elfoglalta; 1626. itt (mások szerint Hidasgyarmaton, Párkány mellett) kötötték meg a béke II. Ferdinánd és a törökök közt. 1849 jul. 8. itt vivott ütközetet Poltenberg magyar tábornok Anrep orosz tábornokkal. V. ö. *Nagy* Iván, B. (1896).

Balassa-strófa, l. *Balassa* (Bálint 1.).

Balassi *Bálint*, l. *Balassa* (Bálint 1.).

Balássy *Ferenc*, történetbúvár, szül. Bethlenfalván, Udvarhelyszékben 1821 dec. 9., megh. 1896 okt. 4. Makláron. 1845-ben pappá szentelték, aztán több helyütt lelkész volt, míg végre makláril plébános lett. Mint ilyent azután esperesnek s később tiszteletbeli kanonoknak nevezték ki. A Magy. Tudományos Akadémia 1872. levelező tagjának választotta. 1892-től fogva az egri egyházmegye *Történelmi adatok* c. históriai folyóiratát szerkesztette. Számos munkái közül nevezetesebbek: *Az egri egyházmegye alakulása* (Eger 1865); *Adalék a Rákóczi-forradalom történetéhez* (Magy. Tört. Tár. 1867); *Az egri vár 1687-iki feladásának alkupontjai s a törökök maradékai Egerben* (Akad. kiadv. 1874); *Ludányi Tamás egri püspök* (Akad. kiadv. 1877); *Az egri egyházmegye régi főesperességei* és a vatikáni levéltárból kiadott pápai tizedrovatnak a régi püspöki megyére vonatkozó bejegyzései (Vatikáni okirattár. Szerk. Ortvay Tivadar) stb. stb. Halála után jelent meg *Hevesvármegye története* (I. k. Eger 1897).

Balástya, Szegedhez tartozó puszta Csongrád vm.-ben, (1900) 1751 magyar lak.; u. p. Szeged, u. t. Kistelek.

Balásy *Dénes*, tanár, szül. Bethlenfalván, Udvarhely vm. 1854., nemes székely szülőktől. 1885 óta polg., majd felső keresk. iskolai tanár Budapesten. Önálló művei: *Nyelv, nemzetiség, nemzet* (műveltségtörténeti és kultúrpolitikai tanulmány, I. k. Budapest 1893); *A székelyek alkotmányának históriája* (fordítás németből *Connert* János után, I. k., Székelyudvarhely 1907).

Balaszor, fővárosa és legfontosabb kikötője Bengál indiai brit tartománynak, 21,000 lak. 1641-ben alapíthattak itt először az angolok kereskedelmi ügynökséget. Többször elfoglalták tőlük a portugállok és hollandok, mígnem 1803 óta ismét angol birtok.

Balaszor, faháncsból készült kendő Kelet-Indiában.

Bálát, Sztambul egyik külvárosának a neve, az arany-szarv sztambuli oldalán. Lakossága tulnyomóan spanyol zsidókból áll, akik a Kuzkundzsuk és Hászköj nevű külvárosokon kívül legnagyobb számban itt telepedtek meg. Egy régi időkből fennmaradt kapu vezet e városrészbe, melyet mai napig is B.-kapuszunak, vagyis B.-kapujának neveznek. Ezzel a névvel kezdődik egy sztambuli népdal, mely a spanyol zsidók beszédét gunyolja ki.

Balata (növ.), a kaucsuk- és guttaperkához hasonló anyag, mely leginkább a Guyanában s az Antillákon tenyésző *Mimusops Balata (Sapota Mülleri;* B.-fa, szurinami szapotillfa, Bullet-tree) nevű fának a beszáradt tejnedve, melyet *ballota* és *sève du ballota* néven is említenek. Melegítés alkalmával a guttaperkáéhoz hasonló illatot áraszt; bőrnemű, szívós, rendkívül hajlékony és rugalmas, mint a guttaperka. 49°-ra hevítve gyúrható, 149°-on folyós lesz. Gépszíjnak és cipőtalpnak, a sebészetben, fogtömésre és a villamosság elszigetelésére használják. Jelentékeny kereskedelmi cikk, melyet leginkább az angol és újabban a német iparban alkalmaznak s melyből közel 300,000 kg.-ot visznek ki Guyanából. A tejnedvet különféle módon nyerik vagy; a ledöntött fákat vízszintes helyzetben állványra helyezik és a több helyen

bevágott kéregből kifolyó tejnedvet edényekbe felfogják, vagy újabban kézi présekkel szorítják ki a tejnedvet a fa kérgéből. Egy középtermetű fa egyszerre 3—6 kg. B.-t szolgáltat. A tiszta B. pirosas-fehér, szürke vagy vörösbarna és ízetlen. Hazájában fája *Bullet-tree wood, B. rouge* néven építő anyagul szolgál. L. még *Mimusops*.

Balaton (l. a *mellékelt térképet)*, nagy, sekély tó a dunántúli dombvidéknek azon a lapályán, amely a Bakony és a somogyi harmadkori halmok közt nyúlik el NyDNy.—KÉK.-i irányban. Három vármegye, Somogy, Veszprém és Zala osztozik területén. A dunántúli dombvidékből a Bakony és Vértes, meg a Buda-Gerecse-hegység szigetszerűen emelkedik ki, össze-vissza törve. A törésvonalak részben NyDNy.—KÉK.-i részében ÉD.-i, illetve ÉÉNy.—DDK.-i irányuak. Ezek az utóbbi, majdnem meridionális irányú vetődések okozzák azt, hogy Somogyban és Zalában a fő völgyek mind mereven ÉD.-i irányuak s bennük a vízválasztó bizonytalan, amint pl. a Zalát a Murával összekötő, Nagykanizsa mellett húzódó Principálís-csatorna völgye mutatja. A Zala zegzugos futását, a B.-ba Somogy felől torkoló völgyeknek a Kapos felé való bizonytalan vízválasztását ez a tünemény okozza. Székesfehérvár felé a vetődések lassan ÉÉNy.—DDK.-i irányuvá fordulnak (Sárvíz-csatorna, Vaáli-völgy stb.), s még a budai hegyekben is a legjellemzőbb vonalakat szolgáltatják (Ördögárok völgye a Hüvös-völgytől a Vérmezőn át; Solymári-völgy stb.). Ezek mind kisebb rangú törések. Sokkal nagyobbak a NyDNy.—KÉK.-i irányuak, amelyek közül a legfontosabb éppen az, amely a Bakony D.-i határát szabja meg a B. É.-i partján, azután a Sárréten keresztül a Zámolyi-völgylapály É.-i határának tart s a Vértes ennek mentén emelkedik ki. Ehhez közel fut egy másik ilyen vetődés, amely a Boglári Várhegy vidékén, majd a Tihanyon, a Polgárdi-hegyeken át a Velenczei-tó É.-i partjának tart. Ezt a vonalat kisebbszerű vulkáni jelenségek jellemzik (Fonyódi-hegy, Boglári Várhegy, Tihany, eruptivus kőzetek Velenczétől É.-ra). A meridionális vetődések közül leghatalmasabbak azok, amelyek Tapolcza vidékét lesülyesztették s a tapolczai síkságnak, meg a somogyi Nagy-Bereknek voltak okozói. Ezeket a töréseket is vulkánosság jellemzi.

A Bakony a B. partján végighúzódó ú. n. B.-parti hegységgel együtt a pliocén tengerből sziget gyanánt emelkedett ki. A pliocén tengerből az ú. n. pontusi v. pannóniai rétegek rakódtak le. Ezek homokból és agyagból vannak s ezekből a rétegekből van a somogyi és zalai halomvidék. Jól látni őket a kenesei magas partokon. A pliocén tenger lassan kiédesedett, foszlányokra bomlott és kiszáradt, helyét a pontusi rétegek tetején csúnya sivatag foglalta el. Az előbb említett vetődések fejlődése ekkor még mindig tartott s a fenn jellemzett ÉD.-i irányú völgyek jöttek létre. A pliocén végén azonban más erő is szerepre jutott, t. i. a szél, amely nagy tömegekben pusztította el a laza pontusi rétegeket s azok csak ott maradtak meg, ahol valami védelmezte őket. A pliocén végén törtek ki a B.-parti bazalt-vulkánok s ezeknek lávája részben a Bakony kemény mészkő és dolomit-kőzeteire, részben a laza pontusi homokra és agyagra ömlött.

Ahol a lapos láva-lepény megvédte a homokot a szél ellen, ott az csonkakúpalakú hegyekben (Badacsony, Szentgyörgy, Somlyó stb.) megmeredt, mint óriási földpiramis. Lávaömlés védte meg a homokból és agyagból álló fonyódi hegyet is a szél pusztítása ellen. A kemény kőzetekre telepedett vulkánok közül legnagyobbak a Kab-hegy, meg az Agártető. A vulkánosság utolsó tüneményei a tapolczai és a hévvizi melegforrások, meg a sok szénsavas forrás a tó É.-i partjain. A szél munkája különösen nagy volt a Bakony D.-i lábánál, ahol valóságos mély gödröket vájt ki, amelyeket megtöltött néha-néha a víz. Így születhetett meg lassan-lassan a B. A diluviumban jóval mélyebb volt a medenczéje, de valószinüleg gyakran volt teljesen száraz és sokszor lefolyástalan. A mélyebb víz hullámverése hatalmasan megtámadta a partokat s a lemart anyagot elteregette a mélyebb medenczerészekben. Ma már nagyon fel van töltve a tó a bele hulló porral, a partokról belemosott anyaggal stb.

Keletkezése következtében partjai nagyon változatosak. K.-i végén az Alföld síkja éri el a tavat Kenesénél. A vízszintes pontusi rétegek itt, részben a diluviális lősszel takarva, függélyes, 60—80 m. magas falakkal szakadnak le a tóra. Ebbe a meredek falba vágódik bele a szép aligai szakadék. A D.-i parton Siófok felé lealacsonyodik a pontusi plató s helyet ad a siófoki régi öbölnek, melyet nagy turzások (lido, Nehrung) választanak el a tó nyilt tükrétől. Ezen az öblön át folyik le most a tó vize a mesterségesen nyitva tartott Sió-csatornán, amelyet, ha magára hagynánk, gyorsan elzárná a parti homokturzás. A D.-i parton ÉD.-i irányú halomgerincek és köztük levő széles völgyek váltakozva érik a tó partját. Valamikor mindegyik völgybe belenyúlt öböl gyanánt a tó, de mindegyiket elzárták a parti turzások s *berekké* alakították a régi öblöt (laguna, Haff). Legnagyobb ilyen berkek a boglári, meg a fonyódi Nagy-Berek, amelyeknek mocsaras, ingoványos földjén most tőzeget vágnak. A legnagyobb turzások Fonyód és Keresztúr közt húzódnak végig a parton, ezen vannak az újonnan létesített szép szőllőültetvények (Mária-telep stb.). A tó DNy.-i szögletében torkollik legnagyobb mellékfolyója, a Zala (l. o.), amely lassanként egészen feliszapolta a Kis-B.-t, meg még korábban a zalavári tavat, amelynek hajózható tó jellegéről biztos tudomásunk van a középkor elejéről. A Kis-B. nádas mocsárrengeteggé lett, majd lassankint kaszalók foglalják el a régi tó helyét.

Az É.-i part sokkal változatosabb. Keszthely és Balatongyörök közt a keszthelyi hegység mészkő és dolomit magaslatai érnek ki a tóig. A régi pontusi rétegek magasan eltakarták a hegy lábát, de elpusztultak, csak a szentmihályi Kápolna-hegy maradt meg tanunak belőlük. Balatongyörökön túl a tapolczai sülyedés következik, gyönyörű vulkáni hegyeivel, amelyek közül a szigligeti Várhegy halomcsoportja, meg a Badacsony egészen a tó partján vannak; a Szentgyörgy, Csobáncz, Gulács, Tóti-hegy, Haláp stb. messzebb a tó partjától, izoláltan emelkednek ki a tapolczai síkságból.

Badacsonyon túl egyhangúbb a partvidék. A magyar-bakonyi és veszprémi platók meredek lejtővel hanyatlanak a tóra. A platóba két medence van beágyazva a tó közelében, az egyik a köveskállai medence, amelynek [illegible], a másik a pécselyi medence, mindkettő nagyon termékeny. Ezen túl azonban csak szűk völgyek rovátkolják be a 100—150 m. magas platóperemet s ezekben sok [illegible] kínálnak alkalmas kirándulóhelyeket (füredi, arácsi, csopaki, lovasi stb. völgy).

A veszprémi plató meredek pereme előtt 3—4 km. széles, lankásan lejtő terület nyúlik le a B.-ig, amelyen szép gyümölcsösök és szőllők közt temérdek nyaraló épül. Valóságos magyar Riviera ez B.-füredtől egész Almádiig.

Az É.-i partról előugró Tihany-félsziget olyanforma jelenség, mint a Badacsony, csakhogy a pontusi rétegeket nem bazaltláva, hanem sárvulkánok kavicsos tufája védte meg, aztán meg valamikori meleg forrás (gejzir) kemény kőzetű kúpja (l. *Tihany*). A pontusi rétegekből mossa ki a tó vize a fosszilis Congeria kagyló kemény sarok-darabjait s ezeket nevezi a nép kecskekörmöknek.

A tó mai területe a katonai 1 : 75,000 mértékű térképek szerint a Kis-B. nélkül 598·2 km² (Cholnoky mérése szerint, míg a Vízrajzi Osztály mérése szerint 591 km²), tehát nagyobb minden alpi tónál. Hossza mintegy 70 km., legnagyobb szélessége 12 km., szélessége közepesen mintegy 8 km., de helyenként 5—6 km.-re, Tihany és Szántód közt pedig 2·5 km.-re összeszorul. Mélysége igen csekély, közepesen majdnem pontosan 3 méter, közepes vízállás idején, amikor a tó vízszine a Vízrajzi Osztály meghatározása szerint 104·52 m. magasan van a tenger szine felett. A katonai térképeken a magas víz szine és partja van feltüntetve, kerekszámban 106 m. a t. sz. f.

A tó vizét a bele hulló esőből, meg a belefolyó patakokból kapja. A Zala maga annyi vizet hoz a tóba, mint a többi patak együttvéve. A tó fenekén források nincsenek.

A tó mélysége nagyon egyenletes. K.-i felében az É.-i parttól egyenesen lejt D. felé s körülbelül szélességének $^1/_4$ részényi távolságában a D.-i parttól éri el legnagyobb normális mélységét, 4—5 métert. Néhány km.-re a D.-i parttól egyszerre nagyon sekély lesz, alig 1—1·5 m. s ez a tó alatti párkány szolgál a D.-i part kitűnő fürdőhelyéül. Körülbelül ugyanilyenek a viszonyok a Ny.-i félben is. Kivételes hely csak a Tihany és Szántód közti szorulat, ahol Tihany-félsziget D.-i csúcsa előtt közvetlenül hosszú, árokszerű mélyedés nyúlik végig, amelynek legmélyebb helye 11·5 m. Ez a tó legmélyebb pontja. (A régibb irodalomba Fényes statisztikájának sajtóhibája miatt került a 45 m.-ről szóló adat, aki láb helyett ölet jelzett.) A partok mentén, sajnos, a víz annyira sekély, hogy ez a gőzhajózást nehezíti s mindenütt hosszú töltéseket vagy hidakat kell építeni a mélyvízig.

A tó vize rendesen tavasszal megárad, őszre pedig leapad. Évi ingadozása majdnem egy métert tesz ki. Ezenkívül még periódusosan is vannak nagyobb és kisebb vízállásai. Ezen a kellemetlen ingadozáson próbáltak segíteni a Sió-csatornával, illetőleg a Sió-zsilippel, de a csatornának nincs elég esése, amiatt nem lehet sokat segíteni vele. A tó vízszíningadozásai miatt rendesen a zsilipet okolják, pedig az alig tehet róla, mert száraz esztendőkben akarhogy elzárják is, a tó erősen leapad a nagy párolgás miatt; nedves esztendőben pedig, bár a zsilip kinyitásával elárasztják az egész Sió-völgyet, nem sokat tudnak apasztani, mert ilyenkor sem tud a csatorna mp.-enként 20 köbméternél többet levezetni, míg egyedül a Zala árvize mp.-enként 100 m³-t is szállíthat.

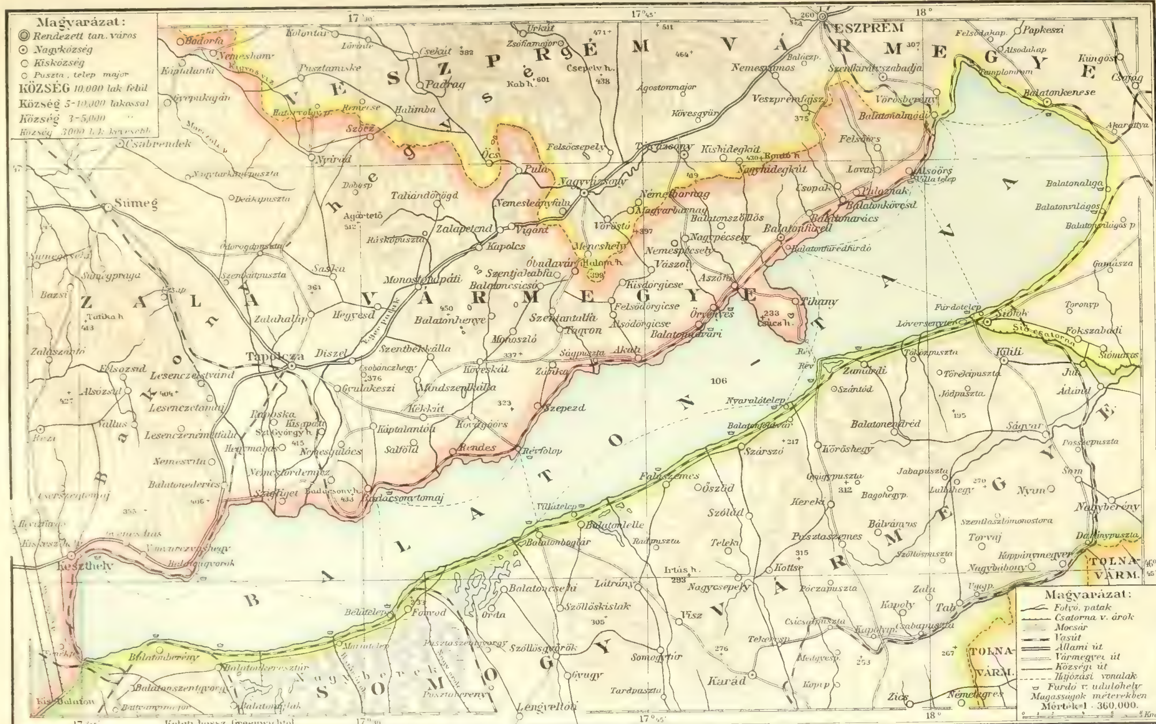
A víz felszinét a szél erős hullámzásba hozza s mivel az É.-i szél szokott az erős és uralkodó lenni, azért a D.-i partokon sokkal erősebb a hullámverés. Ez építette azokat a homokturzásokat, amelyek a D.-i part vonalát egészen kiegyenesítették. Az É.-i parton ilyen kevés van, hanem ehelyett sok a nádas, amely különösen az öblöket lepi el. A tó sekélysége miatt 7 m.-nél hosszabb és 1—1·5 m.-nél magasabb hullámok nem keletkeznek, de ezek vihar idején meredekek, tarajoznak s azért a kis hajókra nézve veszedelmesek. Szél nélkül a tó nem hullámzik, a tó «háborgása» szél nélkül a mesék közé tartozik.

A tó vizében a szél áramlásokat is támaszt, a felszinen a tarajzó hullámokkal magával ragadja a vizet s emiatt a hullámverte parton duzzadás keletkezik, míg azon a parton, amelyen a szél a tóra lépett, apadás áll be. Lenn a mélyben ellenáramlat fut s ez mélyítette ki a tihany-szántódi szorulatot s ez okozott sokszor veszedelmet. Ha a szél elült, a tó vize szabályos himbálásokat végez (Seiche), amelyek közül a tó egész hosszára kiterjedő szabályos ingás 12 óra hosszat tart.

A tó vizének *hőmérséklete* gyorsan változik az időjárás szerint s rendesen csak kevés különbség van a felszini és mélyebb rétegek hőmérséklete közt. A felszin hőmérséklete júliusban felemelkedik 26° C.-ra is, de rendesen csak 20—23°, míg télen befagyhat s a víz fenékig 0° hőmérsékletű lesz. A tó nem minden évben fagy be, néha pedig a jég a $^1/_2$ m. vastagságot is meghaladja. A *jégpáncél* derült, hideg időben 0° alá lehűl mélyen, összehúzódik s ilyenkor hatalmas durrogás közt repedezik össze. Ilyenkor biztosan járhatunk a tó jegén. A fő repedések a tóba rajzolható legnagyobb körök mentén támadnak s ezentúl a nappali felmelegedéssel és éjjeli lehűléssel ezeken a vonalakon nagy torlaszok, ú. n. *turolások* támadnak. Ezek aztán lágy időben szétolvadnak s helyükön keletkezik a *rianás*, amelyet tévesen képzeltek úgy, hogy hirtelen nagy dörrenéssel keletkezik. A rianás széles, nyilt vízszalag, amely nagy veszélyt rejt a tapasztalatlan utasra nézve. A jeget rendesen az északi szél szokta kiverni a déli partra, amikor ott az építményekben nagy kárt tehet.

A tó fenekén általában vastag, laza iszap fekszik, amely dús spongilla-tű tartalma miatt a bőrt irritálja s azért csúzos bántalmakban hasznosnak mondják a vele való bedörzsölést. A lágy iszap hőmérséklete nyáron rendesen alacsonyabb, mint a vizéé, télen pedig melegebb. A D.-i parton finom homok van a tó fenekén, azért a fürdés itt sokkal kellemesebb.

BALATON ÉS KÖRNYÉKE.

Rajzolta: Péter Károly

RÉVAI-LEXIKON

RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

A tó vize nagyban különbözik a többi európai tó vizétől, mert a B. vize higított ásványvíz, még pedig szulfátokban elég gazdag, szénsavas, alkális, alkáliföldfémes víz. Ennek az az oka, hogy a tó a belegyűlő víznek csak kis részét veszti el lefolyással, legnagyobb része elpárolog.

A tó vizének átlátszósága az alpi tavakéhoz képest csekély, a fehér korong már 1·5 m. mélységben mindig eltünik szemünk elől. A víz színe halványzöld, télen jóval tisztább, mint nyáron. A tó felszinének színjátéka az ég színétől, a víz felszinének hullámzásától és a szemlélőnek a naphoz és a hullámok irányához képest elfoglalt állásától függ. Derült időben, erős hullámzáskor sötétkék, nyugodt időben az ég színét tükrözi s csak ha sötét felhők borítják az eget, akkor látszik meg a víz saját, zöldes színe.

A B.-ban temérdek mikroszkópikus állat és növény él, partjain a nád, káka és szittyó, a sekélyebb vizen a hinár telepszik meg nagy tömegekben. Halban azelőtt igen gazdag volt, de aztán megfogyatkozott a rablógazdaság miatt. Ma a B.-i halászati részvénytársaság, amely egységes kezelésbe vette a tavat, újra benépesíteni igyekezik nagy fáradsággal. Legfontosabb hala a fogas, a süllőnek nagyobb faja, a harcsa, a ponty, meg az apró, de jó ízű garda (kardos). A halászat az egységes kezelés óta sokat vesztett romanticizmusából, de jövedelmezőbb lett.

A nép foglalkozása a tó partján az utóbbi időkben lényegesen megváltozott. Azelőtt majdnem kizárólag halászatból és bortermelésből élt, de a halászatot elvették, a szőllők nagy részben kipusztultak. Ehelyett a M. Földr. Társ. B.-Bizottságának s az újabb időben alakult B.-Szövetségnek a gazdasági érdekekre is kiterjedő működése óta a B. fürdészete fejlődött ki hatalmas mértékben s különösen a D.-i partnak azelőtt majdnem teljesen elhagyatott homokos vidékein ma már majdnem szakadatlan villasor ékeskedik Aligától Berényig. Siófok, Földvár, Szemes, Lelle, Boglár, Fonyód és B.-Berény a legjelentősebb fürdőhelyek itt. Keszthely is gyors fellendülésnek indult, az É.-i parton Meszes-Györök (ma B.-györök), Badacsony, Révfülöp, Szepezd, B.-füred, Csopak, Alsóörs és Almádi szintén erős fellendülésben vannak. Az É.-i part fejlődését nagyban elősegítette a B.-parti vasút, amely Veszprém felé is kiágazik. A tó vizén a hajózás élénk, de az árúforgalom még csekély, ehhez a Siónak hajócsatornává való átalakítása volna szükséges.

A B.-t már a rómaiak szabályozták, a római zsilip romjai Siófok mellett előkerültek.

Újabb szabályozó tervekről csak Mária Terézia idejéből tudunk, amikor Krieger Sámuel készített lecsapoló tervet. Azután különféle társulatok alakultak, de a szabályozás nem mondható sikerültnek. A tó nem lesz tartós életü. A Kis-B. gyors feliszapolása félelmet gerjesztő s most már a Zala deltája majd a keszthelyi B.-részt fogja feltölteni, aztán a levegőből folyton hulló por, a patakok hordalékával együtt egészen ki fogják tölteni a tó medencéjét.

Irodalom. A B. tudományos tanulmányozásának eredményei. Kiadja a M. Földrajzi Társaság B.-bizottsága. Ez az egész kis könyvtárat kitevő kiadvány tartalmaz teljes irodalmi összeállítást is dr. Sziklay Jánostól.

Balaton, kisk. Borsod vm. ózdi j.-ban, (1900) 914 magyar lak.; u. p. Borsodnádasd, u. t. Bélapátfalva.

Balatonaliga, Balatonfőkajárhoz tartozó telep és fürdőhely Veszprém vm. enyingi j.-ban, vasúti állomás, távíró, postaügynökség. B. a Balaton ÉK.-i sarkában, meredek part alján fekszik. Újabban sok fürdővendég látogatja; van szállodája és több nyaralója.

Balatonalmádi (előbb: *Almádi*), kisk. és fürdő Veszprém vm. veszprémi j.-ban, a Balaton partján, (1900) 424 magyar lak. Újabban felkapott fürdő- és nyaralótelep, mely a Balaton legkedveltebb helyei közé tartozik. Van fürdőrészvénytársasága, vasúti és gőzhajó-állomása, posta és telefonállomása, 1903 óta Kossuth Lajos szobra (Holló Barnabástól). Hajdan bencés-kolostor volt itt, mely már 1227. létezett és a XVI. sz.-ban pusztult el.

Balaton anyavíz-szabályozó társulat. Első megalakulása 1842. történt Balatonmelléki Somogy vármegyei társulat címmel oly célból, hogy a Balaton vizét a Sió-csatorna segítségével lejebb szállítsa s ezzel a tó D.-i részén Zamárditól Sávolyig elterülő 26,820 katasztr. holdnyi területet a Balaton vizétől mentesítse. A társulat nem érte el célját, mert a siófoki zsilip oly kisméretü volt, hogy rajta nedves években nem lehetett a tó vizét a kellő nivóra lebocsátani. 1888. a társulat újra alakult és mai címét vette föl. A Sió-zsilip nagyobb méretekkel újra épült. 1905 végéig befektetett építéstőkéje 425,622·56 K.

Balatonarács (azelőtt: *Arács*), kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, a Balaton partján, (1900) 612 magyar lak.; u. p. és u. t. Balatonfüred fürdő. Igen régi helység, melyet még I. Endre adományozott a tihanyi apátságnak. A Tamás- és Péterhegy közt nyíló völgyben emelkedő dombon, most kőfejtő, hajdan kolostor állott; Benedekrendü apátsága 1187 körül alapíttatott, Barátlakásnak nevezik s a balatonfüredi vendégek kirándulóhelye. Nevezetes szeretetházáról is (balatonfüredi Sz. néven), melyet néhai Molnár Aladár alapított.

Balatonberény, kisk. Somogy vm. marczalii j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1341 magyar lak., fürdőteleppel, csendőrörssel; vasúti megálló, posta- és távíróhivatal.

Balaton-bizottság, teljes nevén *A Magyar Földrajzi társaság B.-a*, a Földrajzi társaság választmánya által 1891 márc. 7-én Lóczy Lajos indítványára alakított bizottság, melynek célja a Balatonnak, Közép-Európa legnagyobb tavának tudományos kutatása és a kutatás eredményeinek irodalmi műben való közzététele. A bizottság első tagjai voltak Lóczy Lajos elnöklete alatt: Borbás Vince, Daday Jenő, Entz Géza, Fenyvessy Ferenc, György Aladár, Herman Ottó, Jankó János, Ilosvay Lajos, Istvánffy Gyula, Konkoly-Thege Miklós, Kvassay Jenő, Márki Sándor, Staub Móric, Sziklay János. Lóczy Lajos mint elnök két évtizeden át vezette a munkálatok befejezéséig az összes kutatásokat és szerkesztette a gazdag tartalmú kiadványokat. Később a munkálatok körének terjedéséhez képest a bizottságot új munkatársakkal kiegészítették. A munkálatok eredményeit három óriási kötet foglalja össze *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredménye* cí-

nem, mely magyar és német, részben angol és francia nyelven is megjelent s nagyban felkeltette a külföldi tudományos körök figyelmét, a külföldi tudományos kritika pedig kiváló elismeréssel fogadta. A kiadványokat a földmívelési kormány, az Akadémia, Veszprém vmegye, Semsey Andor és br. Hornig Károly veszprémi püspök áldozatkészséggel támogatták. A kiadványok a Balaton és vidékének fizikai földrajzát, biologiáját, állat- és növényföldrajzát, társadalmi és történeti földrajzát tárgyalják számos magyarázó illusztrációval és térképekkel. Lóczy munkatársai az említetteken kívül még Bogdánfy Ödön, Cholnoky Jenő, Laczkó Dezső, Lovassy Sándor, Vángel Jenő, br. Eötvös Loránt, Békefi Remig, Boleman István, Kuzsinszky Bálint, Sáringer János és még sokan hazaiak és külföldiek. A B.-ból nőtt ki az *Alföldi bizottság*, mely az egész nagy középdunai alföldi rónaságot teszi tanulmány tárgyává és segítséget talál a horvát-szlavonországi, bosnyák és szerbiai hasonló célra alakult s a Magyar Földrajzi társaság által sugalt szövetkezetben.

Balatonboglár (azelőtt *Boglár*), fejlődő kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1054 magyar lak. Van látogatott Balatonfürdője, gyógyszertára, takarékpénztára és önsegélyző egylete, csendőrörse, vasúti- és gőzhajóállomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása, élénk gabonakereskedelme. A község fölötti Kopasz vagy Várdombon hajdani földvár nyomai látszanak.

Balatonbozsok, kisk. Veszprém vm. enyingi j.-ban, (1900) 560 magyar lak.; u. p. és u. t. Lepsény.

Balatoncsehi, kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1900) 677 magyar lak.; u. p. Balatonboglár, u. t. Szőllősgyörök.

Balatoncsicsó, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 533 német és magyar lak.; u. p. Szentantalfa, u. t. Köveskálla.

Balatonederics, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 1169 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Balatonendréd, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1900) 1768 magyar lakossal; postahivatallal, u. t. Szántod.

Balatonfőkajár, nagyk. Veszprém vm. enyingi j.-ban, (1900) 1832 magyar lak.; van fogyasztási és értékesítő szövetkezete, mézkiviteli vállalata, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala. Hozzátartoznak *Balatonaliga* és *Balatonvilágos* fürdőtelepek.

Balatonföldvár, Kőröshegyhez tartozó fürdőtelep Somogy vm. tabi j.-ban, a Balaton partján, (1900) 135 magyar lak. A tó meredek falán levő régi kelta földvár sáncai alatt gróf Széchenyi Viktor, ki a lejtőt már a mult század hetvenes éveiben befásította, 1893—96. fürdőtelepet létesített, mely 1904. részvénytársaság kezébe ment át s azóta is tovább fejlesztve, ma a Balaton egyik legszebb és legelőkelőbb fürdő- és nyaralótelepe. Díszes épületei részint a dombtetőn, részint a tavat szegélyző keskeny lapályon és a korzó mentén feküsznek s a szállókkal együtt néhány száz szobát foglalnak magukban. Van vasúti állomása, gőzhajóállomása, kikötője és mólója, posta- és távírdája, a Magy. Atlétikai Klub háza, fürdőháza, vízvezetéke, villamos világítása, csatornázása, szép erdeje és jól gondozott úthálózata s minden kényelmi és közegészségügyi berendezés, mely előkelő fürdő kelléke. Látogatottsága évenként mintegy másfélezer vendég (közte 1100 állandó). 1907-ben leplezték le gr. Széchenyi Imre szobrát (Radnai Bélától).

Balatonfüred, nagyk. Zala vm. B.-i j.-ban, (1900) 1809 magyar lak.; a járási szolgabírói hivatal széke, van járásbírósága, csendőrörse, vasúti és gőzhajóállomása, posta- és távíróhivatala, földmíves- és vincellérképezdével összekötött szeretetháza. Hozzátartozik a híres balatoni fürdő, *Savanyúvíz*, mely a községtől DK.-re negyedóranyira, közvetlen a Balaton partján 135 m. magasságban fekszik. A fürdő úgy szép fekvésénél, mint gyógyító erejénél fogva hazánk elsőrendű fürdői közé tartozik. A fürdő számos nagyszabású épületeiben s csinos nyaralóiban 900 szoba áll a fürdővendégek rendelkezésére, kiknek száma 1909-ben 5713 volt (közte 2478 állandó). Felkeresik nemcsak a balatoni fürdőért, melynek erős hullámcsapásai és iszaptartalma a tengeri fürdőre emlékeztetnek, hanem egyszerű savanyúvize miatt is (Ferenc József forrás), melynek vegyelemzése a következő: 1 liter vízben van Heller Flórián szerint:

	Gramm
Kénsavas nátrium	0.785
Klórnátrium	0.091
Szénsavas nátrium	0.108
« mész	0.829
« magnézium	0.040
« vas	0.011
Timföld	0.003
Kovasav	0.014
Szerves anyag	0.385
Összesen	2.266
Szabad szénsav	1207.2 cm³.

Azonkívül sikerrel alkalmazzák a savó- és a szőllőgyógymódot. B. éghajlata meleg, miért is a legkellemesebb tartózkodás tavaszra esik, nyáron az erdő hiánya nagyon érezhető. Fürdői helyiségének berendezése jeles; van tófürdője, fürdőháza (melyben a savanyúvizet melegítve használják), hideg lobogófürdője, gőzfürdője, iszapfürdője; újabban nap- és légfürdőket és szénsavas fürdőket is alkalmaznak. A közönség szórakoztatására a gyógycsarnok és szinház szolgál; nagy kiterjedésű a szép park, a sétatéren Kisfaludy Sándor szobra áll (gr. Vay Miklóstól) és a díszes Deák-sétány. A Stefánia yachtegyletnek gyára és kikötője van itt. B. tulajdonosa a pannonhalmi Szt. Benedek-rendi apátság. V. ö. *Jalsovics* Aladár, *A B.-i gyógyhely és kirándulási helyei* (Budapest 1878); K. *Orzovensky*, Bad Füred am Plattensee (Pest 1866); H. *Mangold*, Der Kurort Füred am Plattensee (Wien 1878); u. a., Führer durch B. (Budapest 1882); *Boleman*, A Balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, III. köt. 4 rész, 1900).

Balatongyörök, kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1900) 768 magyar lak.; a Balaton partján; van vasúti és gőzhajóállomása, nyaralótelepe, u. p. és u. t. Vonyarczvashegy.

Balatonhenye, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 674 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Köveskálla.

Balatoni héring (állat), a sugár kardos (*Pelecus cultratus* L.) népies neve. L. *Sugár kardos.*

Balatonites, l. *Ammonitok.*

Balaton keleti bozótlecsapoló társulat. Alakult 1864. oly célból, hogy Buzsák, Lengyeltóti községek, Berény és Berseny puszták határában levő 5299 kataszt. hold terjedelmű mély

1617 magyar lak.; kedvelt nyaraló- és fürdőhely, van vasúti és gőzhajóállomása, posta- és telefonhivatala.

Balatonkeresztúr, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, a Balaton partján, (1900) 1242 magyar lak.; van Balatonfürdője, vasúti állomása, posta- és távíróhivatala.

Balatonkövesd, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 274 magyar lak.; u. p. Csopak, u. t. Balatonfüred fürdő.

területet (bozót) lecsapoljon. Készített 36·342 km. hosszú árkot, 5 nagyobb és 16 kisebb zsilipet. 1905 végéig 55,105·38 K-t fektetett be a munkálatokba. A siker nem teljes, mert a Balaton magas vízálláskor a területet elönti. Tervben van a lecsapolás olyan berendezése, hogy a tó nagyvize alkalmával gőzszivattyúval emeljék ki a terület belső vizét.

Balatonkenese (azelőtt *Kenese*), nagyk. Veszprém vm. enyingi j.-ban, a Balaton partján, (1900)

Balatonlelle (azelőtt *Lelle*), kisk. Somogy vm. lengyeltóti j.-ban, (1900) 1185 magyar lak.; vasúti áll. posta- és távíróhivatal; újabban a Balaton látogatott nyaralóhelyeinek egyike, kiterjedt nyaralóteleppel, áll. gyermekmenedékhellyel.

Balatonmagyaród, kisk. Zala vm. kanizsai j.-ban, (1900) 1334 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Komárváros.

Balatonmelléki dombvidék, l. *Dunántúli dombvidék.*

Balaton nyugati bozótlecsapoló társulat. Alakult 1894. oly céllal, hogy Tótszentpál, Vargyeg, Balatonkeresztur, Táska és Buzsák községek határában levő 18,581 katasztr. hold terjedelmű mély területet (bozótot) lecsapoljon, mivel a Balaton szabályozó társulat a tó vizét lejjebb szállítván, e terület a víz alól kikerült. Csatornáinak hossza 30·620 km. 1905 végéig munkálataiba 124,241·42 K-át fektetett be. A lecsapolás még nem teljes; ujabb tervek készültek e czél érdekében.

Balatonszentgyörgy, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1900) 1421 magyar lak., a déli vasút állomása, melytől itt a keszthely–ukki, türjei és somogyszobi h. é. vasutak kiágaznak; van posta- és távirdahivatala.

Balatonszentgyörgy–somogyszobi h. é. v., l. *Somogymegyei egyesült h. é. v.*

Balatonszöllős, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 405 magyar lak., u. p. és u. t. Balatonfüred.

Balatontavi gőzhajózás megteremtése érdekében a negyvenes évek elején már mozgalom indult meg az érdekelt Zala, Somogy és Veszprém vármegyék közönsége körében s a terv megvalósítását Széchenyi István gróf vette pártfogásába 1846. *Balatoni gőzhajózás* c. röpiratával, melyben első sorban az érdekelt vmegyék közönségét, de egyben az «összes drága földieket» is buzdítá a megalakulandó részvénytársaság 150 pengőforintos részvényeinek megvételére. A Balaton gőzhajózási társaság még abban az évben létrejött, a magyar helytartótanácstól 55 évre, azaz 1901-ig kapván engedélyt személy- és áruszállításra, már 1847. a «Kisfaludy» nevű gőzhajót, melynek 40 lóerejű gépe Londonban, teste s felszerelése az óbudai hajógyárban készült, üzembe helyezték. Ez a társaság 1887-ig állott fenn, ekkor azonban önmagától összeomlott, sem pénze, sem hitele nem lévén a megrokkant gőzhajó helyreállítására. Ekkor Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter karolta fel a balatoni gőzhajózás ügyét s a társaság alakítására szövetkezett Esterházy Mihály gróf, Nádasdy Ferenc gróf, Szarvasi Sándor és társaik kezdeményezését hathatósan támogatván, már 1888. megalakult a «Balatontavi gőzhajózási részvénytársaság», 1889. évi jan. 1-től számítandó 50 évre, 400 drb 200 forintos részvény (80,000 frt alaptőke) kibocsátásával. Az alaptőke időközben már kétszeresére emeltetett. A vállalatot, a vele kapcsolatos fontos közgazdasági érdekek helyes méltánylásával, úgy az érdekelt vármegyék, mint maga a kormány is évenként tetemes összeggel segélyezik. A gőzhajójáratokat Siófok és Balatonfüred (Almádi, Kenese) között egy, a kor igényének megfelelő kerekes gőzössel, mely teljesen Ujpesten készült, 1889. kezdették meg. Ez idő szerint (1910) a társaságnak a már említett kerekes gőzösön kívül még 3 csavargőzöse van, összesen 720 indik. lóerővel és 260 tonna befogadási képességgel s a hajózásra alkalmas évszakban, egyelőre máj. 1-től okt. 30-ig, egyfelől Siófok-Balatonfüred-Tihany-Balatonföldvár, továbbá Almádi-Kenese, másfelől Boglár-Révfülöp-Badacsony és Keszthely között, a vasúti közlekedéssel kapcsolatosan rendes járatokat tart fenn; azonkívül hetenként többször a Balaton két végső pontja, Kenese és Keszthely között kirándulási járatokat rendez. A vállalat teherszállítással is foglalkozik s évi teljesítménye 900 ezer tonna km. körül mozog. Gőzhajói (2 csavargőzös 130 lóerővel) vannak még a Balatonon a Balatonhalászati részvénytársaságnak, amely 1899. létesült s első sorban a halászati üzlet a célja, de gőzhajóival alkalmi szállításokat is vállal.

Balatonudvari, kisk. Zala vm. tapolczai j.-ban, (1900) 245 magyar lak., u. p. és u. ţ. Aszófő.

Balatonujlak, kisk. Somogy vmegye marczali j.-ban, (1900) 1005 magyar lak., vasúti megálló, u. p. és u. t. Balatonkeresztur.

Balatonvidék borászata. A borvidékek beosztása szerint két borvidéket, nevezetesen a badacsonyit és a balatonmellékit, foglalja magában. A badacsonyi borvidékhez tartoznak Zala vármegye tapolczai és balatonfüredi járásai, továbbá Balatongyörök és Keszthely községek, a balatonmelléki borvidék Zala vármegye többi részére, Veszprém vármegyéből a veszprémi, enyingi és devecseri, Somogy vármegyéből a lengyeltóti-i, a tabi és marczali-i járásokra terjed ki. Főbb bortermő helyei: Badacsony, Révfülöp, Dörgicse, Csopak, Köveskál stb. Szőllőfajtái a rakszőllő, melyet itt világosnak hívnak, juhfark, mézes fehér, olasz rizling, furmint, fehér szőllő, oportó, kék frankos és kadarka. Többnyire fehér borokat termelnek, vörös borokat inkább csak a nagyobb birtokosok. Fehér boraik igen jó asztali borok, kitünőbb fekvésekben pl. Badacsony stb. tüzes pecsenyeborok. A badacsonyi kéknyelű és auvergnas híres pecsenye-, sőt csemegeborok. Badacsonyban kedvező években aszu is terem. A balatonvidéki borokat különösen Steiorországba és Svájcba viszik.

Balatonvidéki vasút. A Máv.-nak nagyobbára a Balaton-tó É.-i partja mentén elhúzódó vonala, Veszprémbe vezető elágazással. Kiinduló pontja a Fejér- és Tolnavmegyei h. é. vasutak Börgönd állomása, amelytől Ny.-i irányban haladva, a Déli Vaspályát Szabadbattyán állomáson keresztezve és a Győr-Veszprém-Dombóvár h. é. vasutat Csajág mellett áthidalva, Akarattya pusztán a Balaton É.-i partjához ér. Azontúl a tó partját csekély távolságban követi, a Badacsony-hegyet megkerülvén, északnak fordul és Tapolcza állomáson a Dunántúli h. é. vasutakhoz csatlakozik. Nevezetesebb állomásai: Polgárdi, Kenese és Balatonalmádi-Fürdőhely; továbbá Alsóörs, Balatonfüred, Aszófő-Tihany, Dörgicse-Akali, Zánka-Köveskálla, Kővágóörs-Révfülöp, Badacsonytomaj-Nemestördemicz. Almádi és Alsóörs állomások közt van a 16 km. hosszúságú, rendes nyomtávolságú szárnyvonal elágazása, amely tetemes emelkedésekkel, a kies Vödörvölgyön keresztül a Győr-Veszprém-Dombóvári h. é. v. veszprémi állomásáig vezet. A B. személyforgalma csak nyáron, a balatoni nyaralási időszakban számottevő. Arúforgalmának nevezetesebb cikkei bor, szőllő, bazalt és mészkő. A B. megnyitása óta a Balaton É.-i partján fekvő nyaralótelepek fejlődése már is észrevehető lendületet vett.

Balatonvilágos, l. *Balatonfőkajár.*

Balatro (lat.) a. m. élősködő, élősdi.

Balavásár *(Balauser, Bladenmark)*, kisk. Kisküküllő vmegye erzsébetvárosi j.-ban, (1900) 871

magyar és oláh lak., kitünő bor- és gyümölcstermeléssel. Hajdan gr. Korniss-féle birtok volt. Van vasúti állomása, posta- és táviróhivatata.

Balavat, asszír város, ahol az angol Hormuzd Rassam ráakadt a pompás bronzkapukra, amelyeknek dombormüvei II. Salmanasszar uralkodása első kilenc évének történetét kimeritő módon ábrázolják és most a Brit. Mus. legértékesebb gyüjteményeihez tartoznak.

Balázs, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, (1900) 258 tót lak., u. p. és u. t. Zólyomlipcse.

Balázs, *szent*, püspök és vértanú, Arméniának Sebaste városában született; szülei előkelő keresztények voltak, kik fiukat gondos nevelésben részesítették. Példás élete következtében a keresztények között oly általános tiszteletben állott, hogy csakhamar püspökükké tették. Híveinek hosszas és sürgető kérelmére az üldözések idején Egeus hegyének egy barlangjába menekült, ahol csupán a vadállatok társaságában imádság, bőjt és ájtatos elmélkedés között töltötte idejét. Elfogták s 316. lefejezték. B. Emlékét febr. 3. üli meg az egyház, amely napon az ú. n. *B.-áldást* is szokta osztani. Annak emlékezetére ugyanis, hogy B. egy gyermeket, ki a torkában akadt halszálkától fuldoklott, annak álla alá két égő gyertyának keresztalakban való tartásával és imádságával gyógyította meg, hasonló módon esedezik Istenhez, hogy hiveit Szt. B. püspök és vértanú közbenjárására minden torokbajtól mentse meg.

Balázs, 1. *Béla*, tanár, iró, családi nevén *Bauer* Herbert, szül. Szegeden 1884 aug. 4. Miután Budapesten befejezte egyetemi tanulmányait, állami ösztöndíjjal Berlinbe és Párisba ment. Több folyóirat és hirlap munkatársa. Művei: *Halálesztetika* (Budapest 1907); *Doktor Szélpál Margit* (dráma, (1909); *A vándor énekel* (versek, 1910); *A csend* (novellák, 1911).

2. *Frigyes*, író, szül. Rimaszombatban, 1834 márc. 6., megh. 1879 júl. 17. 1859-ben lépett föl az irodalomban *Utóhangok* verskötetével. A XIX. sz. hatvanas éveiben hosszabb ideig szerkesztette a Hölgyfutár c. szépirodalmi lapot. Több elbeszélő müve jelent meg: *Ibolyacsokor, Szerelmi pikantériák* stb. Néhány szinművet is írt, köztük a *Pusztàk fia, A falu bolondja* népszinműveket. Később Torontál vmegye főjegyzőjévé, majd a nagybecskereki kerület orsz. képviselőjévé választották; ő inditotta meg és szerkesztette haláláig a Torontál c. politikai lapot.

3. *B. Kálmán*, cigányprimás, szül. Sátoraljaújhelyen (Zemplén) 1835., megh. 1899. 1846-ban került a fővárosba, hol a nemzeti zenedében alapos oktatásban részesült. A szabadságharcban számos csatában vett részt. Az 1850-es években zenetársulatot szervezett s több évet töltött a külföldön. 1886-ban Amerikában tett korutat. Számos magyar nótát és népdalt, tánc-zenét szerzett. A hires Boka Károly veje lévén, szépen, régies egyszerüséggel játszott.

4. *B. Sándor*, beszély- és szinműiró, szül. Kolozsvárott 1830 dec. 26., megh. 1887 aug. 1. Részt vett a szabadságharcban, melynek lezajlása után Pesten a mérnöki tanfolyamot hallgatta, szivesebben foglalkozott azonban Dumas, de különösen az angol humoristák, Dickens és Thackeray műveivel; ez utóbbitól fordított is később víg elbeszéléseket, melyek a Kisfaludy-társaság kiadásában jelentek meg Művei: *Beszélyek* (2 köt., 1855); *Tükördarabok* (2 köt., 1865); *Víg elbeszélések* (1878); *Tarka képek* (2 köt., 1880). Írt egy hoszszabb regényt is; *A visszatért fecske* (megjelent az Ország Tükrében); s vigjátékai: *Az égben*; *Mért nem házasodik meg a sógor*, stb. többször sikert arattak.

Balázsáldás v. *balázsolás*, l. *Balázs* (szent).

Balázsd, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1900) 528 oláh lak., u. p. és u. t. Niczkifalva.

Balazsér, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1900) 617 magyar lak., u. p. Nagybégány, u. t. Beregszász.

Balázsfa, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1900) 218 magyar lak., u. p. és u. t. Dunaszerdahely. A hozzátartozó Enyed pusztán csinos úrilak, szeszgyár és finomító.

Balázsfalu, kisk. Turócz vm. mosóczznioi j.-ban, (1900) 92 tót lak.; u. p. Ivánkófalu, u. t. Mosócz.

Balázsfalva falu (Blasendorf, Blázsszár), kisk. Alsó-Fehér vm. B.-i j.-ban, (1900) 1144 oláh és magyar lak.

Balázsfalva város (Blasendorf, Blázsorás), nagyk. Alsó-Fehér vm. B.-i j.-ban a Kis- és Nagy-Küküllő egybeömlésénél, (1900) 2122 oláh és magyar lak., a gyulafehérvár-fogarasi gör. kat. román érsek-metropolita, a B.-i esperesség, szentszék, káptalan, továbbá szolgabirói hivatal, járásbiróság, telekkönyv, adóhivatal, csendőrörs székhelye; fő piacán áll az 1747. épült háromtornyú nagy székesegyház, vele szemben a díszes érseki palota, a káptalan, papnevelő-intézet, tanítóképző és főgimnázium épületei; van itt továbbá Bazil-rendi zárda s csinos kertben az érseki kastély, melyben hajdan Apafi Mihály fejedelem gyakran tartózkodott. B. élénk hely, van két takarékpénztára, hitelszövetkezete, mezőgazdasági szeszgyára, jelentékeny marhavásárai s nagy forgalma és kereskedése. Van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. B.-t néhány szomszédfaluval együtt Zsigmond király megmentőjének baróti Cséry Balázsnak ajándékozta, ki után különböző családok birták, míg végre Apafi halálával a kincstárra szállt. Később III. Károly a fogarasi gör. kat. püspöknek adományozta a B.-i uradalmat s mint ilyen szállott a jelenlegi érsekségre. 1687 julius 4. itt irták alá Erdély visszahódolását az erdélyrészi követek Lotharingiai Károly herceggel (Transactio lotharingica). A község és a vasúti állomás közötti téren (Campu libertate) zendült fel az oláhság 1848. a magyar alkotmány ellen. B. ma is az erdélyi oláhok különös politikai tevékenységének központja.

Balázsháza, kisk. Szilágy vm. tasnádi j.-ban, (1900) 337 oláh és magyar lak.; u. p. Magyarcsaholy, u. t. Tasnád.

Balázsi, 1. kisk. Sáros vm. topolyi j.-ban, (1900) 136 tót lak.; u. p. és u. t. Tapolyhanusfalva. — 2. *B.*, Fülöpszálláshoz tartozó népes puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmártoni j.-ban, (1900) 480 lak.

Balázsjárás, l. *Gergelyjárás.*

Balázsolás a. m. Balázsáldás, l. *Balázs* (szent).

Balázspuszta, Szabadszálláshoz tartozó puszta [illegible] Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, [illegible] lak.

Balázsszeg, kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarlaposi j.-ban, (1900) 82 oláh lak.; u. p. és u. t. [illegible]

Balázstelke (Klein Blasendorf, Blesetu), nagyk. Kis-Küküllő vm. dicsőszentmártoni j.-ban, (1900) 1041 oláh, német és magyar lak., gr. Haller Jenő [illegible], van posta- és telefonállomása.

Balázsvágás, kisk. Sáros vm. felsőtáreczai j.-ban, (1900) 126 ruten és tót lak.; u. p. és u. t. [illegible]

Balb., növénynevek mellett Balbis Giovanni Baptista, Torinóban a botanika tanára (1765—1831) nevének rövidítése (Flora Taurinensis, Torino [illegible]; Flora Lyonnaise, Lyon 1828—35, 3 köt.).

Balbek (a görögök Heliopolisa), néhány száz [illegible] álló szegényes falu Közép-Sziriában, a [illegible] völgy közepén, melyet az ókorban Coele-Syriának (ma Bekak) neveztek, az Anti-Libanon [illegible] 11,2 m. magasban. 3 km. hosszu fal veszi körül, rajta kis patak foly keresztül. Hatalmas romjai teszik híressé, amelyeket falak vesznek körül. E romok: A nagy-templom vagy a Nap temploma, amelynek csak alapfalai és 6 kolosz-[illegible] oszlopa maradt fenn; a kis-templom vagy Jupiter-temploma, óriási épületmaradvány, amely 227 m. hosszu és 117 m. széles, fennáll még gazdagon ékesített, korintusi stilusban készült cellája, azonkívül a déli oldalán 4, a nyugatin 2, az északi oldalon 9 és a keletin 2 oszlop; végre a kerek-templom, amelyből 4 oszlop maradt fenn s amelyet görög templommá alakítottak. E templommaradványok Antoninus Pius korából valók. Ezeken kívül fennmaradtak még: a derékszögű s hatszögű [illegible] a heliopolisz, az akropolisz stb. Valamenynyit az óriási méretek és az ornamentáció rendkívüli gazdagsága jellemzi. B.-ről már az egyiptomi és asszíriai hadi jelentések is tesznek említést. A görögök Heliopolisnak hitták; Augustus római gyarmattá tette. Omár kalifa vezére Abu Obeida 636-ban elfoglalta. A ker. háboruk idejében többször cserélt urat. 1170-ben földrengés, 1260. a mongolok, 1401. Timur hadai pusztították. V. ö. *Wood* és *Dawkins*, The ruins of B. (Lond. 1757: új kiad. 1827.); *Frauberger*, Die Akropolis v. B. (Frankf. 1891, 22 táblával).

Balbi 1. *Adriano*, olasz földrajzi író és statisztikus, szül. Velencében 1782., megh. Páduában 1848. Nagy feltünést keltett Prospetto politico-geografico dello stato attuale del globo (Velence 1808) című művével. Mint a velencei fővámhivatal tisztviselője írta meg a Compendio di geografia universale című művét. 1820. családi ügyekben Portugáliában utazván, ott a királyi levéltárakban gyujtötte az anyagot Essai statistique sur le royaume de Portugal et d'Algarve című munkájához (Paris 1822. 2 köt.), amely a portugál irodalomról és művészetről sok, másutt nem található adatot tartalmaz. 1821—32. Párisban élt, ahol Atlas ethnographique du globe, ou classification des peuples anciens et modernes d'après leurs langues című művét írta meg (Paris 1826). Legelterjedtebb munkái: Abrégé de géographie (3. kiad. 1850; a ném. Heiderich-féle 8. kiad. Bécs 1893). Magyar nyelvre *Czirbusz* Géza dr. dolgozta át hat kötetben.

2. *B.*, *Eugenio*, az előbbinek fia, szül. Firenzében 1812., megh. Páviában 1884. mint a földrajz tanára az ottani egyetemen. Atyjának hátrahagyott műveit Scritti geografici cím alatt adta ki (Torino 1841—42, 5 köt.). Saját művei: Gea, ossia la terra descritta (Triest 1854—67, 7 köt.) és Saggio di geografia (Milano 1868).

3. *B.* (*Balbus*), *Jeromos* (családi néven *Accellini*), korának egyik legkiválóbb humanistája, szül. Velencében, megh. 1530 nov. 11. Tanulmányait, Rómában kezdte IV. Pál pápa hírneves tanárának, Pomponius Laetusnak és Ripának vezetése mellett és Padovában végezte. Főleg a jogban, ékesszólásban és költészetben tünt ki. 1485-ben Párisba ment, hol 1489. a humaniorák egyetemi tanárává nevezték ki. Párisban nagy hírnévre emelkedett, mint *rhetor gloriosus*; de kötekedő, vitatkozó természetével magára haragította tanártársait, kik néhány sikamlós tárgyú verse miatt őt erkölcstelennek, istentagadónak és hitetlennek nyilvánították. B. végre is kénytelen volt Párisból menekülni s Magyarországba jött, hol Vitéz János veszprémi püspök vendége volt. 1493-ban a bécsi egyetem hívta meg tanárának. Tagja lett a Sodalitas Danubiana-nak, melynek elnöke Vitéz János volt. 1498 végén Magyarországba jött azzal a szándékkal, hogy itt végleg letelepszik, azonban a Vértes táján rablók támadták meg, kik megfosztották minden pénzétől és félholtra verve hagyták az úton. Mindezt ő maga írja meg Elegia hodoeporicon-jában. Visszatérve Bécsbe, megismerkedett Schlechta Jánossal, Ulászló csehországi titkárával, akinek sikerült kieszközölnie, hogy B. 1498. a prágai egyetemen a jog- és széptudományok tanárává kineveztessék. 1501-ben ismét Magyarországba jött s itt a papi pályára lépve, 1510. kanonok, 1513. váczi prépost, két év mulva pedig egri őrkanonok lett. Eközben Ulászló király gyermekeinek: Lajosnak és Annának nevelője lett s a király bizalmas embere, ki őt Szakmáry György kancellár ajánlatára diplomáciai küldetésekre is felhasználta. 1515-ben Innsbruckban járt Miksa császárnál. II. Lajos trónraléptekor nagy furfanggal sikerült neki megszerezni a stubnicai prépostságot. 1518-ban Zsigmond lengyel királynak Bona hercegnővel való esküvőjén ő képviselte az ország nádorát. Ugyanebben az évben II. Lajos az augsburgi birodalmi gyűlésre küldte, hol a törökök elleni harcra buzdított s a német császárt a magyarországi pártviszályok lecsillapításában való közreműködésre akarta megnyerni. Képviselte Magyarországot Aachenben, mikor Károlyt 1520 okt. 23. császárrá koronázták, s még abban az évben elkisérte Lajos nővérét, Annát Innsbruckba, hogy őt Ferdinánd osztrák herceggel, Mária osztrák hercegnőt pedig Lajos számára eljegyezze. 1521-ben a törökök gyors előrenyomulásától tartva, a ráruházott pozsonyi prépostságot bérbe adta s Bécsbe menekült, hol Ferdinánd nagyon szívesen fogadta, s előbb az ítélőszék tagjává, majd gurki püspökké nevezte ki. 1523-ban Ferdinánd Rómába küldte, hogy szövetséget léte-

sítsen a fejedelmek közt a reformáció és a törökök ellen. 1524-ben újra Budán járt, memorandumot dolgozva ki az érsek számára a cseh eretnekek megtérítése tárgyában. Innen ismét visszatért Rómába s hátralevő éveinek jó részét mint VII. Kelemen pápa prelátusa és K.-Európa politikai ügyeiben tanácsadója, ott töltötte. 1530-ban részt vett Bolognában V. Károly koronázásán s megírta De coronatione című művét, mely újabb kellemetlenségekbe sodorta. Műveinek legteljesebb gyüjteményét Retzer József adta: H. Balbi opera poetica ac politico-moralia (Wien 1791—92, 2 köt.). Főbb művei: De civili et bellica fortitudine; De Turcorum origine; De pace inter christianos principes iucunda (1526).

Balbin, *Bohuslav,* jezsuita, cseh történetíró, szül. Königgrätzben 1621 dec. 3., meg. Prágában 1688 nov. 29. Cseh- és Morvaország különböző helyein volt az ékesszólás és költészettan tanára, műveit latinul írta, de a cseh nyelv lelkes szószólója. Munkái: Epitome historica rerum Bohemicarum (Prag 1670—77); Miscellanea historica Bohemiae, 1679-től kezdve, egyes részek csak jóval a szerző halála után láthattak napvilágot, így p. o. a Bohemia docta című 1776—80-ig. A cseh nyelv tüzes védelme is, amely a szláv újjászületés legismertebb termékeinek egyike, csak 1775. jelent meg nyomtatásban: Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica, cseh fordításban 1869-ben.

Balbina, *szent,* római szűz és vértanú, Quirinus tribunnak, a későbbi vértanunak leánya, kit Szt. Sándor 119. körül családostul és sok más fogollyal együtt megkeresztelt. Megh. 130 körül. Ünnepét már régóta ülik március 31-én.

Balbinus, *Caelius Calvinus,* művelt és előkelő szenátor, két ízben konzul és helytartó, a szenátus által a két Gordianus halála után (238) Clodius Pupienus Maximusszal együtt császárrá neveztetett ki az Itália ellen vonuló Maximinus Thraxszal szemben, de három hónap mulva a lázongó katonaság a szenátus e kinevezetteit a capitoliumi játékok idején (júl.) megölte.

Balbis, *Giovanni Baptista,* l. *Balb.*

Balbo, *Cesare,* olasz államférfiú és író, szül. Torinóban 1789 nov. 21-én, megh. 1853 jun. 3-án. Politikai téren már 17 éves korában kezdett működni, amikor Napoleon a régi nemes családok ivadékait, különösen az ifjakat megnyerni iparkodván, őt is az államtanács auditorává nevezte ki; később, Napoleon olaszországi hadjáratai alatt nagy szerep jutott neki az új olasz tartományok igazgatása körül. 1824-ben visszavonult a politikai pályáról és ez időtől fogva egész 1847-ig az irodalomnak élt, mint egyik legelőkelőbb tagja annak az írói gárdának, mely az 1820—50 közti években Olaszország újjászületésén munkálkodott. Mazzini és Gioberti iratai mellett az ő Speranze d'Italia c. könyvének volt legnagyobb hatása nemzetére. Azt vitatta benne, hogy az olasz államok konfederációja lehetetlen mindaddig, míg az ország nagy része idegenek kezében van; az olaszoknak egyelőre csak egy célt szabad maguk elé tűzniök: a függetlenítést az idegen hatalmak alól. Ezen kívül nevezetesebb művei: Quattro novelle narrate da un maestro di scuola, Traduzione di Tacito, Storia d'Italia sotto i barbari, Vita e Lettere del conte Carlo Vidna, Studj sulla guerra d'indipendenza della Spagna e del Portogallo. 1847 márc. 16-ától jul. 28-áig feje volt a legelső piemonti alkotmányos minisztériumnak és lemondása után is több ízben vállalt a piemonti kormánytól politikai missziót.

Balboa, *Vasco Nuñez de,* spanyol hódító, szül. Jeres de Badajozban 1475., megh. Santa Mariaban 1517. 1510. Santo Domingóban Francisco de Enrico expediciójához csatlakozott, amely Darienba indult. Ott egy felkelés következtében az új gyarmat fejévé lett. Miután az aranyországnak hirét hallotta, 1513-ban délnyugat felé fölfedezőutra indult és rendkívüli fáradalmak után szept. 15-én a Panama-földszorosnak egyik hegycsúcsáról a Csendes-tengert pillantotta meg. A partot a spanyol király számára birtokba vette; tettének jutalmául a fölfedezett tenger admirálisának nevezték ki. Azonban udvari cselszövények következtében igen rövid idő mulva Pedrarias Davilára bízták az elfoglalt új ország kormányzását, aki B.-t lefejeztette.

Balbriggan (ejtsd: belbriggn), kikötőváros Leinster ir tartományban, Dublin grófságban a Drogheda-öböl déli végében, tengeri fürdővel, világító toronnyal, (1901) 2236 lak., hires harisnyakötőkkel és musszelin-himzókkel.

Balbuena, *don Bernardo de,* spanyol költő, szül. Valdepeñasban (Mancha) 1568-ban, megh. 1627-ben. Ifju korában Mexikóba került, ott végezte teológiai tanulmányait. Bár közben többször meglátogatta spanyol hazáját, élete legnagyobb részét mégis Jamaika szigetén tölté, hol egyházi javadalma volt, 1620-tól kezdve pedig haláláig Puerto Rico szigetén, melynek püspöke volt. Főművei: El siglo de oro (Az arany század, félig prózában, félig versben írt pásztornovella); La grandeza mejicana (Mexikó nagysága 1609., e város költői leirása); végre: El Bernardo o la Victoria de Roncesvalles, mely nem kevesebb, mint 45,000 versben Bernardo del Carpio spanyol nemzeti hős történetét énekli meg (Madrid 1624).

Balbus, 1. *Lucius Cornelius,* a hispániai Gadesből származó és Rómában letelepedett föniciai kereskedő. Pompeius pártfogásával római polgárjogot nyert és midőn ezt vitássá tették, Cicero Kr. e. 56 védőbeszédet tartott (pro Balbo) érdekében. Később Caesar benső barátja és bankárja lett, ki gyakran volt Rómában hivatalos helyettese, ha a diktátor távol volt.

2. *B., M. Nonius,* két előkelő római (apa és fiú) neve, kiknek Herculaneumban talált, márványból való lovasszobrai a nápolyi múzeumban láthatók.

Balbus, l. *Balbi Jeromos.*

Balby with Hexthorpe, város Angolország Yorkshire grófságában, 3 km.-re DNy.-ra Doncastertől, téglagyártással, (1901) 6781 lak.

Bălcescu (ejtsd: balcseszku) *Miklós,* román író, szül. Bukarestben 1819., megh. Palermoban 1852. Részt vett az 1848-iki mozgalmakban. Először Erdélybe jött s a mócok vezérével, Jancuval lépett összeköttetésbe, majd Pesten és Debreczenben járt, hogy kibékítse Kossuthot a románsággal. A magyar-román egyesülésnek egyik legbuzgóbb híve lévén, az

volt a terve, hogy felszabadítsa Moldvát és Havasalföldet s a hatalmat kapják az erősek. Terve azonban nem sikerült. Művei: Istoria Românilor sub Mihai Vodă Viteazul; Mișcarea Românilor din Ardeal în 1848 (Az erdélyi románok mozgalma 1848) stb. B. halálakor írta Alexandri gyönyörű ódáját, melyben a száműzetésben meghalt barátot s nagy hazafit siratja.

Balch (Dareios ékiratos emlékeiben *Bâkhtris*, a zendavesztában *Bakhdhi*, a görögöknél *Baktra*), Afganisztán egyik legrégibb városa Afganisztán É.-i részében, a B. v. Dehar folyó mellett, amelynek vizét a város környékén a számtalan csatorna annyira megapasztja, hogy az 50 km. távolságban levő Amu-Darját nem éri el. Lakói afgánok és tadsikok, számuk 15,000, selyemszövéssel és földmíveléssel foglalkoznak. Baktrát Zoroaszter szülővárosának tartják már Herodotosz szerint is hatalmas város volt, itt tartotta udvarát Cyrus. Nagy Sándor halála után Baktria fővárosa, később elfoglalták a skythák, parthusok, 705. az arabok kezére került, akik az arab tudomány és művészet központjává tették. A XII. sz.-ban érte el hatalmának tetőpontját. A XIII. sz.-ban Dzsingisz khán teljesen romba döntötte. Hajdani hatalmas arab stílusú épületei közül csak egy bazár és egy mecset maradt meg.

Bal champêtre (franc., ejtsd: bal sampétr), mulatság a szabadban, kerti mulatság, falusi táncmulatság, majális.

Balchan, két hegylánc Ázsiában, a Kaspi-tó mentén, l. *Bolch-Balkán*.

Balchas-tó, l. *Balkas-tó*.

Balck, *William*, porosz vezérkari alezredes, szül. 1858 okt. 19. Osnabrückben. Egyike a legkeresettebb jelenkori porosz katonai íróknak; legnevezetesebb munkája a most negyedik kiadásban megjelenő, 6 kötetes «Taktik»-ája.

Balcon (franc., ejtsd: balkoñ) a m. erkély.

Balcsik, város Bulgáriában, a Fekete-tenger mellett, jó kikötővel, Várnától 30 km.-nyire, kopár sziklafalak által alkotott fennsíkon, (1893) 5137 török, bolgár, tatár és görög lakossal. Terjedelmes árúrakodók, sajt- és gabonakivitel, élénk marhavásárok.

Báld, kisk. Kolozs vm. nagysármási j.-ban, (1900) 663 oláh és magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíró.

Baldacci (*Baldácsy*), 1. *Antal* báró, I. Ferenc császár és király bizalmas híve, szül. 1762., megh. 1841. Elnémetesedett oláh család sarjadéka, ki hivatalnoki pályáján különböző osztrák tartományi kancelláriáknál működött. Az 1811-iki nagy pénzválság és devalváció idején becsületessége és pontosságáért az uralkodó a számvevőszék elnökévé nevezte ki, utóbb pedig — az utolsó napoleoni hadjáratra — a katonai *generális commissio* ügyei élén állott. Konzervativ érzületéért, mely erős reakciós hajlandósággal és egy beamter igénytelen becsületességével párosult, uralkodója mindvégig bizalmával tüntette ki.

2. *B. Manó* báró (német), 1848. honvédtábornok, szül. 1807., megh. 1892. Osztrák katonatiszti család leszármazottja volt, ki azonban anyai részről (Thoroczkay Borbála grófnő) az erdélyi mágnáscsaládokkal állt rokonságban. Tanulmányait a wiener-neustadti katonai akadémiában végezte; 1827-ben mint hadnagy a cs. és kir. gyalogezredeknél kezdte pályáját. 1846-ban alezredes, 1848. a kolozsvári gyalogezred (51.) parancsnoka, és az 1848 i zavarokban habozás nélkül állott a magyar felelős kormány, majd a honvédelmi bizottmány pártjára, mely őt a nemzetőrség szervezésével bízta meg, utóbb az összes erdélyrészi magyar hadak élére állította és tábornokká nevezte ki. 1848 decemberében csatát vesztett a császáriak ellen és Kolozsvárt is feladta. 1849 jan. 5. fogságba került; a császári haditörvényszék előbb ezredesi rangjában nyugalmazta, később azonban a fölkelésben való részvétel miatt két évi várfogságra ítélte és katonai rangjától is megfosztotta. Olmützi fogságában halt meg.

Baldachin (franc.: *baldaquin*), díszes menynyezet, királyi trónusok, szószékek, ágyak stb. felett; oszlopokon nyugszik, vagy a falhoz van erősítve. B.-nak hívják azt a négy rúdon hordott, legtöbbször vízszintes ernyőt is, melyet nagyobb ünnepélyek alkalmával fejedelmi személyek fölé tartanak; amikor a B. nehéz selyem-, brokát- vagy bársonyszövetből készül. Nálunk most majdnem kizárólag a kat. egyház használja körmenetek alkalmával s akkor a szentséget vivő pap megy alatta. Szó és szokás a keletről származik, ahol az

Baldachin-díszítés a roueni székesegyházban.

uralkodók és más előkelő személyiségek részint méltóságuk jeléül, részint a napsugarak elleni védekezés céljából ritkán mennek ki B. nélkül, mely esetben azt gyakran az alattvalók főbbjei viszik.— Az emlékszerű építészet is igen gyakran alkalmazza a B.-t, a csúcsíves és a korai renaissance-stíl (különösen a francia) szobrok fölött oszlopokon (templomok és termek belsejében), tornyokon, külső támasztó pillérek koronázására stb. (L. az *ábrát*, mely a roueni székesegyház támasztóívének díszítése.) A szabadon álló oltároknak a mennyezetét, mely 4 oszlopon nyugszik, ciboriumnak is nevezik. Az ilyen oltármennyezetek a kereszténység első századaiban dívtak és rendesen márványból készültek, l. *Ciborium*.

Baldácsy-alapítvány. Báró Baldácsy *(Baldacci)* Antal róm. kat. főúr, országgyűlési képviselő 1876 okt. 19. kelt végrendeletével s annak 1877 máj. 20. kelt toldalékával a magyarországi protestáns egyházaknak örökös tulajdonul hagyott több mint 8000 holdnyi földbirtokot mindennemű járulékaival együtt. Ez alapítvány az örökhagyónak 1878. bekövetkezett halála után tényleg a hazai protest. egyházra szállott, s ez az alapítványi birtokokat kikerekítendő, ezekhez az alapítvány jövedelmeiből törlesztendő kölcsönösszegen még 3000 holdat vásárolt. Az alapítvány kezelésével egy jószágigazgató van megbízva, a felügyeletet pedig egy 22 tagú bizottság gyakorolja, melybe mind az öt ev. és mind az öt ref. kerület, úgyszintén az unitárius vallásközség egy egyházi és egy világi tagot választ.

Baldamus, *August Karl Eduard*, német ornitológus, szül. Gierslebenben 1812 ápr. 18-án, megh. 1893 okt. 31. Wolfenbüttelben. Berlinben teológiát tanult, házi nevelő és később gimnáziumi tanár volt Köthenben, ahol Naumann buzdítására az ornitológia művelésére adta magát. Az ő kezdeményezésére alakult meg 1850. a német ornitológiai társulat. 1842 óta több ornitológiai utazást tett, beutazta az alsó Dunát, a Bánátot s a Kárpátokat. Blasius társaságában befejezte Naumann Naturgeschichte der Vögel Deutschlands c. munkáját és 1849—58. kiadta a Naumannia című madártani folyóiratot. Ezenkívül több madártani művet írt. Különösen a madarak szaporodását s a fészeképítés és költés módját tanulmányozta.

Baldasseroni, *Giovanni*, toscanai konzervativ államférfi, szül. Livornóban 1790., megh. 1876 okt. 19. 1845 óta toscanai pénzügyminiszter és szenátor is volt, de az 1848 júl. 30-iki köztársasági demonstráció következtében pártjával együtt megbukott, mire II. Lipót nagyherceghez Gaetába távozott, 1849 máj. 24. az újonnan alakított konzervativ kormány élére állva, 1850. Bécsben járt a nagyherceggel s onnan hozta magával az ú. n. toscanai szeptemberi törvényeket, melyek az alkotmányt bizonytalan időre felfüggesztették s a sajtószabadságot megszorították. 1852-ben ősszel merényletet követtek el ellene. Az 1859. szabadságmozgalom küszöbén kénytelen volt lemondani. Megírta II. Lipót nagyherceg életrajzát (Firenze 1871).

Balde *Jakab*, új-latin költő, szül. Ensisheimban (Elszász) 1604 jan. 4., megh. Neuburgban (Pfalz) 1668 aug. 9. 1624-ben jezsuita lett, 1628. a retorika tanára Innsbruckban, 1635. Ingolstadtban, 1654. udvari prédikátor Neuburgban. Új-latin költeményei (Lyricorum libri IV. Epodon liber unus, Sylvae lyricae, majd Opera omnia, 8 köt., München 1729. és *Carmina Mariana*, Neisse 1848) megalapították hírnevét. Urania victrix című költeményeért VII. Sándor pápától aranyérmet kapott. Ódáiból többet lefordított Herder. V. ö. *Romeis* J. B. u. seine Dichtungen (Neuburg 1868); *Heinrich* Gusztáv, német irod. tört. I. (Budapest 1886).

Baldegg, község Luzern svájci kantonban a B.-i tó déli végében. A tó 5 km. hosszú, $^1/_2$ km. széles; lefolyása a Baldagger Aa.

Baldenburg, város Marienwerder porosz közig. kerületben, a halban gazdag B.-i vagy Bölzig-tó partján, vasút mellett (1905) 2511 lak., gőzfűrésszel és hordókészítéssel.

Baldenheim, helység Elszászban, Schlettstadt közelében, jelentékeny népvándorláskori sírmezővel; gazdag leletei közül híressé vált a strassburgi múzeumba került B.-i sisak.

Balder, l. *Baldr*.

Baldi, *Bernardino*, guastallai apát, olasz költő, és prózaíró, szül. 1553 jún. 5. Urbinóban, megh. 1617 okt. 10. ugyanott. Sok nyelven tudott s a többi közt egy magyar-olasz szójegyzéket írt össze; ezt Simonyi Ernő fedezte föl Nápolyban s Toldy F. adta ki. (Adalékok a régi magyar irod. történetéhez 1870). De később Simonyi Zsigmond kimutatta, hogy B. szótára csak Verancsics ötnyelvű szótárának hibákkal teljes kivonata, tehát egyáltalán semmi értéke sincs nyelvünk történetére.

Baldingera *Mey. et Schreb.* (növ.), l. *Phalaris*.

Baldinucci (ejtsd: baldinucscsi), *Filippo*, olasz műtörténeti író, szül. Firenzében 1624., megh. ugyanott 1696 jan. 1. Fő munkája egy terjedelmes életrajzi gyüjtemény, mely 1681—1728. jelent meg Firenzében a következő címmel: Notizie de' professori del disegno da Cimabue in qua (1670-ig), mint kiegészítő része a Vasari-féle gyüjteménynek.

Baldissera, *Antonio*, olasz tábornok, szül. az akkoriban a velencei királysághoz tartozó Udinében 1838 máj. 27., ahol atyja osztrák tisztviselő volt. A bécsujhelyi akadémián szerezte hadnagyi rangját. 1859-ben és 1866-ban Szárdinia ellen harcolt és három rendjellel lett kitüntetve. A velencei királyság átengedése után B. az olasz hadseregbe lépett át s 1879. őrnaggyá lett. 1887—88-ban az eritreai gyarmatban dandárt vezényelt. A hadjárat befejeztével visszamaradt Masszauában és a gyarmat területét Kerennel és Aszmarával nagyobbította (1889 jun.—aug.). 1889 végén visszahívták Itáliába s mint hadosztályparancsnokot alkalmazták. Midőn 1896 febr. az abessziniai csatatérről rossz hirek érkeztek és Baratieri tábornok Adnánál Meneliktől vereséget szenvedett, a kormány febr. 22. az erélyéről ismeretes B.-t küldötte mint Baratieri utódát a négus ellen, de az 1897. Adisz-Abedában kötött béke csakhamar véget vetett a további hadakozásnak. Az Adigratba szorult olasz csapatokat mindamellett felszabadította volt. 1890-ben kinevezték szenátorrá.

Baldo, hegycsoport Dél-Tirol és Itália határán, a Garda-tó és az Adige völgye között. A Dinari-

...ak rendszeréhez tartoznak, legmagasabb csucsai, a Cima di Val Pritta v. Monte Maggiore (2218 m.) és a Monte Caste szép kilátóhelyek. Szép olajfaligetek terjednek belőle.

Baldócz, kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban. Szepesváraljától ½ órányira. (1900) 160 tót lak. Egyszerü berendezésü fürdőjében 15 vendég- és 13 fürdőszoba van. A Deák- és fürdőforrás a szulfátos savanyuvizekhez tartozik; az utóbbi nagy gázfejlesztő hatalma által tünik ki, a Deák-forrást pedig nemcsak üdítő italul szolgál, hanem a légcsövek és bélcsatorna hurutos bántalmai s vérbántalmas bajok ellen is sikerrel használják. Tulajdonos dr. Szántó Miksa. U. p. és u. t. Szepesváralja.

Baldohn, fürdőhely Oroszország kurföldi kormányzóságának Bauszke kerületében, vasut mellett, kénes forrásokkal.

Baldóver (héber), tolvajnyelven az, aki a lopásra az alkalmat kikutatja.

Baldovin, kis k. Hunyad vm. kőrösbányai j.-ban, (1900) 243 oláh lak.; u. p. és u. t. Körösbánya.

Baldovinetti, *Alessio*, olasz festő, szül. Firenzében 1425 okt. 14., megh. 1499 aug. 23. A XV. sz. kisérletező, kutató firenzei művészei közé tartozik. Igen csekély számmal fennmaradt hiteles művei, első sorban a firenzei S. Annunziata templom előcsarnokában levő freskója (Jézus születése, 1460 kör.) erős realista törekvéséről tesznek tanuságot. Mint mozaikkészítő a firenzei baptisterium régi mozaikjait javította és elismert tekintély volt e téren.

Baldr (ó-skandináv: *baldr*, angolszász: *bealdor*, a. m. úr), a skandináv mithológia egyik alakja. Ő Odin és Frigg fia s a szép Nanna férje. Ő az ázok legjobbika, szép mint a legfehérebb virág, mindenki dicséri. Egyszer megálmodja kora halálát s elmondja álmát az isteneknek. Ezek tanácsot tartanak, miképp lehetne őt megóvni a veszedelemtől. Frigg mindent megesket: a tüzet és vizet, vasat és minden femet, köveket és fákat, állatokat és betegségeket, hogy nem fogják bántani B.-t. Erre az istenek játékba fognak: a vesztőhelyre állítják B.-t, céloznak rá, ütik, verik, ő azonban sértetlen marad. Ez boszantja Lokit; ő en asszony képében elmegy Frigghez s kicsalja tőle a titkot, hogy a fagyöngy, melyet Frigg tulságos fiatalnak tartott, nincs esküvel megkötve. Loki elviszi a fagyöngyöt, odaadja a vak Hodrnak, ez ráveti B.-re, aki szörnyet hal. Az ázok gyászba borulnak. Hermodr ki akarja váltani B.-t Hel országából, de a holtak istennője csak úgy akarja őt kiadni, ha a föld minden lénye megsiratja. Erre nemcsak az élők, hanem a föld, a kövek s a fák is könnyeket hullatnak, csak egy óriásnő (állítólag Loki) vonakodik: «maradjon a pokolban, ami a pokolé». B. ekkép Helnél kénytelen maradni. — B. nyári istenség, talán Odinnak, mint nyáristennek ... lett különalakulása; vetélytársa és ellensége Hodr (Saxonál: Hotherus) téli démon, aki ősszel legyőzi B.-t. Mások szerint (pl. R. M. *Meyer*, Altgermanische Religionsgeschichte, Leipzig 1910) B. eredetileg a fénylő napvilág istene volt. A napfény esti eltünését és hajnali visszatérését jelenti, hogy a tündöklő hőst megölik s aztán (az eredeti monda szerint) újból életre keltik. Izland szigetén a B. monda tudákos szinezetet nyert, a korai halállal kimult istennek egyes vonásai ott Apollonra, sőt Krisztusra emlékeztetnek. A B. név előfordul a német irodalom egyik régi emlékében, a merseburgi varázsigék egyikében is. V. ö. *Losch*, B. und der weisse Hirsch (Stuttgart 1892); *Kauffmann*, Balder, Mythus und Sage nach ihren dichterischen und religiösen Elementen untersucht (Strassburg 1902).

Baldrián (növ.), l. *Valeriana*.

Baldriánéter, l. *Valeriánasav*.

Baldriánolaj, l. *Valeriánaolaj*.

Baldriánsav a. m. *valeriánasav* (l. o.).

Baldriántinktura a. m. *valeriánatinktura*, l. *Tinktura*.

Balduin. *Jeruzsálemi királyok.* 1. *I. B.*, jeruzsálemi király, boulognei Eustach fia, Bouillon Gottfried hercegnek (és jeruzsálemi királynak) legifjabb öccse. Részt vett az első keresztes hadjáratban; de Sziriában elvált a derékhadtól és Edesszában telepedett le, melynek fejedelme, Thoro őt utódának fogadta. Thoro megöletése után csakugyan reá szállott a trón. Bátyja, Gottfried halála után (1100) ő lett annak utóda a jeruzsálemi trónon, dacára, hogy a patriárcha és Tankréd jelöltségét ellenezték. A királyság terjedelmét különösen a tengerparton Accon, Beirut és Szidon elfoglalásával tágította. Megh. 1118.

2. *II. B.*, az előbbinek unokaöccse, szintén részt vett az I. keresztes hadjáratban és 1097. edesszai gróf lett. 1118. pedig I. B. utóda a jeruzsálemi királyi széken. Aggkora dacára sokat harcolt a szeldcsuki törökökkel, kiktől Tirust is elhódította, 1123. azonban a hitetlenek foglyul ejtették és csak nagy váltságdíjért bocsátották ismét szabadon. Megh. 1131 aug. 21. Utódja veje lett: Anjoui Fulko.

3. *III. B.*, 1143—62-ig jeruzsálemi király, az előbbinek unokája, Fulko fia, szül. 1129., megh. Tripoliszban 1168 febr. 10. Atyja halála után (1143) előbb nagyravágyó anyja, Melisenda királynő a kormánytól távoltartá, de midőn hire járt, hogy a fontos Edessza Nureddin damaszkusi emir hatalmába esett: B. 1152. maga ragadta meg a kormány gyeplőit. Bátran síkra szállt a hitetlenek ellen: 1153. elfoglalta tőlük Aszkalont; 1158. Nureddint győzte le Tiberiasznál és ugyanez évben nőül vette Teodorát, Manuel bizanci császár unokahugát, mely házasság révén a görögök szövetségesei lettek. A tripoliszi gróf házi orvosa állítólag megmérgezte. Ő volt az utolsó vitéz és igazságos jeruzsálemi király.

4. *IV. B.*, I. Amalrich király fia, 1174. lépett a trónra. Gyógyíthatatlan betegsége miatt tripoliszi Raymond grófra bízta mint főkapitányra a kormányt; megh. 1185.

5. *V. B.*, az előbbinek unokaöccse és utóda, montferrati Vilmos fia, 1185. foglalta el mint hatéves gyermek a trónt, de már 1186 nyarán meghalt. Egy évvel később Szaladin szultán a jeruzsálemi királyságnak véget vetett. V. ö. A *Keresztes háboruk* alatt idézett műveket, különösen *Kugler*, *Röhricht* és *Prutz* munkáit. A vitás kronológiára nézve lásd *Archer* cikkét: On the accession dates of the early kings of Jerusalem (English historical Review-ben 1889 89—115 l.).

6. *I. B.*, *latin* (bizanci) *császár*, szül. 1171. Valenciennesben, VIII. B. flandriai gróf fia. 1204-ben részt vett a 4. keresztes hadjáratban, amidőn a keresztes vitézek őt Konstantinápoly elfoglalása után császárnak választották. (L. *Latin császárság.)* 1205 ápr. 14. azonban a Drinápoly táján vivott csatában János bolgár király fogságába esett és többé ki sem szabadult. Halálának évét nem ismerjük.

7. *II. B.*, az utolsó latin császár 1228—61., II. Courtenay Péter császárnak és hennegaui Jankának legifjabb fia, szül. 1217. B. herceg korában Nyugat-Európában segélyhadat toborzott, melyet azután 1239. Magyarországon keresztül a Balkán-félszigetre vezetett, mely alkalommal IV. Béla király vendégszeretetében volt része. IV. Béla sógora, II. Asen bolgár cár, hasonlóan át engedte vonulni B.-t országán. B. uralkodása nem volt szerencsés; elvégül 1237. latin császárrá lett. Eleintén briennei János címzetes jeruzsálemi király gyámsága alatt állott. Palaeologus Mihály 1261. a tróntól megfosztotta. Hasztalanul könyörgött B. Európa fejedelmei udvarában segélyért. Megh. 1273.; egyetlen fia, Fülöp, élt ugyan a császári címmel, de atyja örökét nem nyerte többé vissza. V. ö. a latin császárság alatt idéz. müveket: kül. *Hopf* és *Hertzberg* munkáit.

Balduin, 1. luxemburgi gróf és trieri érsek, szül. 1285., megh. Trierben 1354 jan. 21. Egyetemi tanulmányait Párisban végezte, 22 éves korában, 1307-ben már trieri érsekké választották. Mint választófejedelem keresztülvitte testvérének, Luxemburgi Henriknek német királlyá választását. 1308-ban Olaszországba is elkisérte s pénzzel meg fegyveres erővel egyaránt segítette. VII. Henrik korai elhunyta után élénk részt vett bajor Lajos megválasztatásában, kinek hétszer sietett segélyére, így 1322., Mühldorf mellett is, amely hüség fejében B. bő területi jutalmat kapott a Rajna mentén. Midőn Lajos a szentszékkel meghasonlott, B. egy ideig semleges magatartást tanusított. De midőn 1320. a mainzi káptalan egyhangulag őt kivánta érseknek és XXII. János pápa mégis mást nevezett ki e főpapi székre, B. újra Lajos mellé állott és aláírta a rhensei határozatot. Nemsokára azonban lemondott Mainzról, kibékült a pápával és Lajos versenytársát, IV. Károlyt juttatta a trónra. Triernek nem volt B.-nál erélyesebb és nagyobb tekintélyű érseke. Az általa gyüjtött okleveleket könyvfestők által művészien díszíttette; ezen Codex B.-i Trevirensis-képeit *Irmer* adta ki a Die Romfahrt Kaiser Heinrichs VII. c. díszmunkában (Berlin 1881). B. életrajzát megírták *Dominicus* (Koblenz 1863); *Priesack* (Göttinga 1899) és *Vogt*, Die Reichspolitik des Erzb. B. (Gotha 1901).

2. *B. Tamás*, 1184—1191. canterbury-i érsek, megelőzőleg cisztercita apát. I. Rikárdot 1190. elkisérte a Szentföldre, hol Ptolomais ostrománál meghalt.

3. *B.* v. *Baudon*, l. *Cornuti Balduin.*

Balduin-féle foszfor, l. *Bolognai világító kő.*

Baldung, *Hans (Grien)*, német festő, szül. Weyersheimben 1480 körül, megh. 1545. Valószinüleg Dürer műhelyében tanult, mindenesetre az ő hatása alatt fejlődött. Élete nagy részét Strassburgban töltötte. Legkiválóbb, nagyszerű műve a freiburgi székesegyház szárnyas főoltára (1516). Ezenkivül említendők: Krisztus siratása (1512, London, National Gallery); A halál és a nő (1517, Basel, képtár): Krisztus mint kertész (1539, darmstadti múzeum) stb. A budapesti Szépművészeti Múzeumban Ádámot és Évát ábrázoló életnagyságú két képén kivül különösen jellemző festménye egy szép Madonna-kép, eredetileg oltárszárny. A fantasztikus elem, mely festményein is föllép, még jobban érvényre jut sok fa- és néhány rézmetszetén, valamint gondos kivitelü rajzain. B. sok tervet készített üvegfestményekhez is, főleg a freiburgi székesegyház számára. Festményeit és rajzait *Térey* Gábor adta ki és ismertette behatóan.

Baldus *de Ubaldis (Baldeschi)*, jogtudós, szül. Perugiában 1327., megh. Paviában 1400. Bartolusnak tanítványa. Jogtanár volt Bolognában, Perugiában, Pisában, Firenzében, Padovában, Paviában, nagyobb kommentárt írt a Pandektákhoz.

Baldwin, *James Mark*, filozófus, szül. 1861 jan. 12-én Columbiában; tanulmányait Princetonban és németországi egyetemeken végezte; különböző amerikai egyetemeken tanitotta a filozófiát, jelenleg Baltimoreban, a John Hopkins egyetemen a filozófia és lélektan tanára. Termékeny író, ki főleg a logika és lélektan terén szerzett érdemeket. Fő művei: egy filozófiai enciklopédia, mely Dictionary of philosophy and psychology címen három kötetben jelent meg (1901—1904); Handbook of psychology (2 köt., 1891—92); Mental development in the child and the race (3. kiad. 1906); Social and ethical interpretations in mental development (4 köt., 1904, a két utóbbi német fordításban is megjelent); Thought and thinks or Genetic logic (2 köt., 1906—1908, német kiadásban is megjelent 1908—1910). A fejlődés gondolatának új kifejezését és alkalmazását találjuk filozófiájaban.

Bale (ejtsd: bél), *John*, ir püspök, a legelső angol reformátorok egyike, szül. Suffolkban 1495. megh. 1563. A norwichi karmelita zárdában, majd a Jesus-collegeben Cambridgeben tanult. Tanulmányai bevégeztével csakhamar a reformációhoz csatlakozott, amiért Flandriába kellett menekülnie. Nyolc évi flandriai tartózkodás után visszatért Angliába; VI. Eduárd 1522. ossory-i püspökké nevezte ki, de ennek halála után távoznia kellett Hollandiába és Svájcba, s csak Mária királynő halála után térhetett vissza. Drámái közül ismertebbek a Gods promises; a túlheves hangú Temptation of our Lord és a Kynge Johan, melyet csak újabban találtak meg. Prózai munkái közül említendő: Illustrium maioris Britanniae scriptorum summarium.

Baleárok (Islas Baleares), Spanyolországhoz tartozó szigetcsoport a Földközi-tengerben, Spanyolország K.-i partjai közelében, amelytől átlag 200 km.-re van; tagjai: Mallorca, Menorca, Cabrera, Dragonera, Conejera (l. ezeket). Nagyobbára hegyek takarják; ennek dacára termékenyek; fő termékek a búzán kivül: narancs, olajfa, mandola és szőllő; a házi állatok közül leginkább sertéseket tenyésztenek. A lakosság spanyolul, de külön nyelvjárást beszél, amelyet mallorquinonak hivnak. A B. a Pityuzákkal együtt egy tartományt alkotnak és 5 partidora oszlanak. Területük: 5014 km², (1900) 311,649 lak. Fővárosuk: Palma, Mallorca szigeten. A B.-at már a feniciaiak és görögök is ismerték, ez utóbbiaktól kapták

[illegible] hajitani, parittyával hajitani tudtak (parittyások). A II. pun háboru [illegible] karthagói uralom alatt állottak. 123-ban Kr. e. [illegible] Caecilius Metellus Róma uralma alá hajtotta. A nyugat-római birodalom megdöltése után gyakran cserélték urat (vandalok, nyugati gotok, kelet-rómaiak, pisaiak, arabok). I. Aragoniai Jakab (1228—32) az araboktól elvette, ennek utódai alatt 1276 óta El reyno de Mallorca néven külön királysága lett. 1713—1783 angol uralom alatt állottak. V. ö. *Salvator* Lajos főherceg: Die Balearen in Wort u. Bild geschildert (Leipzig 1869—90); ismertetése *Berecz* Antaltól Földr. Közl. (1889); *Fraize*, Skizzen v. d. Balearischen Inseln (Leipzig [illegible]); *Vuillier*, Les Iles Oubliées (Paris 1893); *B*[illegible], Letters from Majorca (London 1900).

Balek, eredetileg ügyefogyott ember, aki mással [illegible] magát, ma már tágabbkörü fogalom, s B.-nek mondják a naiv, jószívű optimista embert, aki [illegible] bárkitől felhasználtatja magát. Állítólag a török *balik*, «hal» szóból ered, melyet az [illegible] «stockfisch» értelemben használnak. («Baleket fogni».) L. *Balik.*

Balekcímtár. Élelmes címirodák kilesik az egyes egyének gyöngéit és ezen alapon címtárakat készítenek. Összeállítják pl., hogy kik játszanak következetesen az osztálysorsjátékon, ki fogad el jótékonysági sorsjegyeket, ki pártol minden nemzetiségi mozgalmat stb. Az ilyen címtárakat nevezik azután B.-nak.

Balen, *Hendrik van*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1575., megh. 1632 júl. 17. Adam van Noort tanítványa, az olasz művészet hatása alatt bibliai, mithológiai és allegóriai képeket festett, többnyire kis méretben, fára v. rézre. Későbbi műveire nagy hatást gyakorolt egykori tanítványa, Van Dyck, kit olykor erősen megközelített, pl. az antwerpeni Szt. Jakab-templomban levő három szép képén. A budapesti Szépművészeti Múzeumban van a kereskedelmet dicsőítő képe; [illegible] *Jan van B.*-nak (1611—54) képe: Menekülés Egyiptomba.

Balenzano, *Nicola*, olasz államférfiú, szül. 1848 jan. 29. 1886-ban Bariban képviselőnek választották. Miután 1898. rövid ideig pénzügyminisztériumi államtitkár volt, 1892—93. a közmunka tárcáját kezelte Zanardelli kabinetjében. 1901 óta szenátor.

Baleo, l. *Bafing.*

Baleset, az embernek épségi, egészségi v. elmebeli — mulékony v. tartós — megkárosodása, esetleg halála, amely rendszerint valamely meglepetésszerűen fellépő külső behatás eredménye. Az egyén testi károsodása és az ebből következő anyagi veszteség nemzetgazdaságilag közügy lévén, az államnak és társadalomnak kötelessége gondoskodni a B.-ek elleni védekezésről. Ennek eszközei: *a)* preventiv intézkedések megtétele (l. *Balesetelhárítás*), *b)* az első segítségnyujtás (l. *Mentésügy*) és *c)* B.-eseknek biztosítása (l. *Balesetbiztosítás*). Orvosi szempontból a B.-ek több csoportba osztályozhatók: vérzések, sérülések, sebesülések, mérgezések, törések és ficamodások stb. (l. a megfelelő címszavakat). Az orvostudománynak ezekkel foglalkozó része a *B.-i orvostan.* — Minden B. az esetleg fennforgó büntetendő cselekmény v. mulasztás kinyomozása végett a rendőrségnek bejelentendő. Az üzemi B.-ek a munkás-B. biztosításról szóló 1907. XIX. t.-c. értelmében a kártalanítás szempontjából külön vizsgálat tárgyát képezik.

Ipari B., amely az ipari alkalmazottat munkája közben éri. Hazánkban az ipari B.-ek bejelentésének kényszerét először az 1893. XXVIII. t.-c. 7. §-a mondta ki azzal, hogy a munkaadó az iparteIepen előfordult minden balesetet, a B. megtörténtét követő 48 óra alatt az illetékes iparfelügyelőnek bejelenteni köteles. Ettől az időtől kezdve az iparfelügyelők jelentései, majd 1900 óta a kereskedelemügyi m. kir. minisztérium részéről kiadott ipari B.-statisztika ad számot a B.-ekről. Az 1907. XIX. t.-c. alapján 1907 júl. 1. óta az Állami Munkásbiztosító Hivatal adja ki évenként az ipari B.-statisztikát. A legutóbbi (1907) adatok szerint 1907. volt a magyar szentkorona országa területén:

gyáripari B.	20,444
kisipari »	2,193
	22,637

Az egyes iparágakat tekintve (gyáripar és kisipar):

	Abszolut számokban	Százalékokban
Vas- és fémipar	3,642	16·09
Gépgyártás és közlekedési eszközök gyártása	6,340	28·01
Kő-, föld-, agyag és üvegipar	1,482	6·55
Fa- és csontipar	2,956	13·06
Bőr-, sörte-, szőr-, toll- stb. ipar	607	2·68
Fonó- és szövőipar	667	2·95
Ruházati ipar	412	1·82
Papirosipar	444	1·96
Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása	2,549	11·26
Vegyészeti ipar	1,327	5·86
Építőipar	1,969	8·70
Sokszorosító- és műipar	242	1·06
Összesen	22,637	100·00

A B. által okozott munkaképtelenség tartamát a következő adatok tüntetik fel:

		Abszolut számokban	Százalékokban
4—5 napi	munkaképtelenséget okozott	4,107	18·14
6—8 »		4,644	20·52
9—14 »		5,200	22·97
3—4 heti		5,098	22·52
1—2 havi		2,336	10·45
3—4 »		474	2·09
4 hónál hosszabb		96	0·42
Állandó részleges		241	1·06
Állandó teljes		20	0·09
Halálos sérülést okozott		241	1·06
Ismeretlen fokú sérülést okozott		150	0·68
Összesen		22,637	100·00

A baleset neme:	Abszolut számokban	Százalékokban
Égés, vagy robbanás	1,608	7·10
Vagás	5,799	25·62
Zúzódás	12,819	56·63
Törés	659	2·91
Mérgezés	20	0·09
Megfulladás	11	0·05
Idegen test a szemben	517	2·28
Rándulás, ficamodás	627	2·77
Egyéb ok	545	2·41
Ismeretlen ok	32	0·14
Összesen	22,637	100·00

A *mezőgazdasági* B.-statisztikát hazánkban 1900 óta gyüjti az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegélypénztár, azonban csak saját tagjaira nézve. Az országos statisztikai hivatalnak az egész mezőgazdasági népességre vonatkozólag gyüjtött adatai az ország közállapotairól évenként kiadott kormányjelentés Földmívelésügy fejezetében jelennek meg. A legutóbbi jelentés szerint a magyar szent korona országaiban 1909. mezőgazdasági B.-et szenvedett 10,661 férfi és 423 nő, összesen 11,084 egyén. A sérülések közül könnyű 1921, súlyos 8833, halálos 287, ismeretlen fokú 43.

Vasúti B. alatt a közlekedő vonatoknál és tolatásoknál a járóművek mozgása közben személyeket és tárgyakat ért sérüléseket, ill. rongálásokat értjük. Főbb csoportjai: *a)* összeütközések, *b)* kisiklások, *c)* horzsolások és *d)* elgázolások. A 3 első csoportba tartozók a nagyobb B.-ek, amelyeknél személyek rendszerint tömegesebben sérülnek meg és amelyeknél az anyagi kár is jelentékenyebb. Az elgázolások a kisebb B.-ek, mert ezeknél rendszerint csak egy személy sérül meg. Illusztrálásul itt adjuk a német vasútegylet kötelékébe tartozó német, osztrák és magyar vasutak utolsó B.-statisztikáját:

A vasút megjelölése	Összeütközések és horzsolások	Összeütközéseknél és horzsolásoknál előforduló halálesetek és sérülések	Kisiklások	Kisiklásoknál előforduló halálesetek és sérülések	Elgázolások és egyéb balesetek és sérülések	Elgázolásoknál és egyéb baleseteknél előforduló halálesetek és sérülések
Német vasutak	308	419	463	163	2748	2797
Osztrák vasutak	302	497	393	109	2010	1990
Magyar vasutak	111	148	157	107	582	619

A B.-ek főbb okai: *a)* mulasztás a vasúti személyzet részéről, *b)* a B.-et szenvedett személy saját vigyázatlansága (az elgázolások legnagyobb része erre vezethető vissza), *c)* a pályán vagy a járóműveken előforduló hiányosságok, *d)* elemi események.

Balesetbiztosítás, l. *Biztosítás.*

Balesetelhárítás. Az 1893. XXVIII. t.-c. általánosságban intézkedik a B.-ról, valamint a gyári alkalmazottak életének, testi épségének és egészségének megóvásáról. Fenti t.-c. szerint köteles a munkaadó: azokon a helyeken, ahol az alkalmazottat leesés vagy valamely tárgy lehullása folytán baleset érheti, korlátokat illetve védőkészülékeket alkalmazni, mélyedéseket kitölteni, fogaskerekeket, hajtóerőközvetítőket beburkolni vagy bekeríteni, veszedelmes munkagépeken védőkészüléket alkalmazni, közlőműveket, szíjakat különös gonddal kezeltetni, felvonógépeket csakis a hatóságilag megállapított mérvben megterhelni, azokra biztossági fogókészülékeket szereltetni, lámpákat úgy elhelyezni, hogy a tűzveszély ne növeltessék, könnyen hozzáférhető kijárásokat alkalmazni, tűzoltó eszközöket használatra készen tartani, a gyári helyiségeket szellőzni, jól világítani és tisztán tartani, a mérges anyagokkal dolgozó munkásokat respirátorokkal ellátni, a nagymérvű porfejlesztő üzemekben pedig exhaustorokat alkalmazni. A kereskedelemügyi minisztert pedig felhatalmazza a törvény, hogy különleges iparágak különleges viszonyaihoz alkalmazkodó B.-i rendeleteket adhasson ki. Az ipartelepen alkalmazottak kötelesek a munkaadó B.-i rendeleteihez alkalmazkodni. A törvény intézkedéseinek megtartását az iparfelügyelők őrizik ellen, akik a B. tekintetében a munkaadónak díjmentesen tanáccsal és útbaigazítással is tartoznak szolgálni. A baleseteket a munkaadó a kerületi iparfelügyelőnek bejelenteni tartozik, aki a baleset okát és következményeit megvizsgálja.

Franciaországban az üzem-baleset elleni biztosság és egészségügy szempontjából való ellenőrzést az 1890 júl. 8-iki, 1892 nov. 2-iki, 1893 júl. 12-iki, 1900 márc. 30-iki, 1900 dec. 29-iki és 1903 júl. 21-iki törvények rendelik el. *Németországban* az 1884 júl. 6-iki törvény értelmében az ipari szövetkezetek (Berufsgenossenschaften) B.-i szabályokat adhatnak ki, amelyek megtartását saját műszaki felügyelőjükkel ellenőrizteti, akik a B.-i szabályok be nem tartása esetén úgy a munkaadót, mint a munkást pénzbírsággal sujthatják. Az ipari szövetkezet műszaki felügyelője az iparfelügyelő rendelkezéseivel ellenkezően nem intézkedhetik. *Ausztriában* a biztosító intézet az iparfelügyelő tapasztalata alapján, megkeresheti az elsőfokú közigazgatósági hatóságot B.-ra vonatkozó óvóintézkedések elrendelésére.

Baleset elleni védekezés, l. *Balesetelhárítás, Balesetügyi kiállítás* és *Társadalmi Múzeum.*

Baleseti orvostan, l. *Baleset.*

Balesetügyi kiállítás. Az 1907. XVII. (munkásbiztosítási) t.-c. életbeléptetése alkalmából a magyar munkaadók szervezetei a kormány részvételével 1907 szept. 8-tól nov. 15-ig Budapesten a városligeti iparcsarnokban Nemzetközi balesetügyi, iparegészségügyi és munkásjóléti kiállítást rendeztek, melyen a külföldről Ausztria, Németország, Franciaország, Olaszország, Svédország, Hollandia és az Egyesült-Államok vettek részt. A kiállított tárgyak egyrészt a nagyobb vállalatok munkásjóléti intézményeit, másrészt az egyes gépgyárak által gyártott balesetelhárító készülékeket mutatták be. Állandó B.-a van nálunk a Társadalmi Múzeumnak (Budapest, V., MáriaValéria-utca 12.)

Külföldön a Társadalmi Múzeumhoz hasonló, iparegészségügyi és munkásvédelmi múzeumok a védőkészülékek mintáinak és egészségügyi berendezések modeljeinek vagy terveinek kiállításával, vizsgálatával szolgálják a baleset elleni védekezést. *Párisban* ilyen a Museé de Prévention des Accidents du travail (Conservatoire des Arts et Métiers, Galerie Vaucanson). Alakult Engel-Dolfus kezdeményezésére, megnyilt 1905 dec. *Németországban:* Berlinben (Charlottenburg) Ständige Ausstellung für Unfallverhütung u. Arbeiterwohlfart (1903); Münchenben: Arbeiter-Museum (1900). *Ausztriában:* Gewerbehygienisches Museum (Bécs 1883). *Svédországban* a Föreningen för

Artemus Kydd Stockholm (Munkásjóléti egyesület) tart fenn állandó kiállítást.

Balestarius (lat.), íjász.

Balestrieri, *Lionello*, olasz festő, szül. Cetonában 1874., Domenico Morelli tanítványa. 1897-ben Párisba költözött és az ottani művészelet hatása alatt főleg a bohém köréből merítette festményeinek tárgyát. Mimi halála c. képe (1898) után festette meg Beethoven c. művét, mely az 1900. évi párisi világkiállításon óriási sikert aratott és azóta reprodukciókban az egész világon elterjedt. Követkző ismertebb művei: Domenico Morelli utolsó napja (1903); Chopin triptychon (1905); Sörház a Montmartreon (1905); A költő felesége (1906—07); Haunyatlás (1907). Valamennyit erős pszichológiai kifejezés és lendületes, megvesztegető előadás jellemzi. Pompásak színes rézkarcai, többnyire párisi hangulatok.

Baléta, l. *Balata*.

Balf (másként *Wolfs*), kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1900) 1087 német és magyar lak., jó borral s nevezetes gyümölcstermeléssel. Említésre méltó hideg konyhasós savanyúvízforrásai 13·7 s 16·2° C. hőmérsékletűek s a tagok gyengeségei ellen mint üdítő sikerrel használtatnak. Van azonkívül savanyu- és lithiumvízforrása is. A vendégek befogadására több épülete van, s a soproniaknak és a környéken lakó népnek kedvenc mulatóhelye; újabban a tulajdonos (Wosinski István dr.) a modern igényeknek megfelelőleg berendezte. Van 100 ágyra berendezett munkásszanatóriuma és epileptikusok gyógyító és nevelő intézete. A fürdő már a rómaiak korában ismeretes volt és Bella Lajos meg is találta a rómaiak által használt gyógyforrást (Arch. Ért. 20.). Van vasúti állomása, postahivatala és postatakarékpénztára.

Balf., növénynevek mellett *Balfour* John Hutton (l. o.) nevének rövidítése.

Balfe *Michael William* (helyesebben *Balph*), angol zeneszerző, szül. Dublinben v. Limerikben (Írország) 1808 máj. 15., megh. a hetfordshire-i Romney apátságban 1870 okt. 20. Korán lett ügyes hegedűs, sőt zenekarvezető. Rómában ellenpontozást, Milanóban éneket tanult, 1848 táján nőül vette *Roser* pesti karnagy énekesnő-leányát *Linát* (megh. London 1888 jún. 8., kitől 1837. született leánya: *Viktória*, megh. Madridban 1871. szintén énekesnő, Garcia tanítványa), ki nem egy operájának főszerepét alkotta meg. Sikereinek egy részét a híres Malibran Máriának köszönhette. Mintegy 29 operát írt, komolyabb művészi törekvés nélkül, a 30-as évek könnyed, félig olasz, félig francia stílusában, mely a mulatni vágyó közönségnek sokáig tetszett is (a Cigánynő, 1843 stb.).

Balfél (ném. *Backbord*, ol. *sinistra*, franc. *bâbord*, ang. *port*). A hajót hossztengelye két egyenlő részre osztja és arccal előre fordulva, a balkéz felé eső részt a hajósok B.-nek nevezik. Ezen elnevezés megkülönböztetésül is szolgál mindazon tárgyaknál, melyek egyforma alakkal, hasonló rendeltetéssel és minőséggel birnak és többszörösen találhatók a hajón, mely esetben a kérdéses tárgy nevéhez annak elhelyezésére való tekintettel még a B. vagy kormányfél (jobboldal) szó is hozzácsatolandó.

Balfour (ejtsd: balfór), 1. *Arthur James*, angol államférfiú, szül. 1848 júl. 25., a harmadik Salisbury marquis unokaöccse. Etoni és cambridge-i tanulmányai bevégzésével 1874. a parlamentbe választották. A konzervativ párt zászlaját követte s Salisbury marquis második minisztériumában 1886 júl. skót államtitkár lett. 1887-ben pedig ír államtitkár, mely minőségben az alkotmány felfüggesztése és szigorú intézkedések által iparkodott az ír válságot orvosolni. 1891—92-ben a kincsár első lordja és a kormánypárt vezére volt az alsóházban. Midőn 1892 aug. 12. az alsóház a Salisbury minisztériumnak bizalmatlanságot szavazott, B. is lemondani kényszerült. Ezóta még kíméletlenebb harcot folytatott Gladstone és kárhoztatott Home Rule politikája ellen. Gladstone bukása után belépett Salisbury harmadik kabinetjébe, ez izben mint pénzügyminiszter. Salisbury visszalépése után pedig (1902 júl. 11.) ő lett a miniszterelnök. A konzervativ pártnak Chamberlain okozta bomlása következtében B. hatalma is megrendült, az 1906 jan. választásokban pártja kisebbségbe került, ő maga pedig csak pótválasztás útján a londoni City-ben jutott mandátumhoz. Azóta újra az alsóház konzervativ ellenzékének vezére, előbb (1908 ápr.-ig) a wigh Campbell-Bannerman, azóta pedig az Asquith-kabinettel szemben. Megjelent tőle: Essays and adresses (1895); The foundations of belief (1895); Economic notes on insular free trade (1903); Trade reform (1904). V. ö. *Concha* Győző, Egy angol miniszter a keresztény hitről (Budapesti Szemle 1896 febr.); *Alderson* B., A. J. Balfour, the Man and his Work (London 1903). — Öccse, *B. Gerald William*, szül. 1853. 1886—92-ben bátyjának magántitkára volt, 1895. képviselő lett és nemsokára rá kinevezték Írország alállamtitkárává. 1900—1906-ig kereskedelmi miniszter volt.

2. *B., Francis M.*, zoológus, született Whittinghamban, Skóciában, 1851 nov. 10., megh. Svájcban 1882 júl. 19. Cambridgeben az állattant tanulta s itt 1875. magántanár, 1882. pedig rendes tanár lett. Vizsgálataival különösen az állatfejlődéstani ismereteket gazdagította. Kisebb dolgozatai mellett megirta a Treatise on comparative embryologie c. nagy munkáját 2 kötetben, amely *Vetter* fordításában németül is megjelent.

3. *B., John Hutton*, írországi botanikus, szül. Edinburghban 1808 szept. 1., megh. u. o. mint a botanika tanára 1884 febr. 11. Nevezetesebb művei: Manuel of Botany (Glasgow 1849, az utolsó kiad. 1875); The plants of the Bible (u. o. 1857 és 1885); Botany and religion (4. kiad. 1882); Introduction to the study of palaeontological botany (1872); Elements of botany (3. kiad. 1876) stb.

Balfour of Burleigh (ejtsd: belfőr ov börli), *Alexander Hugh Bruce* lord, angol konzervativ államférfiú, szül. Skóciában 1849 jan. 13. Oxfordban tanult, majd a felsőháznak lett tagja. 1887—1888-ban Viktória királynő kamarásaként működött; 1892 aug. a kereskedelmi tárcát kapta, 1895 jún. skót államtitkár Salisbury harmadik kabinetjében. 1903 szept. állásáról lemondott.

Balfrus, l. *Barferus*.

Balgaság. Annyi mint esztelenség, főleg a gyakorlati élet és tevékenység körében. A balgának

ítéletei visszások, cselekedetei fonákok, haszontalanok, az észszerűség minden követelményével ellenkezők. Míg a balga tettei az értelem hibájából erednek, a bohó önként, tudva mond, vagy követ el B.-okat. Az ártalmatlan B. a nevetségesnek s a komikumnak egyik fő faja s a vígjátékban s a bohózatban gazdag alkalmazásra talál.

Balga Tamás, magyar népmesei alak. Amolyan férfi Hamupipőke, mint a német Grindkopf és a finn Tuhkamo. A magyar B. mese azért érdekes nagyon, mert úgy hazai, mint külföldi változatainak nagyobb részénél jóval teljesebb és tele van rendkívül becses néphitbeli vonatkozásokkal és jelentős mozzanatokkal. (Legteljesebb szövegét *Gaál* György adja: Magyar népmese-gyüjtemény I. köt. 23—50.)

Balha, l. *Bolha*.

Balhari, kerület és város Indiában, l. *Bellari*.

Balhé, tolvajnyelven lármát jelent, amit akár a kárvallott üt, akár a tolvajfogó. Használják Budapesten a csődület kifejezésére is.

Bali, a hindu szentkönyvek, brahmanák szerint egy aszurának azaz démonnak neve, a későbbi eposz-költészetben a daitják (démonok) mesés királya, akinek, mint a hitrege tanít, sikerült Indrát legyőzve az eget és földet hatalmába kerítenie; de Visnu törpe alakban jött hozzá és tőle annyi földet kért, amennyit három lépéssel bejárhat. B. ráállt kérésére, ekkor Visnu isteni alakot öltve, három lépéssel bejárta az eget, a levegőt és a földet, úgy hogy B.-nak csak az alvilág maradt; ez a törpévé változás volt Visnunak 5-ik avatárája vagy megtestesülése.

Bali, a Kis-Szunda szigetek egyike Jáva és Lombok szigetek között, hollandus birtok. Területe a körülötte fekvő apró szigetekkel együtt 5808 km². Felépítés, klíma, flóra és fauna tekintetében Jáva keleti részéhez hasonlít. Legmagasabb hegye a *Gunung Agung* tűzhányó. Igen termékeny, fő termékei a rizs, gyapot, dohány. Lombok szigetével együtt egy kormányzóság, 10,500 km² területtel, amelynek 524,000 lakója (1905) van; a bennszülött bali néptörzs rokona a jávainak, nyelve is csak kevéssé különbözik azétól. A brahma vallás és a vele járó kasztrendszer ma is fennáll, habár a szomszédos szigetek lakói túlnyomóan mohamedánusok. B. 8 szövetséges fejedelemségből áll, a fejedelmek magukat radzsah néven nevezik. — 1840-ben tették meg a hollandusok az első kisérletet a sziget elfoglalására, de csak 1849. sikerült kemény küzdelem után a fejedelmeket hódolásra és a hollandus fennhatóság elismerésére birni. Fő helye Buleleng az É.-i parton, igen élénk kereskedő város és jó kikötő.

Bali, szudán-néger törzs ÉNy.-i Kamerunban, önálló szultán uralma alatt, ki a német hódítókkal szerződéses viszonyban van (1890). V. ö. *Zintgraff*, Nordkamerun (Berlin 1895) és *Hutter*, Wanderungen in Kamerun.

Báli, *Jahja pasa oglu B.*, előbb boszniai, 1521. szendrői és belgrádi szandzsákbég. Részt vett Belgrád elfoglalásában s a mohácsi csatában, hol a magyar sereg megkerülése volt a feladata, melyet ép akkor támadott meg hátban, midőn a ruméliai török sereg már hátrálni kezdett, úgy hogy némelyek neki tulajdonították a győzelmet.

Balia *Sámuel* (felsőszilvási), kir. tanácsos, az erdélyi kir. táblának birája. Szül. 1744., meghalt 1796. Munkája: *Erdélyország közönséges nemzeti törvényeinek első része* (1791).

Baliburg, Kamerun német gyarmat egykori állomása. 1890-ben Zintgraff alapította, 1893. feloszlatták.

Balics *Lajos*, teol. doktor, címz. apát és püspöki helynök Győrött. Szül. Lövőn, Sopron vármegyében 1856 febr. 8. Középiskoláit Sopronban és Győrött, a teológiát Bécsben, a Pázmány-intézetben végezte. 1879-ben szentelték pappá és előbb mint káplán működött Tatán; azután több éven át a győri nagyobb papnevelő intézet tanulmányi felügyelője, majd teológiai tanár, később nagycenki plébános és szentszéki tanácsos, 1902. pdig győri kanonok lett. A Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának és a budapesti egyetem hittudományi karának bekebelezett tagja. Művei: *A róm. katolikus egyház története Magyarországon* (I., II. kötet 3 részben, Bpest 1885—90); *A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig* (Bpest 1901).

Balik, törökösen mélyhangú *i*-vel kiejtve, halat jelent. Innen *B. pazar* halvásár és egy térség neve Konstantinápolyban, ahol halat árulnak. A nyelvészek az európai balek (l. o.) szót is ebből származtatják. *B.-emini* volt a neve annak a hivatalnoknak, aki a halbérlet élén állott. *B.-háne*, halház, halelárusító hely, és egyúttal a neve annak a deszkaháznak is, mely a szeráj tengerre néző falai mögött volt és amelynek az volt a rendeltetése, hogy előtte vetettek horgonyt azok a hajók, melyek a szeráj száműzötteit rendeltetésök helyére szállították.

Balikeszri, város Kis-Ázsiában, Brusszától DNy.-ra 13,000 lak. Itt tartják minden év augusztusában Kelet legnagyobb vásárait. Közelében 48° C. hőmérsékletű ásványvízforrások vannak.

Balikli, avagy török kiejtéssel *Balïklï*, egy görög-keleti klastrom neve Konstantinápoly közelében. Maga a szó halast jelent, mert a klastrom belsejében egy szent forrás (ájázma) van, melyben egy legendaszerű szent hal úszkál. Még a bizánci időkben történt, amidőn Muhamed Konstantinápoly falait ostromolta, hogy e helyen bizánci papok halat sütöttek. Egyszerre csak meglepik őket a hírrel, hogy Sztambult elfoglalták a törökök. A papok nem adnak a szóknak hitelt és egyikük azt mondja, hogy úgy nem hiszi el e mesét, aminthogy ez a félig sült hal ki nem ugrik a serpenyőjéből. Es ime a hal egyet rázkódik és beleugrik egy közeli forrásba, ahol még mai nap is benne úszkál. Azóta szentnek tekintik e forrást, klastromot építettek fölibe és minden esztendő tavaszán kizarándokol hozzá a török főváros keresztény lakossága, hogy megnézze a halat és testi szenvedéseire gyógyulást találjon. Mert csodatevő e hal, és aki belenézett a forrásba és megpillantotta a halat, az menten kigyógyul a bajából.

Balin *(Blicca* Heck.), a pontyfélék családjához tartozó halnem; teste lapított, bajusza nincs, torokfogai két sorban állanak. Hazánkban egy faja ismeretes, az *ezüstös B. (Bl. björkna* L.); háta

hátuszó kékesbe játszó, oldalai acélosak, alul ezüstösek; mellúszói és kormányuszója szürkések. Folyókban és tavakban található. 25–30 cm. hosszú; súlya legfeljebb 1 kg.

Balinac, adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1900) 668 horvát és szerb lak.; u. p. Maja, u. t. Glina.

Balincz, kisk. Krassó-Szörény vm. begai j.-ban, (1900) 915 oláh és német lak., szolgabírói székhely, posta-, távíró- és telefonhivatallal, fűrészmalommal. Környékén a Béga mentén a kincstárnak nagy kiterjedésű tölgyesei vannak, melyek telepítések céljából letarolás alá kerülnek. V. ö. *Dimák Béla*, A B.-i tölgyesekről (Erdészeti Lapok 1902, 617–624).

Balingen, járási székhely Schwarzwald württembergi kerületben az Eyach és vasút mellett, Hohenzollern hercegség határa közelében, (1905) 4640 lak., trikó-szövéssel, gazdasági gépgyárral, cipőgyárral, Ulrik württembergi herceg emlékszobrával, kénes ásványvízforrással.

Balinháló két tükorháló közé fogott finom lenesből való, vagyis háromsoros, mintegy 70 m. hosszú húzóháló, melyet önfogásra használnak.

Balinka, nagyk. Fejér vm. móri j.-ban, (1900) 684 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Bodajk.

Bálint (*szentek*) 1. *B.*, áldozópap és vértanú, II. Claudius császár alatt. Emléknap febr. 14. — 2. *B.*, vértanú a III. században, Interamna (ma Terni) nevű város püspöke. Emléknap febr. 14. — 3. *B.*, vándor püspök és a két Raetia első apostola. Megh. 472 körül. Előbb szerzetes és apát volt valamelyik kolostorban Merán (Mais) környékén. Emléknapjai jan. 7. (halálnapja) és aug. 4. (csontjainak áthozatala). V. ö. *Hirschl*, Der hl. Valentin etc. (Mainz 1889).

Bálint (*Valentinus*) *pápa*, II. Jenő utódja. Pápává választották 827 aug. havában. A Liber Pontificalis szerint csak negyven napig ült a pápai trónon (szept. végéig v. okt. elejéig).

Bálint, 1. biboros és pécsi püspök a XIV. sz.-ban, megh. 1408 nov. 13. A Szentemágocs nembeli előkelő Alsáni családból származott s előbb esztergomi kanonok és királyi alkancellár, 1374. pécsi püspök s mint ilyen úgy egyházi, mint állami ügyekben nagy tevékenységet fejtett ki. Mint Nagy Lajos király követe Pál zágrábi püspökkel egyetemben Torinóban megállapította a Velencével kötendő béke föltételeit. Velencében fogadták a köztársaság fejedelmének és tanácsának a béke megtartására vonatkozó esküjét s magukkal vitték az első remetének, Szt. Pálnak testét, melyet a köztársaság Lajosnak küldött. Még ugyanabban az évben Rómába küldték, hogy durazzói Károly herceget Orbán pápa kegyébe ajánlja s a pápának Kelemen ellenpápa ellen királya nevében segélyt ajánljon. A pápa Károlyt nápolyi királynak jelentette ki, B.-ot pedig biborossá nevezte ki. Zsigmond király 1397. őt és András spalatói érseket Rómába küldötte, hogy a pápától a török ellen segítséget kérjenek s az egyház békéjét zavaró szakadás megszüntetéséről tanácskozzanak. XII. Gergely felszólította a keresztény nemzeteket, hogy Zsigmondot szent törekvésében a török ellen segítsék, de a szakadás megszüntetésére ezúttal semmi sem történt. B. útközben súlyosan megbetegedett s haza vitetvén magát, Pécsett meghalt. V. ö. *Koller*, Historia Episcopatus Quinque-Ecclesiensis (III. 138 s köv. old.); *Kercselich*, Historia Episcopatus Zagrabiensis (II. 62 s köv. old.); *Timon*, Purpura Pannonica (12 s köv. old.); *Szvorényi*, Purpura Pannonica (7 s köv. old.); *Theiner*, Monum. Hist. Hung. Eccl. (II. 157 s köv. old.); életrajzát megírta *Áldássy* Antal, a M. Tört. Életrajzokban.

2. *B.* (Valentinus), ferencrendi szerzetes, ki mint Husz János híve, az inkvizició elől 1436 és 39 közt a Pétervárad melletti Kamenicből Moldvába menekült és itt társával, Tamással, magyarra fordította az ó- és újszövetségi Szentírást. Ennek töredékeit három kódex tartotta fönn: a bécsi, müncheni és Apor-kódex. Kiadatott a Régi M. Nyelvemlékek I. és III. kötetében (1838, 1842) és újabban a Nyelvemléktár I. és VIII. köt. (Bpest, 1874, 1879.) Volf György bevezetésével. V. ö. *Toldy*, M. Nemz. Irod. Tört. (1851, I. 175. és 1878 kiadás).

Bálint, 1. *Gábor* (szentkatolnai), nyelvész, egyetemi tanár, szül. Szentkatolnán (Háromszék vm.) 1844 márc. 4-én. Már tanuló korában nagy nyelvtehetséget árult el. Tanult Bécsben, Pesten (jobbadán török nyelveket) s a helyszinén tanulmányozta a kazáni tatár, a kalmuk, a kalkhamongol nyelveket. Hosszabb ideig élt Törökországban és Athénben. Részt vett Széchenyi Béla gróf keletázsiai expediciójában (v. ö. *Széchenyi* B., Kelet-ázsiai Utazása, 3. köt.). 1897-ben a kolozsvári egyetemen az ural-altáji összehasonlító nyelvészet r. tanárává nevezték ki. Legnevezetesebbek *Kazáni tatár nyelvtanulmányai* (szöveg, szótár, nyelvtan, Budapest 1876); mandzsu és burjátmongol nyelvjárási tanulmányai.

2. *B. Gyula*, műfordító, szül. Csikkozmáson 1824., megh. Kolozsvárt 1894 nov. 20. Mint ferencrendi szerzetes 1851. tábori pap lett. Több hadjáratban részt vett, Schleswig-Holsteinban tábori főpap volt; 1871. nyugalomba vonult és haláláig Kolozsvárt élt. Fordított Schillerből és Horatiusból s lefordította Beck Károly Jadwiga-ját (Pest 1864) és Phaedrus ezópusi meséit (Kolozsvár 1876). Legnevezetesebbek Dante és Tasso-fordításai; amabból mutatványokat közölt (6 éneke a Magyarorsz. és Nagyvilágban), *A megszabadított Jeruzsálem* pedig önállóan is megjelent (Bécs 1863); mindkettőt az izlés ellenére rimes hexameterben fordította, amazt terzinában, ezt párrímmel. Mesterkélt és fárasztó verselése miatt az eredetinek számtalan szép részlete elvész.

3. *B. Imre*, közgazdasági író, szül. 1873. Budapesten. Gazdasági politikai értekezései 1891 óta magyar és külföldi folyóiratokban sűrűn jelentek meg. 1896-tól a magyar gazdaszövetség megbízásából a szövetség hivatalos közlönyét szerkesztette. 1900-ban a kereskedelemügyi minisztérium által újonnan szervezett szaktudósítói (kereskedelmi attasé) állások egyikére, Konstantinápolyba nevezték ki. Innen visszatérvén, a m. kir. kereskedelmi múzeum aligazgatójává nevezték ki, s mint ilyet 1910. berendelték a kereskedelemügyi minisztériumba. Művei: *Megjegyzések a biztosítási törvénytervezetre* (1895); *Aukciók és vásárok* (1895); *Vám- és kereskedelmi szövetségünk Ausztriával* (1895); *Valuta, bimetallizmus* (1896); *Kereskedelmi szerződéseink megújítása* (1898);

Gazdasági politikánk multja és jövője (1898); *Zálogleveleinkről* (1899); *Kivitelünk Törökországba* (1905); *Keleti képek* (1908); *Kiviteli árúk csomagolása* (1910). Munkatársa e Lexikonnak is.

4. *B. Rezső*, orvos, egyetemi magántanár, szül. Budapesten 1874 okt. 22. A budapesti egyetemen tanult és 1897. avatták orvos-doktorrá. Még ugyanezen évben br. Korányi Frigyes tanár klinikájának kötelékébe lépett, ahol most is működik. 1910-ben magántanári képesítést nyert. Irodalmi dolgozatai főleg a *szív és idegrendszer* megbetegedéseinek kérdéseivel foglalkoznak; munkái magyar és német szaklapokban jelentek meg s e Lexikonnak is munkatársa.

5. *B. Sándor*, zoológus, szül. Kolozsvárt 1860 jan. 8. Tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte, ahol 1887—1890-ig az állat- és összehasonlító bonctani tanszék mellett tanársegéd volt. 1890-ben az erdélyi országos múzeum állattárához őrsegédnek választották s e minőségben különösen Erdély faunájának összegyüjtésén fáradozott. 1891-ben az Erdélyi Múzeum-egylet segélyével külföldi utat tett. 1901-ben a budapesti M. Kir. Központi Szőlészeti Kisérleti Állomás és Ampelológiai-intézet növénybiológiai osztályához osztályvezetőnek neveztetett ki. Művei többnyire az Orvos-természettudományi Értesítőben, továbbá az Ampelológiai-intézet évkönyveiben és a Zeitschr. f. wiss. Mikroskopie-ban jelentek meg.

6. *B. Zoltán*, építész, szül. Nagy-Váradon 1871. Tanulmányait Budapesten végezte és itt nyerte el 1892. az építészeti oklevelet is. *Az ezredévi kiállítás architekturája* c. díszművét (1897) egyidejüleg németül (Wien, A. Schroll & Co.) adta ki. 1897-ben *Jámbor* Lajos építésszel lépett társaságba. Együttes működésükkel a lipótvárosi zsidótemplom pályázatán a második, majd ugyanezen épület szükebb pályázatán az első díjat nyerték el. Az 1900-iki párisi nemzetközi kiállításon az ő terveik nyomán épült Magyarország kiállítási palotája, amelyet a jury a «grand prix»-vel tüntetett ki. Ezután is több izben nyertek pályázaton első díjat és a vidéken számos középület készül terveik szerint; legutóbb Hajdú vmegye debreczeni székházát, valamint az állami számvevőszék budapesti palotáját építik.

Bálint. Szőllő, más nevei: Aprófehér, Aprofer és Abruz. Vannak, kik azonosnak tartják a B.-ot a Budai zölddel s a következő nevekkel is ismertetik: Kleinweiss, Zelenka. Hazánkban mindenütt elterjedt, valószinüleg Magyarádról eredő fehérszemű szőllőfajta. Fürtje agas, laza; bogyói középnagyok, gömbölyüek, zöldessárgák, barna pettyekkel. Középérésű; hosszú művelést kíván. Bora füzöld színű, zamatos.

Balintang-csatorna, tengerszoros, mely a Filippi-szigetekhez tartozó *Babujána*-szigeteket (l. o.) elválasztja a *Batan*-szigetektől.

Bálintfalu, kisk. Turócz vm. szentmártonblatniczai j.-ban, (1900) 68 tót lak., u. p. Pribócz, u. t. Rákópribócz.

Bálintitt (tövisi), erdélyi nemes család, mely Nagy Lajostól származtatja báróságát. Állítólag a király egyik hadvezére, Nagy Bálint a nápolyi hadjárat alatt az olaszoktól megtámadott magyar sereg segítségére sietett. A katonák — láttára — «Bálint itt!» felkiáltással újult erővel folytatták a harcot és megverték az ellenséget. Ebből azt következtetik, hogy Bálint híres vitéz volt, kit a király bárósággal jutalmazott és az esemény emlékére B. névvel ruházott fel. Ez az előadás egy 1349-iki oklevélen alapszik ugyan, de arról Jerney a Tudományos Gyüjtemény 1835. évi folyamában kimutatta, hogy hamisítvány. A család mindamellett régi. Első kimutatható őse B. István, 1528. Solymos és Lippa várak kapitánya. A család tagjai a XVI. sz.-tól fogva előkelő hivatalokat viseltek Erdélyben. A család 1742 ápr. 2. B. György és fiai István és Zsigmond személyében Mária Terézia által bárói rangra emeltetett. B. János irodalmilag is működött, 1784. jelent meg Kodrus c. szomorújátéka Korneck után németből fordítva. A család ma is él, birtokai Maros-Torda és Besztercze vmegyében feküdtek.

Bálint napja (febr. 14.), a házasságorákulumoknak és szerelmi varázsnak (l. o.) kedvező napok egyike Olaszországban, különösen Sziciliában, Angliában és Skótországban, továbbá Belgium- és Franciaországban, sőt néhol Németországban is. Igen régi szokás szerint e napon az ifjak és a lányok azon másnembeli ismerősüket, akivel korán reggel legelőször találkoznak, *Valentin*, illetve *Valentine* néven szólítják, megajándékozzák, s attól fogva egy éven át kitüntető figyelemben részesítik, s mintegy kiválasztottjuknak, jegyesüknek tekintik. A sorspróbálás egyik módja tehát, mely Angliában régebben szokásos volt, hasonló azon András- és Szilveszter-napi, vagy karácsonyesti babonás gyakorlatokhoz, melyekkel a házasságra áhítók jövendőbelijök felől a végzettől felvilágosítást nyerni remélnek. Franciaországban (ahonnan e szokás annyi más udvari és lovagias, meg a szerelem művészetéhez és a társas élet csinjához tartozó gyakorlattal és hagyománnyal együtt talán már a normann hódítás korában került át más nemzetekhez) elég régi nyomára akadunk a B. jelentőségének néhány közép-francia rondeau-ban. V. ö. *Brand*, Observations on popul. antiquities (London 1841, I. 32); *Wolf*, Beitr. z. deutschen Mythol. (II., 103); Revue des Trad. pop. (IV., 179 s k. l.); *Pitrè*, Bibliot. d. trad. pop. Sicil. XVII., Usi e costumi II. 6.

Baliol, 1. *B.*, *John, de*, szül. 1250., megh. 1315. 1292-ben mint skót trónkövetelő lépett föl, de Bruce Róbert és 10 más trónkövetelő elvitatták tőle a koronát. I. Eduárd angol király azonban B. mellett volt, ki viszont I. Eduárdnak hűbéri esküt tett. Az angol igát csakhamar megunva, B. 1294. függetlennek nyilvánítá magát, de a Dunbar melletti csatában (1296) megveretett, fiával együtt foglyul esett s Londonba, a Towerbe vitetett. A pápa közbevetésére 1299. kiszabadult a fogságból s Franciaországba vonult, ahol meghalt.

2. *B.*, *Edward*, az előbbinek fia, Bruce Róbert halála után 1332. III. Eduárd segélyével megszerezte a skót koronát. De mivel kénytelen volt Eduárd angol királyt hűbéres urának elismerni, a nemzeti párt csakhamar elűzte. III. Eduárd ugyan a Berwick mellett (1333) kivívott diadal után még egyszer a trónra ültette, de 1356. III. Eduárd javára lemondott. L. még *Skócia*.

Balios (a régiekben *Barbalissos*), romváros Szíriában, az Eufrattól Ny.-ra, hajdan Aleppo kikötője.

Balistes (állat), a csontos halak osztályában a forrt állcsontúak (*Plectognathi*) alrendjébe, a szemcsés bőrű halak (*Sclerodermi*) családjába tartozó halnem. Fajai közül említendő az *európai ördöghal* (*B. capriscus* Gmel.), melynek hazája a Földközi-tenger, de elvándorol egészen Nagy-Britanniáig; nagyon ritka. A *vénasszonyok hala* (*B. vetula* L.) az Atlanti-óceánban és ritkán az Indiai-óceánban fordul elő.

Bali szigetbeliek (a malaji szigettengeren) igen magas műveltséggel bírnak, sőt földművelésük, fegyverkészítésük éppen híres is Keleten; saját írásuk van (pálmalevelekre írnak), vert pénzük, naptárjuk. Vallásuk a brahmaizmus. Kasztok szerint élnek (*brahmana, satrija, vaisija* és *szudra*), mely kasztok egymás közt házasságot nem kötnek; de azért bizonyos mésalliance-ok mégis előfordulnak. Halottaikat elégetik.

Balita (*balita, balgita* Nyelvtörténeti szótár, *palita* Nagy szótár), a m. barca (ol. *boletta*, franc. *billet*, lat. *tessera, symbolum, signum*, ném. *Zeichen, Parole, Zettel*), jel, régente különösen a katonaság titkos ismertető jelei. Ipolyi (Magyar Mythologia 503) Leostegi «mitikus jelvény» értelmet is tulajdonít e szónak, de helytelenül, mert e szó olasz eredetű.

Balits *Antal*, hittudor s egyházi író, szül. Pinnyén, Sopron vmegyében 1840 szept. 18. A teológiát a bécsi Pázmáneumban hallgatta. 1870-ben Bécsben teológiai doktor, azután teológiai tanár és tanulm. felügyelő. 1871—1876-ig a győri szentszéknél mint tiszti ügyész és szegények ügyvédje működött. 1877-ben jogakadémiai hitszónokká, 1882. zsinati vizsgálóvá s szentszéki ülnökké nevezték ki. 1894-ben pedig győri székesegyházi kanonokká, 1905. győrhegyi préposttá. Önálló művei: *Hét nagyböjti szentbeszéd* (Győr 1880); *Ünnepi, egyházi és alkalmi szentbeszédek* (u. o. 1883); *Nagyböjti szentbeszédek* (u. o. 1890); *Jézus Krisztus, isteni megváltónk élete* (u. o. 1899, 3. kiad. 1910).

Balize, l. *Belize*.

Baljevac, adóközs. Lika-Korbava vm. korenicai j.-ban, (1900) 618 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Zavalje.

Balk, Drágnak, a Drágfyak ősének testvére, Szász vajda fia. Hazánkba Moldvából költözött 1366 előtt és Máramaros vmegye D.-i részén telepedett meg. 1378-ban testvérével együtt máramarosi főispán. 1381-ben máramarosi, 1383. szatmári főispán, ugyancsak fivérével együtt főispánja Ugocsa vármegyének. 1387—90 első feleig az említettek megtartása mellett mint székely ispán szerepel. 1391-ben testvérével együtt alapítá a körtvélyesi gör. kel. monostort.

Balk (*Balko*), *Hermann*, a német lovagrend Poroszországban való uralmának megalapítója és első nagymestere. Salza Hermann nagymester küldte Poroszország meghódítására, ahol azután Thorn, Kulm és Elbing városát alapította. Midőn a német lovagrend a livlandi lovagrenddel egyesült, B. lett a nagymesterük. Miután Esztónia egy részét Dániának engedte át, visszatért Németországba, ahol 1239. meghalt. V. ö. *Lohmeyer*, Gesch. von Ost- und Westpreussen I. (1881. 2. kiad.); *Richter* J. W., Herm. von Salza und H. B. (Hannov. 1893).

Balkán-félsziget (l. *a mellékelt két térképet*), az Európából D. felé kinyúló 3 félsziget közül a K.-i. A Földközi-tengerbe nyúlik. É.-i határául a Szávát, Dunát, a DK.-i Kárpátokat és az orosz steppék vidékét tekintik. K., D. és Ny. felől a tenger vize mossa.

Fekvése, partjai. Körülbelül 1200 km. szélességben csatlakozik Közép-Európához, amelytől magas hegység nem választja el, mint a többi déleurópai félszigeteket; a természet Közép-Európával szemben nem szigetelte el. Két, egymástól különböző részt különböztethetünk meg rajta: a széles, tagolatlan, trapezalakú É.-i részt és a karcsubb, öblökben és félszigetekben gazdag D.-i részt. Míg amaz inkább Közép-Európához és Kis-Ázsiához fűződik, emez Dél-Európa, Afrika és Kis-Ázsiára van utalva. Területe körülb. 470,000 km².

A trapezalakú rész K.-i partjai a Duna mocsáros deltájától eltekintve nagyobbára zárt, meredek partok: csak egy nagyobb lapos öböl, a Bolgárból nyúlik itt be, melynek legnyugatibb nyulványa a burgaszi kikötő. Szigetek és természetes kikötők itt nincsenek, ehelyett kis lagunaszerű tavak, limánok találhatók a tenger szomszédságában. A kiálló hegyfokok a Kali Akra, az Emine-fok; e kettő közt van a Fekete-tenger Ny.-i partjának legjobb kikötője, a várnai, amely szintén nem nyujt sok védelmet. Az Emine-foktól D.-re a partot a tenger ismét hátraszorítja és a Burgaszi-öblöt alkotja; ez öt kisebb öbölre oszlik; a legmélyebbnél, nagyobb limánok közelében fekszik maga Burgasz. A kikötő különösen annak köszönheti jelentőségét, hogy a termékeny Marica-völgygyel jó összeköttetése van. Burgasztól kezdve a part mintegy 200 km.-nyi hosszuságban huzódik el DK.-i irányban, egészen a Boszporuszig meredeken, sehol a hajóknak kényelmet nem nyujtva. E része nem is játszott a történelemben szerepet. A Boszporusz széles folyómederhez hasonlít, melyben a hegyfokoknak a másik parton öblök, a bemélyedéseknek a másik oldalon a szárazföld kidúdorodásai felelnek meg; hossza — beleszámítva a kanyarulatokat is — 31·7 km., legnagyobb szélessége 4·7 km., a legkisebb Rumili Hiszártól É.-ra 660 m.; É.-i részén vulkáni kőzetek alkotják magasabb partjait, míg D.-i részén a középső és felső devonformációhoz tartozó csillám- és agyagpalákból meg homokkövekből áll az alacsonyabb környéke. E D.-i részében a devon és tercier képződmények hátterén a Boszporusz D.-i bejáratától 1·7 km. távolságban nyúlik be az európai szárazföldbe az 5 km. hosszú, 300 m. széles és 35—40 m. mély Aranyszarv, a Boszporusz legszebb része. A Trák-félsziget D.-i részén, nem messze az Aranyszarvtól két kis tó van a tengerrel összeköttetésben, a Büjük- és Kucsuk-Csekmedzse. Tőlük Ny.-ra a Márványtenger partjai ismét meredekek; csak ahol a part lapos szögben DNy.-nak fordul, nyujt az némi védelmet a hajóknak; ott fekszik Rodostó. E helytől a partok minden nagyobb bemélyedés nélkül huzódnak DNy.-i irányban Gallipoli félsziget D.-i végéig. Csak a Dardanellák É.-i be-

járatánál van a kívánalmaknak alig megfelelő kikötő: Gallipoli. A Dardanelláknál hasonló jelenségek vannak mint a Boszporusznál, amazok tehát szintén nem pusztán az erozió szüleményei, hanem messze kiható tektonikus eseményeknek köszönhetik létöket. A Dardanellák hossza 61 km. Az Egei-tenger É.-i partjai, bár jó darabig Ny.-i egyenes irányt követnek, változatosabbak; lapos és meredek partok váltják föl egymást; a szigetképződésben nincs hiány. Az első kiálló hegyfok a Paxi, amelytől Ny.-ra az Enoszi lapos öböl terül el. Magas partok következnek ezután a Lagoszi-öbölig. Theszo szigettel szemben a Kara- vagy Meszta-folyó mindig hordja a tengerbe az iszapot és azon munkál, hogy a szigetet a szárazzal összekösse. Ez alluviális földtől nyugatra van a D.-i trák síkság kapuja, a hajóknak védelmet nyujtó Kavalai kikötő. Innen kezdve a part ismét meredek egészen a hatalmas háromujjú Chalkidike-félszigetig. Ennek K.-i oldalán van a sekély Orfanii vagy Redinai-öböl. A Chalkidike három kinyuló félszigete: az Athosz-hegyben végződő Hagion-Orosz, a Longosz és a Kasszandra, a Hagion-Oroszi- és a Kasszandrai-öblöket zárják körül, amelyeknek kisebb bemélyedései a hajók buvóhelyeiül szolgálhatnak. Sokkal fontosabb náluk a Chalkidike Ny.-i oldalán, ahol a part csaknem épszög alatt D.-nek fordul, a Szalonikii-öböl, azon termékeny földnél fogva, amely azt környékezi, és amelyhez a különböző folyók természetes utakul szolgálnak. Hogy Szaloniki városa kedvező fekvése dacára sem indult nagyobb virágzásnak, főképen sekély kikötője az oka. A Szalonikii-öböltől a partok meredek falakként ereszkednek le a nagymélységű tengerbe egészen a csaknem köralakú Voloi-öbölig. A Voloi-öböllel kezdődik az eddigitől egészen eltérő, sokkal változatosabb partkifejlődés (l. *Görögország).* A B. ezen része már egészen át és át van hatva tengeröblöktől; az emberi élet leginkább a partokra van szorítva; a természet ezen rész lakóit inkább a szomszéd tengerpartokra, mint Közép-Európára utalja. A partok ezen szakadozottsága az Artai-öbölig tart. Innen az Avlonai-öbölig a partkifejlődés már egyhangubb. Az Avlonai-öbölnél van a 71·7 km. széles bejárat az Adriai-tengerbe. Az Avlonai-öböltől kezdve 270 km.-nyi hosszúságban a part haffok és homokbuckáktól környékezett lapos part jellegét viseli. E részében, bár iránya nagyjából É.-i, nem huzódik egyenes vonalban; lapos ívalakú öblök egyes kiszögellő fokokkal váltakoznak. E fokok nem igazi hegyfokok, hanem nagyobbára a tengerbe kitolt folyótorkolatok. Ezen egészségtelen partokon, ahonnan aföljárat Albánia sziklás vidékére oly nagy nehézséggel jár, a keskeny durrazzói (dracsi) kettős, a szárazföldhöz csak keskeny földnyelv által csatolt félszigetnek van kiváltságos helyzete. Kikötője K. és É. felől védve van, kisebb hajókra nézve hozzáférhető, Olaszországhoz közel fekszik és Szalonikival vasút által is könnyebben összeköthető. Az előbb említett tulajdonságainak köszönhette Dyrrharchium az ókorban és Durazzo a középkorban fontosságát. Dulcignonál kezdődik Montenegro és Dalmácia hegyes, meredek partja, amely a szárazföldi hegységekkel párhuzamosan ÉNy.-i irányt követ. Montenegró partjain egyedül Antivari szolgál szerény kívánságoknak megfelelő kikötőül, míg Dalmácia (l. o.) partjai nincsenek hijával biztos és jó kikötőknek.

Felülete. A B., leszámítva Románia alföldjét, túlnyomóan hegyes ország; domborzatát tekintve, három teljesen különböző részre oszlik: a Ny.-i, az albán-illir lánchegységre, a K.-i, lépcsőzetes földre és a D.-i, görög hegyes vidékre. A Ny.-i rész nagyobbára oldalnyomásnak, szedimenter, majdnem kizárólag mezozoikus rétegek DNy. felől történt összeszorításának, a K.-i rész pedig egy ősrégi óriási hegyhát összetöredezésének köszöni keletkezését. Amabban tehát a hegyláncok, emebben a fennsíkok, felföldek, medencék a túlnyomó alakok. Kettejöket egymástól körülbelül az a vonal választja el, mely Szerbiának és Makedóniának Ny.-i határa. Ami e vonaltól K.-re esik, főképen kristályos kőzetekből, gneiszből és csillámpalákból áll, amelyeket sokszorosan és nagy mértékben törtek át gránit, bazalt és trachit, de csakis Szerbia K.-i és Bulgária É.-i részén takarnak nagyobb terjedelemben üledékes, főképen krétakorszakbeli kőzetek. A K.-i rész közepét, amint látszik, az eocénkorszakban a tenger részben újra ellepte; a benne levő, nagyobbára ellipszisalakú medencéket, üstöket, diluviális üledékek takarják: ez főképen a Morava-Vardar völgytől Ny.-ra fekvő vidéken van meg; és ezért azt a részt külön néven szerbiai és makedóniai hegyes vidéknek nevezik, hogy megkülönböztessék a tovább K.-nek fekvő Balkáni lépcsőzetes földtől. Ez utóbbiban van a Balkán-lánc és az Anti-Balkán, a Rodope és a Bolgár-fennsík. A szerbiai és makedóniai hegyes vidéken a szerbiai hegyes és dombos vidéket, továbbá a makedóniai hegyes és dombos vidéket, végül pedig e kettő közti vízválasztót különböztetik meg. A Ny.-i hegyláncok vidéke ismét föloszlik az illiriai, az albán hegyes vidékre, és a montenegrói fennsíkra. A görög hegyes vidékben az É.-i részt és D.-, vagyis peloponnesosi részt különböztetik meg. (L. az egyes országok leírását).

Vizei. A Ny.-i, illir hegyes vidék és ennek D.-i folytatása, a görögországi hegyek a B.-et az Adriai-tengertől csaknem egészen elzárják, csak kisebb folyók képesek maguknak az Adriai-tengerhez utat törni; így a Narenta, Bojana, Drin, Vojuca. A félsziget nagyobb részének vizei a Dunához, illetőleg annak mellékfolyójához, a Szávához vezetnek és ezt Közép-Európához fűzik: ilyen folyók: a Kulpa, Unna, Vrbasz, Boszna, Drina, Morava, Timok, Iszker, Vid, Oszma, Jantra és Lom. Ezek mindnyájan természetes utakul szolgálnak Közép-Európából, illetőleg hazankból a B. szivébe. Hasonló nyilt utakat alkotnak a B. közepe felé az Egei-tenger mellékéről a Marica és mellékvize a Tundzsa, a Sztruma, Vardar és a Visztrica. E két oldalról hatolhatni be tehát legkönnyebben Európa ezen DK.-i félszigetébe, és miként egykoron a különböző népek vagy É. felől nyomultak D. felé, vagy az Egei-tenger mellékeiről terjesztették hódításaikat É. felé, úgy most is e két irányból igyekeznek békés versengés által áruiknak a B. népeit megszerezni. A hajózó népek, angolok, franciák és részben az olaszok, a Boszporusz és a Szalonikii-öböl felől küldik be áruikat, míg a közép-

[illegible]patak, Németország, Ausztria és Magyarország [illegible] a Duna felé. Hazánk érdekében mindenesetre [illegible] Ausztria és Magyarország volna [illegible] biztosítva magának B. kereskedelmében do[illegible]. Nagyobb tavak a Szkutari, az Ohridai, a Preszpa, a Kasztoriai és Osztrovoi. [illegible] Görögország vizeit l. Görögország.

Éghajlat, flóra és fauna. A B. É.-i részének éghajlata sokkal hasonlít a középeurópaihoz mint a Földközi tenger mellékeihez. Bár a meteorológiai megfigyelések száma még csekély, annyi már is látszik, hogy a partvidéket és Görögországot (l. o.) kivéve a klima mindenütt középeurópai. Még Szófiában is a téli közép hőmérséklet – 2·7° C. A Rilohegységben a magas csúcsok csak egy hónapra szabadulnak meg hótakarójuktól, és magában Konstantinápolyban is 13 napot számítanak, amikor a hőmérő higanyoszlopa a 0° alá száll, sőt volt rá eset, hogy a Boszporusz befagyott és gyalog lehetett rajta átmenni. A téli aránylag nagyobb hidegnek nagyobb nyári meleg is felel meg: Szófiában 20·2°, Konstantinápolyban pedig 23·5° a nyári közép hőmérséklet. Trákia, Makedónia és Szerbia dombos vidékei, de különösen az előbbiek valamivel nagyobb átlagos évi meleg által tűnnek ki. Ahol a klima középeurópai, az esőzések is május és junius hónapokban a leggyakoribbak, csak a partvidék és Görögország tesz kivételt, ahol nyáron van a legkevesebb eső. A félsziget belseje esőben gazdag; az évi esőmennyiség hegyesebb vidékeken alig tesz ki kevesebbet 1000 mm-nél, a völgykatlanokban pedig 800 mm-nél. Ezért is B. Ny.-i karszttermészetű vidékeit kivéve kellő megművelés mellett mindenütt nagyon termékeny. A klimának megfelelően, a tengerparti vidéktől és Görögországtól eltekintve, a növényzet is leginkább a középeurópaihoz hasonlít. A mediterrán flóra jellemzői a Balkántól É.-ra teljesen hiányzanak és attól D.-re is csak elvétve fordulnak elő. Lombhullató fákból álló erdők takarták ezelőtt a félsziget legnagyobb részét és máig jelentékeny maradványaik találhatók; a hegyes vidéken nagy kiterjedésű olyan zöld rétek vannak, aminőket a többi két félszigeten nem ismernek; e réteken szénát termelnek éppen úgy, mint hazánk magasabban fekvő vidékein. A gabonafélék és gyümölcsök is csaknem ugyanazok mint hazánkban; egyedül az Adriai- és az Égei-tenger melléke tesz e tekintetben kivételt. A vadállatok száma még nagy; a kultúra még nem irtotta ki olyan mértékben a ragadozókat, mint Európa Ny.-i részeiben. Aránylag igen sok a medve, farkas a Rilon, a Vitosán, Albániában, a Balkánban; a délibb vidékeken pedig a sakál még sok kárt okoz. Őzeket, szarvasokat, vaddisznókat az erdős vidékeken, főképen pedig Albánia mocsaras területein még tömegesen találhatni. A folyók, tavak és tengerek halakban gazdagok.

A lakosság, mezőgazdaság, ipar és a forgalom. A nehezen járható hegyláncok által számos medencére osztott B.-en tarka mozaikja található a különféle nemzeteknek. A természet lehetővé tette, hogy a folytonos küzdelmek és néphullámzások közepette egyes rejtettebb helyeken magukat fenntartsák. Köztük éles határt vonni a kellő összeírások hijában rendkívül nehéz. Az albánok tömegesebben a róluk elnevezett tartományban és Epirusz északi részében, körülbelül addig a szél. fokig laknak, mely alatt Janina fekszik; egyes kisebb telepeket Görögországban és másutt is találni (l. *Albánok*). Az albánok mellett a görögök legrégibb lakói a B.-nek, akik Görögországon kívül, a tengerparti városokban, a Marica-völgyében Drinápolyig, a Chalkidike félszigeten és az Egei-tenger szigetein laknak. A cincárok, vagy déli oláhok a Pindosz és Grammosz völgyeiben, Monasztir környékén, Akarnaniában (ahol karaguniszoknak és kucovlachoknak hívják) találhatók. Számuk vagy 200,000 lehet. Az oláhok Romániát birják. A szerbek Szerbián kívül a Rigómezőn és Makedóniában élnek nagyobb számmal; hozzájuk számítják még a montenegróiakat és hercegócokat is. A bolgárok Bolgárországban, Kelet-Ruméliában és Makedóniában vannak túlnyomó többségben; számukat közel 4 millióra becsülik. Az oszmanlik, akik ezelőtt a félsziget minden részeiben elszórtan éltek, s akiknek számát a krimi tatárok és cserkeszek bevándorlása még növelte, most is kevés helyen találhatók nagyobb tömegekben, így Skoplye körül Egribudzsik vidékén stb., nagyobbára csak a nagyobb helységekben élnek tömegesebben; számuk összesen 3 millió lehet. A természet a B.-et ellátta mindennel, ami gazdag földmivelő és állattenyésztő vidékké tehetné, a lakosság túlnyomó nagy részének csakugyan ez a fő kereseti forrása. Ennek dacára mindkét foglalkozás meglehetősen primitiv fokon áll. Nagy területek, melyek pedig arra alkalmasak volnának, műveletlenül hevernek; a gazdasági eszközök nagyon kezdetlegesek; a trágyázás csaknem ismeretlen. A nép élelmezésére főkép Romániában, Bulgáriában és Szerbiában kukoricát, a kivitelre búzát termesztenek; az árpa csak takarmányul szolgál; burgonyát, rozsot és zabot keveset termesztenek. A hegyes vidékeken nagyobb területek vannak lennel és kenderrel beültetve. Fontos még a szezám és az ánis, Makedóniában a dohány és gyapot. A felső Marica-medencében és Makedónia némely részében a rizs; a tengerparton és Görögországban az olajfa és déligyümölcsök, az ÉNy.-i részekben a szilvafa, végül mindenütt a halmos vidékeken a szőllő megterem. Trákia, Makedónia (Velesze és Niaoszta), Szerbia (a Timok-völgy), Bolgárország (Tonova és Szliven), Görögország (Szantorin és több sziget, Attika) jó borokat is termel. A Balkán aljában a rózsafa foglal el nagyobb területet; a zöldségtermelés mindenütt jelentékeny. A háziállatok ugyanazok mint nálunk; a teve már nagyon megritkult, legnagyobb számmal vannak a juhok, melyeknek gyapjuja durva, a kecskék, a tehenek és a lovak; a bivalyokat sok helyen igavonókul tenyésztik, igen jelentékeny Szerbiában, Boszniában és részben Bolgárországban a sertéstenyésztés is. A fajok nemesítésére gondot sehol sem fordítanak. Bár a B. ércekben gazdag, a bányászat még az újabb időkben is mindenütt el volt hanyagolva; a török uralom megszorítása óta azonban, miként a földmívelés, úgy a bányászat emelésére is történnek kisérletek, különösen Boszniában, Romániában és Bolgárországban. (L. ezeket.) Az ipar csaknem kizárólag háziipar, a helyi szükséglet kielégíté-

BALKÁN FÉLSZIGET.

GÖRÖGORSZÁG
EGEI TENGER
JÓNI TENGER
KIS-ÁZSIA (ANATOLIA)
KRETA (KIRID, KANDIA)
Peloponnesszosz
Morea
Kikladok
Északi-Sporadok
Déli-Sporadok
Jóni szigetek
Dzsezairi bahri szefid vilajet
Tarantoi-öbol
Otrantoi-szoros
Szaloniki-öböl
Korinthosi-öb.
ATHENE
SZALONIKI
SZMIRNA
BRUSZSZA
KONSTANTINÁPOLY
Márvány-t.
Chalkidike
Athosz h.
Euböa
(Negroponte)
Kefallonia
Zakinthosz
(Zante)
Kerkira
Patras
Tripolisz
Kalame
Larissza
Volosz
Pirëusz
Nauplia
Argosz
Theszália
Pindosz
Olimposz
Ossza
Helikon
Parnasszosz
Thermopylae
Leszbosz
Khiosz
Számosz
Ikaria
Rodosz
Karpathosz
Kasut
Naxosz
Parosz
Androsz
Tenosz
Szira
Melosz
Kithera
(Cerigo)
Imbros
Lemnosz
Thazosz
Tenedosz
Gallipoli
Brindisi
Lecce
Otranto
Korfu
Leukasz
Itaka
Janina
Arta
Szmirnai ö.
Kosz
Halikarnasszosz
Aidin
Mughla
Megalo Zafrana
Kabel Malta f.
38
36
40
18
20 Keleti hosszuság Greenwich-tól 22
26
28
A török vilajeteket, a melyeknek nevei nincsenek beirva a térképbe úgy hívják, mint az aláhuzott fővárosaikat
RÉVAI-LEXIKON.
RÉVAI-KARTOGRAFIA.

A BALKÁN FÉLSZIGET NÉPRAJZI TÉRKÉPE.

RÉVAI-LEXIKON

RÉVAI KARTOGRÁFIA.

sére szorítkozik; legnagyobb mennyiségben bőrt, ruházati cikkeket, zsinórokat, szőnyegeket állít elő; ezekhez járul még a malom-, szesz-, cserépipar- és a téglakészítés. A kereskedelem, bár újabban több vasúti vonal kiépítése által emelkedett, még mindig nagyon szerény korlátok közt mozog. A legjelentékenyebb vasúti vonalak a belgrád-konstantinápolyi, 987 km. hosszú és a belgrád-szalonikii, 597 km. hosszú, melyek a legrövidebb útul szolgálnak Kis-Azsia, Szíria, Egyiptom, Kelet-Afrika és Kelet-India felé. Legsűrűbb a vasuti hálózat Romániában (valamivel több mint 2500 km.). Hazánkból 6 helyről vezet be a vasút a B.-re; és pedig: Sziszek-Sunja-Banjalukáig; Bród Szarajevo-Mosztár-Metkovicig; Vinkovcétől-Brcskáig; Zimony-Belgrád-Szalonikiig és Konstantinápolyig; Verciorova-Bukarest-Várnáig és Predeal-Bukarest-Várnáig. Külkereskedelmi forgalmát l. az egyes országoknál. A B.-en a következő országok, illetőleg államok vannak: Dalmácia, Bosznia és Herczegovina, Szerbia, Románia, Bolgárország Kelet-Ruméliával, Montenegró, Törökország és Görögország. (L. ezeket.)

Irodalom. Ami Boué, La Turquie d'Europe, 4 köt. 1840; Lejean, Ethnogr. de la Turquie d'Europe. Gotha 1861; Isambert, Itinéraire descriptif de l'Orient, 1874; Kanitz, Donaubulgarien u. der Balkan, 3. kiad., 1880; L. Leger, La Save, le Danube et le Balkan, Paris 1867; Hahn J., Reise von Belgrad nach Salonich, 1871; Tuma, Die östl. Balkanhalbinsel, Wien 1886; u. a, ; Griechenland, Maked. u. Südalbanien, Hannover 1888; Jireček több rendbeli művei (l. o.); kül.: Die Heeresstrasse von Belgrad nach Konstantinopel, Prag 1879 és Bulgáriáról írt két rendbeli műve; Bianconi, Ethnographie et statistique de la Turquie, 1877; Tozer, Researches in the Highlands of Turkey, 2 köt. 1869; Szamota István, Utazások Magyarországban és a B.-en 1054—1717 (Olcsó könyvtár); Mackenzie et Ibby, Travels in the Slavonic Provinces of Turkey, London 1866; Rüffer, Die Balkanhalbinsel u. ihre Völker, 1869; Fresneaux, L'Orient, Paris 1892; Mismer, Souvenirs du Monde musulman, u. o. 1892; Philippson, Der Peloponnes. (Leipzig 1892, kiegészíti Curtius és Bursian monográfiáit); Th. Fischer, Die Balkanhalbinsel, Länderkunde v. Europa, II. köt., 1890: Partsch, Mittel-Europa Gotha 1904; Hogarth, The Nearer East, London 1902. Cvijič jelentős értekezéseit; Asbóth János, A B., Budapesti Szemle, 1903; György János, A dunai és balkáni államok szövetsége, Kolozsvár 1910; Cholnoky, Az északnyugati Balkán térképe, Földr. Közl. 1909 112.; Keleti Károly, a B. közgazdasági viszonyai, Bpest 1885; Réthy D., Magyarország a B. piacán. Bpest 1889; Strauss Adolf, A B. I.. Bpest, 1888. L. továbbá az egyes országokat: Bolgárországot, Boszniát, Görögországot, Hercegovinát stb. és a Keleti kérdés cikket.

Balkán-hegység, 1. eurázíai rendszerű hegylánc a róla elnevezett félszigeten. Ókori neve Haemos. Összefüggését a D.-Kárpátokkal Suess mutatta ki, de a kapcsolódás a krassószörényi hegyvidékhez és a kelet-szerbiai hegyekhez még nincsen tisztázva. A B. kezdődik Szerbia határfolyójánál, a *Timok*-nál, É.-nak nyilt ív alakjában húzódik a Fekete-tenger partjáig, ahol az *Emine-fokban* hirtelen szakad meg. Hossza mintegy 600 km., szélessége 21—45 km. Meredek belső oldalán van az erősen gyűrt őskőzetekből álló kristályos zóna, a hegység főgerince. Ehhez támaszkodik É.-ról az üledékes zóna, kifelé mindig fiatalabb kőzetekkel; a kristályos zónához közel ezek is megvannak gyűrve, de azután fokozatosan simulnak el, úgy, hogy a lősszel elborított Bolgár-plató krétakori rétegei már egészen horizontálisak. A plató a Duna mellett hirtelenül végződik el. A kristályos zóna D.-i lábánál a vulkáni zónának felel meg a számtalan melegforrás az ott egymás mellett sorakozó szép medencékben, amelyek mögött még egy alacsonyabb gerinc emelkedik, az *Antibalkán*. A B. asszimetrikus felépítése okozza, hogy csak D.-ről látszik magas hegységnek. A fő gerinc nagyon egyenletes felépítésű, hiányzanak a meredek csúcsok és a mély völgyek és bevágódások. A folyók közül egyedül az Iszker töri át az egész hegységet, ezt az utat követi a vasút is. A közepesen 1500 m. magas fő gerincbe csak kevéssé vágódtak be a hágók, amelyek közül fontosabbak: Bjelogradszik mellett a *Szveti-Nikola* (1374 m.), Szófiából Berkovicába vezet a *Ginci-hágó* (1442 m.), Szófiából Orchanieba a *Baba-konak* (988 m.), Kazanlikból Gabrovóba vezet a legutóbbi török-orosz háborúból nevezetes *Sipka-hágó* (1334 m.) és a *Demir-kapu*, amelyen át Szlivenből Ozmanbazárba juthatunk. A B.-t felbonthatjuk Ny.-i, középső és K.-i B.-ra. A Ny.-i B. terjed a Timoktól az Iszkerig; itt még a kristályos kőzetek alig buknak elő, csupa kevéssé gyűrt üledékes kőzetekből áll. Legmagasabb csúcsa a *Midsur* (2186 m.). Az Iszker-völgyétől a Demir-kapuig szokás számítani a középső B.-et, amely túlnyomóan kristályos kőzetekből áll s a Jumrukcsal-csúcsban 2375 m. magasságot ér el, ez az egész hegységnek legmagasabb pontja. A K.-i vagy Kis-Balkánt megint elfedik a mezozosz rétegek; a hegység kiszélesedik, több ágra oszlik, az É.-i platószerűen szétterülő lánc peremén van a nagy fontosságú török erődítmény, *Sumla*. A D.-i ága a Fekete-tenger partján, az *Emine-fokban* végződik. A hirtelen leszakadó láncok a közéjük benyuló szép hosszanti völgyekkel együtt igen jól tagozottá teszik a partot. A B. helyzeténél fogva fontos vízválasztó, amennyiben elkülöníti a Duna vízvidékét az Égei-tengerbe ömlő folyóktól s egyúttal, mint K.-Ny. irányú lánc, nevezetes klimaválasztó is. Különösen feltűnő ez a növényzetben, mert míg a Balkán É.-i lejtőit hatalmas tölgy-, bükk- és fenyőerdők takarják, az enyhébb éghajlatú, vízben gazdag D.-i lejtőkön s a hegy lábainál sorakozó medencékben, pl. Kazanlik környékén rózsakerteket találunk s a szöllő és diófa is díszlik.

2. *B.* Transzkaspiában, l. *Bolch-Balkán.*

Balkáni flóra (növ.), l. *Növényföldrajz.*

Balkán-vasutak. 1908 elején a Balkán-félszigeten a következő nagyobb vasúti vonalak voltak forgalomban: 1. *Keleti vasút,* Belgrádtól Nis, Szófia s Drinápoly érintésével Konstantinápolyig, több rendbeli, elsősorban a Nis—Üszküb—Szaloniki kiágazással. 2. *Boszniai államvasutak.* Brod—Szarajevo—Mostar—Gabella—Metkovič, az 1906. megnyílt Szarajevo—Vardistei és Uvac-i szárnyvonalakkal, továbbá Metkovič Raguzai vonallal. 3. *Bolgárország és Kelet-Ruméliа* földjén fennállott már a Szófia Plevna Varna és Filipoppol—Jeniszagra—Burgasz közötti vonal. Azelőbbiből a dunaparti Samavitba és Ruszcsukba ágazik ki több mellékszárny. 4. *Török területen* az 1. pont alatti vasúti vonal végső szakaszai vonulnak végig (Drinápoly—Konstantinápoly és Vranja—Üszküb—Szaloniki). Továbbá a német tőkén épült Szaloniki—Monasztiri vonal. 5. *Görög földön* az Athén—Korinth—Kalamata és Korinth—Pyrgos, meg a Volo—

[illegible] és Velo—Trikala közötti vonalon közlekednek vonatok. A romániai Dobrudzsában [illegible] a Fetești felől az Al-Dunán át épített, a [illegible] tengerparti Constanzával összeköttetést [illegible] vonal említendő. L. *Bosnyák-hercegovinai államvasutak, Szerb kir. államvasutak, Román kir. államvasutak, Bolgár kir. államvasutak, Görög vasutak* és *Török vasutak*.

Balkány, nagyk. Szabolcs vm. nagykállói j.-ban, [illegible] 610 házzal és 5351 magyar lak.; takarékpénztár, csendőrőrs, posta és távírohivatal.

Balkányi Szabó *Lajos*, dalköltő és író, szül. [illegible] 1823 ápr. 5-én, megh. 1889 szept. 24-én. A szabadságharcban mint nemzetőr szolgált, az[illegible] Debreczenben ügyvédi irodát nyitott. Eleinte a [illegible] Divatlapban közölt verseket és prózai dolgozatokat. Sok népdalnak, melyeket országszerte dalol a nép, ő a szerzője; köztük általánosan ismertek: *[illegible]*, *Kossuth Lajos azt izente* stb. Írt egy 12 énekből álló hősköltemenyt is: *[illegible]* (Debr. 1850 és 1868). Másik [illegible] *[illegible] a másvilágon* víg költemény 10 énekben (u. o. 1855 és 1868); *Lajos pohara* (anakreoni dalok, u. o. 1861); *Magyar ősmesék* (5 köt., 1861—70); *Debreczeni [illegible]* (u. o. 1868).

Balkár. A tatár nyelvű hegyi kabardok egyik nemzetsége a Kaukazusban, az Elbrusztól K.-re [illegible] mellett. Mondáik szerint magyar eredetűek voltanak, amit újabban akkép magyaráznak, hogy a népvándorláskori kubánvidéki bolgarok maradványai.

Balkas-tó (a kirgizek nyelvén Tengiz-tenger), [illegible] tó Ázsiában, a Kirgiz puszták K.-i végében. 274 m. magasságban van, területe 20,600 km², legnagyobb mélysége Ny.-on 20 m. Vize [illegible] csak az öblökben sós. Fő folyója az Ili, amely a Tiensanból szállítja a vizet. Óriási [illegible] szövevényes deltával torkollik, a többi apró, D.-ről jövő patakokkal együtt, s a mocsaras [illegible] partokat 5 m magas nádas borítja. É.-i partja sokkal magasabb. Állatvilága szegényes, hala kevés van, a halászat nem jövedelmez, azért a partok lakatlanok. Hajó nem igen jár rajta, az Ilinek is csak egyik ága hajózható. A B. az utóbbi évtizedekben jelentékeny növekedést tanúsít, aminek bizonysága, hogy a Populus diversifolia törzsek, amelyek a partokon állottak, ma víz alá kerültek, úgyszintén a Vjernyiből Karkaralinszkba vezető országút egy része is. Környéke sivár, majdnem teljesen növénytelen steppe.

Balkay. 1. *Béla*, bányajogász, szül. Nagyszombatban 1865 márc. 23. Az ügyvédi pályára lépett [illegible] Rozsnyó-Bánya r.-t. és a Bányászati és Kohászati Egyesület ügyésze volt. Munkái: *Magyar Bányajog* (Budapest 1903, 2. kiad. 1908); *[illegible]* (1905); *Bíráskodásunk bányaügyekben* (1903); *A bányatörvényről szóló törvényjavaslat* (1903); *Bányajogunk reformálásának [illegible]* (1905); *Ein neues Berggesetz [illegible]* (Wien–Leipzig 1909). E Lexikon munkatársa.

2. *B. Pál* (eredetileg *Derbalkay*), magyar festő, szül. 1785 jan. 29. Tiszaörsön, megh. 1846 [illegible] 14. [illegible] Bécsben tanult, majd Mezőkövesden telepedett le s már akkor magára vonta Kazinczy Ferenc figyelmét, aki gyakran magasztalóan emlékezik meg róla leveleiben. A XIX. sz. első két évtizedében többnyire Egerben lakott és szorgalmasan festett oltárképeket. B. vallásos tárgyú képei miskolczi, tiszafüredi, nádudvari, födémesi, egri stb. templomokba kerültek. A Nemzeti Múzeum számára nagy allegórikus képet festett *A béke áldásai* címmel 1820-ban.

Balkezes írás, vagy jobbról balfelé haladó írás. A keleti népeknél szokásban volt jobbról balfelé írni. Ezen szokás legegyszerűbb és legtermészetesebb magyarázata, hogy az írás mesterségének kezdetén az írás alapja a kő és az íróeszköz a véső volt. Már pedig köztudomású és egyszerű dolog, hogy a vésőt a balkézzel vezetik és a jobbkéz közvetíti az erőt. Miután pedig a balkéz előtt a jobboldali tér szabad, a vésőt természetszerűleg is jobbról balfelé vezették. Tehát az írásjeleket jobbról balfelé vésték a kövekbe. Ez a szokás megmaradt akkor is, mikor a vésőt az ecset, a nád s a lúdtoll váltotta föl; akkor is még jobbról balfelé írtak. Csak később szorította ezt ki a jobbkéz fokozódó használata folytán a balról jobbfelé, tehát az ellenkező irányban haladó írás. A jobbról balfelé haladó írás tehát nem egy népnek v. nemzetiségnek kiváltságos ismertető jele, hanem célszerűségi okok eredménye.

Balkézre kötött házasság *(matrimonium morganaticum)*, a fennálló törvények szerint érvényesen megkötött, de polgári hatására nézve korlátozott házasság. E korlátozás különleges megállapodáson, a legtöbb esetben egyes uralkodó vagy bizonyos tekintetben szuverén jogokkal felruházott, az ú. n. magas nemességhez tartozó családoknak házi statutumán alapszik, amelyek arra irányulnak, hogy az illető családhoz tartozó férfi csak vele egyenrangú nővel kössön házasságot. A korlátozás lényege pedig az, hogy a statutum ellenére létrejött házasság esetében sem a nő, sem a gyermekek nem követik férjök polgári állapotát, nem szerzik meg a férj nevét és nemességét, nem örökölnek a férj családi vagyonából s rendszerint csak bizonyos végkielégítésben részesülnek. Minden más tekintetben a morganatikus házasságnak ugyanazok a hatásai, mint más törvényes házasságnak. A B. intézménye germán jogi eredetű s nálunk — nem tekintve az uralkodó család házi törvényeit — a házastársak közt fennforgó rangkülönbségnek legfeljebb annyiban lehet befolyása a nő és a gyermekek jogi állására, amennyiben most is vannak hitbizományok, amelyeknél a hitbizományi birtokos özvegyét megillető jog megszerzése, illetve a hitbizományban való utódlás a házastársak közötti rangegyenlőségtől, illetőleg a rangszerű házasságból való leszármazástól függ.

Balkezűség *(sutaság, balogság)*, a balkéznek a jobb kéz helyett való rendszeres használata; rendellenesség, mely az embereknek körülbelül 2—4%-ánál fordul elő. Állítólag nők, gonosztevők, szellemileg elmaradottak, civilizálatlan népek között a B. sűrűbben fordul elő, ez azonban még megerősítésre szorul. A B. okai nyilvánvalóan u. a. körülményekben gyökereznek, amelyek az embert jobbkezűvé teszik. Hogy melyek azok, még teljes biztonsággal nem tudjuk. Voltak, akik a jobbkezűség okait külső körülményekben ke-

resték; így azt állították, hogy vallásos szokásból ered: az ősember, mint azt némely nép ma is teszi, a napot imádván, kelet felé fordult imája közben, így azután természetesen a nap az északi félgömbön a jobboldala felé esett, tehát a jobboldalát különbnek tartotta, mint a balt. Azonban ezen feltevésnek tarthatatlansága nyilvánvaló, mert hiszen akkor a déli félgömbön élő emberek mind balkezüek lennének. Állították továbbá, hogy a jobbkezüség nevelés eredménye. Ez sem valószinü, mert számtalan esetet látunk, hogy jobbkezes szülőknek balkezes gyermekük van, dacára az intésnek, büntetésnek. A jobbkezüséget a *harcászati teoriából* is magyarázzák, abból, hogy valaha pajzzsal balkézzel a szivet védték és a jobbkézzel hadakoztak, felismervén igen korán a szívsérülések veszedelmes voltát és baloldalas elhelyezését. A *súlypontteoria* pedig a jobbkezüségre való hajlamot a test jobboldalának nehezebb voltából akarná kimagyarázni, tekintve, hogy jobboldalon fekszik a $1^1/_2$ kilós máj.

Ezekkel szemben számtalan okunk van a jobbkezüség okát saját magunkban, az emberi testben levő aszimmetriában keresni. Igen kiváló természettudósok, mint Sömmering és Hyrtl, a jobbkezüséget a jobb kar kedvezőbb vérellátásának tulajdonitották, u. i. a jobb kar verőere, az a. subclavia dextra közelebb ered a szívhez (az anonymából, l. o.) mint a balé; balogoknál szerintük a jobb karhoz menő arteria subclavia rendellenesen a baloldali után, vagy esetleg már a lehágó aortából ered. Ugyan nem lehet tagadni, hogy a vérerek ezen rendellenes lefutása balogoknál relative gyakrabban fordul elő s ez esetleg B.-et okozhat, mindazonáltal az is bizonyos, hogy a balkezesek nagy többségénél ilyen anatomiai rendellenesség nem található. Ennél közelebb jár az igazsághoz az a feltevés, amely az agyvelő bal féltekéjének kedvezőbb táplálkozási viszonyaiban és előrehaladottabb fejlettségében keresi a jobbkezüség okát; u. i. a jobbkéz működésének agyvelői középpontja az idegek kereszteződése miatt baloldalon van; ez az ú. n. *agyvelőteoria*. Hogy mi okozza az agyvelő aszimmetriáját, bizonyosan nem tudjuk, lehet, hogy kedvezőbb vérellátás, amely az agyvelőt ellátó erek aránytalanságán alapszik, melyet az ember egyenes két lábon állása okoz. Állatoknál ugyanis a belső szervek aszimmetriája nem olyan kifejezett, mint az embernél, akinél az egyenes állás folytán a szív- és az aorta-ív egészen más viszonyok közé került. A baloldali nyaki verőér (carotis) a vérárам irányában ágazik el az aortából, míg a jobboldali szög alatt s amellett a baloldali, mint kimutatták, majdnem háromszor annyi vért képes felvenni. Emiatt a bal félteke több vért kap, jobban táplálkozván, funkcióit is tökéletesebben végezheti. Mivel, mint már említettük, minden félteke voltaképen a túloldali testféllel van viszonyban, természetesen a jobboldali szervek beidegzése, az agyvelővel összefüggő funkciói sokkal tökéletesebbek lesznek s ezért az ember minden komplikáltabb működést a jobboldalával, illetve jobbkezével végez. Ezek szerint a jobbkezüség alapját voltaképen a «balvelejüség» okozná. Vannak, akik ennek okát az erek, azaz a zsigerek aszimmetriás fejlődésében keresik (embryológiai iskola). A B. magyarázatára ezek után fel kell vennünk, hogy a balogoknál ezek a viszonyok éppen megfordítva vannak. A vizsgálódások ebben az irányban azonban még nem olyan kiterjedtek, hogy a kérdésről véleményt alkothatnánk; az a jelenség, hogy balkezeseknél a beszéd centruma az agyvelő jobboldalán van, mindenesetre mellette szól. Ugyanis rendes körülmények között (jobbkezeseknél) a beszéd centruma — páratlan agyvelői centrum — a baloldalon van (ami ismét bizonyíték a bal agyvelő fejlettebb volta mellett), úgy, hogy pl. gutaütéseknél a jobb testfél bénulása rendesen együtt jár a beszélőképesség elvesztésével (afázia; l. *Beszédzavarok).* Balkezüeknél azt tapasztalták, hogy ez is megfordítva van: a bal testfél bénulása (a jobb agyvelőfélben történik a vérzés) jár együtt afáziával, míg a jobboldalé nem. A B. oka tehát az ú. n. transpositio cerebriben, az agyvelő fordított fejlettségében van. A B. a különböző egyéneknél különböző mértékben jelentkezhetik; vannak, akiknél neveléssel teljesen visszafejleszthető; van arról is adatunk (Rothschild), hogy a B. iránti hajlam hipnózissal is teljesen eltüntethető volt; vannak azonban egyének, akiknek a B.-re való diszpoziciója oly nagy és erős, hogy minden nevelés, szoktatás dacára is megmaradnak balogoknak. Az ilyen B. a szervezet anomáliájában gyökerezik, ezek már balognak születtek; nincs értelme tehát, hogy ellene valami erélyesen küzdjünk, annál kevésbé, mert az egyénre semminemű hátránnyal nem jár, sőt ha erőszakkal a jobbkéz használatára szorítjuk őket, megfosztjuk annak lehetőségétől, hogy valamely esetleg vele született kézügyességet kifejlessze, mert a született balog jobbkézzel sohasem érheti el azt az ügyességet, amit a balkezével elérne. Az ilyen kényszerjobbkezüek voltaképen rejtett balkezüek lesznek; válságos pillanatokban, avagy mikor ösztönszerüleg cselekesznek, mégis csak a balkezüket használják. Már az őskorban voltak emberek (Hipokrates), akik abban, hogy az ember csak egyik kezét használja, tökéletlenséget láttak s mindkét kar egyenletes kiképzését az ambidextritásra (l. *Ambidextria)* való törekvést tűzték ki célul. Ez a gondolat végigkisérte az embereket napjainkig, egyidőben Svédországban, Dániában, főleg azonban Amerikában és Angliában (legújabban Németországban is) indultak meg mozgalmak az ambidextrális nevelés érdekében. Philadelphiában Libberty Tadd 1884. nagy eredménnyel tanította a kétkézzel való rajzolást, mintázást, faragást stb. Angliában pedig egész társaság van az ambidextrális kultúra terjesztésére. Tagadhatatlan, hogy a túlságosan elhanyagolt balkéz kiművelése nem kis előnnyel jár. Kiváló művészekről, Leonardo da Vinci, Holbein, Meurelről feljegyezték, hogy balkezüket ép olyan ügyesen használták, mint a jobbat, mindazonáltal lehetséges, hogy a balkéz kiművelése, ami egyes egyéneknél hihetetlen nehéz, a jobbkéz elhanyagolását vonja maga után s előfordulhat, hogy az ember ahelyett, hogy egy ügyes keze volna, két egyformán ügyetlen, alig képezett kéz birtokába jut.

Irodalom. Ogle W., Aphasia and Agraphia; St. Georg Hosp. Rep. Vol. II., London 1867; Pye Smith P. H, On left-handedness, Guy's Hosp. Rep. Third & Series Vol. 16., 1871. p. 141—146; Baldwin J. M. Die Entwickl. d. Geistes

[illegible] Berlin 1890; Ortmann német for[illegible] right hand. Left handedness, [illegible] Zur Frage d. Ursachen d. Linksh[illegible] 1897; [illegible] Liberty, New methods of [illegible] New York 1898; [illegible] Rechts- u. Linksh., Leipzig 1900; Bolk L., De beteekenis en Beteekenes [illegible] Haarlem 1901; [illegible] gauche, Genf 1901; [illegible] handedness and left handedness, [illegible] Inst. of Great Britain [illegible] 1902, p. 296; [illegible] Merkel [illegible] Erg. d. Anat. u. [illegible] Wiesbaden 1904, p. 208-230; [illegible] d. Rechtshändigkeit, Halle [illegible] Über d. Rechtshändigkeit d. [illegible] Anat. u. Physiologie. Vorträge u. Aufsätze, I. II.

Balkhanszki öböl, l. *Kaspi-tenger.*

Balko, *Hermann,* l. *Balk.*

Balkon, l. *Erkély.*

Balközép névvel jelölték a magyar parlamentarizmus történetében azt a politikai pártot, mely a kiegyezést követő politikai turnusban Ghyczy Kálmán és Tisza Kálmán közös vezetése alatt állott és mint a kormányzó Deák-párt országgyűlési ellenzéke, a közjogi alapot túlhaladó nemzeti követelések szószólója volt. A B. 1866—75. szerepelt külön politikai programmot valló pártalakulás gyanánt a magyar közéletben, mikor a viszonyok kényszerítő nyomása alatt beolvadt, ill. fuzionált a Deák-párttal. A B. részben a régi határozati párt maradványa volt, melynek radikalizmus és szenvedélyes irányzatából sokat örökölt, részben az alföldi és törzsökös magyar birtokososztály parlamenti képviselete, mely energikusabb nemzeti politikát sürgetett ugyan, de irtózott minden forradalmi csapongástól. Ekép mintegy levezetője volt a dualizmus ellen kitörő túlfeszült hangulatnak. Az 1867-iki kiegyezési tárgyalások útja Deákéval haladt párhuzamosan, de a közös ügyek szabályozásánál és törvénybe iktatásánál az 1867. XII. t.-c., melyet Tisza és [illegible] kevesellték, áthidalhatatlannak tetsző válaszfalat alkotott a két nagy párt között, mely [illegible] sokszor kíméletlenül heves, de termékeny országgyűlési vitákat eredményezett. A B. hangadó tagjai a két vezéren kívül Nyáry Pál, Bónis Samu, Jókai Mór, Péchy Tamás, Simonyi Lajos báró, Csernátony Lajos stb. voltak. Közös ügyek helyett csak közösen formálható viszonyokat ismertek el Magyarország és Ausztria között, tehát a delegációk és a közös minisztériumok közjogellenesek, melyek helyébe az 1868. bihari pontok (l. o.) szerint nemzeti hadsereg, önálló vámterület, [illegible] és kereskedelmünk függetlenítése szükséges. Ekép a közjogi antagonizmus mindig mélyebb lett s úgy a Deák-pártot, mint a B.-et erős hangulati ellentétekbe kergette, melyen alig enyhített egyesek kiválása és magának Ghyczynek különválása által okozott pártszakadás (1873 dec. 10.). Pedig a B. egyik kiváló tagja szerint köztük és Deák hívei között a közjogon kívül alig volt nagyobb eltérés. Mind a két párt — írja a B. történetírója — a szabadelvűség zászlaját lobogtatta s a főirányra nem volt eltérés köztük. Csak a szabadelvű eszmék megvalósításának sorrendjében és alkalmazására nézve fordultak elő különbségek. Ezeknek a jóformán személyi ellentéteken nyugvó különbségeknek azonban a Deák-párt folytonos bomlása, a közállapotoknak s a pénzügyeknek egyre növekvő dekompoziciója s ezeknek folyományakép az ország tekintélyének sülyedése, különösen pedig a kiegyezésben elért sikerek veszélyeztetése vetett véget. Tisza Kálmán, levonva 1875 febr. 3. beszédének következéseit, a bihari programm «szegre akasztásával», belépett a Wenckheim-kabinetbe, miután pártjának többsége őt a fuzióba követte. Az új párt nem sokkal később fölvette a *szabadelvű* nevet. A B. történeti jelentősége abban van, hogy a nemzet azon rétegeit vitte lassankint a közjogi alap elismeréséhez és a sérelmi politikával való szakításhoz, melyek történeti hagyományaiknál fogva az Ausztriával való megalkuvástól idegenkedtek. Ez a tény — úgymond Móricz Pál — eléggé igazolja Tisza föllépésének nemcsak jogosultságát, de viszonyainkat tekintve, hazafias irányát is. A szélsőbali, sőt forradalmi irányzatnak ez a levezetése a B. által azt mindenesetre elérte, hogy az intelligencia és a dzsentri legnagyobb része, mely a Deák-párthoz nem csatlakozott, nem siklott át egyszersmind a szélsőbali lejtőjére s ekép vezértársadalmi osztályunk lelkületében nem támadt áthidalhatatlan űr s a szakadás nem lett összeforraszthatatlanná. Már a társadalmi egységnek ezen részben való megmentése nagy haszonnal volt későbbi fejlődésünkre s tán ennek tulajdonítható, hogy később a gazdasági ellenhatások nem idéztek föl nagyobb züllést társadalmunk középrétegeiben. V. ö. *Móricz* Pál, A B.

Ball (ejtsd: baol), 1. *John*, természettudós és utazó, szül. 1818 aug. 20. Dublinben, megh. 1889 okt. 21. Londonban. Cambridgeben tanult. 1863—68-ig az Alpok számára írt alapvető kalauzt: Alpine Guide címmel több kötetben (Central Alps, Western Alps, Eastern Alps stb.). 1871-ben Hookerrel együtt Marokkóban járt; munkájuk: Marocco and the Great Atlas (London 1879). 1882-ben beutazta Dél-Amerikát: erről számol be: Notes of naturalist in South America (London 1887) c. munkájában.

2. *B., Thomas*, északamerikai szobrász, szül. Charlestownban (Massachusetts) 1819 junius 3. Eleinte a festészetre, később a szobrászatra adta magát és főleg Olaszországban tanult. Igen sok emlékszobrot készített amerikai városokba. A legkiválóbbak közülök: Lincoln szobra Bostonban és Washington nagy emléke Methuenben. Egyéb művei közül említendők: Éva életre ébredése; La petite Pensée; Barnum P. T. szobra stb.

Balla 1. *Aladár* (ireghi) szül. 1867. ápr. 4. Ujvidéken. A jogi doktori oklevél elnyerése után a cambridgei egyetemen, a Peterhouse-collegeben különösen az angol alkotmánytant és az angol népképviseleti rendszert tette tanulmánya tárgyává. 1892. ügyvédi vizsgálatot tett. 1902. Ujvidék városa főügyészévé választotta. 1906. kinevezték Ujvidék sz. kir. város főispánjává, mely tisztéről 1909. végén lemondott.

2. *B. Ignác*, iró, szül. 1883. Magyarpécskán. Befejezvén a középiskolát, mint egy éves önkéntes a haditengerészetnél szolgált; később ujságiró lett. Egy évet Rómában töltött, ahol az olasz irodalmat tanulmányozva, ismertette D'Annunziot, Neerát, Grazia Deleddát, Guelfo Civininit, akiknek több művét le is forditotta. 1907. Budapesten

az Uj Idők segédszerkesztője lett. Önállóan megjelent művei: *Tüz,* versek (1901); *Tenger mormolása,* versek (1903); *Dél,* versek (1907); *A héthid városa,* versek (1910); *San Pantaleone és egyéb novellák* (D'Annunzio-fordítás, 1910); *Toto és egyéb elbeszélések,* (D'Annunzio, 910); *Égi és földi szerelem* (Neera-ford. 1911).

3. *B. Károly,* író, szül. Nagykőrösön 1792 ápr. 2., megh. Pesten 1873 máj. 16. 1814-től fogva Pest vmegyénél hivataloskodott, melynek 1818. várkapitányává lett s az maradt 1846-ig, amikor birtokára vonult. A 20-as és 30-as évek szépirodalmi zsebkönyveibe (Aurora, Hébe, Uránia, Aspasia stb.) számos verset írt s *Hősregéket* adott ki a *magyar ősidőkből* (1826), olykor egy-egy ismeretterjesztő cikket is közölt a szaklapokban. Humoros csipkedései miatt általános kedveltségben részesült *Zsebtükör* c. versesmunkája (1825). 1836—37. a *Kémlő* c. gazdasági, ipar- és keresk. lapot szerkesztette. Azután mező- és közgazdasági tanulmányokra s különösen meteorológiára adta magát és ilyen tárgyú cikkeket írt a lapokba egészen 1868-ig. A hold vonzására alapított időtani elméletéhez roppant szorgalommal gyüjtötte az időjárási jegyzéseket, foglalkozott időjóslással is. Az Akadémiának 1839 óta levelező tagja volt.

4. *B. Károly,* szinigazgató és író, szül. Sályon 1803., megh. 1881. 1829—1832-ig Pesten játszott társulatával a Beleznay-kertben, kezdetlegesen összerótt szinpadon. Tagjai közé tartoztak az öreg Lendvay és Fáncsy Lajos. 1842–73-ig a Debreczen-Nagyváradi Értesítőt szerkesztette. — Felesége *Molnár* Karolina szinésznő volt.

5. *B. Mihály,* hirlapíró, szül. 1862 máj. 12-én Veszprémben. Az Egyetértés munkatársa, majd a Budapesti Hirlap segéd- és a Pesti Napló felelős szerkesztője volt. Egy ideig a Győri Hirlapot szerkesztette. 1904. visszatért Budapestre s azóta az Ujság belmunkatársa. Önállóan megjelent művei: *Berlichingeni Gottfried* (Götz v. Berlichingen, ford. (Budapest 1886); *Jenatsch György* (Meyer Konrád Ferdinánd regénye, ford. u. o. 1903); *Éj és virradat* (Bulwer regénye, u. o. 1907); *Az örök város* (Hall Caine után 1908). Több kisebb-nagyobb fordítása jelent meg a Budapesti Szemlében. Tőle való Vámbéry Ármin angolul megjelent emlékiratainak (The story of my struggles) magyar kiadása (1905).

6. *B. Miklós,* költő, szül. Abádszalókon 1874. Mint egyéves önkéntes a fővárosba került, ahol a lapokban sűrün jelentek meg versei. *Rútacska* c. kisebb elbeszélő költeményével elnyerte a Kisfaludy-társaság Bulyovszky-jutalmát, *Királyhágón* c. költeményét pedig a Magyar Tudományos Akadémia pályadíjjal tüntette ki. Összegyüjtött művei: *Versek* (1899); *Költemények* (1901); *Tilalomfa* (1906); *A tolvaj és egyéb költemények* (1910); *Nagy idők tanuja* (dramolett, 1910).

Ballaarat *(Ballarat),* város, püspöki székhely és vasúti gócpont Victoria ausztráliai államban, 150 km.-nyire Melbournetól, (1908) 48063 lak., bányász- és több középiskolával, nyilvános könyvtárakkal, vasöntővel, sör-, szeszgyártással, gyapjuiparral. Keletkezését azoknak az aranybányáknak köszönheti, amelyeket 1856. a város helyén fölfedeztek. Az aranybányászat most is virágzik. 1905-ben 6824 aranyásó 217,840 uncia aranyat termelt.

Ballada (ang. *ballad,* a kelta *gwoelawd*-ból, ejtsd: vallad), sajátos vegyes jellegű költeményfaj, melyben mintegy a költészet három alapformája egyesül. Lényegében kisebbfajta elbeszélő költemény, de cselekvényét lirai érzelmességgel és dalszerüséggel s drámai jelenetezéssel, beszéltetéssel és gyorsasággal mondja el. Mondják *epikai dalnak* is (Greguss a drámai elemet tekintve: *drámai dalnak)* s egy változata az ú. n. *romanc* (l. o.). Sajátos szépsége abban áll, hogy néhány könnyű, dalszerű strófában egész tragédiát elmond, úgy hogy személyeit jelenetekben elénk hozza és beszélteti. A B. levegője szereti is a sejtelmest, az izgalmast, az ú. n. B.-i homályt. (V. ö. *Goethe* Erlkönigjét, *Arany* V. Lászlóját stb.) E műfajt az irodalom nem rég ismeri, noha a népköltésben otthonos. Legelőször az angol-skót nép-B.-k vonták magukra az irodalmi világ figyelmét, midőn Percy Tamás 1765. közrebocsátotta Reliques of ancient english poetry c. gyüjteményét. Az ebben közölt epikus dalok népezreknek ajkán éltek, tárgyaik népmondák voltak, leginkább az Angol- és Skótország határán folyó viadalokról (border-ballads). A gyüjtemény nagy feltünést keltett, B.-it mindenfelé utánozni kezdték. Németországban Herder ismertette s nemsokára Bürger meghonosította a német költészetben az északi B.-t; őt követte Goethe, Schiller, később Uhland, Heine és mások, de a B. sajátszerü tömör formáját nem mind őrizték meg. A mi irodalmunk először német mintára kezdte átültetni a B.-t és jó ideig ezt a mintát követte. Első B.-nk Kölcsey szentimentális Szép Lenkéje volt 1820. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Czuczor, Garay írtak azután a maguk idején kedvelt B.-kat, de gyakran tévedt a B. a költői elbeszélés szélesebb modorába vagy csapott szenvedélyes drámai hang helyett szónokias páthoszba. Csak a 40-es évektől fedezték fel a magyar népköltés gyönyörű B.-it, 1858. közölték az első székely nép-B.-t (Barcsai), melyet Kriza és Arany-Gyulai gyüjteményében sok más követett; Thaly a régi költészetből fennmaradt B.-kat tett közzé. Arany János pedig megteremtette a magyar mű-B.-t is. Ő nem a külföldi költőket vette mintákul, hanem egyenesen a nép-B.-t, a magyart és a skótot s onnan leste el a B. hangját és szerkezetének titkait, melyeket ujjá és művészibbé tett. 1853-ban írt először nagyobb számmal B.-kat (Török Bálint, V. László, Az egri leány, Ágnes asszony stb.; 1855. Zách Klára, 1856. Szondi két apródja, A walesi bárdok stb.); ezekhez aztán öregkorában újakat csatolt (Tetemrehivás, Éjféli párbaj, Tengerihántás stb.). Őt és a nép-B.-kat követték aztán többi költőink, kik B.-kat írtak, mint Tompa, Gyulai, Szász Károly, Tolnai Lajos, Zalár József, Kiss József stb.

A név különben előfordul a román népeknél is. Legrégebben a provençal költészetben szerepel, ahol a *balada (balar* a. m. táncolni) táncdalt jelent, amolyan dalt, melyet a táncoló táncközben énekelt; hasonló volt az ó-olasz *ballate,* az ó-francia *balete.* A francia irodalomban *ballade* néven egy szabott szerkezetü költeményfajt értettek, melyben 3 refrénes és rímekkel összefüzött vers-

[illegible] tők továbbá zárosak követett s a XIII. [illegible] a XVI.-ig a francia irodalomban túl [illegible] alkotott. Sokáig ebből származtatták a [illegible] dal B. nevet is, azonban ez kelta eredetű. V. ö. Greguss, A B.-ről; Greguss-Beöthy Magyar B. k. Magy. Népkölt. Gyűjtem. I. (Gyulai B.-ról); Demötör János, A B. elmélete (Kisf. Társ. Évlapjai, Új folyam II. 1869. stb.); Tompos [illegible], A magyar ballada története (Kolozsvár 1909).

B. a zenében. Hármas értelmű: 1. B.-k megzenésítése egy énekhangra hangszer kísérettel [illegible] írtak a XVIII. sz. végétől kezdve Zumsteeg, Schubert, Löwe stb.), 2. ugyanilyen költeményeknek szélesebb alapon — szólókra, kórusokra és zenekarra — való együttes feldolgozása (pl. Schumann-nál), 3. tisztára hangszeres darabok, amelyekben bizonyos epikai vagy misztikus vagy pesszimista hang szólal meg (Chopinnél, Lisztnél, Brahmsnál stb.).

Ballad-opera, igy nevezik az angolok azoly daljátékot, melynek zenéje nagyobbrészt népdalokból áll. Az első volt *John Gay* Koldus operá-ja, 1727. L. *Angol zene.*

Ballagi. 1. *Aladár*, történetíró, egyet. tanár, szül. Kecskeméten 1853 okt. 24. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Heidelbergben végezte s 1875—77. mint tanár a budapesti ref. teológián s azután a sárospataki akadémián működött. A budapesti egyetemen 1889. lett rendes tanár. Az Akadémia 1884. levelező tagjává választotta. Kiválóbb munkái: *A magyar kir. testőrség története* (1872); *A magyar nyomdászat történeti fejlődése* (Budapest 1878); *Világtörténelem*, Duruy nyomán (1880); *Wallenstein horvát karabélyosai* (1882); *Kecskeméti W. Péter olvasókönyve* (1884); *Coligny* (1887—90); *I. Frigyes Vilmos porosz király* (1888); *Franciaország hatása Európa művelődésére* (1889). Kiváló szorgalmat és tevékenységet fejtett ki, mint a magyar művelődéstörténet emlékeinek gyüjtője. E célból tervszerüen járta be és rendszeresen tanulmányozta 3 világrész összes jelentékenyebb régi könyv- és levéltárait. 1891-ben a Magy. Tud. Akadémia kiadásában megindította az *Irodalomtörténeti közleményeket* és ott az Attiláról szóló munkáknak igen becses bibliográfiáját adta ki. Három felolvasása az akadémiában *Művelődéstörténetünk képe a nyelvtörténeti szótárban* címen érdekes harcba sodorta a Szarvas- és Simonyi-féle nyelvtörténeti szótár ellen s az ortológok táborát felzudította ellene, de viszont B.-t is adatkészlete feldolgozására birta. A több kötetre tervezett mű *Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár* cím alatt magában foglalja a régi magyar nyelv egész, eddigelé még feldolgozatlan vagy hibásan magyarázott anyagát. E műve elismeréseül a Magy. Tud. Akadémia 1904. rendes tagjául választotta. Mint rendes tag a spanyol inkvizicióról szóló nagyszabású, a spanyol állami levéltárakban gyüjtött eredeti okiratokon alapuló tanulmányával foglalta el székét. 1905-ben Budapest székesfőváros IX—X. kerületének országgyűlési képviselőjévé választatott, s még ez évben elnökévé választották a székesfővárosi függetlenségi párt intéző bizottságának, mely buzgón működött a nemzeti ellenállás szervezése körül. 1906-ban kerülete ismét egyhangulag választá meg s az országgyűlésen ő lett a felirat előadója. Nevéhez fűződik a 30 éves adómentesség kieszközlése kerülete három főútvonalára, ugyszintén a kőbányai és a ferencvárosi állami főgimnáziumok felállítása. Az 1910-iki választásokon mindössze néhány szavazatot kapott, s azóta kizárólag tanszékének és irodalmi tanulmányainak él.

2. *B. Géza*, politikai történetíró, az előbbinek testvérbátyja, szül. Szarvason 1851 máj. 3., megh. 1907 jún. 17. A jogot Bécsben és Budapesten elvégezvén, 1875. doktorrá avattatott. Ugyanezen évben a sárospataki jogakadémián a politikai tudományok tanárául választatván, e minőségben ott működött 1902-ig. Több éven át segédszerkesztője volt a Prot. Egyh. és Isk. lapnak és a Prot. Tud. Szemlének. A Magy. Tud. Akadémia, méltányolva különösen a *Politikai Irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest 1888) c. úttörő nagy munkáját, 1888. levelezőtagjává választotta. 1897-ben jelent meg, mint az Athenaeum által kiadott Magyar Nemzet Történetének IX-ik kötete, eredeti forrástanulmányok és levéltári kutatások alapján készült másik nagy munkája: *A nemzeti államalkotás kora 1815—1847-ig.* Egyéb nevezetesebb művei: *A politikai pártok* (Bluntschli J. G. után 1872); *Zemplénmegye közgazdasági és közművelődési monográfiája* (1893); *A budapesti egyetem és a jogi szakoktatás* (1902); *Az 1848. XX-ik t.-c. a történelem világánál* (1903). 1901. az olaszliszkai választókerület országgyűlési képviselője lett. 1907-ben, pár héttel halála előtt, a Magy. Tud. Akadémia rendes tagjává választatott. Érdekes politikai röpiratgyüjteményét a székesfővárosi könyvtár szerezte meg.

3. *B. Károly*, tanfelügyelő, B. Mór testvéröccse, szül. Bujon, Szabolcs vmegyében 1824 ápr. 24., megh. Miskolczon 1888 nov. 21. Iskoláit Pápán, Debreczenben s a pesti egyetemen végezte. 1848—49-ig részt vett a szabadságharcban és mint főhadnagy Buda ostrománál megsebesült. 1852-ben a kecskeméti ref. gimnáziumhoz, 1856. Nagykőrösre, előbb a ref. gimnáziumhoz, azután a tanítóképezdéhez választották meg tanárul. 1869. másodtanfelügyelő lett Vas vmegyében, 1870. tanfelügyelő Sopron és Moson vmegyében; 1880. ugyanily minőségben Borsod vmegyébe helyezték át. Német nyelvtanát mint tankönyvet ma is használják.

4. *B. Mór*, nyelvész és teológus, szül. Inóczon, Zemplén vm.-ben 1815 márc. 18., megh. Budapesten 1891 szept. 1. Nagyváradon, Pápán, Pesten tanult, nevelősködött, sokat küzködött a nyomorral s amellett írt a Hasznos Mulatságokba és a Pester Tageblattba. Majd Párisba megy a mérnöki tudomány tanulása végett, hol, br. Eötvös József felhívására, megírja a *Zsidókról* c. röpiratát (Pest 1840. Előszó Vajda Pétertől) az immár az országgyűlésen is szóba került emancipáció érdekében. 1840—41-ben megjelent tőle *Mózes 5 könyve* és *Jósue* magyar fordításban, kitünő rabbini és talmudi magyarázatokkal. Ekkor a Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Székét *Nyelvészeti nyomozások* c. értekezéssel foglalta el, majd kiment Tübingenbe, hol

egy évig teológiát ballgatott. Tanárai közt voltak Ewald, a nagy hebreista, Baur, Beck, Landerer, kik előtt, miután előbb Notzingen helységben 1843 máj. 18. az uniált protestáns egyház tagjává lett, a bölcsészet-doktori vizsgát fényes eredménnyel letette. Itt ismerkedett meg s kötött a sírig tartó barátságot Székács Józseffel. Haza jőve a szarvasi evang. liceumba hivatott meg tanárul, hol egyik tiszttársával, a lelkes Vajda Péterrel szövetkezve, a szarvasi tót nép megmagyarosításán fáradozik, magyar egyházi szónoklatokat tart Vajdával felváltva, emellett mint tanár és író lelkesen harcol kedves eszméi: a két protestáns egyház egyesítése és a magyar irodalom emelése érdekében. Ugyanitt 1845. nőül vette kisrákói és bisztricskei Lehóczky Idát, kitől gyermekei: *B. László,* John Bunyen hírneves Zarándok Útjának (Pilgrims Progess) fordítója (megh. 1867), *Géza* (l. o.) és *Aladár* (l. o.). 1848-ban Eötvös a pesti egyetemhez akarta kinevezni B.-t, aki azért szarvasi tanári székéről le is mondott, de az események rohamos fejlődése őt is a táborba szólította. Előbb a békésvármegyei tábor hirnökeként, majd honvédkapitányi ranggal Görgei, később Aulich mellett táborkari fogalmazóként és mint had-elnöki titkár szolgálta végig a szabadságharcot. Ennek leveretése után Szarvasra internáltatott s minthogy a császári kormány a tanárságtól eltiltotta, Kondoroson földet bérelt és gazdálkodott. 1851-ben a kecskeméti református teológiai kar egyik tanszékére, 1855. pedig a budapesti ref. teol. akadémiához választották meg a hittan és a szentírásmagyarázat tanárául, hol 1877-ig működött, amikor rongált egészsége miatt nyugalomba vonult. Egyházi téren első nagyobb vállalata az 1855. megindított *Protestáns naptár* volt, mely körül az elhallgatott magyar irodalom legjelesebb protestáns munkásait csoportosította. 1858. a Prot. Egyh. és Isk. Lapot keltette új életre s 31 éven át szerkesztette. Ebben közölte a prot. egyház felvirágoztatását célzó javaslatait. A pátens-mozgalom alatt Magyarország közéletének e lap volt a központja, s ez hozta létre az 1870-es években a Magyar Prot. Egyletet. Szerkesztette ezenkívül a *Házi Kincstár* (1861—1864), a *Család lapja* (1866) s a *Protestáns Tudományos Szemle* (1869—72) c. prot. folyóiratokat.

B. működése a *nyelvészet* terén is jelentékeny nyomokat hagyott s itt különösen mint szótáriró tünt ki. *Magyar-német* és *Német-magyar szótárai* négy évtizeden át tömérdek kiadást értek, s igen jelentős tényezői voltak a magyarosodásnak; ugyanilyen érdemet szerzett németek számára írt magyar nyelvtanaival és olvasókönyveivel. Ez alapon választotta meg a M. Tud. Akadémia rendes tagjává (1858). Kétnyelvű szótárain kívül kiadott egy tisztán magyar kézi szótárt is, mely az 1873-ig ismeretes szókincset teljesen fölvette *(A Magyar Nyelv Teljes Szótára).* Még 1850. adta ki *Magyar Példabeszédek és Közmondások* c. becses gyüjteményét, mely a magyar nyelv e nemű kincseit irodalmunkban először hasonlította össze más nemzetekéivel. Az ortológia és neológia közti vitákban B. egész lélekkel vett részt. Az 50-es években felszólalt Bugáték szertelen szócsinálása ellen, de midőn a M. Nyelvőr a nyelvújítást egészében megtámadta és kárhoztatta: heves vitában védelmezte a neológia alkotásait. Idevágó akadémiai értekezései: *Brassai s a nyelvújítás*; *Nyelvünk újabb fejlődése* (1881); *A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr* (1884); *Szókészletünk ortholog szabályozása és az iskola* (a Budapesti Szemlében 1890). Van néhány nyelvhasonlító értekezése is. Ilyen volt említett első nyelvészeti dolgozata, továbbá: *A magyar szónyomozás és az összehasonlító nyelvészet.* Irt ezenkívül *Héber nyelvtant* is, mely több kiadást ért (az utolsót Goldziher dolgozta át).

Vallásos és politikai művei közül említendők még: *Tájékozás a teologia mezején* (Pest 1862); *Renaniána* (u. o. 1864); *Abiblia* (Tholuck August után, u. o. 1864); *Bibliai tanulmányok* (I—II. rész, u. o. 1865—68); *A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen* (u. o. 1867); *A tudomány fejlődése hajdan és most* (1870); *Az újszövetségi iratok keletkezése* (1872) stb.

Ballagi-tó nevet viselt Szeged-alsóváros és a Boszorkánysziget közt az a tó, ahol 1728. a hírhedt szegedi boszorkányégetést megelőzőleg a vádlottakat vízpróba alá vetették. Ez alkalommal három vén banya belefúlt a vízbe, a többi azonban nem merült el, ami rájuk nézve súlyosbító körülménynek vétetett. Dugonics András Etelka c. regényében egy regét közöl a tóról, mely szerint ez a nevét Árpád vezérnek Ballag nevű szolgájától kapta volna; ugyanezt Dalmady Győző versben is feldolgozta. Ennek azonban egyáltalában nincs történelmi alapja. A B. okiratilag legelőbb 1359. említtetik. Újabb időben egészen kiszárították, úgy hogy jelenleg az emlékét csak a Ballagtavi földek és szőllők tartják fenn.

Ballagófű (növ.), l. *Salsola.*

Ballaháza, kisk. Szilágy vm. krasznai j.-ban, (1900) 899 oláh lak.; u. p. és u. t. Csizér.

Ballai *Lajos,* a m. kir. szabadalmi hivatal elnöke, szül. Jászberényben 1855.; jelenlegi állásába való kinevezése előtt (1902) a kereskedelemügyi minisztériumban működött, ahol főleg a szociális törvényjavaslatok tervezésével foglalkozott; ő készítette a baleset ellen való biztosításról, a vasárnapi munkának szüneteléséről, az iparfelügyelőkről, a munkások betegsegélyezéséről, a vándoriparról és házalásról szóló törvényjavaslatok első tervezetét, majd később mint a belkereskedelmi szakosztály főnöke a fiumei kereskedelem szervezése és hitelügyi törvények előkészítése körül munkálkodott. Több jogi szakmunkát írt és fordított.

Ballantyne (ejtsd: bellentejn), *James Robert,* skót orientalista, szül. 1813 dec. 13. Kelsoban (Skótország), megh. 1864 febr. 16. Londonban. 1814-ben igazgatója lett a benaresi Queen's Collegenek Indiában és 1856-tól fogva ugyanott az erkölcsbölcselet tanára. 1861-ben Angliába visszatérve, könyvtárnoka lett az East India Office-nek. Művei: A Synopsis of Science in Sanskrit and English, reconciled with the Truths to be Found in the Nyaya Philosophy (1856) és Christianity contrasted with Hindu Philosophy (1859). Ezenkívül számos segédkönyvet írt a szanszkrit, hindu, hindosztán és mahrattai nyelvek tanulásához.

Ballarat, l. *Ballaarat*.

Ballard City, város Washington amerikai államban, King countyjában vasut mellett (1900) 1058 lak.

Ballaszt (ném. *Ballast*, ol. *zavorra*, franc. *lest*, ang. *ballast*), a hajók fenéküregébe rakott teher, amely súlyával a hullámok által mozgásban tartott hajót egyensúlyban tartja és a felborulás ellen biztosítja. Hadihajók és gőzhajóknak B.-ját részben az állandó rakomány és gőzgépezet maga képezi, melynek szükséges súlykiegészítésekepen négyszögletes öntött vasrudakat raknak a hajófenék ürébe vagy pedig a hajó fenekén levő tartányokat, rekeszeket vízzel töltik meg. Így a B. hadihajóknál kivétel nélkül mindig, kereskedelmi gőzhajóknál pedig rendszerint változatlanul a helyén marad, míg a vitorlás hajóknál az árurakomány által helyettesíttetik, hogy ily módon annál nagyobb mennyiségben legyen áru a hajóra vehető. Ha ily hajó azután a kikötőben ezt rakományát partraszállítja és uj rakomány felvétele végett más kikötőbe kénytelen üresen vitorlázni, B. gyanánt köveket, kavicsot vagy homokot stb. veszen a szükséges mennyiségben; modern vitorlások különben szintén víz-B.-ot használnak.

Ballaszt-létra vagy *balansz-létra* (ellensúlyos létra), a toló-létrák egyik válfaja, l. *Toló-létra*.

Ballater, község Skóciában Aberdeen grófságban a Dee felső völgyében, (1901) 1247 lak. Ásványvízforrásai és gyönyörű környéke ismeretesek. Tőle 11 km.-nyire van Balmoral Castle, az angol királyi család egyik kastélya, Viktória angol királynő kedvelt tartózkodási helye; 1852-ben vette meg Albert herceg 31,500 font sterlingen. Ennek közelében Abergeldie Castle, az elhunyt VII. Eduard vadászkastélya.

Ballay (ejtsd: ballé), *Noél Eugéne*, francia afrikai utazó, gyarmat-kormányzó, szül. 1847 júl. 14. Fontenay-sur-Eureben, megh. Saint-Louisban a Senegal mellett, 1902 jan. 26. Részt vett azokban a francia vállalkozásokban, melyeknek a Gabungyarmat mögötti térségek felkutatása volt a céljuk. 1875-ben Marche-sal és Compiègne márkival az Ogove-expedicióban osztozik, majd (1878—1881) Brazzához szegődik, vele jár kutató útjaiban és a Kongo csendes elfoglalása alkalmával. Kongo-bizottsági tisztében (1882—1884) az Ogove és Alima vidékét kutatja, utóbb (1884—85) Rouvier felmérési expediciójában vett részt. Ez a munka vált biztos alapjává a Kuilu- és a középső Kongo-vidékről készült térképeknek.

Ballenstedt, járási székhely Anhalt hercegségben a Getel partján, vasut mellett (1905) 5696 lak., szesz- és sörgyárral. Mellette sziklás hegyen épült egy kastély, amely 1765-től 1863-ig az anhalti hercegek lakóhelyéül szolgált. Közelében a Kleiner Ziegenbergen 1899 aug. 6-án leplezték le Medve Albert emlékszobrát.

Balleny-szigetek, szigetcsoport a D.-i sarkvidéken, a d. sz. 66° 48′ és a k. h. 163° 11′ alatt. Három nagy és két kisebb szigetből áll, amelyeket jobbára glecserek takarnak. A legmagasabb Young-Island, amelyen a Freemann's Peak 3660 m. Midőn Balleny cethalász 1839. felfedezte, a nagy szigetek középsőjén, Buckle-szigeten két vulkán működött.

Ballerina (ol.) a. m. táncosnő. *Prima B.*, első táncosnő.

Ballesteros, 1. *Francisco*, spanyol tábornok és államférfiu, szül. Zaragozában 1770., megh. Párisban 1832 jún. 29. 1793-ban és 1808. a franciák ellen harcolt. VII. Ferdinánd visszatérése után hadügyminiszter lett (1815). Az udvari kamarilla ugyan 1816 megbuktatta, de az 1820-iki forradalomban a nép visszahívta. B. birta rá a királyt az 1812. évi alkotmány elfogadására, s az ideiglenes kormány alelnökévé lett. Midőn 1822. az alkotmány ellenfelei az alkotmányt fel akarták függeszteni, B. katonaság élén szétverte a lázadókat. Midőn pedig VII. Ferdinánd az alkotmányt (1823 okt. 1.) tényleg felfüggesztette, B. tiltakozott az abszolutizmus ellen és Cadizba vonult, majd Párisba menekült.

2. *B.*, *Luis Lopez*, az előbbinek öccse, szül. Galiciában 1778., megh. 1853 okt. 12. Mint pénzügyminiszter (1825—1833) az ország zilált pénzügyét jobb karba hozta és Krisztina királynő régenssége mellett volt.

Ballesterosit, ón- és cinktartalmú pirit. Termőhelye: Galicia (Ribadeo).

Ballestrem, 1. *Franz Xaver*, gróf, német államférfiu, szül. Plawniowitzban 1834 szept. 5, megh. 1910 dec. 23. Papi intézetekben nevelkedett s a lüttichi kat. főiskolán tanult. 1855-ben belépett a porosz lovasságba, 1857. főhadnagy lett; részt vett az 1866. és az 1870. háborukban. Baleset következtében 1871. nyugdíjba lépett. 1872-ben megválasztatta magát a német birodalmi gyűlésbe, hol a katolikus centrum egyik vezérévé lett. Legtöbbször szónokolt az ú. n. kultúrharcban, a Bismarck által elnyomott kat. szerzetesrendek érdekében. Elismerésül a pápa 1873. titkos kamarásává nevezte ki. 1890 máj. 7. a birodalmi gyűlés első alelnöknek választotta. 1808 dec. 7. elnökké választották. 1903 jan. az urak házának tagjává nevezték ki.

2. *B. Eufemia*, gr.-nő, német irónő, l. *Adlersfeld*.

Ballet (franc., olaszul: *balletto*, a *ballo* táncszóból), tánccal és némajátékkal ábrázolt s zenével kisért összefüggő szinpadi cselekmény, melynek legrégibb művészi formája a római pantomimika, s eredeti, kezdetleges alakjai a zenével és énekkel kisért ősi áldozati táncok, amelyek a legvadabb népeknél is megtalálhatók. Manapság a B. vagy mint operai betét, vagy mint önálló műfaj szerepel, de mindenkép a hanyatlóban levő szinpadi műfajok közé tartozik. A modern B. közvetlenül az olasz renaissance alkotása s a rokokóudvarokban fejlődött ki pazar művészettel. Az első művészi B. rendezője Bergonza de Botta volt, egy lombardiai nemes ember, aki 1489. Tostorában egy teljes mithológiai B.-et mutatott be. I. Ferenc francia király udvarában már nagyon népszerű volt a B., Medici Katalin nagy szimpátiával támogatta s az ő zeneigazgatója, Baltasarini di Belgioso (franciásan: Baltasar de Beaujoyeux) volt a francia B. tulajdonképeni megteremtője. Ezek is mithológiai B.-tek voltak, melyekben az udvar is részt vett. XIV. Lajos korában (1643—1715) olyannyira kedvelt és virágzó műfaj volt, hogy maga a király is föllépett egy B.-ben, melyet Mazarin bibornok szerzett. A nagy táncos-

nők, Marie Anne Cupis de Camargo és Antoinette Sallé a XVIII. sz.-ban léptek föl, valamint a B. nagy reformátora is, Jean Georges Noverre (1727—1810), aki a B.-ot drámai műfajjá emelte, amennyiben a dekorativ és figurális elemek hátraszorításával mindent az érzelmek kifejezésének rendelt alá s teljesen elválasztotta az operától, úgy hogy a B. mai formájának ő a megteremtője. Az ő nyomán haladt az oroszországi B., mely ma is őrzi az összes művészi tradiciókat s a legjobb B.-táncosai vannak. A XIX. sz. elején Galeotti B.-mester Kopenhágában Noverre-el szemben magát a táncot is teljesen alárendelte a drámai cselekménynek, úgy hogy a B. közeljutott azokhoz a zenés némajátékokhoz, melyek Olasz- és Franciaországban ma is divatosak. A XIX. sz. nagy reformja a B.-ben az, hogy mithológiai tárgyak helyett a legkülönbözőbb témákhoz kezdtek nyúlni. A fiatalabb Sardel kezdte meg ezt Dansomanie c. B.-jével (1800) s ezt a fejlődést Delibes Leó B.-jei tetőzték be, amelyek után Widor, Bayer, Szabados Károly epigonoknak tünnek föl. A B.-ot legújabban két különböző oldalról próbálják feltámasztani, mint külön drámai táncot, mely a legkülönbözőbb zenei műveket iparkodik pantomimikailag ábrázolni, — s ezt az amerikai Duncan Isadora kezdte meg — másrészt pedig, mint összefüggő, ritmizált pantomimikai cselekvényt, mely dekorativ hatások és látványos felvonulások helyet, intim lelki folyamatok ábrázolását tűzi ki célul, amilyen pl. *Dohnányi* Ernő Pierette fátyola c. zenés némajátéka, melyet Drezdában és Budapesten adtak.

Irodalom. Menétrier, Traité des Ballets, Paris 1682; Cuhusac, La Danse ancienne et moderne ou Traité historique de la Danse. A la Haye, chez Jean Neaulme 1754; Noverret Lettre sur la danse et les ballets, 1807, Karl Robert Pabst, Die Verbindung der Künste auf der dramatischen Bühne. Bern 1870. Elsösrendü forrásmunka: Gaston Vuillier, La Danse, Huchette et Cie, 1898; Voss, Der Tanz und seine Geschichte, Berlin 1869; Oscar Bie, Der Tanz, u. o.

Ballhorn, *Johann*, lübecki nyomdász (1531—97), állítólag az tette nevezetessé, hogy az általa nyomtatott ábécés könyvén nem a szokásos sarkantyuzott lábú kakas képe, hanem sarkantyutlan kakas, mellette két (mások szerint egész kosár) tojással van nyomtatva, a cím fölött pedig «verbessert durch Joh. Ballhorn» (javította B. János) fölirat van. Valószinüleg az ő nevéről eredt a német szójárás: *balhornizálni*, azaz a jóhiszemű javítás helyett rosszabbá tenni valamely művet.

Ballin, Grönlandban ürmérték halzsírra. 1 B. az északi részeken a. m. $1^1/_2$ dán tonna, kb. 197 l., a déli részeken a. m. $1^1/_3$ dán tonna, kb. 175 l.

Ballin, *Albrecht*, német nagykereskedő, a Hamburg-Amerika gőzhajózási társulat vezérigazgatója, szül. Hamburgban 1857 aug. 15. Ama hatalmas társaságot, melynek 1880 óta éltető lelke bámulandó szervező tehetségével, nagyszabású terveivel és vállalkozó szellemével annyira felvirágoztatta, hogy oceán-gőzhajóinak száma 26-ról felemelkedett 127-re. Hét vonalat szerzett és biztosított társulatának. A német-amerikai hajózási szerződés létrejötte (1902) is az ő érdeme. II. Vilmos császár gyakran kéri ki szakférfiúi tanácsát.

Ballina, a killalai kat. püspök székhelye és kikötő Connaught ír tartomány Mayo grófságában, a Moy deltája kezdetén, (1901) 4515 lak., lazachalászattal; püspöki szemináriummal.

Ballinasloe (ejtsd: bellineszló), város Connaught ír tartomány Galway grófságában, a Suck mellett; (1901) 4904 lak., kocsigyártással, kőbányákkal, híres marhavásárokkal (okt. 5—9.).

Balling, *Karl Joseph Napoleon*, jeles kémikus, szül. Gabrielshütteben, Csehországban 1805 ápr. 21., megh. 1868 márc. 17. Prágában befejezvén a műegyetemi tanfolyamot, 1823 szeptemberben visszatért szülői házába, hol gyakorlatilag kezdett a bányászattal és a hutaüzemmel foglalkozni. 1826-ban a kémia segédtanára lett a prágai műegyetemen és 1835.ugyane szakma rendes tanára. B. kiválóan az erjedési vegytan körüli kisérletekkel foglalkozott.

Ballismus (gör.), l. *Vitustánc*.

Ballista (lat., a görög *ballein* a. m. vetni szóból), a rómaiak és görögök hajítógépe, melyből az ostromolt helyiségekbe köveket, gerendákat, tüzes golyókat stb. hajítottak, l. *Hadigépek*.

Ballisztika (közvetlenül a latin *ballista*, közvetve pedig a görög *ballein*, hajítani ige után képzett katonai műszó), az ellőtt vagy hajított, súlyos testek mozgásának tana. Főfeladata a lövedékeknek a levegőben röpülésök alatt követett pályáját meghatározni. E tudománynak Galilei vetette meg az alapját 1590 körül, s különösen Newton, Euler, Poisson, Jacobi fejlesztették ki matematikai-fizikai elméletét. A levegő ellenállásának törvénye még nem lévén elég szabatosan meghatározva, az elmélet többé-kevésbbé megközelítő föltevéseken alapszik. A tüzérek kisérleti próbái sem vezettek még biztos eredményekre a lövedékek pályáját, az ú. n. *B.-i görbét* illetőleg. Ez a görbe vonal, t. i. a lövedék sulypontjának pályája üres térben, parabola lenne s a gyakorlati számításokban is első megközelítésül parabolának veszik. A föld vonzó erején s a levegő ellenállásán kívül a lövedék kezdő sebessége játsza a főszerepet e számításokban. Ez utóbbinak meghatározására szolgált azelőtt a Robins *B.-i ingája* (1742), melyet Hutton (1775) tökéletesített. Ma már az elektro-B.-i készülékeket, különösen pedig a Le Boulengé belga hadnagy által (1863) föltalált kronoszkópot használják helyette. Megkülönböztetünk *külső* és *belső* B.-át; előbbi a lövedékpályával foglalkozik, míg utóbbi azon törvényeket kutatja és állapítja meg, melyek szerint a lőpor ereje magában a csőben érvényre jut. A B. gazdag irodalmából *Didion*, Traité de ballistique (Paris 1860); *Mieg*, Theoretische äussere Ball. (Berlin 1884); *Cranz*, Kompendium der teoretischen äusseren B. (Leipzig 1896) és *Mandry*, Waffenlehre (Wien 1897) című munkákat említjük fel.

Ballisztikus galvanométer, igen rövid ideig tartó áramok (áramlökések, pl. egy kondenzátor kisütő áramának) mérésére szolgál. B.-nek használható minden galvanométer, ha a lengésideje nem nagyon kicsiny (legalább néhány mp.) s a csillapodása nem túlnagy.

Ballisztit, a lőpornak egy neme, amelyet lövegek töltésére használnak, l. *Lőpor*.

Ballo *Antal*, magyar származású antwerpeni nyomdász. Flamand röpiratát a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtára őrzi, címe: Cort Verhael van

...gheiackige victorie, die de Christenen hebben vercreghen teghen de Turck in Hongeryen, waer at eenighe duysenden Turcken verslaghen syn, ...aerlinder schepen, met gelt ende ammonitie van ...loghe hun afghenomen op de Riuire van den Danouwe, by de stadt van Tolna. Geschiedt op S. Jans auont lestleden, in dit tegenwoordich jaer 1599, den XXIII. Juny (Antwerpen 1599).

Balló, 1. *Ede*, festő és rajztanár, szül. 1859 dec. 17. Liptószentmiklóson Budapesten tanult a mintarajziskolában, ahol Greguss és Székely voltak tanárai, aztán több évet töltött külföldi tanulmányutakon, megjárta Münchent, hol Seitznél s Benczurnál tanult, Párist, ahol Bouguereau és Laurens voltak mesterei, Belgiumot, Spanyolországot, Rómát, hol különösen a mult századok nagy arcképfestőit tanulmányozta. Eleinte, a 80-as években vegyes tárgyú képekkel szerepelt a budapesti kiállításokon (életképek, vallásos tárgyú festmények stb.), de csakhamar az arckép vált munkálkodásának igazi mezejévé s B. rövid idő alatt a közélet hírességeinek egész sorát festette le. Így Schlauch bíborost, Erkel Ferenc zeneszerzőt, Korányi orvost, Wartha vegyészt, Szlávy, Apponyi, Szilágyi politikusokat, Lutter pedagógust, Hohenlohe elszászi helytartót stb. Ezekkel a festményekkel, amelyeket nagy elismeréssel fogadott a magyar közönség, B. egyik fő képviselőjévé vált a 80-as, 90-es évek reprezentativ magyar arcképfestőinek. Előadásának stílusa mintegy átmenet Benczúr és László Fülöp arcképstílusa közt. B. kiterjedt pedagógiai munkálkodást is fejtett ki. 1884-ben kinevezték a budapesti V. ker. főiskolához rajztanárrá s ott működött 1891-ig, 1895. pedig rajzosztályt kapott a mintarajziskolán, ahol most is tanárkodik. 1897-ben kis állami aranyérmet kapott a műcsarnokban egy arcképére.

2. *B. Mátyás*, vegyész, szül. Liptószentmiklóson 1844 nov. 30. Tanulmányait a bécsi és zürichi műegyetemen végezte s 1868 őszén Nendtvich Károly mellé tanársegédnek nevezték ki; u. a. évben pedig megválasztatott a belvárosi főreáliskolához, hol 1901 jan. 1-ig működött mint tanár és egyidejüleg 1874 óta a főv. vegyészeti hivatalt is vezette. 1901 jan. 1-től igazgatója volt a székesfővárosi vegyészeti és tápszervizsgáló intézetnek. 1910-ben nyugalomba lépett. 1880 óta a M. Tud. Akadémia lev. tagja. Önálló művei: Das Naphtalin und seine Derivate in Beziehung auf Technik u. Wissenschaft (Braunschweig 1870); *A vegytan alapelvei* (2. kiadás, Budapest 1877). Ezenkívül sok értekezése jelent meg bel- és külföldi tudományos folyóiratokban.

Ballon a. m. léggömb, *B. captif*, helyhez kötött léghajó, l. *Léghajózás*. — *B.*-nak mondják továbbá a savaknak, lúgoknak stb. szállítására való 40—50 liter űrtartalmú, tojásalakú, kosárba csomagolt palackokat.

Ballon d'essai (franc., ejtsd: ballóñ desszé), eredetileg próbaléggömb, melyet a léghajó felbocsátása előtt a szél irányának és erejének megfigyelésére eresztenek föl; átvitt értelemben mint szokásos hirlapi szólásmód a. m. valamely közlés v. hír által kiismerni a közvélemény hangulatát v. egyesek véleményét valamely tervre vagy szándékra nézve, hogy ha a vélemény nem kedvező, a terv minden kudarc nélkül elejthető legyen.

Ballon-elem, a *Meidinger*-elemet szokás így nevezni alakja miatt, l. *Galvánelemek*.

Ballonet (franc.) a. m. légzsák, l. *Léghajózás*.

Ballon-fecskendő, áll gumilabdából és ezzel összekötött kemény kaucsuk- v. csontból való csőrészletből. Orr- és fülkifecskendezésre, végbélbeöntésekre, ritkábban egyéb testüregek kifecskendezésére is használják.

Ballo Ongaro (olasz). Ily címmel jegyzi fel Giovanni *Picchi*, velencei balletmester 1621. Balli d'Arpicordo c. művében először a magyar zenét. Nevezett B. olasz táncnak van ugyan írva, de kétségkívül az első írott magyar muzsika.

Ballósfalva, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1900) 181 rutén lak., u. p. Oroszvég, u. t. Munkács.

Ballot (franc., ejtsd: baló), általában kisebb árúcsomag, továbbá darabmérték üvegre. 1 B. = 25 kötés — 150 színtelen, vagy $12^1/_2$ kötés = 39 tábla színes üveg.

Ballota *L.* (növ., peszterce, bujdosó csalán), a Labiatae (Ajakosak) család génusza, melynek 25 faja főleg a mediterrán vidéken honos. Európában és hazánkban is közönséges a violakék v. fehér virágú *B. nigra*. Parlagokon, utak szélén nő. Levele a csalánéhoz hasonlít, innen magyar neve: bujdosó csalán. Kellemetlen szagú, keserű izü. Régente mint görcsellenes és féreghajtó szert használták; ma inkább csak az állatorvosok alkalmazzák.

Ballota (növ.), a *Quercus ilex* L. makkja, l. *Tölgy*.

Ballotage (franc.), különböző színű golyókkal való titkos szavazás. Kigolyózni, kiballotozni annyit jelent, mint valakit egy testület, egylet kötelékéből titkos szavazás útján létrejött határozattal kilépésre kényszeríteni, illetőleg kizárni, érdemetlensége vagy jellembeli hibája miatt.

Ballotement (franc., ejtsd: bállotmañ), a szülészeti külső vizsgáló módszereknél előforduló azon esemény, mikor a méh falait laposan körülzáró tenyereink együttes mozgatásánál ujjainkhoz ütődik a magzat v. valamely nagy része, többnyire a fej.

Ballotini mozaik. Az üveg díszítésének egy módja, amikor apró opálszínű üveggömböket az üvegtárgyra szétszórtan ráforrasztanak. Először Velencében, később Csehországban alkalmazták.

Ballston-Spa (ejtsd: balsztn-szpa), Saratoga county székhelye és látogatott fürdő New-York amerikai államban, 10 km.-re Saratogától, (1900) 3923 lak.

Ballu, *Théodore*, francia építész, szül. Párisban 1817 jún. 8., megh. 1885 máj. 21., Lebas tanítványa, Rómában és Görögországban fejezte be tanulmányait. B. fejezte be a Gaustól megkezdett párisi Ste. Clotilde templomot (1859) csúcsíves stílusban, míg önálló templomépületei közül a La Trinité (1861—67) késő renaissance, a St. Ambroise templom román stílusban épült. A kommunardok által elpusztított párisi városháza (Hôtel de ville) helyreállítására kiírt pályázaton 1874. B. és Deperthes nyerte el az első díjat. A hatalmas épület külseje a régi részek megtartásával a francia kastélyépítészet nemzeti formáit követi.

Ballymena, város Ulster ir tartomány Antrim grófságában, a Braid partján, (1901) 10,886 lak.

Vászonszövő gyárai és fehérítői jelentékenyek, élénk kereskedelmet űz vászonnal és mezőgazdasági terményekkel.

Ballymoney (ejtsd: bellimoni), város Ulster ir tartomány Antrim grófságában, 60 km.-re Belfasttól; a Bann kis mellékvize mellett, (1901) 2952 lak., kik vászonszövéssel, vászon- és vajkereskedéssel foglalkoznak.

Ballyshannon (ejtsd: bellisennen), kis város és kikötő Ulster ir tartomány Donegal grófságában, az Ernének a Donegal-öbölbe való torkolásánál, (1901) 2359 lak., halászattal.

Balmaceda, *José Manuel*, Chile elnöke, szül. 1840., megh. Santiago-ban 1891 szept. 18. Santiagóban jezsuiták nevelték. Ügyvédi irodát nyitott és 1876. képviselővé választották. A Peru- és Boliviával viselt háború idején Argentinában képviselte Chilét s rávette Argentinát, hogy semleges állást foglaljon el. 1882-ben Santa Maria elnök kinevezte őt belügyminiszterré, 1884. életbe léptette a polgári házasságot; e reformok által a szabadelvüek kegyét annyira megnyerte, hogy 1886 jan. 18. a chilei köztársaság elnökévé választották. Nemsokára azonban pénzügyi kérdésekben a szabadelvüekkel is meghasonlott, kik azzal vádolták, hogy egyeduralomra tör. Midőn B. 1891 jan. 1. a kongresszust törvényellenesen feloszlatta, kitört a polgárháború, mely változó szerencsével 1891 szept. haváig folyt (l. *Chile*). B. akkor Baquedano tábornok javára leköszönt az elnökségről és az argentinai követ házába menekült, de belátván, hogy a nép dühe elől nem menekülhet, öngyilkossá lett.

Balmain-féle világító festék, l. *Világító festékek*.

Bal masqué et paré (franc.), olyan bál, amelyen a résztvevők álarcosan, de rendes báli öltözékben is megjelenhetnek.

Balmazújváros, nagyk. Hajdu vm. B.-i j.-ban, (1900) 1935 házzal és 11,556 magyar (túlnyomóan reform.) lak., ipartestülettel, 2 takarékpénztárral, kaszinóval, többféle egylettel. Vasúti állomással, posta- és táviró-hivatallal; határa 25,939 hektár. A mult sz.-ban B. az Andrássy grófoké volt s akkor württembergi svábok telepedtek ott le, akik azóta teljesen megmagyarosodtak.

Balme (ejtsd: balm), *Col de*, hágó, amely a francia Savoie és Wallis között határul szolgáló Alpokon át a Mont-Blanc és Dent du Midi közt, Martignyból a Chamonix-völgybe vezet át; magassága 2200 méter; ritka szép kilátás nyilik róla.

Balme-les-Grottes (ejtsd: bálm-lé-grott), község Isere francia départementban, a Rhône folyó közelében, 300 lak. Mellette van egyike azon szép barlangoknak, amelyeket egykor a Dauphiné hét csodája közé számítottak. Bejárata egy XII. sz.-beli templom mellett; 33 m. magas és 21 m. széles; a barlang 800 m. hosszú, több nagyszerű stalaktitokkal ékesített teremből áll, rajta egy patak folyik keresztül, amely több vizesést és egy 200 méter hosszú tavat alkot.

Balmer formulája a $\lambda m = h \frac{m^2}{m^2 - 4}$ képlet, amely — *h* helyébe *3646,13* s *m* helyébe 3, 4, 5 . . . egész számokat téve — csodálatos pontossággal adja meg a hidrogén-színkép vonalainak hullámhosszát (tizmilliomod mm.-ekben), közöttük olyanokét is, amelyek előbb ismeretlenek voltak. B. igen nevezetes, mert a színkép-vonalak látszólagos rendezetlenségében először mutatott ki egyszerű törvényszerűséget. L. még *Színképsorok*.

Balmes, *Jaime Luciano*, spanyol egyházbölcselő, szül. Vich-ben 1810 aug. 28., megh. 1848 júl. 9-én. A cerverai szemináriumon tanult, majd pappá szenteltetett. A rendkívül eszes fiatal pap különösen aquinói Szt. Tamás Summa-ját tanulmányozta, melyet korában nálánál senki sem tudott jobban. Cerverában működött mint tanárhelyettes, mely egyetem őt 1835. tb. doktorrá fogadta. 1837-ben Vich-ben mennyiségtant is tanított. E mélyen szántó elme rövid 10 év alatt rendkívül sokat és eredetit termelt. Főbb művei: El protestantismo comparado con el catolicismo (magyarra fordította a pesti növ.-papság 1865), El criterio (1845), Cartas á un escéptico en materias de religion (magyarra fordította Szentkláray Jenő, 1865), Filosofia fundamental, stb.

Balmica (növ.), a nógrádvármegyei palócság nyelvében a szamóca.

Balmont, *Konstantin*, orosz modernista költő, szül 1867. Versei kitünnek finomult formájukkal, amelyet csak akkor hagyott el, mikor az orosz-japán háború kitörése lángoló hazafias költeményekre inspirálta. Költeménygyüjteményei: *Az északi ég alatt* (Moszkva 1894); *Félreeső helyen* (u. o. 1896); *Csend* (u. o. 1890); *Legyetek olyanok, mint a nap* (u. o. 1904). Fordította Shelley és Poe költeményeit, E. T. A. Hoffmann *Kater Murr* c. elbeszélését és Ibsen meg Gerhard Hauptmann némely drámáját.

Balmoral-castle (ejtsd: balmorel-keszl), l. *Ballater*.

Bálna-félék *(Balaenidae)*, a halcsontos cetek *(Mystacoceti)* egyik családja. L. *Cetek*.

Bálnatetű *(Cyamus ceti* L., állat), a bolharákok *(Amphipoda)* rendjébe tartozó rákfaj, mely a cetfélék bőrében élősködik; hossza 10—12 mm.; az északeurópai tengerekben főleg bálnákon található.

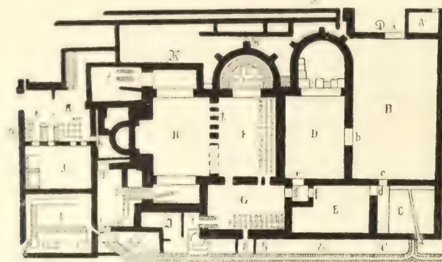
Balneográfia (gör.), gyógyfürdőknek leirása s ásványvizek jellemzése. Ma divó elnevezése ezen ismereteknek a *balneológia* (l. o.).

Balneológia (gör.), a gyógyfürdők gyógyhatásának és alkalmazásának tanulmányozásával foglalkozik. Tágabb értelemben a gyógyfürdőkre vonatkozó minden ismeret ide értődik. V. ö. *Boleman* I., Fürdőtan (Budapest 1887); *Papp* S. és *Hankó* V., A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei (u. o. 1907).

Balneológiai egyesület, teljes címe: *A magyar szent korona országainak balneologiai egyesülete.* 1890-ben Budapesten létesült s célja Magyarország fürdőinek és forrásainak ismertetése s felvirágoztatása. Székhelye Budapest. Évenként kongresszusokat tart, melyeken a magyar fürdő- és forrásügyre vonatkozó tudományos felolvasásokat tartanak. Az előadások az egyleti évkönyvben látnak napvilágot. Az egyesület elnöke dr. Bókay Árpád egyet. tanár, főtitkára dr. Vámossy Zoltán egy. rk. tanár.

Balneum (balnea), a római fürdők neve; a régi Rómában az emberek eleinte a rendes, meleg fürdő mindennapi használatát nem ismerték; Seneca szerint hetenként egyszer fürödtek. Az ifjak a Ti-

nagy szert kerestek fel. Görög mintára tervezett fürdők csak a II. pun háború óta épülnek, számuk egyre nő. Augustus idejében már 170 B. volt Rómában, a város leírása Konstantinus idejéből pedig 856 fürdőt jegyez fel. Ezen számba nincsenek beleértve a császároktól emelt óriási fürdőépületek, az úgynevezett termák, melyek a fürdés mellett mindennemű szórakozást nyujtottak. A fürdők ezen óriási száma legjobban bizonyítja, mennyire életszükségletté vált idővel a fürdés a rómaiak előtt. S e tekintetben a Rómától messze lakó tartományheli sem tett kivételt. Minden római városnak, sőt falunak is voltak nyilvános fürdői. Aquincum fürdői közül eddig nyolcnak maradványaira akadtak. Valamint Rómában, úgy a többi városokban is e fürdők vagy a község vagy pedig vállalkozók pénzén épültek, kik használatukért díjat szedtek. Rómában a fürdő díja átlag $2^{1}/_{2}$—5 fillér volt, nők kétannyit fizettek. Sok B.-ban külön osztály volt a férfiak és a nők számára; ha nem, külön órák voltak a nők fürdése számára megállapítva; a kétnem együttes fürdése előfordult ugyan, de ezt nem tartották

Az aquincumi nagy közfürdő.

illendőnek. A B. neve alatt ismeretes fürdők terve lényegében mindenütt ugyanaz. A főrészek voltak az *apodyterium*, öltöző terem, a *tepidarium*, melynek langyos hőmérsékletében a test átmelegedett s előkészült a *caldarium* használatára. Ennek hőmérséklete tetemesen magasabb volt, s egy medencéje V. kádat tartalmazott forró vízzel s egy másikat hideggel. A *frigidarium* hidegvizű medencéjében végül lehült a test; ezekhez járult néha a *laconicum*, az izzasztó kamara. Fűthető helyiségek a tepidarium és caldarium voltak; padozatuk oszlopocskákon pihenvén, a meleg levegő alatta szabadon szétterjedhetett, sőt az oldalfalakhoz tapasztott csöveken át a magasba is fölvezethető volt. A tepidarium hőmérséklete azért volt csekélyebb, mert csupán azt a levegőt kapta, mely előzőleg már a caldarium padozatát és falait átjárta. Az aquincumi nagy fürdőben, melynek alaprajzát közöljük, *B* az apodyterium, *D* a frigidarium, *F* és *G* a tepidarium, *H* a caldarium (ennek kemencéi a és b), *J* a laconicum.

Balneum vaporis (lat. a m. gőzfürdő; rendelvényeken rövidítése: *B. V.*).

Balog, l. *Ballagó*.

Balog, 1. kis folyó Gömör vmegyében; a Rima baloldali mellékvize, két forráspatakból ered; hossza 45 km. Völgyében 24 jómodu magyar község fekszik. V. ö. *Findura* Imre, A B. völgye. (Földr. Közlemények. 1890. XVIII. 162—183.) 2. *B.* vára, l. *Felsőbalog*.

Balog (*Balug, Bolug*), régi magyar nemzetség, mely Kézai Simon krónikája szerint német származású, őse a Thüringiából származott Friedburgi Altmann, aki valószinüleg I. Endre, esetleg már Salamon vagy Szent László idejében költözött be Magyarországba. A nemzetség nevét egy testi hibájáról B.-nak nevezett tagjától nyerte, aki Gömör vmegyében 1323 előtt építtette a nemzetség várát, B.-ot, a B.-patak mentén. A nemzetség már a XIII. sz. elején említtetik, jóllehet nem játszik még nagyobb szerepet. Korán négy ágra oszlott, az Athfy-ágra, melyből az Athfy- máskép Adfy-család származott, Trejsi és B. i előnévvel, mely virágzása korát a XV. sz.-ban érte el, a Derencsényi-ágra, melyből a Derencsényi-család, a Széchy-ágra, melyből a Felsőlendvai és Rimaszécsi Széchy-család származott és végre a Tombold-ágra, amelyről azonban korábbi időkből nem tudunk semmit. Oklevélileg a család első ősei, Iványka és Tamás, 1214. említtetnek először, közülök Iványka a Széchy-család őse. A nemzetség Gömör vármegyében volt ősi birtokos, de a XIV. sz. elején az Árpád-ház kihalta után a Széchyek otthagyták a gömörvmegyei birtokokat és az ország déli részén telepednek meg. I. Károly párthoz állanak, ellenben a Gömör vmegyében visszamaradt Athfy-ág Csák Máté párthívei közé számította magát. A Széchyek 1317-ben Nógrád vármegyében kapnak adományt hű szolgálataik fejében Károly királytól, 1323-ban pedig a hűtlenség miatt jószágvesztésre itélt Athfy-ág birtokait is megnyerték, miután már előbb megkapták adományul az ősi B.-várat. Iványka utódai közül Péter 1327—31. nógrádi főispán és szondai várnagy volt, testvére Dénes pedig 1324—28-ig főasztalnok, 1330—41-ig szörényi bán, Péter fia, Miklós 1347—50-ig a horvát és tótországi báni, 1350—55-ig pedig a szörényi báni méltóságot viselte. Dénes 1323—24-ig azonkívül még a zsidóvári és mihályi várnagyi tisztséget is betöltötte és mint ilyen Bazaráb oláh vajda ellenében védelmezte az ország határszéleit. Miklós testvére, Domokos a papi pályára lépett és 1355—68-ig erdélyi püspök volt. A nemzetség többi ága közül az Athfy-ág csak a XV. sz.-ban kezdett nagyobb szerepet játszani. Az Athfy-ág az elvesztett B.-vár egyes tartozékait 1331. rokonaitól, a Széchyektől viszszakapta. A Derencsényi-ág birtokai közül csak az egy Derencsényt ismerjük, a Széchy-ág birtokát képezte (Rima)-Szécs, melytől az ág nevét is vette, birtokosok voltak ezenkívül a Széchyek Jenén és Uragon, azonkívül Pest vmegyében

Dunakeszin, Sződön, Gödön, Nógrád vármegyében, Nőtincsen és Ursán, továbbá Miskolczon és Esztergom vármegyében. A nemzetség címere azonos az ócsai Balogh-család címerével, úgy hogy e család valószinüleg e nemzetségből származik, de hogy melyik ágából, azt nem lehet megállapitani. V. ö. *Wertner*, A magyar nemzetségek (I., 75—76); *Karácsonyi*, Magyar nemzetségek (I., 174—180).

Balog, 1. *Ádám* (béri), II. Rákóczi Ferenc hadvezére, rettenthetetlen bátorságáról nevezetes kitünő portyázó. A romhányi csatavesztés után legtovább tartotta magát, jó ideig pusztítva seregével a dunántúli vidékeket. Pálffy János császári tábornok végre Szegszárd mellett elfogatta és 1710. Pesten a belvárosi plébánia előtti téren lefejeztette. Emlékét sokáig őrizte a «Balog Ádám nótája».

2. *B. Arnold*, jogi iró, szül. Tápiógyörgyén Pest vm.) 1870 márc. 15. Egyetemi tanulmányainak befejezése óta Budapesten ügyvédkedik, ahol a Jogtudományi Közlöny c. folyóiratot szerkeszti. Ebben a közlönyben megjelent dolgozatain kívül önálló művei: *A kereskedelmi ügynökök jogi állása* (Budapest 1897); *A hitelezők megkárosítására vonatkozó vagyonátruházások* (u. o. 1898); kiadta továbbá jegyzetekkel *A sommás eljárásról, a fizetési meghagyásról szóló törvényeket és a kereskedelmi törvényt* (u. o. 1898). Önálló dolgozatait *Törvény és biró* c. kötetbe foglalta össze.

3. *B. István*, szinész, szinigazgató és szinműiró, szül. 1787 Lucson, Baranya vármegyében, megh. 1873 jún. 27. Budapesten. A 40-es években a Nemzeti Szinház tagja volt. Mátyás diák vagy a cinkotai nagy itce c. bohózata, valamint Ludas Matyija ma is műsoron van a vidéki szinpadokon. Munkái sok szinpadi érzékről s egészséges humorról tanuskodnak. Előkelő földbirtokos családból származott s mint szinigazgató, kulturális meggyőződésből a legkisebb városokat és falvakat járta be társulatával. Apróbb munkái a Hölgyfutárban jelentek meg.

Balogd, kisk. Abaúj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 289 tót lak.; u. p. Garbóczbogdány, u. t. Alsómislye.

Balogér, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. nagyróczei j.-ban, (1900) 148 tót lak.; u. p. Ratkó, u. t. Nyustya.

Balogfa, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1900) 295 magyar lak.; emeletes kastély a XVIII. sz. végéről, u. p. és u. t. Kisunyom.

Balogfala, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 682 magyar lak.; vasúti állomás, posta- és távirdahivatal.

Balogh, 1. *Ármin*, az orsz. izr. rabbiképző intézet tanára, szül. Nagykárolyban 1859 dec. 3. Tanulmányait a szabadkai gimnáziumban és a budapesti egyetemen végezte. Munkái: *Bacon, A Novum Organum első része* (ford. Budapest 1885); *Bryce, A római szent birodalom* (ford. u. o. 1903); *Keresztény-latin irodalom* (Heinrich, Egyetemes Irodalomtörténet II., u. o. 1905).

2. *B. Arthur*, jog- és államtudományi iró, szül. Abonyban (Pest vármegye) 1866 márc. 18. Középiskoláit Nagybányán és Kolozsvárt, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, hol 1888. állam tud. doktori oklevelet nyert. 1897—98. állami ösztöndíjjal Német- és Franciaországban végzett politikai és közjogi tanulmányokat. 1898-ban a budapesti tudományegyetemen az alkotmányi és kormányzati politikából egyetemi magántanár, 1904-ben pedig a kolozsvári egyetemen az alkotmányi és kormányzati politika ny. r. tanárává lett. A M.Tud. Akad. 1905. levelező tagjává választotta. A szaklapokban megjelent számos politikai és közjogi értekezésén kívül főbb művei: *Tanulmányok az alkotmánypolitika köréből* (1895); *Parlamenti reform* (1896); *Törvényhozó hatalom* (1899); *A parlamenti tagok szólásszabadságának és sérthetetlenségének határai* (1899); *A magyar államjog alaptanai* (1901); *Törvényhatósági önkormányzatunk hatásköre* (1902); *Az állam felfogása a magyar szent korona elmélete szerint* (1903); *Az állam tudománya* (I. köt. Alkotmánytan, Bpest 1909). Munkatársa e Lexikonnak is.

3. *B. Benedek* (baráthosi), ázsiai utazó, szül. 1870 ápr. 4. Léczfalván, Háromszék vm. Iskoláit Kolozsvárott és Budapesten végezte. 1896-ban az Erdélyi Kárpát-Egyesület oszt. titkára és egyik folyóiratának szerkesztője volt; 1899. a fővárosban tanítói megbizást kapott. 1903-ban nagyobb keleti útra indult, de az orosz-japán háború miatt kénytelen volt tanulmányozását félbeszakítani. 1907-ben az állam, a főváros és az Akadémia támogatásával ismét Ázsiába ment s akkor baleset érte és visszatért. Alig lábadt fel, 1908. harmadszor is az Amur vidékére utazott, ahol azonban tifuszba esett és hű utitársa, felesége hozta haza betegen. Főbb művei: *Kina és a japán nevelésoktatás története*; *Dai Nippon* (Japán utirajzok, A japán nemzet története, A japán birodalom földrajza, A japán nemzet irodalomtörténete, A japán irodalom gyöngyei, Budapest 1906); *Kelet csodái*, Utirajzok (u. o. 1907); *Séta a világ körül* (u. o. 1907).

4. *B. Elemér*, almási B. Tihamér (l. o.) fia, közgazdasági iró. szül. Budapesten 1871. Károlyi Sándor gróffal megalapította a magyarországi fogyasztási szövetkezetek központját a «Hangyát», melynek vezérigazgatója. Főbb művei: *Az aranyvaluta szerepe a gazdasági válságban*; *Közgazdasági egyetem*; *Külföldön és itthon*, stb. Számos cikket írt az önálló bank érdekében (1909).

5. *B. Ferenc*, ref. teol. tanár, szül. Nagy-Váradon. 1836 márc. 28. Debreczenben a teológiát végezvén, a kollégiumnál különféle tisztségekben még öt évet töltött. Külföldi tanulmányait Párisban, Londonban és Edinburghban végezte; 1865 szept. hazatérvén, debreczeni teológiai tanár lett s azóta ott működik, mint egyik vezérférfia a mérsékelt teológiai iránynak, valamint a tiszántúli egyházkerület presbiteriánus partjának. Kálvin születésének négyszázados, 1909. évi jubileumi ünnepélyei alkalmával a genfi egyetem *honoris causa* hittudori rangra emelte. Dolgozatai főleg a hazai egyházi lapokban és folyóiratokban jelentek meg, de azokon kívül több francia és angol lapban is. E Lexikonnak is munkatársa. Jelentősebb munkái és tanulmányai: *Melius Péter hatása* (Debreczen 1866, németül is megjelent); *Keresztény egyháztörténelem* (u. o. 1872—90); *A magyar*

prot. egyháztörténelem részletei (u. o. 1872). E műve Nánássy Lajos amerikai magyar ref. lelkész fordításában angol nyelven is megjelent. *A magyar protestáns egyháztörténeti irodalma* (u. o. 1879); *Kelő elhagyás kanyaró Ferenc unitárius történelme* (u. o. 1892); *Dogmatörténeti mozzanatok a német hittudósok körében a XVIII. és XIX. században* (u. o. 1894).

6. *B. Gyula* (beodli) Vas vmegye főlevéltárosa, szül. 1837 máj. 28. a veszprémvmegyei Ihászban. Tanulmányainak befejeztével 1861. Vas vmegye szolgálatába állott. Irodalmi munkásságát 1856. kezdte meg első költeményével és rövid idő mulva számos lapba írt közleményeket, közben segédszerkesztője volt Budapesten Vas Gereben Képes Ujságjának. 1867-ben megindította a Vasmegyei Lapokat. Számos történelmi tanulmányán kívül több művei: *Költemények* (1870); *Az 1809-iki insurrectio és a francia megszállás Vas vármegyében* (1885); *Vas vármegye nemes családjai* (1895); *Vas vármegye honvédsége 1848-ban* (1895).

7. *B. Jenő*, jogtudós, jelenleg vallás- és közoktatásügyi államtitkár, szül. Devecseren (Veszprém vm.) 1864 máj. 14. Jogi tanulmányait a budapesti tud. egyetemen bevégezvén, az 1885–86-iki tanévben a berlini kir. egyetemen hospitált. 1888-ban a budapesti tud. egyetemen a büntetőjog és a bűnvádi eljárási jog magántanárává habilitálták. 1891 óta a m. kir. igazságügyi minisztériumban többrendbeli törvény előkészítő munkálatában vett részt. Volt budapesti kir. itélőtáblai biró, 1900 óta a magyar büntetőjog és a büntető perjog ny. r. tanára a budapesti tud. egyetemen. Államtitkárrá 1910. nevezték ki. Ugyanekkor a marosujvári kerület orsz. képviselővé választotta. 1901 óta a Magy. Tud. Akadémia levelező tagja. Önálló művei: *A sértett fél jogköre a büntetőperben* (Budapest 1887); *Börtönügyi viszonyaink reformjához* (u. o. 1888); *A bűnvádi perrendtartás magyarázata* c. kommentár több fejezete (II. kiad., u. o. 1910); *A büntető perjog tankönyve* (u. o. 1906); *Magyar bűnvádi eljárási jog* (u. o. 1901); *Fiatalkoruak és a büntetőjog* (u. o. 1909). E Lexikonnak is munkatársa.

8. *B. József* (szentimrei), szül. a Székelyföldön, nemes családból. Bécsben hallgatta az orvosi tudományokat, 1779. Leydenben orvosi diplomát nyervén, mégabban az esztendőben hollandi ösztöndíjjal átrakelt Guiana növényzetének tanulmányozására s Rio de Berbice vidékén megtelepedett. *Benkő* Józseffel levelezést folytatott, Mária Terézia a kolozsvári akadémia növénytani tanárának hívta meg, de *Benkő* már 1781. róla hírt nem vehetett. Munkája: Specimen inaugurale botanico-medicum sistens praecipuas plantas in M. Transsilvaniae principatu sponte et sine cultura provenientes ac ibidem usu receptas. Lugduni Batavorum 1779 40° d. 37 és *Usteri* Delectus Opusculorum bot.-ában (Strassburg 1790). Ezt a munkát Erdély flórája kezdetének tekintették (Term.-tud. Közl. 1891. 166–67 l.).

9. *B. Kálmán*, egyetemi tanár, a magyar orvosi irodalom egyik úttörője, szül. Szolnokon 1835 szept. 29., megh. Budapesten 1888 július 15. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, 1859. avatták orvosdoktorrá. Előbb a kolozsvári, 1867 óta pedig a budapesti egyetem rendes tanára volt s 8 éven át az orvoskar dékánja. A Magyar Tudományos Akadémia 1864. levelező, 1877. rendes tagjává választotta. Az Orvosi Hetilapnak 25 éven át volt főmunkatársa. Széleskörű tudását és kitartó szorgalmát mutatja az a 120 kisebb-nagyobb értékes dolgozat, melyet hátrahagyott és melyek magyar és német szaklapokban jelentek meg. Nagyobb munkái: *Az ember élettana* (2 kötet); *Az általános kór- és kórjelzéstan*; *Gyógyszertan*; *A magyar gyógyszerkönyv kommentárja*.

10. *B. Lóránt* (almási), Almási B. Tihamér orvos és író fia, szül. 1869. Aradon. Miután a műegyetemi tanulmányokat Budapesten befejezte, nagyobb tanulmányutat tett Angol-, Francia-, Német- és Olaszországban. A párisi 1900-iki nemzetközi kiállításon a magyar osztály egyik csoportját építette s kiállítási aranyérmet nyert; 1902 óta az iparművészeti iskola tanára. Mint építész több főuri család vidéki kastélyait építette, ezenkívül sok bérházat, iskolát és családi házat tervezett s épített. Irodalmi dolgozatai a műszaki folyóiratokban és külön röpiratokban jelentek meg. Építészeti pályázatokon is több díjat nyert. Szépirodalmi műveket is írt s *A komédiásnő* c. pályanyertes vígjátéka Budapesten és a vidéken szinre is került. Munkatársa e Lexikonnak is.

11. *B. Miklós* (galanthai), váczi püspök, szül. Túrócz vmegyében 1625., megh. Szepeshelyen 1689 okt. 6. Miután iskoláit hazájában elvégezte, a bölcselet és teológia hallgatására Rómába ment s ugyanott szenteltetett fel. Hazatérvén, plébános lett és mint ilyen tíz évig működött; azután esztergomi kanonok és e főkáptalan nagyprépostja lett; 1683–89-ig szepesi prépost volt és novii választott püspök is. 1685 ápr. 16. váczi püspökké nevezték ki, ahová azonban, mert a törökök a várost feldúlták, de még inkább, mert egészsége meg volt rongálva, nem mehetett. 1652-ben megírta: Nucleus totius libri Job ex S. Gregorio papa excerptus c. művét Rómában, két kötetben. Az eredeti kézirat a nagyszalóki plébániai könyvtár birtokában van. V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyh. írók csarnoka.

12. *B. Pál* (almási), homeopata orvos, szül. Nagybarczán (Borsod vm.) 1794., megh. Budapesten 1867. Pesten tanulta az orvosi tudományokat és 1823. avatták doktorrá. Utazott Németországban, s itt az ép akkortájt felszinre került hasonszenvi gyógymóddal megismerkedve, annak híveül szegődött. Hazatérve, ezen az alapon folytatta orvosi praxisát. A M. Tud. Akadémia előbb levelező, majd rendes tagjává választotta. A hasonszenvi orvosegylet létesítése körül nagyon buzgólkodott, s később elnöke is lett. Az állatvédő-egyesület létesítésében is nagy része volt.

13. *B. Pál*, publicista, szül. Győrött 1854 aug. 14. Tanulmányait Budapesten végezte. Irói pályályát 1875. kezdte a Nemzeti Hirlap és Fővárosi Lapokban s parlamenti karcolataival új genret teremtett. Részt vett a Pesti Hirlap, majd a Budapesti Hirlap alapításában, ez utóbbinak évekig országgyűlési tudósítója és vezércikkírója, harmadfél esztendőn át helyettes szerkesztője volt. 1897-ben a kormány megbizásából megírta

úttörő demográfiai művét: *A Népfajok Magyarországon* cimű tanulmányt (Budapest 1897). Jelenleg a Magyar Nemzet főmunkatársa, cikkeket ír a Pester Lloydba, Budapesti Hirlapba és az Uránia folyóiratba s munkatársa e Lexikonnak is.

14. *B. Péter*, a tiszántúli ref. egyházkerület püspöke, szül. Nábrádon (Szatmár) 1792 febr. 12., megh. Debreczenben 1870 nov. 23. Teológiai tanulmányai végeztével a jogi pályára lépett s Pozsonyban királyi táblai jegyzőnek esküdött fel, de csakhamar visszatért az egyházi pályára. 1822-ben a nagyszalontai egyház hivta meg lelkipásztorának. 1832-ben esperesnek választották, mely hivatalt 33 éven át viselte. A ref. egyházra borult nehéz időben, Szoboszlai Pap István tiszántúli ref. püspök halála után 1855., mint a legidősb (63 éves) esperest őt tették meg helyettes szuperintendensnek, mivel rendes püspököt választani tilos volt. A vallásügyi pátens kiadatása után 1859 okt. 8. Debreczenben tartott egyházkerületi gyülésen bátran elnökölt, aláirta a kerület folyamodványát a felséghez, melyben a nyiltparancs visszavételét s az egyháznak az 1848 előtti törvényes állapotba való visszahelyeztetését kérték. Többekkel együtt a nagyváradi törvényszék elé idézték, de miután a pátenst visszavonták, B. megszabadult a zaklatásoktól, sőt közakarattal a tiszántúli egyházkerület püspökévé választották. A hazai alkotmány visszaállításakor a Lipót-lovagrend keresztjével tüntették ki. Mint püspök a debreczeni ref. kollégium megújításán fáradozott. 1861-ben a debreczeni jogakadémia nyilvánossági jogát visszanyerte, 2 évi tanfolyammal, mely 1864. 3 évi tanfolyamra fejlett. B. inditványára 1865. a kollégium újra felépítésére a kerület bizottságot nevezett ki. A teológia erősítésére 4-ik tanszék állíttatott; sőt az 5-ik teológiai tanszék felállításának szükséges voltát is hangsúlyozta, mi később valósult is. Kéziratban maradt tőle Jób könyvére és Pál levelére irott magyarázata.

15. *B. Péter*, tanár, szül. a Tiszacsegéhez tartozó Ohat pusztán 1860 márc. 2-án. Tanított 1889 óta Debreczenben, Szolnokon, Zomborban, jelenleg Budapesten. Magyar nyelvészettel kezdett foglalkozni; ide vágó dolgozatai jobbára a Magyar Nyelvőrben jelentek meg; iskolai magyar nyelvtant is írt, mely az általa szerkesztett *Egységes nyelvkönyvek* c. tankönyvciklusnak alapvető tagja. Munkásságának másik ága a közoktatásügy és a pedagógiai irodalom. Tagja az országos közoktatási tanácsnak is. Szerkesztette az Orsz. Középiskolai Tanáregyesület Közlönyét.

16. *B. Sándor*, jezsuita és író, szül. Kapuvárott a XVIII. sz. közepe táján: 1761. évben belépett a jezsuitarendbe, amelynek eltörlése után is tanítással foglalkozott. Sokat fáradozott a magyar tudós társaságnak megalapításában s gazdag könyvtárát és növénygyüjteményét is ennek szánta. Nagy nyelvismereteit költői és prózai irataiban is értékesítette, amelyek közül kiemelendők: Idyllion haliceution stb. (Győr 1777) és Augustae Theresiae, regi apostolico ob translatam Budam universarum scientiarum academiam eucharisticon sacratum ab H. B. instauratore hujus Universitatis (Győr 1800). Meghalt Győrött, mint címzetes kanonok.

17. *B. Tihamér* (almási; írói nevén *Almási* Tihamér), drámaköltő és orvostudományi író, szül. Pesten 1838 okt. 31., megh. 1907 jún. 19. A középiskolát többek közt Nagykőrösön járta, ahol Arany János buzdította az irói pályára. 1865-ben orvosdoktorrá avatták s atyja sikerein buzdulva, a homeopatia hive lett. Mint gyakorló orvos Aradon telepedett le, ahol Arad város, később a vármegye tiszteletbeli főorvosává választotta. 1870 óta Budapesten működött mint homeopata orvos és a Magyar-Francia biztosító-társaság főorvosa. Az irodalomban egy elbeszéléssel lépett föl az 1855-iki Hölgyfutárban s azontúl főleg a szinmüirodalom terén aratott jelentékeny sikert. Nevezetesebb e fajta művei: *A honvédhuszárok* (Balázs Frigyessel együtt, népszinmű 1860); *A miniszterelnök bálja* (vígj. 1869); *Clarisse* (a nemzeti szinháztól 100 arannyal jutalmazott dráma 5 felv. 1875); *A milimári* (a népszinház pályázatán jutalmat nyert népszinmű 3 felv. 1880); *A Borzáné Marcsája* (népszinmű 1880); *A tót leány* (3 felv. népszinmű 1883); *Cigány Panna* (népszinmű 1884); *Arany lakodalom* (dramolet 1885); *Sári néni* (3 felv. népsz. 1885); *Spitzer* (népsz. 1892); *Egy görbe nap*, bohózat (Ágai Adolffal, ill. a Borsszem Jankó figuráinak felhasználásával); *Miniszteri tárca* (vígj. 1893). Szépirodalmi munkája még: *Köny és mosoly* (beszélygyüjtemény, 2 köt., Pest 1859). Ford. Mollière *A botcsinália doktor* c. vigjátékát (1881). — Ezenkívül számos orvosi munkát is írt tudományos és népszerü modorban; *Párhuzam a homeopatia és allopatia közt* (1865); *A roncsoló toroklob (difteria); A parányi gombák jelentősége a fertőző betegségeknél* (1890); *Első segedelem* (1889); *Egészségtan* (1889) stb.; ezek részben németül s angolul is megjelentek. 12 éven át a Homeopathia c. szakfolyóiratot szerkesztette.

18. *B. Zoltán* (almási), költő, szül. Pesten 1833 febr. 7., megh. Tokajban 1878. Gondos nevelésben részesült, tanult zenét és festészetet is. A szabadságharcban mint tüzértiszt vett részt; 1857. Bécsben festészeti tanulmányait akarta folytatni, de elbetegesedvén, hazatért falusi jószágára; majd (1861) Pesten telepedett le, hol főkép az irodalomnak élt. 1853—63 közt majdnem minden szépirodalmi lap közölt tőle költeményeket; 1861. maga is megindított egy szépirodalmi folyóiratot *Uj Nemzedék* c. alatt, melyet politizálása miatt csakhamar betiltottak. Ezután szinműveket írt; van egy vígjátéka: *Külföldi*, és három történeti drámája: *Apor vajda, Karaffa, Báthori Erzsébet*. Hiresebb ezeknél *Alpári* c. költői beszélye, Byron és Puskin modorában, mely 1871. a Kisfaludy-társaság kiadásában jelent meg. B.-t 1876. a Petőfi társaság tagjai közé választotta.

Baloghát, a Gömör és Nógrád vármegyék határán vonuló halmos vidék régi neve. V. ö. *Pauler*, A magy. nemzet történ. I. 518.

Baloghy *Ernő*, ügyvéd, volt orsz. képviselő, szül. 1866 nov. 8. Bécsben, ahol atyja az akkori Osztrák nemz. bank jogtanácsosa volt. Egyetemi tanulmányait Budapesten kívül Grácban, Berlinben és Párisban végezte, azután Zomborban ügyvédi irodát nyitott. 15 éven át szerkesztette a Bácska c. politikai lapot. 1906-ban az újverbászi

követ képviselőül választotta, ez időtől Budapesten több napilap vezércikkezője volt. Önállóan megjelent művei: A magyar kultura és a nemzetiségek (1907), A képviselői mentelmi jog köréből, A magyar nyelv és a választói jog.

Balogiványi, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 382 magyar lak.; u. p. és u. t. Rimaszécs.

Balogpádár, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 565 magyar lak.; u. p. Felsőbalog, u. t. Rimaszombat.

Balogrussó, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) 240 tót és magyar lak.; u. p. Rimabrézó, u. t. Rimabánya.

Balog-Semjén, a magyar nemzetségek egyike, melyből a Semjéni, Kállay és Biry családok származnak. Első, oklevelileg ismert ősei a nemzetségnek I. Ubul és I. Egyed, akik 1214. említtetnek, amely évben mindketten részt vesznek Kálmán királynak Galicsországba indított hadjáratában, mely alkalommal Egyed életét is veszti. I. Ubul három fiától származik le az említett három család és pedig I. Mihálytól (1250—1292 ugocsai ispán) a Semjéni (később Kállay), II. Egyedtől (ki 1250—1281 említtetik) a Kállay és az 1250 előtt meghalt Gergelytől a Biry család. Mihály és Egyed előbb Gutkeled István tótországi bán, majd V. István szolgálatában tüntek ki, utóbbitól érdemeik fejében Horvátországban birtokokat nyertek. Mihály fiával együtt IV. László alatt játszott azután kiválóbb szerepet. IV. László legbefolyásosabb udvari emberei, kiket a király meggyilkolása után párthívei ellen kitört országos mozgalom első sorban sujt. 1291-ben István nyilvános gonosztevőnek nyilváníttatik a király által és e megbélyegzést a család csak 1298 tudta hatályon kívül helyeztetni. A XIV. sz. elején Róbert Károlyhoz csatlakoztak Mihály fiai, I. István és testvérei, akik 1312. visszakapják a királytól elvesztett jószágaikat, de csak 1317. léptek azok tényleges birtokába. 1325-ben a nemzetség tagjai megosztoznak birtokaikon, ekkor veszik fel I. Mihály utódai, kik Nagy-Semjént kapták, a Nagy-Semjéni nevet, II. Egyed fiai a Kállay és Gergely unokái a Biry nevet. A XIV. sz.-ban országos méltóságokat nem igen viseltek, a közéletben szereplésük inkább csak a vármegyék területére szorult. A XIV. sz. közepe táján Semjéni István és Kállay András királyi apródok (1346), András azonkívül részt vett a dalmát hadjáratban is. (A család részletesebb történetét l. *Kállay* alatt.) A B.-nemzetséghez tartozott még a Domahidy-család is, amely az 1280 körül említett Miklóstól származik, úgyszintén a B.-nemzetségből eredőnek vallja magát a Panyolay-család is, talán női ágon. A nemzetség birtokai a mai Kálló-Semjén körül és a Szamos alsó részén feküdtek. Kálló-Semjén volt az ősi birtok, azonkívül Nagy-Kálló, Napkor és Tót. A XIV. sz.-ban főleg a Kállay-család növelte a nemzetségből származó három család között birtokait. A nagy osztozás a három család között 1325. ment végbe, amelyben a Kállayak Nagy- és Kis-Kállót, a Semjéniek Nagy-Semjént, a Biryek pedig Biryt nyerik a többi reá-eső birtokokkal együtt. A B.-nemzetség ősi címere a sas, de a Kállay-család később más címert vett fel, amely 1474 Kállói János pecsétjén maradt reánk, t. i. vízszintesen fekvő hal, fölötte holdsarló, felfelé irányult szarvai egyikének hegyén hatágú csillag, a másikon liliom; a hal később átment a Kállay-családnak jelenleg is használt címerébe. V. ö. *Karácsonyi-Csoma*, A magyar nemzetségek I. és III./2. kötet; *Wertner* M., A magyar nemzetségek I. köt. és ugyanannak a Turulban megjelent több rendbeli nemzetségtörténeti tanulmányait.

Balogtamási, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 282 magyar lak.; u. p. Batka, u. t. Rimaszombat.

Balogújfalu, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 185 magyar lak.; u. p. és u. t. Rimaszécs.

Baloldal alatt a heraldikában azt az oldalt értjük, amely a rendes életben a jobboldalnak felel meg. A szembeállított címerpajzsnak eszerint a szemlélő jobb keze felé eső oldala a baloldalnak, a balkeze felé eső része a jobboldalnak neveztetik. A címer leírásánál a címert tehát mindig úgy kell tekinteni, mintha a pajzs mögött állnánk.

Balolo, a bántu négerekhez tartozó néptörzs a Közép-Kongo vidékén.

Balomir, 1. nagyk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1900) 858 oláh lak. Az alkenyéri állomás közelében s a Kenyérmező szélén fekszik; u. p. és u. t. Alkenyér. A vasút építésekor (1867) több őskori edényt s ezek közt egy 3 lábut, mäander-díszítéssel, küldtek innen a Nemzeti Múzeumba. — 2. *B.*, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1900) 427 oláh lak.; u. p. és u. t. Hátszeg.

Balony, kisk. Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, (1900) 720 magyar lak.; u. p. Csilizradvány, u. t. Nagymegyer.

Balordo (olasz) együgyü, bamba, fajankó. A Commedia dell' arte egyik nevettető alakja.

Balosest, kisk. Krassó-Szörény vm. facseti j.-ban, (1900) 222 oláh lak.; u. p. Facset, u. t. Márzsina.

Balota, Kiskunhalashoz tartozó puszta, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, (1900) 1240 lak.

Balotafalu, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1900) 478 oláh lak.; u. p. Erdőszáda, u. t. Barlafalu.

Balozsameggyes, nagyk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1900) 664 magyar lakossal; u. p. és u. t. Rum.

Balpárt (franc.: *la Gauche*, ném.: *Linke)*, első ízben Franciaországban, utóbb általában a legtöbb parlamentáris államban a szabadelvű ellenzéknek ülőhelyétől nyert neve, szemben az ú. n. kormánypárti v. konzervativ jobbpárttal v. jobboldallal. A magyar parlamentben szintén az ellenzék megjelölésére használatos parlamenti és zsurnalisztikai név, mert az ellenzék az elnöki emelvénytől balra foglalt helyet. A magyar parlamentárizmus történetében a B.-nak két árnyalatát ismerjük: 1. a *balközépet* (l. o.) és 2. a *szélsőbalt* v. *szélbalt*, melyek közt azonban nem csupán tempó-, hanem határozott elvi különbség is volt. A *függetlenségi és 48-as B.-ot* a Wekerle-Beck-féle gazdasági kiegyezés eredményeivel elégületlen koaliciós függetlenségi képviselők alapították 1908. Szappanos István elnöksége alatt, mintegy 10—15 képviselő taggal. Az alakulás

kiindulópontja az volt, hogy a szövetkezett pártokból megalakított Wekerle-kormány ellen erélyes magyar ellenzék létesüljön. Ezt a célt a B. részben tagjainak súlytalansága és szélsősége, részben politikájuknak gyökértelensége miatt azonban nem érte el. Rövid fennállás után az önálló bankért folyt küzdelmek alatt feloszlott és tagjainak legnagyobb része a függetlenségi párt Justh-féle szárnyához csatlakozott (1908 okt.).

Balpataka, kisk. Sáros vm. szekcsői j.-ban, (1900) 130 tót lak. ; u. p. Ternye, u. t. Magyarraszlavicza.

Balph, angol zeneszerző, l. *Balfe*.

Balsa, 1. kisk. Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 1300 oláh lak.; u. p. és u. t. Algyógy. A mellette elfolyó patakban többféle quarc fordul elő, ú. m. kalcedon, karneol, achat, tüzkő. A patak innen Mádáig gyönyörű sziklaszorosban vezet. A bejárótól jobbra esik a Sinkosuluj mellékvölgyszoros hasonnevü barlanggal, melyben a kincskeresők bronzrégiségekre akadtak. A balparti Dosu Mezi mészsziklában jó magasan egy nehezen megközelíthető barlang van. A Török-család 1404. Zsigmond királytól Aldyogh, azaz Algyógy királyi birtokkal együtt B.-t is megkapta. — 2. *B.*, nagyk. Szabolcs vm. dadai felső j.-ban, (1900) 1539 magyar lak., postahivatal ; u. t. Gáva.

Balša, zétai fejedelem, anyai ágon a régi szerb királyok utódja. A zétai (montenegrói) Balšić dinasztia megalapítója. Megh. körülbelül 1368-ban. Utódjai voltak: Stracimir, György és II. B. Utóbbi túlélve testvéreit, apja fejedelemségének egyetlen ura maradt, sőt azt meg is nagyobbította azzal, hogy megszerezte az albániai Durazzót, amelyről magát durazzói fejedelemnek is írta. Elesett egy csatában a törökök ellen 1385-ben. Utódja György testvérének fia, II. György (1385—1403) «Zéta és a tengermellék igazhívő önura» volt, aki Dulcignóban székelt s országát a törökök ellen hősiesen megvédte. Halála után III. B. követte, aki 1421. a velenceiek ellen vívott ütközetben elesett. Vele kihalt a Balšić dinasztia, melyet a Crnojević-dinasztia követett a montenegrói trónon. V. ö. *Gelcich* Gius., La Zedda e la dinastia di Balcidi (Spalato 1899, v. ö. Századok 36. köt.).

Balsall-Heath (ejtsd: —hith), Birmingham (l. o.) déli külvárosa (1901) 30,581 lak.

Balsamea *Gled.* (növ.), l. *Commiphora.*

Balsamica (lat.-gör.), balzsamos gyógyszerek, gyanta és illó-olajokat tartalmazó növények, melyek termékei bizonyos húgyszervi bántalmak ellen mint belső gyógyszerek adagoltatnak. L. *Balsamum* és *Balzsamok*.

Balsamina *Gärtn.* (növ.), l. *Impatiens.*

Balsaminaceae (növ., *Nenyúljhozzám-félék*), a kétszikűek családja a Sapindales sorozatban. Két génusza közül a *Hydrocera* Bl. monotipikus (*H. triflora* (L.) W. et Arn., Dél-Ázsia), az *Impatiens* L. pedig mintegy 300 fajt számlál, melyek főkép a trópusokra szorítkoznak ; Európa, Észak-Amerika és Észak-Ázsia területén csak néhány faj található fel. Virágúk himnős, szimmetrikus, sarkantyús, 5, 3 csészelevéllel és 5 szirommal, mely utóbbiak közül a 2—2 oldalsó néha összenőtt egymással. Porzó 5, ezek egymással összefüggésben süveg módjára a bibét borítják. Az 5 üregű magházban 3—számos mag fejlődik, melyekben nincsen tápláló szövet. Az érett toktermés 5 kopácsra pattan szét, ami bizonyos erővel történik, úgy, hogy a magvak szétszóródnak, közben a kopácsok összekunkorodnak. Többnyire bőnedvű füvek.

Balsamo, *Giuseppe*, l. *Cagliostro.*

Balsamodendron *Kunth* (növ.), l. *Commiphora.*

Balsamon *Tivadar*, gör. egyházjogász, szül. Konstantinápolyban a XII. sz. második felében, megh. u. o. 1204 körül. Különböző méltóságokat viselt, végül az antiochiai pátriárchaságot. 1170 körül két kommentárt irt ; egyik Zonaras rendszerét követi, s annak magyarázataival van kapcsolatba hozva ; a másik Balsamon leghiresebb müve, a Photios Nomokánon-ához irt szkolionai ; ezek főleg gyakorlati kérdésekkel foglalkoznak, s kiegyenlíteni akarják a világi jog és a kánonok közötti látszólagos ellentéteket. A szkolionokat legelőször Hervet adta ki latin nyelven Párisban 1561. ; legteljesebbben a Rhallis és Potlis Sintagmajában van közölve. B. megmutatja, hogy miben módosították a Bazilikák a justinianosi jogot. B. a latin egyházzal szemben ellenséges érzülettel viseltetett.

Balsamum (lat.), balzsam. *B. Canadense*, kanadabalzsam, a *pinus (abies) balsamea* kanadai fának bemetszésekor kifolyó terpentinfajta ; halaványsárga, mézszerű, kellemes szaga, keserű, csípős íze van ; gyantából és illanó olajból áll. Leginkább mint ragasztószert használják a mikroszkópi gyakorlatban. — *B. copaivae*, különböző délamerikai kopaiferák (a caesalpineák közé tartozó nagy fák) kérgében és fás részében foglalt olajsűrűségű, vagy sötétsárga, veres átlátszó balzsam, melyben gyanta, jegeces kopaivasav és oxikopaivasav van. Az orvosok belsőleg kankó ellen adják. Nagyobb dózisban azonban hányast, hasmenést, sok vizelést, sőt vesegyuladást okozhat. — *B. gileadense* (mekkabalzsam), a *balsamodendron Gileadense* Kuhnt (amiris Gileadensis L.) boldogarábiai fa ágainak kifőzése által nyert terpentinszerű balzsam, mely régen gyomorbajok és magtalanság ellen, továbbá mint izzasztó orvosság használtatott ; ma már nem igen használatos, mert nagyban hamisítják. — *B. peruvianum* (perui balzsam) a *miroxilon sansonatense* Klotsch (toluifera Pereirae Baillon) san-salvadori fának kérgéből nyert balzsam, mely sűrű, sötétbarna, kellemes vanilia illatú, keserű, csípős ízű, s főkép fahéjsavas benziléterből, gyantából és különböző aromás vegyületekből áll. A lapostetűnek és a rühnek kiváló gyógyszere, azonkívül parfümökhöz és a Hoffman féle életbalzsam készítéséhez használják. — *B. styracis* (Styrax liquidus ; styrax vagy storaxbalzsam), a *Liquidambar orientale* Miller (hamamelis-félék) nevü kisázsiai fának kérgéből kifőzés által nyert, nem kellemetlen szagú, nyúlós balzsam, mely főkép gyantából és fahéjsaveszterekből áll ; azonkívül styracin metastyrol és benzoësav is van benne. Olajjal keverve (linimentum styr) és a bőrre dörzsölve, mint a rüh jeles gyógyszerét használják az orvosok ; az illatos B. pedig a perui balzsamnak olcsó helyettesítője. — *B. tolu-*

basamum (tolui balsamum) a *myroxylon toluiferum* (toluifera balsamum L.) nevü venezuelai és uj-granadai fa kérgéből bemetszés által nyert balzsam, mely kellemes illata miatt leginkább füstölő és szagosító szerek készítésére, továbbá pilulák bevonására használtatik. — *B. vitae Hoffmanni* (vagy mixtura oleoso-balsamica), Hoffmann életbalzsama, csuzos bajoknál bedörzsölésre, továbbá étheres szeszvizül, mosófolyadékul stb. szolgáló nem hivatalos gyógyszer.

Balšić, fejedelmi család, l. *Balša*.

Balsthal, járási székhely Solothurn svájci kantonban, vasút mellett (1900) 2458 lak., az erdőkben és hegyekben gazdag Steinbach-völgyben, vasércbányákkal és gyapotfonókkal, környéken szép vidékek és a Neu-Falkenstein kastély romjai láthatók.

Balta, félkézre való, rövidnyelű hasítószerszám a fa megmunkálására. Ahhoz képest, hogy mire használják, a B. alakja s nyelének hossza is másmásféle szokott lenni. A B. a *tűzoltók* bontóeszköze (l. o.) és e célra többféle alakban használják, van többek közt szivattyús B., mely a nyél alján padolatfeszítővel és az élek hatalsó felén fafokkal van ellátva, s a mászó-B., mely a B. hátsó folytatása gyanánt négyszögletü, hegyes vagy lapos, élbe futó csákányban végződik. A nyel a B. vastestébe van beeresztve és beékelve. Az éleket befedő, de gyorsan nyitható bőrtokban viselik.

Balta, 1. az Al-Duna mellékágaitól képzett mocsaras sziget Romániában Gura-Jalomitei és Braila közt. — 2. *B.*, kerületi székhely Podolia orosz kormányzóságban, a Kodima partján, vasút mellett, (1897) 23 393 lak., élénk gabona- és marhavásárokkal.

Balta-Alba, közs. Romániában a B.-tó partján, Rammicu-Sarat kerületben. A tó vizét betegek fürdőül használják.

Baltacim (*Onobrychis sativa* Lam. v. *Hedisarum Onobrychis* L.), a *Papilionatae* (Pillangós viráguak) genuszába tartozó takarmánynövény. Egyike a legjobb szálas takarmányféléknek. Évelő, megfelelő helyen 10—20 évig is kitart. Mívelése Dél-Franciaországból terjedt el, ahol már a XVI. sz.-ban termelték. A mérsékelt égöv alatt mindenütt megterem, a meleget jobban tűri, mint a hideget. Legjobban terem a mélyrétegű márgás vagy meszes vályogtalajon. Termelése azonos a lucernáéval (l. o.), csak kaszálása tér el tőle, amennyiben ennél bevárják a teljes virágzást, mert szára nem fásul el oly hamar. Zölden és szénává szárítva minden állat szívesen eszi. Mint zöld takarmánynak az az előnye van a lóherével és lucernával szemben, hogy nincs puffasztó hatása. L. még *Hereférék*.

Báltádzsi, török szó, mely szószerint baltást, favágót jelent, és mint ilyen a balta szóból származik, melyet a magyar nyelv is átvett a töröktől. B.-nak hívták később azokat a katonákat, kik baltákkal kezükben a sereg előtt mentek és feladatuk az volt, hogy a hadsereg számára mintegy utat törjenek. Még mai napig is látni őket, amint a szeldamlıknél felvonuló katonák előtt bőrköténynyel és félvállra vetett baltákkal haladnak. Ugyancsak e szó maradt fenn a magyar Baldácsi és az elenrópaiasodott Baltazzi családnevekben is.

Baltakő, l. *Nefrit*.

Balta-Liman (az ó-korban: *Phidalia*), öböl a Boszporusz európai oldalán, Resid pasa palotájával, 12 km.-re Konstantinápolytól. Történelmi nevezetességűvé az 1849 máj. 1. az oroszok és törökök között kötött azon egyezség tette, amely a dunai fejedelemségek ügyeibe mindkét szerződő félnek egyforma jogot adott 7 éven át a beavatkozásra.

Baltard, 1. *Louis Pierre*, francia építész, festő és rézmetsző, szül. Párisban 1764 júl. 9., megh. 1846 jan. 22., tanulmányai befejeztével 1788. Rómába ment és ott antik emlékek fölvételével foglalkozott. Hazatérte után sok építészeti és tájképet festett. Építészeti művei közül kiemelendő a lyoni igazságügyi palota (1836—42). Építészeti kiadványainak hosszú sorát maga látta el rézkarcokkal, azonkívül sok rézmetszetet készített. — 2. *B.*, *Victor*, francia építész, az előbbinek fia, szül. Párisban 1805 jún. 10., megh. 1874 jan. 13. Atyjának volt tanítványa, azután Rómában tanult. Hazatérése után vezető állásokat foglalt el Páris középítészetében. Építészeti művei közül a legkiválóbbak: a párisi St. Augustin templom (1860—1871), romanizáló formákban, merész, vasszerkezetű kupolával és a párisi központi vásárcsarnokok (Halles centrales, 1852—59), hol az óriási területek befödésének föladatát a vasszerkezet majdnem kizárólagos alkalmazásával oldotta meg (l. *Vásárcsarnok*).

Baltavár, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1900) 898 magyar lak.; régi, restaurált kastélylyal és parkkal, mely Thurn-Taxis herceg tulajdona volt. posta- és távíróhiv. B.-on az ötvenes évek elején nevezetes ősemlős-maradványokat fedeztek fel. 1884-ben pedig a M. Kir. Földtani Intézet itt ásatásokat rendezett, melyek igen fontos eredményre vezettek; úgyszintén Modrovits Gergely zalavári apát nagylelküsége folytán a régebben talált csontok is az intézetbe jutottak. A B.-i nevezetes leletben a következő ősállatok csontjai, illetve fogai vannak: 1. Majmok közül: Mesopithecus Pentelici; 2. ragadozók: Machairodus culturidens, Hyaena eximia; 3. ormányosok: Dinotherium giganteum, Mastodon Pentelici; 4. párosujjuak: Helladotherium Duvernoyi, Tragocerus amaltheus, Gazella brevicornis, Cervus sp., Sus erimanthus; 5. Chalicotherium Baltaváriensis nov. sp.; 6. páratlanujjuak: Rhinoceros pachygnathus, Hipparion gracile. E fauna pontusi koru s leginkább hasonlít a görögországi Pikermi faunához. Legújabban *Kormos* Tivadar Polgárdiban is (l. o.) a B.-inál sokkal gazdagabb pikermi-jellegű állatvilág csontmaradványaira bukkant. V. ö. *Pethő* Gyula: *B. ősemlőseiről* (Földtani Közlöny, XV. 1885. 273—282).

Baltavirág (növ.), l. *Hedysarum*.

Baltazár *Dezső*, jogtudor, ref. lelkész, az alsószabolcsi és hajduvidéki ref. egyházmegye esperese, szül. Hajdúböszörményben 1871 nov. 15. Theol. tanulmányait Debreczenben végezte. Tanulmányai végezte után öt évig Tisza Kálmán legifjabb fiának, gr. Tisza Lajosnak volt a nevelője s ez idő alatt a budapesti tudományegyetem jogi karán elvégezte a jogi pályát és doktori fokozatot nyert. Mint állami ösztöndíjas a berlini és

heidelberi egyetemeken hallgatta az egyházjogi előadásokat s még ott kinn a kultuszminisztérium megbízásából tanulmányt írt az állam és egyház közötti viszonyról. 1895-től a Debreczeni Protestáns Lap hasábjain sűrű egymásutánban jelentek meg egyházjogi tanulmányai. 1898-tól 1900 végéig, mint a kongrua-osztály előadója, a vallás- és közokt. minisztériumban működött. 1900 végén hajdúszoboszlói lelkésszé, 1904. az alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegye esperesévé s ugyanezen évben hajdúböszörményi lelkésszé választatott. Az 1907 megalakult Orsz. Ref. Lelkészegyesület elnökévé választotta meg. 1909—1910. szerkesztette az egyesület hivatalos lapját, a Lelkészegyesületet.

Baltazzi *Arisztid*, ösmert sportsman s a napagedli ménes tulajdonosa. Nagy szerepet játszik az osztrák versenysportban s az osztrák félvértenyésztés irányításában és fejlesztésében sok érdeme van. Az osztrák Jockey Clubot sok tekintetben ő segítette mai szinvonalára.

Balteus (lat.), öv, mely derékon a ruhát összetartotta; a katonák kardszíja, melyet a balvállra szoktak akasztani, úgy hogy a kard a jobboldalon lógott.

Báltfalva (azelőtt *Báltyele*), kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1900) 110 oláh lak.; u. p. és u. t. Gurahoncz.

Baltia, Pliniusnál egy sziget neve Észak-Európában. Alkalmasint róla kapta nevét a Balti-tenger.

Balti flóra (növ., Flora Baltica), Kerner Európa flóráját havasi, balti, pontusi, vagyis inkább magyar és mediterrán természetes flórára osztotta; a B., melyet főképen a magastörzsü fenyők és barkás fák jellemeznek, Észak- és Közép-Európának legnagyobb részét borítja. Határát a magyar flóra felé az erdei és jegenyefenyő, valamint az erika-féle *Calluna vulgaris* tömeg-vegetációja szabja meg. Ennek a B.-nak tagosulásai monarchiánkban: 1. az erdélyi flóravidék (regio Dacica) Erdély keleti és déli hegységein, valamint a Hargitta, Ruszka és Bihar hegyein; 2. a nóri flóravidék (regio Norica) hazánk legnyugatibb részén, dél felé a mediterrán flóra határáig, felfelé pedig a Dunáig terjed. Itt kezdődik 3. a quád flóravidék (regio Quadica) a Kis-Kárpátokon a Vág folyóig; 4. a kárpáti flóravidék (regio Carpatica) a Vág völgyétől Bukovináig. Tagjai továbbá még hazánkon kívül 5. a szarmát flóravidék (regio Sarmatica) Galicia dombos és lapályos vidékén s 6. a szubhercin flóravidék Csehország közép és északi részén. Ez a két utóbbi vidék növényzeti jellegét tekintve leginkább megegyezik a Balti-tenger mellékén díszlő flóravidékkel, ellenben a többi négy növényzete jobban elüt a Flora Balticától. V. ö.: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Bevezető kötet.

Baltik *Frigyes*, ág. hitv. ev. püspök, szül. Bagonyán, Hont vmegyében, 1834 júl. 24. A teológiát Pozsonyban, Bécsben, Baselben és Halléban végezte. Előbb tanár volt, majd lelkész, 1872. a liptói esperesség alesperese, 1875. főesperese lett. 1890-ben a dunáninneni kerület püspökévé választották. 1894-ben a főrendiház tagjává lett. 1897-ben pedig Melanchton születésének négyszázados fordulója alkalmából a rostocki egyetem teológiai doktori címmel tüntette ki. Dolgozatai 1858-tól magyar, német és tót egyházi lapokban saját neve és *Bedrich* álnév alatt jelentek meg. Munkái: *Bibliai történet* (tótul, Pest 1867); *A magyar ág. hitv. egyház rövid története* (Beszterczebánya 1869, tótul is); *Az élő víz forrása* (tótul, Pest 1870 és 1874); *Szózat az egyetemes evang. gyámintézetről* (tótul, Pozsony 1872); *Luther kis kátéja* (tótul Szeberényi Gusztávval együtt, Budapest 1876, III. kiad. 1889); *Az ágostai hitvallás* (tótul, Budapest 1880); *Üdvözlet a... türelmi parancs százéves emlékünnepére* (tótul, Turóczszentmárton 1881—88); *Luther Márton élete* (tótul 3 kiadásban). Kiadta a Katalog der Zipserschen numismatischen Sammlung c. munkát (Beszterczebánya 1864). Azonkivül több egyházi beszéde jelent meg.

Balti kréta elnevezésen értjük a Balti-tenger környékét és szigeteit (északi Franciaország, déli Anglia, Dánia, Schonen-félsziget, Rügen, Bornholm, Moen stb. szigetek) alkotó fehér v. szürke, laza, túlnyomólag mikroszkópikus kicsinységü foraminiferák mészvázaiból felépült mészkövet, mely geológiailag a felső krétakorszak felsőbb részébe (Senon) tartozik. Az említett tengerpartokon sok helyütt meredek fehérszínű falakban lép fel. Ebből készítik az írókrétát. L. *Kréta.*

Baltimore (ejtsd: báltimór), Maryland amerikai állam legnagyobb városa, kat. érsek székhelye, az ugyanilyen nevű grófságban, É.-ra a Patapsco-folyótól, amely itt a Chesapeake végében öböllé szélesedik, vasút mellett, (1908) 568,621 lak., akik közül (1908) 10,416, azaz 1000 lakosból 18·3, halt meg; igen élénk konzerv-iparral, vitorla-, téglagyártással, a közeli Sparrow's Pointban óriási acélgyárral stb. A Jone's Falls-creek a várost két részre osztja: az alsóváros a kereskedelem és ipar székhelye, felsőrésze gazdag monumentális épületekben; ezek közül legjelentékenyebbek: a városháza (City hall), az igazságügyi palota (Court house), a Peabodyról elnevezett jótékony intézet, a kat. székesegyház; a Hopkins-kórház; szép emlékszobrai vannak Poenak, a költőnek és a Vernon Place-on Washingtonnak (50 m. magas), a békének és háborúnak, Peabodynak Storytól és Taney főbírónak Rinchart-tól. Értékes műgyüjtemény a Walters Collection, az amerikai államok egyik legértékesebb magángyüjteménye. Könyvtárakban, tudományos és jótékony intézetekben B. igen gazdag. A legkiválóbbak: a John Hopkins University 175 tanárral és 683 hallgatóval; a Woman's college 42 tanárral és 345 hallgatónővel; a r. kat Loyola coll. 24 tanárral és 134 hallgatóval; a Morgan coll. 23 tanárral és 239 hallgatóval; a Peabody-Institute főképen zenészek kiképzésére; a John Hopkins-kórház stb. Igen látogatott szép parkja a Druid Hill Park. Fő keresetforrása a lakosoknak a kereskedelem, melyet kitűnő kikötője, az amerikai államok egyik legnagyobbika, tov. a különböző áruházak, elevátorok stb. jelentékenyen előmozdítanak. B. 30 hajójáratnak végpontja. 1908—1909. a külföldi forgalomban 1.207,187 t. árút hoztak be és 1.554,914 t.-t vittek ki; a behozott árúk értéke volt 24.022,333, a kivitteké 77.475,293 dollár. A kiviteli cikkek:

nyúzta, liszt, hús- és egyéb élelmiszerek, szarvasmarha, dohány, pamut, szárított gyümölcsök. B.-nak az amerikai osztriga-halászat legjelentékenyebb helye. A Chesapeake-öböl áthidalása tervbe van véve. B. alapjait 1729. vetették meg; nevét az ír B. báróktól kapta, akiknek egész Maryland jutott hűbérül. 1780-ban lett beviteli kikötővé és 1796. várossá.

Baltimore *George Calvert*, lord, angol államférfi, szül. Kyplinben 1578., megh. 1632 ápr. 15. I. Jakab és I. Károly király államtitkára volt. Neki adományozta I. Károly a nejéről *Maryland*-nek elnevezett északamerikai területet (1632), melynek gyarmatosítását maga B. kezdte, fia pedig folytatta. Az 1729. alapított fővárost a gyarmatosok az alapító tiszteletére B.-nak nevezték el.

Baltimorei egyház és *zsinat*. VI. Pius pápa 1789. alapította le az északamerikai Egyesült-Államok első püspökségét: a baltimoreit, melyet VII. Pius 1808. érsekséggé emelt. Baltimoreban több (tartományi, nemzeti) zsinatot tartottak, nevezetesen 1866 okt. 7—21., melyen 7 érsek, 37 püspök, apát és több szerzetesfőnök vett részt. E zsinat az egyházi fegyelemre, az ünnepek és a böjtök megtartására, a papság nevelésére és a felszabadított négerek érdekeinek előmozdítására számos határozatot alkottak. Továbbá 1884 nov., melyen 13 érsek, 57 püspök stb. jelent meg és az előbbi zsinathoz hasonló tárgyakkal foglalkozott.

Baltimorit, szilikát *ásvány*, l. *Pikrolit*.

Baltimormadár (*Icterus baltimore* Gmel.), a csirögefélék (*Icteridae*) családjába tartozó északamerikai madár-féleség.

Balti nyelvcsalád, az indogermán nyelvcsalád egyik ága. Hozzá tartoznak a kihalt porosz nyelv, a litván és a lett; a szláv nyelvcsoport legközelebbi rokona.

Baltiogli, török tengernagy, egy bolgár bojárnak fia, szül. 1405. A szultánok kegyéből rövid idő alatt felvitte Gallipoli parancsnokává, majd tengernaggyá. 1444. mint követ Magyarországon járt, 1449. Lesbos szigetét sarcolta meg. 1453. elején ő vezényelte a 300 hajóból álló török flottát, melynek élén Konstantinápoly ostromában élénk részt vett. De midőn ápr. 20. genovai és velencei hajókkal szemben a rövidebbet húzta, II. Mohamed szultán tisztségétől megfosztotta és elzáratta.

Baltischport (oroszul *Baltiszkij port*), kikötőhely az orosz Esztonia (Esztland) kormányzóságban, a Finn-öböl partján, (1897) 852 lak. Kikötője ritkán fagy be; jelentősége mint a Balti-tengermelléki vasút végpontjának van. Kereskedelmi forgalma jelentékeny.

Baltisztán v. *Kis-Tibet*, Kasmir britindiai adófizető tartományának egy része. Területe 33,684 km². Közepén folyik át az Indus. É.-i részében van a Karakorum erősen eljegesedett lánca a Godvin-Austin (8620 m.), Dapszang (8070 m.) stb. csúcsokkal, amelyek között vezet el a Musztag-hágó (5600 m.). Éghajlata szélsőséges, de elég kedvező ahhoz, hogy a völgyekben megteremjen a gabona, gyümölcs, len, dohány és a rebarbara, míg a magas hegyi legelőkön állattenyésztés folyik. Lakossága tibeti és indiai népfaj keveréke, mohamedán vallású, számuk 50—60,000. Főhelye Szkardo az Indus mellett.

Balti tartományok néven nevezik a Keleti-tenger partján fekvő Esztonia, Kurföld és Livonia (l. e neveket) 1721 óta orosz kormányzóságokat. V. ö. *Seraphim* E., Baltische Geschichte (Reval 1908).

Balti-tenger, l. *Keleti-tenger*.

Baltok, helyesebben *balthok*, a. m. «a bátrak», a nyugati gotok uralkodó családja, mely 531-ben Amalarich királlyal kihalt. Az orosz Keleti-tenger melléki tartományok (Kurföld, Livonia és Esztonia) lakóit is baltoknak, e tartományokat pedig balti tartományoknak szokás nevezni.

Baltrum, Aurich porosz közig. kerülethez tartozó kelet-fríz sziget 200 lak., tengeri fürdővel.

Baltzer, 1. *Johann Christian*, ó-kat. teológus, szül. 1803 júl. 16., megh. 1871 okt. 1. Bonnban tanult, hol aztán az ottani konviktusban repetitor lett. Később az ágazatos hittan (dogmatika) rendes tanára lett Boroszlóban. B. az 1870-iki vatikáni zsinat alkalmával a pápai csalatkozhatatlanságnak dogmává való nyilvánítása ellen nyilatkozott és az ó-kat. felekezetbe lépett. Művei közül említendők: Beiträge... über Katholizismus und Protest. (2 füzet, 1839—40); Über die Anfänge der Organismen (1869, 1873); Die bibl. Schöpfungsgesch. (2 rész, 1867—72) stb.

2. *B.*, *Richard*, német matematikus, szül. Drezdában 1818 jan. 27., megh. 1887 nov. 7. Giessenben, ahol 1869 óta tanár volt az egyetemen. Fő műve: Theorie und Anwendung der Determinanten (Leipzig 1857, azóta ismételten). Magyar fordításban: A determinánsok elmélete, közzéteszi *Farkas* Gyula (Genève 1877). Irt továbbá számos értekezést, tankönyvet: Elemente der Mathematik (Leipzig 1867—72); Analytische Geometrie (u. o. 1882).

3. *B.*, *Wilhelm Eduard*, német teológus, a szabad egyházközségek védője, szül. Hohenleine porosz faluban 1814 okt. 24., megh. 1887 jún. 24. Grätzingenben. Lipcsében és Halleban végezte tanulmányait, mire 1841. szerpap és kórházi hitszónok lett Delitzschenben, hol hat évig működött, de elmozdíttatott hivatalától, mivel a szigorú ortodoxia ellenseinek, a «világosság barátjainak» pártjára állt. Erre 1847. szabad egyházközséget alapított Nordhausenben, melynek 1881-ig feje volt. Sok teológiai munkát írt; nevezetesebbek: Grundlinien der Religionswissenschaft (1879); Die natürliche Lebensweise (1867—72, 4 köt.) és Vegetarianisches Kochbuch (14. kiad. 1900).

Baluba v. *varua*, szudán-négertörzs, mely a Kongo-államnak a Kasszai, Lulua és Sankuru mellett a d. sz. 5° 30′—7° és a k. h. 21—25° között fekvő területén él. Bőrük színe a mulattok világos barnasága és az ébenfa sötét feketesége közt váltakozik. Míg a férfiak gyöngéknek és csenevészeknek látszanak, a nők gyakran jónövésűek és erősek. A ruházatot feltűnően művészies tetoválás pótolja. A hajat némelyek hosszú fonatokban viselik, mások meg leberetválják a fejüket. A nyugati B. törzs más típus és túlságos hasisszívás következtében jóval gyöngébb is, mint a másik. Fegyverül íjjat, nyilat, kést, sőt már kovás puskát is használnak. Rabszolgáikkal jól bánnak. Egy jó és egy gonosz szellemben, valamint a halál után való jutalomban vagy bűnhődésben hisznek.

Balucki *Mihály*, lengyel író, szül. Krakóban 1837 szept. 29., elmezavarában agyonlőtte magát u. o. 1901 okt. 17. Eleinte költeményeket írt, sok lírai versen kívül egy pár nagyobbat is: *Ziemowit* (1861); *Csendes szerelem* (1861); *Hajlék nélkül* (1863). Népszerüségét elbeszéléseinek és vígjátékainak köszöni. Művei 14 kötetben Varsóban jelentek meg.

Baludianszki *Mihály*, orosz szenátor, szül. Felsőolsván Zemplén vármegyében 1769., megh. Szt.-Pétervárott 1847 ápr. Középiskoláit Ujhelyen és Kassán végezte, a jogot Bécsben tanulta. II. József az alig 20 éves ifjút a nagyváradi jogakadémiára a politikai tudományok tanárává nevezte ki. Innen 1803. Szent-Pétervárra hívták az ott ujonnan felállított akadémiához, a nemzetgazdasági és a pénzügyi tanszékre. Miklós cár utóbb szenátorrá és a kabinetiroda elnökévé nevezte ki.

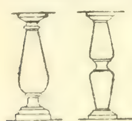
Baludzsok, l. *Beludzsok*.

Balug, nemzetség, l. *Balog*.

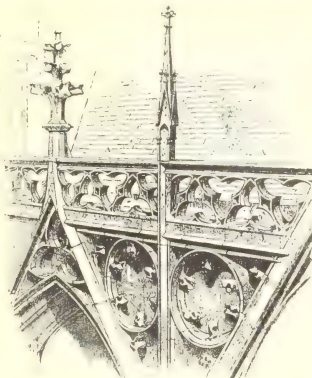
Balugyánszky (*Baludjansky*) *Endre*, gör. kat. kanonok, az egyháztörténelem és egyházjog tanára Ungvárt; szül. Zemplénben 1800., megh. 1854 dec. 20-án. Munkája: *Egyházi történetirat*, Eperjes 1846. (E munka latin és orosz nyelven is megjelent több kiadásban: az orosz szöveg 3. kiadása Bécsben 1851—52.) A magyar egyházi jog történetéről írt munkája kéziratban maradt. Tanulmányaiban kiválóan azokat az adatokat emelte ki, melyek a magyar kereszténység első századaiban a gör. egyház szertartásainak és fegyelmének nagyobb elterjedésére engednek következtetni.

Baluschek, *Hans*, német festő, szül. Boroszlóban 1870 máj. 9. A berlini akadémián tanult. Többnyire aquarellekben, szín- és krétarajzokban és sorozatokban realisztikus erővel ábrázolja a jellegzetes berlini külvárosi népéletet.

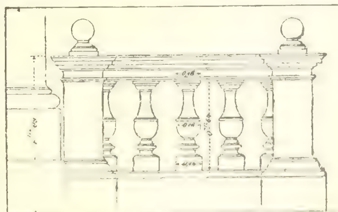
Baluszter (franc.), erkélybáb. Apró, függőleges, oszlopszerű támasz, mely alul a talplemezen áll, fölül pedig a fedőlemezt tartja. Többnyire több van egymás mellett, mely esetben a talp- és a födőlemezzel együtt a balusztrádot (l. o.) alkotja. Az antik építészet a B.-nek egész rendes kis oszlopformát adott, a renaissance pedig azt többé-kevésbbé gazdagon tagolt, esztergályozott profillal váltotta fel (l. *az ábrát*). A kései renaissance és a XIV. és XV. Lajos korabeli stílus az egyes B.-eket még levéldísszel, gyöngysorral is díszítette és többször négyszögletes alaprajzi alakot adott neki.

Renaissance baluszterek.

Balusztrád (franc.) a. m. mellvéd, könyökfal. Könyökmagasságig emelkedő, többnyire áttört kő-, vas- v. fakorlát. Terasszokon, erkélyeken, lépcsőknél s a főpárkányok fölött az attika díszítésére alkalmazzák. A kő-B. három részből áll: a talplemezből, a fedőlemezből és az ezek által közbefogott baluszter-sorból, vagy bármily más, rendesen áttörtművü ornamentációból. A baluszter-sort vagy az azt helyettesítő díszítményt bizonyos távolságokra, az állékonyság fokozása céljából, erősebb kőpillérek — posztamentek — szakítják meg. Bútorok díszítésére is használnak B.-okat, különösen a XVI. Lajos és az empire-stílusban, de azok itt csak díszítményül szolgálnak. Az *1. ábra* gót, a *2. ábra* renaissance B.-ot ábrázol.

1. ábra. Balusztrád.

Baluze *Etienne*, francia egyházjogi író, szül. Tulleben 1630 dec. 24., megh. Párisban 1718 júl. 28. 1667-ben Colbert miniszternek könyvtárnoka lett. 1707-ben pedig XV. Lajos a Collège Royal felügyelőjévé nevezte ki. Később a Histoire généalogique de la maison d'Auvergne c. munkája miatt száműzték. Labbé zsinatgyüjteményéhez a Nova collectio conciliorum seu supplementum ad collectionem Phil. Labbei (Paris 1683, majd 1707) c. alatt pótlékot írt. Egyéb munkái: Historia Paparum Avenionensium (u. o. 1693. 2 köt.); Historia Tutelensis (1717. 2 köt.); Epistolae Innocentii III. (Paris 1682). Az Ant. Augustinus De emendatione Gratiane művének 1672. eszközölt kiadásához írt jegyzeteiben és Dissertatio de capitularium regum Francorum, megjelent művében (Paris 1677, 2 köt.) gazdag adatokat szolgáltat az egyházjog s főleg az egyházjogi források történelméhez. V. ö. *Fage*, E. B., sa vie et ses ouvrages (Tulle 1899).

2. ábra. Balusztrád.

Bálvány, 1. minden a természeti tárgy vagy tárgy, a kéz alkotta mű, melyet istenség v. istenségek képe gyanánt szoktak tisztelni, esetleg imádni. A *bálványimádás* a vallásformák fokozatában az egyenesen szellemhives *(animizmus)* és a *fetisizmus* (l. o.) után következő magasabb fejlett vallási rendszer, amely már nem magát a tárgyat tartja istenségnek, hanem csak annak jelképe, megnyilatkozása gyanánt tiszteli. Rendesen a művelődésnek haladottabb fokain, a félbarbár állapotában alakul ki. A fogalom pontos meghatározását többszörösen megzavarta az a körülmény, hogy minden magasabb fokozatú vallás istentiszteletet a nála alacsonyabbat B.-imádásnak nevezi. Igy az egyházatyák a keresztény vallás előtt az egyiptomiak, görögök és rómaiak teljesen kifejlett hitvilágát is B. imádásnak bélyegezték. Egyes szekták a kereszténységben ugyane névvel illették egymás eretnektanait is.

2. *B.* az ácsmunkában a favázas szerkezetek közbenső vagy sarokoszlopa, szárfája. (L. *Szárfa.*) Helyzete szerint van sarok-B., közbenső-B., stb.

3. *B.* Folyami fahajóinkon kis és nagy bálványt különböztetnek meg. Az előbbi az a vastag, rendesen domború szegélyfa, mely a fahajó fedélzetét oldalról körülfogja, s ebben az alakjában bórfának is nevezik. A nagy bálvány a fahajó oldalát kívülről a rendes mélyedési vonalban körülfogó gerenda, mely a hajót emelőképességében segíti s oldal-ütések ártalma ellen óvja.

Bálvány, Borsod vm.-ében a Bükkhegység legmagasabb emelkedése, mely 7—800 m. magas fennsikjából 955 m. magasra emelkedik ki. Neve a pogánykorra utal, amint a közelében emelkedő Dédesvár eredete is a magyarok bejövetelére vezethető vissza.

Bálványfa, *Ailanthus Desf.* (növ.), a Simarubaceae család génusza, melynek 7 faja Kelet-Indiában és Kelet-Ázsiában honos. Magas, gyakran erős illatu fák, váltakozó állású, párosan szárnyas, sok szárnyú levelekkel, melyeken a levélkék hosszúkás lándzsásak, hegyesek, épszélüek v. fűrészesek. Az apró zöldes vagy vöröses virágok bugában állók. Porzójuk 10. Hímnősek v. egyivaruak. A termés egymagvú, két oldalt szárnyas. Legismertebb és Európában sok helyütt elterjedt faj a kinai *Ailanthus glandulosa* Desf. Levélkéi fűrészesek s a fűrészfogak végén mirigyesek. Igen sok virága van, ezek bodzafaillatot árasztanak. Gyorsan növő fa, talajban sem válogatós, ezért sétatereken, kertben gyakran ültetik. Mintegy 20 m. magasságot ér el. Európába 1751. került. Úgy ennek, mint a többi *Ailanthus* fajnak puha fehér fája van. Az *Ailanthus glandulosa* kérge és levele állítólag galandféreg elleni szer. Kinában, Algirban és Franciaországban a levelét *Saturnia Cynthia* nevü selyemhernyó tenyésztésére használják. Az *Ailanthus excelsa* Roxb. kérgét emésztésbeli zavarok ellen, az *Ailanthus malabarica* DC.-é kenőcskészítésre használják. E génusz fossilis termésmaradványai arról tanuskodnak, hogy a harmadkorban Európában és Észak-Amerikában is éltek *Ailanthus*-fajok.

Bálványimádás, l. *Bálvány*.

Bálványkigyó, a nátali piton *(Python sebae* Gmel.) magyar neve, mely eredetét onnan vette, hogy ezt az óriáskigyót a guineai partokon istenként imádják.

Bályányos, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1900) 1388 magyar lak., jó termőfölddel, angol félvérménessel, postahivatallal; u. t. Szántód.

Bálványoscsaba (ezelőtt: *Csaba)*, kisk. Szolnokdoboka vm. kékesi j.-ban, (1900) 495 oláh lak.; u. p. Bálványosváralja, u. t. Kékes.

Bálványosfürdő, Karatnavolálhoz tartozó fürdő Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1900) 14 lakóval, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. B. a Büdöshegynek egyik erdős nyúlványán terül el 924 m. magasságban; szállójában 50 vendégszoba van. Nevezetessége a Büdösbarlang (l. *Büdös)*, melynek gázfürdőjét reumás bajok ellen használják. Több egyszerű savanyúvíz-, vasas, glaubersós savanyúvize és timsós forrása (Fidelis-, Károly-, Timsós-, Várpad-forrás) van. A fürdő tulajdonosai br. Apor Gábor örökösei.

Bálványoshegy *(Götzenberg)*, Szeben vm. nagyszebeni j.-ban, Kisdisznód határában emelkedő erdős hegy (1289 m.), K.-i oldalát a Czód vize mossa, Ny.-i oldalán a Rózsakertnek nevezett nyereg van. É. felé, Nagydisznód felé, a Paradicsom terül el. A turisták által gyakran felkeresett festői vidék, a Siebenbürgischer Karpathen-Vereinnek menedékházai vannak itt; tetejéről gyönyörű a kilátás.

Bálványosvár, 1. Háromszék vmegye kézdi j.-ban cukorsüveg alakú sziklaszál tetején épült hatalmas vár, amelyben az ős magyarok utoljára áldoztak Hadúrnak. Az ősvallásnak a kereszténységgel való ezt a végső küzdelmét írta le Jókai Mór *Bálványosvár* című gyönyörű regényében. Történetét Orbán Balázs mondja el a *Székelyföld leirásában*. B. alapítója a hatalmas Apor (Opour) Sándor, midőn Szent István a pogányokat üldözé, kik ott menedéket találtak. IV. Béla alatt a székelyek itt hősileg ellenálltak a tatároknak. 1536-ban Majláth foglalta el. 1603-ban még Apor Miklós lakott itt, de özvegye Torjára költözött s azóta a büszke vár romba dőlt. A torjai Büdös felől 2 óra alatt mászható meg. — 2. *B.*, régi vár Csík vm.-ben, Tusnád közelében, régi váraink egyik legjelentékenyebbje, kiterjedt romokkal.

Bálványosváralja, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1900) 1696 magyar lak., postahivatal; u. t. Dés. Ref. temploma 1643. újból épült; közelében Bálványosvár maradványai.

Bálványselyemszövő (állat), l. *Selyemszövők.*

Balve, közs. Arnsberg porosz kerületben, (1905) 1120 lak. A faluhoz közel van a *Balver Höhle* prehisztórikus állatcsontokkal, s a *Binoli* cseppkőbarlang, melyet 1887. fedeztek föl.

Bályok, kisk. Bihar vm. margitai j.-ban, (1900) 1223 magyar lak; vasúti állomás, posta- és távirőhivatal. Ref. temploma a XV. sz.-ból való. Kastélya gr. Károlyi Tiborné. Határában lignittelepek vannak. Mátyás király idejében itt volt Pruisz János váradi püspök (1484) nyári kastélya. B. közelében várromok (állítólag Mátyás király vára) láthatók.

Balzac (franc.), alacsony, kényelmes támlásszék, mely nevét föltalálójától, Balzac regényírótól nyerte.

Balzac, 1. *Honoré*, francia regényíró, szül. 1799 máj. 20. Toursban, megh. 1850 aug. 18. Párisban.

Már mintegy 30 kötet regényt írt különböző álnéven, de nem érhetvén el a remélt sikert, elkedvetlenedett és különböző üzleti vállalatba fogott, a többek közt nyomdát nyitott, hogy gazdagságra tegyen szert. Vállalataival kudarcot vallott, miért újra az irodalomhoz fordult, amely dicsőséget szerzett neki, de húsz évi megfeszített munkájának anyagi jutalmát nagyrészt arra kellett fordítania, hogy sikertelen vállalataiból rászakadt adósságait törleszthesse. Nehezen dolgozott, mert tanulmányain kívül munkájának külső alakjára is nagy gondot fordított, hogy előadása, kifejezései összhangban legyenek gondolataival, jellemezzék alakjait, melyek csodálatos sokasággal születtek meg képzeletében. Rendkívüli munkaképességét később már csak izgatószerekkel tarthatta fenn s ezt az ő erős szervezete sem birta el: összetört időnek előtte. Működése korszakot alkot a regényírás történetében. A naturalizmus őt tekinti atyjának; de csak részben jogosan. Az elsők egyike, aki az ember megítélésében és lelkivilágának elemezésében a természettudományos (analitikai) módszert alkalmazza. Ebben követi őt nálunk Kemény Zsigmond, aki ugyanezen módszerrel rajzolja történeti alakjainak jellemét. B. az embert környezetének befolyása alatt, az élet apró és nagy szenvedélyeinek minden megnyilatkozása és hatása közt mutatja be; rajzolja tehát a bűnt minden formájában, s mert a nagy szenvedélyek ragadják meg képzeletét, a bűnös élet több anyagot és színt ád fantáziájának, mint az erény, noha regényeiben több tiszta nőalakot rajzol, mint bűnöst. Regényeiben az emberi élet drámájának nagy képét akarta adni, azért egybevéve 97 regényét Comédie humainenek nevezte és szinhelyük szerint csoportosította: Scènes de la vie privée (27 mű), Scènes de la vie de province (Eugénie Grandet stb.), Scènes de la vie parisienne (Le père Goriot, Grandeur et décadence de César Birotteau, La cousine Bette), Scènes de la vie politique, — de la vie militaire, — de la vie de campagne, Études philosophiques (Le peau de chagrin, Louis Lambert), Études analytiques (La physiologie du mariage). Utolsó, legérettebb regénye volt a Les parents pauvres. Irt több szinművet is, de ezekkel nem aratott sikert; még legjobban tetszett Mercadet ou le faiseur (1851), melyet később is fölelevenítettek. Nagy hatással volt, kivált a nőkre, a La femme de trente ans (A harmincéves asszony, 1831) regényével, mely cím valóságos fogalommá lett. B. művei egész Európában nemcsak népszerű olvasmánnyá váltak, hanem hőseinek és hősnőinek viselkedését utánozták, sőt a lakberendezések divatjával is összeköttetésbe került neve az *à la B.* bútorozással. A Rabelais modorában írt Contes drolatiques c. 30 elbeszélésével és a Physiologie du mariage c. művében már a meztelen realizmus ösvényére tért. Stílusa, analizáló természeténél, megfigyelésének sokaságánál és előadásának csapongásánál fogva sokszor nehézkes és dagályos, kifejezéseiben gyakran bárdolatlan; de az bizonyos, hogy ritka író tudott úgy behatolni az emberi szenvedélyekbe s tudta azokat oly biztosan, éles megfigyelő képességgel megrajzolni. Toursban és Párisban 1903-ban emlékszobrot állítottak neki; Passyban B.-múzeumot rendeztek be. V. ö. Laura *Surville*, B., sa vie et ses oeuvres; Th. *Gautier*, Honoré de B.; *Lamartine*, B. et ses oeuvres; *Champfleury*, Documents pour servir à la biographie de B. (1876); H. *Favre*, B. et le temps présent (1887); *Barrière*, L'oeuvre de B. (1890); *Wormeley*, Life of B. (Boston 1892); *Biré*, Honoré de B. (1897); *Ruxon* La Dilecta de B. et Me Berny (1910). Magyar fordításban megjelentek: A harmincéves asszony, fordította *Szalai* Emil; Goriot apó, Grandet Eugénia, ford. ifj. *Korányi* Frigyes és *Hevesi* Sándor; Betti néni, ford. *Salgó* Ernő (Klassz. Regénytár): A házasság élettana, ford. *Wachsmann* Jenő; Elbeszéléseiből ford. *Béri* Géza és Gyula.

2. *B., Jean Louis Guez de,* francia író, szül. 1594. Angoulèmeban, megh. 1654-ben. Richelieu alatt államtanácsos, udvari történetíró s az akadémia tagja lett. Nyelve csiszolt finomságával nagy hatást gyakorolt a francia próza fejlődésére. Főművei: Aristippe, Le Socrate chrétien, Prince; összegyüjtött művei (1665, 1822, 1854).

Balzani, *Ugo,* gróf, olasz történetíró, szül. 1847 nov. 6. Rómában. Fő műve: Le cronache italiane nel medio evo. Ő a Società Romana di Storia della patria elnöke és az egyesület folyóiratának, az Archivio-nak kiadója.

Balzer *Oszvát,* lengyel történetíró és jogtudós, szül. 1858 jan. 23. Chodorów-ban. Jelenleg a lembergi egyetemen tanár és a levéltár igazgatója. Nevezetesebb munkái, melyek hazánkat is közelről érdeklik: Genealogia Piastow (A Piasztok genealógiája, pályanyertes mű 1895. V. ö. Századok 1910, 420); Historya porównaw cza praw slowianskich (1900); Corpus juris Polonici (III. köt. 1906).

Balzsam, l. *Balsamum* és *Balzsamok.*

Balzsamcserje (növ.). E néven nevezik a *Commiphora Opobalsamum*-ot *(Balsamodendron gileadense,* arábiai B. vagy Mekka-balzsamfa), melyből a mekkabalzsam származik. L. *Balsamum* és *Commiphora.*

Balzsamfa (növ.), mindama növények gyüjtőneve, melyek a különféle balzsamokat termelik. Szorosabb értelemben a *Commiphora Jacq.* (l. o.).

Balzsamok. Fák balzsamjárataiban képződő és meglékelés, kiszivárogtatás, kifőzés vagy kivonás útján nyert folyékony vagy félfolyékony anyagok, melyek illatos anyagokat, dezinficiáló hatású és bőrizgató gyantasavakat tartalmaznak és a gyógyításban nagy szerepet játszanak. Némelyik állás közben megmerevedik, besűrűsödik. Vízben nem, borszeszben, éterben stb. rendesen jól oldódnak. Példák: peru-, kopaiva-, terpentin-, tolu-, nyírfa-, stiraxbalzsam, kanadabalzsam, mekkabalzsam (l. *Balsamum).* B. vagy balzsamos szerek alatt átvitt értelemben gondolhatunk még illatos balzsamos keverékeket, kenőcsöket (bals. vitae Hoffmanni).

Balzsamos fenyő (növ.), *Abies balsamea* L., l. *Abies.*

Balzsamozás v. *bebalzsamozás,* a holttestnek konzerválása, a rendes foszlás meggátolása a rothasztó gombák elölése és távoltartása által. A B. azon ókori népektől ered, akik azt tartották, hogy a test később a lélekkel újra egyesül s ezért konzerválták a holtakat. A B. mesterei az egyip-

zottak voltak, akik nemcsak az emberek hanem a szent állatok hulláit is megóvták az enyészettől. A egyiptomiak a B.-nál különbözőképen jártak el. A legegyszerűbb eljárás az volt, hogy a holttestet nitriumba fektették 70 napra; ez a sófajta szénsavas nátrium volt, melyet az alsó egyiptomi sóstavakból hoztak. Igy konzerválták a halakat is, amelyek bámulatosan ép állapotban maradtak fenn napjainkig. A B. más módja az volt, hogy a holttestbe kedrust fecskendeztek, ez a fenyőfélék fanedvéből, methylaldehidből állott. Előkelő emberek holttestét úgy balzsamozták be, hogy előbb az orrlikakon keresztül görbe vassal kivették az agyat, azután éles etiópiai kővel felvágták a lágyékot és kivették az összes beleket. Mikor a hasüreget kitisztították és pálmaborral kimosták, összetört füstölő szerekkel újra kitisztították s az altestet összetört és tiszta myrrhával, kasszával és tömjént kivéve mindenféle füstölőszerekkel megtöltvén, újra bevarrták. Ezután nátriummal bevonták és hetven napra elrejtették. Ha 70 nap elmúlt, megmosták a holttestet, az egész testet byssus-vászon-szalagokkal körültekerték és gummival bekenték, melyet az egyiptomiak enyv helyett használtak. A rokonok azután átvették, emberalakú fakoporsót csináltattak s ebbe tették a holttestet. (Herodotos II. k. 86 f.). A könnyen rothadó szerveket pálmaborban megmosva négy vázába (kanopus) a tetem mellé tették. Egyben-egyben volt a tüdő, a szív, a máj s a többi zsigerek. E vázák fedele Horus 4 fiát ábrázolta és pedig: Amsetet (emberfej), Hapit (majomfej), Duaumuftot (sakálfej) és Kebsonuft (sólyomfej), akiket a holtak szellemeinek tartottak. A testet az egyiptomiak sachunak, az arabok mum-nak nevezték, innen ered a múmia szó. A mostani B. a sók konzerváló hatásán alapszik. A testet a szó valódi értelmében besózzák, mint pl. a halakat. Nagy Sándor és Agesilaos hulláját is sós mézbe tették. VI. Sixtus pápa alatt 1475 sós vízben fekvő leányhullát találtak Cicero idejéből állítólag egészen friss állapotban. A fagy is konzerváló hatású. 1889-ben a vizaknai Echo-akna (beomlott sós tárna) földomlás után sok tetemet vetett fel, némelyeket bámulatosan friss állapotban. Ezek a szebeni csatában 1849. elesett honvédek hullái voltak s valószínüleg azért maradtak épen, mert mikor eltemettették, teljesen meg voltak fagyva. Jelenleg a B.-t úgy végzik, hogy a tetemnek főverőereit gondosan megnyitják s azokba konzerváló oldatokat fecskendeznek, pl. alkoholban oldott szublimátot, arzént, timolt stb. mindaddig, míg a test egyenletesen fehér, tömött lesz. Ez kb. 8—10 liter folyadékot fogyaszt. Ezután a test üregeit megnyitva, a szerveket konzerváló oldatokba áztatják, majd szárító anyagokkal behintve, illatos anyagokkal gazdagon bekenve visszahelyezik a testbe, a sebek összevarrása után a testet gondosan megmossák s a bőrt is bevonják szárító és konzerváló anyagokkal. A hulla toilettje a vértelen arc és az ajkak gyenge kifestésében, a hajzat elrendezésében s a felöltöztetésben áll. A B. ezen módjánál a szublimát a fehérjével oly mérges vegyületté egyesül, mely a rothasztó mikrobákat megöli. Újabban a szublimátot alkohololt 20%-os formalinnal helyettesítik. A jól sikerült B. a tetemet csaknem határtalan ideig konzerválhatja. XII. Károly svéd király tetemét a halál körülményeinek kiderítése végett 1859 aug. 31., tehát halála után 141 évvel újra megvizsgálták és teljesen épen találták.

Balzsamuborka (növ.), l. *Momordica.*

Bam, nagyrészben romokban heverő város a perzsiai Kirman tartományban, 6—8000 lak.

Bamalip (*Baralip*), a következtetés egyik módjának skolasztikus elnevezése, és pedig az ú. n. negyedik (Galenusi) «figurának» egyik «modusa». Példa rá: Minden állat szerves lény; minden szerves lény halandó, ennélfogva némely halandó — állat. Mesterséges s értéktelen logikai fogás. L. *Következtetés.*

Bambaja, szobrász, l. *Busti.*

Bambárra v. *bámánáo*, felső Szenegál és Niger közt (Afrika) lakó hatalmas néger nép neve. A legsötétebb bőrű négerekhez tartoznak; hajuk teljesen gyapjas, testük szőrösebb, mint a többi négereké, középtermetűek, tagbaszakadtak. Bátrak és harciasak, de együgyüek és tunya természetüek; szegények, noha országuk termékeny. A kereskedést a köztük élő arabok űzik, akik 1891-ig politikai hatalmat is gyakoroltak a fulda szultán Hadzs-el-Omar révén, aki Szégu birodalmát ide is kiterjesztette. Bukása óta a B.-k törzsfőnökeik uralma alatt vannak.

Bambaság, l. *Gyöngeelméjűség.*

Bamberg, 1. ezelőtt birodalmi képviseleti joggal felruházott püspökség, amelyet 1007. II. Henrik császár alapított. A B.-i püspökök a német birodalom történetében több ízben jelentékeny szerepet játszottak. A püspökséget (ter. 3508 km², 207,000 lak.), 1802. a lunevillei béke értelmében világiasították és Bajorországhoz csatolták, 1817-ben érsekséggé emelték. — 2. *B.*, város a bajor felső frank kerületben, a Regnitz mindkét partján, (1905) 45,483 lak., dohánygyártással, pamutfonással, cementárúgyártással és sörfőzőkkel; marhavásárokkal, zöldségexporttal. B. részben síkon, részben halmokon épült; a két részt 8 híd köti össze; a terek száma csekély; legnagyobb a Maximiliansplatz, monumentális kúttal és a Domplatz, Luitpold régens lovasszobrával. Legkiválóbb épülete a magaslaton álló pompás dóm, a késő román építészet egyik legkitünőbb műve (II. Henrik vetette meg alapját 1004-ben); fő ékességei a négy tornya (81 m. magas), az északi oldalán fekvő ajtaja, II. Henrik császár síremléke, és 22, szenteket ábrázoló dombormű (Schönlaubtól), továbbá II. Henriknek és feleségének síremléke, végül III. Konrád lovasszobra, melyről régebben azt hitték, hogy Szt. István magyar királyt ábrázolja. Jelentékeny épületei még: a Jakab-templom (1073 és 1109 közt épült), a Mária-templom, tiszta gót stílusban, a püspöki rezidencia, a régi városháza, az érseki palota, amelyben Fülöp királyt (1208) Wittelsbach Ottó megölte. Legújabb emlékszobra II. Lajos bajor királyé Kittlertől, amelyet 1910. lepleztek le. Tudományos és jótékony intézetei számosak: nevezetessége a csillagvizsgálója, gazdag könyvtára (több mint 5000 értékes inkunábulum), természetrajzi múzeuma. Környékén a legszebb helyek: a Theresienhain (park és fürdő), Bug falu és a Marquardsburg. B.-et a tör-

ténelem már 902-ben említi; eleinte a Babenberg grófoké volt, később a bajor hercegek kapták. Fontossága a B.-i püspökség alapításával kezdődik. V. ö. *Looshorn* L., Gesch. d. Bisthums B. (1908-ig 7 köt. München); B. történetét megirta *Jäck* (1809. és 1815); *Jaffé*, Monumenta Bambergensia (Berlin 1869); *Leist*, Führer durch B.; *Kohlhagen* H., Das Domkapitel von B. (Berlin 1908); *Riehl* cikke Arch. Ért. 15. köt.

Bamberg, *Felix*, német publicista és diplomata, szül. 1820 máj. 17. Unruhstadtban, megh. Saint-Gratienben (Páris mellett) 1893 febr. 12. Tanulmányait Berlinben és Párisban végezte. Egyideig porosz, aztán északnémet konzul volt Párisban. Az 1870—71-iki francia-német háború alkalmával, a versaillesi főhadiszállás megbízásából, a hivatalos Értesítőt szerkesztette. Később mint német főkonzul működött Messzina és Genovában. Művei: Ueber den Einfluss der Weltzustände auf die Richtungen der Kunst; Ueber die Werke Friedrich Hebbels (Hamburg 1846); ő adta ki Hebbel naplóit is (2 köt., 1885—87) és Hebbel levelezését (2 köt., 1890—92); Geschichte der Februarrevolution (Braunschweig 1848). Fő műve: Gesch. d. orientalischen Angelegenheiten im Zeitalter des Pariser u. Berliner Friedens. (Az Oncken-féle vállalat egy része. 1888—92.)

Bambergensis *Constitutio Criminalis.* A bambergi érsekség számára 1507. Schwarzenberg János által készített büntetőrendtartás (Halsgerichtsordnung). Lényegében az akkor érvényes német büntetőjognak a római jog befolyását visszatükröző összefoglalása. — A B.-t 1516. majdnem változatlanul léptették életbe a brandenburgi őrgrófságban (Brandenburgica). — Az V. Károly császár által 1532. az egész német birodalom részére kiadott büntetőtörvény, az ú. n. Carolina (l. o.) is, bár többszörös átdolgozás után, lényegileg szintén utánzata a B.-nek; ezért a B.-t «mater Carolinae»-nek, a Brandenburgicá-t «soror Carolinae»-nek nevezik.

Bamberger *Béla*, ügyvéd, nemzetgazdasági író, szül. 1854 márc. 8. Szegeden, megh. 1906 jún. 12. Budapesten. A jogot Budapesten és Bécsben hallgatta. Mint ügyvéd előbb szülővárosában működött, s aztán a fővárosban telepedett le. Több cikket írt a valutakérdésről. Önálló művei: *Az északamerikai valutakérdés előzményei és pénzügyi eredményei* (Budapest 1890) és *A tőzsdeadó* (u. o. 1895), melyek mindegyikét a M. Tud. Akadémia pályadíjjal jutalmazta. B. 1903. magyar nemességet kapott «balástyai» előnévvel.

Bamberger, 1. *Heinrich von*, orvos, szül. a Prága melletti Zwonarkában 1822 dec. 27., megh. Bécsben 1888 nov. 9. Prágában és Bécsben tanult. 1847-ben avatták orvosdoktorrá, ezután a prágai közkórházban, majd a bécsi klinikán volt tanársegéd. 1850-ben a würzburgi egyetemre hívták meg a belgyógyászati tanszékre, 1872-ben Oppolzer halála után pedig a bécsi egyetemre nevezték ki. Munkái: Lehrbuch der Krankheiten des Herzens (Wien 1857); Krankheiten des chylopoetischen Systems (a Virchow-féle Handbuch der spec. Pathologie und Therapie-ban 1864); Über Bacon von Verulam (1865); Über Morbus Brightii (1879) stb. 1899-ben Bécsben szobrot állítottak neki.

2. *B.*, *Ludwig*, német politikus és nemzetgazdaságtani író, szül. Mainzban 1823 júl. 22., megh. Berlinben 1899 márc. 14. Három évet igazságügyi szolgálatban töltött; majd mint a Mainzer Zeitung szerkesztője, részt vett az 1848—49-iki mozgalmakban, s a birodalom alkotmányáért küzdött. Ekkor jelent meg első műve: Die Flitterwochen der Pressfreiheit (Mainz 1848). Miután a pfalzi mozgalmat elnyomták, megírta ennek történetét Erlebnisse aus der pfälzischen Erhebung címmel, ezért menekülnie kellett, először Svájcban bujdosott, majd Angliában, Belgiumban, Németalföldön élt mint kereskedő; utóbb Párisban telepedett le, ahol 1853—67-ig egy nagy bankházat vezetett. Az 1866-iki megkegyelmezés után ő is visszatért hazája földjére s már 1868. tagja volt a parlamentnek. 1884-ben ő is részt vett a német szabadelvü párt megalakításában, többször támadta Bismarcknak különösen gyarmatügyi politikáját. B. mint nemzetgazda a tanszéki szocializmus ellen harcol, általánosan ismertek értekezései, melyekkel föltétlenül az aranyvaluta mellett foglal állást és támadja a bimetallizmust. A már említetteken kívül munkái közül még ezeket említjük: Monsieur de Bismarck (Paris 1868); Die Zettelbank vor dem Reichstage (1874); Reichsgold (3. kiad. 1876); Die Sezession (4. kiad. 1881). Élete végén a Gesammelte Schriften c. munkája kiadásával foglalkozott (1895—97, 5 köt.).

Bambino il santo (ol., a. m. *szent kisded*), Rómában az Ara coeli templomban levő felöltöztetett, koronával ékesített, a Getszemani kertből való olajfából faragott 60 cm. magas Jézusszobor, mely iránt a rómaiak s általában a hozzájutó katolikusok különös tisztelettel viseltetnek. A karácsonyi időben az ú. n. gyermekprédikációkat tartják előtte.

Bambó, a lábasfejüek *(Cephalopoda)* fején levő, húsos, kígyóforma karok régebbi magyar neve. L. *Lábasfejüek.*

Bambocciata (ol., ejtsd: bámboccsátá). Pieter van *Laer* (ejtsd: lár), hollandi festő volt az első, aki megismertette az olaszokat olyan festményekkel, amelyek csapszékekben és parasztkalyibákban részeg, verekedő torz-alakokat mutatnak. Miután az olaszok Laert tréfásan *il Bamboccio*-nak (törpe) nevezték el, az általa képviselt festői felfogás s az ily képek általában a B. nevet kapták. Laer előtt ily tárgyú képeket már rég festettek Hollandiában. L. *Hollandi festészet.*

Bamboccio, hollandi festő, l. *Laer, Pieter van.*

Bambochade (franc., ejtsd: bámbosád) a. m. *Bambocciata* (l. o.).

Bamboe v. *bambu*, ürmérték sóra és búzára Brit-Hátsó-Indiában = 1/8 gantang = 2·365 l., Ternate szigetén = 738·25 g., Padangban = 7 1/2 holl. troyfont = 3·961 kg.

Bambolah v. *bambolah-hüvely* (növ.), l. *Bablah.*

Bamboo (ang., ejtsd: bembú), közönségesen bambus név alatt ismeretes szalmasárga, zománctalan agyagárú, melyet Indiában a bennszülöttek készítenek.

Bambu, l. *Bamboe.*

Bambuk, Szenegambia K.-i részének egyik vidéke, a Szenegal felső része, a Bafing és Faleme közt. É.-ról D.-re végighuzódik rajta a

Tambaura nevü hegyvidék, amelyből számos patak folyik a Bafing és Faleme felé. E patakokban de különösen magában a hegységben a bennszülöttek sok aranyat mosnak ki. B. aranyban egészséges éghajlatú és termékeny vidék; lakói számos juhot és szarvasmarhát tenyésztenek. Vasérc is bőven található. A lakosok mandingók (számukat 800 000-re becsülik); falvaikban külön fejedelmek uralma alatt, egymástól függetlenül élnek. Legnagyobb helységeik Farabana és Szanszandig. Francia telepek a Bafing mentén: Kayes, Medine, Bafulabe, amelyeket vasut köt össze. B. 1858 óta ismeri el a franciák fenhatóságát. 1796-ban és 1805. Mungo Park ment egy részén keresztül, 1791. járt benne Houghton. Az első európai, aki részletesebben átkutatta, Compagnon volt (1716), akit Brue, Szenegambia kormányzója küldött ki B.-ba, hogy aranyáról adjon jelentést. Későbbi utazók: Tourette (1824), Raffenel (1847), Flize (1856), Pascal (1860), Mage és Quintin (1863) és Noirot (1883). V. ö. *Noirot*, A travers le Fouta Diallon et le Bambouc (Paris 1885).

Bambusa *Schreb.* (növ.), *bambusznád*, a Gramineae (Pázsitfüfélék) család genusza és óriása; ezek benne érik el fejlődésük tetőpontját. A *B. Bramdisii* Schuttl. pl. 38 m. magas, törzse kerülete 8 dm. A genusz 46 faja közül 30 keletindiai, 15 braziliai (Taguara név alatt); egy (*B. marantifolia* Franch.)

Bambusznád

nyugatafrikai, a Gabun folyó mellett. Magas cserjék v. kapaszkodó növények, egyesek tüskések. Bütykös száruk nem ritkán ágas, belül üres; dús lombozatot és virágzás idején bugavirágzatot visel. Kelet-India legértékesebb fajai a *B. balcooa* Roxb., a *B. tulda* Roxb. és a *B. arundinacea* Retz. Az utóbbi tövises, dúsan elágazó. A tenger meg a folyók közelében nő, néhol egész sürü erdőket alkot, 3—30 m.-nyi magasra megnő, átmérője 5—26 cm., 24 óra alatt 15—35 cm.-rel is növekszik. (A *B. tulda* Roxb. Hátsó-Indiában; egy hónap alatt 22 m. magasra nő.) Algériában és Franciaország déli részén is jól érzi magát. Levele pázsitnemű, 16 cm. hosszú, de csak 13 mm. széles, a kinai teát ebbe pakolják. A B. igen ritkán virágzik.

A B. fiatal hajtásait főzelékkép eszik v. ecetbe eltéve *Aschia, Atschar, Achiar, Achia, Assia* név alatt jönnek a kereskedésbe; fájából házat, csónakot építenek, bútort készítenek. Héjából kosarat, kalapot, terítőt fonnak. Háborúban kürtöt, sípot, nyilat és lándzsát meg cölöpzetet készítenek a B.-ból. Sárgás, hajlékony és bütykös tőhajtásai (*japáni rotangpálca*) belül tömöttek s a bütyöknek egy-egy oldalán barázda van, ahová az ág simult. Ez nálunk a *bambusz-pálca* v. ernyőnyél (l. *Borsnád*). Gyakran kultivált faj a trópusokon a *B. vulgaris* Wendl., hazája ismeretlen. Dísznövények: a törpe japáni *B. Fortunei* Van Houtte (*B. picta* és *B. variegata* Sieb.), levelén fehér sávokkal, Nyugat-Európában télálló; a 2 m. magas *B. nana* Roxb. (*B. glaucescens* Sieb.), melynek levele fonákján kékes, japáni és kinai faj. Nálunk a díszműasztalosság terén a B.-t kisebb butorok, asztalok és székek készítésére használják. Vékonyabb hajtásaiból sétabotokat készítenek, ismeretesek *cukornád* és *borsnád* néven. V. ö. *Schilbersky* K., A bambusznád (Természettudományi Közl. 1911.).

Bambusium (ném. *Wambeis,* franc. *gambison*), XIII.—XIV. sz.-beli okleveleink így nevezik azt a vértezet fölé öltött ujjnélküli selyem- vagy vászoninget, mely térden alul ért s oldalt fel volt hasítva, 1330-tól pedig testhez álló szűk és rövid felöltő lett belőle, mely alig combig ért. Ez utóbbinak régi magyar neve, *dolmán* v. *korszovágy*, megfelel a németek «kursit»-jának, melyet a középkori német költők szerint a «Wambeis»-szal együtt is, majd föléje, majd alája öltve hordtak.

Bambuszkámfor (*tabaxir, tabasir*), sárgásfehér vagy barnás, borsónyi és kisebb darabokban előforduló, javarészben kovasavból álló anyag. A cukornádnak csomóközi üregeiben képződik. A középkorban orvosságul használták.

Bambuszkönyv, régi kinai történelmi mű, mely azért fontos, mert az ókori kronológiát tartalmazza.

Bambusznád (növ.), l. *Bambusa.*

Bámeri, egyike a becsuán törzseknek, l. *Becsuánok.*

Bamian, város Afganisztánban, 2587 m. magasan, a Kuh-i Baba és Hindukus láncai között, a Kabulból Turkesztánba vezető úton. A B.-i termékeny, híres, szép völgyből hat hágó vezet át a gerinceken, legjobban járható a Hadzsikak hágó (3715 m.), Nagy Sándornak, Timurnak és Dzsingisz khánnak hadi útja. Sok a buddhista-emlék, amelyek a völgy függélyes falaiban 11 km. hosszuságú úton találhatók fel, köztük van két 32—48 m. magas, egy szál kőből kifaragott Buddha-szobor. Az egész völgy csupa templom és épületrom, a Dzsingisz khán által 1221. lerombolt Gulguleh város maradványa. 14 km.-re a

várostól ma is épségben áll egy perzsa vár. A völgyben aranyat, rezet és antimont bányásznak.

Bamis, Németalföld D.-i részén Szt. Bavon napja (okt. 1.), amelyet a földbérletek fő határnapjául tartanak; ugyanekkor szokták a nagyobb vásárokat tartani.

Bamlit, szilikát ásvány, l. *Sillimanit.*

Bammaku, helység a Niger balpartján, az egykori Szegu királyságban, francia birtok, a sókereskedésre nézve fontos hely; 800 lak.

Bamót (héber, a. m. magaslatok). Rendes kultuszhelye a Baálnak a Holt-tenger környékén. Átvitt értelemben olyan dombot jelent, ahol bálványoknak áldoztak. A próféták és egyes Judaországbeli királyok engesztelhetetlen küzdelmeket fejtettek ki a B. ellen.

Bampton (ejtsd: bemmt'n) v. *Bathampton,* város Devon angol grófságban, a Bartherm mellett, Exetertől 30 km. távolságra É.-ra, (1901) 1657 lak. Innen származott *B. János,* karmelita szerzetes (szül. 1391.), a cambridgei egyetemen az aristotelesi filozófia első tanára.

Bampur, szegényes város Perzsia DK.-i részében, a Koh-Rud D.-i lábánál, a Kedzsdből Kirmanba vezető út mellett. 6—7000 szunnita mohamedánus lakója öntöző földmíves.

Bamum, 1. fennsík az afrikai Dél-Adamauában (Kamerun). É.-on 1000—1100, D.-en 700—800 m. magas, hullámos síkot alkot egyes szigethegyekkel, vizei a Mbam és Nun folyókba ömlenek. A tikar nép lakja, melynek leghatalmasabb törzse a baromtenyésztő B.-törzs. — 2. *B.*, város a B. fennsíkon 1180 m. magasságban, melyet 23 km. hosszú kettős-hármas sáncvonal körít; királyi palotával, nagy vásártérrel, melyet sűrűn látogatnak, 18,000 lak. Ezek közt a saját királyuk alatt élő, 2000 főből álló haussza-néger kolónia. B. uralkodója jelenleg Joja király.

Ban (ejtsd: bañ), 1. hirdetmény; 2. fejedelmi meghívó, mely a régi Franciaországban a hűbérkötelékeknél fogva hadviselésre kötelezetteket a királyi táborba szólította. Arrière-ban volt Franciaországban az a sereg, amely nemcsak a hűbéresek, hanem *mindazoknak* a férfiaknak a táborba szállása alapján képződött, kik a fegyverviselésre képesek voltak. Utoljára XIV. Lajos élt vele 1674.

Ban, *Matija* (Mátyás), szerb költő és író, szül. 1818. Raguzában, megh. 1903. Belgrádban. A Karagyorgyevics-hercegek tanítója volt. Sokat szerepelt a közéletben, irodalomban s a politikában, különösen a 48-as időben, midőn azokhoz csatlakozott, kik osztrák támogatásra szövetséget akartak teremteni Magyarország ellen. Nemsokára azonban elhagyta Szerbiát, hová csak 1857. tért vissza s 1861. az általa alapított sajtóiroda főnökévé nevezték ki. Ezt az állást 20 éven át töltötte be. 1866-ban élénk összeköttetésben volt a magyar emigránsokkal Ausztria ellen. A 80-as évek közepén visszavonult a közélettől s többé nem igen szerepelt. Sokat írt és dolgozott. A belgrádi szerb akadémia 1902. kiadta műveit 8 kötetben, többnyire lírai költeményeket és drámákat. Ezekkel alapította meg hírét. Minden műfajban leginkább nemzeti hazafias, szerb és szláv történeti tárgyakkal foglalkozott. Drámai művei közül többnek maradandó sikere volt, főképen az elsőnek, a Mejrima c. tragédiának, melyben bosnyák felkelők hőseit rajzolta meg találó vonásokkal. Prózai dolgozataiból az esztétikai és történeti tárgyuak fontosak.

Bán (Horvát-Szlavon-Dalmátországi). A horvát-szlavon-dalmát országos kormány feje; a társországok autonom közigazgatásának legmagasabb orgánuma, kit a magyar kir. miniszterelnök javaslatára és ellenjegyzése mellett nevez ki a király, mint az egységes magyar állam végrehajtó hatalmának birtokosa. Állása egyfelől a magyar király és magyar kir. kormány, másfelől a horvát-szlavon-dalmát országgyűlés többségének bizalmán alapul. Utóbbi országgyűlésnek a bán politikailag és jogilag felelős. Az 1873. XXXIV. t.-c. értelmében a bánnak katonai hatásköre nincs, nem lehet. Mint a régi horvát-szlavon-dalmátországi bánok, a bán a magyar országos méltóságok között foglal helyet, mint harmadik (az országbíró után következő) nagy zászlós úr és ezen méltóságánál fogva a magyar országgyűlés főrendi házának tagja. A horvát-szlavon országgyűlésben a bánnak hivatalánál fogva ülés- és szólás-joga, illetőleg kötelezettsége van, szavazati jogot azonban csak akkor gyakorolhat, ha választott vagy pedig virilis jogú tagja az országgyűlésnek. A bán kiválóbb jogai közül felemlítendők: 1. az országos kormány belső szervezetét és ügyvitelét ő határozza meg; 2. az autonom országos igazgatás hivatalnokait ő nevezi ki, amennyiben ez a jog ő felségének a magyar királynak vagy más hatóságoknak fenntartva nem volna; 3. az autonom alkotmányra (törvényhozásra) vonatkozó kormány-hatalmi aktusokat, így az országgyűlés egybehívását, elnapolását, feloszlatását a király az ő közreműködésével gyakorolja. A bán ellenjegyzése nélkül a magyar királynak az autonom törvényhozás és közigazgatásra vonatkozó aktusai, parancsolatai, rendelkezései nem jogérvényesek; úgyde a bán ellenjegyzésén kívül nélkülözhetetlenül szükséges még a horvát-szlavon-dalmát miniszter ellenjegyzése is. A királyhoz intézett előterjesztéseit a bán eme felelős magyar kir. miniszter útján teszi meg. Kitetszik ebből, mily lényeges a különbség a horvát bán és a m. kir. miniszterelnök közjogi állása között. A bán állását, hatáskörét főleg az 1868. XXX. magyar törv.-cikk (Horvát-magyar kiegyezési törvény), az 1873. XXXIV. magyar t.-c.; 1869. II., 1870. II. és 1874 jan. 10-iki horvát törvénycikkek szabályozzák. Ha a bán távol vagy valamely oknál fogva tisztében akadályozva van, vagy ha a báni méltóság megüresedik, akkor a helyettese a horvát-szlavon országos kormány belügyi szakosztályának főnöke.

A bán illetőleg helyettese vád alá helyezhető minden cselekményeért vagy mulasztásaért, melylyel a Horvát Szlavonországokban érvényes állami alaptörvények valamelyikét, különösen pedig az ezen országok között egyrészről s a magyar királyság között másrészről kötött közjogi kiegyezési alaptörvényt szándékosan, sulyosan megsérti, továbbá minden oly cselekményért vagy mulasztásért, mely által a horvát-szlavon királyságok önállósága, kapcsolatban a magyar korona országaival, avagy ezen kapcsolat maga, szándékosan megsértetik vagy veszélyeztetik.

A bánnak vagy helyettesének jogi felelőssége folytán a büntetése 1. az elbocsátás, vagy 2. hivatalvesztés lehet, utóbbi maga után vonja az autonom állami szolgálatban ismételi alkalmazásra való képtelenséget. Ha a bán cselekményével vagy mulasztása által megsértette a horvát-szlavon büntetőtörvények valamely rendelkezését is, ennek megtorlása a rendes biróságok előtt bünvádi eljárás utján történik. Országnak és magánosoknak azon igényei, melyek oly kötelességszegésből erednek, melyekben a bán bünösnek itéltetett, a rendes polgári biróságok előtt érvényesithetők. A bán vád alá helyezését az országgyülés határozhatja el a jelenlevők kétharmad többségével; szükséges azonban, hogy jelen legyen legalább 70 országgyülési tag. A biráskodást az úgynevezett regnikoláris biróság gyakorolja, mely áll: 1. a zágrábi hétszemélyes tábla biráiból, s ha ezekből 12 tag ki nem kerülne, meghivhatók a báni tábla, a zágrábi és eszéki törvényszék elnöke s a báni tábla két legidősebb birája; 2. az országgyülés által (saját tagjai kizárásával) választott tizenkét törvénytudó horvát-szlav. polgárból. A 24 tagból joga van a vádlóknak és a vádlottaknak hatot-hatot visszavetni; és az így maradt tizenkét tag voltakép a per birósága.

Báni tábla.

Horvát-Szlavonország másodfolyamodású birósága, amely a bán elnöklete alatt tartott úgynevezett nyolcados törvényszékből (sedes banalis, forum banale) fejlődött. Történeti előzményét Károly Róbert (1325) és Nagy Lajos (1359) királyok később többszörösen megerősitett kiváltságában birja, amelyek értelmében az akkori kapcsolt részek (partes adnexae) lakosai csak a bán vagy a bán helyettese előtt voltak kötelesek törvényt állani és a főudvartörvényszékhez felebbezhettek, ahol ügyeiket az országbiró vette felülvizsgálat alá. Az e kiváltság alapján és régi szokásoknál fogva fejlődött báni nyolcados törvényszék rendes tartását későbbi törvényeink ismételve elrendelték, helye, ideje és összeállítása iránt intézkedtek; ezek részleteit királyi rendeletek szabályozták és ügykezelését az 1727 február 7. kelt utasitás állapitotta meg. Ezen intézkedések értelmében a báni tábla a bán vagy helyettesének elnöklete alatt állott egy főpapból, két főúrból, az al-bánból, az itélőmesterből mint előadóból és a nemesi rendhez tartozó három rendes és több számfölötti ülnökből. A bán v. helyettese távollétében az idősebb főúr elnökölt. A báni tábla hatáskörébe területileg egész Horvát-Szlavonország tartozott, ideértve a drávántúli vmegyéket is. Az ügyek tekintetében hatásköre hasonló volt a királyi itélőtábla hatásköréhez (l. o.). Előtte, mint elsőfolyamodású biróság előtt inditották az úgynevezett táblai vagy hosszú folyamatu, különösen a gyökösségi, a kiváltságra alapított, valamint a szerződés érvénytelenítése, a végrendelet érvényességének és értelmének megállapitása végett inditott pereket. A pártütési, felségsértési és hütlenségi perekre nézve azonban a kir. itélőtábla hatásköre a kapcsolt részekre is kiterjedt. Másodfolyamodásilag a bán elintézte a kapcsolt részek törvényszékeitől felebbvitt polgári és büntető pereket; kivéve a szab. kir. városok polgárainak pereit, amelyek a tárnoki, illetőleg a személynöki székhez, a váltó- és csődpereket, amelyek a kir. Kúria kiegészítő részét képező váltófeltörvényszékhez, a bányapereket és a zágrábi káptalan pereit, amelyek kiváltságuknál fogva másodbiróságilag a kir. itélőtáblához tartoztak. A további felebbvitel a báni táblától előbb a kir. itélőtáblához, innen a hétszemélyes táblához, 1807 óta közvetlenül a hétszemélyes táblához történt. Az 1853 jan. 19. kelt rendeletnél fogva a báni tábla régi nevével és a bán elnöksége alatt cs. kir. horvát-tótországi főtörvényszék hatóságával ruháztatott fel, az 1860. évi októberi diploma után pedig régibb alakjában, de a megváltozott törvénykezési viszonyoknak megfelelő szerkezettel, visszaállíttatott és a bán törvénykezési helytartójának elnöklete alatt úgy az előbbi főtörvényszéki ügyek, mint a feloszlatott úrbéri főtörvényszék ügyeinek elintézésével megbizatván, 1861 ápr. 9. megkezdte működését. Az úgynevezett al-báni törvényszék, amely a horvát-tótországi vmegyék 1758. évi újjászervezéseig Zágráb és Körös vmegye részére az al-bánnak mint főispánnak elnöklete alatt fennállott, azóta megszünt, és azt a két vmegye külön törvényszékei helyettesítik.

Báni méltóság.

Jogtörténeti alapon. A báni állást legelőször azoknál a horvát népeknél lehet feltalálni, kiket Heraclius keleti császár (610—641) a VII. sz. első felében ősi hazájukból, a mai Galicia hegységeinek Ny.-i részeiből, behívott. A fejedelem után a báni méltóság volt a legmagasabb országos méltóság. A szláv népeknél eleinte nem voltak rendes fejedelmek, hanem csak öreg zsupánok, kik a kétségkívül fennállott nemzetség- vagy törzsszerkezetben a törzsfőnökök voltak. «Zsupa» tartományt, «pán» urat jelentett. A fejedelmek alatt egyidejüleg a tartományok élén a fejedelemtől függő bánok is állanak, kik a tartományukban a legmagasabb polgári s főkép pedig a katonai hatóságot képezték. A bánok fennhatósága alatt állottak a megyefőnökök, azaz zsupánok, s a katonai parancsnokok. Az adók behajtása is a bánok hatásköréhez tartozott s ezért az egész adó felerésze őket illette. Legfőbb kötelességük azonban az volt, hogy az alattok álló tartomány védelméről gondoskodjanak, általában pedig mindenben a legszélesebb hatalmat gyakorolhatták. IV. Krescimir (1050) a báni szerkezet eddigi alakját megváltoztatva, a több bán helyébe egy báni méltóságot szervezett, s erre az egy bánra az összes bánok teendőjét és hatáskörét ráruházta.

Az Árpádok alatt. Szent László 1091. elfoglalván Horvátországot, abban unokaöcsét, Álmost, Gecse fiát, tette kormányzóul, ki alatt a báni méltóság nem volt betöltve, míg Kálmán király 1102. teljesen meghódítván Horvát- és Dalmátországot, Álmos helyett Ugra comest tette ide kormányzóul s egyszersmind, megfelelően a horvát nemzet ősi intézményének, Ugrának a *báni* címet és méltóságot adományozta s Magyarország nádoráéhoz hasonló hatáskörrel ruházta fel őt, sőt mint a király helyettesét még a nádorénál is szélesebb hatalommal ajándékozta meg. A magyar uralom alatt tehát Kálmán idejétől fogva éled fel újra az ős báni méltóság.

Szlavoniában sem a nemzeti fejedelmek korában, sem később a magyar uralom alatt hosszabb ideig nem volt bán; Szt. István király azonban Szlavoniába, minthogy a középponti kormánytól távol esett, a fiát, *Imrét,* Dux Slavoniae címmel kormányzónak nevezte ki. Szent László idejétől Szlavoniának (Zágráb, Varasd, Kőrös és Zagoria vmegyék teljesen az anyaországhoz osztatván be) még külön kormányzója sem volt és csakis Horvát-Dalmátországoknak voltak bánjai.

II. Gecse (Gejza) király volt az első, aki nagybátyját, Belust, *Szlavonia* kormányzójává tette s őt egyszersmind *báni* címmel és méltósággal is felruházta. Ez időtől fogva Szlavoniának is részint külön és önálló, részint pedig Horvát- és Dalmátországokkal közös bánja volt; azonban IV. Béla idejétől Kun Lászlóig mind a három tartomány egy bán hatósága alatt állott, aki banus totius Slavoniae címmel élt. Arra is volt eset, hogy akkor, amikor tényleg volt kinevezett bán, a király mind a három tartományra ezenkívül még királyi helytartót nevezett ki; s jelesül II. Endre, midőn a Szentföldre ment, Della Croce Pontiust, a templomosok magyarországi nagymesterét, Horvát-Dalmátországok királyi helytartójává tette. E korszakban keletkezett a *tengermelléki* bánság is. III. Béla király ugyanis visszaszerezvén egész Dalmáciát, hogy ezt a tengermelléki részt kellően megvédhesse, külön és csakis e célra szolgáló hadi parancsnokot tett ide a tengeri részek *hadi tekintetben* való megvédésére, de akinek e feladata csak közelálló v. fenyegető veszély idejére terjedt ki.

Kun László a tengermelléki bánságot állandósította s azt a szlavoniai bánságtól elkülönítvén, megalkotta a *horvát-dalmátországi bánságot.* Ez időtől kezdve mindig külön horvát-dalmátországi és szlavoniai bánok szerepelnek. Az Árpádok korszakában voltak a bánok a leghatalmasabbak; de hatalmuk körét mindig a királytól kapott felhatalmazás és rendeletek szabták meg; ők a királytól kinevezett főtisztviselők — országos méltóság viselői — voltak, és ha tisztökben nem jól jártak el, állásuktól elmozdították őket. Kálmán király idejétől fogva a bánok csaknem mindig magyar származásuak voltak.

A vegyes házból való királyok korszakában. E korszak elején, a pártkirályok alatt, Horvát-Dalmátországban a brebiri grófok — I. Lajos koráig a Zrinyi-család régi neve — állandó bánok voltak. Szlavoniában pedig mindegyik pártkirály kinevezte a maga bánját s így egyszerre több bán is szerepel. Károly (Róbert) király azonban megelégelvén a brebiri grófok szeparatisztikus törekvéseit, megfosztotta e családot az örökös báni méltóságtól s mind a három tartományt a szlavoniai bán alá helyezte; így maradt ez Nagy Lajos király alatt is egyideig, csakhogy ez az egyesítés a bánoknak kezébe igen nagy hatalmat adván, a nagy király belátta ennek veszélyes voltát s ismét helyreállította a régi szokást, külön bánokat rendelvén úgy Horvát-Dalmát-, valamint Szlavonország részére, de egyszersmind saját testvérét, Istvánt mind a három tartomány hercegévé nevezte ki és csaknem független hatalommal ruházta fel. Ez időben Horvát-Dalmátországban részint a velenceiekkel való viszálykodások, részint a horvát főurak roppant garázdálkodásai következtében a belügyek teljesen feldúlt állapotban lévén, a bán mellé még mintegy királyi biztossá Lajos király a kalocsai érseket küldte ki s csak így sikerült neki megakadályozni az ottani főurak abbeli törekvéseit, hogy Magyarországtól elszakadjanak. A horvát-dalmát bán hatalmát Lajos a dalmát tengeri városokra és szigetekre is kiterjesztette. Mária és Zsigmond korában is külön horvát-dalmát és külön szlavoniai bán volt, azonban 1409. már Zára és Dalmácia legnagyobb része a velenceiek hatalmába kerülvén, Magyarországra nézve (mai napig) elveszett s így ez időtől fogva a bán a *dalmát* bán jelzést a Horvátországéval kapcsolatban már csakis *címként* viselte főleg abból az indokból, hogy a magyar szentkorona jogai fenntartassanak. Ettől fogva *Dalmácia* alatt csupán Horvátországnak a tengermelléki részét kell érteni.

Zsigmond alatt egyidejüleg két-két bánja is volt mind a 3 tartománynak, s pedig olyformán, hogy mindegyiknek kiterjedt a hatásköre mind a három tartományra, de az is előfordult alatta, hogy mind a három tartomány egyetlen bán alatt állott, ilyenek voltak Gara Miklós és Czillei Herman. Ez utóbbi állapot úgy Albert, valamint Ulászló királyok alatt is megmaradt, miglen Hunyadi János mint gubernátor s a melléje rendelt országos tanács, a várnai csatától V. László trónraléptéig az ország ügyeinek intézője, megint külön bánokat nevezett ki a tartományokba. V. László is fenntartotta a külön bánokat. Ellenben Mátyás király halomra döntött minden addigi szokást és gyakorlatot; hol külön bánokat rendelt s mellettük megadta a bán címet még más országrészeknek is (így viselte a *szlavoniai báni címet* Ujlaky Miklós erdélyi vajda), hol pedig két bánt nevezett ki egyidejüleg, külön Horvátországnak s külön Szlavoniának, majd ismét egyszerre kettőt-kettőt mindegyik tartománynak. Uralkodása végén azonban megint egyetlen bánra ruházta a hatalmat egész Horvát- és Dalmátországban. Ulászló alatt is hasonlóan változó alakban látjuk a báni intézményt. Ennyi változtatás mellett is gyakorta használta a szlavon bán a banus *totius* Slavoniae, a horvát-dalmát bán pedig a banus *totius* Dalmatiae et Croatiae jelzőt, nyilvánvalóan csakis mint puszta címet. E korszakban a bánok hatalma jelentősen csökkent s már nem is a nádor után következnek az ország bárói sorában, hanem a negyedik helyet foglalták el, két országos méltóságot azonban még most is viselhettek.

A *Habsburgok korszakában* rohamosan hanyatlott a báni méltóság tekintélye és hatásköre. Horvátország legnagyobb része ugyanis a velenceiek kezére jutván és a török uralom is mind nagyobb tért foglalván, a megmaradt kis területrészből *katonai véghelyeket alakítottak,* melyek már többé nem a bán, hanem egy német tábornoknak a hatósága alatt állottak. Ennélfogva a külön horvát-dalmát báni méltóság megszűnt s ezentúl már csak egy bán viselte a tisztet. S hatásköre csak a szlavoniai vmegyék egy részére s az unnai és kulpai részekre terjedt ki, de itt is katonai ügykezelés volt szokásban – tulajdonképen a bécsi Hof-Kriegs-Rath parancsolt. Számos tör-

vény sürgeti eme visszásság orvoslását s noha
a bécsi békekötés (1606) is világosan kifejezi,
hogy nem idegenek, hanem született magyarok s
[illegible] alávetett s hozzákapcsolt nemzetbeliek kormányozzák a kapcsolt részeket, mindazáltal mi sem történt, ami a bán hatáskörét visszaállította volna.

[illegible] Cartal Commentariorum etc. Kerbuly, A bán [illegible] stb.; [illegible] De situ et Ambitu Slavoniae, [illegible] Hung.; Fessler, Geschichte von Ungarn; [illegible] Az országos tanács stb.; Farlati, Illyric. Sacr.; Lucius, De regno Dalmatiae, etc.; Katona, Hist. reg. etc.; Wenzel, A turini békekötés, 1381. M. Tör. Tár., Századok [illegible] és [illegible] s a hazai okievelgyűjtemenyek.

Bán, nagyk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 3030 tót, német és magyar lakossal, kik gyapjuval, gabonával és vassal kereskednek; szolgabirói székhely, járásbiróság, telekkönyv, adóhivatal, takarékpénztár, gazdasági és iparbank, gőzekeszövetkezet, ipartestület, vasúti állomás, táviró- és postaállomás. A temetőben román stilu templom. Illesházy-féle várkastély maradványai.

Bán 1. *Aladár*, tanár és iró, szül. Várpalotán, Veszprém vm. 1871 nov. 3. Középiskolai tanulmányait Veszprémben és Pápán az egyetemet Budapesten végezte. Zirczen a ciszt. rendbe lépett, de már mint II. éves teológus kilépett. Jelenleg a budapesti VIII. ker. főgimn. tanára. Két hosszabb tanulmányutat tett Finnországban s Oroszországban. Művei: *Egyedül* (Budapest 1908); *Áhitat szárnyain* (himnuszok és vallásos költemények, u. o. 1908); *Kanteletar* (a finn népköltés gyöngyei, u. o. 1902); *Felhők és sugarak* (vegyes költemények, u. o. 1911); *Képek a finn nép életéből* (u. o. 1905); *A finn-ugor népek pogány istentisztelete* (Karjalainen után) ford. és kiegészítette, 1908. a M. Tud. Akadémia kiad.); *Az ezer tó országából* (finn elbeszélések, 1904). Megírta a finn-ugor és szamojéd népek irodalmának történetét a Heinrich-féle Egyetemes irodalomtörténetben, azonkívül számos néprajzi és esztétikai cikket írt különböző lapok és folyóiratokban.

2. *B. Zsigmond*, hirlapíró, szül. 1852 nov. 2-án Iszkaszentgyörgyön, Fehér vm., megh. 1906 aug. 10-én Budapesten. Doktori oklevele elnyerése után nagyobb utazásokat tett közgazdasági tanulmányok végett Német- és Franciaországban. 1878-ban mint tart. hadnagy részt vett a boszniai okkupációban. Ezután több lapnak volt munkatársa, legutóbb a Magyarország napilap közgazdasági rovatának vezetője. Önálló művei: *Igazságszolgáltatásunk* (Budapest 1885); *A horvát bíróságok* (1886); *A magyar vasúti jog* (1886); *A magyar pénzintézetek története* (1896); *Az út, az igazság és az élet* (bölcs. tanulmány, 1896).

Bana *nemzetség*. A régi magyar nemzetségek egyike, melynek csak egy tagját ismerjük, Mihály fia Mihályt, aki 1275. Dolosdon (ma Puszta-Dolosd, Csernye mellett) birtokos volt. Nincs kizárva az sem, hogy Mihály az oklevelekben csak azért mondatik a B. nemből származónak, mert a B.-i várispánság tisztviselője volt és eszerint egy ily nevü nemzetség voltaképen nem létezett.

Bana, nagyk. Komárom vm. gesztesi j.-ban, (1900) 3178 magyar lak., postaállomás, u. t. Szentjános. Hozzá tartozik Bábolna puszta (l. o.) híres ménesével. A községhez közel a Várdombon négyszögű sáncolás és körülötte a Castrum Bana nyomai láthatók, mely a legjelentékenyebb királyi várak egyike s várispánság székhelye volt. A XIII. században az oklevelek sűrűn emlegetik, krónikásaink szerint pedig a magyarok, mielőtt a Morva vizéig hatoltak volna, elfoglalták B. várát s abba őröket helyeztek. A tatárdulás alatt elpusztult, a XVI. sz.-ban a község újra telepíttetett.

Bána, hindú költő a Kr. u. VII. sz.-ból, Sriharzsa Siláditja király udvari költője, kit Harzsacarita c. dagályos, prózában írt munkában dicsőít. Írt egy *Kádambari* c. regényt is, mely lélektani tartalom nélkül, inkább varázslatokkal és tündérmesékkel teljes, fantasztikus elbeszélés. (Kiadta Peterson, 2-ik kiadás Bombay 1886, angolra fordította Miss *Ridving*, London 1896.)

Banagher (ejtsd: beneger), város Leinster ir tartomány King grófságában a Shannon balpartján, (1901) 2516 lak., élénk gabona- és marhavásárokkal.

Banák *Simon*, l. *Banyák*.

Banale forum (*Báni tábla*), l. *Bán*.

Banalis (a francia *ban* szóból), felhívás, közhírré tevés, kegyúri, főúri, amit a főúr a hűbéresnek bizonyos viszontszolgálat fejében haszonélvezet végett átenged; átvitt értelemben: ami mindenn embernek szabad szolgálatára áll, innen azután ami nagyon közönséges, köznapi s jelentéktelen.

Banalis sedes *(Báni tábla)*, l. *Bán*.

Banán v. *banána* (növ.), l. *Musa*.

Banana, kikötő és kerületi székhely a belga Kongoban, homokos félszigeten a Kongo és az Atlanti-oceán közt, francia és németalföldi konzulátussal. B. és Bona kikötőkbe 1908. érkezett 224 tengeri hajó 582,267 t. tartalommal és onnan távozott 227, 587,865 t.-val. Az előbbiek közül 221,228 t. belga, 140,230 brit, 123,009 francia és 107,796 német eredetü volt.

Banánaevők *(Musophagidae)*, a kakukalakú madarak *(Coccygiformes)* egyik családja. L. *Pizangevőfélék*.

Bananák, kis szigetek csoportja a Sierra-Leone part mellett, a Shilling-fokkal szemben (Nyugat-Afrika). A B. vulkáni eredetüek, termékenyek; igen egészséges az éghajlatuk, azért az angol Sierra-Leone szanatóriumául szolgálnak; a legnagyobb, Banana, 7 km. hosszú, $1^1/_2$ km. széles.

Banán-keményítő, l. *Musa*.

Banán-rost (növ.), l. *Manilakender* és *Musa*.

Banaras, brit-indiai város, l. *Benares*.

Bánat (sportszó), l. *Bánatpénz*.

Bánát, l. *Bánság*.

Bánatbér, l. *Foglaló*.

Banatit. Krassó-Szörény vmegyében Újmoldvától fel egész Vaskőig, illetőleg Bogsánig húzódik egy eruptiv kőzetvonulat, mely hordozója levén ama vidék (Újmoldova, Szászkabánya, Csiklova, Oravicza, Dognácska, Vaskő, Bogsán) nevezetes érctelepeinek, már régebben magára vonta a geológusok figyelmét. Ezen eruptiv kőzetvonulat anyagának kiképződése nagyobbára szemcsés, gránitos, amiért azt a régibb geológusok részint mint szienit-, részint mint gránit-vonulatot írták le. Hozzájárult ehhez még az a körülmény, hogy az erupció korát a legújabb idő-

ben történt részletes kutatásokig nem sikerült meghatározni és e vonulatot általánosan ős eruptiv kőzetnek tartották. Behatóbban tanulmányozta e vonulatot a hatvanas évek elején Cotta B., ki Erzlagerstätten im Banat und in Serbien című munkájában (Wien 1865) bőven foglalkozik ez eruptiv kőzetvonulat anyagával és korával s belátva azt, hogy a régebben alkalmazott nevek nem felelnek meg e kőzetek természetének, megjelölésükre a B. nevet hozta javaslatba. Ezt annál is inkább szükségesnek tartotta, mert korukat a régi geológusok véleményével szemben fiatalabbnak — krétakorbelinek — állapította meg. A B. név tehát mintegy gyüjtőnév mindama kőzetek megjelölésére, melyek a föntemlített eruptiv kőzetvonulat anyagát teszik. Cotta nyomán a B. név a geológiai irodalomban elterjedt és rendesen mint alsó krétakorbeli dioritok, quarcdioritok meg quarc-augitdioritok iratnak le. Legújabban *Rozlozsnik* Pál és *Emszt* Kálmán tisztázták a B.-kérdést és a B.-okat a granodiorit, szienitdiorit, dácit és andezit csoportokba osztották be. V. ö. Adatok Krassó-Szörény vármegye B.-jainak pontosabb petrográfiai és kémiai ismeretéhez. (Földtani Intézet évkönyve XVI.)

Bánátkomlós, l. *Nagykomlós.*

Bánatpénz, az arrha (foglaló, l. o.) egyik alfaja (arrha poenitentialis), mely nem annak, aki kapja, hanem annak a javára szolgál, aki adja. A B.-t adónak a B. fejében joga van az ügylettől visszalépni. Az árveréseknél — hacsak az eladás nem történik azonnali készpénzfizetés feltételével — úgyszintén az árlejtéseknél B.-t kell letenni annak biztosításául, hogy aki az árverésnél vagy az árlejtésben részt vesz, azzal a komoly szándékkal teszi igéretét, hogy ha az övé a legelőnyösebb, akkor a jogügyletet meg fogja kötni és az árverési vagy árlejtési feltételeket teljesíteni fogja. A végrehajtási árverésnél letett B. közönséges értelemben különbözik annyiban a B.-től, hogy a legtöbbet igérő annak feláldozásával még nem szabadul meg azoktól a következményektől, amelyek az árverési feltételeket nem teljesítő vevőt érni fogják. Összegét a biróság határozza meg. Az állam és egyes záloglevél kibocsátására jogosított intézetek, ha ingatlanok árvereztetnek, nem kötelesek B.-t letenni (1908 XLI. t.-c.). L. *Árverés.*

B. (Dont), tőzsdei értelemben az az összeg, amelynek lefizetése fejében az egyik szerződő félnek jogában áll az ily értelemben megkötött üzletet további kártérítés nélkül feloldani. Ime egy konkrét példa: A. elad B.-nek 100,000 korona névértékű 4%-os magyar aranyjáradékot; szállítandó a vevő tetszése szerint 3 hónapon belül 113 koronás árfolyamon, 50 filléres bánatpénzzel (K 113. — *dont* 50). B. tehát jóval a napi árfolyamon felül vásárolta a járadékot ama reményben, hogy három hónap alatt annyival fog emelkedni, hogy nyereséggel túladhat rajta; de ha számítása nem üt be, akkor lefizeti a 100 koronánkinti 50 filléres B.-t és lemond az üzletről.

B. (bánat), mint *sportszó*, az a pénzösszeg, amelyet ama lóért kell fizetni, amelyet egy meghatározott versenyre neveztek, de nem állítottak starthoz.

Bánatvásár, bánatpénz lefizetése ellenében egyoldaluan megszüntethető adásvétel, l. *Bánatpénz.*

Banauzia (gör.), alacsonyrendű, kézműves munka, kézi eszközökkel való foglalkozás, ellentétben a tudományokkal és művészetekkel való foglalkozással; innen a művészetnek és a tudománynak kézművesszerű üzése.

Bana vár, a tatárjárás után emelt kővárak közül való erősség. Nyitra vármegyében feküdt. Lakosai 1258. a zobori apátságtól sikertelenül akarták elperelni Krakován földrészt. A várispánságnak udvarbirája vagy más tisztviselője lehetett 1725. Mihály fia Mihály s ezért nevezhették Bananemzetségbelinek; különben ezt a nemzetséget oklevelesen nem lehet igazolni. V. ö. *Karácsonyi*, Nemzetségek, I. 195.

Banbridge (ejtsd: benbrids), város Ulster ir tartomány Down grófságában, a Bann mindkét partján, (1901) 5006 lak., jelentékeny kémiai és vászoniparral.

Banbury (ejtsd: benbörri), város Oxford angol grófságban, a Cherwell mellett (1901) 12,967 lak., gazdasági gép-, zsákvászon-, sajt- és sörgyártással. Közelében 1469. Warwick grófja legyőzte IV. Eduárdot. 12 km.-nyire É.-ra Edgehillnél 1642. Pfalzi Ruprecht ütközött meg Essex gróffal. B. mellett egy római amfiteátrum és egyéb régiségek találhatók. V. ö. *Beesley*, History of B. (1842),

Banc (ejtsd: benk), angol törvénykezési nyelven a birák padját jelölik e szóval. *The court in B.*: a biróság teljes ülése, mikor az egyes birák által hozott határozatokat vizsgálják felül részint új esküdtszéki eljárásra szóló indítványok (new trial), részint úgyn. fenntartott vizsgálatok alakjában (reserved points). A new-yorki perrend szerint az egyes birák is provokálhatnak teljes ülésbeli határozatot. A teljes neve «general term».

Bancalari, *Gustav* (írói álneve: *Abani Carl)*, nyugdíjazott ezredes, író, szül. Linzben 1841. Részt vett az 1866-iki háboruban. Említendő művei: Im Lager der Franzosen 1870—71. (1871); Der Volkskrieg in Frankreich (1871); Der militärische Dienststil (1873); Quellen d. österreichischen Kriegs-Geschichte (1871); Unter den Fahnen Österr.-Ungarns (ezt a többedmagával írt munkát magyarra is lefordították, Franklin-társulat); FM. Radetzky (1892); Studien über die österr.-ungar. Militär-Karto-Geographie (1894); Viribus unitis (1898).

Bancel (ejtsd: bañszell), *Baptiste François Desiré*, francia politikus, szül. La Mastre-ban 1822 febr. 2., megh. u. o. 1871 jún. 23. Ügyvéd lett és 1849. mint képviselő a szélső párton szerepelt. III. Napoleon az államcsiny után száműzte. Ekkor Brüsszelbe vonult, ahol felolvasásokat tartott. V. ö. Études historiques et littéraires; Les harangues de l'exil (Bruxelles 1863, 3. köt.). 1859-ben visszatérhetett Párisba és 1869. u. o. ellenzéki programmal képviselőnek választották. 1870-ben betegsége miatt magánéletbe vonult. Egyéb művei: Les révolutions de la parole (Paris 1868) és Hist. des révolutions de l'esprit français (u. o. 1878).

Banchieri (ol., ejtsd: bankiéri), bankárok. Igy nevezik gúnyolódva a nyilvános tereken, fapadokon *(banchi)* alvó lazzaronikat.

Banco (ol.) a m. bank, ma *banca*. De jelenti azt a valósággal ki nem vert, hanem csak számfeltételben megállapított pénzegységet is, amelyben a nagyobb bankok régebben számoltak és fizettek. Ily képzelt pénz megállapítását a kereskedelemben az a körülmény tette szükségessé, hogy igen sok kopott, megcsonkított, vagy szándékosan hamisított tehát nem teljes értékű pénz volt forgalomban; a kereskedők tehát kénytelenek voltak olyan pénzértékekben, bankvalutában számolni, amely független volt a valóságos, de megromlott pénzértéktől. Különösen elterjedt és a nagykereskedésben sokáig volt használatban a hamburgi bankvaluta = $^1/_8$ spezies-tallér, amelyből kezdetben 9, később $9^1/_4$ tartalmazott egy kölni márka színezüstöt. Eszerint kezdetben 27, később $27^3/_4$ márka-B. vagy B.-márka vétetett 1 kölni márka színezüsttel egyenlőnek. A márka-B. éppen úgy oszlott 16 shillingre, a shilling pedig 12 pfennigre, mint a pénzül kivert márka. Értéke 1·264 hamburgi márka jól kivert folyópénznek, v. mai 1·5135 német birodalmi márkának felelt meg. [illegible] márka B. = 500 g. színezüsttel. Az új német birodalmi értéknek 1873. történt behozatala óta a B.-ban való számítás megszünt, most már a bankok is a birodalmi értékben vezetik számláikat. Svédországban 1874-ig 8 tallér B. = 3 ezüst tallér a M. 1·59 = 12 tallér svéd folyópénz.

Banco, *Nanni d'Antonio di*, olasz szobrász, szül. 1373 körül, megh. 1420 körül. Mesterével, Niccolò d'Arezzóval és Donatellóval dolgozott a firenzei székesegyház szobrászati díszén. A székesegyház homlokzata számára készítette el Lukács evangélista ülő szobrát (ma a szentélyben); a firenzei Orsanmichele templom számára Szt. Eligius és Szt. Fülöp szobrát és négy szent (Quattro coronati) szoborcsoportját. Művei közül a legvonzóbb ez utóbbi szoborcsoport alatt levő dombormű, szobrászműhely ábrázolásával, valamint a székesegyház északi kapujának ormában levő dombormű, mely Máriát és Szt. Tamást ábrázolja (Madonna della cintola). B. a firenzei renaissance-szobrászatot megelőző mesterek közé tartozik.

Banco rotto (ol.), eredetileg a középkorban Olaszországban és Franciaországban is azt a befogadott eljárást jelentette, mely szerint a fizetésképtelenné vált pénzváltónak padját (banco) és asztalát a nyilt piacon hatóságilag széttörették. Később olaszul általában a vagyonbukást vagy csődöt jelenti. A szó átment több európai nyelvbe is: így innen ered a német *Bankerott*, a francia *banqueroute*, az angol *bankruptcy*. L. *Csőd*.

Bancroft, 1. *George*, északamerikai történetíró és diplomata, szül. Worcesterben (Massachusettsben) 1800 okt. 3., megh. Washingtonban 1891 jan. 17. 1821-ben hosszabb utazást tett Németországban, hol Göttingenben és Heidelbergben tanult, meglátogatta Goethét és számos kitünőséggel ismerkedett meg; azután visszatért Amerikába és Cogswell társaságában Northamptonban saját tanintézetét, a Round Hill-főiskolát, nyitotta meg (1823). Ezen időben adta ki Heeren: Ideen über Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt c. művének fordítását. Később kizárólag az Egyesült-Államok történetének és a politikának szentelte idejét. 1838-ban van Buren elnök a bostoni kikötő fővámigazgatójává, 1845. pedig Polk elnök tengerészeti miniszterré nevezte ki, mely állásban a washingtoni csillagdát alapította. 1846-ban ősszel Polk rendkívüli követ minőségben Angliába küldte, hol 1849-ig tartózkodott. 1850 óta idejét kizárólag a nagyszabású History of the United States c. művének befejezésére használta föl (Boston 1834—74, 10 köt.; újabb kiadás 1883—85, 6. kötet; németül Leipzig 1847—1875, 10. köt.). Folytatásként jelent meg: History of the revolution of North America (Boston 1855, 3 köt.; német. Leipzig 1852—64, 5 köt.). Továbbá: History of the formation of the constitution of the United States. (1882, 2 köt.) és Abrah. Lincoln (1866). 1867 májusban Johnson elnök követté nevezte ki Berlinbe, mely állásában az Észak-Német szövetséggel kötött ú. n. *Bancroft-szerződésekkel* a német kivándorlók viszonyait szabályozta. 1874 július újra visszatért Washingtonba. Életrajzát megírta *Dyer* (1891).

2. *B., Hubert*, északamerikai történetíró, szül. 1832 máj. 5. Ohio államban, könyvkereskedést nyitott San-Franciscoban (1852). U. o. 40,000 kötetnyi könyvtárt gyüjtött, nagyobbrészt Miksa mexikói császár hagyatékából, mely leginkább Amerika régi történetére vonatkozó műveket tartalmaz. Egész sereg munkatárs segélyével két nagyszabású művet dolgozott ki. Az elsőnek címe: The native races of the Pacific States (New York 1875—76. 5 köt.), a másik 40 kötetre tervezett mű, címe: History of the Pacific States of North America (San Francisco 1882—91.). Ezután két új terjedelmes munkába fogott: Cronicles of the builders of the Commonwealth (1892 óta) és Narrative and critical history of America, melynek első kötete Kolumbus utazásait, II. kötete a spanyol felfedezéseket, III. kötete a későbbi felfedezéseket írja le.

3. *B., Richard*, canterburyi érsek, a puritánok elkeseredett ellenfele, szül. Franworthban, Lancashireban, 1544 szept., megh. 1610 nov. 2. Tanult Cambridge-ben, hol 1567-ben baccalaureus artium, majd 1570-ben magister artium címet nyert. 1575-ben Cambridge-megyében Teversham-ben igazgató, majd 1585-ben a londoni Szent Pál főtemplom pénztárosa lett. Ugyanebben az évben hittudori címet is nyert. Fokozatosan menvén fölfelé, 1597. londoni püspökké szentelték fel s mint ilyen ő részesítette utolsó lelki gondozásban Erzsébet királynőt. 1604 október havában canterburyi érsekké, majd 1606. az oxfordi egyetem kancellárjává nevezték ki. B. különösen mint hitszónok és államférfiú vitt nagy szerepet és éber kormányzója volt saját egyházának.

Bancroft-szerződések, l. *Bancroft* (1).

Báncsipkés, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 662 tót lak.; u. p. Felsőszalatna, u. t. Alsóozor.

Band *(Bandi)*. Régi magyar személynév, melynek Bandi alakját ma az András kicsinyítésének veszik. A helynevek közt a veszprémi Bánd s a marosszéki Mező-Bánd származnak ezen személynévtől. Legrégibb nyomait e névnek 1138-ban találjuk, a dömösi prépostság szolgaszemélyzete közt, Bandi alakban. (Mon. Strig. I. 91. 92.)

Bánd, kisk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1900) 756 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Herend. Határában Essegvár romjai.

Banda (ol., a. m. társulat). 1. Neve a katonáskodást üzletszerüen végző harcosok által a XIV. és XV. sz.-ban Francia-, Olasz- és Németországban szervezett katonai testületeknek, melyeket a hadakozó felek bizonyos időre hadi szolgálatra fogadtak fel. A B. abban különbözik a később keletkezett condottieriktől, hogy amaz a legénység szövetkezése volt és e szövetkezet maga választotta tisztjeit, míg a condottieri csapatokat valamely vállalkozó főtiszt gyüjtötte össze és ennek zsoldjában álltak, aki aztán csapatját lehetőleg jövedelmezően iparkodott értékesíteni. A B.-k fegyelem hiánya miatt többnyire igen megbizhatatlan, garázdálkodó s békében, amikor keresetük nem volt, rablásból tengődő csapatok voltak. Már a XV. sz. végén mindenütt üldözték és irtották őket. Mátyás királyunk seregének magva cseh B. volt, de a lángeszű király tehetetlen utódai alatt a fekete sereg valódi B.-kra mállott szét megint, amelyek vagy megsemmisíttettek, vagy külföldre vándoroltak. L. *Fegyveres bandák, Básibozuk, Csunguzok*.

2. *B.*, több személynek szövetkezése bizonyos nemű bűncselekmények elkövetésére, amely cselekmények száma, elkövetésük ideje és helye előre meghatározva nincs (bűn-B.). A B. rendszerint lopások elkövetésére alakul s a tételes törvények a bűn-B. megalakítását v. más elkövetési cselekedet nélkül is büntetik vagy pedig csak az elkövetett cselekmény büntetési tételét emelő körülménynek tekintik. A magyar btő törvk. 336. § 3. pontja értelmében a lopott dolog értékére tekintet nélkül bűntett a lopás, «ha elkövetésénél rabló- vagy tolvajszövetségnek két vagy több tagja működött közre» s a btő novella (1908. XXXVI. t.-c.) 49. §-a értelmében ennek a lopásnak büntetése aszerint, hogy a lopott dolog értéke a 200 K-t meghaladja-e v. nem, 5 évig terjedhető fogház, illetve börtön.

3. *B.*, azelőtt komoly — nem kicsinylő célzatu — neve a zenekarnak, főként fúvó-együttesnek. Olaszországi zenekarokban B.-nak mondják a rézfúvó- és ütőhangszerek kórusát, azonkívül némely operában a szinpadon működő második zenekart.

4. *B.*, máskép *Duna*, kártyaműszó a ferbliben. B.-ja van a játékosnak, ha mind a négy kártyája egy színből van. A B. értéke függ az azt alkotó kártyák értékétől; ha két játékosnak van egyszerre B.-ja, az a nyerő, kinek kártyái szemre nézve nagyobb értéküek. Pl. a zöld hetesből (7), kilencesből (9), alsóból (10) és felsőből (10, összesen tehát 36) álló B.-nál többet ér a makk tizesből (10), alsóból (10) királyból (10) és disznóból (11, összesen tehát 41) álló.

Banda, 1. Az indiai brit Nordwest-provinces Allahabad diviziójának egyik kerülete 706,000 lak.—2. *B.*, a hasonló nevű kerület fővárosa, sok hindu templommal. Lakosainak száma 23,000, (1910). — 3. *B.*, afrikai vidék, l. *Dar Banda*.

Banda, 1. a Banda-szigetek (l. o.) ázsiai bennszülött népe; őseik valószinüleg pápuák. A mai nemzedék pápuák, malájiak, arabok és hollandiak összeházasodásából ered. Igen erőteljes, de erőszakos emberek, akik egymás közt folytonos civakodásban élnek. Teljesen önállók, fejedelmük nincs, egyedül a vének tanácsa gyakorol némi befolyást a közéletre. — 2. *B.*, egy a felső Nilus vidékén élő afrikai néger nép neve.

Banda *Marci*, cigányprimás szül. Váczott 1847.; atyja még Bihari bandájában játszott. A korán árván maradtat Rácz Pali vette gondjaiba és negyedszázad óta a fővárosnak népszerű cigánya, aki a régi magyar nótákat utólérhetetlenül szépen és egyszerű bensőséggel játsza. Fiaival egész primás dinasztiát alapított. 1903 őszén a népszinházi cigányversenyen egyik első díjat nyerte.

Bandage (franc., ejtsd: bañdázs), 1. kötözés; 2. sebkötés; 3. védőkötés, melyet (enyhe feltételekkel vívott) párbajnál a veszélyeztetett helyekre (nyakra, hónalja, hasra) alkalmaznak. *Bandagiste*, kötőszereket készítő és árúsító.

Bandaisan, vulkán Japánban, Hondo szigetén, a «fossa magna»-nak nevezett tektonikus árok D.-i partján, 1840 m. Egyike a Föld legborzalmasabb vulkánjainak és Krakatoa-tipusú működést mutat. Híressé lett 1888 júl. 15-iki kitörésével, amikor is, miután a VIII. sz. óta nem működött, szokatlan hevességgel tört ki. Hosszú ideig tartó, mennydörgésszerű zaj után szétrobbant a vulkánnak Kobandai nevű csúcsa, 1300 m. magasra vetette fel a port és gőzt, óriási szikladarabokat dobált szét, majd hamu- és iszapeső következett, de a lávaömlés egészen elmaradt. Hasonló kitörései vannak New-Zeeland szigetén a Taravera vulkánnak is.

Bandakai fibre, háncsrost, l. *Abelmoschus*.

Bandama, folyó a francia Elefántcsont-gyarmatban; a Fehér- és Vörös-B. összefolyásából ered, amelyek Tombo közelében találkoznak. DK.-nek, a Szini fölvétele után egyenesen D.-nek folyik és Grand-Lohounál torkol.

Bandan-nyomat v. *bandhana-nyomat*, l. *Színnyomás*.

Banda Oriental, l. *Uruguay*.

Bandar, l. *Mazulipatam*.

Banda-szigetek, a Molukkok egyik csoportja, Amboina hollandus kerületben, Ceramtól DK.-re. Valamennyi vulkánikus eredetü, a vulkánok, pl. a Gunnung Api, ma is működnek. Két legnagyobb szigete a Nagy-Banda v. Lontor és a Neira, amelyeknek területe a többi apró szigettel együtt 42 km², lakosainak száma pedig 9400, s így a népsűrűség 224. A földrengések igen gyakoriak. Klimája forró, de nem egészségtelen; a növényzet nagyon dús, különösen fontosak a 6—9 m. magas muskatály- v. szerecsendiófa-ültetvények, (Myristica moschata), amelyeknek termelését a hollandus kormány a XVII. sz.-ban a B. monopóliumává tette, s az összes más szigeteken megsemmisítette emiatt az ültetvényeket. A monopólium a rabszolgaság eltörlésével együtt ért véget 1873. Fővárosa *Banda* város, Neira sziget D.-i partján, jó kikötővel. A B.-et a portugál Antonio de Abroa fedezte fel 1512. A portugáloktól 1599. a hollandusok foglalták el, kegyetlen mészárlások árán, 1796. angol kézre kerültek, de 1815 óta ismét a hollandusok birtoka. Itt gyilkolták meg 1879. *Cadell* F. (l. o.) angol utazót.

Bandeira, port. államférfi, l. *Sá da Bandeira.*

Bandel *Ernst von*, német szobrász, szül. Ansbachban 1800 máj. 17., megh. 1876 szept. 25. Münchenben, Nürnbergben és Rómában tanult, 1827—34. Münchenben dolgozott, 1834. Berlinben, majd Detmoldban telepedett le. Híres műve Arminius emlékműve a Teutoburgi erdőben (Grotenburg). Az 57 m magas, nagyszabású, de nem éppen kiváló emlékmű, mely kupolás épület fölött Arminius rézből domborított szobrából áll, 1830 óta foglalkoztatta B.-t, de csak 1875. fejeződött be teljesen.

Bandelier (ejtsd: bandelié), széles szíj, melyet a balvállról a jobb csípő felé átalvetve karabély, töltény-táska, kard stb. hordására használtak és használnak némely hadseregben még ma is. Nálunk a lovasított csapatok «kartus» név alatt dísz- és szolgálati jelvény gyanánt használják. A XVII. sz.-ban és a XVIII. sz. elején a gyalogos B.-ján 12—20 egy-egy töltésre való lőport tartalmazó szelence, valamint a gyujtóserpenyőbe való puskaporral megtöltött lőporszaru és a golyózacskó (patrontáska) csüngött.

Bandelkhand, l. *Bundelkhand.*

Bandelkhandi v. *bundela*, E.-i Brit India hasonló nevű tartományának lakói, mintegy 30 törzsre oszolva.

Bandello, *Matteo*, olasz író, szül. Castelnuovo-ban minden valószínűség szerint 1485., megh. valószínűleg 1561. A Domonkos-rendbe lépett, de úgy látszik, élete java részét utazgatással töltötte. Midőn 1525. a spanyolok elfoglalták Milanót, ő és apja, kik francia-pártiak voltak, elvesztették összes vagyonukat, s ekkor B. egy mecenásával, Cesare Fregosoval Franciaországba ment, hol II. Henrik király 1550. agen-i püspökké nevezte ki. B. a XVI. sz. legkiválóbb olasz novellistája. Novelle c. gyüjteménye 214 elbeszélést tartalmaz, melyek mindegyikét a kor történelmére nézve igen érdekes ajánló levél előzi meg. B. eleven, könnyed elbeszélő, e tekintetben mindjárt Boccaccio után következik. Azonban nála is gyakori a trágár történet, melyek miatt kortársai, tekintve egyházi állását, gyakran erős támadásokkal illették. Novellái mind eredetiben, mind fordításban sokáig igen kedves olvasmánya voltak a közönségnek és sűrűen felhasznált forrása számos írónak. Shakespeare Romeo és Julia tárgyát belőle merítette.

Bande noire (ejtsd: bañd noár). 1. öltözetük szerint feketéknek nevezett zsoldos csapatok, minők több izben voltak a francia királyok és az ezek ellen harcoló fejedelmi főurak zsoldjában. — 2. Igy nevezték a nagy francia forradalom idejében a telekspekulánsok ama csoportját, mely a lefoglalt egyházi és nemesi birtokokat potom áron megvásárolta. E gúnynévvel azért illették őket, mert ezek a kalmárlelkű vállalkozók a történeti nevezetességű épületeket elpusztították, vagy profán célokra alakították át. V. ö. *De Viel-Castel*, Hist. de la restauration, II. 262.

Banderesi (a. m. zászlóvivők, más néven *caporioni)*, a XIV. sz.-beli római vadászegyesületek vezetői, kik Rienzi alatt a helyreállított köztársaság kormányzói valának. Különösen a zsoldos kapitányok és a nemesek ellen harcoltak. 1407-ben önként feloszoltak. V. ö. *Gregorovius*, Gesch. der Stadt Rom, VI. köt. 387—567.

Banderiális hadsereg, l. *Bandérium.*

Banderilla (sp., ejtsd: —illja), zászlócskát jelent, főkép a bikaviadaloknál használt díszes vetőnyilak zászlócskáit. Innen nevezik a bikaviadalok szereplőinek nyílvető és vörösposztót lobogtató csoportját is *banderillero*-nak (ejtsd: illjero).

Bandérium, az egyugyanazon zászló alatt harcra kelő vitézek hadcsapata Árpád-házi királyainktól 1848-ig. Maga a szó középlatin s az olasz bandero-, bandiera-tól (a. m. zászló) származik. A banderiális rendszer teljes kifejlődése Zsigmond király korára esik, aki 1433-iki, ill. 1435-iki végzésével, melyhez aztán az 1454-iki II. t.-c. járult, a honvédelem alapjává tette. E törvények szerint: 1. a *király* az általa (földbirtok-használattal) díjazott várőrségeken kívül köteles volt még állandóan 1000 lovasból álló *királyi* B.-ot a saját költségén tartani. Ezenkívül háború esetén a királynak még több — a szükségnek s a királyi jövedelmeknek megfelelő számú — B.-ot kellett a saját költségén kiállítania. 2. A *királynénak* is, az általa élvezett jövedelmekből, állandóan fegyver alatt kellett tartania B.-át. 3. A *zászlós urak* B.-tartási költségeik fejében készpénzből v. sóból álló évi járadékot kaptak. 4. *Az egyházi és világi főurak*, jövedelmüknek megfelelő számú fegyvereseikkel, csakis akkor képezhettek külön B.-ot, ha régebben — Zsigmond király idejéig — legalább 400, később pedig 50 lovas-harcossal voltak képesek kiállani. 5. A vmegyék B.-ába a nemesek által jobbágyaik száma arányában kiállított fegyveresek, az ú. n. *telek-katonaság* (militia portalis) tartozott; ez nevét onnan vette, hogy a kivetésnél a jobbágytelkek (porták) számát vették tekintetbe; a vmegye zászlója alá gyülekeztek végre a *személyesen fölkelt nemesek* is. 6. A *városok* B.-ai, amelyek főleg várak őrizetére rendeltettek. A banderiális rendszert Mátyás király rendítette meg azzal, hogy szívesen vette, ha a B. kötelezettség teljesítése helyett évi járadékot fizettek a királyi kincstárba. Az ekként befolyt jövedelmet a király zsoldos hadának tartására fordította. A Jagello-házbeli királyok csak annyiban követték Mátyás példáját, hogy a váltságot elfogadták, ezt azonban nem fordították állandó katonaság tartására, hanem eltékozolták.

Habsburg-házbeli királyaink alatt majdnem két századon át a régi banderiális rendszer alkalmaztatott, rendszertelenül, csakis a pillanat követelményeit tekintetbe vevő módosításokkal. 1715-ben végre az állandó hadsereg felállítását iktatták törvénybe, de azért az ez évi VIII. t.-c. szerint: a nemesek továbbra is az ország védelméért vitézkedni s *személyesen* felkelni, illetőleg B.-aikat kiállítani és *kivezetni* tartoznak. E törvénycikk azonban nem jelölte meg közelebbről, hogy e kötelesség kiket és mily mértékben illet, amiért is mikénti értelmezése fölött már az 1741-iki országgyűlésen hevesen vitatkoztak. Az 1764-iki országgyűlésen Koller báró, kir. személynök, a felkelési kötelezettségnek készpénzben leendő megváltását javasolta, de a rendek egyfelől nem akartak még több pénzt áldozni a teljesen osztrák szellemben vezetett haderő szapori-

tására; másfelől azonban a rendes évi járulékok fizetését már azért is megtagadták, mert első lépésnek tekintették a nemesség megadóztatására. Az 1848-iki országgyűlés úgy az adófizetési, mint a személyes katonáskodási kötelezettséget az ország *minden* lakosára, tehát a nemességre is kiterjesztvén, ezzel együtt a B.-ok felállítására vonatkozó kötelezettséget is megszüntette. — B. napjainkban az a polgári s egyszersmind katonai jellegű parádé, mikor ünnepies alkalmakkor, pl. koronázás, jubileum, beiktatás, követválasztás s más ehhez hasonló alkalmakkor, bizonyos válogatott csapat magyar díszöltözetben, lóháton, ódon fegyverekkel, esetleg csatlósokkal és apródokkal, históriai jelmezekben nyilvánosan megjelenik. Ezekben, ha a rendezők által megállapított szertartásra vonatkozó szabályokat megtartja, rendszerint bárki részt vehet.

Irodalom. Keresztúry, De veteri inst. rei mil. hung., Wien 1790; Bárdossy, Animadvers. hist. crit. dipl. in opus de insurrectione nob., Buda 1792; Cziráky, Conspect. Juris Publ. T. II. pp. 123—143; Horváth Mihály, A m. honvédelem tört. vázlata; Piringer, Ungarns Banderien, Wien 1810—16; Meynert, Geschichte d. ung. Kriegswesens, u. o. 1875; Bárczay, A hadügy fejlődésének története, Budapest 1895; Czimer K., Az Árpádkori várkatonaság beolvadása a B.-os seregbe (Felolv. a M. Tört. Társulatban 1911 jan.).

Banderole (franc.), 1. jelmondattal v. névvel ellátott lebegő szalag; látható képeken, gobelineken és dombormüveken a középkorban s a XVI. sz.-ban. — 2. *B.*, dárdára tűzött zászlócska a XI—XVI. sz.-ban. — 3. *B.*, püspöki pásztorbotokra akasztott fátyol (sudarium). — 4. *B.*, fegyver- és tölténytartószijak; nemkülönben kürtbojt. — 5. *B.*, adóköteles árúk csomagolásánál használt, bélyeggel ellátott olyan papirhüvely, illetőleg papirszalag, mely arra szolgál, hogy az illető tárgy után járó adó lefizetését bizonyítsa. Használják gyártmányi adóknál.

Bandi, régi magyar személynév, l. *Band.*

Bandiagara, Nyugat-Afrikában a franc. Niger-tartomány egyik kerülete, azonos nevű fővárossal.

Bandiat (ejtsd: bándiá), Franciaország folyója; Haute-Vienne départementban ered, átfolyik Dordogneba és azután Charenteba; ez utóbbiban mészkőterületre jut és Marthon alatt vizének nagyobb része földalatti üregekben (Gros-Terme, Chez-Roby, Gouffry) vész el; a Caillère-üregen túl csak nagyobb esőzések után jut el Agrisig, ahol azután a hasonló jellegű Tardoire-ral (l. o.) egyesül.

Bandiera, 1. *Attilio* és *Emilio*, velencei előkelő családból származó két testvér, kik Nápoly ellen intézett csinyük és sorsuk által lettek hiresekké. Atyjuk, B. Francesco (l. *B.* 2.), osztrák ellentengernagy volt. Két fia azonban, mindkettő osztrák tengerésztiszt, atyjukétól eltérő politikai elveket vallottak. *Attilio* (szül. 1817) és *Emilio* (szül. 1819), a szabad és egységes olasz köztársaságért rajongtak. 1842-ben levelezésbe léptek Mazzinival és összeesküvést szőttek. 1844 jún. Korfu-ból néhány bajtárs kiséretében kikötöttek Kalabriában abban a reményben, hogy a nép már eljövetelük hirére is fegyverhez fog nyulni. Ámde bizonyos Boccheciampe elárulta őket és a nápolyi kormány embereivel elfogatta. 1844 júl. 25. B. Attilio s Emilio és 7 társuk Cosenzában kivégeztettek. V. ö. L. *Ricciardi*, Storia dei fratelli B. e consorti (Firenze 1863); *Pierantoni* R., Storia dei fratelli B. (Milano 1909).

2. *B. Francesco,* báró, osztrák ellentengernagy, szül. Velencében 1785 máj. 24., megh. u. o. 1847 szept. 16. Mint tengerészhadapród 1801. lépett az osztrák tengerészetbe, honnan azonban már egy év mulva a francia hadtengerészet szolgálatába lépett. 1806-ban a párisi béke után mint sorhajóhadnagy ismét visszavétetett és mint ilyen 1817. Leopoldina osztrák főhercegnőt kisérte Braziliába. Buzgó és hű szolgálataiért (harcolt a görög kalózok ellen vívott összeütközésekben is), valamint 1830. a marokkóiak elleni harcokban szerzett érdemeiért fokonkint előléptettetvén, 1839. mint ellentengernagy az osztrák középtengeri hajórajt vezényelte, mely az angol hajórajjal 1840. őszén egyesülvén, Beirutot bombázta és a St. Jean d'Acre-i szerencsés ütközetet vívta. Fiai, Attilio és Emilio sorhajóhadnagyok által (l. *B.* 1.) kompromittáltatván, állásától felmentetett és nyugalomba helyeztetett. Fiainak kivégeztetése után kedélybeteggé lőn s mint ilyen halt meg Carponade birtokán, Velence mellett.

Bandière (franc. ejtsd: bandjer), zászló; valamely seregrész arcvonala.

Bandikut-félék *(Peramelidae),* a sokfogú erszényesek *(Polyprotodontia)* egyik családja. Idetartozik az *orrmányos bandikut (Perameles nasuta* E. Geoffr.), mely Ausztrálián kívül Új-Guineában is előfordul; kifejlődött állapotban 50 cm. hosszú, ebből farkára esik 12 cm. Idetartoznak az *erszényes borzok* (l. o.) is.

Bandinelli, *Baccio* (tkp. *Bartolommeo),* olasz szobrász, szül. Firenzében 1493 nov. 12., megh. 1560 febr. 7. Rustici tanítványa, főleg Michelangelo hatása alatt fejlődött és a nagy mesterrel vetélkedve, annak nagyszerüségére törekedve alkotta müveit. A Medici-család pártfogása nagy megbízásokban részesítette, de legnagyobb műve, Hercules és Cacus óriási márványcsoportja, melyet 1534. állítottak föl a firenzei Palazzo Vecchio előtt, túlzott torzképe Michelangelo művészetének. B. művészetét jóval kedvezőbb oldalról mutatja be az a prófétákat és szenteket ábrázoló 88 dombormű, melyeket a firenzei székesegyház szentélyének korlátján készített (24 dombormű az Opera del Duomóba került). Ezekben, valamint fönnmaradt rajzaiban ízléses, találékony, termékeny képzeletü művész munkáit ismerjük föl. Giovanni delle bande nere emléke, melyet I. Cosimo herceg megbízásából készített, befejezetlenül áll a firenzei S. Lorenzo templom előtt.

Bandini, 1. *Angiolo Maria,* olasz bibliográfus, szül. Firenzében 1726 szept. 25., megh. u. o. 1803 aug. 1. 1747-ben mint a volterrai püspök titkára Bécsbe került. 1750-ben Firenzében a Marucelli-könyvtárnak felügyelője, 1756. pedig a Laurentiana-könyvtárnak főfelügyelője lett. Fő műve a mintaszerű Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Mediceae Laurentianae (Firenze 1764—93, 11 köt.). Kiadta Kallimachos, Nikander, Musaeos, Arasos, Theognis, Theophrastos stb. műveit is.

2. *B., Sallustio Antonio,* szül. 1677., megh. 1760., nemzetgazda; Discorso economico c. műve, melyet 1737. írt, azért érdekes, mert itt kifejtett nézetei

rat csaknem hasonlítanak a később fellépő fiziokraták jeleihez (l. Fiziokrata mus); ez a munka azonban nem gyakorolhatott befolyást a fiziokrata csoport keletkezésére, mert csak szerzőjének halála után 1775 látott napvilágot. Discorso sulla Maremma Sienese c. munkájában a sienai mocsarak kiszárítására adott életrevaló tervet.

Banditák (ol. *banditi*), olyfajta rablók és gyilkosok, akik kijelölt személyek megölését űzik mesterségben. Az olaszoknál eredetileg *számüzöttet* jelentett s ez értelemben Dante is *bandito* volt. Csak később nevezték így a szegény-legényeket, akik egymással a céhekhez hasonlatos egyesüléseket alkottak, melyeknek határozott törvényei és rendszabályai voltak. A XVI. sz. végén V. Sixtus pápa rövid időre elnyomta a B.-at, de csakhamar ismét elszaporodtak. Nem ritkán politikai célokra is felhasználták őket, különösen a reakció szolgálatában. Az olasz közbiztosság javulásával ugyan háttérbe szorultak, de teljesen elnyomni máig sem tudták őket. A B. és egyáltalában a fölbérelt gyilkosok eufemisztikus neve a mai Olaszországban *bravi* (vitézek). L. még *Camorra*, *Mafia*, *Briganti*.

Bandjermassin, l. *Bandzsermasszin*.

Bándlow *Heinrich*, német, plattdeutsch író, szül. 1855 ápr. 14 Tribseeben; eleinte tanító volt, most kizárólag az irodalmat műveli. Greifswaldban él és Fritz Reuter leghivatottabb utódjának tartják. Számos elbeszéléskötete közül nevezetesebbek: Stratenfegels (1896—1902, 5 k.); Lustig Tügs (1904—8, 3 k.); Ut min käk (1909); regényei: In'n Posthus (Leipzig 1906); Aus allen Strassen (1910).

Bandoeng *(Bandung)*, helység Jávában, a középjávai ültetvények főhelye.

Bándol, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1900) 374 horvát és német lak., postahivatal; u. t. Rohoncz.

Bandola (sp. *bandolon*, *bandora*, *bandura*), a lanthoz hasonló hangszer, több-kevesebb acél-, vagy bél-húrral. Hasonló hangszerek a pandora vagy pandura, pandurina, mandora, mandola v. mandura, mandoer. Mindegyik azonos a mandolinnal (l. o.).

Bandolin (ném.), l. *Birs*.

Bandols (ejtsd: bándoll), község Var francia départementban, a Földközi-tenger öblénél, vasút mellett, (1906) 1975 lak., akik jó borokkal és déligyümölcsökkel űznek élénk kereskedést; hordóipara jelentékeny.

Bandon (vagy *Bandonbridge*, ejtsd: bendnbridzs), város Munster ír tartomány Cork grófságában a B. partján, (1901) 2830 lak., jelentékeny vásárokkal, szeszgyártással, bőr- és pamutiparral.

Bandoska (*Boboa*), cseh nemzeti hangszer, mely nem egyéb, mint üvegkorsó bőrrel behúzva s rajta néhány húr kifeszítve; ezek nedves kézzel érintve a nagy bőgőhöz hasonló hangot adnak.

Bandouliére (franc., ejtsd: bañduliét), l. *à la bandoulière*.

Bandtke (lengyelesen *Bandtkie*), 1. *György Sámuel* (Jerzy Samuel), történetíró és bibliografus, német keresk. fia, szül. Lublinban 1768 nov. 24., megh. Krakóban 1835 jún. 11. Tanult Boroszlóban, Halléban és Jénában; éveket töltött mint nevelő Ozsarowszky Péter gróf családjánál Varsóban, Drezdában, Berlinben és Szent-Pétervárt; 1798-ban Boroszlóban a lengyel nyelv tanára lett egy gimnáziumban, később gimnáziumi igazgató; 1811-től kezdve pedig a krakói egyetemen könyvtáros és a bibliografia tanára. Írt egy kis lengyel-német és öccse közreműködésével egy lengyel-francia-német szótárt (Boroszló 1806), lengyel nyelvtant németek számára (u. o. 1808). Maradandó becsüek alapos tudományos munkái, amelyek közül a legfőbbek: Dzieje narodu polskiego (A lengyel nép története, 2 köt. Breslau 1810., 2-ik kiad. 1820., 3-ik 1835); Historya drukarń Krakowskich (A krakói nyomdák története, Krakó 1815) és ennek nagyobb terjedelemben való átdolgozása, Historya drukarń w Polsce i Wielkiem Ksiestwie Litewskiém (A lengyelországi és litván-nagyfejedelemségi nyomdák története, 3 köt., Krakó 1825—26).

2. *B. János Vince*, az előbbinek testvéröccse, szül. Lublinban 1783., megh. Varsóban 1851. Jogtanár volt Varsóban; munkái: Jus Culmense (Varsó 1814), Jus polonicum (Boroszló 1831) és Historya prawa polskiego (A lengyel jog története, Varsó 1850).

Bandung, l. *Bandoeng*.

Bandusia (*Bandusiae fons*), forrás, melyet Horatius énekelt meg (Od. III. 13) és amely Sabinum nevü birtoka mellett a Digentia (ma Licenza) völgyében volt.

Bandzsa, l. *Kancsalság*.

Bandzsara, középindiai nomád törzs. Egyetlen, de monopolizált foglalkozásuk, hogy ökörkaravánjaikkal gabonát szállítanak. Állandó lakóhelyük nincsen és külsejük is a cigányokra emlékeztet. Karavánjaikban olykor több ezer ökör van. Minden karaván külön törzscsoport, melynek élén választott és korlátlan hatalommal felruházott, de amellett letehető főnök áll. Számuk mintegy 70,000 főre tehető.

Bandzsermasszin v. *Bandzsir*, 1. a középkorban önálló fejedelemség Borneo D.-i részében, Martapura fővárossal. A hollandusok 1733 létesítették itt először kereskedelmi összeköttetéseket, azután befolyásuk gyorsan növekedett. 1787-ben adófizetővé lett B., 1857. pedig birtokukba vették. A jelenlegi B. kormányzóságnak (1910) 54,000 lak. van. — 2. *B.*, város, a hasonló nevű kormányzóság székhelye, 53,000 lak., Borneo legnagyobb városa. A Barifo folyó deltája mellett épült, gyönyörű fekvésű helyen, legnagyobbrészt cölöpökön, úgy, hogy a közlekedés a vizen történik. Van maláji, kinai és európai negyede, ez utóbbiban 2 erősség, a kormányzó és a katonai főparancsnok palotája, stb. Kivitelre kerül: kőszén, gyémánt, aranypor, rotang, viasz, guttaperka.

Banella (ol.), selyemhulladék, florettselyem.

Banér *János* (*Banner* v. *Banier*), svéd hadvezér a 30 éves háboruban, szül. Djursholm lovagbirtokon 1596 jún. 30., megh. Halberstadtban 1641 május 20. Az Orosz- és Lengyelország elleni háborúkban annyira kitüntette magát, hogy Gusztáv Adolf egyik fővezérévé nevezte ki. A 30 éves háború folyamában kitünt Pomerániában és Mecklenburgban. A breitenfeldi diadal kivívásában (1631 szept. 17.) a királlyal osztozkodott. Harcolt Donauwörthnél és Rain-nál, részt vett Augsburg és München elfoglalásában és a király halála

utána «svéd oroszlán» 1634., nagyobbrészt svédekből és brandenburgiakból álló 16,000 főnyi hadsereg élén Prágát fogta ostrom alá. 1636-ban Wittstock mellett győzött, midőn pedig a császáriak Torgauban őt fogták ostrom alá, B. ügyesen kiosont a városból és Pomerániába menekült. 1639-ben Chemnitz mellett a 30 ezernyi császári és szász hadak fölött megint győzelmet aratott. 1641 elején a súlyos betegségével mit sem törődő B. a Regensburgban székelő birodalmi rendeket próbálta meglepni, a Duna jegének megindulása azonban kisérletét meghiusítá. Fia, a «bolondos» B., mint Ingermannland katonai kormányzója halt meg 1677. Részben németül írt leveleit és jelentéseit *Sondén* adta ki (Stockh. 1893).

Bañez *Domonkos,* híres tomista, a tomizmus megalapítója, szül. 1528 febr. 29. Medina del Campo-ban (Ó-Kasztilia), megh. 1604 okt. 22. u. o. 1543-ban a salamancai egyetemen kezdette magasabb tanulmányait, 1546. a Domonkos-rendbe lépett. Tanulmányainak befejezése után (1551) a rend salamancai házában 10 évig tanított bölcseletet és teológiát, 1561—66. pedig a rend avilai házában, mely időben Szt. Teréznek gyóntató atyja és haláláig főtanácsadója volt (1582). 1567-ben az alcalai egyetemen tanított, 1573—77. tanár és kormányzó a rend valladolidi kollégiumában, 1577. c. tanár a salamancai egyetemen, 1581. r. teol. tanár. Nevéhez fűződik a praemotio physica, praedeterminatio, gratia ab intrinseco efficax és a tőle lényegesen különböző gratia mere sufficiens-ről való tanítás, amely ellen Molina lépett föl, és amely fő vitapont lett a tomizmus és molinizmus között. Művei: Commentarius in I^am partem s. Thomae, in II^am II^ae de fide, spe, charitate, de jure et justitia (Velence 1586, Lyon 1586); Relectio de merito et augmento charitatis (Salam. 1590, 1627); Apologia fratrum Praed. etc. (1595); De intrinseca divinae gratiae efficacia stb.

Bánfa, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 567 magyar lak.; u. p. Nagypeterd, u. t. Sumony.

Bánfalva, kisk. Borsod vm. szentpéteri j.-ban, (1900) 703 magyar lak.; u. p. és u. t. Bánhorvát. Itt élt a mult század ötvenes éveiben és itt halt meg Kazinczy Gábor, kinek irodalmi hagyatéka, valamint Vukovics Sebő 1848—49-iki miniszter levelezése itt őriztetik. Itt van az olasz eredetü Bárjus-családnak a mult században megújított kastélya, most Vladár Ervin tulajdona, 8000 darabból álló könyvtárral. B.-n bronz- és arany-régiségeket találtak. — L. még *Sopronbánfalva.*

Banff, 1. grófság Skócia középső részében, Aberdeen, Inverness, Elgin grófságok és a Moray-öböl között. Területe: 1777 km², (1901) 61,487 lak. Nagyobb részét a Cairngorm hegylánc ágai (a legmagasabb: Ben Mac Dui, 1309 m.) takarják; földje csak állattenyésztésre és erdőgazdaságra alkalmas; az É.-i részen (a felület 27%) igen jó rozsot és zabot termesztenek. Főfolyója a Spey, az Avonnel és Doverannel. A lakosok a földmívelésen kívül leginkább halászattal és wisky (szesz)-gyártással (Glenlivet) foglalkoznak. — 2. *B.*, a grófság székhelye, a Doveran torkolata közelében, (1901) 7148 lak., akik nagyobbára halászattal, mesterséges trágya-, vitorlavászon- és kötélgyártással foglalkoznak. Mellette van Duff-house, a Fife grófok kastélya.

Bánffy-*család.* Magyarország történetében e néven hat különböző eredetü család szerepel, ú. m. az Alsólindvai, Felsőlindvai, Losonczi, Nagymihályi, Tallóczi és Bálványosi B.-család.

I. Az *Alsólindvai B.*-család a Buzád-Hahót nemzetségből származott. Megalapítója, az 1164. említett I. Hahót unokája, III. Hahót, aki 1226. említtetik először, 1238—39. vasvármegyei ispán, elhunyt valószinüleg 1260 körül. Fiának, IV. Hahótnak (1251—1373) 2 fia volt: Máté, aki 1272. említtetik és István, aki 1272—1296-ig szerepel s akitől a család azután tovább származott. István 1291. a királyi étekfogók kancellárja, birtokaira királyi megerősítést nyer, 1292-ben a lázadó Kőszeghyek ellen harcol, 1296. varasdi főispán, III. Endre halála után a Kőszeghyek, az 1292-iki ellenük viselt hadakozást megboszulandók, rajta ütnek és elfoglalják tőle Alsó-Lindvát, az ősi várat, melyet István fia, Miklós, csak 1323. kap vissza Károly király adományából. Miklós 1323—34 zalai főispán s mint ilyen részt vett 1328. az osztrák háborúban, melyben Haburne várát és Pertoldsteint elfoglalta. 1334—43-ig zalai főispán és a királyné fölovászmestere, 1343—46. tótországi bán volt s mint ilyen Horvátország visszahódításában nagy érdeme volt. Részt vett a zára-velencei háborúban, amikor is ellenesei árulással vádolván, Károly király megfosztotta őt báni hivatalától, de 1353. azt újból visszanyerte, miután már előbb 1349. újból zalai főispán lett. Valószinüleg 1361 előtt halt meg. Öt fia volt, kik közül *István* 1366. zagoriai főispán, 1383. tótországi bán, fiaiban Miklósban és Lászlóban családja kihalt; *László,* kinek fiától Zsigmondtól csak leányutódok származtak; *János,* aki testvérével Istvánnal 1366. szintén mint zagoriai főispán és 1383. mint tótországi bán szerepel és akitől aztán a család tovább származott le. A család címere, melyet csak pecsétekről ismerünk, a Buzád-Hahót nemzetség címerét, a bölényt mutatja.

Bánffy (alsó-lindvai) címer.

Az *Alsólindvai B.*-családból *B. István* válik ki; előbb Zsigmond király ellenese, később buzgó híve, úgy hogy Zsigmond a bolondóczi uradalmat neki igéri, ha annak tulajdonosa, B. Pál, magtalanul halna el. 1439-ben részt vesz Albert királylyal a törökök elleni harcokban, ennek halála után Ulászló pártjához csatlakozott. A rigómezei ütközetben esett el 1448. *B. Pál.* Neve Magyarország történetében meg van bélyegezve; Hunyadi János ellen ármánykodott, László kivégeztetésében része volt, Mátyás király ellen rút árulást követett el. Ipja a kegyetlenkedéseiről híres Stibor vajda volt. 1437-ben Hédervári Lőrinc he-

lyet a pártosok kezéből nevezte ki B.-t hűségeért Zsigmond s a fehérvári v. beszkoi uradalmat az összes hozzátartozó javakkal együtt neki ajándékozta Zsigmond halála után le kellett az általa viselt méltóságokról mondania, de Ulászlónál megint befolyásra tette magát s rávette, hogy a törökkel Szegeden 1444. kötött békét szegje meg. Ennek gyászos következménye a várnai ütközet volt, melyben maga a király is elesett. B. volt az, ki Hunyadi Lászlót fontos királyi közlendők ürügye alatt Budára csalta, negyedmagával ott reárontott, elfogatta s a Hunyadi-ház ellenségeiből alkotott bíróság által halálra ítéltette. Mátyást csak ama feltétel alatt ismerte el királynak, ha a családja ellen vétetteket nem boszulja meg rajta. Mátyás ezt megígérte neki, de B. Pál uralkodása elején mégis árulást forralt ellene, levelet írt Frigyes császárnak, hogy ne adja ki a koronát Mátyásnak, mert ő és társai az országot úgyis neki szánták. 1459 febr. 17. a Frigyesnek magyar királlyá lett választásáról szóló oklevelet aláírta, esküvel megerősítette és míg Mátyás a felvidéket pusztító csehek ellen harcolt, B. Mátyás párthíveit üldözte, egyszersmind Podiebrád cseh király fiát, Viktorint, királlyá akarta választatni. Meghalt 1468.

B. János a B. család alsólindvai ágának legtisztább jellemű, legtiszteletreméltóbb, legfeddhetetlenebb tagja. A Jagellók korában jelleme, önzetlen hazafisága által felülmulta kortársait. Híve volt Mátyásnak, halála után Korvin-párti, s midőn ennek ügye végkép elveszett, II. Ulászlóhoz szegődött. Részt vett az 1526-iki mohácsi ütközetben, melyből csak úgy tudott megmenekülni, hogy alóla kidőlt lova helyébe Szentgyörgyvölgyi Bakács Sándor a magáét engedte át neki. A mohácsi vész után Szapolyai János pártjára állott, kinek egyik hadvezére volt s akitől akkor sem pártolt el, midőn jószágait Ferdinand pusztítani kezdte és neje térden könyörgött neki, hogy ne juttassa önmagát és gyermekeit jobbágyi állapotra. Az 1540-iki budai országgyűlésen nádorrá választatott, de e hivatalát nem sokáig viselhette, mert négy év mulva szaporczai várában utólérte a halál.

B. Miklós egyike ama 47 főúrnak, kik Budán 1459 febr. 10. megesküdtek, hogy a pártütők ellen a királyt vagyonukkal, vérükkel és életükkel fogják védelmezni. 1467-ben kir. főpohárnok, két év mulva pozsonyi főispán, e hivatalát két évtizeden keresztül viselte. 1467-ben elkisérte Mátyást Erdélybe és Moldvába és a dec. 16. éjjel Moldva-Bányánál váratlanul megtámadott királyt 200 emberével megvédte, s testével a királynak szánt kardcsapást vitézül fogott fel. Ezért őt Mátyás több erdélyi faluval ajándékozta meg. Elkisérte a cseh háborúba is Mátyást, ki 1468. Gábor kalocsai érsekkel együtt őt küldte Ferdinand nápolyi királyhoz, hogy annak leányát, Beatrixet, számára kérjék nőül. A Frigyes elleni háborúkban szerzett érdemeiért 1477. örökös grófi címet nyert. Mátyás halála után Korvin híve 1498-ban Ulászló nevében szövetséget kötött Albert lengyel királlyal a török ellen. Megh. 1501. *B. István*, országbiró, szül. 1522 febr. 9., megh. 1568 jan. 28. Egy Calendarium historicum c. könyvnek a hónapok minden napjának üresen hagyott helyeire családi és történelmi jegyzeteket írt, melyeket utódai, *B. Miklós* (szül. 1547., főpohárnok és zalai főispán) és *B. Kristóf* (szül. 1577., főpohárnok és tárnokmester) folytattak. (Megjelent a *Bánffy-nemzetség naplója* címmel a Tudománytár 1841. folyamában.) *B. Kristófban* 1644. kihalt az alsólindvai B.-család.

II. A *Felsőlindvai B.*-család a Guthkeled nemzetségből ered és egyeredetü a Marczaltövi- és az Amade-családdal. A három család közös őse I. Fekete Amade, kinek fia, az 1272—78 körül említett II. Amade, a Felsőlindvai B.-család megalapítója, aki 1275. kapja a család ősi fészkéül tekinthető Felsőlindva várát Vas vm.-ben. Élénk részt vett az 1273-iki cseh háborúban, hadakozott Stiriában és az osztrák részeken. 1286 körul halt meg. Fia *Miklós* 1322—25. tótországi bán, amellett soproni és komáromi főispán. Részt vett mint I. Károly párthíve a Kőszeghyek, a szerb király és a Csák Máté elleni hadjáratokban. Érdemei jutalmául a királytól előbb Berényt, Osztopánt és Dencset, később Ikrényt kapta. Fia Miklós nem játszott szerepet a nyilvános életben, 1347. már nem élt, fiai IV. Amade és II. Jánosban, utóbbinak 1357. történt elhunytával a családnak magva szakadt.

III. A *Losonczi B.*-család a *Tomaj* nemzetségből származik, első okleveles őse *Dénes*, kinek hasonlónevű fia 1222—41 között említtetik, mint tárnokmester és nádor. Hasonlónevű fiának III. Dénesnek fia Tamás (1315—1356), a Losonczy és Losonczi B.-családok közös őse, idősebbik fiától Istvántól veszi eredetét a Losonczy-család, míg második fia Tamás a Losonczi B. család egyenes őse, kinek fia Dénes bán (1380—88) a családnak nevét adta. III. Dénes második fiától Miklóstól származott unokája Dezső pedig a Losonczi Dezsőfy-család őse. Dénes tárnokmester szerezte meg a család birtokául az erdélyi marostordavm.-i Széplak és a nógrádvm.-i Losoncz birtokot, amely utóbbiról a család előnevét írta. A család már a XV. sz. közepén két ágra szakadt, István (1440 körül székelyek ispánja), fiai közül Lászlótól, ki 1491-ben tárnokmester, az idősebb (bárói), Györgytől az ifjabb vagy bonczhidai (bárói és grófi) ág veszi eredetét. Az idősebb ágból származó maig is *báró* B.-család őse, Zsigmond, a XVII. sz.-ban nyeri a bárói rangot, fiai Imre és László az idősebb ág két alágának voltak megalapítói. Az ifj. vagy bonczhidai ágban B. Dénes nyert bárói méltóságot, fia György erdélyi főkormányzó 1696. grófi rangot nyert, de ez a grófi ág 1858. B. Józsefben kihalt. Ugyancsak a bonczhidai ágnak egy másik ágazata B. Farkasban 1729. nyer bárói rangot, majd az ezen ágazatból származó B. Miklós 1855. osztrák, 1880. magyar grófi rangot nyert. A család ősi címerét, melyet az összes itt említett rangemelések is megerősítettek, a mellékelt ábra mutatja. (A család történetére nézve v. ö. *Nagy* Iván, A

Bánffy (losonczi) címer.

Losoncziak és B.-ak nemzedékrendeje; Turul I. évf. 16, valamint ehhez a tőle származó pótlásokat, u. o. I. évf. 150. és II. évf. 88. l., nemkülönben gr. Lázár Miklós pótlékát, u. o. V. évf. 79. l. továbbá *Varjú* Elemér, A Tomaj-nemzetségbeli Losonczi B.-család oklevéltára, I. köt., Budapest 1908.)

A mohácsi ütközet után a család szereplése Erdélyre esik. *B. Dénes* jeles államférfiú szereplése Erdély ama viharos korára esik, mikor a fejedelmek: Rákóczi György, Rédei Ferenc, Barcsai Ákos, Kemény János s Apafi Mihály egymást váltották fel a fejedelmi széken. 1666—1674. Kolozs vmegye főispánja, kolozsvári főkapitány, majd a törökök elleni védvárak seregeinek parancsnoka. A kolozsvári főkapitányságba maga Apafi iktatta be, s ekkor B. oly fényt és pompát fejtett ki, akár egy fejedelem. Részint gazdagságáért, részint gőgje és árulkodásai miatt az erdélyi főurak csakhamar ellenségei lettek és mindent elkövettek megbuktatására. Teleki Mihály törekvéseinek, miket a magyarországi bujdosók érdekében fejtett ki, B. titokban a legnagyobb ellensége volt. Emiatt Teleki, akinek B. terveit keresztülhúzta, hogy őt láb alól eltehesse, felhasználta az országban a gőgös B. ellen uralkodó ingerültséget és az 1674-iki országgyülésen nyiltan azzal vádolta, hogy B. a bécsi udvar segélyével törekszik fejedelemségre. A vádpontok között volt, hogy a német császár bárói címmel ruházta fel. A B. ellen szövetkezett főurak voltak: Béldi Pál, ki esküdt ellensége volt azóta, hogy a végvárak parancsnokává az ő mellőzésével B.-t nevezték ki, Csáki László, Kapi György, továbbá B. Zsigmond, a Dénes édes testvére, s még többen. Mindent megmozdítottak B. elvesztésére és kivitték, hogy B. cáfolatának elvetésével: magánosok károsítása, hivatalos hatalommal való visszaélés, hűtlenség és a fejedelemségre való törekvés indokai és tényálladékai alapján az országgyülés 1674 dec. 17. egyhangulag kimondotta B.-ra a «nota infidelitatis»-t. A fejedelemné mindent elkövetett B. megmentésére, de Teleki egy alkalommal az asszony távollétében rábirta a fejedelmet, hogy aláirja a B. halálos itéletét, melynek végrehajtásával Csáki Lászlót bízták meg. Mikor a fejedelemné ezt megtudta és könyörgéseivel Apafit sikerült a halálitélet visszavonására birni, akkor Csáki az itéletet már végrehajtotta volt; ép abban a pillanatban, mikor a fejedelemné futárja Bethlenbe, a kivégzés szinhelyére érkezett. A «B. Dénes proskripciójáról» alkotott XXVIII. t.-cikket később megsemmisítették. *B. Györgyöt*, a Dénes fiát, eleinte apja miatt üldözték, de az 1678-iki fejérvári gyülés feloldván a proskripció alól, szintén kolozsi főispán lett, 1696. pedig grófi rangra emeltetett. Apafi halála után (1690 ápr. 15.) B. kérte fel őt más erdélyi főúrral az angol királyt és a brandenburgi választófejedelmet, hogy Lipót császártól eszközöljék ki az ifjú Apafi fejedelem megerősítését. 1691-ben Erdély rendei a Leopoldianum-diploma értelmében B.-t választották meg országkormányzóul, de e hivatalának nem felelt meg, mert a történetíró Bethlen állítása szerint folytonos kártyázással tölté életét és «sok álommal mulatta el az erdélyi dolgokat». II. Rákóczi Ferenc 1703. erdélyi fejedelemmé választatván B. a kormánytanáccsal együtt a választást érvénytelennek nyilvánította és a felkelők elől Szebenbe menekült, hol 1709. meghalt. Fiai voltak az elsők, kiket császári dekretum nevezett ki Kolozs és Doboka vm. örökös főispánjává. *B. György*, főispán, 1651. szamosujvári kapitány, 1657. consiliarus. Több ízben volt követ a portán. Megh. 1659. Naplót hagyott hátra, melyet az Erdélyi Történelmi Adatok IV. kötetében gr. Mikó Imre adott ki Kolozsvárt 1862.

B. György, államférfiú, szül. 1747. Piskin. Tanulmányait a Theresianumban végezte; kir. kamarás, erdélyi kincstári tanácsos, majd kolozsi főispán és a kolozsi liceum igazgatója lett. József császár nagyon kedvelte kitünő tehetségeiért és 1783. alkancellárrá nevezte ki. 1786-ban mint kamarás kisérte a császárt erdélyi útjában, 1787. Erdély kormányzója lett s e hivatalában az 1790-iki országgyülés is megerősítette. 51 évi kitünő és fáradhatatlan állami szolgálat után 1822-ben halt meg.

B. Dénes, cs. és kir. kamarás, a szabadságharc alatt Bécsben betegen feküdt, de élénken kisérte az események menetét s a forradalomról emlékiratot is írt, melyet Marczali Henrik tett közzé: *Gróf Bánffy Dénes emlékiratai az 1848. évi forradalomról* (Bud. Szemle, 1889). *B. László*, szül. 1795. Az erdélyi ellenzéki párt vezére; az 1830-as években megyéről-megyére járva izgatott a kormány ellen. Ezért «vándor patriotának» nevezték. Az 1834-iki erdélyi országgyülésen tartott hazafias beszédei által Erdély legnépszerübb emberévé lőn, de mielőtt a tettek mezejére léphetett volna, májbetegsége miatt még abban az évben meghalt. *B. János*, szül. 1810. Beutazta Európa nagy részét és a gazdasági élet terén szerzett ismereteit lapokban tette közzé. *B. Béla*, szül. 1831. Részt vett mint nemzetőr, később mint tiszt a szabadságharcban. Annak leveretése után jószágára vonult vissza s az erdélyi ügyekről a bécsi Debatte-ba irott cikkei miatt üldöztetéseknek volt kitéve. 1876-ban tagja lett a képviselőháznak, mely 1884. alelnökévé választotta. Megh. 1888. Cikkeket írt több sport- és napilapba.

B. Albert báró, a főrendiház tagja, szül. 1871 aug. 19. Kolozsvárt. Tanulmányait befejezvén, gazdasággal foglalkozott, minthogy a családi elsőszülöttségi hitbizományi birtok élvezője. A kolozsvmegyei Válaszúton lakik.

B. Dezső báró, államférfi, B. Dániel báró és L. Gyárfás Anna, a «nagyasszony» fia, szül. 1843 okt. 28. Kolozsvárt. Középiskolai tanulmányait ugyanott, az egyetemit pedig a berlini és lipcsei főiskolákon végezte. Visszatérése után vidéki gazdaságának gondjaiba temetkezve, csak 1875. kezdett a közügyekkel foglalkozni, mikor mint Tisza Kálmán személyes híve, követte vezérét a fúzióba és elfogadta a belső-szolnoki főispánságot attól a kormánytól, melynek belügyminisztere Tisza Kálmán volt. A vármegyék új beosztása után Szolnok-Doboka vármegye főispánja lett, utóbb mint királyi biztos rendezte a régi román határőrvidéknek a kincstárral való vitás ügyeit. A kormányzatára bízott területeken a nemzetiségi izgatásokkal szemben erélyes,

sőt kérlelhetetlen szilárdsággal érvényesítette a magyar államhatalmat, s exponált állásában két évtizedig B. volt leghatározottabb képviselője a gyakorlati magyar politikai sovinizmusnak. Emellett époly hajlíthatatlan és tekintetet nem ismerő pártembernek mutatta magát: a minden korbeli szabadelvű kormányuralom B. vármegyéjében ugyanolyan kardcsapás nélkül vitte keresztül képviselőjelöltjeit a nemzeti ellenzék és a nemzetiségi párt embereivel szemben egyaránt. Főispánságát akkor hagyta el, mikor az enyhébb Szapáry-kormányban nem vélt megfelelő támogatásra találni az ő nemzetiségi politikája számára. E látszólagos bizalmatlanság ellenére általános feltűnést keltett, hogy Szapáry mégis B.-t választatta a képviselőház elnökévé (1892), amely méltóságban B. nem a pártok fölött álló objektív dignitáriusnak, hanem par excellence pártja bizalmi férfiának tartotta magát, ki teljesen azonosította magát kormánya politikájával. A nemzetiségi kérdésben vallott programmja meglehetős népszerűséget szerzett nevének az országban, de a Kossuth Lajos temetéséről (1894 ápr. 1.) való tüntető távolmaradása éles és szenvedelmes hirlapi támadásokat váltott ki ellene, ki — mint az erdélyrészi református egyház főgondnoka — e napokra egyházkerületi ülés tartása címén Kolozsvárra utazott.

Noha B. politikai jelentősége egyre növekvőben volt, mégis elég nagy meglepetést okozott a korona amaz elhatározása, mely a Wekerle-kormánynak az egyházpolitika miatt felülről kikényszerített távozása után 1895 jan. 14. őt az ú. n. *szürke kabinet* élére léptette, egyszersmind felhatalmazva az egyházpolitikai javaslatoknak a főrendiházon való áthajtásával és a szentesített törvények realizálásával.

Kormányzati programmjában jelezte azt a fő célját, hogy a nemzet és a korona közti jó viszonyt a lehető legbensőbbé tegye, hogy a dinasztia bizalma és támogatása mellett a dualizmus keretében teljesen kiépítse az egységes magyar nemzeti államot. Mindjárt hivatalba lépése után erős konfliktusba keveredett a monarchia külügyminiszterével, Kálnoky gróffal Agliardi pápai nuncius magyarországi szereplése miatt. Az összetűzés a korona döntése alá került, amely a külügyminiszterre lett végzetes kimenetelű, mert állásától meg kellett válnia. Ez a siker megerősítette a B.-kormány parlamenti gyökereit is, annál inkább, mert a miniszterelnök korábbi nemzetiségi elveit nagyobb hatáskörében is egész terjedelmükben fenntartotta. Ilyen politikai szélcsöndben, biztató előjelek közt érkezett el a honfoglalás ezredéves évfordulója. A politikai és társadalmi ellentétek egy pillanatra vagy kiegyenlítést nyertek v. szüneteltek; maga az ellenzék elismert vezére, Apponyi Albert gr. proklamálta a politikai Treuga Dei-t, Isten békéjét. Az egyházpolitikai törvények végrehajtása is aránylag csekély emóciót keltett. A politikai fegyverszünetnek az 1896-iki őszi választások vetettek véget, melyekben B. a rendelkezésére állott kormányhatalom összességét harcba vitte a közjogi ellenzék, de különösen Apponyi nemzeti pártja ellen, mely mintegy felére szállott. A megtizedelt, de meg nem tört ellenzéki pártok most irtó parlamenti harcot kezdtek a választási eszközökben éppen nem válogatós B.-kormány ellen, mely ezen ádáz és a romboló szenvedélyek magaslatáig érő küzdelem ellen hiába mutatott rá a horvátok és nemzetiségek megfékezésére, a szociális mozgalmak elfojtására és különösen II. Vilmos német császár 1897 szeptemberi látogatásának európai jelentőségére, valamint őfelsége azon elhatározására, hogy szobrokat emeltet a fővárosban az ország tíz nagy férfiának. A harc egyre szélesebb mérveket öltött s utóbb a vitákból valóságos parlamenti forradalom fejlődött, mely csaknem egészen B. személye ellen fordult. Mikor a B.-Badeni féle gazdasági kiegyezés tárgyalásai közben az ischli klauzula (l. o.) terve nyilvánosságra került, B. többé a korona részéről sem volt tovább tartható. Az ellenzéki háború végtelen elkeseredettségét mutatja, hogy az obstrukció az ő kormányát kergette először törvényenkívüli állapotba (ex-lex). Erre B. beadta lemondását (1899 febr. 26), mire néhány nap mulva mint a király főudvarmestere, az ország egyik zászlósa lett, a cselekvő politikától azonban egy időre visszavonult.

Visszalépésével bezárult B. politikai pályafutásának első szakasza, s magányát most már ritkán verte föl a korábbi ellenzéki támadásoknak egy-egy kései visszhangja. Fokozott szorgalommal mélyedt el politikai és történelmi tanulmányokba, melyeknek eredményei csakhamar észlelhetők voltak hirlapi megnyilatkozásain, melyek — főleg a Széll-kabinet nemzetiségi politikáját érintők — általános feltünést keltettek. Egyre határozottabban és tudatosabban hangsúlyozta a nemzeti állam kiépítésének szükségét és radikális nemzetiségi programmját, melyet egy széles demokratikus reform kidolgozásával alapozott meg. Hogy újból «tettekkel tényező» lett a magyar közéletben, mutatta, hogy az ország egyik előkelő társadalmi egyesülete, a Lipótvárosi Kaszinó 1902. elnökévé választotta. Későbbi tanulmányaiban (a *Magyar Közélet* hasábjain) a jövő fejlődés súlypontjává a katonai kérdések megoldását, a gazdasági függetlenséget és az általános választói jogot tette, de a kiegyezés medrében: egyszóval átvette Apponyi nemzeti pártjának programmját, melynek egyes pontjait élesebben kiemelte és korszerübbé tette. Pártjának, az *új-párt*-nak elveit 1903 novemberében Kolozsvárt fejtegette, egyúttal heves támadást intézett Tisza István kormánya ellen, melynek bíráló ellenzéke lett az országgyűlésen is, amint Szeged városa 4 évi távollét után ismét a Házba küldte. Előbb azonban lemondott főudvarmesteri állásáról (1904), hogy elhatározott ellenzéki szereplésében az udvari méltóság ne feszélyezze. Mint új pártvezér is heves és gyakran a személyeskedésig fajuló vitákat folytatott Tisza Istvánnal, ki viszont B. politikáját a legkíméletlenebbül támadta.

Az 1904 nov. 18-iki házszabálysértés után B. is csatlakozott az ellenzéki szövetséghez, melynek vezérlő bizottságában is helyet foglalt. Az 1905 januáriusi választásokból az új-párt 14 taggal került ki; a kis ellenzéki töredék azonban főleg

vezérének személyes súlyánál fogva előkelő szerepet játszott a nemzeti küzdelemben. A vezérlő bizottság 1905 jún. 21. B.-t bízta meg ama nyilatkozat megtételével, mely a Fejérváry-kormányt imparlamentárisnak és törvénytelennek bélyegezte, felhíván ellene a vármegyék ellenállását. A koalicióban azok álláspontját képviselte, kik a választói jog mielőbbi megvalósítását óhajtották, hogy ezáltal a városi proletáriátust és ipari munkásságot elvonják az ú. n. darabont-kormány támogatásától. Emiatt, továbbá a gazdasági függetlenségnek a vezényszó követelését hátraszorító sürgetése miatt 1906 márciusában megbontotta a koalició egységét, melynek vezérlő bizottságából is kilépett. A koalició kormányának létrejövetele után B. háttérbe szorult, miután előbb pártja a függetlenségi táborba olvadt. Annál nagyobb erővel vetette magát a gazdasági függetlenségre és a demokratikus választói reformra, melyeknek elodázása vagy eltaktikázása miatt támadta a Wekerle-kabinetet. A bankkérdésben az ú. n. Justh-árnyalathoz csatlakozott. Az 1910 júniusi választás alkalmával B.-t Szeged újból megválasztotta. Utóbb élére állott az általános választói jog ligájának, melynek érdekében nagy agitációt fejtett ki. Különböző sajtócikkeit 1903. gyüjtötte össze *Magyar nemzetiségi politika* címen.

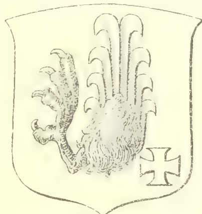
B. György gróf, főajtónállómester, szül. Kolozsvárt 1844 jún. 12. Atyja B. Miklós gróf, főpohárnokmester, anyja Bethlen Katalin grófnő. A középiskolát Budapesten végezte, az egyetemet u. o. és Berlinben. Értékes gyüjteménye van műkincsekből. 1875-ig a képviselőház tagja volt. 1875-től fogva a főrendiház tagja, melynek 1884—96. jegyzője volt. Elnöke a kolozsvári Vöröskereszt-egyesületnek, az erdélyi ev. ref. egyház főgondnoka. 1867-ben aranysarkantyús vitéz, 1892. kamarás, 1896. v. b. t. tanácsos. Ugyanekkor (márc. 10.) nevezték ki a magyar főajtónállómesteri méltóságra.

B. György báró, zeneszerző és író, szül. 1856., megh. Bécsben 1889 márc. 31. Szilágysomlyó orsz. képviselője volt 1881 óta, mérsékelt ellenzéki programmal. Népies magyar dalait *(Fáj a szivem, teher neki az élet; Kék nefelejts)* főleg Pálmay Ilka terjesztette. Operettjei: *Gólyakirály* (Kemény Endre báró szövegére 1881); *A fekete hajó* (Rákosi Jenő szöv. 1883). Vígjátéka: *Kristóftér 78-ik szám* (1886). Jótékonycélú hangversenyeken mint zongoraművész lépett fel.

B. Miklós gróf, B. György gróf főajtónállómester fia, született. Kolozsvárott 1873 december 30-án. Egyetemi tanulmányait szülővárosában és Budapesten végezte, hol államtudományi doktorátust tett. 1899-ben tiszteletbeli fogalmazó a fiumei tengerészeti hatóságnál. 1900 április 1-től 1901 július 1-ig Berlinben mint gazdasági szaktudósító működött. Ez évben képviselőnek választották. 1906—1909-ig Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja volt. 1910 júniusban ismét képviselőnek választották Kolozsvárott. Élénk irodalmi tevékenységet fejt ki *Kisbán Miklós* néven. A budapesti Nemzeti Szinházban *Naplegenda* című darabjának jelentékeny sikere volt.

IV. A *Nagymihályi B.*-család, törzsökös, a Kaplyon nemzetségből származó ősmagyar család, a nemzetségnek Nagymihályi ágából. Első ismert őse az 1244—1271 között élt Jákó comes, kinek feleségétől, Nagymihályi Katalintól két fia született, I. András (1258—1291) ungi főispán és II. Jákó (1258—1311) főpohárnok és zempléni ispán. I. Andrásnak három fia volt, Lőrinc (1314—1350), kinek utódaitól a Tibay- és gróf Sztáray-családok, Mihály (1328—46), kitől a Nagymihályi Pongrácz, és III. Jákó (1328—1337), kitől a Nagymihályi B. és Ödönfy-családok származnak. A Nagymihályi B.-család III. Jákó fiától, Jánostól veszi eredetét, ennek fiától, Gergelytől származott unokája, Nagymihályi Albert vránai perjel és horvát bánról nevezték magukat utódai B.-aknak. Az Ödönfy-családdal való közeli rokonságnál fogva régebbi genealógiai munkák a két család egyes tagjait összecserélik. A család kihalt, történeti szerepet a többi B.-családoktól eltérőleg alig játszott.

V. A *Tallóczi B.*-család ága dalmát eredetü. Mikor Zsigmond király a vesztett nikápolyi ütközet után 1396. menekülni volt kénytelen, akkor János raguzai polgár hajójával nagy szolgálatokat tőn neki. Azért Zsigmond Magyarországba hívta, itt neki és fiainak terjedelmes birtokokat adott és az ország legfőbb hivatalaira emelte őket. Birtokuk után irták Tallóczi előnévvel magukat. Kiválóbb tagjai: *János,* a hős vránai perjel. 1440-ben Murád szultán nagy seregét Nándorfehérvárnál győzelmesen visszaverte.

Bánffy (tallóczi) címer.

Ferenc, részt vett a várnai (1444) és a rigómezei (1448) ütközetekben, itt esett el Hunyadi János oldalán harcolva. Utódai, valószinüleg mert elődeik között bánok is voltak, felvették a Bánffy nevet. *Bánffy Boldizsár* egyik hadvezére I. Ferdinándnak, kit drága jutalomért szolgált bizonyára és kit 1526-ban ő és Báthory Istvánnal együtt még többen hívtak meg magyar királynak. 1530-ban segítette Roggendorfot, hogy Budát vegyék el János királytól és akkor katonái serkentésére Nádasdyval bajvivásra állott ki, de egyikök sem győzött. 1535-ben elfoglalta Ferdinánd részére Szatmárt, azt kirabolta és felgyujtotta. Szapolyai halála után B. arra buzdította Ferdinándot, hogy foglalja el az egész országot. Fels Lénárt seregéhez csatlakozott egy izben és részt vett Visegrád és Vácz feldulásában. Midőn Fels Budát kezdte ostromolni, B. azt tanácsolta neki, hogy hagyjon fel az ostrommal, mert a jól felszerelt várat úgy sem lehet a téli időszakban bevenni. E tanácsért Fels B.-t hadi törvényszék elé állította és seregéből elkergette. Mi lett ezután belőle s hová lett, erre adataink nincsenek. *B. János* 1848. Bem tábornok egyik legkedveltebb hadtestparancsnoka

volt. Ketalkival erélyes, szigoru, gyors és ügyes tervező, a kivitelben merész, bizonyára a szabadságharc egyik legkiválóbb hőse lesz vala, ha be teg[...] a harcteréről el nem vonja az ügy nagy kárára. Megh. 1852.

B. Gergely erdélyi tekintélyes főur volt, János Zsigmond hive, kinek törökországi útjáról könyvet is irt: *Második János, Magyarország választott királyának második Szulejmánhoz menetele császár és módja 1566.* (Megjelent Erd. Tört. Tárában.) *B. Péter*, brassói polgár és cserző-varga. Diarium, két ének, egy történet és naplójegyzetek maradtak utána. *B. Márton* 1586—1626-ig történeti feljegyzéseket irt, melyeket egy ismeretlen 1642-ig folytatott. *B. László*, szül. 1671., Kraszna vármegye főispánja volt. Történelmi jegyzeteket irt 1671—1740. (Megjelent a Történelmi Tárban 1882.) *Lukács* esztergomi érseket (megh. 1175), akiről korábban azt vélték, hogy szintén a *B.* nevet viselte, l. *Lukács*.

VI. A *Bálványosi B.*-család eredetét a Laczk-család egyik tagjától, Györgytől veszi, amiért a család Laczk B.-családnak is neveztetett. A XV. sz. közepe táján említtetik.

Bánffydongó, kisk. Kolozs vm. gyulai j.-ban, (1900) 552 oláh lak.; u. p. Nagykapus, u. t. Magyargyerőmonostor.

Bánffyfürdő, Maroshévizhez tartozó kis fürdő Maros-Torda vm. régeni felső j.-ban, u. p. és u. t. Maroshéviz.

Bánffyhunyad, nagyk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1900) 4182 magyar lak., áll. polgári fiuiskola, Bánffy- és Barcsai-féle kastéllyal, jelentékeny marhavásárokkal. Szolgabirói székhely, van ott járásbiróság telekkönyvi hatósággal, közjegyzőség, adóhivatal, 2 takarékpénztár, népbank, 3 hitelszövetkezet, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. B. a Sebes-Körös völgyében fekszik, központja az ú. n. *Kalotaszeg*-nek (l. o.), élénk, törekvő városka. Lakóinak egyrésze tatár eredetü, amit a szájhagyományon kivül néhány családnak tatár neve is bizonyít: igen életrevaló, ügyes nép, mely földmivelésen kivül különböző üzletekkel foglalkozik, főleg mint marhakereskedő tünik ki. Jelentékeny a fakereskedés is. Némi arany- és ezüstbányászatot is üznek itt.

Bánffytótfalu (azelőtt: *Tótfalu*), kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1900) 302 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyiklód.

Bánfi, 1. *Sándor*, zeneszerző, szül. Lovasberényben 1846 okt. 30., megh. 1890 szept. Budapesten tanult, jogi államvizsgálatot is tett s csak ezután szentelte magát teljesen a zenének s az izr. tanítóképzőben ének- és zenetanár volt. Zeneművei közül főleg a Hegyi Aranka, illetőleg Blaha Lujza révén országos hirü *Lili* és *Ha ő nevet* c. énekes keringők külföldön is ismeretesek. Irt egy Fanchon c. vig operát s több operettet és balletet is.

2. *B. Zsigmond*, tanár és iró, szül. Gyomán, Békés vm., 1857 márc. 6., megh. öngyilkosság által 1894 ápr. 13. A budapesti egyetemen végezvén tanulmányait, Párisba ment s a Collège de France hallgatója lett; hazatérve, kinevezték Budapestre főreáliskolai tanárnak. Főleg a francia irodalomról írt tanulmányokat; önállóan megjelent művei közül említendő: *A francia dráma fejlődése a XIX. sz. első felében* (1892). Lefordította Lessing Laokoon-ját és Lindau Molière-jét.

Banfi, *Giuseppe* (ejtsd: bánfi dzsuzeppe), magyar származású milanói tanár és szótáriró, ki 1852. a milanói nyelvjárás szótárát írta meg. Művének címe: Vocabolario Milanese-Italiano (Milano 1852).

Banfield (ejtsd: benfild), *Thomas Charles*, angol nemzetgazda, szül. 1795., megh. 1880. Sok ideig szolgált II. Lajos bajor király alatt. Nevét a cambridge-i egyetemen tartott előadásaival tette ismertté, hol 1844 óta a liberális iskola tanait hirdette. Ezen előadásai több kiadást értek The organisation of industry (1844) c. alatt. Ezenkivül egyes folyóiratokban elszórva számos cikk jelent meg tőle.

Bang, narkotikus ital, l. *Bhang*.

Bang, *Hermann Joachim*, dán iró, szül. Seelandban 1858 ápr. 20. Első műve: Realisme og Realisten (1879); későbbi munkái: kritikai tanulmányok (1880), elbeszélések, mint: Haablöse Slägter (1880); Faedra (1883); Excentriske Novellen (1885); Stille existenser (1886, négy életkép, köztük a pompás Ved Vejen); regények: Stuk (1887); Tine (1889); Under Aaget (1890); De fire Djaevle (1895) s egy kötet költemény Digte c. alatt (1889).

Bángálá, *bánkárá*, rablótermészetü afrikai néger népek a bántu törzsből.

Bangalo v. *bungalov*. Az indiai angol hivatalnokok hevenyészett nyaralói, rendesen bambusznádból, szalmafedéllel. Hasonló módon épülnek az állami utak mentén levő nyilt menedékházak, melyek a hatóságok felügyelete alatt vannak.

Bangalor, fővárosa Maiszur indiai brit hűbéres államnak s egyúttal egyik hasonló nevü kerületének is. 950 m. magasan épült, (1901) 159,046 nagyobbára hindu lakosa van. A város hindu negyedében több mecset és templom áll, ezeknek egyikében van a szépség istennőjének híres szobra. Az európai városrészben van a maiszuri brit kormányzó palotája, több középület. A városon kivül épült a maharadzsa új palotája. Selyemipara hanyatlott, de a szőnyegszövése ma is virágzó. Vasúti összeköttetése van Madrasz, Maiszur és Tumkur városokkal. 1791 óta áll angol fennhatóság alatt.

Bangalor-szőnyeg, a Malabár partjáról való indiai szőnyeg, nagy mustrával, erős szinekkel. A legszebb indiai szőnyegek közé tartozik, bár gyapja nem finom. Újabban a tömeges készítés miatt minősége is sülyedt.

Bangasszo, szultánság a francia nyugatafrikai Cád-territorium D.-i részében, nyam-nyámok lakta területen, 40,000 km² területtel, mintegy 120,000 lak., ugyanily nevü székhellyel, amely a Mbomunak, az Uelle-Makuának jobbpartján fekszik.

Bange (franc., ejtsd: banzs), *Valériende*, francia tüzérezredes, a jelenlegi francia tüzér-lövegrendszer megalapítója, szül. Balignicourtban 1833 okt. 17. Rendszerét elfogadták a szerbek és a svédek is. Az 1885-iki antwerpeni kiállításon B. egy óriási ágyut mutatott be, melynek kalibere 34 cm., csövének súlya 37,000 kg., hosszusága 11·20 m. volt s 420—600 kg.-os golyókat lehetett belőle lőni, 180—200 kg. lőporral; de az a szerencsétlenség történt, hogy mire a próbáknál a harmadik lövést

tették vele, elrepedt. B. mindenképen igyekezett Kruppot a versenyben legyőzni, de ez neki nem sikerült, s emiatt a cail-i gyár vezetésétől vissza is lépett.

Bangita (növ.), l. *Viburnum*.

Bangkallan, kikötőváros a hátsóindiai szigetvilág Madura szigetén, 14,581 lak.

Bangkok, Sziam hátsóindiai királyság fővárosa s annak egyetlen kikötője. A Menam folyó mindkét partján épült, 33 km. távolságra torkolatától és mivel a folyó rengeteg hordalékából gyorsan építi a deltáját, tengeri hajók csak magas vízállás idején hatolnak fel B.-ig, egyébként a közlekedés és kereskedelem szolgálatában apró bárkák állanak. Klimája forró, az évi közepes hőmérséklet 27° C., a nyári monszún látja el esőzéssel, úgy hogy évi 1480 mm. csapadékából 1300 mm. máj.—okt.-ig hull le. B. áll egy ősi, 10 m. magas fallal körülvett belvárosból, ahol a kertek közt épültek a bennszülöttek fa- és bambuszházai meg cölöpépítményei és egy európaias külsejű külvárosból. A falakon belül van a gyönyörű Vat Cseng pagoda, számos kolostor és a királyi palota, amelyet 1300 m. hosszú fal kerít be, csupa aranyozott tornyú, kupolás márványépület. Lakosságát 400—600,000-re becsülik s ennek majdnem fele kinaiakból áll, úgy hogy a város egyes részei egészen kinai jellegüek. Egyébként túlnyomóan vizi város, számtalan csatorna ágazza be, amelyeknek partjait megerősített tutajokon álló boltok és műhelyek szegélyezik, a vizen pedig ezrével mozognak a bárkák, mert minden üzlet, minden forgalom a folyóra szorítkozik. B.-ban igen élénk az idegenforgalom és kereskedelem, ez utóbbi főleg a kinaiak és angolok kezében van. székhelye az egész kormánynak, hivataloknak és konzulátusoknak, amelyek között osztrák-magyar konzulátus is van. Vallási neve Thanaburi.

Bangor (ejtsd: bengör), 1. város Carnarvon walesi grófságban, a többszörösen áthidalt Menai-szoros É.-i partján, (1901) 11,269 lak., látogatott tengeri fürdő, Wales legrégibb püspöki székhelye; a B.-collegeben 1909-ben 41 tanár tanított 326 tanulót. Mellette vannak a penrhyni híres palakőbányák és Penrhyn Castle pompás kastély. — 2. *B.*, Penobscot county főhelye Maine-ben, az Egyesült-Államok egyikében, a Penobscot jobbpartján, ahol hajózhatóvá lesz, tágas öböl mellett, (1900) 21,850 lak., élénk fakereskedéssel. — 3. *B.*, város Down ir grófságban, 18 km.-nyire Belfasttól, (1901) 5903 lak., régi falakkal, tengeri fürdővel, halászattal. Az 555. alapított várost a XII. sz.-ban a dánok lerombolták, Mallachy O'Morgair, Armagh primása építtette föl újra. — 4. *B.*, három amerikai Egyesült-Állambeli és két walesi község neve.

Bangued, város Luzon szigetén (Filippi-szigetek), 13,000 lak.

Bángui (magyarul: *férfiak*), Himalája vidékén élő ázsiai indus nép neve, amelyet más néven: *dáphlá-* v. *dophlá*-nak is neveznek.

Bangveolo (*Bemba*, a. m. ahol ég és föld találkoznak), nagy tó ÉK.-i Rhodesiában; a k. h. 30° szeli át, a d. sz. 11 és 13° közt, 1150 m.-nyi magasságban. A síkságon fekvő, alacsony partokkal biró tó, csaknem kerek alakú 40 angol mf. átmérővel. Esős időben partjait messze elönti. K.-ről fölveszi a Csambezit, D. és azután É. felé kifolyik belőle a Luapula, amely a Moeruba szakad. 1906-ban, mint első európai, Pouleth Weatherley hajózta körül.

Bangya *János (Mehemed bej)*, a szabadságharc alatt alezredes, szül. Apajon, Pozsony vm. 1817 dec. 2., megh. Konstantinápolyban 1868 febr. 16. Katonai neveltetésben részesült s mert 1836-tól fogva a magyar testőrség tagja volt, elsajátította a magasabb katonai tudományokat is. 1839-ben elhagyta a katonai pályát s egy ideig a bécsi erdélyi udvari *ágens* irodájának főnöke volt. 1848 elején átvette a Pressburger Zeitung szerkesztését, majd Pestre tévén át lakását, részt vett az Ungar c. lap szerkesztésében. Később századosi ranggal Perczel M. szabadcsapatába lépett s a szabadságharc folyama alatt alezredesi rangra emelkedett. A komáromi kapituláció után külföldre ment s a keleti háború kitöréséig Párisban és Londonban tartózkodott. Ekkor ezredesi ranggal az ázsiai török hadseregbe lépett s felvette a török vallást is. Mint a török csendőrség ezredese s a minisztériumban a rendőrség vezetője halt meg.

Bánhalma, Kendereshez tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai felső j.-ban, (1900) 490 lak.; u. p. és u. t. Kenderes.

Banhans, *Anton*, osztrák miniszter, szül. Micheloban (Csehország) 1825 nov. 8., megh. Bécsben 1902 máj. 26. Jogot tanult Prágában s 1848—1849. a birói pályán működött. Azután mint Waldstein Ernő gróf jószágigazgatója nagy tevékenységet fejtett ki helyi és ipari vasutak építése terén. 1867-ben cseh tartománygyülési képviselő lett, majd belügyminisztériumi osztályfőnök. 1870-ben földmívelési, 1871—75. pedig kereskedelmi miniszter volt. Később a Dunagőzhajózási társaság elnöke lett.

Bánháza, Nyírbrányhoz tartozó puszta Szabolcs vm. nyiradonyi j.-ban, (1900) 723 lak.

Bánhegyes, Tótbánhegyeshez tartozó puszta Csanád vm. kovácsházi j.-ban, (1900) 1032 lak.

Bánhida, nagyk. Komárom vm. tatai j.-ban, (1900) 2220 tót és magyar lakossal, vasúti csomópont (a Máv. budapest—királyhidai vonalából ott ágazik ki a B.—pápai helyi érdekű vasút), posta- és táviróhivatal, postatakarékpénztár, önsegélyzőegylet. Tőle É.-ra fekszik a Szelimlyuk (Szemiluk v. eperjesi) barlang, melyben a török háboruk idejében állítólag két falu népe keresett menedéket és benne halálát lelte. A barlang fölött (310 m. magasban) a nagy Turul-emlék, melyet Árpád Szvatopluk fölötti győzelmének emlékére Komárom vármegye 1896. emeltetett; az emléket Donáth Gyula tervezte és készítette, az ércmunkálatokat a budapesti Zellerin-gyár végezte. Az egész turulmadár vörösrézből van kiverve; magassága 21, a két szárny közti távolság 14 m. A szomszédos Síkvölgy pusztán állott Szt. Bertalan kolostora.

Bánhidy-*család* (simándi báró és nemes) Nyitra vmegyéből eredő nemes család, melynek első ismert törzse Ferenc, ki 1718. György testvérével egyetemben a nyitrai káptalantól a jobbágyi terhek alól felmentést nyert. A következő évben III. Károly által nemesi rangra emel-

tettek azon hűséges ragaszkodásukért, melynek a Rákóczi-mozgalmakban tanujelét adták. Az [illegible] emlitettnek fiai: I. József (megh. [illegible]), ki a bárói, és Gáspár, ki a nemesi ágat [illegible] Bodénak unokája Antal (megh. [illegible]) aradi főszolgabiró, majd alispán, 1840 kir. [illegible] 1859 birodalmi báróságra emeltetett. Gyermekei [illegible] kitünt Albert csanádi főszolgabiró, majd alispán, majd meg az 1843-iki pozsonyi és az 1848-iki pesti országgyűléseken követ volt, 1865–67 csanádi főispánná neveztetett ki; 18[illegible] okt. [illegible] pedig magyar báróságra emeltetett. Antal második fia Sándor pedig 1876 jun. 30. nyert magyar báróságot. Gyermekeiben, valamint testvérének Bélának utódaiban él I. József [illegible]. Gáspárnak fiai: II. József, III. Gáspár és I. László külön ágakat alapitottak, s unokáik és [illegible] utódai élnek jelenleg.

B. Béla, báró, politikus, szül. Makón, 1836 február 17., megh. Aradon 1890 jún. 17. 16 éves korában katona lett és mint főhadnagy küzdött az 1859-iki olasz hadjáratban. A béke megkötése után kilépett a hadseregből s aradvmegyei birtokán gazdálkodott. 1875-ben képviselővé választatván, mivel Bosznia megszállását nem helyeselte, kilépett a szabadelvű pártból s a független szabadelvű párthoz állott, mely később mérsékelt ellenzék név alatt a jobboldali ellenzékkel egyesült. E pártnak rövid ideig elnöke is volt. Mint publicista is jelentékeny munkásságot fejtett ki. Cikkei a Pesti Naplóban jelentek meg.

Banholm, Maribo (l. o.) kikötője.

Bánhorvát, kisk. Borsod vm. szentpéteri j.-ban, (1900) 764 magyar lak., posta- és telefonhivatal. Szép régi csúcsíves reform. temploma van a XV. sz.-ból.

Bani, a Niger jobboldali mellékfolyója; a francia [illegible] gyarmatban a Kong-hegységben több forrásfolyó összefolyásából keletkezik, É.-ra, majd ÉK.-re folyik és a Baule és Banifing fölvétele után ugyanabban a gyarmatban Moptinál torkol.

Bani, romániai váltópénz, a banu (l. o.) többes száma.

Báni *(baniya, bánjáni)*, Ázsiában, Hindosztánban előkelő rangú kereskedő-kasztnak a neve. [illegible] szerint e kaszt az ős-hinduk keverékmaradéka, számuk mintegy 400,000.

Bania, hangszer, l. *Banjo*.

Banica, [illegible] ürmérték Bulgáriában, különösen zabra, = 12 oka = 15·372 kg.

Baničevac, adóközség Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 566 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Cernik.

Banicza, kisk. Hunyad vm. petrosenyi j.-ban, (1900) 800 oláh és magyar lak., vasúti állomás, táviróhivatal, u. p. Petroseny.

Banier, svéd hadvezér, l. *Banér*.

Báni értekezlet *(conferentia banalis)*, a bán elnöklete alatt 1868 előtt tartatni szokott értekezletek, amelyeken a horvát-szlavon közgyűlési [illegible] előkészitették, a sürgős ügyeket szükség esetén elintézték. Részt vettek ezeken az értekezleteken a bán által meghívott előkelőségek.

Báni ezred, a Határőrvidék közigazgatási rendezése előtt az ú. n. horvát-illir határőrvidék két (I. és II.) ezrede, (1870) 2762 km² területtel és 130,386 lak. A magyar törvényhozás a két B.-et Báni kerületté egyesítette, melynek (1881) 2770·49 km² területe és 134,225 lak. volt. A Határőrvidék végleges polgárosítása és rendezése következtében ezeket a területeket Zágráb vmegyéhez csatolták.

Banija, adóközség Zágráb vm., (1000) 2540 horvát, szerb és vend lak., u. p. és u. t. Károlyváros.

Báni kerület, l. *Báni ezred*.

Banikov, 2178 m. magas hegy Liptó vm.-ben, a liptói havasokban; legkönnyebben Liptószentmiklós felől érhető el.

Banim (ejtsd: benim), *John*, ir regényiró (irói álneve O'Hara), szül. Kilkennyben 1798 ápr. 3., megh. Windgap Cottageben, Kilkenny mellett, 1842 aug. 13. Kezdetben arcképfestő volt, de utóbb Walter Scott példáján felbuzdulva, «Irország Walter Scott-jává» akart lenni. Életképei és jellemrajzai, melyekben az ir nép sajátszerűségeit hatalmas vonásokkal festette, nagy tehetségről és eleven fantáziáról tanuskodnak. 1825-ben adta ki idősebb bátyjával, Michael B.-mel (1796–1874) együtt az O'Hara Tales c. elbeszélésgyüjteményt, amelyet 1826. egy második sorozat követett. Későbbi művei: The Denounced, The Smuggler, The Major of Windgap, valamint Damon and Pythias c. drámája is egész festői eredetiségében irják le az ir embert, akinek szenvedéseit és hibáit senki oly híven nem festette, mint ő.

Báni méltóság, l. *Bán*.

Báni pénzek *(banales)*, a IV. Béla korától Albertig Szlavónia számára vert dénárok, az előlapon kettős kereszttel, alatta két szembenéző koronás fővel, a hátlapon futó nyesttel s e körirattal: Moneta Ducis (v. Regis) pro Sclavonia. E pénznem jó ezüst-tartalmánál fogva általános keletü volt az országban s Erdélyben (Kolozsvárt) is verték mindig az eredeti szlavon címerrel és felirattal. L. még *Szlavoniai érmek*.

Banisteria *L.* (növ.), a Malpighiaceae család génusza, melynek 70 faja Amerika trópikus részében él. Többnyire kapaszkodó cserjék. Nálunk az üvegházak falai- v. oszlopainak díszéül ápolják.

Báni tábla, l. *Bán*.

Banjaluka, az ugyanily nevű kerületnek (ter. 8497 km², 268,495 l.) székhelye és vasúti végpont Boszniában, a Vrbas balpartján 14,900 lak., akik közt 6915 mohamedánus. B. házai nagyobbára szétszórtan épültek: mecsetei (45) közt a legnagyobb a Ferhadia Dzsamia, egész Boszniában egyike a legszebbeknek; citadellája hegyen épült: vannak azonkívül meleg fürdői, római régiségei, malmai, posztókészítése, közelében szénbánya és egy trappista-kolostor. B. róm. kat. püspöknek és gör. kat. metropolitának székhelye. Itt állott a rómaiak Ad Ladios-a. A törökök idejében, akik 1528. elfoglalták, sokáig a boszniai pasának székhelye volt. 1688-ban badeni Lajos, a császáriak vezére, elfoglalta, de csakhamar megint török kézre került. 1737 jul. 24. a császáriak János, Hildburghausen hercegének vezérlete alatt újra ostrom alá fogták, de csakhamar vereséget szenvedtek. Bosznia okkupálásakor, 1878 aug. 14. a törökök itt vereséget szenvedtek.

Banjaluka–doberlini katonai vasút, Bosznia É.-i részét É.-Ny.-i irányban Banjalukától Prie-

dor-on át Doberlinig szeli. A vonal 1872. nyilt meg. Hosszasága 104·3 km. Doberlinben csatlakozik a Máv. sunja—doberlini vonalához, melyen át Bosna-Brod felé, Capragon át pedig Zágráb és Károlyváros felé van csatlakozásban. Üzemét a Banjalukában székelő s a cs. és k. hadügyminisztérium alá rendelt katonai vasúti igazgatóság intézi. A vasút, melyet az európai török vasúttársaság épített, a tervezett nagy keleti vasútnak lett volna részvonala. Bosznia okkupációja alkalmával került a katonai kincstár fennhatósága alá.

Banjana (növ.), l. *Ficus*.

Banjo *(Banjio)*, helység a német Kamerungyarmatban a Kacema közelében, 1020 m. magasban, élénk kereskedelmi hely, mert két kereskedelmi út keresztezésénél fekszik.

Banjo (helyesebben *bugio)*, a régi japáni évkönyvekben a magasabb rangú hivatalnokok és a kormányzók neve.

Banjo, az amerikai négerek kedvelt hangszere, melyet Afrikából hoztak magukkal, ahol *bania* néven ismeretes. A gitárnak egy neme, 5—9 húrral.

Banjumas, hollandus kormányzóság Jáva szigetén; Kambangan szigettel együtt területe 5562 km., lakóinak száma 1.251,963. Egész felületét vulkánok sorozata borítja, amelyeken sok a krátertó, szolfatara és mofetta. Fő folyója a Szeraju. Nagyon termékeny, jól megművelt földjén élelmiszereket és ipari növényeket termelnek. Fővárosa *B.*, a Szeraju partján, vasútállomással. Kikötője: Tjilatjap (Tyilatyap).

Banjuvangi, a Jáva szigetén levő hollandus kormányzóságnak egyik kerülete, a Bali-szorosút mentén. A XVII. sz.-ban Balambangan néven virágzó brahmán királyság volt, amelynek lakosait a beköltöző európaiak kipusztították; fővárosa B. v. Balambangan (l. o.).

Bank, l. *Bankok*. — *B.* Egyes kártyajátékoknál a bankár, a bankadó által kitett pénzösszeg, mely ellen a többiek játszanak.

Bánk *(Banko)*. Árpád-kori személynév, mely a Benedek név délszlávos kicsinyítéséből, a Benkobul van magyarosítva a Benkő névvel együtt. A híres Bánk bánon kívül többeket találunk e néven, így pl. 1240. a pozsonyi várjobbágyok Mogor nemzetségének tagjai közt fordul elő. (Árp. Uj Okl. II. 102); 1252. a turóczi apátság egy szőllősi vincellérje viselte a B. nevet (Árp. Uj Okl. VI. 72); 1324. pedig azon Máté nevű előkelő csíki székely apját említik B. néven, ki tizenketted magával együtt ellenszegült az Apor családbeliek Lokkazun nevű birtokba való beiktatásának (Szék. Okl., I. k.); az ő birtoka lehetett a csíkszéki Bánkfalva község.

Bánk, 1. kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1900) 550 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Rétság. — 2. *B.*, Debreczenhez tartozó népes puszta Hajdu vm.-ben, (1900) 671 lak.

Banka *(Upupa* L.), a rikácsolók *(Coraciaeformes)* rendjében a bankaféleékhez *(Upupidae)* tartozó madárnem. 17 ismert faja van. Európában, Afrikában és Ázsiában honosak. Hazánkban és általában egész Európában csak a *búbos* vagy *büdös B. (U. epops* L.) fordul elő. Igen élénk szinezetű madár. Felül sárgásbarna, hasa fehéres, farka és evezőtollai feketék, fehér sávokkal tarkázva. Fején akarata szerint felmereszthető, legyezőszerű tollbóbitát visel. Csőre fekete. Rövid, erős lábain 3 ujj előre, 1 hátra áll. Az ujjak csak a tövüknél vannak egymással összenőve. 29 cm. hosszú; szárnyhossza 14 cm., farkhossza 10 cm. A büdös B. vándormadár; Európán kívül Észak-Afrikában és Nyugat-Ázsiában fordul elő. Április hóban jön hozzánk és szeptemberben megy el. Az erdő ritkás helyein, vagy a mezőkön ott szeret tartózkodni, hol marhák legelnek, ahol a marhatrágyából vagy a nedves földből keresi ki rovarokból és férgekből álló táplálékát, amelyet nyelve rövidsége miatt előbb feldob és csak azután megkapva nyel le. Különösen a cserebogár-pajorokat szereti. Fészkét faodvakba, sziklahasadékokba vagy a földre is rakja. 4—7 piszkoszöldes vagy szürke színű tojást tojik, melyeket a nőstény 16 nap alatt költ ki. Fészeklakó s minthogy a kicsinyek ürülékeitől nem tisztítja a fészkét, azért sajátszerű ammóniakszagú (innét a neve is). Fogságban nagyon jámbor, költ is. Húsa élvezhető.

Banka, 1. kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1900) 653 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Pöstyén. — 2. *B.*, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1900) 148 tót lak.; u. p. Rudnó, u. t. Nyitranovák. Árpád-kori róm. kat. templom, alatta régi erős alapjai; régi síremlékek. — 3. *B.*, Selmeczbánya külutcája, l. *Kisbánya*.

Banka, sziget a Szunda-szigetek csoportjában, tagja annak a szigetívnek, amely a Malakkaifélszigetet Borneo déli részével összekapcsolja. Néhány szomszédos szigettel együtt B. néven németalföldi kormányzóság, amelynek területe 11,342 km., lakosainak száma 118,590 (1905). Felülete sík vagy halmos, legmagasabb hegye a Marasz, 700 m., hajózható folyói nincsenek. Éghajlata tropikus, az esőzés maximuma nov.—febr.-ban van. Óriási erdőségei kipusztulófélben vannak, habár most még igen sok értékes faanyagot szolgáltatnak. Őslakói malájok, akik ma letelepülésre kényszerítve, rizstermeléssel foglalkoznak. A kinaiak elkülönített városrészekben élve, iparral, kereskedéssel és főleg bányászattal foglalkoznak. Legfontosabb ásványi termék az ón, amelynek bányászata az anyaállam monopóliuma. Beviteli cikk a rizs, só és néhány európai meg kinai iparcikk. Fővárosa és egyúttal a kormányzó és katonai főparancsnok székhelye *Muntok*, a sziget DNy.-i partján, 24,000 lakossal. *B.* Palembang szumátrai államhoz tartozott 1806-ig, amikor is a hollandusok elfoglalták; az ónt 1710. fedezték fel.

Bankadósság, az államnak a jegykibocsátó bankkal szemben fennálló tartozása. L. *Jegybankok*.

Bankakta, általában annak a törvénynek neve, amely valamely országban a bankjegyek (l. o.) kibocsátását és forgalmát szabályozza. Különösen nevezetes a Peel-féle B. (l. *Angol Bank)* és a Peel-Plener-féle B. (l. *Osztrák-Magyar Bank)*.

Bankár (ném. *Bankier*, franc. *banquier*, ang. *banker*, ol. *banchiere)*, az a kereskedő, aki bankügyletekkel, tehát általában pénzeknek és értékpapiroknak adása-vételével, a hitelezésnek s a fizetésnek közvetítésével iparszerüen foglalkozik.

(*Bankadó*), l. *B.*, kártyajátékoknál a bankot adó játékos.

Bankára, l. *Banqula*.

Bankaraszna, kisk. Trencsén vm. báni j. ban, (1900) 676 tót lak., u. p. Felsőszalatna, u. t. Alsó-szalatna.

Bankázsió, az a különbözet, amelyet régebben a bankok számolóegységéül elfogadott pénzre, a számolópénzre (l. *Banco*) folyópénzben rá kellett fizetni. Míg a bankok számolóegysége állandó értéket képviselt, a kivert folyópénz értéke a csonkítások és hamisítások következtében sokszor nagy ingadozásnak volt kitéve.

Bánk bán, közhit szerint a Boor (helyesebben *Bor*) nemzetség tagja. II. András idejében Magyarország nádora volt 1206 és 1212 közt mint abaujvári, majd bihari főispánt, s közben (1208—9) mint bánt, 1211—12 közt mint Gertrud királyné udvarbiráját említik. 1212-ben lett nádor s egyúttal soproni és pozsonyi főispán; azonban András király távollétében összeesküdött Gertrud királyné ellen (l. o.), akit az összeesküvők 1213 szept. 28. táján meg is gyilkoltak. IV. Béla 1240 ápril. 6-án kelt oklevelében mondja (Hazai Okmánytár, VIII. 36.), hogy «Banc egykori bán» felségsértő volt, mert összeesküdött szeretett anyjának meggyilkolására. Vele együtt az egy Mike bihari főispán kivételével minden világi tisztviselő elvesztette méltóságát, de éppen ez a tömeges összeesküvés gátolta meg a királyt, hogy B.-nak, vejének Simonnak s a többieknek életét is elvegye. Bánk nem feje, hanem csak részese volt az összeesküvésnek. Azt, hogy az összeesküvés Bánk ösmeretlen (a költőknél Melinda) nevű feleségének meggyalázása miatt történt volna, csak 1268 után írt krónika említi először. A bécsi képes krónika (1358) s utána a legtöbb feljegyzés ezt már mint tényt beszéli el, holott alkalmasint csak Zách Felicián tragédiáját kenték reá, hogy az eseményt elburkoltan mégis elbeszélhessék az Anjouk korában is. A költők még jobban kiszinezték az összeesküvést s B.-t a közönség ép úgy Katona drámájából ismeri, mint Tell Vilmost a Schilleréből. Négy esztendővel az esemény után (1217) Bánk már újra bán volt; a király őt (1218) a maga hű jobbágyának nevezte, sőt 1221—1223 közt saját udvarbirájának is megtette és neki adta a fehérvári és a bodrogi főispánságot. Mindamellett kétségkívül azok közé tartozott, kik a királyt az aranybulla kiadására kényszerítették. 1223 után a közpályától visszavonult. Amint II. András meghalt (1235), a trónralépő IV. Béla bosszút állott a pártos urakon. Maga mondja (1240 ápril 6-án), hogy a volt bánt anyjának meggyilkolása miatt mint felségsértőt az ország egyhangú határozatával minden birtokától megfosztotta s hozzátette, hogy «nem érdemetlenül, mert nagyobb boszuállást érdemelt volna». A koldusbotra jutott főúr ezt az itéletet csak kevéssel élhette túl.

Irodalom. Pesty, Kronol. vizsgálat B. körül, Pesti Napló, 1856., 263. sz.; Pauler, A történet B.-ja, Bpesti Szemle 1887., 122. sz.; Krones, Studien über die innere Gesch. Ungarns, Archiv für österr. Gesch. 65. köt.; Pór, B. Melindája, Erdélyi Múzeum 1890; Karácsonyi, Magyar nemzetségek, Turul 1891. 3.; Erdélyi, Péter és B. összeesküvése, Ujvidék 1893; Makai, B. bán, a Századokban 41 (1907) 873; Szentiványi, B. mint tört. Kecskeméti gimn. progr. 1904). Költői feldolgozásban: Valkay, B. históriája 1574; Kisfaludy S., Bánk, dráma; Katona, B., dráma 1819; Grillparzer, Ein treuer Diener seines Herrn, tragédia 1830; Erkel, B., opera 1861.

Bankdiszkont, l. *Váltóleszámítás*.

Bänkelsänger, német vándorénekes, aki piacokon vásárok alkalmával, rendesen egy kis padon állva (innen a neve) történeti eseményekről, gyilkosságokról s egyéb rémséges történetekről népies jellegű költeményeket szaval, vagy énekel, rendesen pálcikával egy festményre mutatva, mely az előadott esemény fő részleteit föltünteti.

Banképület (*két képmelléklettel*), a bank értékeinek megőrzésére és intéző hivatalnokainak elhelyezésére szolgál. Az ókorban a görögöknél a B.-ek templomszerű épületek és az intéző hivatalnokok papok voltak, a rómaiaknál a vallással együtt lett állami intézmény. A középkor kezdetén kolostorok, érsekek, városok és fejedelmek kezében volt a pénzverés. Később a nagyobb városok joga lett és váltóüzletek, leszámítoló és giro-bankok felállításával profán intézmények és profán épületek lettek. A XV. és különösen a XVII. sz. elején egymásután létesülnek Németországban és Franciaországban a legkülönfélébb bankok, majd a főszerepet vivő nemzeti bankok, mint: Banca d' Italia (1850), az Osztrák-magyar bank (1878), a svájci központi bank stb. az állam és a magánosok részvételével. A B.-ek rendesen a kereskedelmi központban létesülnek és így sokszor csaknem egymás mellé sorakoznak.

Elsőrendű követelmény, hogy a B. minden egyes része kiváló jó megvilágítással bírjon; helyiségeinek méretezései és ablakainak beosztása olyan legyen, hogy az intéző hivatalnokok tömören elhelyezve, közvetlen világítás mellett dolgozhassanak. A közönség által használt helyiségei: váróterem, kapcsolatban a ki- és befizetések pénztáraival, a váltók kifizetésére s az értékpapirok ki és becserélésére szolgáló pénztárakkal, külön terem a magán trézorok (safe deposit) céljaira apró fülkékkel, külön terem a tőzsdei megbizások elintézésére és egy lehetőleg az utcáról közvetlen bejárattal nyíló helyiség a váltóüzlet részére. A bank belső forgalmához tartozó helyiségek: a bank-trézor, újabban csakis a pincében elhelyezve, mesterséges szellőzéssel, fűtéssel és világítással, az igazgatók és főhivatalnokok hivatalos helyiségei, az igazgatóság üléstermei, a váltóosztály, a könyvelőség, a levelezés, az ellenőrzés, a kiadóhivatal helyiségei, az irattárak, telefon-központ, könyvkötő, bélyegző stb. helyiségek. A közönség által használt helyiségek könnyen hozzáférhetően és lehetőleg földszinten helyeztetnek el, legtöbbször a befödött főudvarral kapcsolatban, a bank egyéb helyiségei pedig az emeleteken. Építésük tűzbiztonság szempontjából és betörés ellen tökéletes legyen, a trézorok pedig ezenkívül az épület bármely okból való összeomlása ellen is biztosítva legyenek. A külső architektura monumentális és erőteljes, a belső architektura a közönség és igazgatóság által használt helyiségekben gyakran pompázó, márvány és gazdag szobrászművek alkalmazásával, bár ezek hideg hatását újabban fa- vagy fémburkolatok és üvegmozaik alkalmazásával cserélik fel. A trézorok fokozott mérvű biztonsága érdekében vas-

tag falai még erős vashuzalokkal is merevíttetnek, vagy újabban erős vasbetonból csömöszöltetnek, födémei pedig egymáshoz sűrűn közel álló vasgerendák közti betonnal készíttetnek. Az irattárak újabban tűzbiztosan megépített manzard-helyiségekbe helyeztetnek.

A legnevezetesebb B.-ek Berlinben: Dresdener Bank, Heimtől; Reichsbank, Hitzigtől; Deutsche Bank, Martenstól; Nationalbank für Deutschland, Messeltől; Bank der Berliner Handelsgesellschaft, Messeltől. Münchenben: Bayrische Hypotheken- und Wechselbank, Schmiedttől; Dresdener Bank, Heilmann és Littmanntól. Hamburgban: a Dresdener Bank, Hallertól. Majna m. Frankfurtban: Frankfurter Bank, Rittertől; Bank für Handel und Industrie, Neher és Kaufmanntól. Drezdában: Dresdener Bank és Sächsische Handelsbank, Schilling és Gräbnertől. Kölnben: Disconto Bank, Carl Moritztól. Boroszlóban: Disconto Bank, Wedemanntól. Bécsben: Allgemeine Depositen-Bank, Förstertől; Wiener Bankverein, Ernst v. Gotthilftől. Párisban: Comptoire d'escompte, Corroyertól; Crédit Lyonnais, Bouwens van der Boyentől. Londonban: Bank of Scotland, Gwythertől; National provincialbank London, Piccadilly, Waterhouse-tól.

A régebbi magyar B.-ek közül a Leszámítoló és pénzváltó bank előcsarnoka említhető. Az Osztrák-magyar bank építtette az első nagyszabású modern bankpalotát Budapesten, Alpár Ignác tervei szerint (l. a *képmellékleten)*, amely úgy külső architektúrájával, mint alaprajzi beosztásával egyik legszebb bankpalota. Követte ezt a Pesti magyar kereskedelmi bank palotája, Quittner tervei szerint, amelynek helyiségei már is szűkeknek bizonyultak és legközelebb kibővíttetnek. Épülő félben van a Magyar általános hitelbank palotája is Alpár tervei szerint (l. a *képmellékleten)*, a Magyar agrár- és járadék bank r.-t. palotája, Kőrösi és Kiss tervei szerint és a Hazai bank r.-t. palotája Rainer tervei szerint (l. a *képmellékleten)*, amelyek példáját valószinüleg a többi magyar bankintézetek is követni fogják.

Bankérték, az a számolóérték, amelyet a bankok régebben saját üzletük körében az országos pénzértéktől eltérően megállapítottak. L. *Banco.*

Bánkeszi, nagyk. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1900) 1653 tót és magyar lak., vasúti megálló, postahivatal; u. t. Nagysurány. Hajdan magyar község volt, de a törökök alatt elpusztult, utóbb németek telepedtek le. 1131-ben a zobori apátság tulajdona volt. 1603-ban Illésházy Istváné volt és Surány várával együtt Bosnyák Tamás tulajdonába került.

Bankett (franc., *banquet)*, lakoma, ünnepi ebéd; újabb időben különösen a politikai célokra adott lakomákat nevezik így. L. még *Banquette.*

Bankfedezet, l. *Bankrendszer* és *Fedezet.*

Bankfont, a II. Frigyes porosz király idejében alapított berlini Kgl. Giro- und Lehnbank és boroszlói Giro- u. Leihbank számolóegysége. 1 B. = $\frac{1}{4}$ Friedrichsdor. Feloszlott 24 garasra à 12 pfennig.

Bankhitel, szemben az árúhitellel (l. o.) az a hitel, amelyet a kereskedő üzleti műveleteinek kiterjesztése végett váltók leszámíttatása vagy értékpapirok elzálogosítása vagy egyéb műveletek útján a bankoknál vesz igénybe.

Bank-holidays, l. *Bankünnepek.*

Bánki *Donát*, műegyetemi tanár, szül. 1859 jún. 6. Bánkon, Veszprém vm. 1899-ig a Ganz-féle gépgyár főmérnöke volt, azóta a kir. József-műegyetemen a hidrogépek, kompresszorok és gőzturbinák tanszékének nyilv. r. tanára. Gépszerkezetei és találmányai közül több került a gyakorlati használatba, szakközleményei közül is többet átvett a tudományos irodalom. Igy pl. elterjedt a benzinmótorok porlasztója, melynek első példányát 1892. Csonka Jánossal, a műegyetem műhelyének művezetőjével készítette; bár különböző módosításokkal, de az eredeti alapelveken szerkesztve, világszerte használják. Először alkalmazta a benzin- és olajmótoroknál kiterjedt használatban levő vízbefecskendezést, miután annak előnyeit elméletileg kimutatta. A gázmótorok és gőzturbinák elméletében több általánosan elfogadott alaptételt állított föl. Munkatársa e Lexikonnak is.

Banking-elmélet, l. *Currency-elmélet.*

Bankivatyúk *(Gallus bankiva* Temm., állat), a tyúk-félék egyik faja, melyet házi tyúkjaink ősének kell tekintenünk. Hazája: Észak-India, Szunda-szigetek, Philippinek. Hossza 65, szárnya 22, farka 27 cm. Tollazata rendkivül élénk szinű.

Bankjegy, az állam törvényei által erre feljogosított bankintézet részéről kibocsátott, kerek összegről szóló oly utalvány, amelyben a bank kötelezi magát, hogy az utalványt látra és bemutatóra, kamat fizetése nélkül, az utalvány névértékének megfelelő összegű törvényes érpénzre beváltja. E kötelezettség alapján a B. a forgalomban az érpénzt helyettesíti, tehát a papirpénznek (l. o.) egyik faja. A papirpénz másik faja az államjegy (l. o.).

Bankjegynyomás, a különböző nyomási eljárások egyesítése, az értékpapirok utánzásának a lehetőségig való meggátlására. A nyomólemezek legnagyobbrészt réz- v. acélmetszetek, melyek a guillochirozó-gép segítségével készülnek. Az ily módon készült finom alnyomatlemezekkel történt nyomás után, az előző nyomáshoz használt festékkel ellentétben álló szinekkel ismét az ú. n. biztonsági nyomatot nyomják, hogy ezáltal a fényképezés útján való hamisítás megakadályoztassék v. legalább is a legnagyobb mértékben megnehezíttessék. A hamisítások ellen még pelyhes szinű *biztonsági papirost* is használnak, mely eddigelé igen alkalmasnak bizonyult. A munka gyorsabbá tétele céljából, azaz több szín egyszerre való nyomtatását az Orloff által feltalált gyorssajtón (l. *Gyorssajtók)* végzik.

Bankjegy-nyomda, a papirospénzek nyomtatása céljából 1848. állította fel a nemzeti kormány Pesten, a Károly-kaszárnyában. Landerer Lajos rendezte be. A szabadságharc viharaiban Debreczenbe, majd Szegedre, végül Lugosra került, ahol a világosi fegyverletétellel működésének vége szakadt.

Bankkamatláb v. *bankráta.* Míg a magánbankok esetről esetre alku szerint állapítják meg azt a kamatlábat, amellyel a náluk benyujtott váltókat leszámítják, v. amelyek felszámítása mellett

lombardkölcsönöket adnak, az ország jegykibo-csátó bankja (nálunk tehát e. időszerint az Osztrák-Magyar Bank, v. ott, ahol több ilyen bank van, a legnagyobb jegybank (Angolországban a Bank of England, Németországban a Deutsche Reichsbank) időről-időre előre megállapítja és közhírré teszi azt a kamatlábat, melylyel a prima bonitású váltókat üzleti helyiségében leszámítolja. Ez az ú. n. tulajdonképeni B. Ehhez viszonyítva ½%-kal nagyobb a járadékkötvényekre és bankzáloglevelekre meg 1%-kal a egyéb értékpapirokra adott kölcsönök kamatlába. Azokra a szempontokra nézve, amelyek a bank vezetőségét a B. megállapitásában vezetik, l. *Bankpolitika*.

Bankkönyv, l. *Ellenkönyv*.

Banko, japán agyagműves a XVII. sz.-ban; Kuvana Murá-ban gyárat alapitott. Róla nevezték el a szürkéssárga, barna, néha zománcszinekkel festett satsumaszerű kőedényeket. A XVIII. sz.-ban Yusetsu nevü agyagműves találta meg az eredeti B. receptjét s azóta ujra készitik a B.-t Japánban több helyütt, de különösen Ise tartományban. A B. két különböző fajtáját B.-kunana és B.-edadoe névvel jelölik.

Bankó v. *bankócédula*, a XIX. sz. legelején az ú. n. Bécsi Bank által kényszerfolyammal kibocsátott bankjegyek (Wiener Stadt-Banco-Zettel). Nálunk nyomásuk szine miatt fekete B.-nak is nevezték. L. *Osztrák-Magyar Bank*.

Bankó, Kassához tartozó nyaralótelep és klimatikus gyógyhely Abauj-Torna vármegyében; Kassától egy órányira a Csermely regényes völgyében, 406 m. magasságban, gyönyörű bükkösök közt. A kassaiak kedvelt mulatóhelye.

Bank of England, l. *Angol Bank*.

Bankok. A több európai nyelvben megtalálható bank szó (ol. *banco*, ang. *bank*, franc. *banque*, ném. *Bank)* padot jelent. A középkorban legelőször Olaszországban használták azoknak az üzleti vállalatoknak jelölésére, amelyek tulajdonosa a nyilt piacon vagy erre szolgáló fülkében padon ülve a különböző pénzek váltásával, kicserélésével, adása-vételével foglalkozott. Ezek a bankosok, nem ritkán arany- és ezüstművesek, akik mesterségüknél fogva is foglalkoztak aranynak-ezüstnek vételével és eladásával, már korán belevontak üzleti körükbe más oly műveleteket is, amelyek a pénzzel, a hitellel s a fizetéssel összefüggésben vannak és ekkép a bank szót mindinkább és általánosan oly kereskedői vállalatok jelölésére kezdték használni, amelyek pénz- és hitelügyletekkel foglalkoztak. A fogalom az idők folyamában egyre bővült. A kereskedelem s a közgazdaság fokozatos fejlődésével a B. új meg új üzletágakat vontak bele működésük körébe, így különösen letétek megőrzését és betétek kamatoztatását, fizetéseknek átirás útján és csekk alapján való közvetitését, váltók leszámitását s a velük való kereskedést, kölcsönadást kézi- és jelzálogra, bankjegyek és kötvények kibocsátását, értékpapirok adása-vételét saját számlára és bizományban, részvényes vállalatok alapitását stb., amely üzletek mellett a B. eredeti foglalkozása, a pénzváltás, jelentőség szempontjából mindinkább háttérbe szorult. Az üzleti kör bővülése idővel ezen a téren is szükségessé tette a munkamegosztást, a vállalatok differenciálódását. Noha manapság már nincsen olyan bank, amely a bankügyleteknek csak egyetlen ágával foglalkoznék, a nagyobb B. mégis kiváltkép csak egy fő üzletágat művelnek és erről a fő üzletágról veszik nevüket, azt sokszor már cégükben is kifejezésre juttatják. Ilyen értelemben a fejlődés mai fokán a B.-nak következő fő fajait lehet megkülönböztetnünk: 1. letéti és zsiró-B., 2. betéti B., 3. jegy-B., 4. jelzáloghitel-B., 5. üzérkedő és alapitó B. (l. ezeket saját cimszavuk alatt).

A B. közgazdasági jelentősége.

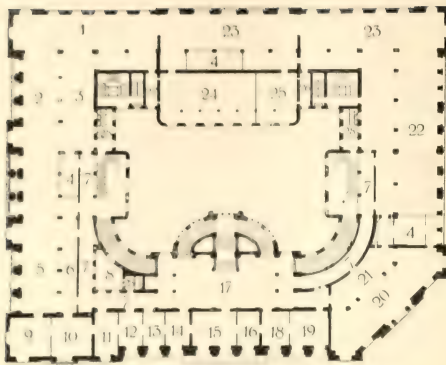
A B. működése majdnem éppen oly régi keletü, mint maga a pénzgazdaság. A pénzről s a valutáról szóló cikkekben részletesebben kifejtjük, hogyan lépett a műveltebb népek közgazdaságában az őskori cserégazdaság helyébe a pénzgazdaság és hogy e pénzgazdaságban hogyan és miért jutottak a nemesfémek, az arany s az ezüst, az általános értékmérő, csere-, fizető- és vagyongyüjtő-eszköz szerepéhez. Noha az arany-ezüst ezt a szerepet tapasztalat szerint az összes ismert jószágok között legjobban tölti be, mégis megvan az a tökéletlensége, hogy mennyisége a folyton növekvő forgalom szükségletéhez képest csekély; hogy küldése, kivált nagyobb távolságokra, bajjal, veszélylyel és aránylag nagy költségekkel jár, hogy a forgalomban kopik és kopásával valóságos veszteséget okoz a közgazdaságnak. Ehhez járult még különösen az ó- s a középkorban az a baj is, hogy az aranynak-ezüstnek pénzül való kiverése nem volt úgy centralizálva, mint napjainkban. A pénzverés jogát gyakorló kisebb-nagyobb államok, városok, fejedelmek és főurak a legkülönbféle elnevezésű, súlyú és szinfémtartalmú pénzeket verték, ami már magában véve is sok zavart okozott a forgalomban és különösen a több országra szóló kereskedelmi műveletek lebonyolitásában. Fokozta még a bajt az a körülmény, hogy azok, akik a pénzverés jogát gyakorolták, ebből a jogból nagy hasznot törekedtek húzni és evégből szándékosan rossz pénzt, azaz a szabályszerűnél kevesebb szinfémtartalmú pénzt vertek, amelynek valóságos értékét még a kereskedők sem tudták pontosan megitélni; továbbá, hogy szervezett vállalatok (Németországban a *Kipper und Wipper*, l. o.) keletkeztek a forgalomban levő pénzek meghamisitására és megcsonkitására. Mindezek a körülmények már korán éreztették oly vállalatok keletkezésének szükségét, amelyek a fizetés műveletét kényelmesebbé, olcsóbbá és biztosabb alapon nyugvóvá tehetnék. Ez a szükség teremtette meg a B.-at, amelyek már a különböző pénzek szabatos átszámitásával és felváltásával is igen fontos szolgálatot tettek a forgalomnak és különösen a középkorban külön számolóegységnek, a márka-bankónak (l. *Banco)* megállapitásával függetlenné tették a kereskedők elszámolását a gyakran változó és megbizhatatlan alapra fektetett pénzrendszerektől. De ennél még sokkal fontosabb szolgálatot teljesitettek és teljesitenek a B. azáltal, hogy egyfelől a valóságos pénzt letétül elfogadván és megőrizvén, azt a kopástól megóvják, míg másfelől e letétek alapján az átirásban, a bankjegyek kibocsátásában, a csekkek,

BANKÉPÜLETEK I.

A Hazai Bank Részvénytársaság palotája Budapesten. Tervezte Rauner Károly

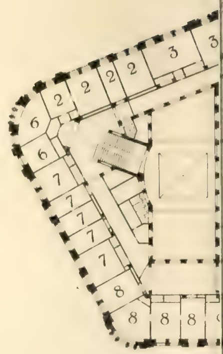

Az Osztrák-Magyar Bank palotája Budapesten. Tervezte Alpár Ignác

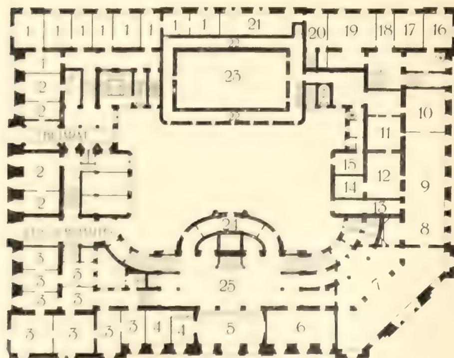
Az Osztrák-Magyar Bank budapesti palotájának első emelete.

1. [illegible] és letéti pénztár. — 2. Hitelkönyvelés. — 3. Közönség. — 4. Mosdók. 5. [illegible] — 6. Közönség. — 7. Folyosók. — 8. Udvar. — 9. Váltó. — 10. Infor[illegible]. — 11. [illegible] — 12. Adjunktus-helyettes. — 13. Adjunktus. — 14. Előszoba. — 15. [illegible] fogadó. — 16. Dolgozó. — 17. Előcsarnok. — 18. Levelezés. 19. [illegible] — 20. Giro. — 21. Közönség. — 22. Pénzbeszedő osztály. 23. [illegible] és utalványok. — 24. Letéti trezor. — 25. Bankjegy-trezor. 26. [illegible] — 27. Író-szoba. — 28. Klozetek.

A Magyar Általános Hitelba

1. Közgyűlési terem. — 2. Titkárság.
szi iroda. — 6. Igazgató-helyettes.
9. Vezérigazgató. — 10. Tartalék.
13. Bizo

Az Osztrák-Magyar Bank budapesti palotájának földszintje.

1. [illegible] — 2. Portás-lakás. — 3. Lakás. — 4. Portás. — 5. Vesztibül. 6. [illegible] — 7. Ércpénztár. — 8. [illegible] és mérleg. — 9. Számoló helyiség. 10. [illegible] — 11. [illegible] — 12. Közös trezor. — 13. Közlekedő folyosó. 14. [illegible] — 15. [illegible] — 16. Házi [illegible] — 17. Házgondnoki [illegible] — 18. [illegible] — 19. Házgondnoki raktár. — 20. Előszoba. — 21. Asztalos-[illegible] — 22. Közlekedő folyosó. — 23. Trezor. — 24. [illegible]-telep. — 25. Előcsarnok.

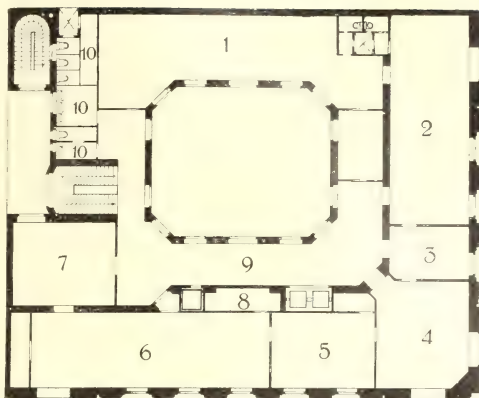
A Magyar Általános Hitelb

1. Bejáró. — 2. Üzl

[…]új palotájának első emelete.

[…]. Irodák. — 4. Igazgatók. — 5. Ügye-[…] 7. Tőzsde-osztály. — 8. Igazgatók. […] 11. Gyűlésterem. — 12. Üléstérem. […]gi tagok

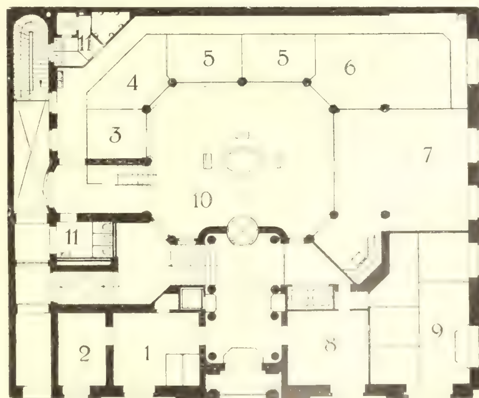
A Hazai Bank Részv.-Társ. új palotájának második emelete.

1. Expedició és irattár. — 2. Levelezés. — 3. Levelezési fönök. — 4. Levelezés, női hivatalnokok. — 5. Levelezés-tartalék, esetleg fiókkönyvvitel-tartalék. — 6. Fiók könyvvitel. — 7. Könyvkötő. — 8. Ruhatár. — 9. Folyosó. — 10. Klozetek és mosdók.

[…]új palotájának földszintje.

[…] 3. Pénztárcsarnok.

A Hazai Bank Részvénytársaság új palotájának földszintje.

1. Várócterem. — 2. Safe-depos[illegible] — 3. [illegible] — 4. Csomagoló. — 5. Pénztárak. — 6. Számfejtőség. — 7. Értékpapír-[illegible] — 8. Tőzsde-osztály. — 9. Váltóüzlet. — 10. Közép[illegible] — 11. Klozetek és mosdók.

RÉVAI NAGY LEXIKONA

utalványok és váltók forgalmának közvetítésében a fizetésnek olyan módjait és eszközeit teremtik meg, amelyek aránytalanul kényelmesebbek, biztosabbak és főkép olcsóbbak, mint a készpénzzel való fizetés. A fizetésnek eme közvetett módjai és eszközei egyszersmind sokkal inkább alkalmazkodnak a mindenkori szükséghez, mint a készpénzzel történő fizetés. Egyetlen ország kereskedelmi és közgazdasági élete sem játszódik le egyenletes folyamatban, hanem kisebb-nagyobb szabályossággal visszatérő fel- és lemenő ütemekben. Az év különböző szakaiban hol élénkülő, hol ellankadó forgalom, a nemzetközi kereskedésnek, a behozatalnak s a kivitelnek hol rohamos emelkedése, hol époly rohamos csökkenése, a rendkívüli politikai zavarok és közgazdasági válságok egyszer igen nagy mértékben felduzzasztják, másszor époly nagy mértékben lelohasztják a teljesítendő fizetések mennyiségét és értékét. A B. közreműködése nélkül a meglevő készpénz pangás idejében gyümölcstelenül heverne, az élénkülés idejében pedig elégtelen volna a forgalom szükségleteinek kielégítésére, holott az átírás, a bankjegyek kibocsátása s a váltók leszámítása alkalmazkodik e szükségletekhez és nemcsak a forgalomnak, hanem az áraknak, a kölcsönpénz árának is egyenletesebb alakulását teszi lehetővé. Mindehhez járul, hogy a B. aktiv, azaz pénzt kihelyező és szétosztó műveletei a tőkével csak szük mértékben biróknak a hitelt sokkal kényelmesebben, olcsóbban és biztosabban teszik hozzáférhetővé, mint a szervezetlen magánkölcsön. E hitel nélkül pedig korunk rengeteg mértékű forgalma el sem képzelhető. A mai államok és városok egyre fokozódó költekezése hadügyi, közgazdasági és kulturális célokra; a mezőgazdaságnak intenziv módon való űzése; a végtelenül sokféle részvényvállalatoknak mesésen fokozódott termelése; földünk vasúti hálózatának kiépítése; a hajózásnak a tengereken s a belvizeken való kifejlődése; a nemzetközi s a belső kereskedésnek szédítő arányokban való kialakulása; a vagyonosodásnak mind szélesebb körökre való kiterjedése utolsó sorban mind a hitelen s a B.-nak a hitelt közvetítő működésén alapszik.

A B. jogi viszonyai. A B. és az állam.

Mennél nagyobb jelentőségű szerephez jutottak a B. a népek közgazdasági és különösen hiteléletében, annál szükségesebbnek látszott régebben hatósági megrendszabályozásuk oly célból, hogy a kezükben levő hatalommal s a közönségnek reájuk bízott érdekeivel vissza ne éljenek. A bankszerű vállalatok az ókortól kezdve a mai napig jobbára magánemberek kezében voltak, akik csalárd eljárásukkal bizony sokszor károsították meg feleiket. Az állami kormányok s a városi hatóságok már az ókorban is, különösen pedig a középkorban és ekkor főkép az olasz s német városokban egész könyvtárakra menő törvényeket és szabályrendeleteket bocsátottak ki a bankárok ellenőrzése, fizetőképességük biztosítása s a közérdek megóvása céljából. Majd mikor e törvények és szabályrendeletek sem tudták elejét venni a bankárok visszaéléseinek, némelyik állam és város maga alapított bankot. Azonban az állami s a városi B. többnyire maguk sem bizonyultak a közönség érdekei jobb őreinek, amennyiben a kormány vagy a városi elüljáróság nem ritkán a maga céljaira foglalta le a bankjára bízott idegen pénzeket és ezáltal maga idézte fel bankjának bukását. Magánemberek a középkorban többnyire csak a fejedelemnek nyujtott kamattalan kölcsön fejében kaptak szabadalmat bank alapítására és egész működésükben alá voltak vetve a kormány (város) ellenőrzésének. Ez a legújabb korig fennállott szabadalmazó és ellenőrző rendszer semmikép sem akadályozta meg a sürün kitörő kisebb-nagyobb válságokat és végre a XIX. sz.-ban a művelt államokban a bankszabadság elvének adott helyet. A modern törvényhozások a bankszerű vállalkozást mindenkinek nyitva álló közönséges kereskedelmi vállalkozásnak tekintik és a körében felmerülő jogi kérdésekre is a kereskedelmi törvényükben kifejezésre jutott jogelveket alkalmazzák. Kivételt e tekintetben csak a jegykibocsátó B. tesznek, amelyek alapítása és egész működése minden államban külön törvényes szabályozás alá esik. Ez a külön szabályozás megokoltnak is látszik, nemcsak ama fontos szerepnél fogva, amely a jegy-B.-nak az állam pénzrendszere és az egész hitelélet szempontjából jut, hanem arra való tekintettel is, hogy a nagyközönség, amely pedig a bankjegyek elfogadása útján hitelezőjévé válik a jegybanknak, általában nem is igen érti e bank természetét, sem abban a helyzetben nincsen, hogy működését maga ellenőrizhesse. Azonban a B. helyes és korrekt működését a szabad verseny elve sem biztosítja tökéletesen. Különösen a XIX. sz. hetvenes évei óta ismételten előfordult és széles köröket megkárosító bankbukások, valamint a B.-ra bízott letétek kezelése és a záloglevelek kibocsátása körül tapasztalt visszaélések újra szükségesnek tüntetik fel a B. külön megrendszabályozását. A legújabb időben némely állam külön törvényekkel szabályozza a letéti s a jelzálog-hitel-B. ügyét és ma már jóformán mindenütt szükségesnek hangoztatják oly intézmények teremtését, amelyek a B. működésének hatékony ellenőrzését biztosítani alkalmasak (l. *Letéti bankok, Jelzálog-hitelbankok, Revizorok* és *Treuhänder*).

Ami a B. belső jogviszonyait illeti, a régebben nagyhírű Medici-, Fugger- és más bankházak példájára ma is léteznek ugyan egyes igen nagy vagyonra támaszkodó és egyetlen ember v. család tulajdonát tevő B., amelyek a pénzvilágban vezető szerepet visznek, de a nagyobb B. ma már túlnyomó legnagyobb számban társas vállalatok kezében vannak. E társas vállalatok belső jogviszonyait, a társtagoknak egymás iránt, valamint a társaságon kívül álló harmadik személyek iránt való jogait és kötelességeit ugyancsak az illető ország kereskedelmi törvénye állapítja meg. A legújabb korban a nagyobb B. és köztük a jegy-B. is többnyire részvénytársaságok formájában keletkeznek és szervezkednek, mivel tapasztalat szerint ez a forma alkalmas leginkább ama nagy tőkék előteremtésére, amelyek a mai B. nagyszabású és sokágú működéséhez feltétlenül szükségesek. Sőt igen gyakran ezek a nagy alaptőkére támaszkodó részvényes B. is szövetkeznek egy-

módon, s különösen nagy vagyonra támaszkodó nagy bankárokkal alkalmi egyesüléseket, konzorciumokat, szindikátusokat (l. o.) szerveznek v. tartós érdekszövetségbe is lépnek egymással olyképpen, hogy a különösen nagy pénzerőt kívánó vállalatokat (pl. nagy állami kölcsönök kibocsátását és kedvező elhelyezését) közös számlára lebonyolítják, hogy a nagy tőzsdéken az árfolyamok alakulását saját érdekeiknek megfelelően irányítják. Másrészt a nagy és hatalmas részvénytársasági B. mellett legujabb időben egyre sűrűbben keletkeznek a különböző elnevezésű *hitelszövetkezetek*, amelyek különösen a kisemberek hiteligényeinek kielégítését tűzik ki célul és helyes szervezés és vezetés mellett szükebb körben csakugyan nagyon fontos szolgálatot tehetnek és tesznek az ország kisiparának és kiskereskedésének.

Az állami bank rendszerét elevenítik fel napjainkban a több országban és nálunk is szervezett postatakarékpénztárak (l. o.), amelyek immár mindinkább túlmennek eredeti rendeltetésükön: az apró tőkék összegyüjtésén és gyümölcsöztetésén, mert az átíró- és csekküzlet művelésével egyre fontosabb közvetítőivé válnak nemcsak a belföldi, hanem a nemzetközi fizetések lebonyolításának is, s a kezükben összegyülemlő le- és betéti tőkékre támaszkodva nem ritkán a nagy állami kölcsönök kibocsátásában is közreműködnek.

A bankügy történeti fejlődése.

1. *Az ókor.* A legújabb időben történt ásatások és kutatások a részleteket is mindinkább felderítő világosságot vetnek az ókori népek bankügyére. Míg a magukat idegen érintkezéstől elszigetelő országokban, így különösen az ókori Palesztinában a közfelfogás s a törvényhozás is ellenséges szemmel nézte a pénzváltók működését és kamatvételi tilalmakkal meggátolta a hitelélet nagyobb arányú kifejlődését, a politikailag hatalmas s a nemzetközi kereskedésben is nagy szerepet vivő államok már korán érezték oly intézetek szükségét, amelyek elsősorban a készpénz s a drágaságok megőrző helyeiül szolgáltak, majd a pénzváltással, átutalással és kölcsönök nyujtásával a fizetést is megkönnyítették s a hitel legfőbb kútforrásaiként szerepeltek.

Babilóniában a Kr. e. VI. sz.-ban az Igibi-család bankháza a mai Rothschildok szerepét viszi. Elfogad díjért árúkat és értékeket megőrzésre, pénzt betétül kamatoztatásra. Fizetéseket teljesít felei között s az ő megbizásukból. Vásárol árúkat megbizásból és előlegezi a vételár egy részét. Kölcsönöket nyujt adóslevélre és zálogra, a földekre mint jelzálogra is, kamat fejében becslés alapján a föld termését foglalván le. Valóságos csekkszerű utalványokat bocsát ki, amelyek a forgalomban fizetőeszközül szolgálnak. Az ilyen és hasonló ügyleteket művelő bankárok idővel mint a közönség bizalmi férfiai is szerepelnek, akik feleik részére az ügyiratokat megszerkesztik és nekik általában jogi tanáccsal szolgálnak.

Az ókori *Görögországban* már a Kr. e. IV. sz.-ban említve találjuk a *trapezitákat* (asztalosok, a. m. később bankosok), akik elsősorban mint pénzváltók és mint a letéti és átírói üzletet művelő bankárok működtek. Mint Babilóniában, úgy itt is bizalmiférfiai voltak a nagyközönségnek polgári ügyeiben, mondhatnók koruknak közjegyzői. Mellettük az *argyramoiboi* nevű bankárok kiváltkép a pénzek váltásával és kicserélésével, mint szakértők a pénzek jóságának vizsgálásával, a *daneistai* v. *tokistai* nevűek pedig kézi zálogkölcsönök nyujtásával (12—18%-ra) foglalkoztak. Üzleteikről írásbeli feljegyzéseket vezettek. Egyes városok (Ephesus, Orchomenos) bérbe adták a bankári üzletet és szabályokat alkottak a bankárok jogairól és kötelességeiről. Az egyes vállalkozók kezében levő B.-on kívül nyomait találjuk a több városban fennállott állami B.-nak is, valamint a bankárok társulásának. Bizonyos tekintetben állami B.-nak mondhatók Delphi, Ephesus és más városok templomai is, amelyeknek a nép, a városok és egyes főurak különösen nagy bizalommal adták át pénzüket és értékeiket megőrzés végett s amelyek e letétekből kölcsönöket adtak, néha távoleső vidékre is.

Egyiptomban a Ptolemaeusok idejében a bankári üzlet, mint állami monopólium, bérbe volt adva egyeseknek vagy társaságoknak, amelyek különösen a pénzváltást s a kölcsönüzletet művelték. Nevezetesek itt a királyi B. (basilikai trapezai), amelyek fiókintézeteik közvetítésével az adókat behajtották s a kormány kifizetéseit teljesítették. Később az átíró-, a betéti-, a lombárd- és a leszámító- (fennálló követelést a lejárat előtt bizonyos levonással kifizető) üzlet is bevonatott e magánbankárok üzleti körébe.

Rómában a trapeziták, *argentarii* néven, csak késön kezdenek szerepelni. A császárság korában a trapeziták, az argentariusok s a mensariusok mellett még nummulariusok is említtetnek, anélkül, hogy e különböző elnevezésű vállalkozók üzleti körét pontosan meg lehetne egymástól különböztetni. Ez az üzleti kör általában magában foglalta a pénzváltást, a le- s a betéti üzletet, a mások tartozásáért díj mellett vállalt kezességet, az átírást s a megbízásból való fizetést (helyben receptum, vidékre permutatio), a kézi- s a jelzálogra történő kölcsönadást, valóságos aukcióknak vagy árúárverezéseknek rendezését és lebonyolítását. Rómában épúgy, mint Görögországban, a bankárok rendes könyvelést vezettek egymásba göngyölt hártyákon (codex), amelyekben mindenik félnek megvolt a maga számlája (ratio). Nagyszámú jogszabály állapította meg a bankárok felelősségét. A császárság korában meglehetősen kiterjedt volt az állam ellenőrző működése is.

2. *A középkor.* A római birodalom pusztulásától a keresztes hadjáratokig a népvándorlás zaja és utóhatása töltötte be Európát. E mozgalmas időben az ókori bankárok működése elvész. Belőle csak a pénzváltás maradt fenn, amely nélkül ez a kor sem lehetett el, annál inkább nem, mert a pénzverés zavarai egyre fokozódtak. A keresztes hadjáratok kora nagy lökést adott a B. fejlődésének. Újra találkozunk hivatásos kölcsönadókkal, akik koruk társadalmi irányának megfelelően, testületekké, céhekké szervezkedtek; bankárokkal, akiknek működése fokozott jelentőséget nyert azáltal, hogy a helyi s a nemzetközi fizetések közvetítésében immár a váltó is elkezd mindinkább szerepelni. A bankügy, épúgy

mint a kereskedés, a legtöbb országban sokáig jóformán kizáróan a zsidók kezében volt, akik ezen a réven némelyik államban nagy tekintélyhez és befolyáshoz jutottak, viszont más országokban sok üldözésnek voltak kitéve és csak jó áron szerezhették meg a fejedelmek bizonytalan védelmét.

A keresztények versenyével a zsidók legelőször *Olaszországban* találkoztak, ahol a fejlődő világkereskedés a szervezett bankügy alapjait is megvetette. Genovában már a XII. sz.-ban találkozunk az itt *bancherii* nevet viselő hivatásos pénzváltókkal, akik csakhamar a letéti s a kölcsönüzletet is bevonták működésük körébe. Ezek a bankárok az átíró s az átutaló üzletet immár nemcsak saját városuk területén, hanem váltószerű utalványok kiállítása útján más városokra kiterjedően is művelték. Olaszországban a lombardiai bankárok, Dél-Franciországban Cahors város bankárjai lassanként Francia-, Angol- és Németországra is kiterjesztették működésüket és innen van az, hogy a bankárokat Európában sokáig általában lombardiaknak és cahorsiaknak nevezték. Az olasz bankárok a nagyobb külföldi városokban is állítottak fel fióküzleteket, a kisebbeket pedig megbizottaikkal beutaztatták. A pápák övelük szedették be az egyházi adókat (usurarii Papae). A kezükben összegyülemlő tőkék lehetővé tették nekik, hogy az angol s a francia királyoknak nagy kölcsönöket nyujthattak. Ők képviselték a XVI. sz.-ig a pénzhatalmat; mellettük a zsidók csak az alsóbbrendű kézizálog-kölcsönüzlet művelésére szorultak. Az Olaszországban *Monti* nevet viselő társas vállalatok, amelyek az állami adókat bérbe vették és ennek fejében a fejedelmeknek nagy előlegeket nyujtottak, szintén átalakultak letéti és átíró B.-ká (Genovában a Casa di St. Giorgio 1408—1444). Nem szabad őket összetéveszteni a *Montes Pietatis* nevű olasz intézetekkel, amelyek többnyire egyházi kegyes alapítások voltak, arra rendelve, hogy mint a belőlük később fejlődött zálogházak, a szegényebb néposztálynak legyenek segítségére pénzzavarában.

3. *Az újkor.* Amerika felfedezése a világkereskedelmet a Földközi-tengerről az Atlanti-oceánra terelte át és egyszersmind korábban ismeretlen nagy terjedelmet adott neki. Az érepénz, különösen az ezüst, rohamosan szaporodott ugyan, de a fejedelmek rabló pénzpolitikája és a pénzhamisítók működése következtében egyre rosszabbodott is. Kétszeresen szükségessé vált az átíró és átutaló üzlet fejlesztése, amelynek számára a genovai bankárok már valóságos váltóvásárt rendeztek, legelőször alkalmazván a váltók forgatását is, miáltal a váltók valóságos pénzpótló eszközökké lettek. Emellett a zsoldos hadseregek szervezése erősen felduzzasztotta a fejedelmek hitelszükségletét, amelyet szintén a bankárok és egyes nagy befolyáshoz és hatalomhoz jutott gazdag családok elégítettek ki. A sűrű bukások és visszaélések legelőször *Velencében* érlelték meg az állami bank felállításának eszméjét. A Genovával versenyző Velence sem lehetett el a pénz- és hitelforgalmat közvetítő intézmény nélkül és ilyenül 1587. a *Banco di Rialto*, majd ennek helyébe 1619. a *Banco del Giro* nevű állami bankot állította fel. Az utóbbi egészen 1806-ig működött. A példát más államok és városok is követték. Genovában a már fentebb említett *Casa di St. Giorgio* lassanként állami letéti és átíró bankká alakult át. Milanóban a *Banco di St. Ambrogio* nevű bank a városnak nyujtott és behajthatatlanokká vált nagy kölcsönei következtében 1650. beszüntette fizetéseit, de 1662. újra szerveztetett. Nagy fontosságot nyert különösen a németalföldi kereskedés szempontjából az *Amsterdamsche Wisselbank* nevű intézet, amelyet 1609. Amsterdam városa alapított olyvégből, hogy a fizetéseket és elszámolásokat külön bankérték megállapításával biztos alapra fektesse. De e városi bank mellett nagyszámú magánbankár is művelte a fizetésnek zsíró és csekk útján való közvetítését.

Németországban sokáig a *Hamburger Bank* vitte a pénz- és hitelélet terén a főszerepet. Ez a bank, amelyet a város 1619. alapított, egészen 1873-ig állt fenn. A kereskedők neki adták át letétül jó veretű ezüst tallérokból és ezüst rudakból álló pénzkészletüket és a bank a részéről megállapított külön érték (l. *Banco)* alapján közvetítette fizetéseiket s elszámolásaikat.

A passziv és az aktiv bankügyleteknek egymással való helyes összekapcsolásában az *angol B.* voltak az úttörők s az útmutatók. Noha a híres Gresham Tamás 1560. új alapon szervezte a pénzverés ügyét, a bekövetkezett polgárháborúk itt is nagyon összekuszálták a pénzügyet. A megbízható pénzváltás s a jó pénz megőrzése égető szükséggé vált és fontos szerephez juttatta az itt pénzváltókként leginkább működő aranyműveseket, akik ebből az üzletből nagy nyereséget húztak. Olyvégből, hogy a közönséget mennél inkább rávegyék pénzének náluk való elhelyezésére, egyes aranyművesek kamatot igértek a letevőnek, viszont a nekik most már nemcsak megőrzés, hanem gyümölcsöztetés végett is átadott pénzeket rendszeresen kezdték felhasználni aktiv bankügyletek művelésére. A váltakozó kormányok csaknem szakadatlanul rászorultak kölcsöneikre és a pénzveréshez szükséges nyersfémet is az ő közvetítésükkel szerezték meg. Ugyancsak ezek a bankárok kezdték a váltóleszámítást is rendszeresen művelni. A bankárok visszaélései következtében már a nagy politikai zavarok idejében erős mozgalom indult meg oly nyilvános, ha nem is állami, de törvényes alapon működő bankintézet megteremtése érdekében, amely a pénzrendszert s a hiteléletet biztosabb alapra fektetné. A skót Patterson William kezdeményezésére s a whig-párt támogatásával 1694. végre megalkottatott a híres angol törvény, amely különféle új adók behozatalát rendelvén el, kimondja, hogy oly társaságnak, amely a kormánynak az új adók fejében 1.200,000 £ kölcsönt nyujt, szabadalom adatik *The Governor and Company of the Bank of England* cég alatt bankintézet alapítására, amelynek joga lesz rá, hogy nemesfémekkel és váltókkal kereskedjék, árúkra előlegeket adjon és bankjegyeket bocsásson ki.

4. *A legújabb kor.* Az Angol Bank megalapítása fordulópontot jelent a bankügy történetében, amelynek legújabb korszakát tulajdonkép 1694-

[illegible] kell említenünk. A bankügy története ettől az [illegible] kezdve a jegy-B. (l. o.) történetévé [illegible], amennyiben ezentúl az államok pénz- [illegible] fejlesztésében a jegykibocsátó B. viszik a főszerepet. A XVIII. sz. mondhatni egész Európában az Angol Bank utánzására irányuló sikertelen kísérletek korszaka. Csak a XIX. sz. hozza meg a legtöbb államban a jegykibocsátás ügyének, valamint a valutaügynek is állandóbb és egészségesebb szervezését. A jegykibocsátással nem foglalkozó B. üzleti köre a haladó közgazdasággal [illegible] egyre tágul, egyre nagyobb arányokat ölt és egyszersmind differenciálódik is, amennyiben a során keletkező B. a régi bankügyletek [illegible] határozott ágainak művelésére rendezkednek be, az újabb keletű bankügyleteknek, így különösen a jelzálogos hitelüzletnek, a tőzsdei értékekkel való üzérkedésnek, az alapító s a kötvénykibocsátó üzletnek művelésére pedig külön és határozott bankintézetek keletkeznek. Még a XVIII. sz. végén is történnek kísérletek a zsíró- és kölcsönüzletnek állami bankintézet kezében való koncentrálására: egyik legnevezetesebb efféle kísérlet a porosz *Königliche Giro- und Lehnbank* [illegible] intézetnek 1765. II. Frigyes alatt történt alapítása. De a XIX. sz. általában e téren is a szabad vállalkozás elvét juttatja érvényességre és csak a vége felé ad újra helyet oly törekvéseknek, amelyek a banküzlet némely ágát [illegible] törvényekkel akarják megrendszabályozni s az állam kezelése alatt levő posta intézményét a betéti s a zsíróüzlet szolgálatába állítják. Nevezetes s a bankügggyel szoros összefüggésben álló [illegible] a legújabb kornak a B. egymás között való elszámolásának szervezése is, amelynek ma már a legtöbb művelt államban az 1775. keletkezett londoni *clearing house* (l. o.) mintájára berendezett elszámoló intézetek szolgálnak.

A magyar bankügy történeti fejlődése.

Magyar bankügyről tulajdonkép csak az 1840-es évektől kezdve lehet szó. Hazánk közgazdaságának agrár természete, párosulva az ország haladását hátráltató politikai viszonyokkal, majdnem a XIX. sz. közepéig késleltette nálunk a terménygazdaságról a pénz- és hitelgazdaságra való átmenetet. A pénzváltást és a többnyire nem termelő, hanem fogyasztó célokra való kölcsönadást régebben szűk körben és szervezetlenül a görög kalmárok s a kereskedést űző zsidók, majd a nagyobb kereskedelmi forgalmú városokban, mint mellékfoglalkozást, egyes nagykereskedők látták el. Közpénznek kamatozó elhelyezésére csak az 1818. Bécsben keletkező Első Osztrák Takarékpénztár szolgáltatott alkalmat, amely 1827 óta több magyar városban egyes tekintélyesebb kereskedőkre bízott meg pénzbetétek elfogadásával és visszafizetésével. Az első önálló intézet, amely pénzbetétek elfogadásával és gyümölcsöztetésével foglalkozott, 1836 jan. 1. nyilt meg az aránylag elég élénk kereskedelmű Brassóban. A cs. kir. szab. Osztrák Nemzeti Bank, a birodalom jegykibocsátó bankja, ha nem is törvényes alapon, Magyarországra is kiterjesztette ugyan működését, de folytonos [illegible]-ban szenvedő jegyei inkább kárt okoztak az ország közgazdaságának, semmint hasznot. Azok a férfiak, akik a XIX. sz. 30-as és 40-es éveiben Magyarország megujhodásáért küzdöttek és gazdasági fellendülésünknek útját egyengették, köztük különösen Dessewffy Emil gróf és Fáy András, a bank- és hitelügy szervezésének szükségét is felismerték. Az 1840. évi kereskedelmi és hiteltörvények (XV. váltótörvény, XVI. a kereskedőkről és XVIII. a közkereseti társaságokról szóló törvény) kedveztek a megindult mozgalomnak, amennyiben a kereskedelmi s a hitelélet jogviszonyait időszerű és szabadelvű irányban szabályozták. Fáy András kezdeményezésére 1840. megalakult a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület*, 1841. pedig Ullmann Móric pesti nagykereskedő kezdeményezésére 2 millió konvenciós ezüstforint alaptőkével a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*. Míg ez az utóbbi mint szorosabb értelemben fogott bankintézet a bankügyletek összes főágait, különösen a le- s a betéti, a leszámítoló, a zsíró- és előlegüzletet volt hivatva művelni, az előbb említett takarékpénztár, alapítójának intenciója szerint, eredetileg inkább emberbaráti intézmény akart lenni, a takarékosság fejlesztését és a takarékbetéteknek különösen kézi- és jelzálog-kölcsönökben való elhelyezését tűzvén céljául. De a takarékpénztár, az 1842. Pozsonyban alakult takarékpénztár mintájára, csakhamar részvényes és nyerekedő vállalattá alakult át, és evvel Magyarországban a betéti B.-nak gyorsan elterjedő új tipusa keletkezett, amelyet a külföldön ismert betéti B.-tól és a hazai bank nevet viselő intézetektől is az alaptőkének aránylag kicsiny volta s az aktiv üzleteknek szűkebb köre különböztet meg. Az üzlet egyszerüsége és a nagy osztalék, amelyhez a csekély saját tőkével dolgozó takarékpénztárak inkább juthatnak, mint a nagy alaptőkére támaszkodó és szakszerű üzleti vezetést kívánó B., hazánkban inkább a részvényes takarékpénztárak terjedésére adott ösztönt, úgy hogy 1848. a még mindig egyedül álló Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mellett az országban már 35 takarékpénztár működött. Az 1848–49-iki szabadságharccal járó politikai és háborús mozgalmak megakasztották a megindult fejlődést, sőt egyik-másik már fennálló takarékpénztárt a bukás szélére juttattak. Másrészt az ország egyetlen bankintézete nevezetes, ámbár csak rövid ideig tartó szerephez jutott. Az első magyar felelős minisztérium ugyanis, amely az országot minden irányban a legújabb kornak megfelelő alapokon törekedett fejleszteni, hitelrendszerünket is önálló alapon akarta szervezni és ennek középpontjául önálló magyar jegybankot akart teremteni. Kossuth Lajos pénzügyminiszter evégből a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal tárgyalt és 1848 jún. 17-én meg is kötötte vele a szerződést. Ennek értelmében a magyar kormány arra kötelezte magát, hogy 5 millió forintot tesz le a banknál arany-ban-ezüstben és feljogosítja a bankot, hogy ez érc-alap fejében a kormány ellenőrzése mellett $12^1/_2$ millió forint névértékű bankjegyet bocsásson ki, amely összegből a bank 9 millió forintot az állam rendelkezésére köteles tartani, $3^1/_2$ millió forintot pedig a gazdasági hiteligények kielégítésére fordíthat. A kormány mitsem törődve az osztrák kormány tiltakozásával, erélyesen hozzálátott a

Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal kötött szerződés végrehajtásához. Az ércalap előteremtése végett a nemzet áldozatkészségéhez folyamodott és a nemzet részint ajándékul, részint kölcsönkép aranyban-ezüstben 1848 végeig 2.082,218 pengő forintot adott a kormány rendelkezésére. Ezeknek a kezdetben Budán a várban, majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank helyiségeiben őrzött érckincsnek alapján a bank csakugyan bocsátott ki 1 és 2 frtos névértékű bankjegyeket, még pedig 1848 végeig összesen 3.777,220 pengő forint névértékben. A szabadságharc gyászos kimenetele azonban csakhamar véget vetett az önálló magyar jegykibocsátásnak. Windischgätz herceg, az osztrák hadsereg főparancsnoka, 1849. az időközben kibocsátott 5 és 100 frtos magyar jegyek elfogadását megtiltotta, az 1 és 2 frtos jegyeknek osztrák bankjegyekre való beváltását elrendelte, a meglevő ércalapot pedig lefoglalta. A magyar jegyeknek kivonása a forgalomból rengeteg kárt okozott az országnak. Bármily égető volt is az 50-es években az ország pénz- és hitelszükséglete, az abszolut kormányrendszer semmikép sem kedvezett a magyar bankügy fejlődésének. A takarékpénztárak száma csak igen lassan emelkedett; a Pesti Magyar Keresk. Bank egészen 1864-ig, amikor az Első Magy. Iparbank alapíttatott, egyedül állt, mint önálló magyar bankintézet. A különösen Dessewffy Emil gróf agitálására megindult és nagyobb bankintézet megteremtésére irányuló kisérletek a bécsi kormány s a bécsi pénzügyi körök ellenkezése következtében nem vezettek eredményre. Mindössze annyi történt, hogy az Osztrák Nemzeti Bank 1851-től kezdve Budapesten és még néhány nagyobb városban fiókot nyitott és művelni kezdte a jelzálog-kölcsönüzletet is; továbbá hogy az Osztrák Hitelintézet 1857. ugyancsak fiókot nyitott Budapesten, amelynek csakhamar igen jelentékennyé vált üzletét 1870. az ekkor alapított Magyar Általános Hitelbank vette át és fejlesztette tovább. Ugyancsak ebbe a korszakba, még pedig a végére esik a Magyar Földhitelintézetnek 1863. szövetkezeti alapon való megteremtése, valamint a Schultze-Delitzsch- s a Raiffeisen-féle kisebb hitelszövetkezeteknek különösen az erdélyi részekben történt első szervezése.

Az alkotmányosság visszaállítása után a sokáig elfojtott erők kiszabadultak és rohamosan törekedtek érvényesülni. 1867 óta nemcsak a bankügyleteket művelő intézetek száma szaporodott nagy ugrásokban, hanem hasonló arányokban nőtt az intézetek üzletének valamennyi ága is. Ez üzlet körébe tartozik immár a különböző passziv és aktiv bankügyleteken kívül az üzérkedő s az alapító üzlet is, sőt ennek művelésére a 60-as évek végén s a 70-es évek elején a párisi Crédit Mobilier mintájára külön bankintézetek keletkeznek (1868. az Angol-Magyar Bank, 1869. a Franko-Magyar Bank; ide számítható az 1870. alapított Magyar Általános Hitelbank is). A rohamos fejlődés 1869. a rossz termés s a tőzsdei üzérkedés túlhajtását követő üzleti válság következtében kissé lassúdik ugyan, de a 70-es évek elején a B. ismét gombamódra keletkeznek nemcsak Budapesten, hanem a nagyobb vidéki városokban is. Az 1873. Bécsből kiindult nagy tőzsdei válság elseperte ugyan a szilárd alappal nem biró intézeteket és óriási károkat okozott a túlhajtott üzérkedésben résztvevő közönségnek; de megvolt az az üdvös hatása is, hogy évekre terjedő pangás után ismét egészségesebb irányba terelte bankügyünk fejlődését. Támogatta ezt az irányt az ország mezőgazdaságának, iparának, kereskedelmének és közlekedésügyének jó részben a B. által lehetővé tett intenziv felvirágzása, a törvényhozásnak különösen a 70-es években (kereskedelmi és váltótörvény) modern irányban való haladása, az állam hitelének javulása, az iparfejlesztő politika, a jegybank ügyének dualisztikus alapon való rendezése. Jól megalapozott bankjaink, egyre szaporodó takarékpénztáraink és szövetkezeteink mellett nagy fontosságú szolgálatot tesz a takarékosság fejlesztésének s a fizetőforgalom helyes alapon való lebonyolításának az 1886. szervezett Magy. kir Postatakarékpénztár intézménye is (l. o.), amelynek letéti és zsiróüzlete évről-évre igen örvendetes módon gyarapszik. Sok éven át egyedül állott bankintézetünknek, a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak vagyoni állapotát és üzleti alakulását a bank fennállásának első évtizedeiben a következő két tábla mutatja, o. é. forintokra átszámítva:

I. Vagyon.

Év	Összesen	Váltótárca	Előlegek	Jelzálog-kölcsönök	Értékpapirok	Adósok	Vegyesek	Készpénz
1842–3	527,207	381,742	23,368	—	—	—	10,959	[illegible]
1843–4	870,975	796,861	37,632	—	—	—	25,642	10,840
1844–5	1.471,361	810,773	112,125	430,500	—	89,854	12,651	[illegible]
1845–6	1.997,250	1.184,730	98,265	567,000	—	51,802	12,182	[illegible]
1846–7	3.106,470	1.375,118	225,613	988,470	196,985	10,492	16,497	[illegible]
1847–8	3.215,173	1.460,734	293,942	994,822	306,317	27,041	11,242	121,075
1848–9	3.686,328	682,622	245,053	935,917	529,821	1.225,451	12,415	55,049
1849–50	2.695,983	1.009,926	321,431	881,685	334,854	90,087	13,035	[illegible]

II. Teher.

Év	Összesen	Részvény tőke	Tartalék	Betét	Hitelezők	Vegyes	Nyereség
1842–3	527,207	522,900	—	—	—	3,476	831
1843–4	870,975	531,405	—	303,292	—	—	36,278
1844–5	1.471,361	682,605	2,930	716,404	31,831	1,554	36,237
1845–6	1.997,250	735,000	7,549	1.106,864	95,467	1,265	51,165
1846–7	3.106,470	1.030,050	21,688	1.904,987	81,795	25,228	42,732
1847–8	3.215,173	1.050,000	33,028	2.027,004	25,165	27,299	52,657
1848–9	3.686,328	1.050,000	32,027	687,222	1.867,551	21,066	28,462
1849–50	2.695,983	1.050,000	30,491	731,131	832,230	8,762	43,369

[illegible] hitelintézeteink száma a XIX. sz. második felében az egyes évtizedek végén, továbbá az utolsó öt évben szakadatlan emelkedéssel következőkép alakult:

Bankintézetek száma.

Év	Bank	Földhitel-intézet	Takarék-pénztár	Szövet-kezet	Összesen
[illegible]	—	—	3	—	3
[illegible]	1	—	33	—	34
[illegible]	1	—	35	2	38
[illegible]	66	2	155	102	325
[illegible]	108	6	318	250	682
[illegible]	[illegible]	[illegible]	457	501	[illegible]
[illegible]	349	11	731	1774	2865
[illegible]	488	10	824	3221	4543
[illegible]	[illegible]	9	801	3553	4813
[illegible]	635	9	921	3467	5032
[illegible]	[illegible]	9	939	3544	5166
[illegible]	714	10	972	3608	5304

Hitelintézeteink alaptőkéjének és legfontosabb üzleti ágainak alakulásáról (az Osztrák-Magyar Bank s a Magy. kir. Postatakarékpénztár kivételével, melyekről az illető címszók alatt lesz szó) a XIX. sz. második fele egyes évtizedeinek végén a következő tábla nyujt általános áttekintést:

Év	Alaptőke	Takarék-betétek	Jelzálogos kölcsönök	Váltótárca
	ezer osztr. ért. forint			
[illegible]	545	987	718	481
[illegible]	1.[illegible]80	11.265	9.445	2.092
[illegible]	1.753	38.122	18.461	16.998
1870	31.661	127.461	92,658	78.541
1880	75.154	305,262	187,377	157,162
1890	121,736	548,002	384.733	283.551

Végül a következő két táblában részletesebb számadatokkal mutatjuk be a magyar korona országai területén működő hitelintézetek (B., földhitelintézetek, takarékpénztárak és szövetkezetek, az Osztrák-Magyar Bank s a Magy. kir. Postatakarékp. kivételével) vagyoni állapotát és üzlete alakulását az 1900. és az utolsó öt év végéről:

Vagyon (Ezer korona).

Év	Váltótárca	Lombárd- és fedezett folyószámlás kölcsönök	Jelzálogos- és községi kölcsönök	Különféle kölcsönök	Értékpapir-tárca	Ingatlanok, leltár és pénztár	Összes vagyon
1900	1.242.429	557,199	2.287,812	635,818	457.382	167,268	5.347,908
1905	1.647,031	681.411	3.147.228	1.029,603	701.932	224,349	7.431,554
1906	1.827.719	823,610	3.334.427	1.234,538	786,539	256,061	8.262,894
1907	2.[illegible].611	866,777	3.476.161	1.353.654	849,329	279,584	8,879,176
1908	2.162.[illegible]63	926.593	3.657,235	1.492,582	867,248	288.018	9.394,639
1909	2.450,932	978,232	3.985,511	1.626,077	932,305	319,942	10.292,999

Teher (Ezer korona).

Év	Saját tőke: befizetett részvény- és tartalék-alapok	Takarékbetétek és tőkésített kamatok	Betétek folyó- és csekk-számlára	Zálogievelek és községi kötvények forgalomban	Különféle előlegek és tartozások	Nyereség	Összes teher
1900	884.639	1.835,959	252.549	1.666.517	627,499	80,745	5.347,908
1905	1.154,436	2.496,976	516,126	2.310,121	846.418	107,477	7.431,554
1906	1.327.286	2.681,028	434.711	2.373,864	1.320,456	125,549	8.262,894
1907	1.486.311	2.840.206	515.631	2.472,652	1.430,265	134,111	8.879,176
1908	1.574,767	3.044,295	549,200	2.646.017	1.435,723	144,637	9.394.639
1909	1.673.[illegible]	3.314,701	649.367	2.856,553	1.645,008	153,930	10.292,999

Irodalom. A banküzy gazdag irodalmából csak néhány [illegible] munkát említünk, amelyekben részletesebb bibliográfia is található: Beőthy László, A banküzy [illegible] 1875; Pólya Jakab, A budapesti B. forgalma az 1867—94. években, u. o. 1895; u. a., A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története, u. o. 1892; Vargha Gyula, A magyar hitelügy és hitelintézetek története, u. o. 1896; Walther Rezső, A bankügyletek gyakorlati kézikönyve, u. o. 1897; Dr. Schack Béla, A magyar kereskedő könyve, III. köt., u. o. 1909; A Halász Mandelló-féle Közgazdasági Lexikon I. köt., u. o. 1898. — Részletesebb statisztikai adatok Magyarország bankügyéről a Mihók-Nagy-féle Magyar Kompasznak és a Magyar Statisztikai Évkönyvnek évről-évre megjelenő köteteiben találhatók. — Wirth Max, Handbuch des Bankwesens, Köln 1870; Obst Georg, Geld-, Bank und Börsenwesen, Leipzig 1910; Scharling W., Bankpolitik, Jena 1900; Warneck M., Die Entwickelung des deutschen Bankwesens, Berlin 1905; Conrad-Lexis-féle Handwörterbuch der Staatswissenschaften c. Lexikonban a Banken c. cikk; Courcelle Séneuil, Traité théorique et pratique des opérations de banque, Paris 1899; Sayous A., Les banques de dépôt, u. o. 1901; Raffalovich A., Le marché financier, u. o. Megjelen évenként; Attfield J. B., English and foreign banks, London 1893; Easton H. T., Banks and banking, u. o. 1896; Handy William, Banking systems of the world, Chicago 1902; Ferraris C., Principii di scienza bancaria, Milano 1892.

Bankovci, adók. Verőcze vm. nasiczi j.-ban, (1900) 462 magyar és német lak.; u. p. és u. t. Feričanci.

Bankovci pusta, adók. Szerém vm. iregi j.-ban, (1900) 96 horvát-szerb lak.; u. p. Krušedol, u. t. Irig.

Bankpénz *(bankvaluta)*, a bankok számvitelében régebben használt számoló pénzegység. L. *Banco* és *Bankok*.

Bankpolitika. 1. Azoknak az elveknek összessége, amelyeket az állam s a törvényhozás az egész bankügynek, kiváltkép pedig a jegykibocsátás ügyének törvényes szabályozása körül követ. Régebben a bankok az államnak, illetve a kormánynak vagy a városi elüljáróságnak legmeszszebbre menő befolyása és ellenőrzése alatt állottak, míg a XIX. sz.-ban a bankügy terén is a szabad vállalkozás s a szabad verseny elve jutott érvényességre és csakis a jegykibocsátó bankok estek és esnek a kormánynak s a törvényhozásnak többé-kevésbé messzire menő szabályozása alá. Külön törvények állapítják meg nevezetesen a jegykibocsátás jogát s a kormánynak a jegybank egész vezetésére való befolyását, néhol az államnak a jegybank nyereségében való részesedését is, a bankjegyek fedezésének módját s az ércfedezet arányát, az egyszerre forgalomban tartható bankjegyek mennyiségét vagy kontingensét, a bankjegyek darabolását, vagyis azt, hogy milyen névértékű bankjegyek hozhatók forgalomba, a bankjegyek elfogadását és beváltását,

a jegybank által művelhető üzleteket stb. L. részletesebben *Jegybankok*, *Angol Bank*, *Francia Bank*, *Német Birodalmi Bank*, *Osztrák-Magyar Bank*. Legújabban Németországban, de másfelé is, az az irány kezd érvényesülni a B.-ban, amely a rengeteg idegen értékeket kezelő bankokat általában is törvényesen meghatározott ellenőrzés alá törekszik vetni és evégből az úgynevezett *revizorok* és *Treuhänderek* (l. o.) intézményét mennél hatékonyabban akarja kifejleszteni. — 2. Azok az elvek és üzleti szempontok, amelyeket maguk az egyes bankok vezetősége állapít meg olyvégből, hogy saját intézetének fizetőképességét lehetően megóvja és biztosítsa. E tekintetben pl. általánosan helyesnek ismert, bár a gyakorlatban nem mindig követett elv az, hogy a bank ne műveljen oly aktiv banküzleteket, amelyek természete saját passziv üzleteinek természetével ellenkezik; ne adjon pl. hosszú időre lekötött jelzálogos kölcsönöket, ne számítson le a lejáratkor biztosan és könnyen be nem hajtható váltókat, ha ő maga saját vagyonát jelentékenyen meghaladó oly betéteket kezel, amelyek rövid időre bármikor felmondhatók. — 3. Szorosabb értelemben B. vagy *kamatláb-politika* azokat az elveket jelenti, amelyeket a jegykibocsátó bank a bankkamatláb (l. o.) megállapításánál követ. A jegykibocsátó bank, mint az országban az ércpénz legnagyobb készletének birtokosa s a legkényelmesebb fizetőeszközök kezelője, nemcsak a hitel legfőbb forrása, hanem az ország pénzrendszerének alapját tevő nemesérc őre is és nemcsak saját részvényeseinek érdekét tartozik szem előtt tartani, hanem egész rendeltetése szerint az ország közgazdaságának érdekét is. Ezek a szempontok kell, hogy vezessék egész eljárásában, különösen pedig a kamatláb megállapításában. Békés és csendes időben a jegybank vezetősége alacsonyan tartja a kamatlábat, nemcsak azért, mert ő is ki van téve a többi bankok versenyének, amelyek alacsonyabb kamatlábbal nyujtván kölcsönt, elvonnák a jegybank elől a legjobb üzleteket, hanem azért is, hogy az ország mezőgazdasági, ipari és kereskedői vállalatainak lehetően olcsóvá tegye a hitelt. Ellenben olyankor, amikor politikai zavarok veszélyeztetik az ország pénzügyi helyzetét, vagy amikor a vállalkozás s az üzérkedés túlzásba megy és aránytalanul nagy mértékben veszi igénybe a hitel forrásait, különösen még amikor az ország fizetőmérlege a külfölddel szemben kedvezőtlenül alakul, a külföldi váltók benn az országban megdrágulnak s a kifelé tartozó kereskedők inkább arany-ezüst küldésével akarnák kiegyenlíteni tartozásaikat, amikor tehát a jegybanktól kölcsönkapott vagy másként birtokukba kerülő bankjegyek a jegybank pénztárainál beváltatnak s az így kapott ércpénzzel fizetnének, úgy hogy a jegybank érckészlete kiszivárogna az országból: ilyenkor a jegybank vezetősége felemeli a kamatlábat, megdrágítja a hitelt, evvel tartózkodásra és óvatosságra kényszeríti a vállalkozást s az üzérkedést, a magas kamatlábbal egyszersmind a nyilt piacra csalja a heverő tőkéket, külföldön keresettekké teszi a saját országára szóló váltókat és evvel kedvezőbbre fordítja a váltóárfolyamokat. Az ország aranykincse megőrzésének szolgálhat az a B.-i eljárás is, hogy a jegybank kedvező időben maga is lehetően nagy készletet szerez meg aranyra szóló külföldi váltókból, amelyeket válságos időben a piacra dob és ezáltal mérsékli a külföldi váltók árának emelkedését. Oly országban, ahol, mint pl. Franciaországban, a kettős valuta (l. o.) van elfogadva, ahol tehát a jegybank a maga jegyeit arannyal is, ezüsttel is válthatja be, a jegybank avval az eljárással is megóvhatja aranykészletét a kiszivárgástól, hogy válságos időben csak bizonyos díj (*prémium*, l. o.) vagy ráfizetés fejében váltja be jegyeit aranyra. Az előadottakból könnyű belátni, hogy az ország érdekeinek megfelelő B. inkább követhető ott, ahol csak egyetlen intézet van feljogosítva bankjegyek kibocsátására, mint ott, ahol ezt a jogot egymástól független több bank gyakorolja. Világos a mondottakból az is, hogy a szoros értelemben fogott készfizető bank, vagyis az a bank, amely jegyeit feltétlenül arannyal köteles beváltani, főkép a bankkamatlábnak néha igen jelentékeny emeléséhez kénytelen folyamodni, hogy aranykincsét a külföldre szivárgástól megóvja, míg a kettős valutában fizető, vagy a készfizetés kötelezettsége alól egyáltalában felmentett jegybank a B.-nak más eszközeivel is élhet és kamatláb-politikáját inkább szabhatja az ország belső hiteléletének szükségleteihez. L. *Jegybankok*. V. ö. *Scharling* W., Bankpolitik (Jena 1900); *Schwalenberg* G., Die Bank von Frankreich und die Deutsche Reichsbank (Halle 1904); *Landmann* J., System der Diskontpolitik (Kiel 1900).

Bankportugalérem, Hamburgban, a bank alapítása emlékére 1667 óta vert arany érmek; értékük 10 arany; volt fél és negyed B. is.

Bankráta, l. *Bankkamatláb*.

Bankrendszer, *banktörvények*, azoknak a törvényeknek összessége, amelyek valamely államban a jegykibocsátás jogait és viszonyait szabályozzák. L. *Bankpolitika* és *Jegybankok*.

Bankrott (olaszul: *banco rotto*), l. *Csőd*.

Banks néven több szigetet, öblöt, félszigetet neveznek: 1. az Új Hebridák É.-i végében levő szigetcsoportot, 794 km² területtel, mintegy 5000 lak.; legnagyobb a Vanua Lava (352 km²) és a Santa Maria (336 km²); 2. Új-Zeeland D.-i szigetének K.-i oldalán egy félszigetet; 3. Van Diemen-sziget mellet egy tengerszorost; 4. a Gallopagos-csoportban Albemarle sziget egy öblét; 5. a Torres-szoros egyik szigetét; 6. Ausztrália D.-i partján a Spencer-öbölben egy szigetcsoportot és végül 7. a B.-földjét (l. o.).

Banks, 1. *Joseph, sir*, a londoni Royal Society elnöke, szül. 1743 dec. 13. Londonban, megh. ugyanott 1820 máj. 19., gazdag tudománykedvelő férfiú volt. Cook kapitány 1768-tól 1771-ig tartó földkörüli utazásában mint természetbúvár vett részt. Több más tudóssal megvizsgálta az ember kitartó képességét magas hőmérsékkel szemben, mely kisérletek az 1775-iki Philos. Transactions-ben le vannak írva. Ő kezdeményezte Ausztrália partjainak felkutatását s elősegítette Új-Dél-Wales felvirágoztatását. 1772-ben Solanderrel együtt Islandot, majd a Shetland-szigeteket látogatta meg és ez alkalommal fölfedezte Staffa

v[illegible] szigetet. Munkái: An account of Staffa (London 1772). A short account of the causes of the disease in corn (1805). Naplóját: Journal during Capt. Cooks first voyage 1768—1771 J. D. Hooker adta ki (London 1896); könyvtárát Dryander írta le: Catalogus bibliothecae historico-naturalis Josephi B. (u. o. 1798—1800, 5 köt.).

2. *B., Nathaniel Prentiss,* amerikai államférfiu, szül. Walthamben (Massachusetts) 1816 jan. 30, megh. 1894 szept. 1. Magánúton annyi műveltségre tett szert, hogy egy politikai lapnak szerkesztését vehette át. 1849-ben Massachusetts törvényhozó testületének tagjává lett. 1852 óta a kongresszus tagja volt és a rabszolgaság ellen küzdött. Azután Massachusetts kormányzója (1857), az Illinois vasút forgalmi igazgatója lett (1860). A polgárháborúban a déli államok ellen harcolt.

Banks-földje, nagy sziget az Északi Jeges-tengerben. 1820-ban Parry fedezte fel az É.-i partjait; kerületét azonban csak a Collinson és Mac Clure-féle expedició állapította meg. Mac Clure Baring földjének nevezte el és csak később ismerte fel, hogy ugyanaz a sziget, amelyet már Parry látott. L. *Északi sarkvidék.*

Banksia *L. fil.*, a Proteaceae család génusza, melynek 46 faja Ausztráliában él. Örökzöld fák v. cserjék. Kertészeti becsük van a következő fajoknak: *B. speciosa* R. Br., *B. marginata* Cav. és *B. integrifolia* L., melyek mind hidegházi növények.

Bankszabadalom, az a törvényes jogosítás, amellyel valamely bankintézet bankjegyek kibocsátására felhatalmaztatik. L. *Jegybankok.*

Banktallér, régibb angol ezüstpénz, amelynek súlya 26·8739 g., finomsága 895·833, színezüsttartalma 24·0799 g., értéke régi 5 shilling = K 5·07.

Banktechnika alatt az üzletvezetésnek azt a sajátos módját értjük, amelyet a mai bankok olyvégből alkalmaznak, hogy sokágú ügyleteiknek pontos, gyors és megbízható lebonyolítását biztosítsák. A modern B. a legmesszebbre menő munkamegosztáson alapszik és a folytonos belső ellenőrzés lehetővé tételére törekszik. A munkamegosztás szempontjából a mai nagyobb bankok több egymástól teljesen elkülönített osztályra oszlanak, amelyek közül legfontosabbak: az igazgatóság, a pénztári szolgálat, a váltóosztály, a tőzsde- és értékpapírosztály, a levelező, a könyvelő- s az ellenőrzőosztály. Maga az a körülmény, hogy egy s ugyanazon ügy több egymástól független osztályon megy keresztül, már igen fontos eszköze a belső ellenőrzésnek, amelyet a sűrűn megejtett rovancsolásokon kívül hatékonyan támogat még az az eljárás is, hogy a feleket minden őket érdeklő mozzanatról levélben haladék nélkül értesítik. Mindenik bank külön szabályokat állapít meg saját belső ügykezelésének módjára, de azért ezek a szabályok mindenütt egyformán követett elveken alapulnak. V. ö. *Schack* Béla, A magyar kereskedő könyve, III. köt. (Budapest 1909); *Glauser* Ch. és *Ruotte* J., Cours de correspondance et d'opérations commerciales I. Opérations de Banque (Wien et Leipzig 1905); *Buchwald* Bruno, Die Technik des Bankbetriebs (Berlin 1908).

Bankul-olaj, l. *Aleurites.*

Bankura, az indiai Bengál tartomány hasonló nevű kerületének fővárosa, 19,000 lak.

Bánkút, Nagykamaráshoz tartozó népes puszta Arad vm. eleki j.-ban, (1900) 851 lak.; vasúti megálló, postahivatal.

Bankutalvány, általában valamely bank részéről kiállított minden utalvány, de szorosabban olyan írásbeli fizetőutasítást szoktak rajta érteni, amelyet valamely jegybank bocsát ki a maga fiókintézetére vagy megfordítva. Aki egyik helyről a másikra fizetést akar teljesíteni, ezt a pénzküldés költségeinek megtakarítása végett úgy is teheti, hogy az összeget a maga telepén a jegybank fiók- vagy főintézeténél befizeti s az ennek fejében kapott B.-t küldi hitelezőjének. L. *Csekk.*

Bankügyletek, általában mindazok az ügyletek, amelyek a pénz- s a hitelforgalom közvetítésével összefüggésben vannak, tehát a bankok, illetve bankárok által kötött ügyletek, továbbá nemes fémek adása-vétele, állami és más nyilvános kölcsönök közvetítése, pénzbetétek elfogadása, értékpapirok kibocsátása, letétek kezelése, vállalatok alapítása, stb.

Bankünnepek (ang. *bank-holidays),* Angolországban azok a napok, amelyeken a bankok zárva vannak, noha e napok nem egyházi ünnepek. A B.-et a törvényhozás 1871. hozta be sir John Lubbock sürgetésére a kereskedők és iparosok érdekében. B. Angolországban és Irlandban husvét és pünkösd hétfője, augusztus hónap első hétfője és december 26-ika, illetve ha ez a nap vasárnapra esik, december 27-ike. A B.-en lejáró váltókat a rájuk következő napon kell rendezni. 1875-ben és 1880-ban a törvényhozás pótlóan azt is elrendelte, hogy a vám- és az adóhivatalok a B.-et szintén kötelesek megtartani.

Bankvaluta, l. *Bankérték* és *Banco.*

Bánlak, nagyk. Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1900) 2755 oláh, magyar és német lak., a járási szolgabirói hivatal széke, hitelszövetkezet, gyógyszertár, csendőrőrs, vasúti állomás, posta, táviró, telefon. Gr. Karátsonyi-féle kastély a XVII. századból.

Banlieu (franc., ejtsd: bāñlyő), a város környéke, közigazgatásilag a franciák a városnak azt a közvetlen környékét értik, mely a fogyasztási vámvonalon kívül esik, de a város határához tartozik; nálunk kültelek.

Bánluzsány (azelőtt *Podluzsány),* kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 592 tót lak., postahivatal, u. t. Alsóozor.

Bann *(bannus),* a jog büntetés terhe mellett parancsolni vagy megtiltani valamit. A B. szó a fejlődésben többféle értelmet nyert: eredetileg ünnepélyes szókat jelentett, amelyekkel az ősi germán népgyűléseket megnyitották, később a felsőbbség parancsát meg tilalmát, sőt ezek megszegése esetén beálló büntetést (pénzfizetést), végül azt a jogállapotot is jelentette, amely a parancs következtében állott elő (Frieden-Unfrieden). A germán alkotmányban a B. az lesz, ami a rómaiban az «imperium», tehát a közhatalom ismertető jele.

Bann (ejtsd: benn), folyó Irországban, Down grófságban a Mourne-hegyekben ered, keresztül folyik a Lough Neagh-en és a Lough Beg-en és az Atlanti-oceánba torkol. Hossza 137 km., amiből 7 hajózható.

Banner (ném.); a hűbér-birtokos vagy szabad város által táborba vezetett, vagy küldött hadnak zászlója, melyre a hadat kiállító fejedelem, főúr vagy város színei és címere voltak alkalmazva.

Banner, svéd hadvezér, l. *Banér*.

Bannerets (ejtsd: bann'ré), zászlós-urak, azaz oly francia hűbérek birtokosai, kik saját zászlójuk alatt harcoló haddal voltak kötelesek a király felszólítására táborba szállani.

Bannizi, gabonamérték Romániában = 85·16 l.

Bannockburn (ejtsd: bennokkbörn), kis helység Stirling skót grófságban, (1901) 2135 lak. ‚gyapjuszövőkkel. B. Skócia történetében híres azon ütközetről, amelyben Bruce Róbert II. Edward angol királyt 1314 jún. 24. legyőzte. 5 km.-re tőle, Lauchiebarn-nél, III. Jakab skót királyt győzték le 1488. fellázadt alattvalói.

Bánnyires (azelőtt *Brezolub)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 299 tót lak., u. p. és u. t. Bán.

Bánó *Jenő*, a Mexikói Egyesült-Államok budapesti főkonzulja, szül. Roskoványban, Sáros vm. 1855 jún. 25. A fiumei keresk. tengerészeti akadémiát végezvén, hosszabb utazásokat tett Franciaországban, Angliában és Afrikában; később szüleinek óhajtására otthagyta a tengerészetet s vasúti tisztviselő lett. Később nyugdíjaztatta magát s kivándorolt Mexikóba, annak állampolgára lett s mint ilyent a köztársaság kinevezte magyarországi főkonzullá. Mexikói és amerikai útjairól sok felolvasást tartott a Magyar Földrajzi Társaságban s önálló művekben is megírta tapasztalatait s tanulmányait. A párisi Société Académique d'histoire international aranyéremmel tüntette ki s tagjai közé választotta. Művei: *Úti-képek Amerikából* (Budapest 1890); *Mexico és utazásom az Újvilág trópusaiban* (u. o. 1896); *Bolyongásaim Amerikában* (1906); *Estudios sobre varias plantas tropicales de Mexico* (spanyol nyelven 1910).

Bánócz, kisk. Zemplén vm. nagymihályi j.-ban, (1900) 768 tót és magyar lak., sajtgyár, vasúti állomás, posta- és távíró. A XV. sz.-ban sokat szenvedett a cseh rablók garázdálkodásától. Ref. temploma 1610. épült.

Bánóczi *József*, tanár, filozófiai s irodalomtörténetíró, szül. Szentgálon, Veszprém vmegyében 1849. Tanulmányait Veszprémben s Budapesten végezte, s a tanári vizsgálat letétele után Berlinben, Göttingenben, Lipcsében tanult még. Eleinte a budapesti VIII. k. reáliskolában tanárkodott, azután a rabbiképző-intézet r. tanára lőn, s jelenleg igazgatója az izr. tanítóképzőnek. 1878-ban a filozófiából magántanár gyanánt habilitálta magát a budapesti egyetemen. A Magy. Tud. Akadémia 1879. választotta meg lev. tagnak. Főbb művei: *Révai Miklós élete és munkái*, mellyel akadémiai díjat nyert. Továbbá *Kisfaludy K. és munkái* két kötetben, a Kisfaludy-társaság megbízásából és kiadásában. Az akadémia könyvkiadó vállalata számára lefordította Lewes művét: A filozófia története Thalestól Comte-ig, 3 kötetben. Később kiadta Kisfaludy Károly összes műveit (1893). Alexander Bernáttal együtt szerkeszti a Filozófiai Irók Tárát, melyben kiadta Erdélyi János bölcs. dolgozatait, lefordít. Schopenhauer néhány értekezését (2. kiad. 1892) s Alexanderrel együtt Kantnak A tiszta ész kritikáját. 1884-ben megindította Bacher Vilmossal együtt a Magyar Zsidó Szemlét, melyet 1889-ig szerkesztett. Számos tanulmányt írt a Magyar Nyelvőrbe, Magyar Tanügybe, bírálatokat az Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közlönybe, egyéb folyóiratokba s napilapokba, régebben a P. Lloydba is. E Lexikonnak is munkatársa. Újabb műve: *Az orsz. izr. tanítóképző-intézet története 1857—1897*. (Budapest 1897).

Bánokszentgyörgy, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1900) 1349 magyar lak., csendőrőrs, postahivatal, u. t. Letenye.

Bañolas, város Gerone spanyol tartományban, a Terri partján, (1900) 2500 l., bőrbajok ellen használt kénes fürdőkkel.

Baños (ejtsd: bányosz a. m. fürdők), Spanyolországban és az amerikai spanyol gyarmatokban több városnak és helységnek neve; legjelentékenyebb: 1. *B. de Bejar* vagy *de Montemayor* Cáceres tartományban, az Ambroz egyik mellékfolyójánál, vasút mellett, (1900) 1807 lak., meleg kénes forrásokkal, festői szép környékkel. Az út hozzá a Puerto de B. szoroson vezet át, ahol a rómaiak Via lata-ja is volt. — 2. *B. de la Encina*, Jaen tartományban, (1900) 3922 lak., meleg ásványvízforrásokkal és ólombányákkal. — 3. *B.*, város Peruban, 90 km.-re a Cerro de Pascotól, nagy higanybányákkal, amelyek évenkint 10—20,000 kg. higanyt szolgáltatnak.

Bános, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1900) 244 magyar lak., u. p. és u. t. Abaliget.

Banoštor, adók. Szerém vm. újlaki j.-ban, (1900) 979 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Čerević. B. a római Bononia v. Malata helyén épült. A középkorban Kő (Kew, Ku) volt a neve s több nevezetes intézmény volt benne; már főesperesség állott itt fenn, midőn Béla bán Szt. István vértanú tiszteletére monostort alapított itt, melyről 1309. Bánmonostorának is nevezték a várost. A benedekrendiek az apátságot elveszítvén, 1229. Ugrin kalocsai érsek a szerémi püspökséget állította fel jövedelmeiből s ennek székhelyévé Kőt tette; ez volt a város és erősség ura is. 1241-ben a tatárok elpusztították, s a püspökség széke ezentúl felváltva Kő városában és Szt. Iréne városában volt. 1437-ben a püspöknek palotája is volt itt. A törökök idejében Kő elpusztult, emlékét csak a B.-al szemben Bács-Bodrog vm. Begecs határában levő Kuva dűlő őrzi. V. ö. *Fröhlich* Róbert, Castellum Onagrinum (Arch. Ért. 1889).

Banovac, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1900) 293 olasz, magyar és német lak.; u. p. Badljevina, u. t. Pakrácz.

Banova jaruga, adók. Pozsega vm. novskai j.-ban, (1900) 611 horvát-szerb, tót és magyar lak.; vasúti állomás, posta és távíró.

Banovci, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1900) 385 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Orijovac.

Banovci novi, adók. Szerém vm. šidi j.-ban, (1900) 840 német és horvát-szerb lak., vasúti állomás; u. p. Novi Banovci, u. t. Gjeletovci.

Banovci novi na Dunavu, adók. Szerém vm. [illegible] j.-ban, (1900) 1084 német és horvát-szerb lak.; u. p. Stari Banovci, u. t. Újpazua.

Banovci stari, adók. Szerém vm. [illegible] j.-ban, (1900) 1021 horvát-szerb lak., postahivatal, u. t. Újpazua. E helyen a római Burgena feküdt, mely a V. legio Jovia székhelye volt.

Banovits *Kaplan*, min. tanácsos, nyugalmazott máv. igazgató, szül. 1841 aug. 10. Matyo-[illegible] n. Tanulmányai befejeztével a pest-losonczi vasút szolgálatába lépett, hol mint építési és pályafenntartási szakaszmérnök működött. 1867-ben a kassa-oderbergi vasút építési fővállalatához lépett át, ahonnan később a m. kir. vasútépítési igazgatósághoz hívták. 1872-ben pedig az újonnan szervezett vasútépítési főfelügyelőség [illegible] helyettese, majd főnöke lett. A magy. kir. államvasutakhoz való átlépése után befejezte a [illegible] megkezdett munkács-beszkidi vasút építését. 1890 óta a gépészeti főosztály igazgatója lett. Főleg az ő fáradozásának köszönhető a *Magy. Kir. Közlekedési Muzeum* megalapítása, melynek fejlesztése érdekében mint annak igazgatója ma is állandó tevékenységet fejt ki. A vasúti létesítmények és berendezések tökéletesítésén is fáradozott, miről több találmánya, mint a villamos állomási védjelző, a villamos vonatvészjelző, a villamos vonatvilágítás, az állomási [illegible] berendezés, a vasfelépítmény, a csavarbiztosítás, a mozdonyfüstszekrényajtó és az önműködő vasúti jegylyukasztó tesz bizonyságot.

Bánpatak, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1900) 790 oláh lak.; u. p. Marossolymos, u. t. Piski. Legutóbb a Várady-család birtoka; 1468-ig a Kéméndi-családé volt, amikor hűtlenség miatt a Theremy Sükösd testvérek kezére jutott. A falutól É.-ra Vor[illegible] Vermaga egy sziklaszorost vajt azonnan lefutó patak. Alább Gyertyános felé *vízesés* van.

Bánpecsenyéd, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 503 tót lak.; u. p. és u. t. Ribény.

Bánpetri (azelőtt *Petyovka*), kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 134 tót lak.; u. p. Felsőmotesicz, u. t. Trencsénteplicz.

Banque de France, l. *Francia Bank.*

Banquette (franc., ejtsd: bankett), *lövő-pad;* az a hely, amelyen sáncokban v. más erődítésekben a katonák állanak, mikor a mellvéden át az ellenségre lőnek. Továbbá az akadályversenyfutásoknál használt *gát*, melynek felső lapja oly széles, hogy az arra felugró ló a lábait azon megvetheti a közvetlenül utána végrehajtandó leugráshoz. L. még *Bankett*.

Bánréve, kisk. Gömör és Kishont vm. tornaaljai j.-ban, (1900) 564 magyar lak.; határa fölötte termékeny, nevezetes vasúti állomás, a m. kir. államvasutak miskolcz-füleki vonalából itt a [illegible] és a nadasdi szárnyvonal ágazik ki; távírda és postahivatal, postatakarékpénztár. A B. a [illegible] Vay-család ősi fészke. Ősrégi révhely, mely már 1427. viselte e nevet.

Bánruszkócz, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 144 tót lak., vasúti állomás; u. p. Bán, u. t. [illegible]

Bánság, 1. *(temesi)*, közönségesen *Bánát*. A mai Temes, Torontál, Krassó-Szörény vmegyék és vidékök a mohácsi vész után a török uralom alá jutottak s midőn a passzarovici béke (1718) útján a magyar király visszaszerezte, nem kebelezték be az államba, hanem 11 vidékre osztva, mint *temesi bánság*-ot a bécsi kormánynak alárendelt bánsági igazgatóság által katonailag kormányozták. Mária Terézia 8 vidéket kivett a katonai kormányzás alól és polgárilag, de azért abszolut módon igazgatta, a többi háromból pedig a bánsági katonai határőrvidék keletkezett. Az országgyűlés többször felszólalt ez alkotmányellenes állapotok miatt, mígnem az 1741. XVIII. t.-c. által a polgári igazgatás alatt levő terület az állam rendes közigazgatási szervezetébe bevétetett. De e területet, némely más résszel egyetemben, a forradalom után ismét elszakították az országtól és *(szerb vajdaság, temesi bánság* címmel) Ausztria koronaországa lett; végre az 1860 októberi diploma a visszacsatolást újra elrendelte. A különállás mind a két esetben jogosulatlan volt.

2. A magyar állam úgynevezett mellék- v. hűbéres országainak egy aránylag kis területe közvetlen magyar kormányzás alatt állott, hogy az állam így hatalmát és jogait könnyebben érvényesíthesse. E területet végvidéknek, végvárnak és végvidéki bánságnak nevezték. Különösen nevezetesek voltak a *szörényi* és *macsói* bánságok, melyek már egész kis tartományokat képeztek, amaz Szerbia és Bosznia között, ez pedig a régi Kis-Oláhországban. A végvidékek kapitányai, illetve bánjai, országbárói ranggal birtak.

Irodalom. Szentkláray Jenő, Száz év Délmagyarország újabb történetéből 1779-től kezdve napjainkig, tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre, Temesvár 1879—1882; Pesty F., A temesi B. elnevezésének jogosulatlansága, Akad. Ért. a Tört. Tud. köréből 1868; Böhm L., Délmagyarország vagy a B. története.

Bánsági búza v. *bánáti búza*, l. *Búza.*

Bánsági csiga *(Helix banatica* Ross), l. *Csiga.*

Bánsági ezredek, a Határőrvidék polgárosítása előtt az úgynevezett szerb bánsági határőrvidék 3 ezrede *(német, román* és *szerb* vagy *illir B.)*, melyeknek együttesen (1870) 10,020 km² területük és 307,537 lakójuk volt; területükön Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes városok feküdtek. 1873-ban a német B. legnagyobb része Torontál vm.-éhez csatoltatott, egy másik része és a szerb B. Temes vm.-éhez, míg a román B. és a szerb B. XII. századának területéből Szörény vmegyét alakították, amelyet viszont az 1880. XV. t.-cikk Krassóval egyesített.

Bánsági hegység, l. *Délmagyarországi hegyvidék.*

Ban Saint-Martin (ejtsd: bañ szeñ marteñ), község Lotharingia német birodalmi kerületben Metz közelében, (1905) 2750 lak., gyümölcstermeléssel.

Bánszállásbánya, Sajóvárkonyhoz tartozó bányatelep, Borsod vm. ózdi j.-ban, (1900) 823 lak., a rimamurány-salgótarjáni vasmű-részvénytársaság tulajdona.

Bant, község Jever oldenburgi j.-ban, Wilhelmshaven közelében, vasút mellett, (1905) 22,367 lak. Tengeri fürdővel, hajóépítéssel.

Bántalom (magánjogi, delictum privatum) alatt a régibb magyar magánjogban azokat a jogelle-

nos cselekményeket értették, melyek sem bűnvád, sem rendőri fenyítés tárgyát nem képezték, hanem amelyek miatt a sértett fél magánkeresettel (actio privata) élhetett. A magánjogi B.-ak közé tartoznak: *a)* a nagyobb és a kisebb hatalmaskodás (l. *Hatalmaskodás)*, *b)* a nyelvváltság esetei (l. o.), *c)* a vértagadás (l. o.), *d)* az álarcosság (l. *Álarc)*, *e)* idegen okiratok és levelek letartóztatása (l. *Levelek körüli vétségek)* és *f)* a patvarkodás (l. o.); a sértett fél teljes elégtételt követelhetett s ez vagy az úgynevezett emberdíjból, *homagium* (l. o.) v. birságból (l. o.) állott. A díj nagysága a sértett személy rendi állásához képest különbözően volt megállapítva. A magánj. B.-ak intézménye a hazai jogrendszer átalakulása, nevezetesen a büntető törvénykönyvek (1878. V. t.-c. és 1879. XL. t.-c.) életbeléptetése folytán elvesztette gyakorlati jelentőségét.

Bantam, hollandus tartomány Jáva Ny.-i részében, 7906 km² területtel É.-i része síkság, D.-i része őserdővel borított halomvidék; vulkánjai, a Karang (1900 m.) és Pulaszári (1275 m.) a történelmi idők óta nem működnek. Klimája egészségtelen. Termékeny síkságain rizst termelnek. Fővárosa Szerang, régi fővárosa B. a Szundaszorosban világhírű kereskedőváros volt.

Bantama, l. *Kumasszi.*

Bantam-tyúkok v. *törpe tyúkok.* Különféle színű és alakú tyúkok tartoznak e nevezet alá, melyek kicsiny, csinos tartású testük, élénk természetük miatt nagyon kedveltek. Valódi gazdasági fajta egy sincs köztük, ámbár többnyire jó tojók és jó anyák; fürj-, fogoly- és fácántenyésztésnél kotlókul használhatók.

Bántapolcsány, kisk. Borsod vm. szentpéteri j.-ban, (1900) 471 magyar lak., csendőrőrs; u. p. és u. t. Dédes.

Bántecse (magyarul: karcolt arcuak), Loangobeli (nyugatafrikai) néger nép, amely arcát keresztvonalakkal bekarcolja.

Banteng (*Bibos sondaicus* Schleg. et Mull. állat), Jáva, Borneo és Kelet-Szumatra erdeiben honos vadtulok-faj. Szőre sötét barnásszürke, szarvai alapjukon duzzadtak, csúcsuk hegyes és befelé görbített. Magassága a marjáig 1·5 m., hossza farka nélkül 2·10 m. Fiatal korában szelidíthető.

Bantia, régi római város Apulia és Lucania határán, ma Sta Maria di *Banzi.* Jelentőségét előttünk a közelében 1793. talált *Tabula Bantina* néven ismert bronztáblától nyerte, mely egyik oldalán latin, másik oldalán oszk nyelvű felirattal van ellátva; az utóbbi az oszk nyelvnek egyik legfontosabb emléke.

Banti-féle betegség. Banti olasz klinikus által leírt ritkább kórkép, melynek tünetei: nagymérvű lépnagyobbodás, később májzsugorodás, hasvízkór és nagyfokú vérszegénység. Valószínű, hogy a lép bizonyos mérgeket termel, melyek lassan a szervezet egyéb részeit is megtámadják. Lefolyása hosszas, néhány év alatt halálra vezet. Néhány esetben sikerült a lép kiirtásával lényeges javulást, sőt gyógyulást elérni.

Banting-kúra. A kóros elhízás ellen Banting által ajánlott étrend, mellyel ő saját magát lényegesen soványította, 130—150 gramm fehérjét kb. 428 gramm (circa ½ kg.) hús alakjában, 75 gramm alkoholt és nagyon kevés (50 gramm) szénhidrátot engedélyez minimális kenyérmennyiség formájában. Ez látszólag nem kevés, de nem tartalmaz többet, mint 1100 kaloriát, úgy hogy voltaképen erős alátáplálás. Az elért soványodás tehát a táplálékfelvétel egyszerű elégtelenségéből származik. L. *Soványító kúra.*

Bantock, *Granville,* angol zeneszerző, szül. Londonban 1868 aug. 7., a londoni zeneakadémia díjjal kitüntetett növendéke; mint sokat utazott karnagy, mindenütt az újabb angol zene apostola. Birminghamben és Liverpoolban karnagy; zenekari művei és dalai nagyon elterjedtek.

Bántolmács (azelőtt: *Pusztatalmács*), kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1900) 213 oláh lak., u. p. és u. t. Ökrös.

Bántornya (azelőtt: *Turnischa*), kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, (1900) 1229 vend és magyar lak., postahivatal; u. t. Belatincz.

Bántölgyes (azelőtt: *Dubnicska*), kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 150 tót lak., u. p. és u. t. Zayugrócz.

Bantry (ejtsd: bentri), 1. kikötőváros Munster ir tartomány Cork grófságában, (1901) 3109 lak. — 2. *B.*, öböl az ugyanily nevű városnál, az Irföld egyik legfestőibb és legbiztosabb öble; 32 km. hosszú és 5—8 km. széles. A francia hadak 1689. és Hoche vezérlete alatt 1796. itt igyekeztek partra szállani.

Bántu-négerek *(ábántu)*, Afrika néger népességének egyik hatalmas ága, mely a déli csúcsot egész Ugandáig elfoglalja s D.-re hottentották, busmannok, északra szudánnégerek és gallák által van határolva. A bántu-négereket több csoportra szokás osztani, ú. m. keleti, központi és nyugati B.-re. A keleti B.-hez tartoznak az *ámá-zuluk, ámá-koszák* vagy *ámá-xoszák, ámá-fenguk, ámá-belék, ámá-zizik, ámá-zabizumbik, ámá-szekunénék, ámá-tozakvék, ámá-relindzsik,* az *ámá-svájo* stb. törzsek, és ezek a szorosabb értelemben vett kafferek v. kafirok. A központi B.-hez tartoznak az úgynevezett *becsuánok* v. *becsvánok,* akik 23 törzsre oszlanak, ezek közül 12 kelet, 11 pedig nyugat felé lakik. A keletiekhez tartoznak: a *bá-szutók, bá-táuk, bá-putik, má-kolokok, bá-firingek, li-khóják, bá-hlokrák* v. *bá-mantábik, bá-mápélák, bá-tlungok, bá-perik, bá-cecék* és *bá-fukengek*; a nyugatiakhoz tartoznak: a *bá-rolongok, bá-hlápik, bá-merik, bá-mállárok, bá-kátlák, bá-krénák, bá-ránkécik, bá-harutszek, bá-kááák, bá-mángvátok* és *bá-lálák* v. *bá-kálihárik.* A nyugati B.-i bántukhoz tartoznak: 1. a *bunda-népek* (Angola, Benguéla és Damara-földön) ú. m. az *óvohererák* vagyis *ová-mbdieruk, ová-mbok, ová-kvámbik, ová-kuándzserák, ová-ngarnitek, okorongaték, nánók* és *kuángolák*; 2. a *kongo-népek* (l. *Kongo-négerek).*

Bleek kimutatta, hogy ezek a B. valamenynyien rokon nyelvet beszélnek. A nyelvészek 168 nyelvet és szójárást különböztetnek meg. Lepsius azt állítja, hogy az összes délafrikai nyelvek rokonságban vannak a bántu nyelvvel, mi az újabbkori nyelvtudomány egyik legfontosabb fölfedezése.

A bántu négerek harczias népek s legtöbbnyire állattenyésztők; vallásos babonáik s nem olyannyira eltérők, mint Afrika többi néger népei-

nél (l. még *Kaffer*). V. ö. Fr. *Müller*, Grundriss der Sprachwissenschaft, I. kötet (Wien 1877); *Kolbe*, An English-Herero Dictionary, with an introduction to the study of Herero and Bantu in general (Lond. 1889); *Büttner*, Zeitschrift für die afrikanischen Sprachen (Berl. 1887—90); *Raddatz*, Die Suahelisprache, mit Einführung in die Bantusprachen (Leipz. 1892); *Torrend*, Comparative grammar of the South-African Bantu languages (London 1891); *Haarhoff*, Die Bantustämme Südafrikas (Leipzig 1890); C. *Meinhof*, Grundriss einer Lautlehre der Bantusprachen (ugyanott 1899).

Bántu-nyelvek, l. *Afrikai nyelvek*.

Bantzer, *Karl Ludwig*, német festő, szül. Ziegenhainban 1857 aug. 6. Berlinben és Drezdában tanult, majd Párisban a francia művészet hatása alá került. Zarándokok Szt. Erzsébet sírjánál Marburgban (1888, drezdai képtár) c. képe után főleg hazája, Hessen népéletéből meríti komoly festői ábrázolásainak tárgyait. Ilyenek: Úrvacsora egy hesseni falusi templomban (1899, Berlin, Nemzeti képtár); Hesseni parasztasszony (1904 drezdai képtár), stb. 1897 óta a drezdai műv. akadémia tanára.

Banu (többes szám: bani), romániai bronz váltópénz, = 1/100 leu = 1 centime = 0·95 fillér.

Bánudvard, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 183 tót lak.; u. p. és u. t. Bán.

Bánuta, kisk. Zala vármegye alsólendvai járásában, (1900) 103 magyar lak.; u. p. és u. t. Alsólendva.

Banville, *Théodore Faullain de*, francia romantikus költő a Hugo Victor iskolájából, szül. Moulinsben 1823., megh. 1891. Párisban. Kitünő verselő és prózaíró egyaránt. Több verses könyve mellett leghíresebb szinpadi műve: Gringoire (magyarra ford. E. D. 1881), mely a magyar szinpadoknak állandó műsordarabja. Művei: Cariatides (1842); Stalactites (1846); Odelettes (1857); Odes funambulesques (1857); Gringoire (1866); Socrate et sa femme (1885); Comédies (1878); Poésies complètes (1879, 3 köt.); Mes souvenirs (1882); Feuilles volontes (1883); La laterne magique (1883); Riquet à la houppe (1884); Nous tous (1884); Contes hèroiques (1884); Madame Robert (1887): utolsó műve volt a Sonnailles et clochettes (költ., 1891) és Marcelle Rabbe (regény, 1891).

Bánya, szoros értelemben véve minden fölszín alatti mívelet a föld kérgében, amelynek célja hasznosítható ásványok termelése s mely föld alatt való űzése által a kőfejtésektől, a külső fejtésektől és az ásásoktól különbözik; tágasabb értelemben, a hasznosítható ásványok bányászati termelése céljából előállított fölszini vagy föld alatti helyiségek; azok a külső fejtések, ezek a szoros értelemben vett bányák. Aknás-B., aknaszerű míveléssel, úgynevezett mélymíveléssel feltárt hasznosítható ásványtelepeken járó mívelet; tárós-B. oly mívelet, amelynél a hasznosítható ásványok telepeinek tömegeit tárószerüen nyitották meg.

Bánya címmel 1908 január 1-ével szaklap indult meg a fővárosban, amelynek az a kimondott célja, hogy a bányatulajdonosokat közös érdekeltségbe vonja és a külföldi tőkének a magyar bányaipar céljaira kivánatos beözönlését elősegítse. A lapot Vécsey István, Makai Aladár dr. és Apsay V. János szerkesztették egy ideig. Jelenlegi szerkesztője: dr. Bischitz Béla.

Bánya, 1. kisk. Krassó-Szörény vm. bozovicsi j.-ban, (1900) 2454 oláh lak., postahivatal; u. t. Bozovics. Hegyeiben a rudariai vasércbányatársulat mangánvasércre, a m. kir. kincstár kőszénre bányászik. — 2. *B.*, l. *Óribánya*.

Bányaadó. A bányavagyont terhelő közteher. Régebben csakis a bányavám (Urbura, Frohne) — a nyers jövedelem tizedrésze terhelte a bányászatot. Az 1854. évi ált. bányatörvény szerint a B.-zás nemei: a mértékilleték és a bányavám. Azelőbbeni egy bizonyos fix összegnek időszakonkénti fizetéséből áll s a telekdíj jellegével bir. A bányavámot, mint bányaregáléből eredő, inkább magánjogi természetű adózást a fenntartott ásványokra nézve az 1862. évi ápr. 28. kelt udvari rendelet megszüntette. Jelenleg a bányászat a következő adózás alá esik: Minden szabadkutatás (zárt kutatmány) után fix összegű felügyeleti illeték, minden bányamérték vagy külmérték után pedig bánya-, illetőleg külmértékilleték (telekdíj) fizetendő. Ezenkívül a tulajdonképeni B. tárgya az a jövedelem, mely a bányamívelésből és a hozzátartozó iparágak üzletéből ered. A B. a jövedelem bizonyos százalékában van megállapítva. (1875. XXVII., 1885. XIV.).

Bányaadományozás, az a hatósági cselekmény, amellyel az állam a *bányamívelési szabadság* (l. o.) tárgyát képező ásványok kiaknázásának jogát s eszerint a bányamívelési jog tényleges gyakorlását az erre vállalkozónak engedélyezi. Az állam — törvényhozó hatalmánál fogva — megállapítja az előfeltételeket, amelyek megtétele esetén a földtulajdonos jogának tényleges megszorításával a bányavállalkozó a bányamívelés szükségleteinek megfelelő jogkörrel felruházható, végrehajtó hatalmánál fogva pedig esetről-esetre megvizsgálja, vajjon a törvényben megszabott feltételek megvannak-e? s ha igen, akkor a bányavállalkozót feljogosítja, hogy a bányamívelési jogot bizonyos területen s a megszabott módozatok mellett igénybe vegye. A B. eszerint a bányatulajdon eredeti szerzésmódja (l. *Bányatulajdon*). Az egyes államok törvényhozása különbözően állapítja meg a bányamívelési engedély előfeltételeit. A nálunk is érvényben levő, ausztriai bányatörvény (1854) megkivánja, hogy az ásvány az végett bejelentett helyen található telepén oly módon fel legyen tárva, hogy a helyi viszonyok szerint vájást érdemlőnek tekinthessék. Azt a kérdést, vajjon az ásványfeltárás vájástérdemlő-e, többféle szempontból lehet megoldani. A vizsgálat kiterjedhet a nyitandó bánya rentabilitására s a bányatörvényhez kiadott utasítás erre is látszik utalni. Azonban a gyakorlat afelé a nézet felé hajlik, hogy a vájástérdemlőség megítélésénél az, vajjon a bányászás haszonnal fog-e járni, tekinteten kívül hagyandó és csak az veendő figyelembe, vajjon a kérdéses telepen való bányászás a helyi körülmények, műszaki tekintetek és a település minősége alapján ajánlatosnak és alkalmasnak látszik-e. Eszerint a súly nem annyira a finan-

ciális, mint inkább a technikai sikerre fektetendő s ezt az álláspontot a bányatörvény legújabb (1903) javítása kifejezetten is érvényre emeli, amidőn a bányamívelési jog megszerzését attól teszi függővé, hogy a feltalált (feltárt) ásványtelep műszaki szempontból lefejtésre alkalmas legyen. Oly területre nézve, melyre vonatkozólag más valaki szabad kutatási jogot szerzett, a kért B. csak úgy történhetik, hogy a szabad kutató számára esetleges adományszerzés végett egy meghatározott terület fenntartva maradjon. (L. *Kutatás.)* Erre a területre a szabad kutatónak másokkal szemben kizárási és előjoga van. Ha valamely adományozott bánya tulajdonosa, a bányatelek területén kívül eső oly tárnákat, vagy aknákat kíván létesíteni, amelyek a már megszerzett bányamívelési jog előnyösebb gyakorlása végett szükségesek: az erre vonatkozó jogot nem B., hanem a bányahatóság engedélyezése alapján szerezheti meg. L. *Segédhajtás.*

Bányaaltiszt címmel illetik a gyakorlatban a bányamívelés különböző üzemágainál alkalmazott, a munkásszemélyzetre és a míveletekre közvetlen felügyeletet gyakorló bányászati szakszemélyzetet. Vannak szakképzett, vagyis bányaiskolát végezett B.-ek és vannak megbizható s értelmesebb munkásokból lett B.-ek A kincstári bányászat B.-kategóriái: bánya-, kohó-, gépintéző-, bányafőfelőr, bányafelőr, bányaácsmester, bányafelvigyázó, bányaügyelő, zúzósáfár. A hazai gyakorlat szerint a privátbányatársulatoknál alkalmaznak: bányaművezető-, bányamester- és bányamérő-altiszteket. A B.-ek sorába a termestereket, bányairnokokat, az anyagszer- és raktárkezelőket is szokás számítani. A kincstári vasgyárak altisztei: a művezetők és a mesterek.

Bányabalesetek, l. *Mentés.*

Bányabérlet. A haszonbérleti szerződés többféle alakban dívik a bányamívelésnél. A leggyakoribb eset azonban az, hogy egész B.-i társaság alakul, amelybe sokszor maga a bérbeadó is, vagy ha bányatársulat a bérbeadó, a bányatársulat tagjainak egy része is be szokott lépni. Az ily B. (transactio) belső ügyei azután úgy intéztetnek el, mint a rendes bányatársulatéi (l. *Bányatársulat).*

Bányabetegsegélyző pénztárak, l. *Munkásbiztosítás.*

Bányabirói hatáskör *és illetékesség*, l. *Birói hatáskör és illetékesség bányaügyekben.*

Bányabiróságok, régebben a XVIII. sz.-ig a *bányabiró* volt a bányamívelés fő vezetője és ellenőrzője, a bányajogosítványok adományozója és minden bányászati pörös ügy elintézője; a mult században a bányabiró lassankint elvesztette a mívelés vezetésére vonatkozó hatáskörét; miglen aztán a bányaadományozás és a bányamívelés ellenőrzése az állam végrehajtó hatalmának szerveiként szereplő bányahatóságokra, nevezetesen a bányakapitányságokra és bányabiztosságokra, a B. hatásköre pedig csakis a peres kérdésekben való biráskodásra s ezenkívül egyes peren kívüli cselekményekre, egyszóval a bányaügyekben való birói hatalom gyakorlására szoríttatott. Jelenleg az elsőfoku bányabirói hatáskorrel a beszterczebányai, fehértemplomi, gyulafehérvári, karánsebesi, lőcsei, pestvidéki, rimaszombati s szatmár-németi kir. törvényszékek vannak felruházva. Hatáskörükhöz tartozik: 1. a birtokbiráskodás és a telekkönyvi hatóság a bányabirtokok tekintetében, 2. biráskodás bányajogosítványok iránti peres ügyekben, 3. biráskodás a bánya- és hutaművek nyereségei és pótlékai feletti vitás ügyekben, 4. az altárói illeték vagy egyéb akna- és alagtartozások felett, 5. idegen bányatelkekbe vezetett segéd- és felnyitási művekért járó kártalanítás felett, 6. idegen bányák, épületek, vízeresztő, légvezető és kitakarító készülékek közös használatáért járó kártalanítás felett, 7. eljárás és itélkezés bánya- és hutaműveken való rongálások esetében, amennyiben a rongálás a bányatörvény rendeletének elhanyagolásából ered, 8. a bányavizek tulajdona és használata feletti kérdésekben, 9. a társládák, azok kezelése, a hátralevő járulmányok és a társládáknak a tagok iránti kötelezettségei felett, 10. a bányatársulatok és azok tagjai közt a társulati viszonyból származó perlekedések esetében, 11. a közös bányák és hutaművek üzlete, használata vagy értékesítése felett, amennyiben a társaságok alapító szerződésében vagy a társulatok alapszabályaiban más biróság nincs kikötve, 12. a bányabirtokosok s ezeknek tisztjei és meghatalmazottjai között a bányaművek és tartozékaira vonatkozó üzlet és a számvitel felett fennforgó peres kérdésekben (1871. XXXI. t.-c. 21. §.). Másodfokú biróságok: a kir. itélő táblák, harmadfokú biróság pedig a m. kir. Kúria. A Pp. ezen a hatáskörön sokat változtatott, l. *Birói hatáskör és illetékesség bányaügyekben.*

Bányabirtok, l. *Bányatulajdon.*

Bányabirtokkönyv, l. *Bányakönyvek.*

Bányabiztosság, bányabiztos, l. *Bányahatóságok.*

Bányabükk, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1900) 1161 oláh lak.; u. p. Tordatúr, u. t. Kolozsvár.

Bányácska, 1. kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1900) 285 német lak.; u. p. Németszentgrót, u. t. Németújvár. — 2. *B.*, l. *Rudabányácska.*

Bányaépületek. A bányatulajdonos a bányaüzem folytatása vagy előmozdítása végett külépületeket, műhelyeket vagy más épületeket létesíthet vagy szerezhet s azokat a bányatelekkönyvbe a bányamű alkatrészeiként bejegyezteti. Ezáltal a B. a bányajavak (l. o.) minőségét veszik fel.

Bányaértékek. A tőzsdén ama vállalatok részvényei és kötvényei, amelyek a bányaiparhoz valamely vonatkozásban állanak, tehát nemcsak az egyes bányavállalatok részvényei, kötvényei, hanem a vas- és fémipari vállalatok papirjai is.

Bányaesküdt, l. *Bányahatóságok.*

Bányafa (bánya), az ácsolás útján való biztosítás főanyaga. Fával biztosítanak: hol a fa a legolcsóbban és legkönnyebben megszerezhető s esetleg az egyedüli építésanyag; hol a biztosítandó bányaüregek aránylag rövid ideig tartandók nyitott, illetve járható állapotban; hol rég bevett szokás a biztosítás e módját általánosította s végre minden más biztosítás beépítése előtt. Leghasználatosabb B. a tölgy, bükk, lucfenyő, erdei és vörös fenyő; legjobb B. az akác. Általában ama fa a legjobb a bányák ácsolás út-

ján való biztosításának céljára, amely a leg-tömöttebb vagy csekélyebb tömöttség mellett a legolcsóbb. A B.-t szálfa, hasított szálfa fe-lére hasított szálfa és bárdolt v. metszett fa alak-jában szokás használni; ezeken kívül még fűrész által metszett tehát deszkák és lécek alakjában is használják a szükséghez képest.

Bányafalazat (nyom) a bányák nyitva tar-tandó üregeinek falazás utján való biztosítására szolgál ott, ahol a bánya biztosítandó tárója, folyosója, aknája stb. előreláthatólag hosszabb ideig lesz üzemben állani. A B.-ot költséges vol-tánál fogva tehát csakis hosszabb jövőjű bányák üregeinek, folyosóinak, aknáinak biztosítására és csakis akkor használják, ha az ácsolásanyag (fa) nagyon drága s nehezen szerezhető be, ha a biztosítandó bánya levegője a bányafa gyors elkorhadását okozza és végre akkor, midőn az ácsolás és a vassal való biztosítás a hegység rétegeinek nyomását el nem bírja. A használt építésmód szerint megkülönböztetünk: száraz B.-ot és habarcsba rakott B.-ot. A biztosítandó bánya üregek szerint megkülönböztetünk: tárófalazatot, aknafalazatot, fejtést biztosító B.-ot és nagyobb üregek biztosítására szolgáló B.-ot. A B. lehet különben egyenes, sík és boltíves is.

Bányafalu, kisk. Bereg vm. szolyvai j.-ban, (1900) 557 rutén és német lak.; u. p. Szolyva, u. t. Kisszolyva.

Bányafelügyelőség, magasabb rangú bányá-szati hivatal, amely alá bányagondnokságok és bányaüzemvezetőségek vannak rendelve. Nálunk csak kivételesen szerepel a B. intézménye a bá-nyászati adminisztrációban. Külföldön, több he-lyen, a bányahatóságok egyes szerveit nevezik B.-eknek.

Bányafenntartás alatt nemcsak a bánya üre-geinek nyitvatartására szükséges biztosítást ért-jük, hanem az utak, tavak, vízvezetékek, gépek és épületek jókarban tartására szolgáló munká-latokat is.

Bányaféreg (zool.), l. *Ankylostomum duodenale*.

Bányafőmérnök, a VIII. rangfokozatba soro-zott okl. bányamérnök.

Bányafőnök, hivatalt vezető bányamérnök. B. lehet főbányatanácsos, bányatanácsos, bányafő-mérnök, bányamérnök, sőt bányasegédmérnök is. Hatáskörét a szolgálati szabályzat írja körül.

Bányafőúri jog, l. *Bányajog* és *Bányaregálé*.

Banyafű (növ.), l. *Menta*.

Bányagáz, l. *Metán*.

Bányagazdaság. Ennek a feladata a hasznosít-ható ásványok felkeresésére, feltárására, fejté-sére, kiszállítására és további feldolgozására, va-lamint a kivájt üregek biztosítására, víztől men-tesítésére és jó levegővel való ellátására szol-gáló költségeket a bányászati tudomány elvei sze-rint oly módon és olyan mértékben alkalmazni, hogy a termelt hasznos ásványok értéke ne csak fedezhesse a költségeket, hanem azonfelül a vál-lalkozóknak jövedelmet is nyujthasson.

Bányageológia, a geológiának gyakorlati al-kalmazása a bányászat érdekében. A föld bel-sejében előforduló, ipari szempontból hasznosít-ható anyagok előfordulási és képződési viszonyait kutatja azon célból, hogy azoknak felismerése után a felhasználható anyagok felkutatására útba-igazításul szolgáljon. A B.-i vizsgálat igénybe veszi a geológiának valamennyi ágát, de különö-sen az érceiőfordulásoknál a sztratigráfiát, tek-tonikát, vulkanológiát, míg a szénbányászatnál igen nagy súly fektetendő a sztratigráfián és tek-tonikán kívül az őslénytani viszonyokra is.

Bányagondnok (*bányaintéző, bányafőnök*), a bányászati munkálatok vezetésére alkalmazott fő-tisztviselő.

Bányagróf, l. *Főkamaragróf*.

Bányagyám, az ér-közetnek a vágat biztosítá-sára szolgáló része; alkalmazzák, ha az ér nem na-gyon vastag; közete elég szilárd és nem nagy értékű, az ácsolat vagy falazat pedig többe kerülne, mint amennyi haszon a gyám lefejtéséből várható; ilyenkor a fejtést nem közvetlenül a vágatból kezdik, hanem e felett 2—5 méter vastag érkő-zetet (a gyámot) érintetlenül hagyva, az érnek csak az ezen felül fekvő részét fejtik le.

Bányahaladék (*Fristen*). Aki a bányaművelés-hez való jogot megszerezte (l. *Bányaadományo-zás*), köteles a bányát üzemben tartani. Ellenese-tben a bányahatóság ezt a jogot tőle elvonhatja. Ha a bányavállalkozó természeti, forgalmi vagy üzemi akadályok miatt a bányát folytonos mun-kában nem tarthatja: a bányahatóság haladékot engedélyezhet. A haladék mindig csak egy évre terjedhet s csak a körülmények újabbi szorgos megvizsgálása alapján hosszabbítható meg.

Bányahatóságok. Az 1854. évi bányatörvény a B.-nak két nemét különbözteti meg, ahhoz ké-pest, amint a bányajog terén, vagy az állam végre-hajtó hatalmát, vagy az állam bírói hatalmát ke-zelik. Itt csak az előbbi tekintet alá eső vagyis szorosabb értelemben vett B.-ról van szó. Az utóbbi szempont alá eső B. bányabíróságoknak (l. o.) ne-veztetnek. Elsőfokú B. a bányakapitányok és a bányabiztosságok. A legfőbb bányahatóságot a m. kir. pénzügyminiszter gyakorolja. A B. teendői kiterjednek a kutatási engedélyek adására, bányák adományozására, a bányaműveleti, bányarendé-szeti és illetékkezési ügyek intézésére, a felügyelet gyakorlására, valamint az ásványvízforrásos véd-területeken az ásási vagy fúrási engedélyek meg-adására. A bányahatóságoknál alkalmazott tiszt-viselők: a bányakapitány, bányabiztos, bánya-esküdt.

Bányaház, épület a bánya bejáratának közelé-ben; itt gyülekeznek a munkások a bejárás előtt, itt intézkednek az ügyelők, hogy mindenki hol és mit dolgozzék; itt végzik a munkások imádságu-kat, s innen szállanak le a bányába, kijövet pedig itten jelentik magukat az ügyelőknél, s átöltöz-ködés után innen indulnak haza.

Bányai *Elemér*, hirlapíró, szül. 1875 aug. 22. Szamosújvárott. A kolozsvári egyetemen bölcse-let-doktori diplomát nyert. Szerkesztette a Ko-lozsvári Ujság-ot, Magyar Polgárt, a Kolozsvári Lapok c. szépirodalmi lapot, valamint több vi-déki lapot; 1905 óta állandóan Budapesten van és részben *Zoboly* álnéven sűrűn jelentek meg tárcái és tudományos tárgyú közleményei a kü-lönböző lapokban; 1910. a Magyar Nemzet belső munkatársa lett. Művei: *Lisznyai Kálmán* (Ko-lozsvár 1900); *Örmény anekdoták* (Szamosújvár

1903, 3 k.); *A Pesti Napló* 1849—1908 (Budapest 1908); *A Pesti Hirlap harminc éve* (u. o. 1908); *Chorin Ferenc életrajza* (2 köt.). Tolnai Világtörténetébe a magyar történelmi részt és Napoleon korát írta.

Bányai ev. egyházkerület, eredetileg még a zsolnai zsinaton (1610) alakult a turóczi, nógrádi, zólyomi és honti esperességekből, melyekhez akkor mintegy 163 anyaegyház tartozott. Az üldözések idejében (1672—1704. és 1709—1734.), úgyszintén később is többször kormányzás nélkül tengődött. A rózsahegyi zsinaton (1707) csatoltattak hozzá még a Bars-, Pest-, Pilis-, Solt vármegyék területén fekvő evangélikus egyházközségek is. A Carolina Resolutio alapján 1734. a kerületek újra rendeztetvén, a bányai kerület a turóczi esperességet elveszítette, mely is a dunáninneni kerülethez csatoltatott. A békésvmegyei evangélikus egyházak eleinte, mint alesperesség, a nógrádi esperességhez tartoztak, 1725 óta pedig a pestihez s csak 1791. alakult meg a békési és a bácsi, majd 1836. a bánáti és 1843. a külön budapesti esperesség. Az 1891—1894-iki evangélikus zsinat 1894 okt. 10. szentesített törvénye alapján a B.-ből a dunáninnenihez csatoltattak a barsi, honti és nógrádi s a dunáninneni evang. egyházkerületből a bányaiba kebeleztetett a turóczi esperesség, úgy hogy a dunáninneni evang. egyházkerület, minthogy a békési nagy esperességből 1895. három, t. i. az arad-békési, a békési és csanád-csongrádi alakult, jelenleg a legújabban szervezett horvát-szlavon esperességgel együtt 10 ú. n. egyházmegyéből áll. Ezek a következők: 1. arad-békési, 2. bácsi, 3. bánsági, 4. békési, 5. budapesti, 6. csanád-csongrádi, 7. horvát-szlavon, 8. pestvármegyei, 9. turóczi és 10. zólyomi egyházmegyék. Ez esperességekben 164 anya- és 77 leányegyház, 177 rendes, 15 segédlelkész s 433,583 lélek van.

Bányaigazgató, a magyar kincstárnál valamely nagyobb bányaöszlet vezetésével megbízott okl. bányamérnök vagy kohómérnök, aki miniszteri tanácsosi vagy főbányatanácsosi rangban van a bányaadminisztráció rangfokozatába besorozva. Magántársulatoknál a kisebb-nagyobb bányaművek vezetőit B.-knak nevezik.

Bányaintéző, l. *Bányaaltiszt.*

Bányairnok, régi neve a bánya számadásait szerkesztő tisztnek.

Bányaiskola. Ennek a célja a bányászat számára szakszerüen képzett ügyelőket és altiszteket nevelni. A magyar kormány 1873. szervezett 3 B.-t: Selmeczen, Felsőbányán és Nagyágon. Azóta Pécsett és Petrozsényben egy-egy szén-B.-t, Verespatakon egy az aranyvidék számára nevelendő bányászaltiszteket képező fém-B.-t és Rozsnyón egy magánjellegű B.-t létesítettek. A kohászati szaktárgyakat egyedül a selmeczbányai m. kir. B.-n tanítják. Az állam számára fölvett növendékek ösztöndíjat kapnak; a tanítás három évig tart és e közben gyakorlati munkákkal is kell a tanulóknak foglalkozniok. Magánosok is fölvétetnek, ha kimutatják, hogy van miből megélniök. A tanulók összes száma évenkint 160—170.

Bányajáradék. Az a jövedelem, melyben a bányatermékek értékesítéséből a bányaüzemi kiadások levonása után a bányavállalkozó részesül.

Bányajárás a *bányaadományozást* (l. o.) megelőző bányahatósági eljárás, melynek feladata a helyszinen teendő nyomozás útján megállapítani, vajjon az adományozásnak törvényszabta előfeltételei fennforognak-e? Ha magánjogok feletti vitás kérdések gátolják az adományozást, ezek a törvény rendes útján intézendők el. Addig az adományozás iránti eljárás függőben marad, de a bányahatóság jogosítva van az adományozást kérőt utasítani, hogy záros határidő alatt igazolja a per folyamatban lételét, valamint azt, hogy nem terheli mulasztás a tekintetben, hogy a per még be nem fejeztetett.

Bányajavak alatt értjük azokat a vagyontárgyakat, melyek vagy közvetlenül a bányászathoz tartoznak, vagy azzal külsőleg egybekapcsoltatnak. Az előbb jelzett tekintet alá esnek a bányajogosítványok, a bányatermékek, az utóbb jelzett szempont alá pedig a felszini területek, a külépületek stb., melyekre nézve mindaddig, míg a kapcsolat tart, a bányajog szabályai nyernek alkalmazást.

Bányajog, a bányászatra vonatkozó jogszabályok összege. Abban a mértékben, amelyben a bányászat közgazdasági fontosságát elismerték, tért hódított az a törekvés is, hogy a bányászattal kapcsolatos jogviszonyok, jelesül a bányászat viszonya az államhoz és a földtulajdonhoz, továbbá a bányamívelőknek egymásközti jogi vonatkozásai, valamint a bányaüzem gyakorlásának módozatai a célnak megfelelő szabályozást nyerjenek, úgy hogy ma már ez a szabályozás egész jogrendszerré tömörült, melynek gyökerei az általános magánjogba nyulnak ugyan vissza, mely a magánjoggal, mint közönséges joggal szemben a különszerű (speciális) jog jellegével bir, de amely alaptételeinek közgazdasági irányzatánál fogva önálló jelentőséggel és rendeltetéssel bir. A magánjog közönséges szabályai csak annyiban alkalmazhatók a B. körébe eső jogviszonyokra, amennyiben a B. különszerű szabályaiból más nem következik.

A B. rendszere. A B. körébe tartozik mindazoknak a jogviszonyoknak rendezése, melyeket a bányászat természetszerű szükségletei hoznak létre.

Ide tartozik első sorban a bányászat viszonya az államhoz és a földtulajdonhoz, még pedig abból a szempontból, miként alakul a bányamívelés joga — az állam és a földtulajdonos jogával szemben öncélú jogintézménye. E részben az irányadó szempont a bányamívelési jog önállósítása a földtulajdontól, és ennek következménye a bányamívelési szabadság (l. o.). Az ásványok azonban sem uratlanoknak, sem az állam vagy a király tulajdonához tartozóknak nem tekintetnek; hanem csak annyiban vannak a földtulajdonos rendelkezése alól elvonva, hogy felkeresésük és kiaknázásuk jogát — az állam engedélye alapján — bárki megszerezheti. A bányamívelési jognak ilyetén önállósítása a földtulajdonos jogának a közérdek előmozdítása végett szükséges korlátozása útján jön ugyan létre, de azért ez a korlátozás nem bír a részleges kisajátítás jelle-

...vel a magánjogi szempontból nem szolgálhat alapul arra, hogy a földtulajdonos kártalanítást követelhessen. Lehetnek ugyan esetek, amidőn az állami törvényhozás indokoltnak találja a bányavállalkozót arra kötelezni, hogy a bányamívelési jog gyakorlatbavétele címén bizonyos szolgáltatást teljesítsen a földtulajdonos részére, avagy a földtulajdonost a bányaüzem jövedelmének bizonyos hányadában részesítse; de az ily rendelkezés csupán B.-i szempont alá esik és nem változtat a bányamívelési jog önállóságának lényegén. Mert a földtulajdonos jogának tartalma — már magánjogi koncepciójában is — arra a mértékre van redukálva, amelyet a bányatörvénynek tételes rendelkezése szabadon hagy. (L. *Bányamívelési szabadság, Bányaregale, Bányatulajdon, Bányaadományozás.*)

A B.-ba tartozik a *bányamívelési szabadság tárgyát képező ásványok körének* meghatározása. Ezt az egyes államok törvényhozásai különbözően állapítják meg. E részben irányadó az egyes ásványok forgalomba hozatalának közgazdasági fontossága, s azok az eszközök, melyekkel a társadalom rendelkezik, hogy ezt a célt különös rendszabályok nélkül is megvalósítsa. Ehhez képest a bányavállalkozás egyes ásványnemekre nézve egybe van kapcsolva a földtulajdonnal v. független a földtulajdontól. A B.-i tekintet alá eső ásványok körének *elhatárolása* vagy az ásványnemeknek általános megjelölésével (clausula generalis), vagy az ásványok egyenkénti felsorolásával (enumeratio) történhetik. Az egyik módot elfogadta a *szász* és az *osztrák* bányatörvény, a másikat pedig a *porosz, bajor* és a *svéd* bányatörvény. Középuton halad a *francia* bányatörvény, mely a mines, minières és carrières hármas osztályába sorolja az ásványokat; ezen csoportokon belül azonban az egyes ásványok részletes felsorolását nyujtja. Az osztrák bányatörvény a fenti értelemben fenntartott ásványoknak azokat az ásványokat tekinti, melyek fém-, kén-, timsó-, gálic- v. konyhasó-tartalmuknál fogva használhatók, továbbá a gálicvizet, grafitot és földszurkokat. A *kőszénre* nézve a következő négy rendszert lehet megkülönböztetni: *a)* a kőszénre vonatkozó bányamívelési jog a földtulajdonnal van egybekapcsolva, annak mikénti gyakorlása iránt a földtulajdonos rendelkezik s a törvényhozás csupán a bányaüzem szabályozására szorítkozik (Anglia és Északamerikai Egyesült-Államok). *b)* A kőszénbányászat a földtulajdon kifolyása; gyakorlása azonban a bányatörvény rendelkezése alá esik. A bányamívelést megengedő hatósági engedély (adomány) eszerint csak a földtulajdonos beleegyezése alapján adható meg (Szászország, Magyarország, az országbírói ért. hatályának területén). *c)* A kőszénbányamívelés joga elvben el van választva a földtulajdontól, de a bányatulajdonos köteles a földtulajdonos részére vagy bizonyos járadékot fizetni, v. a földtulajdonosnak a termelt kőszénmennyiség bizonyos hányadát kiszolgáltatni (Svédország és az összes bányatermékekre nézve Franciaország). *d)* A kőszén egy tekintet alá esik a földtulajdontól elválasztott többi ásványokkal s a földtulajdonos nem igényelhet a kőszénbányaüzemből kifolyóan sem kárpótlást, sem más követelési jogot (Ausztria, Erdély, Horvátország, volt határőrvidék, Poroszország).

Egyik főfontosságú tárgya a B.-nak annak a szabályozása, miként válik a bányamívelési jog különös jogviszonyok központjává, mi ezeknek a jogviszonyoknak alakja és tartalma, milyen vonatkozásban állanak ezek a jogviszonyok az állam és a társadalom egyéb jogi képződményeihez s miben állanak a jog önállósága alapján nyugvó különös jogi szervezet keletkezésének és fennállásának előfeltételei.

A bányamívelési engedély (bányaadomány) alapján a bányavállalkozó bányatulajdont (l. o.) szerez, mely a dologiság tekintetében egy szempont alá esik a közönséges tulajdonnal, de amelynek tartalma a bányászat szükségleteinek megfelelően van elhatárolva, amennyiben egyrészt a bányatulajdonos joga kiterjed mindannak foganatba vételére, ami az ásványok kiaknázása, kiszállítása és forgalomba hozatala végett megkivántatik, s amennyiben másrészt a bányatulajdonnal az a kötelezettség van egybekapcsolva, hogy a bányavállalkozó tényleg folytassa is a bányamívelést, vagyis folytonos munkában tartsa a bányát. Ha ezt nem teszi, a bányamívelési jogot a hatóság elvonhatja. Ha azonban fontos természeti, üzemi és forgalmi akadályok merülnek fel, melyek miatt a bányamívelést meg kell szakítani: a bányahatóság haladékot engedélyezhet. (L. *Bányahaladék.*)

Fontos tárgya a B.-nak azoknak az előfeltételeknek megállapítása, melyek a bányamívelési engedély (adomány) elnyeréséhez szükségesek. Az *osztrák* bányatörvény az ásványleletnek csupán *tárgyi* valóságát kivánja meg, több folyamodó közül pedig annak van elsőjoga, aki előbb nyujtotta be adományozási kérvényét.

Hogy azonban az ásvány feltalálása és feltárása elősegíttessék, a B. gondot fordít arra is, hogy a kutatási munkát lehetővé tegye. Ezért meg van engedve a bányamívelési szabadság tárgyát képező ásványoknak telephelyeiken való felkeresése (kutatás) s ezt a földtulajdonos — bizonyos területek kivételével — türni tartozik, a felszini területen okozott kár megtérítését azonban követelheti. Az ásványszemek feltárása hosszabb ideig tartó és nagy költséggel járó munkát tételez fel, ezért keletkezett a *kiváltságos kutatási engedélyek* intézménye, melyeknek lényege abban áll, hogy hatályuk tartama alatt bizonyos meghatározott területen belül az engedély birtokosán kívül más vállalkozó sem nem kutathat, sem bányamívelési engedélyt nem szerezhet. Az *osztrák* bányatörvény kétféle kutatást ismer: a közönséges kutatást és a szabad kutatást. Az előbbi nem ád kizárólagos jogot, s az utóbbi is csak annyiban, amennyiben minden szabad kutatás számára bizonyos, előre meg nem határozott terület tartatik fenn a bányatulajdon megszerzése szempontjából, oly értelemben, hogy a szabad kutatónak legalább egy bányamérték adományozásához van igénye (34—37. §). A szabadkutató köteles — a szabadkutatási jog elvonásának terhe alatt — a szabadkutatási téren bizonyos munkaidőn át, a hely minőségéhez és az üzem céljához képest megfelelő

számú munkást foglalkoztatni s az eredményről, valamint a feltárásokról a bányahatóságnak félévenként jelentést tenni (170, 174, 241. §-ok. L. *Kutatás.)*

Kiváló fontosságú tárgya a B.-nak a *közös* bányamívelés alakjának szabályozása. (L. *Bányatársulat.)*

A B. legnehezebb feladatai közé tartozik annak a viszonynak meghatározása, mely a bányászat és a földtulajdon közt áll fenn. A bányavállalkozó hármas szempontból jöhet jogi vonatkozásba a föld tulajdonosával. Az egyik összefügg a *bányamívelési jog elnyerésének tényével,* a másik kapcsolatban áll azzal a *szükségességgel,* melynél fogva a bányamívelési jog csak bizonyos felszini területek felhasználásával gyakorolható, a harmadik pedig a földtulajdonnak a bányamívelés által okozott *károsítására* irányítja a figyelmet. Maga a bányamívelési jog elnyerésének ténye nem hárít magánjogi tekintet alá eső kötelmet a vállalkozóra. A bányamívelési jog önállósítása szemben a földtulajdonnal, közérdekben történik és mint ilyen,nem bir a részleges kisajátítás jellegével. Ezért, ha a törvényhozás arra érzi magát indíttatva, hogy a bányamívelési szabadság körébe vont egyes ásványok bányászatánál a földtulajdonost bizonyos vagyoni előnyben részesítse, v. a bányavállalkozót a földtulajdonos részére meghatározott szolgáltatásra kötelezze (aminek esete azonban nálunk jelenleg fenn nem forog, s jövőben legfeljebb a kőszénre nézve állhat be), a földtulajdonos ilyen követelése kizárólag a B. tételes intézkedésén alapszik. A bányamíveléshez szükséges felszini területek megszerzése végett a B. módot nyujt, hogy azokat a bányavállalkozó — az illető földtulajdonos ellenzése esetében is — akár tulajdonul, akár ideiglenes használatra megszerezhesse. Ez okból a bányamívelési jogosítvánnyal a *kisajátítás* joga van egybekapcsolva. (L. *Kisajátítás.)*

A bányavállalkozó köteles a földtulajdonosnak a bányamívelési jog gyakorlása közben okozott kárt (bányakár) megtériteni. Az általános jogelvek szerint kártérítési kötelezettség csak szándékosságra vagy gondatlanságra visszavezethető jogellenes cselekményből származik. A B. terén azonban ez az álláspont tarthatatlannak bizonyult. A bányavállalkozó köteles a kárt megtériteni tekintet nélkül arra, vajjon a kár (szándékosság v. gondatlanság) vétségére vezethető-e vissza, nevezetesen előrelátható volt-e vagy sem. A B.-i kártérítési kötelezettség alapja maga a törvény, az *nem obligatio ex delicto,* hanem közvetlen folyománya a bányamíveléssel kapcsolatos ténykedésnek, melyhez a kötelemalapító hatályt maga a törvény kapcsolja (obligatio ex lege). A nálunk érvényes osztrák bányatörvény még nem domborítja ki kellő határozottsággal ezt az álláspontot, de az újabb törvényhozások, jelesül a porosz, szász és bosznia bányatörvényekben az már teljesen meg van valósítva s így rendelkezik a legújabb (1903)magyar bánya tr jav. is. A felszini épületekben okozott kár kérdésében az elsőbbség elve az irányadó. Akinek joga régibb, az a másik féllel szemben előnyben részesül. A bányamívelés megkezdése előtt már fennállott épületekre nézve megvalósul a földtulajdonos érdekeinek oltalma, a bányamívelés megkezdése után foganatba vett építkezéssel szemben pedig a bányavállalkozó érdeke jut előtérbe, s ez utóbbinak kártalanítási kötelezettsége elenyészik, ha a földtulajdonos a célba vett építkezéssel a bányamívelő részéről tett óvás dacára fel nem hagy. Természetes, hogy a földtulajdonos ily esetben követelheti annak az értékveszteségének megtérítését, melyet azáltal szenved, hogy az építésre felhasználni szándékolt területen épületeket nem emelhet.

A B. szükségképen kiterjed a *bányavállalkozók egymásközti* viszonyaira is. Ide tartoznak a szomszédjog körébe eső szabályok, amilyenek a határjelzésre és az áttörések folytán szükséges intézkedésekre vonatkozó rendelkezések. Továbbá ide sorozandó a kölcsönös kötelezettség, melynélfogva minden bányavállalkozó a szomszédos bányában előforduló baleset vagy veszély idején segélyt nyujtani tartozik (kölcsönös segélynyujtás), s melynélfogva másrészt — kellő kárpótlás mellett — tűrni tartozik, hogy az ő bányájában a szomszéd bányabirtokos bizonyos jogokat gyakoroljon, melyek nélkül a bányamívelést sikeresen nem folytathatja (l. *Bányaszolgalom).* Végül meg van engedve, hogy oly bányák, melyek helyi fekvésöknél és hasonló birtok-üzemi vagy más viszonyoknál fogva természetes összeköttetésben állanak, egy *bányamegyévé* egyesüljenek. A bányamegye saját területére nézve bányastatutumokat alkothat.

A B. körébe tartozó egyéb szabályok a következőleg csoportosíthatók: a) *A bányaüzem szervezete.* Ez alatt mindazok a szabályok értendők, melyek úgy a bányaüzemre, mint az abban működő munkások és tisztviselőkre vonatkoznak (munkásügy). E végből különös szabályok állanak fenn egyrészt azon viszonyt illetőleg, mely a bányavállalkozó és hivatalnokai, valamint munkásai között áll fenn, másrészt azon jogi vonatkozásokat illetőleg, melyek a bányamunkásoknak létérdekeik megóvása végett szükséges egyesülése következtében létesülnek. (L. *Társpénztárak.)* b) *A bányarendészet.* Azok a rendelkezések, melyek magukban foglalják mindazt, ami a bányamívelés által okozható veszélyek megelőzése végett szükséges. Ezek a veszélyek érhetik a közbiztonságot, az életbiztonságot, a munkások egészségét, a szomszédos bányaműveket, a földbirtokot és az azon levő épületeket. c) *A bányahatóságok.* A bányarendészet sikeres gyakorlása végett nemcsak részletes bányarendészeti szabályokra van szükség, de az is kell, hogy a bányamívelés hatályos bányarendőri felügyelet alatt álljon. Ezt a felügyeletet az e végből szervezett hatóságok gyakorolják (l. *Bányahatóságok),* amelyek nemcsak a konkrét esetnek megfelelő bányarendészeti intézkedések megtételének jogával, hanem bányarendőri szabályok kibocsátásának és azok végrehajtásának jogával vannak felruházva. A bányahatóságok intézkedési joga kiterjed ezenkívül a bányamívelés rendszerességére is. A felügyelet hatályosságának biztosítéka, hogy a felügyeletet gyakorló hatóságnak megfelelő kényszereszközök álljanak rendelkezésére, amelyekkel a bányaüzemi és bányarendészeti szabályok végrehajtását biztosíthatja, másrészt, hogy joga legyen a bányarendészeti szabályok át-

[illegible] [illegible] sel sújtani. Az ezen szempont alá eső [illegible] cselekmények alkotják a bányajogi *büntető* [illegible] [illegible].

[illegible]. A legtöbb államnak rendszeres B. *törvénykönyve* van. Ezek közül felemlítendő: *Franciaország*. Az 1810. évi ápr. 21-iki bányatörvény (Code Napoleon) és később novellái, [illegible] az 1838., 1866., 1888. és 1907. évi törvények. A francia törvénykönyv utánzata a *belgiumi* (1810 és 1837), *holland*, *görögországi* (1861) bányatörvény. *[illegible]* is a francia törvényt [illegible], a 1906 új törvényt kapott. *Németországban* felemlítendő későbbi kiegészítéseivel és [illegible] a *porosz* bányatörvény (1865), [illegible] *[illegible]* bányatörvény (1868) és a *bajor-országi* bányatörvény (1869). A többi németországi államok bányatörvényei jobbára a porosz bányatörvény utánzatai. Az *Északamerikai Egyesült-Államokban* alig van rendszeres bányatörvény. A B.-i [illegible] a törvények, statutumok és [illegible] jobbára csak egyes bányavidékekre terjednek ki s főleg a bányaigazgatás, a bányafelügyelet és a bányarendészet szempontjából és [illegible]. *Nagy-Britanniának* sincs rendszeres bányatörvénye. Az egyes törvények ott is csak bányafelügyeleti és bányarendészeti intézkedéseket tartalmaznak. *Ausztriában* érvényben van az 1854. évi máj. 23-iki általános bányatörvény, későbbi (1889, 1891, 1892) kiegészítéseivel és módosításaival. Az újabb időből kiemelendő az 1908. évi [illegible] 22-iki törvény, mely Galiciában, Lodomeriában és a krakói nagyhercegségben a földszurkot tartalmazó ásványok bányászatáról rendelkezik. *Bosznia és Hercegovina* 1881 kapott rendszeres bányatörvényt. *Magyarországban* még mindig az 1854. évi osztrák bányatörvény van érvényben, azokkal a módosításokkal, melyeket a magyar korona országainak egy részére nézve az országbirói értekezlet által az 1861. évben megállapított ideiglenes törvénykezési szabályok VII. része és Erdélyre nézve az 1867. évi dec. hó 10. (1.070. sz.) a kelt igazságügyminiszteri rendelet (R. T. 197). úgyszintén az 1871. évi R. T. 30. száma alatt kiadott rendelet foglal magában. A B. reformja s a magyar bányatörvény megalkotása végett több javaslat készült (1884, 1885, 1890). Minthogy azonban mindezek a javaslatok sok tekintetben figyelmen kívül hagyták a jogászi szempontokat s egyébként sem voltak megfelelők, az 1899. évben abban állapodott meg az akkori igazságügyminiszter az akkori pénzügyminiszterrel, hogy közösen dolgoztatnak ki egy új javaslatot. Evégből egy szükebb közös bizottságot szerveztek ([illegible] [illegible] és vezetése mellett Wahlner, Mohay, Tóth G., Farbaky, Szakmáry), amely munkálataival 1903-ig elkészülvén, az új javaslat indokolásával együtt ugyanabban az évben közzé is tétetett.

Irodalom. A B.-i művek közül kiemelendők a következők: [illegible], [illegible] des Bergrechtes, 1867; Grün-[illegible], Das [illegible] österreichische Berggesetz, 1855; [illegible], [illegible] [illegible] Bergrechtsurde 1885; Leuthold, [illegible] [illegible] Bergrecht in seinen Grundzügen dargestellt, 1887; [illegible], [illegible] des alt-österreichischen Bergrechtes; [illegible], [illegible] bányajog rendszere; [illegible] [illegible], A bányajog kézikönyve; u. a., Zur Geschichte [illegible] [illegible] [illegible] und der Bergbaufreiheit; Hu-[illegible], [illegible] [illegible] österreichischen Bergrechts, 1905; Achenbach, Lehrbuch des gem. deutschen Bergrechts; u. a., Das französische Bergrecht und die Fortbildung desselben durch das Preussische allg. Berggesetz; Fooz, Points fondamentaux de la legislation des mines; Feraud-Giraud, Code des mines et mineurs, 1887; Locré, Legislation sur les mines et sur les expropriations cause d'utilité publique; Arndt, Entwurf eines deutschen Bergrechtes nebst Begründung; Litschauer, Az osztrák bányajog mai érvényében (gyűjteményes munka, 1887); Raymond W. Rossiter, Abriss d. Geschichte des Bergrechts (Bassert, Zeitschrift für Bergrecht 1887. évf.); Schneider Gusztáv, Studien aus dem österreichischen Bergrechte; Frank, Der Freischurf (Brassert: Zeitschrift für Bergrecht 1886 évf.), Lányi, A bányászati célokra kisajátított területek telekkönyvezése, különös tekintettel a bányavasutakra, 1890; u. a., A bányamívelési jog önállósága, szemben a földtulajdonnal, 1891; Wenzel Gusztáv, Magyarország bányászatának kritikai története, 1880; Lányi, A B. alapelvei különös tekintettel a B.-i codificatio feladataira, 1897; Westhoff, Bergbau und Grundbesitz, 1904; Petraschek, Die rechtliche Natur des Bergwerkseigenthums, 1905; Kusenberg, Entstehung und Beendigung des Bergwerkseigenthums, 1905; Balkay és Szeöke, Magyar B., A teljes joganyag; Zeitschrift für Bergrecht (szerkeszti Brassert, Bonnban), mely az 1899. évben XLII. évfolyamát fejezte be.

Bányajogosítvány. A bányamívelési szabadság (l. o.) tárgyát képező ásványok felkeresése és mívelése csak jogosítvány alapján vehető foganatba. A jogosítvány vagy kutatási terek kijelöléséből, vagy bányamértékek, külmértékek és határközök adományozásából vagy segédvájások és megyetárnák engedélyezéséből áll. A B. adására a bányahatóság van hivatva. B. szerzésére képes mindenki, aki törvény szerint ingatlant szerezhet vagy birhat, kivéve azokat a hivatalnokokat, kik oly hatóságnál vannak alkalmazva, melyet a bányamívelésre való közvetlen felügyelet vagy a bányaügyekben való elsőfokú határozathozatal joga illet, továbbá feleségeiket és atyai hatalom alatt álló gyermekeiket, ezek az illető hatóság kerületében B.-t nem szerezhetnek.

Banyák *(Banák) Simon*, hírneves cimbalmos, ipja volt Bihari Jánosnak, a híres cigányzenésznek. Ifjuságában Bécsben járt és a legmagasabb köröket elragadta művészetével. Játéka annyira megtetszett Mária Terézia királynőnek, hogy egy üvegcimbalmot készíttetett és azt a művésznek ajándékozta. B. csak rendkívüli esetekben használta e műszert; meghalt 1782.

Bányakapitányság, l. *Bányahatóságok.*

Bányakár, l. *Bányajog.*

Bányakémlelő műhely. Ennek a föladata a termelt ércek fémtartalmát meghatározni, vagyis megállapítani, hogy mennyi arany, ezüst, réz, ólom, vas vagy más fém van egy mázsa kőzetben.

Bányakocsi a. m. bányavaggon, a sinutakon való bányában szállítás eszköze. Minden B. szekrényből vagy ládából és állványzatból áll. A szekrényt vagy deszkából, vagy vas-, illetve acélpléhből készítik; fából, deszkából készült kocsik olcsóbbak, mint a pléhből készültek és könnyebben javíthatók; hátrányuk az, hogy csak kisebb rakományt birnak el. Nagyobb terhek elszállítására szolgáló B.-k vasból és acélpléhből készülnek.

Bányakór, bányavész, bányabetegség, bányacahexia, bányászanaemia, bányászhektika, l. *Alagútbetegség.*

Bányakönyvek. B.-et részint a bányahatóságok (l. o.), részint a bányabiróságok (l. o.) vezetnek. Az előbbiek által vezetett könyvek feljegyzési könyveknek is neveztetnek; a feljegyzés tárgyai: a bányaadományozások, a bányajogi engedélyezések, a kutatási engedélyezések, szabad

kutatásra vonatkozó bejelentések. A bányatársulati (alakult) bányák részvényesei a bányatársulati könyvben, a közös tulajdont képező (nem alakult) bányák társtulajdonosai pedig a bányabirtokkönyvben nyilvántartatnak. A bányabiróságnál vezetett könyvek legfontosabbja a *bányatelekkönyv.* Rendeltetése megfelel a közönséges telekkönyvnek s mint ilyen, oly közhitelü okmány, mely föltünteti az ingatlan bányabirtok létviszonyait. A bányabiróság még a következő könyveket vezeti; a) *föld- és méréskönyv*-et, hová a bányatelkek körül végbevitt minden földszinti vagy földalatti határkitüzések, a határjelek fekvése és birói áthelyezése, biróilag elhatározott bányatelki kölcsönös átlyukasztások, valamint bányatelkeknek birói megegyezéssel történt egyesítése beiktatandó; b) az *itélet-könyvet;* c) a *szerződési könyvet.*

Bányakristály, l. *Hegyi kristály.*

Bányalámpa (bánya). A B.-k vagy közönséges hordozható bányamécsesek, vagy biztosító B.-k, v. hordozható villamos B.-k, v. acetilénnel táplált B.-k lehetnek. A közönséges és hordozható bányamécsesek alakja igen különböző és a helyi szokás szerint változó. Ércbányákban a repceolajjal töltött ú. n. *Kakanec*-ok a leggyakoriabbak, v. vaspléhből v. sárgarézből készülnek és v. ernyő nélkül valók v. ernyősek. Más B.-alakok, mint pl. a freibergi bányamécsesek, a lámpás alakú B.-k és a cilindrikus bányamécsek nálunk nem használatosak. A biztosító-B.-k vagy mentőlámpák robbanó gázokkal küzdő szénbányákban vannak kötelező használatban. Az elektromos B.-k vagy hordozhatók v. stacionérek, az elsők rendszerint akkumulátoros szerkezetek (l. *Elektromos bányalámpa).* Legujabban acetilénes B.-kat is használnak, amelyek a közönséges acetilénes lámpáktól csak a bányaüzem követeléseinek megfelelőbb alakjuk által különböznek. L. még *Biztosító-lámpa.*

Bányalég, l. *Bányalevegő* és *Metán.*

Bányalen, l. *Aszbeszt.*

Bányalevegő, helyesebben a *bánya levegője:* ez vagy olyan, mint a külső levegő, vagy pedig gázokat tartalmaz. Megkülönböztetünk üde, tiszta B.-t és rossz, bágyadt B.-t. Az elsőnek összetétele a külső levegő összetételével többé-kevésbé megegyező, az utóbbiaké olyszerű, hogy az egészségnek bizonyos fokban ártalmas. A rossz B. oxigénnek elvonása, vagy káros hatású gázoknak a B.-jéhez való keveredése útján keletkezhet. Az oxigénnek a B.-jében való csökkenése emberek v. állatok lélegzése, mécsesek égése, hulladékok rothadása, különböző kémiai folyamatok s a bányába beépített ácsolásfának korhadása folytán történik. A bágyadt B. jelenlétére vall, ha a mécses lángja fokonként kisebb lesz és végre teljesen elalszik. Olyan B., amely oxigénből csak 15%-ot tartalmaz, a lélegezésre már nem alkalmas. Ily levegőben az ember melle, illetőleg tüdeje zihál, büzhödt ízt érezünk nyelvünkön és ha idejekorán ki nem jöhetünk e levegő köréből, görcsöt kapunk, amelynek vége a halál. Rossz a bányalevegő, ha hozzá az egészségnek ártó gázok keverődnek. A leggyakrabban fellépő ilyen ártalmas gázok: a szénsav, a rossz vagy fojtó levegő, a széngáz, a szénoxidgáz vagy füstös levegő, a kénhidrogéngáz és a tulajdonképeni bányagáz, vagy robbanó levegő.

Bányamanó, l. *Bányarém.*

Bányamécs, l. *Bányalámpa.*

Bányamegye, nagyobb terjedelmü kerület, melyben közös érdekeik előmozdítására több bányavállalat egyesül, evégből B.-i szabályokat (statutumokat) alkotnak és mindnyájukat érdeklő közös vállatot is, pl. B.-i altárót létesíthetnek.

Bányamérés. Célja adományozott bányabirtokok okszerű felmérése s minden irányban felvilágosítást nyujtó térképezése. A B.-ek a közönséges földmérésektől abban különböznek, hogy a B.-eket rendesen földalatti szük és sötét üregekben és folyosókban végezzük; hogy a B.-eknél nemcsak a szintes vetületeknek, hanem a falvetületeknek ismerete is szükséges és végre abban is, hogy a B.-ek a közönséges földméréseknél pontosabbak és költségesebbek is szoktak lenni. A B.-ek sajátossága a bányák nehéz térbeli viszonyaihoz mért különleges mérési módoknak és műszereknek alkalmazásában áll.

Bányamérnök, egész általánosságban a IX. fizetési fokozatba sorozott okl. B.; szükebb értelemben mérnök, aki a bányák üregeinek felmérésével szak- és hivatásszerüen foglalkozik.

Bányamérték, a térnek oly meghatározott egysége, amelynél kisebbet a bányavállalkozónak nem adományoznak. A B. oly hasáb, amelynek keresztmetszete a felnyitópont síklapjában 12.544□ bécsi öl v. 45,116·4 m² s amelynek oldallapjai fel- és lefelé függőlegesen a végtelenségig nyulnak.

Bányamester, a bányamívelést vezető főtisztviselő; ez az elnevezés most már nincs szokásban.

Bányamívelés *(négy képmelléklettel).* A hasznosítható ásványoknak a föld tömegéből, illetve annak kérgéből való termelését célozó iparág gyakorlása: a B., vagy más szóval a bányászás vagy bányaüzés. Amennyiben azonban a hasznosítható ásványok termelése többnyire nem foganatosítható közvetetlenül és azonnal, minden előmunkálat nélkül, azok termelése nem lévén másrészt az egyedüli cél: a B. tágasabb értelmezése még több és még más fogalmakat is egyesít magában. A bányászás tárgyát képező hasznosítható ásványokat ugyanis fel kell keresni (kutatás) és bekövetkezett termelésük után meg kell tisztítani (előkészítés); magánál a termelésnél pedig több és különféle akadályt hárítani, sok mellékes és kisegítő munkát kell elvégezni: miért is a B. ama tudomány és gyakorlat szentesítette törvények alkalmazása, amelyek szerint a hasznosítható ásványokat felkeressük, biztosan és olcsón termeljük, a termelésük mellett elégördülő akadályokat s a vagyon- és az életbiztonság veszélyeit elhárítjuk, megelőzzük és legyőzzük, a már meglevő és ismeretes hasznosítható ásványtömegek kiaknázásán kívül még újak felkeresése s feltalálása által a fennálló bányaművek jövőjét biztosítjuk, végre a termelt tömegeket feldolgozzuk.

A bányász munkájának kezdete tehát a *kutatás.* Érintetlen, ú. n. szűzterületek átkutatásánál mindenekelőtt a felület viszonyait kell szemügyre venni. Kutatás közben az első lépés a kopár sziklák közé vezet. Kopár sziklacsúcsok és tarajok, omla-

ták hegyoldalak, a hegység sziklatömegeinek hasadékai és repedései, zuhanó hegyipatakok medre és felhőszakadás frissen vájt utja jelöli ki az első kutatás nyomát. Mesterségesen képzett koparságok is feltárják a föld belsejét, így a mély utak és vasutak bevágásai, alagutak falazatlan részei, kőfejtések sziklatömegei, kutak, pincék, alapozó árkok gödrei, erődítések árkai, a töltések kő- és földanyaga. Igen kevés telepet lehetne azonban felkutatni, ha csupán a hegytömegek közelségében keresnők őket. Sokkal hamarabb érünk célt, ha az ásványtelepek anyagából származó töredékdarabokat, az úgynevezett leletköveket, a vízmosta görgeteget, homokot és iszapot vizsgáljuk meg s annak származási helyét kutatjuk. Elhagyott bányavidékek átkutatása alkalmával a beomlott bányanyiladékokból előbugyogó vizek tartalmára kell figyelemmel lenni s különösen annak a kinyomozására kell nagy gondot fordítani, hogy mi indította őket a bányamütelep felhagyására. Sokszor megtörtént már, hogy a régebbi időkben háború, pestis, éhinség, vízbetörés volt az okozója oly bányászatok megszüntetésének, amelyek újra felvéteiven jövedelmezőknek bizonyultak. Geologiai tapasztalatokat sem hagy figyelmen kívül a kutató. Az érctelepekről pl. jól tudja a bányász, hogy ősibb kőzetformációk csoportjaiban gyakoriabbak, mint a fiatalabb képződmények régióiban. Hegységekben sürübben találhatók, mint sík rónaságokon; eruptiv-kőzetek közelében nem olyan ritkák, mint távolabb ezektől; gyakrabban kisérik az idősebb plutoni kőzeteket, mint a fiatalabbakat; meredek hegytömegek kevés, legömbölyített külső domborulatok több reményre jogosítanak; érctelepek csak ritkán vannak egymástól elszigetelve, amiért is már feltaláltak közelében újabb telepeket jogos reménnyel lehet keresni. Széntelepek kutatása közben a kisérő kőzetek és jellemző kövületfajok nyomán kell járni, mert alig van hasznosítható ásvány, melyet kisérő ásvány-, kőzet- és kövületfajok határozottabban és nagyobb biztossággal jeleznének, mint éppen az ásványszenet. A legujabb és legszebb jövőt igérő módszer a *villamos kutatás*. Ezt a teljesen uj eljárást eddig csakis Angolországhoz tartozó területeken próbálták ki és pedig főképen galenitet tartalmazó érctelepek felkutatására.

A *kutatás* megadja az első nyomot, de a telep pontos fölkeresése, értékének, méreteinek közelebbi vizsgálata már nem az egyszerű kutatásnak, hanem a *mélyfúrásnak* feladata. A mélyfúrás legelterjedtebb módja az, amelynél egy merev vasrudazat alsó végére van a fúróacél erősítve. A rudazat, felső végén, állványra van függesztve s újabb rúd-darabok hozzákapcsolása által meghosszabbítható. A rudazatot lehet forgatva vagy ütve működtetni, illetve előre hajtani. A forogva működő mélyfúrás csak igen lágy kőzetben alkalmazható sikerrel s csak csekély mélységekre hatol le, hogyha csak puszta emberi erővel űzzük. Az ütve működő mélyfúrásnak fajai: az angol és a német mélyfúró módszer. Kanada kőolajterületein egy, az ottani viszonyoknak megfelelő különleges mélyfúrórendszer fejlődött ki, amelyet elmés és praktikus berendezése folytán Németország, Galicia, Románia és hazánk kőolajvidékein is meghonosítottak. A fúrás szerszámai, különösen pedig a hajtószerkezetek és összekötő rudak, itt majdnem kivétel nélkül fából készülnek s oly szerkezetűek, hogy a legelhagyatottabb vidékeken is könnyen előállíthatók. A fúrószerkezet gyakori kiemelése s a fúrt lyuk tisztítása nagyon időrabló munka s kivált nagy mélységekben szerfölött hátráltatja az előrehaladást. Ezért a fúrórudazatot *öblögető csővel* kombinálták, amelyen át a fúrásiszapot folytonosan felfelé irányuló vízáramlás segítségével eltávolítják. Az öblögetéssel járó mélyfúrásnak s általában az egész fúrás-technikának legtökéletesebb kiviteli módja a *gyémánttal való mélyfúrás*. E rendszernél a csöves rudazat legalsó tagja fekete gyémántokkal van kirakva. Miután a fúró működő része bizonyos nyomással a fúrt lyuk talpához van szorítva, a gyorsan forgó gyémántkoszorú a legkeményebb talpkőzetet is csiszolja és áttöri. A gyémánttal való fúrást tehát különösen szilárd és egynemű kőzetekben lehet haszonnal alkalmazni. A gyémánttal kirakott fúrókorona alkalmazásával igen szép és tiszta, összefüggő fúrásmaghoz juthatunk, amelynek nyomán az áttört kőzetrétegek korát, települését, csapását és dűlését teljes bizonyossággal meg lehet állapítani. A fúró 200—300 fordulatot tesz percenként, hajtására csak gőzt vagy villamos erőt lehet használni. 300 méter mélységnél 10 lóerős, 600 méter mélységnél 20 lóerős gépet kell alkalmazni. A lehatolás mélysége 2000—3000 méterig is terjedhet. E módszer különböző alkalmazása folytán francia, amerikai, angol és német gyémánttal fúró módszerek fejlődtek ki. Merev rudazat helyett olykor kötélre felfüggesztett fúrót alkalmazunk, mely sűrűn fölemelve és szabadon leejtve, tehát ütve működik. Ez a fúrásnak régibb módszere, a kinaiak ősi fúrórendszere. Tökéletesített formában, öblögetéssel kombinálva azonban a modern fúrótechnika is alkalmazza. Az utolsó évek folyamán, különösen a kutató mélyfúrásra használt gyorsan fúró módszerek nagyon elterjedtek és hatásuk tekintetében is mindinkább fejlődtek. A gyors ütésekkel fúró *Raky*-féle módszerrel 100 méteres napi előrehaladásig jutottak ott, ahol az összes lehatolás mélysége az 500—600 méter körül járt. Az úgynevezett *Rapid* és *Express* gyorsan fúró módszerek kemény hegységrétegekben 1000 métert túlhaladó mélységekig is igen jól beváltak. Galicia petroleum-területein a fúrólyukak mélysége több helyen elérte az 1 kilométert. Belgiumban 1244 méter mélységű fúrt lyuk is van.

A kutatás befejezésével a bányásznak *a kőzeten való munkájára* kerül a sor; azokra a munkálatokra, amelyek a föld mélyében rejlő, hasznosítható ásványokat és ezek meddő mellékkőzeteit a szilárd hegységtömegektől elválasztják, kiszállításra és gyakorlati értékesítésre előkészítik. A bányásznak a kőzeten való ezen igazi bányamunkája annál több erőkifejtést kiván, minél szilárdabb a kőzet. Sohasem könnyű munka a durva anyagfejtés. De még a nehéz termelésnél is négyféle termelési módot különböztetünk meg: a könnyű *takarítómunkát*, a nehéz *csákánymunkát*, a fárasztó *vasékmunkát* és végül a javarészt géperővel végzett *fúró-robbantó munkát*.

A *takarítómunka* oly ásványtömegek termelésére való, amelyeknek részei csekély, vagy éppen semmi összefüggésben sincsenek egymással. Ezeknek szétdarabolása csak nagyon kis erőfeszítéssel jár, s azért a termelés itt legfeljebb lapáttal, gereblyével, ásóval és kapával történik. A *csákánymunka* nevét a munkánál leginkább használt szerszámtól vette, mely egyszerű, kéthegyű, kicserélhető élű és csúcsú csákány (l. o.) és csákánykapa (l. o.) alakjában használatos. A csákánymunka a fejtésnek kezdete s arra szolgál, hogy a lefejtendő tömeget több oldalról hozzáférhetővé tegye. A csákánnyal végzett munkát *réselésnek*, *rovátkolásnak* és *hornyolásnak* szokás nevezni. Nevezetes szerepe van a csákánymunkának kivált a sóbányákban. A rések és hornyok előállításának munkája rendkívül fárasztó; kemény kőzetekben ezenfelül költséges is. Éppen azért kézzel való réselés helyett újabban réselőgépekkel próbálkoztak, amelyek azonban Amerika és Anglia szénbányaüzemeiben való szórványos alkalmazásukon kívül csak igen kevés sikert arattak. A *vasékmunka*, mely nevét a bányász első szerszámaitól, a kalapáccsal bevert vaséktől kapta, ma mint önálló munkamód már sehol sincsen használatban. Mindamellett az ékkel való munkát vagy feszítő munkát a kőfejtési üzemben használják s különösen malomkövek, litográfkövek, táblapalák és fedőpalák termelésénél alkalmazzák. A *fúró-robbantó munka (II. tábla)* abban áll, hogy a megbontandó kőzetbe mély lyukakat fúrnak, ezeket robbanó anyaggal megtöltik, lefojtják s meggyújtják. Az ellobbantás által képződött és szűk helyen összenyomott gázok feszültsége meghasogatja és szétveti a kőzetet. A robbantó technikában a kezdeményezés dicsősége Magyarországot illeti. A lőport ugyanis a bányászati robbantás céljaira Selmeczbányán használták először 1627. A kőzetbe a robbantó lyukakat vagy belevésik vagy belefúrják; kemény kőzetekben vésőfúrókkal és ütve, lágy kőzetekben spirális fúrókkal forgatva állítják elő a lyukakat kézi erővel vagy mechanikailag mozgatott fúrógépekkel. A kézi fúrást helyettesítő *fúrógépek* a bányászati technikának korszakos vívmányai, amelyeknek egyre növekedő népszerűsége a munkaerő hiányával, a munkáskéz drága voltával és a gyors munkát kívánó kor szellemével áll szoros összefüggésben. A fúrógépeket kézzel is hajtják, többnyire azonban sűrített levegőt, víznyomást, ritkábban gőzt, újabban *elektromos erőt* használnak mozgatásukra. *(IV. tábla 2.)*. Ez idő szerint műszakilag és gazdaságilag legjobb eredményt a pneumatikus fúrógépekkel érünk el. Hazai viszonyaink szempontjából érdemes a megemlítésre, hogy a magyar bányásztechnikusok is behatóan foglalkoztak e kérdéssel, amiről a szakkörökben jól ismert Richter-, Broszmann- és a Broszmann-Kachelmann-féle fúrógépek sikerei elég szép bizonyságot tesznek. A villamos fúrógép a technikának a legújabb vívmánya és többféle kivitelben használatos a hazai bányatelepeken. Igy a Van Depoele rendszerű villamos fúrógép Frigyes főherceg magyarországi bányaműveiben igen jól bevált. Ez az ütve működő villamos kőzetfúrógép nem áll egyébből, mint a fúró működő részével kapcsolatos vasrúdból s e vasrudat körülzáró három dróttekercsből. A dróttekercsek az elektromos áram felvételére s a beléjük tolt vasmag magnetizálására szolgálnak. A fúrógépeket szilárd szerkezetű állványokra szerelik. Az állvány alakja s nagysága a munka helyének minőségétől, az alkalmazandó fúrógépek számától és ezek rendszerétől függ. Akár kézi fúrással, akár géperővel történt a kivésés, a fúrólyukak csak robbantó anyagokkal megtöltve, elfojtásuk és elsütésük útján teljesítik hivatásukat. Sokféle *robbantó anyagot* találtak már fel Vannak szilárd, vannak pornemű, vannak képlékeny, vannak cseppfolyós robbantó szerek, amelyek elsütés után természetesen valamennyien gázállapotba változnak át. A leggyakrabban használt robbantó anyagok: a lőpor, dinamit, meganit, westfalit s a gelatin-dinamit. Legújabban a füst nélkül való vagy gyengén füstölgő puskapornemeket használják, melyektől azt kívánjuk, hogy kis térben nagy erőt fejtsenek ki, hogy csekély súlyuak legyenek, hogy gázaik nyomása ne legyen túlságos, hogy kevés füsttel lobbanjanak, hogy a fejlődött gázok az egészségre ne legyenek ártalmasak s hogy a robbantó szerek állandóak és könnyen kezelhetők legyenek. Szénbányászatban a fúró és robbantó munkát csak akkor lehet a szokásos módon alkalmazni, ha ott nem fordulnak elő robbanógázok. Ily bányákban robbantás helyett inkább a *kémiai repesztést* alkalmazzák. Angolország szénbányáiban például robbantó töltések helyett mészpatronokat használnak, melyeknek kémiai hatása azon alapszik, hogy az oltatlan mész térfogata — vízzel való keverés útján — hirtelen megnagyobbodik s ezt a hatást az oltás közben képződött vízgőz működése is fokozza. E térfogattágulás teljesen elegendő arra, hogy a széntömegeket megbontsa.

A telepek megnyitására *tárók* és *aknák* szolgálnak *(I. tábla)*. A táró oly alagútszerű folyosó, mely a föld felszínén kezdődik és lehetőleg szintesen, vagy csak csekély emelkedéssel hatol be a hegység tömegébe. A tárók céljukhoz és rendeltetésükhöz képest lehetnek: kutató-, fő-, szállító-, szellőző-, vízlevezető-, bejáró-tárók, altárók és alagutak. *Alagút* vagy *tunnel* minden oly táró, mely két helyen torkollik a szabadba. A táró szája egy kapuszerű nyílás, melyet a szükséghez képest hol zárva, hol nyitva tartanak; ez a bánya bejárata. A *vájóvég* a tárónak hosszaság irányában továbbítandó, éppen üzemben lévő munkahelye. A csorgó vagy helyesebben a táró árka, a táró talpába mélyített csatorna, mely a bányában fakasztott és összeszivárgott vizeket felfogja s a táró szájáig kivezeti. A tárónak vízlevezető csatornája pedig a bánya vizeit a táró szájától a patakba vezető nyilt vagy boltozott csatorna. A *járópadozat* talpfákon nyugvó deszkaborítás, mely arra való, hogy a táró hosszában járni, s a bányatermékeket egyenletes úton kiszállítani lehessen. A *szárnyak* s a *folyosók* a tárónak kiágazásai, utóbbiak oly tárószerű *nyiladékok*, amelyek nem torkolnak a külvilágra. Megkülönböztetünk: csapásirányban hajtott folyosókat, emelkedőleg hajtott folyosókat; rézsut, tehát a geologiai rétegek csapás- és dűlésiránya között átlósan hajtott folyosó

kat; keresztben járó folyosókat, amelyek vagy a telep fekszőjében egészen, vagy a mellékkőzetben a telep csapásirányára merőlegesen vannak megfejtve. Rendeltetésük szerint pedig vannak: szállító-, szellőző-, vizet le- vagy elvezető-, fejtő-, csapás- és keresztben járó folyosók. A függőleges vagy lejtős vájat, mely a föld kérgébe van mélyítve különböző célból, az *akna* (l. o.).

Fejtés alatt a bányász azoknak a munkálatoknak összességét érti, melyek segítségével a felkutatott, kinyomozott, feltárt és lefejtésre előkészített telepek hasznosítható része a legkönnyebben, legrövidebben, legtökéletesebben, legolcsóbban és a biztonság követelésének legmegfelelőbb módon kiaknázható. A fejtés munkálatai igen régi idő óta alig változtak. Ma is úgy, mint régen, vagy tömedékkel, vagy berakás nélkül végzik a fejtést. Ma is csak az ősrégi módokon, t. i. *tetőpásztafejtéssel*, *talppásztafejtéssel*, *keresztpásztafejtéssel*, *strébfejtéssel*, *pilléres fejtéssel*, *hasábfejtéssel*, *omlasztófejtéssel* és *kamarafejtéssel* aknázzák ki a földbe beágyazott érces telepek, ércet tartalmazó lerakódások és sótömegek hasznosítható anyagát. Ha mégis van valami új, valami haladást mutató változás a fejtés munkálataiban, úgy az csakis a legujabb idők jelszaván, a tömeges termelés mind sürgetőbb követelésében jelentkezik, s azon, hogy az érc-bányászata sülyedőben, az ásványszénbányászat pedig emelkedőben van. Az anyagfejtő munkálatok előbb csoportosított módjait a következőkben részletezzük. A *tetőpásztafejtést* (*II. tábla* 1.) a feltörésnek alsó sarkán kezdik meg. A fejtés közben termelt meddő törmeléket, amely a telep belső anyagának nem hasznosítható részéből, vagy a mellékkőzetből kerül ki, a fejtés előrehaladtával a munkahelyek alatt képződött üreg kitöltésére fordítják. A tömedék, vagy berakás anyagának felfogására vagy tetőkasokat, tehát ácsolatot, vagy tetőboltíveket, azaz kőanyagot, vagy biztosító közöket, tehát épen hagyott hegyrészeket használnak. A tetőpásztákon termelt éreanyagot rendszerint gurítókon döntik le a szállító folyosóra s aztán az aknán át a felszínre emelik ki. A talppásztafejtés a tetőpásztafejtésnek megfordított alakja. Laposan dülő, csekély vastagságu telepeken a *strébfejtéssel* vagy *tulajdonképeni pásztafejtéssel* lehet jó eredményeket elérni. A strébfejtés főjellege az, hogy a munkálatok nagy területeken egyszerre s nem szakadozottan haladnak előre; azaz, hogy a lefejtésnél alkalmazott munkások hosszú vonalban egymás mellett állanak műhelyeikben. Leghasznalatosabb a csapásirányban járó strébfejtés, vagyis a fejtés azon módja, melynek iránya a telep csapásirányával összeesik. A meddő kőzeteknek az ácsolat fölé való raktározása újabban igen hatásos módon megy végbe a szénbányákban. Ez az uj berakás-mód az *öblögető-tömedékelő eljárás*, Felső-Sziléziából származott át hozzánk. Először a Magyar Általános Kőszénbánya társulat tatabányai szénbányászatában alkalmazták. Az öblögető-tömedékelő eljárás számára a szükséges nagymennyiségű tömedékanyagot *kotrógépekkel* termelik; a homokból, kavicsból és quarctörmelékből előállított keveréket rács fölött erős vizsugarakkal hígfolyóvá teszik és 200 mm. átmérős csöveken vezetik a berakásra kerülő munkahelyekre, illetve a kész fejtésüregekbe. Itt a tömedékanyag leülepszik, amíg a víz egy pallógaton át, melyen különböző magasságban kivezető nyílások vannak, lefolyik. A lefolyó vizet azután torlaszokkal ellátott tisztító folyosókon vezetik át abból a célból, hogy a vízben még megmaradt iszap leülepedhessék. Ezen eljárással 10 óra alatt 100 m³-nél több tömedékanyagot lehet a bányákba behordatni. Tömedék, illetve berakás nélkül dolgozó fejtésmódszerek segítségével vagy igen vastag, laposan dülő, vagy igen meredek, de csekély vastagságú olyan telepeket kell lefejteni, amelyek a berakás céljaira alkalmas meddő fejtményt nem adnak.

Az anyag fejtése után a *szállítás* következik. A bányatermékeket a feldolgozás, az értékesítés helyére kell juttatni. Nagy tömegek mozgósításáról lévén szó, nagyszabású szállító berendezésekre van itt szükség. Legelsőbben a szállító edényeket a munkahelyeken takarító munka segítségével megtöltik, aztán a megtelt edényeket vagy kézi hordással, vagy csúsztatva vagy végül alkalmas kocsiállványokon továbbítják. A kereken futó szállítás ma, a gyors és tömeges termelés korszakában, minden más szállítómódszernél alkalmasabb. Ide tartozik a *targoncázás*, a *csillézés* és a *bányavasúti szállítás*. (*III. tábla* 3.). A targonca teljesítőképessége a három között legkisebb, de berendezése legolcsóbb. A vasutakon járó kocsikat gőzerővel hajtott kötél- vagy láncvontatással továbbítják. (*IV. tábla* 3.). E rendszer az ásvány-szénbányákban igen el van terjedve és napról-napra merülnek fel újítások, melyek a tömeges szállításnak ezt a kiválóan praktikus módszerét fejlesztik. Megkülönböztetünk ezen módszernél: 1. kötéllel és ellenkötéllel; 2. vég nélkül való lánccal; 3. vég nélkül való lánccal, de nem folytonos mozgással és 4. vég nélkül való kötéllel és folytonos mozgással való szállítást. Gyakran a szállító-folyosók a termelés helyétől az akna felé lejtősek. Ilyenkor a megrakott kocsik saját súlya használható fel mozgató erő gyanánt. Ilyen lejtős szállítási utak: a siklók, a fékes ereszkedők, laposan dülő fékes ereszkedők és fékes aknák. *Sikló* (*III. tábla* 3.) alatt oly lejtős szállító-pályát értünk, amelyen a kerekes állványokra rakott terhet kötélen v. láncon lebocsátják, az üres kerekes állványokat pedig felvontatják. *Fékesaknák* és *ereszkedők* oly berendezések, melyeknél a terhet fékező készülékkel ellátott kötéldobok segítségével úgy szállítják lefelé, hogy a tehernek lefelé haladása által az üres edényt felvontatják. (*IV. tábla* 5.). Újabban igen nagy súlyt helyeznek olyanféle szerkezetekre, amelyek a siklók elzárását célozzák. A siklózárak alkalmazására különösen azon körülmény adott okot, hogy meredeken dülő siklóutakon a szállítást végező munkások gondatlanságuk és könnyelmüségük által gyakran nagy bajt és szerencsétlenséget okoztak. A szállítás további mozzanata a termékek fölemelése az *aknán át*, l. *Aknaszállítás* (*III. tábla* 3.). Amikor az anyag a külszinre jutott, következik a szállítás harmadik része, amely a bányatermékeket a feldolgozás helyére juttatja. Ezt a feladatot a vonta-

tás rendes módjain, például tengelyen vagy még inkább keskeny vágányú vaspályán való szállítással lehet elvégezni. Ezeken felül még különösen terjed a bányaüzemeknél a függő- és drótkötélpályák alkalmazása.

A bányában való személyközlekedés céljaira igen gyakran különleges emelőgépeket, szállító vasutakat s egyéb berendezéseket építenek. Kisebb függőleges magasságok vagy mélységek legyőzésére, különösen feltörésekben, gurítókban, ereszkedőkben vagy fejtő helyeken *hágcsófák* vagy *létrák* vannak használatban. *(III. tábla* 4.). Lejtős aknákban (pl. Tatabányán, Marosújváron) *lépcsők* vezetnek le a bánya mélyébe. Vízszintes szállítófolyosókon, főleg ha a bejárandó útvonalak hosszabbak, sok helyütt a szállító sínútra állított üléses *járócsillét* alkalmaznak. Mélyebb aknán át a járás, a kötélen való leereszkedés és fölszállás csakis gépek közvetítése mellett lehetséges. De legszokásosabb és a világ összes aknás bányáiban leginkább elterjedt járásmód az, melynél géperejű és biztosító szerkezettel ellátott szállítókast vagy liftet használnak erre a célra. Az aknajárás céljaira szolgálnak még az ú. n. beszállógépek is, amelyek ütemesen fel-alájáró két rudazatból állanak. *(III. tábla* 4.).

Bányák biztosítása alatt *(II. tábla)* a bányák közlekedési útjainak és fejtésüregeinek beomlás ellen való védelmét, tehát oly módon való kiácsolását vagy kifalazását kell érteni, hogy azok mindig teljes megnyugvással, félelem nélkül legyenek bejárhatók.

Víztartás alatt a bányák üregeiben, munkahelyein, járó-útjain és aknáiban fakasztott, beszivárgott, vagy beszakadt vizeknek eltávolítására, illetve elzárására szükséges intézkedéseket értjük. A szivárgó vizeknek a bányákban való összegyüjtésére ereszek, vályuk, csatornák, vízgyüjtő folyosók és az aknák zsompjai szolgálnak. A bányákban fakasztott vizeket úgy tárókban, mint folyosókban is elgátolás útján lehet csak felfogni. Az eddig általánosan használt gátak vagy fából, vagy kőből épültek. Legújabban kovácsolt vasból való gátajtókat is használnak. A vizet szállítógéppel vagy pedig külön vízhajtó-gépekkel emelik ki.

Fontos dolog a bánya *szellőztetése*. Minthogy a légvezetésnek és szellőztetésnek célja az ártalmas levegőnek a bányából való kiszállítása és üde levegővel való pótlása, a levegő mozgását minden bányában egy bizonyos irányban kell megindítani. Ezért legalább két, a külszinre kitorkoló bányanyilásra van szükség s ezen felül elegendő erővel kell rendelkeznünk, hogy a levegőt a bánya útjain áthajthassuk. Ha a bánya levegőjének áramlásához a két levegőoszlop hőmérsékletének különbsége elegendő, akkor természetes szellőztetéssel van dolgunk. Ha azonban a levegőrétegek mozgását mesterséges hőfejlesztéssel vagy pedig gépekkel idézzük elő: akkor mesterségesnek mondjuk a szellőztetést. *Mesterséges szellőztetésnél* a levegőáramlást ritkítással, felmelegítéssel, szívással, illetőleg lehűtéssel vagy beszorítással segítjük elő nagyobb levegőtömegek mozgatására gépierőt használunk. Különálló munkahelyek szellőztetésére kézi ventilátorok vagy szeleltető-dobok használatosak *(IV. tábla* 4.). Az ily szeleltetők dobszerű tokban forgó szárnyaskerekek. Egész bányák szellőztetésére természetesen nagy ventilátorokat kell alkalmazni. Leggyakoriabbak a centrifugál ventilátorok egészen 3·5 m. átmérőig, hajtásukra 100—200 lóerő szükséges. L. még: *Bányalevegő.*

Fontos a bányák *világítása* is. Külső fejtések, szállító pályaudvarok és rakodóhelyek éjjeli kivilágítására még nem is nagyon régen magas póznákra felhúzott lámpákat, világító tűzkosarakat vagy világító kemencéket használtak. Ma már nagyrészt villamos ívlámpákat és legújabban acetilénlámpákat is használnak e célra. Földalatti géphelyiségek és bányában levő lóistállók világítására állandó bányalámpákat kell alkalmazni *(IV. tábla* 1.). A *biztosító bányalámpák* vagy mentőlámpák robbanógázokkal küzdő szénbányákban rendkívül jó szolgálatot tesznek, bár teljes biztonságot elmés szerkezetük dacára még sem nyujtanak, l. *Bányalámpa.*

Bányamívelési szabadság. A törvényhozás kétféle módon rendezheti a bányászatnak a földtulajdonhoz való viszonyát. Vagy azt az álláspontot foglalhatja el, hogy a földtulajdonos joga kiterjed a föld belsejében található ásványok fölkeresésére és kiaknázására, avagy azt a felfogást emelheti érvényre, hogy bizonyos ásványnemek felkeresésének és bányászatának joga a földtulajdonos jogától független, minek folytán a bányamívelés joga oly jogviszonyok középpontjává válik, melyeknek keletkezési forrása nem a földtulajdonból fakad és melyeknek lényeges tartalma a felszini területek tekintetében fennálló jogalakulástól függetlenül képződik. A legtöbb állam törvényhozása a bányamívelésnek a földbirtoktól való függetlenítésébe helyezi a bányászati érdekek megóvásának súlypontját. Ennek szükségszerű folyománya, hogy a bányatermékek felkeresésének és kiaknázásának joga, vagy amint közönségesen mondani szokás: a földalatti tulajdon — már a törvény rendeletéből — különválasztassék a földfeletti tulajdontól. Ez pedig úgy történik, hogy a bányamívelési jog iránti rendelkezést az állam magának tartja fenn s a bányamívelési jognak megszerzését — az e tekintetben meghatározott módozatok mellett — mindenkire nézve lehetővé teszi. Ebben áll a B. lényege. A B. fogalmában kettőt kell megkülönböztetni, először azt, hogy a bányamívelési jog a földtulajdonostól független, másodszor azt, hogy ezt a jogot a törvény megtartásával bárki megszerezheti és gyakorolhatja. A bányamívelési jog engedélyezése (bányaadományozás) az állam jogai közé tartozik, de ha a kérelmező a törvényszabta feltételeknek eleget tesz, az állami hatóság az engedélyt meg nem tagadhatja (normativ rendszer). Ugyanazért, ha az államkincstár a saját maga részére kivánja a bányamívelési jogot igénybe venni (kincstári bányászat), mint minden más magánfélnek kell a bányamívelési jogosítványt megszereznie.

Az állam törvényhozásának azonban jogában áll — az államélet szuverén rendezését magában foglaló hatalmánál fogva — a B.-t bizonyos tekintetben megszorítani s egyes ásványok bányászásának jogát kizárólag magának tartani fenn

(állami monopólium). Ebben az esetben a B. csak a földtulajdonossal szemben érvényesül, a magán bányavállalkozókkal szemben azonban meg van szorítva s az állam részére lefoglalva. Nálunk az állami monopólium (l. *Egyedáruság*) tárgyai: a konyhasó (klórnátrium) és oldatai, valamint a konyhasót is tartalmazó más sók és oldataik. Legújabban az 1911. VI. t.-c. az ásványolajféleket, a folyékony és gáznemű bitumeneket (földolaj, földikátrány, földgyanta, éghető földgázok) állami monopólium tárgyává tette, amennyiben e sók tekintetében a kutatási és bányamívelési jogot az állam részére tartotta fenn. Más államokban is megvan a törekvés a B. hasonló megszorítására, de ennek az újabb bányajogi iránynak igen sok ellenese van és még nincs meg a megállapodás abban a tekintetben, vajjon ez a radikális megoldási mód megfelel-e a bányászat terén döntő közgazdasági szempontoknak.

Bányamiveléstan, a bányászati tudományszaknak az a része, melynek feladata: megismertetni mindama munkálatokat, műszereket, szerszámokat, berendezéseket és szabályokat, amelyek segítségével, illetve útmutatására a föld gyomrában előforduló ásványos tömegek felkeresése, fejtése s kiszállítása a legcsekélyebb költséggel s lehetőleg legnagyobb biztonsággal eszközölhető.

Bányamunkás, l. *Hevér*.

Bányamunkás-kongresszusok. 1890 óta évről évre tartottak a bányamunkások olyan *nemzetközi képviseleti* B.-at, amelyeken a munkásvédelem és a kereseti rend fontosabb kérdéseiről vitatkoztak és határozatokat is hoztak. Valamennyi munkásmozgalom közül a bányamunkások kongresszusi szervezete rendezte eddigelé a legtöbb nemzetközi összejövetelt.

Bányamű vagy *bányatelep*, több egymással természetesen összefüggő bányából áll, vagy a bányászat céljaira szolgáló, arra rendelt, egy országban, egy vidéken, egy helyen létező és egy egységes egészet képező berendezések összege, vagy tág értelmezés szerint a bányászati munkálatok összessége, vagy végre szűk értelemben a. m. bánya.

Banyán (növ.), l. *Ficus*.

Bányaöl, a métermérték behozatala előtt alkalmazott hosszmérték a. m. 2·0258 méter.

Bányapásztor, l. *Bányarém*.

Bányapatak vagy *Aladárvölgy*, völgy Csik vmegyében, kaolinföld lelőhelye, melyből nagy kelendőségű porcellánedényeket gyártanak. A völgy fejénél a B.-i primitív fürdő, dús forrású kénes vize a Feketehegy tövében fakad.

Bányapataka (azelőtt *Bánszka*), kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1900) 550 rutén lak.; u. p. Vehécz, u. t. Varannó. Ősrégi község, mely a XIII. sz.-ban Ratiszló orosz herceg birtoka volt. Határában barnaszén és vasércek vannak, de nem aknázzák ki. Közelében a Veternyik szélbarlang, melyből folyton erős széláramlat tódul ki.

Bányapénzek, pénzpótló jegyek bányamunkások számára, melyek meghatározott időben folyópénzzel váltatnak be. Hazánkban a selmeczi, körmöczi, úrvölgyi, nagybányai, oraviczai, dognácskai stb. bányahatóságok használták, különösen a XVII. sz. végén s a XVIII. sz. elején. L. *Barca*.

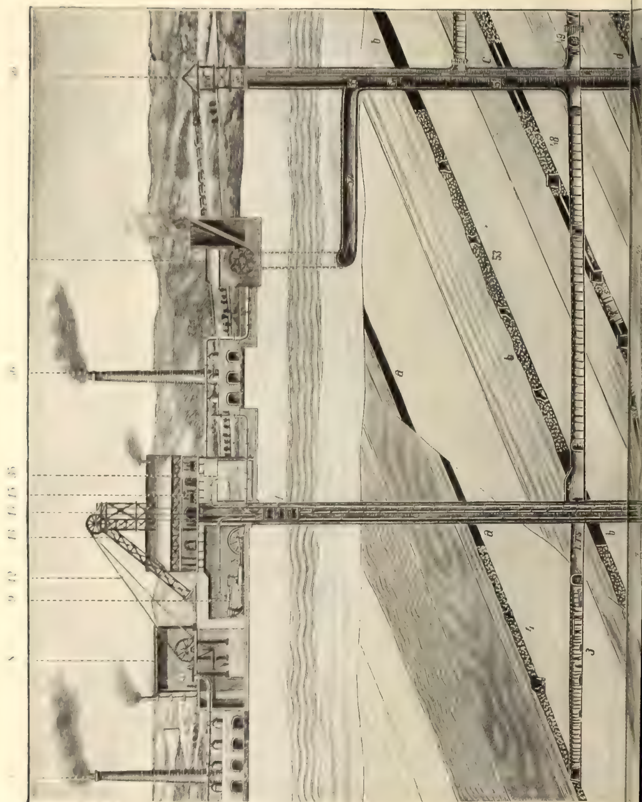
Bányapolgárság, a bányapolgárok összessége. *Bányapolgár* olyan polgára valamely bányavárosnak, ki bányamíveléssel foglalkozik és ki tudja mutatni, hogy bizonyos összeget áldozott a bányászat céljaira.

Bányaregálé, a fejedelmet a bányászatra vonatkozóan megillető jogoknak összege; *bányaregálitás* pedig a bányászatnak az a minősége, melynél fogva bizonyos ásványok kizárólag a fejedelem rendelkezése alá tartoznak. A fejedelmek eleintén saját jövedelmük fokozását, illetőleg az állam fiskális érdekeit tartották szem előtt, midőn a bányamívelést a földesúri igényekkel szemben oltalomba vették. Ehhez képest a B. legközvetlenebbül abban a felfogásban nyilvánult, hogy a bányák királyi tulajdont képeznek, a bányamívelés joga pedig fenntartott királyi jog, melyet a fejedelem vagy maga gyakorol saját közegei által v. annak gyakorlását a jövedelem bizonyos részének lekötése mellett avagy másnemű bányaadózás fejében másoknak engedi át. Midőn pedig időfolytán a bányászat nagyobb lendületet vett, a fejedelmek másokat is részesítettek a maguk számára fenntartott jogokban. Így történt, hogy hazánkban is egyes szabad bányavárosok és néhány földesúri család királyi kiváltság útján szerezték meg a bányamívelési jogot, míg végre az 1523. XXXIX. t.-c. kimondotta az általános *bányamívelési szabadság* (l. o.) elvét.

Bányarém (a máramarosi bányavidéken: *bányapásztor*). A B. alakja a reá vonatkozó összes hiedelmekkel együtt onnan került népünk hagyományos vélekedési körébe, ahonnan a bányamívelés hazánkba. Tehát legközelebbről Cseh- és Morvaországon át, vagy egyenesen Németországnak bányamívelő területéről; s csak ott honosodott meg jobban, ahol a hagyományban való fönnmaradását az ennek alapjául szolgáló életkörülmények lehetővé tették. E vidékek hazánknak még ma is aránylag a legkevésbé magyar részei, s emellett szüntelen érintkezésben állanak a bányamunkások bevándorlása révén azon területek népével és hagyományaival, amelyekről a B.-re vonatkozó hiedelmek legközelebbről hozzánk beszármaztak: könnyen érthető a legapróbb részletekig menő egyezés, mely honi bányász-mondáink és különösen a B.-ről szóló regék és babonák, meg a német *Bergmännlein*, *Schatzmännlein* s a vele édes-testvér tót *bergmonyik* (v. ö. ném. *Bergmönch*), valamint az oláh *vîrva băi* és *coponic* alakjához fűződő hagyományok közt mutatkozik. E hagyományok egyrészt a *törpékről* szóló összehasonlító mithológia fejezetébe tartoznak, másrészt a bányász-folklore legnevezetesebb részét teszik: amiért is néplélektani szempontból a *Törpe*, a folklorisztika tekintetéből pedig a *Folklore* szó alatt kerülnek tárgyalás alá. Itt csak magyar földön élő formái kerülnek szóba.

Honi mondáinkban a B. majd vörös nadrágot és kabátot s fején kis vörös sipkát viselő törpe emberke (Körmöcz), majd vörös nadrág, de fehér kabát és zöld bányászsipka van rajta (u. o. és Gölniczen). A máramarosi B. hosszú bajuszú kis ember, bő gatyában, fején bányászsipkával. Rézbá-

BÁNYAM
KŐSZÉNBÁN

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]
9. Levegő-kompresszor.
10. [illegible]
11. Bányászok a munkahelyen (csapásmenti szenfejtés).
12. Szállító drótkötelek.
13. Kötéltárcsa-állványzat.
14. Szállító akna.
15. Aknaépület.
16. Segítő vakakna, az akna lemélyítésének könnyítésére.
17. 19. Az ötödik telepszint (T. S.) [illegible] levegővel hajtott [illegible]gépek segítségével.
18. [illegible] szállítás.
20. [illegible]
21. [illegible]
22. [illegible]
23. Szívócső a bányavizek leküldésére.
24. Vizet húzó gép.
25. 26. Gőzvezeték.
27. Kiszállásra várakozó munkásszemélyzet.
28. Összekötő folyosók.
29. Megrakott, kiszállításra várakozó csillék.
30. Ácsolt fejtőfolyosó.
31. Üres csillék és beszállott munkáscsapatok.
32. Alapfolyosó kerülékes vasbiztosítással.
33. Aknának feltörésszerű vajása.
34. Alapfolyosó ajtókeretes ácsolattal biztosítva.
35. Víztartó.
36. Gőzkazántelep.
37. Szeleltető.
38. Siklón szállítás.
39. Ellensúly a siklón.
40. Siklóállvány-kocsi.
41. Sikló-kankalék.
42. Mélyfúrás.
43. A légfolyosónak az aknába való betorkolása.
44. Tömedék.
45. Megrakott csillevonat (lóval szállítás).
46. Kitérő folyosó (vasbiztosítással).
47. Szenfejtés ereszkedő üzemben.
48. Tömedék.
49. Kitérő folyosó.
50. Kihúzó légakna járosztállyal.
51. Nyitott légfolyosónak betorko-
52. [illegible]lása az aknába.
53. Tömedék falazott pillérekkel.
54. [illegible] zárt légfolyosónak betorkolása az aknába.
55. A kihúzó levegő áramláscsatornájának a légaknába való betorkolása.
56. A légakna elzárása.
57. Légcsatorna, amely a légaknát a szeleltető épületével összeköti.

BÁNYAMÍVELÉS II.

ÉRCBÁNYÁSZAT.

1. Tetőjásztatetes és tégepek, fúrólyukak [illegible].

2. Biztonosítás vastartókkal szállító folyosókban és takarító munka.

BÁNYAMÍVELÉS III.

ÉRCBÁNYÁSZAT.

1. Siklón szállítás és lóvonatú szállítás Freibergben.

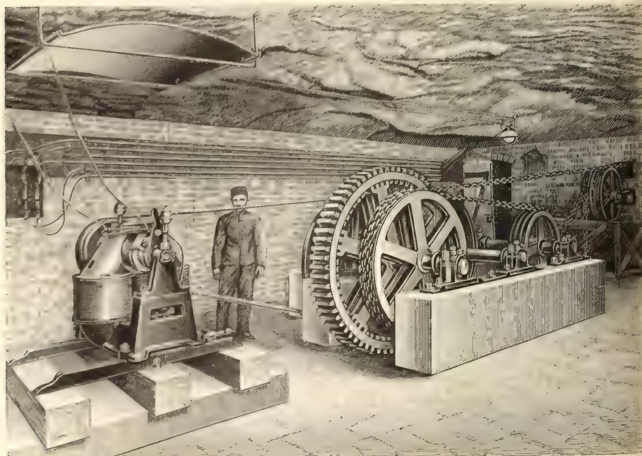
2. Szállítóberendezés tonnákban szállítás [illegible] szállógépen.

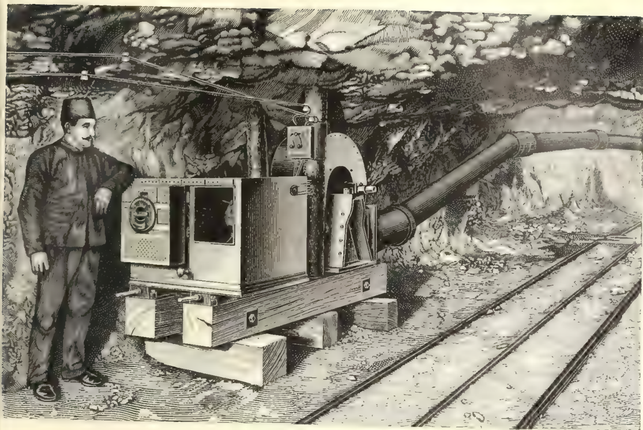
1. Elektromos világítóberendezés igen vastag széntelepen

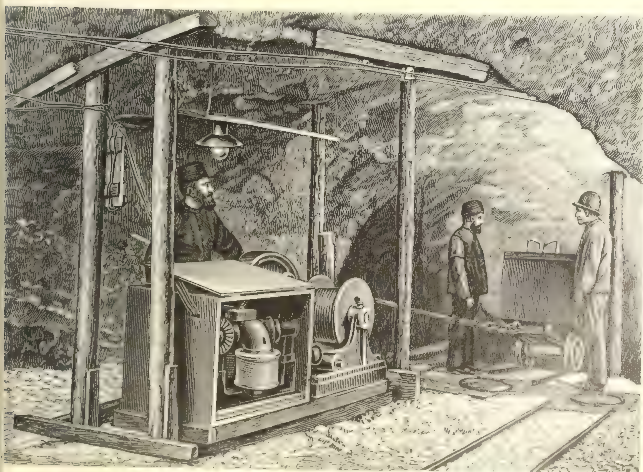
2. Elektromosan hajtott, lökve működő fúrógép.

3. Lánccal szállítás elektromos üzemben.

4. Elektromosan hajtott szeleltető.

5. Elektromosan hajtott konkalék lejtőn szállítása

nyán öreg törpe, földig érő szakállal. Nem mindig a maga alakjában, hanem néha hosszú asszony, ősz ember, bagoly, ló, denevér, kutya képében is mutatkozik. Lakása a bányák földalatti sziklaüregeiben van. Az emberek iránt általában jó indulatú, de nem szereti, ha a bányákban káromkodnak, vagy fütyölnek. Amíg nem boszantják, szívesen segít a bányamunkásoknak, figyelmezteti őket a bekövetkezendő veszedelmekre, a jókat jutalmazza, a gonoszokat bünteti, nógatja a bányában magáról megfeledkezőt s felébreszti az elalvót; kik valamely szívességet tettek neki, gazdag ércekre vezeti, kincsekkel ajándékozza meg, amelyek megtartása azonban rendesen bizonyos feltételekhez van kötve. Boszut áll a vele ingerkedőkön, még inkább a kapzsi, gonosz és elbizakodott embereken. Azért is haragszik, ha jótéteményeit kifecsegik. Kényszerítőleg is lehet rá hatni s ily erővel többnyire oly emberek birnak, akik valamely, a varázslásra egyáltalán képesítő ritka jellel jöttek a világra (pl. teljes fogazattal stb.). Ha a hajnal első sugara a földön éri a B.-et, ez minden hatalmát elveszti, ami szintén a törpék széltiben elterjedt közös vonásainak egyik legjellemzőbbje. L. *Ipolyi* Magy. myth.; *Versényi* György, A bányarémről (Ethnographia I.).

Bányarendészet, l. *Bányajog.*

Bányarészjegy, l. *Bányarészvény* és *Bányatársulat.*

Bányarészvény *(kuxa)*, a bányatársulati tagnak jutalékrésze a bányatársulat vagyonában. L. *Bányatársulat.*

Bányasegédmérnök, a X. rangfokozatba sorozott okl. bányamérnök.

Bányastatutumok. A bányatörvény megengedte, hogy egy bányamegyévé (l. o.) egyesült bányák birtokosai alapszabályokat alkothatnak, amelyekben elhatározhatták, hogy a bányaméretékeknek régebb idő óta szokásos nemei közül melyek tartandók meg a jövendő adományozásnál, s általában mily eltérő szabályokra van szükség, hogy az új bányaadományozási rendszerre való átmenet megkönnyíttessék (bányatörvény XLIII. 274. §). Az ideiglenes törvénykezési szabályok szerint pedig a bányabirtokosok és bányatársulatok jogosítva vannak vidékük számára, belviszonyaik és helyi szükségleteikhez, valamint az ásványtelepek különböző természetéhez képest, vidéki rendszabályokat (Revier-Statuten) alkotni mindarról, ami nem ütközik össze a bányatörvény alapelveivel.

Bányaszabadság, l. *Bányamívelési szabadság.*

Bányászat, a hasznosítható ásványoknak a föld tömegéből, illetőleg annak kérgéből való termelését célozó iparág, más szóval azon iparág, amely a föld tömegében, illetőleg annak kérgében előforduló hasznosítható ásványok termelésével foglalkozik. L. *Bányamívelés.*

Bányászati akadémia, most bányászati főiskola, tanintézet, melyen bányamívelést, kohászattant, ásványtant, földtant, kémiát, mechanikát, géptant, építéstant és más szükséges tudományokat adnak elő a leendő bánya- és kohótiszteknek, illetőleg bánya- és kohó-mérnököknek. Ilyen intézet van hazánkban Selmeczbányán, az erdészeti főiskolával egyesítve; szakosztályai: bányászat, fémkohászat, vaskohászat és erdészet; egy-egy szakosztályt 4 év alatt lehet végezni. Minden félévben vizsgálatot tartanak. A tanfolyamok elvégzése után 2 évig gyakorlati szolgálatot, azután pedig államvizsgálatot kell tenni mindenkinek, aki gyakorlati szolgálatba akar lépni. Van még ilyen intézet más országokban is, és pedig Európában: Leoben, Przibram, Freiberg, Klausthal, Berlin, Páris, St.-Etienne, Szent-Pétervár, London és Stockholm városokban, valamint Amerikában és Ausztráliában is.

Bányászati autonomia. A bányajog terén a bányajog általános rendelkezéseitől eltérő jogszabályok keletkezhetnek, melyek részint a bányászat körüli állandó gyakorlatra (bányaszokás), vagy bizonyos érdekköröknek a törvény keretén belül alkotott szabályzatára (l. *Bányastatutumok*) vezetendők vissza.

Bányászati egyesület, gyakran egyértelműnek veszik a *bányatársulattal*, de a B. tulajdonképen a bányászok egyesülése nem vmely bánya mívelése végett, hanem a bányászatot érdeklő más (kereskedelmi, társadalmi, önművelődési v. szórakozási) célok elérése végett. L. *Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület*, továbbá *Bányatársulat.*

Bányászati főiskola, l. *Bányászati akadémia.*

Bányászati tájoló, vagy kompasz, a bányamérnök, bányamérő s bányásztechnikus leghasználatosabb orientáló és szögetmérő műszere, mely legegyszerűbb alakjában köralakú, fölül üveglemezzel elzárt persely. A persely feneke és az üveglemez közé órakör van beillesztve. Az órakör körülete 0—24 fő részre, órára van beosztva úgy, hogy minden negyedkörre 6 óra esik. Minden órakör, az órákra való beosztáson kívül, még 360 fokra; minden óra 15 fokra, minden fok félfokra, tehát 30—30 percre fel van osztva. A B. óraköre beosztásának számozása és így az észak, kelet, dél, nyugat (É., K., D., Ny. [N., P., S., W.]) irányok megjelölése, szemben a földmérő szintes fokkörével, megfordított. A világtájak a persely fenéklapjában, ama két átmérő végső pontjaihoz vannak bevésve, melyek az órakört négy körnegyedre osztják. E két átmérő keresztezésének pontjában (középpont) egy, a mágnestű felvételére szolgáló acélcsúcs van beillesztve. A mágnestűnek két sarka van. Az É.-i sark megkülönböztetés végett kékre van befuttatva. A mágnestű közepe szelencealakúan van kiképezve, mely szelencébe, az acélcsúcson való surlódás megakadályozása végett, valamely kemény, csiszolt ékkő van foglalva. A mágnestű használaton kívül arra alkalmas (emelő) készülék segítségével az acélcsúcsról leemelhető. Az É., D. (N., S.) vonal az indexvonal. A B. válfajai: a kézi tájoló és a felfüggeszthető, vagy nagy B., mely utóbbit részint a függesztő készülékbe akasztva, részint pedig a szögfelrakó lapban szokás használni.

Bányászati tudomány, l. *Bányamíveléstan.*

Bányászdarazsak *(Sphecidae*, állat), a fulánkos hártyásszárnyuak *(Hymenoptera)* egyik családja. L. *Kaparódarazsak.*

Bányaszellőzés, l. *Bányamívelés.*

Bányaszén, a bányából kiszállitott kőszén, melyet még nem osztályoztak a darabok nagysága szerint; *vegyes szén*-nek is nevezik.

Bányaszervezés, l. *Bányajog*.

Bányászfokos, ódon alakú fokos, melyet a bányászok ünnepek alkalmával botnak használnak.

Bányász-jelvények: egymással keresztbe fektetett ék és kalapács ⚒.

Bányász kongresszusok, l. *Bányamunkás-kongresszusok*.

Bányász-köszöntés. A német «Glück auf»-nak szószerinti átadása a «szerencse fel», melynek semmi értelme sincs; helyesebb: *jó szerencsét*, és viszonzásul: *adjon isten!* vagy *áldás, szerencse!*

Bányászméh (*Anthrena* Fabr.), a magányosan élő méhek (*Apes solitariae*) egyik neme. Hazánkban 113 faja él. Ismertebbek az *A. Schencki* Mor., az ősz B. (*A. cineraria* L.) és a sárgalábú B. (*A. flavipes* Panz.).

Bányaszokás, l. *Bányászati autonomia*.

Bányaszolgalom. Minden bányavállalkozó köteles, amennyiben azáltal saját bányája nem szenved, vagy veszélyeztetve nincs, kellő fizetésért megengedni: 1. hogy táróit, aknáit, kiszállító, szellőztető vagy vizemelő gépeit, bánya- és vasútjait, hidjait és pallóit a bányamívelésre jogosított szomszéd használhassa; 2. hogy az idegen bányák hasznosabb üzlete végett saját bányatelkében segédvájás létesíttessék, vagy önálló segédvájások saját telkén keresztülvezettessenek. (Általános bányatörvény. 1854.) Ha a felek meg nem egyeznek, a B. szükségessége és a kárpótlás összege felől a bányahatóság határoz. A B. iránti jog az uralgó bányateleknél külön bányatelekkönyvi alkatrészként jegyzendő be. A B. hatályos a jelzálogos hitelezőkkel szemben is.

Bányász-ruha. A magyar bányász ruhája: hosszuszárú csizmába húzott magyar nadrág; farbőr (a farra kötött bőrkötény); zsinóros, testhez álló kabát, melynek ujjai közel a vállhoz ki vannak téve, és vastag zöld színű magyar süveg nemezből, az ék és kalapács jelvénnyel. A kabát anyaga közönségesen sötét barna vagy fekete barchet, ünnepies ruhákon pedig ugyanolyan színű posztó, vagy nyáron mosható vászon; a nadrág színe kék, vörös vagy fehér. Viselik bányászaink is a bő ujjú fekete inget, de ez a külföldi bányászok ruhája.

Bányász-ünnep napján, t. i. a karácsonyi és husvéti ünnepeken, Szt. István napján, a király nevenapján és a bánya védőszentjének ünnepén a bányászok nem dolgoznak, díszruhában zászló alatt elvonulnak a bányász-jelvényekkel és templomba mennek; régebben ilyenkor este nagy mulatság volt, melyen a kard-táncot, az ék- és kalapács-táncot eljárták, de ez a szokás már régen megszünt, mert sok visszaélésre adott alkalmat.

Bányatanácsos, a m. kir. bányakincstári rangsorozatban a VII. osztályba van sorozva. Képesítés: bányamérnöki oklevél.

Bányatárs, a bányatörvény alapján megalakult bányatársulat tagja. L. *Bányatársulat*.

Bányatársláda, l. *Munkásbiztosítás*.

Bánya-társpénztár, egy közös pénztár, melybe a teljes munkaerőben levő munkások keresményük egy részét beszolgáltatják és melyből azután baleset bekövetkezésekor, vagy ha a munkás megbetegszik, elöregszik, vagy munkára képtelen lesz, megfelelő módon segítséget kap. A társpénztárba a bányabirtokosok is kötelesek legalább egy negyedét annak az összegnek befizetni, melyet munkásaik fizettek be. A magyar kincstár a munkások befizetésével egyenlő összeget juttat a társpénztárnak. A társpénztárak kezelésébe befolyást gyakorolnak a munkások is, kiknek választmánya a tisztekkel együtt ellenőrzi a kezelést, melynek főellenőre a bányahatóság (bányakapitányság). Ez hagyja jóvá a társpénztári szabályokat, ítél a panaszos ügyekben és hozzá terjesztendők az évi számadások.

Bányatársulat. A B. valamely bányaműnél tulajdonosi minőségben érdekelt több személynek bányamívelési célra létrejött egyesülése. A B. *keletkezési alapját* vagy a törvény kötelező rendelkezése, vagy az érdekelteknek önkéntes megállapodása képezheti, ahhoz képest, amint a tételes jog vagy kötelező szabályt állít fel arra nézve, hogy a tulajdonostársak közötti jogviszony — bizonyos körülmények közt s az érdekeltek különös jogi ténykedése nélkül — B.-i közösséggé alakuljon át, v. az érdekeltek tetszésére bizza, hogy egymásközti jogviszonyuk szabályozásánál a B.-i formát választhassák. *Szervezetét* tekintve a B. jogi személy. Ennek folyománya, hogy a B. csak mint ilyen szerez jogokat és vállal kötelezettségeket, vagyona az egész B.-nak osztatlan tulajdonát képezi, melyre vonatkozólag a dologi jogszerzésnek csak oly jogi tények alapján van helye, melyek az egész B. ellen hatályosak. A közösséghez tartozó érdekelteknek (bányatársaknak) arányrészei a közös bányavagyonban (bányarészvények, bányarészjegyek, kuxák) az ingó dolgok jogi minőségével birnak. A bányarészvények a szabad forgalom tárgyai s a reájok vonatkozó jogszerzésnek nincs befolyása a B.-i vagyonnyilvánkönyvi állására. A bányatársak neveit — a B. belső működésének ellenőrizhetése végett — a bányahatóság tartja nyilván. A bányatárs csak részvénye erejéig felelős a B. részéről elvállalt kötelezettségekért s ettől a kötelezettségtől is szabadul, ha részvényéről a többi bányatárs javára lemond. A bányatárs bányarészvénye arányában részesül a bányaüzem tiszta jövedelmében, viszont ha tiszta jövedelem nincs, vagy ha a tiszta jövedelem az üzemi költséget nem fedezi, köteles az üzlet folytatására szükséges pótfizetéseket teljesíteni. E részbeni kötelezettsége is csak bányarészvénye erejéig terjed.

A B. — jogi személyiségének megfelelően — egységes képviselettel bír, melynek minőségét, jogkörét s általában a B.-i határozatok keletkezésének módját és hatályát a bányatörvény részletesen szabályozza. A B.-i viszony megszünik, ha a cél, mely végett alakult, eléretett, vagy a cél — az eredetileg szem előtt tartott alakban — többé meg nem valósítható; — jelesül, ha a B.-i vagyon, illetőleg a közösség magvát képező bányajogosítvány felhagyása, elvonása vagy elidegenítése folytán a társulat elesik fennállásának anyagi létalapjától, vagy ha a bányarészvényeknek egy kézben való egyesülése folytán elesik a társulati forgalomnak egyik lényeges

alkotó eleme: a bányamívelésben résztvevő személyek többsége, a többi megszünési okok az általános magánjogi szabályok szerint határozandók meg. A B. legközelebb áll a kereskedelmi részvénytársasághoz. A különbség közöttük az, hogy a részvénytársaság — lényegére nézve — tőkeértékek egyesítése, a B. pedig csupán személyek egyesülése. A jogi személy hordozója a részvénytársaságnál a célvagyon, a B.-nál pedig a közös bányamívelési érdek által létrehozott *személyegyesület*. A részvénytársaságnak előre meghatározott részvényekből álló *alaptőkével* kell birnia, — holott a B. létesítésénél üzleti alaptőkét meghatározni és biztosítani nem szükséges. A bányatárs előre semmiféle tőkebefizetést nem teljesít, csupán — szükség esetén — hozzájárul a bányamívelési költséghez s erre vonatkozó befizetéseit a bányamívelési üzlet jövedelmeiből visszakapja, a részvénytársasági tag pedig az alaptőke gyarapítására teljesített befizetéseket az üzlet tartama alatt az alaptőkéből vissza nem követelheti, s csupán az üzleti tiszta jövedelem arányszerű részéhez van igénye. Ez azonban nem zárja ki, hogy a kereskedelmi részvénytársaság — mint ilyen — bányatulajdont ne szerezzen és saját nevében ne gyakorolja a bányamívelést (bányarészvénytársaság), csakhogy ily esetben a részvénytársaság bányajogi tekintetben nem a B.-i, hanem a kizárólagos bányatulajdonos jogi állásával bir.

Bányatartozék. B.-nak nevezzük a bányászat felszereléséhez szükséges ingóságokat, mint a szerszámokat, a gépeket, a gépeknél alkalmazott állatokat, az anyagszer és termésbeli készleteket stb. A B. azzal az ingatlan bányavagyonnal, amelyhez tartozik, bányajogilag egy egészet képez. A B.-ra nincs helye külön végrehajtásnak.

Bányatelek, az a tér, amelyet az azon belül található ásványok kiaknázása végett a bányahatóság a bányavállalkozó részére adományozás alkalmával kijelöl (l. *Bányaadományozás*). Maga a B., vagyis az azon belül fekvő földtömeg nem képezi az adományozás tulajdonképeni tárgyát, hanem csak tér szerinti meghatározása az adományozott jognak, mely a bányamívelési szabadság alá eső ásványoknak kiaknázására és forgalomba hozatalára irányul, és így jóllehet az adomány útján szerzett *bányatulajdon* (l. o.) a kijelölt B. alakjában jegyeztetik be a bányatelekkönyvbe: a bányatulajdonos a B.-et mint testi dolgot feltétlenül meg nem szerzi és nem kell az adományozott jog gyakorlása közben csakis a B.-re szorítkoznia. A tért, melyre vonatkozóan a bányamívelési jog adományozható, az egyes államok törvényhozásai különbözőképen határozzák meg. A nálunk érvényes ausztriai bányatörvény az adományozható tér egységét bányamértéknek nevezi (l. o.). Egy feltárásra rendszerint csak egy bányamérték adományozható, kőszénnél pedig két egymást leghosszabb oldalával érintő bányamértékre, azaz egy kettős mértékre szólhat az adományozás. Ha azonban a felnyitó pontnak oly fekvése van, hogy abból több, még nem adományozott bányamérték mérhető ki: az adományozható tér kőszénnél és barnaszénnél négy kettős mértékre, minden más ásványnál pedig négy egyszerü mértékre emelkedhetik (Bányatörv. 175. §). B.-nek az ausztriai bányatörvény különben csak azt a tért nevezi, mely több bányamértéket foglal magában (Bányatörvény 34. §).

Bányatelekkönyv, l. *Bányakönyvek.*

Bányatelep, l. *Bányamű.*

Bányatérkép, föladata: a bányatelek területén a fölszínen fekvő minden épületet, utat, árkot, folyót, s a különböző kultúrnemeket a terület domborulatával és földtani szerkezetével együtt rajzban előtüntetni, továbbá híven felrajzolni a kivágott földalatti üregeket, folyosókat, vágatokat és mindazt, amit bennök látni lehet, úgy hogy a térkép áttanulmányozása után minden bányajárás nélkül oly pontosan fel lehessen ismerni a bánya viszonyait, mintha az ember a bányát bejárta volna. Péch Antal adott ki 1877. a térképek készítésére mintákat, melyek e föladatoknak tökéletesen megfelelnek. Szerinte minden bánya számára kell késziteni *a)* fölszinti térképet a terület földtani és domborulati viszonyaival; *b)* átnézeti térképet kisebb mértékben a bánya összes míveleteiről; *c)* a folyosók és vágatok hű képét egyes szintenként külön-külön kell ellőállítani; *d)* minél több keresztszelvényt kell szerkeszteni; és *e)* minden egyes érre nézve a kivágott és lefejtett üregeket külön-külön lapon kell bemutatni; és pedig valamennyi térképen különböző szinekkel tüntetvén fel a különböző kőzetnemeket.

Bányatermék. Bányászati munkálatok által termelt hasznosítható ásványok.

Bányatiszt, a bányászati üzemek vezetésére rendelt bányamérnök.

Bányatized, a bányában termelt hasznos ásványok értékéből az államot megillető rész; régi neve *úrbér* volt és a termelés nyers értéke után fizettetett, most csak a tiszta haszonból kell fizetni a kőszénbányáknál 7%-ot, más bányáknál 5%-ot.

Bányatorkolat, a táró szájnyilása; táró-száj, l. *Akna.*

Bányatörvény. A bányászattal kapcsolatos jogviszonyokat nálunk jelenleg az 1854. évi május 23. kiadott általános B. szabályozza. Ezt a B.-t az 1861. évi országbirói értekezlet által megállapított ideiglenes törvénykezési szabályok a törvényhozás további intézkedéseig érvényében fenntartották, egyúttal azonban több tekintetben, különösen ami a kőszénre vonatkozó intézkedéseket illeti, lényeges módosítást tettek rajta. Miután Erdélyre az ideigl. törvénykezési szabályok hatálya ki nem terjed, ott az ausztriai B. teljes anyagi tartalma szerint van érvényben. Az ausztriai B. a következő fejezetekre oszlik: I. Általános határozatok; II. A kutatásról; III. Az adományozásról; IV. A teleknek és a víznek bányászati vállalatok részére való átengedése és a bányakárok megtérítése; V. A bányatulajdonról és a bányaadományozással egybekapcsolt jogokról; VI. A közös bányamívelésről és a bányatársulatokról különösen; VII. A bányák munkában tartásáról és a bányamívelési haladékokról; VIII. A bányavállalkozóknak egymásközti viszonyáról; IX. A bányabirtokosoknak hivatalnokaikhoz és munkásaikhoz való viszonyáról; X. A társpénztárakról; XI. A bányaadózásról; XII. A bányahatóságoknak a bányamívelésre való felügyeléséről és az ennél követendő eljárásról; XIII. A B. sza-

bányával állhatnak fennállásától; XIV. a bányászati jogosítványok elenyészteről és az azokról való lemondásról; XV. A bányákra s azok tartozékaira való zálogjogi és elsőbbségi jogokról végrehajtás és csődeljárásban; XVI. Átmeneti határozatok. (L. Bányajog.)

Bányatulajdon. A több fontosságu bányajogi problémák közé tartozik annak a jogi formának megválasztása, amelyben a bányamívelési jog tartalmát megalakító egyes jogosítványok egységes fogalomma tömörülnek. E részben a kérdés magvát az képezi, hogy a jog, melyet a bányavállalkozó a bányaadományozás (l. o.) illetve engedélyezés alapján szerez, a jogok melyik neméhez tartozik. Ma már vitán kívül áll, hogy a bányászat fejlődési érdekei megkövetelik, miszerint azok a jogok, melyeket a bányamívelő az adomány erejénél fogva gyakorolni jogosítva van, azokkal a dolgokkal együtt, melyek az említett jogok gyakorlásának eszközét képezik, oly vagyonnak tekintessenek, melynek öncélu rendeltetésénél fogva teljes jogi önállósága van, mely a jogi forgalomnak egy különös tárgya s e részben — a dolog természete által indokolt kivételekkel — oly jogi szabályozás alá esik, mint a közönséges polgári tulajdon. A bányászat hitelének megalapítása szempontjából szükséges, hogy a bányamívelési jog gyakorlásához szükséges testi dolgokkal, ú. m. a műberendezésekkel, külépületekkel és felszini területekkel, továbbá a bányamívelési joggal egybekapcsolt reáljogok — mint amilyen a bányaszolgalmi jog, más bányabirtokkal szemben fennálló szolgálmány iránti jog, a felszini jog, a felszini területre vonatkozó szolgalmi jog, melyek egy bányaműnek mind megannyi alkatrészei, — a célnak megfelelően berendezett bányatelekkönyvek önálló tárgyát képezzék; szükséges, hogy a közönséges polgári jognak a dologi jogszerzésre s az ingatlan vagyon forgalmára vonatkozó rendelkezései alkalmazást nyerjenek a B.-ra is, és különösen hogy a B.-os igénybe vehesse mindazokat a kereseteket, melyek a közönséges polgári jogban a birtok és a tulajdon védelmére vannak rendelve. Mindamellett a B. nem azonosítható a közönséges polgári tulajdonnal. A B. magánjogi, közjogi és közgazdasági elemek egybeolvadásából képződött s mint ilyen sokban eltér a tulajdonnak a közönséges magánjogban körvonalozott fogalmától (l. *Tulajdon).*

Bányaúrbér, l. *Bányatized.*

Bányaügyelő, a bányamívelésre közvetlenül felügyelő altiszt, l. *Bányaaltiszt.*

Bányaügyi kisajátítás, l. *Kisajátítás bányászati célokra.*

Bányavaggon a. m. bányakocsi (l. o.).

Bányavállalatok. A B. sorába tartoznak a szabad-kutatások (l. *Bányajog)* és a rendszeres bányamívelés.

Bányavállalkozó. B. az, ki a bányaüzemben s az azzal járó bányaipari munkásság teljes eredményében saját személyére nézve, közvetlenül érdekelve van.

Bányavám, l. *Bányaadó* és *Bányatized.*

Bányavár *(Peklenicza)*, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1900) 586 horvát és magyar lak.; u. p. és u. t. Muraszerdahely. Határában kőolajat kutatnak. Ugyanitt a Mura és Dráva folyóban arany és ezüstmosás folyik.

Bányavárosok. Hazánkban a bányamívelésnek már az Árpádok korában többféle módja volt. A bányatelepek mellett, melyeket közvetlenül a király vagy későbbi időben a bányajogosítvánnyal felruházott földesúr műveltetett emberei által, voltak B., amelyekben a bányák rendezése és művelése e városok szabadalmazott községeire, azon elvek szerint volt bízva, melyeket privilégiumaik foglaltak magukban. Ily B. nagy számmal keletkeztek; B.-ká csak oly bányatelepek alakulhattak, melyeknek nevezetesebb bányászatuk volt, úgy hogy ha az áldás csökkent, bányavárosi tekintélyük is csökkent, sőt meg is szüntek B. lenni. Különböztek a B. aszerint is, amint v. közvetlenül a király, v. valamely földesúr hatalma alatt állták. Az előbbiek a királyi, illetőleg szabad királyi, az utóbbiak a püspöki v. földesuri B. voltak. Szabad kir. B. az ú. n. alsómagyarországi bányavidéken (Körmöczbánya, Selmeczbánya, Beszterczebánya, Bakabánya, Libetbánya, Újbánya és Bélabánya) és Szatmár vmegyében (Nagybánya) keletkeztek. Királyi szabadalmazott B. a Szepésségen (Gölniczbánya, Szomolnok, Igló stb.), Szatmár vmegyében (Felsőbánya), Máramaros vmegyében (az öt ú. n. koronai város) és újabb időben Krassó vmegyében nyertek nevezetességet. Földesúri B. egykor nagy számmal voltak s ezek vagy egyházi (Rozsnyó, Jászó, Rézbánya stb.) vagy világi földesurak (Telkibánya, Rudóbánya, Körösbánya stb.) hatalmának voltak alávetve. A fentebb említett alsómagyarországi B. soká közösségi viszonyban állottak egymással, mely csak 1863-ban szünt meg. V. ö. *Wenzel Gusztáv,* Magyarország bányászatának kritikai története (Budapest 1880).

Bányavasút, a föld felszinén létesített külépítmény és annak területe, mely egyrészt a bányatermékeknek forgalombahozatalára, másrészt a bányavállalatnak a bányaüzemhez való ellátására van rendelve (Bányatörvény 131. § *d)* és 133. §). A B. eszerint más, mint a bánya belsejében található szállítási berendezés. A B. a magánhasználatra szolgáló vagyis a tulajdonképeni magánvasutak közé sorozandó s reá a magánvasutak tekintetében fennálló szabályok alkalmazandók azzal az eltéréssel, hogy a B. létesítése végett a bányavállalkozó a kisajátítási jogot veheti igénybe, még pedig a bányajogosítvánnyal való szoros kapcsolatnál fogva a bányatörvény speciális rendelkezése alapján (l. *Kisajátítás).*

A B.-ak más vasutaktól határozottan nem különíthetők el, mert azoknak nincsenek olyan különleges műszaki berendezéseik v. tulajdonságaik, amelyek azokat egyéb vasutaktól megkülönböztethetnék. Így a B.-ak lehetnek szabványos nyomtávolságuak vagy keskenyvágányuak, adhéziósak, fogaskereküek, drótkötélvasutak stb. A vasutak fejlődési történetében a B.-aknak igen jelentős szerep jutott. A legtöbb országban ugyanis elsősorban a bányákban felgyülemlett bányatermékek könnyebb, gyorsabb szállítása tette szükségessé sínpályák vagyis B.-ak építését, sőt Angliában nemcsak a lóvontatású vasutak, hanem a világ legelső gőzüzemű vasútja is a newcastlei bányákban a bányaüzem szolgálatában állott. Szo-

rosabb értelemben véve B. alatt csakis azok a vasutak értendők, amelyek kizárólag bányatermékek szállítására szolgálnak. Igy már a B.-ak élesebben megkülönböztethetők, amennyiben azok nyilvános áruszállításra és személyszállításra nem szolgálnak, azokon a vonatok menetrend nélkül közlekednek stb. A B. nyomtávolsága ama vasutakhoz idomul, amelyekhez azok csatlakoznak, mert különben a bányatermékeknek a más nyomtávolságú kocsikra való átrakása sok költséget okozna és nagyszabású átrakodó berendezések létesítését tenné szükségessé. A B.-nál használatos anyagszállító kocsik nincsenek oly jól kihasználva, mint a rendes vasúti teherkocsik, mert csakis a bányából kifelé való menetnél vannak megrakva, vissza azonban teljesen üresen futnak, míg a teherkocsik mindkét menetirányban lehetőleg teljesen kihasználtatnak. Mivel a szén és a vasérc a leggyakoribb bányatermékek, a B. is a legsűrűbben szén- és vasbányákban találhatók. Az itt ismertetett B.-tól megkülönböztetendők a bányák belsejében, főleg a tárnákban levő kis nyomtávolságú, rendszerint emberi erővel üzemben tartott vasutak, amelyek könnyű kocsikban a kifejtett termékeket a munkahelyekről a függélyes aknákig továbbítják.

Bányavirág (ásv.), színtelen, legtöbbször átlátszó kvarckristályok, melyek bányák falain, üregeiben, hasadékaiban különféle nagyságokban mindenfelé gyakoriak. Használtabb nevök *hegyi kristály* (l. o.).

Bányavíz. B.-nek az olyan vizet nevezik, melyet a bányavállalkozó a bányában fakasztott. Ha az ily víz a bányát elhagyja s a felszínen folyik le, a bányavállalkozó köteles a földtulajdonost kárpótolni, de a víznek használatára nézve előjoga van mindaddig, míg a B. más állandó kútvízzel nem egyesül. Ha ezt a jogot igénybe nem veszi, a bányahatóság másnak adományozhatja a B.-et. Az ily adományos köteles azonban a földtulajdonos részére fizetett kártalanítási tőke kamatait vagy az évi kárpótlási összeget a vizet fakasztó bányavállalkozónak megtériteni. Az iránt, hogy mily intézkedések szükségesek arra nézve, hogy megfertőztetett vizeket lehessen a bányából más vizekbe bocsátani, a közegészségügy követelményeinek megfelelően a vízrendőri hatóság intézkedik.

Bányavölgy, 1. kisk. Sáros vm. makoviczai j.-ban, (1900) 279 rutén és tót lak.; u. p. és u. t. Sztropkó. — 2. *B.*, Alsószalánkhoz tartozó bányatelep Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1900) 665 lak.

Bányik *Ignác,* Jézustárs. atya, tanár és egyh. író, szül. 1850 ápr. 18. Kalocsán, megh. 1911. u. o. Középiskoláit Kalocsán, a teológiát Pozsonyban és Löwenben végezte. Fölszenteltetése után a klasszika filológia tanára lett s mint ilyen 25 éven át müködött. Közben tartományfőnöki titkár Bécsben. Művei: A barátkozás (olaszból, 1882, 1891); Canisius Katekizmusának latin-görög kiadása; Jézus édes szíve (Schauenburg-Hattler után, 1888); Kosztka Szt. Szaniszló élete (Arndt után, 1893); *Katolikus Oktató és Imádságos könyv* (1884—1909. hét kiadás).

Bányika, kisk. Kolozs vm. almási j.-ban, (1900) 356 oláh lak.; u. p. és u. t. Hidalmás.

Banyuls-sur Mer (ejtsd: bányül szür mer), kis kikötőváros, a francia Pyrénées-Orientales départementban, a Földközi-tenger partján, vasút mellett, (1906) 2415 lak., látogatott tengeri fürdővel, élénk tengeri hajózással. Környékén, a róna vidéken, Salitaron, sok narancs és para-tölgy, a dombos vidéken pedig igen jó szőllő terem; a legjobb roussilloni borok: a grenachei és rancioi itt teremnek.

Banz, a bajor hercegek kastélya és uradalma a bajor felső frank kerületben, a Majna mellett, szép freskókkal és kiváló kövületgyüjteménynyel. Azelőtt bencés apátság volt, amelyet 1096. alapították és 1803-ban oszlattak föl; Vilmos herceg vétel útján szerezte meg. Mellette az ugyanily nevű falu van. A benedekrendiek 1907. a kastélyt iskolai célokra kibérelték. V. ö. *Theodori,* Gesch. u. Beschreibung d. Schlosses B. (Lichtenfels 1896).

Banza, bántu néger törzs Kongo-állam É.-i részében.

Bánzabos (azelőtt *Závada),* kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1900) 500 tót lak.; u. p. és u. t. Zayugrócz.

Banzáj (japán) a. m. tízezer évig (éljen); a japánok üdvkiáltása, megfelel a magyar éljennek. Eredetileg csak a császárra vonatkozott, most közfelkiáltás. Az orosz-japán háborúban mint harci kiáltás közismertté lett.

Baobab (növ.), l. *Adansonia.*

Baour-Lormian (ejtsd: baurlormiáñ), *Louis Pierre Marie François,* francia költő, szül. Toulouseban 1770., megh. 1854. Leforditotta Tasso Megszabadított Jeruzsálemét s Ossian költeményeit. A fellépő romantikus áramlat ellen erős harcot folytatott a klasszicizmus érdekében. Irt szindarabokat és költeményeket is. Duranti, ou la ligue en province c. regényét és legjobb művét, Hiob könyvének költő fordítását megvakultan írta.

Bapaume (ejtsd: bápóm), járási székhely Pas-de-Calais francia départementban, Arras arrondissementban, vasút mellett, (1906) 3205 lak., gyapotszövéssel, kémiai gyárakkal, a XV. sz-ból való tornyos városházával, Faidherbe generális szobrával. 1871 jan. 3. a németek győzelmet arattak itt a francia hadak felett.

Baphia *Afz.*, a Hüvelyesek Papilionatae (Pillangós viráguak) alcsaládjába tartozó génusz, melynek 12 faja Afrika tropikus tartományaiban meg Madagaszkáron él. Fák v. cserjék. A *B. nitida* Lodd. 12—16 m. magas, Sierra Leone partjairól mint piros festő- és műasztalosfa, camwood, kaban- v. kambalfa, afrikai pirosítófa néven küldik a kereskedésbe. Fajsúlya nagyobb a vízénél. A levegőn feketéssé válik, eredetileg azonban fehér.

Baphomet v. *Baffomet*, úgy is: Figura Baffometi, a templomosoknak tulajdonított, eddig még kellően meg nem magyarázott szimbolum. Régidőtől fogva a Mohamed név elferdítésének tartják, de úgy látszik helytelenül. Hammer József (Fundgrube des Orients) a néhány múzeumban található kétnemű, kétfejű vagy kétarcú és arabs fölírással ellátott kőszobrokban vélte a B.-et fölismerni, ezek azonban alchimisztikus jelvények.

Baptisia *Vent.* (növ.) a Hüvelyesek családjában a Papilionatae (Pillangós viráguak) alcsaládba tartozó génusz, melynek 14 faja Észak-Amerika

tan. honos, [illegible] évelő növények. A *B. tinctoria* R. Br., melynek levele és gyökere *baptisint* tartalmaz, indigószerű kék festő anyagot (vad indigó) és teljes orvosságot szolgáltat, fiatal hajtásait pedig spárga gyanánt eszik. A nagy, kék virágokat viselő *B. australis* R. Br. dísznövény, északamerikai, telálló, évelő növény, mely jun. és júl. hónapokban virágzik.

Baptismus flaminis (lat.) a. m. vízkeresztség. L. *Keresztség.*

Baptismus sanguinis (lat.) a. m. vérkeresztség. L. *Keresztség.*

Baptisták (gör.) a. m. keresztelők v. keresztelendők, néha antipaedo-B. a. m. gyermekkeresztség-ellenesek névvel nevezve, azon keresztény felekezetek tagjai, amelyek elvetik a kisdedek keresztelését s csak a hozzájok áttért s vallásuktól hitvallást tevő híveket keresztelik meg bemerítés által. Különösen Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában terjeszkedtek el szélesebb körben, s 1891 óta több kisebb ágazatra oszolva; egyes tanokra nézve eltérnek egymástól, de általában a kálvinizmushoz állanak legközelebb. Egyházi kormányzatukban tökéletesen a gyülekezet önkormányzati elvét vallják, mint amely fölött semmi féle külső hatalom nem gyakorolhat felügyeletet; a fegyelmet a gyülekezeti elöljárók az összes egyháztagok jelenlétében és megegyezésével gyakorolhatják, s a hívek ezeknek szavazatával fogadhatók be v. rekeszthetők ki. Számuk Amerikában több mint 6 millióra, egész Európában pedig 1907-ben 671,822-re ment, amely utóbbi számból több mint 400,000 Nagy-Britanniára esik.

Ami az *anabaptistákat* illeti, a B. tiltakoznak az ellen, hogy őket ezekkel egyazon felekezetnek vegyék, minthogy az újrakeresztelés az ő vallási elveiknek csak egy körülményszerű mozzanatára, t. i. arra vonatkozik, hogy ők is újra megkeresztelik a hozzájok más felekezetek köréből áttérteket. Az ana-B. mint forradalmi rajongó párt léptek föl a reformáció korában, vagyonegyenlőséget, személyiséget stb. hirdetve. Erdélyben is voltak híveik, akik azonban már a XVI. sz. második felében elenyésztek. Ma az ana-B., *mennoniták* (l. o.) név alatt, nagyon megszelidült tanokkal, elvetve nevezetesen a gyermekkeresztséget, az esküt, a katonáskodást s a mosakodást túlságosan gyakorolva, leginkább csak Hollandiában élnek.

Magyarországon is vannak B. 1846 óta. Elveik legbuzgóbb terjesztője *Meyer* Henrik, a budapesti baptista missziói gyülekezet lelkésze, ki ezen működését 1873. kezdette meg. Több mint 100 gyülekezetben 20—25,000-re mehet hazánkban a létszámuk. Sokáig nem tartoztak nálunk a törvényesen bevett felekezetek közé, de most már, a vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. XLIII. t. c. föltételei teljesítésével, a törvényesen elismert vallásfelekezetek sorába léphetnek. A törvény idevonatkozó rendelkezéseit l. *Vallásfelekezet.*

Baptisterium, keresztelő kápolna (gör. *baptisztérion, illuminatorium*), eredetileg az antik fürdőépületekben a meleg fürdőt magában foglaló helyiség. A keresztény korszak B.-ai nagyobb — különösen püspöki — templomok melléképületei voltak, melyekben a keresztséget szolgáltatták ki. A B. egy kis előtérből és egy nagyobb csarnokból állott; ez utóbbiban volt a keresztelő medence (colymbethra, piscina fons), eleinte valóságos fürdőmedence alakjában, mint ahogy a keresztelést akkoriban még teljes vízbe mártással végezték. A B. főcsarnoka rendesen kerek vagy nyolcszögű alapon épült föl s a Ker. Szt. Jánosnak szentelt épület belső alapja és berendezése egészen az antik fürdőkre emlékeztetett. Később, mikor a teljes bemártás szokását mindinkább elhagyták, a keresztelés szinhelye is átment a B.-ból magába a templomba és csak a görög és orosz egyház tartotta meg a bemártással együtt a B.-okat is. A legrégibb B., a már Aurelian alatt, tehát körülbelül 270-ben említett aquilejai, csak romjaiban maradt fenn. Említésre méltók még a ravennai San Giovanni in Fonte, a milanói San Lorenzo Maggiore, a parmai, pisai, firenzei stb. B.-ok. A keletrómai birodalomban a konstantinápolyi Hagia Sophia templom keresztelő kápolnája olyan tágas volt, hogy egyik egyetemes zsinatot abban tarthatták meg. Hazánkban Németcsanádon találtak B.-maradványokat.

Baptizmus (gör.). Első jelentésében: vízbemerítés, keresztelés (l. *Keresztség*); azután a baptisták tana. *B. Christi:* a Krisztus megkereszteltetésének emlékezete, melyet egyes keresztény egyházak részint Epifánias vasárnapján, jan. 6., részint ennek oktáváján, jan. 13., ünnepelnek.

Bar (ang.), 1. bekerített tér, korlát; az angol bírósági ülésteremnek az az elkerített része, amelyen belül a bíróság tisztviselői, tov. azok az ügyvédek (barrister), kik egyúttal a király tanácsosai (queen's council), végül a rend fenntartására ügyelő sergeantek foglalhatnak helyet. — *Bar room,* kimérő, korcsma.

Bar (ritkábban: *Par*), a mesterdal céhbeli elnevezése. L. *Mesterdalnokok.*

Bar (kald, a. m. *fiú*). Nevek előtt az illető név viselőjének a fiát jelenti. Pl. *Barabbás:* Abbás (Ábrahám) fia; nevek előtt azt az embert, aki az illető szóban kifejezett fogalom megvalósítására kötelezve van.

Bar, perzsa súlymérték, egy öszvér terhe, kb. 118—146 kg.

Bar *(Barrois, comté* v. *duché de Bar),* Franciaország K.-i részének egyik vidéke. Mint pagus Barrensis, a Marne és Mosel közt feküdt. Mint feudumnak területe nagyobb lett s magában foglalta Lotharingia egész Ny.-i részét; felülete a mai Meuse, Moselle és Vosges départementokra terjedt ki. Bart mint grófságot 964. alapították; 1354. hercegségre emelték. 1301-ig a német császárságnak volt része; ezen évben III. Henrik kényszerült a Maas balpartján fekvő birtokainak megtartásáért Szép Fülöpnek hűségi esküt tenni. Barnak ezen része a Barrois mouvant, a másik része a B. non mouvant. 1431-ben René, Anjou hercege Bart egyesítette Lotharingiával; azóta Bar ennek sorsában osztozott 1766-ig, midőn Franciaországhoz került. A B.-család tagjai közül felemlítendő még *B. Philippe* és *Henri,* akik 1396. a francia lovagháddal hazánkba siettek és Zsigmond király alatt résztvettek a nikápolyi csatában. Philippe elesett. Henri ellenben a törökök fogságába került, de utóbb kiváltották.

Bar, több francia város neve. A jelentékenyebbek: 1. *Bar-le-Duc* (ejtsd: lödük) v. Bar-sur-Ornain, Meuse francia département székhelye, az Ornain partján, a Marne-au-Rhin csatorna és vasút mellett; (1906) 17,307 lak., amfiteátrumszerüen épült: alsó és felső városra oszlik; az előbbi rendetlenül épült; benne van a XIV. sz.-ból való régi erőd és a Szt. Péter temploma, ebben egy orániai herceg síremléke, márványból készült meglepő csontvázak (a XVI. sz.-ból, Ligiertől, Richiertől); az alsó város az ipar és kereskedelem székhelye. B.-nek van több tudományos és jótékony egyesülete, pamutszövése és fonása, bőr-, festék-, üveggyártása és faience-edény-készítése; élénk kereskedése fával és vassal; híresek a cukrozott gyümölcsei és kitünők a borai; Oudinot és Exelmans marsallok szobrai ékesítik. B. a régi római állomás: Taturigis. — 2. *Bar-sur-Aube* (ejtsd: szür-ób), rendetlenül épült j.-i székhely Aube départementban, az Aube jobbpartján, szép kilátást nyujtó domb alján, vasút mellett, (1906) 4507 lak., kalap-, kalikokészítéssel, szesz- és szeggyártással; két gót templommal a XII. sz.-ból és egy híddal a XV. sz.-ból, amelyen VII. Károly kápolnát építtetett. Történelmi nevezetességüvé két ütközet tette; 1814 jan. 24-én a szövetségesek maguk törtek itt Mortier francia marsall ellen és visszaszorították; 1884 febr. 27. pedig Oudinot seregét verték meg. Barról a Karolingiak korában történik említés. Későbben a Champagne Vallaga nevü részének volt fővárosa; erődítményeit XIV. Lajos rombolta szét. V. ö. *Blampignon*, Bar (Troyes 1900). — 3. *Bar-sur-Seine*, csinos fekvésü járási székhely Aube départementban, a Seine balpartján, (1906) 3187 lakossal, szeszfinomitókkal, papir-, bőrgyártással, márványbányákkal; élénk kereskedésének tárgyai főképen a bor, gyapju, fa és len.

Bar, 1. város Podolia orosz kormányzóságban, Mohilev (ettől 80 km.-nyire) j.-ban, a Bug mellékfolyójának, a Rovnak partján, vasút mellett, (1897) 10,614 lak., bőr- és téglagyártással. Eredetileg Rov volt a neve. 1452-ben a tatárok elpusztították. I. Zsigmond a XVI. sz.-ban újra fölépítette és az olasz Bariban született nejéről nevezte el. 1648-ban és 1651. a kozákok, 1672. a törökök foglalták el; 1699. ismét lengyel kézre került. Történelmileg az 1768. itt kötött bari konfederációról nevezetes. 1793-ban orosz birtok lett. — 2. *Bar (Barra)*, francia Szenegambiához tartozó vidék a Gambia torkolatától É.-ra, mintegy 200,000 lak., akik közül sokan elefántcsont- és aranyporkereskedéssel foglalkoznak. A főhelye Barrinding.

Bar, 1. *Karl Ludwig von*, német jogtudós, szül. Hannoverben 1836 júl. 24. Előbb göttingeni egyetemi magán-, majd rendk., később rendes tanár Rostockban, Boroszlóban és Göttingenben. Munkái közül említésre méltók: Das internationale Privat- u. Strafrecht (1862); Recht und Beweis im Civilprocess (1867); Die Grundlagen des Strafrechtes (1869); Die Lehre vom Causalzusammenhang im Rechte (1871); Handbuch des deutschen Strafrechtes (1882); Lehrbuch des internationalen Privat u. Strafrechts (1892); Deutsches Strafgesetz (1906); Die Schuld nach dem Strafgesetz (1907).

2. *B. Katalin*, az örökimádásról nevezett szt. Benedekrendi szerzetesnők alapítója. Szül. 1614 dec. 31-én St. Dié-ben (Lotharingia), megh. 1698 ápr. 6-án Párisban. 17 éves korában az annunnciáták közé lépett Bruyères-ben, később Rambervilliers-ben a bencés-apácák közé. Mindkét helyről háborúk miatt távozni kénytelen lévén, Párisban (rue Feron) telepedett le több társnőjével, ahol 1654. az oltáriszentség örökimádását hozta be. Intézménye igen gyorsan terjedt el. Már életében 6 ilyen kolostor létesült. Ilyenek vannak jelenleg Franciaországban, Elszászban, Lengyelországban, Hollandiában és legújabban Magyarországban, Budapesten, ahol szép templomuk és házuk van.

Bár, kisk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1900) 701 német és magyar lak.; postahivatal, u. t. Dunaszekcső.

Bara, félig nomád néptörzs Madagaszkár hegyeiben, a sakalavák csoportjából.

Bara, 1. *Jules*, belga államférfiú, szül. Tournaiban 1835 aug. 23., megh. Brüsszelben 1900 jún. 26. Egyet. jogtanár volt, midőn 1862. képviselővé választották. A Frère-Orban vezetése alatt álló szabadelvü párthoz csatlakozott és rövid idő alatt a kamara legkitünőbb szónokai közé emelkedett. 1865—70-ig és 1878—1884-ig igazságügyi miniszter volt. Közben szívós harcot folytatott a klerikális d'Anethan és a Malou-kabinet ellen. 1894 óta haláláig a szenátusban az ellenzék vezére volt.

2. *B.* (v. *Barra), Joseph*, francia katona, szül. 1779., megh. 1793. Tizenhárom éves korában lépett abba a köztársasági seregbe, mely a Vendéeben küzdött. A királypártiak elfogták és a király éltetésére akarták kényszeríteni; ehelyett B. kokárdáját szívéhez szorította és a köztársaságot éltette. A következő pillanatban egy golyó kioltotta életét. Tetemét utóbb a Pantheonba vitték. Több szónok magasztalva szólt róla, Chénier pedig himnuszban örökítette meg emlékét.

Baraba, nagy kiterjedésü puszta a szibíriai Tomszk és Tobolszk tartományokban az Ob és Sztis középfolyása között, amelyeknek mellékvizei öntözik. Területén több, részben sós tó van. Rendesen B.-steppe néven nevezik, ami helytelen, mert a terület igazi szavanna, magas fűnövényzettel, mind sűrűbben csoportosuló fákkal, sőt E.-i része márt zárt erdőkkel van borítva. Agyagos, homokos földje igen termékeny s az 1730 óta idetelepített számüzött oroszok igen szép kultúrát teremtettek. Tatár eredetü őslakói apró falvakban huzódnak meg.

Barabás, 1. kisk. Bereg vm. mezőkászonyi j.-ban, (1900) 385 magyar lak., postahivatal, u. t. Mezőkászony. — 2. *B.*, kisk. Zala vm. alsólendvai j.-ban, l. *Kerkabarabás*.

Barabás, 1. *Ábel*, szül. 1877 aug. 19. Verespatakon, Alsó-Fehér vm. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott végezte s ezalatt az Ellenzék c. napilap munkatársa volt. 1903-ban, amikor filozófiai doktori oklevelet nyert, a kolozsvári unit. főgimnáziumnak lett tanára. Nagyobb tanulmányutat tett külföldön és különösen több izben s huzamosabb ideig tartózkodott Weimarban. Goethe-ről szóló cikkeit külföldi lapok is sürün közlik. Művei: *Vas Gereben* (Budapest 1903, 2. kiad.

1906); *Goethes Wirkung in der Weltliteratur* (Lipcse 1903); *Renaissance a dalköltészetben* (Budapest 1904); *Petőfi* (u. o. 1907); *Felhők* (u. o. Petőfi könyvtár); *A jövő évtized regénye* (u. o. 1910); *Goethe élete* (1911). Kiadta 1909. a Petőfi-könyvtárban Meltzl Hugo Petőfi-tanulmányait életrajzi bevezetéssel.

2. *B. Béla*, országgyülési képviselő, szül. Aradon 1855 dec. 12. Miután jogi tanulmányait befejezte, tiszteletbeli vmegyei aljegyző lett s az árvaszéknél működött 1883-ig. 1887-ben Aradon megnyitotta ügyvédi irodáját. Mint a függetlenségi és 48-as párt tagja három cikluson át képviselte a gyomai kerületet az országgyülésen. 1881-ben beteléimagával gyüjtés utján rövid idő alatt létesítette az aradi tizenhárom vértanu kivégeztetési helyén emelt emlékdombot, az 1909. év folyamán megindított mozgalommal pedig mintegy 150 ezer koronát gyüjtött össze s a kivégzés területét a nemzet földjeként megszerezte. Egy ideig az Arad és Vidéke politikai napilapot is szerkesztette. Az 1901-iki általános választásoknál Nagyváradon is följéptették Tisza Kálmánnal szemben, s győzelme országos esemény jelentőségére emelkedett. A függetlenségi és 48-as Kossuth-párt egyik alelnökévé választotta. Az 1906. évi hirtelen megegyezés a korona és a koalició között az ő tevékenységével jött létre s meglepetésszerüleg hatott az országra, amidőn 1906 ápr. 4. b. Fejérváry Géza miniszterelnök és Kossuth Ferenc az ő lakásán találkoztak s együttesen tanácskozva rakták le alapját a létrejött megegyezésnek. 1906. és 1908. a magyar delegáció alelnöke s 1907. évben annak elnöke volt. Az 1910-iki választáson gr. Tisza Istvánnal szemben Aradon kisebbségben maradt; de 1911 febr. Ugron Gábor halála után Szilágysomlyón ujra képviselővé választották Kossuth-párti programmal. Arad sz. kir. város és Mezőtúr rend. tan. város díszpolgára.

3. *B. Miklós* (márkusfalvi), festő, a M. Tud. Akadémia levelező tagja, szül. Márkusfalván, Háromszék vmegyében 1810 febr. 22., székely primipilus családból, megh. 1898 febr. 12. Budapesten. Mint hat éves gyermek került a nagyenyedi Bethlen-kollégiumba, s 13 éves korában már teljesen önerejére volt hagyatva. Sok nélkülözést kellett szenvednie s nyomora közepett a rajzolgatásban keresett vigasztalást. Rajzai csakhamar jövedelmet is szereztek neki: vagyonosabb iskolatársai egy-egy váltó forinttal fizették az általa készített arcképeket. Miután 1825. Nagyszebenben rövid ideig Neuhausertől rajzolni tanult, már az iskola falain kívül is arcképeket festett s 1826. Kiss József alispán számára 3 falfestményt készitett. 1827-ben Nagyszebenben megtanulta a litografálást, az olajfestés technikájába pedig Kolozsvárott 1828. egy Gentiluomo nevű dilettáns vezette be. Majd alaposabb oktatást óhajtván nyerni, 1829. a bécsi képzőművészeti akadémiára ment, de itt támogatás hiányában nem tarthatván fönn magát, 1830. visszautazott Kolozsvárra. Megfordult aztán Szebenben is, honnan az oláh bojárok biztatására 1831. Bukarestbe ment. 1834-ben már Velencében találjuk, hol a képtárakban másolgatott s megismerkedett Leitch angol művésszel, akitől a vízfestés technikáját sajátította el. Ezzel az angollal utazott Bolognán és Firenzen át Rómába, hol ideje nagy részét híres honfitársa, Markó Károly mellett töltötte. 1835-ben visszatért Pestre és Szemere Miklós útján a közélet számos kitünőségével ismerkedett meg. Betegeskedése miatt 1839. Gräfenbergbe kellett mennie. Innen Szent-Pétervárra hívták, de B. elhatározta, hogy hazájában marad s 1840. véglegesen Pesten telepedett le. Ekkortájt nagy tevékenységet fejtett ki az első magyar műegyesület létrehozása körül, s ezen egyesület első kiállításán lépett föl a *Galambposta* című képével, melyet sokszor le kellett másolnia s mely metszetek útján is nagyon ismeretessé vált. Ugyanekkor egy német zsebkönyv: a Vielliebchen számára is készített rajzokat, melyeknek tárgyait a magyar népéletből vette. Ezek azonban többnyire csak egyes alakok voltak. Nemsokára aztán nagyobb kompoziciókat is készített, melyek közt legkitünőbb a nemzeti múzeumban látható *Paraszt lakodalom* s ugyancsak ott a *Vándor cigányok*, melyhez Petőfi hosszabb költeményt írt. Nevét híressé azonban nem ezek a kompoziciók, hanem az általa festett arcképek tették. Ezek száma igen nagy. Magyarországnak alig van nevezetesebb embere e század öt első tizedéből, akit B. le ne festett volna. Kiválóan művésziek aquarelljei (l. a *képmellékletet)*. De B. nemcsak gyakorlatilag űzte művészetét, hanem elméletileg is tudományosan foglalkozott vele. Elméleti műveiben olyan kérdéseket fejtett meg, melyekkel tán egy gyakorló művész sem foglalkozott és oly feladatokkal birkózott meg, melyekkel a szaktudomány emberei is keveset gondoltak, úgy hogy ezek egyikét, az oszlopokon megtörő világosság pontjainak meghatározását, *Barabás-problémának* nevezték el. Ez B. székfoglaló értekezése volt a M. Tud. Akadémián, mely őt már 1836. választotta tagjává. 1862-ben fényképészeti műtermet nyitott Pesten, de ezen 1864. túladott. Ebben az évben állította ki legnagyobb méretű festményét: *A lánchíd alapkőletétele*, Pesten. 1877-ben a fővárosi írók és művészek nagy ünnepséggel ülték meg B. 50 éves festőjubileumát, egy évvel utóbb pedig B.-kiállítás nyilt meg a budapesti műcsarnokban, amely csaknem ezer művét tartalmazta. Halála után, 1899. művészi hagyatékát kiállították a budapesti műcsarnokban.

4. *B. Sámuel*, történetíró, szül. Papolczon, Háromszék vmegyében 1855 nov. 14. Történelmi tanulmányait a budapesti egyetemen és Bécsben az Institut für österr. Geschichtsforschung c. intézetben végezte. 1883. a budapesti egyetemi könyvtárnál segédtiszt, 1885. az országos levéltárnál fogalmazó, később levéltárnok. A Magyar Tudományos Akadémia 1910. levelező tagjává választotta. Munkái: *Fráter Martinuzzi György élete* (Pozsony 1885); *Babenbergi harcos Frigyes* (Budapest 1885); *I. Rákóczy György és a porta* (Beke Antallal együtt, Budapest 1888.); *A római szent birodalmi gróf Teleki-család oklevéltára* (2 köt., u. o. 1895); *A Blagay-család oklevéltára* Thallóczy Lajossal (1 köt., u. o. 1897); *Zrinyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok* c. forrásgyüjtemény.

Barabásszeg, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1900) 393 magyar lak., u. p. Csonkahegyhát, u. t. Nova.

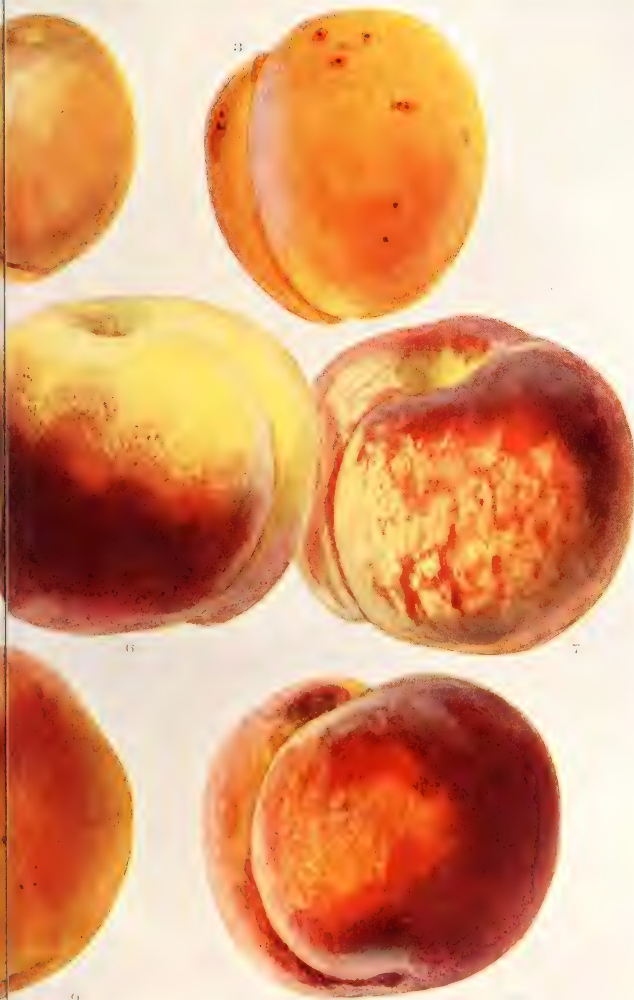

BARABÁS MIKLÓS: OLVASÓ NŐ

4. Mignon (nagy, kedvelt.) 5. I. Lip
10. Amsden

KOK.

6. [illegible] 7. Korai Ale[illegible] [illegible]

Barabinc, az Irtisz és Ob folyók közt levő Baraba-pusztaság (Szibíria) tatár eredetü törzsének neve. Számuk mintegy 40,000.

Barabino, *Niccolo,* olasz festő, szül. Sampierdarenában 1832 jún. 13., megh. 1891 okt. 19. Nagy sikert aratott Madonna-képével (a savonai kórházban), mely reprodukciók révén a legelterjedtebb szentképek közé tartozik. Olaszországban igen népszerüek történeti képei: VIII. Bonifác pápa halála; Galilei az inkvizició előtt; Pier Capponi és VIII. Károly; A sziciliai vecsernye.

Barabisták, ama titkos politikai társaságnak neve, mely 1823. Franciaországban alakult. Jelképül Krisztus kínszenvedéseit használta s a Bourbon-kormány megbuktatására törekedett. A kormány azonban fölfedezte és elnyomta.

Baraboly (növ.), l. *Chaerophyllum.*

Baraboo *(Barrabos,* ejtsd: barrabu), Sauk county székhelye Wisconsin amerikai államban, a B. partján, vasút mellett, (1900) 5751 lak., komlótermeléssel.

Barábra, l. *Berábra.*

Barac *János,* román író, szül. 1776—77 táján Alamor községben (Alsó-Fehér vm.), megh. 1848. Brassóban, ahol mint ügyvéd s egyúttal román tolmács működött. Művei: Risipirea Ierusalimulnî (J. pusztulása); fordította az Ezer egy éjt románra. Legnevezetesebb műve Arghir și Elena, melyet magyarból fordított, de nyelve annyira tősgyökeres román, hogy e munkája az utolsó kunyhóban is kedves olvasmány.

Barack, *Karl August,* német filológus, szül. Oberndorf württembergi faluban 1827 okt. 22., megh. 1900 júl. 12. Strassburgban, hol 1872 óta könyvtárnok és egyetemi tanár volt. Előbb a nürnbergi germán múzeumnak volt hivatalnoka és udvari könyvtárnok Donaueschingenben. Jeles szaktudós a német régészet és irodalom terén. Kiváló kiadványai: a Zimmern-család krónikája (1868 2. kiad., 1881. 4. köt.), Hroswithá munkái (1858), Reichenau kolostor krónikája (1866). A donau-eschingeni könyvtár kéziratairól kitünő munkát adott ki 1865. Midőn a strassburgi könyvtár 1870 az ostrom alkalmával leégett, B. új könyvtár alapítására fölhívást tett közzé, melyre rövid idő alatt vagy 300,000 kötet jutott az egyetem birtokába.

Barackéter, *barackolaj,* vajsavéter és igen kevés amilalkohol elegye. E barackillatu gyümölcsétert, úgyszintén etilalkoholos oldatát *barackszesz* néven a cukrászok használják.

Barackfa (növ., l. *a mellékelt színes képet)* név alatt két egymástól lényegesen különböző fajt: a *Prunus armeniaca* L. (kajszi- v. sárga-barack) és a *Prunus persica* (L.) Sieb. et Succ. (őszibarack) fajokat értik. Az utóbbi a mandulafának *(Prunus amygdalus* Stokes) igen közeli rokona; az előbbi pedig a szilvafához *(Prunus domestica* L.) áll közelebb. A kajszi-barack, latin nevével ellentétben, Arméniában nem honos, hanem Turkesztánban, Vjernoje, Fergana, Ablatun tájékán, a hegységek 1300—2200 m. tenger feletti magasságáig fordul elő vadon. Dzsungáriában s a Himaláján, Mandzsuria D.-i, Kina É.-i, Mongolország DK.-i részeiben s Dauriában kisebb erdőket, berkeket alkot. Transzkaukáziában elvadulva gyakori, de nem őshonos. Számos nemesített fajtáját kultiválják (l. *Kajszi-barack).* — Az *őszi barack* hazája biztosan nem ismeretes, valószinüleg Kinából származik, ahol a hozzá igen közel álló *Prunus Davidiana* Carr. a pekingi hegyekben, Senszi és Kanszu tájain él vadon. Különben állítólag a Himalája D.-i oldalán, Muzzuri környékén és Ghilan perzsa provinciában is előfordul vadon. Transzkaukáziában, az előbbihez hasonlóan, elvadulva tenyészik. Számos fajtáját kultiválják úgy az Ó-, mint az Újvilág mérsékelt övén. Különös változata a simahéju őszi-barack v. nektarina *(var. nucipersica* l. *Őszibarack).* Az egész génusz botanikai leirását l. *Prunus.*

Baracklevéltetü *(Aphis Persicae* Fons., állat), l. *Levéltetvek.*

Barackmoly *(Anarsia lineatella* Z.), a molylepkék (Tineidae) családjába tartozó apró pille. Piszkosveres színű hernyója, a kajszibarack hajtásainak elszáradását okozza, amennyiben a hajtás hegyébe furakodik. Évenként e molynak 3 ivadéka van; az első és második a hajtásban, a harmadik pedig a termés szárában él. Nagy károkat okoz. Úgy védekezhetünk ellene, hogy tél elején v. tavasszal petróleum-emulzióval (1 rész petróleum-emulzió (l. o.) és 6—8 rész állott víz) megpermetezzük. V. ö. *Jablonowski,* A gyümölcsfák és a szőllő kártevő rovarai (Budapest 1902).

Barackolaj, l. *Barackéter.*

Barackszesz, l. *Barackéter.*

Barackszilva (növ.), piros barackszilva, júl.-tól aug.-ig érő magváváló szilvafajta, melynek fája lassan növekszik és nem ad bő termést. Gyümölcse jókora nagy, majdnem egészen gömbölyű és barnás piros; húsa világos sárga, áttetsző és édeses ízű. Jó asztali és háztartási gyümölcs.

Baracoa, Kuba nyugatindiai spanyol sziget kikötővárosa, (1899) 4937 lak., déligyümölcs-kivitellel. B.-t 1512 Diego Velasquez alapította, 1518—22-ig Kuba fővárosa volt, mikor francia royalisták tömegesen vándoroltak ide.

Baracs, számos majorból álló kisk. Fejér vm. adonyi j.-ban, (1900) 1161 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíró; római telep és erődítések romjaival.

Baracska, kisk. Fejér vm. váli j.-ban, (1900) 1955 magyar lak., postahivatal; u. t. Martonvásár. A Kajászó völgyben fekvő Szentistván pusztán az egykori Keveháza község helye. (V. ö. *Szalay József,* Arch. Ért. 1879.) B.-n római Herkulesszobrot találtak. (V. ö. *Károlyi* J., Fejér vm. tört.).

Baracza, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaaljai j.-ban, (1900) 394 magyar lak., u. p. Gömörfüge, u. t. Rimaszécs. Közelében vasas forrás fakad.

Baraczháza, nagyk. Temes vm. vingai j.-ban, (1900) 838 német, oláh és magyar lak., posta és telefonállomás. Közelében római sáncok vannak.

Baraczka, Beneslázához tartozó telep Zólyom vm. breznóbányai j.-ban, (1900) 602 lak.

Barada (a. m. hideg; a görögök idejében Chrysorrhoas, aranyfolyó), szíriai folyó, ered az Antilibanonban és Damaszkusz felé folyik. Vizével öntözik a damaszkuszi gyönyörű kerteket, de annyira elhasználják, hogy a várostól 6 óra járásnyira elvész a homokban.

Baradai (*Baradaeus*), a m. rongyokba öltözött [illegible] *Zanzalus Jakab*, megh. 578., a monofiziták feje a VI. sz.-ban. Szerzetes volt a Nisibis melletti Phasilta zárdában. A Justinus császár által elűzött püspökök egyetemes patriarchájuknak választották és 541. edesszai püspökké szentelték. A szíriai monofiziták iránta való tiszteletből jakobitáknak nevezték magukat, amely elnevezés később a többi monofizitára is átment.

Baradero, város Buenos Aires argentinai tartományban a Riacho B. jobbpartján, vasút mellett, [illegible] lak.

Baradla, híres cseppkőbarlang Gömör vmegyében Aggtelek mellett, l. *Aggtelek*.

Baradna, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszombati j.-ban, (1900) 218 tót lak., u. p. és u. t. Nyustya. Határában vasércek vannak.

Baraesthesiometer (gör.), Eulenburg által szerkesztett eszköz, amellyel a bőr nyomásérzésének küszöbértékét határozhatjuk meg. Mérésnél a vizsgálandó egyén szemét behunyatjuk, s az eszköz kis pelottáját a bőrre helyezve, azt lassan fokozódó erővel nyomjuk oda mindaddig, míg az egyén a nyomást, illetőleg a nyomás fokozódását észre nem veszi. A nyomást a pelottára egy rugó viszi át s nagyságát az eszközön közvetlenül leolvashatjuk.

Baraguay d'Hilliers (ejtsd: baragé d'ilyé), 1. *Louis*, gróf, I. Napoleon hadtestparancsnoka, szül. Párisban 1764 aug. 13., megh. Berlinben 1812 dec. 1796–97-ig a Vendéeban s Itáliában, 1798. Egyiptomban harcolt. 1799-ben a rajnai hadsereg táborkari főnöke volt. 1805-ben Austerlitz mellett küzdött, 1809-ben a győri csatában Eugen olasz alkirály seregének balszárnyát vezényelte s Szabadhegy elfoglalásával a magyar csatarend jobb szárnya mögé kerülvén, hadainkat hátrálásra kényszerítette. 1812-ben orosz fogságba esett; emiatt Napoleon megvonta tőle kegyét.

2. *B., Achille*, gróf, francia tábornagy, az előbbinek fia, született 1795 szept. 6., megh. 1878 jún. 5-én. 1859-ben az osztrák-francia háborúban az I. francia hadtestet vezényelte s ezzel június 24-én elfoglalta Solferinót, az osztrák csatarend kulcsát. Az 1870-iki hadjáratban nem vett részt, de 1871-ben ő volt annak a bizottságnak elnöke, mely a francia sereget ért csapások okait volt hivatva kideríteni.

Barak, katonaság számára, nagyobb építkezéseknél munkások, vagy járványok alkalmával fertőzöttek részére könnyebb építési modorban épített tágas, földszintes épületek, többnyire ideiglenes jelleggel, főleg az ú. n. szükség-B.-ok. B.-ok épülhetnek fából, favázas téglafalból ($^1/_2$ téglafal vastagsággal), salak-betonból vagy vasbádogból (hullámos vasbádog). Padlózatát rendesen a nyers föld képezi, teteje deszkázva van s kátrányos papirossal fedik be. Hosszabb tartózkodásra szánt B.-ok mellékhelyiségekkel is bírnak, árnyékszékek azonban mindenesetre elkülönítve épülnek. Táborozó katonaság részére (l. *Sátortábor*), vagy háború esetén sebesültek ápolására használatosak a *hordozható B.-ok*, melyek szétszedhető és ismét összeilleszthető egyes darabjai gyárilag készülnek. A B.-ok rögtönözve épülhetnek, azonnal lakhatók [illegible] aránylag olcsó épületek.

Bárák, Albinóam fia, Debora kortársa, aki leverte Jabin kánaáni királynak vezérét és az izraelitákat uralma alól felszabadította. Birák K. 4.

Baraka, 450–520 km. hosszú időszakos folyó, mely Észak-Abesszíniából É. felé a B. és a Beni Amer törzs területén folyik keresztül, torkolatánál deltát alkot, a Vörös-tengert azonban ritkán éri el. B. tól jobbra Tokar alatt van *El-Teb* oázis, hol az angolok 1884 febr. 29. a mahdistákat leverték.

Barakon, Árpád-kori személynév, mely a helynevek közt is előfordul; B. nevű községek vannak Arad, Bihar, Pozsony és Torna vmegyékben s nyilván egykori birtokosaik után kapták nevüket.

Barakony, kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1900) 167 tót lak., u. p. Nagymácséd, u. t. Gány.

Barakonyi *Ferenc*, költő, XVII. sz.-beli tekintélyes nemes, I. Lipót hűséges embere. Életéről keveset tudunk. Voltak jószágai Ung, Ugocsa, Torna, Zemplén, Borsod, Szabolcs, Bihar, Abauj és Gömör vármegyében s életének javát is ezen a tájon, az ország északkeleti részén s talán különösen Kassán töltötte. 1674-ben Torna várában sirató verset írt Zrinyi Miklós, a költő haláláról (v. ö. *Thaly* Kálmán, Vitézi Énekek I. köt.), legújabban pedig több lírai versezettel együtt neki tulajdonítják mint szerzőnek azt a 49 verset tartalmazó gyüjteményt, melyet Teleky László Gyula hosszúfalvi levéltárában Gergely Samu fölfedezett és Erdélyi Pál az Erdélyi Múzeum 1907. folyamában Teleki-énekeskönyv címmel, utóbb pedig jegyzetekkel és néhány költeménnyel megszerezve külön is közrebocsátott (*Barakonyi B. Ferenc költeményei*, Kolozsvár 1907).

Baraković *György*, horvát költő, szül. Zárában 1548., megh. Rómában 1628. 1618 körül zágrábi kanonok. Munkái: Deliciae amicorum, 1693 (költemények horvát nyelven); Jarula (1618. és 1720, bibliai tankölteménу); Vila Slovinska (1682, költői elbeszélés 13 énekben); Draga Rabska Pastierica (pásztor-dráma). Mindezen munkái Velencében jelentek meg.

Barakzai, a duránai afgánok uralkodó törzse Ázsiában.

Bar Ali (*Ísó*), szír orvos és egyházférfiú a IX. sz.-ban, szír-arab szótári munkát írt; nagy részét kiadta Hoffmann György (Syrisch-arabische Glossen, Kiel 1874, 1886).

Baramula, kis helység Kasmirban, a Dzselam partján, 40 km.-nyire van tőle a híres *B.-szakadék*, ahol a B.-nál 125 m. széles Dzselam a 2300 m. mély sziklafalak között 23 m.-re szorul össze. Ezen a szakadékon vezet át a legjobb út Pendzsab Ny.-i részéből Szrinagarba.

Barana v. *Brana* apátságát a pécsi egyházmegyében a Moys-nemzetség valamelyik tagja alapította; egyik apátja 1220 táján az ugyanezen nemzetségből származó Lőrinc volt. Ismeretes még István apát 1281-ből.

Barancevics, *Kazimir Sztaniszlavovics*, lengyel származású orosz író, szül. 1851. Szentpétervárott. Szegényes, szinte inséges viszonyok közt nőtt fel s ennek az életnek visszhangja nyilatkozik elbeszélő műveiben. A rabszolganő és Az idegen c. regényeken kívül csupa kisebb elbeszéléseket írt, melyekből több kötet jelent meg összegyüjtve.

Barancs, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1900) 444 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Velejte.

Báránd, nagyk. Bihar vm. sárréti j.-ban, (1900) 3881 magyar lak.; vasúti állomás, posta-, táviró- és telefon-állomás. Ref. temploma 1612-ből való. A mult század elején itt volt a kolozsvár-budapesti gyorskocsi egyik fontos állomása.

Baranda, nagyk. Torontál vmegye antalfalvi j.-ban, (1900) 1915 szerb lak.; postaügynökség, u. t. Oppova.

Barandon, *Karl*, német tengernagy, szül. Grabowban 1844 ápr. 14. 1863-ban lépett a porosz tengerészetbe, 1894. ellentengernagy, 1896. tengernagy és egyúttal a német tengerészet vezérkarának főnöke lett. Jelenleg a gaardeni (kieli) Krupp-féle Germania-hajógyár igazgatója.

Bárándy *János*, magyar statisztikus, szül. Bárándon, Fehér vmegyében, 1788 márc. 16., megh. Budapesten 1854 márc. 11. Élete utolsó éveiben nagy nyomorral küzdött. Fő művei: *Magyarország statisztikai összes átnézete* (Bécs 1842) és Ueber Ungarns Zustände (Pozsony 1847). Az orsz. statisztikai hivatal könyvtárában van egy 1850-ből származó kéziratos műve, melyben földadótervvel kapcsolatban Magyarország termelési képességéről közöl adatokat.

Baranec, hegycsúcs, l. *Baranyec.*

Baranetz, l. *Szittyabárány.*

Barangoló madarak v. *kóborló madarak* azok, melyek a hideg idő beálltával nagy területeket bebarangolva keresik meg táplálékukat, pl. a cinkék, harkályok stb.

Barankák *(baranják)*, rövid, göndörszőrű, fehér, szürke, fekete stb. színű báránybőrök, melyek Turkesztánból, Cirkassziából és Oroszországból kerülnek forgalomba. A szürkék közül a rövidszőrüek a legkeresettebbek; a feketék, ha színük természetes, 6—10 K-val vásárolhatók; a festettek kevesebb értéküek. Az általában finomságukkal, tisztaságukkal és fényükkel kitünő B.-at bundák és sapkák stb. készítésére, főleg pedig huszárdolmányok prémezésére használják. A Bokharából származók feketék v. szürkék, a kalmukok fehérek, barnák vagy feketék; a perzsák és kirgizek többnyire meg nem született v. újszülött bárányok bőreiből valók. Durvább B.-at Közép-Európában is készítenek. L. *Szűcsárúk.*

Baranov, sziget, l. *Sitka.*

Baransky *László*, grafikus, szül. 1877-ben Opalánkán, a bpesti képzőm. főiskolán Székely Bertalannak volt tanítványa, azután Londonban főképen Frank Brangwynnál tanult grafikát, mely téren B. csakhamar sikeresen kezdett működni s 1908. Londonban aranyérmet kapott rézkarcaira. Két ily művét megvette a Szépművészeti Múzeum is. Festményei közül nagyobb müve a *Küzdő ifjuság* c. terjedelmes freskója a pozsonyi főgimnáziumban. Most rajztanár Budapesten.

Barante, *Aimable Guillaume Prosper Brugières*, báró, francia politikus és történetiró, szül. Riomban (Auvergne) 1782 jún. 10., megh. B. kastélyában (Puy-de-Dôme département) 1866 nov. 23. Az első császárság alatt több helyt prófet, majd a belügyminisztériumban elnöki titkár volt. 1819-ben az első kamara tagjává nevezték ki. Barátja, Decazes bukása után a «doktrinér»-ellenzékkel szavazott. Megírta a Des communes et de l'aristocratie c. könyvét (Paris 1821, 3. kiadás 1829) és francia nyelvre fordította Schiller drámáit (6 köt., Paris 1821). Nagyobb feltünést keltett Histoire des ducs de Burgogne de la maison de Valois c. művével (13 köt., Paris 1824—1826), melynek megjelenése után az akadémia fölvette tagjai közé. 1830—48-ig Turinban és Szent-Pétervárott működött mint követ. Művei közül megemlítendők még: Hist. du directoire de la République française (3 köt., Paris 1855.) és Le parlement et la fronde (1859); Tableau de la littérature française au XVIII. siècle (8 kiad. 1857); Hist. de la convention nationale (1851—53, 6 köt); Mélanges historiques et littéraires (1835, 3 köt.); Lettres et instructions de Louis XVIII. au comte de Saint-Priest (1845); Questions constitutionnelles (1849); Études historiques et littéraires (1858, 2 köt.). Emlékiratai csak 1890. jelentek meg (Souvenirs 1782—1866. Paris, 8 köt.).

Bárány, így nevezzük a juh (birka) szaporulatát egyéves koráig vagy az első nyírásig, azután *toklyó* a neve. Neme szerint mint kos-B.-t és jerke-B.-t különböztetik meg.

Bárány, 1. *Ágoston*, író, szül. Miskolczon 1798 dec. 29., megh. Makón 1849 ápr. 11. Ügyvéd, majd vmegyei hivatalnok volt Torontálban s Kazinczy buzdítására már korán kezdett az irodalommal foglalkozni. Eleinte, 1824-től kezdve, melankólikus verseket írt az Aurorába s kora almanachjaiba és folyóirataiba, majd a prózához fordult, novellákat, útirajzokat, életrajzokat és történeti értekezéseket írt az Uraniába, a Társalkodóba, a Felső Magyarorsz. Minervába és a Tud. Gyüjteménybe. Élete második felében, mint vmegyei levéltáros, a délkeleti vmegyék helyrajzával és történetével foglalkozott. Kutatásainak eredménye: *Torontál vármegye hajdana* (1845) és *Temes vármegye emléke.* Lefordította Zschokke egy szinművét is *(Wolfenbütteli hercegnő).* 1836. az Akadémia lev. tagjává választotta.

2. *B. Boldizsár*, író a XIX. sz. első felében. Gombán, Somogy vármegyében élt, mint ügyvéd. Több szinművet írt és fordított, ezek közül a *Sajdár és Rurik* címüt 1812—1837 közt többször előadták; nyomtatásban csak az *Árpádi ház* «játékszini hős rajzolat» két szakaszban jelent meg (Székesfehérvár 1836). Ifjukori barátságban élt Katona Józseffel, akinek tragédiájáról a szerző használatára birálatot írt: *Bánk bán rostája 1814.* Ez ránk maradt. L. Kisfaludy társ. Évl. Új folyam, III. köt.

3. *B. György* (szeniczei), ev. esperes, szül. Beleden, Sopron vmegyében, 1682., megh. Szentlőrinczen 1757 júl. 1. Tanult itthon s külföldön Halléban és Jenában. Külföldről visszatérvén, Győrött tanár, majd több helyen lelkész lett, s végre 1728. Szentlőrinczen állapodott meg. Néhány évig esperes is volt. B. a vallást pedagógiai szempontok szerint törekedett érvényesíteni, s a klasszikus nyelvek háttérbe szorításával a nemzeti nyelv jogait akarta a nevelés terén visszaszerezni s emellett a reáliáknak tért nyitni az iskolákban. A hazai pedag. irodalmat Francke

egyik művének magyarra fordításával ő nyitja meg. E munka címe: *Aug. Herm. Franckenak: Oktatás a gyermeknevelésről.* Halle, Orbán István 1711 (12°; 120 l.).

5. *B. János* (semmeczei), evangelikus szuperintendens, szül. Tolna vmegyében a XVIII. sz. első évtizedében; 1737 óta a jenai egyetem polgára volt, 1740 visszatért hazájába, s Felpeczen (Győr vm.) lett lelkész, később a dunántuli ev. egyh.-kerület püspöke. Két kisebb vallásos munkája jelent meg, azonkivül lefordította Bárány Györgygyel és Sartoriusszal az ószövetséget, de az kéziratban maradt, valamint a Dissertationes theologicae is (Soproni 1750), mely a Nemzeti Muzeum kézirattárában van.

Baranya *vármegye* Magyarország dunántuli részének egyik vmegyéje, a Duna és Dráva képezte szögletben fekszik; határai É.-on Somogy és Tolna, Ny.-on Somogy, D.-en Verőcze és K.-en Bács-Bodrog vmegye, D.-en a Dráva, K.-en a Duna képezi természetes határát; alakja trapez, kiterjedése Pécs sz. kir. város nélkül 5106 km². É.-i része hegyes, D.-i fele túlnyomóan lapályos. Fő hegysége a Mecsek hegység (l. o.), mely Ny-K.-i irányban a vmegye É.-i részén átvonul; legtömegesebb emelkedése Pécs vidékén van, ahol a Jakab-hegy 593, a Mecsek 612 m.-re emelkedik; e csoportot a 394 m. magas mánfai-hágó (melyen a kaposvár-pécsi országut is átmegy) választja el az odább északkeletre emelkedő hegytömegtől, melyben az egész Mecsek-hegység legmagasabb orma, a Zengővár (682 m.) emelkedik, mig a bükkösdi és husztoti völgyeket összekötő (a budapest-pécsi vasútnak is útirányul szolgáló) alacsony (211 m.) abaligeti-nyereg (a Dráva és Kapos vízválasztója) egy a vármegye nyugati szélén emelkedő alacsonyabb (Hollófészek 357 m.) dombcsoportot csatol a Mecsek főtestéhez. A magasabb részeiben túlnyomóan erdős, D.-i lejtőin szőllőművelés alá vett hegység csak É. felé bocsát messzebbre szétterülő ágakat, D. felé hirtelenül ereszkedik alá. A Mecsek-hegységhez támaszkodó lejtős síkság D. felé ömlő vizeivel (Bükkösdi víz, Pécsi víz, Karasicza) egyenletesen ereszkedik a Dráva, K.-i részében a Duna felé s a belőle hosszú, keskeny szigetek gyanánt kiemelkedő Siklósi hegységen (Harsányi-hegy 442 m.) és Bodolyai-hegységen (244 m.) túl alacsony (93—84 m.) mocsaras lapállyá válik, mely a Karasicza szabályozása (1794) előtt nagyrészt hasznavehetetlen posvány volt. E lapályt K. felől a Duna, D. felől a Dráva fenyegeti áradásaival. A Duna itt a nagy mohácsi vagy Margita-szigetet, alább számos kisebb mocsaras szigetet képez: magába veszi a *Cselepatakot*, a Beda-Dunát, a Karasiczát (melynek szabályozására az Albrecht-Karasicza csatorna szolgál) s a Drávatoroknál terjedelmes mocsárrá terül szét. Kevésbbé terül szét a Dráva, mely a Feketevizet s a Bükkösdivel egyesült Pécsi vizet veszi magába; partmelléke többnyire termékeny lapály, melynek különösen D.-i része (Bellye körül) egyike hazánk legjobb termőföldjeinek. Baranya hegyei ásványos kincsekben is bővelkednek; Pécs közelében (Bányatelep, Szabolcs, Somogy, Vasas) nagy kőszénbánya-telepek vannak, az ú. n. pécsi föld, agyag- és porcellánföld szintén bőven előfordul. Megemlítendő továbbá a Dráva-folyóban hajdan űzött aranymosás. Nevezetes azonkivül a Mecsekhegységben levő abaligeti cseppkőbarlang (l. *Abaliget*). Ásványos vizei közül a harkányi kénes hőforrás említendő.

Baranya vármegye címere.

Éghajlata mérsékelt: Pécsett az átlagos évi középhőmérsék 10·9° C., a januári —2·0°, a júliusi 21·8°, az abszolut szélsőségek —27·5° és 35·4° C. A hegyes vidék égalja hűsebb, a Duna és drávamenti lapályoké jóval melegebb, általában az alföldi klimához hasonló. A csapadék mindamellett elegendő; még a D.-i lapályon is 741 (Németboly) és 757 mm. (Trinitás puszta) közt változik, É. felé szaporodik (Pécsett 798), a Mecsek-hegységben pedig 800-on túl emelkedik az évi átlagos csapadékmennyiség.

Földjének legnagyobb része, 478,136 ha., termő terület; ebből 252,432 ha. szántóföld, 9600 ha. kert, 44,226 ha. rét és kaszáló, 62,056 ha. legelő, 4024 ha. nádas, 25,698 ha. szőllő és 82,009 ha. erdő. A bevetett összes terület (1909) 230,929 ha. (ugar 28,967); a gabonaneműek közül leggyakoribb a búza (74,016 ha. termése (1909) 903,108 hektoliter), jóval kevesebb van rozzsal (11,172 ha.), zabbal (20,809 ha.) és árpával (16,802 ha.) bevetve; ezenkivül be volt vetve: kétszeressel 3055 ha., tatárkával 154 ha., kukoricával 51,832 ha. (termése 1.170,036 q.), burgonyával 8866 ha. (termése 941,859 q.), cukorrépával 1422 ha., takarmány-répával 5767 ha., hüvelyes veteményekkel 721 ha. Jelentékeny a kender (1327 ha.); repce, len, köles kevés termeltetik. B. szőllőtermelése a filloxera pusztításai által sokat szenvedett, de újabban regeneráltatott; ma az egész szőllőterület 11,817 ha. (1895. 25,698 ha.), mely túlnyomó részben amerikai vesszőkkel van beültetve; a termés volt (1909) 150,734 hl. bor és 1025 q. szőllő, összesen 4.142,367 K értékben; borai közül a villányi vörös leghiresebb; hozzászámítják a palkonyai, ráczpetrei, kövesdi, harsányi és siklósi borokat is; fehér borokat főleg Versenden, Szilágyon, Hidoron és Berkesden szűrnek; jelentékeny bortermelése van továbbá Szilvásnak, Szentmiklósnak és Pécsnek; legkiterjedtebb szőllők a Mecsek D.-i lejtőin, a siklósi és bodolyai hegycsoportokban, a Görcsöny és Dunaszekcső közti dombokon vannak. Gyümölcse is sok és jó, kivált szilva, barack és gesztenye. A fügefa és olajfa elvétve szintén előfordul. A mezőgazdaság tekintetében a bellyei uradalom (Frigyes főherceg tulajdona) mint mintagazdaság említendő fel. A gazdasági termékek értékesítésére 77 vajtermelésre berendezett falusi tejszövetkezet és 6 fogyasztási szövetkezet áll fenn. Az erdők $^2/_3$ része (54,722 ha.) bükkös, a többi tölgyes; fenyves alig van (865 ha.). Az állattenyésztés is jelentékeny: az 1895. évi összeirás szerint volt a vármegyében 58,281 ló, 109,212 drb szarvasmarha, 390 szamár és öszvér, 178,758 sertés, 90,458 juh,

803 kecske és 690,849 drb baromfi; a juhtenyésztés túlnyomó részben a közép- és nagybirtokosok kezében van, ellenben a többi háziállatot a parasztbirtokosok tenyésztik. A B.-i lovak középnagyságuak, csontosak s mezei munkára nagyon alkalmasak; a lótenyésztés újabban nagyot fejlődött. A marhatenyésztés általában véve sokkal jobb az országos átlagnál, de a közlegelők hiánya annak gyorsabb emelkedését tetemesen megnehezíti. A tejtermelés különösen a bellyei uradalomban igen jelentékeny (évenkint $1^1/_2$ millió liter tej); ugyanez a marhahízlalásban is kitünik. A juh-, de különösen a sertéstenyésztés igen jelentékeny.

Népessége csak lassan gyarapszik; 1869-ben (Pécs városa nélkül) 261,643, 1880-ban 264,712, 1890-ben 288,218 és 1900-ban 290,782 volt (közte 263 katona); azóta sem szaporodott a népesség erősebben, úgy hogy 1909 végén is csak 299,312 lélekre becsülték. A lassú gyarapodás oka részben a kivándorlás, de kivált a mind jobban terjedő egygyermekrendszer. Egy km²-re 56·9 lélek jut, úgy hogy a népsűrűség az országos átlagon is alul marad. A népesség a pécsi és pécsváradi j.-ban a legsűrűbb (70 főnél több 1 km²-re), a mohácsiban is meghaladja a 60-at, de igen gyér (30-on alul marad) a B.-vári j.-ban. Anyanyelvre nézve van a lakosok között 149,083 magyar (51·3%), 103,334 német (35·5%), 267 tót, 7 rutén, 14,662 horvát (5·0%), 12,743 szerb (4·4%) és 10,686 egyéb; a magyarság lassanként előnyomul (1890. csak 49·6%, most 51·3%), kivált a horvát és szerb elem rovására. Az egyes járások közül a magyarság a szentlőrincziben a legerősebb, mely járás majdnem tiszta magyar; erős túlsúlyban van még a magyar elem a siklósi járásban is, míg a pécsváradi járásban a németség nagy többségben van, mely elem a B.-vári, hegyháti és mohácsi járásban is közel felét teszi a népességnek: horvátok és szerbek leginkább a B.-vári, mohácsi és pécsi járásban élnek tömegesebben; a mohácsi járás néhány községében a sokác elem az uralkodó. Az idegenajkú népességből 47,801 lélek vagyis 33·8% (1880. csak 20·2%) beszéli a magyar nyelvet, még pedig a németek közül 34·4, a horvátok közül 32·3 és a szerbek közül 26·8%. Felekezetre van a lakosok között 216,490 róm. kat. (74·5%), 113 gör. kat., 13,337 gör. keleti (4·6%), 13,203 ág. evang. (4·5%), 41,554 ref. (14·3%), 93 unitárius, 5287 izr. (1·8%) és 685 más vallású. Ezer lakóra esett (1909) 8·3 házasságkötés, 30·1 születés és 23·7 haláleset; a népesség természetes szaporulata tehát 1000 lélekre 6·4. *Foglalkozásra* nézve a népességnek közel $^3/_4$ része (73·5%) őstermelő; bányászattal 2·8, iparral 12·5, kereskedelemmel 1·6, közlekedéssel 1·6% foglalkozik, a közszolgálati ágak és szabad foglalkozások 1·9%-ot foglalkoztatnak, napszámos 2·9, tőkés és vagyonából élő 1·0 és házi cseléd 1·4%. A tényleg kereső népesség 146,883, miből őstermelésre 111,957, bányászatra és kohászatra 2989, iparra 15,577, kereskedelemre és hitelre 2085, közlekedésre 1568, értelmiségi foglalkozásokra 2215, napszámosokra 4424, vagyonukból élőkre 1914 és házi cselédekre 3449 esik. Az eltartottak összes száma 143,899. Az *ipar* legnevezetesebb ágai, a kőszénbányászat, mely a Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti bányáiban s néhány magánbányában nagyban folyik (kivált Somogy, Szabolcs, Vasas, Szászvár, Komló); a Pécs városában fennálló iparvállalatokon kívül (l. *Pécs*) a malomipar, szeszipar és kőbányászat van erősebben kifejlődve. A *kereskedelem* fő cikkei gabona, bor, fa, gyümölcs, gyapju, zsír, nyers bőrök, égetett mész, sertés és ló; az üzleti élet s a forgalom gócpontjai Pécsen kívül Mohács, Siklós, Szentlőrincz és Mágocs. A vármegyében 14 ipartestület és 1 betegsegélyző pénztár van. *Hitelintézetei* 1 bank, 8 takarékpénztár és 62 szövetkezet, összesen 17.051,000 K betéttel az 1909. év végén. A *közlekedés* főerei a Dunán és Dráván kívül, melyen egész hosszában van gőzhajóközlekedés, a vasutak, melyeknek központja Pécs. A vármegye területén összesen 267·6 km. vasút van, miből 129·7 km. államvasút és 75·5 km. állami kezelésben levő magánvasút. A vasúti hálózat újabban fejlődött; a m. államvasutak budapest-pécsi vonala Dombóvártól Szentlőrinczig hasítja a vmegyét, ott a barcs-pécs-mohácsi vasúthoz csatlakozik, melyből Villánynál a M. K. Államvasutak eszéki vonala ágazik ki, Baranyavárnál pedig a siklós-kiskőszegi vasút(Drávavölgyi h. é. vasút) keresztezi. Északon a kaposvár-bátaszéki vonal is metszi B.-t. Újabban még néhány vasúti vonal nyilt meg, legújabb a pécs-bátaszéki h. é. vonal; Pécsről két bányavasút visz a Dunagőzhajózási Társulat kőszénbányáiba. Közútja számos és jó; van 153·4 km. állami útja, 614·1 km. törvényhatósági útja (ebből csak 57·4 km. kiépítetlen), 48·2 km. községi közlekedő, 2116·4 km. községi közdűlő útja és 15·6 km. vasúti hozzájáró út. A vármegyében 99 posta- és 56 távíróhivatal van, a távbeszélő-állomások száma 221. A közgazdasági viszonyokat támogatja az Osztr.-magy. Bank pécsi fiókja, 1 takarék- és hitelegylet, 7 takarékpénztár s 11 szövetkezet.

A **közművelődés** meglehetősen kedvező; az össznépességnek 60·9%-a, a 6 éven felüli népességnek 70·0%-a (1890-ben 64·2%) tud írni és olvasni (mindössze 177,159 lélek) s az iskolamulasztó gyermekek száma csak 1383. A vármegye területén (Pécs városán kívül) összesen (1909) 824 iskola van, melyeket 45,923 gyermek látogat; ezek között van 12 kisdedóvó 1061 növendékkel, 410 mindennapi elemi, 348 általános és 42 gazdasági ismétlő iskola, 7 iparos és 1 keresk. inasiskola, s 4 polgári iskola, összesen 44,862 tanulóval (ebből 32,082 a mindennapi elemi és 475 a polgári iskolákban); semmiféle más iskola a vármegye területén nem áll fenn, közép-, szak- és felsőiskolák tekintetében tehát az egész vármegye Pécs városára van utalva.

Közigazgatás. B. vmegye 7 szolgabirói járásra oszlik ú. m.:

Járás	Közs. száma	Népesség száma 1900	Ebből magyar	német	horvát	szerb	Lakóházak száma
Baranyavári	37	46,470	15,628	19,810	3,467	7,089	9,048
Hegyháti	73	44,980	22,626	[illegible]	31	[illegible]	7,578
Mohácsi	27	53,704	18,310	[illegible]	1,963	4,246	10,185
Pécsi	56	38,919	27,799	10,088	5,123	278	6,938
Pécsváradi	[illegible]	33,364	8,573	23,285	1,018	450	6,181
Siklósi	[illegible]	[illegible]	26,504	5,197	2,944	615	6,677
Szentlőrinczi	[illegible]	37,357	[illegible]	2,130	116	3	6,318
Összesen	[illegible]	[illegible]	149,083	103,334	14,662	12,743	52,925

A vármegyében van összesen 20 nagyközség és 307 kisközség; a körjegyzőségek száma 82. Puszta és telep 414 van.

A községek általában véve középnagyságúak; 5000-nél több lakosa csak Mohácsnak (15.832) és Dunaszekesőnek (5607) van; 2—5000 lakosa 22 községnek van. Székhelye *Pécs*. Az országgyűlésbe B. 7, Pécs városa azonkívül egy képviselőt küld.

Egyházi tekintetben az egész vármegye (99 r. kat. egyház) a pécsi egyházmegyéhez, a fennálló 23 gör. kel. egyház a budai gör. kel. püspökséghez, a 7 evang. egyház a dunántúli, a 81 ref. egyház a dunamelléki egyházkerülethez tartozik; az izraelitáknak 7 helyen van anyakönyvi hivataluk.

Törvénykezési szempontból az egész vmegye a pécsi kir. itélőtábla és törvényszék alá van beosztva. Pécsett, Pécsváradon, Szentlőrinczen, Dárdán, Mohácson, Sásdon és Siklóson kir. járásbíróság van, valamennyi (a pécsi kivételével) telekkönyvi ügyekben bírói hatáskörrel van felruházva; Pécsett van kir. ügyészség, sajtóbíróság, pénzügyi bíróság; bányaügyekben B. vármegye a pestvidéki bányabírósághoz tartozik. 5 helyen (Pécs, Dárda, Mohács, Sásd, Siklós) kir. közjegyzőség van, melyekre a pécsi közjegyzői kamara hatásköre kiterjed. Pécs egyúttal ügyvédi kamara székhelye.

Hadügyi tekintetben B. vm. a budapesti hadtestparancsnoksági területhez s a pécsi 52. sz. hadkiegészítési parancsnokság alá, a 19. sz. honvédgyalogezredhez (a kerületi parancsnokság székhelye Székesfehérvár) tartozik; Pécs egyúttal a 8. sz. honvéd huszárezred I. osztályának állomási helye. A csendőrszárnyparancsnokság Pécsett, a szakaszparancsnokság ugyanott és Mohácson székel; a felettes törzsparancsnokság a székesfehérvári.

Pénzügyi tekintetben az egész vármegye a pécsi pénzügyigazgatóság alá tartozik, van benne 6 adóhivatal (Dárda, Mohács, Pécs, Pécsvárad, Sásd, Siklós) és 3 pénzügyőrség (Pécs, Siklós, Mohács). *Ipari és kereskedelmi* tekintetben a pécsi kamara területéhez van beosztva; államépítészeti hivatala és közúti kerületi felügyelője Pécsett székel, posta- és távirdai ügyekben a pécsi igazgatóság kerületébe tartozik. Állami erdőhivatal Pécsett, járási erdőgondnokság Pécsett és Siklóson van. Siklóson selyemtenyésztési felügyelőség van, Pécs egy m. k. gazdasági felügyelőség és kultúrmérnöki hivatal széke. A vármegye területén 35 gyógyszertár, 3 kórház (113 ággyal), 43 orvos és 188 okl. bába van.

Története. B. vármegye az ország D.-i határán a Duna és Dráva által képezett szegletben, É.-ról a Mecsek hegylánccal határolva, kedvező fekvésénél fogva az anyagi jólétnek mindenkor előnyös feltételeivel birt. A neolit-kortól kezdve jelentkező népek felvonulásának szintere volt. Az ős-népek kultúrájának nyomai, a különféle leletek arról tanuskodnak, hogy az újabb kő-, bronz- és vaskori emberen kívül a rómaiak a népvándorlás által mozgásba hozott különféle törzsekkel hosszabb időn át éltek itt, míg végre a honfoglaló Árpáddal bejött magyarok Ete vezérlete alatt B. vármegyét is megszállták s itt állandó otthont alapítottak. Ete vezér Dunaszekeső várát foglalta el, mely római erődítmény volt a Duna partján. Kalan, Kán, Aba, Zidony, Buken, Magócs, Becsey és a Töttös nemzetség sarjai tekintélyes családokat alapítottak s századokig tartották fenn magukat. A népes és gazdaságilag fejlett vármegyében Szt. István a pécsi püspökséget s a pécsváradi apátságot alapította. Pécs már a magyarok letelepedése idején jelentékeny város volt s már Vatha lázadása alatt sokat szenvedett. Környékén több falu a honfoglaló magyar hősök neveit viseli, ú. m. Árpád, Bogád, Szabolcs, Hetény, Várkony, Budafa, Abaliget, Gyula, Bélavára (a mai Belvárd), Baksa, Ócsárd. A pécsváradi kolostorban volt elrejtve vak Béla, mely körülmény e helyet történelmileg nevezetessé tette. A pécsváradi apátság pedig mint a kultúra terjesztője tünt fel a vármegyében Pécs nagynevű egyházférfiai mellett, kik a keresztény műveltség fáklyavivői voltak. A vármegye gazdasági fejlődésére jelentékeny hatással volt a rómaiak által épített úthálózat, mely Eszékről kiindulva a vármegyét a Dunántúllal s Budával kötötte össze. II. Endre idejében a keresztes hadak, melyek Magyarországon vonultak keresztül, a rómaiaktól reánk maradt utakat használták. Az 1241-iki tatárjárás a vármegye népét csaknem teljesen kipusztította. A tatárdúlás után alapította Eusebius esztergomi kanonok a Pálosok rendjét a Jakab-hegyen Ürög fölött. A XIV. sz. legnevezetesebb eseménye a pécsi egyetem (studium generale) keletkezése volt, melyet Nagy Lajos magyar király Vilmos pécsi püspök hozzájárulásával alapított s V. Orbán pápa 1367. megerősített. A Horváthy-lázadás B. vármegyét is kínosan érintette. Horváthyt, B. vármegye egykori főispánját, mint a lázadás vezérét, Zsigmond király Pozsega várában elfogatta s Thuróczy és Bonfinius szerint Pécsett lófarkára köttetve kivégeztette. Zsigmond király Visegrádról Siklósra került, az akkori Garák várába, fogságba. A XV—XVII. sz.-ban B. sok nevezetes esemény szinhelye volt. Az 1526. mohácsi vész után a török-uralom alá került 1689-ig. Ez időben telepedtek a vármegyébe a szerbek, kik a török csapatokkal jöttek. Egy részük áttért a róm. kat. vallásra. Ezek és az albán telepesek a mai sokácok ősei. A nagyharsányi csata után Jenő herceg hadai kiverték a törököt B. vármegyéből. A török harcok ideje alatt kétszer fölégették Pécset s Szigetvár és Eszék között számos községet pusztítottak el. A törökök kiüzetése után I. Lipót B. vármegye földjének nagy részét donációképen kiosztotta. Veterani tábornok kapta Dárdát, Jenő herceg Bellyét, Batthyány Ádám Németbólyt, Caprara herceg Siklóst, Preyner gróf Szentlőrinczet, özv. Büchheim grófné Üszögöt, a hozzá tartozó falvakkal. Ugyancsak Lipót idejében történtek a német telepítések. A felsőrajnai és frank területekből, Schleswig-Holsteinből, Württembergből, Badenből, a hessen-nassaui hercegségből és Schwarzwaldból jöttek a németek, akiknek utódai ma már mind jó magyarok. Sok izgalomra és hatalmaskodásra adott okot a reformáció, mely a vármegyében erős tért foglalt. A Rákóczi-fölkelés is pusztította a vármegyét. A portyázó csapatok Somogy vármegyéből átcsapva Pécsig megsarcolták s fölégették a községeket.

Kevés vármegye szenvedett annyit az örökös harcok alatt, mint B. vármegye. Az utolsó nemesi fölkelésben is részt vett Napoleon hadai ellen. A B.-vármegyei fölkelő csapatok hősiesen viselték magukat. A beteg francia katonákat ezrével ápolták Pécsváradon, Pécsett s a szentlőrinczi járásban. Az 1848—49-iki szabadságharc alatt újra hadak útjává vált a vármegye. Jellasich és Stokucha csapatai garázdálkodtak s dacára, hogy nagyobb ellenállásra nem találtak, több községet fölgyujtottak. I. Ferenc József király hatízben volt Pécsett és a vármegyében s II. Vilmos német császár négyszer, Albert szász király, Lipót bajor régens herceg egyszer látogatott el B. vármegyébe. A koronás vendégek Frigyes herceg bellyei uradalmában nemes szarvasokra vadásztak. B. vármegye a béke ideje alatt szépen fejlődik, népe gyarapszik s közintézményei szaporodnak. Egyike az ország legvirágzóbb vármegyéinek.

Irodalom. Boda Ferenc, B. topogr. és históriai leirása, Tud. Gyüjt. 1820. XII. 31—69: Haas Mihály, B., Emlékirat, Pécs 1845; Hölbing Miksa, B.-nek orvosi helyirata, Pest 1845; Fényes Elek, Magyarország ismertetése, Pesten 1865, I. k. 1—85. Záray Károly, B. közigazgatási monografiája, Pécs; Böckh János, Pécs városa környékének földtani és vizi viszonyai, Budapest 1876: u. a., Adatok a Mecsekhegység és dombvidéke jurakorszaki lerakodásainak ismeretéhez, M. Tud. Akad. értek.; Matyasovszky Jakab. B. mediterrán rétegei, Term. Füzetek IV. k.; Staub Móric, B.-i mediterrán növények, Földt. Közl. 1882; Kiss József, Pécs és vidéke, Turisták Lapja, II. 177, 299, IV. 164, 241, 276; Markovits Károly, Meterol. megfigyelések, 1879; Salamon József, B. tanügye, Pécs 1882: A béllyei uradalom leirása, 1882; B. bortermelési állapota, Gazd. egyl. kiadása, 2 k.; Karl Leuschner, Die landwirtschaftlichen und socialen Verhältnisse im westl. Ungarn, Jena 1888; Hatos Gusztáv, B. főispánjai, Századok, IV. 1870., 371—387; 483, 566; A pécsi keresk. és iparkamara jelentései; Várady Ferenc, B. multja és jelene, 1896; Andretzky József, B. vármegye nemesei, 1909.

Baranya, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 791 rutén és magyar lakossal; u. p. és u. t. Ungvár.

Baranyabán, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1900) 2472 német, szerb és magyar lak.; postahivatal, u. t. Főherczeglak.

Baranya-csatorna, Baranya vmegyében, a Mecsek-hegység É.-i lejtőiről a hertelendi völgyben összegyűlő vizek (Kaszanya-patak, husztóti patak) levezetésére szolgáló csatorna; Komlónál veszi kezdetét s Nagy-csatorna, B. név alatt Baranya vmegye É.-i határáig húzódik, ahol Dombóvárral szemben a Kapos-csatornába ömlik. A belé ömlő patakok völgyei mind igen vizenyősek, amiért fölös vizük levezetése szükségessé vált. Völgyét Dombóvártól Oroszlóig a budapest-pécsi vasútvonal és az országút is követi.

Baranyahidvég, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1900) 501 magyar lak.; u. p. és u. t. Vajszló.

Baranyai Decsi *János*, l. *Decsi*.

Baranyai hegycsoportok neve alatt foglalja össze Hunfalvy a Baranya vmegyében emelkedő *Pécsi* vagy *Mecsek-hegységet*, a *Siklósi hegységet* s a *Bodolyai hegycsoportot*.

Baranyai ref. egyházkerület. Baranyában és Szlavoniában a reformácio korán meghonosodott, különösen az énekeivel és egyházi beszédeivel közkedveltségüvé lett Sztáray Mihály buzgólkodása következtében, ki 7 év alatt egymaga 120 egyházat térített át. Ez egyházaknak ő egyszersmind püspöke is volt s Baranyából távozása után is a baranyai s szlavoniai egyházak külön kerületet és négy egyházmegyét képeztek, ú. m. az alsóbaranyai vagy veresmarti, mohácsi, felsőbaranyai vagy ormánsági és a pozsegai vagy valkói egyházmegyéket. Sztáray után Szegedi Kiss István laskói lelkész volt a baranyai püspök, mikor pedig a ráczkevei egyházkerület hívta meg lelkészül, innen kormányozta a baranyai és az alsó dunamelléki egyházkerületeket. Szegedi K. halála (1572) után ismét különvált a baranyai kerület a dunamellékitől, sőt egy ideig volt külön felső-baranyai s külön alsó-baranyai kerület is. A XVIII. sz. elején (1705.) Gyimóthy István baranyai ref. püspök menekülni kényszerülvén, 1712-ig püspök nélkül voltak a baranyai egyházak, amikor mint alsó- és felsőbaranyai egyházmegyék a dunamelléki kerülethez csatlakoztak s az idő óta ennek részeit képezik.

Baranyajenő, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1900) 785 német és magyar lak.: postahivatal, u. t. Sásd.

Baranyakisfalud, kisk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1900) 1450 német, szerb és magyar lak.; postahivatal, u. t. Főherczeglak.

Baranyamegyei drávamenti ármentesitő érdekeltség, a Dráva balpartján Gordisa községtől lefelé Gárdáig azért egyesült, hogy 36,554 kat. holdat a Dráva kiöntései ellen megvédjen. Töltéseinek hossza 82 km. Munkálatai még folyamatban vannak.

Baranyaszentgyörgy, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1900) 833 magyar és német lak.; u. p. Baranyajenő, u. t. Bakócza.

Baranyaszentistván, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1900) 927 német és magyar lak.: postaügynökség, u. t. Pélmonostor.

Baranyavár, kisk. Baranya vmegyének baranyavári j.-ban, (1900) 1405 horvát, német és magyar lak.; van gőzmalma, vasuti állomása, posta- és táviróhivatala, közelében római épületmaradványok, továbbá B. romjai láthatók, melyekről a vmegye nevét vette. Anonymus szerint Árpád, átkelvén a Dunán, seregének egy részét Ete és Vojta vezérlete alatt B. felé küldé, kik a vidéket elfoglalták s jutalmul nagy földet nyertek.

Báránybénaság, l. *Bénaság*.

Báránybőr, l. *Bunda* és *Szűcsáruk*.

Baranyec *(Baranec)*, a Liptói havasok legmagasabb csúcsa, 2184 m. magas, Liptószentmiklóstól ÉK. felé 14 km.-re, Szmrecsány felől mászható meg.

Bárányfelhő, l. *Felhőalakok*.

Bárányhártya a. m. amnion (l. o.). L. még *Pete*, *Peteburkok*.

Bárányhimlő *(varicella*, ném. *Windpocken*, *Wasserpocken*, *Spitzpocken)*, fertőző betegség amely a valódi himlővel semmiféle összefüggésben nincs. Himlő ellen oltott gyermekek is megkapják. Rendesen epidemia alakjában terjed. Az első tünetek a fertőzéstől számított 8—21 nap mulva mutatkoznak. A fejen, az arcon, a mellen halványpiros, kissé kiemelkedő foltok keletkeznek. Néhány óra mulva e foltok kis piros udvarral körülvett hólyagokká alakulnak, amelyeknek eleinte víztiszta a tartalma, de a 2-ik nap már megzavarodik. 3—4 nap mulva a hólyagok beszáradnak, de ekkor a hason, a combokon újabb foltok keletkez-

[illegible] 2–3 napi időközökben újabb pattanások fejlődnek és a betegség 10–14 napig is elhúzódhatik. A B. vagy láztalanul vagy mérsékelt lázzal folyik le, egyes esetekben azonban igen magas láz, 39–40° is észlelhető. A B. rendesen [illegible] gyógyul, komplikációja nem igen van, kezelésre nincs szükség. A lázas időszakban maradjon a beteg ágyban, magas láz esetében [illegible] kapjon. A B. kiállása mentességet [illegible]. Újabban Bókay János azon észleletet közölte, hogy övsömörös betegek közelében egyes gyermekek B.-ben betegedtek meg, azaz vannak B.-s esetek, amelyekben a hólyagok elrendeződése hasonló az övsömörhöz.

Baranyi *Bernát*. II. Lajos őt küldte 1526. Németországba, hogy sürgesse meg a török ellen [illegible] segítséget. II. Lajos halála után Ferdinánd pártjára állott s ennek főkamarása lett. B. írta azokat a felhívó leveleket, melyeket Ferdinánd hívek toborzása céljából küldözgetett szét.

Báránykút *(Bekokten, Barkút)*, nagyk. Nagy-Küküllő vm. nagysinki j.-ban, (1900) 1094 német és oláh lak., a Hortobágy szép völgyében, van takarék- és előlegező egyesülete, gőzmalma; u. p. és u. t. Nagysink.

Bárányos, kisk. Torontál vm. pancsovai j.-ban, (1900) 1634 oláh lak.; u. p. és u. t. Pancsova.

Bárányoztatás. Történhetik télen, tavasszal és nyáron. A hágatás mindig négy hónappal előbb eszközlendő. Mindhárom időszakbani B.-nak megvan a maga előnye és hátránya. *Téli B.-nál*, amely gyakran már dec. végére esik, a vemhes anyára és a szopós bárányra is nagyobb gond fordítható. De viszont nem bocsáthatjuk őket legelőre s így drágább takarmányokkal kell az anyajuhokat etetni, hogy elég tejük legyen. A *tavaszi B.-nál*, amely rendesen márciusra esik, csakhamar legelőre kerül az anya és a bárány is s így a juhok tartása valamivel olcsóbb, de a levágásra szánt bárányt nem lehet olyan jól értékesíteni. A *nyári B.-nak* az az előnye, hogy az anyajuhok és bárányok is jó legelőhöz jutnak, így az anyák jól tejelnek, a bárányok jól fejlődnek. Hátránya azonban, hogy az anyajuhok kora tavaszi hágatása nehezen megy, s hogy az anyákat akkor kell úsztatni és nyírni, amikor vemhesek, ami gyakori elvetéléssel jár.

Báránypirosító (növ.), l. *Alkanna*. Régebben az európai Alkanna gyökerét *álalkannának* mondották.

Barat *Magdolna Zsófia*, l. *Szentszív-társaságok*.

Barát, a róm. és gör. kat. egyház szerzeteseinek a közéletben használt neve (latinul *frater*). Különösen a ferencrendieket hívják így; fehér B. a dömés szerzetes, tarka B. a cisztercita-rendű, fekete B. a bencés, néma B. a kamalduli, vörös B. a templomos, török B. a dervis.

Barát (arab), l. *Berát*.

Barata, ókori város Lykaoniában, 50 mérföldre Ikoniumtól (Koniá), a Kara-dag hegységben. Számtalan templomromjáért ma *Binbir Kilisenek* (1001 templom) hívják. A templomok részben a VII., részben a X—XI. sz.-ból erednek Kr. u. A keresztények 1072. hagyták oda a hódító mohamedánok miatt a várost.

Barataria, a középkor regevilágában egy tündérszigetnek: *Tündérországnak* (l. o.) neve. Átvitt értelemben érzéki csalódást, megbabonázottak látomásait jelenti.

Barataria öböl, Louisiana amerikai államban a Mississzipi deltájától Ny.-ra; 24 km. hosszú, 13 km. széles.

Barátbetű (ném. *Mönchschrift*), így nevezik a középkor kódexeinek gótikus betűit. A nyomdászatban ama gót betűfajok egyike, mellyel nemcsak németül, hanem magyarul is lehet nyomtatni, ha magyar ékezetű betűket öntenek hozzá.

Barátbors (növ.), l. *Vitex*.

Barátcinege (*Phaeopharus palustris* L. állat), a cinege-félék egyik közönséges faja. L. *Cinegefélék*.

Barátfalva, 1. kisk. Kolozs vm. tekei j.-ban, (1900) 302 oláh lak.; u. p. Teke, u. t. Mezőszentmihálytelke. — 2. *B.*, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1900) 986 német lak.; u. p. és u. t. Szentelek.

Barátfóka, l. *Fókák*.

Barátfül, derelyenemű tészta-étel.

Baráth *Ferenc*, budapesti ref. főgimnáziumi tanár, szül. Kúnszentmiklóson 1844 nov. 3., megh. 1904 szept. 5. Iskoláit Debreczenben és Pesten a reform. teol. intézetben végezte. 1866-ban Jenába ment az egyetemre, de az 1866-iki háború miatt haza kellett térnie. 1867-ben letette az első papi vizsgálatot s Edinburgba ment a skót szabad egyház által magyar ifjak számára fölajánlott stipendiumra. Két év mulva hazajött s a pesti ref. főgimnáziumhoz hívták meg a magyar irodalomtörténet, költészet és az egyháztörténelem tanárának. 1900-ban nyugalomba vonult. Számos cikken kívül megjelentek tőle: *Nyugat-Európa és hazánk* (Pest 1871). Ezt a munkát Apulejus név alatt adta ki s maga a munka nagy feltűnést keltett. *A francia forradalom*, Carlyle után fordította (Budapest 1875—78); *Aesthetika* (u. o. 1872). Egyik szerkesztője volt 1882–84-ig a Magyar Phil. Szemlének. *Irodalmi dolgozatok* (Budapest 1895); *Dalok* (1896) *Scott* Walter, *Carlyle* (1895. Olcsó könyvtár).

Baráthegy *(Mnich)*, Liptó vm. rózsahegyi járásában, Liszkófalu (Liszkova) felett az eocén-rétegekből kiemelkedő 696 m. magas krétadolomit- és mészből álló hegy, melynek vastag mészkőpadjai közt nevezetes barlang van; a barlangnak két nyílása közül az egyik 12, a másik 25 m.-nyire a Vág síkja (487 m.) felett nyílik; sokfelé ágazik el, helyenkint cseppkőképződményeket mutat. Legmélyebb részén a televényföld $^1/_8$ m. mélységig kultúrréteget képez, melyből szenet, durva edénycserepeket, néhány darab ökör- és disznócsontot s emberi csontváztöredékeket ástak ki; e mélységen alul a barlang sárga, agyagos homokréteg-kőtömböket rejt, a hamu- és szénrétegben ember-, juh-, sertés-, kutya- és ökörcsontok hevertek, a bejárati előcsarnokból pedig bronz- és rézhuzalok, réztekercs, szarvascsontok és fogak kerültek ki; összesen 48 emberi csontváz került napfényre. A barlangot 1871. Krecsméry Károly rózsahegyi polgármester fedezte fel s 1876. Lóczy Lajos kutatta ki. A B.-en hajdan kettős sáncú pogány vár állott, az Árpádok korában pedig a templáriusok építettek rajta zárdát, innen vette a nevét; a zárda romjai alig ismerhetők fel, de a régi temp-

lom a B.-en épült Kisszentmárton község felett ma is megvan. V. ö. *Lóczy* Lajos, A B.-i őskori barlang (Természettud. Közlöny IX. 1. és 321., VIII. 481.); *Majláth* Béla (Archaeol. Közlemények. IX. köt.).

Baráthely, nagyk. Nagyküküllő vm. medgyesi j.-ban, (1900) 1422 oláh és német lak.; koracsúcsíves evang. templom, vasúti megálló; u. p. és u. t. Medgyes.

Barathron, 10—12 méter mély sziklahasadék Athén mellett, amelybe a régi görögök a halálra ítélteket dobatták.

Baráti, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1900) 431 magyar lak., u. p. Kemencze, u. t. Ipolyság. Már 1156. említtetik, mint a garammelléki bencések tulajdona.

Baratieri, *Orestes*, olasz tábornok, szül. Condinóban (Dél-Tirol) 1841 nov. 13., megh. Sterzingben 1901 aug. 8. Mint ifjú önkéntes Garibaldi alatt a Bourbonok ellen harcolt (1860), majd 1866. Dél-Tirolban az osztrákok ellen. A hadjárat után az olasz hadseregbe lépett és 1887-től mint bersaglieri-ezredes, majd tábornok Eritreában szolgált. 1891. a gyarmat kormányzójává tették. 1894 júl. 17-én hatalmába kerítette Kaszalát, 1895 jan. pedig Mangasa raszt verte meg. Ezután az elfoglalt Adigrat kastélyt és Tigrét erősítette meg és okt. 9. újabb diadalt aratott az abessziniaiak fölött. De még az év végén megfordult a kocka. Előbb (dec. 8.) Toselli őrnagy hadosztálya szenvedett kudarcot, majd 1896 jan. 22. Makalle fellegvár veszett el és midőn B. végre egész seregével megmozdult, Aduánál márc. 1. ügyetlenül rendezett felvonulása és a talajviszonyokban gyökeredző nehézségek folytán döntő vereséget szenvedett Menelik négustól. Az olasz kormány B.-t azonnal elmozdította állásától és *Baldisserát* (l. o.) nevezte ki helyébe. Őt magát pedig hadi törvényszék elé állították, mely azonban június 12-én felmentő ítéletet hozott. Afrikában való szereplését megírta Memorie d'Africa című könyvben (Torino 1897—98).

Baratin *(Barathyn) Lukács*, zágrábi püspök, szül. Szegeden, megh. Zágrábban 1510. (Valószinű, hogy Lukács sebesi főesperessel azonos.) 1493-ban VI. Sándor pápa kinevezte püspökké és megengedte kivételesen, hogy bármely püspök által fölszenteltethesse magát. Erre B. érsekének, Váradi Péter kalocsai érseknek mellőzésével az apostoli nuncius kezébe tette le az esküt, minek következtében Váradival pörpatvara támadt. 1500. a pápa engedelmével az esztergomi érsek suffraganeusa lett. Ő építtette szülővárosában a Szt. Demeter-templom melletti Mária-kápolnát, melynek fenntartásáról alapítvánnyal gondoskodott. 1500 óta haláláig mint zágrábi püspök működött és végrendeletében 16,000 aranyat hagyott hátra arra a célra, hogy a székesegyházat kőfallal megerősítsék. V. ö. *Borovszky* Samu, Szegedi B. L. (Századok, 1900. 831. l.)

Barátja az erénynek, gúnyos szállóige, eredete bizonytalan; Jókai Mór Politikai divatok c. regényében (1863) többször adja egyik alakjának szájába.

Barátka (állat), a barátka poszáta *(Sylvia atricapilla* L.) népies neve. L. *Poszáta-félék*.

Barátka (azelőtt: *Brátka*), kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1900) 1379 oláh lak., vasúti állomás, posta-, távíró- és telefonállomás; gróf Batthyány-féle nyárilak. Közelében barlang van, melyben fegyverekre bukkantak, úgyszintén a festői Bratkucza-völgy.

Barátkeselyü (állat), l. *Keselyüfélék*.

Barátlak, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1900) 66 tót lak., u. p. Sztropkó, u. t. Kelcse.

Barátlehota, község, l. *Barátszabadi*.

Barátleves, potykából és csukából készült halleves, melyet úgy készítenek, hogy a nevezett halakat szálkáiktól megtisztítják, forró vajba, petrezselyem-zöldje és paprika közé teszik, azután liszttel, sóslével és egy kevés tejföllel megabálják.

Barátmagú népies elnevezés szerint az a dinnye, melynek a magva sárgásbarna.

Barátmajor, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1900) 244 horvát lak., u. p. és u. t. Városszalónak.

Barátos, kisk. Háromszék vm. orbai j.-ban, (1900) 861 magyar lak., vasúti állomás, posta és távíró.

Barátság. A lelkek összhangján alapuló kölcsönös bizalmas viszony olyanok közt, kik melléktekintetek nélkül becsülik egymást, egymás örömében, bánatában teljes önzetlenséggel részt vesznek s egymásért bármilyen áldozatra készek. Ilyen eszményi B. a legbecsesebb erkölcsi javak egyike. Az életben gyakran külső okok, az önzés finomabb vagy durvább formái, pl. közös érdekek, egymás társaságában való kedvtelés stb. közvetítik vagy táplálják a B.-ot. Az ókori irodalom Achilles és Patroklus, Orestes és Pylades alakjaiban az igazi B. örök mintaképeit rajzolta meg. Az ókorból valók a B. elméletének első kifejtői, Plato, Aristoteles, Cicero is. A B. újabb időben sem veszett ki az emberekből s az irodalomból, ha az önzetlenség talán ritkábbá is vált. A lelkek összhangja elsősorban erkölcsi, jellembeli rokonságot jelent s nem zárja ki az egyéniségek eltéréseit. Goethe és Schiller, Arany és Petőfi különálló egyéniségek s köztük — nagyértékű levelezésük tanusága szerint is — a legbensőbb és legbizalmasabb barátság állott fenn. (V. ö. *Gyulai* Pál gyönyörű fejtegetését Arany J. c. emlékbeszédében.)

Barátsági szerződések, azok a nemzetközi szerződések, amelyek békés állapotot és forgalmat biztosítanak a szerződő felek közt. Ily barátsági szerződést kötöttünk Argentinával (1871. XLVIII. t.-c.), Chilével (1871. L. t.-c.), Hawai-val (1876: XXXII. t.-c.). Koreával (1893. XXVII. t.-c.), Peruval (1871. XLIX. t.-c.), Uruguayval (1871. XLVII. t.-c.). Mindezek első cikkei azt tartalmazzák, hogy a szerződő államok polgárai és lakosai közt állandó béke és barátság álljon fenn és hogy a szerződő államok közt a kereskedelem kölcsönösen szabad legyen. Ezek a B. mintegy élénken kiemelik azt a tételt, hogy a nemzetközi jog kifejlődése abból a vágyból ered, amellyel az egyes államok a békés forgalom megszilárdulását kivánják. A nemzetközi jog csirái Rómának szintén azokban az általános barátsági viszonyt szabályozó szerződéseiben jelentkeznek, amelyek a béke állapotát alapítják meg s békés forgalmat teremtenek más nemzetekkel (Alba, Karthago). L. *Nemzetközi jog története*.

Barátságos közbenjárás (franc. *bons offices*), harmadik állam közreműködése két vagy több állam közt kötött szerződés körül. A B.-t ez a harmadik állam vagy önként ajánlja fel, vagy erre őt a szerződő felek, vagy valamelyikük kéri fel. A közbenjáró nem szerződő fél, csak elősegíti a szerződés megkötését. *L. Hágai békeértekezletek.*

Barátság-szigetek, l. *Tonga-szigetek.*

Barátszabadi (azelőtt: *Barátlehota*), kisk., Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1900) 829 tót lak.; nagy dolomit bányája szódavíz és egyéb pezsgőitalok gyártásához jó minőségű anyagot szolgáltat, melyet Nagytarajoson megőrölnek s vasuton Bécsbe és Galiciába szállítanak. U. p. Tornyos, u. t. Csobolyfalu.

Barátsziget, kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1900) 98 magyar lak., u. p. Kehida, u. t. Kehida-Kustány.

Baráttelke (azelőtt *Mrisány*), kisk. Gömör és Kis-Hont vm. nagyrőczei j.-ban, (1900) 377 tót lak.; u. p. és u. t. Hisnyóvizi vasgyár.

Baratteria (ol.). Eredeti értelme a. m. csere-bere, csalás, sikkasztás, továbbá az igazság áruba bocsátása; ugyanaz a fogalom, melyet a római jog a crimen repetundarum, azaz megvesztegetés néven ismer. Tengerjogi műnyelven a B. marittima kifejezés alatt az angol jogban azokat a büntetendő cselekményeket (jelesül sikkasztást, csalást, okirathamisítást, hütlen kezelést) értik, melyeket a hajó kapitánya v. személyzete a hajó, a rakomány tulajdonosa s általában mindazok kárára elkövethet, kik a hajóskapitánynyal szerződésre léptek. Más jogok a fogalmat kiterjesztik a hajóskapitány s a hajószemélyzetnek a hajó v. rakomány tulajdonosa kárára elkövetett minden szándékos vagy akár csak gondatlan cselekményeire is. Büntetőjogilag a B. nem önálló büntetendő cselekmény, hanem minősítő körülmény. A B.-nak tengeri biztosításnál van jelentősége. Némely, pl. a német s a belga keresk. törv. szerint a biztosító a B.-ért felelős, a nálunk gyakorlatszerüen érvényes Code de Commerce 353. §-a szerint ellenben nem, hacsak a biztosítási szerződésben az ellenkező kikötve nincs.

Baratteur (ejtsd: barattőr) a. m. csaló, árúhamisító.

Baratto (ol.) a. m. csere, árúnak más árúért való kicserélése; a kereskedés legalsóbbrendű ágaiban, különösen a falvakban még ma is előfordul. A B.-ügylet tulajdonkép kétoldalú vétel, mert a cserélő felek pénzben becsülik meg a cserébe adandó és veendő árúkat és a felbecsült érték alapján kötik meg az ügyletet. Ősidőkben minden kereskedés B. volt. A műveletlen népeknél a B.-nak még ma is nagy szerepe van.

Barátudvar (azelőtt *Barátfalu)*, nagyk. Moson vm. nezsideri j.-ban, (1900) 1643 német és magyar lak., tejszövetkezet, gőzmalom, vasúti állomás, posta és táviró.

Barátúr, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1900) 242 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Magyarhertelend.

Baratünszkij, *Jevgenij Abramovics*, orosz költő, szül. Vjazsliban, a tambovi kormányzóságban 1800 márc. 3., megh. Nápolyban 1844 júl. 11. Az orosz nemzeti irodalom megalapítása korából való író, Puskin ifjukori barátja. Pályáját mint katonai növendék kezdte, de csinyjei miatt 1815. a katonai iskolát el kellett hagynia. Fogékony lelkére nagyon hatott e büntetés, s miután hazájában három évig időzött, beállt közlegénynek a testőr-vadászezredbe. Rövid idő mulva altiszti rangot kapott, de pajkosságait itt sem hagyta el, s emiatt egy finn ezredbe tették át, ahol 1825. tiszti rangra emelték. B. ezután nem sokáig maradt a hadseregnél, hazament Moszkva mellett fekvő birtokára s irodalommal kezdett foglalkozni. 1843-ban külföldre utazott s ez útjában hirtelen meghalt. Költői tehetségére nagy hatást gyakorolt a finnországi természet, s első, *Eda* című nagyobb költeményét is egészen finn szellem lengi át. Legkiválóbb munkája a *Cyganka* (Cigánynő), amelyben a magasabb orosz társaságot rajzolja s amely a megfigyelés finomsága s az érzelmek gyöngédsége által tünik ki. Összes költeményeit 1869. adták ki először Moszkvában, azóta több kiadást értek.

Barátzsilip. A tógazdaságokban alkalmazott, deszkákból készült alkotmány, melyen át a víz egyik tóból a másikba vezethető. A vízleeresztést úgy szabályozzák, hogy a vizet elzáró deszkákat kiütik, minek következtében a víz a deszkákon keresztülbukik és így mennél több deszkát ütnek ki, annál több vizet lehet elvezetni.

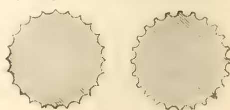
Barau (csehül *Bavorov)*, város, l. *Wodňan.*

Barava *(Brava)*, kikötőváros Eritrea olasz gyarmatban, a szomáli parton, a d. sz. 1° 7′ és a k. h. 44° 4′ alatt. 3000, többnyire szomáli, arab és szuaheli lak., kik gyapotszövéssel foglalkoznak s élénk rabszolgakereskedést űznek. 1891 óta az olaszok birtoka.

Barázda, 1. a földmívelésben az a földszelet, melyet az eke a szántás alkalmával hasít, l. *Szántás.*

2. *B.* (növ., lat.: *sulcus)*. Barázdáknak nevezik azokat az egyforma keskeny mélyedéseket, melyek a növénytagok hosszaságában egymással párhuzamosan vonulnak végig. Az ilyen szár a *barázdált szár (caulis sulcatus)*. B.-áknak v. *völgyecskéknek* (vallecula) mondják még a bordák közt levő mélyedéseket, melyek az apróbb szemű száraz terméseken, különösen az ernyősök termésén láthatók.

3. *B.* (franc. *cannelure)*, vájolat. Így nevezik az építészetben az oszloptörzs vagy pillér felületébe függélyesen vájt homorú mélyedést, mely a sima oszloptörzs díszítésére szolgál. A dór oszlopnak 16—20 B.-ja van, melyek élben érintkeznek (l. *1. ábra)*, fölül ívben simulnak az oszlopfőhöz, alul nekifutnak a talapzatnak. Az ión és korintusi oszlopoknak 24 B.-ja van (l. *2. ábra)*, melyeket azonban keskeny szalagok választanak el egymástól; a B.-k itt úgy alúl, mint fölül félkörben végződnek. A renaissance az oszlopok és pillérek B.-áiba alul egy bizonyos magasságig egy kis domború pálcikát is helyez,

1. ábra. 2. ábra.

vagy azt levélfonattal díszíti. U. o. megtörténik az is, hogy a B.-ák az oszlopot csigavonal alakjában fonják körül.

Barázda-billegető (állat), az éneklők rendjébe, a billegetőfélék *(Motacillidae)* családjába tartozó madárfaj. L. *Billegetőfélék.*

Barázdacsőrűek *(Plataleae,* állat), a gémalakú madarak *(Ardeiformes)* egyik alrendje; ide tartoznak az *ibisz-félék* (l. o.) és a *kanalasgém-félék* (l. o.).

Barázdálás *(segmentatio),* az emberi és állati petén, a termékenyítés után beálló oszlási folyamat, l. *Embrio.*

Barba (lat.) a. m. szakáll.

Barba, afrikai vidék, l. *Borugung.*

Barbacane (franc., ejtsd: bárbákán), 1. falon áttört lőrés; 2. a középkori várak előtt épített igen erős, többnyire kerek alaprajzú vártorony, melynek fekvése olyan volt, hogy annak elfoglalása előtt a támadó magát a várat nem vívhatta. A B.-t a várral erődített folyosó kötötte össze. A visegrádi várnak is volt a Duna partjára épített B.-ja, melynek romjai most is láthatók; 3. a régi várak escarpe-falai fölött levő ösvényt szegélyező, lőrésekkel ellátott kőfal vagy védő-cölöpzet; 4. a bélésfalaknak a mögöttük átszivárgó víz lefolyására szolgáló nyílásai.

Barbacena, *Filiberto Caldeira Brant,* marquis, braziliai tábornok, szül. Saborában (Brazilia) 1772., megh. Rio-de-Janeiróban 1840 jún. 10. 1820-ban Bahia parancsnoka volt. Az 1822-iki forradalom kitörésekor Európába menekült, de dom Pedro trónralépése után visszatért hazájába. Több ízben küldték Londonba és Lissabonba. Ő kérte meg Leuchtenberg Amália hercegnőt dom Pedro részére s ő kisérte Braziliába. De elvesztvén a király kegyét (1830), az ellenzékhez csatlakozott, mely dom Pedrót 1831. lemondásra szorította.

Barbacena da Rainha, város Minas Geraes braziliai államban, a Las Mortes-folyónál, a Gampos nevű pampák határán, vasút mellett, (1900) 57,850 lak., sajt- és marhakereskedéssel. Jezsuita hittérítő-állomásból keletkezett.

Barbacs, kisk. Sopron vm. csornai j.-ban, (1900) 962 magyar lak.; takarék- és segélyegyletszövetkezet, fogyasztási egylet; u. p. és u. t. Csorna.

Barbados *(Barbadoes,* ejtsd: —bédosz), a Kis-Antillák legkeletibb szigete; alakja szabálytalan háromszög; területe 430 km². Harmadkori kőzetekből (korallmész, márga, homokkő) áll; korallzátonyok fogják körül. Földje terraszszerüen emelkedik; legmagasabb csúcs a Hillaby (340 m.) és a Chimborazo (338 m.), a barlangok és törés okozta völgyek (sink holes) gyakoriak. Folyóvize nincs. Kutak és ciszternák szolgáltatják az ivóvizet. Klimája egészséges; átlagos évi hőmérséklet 27°, az évi esőmennyiség 1·460 mm. A zivatarok gyakoriak. A 106,470 acre-nyi területből 74,000 van mívelés alatt; ebből 35,000 acre van cukornáddal beültetve; egyéb termékek a pamut, 1908-ban 26,000 st. font értékben, kukorica, aloe, arrowroot és kávé. A sziget középső részein petroleumot is bányásznak. A lakosok száma 1908-ban 194,477; az 1891-iki cenzus szerint 182,306, akik közt 156,539 anglikán, 14,485 wesleyanus, 6801 herrnhuti, 816 r. k. és 21 izraelita. A születések száma (1908) 7100, a haláleseteké 5641. A legfontosabb iparág a cukorkészítés, vele 1908-ban 388 üzem foglalkozott; azonkívül 5 rumdesztilláló állott fönn. A halászattal 250 bárkán 1000 ember foglalkozik és az évi termelés 17,000 st. fontra rúg. A népiskolák száma 1908-ban 165 volt 15,932 tanulóval; a középiskoláké (1 a lányok számára) 7. A Codrington College hallgatóinak száma ugyanabban az évben 17 volt. Két napi, két heti, egy háromheti és egy havi ujság jelenik meg. A behozatal értéke 1908-ban 1.225,869 (főképen iparcikkek Angliából, élelmiszerek az Amerikai Egyesült-Államokból és Kanadából), a kivitelé 880,486 st. font volt. A közigazgatás élén egy kormányzó áll, melléje van rendelve egy 9 kinevezett tagból álló törvényhozó és egy végrehajtó tanács. A törvényhozótestület 24 tagból áll. A bevételek 1908—1909-ben 189,805, a kiadások 198,865, az államadósságok 410,900 font st.-et tesznek ki. A rendőrség tisztekben és legénységben 318 főből, a kikötői rendőrség pedig 40 főből áll. Fölfedezője ismeretlen. Az angolok 1627 óta tartják megszállva. 1674., 1694., 1780., 1837. és 1897. nagy viharok pusztították. V. ö. *Schomburgk,* The history of B. (London 1848); *Stark,* B. and the Caribbee Islands (u. o. 1898); *Aspinall,* Pocket Guide to the West Indies (u. o. 1907).

Barbados-cédrus (növ.), l. *Juniperus.*

Bar-Bahlúl *(Haszan),* szír szótáríró a X. sz.-ban. Fő munkája: Lexicon syriacum; kiadta Duval Rubens Párisban, 3 kötetben, a munka forrásairól tájékoztató bevezetéssel.

Barbár, l. *Barbárok.*

Barbara (lat.) a. m. *Borbála* (l. o.).

Barbara. A következtetés egyik módjának skolasztikus elnevezése, nevezetesen az ú. n. első *figurának* első *modusa.* Pl. minden járványosan fellépő betegség apró szerves csírák elterjedéséből származik. A kolera járványosan fellépő betegség, ennélfogva apró szerves csírák elterjedéséből származik. A legtökéletesebb s legértékesebb módja a következtetésnek, melyben egyetemes igazságokból indulva, egyetemes igazsághoz jutunk.

Barbarea *R. Br.* (növ.), *Borbálafű,* a Cruciferae (Keresztes viráguak) család génusza, melynek 14 faja főkép mérsékelt tájakon él. Kétéves v. évelő füvek. A *B. vulgaris* R. Br., mely egész Európában és Észak-Ázsiában el van terjedve, takarmánynak ajánlatos (Hubertus füve). Nedves réteken, mívelt talajon nő.

Barbarelli, *Giorgio,* olasz festő, l. *Giorgione.*

Barbár érmek, a Dáciában, Pannóniában, Galliában stb. találtatni szokott, görög és római mintára készült arany és ezüst pénzek. A hazánkban található barbárpénzek az előlapon koszorus férfifőt, a hátlapon lovas vitézt tüntetnek fel s II. Fülöp makedoniai király tetradrachmái után készült öntvények.

Barbari, *Jacopo de',* olasz festő és rézmetsző, szül. Velencében 1440 körül, megh. 1512 körül. 1500. Miksa császár, majd más német fejedelmek, végül Margit főhercegnő, Németalföld helytartójának szolgálatában állott. Nem volt jelentékeny művész, de neve a német művészetre, főleg Dürerre gyakorolt hatásánál fogva — Dürer Jacob Walch néven említi — ismert.

Barbarici, község Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1900) 141 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Welika Gorica.

Barbaricum Promontorium, l. *Espichel*.

Barbarizmus, a lélek műveletlensége, durvasága s az ilyen lelekből fakadó nyers, kegyetlen tett. — *B.*, a retorikában, stilisztikában a. m. nyelvtelenség, különösen idegenszerűség: szóknak idegenszerű jelentéssel való használata (pl. könnyelmű életet *vezetni*, (e helyett: folytatni) és idegenszerű mondatszerkesztés (valami *fölött* csodálkozni, ehelyett: valamin). L. *Latinosság*, *Németesség*, *Nyelvhelyesség*, *Antibarbarus*.

Barbaro *Dániel*, velencei történetíró, követ, majd elsejét és aquilejai patriarcha (1513—70). Főműve: Storia Veneziana dal anno 1512 al 1515., melyben Sulimo követ jelentései nyomán hazánkról nevezetesen a Dózsa György-féle lázadásról, eredeti híreket közöl. V. ö. Történelmi Tár 1891, 338 l.

Barbárok (gör., valószínű jelentése: értelmetlen beszédűek), a régi görög felfogás szerint idegen nyelvű népek, de a perzsák ellen vívott szabadságharctól kezdve a szónak megvető értelme is volt, jelentve a durvaságot, a kegyetlenséget, a műveletlenséget, s elsősorban a perzsák voltak a görögök szerint B. A rómaiak, kikre e szót kezdetben szintén alkalmazták, a görög műveltség elsajátítása után hasonlóképp B.-nak neveztek minden idegen népet, mely a görög-római műveltség határvonalán túl lakott, így a keltákat, germánokat stb. Mióta a görögök idegen betörő népekkel megküzdöttek, a képzőművészet is formát igyekezett adni a B.-nak, főleg a szobrászat. Nevezetesek azok a gallus szobrok, melyeket Pergamon királyai készíttettek a gallus betörés visszaverésének emlékére (a haldokló gallus a római capitoliumi múzeumban, a gallus és neje a Museo Nationaleban), ezeken a művészek csak egy-két vonással tüntették fel az idegen eredetet. A római szobrászok már valószerű módon a ruházaton, a fegyvereken, sőt faji vonásokkal is kifejezték a B. alakját. Leginkább láthatni ezt a diadaloszlopokon és diadalíveken (Traianus és M. Aurelius oszlopán, Nagy Constantinus kapuján), melyeken főleg a dákok vannak jellemzően feltüntetve. Érdekes a firenzei Loggia dei Lanzi germán nő szobra, mely a németek szerint Thusneldát, Arminius feleségét ábrázolja. V. ö. *Bienkowski*, De simulacris barbarorum gentium apud Romanos (Wien 1901).

Barbarossa (ol., a. m. *rőtszakáll*), I. Frigyes német császár (l. o.) melléknevе.

Barbarossa (ol.), olaszországi vörös csemegeszőlőfajta.

Barbarossa, 1. *Horuk* (*Arudj* v. *Urudzs*), hírhedt tengeri rabló a XIV. sz.-ban, az oszmán uralom megalapítója Észak-Afrikában, egy az izlamra áttért mitilenei fazekas fia. Öccsével Mohammed tuniszi emir szolgálatába lépett és nemsokára az egész hajóhad élén állott 1515. Eutemi, Algeria emirje, segítségül hívta a spanyolok ellen; B. széjjelverte ugyan a spanyol hajóhadat, de az emirt megfojtatta és felcsapott Algeria uralkodójának. Az Oran mellett vívott csata után a spanyolok futás-közben megölték 1518.

2. *B. Dzsereddin* (*Haireddin*), az előbbinek öccse, szerződést kötött I. Szelim szultánnal (1519), mely szerint Algeria pasája és tizezer janicsárnak vezére lett. Algeriát a spanyoloktól, Tuniszt pedig a bitorló Mulej Hasszántól foglalta vissza (1533). V. Károly császár, hogy B. tűrhetetlen kalózkodásainak véget vessen, 500 hajóval és 30,000 emberrel kikötött Tunisznál 1535 júl. 20., B.-t megverte és a fellegvárat s 86 ellenséges hajót zsákmányul ejtett. Mire a menekülő B. Tuniszba ért, Goletta fellegvárat a felszabadult 8 ezer keresztény rabszolga hatalmában találta, mire elmenekült. V. Károly Mulej Hasszánt nevezte ki helytartónak. B. azonban II. Szolimán parancsára Algeriából is folytatta rabló hadjáratait, elpusztította az ióni szigeteket, megverte Dóriát, a császári admirálist, Kandia szigete mellett tönkretett egy keresztény hajóhadat 1540., visszaverte V. Károly újabb támadását és Franciaországgal szövetkezve kifosztotta Nizzát 1543. Hétezer fogollyal érkezett Konstantinápolyba, hol nemsokára, 1546 júl. 4. meghalt. V. ö. *Voigt*, Die Geschichtschreibung über den Zug Karls V. gegen Tunis; *Schomburgk*, Geschichtschreibung über den Zug Karls V. gegen Algier; *Turba*, Über den Zug Karls gegen Algier (Wien, Akad.); *Jurien de la Gravière*, Doria et Barberousse (1887); *Stanley-Poole*, The Barbary corsairs (1890). Pyrker egri érsek a *Tunisiade* c. hősköltemenyben énekelte meg V. Károly diadalát.

Barbarossa-barlang, l. *Kyffhäuser-hegység*.

Barbaroux (ejtsd: —rú), *Charles Jean*, francia politikus, szül. Marseilleben 1767 márc. 6., lenyakazták 1794 jún. 25. A francia forradalom kezdetén L'Observateur Marseillais cím alatt hírlapot szerkesztett és a Tuileriák megrohanásakor vezényelte a népet. A konventben a girondistákkal tartott és Marat meg Robespierre ellen szónokolt, amiért mint royalistát és a köztársaság ellenségét halálra ítélték. Mémoirejait 1822. adták ki (a Mémoires relatifs à la Révolution gyüjteményben).

Barbár törvények (*Leges Barbarorum*), a régi germán népjogokat nevezik így. Ilyenek: a Lex Salica, Lex Ripuariorum, Lex Burgundiorum, Lex Alamannorum, Leges Anglo-Saxonum stb. L. *Germán népjogok*.

Barbastella (állat), a denevér-félék egyik neme. L. *Denevér*.

Barbastro, járási székhely Huesca spanyol tartományban, a Veronak, a Cinca mellékfolyójának jobbpartján, vasút mellett, termékeny vidéken, (1900) 7033 lak., régi székesegyházzal, posztószövéssel és agyagedénykészítéssel.

Barbatelli, *Bernardino*, olasz festő, l. *Poccetti*.

Barbati (állat), a cerkóf majmok egyik alneme; idetartozik a kacér majom (*Cercopithecus Diana* L.). L. *Cerkóf majmok*.

Barbatimaofa (növ.), l. *Styphnodendron*.

Barbatyen, község, l. *Felsőbarbatyen*.

Barbatyeniszkrony, község, l. *Alsóbarbatyeniszkrony*.

Barbauld (ejtsd: bárbó), *Anna Laetitia*, ang. írónő, szül. Kibworthben, Leicestershireben 1743 jún. 20. (ahol atyja, John *Aikin*, pap volt), megh. 1825 márc. 9. Vallásos nevelése és visszavonult élete korán kifejlesztették benne a költészet iránti hajlamot. 1773-ban adta ki első verskötetét, amely

még ugyanebben az évben négy kiadást ért, 1774-ben nőül ment Rochemont B. dissenter paphoz és nevelőintézet-tulajdonoshoz és az erre következő tiz évben főként tanítással foglalkozott. Az 1775. kiadott bibliai tárgyú Devotional Pieces után a gyermekek számára Hymns in Prose c. kötetet írt, melyet sok nyelvre lefordítottak. Early Lessons for Children c. korszakot alkotó munkájával a gyermeknevelés kezdetének művészetét mozdította elő. V. ö. Works of A. L. B. (London 1825) és *Ellis*, Life of A. L. B. (Boston 1874).

Barbe (franc., ejtsd: bárb), csipkeszalagok, melyeket a XVIII. sz.-tól kezdve fejdíszül használnak és melyeknek két vége rendesen szabadon lóg, még a XIX. sz. elején is gyakori. — A rézmetszésnél a rajzvonalnak emelkedett egyenetlen széle, mely a tű után marad s melyet később reszelővel távolítanak el.

Barbe (ejtsd: bárb), 565 m. hosszú és 125 m. széles sziklás sziget a Saône-ban, Rhône francia départementban, 3 km.-re Lyontól: e város lakóinak kedvelt kiránduló helye, régi vár romjaival és régi toronnyal, szép sétahelyekkel.

Barbe bleue (franc., ejtsd: bárb blő), l. *Kékszakáll.*

Barbecue (ejtsd: bárbekju) a nyugatindiai szigeteken az egészben megsütött ökör elnevezése, a délamerikai államokban pedig azé az ünnepélyes mulatságé, amelynél a szabadban ökröt sütnek. A szó etimológiája bizonytalan; némelyek a francia *barbe à queue* kifejezésből, mások az indiánusok *berbekot* vagy *barbacoa* szavából származtatják.

Barbédienne, *François,* hirneves párisi bronzműves (1810—1892), aki mesterművek reprodukálására berendezett műterme révén világhírre tett szert. Az ókor, középkor és renaissance mesterműveit másolta gondos technikával, csodálatosan vissza tudta adni az eredeti mű jellegét. Számos kitüntetésben részesült. Eredeti művei is vannak: világítótestek, órahüvelyek stb. Szép rekeszzománcot is készített. Gyárában 400 munkás dolgozik rendesen s több mint kétezer minta után készült tárgyai, alakok, műipari tárgyak, a világ legelőkelőbb szalonjaiban találtak helyet. Ő készítette a párisi városháza belső díszítését is.

Barbé-Marbois (ejtsd: —boá), *François,* marquis, francia államférfiú, szül. Metzben 1745 jan. 31., meghalt Párisban 1837-ben. 1769—80-ig több németországi követségnél működött. 1780-ban Amerika konzulja, 1785. pedig San-Domingo főintendánsa lett. A királyság bukása után Metz maire-je, majd az öregebbek tanácsának tagja volt (1795). A directorium mint királypártit Cayenneba deportálta (1797), de Bonaparte visszahívta, államtanácsossá és kincstári miniszterré tette (1801). 1808 óta a legfelsőbb számszék elnöke s XVIII. Lajos alatt egy ideig az igazságügy minisztere is volt. Terjedelmes emlékiratokat írt. Egyéb említésre méltó művei: Histoire de la Louisiane (1828) és Journal d'un déporté (2 köt., 1834).

Barber, *John,* l. *Barbour.*

Barberey-Saint-Sulpice (ejtsd: bárbrej-szén-szülpisz), kis helység Aube francia départementban, Troyestól 6 km.-re, a Seine balpartján 340 lak. Egy XII. sz.-beli templommal. Sajtja troyesi sajt néven ismeretes.

Barberini, eredetileg *Tanfani,* római hercegi család, mely a Toszkánában fekvő Barberino birtokától vette nevét. A ház nagyságát és fényét *B. Maffeo* alapította meg, aki 1623. *VIII. Orbán* név alatt (l. o.) a pápai széket foglalta el. Óriási vagyont és hercegi címet szerzett családjának, első sorban Károly öccse 3 fiának. De midőn X. Ince pápa felelősségre vonta őket, Franciaországba menekültek, ahol *B. Taddeo* meghalt (1647). A legidősebbik testvér, *B. Francesco* bibornok (szül. 1597., megh. 1679.) néhány év mulva megbékült a pápával. Ő az alapítója a híres B.-könyvtárnak és a B.-palotának, mely Róma egyik legnagyobb épülete. A legifjabbik testvér, *B. Antonio* (szül. 1608.), 1628-ban bibornok, 1631. Urbino hercege, 1652. Poitiers püspöke s 1657. Reims érseke lett. Miután a pápával kibékült, visszatért Olaszországba s Nemiben halt meg 1671 aug. 3. Latin és olasz verseket írt. Általában a B. család tagjai a tudomány, irodalom és művészet pártolói voltak, az az ismert közmondás tehát: «*Quod barbari non fecerunt, fecere Barberini*», egyedül arra vonatkozhatott, hogy VIII. Orbán alatt a B.-család antik műemlékek romjain kamatozó modern épületeket emelt. A család férfiága 1738. halt ki. Javaik *Colonna* (Giulio Cesare) hercegre szállottak, aki anyjának nevét s a B.-családnak címerét (három méh) is átvette. Megh. 1787. A B.-Colonna családnak utolsó férfitagja *Don Enrico,* Palestrina és Castello San Pietro hercege volt, szül. 1823., megh. 1889 febr. 18. Rómában. Csak egy leánygyermeket hagyott maga után, Máriát, kit 1891. Sacchetti Luigi marchese vett nőül, kinek a király a *Palestrina hercege* címet adományozta. A nagy *B.-palotában* (melyet 1624 óta Maderna, Borromini és Bernini építettek), az említett könyvtáron kívül számos híres műemléket őriznek, köztük Raffael Fornarináját, Dürer, Andrea del Sarto, Reni stb. műveit. Viszont a híres *B.-i faun* a müncheni gliptotékába, a híres Portland-váza pedig (l. *B.-váza*) a British Museumba került. V. ö. *Reumont,* Beiträge zur italienischen Geschichte (5. kötet, Berlin 1857).

Barberini-váza.

Barberini váza, köszörült, domború alakokkal díszített régi római üvegedény. VIII. Orbán pápasága alatt (1623—1644) Alexander Severusnak Róma és Tivoli között kiásott sírjában hamuval telten egészen ép állapotban találták. Első birtokosa a pápa egyik rokona által alapított Barberini-

könyvtár volt (l. *Barberini*); a XVIII. sz.-ban William Hamilton angol követ szerezte meg, utóbb Portland herceg, végül a londoni British Museum birtokába került. Utolsóelőtti birtokosáról Portland-vázának is szokás nevezni. A British Museumban 1845 egy látogató szándékosan darabokra törte az edényt, de ismét összeillesztették. Magassága 25 cm., legnagyobb átmérője 15. cm. Az edény alaptestje sötétkék, átlátszó üveg, mely homályos tejfehérségű üvegréteggel van bevonva. E rétegből több alakból álló mitoszi ábrázolás van kiköszörülve, úgy hogy a fehérszínű alakok a kék alapból domborulnak ki. (Összesen 7 személy, két fa, egy kigyó, nyugvóágy és váza). A B. a római üvegköszörülésnek ránk maradt legremekebb alkotása. Ujabban agyagból, majd meg üvegből is készítettek egészen hű másolatát.

Barberton, város Transzvál Lydenburg nevü járásában az É.-i határ közelében, mintegy 4000 lak. Graham *Barber* 1885. alapította. Közelében vannak a Mauch által 1870. felfedezett De Koop nevü aranymezők. A Delagoa-Pretoria vasúttal szárnyvonal köti össze.

Barbès (ejtsd: barbesz), *Armand*, francia forradalmi politikus, szül. Guadeloupe szigeten 1810 jún. 18., megh. Hágában 1870 jún. 26. Párisban részt vett Blanqui alatt titkos társaságok üzelmeiben. Az 1839 máj. 12-iki vakmerő lázadási kisérlet alkalmával elfogták s halálra itélték, de Lajos Fülöp király büntetését élegfogytiglani fogságra változtatta, melyből B. az 1848. februári forradalom alatt kiszabadult. Az ideiglenes kormány B.-t a Luxemburg-palota kormányzójává és ezredessé nevezte ki s egyúttal képviselőnek választották. Mint az 1848 máj. 15-iki merénylet egyik cinkosát, életfogytiglani fogságra itélték. III. Napoleon 1854. szabadon bocsátotta.

Barbette (franc., ejtsd: bárbett). Oly lövegek, melyek nem a mellvéd valamely lőrésén át, hanem a mellvéd felett, *en B.* (ném. *über Bank*) lőnek, B.-lövegeknek, páncéltornyok, melyekből a lövegek en B. lőnek, B. tornyoknak neveztetnek. A szerkezet így sokkal könnyebb és a lövegnek sokkal tágabb kilövése van; a különben szabadon álló csövet egy vértes födél védi az ellenséges tűz ellen, mely födél a löveggel együtt forog. Modern hadihajók kizárólag B.-tornyokban hordozzák nagy kaliberű ágyuikat, miért is B.-toronyhajóknak neveztetnek. L. *Vérteshajó.*

Barbey (ejtsd: barbé), *Edouard Polydore Isaac*, francia államférfiú, szül. Mazamet-ben (Tarn) 1831 szept. 2., megh. Párisban 1905 márc. 26. A tengerészeti pályára lépett és részt vett a krimi és a Kina ellen inditott háborukban. 1863-ban birtokára vonult. 1870-ben önként ragadott fegyvert és részt vett Páris védelmezésében. 1882-ben szenátornak választották, még pedig köztársasági programm alapján. 1887-ben a tengerészeti tárcát vállalta el a Rouvier-minisztériumban és ez állásában a Tirard- és Freycinet-minisztériumban is megmaradt.

Barbey d'Aurévilly (ejtsd: barbé dorévilly), *Jules*, francia kritikus és regényíró, szül. 1808. megh. 1889. Párisban. Már 15 éves korában feltünt az irodalomban. Ismertebb művei: L'amour impossible (1841); Les prophètes du passé (1851); L'ensorceleé (1854); Portraits critiques (1863); Goethe et Diderot (1880); Les oeuvres et les hommes du XIX. S. cimen kiadta a Le Pays lapban megjelent kritikai és történeti tanulmányait, amelyek 1861-95 között 10 kötetben jelentek meg. Nagy tehetségü és sokoldalú iró volt, eleven, ötletes tollú, de kifejezéseiben és itéleteiben szertelen, hatásvadászó.

Barbezieux, járási székhely Charente francia départementban, a Trèfle és Condéon között, vasút mellett, (1906) 4204 lak., a XII. sz.-ból való Mátyás-templommal, jelentékeny szeszkereskedéssel, gabona- és marhavásárokkal. B. Angoumois egyik hűbére volt, amikor még falak kerítették.

Barbi, *Alice*, olasz énekművésznő, szül. Modenában 1861 febr. 26. Apja szegény hegedüművész volt, anyja pedig egy olasz marquis-család tagja. Szülői 1869. Kairóba költözködtek, hol apja a khedive meghivására átvette a kairói opera igazgatását. A kis Alicet egy francia nevelőintézet gondjára bízták, hol szigorú klastromi nevelésben részesült. Tizenötéves korában szülői visszaköltözködtek Olaszországba. Apja a római konzervatóriumban képeztette ki a hegedüművészi pályára. 1879-ben a Quirinalban bemutatta hegedüjátékát a közönségnek. Mint dalénekesnő legelőször 1882. szülővárosában lépett fel, s csakhamar világhírű lett. Budapesten először 1892. énekelt. 1897 óta b. Wolff-Stomersee orosz nagykövet neje. Költőnő is, verseit Bazzini zenésítette meg.

Barbiano di Belgiojoso, *Giovanni Giacomo*, olasz hadvezér. Szolgált a francia ligában, a pápai, később a spanyol hadseregben s 1593. Felső-Magyarország kormányzója és Kassa parancsnoka lett. Itt első tette az volt, hogy a protestánsok templomait erőszakkal elfoglalta, papjaikat pedig a városból kiűzte. Egyike volt azon zsarnok idegeneknek, kik a magyart vérig üldözték. 1604-ben Bocskaynak levelet írt, melyben 20,000 frt kölcsönt kért tőle, midőn pedig Bocskay ezt tőle megtagadta, halálos ellensége lett neki. Kézrekerítette leveleit s a császárnál felségárulónak vádolta be, szentjobbi várát pedig megtámadta. Bocskay, miután hiába kért maga ellen vizsgálatot, B. ellen fegyvert fogott s a hozzá igyekező Petz vezér seregét Álmosd mellett 1604 okt. 14. tönkretette s magát B.-t is megszalasztotta. B. Kassára akart menekülni, de nem bocsátották be s így Szepes várába futott, melyet azután, sikertelenül, Lippai Balázs ostromlott. B. később Spanyolországban tartományi kormányzó lett s 1626. halt meg. V. ö. *Gömöri* G., Az álmosdi ütközet. M. Hadtörtén. Közlem. IV. évf. 709 l. és a Bocskay-irod.

Barbiano di Belgiojoso d'Este, olasz nemesi s részben hercegi család. Nevét a Comacchia mellett fekvő Barbiano-kastélytól vette. Említésre méltó: *Alberico Condottiere*, ki a külföldön szolgáló olaszokat összegyüjtötte s belőlük a György-csapatot szervezte, mely úgyszólván katonai iskolája lett egész Olaszországnak. E sereggel harcolt III. Károly nápolyi király oldala mellett, ki 1384. connétable-jává tette. Szolgálatait azután Visconti Galazzo milanói hercegnek ajánlotta föl, ki őt (1403) végrendeletében fiai gyámjának és kormányzójának nevezte ki. Megh.

1409. — Kitünt még e családból *Krisztina* hercegnő (1808—1868), B. Barbiano herceg neje, írónő. (Műveit l. fölsorolva Boccardonál, Encicl. italiana, III. 562. l.) — A családnak jelenlegi feje *Emilio* herceg, szül. 1855., Antonio herceg (1804—1882) fia.

Barbié du Bocage (ejtsd: barbié dü bokázs), 1. *Jean Denis*, francia geográfus, szül. Párisban 1760 ápr. 28., megh. u. o. 1825 dec. 28. Tagja volt az Institutnek 1806 óta, 1809 óta pedig a párisi Collège de France tanára. Hirnevét Atlas pour le voyage du jeune Anacharsis (Paris 1788—89., új kiad. 1799) által szerezte. Magyarul: B. világosító értekezése (Barthelemy: Ifju Anacharsisának VIII. kötetéhez). Ford. Deáky I. Sámuel (Kolozsvárt 1821, a ref. kollégiom bet.) További művei: Mélanges de géographie és Examen des histoires d'Alexandre. — 2. *B.*, *Jean Guillaume*, az előbbinek fia, szül. 1793., megh. 1843.; tanár volt Párisban s szintén kiváló érdemei vannak a földrajzi tudomány és térképezés körül. — 3. *B.*, *Albert Frédéric*, az előbbinek testvéröccse, szül. 1798., megh. 1834 febr. 25. Munkái: Traité de géopraphie général (Paris 1832), és Dictionnaire géopraphique de la Bible (ugyanott 1834). A Faculté des lettres tanára volt.

Barbier, 1. *Antoine Alexandre*, francia bibliográfus, szül. 1765-ben Coulommiersben, megh. 1825-ben. Fő műve: Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes (Paris 1806—1809 és 1872—79, 4 köt.). Mint Napoleon könyvtárnoka alapította a fontainebleaui, compiègnei, st.-cloudi és louvre-i könyvtárakat.

2. *B.*, *Auguste*, francia szatirikus, szül. 1803-ban Párisban, megh. 1882-ben Nizzában. A júliusi forradalom a költői szatira terére vezette, amelyen nagy sikereket aratott. 1869-ben az akadémia tagja lett. Fő műve: *Jambes* (1831, 31. kiad. 1882). Jambusok, melynek néhány szép darabja örökre megőrzi B. nevét az irodalomban.

3. *B.*, *Jules*, francia szinműíró, szül. Párisban 1822-ben, megh. 1901-ben. Számos drámát, vígjátékot, vaudeville- és operaszöveget írt. Ismertebbek: Le roman de la Rose (zenéje Pascaltól, 1854); Psyche (1857, zenéje Thomastól); Le pardon de Ploërmel (1859, fordította *Csepregi* Lajos Pest 1860, zenéje Meyerbeertől); Faust, ford. *Ormai* Ferenc (u. o. 1870); Romeo et Juliette, ford. *Ormai* (Nemzeti Szinház könyvtára 31); La reine de Saba (mindannyi Gounod zenéjéhez) stb. A francia-német háború lirai költemények írására lelkesítette.

Barbier de Meynard (ejtsd: barbjé dö menár), *Casimir Adrien*, francia orientalista, szül. 1827. Marseilleben, megh. 1908 márc 21. Párisban. Előbb követségi attaché volt Perzsiában, azután a perzsa tanszék tanára a Collège de Franceon. Fő művei: Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse (1861); La poésie en Perse (1878); Dictionnaire turc-français (1881) stb.

Barbieri, 1. *Giovanni Francesco*, olasz festő, l. *Guercino*.

2. *B.*, *Giuseppe*, olasz tanító, költemények írója és híres egyházi szónok, szül. 1783. Bassanoban, megh. 1852. Padovában, hol előbb a szónoklástan, később az államtudományok tanára volt. Híresek Quaresimale c. bőjti prédikációi és Le stagioni c. tanító költeménye.

Barbigan (arab), hídfő, hídfőerőd, l. *Barbacane.*

Barbitosz *(Barbiton)*, ó-görög hangszer, melyet Alkaios, Sappho és Anakreon használtak énekeik kiséretéül. A lyrához hasonlít, de ennél karcsubb.

Barbitursav, malonylhugyany

$$C_4H_4N_2O_3+2H_2O,$$

színtelen prizmákban kristályosodik, melyek meleg vízben oldódnak. Előállítják malonsavból és hugyanyból, azokat 100°-on foszforoxikloriddal melegítve. Lúggal főzve szétesik malonsavra és hugyanyra. Alkil származékai közül a dietil származéka *veronal* néven mint fontos altató hatású gyógyszer van alkalmazásban.

Barbizon (ejtsd: barbizoñ), Chailly-en-Bierre községhez tartozó telep Seine-et-Marne francia départementban a fontainebleaui erdő Ny.-i szélén; ismeretes mint a francia tájfestők gyülekező helye. L. *Barbizoni festők.*

Barbizoni festők, ama francia festők csoportja, kik az 1830-as évek elejétől kezdve a fontainebleaui erdőben (Barbizon falu) dolgoztak és a természet finom megfigyelése, hangulatos, de hű ábrázolása által új irányt adtak a tájképfestésnek *(paysage intime)*. Az úttörő mesterek voltak: *Théodore Rousseau*, *Jean François Millet*, *Jules Dupré*, *Camille Corot* (l. a saját nevük alatt). V. ö. *Leipnik*, A barbizoni művészek (Budapest 1904).

Barbosa du Bocage (ejtsd: barbóza dü bokázs), *Manuel Maria*, szül. 1765 szept. 15. Setubalban, megh. 1805 dec. 21. Lissabonban. Mint tengerész a keletindiai Gôâba került, honnan gúnyversei miatt Macaoba menekült. 1790-ben tért vissza Lissabonba. A Nova Arcadiából kizáratván, a francia forradalmi eszmék terjesztésével, istentagadó és lázadó irataival magára vonta a politikai hatóság és inkvizició haragját, mely börtönbe vetette, ebből csak Lafões és Pombal befolyása szabadította ki. B. Portugáliának egyik legnépszerűbb költője, szonettjei nagyon sikerültek, szerelmes versei azonban túlpajkosak. Rimas c. kötete 1791. jelent meg először, Obras poeticas 1853—57-ig (6 köt.). Kritikai dolgozatai közül leghíresebb a Verdades duras c. Voltaire-i levél.

Barbosza, kisk. Krassó-Szörény vm. bogsáni j.-ban, (1900) 869 oláh lak., u. p. Valeapaj, u. t. Raffna.

Barbotan, Cazaubon francia községhez tartozó fürdőhely, Gers départementban, 651 lak., XI. századbeli templommal; 6 meleg (26—38° C.) kén- és vastartalmú gyógyító forrásáért évenkint több mint 1000 fürdővendég látogatja meg.

Barbotine (franc.), másként *pâte sur pâte.* A porcellán díszítésének egy neme, melynél a díszt a nyers tárgyra a máz alatt, igen sűrű festékanyaggal festik, úgy hogy az reliefszerűen hat, 1849. kezdték alkalmazni, a modern keramiagyártásnál igen gyakori.

Barbou (ejtsd: barbu), 1. *Alfred*, francia író, szül. Mayetben 1846. Mint hirlapíró kezdte pályáját, 1871 óta a Sainte Geneviève könyvtár tisztviselője. Számos cikken kívül egész sorozat történelmi tanulmányt írt, többnyire Brevaunes, Remember, Lussac, Hassan álnevek alatt. Főbb művei: His-

toire du ministère Polignac (1877), Les trois républiques françaises (1878), Les grands écrivains de la France (1879–80), Histoire complète du drapeau français (1880), Histoire de la guerre au Dahomey (1893).

2. *B., Jean Joseph*, a hírneves B. francia nyomdász család egyik tagja, 1717. Párisban telepedett le mint könyvkereskedő s ugyanott 17[illegible] nyomdát is alapított. Halála után fia, B. Gérard Joseph és unokaöccse, ifj. B. Gérard Joseph, vették át az üzletet s Collection B. cím alatt megindították a latin klasszikusok sorozatát, melyből összesen 76 kötet jelent meg. Ez a gyűjtemény csinos kiállítása és korrekt szövegkiadása miatt nagyon elterjedt. 1808-ban Delalaine Jules birtokába ment át az üzlet, aki azt saját cége alatt folytatta. A B.-k, kiknek ősapja B. Jean lyoni nyomdász volt, a XVI., XVII. és XVIII. sz.-ban Franciaország különféle városaiban bírtak nyomdát s több ezer klasszikus kiadást nyomtak.

Barbour (ejtsd: barbör, írják *Barber*-nek is), *John*, Skótország legrégibb nemzeti költője, szül. 1316, megh. 1395 márc. 13. Fő műve: The Bruce (epos, 1375 körül), amely a skótok legnagyobb királyának, Robert Brucenak (1306–1329) történetét dolgozza fel nyolctagú, páros-rímű verssorokban.

Barboux (ejtsd: barbú), *Henri Martin*, francia jogtudós, az Académie Française tagja, szül. Châteaurouxban 1834 szept. 24, megh. Párisban 1910 ápr. 25. 1859-ben ügyvéd. Különösen pénzügyi természetű perekben nagy hírre tett szert. Az 1894-iki Panama-perben a két fő vádlott, Lesseps Ferdinánd és Károly védője volt. Törvényszéki beszédeit Discours et plaidoyers (2 köt., 1889–94) címmel adta ki. Külön jelent meg: Affaire de Panama, plaidoirie pour MM. Ferdinand et Charles Lesseps (1893).

Barbuda, az angol Antillák egyike, a Leeward-szigetek csoportjából, 44 km.-re Antiguától; területe: 192 km², zátonyok és homokpadok veszik körül, amiért a hajókra nézve nehezen megközelíthető; igen alacsony, legmagasabb pontja 60 m.; éghajlata egészséges; lakóinak száma mintegy 800, akik leginkább állattenyésztéssel, kukorica-, dohány- és cukornádtermeléssel foglalkoznak. Közigazgatásilag Antiguához (l. o.) tartozik.

Barbula *Hedw.* (növ.), a lombos mohák génusza, hazánkban 12 faja él.

Bárbura, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1900) 414 oláh lak., aranybányával; u. p. Marossolymos, u. t. Boicza.

Barbus *Cuv.* (állat), a *pontyfélék* családjába tartozó halnem. L. *Márna*.

Barby, város Magdeburg porosz kerületben, az Elba jobbpartján, vasút mellett, (1905) 5301 lak.; répacukorgyártással és sófőzéssel, szesz- és téglagyárral.

Barca (ol.), tengeri kereskedelmi hajókon alkalmazott bárminemű csónak, különösen az, melyet a hajórakománynak partraszállítására és berakodására használnak.

Bárca, 1. *játékbárca*, csontból, gyöngyházból, fémből stb. készült jegy (francia neve után általában jeton-nak is hívják), mely a kártya v. kockajátékban bizonyos nyerési számot v. megállapított összeget jelent s a játékeredmény elszámolására egységértékül szolgál. — 2. *B.* különféle anyagból készült oly jegy, amelyet bányákban, gyárakban, vasúti munkálatoknál stb., továbbá háborús időkben pénz helyett fizetésre használnak és meghatározott módon és időben folyópénzre beváltanak. — 3. *B.*, *bárcázás*. A vasúti szállítmányozásnál az árúdaraboknak azokkal a jelző adatokkal való megjelölése, melyek szükségesek ahhoz, hogy a szállítmányok fel ne cseréltessenek, hogy rendeltetési helyükre jussanak és hogy a szállítási szerződés feltételeinek megfelelően kezeltessenek. — 4. *B.*, erkölcsrendészeti szempontból, l. *Türelmi bárca*.

Barcaccia (ol.), a tengeri kereskedelmi hajókon alkalmazott legnagyobb csónak.

Barcafalvi Szabó *Dávid*, műfordító és nyelvújító, szül. a XVIII. sz. közepén (1753 v. 1755) Bodrogkereszturon (Zemplén vm.), megh. 1828 márc. 20. Sárospatakon. Ugyanitt végezte iskoláit, azután két évig külföldön tanult, közben két izben (1784, 1786) szerkesztette a pozsonyi Magyar Hirmondót, 1792—1805-ig a sárospataki kollégiumban tanított matematikát és fizikát. Több nyomtatásban megjelent műve közül csak az első jelentős, a *Szigvárt klastromi története* (1787), érzelgős regény, melyet Miller Márton német eredetijéből fordított. Nem maga a regény fontos, még előadása sem, mert B.-nak nem volt stílérzéke, csak a nyelve. B. már újságíró korában megkezdte a szófaragást, e munkájában azonban egészen gyárilag űzte a szócsinálást. Erős nemzeti érzés élt benne s emiatt minden fogalmat magyarul akarván kifejezni, regénye tele van új, addig nem hallott szavakkal. Van közöttük sok természetes úton, helyes analógiával készült is, különösen az összetételek között, amelyek, összesen vagy 50, átmentek a köznyelvbe s élnek ma is (pl. *belváros, esernyő, mondat, művész, olvasmány, uradalom),* de ez elenyésző kevés a merészen, minden analógia nélkül képzett vagy megcsonkított szavaihoz képest. Egy pár ezek közül is él *(cím, ima, tábornok)* s voltak olyan írók, akiknek tetszettek B. merész, sőt képtelen újításai (pl. *emlep* = monumentum; *őrmész* = őrálló; *gondolyag* = fogalom), úgy, hogy tovább haladtak a tőle jelölt úton (pl. Dugonics), de a közvélemény s még maga Kazinczy is idegenkedéssel, sőt boszankodással fogadta «idétlen, megengedhetetlen vakmerőségeit». B. nem is folytatta munkáját, de így is megilleti őt a legerőszakosabb nyelvújító neve.

Barcaglia, *Donato*, olasz szobrász, szül. Paviában 1849 dec. 1. Milanóban és Rómában tanult. Kiváló művei: Ámor által megvakított leány (1875); Az Élet meg akarja akasztani az Idő folyását; A szégyen (mindkettő a trieszti Museo Civicóban); Szappanbuborékok; Nagyatyai örömök; Atléta. Legújabb művei közül kiválik az 1859. évben elesettek nagyszerű emléke Melegnanóban.

Barcarés, kikötő, l. *Saint-Laurent-de-la-Salanque*.

Barcarola (ol.), az a *sajkadal*, melyet a nápolyi és velencei bárkák v. gondolák vezetői a lagunákon való evezés közben énekelnek.

Barcellona (ejtsd: bárcsellonà) *Pozzo di Gotto*, tengerparti város Messina olasz tartományban, szemben a Lipári szigetekkel, vasút mellett, (1901) 23,493 lak., szövőiparral, olajfatermeléssel, kénes forrásokkal.

Barcellos, régi város Braga portugál kerületben, a Cavado jobbpartján emelkedő lejtőn, vasút mellett, (1900) 3530 lak., régi körfalakkal. A néphit szerint Hamilcar Barcas alapította.

Barcelona, 1. Spanyolország egyik tengermelléki tartománya az egykori Kataloniában a Földközi-tenger, Gerona, Lerida és Tarragona tartományok közt, 7731 km² területtel, (1900) 1.054,541 lak. Járásai B., Arenys de Mar, Berga, Granollers, Igualada, Manresa, Mataró, San Feliú de Llobregat, Tarrasa, Vich, Villafranca del Panadez, Villanueva y Geltrú.

2. *B.*, az ugyanily nevű tartomány és az egykori Katalonia székhelye a Földközi-tenger félkóralakú öble mellett, több vasúti vonal kiinduló pontjánál, (1900) 533,000 lak., virágzó iparral. Legfontosabb iparág a szövő-fonó ipar, különösen a pamutfonó és szövő; ezenkívül a selyem-, posztó-, butorkelme és vászonszövés; a vasöntés és gépgyártás, fegyverkovácsolás, cipőgyártás, fehérnemű és ruhakészítés, üveg-, agyag-, bőripar, dugókészítés és csokoládégyártás. Igen élénk a kereskedése is. Kikötőjét hatalmas mólók védik a hullámok ellen és több részre is osztják. 1907-ben érkezett 1567 hajó (1364 gőzös) 1.971,978 és távozott 1141 (1002 gőzös) hajó 1.441,796 t. tartalommal és mintegy egy milliárd peseta értékű árúforgalommal. A legfontosabb kiviteli cikkek: pamut-, gyapjuszövetek, bőr és cipő; behozataliak: nyers pamut, gyapju, festékanyagok, tüzelőanyag, kávé, kakaó és tőkehal. B. az ó-, az újvárosból és Barceloneta nevű kikötői külvárosból áll. Az óvárost a tenger mellett levő és Kolumbus szobrával ékesített Plaza de la Pazból kiinduló széles út, a (1200 m. hosszú és 23—45. m. széles) Rambla, választja ketté, amely egy kiszárított patak helyén ÉNy.-i irányban a Plaza de Cataluñaig vezet, ahonnan azután a folytatása, a Paseo de Gracia, a Gracia nevű külvárosig, B. egyik legszebb részéhez vezet. A tenger partján van a Muralla del Mar, nagyon látogatott sétahely. Szép nyilvános kert terül el azonkívül a citadella aljában is. Szép, széles utcák metszik át a külvárosokat is. Legszebb épületei: az 1298—1448-ig épült székesegyház Szt. Euláliának, a város védszentjének síremlékével, két befejezetlen toronnyal; a szintén gótikus Santa Maria de Mar; az 1909-iki fölkelés alkalmával megrongált San Pedro de las Pueblas; a szintén megrongált San Pablo del Canpo nevű templomok; az aragoniai királyok egykori palotája (a XIII. sz.-ból), amelynek az V. Károly császár idejéből való melléképületében van elhelyezve az archeológiai múzeum és az aragoniai királyok gazdag, híres levéltára; az audiencia (törvényszéki palota), az Alba-család régi kastélya; a városháza (a XIV. sz.-ból); a Teatro del Liceo, Spanyolország legnagyobb, 4000 nézőre szánt szinháza; a börze (Lonja) oszlopos előcsarnokkal; az egyetem mór stílusban épült nagy előcsarnokkal; az igazságügyi palota; az 1888-iki kiállításból fennmaradt iparcsarnok, állandó kiállítással; a műcsarnok, amely tudományos gyüjtemények számára van fenntartva; végül a diadalkapu a Salon de San Juan nevű széles fasor bejáratánál. Az egyetemén, könyvtárán és botanikus kertjén kívül van B.-nak művészeti akadémiája, több múzeuma, hajós-, kereskedelmi és több közép- és népiskolája; 15 szinháza és cirkusza, meg a bikaviadaloknak szánt arénája. A síkságot, amelyen a város épült, amfiteátrumszerüen hegyek veszik körül, amelyek egyikén, a várostól DNy.-ra fekvőn (az ókorban Mons Jovis, későbben Mons Judaicus) épült a Montjuich nevű erősség; ez 10,000 embert is képes magába fogadni. A környékén fekvő hegyek némelyikéről, különösen a Tibidaboról, ahová fogaskerekű vezet föl, gyönyörű kilátás esik a tengerre és a városra. — B. kezdetben föníciai gyarmat volt; később a karthagóiak foglalták el; a rómaiak idejében Colonia Faventia Julia Augusta Bia Barcino nevet viselt, a IV. sz.-ban már B. néven is említik; 415. Athaulf, a nyugati gótok királya, foglalja el; 713. arab kézbe kerül. 801-ben Jámbor Lajos hódítja meg és a spanyol határgrófság fővárosává teszi. 985-ben az arabok ismét elfoglalják és földúlják; csakhamar azonban de Borell gróf visszahódítja és B. önálló grófok uralma alatt virágzásnak indul. 1258-ban alkotott tengerészeti törvénykönyvét (Consulato del mar) mindenütt érvényesnek ismerték el. 1137-ben, midőn IV. Berengar Rajmund II. aragoniai Ramiro egyetlen leányát, Petronellát nőül vette, B.-t Aragoniához csatolják. 1640-ben a francia királyoknak veti magát alá, de 1652. hosszú ostrom után kényszerül megint a spanyoloknak hódolni. 1697-ben a franciák ismét elfoglalják, de a ryswicki békében visszaadják. A spanyol örökösödési háborúban Károly főherceg pártjára áll. 1714-ben V. Fülöp csapatai foglalják el. 1809 febr. 16. Duhesme francia tábornok keríti hatalmába és a franciák 1814-ig meg is tartják. 1827, 1835, 1838, 1840, 1841, 1842 és 1856-ban B. véres fölkeléseknek volt szinhelye. Azóta a spanyol szocializmus gócpontja, amit legjobban bizonyít az 1909 júl. 26. és 31. közt dühöngő fölkelés. V. ö. Ant. *Capmany*, Memorias historicas sobre la marina, comercio y artes de B. (Madrid 1779—92).

3. *B.* (azelőtt: *Nueva B.*), város Venezuela délamerikai köztársaságban, 2·5 km.-nyire a tengertől, a Neveri partján, vasút mellett, 12,785 lak. Kisebb hajók a városig juthatnak fel; nagyobbak Ensenada de B.-öbölben vetnek horgonyt.

Barcelonnette (ejtsd: bárszlonett), az ugyanily nevű arrondiss. székhelye Basses-Alpes francia départementban, az Ubaye vagyis B.-i völgy közepe táján, a Cortebelle és Roche-Pointue alján, (1906) 2405 lak., kalap-, posztó-, selyemkelme- és bőrgyártással; Manuel követ emlékszobrával. 1231-ben alapította Raymond Bérenger, Provence akkori grófja.

Barchan, l. *Barkhán*.

Barchent, *parket* v. *velez (Barchent, futaine, fustian)*. Lágysodratú pamutvetülékkel készült sávolykötésű szövet, fonákja bolyhosítva. A középkorban, vagyis a kézifonás időszakában láncfonalul lenfonalat használtak, most azonban főleg csak pamutfonalat. A B.-gyártás a közép-

kezdetben, nevezetesen a XV. sz.-ban (Zsigmond király idején) nálunk igen fejlett volt s főleg *Kassára* központosult. A most készülő pamut B. változatai: *Nyers B.* em. ként 26 lánc és 20 vetéssel, 22 angol számú pamutlánc s 8 a. sz. pamutvetőfonalból. *Béles B.* em. 21/24, 20/4 angol sz. pamutfonálból. *Nyomtatott B.* em. 23/18, 24/15 ang. sz. *Bordás B.* (Schnürchen B.) ripszkötésű (l. *Alapkötés*) em. 34/29, 28/44 ang. sz. *Piké B.*, l. *Piké.*

Barchesz a zsidók szombati és ünnepi fonott kalácsa, amely felett a házigazda péntek este ünnepélyes áldást mond. Zsidó népetimológia szerint a. m. *birkasz Adonáj* (Isten áldása), valójában a. m. *Berchta* (germán istennő), kinek tiszteletére az ősgermánok ilyen alakú kalácsot sütöttek.

Barci, kisk. Modrus-Fiume vm. cirkvenicai j.-ban, (1900) 304 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Grižane.

Barclay (ejtsd: barklé), 1. *Alexander*, angol költő és pap, szül. 1475 körül, megh. Londonban 1552. Tanulmányait Oxfordban végezte és 1506. adta ki The castell of Laboure c. allegorikus költeményét. Következő műve The Shyp of Folys of the Worlde, amelyet Pynson nyomatott ki 1509-ben, részben utánzása, részben fordítása Sebastian Brandt Narrenschiffjének és érdekes, mint a korviszonyoknak szatirikus rajza. B. nem Brandt eredeti munkáját, hanem Jakob Locher Stultifera Navis c. latin feldolgozását használta forrásul. Megemlítendő még The Myrrour of Good Maners c. munkája is.

2. *B., Arthur*, Liberia néger köztársaság elnöke, szül. az angol Antillákon 1857. Jamaikában végezte tanulmányait, ügyvédnek készült, de 1894. elment Guineába, ahol egy európai kereskedőház alkalmazottja lett. 1898-ban képviselővé választották. Értelmes és tevékeny ember létére rábízták a pénzügyek vezetését, 1903. pedig a köztársaság elnökévé választották. Mint elnök nemcsak megnyitotta az országot az európaiak előtt, hanem mindjárt kezdetben igyekezett a francia gyarmat határigazítása alkalmával megszilárdítani a jó viszonyt Franciaországgal; másrészt célul tűzte ki, hogy Liberiát, melynek lakosságát a nyomor és az alkoholizmus megtizedelte, gazdaságilag rendbe hozza.

3. *B., John*, új-latin költő és szatiraíró, szül. Pont-à-Moussonban 1582 jan. 28., megh. Rómában 1621 aug. 12. Szülővárosában tanult, hol skót származású atyja, Stuart Mária bukása után hazáját elhagyván, a jogot tanította. 1603-ban apjával Londonba ment; később Párisban és 1618-tól fogva haláláig Rómában élt. Fő műve: Argenis (Paris 1621, németül *Opitztól*, újabban *Münchtől)*, szellemes politikai allegória és erkölcsrajz, főleg Franciaországról. Klasszikus nyelven van írva a jezsuiták ellen irányuló regénye: Euphormionis satyrikon (London 1603, II. rész Paris 1605). Továbbá: Apologia Euphormionis (London 1610) s az iskolákban is olvasott Icon animorum (London 1614). V. ö. *Dalrymple*, Life of B. (Edinburg 1786); *Boucher*, De B. Argenide (Paris 1874); *Dupond*, L'Argenis de B. (u. o. 1875); *Dukas*, Étude bibliographique et littéraire sur le Satyricon de B. (u. o. 1880).

4. *B., Robert*, a quekerek legkiválóbb dogmatikusa, szül. Edinburghban 1648., megh. 1690 okt. 3. Uryban, Aberdeen mellett. Párisban, hol tanulmányait végezte, áttért a katolikus vallásra. Majd református szülei által visszahívatva, a quekerekhez csatlakozott, kiknek igen buzgó apostola lett. Fő műve: Apologia theologiae verae christianae (1676, új kiad. 1849) s Catechism and confession of faith (1873).

5. *B., sir Thomas*, angol jogtudós, szül. Demfermline-ben (Skócia) 1853. Tanulmányait részben Német- és Franciaországban végezte. 1876—83-ig a Times párisi levelezője volt. 1881-ben Londonban ügyvédi minősítést szerzett, de azután is Párisban működött, mint nemzetközi ügyvéd. 1894-ben a párisi angol kereskedelmi kamara alelnöke, 1899. elnöke lett. A nemzetközi békemozgalom és az Anglia és Franciaország között 1903. kötött egyezmények körül szerzett érdemei elismeréseül 1904. lovagi méltóságra emelték. B. az angol és német közeledés körül is sikeresen buzgólkodott. A Danville-lel közösen írt Les effets de commerce dans le droit anglais (Paris 1883) c. művén kívül számos cikke jelent meg, különösen a Revue du droit international c. folyóiratban.

Barclay de Tolly (franc., ejtsd: barklé dö tolly) *Mihály* herceg, orosz tábornagy; a skót B. család egyik Livlandban élő ágának ivadéka, szül. 1761 dec. 27., megh. Insterburg közelében 1818 máj. 14. Belépett az orosz hadseregbe, 1788—89. a törökök, 1806—7. a franciák ellen harcolt és 1810. hadügyminiszter lett. Az 1812-iki hadjárat elején az orosz sereg nyugati hadtestét vezényelte, de az orosz nemzeti párt sürgetésére a cár kényszerült őt az ó-orosz Kutuszov-val felváltatni, kinek parancsnoksága alatt a borodinoi csatában az oroszok középhadát és balszárnyát vezényelte. Részt vett még az 1813—14-iki hadjáratokban Németországban és Franciaországban; 1813. gróf, 1815. pedig herceg lett. V. ö. *Berthóty* Ilona, Dugonics és B. (Bpest 1909).

Barclay-sound, öböl angol Kolumbia partján, Vancouver-szigettől Ny.-ra, 10—12 km. hosszú; kis szigetek és zátonyok kisebb részekre osztják; leghosszabb csatornája az Albernii. Barclay hajóskapitányról kapta nevét.

Barclay vízszintes síkja, l. *Koponya.*

Barcola, tengeri fürdő, l. *Triest.*

Barcs *(Baracs, Borcs).* Árpád-kori magyar személynév, mely a fehér- és pestvmegyei Baracs és a somogyvmegyei Barcs helynevekben maradt fenn.

Barcs, kisk. Somogy vm. B.-i j.-ban, (1900) 5396 magyar és német lak., a járási szolgabírói hivatal széke, dohánybeváltóhivatallal; horvát-szlavon belépti állomás, a m. k. államvasút somogyszobb-barcsi vonalának, a déli vasútnak és a mohács-pécs-barcsi vasútnak csomópontja, élénk személy- és árúforgalommal, fakereskedéssel, posta- és távíróhivatallal, telefonállomással, csendőrörssel, kaszinóval és többféle egyesülettel; gr. Széchenyi Imre és Dénes uradalmán nagy magyarfajtájú gulya van. Hozzátartozik *Barcstelep.* (1900) 926 lak. Lakói dohánytermeléssel, szarvasmarha- és sertéstenyésztéssel foglalkoznak. Van sertéshizlaló, gőzfűrész, téglaégető körkemence, ipari és

gazdasági szeszgyár, két takarékpénztár, hitelszövetkezet; a budapesti leszámítoló és pénzváltóbank nagy közraktárai, a délnémet Dunagőzhajózási társaság és a Dunagőzhajózási társaság drávahajózási végkikötője. A vasút kiépítése óta keletkezett kereskedelmi és ipartelep, a B.-i sertéshizlaló részvénytársaság székhelye.

Bárcs (növ.), l. *Cnicus*.

Barcsai *(Barcsay)-család* (nagybarcsai báró és nemes). Erdély egyik legrégibb és legelőkelőbb családja, amelyet régebben a Szt. László korában élt Márk horvát bántól származtattak. Ez azonban okmányilag nem mutatható ki, a család legelső őséül a XIII. sz. közepén élt Ivancho tekinthető, kinek András fiától származó unokájától Sumurakustól a család leszármazása napjainkig lehozható. Sumurakus (valószinüleg a Smaragdus név elferdítése) 1310—1315 körül említtetik, amidőn házasságra lépett Erzsébettel, Miklós comes, Alárd fiának leányával. Házasságából két fia származott: László és János, kik mint nobiles de Barcha említtetnek az oklevelekben. László utódairól csak szórványos följegyzéseink vannak, testvére János folytatta le a családot napjainkig. A család őse Sumurakus 1315-ben Oláhárkus, Felkenyér, Bászárkos és Piánra királyi adományt nyert. 1408 óta a család Barcsai néven nevezi magát, Barcsa birtokuk után, melyre Petrény, Árkos és Prázsmárral együtt V. Lászlótól új adományt nyernek. Tamás és János 1462. a török elleni háborúban szerzett érdemeikért Mátyás királytól Várasvize, Buthon, Gozthos és Prothnikra nyernek adományt, azonkívül 1528. I. János királytól Marossolymost, 1579. Báthori Istvántól Petrényt, Sárfalvát, Nagy- és Kisdenket, Mártondenket, Kőfalvát nyerik adományul. A XVI. sz. közepétől a B. előnevet, melyet a család addig használt, a Nagy-B. előnévvel cserélik fel. A ma élő B.-ak I. Tamástól származnak le, aki 1514 előtt halt meg. Fia I. Ákos II. Ulászlótól a magvaszakadt Szilágyi Márton birtokait kapta. I. Ákosnak András fiától született unokája István, akinek fiától Sándortól a család két főagazata származik le. Sándor kétszer nősült, első feleségétől Patasics Erzsébettől született fia Ákos, a fejedelem (l. o.) és Sándor, aki az I. főágazat megalapítója, második feleségétől Rusori Ilonától pedig Mihály fia született, a II. főág megalapítója. Mihály dédunokáiban, Sándor és Györgyben a II. főág két vonalra oszlott. A család a hagyomány szerint soha címeradományt nem nyert, címerét a mellékelt rajz mutatja, mellyel már a XVII. sz.-ban élt. A családnak két tagja, Gergely és János 1742. bárói rangot nyert, azonban a bárói ág kihalt. V. ö. *Szilágyi* Sándor, A B. család genealógiájához (Turul, II. évf. 6. l.); *Kis* Bálint, Erdély régi családai, A B. család (Turul 1894. évf. Három közlemény); Magyar nemzetségi zsebkönyv II. sorozat. Nemes családok I. köt.

Barcsai-család címere.

1. *B.* (II.) *Ákos* (nagybarcsai), szül. 1619., megh. 1661) júl. hóban. A fejedelmi udvarban nevelkedett. 1634-ben kamarásmester, 1642. Konstantinápolyban képviseli urát, I. Rákóczi Györgyöt, majd később az oláh és moldvai udvaroknál járt követségben. Érdemeiért Rákóczi 1644 dec. 20. lugosi és karánsebesi bánná, 1648. pedig hunyadi főispánná nevezi ki. 1657-ben II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata alatt Erdély helytartója volt. A hadjárat szerencsétlen kimenetele után a török nagyvezér 1658 szept. 14. fejedelemmé nevezte ki, melyet ő csak addig vállalt el, míg Rákóczi a törököt kiengeszteli, mit a Segesvárott okt. elején tartott gyűlés el is fogadott. Rákóczi azonban 1660 máj. 22. a monostori mezőn megütközött a törökkel, hol megveretett s maga is elesett. Ekkor a népszerű Kemény János állott a Rákóczi-párt élére, ki, miután Barcsay Gáspár seregét Örményesnél megverte és a fővezért megölte, egész Erdélyt hatalmába kerítette. E vereség B.-t anynyira meghatotta, hogy 1661 jan 6. a fejedelemségről lemondott s a rendeket hűségi esküjök alul feloldotta. Később pártfelei közt újra izgatni kezdett; mire Kemény Görgény várában őrizet alá fogta, s innen Kővárra szállítása közben júl. elején Kozmateleknél megöletett. B. korához képest, mint egykoruak feljegyezték, művelt és tanult ember volt. Uralkodásának legmaradandóbb emléke, hogy Erdély címere 1659 máj. 24. a szászsebesi országgyülésen határoztatott meg. Emlékét 1908-ban Kozmatelkén egy díszes emlékoszloppal örökítették meg, melyet egy már régóta ott lévő, a fejedelem emlékét őrző faoszlop helyén állítottak fel. V. ö. *Erdélyi* Alajos, Barcsay Ákos fejedelemsége Századok 1906. évf.); *Koncz* T. cikke a Tört. Tárban, 10., 375.

2. *B. Ábrahám* (nagybarcsai), költő, testőr és ezredes, szül. Piskiben (Hunyad vm.) 1742 febr. 2., megh. Csórán (Alsófehér vm.) 1806 márc. 3. Iskoláit Nagyenyeden végezte, 1762. szülővármegyéjének ajánlatára a bécsi magyar testőrségbe jutott. Mint a fejedelmi B.-család tagját s mint daliás ifjút szivesen látták a császárváros legelőkelőbb társaságaiban, s ő ki is vette a részét a nagy világ szórakozásaiból, de művelte lelkét is. Testőrtársai, Bessenyei és Barótzi példájára már korán kezdett irogatni. 1767-ben mint kapitány a dragonyosokhoz lépett át, s nagyszombati tartózkodása alkalmával a fiatal Anyost, aki ifjúkori költeményei birálójául kérte föl, megnyerte a franciás költői iskola elveinek. 1778-ban nőül vette Bethlen Zsuzsanna grófnőt, majd részt vett a bajor örökösödési (1778/79) s tiz évvel később a török háborúkban. Vitézségeért és szeretetreméltó egyéniségeért II. József és II. Lipót nagyon kedvelték, de utóbb, valószinüleg éles, gúnyos nyelve miatt, kegyvesztett lett. Élete végét hunyadvmegyei birtokán élte le, munkálva a földet s élvezve ismerőseinek szeretetét és tiszteletét. Szélütés vetett véget életének. B. műkedvelő költő, s versei többnyire költői levelek barátaihoz, nagyrészt Orczy Lőrinchez, Anyoshoz, Bessenyeihez és Radvánszky Jánoshoz intézve. Élményeiről számol be bennük s azokról a kisebb-nagyobb fontosságu

eseményektől, melyek táborozásai alatt vele történtek, vagy bölcselkedik, amint a francia költőknél és Orczynál látta. Főproblémája az emberi boldogság, amit ő a római és francia költők nyomán az egyszerűségben talál, s a háború, amelynek borzalmaitól az életben nem, de a költészetben visszadöbbent. Konzervatív hajlamú, de hazáját forrón szerető lelke sokat foglalkozott a magyar nyelv és kultura ügyével is, s költői leveleiben buzdít ápolásukra, művelésükre. Költeményeit, melyeket vegyest írt párrímes és négyrímű Zrinyi-sorokban, nem erős érzés vagy magasan szárnyaló elmélkedés teszi értékessé, hanem könnyed hangjuk s választékos előadásuk, ami a nyelvünk. Emiatt nevezték is a maga korában elegáns poétának. Versei összegyüjtve nem jelentek meg; Orczyval váltott költői leveleit Révai adta ki 1789. *Két nagyságos elme költeményes szüleményei* c. alatt, (a kötetben a levelezés első fele B.-é); ezenkivül a *Bessenyei György Társaság* c. gyüjteményben (1777); az *Erd. Múzeum* 1814. I. évf.-ban és a *Kisf. Társ. Évlapjai* XXI. (új folyamában találhatók nagyobb számmal B.-től versek. A többi folyóiratokban v. hírlapokban jelent meg. Életrajzát legbővebben Zombory Izidor János írta meg 1895.: *B. élete és költészete.*

3. *B. Domokos*, a főrendiház tagja, szül. 1848 dec. 13. Nagyszebenben. Tanulmányait Nagyszebenben végezte, majd a katonai pályára lépett, de azt korán elhagyta. Kolozsvár és Kolozs vmegye társadalmi életében vezérszerepet vitt. Érdemei elismeréséül a király egyik erdélyi útja alkalmával a főrendiház élethossziglani tagjává nevezte ki; de 1892. bánffyhunyadi orsz. képviselővé választatván főrendiházi tagsága megszünt. Ezután még több cikluson át képviselte ugyanazt a kerületet 1905-ig, a szabadelvüpárt feloszlásáig. A következő országgyülési választásokon már nem lépett fel. 1911 január 19. a király ismét kinevezte a főrendiház élethossziglani tagjává.

4. *B. József*, a főrendiház tagja, cs. és kir. kamarás, szül. Nagyszebenben 1840 febr. 27., megh. Becsben 1900 ápr. 23. Mint a 3-ik számú dzsidásezred tisztje részt vett az 1859-iki olasz hadjáratban, 1866. pedig egy század élén a porosz háborúban. 1879-ben magyar kir. testőr lett. A magyar vöröskereszt-egyesület szervezésében tevékeny részt vett.

5. *B. Kálmán*, főispán, szül. Marossolymoson 1839 jún. 27., megh. 1903. dec. 30. 1867-ben belépett a belügyminisztériumba mint fogalmazó. 1869—72-ig mint a Deák-párt tagja a hátszegi kerület képviselője volt. 1873—75-ig külföldön, többnyire Párisban élt. 1878—91-ig Hunyad vm. alispánja volt. 1892 óta szabadelvüpárti programmal a dévai kerületet képviselte. 1902-ben kinevezték Hunyad vm. főispánjává, s e tisztséget haláláig viselte.

6. *B. László* (nagybarcsai báró), színműfordító, cs. és kir. kamarás, Hunyad vm. főbirája, szül. 1772., megh. 1810. Mint Kolozs vm. alispánja, Gyeröffy Sándorral együtt a mult század végén az *Erdélyi Játékos Gyüjtemény* c. színműsorozatot indította meg; tőle való a gyüjteményben öt darab. A Schillerből (rosszul) fordított *Tolvajok*-at magyarosságáért többször előadták. Kevésbbé sikerültek: *Fayel* s a *Rendtartó házi Gazda*. Több figyelmet érdemel: *A gyermeki szeretetnek ereje* (1810). Schröder után szabadon fordított darab, bár ez sem ment lélektani botlásoktól. Legkülönb *A jártas-keltes vőlegény* (1793), melyben B. ügyes átdolgozónak bizonyul s némi vígjátéki életet tud teremteni. Egyik mulatságos alakjában, báró Mélyföldiben, először van gúny tárgyává téve magyar színpadon a főnemesi osztály léhasága, pazarlása, külföldieskedése. Fia, szintén *László* (1802—80), huszártiszt, majd hunyadvármegyei főbiró s a forradalomban nemzetőri főparancsnok, sokat foglalkozott Barcsai Ákos erdélyi fejedelem életével egy akkor kezénél volt Vita Achatii Barcsai c. latin munka után, de dolgozata az 1848-iki pusztitások alatt tönkrement; adott ki egy kötet költeményt is.

Barcs—pakráczi h. é. vasút, 1885. nyilt meg, hosszúsága 123·8 km., a cs. kir. sz. D.-i vaspálya üzemében van. Fővonala Barcs—Verőcze—Viroviticza—Terezovac—Suhopolje—Bastaji—Daruvár—Pakrácz között, mellékvonala: Terezovac—Suhopolje—Slatina között és Bastaji—Končanica—Zdenci között vonul. A vasút Pozsega és Verőcze vármegyéket ÉD.-i irányban szeli át. Építési tőkéje 21.354,000 K. Saját járóműállománya van. Árúforgalmának legnagyobb része tűzifa, épületfa, kő, gabona.

Barcza (Burzenbach), folyó Erdély DK.-i részében, az ú. n. Barczaságon (l. o.), 7 havasi folyó egyesüléséből ered; fő forrása a fogarasi havasokhoz tartozó Ronkából ered, hol Baitza nevet visel, alább a Királykőből eredő Csernucza, a Burza-Tomasuluj és Burza-Mike, a Zernyest közelében eredő Burza lui Bukur, a Burza Feruluj, a Riu és a Töresvári patak szakad belé. Az egyesült folyó a rozsnyói völgyön folyik át, Vidombák és Feketehalom közt ér ki a Barczaság rónájára s ott Földvár közelében az Oltba ömlik. A Nagy-B. völgyében 1641. már vasbányászat folyt, jelenleg azonban szünetel. A Burza Feruluj völgyében Perou-Bolu-Vámilor nevű helyen agyagpalában vaskovand és ezüstnyomok mutatkoznak.

Bárcza, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j. ban, (1900) 1260 tót és magyar lak., a Bárczay-család nagy kastélyával és angol kerttel; vasúti csomópont, posta, távíró, telefon. Csúcsíves kis temploma a XV. sz.-ból való, fakeresztelő medencéje a XVII. sz.-ból. Régi várának nyomai látszanak, hajdan Kassának előerődjét képezte, a Bárczay-család ősi fészke. 1848 dec. 11. Schlick osztrák tábornok Pulszky Sándor alezredes csapatát itt visszaverte, de azután Dvorniczky a lengyel légióval az osztrákokat feltartóztatta.

Barczánfalva, nagyk. Máramaros vm. sugatagi j.-ban, (1900) 3025 oláh és német lak., csendőrőrs, postaügynökség, u. t. Aknasugatag. A tatárok utolsó betörésük alkalmával 1717. itt és a szomszédos Borsa mellett vereséget szenvedtek.

Barczaság (*Burzenland*), termékeny hegyvidék és lapály Erdély DK-i részében, Brassó vidékén, melyet K., D. és DNy. felől az erdélyi Kárpátok hatalmas láncolatai öveznek be, mig É. felől a Persányi hegysor határolja s K.-en az Olt és Feketehegy választja el Erdővidéktől és Háromszéktől. Térfogata mintegy 1600 km², tenger felett

való magassága 5—700 m. E területnek legnagyobb része Brassó vmegyére esik, ÉNy.-i, a Bucses és a Nagy Feketehegy közé nyuló kiöblösödése Fogaras vmegyéhez tartozik. A B.-ot a Barcza folyó, a Vidombáki s a Tömös patak öntözik, melyek az Oltba ömlenek. Lakói túlnyomóan szászok, kik itt egy külön nyelvvidéket alkotnak s elkülönült helyzetüknél fogva eredeti szokásaikat és erkölcseiket mindeddig megóvták. A B. Erdély legtermékenyebb s legjobban művelt lapályainak egyike; dús térségére D. felől 4 szoros (a Törcsvári, Tömösi, Ó-Sánci és Bodzai) nyilik, amelyeket már a kunok, bessenyők, tatárok, törökök és oláhok berohanásai ellen védelmezni kellett. E célra Brassóvára (a Czenktetőn), Törcsvár, Feketehalom, Höltövény és Királykő várai talán már első királyaink idejében épültek, s őrizetükre talán magyar népek rendeltettek, amit abból következtethetni, hogy a B. helynevei többnyire magyar eredetüek. II. Endre 1211. a német vitézrendet hivta be az ottani határok védelmére; annak tagjai néhány helységet építettek, de a király nemsokára (1225) visszavette adományát, a vitézek visszaköltöztek Poroszországba, de német telepítvényeseik itt maradtak. A fentemlített várak mint királyi várak az erdélyi vajdáktól függtek s eleintén a B. szász helységei is az ő, illetve a székely ispánok hatósága alatt voltak; I. Lajos 1377. a 13 szász helységet ez alól felmentette s Brassónak rendelte alá. Zsigmond király pedig 1428. megengedte, hogy a B.-i szászok polgári pereiket a nagyszebeni törvényszékhez föllebbezhessék. II. Ulászló Törcsvárt Brassónak elzálogosítá s 1500. az ahhoz tartozó 10 magyar falut a katonáskodásra és adózásra nézve Brassóhoz csatolta, amely város lassanként az egész B. fejévé és urává lett s a magyar falvak lakosait jobbágyaivá tette. Végre Brassó és Beszterce vidékei a Királyföldhöz csatlakoztak, amelyen Nagyszeben kerekedett felül s akkor a szebeni vagy szász egyetem hatósága az egész Szászföldre terjedt ki. A B. mostani politikai beosztását az 1876. évi XXXIII. t.-c. állapította meg. V. ö. *Orbán* Balázs, A Székelyföld leírása. (VI. kötet, Pest 1873); *Hintz*, Natur- und Kulturbilder aus dem Burzenland (Brassó 1873); *Hunfalvy* János: Egyetemes földrajz. Budapest 1886. II. 791.); *Meschendörfer*, Die Gebirgsarten im Burzenlande (Brassó 1860); u. az: Versuch einer urweltlichen Geschichte des Burzenlandes (u. o. 1866); *Philippi*, Die deutschen Ritter im Burzenlande; Das sächsische Burzenland (u. o. 1898); *Obert* F., Herm. v. Salza u. die Besiedlung des Burzenlandes (1910).

Barczaújfalu, nagyk. Brassó vm. felvidéki j.-ban, (1900) 1035 magyar és oláh lak., gazdasági hitelszövetkezet, vasúti állomás, táviró; u. p. Höltövény. Evang. temploma a XV. sz.-ból való, benne fakeresztelőmedence.

Bárczay-*család*, a családi levéltár szerint a XIII. sz. elején *Barcha* nevezet alatt a jelenlegi Barcza helységben élt. A család okmányilag igazolható első őse az 1297 körül élt Helia comes fia Inok, kitől a leszármazás egész a jelen időkig megszakítás nélkül hozható le. Címerlevelet *B. László* 1421. Zsigmond királytól kapott. A család nevezetesebb tagja: *András* 1461. Abaúj vármegye alispánja, beregi várnagy és ónodi várkapitány, *János* egri kanonok, itélőmester s Mátyás király jegyzője. *István* Mátyás királytól pallosjogot kapott. *János* 1593. az Eger alatti táborban török fogságba esett, de megszökött, 1605. Bocskay követül küldte Budára. *Ferenc* 1648. országos követ, később Abaúj vármegye alispánja. *Miklós* a szabadságharcot a 4. huszárezrednél küzdötte hősiesen végig, 1850. halálra itéltetett, de kegyelmet nyert. (V. ö. *B.* Oszkár, A B. leszármazása. Turul, 1891. évf.)

B. Oszkár, hadtörténeti és heraldikai iró, a M. T. Akadémia irattárnoka, főtitkári segéd, szül. 1847., megh. 1898 ápr. 12. A honvédségnél szolgált, melyet századosi ranggal hagyott el. A katonaságtól megválva, teljesen a tudományos búvárkodásnak szentelte magát. Első nagyobb műve *A hadügy fejlődésének története* (1895. 2 köt.). Heraldikai és genealógiai dolgozatai 1891-től kezdve a Turul hasábjain láttak napvilágot, 1894 óta a Siebmacher-féle Wappenbuchban az erdélyi nemesi családokat tárgyaló részt szerkesztette. 1895. a magyar heraldikai és genealógiai társaság igazgató választmányának lett tagja. Utolsó munkája *A heraldika kézikönyve*, mely a M. T. Akadémia kiadásában jelent meg 1897. (V. ö. Turul 1898.)

Barczika, kisk. Borsod vm. szentpéteri j.-ban, (1900) 559 magyar lak., vasúti állomással, posta- és táviróállomással. Ref. temploma a XV. sz.-ból való, 1883. átalakítva. Rudóbányáról ide a borsodi bányatársulat bányavasútja vezet, mely itt a Magy. Kir. Államvasutak miskolcz-füleki vonalához csatlakozik.

Bárczy *István*, Budapest székesfőváros polgármestere, szül. 1866 okt. 4. Budapesten. Iskoláit a fővárosban és Egerben végezte s a budapesti egyetemen nyerte a jog- és államtudományi doktorátust. 1889-ben lépett a főváros szolgálatába s idejének legnagyobb részét a közoktatási és a pénzügyi osztályban töltötte. 1901-ben tanácsnok lett és átvette a közoktatási ügyosztály vezetését, majd amidőn Halmos János nyugalomba vonult, 1906 jún 19. a székesfőváros törvényhatósága polgármesternek választotta meg. Régebben a közigazgatási tanfolyamokon évekig adta elő a közjogot és közigazgatási jogot. Számos hivatalos javaslatot dolgozott ki fővárosi kérdésekben (a város pénzügyeinek gyökeres rendezése, városi tűzkárbiztosítás, iskolai felügyelet, a népiskolai tanítás tervének reformja). Polgármesterségének már első éveiből is számos nagyszabású kérdés megoldása, részben alapos előkészítése fűződik B. nevéhez: a fővárosi törvény reformja, a szervezet korszerű újjáalakítása, az alkalmazottak anyagi helyzetének javítása és a személyzet képzettségének emelése (fizetés- és státusrendezés, új nyugdíjszabályzat, tanfolyamok stb.). A városfejlesztés körül is kiváló érdemei vannak. Megindította egyebek közt a közérdekü üzemeknek városi kezelésbe vételét és üdvös szociális reformok megvalósítását (népháza, új nagy közművelődési könyvtár); a lakásinség enyhítése érdekében megalkotta és fokozatosan végrehajtja külföldön is elismert lakásépítési programmját. Megteremtette továbbá a magyar városok állandó szervezetét és a

magyar városok kongresszusát. Emellett irodalmi, művészeti s tudományos téren is jelentékeny tevékenységet fejt ki. Megalapította s egy ideig szerkesztette a Népművelés c. folyóiratot, melynek most is állandó munkatársa. Ifjúkora óta aktiv részt vesz a hazai sportélet fejlesztésében s mint a Magyar Athletikai Szövetség elnöke, támogatója a hazai athletikának. Mint zenekedvelő, elnöke az Orsz. Dalosszövetségnek, s szorosabb értelemben vett hivatalos elfoglaltságán kívül élénk részt vesz a főváros társadalmi életében, annak jótékonysági, közművelődési és szociális mozgalmaiban.

Bard, kelta dalnok, l. *Bárdok*.

Bard, falu Torino olasz tartományban, a Dora Baltea balpartján az Aostai-völgy kijáratánál, (1900) 425 lak. Mellette egy magaslaton egy erőd áll, ez uralkodik a völgyön. A franciák 1800. lerombolták; 1825. Károly Albert király újra felépítette.

Bárd, szekerce-alakú, de szélesebb pengéjű, vastól való vágó és faragó eszköz. *Konyhai* B., mellyel a szakácsok a húst koncokra vagdalják. *Ács* B., mellyel az ácsok a munkába vett fát símára egyengetik, másként simító B.-nak is nevezik. *Mészárosok* B.-ja, melyet a taglósok használnak. *Bárdolni* a. m. a fejszével előmunkált göcsös és szálkás gerenda fölületét B.-dal símára egyengetni. *Bárdolatlan*, ami kisímítva, kiegyengetve nincsen. Átvitt értelemben a. m. műveletlen, udvariatlan ember. — *B.*, l. még *Csatabárd*.

Bárd *Miklós* (családi nevén Leveldi *Kozma* Ferenc, fia Kozma Sándor egykori kir. főügyésznek), költő, szül. Marczaliban Somogy vm. 1857 febr. 26. Középiskoláit elvégezvén, a budapesti műegyetemet látogatta, majd 1878. beállt a 16. huszárezredbe, ahol 1880. hadnaggyá nevezték ki. Azután 1905-ig a 10. huszárezredben szolgált, s mint százados átlépett a méneskarhoz. A katonai távlovaglás terén kiváló eredményeket ért el. A költészettel technikus korában kezdett foglalkozni, s a lapokban *Rinay* Kálmán álnév alatt megjelent érzelmes versei figyelmet keltettek, utóbb azonban sokáig nem írt. Csak 1897., mikor Turjaremetén (Ung vm.) parancsnokoskodott, kezdett ismét írni s 1902. kiadott egy kötetre való költeményt. Ezt csakhamar követte *Bacsó Pál és egyéb versek* (1903.) és *összes verseinek* második kiadása 1904., amikor a Kisfaludy-társaság tagjai közé választotta. 1905—1907-ig mint őrnagy Nagykőrösön, azóta a fogarasi ménteleplnél szolgál.

Bardai, Tibeszti egyik főhelye a Szaharában, mintegy 1500 lak., datolyatermeléssel.

Bardaji y Azora, *don Eusebio de*, spanyol államférfiú, szül. Huetéban (Ujkasztilia) 1765., megh. Madridban 1844. Nagy szerepet vitt Spanyolország mozgalmas politikai életében. Részt vett a bayonnei értekezletben (1808); követ volt Torinóban (1816) és Párisban (1821). Több ízben meg volt bízva minisztériumok alakításával.

Bardanes *Fülöp*, nemes örmény családból származó keletrómai császár, ki *Philipikkos* néven 711- től fogva 713-ig uralkodott. 713-ban több ellenei szemevilágától megfosztotta.

Bardas, I. 842 óta III. Mihály keletrómai császárnak mindenható gyámja, ki a gondjaira bízott ifju császárral együtt oly botrányos életmódot folytatott, hogy Ignatius patriárka őt az Úr vacsorájából kizárta. Bardas sürgetésére a császár Ignatiust letette és Photiust nevezte ki helyébe, ami következményeiben a keletrómai egyház szakadására vezetett. Utóbb a B. növekvő hatalmára féltékeny császár 866. Keposban (Káriában) megölette.

2\. *B. Skleros*, Tzimiskes János császár hadvezére s ennek halála után (976) a bizanci trón bitorlója. Azonban a császári seregek a Halys mellett megverték, mire Bagdadba menekült és 989. II. Baziliosz császárnak meghódolt. Megh. 990-ben.

3\. *B. Phokas*, II. Nikeforos császárnak unokaöccse. Mint II. Baziliosz császárnak hadvezére, megverte Bardas Sklerost a Halys mellett (l. *B. 2)*. De 987. maga lázadt fel a császár ellen, csakhogy a döntő csata előestéjén meghalt (989).

Bardeleben, 1. *Heinrich Adolf*, német orvos, szül. az Odera melletti Frankfurtban 1819 márc. 1., megh. Berlinben 1895 szept. 24. Tanulmányait Berlinben, Heidelbergben és Párisban végezte. Tanársegéd volt Naegele mellett Heidelbergben, azután Giessenbe ment; 1848-ban Greifswaldban a sebészet és szemészet tanára lett és oly hírnévre tett szert, hogy 1868. Berlinbe hívták meg Jüngken helyére. Titkos egészségügyi tanácsos és a porosz hadsereg vezérkari orvosa volt s mint ilyen több háborúban (1866 és 1870—71) vett részt. A katonaorvosképzés körül fejtett ki hasznos szolgálatokat. Fő műve: Lehrbuch der Chirurgie und Operationslehre (Berlin 1879), mely 8 kiadást ért.

2\. *B.*, *Karl*, előbbinek fia, szintén orvos, szül. Giessenben 1849 márc. 7. Berlinben 1871. avatták orvosdoktorrá és mint segédorvos részt vett a francia-porosz háboruban. 1888-ban a bonctan rendes tanárává nevezték ki. B. az anatómia igen sok ágát tette tanulmányai tárgyává, nagyszámban megjelent értekezései közül kiemelendők: Beiträge zur Anatomie der Wirbelsäule; Über den feinen Bau der menschlichen Spermatozoen; Goethe als Anatom. Nagyobb művei: Handbuch der Anatomie des Menschen (8 köt.); Atlas der topographischen Anatomie des Menschen (Haekkellel együtt, 1908).

Bardenberg, közs. Aachen (ettől 8 km.-nyire) porosz közigazg. kerületben, (1900) 3364 lak., kőszénbányával, fűrészmalommal.

Bardenhewer *Otto*, teológus, egyh. író, szül. 1851 márc. 16. München-Gladbachban. 1884-ben tanár a münsteri teol. intézetben, 1886. a müncheni egyetemen. Tagja a XIII. Leó által alapított bibliai bizottságnak (Commissio pontificia de re biblica). Művei: Patrologie (Freiburg 1894, 2. kiadás 1901); Geschichte der altkirchlichen Litteratur (2. köt., u. o. 1902—4). 1895 óta kiadja a Biblische Studien c. folyóiratot.

Bardera *(Berdera)*, közs. az olasz Szomáli-föld Benadir gyarmatában a Dzsuba-folyó mellett, 76 óra járásra torkolatától; mintegy 3000 szomáli lak. V. der Decken afrikai utazót (1865) itt gyilkolták meg.

Bardesanes *(Bar-Daisan* a. m. Deisan fia), szír gnosztikus, szül. 154 nov. 7. valószínüleg Édes-

sában, megh. 222. Vallásbölcselő és a róla nevezett felekezet alapítója. Kezdetben a gnosis ellen írt, később maga is gnosztikus lett. Tanait nehéz pontosan összeállítani. Iratai közül csak a Fátumról való könyvét ismerjük. Ő a szír költészetnek atyja. Efrém számos himnusztöredéket őrzött meg tőle. Halála előtt visszatért az egyházba és Örményországban terjesztette a hitet. Felekezete nemsokára hanyatlásnak indult és az V. sz. vége felé megszünt. V. ö. *Kühner*, B. gnostici numina astralia (Hildburgh 1833); *Bardenhewer*, Geschichte der altkirchl. Litteratur, Freiburg 1902, I. 337.).

Bárdfalva, kisk. Máramaros vm. sugatagi j.-ban, (1900) 2063 oláh, német és magyar lak., gör. kat. fatemplom, vasúti állomással, postahivatallal; u. t. Aknasugatag.

Bárdháza, kisk. Bereg vm. munkácsi j.-ban, (1900) 966 rutén és német lak.; u. p. és u. t. Munkács.

Bárdi *István*, vakmerő katona II. Lajos korában. Tomori Pál oldalán harcolt, midőn ez 1523. a nagyolaszi mezőn a Szerémségben Ferhát basa seregét megverte. A győzelemben nagy része volt B.-nak, kit ezért a király aranysarkantyús vitézzé avatott. Mivel azonban féktelen garázdálkodásai egymást érték s a következő évben Újlaky Lőrincnek három faluját feldúlta, Bosnyák Jakabot pedig Rendeken bosszúból megölte: Tomori, aki rendet akart teremteni az alvidéken, elfogatta s Péterváradon fejét vétette.

Bardiglio (olasz, ejtsd: dílljo), szürkeszínű olaszországi márványféleség, sötét foltokkal, melyek részben szerpentin-ásványok. Igen kemény.

Bardi grófja, e címet *Bourbon Henrik* herceg, Róbert parmai herceg öccse viselte, szül. Parmában 1851., megh. 1905.; első neje *Bourbon Lujza* hercegnő (megh. 1874.); második neje *Adelgunda* braganzai hercegnő (szül. 1858 nov. 10.).

Bardili, *Christoph Gottfried*, német bölcsész, szül. Blaubeurenben, Württembergben, 1761 máj. 28., megh. Stuttgartban 1808-ban. 1795 óta ez utóbbi város gimnáziumán a bölcsészet tanára volt és első ízben Grundriss der ersten Logik, gereinigt von d. Irrthümern der bisherigen Logiken überhaupt, der Kant'schen insbesondere; keine Kritik, sondern eine medicina mentis, brauchbar hauptsächlich für Deutschlands kritische Philosophie c. műve által (Stuttgart 1800) vonta magára a közönség figyelmét. E művében B., aki első műveiben egészben véve Kanthoz csatlakozott volt, ellentétes állást foglalt Kant rendszerével és bizonyos értelemben Schelling és Hegel előhírnöke gyanánt áll előttünk. Azt tanítja, hogy a gondolkodás tana a lété is, a logika azonos a metafizikával. Ebből természetesen az is következik, hogy minden lét — gondolkodás, mert a megismerés nem egyéb, mint a fogalomnak reprodukciója, mely a való tárgy lényege. Gondolatainak hatását homályos, zavaros előadásuk nagyon csökkentette. B. fontosabb művei még: Sophylus oder Sittlichkeit und Natur als Fundament der Weltweisheit (Stuttgart 1795); Allgemeine praktische Philosophie (u. o. 1795); Ueber die Gesetze der Ideenassociation (Tübingen 1796); Philos. Elementarlehre (Landshut 1802—1806) és Beiträge zur Beurtheilung des gegenwärtigen Zustandes der Vernunftslehre (Landshut 1803); B. és Reinhold: Briefwechsel über das Wesen der Philosophie und das Unwesen der Speculation (München 1804).

Bardisz, kerületi székhely Girgeh egyiptomi tartományban a Nilus balpartján, (1907) 9387 lak., 1799 ápr. 6. a franciák itt győzelmet arattak az egyiptomiakon.

Bardja, l. *Smerdis*.

Bardócz, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1900) 878 magyar lak.; u. p. és u. t. Olasztelek. A hajdani B.-szék székhelye volt. A hegyormon Tiburcz vára (földvár).

Bardói (bardus) vagy *lombardi*, Zsigmond király korában forgalomban volt aprópénz, értéke: 100, 72, 38 db. egy forintban. Albert király (1439. XI. t.-c.) a forgalomból kiszorítja.

Bárdok, a kelta népek költői és dalnokai, akiket a római történetírók a Kr. e. II. sz.-tól fogva említenek és akik a nemzeti istenek és hősök tetteit megénekelték és a csatákban is ott jártak s a hadsereget bátorságra lelkesítették. A B. eredetéről keveset tudunk, alapítójuk gyanánt a mitikus Merlint említik. Galliában a római hódítás korától fogva eltüntek. Nagyobb szerepet játszottak a Brit-szigeteken. Walesben külön rendet képeztek, amelynek jogai és kötelességei törvényesen voltak szabályozva. Az arra méltókat nyilvános összejövetelekben *(Eisteddford* vagy *Gorsedd)* vették fel a rendbe. A rend tagjainak külön viselete volt. Midőn I. Edward Walest 1283. meghódította, keményen üldözte, sőt csaknem kiirtotta a B.-at, akik mindazonáltal Erzsébet királyné koráig nem vesztették el teljesen politikai és társadalmi befolyásukat. Ekkor versenyeiket egyszersmindenkorra betiltották. A legújabb korban ismét új életre ébredt a B. hagyománya. A régi Wales nyelvének barátai egyesületekké alakultak és a dalnokversenyeket újra feltámasztották. A B. költészetének legbecsesebb terméke az *Artus* királyról szóló mondakör és a rege a *Szt. Grál*-ról. — A régi germánoknál a B. neve és rendje ismeretlen volt. A XVIII. sz.-ban Klopstock és társai gyakran említik a germánok bárdjait, de ez tévedésen alapul. Tacitus Germániájának harmadik fejezetében említi a *barritus*-t vagy *baritus*-t, ami alatt a régi germánok harci zaját, hadi dalaik előadási formáját érti. Némely kézirat *baritus* helyett *barditus*-t ír. Ez Klopstock tévedésének az oka. V. ö. *Arbois de Jubainville*, Introduction à l'étude de la littérature celtique (Paris 1883); *Walter*, Das alte Wales (Bonn 1859); *Stephens*, Literature of the Kymry (1849—1876).

Bárdolatlan, l. *Bárd*.

Bárdoló gépek, l. *Húsvágó gépek*.

Bardone a. m. bariton, vonós hangszer (l. o.).

Bardonnecchia (ejtsd: -ekkia), franciául Bardonnèche), helység az olasz Torino tartományban, a mont-cenisi alagút kijáratánál, (1901) 1605 lak., igen szép vidékkel.

Bárdos, kisk. Vas vármegye szombathelyi járásban, (1900) 169 magyar lak.; u. p. és u. t. Vasszécsény.

Bárdossy, 1. *Ilona*, a budapesti m. kir. Operaszinház koloratúr-énekesnője és dalénekesnő,

szül. Csetneken 1870 dec. 28. Kisebb megszakításokkal 1890 óta működik az Operaháznál s neje Szilágyi Lajosnak, az Operaház műszaki felügyelőjének.

2. *B. János*, jogíró, szül. 1738., megh. Pesten 1819 márc. 18. A lőcsei ev. gimnázium igazgatója és kir. könyvvizsgáló, majd a szepesvmegyei törvényszék táblai ülnöke volt. Számos jogtudományi munkája és röpirata jelent meg. Nevezetesebbek: Observationes in Gregorii Berzeviczii libellum de commercio et industria Hungariae (Leutschoviae 1797); Supplementum analectorum terrae Scepusiensis (u. o. 1802); Stemma historicum hypenicos vel magyaricos imperatores, exhibens (u. o. 1807). Kéziratos munkáit a Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi.

3. *B. Jenő*, volt főispán, min. tan., szül. Szombathelyen 1861 márc. 8. Tanulmányait szülővárosában és a budapesti egyetemen végezte. Ügyvédi oklevelet nyert s 1895. osztálytanácsos lett a földmivelésügyi minisztériumban. 1900-ben Sáros vármegye főispánjává nevezték ki. Ő kezdeményezte a bártfai Erzsébet szobrot. Irodalommal is foglalkozott. Szakkönyveit Vas vármegye törvényhatósága és a földmivelésügyi minisztérium adták ki. Ő készítette el az állatorvosi közszolgálat államosításáról szóló törvényjavaslat (1900. XVII.) előadói tervezetét, valamint az állategészségügy rendezéséről szóló törvény reviziójának javaslatát. 1903 főispáni állásától fölmentették s állategészségügyi főfelügyelővé nevezték ki.

Bardotto, l. *Öszvér*.

Bardoux, *Agénor*, francia államférfiú, szül. Bourgesban 1829 jan. 15., megh. Párisban 1897 nov. 23. 1870-ben Clermont maire-je lett, 1871. pedig a nemzetgyülésbe küldték, ahol a balközéppárthoz csatlakozott. 1875-ben második államtitkár lett az igazságügyi minisztériumban; 1876. elnöke lett a balközéppártnak; 1877 dec. átvette a közoktatásügyi tárcát, melytől azonban 1879 febr. 4. megvált. Bár szilárd köztársasági érzelmeiről ismerték, azt a tantervet, melyet Ferry a klerus befolyásának megtörésére kidolgozott, B. nem helyeselte; de az ő mérsékeltebb javaslatát a kamara elvetette. 1882-ben a szenátus alelnöke lett. Művei: Les legistes au XVIme siècle (1856); Les légistes au XVIIIme siècle (1885); De l'influence des legistes au moyen-âge (1859); Les légistes et leur influence sur la société française (Paris 1879); Dix années de vie politique (1884); La comtesse Beaumont (1884); La bourgeoisie française de 1789 à 1848 (1886 és 1891); La duchesse de Duran (1898). Brady álnéven Loin du monde címü verskötetet adott ki (1857).

Bardowiek, község Lüneburg (ettől 5 km.-nyire) porosz kozig. kerületben az Ilmenau és vasút mellett, (1900) 2002 lak. Már a VIII. sz.-ban fennállott. N. Károly templomot építtetett benne.

Bardsey (ejtsd: bardszi), Carnarvon walesi grófsághoz tartozó sziget, a Cardigan-öböl bejáratánál; 3 km. hosszú, 1½ km. széles; 80 lak., a VIII. sz.-ból való apátság romjaival. Az angolszászok idejében a druidák szent szigete volt. A walesiek Juys Enllinek hívják.

Bárdszerászló, község, l. *Bárdudvarnok*.

Bárdudvarnok (azelőtt *Bárdszerászló*), nagyk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1900) 1350 magyar lak.; u. p. Bárdibükk, u. t. Kiskorpád.

Bardulum, l. *Barletta*.

Bare, adók. Verőcze vm. našicei j.-ban, (1900) 218 horvát-szerb lak.; u. t. és u. p. Orahovica.

Baré *Emil*, hegedűművész, szül. magyar szülőktől Bécsben 1870 szept. 1. Az ottani konzervatóriumban végezte tanulmányait, első díjat nyert 1884. Párisban Massartnál tanult s 1899. szintén első díjat nyert. Azután Lamoureux zenekarában, majd Mainzban és Kölnben működött. Amerika nagyobb városaiban a Thomas-féle zenekar hangversenymestere volt 1897—1902; azóta Essen városa zenekaráé, honnan 1903 tavaszán szerződött a budapesti m. kir. Operához. A vonósnégyesek műsorán is állandóan szerepel, mint hangszerének szerény, de klasszikus művésze.

Báré, kisk. Kolozs vm. mocsi j.-ban, (1900) 752 oláh lak.; u. p. és u. t. Bonczhida. A Kolozs vármegyében dúló oláhság megfékezésére 1848 okt. 10-én 200 honvéd és 50 Hunyadi-huszár indult ki Kolozsvárról, kik B. mellett reácsaptak a Batternai és Simunics tribunusoktól vezetett oláh tömegre. Rövid csetepaté után az oláhság szétfutott v. letette a fegyvert. A tribunusokat is elfogták és Kolozsvárt kivégezték. V. ö. Kossuth Hirlapja 1848 okt. 19.

Barea (ámbári nyelven a. m. rabszolga). Az abessziniai felföld egyik néptörzsének neve. A B.-k nem a néger fajhoz tartoznak; orrhátuk görbe, hajuk gyakran a rőtbe játszik, testalkatuk szikár. Adót fizetnek Egyiptomnak és Abessziniának. Belső kormányzatuk független és valóban demokratikus, mert mindegyik B. egymással egyenlő, a személyi szabadság csupán csak a községek érdekeinek van alárendelve: a községekben a vének tanácsa dönt, amelynek senki sem mond ellent. A vérboszú divatos. A B.-k nagyrészt mohamedánok, mindamellett a Korán tételeit nem igen követik. B.-ban látják Abesszinia őslakosságának maradékait. Fővárosuk Mogelo.

Bareau, *Georges*, francia szobrász, szül. Paimboeufben 1866., Párisban tanult. Műveinek egész sorával sikert aratott. Kiemelendők: Az Emberiség ébredése (1906); Diana, a vadásznő (Paris, Petit Palais des Champs-Elysées); Az ázsiai művészet (Paris, Grand Palais des Champs-Elysées); a hazáért elesettek emléke Nantesban, stb.

Barebone-parlament (ejtsd: bérbón). E gúnynévvel illették a royalisták és a puritánok egyéb ellenfelei a Cromwell által 1653 júl. 4. egybehívott «kis parlament»-et, melyre Cromwell a föloszlatott csonka (rump-) parlament teendőit bízta. A B. többsége türelmetlen szenteskedő puritánokból és independensekből állott, kiknek tipikus képviselője *Barebone* bőrgyáros volt. A «kis parlament» egy csomó radikális, de keresztülvihetetlen törvényt hozott. Emiatt nemcsak az anglikánus papság, hanem a földbirtokosok is megsokalták és Cromwell is szabadulni óhajtott e túlzóktól. A B.-et végre saját kisebbsége oszlatta fel, mely 1653 dec. 12. ügyes fortéllyal a «gyülekezet» föloszlását kimondotta.

Barège (ejtsd: barézs), könnyű, ritkán szőtt női ruhaszövet. Anyaga selyem v. pamut. A selyem-

B. gaze-kötéssel, a pamut- B. vászonkötéssel készül. Az utóbbi lánca: 100-as (ang. finoms. sz.), pamutcérna vetüléke: 30-as pamutfonál, cm.-enként 22 lánc- és 16 vetülékkel. A magyarországi szerb vászon megközelíti ezt.

Barèges (ejtsd: barézs), fürdőhely Hautes-Pyrénées francia départementban, a zord Bastan-völgyben; körülbelül 80 házból áll, melyeknek lakói télen a közeli helységekben laknak; elmenekülnek a gyakori, veszedelmes lavinák elől. B. 1243 m. magasságban fekszik; szép katonai kórháza és kaszárnyája van. 31—45° meleg 8 kéntartalmú forrása naponként 26 m³ vizet szolgáltat; fürdői Franciaországban a legerősebbek; csúz- és bőrbajok ellen használják; évenkint 4—5000 vendég látogatja. A kirándulások főhelyei: a Pic du Midi de Bigorre (2877 m.), a Pic d'Ayré (2418 m.), a Labas-Blancs (2630 m.) és a Glaire-völgy tavai. B.-t 1675 óta látogatják sűrűbben, mióta XIV. Lajos fia, Maine hercege ott gyógyulást talált. V. ö. *Armieux,* Etudes médicales sur B. (Paris 1880); *Joanne,* Guide des Pyrénées (1907).

Bareilly, az indiai brit Nordwest provinces Bohilkand divisionjának egyik kerülete a Ramgana folyó mindkét partján, földmívelő lakossággal. Területe 4180 km². Fővárosa B., vasúti csomópont. Nevezetessége a hatalmas erőd, számtalan hindú templom és mecset, fogház, elmegyógyintézet. Lakóinak száma (1910) 131,200; főleg iparral foglalkoznak, különösen ügyesek a késművességben. 1814 óta angol birtok.

Bárek-Álláh a. m. isten áldása, így nevezi magát egy a Szahara-puszta nyugati részében lakó afrikai arab törzs.

Barème, l. *Barrème.*

Bärenhart (v. *Bernhard) Rudolf,* erdélyi szobrász, szül. 1814 máj. 5. Gyulafehérvárott, megh. Münchenben 1837. Már gyermekkorában Bécsbe került, ahol zsenge korában megismerkedett a fafaragás technikájával, melyet később az akadémián tökéletesített. 1833-ban mutatta be első művét, a *Vízözönt* Bécsben, melyet Pálffy gróf szerzett meg. Egy évvel utóbb általános feltűnést keltett *Bacchus és Ariadne* c. nagy szoborcsoportja, amellyel a bécsi arisztokrácia pártfogását sikerült megszereznie. Ezzel szegényes életében fordulat állott be: egymást érték a megrendelések. Először a bécs-schottenfeldi templom számára rendeltek meg nála egy nagyméretű feszületet, aztán I. Ferenc emlékművéhez kivántak vázlatot. Hogy e munkákat elvégezhesse, B. 1835. Münchenbe költözött, de ott a kolera csakhamar véget vetett életének.

Bärenstein, közs. Chemnitz szász kerületi kapitányság Annaberg j.-ában, a Pöhla és vasút mellett, (1900) 3747 lak., csipke- és paszomántkészítéssel. Mellette B. bazalthegy (900 m.).

Barent v. *Barents, Willem,* hires németalföldi tengerész. 1594-ben két hajóval indult el Amsterdamból az ÉK.-i sarkvidéki átjárás fölkeresésére, amelyen át Kinába reméltek eljutni. Júl. 10. elérte Novaja-Zemlyát, amelynek Ny.-i és É.-i partja mentén a Jég-fokig jutott, ahol a jég föltartóztatta. 1596-ban újra eljutott a szigetcsoport ÉK.-i sarkáig, de megint föltartóztatta a jég és ott kellett telelnie. Minthogy befagyott hajója 1597 tavaszán nem szabadult ki, emberei jún. közepén két nyilt csónakon szálltak ki a tengerre és a Lappföldre menekültek, ahol németalföldi hajókat találtak. B. negyedmagával a kegyetlen tél áldozatává lett 1597 jún. 30-án. Azóta Novaja-Zemlya ÉK.-i részét csak a legújabb időben keresték föl újra E. H. Johannesen és Karlsen norvég hajósok, és az utóbbi 1871. B. téli szállását még egészen jó állapotban találta, valamint az ott hagyott eszközöket és könyveket is, melyek majd 300 esztendei ottlét után kerültek újra vissza a jégsivatagból. B. tiszteletére nevezik B.-tengernek a Jeges-tengernek azt a részét, amely Novaja-Zemlya, a Ferenc József-föld és a Spitzberg-szigetek között van és Barents-szigetét a Spitzbergák K.-i felében. Útjait útitársa: Gerrit de Veer írta le (Amsterdam 1598), angol fordításban: The three voyages of William B., bey Gerrit de Veer (2. kiad.) és előszóval kiadta Koolemans Beynen (London 1876).

Barentin (ejtsd: baranteñ), közs. Seine-Inférieure francia département Rouen arrondissementjában, az Austreberthe völgyében, amelyet vasút szel át, (1906) 6039 lak., pamutiparral, különösen zsebkendő- és kalikókészítéssel.

Barents, *Willem,* l. *Barent.*

Barents-tenger, az Északi-jegestengernek az a része, amely Novaja-Zemlya, Szibéria és a Kola-félsziget közt terül el és É. felé a Spitzbergai-tengerrel olvad össze. Benne van a nagy Kolgujev sziget. Nyáron át jobbára jégtől mentes.

Barère de Vieuzac (ejtsd: -ér d'vjőzak), *Bertrand,* a konvent tagja, szül. Tarbesban 1755 szept. 10., megh. 1841 jan. 14. Ügyvéd volt és 1789. képviselőnek választották. Ő alapította meg a legelső forradalmi politikai lapot: Le point du jour-t. A konventben számító magatartásával nagy befolyásra tett szert. XVI. Lajos pörében B. elnökölt és Lajos halálára szavazott. Midőn kitört az élet-halálharc a hegypárt és a girondisták között, a hegypárthoz szegődött. A jólétbizottságnak is tagja lett, mely állásban többnyire vakon követte a jakobinusok, ill. Robespierre parancsát. Ő indítványozta 1793 szept. 5., hogy a rémuralmat állandónak nyilvánítsák s oly hangzatos frázisokat gyártott a rémuralom dicsőítésére, hogy a «nyaktiló Anakreonjá»-nak nevezték. Felismervén az idők jelét, Robespierre halálára szavazott; mindamellett, mint a rémuralom egyik főkolomposát, 1795 aug. 25. deportációra ítélték, brumaire 18-án azonban (1799) megkegyelmeztek neki. Napoleon tüntetőleg mellőzte B.-t, ki ekkor az irodalomra adta magát. A «száz nap» alatt képviselőnek választották, a Bourbonok második restaurációja után pedig mint királygyilkost újra számkivetésre ítélték. 1815 óta Brüsszelben élt, ahonnan csak 1831. tért vissza. Mémoires-jai 1842. jelentek meg 4 kötetben, kiadta Carnot Hypolit. Macaulay remek essayt írt róla. Magyarra fordította Angyal Dávid (Olcsó könyvtár).

Baresd, 1. kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 544 oláh lak.; u. p. Marosillye, u. t. Branyicska. — 2. *B.*, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1900) 470 oláh lak.; u. p. és u. t. Hátszeg.

Báreszeg, lengyel leves, vízben savanyodott árpalisztből, húsléből és savanykás zöldségekből.

Baresztezióméter, l. *Baraesthesiometer.*

Baret (*barret*, eredetileg latinul *biretum* a *birrus* szóból), a XV. sz.-ban divatossá vált duzzadt karimájú sipka bársonyból v. más puha szövetből, melyet a XVI. sz.-ban a művelt osztálybeli férfiak (l. *1. ábra*) és nők (*2. ábra*) általánosan viselték. Később sokféle átalakuláson esett át.

1. ábra.

2. ábra.

A tudósok és polgáremberek sipkája lapos és redőkbe szedett, néha pedig szögletes, széles, lapos és v. lehajtott, v. vízszintes karimájú volt. Az újkor elejéig testületek, céhek s egyéb társas egységek különfajta viseletet fejlesztettek ki, amely a közéjük tartozóra kötelező erejűvé lőn. Megkülönböztetésül a B.-nek is

3. ábra.

4. ábra.

roppant eltérő formákat adtak; tollakkal díszítették (*3. ábra*), a forgóba apró képecskéket foglaltak, többnyire egy nyakba lógó zsinór segélyével le volt ereszthető a hát közepéig (*4. ábra*). E régi, hivatást jelző, jelmezes B.-nek maradványai azok a különös alakú süvegek, melyeket néhány országban a papok, az egyetemi tanárok, birák és ügyvédek hivatalos viseletkép megtartottak.

Bäretswil, közs. Zürich svájci kanton DK.-i részében, vasút mellett, (1900) 2707 lak., pamut- és selyemiparral.

Baretti, 1. *Eraldo*, olasz drámairó, szül. Mondoviban 1846., megh. 1895 jan. 5-én Rómában. I fastidj di un grand' uomo (1887) c. politikai drámája nagy feltünést keltett. Arnulfival együtt írt tendenciózus drámája: I Duchi di Nemi (1887) a pápa világi hatalma bukásának korabeli római erkölcsöket festi. Műveit piemonti tájszólásban irta.

2. *B., Giuseppe*, olasz író, szül. Turinban 1719 ápr. 25., megh. Londonban 1789 máj. 5. Fiatal korában egy guasztallai kereskedő-ház alkalmazottja volt, s már mint ilyen kezdett verselgetni. Komolyabb irodalmi működése azonban csak akkor kezdődött, midőn 1751. elment Londonba, ahol mint olasz nyelvmester kereste kenyerét. Itteni tartózkodását csak 1760. szakította meg öt esztendőre, mely idő alatt részint Milanóban, részint Velencében élt, ahol egy annak idején rendkívüli feltünést keltett kritikai lapot szerkesztett. E lap (Frusta letteraria, *Irodalmi korbács*) igen sok szellemmel és elevenséggel támadta meg az akkor népszerű írók nagy részét, némelyeket, mint pl. az arkádiai akadémikusokat megérdemelt gúnnyal ostorozva, másokat, mint pl. Goldonit, nagyon igazságtalan szempontból ítélve meg. Voltaire-rel szemben, aki Shakespeareat ócsárolta, nagy hévvel fogta pártját az angol tragikusnak, s e téren Lessinggel együtt úttörő volt. Fontosabb munkái: Lettere familiari ai suoi tre fratelli (Milano 1762); egy Londonból Portugálián, Spanyol- és Franciaországon át Genuába tett út leirása, melyet később angolul is kiadott A tourney from London to Genua cím alatt; továbbá Ragguaglio de' modi e de' costumi dell' Italia, angolul: Account of the manners and customs of Italy (London 1768); egy angol-olasz szótár (Dictionary of the English and Italian languages), mely nagyon kelendő volt és mai napság is ismeretes.

Barézs, szövet, l. *Barège*.

Barferus, kereskedőváros Mazderan perzsa tartományban, nagy bazárokkal és karavánszerájokkal. 22 kilométerre van a Kaspi-tó partjától, kikötővárosa Meschedi-Szer. Különösen a Transzkaspi vasút kiépülése előtt Oroszország és Perzsia leginkább itt cserélték ki áruikat. Kivitelre került fa, dohány, gyapjú. Jelentősége ma sokkal kisebb. Lakosainak száma (1910) 50,000.

Barfleur, kis kikötőhelység és tengeri fürdő Manche francia départementban, 2 km.-re B.-foktól, a Cotentin-félsziget végső csúcsától, (1906) 1155 lak., élénk hajózással, a pompás gateville-i világító-toronnyal és 1850 óta nagyon jelentékeny osztriga-halászattal. Egykor megerősített hely volt, ahonnan Hitvalló Eduárd (1402) trónja elfoglalására Angliába hajózott.

Barfod, *Poul Frederik*, dán író és politikus, szül. Lyngby-ben (Jütland) 1811. ápr. 7., megh. Kopenhágában 1896 jún. 16. 1848—49-ben az alakuló dán birodalmi gyülésnek volt tagja, később a folkething-é, majd egy darabig belügyminiszteri hivatalnok s végre a királyi könyvtárnál segéd lett. VI. Frigyes halála után teljesen áttért az ultra-radikálisok pártjához, és az úgynevezett «skandináv eszme», azaz Svédország, Norvégia és Dánia egyesítésének egyik legszenvedélyesebb szószólója lett. Nagy feltünést keltett ez irányú Brage og Itim c. negyedéves folyóirata. Legismertebb művei: Fortällinger af Fädrelandets Historie (Elbeszélések a hazai történetből, 4. kiad. 1873, 2 kötet); Danmarks Historie 1536—1670 (1891—93, 4 köt).

Barfus, *Hans Albrecht gróf*, porosz tábornagy, szül. Mögelinben (Brandenburg) 1635., megh. Kossenblattban 1704 dec. 27. Kitünt a franciák és svédek ellen az 1675-iki háborúban. Szobieszkivel harcolt Bécs alatt (1683) és a brandenburgi segélycsapatokat vezényelte, szintúgy Budavár visszavételénél 1686 szept. 1699-ben részt vett a francia hadjáratban. Bonn ostrománál közte és Schöning tábornok között oly heves vita támadt, hogy végül fegyverrel rohantak egymásnak. 1691 aug. 19.

6000-nyi segédhad élén Szalánkeménnél a középhadat vezényelte. Érdemei elismeréséül Lipót császár birodalmi grófságra emelte 1699. V. ö. *B.-Falkenberg,* Hans Albrecht, Graf v. B. (Berlin 1854); *Brock,* Die Brandenburger bei Zalánkemen (1891).

Barga, város Lucca olasz tartományban, a Romeccio D.-i lejtőjén, a Serchio völgyében, (1901) 8228 lak., a X. sz.-ból való romokkal, selyemszövőkkel, kötélgyártással.

Bargas, Szejid B. ben Szejid Szaid, zanzibári szultán 1870—88., szül. 1837., megh. 1888 márc. 26. Rokonszenvvel viseltetett az európai missziónáriusok és expediciók iránt. 1873-ban aláírta a rabszolgakereskedés eltörlésére vonatkozó szerződést.

Barge (ejtsd: bárds). Igy nevezik az angol hadi tengerészetnél a tengernagyok v. magasabbrangú hajóparancsnokok 8—12 evezős díszcsónakját, a Themsén ez elnevezés alatt egy nagyobb terjedelmű, többnyire födetlen, áruszállításra használt csónakot értenek. A XVI. sz.-ban kis, körülbelül 100 tonnás hadihajó.

Barge (ejtsd: bárdse), város Cuneo olasz tartományban, a Ghiandone jobb partján, vasút mellett, (1901) 9281 lak. Borgae név alatt már a rómaiak idejében is fönnállott. Károly Albert király lemondása után B.-i gróf név alatt élt Oportoban.

Bargello (ejtsd: bardsello), Firenzének egyik történeti nevezetességű középülete; korábban a podesta, későbben a rendőrkapitány (bargello) palotájául szolgált, újabb időben nemzeti múzeummá alakították át, és ide gyüjtötték egybe Firenze közép- és renaissancekori művészeti emlékeit. Olaszos, csúcsíves építmény.

Bargiel, *Woldemar,* német zeneköltő, Schumann Klára mostoha öccse, szül Berlinben 1828 okt. 3., megh. u. o. 1897 febr. 23. Atyja korán tanította orgonára, zongorára és hegedűre; elméletre Dehn, majd Lipcsében Hauptmann, Moscheles, Rietz, Gade tanították. 1859-ben a kölni konzervatórium tanára lett, 1865. az amsterdami Maatschappij tot bevordering van toonkunst intézet igazgatója, 1874. pedig a berlini zenei főiskola tanárává nevezték ki. Alkotó ereje jelentős. Művei általában az újabb romantika dallamban gazdag terméke: ábrándok zongorára, hegedű és zenekari darabok, szimfóniák (Medea, Prometheus stb.), megnyitók, zsoltárkarok, melyek mindanynyian szigorú formaérzékkel vannak írva.

Bargone, *Eduard,* írói nevén *Farrère* Claude, szül. 1876 ápr. 27. Lyonban. A touloni haditengerészeti iskolát végezte s mint hajóshadnagy az ázsiai gyarmatokban szolgált. Első elbeszélései a gyarmati életből: Fumées d'opium címen (1904) tették ismertté nevét. A Les Civilisés c. kötete 1905. megnyerte a Goncourt-díjat. Ujabb művei: L'homme qui assasine (1907) és Mlle Dax, jeune fille, regény a lyonvidéki életből (1908).

Barguszinszk, kerületi főhely Dél-Szibériában, Dauria vagyis Transzbajkal orosz kormányzóságban, a Bajkal folyója, a Barguszin mellett, 1659 lak., halászattal meg gyógyforrásokkal. A szomszéd vadásznépek fontos piaca.

Bárgyuság *(bulaság,* eszt.), az értelem korlátoltsága, mely a szellemi munkásság fogyatékosságában, lassuságában nyilvánul. Főleg magasabb fokban szomorú látvány s nem igen tűri a művészi feldolgozást. Kisebb fokban a korlátoltság komikus lehet s a vígjátékköltőknek (Molière, Shakespeare) nem egyszer hálás anyagul szolgált. Orvosi értelemben l. *Hülyeség.*

Barham (ejtsd: báröm), *Richard Henry,* angol író, ismertebb *Ingoldsby Thomas* írói nevén, szül. 1788 dec. 6. Canterburyben, megh. Londonban 1845 jún. 17. Kiképzését Londonban és Oxfordban nyerte. Először Kentben, majd több más helyen lelkészkedett s végre prédikátor lett a londoni Szent Pál-székesegyházban. Irói hírnevét 1837. a Bentley's-Miscellany-ben megjelent Ingoldsby Legends c. prózai és verses humoros elbeszélésekkel alapította meg. A munka sok kiadást ért, illusztrálva is megjelent s 1880. egyszerre hat kiadása látott napvilágot. Egyéb munkái közül kiemelendő: My Cousin Nicholas c. regénye (3 részben, London 1841).

Barhampur, l. *Berhampur.*

Bar-Hebraeus *Gregorius,* arab nevén *Abu-l-Faradzs,* arab és szír író, a jakobita keresztény felekezetre áttért zsidó orvos fia, 1226. Malatiában, Kis-Örményországban született. Már fiatal korában nagy feltünést keltett széles tudományosságával, úgy hogy már 20 éves korától kezdve különféle helyeken püspöki méltóságra emelték, míg 1264. jakobita mafriánná szenteltetett, mely állást haláláig (1286) töltötte be. Számos műve van szír nyelven az általános s egyháztörténet (Chronicon ecclesiasticum, kiadták Abbeloos és Lamy, 3 köt., Louvain 1872—74, latin fordítással; Chronicon syriacum, kiadták Bruns és Kirsch, Leipzig 1879, újabban Bedjan, Paris 1890), a bibliamagyarázás (Horreum mysteriorum, részenkint különféle tudósoktól kiadva), a bölcsészet (Ethicon, kiadta Bedjan 1898), az egyházjog (Nomocanon), a természet- és orvostudomány, a nyelvtudomány (nyelvtani munkáit kiadta Martin, Paris 1872, 2 köt. és a nagyobbik nyelvtant Moberg Axel, Leipzig 1910) köréből, sőt Mulattató elbeszélései (kiadta Budge, London 1896, angol fordítással) is vannak. Szír történelmi könyvéből egy arab kivonatot is készített, melyet Historia dynastiarum címen latin fordítással Oxfordban 1663. Pococke, újabban csupán arab szövegben Beirutban 1890. Salhani tett közzé.

Bárhely, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1900) 210 magyar lak.; u. p. és u. t. Lenti.

Bari, (gör. *barys,* nehéz), több gör. vagy latin összetétel első tagja, pl. *barytonos.*

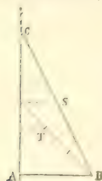
Bari, 1. *B. delle Puglie (Terra di B.),* Dél-Olaszország tartománya az Adriai-tenger, Lecce, Potenza és Foggia között, Területe 5350 km². Lakóinak száma az 1901-iki összeírás szerint 827,698, az 1909-iki becslés szerint 875,754. 3 kerület: B. delle Puglie, Barletta és Altamura. — 2. *B.,* az ugyanily nevű tartomány fővárosa, érseki székhely az Adriai-tenger partján, vasút mellett, (1901) 77,478 lak., gép-, tésztagyártással, olajpréseléssel, mozaikkőkészítéssel. B. kedves vidéken fekszik; újabb része szép modern épületekből áll. Régibb épületei a San Nicolo-templom, melyet 1087. alapították; a San Sabino székesegyház (1034-ből), amelyet azonban az 1750-iki újjáalakításnál eltorzították;

a Athenaeum, amely több tudományos intézetet foglal magában. Massari írónak és Piccini zeneszerzőnek emlékszobra. Fő utcája: a Corso Vittorio Emanuele. A II. Frigyes idejéből való erőd nagyrészt börtönül szolgál. Kikötőjét ujabban [illegible] tettek és ezért forgalma 1860 óta erősen emelkedett, különösen élénk a Földközi-tenger melléki kikötőkkel; értéke meghaladja a 100 millió lírát. Az osztrák-magyar monarchiának is van itt konzula. B. a rómaiak idejében Barium volt; Nero tette municipiummá. A nyugat-római birodalom megdőlése után a keleti gótok, és azután a görög császárok hatalmába került. A IX. és X. sz.-ban szaracénok, görögök, longobárdok és az olasz karolingiak küzdöttek birtokáért. 1071-ben Guiscard Róbert foglalta el, 1350 pedig Nagy Lajos király hadai elfoglalták. 1558. a spanyol alkirályságba kebelezték be.

Bári, a fehér Nilus vidékén élő afrikai néger nép, mely vitézségéről híres. Bőrük sötét fekete barna, testük szálas, ajkuk duzzadt, állcsontjuk előre kinyúló (prognath), orruk széles, lenyomott, mindamellett értelmes arckifejezésüek. A férfiak és nők nemcsak tetoválják bőrüket, (a melleken és hason) hanem még vörös vasokker-festékkel és zsírral tetőtől talpig be is mázolják; a nők hajukat egészen leborotválják, a férfiak csupán csak a fejtetőn hagynak egy kis üstököt, a hová a tolldíszt erősítik. Fegyverzetük hosszú lándzsa és nyil, melynek hegyét növényi méreggel kenik; a méreg a megsebesített testrész elüszkösödését idézi elő. A B.-k növénytermelők, a gabonát kézi kő-malmon őrlik. Életük patriarkális és familiáris, szervezett községi életük nincs. A soknejűség divik.

Baribál (*Ursus americanus* Pall), a medvefélék családjába tartozó amerikai medvefaj, mely nagyon hasonlít a mi medvénkhez. Bundája fényes szénfekete, pofáján sárgás foltok vannak; szőre hosszú, síma. Hossza 2 m. Hazája Észak-Amerika erdős vidékei; húsáért, bundájáért és zsírjáért nagyon vadásszák; néha károkat is okoz.

Baricentrikus szabály. *Guldin*-féle szabálynak is nevezik, mert *Guldin* jezsuitának De centro

gravitatis c. könyvében (1635—1641) fordul elő, noha előbb már *Pappus* is ismerte. Ez a szabály azt fejezi ki, hogy valamely forgási test köbtartalmát, illetőleg valamely forgási felület felszinét úgy nyerjük, hogy a forgatott idom területét, illetőleg a forgatott görbe ívhosszát megszorozzuk azon út hosszuságával, melyet a forgatott idom, illetőleg görbe súlypontja a forgás alatt leírt. Ha pl. ABC (l. az *ábrát)* háromszög $AC=h$ befogója körül forog, akkor $AB=r$ befogó kört, $BC=s$ átfogó pedig kúppalástot ír le. A háromszög területe $\frac{1}{2} r\,h$. A háromszög T súlypontjának a forgási tengelytől mért távolsága $\frac{1}{3}\,r$, tehát az általa leírt kör kerülete $\frac{2}{3}\,r\pi$, ahol $\pi=3{\cdot}14\ldots$ és így a kúp térfogata $\frac{1}{3}\,r^2\pi.h$. Ha csakis a forgási felületet, vagyis a kúppalástot akarjuk meghatározni, akkor figyelembe kell venni, hogy a $BC=s$ átfogónak, amely a kúppalástot leírja S a súlypontja és ennek az AC forgási tengelyből mért távolsága $\frac{1}{2}\,r$. Az S által leírt kör kerülete tehát $r\,\pi$ és így a keresett felület $r\,\pi\,.\,s$.

Baričević *Ádám*, horvát író, szül. Zágrábban 1756 szept. 12., megh. 1806 márc. 21. Bécsben filozófiát és teológiát tanult. Visszatérte után a zágrábi főgimn. tanára, majd a zágrábi Mária-templom plébánosa lett. 1803-ban Brdovecen telepedett le mint plébános, ahol haláláig maradt. Tagja volt a nápolyi és torinói akadémiának és a pétervári akadémia nagy arany éremmel tüntette ki. Latin és horvát nyelvű munkáinak nagy része kéziratban maradt és azóta el is veszett. Nyomtatásban megjelent művei közül ismeretesek: Otiorum Croatiae liber unus (Buda 1806) és egy rövid, horvát nyelven írt irodalomtörténet.

Barics *(Barits) Adalbert*, jogtudós, a pesti egyetemen a jogtudományok tanára, szül. Ujvidéken 1742., megh. Bécsben 1813. Tanulmányait Bécsben végezte s előbb a zágrábi és győri főiskolákon tanított, majd 1777. a pesti egyetemhez nevezték ki. Irt több történelmi és statisztikai munkát. Nevezetesebbek: Die gewöhnliche Kronungsfeier der ungarischen Könige und Königinnen. (Pest 1790. Magyarul Lambach Ede u. o. 1790) Dissertatio statistica de potestate exsequente regis Angliae. 1790. Magyarul Nagyszebenben, németül Pesten jelent meg 1790); Dissertatio statistica de forma legali regiminis hungarici (Kassa 1790). Kéziratban maradt Európa statisztikája 1792-ből, a Nemzeti Múzeum kézirattárában.

Baricz *György* (ikafalvi), mérnökkari alezredes, szül. Nagyenyeden 1779 okt. 28., megh. Zágrábban 1840. Miután szülővárosában jogi és teológiai tanulmányokat folytatott, 1800. Bécsbe ment a mérnöki akadémiára. Mint várerősítési tiszt főképen Dalmáciában működött. 1839-ben alezredes lett. A magyar lapokban megjelent tudományos cikkeiért a Magy. T. Akadémia 1832. levelező tagnak választotta s megbizta a hadtudományi szótár egy részének elkészítésével.

Bari konföderáció. Bar, régente lengyel, most podoliai orosz városban 1768 febr. 29. a lengyel nemesek szövetségre léptek a Szaniszló Ágost király udvarában uralomra jutott orosz befolyás ellen; Lengyelország felbomlását azonban már nem akadályozhatták meg.

Barikus szélrózsa. Valamely helynek B.-ját olyképen határozzuk meg, ha minden széliránynak megfelelő átlagos légnyomását kiszámítjuk. L. *Szélrózsa.*

Barikus széltörvény, megállapítja a szél és a légnyomás eloszlása közötti viszonyt. Legegyszerűbb formája a *Buys-Ballot*-féle törvény. Ez a Föld északi félgömbjére vonatkoztatva így hangzik: Ha a szél a hátunkba fú, akkor a magas nyomás helye tőlünk jobbra, kissé hátul van, az alacsony nyomásé pedig kissé elől és balra. A déli félgömbre nézve a jobb és a bal jelző felcserélendő. L. *Szél.*

Baril v. *barile*, *barril* és *barrilon*, többfelé használt és vidékenként más-más nagyságú és beosztású folyadékmérték, különösen borra és olajra. 1 B. Anconában a. m. 35 l., Barcellonában

a. m. 30·144 l., Genovában borra a. m. 79·5 l., olajra a. m. 65·48 l., Firenzében a. m. 41·656 l., Rómában borra a. m. 58·34 l., olajra a. m. 57·48 l., Triestben a. m. 66·02 l., Velencében borra 64·38 l., 1 B. szőllő Malagában a. m. 24 kg.

Barile, 1. *Antonio,* olasz fafaragó, szül. Sienában 1453 aug. 12., megh. 1516 febr. 2., főleg a sienai székesegyház számára készített gazdagon faragott és intarziákkal díszített butorokat, melyek egy része elpusztult. A fönnmaradt darabok és a Pandolfo Petrucci sienai palotájában készített falburkolat töredékei (Siena, Akadémia) a legfinomabb, legízlésesebb ilynemű művek közé tartoznak. Több izben együtt dolgozott vele unokaöccse :

2. *B., Giovanni.* olasz fafaragó (megh. 1529 körül), ki 1514. Rómába költözött. A Rafael által a Vatikánban kifestett szobák (stanzák) ajtain ő készítette Rafael rajzai nyomán a faragott díszt.

Barilit (ásv.), bárium-aluminium-szilikát ($Ba_4Al_4Si_7O_{24}$); rombos rendszerbeli táblás kristályhalmazokban fordul elő Långban mellett, Svédországban.

Barilla-réz, Boliviában Corocovo mellett homokkőben előforduló termésréz kereskedelmi neve.

Barilla-szóda (spanyol), alicante-, carthagena-, malaga-szóda névvel jelölve is forgalomba került. A legtöbb növény a két fő alkália közül a káliumot tartalmazza és ezen növények elhamvasztva nyers hamuzsírt szolgáltatnak. Néhány növényi faj azonban, melyek rendesen sósforrások, sótelepek mellett vagy tengerparton tenyésznek, nagymennyiségű szerves savhoz kötött nátriumot tartalmaz, melyek elhamvasztva szódát szolgáltatnak. A szódát szolgáltató növények legnagyobb része az Artipliceae családba tartozik. Spanyolországban általánosan a Salsola-féléket termesztették, melyek közül a legjobbak a Salsola Soda és a Salsola Clavifolia. Ezek hamuja kb. 40—45% szódát tartalmaz. Ezen Salsola-félékből készített szódát nevezték B.-nak. Külső kinézésük után különböző néven került a B. a forgalomba. A jól megolvasztott, hamuszerű szóda, mely 20—25% szódát tartalmazott, Barilla soude douce, a feketés, likacsos tömegű és keménytörésű szódát Barilla soude melangée, a sok szénrészecskét, konyhasót és földes részt tartalmazót pedig Barilla soude bourde névvel jelölték.

Barillon, régibb spanyol ürmérték, 1/4 carga (l. o.).

Barilović, adók. Modrus-Fiume vm. vojnići j.-ban, (1900) 1816 horvát-szerb lak., postaállomás; u. t. Károlyváros.

Barina *Vendel,* l. *Kuthen.*

Barinas *(Varinas),* város a délamerikai Venezuela Zamora államában, a San Domingo partján; a dohánytermelésről híres B.-t 1576. alapították, a mult században virágzó város volt, a polgárháborúk miatt azonban nagyon aláhanyatlott és alig van 4000 lak.

Barine, *Arvède* (igazi nevén *Madame Vincent),* francia írónő, szül. Párisban 1840 nov. 17. Fordított oroszból és angolból (Tolsztoj és Spencer). Önálló munkái: Portraits des femmes (1887); Essais et fantaisies (1888); Etudes sur les contes de Perrault (1889); Princesses et Grandes dames (1890); Bernardin de Saint-Pierre (1891); Alfred de Musset (1893); Bourgeois et Gens de peu (1894); Les névrosés (1898).

Baring *(Baring Brothers and Comp),* a világ leghíresebb kereskedő cégei közé tartozott. Orániai Vilmos az angol trónra lépte alkalmával Brémából B. Ferencet az angol lutheránus hitközség lelkészének hívta meg. Ennek fia János posztógyárat alapított s ezzel a későbbi nagyhírű kereskedő- és bankház alapját vetette meg. A cég tagjai több nemzedéken át részt vettek a keletindiai társaság vezetésében; Pitt a cég egyik tagját (1766) a kereskedők fejedelmének nevezte. A folyton emelkedő ház tagjai közül Henrik (1804) a kincstár lordja volt, Sándor lordságot nyert; Tamás az angol bank kormányzója s a Lloydnak elnöke volt; a cég számos tagja az alsóházban szerepelt, sőt egyet (Károly, megh. 1855.) durhami püspökké neveztek ki. A céghez tartozó család tagjai közül három báróságot nyert. A nevezetes cég elsőrendű tényező volt a pénzpiacon s óriási sikereket ért el; 1890. azonban a dicsőségnek vége szakadt, a ház egyes délamerikai államoknak nyujtott könnyelmű kölcsönök következtében válságba jutott, melyből az angol bank és több előkelő pénzintézet egy szindikátus segítségével egyidőre kimentette ugyan, de a hajdan oly előkelő és nagy befolyású ház nem tudta többé visszanyerni régi tekintélyét; legújabban részvénytársasággá alakult át.

Baring, 1. *Evelyn* sir, l. *Cromer.*

2. *B., Thomas George,* l. *Northbrook.*

Baring-Gould (ejtsd: beringgúld) *Sabine,* angol pap és író, szül. 1834 jan. 28 Exeterben. Tanulmányait Cambridgeben végezte, majd a papi pályára lépett és 1871-től fogva East Merseaben, 1881-től fogva Lew Trenchardban lelkészkedett. Rendkívül gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki. Különösen értékesek a középkor vallásos életére, legendáira és babonáira vonatkozó önálló kutatásai. Nagyszámú munkái közül kiemelendők: The Book of Werewolves (1865); Curious Myths of the Middle Ages (1866—67); Lives ot the Saints (15 köt., 1872—77). Szépirodalmi munkái: In Exitu Israel (1870); Mehalah (1880); The Broom Squire (1896); The Frobishers (1901) stb. 1898-ban adták elő The Red Spider c. operáját.

Baringo-tó, kisebb, lefolyásnélküli tó Brit-Kelet-Afrikában az é. sz. 0° 32′ és a k. h. 35° 35′ alatt 1110 m. magasban 500 km² területtel. D.-i végében Ndjempsz helység van. 1883-ban Thomson fedezte föl.

Baris, város, l. *Isparta.*

Baristrontianit, l. *Strontianit.*

Bariszal, l. *Bakargandzs.*

Bariszféra, a föld belső magva, mely sűrűbb, mint a külső földkéreg.

Bariszilit, hatszöges rendszerű szilikát (ásv.), $Pb_3Si_2O_7$, Pajsbergről (Wermland, Svédorsz.).

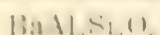
Barit, l. *Súlypát.*

Barit-csillám (ásv.), báriumtartalmú biotit Sterzingről (Tirol).

Baritfehér a. m. báriumszulfát (l. o.).

Baritföld a. m. báriumoxid (l. o.).

Baritföldpát (ásv.), általában báriumtartalmú földpát, melyben az anorthitnak megfelelő

$BaAl_2Si_2O_8$

vegyület fordul elő mint izomorf alkatrész; ezen anyag legnagyobb mennyiségben a *hialofan* nevű földpátban (l. o.) fordul elő, egymagában pedig a Jakobsberg (Wermeland, Svédorsz.) mangánbányából ismeretes egyhajlású rendszerű *celsian* nevű földpátot alkotja.

Barithidrát, l. *Báriumhidroxid.*

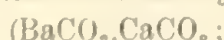
Baritiu [illegible] (*György*), román író és politikus, szül. Zsukon (Kolozs vármegye) 1812 jún. 4., megh. Nagyszebenben 1893 máj. 14. Tanulmányait Toroczkón, Brassóban, Balázsfalván és Kolozsvárott végezte s 1835. Balázsfalván a lyceum tanárává nevezték ki. 1838-ban megindította a Gazeta Transilvaniei c. lapot, mely a hazai románságnak legelső hirlapja lett, s még ma is fennáll Brassóban. 1845-ben lemondott tanári állásáról, hogy életét teljesen a politikának és lapjának szentelhesse. 1848-ban tagja volt a nagyszebeni román honvédelmi bizottmánynak s ugyanez év november havától 1849 májusig élénk tevékenységet fejtett ki a harctéren. 1849 május havában a császári csapatokkal Romániába ment, ahol orosz fogságba került, de Hurmuzaki, gazdag bukovinai földbirtokos közbenjárására szabadon bocsátották. Mikor hazajött, vagyona már tönkrement. 1860 táján a zernyesti papirgyár igazgatója lett s beutazta Belgiumot, Franciaországot és Svájcot. Munkái: Dicționar germano-romîn (Brassó 1835—1854); Dicționar unguresc-romînesc (u. o. 1869); Părți alese din Istoria Transilvanieĭ (Válogatott részek Erdély történelméből, I—III. köt.).

Baritkeresztkő (ásv.), l. *Harmotom.*

Barito, Borneo sziget legnagyobb folyója.

Baritocölesztin, rhombos-rendszerű ásvány, $(SrBa)SO_4$, izomorf a barit és cölesztinnel; kristályokban ritkán, inkább rostos és héjjas halmazokban fordul elő Imfelden (Binnenthal, Svájc), Greineren (Tirol), Werfennél, Göttingen mellett stb.

Baritokalcit, karbonát ásvány,

$(BaCO_3.CaCO_3$;

egyhajlású rendszerű, jól hasadó, sárgás-zöldesfehér, üvegfényű, áttetsző kristályokban terem Alston-Mooron Cumberlandben.

Bariton (ol. *baritono)*, férfi-énekhang. Tulajdonkép annyit tesz, mint «mélyenhangzó». A franciák a B.-t *basse-taille*-nak, vagyis mély tenor-nak nevezik. Terjedelme átlag A—fis¹, illetve G—g¹. A magasabb B.-t tenor-B.-nak, a mélyebbet basszus-B.-nak mondják.

B. a XVIII. sz.-ban kedvelt, de most már elavult vonós-hangszer neve (ol. *Viola di Bordone* vagy *Bardone)*. Gordonkaszerű, ami a nagyságát illeti, szerkezetre pedig a viola d'amournak basszus-hangszere, amennyiben *hét húrral* volt ellátva, melyek alatt 9—24 acélhúr feküdt; ha a felső húrokon játszottak, ezekkel együtt az acélhúrok is rezegtek, sőt néha balkézzel ezeket is pengették. A felső húrok hangolása a következő volt: kontra H, E, A, d, f, h, e¹. Esterházy Miklós herceg, Haydn pártfogója, ezt a hangszert nagyon kedvelte. Haydn a *B.* számára sok darabot írt (175).

B. név alatt ismeretes még egy tubaszerű rézfúvó, t. i. a *B.-kürt*, melyet *euphonium*-nak is neveznek. Bizonyos katona -zenekarokban használják.

Baritonkulcs, l. *Kulcs.*

Barits *Adalbert*, l. *Barics.*

Baritsalétrom a. m. báriumnitrát (l. o. és *Salétrom).*

Baritsárga a. m. báriumkromát (l. o.).

Baritsó a. m. báriumsó, l. *Bárium sói.*

Baritüveg. B.-et nyerünk, ha az üveg-keverékben a kalciumoxidot equivalens mennyiségű báriumoxiddal helyettesítjük. Nyers anyagnak használhatunk báriumkarbonátot (Witherit) vagy szénnel keverve báriumszulfátot (sulypátot). A B. nagy fajsúlya és fénytörő képessége miatt inkább az ólomüveghez hasonlít és az az előnye van, hogy a kemence redukáló gázai nem hatnak rá, míg az ólomüveg könnyen füstös lesz, azaz az ólom oxidja redukálódhatik. Dacára annak, a B. a kereskedelemben alig fordul még elő; de újabban edénymáznak alkalmazzák. L. *Máz.*

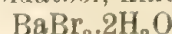
Baritvíz l. *Báriumhidroxid.*

Baritzöld, l. *Báriummanganát.*

Bárium *(baryum)*, az alkáli földfémek egyike. Jele *Ba*, atomsúlya 137·37. A természetben szinállapotban nem fordul elő, vegyületei azonban elég gyakoriak. Ilyenek pl. a következő ásványok: a *barit* v. *sulypát* (B.-szulfát $BaSO_4$), a *Witherit* (B.-karbonát $BaCO_3$), a *baritokalcit* (B.-kalciumkarbonát $BaCO_3.CaCO_3$), a *baritocölesztin* (B-.stroncium-kalciumszulfát $(BaSrCa)SO_4$). Csekélyebb mennyiségben a kalcium és a stroncium vegyületeiben, továbbá a bazalt-, porfir- és melafirban is előfordul, úgyszintén nyomokban ásványvizeknek is alkotórésze. Amalgamját először *Berzelius* és *Pontin* állították elő, magát a fémet 1808. *Davy*, utóbb pedig *Bunsen, Matthiessen* és *Hiller* igyekeztek előállítani. Tiszta állapotban megolvasztott B.-kloridból elektrolizis útján vagy a B.-klorid-oldatból nátrium-amalgammal előállított B.-amalgamból ennek hidrogengáz áramában való lassú hevítése útján állítható elő. Aranysárga színű, kissé fémfényű, ólomlágyságú, tehát kalapálható fém. Fajsúlya nagy, 3·75—4·0 (innét a barys = nehéz elnevezés); kb. 1000°-on megolvad. Levegőn gyorsan oxidálódik, hevítve fényfejlődés közben B.-oxiddá ég el; a vizet közönséges hőmérséken is hevesen elbontja, amikor is B.-hidroxid és hidrogén-gáz keletkezik.

Báriumbromát, *brómsavas bárium*, $Ba(BrO_3)_2$. Ez a vízben kevéssé oldható só előállítható káliumbromátból, ha ennek forró tömény vizes oldatában száraz báriumacetátot oldunk; az oldatból, kihűlésekor a B. 1 molekula vízzel kristályosodva kiválik. Fajsúlya 3·82. Hevítéskor a B. elbomlik.

Báriumbromid, *brómbárium*, $BaBr_2$. Előállítható brómhidrogénsavból, ha ennek oldatát báriumhidroxiddal v. báriumkarbonáttal semlegesítjük. A besűrített oldatból, kihűlésekor, a

$BaBr_2.2H_2O$

összetételű, tehát 2 molekula kristályvizet tartalmazó *B.-dihidrát* színtelen rombos lemezkék alak-

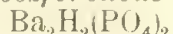
jában kristályosodik ki, amely 100°-on való huzamosabb hevítéskor kristályvizét elveszti. A B.-dihidrát fajsúlya 3·85, a víztől mentes sóé 4·23. Közönséges hőmérséken vele egyenlő súlyú vízben oldódik; szesz is oldja, míg a hozzá különben hasonló és vele izomorf báriumkloriddihidrát, $BaCl_2.2H_2O$, szeszben oldhatlan.

Báriumcsillám, l. *Baritcsillám*.

Báriumdioxid, l. *Báriumhiperoxid*.

Báriumfluorid, *fluorbárium*, $BaFl_2$. Frissen leválasztott báriumkarbonátból úgy állítható elő, hogy azt fluorhidrogénsavval pállítjuk. Fehér kristályos por; vízben alig oldódik, savak azonban könnyen oldják.

Báriumfoszfátok. A báriumok több foszfátja ismeretes; ilyenek: a *szabályos foszforsavas bárium*, báriumortofoszfát $Ba_3(PO_4)_2$, mely fehér csapadék alakjában leválik, ha klórbárium oldatát szabályos nátriumfoszfátoldattal elegyítik. A dinátriumhidrofoszfát oldatából klórbáriumtól az *egyszer savanyú foszforsavas bárium*,

$Ba_2H_2(PO_4)_2$

válik ki. E két só vízben csaknem oldhatatlan, A *kétszer savanyú báriumfoszfát* $BaH_4(PO_4)_2$ vízben könnyen oldódik és úgy készíthető, hogy foszforsavban az egyszer savanyú sót oldják. A besűrűsített oldatból kikristályosítható. *A pirofoszforsavas bárium* $Ba_2P_2O_7H_2O$ csapadék alakjában leválik, ha pirofoszforsavas nátrium oldatához klórbáriumoldatot öntenek. A kétszer savanyú ortofoszforsavas bárium a hevítéskor vizet veszít és *metafoszforsavas báriummá* alakul.

Báriumhidroszulfát, l. *Báriumszulfát*.

Báriumhidroszulfid, l. *Bárium szulfidjai*.

Báriumhidroxid *(báriumoxidhidrát, barithidrát)* v. *maróbarit*, $Ba(OH)_2$. Előállítható báriumoxidnak vízzel való megoltása útján, vagy báriumszulfát és szén izzításával előállított báriumszulfidból úgy, hogy ennek vizes oldatát, amely B.-ot és báriumhidroszulfidot tartalmaz, rézoxiddal keverve forralják. Fehér por; fajsúlya 4·5. 20 sr. hideg, 2 sr. forró vízben, úgyszintén alkoholban is oldható. Forró vízzel készült telített oldatából, a kihüléskor, $Ba(OH)_2,8H_2O$ összetételű színtelen, négyzetes, 78°-on megolvadó kristályokban válik ki. Marólúgos vizes oldata *baritvíz* néven ismeretes és a kémiában kémlőszerül használatos. A B.-ot a cukorgyártásban alkalmazzák.

Báriumhiperoxid *(báriumszuperoxid, báriumdioxid)*, BaO_2. Előállítására báriumoxidot levegő v. oxigéngáz áramában vörös izzóra hevítik. Fehér por; levegőn nem változik. Fajsúlya 4·96. A B.-ot oxigénnek a levegőből való gyári előállítására használják. Nyolc molekula kristályvízzel alkotott, vízben kevéssé oldható vegyülete az ú. n. *B.-hidrát* $Ba(OH)_2,8H_2O$; e vegyület igen tisztán úgy állítható elő, hogy hidrogénhiperoxid vizes oldatához fölös mennyiségű baritvizet elegyítenek, amikor is a B.-hidrát gyöngyházfényű kristályok alakjában kiválik. A B.-hidrátból, azt 130°-on hevítve, tiszta B. keletkezik. A B.-ból v. hidrátjából, higított kénsavval való elbontása útján, a hidrogénhiperoxidot gyártják.

Báriumjodát, *jódsavas bárium*, $Ba(JO_3)_2$. A jódsav oldatát báriumhidroxid-oldattal semlegesítve, a B. fehér kristályos csapadék alakjában leválik. Az így előállított só 1 molekula kristályvizet tartalmaz; a brómsavas és klórsavas báriummal izomorf. Vízben alig oldódik. Hevítéskor jód és oxigén elillan és a hiperjódsavas bárium visszamarad.

Báriumjodid, *jódbárium*, BaJ_2. Jódhidrogénsav vizes oldatának báriumkarbonáttal v. báriumhidroxiddal való semlegesítése és az oldat beszárítása útján készül. Vízből 2 molekula vízzel ($BaJ_2.2H_2O$) kristályosodik. Vízben és szeszben bőségesen oldódik.

Báriumkarbonát, *szénsavas bárium*, $BaCO_3$. A természetben mint *witherit*, kalciumkarbonáttal mint *alstonit* fordul elő. Előállítható báriumszulfátból, ennek szódával való összeolvasztása, v. ammoniumkarbonátoldattal való forralása útján. Tiszta B. előállítására klórbárium oldatához ammoniumkarbonátoldatot elegyítenek, majd a csapadékot mossák és megszárítják. Hófehér, 4·28 fajsúlyú por, 795°-on megolvad. Kb. 40,000 sr. vízben oldható; szénsavtartalmú víz jobban oldja. A fehér izzás hőmérsékén széndioxidot veszítve báriumoxiddá alakul. A B.-ot más báriumsók készítésére, a téglagyártásnál, a kémiai analizisnél, továbbá kukoricaliszttel, korpával stb. keverve patkányok és egerek megmérgezésére használják.

Báriumkéneg, l. *Bárium szulfidjai*.

Báriumklorát, *báriumchlorat*, *klórsavas bárium*, $Ba(ClO_3)_2$. Készítésére klórsavoldatot báriumkarbonáttal semlegesítenek; az oldatból, besűrűsítésekor, a B. 1 molekula vizet tartalmazó monoklin kristályok alakjában kikristályosodik. Kb. 3 sr. vízben oldható, szeszben majdnem oldhatatlan. Éghető anyagokkal elegyítve ütésre, dörzsöléskor v. hevítéskor fölrobban. Zöld lánggal égő görögtűz előállításához használják.

Báriumklorid, *chlorbárium*, $BaCl_2$. Telített vizes oldatából a $BaCl_2 2H_2O$ összetételű só kristályosodik. Előállítható a witheritből, a báriumszulfidból v. a baritból. Evégből a witheritet (báriumkarbonátot), illetőleg a báriumszulfidot sósavban oldják és a besűrűsített oldatból a B.-ot kikristályosítják; a baritot (báriumszulfátot) pedig liszttel v. olajjal keverve hevesen izzítják, a keletkezett báriumszulfidot, a kihült tömegből forró vízzel kioldják és sósavval B.-dá alakítják, v. úgy, hogy a baritot szénnel és kalciumkloriddal keverve izzítják, majd az olvadékból égetett mész hozzákeverése után a szulfidot kioldják és sósavval B.-dá alakítva kikristályosítják. A kristályvíztartalmú só színtelen, kesernyés-sós ízű, rombos kristályok. Levegőn alig mállik; kb. 120°-on kristályvizét elveszti; fajsúlya 3·05. Kb. 2·5 sr. hideg és 1·5 sr. forró víz oldja; szeszben alig oldódik. Vizes oldata a szulfátok analitikai kémlőszere. Elég heves méreg. Oldatát lovak kólikájánál, az állat nagy nyaki vivőerébe fecskendezve, gyorsan ható hashajtószerül alkalmazzák, tov. kazánkő keletkezésének meggátlására (amennyiben a kemény vizekben levő kalciumszulfátot elbontja), a baritfehér *(permanens-fehér)* és más báriumkészítmények előállítására, úgyszintén mint patkánymérget is használják.

Báriumkromát, *krómsavas bárium*, $BaCrO_4$. Fakósárga színű, rombos kristályok v. por. Fajsúlya 4·60. Vízben csaknem oldhatatlan. Előállít-

ható báriumkromátból és báriumkloridból összeolvasztás v. oldataiknak elegyítése útján. *Sárga ultramarin* néven festékül használják. A *pirokrómsavas v. dikrómsavas bárium* $BaCr_2O_7$ előállítható B.-ból, ha azt krómtrioxiddal vízben oldják; ez oldatból a só 2 molekula vízzel kikristályosítható.

Báriummanganát, *mangánsavas bárium*, $BaMnO_4$. Smaragdzöld, kristályos csapadék alakjában keletkezik káliummanganát és báriumklorid-oldat elegyítésekor. Vízben oldhatatlan. *Baritzöld* néven az arzén tartalmú mérgező schweinfurti zöld helyett festékül használják.

Báriummonoszulfid, l. *Bárium szulfidjai.*

Báriummonoxid, l. *Báriumoxid.*

Báriumnitrát *salétromsavas bárium*, $Ba(NO_3)_2$. Előállítására a hígított forró salétromsavat báriumkarbonáttal v. báriumszulfiddal semlegesítenek; a besűrített oldatból a só átlátszó, színtelen kocka-oktaéderekben kikristályosodik. Levegőn nem változik; kb. 11 súlyrész vízben oldódik, alkoholban oldhatatlan. Zöld lánggal égő görögtűz előállítására, úgyszintén repesztő vagy robbantó por, így pl. as *axifragin* (76 sr. B., 22 sr. szén és 2 sr. salétrom keveréke) készítésére is használják.

Báriumortofoszfát, l. *Báriumfoszfátok.*

Báriumoxid (*báriummonoxid, baritföld, terra ponderosa*), BaO. A bárium e normális fémoxidja, mivel a levegőn mohón vizet és széndioxidot szí és karbonáttá alakul, a természetben nem fordul elő. Előállítására báriumnitrátot vagy báriumkarbonátot szénnel keverve előbb enyhén, utóbb igen erősen, de nem túlságosan sokáig, izzítanak. Fehér, 4·7 fajsúlyú por, vagy 5·76 fajsúlyú kristálykák. Változatlanul csak gondosan elzárt edényben tartható el. Vízzel megnedvesítve, úgy mint az égetett mész, erősen fölmelegszik és báriumhidroxiddá oltódik, levegőn vagy oxigéngázban vörös izzásra hevítve pedig báriumhiperoxiddá alakul. Etil- és metilalkohollal kristályos vegyületeket, savakkal báriumsókat alkot.

Báriumoxidhidrát, l. *Báriumhidroxid.*

Báriumpentaszulfid, l. *Bárium szulfidjai.*

Báriumpoliszulfidek, l. *Bárium szulfidjai.*

Bárium sói. Számos báriumsó a természetben ásványok alakjában, forrásvizekben és növényekben is előfordul (l. *Bárium).* Mesterségesen azokat többnyire a megfelelő savaknak báriumoxiddal, báriumszulfiddal v. báriumkarbonáttal való semlegesítése útján állítják elő. Vízben a legtöbbjük oldható; a báriumfoszfát, karbonát, oxalát, kromát, főképen pedig a báriumszulfát, vízben csaknem oldhatatlan; sósavban v. salétromsavban azonban csak a szulfát oldhatatlan. Ennélfogva a báriumsók semleges oldatában lúgfémek foszfátjai, karbonátjai, illetőleg oxalátjai fehér csapadékot: báriumfoszfátot, báriumkarbonátot, illetőleg báriumoxalátot, lúgfémek kromátjai sárga csapadékot: báriumkromátot, kénsav v. szulfátok oldatai pedig fehér csapadékot: báriumszulfátot létesítenek. A B. rendszerint nagy fajsúlyuak és ha csak a savmaradék nem színes, színtelenek. Izzításkor javarészt elbomlanak. Az illékony sók a színtelen lángot sárgászöldre festik; a színképben több narancsvörös, sárga és zöld vonal látható. A B. festékek, lakkfestékek előállításánál, továbbá gyógyszerül és patkányméregként is használatosak. A vízben v. gyomornedvben oldható báriumsók többé-kevésbé mérgezők. Mérgezésnél hánytatót v. gyomormosást, továbbá ellenszerül — a báriumsónak oldhatatlan és így ártalmatlan báriumszulfáttá való átalakítása végett — glaubersót v. keserűsót alkalmaznak. A báriumsók fizikai és kémiai sajátságai a megfelelő kalcium és stroncium sókéihoz hasonlóak.

Báriumszulfát, *kénsavas bárium*, $BaSO_4$. A természetben előforduló *barit* (súlypát) a rombos rendszerben kristályosodik, fajsúlya 4·48; stronciumszulfáttal való kettős sója a *baritocölesztin.* Tiszta állapotban igen finom eloszlású fehér csapadék alakjában keletkezik, ha bármely báriumsó oldatához hígított kénsavat elegyítenek. A kiváláskor, úgylátszik, amorf csapadék lassacskán, a csapadékos folyadék forralásakor elég gyorsan, kristályossá válik; a kimosott csapadékot megszárítják. A B. vízben úgyszólván oldhatatlan (1 sr. B. kb. 400,000 sr. vízben oldódik), némely só, pl. nitrát v. citrát a B. oldékonyságát jelentékenyen fokozza. Kissé a savak is oldják. Tömény meleg kénsav is jelentékeny mennyiségben oldja, az oldatból a kihűléskor *báriumhidroszulfát* $BaH_2(SO_4)_2$ válik ki. Szénnel izzítva báriumszulfiddá redukálódik. Fölös mennyiségű lúgfémkarbonáttal való összeolvasztásakor (feltárásakor) báriumkarbonát és lúgfémszulfát keletkezik. A báriumot és a kénsavat analitikailag rendszerint B. alakjában határozzák meg. A lecsapott, nedves B.-ot *permanens fehér (Permanentweiss, blanc fix)* néven festékül használják. Alkalmazása bizonyos esetekben előnyösebb az ólomfehérénél, mert míg ez utóbbi kénhidrogénes levegőn (pl. árnyékszék, kémiai laboratorium stb.) ólomszulfid keletkezése folytán megbarnul, a B. változatlan marad. Erre utal a permanens fehér név. E festéket a *barit*-ból v. *witherit*-ből állítják elő. Állandó és olcsó voltánál fogva más fehér festékekhez is keverik, továbbá a papirosgyártásban fehérítőül, kaucsuk-árúk, gyapot és vászon gyártásánál, úgyszintén cinkfehérrel keverve olajfestékül is használják.

Báriumszulfhidrát, l. *Bárium szulfidjai.*

Bárium szulfidjai. Ismeretesek a *báriummonoszulfid* v. kénbárium, BaS és ennek hidroszulfidja, a *báriumhidroszulfid* v. báriumszulfhidrát $Ba(SH)_2$, továbbá a következő poliszulfidok: a *báriumtriszulfid* BaS_3, *báriumtetraszulfid* BaS_4 és a *báriumpentaszulfid* BaS_5. A *báriummonoszulfidot* gyárilag a báriumszulfát és szén keverékének izzítása útján állítják elő. Fehér por, sötétben való megvilágításkor narancs színben villog. (E jelenséget 1602. V. Casciorolus bolognai cipész figyelte meg.) Ez volt a régi alchimisták *lapis solaris*-a, amelyet utóbb *bolognai kőnek* v. *bononi világító kőnek* neveztek. Nedves levegőn oxidálódik és egyúttal karbonát-tartalmuvá válik. Vízben bőségesen oldódik és egyúttal hidrolitosan bomlik, miért is az oldat báriumhidroxidot $Ba(OH)_2$ és báriumhidroszulfidot $Ba(SH)_2$ tartalmaz. A *báriumhidroszulfid* előállítható baritvízből, ha abba kénhidrogéngázt áramoltatnak, vagy ha báriumszulfidot kénhidrogénes vízben oldanak; a levegőtől men-

tes térben besűrűsített oldatból a báriumhidroszulfid 4 molekula vízzel színtelen kristályokban kiválik.

Báriumszulfit, *kénessavas bárium*. $BaSO_3$. E só csapadék alakjában leválik,ha alkaliszulfit-oldatot báriumnitrát-oldattal elegyítenek. Fehér por, hevítéskor báriumszulfáttá és szulfiddá alakul.

Báriumszuperoxid, l. *Báriumhiperoxid*.

Báriumtetraszulfid, l. *Bárium szulfidjai*.

Báriumtriszulfid, l. *Bárium szulfidjai*.

Báriumuranit (ásv.), l. *Uranocircit*.

Barjatinszkij, *Alexander Ivanovics*, herceg, orosz tábornagy, szül. 1814., megh. Genfben 1879 márc. 9. Mint fiatal tiszt Sándor trónörökös kegyence volt, de egy nagyhercegnővel folytatott szerelmi viszonya miatt a Kaukázusba küldték. Itt folytonos hadakozásban élve, gyorsan lépett elő s miután 1850—51. Samyl felett jelentékeny győzelmeket vívott, 1852. tábornokká nevezték ki. A krimi háborúban a kaukázusi hadsereg táborkari főnöke volt. 1854-ben az aug. 5. kürük-derei győzelem kivívásában nagy része volt. II. Sándor, mihelyt trónra lépett, Szt.-Pétervárra hívta őt. A békekötés után B. visszament a Kaukázusba, mint az ottani hadsereg főparancsnoka, hogy ott a felkelést teljesen leverje. Hosszas küzdelem után B. 1859. maga ostromolta meg Ghunib várát és megadásra kényszerítette Samylt. B. tábornagyi rangot kapott.

Bar-Jesu, más néven *Elimás*, a páfoszi helytartónak, Sergius Paulusnak udvari bűvésze volt. Róla Ap. Csel. 13, 6—12-ben az van megírva, hogy Pál apostollal szembeszállott s ennek tanítását kétségbe vonta, amiért vaksággal bünhödött. Ez eset következtében a helytartó hitt az evangéliomban.

Barjols (ejtsd: bárzsol), város Var francia départementban, Brignoles (ettől 22 km.-nyire) arrondissementban festői vidéken, a Fovery és az Ecrevisses összefolyásánál, vasút mellett, (1906) 2315 lak., bőr-, tészta-, papir- és kártya-gyárral, olajkereskedéssel.

Barjóna *(Jóna fia)*, 1. Péter apostol atyja utáni neve. — 2. Zsidó szikkárius, akinek segítségével R. Jóchanan b. Zakkáj koporsóba téve Vespasianus táborába juthatott.

Bark, l. *Barkhajó*.

Barka (növ.) (*amentum* v. *julus*), a füzérvirágzatnak az a fajtája, melynek a tengelye gyenge, hajlékony, s végre elvirágzás v. gyümölcsérés után a fáról mindenestől lehull. A barka, mint a füzér, rendesen megnyúlt, folytonos (fűzfa, égerfa, nyírfa) v. megszaggatott (tölgy) virágzat, a bikkfáé gömbölyded, többnyire lecsüngő, csak a szelid gesztenyéé felálló; gyakrabban a hímvirágokból alakul (dió), a nyirfának, nyárfának és fűzfának a termővirágzata is barkás. Némely barka már ősszel kész, mint a mogyoróé, az égerfáé, nyírfáé s ilyenkor kitelel. A telelő barkák kurtábbak és tömöttebbek, mint a virágzó vagy porzó barkák, s az apró virágokat a sűrűen zsindelyező hegyeslevelek v. *barkapikkelyek* (l. o.) takarják és védik. Tavaszkor az ily barkák tengelye megnyúlik, a barkapikkelyek a virágokkal együtt eltávolodnak egymástól, az egész lefelé konyul s a hímporát kiszórja. Nálunk husvétkor pálma helyett szentelésre használják (barkaszentelés), l. *Virágvasárnap*.

Barka, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnyói j.-ban, (1900) 626 magyar lak., gőzfürész. Róm. kat. temploma 1485-ből való; u. p. Dernő, u. t. Krasznahorkaváralja. Határában több kisebb cseppkőbarlang és egy kis jégbarlang van. Vasbányászat.

Barka, 1. török mutaszerifát a Nagy-Szirtisz és a Szolumi-öböl, illetőleg Tripolisz és Egyiptom közt Észak-Afrikában, mintegy 50,000 km² területtel és 400,000 arab és berber, néger és korcs lakossal. B. átlag 500 m. magas mészkő fennsík, amelynek É.-i szegélye, a Dzsebel Dakar, meredeken ereszkedik le a keskeny tengerpartra, alig nyujtva menedéket legföljebb kisebb hajóknak. É.-i része, amely a Dzsebel Akhdarban 660 m. magasra emelkedik, a B. el Homra (vörös B.) esőben és patakokban elég gazdag; magasabb részeit hatalmas Thuja-erdők, pálma- és olajfaberkek takarják; az Akhdar É.-i lábánál kövér legelők és pompás termőföld található. Az Akhdar-hegységtől D.-re fekvő rész gyepes, de csakhamar teljes sivataggá lesz; B. el Beidának (fehér B.) hívják. A lakosok fő foglalkozása az állattenyésztés, kevésbbé a földmívelés, azután tengeri sófőzés és szivacshalászat. B. névleg a török szultánnak hódol, de tényleg a vakbuzgó Sznusszi-rend az uralkodó. Székhelye Bengazi. Az ős berber lakók közt 630 Kr. e. Kyrene gyarmatot dór gyarmatosok alapították. Későbben a görög lakosok megszaporodtak és öt nagy várost (Apollonias, Kyrene, Barka, később Ptolemais, Arsinoë és Hesperis, később Berenike) alapítottak, amelyekről az egész vidéket Pentapolisnak keresztelték. Nagy Sándor korában Kyrenaika nevet nyert és Egyiptomtól függött. Az arabok 642. jelentek meg benne először, de csak a XI. sz. közepén hódították meg és pusztították el teljesen. B. egykori nagyságáról a kiterjedt romok, különösen a mai Tolmeita (Ptolemais helyén), Meghe (B. helyén) és Ain-es-Sahad (Kyrene helyén) környékén tesznek tanúbizonyságot. V. ö. *Beechey*, *Della-Cella*, *Barth* Henrik, *Pacho*, *Bourville*, *Smith*, *Hamilton*, *Baumann* és *Rohlfs* idevágó munkáit.

2. *B. (Barkah, Barke)*, romba dőlt város Észak-Afrikában, B. fennsíkon 23—24 km.-nyire Tolmitától. K. e. 551. alapították, a Ptolemaiosok alatt hanyatlásnak indult, az arabok idejében újra fölvirágzott, kormányzói székhely lett; 844. falakkal kerítették körül és a X. sz. második felében Ibn Haukal szerint Afrika egyik legvirágzóbb városa volt; de a XIII. sz.-ban tönkre ment. Sírok romja, körfalmaradékok és mély kutak mint B. maradványai láthatók azon helyen, amelyet a környék lakói el Medinah-nak neveznek.

Bárka *(Noé bárkája*, héb. *Téba)*, hajó, amelyet a bibliai elbeszélés szerint Noé az Isten parancsára készített, s amelybe az összes tisztátalan állatok közül kettőt, a tiszták közül pedig hetet vett fel, hogy megmeneküljenek az özönvíz elől. L. *Özönvíz*. — *B.* (német *Barke*, ol. *barca*, franc. *barque*, ang. *bark)*, árboctalan, kis evezős csónak, mely főleg a Közép-tenger partjain használatos. — *B., álló bárka*, parthoz kikötött hajószerkezet, likacsos oldalakkal a halaknak eleven állapotban való tartására.

Barkácsolás a cserkészve űzött vadászatnak az a módja, melynél a vadász a vadat kocsin iparkodik feltünés nélkül és lőtávolságra megközelíteni.

Barkagubacs (növ.), barkásfáknak, különösen a tölgyeknek hím virágzatán, a barkán fejlődő gubacs, pl. az *Andricus Grossulariae* Gir.; l. *Gubacs*.

Bárkakagyló (állat), *Arca Noae* L., a B.-k (Arcidae) családjába tartozó kagylófaj. Hossza 8–10 cm.; a Földközi-tengerben él, húsát Velencében és Triesztben *mussolo* néven eszik, bizonyos időben a [illegible] mérges.

Bárkakagylók (*Arcidae*, állat), az egyenlő záróizmú, szifonnélküli kagylók (*Homomyaria*, *Asiphoniata*) egyik családja. Az ide tartozó kagylók héja kerek, tojásdadalakú, vagy hajóhoz hasonlóan hosszúkás. Ismertebb nemeik: *Arca*, *Cucullaea*, *Pectunculus*, *Limopsis*, *Nucula* és *Leda*.

Barkal, hegy a Nilus jobbpartján, Dongola felett, a fáraók idejéből való hatalmas templomok romjai teszik érdekessé. Itt volt az ókori Nepata város.

Barka-Mogareb, Eritrea olasz afrikai gyarmat székvárosa 64.000 lak.

Bárkán, Krassó-Szörény vm. orsovai j.-ban, Mehádia határában emelkedő hegy, az azonos nevű vár romjaival, hagyomány szerint Mehádiával együtt a XIII. sz.-ban keletkezett. A meredek hegy tetején még két roskadozó vársarok áll. Eredetéhez érdekes monda fűződik. 1614-ben és 1631. oklevelek is említik. V. ö. *Pesty*, Szörényi bánság története. II. 11.

Bárkány *Mária*, német szinésznő, szül. Kassán 1862 márc. 2. Legelőször a frankfurti szinházban lépett föl, innen Hamburgba szerződött s itt a híres Maurice volt a mestere. 1881-ben a berlini udvari szinház tagja lett, ahol mint drámai hősnő működött. Vendégszerepelt Amerikában, Oroszországban, sőt Párisban is, ahol a francia kormány az akadémiai pálmával tüntette ki, de mindenütt inkább reprezentativ tulajdonságaival hatott.

Barkapikkelyek (növ.), a barka-virágzatnak fellevelei, ezeknek a tövéből nőnek a barka virágai. A B.-et többnyire különlevő fellevél vagy murva alkotja; ellenben a nyirfafélék, meg a gyertyánfa termővirágának barkapikkelyei a fellevelеknek meg az előleveleknek összenövéséből támadnak.

Barkappara, híres palesztinai iskolafő a III. sz.-ban. Nagy tisztelője volt a görög tudománynak. Szerette a bölcsészetet és nagyon ostorozta az akkori zsidók és keresztények között elterjedt gnoszticizmust. Híressé vált allegórikus meséivel és zsidó hagyományoknak írásbafoglalásával.

Bárkás, a bárkán lakó s a halakat gondozó halász.

Barkásak (növ., *Amentaceae*) néven foglalták össze régebbi rendszerekben az összes barkás virágzatú növényeket, ú. m. a nyirfa-, mogyorófa-, diófa- és fűzfa-féléket, továbbá a Casuarina-, Myrica- és bors-féléket s a kupacsosokat.

Barkaszentelés, l. *Virágvasárnap*.

Barkaszó, kisk. Bereg vm. mezőkászonyi j.-ban, (1900) 1142 magyar lak., vasúti megálló, postahivatal: u. t. Mezőterebes-Gorond.

Barkázás és *barkázófa*, l. *Cserzővargaság*.

Barker (ejtsd: bárkör), 1. *Edmund Henry*, angol nyelvész és humanista, szül. 1788 dec. 22. Hollymban, megh. 1839 márc. 21. Londonban. Tanulmányait Cambridgeben végezte, majd Deptfordban tudományos dolgozatokkal foglalkozva élt. Kiválóan neki köszönhető Stephens: Thesaurus Linguae Graecae c. művének londoni nagy kiadása (12 kötet, 1826). Számos német nyelvészeti munkát fordított és kiadta barátjának, Parr-nak emlékiratait (Parriana, 1828–29, 2 kötet). Perek következtében elvesztvén vagyonát, a legnagyobb inségben halt meg.

2. *B.*, *Matthew Henry*, *The old sailor* néven ismert angol regényíró, szül. Deptfordban 1790., megh. Londonban 1846 jún. 29. Tizenhat éves korában tengerész lett és 1813. már hajóparancsnok volt. Majd Guyanában telepedett le és onnan ismét Londonba tért vissza. «The Old Sailor» írói álnév alatt több regényt tett közzé a tengerészéletből, melyek a maguk idejében igen népszerüek voltak. Megemlítendők: Land and Sea Tales (2 köt., 1836); Topsail-Sheet Blocks (3 köt., 1838); The Naval Club (3 köt., 1843); The Victory (3 köt., 1844).

3. *B.*, *Robert*, angol festő, szül. Kellsben 1739., megh. 1806 ápr. 4. 1788-ban készítette el Edinburg város körképét (panoráma), az első művet e nemben. Találmányát fejlesztve és értékesítve megfestette még London, Elba, Athén, Lissabon és az orosz hajóhad Spithead mellett c. körképeit.

4. *B.*, *Thomas Jones*, angol festő, szül. Bathban 1815., megh. 1882 márc. 29. Párisban Horace Vernetnél tanult és mesterének hatása alatt igen sok csataképet festett, Napoleon hadjárataitól kezdve az 1870–71-iki német-francia háborúig. Ez utóbbiban részt vett.

Barkersville, középpontja az aranymosásnak Brit-Kolumbiában, a Cariboo-hegyekben, a Fraser egyik mellékvizének forrásánál, 1280 méter magasban.

Barkevikit, az arfvedsonithoz közelálló szilikát ásvány az amfibol-csoportból. Nagy, durva, bársonyfekete oszlopos kristályokban fordul elő Barkeviken (Norvégia).

Barkhajó (ném. *Bark v. Barkschiff*, ol. *brigantino a palo*, franc. *trois-mâts-barque*, ang. *bark)*, oly, többnyire három árbocos kereskedelmi hajó, mely csupán az elő- és főárbocon visel teljes árbocozatot, vagyis keresztvitorlákat, mig a hátulsó keresztárboc csak ág-vitorlával ellátott csonka árboc. Belső terjedelme 3–500 tonna és a hajótestnek körvonalai teltebbek, mint egy teljes árbocozatu hajóé. Az oly három árbocos hajót, melyen a főárboc szintén csak csonka árboc és nem hord keresztvitorlafákat, sónerbarknak hívják (l. az *Árbocozatok* képmellékletet). Újabban 4 és 5 árbocos B.-kat is építenek, melyeken 3, illetve 4 teljes árboc és egy csonka árboc van; terjedelmük megfelelőleg nagyobb.

Barkhán *(barchan)*, turkesztán szó, olyan futóhomokbucka jelölésére, melynek feltünően szabályos félholdalakú formája az állandóan egy irányból fuvó szél hatása alatt keletkezik. Magyar futóhomokterületeken szintén ismeretes.

Barkhausen, község Minden porosz közig. kerületben a Weser és a Vesztfáliai-kapu közelében,

(1905) 2352 lak., szivargyártással. Közelében győzte le Nagy Károly 779. Widukindet.

Barking, város Essex angol grófságban, a Roding mellett, amely itt veszi föl a B.-Creek nevet és Woolwich alatt a Temzébe torkol. (1901) 21,547 lak., 3 km.-re vannak tőle a hatalmas szivattyuk, amelyekkel csaknem egész London szennyét a Temzébe szivattyuzzák.

Barkly East, kerület a Baszuto-földön (Fokföld), 4050 km² ter., (1904) 9318 lak., akik közt 4995 fehérbőrü. Főhelye Barkly, 900 lak.

Barkly West, kerület Ny.-Griquaföldön (Fokföld), Kimberleytől és a Vaal folyótól É.-ra, 10,422 km² ter., (1904) 18,775 lak., akik közt 3889 fehérbőrü. Főhelye Barkley (1037 lak.), a Vál mellett, a gyémántmosás egyik középpontja.

Barkó, 1. pofa-szakáll, 2. a Gömör vmegyében lakó palócok neve (l. *Barkók).*

Barkó, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1900) 548 tót lak.; u. p. és u. t. Őrmező. B. vára a Laborcz mellett állott. A XIII. sz.-ban épült. 1316. ura, Petnefia Péter, fellázadt a király ellen, e miatt Ákos Mikcs, a későbbi hires bán, ostrom alá vette és megvívta. Nemsokára a homonnai Drugeth-családé lett s ez birta 1486-ig. A XVI. sz.-ban házasság útján a Kenedy-családra szállt, de a császáriak lerombolták. Később újra felépült, 1624. Bethlen Gábor foglalta el, 1644. Rákóczi György lerombolta. A romok egy része még lakható volt, úgy hogy Szobieszki lengyel király 1683. itt megpihenhetett. Utóbb a Barkóczyak és Csákyak birták, most a Szirmay-családé. V. ö. Anjou-kori okmánytár (II. 38., 422., 445.); *Csánki,* Magy. tört. földr. (I. 333.).

Barkóca, l. *Berkenye.*

Bár-Kochbá, a zsidó nép utolsó szabadságharcának vezére 131—135 Kr. u. Tulajdonképi neve Bár-Koziba volt, melyet párthívei B.-ra (kald. a. m. *csillag fia)* változtattak, vonatkozással Mózes IV. k. 24, 17. versére, mely szerint Jákobból *csillag* indul ki, mely ellenségeit szétveri. A rómaiakat Judeából kiűzte, Jeruzsálemet s az ország főbb városait hatalmába kerítette és mint a független zsidó állam helyreállítója verette az úgynevezett B.-pénzeket. Végre, miután Hadrián hadvezére, Julius Severus, több véres csatában legyőzte, Betár várában hősies ellenállás után megöletett (135). L. *Zsidók.*

Barkócz, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1900) 987 vend és magyar lak.; u. p. és u. t. Muraszombat.

Barkóczháza (azelőtt *Orosz-Volova),* kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1900) 429 rutén lak.; u. p. Kelen, u. t. Kisberezna.

Barkóczy-*család.* (Szalai gróf és báró.) Régi vasvmegyei család, nevét a régen Zala, jelenleg Vas vmegyében fekvő Barkócztól vette, melyet hajdan birtokoltak. A család első ismert neve Tamás, kit Fráter György 1547. a csanádi vár védelmére küldött. Ez időben élt László, I. Ferdinánd buzgó híve, ki 1569 júl. 11. Miksától Kisújlak, Káros és Csörgő helységeket nyerte kir. adományul. Unokái: III. László, I. Ferenc és István külön ágazatok törzsei lettek. A legutóbbinak ágazata unokáiban kihalt. III. László (szül. 1601., megh. 1659 január 31.) zempléni alispán, 1631 máj. 18. báróságot nyert. 1642-ben III. Ferdinánd által magyar lovas ezredessé neveztetett ki, s mint ilyen a svédek ellen vitézül harcolt. 1653—59. beregi főispán. Kettősházasságából származtak: II. István, II. Ferenc (l. *B.* 1.), IV. László, György s III. Zsigmond. E két utóbbit, a király iránti hüségök miatt, Tököly kivégeztette. II. István (megh. 1679) 1663. mint ónodi kapitány két izben megverte a törököt. 1669-ben részt vett a Zrinyi-féle összeesküvésben, de kegyelmet nyervén, a következő évben Kobb császári fővezér táborában a bujdosók ellen küzdött, vitézségéért Parnó várát nyerte kir. adományul. Utóda nem maradt. IV. László 1655. magyar bárói rangra emeltetett, 1667. Bercsényi Miklóssal Karaffa kegyetlenkedései ellen a királynál panaszt emelt. 1693-ban királyi adományul nyerte: Véket, Szerednyét és Bezdédet. Csak leánygyermekei maradtak. — II. Ferenc unokái közül kitünt IV. Ferenc (l. *B.* 2.) és IV. János (megh. 1782) a család tovább terjesztője, ki 1759—82. szabolcsi főispán volt. — Unokája VI. János (szül. 1807, megh. 1872) kir. főudvarmester. — I. Ferenc 1625—1640. zempléni alispán, majd ónodi kapitány, másodunokái III. Zsigmond, ki 1722. bárói méltóságra emeltetett s V. László, kinek utódai nemesi ágban jelenleg is élnek. III. Zsigmond egyik fia, Imre cs. és kir. tábornok, máramarosi főispán s belső titkos tanácsos volt. Ennek fiai Ferenc és Imre. Ez utóbbinak fiai: László (l. *B.* 3.) és Imre, ki csak leánygyermekeket hagyott hátra. Ferencnek unokái: Antal (szül. 1814., megh. 1864) cs. és kir. kamarás és kir. táblabiró; Ferenc (szül. 1817., megh. 1889) cs. és kir. kamarás, tornai főispán; Mihály törvényszéki elnök és Pál (megh. 1886). Grófi rangot a család idősebb ágazatából származó Ferenc aranysarkantyus vitéz, Zemplén vmegye főispánja, kállói főkapitány és felsőmagyarországi alkapitány 1687. nyert. A grófi ág gróf B. Jánosban 1872. kihalt. Leánya, Ilona 1860. gróf Hadik Bélához ment nőül, fiuk gr. Hadik Endre az 1887. kelt legfelsőbb elhatározással a Hadik-B. nevet viseli.

1. *B. Ferenc* (szalai), meghalt 1709 július hóban. Kora történelmében nevezetes szerepet játszó férfiú. Kir. tanácsos, kállói várparancsnok és egy magyar ezred tulajdonosa volt, midőn 1683. Tököly híve lett s u. ez év jún. 1. fényes kísérettel csatlakozott urához, kivel a nagyvezér táborába ment. Ezután a dunántúli felkelés szervezésével bizatott meg s mint ilyen fogadta ott a Batthyányak, Széchyek és Draskovichok hódolatát. A bécsi ostrom meghiusultával Tököly a Tisza felé kényszerült vonulni, mire B. elpártolt tőle, megirván neki, hogy a «szaladó tót fejedelmet» tovább nem követi. 1686-ban zempléni főispán lett, 1687 dec. 8. grófi méltóságot nyert. 1689 dec. 13. pedig Magyarország alvezérévé neveztetett ki. 1703-ban II. Rákóczi Ferenc felkelésekor B. Kassára szorult, melyet a kurucok a következő évben bevették. A foglyul esett B.-t, miután sógora Károlyi Sándor kuruc tábornok a fejedelem hűségére felesketté, Rákóczi tábornokká s a nemesi felkelés vezérévé nevezte ki; majd 1706., midőn a fejedelem az országot öt kapitányságra osztotta, a szolnokit reá bizta. Fia volt III. Ferenc kuruc tábornok.

2. *B. Ferenc* (szalai) gróf, Magyarországnak primása, szül. Tarnován, családjának ősi várában 1710 okt. 16., megh. Pozsonyban 1765 jun. 18. Atyja Zemplén várm. főispánja, anyja pedig Erdődy Zsuzsanna grófnő volt. Iskoláit Kassán kezdette, a bölcsészetet Nagyszombatban, a hittudományt pedig Rómában hallgatta. III. Károly király már 1729., tehát még mint növendékpapnak az iváncsai prépost címet adományozta neki, tanulmányai bevégzése után pedig Erdődy gróf egri püspök kanonokjává és Eger plébánosává nevezte ki. 1740-ben szepesi prépost, tenegriai címzetes püspök és az esztergomi érsek szepesi helynöke, 1741. titkos tanácsos, 1743. a hétszemélyes tábla birája lett. Az 1741. országgyűlésen Mária Terézia előtt az apostoli keresztet vitte. 1744-ben egri püspök, Heves és Külső-Szolnok vm. főispánja. E minőségében nemcsak fáradhatatlan buzgalommal teljesíte kötelességet, hanem azonkívül Egerben bölcsészeti tanfolyamot és könyvnyomdát rendezett be. Viszály merülvén fel a 13 szepesi város között egyrészt, másrészt pedig több sárosi és szepesi úr között, ennek elsimításával az 1755-iki országgyűlés B.-t bizta meg, amit közmegelégedéssel végzett el. 1761 máj. 13. esztergomi érsek. Mint ilyen azon fáradozott, hogy székhelyet Nagyszombatból ismét Esztergomba helyezze vissza s még ugyanaz év okt. 15. ki is eszközlé Mária Teréziától, hogy az esztergomi várat az összes katonai célokra emelt épületekkel együtt neki átadja, minek fejében E. a nagyszombati érsekség és káptalan épületeit engedte át. 1762 jan. 7. a magyarországi összes intézetek feje (protector studiorum omnium publicorum) lett, 1764 máj. 6. pedig az ekkor alapított Szt. István-rend első nagy keresztjét kapta, melyet azóta az esztergomi érsekek mindegyike visel. Ugyanaz évben tevékeny részt vett az országgyűlésen, hol ékesszólása közfigyelmet keltett. De sajnos, úgy e működésében, mint ama szándékaiban is, hogy Esztergomban, hol már az egyház alapját megvetette, az érsekség, káptalan és papnövelde épületeit is felállíttassa, megakadályozta őt a halál, mely egy kerti sétája közben váratlanul lepte meg. Az irodalom terén jeles szónoklatai és tartalmas körlevelei által szerepelt, amelyek külön is megjelentek. Kiadta a tridenti zsinat rendeletéből: Catechismus ex decreto SS. Concilii Tridentini ad parochos (Tyrnaviae 1792). Hátrahagyott iratai között találták a francia Massillonnak szent beszédeit magyar fordításban, melyet ő késztttetett elő a kiadásra. V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyházi írók csarnoka.

3. *B. László* (szalai és tavarnai báró), székesfehérvári püspök, szül. Imreghen, Zemplén vármegyében 1791 jan. 9., megh. Pozsonyban 1847 dec. 13. Iskoláit Sátoraljaujhelyen és Pesten, a bölcseletet Kassán, a jog első évét Pesten hallgatta. Egyházi pályára lépvén, 1809. a pesti központi papnevelőbe küldték, hol tanulmányait bevégezvén, mint tollvivő, utóbb mint érseki szertartó nyert alkalmazást. 1818-ban miskolci plébános, rövid idő mulva ugyanazon kerület alespereséve nevezték ki. 1829-ben lett egri kanonok, 1836-ban mint pankotai főesperes és ábrahámi apát a kir. táblához ment Pestre s innen a következő évben, jan. 13., a székesfehérvári püspökségre. Az egyházi irodalmat latinul írt értekezéseivel mívelte.

4. *B. Sándor* báró, szül. 1857 dec. 16. Nagyazaron (Zemplén vm.). Középiskoláit a sátoraljaújhelyi kegyesrendieknél és a kalocsai jézustársaságiaknál végezte. Jogi tanulmányait pedig a kassai jogakadémián és a bpesti egyetemen, ahol államtud. drrá avatták. Közpályáját mint zemplénvmegyei aljegyző kezdte meg. 1878-ban az igazságügyminisztérium szolgálatába lépett, honnét 1879. a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba lépett át s fokozatos haladással 1904. miniszteri tanácsossá nevezték ki. Jelenleg is ezen állásában működik, mint a középisk. ügyosztály vezetője. Cs. és kir. kamarás. Tevékeny részt vesz a katolikus mozgalmakban.

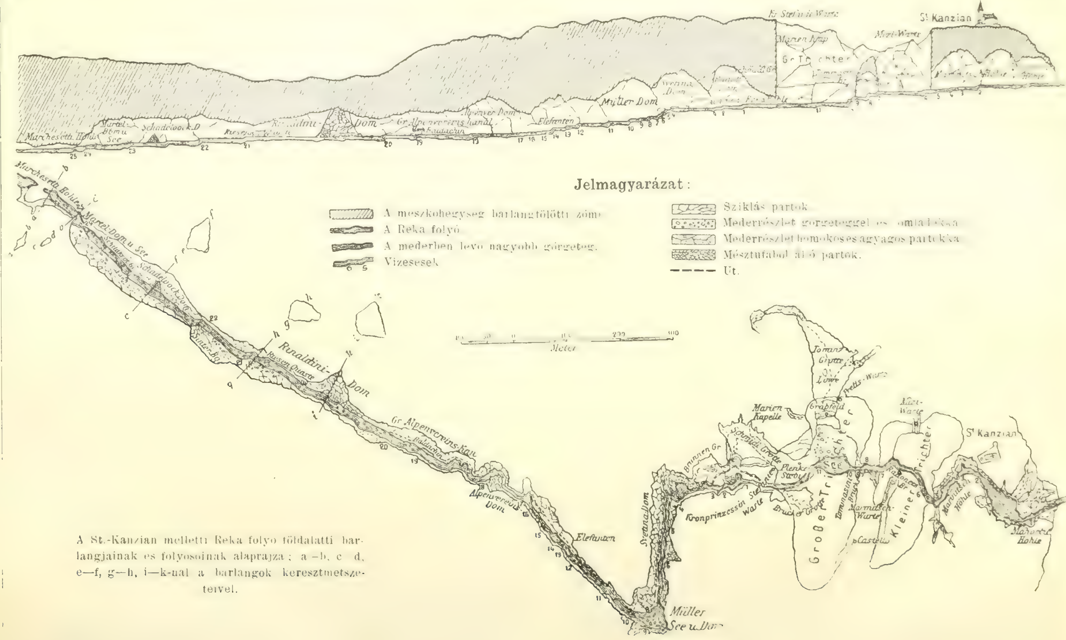
Barkók. A palócok egyik ága. Igy nevezik azokat, akik az u. n. *Erdőhátságon* laknak, t. i. Gömör vmegye D.-i, Borsod Ny.-i, Heves É.-i részeiben, körülbelül a Rima alsó folyása és Eger városa között. Feltünők dialektus és öltözék tekintetében. Szójárásuk valamivel tisztább a palócokénál, ezeknek mégis sok szavával és kiejtésmódjával élnek. Alig van tudomásuk arról, hogy ők B., de amely barkó annak tudja magát, az büszke is rá. Középtermetüek, bőrük és hajszínük sem szőke, sem barna. A nők bokorugrós, kurta szoknyát, a férfiak rövid inget, gatyát, télen szűrt és fehér ködmönt viselnek; mindannyi róm. kat. V. ö. *Hunfalvy* János: Gömör és Kishont t. e. vármegyének leírása (Pest 1867).

Barkós cinke v. *cinege (Panurus biarmicus* L., állat), a cinegefélék egyik hazánkban is mindenütt gyakori faja; nevét onnét vette, mert a hím szeme aljától fekete tollak lógnak lefelé, amiért még szakállas cinkének is hivják. L. *Cinegefélék.*

Barkovići, község Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1900) 141 lak.; u. p. és u. t. Draganić.

Barlaam, gör. teológus, Szt. Vazulrendi szerzetes, szül. 1250 után Seminareban (Kalábria), megh. 1348 körül Geraceben. Mint tanár, teológiai, filozófiai és matematikai író Konstaninápolyban működött. 1339-ben III. Andronikos Avignonba küldötte XII. Benedekhez a görög és római egyház egyesülése ügyében, de eredmény nélkül. Viszszatérve a hezichasták (l. o.) ellen támadt, mire őt a görögök 1341 nov. 6. a konstantinápolyi zsinaton kizárták. Ekkor visszament alsó Olaszországba, ahol nyiltan róm. kat.-nak vallván magát, előbb könyvtáros volt Nápolyban, azután 1342-ben püspök Geraceban. Számos, nagyrész kiadatlan iratainak egy részét közli Migne (Patrologia graeca, 151. kötet).

Barlaam és Josaphat, híres vallásos tárgyú középkori regény, mely nagy népszerűségre jutott és a legtöbb európai nemzetnek irodalmában feltalálható. Tárgya az, hogy Barlaam, egy ázsiai remete miképen téríti meg Josaphat indus királyfit. A regény tulajdonképen nem egyéb, mint Buddha életének keresztény szellemben átdolgozott története. Ősforrásai buddhista hagyományok, melyeknek alapján Damaszkusi János az ifjabbik, az antiochiai patriárka 1090 körül egy szöveget dolgozott ki (megvan *Boissonade* «Anecdota»-inak IV. köt.). Ámde már a középkor első ide-

A St.-Kanzian melletti Reka folyó földalatti barlangjainak és folyosóinak alaprajza; a–b, c–d, e–f, g–h, i–k-val a barlangok keresztmetszetei vel.

BARLANGOK II.

Részletek a St. Kanzian melletti Reka folyó földalatti barlangjaiból.

jében keletkezett ennek latin fordítása, melynek alapján három verses regény készült francia nyelven. Szerzőik: *Chardry* anglo-normann trouvère a XIII. sz.-ban (kiadta Koch, Heilbronn 1879); *Herbert* és *Gui de Cambrai* (kiadták Zotenberg és Meyer, Stuttgart 1864). Viszont valamely É.-i francia, avagy provencei eredetiből készült a XIV. sz.-beli olasz *Storia de S. Barlaam* (utolsó kiadása Róma 1816), míg egy a fentebb említettől különböző latin fordítás után dolgozták át a történetet spanyolra (Madrid 1608), cseh nyelvre (Prága 1593) és lengyelre (Krakó 1688). A három német feldolgozás közül tartalmilag és alakilag a legjelentékenyebb az, mely a XIII. sz.-beli *Rudolf von Ems-é* (XIV. k.). Az izlandi *Barlaams-Saga* és a XV. sz.-beli svéd népkönyv *(Barlaam och Josaphat* (kiadták Keyser és Unger, Kristiania 1851) a német feldolgozások hatásának világos nyomait mutatják. *Nálunk* is ismeretes volt a középkorban; a Kazinczy-kodex egyik legszebb legendája szól róla. Valamelyik idegen feldolgozás révén aztán a magyar *népkönyvek* közé is behatolt ez a történet, melynek legújabb magyar kiadása a következő: Szent Barlaam remetének és Szent Josaphat indiai királynak élete (Esztergom 1830). V. ö. *Heinrich* Gusztáv, A német irodalom története I.; *Beöthy* Zs., a magyar széppróza elbeszélés I.; *Horváth* Cyrill, A magy. nemzeti irodalom története. I. k. és u. ő a Kath. Szemle V. köt.

Barlabaševec, község Varasd vm. novi marofi j.-ban, (1900) 54 lakossal, u. p. és u. t. Gornja Rieka.

Barlaeus, l. *Baerle*.

Barlafalu kisk. Szatmár vm. szinyérváraljai j.-ban, (1900) 1578 oláh, német és magyar lak., vasúti állomás, távíróhivatal, u. p. Remetemező.

Barlahida (azelőtt *Bollahida)*, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1900) 476 magyar lak., u. p. és u. t. Nova.

Barlang *(két képmelléklettel)*, az olyan nagyobb földalatti üreg, mely természetes uton többnyire a víz kémiai működése következtében keletkezik. A víznek oldó hatása, s a kőzetek vájása annál erőteljesebb, vagyis a B.-képződés annál gyorsabb, minél nagyobb nyomás alatt van a kőzetekbe hatoló víz, minél magasabb a hőmérséklete és minél több a szénsav-, esetleg egyéb savtartalma. A földkéreg alkotásában legnagyobb mennyiségben résztvevő kőzetek közül a mészkövet, a dolomitot és a gipszet oldja a víz leggyorsabban és legkönnyebben s tényleg ezek azok a kőzetek, melyekben B.-ok a leggyakoribbak. B.-ok egyéb kőzetekben ritkák. A leghíresebb bazalt-B. a Fingal-B. Staffa skót sziget oszlopos bazaltjában. Lávában vannak B.-ok a Kanári-szigeteken. A B.-képződés magyarázatául szolgálhatnak azok a vizsgálatok, melyeket oly forrásvíz ásványanyag-tartalmának kipuhatolására végeztek, melyek B-okat rejtő mészkő-hegységekből fakadnak. Igy kiszámították, hogy az a két nagy forrás, melyből a bécsiek vízvezetéki vizüket kapják, a mészkőhegyekből évenként 4 millió kg. szénsavas meszet old fel és hord el. A mészkő-B.-ok falán és alján a beszivárgó víz *cseppköveket* alkot, melyek sokszor gyönyörű csoportozatokban helyezkednek el egymás mellett, s a B.-nak különös érdekességet adnak. Az ilyenek *cseppkő-B.* név alatt ismeretesek. (Bővebbet l. *Cseppkő* a.) Igen nevezetesek és érdekesek a jégesapokat és jégtömegeket tartalmazó ú. n. *jég*-B.-*ok* (l. o.). Vannak továbbá *gáz-B.-ok*, melyeknek üregében nagyobb mennyiségű szénsav, esetleg még kénessav és egyéb gőzök meg gázok fejlődnek. Hazánkban nevezetes ilyen B., helyesebben kis üreg a *Büdös-B.* Háromszék vármegyében, Tusnádhoz közel (l. *Büdös)*. Világhírű gáz-B. a nápolyi *kutya-B.* (l. o.). Említésre érdemesek még az ú. n. *kék-B.-ok*, melyeknek legismertebbike Capri szigetén van (l. o.), egy másikat Busi dalmát szigeten ismerünk. Kék fényben való csillogásuk nem egyéb a fénysugarak reflextüneményénél, mely onnan van, mert nyilásuk közvetlenül a tenger szintje fölött, sőt ár alkalmával a tenger szintje alatt van. — A B.-ban a hőmérséklet legtöbbször megfelel az illető vidék középhőmérsékletének, de van rá eset, hogy magasabb vagy alacsonyabb; utóbbi eset áll a jég-B.-okra. A nagyság és terjedelem nagyon különböző. Némely B. egész terjedelmében egyetlen egy üreg, mások (a legtöbb nagy B.) szakaszokra, termekre, mellék-B.-okra tagozódtak, mit a kivájás, kimosás módja okozott. A legnagyobb eddig ismert B.: a Mammut-B. az Egyesült-Államok Kentucky államában van; járható helyeinek hosszát összesen 48 km.-re teszik, köbtartalmát 2 millió m^3-re. Utána sorakozik, mint legnagyobb B. hazánkban a híres aggteleki B., melynek egész hossza 8480·90 m. (l. az *Aggtelek* cikkhez csatolt *képmellékletet,* ahol ezen nevezetes B.-nak négy részletképe látható); az adelsbergi B. hozzáférhető részének hosszusága vagy 10,000 m.; és felemlítjük végre még az 1885 körül feltárt, mesés szépségű St.-Kanziani B.-ot, Isztriában (l. a *mellékelt alaprajzot* és a *négy képet)*, amelyben a Reka nevű folyó eltünik, hogy végre Duino tengerparti városka mellett mint Timavo lásson ismét napvilágot. Nagy B. a trieszt-opčinai és a most fölfedezett obertrauni Mammuth-B. Nem annyira nagyságával, mint inkább szépségével tünik ki a Révi Zichy-B. Bihar vármegyében.

A tudomány a B.-okat földtani, őslénytani, állattani, embertani és más szempontból vizsgálja. Tulajdonképeni tudományos B.-kutatásról azóta lehet szó, amióta (1716) Dr. Heumann a gailenreuthi B.-ban talált csontdarabok jelentős voltát felismerte és Esper (1774), valamint Goldfuss az ő véleményét magukévá tették. Az ősállatok csontjai mellett az első embercsontot B.-ban Tournal, de Christol, Dumas és Pitore találták (1828, 1829). Schmerling az engisi oduban rinocerosz-fog mellett találta az ember koponyáját és emiatt kimondta, hogy a kihalt állat az emberrel egy időben élt. 1839-ben Boucher de Perthes a Somme völgyében megtalálta a mult idők emberének kőszerszámait és azóta az embertan figyelme a B.-ok felé fordult. Franciaországban, Dordogne départementban Lartet és Christy 10 B.-ot és odut kutattak át és a talált kőszerszámok, eszközök, fegyverek, csontfaragványok, karcolt rajzok és piperetárgyak segítségével elénk va-

rajzolták a diluviális ősember életét. Művészi falfestményeket találtak a Vezère völgy B.-jaiban Dordogne départementban Les Eyzies mellett. Azóta fejlettebb gonddal és szakértelemmel kutatták a B.-okat Schmidl, Hochstetter, Fraas és Gaertenstedt, Gümbel, Ranke, Zittel, Klaatsch, Hauser, nálunk Krenner J., Koch A., Téglás G., Biró L., Terlanday és Hillebrand, Kormos az ősembert, az ős- és a B.-lakó állatokat keresve. Nálunk az Óruzsini és Baráthegyi B.-ban találták az első kőeszközöket, embercsontot az utóbbiban és a Nándori B.-ban Herman Ottó útmutatására Kadics O. kikutatta (1909) a Bükk-hegység Szeleta B.-ját és abban a paleolitikus embernek 1400 eszközét és egy állkapocs töredéket találta. A B.-lakások egyszerű kultúrája tovább fejlődött és elfolytatódott napjainkig. Angliában Staffordshire-ban ma is lakottak a kinveri B.-ok. A patagoniai Ultima Speranza B.-jaiban csaknem napjainkig élt a Mylodon ősállat az indiánusok gondozása alatt. Óriás B.-telepek Amerikában a «The cliff dwellers of Mesaverde». Híresek az indiai ókori B.-templomok. 1909-ben Nyugat Kínában fedeztek fel sok folyosóval, teremmel biró őskori B.-telepeket és ezekben ügyes terracotta szobrokat találtak.

Újabban B.-okat geografiai, hidrografiai és technikai szempontból tanulmányozzák. Ilyen munkálatok: a Reka folyó folyásának kikutatása Trieszttől É.-ra és a görög kormány munkálatai Arkádia katlanvölgyeiben. A franciák maradtak a B.-kutatások élén. Párisban van a Société de Spéléologie. Közlönye a Spelunca c. folyóirat. Ebben jelent meg 1898. *Siegmeth* Károly (XIV. k.) Notes sur les cavernes de Hongrie c. dolgozata. B.-kutató a német és osztrák Alpenverein; folyóirata: Mitteilungen, Triesztben a Touristi Triestini kiad. közlönye (Il Tourista), amelynek Comitato Grottal-ja kizárólag a B.-kutatással foglalkozik. A bécsi B.-kutató egyesület most tanulmányozza az óriási nagynak igérkező obertrauni B.-ot. V. ö. *Christol*, Notice sur les ossements humains des cavernes du Gard (1829); *Lartet* és *Christy*, Reliquiae aquitanicae (1865—75); *Hamy* E., The house of the troglodytes (Paris 1891).

Nálunk 1910. alakult meg a Magyarhoni Földtani Társulat kebelében a B.-kutató bizottság, mely rögtön az Aggteleki B. felásásába fogott. Nevezetesebb B.-jaink: Aggteleki baradlai cseppkő-B., Alabástrom cseppkő-B., Baráthegyi, Batizpolyánai, Batrinai, Boiczai, Buhuj csont-B., Büdös B. (Torda), Deményfalvi és Dobsinai jég-B.-ok, Fiumei új B., Igriczi B., József főherceg cseppkő-B., Karácsonfalvi, Nándori, Oncsászai, Óruzsini, Pesterei cseppkő-B. Pilisi, Ponoresi, Porácsi, Répáshutai Balla, Révi Zichy cseppkő-B., Rumunyesti, Szkerisórai, Szentgáli, Sziliczei jég-B., Sztirnik és Topánfalvi B. V. ö. *Téglás* G., Term. Tud. Közl. 5., 15., 18., 21., 24., 25., 27., 28., 29. köt.; *Biró* L., u. o. 27. köt.

Irodalom. W. Boyd Dawkins, Cave Hunting, London 1874; [illegible] Spengel W., [illegible] és Heidelberg 1876; Szombathy J., Die Höhlen und ihre Erforschung (Jahrbuch des Vereins zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse) Wien 1888; Daubrée A., Les eaux souterraines dans l'époque actuelle, Paris 1887; Nordenskiöld G., The cliff dwellers of the Mesa verde southwestern Colorado, Stockholm 1893; Nyári J. br., Az aggteleki B., mint őskori temető, 1881; Kraus Franz, Höhlenkunde, Wien 1894.

Barlangi állatok, a barlangokban élő s a legkülönbözőbb állatrendekhez tartozó állatok összessége. Ezek között a *barlanglakók* (troglobia), állandóan a barlangokat lakják s rendesen színtelenek vagy nagyon világos színűek és vakok; a *barlangkedvelők* (troglophila) csak ideiglenesen tartózkodnak a barlangokban, élénk színűek és látnak. A barlanglakó állatok egyik legérdekesebb faja a kétéltűek közé tartozó *Proteus anguinus*, a Karszthegység földalatti vizeiben, továbbá az *Amblyopsis spelaeus* nevű hal a Kentucky-barlangban. Az alsóbb rendű állatok közül, ez idő szerint, mintegy 86 rovart, 5 százlábút, 26 pókot, 17 rákot, 1 édesvízi hidrát és 1 szivacsot ismernek, mint barlanglakót. A barlangkedvelők közül legfontosabbak a denevérek, néhány rovar és pókfaj. Hazánk számos barlangjának állatvilágát régebben *Frivaldszky* János és újabban *Biró* Lajos kutatja. V. ö. *Hamann*, Europäische Höhlenfauna (Jena 1896); *Rougemont*, Étude de la faune des eaux privées de la lumière (Paris 1876).

Barlangi medve (Ursus spelaeus Blumenbach.), a medvefélék (l. o.) egyik ásatag faja; a pleisztocén (diluvium) jellemző ragadozója; maradványai az európai csontbarlangokban (l. o.) bámulatos nagy mennyiségben fordulnak elő. Magyarországon *Primics* Gy. (v. ö. A B. nyomai Hazánkban, 1 táblával, Földt. Közl. XX. 1880) 33 barlangban és 9 egyéb lelőhelyen mutatja ki a B. előfordulását, többi között az *oncsászai* barlangban, ahonnét a budapesti Földtani intézet gyüjteményében látható teljes B.-csontváz való, az *igriczi*-ben és a *József fhg. barlangban* a Biharhegységben. A B. kétszer akkora volt, mint a mai barna medve, de még a jeges medvét is felülmulta mintegy felényivel.

Barlangi művészet. A régibb kőkornak a moustérien fokozatra következő szakaszából való, kiváló megfigyelő képességről tanuskodó, nagy technikai ügyességgel készült művészi ábrázolásokat jelölik e névvel, mert túlnyomó részben barlangokban maradtak fönn. Lartet és Christy irányították először a figyelmet a barlangokban lelt faragott és vésett csonttárgyakra 1864-ben megjelent úttörő értekezésükben. A barlangok

1. ábra.

falát díszítő festményeket pedig Don Marcelino de Sautuola észlelte először az altamirai barlangban (Spanyolország, Santander prov.) 1884-ben.

A pyrenéei hegyek és a Dordogne barlangjaiból kikerült csonttárgyak óriási tömege csakhamar elhallgattatta a kétkedést Lartet és Christy nézetével szemben. Míg Sautuola és Rivière észleletének helyességét csak az a vizsgálat állapí-

totta meg, amelyet a legutóbbi években Breuil, Capitan, Cartailhac, Boule, Peyrony és Alcade del Rio végeztek Dél-Franciaország és a pyrenéei hegyek spanyolországi részének barlangjaiban; öszszesen húsz barlangban észleltek ezek a kutatók festményeket.

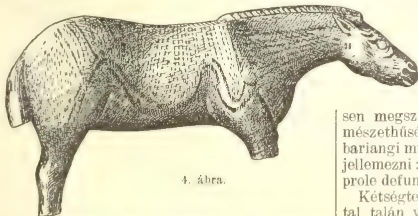

2. ábra.

A csontfaragványokon és a festményeken ugyanazon tárgyat látjuk ábrázolva, az ősember rendes vadászzsákmányául szolgáló fűevő állatokat a mezőn heverve, vagy nyugodtan legelészve, amint könnyen megfigyelhetők voltak *(1. 2. ábra)*. Komplikáltabb, élénkebb mozdulatok meglepőn életteljes rajzával is találkozunk, ellenben meglehetős ritkák az olyféle jelenetek, mint a tülekedő szarvasbikák, szarvastehenet űző szarvasbika és szarvasra leső vadász képe. A bölény, az iramszarvas, ló és őz szerepelnek leggyakrabban, a kihalt állatfajok közül a mammuth és az ős rinocerosz; csaknem teljesen hiányoznak a ragadozó állatok és alárendelt szerepet játszik

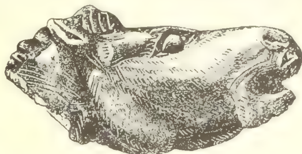
3. ábra.

4. ábra.

a B. tárgyai között az ember is, ábrázolása az állatalakokéhoz képest esetlen és ügyefogyott. Csak a kultúra legalacsonyabb fokán álló busmanok művészetében találkozunk ily bámulatos hűségű rajzokkal, míg fejlettebb, de szintén primitiv népek már eszmei tartalmat akarnak adni ábrázolataiknak s nem látott, hanem elgondolt dolgokat rajzolnak le, ez lehetett az oka, hogy idővel a B. is konvencionálissá vált s hogy az újabb kőkor stilizáló és formákat megkerülő figurális ábrázolásának adott helyet.

Piette a szobrocskákat tartotta a legregiebbnek a B. emlékei között, mint a természet legközvetlenebb, legkevésbbé elvont utánzását, csak ezután következik felosztásában a glyptika kora. Újabban a legrégibb (aurignacien) szobrocskákkal egykorú vésett emlékek is kerültek fölszinre, viszont jelentékenyen későbbi (magdalenien) szobrocskák is, de míg a régibb kőkori szobrászat korábbi szakaszában legsürűbben a telt idomú női alak *(3. ábra)*, valószinüleg az anyaság, a női termékenység személyesítőjének ábrázolásával találkozunk, addig a magdalenien korszakban csupán állatalakokat faragtak *(4—5. ábra)*. Az előbbiek közül legnevezetesebb az ú. n. Brasempouyi Venus elefántcsontszobrocskája, a mentoni Barma grande barlangban lelt steatités a willendorfi (Ausztria) homokkőszobrocska.

5. ábra.

A festmények közül legrégibbek a bekarcolt, vagy festett körvonalas rajzok, amelyek állatfejeket, vagy teljes profilban egész alakokat mutatnak, később a bekarcolt rajzok mellett különböző erősségű foltokban felrakott szürke illetve fekete festékkel ábrázolnak. A barlangi festészet virágkorában élénkebb mozdulatok ábrázolásával is találkozunk, valamint a fekete mellett a barna, vörös, sárga festék használatával. A színes festés emlékeit konvencionális ábrázolatok váltják fel, a neolit korban pedig csaknem teljesen megszünik a figurális ábrázolásban a természethűségre való törekvés. Ezért szokás a barlangi művészetet Ovidiusból vett idézettel úgy jellemezni: Proles sine matre creata, mater sine prole defuncta.

Kétségtelen, hogy a B. emlékei valami célzattal, talán valamely derengő vallásos felfogás hatása alatt készültek. A festmények rendszerint lakásra nem alkalmas, a bejárattól távoleső rejtettebb zugokat díszítenek, talán vallásos összejövetelek szinhelyét. A szobrászatban az anyaság személyesítője az ábrázolás egyik főtárgya s mindkét fajta művészi ábrázolásból hiányoznak a

ragadozó állatok képét, ez utóbbi körülményt akként magyarázzák, hogy az őskorban is vadászszerencse felidézésére szolgáltak az állatképek, mint Ausztrália vad népeinél.

Irodalom. Ernst Grosse, Anfänge der Kunst, 1894; Dr. Moritz Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien 1898; Max Verworn, Zur Psychologie der primitiven Kunst, Jena 1908; Die Anfänge der Kunst, u. o. 1909; E. Cartailhac et H. Breuil, Peintures et gravures murales des cavernes paléolithiques, Vol. I. Altamira, Monaco 1906; H. Breuil, L'évolution de l'art pariétal des cavernes, u. o. 1907.

Barlangi temetkezés. A legtöbb primitiv vallásos felfogású nép az élőkéhez hasonló hajlékot igyekszik adni halottainak. Valószinüleg ilyen felfogás hatása alatt keletkezott az a szokás is, hogy a palaeolitkori barlanglakó népek barlangokba temetkeztek. A heidelbergi állkapocs kivételével ugyszólván minden régibb kőkori embermaradvány barlangból vagy barlangok előtti terraszról került elő. Igy a neanderthali, gibraltári, krapinai, spyi, sipkai, langerie-bassei csontvázak, illetve csontvázrészek. Nem állapitható meg teljes bizonyossággal, hogy mindezek szertartásos eltemettetés utján kerültek a barlangokba. Ellenben teljesen bizonyos ez a homo mousteriensis Hauseriről, amelyet 1908. ásott ki O. Hauser Moustierben, egy addig épületek által teljesen elfödött barlangból. A váz alvó helyzetben volt elföldelve s baljánál jellemző mousterien tipusú kőszerszám (Coup de poing) feküdt. Barlangokból került ki az átmeneti korból származó emberi maradványok nagy része is. Ilyeneket leltek a Crô-magnoni, chanceladei, mentonei, aurignaci, valamint több délwalesi barlangban. Az újabb kőkorban is fönntartotta magát ez a temetkezési szokás. E korból részint rendszeres temetkezések, részint tömegesen felhalmozott csontok maradtak fönn a barlangokban. Hazánkban az aggteleki barlangban talált Dr. Nyáry Jenő a neolith-korból eredő csontvázakat. Olaszországban is több barlangban észlelték hasonló korú temetkezés nyomait s Franciaországban egész a bronzkorig temetkeztek természetes barlangokba. Oly vidékeken, ahol nincsenek természetes barlangok, aknákat, üregeket vájtak puha kőzetbe vagy löszbe s azokba temetkeztek, így Franciaországban Marne départementben, hasonlókra akadunk középső és alsó Olaszországban, a Földközi-tenger szigetein és K.-i partvidékén. Az utóbbi helyeken tartotta fönn magát ez a szokás legtovább s a katakombák kifejlődésére vezetett, amelyeknek használata már a történeti időben ér véget. Ugyancsak a barlangokba való temetkezésből fejlődtek ki a kő- vagy fakamrasírok is, amelyek fölé halmot hordtak s a megalithikus sírok (Dolmen, Ganggrab) s a görögországi kupolasírok is.

Barlangi vakrák *(Cambarus pellucidus* Tellk., állat), a kentuckyi Mammut-barlangban élő édesvízi rákfaj; teljesen színtelen, teste átlátszó, szeme nincsen, hiányzó látószerve helyett azonban fején és testének más részein jól fejlett tapintó sertéi vannak.

Barlangkultusz, a barlangok s egyéb földalatti üregek vallásos tisztelete, mely azon az igen elterjedt őskori eredetű hiten alapszik, hogy e titokzatos sötét boltozatok felsőbb lények kedvelt lakó-, vagy tartózkodási helyei. E hit valószínűleg az *ősök tiszteletében* (l. o.) gyökerezik s a barlangokba való *temetkezés* szokásával függ össze, melynek nyomaira korunkban még a következő népek- és néptörzseknél találunk: Afrika déli részének vad népei közül a hotentottáknál, egyes néger törzseknél (földbe vájt fülkék alakjában), a zuluknál (régi és kivételes temetkezésmód, mely főleg a törzsfők kiváltsága volt). Szórványosan és másféle temetkezésmódokkal vegyest egyes polinéziai, mikro- és melanéziai törzseknél Szumatra szigetén; részben mesterséges sírüregek, sőt olykor valóságos családi kripták, részben természetes barlangok is az amerikai indiánok számos törzsénél. E szokás régebben sokkal általánosabb elterjedtségét igazolják mind az öt világrész *őskori leletei,* nemkülönben a történelmi szereplésű népek szikla-sírjai. Ez őskori leletek azt is tanusítják, hogy hajdan *a barlangokban való lakás* széltiben el volt terjedve, és e körülmény is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a barlangok vallásos tisztelet tárgyaivá és helyeivé váltak. Hogy miként történt a lassú átmenet a temetkezési helyből a kultusz kiváltságos helyévé, az legvilágosabban a polinéziai, mikro- és melanéziai népeknél látható. Jóslatokért különben a dél- és középafrikai négerek is sírjaikhoz látogatnak el. Figyelembe veendő, hogy Formosa szigetén pl. az áldozati helyek még ma is kiválókép barlangok nyílása előtt vannak.

Hogy a bizonyos istenségek születési vagy tartózkodási, avagy csupán nyilatkozási helyeinek vélt barlangokat vallásos tiszteletben részesítették s az ily barlangokat jósló v. gyógyító erejű helyeknek tekintették, arra nézve a *régi görögök*nél és az itáliai görög gyarmatok révén utóbb a *rómaiak*-nál is számos példát lehet találni. Ilyenek csak a főbbek közül: a Zeus születési helyéül tisztelt barlang Kréta szigetén, a Dionysos és Pan tiszteletének szentelt barlangok, az Apolló, Asklepios (Aesculapius), Trophonius, Persephone (Proserpina) és más gyógyító erejű v. alvilági istenek és istennők, továbbá a muzsák és nimfák (pl. Egeria), a sibillák barlangjai Delphiben, Dodonában, Nysa-, a phrigiai Hierapolis-, a lidiai Kolophon- és a délolaszországi (kampaniai) Cumaeban stb. Az ily barlangokban többnyire egyúttal vm. gyógyító erejű oly forrás is bugyogott fel a föld alól, melyről azt vélték, hogy a jósláshoz szükséges ihlettség felkeltésére szolgál. Növelte az ezek erejébe vetett csodálatos hitet még az a körülmény is, hogy a barlangokban gomolygó gázok és forrásvizek kéntartalmuknál fogva némely betegségben csakugyan gyógyulást nyujtottak a barlangban tartózkodóknak.

A *középkorban,* midőn az északi barbár népek (kelták, germánok, szlávok s uraltájiak) pogány vallásrendszereiből eredt képzetek a kereszténységgel elegyültek, a B.-nak egy sajátszerű alakja is fejlődött, mely e népek regéiben és mondáiban a kincsőrző sárkányok, lidércek, óriások és törpék alakjaival szövődik egybe. Egyike a középkorban leghíresebb titokzatos barlangoknak a Szt. Patrick nevét viselő, melyet az írek ez apostolának legendája nyomán a tisztítóhely bejáratának tartották.

Irodalom. Ratzel, Völkerkunde I—III., Leipzig 1887—88; Wiskemann, De variis oraculorum generibus, Marburg 1853; Döhler, Die Orakel, Berlin 1872; Bouche-Leclerq, Histoire de la divination dans l'antiquité I—IV., Paris 1879—81; Herb. Spencer, Principles of Sociology I—III; Lippert, Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch, Berlin 1882. (V. ö. a Holtak tisztelete, Temetkezés, Jóslás és Oraculum cikkek irodalmával.)

Barlanglakók. Kezdetleges életviszonyok között élő népek még ma is használnak állandó lakásul, téli tartózkodási helyül, vagy menedékül természetalkotta vagy mesterséges barlangokat és ernyősen előre szökő sziklák alatti odukat (Rocher en surplomb, abri sous roche). Marokkóban, Algirban, Tuniszban, Kis-Ázsiában, Palesztinában, Közép- és Dél-Afrikában számos a még ma is lakott természetes barlang s Richthofen milliókra teszi azoknak számát, akik Kina lőszhegyeibe vájt mesterséges barlangokban laknak. Lőszhegyekbe vagy puha kőzetbe vájt mesterséges barlangok különben még Európa művelt országaiban is szolgálnak emberi lakásul, így Magyarországon is akadunk ilyenekre a főváros közvetlen környékén Budafokon és a Cserhát lőszdombjai között. Az antik források számos adatot tartottak fönn arra vonatkozólag, hogy a barlangokban való lakás szokásban volt az ókorban is. Az őskorban pedig Közép-Európának jóformán minden emberi tartózkodásra csak valamennyire is alkalmas barlangja lakott volt. Magas sziklafalakban fekvő, nehezen hozzáférhető oduk, elágazó cseppkő-barlangok mélyen fekvő nedves üregei, mint pl. az Aggteleki barlang, Csontház, Paradicsom nevű részei, a Rókalyuk bejárása előtti tágas csarnok is szolgáltattak őskori leleteket. Bächler kutatásai a Scheffel Ekkehardjából ismeretes wildkirchli barlangokban azt a téves nézetet is megszüntették, hogy a magasabb alpesi fekvésű hegyek barlangjait az ősember elkerülte. Szorosabb értelemben véve csak a paleolit kor fiatalabb szakaszában, főleg az ú. n. magdalénien korszakban élő embereket jelölik B. (troglodita) névvel. Ezeknek emlékei ugyanis jobbára barlangok alját fedő kulturrétegekből kerültek fölszinre. E korszak legtöbb és legjobban átkutatott lelhelye Franciaországban ismeretes, ahol már Boucher de Perthes óta (1836) foglalkoznak a régibb kőkori emlékek tanulmányozásával. Nevezetesebbek ezek közül a La Madeleine barlang Tursac mellett, Laugerie Basse, Les Eyzies, Bruniquel abrijai, a bruniqueli és a Mas d'Azil barlang. Angolországban már 1816 óta foglalkoztak rendszeres barlangkutatással, de csak 1840. bukkantak a diluviális ember kezemunkájának kétségtelen nyomaira a Kent-barlangban. Belgiumban a Trou des Chaleux, Németországban Schussenried és Andernach, Svájcban a már említett Wildkirchlin kívül a Kesslerloch Thayngen mellett és a Schweizersbild Schaffhausen mellett szolgáltatott magdalénienkorú leleteket. Hasonlókoruak a Gudenus barlangból (Alsó-Ausztria), a morvaországi Kulna és Byciskala Žytni és Kostelik barlangból és Orosz-Lengyelországban Ojcow vidékének barlangjaiból előkerült leletek is. A régibb kőkor korai és középső szakaszában kevesebb a lakott barlang. Vannak ilyenek mousterien kulturával is Franciaországban a Cure és Ionne völgyében, a Šipka barlang Morvaországban, a krapinai abri Horvátországban, a Rűbelandi barlang Németországban, és a wierzechowjei alsó barlang Orosz-Lengyelországban. Aurignacien kultúrával Franciaországban a brassempouyi barlangok, a Pair et non Pair barlang, a Grotte des Fées és a Le Trilobite barlang. A Solutréen korszakban az említett franciaországi barlangokon kívül lakottak voltak Laugerie Haute abrijai és Thoriqué en Charnie és Lacave barlangjai is, a Balzi Rossi, másként Baoussé-Roussé (vöröskő) barlangjai Liguriában, az ojcowi barlangok Orosz-Lengyelországban és a Szeleta barlang Diósgyőr mellett. A többi magyarországi lakott barlangok, ú. m. a baráthegyi barlang Liszkován (Liptó vm.), a porácsi és haligóczi barlangok (Szepes vm.), az aggteleki Baradla az eddigi észleletek szerint csak az újabb kőkortól kezdődőleg voltak lakottak. V. ö. *Hoernes*, Der diluviale Mensch in Europa (Braunschweig 1903); *Nyáry* Jenő, Az aggteleki barlang (Budapest 1876); *Herman* Ottó, Das Palailolithicum des Bükkgebirges (Wien 1908); *Lóczy* Lajos, A baráthegyi barlang.

Barlangliget (*Tátra-B., Bélai B., Höhlenhain*), Szepesbélához tartozó nyaralótelep Szepes vm. poprádvölgyi járásában, gyönyörű vidéken, 763 m. magasságban fekszik a Magas-Tátra keleti tövében, a szepesbéla—zsgyári országút mellett s a Tátra-alji turistaút (Mária-Terézia-út) keleti végpontján. Egészséges levegője, gyönyörű fenyvesei s a kínálkozó érdekes kirándulások miatt nagyon felkapott telep. Van vasúti állomása, posta- és távíróhivatala és telefonállomása (mely a Tátra telepeivel kapcsolja össze), 5 szállodában és 20 nyaralóban 280 szoba áll rendelkezésre; van hidegvízgyógyintézete, fenyő- és villamos iszapfürdője. A fürdő tulajdonosa Szepesbéla város. A felette emelkedő hegyen 855 m. magasságban nyílik a híres *bélai cseppkőbarlang*, hazánk legszebb barlangjainak egyike, melyet 1881. fedeztek fel s melyet Szepesbéla városa nagy költséggel tett hozzáférhetővé. A barlang, melynek egész kiterjedése 4200 m., keskenyebb-szélesebb, helyenként hatalmas csarnokokká táguló hasadék gyanánt a hegy lejtője alatt rézsút 990 m. magasságig emelkedik (2200 lépcső), meglátogatása 2–2½ órát igényel; hőmérséklete 7·7° C. Látogatóinak száma évenként 2—3000. Egy másik barlang, az ú. n. *Alabástrombarlang* B.-től 1 órányira, a Vaskapu alatt elterülő völgyben 1350 m. magasságban nyilik; igen érdekes, de nehezen járható. V. ö. *Kolbenheyer Károly*, B. (Turisták Lapja 1889. I. 260—263); *Weber Samu*, Beschreibung der Szepesbélaer Tropfsteinhöhle (Béla 1883); u. a., A szepesbélai cseppkőbarlang (u. o. 1887): *Fischer* Miklós, A bélai cseppkőbarlang (Magy. Kárpátegyes. Évk. XII. 1885. 217—222); *Weber Samu*, A bélai barlang (u. o. XIII. 1886. 248).

Barlangó (növ.), l. *Salsola*.

Barlangos érdaganat, l. *Angioma*.

Barlangsirok, l. *Barlangi temetkezés*.

Barlangtemplom, így nevezik Indiában a hegyekbe vájt szenthelyeket. Legtöbb ilyen földalatti templom a buddhistáktól való és a buddhista szerzeteseknek kedvelt tartózkodási helye volt. Számuk ezernél többre megy. A legrégibb

[illegible] a [illegible] talált feliratok tanusága szerint [illegible] ban épültek. V. ö. *Fergusson és Burgess*, The cave temples of India (London 1880). [illegible] Erdélyben Törcsvár közelében van egy *barlangkolostor*, Szkitla Jalonica.

Barleben, község Magdeburg porosz kormányzóságban, Wolmirstedt j.-ban, vasút mellett, (1905) 4887 lak., cukor-, csokoládé- és potkávégyártással.

Bar-le-Duc [illegible], l. *Bar-sur-Ornain*, l. *Bar*.

Barlén, l. *Ankerstein vára*.

Barleria *L.* (növ.), az Acanthaceae család génusza [illegible] faja a tropikus steppeken (pusztákon) él. Füvek v. cserjék. Egyes fajokkal üvegházakban találkozunk.

Barlete, adók. Lika Korbava vm. gospiéi j.-ban, (1900) 1001 horvát-szerb lak.; u. p. Lički Osik, u. t. Gospić.

Barletta (a rómaiak idejében Bardulum, a középkorban Barulum), járási szék- és kikötőváros Bari [illegible] tartományban, szép vidéken, az Ofanto [illegible] (1901) 42 022 lak., régi, érdekes székesegyházzal, óriási szoborral, amelyet sokan Heraclius szobrának tartanak, gazdag sófőzőkkel és [illegible]attal. Erődje, melyet V. Károly építtetett, romokban hever. Kikötőjébe csak kisebb hajók járhatnak; ennek dacára forgalma élénk (közel 200,000 tonna); kiviteli cikkei Bari termékei. Közelében (7 km.-re) van a Campo del sangue, állítólag a cannaei csata szinhelye. 1350 máj. Nagy Lajos királyunk hadai megszállották.

Barley-corn (ang.), l. *Árpaszem*.

Barlow (ejtsd: bárló), *Joel*, északamerikai költő, államférfi és politikai író, szül. Reddingben (Connecticut államban) 1755 márc. 24., megh. Zarnawiecben, Krakó mellett 1812 dec. 24. Jogi tanulmányainak befejezése után a függetlenségi harcban mint tábori lelkész szolgált 1783-ig. Majd ügyvéd és lapszerkesztő lett Hartfordban, ahol 1787. írta The Vision of Columbus c. lángoló szabadságszeretettel teljes költeményét, melyet lelkesen fogadtak. 1788-ban Európába jött, az Ohio-társaság részéről földeket értékesíteni. 1792-ben írta The Conspiracy of Kings c. költeményét s egyúttal felhívást intézett a párisi nemzeti konventhez, hogy törölje el a királyságot; miért is 1793. francia díszpolgárrá választották. 1795-ben algériai amerikai konzul lett, de 1797. ismét Párisban találjuk. 1805-ben pedig visszatért Amerikába és letelepedett Washingtonban. 1811-ben párisi követté nevezték ki. A következő évben halt meg egy utazáson Vilna felé, ahová I. Napoleon egy konferenciára hívta volt meg.

Barlow fehérítő kazánja, l. *Fehérítés*.

Barlow-féle betegség, l. *Möller-Barlow-féle betegség*.

Barlow-féle kerék, fizikai készülék az elektromos áram és mágnes kölcsönös hatásának kísérleti bemutatására. Rézből való vízszintes tengelyű, könnyű, csillagalakú fogaskerék, alatta higanycsészével, amelybe a fogak vége beleér. Mágnespatkó sarkai között forgásnak indul, ha a tengely és higanycsésze segélyével sugármentiirányban elektromos áramot vezetünk át rajta.

Barma, indiai brit tartomány, l. *Birma*.

Barmakidák. Páratlan szerencséjéről és balsorsáról nevezetes család a keleti történelemben. Ősük a régi perzsa törzsből eredő pap és orvos, Barmak volt, ki Khoraszán Balkh nevű városában született. Családja tagjainak fényes tehetsége az első helyet vívták ki számára az abbaszszidák udvaránál. A barmakida Khalid Bagdad építését vezette; fia Jahja nagyvezér lett a híres Harun-al-Rasid alatt és fiára, Dzsafarra is sikerült átörökítenie nagy hivatalát. Dzsafar titkos házassága a kalifa nővérével Abbasszah-val volt a család bukásának oka. A trónját féltő Harun-al-Rasid 803. hirtelen kivégeztette a gyanutlan nagyvezért és ezzel meg volt pecsételve a túlhatalmas család élete.

Barmbeck, egykor különálló község, 1894 júl. 1. egyesíttetett Hamburggal. Ekkor 40,948 lak. volt.

Barmen, város Poroszország Düsseldorf kerületében, a Wupper völgyében, Elberfelddel (l. o.) összeépítve több vasúti vonal mellett, (1905) 156,080 lak. A 3 részre (Ober-, Mittel- és Unter-B.-ra) osztott város a Németbirodalom egyik legiparosabb városa, amely több mint 40,000 munkást foglalkoztat. Legfontosabb iparága a szövőipar. Különösen az ú. n. B.-i cikkek (csipkék, szalagok, selyem- és félselyemkendők, béléskelmék, gombok stb.) előállítása, továbbá a szőnyegszövés, a kémiai ipar, gép-, pénzszekrény-, bőr-, papir-, zongora- és orgona-, kocsi-, sör- és téglagyártás, végül a vas- és fémöntés. Virágzó iparának megfelelő a kereskedelmi forgalma. A kivitt árúk értéke meghaladja a 22 millió márkát. B. épületei közül kevés a kiváló; jelentékenyebbek az új városháza, a Ruhmeshalle (I. Vilmos és III. Frigyes császárok márványszobrával); városi szinház és az evangélikus templom Hübschtől. Emlékszobrok: a Bismarck-szobor, Rittershaus költő szobra és a harcosok emlékszobra. Iskolái közül az ipariskolák a legjelentékenyebbek. B. neve ugyan a XI. sz.-ban is előfordul már, de jelentőségre csak a XIX. sz.-ban ipara által tett szert.

Barmenit, fertőtlenítő szer; konyhasó, alklórsavas nátrium, bórax és bórsav keveréke.

Bár-micvá (héb., a törvény fia). Igy nevezik a zsidóknál a 13. életévet betöltött fiut, kit ez időtől fogva nagykorunak tekintenek a vallásos életben. A B. kor elérését részben a zsinagógában, részben a családi körben lefolyó ünnepélyességgel szokták megülni.

Barmód, Nagyszalontához tartozó népes puszta, Bihar vm. nagyszalontai j.-ban, (1900) 533 lak., vasúti megálló.

Barmouth (ejtsd: barmauth), tengeri fürdő Merioneth walesi grófságban a Mawddach torkolatánál, (1901) 2213 lak.

Barmstedt, község Schleswig porosz kerületben a Krückau és vasút mellett, (1905) 4678 lak., gőzmalommal és gőzfűrésszel, közelében egy szigeten van Rantzau grófság egykori székhelye: a Rantzau-kastély. V. ö. *Rauert*, Die Grafschaft R. (Altona 1840).

Bärn, város Sternberg morva ker. kapitányságban, Hoftól 8 km.-nyire, vasút mellett, (1900) 3808 lak., szövőiparral. Közelében van Andersdorf (466 lak.) ásványvízforrással.

Barna. B. szín lehet valamely anyagnak természetes színe, vagy több más színű anyagnak alkalmas keverése révén állhat elő. Ép így léteznek már természettől fogva B. festékek és olyanok, amelyeket megfelelő másszínű anyagokból összekevertünk. A B.-festésnél is ezek az elvek irányadók. Textilanyagokat barnára festhetünk pl. természettől máris B. festékekkel, mint amilyen a mangánbister vagy a Bismarck-B. stb., esetleg olyan festőanyagokkal, amelyek a pácolt textilanyag pácalkotó fémgyökével B. festéket adnak (pl. krómmal pácolt gyapotszövet alizarinnal «puce»-színüre festhető). Megfesthetjük a textilanyagokat barnára úgy is, hogy pl. egy vöröses-, egy kékes- és egy sárgásszínű festéket igyekszünk a textilanyagon lekötni úgy, hogy végeredményben B. színe legyen. B. festékek pl. a következők: szépia, aszfalt, terra di Siena, umbra, kasseli-B., mangánbister, okra, katechu és különböző kátrányfestékek. L. még *Barna tipus.*

Barna, 1. *Ferdinánd,* nyelvész, a M. Tud. Akadémia lev. tagja, szül. Nagykárolyban 1825 máj. 23., megh. Budapesten 1895 júl. 21. 1860-ban múzeumi segédőr, 1875. őr, 1889. nyugalomba vonult. Főképen a finn-ugor nyelvekkel, az ősműveltséggel s a pogány vallással foglalkozott. Munkái nagyobbrészt az Akadémia értekezései közt jelentek meg. Azonkívül megjelent tőle *Galeotti,* jellemvonások Mátyás király életéből, (Pest 1862); Kalevala, a finnek nemzeti eposza (u. o. 1871);

2. *B. Ignác* dr., fogorvos, bátyja az előbbinek, az Akadémia lev. tagja, szül. Nagykárolyban 1822 febr. 2., megh. Budapesten 1894 nov. 22-én. Mint ezredorvos vett részt a szabadságharcban. Orvosi gyakorlata mellett, melyet Bécsben s Budapesten folytatott, jelentékeny munkásságot fejtett ki a szépirodalom terén. Különösen mint a klasszikusok fordítója lett ismeretessé. Fordította Horatiust, Juvenalist, Vergiliust. Azonfelül értekezett a rómaiak szatiráiról. Két kötet költeménye s ugyancsak két kötet orvosszakbeli műve is jelent meg.

3. *B. Ignác,* jogi író, szül. Ráczalmáson 1854 okt. 13. 1889-ben ügyvéd lett és a budapesti kereskedelmi akadémián a jogot tanította. 1899-ben itélőtáblai biróvá, 1911. kúriai biróvá nevezték ki és az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályában működik. Művei: *Kereskedelmi törvény. 1875. XXXVII. t.-c.* (Budapest 1894); *A magánbiztosítási vállalatokról szóló törvényjavaslat* (másokkal együtt, u. o. 1896); *A német polgári törvénykönyv. Az 1896. évi aug. 18. kelt birodalmi törvény* (I. füzet. Általános rész, u. o. 189[illegible]).

4. *B. Izidor,* hírlapíró, szül. Abán, Fehér vm. 1860 nov. 16. Székesfehérváron kezdett hirlapokba írni, 1880. Budapestre jött s az Egyetértésben tünt föl tudósításaival, melyeket nemcsak a közvetlen megfigyelés elevensége, hanem igazi irodalmi szinvonal is jellemzett. Később a Budapesti Hirlap munkatársa lett, majd 1892. a Pesti Napló szerkesztőjéül hívták meg. Hangulatos költeményeket is írt különböző lapokba; 1892. megjelent egy kötet összegyüjtött költeménye *Buborékok* címen. 1896-ban a Pesti Napló tulajdonost változtatván, kilépett a lap kötelékéből s visszatért a Budapesti Hírlap szerkesztőségébe, majd az ugyanez évben megindított Esti Ujság felelős szerkesztője lett, mely lap az ő vezetése alatt gyorsan népszerüségre emelkedett.

5. *B. Izsó,* zeneszerző, szül. Budapesten 1859 szept. 4. s tanulmányait is az itteni zeneakadémián végezte. Azóta karnagyi minőségben számos nagy városban fordult meg, legtartósabban Aradon. Jelenleg a budapesti városligeti szinház karmestere. Művei: *A szerzetes* (Kövesy Albert szövegére); *A szoknyás hadnagy* (Győr 1885., K. Kyss Géza szövegére); *Florinda kisasszony* (u. o., *Kövesy* Albert szövegére); *Jönnek a huszárok!* (Fehér Dezső szöv.); *A paradicsom* (Gárdonyi Géza szöv. 1892); *Rézi* (Abonyi Árpád és Faragó Jenő szöv. 1904); *A századik menyasszony* (Vágó Géza és Mérei Adolf szöv. 1907). Egy spanyol zarzuelát (énekes bohóság) is átdolgozott *Az unatkozó király* címen; a Népszinházban igen nagy sikert aratott *Casanova* c. operettje.

6. *B. Mihály,* híres cigányhegedűs; a hagyomány őt II. Rákóczi Ferenc kedves udvari zenészének s az eredeti Rákóczi-nóta (melyből később a világhírü Rákóczi-induló keletkezett) szerzőjének tartja, ki 1711 elején, Munkácsról Lengyelországba bujdosásra indult fejedelmének állítólag e szavakat mondta: «Mégysz, mégysz Fölséges Fejedelem, — itt hagyod a vagyon-t, keresed a nincsen-t!» s ez alkalommal a híres nótát szerzé. Bizonyosan azonban csak annyit tudunk, hogy B. Mihály még 1737. Csáky Imre bibornok udvari zenésze volt, és Szepesváralján ugyanez évben az urától rendezett cigányversenyben, hajlott kora dacára, kitünő játékával 11 versenytárs elől ő vitte el a babért. Képét a bibornok életnagyságban lefestette és «Magyar Orpheus» aláírással tisztelte meg.

Bárna, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1900) 694 magyar lak.; u. p. és u. t. Salgótarján.

Barnaagyagvasérc, l. *Limonit*

Barnabás, Ciprus szigetén született levita, kit előbb Józsefnek hívtak. Az apostolok nevezték el B.-nak, amit az Ap. Csel. (4, 36) υἱὸς παρακλήσεως-nak fordít, ami a. m. a lelki vigasztalás és intelem fia. O ösmertette meg az oszlopapostolokkal a nagy Pál apostolt, kinek első missziói útjában, 44-ben hűséges munkatársa volt. Együtt voltak Jeruzsálemben is az apostolok első gyülésén (Ap. Csel. 15), hol B. hivatottságát mindnyájan elismerték. Tertulliánus nyomán sokan B.-t tekintik a zsidókhoz írt levél írójának. A hagyomány szerint vértanui halállal mult ki.

Barnabiták, a pálosok rendjéhez tartozó kanonokok kongregációja (Clerici regulares s. Pauli decollati), kik nevöket Szt. Barnabás ama templomától vették, melyet a rend megalakulásakor nyert. VII. Kelemen szivesen erősítette meg alapszabályaikat, melyek értelmében az uj rend tagjai a rendes három szerzetesi fogadalmon kivül negyedikot is tesznek le arra, hogy rendjükön kívül álló magasabb egyházi méltóságokra nem törekesznek s ilyeneket a pápa egyenes parancsa nélkül el sem fogadnak. A rend gyorsan virágzásnak indult. Jelenleg Olaszországban (20 ház), Ausztriában (6 ház), Franciaországban és Belgiumban vannak elterjedve.

Barnaérc (ásv.), l. *Vaspát.*

Barna hiéna (állat), l. *Hiéna.*

Barna jura, l. *Jura.*

Barnakő (*Pyrolusit*, szürkemangánérc, ásv.), a legközönségesebb mangánérc. Anyagára nézve mangánszuperoxid MnO_2 v. $MnMnO_4$ — azonos a *polianittal* (l. o.); mint ilyen pszeudomorfózákat képez más mangánércek — kivált manganit — és egyéb mangántartalmú ásványok után; rombos rendszerű tűkben, kurta oszlopos és táblás kristálykákban, leggyakrabban finoman szálas, rostos sugaras szövetű és szőllőded, cseppköves, veseded és egyéb formájú halmazokban, továbbá vaskosan és földesen találni. Szürkésbarna, vagy vasfekete, kevéssé fémes fényű, puha ásvány, keménysége 2—2,5, színt ereszt, karca fekete; csekély keménysége miatt *lágymangánérc*-nek is mondják, szemben a pszilomelán-nal, mely kemény mangánérc. Gyakran találni olyan piroluzit kristályokat, melyeknek belseje, esetleg szabad végük manganit. A mangánpátból (rhodochrosit), vagyis a mangánkarbonátból is képződik, sőt elég gyakran mangántartalmú vaspátból is, mely utóbbi esetben az eredmény rendesen földes, laza tömeg; [illegible] a kereskedésbeli B. nem tiszta, hanem keverve van más mangánásványokkal (manganit, braunit, hausmannit, pszilomelán, wad); értékét mangánszuperoxidtartalma állapítja meg, melyet százalékokban fejeznek ki, pl. 60%-os a B., ha 100 súlyrész belőle annyi klórt fejleszt, mint 60 súlyrész tiszta mangánszuperoxid (MnO_2). A B. többnyire vasérc telérek társaságában fordul elő. Nálunk különösen Macskamezőn (Szolnok-Doboka vm.) bányászák, de termőhelyei még: Gyalár és Telek (Hunyad vm.), Felsőbánya, Szászkabánya, Dognácska, Nadabula (Gömör vm.); Arad vmegyében: Solymosbucsáva, Arnoth, Korbu, Kishalmágy stb. Legjelentékenyebbek a spanyolországi (Huelva tartomány), a szászországi (Johanngeorgenstadt, Schneeberg) és a thüringiai (Elgersburg, Ilmenau, Friedrichsrode, Schmalkalden) bányák; egyéb említésre érdemes termőhelyei még: Morvaországban: Vorderehrensdorf, M. Trübau mellett); Csehországban: Platten; a Harzban: Ilfeld, Zellerfeld, Goslar; Westfáliában: Hirschberg; Franciaországban: Romanèche; Észak-Amerikában sok helyen, úgyszintén Uj-Zélandon.

A B. igen fontos ipari anyag; oxigén, klór, bróm, jód, mangánvegyületek (hipermangánsavas káli) előállítására, továbbá az üveg színtelenítésére és ibolyaszínű üveg készítésére használják. Az üveg színtelenítése a B.-vel, mely alkalmazása különben igen régi, azon alapszik, hogy a B. mint oxidáló anyag az üvegnek bizonyos anyagaira behatással van, nevezetesen pedig a vasoxidult, mely rendesen az üveget tisztátalanná, vagyis zöldre festi, — nemkülönben az üvegben finom osztatu állapotban levő szénrészecskéket, melyek az üvegnek barnás színt kölcsönöznek, megbontja, helyesebben oxidálja és így azokat festő, azaz tisztátalanító tulajdonságuktól megfosztja. Erre vonatkozik az ásványnak Haidingertől származó tudományos neve: *piroluzit*, mely annyi mint tűzben tisztít; pyr (gör.) tűz, luo (gör.) tisztítok, mosok. A XVI. sz. üvegkészítői ismerték már ezen ásványnak ezt a színtelenítő tulajdonságát; egyéb hasonló tulajdonságú ásványokkal együtt manganes-nek nevezték, mi valószínűleg a görög manganonból van s annyi mint csodaszer, említett tulajdonságát csodásnak találván. Nagyobb mennyiségben adva az üveghez, ezt szép ibolyaszínre festi. Az agyagedények barna zománca is B.-vel készül, innen a B. (Braunstein) név, mely egyébként a közönségesebb magánércek (piroluzit, manganit, pszilomelan) közös neveként is szerepel. A B.-vet használják még az üveg- és email-festészetben, a kelme-festészetben, barna festék (bisterbarna), villamos elemek készítésére, a tükörvas és ferromangán gyártásánál, valamint finoman iszapolt állapotban a gyufa- és tüzijáték-anyagok masszájához is veszik.

Barna lakk (*bister*), dió-színű, barna vízfesték, melyet kivált tölgyfából nyert koromból, vagy manganoxidból állítanak elő. L. még *Bister.*

Barnamala, adók. Belovár-Körös vm. grubišnopoljei j.-ban, (1900) 292 horvát-szerb és magyar lak.; u. p. és u. t. Grubišno polje.

Barnaólomérc, l. *Piromorfit.*

Barnapát, l. *Dolomit.*

Barnard, 1. *Edward Emerson*, amerikai csillagász, szül. Nashvilleben 1857., csillagász a Lick-obszervatóriumon 1887—95, majd a csillagászat tanára a chicagói egyetemen és csillagász a Yerkes-obszervatóriumon. Ő fedezte fel 1892 szept. 10. a Jupiter ötödik holdját.

2. *B., George Grey*, amerikai szobrász, szül. Bellefonteban 1863., Chicagóban és Párisban — főleg Rodin hatása alatt — tanult. Feltünést keltett Két természetet érzek magamban c. sajátságos szoborcsoportjával (New York, Metropolitan Museum). 1896-ban New Yorkba tért vissza és azóta vezető szerepet játszik az amerikai szobrászok közt. Utolsó művei közül különösen kiválik favágót ábrázoló hatalmas márványszobra.

3. *B., Henry*, északamerikai pedagógus, szül. 1811., megh. 1900. Többféle tanügyi állást töltött be s szerkesztette (1856—86) az American Journal of Education-t. Vezetője volt (1867—70) a Washingtonban akkor létesített nevelésügyi hivatalnak. Számos pedagógiai munkát írt, az európai mozgalmakat is szemmel tartva. Pl.: Normal schools in the U. S. and Europe (1851, 2. köt.); National education in Europe (1854); Pestalozzi and Pestalozzianism (1861); German educational reformers (1862); Education (1878—79, 2 köt.); Elementary education in the U. S. (1900).

4. *B. Henry William*, szül. Wedburyben (Oxfordshire) 1799., megh. Delhiben 1857 júl. 5. Harcolt Franciaországban (1815) és Nyugatindiában (1819). Részt vett a krimi háboruban 1854. s a béke megkötése után Korfu kormányzója lett. 1856 óta főparancsnok volt Delhiben.

5. *B. John Gross*, északamerikai tábornok, szül. Massachusettsben 1815 május 19., megh. Detroitban 1882 máj. 14. 1846-ban New-Orléans és New York partjait, később Tampicót, 1854. a sanfranciscói kikötőt, 1856. New-Yorkot, a polgárháboruban Washingtont erősbitette. Jeles matematikus is volt. Művei: Phenomena of the gyroscop (1857); The Peninsular-Compaign (1864); The

battle of Bull Run (1862); Artillery operations of the army of the Potomac (1863); Problems of rotary motion (1872).

Barnard-Castle (ejtsd: kászl), város Durham angol grófságban a Tees mellett, (1901) 4421 lak., plaid, harisnya- és kalapgyártással. A folyón túl vannak az 1180 körül épült romjai a Barnard Balioltól alapított kastélynak.

Barnardo, *Thomas John,* angol szociálpolitikus, szül. 1845. Irországban, megh. 1905 szept. 19. Londonban. Tanult Londonban, Edinburgban és Párisban. Orvosi működése folyamán figyelme az elhagyott gyermekek felé irányult, kiknek gyógyitása, nevelése és állandó keresethez juttatása érdekében óriási agitációt fejtett ki. 1867-ben nyittatta meg az első gyermek-otthont (B.'s Home) London. 1873-ban Ilfordban egy 52 házból álló tetepet épitett leányok számára; ez időtől kezdve több mint száz otthonban kb. 60,000 gyermeket nevelt fel és 17,000-et helyezett el a canadai farmokban. Művei: Something attempted, something done; The rescue of the Waif.

Barna rozsda (növ.), l. *Rozsda-betegségek.*

Barnaság *(brunissure,* növ.), a szőllőtőkének egyik betegsége, melyet a *Plasmodiophora vitis Viala et Sauv.* nevű élősködő gombafaj (Myxomycetes) okoz. A levelek szinén apró barna foltok keletkeznek július hónapban, melyek később a levél egész felületét megbarnítják. Veszedelmessé akkor válik, ha a foltok nyomai a levélfonákra is átterjednek; ekkor a lombozat lehull és emiatt a fürtök nem érnek meg, a bogyók egy része megrepedezik. A betegség leginkább alacsony fekvésű és nedves talajokban mutatkozik. Védekezésmód ellene ismeretlen. Hazánkban előfordul.

Barnaszén. A fiatalabb, geológiai harmadkorban képződött s rendesen kisebb fűtőképességű szenek tartoznak ide. Barna vagy szurokfekete színű, rendesen tömött, ritkán földes szénféleség. Karca barna. Porrá törve és kálilúgban főzve, azt barnára festi. Fűtőképessége: 3000—6000 kalória. A hamumentes B. összetétele: C 55—75%, O 26—19%, H 6—3%. Kártékony a piritnek (FeS_2) jelenléte. Vannak olyan barnaszeneink (zsilvölgyi), amelyek fiatalabb koruk dacára jobb minőségüek egyes kőszeneinknél. Ezek kokszolhatók is. A kőszén felé és a tőzeg felé fokozatos átmenet észlelhető. *Lignit,* fiatalabb barnaszeneinknek az a félesége, amelyen a fás szerkezet még látható. Rendszerint autochton úton keletkezett a B., vagyis kisebb-nagyobb lápok, mocsarak, moh, nád és sás stb. növényzetéből, amely tőzegteleppé alakult. Ezt utóbb iszap, homok, kavics elfedte s ily módon a levegőtől elzáratva, lassan bomlott, elszenesedett évezredek hosszú során át. Jóval ritkábban keletkeztek allochton úton. Ma kisebb-nagyobb medencékben, ritkán zavartalanul, rendesen vetődésektől szeldelve vagy összegyűrve találjuk. A zavargások jelentékeny volta és gyakorisága nagy mértékben hátráltatja a B. bányászatát. Néha vulkáni kőzet áttöri a B.-telepet (Salgótarján); ilyenkor a kőzettelér mellett elkokszosodás észlelhető. Hazánkban és külföldön elterjedt. Régebben az egész harmadkort a B. jellemző fellépéséről B.-formációnak (Braunkohlenformation, Braunkohlengebirge) nevezték és pedig először Keferstein 1821. Legfontosabb hazai előfordulások: Eocén: Budapest vidéke, Esztergom vidéke, Tatabánya. Oligocén: Zsilvölgy, itt vannak leghatalmasabb széntelepeink az országban; Handlova, Szápár. Mediterrán: Salgótarján, Brennberg. A szarmata-emelet nálunk meddő. A pannóniai és levantei emeletben gyéren, pl. Barót, Köpecz.

Barna széna. Úgy készitik, hogy a zöld takarmányt fonnyasztott állapotban a föld felett kazlakba rakják s földdel beboritják. Az igy összerakott takarmány csakhamar erjedni kezd s erősen gőzölögve annyira kiszárad, mint a széna, miközben megbarnul, sőt meg is feketedik, amely utóbbi szín a túlmelegedésnek a jele. Minél világosabb színű a B., annál jobb. Előnye a B.-nak, hogy a renden való száradás közben a levelek letöredezése által beálló veszteség elkerülhető, az eső nem károsítja, mert az nincs ártalmára, ha zöld állapotban megázik. Az állatok szívesebben és többet esznek a barna szénából, részint a friss kenyérre emlékeztető kellemes zamatja miatt, részint azért, mert könnyebben rágható.

Barnaszénkátrány, l. *Kátrány.*

Barna talajok zónája. A tudományos talajismeretnek azon sarkalatos alapelvéből kifolyólag, hogy minden klimazónának megvannak a jellegzetes növényformációi és minden ősi növényformáció alatt egységes talajtipus alakul ki, az egész földkerekséget talajzónákra osztjuk be. A B. a nedves klima-öv azon csoportjába tartozik, hol a mállás főként a szénsav hatásának eredménye. E zóna talajai uralkodólag barnák, néha sárgásak v. vörösesek, gyengén humuszosak és általában homokos agyag és agyagos vályog jellegüek. A talaj kilúgozása általában kisebb itt, mint ugyancsak a nedves klima alatt a humuszsav mállasztó hatása folytán keletkezett talajcsoportban. A kloridok és szulfátok vegyületei ki vannak mosva e talajcsoportból. Ebben a talajzónában lehet a képződött talajok után legjobban az anyakőzetre következtetni. Más néven e talajcsoportot a helytálló talajok zónájának is nevezhetnők. A B. nagy kiterjedésű. Pl. Európa egész középső részében uralkodó. Hazánkban e talajtipusra ráakadunk az Alföld É.-i és K.-i peremén, a Dunántúl pl. Vas, Zala és Somogy vármegyékben s ilyen talajuak részben jó bortermő vidékeink is, pl. Arad és Tokajhegyalja.

Barna tipus (franc. *brunette).* Az európai emberek között feltünik a sötét bőrű, barna és fekete szemű, ugyanolyan hajú színkomplekszum, a világos bőrű, kék és szürke szemű, világossárgás hajú mellett. Ezt a nehezen magyarázható különbséget először Huxley vette észre és a barnát melanokroikus-nak, sötétfehérnek, a szőkeket xantokroikusnak, világosfehérnek nevezte el. Mert a B. fokozatosan a néger és az ausztráliai fekete és barna bőrszínének mélységébe megy át és mert a szőkének hasonló módon fokozatai vannak, Huxley azt hitte, hogy a színtipus a szőke fajtának az ausztraloid sötétbarnával való vérkeveredésében, a történeti idők előtt állott elő. Barnák a déleurópai népek: az olasz, spanyol, portugál, görög, az északafrikaiak és a kisázsiaiak. Kiváló tipus a cigány, örmény, berber, arab, szemita, hindú és bramán. Észak felé keveródik a két

színtípus. Barna színt a breton, kelta, baszk Franciaországban, az ír és a walesi Angliában. Németországban az Elszász-Lotharingiában 25·26, Badenben 21·18, Oldenburgban 7·12, Szász-Meiningenben 6·9% a B. Németországban több a szőke, nálunk több a barna. Nagyfokú keveredés tekintetében határozatlan a típus, fekete hajú, kék és szürke szemű átmenet áll elő. Átmenet az ú. n. magyar szőke is. Földrajzi elterjedésében szembeötlik, hogy É. felé fogy. Ennek okát, bár közel fekvőnek látszik, a hideg hatásában aligha kereshetjük. E feltevésnek ellene szól az, hogy szőke egyének csakugyan megmaradnak a barna tömegben, mint megfordítva és ellene a típus átöröklése, mely a két színtípus egybeolvadását eddig meg nem engedte. A B. régen keletkezett, a mai égalji viszonyokon kívül eső okok hatásában. L. Színtípus.

Barnato (*Barney*), kalandos angol vállalkozó, akit a »gyémánt királyának« neveztek el, szül. 1852. Londonban, szegény zsidó családból, megh. 1897. Madeiránál veszett, mint öngyilkos. Volt bohóc, bűvész, vándorszínész. Húsz éves korában Transvaalba ment, éppen abban az időben, amikor a gyémántbányák fellendülése kezdődött. Előbb kereskedett, míg egy kis tőkére tett szert. Azután a tolvaj gyémántbányászokkal szövetkezett s a csempészett gyémántok eladásával olyan vagyont gyüjtött, hogy csakhamar aranybányát vásárolhatott s 1886. már pénzügyi tekintély gyanánt szerepelt, úgy hogy Cecil Rhodes is, a verseny elhárítása végett, kénytelen volt vele társas viszonyba lépni. Együtt alapították meg a délafrikai aranybányatársaságot, melynek főrészvényese B. volt. Rengeteg aranytermelő területet vásárolt össze Johannesburgban, ahol vízművet, bankot, iparvállalatokat alapított. Beválasztották a Cap-föld parlamentjébe is. Majd megalapította 5 millió font alaptőkével Londonban a B.-bankot. Körülbelül 600 millió koronára becsülték vagyonát, amikor egyszerre beütött a válság, mely vagyonának több mint felét egy csapással megsemmisítette. B. e csapás következtében megtébolyodott, háromszor öngyilkossági kísérletet követett el, végül Londonba menven, Madeira mellett, őrültségi rohamában a hajóhídról a tengerbe ugrott.

Barnaul, Tomszk orosz-szibériai kormányzóság egyik kerülete; 125,730 km² kiterjedésű, lakóinak száma 585,344. Az Ob folyó szeli át, amelynek balpartja a Baraba-pusztának egy része, míg a jobbpartján lévő homokvidéket nyírfaerdőségek borítják. Hasonlónevű fővárosának 30,000 lakosa van. B. az Ob balpartján és a Barnaulka folyó torkolatánál épült, 140 m. magasan. Középpontja az Altai-hegység bányászatának, van bányászati főiskolája, könyvtára, múzeuma, meteorológiai obszervatóriuma. Arany-, ezüst-, vas-, réz- és ólomhámora, amit többnyire németek alapítottak. A jan. és júl. közepes hőmérséklet —19° és +19·5° C. Évi csapadékmennyiség 260 mm.

Barnavasérc, l. *Limonit*.

Barnavaskő, l. *Limonit*.

Barnave, *Pierre Joseph Marie*, francia forradalmár, szül. Grenobleban 1761 okt. 22., megh. 1793 nov. 29. A grenoblei parlament ügyésze volt és a forradalom kitörésekor szülővárosa képviselőnek választotta. Mint a forradalmi eszmék lelkes előharcosa, gyorsan népszerű ember lett. Az emberi jogokról szóló határozatot ő sürgette leginkább. A nemzetőrség szervezését és egyházi javak lefoglalását is sürgette. Oly radikális demokrata elveknek hódolt, hogy még a bohócok, hóhérok és a gyarmatok szerecsenei számára is követelt politikai jogokat és teljes szabadságot. Midőn a nemzetgyűlés mérsékelt tagjai 1790. klubot alakítottak, B. a jakobinusoknak klubját léptette életbe. A nemzetgyűlésen a király vetojogát, és a királynak béke és háború felett való rendelkezési jogát támadta meg. A király szökése után B. Pethionnal és Latour-Maubourggal egyetemben azt a megbízást kapta, hogy a királyi családot Varennesből hozza vissza Párisba. Ezen idő óta a királyi családdal való érintkezés és a forradalom elfajulása arra bírták, hogy a király párthívei közé álljon. B. erősen bízott benne, hogy Franciaországot az alkotmányos királyság fogja megmenteni; ez értelemben a király sérthetetlenségét hirdette és a királyt is jó tanácsokkal szolgálta, de miután látta, hogy XVI. Lajos nem hallgat reá, visszavonult Grenobleba. Később a királyi udvarral folytatott levelezése miatt elfogták és kivégezték. Munkáit (Oeuvres posthumes) nővére, Mme Saint-Germain és Bérenger M. adta ki 4 kötetben (Paris 1843). V. ö. *Janin*, B. (Paris, 2. kiad. 1860).

Barna velika, adók. Belovár-Körös vm. grubišno-poljei j.-ban, (1900) 1819 horvát-szerb lak.; u. p. Grdjevac, u. t. Grubišnopolje.

Barnay *Lajos*, német színész, szül. Pesten 1842 febr. 11. Ifjú korában kereskedő és magánhivatalnok volt. 1860-ban lépett először színpadra Lacroix név alatt. A pesti (1861—62), rigai, mainzi, berlini, frankfurti, hamburgi színháznál töltötte ifjúkorát. Öt évi működés után 1878. a hamburg-altonai színházhoz igazgatóvá nevezték ki. Egy darabig a berlini udvari színház vezetője volt, megkapta az udvari tanácsosságot s 1908. a hannoveri színház élére állították. A deklamációs, patetikus iskola egyik legreprezentativebb alakja, nevezetesebb szerepei: Lear, Othello, Hamlet, III. Rikárd, Posa, Holofernes, Essex stb. Érdekes emlékiratai (Erinnerungen) 1907. jelentek meg.

Barnburners (ejtsd: bárnbörnersz) a. m. csűrgyujtogatók, ama politikai pártnak gúnyneve, mely az Egyesült-Államoknak eddigelé meg nem mívelt területétől 160 acre földet követel mindazok számára, kik annak megmívelésére ajánlkoznak. Kívánja továbbá, hogy adósság fejében csak a föld felerésze legyen lefoglalható, s hogy az iskoláztatás ingyenes legyen.

Barnes (ejtsd: barnsz), város, London mellett, Surrey angol grófságban a Temze jobbpartján, vasút mellett, (1901) 17,822 lak.

Barnes (ejtsd: bárnz), 1. *Alfred Smith*, amerikai könyvkereskedő, a nagyhírű A. S. B. & Co. brooklyni könyvkiadó-cégnek megalapítója, szül. New-Haven-ben (Conn.) 1817., megh. Brooklynban 1888. B. a szó legszorosabb értelmében selfmade man. 16 éves korában belépett egy nagyobb newyorki könyvkereskedésbe. 1838-ban önállósította magát, társas viszonyba lépvén Charles Davies tanárral, akinek matematikai tankönyveit kiadta. A három

első évben kizárólag avval foglalkozott, hogy e tankönyvekkel kocsin városról városra utazgatott s azokat az iskoláknak eladta. 1840-ben Filadelfiába tette át üzletét, ahol egyúttal könyvkereskedést is nyitott; 5 évvel később visszament New-Yorkba, ahol minden vállalatát szerencse kisérte. 1880-ban nagyszerű árúházat építtetett Brooklynban, melyben az elárusító helyiségeken s raktárakon kívül elhelyezte nyomdáját és könyvkötészetét is s miután az egész vállalatot fölszerelte, nyugalomba vonult, átadván az üzletet öt fiának és unokaöccsének. Jótékony célokra végrendeletileg nagy összegeket hagyott.

2. *B., Barnabe,* Erzsébet korabeli angol lirikus, szül. 1569 körül, megh. 1609 körül. Tanulmányait Oxfordban végezte. 1593-ban adta ki Parthenophil and Parthenope: Sonnettes, Madrigals, Elegies and Odes c. kötetét (új kiadása: Arber, English Garner 1882), amely sok szép költeményt tartalmaz. Kevésbbé értékes az 1595. megjelent A Divine Centurie of Spiritual Sonnets (újra kiadta Grosart 1875). Irt egy tragédiát is: The Divil's Charter, melyet 1606 és 1607 karácsonykor I. Jakab előtt is előadtak.

3. *B. (Barners* v. *Berners), Juliana,* Angolország legkorábbi írónőinek egyike, szül. 1388 körül Rodingban (Essex), megh. 1466 körül. A II. Rikárd uralkodása alatt lefejezett korábbi kegyencnek, Sir James Bernersnek lánya és a sopwelli kolostor fejedelemasszonya volt. Holinshed szerint kora híres szépségei közé tartozott. Kedvelte a vadászatot, halászatot és a cimertant s a különböző sportágakról írt könyvei Angliában még ma is nagyon keresettek. Megemlítendők: The Treatyses perteynynge to Hawkynge and Fisshynge with an Angle (St. Albans 1486, folio) fametszetekkel, mely kiadás ma már csupán két példányban van meg. A későbbi kiadásokhoz csatolták az 1441. írott címertani munkát is. Legutolsó londoni kiadása (1811) csak 150 példányban jelent meg és ma már ritkaság számba megy.

4. *B., Robert,* angol hittudor. Mikor VIII. Henrik a pápától elszakadt, a király udvari káplánja lett, (1531), és egyik közbenjáró volt a király és clevei Anna közötti házasságnál. De éppen ezért, midőn Henrik Annával meghasonlott, B.-re is boszus lett s őt mint bebizonyított eretneket a parlament előtt bevádolta és máglyán végeztette ki 1540. Egy polemikus műve maradt: Vitae Romanorum pontificum, quos papas vocamus.

5. *B., William,* ang. filológus és dialektus-költő, szül. Rushhay-ben (Dorsetshire) 1800 febr. 22-én, megh. 1886 okt. 7. Tanulmányait Cambridge-ben végezte, majd 1847. dorseti segédlelkész és 1862. winterbourne-cumei lelkész lett. Mint dialektusköltő 1844. lépett fel Poems of Rural Life in the Dorset Dialect c. kötetével. Többi művei, melyekben mesterien festi a falusiak életmódját, ezek: Homely Rhymes (1859); Song of Solomon in the Dorset Dialect (1859); Rural Poems in the Dorset Dialect (1866). Mint filológus több munkát írt a dorseti nyelvjárásról és egy egész sor nyelvösszehasonlító művet, amelyek azonban nem tudományos értékűek.

Barnesville (ejtsd: bernszvill), község és vasúti gócpont Ohio amerikai állam Belmort countyjában, (1900) 3721 lak.; dohány- és gyümölcskereskedéssel.

Barnet *(Chipping-* v. *High-B.),* község az angol Hertford grófságban, 18 km.-re Londontól, (1901) 7876 lak., fontos marhavásárokkal. A község közelében álló obeliszk emlékeztet az 1471 ápr. 14-iki csatára, amelyben Warwick grófot, a királyalkotót, IV. Eduárd legyőzte.

Barnett, *John Francis,* ang. zeneszerző, szül. Londonban 1837 okt. 16-án. Lipcsében is tanult; nagyszabású ének- és zenekari műveit hazájában régóta ünneplik. Kidolgozta Schubert E-dur szimfóniájának vázlatát. 1883 óta a londoni kir. zeneakadémia tanára. Megírta emlékeit 1906.

Barneveld, város Geldern hollandi tartományban, vasút mellett, (1900) 7849 lak., nagy szarvasmarha- és lóvásárokkal és papirgyártással.

Barnhardtit (ásv.), $Fe_2S_5Cu_4$, fémfényű, bronzsárga; egyéb rézércekkel együtt fordul elő Észak-Karolinában és Kaliforniában.

Barni, *Jules Romain,* francia bölcsész, szül. Lille-ben 1818 jún. 1., megh. Mersben 1878 júl. 4. Miután Rouenban és 1861 óta Genfben filozófiát tanított, 1870. a francia közoktatás egyik felügyelővé nevezték ki. B.-nak nagy érdeme, hogy a franciákat Kant műveivel megismertette. Idevágó munkái: Philosophie de Kant gyüjtő cím alatt jelentek meg (Paris 1850—51). Egyéb művei: Histoire des idées morales et politique en France au XVIIIe siècle (1866, 2 köt.); Napoléon I. et son historien Thiers (2. kiad. 1869, ném. Leipzig 1870); Les moralistes français au XVIIIe siècle (Paris 1873). Életrajzát megírta *Dide* (Paris 1891).

Barnim (*Terra Barnim*), Brandenburg egyik vidékének régi neve az Oder, a Közép-Spree, Havel és Ukermark közt; 1225. ill. 1232. az aszkánai ház birtokába jutott. A mai Felső- és Alsó-B. járások Potsdam kerületében B.-ból alakultak.

Barnim, több pommerániai herceg neve. Ezek közül megemlítendők: 1. *I. B.,* szül. 1209., megh. 1278 nov. 13. v. 14. Uralkodott 1220—74-ig. Dánia fönnhatósága alól ugyan 1225. felszabadult, de kénytelen volt Brandenburg fennhatóságát elismerni. — 2. *III. B.,* pommerániai-stettini herceg szül. 1303., megh. 1368 aug. 24. Folytonosan harcolt a wittelsbachi ház ellen, míg végre az 1332 aug. 1. vívott csatában kivívta függetlenségét Brandenburgtól. — 3. IX. *B.,* szül. 1501. dec. 2., megh. Stettinben 1573 jún. 2. Uralkodott 1523—1573-ig. B. behozta a reformációt (1534) s csatlakozott a schmalkaldi szövetséghez (1536).

Barnim, *Adalbert, báró,* Adalbert porosz herceg fia, l. *Adalbert* 5.

Barnítás, v. brünirozás alatt a vastárgyaknak vékony oxid-réteggel való bevonását értik. Különösen a puskacsövekre használják, hogy nagyobb rozsdaállóságot kapjanak. L. *Fémek* (szinezése).

Barnoldswick *(Gill),* város York angol grófságban, 13 km. nyire Skiptontól, a Leeds-Liverpooli-csatorna közelében, (1901) 6374 lak.

Barnsley (ejtsd: bárnszli), iparos város York angol grófságban, West Ridingban a Dearne partján, (1901) 41,083 lak., nagy széntelepekkel és vasolvasztókkal, kémiai gyárral, malmokkal. A vászonkészítésnek Angolországban legfontosabb helye.

Barnstable (ejtsd: bárnsztebl), az ugyanily nevű county székhelye Massachusetts amerikai államban, a Cape Cod öböl és vasút mellett, (1900) 4364 lak., élénk halászattal.

Barnstaple (ejtsd: bárnsztepl) kikötőváros Devon angol grófságban a Taw torkolatánál, (1901) 14,137 lak., hajógyárral, csipke-, posztókészítéssel és agyagáruiparral. A B. öböl a Morte- és Hartland-fokok közt 24 km. széles; a Ny.-i szeleknek van kitéve.

Barnum *Phineas Taylor*, amerikai üzér, a humbug királya, szül. Bethelben (Connecticut) 1810 júl. 5., megh. Bridgeportban 1891. ápr. 7. Sok csínnal sikerült spekuláció után 1842. megvette Scudder amerikai múzeumát New Yorkban, melyet a legfurcsább érdekességek felfedezésével és kiállításával a leglátogatottabb mulatóhelyek egyikévé tett. Legtöbbet jövedelmezett neki Lind Jenny szerződtetése, ki 1850 őszétől fogva az Egyesült Államokban 93 hangversenyt adott, melyekért (B. saját állítása szerint) útiköltségen kívül 208,675 dollárt kapott, míg B. 535,486 dollárt nyert rajta. Szerencsétlen spekulációk következtében azonban 1856. elvesztette a vagyonát, de azután ismét szerencsével lépett régi humbugművészetével a nyilvánosság elé. Cirkuszával még Európában is rendezett körutat és Budapesten is megfordult. Írt egy önéletrajzot (New York 1854), továbbá: The humbugs of the world (1865); Struggles and triumphs, Forty years' recollections (1869); Money getting hints and helps how to make a fortune (1883).

Barnuțiu (ejtsd: barnuc), *Simon*, tanár és izgató, szül. Románbogsánban 1808 aug. 1., megh. u. o. 1864 máj. 28. Gimnáziumi tanulmányait Nagykárolyban s Balázsfalván végezte, ahol később tanár lett, de *Leményi* János püspökkel összeütközésbe jövén, ott kellett hagynia katedráját. 1848 szept. 16. a Balázsfalva mellett elterülő mezőn, az úgynevezett *Câmpul libertăţii-n* (Szabadság mezején) felhívta az ott összegyűlt románságot, hogy az uralkodóház mellett fogjanak fegyvert. A szabadságharc után jogi tanulmányait folytatta Bécsben s Padovában, ahol doktorátust nyert. 1855-ben a jassi-i egyetem meghívta a közjogi s filozófiai katedrára. 1863-ban súlyos beteg lett, minek következtében magánéletbe vonult. B. több filozófiai művet írt, melyek közül volt hallgatói egynéhányat közzétettek; jogi munkái: Dreptul natural privat (Jaşi 1868); Dreptul gintilor, Doctrina Constituţiunii, Dreptul public al rominilor (u. o. 1867) stb.

Baro (gör. *baros* a. m. *súly*), több görögös összetétel első tagja, pl. barométer (l. o.).

Báró. Kelta eredetű szó. E nyelven ugyanis *Bar* férfiut, átvitt értelmében szabad eredetű, a közhasználatban előkelő származású férfiut jelentett. Franciaországban, hol a XIII. sz.-ban 59 B.-ság volt, a nagy koronahűbérek birtokosait, a magasabb rangú lovagokat nevezték így. E B.-ságok tulajdonosai közvetetlenül a királytól függtek. Később a B.-k előkelőbbjei grófi rangot vettek fel, hogy kiemelkedjenek a többi B.-k közül, kiket manapság az alsóbb nemességhez számítanak s annak első osztályát képezik. Nálunk az Árpádok korában a királyi főtiszt-viselőket a «barones» gyüjtőneve alá foglalták. Később az Árpádok korától kezdve az ország igazi B.-i (veri barones, barones ex officio) azok, akik az ország legfőbb méltóságú hivatalnokai. (Ilyenek pl. a nádor, országbiró, erdélyi vajda stb.). Ezek mellett a vegyes házakból való királyok alatt a nagy uradalmakkal, várakkal és ezekre vonatkozó kiváltságokkal biró főurakat, akiket a király a nagyobb királyi tanácsba meghivott, szintén a B. k(barones naturales, barones solo nomine általános megjelölésével említik. A B. kifejezés jelenti még azt a nemes urat is, aki saját zászloja alatt vezet bandériumot a hadba. Ezeket hívják zászlós uraknak. Mint örökölhető rangnak első nyomait nálunk a Podmaniczkyak (1506) és Drágffyak (1507) B.-i diplomájában találjuk, de általában csak a Habsburg-ház alatt honosodott meg, amikor a nálunk is adományozott német B.-sággal (liber baro) egyesült és családi örökös címmé vált. Nálunk a B. a főnemességhez tartozik; a B.-i cím viselői az örökös főrend utolsó csoportjához tartoznak. A B.-k az országgyűlés főrendiházának tagjai (1885. VII. t.-c. 2. §. *b*); az 1885 óta kinevezett B.-k azonban csak a főrendiházi tagság külön adományozása esetében. A főrendiházi tagsági jognak gyakorlása bizonyos vagyoni feltételekhez van kötve. Címük nagyságos, a közhasználatban: méltóságos; rangkoronájuk 12ágú, melyből címerpajzsra alkalmazva hót látszik. — Táblai B. (baro tabulae) a régi kir. itélőtáblának, valamint a báni táblának (l. *Bán*) a világi főrendből való birája. Amíg a királyi itélőtábla az alsó ház kiegészítő részét képezte, a B.-k az országgyűlésen helyett nem foglaltak. Az erdélyi kir. itélőtáblánál B.-k nem voltak.

Barocci *(Baroccio) Federigo*, olasz festő, szül. Urbinóban 1528., megh. u. o. 1612. Különösen Rafael és Correggio műveinek hatása alatt művelte ki magát. Festményei a képzelet rendkívüli gazdagsága, mozgalmasság, finom színérzék által tűnnek ki és B. kora művészeti termékei legnagyobb részének fölébe emelkednek. Műveinek hosszú sorából a legkiválóbbak: Krisztus levétele a keresztről (1569, perugiai székesegyház); Madonna del Gatto (London, National Gallery); Il perdono di S. Francesco (Ass. Szt. Ferenc Szűz Máriához könyörög, Urbino, S. Francesco); Madonna del popolo (1579, Firenze, Uffizi-képtár); Krisztus a kereszten (Genova, székesegyház); Noli me tangere (Firenze, Uffizi-képtár); Trója égése, egyetlen profán tárgyú képe (1598, Róma, Galleria Borghese) stb. Kevés, de kitünő képmás maradt fenn B.-tól: kitünő II. Francesco Mária urbinói herceg képe a firenzei Uffizi-gyüjteményben. B. a nagy gyüjtemények legnagyobb részében képviselve van. V. ö. B.-s Zeichnungen. Kiadja Schmarsow A. (Leipzig, 2 köt., 1910).

Baroccio (ol., ejtsd: barocсso), l. *Barouche*.

Barocco (ol., ejtsd: barokko), l. *Barok művészet*.

Barocentrum v. *barycentrum* a. m. súlypont (l. o.).

Baroce-ország, Dél-Afrika belsejében, l. *Maruce-Mambunda*.

Baroche (ejtsd: barós), *Pierre Jules*, francia államférfiú, szül. La Rochelleben 1802 nov. 18., megh. Jersey szigetén 1870 okt. 29. Mint a kép-

viselőkamara tagja (1844 óta) az ellenzékhez tartozott és 1848 febr. 23. aláírta a Guizot-minisztérium vád alá helyezését. De a februári napok után Napoleon Lajos elnök mellett foglalt állást és mint a párisi felebbezési törvényszék főügyésze megvetendő szerepet vitt a politikai pörökben. Mint belügyminiszter (1850—51) keresztülvitte a szavazati jog megszorítását, a gyülekezési jog felfüggesztését, az ujságbélyeg behozatalát, a politikai bűnösök deportálását stb. Az államcsiny után az államtanács elnökévé neveztetett ki (1852). 1860—69-ig külügyi, majd igazságügyi és kultuszminiszter volt. A császárság bukása után (1870 szept. 4.) Jersey szigetére menekült.

Barociklonométer. Igy nevezte el José Algué S. J., a manilai obszervatórium igazgatója azt a készüléket, melyet a keletázsiai tengeren megforduló hajósok számára szerkesztett, hogy az esetleg közeledő taifun-viharra nézve idejében tájékozódjanak. Fő alkatrésze egy aneroid-barométer, melyen rajta van az ottani földrajzi szélességek átlagos légnyomása minden évszak számára, továbbá egy forgatható korong, mely a taifun körüli szélrendszert ábrázolja és melyet az uralkodó szél iránya szerint beállítanak. Egy mutató aztán a taifun középpontjának helyét jelzi és egy skála annak hozzávetőleges távolságát adja meg.

Baroco. A következtetés egyik módjának skolasztikus elnevezése, nevezetesen az ú. n. második figurának egyik módusa. Pl. A magyar nyelv eredeti szókincse az altáji nyelvcsoporthoz tartozik. Némely szava a magyar nyelvnek nem tartozik az altáji nyelvcsoporthoz. Némely szava a magyar nyelvnek nem az eredeti szókincséből való (kölcsönvett szó).

Barocs v. *Broach,* az indiai brit Bombay tartomány hasonló nevű kerületének fővárosa, 42,298 (1901) lak. Híresek voltak vászon és damasztszövetei, de az angol árúk teljesen háttérbe szorították. Hajógyártása is hanyatlik, de tekintélyes kivitele van búzából és gyapjuból. 1803 óta angol birtok.

Báróczi, l. *Bárótzi.*

Báród, l. *Kisbáród* és *Nagybáród.*

Baroda, brit fennhatóság alatt álló bennszülött fejedelemség Indiában, a Gudzserat félszigeten, igen termékeny területe 21,305 km²-t tesz ki. Lakóinak száma 1.952,692 (1901), népsűrűség 93. Termékei gyapju, búza, rizs, dohány, ópium és cukornád, híresek lovai és szarvasmarhái. Fejedelme, a *gaekvaz* (tehénpásztor), névleg független, s az ő hatalma alatt áll egy csomó apró bennszülött állam. Köteles 3000 emberből álló segédcsapatot kiállítani, akiket az indiai kormány jelenleg rendőrszolgálatra használ fel. Fővárosa *B.*, 103,790 (1901) lak. Vasúti összeköttetése van Bombay, Ahmedabad és Duhbaiba városokkal.

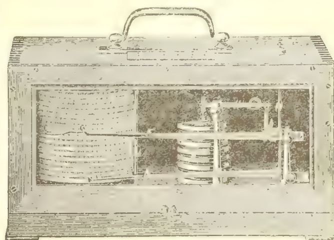
Báródbeznye (azelőtt *Beznye),* kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1900) 1683 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagybáród.

Barodet, *Désirée,* francia politikus, szül. Sermesseben 1823 júl. 27. Tanítói pályára lépett, de köztársasági érzelmei miatt állását elvesztette s előbb házitanító, utóbb ügynök és gyáros lett Lyonban. A császárság bukása után (1870) lyoni mairenek nevezték ki. 1873-ban a radikális párt Párisban képviselőnek választatta, ami közvetve Thiers elnök bukását vonta maga után.

Báródi szénképződmény és szénbányászata. Báród (Bihar vm.) környékén három különböző korú földtani szintájban vannak széntelepek. 1. A legrégibb a felső-kréta gosau-emeletébe tartozó, kb. 0·7 m. vastagságú kőszéntelep. Régebben fejtették a 4966 kalóriáju szenet s 1875. 43,456 q.-t szállítottak. 2. Fiatalabbak a felsőmediterrán emeletben képződött barnaszéntelepek. 3. A még fiatalabb pannóniai emeletben 1—2 m. vastag jó minőségű lignittelep fordul elő.

Báródsomos (azelőtt *Kornviczel),* kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1900) 534 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagybáród.

Barográf, önjelző műszer, mely a barométer állását folytonosan jegyzi. Legpontosabb ez idő szerint a *Sprung*-féle B., melynek szerkesztése azon alapszik, hogy a barométer edényében a higany súlya a légnyomással változik. Az edény súlyváltozása egy mérleg rúdjára hat, melyet egy ide-oda mozgó futókerék egyensúlyban tart.

Richard-féle barográf

Ez utóbbinak helyzetváltozása papirlapra rajzolódik le. A legegyszerűbb és legelterjedtebb B. a *Richard*-féle, melynél több egymással összekapcsolt aneroidszelence alakváltozása emelő átvitellel irótollra megy át, mely dobra feszített papirlapra rajzolja a légnyomás görbéjét. A dobot óramű v. egy hétig v. 24 óráig hajtja tengelye körül.

Baroja, *Pio,* spanyol regényíró, szül. 1872. Navarrában. Orvosnak készült, de pályáját abbahagyta s kizárólag az irodalomnak él. Első regényei szülőföldjének, a szép baszk tartománynak — Tierra vasca — életét mutatják be, a későbbiek cselekménye más vidékeken és országokban játszódik le, de valamennyi érdekes és oly egyéni, mintha nem is egyazon szerző tollából kerültek volna ki. Főbb művei: La casa de Aizgorri, Silvestro Paradox, La dama errante, Aurora roja, Los ultimos románticos, Vidas sombrias és legutóbbi a Cesar o nada (Madrid 1910).

Barok. Régi magyar személynév, mely nyilván a zsidó Barukh névnek felel meg s azon zsidó eredetü nevek közé tartozik, melyek még a beköltözés előtt, a Mózes vallású kazárok befolyása

alatt terjedtek el őseinknél. A fejérvármegyei B. [illegible] nevü egyházi birtokosától származik.

Barokgyöngyök-nek nevezik a szabálytalan alakú, [illegible] gyöngykagylóktól származó gyöngyöket, melyek nem oly értékesek, mint a szabályos [illegible] gyöngyszemek.

Barok művészet (ol. *barocco*, franc. *baroque*), az a művészeti irány, mely a XVI. sz. beli [illegible] renaissance-művészetből fejlődött ki és [illegible] módon alkalmazta, változtatta el a [illegible] használatos formákat. A B. a mű[illegible] minden ágában érvényesül. Az építé[illegible] hatalmas belső térhatásokra törek[illegible], az épületek külsején erős, megkapó hatá[illegible] keres és ezért önkényes, de tudatos módon alakítja át a renaissance-építészeti formákat. Nagy jelentőségű a B.-nek az a törekvése, hogy az építészeti műveket már elhelyezésükkel a leg[illegible] érvényre juttassa; ez ad a B.-nek fon[illegible] a városépítés történetében. A szobrászatban és festészetben erős mozgalmasság, [illegible] a barok műveket, tartalmilag [illegible] pátosz, mely néha borzalmasságig vagy érzelgősségig megy. A díszítő művészetet gaz[illegible] pompa jellemzi. A B. főelemei már *Michelangelo* (1475—1564) késő műveiben fölta[illegible] láthatók («a B. atyja»); teljesen a XVII. sz.-ban fejlődött ki és *Lorenzo Bernini* (1598—1680) a döntő jelentőségű mestere. A B. Olaszországból [illegible] elterjedt és országonkint megkülönböztető jellemző vonásokat tüntet föl. Franciaországban *Charles Lebrun* (1619—90) adja meg a B. [illegible], Németalföldön *Peter Paul Rubens* (1577—1640), Poroszországban *Andreas Schlüter* (1664—1714), Ausztriában *Bernhard Fischer v. Erlach* (1650—1723) és *Rafael Donner* (1692—1741) a legjelesebb mesterek. Ez utóbbi Magyarországon is dolgozott, amint általában a B. a kiváló emlékek nagy számát hagyta hátra hazánkban. A B. a XVIII. sz. végéig érvényben maradt; a *rokokó-művészet* (l. o.), mely XV. Lajos uralkodása alatt fejlődött ki Franciaországban, nem szorította ki teljesen. Újabban B. névvel jelölik [illegible] kor és a késő középkor némely művészeti jelenségét is. V. ö. *Wölfflin*, Renaissance und Barock (2. kiad., München 1907); *Schmarsow*, Barokk u. Rokoko (Leipzig 1897); *Escher*, Barock u. Klassicismus (u. o. 1910); *Riegl*, Entstehung der Barockkunst in Rom (Wien 1908); *Weibel*, W., Jesuitismus und Barock-Skulptur in Rom (Strassburg 1909).

Barolo (ol.), nehéz piemonti vörös bor.

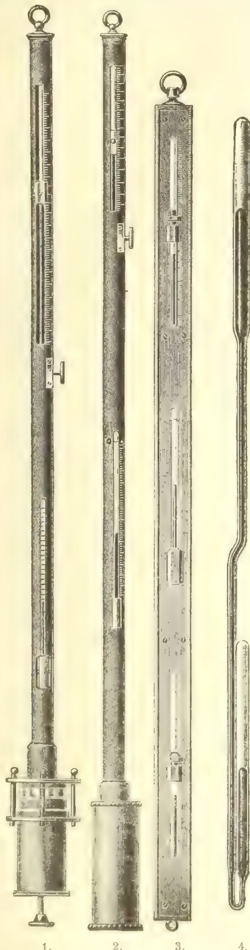
Barom. Régebben általánosan használt neve a szarvasmarháknak és a bivalyoknak; ma már ritkábban használják. *B.- v. marhajárás*-nak nevezzük a határban azon utakat, melyeken az állatok legelőre járnak; *B.-hajtó* v. hajtsár az az ember, aki az állatokat a vásárra hajtja. *B.-dög*-nek nevezik főleg a keleti marhavészt, de tágabb értelemben minden veszélyes járványt.

Baromakol, l. *Akol.*

Barombogár, l. *Bögölyfélék.*

Barométer (*légsúlymérő*) a légnyomás mérésére szolgáló műszer. Szerkezete *Torricelli* ismert kisérletén (1643) alapszik. Ha körülbelül 80—90 cm. hosszú üvegcsövet, melynek egyik vége be van forrasztva és másik vége nyitott, higannyal megtöltünk és nyilását ujjunkkal befogva, felfordítjuk, aztán higanyt tartalmazó edénybe mártjuk, ujjunk eltávolítása után azt látjuk, hogy a higany csak részben folyik a csőből az edénybe. A higany tehát a csőben bizonyos ponton megállapodik, mely fölött a csőben üres tér keletkezik (Torricelli-féle űr). A csőben megmaradt higanyoszlopot a levegő nyomása tartja egyensúlyban, úgy hogy a higanyoszlop magasságát a légnyomás mértékének tekinthetjük. Ha pl. e kisérletet a tengerszín magasságában rendes időjárási viszonyok között végezzük, akkor a higanyoszlop magassága, azaz a távolság az edényben levő higany felszínétől a csőben levő higany felszínéig körülbelül 76 cm. Ha a levegő nyomása emelkedik, a higany a csőben magasabbra száll, kisebbedő légnyomás esetében pedig sülyed. A légnyomás nagyságát tehát a B.-nál nem a higanyoszlop súlyával, hanem annak magasságával mérjük. Egyébként nem nehéz a súlyát is meghatározni. Mivel a higany 13·6-szer nehezebb a víznél, a 0·76 m. magas higanyoszlop oly vízoszloppal tart egyensúlyt, melynek magassága $(0·76 \times 13·6 =)$ 10·333 m. Ily magas 1 m² keresztmetszetü vízoszlopban van 10·333 m³ víz, melynek súlya 10,333 kg., vagyis ennyi a levegő nyomása 1 m² területen. A higanyoszlop magasságának v. a B. állásának pontos meghatározása nagyon fontos. Tulajdonképen arról van szó, hogy a távolságot az edényben levő higany felszinétől (a B. 0-pontja) a csőben levő higany végéig, helyesebben a higany domború felszinének (meniszkus) széléig pontosan lemérjük. E célból az üvegcsövet fémhüvely, többnyire sárgarézcső veszi körül, melyen mm.-es beosztás (skála) van. A sárgarézcső felső részén át van törve, hogy a higanyoszlop felső vége látható legyen. Tudományos műszereknél ezen a tájon mozgatható noniusz van, mellyel a pontos beállítást és leolvasást végzik. És pedig helyes a beállítás, ha a noniusz alsó széle a higanykúp felső szélével éppen érintkezik. A leolvasás rendszerint 0·1 mm. pontossággal történik. A jó B.-tól követeljük, hogy *a)* a higanyoszlop fölött levő tér valóban légüres legyen. Erről meggyőződünk, ha a felakasztott B.-t függőleges helyzetéből kissé elmozdítjuk; a higany akkor a cső felső végéhez ütődik. Ha az ütés éles hangot sem ad, akkor nincs baj, de ha tompa v. semmilyen hangot sem ad, akkor a Torricelli-féle űrben légbuborék van. *b)* A higany tiszta legyen, azaz idegen anyagot ne tartalmazzon. *c)* Az üvegcső ne legyen nagyon szűk, mert szűk csőben a kapilláris erő az igazi B.-állást a kelleténél jobban lenyomja, azaz kisebbnek tünteti fel. Ez az ú. n. kapilláris depresszió 2 mm. átmérőjű csőben 4·6 mm.-rel sülyeszti a B. állását, 16 mm. átmérőjű csőben 0·1 mm.-rel. Többnyire a kapilláris depressziót már a noniusz készítésénél veszik figyelembe olyképen, hogy a noniusz 0-pontja annyira van a noniusz alsó széle fölött, amennyivel a kapilláris depresszió a higanyoszlop magasságát lenyomja. *d)* A mértékbeosztás (skála) legyen függőleges és pontos. *e)* A B.-en legyen egy jó hőmérő (thermomètre attaché), mely a műszernek és benne levő higanynak hőmérsékletét mutatja. Ugyanis szükséges, hogy a

higany hőmérsékletét ismerjük, mert ugyanazon légnyomás mellett az a B. áll magasabban, mely-

1. 2. 3. 4.
1. Fortin-féle barométer. — 2. Kappeller-féle barométer. — 3. és 4. Gay-Lussac-féle barométer.

ben a higanynak magasabb a hőmérséklete. Közmegegyezés szerint minden B.-állást 0°-ra redukálnak, azaz átszámítják a higanyoszlop magasságát arra az esetre, mikor a higany hőmérséklete 0° volna. Figyelembe veszik, hogy a hőmérséklet emelkedésével a fémskála is kiterjed, amely hatás éppen ellenkezőképen nyilvánul a leolvasott adatban, mint a higany kiterjedése. E kétféle hatás összetevéséből készül az a redukciós táblázat, mellyel a B.-állást 0°-ra átszámítják. Ha pl.:

a B.-en levő hőmérő ...	10°	20°	—5° C.
a B.-állás	755·2	743·7	700·5 mm.
az átszámítás 0°-ra ...	—1·2	—2·5	+0·6 mm. javítással történik, úgy hogy
a 0°-ra redukált B.-állás	754·0	741·2	701·1 mm.

A *Fortin*-féle B.-nél az edény alsó része bőrzacskó, mely egy fenékcsavarral mozgatható. A skála 0-pontját az edény felső lapjához erősített acéltű v. csonthegy alsó vége jelzi. Leolvasás előtt itt egy alsó beállítás is szükséges, u. i. a csavarral addig emeljük v. sülyesztjük az edény fenekét, míg az edény higanyának felszíne a skála 0-pontjával egybe esik, ami akkor következik be, midőn a tű alsó vége a higanyban látható tükörképével érintkezik. A *Kappeller*-féle ú. n. akadémiai B.-en az edény feneke nem mozgatható, azért az edényben a higany felszine alacsony légnyomásnál a 0-pont fölé, magas nyomásnál pedig az alá kerül. E fajta műszernél ismerni kell a cső és az edény keresztmetszetének hányadosát (rendesen e számot a fenéklapra vésik), hogy a higany felszini változásából eredő javításokat figyelembe vehessük. Ezt a javitást szokásos a 0°-ra való redukcióval egy táblázatban egybeolvasztani (L. erről bővebbet: *Jelinek*'s Anleitung zur Ausführung meteorologischer Beobachtungen). Amint a keresztmetszetek viszonya változik, az ilynemű műszer számára mindig külön redukciós táblázatot kell késziteni. A *Kappeller*-féle B. azelőtt nálunk is nagyon el volt terjedve, újabban azonban a *Fuess*-féle lassan kiszorítja. Ez utóbbinak szintén merev feneke van, de edénye sokkal tágasabb és a felszini változások okozta hatás a skála beosztásában már figyelembe vétetett; ugyanis skálája mm-t jelent, de pontosan nem mm-es és végig nem tökéletesen egyenlő. A 0°-ra való redukció ugyanazzal a táblázattal történik, mint a *Fortin*-féle B.-nél. A *Gay-Lussac*-féle B.-nek kétszárú csöve van, melynél a rövidebb szár nyitott, a hosszabb zárt. Skálája v. elmozdítható v. merev. Első esetben a skála 0-pontját a rövidebb szárban levő higany felszinére állítják be és akkor a hosszabb szárban közvetlenül olvassák le a B.-állást. Ha pedig a skála nem mozgatható, akkor a B.-állás a két szárban levő higanyoszlop magasságának különbségével v. összegével egyenlő aszerint, amint a 0-pont a két higanykúp alatt vagy a kettő között van. Közönséges házi használatra a *körte-B.*-t használják. Tengeri hajókon a B.-cső alul nagyon szük, hogy a higany a hajó mozgását ne kövesse, azonfölül ú. n. kardanikus felfüggesztése van.

A *Kappeller*-féle B.-nek az az előnye, hogy csak egy beállítást és leolvasást tesz szükségessé. Higany-mennyiségének változatlannak kell maradnia. Hátránya, hogy minden műszerpéldányhoz más redukciós táblázat kell. A *Fortin*-féle B.-nél az oxidált higanyt és az edényt időnkint tisztítani

kell, hogy a felső beállítás éles lehessen. A higany meniszkusza az edényben nem határoz. A *Gay-Lussac*-féle B. nagy előnye, hogy a kapilláris depresszió a két szárban egymást ellensúlyozza. A *Wild–Fuess*-féle B., mely a *Fortin* és *Gay-Lussac*-féle rendszer egybevetésén alapszik és mindkettőnek előnyeit egyesíti, igen jó eredményeket ad.

Az egyes B.-ek bármily gondosan készültek is, nem mutatnak egymás közt teljesen egyenlő állást. Minden B.-nek van állandó hibája, melyet a normálműszerrel való összehasonlítás által határoznak meg. Az egyes meteorologiai intézetek normálműszerei közt is megállapítják az eltéréseket. Minthogy a higanyoszlop súlya a nehézség gyorsulásától függ, ugyanazon légnyomás mellett a B.-állás a Föld különböző pontjain nem egyenlő, így legmagasabb az egyenlítőn, legalacsonyabb a sarkokon, azonfölül kisebb a tengerszin magasságában, mint magasabb fekvésű helyeken. Azért minden B.-adatot a normális nehézségre vonatkoztatnak, azaz átszámítják arra az állásra, melyet a higanyoszlop 45° földrajzi szélességen a tengerszin magasságában ugyanazon légnyomás mellett mutat. Ez a javítás az ú. n. nehézségi korrekció, melynek előjele 0° és 45° földrajzi szélesség között negativ, 45° és 90° között pozitiv, a tengerszin fölött mindenkor negativ. Nagysága pl. 760 mm. nyomásnál az egyenlítőn −2·0, a sarkon +2·0 mm., függőleges irányban pedig 100 m.-nél −0·01, 500 m.-nél −0·07 mm. A B. rendszeres megfigyelése a meteorológiai hálózatok feladata. Az egész Földön végzett megfigyelésekből megállapítják a légnyomás földrajzi eloszlását (l. *Légnyomás* és *Izobárok*). Régóta a B. mint időjós közkedveltségben áll, a szabályszerűen emelkedő légnyomás esetén szép időt, sülyedő légnyomáskor rossz időt várnak. De sokszor ez a szabály cserben hagy, mert az időjóslás céljaira egy helynek B.-adata nem elégséges.

Aneroid (baromètre holostérique), a fém-B. egyik szerkezetének elve: Vékonyfalu, rugalmas, belül majdnem légüres edény a légnyomás változása következtében alakját változtatja és ezt az alakváltozást különböző áttételekkel nagyított mértékben mutató teszi láthatóvá. Skáláját higany-B. segítségével állapítják meg, úgy hogy az aneroid közvetlenül mm-ekben adja meg a légnyomást. Rugalmas edény gyanánt vagy ívalakban meghajlított cső (ú. n. Bourdon-féle cső) szolgál, mely közepén van megtámasztva, úgy hogy végei szabadon mozoghatnak, vagy pedig fémszelence, melynek hullámalakú, rugalmas fedele be- vagy kihajlik a szerint, amint a légnyomás emelkedik vagy sülyed, minthogy a légnyomás csak a fedél külső fedelére hat (Naudet-féle). Az aneroidot vízszintes helyzetben olvassák le és leolvasás előtt gyengén megkopogtatják. A hőmérséklet hatása miatt az aneroid adatai javításra szorulnak. Olcsósága és könnyű szállíthatósága miatt az aneroid a közhasználatban mindjobban terjed, de a higany-B.-t soha sem fogja kiszorítani, mert a műszer rugalmassági állapota rázás, ütés vagy gyors változások következtében módosulhat és akkor az összehasonlítást újból jó higany-B.-rel kell végezni. Az aneroid beállítása a hátlapján található csavar elmozdításával történik. Legtökéletesebb ily fajta műszert a zürichi Goldschmied cég készít. A közéletben az aneroidot időjósnak is használják és e célra skáláját bizonyos felírásokkal látják el (pl. szeles, esős stb.), de ily minőségben nem mondható teljesen megbízhatónak; sokkal fontosabb szerepe van magasságméréseknél, tengeri és léghajókon.

Barométeres magasságmérés, l. *Magasságmérés*.

Barométeres maximum és minimum, l. *Depresszió* és *Ciklón*.

Barométerpróba, a légszivattyu burája alatt levő levegő ritkítottságának a mérése, amire rövid szárú *Gay-Lussac*-féle barométert használnak.

Barométer-virágok, 1877. Párisban felkerült, kobaltklorürrel festett vászonból készített virágok, melyek színüket a levegő változó nedvességi állapotához képest változtatják, s ennélfogva inkább higrométer-virágoknak volnának nevezhetők. Mint nedvesség-mutatók is csekély értéküek, mint időjósok pedig teljesen értéktelenek.

Barometria (gör.) a barométerrel való méréseknek és ezek eredményeinek összefoglalása.

Barometrográf (gör.), a. m. barográf.

Barometz, l. *Szittyabárány*.

Baromfi vagy *apró marha*, közös neve a gazdaságban levő szárnyas állatoknak, minő a tyúk, gyöngytyúk, pulyka, kacsa, páva és lúd.

Baromfibetegségek, igen gyakoriak s köztük sok van, mely járványosan jelentkezik s néha nagy pusztítást okoz. Veszedelmes járványokká fajulhat a baromfikolera, a baromfidiftéria, a madárpestis, a madárgümőkór (l. o.). De nemcsak baktériumok, hanem élősködő állatok is előidézhetnek járványos betegségeket. Galambok, tyúkok, fácánok között a *bél-coccidiasis* okozhat sok elhullást, melyet különféle *Coccidium*-fajok idéznek elő. Ezek a parányi véglények a bél hámsejtjeibe furakodnak és súlyos gyuladást okoznak, ami nagyfokú bágyadtsággal, étvágytalansággal, szomjusággal és heves bélhuruttal jár. A betegeknek néha 60—70%-a is elhull. Főképen fiatal baromfiak között pusztít. Boncoláskor a bél gyuladásos nyálkahártyáján kis sárgaszürke csomók és foltok ismerhetők fel, melyekből mikroszkóppal számos *Coccidium* mutatható ki. Pulykáknak a májában és vakbelében egy amőbaszerű véglény okoz elhalással járó gyuladást (blackhead). A galandférgek, különösen a *Davainea-k*, melyeknek szívókái körül is sok apró horog van, heves hasmenést, ideges jelenségeket okozhatnak s a beteg állatok vérfogyottakká lesznek, lesoványodnak és elhullanak. A fonalférgek közül a *Heterakisok* idéznek elő hasonló betegséget. Galambokban a *Heterakis maculosa* a vékonybél ürét egészen elzárhatja, nagyfokú gyuladást és sok elhullást okozhat. A baromfiak gégecsőférge *(Syngamus trachealis)* nálunk ismeretlen. Francia- és Angolországban járványos betegséget is okoz a tyúkok és fácánok között. Mindezeket az élősködő állatokat a vízzel és eleséggel fejletlen állapotban szedik fel a madarak. A külső élősködők közül a tyúk- vagy galambpoloska *(Argas reflexus)*, mely éjjel a madarak vérét szívja és a rühatka (l. *Me-*

szesláb), mely a lábakon, ritkán a test egyéb tollatlan részein okoz bőrgyuladást, a legveszedelmesebb. Ugyancsak a bőr tollatlan részein, főképen a tarajon keletkezik a kosz *(favus)*, amit fonalgomba *(Lophophyton gallinarum)* okoz. Apró fehér varakkal kezdődik a betegség, melyek a fejre és törzsre is kiterjeszkednek és a tollak kihullását okozzák. Súlyos esetekben senyvesség folytán a betegek elhullanak. *Mérgező anyagok* közül leggyakrabban az arzén, a foszfor, a konyhasó, a salétrom, ritkábban az ólom, továbbá az anyarozs és más mérges növények megevése után támadnak betegségek. Gyakoriak a különféle szervi betegségek is, ezek azonban inkább szórványosan okoznak elhullásokat. V. ö. *Hutyra* és *Marek*, Állatorvosi Belgyógyászat), (Budapest 1904, I—III. k.); *Rátz*, A madarak fertőző betegségei (Természettudományi Közlöny, 1910., 506. f.); *Klee* R., Geflügel-Krankheiten (Leipzig 1905).

Baromfi-diftéria *(madár-diftéria)*, a galambok és tyúkfélék ragályos betegsége, de más madarakra is átragad. Legtöbbször idült lefolyású s a száj, a garat, az orr, a szemgödör alatti üreg, a gégecső, a szem és a belek nyálkahártyáján és a bőrön okoz elváltozást. Kezdetben bővérűség, duzzadás, a nyálkahártya elhomályosodása látható, majd fehéres vagy sárgás, lágy sajthoz hasonló vagy szívósabb, hártyaszerű bevonat képződik, mely a nyálkahártyához erősen tapad. Ez álhártyák vastagsága több mm. lehet, később egyenetlenek, szárazak és berepedezettek lesznek. A száj- és orrüreget és gégecsövet kitöltő izzadmány megnehezíti a lélegzést és táplálkozást, az állatok bágyadtak, lesoványodnak; tátott szájjal lélegzenek, nyakukat előre nyujtják s gyakran sajátszerű zörejt hallatnak. Orrnyílásaikból és szemeikből nyálkás-genyes folyadék szivárog, mely beszáradva, a szemrést és az orrnyílásokat elzárhatja. A szemhéjak alatt sárgásfehér, sajtszerű izzadmány halmozódik fel, a szaruhártya kifekélyesedik, s a szemgolyó elsorvadhat. A betegség vége felé hasmenés állhat be, az ürülék pépes-nyálkás vagy véres. A B. a szemhéjakra, szájszögletekre, a végbél környékére stb. is átterjedhet s a bőr kifekélyesedik. Máskor a bőrön, főleg a fej tollatlan részein, dudoros szemölcsök keletkeznek, melyek vöröses- vagy sárgásszínűek, zsírfényűek és csoportosan támadnak. (L. még *Baromfihimlő.)* Régebben azt hitték, hogy baktériumok okozzák, az újabb vizsgálatok kiderítették, hogy okozója ultramikroszkópos, szűrhető virus, melyet eddig csak a baromfihimlő okozójának véltek. E két betegség azonos eredetű és a nyálkahártyáról vett izzadmánnyal a bőrön baromfihimlőt, ennek részecskéivel pedig a nyálkahártyán diftériát lehet létrehozni. A fertőzés rendszerint beteg baromfiak útján terjed. Gondos kezeléssel a legtöbb beteg meggyógyítható. Az álhártyákat, ha leválnak, el kell távolítni, a beteg részeket aztán 1—2%-os glicerines kreolin-oldattal vagy 2%-os rézgálic-oldattal mindennap beecsetelni. A hasmenés ellen 1—2%-os tanninoldat, nagyfokú kimerülés esetén kanalankint vörös bor adható. Az egészséges baromfiak elkülönítendők. A fertőtlenítésről l. *Baromfi-kolera*.

Baromfihimlő *(madárhimlő, tyúkhimlő)*, a tyúkfélék és galambok ragályos betegsége, mely a fejnek tollatlan részein, néha a nyakon, a kloaka körül és a combok belső felületén szemölcsös növedékekben, továbbá a nyálkahártyák diftériás gyuladásában nyilvánul. Okozóját régebben véglényekben keresték, de *Marx* és *Sticker* kiderítette, hogy láthatatlan mikroorganizmus okozza, mely az agyagszűrőn átszűrhető. A szemölcsök részecskéivel vagy azok szűrletével a betegség könnyen átoltható egészséges baromfira. A fertőzést a bőrről levált pörkök és a nyálkahártyán keletkező izzadmány kiürült részecskéi terjesztik. A bőrön eleinte korpaszerű, szürkés réteg keletkezik, majd szürkevörös, zsírfényű szemölcsök nőnek, melyek később szürkesárga színt vesznek fel és elszarusodott vagy zsírosan szétesett hámsejtekből állanak. Lassanként egész borsónyira nőhetnek, felületük kéregszerüvé válik és közepük lágy anyagból áll. A taraj és az állalatti lebenyek szélein, néha a nyakon sűrűn egymás mellett ülnek s egészen dudoros külsőt adhatnak e testrészeknek. A nyálkahártyákon diftériás álhártyákkal járó gyuladás lehet. (L. még *Baromfi-diftéria.)* Rendesen járványosan fordul elő, de nem veszedelmes, mert az enyhébb betegek spontán is gyógyulnak; a pörkök alatt friss szaruréteg keletkezik és a felső kéreg leválik. Orvoslás céljából a pörköket olajjal vagy szódásvízzel felpuhítják és leszedik s azután 1%-os pokolkőoldattal (utána konyhasó-oldattal) vagy tejsavval, 2%-os kreolin-oldattal stb. naponta 1—2-szer beecsetelik. A szemek ecsetelésére 2%-os bórsavoldat használandó. A járvány elfojtására elkülönítés és fertőtlenítés szükséges. (L. még *Baromfi-kolera.)*

Baromfi-kiállítások. Az Országos Baromfitenyésztő Egyesület, s a vidéki baromfitenyésztő és gazdasági egyesületek szoktak rendezni B.-at, többnyire helyi jelleggel. Célja ezen kiállításoknak egyrészt a köztenyésztés terén elért eredmények bemutatása, leginkább azonban tisztavérű tenyészetek megismertetése.

Baromfi-kolera *(madár-kolera, tyúk-kolera, szárnyasok kolerája)*, a baromfiak legveszedelmesebb megbetegedése, mely más madarakat is megtámad. Legelőször olasz állatorvosok észlelték, de mihamar elterjedt egész Európában s a mult század elején már hazánkban is pusztított. *Perroncito* (1878) az elhullott baromfiak vérében kis szemecskéket látott, *Toussaint* és *Pasteur* ezeket baktériumoknak (Bacillus avisepticus, Bacillus cholerae gallinarum) és a betegség okozóinak ismerte fel. 1 μ hosszú, aránylag vaskos pálcikák ezek, melyek a vérön kívül a szöveti nedvekben és bélsárban is megtalálhatók. Jellemző, hogy anilinos festékekkel csak a két sarkuk festődik meg jól. Igen kevés baktérium is elegendő a fertőzésre. Tenyészeteiből már *Pasteur* mutatott ki mérges anyagot, mely nagyobb mennyiségben tyúkba oltva, bódultságot, aluszékonyságot okoz. A B. legveszedelmesebb terjesztője a bélsár, amiből apró részek a vízzel és eleséggel jutnak a bélcsőbe; de a bőrön és levegőutakon át is korülhetnek a testbe baktériumok. Lefolyása legtöbbször igen gyors. Szándékos fertőzés után

s 10 óra múlva megbetegszik és 12—48 óra alatt elhull az is. Természetes fertőzés után néha gyorsan ...ra el, máskor 3—7 napig, kivételesen 2—4 hétig elhuzódik. Első jele a bágyadtság és étvágytalanság; a betegek elhuzódnak, bágyadtak, keveset mozognak, támolyognak, néha görcsös rángások vehetők rajtuk észre. Testük hőmérséklete ... a átkból és csőrükből habos nyálka ... tátognak, néha hánynak és szomjuságuk fokozott. Legfeltünőbb jele a hasmenés; ürülékük eleinte sárgásfehér, pépes, később híg, bűzös és ... színű. Végbélnyilásuk körül a tollazat ... Majd nehéz lélegzés, hörgés észlelhető. A betegek közül nem ritkán 80—90% is elhull. ... a savóshártyákon véromlenyeket, a ... főleg az epeshólben sárgás vagy zöldes színű, véresikoktól tarka, vagy a hozzákeveredett vértől csokoládészínű bélsarat találunk; a nyálkahártya élénk vörös, duzzadt, rajta vérömlések láthatók. A májban sárga színű pettyek, elhalt gócok, a szívburokban kocsonyaszerű rostos izzadékok, szívizmon véromlések vannak. ... a tüdőben és a légsejtekben is ... elváltozások találhatók. Ha a betegség megállapítása céljából a kolerában elhullott baromfi vérébe mártott késheggyel egészséges madár bőrét felkarmolják, akkor 24—48 óra alatt ez is elhull. A B. orvoslása kevés sikerrel kecsegtet. Használható ellene a vasgálic, porban (2—10 cg.) naponként kenyérbélből készitett labdacsokban, a madár nagysága szerint, vagy oldatban (2—3 g. 1 liter vízben ivóvíz helyett). Ajánlják a csersav 1—2%-os oldatát is kanalankint. A terjedése ellen való védekezésre az ólakat és udvarokat gondosan ki kell tisztogatni, a hulladékokat a hullákkal együtt elégetni, az ólak fárészeit forró lúggal lemosatva, 5%-os karbololdattal fertőtleníteni, a falakat frissen oltott mésszel bemeszelni, a földet forró vízzel vagy híg kénsavoldattal öntözőkannából bőségesen beleöntözni. Az egészségesek veszmentes helyen elkülönitendők. A Pasteur megkísérlette védőoltások eredménytelenekneк bizonyultak. Újabban immunizáló serumokkal tettek kisérleteket, melyek közül a ... septicidinnel és a hőchsti gallo-serinnel értek el néhol jó eredményt.

Baromfináthа, a tyúkfélék ragadós betegsége. Régebben a baromfi-diftéria egyik alakjának vélték. Előidézője ismeretlen. Egyes szerzők szerint az emberi diftéria bacillusához hasonló baktérium okozná. A fertőzést főképen az orrváladék terjeszti. A betegség bágyadtságon és étvágytalanságon kivül könnyezésben, tüsszögésben, hörgő és sipoló lélegzésben nyilvánul. A felhalmozódó izzadmány az orrüreget szükíti, elzárja és a beteg tátott szájjal lélegzik. A gyuladás átterjedhet a garatra és a szemalatti üregre is. A szemhéjak összetapadnak, alattuk váladék gyülik meg, a szaruhártya elhomályosodik, a betegek nem látnak és nem táplálkozhatnak. Fiatal állatok közül 90—95% is elhull, míg az idősebbek gyakran kigyógyulnak. Orvoslására 3—5%-os klórsavas kálium vagy 2%-os rézgálicoldat használható, amivel az orrüreget és garatot kiecsetelik vagy kifecskendezik. A szem kötőhártyáját az említett rézoldattal vagy 2—3%-os bórsavas oldattal kell ecsetelni. A betegek védett helyen legyenek, az egészségesek elkülönítendők, az ólakat és udvart gondosan kell kitisztitani és fertőtleníteni. L. még *Baromfi-kolera.*

Baromfi-ól, azon épület vagy helyiség, mely a baromfiak elhelyezésére és felnevelésére szolgál. Rendszerint mindenféle baromfi egy és ugyanazon ólban tartatik, csak nagyobb tenyészetekben szükséges a tyúkok, kacsák stb. részére külön ólakról gondoskodni, sőt ahol többféle fajta tyúk tenyésztetik, a különböző fajták részére is külön rekeszről és ólról szoktak gondoskodni.

Baromfipestis, l. *Madárpestis.*

Baromfisajt, l. *Galantina.*

Baromfitenyésztés. Magyarország B.-e nagyon fontos jövedelmi forrása országunknak. Az utóbbi évtizedekben baromfikivitelünk és ebből folyó bevételünk igen örvendetes módon emelkedett.

Kivittünk	1881-ben	1909-ben
	korona	
Eleven baromfi	5.316,452	10.358,214
Leölt baromfi		19.844,895
Tojás ...	1.860,700	36.025,819
Toll ...	7.680,324	10.190,760
Ludzsír, lúdmáj ...		1.289,637
Összesen	14.857,476	77.709,325

28 év alatt tehát baromfikivitelünk értéke csaknem meghatszorozódott s főleg tojás-kivitelünk fokozódott rendkívüli módon. Tojás- és baromfikivitelünk nemcsak Ausztriába irányul, de Angliába is, hova főleg tojásból igen nagy mennyiséget visznek ki. Ugy Budapest, mint Arad s más nagyobb városok kereskedelmi gócpontokká fejlődtek ki, ahonnan waggonszámra szállítják a tojást, leölt baromfit a külföldre.

Baromfitojás, l. *Tojás.*

Baromfiudvar. Hazánkban rendszerint a gazdasági udvarok képezik egyszersmind a B.-t is, de célszerű a B.-t elkeríteni, hogy más állatok ne járhassanak oda. Ide legyen építve az ól, közelében víz- és homokfürdővel, legyen az udvaron néhány fa, bokor, hogy a baromfi az alá menekülhessen, vagy alá ülhessen. Ha több fajta baromfi tenyésztetik, akkor az egyes fajták részére az udvar dróthálóval legyen elkerítve.

Baromfivész, általában a baromfiak ragályos természetű, járványos betegsége. Igy nevezik a *baromfi-kolerát* (l. o.) vagy madárseptikémiát is.

Baromlak, kisk. Bihar vm. margittai j.-ban, (1900) 597 tót és oláh lak.; u. p. és u. t. Papfalva.

Baromlaka, nagyk. Nagy-Küküllő vm. medgyesi j.-ban, (1900) 1268 német és oláh lak., ág. evang. megerősített templom, postaügynökség, takarék- és előlegezőegylet, borkivitel; u. t. Kiskapus. Állítólag hajdan királyi marhaállás volt, innen a neve.

Baromrakodó, l. *Marharakodó.*

Baron, 1. (voltaképp *Bayron*), *Michel*, híres francia tragikus, szül. Párisban 1653 okt. 8., megh. 1729 dec. 3. Molière kedvence, egyik legjobb színésze, a nők bálványa, aki már 14 éves korában nagy sikerrel játszott. 1691-ben visszavonult a szinpadtól, de 29 évi pihenés után 1720. újra föllépett s csak ekkor mutatkozott annak az elragadóan természetes és igaz beszédű és mozgású

tragikus szinésznek, akitől a tragikus szinjátszás reformját keltezik Franciaországban. Szindarabokat is írt, melyek közül a L'homme à bonne fortune tartotta fönn magát legtovább.

2. *B.*, *Théodore,* belga festő, szül. Brüsszelben 1840., megh. 1899 szept 4. Főleg a tengerpartot és a Meuse folyó partjait ábrázoló, komoly, melankólikus hangulatú tájképeket festett, melyek a modern belga tájképfestés fejlődésére hatással voltak. Belga gyüjteményekben levő képei közül különösen kiválik A Meuse folyó Profondeville mellett.

3. *B.*, *Vincent Alfred,* francia szinész, szül. Meximieux-ben 1820 jún. 11., megh. 1892 máj. 5. Festő atyjával 1835. került Párisba s öt évig maga is festett és szobrászkodott, majd 1841. föllépett az Odéonban s aztán több párisi szinháznak volt tagja. A szobrászatot később sem hagyta abba. Huga, *Delphine,* szül. 1828. Lyonban, 1844 óta Marc-Fournier drámaíró neje, szintén tehetséges szinésznő s egyúttal rajzoló és fametsző volt.

Báron *Jónás,* orvos, szül. Gyöngyösön 1845 nov. 23. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte és 1869. avatták orvosdoktorrá. 1874 óta a pesti izr. kórház sebészeti osztályának főorvosa. 1879-ben a sérvek kór- és gyógytanából magántanári képesítést nyert. Nagyszámú szakmájába vágó értekezésen és kazuisztikus közleményen kívül 1871. kiadta *A sebészi kór- és gyógytan alapvonalai* című könyvét, amely akkor az első ilynemű magyar munka volt. A magyar és német szaklapokban jelenleg is jelentékeny munkásságot fejt ki.

Baronesse (franc.) a. m. bárónő.

Baronet, angol nemesi cím és méltóság, melyet I. Jakab király alapított. Viselői a gentry legfelső osztályához tartoznak. Csupán az első fiszülött örökli. Családi neve elé a «*sir*» szót teheti, neje pedig «*lady*», míg az alsóbbrangúak megszólítására a «*mister*» és «*mistress*» van használatban.

Baronga, a bántu törzshöz tartozó afrikai nép a Delagoa-öböl mellett, a Santa Lucia sekély öböltől az alsó Komati folyó kanyarodásáig. A B. számos ágra oszlik és 100,000 emberből áll. Nyelve az amatonga nyelvhez tartozik, melyet öt-hat dialektus szerint egy millió ember beszél. A nép a zulu törzzsel, leigázójával való összeolvadásából származik. A zulu törzstől átvette a katonai szervezetet. Fegyverül hosszú és rövid vashegyű dárdákat, baltát, ökörbőrből készült pajzsot, buzogányt és tőrt használnak. A B.-k erős, jól kifejlett, közepes vagy magas növésű, intelligens arcú, világos barna- és feketeszínű emberek. Ruhájuk a zuluk módjára állati farkokból vagy bőrdarabokból készül. Az asszonyok gyakran európai posztóból való, a csipőktől a lábig érő ruhát viselnek. A B.-k nem valami termékeny földjükön földmíveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak. Főképen tengerit, zabot, hüvelyes veteményeket, narancsot, ananászt, banánt termelnek. Azonkívül a nők fazekassággal, a férfiak kosárfonással és fafaragással foglalkoznak. Zenei tehetségük és irodalmi tevékenységük (dalok, közmondások, mondák, mesék) figyelemre méltó. Vallásos nézeteikben nagy szerepe van az ősök, az erdei istenek és a kígyók tiszteletének. V. ö. *Junod,* Étude éthnographique sur les B. (Bulletin de la Société Neuchâteloise de géographie, 1898).

Baron Hill, kastély Beaumarisban, Anglesea szigeten, l. *Beaumaris.*

Baronius *Cézár,* biboros, történetíró, szül. Sorában, Campaniában, 1538 okt. 31., megh. 1607 jún. 30. Tanulmányait Veroliban, Nápolyban és Rómában végezte. 1563-ban pappá szentelték, azután több helyütt lelkipásztorkodott és 1593-ban Nerii Szt. Fülöp elhunyta után az oratoriánusok testvérületének főnökévé, 1595. VII. Kelemen pápa gyóntatójává, ugyanez évben apostoli főjegyzővé (protonotarius apostolicus), 1596. pedig biborossá lőn. XI. Leó pápa halála után a pápaságra 31 szavazatot kapott, de Spanyolország kirekesztési joggal élt vele szemben. Tevékeny és sokoldalú hivataloskodása mellett nagy irodalmi működést fejtett ki; művei: Martyrologium Romanum restitutum, Gregorii XIII. iussu editum, cum notis Caes. Baronii (Romae 1586, Venet. 1587); Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum, 1198 (12 köt.). E nagy művét Nerii Szt. Fülöp felszólítására írta a magdeburgi centuriatorok ellen a katolikus egyház védelmére. B. művének több folytatója akadt, mint Raynald, Laderchi, Theiner, Bzovius, Spondanus, de egyikök sem érte el tökéletességét. Ezek alkotásain kívül B. műve latin és arab kivonatokban, valamint francia, lengyel és olasz fordításokban is megjelent. Híres műve B.-nek a De monarchia Sicula is, melyben kimutatja, hogy II. Orbán irata, melynek alapján a spanyol királyok a sziciliai egyházi törvénykezésben illetékességet követeltek, nem hiteles. V. ö. *Barnabeus Hieronymus,* Vita Baronii (Romae 1651, bővítve kiadta Fritz György, 1718); *Sarra,* Vita del venerabile cardinale Ces. Baronio (Roma 1862); *Lämmer,* De C. B. literarum commercio diatriba (1903).

Baron of beef (ejtsd: berön of bif), angol elnevezése a hátszinnek, mely a vesepecsenye mellett legízletesebb húsa a marhának.

Barop, község Arnsberg porosz kerületben, az Emscher és vasút mellett, (1905) 3875 lak., jelentékeny kőszénbányászattal, gépgyártással és hengerművel.

Baroque (franc.), l. *Barok művészet.*

Baros-kámfor, a Szumatra és Borneo szigetén termő *Dryobalanops camphora* nevű fának az anyaga, melyet Szumatra- vagy Borneo-kámfor néven is említenek.

Barosma *Willd. (bukkocserje,* növ.), a *Rutaceae* (Rutafélék) család génusza, melynek 15 faja a Fokföldön honos. Felálló, elágazó cserjék. A *B. crenulatum* (L.) Hook. és más fajok levelo ezelőtt orvosság volt a vese és az ivarszervek krónikus bajai ellen (folia bucco).

Baross, 1. *Gábor* (bellusi), államférfiú, szül. Pruzsinán, Trencsén vármegyében, 1848 júl. 6., megh. Budapesten 1892 máj. 8. Mint elszegényedett nemesi család sarjadékának, neveltetése szüleire nagy áldozatokat rótt; középiskoláit Léván és Esztergomban (a bencés gimnáziumban) végezte, a jogot pedig a fővárosban hallgatta, de már mint egyetemi tanuló kénytelen volt napidíjaskodni, hogy magát fenntarthassa és tanulmányait is vé-

[illegible] vármegyéjében viselt hivatalt, utóbb elnyerte a főjegyzőséget, de már 1875., mint az újonnan alakult szabadelvüpárt híve kapott mandátumot. Az országgyülésen Tisza Kálmán környezetéhez csatlakozott, kihez mindvégig — a boszniai kérdés válságaiban, majd az ellenzéki támadások közepette is — hü maradt, sőt utóbb népszerűségével is fedezte a tekintélyében kikezdett pártvezért. Parlamenti működésének kezdetétől fogva vonzották a gazdasági és közlekedés-politikai ügyek, melyeknek csakhamar egyik szakértője és gyakran előadója lett. Szorgalmával és lelkiismeretességével beleélte magát a forgalmi politikának sok tanulmányt igénylő vezetésébe, mikor 1883. a közlekedésügyi minisztérium államtitkárává nevezték ki. Vasszorgalom, kitartás, pontosság és semmitől vissza nem riadó erélyesség jellemezte hivatali munkáját, melynek parlamenti képviseletében értett a népszerűség megszerzéséhez és megtartásához. Midőn Kemény Gábor visszalépésével a minisztérium hivatalos vezetése is kezébe került (1886 végén), valóban új korszak vette kezdetét Magyarország közúti és közlekedési politikájában. Eleinte főleg a vasutak érdekelték, még pedig a vasutak államosítása. Ha volt ország, melyben indokolt lett volna az államvasúti rendszer terére lépni: bizonyára Magyarország az volt. A gazdasági viszonyok elmaradottsága, a nemzetiségi állapotok és a különleges közjogi helyzet egyaránt arra utaltak, hogy az állam föltétlenül rendelkezzék vasútjai fölött, mert a közgazdaság fejlesztésének legfontosabb eszközét látta. A korábbi évek (1883. XXIV. t.-c.) némely bátortalan kísérlete után, melyek által az [illegible] csekély jövedelmezőségű vasutak állami megváltás alá kerültek, az államosítási akcióra a koronát B. tette rá, midőn a Szab. Osztrák-Magyar vasúttársaság magyar vonalainak megváltásával, a törvényes időt be nem várva, valósággal meglepte az országot (1891. XXV. t.-c.). Az államvasutak kielégítő jövedelmezősége mellett megszűntek zavaró befolyást gyakorolni az államháztartás egyensúlyára is. A hálózat kifejlesztésével pedig az állam óriásit nyert erőben és akcióképességben. Korszakalkotó B. működése a vasúti személydíjszabás reformálásában is, az ú. n. zónarendszer behozásában, mely a tengerentúli világrészek figyelmét is Magyarországra vonta. Ezáltal egyrészt az egymásra utalt vidékek forgalmát emelte, másrészt a legtávolabbi helyeket is — a kényszerű koncentráció következtében — a fővároshoz fűzte. 1889-ben tárcájába kerültek az ipar és kereskedelem ügyei is. Az előbbieket hathatós állami szubvencióval, az utóbbiakat pedig azzal támogatta, hogy a magyar áruknak a vasutakon [illegible] a kereskedők figyelmét Fiuméra, valamint a kassa-oderbergi csatlakozásra hívta fel. De alapvető munkásságot fejtett ki a posta, a dunai gőzhajózás szabályozása, a Vaskapu átalakítására, az ipari oktatás rendezésére [illegible] szerteágazó s az aprólékos dolgokra is kiterjedő figyelme az alatta álló hivatalnoki és munkás személyzet működését is ellenőrizte. Szigoruan felügyelt, hogy alantasai lelkiismeretesen ellássák kötelességüket; e tekintetben nem ismert kivételt sem önmagával, sem másokkal szemben. Oly energikus egyéniség, mint az övé volt, nem tért ki útjából az esetleges nehézségek miatt, akár személyektől, akár a viszonyokból eredtek azok. A népszerűség, mellyel a közvélemény minden oldaláról kísérte munkáját, nem egyszer elkapatta és igazságtalan lépésekre ragadta (a Magyar Hirlap ügye). Szerette ugyanis, ha vasminiszternek mondották. A halál ép működésének és dicsőségének csúcspontján találta: 1892. márciusában a vaskapui szabályozás műveleteinek megvizsgálása alkalmával meghült és rövid betegség után meghalt mellhártyagyuladásban. Halálakor és temetésén látszott meg, hogy munkás és becsületes államférfiak megítélésében menynyire nem hódol a nemzet pártszempontoknak. Emlékszobrát a budapesti keleti pályaudvar előtt 1898 nov. 20. leplezték le. V. ö. *Petrovics* László, Bellusi B. élete (1892).

2. *B. János* (bellusi), orsz. képviselő és közgazd. író, szül. 1875 dec. 21. Pilisszántón, Pest vm. A jogi tanulmányokat Budapesten végezte. Husz éves korában már Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. szolgabirája volt, később a kereskedelemügyi minisztériumban segédfogalmazó. Korán kezdett agrárjogi kérdésekkel foglalkozni; 1900. őt kérte föl az Orsz. magy. gazdasági egyesület a kebelében alakult kodifikációs bizottság előadójául. Ugyanez évben a parasztbirtokok öröklési jogának tanulmányozása végett hosszabb utat tett Németországban s erről a kérdésről több műve jelent meg. 1909 óta az agrárpolitika magántanára a budapesti egyetemen. Az 1901-iki választáson Csongrádon választották meg, de a Kúria megsemmisítette a választást. 1905-ben függetlenségi programmal Lovrinban választották meg; 1910. ugyanebben a kerületben Kossuth-párti programmal harmadizben.

3. *B. Károly* (bellusi), gazdasági író, szül. Deménden 1865 febr. 28., megh. 1904 jún. 20. 1888 tavaszán a Gazdasági Lapok társszerkesztője lett, majd a *Magyar gazdák hadseregellátási szövetkezetének* ügyvezetőjévé választották, mely a ma már nagy *Magyar mezőgazdák szövetkezetévé* alakult át. 1889. az országos magyar gazdasági egyesület titkárává választották; 1890. évi jan. 1-től a *Borászati Lapokat* szerkesztette és adta ki. 1891-től szerkesztette az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület hivatalos lapját, a *Köztelek*-et. 1893-ban azzal a célzattal, hogy a magyar agrárpolitikának napilapja legyen, alapította a Hazánk irodalmi és nyomdai részvénytársaságot és a *Hazánk* c. napilapot. A társaságnak vezérigazgatója volt. 1894-ben alapította a *Független Ujságot*, mely az agrár politikának népies organuma. Amióta a szöllőkölcsönökről szóló 1896. V. t.-c.-nek végrehajtása a Magyar Agrár- és Járadékbankra bizatott, a bank szöllőosztályának főnöke volt. Az 1896-iki ezredéves kiállítás alkalmából királyi elismerésben részesült. Irt nagyobb önálló agrárpolitikai tanulmányokat, röpiratokat, melyek *Szöllőink újjáalakítása, Magyarország földbirtokosai, Földmívelési érdekeink, A földmívelési költségvetés, A román búza és a malmok, Vámpolitikánk, Magyar agrárpolitika, Az éhség őrültjei*, stb. címen jelentek meg. 1900-ban bejárta

az összes francia borvidékeket. Ez útjáról írta: *A szőllőművelés politikája, Franciaország szőllőművelése* (Drucker Jenővel együtt). 1901. agrárprogrammal országos képviselőnek választották.

Barossháza (azelőtt *Pruzsina),* kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1900) 1431 tót és német lak.; postahivatal, u. t. Bellus. Itt született Baross Gábor keresk. miniszter. B. közelében kis cseppkőbarlang van.

Baroszkóp (gör.), szószerint a. m. nyomásmutató; így nevezik azokat az eszközöket, melyek nem annyira a légnyomás megmérésére, mint inkább csak változásainak jelzésére szolgálnak; néha így nevezik a barométert is, továbbá a levegő felhajtó erejének kimutatására szolgáló *dasymetert* v. *aerosztatikai mérleget* (l. o.).

Barót, iparos és fejlődő nagyk. Háromszék vm. miklósvári j.-ban, az Erdővidék (l. o.) központja, (1900) 2309 magyar lak., van itt erdővidéki házi iparegylet, két takarékpénztár (B.-i és erdővidéki), erdővidéki népbank, hitelszövetkezet, különböző egyesületek; továbbá iparos-tanonciskola, felső népiskola, két mezőgazdasági szeszgyár és székely turógyár, mely naponként 10 mmázsa turót szállít az ország különböző részeibe. Postával egyesített táviró-hivatal, csendőrőrs, postatakarékpénztár, telefonállomás. Itt született B.-i Szabó Dávid. Határában a pliocénbe tartozó levantei emelet legalsó édesvízű jellegű rétegei között három széntelep van 10·8 m. összes vastagságban. A széntelepben ősvilági gerinces állatok maradványai is előfordulnak, mint: *Parailurus anglicus, Castor fiber* foss. és egy innét leírt kihalt medvefaj: az *Ursus Böckhi Schlosser*. V. ö. *Szász* Róbert, Emlékirat a B.-i barnaszéntelepről. (Budapest 1874).

Baro tabulae, l. *Báró.*

Barotaxis, az élő anyagnak mechanikai ingerekre létrejövő helyváltoztatása, l. *Taxis.*

Barotermográf, légnyomást és hőmérsékletet rajzoló önjelző műszer, l. *Meteorográf.*

Barotermométer (*termobaro-* vagy *hipszométer),* magasság mérésére szolgáló hőmérő. Azon alapszik, hogy a forrásban levő folyadék gőznyomása egyenlő a környező légnyomással. Mennél magasabban fekszik valamely hely, annál kisebb ott a légnyomás, annál alacsonyabb hőmérsékletnél forr a víz az illető helyen. A víz forráspontjából a gőznyomás-táblázatok segítségével meg lehet tudni az illető helyen uralkodó légnyomást és ennek révén meghatározható a hely magassága. Mivel a forráspont a légnyomással csak keveset változik, szükséges, hogy a B. a víz forráspontjához közel eső hőmérsékletet igen pontosan mérje; higanyszála a körülbelül 80 és 100° közötti mérsékleteknél a hőmérő-cső egész hosszát futja át.

Baróti, 1. *Lajos,* tanár és történetíró, szül. 1856 aug. 26. Perjámoson. Budapesten előbb jogot hallgatott, de azután a bölcseleti karba lépett át s 1879—81. tanári, 1893. doktori oklevelet nyert. 1880—94-ig polgári iskolai tanár volt Budapesten, azután 1902-ig fővárosi főreáliskolai tanár. Időközben megbetegedvén, 1905. nyugalomba vonult. Főbb irodalmi művei: *Petőfi újabb reliquiái* (kiadta a Kisfaludy-társaság 1886); *A bánsági legrégibb német település története* (Temesvár 1892); *Eszrevételek Petőfi költeményeinek első krit. kiadásához* (Budapest 1894); *A magyar nemzet története* (Szalay József művének átdolgozása, u. o., 4 k. 1895—98); *Délmagyarország XVIII. sz.-beli történetéhez* (3 k., Temesvár 1896—1907). Megírta Perjámos történetét németül; lefordította Huber Alfonz Ausztria története c. munkáját (M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalata, 3 k., 1899—1901).

2. *B. Lajos,* hirlapíró, szül. 1858 aug. 22. Makón. Budapesten az egyetemen tanári oklevelet nyert. 1886-ban az Urambátyám élclap segédszerkesztője, 1887. szerkesztője lett. Bartók Lajos halála után 1903 jan. 1. átvette a Bolond Istók szerkesztését is. 1879 óta írt költeményeket, színházi és könyvbírálatokat különböző lapokba. Művei: *Kópéságok* (Budapest é. n.); *Andersen legszebb meséi; Bechstein összes meséi; Ezeregy éj: Robinson Crusoe viszontagságos élete és kalandjai; Petőfi-adomák* (1908); *Petőfi a ponyván és a népirodalomban* (1910).

Baróti Szabó *Dávid,* költő, szül. Baróton, a Székelyföldön, 1739 ápr. 10., megh. Virten (Komárom vm.) 1819 nov. 22. Tizennyolc éves korában a jezsuita-rendbe lépvén, mint főiskolai hallgató és tanár megfordult Trencsénben, Fehérvárt, Nagyszombatban, Kolozsvárt, Egerben, Kassán és Beszterczebányán. Itt egy társa ösztönzésére 1773. megpróbálkozott, nem lehetne-e magyar nyelven is a rómaiak csodált versmértékeiben írni. Törekvése sikerült, s mikor rendjét még ugyanabban az évben föloszlatták, «búfelejtésül» több antik mértékre vett magyar verset írt. Mint világi pap eleinte Komáromban tanított, majd 1777-től Kassán. Itt adta ki verseinek első gyüjteményét *Uj mértékre vett különb verseknek három könyvei* (1777). A kötet belső értéke csekély, mindennapi, sőt prózai tárgyak, alkalmi versek és költői levél alakjában foglalt üzenetek, megbízások, s ami értékesebbnek látszik, elbeszélő költeményei, az puszta fordítás latinból. Jelentősége a nyelvben s a formában van. Ez a könyv nyitott utat a klasszikai formáknak (hexameter, distichon, alkaiosi, asklepiadesi, sapphói sorok, ill. szakok) irodalmunkba, s merész fordulataival, újszerű szólamaival, szokatlan szófűzéseivel megindította a költői nyelv megújulását. Erős nyelv- és stílusérzékével nyelvünknek sok szépségét tárta föl. Példája vonzott, s különösen a fiatal Kazinczy lelkesedett rajta. A sikertől fölbuzdulva, lefordította Vanière *Paraszti majorságát,* szintén hexameterekben (1779—1780), 1784. pedig a ritkább magyar szavakat hexameterekbe szedve *Kisded szótár* c. a. adta ki (2. átd. kiad. 1792). Verseit javítva és újakkal kiegészítve másodszor 1786. *Verskoszorú,* harmadszor *Költeményes munkái* (1789), utoljára *Megjobbított és bővített költeményes munkái* címmel 1802. adta ki. Újra dolgozott és újabb versei már kevésbbé merészek, de több bennük az ízlés és költőiség, sőt vannak költői ihlettel készült, hatásos darabjai is, így *A ledőlt diófához* c. allegóriája, *A magyar lovassághoz, Szabolcs öröm-ünnepére.* Verselgetése mellett heves tollharca volt Rájnissal, aki még korábban kezdett antik versmértékben írni, de

versei kiadásával elkésett. Az elsőségért való versengés s a prozódiai eltérések gyülölködő háborúságba keverték a két írót. Rájnis (l. o.) támadott, s B. egész könyvvel felelt: *Ki a nyertes a hang mérsékletben*. A vitában tulajdonképen egyik félnek sem volt igaza, de Rájnis nyelvészeti készültsége és vitatkozó ügyessége nagyobb volt s igy az övé maradt az utolsó szó. Bár a vita ütköző pontjait, a magyar prozódia vitás kérdéseit ő tollharc nem tisztázta, de nagy jelentősége, hogy figyelmet ébresztett az irodalmi törekvések iránt és előkészítette a magyar nyelv tudományos vizsgálatát. B. részt vett Batsányival és Kazinczyval a Kassai Magyar Múzeum alapításában. 1799-ben nyugalomba vonult, s Komárom mellé Virtre költözött, egykori tanítványának, Pyber Benedeknek házához. Munkás öregségben élt itt haláláig, tudományos művein (*Orthographiai és grammatikai észrevételek* 1800; *Magyarság virági* 1803) és Vergilius-fordításán dolgozgatva. Ez utóbbi, öreg korának hosszú időn át érlelt becses gyümölcse *Vergilius Enéisse* címmel két kötetben 1810 (I. kötet, *Aeneis* I—V. ének) és 1813 (II. kötet, Aeneis VI—XII és az *Eclogák*) jelent meg. (Újra, Radó Antaltól simítva, két ízben év nélkül és 1907.) Életrajzát s hátrahagyott költeményeinek nagy részét *Horváth* Balázs adta a kassai főgimn. 1887—88. évi értesítőjében, írói méltatását *Arany* János a *Prózai dolgozatai* között.

Barotropismus, az élő anyagnak mechanikai ingerekre létrejövő tömegváltozása, l. *Tropismus*.

Bárótzi *Sándor*, író és műfordító, szül. 1735. Ispánlakán (Alsó-Fehér vm.), megh. 1809 dec. 24. Iskoláit Nagyenyeden elvégezvén, Szebenben az erdélyi kormányszéknél hivataloskodott. Már itt kezdett irogatni, de öntudatos íróvá csak Bécsben lett, ahova vmegyéje 1760., az akkor szervezett magyar testőrséghez fölküldte. Bessenyei társaságában az ú. n. franciás iskolához csatlakozva, közreműködött a magyar irodalom fölvirágoztatásán, de később erőt vett rajta az alchemia (aranycsinálás) szenvedélye, ami egészen elvonta az irodalomtól, és csak időnként szerepelt a nyilvános életben, mint a bécsi magyarok általánosan tisztelt feje. 1790-ben őrnagy, 1802. alezredes, 1806. mint ezredes nyugalomba vonul. Fontosabb munkái, többnyire regény- és novellafordítások: *Kassandra*, 7 kötetes regény, La Calprenède után franciából (1774); Marmontel *Erkölcsi meséi* (1775); *Erkölcsi levelek*, Dusch után németből (1775); *A mostani Adeptus* (regény a szabadkőművesség és aranycsinálók életéből) franciából (1810); *Amália történetei* (érzelgős regény) németből (1810). Az első hármat Kazinczy újra kiadta *B. S. Minden munkái* c. alatt (1813—1814). Eredeti munkája *A védelmeztetett magyar nyelv* c. röpirata (1790), melyben a magyar nyelv kiválóságát bizonyítgatva, a latin nyelv hivatalos volta ellen küzd. B. mint stílművész nagy. Faludi után ő az első írónk, aki tudatosan törekedett művészien írni. A kiművelt stílusú francia irodalom alkotásait fordítván magyarra, a korában fejletlen, finomabb érzelmi árnyalatok, előkelő udvariasság kifejezésére képtelen, nehézkes magyar nyelvet kénytelen volt csiszolni, finomítani, hogy az idegen fogalmakat és kifejezéseket híven tolmácsolja. Újít tehát, nem annyira a szavakban, mint a kifejezésekben, fordulatokban, mondatszerkesztésben s az addig széthoIyó, áradozásra, körülírásra hajló, lapos próza helyett szabatos, tömör és a tárgyhoz simuló, változatos nyelvet alkot. Újításaitól a maradi közönség visszadöbbent, nyelvét «érthetetlen»-nek találta, de írótársai (Batsányi, Ányos stb.) nagy elragadtatással fogadták, Kazinczy pedig éppen az ő műveiből merített ösztönt nagy nyelv- és stílreformja, a nyelvújítás megindítására, s célul tűzte maga elé, hogy «B. koszoruja után fog törekedni». Életének főbb eseményeiről s egyéniségéről Kazinczy tájékoztatott először, irodalmi érdemeinek méltatását *Beöthy* Zsolt adta a *Magyar széppróza* II. kötetében. V. ö. *Burger* A., B. pályája, Székelyudvarhely 1903. Századok 1908. 471.

Barouche (ang., ejtsd: barúcs, ol. *baroccio, biroccio*, franc. *birouche)*, két- vagy négykerekű kocsi, elől egy üléssel a kocsis számára, benne két-két szemben levő üléssel, lebocsátható fedéllel.

Barovka, község Zágráb vm. jaskai j.-ban, (1900) 90 lak.; u. p. és u. t. Krašić.

Baroxiton, rézfuvó, melyet a königgrätzi *Cerveny* 1853. készített először. Terjedelme: kontra *D*—egyvonásos *a*. Öblös méretü. B. szó szerint annyit tesz: «ami mélyen és magasan hangzik».

Barozzaro (ol.), leginkább a római campagnán használatos kétkerekű taliga, melybe ökröket fognak.

Barozzi, *Giacomo*, olasz építész, l. *Vignola*.

Barö, Finnország D.-i partvidékénél, Helsingforstól DNy.-ra fekvő orosz sziget, Nyland kormányzóságban; *Barösund* kikötővel.

Barquette, francia cukrossütemény Nîmes vidékéről.

Barquisimeto (ejtsd: bárkiszimeto), Lara venezuelai tartomány székhelye az ugyanilyen nevű folyó partján; 540 m. magasban a tenger szine felett. A várost alsóbb részében Cojedesnek hívják, 31,476 lak., szép ültetvényekkel és nagy állattenyésztéssel. 1552-ben Nueva Segovia néven alapították. 1812-ben nagy földrengés csaknem egészen elpusztította.

Barr., l. *Barrande*.

Barr, város Elszász-Lotharingiában, a Kirneck partján, vasút mellett, (1905) 5022 lak., bőrcserzéssel, kékfestőkkel és jelentékeny fa- és borkereskedéssel; két ásványvízforrással (Büchl és Szt. Ulrik).

Barra, l. *Egosé-olaj*.

Barra, kisk. Krassó-Szörény vm. bégai j.-ban, (1900) 1088 oláh lak.; u. p. Bálincz, u. t. Székás.

Barra, 1. Inverness skót grófsághoz tartozó 12 szigetből (B., Sandray, Pubbay, Mingelay, Berneray stb.) álló csoport a Hebridák D.-i végében 90 km² területtel, (1900) 2545 lak., halászattal, szarvasmarhatenyésztéssel. A legnagyobb sziget B., 10 km. hosszú és 5 km. széles; ÉK.-i része sík. — 2. *B.*, város Nápoly (ettől 5 km.-nyire) olasz tartományban, vasút mellett, (1901) 11,975 lak., húrkészítéssel, szövő- és bőriparral, bor- és gyümölcstermeléssel. Épületei közt sok a nyaraló. — 3. *B.*,

több város neve Braziliában; köztük a legjelentékenyebb: B. do Rio Grande a São Francisco és Rio Grande összefolyásánál 4300 lak. — *4. B.*, l. *Bar.*

Barra *Gábor* (ákosi), könyvnyomtató és litográfus, szül. a szilágyvármegyei Ákoson 1799., megh. 1837. Kolozsváron. Tanulmányait Debreczenben kezdte, Zilahon folytatta és Kolozsváron a ref. gimnáziumban végezte. Hat esztendőt töltött Bielz Mihály nagyszebeni könyvnyomtató intézetében, majd pedig a ref. egyház segedelmével 1½ esztendős tanulmányutat tett Német-, Francia- és Angolországban. Hazajövet 1831. a kolozsvári ev. ref. kollégium kő- és könyvnyomdájának lett az igazgatója. Litográfiai munkái igen sikerültek voltak.

Barracanit (ásv.), l. *Cubanit.*

Barracuda (állat), a nyilascsuka-félék *(Sphyraenidae)* gyüjtőneve. Az irodalomban ezzel a névvel jelölik a *Sphyraena picuda* Bl. Schn. nevű halat, mely az Antillák körül fordul elő; néha 3 méterre is megnő; a bennszülöttek nagyon félnek tőle, mert állítólag az embert is megtámadja és felfalja. Húsát eszik, bár élvezete néha veszélyes, mert ha a B. nagyobb mennnyiségű kisebb mérges halat evett meg, húsa is mérgező hatású.

Barra do Rio Negro, l. *Manaos.*

Barrafranca, város Caltanisetta sziciliai olasz tartományban, Piazza Armerinától 9 km.-re, (1901) 10,878 lak.

Barragan (középlatin *barracanus*), a középkorban a barchent szövet neve.

Barrage (franc., ejtsd: barrázs) a. m. sorompó, a sorompónál szedett vám, völgyzáró gát. L. *Sorompó.*

Barrakkpur, város Brit-Indiában, Kalkutta tartományban, a Hughli folyó mellett, 26 km.-re Kalkuttától, 9590 lak., India alkirályának pompás palotájával.

Barranco (ejtsd: bárránko) *de las angustias.* A Kanári szigetcsoporthoz tartozó Palma-szigetén mély hegyszakadék, amely bejáratul szolgál az 1700 m. mély, beszakadt kráterhez, a Kaldérához (a. m. üst, l. *Kaldéra*). Átvitt értelemben B.-nak neveznek a vulkáni hegységekben minden hasonló alakú és valami kráterhez vezető hegyszurdokot.

Barrande, *Joachim, báró* (paleontológiai rövidítése: *Barr.*), hírneves paleontológus és geológus, szül. 1799 aug. 11. Sanguesben (Haute Loire), megh. 1883 okt. 5. Frohsdorfban (Csehország). Tanulmányait a párisi műegyetemen bevégezve, hídépítő mérnök lett. 1820-ban az elűzött francia királyi családdal együtt számkivetésbe ment Angliába, Skótországba, majd Csehországba. 1831-ben *Chambord Henrik herceg* nevelője lett, akivel azután egész életén át összeköttetésben maradt. Fáradhatatlan munkálkodása főkép a csehországi szilur-medence kikutatásában rejlik s ennok különböző emeleteiből annyi kövülotet gyüjtött 43 éven át, hogy ehhez fogható gyüjtemény sehol a földön nincs. A hatalmas gyüjteményt a cseh nemzeti múzeumnak hagyta s tekintélyes vagyonát is mind cseh közművelődési célokra fordította. Legnagyobb munkája a Système Silurien du Centre de la Bohème, amely 22 hatalmas kvartkötetben 1160 gyönyörű táblával díszítve 1852—1883-ig jelent meg. Ez a nagy munka teljesen kimeríti a cseh szilur-medence trilobitáit s egyéb kövült rákféléit, azonkívül tárgyalja a kövesült halak, kagylók, csigák és brachiopodák csoportját is. Ő fejtette ki először a híres *koloniák* elméletét, amelyről később oly sok vitatkozás támadt. B. működésének eredményeit *Lóczy* Lajos ismertette (Földtani Közlöny 1883) és *Zittel* A. K., Geschichte der Paläontologie (Leipzig 1899).

Barrandit, ásvány a foszfátok csoportjából (Al, Fe), $PO_4 2H_2O$. Egyedüli termőhelye Csehországban van, Cerhovic (Przibramtól ÉNy.-ra), ahol szilurhomokkő repedéseiben fordul elő gömbös zöldes halmazokban, sugaras, rostos, néha sárgás-szürke színű, áttetsző, kissé viaszfényű.

Barranquilla (ejtsd: barrankilya), Kolumbia délamerikai államnak egyik legfontosabb kereskedővárosa, a Magdolna folyó egyik baloldali ágánál, Cartagenától 120 km.-re, vasút mellett, (1900) 40,200 lak., hajóépítő és javító-műhelyekkel; a Magdolna folyón fölfelé, Hondáig járó gőzhajók innen indulnak ki. B. vasúti állomás. 1906-ban kikötőjébe érkezett 301 hajó 916,026 t. tartalommal, amelynek körülbelül fele angol és ¼ német eredetű. 1629-ben alapították és most az egész magdolnamenti kereskedelem falai közt egyesül.

Barrantes, *Vicente*, spanyol író és költő, szül. Badajozban 1828 márc. 24. Teológiát tanult, de 1848 óta teljesen az irodalomnak élt Madridban. A regényíráson kezdte (Juan de Padilla, La viuda de Padilla és Siempre tarde), hogy a haladó irányt szolgálja, azután megírta Estremadura tartományok monográfiáját (Catálogo razonado y critico de los libros, 1865) s végül költeményeket írt. (Baladas españolas 1853 és 1865, Dias sin sol 1865 és Cuentos y leyendas 1875). Művei révén bejutott a spanyol akadémiába.

Barras, *Paul Jean François Nicolas, comte de*, a francia direktorium tagja, szül. Fos-Emphouxban 1755 jun. 30., megh. Chaillot-ban 1829 jan. 22. Pondichéryban szolgált mint hadnagy s innen kapitányi ranggal tért vissza Párisba, hol kizárólag az élet örömeinek élt. A forradalom kitörésekor nyomban az új eszmék szolgálatába állott. Részt vett a Bastille és a Tuileriák ostromában és mint a konvent tagja XVI. Lajos halálára szavazott. 1793-ban ostrom alá fogta a felkelt Toulont és mint a konvent bizalmi férfia véresen nyomta el a Dél-Franciaországban kitört fölkeléseket. Robespierre mindamellett nem bízott benne, amiért B. elleneihez szegődött és 1794 júl 27., mint a párisi őrség vezére a zsarnokot letartóztatta. Ezentúl a mérsékelt irányhoz csatlakozott. Mint a konvent elnöke az 1795 okt. 5-iki royalista felkelés elnyomásával a fiatal Bonapartet bízta meg. A direktoriumban a legbefolyásosabb és leghatalmasabb ember volt; ő nevezte ki Bonapartet az olasz hadsereg fővezérének és ő járt közben Napoleon és Beauharnais tábornok özvegyének eljegyzésében is, ki saját emlékiratai és közhiedelem szerint azelőtt B. kedvese volt. Groisbois kastélyában és a Luxembourg palotában keleti fénnyel rendezett ünnepeket Recamier, Staël és Tallien asszonyok tiszteletére. 1797 szept. 4. versenytársait és royalista ellenfeleit mindkét tanácsból kibuktatta és ezentúl jóformán korlátlanul

kormányzott, de kapzsiságával s lelketlenségével a direktóriumot olyan népszerűtlenné tette, hogy Bonaparte 1799 nov. 9. könnyű szerrel megbuktathatta, de életét nem bántotta. B. ekkor a Grosbois-kastélyba és utóbb Brüsszelbe vonult vissza, hol a politikával mitsem törődve, dőzsölő életet élt. A restauráció után visszatért Párisba, melynek közelében megvette Chaillot-kastélyt, hol régi hajlamához híven fényes mulatságokat rendezett. Csak 46 évvel halála után adta ki Duruy G. B. emlékiratait (Páris 1896, 4 köt., ném. Stuttg. 1896), melyekben sok az érdekes és pikáns adat, de hitelességre igényt meg sem tarthatnak, mert szerzőjük nagyzási mániában szenvedett, ellenfeleiről, első sorban Napoleonról rendkívül [illegible] és ellenszenves hangon nyilatkozik és mert Rousselin a kéziratot önkéntesen átdolgozta. V. ö. *Tisza* István cikkét a Budapesti Szemlében 1897 jan.

Barre (franc., angolul *bar*). 1. A pénzverésben s a nyers arannyal ezüsttel való kereskedésben rúd- v. gömbalakú, különféle súlyú és finomságú arany-ezüst darab. Finomságát erre rendelt hivatalban próba útján határozzák meg és a darabra ütött bélyeggel jelzik. Az ilyen rudak v. golyók nagy fizetések teljesítésére vagy bankokban való letétül szolgálnak. Kínában pénzül is használják őket. Az északamerikai Egyesült-Államokban a pénzverő hivatalban verés útján is állítanak elő oly arany-ezüst rudakat, amelyek finomsága $^{9}/_{10}$ s amelyek súlyát a bélyeg unciákban vagy az uncia századrészeiben adja meg. — 2. *B.* kereskedelmi súlymérték a keletindiai francia gyarmatokban. 1. B. v. candi = 234,693. Feloszlik 20 tolamra (taulan) v. mahndra (mand, maud).

Barre, város Vermont amerikai állam Washington countyjában a Winooski felső folyásánál, vasút mellett, (1901) 8448 lak., gazdasági gépgyártással.

Barre, 1. *Jean Auguste*, francia szobrász, szül. Párisban 1811 szept. 25., megh. 1896. Cortot tanítványa, sok képmást, monumentális és dekoratív művet készített. Kiemelendők: Mathieu Molé márványszobra (1845 Páris, Musée du Luxembourg); III. Napoleon és Marie Clotilde hercegnő mellszobrai (ajacciói Napoleon-múzeum); Alfred de Musset síremléke a párisi Père Lachaise temetőben (1858); Fanny Elsler és Maria Taglioni táncosnők bronzszobrocskái (1870 Páris, San Donato-gyűjtemény); Gutenberg emlékszobra Strassburgban (1860) stb. Emlékérmeket is készített.

2. *B., Jean Jacques*, francia médailleur, az előbbinek atyja, szül. Párisban 1793 aug. 3., megh. 1855 jún. 10., 1843-ban a francia pénzverő fővésnöke lett. A francia éremművészet hagyományait folytatva igen nagy számmal készített érmeket, főleg a kor nevezetes történeti eseményeinek emlékére.

Barreau (fr., ejtsd: barró), a *barre* (ang. *bar*) szótól származik s eredetileg azt a korlátot jelenti, amely nyilvános tárgyalások alkalmával a bírák helyét (tribune) a hallgatóságtól elválasztja. Minthogy az ügyvédek, mint a felek védői, jogtanácsosai, v. mint különösen érdekeltek mindig a korlát mellett foglalnak helyet, a B. elnevezést az egész ügyvédi karra átvitték.

Barrel (ang., a. m. hordó). Nagy-Britanniában folyadékmérték sörre (ale) = 2 kilderkin = 4 firkin = 36 imperial-gallon = 163·5645 l. Használják különböző nagyságban súlymértékül is bizonyos árúkra. 1 B. búza- v. kukoricaliszt = 196 avdp.-font = 88·904 kg.; 1 B. nádcukor = 224–308, 1 B. besózott hús = 200 angol font, 1 B. kőolaj = 40, 1 B. almabor és más folyadék = 30 gallon.

Barrel., növénynevek mellett *Jacques Barrelier* párisi Domonkos-szerzetes (szül. Párisban 1606., megh. u. o. 1673 szept. 17.) nevének rövidítése. Nevezetes munkája: Plantae per Galliam Hispaniam et Italiam observatae, iconibus aeneis exhibitae, melyet halála után 1714. Párisban *Antoine Jussieu* adott ki.

Barrème (*Barème*), *François*, a francia *Maróthy* (l. o.). Szül. Lyonban 1640., megh. Párisban 1703. Franciaországban a számvetési könyvet ma is *barème*-nek nevezik. A távolságok szerint kiszámított vasúti árszabály-táblázatot is e névvel jelölik.

Barrèmien, a geológiában a kréta szisztéma alsó részének egyik emelete. Nevét a franciaországi Barrème városról nyerte, melynek közelében ezek a rétegek, márgák és meszek típusosan vannak kifejlődve. Vezérlő kövülete a Requienia ammonea. Hazánkban is jelentékeny elterjedésű ez az emelet.

Barren (többes számban: *barrens*). Ezzel a kifejezéssel Észak-Amerikában a terméketlen vidékeket szokták jelezni. Különösen Kentucky egykoron steppeszerű fennsíkjait nevezték így, amelyeken most legszebb eredménnyel termelik a dohányt. E névvel emlegetik Dél-Karolina és Florida fenyővel borított homokos síkjait, valamint Kanada zuzmós-tundrás s részben csupasz, növényzet híján szűkölködő sziklás területeit.

Barren Island (ejtsd: berrn ejlend), 1. erdővel borított, lakatlan vulkáni sziget a Bengáli-öbölben, az Andaman szigetektől K.-re. Hirtelen emelkedik ki 353 m. magasra a vulkáni kúp, amely az egész szigetet teszi; 1858. volt az utolsó lávaerupciója, azóta szolfatara és mofetta működést tanusít, még pedig gyakran 10 p.-nyi időközökben. — 2. *B.* Egyike a Furneaux-szigeteknek (l. o.).

Barrère (ejtsd: barér), *Camille*, francia diplomata, szül. 1851 okt. 23. 1871-ben a kommünhöz csatlakozott. Deportációra ítélték, erre Londonba menekült. 1878-ban a berlini kongresszusra küldött Waddington titkárul maga mellé vette B.-t, aki ekkor kegyelmet kapott és Gambettához csatlakozott. 1880-ban a Duna-bizottságnak franciaországi tagja lett. 1883–85-ig francia főkonzul volt Kairóban, azután Stockholmban, Münchenben és Bernben követ. 1897 dec. óta Rómában nagykövet a királyi udvarnál.

Barrès, *Maurice*, francia író, szül. Charmesban, 1862. Stendhal tanítványa az irodalomban. Híresebb művei: Le Jardin de Bérénice (1891); le Roman de l'Energie (3 rész, 1902). Mint Nancy képviselője részt vett a Boulanger-féle mozgalomban.

Barret, l. *Baret*.

Barretinok, l. *Humiliáták*.

Barrett, *Elizabeth*, l. *Browning*.

Barrhead (ejtsd: barrhed), iparos város Renfrew skót grófságban, 11 km.-re Glasgowtól, a Levern partján, (1901) 9855 lak., pamutiparral, vasöntővel és gépgyárral.

Barrias, 1. *Ernest*, francia szobrász, szül. Párisban 1841 ápr. 13., megh. 1905 febr. 4-én, római tanulmányai után 1870. aratta első nagy sikerét a Megarai leány c. márványszoborral (Páris, Musée du Luxembourg). A Spartakus esküje (1871, Jardin des Tuileries), de még inkább Az első temetés c. csoport (1878) a francia szobrászat leghíresebb alkotásai közé tartozik. A termékeny mester egyéb művei: Páris védelmének emléke, Bernard Palissy, Lavoisier, Émile Augier és Victor Hugo emlékszobrai Páris közterein; a Természet leveti fátylát (Musée du Luxembourg); Alençon hercegnő síremléke (1904), sok mellszobor, köztük Munkácsy Mihályé.

2. *B.*, *Félix Joseph*, francia festő, az előbbinek bátyja, szül. Párisban 1822 szept. 13., megh. 1907 jan. 25., Léon Cogniet tanítványa. Történeti festményeinek tárgyait nagyrészt az ókorból merítette. Ilyenek: Cincinnatus, Sappho, Horatius, Augustus és Maecenas stb. Sok monumentális műve díszíti Páris templomait és középületeit (St. Eustache, Trinité templomok; Louvre, nagy opera, stb.).

Barricade (franc.) a. m. torlasz (l. o.).

Barrie (ejtsd: berri), *James Matthew*, írói nevén *Gavin Ogilvy*, angol író, szül. 1860 máj. 9. Kirriemuirban, Skótországban. Az edinburgi egyetemet elvégezvén, előbb Nottinghamben, majd Londonban ujságíró lett, utóbb csupán a szépirodalmat műveli. Kezdetben elbeszéléseinek tárgyait a skót kisvárosi polgári és népéletből vette. Mint elbeszélő, igazi magaslatra Margaret Ogilvy (1896) regényével emelkedett, melynek főalakjában édesanyját rajzolja; emellett a regény a skót puritánság intim képét varázsolja elénk. Mint szinműíró 1895. lépett fel The professor's love story művével, melyet a The Barrister (1899), The wedding quest (1900), Quality Street (1903) szinművek, The admirable Crichton (1900) és Little Mary (1903) vígjátékok követtek. Nagy hatást tett Peter Pan tündérmeséje (1904). Első vígjátékaiban az angoloktól kedvelt groteszk elem uralkodik, de legutóbb Alice sit-by-the Fire (1905), What every woman knows (1908) és az egy felvonásos The twelve pound-look vígjátékban finom humorral festi a mai társadalom képét. Elbeszélései 8 kötetben jelentek meg Novels, tales, skatches címen (1896–97). Magyarul is szinre kerültek: Vén leányok, Egyenlőség, Amihez minden asszony ért és A kis tisztelendő c. vígjátékai.

Barrière (franc., ejtsd: barrjer), lóversenyeknél korlát, gát, tov. vasrugókkal ellátott sorompó, különösen kapu előtt; vasrácsozatu kaput is jelent, mely vm. vár bemenetelét elzárja. Pisztolypárbajnál azt a helyet jelöli, melynél tovább a bajvívók egyikének sem szabad előremenni.

Barrière, 1. *Jean François*, francia iró, szül. 1786. Párisban, megh. 1868. Főbb művei: Tableau de genre et d'histoire; La cour et la ville sous Louis XIV., Louis XV. et Louis XVI. stb.

2. *B.*, *Théodore*, francia drámaíró, szül. 1823., megh. 1877. Ismert drámaírókkal társulva több mint 50 drámai művet írt. Filles de marbres; Les faux bons hommes; Le feu au couvent (ford. Feleki Miklós, 1877. Külföldi szinműtár, 4.); Malheur aux vaincus (a császárság alatt betiltott szinmű); La comtesse de Sommerive (1872) stb.

Barrière-szerződés (*határ-szerződés*), az a szerződés, melyet a németalföldi köztársaság 1709 okt. 28. Angliával kötött, hogy határait Franciaországgal szemben biztosítsa. V. ö. *Willequet*, Histoire du système de la Barrière (Buxelles 1847).

Barrière-zátony, l. *Korallzátony*.

Barrier Island (ejtsd: barrier ejlend), két sziget, Great- és Little-B., Uj-Zeeland ÉK.-i partja mellett, a Hauraki-öböl bejáratánál. A Great-B. legmagasabb hegycsúcsa a M.-Hobson (710 m.)

Barrikád a. m. torlasz (l. o.).

Barril, régebben folyadékmérték Portugáliában borra és ecetre = 301·32 l., felosztott 18 almudára. A Kanári-szigeteken 1 B. = $^1/_{12}$ pipa = 8 arroba. Mexikóban borra = 150 cuartillo = 75·623 l., rumra és pálinkára = 160 cuartillo = 80·665 l., Chilében = 68·136 l., Argentinában = 76 l., Uruguayban = 75·904 l. L. még *Baril*.

Barrili, *Antonio Giulio*, olasz regényíró (családi nevén eredetileg *Barile*), szül. Savonában 1836 dec. 14., megh. Carcaréban, Savona mellett, 1908 aug. 15. Az Olaszország egységesítését célzó harcoknak egyik tevékeny bajnoka volt, karddal és tollal egyaránt. Huszonkét éves korában a genuai Il Movimento c. lap szerkesztője; részt vesz mint önkéntes az 1859- és 66-iki hadjáratban; ez utóbbiban Garibaldinak vonzalmát is megnyeri, úgy hogy ezentúl mellette titkár minőségében szolgál. 1870-ben habilitáltatja magát a genuai egyetemen, majd hirlapírói munkásságát folytatva, országos képviselővé lesz, végre 1894. a génuai egyetem irodalomtörténeti tanszékét nyeri el, amely állásában mint lelkiismeretes, szorgalmas tanárt hallgatói mindig nagyrabecsülték. Nagyon termékeny és kedvelt regényíró volt. Hatvan regénye és elbeszélése közül legnagyobb sikert a Capitan Dodero, a Val d'Olivi és a L'Olmo e l'Edero (A szilfa és a repkény) címüek arattak.

Barrilon, l. *Baril*.

Bärringen, város Joachimsthal csehországi kerületi kapitányságban, az Érchegység magas rései közt, vasút mellett, (1900) 2860 lak., akik csipkét és kesztyüket készítenek.

Barrios, 1. *Justo Ruffino*, a guatemalai köztársaság elnöke, szül. San Lorenzoban 1835 júl 17., megh. 1885 ápr. 1. Mexikóból több izben tört be hazájába, hogy Carrera és Cerna elnököt megbuktassa. Granados elnök megtette a hadsereg fővezérévé, 1873. pedig a köztársaság elnöke lett. Korlátlanul s kegyetlenül uralkodott. Közép-Amerikának öt köztársaságát mindenáron egy szövetséggé akarta egyesíteni, de Salvador, Nikaragua és Costa Rica háborúval támadták meg, melyben B. elesett.

2. *B.*, *José Maria Reyna*, Guatemala köztársaság elnöke, az előbbinek unokaöccse. Ifjú korában nagy utazásokat tett. 1892 márc. a köztársaság elnökévé választották, mely állásban több vasutat épített és a kereskedést előmozdította. Mivel attól tartott, hogy másodszor meg nem vá-

lasztják felcsapott 1897 diktatornak, de rokona, Morales Prospero volt hadügyminiszter 1898 febr. megölette.

Barrique (franc.), folyadék- és sulymérték, amelyet Bordeauxban borra még ma is használnak. Ott 1 B. = 30 velte 228 l. 4 B. = 1 tonneau. 1 B. cukor = 189·5 kg. 1 B. rizs Szenegambiában = 180 kg.

Barrister (ang.), ügyvéd, aki a biróság előtt a felek képviseletében megjelenhetik és előadásokat tehet (pleadirozhat). Dijat nem perelheti. A High Court birája csak az lehet, aki legalább 10 évig mint B. működött. Közülük kerül ki a koronaügyész, Attorney-General és a Solicitor-General, l. *Solicitor*.

Barrois, l. *Bar*.

Barrois, *Charles Eugène*, francia geologus és tanár, szül. 1851. Lilleben. 1904-ben a francia akadémia tagjául választotta. Főbb művei: Recherches sur le terrain crètacé de l'Angleterre et de l'Irlande (1876); A geological sketch of the Boulonnais (1879); Memoire sur le terrain crétacé des Ardennes (1878); Recherche sur les terrains anciens des Asturies et de la Galice (1882); Mémoire sur la distribution des graptolithes en France (1892), főképen a Bretagne geológiai alakzataira vonatkozó tanulmányok.

Barros, *João de*, jeles portugál történetiró, szül. Vizeuban 1496., megh. Pombal mellett 1570 okt. 20. Nagy buzgalommal tanulmányozta az ókori irókat s igen kedvelt lovagregényt írt Historia do emperador Clarimundo c. alatt (Coimbra 1520). E könyvében azt állítja, hogy azt egy magyar munka nyomán írta, ill. fordította és hogy a portugál uralkodócsalád magyar eredetű (amit aztán számosan utána írtak). 1532—63-ig volt India kincstárosa; 1539-ben a braziliai Maranhão tartományt kapta ajándékul, mely tartomány gyarmatosításánál elvesztette összes vagyonát. Ő írta az első portugál nyelvtant (Lissabon, 1539). Rhopica pneuma c. erkölcsi párbeszédét (1532) az inquizició eltiltotta. Irói dicsőségét azonban Asia című nagy históriai művének köszönheti (Lissabon 1552—1563, 3 kötet). Harminc évig dolgozott e művén, melyben szigorú igazságszeretettel írta meg a portugálok fölfedezéseit, hódításait és hőstetteit Kelet-Indiában 1415—1539-ig. B. maga csak az első három dekadát és a negyedik dekadának egy részét írta meg; folytatták Lavanha, Diogo de Couto (1602—45-ig), végre Boccaro Ant. (1778—88-ig). Németre fordították: *Soltau* és *Feust* (1821 és 1844). V. ö. *Kropf* Lajos, Clarimundus császár krónikája (Századok 21. 173.).

Barrot (ejtsd: barró), 1. *Camille Hyacinthe Odilon*, francia politikus, szül. Villefortban (Lozère) 1791 szept. 19., megh. Bougivalban (Páris mellett) 1873 aug. 6. Mint fiatal ügyvéd politikai perek révén nagy népszerűségre emelkedett. X. Károly merev reakciójával szemben B. az ellenzékhez csatlakozott. 1827-ben belépett az *Aide-toi* egyesületbe, melynek elnökeként előkészíté a júliusi forradalom kitörését. 1830 júl. 28. rövid ideig az államtanács tagja volt, de csakhamar képviselőnek választatta magát. Hevesen küzdött a Guizot- és Molé-minisztériumok ellen, de nem csatlakozott a balpártnak köztársasági érzelmű frakciójához, hanem hű maradt Lafayette 1830-iki elvéhez: *népszerű trónt és köztársasági institúciókat!* E cél elérésére elnöke lett a dinasztikus ellenzéknek, mely az orléansi családnak megszilárdítását s az alkotmánynak szabadelvű fejlesztését tűzte ki feladatul. 1848. részt vett a reformbankettekben és aláirta a Guizot ellen intézett vádiratot. A februáriusi forradalom kitörésekor a király B.-t nevezte ki miniszterelnökké (febr. 24.). B. ekkor Thiers-rel együtt a csapatok visszavonását javasolta a királynak. Lajos Fülöp elmenekülése után B. a párisi gróf érdekében kormányzóság alakítását ajánlotta, de a kamara nem fogadta el javaslatát. B. erre a köztársasági párthoz csatlakozott s tagja lett az alkotmányozó és törvényhozó nemzetgyűlésnek. Bonaparte Lajos elnök B.-t nevezte ki első minisztériumának (1848 dec. 20.) elnökévé. Ebben az állásában rendőri szigorával némileg gyülöletessé tevén magát, 1849 okt. 30. leköszönt. Az 1851 dec. 2-iki államcsiny meglepte. Egyidőre őt is fogságba vetették, de nemsokára szabadon bocsátották. A második császárság alatt önérzetesen nem vállalt sem hivatalt, sem mandátumot. A császárság bukása után az 1872-iki új államtanács tagja s alelnöke lett. Emlékiratai Mémoires posthumes cím alatt csak halála után jelentek meg (Páris 1875—76, 4 köt.).

2. *B., Adolphe*, az előbbinek öccse, szül. 1801., megh. 1870 jún. 16. A diplomácia szolgálatába állott s 1858—1864-ig Madridban volt követ.

3. *B., Victorin Ferdinand*, B. 1. és 2. öccse, szül. 1806 jan. 10., megh. 1883 nov. 12. Mint III. Napoleon híve, Odilon bátyjának (l. *B.* 1.) visszalépése után, 1849 okt. 31. belügyminiszter lett. 1850-ben Torinóba ment követnek, később az államtanácsnak, 1877. pedig a szenátusnak lett tagja.

Barrow, így nevezik az Angliában igen gyakori őskori sírhalmokat (tumulus). A hosszukás sírhalmok (long barrows) kőkori, a kúpalakú kereksírhalmok (round barrows) bronzkori temetkezéseket födnek. A kerek halmokban úgy elföldelést, mint halotthamvasztást is észleltek, a hosszukásakban, Yorkshire és Westmoreland kivételével, csupán elföldelést.

Barrow (ejtsd: barró), kis folyó Irországban, Queen grófságban, Slievebloom hegyeiben ered és Watterford kikötőbe szakad; hossza 160 km., ebből 96 km. hajózható. Legnagyobb mellékvizei: jobbról a Nore és Snir, balról a Little Barrow vagy Cushina.

Barrow, 1. *Isaak*, angol teológus és matematikus, szül. 1630., megh. 1677. Tanult Essex-ben, majd Cambridgeben, hol 1652. magister artium címet nyert. 1655-ben külföldre ment s 4 évig utazott Franciaországban és Olaszországban, Törökországban, Németországban és Hollandiában. Visszatérvén hazájába, a geometria tanára, majd Wales egy kis községében lelkész lett. Minden jövedelmét jótékony célokra fordította. 1672-ben Cambridge-be nevezték ki tanárnak; itt ő alapította meg azt az értékes könyvtárt, mely ma is egyik fő ékessége ennek az egyetemnek. Eredeti matematikai művei közül legfőbb az ő Lectiones geometricae és Lectiones Opticae, melyekről azt mondták, hogy azok a kiválóan érdekes tételeknek

egész kincsesbányáját tartalmazzák. Mint teológus főként egyházi beszédeivel szerzett hírnevet. Művei közül fölemlítendők: Euclidis Elementa; Euclidis Data, Mathematicae Lectiones, Opuscula. Matematikai műveit utoljára Whewell (London 1861), teológiai, erkölcstani és költői műveit pedig Tillottson (2 kötetben, 1685 és 1741.) és Napier (9 kötetben 1859) adták ki.

2. *B., John, sir*, földrajzi író, szül. Dragleybeckben, Angliában, 1764. jún. 19., megh. Londonban 1848 nov. 23-án. 1786—91-ig a csillagászat tanára volt a greenwichi akadémián, azután lord Macartneyjel, mint annak magántitkára, Kinába utazott és Kokhinkinában is járt. Utleírása: Travels to China (London 1804, ném. Weimar 1804—18 5), magyarul: B. chinai utazásából, mely 1803-dik esztendőbeli chinai rebellionak rövid rajzolatja is (Pest 1818. Trattner János. Nevezetesebb utazások tárháza, V. köt.) kitünt alaposságával és tartalmasságával, és a Voyage to Cochinchina (London 1806, ném. Weimar 1808) ép olyan jeles munka. Mikor utóbb Macartneyt a Fokföld kormányzójává nevezték ki, B. újra szolgálatba lépett és nagy utazásokat tett Dél-Afrika belsejébe. Az ő műve, a Travels in the interior of Southern Africa (London 1801--1803, 2 kötet., ném. Weimar 1801—1805) volt az ottani európai gyarmatoknak első pontosabb áttekintése, 1804. a tengernagyi hivatal titkára lett Angliában és 40 évig viselte ezt a hivatalát. A chronological history of voyages into the arctic regions c. alapos műve (London 1818, 2 köt., új kiadás 1846) volt a megindító oka az újabb angol sarkvidéki utazásoknak. B. kezdeményezésére alakult meg a londoni földrajzi társaság is, melynek alelnökévé lett. Tőle megjelentek még: The life of Macartney (London 1807, 2 köt.), Memoirs of naval worthies of Queen Elisabeth's reign (London 1845) és több híres angol tengerésznek életrajza. Továbbá: An autobiographical memoir és Sketches of the Royal Society (London 1847 és 1849).

Barrow-fok (ejtsd: barró), az Északi Jeges-tengerbe kinyuló hegyfok Alaszka félszigetén, az é. sz. 71° 23′ 31″ alatt. 1826-ban a Beechey kapitánytól a vidék átkutatására kiküldött Elson hadnagy fedezte föl.

Barrow-In-Furness, iparos és kikötőváros Furness-félszigeten Lancaster angol grófságban, Walney-szigettel szemben, a Morecambe-öböl egyik ágánál, (1901) 57,586 lak., 1850. még csak halászfalu volt 100 lak. Rendkívül gyors fejlődését az újabban fölfedezett vasérc-telepeinek köszönheti. Vas- és acélgyárai Nagy-Britannia legnagyobb ilynemű intézetei közé tartoznak; jutaszövői világhírüek; hajógyárai több mint 4000 munkást foglalkoztatnak. Kereskedelmi forgalma is folytonosan növekszik. 1908. a behozatal értéke 785,677, a kivitt angol cikkek értéke pedig 487,795 st. font volt.

Barrowisták v. *brownisták, Brown* Róbert (l. o.) követői.

Barrow-szoros, 52—60 km. széles és 400—420 km. hosszú, K.-ről Ny.-nak vezető tengerszoros az Északi-Jeges-tengernek Amerikától É-ra fekvő részében; a Lancaster-sundot a Melvillesunddal köti össze; Észak-Devon és a Parry-szigetek meredek, sziklás partjai határolják. 1819-ben Parry fedezte föl.

Barry, város Glamorgan walesi grófságban, (1901) 27,028 lak. Közelében Barry kastély romjai (XIII. sz.).

Barry, amerikai és európai szőllő keresztezéséből származott kékszemű, korán érő, direkt termő szőllőfajta. Miután a filloxerának nem áll ellen s a Peronospora viticola iránt is nagyon fogékony, jelentősége nincsen.

Barry, 1. *sir Charles*, angol építész, szül. Londonban 1795 máj. 23., megh. 1860 máj. 12. Leghíresebb műve az angol parlament épülete Londonban (Westminster-Palace). A hagyományos angol csúcsíves stílusban tervezett hatalmas palota építése 1840. kezdődött és lényegében 1852. fejeződött be.

2. *B., Edward Middleton*, az előbbinek fia, szül. Londonban 1830 jún. 7., megh. 1880 jan. 27. Atyjával együtt a londoni parlament épületén dolgozott, melyet atyja halála után ő fejezett be. Ő építette a londoni Coventgarden-szinházat (1860), a maltai operaházat, a Charing Cross szállót, a National Gallery új részeit, többnyire renaissance stílusban.

3. *B., James*, angol festő, szül. Corkban (Irland) 1741 okt. 11., megh. 1806 febr. 22. Rómában töltött 5 év után Londonban telepedett le azzal a szándékkal, hogy Angliában a klasszikus művészetet meghonosítsa. 1777—83-ig festette nagy művét, a Society of Arts egyik termében levő 6 festményt, mely az emberi művelődés történetét 6, részint az ókori, részint a modern életből vett jelenetben tünteti föl.

4. *B., vicomtesse du*, l. *Dubarry*.

Barry Cornwall, álnév, l. *Procter*.

Bars vezér, l. *Bors*.

Bars *vármegye*. Magyarország dunáninneni részének egyik vmegyéje, mely a Garam két partján terül el; Ny.-on és É.-on Nyitra, K.-en Zólyom és Hont, D.-en Komárom és Esztergom vármegye határolja. Kiterjedése 2724 km². Legnagyobb részt hegyes vármegye; orografiájának vázát a rajta végigfolyó Garam és Nyitra folyók adják; a két folyó közt emelkedő, B. vmegye túlnyomó részét elfoglaló hegységeket a Kárpátok Nagy-Fátra láncolatához számítjuk; ezek: a Körmöczbányai hegycsoport, a Ptácsnik-hegység, az Ujbányai hegység és a Tribecs csoportja. A körmöczbányai, nemes ércekben és egyéb ásványokban gazdag trachithegységnek csak Ny.-i lejtői érnek B. vmegye legészakibb részébe, főbb csúcsai a határon emelkedő Sucha hora (1227 m.), Goldbrunn (1266 m.) és Laurin (1026 m.). E csoportot az új lehota-handlovai nyereg választja el az 1346 m.-ig emelkedő Ptácsnik-hegységtől, melynek meredek lejtői a Nyitra és Garam völgyeibe ereszkednek alá, míg D.-en a hegység a nagymezői hágó által a Zsitva és Garam közt elterülő, jóval alacsonyabb (Nagy-Inovec 901 m.), szintén trachitból álló Újbányai hegycsoporttal függ össze. Ehhez **Aranyos-**

Bars vármegye címere

marót és Garamszentbenedek vidékétől kezdve D. felé csak alacsony (250—349 m.) dombvidék csatlakozik, mely túlnyomóan földmívelés alá van vetve, míg a többi hegységeket nagyobbára sűrű erdők borítják, a magasabbakon hegyi legelők és rétek is előfordulnak. A Garam mély, de keskeny völgyét (magassága Garamszentkeresztnél 266, Garamszentbenedeknél 192, Csatánál csak 123 m.) K.-en a Magyar Érchegység Ny.-i ereszkedője (Nagy Zsjar 856 m., Brezil 736 méter) szegélyzi, melynek végső nyulványai Léva táján vesznek el a Garam völgyén odáig széles (10 km.) sávban felnyuló rónán. Az Újbányai hegység D.-i dombsorairól Ny.-ra s a Garam-völggyel párhuzamosan huzódó, jelentékeny mellékvölgyeivel a környező dombvidékbe messzire benyomuló Zsitva lapályt É.-on szintén a Nagy-Fátrához tartozó, ennek újbányai csoportjától éppen a Zsitva és Hluboka által elválasztott Tribecs csoportja (829 m.) rekeszti be, melynek gerince Nyitra vmegye határát jelöli, a nagymezői hágó pedig a Ptácsnikkal fűzi össze. B. vmegye folyóhálózata a hegyek konfigurációjával szorosan összefügg. A vármegyén végigfolyó, tutajozásra is alkalmas Garam s a vele egyközű Zsitva oly közel (10—20 km.) folynak egymáshoz, hogy jelentősebb mellékvizük e vidéken nincsen; a Garam csakis balfelől, az Érchegység hatalmas tömegéből nyeri a Szekinczét s a vele egyesülő Perecz patakot, míg jobboldali mellékvizei (Körmöczbányai patak, Lutilla) bővizüek ugyan, de rövidek; viszont a Zsitva csak a Tribecs (azaz jobb) felől veszi fel a jelentékenyebb Dervenczét, Sztrányat és Hlubokat.

Éghajlata D.-i részében meleg, É. felé fokozatosan hidegebbé válik; évi közepes hőmérséklete Léván még 9·5, Körmöczbányán már csak 7·5° C.; a július hőfoka amott 20·6, itt 18·0, a januáré —2·3 és —4·0° C.; jellemző, hogy az abszolut szélsőségek Körmöczbányán 33·9 és —19.0, a jóval délebbre s alacsonyabban fekvő Léván ellenben 36·2 és —25·6° C.; az abszolut ingadozás amott 52·9, itt 61·8° C., a vmegye hegyes É.-i részében tehát az égalj eszerint jóval kevésbbé szélsőséges, mint a rónán. A csapadék mennyisége is É. felé nő; Léva vidékén az évi csapadék mennyisége csak 569 mm., Zsarnóczán már 599, a vmegye határához közel (de már kívüle) fekvő Selmeczbányán 879, sőt Körmöczbányán 842 mm.

B. vmegye hegyei **ásványos** kincsekben bővelkednek; jelentékeny a bányászat aranyra és ezüstre Körmöczbányán, zúzó-ércre Körmöczbányán, Jánoshegyen és Irtványoson, kovakőre Mogyorósnál, kőszénre Fenyőkosztolányban, festékércre Újbányán és Körmöczbánya határában. Tagadhatatlan azonban, hogy az érc- s nevezetesen az aranybőség rendkívül csökkent. Ásványos forrásai közül a vihnyei, szklenói és bükkösküti említendő, előbbi kettő jelentékeny fürdő.

A **növényország** kincsei különösen a vármegye D.-i részében sokfélék. B. vmegyében összesen 261,785 ha. a termőföld, ebből 119,760 ha. szántóföld, 3665 ha. kert, 24,463 ha. kaszáló, 17,078 ha. legelő, 674 ha. szőllő és 97,785 ha. erdő. A földmívelés főbb ágai a búza (1909) (26,513 ha.), árpa (33,238 ha.), rozs (6517 ha.), zab (6735 ha.), kukorica (6718 ha.), burgonya (6729 ha.), cukorrépa (4108 ha.), takarmányrépa (2173 ha.); legtöbb és legszebb búza a Zsitva mellékén, Léva, Nagysalló és Zseliz körül terem, rozs és árpa az oszlányi járásban; a vmegye É.-i hegyes része főleg zabot és burgonyát termel. Termelnek továbbá kendert, főleg a Garam alsó völgyében (483 ha.), kevés lent Garamszentkereszt vidékén, kölest, repcét és sok takarmányt a rónán s a völgyekben. A dohánytermelés csekély. Jelentékeny a gyümölcstermelés, É.-on főleg szilvára, almára, körtére és dióra, D.-en inkább barackra, cseresznyére terjeszkedik ki. A szőllőmüvelés legnagyobb a vmegye D.-i részének alacsony dombjain, de a filloxera és peronoszpora pusztításai következtében erősen csökkent. 1909. termeltetett 5544 hl. must és 4992 hl. bor, legjobb a garamszentbenedeki, lévai és garamszőllősi bor. A termelés értéke 200,718 K volt. Az erdők kiterjedése a Ptácsnik és Tribecs hegységben igen nagy; közülök 15,553 ha. fenyves, 42,663 ha. bükkös, a többi tölgyes.

Marhatenyésztése is figyelmet érdemel; az 1895. évi összeírás szerint volt B. vmegyében 18,049 ló, 55,422 szarvasmarha (túlnyomóan pirostarka és egyéb színes fajta), 322 szamár és öszvér, 35,187 sertés, 63,586 juh, 1809 kecske és 268,011 drb baromfi. A szarvasmarha tenyésztése főleg a lapályon, a juhtartás az északi részen, valamint egyes nagyobb uradalmakban (Kistapolcsány, Zseliz, Léva, Nagyugrócz és Aranyosmarót) dívik. A lótenyésztés fejlesztésére 15 fedeztető állomás áll fenn. A folyóvizekben többféle hal fordul elő, az erdőkben vad is bőven.

Népessége elég gyorsan emelkedik; 1869-ben 137,527, 1880-ban 142,691, 1890-ben 152,910 és 1900-ban 165,122 lakója volt (közte 270 katona); azóta a népesség meglehetősen gyarapodott, úgy hogy 1909 végén 180,552 főre becsülték népszámát. Egy km²-re 60·6 lélek esik s így B. vmegye az országos átlagos népsűrűségnek felel meg. A népsűrűség legnagyobb a vmegye D.-i részében (lévai és verebélyi járás, 60—70 lélek 1 km²-re), míg É. felé csökken s legalacsonyabb (30-on alul) az oszlányi járásban. Anyanyelvre nézve van a lakosok között 52,317 magyar (31·7%), 17,325 német (10·5%) és 94,879 tót (57·5%); a német elem csökkenése mellett a tót elem újabban kissé előtérbe lép. A magyarság a vmegye D.-i részében (Verebélytől és Lévától D.-re) tömegesen lakik, a vmegye hegyes vidékeit tótok lakják, köztük csak két német sziget van (Körmöczbánya és Nagymező vidéke). A németek állítólag utódai azon szászoknak és thüringiaiaknak, kik a XII. sz.-ban bányaművelés céljából hivattak az országba. Az idegenajkú népességből magyarul beszél 16,444, vagyis 14·5% (1890-ben 11·1%). Felekezetre nézve van a lakosok között 139,729 róm. kat. (84·6%), 3115 ág. evang., 17,018 reform. (10·3%) és 5191 izrael. (3·2%). *Foglalkozásra* nézve a népességnek több mint ²/₃ része (69·1%) őstermelő; iparral foglalkozik 12·4, bányászattal 28, kereskedelemmel és hitellel 2·3, közlekedéssel 1·5%; a közszolgálati ágakhoz és szabad foglalkozásokhoz 2·5% tartozik, napszámos 3·7, tőkés 1·9 és házi cseléd 2·3%. A tényleg kereső népesség 72,099, miből őstermelő 50,127, bányász és

kohász 1524, iparos 8246, kereskedő 1480, közlekedéssel foglalkozík 688 ; az értelmiségi foglalkozásokhoz 1459 tartozik, napszámos 2786, tőkés és nyugdíjas 1656, házi cseléd 3369. Az eltartottak összes száma 93,023. Főfoglalkozás B. vmegyében is a földmívelés, mi mellett az erdőművelésnek és bányászatnak (l. fenn) is nagy szerep jut. Ipari tekintetben a vmegye újabban szépen haladt. Jelentékenyebb iparágak: malomkőgyártás (Garamszentkereszt, Újbánya, Geletnek, Léva), téglaégetés (Zsarnócza, Maholány, Léva, Aranyosmarót), kályhagyártás (Aranyosmarót, Újbánya, Maholány), kőedénygyártás (Körmöczbánya), pipagyártás (u. o.), üveggyártás (Rudnó), malomipar (Aranyosmarót, Léva, Brogyán), cukorkagyártás (Oroszka, 600 munkás, (1909) 117,464 q. évi termelés), sör- és malátagyártás (Vihnye), bőrgyártás (Körmöczbánya, Újbánya), fűrészipar (Zsarnócza, Maholány), hajlított fabútorgyártás (Nagyugrócz), papirárú (Körmöczbánya), gépgyártás (Vihnyepeszerény, a híres Kachelmann-féle gyár, mely hazánkban a legrégebbiek közé tartozik), keményítőgyár (Brogyán). Országos-hírű az alsóhámori Szandrik-ezüstárúgyár és a körmöczbányai m. kir. pénzverő. Említést érdemel még a körmöczbányai csipkeverő tanműhely. A kisipar fő ágai a cipész-, csizmadia-, szabó-, szűcs- és malomipar. A közgazdaság előmozdítására szolgál 6 takarékpénztár, 6 bank s 15 szövetkezet, összesen 25.020,000 K betéttel. A kereskedelem főbb cikkei a gabona (nagyobb piacok Léva, Nagysalló, Zseliz), disznózsír és szalonna (Körmöczbánya, Léva, Nagysalló, Oszlány, Verebély, Újbánya), nyersbőrök, méz és viasz, fa és faárúk (Aranyosmarót, Körmöczbánya, Léva, Oszlány, Újbánya, Verebély, Nagysalló).

Közlekedési hálózata 121·8 km. állami út, 347 km. törvényhatósági út (ebből kiépítve 331·2 km.), 591·2 km. községi közlekedési út (ebből 360 km. kiépítve), végül 764·5 km. községi dűlőút és 7·6 km. vasúti hozzájáró út. Vasúti vonalainak hossza 179·8 km., amiből 76·2 km. állami vasút; fővonala a csata—garamberzenczei; a vmegye É.-i részét a budapest—ruttkai vonal metszi át. B. vmegye területén 62 postahivatal, 60 távíróhivatal és 236 telefonállomás van.

Közművelődés tekintetében B. vmegye állapota még nem elégít ki teljesen; az összes népességből 56·0, a 6 évnél idősebb népességből 67·3% (1890-ben 60·1%) tud írni s olvasni; az iskolamulasztó gyermekek száma 1539. B. vmegye területén összesen 427 iskola van, ú. m. 14 kisdedóvó 1272 növendékkel; 209 mindennapi elemi, 160 általános és 29 gazdasági ismétlő iskola, 5 iparos, 1 keresk. inasiskola s 3 polgári iskola, összesen 30,806 tanulóval (ebből 22,287 a mindennapi elemi és 415 a polgári iskolákba jár); továbbá 1 áll. tanítóképző (Léva), 1 kegyesrendi főgimnázium (Léva) és 1 áll. főreáliskola (Körmöczbánya, összesen 675 tanulóval, 1 csipkeverő iskola (Körmöczbánya) és 2 emberbaráti jellegű intézet. Az összes iskolákat 32,944 tanuló látogatja.

Közigazgatás. B. vármegye 5 szolgabirói járásra oszlik és van benne 3 rendezett tanácsu város, u. m.:

Járás	Közs. száma	Népesség száma (1900)	Ebből magy.	Ebből ném.	Ebből tót	Lakó házak száma
Aranyosmaróti... ...	45	30,638	3,448	606	26,497	4,797
Garamszentkereszti	52	35,062	965	6,425	27,469	4,686
Lévai	46	36,344	27,302	165	8,741	5,357
Oszlányi	19	13,679	467	3,316	9,874	1,658
Verebélyi	37	26,959	11,333	390	15,155	4,113
Körmöczbánya r. t. v. hatósága alatt álló községek...	7	5,043	85	4,185	771	502
Körmöczbánya r. t. v.	1	4,306	858	1,950	1,485	517
Léva r. t. v.	1	8,488	7,449	198	785	919
Újbánya r. t. v. ...	1	4,603	410	90	4,102	841
Összesen	209	165,122	52,317	17,325	94,879	23,390

A vmegyében van 3 rend. tan. város, 6 nagyközség és 200 kisközség, továbbá 295 puszta és telep. A községek túlnyomó részben kicsinyek, 2000-nél több lakója a 3 városon kívül csak 5-nek van; legnépesebb Léva 8488, Újbánya 4603 és Körmöczbánya 4306 lakossal, a községek közül Pálosnagymező 2841 lakossal. Székhelye *Aranyosmarót.* Az országgyűlésbe B. vmegye 3 képviselőt küld, Körmöczbánya egyet.

Egyházi kormányzatát illetőleg B. vmegye területe az esztergomi érseki, beszterczebányai és nyitrai püspöki r. kat. egyházmegye közt oszlik meg, az elsőhöz 46, a másodikhoz 39 anya-, az utolsóhoz 2 fiókegyház tartozik, valamennyi az esztergomi egyháztartományba való. Az 5 ág. ev. egyház a bányai, a 17 helv. a dunántúli egyháztartományhoz van beosztva; az izraelitáknak 7 anyakönyvi hivataluk van.

Törvénykezési tekintetben B. vmegye a pozsonyi kir. tábla kerületéhez tartozik, törvényszéke Aranyosmaróton van, járásbirósága ugyanott, Körmöczbányán, Léván, Újbányán és Verebélyen, a 4 utóbbi telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel felruházva; kir. főügyészsége és sajtóbirósága Pozsonyban, bányabirósága Beszterczebányán van. B. vmegye a pozsonyi közjegyzői kamara területéhez van csatolva; van 3 közjegyzője (Aranyosmarót, Körmöczbánya, Léva); ügyvédi kamarája Pozsonyban van.

Hadügyi beosztása a következő: az egész vmegye az Esztergomban székelő 26-ik hadkiegészítő parancsnokság s a pozsonyi hadtestparancsnokság, a Nyitrán székelő 14. sz. honvédgyalogezred (kerületi parancsnoksága Pozsonyban) nyitrai és lévai zászlóaljai, a Váczon állomásozó honvédhuszárosztály alá van rendelve; Csendőrségi szakaszparancsnoksága Aranyosmaróton van.

Pénzügyi tekintetben az aranyosmaróti pénzügyigazgatósághoz tartozik; adóhivatala 4 (Aranyosmarót, Körmöczbánya, Léva, Verebély), pénzügyőrsége 3 (Léva, Zsarnócza, Aranyosmarót) van. *Ipari* és *keresk.* ügyekben a beszterczebányai kamarához tartozik; államépítészeti hivatala Aranyosmaróton van, közutak tekintetében a trencséni kerületi felügyelőhöz, posta- és távirdaügyekben a pozsonyi igazgatósági kerülethez van beosztva. Állami *erdei* a pozsonyi erdőfelügyelőség kerületéhez tartoznak, a kincstári erdők kezelésével a zsarnóczai erdőhivatal van megbizva, ugyanott erdőrendezőség is van; az állami kezelésbe vett községi erdőket az aranyosmaróti és zsarnócza-

kotási erdőgondnokságok kezelik. Állami méntelepe B. vmegyének nincs, az illetékes telep és taly Nyitrán van, állami állatorvosa Léván székel; egyébként állategészségügyi szempontból a pozsonyi felügyelői kerület részét képezi. Léván méhészeti vándortanító székel. Borászati és szőlészeti tekintetben a nagymarosi kerület hatáskörébe tartozik. B. vmegye a komáromi kultúrmérnöki hivatal s a m. kir. folyammérnöki hivatal felügyelete alatt áll. A vmegyében van 5 kórház (163 ágygyal), 34 orvos, 1 sebész, 61 bába és 19 gyógyszertár.

Története. A honfoglalás idejében Árpád fejedelem Huba fővezért, Zuardot és Kadusát kiküldte Nógrád és Nyitra vidékeinek elfoglalására, kik az Ipolyt átlépvén, a Garam és Zsitva partjáig jutottak. Itt azonban a morvai szlávok erősen ellenállván, Árpád Bors vezérlete alatt számos hadtestet küldött segítségükre. Téves azonban az a felfogás, hogy a Garamvölgy biztosítására, melynek felső részét akkor még sűrű erdő, az ú. n. zólyomi erdő borította, Bors vezér a folyó partján emelkedett helyen várat épített, mely utána Borsnak vagy B.-nak neveztetett s a később itt rendezett vármegye főhelyévé lett. Bors vezér vára ugyanis az újabb kutatások szerint Zólyom vmegyében feküdt, B. ellenben a későbbi Bors nemzetségből származhatott, mely a vmegye területén sokszor szerepelt. B. vmegye jelentőségét továbbra is megtartotta; Szent István idejében innen indult ki a keresztény sereg Koppány somogyi vezér ellen s a zólyomi vár felépítése és Zólyom vmegye népesítése B. vm. vidékéből történt. B. vm. tehát a hazai vmegyék egyik legrégiebbje s a keresztény vallás egyik fészke volt, miről az is tanuskodik, hogy I. Géza király 1075. Szentbenedeken apátságot alapított. Hegyes fekvésénél fogva azonban B. vm. az országos eseményekben egészen a török időkig csak kevés részt vett. B. vmegyében a vmegyei szervezet már a XI. sz.-ban teljesen ki volt fejtve, a városi élet pedig úgy a magyar, mint a német lakosok közt már régen virágzott. A magyar lakosságú Bars már a XIII. sz.-ban említtetik mint privilégiumokkal biró város; a németek által lakott Körmöczbánya ugyanakkor és Újbánya a XIV. sz.-ban jelentékeny bányaváros volt. Az Anjou-királyok idejében Léva is nevezetes lett, mint főhelye a lévai Cseh-család birtokának, mely ezen vmegyének akkor leghatalmasabb családja volt. B. vm. belső nyugalma először Albert király halála után zavartatott (1440), midőn Erzsébet királyné Giskra János vezérlete alatt huszita csapatokat hívott az országba, kihez a bányavárosok szítottak, míg lévai Cseh Péter s általában a vmegyei nemesség I. Ulászlót ismerte el törvényes királynak s később Hunyady János részén vala. Az innen eredt egyenetlenségek csak Mátyás király alatt szüntek meg. A török uralom alatt B. sokat szenvedett; ehhez járult, hogy lévai Cseh Gábor halála után (1542), özvegyét, Thurzó Annát Balassa Menyhért vette el, aki egyszersmind Lévát is birtokába véve, hatalmaskodásaival azt okozta, hogy ámbár 1544. Lévát a törökök ellen fenntartotta, 1548. Salm tábornok ellene fegyveres erővel kiküldetett és Lévát ostrommal bevette. Bár Balassa utóbb I. Ferdinánd pártjára tért át, mégis Cseh János halála után (1553) Léva a koronára szállott vissza s Miksa király utóbb Dobó Istvánnak, az egri hősnek, adományozta. B. vm. ezidőben túlnyomó részben a protestantizmus híve volt s ezért Bocskay István 1605. itt semmi ellenállást nem talált. Dobó is megnyitá előtte Léva kapuit. Bethlen Gábor később (1619–1624) hasonló szerencsét tapasztalt itt. Később B. vm. a törökök részéről szenvedett sokat; 1664. Zsarnócza és Léva mellett Souches gróf megverte a törököket, akik azonban visszavonultukban Újbányát feldúlván, ennek német lakói kivesztek s helyükbe tótok telepedtek le, emellett a német és magyar lakosság nagy mértékben eltótosodott. A törökök visszavonulása után Thököly Imre 1678. elfoglalta ugyan B.-t, de azóta a vmegye a történelemben nagyobb szerepet nem vitt. Századunk huszas éveiben B. vm. országszerte elismert vezérszerepet vitt a nemzeti haladás szempontjából. Az 1877. III. t.-c. Körmöczbánya sz. kir. várost B. vmegyébe kebelezte. V. ö. *Szerémi* (Hg. Odescalchi Arthur), Emlékek B. vm. multjából (Budapest 1893); B. vm. (Magyarország vármegyéi és városai) szerk. Borovszky S. (Budapest 1903).

Bars, régi vár Bars vmegyében, valószinüleg a Bors nemzetség építteté a Garam mellett, ma csak omladékai látszanak. 1075-ben mint erősített helységről tesznek róla említést, később várispánság székhelye volt, melyhez sok község tartozott. L. még *Obars*, *Újbars*.

Bars., növénynevek mellett Bartels Ernst Daniel August berlini botanikus professzor (1778–1838) nevének rövidítése. Munkája: Über innere und äussere Bewegung im Pflanzen und Tierreich (Marburg 1828).

Barsabás, azaz a Sába fia, két különböző egyénnek a mellékneve a bibliában. Az egyiknek tulajdonképeni neve volt József, akit az apostolok a maguk létszámának kiegészítésekor Mátyással szemben mellőztek. A másiknak neve volt Judás, aki az első apostoli gyülésen is részt vett (Ap. Csel. 15, 22). Mindketten buzgóságukról voltak ismeretesek.

Barsac (ejtsd: barszak), helység Gironde francia départementban, a Garonne partján, vasút mellett, (1906) 2975 lak. Fehér borait Franciaország ilynemü borai közt a legjobbaknak tartják. Ismeretesebbek: a Haut-Barsac, Chateau-Coutet, Climes, stb.

Barsacia, l. *Baskardia*.

Barsbaracska, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1900) 995 magyar és tót lak.; postahivatal, u. t. Nagysalló.

Barsberzencze, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1900) 1042 tót és magyar lak.; vasúti megálló, u. p. és u. t. Újbánya.

Barsbese, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1900) 518 magyar lak.; postahivatal, u. t. Alsóvárad.

Barsendréd, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1900) 695 magyar lak.; postahivatal, u. t. Nagysalló. Itt született Botka Tivadar.

Barsescu, *Agatha*, román származású német tragikai szinésznő, szül. Bukarestben 1861 szept. 9. Kezdetben operaénekesnőnek készült, 1883–1890-ig a bécsi Burgszinház tagja volt, azután

Hamburgba ment, ahol Madách Ember tragédiájában német nyelven ő játszotta először Évát. Volt tagja a bécsi Raimund-szinháznak és a Kaiser Jubiläums-Theaternek is. Utóbb román és német szinpadokon vendégszerepelt. Főbb szerepei: Hero, Deborah, Orléánsi szűz, Julia, Gretchen, Eboli (Don Carlos).

Barsfüss (azelőtt *Füss)*, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1900) 1457 tót és magyar lak.; postahivatal, u. t. Nagymánya.

Barsinghausen, közs. Hannover porosz kerületben, a Deister és vasút mellett, (1905) 4433 lak.; szénbányákkal.

Barskaproncza, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1900) 1210 német lak.; u. p. és u. t. Körmöczbánya.

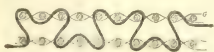
Barskisfalud, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1900) 352 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Barstaszár.

Barslédecz, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1900) 778 magyar és tót lak.; u. p. Ghymes, u. t. Aranyosmarót.

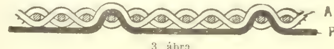
Bársony *(Velour, Velvet, Samt)*, bolyhos szövet, amelynél a bolyhokat az alapszövetbe beleszőtt fonalak (poilfonalak) alkotják. A bolyhokat képező fonalak lánc v. vetülékfonalak lehetnek, s ehhez képest *lánc-B.* és *vetülék-B.*-t különböztetnek meg. A *lánc-B.* készítésmódja az *1. ábra* jelzése szerint a következő: A *G*-vel jelölt láncfonalak a vetülékkel az alapszövetet alkotják, a *P*-vel jelölt bolyképző láncfonalak pedig először az alapszövetbe lesznek lekötve, azután az *N*-nel jelölt fémdrótot körülzárva ismét az alapszövetbe köttetnek le. A beleszőtt *N* fémdrótok keresztmetszete kör- v. szívalak. A kör-keresztmetszetü drótokat (tüket) a szövetből kihúzzák, minek következtében a *P* fonal ezeken a helyeken hurkokat képez s ez a *hurkos-B.* (velour frisé); a szívalakú drótok (sinek) alkalmazása esetén *P* fonal hurokjait felvágják s így a szövet színoldala bolyhos lesz, ez a *vágott-bársony* (velour coupe). Láncbársonyok selyemből vagy gyapjuból készülnek, ehhez képest nevük *selyem-B.* vagy *gyapjú-B.* Az erősebb alapszövettel biró gyapjubársonyt (bútorszövet) *utrechti B.*-nak nevezik. A hosszú bolyhokkal biró lánc-B. neve *plüs.* Ábrás felülettel biró B.-szövet *mintás B.*-nak (velour figuré) neveztetik, ennek utánzata a *préselt-B.* (velour gaufré), ennek a mintázata a bolyhok lepréselésével készül. Olcsóbb minőségű lánc-B. kettős szövet módjára készül, úgy amint azt a *2. ábra* szemlélteti. A szövőgépen ugyanis egyidejüleg két alapszövet készül, amelyeket a poil-lánc köt össze. Az összekötő fonalak szabad darabjait kettévágva, *két B.* szövet áll elő. A B. szövetek második főcsoportjának (a *vetülék-B.*-nak) anyaga kizárólag pamut, ezért ezt *pamut-B.* vagy *manchesteri-B.*-nak nevezik. Készítéséhez a *3. ábra* szerint az alapszövetet *(A)* alkotó lánc s vetésen kívül még egy vetülék *(P)* kell, amely azonban az alapszövetbe csak kevés pontban köt le, vagyis hosszabb darabon szabadon lóg. Ha ezeket a szabadon levő darabokat kettévágják, fonalvégek borítják az alapszövetet. A fonalvégeket keféléssel elemi szálaira bontják, azután nyirásnak vetik alá, hogy a szálak egyforma hosszuak legyenek. A *pamut-B.* felszine *egyenletes*, ha a poilvetés kötőpontjai szét vannak szórva, *hosszcsíkos* pedig, ha a kötőpontok egyes vonalak mentén csoportosulnak.

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

Bársony, 1. *György* (lovasberényi), nagyváradi, később egri püspök, szül. Péterfalván (Nyitra vm.) 1626 márc. 3., megh. 1678 jan. 11. Tanult Nyitrán és Nagyszombatban; a teológiát Rómában kezdte, de betegsége miatt Bécsben a Pázmány-intézetben végezte; pappá fölszenteltetése után 1650. plébános lett Dunaszerdahelyen, 1653 nov. 8. esztergomi kanonok; 1655. barsi, majd tornai s gömöri főesperes, nagyprépost és érsek-helyettes, 1663. nagyváradi püspök lett, majd az egri püspöki székbe helyezték át. Két műve ismeretes: Magyar Ország Tüköre stb. (Kassa 1671) és Veritas Toti Mundo declarata stb. (u. o. 1671; Nagyszombat 1706). V. ö. *Zelliger* A., Egyh. írók csarnoka.

2. *B. István*, író, szül. 1855 nov. 15-én. Keresztesen, Fehér vármegyében. Középiskoláit Nagykárolyban, Pozsonyban és Szatmáron járta; Pozsonyban és Budapesten jogot végzett; ügyvédi pályára készült, de hajlama korán az irodalom felé vonzotta. 1881-ben az Egyetértés belső dolgozótársa lett, később a Hazánk, majd a Magyar Hirlap főmunkatársa 1907 májusig; ez év jún. 1-től a hivatalos Budapesti Közlöny szerkesztőjévé nevezték ki, ami jelentős elismerése volt akkor már negyedszázadra terjedő szépirói pályafutásának. B. eddigelé 35 kötetnyi elbeszélést, rajzot, regényt és főképen természetleirást és vadászrajzot írt. Hangulatos tárcái, elbeszélései és regényei különösen ritka természetérzékről és ismeretről tanuskodó természetfestéseik és meleg színekben gazdag stílusuk révén a közönségnél nagy kedveltséget szereztek B.-nak, aki mai vadászati szakirodalmunknak is legkiválóbb művelője. A Petőfi-társaság 1894., a Kisfaludy-társaság 1898. választotta tagjává. Önálló kötetei: *A szabad ég alatt* (1888); *Tréfás történetek* (1890); *Dobogó szivek* (1891); *Erdőn-mezőn* (1893); *Négyszemközt* (1894); *Ecce homo* (1896); *Víg világ* (1897); *Vadásztörténetek* (1898); *A szerelem könyve* (1898); *Magyar természeti és vadászképek* (1898); *Ingovány* (regény 2 köt., 1900); *A királytigris* (reg., 1901); *Keresd az asszonyt* (1901); *Előképek* (1902); *Igaz mesék* (1903); *Visszhang* (elb., 1903); *A rab király szabadon* (fantasztikus állatregény, az egyetlen magyar állatregény 1904); *Szelek útján* (reg., 1904); *Mulattató vadászrajzok* (díszkönyv, 1904); *A nap sütötte férfi és más elbeszélések* (1904); *Tréfás*

tortenetek (1905); *Tátra album* (Compton aquarelljeihez, 1906); *Titkos veszedelmek* (1908); *Tréfás mesék* (1908); *Magyar földön* (nagy díszmű, 1910); *A boszorkány* (1910).

3. *B. János*, nőorvos, egyet. tanár, B. István öccse, szül. Nagykárolyban 1860 júl. 31. Orvosi tanulmányait a bécsi és budapesti egyetemen végezte és 1884 avatták orvosdoktorrá. Kézmárszky tanár klinikáján gyakornok, utóbb második és öt évig első tanársegéd volt 1891-ben a szülészeti műtettanból magántanári képesítést nyert, 1901. a Vöröskereszt Erzsébet-kórházban főorvossá, 1903. a szülészet és nőgyógyászat nyilvános rendes tanárává és az I. számú női klinika igazgatójává nevezték ki. B. irodalmi dolgozatai a szülészet és nőorvoslás körébe vágnak, magyar és német nyelven jelentek meg. E Lexikonnak is munkatársa. Legújabban könyvalakban kiadta azon előadásokat, melyeket ő és tanítványai tartottak az orvosi kongresszuson, *Vorträge für den XVI. internat. med. Kongress aus der Universitäts-Frauenklinik No I. in Budapest* (1909) címen.

Bársonyatka (*Trombidium holosericeum* L.), a lélekzőcsővel lélekző szárazföldi atkák egyik faja, vérvörös színű, majdnem négyszögletű, hátul azonban keskenyebb, közepén bemetszett, 2·2 3 mm. hosszú. Mindenütt előfordul s különösen moha alatt él; hatlábú lárvái, melyek *Leptus autumnalis* néven ismeretesek, pókokon és más rovarokon élősködnek, azonban az emberre is rámásznak és nagyon viszkető kiütést okoznak; különösen az aratóemberek szenvednek tőlük sokat. A kifejlett állatok növényi nedvekből táplálkoznak.

Bársonyborsó (növ.), l. *Lotus*.

Bársonykagyló (állat., *Pectunculus pillosus* L.), a bárkakagylók *(Arcidae)* családjába tartozó kagylófaj. Hossza 7—9 cm.; a Földközi-tengerben fordul elő; húsát eszik. Velencében és Triesztben pie d'asino, Nápolyban noce di mar névvel jelölik.

Bársonykárpit, l. *Bársonypapiros*.

Bársonylegyek (állat), l. *Bibionidae*.

Bársonymadár (állat), a barátpipra (*Pipra monaca* L.) egyik neve. L. *Pipra*.

Bársonyos (*heloseriсus* vagy *velutinus*, de ezt gyakrabban használják, növ.). Sűrű, kurta, puha és bársonytapintatu gyapjuról vagy moholyról szokás mondani. Ilyen szőrözet van pl. a *Salix holosericea* (bársonyos fűz), a *Passiflora holosericea*, a magyar tölgy levelén.

Bársonyos, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1900) 1155 magyar lak.; postaügynökség; u. t. Bakonyszombathely.

Bársonyos - hegység, Tata és Pannonhalma közt. A hagyomány szerint onnan vette a nevét, hogy 1051-ben a III. Henrik hadával menekülő beteg német urak közül, kik kocsijokban bársonnyal takaróztak, a nép ott sokat agyonvert. A megfogyott német had, az alig egy hónapra terjedt hadjárat után, 1051 okt. 25. ért Hainburgba. A Bársonyos-hegyet Mária Terézia idejében venyigékkel ültették be.

Bársonyos-rézérc, l. *Lettsomit*.

Bársonypapiros (*Veloutirtes Papier*), a papirgyártók egyik neme. Úgy készítik, hogy enyves anyaggal bovont papiroslapra finoman őrölt gyapjunyiratot (a posztószövetek nyirásánál nyert hulladékot) hintenek. A fölösleges nyiratot az enyves anyag kiszáradása után lekefélik.

Bársonyszőnyeg *(bolyhosszőnyeg)*, l. *Szőnyeg*.

Bársonyvasalás, a bársonydíszítésnek új módja, melyet nálunk Miskovskyné alkalmazott először, s melynél a bársonyégetéstől eltérőleg a bársonynak a szálait nem lepörkölik, hanem lovasalják, s az így más irányba fektetett selymes szálak másként kapják a fényt és világosabb felületeket hoznak létre, ezen felületeket néha színezik is.

Bársonyvirág (növ.), több növény régi magyar neve, pl. *Lychnis coronaria* (L.) Desr., *Lotus siliquosus* L., *Tagetes patulus* L., *Helichrysum arenarium* (L.) DC.

Barsovit, szilikát *ásvány*, $CaAl_2(SiO_4)_2$; minthogy összetétele megegyezik az anortitéval (l. o.), némelyek ennek a válfajának tartják. Előfordul Barsowski (Ural) aranymosóiban finoman szemcsés-tömött, gyöngyházfényű halmazokban, melyek kék korund kristálykákat vagy spinellszemcséket zárnak magukba.

Barsö, a porosz Schleswig-Holstein tartományhoz tartozó kis (3 km²) sziget a Kis-Beltben, Alsen szigettől ÉNy.-ra.

Barssel, község Friesoythe oldenburgi j.-ban a Söste mellett, (1905) 2507 lak., marhatenyésztéssel, gőzfűrésszel.

Bars-Szent-Kereszt, l. *Garamszentkereszt*.

Bars-Szklenó, l. *Szklenófürdő*.

Barstaszár, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1900) 879 tót és magyar lak., vasúti állomás, posta és távíró.

Bar-sur-Aube, *Bar-sur-Ornain* és *Bar-sur-Seine*, l. *Bar*.

Barsvörösvár, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1900) 399 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Zsitvaújfalu.

Barsy *Adolf Ágost*, festőművész, szül. 1872 márc. 17. Budapesten. Balló Ede vezetése alatt tanult, majd az orsz. képzőművészeti főiskolát végezte, azután kir. ösztöndíjjal a bécsi képzőművészeti akadémiára ment, ahol L'Allemand, Griepenkerl és Eisenmenger voltak tanárai. Rövid müncheni tartózkodás után visszatérvén, Feszty Árpád körképének festésében segédkezett. Ezután Lotz Károly fresko-mesteriskolájába állt be s ott maradt annak haláláig. Munkái közül fölemlítendők a dorozsmai, felsőtárkányi plébániatemplomok, a pannonhalmi ezredéves emlék freskói, több oltárképe, a budapesti szépművészeti múzeumban egy női arckép, az orsz. képzőművészeti főiskola lépcsőházában levő allegorikus tempera-festménye. A párisi kiállításon volt magyar pavillon belső dekorálásának nagy részét ő készítette.

Bart, nagyk. Esztergom vm. párkányi j.-ban, (1900) 1198 magyar lak., csendőrörs, postahivatal, u. t. Bény.

Bart. v. *Bt.*, a baronet szó rövidítése.

Bart *(Baert)*, *Jean*, nevezetes francia haditengerész, szül. Dünkirchenben 1651., megh. u. o. 1702 ápr. 27.; mint szegény halász fia lépett be matrózsuhancnak a németalföldi haditengerészetbe, hol de Ruyter híres tengernagy alatt szolgált; 1672. mint matróz-altiszt a francia haditengerészetbe

vétette fel magát s ott kobozóhajót vezetett, amelylyel oly merészen és szerencsésen működött, hogy XIV. Lajos király tisztté nevezte ki. 1691-ben már hajórajparancsnok volt, s mint ilyen, Dünkirchen előtt nemcsak sok angol hajót sülyesztett el, de még Newcastle-nél partraszállást is kisérlett meg. 1694-ben szerencsésen élelmiszereket csempészett be az angoloktól körülvett Dünkirchenbe. Később angol hadifogságba esett, de egy kis csónakon a La Manche tengerszoroson át Franciaországba menekült. 1697-ben hajóhadvezér lett. B. egyszerű, tudományosan ki nem képzett, de rendkívül eszes és erélyes tengerész volt, kit őszinte szókimondása mellett is minden társadalmi rétegben kedveltek. A francia tengerészet legnépszerübb hőse. V. ö. *Londelle*, Jean Bart et son fils (Paris 1874); *Werner*, Berühmte Seeleute, 1. Abt. (Berlin 1882); *Goepp*, Les grands hommes de la France. Marnis 2 vol. (3. kiad. Paris 1898).

Barta, Törökszentmiklóshoz tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai közép j.-ban (1900) 460 lak.

Barta *Ödön*, orsz. képviselő, szül. Széplakon (Bihar vm.) 1852. Az eperjesi jogakadémián kezdte meg jogi tanulmányait s Budapesten fejezte be. Mint ügyvéd Beregszászon telepedett meg. Itt közéleti szereplésével is nagy tekintélyt szerzett. 1896-ban orsz. képviselőnek választották függetlenségi programmal, 15 éven át megszakítás nélkül a beregvármegyei felvidéki kerületet képviselte, 1910 jún.-ban a nagyszőllősi választókerület választotta meg. A parlamentben közgazdasági és jogi kérdésekben nagy tevékenységet fejtett ki. Ő alapította a beregvármegyei központi takarékpénztárt, a tiszaújlaki gazdasági bankot, s egyik kezdeményezője volt a rutének fölsegítését célzó kormányzati intézkedéseknek.

Bartakovics *Béla* (kis-aponyi), egri érsek, szül. Felsőelefánton (Nyitra vmegyében) 1791 ápr. 14., megh. Egerben 1873 máj. 30. Atyja, B. Ferenc, az 1805–1807. országgyűléseken követ volt. Iskoláit Nyitrán, Pozsonyban és Nagyszombatban végezte, teológiai tanulmányait a bécsi Pazmaneumban. Pappá szentelték 1815. Ezután Sellyén, majd Muzslán káplánkodott; szabad idejét tanulással töltötte és a pesti egyetemen az egyháztörténelemből letette a szigorlati vizsgálatot. 1816 nov. a nagyszombati érseki helyettesnél iktató; 1820. hercegprimási levéltárnok, 1825. pedig primási titkár lett. 1830 aug. 28. esztergomi kanonok, 1831 szept. 13. a nagyszombati helynökség vezetésével bízták meg. 13 évnél tovább viselte B. e hivatalt, (közben 1835. honti főesperes, 1844. c. püspök) s szelidségével, emberszeretetével, igazságosságával az alatta levő papság tiszteletét és szeretetét nyerte meg. 1844 aug. 22. rozsnyói püspök lett. Jelen volt az 1847. és 1848-iki országgyűlésen s látta a válságos eseményeket. Az általános láznak közepette, midőn az erősebb szellemek is ingadozni kezdének, B. megtartá konzervativ álláspontját, melyet az 1848. évi t.-c.-ek megerősítése alkalmával tett következő észrevétele tanusít: «Verbőczy sem remélte, hogy 300 év mulva ily fényes temetése leend».

A szabadságharc viharainak lecsillapultával B.-t 1850 ápr 2. az egri érseki székre emelték. Itt új munkakör nyilt meg előtte. Az egri jogakadémián az előadások be voltak tiltva, a ciszterci rend pedig nem volt képes az új iskolarendszer értelmében nyolc osztályra emelt gimnáziumot tanári személyzettel ellátni. A jogakadémiának visszaállítását tíz éven át folytatott hasztalan fáradozás után csak 1860. eszközölte ki; a nyolc osztályú gimnáziumot pedig B. áldozatkészsége és buzgalma következtében az 1852–53-iki tanévben nyitották meg. Mikor a konkordátumról folytak a tárgyalások, B. fölszólalt a magyar egyház ősi jogainak és érdekeinek megóvása mellett. Egyházmegyéje híveit és papságát nagy áldozatokkal segítette, templomokat, kápolnákat emelt és kijavíttatott s a plébániákat javadalmazta és segélyezte. Alapítványainak köztudomásra jutott öszszege 396,229 frtnál többre rúg; ez összegben szerepelnek: a M. Tud. Akadémia palotájának építésére 10,500 frt, az Erdélyi Múzeumra 5250 frt, a pesti Nemzeti Szinházra 2000 frt stb. Irodalmi érdemei között első helyen áll, hogy a Káldi-féle magyar szentírást Tárkányi Bélával (l. o.) átdolgoztatta és kiadta. Főpásztori leveleit és szent beszédeit kiadta a harsányi egyházkerület (Eger 1865). Áldozatkészsége folytán sok irodalmi mű került nyilvánosságra, a szentíráson kívül a többi között Cantu Caesar nagy világtörténelme stb. V. ö. B. Emlékkönyv; *Zelliger* A., Egyh. írók csarnoka.

Bartal, 1. *Antal*, latinista filológus, született Besztercebányán 1829 ápr. 24., megh. Harasztiban 1909 szept. 6. Felsőbb tanulmányait a pesti és bécsi egyetemen végezte. 1856-ban Ungvárra, 1858. a budapesti V. ker. kat. főgimnáziumhoz nevezték ki a görög és latin nyelv tanárává. 1868-ban a római klasszika filológiából egyetemi magántanárságot nyert. 1871-ben a tanárképzőintézet és gyakorló főgimnáziumának első igazgatója, 1873. akadémiai lev., 1898-ban rendes tag lett. 1890-ben nyugalomba vonult s Harasztiban élt haláláig. Ő indította meg az első magyar *Philologiai Közlönyt* Hóman Ottóval, mely azonban csak két évig állhatott fönn. Az iskolának kitünő szolgálatokat tett Malmosi Károllyal együtt szerkesztett s számos kiadást ért latin nyelvtanaival és olvasókönyveivel, latin szótáraival és iskolai latin auktorok (Sallustius, Livius, Horatius) kiadásával. Igen érdemes munkái: akadémiai székfoglalója, *A klasszika filológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mívelése hazánkban* (Budapest 1874); továbbá *Görög-latin hangtana* (u. o. 1876); *Fustel de Coulanges*, Az ókori község (u. o. 1883) és *Egger*, Bevezetés a nyelvtudományba c. munkájának átültetése. Legnagyobb érdemet szerzett a középkori latinság nagy szótárának megírásával. *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, az akadémia költségén 1902. Ez érdeméért a budapesti tud. egyetem tiszteleti doktorrá választotta. V. ö. *Körösi* Henrik, B. A. 30 éves irodalmi munkássága (Tanáregyesületi Közlöny XX., 275–278 l.); *Cserép* József, Emlékbeszéd B. A. fölött (E. Phil. Közl. 1910. 138. és köv. l.).

2. *B. György*, (beleházi, idősebb) közjogi író, szül. Füssön (Komárom vmegye) 1785 ápr. 24., megh. Damazérkarcsán (Pozsony vmegye) 1865

szept. 20. Iskoláit Pozsonyban és Nagyszombatban végezte, a jogi tanulmányokat a pozsonyi jogakadémián hallgatta. Mint patvarista a kir. táblánál működött, s az 1807 és 1808-iki országgyülésen jelen volt az országgyülési ifjuság között. 1808-ban ügyvédi vizsgálatot tett, de ügyvédi gyakorlatot soha sem folytatott. Folyton a közpályán működött, részint a vármegyét szolgálva, részint mint országgyülési követ, amely minőségben az 1825—27. évi országgyülésen jelentékeny tevékenységet fejtett ki. Azután a birói pályára tért át és 1829. nádori itélőmesterre neveztek ki. Részt vett a M. Tud. Akad. alapszabályai tervének kidolgozásában. 1830-ban a m. kir. udv. kancelláriához hivták meg, ahol udv. referendarius lett. Egyike volt azoknak, kiket V. Ferdinánd koronázása alkalmával aranysarkantyús vitézekké avatott. Kiváló szolgálataiért a Szt. István rend lovagja, majd később e rend kincstárnoka lett. Jeles paleográfus hirében is állott. Alapos készültségének s kutatásainak eredményét 1847. hozta nyilvánosságra, amikor az ezidőtájt úttörőnek nevezhető latin nyelven irt közjogi és jogtörténeti munkáját: Commentariorum ad historiam status, jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. 3 kötetben kiadta. Eladdig számottevő közjogi mű Magyarországon még nem jelent meg; irtak ugyan kisebb nagyobb közjogi és jogtörténeti tárgyú és vonatkozású értekezéseket, sőt könyveket előtte is, de rendszeres, jogtörténeti alapú államjogi műnek a magyar jogi irodalom mindaddig híjával volt. Ez az oklevéltári kutatásokon alapuló munka, mely a források kritikai ismertetése s a hún és a régi magyar nemzetségi szervezet tárgyalása mellett, a vezérek és a királyok közjogi alkotásairól, a jogszolgáltatás, a vmegyei, a báni, a várispáni és földesuri hatáskör mivoltáról tüzetesen értekezik egész II. Lajos koráig, és amely két toldalékában okleveleket is tartalmaz, e nemben mai napig is vezérkönyvül használható. V. Ferdinánd a könyv becsességének elismeréséül az irót gyémántgyürűvel tüntette ki. 1848-ban a magyar minisztériumban vállalt osztályfőnöki állást s annak föloszlásáig ott hivatalnokoskodott; ezután pedig a közpályától visszavonulva élt, a tudománynak s az irodalomnak szentelve idejét. A Magy. Tud. Akadémia 1858. tiszteletbeli tagjává választotta. Gyermekei közül *György* később miniszter lett.

3. *B., György*, (beleházi), az ifjabb, politikus, szül. Pozsony vmegyében 1820 szept. 20., megh. Faddon, 1875 okt. 25. Jogi tanulmányokat végzett Bécsben, majd különböző vármegyei hivatalokat viselt Tolnában. 1848-ban képviselővé választották; a szabadságharc ügye mellett mindvégig kitartott, részt vett a debreczeni országgyűlésen, sőt elvállalta a pénzügyi államtitkárságot Duschek alatt a Szemere-féle forradalmi kabinetben. A szabadságharc után rövid fogságot szenvedett. A hatvanas években a Majláth-Sennyey-féle konzervativ alakuláshoz csatlakozott s elvállalta 1864. a helytartótanács másodelnökségét. Mikor Deák politikája felülkerekedett, átlépett a kiegyezési pártba, sőt 1874—75. a Bittó átmeneti kabinetjében a közgazdasági tárcát látta el.

Bartalus *István*, zeneiró, szül. Bálványosváralján, 1821 nov. 23., megh. Budapesten 1899 febr. 9. Kolozsvárott iskolázott, jogász s a zenekonzervatórium növendéke lett, hol Ruzsitska György igazgató pártfogolta; majd Wesselényi bárónál Zsibón nevelősködött. A zenészpályára lépve, 1851. telepedett le Pesten s innen indult zongoravirtuózkörútjaira. 1869 óta az állami tanítóképző-intézet zenetanára, 1867 óta a Kisfaludy-társaság rendes tagja, s 1875 óta levelező tagja a M. Tud. Akadémiának. Rengeteg magyar zenei cikket írt, különösen mint az Ország Tükrének szerkesztője (1860—63). Önálló művei: *Magyar egyházak szertartásos énekei a XVI—XVII. sz.-ban* (1869); *Művészet és nemzetiség* (1876); *Újabb adalékok a magyar zene történelméhez* (1882); *Vázlatok a zene történelméből* (1877); *A zeneköltészet elemi és műformái* (1883); németből átültette *Wohlfart* Henrik művét: *Elemi összhangzat s számjelzéstan* c. a. (1867 bőv. 1880); megjelent 3 *regénykisérlete* is *(Két dudás egy csárdában, A féltudósok, Egy bukott zenész élete)*. Kisebb zeneművein kivül: *Magyar népdalok egyetemes gyüjteménye*, eddig 7 kötet, a Kisfaludy-társaság megbízásából; 101 magyar népdal, *Magyar Orpheus* (XVIII—XIX. sz. művek, a Magy. Tud. Akadémia s a Kisfaludy-társ. pártfogásával); *Módszer a zongora helyes játszására* (ujj-gyakorlatokkal); *Technikai gyakorlatok a zongorajátszás magasabb fokú fejlesztésére; Thököli, Bercsényi nótái és a Rákóczi-induló képletei* (magyarázó szöveggel) stb.

Bartay, 1. *András*, zeneszerző, szül. Széplakon (Abauj vm.) 1798., megh. Mainzban 1856 okt. 4. Előbb fővárosi tisztviselő volt s 1843. a Nemzeti Szinház igazgatója lett; közben szerkesztette a Honművészt. 1848 u. Pozsonyban hangversenyeket rendezett, majd Hamburgba költözött, hol csak a zenének élt. Művei: *Mise V. Ferdinánd koronázására* (1830); *Eredeti népdalok zongora-kiséret-tel* (Pest 1834); ugyanekkor *Magyar Apollo* c. első magyar zeneelméleti mű; *Aurélia* (német dalmű, 1836); *Csel* (első magyar víg opera, pesti Nemzeti Szinház, 1837); a József nádornak ajánlott *Nemzeti örömemlék* zenei része (az egész könyvet ő tervezte); majd a nádor névünnepére *Nagy mise*, halálának emlékére *Oratorium* (előadták Pozsonyban 1847), később u. o. néhány ballet.

2. *B. Ede*, zenész, Andrásnak fia, szül. Budapesten 1825 okt. 6., megh. u. o. 1901 aug. 31. 1848—49-ig az első m. minisztérium közlekedési osztályában vállalt hivatalt, de azután zongora-oktatásból élt; műveltsége és vonzó egyénisége bizonyos kört csoportosított körüle s ez tette lehetővé, hogy 1863. megalapította a Magyarhonban élő zeneművészek segély- és nyugdíjegyesületét. Részt vett az Orsz. Zeneakadémiát tervező értekezletekben, s miután a csakugyan létrejött intézetben számára hely nem jutott: a Nemzeti Zenedét emelte mint igazgató amannak versenytársává. E hasznos működési körén túl, mint zeneszerző, csak tiszteletbeli sikereket ért el.

Bartels, 1. *Adolf*, német író és költő, szül. Wesselburenben 1862 nov. 15. Nélkülözések közt nőtt fel, Lipcsében és Berlinben tanult történelmet, műtörténelmet és filozófiát. Több lap munkatársa lett, 1896. a Kunstwarté is, amikor Weimarba költözött. Költeményeit először 1889. adta ki.

Mint költő erősen nemzeti irányú. Későbbi művei: Johann Christian Günther (1889); Dichterleben (1890); Der junge Luther (1890); Der dumme Teufel (víg éposz, 1896); Die Dithmarschen (1898); Dietrich Sebrandt (1899); Der Bauer in der deutschen Vergangenheit (1900). Több kritikai munkát is írt, így Hauptmannról, Gessler Frigyesről, Hebbelről, Jeremias Gotthelfről, Klaus Grothról stb. Fő művei: Die deutsche Dichtung der Gegenwart (1897, 4. kiad., 1901), melyet Geschichte der deutschen Litteratur (1901—1902., 2 köt.) c. nagy művével kiegészített. A német Heimatkunst egyik fővédője.

2. *B., Ernst Daniel,* l. *Bars.*

3. *B., Hans von,* német festő, szül. Hamburgban 1856 dec. 25. Hamburgban és Düsseldorfban tanult. Kezdettől fogva különösen tengerparti képeket festett, melyekhez Délen és Északon tett sok utazásán, főleg azonban az Északi- és Keleti-tenger partjairól, Hollandiából meríti a motivumokat. Újabban a figurális elem is fontos szerephez jut képein, melyek túlnyomó részben — sokszor szokatlan nagyságú és megkapó erejű — akvarellek. B. az akvarellfestés legsikeresebb modern úttörője Németországban. Művei sok német és külföldi múzeumban láthatók; *Hullámtörés* c. nagy akvarellje (1891) 1892. a Magyar Képzőm. Társulat kiállításán állami aranyérmet nyert és a budapesti Szépművészeti Múzeumba került.

Bartenland, l. *Barthonia.*

Bartenstein, város Königsberg porosz kerületben, az Alle partján, vasút mellett, (1905) 7071 lak., gépgyártással, vasöntőkkel, fűrészmalommal, sörfőzővel, gyapjuszövéssel és élénk lenkereskedéssel. 1807 ápr. 26. Porosz- és Oroszország itt kötötték meg a B.-i szerződést.

Bartenstein, *Johann Christof,* báró, osztrák miniszter, szül. Strassburgban 1689., megh. Bécsben 1767 aug. 6. Atyja Strassburgban gimnáziumi igazgató volt. Miután tanulmányait befejezte, osztrák szolgálatba lépett. 1726-ban az udvari kancellária tanácsosa, 1727. pedig a titkos államtanács jegyzője lett. 1740-ben, mint a külügy vezetője ő utasítá vissza II. Frigyes ajánlatait, aminek következménye Szilézia elvesztése lett. Utóbb az illiriai udvari bizottság elnöke lett, s erre vonatkozó feljegyzései fontos történeti anyagot szolgáltatnak a délmagyarországi szerbek történetéhez; 1802. e feljegyzések Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten illyrischen Nation c. alatt Lipcsében megjelentek. Azonkívül József trónörökös nevelésével is foglalkozott és megírta számára Ausztria történetét. Feljegyezte ama fontosabb világtörténeti eseményeket is, amelyekben magának is része volt. V. ö. *Arneth,* J. Ch. B. und seine Zeit (Wien 1871); Allgemeine Deutsche Biogr. II. 87—93 (Arneth tollából, ki a többi irodalmat is felsorolja).

Bartet, *Jeanne Julie,* eredeti neve *Regnault,* francia szinésznő, szül. 1854 okt. 28. Párisban. 1880 óta tagja a Thèatre françaisnak, tragikus és szalonszerepekben egyaránt kiváló.

Bártfa *(Bartfeld, Bardijov),* rend. tan. város sz. k. város címmel, Sáros vmegyében a Tapoly egyik tágulatában; fallal kerített régi, elég csinos város, melynek központja az érdekes négyszögletes főtér, melynek É.-i szélén áll a XIII. v. XIV. sz.-ból való gótikus Szt.-Egyed templom, hazánk egyik legkiválóbb építészeti emléke; az 1725. évi földrengés és 1878. évi tűzvész által megrongált templom Kaczvinszky Ede plébános kezdeményezésére Steindl tervei szerint és vezetése alapján teljesen stílszerüen restauráltatott s 1899. felszenteltetett; rendkívül sok műkincset tartalmaz, közte régi falképek, Lapicida Istvántól való szentségház (1465) és értékes oltárok (XV., XVI. sz.). A főtér közepén áll az 1501-ben tömör falakból és nagyérdekű tetőszerkezettel épített gótstílű városháza (most múzeum), melynek különösen erkélyfeljárata hazánkban unikum. A főtér számos más épülete is tanuságot tesz a hajdani műépítészet és kézműipar rendkívüli fejlettségéről és ízléséről. A város újabb épületei közül figyelemre méltó az új görög katolikus templom (1903), az új szálloda és vigadó a szinházzal, s a közkórház. B. a szekcsői járás szolgabirói hivatalának, járásbiróság és adóhivatal, közjegyzőség, telekkönyvi hatóság, adó- és sóhivatal, pénzügyőrbiztosi állomás és csendőrőrs székhelye; van takarékpénztára, gazdasági, ipar- és keresk. bankja, hitelbankja, gyermekjátékgyára és állami gyermekjátékműhelye, fadobozgyára és műfűrésze, ipartestülete, áll. gimnáziuma és többféle iskolája, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. Lakóinak száma lassan gyarapszik; 1869-ben 5303, 1880-ban csak 4884, 1890-ben 5069 és 1900-ban 6102 volt, közte 997 magyar, 1721 német, 3234 tót, felekezetre nézve 3386 róm. kat., 286 gör. kat., 675 ág. evang. és 1715 izraelita. Lakói iparral és kereskedéssel foglalkoznak, újabban az erdei üzem nyert lendületet s a vasúti állomás mellett nagy faraktárak keletkeztek; faszállítása Abauj-Torna, Zemplén, Borsod és Bihar vmegyékre terjed ki. A házak száma 879, határa 5489 ha. B. állítólag már Szt. István ideje előtt is fennállott, mások szerint a XII. sz.-ban a hajdani cisztercita apátság körül támadt. A tatárok 1241. a várost feldúlták, Róbert Károly 1324. a római származású Lőrincnek adományozta, aki azt újra felépíté. B. ekkor mezőváros volt. I. Lajos idejében gyors virágzásnak indult s ekkor kőfallal kerítették körül, 1376. pedig a király szab. kir. várossá emelte. A későbbi királyok közül Zsigmond 1406., 1412. és 1430., I. Ferdinánd 1549. és Rudolf 1599. nevezetes kiváltságokkal látta el a várost, melynek lakói kereskedelmi összeköttetésben állottak Lengyelországgal, ahová főkép bort, vásznat, csipkét és fonalat szállítottak. 1440-ben Talafuz huszita rablóvezér elfoglalta. Legnagyobb fényét a város a XVI. sz.-ban érte el, amikor a tanácsurak római köntösben jártak a városházára. A hitújítást Stöckel Lénárd terjesztő 1539 óta, aki B.-n virágzó evang. gimnáziumot is alapított; a város ekkor majdnem kizárólag evang. vallású volt,

Bártfa címere.

1590 att tartották a magyar protestánsok első ál[illegible] zsinatukat s számos száműzött lutheranus itt [illegible] menedéket talált. A vallási villongások alatt B. is sokat szenvedett. 1680 szept. 3 a kurucok Petneházy Dávid alatt, a követeik iránt tanusított méltatlan bánásmód miatt a várost felgyujtották; utóbb Lengyelország feldarabolása lehetetlenné tette B. virágzását. Kereskedése megszüntével a város mindinkább hanyatlott. 1848 [illegible] a császáriak megszállták a várost. Régi [illegible] a templomon és városházán kívül, [illegible] érdekes bástyatornyai, kapui, kőrfalai, sanc[illegible] és Roland szobra tanuskodnak. 1877-ben [illegible] az egész város a lángok martaléka lett. A város tulajdona a B.-i fürdő (l. o.).

[illegible] Myskovszky Viktor, B. középkori műemlékei, Magyarorsz. régészeti emlékek IV. k., Budapest 1879–80; [illegible] B. város legrégibb pecsétjei és címerei, Turul X. évf. 125 l.; Wagner J., B. műemlékeiről, Arch. Ért. 1888; Divald Kornél, A B.-i szobrásziskola, M. Iparművészet 1907; [illegible] Bertalan, A B.-i Szt. Egyed templom története [illegible] 1890; Vas Antal, Vezető a sárosvármegyei múzeum oklevél-kiállításában B.-n, B.-i áll. főgimn. ért., 1906–7; Siegmeth Károly, Sárosmegyei kirándulás, M. Kárpát-egy. évk. 1879 36–58; Ábel Jenő, Szánügy B.-n a XV. és XVI. században, Századok 1884, 22.

Bártfai *Péter* (mások szerint *Simon*), Petrus Bartphensis, magyar származású velencei könyvnyomtató. Életfolyása meglehetősen ismeretlen. 1471-ben telepedett meg Velencében, ahol többek közt tiszta nyomású góthbetűs egyházi liturgikai könyvet nyomtatott 1478-ban.

Bártfai fürdő, Sáros vmegyében Bártfa várostól egy órányira fekvő és ennek tulajdonát képező, de 1894 óta részvénytársaságnak bérbeadott fürdő, hazánk egyik elsőrangú s leglátogatottabb fürdőhelye. északi szelek ellen teljesen védett völgykatlanban, páratlan szépségű fenyvesek közt 310 m magasságban fekszik s nagy szállodáival, izléses villáival, pompás sétányaival s kitünő berendezésével a modern igényeknek megfelel. A fürdő épületeiben 1600 lakószoba s 250 fürdőszoba van. Forrásai (összesen 15) egyvenyes konyhasós vasas savanyúvizek. E vizeken kívül, melyeket ivásra és fürdésre használnak, alkalmaznak még fenyőlevélfürdőket, hidegvizgyógymódot, vaslápfürdőket, juhsavót, kefirt, Oertel-kúrát, villamos gyógykezelést stb. A fürdőt különösen vérhiányban, gyomor- és bélbántalmakban szenvedők és idült méhbajok ellen, a légutak s hólyag hurutjai és ideggyengeségek ellen sikerrel használják. A B. már több mint 300 év óta van használatban, de csak 1787 óta ismeretes általánosan; a fürdővendégek száma meghaladja a háromezret. A Deák-szálloda előtt Erzsébet királyné szobra áll (Donáth Gyula műve, 1903).

Irodalom. Dr. Mihalovics Sándor, Rövid közlemények a bártfai gyógyfürdőről, Budapest 1880; Eugen Janota, Historisch-topogr. Skizze des Bades Bartfeld, Wien 1861; [illegible] Tarczay, Der Curort Barthfeld, Kassa 1877; Carl Ritter von Hauer, Über die Mineralquellen von Bartfeld, Jahrb. der k. k. geol. Reichsanstalt, Wien 1859; dr. Emanuel Stiller, Gesammelte Erfahrungen über die Mineralquellen von Bartfeld, Budapest 1880; Chalupka János, A B. története, 1869; dr. Chyzer Kornél, Bártfafürdői emléknapló, Budapest és Eperjes 1889.

Bártfaújfalu, kisk. Sáros vm. szekcsői j.-ban, (1900) 519 tót lak.; u. p. és u. t. Bártfa.

Bártfay *László*, író és irodalombarát, szül. 1797 máj. 6. Felsővadászon (Abauj vm.), megh. Pesten 1858 máj. 12. Már fiatal korában kezdett foglalkozni az irodalommal, a korabeli folyóiratokba verseket, útirajzokat, vígjátékokat és novellákat írt, amelyekért az Akadémia 1831. levelező tagjává választotta. Bár a komoly elbeszélés terén a maga korában kitünőnek tartották, jelentősebb a társadalmi szereplése. Jó barátságot kötvén u. i. a 20-as évek elején a pesti írógárdával, Kölcseyvel, Bajzával, Toldyval, Vörösmartyval, Zádorral, mikor mint a Károlyi-család ügyésze jó módban élt Pesten, vendégszerető házát megnyitotta íróbarátai előtt s az mindinkább gyűlőhelye lett a magyar szépirodalom idősebb és ifjabb munkásainak. Ép azért kéziratban maradt naplója (Nemzeti Múzeum és a pesti Károlyi-levéltár) igen becses forrásmunka a kor irodalmi életére vonatkozólag.

Barth, város Stralsund (ettől 26 km.-nyire) porosz kerületben, a Barther Bodden (a Keleti-tengertől egy földnyelv által elválasztott öböl) és vasút mellett, (1905) 7344 lak., vasöntővel, gép-, hajó-, halkonzervgyártással.

Barth 1. *János* (másként *Parth*), XVI. sz.-beli magyar ötvös. Kassán született s ott négy izben városi szenátor is volt. Egyik műve, trébelt ezüstkehely, a vilmányi ref. templomban van.

2. *B. János*, hírneves nyomdász, a Nagyszebenben — rövid megszakításokkal — több mint 100 éven át fennálló B.-féle nyomdának megteremtője, szebeni szász szülők gyermeke volt és Jüngling István ottani műhelyében sajátította el a nyomdászat mesterségét; 1693. már vezetése alatt jelent meg Hermann Andrásnak (édes atyja Hermann Lukács berethalmi lelkész és erdélyi evang. szuperintendenshez ajánlott) Dissertatio Theologica c. 7 levélnyi füzetkéje. Ezen nyomda neve alatt állott fenn 1693—1744-ig, majd fia (János) neve alatt 1776—1779-ig, kit 1780. Péter, majd 1801. ismét János váltott fel. A B.-féle nyomdában jelent meg évtizedeken át a szászok között általánosan elterjedt Hermannstädter Neu- und Alter Kalender is, melynek az amateurök által keresett példányai ma a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. A család két tagja: *Péter* és a második *János*, Kolozsvárt is nyomdászkodott. A jezsuita-rend régi nyomdáját u. i., miután Kollmann bécsi könyvnyomtató tízesztendős bérletideje lejárt, a jezsuiták kapták meg, kik annak vezetését előbb B. Péterre, később pedig B. Jánosra bízták.

Barth, 1. *Auguste*, francia tudós, szül. Strassburgban 1834. Főműve: Religions de l'Inde (1879); L'Inscription sanscrite de Hang-Chey (1883); l'Inde: bouddhisme, jaïnisme, hindouisme etc.

2. *B.*, *Casper*, német filozófus, szül. Küstrinben 1587 jún. 21., megh. Lipcsében 1658 szept. 17. Wittenbergben tanult és beutazta egész Európát. Igen sokat írt, de ítélet s izlés nélkül; művei azért ma legfeljebb mint rengeteg anyaggyüjtemények érdemelnek figyelmet. Fő munkái: Adversarium libri LX. (1524 és 1658) és Claudianus meg Statius kiadásai (az 1650, ez 1664, 4. köt.).

3. *B.*, *Heinrich*, újkori német utazó, szül. Hamburgban 1821 febr. 6., megh. Berlinben 1865 nov. 25. 1840-ben még mint berlini diák Olaszországban járt és elhatározta, hogy be fogja utazni az ókori

műveltség egész szinhelyét. Miután Londonban arabul tanult, Tangerba utazott, ahonnan Marokkóba akart behatolni. Ez nem sikerülvén neki, tovább ment keletre és miután Algeriának, Tunisznak és Tripolisznak némely vidékeit bejárta, az ókori Kyrenaikán át Egyiptomba utazott. Azután a Nilus völgyén fölfelé és a sivatagon át eljutott Palesztinába, bejárta a szíriai partot, Ciprust, és Konstantinápolyon, Görögországon át három évi távollét után visszaérkezett hazájába. 1849-ben Richardsonnal és Overweggel újra útra kelt, Tuniszon át Tripoliszba utaztak s onnan a Szaharán át az Aszben oázis felé. Tin-Tellusztból B. kirándulást tett Agadeszba, ahol $1^{1}/_{2}$ évszázad óta nem járt európai ember. Bornu határán, Damerghuban 1851 jan. 11. elváltak egymástól az utazók és B. Katszenába és Kanoba igyekezett. Richardson már márc. 3. meghalt Kukától néhány napi járásnyira; naplóit B. megmentette és Londonba küldte. B. maga máj. 5. találkozott Overweggel Kukában. Overweg ottmaradt, B. Adamauába utazott és ez útjában fedezte föl a Nigernek két nagy mellékvizét, a Binuét és Farot. Július 22. érkezett vissza Kukába, ahonnan azután Overweggel együtt Kanemba utazott és 1852. januárig Kukától délre Muszgoországban is járt. Onnan visszatérvén, Bagirmiba ment, melynek fővárosában hosszabb ideig időzött; ott nagy térképészeti munkát végezett és részletes tudósítást írt Bagirminak, Vadainak és a szomszédos tájaknak történetéről, földrajzáról és régiségeiről s többé-kevésbbé gazdag szógyüjteményt szerzett ez országok 11 nyelvéből. Egyszersmind a nagy Sári folyót is kikutatta. 1852 szept. 27. Overweg is meghalt a Cad-tónál. B. az ő jegyzeteit is megmentette és Londonba küldte, azután Szokotoba utazott, melynek fejedelme barátságosan fogadta. 1853 jún. 12. elérte Szajt, a Niger mentének egyik fontos kereskedőhelyét és a folyamon átkelve, az európaiaktól még nem látott Gurmán, Libthakon és Dallán át szept. 7. Timbuktuba jutott. Ott elkészítette a nyugati néger országok térképét és csillagászati megfigyeléseivel pontosan megállapította a városnak sokat vitatott földrajzi fekvését. Mikor megtudták, hogy keresztény, élete veszélyben forgott; de végre 1854 máj. 8. mégis elutazhatott. Gagoban mint az angolok követe ünnepélyesen szerződést kötött, mely szerint azontúl szabad volt az angol hajóknak a Niger ama részén is járni. Aug. 30. Vurnoba ért, amelyet egészségesen hagyott el okt. 5.; 18. már Kanoba jutott. Onnan csak nov. közepén mehetett tovább Bornu felé. Kano és Kuka között, Bundinál dec. 1. találkozott az utána küldött Vogellal. Ez Szinderbe ment tovább, B. pedig Kukába utazott, ahol ünnepélyesen fogadták dec. 12. Vogel dec. 28. érkezett ugyanoda és egy hónapot együtt töltött a két híres utazó. B. 1855 május elején indult el északra, hazafelé. Bilmánon és Murzukon át aug. 21. érte el Tripoliszt és szept. 8. Marseillet. B. hat évi utazása korszakalkotó volt az afrikai felfedezések történetében. Sikerei élénkebb érdeklődést keltettek Afrika iránt. B. útleirásának címe: Reisen und Entdeckungen in Nord- und Zentral-Afrika (Gotha 1857—59. 5. köt.; kivonatosan u. o. 1859—60, 2 köt.). A londoni és párisi földr. társaságok nagy aranyérmükkel tüntették ki, az oxfordi egyetem pedig tiszt. doktorává választotta. Ő maga újra megkezdte Berlinben egyetemi előadásait. Útleirása befejezése után 1858. Kis-Ázsiába utazott; vele ment Mordtmann is. E régészeti szempontból tett utazásának eredményeit Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Kleinasiens (Gotha 1860) c. művében írta meg. 1863-ban elhunyt mesterének, Ritternek tanszékére nevezték ki, akinek emlékére a Ritter-alapítványt létesítette. 1881-ben Spanyolországban, 1862. Törökország keleti részében tett tanulmányutat, s Reise quer durch das Innere der europäischen Türkei c. cikksorozatban írta meg (Zeitschrift für Allg. Erdkunde, Berlin 1863—64). Utóbb még Európa egyéb részeit is (Olaszországot, Dalmáciát, Montenegrót) bejárta, s miközben az itt szerzett tapasztalatairól beszámolóját írta, érte utól a halál. Nagy afrikai utazásának filológiai eredménye: Sammlung und Bearbeitung Zentralafrikanischer Vokabularien (Gotha 1862—66 3 rész). V. ö. *Koner*, Heinrich B. (Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde in Berlin 1866).

4. *B. (B.-Harmating), Hermann*, báró, természetbúvár utazó, alpi kutató, szül. Bajorországban, Eurasburgban, 1845 máj. 15., megh. Loandában 1876 dec. 7. 1876-ban a portugál kormány Angola és Benguela földtani kikutatásával bízta meg; de B. rövid ideig tartó működésének fáradalmai következtében lázba esett és meghalt. Tanulmányai: Aus den nördlichen Kalkalpen (1874) és David Livingstone der Afrikareisende; Ostafrika von Limpopo bis zum Somaliland (1875).

5. *B., Karl*, rézmetsző, szül. Eisfeldben, 1787 okt., megh. Kasselben 1853 szept. 12. Eleinte az ötvösséget tanulta, majd Stuttgartban Müller János Gotthold vezetése alatt 6 éven át elsajátította a rézmetszést, 1817. pedig Rómába ment, hol Amslerral a Cornelius Nibelung-illusztrációihoz való címlap metszéséhez fogott. Később Nürnbergben, Freiburgban, Majna-Frankfurtban tartózkodott; itt metszette a lebegő Charitast Vogel v. Vogelstein pillnitzi tetőfestménye után; Darmstadtban, végre Hildburghausenben telepedett le. Mint írót elbeszélései és költeményei, továbbá Bonghinak a rézmetszésről írt munkájának átdolgozása tették ismeretessé. B. elmezavarban maga vetett véget életének.

6. *B., Theodor*, német politikus és nemzetgazdász, szül. Duderstadtban 1849 júl. 16., megh. Baden-Badenban 1909 jún. 3. 1872-ig ügyvéd volt Brémában, 1876-ig asszesszor Bremerhavenben, 1883-ig pedig a brémai kereskedelmi kamara szindikusa. 1883 óta a Die Nation című berlini hetilapot szerkesztette. 1887. a birodalmi gyülésbe választották, ahol a német-szabadelvü párthoz, 1893. pedig a szabadelvü egyesülethez csatlakozott. Munkái: Amerikanisches Wirtschaftsleben (Berlin 1887) és Amerikanische Eindrücke (u. o. 1907).

Bartha, 1. *Béla*, egyházpolitikai és jogi szakíró, szül. Fülesden (Szatmár) 1861 okt. 27. Jogi tanulmányait a sárospataki kollégium jogakadémiáján és a budapesti egyetemen végezte. 1887-ben az eperjesi ág. ev. jogakadémia tanárává választották, 1891. a sárospataki, 1895. a debreczeni

ref. jogakadémiára ment át, honnan a selmeczbányai bányászati főiskola tanárává nevezték ki 1903-ban. Eredeti munkái: *Statisztikai tanulmányok a magyar protestantizmusról* (Budapest 1890); *A házassági jog reformja* (Kassa 1891); *Polgári házasság és házassági bíráskodás* (Budapest 1892); *Felekezeti vagy reform* (Eperjes 1891); *Tanulmányok a jogi szakoktatás reformjához* (Budapest 1891) stb. 1894—96-ban felelős szerkesztője és kiadótulajdonosa volt az általa alapított *Őrálló* c. protestáns politikai lapnak. Egyideig társszerkesztője volt a Debreczeni Protestáns Lapnak is. Fordította: *Laveleye* Emil egyházpolitikai tanulmányait.

2. *B. Boldizsár*, krónikaíró, szül. Szoboszlón. 1656. és 1659. debreczeni főbíró volt. Munkája: *Rövid Chronica avagy oly beszélgetés, mely az közelebb elmúlt száz esztendők alatt Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokrul iratott és szedegettetett össze* (Debreczen 1666. Lenyomatva újra a XIX. sz. első felében a debreczeni naptárakban.) A Nemz. Muzeumban megvan a krónikának két XVIII. sz.-beli másolata. Toldy említi, hogy 1819. Bécsben is kinyomtatták. A krónika számos fontos okiratot használt fel Debreczen 1564—1664. történetéből.

3. *B. Gábor*, orvos, szül. Técsőn 1857 márc. 20. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, hol 1880. avatták orvosdoktorrá. 1890-ben magántanári képesítést nyert. 1895 óta a budapesti kereskedelmi kórház sebészeti főorvosa. Irodalmi dolgozatai magyarul és németül jelentek meg.

4. *B. János* (családi nevén *Finlandi* János, 1798—1852), a Nemzeti Szinház első korszakának egyik legkiválóbb szinésze. Gazdag adományai voltak, hatalmas alakja, kiadós hangja, de fogyatékos intelligenciája és műveltsége. Muzsikus cigány fia volt és szinházi szabóból vergődött fel az ország egyik első szinészévé. Legjelesebb alakítása volt Shakespeare Lear királya.

5. *B. Miklós*, politikus és publicista, szül. Rugonfalván, Udvarhely vmegyében, 1848 nov. 14., megh. Budapesten 1905 okt. 22. Jogi tanulmányokat végzett a fővárosban, majd aljegyzője lett Udvarhely vármegyének, melynek egyik kerülete már 1873. orsz. képviselővé választotta. B. politikai pályafutásának nyitánya a Tisza Kálmán-féle balközéphez fűződik, melynek a Deák-párttal való összeolvadása után haláláig hű barátjával, Ugron Gáborral együtt a szélsőbalhoz csatlakozott, mely nem sokkal később a függetlenségi és 48-as jelzőt vette föl. 1875—80-ig nem volt tagja a képviselőháznak, hanem mint hirlapíró működött, jobbadán Kolozsvárt, hol 1880. megalapította az *Ellenzék* c. lapot, mely szenvedélyes hangon, de mindvégig fordulatos és fényes nyelvű cikkekben hirdette a függetlenségi politika jövőjét. B. a házon kívül is ama kombattáns ellenzéki gárdának volt a publicistája, mely harminc éven át nem lankadó kedvvel ostromolt egy hatalmas, megcsontosodott rendszert. Az országos figyelem mégis csak akkor fordult feléje, midőn 1880. őszén egy hirlapi cikke miatt két katonatiszt saját szobájában megtámadta és véresre vagdalta. Ez a botrány anynyira megnövelte népszerűségét, hogy az 1881. választásokon elnyerte Kolozsvár I. kerületének mandátumát. Erdélyi hirlapírói működésének legbecsesebb eredménye volt ama hatalmas magyar társadalmi mozgalom életrekeltése, mely az E. M. K. E. megalapításában öltött testet. A függetlenségi párt különböző árnyalataiban B. ama közjogilag haladottabb, egyéb tekintetben azonban konzervativabb részhez csatlakozott, mely Ugron Gábor vezetése alatt állott s nem elégedett meg a pártnak merőben negativ irányú tevékenységével. E különböző töredékek eleinte együttes harcokat vívtak a Tisza-kormány ellen, különösen viharos parlamenti és publicisztikai hadjáratot intéztek ellene az 1889-iki véderőtörvényjavaslat tárgyalása alatt. Hogy a kormány közös kiadásait hatályosabban ellenőrizhessék, a függetlenségi párt Ugron-szárnya B.-val együtt bement a delegációkba, hol nem kevésbbé szenvedelmes vitákat provokáltak. B. utóbb a *Magyar Hirlap,* majd a *Magyarország* hasábjain intézett kemény támadásokat az egymást követő szabadelvü kormányok ellen; számos tüzes hangú cikket írt a közigazgatás államosítása, a polgári házasság, valamint a többi egyházpolitikai javaslatok ellen. Különösen kiméletlen módon sujtott le a Bánffy-kormányra, melyet azzal vádolt, hogy a kormányzati korrupciót mesterségesen támogatja, mintegy tenyészti. A hírhedt 1896-iki általános választásokon ezért a kormány kibuktatta, de már 1897. Gyula megválasztotta, 1901 óta pedig haláláig Zenta város képviselője volt.

E heves parlamenti és sajtóhadjáratok alatt B. mindig a szélsőségben lebegett, mint a viharban hánykódó hajó. Voltak olyanok, akik rajongtak írásaiért, de szép számmal olyanok is, akik gyülölték és hasonló modorban, gyakran becsületében is megvádolták. Cikkeit megosztott érzelemmel fogadták, de egyet mindenkinek pártkülönbség nélkül el kellett ismernie: stílusának erejét, nyelvének festői hatalmát és mély tüzét. E tulajdonságok szépirodalmi műveit is egyéniekké és vonzókká tették; a *Hangulatok* (1897), a *Kazár Földön*, mely országos érdeklődést keltett és néhány érzelmes novellája és kisebb színműve, melyekért a Petőfi-társaság sorába választotta. Sajtóbeli működése hatásának és kifejlődésének tetőpontját a nemzeti küzdelem napjaiban érte el, melynek közepében, szinte a válságos küzdelmek hevében érte a halál rövid betegség után. Sírjánál tartott beszédében Apponyi B. halálát azon tragikus helyzethez hasonlítá az ellenzékre nézve, mikor a döntő csata előtt a tengernagynak jelentik, hogy legerősebb páncélos hajója elsülyedt. Összes műveit (eddig 3 köt. jelent meg) 6 kötetben Samassa János, Szmertnik István és Sztankovics Ferenc rendezik sajtó alá. A kerepesi temetőben felállított díszes síremlékét az akkori kormány tagjainak jelenlétében 1907 okt. 22. leplezték le. V. ö. *Hentaller* Lajos, B. Miklós (Vasárnapi Ujság 1905. 44. sz.).

6. *B. Richárd*, magánjogász, szül. Lőcsén 1871 okt. 30. Birósági szolgálatba lépett 1895. és 1903. törvényszéki biró lett. 1896 óta az igazságügyminisztériumban működik, ahol a polgári törvénykönyv előkészítő munkálataiban vesz részt. A magyar állam képviseletében részt vett a leány-

kereskedelem és pornográfia tárgyában 1910. tartott párisi nemzetközi konferencián. B. a *Kritikai tanulmányok a magyar általános polgári törvénykönyv tárgyalásához* (Budapest 1901) c. füzetek egyik szerkesztője volt. E Lexikon magánjogi munkatársa.

Barthel, 1. *Karl,* német irodalomtörténetíró, szül. Braunschweigban 1817 február 21., megh. u. o. 1853 márc. 22-én, mint gimnáziumi tanár. Fő műve az 1850. nagyszámú közönség előtt tartott fölolvasásokból keletkezett munkája: Die deutsche Nationalliteratur der Neuzeit (1850, 10 kiadást ért), a szerző vallásos álláspontjánál fogva ítéleteiben és fölfogásában egyoldalú, de vonzóan írt olvasmány.

2. *B., Melchior,* német szobrász, szül. Drezdában 1625 dec. 10., megh. 1672 nov. 12., sokáig tartózkodott Olaszországban. A velencei Frari-templomban ő készítette Pesaro doge (megh. 1669) ismert síremlékét, a különböző színű márvány nem éppen ízléses egyesítésével. 1670-ben Drezdában udvari szobrász lett. Finom elefántcsontfaragványaiból egész sorozat van a drezdai Grünes Gewölbe-ben.

Barthélemy, 1. *Auguste Marseille,* francia költő, szül. 1796. Marseilleben, megh. 1867-ben. Napoleon dicsőítésére írta Napoleon en Egypte c. eposzát. 1831-ben megalapította a *Némesis* c. szatirikus hetilapot, mely egy évig leghevesebben támadta a kormányt, úgy hogy a kormány kénytelen volt B.-t megvásárolni. Ezóta elfordult tőle a közvélemény. Költeményei barátjának, Mérynek verseivel együtt jelentek meg 1833., 6 kötetben.

2. *B., François, marquis de,* francia pair, szül. Aubagneban 1747 okt. 20., megh. 1830 ápr. 3. XVI. Lajos 1781. mint teljhatalmu minisztert Svájcba küldte és ő kötötte meg 1795. Baselben előbb Poroszországgal és nemsokára ezután Spanyolországgal a békét. 1797. visszatért Párisba. Letourneur helyébe tagja lett a direktoriumnak, de a fructidor 18-iki államcsiny következtében Cayenneba deportálták, honnan azonban nemsokára hat társával Angliába menekült. 1799 nov. havában az első konzul visszahívta; 1800 febr. 10. a szenátus tagja lett; utóbb az első konzul a szenátus alelnökének és grófnak nevezte ki. Midőn a szenátus 1814 április 1-én a császárt trónjától megfosztotta, B. elnökölt. A restauráció után pair és a becsületrend nagykeresztese lett, de Napoleon 1815. kitörölte a pairek névsorából; a második restauráció ezért államminiszterré való kinevezésével kárpótolta és még a marquisi ranggal is kedveskedett neki. Reakcionárius hajlamai miatt elvesztette népszerűségét. V. ö. A Kaulek által kiadott Papiers de B., ambassadeur de France en Suisse c. oklevélgyüjtemény, (1887—95. jelent meg Párisban 5 köt.). *Stroehlin,* La mission de B. en Suisse (Genève 1900).

3. *B., Hippolit,* francia katonai író, szül. Algérban 1840 júl. 31. 1869-ben tanár lett a saint-cyri kat. iskolában; részt vett Trochu vezérkarában az 1870—71-iki hadjáratban s mint százados 1878. visszalépett és hirlapirásra adta magát. Megh. Párisban 1900 nov. 19. Munkái: Manuel du fantassin (1873); Cours d'art et d'histoire militaire (1877, 2. köt.), melynek egyik része Les armées européennes (1877) külön is megjelent; Avant la bataille (1886); L'Ennemi (1887) és La Guerre (1890).

4. *B., Jean Jacques,* francia régiségbúvár, szül. Cassisban (Provence) 1716 január 20-án, megh. 1795 ápr. 30. Marseille-ben végezte a teológiát, de szívesebben foglalkozott archeológiai és numizmatikai tanulmányokkal. 1745-ben a párisi királyi éremgyüjtemények hivatalnoka, 1753. pedig igazgatója lett. 1754—57-ig királyi megbízás folytán tudományos célból beutazta Olaszországot. A forradalom azonban nemcsak hogy meghiusította a szerzett éremgyüjtemény katalógusának kiadását, hanem magát az agg tudóst is bajba keverte. Mint «hazátlan arisztokratát» 1793 szept. 2. börtönbe vetették. Néhány óra mulva kiszabadult ugyan, de azóta teljes visszavonultságban élt. A feliratok akadémiája 1747. tagjának választotta. Irói hirnevét a Voyage du jeune Anacharsis en Grèce (Paris 1788, 7. köt.) c. művével alapította meg, amelyben élénken és híven rajzolja Görögország virágzása korának társadalmi viszonyait. Ez magyar fordításban is megjelent. Egyéb művei közül megemlítendők: Réflexion sur quelques monuments phéniciens (Paris 1750); Réflexion sur l'alphabet et la langue de Palmyre (1754); Amours de Carite et de Polydore (Paris 1760) c. regényét állítólag görögből fordította. Oeuvres diverses c. alatt hátrahagyott iratait Sainte-Croix rendezte sajtó alá (Paris 1798, 4 kötet).

Barthélemy Saint-Hilaire (ejtsd: —szént-ilér), *Jules,* francia tudós és államférfiú, szül. Párisban 1805 aug. 19., megh. u. o. 1895 nov. 24. Tanulmányait bevégezvén, pénzügyminiszteri tisztviselő lett, de hirlapirással is foglalkozott és a Thiers, Mignet, Rémusat és mások által az 1830-iki kir. «rendeletek» ellen kiadott tiltakozást szintén aláírta. 1833—48-ig kizárólag a tudománynak szentelte idejét. Aristoteles műveinek fordítása révén a College de France-on a görög és római bölcsészet tanára lett, 1839. pedig az erkölcsi és politikai tudományok akadémiája választotta tagjának. 1848-ban a törvényhozó nemzetgyülés tagjának választották, hol a mérsékeltek pártjához csatlakozott. Az 1851-iki államcsiny után a Mazasba zárták. 1852-ben pedig megfosztották tanszékétől, mert III. Napoleonnak nem akarta letenni a hűségesk223t. 1870-ig újra csak tanulmányainak élt. 1871-ben a nemzetgyülésbe választották és barátjának, Thiers köztársasági elnöknek titkára lett. 1876-ban a szenátus örökös tagjának választották, ahol szintén a balközéppel szavazott. 1880 szept. 30-án átvette a Ferry-minisztériumban a külügyi tárcát, melytől azonban már a következő év novemberében megvált. Főbb művei: Aristoteles eml. fordítása; De la logique d'Aristote (1839, 2 köt.); De l'école d'Alexandrie (1845); Sur les Vedas (1854); Du Bouddhisme (1855); Le Bouddha et sa religion (3 kiad. 1866); Mahomet et le Coran (1865); Philosophie des deux Ampère (2. kiad. 1869); A la démocratie française (1874); De la métaphysique, sa nature et ses droits (1879). Magyar fordításban: A filozófia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz. Fordította *Péterfi* Jenő (Budapest 1890, Akadémia). Azonfelül sok értekezést írt még a Journal des savants-ba. V. ö. *Picot,* B. (Paris 1899).

Barthet, *Armand*, francia költő, szül. 1820. Besançonban, megh. 1874-ben. Hirlapi cikkeket, elbeszéléseket és színműveket írt. Legismertebb a Rachel számára írt verses bluetteje, Le moineau de Lesbie.

Barthez, *Paul Joseph*, mult századbeli híres francia orvos, szül. Montpellierben 1734 dec. 11., megh. Párisban 1806 okt. 15-én. 1761-ben tanár lett a montpellieri egyetemen és itt mint gyakorló orvos is egyetemének európai hírt szerzett. Különböző okok következtében azonban elhagyta állását, Párisba ment, hol nagy örömmel fogadták, s hol az Orleans herceghnek, majd a királynak udvari orvosa, tud. akad. tag stb. lett. A forradalom kitörésekor elhagyta Párist s különböző helyeken élt, mint gyakorló orvos. A köztársaság 9-ik évében ujra tanár lett Montpellierben; 1805 pedig visszatért Párisba és élte végéig itt maradt. Ő volt a megalapítója a *Vitalismus* elméletének, mely elmélet e század első évtizedeiben el volt terjedve a német orvostudományban is. Nevezetesebb művei: Nova doctrina de functionibus corporis humani 1774. — Nouveaux éléments de la science de l'homme 1778 (a legtöbb európai nyelvre leforditották); Nouvelle mécanique des mouvements de l'homme et des animaux (1798., németül 1800.) stb.

Barthold, *Friedrich Wilhelm*, német történetíró, szül. Berlinben 1799 szept. 4., megh. Greifswaldban 1858 jan. 14. Wilken, Raumer és Wachler tanítványa volt. 1826—34-ig a königsbergi Frigyes-kollégiumban, 1834 óta a greifswaldi egyetemen működött. Főbb művei: Der Römerzug König Heinrich's von Lützelburg c. munkája (Königsberg 1830—31. 2 köt.); Georg von Frundsberg (Hamburg 1833); Geschichte von Rügen und Pommern (u. o. 1839—45. 5. köt.); Geschichte des grossen deutschen Krieges vom Tode Gustav Adolfs ab (Stuttgart 1841—43, 2. köt.); Die geschichtlichen Persönlichkeiten in Jakob Casanovas Memoiren (Berlin 1846); Geschichte der Fruchtbringenden Gesellschaft (1848); Deutschland und die Hugenotten (Brem. 1848. 1 köt.); Geschichte der Kriegsverfassung und des Kriegswesens der Deutschen (2. kiad. Leipzig 1854.); Geschichte der deutschen Städte und des deutschen Bürgertums (1850—53, 4 köt.); Geschichte der deutschen Hansa (1853—54, 3 köt.).

Bartholdi, *Frédéric Auguste*, francia szobrász, szül. Kolmarban 1834 ápr. 2., megh. 1904 okt. 4., Eleinte építészetet, majd Ary Scheffer vezetése alatt festészetet tanult, de utóbb teljesen a szobrászatnak szentelte magát és a legtermékenyebb francia szobrászok egyike lett, ki a nagy, emlékszerű művek hosszú sorát hozta létre. A legnevezetesebbek közülük: Vercingetorix lovasszobra Clermont-Ferrandban; Elszász átka c. szoborcsoport Párisban (1872); Lafayette partraszállása Amerikában (New York 1873); a híres belforti oroszlán, az 1870—71-iki háború emlékére Belfortban sziklából kifaragva (1878); a Szabadság óriási, 46 m. magas, rézből domborított szobra, mely a newyorki kikötő bejáratánál mint világítótorony szolgál, a francia köztársaság ajándéka az Egyesült Államoknak (1886); Washington és Lafayette páros emléke Párisban (1892); Hoff őrmester emlékszobra (1904) és az az emlékmű Párisban, mely a léghajózás Páris ostroma alkalmából történt alkalmazásának emlékére már B. halála után állíttatott föl. B. 1902. meghivott tagja volt az Erzsébet királyné budapesti emlékszobrára hirdetett pályázat biráló bizottságának.

Bartholdy, *Jakob Salomo*, porosz diplomata, szül. Berlinben 1779 máj. 23. zsidó szülőktől, megh. Rómában 1825 júl. 27. Nagy utazásokat tett Olasz- és Görögországban (Bruchstücke zur näheren Kenntniss des heutigen Griechenland, Berlin 1805). Ez évben protestáns vallásra tért. 1809-ben a bécsi népfölkelők soraiban harcolt Napoleon ellen 1809. (V. ö. Der Krieg der Tiroler Landleute im Jahre 1809, Berlin 1814). Párisba kisérte a szövetséges hadakat (1814) s részt vett a bécsi kongresszusban 1815. Londonban ismerkedett volt meg Consalvi bibornokkal, kinek életét megirta 1815. (Züge aus dem Leben des Cardinals Consalvi, Stuttgart), 1815-ben porosz ügyvivő lett Rómában és részt vett az aacheni kongresszusban (1818). Nagy műbarát és kitünő műértő volt. Régiség- és freskógyüjteményét a berlini múzeum szerezte meg. Az ú. n. *Casa B.* (Rómában a Villa Sistinában), melyet Cornelius, Overbeck, Schadow és Veit freskói díszitenek, 1884 óta a jezsuiták birtokában van. *Dovrep*, Die Wandgemälde der Casa B., (Berlin 1899). B. *Mendelssohn Felix* nagybátyja volt, aki tőle vette fel a B. nevet.

Bartholini-mirigy, a nő külső nemi szerveihez tartozó mirigy, mely nevét Bartholini olasz anatomustól nyerte (egyéb tudományos nevei *glandula valvo-vaginalis seu Duverney seu Cowperi)*. Leginkább kankósan (l. o.) szokott megbetegedni. Szerkezeténél fogva minden fertőző folyamat benne igen hosszú ideig (gyakran teljesen lappangva) képes megmaradni. — *Bartholinitis*, a B. gyuladása.

Bartholinus, *Erasmus*, dán orvostudor, szül. Roeskildeben 1625 aug. 13., megh. Kopenhágában 1698 november 4. Miután tanulmányait elvégezte, nagyobb tanulmányutat tett Angliában, Hollandiában, Franciaországban és Olaszországban. Innen visszatérvén, a fizika, majd az egészségtan tanára lett a kopenhágai egyetemen. Különösen az izlandi pát kettős fénytörését tanulmányozta, s erre nézve azt találta, hogy a két megtört sugár közül az egyik a rendes törési törvényt követi, míg a másik, melyet mozgékonynak nevez, attól eltér. A közönséges sugár törési arányát olyannak találta, mint 5 : 3. Azt is megfigyelte, hogy a másik sugár némely irányban nem törik meg, ellenben a sarkítás tüneményét nem vette észre. Ezen észleleteit leírta: Experimenta Crystalli Islandici Distiaclastici, quibus mira et insolita refractio detegitur, Havniae 1669. c. munkájában.

Bartholmèss, *Christian*, francia bölcsész, szül. Elszászban Geisselbronnban 1815 feb. 26., megh. Nürnbergben 1856 aug. 31. 1853-ban a filozófia tanára volt Strassburgban. Az újkori filozófia történetének derék munkása volt. Művei: Jordano Bruno (2 köt., 1847); Histoire philosophique de l'académie de Prusse (2 köt. 1851); Histoire critique des doctrines religieuses de la philosophie moderne (2 köt., 1855); Huet, évêque d'Avranches, ou le scepticisme théologique (1849).

Bartholomae, *Christian*, német nyelvtudós, szül. Forst ob Limmersdorfban (Bayreuth mellett) 1855 jan. 21. Előbb Strassburgban, 1909 óta Heidelbergben egyetemi tanár. Fő művei, kivált az ó-iráni filológia köréből: Das altiranische Verbum in Formenlehre und Syntax dargestellt (München 1878); Die Gâthâs und heiligen Gebete des altiranischen Volkes (Halle 1879); Arische Forschungen (u. o. 1882—87, 3 füz.); Handbuch der altiranischen Dialekte (Leipzig 1883); Beiträge zur Flexionslehre der indogermanischen Sprachen (Gütersloh 1888); Studien zur indogermanischen Sprachgeschichte (Halle 1890—91, 2 füz.); Arisches und Linguistisches (Göttingen 1891); Vorgeschichte d. iranischen Sprachen és Awestasprache und Altpersisch, a Grundriss der iranischen Philologie című műben (Strassburg 1895—1896); Altiranisches Wörterbuch (1902).

Bartholomaeus (*edesszai*). Egy szerzetes neve, ki körülbelül Kr. u. 730 táján élt Szíriában. Ő a szerzője annak a kéziratnak, mely a Korán cáfolata c. alatt ismeretes, és amelyet a leydeni könyvtárban őriznek. Nyomtatásban Mignenél 104. köt.

Bartholomäussee, l. *Königssee*.

Bartholomé, *Albert*, francia szobrász és festő, szül. Thivervalban 1848 aug. 29., eleinte festészettel foglalkozott és Bastien-Lepage és Manet hatása alatt főleg falusi genreképeket festett. Felesége halálának (1886) hatása alatt a szobrászatra adta magát, hogy az elhunyt emlékét megörökíthesse. A crépy-en-valois-i temetőben levő síremlék elkészítése után (1891-től), az egész emberiség gyászát kifejező emlékművel foglalkozott és 1895. állította ki az emlékmű mintáját, melyet a francia állam és Páris városa mészkőből kifaragtatott és a párisi Père Lachaise temetőben felállíttatott. A *Monument aux morts* (Halottak emléke), melyet 1899 nov. 1.-én lepleztek le, fölépítésének eredetiségével, a szobrászati részek megkapó realizmusával, a halál gondolatának mélyen megindító kifejezésével az újabb szobrászat legkiválóbb alkotásai közé tartozik és nagy befolyást gyakorolt az utolsó évtizedek monumentális szobrászatára (gipszöntvénye a budapesti Szépműv. Múzeumban). B. egyéb művei közül említendők: Síró gyermek (bronzszobor, 1894 Páris, Musée du Luxembourg); Haját fonó leány (Drezda, Albertinum); Meilhac síremléke a párisi Montmartre-temetőben, Rousseau szobra a párisi Panthéonban, stb. B. 1907. mint meghivott tag vett részt a budapesti szabadságharc-emlékre hirdetett pályázat biráló bizottságában.

Bartholomit (ásv.), piritből képződött vasnátronszulfát St. Bartholomewből Nyugat-Indiában.

Bartholomiták, két vallásos társulat: 1. örmény vazulrendi szerzetesek, akik a Monte Nigroról (Örményország) való elüzetésük után 1307. Genovában és Olaszország más helyein telepedtek meg. Nevüket a genovai Szt. Bertalanról címzett templomuktól vették. Első elöljárójuk halála után a dominikánusok mintájára alakultak át. VI. Ince 1356. megerősítette az új szervezetet és tagjainak megengedte, hogy külön generálist választhassanak. A mindinkább hanyatlott szerzetet végre X. Ince pápa 1650. eltörölte. — 2. *B*.-nak nevezték ama világi papokból álló társulat tagjait is (Institutum clericorum saecularium in communi viventium), kik esküvel kötelezték magukat arra, hogy a püspök kivánatára bárminő lelkipásztori teendőt elvégeznek, jövedelmök pedig, amennyiben azt más jótékony célra nem fordítják, a társulat közös tulajdonába megy. A társulatot 1640 körül Tittmoningban (Felső-Bajorország) *Holzhauser* Bertalan alapította, XI. Ince pápa pedig 1680-ban megerősítette.

Barthonia *(Bartenland)*, a régi Poroszföld egyik kerülete, amelyet a XIII. sz.-ban a német lovagrend foglalt el és amelynek helyét Königsberg közigazg. kerület Friedland, Rastenburg és Rössel járásai foglalják el.

Barthou (ejtsd: bartú), *Jean Louis*, francia politikus, szül. Oleron-Ste-Marie-ban 1862 aug. 25. Ügyvéd lett Pau-ban; 1889. mérsékelt köztársasági programmal képviselővé választották. 1894 máj. a Dupuy-kabinetben a közmunkák tárcáját kapta, 1896—98-ig pedig a Méline-kormányban belügyminiszter volt.

Bartica Grove, Essequibo (l. o.) brit-guayanai kerület fővárosa.

Bartle Frere, l. *Frere*.

Bartlett, 1. *John Russell*, jeles amerikai etnológus, történetíró és bibliográfus, szül. Providenceben (Rhode-Island) 1805 okt. 23., megh. u. o. 1886 máj. 28. Előbb kereskedő volt, de 1849 óta a történelemnek és etnológiának szentelte életét. Gallatin barátjával megalapította az American Ethnological Society-t, s amellett hosszú éveken át a newyorki Historical Society titkára is volt. 1850-ben az Észak-Amerika és Mexiko közti határvonal megállapítása végett kiküldték biztosnak, s három éven át bejárta a Mexikói-öböl és a Csendes-oceán közt elterülő prairieket, valamint Texas és Új-Mexiko nagy részét. Az expedició tudományos eredményeit maga a kormány tette közzé (1857—1858). Személyes tapasztalatait pedig Personal narrative of explorations and incidents in Texas, New-Mexico, California, etc. (New York 1854, 2 köt.) c. művében írta meg. Egyéb művei közül legfontosabb: Catalogue of books relating to North and South-America, the Civil War and to Slavery (New York 1867, 4 kötet).

2. *B.*, *Paul Wayland*, amerikai szobrász, szül. New Havenban 1865. Frémiet és Carriès tanítványa volt Párisban, hol állandóan letelepedett. Eleinte állat-szobrászattal foglalkozott és a párisi Jardin des Plantesban van néhány szép állatcsoportja. Későbbi, monumentális művei közül a legkiválóbbak: Kolumbus és Michelangelo szobrai a washingtoni Congressional Libraryben; Washington lovasszobra Washingtonban; Lafayette lovasszobra a párisi Place du Carrousselen.

Bartl. et Wendl. növénynevek melletti *Bartling* (l. o.) és *Wendland* Henrik Ludolf (1791—1869) nevének rövidítése, Herrenhausenban, Hannover mellett udvari kertinspektor volt.

Bartling, *Friedrich Gottlieb*, német botanikus, szül. Hannoverben 1798 dec. 9., megh. Göttingenben 1875 nov. 20. Hazánkban is megfordult, s különösen Horvátország és a tengerpart növényzetét tanulmányozta. Göttingenben a növénytan tanára s a botanikus kert igazgatója volt. Munkái: De litoribus ac insulis maris Liburnici (Hannover

1836), Ordines naturales plantarum (Göttingen 1830), Flora der österreichischen Küstenländer (2 köt. 1859). A Beiträge-ben írt a göttingeni növénykertről is (Der botan. Garten in Göttingen 1837).

Bartmann v. *Bartmännchen* (ném.), a Rajna vidékén, különösen Raeren-ben és azonkívül Angliában a XVI—XVIII. sz.-ban készült kőcserépkorsók, melyek nyakán többé-kevésbé modellált férfifej látható, melynek szakálla az edény hasára lelóg. A B. anyaga változó, máza rendszerint barna és vastag, formája többnyire orsóra emlékeztet.

Bartmann.

Bartók, 1. *Béla,* zeneszerző és tanár, szül. 1881 márc. 25-én Nagyszentmiklóson. Iskolai tanulmányai mellett a zenét Nagyváradon Kerschtől, Pozsonyban Erkel Lászlótól tanulta, azután Budapestre jött a zeneakadémiára s itt főleg *Kossuth* c. szimfóniai zeneköltemenyével tünt fel, melyet 1904. a filharmonikusok mutattak be, s később Hans Richter Manchesterben is előadatta. 1906-ban kinevezték a kir. zeneakadémiára a zongorafőtanszak rendes tanáravá. Főbb zeneszerzeményei: *Rapszódia* zongorára és zenekarra; *Zongora-ötös;* két *suite* zenekarra; 14 zongoradarab; *Vonós-négyes;* 2 *Elégia* zongorára stb.; van több zongorapedagógiai munkája is. A magyarországi zenei folklore beható tanulmanyozója, mint ilyen, több száz magyar, tót és román népdalt gyüjtött.

2. *B. György,* bölcsészetdoktor, erdélyi ref. püspök, szül. Málnáson, Háromszék vármegyében 1845., megh. 1907 dec. 19. Kolozsvárott. Tanulmányait Nagyenyeden végezte. Egy évig tanító volt, azután 1872. külföldre ment s 1874. a tübingeni egyetemen bölcsészetdoktori címet nyert. Ugyanaz év őszén hazajövén, az erdélyi püspök titkára lett; a kolozsvári egyetemen pedig a bölcsészetből magántanári képesítést szerzett. 1876-ban Nagyenyedre lelkésznek választották meg s itt 1889. egyúttal mint helyettes tanár a teológiai akadémián is működött. 1892-ben Szászvárosra ment az odavaló egyház második lelkészéül. 1899 ápr. 18. az erdélyi ref. egyházkerület püspökévé választották. Kisebb tanulmányai és cikkei az Egyházi Reformban, az Erdélyi Prot. Közlönyben és a Prot. Egyh. és Isk. Lapban jelentek meg. Munkái: *Bodola Sámuel élete* (a Nagy papok életrajzában, Budapest 1877); *Az erkölcsi élet legfőbb kérdései* (a Tájékozás az újabb teológia körében c. könyvben, Budapest 1880); *Theol. tudomány és lelkipásztori képzés* (1907); *A református egyházak presbyteriális szervezete* (1904); *Vallás és Élet, Egyház és Állam* (1906). Szerkesztette az Egyházi és Iskolai Szemlét (1876—1883).

3. *B. István,* fölszentelt tinnini püspök, debrődi, abaujtornavm.-i származású, megh. Nagyszombatban 1666 márc. 19. Olmützben a jezsuitáknál végezte tanulmányait és ott nyert 1637 aug. 11. magisteri fokot; 1644. pozsonyi, 1647. máj. 28. esztergomi kanonok, azután pécsváradi apát (1657), skopiai v. püspök, 1663 júl. 19. nagyprépost és tinnini fölszentelt püspök lett. Beniczky Péter verseit kiadta Nagyszombatban 1664., s előszót írt hozzájuk. E kiadás ugyan ismeretlen, de a kolozsvári 1670. kiadás B. esztergomi vikáriusnak Nagyszombatban 1664. kelt előbeszédével jelent meg. V. ö. *Szinnyey,* Magyar Irók és *Zelliger* A., Egyházi Irók Csarnoka.

4. *B. Lajos,* költő, szül. Erdődön (Szatmár vm.) 1851 máj. 24., megh. Budapesten 1902 dec. 31. A gimnáziumot Nagybányán, Szatmárt és Máramarosszigeten végezte, 1868-tól a pesti egyetemen jogot hallgatott. A lapokban elszórtan megjelent költeményeivel és az Üstökösbe írt humorisztikus verseivel figyelmet keltvén, 1869. Jókai az Üstökös belső munkatársává fogadta, majd a lap önálló vezetését is rábízta. B. emellett két évig (1874—75) a Tóth Kálmán Bolond Miskáját is szerkesztette. Később maga alapított élclapot; 1878. megindította a Bolond Istókot, melyet haláláig szerkesztett. Az élclapírással kapcsolatban több humorisztikus naptárt is adott ki: Don Pedrő naptár 1875-re, Bolond Istók naptára 1880-ra, Mamelukok naptára 1890-re. Mint politikai költő és szatirikus, mindig ellenzéki szellemben működött, kezdetben a Tisza-párt érdekében a Deák-pártot támadta, a fuzió után pedig egykori pártfelei ellen fordult. Politikai térről való két első kötet verse is: *Őrtüzek* (Budapest 1877) és ***Rúgott** csillagok* (u. o. 1879, Don Pedrő álnévvel). Ezekben még a Jókai-féle Kakas Márton-versek iskolája érzik. Későbbi verseivel a költészet valódibb nemeihez fordult; egymásután jelentek meg lírai kötetei és drámái s a 80-as évek írói karának egyik első tagja volt. Jeles lírai tehetsége hangulati gazdagság és lendület mellett különben bizonyos töredékességet és összhangtalanságot mutatott, mert a külső és belső forma nem volt eléggé hatalmában. Komoly költeményei részint szerelmiek, részint hazafiasak, részint reflexiókkal vegyülve a természetet festik. Első veskötete *Költemények* címmel 1881. jelent meg, ezt követték 1883. az *Újabb költemények,* majd két kötet vers, melyeket természetbenyomásoknak és tájképi hangulatoknak szentelt s annak idején nagyon elhíresedtek: *Kárpáti emlékek* (1885) és *Erdőzúgás* (1889); ezekben a felföld lírai festőjének mutatta be magát. Egy kötet elbeszélő költeményt *Téli regék* címmel adott ki. Utolsó verskötete *Remény és emlékezet* (Legújabb költemények, 1892). Halála után jelent meg: *Hattyudalok,* Endrődi Sándor előszavával (1906). Mint szinköltő is jelentékeny, bár inkább költői, mint szini sikerrel működött. Első darabját, *A legszebb* c. 3 felvonásos vígjátékot 1879 adták először a Nemzeti Szinházban (megjelent 1880); ezt követték: *Kendi Margit* (történeti dráma 5 felvonásban (1884, németül Fromme Rudolftól, versekben 1892); *Thurán Anna* (történeti dráma 4 felvonásban, mely az Akadémia Péczely drámai díját nyerte s a Nemzeti Szinházban 1887. került szinre, megjelent 1888); *A méhek* (vígjáték 3 felvonásban, először előadták 1889, megjelent 1890); *Erzsébet királyné* (történeti dráma 4 felvonásban, előadták és megjelent 1892); *Az örmény* (vígj. 3 felv., először a Nemz. Szinh. 1895); *Mohács* (tört. dráma Pap

Henrik rajzaival, 1898). Legutolsó darabja a *János király* (1902). Irt egy bohózatot is: *Haluska Benedek* (3 felv., megjelent 1889) és egy operaszöveget: *Az Abenszeradzs*, Chateaubriand után. A Nemzeti Szinház kebelében mint a drámabiráló-bizottság tagja is működött. A Petőfi-társaságnak alelnöke volt és ott számos ünnepi (és megnyitó) beszédet mondott. A Kisfaludy-társaságban Gyulai Pál elnökségével szemben az ellenzékhez tartozott s nagy része volt abban az agitációban, mely Gyulait lemondásra birta. Néhány éven át a képviselőháznak is tagja volt függetlenségi programmal.

Bartóky *József* dr., földmívelési államtitkár, szül. Békéscsabán 1865. Jogi tanulmányait Nagyváradon és Budapesten végezte. 1890-ben Békés vármegye szolgálatába lépett mint szolgabiró, 1894. vármegyei főjegyző lett. 1897-ben hívták meg a földmívelési minisztériumba, ahol 1904. min. tanácsossá, 1910. államtitkárrá nevezték ki. Mindazon szociális törvényjavaslatok előadói tervezetét, amelyeket 1898 óta a földmívelési kormány előterjesztett, ő készítette. Az ő kezdeményezésére indult meg a munkásházépítési akció, ő szervezte a gazdasági munkáspénztárt, a gazdasági munkásközvetítést, a községi népkönyvtárakat. Felső helyről többször részesült kitüntetésben. Önálló művei: *A gazdasági munkásügyi törvények gyüjteménye* (Budapest 1902); *A munkástörvény magyarázata* (u. o. 1907); *A földmívelésügyi igazgatásra vonatkozó összes törvények és rendeletek* (u. o. 1910, 2 köt.). Munkatársa e Lexikonnak is.

Bartolf *Antónia* (szül. *Barth*), *Lajos* bajor herceg neje (l. *Lajos*).

Bartoli, 1. *Adolfo*, olasz irodalomtörténetíró, szül. Fivizzanóban 1833 nov. 19., megh. Genuában 1894 máj. 16. Eleinte jogi pályára készült, de irodalmi búvárlatai csakhamar figyelmet keltettek és ez a körülmény a tanári pályára terelte. Több helyen tanárkodott, így a livornói liceumban, a velencei kereskedelmi főiskolában, míg végre a firenzei Regio Istituto di studi superiori irodalomtörténeti tanszékére hívták meg, amely állásban élete végéig nagy hatással volt Olaszország ifjú tudós nemzedékére. Művei közül megemlítendők: I viaggi di Marco Polo; I precursori del Boccaccio; I precursori del Rinascimento; I due primi secoli della Letteratura italiana és hétkötetes fő műve: Storia della letteratura italiana, mely sok eredeti adatával, néha rendszertelenül, Petrarcáig fejtegeti az irodalom fejlődését.

2. *B.*, *Daniello*, olasz író, szül. Ferrarában 1608 febr. 12., megh. 1685 jan. 13. 1623-ban a jezsuita rendbe lépett s 1650. mint a rend történetiróját Rómába hívták; itt halt meg, mint a jezsuita kollégium rektora. Fő munkája: Istoria della compagnia di Gesù (Róma 1663—73, 5 köt.). Ragyogó leirásokban és magasztalásokban gazdag következő munkája: Vita e istituto di S. Ignazio (Róma 1659). Erkölcsi és aszkéta irányú könyveiből nemrég is újabb kiadást rendeztek sajtó alá. Fizikai munkái közt nagy föltünést keltettek annak idejében: Del ghiaccio e della coagulazione; Della tensione e pressione (1677); Del suono (Bologna 1680) c. értekezései. A nyelvészet terén is volt irodalmi működése. Összes munkáit Marietti adta ki 34 kötetben (Torino 1823—44). Egy műve magyar fordításban is megjelent: Krisztus megtestesülésének érdemei. Ford. a pesti növendékpapság (Budán 1840. M. k. egyetem betüivel).

3. *B.*, *Matteo*, isztriai származású olasz nyelvész, szül. 1873 szept. 22. Albonában. A bécsi egyetemen doktori és magántanári képesítést szerezve, 1902—7. a straszburgi egyetemen működött, 1907 óta a turini egyetem rendes tanára. Nyelvészeti munkáiban különösen az isztriai, Fiume környéki (vegliai), a dalmát és velencés tájszólások neolatin és szláv elemeit kutatja. Főmunkái: Das Dalmatische (Altroman. Sprachreste von Veglia bis Ragusa); Riflessi slavi di vocali labiali romane e romanze, greche e germaniche (Berlin 1906); Alle fonti del neolatino (Trieste 1910); Dalmazia e Albania (Revue de dialect. rom. II. 1910).

4. *B.*, *Pietro Santo (Sante)*, olasz festő és rézmetsző, szül. Perugiában 1635 körül, megh. 1700 nov. 7. Nicolas Poussinnek volt tanítványa és csakhamar teljesen a rézmetszésre adta magát. Igen sok metszetet készített főleg antik művészeti emlékek, így Trajanus és Marcus Aurelius oszlopainak domborművei után. Ezek archeológiai szempontból ma is becsesek.

5. *B.*, *Taddeo*, olasz festő, l. *Taddeo*.

Bartolini, *Lorenzo*, olasz szobrász, szül. Vernióban 1777 jan. 7., megh. 1850 jan. 20., eleinte alabástrom dísztárgyak faragásával foglalkozott, 1797. azonban Párisba ment, csakhamar a szobrászatnak szentelhette magát és Napoleon mellszobrán kívül a párisi Vendôme-oszlop számára elkészítette az austerlitzi csata domborművét. 1808-ban Napoleon megbízásából Carrarába ment és ott szobrásziskolát alapított, a császárság bukása után Firenzében telepedett le és ott mint a műv. akadémia tanára is nagy tevékenységet fejtett ki. Firenzében levő emlékszerű művei közül kiemelendők: Machiavelli emlékszobra; Demidov herceg emléke; Leone Battista Alberti, Zamoyska grófnő és Fossombroni miniszter síremlékei a S. Croce templomban stb. A legnagyobb sikert Neoptolemos és Astyanax szoborcsoportjával (Milano, Poldi-Pezzoli múzeum) aratta. B. Canova után a legünnepeltebb olasz szobrász, a klasszicista irány elveit a természet beható tanulmányozásával egyesítette.

Bartolommeo, *Fra (Baccio), della Porta*, ol. festő, szül. Firenzében 1472 márc. 28., megh. 1517 okt. 10. Mesterének, Cosimo Rosellinek műhelyében ismerkedik meg Mariotto Albertinellivel, 1492. közös műhelyt nyit vele. Savonarola hatása alatt 1496—97. elégeti minden világi tárgyú művét és 1500. Szt. Domonkos rendjébe lép be. Mint szerzetes többnyire a firenzei S. Marco-kolostorban tölti életét és — egy ideig Albertinellivel együtt — nagy festészeti tevékenységet fejt ki. Fiatalkori művei csak igen kis számmal maradtak fönn: Savonarola jellegzetes arcképén kívül főleg a Sta Maria Nuova kolostorban Albertinellivel együtt festett Utolsó ítélet freskó (1498) nevezetes már Rafaelre gyakorolt hatása miatt is (most az Uffizi-képtárban). A XVI. sz. eleje óta festett képein mind erősebben érvényesült az a nagyszerű

hatásokra irányuló törekvés, mely a cinquecentót jellemzi és melynek B. egyik fontos úttörője. Amellett velencei tartózkodása alatt az ottani festők kolorizmusa is nagy befolyást gyakorolt rá. Fejlődését jelző legkiválóbb művei: Krisztus Emmausban, freskó (Firenze, S. Marco); Madonna Szt. János és István közt (Lucca 1509, székesegyház); Szt. Katalin és Magdolna (luccai múzeum); Madonna 6 szent társaságában (1509, Firenze S. Marco); Szt. Katalin eljegyzése (1512, Firenze, Pitti-képtár). Utolsó éveiben képeinek kompozíciója mind szigorubbá, stilusa mind nagyszerübbé válik. Michelangelo félreismerhetetlen hatása ellenére is mélyen egyéni, cselekvés híján is megkapó drámai hatású B. leghíresebb műve, a Krisztus siratása (Firenze 1516, Pitti-képtár, l. a *képmelléklete*), míg az ugyanazon évben festett Megváltó a négy evangélista között (u. o.), az elrendezés kimértségével, a rajz nemes egyszerüségével Rafael hatását tükrözteti vissza: mindkettő az igazán vallásos festészet terén a XVI. sz. legkiválóbb termékei közé tartozik. Fönnmaradt szép rajzainak hosszú sora fontos művészettörténeti forrás. V. ö. *Knapp*, Fra B. (Halle 1903).

Bartolovec, kisk. Varasd vm. varasdi j.-ban, (1900) 299 lak.; u. p. és u. t. Varasd.

Bartolović selo, közs. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1900) 104 lak.; u. p. és u. t. Tounj.

Bartolozzi, *Francesco*, olasz festő és rézmetsző, szül. Firenzében 1727., megh. Lissabonban 1815 márc. 7. Eleinte atyjának, *B.* Gaetano ötvösnek volt tanítványa, azután a firenzei művészeti akadémián tanult és Rómában az antik művészetet tanulmányozta, majd 1745-től Velencében rézmetszéssel kezdett foglalkozni. 1764-ben Angolországba utazott, a király rézmetszője lett és igen nagy tevékenységet fejtett ki. A sokszorosító művészet történetében legnagyobb érdeme, hogy ő fejlesztette ki teljesen az ú. n. *pontozó eljárást* (l. o.), melynek tetszetős, lágy, festői hatása igen kedveltekké tette a kor divatos festői, Reynolds, Gainsborough, Angelica Kauffmann, Cipriani stb. művei — nagyrészt arcképek, mithológiai és allegoriai képek — után készített metszeteit. Híres metszetet készített Copley, Lord Chatham halála c. festménye után. 1802-ben Portugáliába nyert meghívást; élete végét Lissabonban töltötte, mint a műv. akadémia igazgatója.

Bartolucci *Viktória*, operaénekesnő, szül. Firenzében 1861 ápr. 20. 1881—1890-ig a budapesti M. Kir. Operaház tagja volt. Házassága miatt (Pártos Gyula műépítésszel) megvált a színpadtól s azóta csak mint vendég lépett fel az operában 1899. és 1903.

Bartolus *de Saxoferrato* (1314—1375). Perugia, Padua s Pavia egyetemein tanítottak a kommentátorok. Azt akarták, hogy a római jogot befogadhatóvá tegyék. Művük az usus modernus Pandectarum, az ú. n. Pandektajog, mely Németországban 1900-ig volt érvényben. A kommentátorok közt a leghíresebb B. Ő fejtette ki a testület (universitas) fogalmát, működése körét (administratio és iurisdictio) az állami törvényhozó és kormányzó hatalom természetét, valamint a jogszabály vonatkozását a személyre, a tárgyra s az ügyleti formára (status personalis, realis, solemnitativ). Alapító mestere a *Nemzetközi magánjognak*, mely korunkban, a nemzetek közti érintkezés szaporodásával, a legfontosabb jogok egyike. Híre olyan nagy volt, hogy elegendőnek tartották sírkövére csak annyit vésni: «Ossa Bartoli». V. ö. *Vécsey* Tamás, Római jog (Budapest 1907); *Meili* F., B. (Zürich 1908).

Barton, 1. *Bernard*, angol költő (The Quaker Poet), szül. Carlisleben 1784 jan. 31., megh. 1849 febr. 19. Mint atyja, ki quäker volt, ő is előbb kereskedő lett, de azután magántanító volt Liverpoolban, később pedig egy woodbridgei bankházban működött. Költeményei, melyekben a quäkerek vallásossága nyilvánul, kecsességükkel és könnyedségükkel a legkiválóbb szellemeknek, Southeynek, Charles Lambnak, sőt Byronnak a tetszését is megnyerték. Munkái: Metrical effusions (1812); Poems by an amateur (1818); Poems (1825); Napoleon and other poems, Verses on the death of Shelley (1822); Poetic vigils (1824); Devotional verses (1826); A widow's tale and other poems (1827); A new-year's eve and other poems (1828); The reliquary (1836); Household verses (1845). — Leánya, *Lucy*, néhány vallásos ifjusági iraton kívül kiadta B. költeményeinek válogatott gyüjteményét 1849.

2. *B.*, *Edmund*, ausztráliai államférfiú, szül. Glebeben (Sidney mellett) 1849 jan. 13., ügyvéd lett, 1879 óta pedig a képviselőház tagja, 1889—91-ig koronaügyész. Mint az ausztráliai gyarmatok egyesítésére törekvő pártnak feje. 1900 végén a Commonwealth of Australia miniszterelnökévé és külügyminiszterévé nevezték ki. 1903-ban visszalépett és a sidneyi szövetségi törvényszéknek lett birája.

3. *B.*, *Elizabeth*, Addingtonban, Kent angol grófságban élt a XVI. sz.-ban, kivégezték 1534-ben. Gyakori látomásai voltak s jövő eseményeket is előre megmondott. Előbb cselédleány volt, azután apáca Canterburyben. Mikor B. VIII. Henrik királynak azt jövendölte és írta, hogy Boleyn Annával való házassága után egy hónap mulva meghal, Cranmertől és Cromwelltől szorongatva és kínozva végül bevallotta «csalását», mire Bocking Ede és Hadley William szerzetesekkel, mint bűntársakkal, 1534 ápr. 21. Tyburnban kivégezték, azokat pedig, kik a jövendölésről tudtak és hallgattak, fogságra és vagyonvesztésre ítélték.

Barton-emelet *(Bartonien)*, a geológiában a felső eocénnek közelebbi megnevezése. Tipusa az angolországi bartoni sphärosiderit gömböket tartalmazó agyag- és homoklerakodás, amely néhol 120 m. vastagságot is elér. A párisi medencében a beauchampsi homokrétegek tartoznak ide. Hazánkban a budapesti orbitoideses mészkő, a Nummulites Fichtelit és intermediust tartalmazó mészkő s a Nummulites Csihacseffiit és complanatust tartalmazó rétegek (Esztergom vm.) tartoznak ebbe az emeletbe, valamint a régebben priabonai emeletként különválasztott magasabb színtáju rétegek, a budapestvidéki és az erdélyi bryozoumos márgák.

Bartonia *Mühlenb.* (növ.), a *Gentianaceae* (Tárnics-félék) család génusza, melynek két faja Észak-Amerikában, egy faja Uj-Foundlandban honos.

Révai Nagy Lexikona

FRA BARTOLOMMEO : KRISZTUS SIRATÁSA

(FIRENZE, PITTI-KÉPTÁR)

Bartoniek *Géza*, szül. Szárazfalun (Szuha) Pozsony vmegyében 1854 szept. 5. Tanulmányait Pozsonyban és Budapesten végezte. Tanársegéd volt a budapesti egyetem fizikai intézetén, azután a budapesti polgáriiskolai tanítóképző tanára, 1895. Ez évben a br. Eötvös József kollégium szervezésével bizatott meg, melynek jelenleg is igazgatója. Tudományos értekezései a Természettud. Közlönyben, Akadémiai Értesítőben, Math. Mitteilungen és Annalen der Physik. c. folyóiratokban jelentek meg. Azonkívül lefordította Guillemin: A mágnesség és elekromosság (1885) c. művét; kiegészítvén Czógler Alajos fordítását, kiadta Roiti Fiziká-ját. Munkatársa e Lexikonnak is.

Barton-on-Irwell (ejtsd: —onn-örvell), egykoron önálló helység Lancaster angol grófságban, most Eccles-szel (l. o.) van egyesítve.

Barton-upon-Humber (ejtsd: —öppon-hömbr), város Lincoln angol grófságban, a Humber és vasút mellett, (1901) 5671 lak., tégla-, bőr- és kötélgyártással.

Bartos, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1900) 417 tót és magyar lak., vasúti állomással, táviróhivatallal; u. p. Karvaly. Templomát Esterházy Imre esztergomi érsek emelte 1732. Határában a körmöczbányai m. kir. arany- és ezüstbánya egyes művei vannak.

Bartoš *Ferenc*, cseh folklorista, szül. Mlatcovában (Morvaországban) 1837 márc. 16., megh. 1906. Egy ideig Teschenben tanárkodott, 1869. a brünni cseh gimnázium tanára lett, amelynek később igazgatója volt; a morva népdal és nyelvjárások lelkes és avatott kutatója. Fő művei: Nové národní písně moravské (Új morva népdalok, 1882) és Národní písně moravské v nově nasbírané (Újonnan összegyüjtött morva népdalok, 1889); igen tanulságos nagy bevezetéssel Několik slov o lidových písních moravských (Néhány szó a morva népdalokról), e népdalgyüjteményt a prágai akadémia költségén újra kiadta 1899—1901; Dialektologie moravska (Morva nyelvjárástan I. Brünn 1886, II. u. o. 1895) és Dialektický slovník moravský (Morva Tájszótár, Prága 1903—05); Naše děti (A mi gyermekeink, Brünn 1888). A morva népről írt cikkeit összegyüjtötte Lid a národ (1883. és 1885. két füzet, új kiadás 1892) és Moravský lid (1892) cím alatt. Életét leírta Bartoch József szép munkában: Z pamětí a života Fr. Bartoše.

Bartosfalva, kisk. Sáros vm. szekcsői j.-ban, (1900) 476 tót lak., u. p. Hertnek, u. t. Magyarraszlavicza.

Bartosságh *József*, gazdasági író, szül. Aradon 1782 dec. 8., megh. Pesten 1843 szept. 25. Tanulmányait Bécsben fejezte be, utóbb katona lett, aztán a keszthelyi Georgiconba lépett, hol 1802. végezte be tanulmányait. 1813-ban Batthyány József gr. meghatalmazottja, utóbb pallini Inkey Antal iharosberényi jószágának igazgatója lett. 1817-ben özv. Esterházy Borbála grófnő dárdai, 1818. Apponyi Antal gróf uradalmainak volt igazgatója, 1826. pedig Pozsonyba költözött, hol nyugalomba vonulva, az Apponyi-féle könyvtárt rendezte; részint Villányon (Baranya vmegye) saját birtokán élt, hol gazdasági irodalommal és szőllőtermeléssel foglalkozott. Több folyóiratban számos gazdasági cikket írt magyar és német nyelven; önálló munkái leginkább németül jelentek meg. B. különösen sokat foglalkozott a juhtenyésztéssel, hazai viszonyainkra való különös tekintettel, s e téren kiváló tekintélyt és elismerést vívott ki.

Bartoszewicz (ejtsd: —sevics) *Julián*, lengyel történész, szül. a litván Bialában 1821 jan.17., megh. Varsóban 1870 nov. 5. 1838—42-ben a szentpétervári egyetem hallgatója volt, azután gimnáziumi tanár lett Varsóban. A műveiben és előadásaiban vallott nézetei miatt sokszor összeütközésbe került a kormánnyal, büntetésből vidéki városba helyezték át, csak két év mulva, 1849. nyerte vissza régi állását, ezt 1866. hazafias iránya miatt végkép elvesztette és csak varsói főkönyvtárnok maradt, 1869. ettől az állástól is megfosztották és ezentúl mint magánember kizárólag irodalmi munkásságának élt. Számos monografiái közül a legfontosabbak: Krolewicze biskupi (Királyi családból származó püspökök, Varsó 1851); Panowie niemieccy na dworze Stanisława Augusta (Német urak Szaniszló Ágost udvarán, u. o. 1852); Znakomici mężowie polscy w XVIII. wieku (A XVIII. sz. nevezetes lengyel férfiai, Szt.-Pétervár 1853—57, 3 köt.); Arcybiskupi gnieźnienscy i primasi (A gnezeni érsekek és primások, u. o. 1858—1865, 22 füz.); Hetmani polni koronni i Wielkiego księstwa Litewskiego (A korona és Litvánia nagyfejedelemség alvezérei, u. o. 1860—66); Historya literatury polskiej (A lengyel irodalom története, u. o. 1861). Kéziratban maradt hátra Lengyelország legrégibb története (Hystorya pierwotna Polski, 4 köt.), egy kitünő monográfia (Anna Jagiellońska) és a lengyel-litván unio története (Dzieje Unii). Összes művei 11 kötetben jelentek meg Krakóban 1877—82.

Bartsch, az Oder mellékfolyója, Posenben ered; Militschnél hajózhatóvá lesz és az Orta fölvétele után Sziléziában, Schwusennél torkol; hossza 165 km.

Bartsch, 1. *Adam*, rézmetsző és művészettani író, született Bécsben 1757 aug. 17., megh. 1821 aug. 21. Miután a rézmetszésben kiképezte magát, a bécsi cs. kir. könyvtár és rézmetszetgyüjtemény alkalmazottja, 1816. első őre lett. 1812-ben lovaggá emelték. Fő műve a Peintre-graveur (Wien 1802—1821, 21 köt., új kiadás Leipzig 1866—70), mely ma is nélkülözhetetlen kézikönyv. Dürer, Burgkmair stb. több fametszetsorozatát újra kiadta és maga is mintegy 500 rézmetszetet készített.

2. *B.*, *Karl*, kiváló német filológus, ki úgy a germán, mint a román filológia terén jeles és rendkívül gazdag munkásságot fejtett ki, szül. Sprottauban 1832 febr. 25., megh. 1888 febr. 19. Heidelbergben, hol 1871 óta egyetemi tanár volt. Igen sokat írt; sok ó-német, ó-francia és provençal művet adott ki; kiváló szakférfiú volt a metrika terén. Fő kiadványai: A Stricker-féle Nagy Károly (1857); Berthold von Holle (1858); Mittelhochdeutsche Gedichte (1680); Meleranz (1861); A kolmari kézirat mesterdalai (1862); Deutsche Liederdichter des XII.—XIV. Jahrhunderts (2. kiad. 1879); Herzog Ernst (1869); Partonopier und Meliur (1871); Reinfried von Braunschweig (1872); Hugo von Mont-

fort (1879); a Nibelungenek (1870—80, 3 köt.); a Klage (1875); A svájci minnedalosok (1886); stb. Nevezetes magyarázatos kiadásai: Nibelungenek (6. kiad. 1886), Kudrun (4. kiad. 1881); Wolfram von Eschenbach (2. kiad. 1875, 3 köt.); Das Rolandslied (1874) stb. Tudományos kutatásai: Über Karlmeinet (1861), Albrecht von Halberstadt und Ovid im Mittelalter (1861). Untersuchungen über das Nibelungenlied (1865, ezzel a Nibelung kérdésnek új korszaka indul meg). A román filológia terén: Denkmäler der provençalischen Literatur (1856); Peire Vidals Lieder (1857); Chrestomathie provençale (5. kiad. 1892), Grundriss zur Geschichte der provençalischen Literatur (1872); Chrestomathie de l'ancien français (6. kiad. 1895); Altfranzösische Romanzen und Pastourellen (1870). Műfordításai: Burns dalai s balladái (1865); a Nibelungének (2. kiad. 1880); Dante Isteni színjátéka (1876); Régi francia népdalok (1882). A metrika terén fő művei: Der saturnische Vers und die altdeutsche Langzeile (1867) és Die lateinischen Sequenzen des Mittelalters (1868). Azonfelül kiadta Koberstein és Gervinus Irodalomtörténetének 6., ill. 5. kiadását és új kiadásban Diez műveit a troubadourok költészetéről és életéről, 1869 óta pedig a Germania c. jeles germanista folyóiratot szerkesztette. Költeményei: Wanderung und Heimkehr (1874). Kisebb dolgozatai s fölolvasásai: Gesammelte Vorträge und Aufsätze (1883). A jelen század legképzettebb és legműveltebb szaktudósainak egyike, kinek minden művét alapos tudás és vonzó előadás jellemzik.

3. *B., Rudolf Hans*, osztrák-német regényíró, szül. 1873 febr. 11. Grazban, jelenleg főhadnagy a katonai levéltárban Bécsben. Fő művei: Als Oesterreich zerfiel (1905, névtelenül); Zwölf aus der Steiermark (1908); Vom sterbenden Rokoko (novellák, 1909); Die Haindlkinder (1908); Elisabeth Kött (1909). Erős tehetség, mely gyorsan lett népszerűvé. 1909-ben megkapta a bécsi Banernfeld jutalmat.

Bartschia *L.* (*növ. kantusfű*), a Scrophulariaceae (Tátogatók) család génusza, melynek 6 faja Európában és Észak-Afrikában él. Többnyire évelő füvek. Hazánk magas hegyein a violaszín virágú *B. alpina* L. fordul elő.

Barttelot, *Edmund Musgrave,* afrikai utazó, szül. Hilliersben, Angliában 1859 márc. 28. Szolgált Afganisztánban, Egyiptomban, Szudánban. Azután 1887. Stanley amaz expediciójához csatlakozott, amely Emin pasa fölszabadítására volt kiküldve. Mint az utócsapat vezére, az Aruvimi folyónál a jambujai megerősített táborban maradt, míg a Tippu-Tiptól igért teherhordók meg nem érkeztek és 1888 jún. 11. el nem indulhatott Stanley után. De kegyetlensége miatt kisérői már egy hét mulva megölték. Bátyjától, *B. George Walter* őrnagytól jelent meg: The life of Edm. Musgr. B. (London 1890, németül: Stanleys Nachhut unter Major E. M. B., Hamburg 1891).

Bartyenev *Péter*, orosz történész, szül. a tambovi kormányzóságban 1829 okt. 13. Egyetemi tanulmányait Moszkvában végezte, ahol mint a čertkovi könyvtár őre később is élt, míg szaratovi birtokocskájára vissza nem vonult. 1858-ban tanulmányutat tett a szláv földeken. Művei közül különösen fontosak: Materijaly dlja bibliografii A. S. Puškina (Anyag A. S. Puskin életrajzához, Moszkva 1854—55) és Biografija J. J. Šuvalova (megjelent a Ruszkaja Besědaban 1857). Kiadott történeti emlékeket, mint Voroncov herceg levéltárát (Archiv kn. Voroncova). 1883. alapította a Ruszkij Archiv c. havi folyóiratot, amely a XVIII. és XIX. sz.-beli orosz történettel foglalkozik. B. dolgozatai fontosak a XVIII. sz. orosz történetének, különösen pedig II. Katalin uralkodásának megismerésére.

Báruch (héb., *áldott),* Nerijja fia, Jeremiás próféta társa, aki ennek jóslatait leírta, a nép előtt felolvasta, amiért a prófétával együtt el kellett rejtőznie. Miután Nebukadnécár Jeruzsálemet elpusztította, előbb Palesztinában maradt, majd a prófétával együtt Egyiptomba vándorolt. B.-nak később két apokrif könyvet tulajdonítottak. Az egyik: B. apokalipszise csak szír nyelven maradt ránk. Hogy eredetileg görög v. héber nyelven íródott-e, kétséges. Valószinűleg Dániel könyve után, oly időben készült, mikor Titusz Jeruzsálemet már elpusztította volt. A másik apokrif munka, a B. könyve néven ismert, két részre oszlik. Az első (1—3, 8.) a babilóniai fogságban levő zsidók bűnvallomása, a második (3, 9—5, 9.) tanítást és vigasztalást tartalmaz. Minthogy a két rész között szorosabb összefüggés nincs, némelyek a könyvet két szerző munkájának tekintik, sőt vannak, kik három szerző művének tartják. Valószinű, hogy a könyv kevéssel a Kr. u. 70. év után keletkezett. V. ö. *Schürer,* Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. II. (Leipzig 1886); *Kneuker,* Das Buch B. (u. o. 1879); *Charles,* The Apocalypse of B. (London 1896).

Barulum, l. *Barletta.*

Barvani, hűbéres hindu fejedelemség Centrális Indiában, a Narbada folyó balpartján 3527 km² területtel. Lakosainak száma 76,136 (1901). Klímája egészségtelen, nagyrészt lakhatatlan. Lakói főleg állattenyésztéssel foglalkoznak, terményei gabona, ópium, gyapot és cukornád. Fejedelmei rana címmel a XIV. sz. óta uralkodnak, a fejedelemség adót nem fizet, de köteles évenkint 4000 rupiával hozzájárulni a katonai költségekhez. Hasonló nevű fővárosának 5—6 ezer lakosa van.

Bärwalde, 1. város Frankfurt porosz kerületben, vasút mellett (1905) 3456 lak., malmokkal, keményítő- és műkőgyártással. 1631 jan. 23. Gusztáv Adolf itt szerződést kötött Charnac francia meghatalmazottal. — 2. *B.*, város Köslin porosz kerületben, Neustettin (ettől 24 km.-nyire) j.-ban, (1905) 2282 lak.

Barwood, a *Pterocarpus angoleisis* és a *Pt. santalinoides* fája, mely afrikai szantelfa néven ismeretes és úgy használják, mint a vörös szantelfát. L. *Szantelfa,*

Bary, 1. *Erwin,* afrikai utazó, szül. Münchenben 1846 febr. 22., megh. Ghatban 1877 okt. 3. Az 1870-iki háborúban mint orvos vett részt. 1872-ben Maltába költözködött és ott afrikai utazására készült. 1875-ben próbautat tett Tripoliszból a Gorian-hegységbe. 1876-ban Ghatba utazott a tuaregok országába, amelyet októberben ért el. Onnan elment a híres Mihero-völgy krokodilus-mocsaraihoz és 1877. januárban Airig nyomult elő.

Ősszel megint Ghatba tért vissza, ahol hirtelen meghalt. Uti naplója a berlini földrajzi társulat Zeitschrift-jében (1880, 15. köt.) jelent meg.

2. *B., Heinrich Anton*, l. *De Bary*.

Baryaesthesia (gör.), a nyomásérzés, melylyel valamely nyomás fokát megkülönböztethetjük.

Barycentrum (gör., lat.) a. m. súlypont; *barycentrikus*, a súlypontra vonatkozó, l. *Baricentrikus szabály*.

Barye, *Antoine Louis*, francia szobrász, szül. Párisban 1796 szept. 24., megh. 1875 jún. 6. Bosio szobrásznak volt tanítványa, de Gros vezetése alatt is tanult. 1831-ben kiállított műve, a krokodilt széttépő tigris csoportja (Páris, Louvre) ama műveinek sorát nyitotta meg, melyekben akkor példátlan természethűséggel és elevenséggel ábrázolta az állatvilágnak főleg drámai jelenségeit. Ilyenek: Oroszlán és kígyó harca (Paris 1832, Jardin des Tuileries); Fiatal oroszlán és ló; Küzdelem a medvével stb. Mindezek bronzöntvények és B. 1837—47. főleg apró alakok, csoportok és iparművészeti tárgyak mintázásával foglalkozott, melyeket maga öntött bronzba. A modern állatszobrászat terén korszakalkotó nyugvó oroszlánja (1847), mely a korábbi részletező kivitel helyett az állat formáinak stilizált ábrázolását mutatja. Későbbi művei: Kentaur és lapitha harca (puyi múzeum); Jaguár (Paris, Musée du Luxembourg) és a kisebb-nagyobb bronzszobrok és csoportok hosszú sora; szoborcsoportok a Louvre különböző részein; I. Napoleon lovasszobra Ajaccióban; állatok küzdelmét ábrázoló csoportok a marseillesi múzeum előtt stb. B. a modern állatszobrászat alapítója, festészettel, főleg akvarell festészettel is sikeresen foglalkozott. V. ö. *Alexandre*, B. (Paris 1889); *Ballu*, L'oeuvre de B. (u. o. 1890).

Baryphonia (gör.) beszédzavar, bármi okból megnehezített beszéd.

Baryt (ásv.), l. *Súlypát*.

Barythymia (gör.), búskomorság, kedvetlenség.

Barytonon (gör.), olyan szó a görögben, melynek végső szótagja hangsúlytalan. (Ellentéte: Oxytonon).

Baryum, l. *Bárium*.

Barza (azelőtt *Berza)*, kisk. Arad vm. borosjenői j.-ban, (1900) 1269 oláh lak.; vasúti megálló; u. p. és u. t. Borossebes.

Bárza, Czereczelhez tartozó bányatelep Hunyad vm. brádi j.-ban, (1900) 128 lak.; u. p. és u. t. Brád.

Barzafalva (azelőtt *Barzest)*, kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1900) 237 oláh lakossal; u. p. és u. t. Bél.

Barzaghi, *Francesco*, olasz szobrász, szül. Milanóban 1839 febr. 10., megh. 1892 aug. 21. Finom, tetszetős kivitelü női márványszobraival nagy népszerüségre tett szert. Ilyenek: Phryné (1863); Szembekötősdi (1869); Silvia, Venerella, Napernyős gyermek, Ártatlanság (1881) stb. Milano és Felső-Olaszország egyéb városai számára sok nagy emlékszobrot készített.

Barzelletta (ol.) a. m. tréfás ötlet, bohókás vers, adoma, apróbb eseményeknek mulatságos, szellemes elbeszélése.

Barzini, *Luigi*, olasz hirlapíró, szül. 1880-ban. Az orosz-japán háború kitörésekor mint a Corriere della Sera harctéri kiküldötte Jalutól Mukdenig végigkisérte a japánok előnyomulását. Erről szóló műve, La battaglia di Mukden, hihetetlen nagy sikert aratott. Második feltünést keltő műve: Pekingtől Párisig automobilon; hatvan napos versenyút Ázsián és Európán át (1908), melyben mint Borghese Scipione herceg kísérője az Ázsia homoksivatagjain és a Kaukázus bércein keresztül egészen Párisig tett merész utat érdekfeszítően írja meg. 1910-ben Milanóban szinre került Per aver visto c. drámája.

Barzoni, *Vittorio*, velencei ügyvéd s politikai író, szül. Lonatoban 1762., megh. u. o. 1843. Sokat írt a francia forradalom és a napoleoni uralom ellen, amiért Olaszországból Bécsbe és innen Máltába kellett menekülnie. Művei: Rivoluzioni della republica francese (Venezia 1799); Rivoluzioni della republica veneta (2. kiad. Milano 1814).

Bárzsing v. *nyelőcső (oesophagus)*, a tápláló csatornának a garat és gyomor közé eső része. Kb. 24—26 cm. hosszú cső, mely a gégegyűrű porcánál kezdődik s a nyakon, a mellkason keresztül a gyomorba vezet. A B. üres állapotban laposdad, kb. 18 mm. széles, 9 mm. vastag; nyelésnél 2·5—3 cm.-re is kitágulhat. Nagy jelentőségű a B. közelsége a gégecsőhöz, a bal tüdőcsőhöz, a mellhártya üregéhez, az aortához, valamint a szívhez; ugyanis a B.-ból kiinduló daganatok (rák) áttörhetnek ezekbe a szomszédos területekbe, aminek heves tüdőgyuladás, mellhártyagyuladás, szívburokgyuladás, illetőleg az aortától elvérzés a következménye. Szövettani szerkezetét illetőleg a B. kívül izomrétegből, belül nyálkahártyából áll. Az izomréteg a B. felső negyedén (kb. az V-ik hátcsigolyáig) harántcsíkos izomrostokból, onnan lefelé sima izomsejtekből áll. Az izomrostok két rétegben vannak elrendezve: külső hosszirányú és belső körkörös rétegben; mindkettő átmegy a gyomor izomrétegeibe. A nyálkahártya színe halvány vörös, alsó részében fehéres; ha a B. üres, a nyálkahártya alatti kötőszövet (submucosa) lazasága miatt ráncokat vet, úgy hogy a B. harántmetszetben csillagalakú. A nyálkahártyát vastag réteges laphám borítja; az alatta levő szövetbe vannak a B. nyálkamirigyei ágyazva (glandulae oesophageae). A B. felső részén elszórva egyes nyiroktüszők is előfordulnak. A B. élettani szerepe a lenyelt anyagoknak a garatból a gyomorba való viveséből áll. Folyékony és félfolyékony anyagok lenyelésénél a B. meglehetősen passziv szerepet játszik; ezeket a nyelőmozgások fecskendik a gyomorkapuig; szilárd anyagokat azonban a B. lassú perisztaltikus mozgásával szorít le a gyomorba, l. *Nyelés*.

Bárzsingcső eszköz a bárzsingban nyelőcsőben megakadt idegen testeknek a gyomorba való letolására és a szarvasmarhák bendőjében felhalmozódott gázok kibocsátására. A Monroe-féle cső belsejében rugalmas sodronyt tartalmaz, mely benne ide-oda tolható és gombban végződik. Hozzátartozik egy közepén átlyukasztott fadeszka, mely az állat szájába helyezve azt nyitva tartja; helyettesíthető egyszerű szájvassal is, sőt szükség esetén a nyelv

kihúzása is nyitva tartatja az állattal a száját. Alkalmazásakor a ló vagy szarvasmarha fejét erősen kinyujtva fölemeltetjük, bal kezünkkel a nyelvet oldalt előhuzzuk, a jobb kézzel a csövet a nyelv háta fölött lassan a torokba és ezen át a bárzsingba csusztatjuk. A nyak baloldalán jelentkező kidudorodás jelzi, hogy a cső gombos vége jó helyen jár, ellenkezőleg, ha köhögés állana be, ez az eszköznek a gégébe jutását jelentené, amikor az visszahúzandó és újra bevezetendő. A bárzsingba helyesen bevezetett csövet lassankint tovább toljuk, míg az idegen testig (legtöbbször burgonya vagy répadarab)ért, melyet akkor egyenletes nyomással igyekszünk a gyomorba letolni. Felfuvódáskor egészen a bendőbe vezetve a csövet, a gombosvégü sodronyt előre toljuk, mire a gázok a csövön keresztül gyorsan kiáramlanak.

Bárzsingcső.

Barzu-námeh (*Barzu könyve*), egy a Sah Námeh modorában írt, 65,000 verssorból álló, még kiadatlan perzsa hősköltemény. Ismeretlen szerzője bizonyos Atái, Szuhráb fiának, Barzunak viselt dolgait beszéli el benne.

Bas (franc., ejtsd: bá, nőn. *basse*, ejtsd: bássz), a. m. alsó, vaminek alsó része; az edény, vízmeder feneke; az irodalomban alantas, aljas. Helyrajzilag jelentése alsó; *le bas Danube*, Al-Duna, *bas breton*, alsó-bretagnei ember; a hangra nézve: *voix basse*, a. m. mély hang; a kereskedelemben: *bas commerce* a. m. kiskereskedés.

Bas (ejtsd: bá) v. *Batz*, kis sziget a La Manche csatornában, Roscoffnak, Finistère francia département legészakibb pontjának közelében. A 307 hektárnyi szigetnek, amely Morlaix arrond. része, mintegy 1200 lakosa van.

Bás, török szó, jelentése: fej, fő. Mint ilyen főleg összetételekben fordul elő, pl. *bás ágá:* fő aga, vagyis a fő herélt, *bás csaus:* a főcsaus, *bás-eszki* fő öreg, vagyis a szeráj öregjeinek a főnöke. A szultán négy törvényes feleségének egyike a *bás-kádin:* főasszony, vagy más néven *bás-ikbál*. A fő müezzint *bás müezzin*-nek hívják. Még gyakoribb használatu e *bás* szónak a harmadik személyraggal ellátott alakja, melyet l. *Bási*.

Bás (*Baas*), régi magyar nemzetség, melynek tagjai közül említendők: 1. *II. Bás*, a (Garam)-Mikolaiak őse, IV. Béla alatt (1251) Trencsén vármegye főispánja, 1259. István ifjabb király tárnokmestere, majd országbirája, 1263. Gömör vármegye, 1268. pedig Dobica vármegye főispánja. A hatvanas évek elején az ifjabb király pártjára állott, de 1264 máj. elpártolt Istvántól és IV. Bélához szegődött. 1270-ben Ottokár cseh királynál járt mint V. István követe, aki őt 1272. szolgagyőri főispánná tette. A barsvármegyei Mikolát valószinűleg már 1247. birta. — 2. *Bás Péter*, az előbbinek fia, trencséni birtokait Csák Máté barsvármegyei birtokaiért kicserélte. — 3. Idősb fia, *Mikolai Miklós*, a barsvármegyei Garam-Mikola ura; ifjabb fia: *Mikola András* birtokai után sok pörbe keveredett. Az ő fia, *János* elszegényedett és Nagy Lajos király engedelmével birtokait 1377. eladta. Vajjon a Bás-család a Csák-nemzetséggel rokonságban volt-e, nem valószinű. V. ö. *Wertner* M., Garam-Mikolai Bás (Századok 1897. évf. 39. old.).

Basa, a régi magyar nyelvben, főleg Zrinyinél és a török-magyar korbeli okmányokban *bassa*. A mai török nyelv csak *pasa* szót ismer, és e szavát megkülönbözteti a *bas-á* szótól, mely a *bás-ágá* (főaga) összevonásából keletkezett és a melynek a jelentése is különbözik a pasáétól. A *pasa* szót különben nemcsak a magyarok és délszlávok, hanem az arabok is *basá*nak ejtik. A szó értelmét l. *Pasa*.

Básá (*Baasa*), Izraelország harmadik királya, Nádábnak, I. Jerobeám fiának hadvezére és később utódja, Kr. e. a X. sz. végén. Elődjét Gabbaton határszéli város ostromlásánál megölte és családját kiirtotta. Az izraelita királyok módjára ő is népe elpogányositására törekedett. Fiát és utódját Élát (l. o.) Zimri (l. o.) nevű hadvezére ölte meg. Harcolt Judaország ellen és közel Jeruzsálemhez egy Rámá nevű erősséget építtetett. De erre Judaország királya kincseivel rábirta I. Benhedadot, Damaszkusz királyát, hogy segítségére jöjjön, mire B. kénytelen volt Rámát elhagyni, amelyet aztán Ászá leromboltatott. V. ö. I. Kir. 15.

Basadohány, l. *Dohány*.

Báságy v. *báság*, az ábádzok egyik törzse a Kaukázusban.

Basahid, nagyk. Torontál vm. nagykikindai j.-ban, (1900) 4245 szerb lak.; posta- és telefonállomás.

Basaiti, *Marco*, olasz festő, élt Velencében 1500—21 kör., Aloise Vivarini tanítványa. B. fejezte be mesterének a velencei S. Maria dei Frari templomban levő oltárképét. Vivarinin kívül főleg Giovanni Bellini és Carpaccio befolyása érezhető képein, melyek közül a legfontosabbak: Jakab és János apostolok meghívása és Krisztus az olajfák hegyén (1510, Velence, akadémia); Szent György (1520, u. o.); Férfi képmás (1521, Bergamo, Morelli gyüjt.) stb. A bpesti Szépművészeti Múzeumban levő két képe, Szt. Katalin és Jeromos ábrázolásával, találóan föltünteti B. művészetének jellemző vonásait: az alakok archaikus, éles rajza mellett a tájképi rész nagy terjedelmét és festőiségét.

Basal, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1900) 248 magyar lak.; u. p. Somogyapáti, u. t. Szigetvár.

Basamento (ol.) a. m. alap, bázis.

Básán (a követlen ország; lat. *Batanaea* v. *Battanaea*, most *En-Nukra*), termékeny tartomány a régi Palesztinában, a Jordán bal partján, Gileádtól ÉK.-re, a Hermon hegységtől D.-re. Eleinte különálló amorita királyság volt, később a fél Manasse-törzsnek jutott. Elpusztult vulkáni tufatakaró borítja, híres kiváló búzájáról.

Basan, *Pierre François*, francia rézmetsző, műkiadó és műtörténetíró, szül. Párisban 1723 okt.

23., megh. u. o. 1797 jan. 12. Jó névre tett szert karcolataival, de utóbb türelmét vesztve, szakított ezzel a művészettel és műkereskedést alapított; sok elsőrangú mester műveit adta ki jeles rézmetszők utánzatában. Irodalmi művei: Dictionnaire des grandeurs anciens et modernes etc. (Paris 1767, 2. köt.) és Catalogue des estampes gravées d'après P. P. Rubens (u. o. 1767).

Basane (franc.), barnára festett birkabőr, melyet könyvek bekötésére használnak.

Basantello, egykori község Olaszország D.-i részében, Taranto mellett; a csatát, amelyben az arabok II. Ottó császárt megverték s amelyet B.-i csatának neveznek, messzebb délen, Cotronénál vívták 982 júl. 13.

Basar, indiai brit hűbéres állam, Pendzsab tartományban, 8590 km² területtel. A Himalája láncai között fekszik, a Szatledzs folyik keresztül rajta. Klímája zord; lakossága hindu és mongol keveredésű, számuk mintegy 76,000. A fejedelem székhelye Rampur, selyemsáljairól híres.

Basari, mint vasútállomás *B.-Sokodé*, város Togo nyugatafrikai német gyarmatban, 10,000 lak. A hozzá tartozó terület 19,500 km², mintegy 400,000 lak.

Basarózsa (növ.), l. *Paeonia*.

Basaruto, Mozambik afrikai portugál gyarmat partjai mellett levő szigetcsoport a 21° 30′ d. sz. fok alatt, sok teknősbékával és gyöngyhalászattal.

Bas-bleu (franc.) a. m. kék harisnya, tudákos asszony.

Bas-breton, l. *Breton nyelv*.

Bás-bug, török eredetű szó, mely nyelvünkben Mikes Kelemen révén ismeretes. Irásaiban «A magyarok bas-bugja»-nak nevezi magát. A szó parancsnokot, vezért jelent, a régibb nyelvben hajóparancsnoki jelentése is volt.

Basch, 1. *Árpád*, festőművész, szül. Budapesten 1873. Eredetileg az iparosi pályára készült, de az állami középiskola fémipari szakosztályának első évfolyama után Münchenbe ment, hol Hollósy Simonnak volt tanítványa. Innen visszajött Budapestre és Bihari és Karlovszky iskolájában dolgozott. Aztán Hollóssy, majd Bonnat, Doucet, Jean Paul Laurens tanítványa volt három esztendeig. Innen visszatérve a magyar fővárosba, a Magyar Geniusz művészeti részének szerkesztését vette át. Majd a plakátfestésre adta magát. Munkatársa a The Poster című angol és a Les Maîtres de l'Affiche című francia lapoknak. Ujabban könyvdíszítő, dekorativ rajzokkal is foglalkozik.

2. *B. Gyula*, festőművész, szül. Budapesten 1851 ápr. 9. A zürichi műegyetemen mérnöki oklevelet kapott, majd mérnöki munkásságát elhagyva, festeni tanult, 1873--74-ben a párisi École des beaux-artsban, 1885. Paczka F.-nél, 1888. Horovitz L.-nál. Figurális és arcképfestészettel foglalkozik. Genreképei: *Hapták*, *Első egyenruha*, *More patrio*, *Soha* stb. Tőle való Popper D. gordonkaművész, Falk Miksa és mások arcképe. 1902-ben festette *Bűnhödés* c. képét, mely most a Szépművészeti Múzeumban van.

3. *B. Imre*, orvos, szül. Budapesten 1863., tanulmányait is itt végezte. Az egyetemi bőrgyógyászati klinikán tanársegéd volt. 1910 óta a székesfővárosi Szt. Rókus-kórházban a bujakóros osztály főorvosa. A «Magyar országos védőegyesület nemi betegségek ellen» alapításában tevékeny része van, annak igazgatóhelyettese. Nagyszámú irodalmi dolgozata a legújabb terapiás eljárásokat, főleg a bőr és bujakór diagnosztikájában való haladást tárgyalják. Munkatársa e Lexikonnak is. B. ismertette hazánkban 1898. először a Finsen-féle fényterápiát; 1901. a Braziliából fővárosunkba került bélpoklosságban szenvedő családot ő fedezte fel és a baj korai felismerésével meggátolta a betegség elterjedését.

Bascom, *John*, amerikai filozófus, szül. az újyorki Genoában 1827 máj. 1. Éveken át tanárkodott, 1874. az University of Wisconsin elnöke lett és egyben a logika és etika tanára. Mint filozófus kantianus. Munkái: Political economy (1859); Aesthetic (1862); Principles of psychology (1869); Philosophy of english literature (1874); Comparative psychology (1878); The words of Christ (1884); Problems in philosophy (1885); An historical interpretation of philosophy (1893); Social theory (1895); Evolution and religon (1897).

Bascul (franc., ejtsd: baszkül) a. m. vezető kötél, a hinta (bascule) kötele. *B.-zár*, azok az ablakcsukók, melyeknek központi mozgató szerkezete egy fel- és egy lefelé csukó reteszt mozgat. A mozgató szerkezet leginkább fogaskerék, rúgó v. csapos tárcsa.

Bas-dessus (franc.), a. m. mély szoprán, l. *Mezzo-szoprán*.

Base ball (ejtsd: béz-báll). Az északamerikaiak nemzeti labdajátéka, a magyar méta egy változata. 1845-ben honosította meg a newyorki Knickerbocker Club, azóta igen elterjedt, s kedves játéka az amerikai ifjúságnak. Két párt 9—9 taggal áll szembe egymással. A pálya négyzetalakú, oldalai 27 m. hosszúak. A játék eszközei: kézi labda és ütőfa.

Basedow, *Johann Bernhard* (tulajdonképen Johann Berend Bassedau), pedagógus, született 1724 szeptember 9-én Hamburgban, megh. 1790 júl. 25. Magdeburgban. Teológiai és filozófiai tanulmányokat végzett. 1748-ban nevelő lett. 1753—61-ig a morál és a szépművészetek professzora a soröi lovagi akadémián, azután Altonában a gimnáziumban tanított. Teológiai műveivel sok ellenfelet szerzett. 1758-ban Praktische Philosophie für alle Stände, 1764. Philalethie c. művében nevelésügyi kérdésekről is szól, 1768-tól csupán ezekkel foglalkozik. Ez évben jelenik meg: Vorstellung an Menschenfreunde f. Schulen, nebst dem Plan eines Elementarbuches der menschlichen Erkenntnisse. Kívánságai: új tankönyvek kiadása, szemináriumok leendő tanítók számára, állami nevelési és tanulmányi kollegium a műveltségi és iskolai állapotok javítása érdekében, a nyilvános iskolák szervezése. Kifejtett gondolataival kora ízlését nagyon eltalálta, három év alatt 15,000 tallért ajánlottak fel neki további tevékenységének segítésére. 1770-ben jelent meg: Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker, mely a nevelők számára vezérkönyv s az Elementarbuch für die Jugend und ihre Freunde

in gestifteten Standen, mely a tantani valót állítja össze. 1771-ben az anhalt-dessaui herceg meghívására Dessauba költözik tervei megvalósítására. 1774-ben megjelenik a Methodenbuch s az Elementarbuch újra dolgozott kiadása: Das Elementarwerk (4 kötetben) s ez év végén megnyílik B. intézete is, amiről ily c. iratban ad hírt: Das in Dessau errichtete Philanthropinum, eine Schule der Menschenfreundschaft und guter Kenntnisse für Lernende und junge Lehrer, arme und reiche; ein Fidei Kommiss des Publikums zur Vervollkommnung des Erziehungswesens aller Orten nach dem Plane des Elementarwerkes, melyben [illegible] együtt voltak az ifjúság oktatására szükséges ismeretek kezdettől az akadémiára lépésig. A Philanthropinumban az emberszeretet abban nyilatkozott, hogy nem volt semmi kényszer. Elvek: természetesség, észszerűség, szemlélet, minden formalizmus mellőzése; az oktatás könnyebb testgyakorlással váltakozott. A nyelvtanítás gyakorlatias volt, minden tanítás a konkrétból indult ki. B. a nevelést a kor felfogásának és szükségleteinek megfelelővé akarta tenni; első sorban a magasabb társadalmi osztályokra gondolt. A nevelés a gyermekeket a közre nézve hasznos, hazafias és boldog életre vezesse; ez a célja. A testi nevelésről szólva Locke, a tekintélyről és engedelmességről szólva Rousseau hatását mutatja. B. működésének hatása több Philanthropinum létesítésében, a testi nevelésben (Guts-Muths), a nyelvtanításban és a reális tárgyak tanításában nyilatkozott. Irányát többen követték. V. ö. H. *Göring*, J. B. B.-s Pädagogische Schriften (életrajzzal, F. Manns Bibl. pädagogischer Klassiker, 1880); A. *Pinloche*, B. et le philanthropinisme (Paris 1889, német átdolg.: J. *Rauschenfels* und A. *Pinloche*, Gesch. des Philanthropinismus, 1896; L. *Bach*, B. und sein pädagogisches Werk.

Basedow-betegség. Első leírójától (1840) kapta nevét (Angliában Graves-betegség, Olaszországban Flojani-betegség). Tünetei: golyva, mely gyakran lüktet, kidülledő szemek, szapora szívműködés, reszketés. Ezeken kívül: tág szemrés, a felső szemhéj mozgás-zavarai, izzadás, hőségérzés, hasmenések, idegesség, soványodás. Számos tünet hiányozhatik. Lényege nem egészen ismert. Bizonyos, hogy a pajzsmirigy működése hibás, de talán ideges befolyás alatt. Pajzsmirigyetetéssel hasonló tüneteket lehet előidézni. Oka nem határozott. Szerepe van családi terheltségnek, megerőltetésnek, nagy lelki izgalomnak, terhességnek stb. Nők sokkal gyakrabban szenvednek benne, mint férfiak. Lefolyása rendesen évekig tart, ingadozó; halált a szív kimerülése okozhat. Gyógyítása: magaslati éghajlat (900—1200 m.), pihenés, bő táplálék, szénsavas fürdők, a nyak villanyozása, arzén; pajzsmirigyüktől megfosztott kecskék vérsavója és teje; műtét, melynek lényege a pajzsmirigy megkisebbítése. Kiváló kutatói a B.-nek: Graefe, Stellwag, Möbius, Kocher, Sattler.

Basedow-féle szabály *(regula de quinque)*, régi számtankönyvekben található gépies eljárás az összetett hármasszabály ilyenszerű feladatainak a megoldására: Hány embernek elég 3000 q. liszt 3 hónapig, ha 1200 ember 2400 q.-val 4 hónapig éri be? A megoldásnál függélyes vonalat húzunk s az ismeretlen számot *(x)* annak baloldalára, a vele egynemű (jelenleg 1200) ismert számot x-szel egy vízszintes sorba a vonal jobb oldalára írjuk. Most a kérdő tétel ismeretes számainak felírására nézve az a szabály, hogy az illető szám a jobboldalra kerül, ha őt megduplázván, az eredmény is kétszer akkorává lenne, a baloldalra (x alá) kerül, ha megduplázása esetén az eredmény félakkora lenne. A feltétel adott számait azután egyszerűen a kérdő tétel egynemű számaival szemben írjuk fel. A jelen esetben tehát:

x	1200
2400	3000
3	4

Most x értékét úgy számítjuk ki, hogy a jobboldalon álló számok szorzatát elosztjuk a baloldalon álló ismert számok sorozatával. Mai napság az ilyen feladatokat egyszerű következtetéssel oldjuk meg.

Baseilhac, *Jean*, csodaorvos, l. *Frère Côme.*

Basel, 1. *kanton.* Svájc köztársaság 22 kantonjának egyike a Rajna könyöke körül, Baden, Elszász, továbbá Solothurn, Bern és Aargau kantonok közt. Két fél kantonra oszlik: B. városra (Bâle-Ville) és B.-vidékre (Bâle-Campagne). Területe: 457 km² (ebből B. városra 35·8, B. vidékre 421·6 esik). B. kanton felülete, leszámítva a rajnamelléki kis rónát, hegyes és halmos; földje amfiteátrumszerűen emelkedik a svájci Jurának Solothurn határán emelkedő legmagasabb csúcsáig, a Glattefluhig (1207 méter) és a Vogelbergig (1167 méter). A Rajnán kívül ennek kis mellékvizei: az Ergolz, Birs, Birsig és a Wiese öntözik. A Fekete-erdő megvédi a hideg É.-i szelek ellen; ezért éghajlata szelid és kellemes. Földje a gyümölcs- meg gabona-termelésre alkalmas; erdők és jó legelők a legmagasabb hegyek tetejéig nyúlnak föl; a Rajna környéke jó borokat is terem. Állattenyésztése virágzó; különösen sok (16,000) a szarvasmarha B. vidéken, ahol a tejet jobb minőségű sajttá is feldolgozzák. Az ásványi termékek nem jelentősek: Eptingenben, Ottingenben és Sissachban meleg források fakadnak és sót nyernek. A lakosok száma (1908) 205,530 (ebből B. városra 132,892, B.-vidékre 72,638 esik), akik nagyobbára németek. Fő foglalkozásuk az állattenyésztésen és földmívelésen kívül az ipar; a legfontosabb iparágak selyem-fonás, -szövés, -festés és gépgyártás; tov. újabban nagyon föllendült a kémiai szerek készítése és a papirgyártás. A kereskedelmet a vasutakon kívül a Rajnán járó hajók is előmozdítják. Kivitelre kerülnek főképen: vaj, sajt, cseresznye-pálinka, bőrök, selyemfonalak, szalagok és szarvasmarhák. B. város-kanton az 1890-iki alkotmány szerint egy kerületet alkot, a végrehajtó hatalmat 3 évre választott 7 tagból álló kormánytanács, a törvényhozó hatalmat pedig szintén 3 évre választott 130 tagú nagytanács gyakorolja. A választások közvetetlenül történnek. A nagytanács gyakorolja a kegyelmi jogot és ellenőrzi a közigazgatást. A másodfokú és legfőbb törvényszék 9 tagból áll, akiket szintén a nép választ 3 évre. B. vidéke az 1892-iki alkotmány szerint két kerületre oszlik, amelyeket egymástól a Birs vá-

laszt el; a K.-i nagyobbik, a «Baselbiet» Liestal, Sissach, Waldenburg járásokra oszlik; a Ny.-i kisebb, a «Neubaselbiet» egy járásból, Arlesheim j.-ból áll; székhelye: Liestal. A végrehajtó hatalom a kormánytanács (3 évre választott 5 tag), a törvényhozó hatalom a Landrath (800 lakosra egy tag) kezében van. Minkét félkantonban a törvényeket a nép általános szavazattal szentesíti. A Landrath 1500 szavazó kívánságára köteles magát új választásnak alávetni. V. ö. *Weber*, Die Revolution im Kanton B. 1830—33. (Liestal 1908).

2. *B.*, az ugyanily nevű svájci kanton (Bâle-Ville) székhelye és Svájc egyik legazdagabb városa, a Rajna-könyök mindkét partján, több vasúti vonal mellett, (1909) 129,600 lak., virágzó iparral, különösen selyemkelme- és selyemszalag-szövéssel, dohány-, gép- és papirgyártással; élénk kereskedelemmel, amelyet a Rajnán és a B.-t az európai nagy városokkal összekötő vasúti vonalakon bonyolítanak le; Svájc összes külkereskedelmi forgalmának legalább egy harmada B.-en át bonyolódik le. B.-t a Rajna 2 részre osztja, a balparton fekvő Grand-Bâle-ra, amelyen a Birsig foly keresztül és a jobbparti Petit-Bâle-ra, amelyeket több (a többi közt egy 1285-ből való fa-) híd és egy vasúti híd köt össze. Középkori jellege szűk, kanyargós utcáiban és ósdi házainak külsején még sok helyen fölismerhető. Kiválóbb épületei az egykori székesegyház, a Münster, amelyet 1010. kezdtek fölépíteni és 1490. restaurálták, szép faragványokkal, két toronnyal, Erasmus és Habsburg Anna sírjával, D.-i oldalán földalatti folyosókkal, amelyekben a 3 reformátornak, Oecolampadius, Grynocus és Meyernek sírkövei láthatók; 1431. itt tartottak egy oecumenikus zsinatot; a városháza (Rathhaus) a XVI. sz.-ból szép üvegfestményekkel és különféle régiségekkel: a Burckhardt-féle ház, amelyben 1795. Porosz- és Spanyolország békét kötöttek az új francia köztársasággal; a képtár, amelyben az ifj. Holbeinnak 32 festménye, Dürernek, Cranachnak képei láthatók; a múzeum értékes természetrajzi tárgyakkal és régiségekkel; a könyvtár, amelyben nagyszámú régi kéziratot is őríznek; az egyetem, amelyet utoljára 1835. reorganizáltak; a strassburgi emlék, amelyet hálából emeltek, mivel B., Zürich és Bern az 1870-iki ostrom alatt a strassburgiakat különböző jótettekkel halmoztak el. B.-ben két hittérítő-társaság székhelye van (a B.-i hittérítő-társaságé és a Crischona-zarándok hittérítő-társaságé). Közelében van a Birs mellett St. Jakob csatahely, a csata színhelyét megörökítő emlékkövel. V. ö. *Streuber*, Die Stadt B. hist.-topogr. beschrieben (B. 1854); Die Stadt B. und ihre Umgebung (u. o. 1898). — B. a rómaiaknak az Augusta Rauracorum (aminek neve B.-Augst falu nevében máig is fennmaradt) nevű gyarmata mellett fekvő Basilia katonai tanyahelyből keletkezett. 406-ban alamann, 500. pedig frank uralom alá került. 843-ben Lotharnak, 870. Német Lajosnak, 912. Burgundiának és 1006., illetőleg 1033. a német császárságnak jutott birtokába. Első püspökét, Rudolfot, kalandozó magyarok 917 körül megölték s a várost bevették és megsarcolták. Miután B. püspökei hatalmát 1260. megtörte és a környékén levő vidéket is birtokba vette, a Habsburgokkal keveredett hamar viszálykodásokba; 1444. a svájci szövetséghez csatlakozott, 1501. pedig annak tagjává lett és ennek sorsában osztozott. Itt született, élt és tanított 1521—36. a leghíresebb német humanista, Erasmus Rotterdamus, kit seregestül kerestek fel az akkori tudósok és tanulóifjak. Lakóháza ma is megvan. B. város túlsúlyát környéke csak nehezen tudta elviselni. 1830—1833-ig többször véres összeütközések történtek, melyek a kanton kettéválasztását vonták maguk után, ami mostanig is fennáll. 1890-ben, ill. 1891. vette revizió alá utoljára az alkotmányát. V. ö. *Ochs*, Geschichte der Stadt und Landschaft B. (8. kötet, B. 1796—1822); *Morel*, Abrégé de l'histoire et statist. de l'evêché de B. (Strassburg 1813); Basler Jahrbuch (1879 óta); *Adler*, Basels Socialpolitik in neuester Zeit (Tübingen 1896); Basler Zeitschrift f. Gesch. u. Altertumskunde (1901 óta).

3. *B.*, egykoron birodalmi közvetlenséggel biró német püspökség volt, amely magában foglalta az ú. n. Sundgaut, B. kantont, Bern, Solothurn és Aargau egyes részeit, összesen 1100 km². A reformáció idejében a XVI. sz.-ban Svájcba kebelezték be. V. ö. *Vautrey*, Hist. des évêques de Bâle (Einsiedeln 1884—87, 4 köt.).

Baseli béke, ama béke, melyet a francia köztársaság 1795 ápr. 5. Basel városában Poroszországgal kötött. II. Frigyes Vilmos kilépett a Franciaország ellen kötött koalicióból s átengedte a Rajna balpartján lévő porosz területet a köztársaságnak. A szerződő-felek Észak- és Dél-Németország között határvonalat húztak és egyúttal Dél-Németország tetemes részét semleges földnek nyilvánították. Titkos pontban a franciák arra kötelezték magukat, hogy azon esetben, ha a végleges békében a Rajna balpartja Franciaország kezében maradna, oda fognak hatni, hogy II. Frigyes Vilmos a Rajna jobbpartján megfelelő területi kárpótlásban részesüljön. Hardenberg porosz követ e békét «biztosnak, előnyösnek és dicsőségesnek» jellemezte, de sem a kortársak, sem az utókor nem osztoztak e nézetben. A cserben hagyott szövetségesek Poroszországot szószegéssel vádolták és megvetésüket éreztették vele. 1795 júl. 22. a francia köztársaság Spanyolországgal kötött békét Baselban. Franciaország lemondott spanyolországi hódításairól, és cserébe kapta San-Domingónak spanyol részét.

Baseli hitterjesztő társaság. Az összes németországi és svájci hitterjesztő intézmények közt ez a legrégibb és még ma is a legelterjedtebb. Egyelőre a Kaukázusba küldött hittérítőket. Az orosz kormány azonban legyőzhetetlen akadályokat gördített a protestáns hittérítők ottműködhetése elé; azóta Nyugat-Afrikában, Indiában és Kínában működnek az ez intézetből kikerült hittérítők. E társaság 1901. 56 fő-, 496 mellékállomással, 519 iskolával, 174 misszionáriussal, ezek 1183 segédevel, 11,588 gyulekezeti taggal s 2626 konfirmándussal rendelkezett. Közlönyei: Der evangelische Heidenbote és Evangelisches Missionsmagazin.

Baseli hitvallás, a ref. egyház egyik szimbolikus irata, melynek szerzője valószinüleg Myconius volt, aki 1532 és 1534 közt az Oecolampadius által kezdeményezett alapon írásba foglalta a

baseliek hitvallását, melyet Mühlhausen is elfogadott s innen gyakran confessio Mühlhusana néven is szokták említeni. Az u. n. második B. azonos az első helvet hitvallással.

Baseli kék, kátrányfesték, mely előállítható, ha 2. 7. ditolylnaphthylendiaminra sósavas nitrosodimethylanilin hat. Barna színű por, mely kékes ibolyás színnel oldható vízben. Vizes oldatából sósavval kék színű csapadék keletkezik. Tömény kénsavval szennyes zöld színű oldat lesz, melyet ha vízzel hígítunk, kék színű csapadék képződik. Vizes oldatával, a tanninnal és hánytató borkővel pácolt gyapotot kékre lehet festeni. A B. szulfósava mint Baseli kék S. kerül a forgalomba.

Baseli zsinat. Az avignoni fogság és az ezt követő egyházszakadás, mely három pápa letételével végződött, érzékeny sebet ejtett a pápai tekintélyen. Mind többen és többen támadtak, akik a hasonló esetek megismétlődésétől félve, az egyház érdekében levonék véltek, ha az általános zsinatok a pápai hatalom fölébe helyeztetnek. Ezen szempont érvényesült már a konstanci zsinaton kiadott *Frequens* című dekrétumban, amely szerint minden 5 és 10. évben általános zsinat tartandó, hogy így zsinati kontinuitás létesülhessen. Ez a dekrétum alapján az első zsinat a paviasienai volt (1423—24), amely csakhamar feloszolván, a legközelebbi zsinat helyéül *Basel* városát jelölte meg. V. Márton pápa a B.-ot csak Német- és Franciaország erős pressziójára hívta egybe 1431-re s annak elnökévé Cesarini Julián bibornokot nevezte ki. Ezt a rendelkezést utóda, IV. Jenő is helybenhagyta. A dec. 14. megnyilt zsinaton a feszültség, mely a pápa és a zsinati többség között fennállott, csakhamar nyilt ellenkezésben tört ki. A pápa a zsinatot, melytől tekintélyét joggal féltette, elnapolta s 1433-ra Bolognába hívott össze újat. Viszont a zsinati atyák az elnapolás ellen tiltakoztak s 1432 jan. 12. a maguk részéről is megújították a Frequens dekrétum rendelkezéseit, kimondván, hogy a pápa eljárása jogtalan, a zsinat továbbra is együtt marad s minden a zsinat ellen irányuló újabb esetleges pápai rendeletet, intézkedést, cenzurát, büntetést a priori érvénytelennek jelentettek ki. A pápa Zsigmond magyar király és császár sürgetésére, de meg a kényszerítő viszonyok behatása alatt (Milanó hadai az egyházi állam ellen vonultak fel) kénytelen volt engedni és 1433 dec. 15. *Dudum sacrum* bullájával elismerte, hogy a zsinat kezdettől fogva érvényes. 1437-ben újra kitört a viszály. A zsinati kisebbség kimondotta a pápa kívánságára, hogy a zsinatot elhalasztja s egy olasz városba helyezi át. Ezt a határozatot IV. Jenő megerősítette, mire a zsinat többsége a pápa dekrétumát megsemmisítette, őt magát mint szakadárt letettnek nyilvánitotta s helyébe Amadeus szavojai herceg személyében V. Félix néven új pápát választott (1439). Ezzel a zsinat nyiltan ellenkezésbe jutott a kereszténység felfogásával s maga ellen zúdította a legtöbb fejedelmet. A német császár lassan egészen a törvényes pápa mellé állott s a zsinat tagjait a német területről kitiltotta; mire azok Lausanneba tették át tanácskozásukat (1348). Végre is a zsinati atyák többsége jobb belátáshoz jutott, békét kötött V. Miklós pápával és a zsinatot 1449 ápr. 25. befejezettnek nyilvánította. A zsinat a kat. közfelfogás szerint csak 1437-ig tekinthető érvényes zsinatnak. A zsinati iratokat kiadta: *Mansi*, Collect. Concil. T. 29—31.

Irodalom. Haller, Conc. Bas. Studien u. Quellen, I—III., 1896—1900; Hefele, Conciliengesch. VII., 1891.; Wessenberg, Die Kirchenvers. des 15—16. Jahr. (V. ö. Tübing. Quartalschrift 1841. IV.; Katholik 1841. VII., VIII., IX.).

Basella *L.* (növ.), a Basellaceae család génusza. Egyetlen faja, a *B. alba* L. Ázsia tropikus részében honos. Húsos, kapaszkodó fű, szívalakú, ülő v. rövid nyelű levelekkel. Levelét főzeléknek, a növényt pedig nálunk ritkán dísznek és folyosók, kerítések befuttatására használják.

Bas-Empire (ejtsd: bazáŋpir), a keletrómai vagyis bizánci császárság francia elnevezése.

Basento (Masuentum), kis folyó Dél-Olaszország Potenza tartományában; Potenza közelében, az Apenninekből ered és 75 km. hosszú folyás után a Tarantói-öbölbe szakad az egykori Metapontum mellett.

Basford, város Nottingham (ettől 4 km.-nyire) angol grófságban, a Lene partján, vasút mellett, (1901) 39,947 lak.; egyik főhelye a pamut-, csipke- és harisnyakészítésnek.

Bashalom, Tiszaeszlárhoz tartozó tanya Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1900) 528 lak., vasúti állomás, távíró, u. p. Görögszállás.

Basho *Matsura,* híres japán költő, szül. 1644., megh. 1694. Költészetét méltatja *Chamberlain* B. H. a B. and the Japanese poetical epigram c. munkájában (Tokio 1902, kiadja az Asiatic Society of Japan).

Bási, törökös kiejtéssel *básï*, a «bás» szónak, mely fejet jelent, harmadik személyragos alakja. Egymagában nem fordul elő, hanem csak összetételekben, még pedig mint az összetétel utórésze. Ilyen pl. a *jüz-B.* százados, szószerint: száz feje, *bin-B.* ezredes, *oda-B.*-nak nevezik a vendéglőst és a janicsároknál azt a katonát, aki az egy szobában lakó katonák feje, főnöke. Ugyancsak ide tartozik a *B.-bozuk* is, mely szó szerint azt jelenti, hogy «feje rontott» vagyis akinek nem katonai, hanem polgári süveg van a fején. A mai nyelvben minden polgár ember *B.-bozuk,* de a katonaság egyik csapatját is ennek nevezik. (L. *Básibozuk.*) E szó népetimológikus változata van meg a magyar *harámbasa* (haramiavezér) és *szubasa* (rendőr) szókban is, melyek utórésze eredetileg *B.* volt. (V. ö. Magyar Nyelvőr, 1892. évf. utolsó füzetét).

Basiadis, *Herakles Konstantinos,* új görög tudós, szül. 1821. Delbinakiban, Epirusban, megh. 1890-ben. 1845. a filológia tanára lett Konstantinápolyban, 1848-tól Párisban filozófiát és orvostudományt tanult, 1858-ban orvosdoktor lett Berlinben s filozófiai doktor Lipcsében. Konstantinápolyban tanárkodott és orvosként működött. A görög tanításügy terén Törökországban nagy érdemeket szerzett. Ő alapította meg Konstantinápolyban a Hellenikos Philologikos Syllogost.

Básibozuk (török, jelentését l. *Bási),* irreguláris török csapatok, melyek szükség esetén, főleg Albániában és Kis-Ázsiában toboroztatnak. Részben gyalog, részben lóháton harcolnak és csak fegyverzetet, lőszert és kenyér-

ellátást kapnak, ellenben sem zsoldot, sem egyenruhát. Inkább rablóbandákhoz, mint csapatokhoz hasonlítanak s a háborút rendszerint saját szakállukra viselik, miközben a legnagyobb kegyetlenkedésekre hajlandók. Garázdálkodásuk gyakran annyira ment, hogy rendes sorkatonasággal le kellett őket fegyverezni.

Basidiomycetes, l. *Gombák.*

Basidiospórák (növ.), l. *Bazidium.*

Basilan (máskép *Tagumia-* v. *Izabella-sziget),* kb. 30 kisebb szigetből és szirtből álló szigetcsoport a Filippi-szigetek között, Mindanao közelében, 12,000 lakossal. Földje termékeny, de egészségtelen éghajlatú, legtöbb jövedelmet az értékes erdőségek és a gyöngyhalászat hajtanak. Fővárosa Izabella, jó kikötő, 1200 lakossal.

Basile, 1. *Ernesto,* olasz építész, szül. Palermóban 1857 jan. 31. Palermóban és Rómában épített palotáin, nyilvános épületein kívül különösen ismert műve a palermói Teatro Massimo, Olaszország legnagyobb szinháza, melyet atyja, *B. Giovanni Battista* (1825—91) kezdett meg és B. fejezett be 1897. Nagy sikerrel, modern irányban foglalkozik dekorativ művészettel is. A palermói művészeti akadémia igazgatója.

2. *B., Giovan Battista,* lovag, torronei gróf, olasz tájszólási író, élt a XVII. sz. első felében, megh. Nápolyban 1637 táján. Kréta szigetén töltött ifjusága után Velencébe, majd Adriana nevű huga kiséretében, aki híres énekesnő volt, Mantovába került s az itteni herceg szolgálatába lépett, de Olaszországot keresztül-kasul bejárván, utóbb, úgylátszik, mégis honában, Nápolyban telepedett le állandóan s ugyanitt is halt meg. Nápolyban először *Gian AlesioAbbatutis* anagramm alá rejtőzve kiadott *Pentamerone* c. mesegyüjteménye címével és keretes szerkezetével a Boccaccio Decamerone-ját utánozza, de tartalma ettől elütőn nem novellákból, hanem 50 tőrőlmetszett nápolyi népmeséből áll, melyek nápolyi tájszólásban vannak írva s ezáltal e gyüjtemény nemcsak a meseirodalomnak, hanem a nápolyi tájnyelvismeretnek is egyik legnevezetesebb forrásműve. Stilusa ugyan részben éppen nem népies, hanem a kor cikornyás murinizmusának (l. *Murini*) erős hatása alatt áll, de azért hellyelközzel a legjellemzőbb és legzamatosabb népies előadás példái is akadnak a sok tekintetben rendkívül érdekes munkában, amelynek első ismeretlen kiadása után a legközelebbi ismert 1637.jelent meg. Azóta számos kiadást (már a XVII. és XVIII. sz. folyamán vagy tizet) és két régebbi olasz átdolgozáson kívül újabban francia és német fordítást is ért. Kiválóan becses az utóbbi, melyet *Liebrecht* Felix adott ki 1846. Boroszlóban, s Grimm Jakab írt hozzá előszót.

Basileia (gör., *királynő),* 1. orgiasztikusan tisztelt kisázsiai istennő, eredetileg az Alvilág királynője, kinek kultusza azonban lassanként teljesen beleolvadt Kybele, a nagy Anya-istennő tiszteletébe. V. ö. *Loeschke,* Vermutungen z. griech. Kunstgesch. (Dorpat 1884). — 2. *B.,* több istennő mellékneve.

Basileus, 1. az örökös államfő neve a görög hőskorban. — 2. *B.* A Kr. e. VIII—VI. sz.-beli forradalmak után, melyek minden görög államban köztársaságot teremtettek (Spártát kivéve, hol azonban a királyság örökös hadvezéri joggá zsugorodott), B. sok helyen a vallási ügyeket intéző főtisztviselő címe. — 3. *B.* Több istennek, leggyakrabban Zeusnak mellékneve.

Basilicata, 1871-ig Potenza (l. o.) olasz tartomány neve.

Basilicum *(Muscat St.-Laurent).* Franciaországból származó, korán érő, fehérszemű csemegeszőllő-fajta.

Basilides, a basilidiánusoknak nevezett gnosztikus szekta alapítója. Szül. valószinüleg Sziriában. Tanított Hadrián idejében (117—138) Alexandriában. A basilidiánusok tanrendszerét kétféle alakban őrizte meg a hagyomány. A filosofumenákban, valószinüleg eredeti tanítása B.-nek, a világegyetem kérdése mint evoluciós fejlődés szerepel alulról fölfelé, Ireneusnál pedig mint emanació fölülről lefelé. Buddhista gondolatok is vannak tanaiban. A szekta az V. sz.-ig tartotta fenn magát. V. ö. *Funk,* Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen (I. köt. 358. Paderborn 1897—1907); *Stähelin,* Die gnostischen Quellen Hippolyts (Leipzig 1890).

Basilikos *János,* görög eredetű kalandor és 1561—1564-ig Moldva fejedelme, mely országot Zay kassai kapitány és burgundi meg német zsoldosok segélyével elfoglalt volt. A török szultánnak évente 50,000 skudot fizetett. Másrészt igényt emelt Számosz és Párosz szigetekre, mint állítólagos örökére. Ezeket nem birta megszerezni, 1564. pedig Moldvát is elvesztette.

Basilima (növ.), l. *Sorbaria.*

Basilios, 1. a makedóni, bizanci császár, uralkodott 867—886-ig, szül. 813 körül Drinápoly táján parasztszülőktől. A bolgárok fogságából kiszabadulván, Konstantinápolyba ment.Udvari lovász lett és magára vonta III. Mihály császár figyelmét, aki 850. lovászmesterré, 865. főkamarássá, végre kormánytársává tette. Miután Mihály császárt meggyilkoltatta, maga foglalta el a trónt 867. és erélyesen uralkodott 886-ig, miközben különösen az arabokkal harcolt. Photius-t (l. o.) újra megtette patriarchává. Ő az ú. n. *makedóni dinasztiának* a megalapítója, mely 1056-ig uralkodott. V. ö. *Vogt* Alb., B. I. empereur de Byzanc (Paris 1898).

2. *B. II.,* a «bolgárölő», II. Romanos császár és Theophano (l. o.) fia, szül. 956., megh. 1025. 967 óta testvérével, VIII. Konstantinnal, együtt uralkodott, tizenkét év mulva azután egyedül kezdett kormányozni. Szívós háborút folytatott a bolgárok ellen (990—1018.), kiknek hatalmát teljesen összezúzta; a levert ellenséggel kegyetlenül bánt, a foglyok szemeit kiszuratta (onnan melléknevе). Birodalmának határait ismét a Dunáig tolta É.-ra, sőt befolyását a Szerémségre is kiterjesztette, de ekkor Szt. István magyar király hatalmába ütközött. Magyarország DK.-i részein akkoriban a Köröstől a Marosig, sőt tán a Dunáig a bolgár *Ajtony* (l. o.) uralkodott, ki Viddinben felvette volt a görög-keleti hitet és II. B.-ban pártfogóra talált. Szt. István Ajtony hatalmára halálos csapást mért és tartományát visszacsatolta az országhoz. II. B. nem sietett védence megmentésére, sőt utóbb (1017) Istvánnal kezet

fogva vele együtt fenyítette meg a rabló besse-nyőket. Örményországban és Szíriában szerencse kísérte fegyvereit. V. ö. *Jirecek*, A bolgárok története (Magyar ford.); *Schlumberger*, L'épopée byzantine a la fin du X ième siècle (II. köt. B. II., Paris 1900); *Pauler* Gy., A magyar nemzet története, I. 56 skl.; *Karácsonyi* János, Szt. István kir. élete (1904).

3. *B.*, «a madár», bizanci államférfiú és trónkövetelő. Megh. 961. Alacsony családból származott. VIII. Konstantin és II. B. császároknak 976—988-ig vezetőjük, sőt mondhatni kormánytársuk volt.

4. *B.*, szent, l. *Vazul.*

Basiliscus (állat), a vastagnyelvű gyíkok alrendjében az *Iguanidae* családba tartozó gyíknem. Nyaka és feje rövid, farka igen hosszú; hátán és farkán fésüs taraj van, melyet a hátcsigolyák tövisnyujtványai támogatnak, fején háromszögletű sisakszerű bőrkinövés emelkedik. Egyik faja az *amerikai B.* (B. americanus Laur), 80 cm. hosszú; zöldesbarna, sötét haránt sávokkal. Panama és Costarica erdeiben él a fákon, folyók közelében és rovarokra vadászik. Rokona a *sávos B.* (B. vittatus) Guatemalában nagyon gyakori. Régen mesés dolgokat hittek a *koronás B.*-ról, de a mesebeli állatokról való leírások nem a mi *B.*-unkról valók, mert azt kígyóalakunak írták le, halálos méreggel és gyilkoló tekintettel.

Basiliskos, *Flavius*, bizanci császár, I. Leó császár sógora. Az afrikai vandalok elleni vállalatát ugyan kudarc érte, huga (a császárné) mindamellett I. Leó halála után izauriai Zenó császárral szemben trónkövetelőnek léptette fel. B. elfoglalta Konstantinápolyt, de Zeno már 477. megölette. V. ö. *Bury*, A history of the later empire from Arcadius to Irene (I. 1890).

Basiliták, l. *Vazulrend.*

Basilius, 1. *Valentinus*, a XV. sz. első felében élő alchemista bencés barát volt és 1413 körül az erfurti Szt. Péter-kolostorban telepedett meg, hol természettudományokkal és gyógyítással foglalkozott. Az alchemisták valóságos orákulumnak s még Geber-nél is nagyobbnak tartották; azonban a tud. vegytan is sokat köszönhetett az ő vizsgálódásainak. Ő írta le először a sósav előállítását. Kiválóbb munkái a következők: De Magno Lapide antiquorum Sapientum (német fordítása: Vom grossen Stein der alten Weisen); Currus triumphalis Antimonii (Siegeswagen des Antimoniums); ezen művében kimerítő leírását adja a különböző antimonvegyületeknek; Basilii Testamentum ultimum (Basils letztes Testament) és Apocalypsis chemica (Offenbarung der verborgenen Handgriffe). Összegyüjtött munkái: Basilii Valentini scripta chymica (Hamburg, 1700) cím alatt latinul és Fratris Basilii Valentini (Benediktiner) Ordens chymische Schriften cím alatt jelentek meg.

2. *B.*, bolgár orvos, a bogomilok főnöke, 1115. Konstantinápolyban máglyán mult ki.

Basilosaurus, l. *Zeuglodon.*

Basilovits *János (Joanic)*, vazulrendi szerzetes és a Munkács melletti Csernek-hegyi monostor főnöke, szül. Hlivistyén 1742 jún. 6., megh. 1821 okt. 18. Iskoláit Ungvárt s Kassán végezte a jezsuitáknál, majd a Vazul-rendbe lépvén, 38 évig volt a rendház főnöke, s mint ilyen leginkább a csernekhegyi klastromban lakott. Ott is halt meg. Munkái: Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovics, olim ducis de Munkács, melynek 1—3. része Kassán 1799., a 4—6. pedig 1804—1805. u. o. jelent meg és a munkácsi vazulrendü kolostor történetét foglalja magában. Imago vitae monasticae (Cassoviae 1802).

Basim *(Bassim)*, Berar angol-indiai tartomány egyik kerülete, az é. sz. 19° 26′—20° 31′ és a k. h. 76° 39′—87° 7′ között. Területe 7661 km², lakosainak száma (1891) 398,181 (közülök 335,647 a hindu, 19,715 a mohamedánus). A kerület 3 vidékre oszlik: B., Mangrul és Pusud. Az első termékeny síkföld, a másik kettő csekély fűvel borított dombvidék. Sok a vasérc, továbbá a teakfa, gyanta, festékanyag. Főképen gyapotot és kölest termelnek. Ipari termékek: gyapjutakarók, gyapotszövetek és papiros. A főváros B., (1901) 12,389 lakossal.

Basing (ejtsd: bézing), közs. Southampton angol grófságban, 1780 lak. 871 Ethelred és Alfred a dánoktól itt szenvedtek vereséget. Egykori várát Cromwell a royalistáktól csak két évi ostrom után tudta elfoglalni (1645).

Basingstoke (ejtsd: bezingsztók), város Southampton angol grófságban, 77 km.-re Londontól, vasút mellett, (1901) 9793 lak., környékén gazdag búzaföldekkel; gazdasági gépgyárral. A B.-csatorna Londontól indul ki, átszeli a Blackwatert és a Weybe torkol.

Basinus *(Bisinus)*, Thüringia királya, udvarába fogadta a frankok által elűzött Childerich királyt, aki nejét, Basinát, elszöktette 467. E nő szülte Klodvigot, a frank birodalom megalapítóját.

Basiotribe, l. *Kefalotripszia.*

Basire *(Basirius) Izsák*, változatos életpályáju anglikán hittudós, teol. doktor, szül. Rouenben, Franciaországban, 1607., megh. Angolországban 1676 okt. 12. Angliában lett pappá, előbb Eaglescliffben, azután Stanhopeban. Mint durhami prebendáriusnak az I. Károly ellen kitört forradalom idején 1647. a király iránti hűsége és episcopalis irányzata miatt el kellett hagynia második hazáját is. Külföldi bolyongásai közben, miután különféle foglalkozásokat folytatva, Európának több országában megfordult, 1653. Konstantinápolyba került, hol a galatai reformátusok lelkésze lett. Itt ismerkedett meg Barcsay Ákossal, ki Erdély adóját vitte a szultánhoz. Ennek közbenjárására hívta meg II. Rákóczi György a gyulafehérvári kollégium tanárául még 1654., de állását csak Bisterfeld közbejött halála után, 1655 márc. foglalhatta el. Tanári hivatalát buzgalommal, de csekély sikerrel töltötte be, 1656. egy lengyel jezsuitával teol. vitatkozása volt. A kollégium újraszervezéséről tervet készített. Miként elöde, úgy ő is kiváló szerepet játszott a politikai életben. Mint a fejedelemnek tántoríthatatlan híve és bizalmas tanácsadója, annak megbízásából több fontos politikai iratot ő fogalmazott; így például a Barcsayt pártoló Bethlen János Innocentia Transylvaniaejára irott vázlat is az ő műve. Angolországból való elűzetésének keserű emlékei arra indították, hogy a magyar ref. egyház kebelében mindinkább

terjedő presbiteriánus elvek ellen nyiltan kikeljen. Hogy Apáczainak el kellett hagynia Gyulafehérvárt, egyedül neki, illetőleg a fejedelemre gyakorolt befolyásának tulajdonítható. Apáczaival tartott nyilvános vitatkozása után tollal is folyt köztük a harc, de egymás elleni irataik nyomtatásban nem jelentek meg. A presbiteriánusok az 1656. évi marosvásárhelyi zsinaton heves támadást intéztek ellene, ám a többség mégis őt választotta meg a zsinat elnökéül. Rákóczi bukása őt is bujdosóvá tette; ennek halála után nem is sok ideig maradt Magyarországon. Az egyre növekedő zavarok láttára 1661., számos ingóságát, még kéziratait is hátrahagyva, eltávozott Angliába, hol II. Károly király visszahelyezte előbbi hivatalába. Teológiai működése kevés becsű, de magyar prot. egyháztörténeti szempontból érdekesek ama művei, melyeket mint gyulafehérvári tanár írt s melyek közül ki is nyomatott a következő kettő: Congratulatio publica... (Albae Juliae 1656); Triumviratus, sive Calvinus, Beza et Zanchius pro episcopatu (u. o. 1656). V. ö. *Kropf* Lajos, Adalékok B. I. életéhez (Tört. Társ. 8. köt. 1886); *Vargha* Zoltán, B. I. schemája. A gyulafehérvári főiskola 1657. szabályzata (Bpest 1907).

Basis, az anatómiában valamely szerv alapjának, szélesebb részének megjelölésére szolgál; így B. cranii a koponya-alap (l. *Koponya),* B. cordis a szív felső szélesebb része (l. *Szív)* stb. Egyéb jelentését l. *Bázis.*

Baska, kisk. Abaujtorna vm. kassai j.-ban, (1900) 237 tót lak.; u. p. és u. t. Kassa.

Bas-Kadin (török, a. m. *fő-asszony),* a szultán háremében kitüntetett háremhölgyek címe.

Baskania, l. *Szemverés.*

Baskardia. A magyar krónikák szerint Scythia három országra oszlott: B.-ra (vagy Barsaciára), Dentiára és Mogoriára. B. a mai baskir föld, vagyis a Volgai Bolgárországtól K.-re eső terület, melyet a középkorban Nagy-Magyarországnak is neveztek (l. *Baskir),* míg a Kézainál levő Barsacia a közép-volgai berzulok vagy barzilok földjének felel meg (l. *Berzul).*

Baskerville, *John,* híres angol nyomdász és betűöntő, szül. 1706. a Worcestershire-ban fekvő Wolverleyben, megh. 1775 jún. 8. Birminghamban. Uj betűket vésett és öntött, melyek akár Elzevir, akár Pantin betűivel versenyezhettek. A nyomdájából kikerült munkák közül legbecsesebb a Virgil, Horác (1762) és a rézmetszetekkel díszített Orlando furioso.

Basket (ang. a. m. *kosár),* súlymérték Hátsó-Indiában. Nagysága vidékenkint 9—12 kg. között változó. 1 B. hántott rizs = 38·836 l., 1 B. hántolatlan rizs = 30·84 kg.

Basket ball, amerikai eredetü labdajáték: Németországban Kluge berlini tornatanár honosította meg. Nálunk is elterjedt, a népiskolai és leánytornázásban játszik szerepet. Két 5—10 játékosból álló párt játssza egymás ellen. A pálya 20 m. hosszú, 10 m. széles, a keskenyebb oldalok közepén egy-egy labdakosár van felállítva. Az ellenpárt kosarába kell a labdát bedobni. L. még *Labdakosár* alatt.

Baskir, az Uralhegység déli részén (Orenburg, Szamara, Perm, Vjatka és Ufa kormányzóság területén) lakó, a tatár nyelv egyik tájszólamát beszélő nép. A B. nevet az arab és a perzsa írók említik először, akik őket mindig a magyarokkal együtt és egymással összevétve mint *mádzsgárokat* vagy *bádzsgárdokat* említik. *Ibn Foszlán* szerint a B.-ok magukat *báskurdoknak* nevezték. A magyar rokonságot illetőleg annyi tény, hogy ők ma azon a vidéken laknak, amelyet a XIII. sz. utazói *(Plan Carpin* és *Rubruquis)* Pascatir vagy Magna Hungaria néven említenek s ahol a magyarok testvéreit Julián barát fel is kereste s velük magyar nyelven értekezett. A B.-ok a régi időkben pogányok voltak s amint a tudósok mondják, az iszlámra való áttérésükkor a hittérítő török-tatárok nyelvét vették fel. Érdekes, hogy a nyelvészek egy része őket finn-ugor, másik része török-tatár eredetüeknek mondja, de abban mindnyájan megegyeznek, hogy a magyarokkal rokonságban vannak. A B.-ok átlag 1·6 méter magasak, egyik részök a mongolok, másik részök pedig a kaukázusiak (cserkeszek) tipusával bir. Jellemök: hallgatag; büszke, vitéz nép, miért is kitüntetéskép az orosz hadseregben külön csapatban szolgálnak. Lóratermett népség, kitünő vadászok s általában ügyes kézfogásuak. Túlnyomólag állattenyésztésből élnek. Szarvasmarha, teve és juhnyájaik vannak; fő büszkeségük mindamellett a ló és a nagyarányú méhészet. A telet falvakba verődve töltik, de már kora tavaszkor kivonulnak nemezposztóval fedett kocsijaikon a mezőre és sátraikban vagy faházakban töltik a nyarat. Kedves italuk az erjesztett kancatejből készült «kumisz». A férfiak fő ruházata hosszú kaftán derékövvel, mely posztóból vagy nankingszövetből készül. A csúcsos, elálló karimájú süveg anyaga rendesen prém, újabban nemez. A női öltözet hasonló, de díszesebb, szeretik a selyemszöveteket. A főkötőt pazarul díszítik klárissal, üveggyönggyel és selyemhimzéssel. A leányok hajadonfőn járnak. A B., bár névleg már 1552 óta orosz alattvalók, csak 1798 óta katonáskodnak az orosz seregben. 1874-ig saját fegyverzetükkel, nyillal és lándzsával, portyázó szolgálatra voltak rendelve és a doni kozákok mellett állandó határőrökként szolgáltak. Puskával csak 1876. kezdték ellátni, a nyilazásbeli ügyesség ezért a legújabb időkig fennmaradt. Bővebben olvashatni róluk dr. *Török* Aurél: Az uralvidéki B.-okról (Antropologiai füzetek, I. Budapest 1882. 67—106. l.) és *Ujfalvy,* Über B. Russ. Revue (1877. XI.). A B.-magyar rokonságban való hit ma már eloszlott. Az erre vonatkozó érvoket és ellenérveket V. ö. *Pauler* Gy. és *Melich* J. cikkeiben (Bpesti Szemle és Magy. Nyelvőr 1898. foly.). *Mészáros* Gy. Nagy-Magyarország. L. még Etnographia 1911.

Baskircsev, *Maria Konstantinovna,* orosz festőnő, szül. Gavroncyban 1860 nov. 11. (ó-naptár), megh. 1884 okt. 31. Párisban tanult, leginkább Bastien-Lepage hatása alatt. Csak 20 éves volt, mikor A házassági válás kérdése c. hires képét festette; művei közül felemlítendők még: Két párisi utcai suhanc; Háromféle nevetés, egy női modell arcképe (a párisi Luxembourg-múzeum tulajdona). Nagy feltünést keltett B. érdekes írott hagyatéka: Journal de Marie Bashkirtzeff (Paris 1887) és Lettres de Marie B. (u. o. 1891).

Baskó, kisk. Abauj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1900) 687 magyar lak.; u. p. Boldogkőváralja, u. t. Erdőbénye.

Báslik, törökös kiejtéssel *báslik*, jelentése: fejrevaló, fejkötő. A *bás* (fej) szóból származik, melyhez a *lik* török névszóképző hozzájárulásával *báslik* lett. Mint európai fejviselet leginkább a krimi hadjárat óta ismeretes.

Basnage (ejtsd: banázs), 1. *Jacques*, ref. teológus és egyháztörténész, szül. Rouenban 1653 aug. 8., megh. 1723 dec. 22. Szülővárosában lelkész lett. A nantesi edictum megszüntetésével 1685. Hollandiába ment és mint lelkész 1691. Rotterdamban, 1709-től kezdve pedig Hágában működött. Mint a hollandi államok történetírója oly nagy tekintélyben állt, hogy a francia kormány is hozzáfordult tanácsért. Mint egyháztörténetírót alapos forrástanulmány és önálló itélet jellemzi. Főbb művei: Histoire de l'eglise depuis Jésus-Christ jusqu'à present (Rotterd. 1699, 2 köt. és többsz.) és Histoire de la religion des églises réformees (u. o. 1690, 2 köt., Bossuet ellen). Továbbá: La communie sainte (u. o. 1688); Histoire de la religion des juifs depuis Jésus-Christ jusqu'à present (u. o. 1707, 5 köt. és többsz.; holland, Delft 1727). V. ö. *Mailhet* Jacques B. (Genf 1881).

2. *B.*, *Samuel*, előbbinek nagybátyja, ref. teologus és történész, szül. 1638. Bayeuxban, megh. 1721. Zütphenben. Előbb prédikátor Bauxcellesben; 1685. Hollandiába ment, ahol Zütphenben a vallon hitközség lelkésze lett. Több munkát írt Baronius ellen: De rebus sacris et eccl. exercitationes (Utrecht 1692, 1717) és Annales polit.-eccles. (3 köt., Rotterdam 1706). További munkájában: Morale théol. et polit. sur les vertus et les vices de l'homme (3 köt., Amsterdam 1763), megkisérlette az erkölcstant a dogmatikától elválasztani.

Basó *Mátyás* (csoltói), híres rablólovag a XVI. században. A kiskorú Tornallyay Jakab gyámjává rendeltetvén, ezt nemsokára eltette láb alól és örökségét, Murány várát, elfoglalta. Ettől kezdve Murány valóságos rablófészekké lőn. B. lengyelekből és ruténekből összeszedett bandájával a vár felé vetődő utasokat, kereskedőket kifosztotta s gyakori kirohanásaival az egész vidéket rettegésben tartotta. 1531. kirabolta a savniki kolostort. Fogságba került, de kiszabadulván, újra kezdte rablásait. 1548-ban királyi intést kapott, de ez nem használt, mire az országgyűlés az 1548. XLIX. t.-c.-ben felhívta a királyt, hogy mint nyilvános gonosztevőt büntesse meg. A király Salm Miklóst küldte ellene, ki 1549. ostrom alá vette Murány várát. B. egy ideig védte a várat, azonban a rutének elárulták. B. ekkor menekülni akart, de Salm emberei által elfogatván, tizenhetedmagával lefejeztetett. Fiát, a kiskorú Farkast, Salm maga neveltette s felnővén, javait visszaadta. B. tetteit és Murány bevételét Tinódi is megénekelte.

Basoche (franc., ejtsd: bazós), a párisi parlament irnokainak egyesülete, mely 1303. jött létre és a XVI. sz. közepéig annyira emelkedett, hogy 6000 tagja küzdött a guiennei lázadók ellen. A forradalom idejében e társulat feloszlott. A középkorban a B. tagjai moralitásokat (l. o.) adtak elő.

Basoko, katonai állomás a belga Kongo-országban, a Kongo jobb partján, erőddel és kereskedelmi teleppel. Benszülött lakosainak száma, akik a B.-törzshöz tartoznak, mintegy ezer. Ügyes hajósok, de rablóhajlamuak és még mindig nem lehetett kiirtani belőlük az emberáldozat szokását.

Basophobia (gör.), a kényszergondolatok egyik faja, midőn a beteget járáskor félelem fogja el s ezért nem mer járni.

Basquine (ejtsd: —kin'), bászk eredetü női köpeny, mely a spanyol nők körében számos változatban annyira elterjedt, hogy ma is a spanyol nemzeti viselet egyik kelléke.

Bas-relief (franc., ejtsd: bárölief, ol. *basso rilievo*), szobrászati mesterszó, olyan domború mű, melyen az alakok az egyenes vagy hajlított alap síkjából csak kevéssé domborodnak ki. Magyarul lapos dombormünek mondhatjuk. L. *Domborúmű.*

Bas-Rhin, 1871-ig département Franciaország ÉK.-i részében; Strassburg fővárossal, 4550 km² területtel. Ma Alsó-Elszász német kerület.

Bass, *Georges*, angol orvos, aki résztvett Ausztrália keleti partjának kikutatásában és 1797. a róla nevezett B.-szorost fedezte föl, ami által kitünt, hogy Tasmania nem tartozik az ausztráliai szárazföldhöz.

Bassa (olasz, a. m. *mély, alsó)*, a nyolcaddal (ottava) kapcsolatban, tehát: *8.* B. v. *8va* B. annyit tesz mint: *egy nyolcaddal mélyebben.*

Bassae, kis városka délnyugati Arkádiában, Phigalia közelében; nevezetes egy 1131 m. magas hegyen fekvő, Apollo'Epikuriosnak szentelt templomról, melynek romjai maig is a legszebbek közé tartoznak. A templomot Iktinos, a Parthenon építőmestere építette a peloponnezusi háboru kezdetén. V. ö. *Stackelberg*, Der Apollotempel zu B. (Frankfurt 1826); *Cockerell*, The temples of Jupiter Pantellenius at Aegina and of Apollon Epicurius at B. (London 1860).

Bassa jurisdictio (lat.), csekély jelentőségű ügyekre, főleg apróbb kihágásokra vonatkozó törvénykezés.

Bassam, l. *Grand Bassam.*

Bassanello (olasz), egy ma már elavult, a fagottal rokon fa-fúvóhangszer.

Bassani, *Giovanni Battista*, olasz zeneszerző, szül. Paduában 1657 táján, mh. Bergamoban 1716 okt. 1. Főleg orgonára, de számtalan (s jórészt egyházi) zeneművet karénekre írt; 1682—83. a bolognai Accademia Filarmonica elnöke volt. Tanítványa Corelli.

Bassano, kerületi székhely Vicenza olasz tartományban, a Brenta balpartján, kitünő szőllőkkel takart dombok között, vasút mellett, (1901) 15,443 lak., posztó-, selyemkelme-, szalmakalap-készítéssel, gabona- és nyersselyem-vásárokkal. B.-t körfal keríti (ennek egyik kapuját Palladio építette); Vicentino városkával híd köti össze. Jelentékeny épülete egy magas torony, amelyet Ezzelino da Romano építtetett. A X. sz.-ban Bassanumnak nevezték; 1404. Velence birtokába jutott. A napoleoni háborúk alatt 1796, 1801, 1805, 1809 és 1813. csaták szinhelye volt. V. ö. *Brentari*, Storia di B. (B. 1884).

Bassano, 1. *Alvaro de B., marquese de Santa Cruz*, spanyol tengernagy. A franciák, angolok, törökök és berberek fölött számos diadalt aratott. Minthogy az *armada* (l. o.) kiküldetését rosz-

szalta, elvesztette II. Fülöp király kegyét. Megh. 1588.

2. *B., Hugues Bernard Maret,* B. hercege, l. *Maret.*

3. *B., Napoleon Maret,* B. hercege, az előbbinek fia, szül. 1803 júl. 3., megh. Párisban 1898 máj. 21. 1835-ben Fülöp Lajos elismerte hercegi rangját és a brüsszeli követséghez attachénak nevezte ki; 1848. visszahívták. B. aztán a bonapartista párthoz szegődött és 1849. rendkívüli követ és Franciaország meghatalmazott minisztere lett a badeni, 1851. pedig a belga udvarnál. 1853-ban III. Napoleon császár kinevezte szenátorrá s főkamarássá és Napoleon bukása után vele ment Chislehurstba.

Bassano, tkp. *da Ponte,* olasz festő-család, mely hazájától, a Velencéhez tartozó B. városkától nyerte nevét. Alapítója *Francesco B. (il Vecchio),* szül. 1470 körül, megh. 1540 körül. Fia, *Giacomo (Jacopo) B.*, szül. 1510., megh. 1592 febr. 12., a B.-k sajátos irányának megalapítója. Genreképeken kívül főleg bibliai tárgyú képeket festett, de az esemény másodrangú jelentőségüvé lesz, oly terjedelemben és gonddal dolgozza ki a tájképet és csendéletszerű részleteket, annyira szeret állatokat festeni. Ilyen képek igen nagy számmal kerültek ki műhelyéből és ma minden képtárban láthatók. Giacomo B. fiai és segédjei többnyire atyjuk nyomdokait követik és műveik sokszor nehezen különböztethetők meg egymástól. Fiai: *Francesco (il Giovane) B.* szül. 1549., megh. 1592 júl. 3., *Giambattista B.*, szül. 1553., megh. 1613 márc., *Leandro B.*, szül. 1557 jún., megh. 1622 ápr. 15., *Gerolamo B.*, szül. 1566 jún., megh. 1621 nov. 8. A budapesti Szépművészeti Múzeumban Giacomo B. szép arcképtanulmányán (Szt. Jeromos?) kívül két jellemző festmény képviseli a B.-k művészetét: Az alvó pásztor és A napkeleti bölcsek imádása.

Bassareus, a trák és lydiai Dionysos (l. o.) mellékneve.

Bassariscus (állat), a mosómedvefélék *(Procyonidae)* családjába tartozó emlősállat-nem. L. *Macskanyérc.*

Bassas de India, francia sziget a Mozambik-csatornában, a d. sz. 22° 28′ alatt.

Bass-csatorna, 1. 224 km. széles és 317 km. hosszú csatorna Ausztrália DK.-i vége, a Wilson-fok és Tasmania közt; átlagos mélysége 100 m., ami igazolja, hogy csak későbbi geológiai korszakban keletkezett. K.-i bejáratát szigetek és zátonyok nehezítik meg; ott vannak a Furneaux-szigetek (Clarke, Cape Barren és Flinders), a Ny.-i bejáratnál pedig King, Hunter, Hummock és Robbins. A csatorna nevét fölfedezőjéről, Bass angol tengerész-orvosról kapta. V. ö. Die Insel der Bass-Strasse u. ihre Bewohner (Pet. Mitth. 1863. 156 l. stb.). — 2. *B.*, keskeny tengerszoros, amely a Malakka-félszigettől Ny.-ra fekvő Langkavi és Dajang-Bunting szigeteket választja el egymástól.

Basse-contre (franc.), mély basszus hang (második basszus).

Basse danse (franc., ejtsd: bássz dañsz), általános elnevezés a középkori *sétálós* úri táncokra, szemben a nép *ugrálós haute danse*-ával (l. o.). A B.-okat a lovagok járták, kik méltóságuknál fogva resteltek volna úgy ugrálni, mint a parasztok. E sétálós úri táncok közt első helyen áll az ősrégi *branle,* mely az összes francia s úgyszólván minden szalontánc őse.

Bassée (*La,* ejtsd: bássze), kis város Nord francia départementban, 23 km.-re Lilletől, vasút mellett, (1906) 3975 lak., répacukor-, színes papir-, vászon-, posztó- és pótkávégyártás.

Bassein (ejtsd: basszin), 1. angol Birmában az ugyanilyen nevű kerületnek (területe: 18,251 km², lakosainak száma 339,842) főhelye, az Iravadi torkolatának legnyugatibb ágánál, amely tőle kapta nevét. (1891) 30,177 nagyobbára Buddha vallását követő lakosa van. Falai alá a legnagyobb hajók is eljuthatnak, azért élénk a kereskedése; évi forgalma 21 millió forint; a kivitel tárgya majdnem kizárólag rizs (1900-ban 167,263 tonna Európába). Már Kr. e. másfélezer évvel fontos kikötőváros volt. 1852 óta angol birtok.— 2. *B.*, város Elő-Indiában, Bombay elnökségben, B. szigetnek (hossza: 18 km.) D.-i végében; 10,357 lak.; egykoron híres város volt, most részben romokban hever; 1775 óta az angoloké.

Basselin (ejtsd: bászlen), *Olivier,* XV. sz.-beli normandiai népköltő; molnár volt Vaux de Vireben (hol még ma is mutogatják a «moulin Basselin»-t) s egy víg társaság élén állott, mely komoly és vidám, harcias és politikai dalokat kedvelt, amelyek messzire elterjedtek s ezek szerzőjéül különösen B.-t ünnepelték. B. az angolok ellen való harcban esett el. Dalaiból semmi sem ismeretes s a neve alatt 1811 óta közzétett közlemények szerzője *Jean le Houx,* virei ügyvéd. A val-(vau)-de-viri dalok nevéből: «Vaux-de-Vire», származott a «vaudeville» szó. V. ö. *Gasté,* Chansons normandes du XV. siècle (Caen 1876).

Bassen, *Bartholomeus van,* hollandi festő, szül. 1590 körül, megh. 1652. 1613-ban a delfti, 1622. a hágai festő céhbe vétetett föl, 1636-tól kezdve hágai városi építőmester volt élete végéig. Többnyire renaissance-templomokat és vidám társasággal telt dísztermek belsejét ábrázolta. Festményein a távlat kitűnő, az építészeti részletek kidolgozása világos, szabad és biztos, a szinezet tetszetős. Minde sajátságok szembeötlenek a budapesti Szépművészeti Múzeumban levő, 1620. és 1639. festett két képén (templom-interieurök).

Basse-riche (franc., ejtsd: bássz-ris), fekete márvány, sok kagylóval az Auvergne-ből.

Bassermann, 1. *Ernst,* német politikus, szül. Wolfachban (Baden) 1854 júl. 26. Ügyvédi irodát nyitott Mannheimban, ahol 1893. birodalmi képviselővé választották, mire mint a nemzeti szabadelvűpárt tagja különösen közgazdasági és társadalmi kérdésekkel foglalkozik. Ma is egyik vezére és egyúttal elnöke e pártnak és Bülow kancellárt egyrészt a centrum, másrészt a szocialisták ellen odaadással szolgálta, a Bethman-Hollweg által beterjesztett adóreformot ellenben pártjával együtt ellenezte.

2. *B., Friedrich Daniel,* német politikus, szül. Mannheimban 1811 febr. 24., megh. u. o. 1855 júl. 29. Mannheimban könyvkereskedő volt és 1841. a badeni kamarában mint a szabadelvű ellenzék vezére hírnévre tett szert. Ő penditette meg először 1848 febr. 12. egy általános német parlament

és népjét. Tagja is lett az előleges parlamentnek és a nemzetgyűlésnek. Az alkotmányt hozó bizottságban elnökölt és aug. 9. a birodalmi belügyminisztérium államtitkára lett. 1848 nov. Berlinbe küldték, hogy a porosz kormánnyal egyességet kössön. Frankfurtba visszatérve, ismertette a berlini állapotokat és a forradalmi tömeg kedvelt vezéralakjait és ez utóbbiak, a B.-féle alakok (B.-sche Gestalten) közmondásossá váltak. Majd a porosz örökös császárság mellett küzdött, ami volt demokrata pártfeleinek arra szolgáltatott okot, hogy renegátnak csúfolják. 1849. az erfurti uniós parlament tagja volt. Reményeiben csalatkozva, testileg és lelkileg megtörve tért vissza 1851. Mannheimba, hol aztán idegbaja öngyilkossá tette.

3. *B., Heinrich,* német prot. teológus, szül. a Majna melletti Frankfurtban 1849 júl. 12., megh. [illegible] 1909 aug. 29. 1868–1872-ig Jenában, Zürichben és Heidelbergben tanult. Főbb művei: Handbuch der geistlichen Beredsamkeit (Stuttgart 1885); Akademische Predigten (u. o. 1886); Entwurf eines Systems evangelischer Liturgik (u. o. 1888); Zur Frage des Unionskatechismus (Tübingen 1901). 1879–91-ig Ehler-rel a Zeitschrift für praktische Theologie c. folyóiratot adta ki és több prédikáció-gyűjteményt szerkesztett.

Basses-Alpes (ejtsd: bássz-alp), francia département Olaszország, Alpes-Maritimes, Var, Vaucluse és Drôme départementok közt, 6954 km² területtel, (1906) 113,126 lak. (míg 1900-ban 115,021 volt). 5 arrondissementre oszlik; ezek Barcelonette, Castellane, Digne, Forcalquier és Sisteron. Székhelye: Digne. A római uralom alatt része volt a Provinciának, későbben Provence sorsában osztozott. 1841-ben a barcelonettei völgy kivételével (amely csak 1713. került oda) a francia korona birtoka lett. V. ö. *Férand,* Histoire géogr. et stat. du départ. des B. (Digne 1861).

Basses-Pyrénées (ejtsd: bássz pirené), francia département, Spanyolország, Hautes-Pyrénées, Gers, Landes départementok és a Viscayai-öböl közt, 7623 km² területtel, (1906) 425,817 (1901-ben 426,347) ¼ részben bászk, ¾ részben beárni lak. 5 arrondissementra oszlik; ezek Bagonne, Mauleon, Othez, Oloron és Pau. Székhelye: Pau. A rómaiak idejében Aquitaniának, majd Novempopulanianak volt része. 419-ben a keleti gótoké, majd a frankoké lett. 586-ban kivívja újra függetlenségét. N. Károly újra meghódítja. Később Navarra királyság része lesz. 1512-ben a Foix-i grófoké, majd a Bourbonoké és 1589. a francia koronáé lesz. V. ö. *Joanne,* Itinéraire descriptive des Pyrénées (Paris 1896).

Basset (ejtsd: bassze), *René,* francia orientalista, különösen az arab, etióp és berber nyelvek irodalmának és e népek etnográfiájának kutatója, szül. Lunévilleben 1855. Jelenleg az algeri Faculté des Lettres igazgatója. Az algeriai kormány megbízásából több ízben kutató utazásokra indult, melyekből rendszerint egy-egy berber dialektust tárgyaló monográfiát mutatott fel; ezekkel B. az újabbkori berber filológia megalapítójának van elismerve. Études sur les dialectes berbères című összefoglaló munkáját az Institut díjjal jutalmázta. E nyelvtudományi munkáin és az orientálista s néprajzi folyóiratokban szétszórt nagyszámú értekezésein kívül nevezetesebb munkái: Les apocryphes éthiopiens (11 részben, Paris 1893–1909); Histoire de la Conquète de l'Abyssinie par Arab-Faqih (2 köt., u. o. 1897–1909, francia fordítással); Nédromah et les Traras (u. o. 1901); Contes populaires berbères (u. o. 1887); Nouveaux contes berbères (u. o. 1897); Contes populaires d'Afrique (u. o. 1903). B. az Institut de France lev. tagja.

Basse taille (franc.) annyit tesz, mint mély (második) tenor, illetve bariton. L. *Bariton.*

Basse Terre (ejtsd: bássztерr), 1. Guadeloupe francia sziget fővárosa és püspöki székhely a Rivière-aux-Herbes torkolatánál, (1905) 8626 lak., arzenállal, kevésbbé védett kikötővel, melyet a Royal és Mathilde erődök védenek. Guadeloupe Ny.-i részét is B.-nek hívják. — 2. *B.* (St. Kitts), St. Christopher brit nyugatindiai sziget fővárosa, a tenger partján, (1901) 9962 lak., cukor- és gyümölcsexporttal.

Bassett (ol. *bassetto),* régi neve a gordonkának. Más hangszerek nevével kapcsolatban (pl. B.-fuvola) arra utal, hogy az illető instrumentumok közép-(tenor-)fekvésre vannak hangolva. Ilyen nevű orgonasíp is létezik: 4 lábas fuvolasíp a pedálban.

Bassette, francia hazárdjáték. Egykor igen elterjedt, kedves játék volt, a kormány azonban betiltotta játszását. Állítólag a velenceiek találmánya volna s a XVII. sz. második felében honosította meg Párisban Justiniani, velencei követ.

Bassi, 1. *Ugo,* lelkész, lángoló ol. hazafi, Garibaldi seregének tábori papja, szül. 1801. 1849-ben az osztrákok elfogták és Bolognában agyonlőtték.

2. *B., Matteo di,* a kapucinus-reform alapítója, hitszónok, szül. Bassiban, megh. Velencében 1552 aug. 2. Midőn VII. Kelemen a kapucinus-reformot 1528. máj. 18. elismerte, 1529. a kapucinus-rend főhelytartójává váasztották, de két hónap mulva már lemondván, hitszónok lett s mint ilyen több helyen működött. L. még *Ferencrendiek.*

Bassia *L.* (növ.), l. *Illipe.*

Bassiana, 1. római város Alsó-Pannóniában a Sirmiumtól (Mitrovicz) Taurunumig (Zimony) vezető úton; fekvése nem egészen bizonyos, valószínüleg a mai Petrovce (lehet azonban, hogy Dobrince) helyén volt. — 2. *B.,* római telep Felső-Pannóniában a Savariától (Szombathely) Arrabóba (Győr) vezető úton.

Bassianus, *Antonius Heliogabalus,* római császár, l. *Heliogabalus.* — *B.* továbbá Septimius Severus császár legid. fiának, *Caracalla*-nak neve, l. *Caracalla.*

Bassignana (ejtsd: básszinyána), község Alessandria (Piemont) olasz tartományban, a Tanaro és a Pó összefolyásánál, (1901) 3725 lak. Itt köttetett meg a béke 1361. braunschweigi Ottó és Galeazzo Visconti között; itt győztek továbbá a spanyolok a szárdok fölött 1745.

Bassigny (ejtsd: basszinyi) v. *Bassiniacansis ager.* Franciaország K.-i részében egy vidék régi neve; magában foglalta a Marne és a Maas felső völgyeit.

Bassin (franc.) a. m. víztartó, medence.

Bassini-műtét, a lágyéksérvek gyökeres gyógyításának legelterjedtebb módja. A műtét abból áll, hogy a sérvtömlő kifejtése, bevarrása és tö-

vén való lemetszése után az ondózsinórt helyéből kiemeljük, a mély hasizmokat a lágyékszalaghoz (Poupart-féle szalaghoz) varrjuk és ezáltal a lágyékcsatornát elzárjuk. Az ondózsinór az így elzárt csatorna fölé kerül. Fölötte ugyancsak varrattal egyesítjük a felületes ferde hasizom bőnyéjét, majd a bőrt.

Basso (ol.), l. *Basszus* és *Basszushang*.

Basso-Arnoux, *Giuseppe*, olasz orvos, aki Magyarországon főkép mint Kossuth háziorvosa lett ismeretessé. Szül. Cagliariban (Szardiniában) 1840 ápr. 27., ahol apja építész volt. 1860-ban nyerte el az orvosi diplomát, de már az 1859-iki háborúban is működött orvosi minőségben, valamint később 1866 is. 1872-ben mint szardiniai bányaorvos fejtett ki figyelemre méltó tevékenységet. 1877-ben szervezte a szardiniai Ospizio Marinót, 1879. a San-Pietro szigeten levő bányák orvosi szolgálatát rendezte, 1885. mint a kormány megbizottja az aostai völgyben tett intézkedéseket a kolera behurcolása ellen, időközben pedig számos kisebb-nagyobb dolgozatot bocsátott közre, főleg a szembajok gyógyításáról. Kossuth 1887. Courmayeurban ismerkedett meg vele és ez idő óta folyton az ő kezelése alatt állott. B. a legnagyobb gondossággal őrködött nagy hazánkfia egészsége fölött és Kossuthnak legteljesebb bizalmát, sőt barátságát is birta. A *masszázsról* írt könyvét dr. Jutasi fordította magyarra, 1894.

Basso continuo, 1600 körül szokássá vált, hogy a zeneművek legmélyebb szólama (basso seguente) fölé számokat írtak. Ezek a számok akkordokra utaltak, amelyekkel az orgonán, zongorán, lanton stb. játszó zenész kisérte az éneket. Akkoriban sem partiturák, sem zongora-kivonatok nem voltak. Ilyen basszust «számozott basszus»-nak neveztek, vagy *basso generale*-nek, vagy *B.*-nak (folytonos, meg nem szakadó basszusnak), mert a darabot kezdettől végig kisérte, szünetektől meg nem szakítva. A többi szólammal szemben ez a mechanikusan haladó basszus nem jutott önálló ritmushoz; némileg alárendelt, szolgai szerepet játszott. A XVIII. sz. második felében nem írtak többé a zeneszerzők számozott basszusokat; a legmélyebb szólamot ép oly önállóan dolgozták ki, mint a többit.

Bassócz, kisk. Nyitra vm. vágújhelyi j.-ban, (1900) 513 tót lak., u. p. Pobedim, u. t. Pöstyén.

Bassompierre, *François de*, francia hadvezér, született Harouel-ben (Lotaringiában) 1579 ápr. 12., megh. 1646 okt. 12. Már ifjú korában IV. Henrik francia király udvarába került, ki őt megkedvelte és 1610. ezredessé és államtanácsossá nevezte ki. IV. Henrik megöletése után B. az özvegy királynénak lett kedvence, ki őt a svájci gárda vezérévé tette. Ennek dacára később XIII. Lajoshoz szegődött, kit anyja ármányaival szemben megvédelmezett s aki őt hálából marsallá tette és utóbb mint követét a spanyol és angol udvarba küldötte. Részt vett azután La Rochelle ostromában, és a languedoci hugenották ellen kir. hadat vezérelt. Richelieu azonban ármányai miatt 1631. a Bastilleba záratta, ahonnan csak Richelieu halála után (1642) szabadult ki. Rangját és birtokait ekkor visszakapta. B. udvariasság, bátorság és szerelmi kalandok dolgában az akkori idők mintaképe volt. A Bastille-ban írt Journal de ma vie (megjelent Kölnben 1665, új kiad. 1870—77, 4. köt.), sok érdekes adalékot tartalmaz e mozgalmas kor történetéhez. V. ö. *Puymaigre*, Vie de B. (Paris 1848).

Bassorin (növ.), l. *Birs*.

Bassotti, olasz csőtészta rizzsel és sajttal elkészítve.

Bass-Rock, 107 m. magas sziklasziget Skócia K.-i partján, North-Verwickkel szemben, régi torony van rajta, melyet hajdanta állami fogháznak használtak. A sziget lakatlan, de sok vizi madara (különösen a Sula Bassana) sok vadászt kecsegtet ide.

Bassus, gnosztikus a II. sz.-ban. Állítólag Valentinus és Cerinthus tanítványa, alighanem azonos Colarbasus-sal. Krisztus emberiségét és a feltámadást tagadta s ehelyett a bolygó csillagok befolyását és a görög ábécé magikus erejét vitatta (mert Krisztus magát A és Ω-nak nevezte).

Basszári, néger törzs a német-afrikai Togoban. A B.-k földje a Mo, Kara, Oti folyók és Dakohegyek közt terül el, gazdag vasércekben. Lakói jó vasmunkások.

Basszarovic *(Bassadewitz)*, kártyajáték, négyen játszhatják közönséges vagy piquet kártyával.

Basszklarinét, l. *Klarinét*.

Basszo Narok, l. *Rudolf-tó*.

Basszongo-Mino, másnéven *bakutu*, a batetelák ágából származó kongo-néger nép a Kasszai Szankuru folyók vidékén. Számukat egy milliónyira becsülik. A férfisorba lépő legények metsző fogait nem törik ki, mint más szomszéd népek, ellenkezőleg hegyesre reszelik, miért is «fogasok»-nak hívják. Harcias, nyugtalan nép, állítólag kannibál.

Basszora v. *Baszra*, város ázsiai Törökországban, a Satt-el-Arab Ny.-i partján, 96 km.-nyire a Perzsa-öböltől. Számtalan csatorna szeli át s gyönyörű pálmaligetek környezik, bár a város piszkos, görbe utcáival, bedőlt házaival nem kelt kellemes látványt. A város körül fekvő mocsarak egészségtelenné teszik. Valamikor a legfontosabb kereskedőváros volt, ma is megvannak óriási karavánszerájai, a kalifák idejében 200,000-re is emelkedett a lakosság száma, ma alig haladja meg a 20,000-et. Legnagyobb jelentősége abban áll, hogy a városig felhatol a dagály, 3 m.-rel megnöveli a folyó vizét és ilyenkor a tengeri hajók B.-ig eljuthatnak. Az angoloktól létesített Tigris-gőzhajózás közvetíti jelenleg a kereskedelmet a tengerrel, ami a lakosság számának növekedésével jár. Kiviteli cikk a datolya, gyapju, ópium, ló, árpa, rizs. 1904-ben a forgalom 227,000 tonna volt. — 636-ban Omár kalifa parancsára alapíttatott a Nar maratti nevű mocsárvidéken, hogy a Perzsa-öbölhöz vezető karavánút biztosítva legyen. 656-ban B. mellett történt a «tevék csatája». A kalifák idejében a tudományok és művészetek partfogója és elsőrangú kereskedőváros volt, «Kelet Athénje»; nagy szerepe van az Ezeregy éjszaka meséiben is. 1538-ban török kézre került, többször visszafoglalták a perzsák és arabok, 1832 óta ismét török birtok.

Basszorai öböl, l. *Perzsa-öböl*.

Basszorin v. *tragantin, adragantin.* Szénhidrát, melyet különös gumifajok, nagyobb mennyiségben a *basszora-gumi* és *tragant-gumi* tartalmaz. Vizben nem oldódik, csak nagyon felduzzad és kocsonyaszerű tömeggé alakul. Lúgok oldható gumivá, savak részben cukorrá alakítják.

Basszatuba, l. *Tuba*.

Basszus (ol. *basso*, lat. *bassus*, fr. *basse*) a. m. mély. A zenemű legmélyebb szólama. Rajta nyugszik a több szólam, az egész akkord. 1600 előtt nem igen szerepelt ebben az értelemben, mert az akkordszerű feltogás sem volt még általános. Szólamokat raktak szólamok alá, inkább arra ügyelve, hogy az egyes szólam (a vizszintes vonal) legyen logikus, mint a hangok együttes megcsendulése (a függélyes vonal). Már pedig egy korszak, mely az akkordot mint egységet nem érzi, az nem érezheti a B.-szólamnak, az akkord alapjának, támaszának külön rendeltetését sem. Dacára annak, hogy tulajdonkép Guilelmus Monachus az első, aki utasításokat ad, miként kell egy igazi B.-szólamot vezetni (már 1450 körül), a gyakorlat erre csak később tért rá. A XV—XVI. sz.-beli utánzó stilusban mindegyik szólam imitálja a másikat; a B.-nak még nincs külön szerepe.

Basszus-hang (ol. *basso*, fr. *basse-contre*), az énekhangok legmélyebbike, melynek átlagos terjedelme: nagy $F - f^1$. Rendkívüli hangok lemennek a kontra B.-ig is. Vannak különböző fokozatai és pedig 1. a magas B. (basszus-bariton) és 2. a mély B.; az előbbinek terjedelme $A - fis^1$, az utóbbié $F - es^1$. Hangszinre megkülönböztetünk teltebb, nemesebb B.-okat és velük ellentétben *buffo*-B.-ot; ez utóbbi kevésbbé előkelő anyag, de mozgékony és humoros helyzetekben jól beválhatik.

Basszus-hangszerek alatt értjük azon hangszereket, melyek első sorban arra szolgálnak, hogy a zenekarban (vagy a kamarazenében) a basszust (l. o.) előadják. A mai zenekarokban ilyenek: a nagybőgő, gordonka, fagót, kontrafagót, basszuspozón, tuba és más mély rézfuvók.

Basszus-kulcs, l. *Kulcs*.

Basszus-kürt, Frichot találmánya (1804), amely csak rövid életű volt. Fafúvó, de öblös vége rézből készült. Az S alakú csőnek tölcsérszerű fuvókája volt (olyan, amilyen a rézfuvóké). Terjedelme: nagy $C - c^3$.

Bast., tudományos állatnevek után *de Basterot* francia conchyliologus nevének rövidítése.

Basta. A *l'hombre* kártyajátékban a treff disznó; harmadrangú kártya.

Básta *György*, császári hadvezér, szül. a montferratoi Ulpianóban 1544., megh. Prágában 1607 nov. 26. Katonai szolgálatát mint közvitéz kezdte s fokról-fokra emelkedett a tábornokságig. Élete első felében, több mint 30 éven át küzdött Németalföldön és Franciaországban spanyol csapatok élén. Magyarországba 1597. jött s itt kevés ideig a török ellen harcolt. 1598-ban Rudolf császár Felső-Magyarországba, 1599. végén pedig Erdélybe küldte, Mihály havasalföldi vajda ellenőrzésére, kivel az országot eleinte együtt kormányozta. Nemsokára azonban egymás ellen fordultak s B. a vajda seregét 1600 szept. 18. Miriszlónál tönkre tette. Mihály vajda haza menekült, de csakhamar ismét megegyezett B.-val s Erdélybe jövén, azzal együtt verte meg Báthori Zsigmondnak, a lemondott fejedelemnek seregét Goroszlónál, 1601 aug. 3. B. ekkor féltékenységből Tordán Mihály vajdát ugyanezen év aug. 19. megölette s egészen a maga kezébe ragadta az uralmat. Alatta Erdély a legkegyetlenebb zsarnokságnak volt kitéve s példátlan nyomorba sülyedt az egész ország (l. *Básta szekere)*. Kegyetlenkedéseinek 1603. Székely Mózes, majd a következő évben Bocskay István felkelése vetett véget. Bocskayval két ízben mérközött meg: 1604 nov. 14. Osgyánnál, 24-én Edelénynél, mind a kétszer győzelmesen. A zsitvatoroki béke után (1606) B. visszavonult a magánéletbe. Ő felismerte Erdély stratégiai fontosságát s annak mikénti megtartásáról emlékiratot dolgozott ki Rudolf császár számára. 1599-ben pedig előterjesztést tett a császárhoz, hogy a pusztító német zsoldos hadak helyett állandó magyar hadsereget állítson fel. Hadtudományi munkái: Il maëstro di campo generale, mely 1606. és Governo della cavalleria leggiera, mely 1612. jelent meg; mindkettőt németre fordította Bryms 1614—1617. Levelezéseit és iratait (1597—1607) Veress Endre tette közzé a M. Tud. Akadémia kiadásában.

Bastaji mali, adók. Pozsega vm. daruvári j.-ban, (1900) 501 horvát-szerb, német és magyar lak., u. p. és u. t. Veliki Bastaji.

Bastaji veliki, adók. Pozsega vm. daruvári j.-ban, (1900) 1087 horvát-szerb, magyar és német lak., vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Bastan, a Gave de Pau mellékvize Hautes-Pyrénées francia départementban; völgye egyike a legvadabbaknak és legkopárabbaknak a Pireneusokban; benne épült Barèges fürdőhely, Luz és Betpouey.

Bastard (új-lat. *bastardus*, franc. *bâtard*, ol. *bastardo*, ang. *bastard*) a. m. törvénytelen gyermek. A történelem Hódító Vilmost, Róbert herceg természetes fiát illette először e névvel. A német *Bankert* (az ó-felnémet bankhart-ból) padon nemzett gyermeket jelent. — *Embertani* jelentését l. *Korcs*. — *Állattani* értelemben két különböző állatfaj keresztezéséből származott állategyén. B.-ok rendesen csak egymáshoz közel álló rokon fajokból jönnek létre, pl. kutya és farkas, ló és szamár, oroszlán és tigris, házi macska és vadmacska, zerge és kecske, süketfajd és nyirfajd, kanári és különböző pintyfajok, különböző fácánfajok, béka és gőte, ponty és kárász. B.-ok keletkezhetnek azonban nemcsak különböző fajok, hanem egymástól távol álló nemekbe tartozó állatok párosodása útján is. A B.-ok egy része (pl. öszvér) terméketlen, más fajok párosodásából származott korcsok termékenysége ellenben még fokozottabb, pl. a vad- és házinyúl kereszteződéséből előállott korcsok nagyon szaporák. V. ö. *Ackermann*, Tierbastarde (Kassel 1898, 2. köt.). — *Növénytani* értelemben l. *Kereszteződés*.

Bastarda. A törököknél a szultán vagy a pasák nagy, 26—36 evezőpaddal ellátott díszcsónakjait nevezték B.-nak. Jelen időben ilyen csónakok már nem igen találhatók, mivel gőzcsónakokkal és kisebb yachtokkal helyettesítették.

Bastardagium (új-latin), házasságon kívül született oly egyének hagyatéka, kik vérbeli le-

származó örökösök nélkül halnak el. Ily hagyaték a középkorban némely államok törvénye értelmében «jus bastardisae»-nél fogva a fejedelemre szállt.

Bastarnae, l. *Basztarnák.*

Básta szekere. Básta Györgytől kapta nevét, aki, mikor bevonult Erdélybe, a néptől az igásmarhát elszedte s a jobbágyok kénytelenek voltak maguk húzni a szekereiket. Kun László szekere analógiájára irodalmunkban B.-t először Cserey Mihály említi 1709, l. *Básta* György.

Basté, *Charlotte,* német szinésznő, B. pétervári szinigazgató leánya, született Pétervárott 1867. Mint kezdő a pétervári udvari szinház tagja volt, a nyolcvanas évek derekán a drezdai udvari szinházhoz került, melynek ma is még tagja s ahol ezidőszerint a társalgási szerepkört tölti be.

Bastelli, *Francesco,* megh. 1765 körül, a nimphenburgi porcellángyárnak volt modellmesterje. Egyike a XVIII. sz. legjobb porcellán-szobrászainak; alakjait tiszta forma és szellemes grácia tették kedveltekké.

Bastert, *Nicolas,* hollandi festő, szül. Maarseveenben 1854 jan. 7. Az amsterdami és antwerpeni akadémiákon tanult. Igen finoman, hangulatosan ábrázolja a hollandi folyókat, partokat. Téli délután c. képe a müncheni Új Pinakothekában van.

Basti, l. *Baza.*

Bastia, egykori fővárosa Korzika szigetének, most az ugyanily nevű francia départementnak; a Cap-Corse nevű félsziget keleti partján. (1906) 27,338 lak.; antimoniumbányászattal, vasöntéssel, hajó-, dohány-, tésztagyártással, korallhalászattal; B. termékeny, de kevésbbé egészséges vidéken, amfiteátrumszerűen épült, szűk és kanyargós, de tiszta utcákkal, három részre oszlik: Terra Vecchia, Terra-Nuova és La Citadella; az erődjén kivül kiváló épületei nincsenek, a St. Nicolo-téren van I. Napoleon szobra. Kikötőjébe nagy hajók nem juthatnak be; újabban két molo építésével jobbá tették; az egyiknek áldozatául esett a híres il Leone szikla. A kivitel cikkei: vas- és rézércek, antimonium, bőrök, bor, halak, korall és déli gyümölcsök. 1905-ben 604 hajó fordult meg benne (315,875 t. tartalommal). A rómaiak korabeli Mantinum a római uralom megszüntével elpusztult. A XIV. sz. végével a genovaiak újra fölépítették, megerősítették (La bastida) és Korzika szigeti uralmuk fő helyévé tették. 1768 óta francia birtok; 1793—1811. Golo départementnak volt főhelye.

Bastian, 1. *Adolf,* híres német utazó és etnográfus, szül. 1826 jún. 26. Brémában, megh. 1905 febr. 3. Port of Spainban, Trinidad szigetén. Mint hajóorvos Ausztráliába utazott, bejárta annak aranyvidékét, onnan Új-Zélandba hajózott és a Csendes-oceánon át Peruba jutott. Ott a régi fővárosban, Cuzcóban telepedett le egyidőre. Azután Nyugat-Indiában, az amerikai kontinensen a Misszurinál és Misszisszippinél, a mexikói piramisoknál és Kaliforniában járt. Onnan Kinába utazott, azután Hátsó-Indiába és a Maláj-szigetekre jutott és hosszabb időt töltött Kalkuttában. E városból elindulva, négy hónapig járt a Gangeszen csónakon és a Dekán felföldön át Bombayba érkezett, ahonnan Perzsiába akart menni. De mivel az Anglia és Perzsia között kitörő háború terve kivitelében megakadályozta, Babilon és Ninive romjait kereste föl. Sziriát és Palesztinát bejárván, Kairóban megpihent, azután a Níluson fölhajózott és a sivatagon át a Vöröstengerhez utazott; áthajózott Dzsiddába, onnan Mekkába, ahonnan egy karavánnal Adenbe jutott. Adenből Mauritiusba, onnan a Fokföldre, onnan Loandába hajózott, a portugál gyarmat belsejébe hatolt és San-Salvadorban is járt, ahol már kétszáz év óta nem fordult meg művelt európai. Azután a nyugatafrikai part mentén Fernando Po szigetre hajózott, behatolt a Niger-deltába, beutazta Libériát, Sierra Leonet, Szenegambiát és nyolc évi távollét után visszatért Európába; de nem egyenesen, hanem Portugálián, Spanyolországon, Török- és Oroszországon, Svéd- és Norvégországon át ment vissza szülővárosába. 1861-ben újra útnak indult és csak öt év mulva tért vissza. Miután hosszabb időt töltött Londonban, Madraszba és Rangunba utazott, fölhajózott az Iravaddin és Birma fővárosában egy évig tanulmányozta a birmai nyelvet és irodalmat. Azután Moulmeinon át Bangkokba utazott a sziámi nyelv és irodalom tanulmányozására, tovább ment Kambodzsába és Szaigonba. 1864. és 1865. Szingapuron és a Maláj-szigeteken át Japánba jutott és végre Pekingen, Mongolországon és a szibériai nagy úton a Kaukázusba.

Berlinben az egyetemen a földrajz magántanárává, a néprajzi múzeum igazgatójává és a földrajzi társaság elnökévé lett. 1878 nyarán újra elindulva, beutazta Perzsiát, Asszámot és az indiai- meg a csendes-oceáni szigetcsoportokon, Észak-Amerikán és Nyugat-Indián át jött vissza 1880. Nevezetesebb művei: Die Weltauffassung der Buddhisten (1870); Ethnologische Forschungen (1871—73, 2 köt.); Die Rechtsverhältnisse bei verschiedenen Völkern (1872); Geographische u. ethnologische Bilder (1873); Die deutsche Expedition an der Loangoküste Afrikas (1874, 2 köt.); Die Kulturländer des alten Amerika (1878, 2 köt.); Vorgeschichte der Ethnologie (1881); Der Buddhismus in seiner Psychologie (1882); Zur naturwissenschaftlichen Behandlung der Psychologie (1883); Völkerstämme am Brahmaputra (1883); Inselgruppen in Ozeanien (1883); Allgemeine Grundzüge der Ethnologie (1884); Die Welt in ihren Spiegelungen unter dem Wandel des Völkergedankens (1887); Die samoanische Schöpfungssage und Anschliessendes aus der Südsee (u. o. 1894); Zur Lehre vom Menschen in ethnischer Anthropologie (u. o. 1895); Die Denkschöpfung umgebender Welt aus kosmogonischen Vorstellungen in Kultur und Unkultur (u. o. 1896); Lose Blätter aus Indien 1—7. (1899); Kulturhistorische Studien unter Rückbeziehung auf den Buddhismus (1900); Die wechselnden Phasen im geschichtlichen Sehkreis u. ihre Rückwirkungen auf die Völkerkunde (1900); Der Menschheitsgedanke durch Raum u. Zeit (1901, 2 köt.).

2. *B., Henry Charlton,* angol egyetemi tanár, szül. Truróban 1837-ben. 1867. a kórbonctan tanára lett Londonban s mint ilyen kiválólag az idegrendszer kórbonctanával foglalkozott. 1868-ban az idegbetegek kórházában asszistens, 1871.

a londoni egyetemi kórház orvosává és 1887. az elméleti és gyakorlati orvostan tanárává lett. B. egyike a legtekintélyesebb idegpathologusoknak. Munkái: The modes of origin of lowest organisms; The beginnings of life; Evolution and the origin of life (London 1871—84); The brain as an Organ of mind (1880); Studies in heterogenesis (1901).

Bastianini, *Giovanni*, olasz szobrász, szül. Camerataban 1830 szept. 17., megh. 1868 jún. 29. Pio Fedi tanítványa, oly behatóan tanulmányozta és oly ügyességgel utánozta a XV. sz.-beli olasz szobrászati műveket, hogy Benivienit ábrázoló terrakotta-mellszobrát, mint régi művet a párisi Louvre számára szerezték meg. Mint a XIX. sz. legügyesebb régiséghamisítóinak egyike, még más műveivel is sikert aratott.

Bastiat (ejtsd. basstiá), *Frédéric*, francia nemzetgazdasági író, szül. Bayonneban 1801 jún. 30., megh. Rómában 1850 dec. 24. 1831-ben Mugronban békebirónak választották meg. Idejének java részét nemzetgazdasági tanulmányoknak szentelte. Nevét 1844. a Journal des Economistes-ben közölt De l'influence des tarifs français et anglais sur l'avenir des deux peuples c. vámpolitikai tanulmányával tette híressé. B. a szabad kereskedelem ügyének hathatós védője és a védvámos irány kemény támadója volt. Első könyvében: Cobden et la ligue (1844) az Angliában a gabonavámok eltörlése tárgyában megindult mozgalmat s annak vezéreit ismertette. A könyv megjelenése után Párisba költözött és ott a szabadkereskedelem érdekében fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki. 1848-ban beválasztották az alkotmányozó gyülésbe, 1849. a törvényhozó ülésbe. De ott, mint a pénzügyi bizottság alelnöke, már nem fejthetett ki nagyobb tevékenységet. Gyönge egészségét a lázas munka aláásta. Akkor, midőn a tüdővész már nagyon is erőt vett rajta, fogott hozzá legjelentékenyebb munkájának, a Harmonies économiques megirásához. E műnek csak első kötetét fejezhette be. Miután ez 1850. megjelent, a végkép kimerült iró Olaszországba utazott s ott halt meg. Munkáinak legnagyobb része polemikus volt. Ilyenek a Sophismes économiques; a Propriété et loi; Maudit argent; L'état; Ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas; Gratuité du crédit, Le loi Capitale et rente; Spoliation et loi stb. Összegyüjtött munkái 7 kötetben jelentek meg 1881. Párisban.

Bastide (ejtsd: básztid), több francia helység neve; a legjelentékenyebb B.-Rouayroux (ejtsd: ruejru), Tarn départementban, a Thoré forrásai közelében, (1906) 2167 lak., gyapjúiparral.

Bastide, 1. *Jules*, francia hirlapíró s államférfiú, szül. Párisban 1800 nov. 22., megh. u. o. 1879 márc. 2. Az 1820 jún. 5. kitört zendülés alkalmával megsebesült és fogságba esett. Ezután a kereskedelmi pályára lépett, mellékesen azonban irodalommal foglalkozott. Tagja lett a karbonári és egyéb titkos szövetségeknek és az 1834 jún. 5. Lamarque temetésénél kitört lázongás egyik főintézője volt, amiért a kormány halálra ítélte. B. azonban Angolországba menekült, hol 1835. tartózkodott; Párisba csak akkor tért vissza, amikor a törvényszék a vád alól fölmentette. Ekkor a National szerkesztéséhez fogott, 1845. pedig a Revue Nationale c. hetilapot indította meg. Az 1848 februári forradalomnak ismét egyik főmozgatója volt; azután a köztársasági kormánynak vezértitkára, majd pedig a külügyi minisztérium vezetője lett. Az államcsiny óta visszavonultan élt. Munkái: Histoire de l'Assemblée legislative (Paris 1847); La république française et l'Italie en 1848 (Brüsszel 1858); Les guerres de religion en France (Paris 1859, 2 köt.). Életét megírták *de Fourcaude* (1885) és *Theuriet* (1885).

2. *B.*, *Louis*, francia költő, szül. Marseilleben 1805 körül, megh. 1867. A júliusi forradalom után a republikánus párt buzgó harcosa volt, s Barthélemy elpártolása után ő folytatta a szatirikus támadásokat a kormány ellen a Tisiphone c. politikai hetilapban, a miért több ízben el is ítélték. Költeményei: Mélanges poétiques (1832); Les larmes d'un prisonnier (1854) nem igen tetszettek.

Bastien-Lepage (ejtsd: bastjen-lőpázs), *Jules*, francia festő, szül. Damvilliersben 1848 nov. 1., megh. Párisban 1884 dec. 10. Cabanel tanítványa volt, de nemsokára szakított mesterének akadémikus irányával és a naturalizmus híveihez csatlakozott. Ezt az irányt a Tavaszi dallal és nagyatyjának arcképével kezdte meg (1874) és folytatta az Első áldozással (1875). Igazi hivatást érzett a parasztélet hű, elfogulatlan ábrázolására. 1878-ban festette meg első e nembeli művét, a Kaszálás-t (Paris, Musée du Luxembourg), majd 1879. a Burgonyaszedést; 1880. a Mennyei hangokra figyelő Jeanne d'Arc-ot; 1881. a Koldus-t; 1882. a Rőzsegyüjtőt és 1883. a Szerelem falun c. festményét. Arcképei közül kiemelendők: Sarah Bernhardt, a walesi herceg (1879) és főleg szüleinek arcképei. B. erős realizmusa, a *plein-air* nagy feltünést keltett és Franciaországon kívül is erős hatást gyakorolt.

Bastille (franc., eredetileg *bastide*). Tulajdonképen bástyát jelent. A B. elnevezést később egész speciálisan a régi Párist védő körfalak St. Antoine kapujánál épült erődítményének megjelölésére használták. A St. Antoine kapuja már János király uralkodása alatt (1350—1364) két nagyobb bástyatoronnyal volt megerősítve. V. Károly e bástyákhoz 1369. 6 másik tornyot építtetett. Az építkezést csak VI. Károly fejezte be 1383., és a B. ezen időtől fogva már nemcsak megerősített kapu volt, hanem valóságos vár, mely főleg politikai foglyok börtönéül is szolgált. 3 m. vastag falaiban börtönök voltak elhelyezve; ez utóbbiak az udvar alá is kiterjedtek, talaja szine alatt 6 m.-nyi mélységben sötét, nyirkos helyiségeket alkotva (cachots). Legtömöttebbek voltak a B. börtönei XIV. és XV. Lajos alatt, amikor nem is annyira gonosztevőket, hanem politikai foglyokat, gyanusított, önkényüleg, a Lettres de cachet-k alapján letartóztatott egyéniségeket tartottak ott évekig, sőt sokszor élethossziglan, minden birói kihallgatás nélkül elfogva. A foglyok száma néha 60—70-re is rúgott, kiket legnagyobb részben az írók, zsurnaliszták, könyvkereskedők és könyvnyomtatók köréből az inquizició szolgáltatott. Nemcsak személyek voltak a B.-ben elzárva, hanem az udvarnak és egyes hatalmasoknak nem

tetsző műveik is, mint könyvek, kéziratok stb. Ilyen elkobzott iratok halomszámra jöttek a B. lebontásánál napfényre. Nem volt tehát csoda, ha a nép a B.-ban az önkényuralom egyik hathatós támaszát és eszközét látta és mint ilyent, teljes szívéből gyűlölte, csak az alkalmas pillanatot várván, hogy szolgaságának jelét megsemmisítse. Azért is a B.-nak a francia forradalom kitörésének első napjaiban esnie kellett. A népszerü Necker miniszter elbocsátása miatt fölingerült tömeg 1789 júl. 14. a B. ellen nyomult, s azt rövid küzdelem után bevette. A börtönökben ekkor csak 7 foglyot találtak. A foglyok kiszabadítása után a tömeg azonnal a B. lebontásához fogott és ágyuk dörgése, a nép örömrivalgása és különféle ünnepségek között lerombolta, úgy hogy kő kövön nem maradt. A B. helyén — a mostani B.-téren — 1840. emelték az u. n. júliusi szobrot, melynek törzsére az ostromlásnál közreműködött 654 egyén neve van bevésve.

Irodalom. Linguet, Mémoires sur la B., London 1783, új kiad. Paris 1864; Delort F., Hist. de la détention des philosophes et des gens de lettres à la Bastille, Paris 1829, 3 köt.; Arnold és Alboine, Hist. de la B., u. o. 1842—45, 8 k.; Bojanowsky, Die Erstürmung der B. nach einem schon 1793 von Pitra veröffentlichten Bericht, Weimar 1865; Bous, La prise de la B., 1882; Lecocq G., La prise de la B. et des anniversaires, Paris 1881. Mindezeknél fontosabb Ravaisson okleveleken alapuló munkája: Archives de la B. Documents inédits (1892-ig 17 köt.) úgyszintén Cottin értekezése: a Revue rétrospective 7. kötetében, és Funck-Brentano dolgozatai: Documents sur la B. (a Bulletin des Bibliothèques et des archives 1887 és a Revue retrospective 11. kötetében) és ugyanannak értekezése: La B. d'aprés ses archives (a Revue historique 42. kötetében 1890), ki a Renneville, Latude és Linguet által terjesztett, túlzott rémes hireket meséknek iparkodik feltüntetni. V. ö. Grande Encyclopédie V. 670.; Funck-Brentano, Bastille. Légendes et Archives, Paris 1898.

Bastion (franc.), l. *Bástya.*

Bastnäsit *(Hamartit,* ásv.), ritka fémek (cerium, lanthanium és didimium) fluokarbonátja [(Ce, La, Di)F]CO_3; előfordul Riddarhyttan mellett (Bastnäs-bánya) Svédországban, Coloradóban a Pike's Peak gránitjában mint a tysonit (l. o.) elváltozási terméke.

Bastogne (ejtsd: basztony), vagy Bastenaeken, járási székhely Luxemburg belga tartományban, a Wiltz és vasút mellett, (1900) 3446 lak., gabona- és marhavásárokkal. A B.-i sonkák hiresek. Erődjét 1688. rombolták le a franciák.

Bastos, l. *Batiszt-gyolcs.*

Bastos, *Victor,* portugál szobrász, szül. Lissabonban 1832 jan. 25., megh. 1894 jún. Legnagyobb művei Camoens és Magelhaens emlékszobrai Lissabonban (1867).

Bastuli vagy *Massieni,* az ókori történelemben a pún háborúkig szerepelt nép a mai Spanyolország déli részén; Guadiana, Cadix táján. Fővárosa Basti, a mai Baza nevében maradt fenn emléke.

Bástya, 1. (lat. *bastio,* fr. *bastion,* ném. *Bollwerk* és *Bastei),* az az erődrész, mely az erődítési vonalak előtti terep és erődalkatrészek (árok, födött út stb.) lövedékekkel való pásztázása végett a védőgátból v. erődfalból kiállólag építtetett, az ó- és a középkorban *félkör, később ötoldalú sokszög* alakban. Közönségesen a fővédőgátnál magasabb volt, hogy onnan netalán a védőgátra nyomult ellenségre lőni lehessen. A B.-nak az az oldala, mely a fővédőgáttal vagy teljesen, vagy megközelítőleg párhuzamos, «*B.-toroknak*» (Kehle), az ehhez jobbra és balra zárkózó oldalak, amelyekről a fővédőgát előtti árkot lehet lövedékekkel pásztázni, «*B.-oldalaknak*» (Flanke) s az ezekhez zárkózó, elől a «*B.-csúcsot*» (saillant, ejtsd: szajlyañ) s a régente többnyire 60°, jelenleg 90—120 fokú «*B.-szöget*» képező oldalok «*B.-halántékoknak*» (facen, ejtsd: fászen), a két B.-t egymással összekötő védőgát pedig «*kurtinának*» neveztetik. A B.-szög hegyét *B.-élnek* (Bollwerkspunkt) nevezik. A B.-oldalt úgy tervezik, hogy a szomszéd B. halántékjának meghosszabbítására, a «*defensvonalra*» merőlegesen álljon; a B.-halánték és B.-oldal metszéspontja «*vállpont*»-nak (Schulterpunkt) s az általuk képezett szög «*vállszög*»-nek (Schulterwinkel) neveztetik. Ha a B. belső udvara fel van töltve, akkor a B. «*feltöltött*»-nek (Voll), különben pedig «*földszintes*»-nek (Hohl) neveztetik. Ha a B.-torok előtt védőárok is van, akkor a B.-t «*elkülönített*»-nek (detachirt) mondják, ha pedig a B.-nak csak egyik fele, azaz csak 1 halántéka és 1 oldala van meg, akkor az «*fél-B.*» (Halbbastion). Az erődítési vonalak sarkain levő B.-t «*sarok-B.*»-nak, a fővédőgát vonalába építettet pedig «*közbenső B.-nak*» nevezik.

Az ó- és a középkorban a B.-k a várfalon keresztben álló, többé vagy kevésbé magas, kerek, vagy négyszögletes alaprajzzal biró tornyok voltak, melyeknek vízszintes tetején, mellvédek mögött, hajítógépek állíttattak fel. A magyarországi eredetü Ajtós nevű családból származó Dürer hirneves festő és rézmetsző a városok erődítéséről írt remek művében oly B.-tornyokat ajánl, melyeknek emeleteiben is vannak lövegek felállítására alkalmas helyiségek és a falakon áttört lőrések. Szögletes B.-kat a XV. sz.-ban kezdtek építeni Olaszországban; ezekre jellemző az, hogy előbb igen laposak, később pedig erősen kiszökve igen keskenyek voltak és következőleg B.-szögük igen kicsiny. Ily B.-kat látunk pl. Komárom régi várának tervrajzain. Később mindinkább tágabbra tervezték a B.-kat, hogy azokba több ágyut lehessen felállítani. Végre igen rövid B.-oldalakat a vállpontnál hátrább építettek s azokat egy kikerekítéssel kapcsolták össze a B.-halántékokkal; az ekképen keletkezett öblöket «*B.-füleknek*» nevezték (l. *Orillon*) s ha a vár árka vízzel volt megtöltve, akkor a B.-fülek az árok vizén járó hajók kikötőjeül is használtattak.

2. *B.*, a tengerészetben (ném. *Kastell, Schanze* v. *Back,* ol. *castello,* franc. *gaillard* v. *château,* ang. *castle),* a régibb kereskedelmi és hadihajók elő- valamint hátsórészén kiemelkedő építmény, mely szerint elő-B.-nak (l. o.), illetve hátsó vagy far-B.-nak (l. o.) neveztetik.

3. *B.*, a *sakkjáték* egyik figurája; néhol *toronynak* is hívják. Négy B. szerepel a sakkjátékban, két fehér, két fekete. A sakktáblán, a játék megkezdésekor a négy sarkon állanak. A B. a játékban egy paraszttal ér többet a lónál és futónál, egy futóval vagy lóval kevesebbet a királynál. Egyenes irányban előre, hátra vagy jobbra-balra ugyanazon a soron mozog és üt.

Bástya, Szepes és Liptóm vm. határán, a Magas-Tátra egyik oldalgerince, mely a Menguszfalvi

völgyet Ny felől szegélyezi; megkülönböztetik a Mellső (2328 m.) és Hatulsó B.-t (2335 m.), melyek közt a Sátán emelkedik. A Csorbai-tó felől 4 óra alatt mászható meg.

Bástya, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 216 oláh lak.; u. p. Hunyaddobra, u. t. Holgya.

Bástya-ágyu, kis ürméretü, a hajó bástyáján d. ö. nyugvó és talpszerkezeténél fogva minden oldalra forgatható ágyu, revolverágyu vagy golyószóró. Régi hajókon mint B. a már elavult szerkezetü, németül «Drehbassen»-oknak nevezett kis ágyuk voltak elhelyezve. Ujabb hajókon tulajdonképeni B. már nincs, minthogy bástya sincs; a kis ürméretü ágyuk, amelyek a torpedónaszádok ellen szolgálnak, a hajó felső részén helyezvék el, mindenütt, ahol csak hely van.

Bástyaél (ném. *Bollwerkspunkt*), l. *Bástya.*

Bástyafül (német *Bollwerksohr, Orillon*), l. *Bástya.*

Bástyaköz, régi megerősített városokban és várakban az a térség, amely a tulajdonképeni legbelsőbb várfal és a külső fal között feküdt. Belőle nyiltak a belső várnak bástyái alá az istállók, szerszámkamrák, kocsiszinek, kutyaólak s az ezekre felügyelő cselédség lakóhelyiségei. Maga a B., mely háborus időben az ostromoltaknak első védelmi vonalul szolgált, békés időkben mindenféle házi célokra és mulatságok rendezésére használtatott fel aszerint, amint fekvése engedte. A mai korban még fennálló és lakott régi várainkban megmaradt B.-ök védett helyzetüknél fogva igen célszerüen használtatnak fel gyümölcsöskertekül.

Bástyaoldal (ném. *Flanke*), l. *Bástya.*

Bástyarúd (ném. *Backspiere*, ol. *tangone*, franc. *tangon*, ang. *swinging boom*). Egy 8–15 m. hosszú és megfelelő vastagságú rúd, mely a hajó előpárkányzatáról, ahol egy forgatható vaskapocs által van megerősítve, vízirányosan a víz felszine felett fekszik. A B. utazás közben vitorláshajókon az előtörzs szárnyvitorla kifeszítésére, míg a kikötőben, ha a hajó áll, a vízen levő csónakok kikötésére szolgál. Kereskedelmi hajókon B. rendszerint nincsen.

Bástyás erődítési rendszer az, melynél az egész vár alaprajzának tervezésekor következetesen a védővonalakat a bástyák elrendezésének megfelelően szerkesztik. Főleg Vauban fejlesztette ki e rendszert, amelyhez a francia hadmérnökök a legujabb korig ragaszkodtak, míg a németek inkább az *ollós-* és a *sokszögü*-rendszerek szerint építették váraikat. L. *Várak.*

Bástyaszög, l. *Bástya.*

Bástya-torok, l. *Bástya.*

Bástyázott védőoldal (franc. *front bastionné*), kurtina által összekötött két sarokbástya.

Baszarabásza, kisk. Hunyad vm. kőrösbányai j.-ban, (1900) 384 oláh lak.; u. p. és u. t. Alvácza. Régente besnyő-telep volt. A B. és Alsóvácza közt emelkedő trachittufa hajdan gejzir lehetett, mely tekintélyes fatörzseket faopállá alakított át.

Bászel *Aurél*, filológus, szül. Kassán 1845 okt. 9. Felsőbb tanulmányait Berlinben, Bonnban, Halleban és Tübingenben végezte, hol doktorrá is avatták. 1872–1883. magántanár volt a budapesti egyetemen, 1883–1908-ig gimnáziumi tanár Fehértemplomban, jelenleg Budapesten él nyugalomban. Munkái közül nevezetesebbek: *Theokritos idylljei és a görög-római idyll* (Budapest 1880); *Thukydides beszédei* (u. o. 1881); *A klassz. philol. jelesebb munkásai életrajzokban* (u. o. 1882, I. köt.); *Az ókori klasszikusok tanulmánya*, mint általános műveltségünk egyik főeszköze (u. o. 1883).

Basszián, kaukázusi Elbrusz vidékén élő ázsiai török nép neve.

Basziszi, Malakka félszigeten (Ázsia) élő maláj néptörzs.

Bászk vagy *vászkongádosz*, a pirénei hegység É.-i és D.-i lejtőjén (Francia- és Spanyolország területén) élő őskori nép, mely maga Európa más lakosaival, s nyelvük semmiféle indo-európai nyelvvel sincsen rokonságban. A spanyolországi B.-ok magukat *euszkáldunák*-nak, azaz embereknek nevezik, a francia B.-ok pedig *vaszk*-nak, azaz férfiaknak. Valamennyi más nemzetbelieket, a spanyolokat, franciákat stb. *erdáldunák*-nak, azaz jövevényeknek nevezik, ami ősiségük mellett bizonyít. A B.-ok Európa legrégibb lakóinak tekinthetők s hihetőleg a vaskonok, tehát az iberek egyik ágának származékai. Középtermetüek, izmosak. Tüzes szemü és a görög nőkre emlékeztető kellemes arcú nőik szintén erőteljesek, miért is a franciáknál és spanyoloknál mint dajkák igen keresettek; élénk, vidor, de egyszersmind hirtelen felinduló kedélyüek. A B.-ok nem egységes tipusuak. A spanyol B.-ok hosszúfejüek (dolichocephal), a francia B.-ok ellenben kurta fejüek (brachycephal). Földmívelők, különösen pedig gyümölcstermelők, ügyes tengerészek, kikötői rakodó munkások stb. A hűbéri nemesség intézménye köztük megszilárdulni nem tudott s noha egész tartományok nyertek nemességet, pl. Castiliai Johanna idején Biscaya, a nemességet, sőt a királyságot sem ismerték el. Kiváltságaik és szerződéseik különleges jogokat biztosítottak nekik úgy Spanyol-, mint Franciaországban, de nem igen éltek velük s mégis fellázadtak, mikor a nagy francia forradalom ezeket eltörölte. Független életmódjukat régi szabadság-leveleik («fueros») értelmében a mai napig fenn tudták tartani. A királyságot nem ismerik el, s a spanyol királyt csak Biscaya urának nevezik. Katolikusok, de a pogány korukból fennmaradt babonaság széltiben elterjedt köztük. Mind festői ruházatuk, mind házaik igen tiszták. Maguk a táncnak és a hazárdjátéknak rabjai. Életmódjuk minden tekintetben patriarchális. Az elősziilöttségi jog különösen szerepel náluk; csakis az elsőszülött (akár fiú, akár leány) az örökös, a fiatalabb testvérek a családban szolgai szerepet visznek; ha egy ilyen fiatalabb fivér pl. egy elsőszülött leányt vesz feleségül, akkor az asszony az úr a háznál, a család neve is nem a férjtől, hanem az asszonytól vétetik. Ma már szemlátomást fogy a B.-ok száma és pedig leginkább a délamerikai államokba való kivándorlás következtében. V. ö. *Garat*, Origines des B. de France et d'Espagne (Paris 1869); *Bladé*, Études sur l'origine des Basques (Toulouse 1869); *Vinson*, Les Basques et le pays basque (Paris 1882); *Fabié*, Estudio sobre la organización y costumbres del pais vascongado (Madrid 1897). Továbbá *Ri-*

báry F. hazánkfia tanulmányai (összegyüjtve *Vinson* fordításában, Páris 1877).

Baszkara Akaria *(a tudós B.)*, hindu csillagász, a Kr. u. XII. sz.-ban élt. Főműve a *Sziddhantaciromani* (a rendszer koronája) c. tankölteмény. V. ö. *Brockhaus,* Über die Algebra des B. (Berichte der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften (1852).

Bászk nyelv és irodalom. A bászkok nyelve, melyet ők maguk euszkarának neveznek, a régi iber nyelv maradványa, melyen a Pirenei-félsziget és Aquitania őslakói beszélnek. A bászk egészen magában álló nyelv s más európai nyelvekkel való rokonítása kisérletei hiuknak bizonyultak. A régi iber nyelvből csak egyes szók, jobbára helynevek és személynevek jutottak reánk. Az újabb bászk nyelvtől sok tért elhódított a spanyol és francia, melyek viszont a bászk nyelvet gazdagították átvett alakokkal. Nyolc fő nyelvjárást különböztetnek meg benne. Nyelvtani alakokban igen bővelkedik. Rendkívül gazdag a bászk nyelv igei alakokban, melyek jobbadán az igék igenévi szerkezeteiből és a «haben» és «sein»-féle segédigékkel szerkesztetnek. Ez alakokba a személyes névmás beleolvad s ezért van a sokféle igeragozási csoport. E nyelvnek külön alakjai vannak az egyenlő társadalmi rangú, a különféle társadalmi rangú, valamint a férfiak és nők közt használatos nyelvekre. Latin betükkel és spanyolos ortográfiával írnak. Irodalmuk szegény. Legrégibb nyomtatott könyvük egy 1545-iki versgyüjtemény. Nevezetesek szerelmi népdalaik és falusi szinjátékaik, melyek bibliai, legendás, mondai tárgyakat dolgoznak fel s melyeket parasztok adnak elő a bászk falvakban. E jórészt kéziratokban elterjedt szinjátékoknak neve: «pastoriles». Egyébként irodalmuk nagyobbrészt vallásos könyvekből áll.

Irodalom. Nyelvtanokat írtak Blanc, Lyon 1854, van Eys 2. kiad. Amsterdam 1867, s magyarul Ribáry, a Nyelvtud. Közleményekben 1866. Ugyanez franciául: Essai sur la langue basque, Paris 1877; Lucien Bonaparte, Le verbe basque, Paris 1869; Van Eys megírta a bászk nyelvjárások összehasonlító grammatikáját, u. o. 1879. V. ö. Gerland, Die Basken und die Iberer; Gröber, Grundriss der roman. Philologie I. k., Strassburg 1888. s a Revue de linguistique sok értekezését. Szótárakat írtak Chaho, Bayonne 1856, stb. Fabre, u. o. 1870, van Eys, Paris 1873; Aizquibel, Diccionario basco-español, 2 köt. Madrid 1882—4. Bászk népdalgyüjteményt adott ki Monterola, Cancionere basco 1880, közmondásokat Othenart, Paris 1657, új kiadás 1847; Mahn, Denkmäler der baskischen Sprache, Berlin 1857; Vinson, Le folklore du pays basque, Paris 1883; az idevágó teljes irodalmat közli ugyancsak Vinson, Essai d'une bibliographie de la langue basque, u. o. 1891, s ehhez pótlások 1898; Linschmann és Schuchardt, J. Leiçarregas baskische Bücher von 1571, Neues Testament, Kalender und ABC, Strassburg 1900.

Bászk-tartományok, Spanyolország három tartománya, melyeket régebben jobbára bászkok laktak; ezek: Alava, Vizcaya és Guipuzcoa (l. az egyes tartományok neve alatt).

Baszkuncsák-tó, 123·9 km². területű sóstó, Asztrakán orosz kormányzóság Csernij-Jar kerületében. Nagy mennyiségű sót szolgáltat, évenkint mintegy 10 millió pudot.

Bászongádosz vagy *vászkongádosz,* l. *Bászk.*

Baszra, l. *Basszora.*

Baszt, Bubasztisz ókori egyiptomi város istennője, melyet macskafejű nő alakjában, fején Uraeus-kígyóval körülfont napkoronggal és hosszú, szűk, tarka ruhában ábrázoltak. Ő az örömök istennője és Ptah isten kedvese. Szent állata a macska.

Basztárd, l. *Bastard* és *Korcs.*

Basztárdváltó, l. *Pinceváltó.*

Basztarnák *(Bastarnae)*, hatalmas, harcias germán nép, az első, mely az antik kultúrvilággal érintkezésbe került. A Kr. e. II. sz. elején már a Duna torkolatáig hatoltak elő. V. Fülöp és Perseus makedón királyok szövetségesekül használták fel őket a dardanusok és rómaiak elleni harcokban; Mithridates szövetségesei között is szerepeltek. Minduntalan betörtek Thrákiába, végre M. Licinius Crassus leverte őket Kr. e. 29. Augustus idejében az Erdélyt szegő Kárpátok (ezek neve Alpes Bastarnicae) és a Duna torkolata között laktak a dákok szomszédságában. A markoman háborúban a Róma ellen szövetkezett barbárok oldalán harcoltak; a gótokkal együtt is többször törtek be római területre. Maradékukat, mintegy százezer embert, Probus császár a Duna jobbpartjára telepítette át.

Basztit, piroxén csoportbeli ásvány, víztartalmú magnézium-aluminium-vas-szilikát, mint az enstatit és bronzit elváltozási terméke található szerpentinben (az ú. n. baste-i Schillerfels-ben) a Harzban, melafirokban Ilfelden és a Schwarzwaldban; nálunk is szerpentinben Kőhalom vidékén (Nagyküküllő vmegye) és Eibenthal mellett (Krassó-Szörény vmegye). Erősen fémesen gyöngyfényű, zöldes sárgarézszínű v. barna; kitünően leveles és hasadási lapjain feltünően csillog, amiért is a németek *Schillerspat*-nak nevezik.

Baszundi, a bántu-családhoz tartozó kongónégerek egyik ága.

Baszurman *(buszurman, beszermen)*, a «muzulman» szónak az orosz nép által elrontott alakja. Jelenleg főképen a törököket hívja e néven az orosz köznép, régebben pedig azokat a khorazáni kereskedőket hítták így, akik a mongol invázió idejében az adójövedéket Oroszországban bérben birták.

Bászuto, illetőleg *moszuto,* becsuán törzs a délafrikai angol területen, mely csak szívós ellentállás után hódolt meg az angoloknak. Földjüket leirta és térképet készített róla Clarke M. angol hadnagy és biztos. (Petermann, Geogr. Mittheilungen 1888, 286. l.) V. ö. *Casalis* E., My life in Basuto Land (London 1889); *Baskly,* Among Boers and Basutos (u. o. 1900).

Bászuto-föld, az angolok fennhatósága alatt álló ország Dél-Afrikában Natal, az Oranje-köztársaság és a Fok-gyarmat közt, 30,420 km² területtel, az 1904-iki népszámlálás szerint 218,000 benszülött és 895 európai lak. Dél-Afrika gabonatárának hívják. Fő terméke a búza és szerecsenköles. Állattenyésztése is jelentékeny, 1904. volt 64,000 ló, 210,000 szarvasmarha, közel 300,000 juh, 200,000 kecske és 20,000 sertés. Vas- és rézércek találhatók; két szénbányát helyi szükségletekre művelnek is. A behozatal értéke (1908—1909.) 239,830, a kivitelé (gabona, szarvasmarha és gyapju) 193,122 sterling font. Hajózható folyója nincs; vasútja Maszerut a Bloemfontein-Maddorporti vonallal köti össze. Két telegráf-állomása összeköti a Fokfölddel és az Oranje köz-

tanácsával. Az ország jövedelme (1908—09.) 108,637, kiadása 126,921 sterling font. A népiskolák száma 248, 12.195 tanulóval, ezenkívül van két felső nép., néhány alsófokú ipariskola és egy uj felső ipariskola. Az ország hét kerületre (Maseru, Leribe, Mohale's Hoek, Berea, Mafeteng, Quathing és Quacha's Nek) van felosztva; mindegyike ezen kerületeknek wardokra oszlik, amelyekben az egyes törzsfők gyakorolják a kormányhatalmat. Az angol rezidens székhelye Maseru 1100 lak., kik közt 200 európai. Midőn 1848. az Oranje köztársaságot alakították, a boerokkal gyakran keveredtek a bászutók háboruba, de mindig vereséget szenvedtek, ezért 1868. az angolokat hívták segítségül. A Fokföld kormánya védelmébe vette és 1871. saját területébe kebelezte. 1884 ben a népalája vetette magát Viktória királynőnek. Ezen önkényes meghódolás alkalmával az angol rezidensnek törvényhozó jogot adtak, de kikötötték, hogy európai embernek földbirtokot szereznie nem szabad. Mazufa törzsfőnök meg fölkelt ugyan az angol uralom ellen, de leveretett. V. ö. *Widdicombe*, Fourteen years in Basutoland (London 1892); *Nobb*, Handbook of the Cape and South Africa (u. o. 1893, a XXII. fej. szól a B.-ről); *Lagden*, The Basutos (u. o. 1909, 2 köt.).

Bat v. *tikál*, régebben ezüstpénz Sziamban = ¼ taamlung = 15·12 g, de feloszlott 4 szalungra is = 8 fuang = 32 pai v. painung. Értéke kereken 3 K.

Bát (régi német neve *Frauenmarkt)*, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1900) 1423 tót és magyar lak., szolgabirói székhely, postával egyesített távíróhivatallal, hitelszövetkezet, tejszövetkezet, vegykisérleti állomás. Lakói németek voltak és bányászattal foglalkoztak. Hajdan német bányaváros volt királyi pénzverővel és várszerű erődítésekkel. 1320-ban Róbert Károly az esztergomi érsekségnek adományozta, a XVI. sz.-ban a Lévai-, majd a Dobó-család birta, ennek leánya révén Kolonics Szigfridé lett, utána az uradalom a Csáky-családé, a XVIII. sz.-ban Esterházy Pál hercegé lett, ma a Schoeller lovagoké. Ősi temploma 1070. épült, de a mostani alakját a XV. sz.-ban nyerte.

Bata, illetőleg *Batta*, két néptörzs neve: 1. maláji nép Szumátra É.-i részén, a Toba-tó mellett. Kétségtelenül az őslakosság maradéka. Számuk mintegy 300 ezer főre tehető. Ősi módon most is cölöpépületekben laknak és halásznak, de egyre jobban szoknak a földmíveléshez, sőt már az ekét is befogadták. Jó módban élnek, szigorú erkölcsi törvények között, melyek szerint súlyos esetekben, még a kannibálizmust is büntetésképen űzik. Írni, olvasni csaknem mindnyájan tudnak. Újabban európai befolyás alatt ősi írásukat is latin betűvel kezdik felcserélni. Nyelvük a maláji-polinéziai törzs hova ágából származott. Grammatikáját legutóbb *Merwald* adta ki (Leiden 1904). V. ö. *Veth*, Midden Sumatra (u. o. 1881—84, 4 köt). — 2. Szudán néger törzs Dél-Közép-Szudánban, a Birrué felső folyása mentén. Még a mult század elején hatalmas B. birodalmat a fuldák megdöntötték és népét rabszolgaságba hurcolták. Maradékaik most a hegységben tengődnek.

Báta *(Bátta)*, nagyk. Tolna vm. központi j.-ban, a Sárvíznek a Dunába szakadásánál, alacsony, mocsaras helyen; (1900) 4080 magyar lakossal, bencésrendű apátság és vár romjaival, postahivatallal, u. t. Dunaszekcső. L. még *Báttai apátság*.

Bátaapáti, nagyk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1900) 1312 német és magyar lak., u. p. Mórágy, u. t. Mórágy.

Batabano *(Batavano)*, város Kuba szigetén Havana tartományban, a Bahia de la Broa É-i partján, (1900) 2115 lak., vasúttal, kikötője a várostól D.-i irányban 4 km. távolságra van.

Batageuze, l. *Beteigeuze*.

Bataglia (ol.) a. m. harctömeg, falanx; a XVI. sz.-ban és a XVII. sz. elején a spanyol és a német császári gyalogság harcrendje, melyben az egész ezred (3000—4000 harcos) *tömött* négyszöget képezett, melynek minden oldala egyenlő — a babonának hódolva — *páratlan* számú emberből állott; a 4—6 m. hosszú pikákkal ellátott pikások (németül: Pikeniere) képezték a négyszög közepét s ezt minden oldalon 1—3 sor puskás vette körül. A svédek mozgékony tábori tüzérsége arra kényszerítette a császári vezéreket, hogy a B. helyett több, kevésbbé mély céltárgyat képező alakzatokat alkalmazzanak.

Bátai *György* id., ref. lelkész (megh. 1672.). 1644 okt. 18-án iratkozott be a franekeri egyetemre. Hazajövén, Kolozsvárt lett iskola-igazgató, később pedig pap. E hivatalában 13 évig működött, azután a II. Rákóczi György végső éveiben beállott zavaros idők alatt elhagyván állomását, 1664 táján Zilahra ment lelkésznek. Apáczai Cseri Jánosnak elvi és személyes ellensége volt, Apafi Mihály előtt azonban kedvességben állott. Munkái: De divinitate Jesu Christi, Franequerae; *Az isten kegyelmében levő ember megismeréséről* (Szeben 1665); *Az istenfélő ember könyörgésére való választétel* (u. o. 1665); *Lelki próbakő* (u. o. 1666); *Választottak tárgya* (u. o. 1666).

Bataille (franc., ejtsd: bátály) a. m. csata. — *En B.* a. m. felfejlődve. — *B. rangée*, olyan ütközet, mely *nem* váratlan összetalálkozás következtében keletkezett, hanem amelynek vívására a hadakozó felek céltudatosan megtették az előkészületeket.

Bataille (ejtsd: ba-taj'), 1. *Henri*, francia színműíró, 1872. született Nîmes-ben. Színdarabjaiban a modern élet problémáit, különösen a házasságtörést nagy sikerrel tárgyalja. Híresebb darabjai: Le masque (1902); Maman Colibri (1904); La marche nuptiale 1905; Poliche (1906); La femme nue (1908); Le scandale (1909); La vierge folle (1910); L'enfant d'amour (1911). Ezek közül A nászinduló; A meztelen nő; A botrány és A balga szűz a magyar szinpadokon is nagy sikert arattak.

2. *B., Nicolas*, szőnyegszövő Párisban 1363—1400 közt. Számos fali szőnyeget készített V. Károly francia király, nemkülönben ennek testvérei, Lajos anjoui herceg, Jean de Berry és Fülöp burgundi herceg számára. Legnevezetesebb munkája az angersi szőnyeg, mely Szt. János apokalipszisából vett jeleneteket ábrázol Hennequin vagy Jean de Bouges udvari festő rajzai után. Hat részből áll, mindegyik 15—15 képpel. Az egész

mintegy 140—150 m. hosszú volt, még megmaradt 80 m. hosszú darabja az angersi székesegyházban van. Kisebb művei, melyekről csak följegyzések maradtak, mind elvesztek.

Bataillon (franc., ejtsd: bátállyóñ) a. m. *zászlóalj.*

Batajnica, politikai és adóközség Szerém vm. zimonyi j.-ban, (1900) 2255 horvát lak. Vasúti állomás, posta- és távirólhivatal. Dénes nádor 1165. elhatározó győzelmet aratott itt Branász Mihályon, a szerémségi görög vezéren. Az elesett görögök fölé egy máig is látható, 20 méter magas dombot hányatott. Mikor a Manuel görög császár által beküldött Andronikos Koprostefanos hadai utóbb e dombhoz értek, lovaikról leugrálva esküdtek meg, hogy boszut állanak az elesettekért. Dénes nádor ugyanezen domb aljában 1167 júl. 8. alkalmat is adott erre. Már megszalasztotta Andronikos seregét, mikor este felé a tartalékkal még egy kisérletet tett Andronikos és kicsikarta kezéből a győzelmet. 800 vitéz, köztük 5 comes esett a görögök hatalmába. A magyarok azonban még az éjjel segítséget nyertek, mire a görögök sietve keltek át a 12 km.-nyi távolságban levő Száván. A nép ma is Batajničko polje, azaz csatamező néven ismeri a sírdomb környékét. V. ö. *Sopppron*, Monographie von Semlin und Umgebung, 113. és Pester Llyod, 1888. 286. sz.

Batak, falu Bolgárországban, Tatár-Bazardzsik kerületben, a Pesterszka Reka mellett, (1908) 2077 lak., fűrészmalmokkal; 1876. a török kegyetlenkedések idejében a B.-i templomban és iskolában közel 5000, a törökök szerint 1700 embert gyilkoltak le a básibozukok.

Batalha (ejtsd: —tálya), város Portugália Estremadura tartományában, Leirira kerületben, a Lis balpartján, (1900) 3869 lak. Nevét azon csatáról kapta, amelyben 1385 aug. 14. I. João portugál király Kasztilia királyát legyőzte. Híres a Santa Maria da Victoria kolostora, melyet e csata emlékére 1388. Alfonzo Henriquez tervei szerint építettek. Az összes portugál műemlékek közül a gót izlésű B.-i kolostor tünteti föl a részek legcsodálatosabb harmóniáját, a díszítések legjobb beosztását és a legtökéletesebb izlést.

Batalia (ol. *battaglia*, köz. latin *battualia*) a. m. harc, ütközet. A magyar nyelvbe is átjött *patália* alakban.

Batalpasinszki, kerületi székhely az orosz Kaukázia Kubán területén, az Elbruz alján, (1897) 8100 lak.; a kefirkészítés egyik főhelye.

Batanaea, l. *Básán.*

Ba-tang, 1. *B.* v. *Battam*, mocsaras sziget Szingapurtól D.-re. Területe 421 km². Riu németalföldi kormányzósághoz tartozik. Földje termékeny és sűrű erdőség takarja. — 2. *B.*, város Sze-csuen kinai tartományban a Jang-ce-kiang felső folyása mellett, 2600 m. magasan. Fontos karaván-állomás. B., Li-tang és Ta-cien-lu székhelyei azoknak a tibeti alkirályoknak, akik a kinai területen lakó tibeti alattvalókat kormányozzák. Mellettük azonban mindig van kinai hivatalnok.

Batanga, Nyugat-Afrika egy vidéke Német-Kamerunban a Biafra-öböl mellett, a Koriszko-öböltől a Kamerun-hegyekig nyúlik. Belső része fennsík, amelyen egyes hegyek 1500 m. magasra emelkednek. A Nyong és Campo folyók öntözik. Főhelye Kribi, több kereskedelmi teleppel és evang. hittérítőállomással.

Batangas, város Luzon szigetének D.-i partján, (1910) 39,400 lak. Fővárosa a hasonló nevű kerületnek, jó kikötő.

Batan-szigetek (ang. *Basi)*, kis szigetcsoport a Filippi-szigetekben, rézbányákkal. Területük 620 km², 9500 lak. Nagyobbak: Bayat, ezen van San José d'Ybano kikötő, továbbá Batan és Szaptang. A B. Luzon kerülethez tartoznak; az amerikai Egyesült-Államok birtoka.

Batár (franc. *bâtard)*, osztrák franciasággal hozzánk is átjött szó, mely a nehezebb hintót jelenti.

Batár, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1900) 547 magyar lak.; u. p. Halmi.

Batarcs, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1900) 1506 oláh és német lak.; postahivatallal, u. t. Halmi.

Batardeau (franc., ejtsd: bátárdó), a víz elrekesztésére szolgáló gát; így nevezik különösen a vízi építmények alapgödrét körülzáró gátat.

Bátaszék *(Báttaszék)*, nagyk. Tolna vm. központi j.-ban, (1900) 1456 házzal és 7521 lak., köztük 1968 magyar, 5287 német és 205 szerb, kik élénk borkereskedést űznek. Van takarékpénztára, tejszövetkezete, gyógyszertára és számos egyesülete. Vörös bora jó. Vasúti állomás, posta- és távirólhivatal. B. és Baja közt a Dunán vasúti híd vezet át, mely a Duna két partjának forgalmát közvetíti.

Batatas *Choisy* (növ.), l. *Ipomoea.*

Batava (növ.), l. *Oenocarpus.*

Batava castra, római táborhely Raetiában az Aenus (Inn) és Duna összefolyásánál, a mai Passau helyén.

Batavano, l. *Batabano.*

Batavia, a batavi nevű germán nép földjének római neve. A batávok (l. o.), kik a rómaiakkal szövetségben állottak, a Waal és Yssel folyóktól s a Zuider-tótól és Északi-tengertől határolt területen laktak. Innét Hollandiát is B.-nak nevezik.

Batavia, 1. fővárosa Hollandia keletázsiai birtokainak Jáva É.-i partján, széles, korallzátonyokkal védelmezett öbölben. A hollandusoknak legrégibb városa, Kelet-Ázsia legfontosabb kikötője. A Csilivung folyó mindkét partján épült nagykiterjedésű rizsföldek és kókuszültetvények között. Klímája forró és nagyon egyenletes; a jan. közepes hőmérséklete 25·1, a jún.-é 26·3° C. Csapadékának főrésze télen hull le. Lakosainak száma (1905) 138,551, ebből 8777 európai, 99,320 bennszülött, 28,150 kinai, 2058 arab, 246 más ázsiai népfajokhoz tartozik. Az óváros közelebb van a tengerhez, itt van a városháza, a börze, a Yava-bank, a kikötő és vámépületek, a nagy kereskedő házak, de csak az ázsiai népek lakják, míg az európaiak kertes villáit a sokkal egészségesebb új városban találjuk fel, itt áll a főkormányzó palotája, a Het-palais, a tudományok és művészeteknek szentelt épületek, számos iskola és tudományos társaság, templomok, szinház, kórházak, arzenál stb. Igen sok csatorna szeli át. Ipara jelentékeny, kereskedelme szintén, habár a XVIII. sz.-ban forgalma sokkal élén-

kebb volt. Vasut vezet B.-ból Tandzsong-Priokba, amelyet a hollandus kormány a gyorsan eliszaposodó B.-i kikötő helyébe építtett, továbbá Buitenzorgba (62 km.), Bandongba, Szerangba stb. Európával, Ázsiával és Ausztráliával távirókábel köti össze. B. helyén régen Yakatra város állott, ahol 1610 alapitottak a hollandusok először kereskedelmi telepeket, 1619. a gyarmatok fővárosa lett, s az ellenálló bennszülötteket fegyverrel nyomták el. 1699-ben a földrengés romba döntötte, a város megsülyedt, mocsaras, egészségtelen területté változott át, s a lakosokat többször megtizedelte a pestis, ezért kellett az új várost megalapitani. 1811—16-ig az angolok birtokában volt.

2. *B.*, folyó Queenslandban, York félszigeten; a Carpentaria-öbölbe omlik és sekélyjáratú hajókkal 40 km.-nyire hajózható. 3 km. széles torkolata igen jó kikötő. — 3. *B.*, Genesee county székhelye New York amerikai államban a Tunavanda-creeknél, vasút mellett, (1900) 9180 lak., élénk kereskedéssel, vakok intézetével. — 4. *B.*, város Illinois amerikai államban, 50 km.-nyire Chicagotól, a Fox partján, vasút mellett, (1900) 3871 lak., kőbányákkal.

Batávia, vászon v. négyfonalas sávolykötésű selyem, félselyem v. pamutszövet, sima alappal v. közbeszőtt virágokkal és repkényekkel.

Batáviai csöppek, l. *Üvegcsöppek.*

Batáviai köztársaság név alatt szerepel a Pichegru tábornok által meghódított Németalföld 1795 jan. 26-tól 1806 jún. 8-áig. Az egyes tartományok elvesztették függetlenségüket, a kormányhatalmat pedig az újonnan alakított törvényhozó testület és az öt tagú direktorium kezelte, melynek helyére 1805. egy kormányzó lépett. Németalföld ez egész idő alatt teljesen ki volt szolgáltatva a franciáknak és anyagi téren roppant károkat szenvedett. 1806-ban Napoleon császár a köztársaságot királysággá alakította és öccsét, Lajost ültette a trónra. V. ö. *Jorissen,* Napoléon I. et le roi de Hollande, 1806—1813; *Vitringa,* Geschiedenis der Bataafsche republiek (2. köt.) és *Legrand,* La Révolution française en Hollande, La République Batave (Paris 1894).

Batávia-láz a. m. *váltóláz,* l. *Malaria.*

Batavodurum, a batávok városa Alsó-Germániában, valószinüleg a mai Durstede helyén.

Batávok, Germániából kivándorolt néptörzs, mely a Rajna torkolatánál, a Rajna, Vahalis és Mosa által képezett szigeten (Insula Batavorum) települt meg. Később odább, délre terjeszkedett. Fővárosa Lugdunum Batavorum (ma Leyden) volt. Augustus uralkodása alatt a B. a rómaiaknak szövetségesei voltak, kiknek főleg lovasságukkal nagy szolgálatokat tettek germániai hadjárataikban. A terhes viszonytól megszabadulandók, ismételten fellázadtak. A legjelentékenyebb lázadás élén Vespasianus idejében (Kr. u. 69—70) Julius Civilis állott. Bár vállalata meghiusult és a rómaiak Petilius Cerialis alatt a mozgalmat elnyomták, a B. adómentesek maradtak, más tekintetben is a rómaiak jóindulatát élvezték. Később sokat küzdöttek a szomszédos frankok ellen, de már az V. sz.-ban megbékültek és a két nép egybe olvadt.

Batbajan vagy *Batobajan* (Batbajagan). Kuvrát Azovi-tenger-melléki bolgár és onogur király első fia, ki, midőn Kuvrát fiai szétváltak, népével, a bolgárokkal és kotragokkal a régi hazában maradt az Azovi-tenger és Kubán mentén s a Berziliából előtörő keleti turkoknak (kozároknak) hódolt meg. Az ő népének tartják a honfoglaló magyarokkal szövetkezett hún-bolgár eredetü kabarokat; maradványaik a hegyi kabardokban és balkarokban (l. o.) keresheték. Neve a török «batu» (magas) és «ba-ján» (hatalmas, úr) szóknak felel meg.

Batbie, *Anselme Polycarpe,* francia monarchista politikus és nemzetgazdasági iró, szül. Leissanban 1828., megh. Párisban 1887 jún. 13. Előbb Dijonban és Toulouseban, majd Párisban volt a nemzetgazdaságtan tanára, 1871 óta a jobbpárt egyik vezére és Thiers ellenfele. A Broglie-féle reakcionárius kabinetben 1873. félévig közoktatásügyi miniszter volt. Mint nemzetgazdának néhány általánosabb teoretikus művén kívül Turgot, philosophe, économiste et administrateur (1861) említendő.

Baté, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1900) 673 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távirohivatal.

Bateke, l. *Batiki.*

Bâteleur (franc., ejtsd: bátlőr) a. m. szemfényvesztő, bűvész, ezermester.

Batem., növénynevek mellett *Bateman* James angol botanikus nevének rövidítése (The Orchidaceae of Mexico and Guatemale, London 1837—1843; A monograph of Odontoglossum, u. i. 1864—70). Second Century of Orchidaceous Plants (London 1867).

Bates (ejtsd: bétsz), *Henry Walter,* angol természetbúvár és utazó, szül. Leicesterben 1825 febr. 18., meghalt Londonban 1892 február 16-án. 1848-ban a British Museum megbizásából Wallace Alfréddal az Amazonhoz utazott és tizenegy éven át kutatott a folyamnak partvidékén egészen Peru határáig és az Amazon nagy mellékfolyóinak, a Tocantinsnak, Tapajosnak, Taffének és Tutahinak torkolatvidékén; 1859. állattani és más tudományos vizsgálódásainak dús eredményeivel tért vissza Angliába. Útleírását és tudományos kutatásait a The naturalist on the River Amazonas (1863., 2 köt., 3. kiad. 1873., németül 1866) c. rendkívül érdekes művében tette közzé. Más munkái: Contributions to insect fauna of the Amazon Valley (1867); Illustrated travels (1869., 4. köt.); Central America. West Indies and South America (1867).

Batetela, a bántu négerekhez tartozó néptörzs a déli Kongo-medencében; bátor és vitéz nép, melyből hosszabb időn át a Kongo-állam katonaságának nagy részét toborozták, de egyszersmind fegyelmetlen és kegyetlen is.

Batezar, város az indiai brit United Provinces Agra kerületében, a Dzsamnánál, élénk országos vásárral, amelyet 150,000-nél több zarándok és kereskedő látogat.

Bátfa, kisk. Ung vm. kaposi j.-ban, (1900) 209 magyar lak.; u. p. Ungtarnócz, u. t. Nagykapos.

Bath, 1. county-borough Angliában $18^1/_2$ km.-nyire Bristoltól, az Avon partján vasút mellett, (1901) 49,839 lak. Hirét ama hat (40—48° C.) meleg-

forrásnak köszönheti, amelyek vizét még most is évenként több mint 20,000 fürdővendég használja köszvény, reuma és női bajok ellen. Az Avon körül elterülő dombokon amfiteátrumszerűen épült B. egyike Anglia legszebb városainak. Számos, díszes nyaralóján kívül kiválóbb épületei a városháza (a XVIII. sz.-ból), a gyönyörű Pump room (kúrház), több fürdőépület, a múzeum (régiségekkel) és képtár, amelyben nagyobbára másolatok vannak. A rómaiak idejében Aquae Calidae és Aquae solis néven volt ismeretes, az angolszászok Akemancester néven ismerték. Itt született Parry, a híres sarkutazó. V. ö. *Freeman*, The thermal baths of B. (London 1890) és *King*, B. waters (1901). — 2. *B.*, Sagadahre county székhelye Maine amerikai államban, a Kennebec jobb partján, 19 km.-nyire a torkolatától, vasút mellett (1900) 10,477 lak., hajóépítéssel, vasöntéssel, fakereskedéssel. — 3. *B.*, tengeri fürdő Long Island DNy.-i részében, jelenleg New York (l. o.) része.

Bath, *William Pulteney*, gróf, szül. 1682., megh. 1764. Anna királyné alatt az ellenzékhez tartozott. I. György államtitkárrá (1714) s utóbb kincstárosává tette. Walpole kitöröltette nevét a titkos tanácsosok sorából (1731), amiért csípős szatírákkal boszulta meg magát. Walpole bukása után miniszterré és grófi lett. Több politikai művet írt.

Batha, folyó Afrika belsejében, Vadai K.-i határán ered, a Fittri-tóba foly; a száraz évszakban kiszárad.

Bath-emelet vagy *Bathonien*. A geológiában a juraszisztéma középső tagjának, a doggernek középső emeletét nevezik így Bath angol város után, ahol ezek a rétegek tipusosan vannak kifejlődve. Azonos az angol great-oolite vagy bathoolite elnevezéssel, mely az idetartozó mészkövek oolitos kiképződésére vonatkozik.

Bath-fém, Angliában használt rézcinkötvény, melyet szép fehér színe miatt teaskannak gyártására használnak. Igen jól fényezhető. Készítik 55 rész rézből és 45 rész cinkből.

Bathgate (ejtsd: —gét), város Linlithgow skót grófságban, 29 km.-re Edinburgtól, (1901) 6786 lak., vaskohókkal, plaid- és gyapjukelmekészítéssel; élénk állatvásárokkal.

Batholit (geol.), l. *Lakkolit*.

Bathometer, l. *Mélységmérő*.

Bathophobia (gör.), a kényszergondolatok az a faja, midőn a beteget magas házak, hegyek láttára szédülés, félelem fogja el; fél, hogy a ház esetleg rádülhet.

Báthori *Romanesik Mihály*, szinészeti író, szül. Nagy-Váradon 1853 november 27., megh. 1888. 1872-ben a szinészeti pályára lépett. Igen hasznos szolgálatot tett a magyar szinügynek szinészeti szaklapjaival, melyeket csak nagy nélkülözések árán tudott kiadni. 1885-ben a temesvári első magyar szini évad titkára volt, aztán szinigazgató lett.

Báthory (somlyói és báthori). Történelmi, kiváló szerepet játszott, kihalt magyar *család*, mely a Kézai Simon szerint Svábországból származott Gutkeled nemzetségből veszi eredetét. Őse Miklós, kinek fia «Kopasz» András 1250. említtetik. Tőle hozható le a család származása. Andrásnak 1277—1279 körül említett fia Hados a Szokolyi-család őse, míg második fia, *Bereczk* (1277—1322) a B.-család megalapítója, aki már állandóan viseli a Bátori nevet, 1299-ben szatmári szolgabiró, IV. Lászlótól engedélyt kap arra, hogy Bátor birtokán minden szerdán vásárt tarthasson. Nejének nevét nem ismerjük, bizonyos Markvard nevű bihari birtokosnak volt lánya. Házasságukból négy fiú származott, közülök András (l. *alább)* váradi püspök volt, Miklósról gyér adatok maradtak csak ránk. Másik két fia, János és Lukács, a család két főágának megalapítója lett, Lukácstól a bátori vagy *ecsedi ág*, Jánostól a somlyói ág veszi eredetét. A két testvér 1307. együttesen kap adományt Róbert Károlytól, kinek kezdettől fogva párthívei közé tartoztak, Ecsed várára (l. *B. János)*. A *B.-ág* kiválóbb tagjai: a két *István* (l. *alább*), *András*, ki 1513. szatmári főispán, 1519—20-ig macsói bán, majd királyi kincstartó, 1527–1534-ig pedig tárnokmester. Részt vett a mohácsi csatában, melyben ő birta rá Lajos királyt, hogy a szultán és a janicsár sereg ellen személyesen támadjon. A mohácsi csata után I. Ferdinánd pártjára állott. Fia, Bonaventura, kit az oklevelek Andrásnak neveznek, Ferdinánd pártján állott, 1550–1551. tálnokmester, majd 1552. erdélyi vajda. 1566-ban halt meg. Testvérének, Györgynek leánya volt a kegyetlenkedéseiről híres B. *Erzsébet* (l. *alább*). A *somlyói*, vagyis az idősebb ága a családnak Jánostól származott le. Ez az ág az 1405–1452 között élt István fiaiban újból két ágra oszlott, János és István a Szaniszlófi ágat alapították, míg Miklós

Báthory-család címere.

(1462—1500) a család fiágát folytatta tovább. Ebből a fiágból származnak B. István és Kristóf, továbbá András bibornok és Gábor, nemkülönben Zsigmond fejedelmek is. A család címerét, amely a Gutkeled nemzetség címerképét, az ékeket mutatja, a mellékelt rajz tünteti fel. (A család történetére nézve v. ö. *Wertner* Mór, A B.-ak családi történetéhez, Turul 1900 évf., ahol a teljes leszármazást feltüntető genealógiai tábla is található. A Bathoryak korának történetírója *Veress* Endre).

1. *B. András.* A Gutkeled-nemzetség B.-ágának sarja, Bereczk fia, 1322. váradi kanonok, 1326. budai prépost és királyi alkorlátnok, 1329. váradi püspök megh. 1345. év nyarán. A káptalan által választott püspökök közt utolsó. Alapítá Nagyvárad Velencze nevü részén az apáca kolostort. Róbert Károly hívo, 1333. vele Nápolyba megy, hol Endre királyfit nápolyi Johannával el is jegyzik. Várad első székesegyházát kibővíttet, majd 1342. a régi köré s azt egészen befoglaló csúcsíves székesegyházat kezdett építtetni. (V. ö. *Bunyitay*, A váradi püsp. tört. I. kötet).

2. *B. András* (somlyói), szül. 1566., meghalt 1599 nov. 3. Boldizsár testvérével B. István lengyel király udvarában növekedett. Az egyházi pá-

lyanaképen király nagybátyja pártfogása mellett warmiai püspök, 1584 pedig bíboros lett. Midőn az ingatag jellemű B. Zsigmond 1599 tavaszán lemondott a fejedelemségről, a rendek beleegyezésével ő foglalta el azt, de ősszel a császári udvartól felbérelt Mihály havasalföldi vajda betört Erdélybe s okt. 28. a Nagyszeben melleti Sellemberk faluban megverte s menekülés közben B.-t a felbujtott székelyek megölték. Gyilkosa Székely Ördög Balázs volt, ki a magát hősiesen védelmező bibornokfejedelmet baltájával homlokon sujtá. A helyet, hol a bibornok meggyilkoltatott (Pásztorbükk, Csikszentdomokos mellett) egy kereszt jelölte, ennek helyén 1906 egy emlékkápolna épült, amelyet 1907. szentelték fel. V. ö. *Balló* István B. András fejedelem halála (Csikszereda 1898).

3. *B. Erzsébet*, B. György leánya, Nádasdy Ferenc vasvmegyei főispán (l. o.) neje, Csejte úrnője, a kegyetlenségéről elhiresedett asszony, akiről az ellene folyt per irataiból megállapították, hogy őrültségge fajult hisztériában szenvedett. Csejtei kastélyában (nem a várban), főleg özvegy korában a szolgálatára berendelt fiatal tót leányok kínzásában gyönyörködött, azokat Fiszko János komornyik és Helena meg Dorottya komornai segítségével véresre verette. Ebből a kínzatásból keletkezett az a legenda, hogy szépségének ápolása végett szűz leányok vérében fürdött s áldozatait a kastély pincéjében temettette el. Az újabb kutatások és a nyilvánosságra került periratok ezt mesének bizonyították. Ellenben az ellene tett panaszok alapján indított perben a nádor elnöklete alatt alakított 14 tagú biróság a kínzások miatt a komornyikot fejvesztésre, a komornákat máglyahalálra, B. Erzsébetet pedig a csejtei várban töltendő élethossziglani fogságra ítélte. Erzsébet őrülten halt meg itt 1614 aug. 21. V. ö. *Rexa* Dezső, B. Erzsébet (Bpest 1908); *Elsberg* R., Elisabeth v. B. (Breslau 1904, 2 kiad.).

4. *B. Gábor*, született 1589 aug. 15., megh. 1613 okt. 27. Bocskay István halála után a még alig 18 éves ifjú már arra törekedett, hogy ősei fejedelmi székét elfoglalhassa. Bár szándéka ekkor nem teljesült, de 1608 márc. 7., midőn Rákóczi Zsigmond lemondott a fejedelemségről, a rendek őt emelték e méltóságra. Erdélynek alig volt nálánál zsarnokabb fejedelme. Önkényes, kegyetlen s ledér természetü volt és sok családnak gyalázta meg becsületét; 1610., midőn féktelensége tetőpontra hágott, összeesküdtek élete ellen. Az összeesküvés feje, Kornis Boldizsár, a székelyek tábornoka volt, ki szép nejét, Keresztury Katát, féltette a fejedelemtől. Tervök megbukott, s az összeesküvők fej- és jószágvesztésre ítéltettek. A szászok 1611. Radul oláh vajdát hívták be ellene, de a felkelést a legnagyobb kegyetlenkedéssel fojtotta el. Ugyanez évben a magyarok II. Mátyástól kértek segélyt, aki azonban szintén kudarcot vallott. 1612-ben Bethlen Gáborban látja vetélytársát, kit azon évi nagyszebeni országgyűlés által árulónak mondat ki s megnótáztat. Midőn Bethlen a következő év máj. 1. Konstantinápolyban a porta által fejedelemmé neveztetett ki, B. még ekkor is bízott, hogy kiengeszteli a szultán haragját, ha Várad várát átengedi neki, azonban még ez év okt. 27. saját hajdui által meggyilkoltatott. V. ö. *Szilágyi* Sándor, B. Gábor erdélyi fejedelemsége (Bpest 1864, Budapesti Szemle XIX. és XX. köt.); B. Gábor háborúja Havasalföld és Magyarország ellen. (Budapest 1865, Budapesti Szemle, új folyam, II.).

5. *B. István*, az ecsedi ágból, István fia, 1445. említtetik először. 1458-ban tálnokmester és tagja annak a követségnek, mely Mátyás királyt Podiebrad Györgytől átveszi. 1472-ben országbíró lett, 1473. a lengyel királlyal folytatott béketárgyalásokban egyik magyar megbízott volt, 1476. Szabács ostromában vett részt, majd tagja volt a Beatrix királynét Magyarországba kísérő követségnek. 1477-től kezdve az országbírói tisztség mellett szatmári főispán, erdélyi vajda és a székelyek ispánja volt. A Mátyás és a lengyel király között 1478. kötött békében egyik magyar biztos volt. 1479-ben Kinizsyvel együtt fényes diadalt aratott a törökök felett a Kenyérmezőn. Mátyás halála után II. Ulászlóhoz csatlakozott s részt vett 1491. az Ulászló és Miksa között kötött szerződés megalkotásában. 1493 elején az erdélyi vajdai méltóságról lemondott. Ugyanaz évben meghalt és Nyirbátorban temettetett el. V. ö. *Szabó* Károly, B. István bukása, Századok 23.

6. *B. István*. Legelőször 1490. említtetik; 1510. budai várnagy, rövid idő mulva az ország alsó részeinek főkapitánya s mint ilyen, 1514. a fellázadt parasztok ellen küldetett, kik elől kénytelen volt Temesvárra menekülni. 1519-ben nádor lett, de 1525. az országgyűlésen súlyos vádak emeltettek ellene, hogy a közjövedelmet elsikkasztja, hogy a törökkel titkos összeköttetésben áll, tudtával öccse hamis pénzt veret stb. A népszerűtlen B.-t a király elmozdította a nádori méltóságtól, de az országgyűlés eloszlása után ismét visszahelyezte hivatalába. Az 1525 júl. 3-án megnyilt országgyűlésen a fentebbi vádakon kívül szemére hányták, hogy «nagyobb gondja van a torkára, mint az ország gondjára». B. megkisérlé magát védeni a vádak ellen, de a szenvedélyes felkiáltások miatt szóhoz sem jutott. Helyébe a rendek a kedvelt Werbőczyt választották meg egyhangulag. B. ezután mindent elkövetett, hogy méltóságát visszanyerje, míg az 1526. tartott országgyűlésen, hol pártja többségben volt, újra megválasztatott. A mohácsi ütközetből menekülve, a pécsi káptalanbelieket kincseiktől megfosztá. Ezután I. Ferdinánd híve volt, s ezért meghagyatott méltóságában s Kőszeg és Dévény várakat nyerte királyi adományul. Meghalt 1530. Dévényben és Pozsonyban temettetett el.

7. *B. István* (somlyói), született 1533., megh. 1586 dec. 12. Ifjú éveit Ferdinánd udvarában töltötte, érett korában Szapolyai Jánoshoz csatlakozott s a nemzeti ügyet védte meg a harctéren, mint Ferdinánd és Miksa ellen a diplomáciai küldetésekben, melyekért Szapolyai őt erdélyi vajdává tette. 1563 és 1565-ben mint követ Bécsben jár s János Zsigmond igényeit védi; ez utóbbi alkalommal börtönbe vettetett, honnan csak két év mulva szabadult ki. 1571 máj. 25. ura elhalálozásával a rendek őt fejedelemmé választották, dacára a bécsi udvar ellenzésének s az elhalt fejedelem végakaratának, ki Békés Gáspárt óhajtotta utódjául. Békés nem türhetvén mellőzését, B. ellen indult,

de több csatában megveretvén, 1575. kiűzetett Erdélyből. 1575 dec. 14. Zsigmond Ágost lengyel király halála után a lengyel rendek B.-t választották királynak s mihelyt ez tudomására jutott, még jan. 28. Medgyesre országgyűlést hívott egybe, hol utódjául Kristóf testvérét ajánlotta, mit a rendek el is fogadtak. B. ezután Krakóba sietett a lengyel koronához kötött feltételeknek eleget tenni s az özvegy királynét nőül venni, mire a koronázás május 1-én nagy fénnyel ment végbe. Mily nagy királya volt Lengyelországnak, kitünik a lengyelek e nyilatkozatából: «vagy soha ne született volna, vagy ha született, örökké élne». Titkos terve volt Zsigmond öccsét magyar királlyá, rokonát, Zamoysky kancellárt pedig erdélyi fejedelemmé tenni s így Lengyelországgal kapcsolatosan egy erős államszövetséget alkotni a hatalmas török és német szomszédok ellen. Meghalt Grodnóban 1586 dec. 12., tetemei 1588. a krakói Wawel királyi sírboltjában helyeztettek örök nyugalomra.

8. *B. János.* Bereczknek, a B.-ak ősének fia, András püspöknek testvére s a B.-ak nagyságának megalapítója. Kezdettől fogva I. Károly királynak híve lévén, már a rozgonyi csatában kitüntette magát. 1316-ban Kopasz nádor lázadásakor a királyhoz való ragaszkodásáért óriási károkat szenvedett (csak B. szolgái közül 53-at öltek le), míg végre a debreczeni csatában a harcosok élén küzdve, ellenfelein győzedelmeskedett. Egy ideig a gilvácsi várnak (a Kraszna mellett Nagykárolytól keletre) volt várnagya s részt vett a kevéssel utóbb megindított erdélyi hadjáratokban is. Ő szerezte meg Ecsedet; 1334. (s nem mint a régiek írták 1325.) pedig engedélyt kapott, hogy az ecsedi várat felépíthesse s azt «Hűség»-nek nevezhesse. 1336—39-ben szatmári s egy ideig aradi főispán volt. (Fejér. Cod. Dip. VIII/3 407. Anjoukori okm. II. 20. 166. III. 60. 568. Hazai Okm. VII. 391.)

9. *B. Kristóf* (somlyói), született 1530., megh. 1581 máj. 27. A Szapolyai-ház egyik leghűségesebb embere. Izabella részéről több küldetésben vett részt, így 1557. a francia udvarnál jár II. Henrik közbenjárását kérni, hogy Izabella Erdélyen kívül Lippát, Temesvárt s Becskereket visszanyerje a portától. 1565-ben Swendi Lázár csász. fővezért elűzi Huszt alól. A fehérvári fejedelemválasztó országgyűlésen testvére, István, fejedelemmé választatott, ő pedig váradi kapitánnyá neveztetett ki, s midőn amaz lengyel király lett, fejedelemmé választatott. Mint egykoruak feljegyezték, kormányzata alatt volt legboldogabb e kis ország. Igazságszeretete, bölcsesége, mérséklete tiszteletet szerzett neki; hogy alattvalóit menynyire védte a török zsarolástól, kitünik 1576 okt. 27., midőn Musztafa budai pasának Biharban a bikácsi és nagyrodováni helységeket azon feltétellel adományozza, hogy azokon török tiszteket ne tartson s ne igazgattassa általuk. A portánál is nagy becsülésben állott s Murad szultan 1576. kiadja a temesvári pasának a parancsot, hogy: «Erdélyre senki csatát ne űzzön s rabolni se menjen, ha fejét szereti».

10. *B. Zsigmond* (somlyói), B. Kristóf és felesége Kismarjai Bocskai Erzsébet fia, szül. 1572., megh. 1613 márc. 18. Atyja életében emeltetett a fejedelmi székre, de annak halálakor még kiskorú lévén, tanácsosok rendeltettek melléje. 1588-ban átvevén a kormányzást, többnyire az idegen Carillo Alfonz (l. o.) tanácsát követte. Ez ajánlotta neki, hogy a törökkel fennálló jó viszonyt szüntesse meg s csatlakozzék a keresztény fejedelmekhez. E terv veszélyességét sokan átlátták s a tordai országgyűlésen követelték B.-nak az ország hűségére újból való feleskétését, s midőn itt meg nem jelent, fejedelemválasztásról gondolkoztak; 1595. B. mindazokat, kik ellenzéki állást foglaltak, elfogatta s kivégeztette. Ez évben történtek uralkodásának legnevezetesebb politikai eseményei. Oláhországot meghódította s Szinán nagyvezér seregét okt. 28. Gyurgyevónál szétverte. Forduló pontot képez uralkodásában 1599. nejének, Mária Krisztina főhercegnőnek elválása, mire B. lemond a fejedelemségről, azon szándékkal, hogy pap lesz, felajánlván Erdélyt Rudolfnak, melyért az oppelni hercegséget nyeri cserébe. Zsigmond több ízben mondott le Erdély trónjáról, így 1594-ben, 1598-ban és 1599., amidőn B. András bibornok foglalta el az erdélyi fejedelemséget, ő maga pedig Csehországba vonult, hol 1613 márc. 18. meghalt. Tetemei a Czernin-család prágai sírboltjában nyugszanak.

11. *B., Zsófia,* a fejedelemséget viselt somlyói B.-család tagja, B. András s Zakreszka Anna leánya, született 1629-ben, meghalt 1680 jún. 14. Munkács várában. Özvegy anyjával Szilágysomlyón lakván, itt ismerkedett meg ifj. Rákóczi Györggyel, akkor Várad kapitányával. Megszeretvén egymást, 1641 nyarán jegyet váltottak. Esküvőjük 1643 febr. 3. történt Gyulafehérvárott. Az öreg fejedelem kívánsága szerint a kat. vallásról csakhamar áttért a ref. hitre, habár szívében örökké hű maradt előbbi felekezetéhez s ezt ipja halála után nem is igen titkolta, férje halála után pedig nyiltan katolikussá lett fiával, I. Rákóczi Ferenccel együtt. Magyarországi birtokaira költözvén, udvarában kényelmes otthont találtak a jezsuiták s ezek voltak a legbizalmasabb és legbefolyásosabb tanácsadói. Leginkább megérezte katol. buzgóságának következményeit a sárospataki kollegium, melyet összes jövedelmétől megfosztott. A Wesselényi-féle összeesküvésbe beleelegyedett fiát nagy áldozatok árán mentette meg társai sorsától. Az idővel együtt vallásos buzgalma s ezzel együtt üldözési szenvedélye is szüntelenül nőtt. 1676-ban a jezsuiták részére Kassán templomot emelt. Buzgóságának maradandó jeléül egy imakönyvet írt s hagyott hátra, amely aztán a XVIII. sz.-ban nyomtatásban is megjelent. Levelezését l. a Történ. Tárban, 1901. (A Lobkowitz-család levéltárából).

Báthory, 1. *Gábor* id., teol. doktor, ref. püspök, szül. 1755 jan. 26. Solton, megh. 1842 febr. 12. Nagykőrösön. Tanult 1768-tól Kecskeméten, majd Debreczenben, honnan a németországi és svájci egyetemekre ment, melyeken harmadfél évet töltött. Hazájába visszatérvén, előbb a tassi, három év mulva pedig a dunapataji egyház hívta meg lelkésznek. 1796-ban pesti lelkész lett s fokról-fokra emelkedvén, 1814. a dunamelléki kerület püspökévé választatott, s mint ritka erélyes

püspök volt ismeretes. Az ő buzgolkodása folytán épült 1830 a pesti templom. Az 1838. árviz után lemondott lelkészi állásáról s Nagykőrösre Gábor fiához költözött. Számtalan egyházi beszédet írt, melyeknek nagy része kéziratban maradt. Műve: *Emlékezet kövekkel megrakott temetőkert* (Pest 1820—21). Kiadta a nagyváradi bibliát némi javítással.

2. *B. Gábor* ifj., az előbbinek fia, ref. h. püspök, szül. Pesten 1798 jan. 27., megh. Budán 1872 nov. 2. Tanult Pesten, 1812—20. Debreczenben, Pesten s több más két helyen, majd Nagykőrösön lett lelkész; 1830. országgyülési pap volt, mint a kecskeméti egyházmegye főesperese, 1854—59. helyettes püspök volt. A pátensügyben erélytelenségéből eredt tévedése miatt kénytelen volt visszavonulni az egyházi élettől. 1860 ápr. 30. cs. és kir. miniszteri tanácsossá neveztetett ki, de már egy év mulva nyugalomba lépett. Különböző kiadványokban több beszéde és verse jelent meg, s ilyenek kéziratban is maradtak.

3. *B. László boldog*, a pálosok buda-szentlőrinczi kolostorának munkás tagja. Valószinüleg az erdélyi Báthory-családból származott s a XV. sz. első felében élt. Szerzője több szent életrajzának s ő fordította a Szentírás nagy részét, mely művek a mult sz.-ban a pálosok elefanti kolostorában megvoltak. Toldy Ferenc szerint a török elől menekülő szerzetesek holmijukat e felsőmagyarországi zárdába hordták. A szerzet feloszlatásakor Nagyszombatba jutott a mű, Fába Simon birtokába, majd ezek örököseitől Jordánszky Elek tinnini püspökhöz a nagyobb rész, mely Jordánszky-kódex név alatt ismeretes, két levél pedig Jankovich birtokába s ennek gyüjteményével a Nemzeti Múzeumba került. Hogy a munka önálló-e, vagy az akkor meglevő magyar fordítások segítségével készült, nem bizonyos, valamint az sem, hogy miféle latin kódexből fordíttatott, mert a Vulgatától eltér.

Bath-rend *(Order of the Bath).* Angol lovagrend, melyet IV. Henrik király alapított 1399-ben. II. Jakab, III. Vilmos és Anna királyné alatt nagyrészt feledékenységbe ment, de I. György felujította s katonai és polgári érdemrenddé alakította. 1815. az eddig csak egyosztályú rend három, ú. m. nagy-, középkeresztes- és lovagosztályra oszlott. Az első osztály tagjainak száma 72, a másodiké 180, a harmadiké korlátlan volt. E számokat Viktória királynő 1859. évi rendeletével úgy változtatta meg, hogy az első osztály 50 katona, 25 polgári; a második 110 katona, 50 polgári; a harmadik 550 katona, 220 polgári tagot számlálhatott. A rend jelvénye: nagykereszteseknél tojásdad pajzs, melyben három korona között jogar, lóhere és tövisbokor látható, piros keretén a jelmondat: tria juncta in uno. A katonák részére a jelvényt babérkoszorú övezi s egy kék szalagon e jelmondat olvasható: «ich dien»; nyakban, koronák, lóherelevelek s tüskebokrokból összeállított aranyláncon viselik. A középkeresztesek jelvénye hasonló, de kisebb s mellükön viselik; a lovagok gomblyukaikban. Öltözetük fehérbélésű, karmazsinveres atlasz-öltöny, fehér öv, vörös-fehérrel bélelt köpeny s fehér sapka. A rend ünnepnapja október 20.

Bathurst (ejtsd: bethörszt), 1. az angol Fokgyarmat egyik diviziója a DK.-i parton, 1484 km² területtel, 9187 lak. (1833 fehér bőrü, 7081 bántu), akik jobbára mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkoznak. Ugyanily nevű székhelyét (400 lak.) vasút köti össze a tengeri kikötőjével Port Alfreddel. — 2. *B. (Saint Mary of B.)* Gambia angol gyarmat székhelye Ny.-Afrikában, a Saint Mary szigeten, a Gambia torkolatánál, (1901) 6975 lak. A gyarmat fő kereskedő helyét (exportcikkek: földi mogyoró, viasz, állati bőrök, rizs stb.) São Vicentével és Sierra Leonéval kábel köti össze. — 3. *B.*, város, római kat. és anglikán püspök székhelye Új-Dél-Wales B. nevű grófságában, a Macquarie partján, vasút mellett, (1901) 9223 lak., sörgyártással, gőzmalommal, vasuti kocsikat javító műhellyel. Közelében fedezték föl az első ausztráliai aranybányákat. — 4. *B.*, kikötőváros New-Brunswickban (Kanadában) vasút mellett, ahol a Népisigint a Des Chaleurs-öbölbe torkollik, (1901) 2515 lak.

Bathurst, régi angol család, mely Hódító Vilmossal került Normandiából Angliába. 1. *Allen,* az első *earl of B.*, angol államférfiú, szül. 1684. Westministerben, megh. Cirencesterben 1775 szept. 16. 1705-ben a parlamentben a tory-párthoz csatlakozott. 1712-ben Anna királynő pairré nevezte ki; a felső házban 25 évig Walpole ellenfelei közé tartozott. 1742-ben a titkos tanács tagjává, 1757. a walesi herceg kincstárnokává, utóbb B.-i earllé lett. Bolingbroke-, Swift-, Pope-, Addison-nal barátságos lábon állott.

2. *B., Benjamin,* angol politikus, szül. 1784 márc. 14.; 1807. mint angol követ Bécsbe küldetett és visszajövet Perleberg brandenburgi városban nyomtalanul eltünt. Valószinüen francia katonák ölték meg. (V. ö. Neuer Pitaval. Új foly. 7. köt., 1872).

3. *B., Henry,* a harmadik earl of B., a torypárt legjelesebbjeinek egyike, Wellington barátja, szül. 1762 máj. 22., megh. Londonban 1834 júl. 24. Eleinte a tengernagyi hivatal lordja volt; 1789—91. a kincstári hivatalban működött; 1793. az indiai hivatal tagja, majd elnöke; 1809. külügyi államtitkár, 1812—17. pedig a gyarmatok minisztere volt. Ez utóbbi minőségben alapította a bathursti gyarmatokat Vandiemens-földön. Napoleont kiengesztelhetetlenül gyűlölte és ő vitte keresztül, hogy a legyőzött császár Szent Ilona szigetére vitetett. 1828—30-ig a titkos tanács elnöke volt.

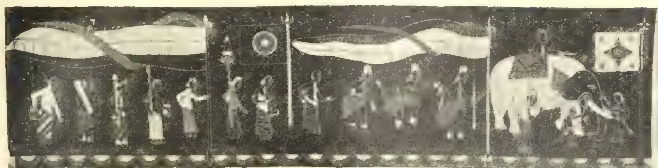
Bathurst-sziget, l. *Parry-szigetcsoport.*

Bathvillit, amorf ásvány, hidrokarbon vegyület, korhadt fához hasonlít; torbanit üregeiben találják Skóciában Bathvill kőszéntelepein.

Bathybius *Haeckelii* (állat), néven Huxley 1857. az Atlanti-oceán 4000—8000 méter mélységéből származó sajátságos nyálkás tömeget írt le, melyet ő a lehető legegyszerübben szervezett őslénynek tekintett. Más búvárok élettelen gipszcsapadéknak minősítették ezt az «ősnyálkát». Ma általában azt tartják a biológusok, hogy a B. nem élő lény, hanem élettelen szervetlen anyag.

Bathyergidae (állat), a rágcsálók egyik családja, mely Dél- és Kelet-Afrikában honos. 14 ismert faja közül leggyakoribb a *fokföldi turkáló*

BATIKNYOMÁS.

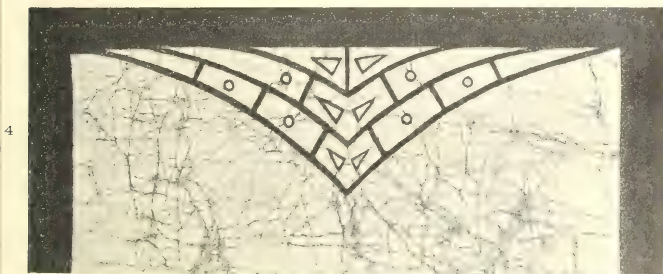
1

2

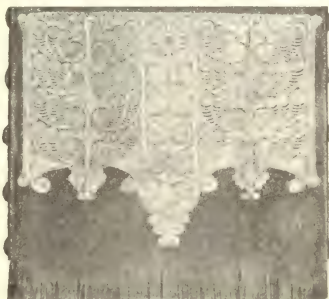

3

4

5

6

1—2—3. Jávai batik-munkák az »Iparművészeti Múzeum« tulajdonában. — 4—5. Batik-munkák Wegerif Ágatától. 6. Bor-batik, Nádler Róberttől.

(*Bathyergus maritimus* Gm.); termete a mi földi kutyánkra emlékeztetően otromba; hossza, 5 cm. farkát is beleértve, 30 cm.; a Fokföldön a homokos tengerparton él.

Bathykles, görög szobrász, szül. Magnesiában, Kis-Azsiában, a Kr. e. VI. sz.-ban működött. A lakedaemoniaiak megbizásából az amyclaei Apollon régi ércszobrához domboru művű ábrázolásokkal gazdagon díszített trónt készített, mely a régi görög szobrászat történetében igen kiváló alkotás. Pausanias görögországi útleirásának 3. könyvében a 18. fejezetben részletesen ismerteti a trónt díszítő ábrázolások tárgyát. A trón egyes építészeti részletei az utolsó évek ásatásai alkalmával előkerültek, de biztos rekonstrukcióhoz elegendő támasztópontot nem nyujtanak.

Bathyllos, 1. Alexandriából, a pantomimus (némajáték) komikus fajtájában jeleskedő szinész, és e művészetnek (a pantomimikának) megalapítója Rómában. Vetélytársa Pylades volt, versengésök heves szinházi küzdelmekre adott alkalmat (17. Kr. e.), mire Augustus Maecenasnak tanácsára, akinek B. szabadosa és kegyeltje volt, Pyladest számüzte. — 2. *B.*, volt a neve egy szép fiúnak, kit Anakreon szeretett. Szülőföldjén, Samos szigetén szobrot állítottak neki.

Bathzabbai, *Zenobia* palmyrai királynő (l. o.) igazi neve.

Bátia, Bácsfalu (l. o.) régi neve.

Batignolles, *Les* (ejtsd: le batinyol), Páris északi városrésze (17-ik arrondissement).

Batiki v. *bateke*, a bántu-csoporthoz tartozó négertörzs a Kongó alsó folyásánál; ügyes kereskedők és hajósok.

Batik-nyomás *(képmelléklettel)*, régi eljárás, mely az Indiai-óceán szigetein s leginkább Jávában vagy 14 évszázad óta használatos. Az asszonyok háziiparként űzik és öltözetük díszítésére használják. Az ilyetén szinezett gyapotkelme — melyet aztán a bennszülött csipője körül mint Sarong-ot visel — előállítása Jávában hagyományokon alapul és lehetőleg titokban tartják. Az eljárás lényege a következő: A díszítendő gyapotkelmét valamely rajzzal látják el s azon felületeket, melyeket természetes színben akarnak megtartani, valamely anyaggal befödik. Legalkalmasabb erre a célra a viasz, mert alacsony hőmérsékletnél — 60° C. — olvad, a szövetbe teljesen behatol s ismét könnyen eltávolítható. A viasz felrakására kis kannaalakú, kifolyó csővel ellátott vörösréz edénykét, a tjantingot használják, mely könnyebb kezelés céljából bambusznádra van erősítve. A beviaszkolt szövetet folyékony festékbe mártják s aztán a lefedett, fehéren maradt részekről a viaszt forró vízben leolvasztják. Több színü batikoknál többször viaszkolják a szövetet, mindig más és más felületeket takarva el. Leggyakrabban használt színek az indigókék, barna, vörös és fekete. Az eljárás hosszadalmas: egy ruha díszítése néha 30—40 napot vesz igénybe. Egyszerübb módja a batiknak, ha felvarrott, vékony bambusznádszeletek fedik a szövet egyes részeit, mielőtt a festékbe mártják, vagy még egyszerübb az, midőn a bambusznádszeletekkel részben elfödött szövetet füst fölé tartják s a szabadon hagyott részeket a füst megbarnítja. Ez az eljárás Aroe sziget lakóinál használatos. Jáva Hollandia gyarmata lévén, a B. legelőször Hollandiában talált utánzókra. Több németalföldi művész kisérletezett, de eleinte csak pergamenten értek el eredményeket. Különös érdemeket szerzett a kisérletezés terén a *Fleischer-Wiemans* házaspár, kik évekig a helyszínén végeztek tanulmányokat a bennszülötteknél különösen a színezés körül. A hágai «Arts and Crafts» Apeldoornban *Wegerif-Gravestein* Agata asszony vezetése alatt kisérletező telepet létesített, hol fiatal hölgyek batik-munkákat készítenek. Wegerif Agata több tanítványt nevelt már, többek közt a párisi *Lebeau*-t. Már nemcsak gyapotkelméket, hanem selymet, bársonyt is használnak alapul és minden anyagnál más festék és más eljárás szükséges, melyekhez mind hosszabb kisérletezés útján jutottak. Legkényesebb anyag a selyem-bársony. Csodálatos hatást érnek el azáltal, hogy a keményedő viaszréteget ötletszerüen megtörik s az így támadt villámszerű repedéseken a festék többékevésbé beszivárog s márványszerű rajzot ad. Nálunk a batik első érdemes művelője *Raucher* Lujza, ki az ügyes rajztól eltekintve több ujítást hozott be a batik-technikába, többek közt azt, hogy a viaszt nem forró vízzel, de könnyebb úton benzinmosással távolítja el. *Treitz* Péter főgeológus és *Lakatos* Artur festőművész külön szabadalma a «lángolt bársony», mely szintén batik, bársony alapon. S a *Nádler* Róbert kezdeményezésére a képzőművészeti főiskolában gyakorolt *bőrbatik* nagy sikereket ért el nemcsak az Iparművészeti Társulat kiállításain, de külföldön is. Batik-technikával készíti a magyar nép is husvéti piros tojásait. Tatjing helyett a cipőfűzőről levett rézcsövecskét használják a viaszkolásra.

Batildis *(Balthild, Baldechild,* franc. *Baudour)*, szent, angolszász hercegnő. Kalózok Franciaországba vitték, ahol II. Klodvig frank király neje lett. Férje halála után III. Klotár kiskorú fia nevében uralkodott 664—678-ig. Utolsó éveit az általa alapított chellesi zárdában töltötte. Megh. 680 körül. Napja: jan. 30. V. ö. *Drion,* La reine Bathilde (1865).

Batin, falu Bolgárországban, a Duna meredek, agyagos partján Szvistov és Russzo között, mellette 1810 szept. 7-én a törökök az oroszoktól vereséget szenvedtek.

Batina, adók. Belovár-Körös vm. kutinai j-ban, (1900) 207 horvát-szerb és német lak.; u. p. és u. t. Kutina.

Batina dolnja, adók. Varasd vm. zlatari j-ban, (1900) 1633 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Zlatar.

Batina gornja, közs. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1900) 411 lak.; u. p. és u. t. Zlatar.

Batinjani daruvarski, adók. Pozsega vm. daruvári j.-ban, (1900) 1372 horvát-szerb és cseh lak.; u. p. és u. t. Daruvár.

Batinjani pakrački, adók. Pozsega vm. pakráci j.-ban, (1900) 280 horvát-szerb és magyar lak.; u. p. Pakrác, u. t. Badljevina.

Batinova kosa, adók. Zágráb vm. mosti j.-ban, (1900) 394 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Vrgin most.

Batiola (lat.), kis ivóedény, serleg.

Batiszt-gyolcs, finom fonalból készült sürü len v. pamutvásznon. Legfinomabb az indiai B., melyet ott *bastá*-snak neveznek s jellemző, hogy mindkét végén aranyszálak vannak beszőve. Európában mindenütt gyártják a B.-t, ahol a finomabb textilipar meghonosodott. A pamut B. (Batist Lappet) sűrűsége: 30/26 pro cm., fonalainak angol finomsági száma: 70/80 v. 60/60, rendszerint sima szövésü, gyakran mintázott. Mintázata vastagabb láncfonalak beszövése útján készül. A ritka B.-ot *B.-musszlinnak* nevezik.

Batiszt-musszelin, l. *Batiszt-gyolcs.*

Batiz *(Botez)*, Árpádkori főúr, ki 1219. mosonyi várispán, 1222-től 1224-ig pedig a királyi udvar ispánja (országbíró) és békési várispán volt.

Batiz, 1. kisk. Szatmár vm. szatmári j.-ban, (1900) 1605 magyar és oláh lak., vasúti állomással, u. p. Batizvasvári, u. t. Szatmár. Régi magyar telep volt, a XVIII. sz.-ban elpusztult, akkor oláhok özönlötték el. — 2. *B.*, kisk. Hunyad vm. hunyadi j.-ban, (1900) 666 oláh és német lak.; u. p. Pusztakalász, u. t. Bácsi. A mult század közepén itt kőedénygyár állott fenn. László vajdának Déván 1302 április 16. kelt ítélet-levele *B.* nemes család nevét örökíti meg, ki mint pestesi birtokos a kereszturi szomszéd birtokosokkal egy birtokrész felett perbe keveredett. Teleghdi István erdélyi vajdának 1496 febr. 16-ról a gyulafehérvári káptalanhoz intézett parancslevelében Jacobus Bathyz, Michael et Georgius de Bathyzfalwa a szomszéd kereszturi nemesek (a máig élő Furka-család) perében tanuskodtak.

Batiza, kisk. Máramaros vármegye izavölgyi j.-ban, (1900) 1807 oláh és német lakossal; u. p. Rozália, u. t. Dragomérfalva. Határában petroleumot találtak.

Batizfalva *(Botzdorf)*, kisk. Szepes vm. szepesszombati járásában, (1900) 817 tót lak., kik gyolcsszövéssel, cserépedénygyártással és pisztrángfogással foglalkoznak; van itt vasúti állomás, posta- és távíróhivatal. Templomának egyenes záródású, kerek ablakú szentélye a XV. századból való.

Batizfalvi-csúcs, Szepes várm.-ben a Magas-Tátra egyik (2464 m. magas) csúcsa a Gerlachfalvi csúcs és Vaskapu közt, a Batizfalvi völgy hátterében; a völgyben 1894 m. magasságban a Batizfalvi tó fekszik, melyhez Hági felől juthatni. V. ö. *Weber* Rezső, A Batizfalvi tó (Magy. Kárpátegyl. évk. 1878, V. 2—13.); *Kolbenheyer* K., Die Hohe Tátra (Teschen 1890).

Batizfalvy, 1. *István*, főgimnáziumi tanár, szül. Rimaszombaton 1824 okt. 26., megh. Budapesten 1899 okt. 11. A szabadságharc után tanár lett Rozsnyón, 1860. Budapesten az ág. ev. főgimnáziumban. Szerkesztette a Heckenast által 1859—1864. kiadott Ismerettárt (10 k.), Az 1861-iki magyar országgyűlés (3 köt.), A Magyar Nép Lapját 1863. s Ballagi Mórral 1861—63-ig a Házi kincstárt. Irt több tankönyvet, prot. egyháztörténetet, bibliaismertetést. Munkái: *Történeti életrajzok* (Pest 1852); *Aranybánya* (u. o. 1852, Ballagi Károllyal); *Magyar királyok és vezérek arcképcsarnoka* (u. o. 1863).

2. *B. Sámuel*, orvos, szül. Rimaszombaton 1826 aug. 26. megh. Budapesten 1904 nov. 6. Eleinte a teológiát tanulta és azt be is végezte. A szabadságharcban mint főhadnagy és dandársegéd vett részt. Azután az orvosi pályára lépett és orvos-sebészdoktor, majd szülészmester lett. 1859-ben sebészi és ortopédiai magán-gyógyító intézetet nyitott, melyet utóbb a még ma is fennálló hidegvízgyógyintézettel bővített ki. 1864-ben a testegyenészetből magántanári képesítést nyert s 1868. a M. Tud. Akad. levelező tagjává választotta. Fő műve: *A gyakorlati testegyenészet* az első ilynemű magyar nyelven megjelent munka (Budapest 1867).

Batizháza, kisk. Alsó-Fehér vm, marosújvári j.-ban, (1900) 343 oláh lak.; u. p. Maroscsúcs, u. t. Marosújvár.

Batizi, 1. *András*, magyar reformátor és vallásos költő. Tanítója Gálszécsi István gyulai tanító és lelkész volt, a wittenbergi egyetemre ment 1542., onnan Melanchton ajánlta Perényi János ugocsai főispánnak; előbb újhelyi, majd tokaji ref. lelkész, ily minőségben volt jelen az erdődi zsinaton 1545. Művei: *Keresztény tudományról való könyvecske* (káté népiskolák számára, Krakó 1550, 2. kiad. Kolozsvár 1555). Bod *Athenás*-ában tévesen tulajdonította a kátét B. Mihálynak. Hat templomi éneke címét elősorolja Bod Athenása. Irt többrendbeli vallásos költeményeket 1540 és 1546 közt Gedeonról, Zsuzsánnáról, Jónás prófétáról, Izsák pátriárcháról; Nabukodonozor királyról, a teremtésről, melyek egy része Debreczenben (1596) és Lőcsén (1628) ért új kiadást. B. zenével is foglalkozott s már Kassán, hol mint iskolatanító működött 1530., kezdett egyházi énekeket készíteni, melyekhez a zenét is ő írta. A Hoffgreff-féle ének-gyüjteményben több éneke maradt fenn. Szilády Áron tizenöt énekét közli a Régi M. Költők Tára II. kötetében. Dallamai bár a Goudimel és Le Roy-féle zsoltár-stílusban vannak írva, azért mégis van bennök igen sok eredeti magyar jelleg, és énekei mind dallamosak is.

2. *B. András*, ref. lelkész és esperes, szül. Técsőn 1810., megh. 1877. Tanult Máramarosszigeten és Debreczenben; 1837. Péterfalván, 1841 óta Técsőn lelkész, az egyházat újjászervezte, templomot, iskolát építtetett, ékesszólásával alapítványokat szerzett; papi könyvtárt alapított, célszerű elemi iskolai tanrendszert honosított meg, érdemeiért 1856. az elemi iskolák felügyelőjévé választatott; 1855. máramaros-ugocsai esperessé; az egyházlátogatás szabatosabb vezetésére «létkönyv» és «egyházrajz» című mintairatot szerkesztett, melynek segélyével az egyházmegye szellemi és anyagi jelenrajzát (statisztika) szemlélhetőleg terjeszthette elő. Ereje hanyatlásakor (1872) nyugalomba vonult a teendőktől, csak egyházát nem hagyta el. Munkái: *Kis énekléstan* (Debreczen 1851); *Kis templom* (1855).

Batizpolyán, l. *Rákosfalva.*

Batizvasvári, kisk. Szatmár vm. szatmári j.-ban, (1900) 753 oláh és magyar lak.; vasúti állomás, postahivatal; u. t. Szatmárnémeti.

Batjuska (orosz), l. *Batyuska.*

Batka, régente *bapka* is, a. m. fillér, legapróbb pénznem. Molnár A. szótára szerint (XVII. sz.) a *babka* cseh pénz és harmadrésze a német krajcárnak. — Innen ez a szólás: *Egy B.-t sem ér.*

Batka *János*, író, szül. Pozsonyban 1845 okt. 4. B. hírneves prágai zenész és virtuóznak sarja. 1864-ben Pozsony város szolgálatába állott s 1879 óta mint városi főlevéltáros működik. Az ő fáradozásának köszöni Pozsony első sorban a Tilgner-féle Hummel-szobor és a Fadrusz alkotta Mária Terézia szobor létrejöttét. 1869 óta a Pressburger Zeitung állandó munkatársa és Pozsony zenei életének 40 év óta tevékeny faktora. Különösen Beethoven és Liszt Ferenc műveinek előadása körül buzgólkodik. A Pougin-féle Biogr. universelle des musiciens pótkötete számára megírta a magyar zenészek életrajzait. Ambros zenetörténész hagyatékából 1880. és 1883-ban 2 kötetet bocsátott közre (Geschichte der Musik der Neuzeit és Aus Italien) és kiadta az Ambros dolgozatairól szóló katalógust is.

Batka, *Richard*, csehországi német zenei író, szül. Prágában 1868 dec. 14. A német filológia és zenetudomány doktora; 1903. Prágában a Dürerbund nevű műveltségterjesztő egyesületet alapította. 1908 óta a bécsi Fremdenblatt zenekritikusa. A Kunstwart-ban stb. megjelent tanulmányait kötetekben is kiadták; Geschichte der Musik in Böhmen stb. könyvein kívül operaszövegeket írt (Der polnische Jude: K. Weis; Das war ich; Versiegelt: Leo Blech) és fordított.

Bátka, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rimaszécsi j.-ban, (1900) 491 magyar lak., postahivatal; u. t. Rimaszécs.

Batkól (héber a. m. a hang leánya), a görög-zsidó irodalomban és a talmud egyes helyén *menynyei hangot*, igazán *közvéleményt* jelent.

Batla (állat), a gémalakúak *(Ardeiformes)* családjába tartozó madárnem. Ide tartozik a *közönséges B. (Plegadis falcinellus* L.), mely hazánkban a nagyobb vizek mentén a nádasokban fordul elő; honos azonkívül Európa mediterrán részeiben, Közép-Ázsiában Kináig és az Egyesült-Államok K.-i részein; télen Afrikában, Indiában, a Maláji szigeteken és Ausztráliában tanyázik. Április vége felé érkezik hazánkba és szeptemberben távozik. Rendesen csoportosan fészkel.

Batley (ejtsd: bettli), gyárváros York angol grófságban West Ridingben, 10 km.-re Leedstől, vasút mellett, (1901) 30,312 lak., nehéz posztó és takarógyártással, vasöntéssel.

Batman, 1. súlymérték keleten. A nagy B. = 8 oka, a kis B. = 2 oka. 1 B. perzsa selyem = 6 oka = 7·686 kg. 1 B. gabona Oroszországban = 60 font. Bokharában 1 B. = 127·768 kg. Törökországban 1 B. = 6 oka = 7·692 kg. A Kaukázusban 1 B. = 20 girwengker. — 2. *B.*, mint területmérték: 1 B. olyan darab föld, amelyen 20 font mag vethető el. 10—12 B. = 1 orosz deszjatin.

Bátmonostor, nagyk. Bács-Bodrog vm. bajai j.-ban, (1900) 2674 magyar lak., postahivatal; u. t. Vaskút. Az ott volt benedekrendi apátságot «a pogányok» még az Árpádok idejében lerombolván, IV. Kelemen pápa 1345. megengedte Tucos Imre pilisi főispánnak, hogy oda ágostrendi remetéket telepítsen. A monostor temploma garangia-, vagyis csűrös egyház volt, három hajóval, nyugati oldalán négy igen erős pilléren nyugvó s két kisebb torony közé ékelt toronnyal. Alapját Henszlmann Imre ásatta fel. V. ö. Rudera abbatiae Benedictinorum de Báthmonostor, a kalocsai érsekség 1872. évi sematizmusában; *Érdujhelyi* M., A B.-i konvent. A Bács-Bodrog vmegyei történ. társ. 15. évk. Az irodalmat l. *Gerecze:* Magyarország műemlékei, II. 170—71.

Batna, város és vár Konstantine algériai francia tartományban, vasút mellett, 1035 m. magasban közel azon átjáróhoz, amely az Aures hegytömegen át Biskra és a Szahara felé vezet, (1901) 6914 (1974 francia) lak., közelében 4000 ha.-nyi cédrus-erdővel, fakereskedéssel.

Batn-Hadzsar, a Nilus völgyének sziklás része Vadi Halfától D.-re az é. sz. 20° 45′ és 21° 50′ között; a Nilus e részében 353 szigetet alkot (köztük 50-en laknak); sok egyiptomi régiség és felirat látható benne.

Bato, két vezér neve, az egyik dalmata, a másik pannóniai. A pannónok a szomszéd népekkel szövetkezve fellázadtak (Kr. u. 6) e két vezér alatt a rómaiak ellen és elárasztották Makedóniát meg Istriát. Augustus nagy sereget gyüjtött ellenük és Tiberius Germanicustól támogatva a lázongó népek ellen vonult. A Batinus folyócska (a Varasd melletti Bednya) mellett kivívott diadal (Kr. u. 8) a pannónokat meghódolásra kényszerítette és a pannóniai B. kivégeztetett. Egy új lázadás a következő évben ismét kudarcot vallott, mert Tiberius Salonában a másik B.-t ostrom alá fogta, ki híveitől megszökve, önként jelentkezett a rómaiaknál és kegyelmet kapott, de Ravennába internálták.

Batocsina, község Szerbiában, Kragujevac kerületben, a Lepenica partján, (1896) 2304 lak. 1689 aug. 30-án Lajos badeni őrgróf, alvezérei, Piccolomini és Pálffy Miklós segélyével, legyőzte itt a Redzseb basa vezérlete alatt álló törököket.

Bâton (franc.) a. m. bot, pálca, a francia tábornagyok parancsnoki botja; *B. pastorale*, püspöki pásztorbot. A heraldikában *B. sinistre* a. m. balharánt zsineg (fattyuzsineg, Bastardfaden); a zenében *B. de mesure* a karmesteri pálca.

Batonga v. *batoka*, néger törzs Dél-Afrikában a Zambezi É.-i folyásánál.

Batoni *(Battoni)*, *Pompeo*, olasz festő, szül. Luccában 1708 jan. 25., megh. 1787 febr. 4. Rómában tanult, főleg az antik emlékeket és Rafael műveit tanulmányozta. Igen nagy tevékenységet fejtett ki mind az egyházi, mind a mitológiai és arcképfestés terén és mint buzgó klasszicista, Mengs és Winckelmann barátja, nagy tekintélyben állott Olaszországban és a külföldön egyaránt. Sima, tetszetős, de modoros művei közül különösen a drozdai képtárban levő Magdolna általán ismert. B. sok arcképet festett külföldi uralkodók számára is; jellegzetes a bécsi Művészettört. Múzeumban levő ama képe, mely II. József császár és II. Lipót toszkánai nagyherceg találkozását ábrázolja.

Bâtonnier (franc., *pálcavivő*), testület, céh főnöke, különösen annak a választmánynak (conseil de discipline) elnöke, melyet a francia ügyvédek a testületi alapszabályok megtartása fölötti felügyeletre választanak.

Baton-Rouge (ejtsd: báton-ruzs), Louisiana amerikai állam fővárosa, a Mississippi dombos partján, (1906) 23,000 lak., siketnéma-intézettel, ál-

latin egyetemmel, környéken gyapottermeléssel. Ez régies külsejű város, a franciák egyik legrégibb amerikai telepe.

Bátony, a horogínnak végső és az a vékonyabb része, amelyikre a horog van erősítve.

Bátony, kisk. Szolnok-Doboka vm. kókesi j.-ban, (1900) 1030 oláh lak.; u. p. Bálványosváralja, u. t. Szamosújvár.

Bátor. Török-mongol eredetű Árpád-kori magyar személynév (tör. *batur*, mong. *baghatur* a. m. *vitéz, bátor)*, mellyel egész sorozat rokon értelmű nevünk volt egykor használatban, mint: Erős, Hős, Merő (merész), Kemény, Vitéz, továbbá Alap v. Alip (tör. *alap, alip* a. m. *hős)* stb. Legelőbb 1086 találjuk a nevet Buatir alakban a bakonybéli apátság szolgaszemélyzete közt. (Árp. Új okl. I. 35.) A XII. sz.-ban II. Béla egyik vitézét nevezi a Márk-féle krónika Bathurnak v. Baturnak, ki a Borics-pártiak betörésekor elfogja a lázadó Endrét.

Bátor, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1900) 674 magyar lak., kőszénbányával, postahivatallal; u. t. Eger. L. még *Feketebátor* és *Nyirbátor*.

Bátor *Sándor*, zeneszerző, szül. Budapesten 1860 febr. 23., itt végezte a műegyetemet, miután atyja mérnöki pályára szánta, s egyidejüleg a nemz. zenedét s az orsz. zeneakadémiát is látogatta. 1897-ben a budapesti posta- és távirószemélyzet zeneegyesületet s utóbbennek zeneiskoláját is szervezte. *Hegyi* Bélával együtt írta *A milliomosnő* (1 felv.), *Uff király* és *A titkos csók* (3—3 felv.) franciából átdolgozott szövegű operettek zenéjét. Megjelentek tőle még *Az árendás zsidó* népszínmű dalai, *Falun* és *Alkonyatkor* c. a. 10—10 népies magyar dal sorozata, s magyar programmzene: *A jó palócok* c. 3 füzetben, melynek szövegét *Mikszáth* Kálmán rajzai, elbeszélései alapján *Inczédi* László szedte versbe. Újabb művei közül hárfára, hegedűre és gordonkára írt triója Németországban is megalapította hírnevét.

Bátorfalu, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1900) 300 magyar lak.: u. p. Lukanénye, u. t. Balassagyarmat.

Bátorhegy (azelőtt: *Krajno-Bisztra)*, kisk. Sáros vm. makoviczai j.-ban, (1900) 308 tót lak.; u. p. Alsókomárnok, u. t. Felsővízköz.

Bátori Schulcz *Bódog*, 1848/49-iki honvédezredes, szül. Körmöczbányán 1804 jan. 4., megh. Garamkövesden 1885. Jogot végzett, azután a katonai pályára lépett, hol főhadnagyságig vitte. Az 1848-iki olasz háború kitörése előtt fülbaja miatt nyugdíjazták, de ő mint önkéntes visszatért századához s a Mantuából való kitörés alkalmával mint az elővéd parancsnoka szuronnyal nyitott utat. A márciusi hírek hallatára hazajött s honvédnak állt be, ahol nemsokára százados, majd őrnagy és a 10. zászlóalj parancsnoka lett. A szabadságharcban 23 csatában vett részt s a Bátori előnévvel tulajdon katonái díszítették föl rettenthetetlen bátorsága miatt. A komáromi kapituláció után csendes elvonultságban élt. Emlékiratai 1870. jelentek meg. Legteljesebb életrajzát *Thaly* István írta (kiadta a Körmöcbányai Magyar Egyesület 1891).

Bátorkeszi (Zsigmond egyik 1424. évi oklevelében *Ravaszkeszó*, utóbb *Keszi* és *Kesző)*, nagyközség Esztergom vm. párkányi j.-ban, 3—4 órányira Köbölkút vasút állomástól, (1900) 3013 magyar lak., egy dombon fekvő kat. és egy ref. templommal, két kastéllyal, melyek egyike herceg Pálffyé (kinek B. környékén nagy uradalma van), másika pedig a Kobek-családé; takarékpénztár, sörgyár, gyógyszertár, posta- és távíróhivatal. A fennállott szeszgyárban beszüntették közelebb az üzemet. Dombos határában jó bort termelnek. A községben ezredéves emlék. Itt volt Magyarországon a legelső cukorgyár. V. ö. *Wertner* Mór, Ravaszkesző (Századok 1904, 994) és cikke B. multjáról az Esztergomi történ. és rég. társulat évkönyvében.

Bátorkő vára, Veszprém vmegyében, Palota közelében feküdt. 1287 végén Izabella királyné (IV. Kún László neje) emberei elfoglalták.

Bátor Opos v. *Apos*, Thuróczi krónikája szerint a bajor Vencelintől eredő Márton fia, a XI. sz. egyik legnépszerübb magyar hőse, kiről egész mondakör keletkezett. Hagyomány szerint legyőzte az ecsedi lápban tanyázó sárkányt s 1069. a betörő csehek közül Trencsén vmegyében párviadalban elejtett egy óriási csehet; miért «a király és társai mindenkor nagy tiszteletben tartották». 1072-ben Nándorfehérvár ostrománál a görögök ellen vitézkedett s két társa segítségével megszalasztott két óriási szerecsent. 1074-ben a mogyoródi csatában ő fedezte Salamon király futását s Visegrád irányában Szigetfőnél átkelt vele a Dunán, hogy Pozsonyon át Ausztriába kisérje. IV. Henrik német-római császár azonnal segítvén Salamont, három zászlóalj élén a király Nyitra alá szállt. A nyitraiak kitörtek, de B. visszaűzte őket s közülök egyet a vár kapuja előtt vágott le. Az őrségbeliek dárdákat hajigáltak rá, lovát meg is ölték, de ő maga sértetlenül tért vissza a táborba. A császár mindjárt maga elé hivatta és megdicsérte; a királytól pedig megkérdezte, vannak-e ellenfeleinek (Géza és László hercegeknek) ilyen vitézei? «Sok van, még sokkal jobbak is vannak!» felelte a magyar vitézségre büszke király. «Akkor nem is hódítod vissza országodat!» felelte a császár. Előnyomult ugyan Váczig, de csakhamar haza vezette seregét. (V. ö. *Thuróczi*, Chron. 48., 50., 52., 54. fej.) B.-t nem lehet beilleszteni a Báthory-család és a Gutkeled-nemzetség történetébe.

Bátorság, a hagyományos négy fő erény egyike, a belsőnek az a magatartása, az az energiája, mely a fenyegető veszélyektől meg nem ijedve (l. *Gyávaság)* a föltett szándék keresztülvitelét megkisérti. A bátor a vakmerőtől abban különbözik, hogy ok nélkül nem keresi a veszélyt, míg a vakmerő a veszélyt magáért a veszélyért keresi. Az igazi férfias B.-ot minden időben kiválóan megbecsülték, s a történelemben számos példát találhatunk rá. Újabban *Carnegie* Andrew (l. o.) kiváló B.-ról tanuskodó hőstettek jutalmazására több izben alapítványokat tett. Így 1904. az Egyesült-Államok, Anglia és Kanada részére 5 millió dollárt; 1899. Franciaország részére 1 milliót, 1910. Németország részére $1^{1}/_{4}$ millió, 1911. Dánia részére 100,000 dollárt.

Bátos, nagyk. Kolozs vm. tekei j.-ban, (1900) 1590 német lak.; posta, telefon.

Bátosz (eszt.). A görög szó mélységet jelent. Újabban átvitt értelemben az alacsony, közönséges írásmód és beszéd jelzésére alkalmazzák.

Batrachia, a farkatlan *kétéltüek* v. általában a *békafélék* tudományos neve. L. *Békafélék.*

Batrachidae (állat), l. *Békahal-félék.*

Batrachit (ásv.), l. *Monticellit.*

Batrachomyomachia (gör.), azaz *Békaegérharc,* hexameterekben írt kómikus éposz, melyet sokáig Homerosnak tulajdonítottak, de valószinüleg az V. sz.-ban élt kàriai *Pigres*-től való. Első kiadása 1486. Velencében jelent meg. Újabban kiadta *Brandt,* Corpusculum poesis epicae graecae ludibundae I. (Leipzig 1888); *Ábel* Jenő (Leipzig és Prag 1886, a hom. himnuszokkal együtt). *Csokonai* átdolgozta (4 pipa dohányban) úgy, hogy a cselekvényt meghagyta, de az eredetinek látszólag komoly hangját tréfással cserélte föl. Hű magyar fordítása *Vályi Nagy* Ferenctől van (Sárospatak 1809).

Batrachospermum *Roth* (növ.). A piros moszatok génusza. Örvösen elágazó nyálkás telepe mintegy 30 cm. hosszura is megnő. Hazánkban leggyakoribb a *B. moniliforme* Roth, mely leginkább a hegyi patakokban él, kövekhez tapadva.

Batrina (román szó, a. m. öreg). 1. 1794 m. magas hegy a Pareng-hegységben, Hunyad vmegyében, szép havasi rétekkel. — 2. *B.* Fennsík a Biharhegységben, 1574. m. magas. — 3. *B.* Hegycsúcs Máramaros vmegyében a borgói hegycsoportban, 1718 m. magas. — 4. *B.* Szolnok-Doboka vmegye deési járásában. Emberfő mellett emelkedő 1650 m. magas hegytető. — 5. *B.* Hegy Maros-Torda vmegyében, 1634 m. magas.

Batrina, 1. kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1900) 701 oláh lak.; u. p. és u. t. Hunyaddobra. — 2. *B.,* adók. Pozsega vm. újgradiskai j.-ban, (1900) 554 horvát-szerb lak.; vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Batrovci, adók. Szerém vm. šidi j.-ban, (1900) 792 lak.; u. p. Lipovac, u. t. Morović.

Batsan v. *Batjan,* a németalföldi birtokhoz tartozó Molukki-szigetcsoport egyik szigete, 2367 km², 12—13,000 mohamedán lakossal. Az őserdőkkel borított szigeten arany és kőszén is található.

Batsányi, 1. *János,* költő, szül. 1763 máj. 9., megh. Linzben 1845 máj. 12. Gimnáziumi tanulmányait Veszprémben, Sopronban és Pesten elvégezve, mint jogász Orczy Lőrinc báró fiának mentora lett. A nagyműveltségű főúrral való érintkezés mind tanulmányaira, mind költői irányára nagy hatással volt. 1787-ben a kassai kamaránál kapott alkalmazást s ugyanitt alapította Kazinczyval és Baróti Szabóval a *Kassai Magyar Museumot,* az első emeltebb szinvonalú magyar szépirodalmi és tudományos folyóiratot. Csakhamar egészen kezére kerítette a folyóirat vezetését. B. korának egyik legképzettebb és legművelteb írója volt, aki ismerte a külföldi irodalmakat és tudományos törekvéseket. Folyóiratában nagy lelkesedéssel és alapossággal hirdette esztétikai és irodalmi elveit, méltatta költőinket (Bessenyei, Ányos), bemutatta közönségünknek Ossiant és Miltont, izgatott egy tud. akadémia érdekében, célokat tűzött ki irodalmi életünk irányítására és súlyos nyomatékkal vetette latba szavát a vitás irodalmi kérdéseket illetőleg (műfordítás, prozódiai harc). Mint költő kevésbbé jelentékeny, képzelete fogyatékos s inkább reflektáló jellemű. Fejlődésének első korszakában (1785—94) a franciások és deákosok hatása alatt áll fölfogásban és formában egyaránt. Episztolákat ír több szellemmel és csínnal, mint azok, de már áthajlik a modern líra felé, mely tartalomban is, versformában is (mértékes-rímes sorok) a németeket követi. A francia forradalom föllobbantotta benne a politikai szenvedélyt, mely költészetében is jelentkezett, sőt szinte forradalmi hangon szólalt meg. (*A franciaországi változásokra 1789, A látó.*) Szenvedélyes és önérzetes természete miatt összezördült főnökével, forradalmi versei miatt pedig állását vesztette (1793). Egyideig az ellenzék vezérének, Forgách Miklós grófnak titkára volt, majd belesodródott a Martinovich-féle mozgalomba, amiért egy évi börtönt szenvedett Kufsteinben (1795—1796). Itt írt költeményei, az ú. n. *Kufsteini elégiák* költészetének legértékesebb darabjai; mély fájdalma szívhez szóló hangot talál s megragadja az olvasót. Kiszabadulván, Bécsben telepedett le s egyelőre csendes emberré lett. Előbb a «bankóhivatal»-nál napidíjas, majd lassan emelkedve a kamaránál udvari fogalmazó lett (1805) s ugyanekkor nőül vette Bécs ünnepelt nőköltőjét, Baumberg Gabriellát. 1809-ben a Napoleonnal Bécsbe bevonult Maret miniszter, egykori kufsteini fogolytársa, a bécsi Hofkommissiontól engedelmet kérve, hogy igénybe vegye B. tudását, átsimíttatja vele Napoleon híres kiáltványának már elkészített fordítását. Ez a szolgálat romlásba döntötte B.-t. Alighogy Napoleon kivonult Bécsből, ő is Párisba sietett, attól félve, hogy a franciáknak teljesített szolgálatáért megfogják büntetni. Párisban Maret nem juttatta ugyan hivatalhoz, de 2000 franknyi kegydíjat eszközölt ki számára. 1815-ben elfogták a Párisba bevonult osztrákok s noha ártatlanságát a brünni vizsgálat kiderítette, mint gyanus és nyugtalan vérű embert Linzbe internálták, ahol szűkös viszonyok és lelki szenvedések között élt haláláig. Az újabb irodalmi fejlemények iránt már nem volt érzéke, a nyelvújítást s Kazinczyt több elkeseredéssel, mint erővel támadta, viszont e korban írt hazafias ódáit és bölcselkedő költeményeit, noha formailag és nyelvileg talán magasabb szinvonalon állottak, mint ifjukori versei, az új nemzedék nem értette és nem méltányolta s az akadémia is csak 80 éves korában iktatta tagjai sorába. A magyar irodalmi élettől teljesen elszigetelve is mindvégig megőrizte lelkes magyar érzését. Nevezetesebb művei: Ányos és Faludi verseinek kiadásai (1798 és 1824); Ossian fordításai és versei, melyeket három kiadásban birunk (1827, 1835, 1865, ez utóbbi Toldytól). Legbővebb életrajzát *Szinnyei* Ferenc írta meg (M. Tört. Életrajzok 1904). Rendkívül gazdag adatokban, főkép életének második felére vonatkozólag, *Horánszky* Lajos nagyterjedelmű könyve: «Bacsányi János és kora» (1907). — 2. *B. Jánosné,* szül. Baumberg Gabriella, német költőnő, szül. Bécsben 1766., megh. Linzben 1839 júl. 24. Bécsi államhivatalnok leánya volt, aki korán feltűnt szépségével, vonzó egyéniségével és költői hajlamaival. Atyja szívesen látta magánál a császárváros író világát,

így került házába B. is. A déli, szabadszellemű magyar költő s a német költőnő mély szerelemmel szerették meg egymást, de B. nyomasztó viszonyai miatt csak 1805. kelhettek egybe. Gabriella az ideális hitves mintaképe volt. Férjét megértette, bajaiban vigasztalta, utána ment Párisba s mindent elkövetett, hogy a brünni fogságból kiszabadítsa. Megosztotta vele linzi száműzetését is. Levelei, melyeket Párisba írt férjéhez (megj. *Horánszky* «Bacsányi»-jában) nemcsak szebbek, mint férjéé, hanem melegebbek és megkapóbbak is. Költeményei Bécsben 1800. és Pesten 1805 jelentek meg.

Batsch *Karl Ferdinand*, német tengernagy, szül. Eisenachban 1831 jan. 10., megh. Weimarban 1898 nov. 22. 1846-ban a kereskedelmi tengerészethez lépett szolgálatba, két év mulva a porosz hadi tengerészethez ment át és mint haditengerész az amerikai és angol tengerészetekhez volt vezényelve. 1864-ben korvett-kapitánynak neveztetett ki és mint ilyen Rügen mellett a dánok ellen vívott kisebb ütközetekben a Grille nevü német ágyunaszádot vezényelte. Mint törzstiszt és parancsnok több nagy utazást tett. 1873-ban a német tengernagyi törzskar főnöke, 1875. ellentengernagy lett, ilyen ranggal vezényelte 1876—78-ig azt a páncélos hajórajt, mely a német érdekek megóvása céljából az Égei-tengerbe küldetett. Ezzel a hajórajjal az a szerencsétlenség történt, hogy a hajórajban levő König Wilhelm és Grosser Kurfürst páncéloshajók egymásba ütköztek. A Kurfürst 2½ perc alatt elsülyedt, míg a Wilhelm súlyosan megsérült. B. ezen incidens miatt hadi törvényszék elé állíttatván, 6 hónapi várfogságot kapott, melyből 14 napot kitöltvén, büntetése elengedtetett. 1880-ban B. altengernaggyá neveztetett ki. 1883-ban nyugalomba vonult. B. kitünő tengerészeti írónak is bizonyult.

Batseba (vagy *Betsaba)*, a hitteus Urijjának felesége. Mialatt Dávid király seregei Rabbat Ammónt ostromolták, az otthon maradt királynak bűnös vágya kelt B. iránt. Hogy a házasságtörés bűne ki ne tudódjék, meghagyta, hogy Urijját a csatában veszélyes helyre küldjék, ahol el is esett, azután B.-t feleségül vette. B. volt Salamon király anyja. II. Sam. 11. f.

Batta, 1. kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1900) 1480 oláh lak., posta, telefonállomás. — 2. *B.*, l. *Százhalombatta.*

Batta, maláji nép, l. *Bata.*

Batta, *Alexandre*, németalföldi gordonkaművész, szül. Maastrichtben 1816 júl. 9., megh. Versaillesben 1902 okt. 8. Atyjától tanult Brüsszelben, 1834. díjat nyert; Párisban települt le és sok darabot írt hangszerére.

Bátta, nagyk., l. *Báta.*

Battaglia (ejtsd: báttállyiá), község Padova olasz tartományban a Battaglia és Monselice-csatorna összeköttetésénél, vasút mellett, (1901) 4456 lak. Mellette a Santa Elenán fakadnak a 47°—68° C. meleg sós források; nagy fürdőházát sokan látogatják. Közelében van a fantasztikus Cattajo kastély. V. ö. *Klob*, Die Kochsalzthermen v. B. (Zürich 1883).

Báttai apátság, Szt. Mihály arkangyalról címzett benedekrendi apátság a pécsi egyházmegyében, Tolna vármegyében, ahol a Sárvíz a Dunába ömlik. Alapította Szt. László. A XIV. sz. elejétől a kalocsai érsekek, a pécsi püspök és káptalan több községet foglaltak le belőle. A mohácsi vész után rabló törökök dúlták föl az apátságot, mire sokáig elhagyatva állott. 1617-ben II. Mátyás Zlatinay Györgynek adományozta. A törökök kiűzetése után Szt. Ferencrendiek kapták. A bencések több ízben kérték vissza s bár I. Lipót és III. Károly kedvező igéreteket tettek nekik, kívánságuk nem teljesült. 1728-ban Kollonich Zsigmond bécsi érsek kapta B.-t, ki ott új templomot építtetett. Mária Terézia az általa alapított Teréziánumnak adományozta, melyet akkor Jézustársaságiak igazgattak. II. József császár a renddel együtt a Teréziánumot is föloszlatta s a B. jövedelméből ösztöndíjakat alapított. Mikor a Teréziánum visszaállíttatott, visszakapta az apátság javait is. (V. ö. *Koller*, Historia episc. Quinque-Eccl. II. 467.; *Czinár*, Monasteriologia, I. 228; *Danielik*, Emlékkönyv, II. 380.)

Battam, sziget, l. *Ba-tang.*

Battanaea, l. *Básán.*

Battani, csillagász, l. *Albattani.*

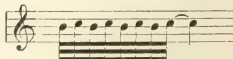
Battarismus (lat.), túlgyors beszéd, hadarás.

Báttaszék, l. *Bátaszék.*

Báttaszéki *Lajos*, író és ügyvéd, szül. Báttaszéken 1844. Jogi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. 1869-ben kezdte meg ügyvédkedését Nagyváradon, később Békéscsabára, 1885. Aradra költözött, 1889 óta budapesti ügyvéd. Az említett vidéki városokban több lapot alapított és szerkesztett, köztük a Nagyvárad c. napilapot és a Békésmegyei Közlönyt, melyek ma is fennállanak s az Aradi Közlönyt. Budapesten több napilap munkatársa s verseket és elbeszéléseket írt a nevezetesebb szépirodalmi, politikai és jogi szaklapokba. Munkái: *Nők könyve* (Pest 1864); *Fővárosi genreképek* (Nagyvárad 1867); *Polgári házasság* (u. o. 1872); *A magyar általános magánjogi törvénykönyv tervezete*, I. rész. (Budapest 1874); *A nők a magyar jogban* (Békéscsaba 1876); *Mindenféle antiszemiták és zsidókról* (Arad 1888, németül is megjelent); *Mi a teendő a véderőre vonatkozó törvényjavaslattal szemben?* (Arad 1889); *Orvosok a magyar jogban* (1906).

Battement (franc., ejtsd: báttmañ), 1. a sima csövü lövőfegyverekben (ágyukban és puskákban) a golyó — mert átmérője kisebb volt, mint a cső átmérője — a csőben való mozgása alatt előbb a cső felső, azután alsó falához csapódott, ezt nevezték B.-nak, csapódásnak. — A vívásban B. annyit jelent, mint az olasz *battuta* (l. o.).

2. *B.* (ol. *battimento)*, elavult zenei cifrázat. Trillázás az *alsó* kis másoddal, ez utóbbin kezdve (pl. Beethoven szonátája op. 27 I, utolsó tétel):

Jele nincs; kis hangjegyekkel írják ki.

Battenberg, igen régi közs. Wiesbaden porosz kerületben az Eder mellett, (1900) 951 lak. Mellette a Kellerbergen Kellerburg vár, a B. grófok egykori lakóhelye, amelyből már csak egy torony áll.

A B. grófi család a francia forradalom idejében kihalt. Ujabban Hauke Julia grófnő, midőn Sándor hesseni herceg nőül vette, a *B. grófnője*, később *hercegnője* címet kapta (l. *Battenberg* hercegi család).

Battenberg, hercegi család. *Sándor* hesseni herceg (szül. 1823 júl. 15., megh. 1888 dec. 15.) morganatikus neje, *Hauke* Julia grófnő (szül. 1825 nov. 12., megh. 1895 szept. 19.) házassága alkalmával (1851) a *B. grófnője*, később pedig (1858) *B. hercegnője* címet kapta. A grófi, illetőleg hercegi cím gyermekeire is rászállott. Gyermekei:

1. *B. Lajos* herceg, szül. Grácban 1854 máj. 24., angol altengernagy. Neje *Viktória* hesszeni hercegnő, szül. 1863, kitől négy gyermek született: Alice, András görög herceg neje, Lujza, György és Lajos.

2. *B. Sándor* herceg, mint Bolgárország fejedelme, *I. Sándor*, szül. Veronában 1857 ápr. 5., megh. Grácban 1893 nov. 17. Tanuja volt az 1777—78-iki orosz-török háborúnak, mely alatt az orosz főhadiszálláson, azután rövid ideig az orosz hadseregben szolgált. 1879 ápr. 29. a bolgár nemzetgyűlés egyhangulag fejedelemmé választotta és a nagyhatalmak el is ismerték. Midőn 1885 szept. 18. Kelet-Ruméliát Bolgárországgal egyesítette, a fiatal bolgár állam túlsúlyára féltékeny Szerbia hadat izent Bolgárországnak. I. Sándor bámulandó erélylyel szervezte a gyakorlatlan bolgár sereget és rútul megverte Milán szerb fejedelem hadát Szlivnicánál 1885 nov. 18, mely győzelmével a «szlivnicai hős» jelzőt vívta ki magának. Már a szerb Pirotban ütötte fel hadiszállását, midőn a bécsi udvar közbelépett és a bolgárokat előnyomulásukban feltartóztatta. A béke helyreálltával az európai konferencia elismerte Sándort Kelet-Ruméha kormányzójának, Oroszország kivételével, mely egyre jobban éreztette Sándorral ellenszenvét, sőt haragját. Titkos fondorlatok előkészítették az 1886 aug. 20—21-ike közötti éjjel végrehajtott szófiai merényletet, amidőn az oroszok által megvásárolt tisztek, élükön Gruev őrnagy és Benderev kapitány, Sándort alvás közben meglepték és halálfenyegetésekkel lemondásra kényszerítették. Sándor távozott az országból, de utóbb a bolgár nemzet hivásának engedve visszatért és kisérletet tett a cár engesztelésére. De most sem érvén célt, 1886 szept. 7. véglegesen leköszönt. Miután annak idején Bismarck III. Frigyes német császár leányával való eljegyzését politikai okokból határozottan ellenezte, 1889 febr. 6. Loisinger Lujza szinésznővel (szül. Pozsonyban 1865 april 18.) kelt egybe és *Hartenau gróf* néven Grácban telepedett meg. Házasságából két gyermeke született: Arzén és Mária Terézia. 1890-ben ezredesi ranggal az osztrák-magyar hadseregbe lépett s 1892. vezérőrnagy és gráci dandárparancsnok lett. Korai halála után hamvait Szófiában helyezték nyugalomra. Özvegye most is Grácban él. V. ö. *Sobolev*, Der erste Fürst der Bulgaren (Oroszból, Leipzig 1886); *Koch*, Fürst Alexander I. von Bulgar. (Darmstadt 1887); *Golowine*, Fürst Alex. von Bulgar. (Wien 1896).

3. *B. Henrik* herceg, angol tengerésztiszt, Wight sziget parancsnoka, szül. 1858 okt. 15., megh. 1896 jan. 20. Sok akadály leküzdése után nőül vehette Viktória angol királynő legifjabb leányát, Beatrix kir. hercegnőt, kitől négy gyermeke született: Sándor, Eugenia, Lipót és Móric. Részt vett 1895—1896. az asanti négerek ellen küldött angol expedicióban, Afrikában súlyosan megbetegedett és visszatérés közben a hajón meghalt. Leánya, *B. Ena (Eugenia)* hercegnő, szül. 1887 okt. 24. 1906 máj. 31-ike óta XIII. Alfonz spanyol király neje, kitől három gyermeke született: Alfonso, Jaime és Beatriz.

4. *B. Ferenc József* herceg, szül. Padovában 1861 szept. 24. Egy ideig bátyja udvarában tartózkodott Szófiában. Munkát is írt Bolgárországról: Die volkswirthschaftliche Entwicklung Bulgariens von 1879 bis zur Gegenwart (1881). Utóbb gyakran emlegették az ő bolgár trónjelöltségét. 1897 máj. 18. nőül vette Cettinjében Anna montenegrói hercegnőt (szül. 1874 aug. 18.).

Batterie (franc.), l. *Üteg, Ütegsánc, Telep;* továbbá *Cukorgyártás.*

Battersea (ejtsd: betterszi), egykor külön helység Surrey angol grófságban, a Themse partján Chelsea-val szemben; ma London (l. o.) része, (1901) 168,907 lak; benne van London egyik legszebb parkja.

Battery (angol), l. *Assault.*

Batteur (franc., ejtsd: batőr), l. *Pamutfonás.*

Batteux (ejtsd: battő), *Charles,* francia filozófus és esztétikus, szül. 1713., megh. 1780. Pappá szenteltetése után Párisban tanított; az Académie française 1761. tagjává avatta. Főbb munkái: Les Beaux-Arts réduits à un même principe (1746); Cours de la littérature, 9 kötet. E mű Németországra is hatott, amennyiben Sulzer műve ezen alapszik és Gottsched, Ramler, meg Schlegel J. E. sokat foglalkoztak B.-vel, fordítván műveit. B. esztétikai műveiben az utánzást mint a művészet főelvét követi. A természet utánzása minden művészet lényege. Csakhogy nem másolni kell a természetet, hanem kiválogatni belőle azt, ami szép.

Batthyáneum, a gr. Batthyány Ignác erdélyi püspök által 1781. Gyulafehérváron alapított gazdag könyvtár, régiségtár és ásvány-gyüjtemény, mely 1785-ig, amíg t. i. II. József a trinitárius rendet fel nem oszlatta, a trinitárius templomban és kolostorban volt elhelyezve. Jelenleg a könyvtár a régi épület első és második emeletén van, a II. József rendeletére épült csillagvizsgáló pedig a legfelső emeleten. A könyvtár kéziratokban és inkunábulumokban gazdag; összesen 40,000 kötet könyv van benne. A B. az erdélyi püspök felügyelete alatt áll.

Batthyáni. 1. Régi fehérvmegyei *család*, mely Battyán községet birta. Tagjai közül B. *Péter* 1393. királyi ember Füzitő és Billo statutiójánál (Haz. Okl. III, 247); B. *István* 1437. fehérvmegyei alispán (Cod. Dipl. X. 7. 904); B. *Miklós* mester fia *János*, ezé ifjabb *János*, ennek leányát *Katalint* (élt 1376 körül), Kővágó-Örsi Miklós mester vette nőül s fiuk György 1398. megszerzi Battyánt, melyről gyermekei László és Albert fölveszik a *Battyáni* nevet; Albert lesz őse — 2. a hercegi, grófi és nemesi ágon virágzó németújvári *Batthyány*-családnak (l. o.); Lászlónak egy fia, János (Miklós és Lénárt apja) és egy leánya, Margit maradt, ki Alapy Andrásnak v. Jánosnak

volt a felesége 1460 körül, az utóbbiaknak a fiai voltak István és Benedek (1460), kik — 3. *alapi Batthyáni* (vagy battyányi Alapy) nevet viselték. Ebből az ágból való B. Benedek, 1506—1514. kincstartó és budai várnagy, aki talán egy személy a fentebbi Benedekkel. — 4. A Hunt-Pazman nembeli Bucsányi-család a középkorban szintén előfordul B. néven.

Batthyány (németujvári), grófi és hercegi *család*. Ez az ősrégi magyar család előbb a zalavmegyei Kővágóörsről nevezte magát. Miután pedig Kővágó-Örsi Miklós mester a XIV. sz. második felében a fehérvmegyei *Batthyáni*-családba házasodott, ő s ivadékai ezt a nevet vették fel. A család eredete felől eltérők a vélemények. Újabban az Örs vagy Ursuur nemzetséggel hozzák kapcsolatba. E nemzetség őse Ousad kun-kabar vezér fia Ursuur volt, ki Anonymus szerint (cap. 32) a Nyárád vize torkolatánál Kács mellett Borsod vmegyében várat épített, amely vidék az Ursuur vagy Urusur nembelieknek (tibold-daróczi Tibold, Daróczi, Sályi, Váraljai s Geszti családoknak) a későbbi századokban is birtokukban volt. Hagyományaink másik változata ugyanezen vidékre telepíti Urs vezért, ki — mint Kézai irja — a Soio vize környékén ütötte fel sátorát (Lib. II. cap. 1. 3. §); a Sajót Thuróczi Seyonak irta (Lib. II. cap. 9.) s ezt aztán némelyek a Sióval hozták kapcsolatba és Örs vezérrel a Balaton vidéket foglaltattak el, hol Kővágóörs tartotta volna fenn emlékét s nemzetségéből származott volna az Örsi család. De az oklevelek sohasem mondják a B.-ak őseiről, hogy az Örs nemzetségből (de genere Eörs) valók, mindig csak Örsieknek (de Eörs) nevezik őket. Úgy látszik tehát, hogy az Ursuur nemzetségből való származásnak semmi alapja sincs; sőt mivel több oklevélben azt találjuk, hogy Örsi Renold ispán fia Miske és ennek a fiai, Kővágó-Örsi Pál és Jakab a Rátolt nemzetségből valók voltak (így 1302-ben Ratold nembeli Renold ispán fia Myske, Haz. Okl. VII. 346. l.; 1315. Rathold nembeli Reynold fia, Myksee mester. Hont vm. Okl. 61.; 1323. Ratold nembeli Örsi Renold fia Myske s ennek fiai, Pál és Jakab. Zal. Okl. I. 168), a Renoldfiak pedig osztályos atyafiak Örsi Mátyás ispánnal, a B.-ak ősével (v. ö. Zal. Okl. I. 115, 379. l.; egy 1342-iki oklevél szerint Örsi Mihály fia, Miklós, Örsi Mátyás unokája vérrokona, «proximusa» Myske fia Pálnak. Zal. Okl. I. 390): könnyen arra a nézetre jutunk, hogy Örsi Mátyás, kővágóörsi nemes, ugyanazon családból való, melyből a Rátolt nembeli Örsi Rénoldfiak, akik szintén kővágóörsi nemesek voltak. E feltevéssel szemben nagy nehézséget okoz az, hogy valamennyi Rátold nembeli család címerében meglevő hársfalevél nem található fel a

Batthyány-család címere.

B.-ak ősi címerében, ellenben a zöld halmon arany fészekben három fiát etető pelikán a királydaróczi Daróczy-családnak is a címere, tehát egy oly családé, mely az Ursuur nemzetségből származott. Annak is fennmaradt emléke egy oklevélben, hogy 1292. az Vrusur nembeli Miklós fia, Mihály ispán és fia, Aba, a borsodvmegyei Bikk és Hejőtő nevü birtokaikat a többi rokon Urusuri nemes és aztán szomszédaik, a Rathold nembeliek beleegyezésével adják el. (Haz. Okl. VI. 394.) Ebből az tünik ki, hogy az Ursuur nembeliek házasság által rokonságba jöttek a Rátolt nembeliekkel s ez magyarázná aztán meg, hogy a kővágóörsi nemesek közül az egyik rész határozottan Rátolt nembeli, a másik rész, a B.-ősök — címerük után ítélve — az Ursuur nemzetséghez tartoztak. Egy 1155-iki oklevél, melyben Gerson nádor bizonyítja, hogy Ürs nembeli Buhna fia Ugra fia Belus ispán fia Miska a testvérével Suinmurral Uran és Urs birtokok fölött kiegyezett, a közös őst is kijelölné Miska ispánban, aki a föntebbi oklevelet 1205. az egri káptalannal átiratta. (Bod. dipl. VII. 1, 148, 149.) Ez az állítólagos 1155-iki oklevél azonban sok tekintetben gyanus; annyi azonban bizonyos, hogy az ott említett Miska ispán örsi birtokos volt, de nem a XII. sz. közepén, hanem a XIII. sz. első felében (v. ö. Árp. új Okl. VI. 315, 447.) s neje Rusa asszony és az Osl nembeli Péter István leánya Margit volt (U. o. II. 93, 312. Haz. Okl. V. 54.) Miska ispánnak három fiát, Rénoldot, Ábrahámot és Pált s egy leányát, Gyöngy (Gyung, Gung) asszonyt, a Boroch nembeli Barleus nejét ismerjük, akik az 1258—76 közti években szerepelnek (Árp. Új Okl. II. 312.; Haz. Okl. III. 48. V. 54.). Miska ispán említett Renold nevü fiát már úgy említi egy 1274-iki oklevél (Árp. Új Okl. IX. 100.), mint aki Veszprém vmegyében Jutason osztályos atyafiságban volt Wrsi Mátyás királyi prisztaldussal, a B.-ak ősével. Az a kérdés már most, egy személy-e ezen Rénold a Rátold nembeli Miske hasonnevü apjával? Wertner M. (A magyar nemzetségek, Temesvár 1892, II. köt. 228. és 300. l.) külön személynek veszi s az utóbbit azonosítja a Rátolt nembeli Olivér fia Reynolddal, Miklós testvérével, ki 1283. Somogy vmegyében volt birtokos. (Cod. Dipl. V. 3. 165, 166, 207.) De sem arra nincs egyenes adatunk, hogy Olivér fia Reynoldnak ki volt a fia, sem arra, hogy Renold fia Miskének hogy hívták a nagyapját. A valószínüség amellett szól, hogy ezen Örsi Rénold fia Miskének Örsi Miska ispán volt a nagyapja s nem Olivér, így Miska ispán is a Rátolt nemzetséghez tartozott s közelebbi rokonságban volt a dunántúli Rátoltokkal, akikből valók voltak: Roland bán, IV. Béla nádora, azután Olivér fia Rénold, Balduin ága (a Gyulaffy-család) és a Paksy-, meg a Ráday-család ősei. Már most az a kérdés, a B.-ak ősei miféle rokonsági viszonyban voltak ezen Miska ispánnal, ha már nem tekinthetők egy nembelieknek. Erre nézve van egy nyom, t. i. Örsi Mátyásnak a neje Örsi Pálnak a leánya volt (Árp. Új Okl. VIII. 408.), ezen Örsi Pál pedig egy személy lehet Miska ispán fiával, Pállal, kit egy 1275-iki okmány említ, mint Gyöngy asszony testvérét (Haz. Okl. V. 54.). Ha azonban az örsi

nemesek közt az első birtokosok Ursuur nembeliek voltak s erre utalna a község neve, az Örs, kapcsolatban a B.-ak ősi címerével: akkor Örsi Mátyás nem a Miska ispán családjába való házasodás által került Kővágóörsre, hanem ezt a rokonsági köteléket egy másiknak kellett már megelőznie, amidőn vagy maga Miska ispán (Rusa asszony személyében) vagy valamelyik előde vette nőül valamelyik Örsi nemes leányát. Ezek után így állítható össze a családfa:

N. a Rátolt nemzetségből.

Miska ispán (1207—27), nejei: 1. Rusa asszony, 2. Osl nembeli Margit, Péter leánya (1257 körül) — Mihály (1227). — Absa (1227).

Miska ispán gyermekei: Örsi Rénold ispán (1258—74.) — Örsi Pal, † 1272 előtt, neje: Kela, özv. 1272. — Ábrahám (1258—76). — Gyöngy, †1276 előtt, férje: Boroch nembeli Barleus 1276

Örsi Rénold fia: Kővágó-örsi Miske ispan (1299—1328), neje: Katalin, Óvári Konrád leánya 1313.

Miske fiai: Pál (1323—72). Jakab (1323—57).

Örsi Pál leánya: N. leány, férjei: 1. Gelián, 2. Örsi *Mátyas* ispán, veszprémi szolgabiró (1274—99).

K ő v á g ó - ö r s i
Mihály (1299). András (1299). Péter (1299). Beke (1299—1328).

Mihály fiai: Miklós mester (1333—80), neje: Batthyány Kata, János leánya, — Janos (1341). — Domokos mester (1341—53). — Péter (1341)

Miklós fia: Kis György (1392), 1401. eszterg. várnagy, a **Batthyany** család őse. — János fia: Jakab (1360).

Mátyás többi gyermekei: Rénold (1341—50). János (1341—50). Mátyás (1377—1406). Margit (1362), férje: Mixe, Tamás fia. Katalin (1362), férje: Szőke Miklós deák, detregezthi várnagy.

Ami Örsi Mátyás elődeit illeti, azokról nincsenek adataink. A győri káptalan 1238-iki oklevelében említett örsi nemesek, Tivadar, Tamás és Thyuka, kik egy örsi szőllőt az Osl nembeli Osl ispánnak, Miklós győri várispánnak, Herbordnak és Jánosnak eladnak, aligha tartoznak a kővágóörsi nemesek közé. (Árp. Új Okl. VII. 64.; Haz. Okl. I. 20.) Örsi Simon, ki 1263. említtetik (Árp. Új Okl. VIII. 78.) s veje Örsi Jakab, Henrik fia és István apja (1157—63. u. o. és II. k. 93.), az Örsi Mátyást megelőző nemzedékhez tartoztak ugyan, de nem voltak elődei. A Wertner által (A magyar nemzets. II., 227.) az 1205—35. évekbe helyezett Örsi Cibrián fia Mihály, Crisius, Domokos, Lőrinc, Miklós, Buzád, Fábián, György, Bugen és János, kiket az almádi konvent egy év nélküli oklevele említ (Árp. Új Okl. X. 439), nem a XIII. század elején, hanem a végén éltek. Örsi Ciprián ispánt egy 1287-iki oklevél említi (Árp. új Okl. IV. 307.), a fiát Mihályt pedig sógorával, Örsi Othmár fia Péterrel együtt egy 1303-iki (Anj. Okl. I. 82.) Örsi Ciprián fiának, Mihálynak a fiai, Péter és Lőrinc, az almádi konvent egy 1338-iki oklevelében fordulnak elő (Zal. Okl. I. 331.) s ugyanezen Lőrinc meg az unokaöccse, Péter fia Pál 1351-ben (u. o. 506.); ugyanezen oklevél említi Othmár fia Péternek Balázs, Miklós és János nevű fiait, míg a negyedik fiú, az 1330. ismert László — úgy látszik — akkor már nem volt életben. Az itt elsorolt Örsi családbeliek közül egyik-másik a Rátolt nemzetséghez is tartozhatott, nem a B.-ak vérségéhez, különösen gyanítható ez Örsi Othmár ágáról, kinek Balázs nevű unokája — meglehet — egy személy a Ráday-család ősével, az 1348-ból ismert Balázzsal.

A család 1398. Battyánt adományba kapván, ettől kezdve e néven ismeretes. Boldizsár (megh. 1520.) vasvármegyei főispán, később bosznia bán volt. Ferenc (1497—1566) vasvármegyei főispán, főpohárnok, főtárnokmester, tót- és horvátországi bán 1524. királyi adományt nyert a németújvári várra, honnan a család előnevét írta. Újított címert a család 1500. nyert II. Ulászlótól, melyet a későbbi rangemelések is megerősítettek. B. Ferenc aranysarkanyús vitéz fiai György és Gáspár 1628. II. Ferdinándtól bárói rangot, Ádám és utódai 1630. grófi rangot nyertek. A grófi ágból származó Ádám (szül. 1662., megh. 1703) 1692. gróf Strattmann Eleonorát nőül vevén, elsőszülött utódai, mint a Strattmann-féle hitbizomány élvezői, a B.-Strattmann nevet használják. Ádámnak másodszülött fia Károly 1769. a maga és elsőszülött férfi-utódai részére I. Ferenc római császártól római szent birodalmi hercegi rangot nyert. Károly ágazata fiaiban kihalt, mire a hercegi rang bátyjának, Lajosnak (szül. 1696., megh. 1765.) utódaira elsőszülöttségi jogon átszállott. A grófi ág két ágazatra oszlik, megalapítói az 1728. elhalt B. Zsigmond gróf két fia, Zsigmond, akitől az I. vagy Zsigmond-féle és Imre, akitől a II. vagy pinkafői ágazat származik. Imrének három fia lévén, a pinkafői ágazat három ágra oszlik, József, Imre és János ágára.

1. *B. Ádám*, kir. főasztalnok, dunáninneni főhadvezér, szül. 1610., megh. 1659. 1630-ban katolizált és ugyanabban az évben magyar grófságot nyert. Németújvárott a Ferencrendiek zárdáját alapította. A Rakóczi György elleni 1644-iki táborozásról szóló naplókönyve a Magy. N. Múzeumban van.

2. *B. Ádám*, horvát bán, szül. 1662 szeptember 13., megh. 1703 aug. 26. A báni méltóságot I. Lipót korában 1693—1703-ig viselte. Érdemdús férfiú volt, kinek már ősei viselték a báni méltóságot és kinek nagy és fontos birtokai voltak Horvátországban. A törökök ellen hősiesen harcolt a báni hadsereg élén, kitűnt Budavár ostrománál. 1688-ban elfoglalta Székesfehérvárat, 1689. pedig Kanizsát. Mennyire tisztelték őt a horvátok, kitűnik abból, hogy halála után 1703. a karok és rendek fölkérték a királyt, tegye az ország bánjává azt a férfiut, akit a boldogult B. ajánlott. Országbiró is volt, val. b. titkos tanácsos, vasvmegyei főispán, egy gyalogezred ezredese, dunántúli főkapitány.

3. *B. Alajos* gróf, szül. 1750. Polgárdiban, Fehér vmegyében, megh. Debreczenben 1818 máj. 2. 1767—1769-ig jezsuita pap volt, azután

katonává lett. Az 1791-iki országgyűlésen a főrendek tábláján néhány szabadelvű beszédet mondott. Több latin, magyar és német nyelven írt politikai röpiraton kívül 1791. kiadta négy füzetben Magyar és Erdélyországnak rövid ismertetését, mely a két országnak világi és egyházi állapotát vázolja.

4. *B. Boldizsár* báró, megh. 1590. Korának egyik nevezetes törökverő tábornoka volt. 1578-ban Kanizsa mellett, 1580. a gábornoki vár elhadékánál fényes győzelmet aratott Szkander bégen. 1587 aug. 13. Zrinyi Györggyel és Nádasdy Ferenccel Sasvár basa ellen vívott kemény csatát Kanizsa mellett s az öldöklő harcban Szinan mohácsi, Mahmud pécsi és Hasszán koppányi bégek is elestek. A harctéren szerzett érdemeiért zászlós úrrá és főasztalnokká neveztetett ki. B. a tudományokat is kedvelte, pártfogolta a körmendi felsőbb iskolát. Clusius Károly belga tudós 15 esztendeig tartózkodott az udvarában. Feleségül birta Zrinyi Dórát, a szigeti hős leányát, kitől *Ferenc* kir. főlovászmester és a dunántúli részek kapitánya származott.

5. *B. Elemér* gróf, sportsman, B. Lajosnak, az első magyar miniszterelnöknek és Zichy Antónia grófnőnek fia, szül. 1847. Választott tagja a főrendiháznak. Nagy érdemeket szerzett a magyar lótenyésztés és versenyügy felkarolása és népszerűsítése körül; a turf szervezése, a versenyfeltételek megállapítása és a félvér-lótenyésztés felvirágoztatása által működése a lósport terén korszakalkotó. Maga is híres tenyésztő dákai birtokán és több nagy sikert arató versenyző. 1881 óta igazgatósági tagja a Magyar Lovaregyletnek, melynek 1891—1907-ig elnöke is volt. A hetvenes évek végén nagy világkörüli utat tett és Kelet-Indiában elefántokra és tigrisekre vadászott.

6. *B. Ervin* gróf, a Pál-vonal Imre-ágából, ifj. B. Ferenc és Trefort Edit fia, szül. 1877 okt. 17. Részt vett a magyarországi anarchista mozgalmakban és egy ideig vezető alakjuk volt, amikor a *Társadalmi Forradalom* c. lapot, előbb Szombathelyen, majd Budapesten kiadta. Jelenleg Londonban él és főként külföldi lapokba dolgozik. Munkái: *Az anarchizmus. A társadalmi fejlődés iránya* (Budapest 1905) c. kötetben és külön is; több eredeti és fordított füzet; cikkek a Huszadik Században. Németre fordította Edward Carpenter Toward democracy c. munkáját, Der Freiheit entgegen c. alatt, 4 kötetben.

7. *B. Ferenc* báró, megh. 1566., II. Lajos alatt zászlósúr, kir. főpohárnok és horvát bán. 1514-ben a fellázadt pórok ellen küzd. 1523-ban Jaica váránál Usref bég felett győzedelmeskedett. 1524-ben kir. adományul kapja a magvaszakadt Ujlaky Lőrinc németújvári birtokát s Török Bálint javait. A mohácsi ütközetben 3000 lovassal és 1000 gyalogos dandárral vett részt, s a jobb szárny vezénylete reá bizatott. A bekövetkezett szomorú napokban előbb a nemzeti párton találjuk: nemsokára urat cserélve, harcol hol Szapolyai, hol a török ellen. Érdemei jutalmául 1528. kir. adományul Liptóújvárat kapta; nemsokára Szalónak várát is birtokában találjuk. 1531-ben részt vesz a János és Ferdinánd párthivei között lefolyt bélavári értekezleten. 1554-ben a neki felajánlott nádori méltóságot idős kora miatt nem fogadja el. 1563-ban Miksa koronázásán, mint a magyar mágnások legelőkelőbb s legkorosabb tagja, széken vitetve magát, tartotta a szent koronát. Utódja nem maradt.

8. *B. Ferenc* báró, kir. főlovászmester és a dunántúli hadak fővezére, megh. Szalónakon 1625 szept. 13. 1606-ban mint Rudolf kir. biztosa részt vesz a zsitvatoroki béketárgyalásokban és ugyanakkor donációban kapja Körmend várát és városát. 1620-ban Rohonczon Bethlen Gábor látogatását fogadja és elpártolván a királytól, hozzácsatlakozik, majd a fölkelők dunántúli hadainak fővezére lesz és még a nikolsburgi béke után is folytatja a harcot, mert nem hisz a békének.

9. *B. Géza* gróf, a főrendiház tagja, nagybirtokos, szül. 1838 jún. 1., megh. Budapesten 1900 jan. 2. Eleinte vármegyei pályán működött, volt sopronvmegyei alispán is, későbbVas vmegye közéletében és társadalmában játszott vezető szerepet. Ikervári uradalmán mintagazdaságot is rendezett be. Az országos politikában kevéssé vett részt. Legidősebb fia *B. Lajos* gróf, volt országgyűlési képviselő és fiumei kormányzó (l. o.).

10. *B. Ignác* gróf, erdélyi püspök, született 1741 jan. 30. Németújváron, megh. 1798 nov. 17. Kolozsvárott. A hittudományokat Nagyszombatban, Grácban és a római Collegio San Apollinare-ban végezte. Már mint nagyszombati papnövendék, tehát alig 19 éves korában, nyerte el a jáki javadalmas apátságot. 1767-ben egri kanonok, 1773. u. o. nagyprépost lett. Erdélyi püspökké 1780. neveztetett ki. Rómában felhasználta az alkalmat, hogy a vatikáni levéltár és könyvtár gazdag anyagát magyar szempontból áttanulmányozza. Visszatérve egész lelkesedéssel látott hozzá a történelem tanulmányozásának és számos megjelent műve ma is elsőrangú forrásmunka jellegével bir. Legkiválóbb alkotása a róla elnevezett gyulafehérvári püspöki könyvtár és a csillagvizsgáló (l. *Batthyáneum*). Művei: Agamantis Palladii Acad. Philaletor. socii Responsa ad dubia Anonymi advers. privil. S. Stephani abbat. S. Mart. de S. Monte Pannon. MI concessa propos. (H. és é. n.) A pannonhalmi oklevél hitelességét védi Benczúr támadásai ellen (1779 táján jelent meg). — Norma cleri stb. (1790 Eger). Beuvelet híres francia könyvének fordítása. — Homilia és Edictum episcopale (Nagyszeben 1781). A beiktatás alkalmával Gyulafehérvárott mondott beszédei. — Sancti Gerardi Eppi Channd. scripta et acta inedita, Albae-Carolinae (1790). — Leges Eccl. Regni Hung. I. k. Albae-Carol. (1785). A II. és III. k. csak 1820. jelent meg. Ezenkívül számos műve maradt kéziratban, amelyek a gyulafehérvári könyvtárban őriztetnek. Arcképe megjelent az Erdélyi Múzeum II. f. 1815. Néválaírása a Hebe 1825. évf. mellékletén.

11. *B. Imre* gróf, szül. Polgárdiban, Fehér vármegyében, 1791., megh. 1874 szept. 16. Jogi tanulmányait a pesti egyetemen végezte s miután az ügyvédi vizsgát letette, a hétszemélyes tábla birájává, majd főlovászmesterré és Zala vmegye főispánjává neveztetett ki, hol még ellenfelei rokonszenvét is birta. Mint főlovászmester két ko-

ronázásnál szerepelt; 1830., midőn V. Ferdinánd, és 1867., midőn I. Ferenc József koronáztatott meg.

12. *B. István* gróf (ifj.), Németújvár ura, hírneves sportsman és úrlovas, szül. 1812., megh. 1880. A pesti lovaregylet egyik alapítója és alelnöke s a hazai lótenyésztés és versenyügyek egyik buzgó előharcosa. Széchenyi és a híres Sándor gróf barátja volt, ki mint aktiv versenyző is említést érdemel. Lovai külföldi versenyeken is futottak és szereztek dicsőséget a magyar telivértenyésztésnek. Neve különösen a hatvanas években forrott össze a lóversenyüggyel; mintegy 200 lovat nevelt föl és ő maga 300 versenyben lovagolt. B. lelkes híve volt az 1848—49-iki szabadságharc ügyének, melynek leverése után egy időre ő is külföldre emigrált.

13. *B. József* gróf, Magyarország hercegprímása, esztergomi érsek, szül. 1727 január 30. Bécsben, megh. 1799 okt. 23. Pozsonyban. Az egyházi pályán tüneményes gyorsasággal haladt előre. Alig 25 éves korában esztergomi kanonok, barsi főesperes és rátóti prépost volt. 1755-ben pozsonyi prépost, 1759. erdélyi püspök, 1760. kalocsai, 1776. esztergomi érsek s két évvel utóbb bibornok lett. Két királyt koronázott meg: 1790 nov. 15. II. Lipótot; 1792 jún. 6. I. Ferencet. B. egyike volt a legkiválóbb elméknek s a legmegvesztegetőbb szónokoknak. Úgy az egyházi, mint a politikai életben már kalocsai érsek korában vezető szerepet játszott és Mária Terézia királynő, meg Albert herceg kir. helytartó nagyobb és fontosabb dolgokban az ő nézetének és tanácsának meghallgatása nélkül jóformán sohasem intézkedtek. Bölcsessége és mérséklete a magyar areiopagos Dionysos-ának nevét biztosították részére. II. József erőszakos újításaival szemben határozottan ellenzéki álláspontra helyezkedett s mérséklete még e heves vérű fejedelmet is befolyásolta. Mikor VI. Pius pápa Bécsben tartózkodott, közte és a császár közt a közvetítést B. végezte mindkét fél megelégedésére. A pápa elismerésül sajátkezüleg tette fel fejére a bibornoki birétumot, míg II. József 1782 ápr. 24. sajátkezű levélben mondott neki köszönetet. Az 1790—91-iki országgyűlésen is mérsékłőleg hatott s az ő nagy tekintélye tette lehetővé ennek a fontos országgyűlésnek aránylag elég sima lefolyását. A francia háborúban áldozatokkal szolgálta a haza ügyét, a közjótékonyság terén pedig mindenkor elöljárt hathatós példájával. Nagy elfoglaltsága mellett ráért az irodalom pártolására, sőt tényleges művelésére is. Számos beszéde jelent meg nyomtatásban. V. ö. *Zelliger* A., Egyházi írók csarnoka, 34—36. l.

14. *B. József* gróf (id.), a főrendiház tagja, szül. 1836 jún. 25., megh. 1897 aug. 24. Moson vármegyei birtokán gazdálkodott, majd vármegyéjében viselt különböző tisztségeket s egyideig mosoni (1872), majd jásznagykunszolnok vármegyei főispán volt. Fia *B. László* gróf, cs. és kir. kamarás, a főrendiház tagja és gyakorló orvos (l. o.).

15. *B. Károly József* gróf, később herceg, horvát bán, tábornagy, szül. Rohonczon 1698 ápr. 28., megh. Bécsben 1772 ápr. 13. B. Ádám és Strattmann Eleonóra fia, kora ifjusága óta katonáskodott és már az 1716—18-iki török háborúban, a pétervárádi és belgrádi csatákban méltóvá tette magát Savoyai Eugén figyelmére. Részt vett az 1734-iki és az 1737—38-iki török háborúkban is és 1739. mint követ ment a berlini udvarhoz. A háború kitörésekor ismét szolgálatba lépett és különösen a véres chotusitzi csatában (1742 máj. 17.) tünt ki a magyar gyalogság élén. 1744-ben Csehország határát II. Frigyes ellen védelmezte sikerrel. Később a Bajorországot megszálló seregnek lett vezére és 1745 ápr. 22. a pfaffenhofeni csatában legyőzte a számra sokkal nagyobb francia-bajor sereget és átűzte azt a Rajnán, mire Miksa bajor választófejedelem kénytelen volt Mária Teréziával a füsseni békét megkötni. Az örökösödési háború végén Belgiumban verekedett, de itt csak a lawfeldi vesztett csata után eszközölt visszavonulása által tünt ki. Érdemeit Mária Terézia tábornaggyá való kineveztetése által ismerte el, a békekötés után pedig őt bízta meg a trónörökös József főherceg nevelésének és udvarának vezetésével. A fő állami ügyekben, különösen a katonai szervezkedés kérdésében is szívesen hallgatott Mária Terézia B. tanácsára, kit mindenkép kitüntetett kegyével és trautmannsdorfi birtokán többször meg is látogatott. Midőn József római királlyá választatott, B. a birodalmi hercegi rangot nyerte (1764); mivel egyenes örököse nem volt, halála után rangja birtokaival együtt bátyjának, Lajosnak utódjaira szállott át.

16. *B. Kázmér* gróf, a Szemere-féle forradalmi kabinet külügyminisztere, szül. 1807 jún. 4., megh. 1854 nov. 4. Párisban. Fiatal korában a külföldieskedő s idegen szellemű magyar mágnások közé tartozott; magyarul is csak harminc éves korában tanult meg. Beutazta a nyugat-európai államokat, megismerkedett a politikai és társadalmi fejlődést átható demokratikus és szabadelvü eszmékkel. Már az 1840-iki országgyűlés főrendi táblájának egyik ellenzéki vezére volt, fejlődése az 1843—44-iki országgyűlés vitái alatt pedig egészen radikális útra terelődött. A heves, gyakran kíméletlen diétai viták befolyása alatt párbajt vívott az aulikus Zichy Ferenc gróffal. Midőn a magyar iparpártolást támogató védegylet Kossuth izgatásai következtében megalakult, B. lett az elnöke. Rangtársaival szemben tüntetőleg viselte a magyar kelmét, az országos ellenzéket pedig főleg anyagilag támogatta. 1848 nyarán Baranya vármegye főispánjává és kormánybiztosává neveztetett ki, mely állásában erélyesen képviselte a magyar kormány álláspontját a dunai és drávai forgalom szabaddá tételében. 1849 februárjában Kiskúnság, Szeged, Szabadka és Zombor teljhatalmú polgári és katonai biztosául küldetett ki. Határozottságával és mérsékletével előnyösen támogatta és megalapozta Perczel Móric tábornok bácskai harctéri sikereit. Részben e kiváló diplomáciai tapintatot igényelő megbizatás, részben fényes történeti neve irányították személyére Kossuth és Szemere figyelmét, kik készségesen bízták rá 1849 április 16-ika után a külügyek s ideiglenesen a kereskedelmi tárca vezetését, mert tudták, hogy rendíthetetlen híve a szabadságharc ügyének. 1849 augusztusában követte

Kossuthot Viddinbe, majd Sumlába és a magyar emigrációval együtt Kiutahiába, melyet B. 1851 szeptemberében hagyott el és Párisba ment. B. egyike az utolsó szabadságharc legrokonszenvesebb alakjainak, nem tehetségbeli tulajdonságai, hanem jellemszilárdsága, áldozatkészsége és közösségérzete biztosítják részére a történelem elismerését. B. emlékiratairól Tóth L. írt a Budapesti Szemlében (198. köt., 1893). L. *Magyar emigráció.*

17. *B. Lajos* gróf, szül. 1696., megh. 1765 okt. 26. Magyarország utolsó nemzeti nádora. Kancellársága alatt történt Mária Terézia koronázása s a nevezetes 1741 szept. 11-iki pozsonyi országgyülés, amelyen először B., azután a királynő ecsetelte érzékeny szavakban a haza szomorú helyzetét. 1746-ban megalapította a hitbizományt utódai számára, kik a hercegi címet B. Károlytól örökölték. 1751 máj. 11. a pozsonyi gyülésen nádorrá választatott. Mint hű s hazája érdekeit mindenben előmozdítani törekvő férfiú az egész országbanköztisztelet és szeretet tárgya volt s hogy mily szilárdan gyökerezett szivében a trón iránti törhetetlen érzület, igazolja az, hogy midőn dinasztikus hűsége kétségbe vonatott s a királynő előtti kegyvesztése tudomására jutott, e feletti bánatában meghalt. Nejétől, Kinsky Terézától származott gyermekei közül *József* bibornok tünt ki.

18. *B. Lajos* gróf, az első felelős magyar minisztérium elnöke, a magyar alkotmány vértanuja, szül. Pozsonyban 1806 febr. 14., megh. Pesten 1849 okt. 6. Atyja B. János gróf volt, ki ifjú korában mint katona szolgálta hazáját, majd utóbb birtokaira vonulva, nagy takarékossággal megkétszerezte hatalmas vagyonát. Anyja Skerlecz Borbála bárónő volt, ki az akaratos, önfejű, de nemes lelkü és jószivü fia neveltetését teljesen a félszeg, parancsolni nem tudó nevelőre bizta. Tizenhat éves korában a hadseregbe lépett. Az ifjú B. szunnyadó szellemére jótékony befolyással volt a tudós Neurohrral való ismeretsége: ő keltette föl benne a komoly tudományosság iránti tiszteletet. Huszonegy éves korában jogi vizsgát tett a zágrábi akadémián, majd hosszabb európai útra indult, s élénk figyelemmel kisérte a nyugati államok politikai és gazdasági fejlődését. Hazatérése után társulati ügyek (sport, kaszinó, gazdasági egyletek) érdekelték, de Széchenyi és Wesselényi Miklós befolyása alatt mindinkább meghódította az országos politika, melyben eleinte szintén a legnagyobb magyar volt a mestere. Később ugyan Kossuth hatása alá került, politikai tevékenységének tizenkettedik órájában azonban ismét visszatért a mérséklet és eszélyesség ama középútjára, melyet a negyvenes években első mentora követett. Már az 1839—40-iki országgyűlés főrendi tábláján B. lépett föl, mint a kisded ellenzéki mágnás-csoport vezetője. A még csak szervezkedő főrendi ellenzék soraiban — írta később Zichy Antal — B. kezd tündökölni, bár szónoki tehetsége mögötte áll úgy a hevesebb gr. Teleki Lászlónak, mint a szelidebb báró Eötvösnek. B. egy pillanatra sem habozott ellenzéki szerepében. Irányadó elvekül vallotta minden rend, minden vallás és minden vélemény felszabadítását; beszédei tartalmasságukkal, erős logikájukkal, szabadelvü felfogásukkal és az egész gondolatvilágát átjáró következetes megállapodottságukkal tüntek ki. Folyvást erősbödő közjogi radikalizmusa miatt Széchenyi attól félt, hogy ha B. az agitáció terére lépne, felforgatná az országot. Egyúttal azonban B. vérmérsékletét Deákénál hevesebbnek, Kossuthénál higgadtabbnak tartotta, amiben Széchenyi nem is tévedett. Az 1843—44-iki országgyülésen már B. a főrendi oppozició országosan elismert vezére. Ekkor a nem-nemesek hivatalképessége ügyében mondta e nevezetes szavakat: «Ész, erény, becsületesség nincs kötve osztályhoz, sőt e tulajdonok sokszor megfordított arányban állanak a nemesi kiváltsághoz». Széchenyi erre azt irta naplójába, hogy B. vesztének indul s a Rom istenének esik martalékul. Szerette, gyűlölte felváltva B.-t. Néha nagy szakállat méregette, hogyan röpítene bele párbajban egy golyót; máskor ismét meghajolt értelmi felsőbbsége s lényének valami «sajátságos varázsa előtt».

Mint az országos ellenzék feje, keresztülvitte 1847. Pest vármegyében Kossuth követté választatását. Ő maga továbbra is a főrendi táblán működött: részt vett több nagy vitában (ősiség, unió stb.), valamint a március 15-iki nagy küldöttségben, előtte való estén pedig az őket ünneplő tömegnek Kossuth úgy mutatta be a jobbján álló B.-t, mint Magyarország első független miniszterelnökét. Márc. 17. ki is neveztetett, márc. 23. fölterjesztette a miniszterek névsorát, állását pedig márc. 31. elfoglalta. Mészáros Lázár szerint B. később is azzal dicsekedett, hogy bármit mondhatnak róla, meg kell engedni, hogy jó minisztereket tudott választani. Állását nehéz viszonyok közt foglalta el, de a törvényes alapon maradva, remélte, hogy sikert ér el. Helyzete annál kétségesebb volt, mert nem birta az udvar bizalmát s nem talált az illetékes helyen elég támaszt, hogy a fiatal magyar állam hatalmának teljes súlyát latba vethesse Jellachich lázadásával s a szerbek és oláhok forrongásával szemben. Többszörös bécsi és innsbrucki utazása, sőt maganak István főherceg-nádornak személyes barátsága sem használt a magyar kormány ügyének. Emellett látnia kellett, hogy saját kabinetjében túlsúlyra vergődött Kossuth tekintélye, ki a folyvást izzó hangulatok közben egyre világosabban látta meg a kamarilla céljait. Noha B. kész volt a törvényes álláspontot megóvni «akár felülről, akár alulról jövő forradalommal» szemben, Lamberg gróf meggyilkolása után teljesen háttérbe szorult az ő lojális, őszintén békére törekvő politikája. Közben ismételten lemondott állásáról, miután politikája zátonyra jutott a szélsőségekben, s ezen elhatározása mellett szilárdan megmaradt, bár Kossuth szinte esengve kérte, hogy ne hagyja kormány nélkül az elárult s pártütéssel körülvett hazát. Miniszterségének legmaradandóbb műve volt a honvédség első tíz zászlóaljának felállítása és szervezése, noha nem is sejtette, hogy a Ferdinánd király által jóváhagyott katona-állítás magva lesz a későbbi dicsőséges honvédseregnek. Távozása előtt, okt. 2. ellenjegyezte utódjának, Vay Miklós bárónak kinevez-

tetését, azután rövid időre birtokaira vonult vissza. Okt. 11. lebukott lováról, s így betegsége is akadályozta az országgyűlésen való megjelenését, hol — Deák és Széchenyi visszavonulása után — Kossuth versenytárs nélkül, az időközben megalakult honvédelmi bizottmány élén, egészen magához ragadta az ügyek vezetését. Mikor néhány hét mulva már mint egyszerű képviselő kisérlett meg új propagandát a kiegyezés dolgában, inkább a magyar seregek hátrálásának befolyása alatt elérte, hogy az országgyűlés Windischgrätz herceg császári fővezér elé béke küldöttséget menesztett, melybe a két Mailáthtal, Deákkal és Lonovics érsekkel együtt B.-t is beválasztották. A herceg Bicskén fogadta a deputációt, de B.-t nem bocsátotta maga elé, sőt néhány nappal később (1849 jan. 8.) Pesten, a Károlyi-palotában elfogatta. Utóbb, még az év elején Laibachba vitték.

A híres foglyot Sárváron a magyarok, Cillyben a stájerok ki akarták szabadítani. B. letétette velük a fegyvert, annyira bízott ügyének igazságában és ártatlanságában. Fogsága alatt elolvasta Zrinyi Péter és II. Rákóczi Ferenc külföldön folytatott pörét. Eleinte nem fogadta el az osztrák fórumok illetékességét, utóbb azonban felelt a vádpontokra, ügyvédéül Deák Ferencet nevezte meg, s tanukul V. Ferdinándra, István és Lajos főhercegekre hivatkozott. Sem ügyvédét, sem tanuit nem fogadták el, tehát maga írta meg védőiratát, mire a törvényszék kénytelen volt elejteni azt a vádat, mintha ő lett volna Latour és Lamberg megöletésének oka. Pörének tartama alatt is foglalkoztatta a nemzet és uralkodó kibékítése. Június végén Olmützbe vitték, hol a haditörvényszék előbb néhány évi börtönre, utóbb, Schwarzenberg herceg nyomására, halálra ítélte, egyszersmind kegyelemre ajánlotta, okul felhozva a súlyos körülményeket, melyek közt máskép alig cselekedhetett. Az ítélet módosítása előtt Pestre hozták, hogy Haynau teljes hatalmának területén a kegyelmezéseknél követett szokásokkal ellenkezőleg járhasson el vele szemben. Okt. 5. kötél általi halálra ítéltetett, mert miniszterelnöki szerepében a pragmatika szankció kötelékeinek lazítására és a birodalom felforgatására törekedett, majd a lázadók közé állva, részt vett a feloszlatott országgyűlésen, s erősítette a forradalmi pártot. B. hiába tiltakozott az égbekiáltó ítélet ellen, kijelentve, hogy csak a gyilkosság áll hatalmukban, de el nem ítélhetik. Okt. 5. éjjelén egy titokban szerzett tőrrel nyakán és mellén oly irtózatos sebeket vágott, hogy az akasztás lehetetlenné vált. E rettenetes vágásokat a spártai lelkű férfiú egy szisszenés nélkül végezte, hogy porkolábjai semmit se vegyenek észre. Bágyadtan, de törhetetlen lélekkel állt a golyók elé. «Éljen a haza! Allez, Jäger!» — volt az utolsó szava. S a vadászok sziven lőtték Magyarország legnagyobb rojalistáját (1849 okt. 6). Holttestét pár nappal később a ferenciek kriptájában temették el, az alkotmányos élet helyreállítása után kiemelték az egyszerű fakoporsóból s 1869 jún. 9. országos gyászpompával kisérték a kerepesi mauzoleumba. Hitvese, Zichy Antónia grófnő (megh. 1888 szept. 29), a példás életű honleány csaknem negyven évig viselte az özvegyi fátyolt. Szobra és méltó életrajza B.-nak máig sincs.

B. kivégeztetése az egész világon fájdalmas részvétet és felzúdulást keltett. Az egész világsajtó élesen támadta érte Ausztriát: benne nem a forradalmárt, hanem a törvényes jogok közt harcoló magyar főurat büntették. Szerepében és végzetében összehasonlították Egmont gróffal, kit Alba herceg hasonló körülmények közt végeztetett ki. Lelki nemessége, törhetetlensége és tragikus halála a nemzet martirjainak egyik legrokonszenvesebb tipusává avatják, kiknek élete egész politikai nemzedékek gondolkodását termékenyítette és fogja megtermékenyíteni.

Irodalom. B.-nak több életrajza van: egy névtelen szerző műve a 70-es években. Másik Nagy Lajostól, Gr. B. élete; Farkas Emőd, Gr. B. élete (M. K. 511—512.). V. ö. Horváth Mihály, A függetlenségi harc tört. (III. köt.); Szemere B., B., Kossuth és Görgei; Márki S., Az 1848—49-iki szabadságharc tört. (Mill. tört. X. k.); Halász Imre, Gr. B., Nyugat 1910. évf. Elfogatásáról és kivégzéséről l. a 48-iki vértanukról szóló munkákat (Varga Ottó, Kacziány Géza stb.).

19. *B. Lajos* gróf, politikus, szül. Egyeden (Sopron vm.) 1860 júl. 24., B. Géza gróf és B. Emma grófnő fia. Főiskolai tanulmányait külföldön végezte, 1881. a közös külügyminisztériumba lépett s egy ideig a diplomáciai pályán működött. 1882-ben nőül vette Andrássy Ilona grófnőt, Andrássy Gyula gróf egyetlen leányát, kivel egy időre ikervári jószágán visszavonulva élt. 1884-ben Győr vármegye főispánja, 1892. Fiume kormányzója lett, 1896 októberében visszalépett s a szabadelvű párton előbb Győrt, majd a fiumei kerületet képviselte. A nagy szabadelvű pártban az ú. n. mágnáscsoporthoz tartozott, mely a fiatal Andrássy Gyula grófot, az ő sógorát vallotta szűkebbkörű vezetőjének. A kormány oldalán híven kitartott, melynek pártkörét az 1904 nov. 18-iki események miatt hagyta el. Tagja lett az ellenzékkel szövetkezett disszidens-csoportnak, majd az 1905-iki nemzeti küzdelem lefolyása alatt megalakult s 1910 elején feloszolt alkotmánypártnak, melynek vezére Andrássy Gyula volt. Az 1910 júniusi választásokon mint pártonkívülit választották meg a bodajki kerületben, de képviselői mandátumáról még ez év végén lemondott és a magánéletbe vonult. 1893 óta v. b. t. t.

20. *B. László* gróf, orvos, emberbarát, szül. Kilitiben, Moson vmegyében, 1870 okt. 28. Középiskolai tanulmányainak befejezése után egy évet a bécsi gazdasági főiskolán töltött, ugyanekkor bölcsészeti és orvosi tudományokkal is foglalkozott. 1900-ban u. o. orvosdoktorrá avatták. A főrendiház tagja, cs. és kir. kamarás. 1902-ben Köpcsényben 24 ágyas, teljesen modern berendezésű és fölszerelésű kórházat alapított és tart fenn, ahol a szegénysorsú betegeket ingyenes kezelésben és ellátásban részesítik. Főleg szemészeti és sebészeti operációkkal foglalkozik, házában naponta rendel, orvosi tanácsokkal és gyógyszerekkel látja el a messze vidékről hozzá sereglő betegeket. Irodalmi közleményeit évi jelentésekben teszi közzé. Jótékonyságában hatalmas munkatársa fennkölt lelkű felesége, *Coreth* Mária Terézia grófnő csillagkeresztes és palotahölgy.

21. *B. Orbán*, 1531. testvérével, Ferenccel együtt részt vett a Szapolyai János és Ferdinánd

pártHívei között lefolyt belavári értekezleten. 1534-ben részes volt Czibak Imre püspöknek Felmeren történt meggyilkolásában. Később protestánssá lett, amiért Martinuzzi, B. szolgáját megvesztegetve, őt megmérgezte.

22. *B. Strattmann Ödön* herceg, szül. 1827 nov. 21. Milanóban. Ifjúságát Angliában töltötte, 1883. tért vissza Magyarországba, tagja a főrendiháznak, cs. és kir. kamarás, v. b. t. tanácsos. Első neje *Gampel* Henriette, megh. 1892 szept. 26. 1901 jan. 14. nőül vette Bécsben *Holzmann* Amáliát (szül. 1875.).

23. *B. Tivadar* gróf, politikus, cs. és kir. kamarás, B. Zsigmond gróf és Erdődy Johanna grófnő fia, szül. 1859 febr. 23. Zalaszentgróton. Középiskolai tanulmányait a kalocsai jezsuita-kollégiumban és Fiuméban végezte, s ez utóbbi helyen hallgatta a tengerészeti akadémiát is. Mint tengerészhadapród nagyobb óceáni utakat tett, később segédtiszt lett, 1881. pedig sikeresen letette a vizsgát a hosszújáratú kereskedelmi tengerészetről. 1883-ban titkári ranggal a kereskedelmi minisztériumba osztották be s egy évvel később az Adria hajóstársaság kormánybiztosa lett. 1890-ben lemondott állásáról s 1892. a fiumei kerület képviselőjének választották; az országgyűlésen a szabadelvű párthoz tartozott, melynek egyházpolitikája miatt rövid időre kilépett a pártkörből, hova csak 1896. tért vissza. 1901-ben a zurányi kerület választotta meg, 1903. azonban Apponyival s a régi nemzeti párt legnagyobb részével a párhuzamos ülések miatt újból elhagyta a kormánypártot. Tagja lett az újon megalakított nemzeti pártnak, amely főleg katonai kérdések terén sürgetett nemzeti vívmányokat. Vezérével, Apponyival együtt belépett az ellenzéki pártok szövetségébe, majd az 1904-iki események hatása alatt elhagyva a 67-es alapot, a függetlenségi és 48-as pártba. Mint e párt tagja nyert újból képviselői megbízólevelet az 1905 jan. 26. választásokon Zurányban. 1905—6-ban élénk részt vett a nemzeti küzdelemben s tagja lett a vezérlőbizottságnak. B. mint a függetlenségi párt alelnöke támogatta a szövetkezett pártok vezéreiből alakult Wekerle-kormányt, melytől azonban később — főkép az önálló bank és az általános választói jog miatt — mindjobban elhidegült. Mikor a függetlenségi párt 1910 végén kettészakadt, az ú. n. bankos csoport élén B. megmaradt az anyapártban, mely most Justh Gyulát elnökéül, B.-t pedig alelnökéül ismerte el. 1910 jún. 1. mint e párt jelöltje választatott meg Szekszárdon. 1909. rövid ideig a képviselőház alelnöke is volt.

24. *B. Vilmos* gr., szül. 1870 márc. 14. Áldozópappá szentelték 1894 júl. 7. Bölcseleti és hittudományi tanulmányait az innsbrucki egyetemen, diplomáciai és jogi tanulmányait pedig Rómában az Accademia dei nobili Eccl. intézetben végezte. Kánonjog-doktor. XIII. Leó kinevezte titkos kamarásnak; 1900 júl. 2. nyitrai kanonok; 1904 nov. 30. Bende Imre nyitrai püspök mellé kineveztetett koadjutor-püspöknek utódlási joggal; 1910 márc. 15. óta a nyitrai egyházmegye apostoli adminisztrátora.

25. *B. Vince* gróf, szül. Grácban 1772 febr. 28., hol atyja kamarai tanácsos volt, megh. Bécsben 1827 dec. 3. Igen művelt és sokat utazott férfiú volt, ki több előkelő tisztséget is viselt, Hont vmegye főispánja és Esztergom vmegye főispáni helytartója, az udvari kamara alelnöke, az udvari kereskedelmi bizottmány előadója s a magyar udvari kancelláriánál tanácsos volt. Német nyelven írt dolgozatai közt nevezetesebbek: Ueber das ungarische Küstenland (Pest 1805); Reise nach Constantinopel in Briefen (Pest 1810); Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina im Jahre 1805 (Pest 1811). Ez utóbbi magyar fordításban is (1818).

Batthyány-Hunyady-díj, egyik legrégibb budapesti verseny, amely tavasszal kerül dülőre. 1828-ban alapították. Távolsága 1600 m., díja 1000 cs. és kir. arany a győztesnek.

Batthyány-kódex, a gyulafehérvári püspöki Batthyány-könyvtárban őrzött díszes kézirat, mely 1556—1563 v. 1560—1563 között készült és legelső prot. szertartásos énekeskönyvünk vagyis graduálunk. Tartalmát különösen himnuszok és zsoltárok alkotják; amazok kevés kivétellel a kat. egyház ősrégi himnuszainak verses fordításai. Nyomtatásban a Nyelvemléktár XIV. kötetében látott először napvilágot; de szövegei alapul szolgáltak a XVIII. sz. végéig virágzott prot. graduál-irodalomhoz. V. ö. *Volf* György, Nyelvemlékt. XIV. k.; *Horváth* Cyrill, a B.-ről (Bpest 1906); u. a., Egyet. Phil. Közl. (1908).

Batthyány-Strattmann, l. *Batthyány*.

Battik-nyomás, l. *Batik-nyomás*.

Battimento (olasz), l. *Battement*.

Battlay *Imre*, előbb kalocsai kir. ügyész, utóbb kassai kir. főügyészi helyettes s nemsokára ugyanott kir. főügyész, szül. 1843., megh. Budapesten 1896 márc. 21. Az igazságügyminisztériumban alkalmaztatva, tevékeny részt vett a bűnvádi perrendtartás előkészítő munkálataiban. Legnevezetesebb dolgozatai a Magy. Igazságügyben jelentek meg. Említésre méltók: *A magyar büntetőtörvénykönyv a dolus és culpa tana szempontjából* (Kassa 1879); *A jogos védelem* (u. o. 1891); *A végszükség joga* (u. o. 1891); *A büntetendő kisérlet és a bevégzés* (u. o. 1892); *A kisérlet- és részességről*. Magánjogi monográfiája *Az örökösödési köteles részről*.

Battle (ejtsd: bettl), város Sussex angol grófságban, 11 km.-re Hastingstól, (1901) 2996 lak., Battle-abbey romjaival; ez apátságot Hódító Vilmos alapította az Epiton nevű puszta helyen azon győzelem emlékére, amelyet itt 1066 okt. 14-én Harold fölött kivívott. Plébánia-templomában van Sir Anthony Browne szép síremléke.

Battle-Creek (ejtsd: —krik), város Michigan amerikai állam Calhoun countyjában, vasút mellett, (1900) 18,563 lak., nagy gabonatárakkal.

Battologia (gör., másképp: *battarizmus*), fecsegés, sok szóval semmitmondás.

Battoni, olasz festő, l. *Batoni*.

Battonya, nagyk. Csanád vm. battonyai j.-ban, (1900) 1963 házzal és 12,872 lak., köztük 8144 magyar, 216 tót, 1774 oláh és 2602 szerb; hitfelekezetre nézve 6985 róm. kat., 4460 gör. kel., 963 ref., 114 ág. ev. és 256 izr. Szolgabirói székhely, járásbiróság és adóhivatal, közjegyző, dohány- és selyemgubóbeváltó hivatal, csendőrörs, pénzügyőri szakasz, ipartestület, alsófokú ipariskola, 2

takarékpénztár, 3 gőzmalom, olajtörő, 2 gyógyszertár; vasúti állomás, posta- és távirdahivatal, telefonállomás. Lakói vászonszövéssel foglalkoznak. Élénk marhavásárok. Határa 13,849 ha. V. ö. *Gál* Vilmos, B. és környéke.

Battos, 1. therai férfiú, Kyrene gyarmatváros alapítója (a hagyomány szerint Kr. e. 630), a *Battiada*-uralkodóház atyja. A Battiadák, kik belső zavarok ellenére Kyrenét hatalmas állammá tették, 460. a demokrácia forradalmában trónjukat vesztik.

2. *B.*, a messeniai Battos-sziklához kapcsolódó népmonda szerint annak a pásztornak a neve, ki látta Hermest, mikor az Apollontól lopott barmokat Messenián áthajtotta. Hermes ajándékkal esküre birja, hogy nem árulja el a látottakat, de mikor az isten elváltoztatott alakban visszatér, hogy próbára tegye, a csacska pásztor nagyobb ajándék reményében megszegi esküjét. Az isten büntetésből sziklává változtatja: ezentúl tud majd hallgatni.

Battualia, a katonák és gladiátorok vívógyakorlata botokkal, innen a középkori batalia: küzdőtér, küzdelem (franc. *bataille*).

Battuta (ol., *ütés, verés),* 1. a tőrvívásban erős ütést jelent, melyet a vívó teljes erőből ellenfelének pengéjére mér, hogy azt félreütve, a pillanatra fedetlen ellenfél ellen hatásos döfést adhasson. A kardvívásban cselütés, melyet gyorsan, nem várt irányban, az igazi vágás követ.

2. *B.*, a *lovaglás* művészetében oly iramodást jelent, amelynél a ló patája alig éri a földet.

3. *B.*, *zenei értelemben* a. m. ütem. Pl. *ritmo di tre* v. *di quattro battute* a. m. 3 vagy 4 ütemnek magasabb egységbe való foglalása. Szorosabb értelemben B. egyértelmű a leütéssel (vagyis az ütem kezdetével). Ez az utasítás: *a B.* a. m. taktusban játszandó! Szól ez pedig az éneket kisérő hangszereknek, amikor az énekes szabadabban adhat elő, a kiséretnek azonban ragaszkodnia kell a taktushoz. Ellenkezője a *colla parte*, vagyis a kiséret igazodjék az énekeshez. De szólhat az *a B.* az énekesnek is, amikor egy fesztelenebb recitativo után ismét alkalmazkodnia kell a szigorubb ütemhez.

Battyán, kisk. Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, 1900) 1134 magyar lak.; u. p. és u. t. Bély. Már a XIII. sz.-ban szerepel; várát 1706. a császáriak lerombolták; újból felépült, de 1711. a kuruccok feldúlták. A hajdani várkastély báró Sennyey Béláé, egy része még fennáll. A kastély kápolnájanak sirboltjában nyugszanak báró Sennyey Pál és szülei. Itt őrzik a Sennyey-levéltárat is.

Battyánd, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, 1900) 457 vend és magyar lak., vasúti állomás, posta- és távirohivatal.

Battyánfalva, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1900) 624 vend lak.; u. p. és u. t. Muraszombat. Batthyány-féle régi kastély és románstílű kápolna.

Battyánháza, kisk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, (1900) 146 német lak.; u. p. és u. t. Obéba.

Battyáni, l. *Batthyáni.*

Batu, hollandus uralom alatt álló kis szigetcsoport Szumatra Ny.-i oldalán; van három nagyobb (Mintao, Massa és Balla) és mintegy 50 kisebb, részben lakatlan szigete, egyik sem éri el a 100 m. magasságot. Területe összesen 1154 km². Lakói malájok, akik fafaragással és kókuszolajkészítéssel foglalkoznak. Gazdasági értéke a szigetnek még csekély, a települések jelentéktelenek.

Batu, mongol khán, Dzsusi fia, Temudzsin, melléknevén Dzsingiszkhán, unokája. 1224-ben nagyatyjától a Kaspi-tó és az Araltól É.-ra és Ny.-ra fekvő tartományokat nyerte, melyeket Kipcsaknak (az aranyhorda birodalmának) neveztek el. Temudzsin halála után Ügetájt vagy Oktait elismerte nagykhánnak és Kina elleni vállalatában is elkisérte, később pedig (1237—1241) annak parancsára elpusztította 1237—40. Oroszországot, 1240—41. Lengyelországot, 1241—42. a muhi csata után Magyar-, Horvátországot és Dalmáciát és csak Oktai nagykhán halálának hírére tért vissza sok ezer fogollyal vadonjaiba. Meghalt fővárosában, Szerájban, 1256. L. *Mongolok.*

Batua v. *vatva*, törpe afrikai népek a Sankuru területén, az Albert-Edvard-tó Ny.-i részén, Uzundiban stb. A név gyüjtőfogalom is a pusztulóban levő törzsek jelölésére, nyelvi vagy faji korlátok nélkül. L. *Törpék.*

Batuecas, *Las* (ejtsd: lasz batuekász), zord, teljesen puszta, kopár, lakatlan, az Alagontól öntözött völgy a Sierra de Franciaban, Salamanca tartományban, Estremadura határán. Az 1599. Alba hercege által alapított, de most romokban heverő karmelita-klastrom látogatott búcsujáró hely volt. A durva spanyolról ma is mondják: B.-ban nevelkedett (criado en las B.)

Batuly v. *batul-alma*, l. *Almafa* (gyümölcse).

Batum, kikötőváros és harmadrangú erősség az ugyanily nevű kerületben (területe 3045 km², 85,576 lak,), Kutaisz orosz kormányzóságban, a Fekete-tenger partján, igen jó kikötővel, (1900) 28,508 lak., a petróleum és petróleum-termékek elszállítására alkalmas ládák és pléhdobozok készítésével, naftatermékek nagy rakodóival. Vasút köti össze Tiflisszel és Bakuval s ez a körülmény nagyon emeli forgalmát. Az Európába szállítandó bakui petróleumot csövekben szállítják ide Bakuból. A naftatermékeken kívül mangánércet, gyapjut, sót, kukoricát exportál. Tengeri forgalma még mindig növekedik. Kikötőjének egy része hadi kikötőül szolgál. B. az ókorban Bathys, Justinianus idejében Petra, a XVII. sz.-tól 1878-ig török birtok volt; az 1878-iki berlini kongresszus az oroszoknak ítélte oda. Az orosz uralom alatt a B. és Artvin kerületekből álló B.-vidéknek volt fővárosa. 1886-ban szabad kikötő voltát megszüntették és 1888. Kutaisz kormányzóságba olvasztották be. V. ö. *Mourier*, Batoum et le bassin du Tchorok (Paris 1887).

Baturin, község Csernigov orosz kormányzóságban, a Szeim partján, (1897) 4547 lak. Báthory István lengyel király alapította; a XVII. sz.-ban az ukrainai kozákok hetmanjának volt székhelye.

Bátya, tulajdonképen olyan, a férfinemhez tartozó személy, aki egy másikkal közös atyától és anyától származik (frater germanus); továbbá olyan is, aki csak ugyanazon atyától vagy anyától származik (frater consanguineus v. uterinus); helytelenül nevezik aztán az olyat így, vagy mostoha

[illegible] aki testi és vérrokona a másiknak, hanem atyja vagy anyja amannak anyjával vagy atyjával egyv[illegible]. Meg kell jegyeznünk, hogy a B. mindig az idősebb testvért jelenti, az ifjabbat az *öcs* szóval jelölik.

Bátya, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kalocsai j.-ban, (1900) 3552 magyar lak., postahivatallal; u. t. Kalocsa. Régi község, a török világ alól [illegible] került ki.

Bátyafalva (azelőtt *Batta*-[illegible]), kisk. Arad vm. radnai j.-ban, (1900) 341 oláh lak.; u. p. és u. t. Berzova.

Bátyes, hegy, l. *Bágyes*.

Batyest, kisk. Krassó-Szörény vm. facseti j.-ban, 568 oláh lak., u. p. és u. t. Facsot.

Batyk, kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1900) 935 magyar lak., u. p. és u. t. Zalabér.

Batykó, így nevezték ezelőtt hazánk ÉK.-i részein az orosz és oláh papokat.

Bátyok, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1900) 343 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Ránkfüred.

Bátyú, fejlődő kisk. Bereg vm. mezőkaszonyi j.-ban, (1900) 1316 magyar lak., vasúti csomópont, elágazással Munkács-Stry és Máramarossziget felé. Posta- és táviróhivatal.

Batyubál, l. *Piknik*.

Batyuska orosz szó, a. m. atya, papa; az édes atyján kívül az orosz így szólítja papját is, de más embert is, ha kedveskedő, meghitt megszólítással akar élni (ekkor a. m. a *bácsi* szavunk); a köznép olykor a cárt is így emlegeti.

Batyuskov *Konstantin*, orosz költő, született Vologdában 1787 máj. 17., megh. 1855 júl. 19. Ugyanott, Szt.-Pétervárott nevelkedett, az 1806-iki háború alkalmával beált katonának; Heilsbergnél megsebesült, később 1809-ig a finn gárdavadászezredben szolgált s mint Rajevszkij tábornok hadsegéde az 1812—14-iki hadjáratokban is részt vett egész Páris bevételéig. 1816-ban a külügyi kormánynál kapott hivatalt, majd két év mulva a nápolyi orosz követség katonai attaséja lett, de nemsokára elmebaja támadván, előbb a cseh fürdőkbe utazott, azután, mivel ott nem gyógyult ki, 1822. visszatért Oroszországba. Miután a következő évben egészen kitört rajta a téboly, rokonai haza vitték Vologdába, ahol még 32 évig élt csendes őrültségben. B., aki Petrarcát és Tassót választotta mintaképül, sokat tett az orosz prozódia fejlesztésére s mint ilyen az orosz irodalomban a legérdemesebbek közt foglalt helyet; behozta az orosz irodalomba az ó-klasszikus formákat, fordította Tibullust, Petrarcát, Tassót stb. Prózai munkáiban főképen Finnország természeti szépségeinek leírásával foglalkozott. Eredeti művei: elégiák és költői levelek; ezek közt kiváló szépségű A haldokló Tasso, melyben saját sorsát látnoki erővel énekelte meg és A barát árnyéka. Költeményei összegyűjtve 1850. jelentek meg Szt.-Pétervárott, műveinek teljes kiadása 1887. u. o.

Batz, 1., sziget, l. *Bas*. — 2. *B.*, tengermelléki község Loire-Inférieure francia départementban 3 km.-nyire Croisictól, vasút mellett, (1906) 2447 lak., akiket sokan a Szt. Félix által megtérített régi szászok utódainak tartanak: sófőzőkkel, élénk halászattal; egy érdekes menhirrel és két szép régi templommal (a XV. és XVI. sz.-ból).

Batz, 1. *Jean Pierre*, *báró*, annak az összeesküvésnek szervezője, mely XVI. Lajost vérpadra hurcolásakor meg akarta szabadítani. Szül. 1754 jan. 24. Tartasban, megh. 1822. Chaudieuben. Rendkívül becsvágyó, erélyes és értelmes létére nem elégítette ki az akkori francia arisztokrácia tétlen élete. Részt vett a keletindiai társaság vállalkozásaiban, ami által vagyonát növelte, majd katonai dicsőségért ábrándozván, 1784. a spanyol hadseregbe lépett; de rövid idő mulva visszatért Franciaországba s felajánlotta szolgálatát a királynak. Megválasztatta magát az alkotmányozó nemzetgyűlésbe, s mindvégig hűségesen kitartott a király mellett. Midőn XVI. Lajost elítélték, 500 rojalistából csapatot szervezett, hogy midőn a királyt a Templeból a kivégzés helyére viszik, rohamot intéz a kiséret ellen s megszabadítja őt. Kezére játszott régi barátja és korábbi pénzügyi vállalatainak társa, Etienne Clavière is, aki a Commune végrehajtóbizottságának tagja volt; az ő kocsiján vitték az elítélt királyt. De mikor B. keresztültörte a kordont s elkiáltotta: Utánam, aki meg akarja menteni a királyt! — csak néhányan követték, a többi elvesztette bátorságát. Két társát a katonák rögtön lemészárolták; B.-nak sikerült Marsan gróf házán át menekülni. Később titokban visszatért Párisba és a királynét s gyermekeit igyekezett megmenteni megvesztegetett tisztek segélyével s még a Templeba is behatolt. Azonban minden terve kudarcot vallott. Az üldözés elől szerencsésen megmenekült. A császárság bukása után 1815. visszatért Franciaországba és XVIII. Lajos tábornaggyá nevezte ki.

2. *B.*, *Philipp*, aki azonban csak írói nevén mint *Mainländer* Philipp vált ismeretessé, 1841. szül. Offenbachban és 1876. öngyilkosság által vált meg az élettől. Schopenhauer rajongó híve volt és nagyon is komolyan vette, sőt még túlhajtotta annak pesszimizmusát. Főművében: Die Philosophie der Erlösung (1876, 3 kiad. 1898, 2 köt.) kifejti, hogy minden egyed és az egész világ megváltás után sóvárog, mely a benne rejlő erő fokozódó gyöngülésével végre be is áll. Egy ideig filozófiai körök sokat foglalkoztak pesszimisztikus elmélkedéseivel, melyeket halálával mintegy megpecsételt. V. ö. Susanne *Rubinstein*, Ein individualistischer Pessimist, 1899.

Batzen, régebben ezüst váltópénz Dél-Németországban és Svájcban. Állítólag a XV. sz. végén verték legelőször Bernben, medve (bätz, innen a neve) képével. 1 B. = 14 fillér, feloszlott 10 rappenre. Dél-Németországban 1 B. = $^1/_{15}$ rénesforint v. 4 krajcár. Vidékenként más-más volt a súlya és a beosztása.

Bau, babilóni istennő, Ánu leánya.

Bau, falu Schleswig porosz kerületben, 4 km.-nyire a Flensburgi-fjordtól, vasút mellett. 1848 ápr. 9. a dánok itt győzték le a schleswig-holsteiniakat.

Baubo, Paros szigetén tisztelt népies istennő, kiről az eleusisi titokzatos hitregékben, misztériumokban az orphikusok (v. ö. *Ábel* Jenő, Orphica 240—1. l.) azt regélték, hogy Eleusisban lakott s a leánya elvesztésén kesergő Demeter istennőt.

mikor ez leányát keresve a házába jött, pajzánul obszcén mókáival felvidította. (L. még *Jambe.*) Utóbb a görög varázslati irodalomban Hekatéval azonosították.

Bauch, *Gustav*, német történetíró, szül. Laskowitzban 1848. A boroszlói egyetemen tanár. Több rendbeli munkájában hazai történetünkre is kiterjesztette figyelmét; ilyen: Kasp. Velius Ursinus (1884); Henckel J. (1884); Beitr. zur Literatur-Geschichte der schlesischen Humanisten (Bresslau 1896–98); Schlesien und die Universität Krakau (1907).

Baucher, az iskolalovaglás ösmert tanára és szakírója, szül. 1796. Versaillesban, megh. 1873 máj. 14. Nézeteit, amelyek a lovat helytelen fejállításra és a ló természetével ellenkező mozgásra kényszerítették, Fillis (l. o.) megdöntötte. B. rendszerének hívei azóta erősen megcsappantak. Művei összkiadásban 1867. jelentek meg.

Baucis, l. *Philemon.*

Baucsi *(Bolo-Bolo)*, az angol North Nigeriába kebelezett vidék Nyugat-Afrikában, a Binuetól É.-ra. A hegyes vidék legnagyobb folyója a Gabi. Erdeiben sok a vadállat. Lakói négerek. Székhelye Jakubu, ahol egy angol rezidens is lakik.

Baud (ejtsd: bó), város Morbihan francia départ.-ban, az Evel partján, (1906) 3748 lak., ólombányával, malmokkal.

Baud (ejtsd: bó), *Joseph Marie Louis,* francia kutató-utazó, szül. 1864 ápr. 26. Annecy-le-Vieuxben, megh. 1904 dec. 25. Madagaszkár-szigeten Diego-Suarce-ban. 1889-ben hadnagyi tisztben Kokhinkhinába ment, amelyet keresztül-kasul bejárt. 1895. és 1897-ben Borgu É.-i részét kutatta fel és ezt, valamint Gando-t egész a Niggerig francia védelem alá helyezte. 1901–02-ben — hacsak futólag is — a Szenegal vidéke, 1904. pedig Madagaszkár volt a szintere munkásságának s itt meg is halt.

Baud-Bovy, *Auguste*, svájci festő, szül. Genfben 1848 febr. 13., megh. Davosban 1899 jún. 3. Hosszú párisi tartózkodása alatt a francia festészet hatása alatt fejlődött ki művészete, mely az Alpok jellegzetes, festői ábrázolásában érte el tetőpontját. Művei nagyrészt svájci és francia gyűjteményekben találhatók.

Baudeau (ejtsd: bodó), *Michel,* abbé, francia nemzetgazdasági író, szül. Amboise-ban 1730., megh. 1792 körül. Érdekes egyéniség. Előbb a merkantilisták nézetén volt s azok tanait védte, többek közt egy levelében, mely a Dupont (l. *Dupont de Nemours*) által szerkesztett Journal d'Agriculture-ban jelent meg. Dupont birálatos megjegyzéseket tett erre, melyek B.-t a fiziokraták pártjára hódították. Ettől kezdve Quesnay-nek (l. o.) leglelkesebb követője lett, amint azt Éphémerides du citoyen c. lapjában megjelent cikkei, több munkája, köztük fő műve, a Première introduction à la philosophie économique, ou analyse des États polices (Paris 1771) is bizonyítják.

Baudelaire (ejtsd bodler), *Charles Pierre,* francia író, szül. Párisban 1821 ápr. 9., megh. 1867 aug. 31. egy párisi gyógyító-intézetben. Korán ébredt fel hajlama a költészet iránt s családja, hogy ezt elfojtsa benne, Indiába küldte, de ez mitsem használt s visszatérve, Poë Edgar műveinek négy kötetben kiadott fordításával (1865) csakhamar ismertté tette nevét. Legnagyobb feltünést azonban Les fleurs du mal (1857) c. költeményeivel keltette, melyeknek egy részét, mint erkölcstelent, birói itélettel betiltották. A sok hasisélvezettől beteges hajlandósága a bizarr és groteszk felé vonta, miért is legszivesebben az emberi lélek sötét rejtelmeit s eltévelyedéseit fejtette fel sok eredetiséggel, miáltal az újabb dekadens költői irányzat egyik megalapítója lett. Egyébként sajátos egyéniségével és formaművészetével minden utána következő költőre óriási hatása volt. Sötéthangú, halálsejtésű költeményei nagyobbrészt szimbolikusak. Egyéb művei: Théophile Gautier (1859); Les paradis artificiels, opium et haschisch (1860); Wagner et Tannhäuser à Paris (1861). Összegyüjtött munkái: Oeuvres Complètes 1868—70-ben jelentek meg 7 kötetben, 1887. pedig az Oeuvres posthumes et correspondances inédites.

Baudelocque-féle átmérő *(conjugata externa)*, a csontos medencén az a vonal, mely a szeméremizület legkiválóbb pontját az első keresztcsigolya tövisnyulványával összeköti. A mérés hátsó pontján igen gyakran szabad szemmel is látható azon gödröcske, mely az utolsó ágyékcsigolyának erősen kiálló és az első keresztcsigolyának jóval alacsonyabb tövisnyulványa között van. Ezen átmérő közepes hossza 20 cm. Régebben azt hitték *(Baudelocque)*, hogy e külső méretből bizonyos összeg levonásával kiszámíthatjuk a belső méreteket, holott abszolut hosszuságuk csak kisebb-nagyobb valószinüséggel mutatja, vajjon a medence egyáltalán szűk-e, v. nem. Minél kisebb 20 cm.-nél a külső méret, annál nagyobb valószinüséggel következtethetünk a belső méretek rövidülésére is.

Baudens (ejtsd: bodeñ), *Jean Baptiste Lucien,* francia sebész, szül. Aireben 1804 ápr. 3., megh. Párisban 1857 dec. 3. Orvosi tanulmányait Párisban végezte; 1830. Algerba ment, ahol orvosi iskolát és kórházat alapított. A krimi háború alatt tagja lett a hadsereg Conseil de santéjának. Különösen sokat foglalkozott a lőttsebek gyógykezelésével. Művei: Nouvelle méthode des amputations (1842); La guerre de Crimée, Les campements, les abris, les ambulances (1862); német nyelvre is lefordították több dolgozatát.

Baudi di Vesme, *Carlo, gróf,* olasz jogtörténész, szül. Cuneo-ban 1809 júl. 25., megh. Torino-ban 1877 márc. 4. Eleinte a képviselőház tagja, 1850 óta pedig a szárd királyság szenátora volt. Munkái: Sulle vicende della proprietà in Italia dalla caduta dell' Impero fino allo stabilimento dei feudi; I tributi delle Gallie durante le prime due dinastie (1836. a párisi akadémiától megkoszorúzott pályamű); Edicta regum Longobardorum (1855) Considerazioni sopra la Sardegna (1850). B. sikertelenül védelmezte a Pergamene di Arborea c. okmányt, amely Szardinia őstörténetét ragyogóan ecsetelte, de amelyről a berlini akadémia megállapította, hogy hamisítvány.

Baudin (ejtsd: bodeñ), 1. *Alphonse,* francia orvos, képviselő és az 1851 dec. 2-iki napoleoni államcsiny áldozata. Szül. 1811 ápr. 20. Nantuában, megh. 1851 dec. 3-án. Mint filantrop és a szociális elvek híve, összeköttetésbe lépett Blanquival. A

nemzetgyűlésben a radikális köztársasági párthoz tartozott; aláírta a Ledru Rollin által a köztársaság elnöke és miniszterei ellen beterjesztett vádiratot; tiltakozott az ostromállapot ellen s egyike volt azon keveseknek, kik az 1851 dec. 2. a néphez intézett kiáltványt aláírták. Az államcsínyt követő napon a Faubourg S. Antoine-ba indult, ahol a torlaszokon az alkotmánnyal kezében a szabadságot éltette, miközben a katonák agyonlőtték. A második császárság utolsó éveiben a köztársaság hívei halottak napján tüntetést rendeztek a Montmartre temetőben levő sírja mellett, akit különben már 1865. B. vértanunak szobrot emeltek 1901-ben megöletésének helyén egy második szoborral adóztak emlékének.

2. *B., Charles*, franc. tengernagy, szül. Sédanban 1784 júl. 11., megh. Ischia szigetén (Nápoly mellett) 1854 jún. 9. 1808-ban az angolok ellen harcolt az Indiai-óceánon s egy csatában fél karját elvesztette. 1812-ben naszádkapitány lett. 1838-ban mint ellentengernagy Mexikó ellen indult, hol a jóformán bevehetetlen San Juan d'Ulloa erődöt, egyszersmind Veracruzot magát megadásra bírta. Szolgálatai elismeréseül altengernaggyá nevezték ki. 1841-ben átvette a tengerészeti minisztériumot, ez állásától azonban csakhamar visszalépett és a touloni fegyver- és hajógyárban foglalt el magas állást. Az 1848 februáriusi forradalom után a Földközi-tengeren állomásozó hajóhad főparancsnokává nevezték ki és ebben az állásban máj. 15. a felkelt Nápolyban közvetített nép és katonaság között, szept. 18-án pedig Messinát védelmezte Filangiere erőszakoskodása ellen. 1849 júl.-ban leköszönt és Ischia szigetére vonult vissza. Életét megírta Jurien de la Gravière tengernagy: La marine de 1812. et Ch. Baudin (Paris 1888). Une expedition d'outre mer en 1838 (Revue des deux mondes 78. köt.).

3. *B., Eugène*, francia szocialista, szül. Bourgesban 1853 aug. 29. Porcellánmunkás volt, a szocialista mozgalomhoz csatlakozott, 1869. felségsértés miatt börtönre ítélték. 1871-ben része volt a kommünlázadásban, melynek leveretése után Angliába menekült; in contumaciam halálra ítélték. 1881-ben hazájába visszatért, 1889. képviselőnek választották s a szocialista párthoz csatlakozott. 1899—1902-ig közmunkaminiszter volt Waldeck-Rousseau minisztériumában.

Baudisserit (ásv.), a magnezit egy tisztátalan válfaja Baudissero-ról (Torino közelében).

Baudissin, 1. *Friedrich*, gróf, német tengernagy, szül. 1852 ápr. 3. Schierensee-ben, 1867. lépett a haditengerészetbe, több ízben volt alkalmazva a birodalmi tengerészeti hivatalban, 4 éven át vezényelte a «Hohenzollern» császári jachtot, a császár szárnysegédje, 1902. a Kelet-Ázsiába küldött cirkáló hajóraj másodtengernagya, 1904—1906-ig a síktengeri hajóhad első hajórajának parancsnoka volt; 1908. mint tengernagy a tengernagyi törzskar főnökévé, 1909-ben pedig az északi-tengeri tengerészeti állomás főnökévé neveztetett ki.

2. *B., Otto Friedrich Magnus*, gróf, schleswig-holsteini tábornok, szül. Rantzauban 1792 júl. 5., megh. Teplitzben 1865 jún. 25. Dán őrnagy létére 1848. felkelt schleswig-holsteini honfitársaihoz és több súlyos sebet kapott. Bátorság és lovagiasság dolgában ő volt a hadsereg legnépszerűbb tisztje.

3. *B., Ulrich*, gróf, szül. 1816 febr. 22-én, megh. mint dán őrnagy Wiesbadenben 1893 dec. 4. Regényei: Ronnenburger Mysterien (Stuttgart 1869); das Damenstift (1875). Vígjátékait Kleinigkeiten für das Theater c. alatt adta ki 1863. Legsikerültebb darabja az Ein Abenteuer auf der Eisenbahn c. bohózata.

4. *B., Wolf Heinrich*, gróf, tábornok a 30 éves háború idejében, szül. 1579., megh. 1646. Eleinte dán, a lübecki béke után svéd, utóbb pedig szász szolgálatban harcolt. Nejétől Rantzau Zsófiától (1635) származott gyermekei Holsteinban nagy vagyonra tettek szert s hasonnevű unokája 1741. birodalmi grófságra emelkedett.

5. *B., Wolf Heinrich*, gróf, német műfordító, szül. Rantzauban 1789 jan. 30., megh. Drezdában 1878 ápr. 4. Egyetemi tanulmányainak befejezte után 1810—14-ig mint dán követségi titkár működött Stockholmban, Bécsben és Párisban, közben 1813. német nemzeti érzelme miatt félévi várfogságot szenvedett. Később nagy utazásokat tett, mire 1827. Drezdában telepedett meg, hol főleg Tieck Ludwiggal (l. o.) lépett bensőbb baráti viszonyba. A Schlegel August Wilhelmtől (l. o.) megkezdett és Tiecktől folytatott híres német Shakespeare-fordítás számára tizenhárom darabot fordított le, azonfelül Shakespearenek tulajdonított négy történeti drámát Vier historische Schauspiele (1836). Azután lefordította Ben Jonson és iskolájának színműveit, értékes irodalomtörténeti magyarázatokkal (1836, 2 köt.), több középfelnémet költeményt (Iwein 1845, Wigalois 1847), Molière vígjátékait (1865—67, 4 kötet ötlábú jambusokban), Coppée François két drámáját (1874), Marmontel és Leclerqu dramatizált közmondásait és vígjátékokat Gozzi- és Goldonitól (Italienisches Theater, 1877).

6. *B., Wolf Wilhelm Friedrich*, gr., német teológus, szül. Sophienhofban, Kiel mellett, 1847 szept. 26., a lipcsei teológiai fakultáson 1874. habilitáltatta magát. 1876-ban Strassburgba hívták, ahol 1880. rendes tanár lett. 1881-ben ugyanily minőségben Marburgba, 1900. Berlinbe ment. Művei közül felemlíthetők: Eulogius und Alvar (Leipzig 1872); Studien zur semitischen Religionsgeschichte (u. o. 1876—78, 2 köt.); Die Gesch. des alttestamentlichen Priestertums untersucht (u. o. 1889); Einleitung in die Bücher des Alten Testaments (u. o. 1901).

7. *B., Wolfgang*, gróf, írói álnéven *Freiherr von Schlicht*, szül. 1867 jan. 30. Schleswigben, 1887. katonai pályára lépett, de 1898. elhagyta azt és azóta irodalommal foglalkozik Drezdában. Eleven megfigyelő képességgel írt vidám katonaelbeszélései, melyek azonban nem ritkán komoly problémákkal is foglalkoznak, nagy olvasóközönséget szereztek neki. Regényei közül említendők: Excellenz Seyffert (Dresden 1901); Erstklassige Menschen (Berlin 1904); Graf Udo Boda (1905); Der Manövergast (u. o.); Die von Gründingen, (Leipzig 1907); Offiziersehen (Wien 1907). Több katonai tárgyú vígjátékot is írt Schönthan, Kraatz, Heinz Gordon társaságában.

Bauditz, *Gustav Sophus*, dán novellaíró, szül. Aarhusban 1850 okt. 23. Jogot tanult; később egy hadapródiskola tanára és a királyi szinház szini iskolájának vezetője lett, majd pedig a kopenhágai községi iskolák igazgatója. Művei: Mands Mod (Férfiui bátorság, 1879); I Mester Sebalds Have (Sebald mester kertje, vígjátékok); novellái: Ved Söen og i Skoven (A tengeren és az erdőben, 1873); Himmelbjerget (1876); Arabesker (1877); Under aaben Himmel (Szabad ég alatt, 1882); Klokkestöberen (A harangöntő, 1886); Noveletter (1887); Historier fra Skovridergaarden (Történetek az erdészlakból, 5. kiad. 1897); Kröniker fra garnisonsbyen (Krónika a garnizonvárosból, 1892); Hjortholm (1896); Sporsne (1898); Juli Skovriddergaard (1899); Absalons Brend (1901).

Baudius, *Auguste*, német szinésznő, l. *Wilbrandt*.

Baudot-féle távirógép, l. *Betünyomó távirógép*.

Baudouin (ejtsd: boduen), 1. *Paul Albert*, francia festő, szül. Rouenban 1844. Delaunaynak és Puvis de Chavannesnak volt tanítványa, genreképekkel indult meg pályáján, majd nagy dekorativ képsorozatokat festett nyilvános épületek számára (pl. a roueni szinházban), újabban azonban ismét genreképeket is fest és arcképfestéssel is foglalkozik.

2. *B., Pierre Antoine*, francia festő, szül. Párisban 1723 okt. 17., megh. 1769 dec. 15. Apósának, Bouchernak hatása alatt festette műveit, többnyire kis méretü gouache-képeket és miniatüröket, melyekben szellemesen és tetszetősen, de sokszor frivol módon ábrázolt egyes genre-jeleneteket, de olykor mitológiai és szenttörténeti tárgyakat is. Korának kedvelt művészei közé tartozott és művei metszett reprodukciókban nagyon elterjedtek.

Baudouin de Courtenay (ejtsd: boduen dő kurtné), *Jan*, lengyel nyelvész, szül. Radzyminben 1845 márc. 13. Tanulmányait Varsóban, Jenában, Berlinben, Szt.-Pétervárt, Milanóban, Lipcsében végezte. Előbb a dorpati, a krakói, végre a szentpétervári egyetem tanára lett. A szláv nyelvek terén B. nagy érdemeket szerzett a régi lengyel nyelvről (O drevnepolskom jazykě, Leipzig 1870) írt munkájával, a déliszláv, jelesen a szlovén nyelvjárások beható, éveken át folytatott tanulmányozásával (Opyt fonetiki rezjanskich govorov, A reziai nyelvjárások fonetikájának kisérlete, Varsó, Szent-Pétervár 1875; Materialy dlja južnoslovjanskoj dialektologii i etnografii, A délszláv dialektológiához és ethnográfiához való anyaggyűjtés I. Szt.-Pétervár 1895; II. u. o. 1904) és Dahl híres nagy orosz szótára 3., legjobb kiadásának szerkesztésével (l. *Dahl*). Az indogermán és általános nyelvészetbe vágó sok értekezést is írt, amelyekben különösen fonetikai és lélektani kérdésekkel foglalkozik.

Baudrier (franc., ejtsd bodrié), egyenes kard viselésére való övszerű *kardkötő*, melynek a bal csipő alatt függő tokjába dugják a kardhüvelyt. Díszöltözethez tartozó B.-n a szijat arany paszománnyal vagy himzésekkel födik be.

Baudrillart (ejtsd bodriiár), *Henri*, francia nemzetgazda, szül. Párisban 1821 nov. 28., megh. 1892 jan. 24. 1846-ban Jean Bodin et son temps című munkájával a Monthyon-jutalmat vitte el. 1852-ben tanára lett a Collège de Francenak s itt 1866. vele töltötték be a nemzetgazdaságtan irodalomtörténetének tanszékét. 1855-ben a Journal des Économistes vezetését vette át, 1856. pedig a Journal des Débats főszerkesztője lett; rövid ideig (1868—69) a Constitutionnel-t is szerkesztette. 1869-ben a könyvtárak főfelügyelőjévé nevezték ki. 1881 óta az École des ponts et chaussées-n a nemzetgazdaságtant tanította. B. szabadelvü irányt vall munkáiban, amelyek közül az említett pályázaton s számtalan apró értekezésén kívül megemlítendők: Manuel d'économie politique (1857, 5. kiad., 1885.; magyarra is lefordították); Études de philosophie morale et d'économie politique (1858); La liberté du travail, l'association et la démocratie (1865); Éléments d'économie rurale, industrielle et commerciale (1867); Histoire du luxe privé et public (5 köt., 1878—93); Les populations agricoles de la France (2 köt., 1880 és 1885).

Baudry (ejtsd: bódri), *Paul*, francia festő, szül. La Roche sur Yonban 1828 nov. 7., megh. Párisban 1886 jan. 17., az École des Beaux-Artsban Drollingnak volt tanítványa, 1850. a római Grand-Prix-vel Olaszországba ment és az olasz klasszikus festészet nagy befolyást gyakorolt fejlődésére. Fiatalkori művei közül kiemelendők: A gyermek és a Végzet (Paris, Musée du Luxembourg 1854); A vesztaszűz halála (Lille, múzeum, 1856); Venus (bordeauxi múzeum, 1859); Charlotte Corday, nantesi múzeum, 1861) és a rendkívül népszerüvé vált Gyöngy és hullám (1863). A legnagyobb sikereket azonban nagy dekorativ műveivel aratta. Középületek és főúri paloták számára készített sok ily festménysorozata közül a legkiválóbb és leghíresebb a párisi nagy operaház foyerjának festett dísze, mely hosszú előkészület és római tanulmányút után (1872) készült el. A sorozat, mely 33 festményből áll, tartalmilag a zene és általában a művészet dicsőítésére vonatkozik; rendkívül finom díszítő pompájában francia ízlés és szellem egyesül az olasz nagy mesterek hatásával.

Baudry d'Asson (ejtsd: bodri dasszoñ), *Léon Charles Armand de*, francia képviselő, szül. Rocheserrière-ben (Vendée) 1836 jún. 15. 1876 óta a legitimista párt egyik legélénkebb tagja a képviselőházban, melynek tárgyalásait heves közbeszólásaival szokta megzavarni. 1880-ban karhatalommal távolították el a kamarából. 1888-ban Boulanger-párti lett.

Bauer, 1. *Antal*, zágrábi érsek-coadjutor cum jure successionis, címzetes érsek, szül. 1856., a papi pályára lépett, melyen sokáig mint hittanár és aztán mint zágrábi kanonok működött. Politikai téren híve volt a horvát-szerb koaliciónak, 1909. azonban Tomasics bán mellé szegődött. Az 1909-iki választásokban fel is lépett mint képviselőjelölt, de megbukott. 1910-ben kinevezték a beteg Posilovics érsek coadjutorának.

2. *B. Ferdinánd* báró, cs. és kir. hadügyminiszter, szül. Lembergben 1825., megh. Bécsben 1893 július 22-én. Előbb a mérnöki karnál szolgált és részt vett a lembergi lázadás elfojtá-

ciban (1848) azután mint tüzérkapitány Magyarországon szolgált. Kitüntette magát az 1859-iki hadjáratban Solferinónál és az 1866-iki hadjáratban. Egy ideig Nagyszebenben, majd Bécsben volt hadtestparancsnok, 1888 elején pedig hadügyminiszterré nevezték ki.

3. *B. Gyula* (Julius B.), német ujságíró és költő, szül. Győrszigeten 1853 okt. 15. Wittmann Hugóval közösen írt operett-szövegei: Udvari bolond (Adolf Müller zen.), Hét sváb, Szegény Jonathán (Millöcker zen.), Három feleség (Lehár zen.) stb. Írt néhány bohózatot is. Színi referense a bécsi Extrablattnak; elmésségé híres.

4. *B. Herbert*, l. *Balázs* Béla.

5. *B. Lajos*, 1848—49-iki honvédőrnagy, 1815 körül szül. Nagyenyeden. 1848-ban a forradalom kitörésekor főhadnagy volt a 31. gyalogezredben. A honvédséghez lépvén át, Bem főhadsegéde, majd deési térparancsnok lett. A zsibói fegyverletétel után 10 évi várfogságra ítéltetett, s fogságának letelte után meghalt. Emlékiratait (az 1849-iki piskii csatáig) *Makray* László adta ki: Bauer őrnagy Bem tábornok főhadsegédének hagyományai címen (Pest 1870).

6. *B. Mihály*, budai születésü szobrász, bécsi és müncheni tanulóévei után 1821. telepedett le Pesten, ahol leginkább a díszítő-szobrászat körébe tartozó munkákkal foglalkozott. Igy *Diana és Akteon* szobrát készítette a pesti Diana-fürdő számára, *Európa elrablását* a lovasberényi Cziráky-kastélyba, síremlékeket, templomi szószéket stb. Egy művét, Mátyás király képmását, Ehrenreich rézbe metszette. Állítólag tőle való a régi Pest egyik szobrászati unikuma, a *Nagy Kristóf* is, melynek szerzőjéül azonban egyes források B. v. Pauer Józsefet említik. E szobor 1833. került a Kristóf-téri Birli-ház homlokzatára, s ma a közp. városháza egyik udvarában áll. Tőle valók az esztergomi bazilika korintusi pillérfejei is.

7. *B. Mária* (voltaképen *Bernát)*, szül. Pesten, mint gazdag zsidó család gyermeke, 1829 aug. 18., megh. Párisban 1903 máj. 16. Viharos ifjuság után Párisba került, hol 1848. beállott katonának; az 50-es években kalandos életet folytatott, mígnem karmelita barát lett. Mint hitszónokot 1866. Eugenia francia császárné hitszónokának, sőt gyóntatóatyjának választotta. 1869-ben elkísérte a császárnét Egyiptomba s ő zentelte fel a Szuezi-csatornát annak megnyitásakor. Az 1870—1871-iki háború folyamán mint nemzetőr szerepelt, 1871. kilépett a papi rendből, 70 éves korában pedig egy táncosnőt vett nőül. Hitszónoklatai közül egynehány könyvalakban is megjelent, így: Das Judentum als Beweis für d. Christentum és Das Ende d. Lebens.

Bauer, 1. *Adolf*, osztrák történetíró, szül. Prágában 1855 máj. 5. Bécsben tanult és 1891 óta a gráci egyetemen az ókori történet tanára. Munkái: Herodot (Wien 1878); Griechische Kriegsaltertümer (München 1893) és Die Forschungen zur griechischen Geschichte 1888—98 (u. o. 1898).

2. *B., Andreas Friedrich*, mechanikus, szül. 1783 Stuttgartban, megh. 1860-ban. Szakmáját tanulva, Tübingenben matematikát hallgatott, onnét Angliába ment és 1807. vagy 1808. *König* Friedrichhel (l. o.), a gyorssajtó feltalálójával lépett szorosabb viszonyba. 1818-ban Würzburg melletti Oberzellben alapították meg gyorssajtógép-gyárukat, mely nagy hírnévre tett szert. 1847-ben B. egy négyszeres gyorssajtót szerkesztett, melyen óránként 6000 nyomást lehetett végezni és ugyanő szerkesztette az első könyvnyomdai gyorssajtót korjáratu rendszer szerint.

3. *B., Anton*, német büntetőjogász, szül. Marburgban 1772 aug. 16., megh. 1843 jún. 1., mint göttingai egyetemi tanár. Eredetileg a Feuerbach elrettentési elméletének híve, később az intési elméletnek alapítója, amely a büntetés jogosultságát a törvényben foglalt intelemmel akarja indokolni. Elméletét Die Warnungstheorie, nebst einer Darstellung und Beurteilung aller Strafrechtstheorien (Göttingen 1830) c. művében fejtette ki. B. a jognak más ágaival is foglalkozott, s jelentékeny része volt a hannoverai btkv és btő perrendtartás szerkesztésében.

4. *B., Bruno*, a bibliai kritika mezején munkálkodó tudósok között a legszélsőbb radikálizmus képviselője, született Eisenbergben 1809 szept. 6-án, megh. 1882 ápr. 15-én. Atyja az ottani porcellángyárban festő volt. Középiskoláit Berlinben végezte, majd az itteni egyetem hallgatója lett, s teológiai tanulmányait Hegel virágzó korában végezte. Altenstein miniszter a bonni egyetemhez nevezte ki tanárnak. Itt írta e két művét: Kritik der evang. Geschichte des Johannes (Bremen 1840) és Kritik d. evang. Geschichte der Synoptiker (Leipzig 1841), melyekben azt fejtegeti, hogy a tulajdonképeni ősevangélium Márk evangéliumában foglaltatik, ebből szivárogtak át az evangéliumi tudósítások más evangéliumi iratokba. Az evangéliumokról, még inkább Jézus személyéről vallott túlzásai széles körben nagy felháborodást okoztak és azt eredményezték, hogy állásáról elmozdíttatott. Ez időtől fogva Berlin mellett rixdorfi kis falusi jószágán élt, hivatal nélkül, de az irodalmi téren annál nagyobb tevékenységet fejtve ki. Das entdeckte Christenthum című művében önté ki először mérgét, majd az Allgemeine Literatur-Zeitung-ot alapította, de amely a következő évben már megszünt. Ezután főkép a XVIII—XIX. sz.-ok történelmével foglalkozott, de anélkül, hogy kiválóbb nyomokat hagyott volna maga után. Ide vágólag négy nagyobb művet írt. Később visszatért korábbi munkássága mezejére: Kritik d. Evangelien und Geschichte ihres Ursprungs, (3 köt. 1850); Apostelgeschichte (Berlin 1850); Kritik d. Paulinischen Briefe (u. o. 1850). Ezekben is az a vezérgondolat, mint fentebb említett műveiben, de ezek már semmi zajt sem keltettek. Zsurnalisztikai és lexikográfiai téren is buzgó tevékenységet fejtett ki. V. ö. *Kegel* M., Bruno B. (Leipzig 1908).

5. *B., Edgar*, publicista, szül. Charlottenburgban 1830., megh. Hannoverben 1886 aug. 18. B. Bruno (l. o.) öccse, akinek kritikai irányához szegődött: Bruno B. und seine Gegner (1842). A Der Streit der Kritik mit der Kirche und dem Staat (Bern 1843) c. művét elkobozták Poroszországban, szerzőjét meg négy évi várfogságra ítélték. *Geismar* álnév alatt írta: Geschichte des Luthertums (Leipzig 1846—47). Nyugtalan, perle-

kedő életet folytatott és a szélső radikalizmus táborát elhagyva, az ortodoxia s a velf mozgalom szolgálatába szegődött. Utolsó művei voltak: Das Kapital és Die Kapitalmacht (1884 és 1888).

6. *B., Georg*, l. *Agricola* (2).

7. *B., Karoline*, német szinésznő, szül. Heidelbergben 1807 márc. 29., megh. 1878 okt. 18. 1829-ben nőül vette Lipót koburgi herceg, a későbbi belga király, kitől 1831. elvált. Igen érdekes emlékiratokat hagyott hátra bécsi, pesti, berlini, hamburgi és drezdai élményeiből. 1824–44 között a legünnepeltebb német szinésznők közé tartozott.

8. *B., Klara*, Karl Detlef álnéven ismeretes német regényírónő, szül. Swinemündében 1836 jún. 23., megh. Boroszlóban 1876 jún. 29. Sokáig élt mint zongoratanítónő és nevelőnő Oroszországban, honnan 1866. tért vissza hazájába. Sok regényt és novellát írt. A legjobbak: Unlösliche Bande (3. kiad. 1877); Bis in die Steppe (2. kiad. 1871); Ein Dokument (legjobb műve, 2. kiad. 1878, 4 köt.); Schuld und Sühne (2. kiad. 1874, 2 köt.); Nora (3. kiad. 1876, 2 köt.); Zwischen Vater und Sohn (1874, 2 köt.); Benedikta (1876, 3 köt.); Russische Idyllen (2. kiad. 1880) stb. Magyarban: Feloldhatatlan kötelékek, ford. Zichy Kamilla (Budapest 1874); Apa és fiú (u. o. 1875). Különösen érdekesek első két regénye és későbbi novellái, melyekben az orosz életet rajzolja. Minden művét biztos jellemrajz és szép előadás jellemzik.

9. *B., Leopold*, osztrák építész, szül. Jägerndorfban 1872 dec. 1. Bécsben eleinte Hasenauernál tanult, de döntő hatást Wagner Ottó modern iránya gyakorolt reá. 1900-ban a Darmstadtban Koch által műbarát házának tervezésére hirdetett nemzetközi pályázaton az 1-ső díjat nyerte el; ugyanez évben építette Haupt báró házát Brünnben, a modern építészeti irány úttörő művét. Egyéb épületeivel is, továbbá meg nem valósított terveivel B. Ausztria legeredetibb építészei közé tartozik, ki lakásberendezések tervezésével is foglalkozik.

10. *B., Marius Alexander Jacques*, hollandi festő és grafikus, szül. Hágában 1864 jan 25. Hágában tanult; 1885. Törökországba tett utazása alkalmából annyira lekötötte a Kelet festői szépsége, hogy ismételt utazásokat tett Egyiptomba és Indiába és sok, rendkívüi hatásos rézkarcával és akvarelljével főleg keleti motivumokat ábrázolt virtuóz módon.

11. *B., Wilhelm*, német, később orosz gépészmérnök, szül. 1822 dec. 23. Dillingenben, megh. 1875 jún. 18. Tengeralatti akna-, búvár-, gyujtó- és emelőjáróművek és emelőkészülékek szerkesztésével foglalkozott. kisérletei az 50. és 60. években nagyban foglalkoztatták a német és orosz szakférfiakat: sokat fáradozott elmerült hajók mentésével.

Bauerbach, falu Sachsen-Meiningen hercegségben, Meiningen (ettől 10 km.-nyire) kerületben 362 lak.: Schiller, midőn Stuttgartból megszökött, 1781 dec.-től 1783 júl.-ig itt élt dr. Ritter néven Wolzogen asszony jószágán. A Schiller-szoba régi állapotában még most is látható.

Bauercollé, billiárd-műszó. A golyó úgy áll a keret (mantinelle) mellett, hogy egy kis hézag van még közöttük.

Bäuerle, *Adolf*, ném. vígjáték- és regényíró, szül. Bécsben 1784 ápr. 9., megh. utazása közben Baselben 1859 szept. 20. Bohózatai (Komisches Theater 1820–26, 6 köt., nem teljes) nagyon tetszettek, de nem magasabb becsüek; élce gazdag és eleven, de a földolgozás hanyag és jellemei túlzottak. Egyik állandó komikus alakja, Staberl, a bécsi népies szinpadon rendkívüli népszerüségre jutott. Legismertebbek: Die Berliner in Wien (1813); Der Leopoldstag (1814); Der verwunschene Prinz (1818); Die falsche Primadonna (1818); Die moderne Wirtschaft (1818); Der Tausendsasa (1820); Der Mann mit Millionen (1829); Der Sonderling in Wien (1841) stb., melyek részben magyar átdolgozásban is előadattak, de ma a német szinről is leszorultak. Folyóirata: Wiener Theaterzeitung (1820–47) korának legtekintélyesebb szini lapja volt. Regényei a bécsi életnek nem érdektelen rajzai; a legjobbak: Therese Krones (1855) és Ferdinand Raimund (1855), melyeket Otto Horn álnév alatt tett közzé. Neje, *Katalin*, szül. *Ennöckl*, szül. 1790., megh. 1869., Bécsnek kedvelt szinművésznője volt.

Bauernfeind, *Karl Max von*, német mérnök, szül. Arzbergben (Oberfranken) 1818 nov. 28., megh. Münchenben 1894 aug. 2. Nürnbergben és Münchenben tanult, s utóbbi helyen tanársegéd, 1851. a geodézia és a mérnöki tudományok tanára lett. Mint a bajor államvasutak mérnöke 1846. kiadta Die bayerischen Staatseisenbahnen in Beziehung auf Geschichte, Technik und Betrieb című munkáját (Nürnberg 1845–47). Majd a hídboltozatok Pauli-féle elméletét analitikai alapon dolgozta ki s ez sokáig mértékadó volt a hídboltozatok számításában. 1851. találta fel a prizmakeresztet. Korszakalkotó volt: Elemente der Vermessungskunde (Stuttgart 1856–58, 2 kötet; 7. kiadás 1890) című munkája. 1857-ben a bajor Alpokban barométeres magasságméréseket végzett s fölismerte a talaj hőkisugárzásának befolyását. 1866-ban a légköri sugártörésről fontos dolgozatot írt.

Bauernfeld, *Eduard*, német szinműiró, szül. Bécsben 1802 jan. 13., megh. u. o. 1890 aug. 9. Jogi tanulmányainak befejezte után 1826 ban állami szolgálatba lépett, melyet azonban 1848. elhagyott, hogy kizárólag az irodalomnak éljen. A Metternich-ellenes szabadelvü iránynak szószólója volt s az 1848-iki márciusi napokban Grün Anastasiusszal és Doblhoffal, midőn a nép behatolt a Burgba, ő hozta meg az igéretet, hogy az udvar hozzájárul az alkotmány megadásához. Később egészen visszavonult a politikai élettől. Mint író kezdetben a romantika hívo volt (Fortunat, drámai népmese, 1835); de *Schreyvogel* (l. o.) tanácsára csakhamar a modern társadalmi vígjáték mívelőjévé lett. Legsikerültebb vígjátékai, melyek többnyire magyar szinre is kerültek: Leichtsinn aus Liebe (1831); Bürgerlich und romantisch (1835); Grossjährig (1846, magyar fordításban: Nagykoru. Ford. *Fekete* Samu, Pest 1847); Krisen (1852); Aus der Gesellschaft (1867); Moderne Jugend (1869); e darabok mind a társadalom rajzai. Komolyabb darabjai: Helene (1833); Landfrieden (1870) stb. Költeményei közül igen sikerültek élces xeniái és a szép eszmékben gazdag Politisches Tagebuch. Naplóit részben kiadta Glossy, Aus

B. a Theaterstetten (1896). V. ö. Emil *Horner*, B. (Lipcse 1900, számos képpel).

Bauerwitz (ejtsd: bauervic, *Baborov*), város Oppeln porosz kerület, kerületben Leobschütz-tól 14 km.-nyire, a Zinna és vasút mellett, (1905) 2771 lak., gőzteglagyárakkal.

Bauga, német gyűrűk ezüstből, aranyból vagy bronzból, a régi germánok, különösen skandinávok karon, lábon, fején és nyakon viselték. Nemcsak ékszer gyanánt, de védelmül is szolgált. Összetördelve a hadvezérek jutalmul szétosztották. A forgalomban pénzértéket képviselt.

Baugé (ejtsd: bózsé), arrondissement székhelye Maine-et-Loire francia départementban, egy domb tövén, amelynek lábánál a Couasnon folyik, (1906) [illegible] lak., olajkészítéssel és festőgyárakkal; XV. sz.-beli kastéllyal. Az Altrée-patak itt a föld alá vész és úgy egyesül a Couasnonnal.

Bauges, *Les* (ejtsd: le bózs), hegyvidék a Nyugati-Alpok külső üledékes zónájában, az Isère folyó és a Bourget- és Annecy tavak között 1000 m. közepes magassággal; legmagasabb csúcsa, a Trélod, 2179 m. magas. Lakói vasipart és állattenyésztést űznek. A rajta levő 14 község egykor szövetséges köztársaság volt.

Baugi, a skandináv mithologia alakja, Suttungr (l. o.) testvére.

Baugniet (ejtsd: bonyié), *Charles*, belga festő és grafikus, szül. Brüsszelben 1814 febr. 27., megh. 1886 júl. 5. Eleinte hazájában, majd 1841-től Londonban nagy kőnyomatú arcképsorozatokban örökítette meg korának kiváló művészeit, íróit, előkelőségeit. Tetszetős, előkelő hatású művei a fényképezés elterjedéséig igen kedveltek voltak.

Bauh., növénynevek mellett *Bauhin* testvérek nevének rövidítése (l. o.).

Bauhin (ejtsd: bóeñ), 1. *Gaspard*, svájci botanikus, szül. 1560 jan. 17. Baselben, megh. u. o. 1624 dec. 5. Itt, Pádovában, Montpellierben, Párisban és Tübingenben tanult, Baselben 1581. orvosdoktor lett, u. o. 1582. a görög nyelv tanára volt; beutazta Svájcot, Francia-, Olasz- és Németországot; útjában nagymennyiségű növényt gyüjtött. Hazatérve, szülővárosában 1589. a botanika és az anatómia, 1614. az orvostudomány professzora lett. B. zárja be a botanikus «atyák» (patres botanicorum) sorát, mert a nomenklaturának és rendszerezésnek addig divott metódusával szakítva, ő volt az első, ki a botanikai vizsgálódásokat a helyes mederbe iparkodott terelni. Ő kezdte a faj és génusz közt a határt megvonni; s a kettős nomenklaturát megalapítani. Az ő növénynevei csaknem egy századon át voltak használatban s *Linné* is sokat megtartott közülök. Művei, melyek ma már csak történeti érdeküek, a következők: Phytopinax (Basel 1596), 2460 növény jegyzéke, de ebből csak az első rész jelent meg; Prodromus theatri botanici (Frankfurt 1620) 250 újabb növénnyel; 2. kiadása Baselben, 1671. jelent meg. Theatrum anatomicum (Frankfurt 1605, 1621, 1640) c. művéből az anatómia állását ismerjük meg a XVII. sz. kezdetén. V. ö. *Hess*, Kaspar Bauhins Leben und Character (Basel 1860).

2. *B., Jean*, botanikus, az előbbinek testvérbátyja, szül. Baselben 1541 febr. 12., megh. Mümpelgard-ban 1613 okt. 13. Beutazta Európa nagy részét, s életét mint a württembergi herceg házi orvosa végezte. Csaknem félszázadig dolgozott nagy művén, melybe az addig ismert növényeket helyesebb rendszerbe szedve, az összes szinonimákkal egybegyüjtötte. E munkája, melyhez Henri *Cherler* is segédkezet nyujtott, csak halála után, 1619. jelent meg s elődeinek összes botanikus munkáit felülmulta. Címe: Historiae plantarum generalis novae et absolutissimae prodromus. Más poszthumus munkáját: Plantarum historia universalis, *Chabré* ifferteni orvos adta ki. Bár fametszetei rosszul sikerültek, sokáig nagy becsben volt. (V. ö. De plantis a divis sanctisque nomen habentibus (Basel 1591); De plantis Absynthii nomen habentibus (Mümpelgard 1593).

Bauhin-billentyű *(valvula coli seu ileocoecalis)*. Záró billentyű-szelep azon a helyen, ahol a vékonybél belenyílik a vastagbélbe, l. *Belek*.

Bauhinia *L.* (növ.), a Papilionatae (Pillangósviráguak) génusza, melynek 150 faja a két félgömb trópikus vidékein nagyban elterjedt. Fák vagy cserjék vagy felfutó növények, az utóbbiak szára gyakran ellapult és ágaik kacsokká alakultak át. Levelük többnyire osztatlan v. kétkarélyú, virágúk rendesen fehér és többnyire fürtvirágzatban álló. A *B. tomentosa* L. fa Ázsia trópikus részében, a maláji szigeteken és Dél-Afrikában. Gyökerének kérgét belsőleg altesti bántalmak, külsőleg pedig kelések ellen használják. Levele vérhas elleni orvosság. Magva kitünő zsíros olajat (dawny mountain Ebony-oil) szolgáltat. Erős, fehér fájából fogantyút, tokot, fegyvert stb. készítenek. A *B. acuminata* L. indiai és kinai fa. Levele szintén orvosság, fája pedig az ú. n. «hegyi ébenfa». A szintén ázsiai *B. racemosa* Lam. szívós rostú kérge részint orvosság, részint kötelek és szalagok anyaga. Szolgáltatja továbbá a *sem-* v. *semlagumit*. *B. purpurea* L. Indiában, Cejlonban, Jáva szigetén, 40 m. magas fa, melynek fája igen jó építőfa, kérgéből pedig kitünő köteleket készítenek. Úgyszólván a növény minden része népies orvosság. A *B. retusa* Roxb. és a *B. lingua* DC. gumit és kérgük köteleknek való, igen tartós anyagot szolgáltat.

Bauhofer *János György*, evang. lelkész, szül. Sopronban 1806., megh. Budán 1864 júl. 14. Tanulmányait szülővárosában és Bécsben végezte. 1828-ban soproni segédlelkész lett, de már 1829 febr. lelkésszé választotta a somorjai egyház. Mária Dorottya főhercegnő, József nádor neje, 1844. budavári ág. ev. lelkészül hívta meg. A pátens elfogadása mellett szóval és tollal buzgón harcolt. Alkalmi prédikációkat s több teológiai, egyházjogi és történelmi művet írt. B. indította meg Magyarországon az első német protestáns folyóiratot: Der evangelische Christ címen, mely meg is jelent 1848 május 1-től az év végéig. B. írta az ötvenes évek elején Merle d'Aubignétől Genfben kiadott Geschichte der Reformation in Ungarn c. nagybecsű egyháztörténelmi munkát.

Baukau, község Arnsberg porosz kerületben, az Emscher és a Dortmund-Ems csatorna mellett, (1905) 10474 lak., ammoniakgyártással és szénbányával.

Baukis, l. *Philemon*.

Baum, *Paul*, német festő, szül. Meissenben 1859 szept. 22. Drezdában és Weimarban tanult,

utóbb azonban érintkezésbe jutott a francia impresszionisták köreivel, majd a belga neoimpresszionisták hatása alá került és újabb műveiben, kivált olaszországi képeiben nagy sikerrel művelte ezt az irányt.

Baumann, 1. *Eugen*, német orvos, szül. 1846 dec. 12. Cannstattban, megh. 1896 nov. 3. Freiburgban. Stuttgartban tanult, u. o. pár évig gyakorló gyógyszerész volt, majd Hoppe Seyler asszisztense Strassburgban; onnan Berlinbe kerül Du Bois mellé. 1883 óta a freiburgi egyetemen az orvosi kémia tanára. Eleinte a hugyanyag és a ciánvegyületek közti összefüggést tanulmányozta, majd a vizelet fenol- és indigoképző vegyületeinek az ú. n. éterkénsavaknak szerkezetét tisztázta. Briegerrel együtt felfedezte a fehérje rothadáskor keletkező ptomainokat. Utolsó dolgozataiban ő mutatja ki először, hogy minden állat pajzsmirigyében életfontos szerves jódvegyületek (jodothyoin) vannak. Nagyhírű tanítványai sorában találjuk *Udránszky* László (l. o.) budapesti egyetemi tanárt is.

2. *B.*, *Franz Ludwig*, bajor történetiró, szül. Leutkirchben (Allgäu) 1846 jún. 8., jelenleg a bajor állami levéltár igazgatója. Munkái: Quellen zur Geschichte des Bauernkriegs in Oberschwaben (Stuttgart 1876); Quellen zur Geschichte des Bauernkriegs aus Rothenburg an der Tauber (u. o. 1878); Akten zur Geschichte des deutschen Bauernkriegs aus Oberschwaben (Freib. 1877); Die Gaugrafschaften im wirtembergischen Schwaben (Stuttgart 1879); Geschichte des Algäus (Kempten 1882—94, 3 köt.); Fürstenbergisches Urkundenbuch (5—7 köt., Tübingen 1885—91); Necrologia Germaniae Tom. I (Monum. German. histor., Berlin eddig 2 köt.); Die Zwölf Artikel der oberschwäbischen Bauern (Kempten 1896); Forschungen zur schwäbischen Geschichte (u. o. 1898).

3. *B.*, *Julius*, bölcsész, szül. 1837. a Majna melletti Frankfurtban; Göttingenben tanult Lotzénél s ugyanott most egyetemi tanár. Becses történeti műve: Die Lehren von Raum, Zeit und Mathematik (Berlin 1868—69, két kötet). Mint Lotze követője mutatkozik rendszeres művében: Philosophie als Orientirung über die Welt (1872). Egyéb művei: Die Staatslehre des h. Thomas v. Aquino (1873); Handbuch der Moral, nebst Abriss d. Rechtsphilosophie (1879); Elemente der Philosophie (1891); Geschichte der Philosophie nach Ideengehalt und Beweisen (1890); Einführung in die Pädagogie (2. kiad. 1901).

4. *B.*, *Ludwig*, osztrák építész, szül. Seibersdorfban 1854., Zürichben tanult, 1875—77. Ferstel alatt Bécsben dolgozott. Építészeti és iparművészeti munkái eleinte főleg a barok művészet követését árulják el, utóbb más stílusokat is alkalmazott. Nagy tevékenységet fejtett ki különösen Bécsben, hol pl. a cs. és kir. konzuli akadémia palotáját építette (1904) és jelenleg a közös hadügyminisztérium új palotáját építi. 1907 óta a bécsi Burg építésének vezetője. Tőle való a gróf Almássy-féle modern kastély Garanyban (1906).

5. *B.*, *Oskar*, Afrika-utazó, szül. Bécsben 1864 jún. 25., megh. u. o. 1899 okt. 12. Részt vett 1885. az osztrák Kongo expedicióban. 1888-ban Meyer Jánossal Usambaraországban kutatott, ahol azonban arabok egy ideig fogva tartották. 1889-ben Montenegró hegyrajzi térképét adta ki. 1890-ben a német-keletafrikai társulat Usambara és Bondei országok kifürkészésével bízta meg. 1892-ben a Kilimandzsaro vidékén kutatott és felfedezte az Ejassi tavat. 1892 jan. 17. Tangából Parén és a Maissza-pusztán át a Viktoria-Nyanzához ment, átkutatta a tó keleti partvidékeit, majd Ruandába és Urandán át a Tanganyikához utazott, amikor a Kagera forrásáig jutott. Taborán át 1893 febr. 25. visszatért a tengerpartra és visszautazott Európába. Ez év dec. 14. Budapesten a földrajzi társaság ülésén felolvasást tartott. 1895-ben a keletafrikai cukorszindikátus megbizásából a Pangani alsó folyásán utazgatott és a folyónak a zuhatagokig terjedő részéről térképet készített. Később átkutatta a keletafrikai német szigeteket, különösen Mafiát. 1896 febr. zanzibári osztrák-magyar konzul lett. 1893-ban kiadta az ÉK.-i Német-Keletafrika térképét. Jelentéseit és útleirásait l. a bécsi földrajzi társulat közleményeiben. Önálló művei: Fernando Po (1888); In Deutsch Ost-Afrika während des Aufstandes (1890); Usambara (Berlin 1891); Durch Massailand zur Nilquelle (u. o. 1894); Die Insel Mafia (Leipzig 1896); Der Sansibar-Archipel (u. o. 1896—99, 3 füz.); Die Insel Pemba und ihre kleineren Nachbarinseln (u. o. 1899). Hagyatékából megjelent: Afrikanische Skizzen (Berlin 1900).

Baumbach, 1. *Karl Adolf*, német politikus, B. Rudolf költőnek öccse, szül. Meiningenben 1844 febr. 9., megh. Danzigban 1896 jan. 21., előbb a közigazgatási, majd a politikai pályára lépett. 1880-ban Meiningenben képviselőnek választották és a nemzeti szabadelvü párthoz csatlakozott. 1880-ban a haladó párthoz szegődött. 1890-ben a birodalmi gyűlés másodalelnöke lett. Még ugyanazon évben Danzig városa főpolgármesterévé választotta és 1891 januárban e város az urakházába küldte. Szerkesztette a Staats-Lexikon-t (Leipzig 1882) és a Der deutsche Reichstag c. munkát (1890). 1893-ban azt indítványozta a birod. gyűlésen, hogy nők is léphessenek az orvosi pályára, de leszavazták.

2. *B.*, *Max*, német szobrász, szül. Wurzenben 1859 nov. 28. A berlini művészeti akadémián Reinhold Begasnak volt tanítványa. Neve először az 1884-iki műkiállításon lett ismeretes Iszákos c. humoros szoborművével. Érett művei: Imádság (1891, berlini Nemzeti Képtár); Frigyes császár lovas emléke a wörthi csatamezőn (1895); Barbarossa Frigyes szobra a német birodalmi gyűlés palotája számára (1898); Albert szász király lovasszobra Drezdában (1901); Albert porosz herceg szobra a berlini dómban (1903); Nyúlhajtás csoport a berlini Tiergartenben (1904). Sok mell szobrot is készített.

3. *B.*, *Rudolf*, német költő, szül. Kranichfeld thüringiai faluban 1841 szept. 28., megh. Meiningenben 1905 szept. 21. Egy ideig tanár volt Grácban, utóbb Triesztben, mire nagyobb utazásokat tett a Keleten is és kizárólag az irodalomnak élt Meiningenben. Kisebb dalai s románcai, valamint nagyobb epikai költeményei s prózai elbeszélései: Enzian (humoros dalok, 1875); Zlatorog (alpesi monda 1877); Lieder eines fahrenden Gesellen

1878); Frau Holde (népmonda 1881); Sommermärchen (próza 1882, magyarra ford. Koltai Virgil 1893); Abenteuer und Schwanke alten Meistern nacherzählt (verses elbeszélések, 1883); Der Lotse des Todes (költői elbeszélés, 1884); Truggold (regény, 2. kiad. 1883); Aus der Jugendzeit (1896); Bunte Blätter (versgyüjtemény, 1897). Gazdag humor és egészséges, friss életkedv jellemzi műveit. Nem kevesebb sikert értek költői elbeszélései, melyekben többnyire régi népies tárgyakat dolgozott fel: Horand u. Hilde, Frau Holde stb.

Baumberg *Gabriella*, l. *Batsányi Jánosné*.

Baumé (ejtsd: bomé), *Antoine*, gyógyszerész és vegyész, szül. 1728 febr. 26. Senlisben, megh. 1804 okt. 15. Parisban. 1752-ben a párisi gyógyszerészeti iskola tanára lett. A kémiai, technikai és gyógyszerészeti készítmények előállítása terén több fontos javitással tette ismertté nevét. Az általa feltalált és róla nevezett areométert még ma is használják. Irodalmilag is működött. Művei: Chimie expérimentale et raisonnée (Paris 1773, 3. k.); Éléments de pharmacie (1762); Opuscules de chimie (1798); Manuel de chimie (1763 és több uj kiad.).

Baumé-féle fok, l. *Areométer*.

Baumeister, 1. *Bernhard* (családi nevén: *Baumüller)*, a legkiválóbb német szinészek egyike, szül. Posenben 1828 szept. 28. 1852-ben került a bécsi Burgszinházba, ahol mint Falstaff, zalameai biró és Götz a német szinjátszás fejlődésének legmagasabb pontjait érte el. 1902-ben ünnepelte szinészi pályájának 50-ik évfordulóját. Öccse, *B. Vilmos*, katonatisztből lett szinésszé s huga *B. Mária* szintén a szinészi pályán működött. B. pár évvel ezelőtt megházasodott. 1907-ben a király a Ferenc József-rend középkeresztjével tüntette ki.

2. *B., Johann Wilhelm*, német állatorvos, szül. Gmündenben (Württemberg) 1804., megh. Stuttgartban 1846. Eredetileg művésznek készült Münchenben, de aztán az állatorvosi tanintézetet látogatta Stuttgartban. Utóbb a hohenheimi gazdasági akadémia, majd pedig a stuttgarti állatorvosi tanintézet tanára lett. Nagyszámú gazdasági, állattenyésztési és állatorvosi művei közül, melyek több kiadásban közkézen forogtak és főleg a jó fametszetek miatt nagyon kedveltek voltak, egyik munkája magyarul is megvan e címen: Rövid alapos útmutatás a szarvasmarha-tenyésztés üzletéhez, mezei gazdák, szarvasmarha-tenyésztők, baromorvosok, tinó-borju-intézetekrei felügyelők számára, fordította *Virágh József* (Pest 1845).

3. *B., Karl*, német festő, szül. Zwiefaltenben 1840 jan. 24., a müncheni akadémián tanult és kezdettől fogva vallásos tárgyú kőrajzokon kívül nagy egyházi freskók készítésével is foglalkozott. Monumentális fölfogású, kiváló műveinek hosszú sora található kivált német főuri kastélyokban, s kápolnákban (Wolfegg, Moos, Lindau m.: Haunstetten, Biederstein, stb.).

4. *B., Karl August*, német filológus, szül. Hamburgban 1830 április 24-én, jelenleg Münchenben az irodalomnak él. Tanulmányainak befejezte után nagyobb utazásokat tett, mire tanár s igazgató volt Drezdában, Berlinben, Elberfelden, Lübeckben, Gerában, Halberstadtban s a francia-német háború után iskola- s miniszteri tanácsos Strassburgban, hol 1882. Manteuffel báró hivatalától fölfüggesztette. Legjelesebb műve a homéroszi himnuszok nagy tudományos kiadása (1860); azután: Kulturbilder aus Griechenlands Religion und Kunst (népszerű előadások, 1865); De Atye et Adrasto (1860); Historisches Quellenbuch zur alten Geschichte (3. kiad. 1880) és fényes nagy vállalatai: Denkmäler des klassischen Altertums (1884—1888, 3 kötet) és Handbuch der Erziehungs- und Unterrichtslehre (1894—98, 4 köt.), melynek Magyarországra vonatkozó részét Kármán Mór irta meg.

Baume-les-Dames (ejtsd: bóm-lé-dám), az ugyanily nevű arrond. székhelye Doubs francia départementban a Doubs és a Rhône-Rajna-csatorna, meg vasút mellett, (1906) 3257 lak., kő- és gipszbányákkal, óra- és olajkészítéssel, bőrgyártással. Jouffroy szülővárosa.

Baume-les-Hommes (ejtsd: bóm-lé-zomm), vagy *B.-les-Messieurs*, helység Jura francia départementban, a Seille forrása közelében (1906) 471 lak., gipszbányával, a Roche völgyében stalaktit barlanggal. Közelében régi apátság pompás portikusszal.

Baumes-Chaudes (ejtsd: bóm-sód), többfelé elágazó, 900 m. hosszú cseppkő-barlang a francia Lozère départementban; 1878. neolit-korbeli emberi csontvázakat találtak benne.

Baumg., növénynevek m. Baumgarten János Keresztély (l. o.) nevének rövidítése.

Baumgarten, 1. *Egmont*, orvos, szül. Bécsben 1859. Középiskoláit Budapesten, orvosi tanulmányait Bécsben végezte s 1881. avatták orvosdoktorrá. Még ugyanezen évben a Wiener Allgem. Krankenhausban alorvos lett, ahol 1884-ig működött. Azután Schrötter, Schnitzler, Stoerk és Chiári tanároknál képezte ki magát az *orr- és gégeorvoslás* szakmájában. 1885-ben Budapesten telepedett le és a Stefánia gyermekkórházban lett rendelő főorvos. 1896-ban az orr és gégebajok kór- és gyógytanának magántanára lett, ugyanezen évben a poliklinika főorvosává választották. Szakmájába vágó irodalmi dolgozatainak száma kb. 80, melyek magyar és német nyelven jelentek meg és amelyek közül Die Epistaxis, A rostacsont genyedéséről stb. nagyobb monografiák.

2. *B. Izidor*, büntetőjogász, szül. Pesten 1850 márc. 27. Tanulmányait u. o. végezte, azután több évig külföldön tartózkodott. 1882-ben ügyvédi oklevelet nyert, 1885. egyetemi magántanárrá (a büntetőjogból és eljárásból) képesítették. 1886-ban államszolgálatba lépett, mint kir. alügyész a budapesti kir. ügyészségnél, 1891. budapesti kir. törvényszéki biró, 1896 végén budapesti kir. ügyész, 1898. m. kir. igazságügyminisztériumi osztálytanácsos lett. Itt tevékeny részt vett a büntető perrendtartás életbeléptetési munkálataiban, a büntetőtörvény novella-tervezetének bizottsági tárgyalásaiban s az 1899. Budapesten tartott nemzetközi büntetőegyesületi kongresszus szervezése körül buzgó tevékenységet fejtett ki. 1901 márc. 14. koronaügyészhelyettessé nevezték ki. Munkái: *A kisérlet tana* (1884., megjelent német fordításban 1888); *A tett azonosságának kérdéséhez* (vélemény a X. jogászgyűlés számára, 1889): *Tör-*

vényhalmazat és bűnhalmazat (1886); *A sajtójogi felelősség rendszere* (1882); *Az előzetes eljárás reformja* (1893); *A vádhatározatról* (1895); *A felebbvitel ténykérdésben* (1898); *A büntetés kimérése criminalpolitikai szempontból* (1901). Öszszes dolgozatai megjelentek *Büntetőjogi tanulmányok* c. alatt (Budapest 1907). Munkatársa e Lexikonnak is.

3. *B. János Keresztély Gottlob,* segesvári orvos, szül. Luckauban, Alsó-Lausitzban 1765 ápr. 7., megh. Segesvárott 1843 dec. 9. Tanulmányait a drezdai orvosi kollégiumon s a lipcsei egyetemen végezte. Ezután Bécsben két évet töltött, innen Erdélybe költözött és 1801. a segesváriak orvosa lett. Átkutatta Erdély flóráját, különösen az erdélyi havasokat, élénk összeköttetésben állott a leghíresebb füvészekkel s oly hírnévre tett szert, hogy Lipcsében egyetemi tanszékkel kínálták meg, mit ő el nem fogadott. Mint orvos is nagy hírben állott. Tagja volt a lipcsei Linné-társaságnak és a pesti egyetem orvosi karának. Főbb munkái: Sertum Lipsicum seu stirpes omnes, praeprimis exoticas circa urbem olim maximeque plantatas digossit atque descripsit secundum methodum Linneanam (Leipzig 1790); Flora Lipsiensis (u. o. 1790); Dissertatio politicophys. de arte decoratoria. Pars I. (u. o. 1791); Dissertatio inaug. de corticis Ulmi campestris natura, viribus usuque medico (u. o. 1791); Enumeratio stirpium Magno Transsilvaniae principatui praeprimis indigenarum (3 kötet, Vindobonae 1816, a 4. kötetet Nagyszebenben Mantissa I. és Indices hozzáadásával 1846. Fuss Mihály adta ki.) Herbarium patrium és Herbarium universale c. gyüjteményoit (1850) az állam megvásárolta s Fuss Mihály a kultuszminiszterium intézkedésére 1851. Segesvárról Nagyszebenbe szállíttatta s itt a Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften gondozása alatt volt. Később a király az ottani főgimnáziumnak adományozta, ahol máig is őrzik.

4. *B. Károly,* jogtudós, B. Izidor testvéröcsse, szül. Pesten 1853 szept. 21-én. 1876—1892. évig ügyvédi irodát vezetett Budapesten és a Büntető Jog Tárának polgárjogi mellékletét (Polgári Törvénykezés) szerkesztette. 1892-ben mint budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszéki biró működött, 1898. budapesti kir. ítélőtáblai biró lett, 1909 jún. 5. pedig kúriai biró címet kapott; 1910. a budapesti kir. ítélőtáblán tanácselnök lett.

5. *B. Nándor,* kereskedelmi jogász, született Budapesten 1875 máj. 29. Egyetemi tanulmányait Lipcsében, Budapesten és Berlinben végezte. 1899-ben ügyvéd, 1901. a Jogállam c. jogi folyóirat szerkesztője és a Magyar Jogászegylet titkára lett. 1904-ben a kereskedelmi miniszter megbízásából tanulmányutat tett az Egyesült-Államokban. 1905-ben a budapesti tudományegyetemen a kereskedelmi és váltójogból magántanárrá habilitálták. Művei: *Nemzetközi vasúti fuvarozási jog* (Budapest 1900); *A tőzsdebiróság hatásköre és a különbözeti ügylet* (u. o. 1901); *Közigazgatási biráskodás vasúti ügyekben* (u. o. 1902); *Ipari veszély* (u. o. 1902); *Kartellek, trustok* (Meszlény Arturral, u. o. 1906 és németül Berlin 1907); *Vétel és átvétel* (u. o. 1906); *A sztrájk jogi következményei* (u. o. 1908); *Jelzálogos kölcsönök visszafizetése* (u. o. 1909). E Lexikonnak is munkatársa.

Baumgarten, 1. *Alexander Gottlieb,* német bölcsész, szül. 1714 júl. 17. Berlinben, megh. 1762 máj. 26. Odera-Frankfurtban, ahol a filozófia tanára volt. A Leibniz-Wolf-féle iskolának egyik legkitűnőbb férfia, tankönyvei igen világosan formulázzák ez iskola tanítását, úgy, hogy Kant is többeket közülük előadásainál vezérfonalul használt. Legnagyobb érdeme azonban, hogy az esztétikának, mint tudománynak külön helyet adott a Leibniz-Wolf rendszerében; maga a szó «esztétika» is, mint e tudomány neve, tőle származik. Diktátumaiból keletkezett Meier S. F. műve: Anfangsgründe aller schönen Wissenschaften (3 köt. Halle 1754-1759), míg végre kiadta Aesthetica acroamatica c. művét (2 köt. Odera melletti Frankfurt 1730—1758), melynek befejezésében meggátolta a halál. Egyéb művei közül legfigyelemreméltóbb: Metaphysica (Halle 1719, 7 kiad. 1729, németre ford. Meier S. F. 1783). V. ö. *Abot,* A. S. B.-s Leben und Character (1765); *Schmidt* J., Leibniz und B. (1875).

2. *B., Hermann,* német történetíró, szül. Lesse braunschweigi faluban 1825 ápr. 28., megh. Strassburgban 1893 jún. 19. Pályafutását 1848. mint gimnáziumi tanár kezdte meg Braunschweigban, ahol 1850. lapot is szerkesztett, 1852-ben Heidelbergben Gervinus és Häusser alatt történelmi tanulmányokat tett, azután Münchenben Bluntschlival együtt a Süddeutsche Zeitungnál működött. 1861-ben a karlsruhei műegyetemen a történelem és irodalom tanára lett, 1872 óta pedig a strassburgi egyetemen működött. Főbb munkái: Geschichte Spaniens vom Ausbruch der französischen Revolution bis auf unsere Tage (Leipzig 1865—71, 3 köt.), és Geschichte Karl des Fünften (Stuttgart, 3 kötet); Vor der Bartholomäusnacht (1882); Über Sleidans Leben u. Briefwechsel (1878); Jakob Sturm (1876); Gervinus und seine politische Überzeugungen (1853). Irt azonfelül politikai röpiratokat, mint Zur Verständigung zwischen Süd u. Nord (1859); Partei oder Vaterland (1866); Der deutsche Liberalismus (1867); Wie wir wieder ein Volk geworden sind (1870). Varrentrapp adta ki összegyüjtött kisebb dolgozatait Histor. und politische Aufsätze u. Reden c. alatt (Strassburg 1894).

3. *B., Konrad,* kinek tiszteletére Svájcban Alzellenben kápolnat emeltek, a monda szerint egyszerű földmíves volt. 1306. megölte Wolfenschiess császári birót, mert feleségét becsületében megsértette.

4. *B., Michael,* német prot. teológus, szül. Haseldorfban (Holstein) 1812 márc. 25., megh. Rostockban 1889 júl. 21. 1850-ben a teológia rendes tanára lett Rostockban. Teológiáját főleg Luther és Schleiermacher tanaira alapította; különben önálló vallásos meggyőződése volt. Szorosan bibliahivő, de másrészt mindannak, ami egyházuralmi, ellensége. A főegyházi tanácscsal csakhamar meghasonlott. Midőn egy lelkészi gyűlésen többek közt azt a vizsgakérdést is felvetette, hogy vajjon egy forradalom jogosultságát a szentírásból ki lehet-e magyarázni: a teológiai vizsgálóbizottságból elbocsátották (1856 nov. 5.) s 1858. tanári

állásától is megfosztották. Ez ügyre vonatkozó iratait ; perbe fogták és sajtóvétség miatt részben fogságra, részben pénzbüntetésre ítélték két ízben is. Különben Rostockban élt s irataival és nyilvános előadásaival folyton a német evang. egyház egyesítésén fáradozott. Írt teologiai kommentárt, megírta az apostolok, majd Jézus történetét, írt Schleiermacherrel, Lutherről s több egyháztörténelmi előadást tartott. Megírta önéletrajzát is, melyet Kielben 1891 két kötetben Studt adott ki. 1877 óta főképviselője volt a biblia-hívő iránynak a prot. egyesületben. V. ö.: Der Protestantenverein, ein Panier im deutschen Reich (Berlin 1871).

5. *B.*, *Otto*, német prot. teologus, B. *Hermann* történetíró és publicista fia, szül. Münchenben 1858 jan. 29. Teol. tanár Kielben. Művei: Herders Anlage und Bildungsgang als Prediger (Halle 1888), Bismarcks Stellung zur Religion und Kirche (Tübingen 1901). Lipsius halála után sajtó alá rendezte a Lehrbuch der evang.-prot. Dogmatiknak meg a szerző által teljesen átdolgozott harmadik kiadását. 1892—1900-ig szerkesztője volt a Bassermann és Ehlers által alapított Zeitschrift für praktische Theologie-nak, majd 1901 óta ennek folytatását: Monatschrift für die kirchliche Praxis (Tübingen u. Leipzig) szerkeszti. Legújabb műve: Carlyle und Goethe (Tübingen 1906), mely 15 felolv. áll.

Baumgarten-Crusius, *Ludwig Friedrich Otto*, német prot. teológus, szül. Merseburgban 1788 júl. 31., megh. Jenában, hol teol. tanár volt, 1843 máj. 31. Művei: Lehrbuch der christlichen Sittenlehre (Leipzig 1826); Lehrbuch der christlichen Dogmengeschichte (u. o. 1832, 2 köt.); Kompendium der christlichen Dogmengeschichte (u. o. 1840—46, 2 köt.); Theologische Auslegung der Johanneischen Schriften (Jena 1843—45, 2 köt.).

Baumgartner *Norbert* (az irodalomban tévesen *Braun* Norbert), magyar kapucinus barát, oltárképfestő, mecénása Klimo György pécsi püspök meghízásából 1751—1777 közt oltárképeket festett magyar templomok számára, amelyekben Maurer Hubert bécsi művész volt segítségére.

Baumgartner, 1. *Alexander*, ném. irodalomtörténetíró, szül. St. Gallenben 1841 jún. 27., megh. 1910 szept. 5. 1860 óta a Jézus-rend tagja; Német-, Dán- és Angolországban működött mint tanár; a rendnek Németországból való kiutasítása óta Exaetenben Németalföldön élt. Igen sokat írt. Fő művei: Longfellows Dichtungen (1878), Reisebilder aus Schottland (1884); Island und die Faröer (1889); Durch Skandinavien nach St. Petersburg (1890); Joost van den Vandel (1882) stb. de legnagyobb föltűnést keltett két irodalomtörténeti műve: Lessings religiöser Entwicklungsgang (1877) és Goethes Leben u. Werke (1885, 3 köt.), melyekben e két nagy írót az ultramontanizmus álláspontjáról erkölcstelen és silány embereknek iparkodik föltüntetni. Utolsó nagy műve: Geschichte des Weltliteratur (1897—1911., 6 köt., befejezetlen maradt). Nagytudású férfiú, kinek műveit vonzó előadás, de felekezeti elfogultság is jellemzik.

2. *B.*, *Andreas*, báró, osztr. államférfiú és tudós, szül. Friedbergben, Csehországban 1793 nov. 23., megh. Hietzingben 1865 júl. 29. Előbb Olmützben a természettan tanára volt, 1833. a bécsi állami porcellángyárnak s utóbb a dohánygyárnak igazgatója lett. Érdemet szerzett 1846 óta a villamos távirdák felállítása terén, 1847. pedig a vasúti építkezések igazgatója lőn. A Pillersdorf minisztériumban elvállalta az ipar, a közmunka és építkezés miniszteri tárcát (1848). Kereskedelmi miniszter volt 1851—55; az utolsó évben azonfelül a pénzügyminiszteri tárcát is kezelte. 1854-ben bárói rangra emelték, elnöke lett a bécsi tud. akadémiának, 1861. pedig az urakházának tagja. Művei: Aräometrie (Wien 1820); Naturlehre (3 köt. 1823); Anleitung zur Heizung der Dampfkessel (1841); Unterricht im Tabaksbau (1845); Mechanik in ihrer Anwendung auf Künste und Gewerbe (1824). V. ö. *Schrötter* Andreas, Freiherr v. B. (Wien 1866).

3. *B.*, *Gallus Jakob*, svájci államférfiú és történetíró, szül. Altstättenben 1797 okt. 18., megh. St. Gallen-ban 1869 jún. 12. Miután hazánkban, Rovneben 1817—19. nevelősködött és Bécsből összeesküvés ürügye alatt kiutasíttatott, hazatért és tagja lett a st.-galleni nagy tanácsnak. 1826-ban első titkár lett és 1831 óta kantonját a szövetségi tanácsban képviselte. Eleintén a szabadelvű pártnak volt híve, utóbb azonban az ultramontán párthoz szegődött. Die Jesuitenfrage c. művével annyira magára vonta ellenfeleinek gyűlöletét, hogy 1847. ki kellett lépnie a kormányból. 1859-ben ugyan újra kormányra került, de 1864. a győztes szabadelvűek végképen kibuktatták. Művei: Erlebnisse auf dem Felde der Politik (Schaffhausen 1844); Schweizerspiegel (Zürich 1866., 4 kötet); Geschichte des Schweizerischen Freistaates und Kantons St.-Gallen (u. o. 1868-1890, 3 köt.). Saját fia, B. Alexander jezsuita írta meg életrajzát: Gallus J. B., Landammann von St.-Gallen u. die neuere Staatsentwicklung der Schweiz. 1797—1869. (Freiburg 1892).

Baumgärtner, *Karl Heinrich*, német orvostanár, szül. Pforzheimban 1798 okt. 21., megh. Baden-Badenban 1886 dec. 11. Orvosi tanulmányait Tübingenben és Heidelbergben végezte. 1824—1862-ig a freiburgi egyetemen a belgyógyászat tanára volt. B. már 1830-tól foglalkozott fejlődéstani problémákkal is. Igen sok orvosi és szépirodalmi értekezés maradt hátra tőle; nevezetesebb művei: Lehrbuch der Physiologie (1853); Nähere Begründung der Lehre von der Embryoanlage durch Keimspaltungen (1854); Die Weltzellen (1875); Naturreligion (1868); Natur und Gott (1870).

Baumhauerit (ásv.), a szulfosók csoportjából. $4PbS.3As_2S_3$; egyhajlású rendszerű, fémfényű, ólom-acélszürke kristályokban fordul elő Binnenthalban (Svájc).

Baumhorn *Lipót*, építész, szül. 1860 dec. 28. Kisbéren, építészeti tanulmányait a bécsi műegyetemen végezte. 1888-ban építette első önálló művét, az esztergomi zsinagógát s ettől fogva hazánkban jóformán specialistája lett a zsinagógaépítésnek. Ilyfajta műveinek száma eddig 18, köztük az újvidéki, temesvári, szolnoki, budapest-aréna-úti stb. és a szegedi, amely a legnagyobb a monarchiában. Más művei: az áll. fels. leányiskola

és a tőzsdepalota Temesvárott, a szeged-csongrádi takarékpénztár Szegeden, stb.

Bäumker, 1. *Klemens*, német filozófus, szül. Paderbornban 1853 szept. 16. 1879-ben u. o. a filozófia tanára, előbb a boroszlói egyetemen, 1898. Bonnban, 1903 óta Strassburgban. Művei: Des Aristoteles Lehre von den äusseren und inneren Sinnesvermögen (Paderborn 1877); Das Problem der Materie in der griechischen Philosophie (Münster 1890); Avencebrolis (Ibn Gabirol) Fons vitae ex Arabico in Latinum translatus (Münster 1892). G. v. Hertlinggel együtt 1891 óta kiadja a Beiträge zur Geschichte der Phil. des Mittelalters című becses vállalatot.

2. *B. Wilhelm,* német kat. teológus és zenetudós, szül. Elberfeldben 1842 okt 25., megh. 1905 márc 3-án. 1892 óta plébános Rurichban Aachen közelében. Főműve a Meister Szevér által csak megkezdett s nagy anyaggyüjteménnyel a XVIII. sz.-ot felölelő 3 kötetes Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen, von den frühesten Zeiten. Kisebbek: Palestrina (1877); Orlandus de Lassus (1878); Zur Geschichte der Tonkunst in Deutschland (1881); Der Todtentanz (1881) stb.Része volt *Ambros* nagy zenetörténetében, egyházi lexikon, zenei folyóiratok stb.-ben.

Baumkircher *András,* előbb III. Frigyes császár, utóbb Hunyadi Mátyás király pártembere és zsoldosvezére, szül. Wippachban (Krajna) 1420 előtt, megh. Grácban 1471 ápr. 23. Ifjuságát III. Frigyes udvarában töltötte, akinek megbízásából Szalónak (Schlaiming) vasvármegyei birtokot kezelte. 1452. a császárt az elégületlen rendek ellen Bécsújhelyben megvédte, minek jutalmául Frigyes Pozsony várkapitányának tette meg. 1453-ban azonban Cillei Ulrik oldalán találjuk, majd V. László szolgálatába szegődött és a császár birtokait pusztította. László halála után ismét kibékült a császárral, kinek nemcsak a magyar királyválasztásnál és az azt nyomon követő magyar háborúban, hanem a fölkelt bécsi polgárok leveretése alkalmával is (1462) nagy szolgálatokat tett. Jutalmul ismét magyarországi zálogbirtokot kapott. Helyzete mindazonáltal ez idő óta kényesebb lett: a császár szolgálatában állva, Magyarország nagybirtokosa volt. Mint az elégületlen stájer nemesség vezére, mind jobban Hunyadi Mátyáshoz hajlott, kinek hűbérese is lett és két ízben kelt föl a császár ellen (1467 és 1469). Ez évben Fürstenfeld mellett döntő győzelmet vívott ki. Csak 1470. békült ki a császárral, de midőn III. Frigyes császár és Mátyás király közt 1470. kenyértörésre került a dolog, a császár minden áron meg akart szabadulni veszedelmes hűbéresétől. E célból menlevél átküldése mellett társaival együtt Grácba csalta és ott 1471. megérkezése napján kivégeztette. Tetemét Szalónakra vitték. Fiai: Vilmos és György magyar szolgálatba léptek és tovább harcoltak Frigyes császár ellen. Velük kihalt a család. V. ö. *Krones* cikkét: Allg. Deutsche Biogr. II. köt.; *Krones*, Andr. B. (Graz 1896); Századok, 1874. 669.

Bäumler *János András,* szül. Pozsonyban 1847 febr. 21. Elemi iskoláit és a reáliskola első osztályát Pozsonyban végezte, de mivel atyja a további iskoláztatását megtagadta, 1860. atyja üzletének kötelékébe lépett, amelynek 1872—1901. vezetője is volt. Tudomány iránti szeretete miatt azonban teljesen a botanikának szentelte életét és a magyar flóra gombáinak felkutatásán fáradozott. Nagy gyüjteménye 1903 óta a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában van. Felfedezései révén korunk legnagyobb tudósaival áll összeköttetésben. Fontosabb munkái: Notiz über Rhynchostegium rotundifolium (Öst. bot. Zeitschr. 1880); Moosflora von Pressburgs Umgebung (u. o. 1884); Mykologische Notizen. Hedwigia (1885); Beiträge z. Kryptogamenflora des Pressburger Comitates «Pilze», Verh. des Vereins für Natur- u. Heilk. zu Pozsony (Pozsony 1887, 1890, 1896, 1902); Fungi Schemnitzienses, Verh. d. zool. botan. Ver. (Wien 1888, 1890, 1891); Mykologische Fragmente, Ann. d. k. k. Nath. Hofmus. (u. o. 1899). Tizenegy faj növényt neveztek el róla.

Baumstark, 1. *Eduard*, német politikus és nemzetgazdasági író, szül. Sinzheimban 1807 márc. 28., megh. Greifswaldban 1889 ápr. 8. 1838 óta tanár volt a greifswaldi egyetemen, 1848. tagja a porosz nemzetgyűlésnek s 1850—52. a porosz első kamarában Manteuffel politikája ellen küzdött; 1859-től a porosz urakházának volt nemzeti szabadelvű tagja. Főbb munkái: Sully's Verdienste um das französische Finanzwesen Mannheim (1827); Staatswiss. Versuche üb. Staatscredit (Heidelberg 1833); Kameralistische Encyclopädie (u. o. 1835); Volkswirtschaftliche Erläuterungen z. Ricardos Grundgesetze d. Volkswirtschaft (1838); ezt 1837. Ricardo német fordítása előzte meg (2. kiad. 1877); Über staats- und landwirtschaftliche Akademien (1839); Einleitung in das wissenschaftliche Studium der Landwirtschaft (1858) stb.

2. *B., Reinhold Ludwig,* német író és politikus, szül. Freiburgban 1831 aug 24., megh. Mannheimban 1900 jan. 25. Jogot végzett és 1884 óta törvényszéki tanácsos volt szülővárosában. A vatikáni zsinatot Gedanken eines Protestanten (1868) c. ultramontán szellemű irattal üdvözölte (magyarul: Egy protestáns gondolatai az egyesülésre felhívó pápai kibocsátvány felett. *Eperjesy* Ferenc, Eger, 1869, Érseki liceum), mire 1869. a kat. hitre tért és a badeni képviselőházban a kat. érdekeket lelkesen képviselte. De a francia-német háború után az állam érdekeit védte s heves összeütközésbe került a kat. párttal, mire a politikai élet terét elhagyta. Munkái legnagyobbrészt Spanyolországra vonatkoznak: Mein Ausflug nach Spanien (1869); Philipp II. (1875); Barth. de las Casas (1879) és Die spanische Nationalliteratur (1877). Számos politikai röpiratának fő gondolata, hogy német hazafiság és kat. hithűség jól összeférnek. Ocese. *B., Christian* (1839—90), prot. lelkész, egy Christliche Apologetik munkának a szerzője.

Baumüller, *Bernhard*, l. *Baumeister*.

Baunscheidtizmus, elavult orvoslási mód, melyet Baunscheidt Károly mechanikus eszelt ki és ajánlott mindenféle betegség gyógyítására. A B. abból állott, hogy e célra készített műszerrel, mely a köpölyöző csappantóhoz hasonlít, sok sekély tűszúrást készített a bőrön. E szúrások helyét izgató szerrel (krotonolajjal) kenték be, ami gyuladást okozott. E gyuladástól várták mélyen fekvő betegségek elterelését a bőr felé

Baur 1. *B., Albert*, német festő, szül. Aachenben, 1835 júl. 7., megh. 1906 máj. 7., eleinte Düsseldorfban, majd Schwind vezetése alatt Münchenben tanult. Már korán nagy sikereket aratott történeti tárgyú romantikus felfogású nagy képeivel (keresztény vértanúk a római császári korban 1870 Düsseldorf, Kunsthalle) és utóbb is főleg az antik és középkori életből és történetből merített korában igen népszerűkké vált képeket festett. Kiemelendők az aacheni városház lépcsőházában levő történeti falképei, a düsseldorfi városházban levő falképek stb.

2. *B., Ferdinand Christian*, az új tübingeni iskola alapítója, a német protestáns teológusok egyik legjelesebbje. Szül. a sváb földön, Schmidenben Cannstatt közelében 1792 jún. 21., megh. 1860 dec. 2. Előbb Blaubeurenben tanult, majd 1809 után Tübingenben. 1817-ben a blaubeureni alsóbb szemináriumhoz nevezték ki tanárnak, hol Schleiermacher hatása alatt írta egyik maradandó becsű művét: Die Symbolik und Mythologie 1824., mely nevét ismertté tette; ennek köszönhette, hogy a Bengel halála után ujjászervezett tübingeni egyetemhez meghivatott tanárnak 1826., hol haláláig működött. A manicheizmusról és gnozisról kibocsátott nagyobb szabású műveivel vonta magára a figyelmet. B. és az új tübingeni iskola neve azonban a bibliai kritikával van különösebben összeforrva. Pál apostol úgynevezett pásztori leveleinek vizsgálataival kezdi ezen működését, majd az evangéliumokat veszi kritikai boncoló kése alá, kimutatni törekedvén, hogy a Pál neve alatt ismert levelek közül a legtöbbet nem ő írta, azok nem valódiak s a többi apostoli levéllel és az apostolok cselekedeteiről írt könyvvel együtt nem az apostoloktól származnak, hanem a II. sz.-ban keletkeztek. Az evangéliomok közül legrégibb a Mátéé; Márk evangélioma már későbbi, s János evangélioma a II. sz.-ban keletkezett, s már a gnosztikus, montanisztikus és a szentháromsági tan felett megindult vitákra is tekintettel van. A bibliai kritika mellett sokat foglalkozott B. az egyháztörténelemmel, kivált munkásságának harmadik (1848—60-ig terjedő) szakában. Főbb művei: Paulus, der Apostel Jesu Christi. Sein Leben und Wirken, seine Briefe und Lehre (Stuttgart 1845); Kritische Untersuchungen über d. kanonischen Evangelien, ihre Verhältnisse zu einander, ihr Charakter u. Ursprung (Tübingen 1847); Die christl. Lehre von der Dreieinigkeit und Menschwerdung des Gottes (u. o. 1841—43); Lehrbuch der christl. Dogmengeschichte (Stuttgart 1847); Die Epochen der Kirchengeschichtschreibung (1852); Das Christenthum u. die christliche Kirche in den 3 ersten Jahrhunderten (Tüb. 1853); Die christl. Kirche vom 4. bis 6. Jahrhundert (u. o. 1859); Die christl. Kirche des Mittelalters ... (u. o. 1861) stb. Hátrahagyottirataiból kiadatott: Kirchengeschichte d. neueren Zeit (XVI—XVIII. század, Tüb. 1863); Kirchengeschichte d. XIX. Jahrhunderts (u. o. 1862). Három munkája magyar nyelven is megjelent a Protestáns teológiai könyvtárban, ú. m.: *A keresztyén egyház a IV., V. és VI. századokban*, ford. *Kereszturi* Sándor (Budapest 1879); *A középkori ker. egyház*, fordította dr. *Kovács* Ödön (u. o. 1882); *Az őskereszténység történelme*. Ford. Dósa Dénes és Jeskó Lajos (u. o. 1874, Franklin).

3. *B., Franz*, német erdész, szül. 1830 márc. 10. Lindenfelsben, megh. 1897 jan. 2. 1855-ben a weisswasseri erdészeti intézet tanára lett, 1864-ben tanár Hohenheimban, 1878. Münchenben. Németországban ő adott ösztönzést az erdészeti kisérleti állomások szervezésére egy 1868. írt röpiratával. Egyéb művei: Die Holzmesskunde (Berlin 1891, 4. kiad.); Lehrbuch der niederen Geodäsie (u. o. 1895); Die Fichte in Bezug auf Ertrag (1876); Die Rotbuche (1881); Handbuch der Waldwertberechnung (1886). 1879 óta a Forstwissenschaftliches Zentralblattot adta ki.

4. *B., Georg*, zoológus, szül. 1859 jan. 4. Weisswasser-ben (Csehország), megh. 1898 jún. 25. Münchenben. Amerikának különböző egyetemein működött mint tanár, életének utolsó éveiben a chicagói egyetemen volt a paleontológia professzora. Nevét a Galapagos-szigetekre rendezett eredményes expedíciójával tette ismertté s e szigetek flórájából és faunájából rendkívül becses anyagot gyüjtött össze. Sokat foglalatoskodott összehasonlító anatómiai és fejlődéstani tanulmányokkal; közülök különösen becsesek a kéz- és lábtőcsontokról szólók.

5. *B., Gustav*, német protestáns teológus és kiváló egyházi szónok; szül. Hammelbachban 1816 jún. 14., megh. Lipcsében 1889 máj. 22. 1861-ben Hamburgba hívták meg lelkésznek, hol mint jeles szónok lett ismeretessé. Jelesebb művei: Erklärung des Propheten Amos (Giessen 1847); Geschichte der alttestamentischen Weissagung (1861, bevégzetlen mű). Irt homilétikai és több neveléstani művet is, melyek közül egyik: Die christliche Erziehung (Stuttgart 1892, 2 köt.) halála után adatott ki.

6. *B., Hans*, svájci szobrász, szül. Konstanzban 1829 febr. 26., megh. 1897 jún. 5. Münchenben és Karlsruheban tanult és hazájában, főleg szülővárosa számára sok emlékművet készített.

7. *B., Karl Albert*, német festő, szül. Münchenben 1851 júl. 13., megh. 1907 aug. 22. A müncheni akadémián Benczur Gyulának, Löfftznek és Dieznek volt tanítványa, utóbb majdnem egészen a tájképfestésre adta magát és eleinte főleg déli, később németországi tájakat is festett. Szép rajzaiból nagy sorozat van a müncheni grafikai gyüjteményben. A német művészek egyesületi életében vezető szerepet játszott.

8. *B., Wilhelm*, német prot. teológus, B. Gustav testvére, szül. Lindenfelsben (Odenwald) 1826 márc. 16., megh. 1897 ápr. 18. Koblenzben. Népszerű iratai közül említendők: Geschichts- und Lebensbilder ... in den deutschen Befreiungskriegen (5. kiad., Hamburg 1883, 2 köt.); Das deutsche evangelische Pfarrhaus (5. kiad., Halle 1903); Leben des Freiherrn von Stein (5. kiad., Berlin 1901). Ezeken kívül kisebb életrajzai Perthes Friedrichnek (2. kiad., Bremen 1880) és Arndt E. M.-nek (5. kiad., Hamburg 1882); Lebensbilder aus der Geschichte der Kirche u. des Vaterlandes (Bremen 1887) stb. Összegyüjtött iratai Halleban (1898—1901) jelentek meg.

Baus, *Manuel Tamayo y B.*, spanyol drámaíró, l. *Tamayo*.

Bauschinger, 1. *Johann*, szül. 1834 jún. 11. Nürnbergben, megh. 1893 nov. 25. Münchenben, ugyanitt tanult és 1868—1893. a müncheni műegyetemen a technikai mechanika tanára volt, aki az általa megalkotott mechanikai laboratóriumban kifejtett úttörő munkásságával megalapította az építő- és szerkezeti anyagok technikailag fontos tulajdonságainak vizsgálati módszereit, vagyis a technikai anyagvizsgálat tudományát (l. *Anyagvizsgálat)*. Az általa összehívott konferenciákból alakult ki az anyagvizsgálók nemzetközi szövetsége, mely az anyagvizsgálati módszerek fejlesztését és egységesítését tűzte ki céljául.

2. *B., Julius*, német csillagász, szül. Fürthben 1860 jan. 28. Berlinben és Münchenben tanult, aztán asszisztens és obszervátor lett a müncheni csillagvizsgálóban, 1896. a csillagászat tanára, a csillagászati számító-intézet igazgatója Berlinben, 1909. pedig egyetemi tanár Strassburgban. Munkái: Untersuchungen über die Bewegung des Planeten Merkur (München 1884); Über die Biegung von Meridianfernrohren (u. o. 1886); Erstes és Zweites Münchener Sternverzeichniss (1890 és 1891); Untersuchungen über die periodischen Kometen 1889. V. (1892); Untersuchungen über die astronomische Refraktion (u. o. 1896); Tafeln zur theoretischen Astronomie (1901); Die Bahnbestimmung der Himmelskörper (Leipzig 1906).

Bausch und Bogen (ném.), olyan adásvétel, ahol a vevő több ingót átalányárért vesz meg, úgy amint az ingók éppen vannak. A B.-vételnek az a jellemző tulajdonsága, hogy a vevő — az eladó rosszhiszemüségét kivéve — nem tehet kifogást, ha az ingók mennyisége vagy minősége tekintetében tévedett. Több ingó adásvétele azonban magában nem B.-vétel, hanem csak akkor, ha a felek szándéka ilyen adásvétel kötése volt.

Bause, *Johann Friedrich*, német rézmetsző, szül. Halle a. S.-ban 1738 jan. 3., megh. 1814 jan. 5. 1766-ban állandóan Lipcsében telepedett le és egyéb metszeteken kívül különösen sok arcképet készített (részben Anton Graff festményei után) és ezzel nagy sikereket aratott. Kora sok kiváló emberének képmását B. metszetei tartották fenn.

Bauszk, város Kurland orosz kormányzóság Mitau (ettől 40 km.-nyire) kerületében, az Aa partján, (1897) 6543 lak., akik sok gyümölcsöt termesztenek, gabonával és lenmaggal élénk kereskedést űznek. 1812-ben York megütközött itt az oroszokkal.

Bausznern *Guido*, az erdélyrészi szászok egyik vezérférfia, szül. 1839. Komáromban, régi osztrák katonatiszti családból. Politikával 1865 óta foglalkozik; eleinte több publicisztikai művet írt német nyelven, melyek a szászoknak a magyar állameszméhez való viszonyával foglalkoztak. 1872-ben a kőhalmi kerület képviselővé választotta. Az országgyűlésen a szász csoport körében bizonyos tekintélyt szerzett. Nemzetiség-politikai felszólalásai azonban gyakran szenvedelmes vitákra adtak alkalmat. 1893-ban országos feltünést keltő beszédet mondott az E. M. K. E. közgyűlésén. Egyeztető politikai szerepe jutalmául a szabadelvü kormány Fogaras vármegye főispánjává nevezte ki, mely állását 1908-ig viselte, mikor koncessziókra hajló politikai iránya miatt elveszítette a Wekerle-kabinet bizalmát.

Bausznern, *Waldemar*, zeneszerző, szül. 1866 nov. 29. Berlinben. Erdélyben nevelkedett, Németországban a berlini zenei főiskolán nyerte kiképeztetését. 1891-ben Mannheimban kezdte karnagyi működését, 1908 óta a weimari nagyhercegi zeneiskolának igazgatója. Több szimfónián és kamara-zeneszerzeményein kívül Dichter u Welt (1897) és Dürer in Venedig (Weimar 1901), Herbart und Hilde (Mannheim 1902), Der Bundschuh (Frankfurt 1904) c. operákat írt.

Bautain (ejtsd: bótёn), *Louis Eugène Marie*, francia bölcsész és teológus, szül. Párisban 1796 febr. 17., megh. 1867. A strassburgi Collège tanára volt, hol csakhamar a Faculté des lettres filozófiai tanszékét is elfoglalta. 1822-ben szabadelvüsége miatt felfüggesztették állásától. Ekkor ragadja magával a kor teológiai áramlata, mely de Maistre, Lamennais stb. irataiból indul ki s 1823. a papi rendbe lép. Buzgósága nagyon térítő hatásunak bizonyul, tanári állását visszanyeri, kanonoknak és a kis szeminárium igazgatójának nevezik ki. De 1834. a strassburgi érsek pásztorlevelet intéz ellene, s B. féligmeddig, inkább csak látszólag, visszavonja hibáztatott tanítását, majd Rómába megy, ahol a pápa fogadja. Ezentúl nem bántja az egyház. 1853-ban a párisi Sorbonne-on az erkölcsteológia tanárának nevezték ki, ahol haláláig működött. B. némileg Kantra támaszkodva azt tanítja, hogy az isteni kinyilatkoztatás egyedüli forrása minden bizonyosságnak vallási s erkölcsi igazságok dolgában s hogy e tekintetben az ész közreműködése egészen ki van zárva. Az ész dolga kifejezni az elveket, melyeket a szentírás nyujt. Elveti a filozófia tanításának skolasztikus módját (De l'enseignement de la philosophie en France au XIXe siècle, 1833, kiegészítve hagyatékából: De l'éducation publique en France au XIXe siècle, Paris 1876) s a maga elveit folytatá: Philosophie du christianisme, correspondances réligieuses de Mr. Louis B., melyet tanítványa Bonnechose apát adott ki 1835. Egyéb művei: Psychologie experimentale (1839); L'esprit humain et ses facultés (1889); La philosophie morale (1840); La libertét et la réligion considérées dans leurs rapport (1848); La morale de l'Evangile (1855).

Bauta-kövek, l. *Megalitikus emlékek.*

Bautsch *(Budišov)*, város Sternberg morva kerületi kapitányságban, a B. partján, vasút mellett, (1900) 4122 lak., dohánygyárral, vászonszövéssel, kőbányával.

Bautzen (vendül *Budyšin)*, azelőtt Felső-Lausitz, most B. kerület székvárosa Szászországban, a Spree jobbpartján, egy magaslaton, (1905) 29,419 lak.; különböző iskolákkal, jelentékeny gyapjuiparral, dohány-, szesz-, gép-, sör-, bőr-, szivar- és papirgyárakkal, vasöntőkkel. A régi falak maradványaitól körülvett ó-városból és a régi sáncok helyén alakított, szép sétaterek által elválasztott külvárosokból áll. Régibb épületei közt jelentékenyebbek: az Ortenburg kastély, amelyet I. Mátyás magyar király 1486. építtetett föl újra;

most hivatalok helye (a torony fókapuja felett Mátyás király híres szobra), a szép városháza; az 1441–97 épült, 94 m. magas toronnyal díszített Szt. Péter templom, mely katolikusoknak és evangélikusoknak szolgalatában áll; újabbak a kaszarnyák, hatósági épületek és iskolák. A Fleischmarkton áll I. János György választófejedelem emlékszobra (1867-ból). B. a szlávok városa volt; a X. sz.-ban került a németek uralma alá; Lausitz-cal együtt Mátyás király birtokában is volt. Újabb időben történelmi nevezetességüvé az az ütközet tette, amelyben 1813 május 20. és 21. Napoleon az egyesült porosz-orosz hadsereget teljesen megverte. Ez utóbbiak 15,000, a franciák 25,000 embert veszítettek. V. ö. *Reymann*, Gesch. d. Stadt B. (B. 1902); *Randa*, Die mittelalterliche Baukunst B.-s (1905).

Baux, *Les* (ejtsd: le bó), község Bouches-du-Rhône francia départementban. Mellette egykor egy magas, meredek hegyen, Arlestól 18 km.-nyire, hatalmas vár állott, amely a középkor elején épült és amelynek bárói az arelati királyság történetében fontos szerepet játszottak; 1245. azonban meghódoltak Anjou Károlynak. Az erődöt 1631. Richelieu leromboltatta, de már ekkor a lábánál állott B. város; jelentőségét azonban a francia forradalomban elvesztette és most alig van több, mint 100 lakosa. Az erőd romjai máig is fennállanak. V. ö. *Cassonge*, Not. hist. sur la ville des B. (Nimes 1844).

Bauxit (*Beauxit*), agyagos külsejü, vörösszínű kőzet, amely agyagföldből, vasoxidból és vízből áll; többnyire kevés kovasav szennyezi. Belőle állítják elő az aluminiumot, ezért igen keresett kőzet. Nevét első jól ismert lelőhelye Baux (Arles mellett) után nyerte. Nálunk Bihar vmegyében találtak B.-szerű kőzeteket.

B. A. V. (lat.), rövidítése ennek: *bonis auspiciis* vagy *bonis avibus*, azaz: jó jellel, jó kilátással.

Bava, *Eusebio*, báró, piemonti tábornok, szül. Bercelliben 1790., megh. Torinóban 1854 ápr. 30. Részt vett I. Napoleon összes hadjárataiban. Azután piemonti szolgálatba lépett s 1840. báróvá, 1847. Alessandria kormányzójává lett. Az 1848-iki osztrák háborúban az I. hadtest parancsnoka volt. A goitói győzelmet B. vívta ki, ezért tábornokká nevezték ki. Rövid ideig hadügyminiszter is volt (1849), azután a gyalogság felügyelője. Albertino által készített szobra Torinóban áll. Műve: Relazione delle operazioni militari della campagna del 1848 (Torino 1848).

Bavai (*Bavay*) (ejtsd: bávé), város Nord francia départementban, a Hongneau partján, vasút mellett, (1906) 1789 lak., vaskohókkal, rézöntőkkel, márványbányával. A régi Bagacum, a nerviek fővárosa, a rómaiak idejében belga Galliának legkiválóbb helye volt. Attila 451. lerombolta és így fontosságát elvesztette. A rómaiak idejéből való romok máig is láthatók.

Bavaniste, nagyk. Temes vm. kubini j.-ban, (1900) 1324 házzal és 6683 lak. (közte 6058 szerb, 90 magyar, 391 német); iparegyesület, gazd. ismétlő iskola, gyógyszertár, takarék- és hitelszövetkezet, szerb bank fiókja, gőzmalom, vasúti állomás, posta- és távíróhivatal, telefonállomás. Forrás fölé épített kápolnája is említésre méltó.

Bavard (franc., ejtsd: bavár) a. m. fecsegő.

Bavaria, *Bajorország* latin neve; *B.-szobor*, l. *München*.

Bavaroise (franc., ejtsd: bavaroáz) a. m. bajor, meleg ital, amely vízből, teából, cukros tejből és narancsvirágnedvből áll. Továbbá tejszinből és gyümölcsből álló hideg ételnek is a neve.

Bavay, l. *Bavai*.

Bavean, hollandus uralom alatt álló sziget Jáva és Borneo között, 199 km² területtel. Legnagyobb magassága 660 m., földje indigó, gyapot és dohánytermelésre alkalmas. Endemikus állata a Cervus Kuhlii és a törpe lónak egy fajtája. Kürülbelül 30,000 lakosa van, fővárosa Szangkapura, kikötő.

Bavenit (ásv.), hidroszilikát, $Ca_3Al_2Si_6O_{18}H_2O$; fehérszínű, egyhajlású rendszerü oszlopos kristályai sugárrostos csoportokban teremnek gránit üregeiben Bavenón (Olaszország).

Baveno, község Novara olasz tartományban, a Lago Maggiore Ny.-i partján, a Borromei-szigetekkel szemben, (1901) 2502 lak., több szép nyaralóval; gránit-, rézbányákkal és környékén jó minőségű porcellánfölddel.

Bavenói ikrek (ásv.), l. *Földpátok*.

Bavier (ejtsd: bavjé), *Simeon*, svájci államférfiú, szül. Churban 1825 szept. 16., megh. Baselben 1896 jan. 27. 1845-ben mint mérnök telepedett le szülőföldjén, hol vasútépítéssel foglalkozott. Ő dolgozta ki a Splügenen át vezető vasút első tervét. 1863-ban a svájci nemzeti tanács tagja lett, 1878. pedig a szövetségi tanácsba választották, melynek egyes osztályait sorra vezette. Mint alelnök az 1881. szept. Bernben tartott kongresszuson elnökölt. 1882-ben Svájc elnöke lett. Hivatalos évének leteltével követnek ment Rómába. Irodalmilag is működött: Die Strassen der Schweiz (Zürich 1879).

Bavius *Marcus* és hozzá méltó társa, *Maevius*, fűzfapoéták, Horatius és Vergilius irigyei és izléstelen bírálói. Az újabbkori epigramma-költészet is emlegeti B.-t, az izléstelen kritikaszter és versfaragó jelölésére.

Bavoche, *bavochure* (franc., ejtsd: bávos, bavosűr), nem eléggé szabatosan és tisztán nyomtatott könyv vagy rézmetszet.

Bavolet (franc., ejtsd: —lé), a normann földmíves asszonyok fátyolszerű fejdísze; később divatossá lett az úri rendnél is, mint a nyakba eső fátyolok egy formája.

Bavona, a Maggia mellékfolyója.

Baxter v. *Mai-Kassza*, jelentékeny folyó angol Uj-Guinea D.-i partján; bár torkolatánál zátonyok vannak, fölebb 500 tonnás hajók is járhatnak rajta. 1875-ben Mac Farlane hittérítő fedezte föl; Mac Gregor pedig 1890. keskeny tengeröbölnek tartotta.

Baxter. Amerikai szőllőfajta, mely a Vitis aestivalis és V. labrusca keresztezéséből származott; fürtje meglehetős nagy, laza; bogyói kicsinyek, sötétkékek. Későn érik. Direkt termő.

Baxter, 1. *Richard*, angol lelkész, szül. Rowtonban (Shropshireban) 1615 nov. 12., megh. 1691 dec. 8. Kidderminsterben (Worcestershire). Lelkészi hivatalt viselt s egyideig (1642 óta) tábori lelkész volt a parlamenti seregben. Nagy tevékenységet fejtett ki az angol egyház követői és a presbi-

teriánusok egyesítése érdekében, amiért is a restauráció után 1662. elvesztette hivatalát. A türelmi parancs kiadatása után mint prédikátor Londonban élt (1672). Mint tekintélyes nonkonformista lelkész 1685. hosszabb fogságbüntetést kapott. A Református lelkipásztor c. iratában felállított ideált életében lehetőleg elérni iparkodott. Leghíresebb irata: A szentek örök nyugalma (London 1653, utoljára 1899). Összegyüjtött iratai: Practical Works c. 1827—30. 23 kötetben jelentek meg. Róla nevezik Angliában *Baxteriánizmus*-nak az enyhébb kálvinizmust, mely elismeri ugyan, hogy az embereknek csak egy előre meghatározott — kiválasztott — száma tarthat számot az üdvözülésre, de azt, hogy egyesek már a priori elkárhozásra volnának ítélve, tagadja. Magyarul megjelent: *Fölhívás a meg nem tért emberekhez,* hogy megtérjenek és úgy éljenek, amint egykor haláluk napján kegyelemre kivánnak találni. Ford. *Bauhofer* György (Rozsnyó. Év nélkül. Kovács Mihály, 2. kiad. Budapesten 1882).

2. *B., Robert Dudley,* angol nemzetgazdaságtani és politikai író, szül. Doncasterban 1827., megh. Londonban 1875 máj. 17. Londonban mint ügyvéd működött és 1866 óta a statisztikai egylet elnökségének volt tagja. Ismeretes az a számítása, melyet az angol nemzeti jövedelem megállapítására a jövedelmi adó alapján tett. Politikai iratai között is több a figyelemreméltó. Főbb munkái: Railway Extension and its results (1866); The National Income of the United kingdom (1868); Taxation of the United kingdom (1869); English parties and conservatism (1870); National debts (1871).

3. *B., Thomas,* angol porcellánfestő (1782—1821); miniatürjeit finom kivitelükért sokra becsülik. V. ö. *Lewis* C. T., Th. B., Colour Printer (London 1908).

Baxteriánizmus, l. *Baxter* (1).

Bay (ludányi), régi magyar család. Tagjai közül az első, történelmi szerepet játszó *Barnabás* 1453 körül élt. A család 1549. nyerte nemességét I. Ferdinánd királytól. *B. Ferenc* részt vett 1552. Eger védelmében s vitézsége által kitüntette magát. Mikor ugyanis Arszlán bég javában ágyuztatta a várat, B. többed-magával kirohant a várból, a törököket az ágyuk mellől elüzte s beszegezte az ágyukat. A Szapolyaitól ostromolt Erdőd segítségére Schwendi Lázár B.-t és Zeleméri Miklóst küldte. B. a Szapolyai segítségére jövő törökök közt nagy pusztítást vitt végbe, a várbeliek azonban szabad elmenetel kikötése mellett feladták a várat. Midőn azonban a várból már kimentek, a felbőszült törökök felkoncolták őket, úgy hogy B. csak nehezen tudta megmenteni életét. *B. András* szintén részt vett Eger védelmében, később zsákai várkapitány lett s mint ilyen gyakori kirohanásaival nyugtalanította a Szapolyai F. Zsigmond párthiveit. Mikor Szapolyai Tokajnak vette útját s útközben Zsáka előtt megállapodott, hogy Bayt felelősségre vonja, a várbeli német őrség fellázadt ellene és Bayt bilincsekbe verve vitték Szapolyaihoz, ki ezért szabad elmenetelt engedett nekik. *B. Mihály* 1682. munkácsi várkapitány, Thököly hive, kit elkisért Nikomédiába s ki követül küldte az 1705-iki szécsényi országgyűlésre. Ez időből naplót írt (kiadta Thaly Kálmán a Monumenta Hung. Hist. Scriptores című sorozatának XXIII. kötetében 1868). Tatárországi követségéről (1705—6) szintén napló maradt reánk *(Thaly* a Századok-ban, 1873.) *B. István,* naplóíró, Mihály fia, szül. 1676., megh. 1742. Egy 240 lapnyi eredeti emlékkönyvet hagyott hátra *Memoriale diarium* címmel, melyben a családi eseményeken kívül a bökényi (ahol lakott s hol birtoka volt) ref. egyház akkori viszontagságait és egyéb történelmi és művelődéstörténeti fontos adatokat is találunk feljegyezve. Különösen élénken írja le az 1717-iki tatárjárást.

B. Ilona, a magyar történelmi társaság bőkezű pártolója. 2020 frtnyi alapítványt tett e társaság javára, azonfelül több izben pályadíjat tűzött ki. Családja történetével foglalkozik. Irodalmi kedvtelései mellett, magyar urasszony módjára, kitünően vezeti gazdaságát, áldozatkészsége tette többek között lehetővé, hogy a Magyar Történelmi Társulat megbizásából II. Rákóczi Ferenc életrajza Márki Sándortól három díszesen kiállított kötetben napvilágot látott.

Bay *Mihály,* l. *Bajus.*

Baya Honda, l. *Goajira.*

Bayamo v. *San Salvador,* város Kuba sziget K.-i részén a B. partján, (1899) 3022 l.

Bayard (ejtsd: bajár), 1. *Jean François Alfrède,* jóhirű francia vígjátékíró, szül. 1796 márc. 17., megh. 1853 febr. 20. Első műve: La reine de seize ans (1828) nagy sikert aratott. Később elvette Scribe unokahugát, ki pártját fogta. Összesen vagy 200 darabot írt. Főbb művei: Le gamin de Paris; Le père de la débutante; Les premières armes de Richelieu; Le vicomte de Letorrières (Konti Eleven Ördög című operettjéhez ezt használta szövegkönyvül). A Donizetti-féle La fille du régiment (Az ezred leánya), című magyarra is lefordított operának ő írta a szövegkönyvét (1840). Szinművei (Théâtre) 1855—59-ig 12 kötetben jelentek meg. Magyar fordításban megjelentek még: Agg szinész és leánya. Ford. *Nagy* Ignác (Pest 1843. Szinműtár IV. köt.); A párisi naplopó, vígj. 2 felv., ford. *Nagy* Ignác (u. o.); Nőm és hivatalom, vígj. 3 felv.; Jer ide, vígj. 1 felv., fordította *Fáncsy* Lajos (Kolozsvár 1842. Kir. lyceum betüivel); A cárnő foglya, vígjáték 2 felv., ford. *Ujházy* Ede (Budapest 1875. Nemzeti Szinház könyvtára 78.).

2. *B., Pierre du Terrail, chevalier de,* a «chevalier sans peur et sans reproche» («a félelem és gáncs nélküli lovag»), szül. Bayard várában, Grenoble vidékén 1476 körül, megh. 1524 ápr. 20. Előbb szavójai Fülöp herceg, utóbb VIII. Károly francia király szolgálatába lépett, kit 1495. a nápolyi hadjáratba követett. Csodálatraméltó bátorsággal küzdött nevezetesen Fornuovo mellett, amiért Károly lovaggá ütötte. Ezután a novarai ütközetben és Nápolyban (1503) harcolt a spanyolok ellen. A Garigliánon át vezető hidat egymagában védelmezte 200 lovas ellen. Venosa város védelmezése közben szintén dicsőséget szerzett nevének. 1507-ben a genuaiak ellen, 1509. Agnadellónál küzdött. Midőn XII. Lajos II. Gyula pápával meghasonlott, B.-t küldte segítségül Mirandola grófnőnek és a ferrarai hercegnek. B. útközben el akarta fogni Gyula pápát, de ez a terve

nem sikerült. 1512-ben Brescia előtt súlyosan megsebesült, 1513. a Guinegate melletti csatában pedig az angolok elfogták, de Miksa császár és VIII. Henrik angol király parancsára váltságdíj nélkül szabadon bocsátották. 1514-ben a Dauphiné kormányzójává nevezték ki. Ezután I. Ferenc királyt Olaszországba kisérte, hol 1515. Marignano mellett oly dicsőségesen hadakozott, hogy a király tőle, mint a hadsereg legméltóbb tagjától kérte és fogadta a lovaggá ütést. 1521-ben B. Mezièrest védelmezte meg V. Károly serege ellen. Midőn 1524. a Sesian való átkelést védelmezte, egy golyó hátgerincét összezúzta. B. ekkor egy fának támaszkodott s arcát az ellenség felé fordítva, meghalt. Holttestét bebalzsamozták és Grenobleba vitték. Élete történetét megírták *Champier* (1525) és titkára Jacques *Joffrey* (1527); újabban kiadták: *Delandine de l'Esprit* (1842); *Poirier* (1889) stb.

Bayard (ejtsd: beárd), *Thomas Francis*, amerikai államférfiu, szül. Wilmingtonban (Delaware) 1828 okt. 29., megh. Dedhamben 1898 szept. 28. Kereskedősegéd volt New Yorkban, de 1848. jogi tanulmányokra adta magát és 1851. ügyvéd lett. 1868. a szenátusba jutott, 1881-ben pedig a szenátus elnöke lett. Köztársasági elnökjelölt volt 1880. és 1884.; Cleveland elnöksége alatt pedig 1885. mint államtitkár működött és azután Londonba ment követnek. V. ö. *Spencer* E., Public life and services of Thomas F. B. (New-York 1880).

Bayard de la Vingtrie (ejtsd: bajár de la veñtri), *Paul Armand*, francia szobrász, szül. Párisban 1846 máj. 22., megh. 1900 máj. 2. Guillaumenak és Caveliernek volt tanítványa. Legjelesebb művei: Kígyóbűvölő (1877, a párisi Parc Monceauban); François Lemoine festő szobra (Páris, Hôtel de Ville); Coysevox szobra Lyonban; Pandora-szobor a párisi Galliera-múzeumban; Camargo táncosnő mellszobra stb.

Bay-City (ejtsd: bé-sziti), az ugyanily nevű county főhelye Michigan amerikai államban a Saginaw jobbpartján, vasút mellett, (1900) 27,628 lak., jelentékeny fűrészmalmokkal és fakereskedéssel.

Baye, *Amour Auguste Louis Joseph*, Berthelot báró, Saint-Laurens grófja, archeológus és utazó, szül. 1853. Párisban. A Petit Morin völgyében levő prehisztórikus barlangok feltárásával már tizenkilenc éves korában ismertté tette nevét. Később még több régi sírmezőt ásott föl. 1880-ban összefoglalta feltárásainak fő eredményeit az Archéologie préhistorique c. munkájában. Igen sok tanulmányutat tett Európában, nevezetesen Dániában, Svédországban, Angolországban, főleg az ó angolszászok maradványait kutatva, amiről külön munkában számolt be: Époques des invasions barbares, industrie anglo-saxonne (1889); hasonló tanulmányt írt olaszországi útjáról: L'industrie longobarde. Ugyancsak tanulmányozta a népvándorlások korát Magyarországon, továbbá Oroszországban és Ázsiában, ahol igen sok helyet járt be. Utazásainak eredményeit külön-külön munkákban tette közzé.

Bayee-balzsam (növ.), a Commiphora Stockeriana Engl. növény Kelet-Indiából származó lágy gumigyantája.

Bayer, 1. *János*, filozófiai író, szül. Eperjesen 1630 körül, megh. 1674 máj. 14. Tanulmányait Eperjesen elvégezvén, 1653. városi segéllyel Wittenbergbe ment az egyetemre. Tanulmányait befejezvén, Eperjesre hívták meg tanárnak. Később az eperjesi liceum rektora lett, de perlekedő természete miatt 1666. elmozdították; ekkor a beszterczebányai ev. gyülekezet hívta meg papjául. Mint ilyen adta ki Wittembergben 1667. eddigi bölcsészeti iratainak összefoglalását: Summariae decisiones metaphysicae publicis disputationibus exhibitae c. művét. Beszterczebányáról a megsértett jezsuiták támadásai következtében hamarosan távozásra kényszeríttetvén, szepesváraljai pappá lett. Midőn a protestánsok tíz éves nagy üldözése kitört 1672., a szepesi városi papok 1674 ápr. 13. a szepesváraljai kiküldött bíróság elé képviselőjükül és szónokukul őt küldötték. Az ítélet mindenikre kimondotta a hivatalvesztést és számüzetést. V. ö. *Czwittinger* D., Specimen Hungariae literatae stb. I. R. (Frankfurt 1711); *Hoványi* E., Memoria Hungarorum st. I. R.; *Klein* J. S., Nachrichten von Lebensumständen u. Schriften evang. Prediger (Leipzig u. Ofen 1789); *Hörk* J., Az eperjesi ev. kolleg. tört. (Kassa 1896—97).

2. *B. József Ágost*, Görgey táborkarának főnöke, szül. Pesten 1821 márc. 19., megh. Gleichenbergben 1864 jún. 11. Iskoláit a bécsi katonai mérnöki akadémián végezte. Miután egy ideig mint a kadétiskola tanára működött, 1843. elhagyta a szolgálatot. A szabadságharc kezdetén a honvédek közé lépett, ahol csakhamar magára vonta Görgey figyelmét, aki a váczi proklamáció után a feldunai hadseregnél őt nevezte ki táborkari főnökévé Pusztelnik helyett. A híres téli hadjárat terve, mely a bányavárosokon át kivitte a sereget az ellenség köréből és előkészítette a későbbi diadalokat, tőle eredt. Buda ostromának terveit is ő dolgozta ki. Görgey sokáig nagy bizalommal viseltetett iránta, de a többi honvédtábornok ármánykodása miatt nem nagyon szerette s az utolsó időben Görgey is elfordult tőle. Világosnál ő is fogságba jutott, a hadi törvényszék halálra ítélte, de e büntetést 18 évi várfogságra változtatták. Nem sokkal Haynau bukása előtt, 1850 júniusban kiszabadult. *Némedy* József álnéven megírta (németül) Buda két ostromának (1686 és 1849) történetét. A krimi háború idején a Pesti Naplóba írt katonai cikkeket.

3. *B. József*, tanár, szül. Baján 1851 nov. 23. Az egyetemet Budapesten végezvén, 1873—74. a mintagimnáziumban gyakorló tanárjelölt, majd a budai (II. ker.) gimnáziumban helyettes tanár lett, innen Sopronba ment. 1890-ben az V. ker. főgimnázium r. tanárává nevezték ki. 1888-ban a Kisfaludy-társaság rendes, az Akadémia lev. tagjául választotta. Még egyetemi tanuló korában 1871. dicséretet nyert Arany János balladáinak széptani méltatása c. pályamunkájával. Tanügyi, művészeti, szinészettörténeti s kritikai cikkeket írt különböző lapokba. Önálló munkái: *A nemzeti játékszin története* (Budapest 1887, 2 köt.). A Kisfaludy-társaság 200 arannyal jutalmazta. *A magyar drámairodalom története 1867-ig* (u. o. 1897). Az akadémia Bézsán-jutalmát nyerte. *Pálos iskoladrámák a XVIII. sz.-ból* (u. o. 1897); *Balog István Ludasmatyija* (u. o. 1898); *Szigligeti Ede szinművei* (2 köt., 1902—04); *Egy magyar Esz-*

ter-dráma (u. o. 1905); *Katona József válogatott drámái* (u. o. 1907); *Shakespeare drámái hazánkban* (u. o. 1909. 2 köt., a Kisfaludy-társaság Shakespeare-bizottságának kiadása). Kiadta Déryné naplóját teljesen, 1900. A *Magyar Shakespeare-Tár* szerkesztője 1908 óta.

Bayer, 1. *Hieronymus,* német perjogász, szül. Raurisban (Salzburg) 1792., megh. Münchenben 1876 jún. 12. Előbb landshuti, majd müncheni egyetemi tanár. Művei: Ueber die Aenderung des Klaglibells (1819); Vorträge über den gemeinen ordentlichen Zivilprocess (1828 és 1869); Theorie der summarischen Processe (1830 és 1859); Theorie des Konkursprocesses (1836 és 1868).

2. *B., Johann,* szül. Rainban Bajorországban 1572., megh. mint ügyvéd Augsburgban 1625. Legnevezetesebb munkája az Uranometria (Augsburg 1603) 51 lapból álló csillagabrosz, melyben az álló csillagok jelölésére először használja a ma is divó görög és latin betüket.

3. *B., Joseph,* német esztétikus, szül. Prágában 1827 jún. 13., megh. 1910 febr 1. Bécsben. Előbb jogot tanult, de csakhamar esztétikai s irodalomtörténeti tanulmányokra adta magát. 1865 óta az esztétika magántanára volt Prágában, 1871 óta ugyane tárgynak tanára a bécsi műegyetemen. 1876 s 1882 közt ismételt hosszabb utazásokat tett Olaszországban. Fő művei: Aesthetik in Umrissen (1863, 2 köt.); Von Gottsched bis Schiller (1863, 2. kiad., 1869, 3 köt); Literarisches Skizzenbuch. Gesammelte Aufsätze (Prag 1905). Tíz évig a bécsi Presse, később a Neue Freie Presse szini bírálója volt s Németország legjelesebb essayírói sorába emelkedett.

4. *B., Joseph,* bécsi zeneszerző és karmester, szül. Bécsben 1852 márc. 6., ugyanott végezte a zenedét és 1870. az operaház zenekarába került, hol ballet-karmester. Legismertebb balletjei: a Bécsi keringő (1886); Babatündér (1888); Nap és Föld (Sonne und Erde, 1889); Rouge et noir (1892) és Rund um Wien (1894); továbbá operettje: Der Polizeichef (1905).

5. *B., Robert,* német regényíró (írói néven *Robert Byr),* szül. Bregenzben 1835 ápr. 15., megh. Badenben 1902. jún. 30. Az 1859-iki hadjáratban mint osztrák tüzérkapitány vett részt, de 1862. megvált a katonaságtól, hogy csak az irodalomnak éljen. Igen sok regényt és novellát írt, melyek közül Kantonirungsbilder (1860); Österreichische Garnisonen (1863) és Auf der Station (1865) a katonai életet rajzolják. Egyéb ismertebb regényei: Ein deutsches Grafenhaus (1866); Der Kampf ums Dasein (1869); Sphinx (1870); Larven (1876); Sesam (1880); Unversöhnlich (1882); Andor (1883); Lydia (1883); Soll ich? (1884); Kastell Ursani (1885) stb. Magyarul: Lejtős úton, ford. Beniczky Irma (1872). Drámái: Lady Gloster (1869) és Der wunde Fleck (1872) nem sikerültek. Hedrich Ferenc vádjaival szemben erélyesen védelmezte sógorát, Meissner Alfrédet (l. o.).

6. *B., Th. v.,* irói álnév, l. *Terézia,* bajor hercegnő.

Bayer-Bürck, *Marie,* német szinésznő, szül. 1820 okt. 30. Prágában, megh. 1910 febr. 10. Drezdában. 1836-ban lépett szinpadra; előbb a hannoveri udv. szinház, 1841-től a drezdai udv. szinház tagja volt 1890-ig. 1849-ban Bürck August íróhoz ment nőül, ennek halála után 1863. Falkenstein alezredes vette el. Finom egyszerüség és női báj jellemezte játékát; kitünő szerepei voltak Julia (Romeo és Julia), Gretchen a Faustban, Lujza az Ármány és szerelemben. Még idősebb korában is nagy sikert aratott Iphigeniájával.

Bayerle, *Julius,* német szobrász, született Düsseldorfban 1826 jún. 12., megh. 1873 aug. 8. Szülővárosában, majd Geerts tanárnál Löwenben végezte művészeti tanulmányait, 1849. Schadow V. vezetése alatt a düsseldorfi akadémián az első szobrászati műtermet nyitotta meg. Legjelesebb művei Düsseldorfban, Wieselben, Clevében, Kalkarban, Sigmaringenben, Elberfeldben, Mühlhausenban stb. vannak.

Bayet (ejtsd: bajé), *Charles,* francia archeológus, szül. 1849, Lüttichben; 1868 Párisban az École normale supérieure tanára lett, 1870—71. önkéntesen vett részt a háborúban, 1872 óta archeológiai tanulmányokat végzett Rómában és Athénben, 1876. a műtörténet tanára, majd a lyoni, később lillei akad. tanár. Művei: Mémoire sur une mission en Macédoine et au mont Athos (1876); De titulis Atticae Christianis commentatio historica et epigraphica (1879); Recherches pour servir à l'histoire de la peinture et de la sculpture chrétiennes en Orient (1879); L'art byzantin (1883); Précis d'histoire de l'art (1886).

Bayeux (ejtsd: bajö), az ugyanily nevű arrond. és püspökség székhelye Calvados francia départementban, az Aure partján, termékeny vidéken, vasút mellett, (1906) 7736 lak., csipkekészítéssel, pamutfonókkal, porcellángyártással, élénk marha-, ló- és isignyinek nevezett vajkereskedéssel. B. több utcája egészen középkori képet nyujt; több háza a XV. és XVI. sz.-ból való; székesegyházát 1207. gót izlésben újra építették; portáléja igen szép; régi (XI. sz.) kriptája fennmaradt, éppen úgy érdekes falfestményei. 19,000 kötetet tartalmazó nyilvános könyvtárában őrzik a híres B.-i hímzést (l. *Bayeuxi hímzett kép).* A régi püspöki palota ma városháza. A régi Augustodunum későbben Neustria egyik legkiválóbb grófságának volt székhelye; 1417—50. angol uralom alatt állott. A XVII. sz.-ban a Nu-pieds forradalmának leverése után sokat szenvedett. V. ö. *Berghon,* B. et ses environs (1860).

Bayeuxi hímzett kép, kb. 70 m. hosszú és $^1/_2$ m. széles vászon-szalag, melyen sok-alakos ábrázolásban van előadva Vilmos normandiai herceg hadjárata Anglia ellen. Az ábrázolás 58 jelenetből áll s a katonákat, a táborozást és a csatát örökíti meg. A bayeuxi könyvtárban őrzik. Állítólag Matild, Vilmos neje készítette a XI. sz. végén. Sokáig nem tudtak létezéséről. A XVIII. sz.-ban fedezték fel. Napoleon Párisba hurcolta, de onnét visszavitték Bayeux-be.

Bayezid, l. *Bajazid.*

Bayldonit (ásv.), rézólom-hidroarzeniát. Apró, fűzöld gumókban fordul elő Angliában (Cornwall).

Bayle (franc., ejtsd: bél), a fehér bordeauxi borok egyik fajtája.

Bayle (ejtsd: bél), *Pierre,* franc. bölcsész és történész, szül. Languedoc Carlat nevű helységében 1647

[illegible] 18., megh. 1706 dec. 28. Első oktatását atyjától, ki református hitszónok volt, nyerte. Toulouseban, hol a jezsuita kollégiumban a bölcsészettudományokban nyert oktatást, áttért a kat. vallásra, de már másfél évvel rea, 1670. családja unszolására ismét visszatért előbbi felekezetéhez és hogy a hitehagyottság törvényes következményeit kikerülje, elment Genfbe, hol Cartesius bölcsészetét tanulmányozta, később visszatért Franciaországba és Rouenban és Párisban magánoktatással foglalkozott. 1675-ben Szedánba, a bölcsészettan tanárává neveztetett ki. Midőn XIV. Lajos 1681 a református tanintézeteket megszüntette, elhagyta Szedánt és Rotterdamba ment, ahová meghivást kapott az ottani egyetem bölcsészeti tanszékére. Itt neve közlése nélkül, mely azonban nem sokáig maradt titokban, kiadott néhány iratot, melyek megalapították irodalmi hírnevét, a többi közt egy levelet az üstökösökre nézve fennálló előítéletek ellen, melyben az ateistákat védi, stb. Műveit nagy hatás kísérte, mely még fokozódott, midőn egy havi folyóiratot: Nouvelles de la république des lettres, indított, melyet 1684—87-ig szerkesztett. A nantesi ediktum visszavonása és a királyi eretneküldözők dicsőítői ellen B. névtelenül közölt két iratban hatalmasan kikelt és pedig: Ce que c'est, que la France toute catholique sous le règne de Louis le Grand és a: Commentaire philosophique sur ces paroles de l'évangile; Contrains les d'entrer etc. Jurien kálvinista teológus támadásai folytán, annak dacára, hogy a vele folytatott hosszú és heves irodalmi vitában igen ügyesen védekezett, B. 1693. hivatalától elmozdíttatott. Most egész idejét fő művének: a Dictionnaire historique et critique szerkesztésének szentelte (Rotterdam 1695—97. Legteljesebben kiadva Desmoizeaux által, Amsterdam és Leyden 1740, 4 köt.). A mű korszakos jelentőségű, a felvilágosodás korának egyik standard műve, világirodalmi jelentőségű, nagy tudományosságánál, könnyed formájánál, gyönyörű előadásánál fogva. Egészben véve skeptikus, bontó erejű mű. Kimutatja, hogy ész és vallás nem férnek meg egymással, hogy az erkölcs független a vallástól és hogy a vallás terén a türelem erkölcsi kötelesség. Élete utolsó éveiben heves küzdelme támadt Clerckel és Jaquelotval, kik őt azzal vádolták, hogy a kereszténységet, sőt a vallást egyáltalában alásni szándékozik. E viták és igazságtalan vádak elkeserítették élete utolsó napjait, fokozták amúgy is gyenge testi szervezetének bajait, melyek (semmiféle orvosi segélyt nem akarván igénybe venni) halálát okozták. B. egészben az újkori skepticizmus képviselője. Szerinte az emberi ész sokkal alkalmasabb a tévedések felderítésére, mint tényleges megismerés elérésére. Mélyreható kételyei által jelentékeny befolyással volt az egész XVIII. sz. szellemi fejlődésére. (Feuerbach: Pierre Bayle. Ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie und Menschheit. 2. Aufl. Leipzig 1848). V. ö. *Damiron*, Étude sur B. (1850); *Deschamps*, La genèse du sceptisme érudit chez B. (1879); P. *Janet*, Hist. de la science politique etc. (1887, 3. kiad.); *Jurieu* (1886) Denis, B.-t 1892. jelent meg levelezésének egy része: Choix de la correspondance inédite I. Lettres inédites. Kiadta Gigas E. (Kopenhága). V. ö. *B.* Péter, Budapesti Szemle (1908).

Baylen vagy *Bailen*, város Jaen (ettől 38 km.-nyire) spanyol tartományban, Andaluziában, néhány km.-re a Guadioltól, olajfákkal beültetett termékeny vidéken, vasút mellett, (1900) 7420 lak., üveg- és szappankészítéssel, ólombányával. 1808 júl. 22. itt adta meg magát Dupont de l'Etang francia vezér a Castanos vezérlete alatt álló spanyoloknak. V. ö. *Metzger*, La capitulation de B. (Paris 1909). Andaluzia legjobb lovai B. környékéről valók.

Bayly (ejtsd: béli), *Ada Ellen, Edna Lyall* néven ismert angol regényírónő, szül. Brightonben, megh. Eastbourneben 1903 febr. 8., ki a Won by waiting (1879) c. elbeszéléssel lépett föl s természetes előadási modorával és józan moráljával csakhamar igen kedvelt lett. Nevezetesebb művei: Donovan (1882); We two (1884); In the golden days (1885); Knight errant (1887); A hardy Norseman (1889); A Hero in the Strife (1891); To right the wrong (1893); Wayfairing Men (1897); The Hinderers (1902) stb.

Bayne (ejtsd: bén), *Peter*, angol író, szül. Fooertyben (Skótország) 1830 okt. 19., meg. Londonban 1896 febr. 10. Aberdeenben teológiát végzett, azután ujságíró lett, s több lapott szerkesztett Glasgowban, Edinburghban és Londonban. Szabadelvü teológus és szellemes irodalomtörténész nyilatkozik meg munkáiban: The christian life, social and individual (London 1855); Essays in biographical criticism (Boston 1857, 1858); The testimony of Christ to christianity (1878); Lessons from my masters, Carlyle, Tennyson and Ruskin (1879); Two great English women, Mrs. Browning and Charlotte Bronte (1880); Martin Luther, his life and work (1887, 2 köt.) stb.

Bay-olaj, a *Pimenta acris* (Eugenia acris), a Myrtus-félékhez tartozó nyugatindiai növény leveleiből készül. Sárga, a levegőn hamar megbarnuló olaj a szegfüolajra emlékeztető szaggal és erősen fűszeres ízzel.

Bayonette (franc., ejtsd: bajonett) a. m. szurony (l. o.).

Bayonne (ejtsd: bajonn), gazdag kereskedőváros, erősség és az ugyanily nevű arr. és püspökség székhelye Basses-Pyrénées francia départementban az Adour és Nive összefolyásánál, amannak torkolatától 6 km.-re, vasút mellett, szép völgyben, (1906) 26,488 lak., jelentékeny halászattal, szesz- és bőrgyártással, csokoládé- és szappankészítéssel; a B.-i sonkák híresek; kereskedelme főképen Spanyol- és Angolországgal élénk; kikötője az Adour torkolatának gyakori eliszaposodása miatt folytonos javításokra szorul. A várost a Nive két részre osztja, Nagy- és Kis-B.-ra; az Adour másik partján van Saint-Esprit nevű külvárosa, amelybe szép kőhíd vezet. A házak szorosan egymás mellett épültek, nagyon soknak spanyol típusa van erkélyekkel és lapos fedelekkel. Monumentális épületekben B. szegény; székesegyházát 1213. kezdték meg, hajója igen szép. B. legszebb része az ú. n. Allées Marines, az Adour balpartján levő sétahelyek. Velük szemben Saint-Esprit külvárosban van az a vár, amelyet Vauban épített 1674—79. és ame-

lyet 1814. újabb erődökkel látták el; a vár felirata: Nunquam polluta. Egyéb középületei: a püspöki palota, a szinház, a kaszárnyák és egy hatalmas arzenál. B. alkalmasint bászk eredetü; régi neve Lapurdum volt. A B. nevet a XI. sz. óta viseli. A XII. sz.-ban Guyenne-nel együtt angol uralom alá került; az angolokat 1451. VII. Károly üzte ki. 1565-ben Medici Katalin itt találkozott II. Fülöp nejével és Alba hercegével; 1808 máj. 10. itt írták alá a B.-i egyezséget a varsói nagyhercegség és Franciaország nevében. 1814-ben a spanyol-angol egyesült haderő sikertelenül ostromolta. V. ö. *Joanne*, De Bordeaux à B. 1 köt.; *Ducéré*, B. historique et pittoresque (B. 1893).

Bayonne (ejtsd: bejonn), város Hudson countyban, New-Jersey amerikai államban Staaten-szigettel szemben, Jersey-City közelében, vasút mellett, (1900) 32,722 lak., kémiai gyárakkal és petroleumfinomítókkal.

Bayou *(Bayoo*, ejtsd: baju), az amerikai Egyesült-Államokban különösen a Mexikói-öböl környékén e néven szokták nevezni a tavak lefolyását, e folyók holt ágait és a keskeny, mélyen benyúló és sekély tengeröblöket. The B. State mellékneve Misszisszippi államnak.

Bayreuth, 1. Felső frank bajor kerület és az egykori B. fejedelemségnek fővárosa a Vörös-Majna partján, a Fichtelhegység szép völgyében, vasút mellett, (1905) beleszámítva St. Georgen külvárosát 31,903 lak., nagyobb könyvtárral, néhány tudományos egyesülettel, pamutfonókkal, cukorfinomítókkal, gép- bútor-, cserépárú-, papir-, porcellán-, ecet-, sör- és hangszergyártással. Jelentékenyebb épületei: a régi kastély (Sophienburg 1564–88), ma hivatalok helyiségeül szolgál, nyolcszögű toronnyal, előtte II. Miksa bajor király szobrával; az új kastély (1753-ból), a királyi család lakóhelyéül szolgált; a prot. városi templom, kriptájában a legtöbb őrgróf sírjával; a rokokó stílusban, 1747. épült operaház; a gimnázium és előtte Schwanthalertól való szobra Jean Paulnak; a «Wahnfried» (1872. Wölfel építette) Wagner Rikhárd lakóháza, amelynek kertjében áll a sírja is; a «nemzeti szinház», amelyet Wagner R. építtetett Wölfel által (1872. tették le az alapkövét, 1876. nyitották meg) és amelyben évenként megismétlődnek a Wagner-operák előadásai; St. Georgen külvárosban a katonai kórház, amelyben azelőtt a vörös sasrend tartotta káptalani üléseit. B. temetőjében nyugszik Liszt Ferenc. A város környékén vannak Eremitage, Fantasie és Sanspareil kastélyok, az egykori őrgrófok nyaralói, közülük ez utolsó már nagyon elhanyagolt. — B.-nek a XVIII. sz.-ban virágzó faience ipara volt. Különösen hiresek a B.-i korsók és gyümölcsös tálcák, melyek kékesfehér zománc alapon szürkéskék díszítésüek. Ugyanitt 1720. porcellángyár is keletkezett, melynek termékei ritkábbak. Jegyük *B.* vagy ‡, vagy *Baireuth*. V. ö. *Roeser*, B. die Markgrafen- u. Wagnerstadt (B. 1897); *Hofmann*, B. u. seine Kunstdenkmale (München 1902); *Schiedermaier*, B.-er Festspiele im Zeitalter des Absolutismus (1908); *Schmidt* és *Wagner*, Richard Wagner in B. (Leipzig 1909). — 2. Egykor őrgrófság Németország frank kerületében; területe 3579 km² volt, amely megoszlik felsőfrank és középfrank bajor kerületek közt. V. Frigyes nürnbergi várgróf 1398. birtokait megosztotta fiai János és VI. Frigyes közt; amaz kapta B.-ot, emez Ansbachot (l. o.). A két hercegség későbben még többizben egyesült és ismét szétválasztatott. 1769. B. végleg egyesült Ansbach-al. 1791-ben mindkettő Poroszországhoz került. I. Napoleon 1806. elvette tőle és 1810-ben Bajorországnak adta át. V. ö. *Lang*: Gesch. d. Fürstenhauses B. (Gött. 1801).

Bayrhoffer, *Karl Theodor*, német bölcsész, publicista és politikus, szül. 1812., megh. Jordanban (Wisconsin) 1888. 1834-ben magántanár lett Marburgban, 1838. r. k. tanár, 1845. rendes tanára a filozófiának. Első műveiben Hegel híve, főleg Idee und Geschichte der Philosophie c. művében (1838). Később Beiträge zur Naturphilosophie c. művében (2 kötet, 1839–40) kapcsoló pontokat keresvén a tapasztalati tudáshoz, eltért Hegeltől. Azután inkább mint publicista működött a német katolicizmus érdekében: Über den Deutsch-Katholicismus (2. kiad. 1845), leginkább: Untersuchungen über Wesen, Geschichte und Kritik de Religion c. értekezésében (1849). Az ez irányú ünnepi egyetemi beszéd miatt felfüggesztették; 1848. tagja lett a hesseni országgyűlésnek, ahol a radikálisokhoz csatlakozott, s azoknak rövid uralkodása alatt a Ház elnöki tisztét viselte. Midőn a hesseni fejedelem ismét elfoglalta trónját, kivándorolt Amerikába 1853., ahol 1866-ig mint farmer s később mint író élt. U. o. halt meg.

Bay-rum, Észak-Amerikából eredő hajmosószesz, melyet a pimenta acris nevű növény leveleire és bogyóira öntött rum lepárlásából nyernek. Most bay-olajból (l. o.) készítik.

Bay Saint Louis (ejtsd: be szent luisz), város Misszisszippi amerikai állam Hancock countyjában a Misszisszippi-sund egyik kis öble és vasút mellett, (1900) 2872 lak.

Bayse, folyó, l. *Baise*.

Bay State (ejtsd: bei sztet), mellékneve Massachusetts amerikai államnak.

Bayumbe, l. *Bájombe*.

Baza 1. város (a rómaiak Basti-ja), Granada spanyol tartományban, Andaluziában, a Rio B. partján, a San Pedro domb K.-i lejtőjén, vasút mellett, (1900) 12,770 lak., mellette terül el a Hoya de B. falvakkal, kertekkel és híres szőllőkkel borított síkság. B. város szűk kanyargós utcái közt állanak a régi arab erődnek romjai; székesegyháza még régibb, egykor mecset is volt. Közelében van az Alcribite nevű kénes forrás. B. 711. a mórok birtokába jutott; 1489. a spanyolok foglalták vissza. 1810 aug. 10. a franciák Soult vezérlete alatt 20,000 emberből álló spanyol sereget győztek itt le. — 2. *Sierra de B.*, a Sierra Filabrest a Sierra Nevadához csatoló hegység; magassága 1900 m., legmagasabb csúcsa a Mojon de Cuatro Puntas, az év nagyobb részében hóval takart csúcs. Réz-, ólom-, vas- és higanyércek találhatók benne.

Báza, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1900) 217 magyar lak.; u. p. Bánokszentgyörgy, u. t. Letenye.

Bazaine (ejtsd: bazén), *François Achille*, francia tábornagy, szül. Versaillesben 1811 febr. 13., megh. Madridban 1888 szept. 22. Saint-Cyreben

képezték ki tisztnek. 1832 óta Afrikában szolgált, 1835 Spanyolországba ment Krisztina királyné támogatására a karlisták ellen; 1839. ismét Afrikába került, ahol 1850. ezredes lett. A krimi hadjáratban dandárt vezetett; 1855. vitézségeért soron kívül hadosztály-tábornokká léptették elő; mint ilyen 1859. Melegnanonál és Solferinonál tüntette ki magát. 1862-ben a Mexikóba indított sereghez osztották be s Forey tábornok visszatérte után (1863) a Mexikóba küldött összes francia hadak fővezérévé neveztetett ki. 1864-ben tábornaggyá léptették elő. Miksa császárral fennhéjázóan viselkedett és hasztalan igyekezett őt lemondásra birni. 1867-ben visszatért Franciaországba és a gárda-hadtest parancsnoka lett. Az 1870-iki hadjárat kezdetén a III. hadtestet vezényelte, később azonban, aug. 12. átvette a császártól az egész rajnai hadsereg fölötti fővezérséget. Elrendelte a visszavonulást Metztől Châlons felé, hogy a gyülekező tartalékkal egyesülhessen. Ebben azonban megakadályozta az első német hadsereg, amely a visszavonulást elkésve megkezdő franciákat Colombeynál aug. 14. addig tartóztatta fel, míg a német hadtestekkel szemben B. nem folytathatta visszavonulását s az aug. 16-iki Vionville melletti vereség után ahelyett, hogy északra tért volna ki, Metz falai mögé vonult vissza, ahol a németek a Gravelotte melletti ujabb diadaluk után vasgyürüvel körülzárták. B. ezentúl igen csekély tevékenységet fejtett ki a németek ellen; csak ritkán kisérlett meg kitöréseket s a sedani fegyverletétel után egyáltalában nem mozdult, azt remélve, hogy a fegyvertelen Franciaország ugyis mielőbb békét fog kötni, amikor azután az egyedüli francia fegyveres hatalom élén ő lesz a helyzet ura. Csalódott. Franciaország rögtönzött hadseregeivel még öt hónapig tartóztatta fel a német hadsereget Páris előtt s ennyi időre B. hadseregének nem volt élelmiszere; éhség miatt tehát okt. 27. B. s hadserege (170,000 fő 427 ágyuval) lerakta a fegyvert s hadi fogságba került Németországba. A francia közvélemény majdnem egyhangulag árulónak bélyegezte és minthogy e vádakat később a hadsereg kitünőségei is hangoztatták, B. kényszerítve volt vizsgálatot kérni maga ellen. Az aumalei herceg elnöksége alatt működő hadi törvényszék egy évi vizsgálat után (1873 dec. 10.) lefokozásra és halálra itélte, egyidejüleg azonban a köztársaság elnökének kegyelmébe ajánlotta. Mac-Mahon tábornagy és köztársasági elnök a halálbüntetés helyett 20 évi várfogságot szabott ki büntetésül. B.-t a Cannes melletti Sainte-Marguerite szigeten levő várban helyezték fogságba, ahonnan azonban 1874 aug. 10. neje segélyével megszökött és Spanyolországba menekült. Védelmére írta az Episodes de la guerre de 1870 et le blocus de Metz (1883) c. röpiratot. Megelőzőleg több munkát írt az 1870-iki háborúról és saját hadműveleteiről.

Irodalom. A B.-irodalom igen nagy. L. azonfelül a francia-német háborúra vonatkozó irodalmat. Rossel, Les derniers jours de Metz, 1871; Comte A. de la Guéronnière, L'homme de Metz, 1871; Bazaine und die Rhein-Armee, Leipzig 1872; Hannelen, Marschall B. und die Kapitulation von Metz, 1873; La [illegible], L'affaire B., compte rendu officiel, Paris 1874; Bazaine et l'armée du Rhin, par un officier français, u. o. 1873; Valfrey J., L'accusé B., u. o. 1873; Marchi, La verité sur l'évasion de B., u. o. 1882; Duquet, Essai de la rehabilitation de Bazaine au Mexique. Par M. Gaulot, 1891; Lambelin, Metz et le maréchal B., (Revue des quest. histor. 1892 okt.); Kunz, Konnte B. 1870 Frankreich retten? Berlin 1896; Hérisson Comte, La légende de Metz, 1888 (ném. is); Peyrone, B. fut-il un traître? Paris 1904.

Bazalgette (ejtsd: bazalzsett), *Léon*, francia író, szül. 1865. Párisban 1895. többek társaságában megalapította a Magazin international folyóiratot, melyben Tolsztoj, Hamsun és más idegen írók műveit ismertette meg a francia közönséggel. A folyóirat 1898. megszünt, de B. tovább is azt a feladatot tűzte ki, hogy a kiválóbb idegen irók műveit átülteti franciára s Walt Whitmann költeményeit is, a költő életrajzával ő adta ki 1908. Különböző életrajzok és essayek mellett főbb művei: L'esprit nouveau dans la vie artistique, sociale et religieuse (1898) és Le problème de l'avenir latin (1903) irodalomtörténeti tanulmányok.

Bazalt, fiatalkorú vulkáni kőzet, lényeges elegyrészei: földpát vagy földpátpótló ásvány (nefelin, leucit), augit és olivin, továbbá magnetit (vagy ilmenit). Régebben B. alatt olyan feketeszínű, tömegében egynemünek látszó kőzetet értettek, melynek elegyrészeit szabad szemmel meg nem lehet állapítani. Sokáig az ásványok közt szerepeltették. Mikroszkópi tanulmányozása kiderítette, hogy nem egynemű és hogy ama kőzetek, melyeket a külső habitusnál, a színnél, a szövetnél fogva B.-nak mondottak, nem mind B.-ok. A B. megnevezés csoportnév rokonösszetételü kőzetekre nézve, melyeknek vannak közös elegyrészeik; az eltérő elegyrészek pedig pótolják egymást. A közös elegyrészek az augit, olivin, magnetit, az egymást pótlók: a földpát, nefelin, leucit s melilit, mely utóbbiak rendesen külön-külön vannak amazokkal (augit, olivin, magnetit) elegyedve. Megkülönböztethető: *földpát-B., nefelin-B., leucit-B., melilit-B.* Régebben kizárólag a szemek nagyságára alapítva az osztályozást, háromféle B.-ot különböztettek meg: durva- v. középszemüt *(dolerit)*, finomszemüt *(anamezit)* s olyan tömöttet, melyben az elegyrészek szabad szemmel nem láthatók, ennek meghagyták a B. nevet. Ma ez a megkülönböztetés csupán a szövetbeli eltérések jelölésére szolgál, így megkülönböztetünk doleritos, anamezites és tömött B.-ot. Kémiai tekintetben közös tulajdonságuk a B.-oknak, hogy bázikus, vagyis kovasavban szegény kőzetek; kovasav-tartalmuk kisebb, mint az andeziteké. A kovasav-tartalom maximuma 50—52%, de lesülyed 40%-ra is. Anyaguk jóval könnyebben olvad, mint a trachitos vulkáni kőzeteké; magmája (lávája) igen hígfolyós. B.-üregekben gyakoribb zeolitok: Thomsonit, chabazit, Phillipszit, nátrolit, analcim, Lévyn, harmotom, stilbit, dezmin, apofillit, stb. Gyakrabban mint minden más kőzet mutat a B. *oszloposságot;* oszlopai sokszor egészen szabályosak, 3—9 oldaluak s olykor harántirányban izekre váltak. (Bővebbet l. *Oszloposság.*) A B. egyes kúpokat, teléreket vagy pedig takarókat alkot. A B. vulkáni eredetü; származása sokáig vitás volt. V. ö. *Lasaulx*, Der Streit über die Entstehung des Basalts (Berlin 1869).

1. *Földpát-B.* (v. szorosabb értelemben vett B.) fekete tömött, egynemünek látszó kőzet, csak

itt-ott látni benne nagyobb ásvány-elegyrészeket. Mikroszkóppal felismerhető, hogy nem egynemű, hanem többféle anyagból van felépítve. Egyrészről a földpát, még pedig a plagioklasz-földpát, az augit, olivin és a magnetit mikroszkópos kicsinységű egyéneiből, másrészről pedig üveges alapanyagból — az ú. n. bázisból — mely az apró elegyrészek közötti üröket tölti ki. Ezen üveges amorf alapanyag mennyisége a kristályos elegyrészekhez képest igen változó. Vannak B.-ok, melyek kizárólag kristályos elegyrészekből állanak ; más B.-okban az elegyrészekhez képest alárendelt mennyiségű üveg van ; másokban megint a bázis túlsúlyra vergődik, úgy hogy az elegyrészek mintegy úsznak benne és ekkor a B. gyakran fluidál-szövetet (l. o.) is mutat. A *földpát* mindig plagioklasz és pedig leggyakrabban oligoklaszandezin. A plagioklasz többnyire ép, lécforma és ikerrovátkos, ritkábban zónás szerkezetü. Mennyiségre nézve rendesen felülmulják a földpátot az *augit*-kristályok vagy szemek. A kristályok gyakran zónások s ikrek ; a nagyobbakban sok az üveg- és a magnetit zárvány ; utóbbi sokszor fekete keretet alkot körülötte. A legjellemzőbb elegyrész az *olivin*. Lehet kristály-, szabálytalan, szem- v. egyéb alakú. Könnyen felismerhetővé teszi zöld színe ; gyakran szerpentinné alakul. Apró krómspinell- vagyis pikotit-zárványokat tartalmaznak. Gyakoriak a nagyszemű olivin-halmazok az ú. n. olivinbombák, amelyeket régebben idegen zárványoknak tartottak ; jelenleg tudjuk, hogy ezek eredeti őskiválások, amelyek utólag megint reszorbeálódhattak. Némely B. igen gazdag az ilyen olivinbombákban. Az olivinbombák kőzettanilag a peridotitokkal (l. o.) hozhatók rokonságba ; augitnak, ensztatitnak, bronzitnak, hipersztennek, pikotitnak és ilmenitnak, olivinnak durva- vagy finomszemű elegyei. Mint őskiválás előfordul a korund (zafir) is (rajnamenti B.-ok). A lényeges elegyrészeken kívül némely B.-ban nagy preexisztált amfibolok, biotit, rubellán, nemkülönben kvarcok is előfordulnak. A B.-ban előforduló preexisztált amfibol kitünik nagyon erősen fénylő hasadási lapjaival ; ha sok az amfibol, akkor amfibol-B. névvel jelöljük. Utólagos képződményként a B. üregeiben a fentebb elősorolt zeoliteken kívül elég gyakoriak a karbonát ásványok (kalcit, aragonit, vaspát stb.) és a kvarcváltozatok, kalcedon s hialit. Ha az üregek száma igen nagy és ezek ki vannak töltve ezen ásványokkal, akkor szövete mandolakövessé lesz, innen a *B.-mandolakő* név. Mint zárvány nagyon nevezetes a *termésvas* a Disko grönlandi sziget D.-i partvidékén található B.-ban, hol szénvassal együtt apró szemekben és nagy tömegekben fordul elő. Ismerünk Grönlandról grafit-B.-ot is. (L. *Meteorit* és *Vas.*) A földpát-B.-ok kémiai átlagos százalékos összetétele : kovasav 40—50, timföld 12—16, vasoxidok 10—14, mész 8—12, magnézia 4—8, káli 0·5—1·5, nátron 2—4. Fs. 2·8—3. A földpát-B. savval rendesen pezseg, ami karbonát-ásványok jelenlétére vall ; ezek a szilikátok mállási termékei. Legterjedelmesebb B.-vidékünk a Balatonmelléke, amelynek nyugati partja mentén (leggyakoriabbak a földpát-B.), egyes kúpok (Csobáncz, Tátika, Somlyó, Sághegy stb.) főanyaga B. A balatonmenti B.-ok tulajdonkép már a nefelin-B. felé közelednek. Folytatólag Vas vármegyében, Sopron vármegyében (Pálhegy), Stájerországban van B. Délre Baranya vármegyében Bán és Kiskőszeg között van B. Nevezetes B.-vidékünk van még Salgótarján környékén, ahol különösen a Somoskő, a Pécskő meg a Salgó érdekes B.-kúpok, míg a Medves laposa B.-takaró. A Somoskő B.-ja nagyon szépen oszlopos B.-kúp. A Pécskő B.-ja kőzettelért alkotva áttör a barnaszénen és ezt az érintkezéstől egy méternyire oszlopos elválású kokszszá változtatta, hasonló hatást egyebütt is észleltek. Nógrád vármegyében Terbeléd és Lázi határában igen szép izeltoszlopú B. van. Hazánk legnagyobbszerű oszlopos B.-ja Abrudbánya szomszédságában a Detonata-hegyen van, ahol függélyesen nyúlnak fel a B.-oszlopok. (V. ö. *Lóczy* Lajos : A Detonata, Turist. Lapja 1891.) Oszlopos B.-járól világhírü Staffa skót sziget, hol a B. egyenes vagy görbült oszlopai barlangszerű üreget alkotnak (Fingalbarlang). Gyönyörű oszlopos B. van Szent-Ilona szigetén s a Scogli de' Ciclopi-n Catania mellett is. Ismeretesebb külföldi B.-területek vannak még az Auvergneben (Franciaország), Kataloniában, mindenekfölött pedig Európa északnyugati területein, Irland keleti partvidékén, Skóciában és környező szigetein, Izlandon stb. Egyéb világrészekben is nagyon el van terjedve, különösen Afrikában, Elő-Indiában a Csendes-óceán szigetein és Észak-Amerika Ny.-i vidékein. A *B.-láva* kőzettanilag tökéletesen megegyezik a közönséges B.-tal, csupán szövetében van annyi különbség, hogy a B. lávaár felületén a kőzet salakos, likacsos, ellenben az ár tömegének belsejében a kőzet tömött. Nálunk Gömör vármegyében Ajnácskőtől K.-re Ragácstetőn alkot a B. lávaárt. Az Etna lávája is földpát-B. A B.-nak vannak üveges s egyéb módosulatai is, de ezek nem gyakoriak. Nagyobb tömegekben leginkább csak Hawai szigetéről (Mauna Loa vulkán) és a Nagy-oceán néhány más szigetéről ismerjük. A B. üveges módosulatai vagy sok vizet tartalmaznak, vagy vízben szegények. Amazokhoz tartozik a *hidrotachilit*-nak mondott B.-üveg, mely a riolit-szurokköveknek felel meg : sötét barnászöld üveg igen kevés kovasavtartalommal, de nagyon sok vízzel.

Vízben szegények a *tachilit* és a *hialomelan* ; az obszidiánhoz hasonló üvegek, előbbi savban oldódik, utóbbi oldhatatlan, ami arra mutat, hogy a kettőnek eltérő kémiai összetétele van ; ami különben az obszidiánoknál is előfordul. Némelyikben közülök krisztallitok, mikrolitok is vannak kiválva ; ezeket *B. vitrofir*-nak is mondják. Szferolitos és perlites kifejlődésü üveges módosulatai a B.-nak felette ritkák. Habköves módosulat, tehát *B.-habkő* csupán Hawai-ról ismeretes, ahol a Kilauea vulkán habköves anyaga néha hajfinomságú fonalakra is kihuzódott ; ez az, amit *Pelé királynő haja* néven említenek ; legjobban hasonlítható az üveggyapothoz. A B. könnyen mállik ; a *mállás* végső terménye egy olyan fajta agyag, mint a nyirok. A mállás egy közbeeső stádiumában a B. puha, földes, de még nem agyagszerű ; ezt nevezik a németek *wacke*-nek, mely népies név az irodalomba is átment. A B. wacke a benne foglalt vas oxidációi mértéke sze-

rint más más színű, lehet zöldesszürke vagy egészen pl. kékesszürke, fekete, barna, vörös. Némely B.-ban sok a foszforsav-tartalom és mállásakor hasadékaiban foszforit is keletkezik. Hazánkban nevezetes B.-agyag az a vöröses képlékeny agyag, melyet Zólyomtól DNy.-ra a Garam bal partján Baczur táján Osztroluka felé bányásznak, mert az szolgáltatja a kitünő anyagot a selmeci pipák gyártásához. A B.-agyag azonkivül igen jó termőföld, porrá tört B., különösen pedig a B.-tal kavicsolt utak porát és sarát igen ajánlják ásványi trágyának. Maga a szilárd B. kitünő útburkoló anyag, leginkább a szemesés, doleritos szerkezetű; a nagyon tömött igen síma; A B.-oszlopokat építkezéseknél is használják; itt-ott kerítéseknek veszik.

2. *Nefelin-B.*, külsejében egészen hasonlít a földpát-B.-hoz, a földpát helyett nefelint tartalmaz. Némely nefelin-B.-ban hiányzik az olivin, az ilyent megkülönböztetésül az igazitól nefelinit-nek nevezik. Hazánkban a balatonmenti B.-ok már a nefelin-B. felé közelednek, mert az üveg-bázisuk nefelinitoid anyag, mely savakkal könnyen kocsonyásodik. A nefelin- és leucit-B. többnyire bazanitek és tefritek kiséretében fordul elő; a földpát-B.-tal nem szoktak együtt előfordulni.

3. *Leucit-B.*, az előbiektől leucit-tartalma különbözteti meg; nefelin gyakran csatlakozik a leucithoz, üveges alapanyag van v. nincs. Uralkodó elegyrészek a leucit és az augit, mely két ásványnak mennyiségi viszonya ingadozó. A sötét szürke színűek leucitben gazdagok, a feketékben pedig az augit az uralkodó elegyrész. Hazánkban leucit-B. eddig csak kavicsok alakjában ismeretes a Balaton déli partjáról. (*Vitális*, A Balatonvidéki bazaltok.)

4. A *melilit-B.*-ban a melilit pótolja a nefelint ill. leucitet. Külön B. tipus a *magmabazalt* vagy *limburgit*; uralkodó üveges alapanyagában olivin és augit-kristályok váltak ki. A B.-vulkánoknak bombái, lapilli-jei, homokja, hamuja, nem egyebek a B. törmelékjeinél. Ha B.-bombák, lapillik s egyéb törmelékek valamely kötőanyag segitségével állanak össze, B. *konglomerát* v. B. *breccia* keletkezik a törmelékek kopottsága mértékében. A B.-hamu v. homok cementálódása révén keletkezik a *B.-tufa*, mely néhol hatalmas rétegeket alkot és sokszor kövületeket is tartalmaz; gyakran B.-zárványokat, olivin-, augit-, amfibol-, csillám- s magnetit-kristályokat is találni benne. Nálunk is sok helyen található, többnyire B. konglomerátokkal együtt v. B. takarókkal váltakozva A B.-tufához hasonló tufa a *peperin*, a *palagonittufa*, a *leucittufa* (l. *külön-külön*). A B. irodalma nagyon gazdag úgy általános szempontból, mint B.-vidékek szerint. V. ö. *Zirkel*, Untersuchungen über die mikroskopische Zusammensetzung und Struktur der Basaltgesteine (Bonn 1870); *Hofmann* K., *A déli Bakony bazalt kőzetei* (Földt. Int. Évk. III. köt.) 1 szín. térk. és 3 kőny. tábla; *Vitális*, A Balatonvidéki B.-ok. (A Balaton tud. tanulmányozásának eredményei I. 1.)

Bazaltjáspis (ásv., nem igazi jáspis), szürke-, kékes-, vörösesszínű, részben sávos, kagylós törésű, némileg porcellánszerű, természetes úton égetett agyag v. márga. U. i. ott, ahol eruptiv kőzetek, nevezetesen pedig bazaltok agyag közelében törtek föl, az agyagot keménnyé égették. Néhol szénégések okozhatták a megkeményedést; ilyen úton keletkezett a B.-hoz hasonló *porcellánjáspis*. Találhatók különösen a csehországi középhegységben (Zwickau, Teplitz, Bilin), tov. a Siebengebirgeben, meg Saarbrücken mellett (Duttweiler).

Bazaltos szövet. Az első megtekintésre egyneműnek látszó kristályos szemcsés kőzetek; elegyrészeik szabad szemmel fel nem ismerhetők. Ilyen szövetű maga a bazalt, a melafir, némely piroxénandezit, diabáz. Helyesebb azt mondani, hogy a szövet bazaltosan tömött.

Bazalttégla. A keramithez hasonló rendkívül kemény teherbiró tégla, utcák kövezésére is használják. L. *Keramit.*

Bazalt-tufa, l. *Bazalt.*

Bazan, *Emilia*, l. *Pardo Bazan.*

Bazancourt (ejtsd: bazankur), *César Lécat, baron de*, francia regényíró és katonai szakíró, szül. Párisban 1810., megh. 1865 jan. 25. A júliusi monarchia alatt könyvtárnok volt a compiègnei kastélyban. 1854-ben a császári kormány a Krimbe küldte, hogy megírja a krimi hadjárat történetét. Ez út eredménye volt először is: Cinq mois au camp devant Sébastopol (Paris 1855), azután pedig a pártatlanságánál és lelkiismeretességénél, élénk és érdekes előadásánál fogva nagy tetszéssel fogadott munkája: L'expédition de Crimée, jusqu'à la prise de Sébastopol, chronique de la guerre d'Occident (1856, 2 köt.), mely egy év alatt négy kiadást ért.

Bazanit, sötét hamuszürke fiatalkorú vulkáni kőzet, mely lényegében mésznátronföldpát, augit, olivin és leucit v. nefelin (v. mindkét) elegyrészekből áll. Megkülönböztetünk leucit-B.-eket, nefelin-B.-eket és leucit-nefelin-B.-eket. Meglehetősen elterjedt kőzetek Csehországban, Szászországban, a Rhön-hegységben. A Vesuvio kőzete szintén leucit-B. A balatonmenti bazaltok némelyike már a B.-okkal rokon tipus.

Bazanomelan, az ilmenit és hematit között álló ásvány, azaz titán-tartalmú vasrózsa a St. Gotthardról.

Bazár (perzsa) a. m. piac vagy széles utca, ahol keleti városokban az üzleti élet folyik. Arab nyelvű országokban inkább *szúk*nak nevezik. Mindkét szó keleti helynevekben is gyakori, úgy mint nálunk a *Vásár*-ral összetett tulajdonnevek. A B. szót Európában is használják nagyobb épületek elnevezésére, melyeknek átjáró udvaraiban üzleti helyiségek vannak elhelyezve. L. még *Arúcsarnok, Árúházak.*

Bazarád (helyesebben: *Bazarába) Mihály*, havaselvi vajda a magyar király fennhatósága alatt. 1325-ben elfoglalta Szörény vármegyét, amiért is Róbert Károly magyar király 1330. hadat vezetett ellene, Szörény vármegyét visszafoglalta s ennek bánjául Szécsi Dénest nevezte ki. A megrettent B. ekkor hűséget és hadi költségei megtérítését igérte a királynak, ha országát megkiméli a háborútól. A király azonban nem hajtott a kérlelő szóra, s Havasalföldre, a mai Kis-Oláhországba nyomult. Ott azonban a juhpásztorok-lakta pusztaságokon seregét nem tudta élelmezni, úgy hogy

kénytelen volt B.-hoz fordulni, hogy vezesse vissza országába. B. el is kisérte a királyt, de a vérszemet kapott oláhok egy hegyszorosban orozva megtámadták és seregének java részét a rájok zúdított kövekkel és sziklákkal agyonverték. Maga a király úgy menekült meg, hogy címeres fegyverzetét megcserélte a Szécsi Dezsőével, a Dénes bán fiával, akit aztán az oláhok, azt hivén, hogy ő a király, kegyetlenül meggyilkoltak. A király csak serege romjaival tudott eljutni Temesvárra. E kudarc után B. függetlenül kormányozta országát; fia, B. *Sándor* azonban 1343. újra meghódolt Lajos magyar királynak.

Bazard (ejtsd: bazár), *Saint-Amand,* szocialista, szül. Párisban 1791 szept. 19., megh. Courtry-ben 1832 jún. 29. A restauráció alatt a karbonárik-nak volt tagja, köztársasági egyletet alapított s egy fölkelésben is részt vett, mely miatt in contumaciam halálra ítélték. Ahogy megismerkedett Saint-Simon tanaival (l. *Saint-Simon*), ő és Enfantin (l. *Enfantin*) hozzáláttak tollal és tettel e teoriák kiépítéséhez. 1828 óta pedig szociálista felolvasásokat tartott, melyek a S.-Simonisták fő művében, az Exposition de la doctrine de S.-S.-ban (2. kötet, 1830) találhatók. 1831-ben Enfantin excentrikus viselkedése következtében B. szakított vele és Discussions morales, politiques et religieuses cimű röpirattal lépett föl ellene. L. *Saint-Simon.*

Bazardzsik, több helység neve Bulgáriában; a legjelentékenyebbek: Hadzsi Oglu- és Tatár-B. (l. o.).

Bazársúly, a keleti városokban a bazárokban való használatra elrendelt súlymérték. Brit-Kelet-Indiában az *Indian mun* a ma járó B. = 100 troyfont = 37·3242 kg.

Bazas (ejtsd: bázász, a rómaiak idejében *Cossio),* az ugyanily nevű arrondiss. székhelye Gironde francia départementben, meredek sziklán, amelynél a Beuve vize foly; (1906) 4684 lak., jelentékeny bőrcserzéssel, kalapgyártással és olajprésekkel. A rosszul épült város legkiválóbb épülete a XIII. sz.-ból való székesegyház, amelynek Ny.-i oldala és kőtornya különösen nevezetes. Környékén van a Trou d'Enfer barlang.

Bazéd, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1900) 457 oláh lak.; u. p. Mezőrücs, u. t. Marosvásárhely. Hozzátartozik a kis *B.-fürdő.*

Bazeilles (ejtsd: bázej), község Ardennes francia départementban, 3 km.-re Sedantól, a Chiers és Givonne összefolyásánál, (1906) 2135 lak., vashámorral, posztókészítéssel. Turenne egykori kastélyával, amelyet a bajorok 1870 szept. 1-én a falu nagy részével együtt elpusztítottak. 1870 szept. 1-én a sedáni csatában 12,000 tengerész-gyalogos 6 órán át makacsul védte a poroszok ellen, amiközben a község elpusztult. A csata helyét egy emlékkő jelöli. V. ö. *Poittevin,* Bazailles. (Épernay 1898).

Bázel, l. *Basel.*

Bázeli zsinat, l. *Baseli zsinat.*

Bázest, kisk. Krassó-Szörény vm. facseti j.-ban, (1900) 579 oláh lak., u. p. és u. t. Facset.

Bázi, babiloniai helység (közel Elam határához); innen származott a babiloni királyok egyik dinasztiája (kb. Kr. e. 900).

Báziás, népes és emelkedő telep Szokolovácz határában, Krassó-Szörény vm. moldovai j.-ban, a Duna partján, jelentékeny mint a magyar kir. államvasút temesvár-báziási vonalának végpontja és a dunai hajózás egyik fontos állomása; régi kalugyer-zárda, fővámhivatal, távíró- és postahivatal, telefonállomás, bor- és selyemtermelés, spiritusz- és pálinkafőzés. Az azelőtt szegényes falu a közlekedés fejlődésénél fogva jelentékeny csomóponttá vált; (1900) 332 lakossal.

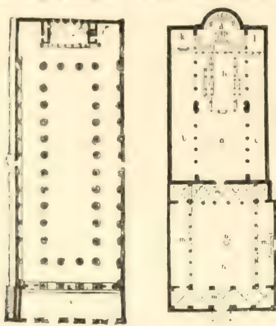
Bazidium (növ.), a Basidiomycetes gombák konidiumtartója. Rajta keletkeznek, mindig meghatározott számban, a basidiospórák, rendesen hosszabb nyelecskék, az ú. n. *sterigmák* csúcsán.

Bazije dolnje, adók. Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1900) 725 horvát-szerb, német és magyar lak.; u. p. Nova-Bukovica, u. t. Bukovica.

Bazije gornje, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1900) 1557 magyar és horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Lukač.

Bazilika (gör.), födött csarnoképület, minőt Rómában és a római városokban görög példák után a kereskedelem, üzérkedés meg a törvénykezés céljaira rendesen a fórum mellett emeltek; a téglalap alakú épület egy magas, lapos menynyezetű középteremből és azt négyoldalt szegélyező, a középteremtől oszlop- v. pillérsortól elválasztott alacsonyabb csarnokból állott (l. az *1. ábrát);* néha kettős csarnok övezi a főtermet, mely világosságát a csarnok teteje fölé nyuló falának ablaknyilásain át nyerte. Keskeny oldalán v. oldalain néha még külön előcsarnokkal bir. Sok B. a törvénykezésre szolgáló tribunállal van ellátva, mely vagy oszlopokkal a csarnokra néző emelvény (exedra; ilyet mutat a bejárati előcsarnokkal szemközti oldalon a *pompeji B.)* vagy félkörös apszis (Trier), mindkét alakja együtt is előfordul (Timgad). Rómában Cato építtette az első, róla *Porcia*-nak nevezett B.-t (184. Kr. e.); 46. Kr. e. Caesar a fórum déli oldalán kezdte az alapjában most föltárt hatalmas (101 m. hosszú, 49 m. széles) *B.-Juliát,* melyet Augustus fejezett be; külső falai arkádokkal vannak föloldva, úgy hogy a fórum terének mintegy födött folytatását teszi, kettős és emeletes oldalcsarnokait is arkádok választják el egymástól és a főteremtől, ez utóbbinak egy része a centumviralis törvénykezés számára korlátokkal volt körülkerítve. Vele szemben, a fórum északi oldalán terül el a *B.-Aemilia.* A hatalmas B.-Ulpia (Kr. u. 112-ből) Trajanus forumának részét alkotta. A római B.-k legnagyobbika a *Constantinus-féle B.,* 25 m. széles középhajója, mely három keresztboltozattal volt fedve, végighúzódik egész hosszán és keleten apszisban végződik; két oldalához 3—3 részre osztott, dongaboltozatú mellékhajó csatlakozik (az egyik ma is fennáll). Nagyobb magánházakban, főleg a császári palotákban is fordulnak elő tanácsteremekül v. törvénykezésre szolgáló B.-k; ilyennek szép példája látható a Palatinuson, a Flaviusok palotájában, mely félkörű apszisban végződő hosszúkás teremből s attól oszlopsorral elválasztott keskeny oldalhajókból áll. Az antik B.-ból fejlődtek a *keresztény templom B.-k,* aminők a Kr. u. IV. sz. óta nagyszámban épültek Ró-

mátanes egyebütt is. Ilyennek alaprajzát mutatja a *2. ábra*. A téglalap alakú templomot oszlop v. pillérsorok három (néha öt) hajóra osztják; a középhajó *a* kétolyan széles mint az oldalhajók (*b, c*, az egyik a nők, a másik a férfiak számára) és keleti végén félkörös, félkupolával födött szentélyben, apszisban *d* végződik, melynek fala mentén vannak a papság ülőhelyei, *g, g* középen a magasabb püspöki székkel (*f* katedra); ezek előtt van az oltár *e*, melyet korlát választ el, az ugyancsak korláttal bekerített kórustól *h* két oldalán a szószékkel (*i*, ambo); *k* a község előkelő férfiainak (senatorium), *l* az előkelő nőknek (matronaeum) helyét jelöli. A templom nyugati oldalához csatlakozik a tágas négyszögű udvar *n*, oszlopos folyosóktól *m* körülzárva, közepén a tisztálkodásra szolgáló kúttal (*o* cantharus). Az udvart a templomtól néha még külön csarnok (narthex) választja el, mely a katechumeneknek, az egyházközségbe még föl nem vetteknek tartózkodó

1. ábra. Pompeji bazilika alaprajza.

2. ábra. San Clemente ó-keresztény bazilika alaprajza. (Róma.)

helye. A lapos mennyezetű középhajó magasabb az oldalhajóknál, melyeknek féltetője a főhajó falához támaszkodik; az oldalhajók fölé emelkedő falakban nyertek elhelyezést az ablakok. Az apszis és a hosszhajók közé néha kereszthajót építettek, a főhajó és a kereszthajó érintkezési pontján félkörű ív (diadalív, arcus triumphalis) emelkedik, melyet néha két különálló oszlop tart. A B.-nak tornyuk nem volt, csak melléje építettek a VI. sz. óta különálló emeletes haranglábat (campanile). A B.-k külseje egyszerű volt, annál díszesebb volt belsejük; az antik B. padlóját díszítő mozaik ellepi a falakat, az apszis félkupoláját és a diadalívet, az aranyos alapú mozaikképek a biblia jeleneteivel szóltak a hívőkhöz. Róma legnevezetesebb B.-i a S. Maria Maggiore, S. Paolo fuori le mura, S. Agnese, S. Lorenzo, S. Clemente stb.); kiváló B.-k a S. Apollinare nuovo és in Classe Ravennában. Magyarországon még a XI. sz.-ban is a keresztény B. mintájára építtette Szt. István a templomokat. A B. elnevezés később oly templomokra is kiterjesztetett, melyeknek semmi közük a keresztény B.-khoz, de amelyek főtemplomok voltak.

Irodalom. Quast, Die Basilika der Alten, Berlin 1845; Zestermann, Die antiken u. die christl. Basiliken, Leipzig 1854; Messmer, Über den Ursprung, die Entwicklung und Bedeutung der Basilika in der christl. Baukunst, u. o. 1854; Weingärtner, Über Ursprung u. Entwicklung des christl. Kirchenbaus, u. o. 1858; Mothes, Die Basilikenform, u. o. 1865; Dehio és Bezold, Die kirchliche Baukunst d. Abendlandes, Stuttgart 1884; Lange, Haus und Halle, Leipzig 1885; Stockbauer, Der christl. Kirchenbau, Regensburg 1874; Kraus, Realencykl. der christl. Altertümer I., Freiburg 1882; Holtzinger, Die altchristl. u. byzant Baukunst, 2. kiad., Stuttgart 1899; Beöthy, A művészetek története, II. köt., Budapest 1907; Pasteiner, A művészetek története, Budapest 1885.

Bazilikák, a római jognak az a gyüjteménye, amelyet Basilius Macedo és Bölcs Leo bizanci császárok a Justinianus császár törvénykönyvei (Corpus juris civilis) alapján készítettek a keletrómai (görög, bizanci) császárság számára; a IX. sz. végén mint (60 könyvből álló) törvénykönyvet kihirdették. Legújabb német kiadása: *Heimbach* (Leipzig 1833–1850) 1—5 kötet és *Lingenthal* (pótlék, 1846); továbbá 6 kötet (1870) és 7 kötet (1897) u. ott.

Baziliszkus (állat), l. *Basiliscus*.

Baziliszkus, képzelt lény, tkp. kígyó, mint a Gonosz megszemélyesítője. Szimbólikus ábrázolása, amint Krisztus eltapossa, igen gyakori a középkori művészetben, főleg kapuzatok faragványai közt. Forrása a 90. Zsoltár 13. verse: Super aspidem et basiliscum ambulabis, conculcabis leonem et draconem.

Baziliták, l. *Vazulrend*.

Bazille, *Jean Frédéric*, francia festő, szül. Montpellierben 1841 dec. 6., megh. 1870 nov. 28. a beaune-la-rolandei ütközetben. Gleyrenek volt tanítványa, de Courbet hatása alatt a modern törekvéseknek lett híve és Manet irányához szegődve, rövid pályáján is a figyelemre méltó művek egész sorát alkotta meg (Paris, Musée du Luxembourg; montpellieri múzeum). Méltó feltűnést keltettek az 1910. évi párisi Szalonban kiállított művei, kivált nagy családi csoportképe, a modern francia festészet legjellemzőbb műveinek egyike.

Bazin *(Bösing)*, rendezett tanácsú város sz. k. város címmel, Pozsony vmegyében, a Kis-Kárpátok aljában, (1900) 527 házzal és 4899 lak. (418 magyar, 1752 német, 2666 tót; vallás szerint 2578 róm. kat., 1944 ág. evang. és 353 izr.). A várost kőfal veszi körül, 3 nagy kapuval; a Sur-láp vizeit felvevő Feketevíz patak futja át. 3 kat. temploma van; ezek egyikében, a régi plébániatemplomban, melyet a felső kapu mellett a Szentgyörgyi és Bazini grófok alapítottak, az Illésházy István nádor által 1609. épített kápolnában ugyanannak sóvári fehér márványból vésett szobra, továbbá egyéb síremlékek láthatók. Ferencrendi kolostora és temploma 1674. épült. A hajdan Illésházy-féle kastélyt, mely a város kerítésén kívül a Ny.-i oldalon áll, gr. Pálffy János nagy műízléssel restauráltatta, benne becses műkincsek és régi híres mesterek képei s másolatai (Correggio, Guercino, Reni, Memling, Breugh stb.) vannak; a városi múzeumban a város szülöttjének, Kupeczky Jánosnak arcképe van. B. a bazini járás székhelye, van járásbiró-

sága telekkönyvi hatósággal, takarékpénztára, hitelbankja, alsófokú ipariskolája, kénkovand, mangánérc és ásványfestékbányászata, tégla- és agyagárugyár r. t., kőkemence- és géptéglagyár, agyagárú- és műkőgyár. A régebben itt űzött arany- és ezüstbányászat teljesen megszünt. Jelentékeny gyümölcs- és bortermelése. A város eredetét homály fedi: V. István korában (1271) V. Ottokár cseh király elfoglalta, a XIV. sz.-ban a Szentgyörgyi és Bazini grófok birták, kiknek magvaszakadta után Szapolyai Jánosé lett; tőle azonban I. Ferdinánd elvette s híveinek adományozta. Utóbb Illésházy István tulajdonába került, a város lakói 140,000 tallérért ki akarták váltani, ami azonban nem sikerült. 1604 máj. Búcsy Benedek, Bocskay vezére megszállotta. B. 1674. megnyervén az országgyűlési képviseleti jogot, szab. kir. városul ismertetett el. 1705 márc. elfoglalta Bercsényi, 1708. Bottyán, 1710. pedig Balogh Ádám. A XVIII. sz. elején Pálffy István koronaőr zálogában volt; a várkastély azóta a gróf Pálffy-család tulajdona. A várostól félórányira csinos völgyben fekszik a *B.-i fürdő*, vize vasas savanyuforrás, melyet főleg női bajok ellen használnak. Hidegvízgyógyintézete is van.

Bazin (ejtsd: bazeñ), 1. *Jacques Rigomer*, francia demokrata és közjogi író, szül. Le Mansban 1771., megh. 1820 jan. 10. A forradalommal melegen rokonszenvezett, de a rémuralom ellen összeesküvést támasztott szülővárosában, amiért őt és híveit, a B.-istákat, Garnier konventbiztos Párisba küldötte. Szabadságukat csak thermidor 9-ike után nyerték vissza. Maga B. ez idő óta mint hirlapíró működött a demokratikus köztársaság érdekében. 1812-ben Mallet tábornokkal, ki összeesküvést szőtt Napoleon császár ellen, összeköttetésbe lépett, amiért ismét börtönbe került. A száz nap alatt Orléansban kiáltványt adott ki, melyben a franciákat az idegen seregek ellen általános felkelésre szólította. Párbajban veszté életét. Röpiratain kívül, melyek Lynx és Suité du Lynx cím alatt jelentek meg, B. egyéb műveket is írt. Megemlítendők: Jacqueline d'Olzbourg (1803) c. melodrámája, Charlesmagne c. szomorujátéka (1807); Lettres françaises (1807); Lettres philosophiques (1814); Seïde, novella (1816); Voltaire et Rousseau, conte si l'on veut (1817).

2. *B.*, ***René***, francia regény- és utazási író, szül. Angersben 1853 dec. 26. A jogot Párisban végezte és Angersben a jogakadémiához tanárrá neveztetett ki. Ismeretes lett a párisi lapokban megjelent vidéki jellemrajzairól (En province címen összegyüjtve, 1896); 1884. *Seigny Bernard* álnéven tette közzé Stephanette első regényét, azonban La tache d'encre (1888, 10 kiad. 1894) regénye, mellyel akadémiai díjat nyert, tette nevét ismeretessé. Regényeiben a francia parasztember s falusi élet mesteri rajzát adja. Ezt követték a Journal des Débats részére írt útleirások: A l'aventure (1891); Sicile (1892); Les Italiens d'aujourd'hui (1894) és Terre d'Espagne (1895) s a következő regények: Madame Corentine (1893); Humble amour (1894); De toute son âme (1897); La terre, qui meurt, Les Oberlé (1901); Le blé qui lève (1907); Le Mariage de Mlle Gimel, dactylographe (1909).

Bazin de Raucou (ejtsd: bazeñ d'róku), *Anaïs*, francia történetíró, szül. Párisban 1797 jan. 26., megh. 1850. Munkái: Éloge historique de Malesherbes (Paris 1831); La cour de Marie de Médicis, Mémoires d'un cadet de Gascogne (1830); L'époque sans nom. Esquisses de Paris en 1830—1833 (1833, 2 köt.); Histoire de France sous Louis XIII. (1837, 2. kiad. 1846, 4 köt.); Histoire de France sous le ministère du cardinal Mazarin (1842, 2 köt.); Notes historiques sur la vie de Molière (2. kiadás 1851); Études d'histoire et de biographie (1844).

Bazini és Szentgyörgyi *grófok*, a Hunt-Pázmán génuszból eredő előkelő régi magyar család, melynek első őse, Tamás, a bolgárok elleni hadjáratban vitézül viselte magát s ezért 1208. Bazint királyi adományul kapta, Szentgyörgyöt pedig ennek fia, Sebős szerezte meg 1209. A család a két hely szerint két ágra, a szentgyörgyire és bazinira oszlott és pedig az 1283—1306 között említett II. Ábrahám fiai közül III. Péter (1308—65) az idősebb szentgyörgyi, II. Sebős pedig az idősebb bazini ág megalapítója lett. Az idősebb szentgyörgyi ág Eberhardban 1432 előtt kihalt. Az idősb bazini ág leginkább a XV. sz.-ban virágzott Zsigmond szlavóniai bán (megh. 1492) és János erdélyi vajda (megh. 1487 táján) személyében. Az idősb bazini ág I. György (megh. 1426) fiaiban, V. Béla és III. Györgyben ismét két ágra oszlott, ú. m. az ifj. bazini és ifj. szentgyörgyi ágra. A család utolsó férfi-tagja Kristóf volt, aki 1543. halt meg. Az idősb szentgyörgyi ágból való volt Tamás országbiró (1385) és Cicelle, Rozgonyi István felesége, a galambóczi hősnő (1398—1434). V. ö. *Wertner* Mór, Die Grafen von St. Georgen und Bösing. A bécsi Adler folyóirat 1891. évfolyamában és ennek ismertetése: A Bazini és Szentgyörgyi grófok (Turul 1891, 101).

Bazion (gör. *basion*), mellső alapi pont. Az a pont a koponya alapján, amelyben a középső (medián) függőleges sík az öreg lik (foramen magnum) elülső szélét metszi.

Bázis (gör), a mértanban az *alapvonal* v. *alapfelület;* a számtanban egy hatványnak *alapszáma.* — B. *növénytani* értelemben a növénytag alapi része, alapja, amellyel más növénytagon ül, vagy más növénytaghoz csatlakozik. A bazális rész általában a bipoláris (l. o.) növényeknek a csúcsi (apikalis) résszel ellentétes irányban levő vége. — A *metrikában* bevezető ütem valamely — daktilusi vagy choriambusi — rend előtt, úgy hogy a tulajdonképeni ritmusi rend csak a B. után kezdődik; a B. legalább és többnyire két szótagból áll (az anakruzis v. ütemelőző csak egyből) és ereszkedő ütemfaj, alapformája trochaeus, de gyakran spondeussá, daktilussá stb. módosul. — Az *építészetben* egy oszlopnak vagy pillérnek a talpa. L. *Oszloptalp.* — Kémiai értelemben l. *B.-ok*; geodéziai értelemben: *Háromszögelés;* katonai értelemben: *Hadműveleti alap.*

Bázisok *(aljak, lúgok)*, általában mindazon vegyületek, melyek savak hatására sókká alakulnak. Tulajdonképeni B. a pozitiv gyököknek O, OH, S, SH, Se, SeH, Te és TeH gyökökkel való vegyületei. B. pl. a NaOH nátrium hidroxyd, Na_3O nátriumoxid, KSH káliumhidroszulfid K_2S kál.-szulfid. Aszerint, hogy a fenti gyökök melyi-

ket tartalmazzák a B. megkülönböztetünk, *oxi-, tio-, szeleno-* és *telluro* B.-at, aszerint pedig, hogy tartalmaznak-e hidrogént vagy nem, vannak hidro- és anhidro B. pl.:

NaOH natr. hidroxid, hidrooxibázis

Na_2O « oxid, anhidrooxibázis

KSH kal. hidroszulfid, hidrothiobázis

K_2S kal. szulfid, anhidrothiobázis.

A vízben oldható B. lugos hatásuak, azaz bizonyos festékanyagok színét jellemző módon megváltoztatják, l. *Alkális kémhatás*. A B. általános definiciója szerint az organikus kémiába tartozó számos vegyületcsoport, milyenek az *aminek, amidszármazékok, arzinek, phosphinek, stibinek, alkaloidák*, melyek savak hatására sókká alakulnak, szintén bázis sajátságú vegyületek. Ezen vegyületek sajátságait részletesebben l. a megfelelő címszók alatt.

Bázisos sók, l. *Sók*.

Bazit, az eruptivkőzetekre vonatkozó régebbi elnevezés, l. *Acidit*.

Bazita, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 295 magyar lak., u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Bázna (azelőtt: *Felsőbajom*), nagyk. Kisküküllő vm. dicsőszentmártoni j.-ban, (1900) 1456 német és oláh lak.; gyógyszertár, takarék- és előlegezőegylet, csendőrőrs, postahivatal és telefonállomás. Ág. evang. temploma 1504-ből való. Fürdője 291 m. magasságban fekszik, kies völgyben; a XVII. sz. óta ismeretes; parkjában a Szikla, Merkel, Templom, Nándor, Károly és Ehrlich-források fakadnak, melyek a fürdőházban elhelyezett melegfürdőt (8 kád), a 4 hideg tükörfürdőt s a két iszapfürdőt ellátják; nevezetessége a szénhidrogéngáz-kiömlés. A források jód és brómnátrium tartalmú konyhasós vizek; kiválóan görvélyes, csúzos, köszvényes bajok, idült méhlobok és bőrbántalmak ellen használják, azonkívül 30,000 palackot szállítanak másfelé. A fürdővendégek (600—1000) számára 160 szoba áll rendelkezésre. A fürdő a B.-i lutheránus egyházalap tulajdona.

Bazoche, l. *Basoche*.

Bazoches-les-Hautes (ejtsd: bazós lezót), község Eure-et-Loire francia départementban 26 km.-re Orléanstól, közelében, Orgères mellett történt 1870 dec. 2. azon véres ütközet, melyben a mecklenburgi nagyherceg hadosztálya Aureilles de Paladine 16. és 17. számu hadtestét Artenayig visszaszorította.

Bázos, kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, (1900) 2133 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Temesrékás.

Bazsalikom (növ.), l. *Ocimum*.

Bazsarózsa (növ.), l. *Paeonia*.

Bazsi, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1900) 844 magyar lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatal.

Baztan v. *Bastan-völgy* Spanyolország É.-i részén, Basses-Pyrénées francia département D.-i szélén; a felső Bidassoa öntözi. 15 km. hosszú és 7 v. 8 széles; elég termékeny; virágzó a marhatenyésztése; 14 községe, 7—8000 lak., állam az államban, külön főalcalde uralma alatt áll. Külön budgetje van. Főhelye: Elizondo.

Bazzaro, *Ernesto*, olasz szobrász, szül. Milanóban 1859 márc. 29. Milanóban tanult és már 1880. nagy sikere volt Sordellót ábrázoló szobrával (Milano, Brera). Genre-szobrainak és síremlékeinek hosszú sorával a legkedveltebb milanói szobrászok közé emelkedett. A legkiválóbbak: Garibaldi emlékszobra Monzában (1884), Cavallottié Milanóban (1906); Özvegy kis leányával (1888, Róma, Museo d'Arte Moderna); A talált gyermek (1889); Kimerültség (1894); A fáraók utóda (1907); finom bronzszobrocskák; szép síremlékek a milanói temetőben.

Bazzi, *Giovanni Antonio*, olasz festő, l. *Sodoma*.

Bazzini, *Antonio*, hegedűművész, zeneszerző, szül. Bresciában 1818 márc. 11., megh. Milanóban 1897 febr. 10. Már 1830. hangversenyzett; 1836. Paganini előtt játszott, ki utazásra buzdította. Így hatolt be 1841—45. Németországban Bach és Beethoven művészetébe, mint Schumann barátja; Olasz-, Spanyol- és Franciaországot bejárva, 1852—64. Párisban élt. Hazatérve komponált; 1873 óta Milanóban a zeneszerzés tanára, 1882. a konzervatórium igazgatója lett. Legjobb művei: 3 vonósnégyes, 1 ötös, továbbá La risurrezione di Cristo oratórium, Senacheribbo kántáté, 51. és 56. zsoltár, Alfieri, Saul és Shakespeare Lear királyához megnyitó, Francesca da Rimini szimfóniai költemény. Turandot c. operája a milanói Scalaban (1867) nem tetszett. Hegedűműveit virtuózok játszák (Ronde des lutins).

Bb (zene), a két kromatikus félhanggal lejebbített *h*, másként *heses*. A zongorán összeesik az *a*-val.

BBBB rövidítése ennek: βασιλεὺς βασιλέων βασιλεύων βασιλεῦσι, a. m. királyok királya, királyokon uralkodó (a bizanci császár címe).

B. C. a zenében a. m. Basso continuo (l. o.).

Bché, növénynév mellett *Bouché* P. Fr. francia műkertész nevének rövidítése.

Bchst., természetrajzi nevek mellett *Bechstein* Joh. Matthäus német ornitológus nevének rövidítése.

B. C. L. a. m. Bachelor of Civil Law, Angliában a jogi fakultás első (legalsó) foka.

Bco., a bank szó rövidítése.

B. D. a. m. Bachelor of Divinity, Angliában körülbelül azt jelenti, hogy theologiae candidatus.

Bdellium (növ.), mézgagyanta; az indiai B. a *Commiphora (Balsamodendron) Roxburghii* Északnyugat-India és Beludzsisztánban termő fának a terménye, melyet Indiában orvosságul használnak. Az afrikai B. a *Commiphora africana* Senegambiában otthonos fából származik s ezt azelőtt a mirrhával egyenértékünek tartották és használták.

B-dur (olasz: Si ♭ maggiore; franc.: Si bémol majeur; ang.: B flat major), ez a skála: b, c, d, es, f, g, a, b. Előjegyzése 2 ♭. B.-akkord: b, d, f.

Be, a berillium kémiai jele.

Bé, a Baumé-fok (l. *Areométer*) szokásos rövidített jelölése.

Beach, baronet, l. *Hicks-Beach*.

Beachy Head (ejtsd: bicsi hedd, franc. *Cap Bevizier*), hegyfok Sussex angol grófságban, a La Manche csatornában, a Salisbury felől jövő mészkőhegység vége; 145 m. magas, a Seven Cliffs egyikén világító toronnyal. 1690-ben a franciák itt diadalmaskodtak az egyesült angol-hollandi hajóhadon.

Beaconsfield (ejtsd: bíknszfíld), 1. kisk. Buckingham angol grófságban, 36 km.-re Londontól, vasút mellett, (1901) 1570 lak., a normann időkből való templommal. Róla kapta Disraeli az Earl of B. nevet, amikor 1876. peerré nevezték ki. — 2. *B.*, város a Fokföldön, Kimberley (ettől 3 km.-nyire) divizióban, vasút mellett, (1904) 9378 lak., gyémántbányászattal a környékén levő Dutoit's Pan, Bultfontein és De Beers nevű bányákból. — 3. *B.* (azelőtt *Brandy Creek)*, város Tasmania brit-ausztráliai államban a Tamar torkolatához közel, (1901) 2658 lak., közelében aranybányákkal.

Beaconsfield (ejtsd: bíknszfíld), *(Disraeli Benjamin)* lord, híres angol államférfiú és író, szül. Londonban 1804 dec. 21., megh. u. o. 1881 ápr. 18. Spanyol zsidó családból származott, mely 1748. Angliába költözött. Atyja, Izsák, aki előkelő helyet foglal el az angol irodalomban, 1817. fiával együtt keresztény hitre tért. B. mindig büszke volt családjára és mint életírója, Froude megjegyzi, zsidó maradt mindvégig. Csakhamar otthagyta a jogi pályát és az irodalomra adta magát. Első regénye, a Vivian Grey (1826), hű tükre a felsőbb társadalmi osztályoknak, a regény hőse pedig tipusa az ott érvényesülő strébereknek. E regény, továbbá hatásra számító feltünő viselkedése és ruházata ismeretessé tették. Következő regényei (Popanilla, The woundrous tale of David Alroy, Contarini Fleming, Henrietta Temple, Venetia) egy Keleten tett utazás benyomása alatt készültek. Visszatérése után parlamenti szék után nézett és mert radikális programmal nem birt mandátumhoz jutni, 1835. a Vindication of the English Constitution c. művében a tory-k zászlaját lobogtatta és alig, hogy 1836. egy Lloyd nevű gazdag özveggyel kötött házasság révén vagyonhoz jutott, 1837. Maidtstoneban képviselőnek választották. Szűzbeszédét az alsóház nem is akarta meghallgatni, de maró gúnyja, élcei és nagy vitatkozó ügyessége csakhamar itt is lekötötték ellenfeleinek a figyelmét. Azt hangoztatta nevezetesen, hogy az uralkodó whig-párt nem hű szócsöve a közvéleménynek és hogy Anglia korszerű újjászületése csakis a tory-párttól várható, amelynek azonban, kilépvén eddigi tétlenségéből, az alsóbb, elnyomott osztályok érdekében létesítendő társadalmi reformok keresztülvitelére kell vállalkoznia. Egy ilyen programm majd újra népszerüvé teszi a konzervativ zászlót, sőt magát a királyságot is. Ez időben megjelent regényei, mint a Coningsby, or the new generation (1844); Sybil, or the two nations (1845) és Tancred, or the new crusade (1847) visszatükröztetik új politikai programmjának eszméit, melyeket a körülötte csoportosuló «ifjú Anglia» tagjai is vallottak. A fontos gabonavám-kérdésben Bentinck George (l. o.) barátjával hadat üzent a whig állásponthoz közeledő Peel-kabinetnek és 1846. meg is buktatta, Bentinck halálakor pedig (1848) magához ragadta a tory-párt vezérségét. A büszke tory-főnemesek, bár származása és multja miatt nem szüntek meg benne idegent látni, mégis követték, mert a materializmussal és radikalizmussal szemben megvédelmezte őket. Az anglikánus papságot pedig a szekták elleni fellépésével kötelezte hálára. Végre 1852. bejutott, mint kincstárnok, a Derby-kabinetbe és ugyanezen állást birta 1858—59-ig és 1866—68-ig. Nevezetesebb sikerei e korból: Kelet-India közigazgatásának átruházása a koronára (1858); a parlament megnyitása a zsidók előtt és (1867) a választási reform, mely a választók számát sok ezerrel szaporította. Ezt a történeti alkotmány hívei «a sötétbe való ugrás»-nak nevezték. Derby visszalépése után (1868 febr.) B. lett a kabinet feje és eréllyel párosult gyorsasággal vitte keresztül az abesszíniai expediciót. Midőn az alsóház az ir állami egyház kérdésében régi ellenfelének adott igazat, B. feloszlatta, ámde a választásokban Gladstone győzött, mire B.-nek vissza kellett lépni (dec.). Most újra tollat fogott és megírta Lothair c. regényét (1870), melynek főúri hőse sokáig hánykolódik a katolikus világnézet és a forradalmi elvek küzdelmei között, mígnem az anglikánus államvallásban megnyugvást talál.

A liberálisoknak kedvező áramlat ellankadásával B., ki vezéreiket kiégett vulkánok láncolatához hasonlította, mind erélyesebben intézett ellenük támadásokat, amiért az imperialisztikus eszme és a brit világbirodalom külső tekintélyét és hatalmát kellő eréllyel nem védik és oltalmazzák. Mihelyt 1874. a választások révén újra elnyerte a hatalmat, teljes erővel a külügyekre vetette magát. Annektálta a Fidzsi-szigeteket (1874), megvásárolta a Szuezi-csatorna részvényeit (1875) és létrehozta a walesi herceg indiai utazását (1876), melynek hatása alatt Viktória királynőnek az «India császárnéja» címével kedveskedett (1876), amiért a grófi rangot kapta; egy évvel később pedig kiterjesztette a brit világbirodalom fennhatóságát Transvaalra. Bámulandó, hogy e köszvénytől gyötört, botra támaszkodó aggastyán mily ifjukori tűzzel érvényesítette Anglia akaratát a keleti kérdés körül. Határozott törökpárti volt és még az orosz háború veszélyétől sem riadt vissza, noha saját minisztertársai sem osztották harcias fellépését. Midőn az oroszok 1878 febr. Konstantinápolyhoz közeledtek, B. Indiából hozatott csapatokat és az angol flottát elküldte a Marmara-tengerbe, Konstantinápoly megvédelmezésére. Nagy része volt tehát abban, hogy az orosz cár hadait megállította és hogy a San Stefanóban a töröktől kierőszakolt feltételeket a berlini kongresszuson Európa szentesítése elé terjesztette. Már a kongresszus küszöbén szerezte meg B. a szultántól a Ciprus feletti uralmat, a kongresszuson pedig gr. Andrássy Gyulával karöltve erélyesen visszaszorította az orosz követeléseket. Viszont ő tette meg az indítványt, hogy Ausztria s Magyarország Boszniát ideiglenesen okkupálhassa. Visszatértekor különösen London rendkívül ünnepelte, a királynőtől pedig a térdszalagrendet kapta. A következő afgán- és zulu-háboruk, bár szerencsés véget értek, sok áldozatot követeltek és midőn B., kissé elbizakodottan, uralmát további két évre biztosítandó, a parlamentet 1880. feloszlatta, a választásokon megbukott. Ezután már csak egy — utolsó — regényét írta, az Endymion-t, melyben egy szegény ifjú nem érdemei, hanem összeköttetései révén fényes pályát biztosít magának. — Hughenden Manor birtokán helyezték nyugalomra, a westminsteri apát-

ságban pedig emléket állítottak neki. Megítélésében azonban még az angolok maguk sem egyeznek meg, mert míg a konzervativok pártjuk ujjászervezőjében oly lángeszt látnak, milyennel Anglia ifj. Pitt óta nem dicsekedett, az ellentábor B.-t ma is csak kétkulacsos politikusnak és a szerencsétől dédelgetett charlatan-nak nézi.

Irodalom. B. beszédei e címen jelentek meg: Church and Queen 1860—64 London 1865; Constitutional reform, 1866; Parliamentary reform 1848—66, 1867 és Selected speeches, kiadta Kebbel, 2 köt. 1882. Levelei: Home letters 1830—31 és Correspondance with his sister 1886 c. alatt adták ki. Regényeiből 1881 jelent meg teljes kiadás, 10 köt. Magyarul megjelentek: Temple Henrik, Pápa 1861; Coningsby, Pest 1862 és Lothair, ford. Toldy Géza, Pest 1871. Vagy 40 életrajz kering róla; a jelesebbeket Froude (5. kiad. 1890), Mill (1863), Hitchman (1885), Ewald (2 köt.), Fraser (1891), Gorst (1900), Meynille (1904, 2 köt.) és Monypenny (The young Disraeli 1910) írták. Brandes német essayjét Halassy A. ford. le magyarra, Budapest 1910. V. ö. Clayden, England under Lord B., 1880.

Beadvány, magánszemélytől hatósághoz, és a felektől bírósághoz intézett irat. Minthogy a B. jogok szerzésének, megváltoztatásának vagy megszüntetésének lehet az alapja, az a közönséges iratnál szigorúbb kulkellékekhez van kötve. Így azt a B.-t, amelyet járásbírósághoz ügyvédi ellenjegyzés nélkül intéznek, a félnek saját kezével kell írni és aláírni, vagy két előttemező tanu jelenlétében aláírni, vagy ugyanennyi tanu előtt kézjeggyel ellátni, vagy pedig hitelesíttetni (1881. LIX. t.-c. 11. §). Lényegében megfelel ennek az új polg. perrendtartásnak az ügyvédi képviselet nélkül benyujtott B. alakjára nézve a 134. (137.) §-ban kimondott szabálya. A B.-k bizonyos nemét csak ügyvédi ellenjegyzéssel (pl. törvényszéki eljárásban), másokat csak hitelesített alakban fogadják el. A B.-t azoknál a hatóságoknál, ahol iktatórendszer szerint kezelnek, az iktatóhivatalban, ahol pedig a lajstromrendszer van meghonosítva (pl. járásbíróságok), az ügybeosztás szerint illetékes irodában, vagy a B.-ok befogadására szánt gyüjtőszekrényben kell elhelyezni. Oly B.-oknál, amelyeket egynél több példányban kell beadni, ha a fél a B.-t a szükséges számú példányt be nem nyujtja, a jegyző köteles az iratról a fél költségére hivatalból másolatot késziteni és azt hitelesíteni (Pp. 134. §.).

B. a katonaságnál az alárendelt parancsnokságoktól stb. az elöljáró parancsnokhoz intézett oly ügyirat, mellyel vagy időszakonként, vagy esetről esetre bizonyos viszonyokról vagy eseményekről jelentést tesznek. — *B.-i lajstrom,* táblázat, amelyen ki van tüntetve, hogy mikor, v. milyen alkalmakkor, mely elöljáró parancsnoksághoz, mily ügyekre vonatkozólag terjesztendők fel beadványok.

Beágyazás, 1. a folyóviz medrének bemélyedése a talajba.

2. *B.* A vasúti vágányban a sinek közvetlen alátámasztására szolgáló talpfákat kavicsanyagba fektetik, ágyazzák. Ez arra szolgál, hogy a talpfák megterhelése egyenletesen vitessék át az alépítményre és hogy szilárdan alá legyenek támasztva. L. még *Kavicságy.*

3. *B.* igen fontos szövettani módszer. Az emberi test szövetei mikroszkóp alatt csak igen finom, század-, ezredmilliméteres, könnyen átvilágítható szeletekben, metszetekben vizsgálhatók. A különféle szövetekből, húsból, tüdőből, agyvelőből stb. csak akkor készíthetők ilyen finom metszetek, ha azokat előzetesen kezeljük. A kezelés két szakaszból áll: először a szöveteket olyan folyadékokban (alkohol, formalin stb.) áztatjuk, amelyek fokozzák azok tömöttségét, keménységét, ezek az u. n. *keményítő eljárások;* másodszor átitatjuk, körülvesszük olyan anyagokkal (colloidin, paraffin stb.), amelyek finoman szelhetők, ezek a *beágyazó módszerek.* Részletesen l. *Szövettani módszerek.*

Beágyazott zománc v. *árkolt zománc* (Grubenschmelz, émail champlevé v. émail en taille d'épargne), úgy készül, hogy a díszítendő fémfelületbe egymással határos mélyedéseket (ágy) vésnek, ezeknek határai adják a díszítés rajzát s egyenlő magasságban fonják körül a mélyedéseket, melyekbe a különböző színű üvegport helyezik s kályhákba téve megolvasztják, megüvegesítik, majd egyenletes, lassú hűtésnek teszik ki. L. még *Zománc.*

Beágyazott zománc.

B. E. A. K., a *Budapesti Egyetemi Atlétikai Klub* nevének rövidítése.

Beállító, helyesen *párvonalzó* (l. o.).

Bealteine (gael és ír kif.; torz formában: *belton, beltam),* a kelták egykor híres, ma már csak Walesben itt-amott élő *tavaszünnepe.* Rendesen május elején tartották s a hódító anglonormannok a szokást átvévén tőlük, germán elemek hozzáadásával alkották belőle a Britanniában szerte ismert *May games*-et (1. május ünnepe). Eredeti formája a szokásnak az, hogy emberek és állatok két sor égő máglya között keresztülhajtattak (tisztulás ünnepének egy neme!), akár a római Paliliák alkalmával. Rokon vele az ősnémet *Baldr*-ünnep, melyet a Rajna vidékén (Pfultag v. Pulletag) hasonló tisztulási ceremóniák tartásával ültek meg.

Beaminster, kis város Dorset angol grófságban, a Brit kis folyó forrása közelében, (1901) 3112 lak., zsákvászongyártással.

Beanus (új-latin), a középkorban az új tanuló neve az iskolában, mint ma a gólya. *Beanismus:* az ilyennek ügyetlen magaviselete.

Bear (ang., ejtsd: bēr) a. m. medve; így nevezik az angol tőzsdéken az ár lemenő irányára számító eladókat, szemben a felmenő irányra üzérkedőkkel, akiknek *bull* a nevük (l. o.).

Bear v. *Bearhaven,* kikötő, l. *Bear-Island.*

Beard (ejtsd: bīrd), *Georg Miller,* amerikai orvos, szül. Montvilleben (Connecticut) 1839 máj. 8., megh. New-Yorkban 1883 jan. 23. Különös előszeretettel foglalkozott a villamgyógyászattal és az idegbetegségekkel és 1868-tól egyetemi előadásokat is tartott, 1873. kezdte meg híres tanulmányait az állati delejesség psychopathologiáját

és a spiritizmust illetőleg. Művei: Electricity as atonic; Our home physician (1869); Stimulants and narcotics (1871); Medical and surgical electricity; American nervousness, with its causes and consequences (1880); Sexual neurasthenia (1884) stb.

Beard-kór, neuraszténiát jelent, első leírója Beard amerikai orvos (l. o.) után.

Beardsley (ejtsd: bördszli), *Aubrey Vincent,* angol illusztrátor, szül. Brightonban 1872 aug. 21., megh. 1898 márc. 16. Mint rendkívül korán érett tehetség, már gyermekkorában jelentkezett rajzoló tehetsége, emellett a szinház is nagy hatást gyakorolt reá és erős hivatottságot mutatott a zene terén is. Sokoldalú olvasmányok és a régi grafika nagy mesterei műveinek tanulmányozása készítették elő illusztrátori művészetét, melyben csak igen rövid ideig képezte magát rendszeresen, midőn Burne-Jones hatása alatt a Westminster Art-Schoolban tanult. Az angol prerafaeliták művészete nem gyakorolt reá tartós befolyást; önállóan fejlesztette ki sajátos stílusát, mely a japán, görög és francia művészet hatása mellett is erősen egyénivé fejlődött, rendkívüli tudásán, finom ízlésén, sajátos, szinte bizarr fölfogásán alapult. 1893-ban aratta első nagy sikereit, ettől kezdve rövid élete végéig egymásután jelentek meg illusztrációi, Wilde Szalomé-jához (1894), saját, Yellow Book c. folyóiratában, Lukianos műveihez, Poe elbeszéléseihez, Pope The rape of the lock c. költeményéhez, Yonson Volpone-jához, Aristophanes Lysistratá-jához stb., azonkívül egyes lapok. Legtöbb művét nagy fehér és fekete síkok megkapó összhatása jellemzi; vonalai finomak, biztosak, sokszor szinte kalligrafiai módon díszítő hatásuak. Túlfinomult, nem egyszer nyugtalanítóan modern, egyéni ízlés jelentkezik, bódító érzékiség a leggyöngédebb érzéssel egyesül bennük. B. művészete világszerte nagy feltünést keltett — rajzainak sorozata 1907. Budapesten is ki volt állítva — és nagy hatást gyakorolt a modern grafikára, de B. utánzói inkább külsőségeit lesték el és nem közelítik meg az ő csodálatosan mély, nem mindig vonzó, de mindig érdekes, titokzatos egyéniségét. 1897-ben megjelent 50 illusztrációjának összegyüjtött sorozata; halála után több, kisebb-nagyobb gyüjtemény.

Beardstown (ejtsd: birdsztaun), Cass county székhelye Illinois amerikai államban, vasúti csomópont, (1900) 4827 lak., malmokkal. Közelében híres litium-források vannak.

Bear-Island (ejtsd: ber ájland), sziget Irország DNy.-i partjánál, a Bantry-öbölben, Cork grófsághoz tartozik, hossza 10, szélessége 3 km., mintegy 1500 lak. A tágas Bear kikötő hajóállomásul szolgál.

Bear Lake (ejtsd: lék), l. *Nagymedve-tó.*

Béarn, igy nevezték Dél-Franciaországnak a Ny.-i Pireneusok és az Adour között levő vidékét; a mai Basses-Pyrénées département Oloron, Orthez és Pau arrondissementjait foglalja el. Fővárosa volt Pau. B. a benarnus gallus törzs birtoka volt. A római uralom megszüntével 419. a nyugati gótok, 507. a frankok foglalták el. Kezdetben grófok kormánya alatt állott. A Moncade-dinasztia kihalása után 1290. Bernard Roger, Foix grófja örökölte; X. Gaston a Navarra királya címét is megszerezte; második utódjától, Jean d'Albrettől azonban Kat. Ferdinánd 1512. visszahódította Navarrát. Henri d'Albret nőül kapta I. Ferenc királytól Valois Margitot. Valois Margit leánya Bourbon Antalhoz ment nőül. E házasságból született B.-i Henrik, aki IV. Henrik néven Franciaország királya lett. Ez csatolta B.-t a francia koronához, mellyel aztán XIII. Lajos 1620. végképen egyesítette. A francia király ekkor csatolta egyéb címeihez a Navarra királya címet is. B. kiváltságai egy részét a nagy francia forradalomig megtartotta. V. ö. *Mazure:* Histoire du B. et du pays Basque (Pau 1839); *Bourdeau,* Ancienne Gascogne et B. (1861—1863) és *Lespy,* Dictons et proverbes du B. (1893).

Beárnyékolás. A fák ahhoz képest, amint a területet sűrűbben vagy ritkásabban ellepik, e területre, valamint egymásra is többé-kevésbé sűrű árnyékot vetnek. Az idősebb és eszerint közönségesen magasabb fák a fiatalabbakat és alacsonyabbakat beárnyékolják. A sűrű B.-nak a *talajra* általában véve jó hatása van, mert megőrzi nedvességét, ami kivált nyáron és déli lejtőn nagyon fontos, mert előmozdítja a talaj alkotórészeinek elmállását, fenntartja a humuszfedőt, meggátolja a gyomnövényzet keletkezését, viszont azonban túlságosan visszatartja a napvilágosság jó befolyását és némelykor a nedvesség elpárolgását is. A fák kölcsönös B.-nak egymásra gyakorolt hatása részint előnyös, részint hátrányos. Vannak fanemek, melyek nem szeretik a B.-t; ilyenek pl. a vörös-, erdei, feketefenyő, égerek stb., mások viszont fiatal korukban oly érzékenyek, hogy csak beárnyékolva tenyészthetők sikerrel; ilyen főképen a bükk és jegenye fenyő, valamint a gyertyán, lucsfenyő stb. Némely fanemek csemete korukban megtűrik a B.-t, később azonban megkövetelik a szabad állást. A talaj, fekvés, klima, magassági viszonyok stb. különbözőségéhez képest a változatosság ebben a tekintetben oly nagy, hogy általános szabályt felállítani nem lehet. A tapasztalat azt mutatja, hogy minél jobban árnyékol valamely fanem, annál több árnyékot tűr el maga is. Az árnyattűrő fanemek csemetéire a B. kedvező hatása abban nyilvánul, hogy megvonja őket egyrészt a nap közvetlen hatásától, mely leperzselné őket, másrészt pedig enyhíti a tél hidegségét és a korai vagy késői fagyokat. Némely gyorsan fejlődő fanem a lassabban növekedő fölé emelkedik, ágaival beárnyékolja koronájukat, s ha az elnyomott értékes fácskáknak *erdőléssel* (l. o.) segítségére nem sietnek, az erdő fejlődése és minősége nagy kárt szenvedhet.

B. a *kertészetben* az, midőn a növényeket betakarják valamely takaróval, az ú. n. *árnyékoló*-val, hogy ne érje őket a napvilág. A melegágyakhoz mindig kell árnyékoló, mert az itt nevelt növényeket csak lassanként szabad napvilághoz szoktatni; az árnyékoló lehet fából, szalmából; legjobb a fából készült gördülő függöny.

Bear-River, l. *Medve-folyó.*

Beastlore (ang., ejtsd: biszt-lór) a. m. *állattan,* de nem e szó tudományos természetrajzi, hanem a népies babonavilág felfogása értelmében. Tehát

u. a., amit francia műszóval *Faune Populaire*-nak neveznek a folklorisztikában (l. *Folklore*). A B. magában foglalja az egyes állatok népies neveit, melléknevei, a róla elterjedt népies vélekedések, babonák s hiedelmek összegét. Ide tartoznak még azok a közmondások, szólásmódok és egyéb népnyelvi hagyományok is, melyekben az illető állat szerepel. Végül az állatnak az emberhez való viszonya, s így mindazon nép-lélektani vallomások, amelyek az embereknek állatoktól való származását illető hiedelmekben az emberek állatokká és ezeknek emberré való átváltozása hitében és sok más egyéb mithologiai, vagy jelképi elemben nyilvánulnak. Ez utóbbiak már az *állattisztelet* és az *animizmus* fejezeteibe is bele vágnak. A B. irodalma szétszórt adalékokban már ma is igen gazdagnak mondható. Mintaszerű feldolgozás: *Rolland*, Faune populaire de la France (Paris, Maisonneuve 1876—84 6. köt.). A magyar B. eddig gyüjtött adatai elég nagyszámban várnak rendezésre és csoportosításra a *Nyelvőr* évfolyamaiban s egyéb népköltési gyüjteményeinkben. A csoportosítás a legcélszerűbben a következő sorrend szerint történhetik: 1. Házi emlősök. 2. Vad emlősök. 3. Házi madarak. 4. Vadon élő madarak. 5. Hüllők. 6. Halak. 7. Rovarok (ezek közt ismét *a)* hasznos és *b)* káros háziak és *c)* nem háziak és alsóbb rendűek. Kiváló figyelemben részesítendők a vadászat, halászat és pásztorélet szempontjából nevezetes fajok.

Beata (lat.) a. m. boldog; a beatus szó nőnemű alakja, *B. virgo,* boldogságos szűz. Szűz Mária gyakori jelzése; *beatae memoriae*, boldog emlékezetű.

Beáták *(Beatas).* Igy nevezik Spanyolországban a világban vagy kolostorokban (beaterios) élő összes terciarius nőket. L. *Terciáriusok.*

Beaten (ang., ejtsd: beaten, a. m. *megvert),* oly ló, amely egy vagy több versenyben résztvett, de győzelmet aratni nem tudott. Egyes versenyek (pl. B. handicap) csak ily lovaknak állnak nyitva. A B. fogalma többnyire egy-egy versenyidőszakra (meetingre), de az egész versenyévre, vagy egyegy ló egész versenykarrierjére is kiterjedhet.

Beaticum (lat.), középkori neve a Viaticumnak. L. *Viaticum.*

Beatificatio, l. *Boldoggá avatás.*

Beatilles (franc.) a. m. nyalánkság, pástétom v. torta.

Beati possidentes (lat.) a. m. boldogok a birtoklók, vagyis jó, ha birtokában vagyunk valaminek.

Beatitudo (lat.), megszólításban *B. Vestra* (boldogságod), régente általánosan a püspökök és egyházi személyeknek tiszteletbeli címe, most azonban csak a pápát szólítják így meg, de így is: Sanctitas Vestra vagy Beatissime Pater. Használata 1159-ig vihető vissza.

Beaton (ejtsd: bítn), *David*, a skótok primása, bibornok, a protestantizmus ellenfele. Szül. 1494-ben Skóciában; 1519—28. skót követ Párisban, 1528. Jakab király titkos pecsétőre. Ő vezette a tárgyalásokat V. Jakab és a frank Magdolna s ennek halála után Guise Máriával való eljegyzés ügyében, amiért I. Ferenc francia király jutalmul 1537. mirepoixi püspökké nevezte ki Languedocban. 1538-ban bibornok. 1539. st.-androwsi érsek és primás. 1546 máj. 28. boszuból meggyilkolták, mert Wishart nevű, népszerű luth. prédikátort kivégeztette. V. ö. *Harklesz* H., Cardinal B., priest and politician (Edinburgh 1891).

Beatrice, l. *Dante.*

Beatrice (ejtsd: bíetrisz), Gage county székhelye az amerikai Nebraska államban, a Big Blue river mellett, vasúti csomópont, (1900) 7875 lak., kőbányákkal.

Beatrix, *magyar királynék.* 1. *B.* (boldog), II. Endre király harmadik felesége, Este Aldobrandin, néhai anconai őrgróf leánya. 1234 május 14-én ment végbe az esküvő és 1235. B. már özvegy volt. Fiát Istvánt már külföldön szülte meg. Utóbb a Ker. Szt. Jánosról elnevezett gimmingeni kolostorba vonult, ahol letette a fogadalmakat és felvette a szerzetesnői fátyolt. 1239-ben halt meg szentség hirében. Gemmingen környékén és Morvaországban mint szentet tisztelik.

2. *B.*, Róbert Károly király második felesége, VII. Henrik római császár leánya. 12 éves korában 1318. jegyeztetett el Károlynak s még ugyanabban az évben (nov. 19.) megesküdött vele és királynévá is koronáztatott. Egy évi házasélet után, 1319 nov. 11-én gyermekszülésben halt meg.

3. *B.*, magyar királyné, Hunyady Mátyás király második neje, Aragoniai Ferrante, nápolyi trónörökös és utóbb király leánya, szül. 1457 nov. 14. Nápolyban a Castello Nuovo kastélyban, megh. Capuano-ban 1508 szept. 13. Zsarnokszabású és feslett életű atyja bűnei mellett lelkes híve volt a renaissance-művészet és tudománynak és B.-et is mindenben kiképeztette, úgy hogy 10 éves korában már eredetiben olvasta Virgilt és Cicerót. Akkor már külön udvartartással rendelkezett, melyet atyja példájára a legfényesebben rendezett be. A kor szokása szerint már gyermekkorában jegyezték el B.-et, de első vőlegényét atyja nemsokára elzáratta és hosszas alkudozások után Mátyás királlyal jegyezte el B.-et (1474). Fényes követség ment el B.-ért Nápolyba, melynek több püspök, Mátyás sógora, Podiebrád György herceg és Pongrácz János erdélyi vajda voltak tagjai. Az 1475 szept. 15. megtartott házasságkötési szertartáson Pongrácz képviselte Mátyást. B. dec.-ben érkezett az ország határára, ahol Mátyás anyja, Szilágyi Erzsébet fogadta. Mátyás dec. 10. Székesfehérvárott üdvözölte, ahol B.-et királynővé koronázták, míg az esketés dec. 22. Budán ment végbe. B. szépségével és műveltségével csakhamar lebilincselte Mátyást, aki leírhatatlan pompával vette körül, minden vágyát teljesítette és a politikában is szavára hajolt. Óhaja szerint olasz művészeket és tudósokat hívott udvarába. B. gyermeköccsét, Hippolitot, megtette esztergomi érseknek és többi rokonait is mindenképen támogatta. A magyarság ellenszenvvel, sőt gyűlölettel nézte az olaszok elhatalmasodását és nagy befolyását, B.-ben pedig csak a fényűző, pazarló, hatalomravágyó és ármányos idegen nőt látták, ki ellen temesvári Pelbárt az egyszerű magyar erkölcs és szokás nevében fel is emelte szavát. Mátyás jó sokáig mindezt nem látta v. nem akarta látni, de midőn B. magtalansága folytán a trónutódlás kérdése aktuális lett és B. a Korvin János (l. o.)

utódsága elleni cselszövényeivel és olasz összeköttetéseivel az amúgy is betegeskedő Mátyás utolsó éveit roppantul elkeserítette: Mátyás szakított eddigi gyöngédségével és B. családja előtt is leleplezte nejének fondorlatait (1489). A hatalmi gőgtől elvakított B. azonban tovább haladt az ármányok útján, csakhogy a trónt Mátyás halála után magának biztosítsa. Mátyás korai halála után mindenkép arra igyekezett, hogy II. Ulászló (l. o.) őt nőül vegye. Az Ulászló-párt főurai ekkor tőrbe csalták. Szinleg megigérték neki, hogy Ulászló nőül veszi, ha megválasztását támogatja, Ulászló pedig azt igérte neki, hogy titokban nőül veszi. Bakócz Tamás püspök tényleg össze is adta őket, csakhogy Ulászló az esküvő után azonnal távozott és többé vissza sem tért, nemsokára pedig kijelentette, hogy B.-et nem tekinti nejének és a házasság felbontását sürgette, melyet, bár B. azt minden eszközzel megakadályozni igyekezett, VI. Sándor pápa 1501 ápr. 3. ki is mondott A gúny tárgyává lett, szegény sorsra sülyedt királyné még egy ideig Esztergomban tengődött és aztán visszatért Nápolyba, ahonnan azonban időközben családját elűzték volt, amiért aztán elhagyatottan Ischia szigetére vonult. Kisérletei, hogy Ulászlótól hozományát visszakapja, meddők maradtak. Szenvedések és hasztalan vágyódások közepette élte le napjait. Eltemették Nápolyban, a San Pietro nevű templomban. — A hazai írók B. emlékét sokáig kedvezőtlen színben tüntették fel, hibáiban nem ismervén fel a renaissance-kor hibáit, és elfelejtvén, hogy ezen olasz nő világnézete mennyire eltért az akkori magyarság világnézetétől. Csak legújabban kisérlette meg *Berzeviczy* Albert (B. királyné. Történelmi élet- és korrajz, Bpest 1908) B. tragikus alakját fényes korrajz keretében jobban megérthetővé és rokonszenvessé tenni. V. ö. még a Mátyás és II. Ulászlóról szóló irod. (l. o.); *Fraknói* Vilmos, Bakócz Tamás; *Óváry* Lipót, II. Ulászló házassága B.-szal (Századok 1890); *Csontosi* J., B. királyné képei (Arch. Közl. 1888); *Szinvay* L., B. királynő pecsétjei (Turul I. 67). *Pekár* Gyula Mátyás és B. címen drámát írt róla (Bpest 1904).

Beatrix, Viktória angol királynőnek és Albrecht hercegnek legifjabbik leánya, szül. Whippingham Church-ben, Wight szigetén, 1857 ápr. 14. 1885 julius 23. neje lett Battenberg Henrik hercegnek (megh. 1896 jún. 20.), akitől négy fia született. L. *Battenberg*.

Beatrizet (ejtsd: beatrizé), *Nicolas*, francia rézmetsző, szül. Lotharingiában 1515 táján, megh. Rómában 1570., hol 1540 óta dolgozott. Fő műve a testvéreinek álmát magyarázó József, Rafael eredetije után, nevezetesebb metszetei: Mária fogantatása; Krisztus és a samariai nő; Pál megtérése; az Utolsó ítélet, mind Michelangelo művei; antik műemlékek metszeteinek sorozata Speculum romanae magnificentiae címen (1548—53).

Beatson (ejtsd: bitszen), *Alexander*, angol mezőgazda, 1799. a Tippu Sahib ellen viselt háborúban Wellington segédtisztje volt. Feltünést keltett később különös gazdasági rendszerével, amellyel sikerült neki sussexi birtokán kötött agyagtalajon okszerű forgók alkalmazása mellett — szántás, boronálás és trágyázás nélkül — eredményesen gazdálkodni. 1833-ban mint Szt. Heléna sziget kormányzója halt meg. Munkája: A new system of cultivation (London 1820).

Beattie (ejtsd: biti), *James*, skót filozófus és költő, szül. Lawrencekirk-ban (Kincardine grófságban) 1735 okt. 20., megh. Aberdeenben 1803 aug. 18. Tanulmányait Aberdeenben végezte és ugyanitt lett 1760. az erkölcsbölcselet tanára. Költői hírnevét The Minstrel c. spenseri stanzákban írt munkájával alapította meg, melynek első része 1771., második része 1774. jelent meg. Mint bölcselő, Hume szkepticizmusát igyekezett megcáfolni és az etikát az «erkölcsi érzékre» alapította. Kiemelendő: Essay on the Nature and Immutability of Truth (1870) c. munkája, valamint filozofiai fő műve: Evidence of the Christian Religion (2 k. 1786); továbbá Elements of Moral Science (1790—93).

Beatus (lat.) a. m. boldog. *B. ille qui procul negotiis*, boldog az, aki távol él a világ zajától. (Horatius.)

Beatus, *szent*, remete, az V. sz.-ban. Eleinte Nantesban hirdette az evangéliumot, majd Vendômeba ment, s később magányba vonult, ahol a legszigorubb önmegtagadásban élt. Halála után testét Laonba szállították és a székesegyházban helyezték el, majd a még most is létező plébániatemplomot építették tiszteletére.

Beatus Rhenanus, l. *Rhenanus Beatus*. Egyszersmind Theodor *Birt* német író költői álneve.

Beau (franc., ejtsd: bó) a. m. szép, képletesen a franciáknál dandy, divatbáb.

Beau (ejtsd: bó), *Paul*, francia diplomata, szül. 1858. 1883-ban a külügyi minisztériumba lépett és 1898. Delcassé miniszterelnök kabinetfőnöke és bizalmas munkatársa lett. 1901-ben Kinába küldték követnek, 1902. pedig Indo-Kina kormányzójává tették. Onnan Brüsszelbe került mint követ és 1910 nov. utóda lett Bompard nagykövetnek Konstantinápolyban.

Beaucaire (ejtsd: bókér), város Gard francia départementban, a Rhône jobbpartján, a B.-ből Aigues-Mortesbe vezető csatorna kiinduló pontján, vasút mellett, (1906) 8764 lak., vászon- és gyapjuszövéssel, kötélgyártással, hordó- és kalapkészítéssel; Franciaország leghíresebb vásáraival. Ezen, júl. 15—28-ig tartó vásárok alapját 1217. VI. Rajmond Toulouse grófja vetette meg; most mintegy 80,000 embert gyüjtenek B. falai közé; a forgalom fő cikkei: selyem és selyemárú, sál és egyéb kelme, bor, déligyümölcs és olaj. A város belseje komor, de környéke szép; legkiválóbb épülete a Szt. Pálról elnevezett gót templom. Erődjének romjai maig is láthatók. B. a rómaiak Ugernuma. Szép erődje, melyet Richelieu 1632. romboltatott le, gyakran volt a pápák lakóhelye.

Beaucaire-csatorna, Franciaországban Beaucaireből indul ki és Aigues-Mortesig vezet, hossza 78 km., 2 m. mély hajók járhatnak rajta. 1828-ben nyitották meg.

Beaucaire de Péguillon (ejtsd: bókerdö pegijon, lat. *Balcarius Peguillio), François*, történetíró, szül. Cresteben (Bourbonnais) 1515., megh. u. o. 1591. vagy 1593. Elkisérte a lotharingiai bibornokot Rómába és a tridenti zsinatra. 1566-ban metzi püs-

pek lett. Fő művében, mely 1625. Lyonban Rerum gallicarum commentarii c. alatt megjelent, részrehajlatlansággal tárgyalja az 1461–1580-ig terjedő francia eseményeket.

Beauce (ejtsd: bósz), Franciaországnak a Loire és közép Szajna közt fekvő vidéke. Külön története alig volt; területén állottak Chartres, Blois, Dunois, Vendômois, Dreux stb. grófságok. B. egyhangú, fátlan, de gazdag termékenységű vidék; «Franciaország magtára». Ma Eure-et Loire, Loiret, Loir-et-Cher és Seine-et-Oise départementok közt oszlik meg.

Beauchamp, angol nemesi család, l. *Warwick*.

Beauchamp (ejtsd: bosañ), *Alphonse de*, francia történetíró és publicista, szül. Monacoban 1767., megh. Párisban 1832 jún. 1. Szárd szolgálatba lépett, melyet azonban 1793. otthagyván, Franciaországba tért vissza, ahol a direktorium a sajtó felügyeletével bízta meg. Midőn Histoire de la Vendée des Chouans (megj. 1806. 3 köt., 4. kiad. 1820) c. rövid idő alatt rendkívül elterjedt munkájában Fouché kegyetlenségeit nyiltan leleplezte, a kormány Reimsbe száműzte. Egyéb munkái: Histoire de la captivité de Pie VII. (1814); Vie du général Moreau (1814); Catastrophe de Murat (1815); Histoire de la campagne de 1814 et 1815 (1816, 2 köt.); Histoire des deux faux dauphins (1818, 2 köt.); Histoire de la révolution de Piémont (1821—23, 2 köt.); De la révolution d'Espagne et de son dix août (2. kiad. 1822); Vie de Louis XVIII. roi de France (2 kiad. 1824, 3 köt.).

Beaucourt (ejtsd: bókur), község a francia Belfort territoriumon, 7 km.-re Delletől, vasút mellett, (1906) 4158 lak., jelentékeny óraiparral, elektromoslámpa- és gépgyárral.

Beaucourt, *Gaston Louis Emanuel du Fresne*, marquis de, francia érdemes történetíró, szül. Párisban 1833 jún. 7. Első műve egy röpirat, melyben Martin Henri francia története, nevezetesen annak az orléansi szűzről szóló része fölött kritikát mondott. Követte ezt Un dernier mot à M. Henri Martin c. utószó (1857). Azután VII. Károly korának megírását tűzte ki életének feladatául. Miután a Charles VII. et Louis XI. d'après Thomas Basin (1860) és a La chronique de Mathieu d'Escouchy (1863—64, 2 köt.) c. előmunkálatait közzétette, hozzáfogott fő munkájának megírásához, mely Histoire de Charles VII. c. alatt 1881—1895-ig 6 kötetben megjelent. Egyéb művei még: Les Cartiers (1869) és Madame Élisabeth d'après sa correspondance (1864). Ő indította meg a Revue des questions historiques c. folyóiratot, 1868. pedig megalapította a Société bibliographique-ot. Újabb dolgozatai: L'entreprise de Charles VII. sur Gênes et sur Asti (Rev. d. quest. histor. 1887, 42. köt.); Captivité et derniers moments de Louis XVI. (2 köt. 1892).

Beaufort (ejtsd: bófor), 1. város Észak-Karolina amerikai állam Carteret countyjában, a New-Port torkolatánál, az Old Topsail Inlettel szemben, (1900) 2195 lak., fa- és terpentin importtal. — 2. *B.*, város Dél-Karolinában B. countyban, a Port Royal folyó Ny.-i partján, (1900) 4110 lak., gyapot- és rozskivitellel. — 3. *B.*, Két kerület neve Dél-Afrikában a Fok-gyarmatban; az egyik, B.-West, a nagy Karroo pusztában fekszik; területe: 16,508 km², (1904) 11,325 lak., főhelye B., vasút köti össze Capetownnal; a másik, B.-East az ÉK.-i tartomány kerülete; területe 2227 km², (1904) 15,825 lak. Főhelye Fort B., ahol az angolok a kafferek és lázadó hottentották fölött diadalmaskodtak. — 4. *B.-en-Vallée*, város Maine-et-Loire francia départementban, (1906) 2318 lak., vitorlavászonkészítéssel; Jeanne de Laval, René király feleségének szobrával. A B. grófok kastélya nem messze a várostól, egy magaslaton áll. — 5. *B. Range*, hegylánc Vancouver szigetén, 1509—2000 m. magas, örök hóval borított hegycsúcsokkal, sok szép tóval. — 6. *B.*, hegyfok Észak-Amerika ÉNy.-i végében a Behring-szorosban.

Beaufort, 1. *Edmund, somerseti herceg*, genti János fia és III. Eduárd unokája, 1448 óta VI. Henrik alatt a Franciaországban hadakozó angol seregek fővezére, akit oly kevés szerencse kisért, hogy 1450—51. Calais kivételével minden franciaországi birtoka elveszett, amiért Richard yorki herceg árulással vádolta. 1454-ben fogságra vetették, de VI. Henrik közbenjárására kiszabadult (1455). Elesett a St. Albans mellett vívott csatában (1455 febr. 22.). Legidősebb fia, *B. Henry*, VI. Henrik híve, amiért IV. Eduárd 1464. kivégeztette.

2. *B., François de*, Vendôme hercege, szül. Párisban 1616., megh. 1669. Atyja César de Vendôme (l. o.) IV. Henrik királynak és d'Estrées Gabriellának törvénytelen gyermeke volt. A spanyolok elleni hadjáratokban elfoglalta Arrast (1640). XIII. Lajos halála után a királyi hercegek felügyelője lett s azon volt, hogy magához ragadja a hatalmat. Mazarin ellen tervezett merénylete nem sikerült, amiért 1643. fogságba került. A fronde-zavargásokban a pártnak egyik kedveltebb vezére, de másrészt vak eszköze is vala. A parlament tábornokká és Páris kormányzójává tette; de a trónra lépő XIV. Lajos parancsára Párisból el kellett távoznia. 1665-ben megverte az algeriai kalózokat. 1669-ben Kandia (Kréta) szigetén elesett.

3. *B., Henry*, bibornok és brit államférfiú, genti János fia, szül. 1380. B. kastélyban (francia földön), megh. 1447 ápril. 11. Előbb Lincoln, 1404. pedig Winchester püspöke lett. Három izben volt lordkancellár, 1414. mint követ járt Franciaországban. Részt vett az 1417-iki konstanzi zsinatban s elősegíté V. Márton pápának megválasztását, kitől a bibornoki süveget kapta. VI. Henrik angol királyt Franciaország királyává koronázta Párisban (1431 dec. 17.). Elnöke volt azon törvényszéknek, mely Jeanne d'Arcot halálra ítélte. 1435-ben az arrasi kongresszuson képviselte Angliát. (Stephen, Diction of Nat. Biogr. IV. 41—48). V. ö. *Radfort*, H. B. (London 1909).

Beaufort, *Willem Hendrik de*, németalföldi politikus, szül. Leusdenben 1845 márc. 19. Jogot végzett, ügyész lett. 1877-ben a második kamara tagja, 1897. külügyminiszter. A hágai nemzetközi békekongresszus tagja. Történelmi tanulmányai 1893. összegyűjtve is megjelentek Geschiedkundige opstellen (Amsterdam, 3 köt.).

Beaufort-féle skála, l. *Szél*.

Beaugency (ejtsd: bozsáñszi), járási székhely Loiret francia départementban, a Loire jobbpartján, vasút mellett, (1906) 5441 lak., ecet-, posztógyár-

tással, szeszfinomítókkal és cukorgyártással. Régi, a XI. sz.-ból való erődjéből fennmaradt egy 40 m. magas, 23 m. széles négyszögletes őrtorony (Tour de César); egyéb régi épületei: Dunois korából kastély (most szegényház), a XI. sz.-ból való Szt. István templom, renaissance izlésű városháza és több a középkorból való magánépület. B. római katonai állomás volt. A VII. sz. óta saját grófjai alatt élt, ezután az Orléansok, I. Ferenc korában pedig a francia királyok birtokába került. 1104-ben és 1151. zsinatot tartottak benne. Az angol-francia és hugenotta háborúkban ismételten elpusztították. 1870 dec. 8. a franciák és németek közti ütközetnek volt szinhelye.

Beauharnais (ejtsd: boarné), 1. *Alexandre*, vicomte de, francia tábornok, szül. Martinique szigetén 1760., megh. Párisban 1794 jún. 23-án. Kitüntetéssel harcolt az amerikai szabadságharcban. A francia nemzetgyűlésnek 1789 aug. 4-iki híres éjjeli ülésén a harmadik renddel a kiváltságok eltörlése s a törvény előtti egyenlőség mellett szavazott. 1791 aug. kilépett a nemzetgyűlésből, melynek két izben elnöke volt és beállott mint dandárparancsnok az északi hadseregbe, mellyel Custine alatt vitézül harcolt. Midőn a konvent a nemeseket hivatalveszteseknek nyilvánította, B. leköszönt. A rémuralom férfiai mint «gyanust» egyik birtokára száműzték. Később ellenségei azzal vádolták, hogy neki is része volt Mainz elvesztésében, mire a forradalmi törvényszék halálra ítélte. Nyaktilóval kivégezték. (Grande Encyclopédie V., 1020.) Neje: *Tascher de la Pagerie Josephine* két gyermeket szült, *Eugène*-t és *Hortense*-t, s utóbb I. Napoleon neje lett.

2. *B.*, *Claude*, comte de, B. Fanny grófné (B. 5.) fia, szül. 1756 szept. 29., megh. Párisban 1819 jan. 10. Rojalista tagja lett az 1789-iki nemzetgyűlésnek; I. Napoleon szenátorrá tette. 1814-ben pair lett. Első házasságából született *Stefánia* leánya Napoleon császár óhajára 1806. Károly Lajos badeni trónörököshöz ment nőül.

3. *B.*, *Eugène* (Jenő), olasz alkirály, l. *Leuchtenberg herceg*.

4. *B.*, *François*, marquis de, szül. La Rochelleben 1756 aug. 12., megh. Párisban 1846 márc. 4. Az 1789-iki nemzetgyűlésen buzgó királypárti volt. Ő tervezte több főnemessel a királyi családnak szökését (1792), de tervök meghiusult, mire B. külföldre menekült, ahol Condé herceg alatt hazája ellen harcolt. Midőn leánya, *Emilia Lujza* 1802. *Lavalette* grófnak nejévé lett, B. visszatérhetett Franciaországba. Napoleon előbb etruriai, azután madridi követté nevezte ki. 1814-ben pair lett.

5. *B.*, *Françoise* (Fanny), comtesse de, szül. *Mouchard Marie Anne Françoise*, írónő, szül. Párisban 1738., megh. 1813 júl. 2-án. B. Claude gróf tengerészeti tiszt neje volt. Miután férjétől elvált, az irodalomnak élt. «Fanny» álnév alatt kiadott költeményei közül nevezendők: Mélanges de poésies fugitives (Paris 1772); Lettres de Stéphanie (1773); La fausse inconstance (vígjáték, 1787); L'île de la félicité (bölcsészeti költemény, 1801) és La Marmotte philosophique (1811).

6. *B.*, *Hortense*, l. *Hortense*.

7. *B.*, *Josephine*, l. *Jozefin*.

Beaujeu (ejtsd: bozső), város Rhône francia départementban az Ardière szűk völgyében, vasút mellett (1906) 2175 lak., papirgyártással, bőrcserzéssel, a XIII. sz.-ból való templommal és egy kastély romjával. Környékén teremnek a beaujolaisi kedvelt borok.

Beaujolais (ejtsd: bozsolé), Franciaországnak a Saône és Loire közti vidékét hívták így; Beaujeu volt a székhelye. A B.-i hegység vonul rajta végig. Helyét Rhône département Villefranche és Loire dép. Roanne arrondissementja foglalja el. A rómaiak Bellijocensis pagus-a 920. már külön báróság volt; 1400-ban egyesítették Bourbon hercegséggel. Ez utóbbival együtt konfiskálták, később azonban az ifjabb orléansi ág kapta meg.

Beau Languedoc (franc., ejtsd: bó langdok), márványféleség, l. *Griotte*.

Beaulieu (ejtsd: bóliő), számos francia helység neve: legjelentékenyebb: 1. *B.-sur-Dordogne*, város Corrèze francia départementban, gyönyörű fekvéssel a Dordogne partján, (1906) 2132 lak., szőllőtermeléssel, ólombányákkal, román stílusban épült hatalmas székesegyházzal, amelyben a XIII. sz.-ból való Mária-szobrot őriznek. Az 1576 máj. 6-iki békéltető ediktumot itt adták ki. — 2. *B. nyaralótelep*, Nice (l. o.) mellett. — 3. *B.*, *Loches* (l. o.) külvárosa.

Beaulieu (ejtsd: bóliő), 1. *Claude François*, francia történetíró, szül. Riomban 1754., megh. Marlyban 1827. Szerkesztője volt a Nouvelles de Versailles (a későbbi Assemblée nationale) mérsékelt monarchista lapnak (1789) és része volt a Feuillants klubjának alapításában (1791). 1793 máj. börtönbe került, amelyből csak Robespierre bukása után szabadult ki. 1797 szept. 4. a konvent monarchikus cikkei miatt számkivetésre ítélte. Napoleon kinevezte az Oise prefektusának titkárává. Alapos fő műve: Essais historiques sur les causes et les effets de la révolution française (6 kötet 1801—1803); Le temps présent (1815); La révolution française considérée dans ses effets sur la civilisation des peuples (1820).

2. *B.*, *Jean Pierre de*, báró, osztrák tábornok, szül. Namurban 1725., megh. Linzben 1819 dec. 22. Osztrák zászló alatt mint Daun hadsegéde a hét éves háborúban kitüntette magát, alezredes lett és bárói rangot kapott. A brabanti forradalmat osztrák hadtest élén hamar elnyomta. A francia forradalmi háborúk alatt többször tüntette ki katonai tehetségét és Albert tescheni herceggel megvédte a német-alföldi határt a franciák betörése ellen. A jemappesi csatában (1792 nov. 5.) a hadsereg balszárnyát vezette s a visszavonulást fedezte. 1796-ban aggkora dacára táborszernaggyá, majd a felsőolaszországi csapatok fővezérévé nevezték ki. Montenottenál, Millesimo- és Lodinál vereséget szenvedett a fiatal Bonapartetól és végül Lombardiából kiszorult. 1796 jún. 21-én Wurmsert nevezték ki helyébe fővezérnek. B. ekkor linzi birtokára vonult vissza.

Beaulieu-Marconnay, *Karl Olivier*, báró, német diplomata és kulturtörténetiró, szül. Mindenben 1811 szept. 5., meghalt Drezdában 1889 ápr. 8. Oldenburgban lépett állami szolgálatba (1838), majd Szász-Weimarban felvitte az igazságügyi miniszteri állásig. 1849-ben leköszönt; 1853. ud-

vármester s egyúttal a weimari udvari színház intendánsa lett. 1864 óta Szász Weimart képviselte a frankfurti szövetségi tanácsban. 1866 után visszavonult. Művei: Biogr. des sächsisch. Ministers Fritsch (1870); Der Hubertusburger Friede (1871); Anna Amalia, Karl August u. der Minister von Fritsch 1874); Karl v. Dalberg u. seine Zeit (2 köt. 1879).

Beaumanoir (ejtsd: bománoár), 1. *Jean, chevalier de*, Du Gueselin Bertrandnak fegyvertársa. B. Blois Károly részén harcolt Montfort Jean ellen és Josselin városa védelmezése közben (1351) fényes párbajt vívott több angollal. Az aurayi csatában fogságba került (1364), de a békekötés után kiszabadult és Bretagne marsallja lett.

2. *B., Philippe de Remi*, Sire de, szül. Beauvoisisban 1250 körül, megh. 1296 jan. 7. Szerzője az ó francia jog ismeretére nézve igen fontos Coutumes du Beauvoisis c. műnek, jegyzetekkel és glosszáriummal először kiadta Thaumas de la Thaumassière 1690.; utóbb gróf Beugnot 1842. és Salmon (Paris 1899—1900. 2 köt.); B. költői munkáit: Oeuvres poétiques, kiadta Suchier (Paris 1885. 2. köt.). V. ö. *Bordier*, Phil. de Remi, sire de B. (Paris 1869).

Beaumarchais (ejtsd: bomársé), *Pierre Auguste Caron de*, francia író, szül. Párisban 1732 jan. 24., megh. 1799 máj. 19. Órás fia volt és 21 éves koráig maga is folytatta atyja mesterségét. Vonzó külsejével és a zenére való hajlamával egy alantas udvari hivatalnok özvegyének házassága révén az udvarhoz jutott, s XV. Lajos leányainak hárfatanítója lett. Befolyásának ügyes felhasználásával Paris-Duverney bankárnak szolgálatot tévén, ez beavatta őt a pénzügyletekbe s nagy összeget kölcsönzött neki, melyeken B. nemesi címet, befolyásos udvari hivatalokat és jelentékeny vagyont szerzett. 1764-ben Spanyolországba ment, testvérhuga érdekében, kinek egy Clavigo nevű főtisztviselő házasságot igért volt, de szavát megszegte. Erről szól első érzelmes szinműve: Eugénie (1767), melyet Goethe felhasznált «Clavigo»-jához a spanyolországi út leírásával együtt. E darabnak, valamint az utána következőnek (Les deux amis, ou le négociant de Lyon, 1770) nem volt sikere. Duverney elhaltával B. hosszas perbe keveredett a bankár örököseivel. Bámulatos eréllyel és ügyességgel tudott a bajokból kivergődni s ismételten vissza tudta hódítni az ellene zudult közvéleményt. Mémoires du sieur B. par lui-même (1774—78) c. munkájában ragyogó ékesszólással, finom humorral és pompás iróniával leplezte le a kor igazságszolgáltatásának hibáit s tüntette fel magát az elnyomott emberiség boszulójának és a jog nélkül való harmadik rend előharcosának. Ünnepelt emberré lett ezáltal s nemcsak az egész főnemesség, de még az udvar is pártját fogta, és XVI. Lajos uralkodásának első ténye az volt, hogy a B.-ra sérelmes parlamenti ítéletet megsemmisítette. Népszerűségét még jobban növelte két halhatatlan vígjátéka: Le barbier de Séville, ou la précaution inutile, és folytatása: La folle journée ou le mariage de Figaro (magyarul: A szevillai borbély és Figaro házassága, vagy egy napi bolondság, ford. Paulay Ede, Olcsó könyvtár). Az elsőt a Théâtre Français 1772. fogadta el, de csak 1775. adták elő, a másodikat csak nagy nehezen sikerült a király beleegyezésével előbb Vaudreuil gróf birtokán s azután 1784 ápr. 27. Párisban is előadatni. Bámulatos hatása volt a darabnak, melyet százszor adták elő egymásután. «Figaro», mondotta Napoleon, «már az akcióban lévő forradalom volt». B. dicsőségének tetőpontja volt ez. Pörlekedései, az emberekkel való torzsalkodásai újra kezdődtek. Ismételten menekülnie kellett Párisból, hogy a törvény keze el ne érje s utoljára Hamburgból, hol nyomorúságban élt, csaknem egészen megsiketülve tért haza családjához. Gutaütésben halt meg, de azt is mondták, hogy megmérgezte magát. Összes műveit kiadták: Moland (1874) és Fournier (1875). V. ö. *Loménie*, B. et son temps (Paris 1873, 3. kiad., 2 köt.); *Lintilhac*, B. et ses oeuvres (u. o. 1888); *Bettelheim*, B. (1886); *Bonnefon*, B. (1887, a levelezést is tartalmazza); *Brenellerie* G., Histoire de B. (kiadta Tourner, Paris 1888); *Hallays*, B. (u. o. 1897).

Beaumaris (ejtsd: bomerrisz), Anglesey sziget (Walesben) fővárosa, a Menai csatorna torkolatának közelében, (1901) 2310 lak., tengeri fürdőhely, I. Eduard korából való kastély romjával, élénk tengerparti kereskedéssel. Közelében van Baron Hill kastély.

Beaume (ejtsd: bóm), *Georges*, francia szépirodalmi író, született 1861-ben Pézenas-ban. Daudet Alphonse modorában írt délfrancia paraszttörténeteket: Aux Jardins (1892); Les Vendanges (1895); Rosière et moi (1896); Les frois Apôtres (1908) stb.

Beau-monde (franc., ejtsd: bomoñ), jobb kör, jó társaság.

Beaumont (ejtsd: bomóñ), csinos városka Hainaut belga tartományban, a Sambre közelében, vasút mellett, (1900) 2450 lak., híres márványbányákkal. B. a XI. sz.-ban fontos grófságnak volt főhelye, amely a Croy-család birtokába ment át. — *B.*, több francia város és helység neve; ezek közül jelentékenyebbek: 1. *B.-de Lomagne* (ejtsd: de lomány), város Tarn-et-Garonne départementban, a Gimoné szép völgyében, (1906) 4215 lak., gyapjuszövéssel, kalap- és faience-készítéssel; XIV. sz.-beli templommal. — 2. *B.-en Auge* (ejtsd: an-ozs), község Calvados départementban, 4 km.-nyire a Touquestól, (1906) 350 lak., az itt született Laplace matematikus emlékszobrával. — 3. *B.-le-Roger* (ejtsd: lö-rozsé), község Eure départementban, a Rille és vasút mellett, (1906) 1315 lak., malmokkal, pamutiparral, nagy marha- s hetivásárokkal, ásványvízforrással; Szt. Miklósról elnevezett templommal, amelyet gyönyörű üvegfestmények díszítenek. — 4. *B.-sur Oise* (ejtsd: szür-oáz), község Seine-et-Oise départementban, az Oise balpartján, vasút mellett, (1906) 3948 lak., bőr-, üveg és paszomántiparral; XIII. sz.-ból való templommal; a közelében levő Carnell-erdőben megalitikus emlékekkel. — 5. *B.-sur-Sarthe* (ejtsd: szür szárt), vagy B.-le-Vicomte, község Sarthe départementban, a Sarthe jobbpartján, vasút mellett, (1906) 1895 lak., vászon-, kalikó- és teknőkészítéssel; X. sz.-ból való erősség romjaival. — 6. *B.*, község Ardennes départementban, a Maas közelében fekvő dombon, Sedan arrondissementban, (1906) 935 lak. 1870-ben a sedani csatát megelőzőleg de Failly és

Douay francia csapatait a szász trónörökös itt verte meg. V. ö. *Hopffgartner-Heidler,* Die Schlacht bei B. (Berlin 1897).

Beaumont (ejtsd: bómönt), Jefferson county székhelye Texas amerikai államban, a Neches partján, vasút mellett, (1900) 9427 lak., petroleumforrásokkal, fakereskedéssel és gőzfűrészekkel.

Beaumont (ejtsd: bomóñ), 1. *Elie de,* szül. 1798. Canon-ban (Calvados), megh. 1874. Párisban. A mult század közepén *Franciaország «leghíresebb geológusa» (Cotta B.),* Párisban az *école de mines* egykori hírneves tanára. Nagy tekintélyét főleg annak köszönhette, hogy 1825 és 1843 közt hazája földjét tanulmányozta és azután *Dufrenoy* társaságában Franciaország *átnézetes geológiai térképét* hat lapon kiadta. Ez a munka minden időkre alapvetőnek tekinthető. 1845-ben megjelent azután: Leçons de géologie pratique c. kézikönyve. 1852. pedig Sur les systèmes de Montagnes címen háromkötetes munkájában a Föld orográfiai kialakulásával foglalkozván, a hegységek fellépését szigoruan geometriai és kristallográfiai alapon vélte levezethetni, még pedig egy a földgömbbe beírt szabályos ikozaéderből kiindulva. Elméletének azonban, amely szerint a parallel-csapású hegységek korra nézve is egyenlők volnának, nem tudott híveket szerezni.

2. *B., Gustave de la Bonninière de,* francia publicista, Lafayette unokája, szül. Beaumont-la-Chartreban 1802 febr. 16., megh. Tours-ban 1866 ápr. 2. 1831-ben beutazta Tocqueville társaságában az északamerikai Egyesült-Államokat. 1840. ellenzéki képviselőnek választották. Az 1848 februári forradalom után mérsékelt köztársasági tagja volt a nemzetgyűlésnek. Cavaignac elnöksége alatt londoni, később bécsi követ volt. Az 1851-iki államcsiny napján (dec. 2.) néhány hétre börtönbe vetették, azontúl kizárólag a tudománynak szentelte életét. Munkái: Note sur le système pénitentiaire (1832) és a Tocqueville közreműködésével megírt Traité du système pénitentiaire aux États-Unis et de son application à la France (Paris 1832, 2 köt., németül Juliustól, Berlin 1833); Marie, ou l'esclavage aux États-Unis (1835, 2. köt.); L'Irlande sociale, politique et religieuse (1839, 2 köt.).

Beaumont (ejtsd: bómönt), *Francis,* angol drámaíró, szül. 1584. Grace-Dieuben (Leicestershireben), megh. 1616 márc. 6. Londonban. Tanulmányait Oxfordban és Londonban végezte, ugyanitt ismerkedett meg Ben Jonsonnal és Fletcherrel. Ez utóbbihoz oly benső barátság fűzte, hogy szinte elválhatatlanok voltak, együtt írták drámáikat és egyes drámáknál ma már nem is tudjuk pontosan megállapítani, hogy megírásukban melyiküknek mennyi része volt. B. és Fletcher neve az irodalomtörténetben úgyszólván eggyéolvadt. *John Fletcher* (ejtsd: flecsör) 1579. szül. Rey-ben, Sussex grófságban. Életéről nagyon kevés biztos adatunk van. Cambridgeben tanult és Londonban 1625. halt meg. B. és Fletcher közös drámáinak számát 14-re tehetjük. B. halála után Fletcher mások közreműködésével folytatta írói munkásságát és még körülbelül 40 drámát írt. Legismertebbek: Philaster or Love lies a-bleeding (1606); The Maid's Tragedy (1610); The Knight of the Burning Pestle (1611); Wit at several Weapons és Wit without Money (1615); továbbá The Faithful Shepherdess, mely utóbbi Milton Comusára és Keats Endymionára is befolyással volt. E drámák a saját korukban nagyon népszerüek voltak, sőt a kortársak még Shakespeare műveinél is többre becsülték. V. ö. *Macaulay,* F. B., a critical study (London 1883); *Boyle,* Englische Studien (74. k.); *Fleay,* New Shakespeare Society (1880, 1886).

Beaumontit (ásv.), válfaja a *heulandit*-nak Baltimoreról.

Beaumont-puska, a németalföldi hadseregnél régebben használt hátultöltő puska.

Beaumont-Vassy (ejtsd: bomóñ-vaszi), *Edouard Ferdinand de la Bonninière,* vicomte de, francia történetíró, Beaumont Gustave unokatestvére, szül. a La-Mothe-Souzay kastélyban 1816., megh. 1876 júl. 25. Előbb regényírással foglalkozott. Svédországban tett utazása alkalmával anyagot gyüjtött a Les Suédois depuis Charles XII. jusqu'à Oscar I. történeti művéhez (2 köt., Paris 1841). 1851—53-ban Laon prefektje volt; pénzügyi szédelgés miatt 1859. két évi börtönre ítélték. Egyéb munkái: Les salons de Paris et la société parisienne sous Louis Philippe (Paris 1866); Les salons de Paris et la société parisienne sous Napoléon III. (1886); Histoire authentique de la Commune de Paris en 1871 (1871); Papiers curieux d'un homme de cour (1875); Histoire intime du second empire (1874); Histoire de mon temps c. konzervativ munkája nem teljes (6 köt.).

Beaune (ejtsd: bón), az ugyanily nevű arrondissement székhelye Côte-d'Or francia départementban, a Bouzeoise forrása közelében, vasút mellett, (1906) 13,540 lak., posztógyártással, hordó-, ecetkészítéssel és szeszfinomítással, több tudományos társulattal. Jelentékeny épületei a két Notre Dame a XII. és XIII. sz.-ból, a pompás kórház, mely egyike a XV. sz. legszebben konzervált épületeinek, Rollintól; a templáriusok egyik kastélyának romjai és az itt született Monge matematikus szobra, Rude műve. Környékén kitünő burgundi borok teremnek (a B., Corton, Pomard, Romanée, Volnay stb). A régi Belena vagy Belna a pagus Belnensis fővárosa, a XI. sz.-ban Beaunois grófság székhelye lett. Erődjét IV. Henrik romboltatta le. Dampierre generális és Monge szülővárosa.

Beaune (ejtsd: bón), *Florimond de,* matematikus, szül. Bloisban 1601., megh. u. o. 1652. Kommentárt írt Descartes geometriájához; távcsöveket s egyéb csillagászati eszközöket szerkesztett. A róla nevezett feladat az első példája annak, hogyan lehet valamely görbét érintőinek egy tulajdonságából meghatározni. A feladatot 1693. Bernoulli oldotta meg az integrálszámítás segítségével. Munkáját Bartholin adta ki. Címe: De aequationum constructione et limitibus.

Beaune-la-Rolande, város Loiret francia départementban, a Fusain völgyében, vasút mellett, (1906) 1915 lak., ecetgyártással, sáfrántermeléssel; a gâtinaisi-i borok főpiaca. Temploma a XV. sz.-ból való. 1870 nov. 28. a francia és német hadak közt véres csata volt itt; a Loire melléki hadsereg egy része megtámadta az elsáncolt poroszokat, de kénytelen volt jelentékeny veszteséggel visszavonulni. V. ö. *Scherff,* Die Schlacht bei B. (Berlin 1872).

Beauneveu (ejtsd: bónvő), *André*, németalföldi szobrász és festő, élt 1360—1403 körül. Korának legsokoldalúbb művészei közé tartozott és főleg V. Károly francia király és ennek öccse, Jean de Berry herceg szolgálatában dolgozott. A király megbízásából készített művei közül fennmaradtak VI. Fülöp és Jó János királyok realisztikus síremlékei a saint-denisi apátsági templomban, míg festészeti tevékenységének fontos emléke a párisi Bibliothèque Nationaleban levő pompás zsoltáros könyv miniatürjei.

Beaunoir (ejtsd: bónoár), *Alexandre Louis Bertrand*, voltakép *Robineau*, francia vígjátékíró, szül. Párisban 1746 ápr. 4., megh. 1823 aug. 5. Különféle színpadokon 200-nál több darabot adatott elő, melyekben jókedv és szellemesség mellett sok sikamlósság is van. 1793-ban külföldre ment, 1796. a pétervári császári szinházak igazgatója lett, 1798. távoznia kellett Oroszországból, s aztán Lujza porosz királynő felolvasója volt. 1801-ben visszatért Párisba. Darabjaiban Napoleont és fiát, majd a Bourbonok visszatértét dicsőítette, s állást kapott a rendőrminisztérium irodalmi osztályában. Legjobb darabjai: L'amour quêteur; Jeannot ou les battus ne payent pas l'amende; Jérôme Pointu, Fanfan et Colas.

Beaupréau (ejtsd: bopreó), város Maine-et-Loire francia départementban, az Evre jobbpartján, vasút mellett, (1906) 2385 lak., vastartalmú ásványvízforrással, cholet nevű gyapjukelme- és vászonkészítéssel; marhavásárokkal, gyönyörű gót ízlésű új templommal. 1857-ig arrondissementnak volt székhelye.

Beaupré-szigetek, l. *Loyalty-szigetek.*

Beauregard (ejtsd: bórögár), *Pierre Gustave*, (családi néven: *Toutant),* az északamerikai Unió déli államainak tábornoka, szül. New-Orléansban 1818 máj. 28., megh. u. o. 1893 febr. 21. Mint tüzérhadnagy részt vett a Mexiko ellen való háborújában és 1847. kapitány lett. A polgárháború idején a déli (konföderált) államok fölkeléséhez csatlakozott és 1861 febr. dandárnok lett. Júl. 21. győzelmet aratott a bullruni csatában. 1862 jan. a Misszisszippi mellett működött, de ápr. 6. Shiloh mellett vereséget szenvedett, mire főparancsnoki rangjától megfosztották. Mindamellett őt bizták meg Charleston megvédésével, amiben 1863. szerencséje volt. 1864 ápr. Richmondba hívták, hogy a déli államok fővárosát megvédelmezze. Sherman tábornok előrenyomulását (1865) nem tudta megakadályozni. A háború befejezése után vasúti igazgató lett. Hadtudományi munkái: Principles and maxims of the war Charleston (1863) és Report of the defense of Charleston (Richmond 1864).

Beaurepaire, l. *Quesnay de Beaurepaire.*

Beau sexe (franc., ejtsd: bó szeksz) a. m. a szépnem; a nők.

Beauté (franc., ejtsd: bóté), szépség, szép asszony, híres szépség.

Beauv., v. *P. B.*, növénynevek mellett *Palisot de Beauvais Ambroise Marie François Joseph* báró, a párisi akadémia tagja nevének rövidítése. Szül. Arrasban 1755 okt. 28-án, megh. Párisban 1820 jan. 21. Munkái: Essai d'une nouvelle Agrostographie (Paris 1812, 25 táblával); Flore d'Oware et de Bénin en Afrique (u. o. 1804—1807, két köt. 120 tábl.); Muscologie, ou traité sur les mousses (Paris 1822, 11 tábl.) stb.

Beauvais (ejtsd: bové), Oise francia départementnak, egy arrondissementnak és püspökségnek székhelye, a Thérain és Avelon összefolyásánál, vasút mellett, (1906) 20,248 lak., régiségtárral, természetrajzi gyüjteménnyel, a lakosság készít posztót a hadsereg számára, vásznat, gyapju-takarókat, bársonyt, paszományt; e készítményekkel és gabonával élénk kereskedést űz. Már a XIV. sz.-ban virágzó agyagipara volt, különösen kedvelték világos zöldmázú faience-készítményeit. Később domború díszítményű fehér cserépedényt is állított elő a gyár. Ugyanitt az állam 1664. kárpit- és szőnyeggyárat állított, melynek termékei szintén nagy hírre jutottak. A város régi körfalait 1803. sétaterekké alakították át. Legérdekesebb épülete a befejezetlen gót ízlésű székesegyháza, remek 48 m. magas boltíveken nyugvó kórussal, Rafael és Lebrun képei után készült fali szőnyegekkel; jelentékeny még a Basse-Oeuvre-templom a VI. sz.-ból, a Szt. István templom szép üvegfestményekkel, a városháza, amely előtt Jeanne Hachettenek Dubray által készített szobra áll. B., a régi Caesaromagus, a bellovakoknak volt fővárosa. A X. sz.-ban külön grófság székhelye lett; a grófi méltóság a XI. sz.-ban a püspökére szállott át; környékén (1357) tört ki a Jacqueria-lázadás. A száz éves angol háborúban (1420) rövid időre az angolok kezébe került. 1482-ben Bátor Károly fogta ostrom alá, de megvédelmezte magát különösen az asszonyoknak bátorsága folytán, akiknek élén Jeanne Hachette állt. V. ö. *Labande*, Hist. de B. (Paris 1892); *Renet*, B. et le Beauvaisis dans les temps modernes (B. 1899).

Beauvais, *Charles Théodore, baron de,* francia tábornok és író, szül. Orléansban 1772 nov. 8., megh. Párisban 1830 jan. 1797-ben mint Bonaparte főszárnysegéde Egyiptomban járt, de visszajövet elfogták a törökök, kik csak 1803. engedték haza. 1809-ben ismét hadi szolgálatba lépett és Spanyolországban harcolt. B. szerkesztette a Dictionnaire historique Biographie universelle classique c. művet (Paris 1826—29, 6 köt.) és főszerkesztője volt a Victoires et conquêtes des armées françaises (u. o. 1817 s köv. 28 köt.) c. munkának. Kiadta továbbá a La correspondance officielle et confidentielle de Napoléon Bonaparte (u. o. 1819—20, 7 köt.) c. művét.

Beauvaisis (ejtsd: bóvezí), francia vidék régi neve Közép-Picardiában, mely közigazgatásilag Ile-de-Franceboz tartozott. Főváros: Beauvais (l. o.).

Beauvoir (ejtsd: bovoár), több francia város és helység neve; köztük legjelentékenyebb *B.-sur-Mer* (ejtsd: szür mer), Vendée départementban, 4 km.-re a tengertől, mely egykor falait mosta, a Cahouette-csatorna kikötője mellett, (1906) 2675 lak., tengeri sófőzéssel, osztriga-tenyésztéssel; régi vára ostrománál (1588) IV. Henrik csaknem életét vesztette.

Beauvoir (ejtsd: bóvoár), *Roger de,* l. *Bully.*

Beaux, *Cecilia*, amerikai festőnő, szül. Philadelphiában 1863. Szülővárosában aratta első sikereit, Párisban is tanult, majd állandóan New Yorkban telepedett le és ott különösen női arc-

képei által, melyek Whistler és Sargent hatását árulják el, a legkedveltebb művészek közé tartozik.

Beaux arts (franc., ejtsd: bózár) a. m. szépművészetek.

Beauxit (ásv.), l. *Bauxit*.

Beavatkozás *(interventio,* nzkj.). Az államok szuverénitásával elméletileg nem egyeztethető össze, hogy elismerjük a B. jogát, t. i. azt a jogot, hogy egyik állam a másik államnak olyan ügyeibe beleszólhasson, beleavatkozhassék, amelyek elintézésére ez az állam szuverénitásából kifolyólag hivatva van. Ilyen nem jogosult B.-nak kell tekinteni a szent szövetség B.-i kisérleteit az abszolut monarchia érdekében Olasz- és Spanyolországban, III. Napoleon B.-i kisérletét Mexikóban. A be nem avatkozás (non interventio) kötelezettsége az általános szabály, amely alól bizonyos esetekben lehetnek kivételek. Ezt ma a nemzetközi jogban úgy a tudomány, mint a gyakorlat elismeri s a tudományban csak arra nézve van eltérés, mily kivételes esetekben lehet mégis az állam belügyeibe beavatkozni. Általában elismerik a nemzetközi jogi irók, hogy a B. kivételesen meg van engedve, ha ezt az illető állam maga kéri v. ha a B. joga a beavatkozó állam részére szerződéssel biztosítva van. (Északamerikai Egyesült-Államok és Cuba.) Hogy ezenkívül milyen esetekben jogosult a B., arra nézve a nemzetközi jogi irók tételeiket különbözőképen formulázzák. Némelyek szerint az önsegély, mások szerint a végszükség, illetőleg a szükségállapot jogosíthat B.-ra. Ezek a kifejezések azonban nagyon rugalmasak. Amint a történelem tanítja, sokszor igyekeztek az államok önző politikai célokra visszavezethető B.-ukat ezekkel a kifejezésekkel igazolni. Igy, hogy másra ne hivatkozzunk, Kopenhága bombázását Nagy-Britannia a szárazföldi tengerzár (l. o.) idején a XIX. sz. elején szintén a végszükség jogával igyekezett indokolni. A be nem avatkozás kötelezettségének elismerése csak a XIX. sz.-ban fejlődött ki. (L. *Monroë-doktrina, Drago-doktrina.)*

B., (mj.) a peren kívül álló harmadik személynek a perbe belépése; a polgári peres eljárásban két külön jogintézményt jelent, ú. m. a fő B.-t és a mellék-B.-t. Fő bevatkozó az, aki olyan dolgot v. jogot, amely iránt más személyek közt per folyik, a maga részére követel; követelését a két peres fél elleni keresettel érvényesítheti a főper jogerős eldöntéséig (Pp. 82., 83. §-ok). Mellékbeavatkozó az, aki egyik vagy másik peres fél pernyertességének elősegítése végett avatkozik bele a mások közt folyó perbe, amelynek eldöntéséhez neki is jogi érdeke fűződik (Pp. 84—88. §-ok). Ilyen a perbehívott is, ha a perbehívóhoz csatlakozik. (L. *Perbehívás*).— Mai peres eljárásunk (1868. LIV., 1881. LIX., 1893. XVIII. t.-c.) csak a fő B.-t szabályozza; az új polgári perrendtartás (Pp.) azonban tüzetesen rendelkezik az egész intézményről. V. ö. *Baintner*, Az avatkozás (Kassa 1896); *Canstein*, Streitgenossenschaft und Nebenintervention; *Franche*, Die Nebenparteien d. deutschen Zivilprocessordnung; *Eckstein*, Die Intervention nach österreichischem Rechte; *Navratil* Á., Állami beavatkozás és egyéb értekezések (Budapest 1898); *Somló* B., Az állami beavatkozás és individualizmus.

Beaver (ejtsd: biver), folyó Ontario tartományban, Kanadában: ismeretesek Eugenia nevű vízesései, Artemisia falunál, ahol medre 1 km. hosszuságban 100 méterrel lesz mélyebb; a Huron tóba szakad.

Beaverdam (ejtsd: biver demm), város Wisconsin amerikai állam Dodge countyjában, a B. partján, vasút mellett, (1900) 5128 lak. A B. vizi ereje számos gépet hajt.

Beaver Falls (ejtsd: biver falsz), város Pennsylvania amerikai állam Beaver countyjában a Beaver partján, vasút mellett, (1900) 10,054 lak., virágzó vas-, üveg- és agyagiparral.

Béb, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 518 német és magyar lak., u. p. Csót, u. t. Ugod.

Bebábozódás, l. *Átalakulás* és *Báb*.

Bebalzsamozás, l. *Balzsamozás*.

Bebber, *Wilhelm Jakob van,* meteorológus, szül. 1841 júl. 10. Griethben, megh. 1909 szept. 1. Altonában. 1875-ben a weissenburgi reáliskola rektora lett, 1879 óta pedig a hamburgi Seewarte 3. osztályának főnöke, mely minőségben a Keleti-tenger mentén szervezett viharjelzési szolgálatot és a Németországra vonatkozó időprognózis kiadását vezette. A gyakorlati meteorológia körül nagy érdemei vannak. A meteorológiai elemek eloszlása és az időjárás között megállapította az összefüggést és az időjárási helyzeteket tipusokba rendezte. Az európai légnyomási depressziók útjait tapasztalatilag meghatározta és azokra alapította az időprognózist. Nagyon gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki, különösen a szinoptikus meteorológia terén. Sok tanulmánya az Archiv der Deutschen Seewarte c. kiadványban jelent meg. Főbb munkái: Handbuch der ausübenden Witterungskunde (2 rész, Stuttgart 1886); Lehrbuch der Meteorologie (u. o. 1889); Wettervorhersage (u. o. 1898).

Bébé (franc.), kis gyermek, baba.

Bebedero, sós tó San-Luis tartományban, Argentina köztársaságban, az Alto-Pencoso hegy alján; átlag 30 km. hosszú, 15 km. széles; vizei a Rio Diamanteba folynak le.

Bebeerin, *bebirin, pelosin*. A Nectandra Rodiae kérgének, a bebeeru-kéregnek, úgyszintén a Cisisampelos Pareira gyökerének $C_{18}H_{21}NO_3$ összetételű alkaloidája. Szintelen kristályok; 140°-on megolvad. Váltóláznál a chinin helyettesítésére ajánlották.

Bebek (az ókorban *Chalae*), helység a Boszporusz európai partján, 10 km.-re Konstantinápolytól, a szultán Humajun-Abad nevű kastélyával, kedvelt nyári tartózkodó hely.

Bebek-*család,* ősrégi magyar család az Ákos nemzetségből, melynek eredetét a népmonda egy juhászra vezeti vissza, ki a Sajó és Csetnek vize mellett egy hegyoldalban kincset találván, abból Murányt, Szádvárt, Krasznahorkát és Pelsőczöt építteté. Valószinübb azonban, hogy idegen földről kerültek Magyarországba és bányaművelésből gazdagodtak meg. Első ismert ősük *Máté*, kinek két fia Detre és Fülöp, kik 1243. IV. Bélától a pelsőczi uradalmat, Berzéte kir. helységet és Kövi és Licze falvakat kapták adományban. Detre utódai

két nagy család megalapítói lettek. Benedek fiától származó unokájának B. I. Domokosnak fiaitól a pelsőczi B.-család, másik fiától Kun I. Miklóstól származó unokáitól pedig a Csetnekyek veszik eredetüket. A B. család birtokaiban 1318. osztozkodott először, amikor a család az említett két családra oszlott. Legnagyobb hatalomra a család Zsigmond király alatt jutott, akinek siklósi fogságát is ők eszközölték ki. Később a Ferdinánd és Szapolyai közti küzdelemben, hol egyik, hol a másik partra állva, tevékeny részt vettek. (A család régibb történetére, v. ö. *Karácsonyi*. Magyar nemzetségek I. köt. 95. s köv. l. III. 2. Ákos nemzetség alatt, hol a család címeréről van szó; *Nagy* Iván. Magyarország családai I. 256—263). A már említetteken kívül nevezetesebb tagjai a családnak:

Bebek család címere.

1. *B. Detre*, György fia. Egyetlen, ki a Bebekek közül nádori méltóságra emelkedett. 1383-ban Zárában ő fogadta a város hűségeskűjét, mint Mária királyné meghatalmazottja; később egymásután nyerte el az ország legfontosabb hivatalait. 1389—91-ig tótországi, 1391. egyúttal tót és horvát bán. 1392—93-ig szörényi, 1394—96-ig ismét tótországi bán. 1397—1402-ig nádor volt. A nádorságtól elmozdíttatván, teljes erejével csatlakozott Nápolyi László pártjához. 1403 júl. le is ment Zárába, de a félénk Nápolyi Lászlót nem bírta rávenni, hogy Székesfehérvárra jöjjön. A fölkelés megbukott; D. kibékült Zsigmonddal, de Szentgyörgy várát és Szikszó városát elvesztette. (V. ö. *Fejér*, Codex Diplomaticus; *Pesty*, A szörényi bánság tört. Hazai Okmánytár. VII.)

2. *B. Domokos.* A pelsőczi B.-család megalapítójának, Domokosnak fia. 1349-ben esztergomi és egri kanonok egyszerre; 1352 esztergomi Szenttamás-prépost; 1357. szepesi prépost, 1360. csanádi püspök; 1372. váradi püspök; megh. 1374 okt. 31. Püspöksége alatt kezdette meg a váradi káptalan Chartulariumának szerkesztését. Nagy, de egészen elkopott márvány sírkövét 1883. ásták ki. (V. ö. *Bunyitay*, A vár. püsp. tört. I.)

3. *B. Ferenc,* Istvánnak, az országbírónak fia. Maróthy Jánossal együtt 1397—1501-ig macsói bán volt. Itt serénykedett az ország déli részeinek megvédelmezésében. Előbb abaujvmegyei főispán volt. (Századok 1875. 453—4.)

4. *B. Ferenc,* 1529. mint Ferdinánd embere Serédy Gáspárral Kassánál és Egernél megverte Szapolyai seregét. A következő évben már Szapolyai pártjára állott és Murány várának rabló kapitányával, Batóval a felső részeket fosztogatta. 1540-ben újra Ferdinándhoz állott és 1549. gróf Salm Miklóssal együtt leverte Balassa Menyhért és Bató csapatait, de már 1554-ben újra Izabellához szegődött, kit felkeresett Lengyelországban és a Ferdinánddal kötött szerződés felbontására igyekezett rábírni. Emiatt Ferdinánd az országgyűlés elé idézte, mely 1556. számkivetésre ítélte. Ezt megbosszulandó, B. a Szepességet kezdé pusztítani. Megfékezésére Ferdinánd Ditrich és Puchaim vezéreit küldé, kiknek ötszörte nagyobb seregét B. török segítséggel megverte. Izabellával összeszólalkozván, Konstantinápolyba ment s Mohamed szultánt Izabella ellen ingerlé. Mohamed azzal az ígérettel, hogy Erdélyt kezére játssza, kivitte B.-nek erdélyi vajdává való kineveztetését. Izabella 1556. B.-t a Kendiekkel s Balassa Menyhérttel együtt kivégeztető, miután előbb az országgyűlés hazaárulóknak nyilvánította őket.

5. *B. György,* Domokos fia, Istvánnak, az országbírónak öccse. Élt 1330—1389. években. 1346-tól kezdve hevesvármegyei, 1352-től kezdve liptói főispán, 1365-től pedig 1389-ig a királyné tárnokmestere. Közben más hivatalokat is viselt; így 1374. makoviczai (Zboró mellett), 1375. trencséni várnagy, 1378. gömöri főispán volt. Részt vett 1347. az olasz hadjáratban. 1349-ben Nagy Lajos követe a pápához; 1373. ő is vezérel egy csapatot a velencei köztársaság területére. Gyönyörű sírköve, a klasszikus heraldika fontos emléke, a görgei (Abauj-Torna vm.) templomban ma is látható. Az ezen sírkövön látható évszámot (1371) sokan az ő halála évének vélték, de hibásan. Az nem az ő halálának, hanem a tőle alapított gombaszegi pálos kolostor keletkezésének évét jelenti. (V. ö. *Fejér*, Cod. Dip. Anjoukori okm. tár; *Pór*, Nagy Lajos 210, 479; *Csergheő-Csoma*, Alte Grab-Denkmäler 13. és *Csoma*, B. György sírköve, Turul, V. 1888. évf. 159 l.)

6. *B. György,* Ferenc fia, kivel együtt pártoskodott Ferdinánd ellen. Az országgyűlés őt is száműzte 1556-ban, mire B. a Szepességet kezdé pusztítani s Kassát felgyujtotta. Ferdinánd igyekezett őt a maga részére megnyerni, ami ajándékokkal sikerült is neki. 1558-ban Szikszónál Telekesi Imrével győzelmet aratott a törökökön, de a következő évben Szerencsnél megveretett; 1562-ben török fogságba esett, honnan Szapolyai közbenjárására három év mulva szabadult csak ki. Ekkor az ő pártjára állott és seregének főkapitánya lett. Miksa Schwendi Lázárt küldte ellene, ki Szádvárt kezdte ostromolni, hol B. neje és lányai voltak. Hogy az ostromnak ki ne tegye családját, hajlandó volt Miksa pártjára állni, de Schwendi nem fogadta el ajánlatát és még hevesebben kezdte ostromolni a várat, melyet neje hős védelem után csak ama feltétellel adott föl, hogy a várőrségnek bántódása ne legyen s férje a Kendiekkel s Balassa Menyhérttel együtt kegyelmet kapjon.

7. *B. Imre.* Valószínűleg Istvánnak, az országbírónak fia. A János-lovagok rendjébe lépvén, 1398—1403-ig vránai perjel és Zsigmond királynak engesztelhetetlen ellensége volt. Zsigmond udvara őt tartá az 1403-iki fölkelés okozójának. Bizonyos, hogy ő lépett a felkelők közül először a nyílt ellenségeskedés terére. 1403 elején Özdögei Bessenyő Pál horvát bánt elfogatta s diadaljelül Nápolyi Lászlóhoz küldötte. A fölkelés leveretvén, B. nem békült ki s emiatt a perjelséget elvesztette. Magaviseletével a János-lovagoknak nagy károkat okozott. Valószínűleg külföldön halt meg. Tévedés őt a szintén B. Imre nevű országbíró-

val egynek tartani. (V. ö. *Pray*: De prioratu Auranae, 1773.)

8. *B. Imre,* György fia, Detre testvére. Még hamarább kezdte meg az országos főhivatalok viselését, mint Detre. 1380—1383-ig horvát bán, 1385-ben Vörös-Oroszország (Galicia) kapitánya, 1386—92-ig országbiró, 1392—93. erdélyi vajda. Tévednek, akik B.-t a vránai perjel B. Imrével egynek tartják s még 1403. is szerepeltetik, mert bizonyos, hogy ezen országbiróságot viselt B. Imre még 1398 előtt meghalt. (V. ö. *Fejér*, Cod. Dip. Sichy cs. okmánytár. Pannonhalmi levéltár.)

9. *B. Imre* (pelsőczi), János fia, György unokája. Előbb pap volt és gyulafehérvári prépost, később hitet változtatva, Luther vallását vette fel. II. Lajos halála után, akinek titkára is volt, élete végeig megmaradt Szapolyai János és Izabella iránti hűségében.

10. *B. István.* A B. (régebben Böbek-) család névadójának, Domokosnak, legidősebb fia. Élt az 1330—70. években. 1346-tól hevesvmegyei, 1352-től liptai főispán, 1360—69-ig országbiró, 1358. a király esküitársa a zárai békekötés megerősítésénél s később 1362. meghatalmazottja a német császárral kötendő békére. Különösen kitüntette magát 1352. a belzi ostromnál, mint az ország zászlótartója. Négy zászlót törtek össze kezében és súlyosan megsebesítették, de még sem tudták hátrálásra kényszeríteni. Csak mikor már nem volt több zászlaja s az sem volt, kinek lobogtassa, vonult vissza önként. (V. ö. Anjoukori Okm. *Fejér*, Cod. Dip. Hist. Hung. Fontes Dom. III. 162; *Pór*, Nagy Lajos, 335. 436.)

11. *B. János,* közönségesen Nagy Jánosnak hívták. Lászlónak fia, az országbiró Istvánnak unokája volt. Már 1399. fölvitte a főlovászmesterségig, de aztán az 1403-iki fölkeléskor elvesztette a király kegyét. Hét év mulva azonban újra szerepel és pedig az akkoriban fontos királyi tárnokmesteri hivatalt nyerte el s azt 1417-ig viselte. (V. ö. *Fejér*, Cod. Dip.)

12. *B. László,* B. Istvánnak, az országbirónak fia, 1390. Abauj vármegye főispánja és a királyné tárnokmestere, megh. 1401-ben. A pelsőczi templomban látható sírköve őt a király tárnokmesterének mondja. (V. ö. *Nagy* Iván, Magyarorsz. családai; *Csergheő-Csoma,* Alte Grabdenkmäler és *Csoma,* B. László sírköve. Turul 1888 évf., 159 lap).

13. *B., Miklós,* Domokosnak legifjabb fia. Élt 1336—1400. években. Mint Domokos nevü bátyja, ő is az egyházi pályára lépett és egri prépost, 1390. pedig kalocsai érsek lett. Itt érte utól a halál. (Anjoukori Okm. Monum. Vaticana Hung S. I. v. IV.)

14. *B. Péter* (pelsőczi). B. Detre nádor fia; neje, Csáki Kata, Csáki György leánya; 1423—1426. székely ispán. (Századok, 1880.)

Bebel, 1. *Ferdinand August,* a ném. szociáldemokrácia mai vezére, szül. Kölnben 1840 febr. 22. A wetzlari polgári iskolát elvégezve, 1860. Lipcsébe ment, hol 1864 óta esztergályos üzlete volt. 1862. csatlakozott a német munkásmozgalomhoz s 1865. elnöke lett a lipcsei Munkásképző Egyesületnek s választmányi tagja a német Munkás-Egyesületnek. Mint a lipcsei szociálista Volkstaat dolgozótársát a glauchau-i választókerület 1867. az északnémet birodalmi gyülésbe, 1871. pedig a német birodalmi gyülésbe választotta. Irásban és szóval egyaránt küzdött a szociáldemokrata eszmékért, megtámadta Poroszország hegemóniáját, a német birodalom ujjáalakulását, védelmébe vette a párisi kommün-t és az Internationale-t. 1872-ben felségsértéssel vádolták, amiért a lipcsei esküdtszék őt és elvtársát, Liebknechtet, 2 évi várfogságra, a lipcsei törvényszék pedig a német császár megsértése miatt még 9 havi fogságra ítélte. 1874-ben régi választókerületében, 1878. Drezdában, 1884. Hamburgban választották be a birodalmi gyülésbe, 1890 óta Berlinben él és naggyá növekedett pártját vezeti. 1910-ben hetvenedik születése napján világszerte nagy ovációkban részesült. B. irodalmilag is működött. Nevezetesebb munkái: Unsere Ziele (számos kiad.); Der deutsche Bauernkrieg mit Berücksichtigung der socialen Bewegungen des Mittelalters (Leipz. 1876); Christenthum u. Socialismus (Zürich 1883), melyből a 10. kiad. e cím alatt jelent meg: Die Frau und der Socialismus (magyarul is: A nő és a szocializmus, Budapest 1907); Die mohammedanisch-arabische Kulturperiode (Stuttgart 1884); Charles Fourier (u. o. 1888); Die Sonntagsarbeit (u. o. 1888); Zur Lage der Arbeiter in den Bäckereien (u. o. 1890); Akademiker und Socialismus (Berlin 1906); Aus meinem Leben (1. Teil, Stuttgart 1910).

2. *B., Heinrich,* német humanista, szül. 1472. Ingstetten württembergi faluban, megh. 1518. Tübingenben. Szegény parasztfiú volt. Krakóban és Baselben tanult s 1479 óta a költészetet és szónoklatot adta elő a tübingeni egyetemen. Miksa császár 1501. költővé koszoruzta. Legismertebb műve Facetiae (1506), mely a papság ellen heves kifakadásokat és anekdotákat tartalmaz. A latin nyelvtanítás körébe eső tankönyveket is írt. Életét megirta *Zapf* (1802).

Bebenburg, l. *Lupold von Bebenburg.*

Bebenhausen, 1181. alapított ciszterczita kolostor, Tübingen mellett. 1807 óta királyi vadászkastély; egyike Württemberg legszebb műemlékeinek. Gót templomának gyönyörű tornya van. V. ö. *Paulus,* Die Cistercienser Abtei B. (Stuttgart 1886).

Bebirin, l. *Bebeerin.*

Bebizáció a. m. szolmizáció (l. o.).

Bebizonyítás *(demonstratio)*, ellentétben a bizonyítással (l. o.) azt az eljárást jelenti, mely nem okokból, következtetés által vezeti le a tétel igazságát, hanem közvetlenül a tények szemléltetése által deríti fel. Ez tehát feltételezi a bebizonyítandó dolognak szemlélhetőségét, és csak oly tudományokban alkalmazható, melyek érzékeink által észrevehető tárgyakkal foglalkoznak; ilyen a természettanban és vegytanban a kisérlet, a természetrajzban a boncolás stb. Minthogy érzékeink tanusága tudatunkban a legnagyobb súlylyal és értékkel bir, az ezekre alapított bizonyítási eljárásnak van a legnagyobb bizonyító ereje, és annyira meggyőző, hogy az ellenkező lehetőségnek még a gondolatát is kizárja.

Bebra, község Kassel porosz közigazg. kerületben, Rotenburg (ettől 5 km.-nyire) j.-ban a B. és vasút mellett, (1900) 2740 lak., cementgyártással.

Bebrina, adók. Požega vm. bródi j.-ban, (1900) 740 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Orijovac.

Bebrina dolnja, adók. Požega vm. bródi j.-ban), (1900) 833 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Bród.

Bebrina gornja, adók. Požega vm. bródi j.-ban, (1900) 674 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Bród Sz. m.

Bebujtatni (tenger., ném. *einscheeren*, ol. *passare*, ang. *to reeve*), annyit jelent, mint egy kötélnek a végét valamely lyukon, mint pl. a csigakorong részén, macskafej-lyukon, vagy valamely karikán stb. átdugni.

Bebukni, budapesti csibésznyelven annyit jelent, hogy rajta vesztett valamin, a rendőrség elé került.

Bebutov, *Vaszilj Oszipovics*, herceg, orosz tábornok, szül. 1792., megh. Tifliszben 1858 márc. 22. A kaukázusi hadseregben szolgált, 1816. Jermolov herceg hadsegéde lett s annak kíséretében Perzsiába ment, ahol mint tolmács és katona működött. 1825-ben Imeretia kormányzójává lett. 1828 a török háborúban vezérőrnagyi rangot nyert s különösen Ahalzyh ostrománál, később pedig védelmezésében tüntette ki magát. 1843-ban altábornagy s 1844. Dagesztán főparancsnoka lett. Miután három évig Samyl ellen küzdött, 1847. a transkaukázusi kormány-tanács elnökévé neveztetett ki. Az 1853-iki török háborúban egy hadtestet vezérelt s 1853 dec. 1. Kadikar mellett megverte Abdi pasa szeraszkirt. 1855. Gruzia védelmezésével volt megbízva és Omer pasát Mingreliából visszavonulásra kényszerítette. — Fivére *Dávid*, tábornok, szül. 1793., megh. 1867. Varsóban. Paskijevics alatt Lengyel- és Magyarországban harcolt és 1856. Szilisztria előtt altábornagyi rangra emelkedett. 1861-ben Varsó kormányzója lett.

Beč, közs. Modrus-Fiume vm. vrbovskói j.-ban, (1900) 92 lakossal; u. p. Bosiljevo, u. t. Generalski-stol.

Becc., növénynevek mellett *Beccari* Odoardo olasz utazó (l. o.) nevének rövidítése.

Beccadelli, *Antonio degli*, olasz humanista és újlatin költő, szül. 1394. Palermóban (Panormus), amiért *Panormitának* nevezték, megh. Nápolyban 1471 jan. 6-án. 1430-tól Paviában a milanói herceg támogatásával retorikát tanított. 1435. Alfonso nápolyi király tanítója és tanácsadója lett. Alfonso halála után (1458) ennek fia, Ferdinánd király szintén elhalmozta jóakaratának jeleivel. Hermaphroditus c. latin epigrammgyüjteménye (Siena 1431 v. 1432.) nyomtatásban először megjelent a Quinque illustrium poetarum, Antonii Panormitae etc. Lusus in Venerem (Paris 1791) c. munkában, majd mint Antonii Panormitani Hermaphroditus (kiadja Forberg, Koburg 1824). De dictis et factis Alphonsi regis Aragoniae c. 1455. megjelent munkája sok kiadást ért. Leveleit először Antonii Panormitae familiarum liber címmel (Nápoly 1470 v. 1471) adták ki, legutóbb az Antonii Beccatelli ... Epistolarum Gallicarum libri IV (u. o. 1746) c. műben.

Beccafumi, *Domenico (Mecuccio, Mecarino)*, olasz festő és szobrász, szül. Siena közelében 1486., megh. 1551. Rómában, hol 1510 körül időzött, Rafael s Michelangelo művei gyakoroltak reá döntő befolyást, mely hazájába visszatérte után festett legjobb képein is érvényesül. Ezek: Szt. Katalin stigmatizációja (Siena, Istituto delle belle arti); Mária látogatását ábrázoló freskó a sienai S. Maria della Scala kórházban; Mária eljegyzését és halálát ábrázoló freskók a sienai S. Bernardino oratóriumban, hol Sodomával és Pacchiával együtt dolgozott. B. hírnevét azonban főleg a sienai székesegyház padlójának alakos márványburkolata (jelenetek az ótestamentomból) biztosítja, melyhez ő készítette a terveket. Ugyancsak a sienai székesegyház számára készített 8 angyal-szobrot bronzból.

Beccari, *Odoardo*, olasz utazó és botanikus, szül. 1843 nov. 19. Firenzében; tanulmányait Pisában, Bolognában és a londoni Kew-kertekben végezte; 1865—68. Doriával Borneót járta be s ott mintegy 20,000 növényt gyüjtött. Megfigyeléseit a Nuovo giornale botanico italianoban tette közzé. 1870-ben Antinori és Issel társaságában a Barka- és Bogosföldön kutatott, 1871-ben Uj-Guineába, 1873-ban Celebes szigetre ment, 1875-ben ismét Uj-Guineába, ahol az Arfak-hegységet kutatta át. 1876-ban visszatért Olaszországba s a firenzei füvészkert és növénytani múzeum igazgatója lett. Önálló műve: Malesia, raccolta d' osservazioni botaniche intorno alle piante dell' Arcipelago indomalese e papuano (Firenze 1877—89, 3 k.).

Beccaria (ejtsd: bekkária), 1. *Cesare Bonesana, marchese de*, olasz büntetőjogi és közgazdasági író, szül. Milanóban 1738., megh. u. o. 1794. Páviában tanult jogot. Tanulmányai befejezte után több barátjával egyesült az enciklopedista irány művelésére, mely célból az «Il Caffé» egyesületet alapították s hasoncímen lapot adtak ki 1764—65. Akkoriban (1761) folyt le Toulouseban a Voltaire irodalmi harca által híressé vált Calas-per (l. o.), a legborzalmasabb bírói tévedések egyike. Az ennek nyomán megindult mozgalom hatása alatt írta. Dei delitti e delle pene c. munkáját. Ezt az enciklopedisták azonnal felkarolták; Morellet lefordította franciára, Voltaire és Diderot elmélkedéseket (commentaires) írtak róla s B. neve hamar világhírű lett. Katalin orosz cárnő Szt. Pétervárra hívta, hogy segítségére legyen büntetőjogi reformterveinek megvalósításában, de Kaunitz gróf kancellár megakadályozta B. távozását, közgazdasági tanári állást eszközölvén ki számára a páduai egyetemen. Ott tartott előadásai Lezioni di economia pubblica c. alatt jelentek meg (1804). B. főmunkája kora törvényhozására nagy hatással volt. A tortura eltörlése Ausztriában, a halálbüntetés eltörlése és annak súlyos munkarabsággal helyettesítése II. József büntetőtörvényében s általában a büntetések enyhítése részint közvetlenül, részint közvetve B. befolyására vezethetők vissza. Magyarországra is nagy hatással volt; nyomai feltalálhatók az 1790 és 1827-ik évi büntetőtörvényhozási előmunkálatokban és a korát követő irodalmi termékekben (Vuchetich). Nemzetgazdasági művei is haladó szellemet mutatnak. A korában uralkodott merkantilista irány helyett a fiziokraták tanát kezdette hirdetni, sőt közeledett Adam Smith felfogásához. B. egyéb munkái: Sul disordine e de remedi delle monele nello stato di Milano (1762); Ricerche intorno alla natura dello stile (1770). Fő munkája két ma-

gyar fordításban jelent meg: Császár Ferenctől A bűnökről és büntetésekről, Zágráb 1834) és Tarnai Jánostól (Bűntett és büntetés, Budapest (1887).

2. *B., Giacomo Battista,* olasz fizikus, szül. Mondoviban 1716 okt. 3., megh. Torinóban 1781 máj. 27. Rómában szerzetes lett, később u. o., majd pedig Palermóban a filozófia tanszékét, 1748. Torinóban fizikai tanszéket kapott. Nevét az elektromosságról írt művei tették ismertté; Dell' elettricismo naturale ed artifiziale (Torino, 1753); Dell' elettricismo artifiziale (u. o. 1772) és Dell' elettricità terrestre atmosferica a celo sereno (u. o. 1775). 1760-ban Canonica apáttal Piemontban fokmérést eszközölt, melynek eredményeit a Gradus Taurinensis (Torino 1774) c. művében közölte. Cassini B. méréseinek pontossága felől kételyeket támasztván, B. indíttatva érezte magát Lettere d'un Italiano ad' un Parigino intorno alle riflessione del sign. Cassini sul grado Torinense (Firenze 1777) c. munkának megírására, melyben bebizonyítja, hogy a függő ón irányát az Alpok közelsége befolyásolja.

Beccheggiare (olasz, teng., ejtsd: bekkedzsáre) a. m. bugdálni (l. o.).

Beccles (ejtsd: bekklsz), város Suffolk angol grófságban, a Waveney partján, ennek torkolatától mintegy 39 km.-re; a Waveney folyó itt lesz hajózhatóvá; (1901) 6898 lak., maláta-, gazdasági gép- és téglagyártással, malmokkal.

Béce v. *börc,* l. *Hálókötőfa.*

Becéző nevek v. *becéztető nevek:* családi kényeztető nevek, melyekkel különösen a gyermekeket szólítgatják. A B. rendszerint a keresztnevek rövidítéséből, elferdítéséből v. kicsinyítő képzőkkel való megtoldásából keletkeznek, pl. Julianna v. Julia helyett *Juli, Julis, Juliska, Julcsika,* Zsuzsánna h. *Zsuzsi, Zsuzsika, Zsuzsó,* Ferenc h. *Feri, Fercsi, Ferike,* Károly h. *Kari, Karcsi,* Bertalan h. *Berci,* Judit h. *Juci,* Sándor h. *Sanyi,* András h. *Bandi,* Anna h. *Panna,* stb. V. ö. *Szilasi* Móric, *A becéző keresztnevek* (M. Nyelvőr 1883).

Béchamel (franc., ejtsd: bésámel), vajból, liszt- és tejfelből álló étel, mely nevét feltalálójától, B.-től nyerte s amelyet vagy mártásnak használnak hús mellé, borjú-, rák- vagy haldarabkákkal keverve, vagy pedig mint tésztát készítenek, valamivel több liszt és cukor hozzáadásával. — *B.,* marquis de *Nointel,* XIV. Lajos főudvarmestere volt, egyébként szakácsművész, aki *Le Bas* álnéven versben írt szakácskönyvet is adott ki.

Bechard, 1. *János* báró, altábornagy, szül. 1728. Szegeden, megh. 1788 máj. 9. A hétéves háborúban több ízben kitüntette magát; a sziléziai Glatz erősség elfoglalása első sorban az ő intézkedéseinek és vitézségének volt az eredménye. A bárói rangot 1761. a schweidnitzi ütközetben tanusított vitézségéért kapta. Az 1788. török háborúban Belgrád ostromát vezette, de egy kirohanás alkalmával halálosan megsebesült; miután még épen maradt balkezével jelentését aláírta, átvitette magát Zimonyba, hol meghalt.

2. *B. János* báró, vezérőrnagy, szül. Szegeden 1762., megh. 1813 dec. 28. A francia háborukban mint mérnökkari tiszt szolgált s Valencienne, Quesnoi, Maubeuge, Kehl és Alessandria ostrománál működött és szerzett kiváló érdemeket. 1802. a Mária Terézia-rend keresztjét és a bárói rangot kapta.

3. *B. József* báró, ezredes, szül. Napagedlben, Morvaországban 1758., megh. Szombathelyen 1806 jan. 16. A török és francia hadjáratokban nevét mint vitéz katona tette ismertté.

Beche (ejtsd: bics), *sir Henry Thomas de la B.,* angol geológus, szül. Londonban 1796., megh. u. o. 1855 ápr. 13. 1819-ben kezdte meg Svájc, Olaszország, a francia tengerpart, Nagybritannia több kerülete stb. geológiai viszonyainak tanulmányozását. Conybeare társaságában nyilvánosságra hozta a *plesiosaurus* felfedezését a bristoli liaszmészben, 1825. pedig Jamaika geológiai viszonyairól értekezett. Ő volt a gyakorlati geologiai múzeum megalapítója Londonban. Művei: Geological notes (London 1830); Sections and Views of geological Phenomena (u. o. 1830); Geological Manual (u. o. 1831); Geological Observer (u. o. 1851) stb.; ezenkívül számos földtani térképet is adott ki.

Becher, 3173 m. magas csúcs a Stubai Alpokban, menedékházzal. A turisták szivesen felkeresik.

Becher, 1. *Alfred Julius,* az 1848-iki bécsi forradalom egyik vezére, szül. Manchesterben 1803., megh. Bécsben 1848 nov. 23. Jogot tanult, aztán az atyja által alapított Handelszeitungot szerkeszté Kölnben. Majd ügyvéd lett Elberfeldben, utóbb zenetanár Düsseldorfban, ahol Mendelssohn, Immermann és Grabbe társaságában élt. 1840-ben Londonba, majd Bécsbe költözött, hol a zenészeti lapokba bírálatokat írt és négyeseket szerzett. Munkái: Monologe am Klavier; Jenny Lind (Wien 1847). 1848-ban tagja lett a demokrata központi bizottságnak és szerkesztője a Der Radikale c. forradalmi lapnak. A felkelés elnyomása után Jelinekkel együtt a Neuthor előtt főbelőtték.

2. *B., Johann Joachim,* vegyész, orvos és nemzetgazdász, szül. Speyerben 1635., megh. Londonban 1682. Egy ideig Mainzban érseki orvos volt, aztán Bécsben és Londonban élt. Ama sok tudományág közt, amelyekkel B. foglalkozott, ott szerepel a nemzetgazdaságtan is 1664 óta, s kalandos életében nemsokára ez játssza az egyik főszerepet. Ebben az évben a pfalzi választófejedelemmel tárgyalt a kereskedelem emelése tárgyában s nem sokkal később Münchenben telepedett le, hol a fejedelemnek Unvorgreifliches Bedenken wegen Auffnehmen der Commerzien-Sachen c. emlékiratában merkantilista tanácsokat adott. 1660-ban Bécsben császári tanácsos minőségében és a kereskedelmi kollégium tagjaként nagy laboratoriumot alapított és egy indiai kiviteli társaságot tervezett. 1666-ban pedig merkantilista tanait fejté ki és azt ajánlotta, hogy az egész gazdasági életet az állam vezesse s regáljogainál fogva ragadja magához az ipar és kereskedés vezetését; állítson állami műhelyeket, árursaktárakat, bankot stb., a forgalmat pedig hatóságilag megállapított árszabályokkal szabályozza. Ide vágó művei: Politischer Discurs von den eigentlichen Ursachen des Auff- und Abnehmens der

Städte, Länder und Republiken (1667, 6. kiad. 1760); Gedanken und Verlauf über das Conflscatien-Werck der Französischen Waaren u. Manufakturen in Teutschland stb.; Physica subterranea és Supplementum in Physicam subterraneam; Oedipus Chymicus (1664); Chymischer Glücks-hafen (1682) stb. Életrajzát megirta *Erdberg-Krczenciewski* (Jena 1896).

3. *B., Siegfried*, osztrák statisztikus, szül. Planban (Csehország) 1806 febr. 28., megh. Bécsben 1878 márc. 4. 1831-ben államszolgálatba lépett, 1835-ben a bécsi műegyetemen foglalta el a történelem és a kereskedelmi földrajz tanszékét; 1848. az osztrák kereskedelmi minisztériumba nevezték ki. 1852-ben nyugalomba vonult. Fő műve Das österr. Münzwesen 1524—1838 in historischer, statistischer und legislativer Hinsicht (2 kötet, Wien 1838), melyet több kisebb statisztikai értekezés követett, főként Ausztria kereskedelmére vonatkozók. Továbbá számos munka Ausztria kereskedelmi és vámviszonyairól.

Bechica (gör.-lat.), l. *Köptetőszerek*.

Bechilit *(borokalcit, hayesin,* ásv.), kalciumhidro-borát, $CaB_4O_7.4H_2O$. Toscanában mint a bórsavas lagunákból származó inkrusztáció található, azonkívül Amerikában (Coquimbo, Argentinia).

Bechin (csehül: *Bechyně)*, város Csehországban, Mühlhausen kerületi kapitányságban, a Luschnitz közelében, (1900) 2109 lak., sörgyártással, cserépárukészítéssel, vastartalmú ásványvízforrással, a Paar grófok kastélyával. Közelében vannak a B.-i sziklák.

Bechmann, *August*, német jogtudós, szül. Nürnbergben 1834 aug. 16., megh. mint egyetemi tanár Münchenben 1907 júl. 7. Több római jogi művet írt, amelyek közül legnevezetesebb: Der Kauf nach gemeinem Recht (Erlangen 1876—908, 3 rész).

Bechst., növénynevek mellett *Bechstein* Johann Matthäus (l. o.) nevének rövidítése.

Bechstein, 1. *Friedrich Karl*, német zongoragyáros, szül. 1826 jún. 1. Gothában, megh. 1900 márc. 6. Berlinben. Miután Párisban és Londonban több nagy zongoragyárban mint vezető működött, 1856. Berlinben maga alapított gyárat és zongorái rövid idő alatt világhírre tettek szert; népszerüségét különösen a nagy mesterek, mint Bülow és Liszt Ferenc elismerése szilárdította meg.

2. *B., Johann Matthäus*, német ornitológus, szül. 1757 júl. 11. a Gotha melletti Waltershausenben. 1778—80-ig Jenában teológiát tanult, de kiváló gondot fordított a természettudományokra is, különösen az erdészetnek szentelte tehetségét. 1822 febr. 23. mint a Meiningen melletti dreissigackeri erdészeti akadémia tanára halt meg. Munkáiban az erdőkre kártékony rovarokkal, továbbá madarakkal és emlősökkel foglalkozott. Ismertebb munkái: Forstinsektologie (3 köt., 1818); Abbildungen naturhistorischer Gegenstände (8 köt., 1796—1810, 2. kiad. 1816—27); Forst- und Jagdwiss. nach allen ihren Teilen (1818—27, 14. köt.); Naturgesch. d. Hof- u. Stubenvögel (1870).

3. *B., Ludwig*, német költő, szül. Weimarban 1801 nov. 24., megh. 1860 máj. 14. Meiningenben, hol udvari tanácsos és könyvtárnok volt. Sokoldalú tehetsége a költészet és tudomány számos ágában érvényesült. Verses művei közül említést érdemelnek: Die Haimonskinder (1830); Der Todtentanz (1831); Faustus (1833); Luther (1834) stb. Regényei: Das tolle Jahr (1833); Der Fürstentag (1834); Fahrten eines Musikanten (1836); Grumbach (1839) stb. regényes tárgyuak, de a földolgozás sokszor köznapi. Maradandó becsüek a népköltészetre vonatkozó dolgozatai, melyek közül gyermekek számára írt két népmesegyüjteménye (először 1844 és 1856) még ma is igen népszerű; magyarul: «Egyszer volt, hol nem volt», átdolgozta *Győry* Ilona (1892) és Összes meséi, átdolgozta Lajos bácsi (1894). V. ö. *Linschmann* Th., L. B.-s Schriften zusammengestellt (Meiningen 1907).

4. *B., Reinhold*, B. Ludwig fia, német filológus, szül. Meiningenben 1833 okt. 12., megh. Rostockban 1894 okt. 5., 1869 óta a német filológia egyetemi tanára Jenában, 1871-től haláláig Rostockban. Kiváló kutató a germán filológia terén. Fő művei: Aussprache des Mittelhochdeutschen (1858); Zum Spiel von den zehn Jungfrauen (1866); Tristan und Isolt in deutschen Dichtungen der Neuzeit (1876) stb. Jelesen adta ki (bevezetésekkel, jegyzetekkel) Beheim Mátyás Evangeliomát (1867); Gottfrid Tristanját (3. kiad. 1890); Freibergi Henrik Tristanját (1878); ó-német meséket, mondákat s legendákat (1863, 2. kiad. 1877) stb.

Bechtel, *Fritz*, indogermanista, szül. Durlachban (Baden) 1855 febr. 2-án. 1875—77-ig Heidelbergben, Göttingenben és Strassburgban tanult, 1878. magán-, 1884. rendkívüli tanár lett a göttingeni egyetemen, 1895. a hallei egyetemhez az összehasonlító nyelvészet rendes tanárának nevezték ki. Főbb művei: Über die Bezeichnungen der sinnlichen Wahrnehmungen in den indogermanischen Sprachen (Weimar 1879); Die Inschriften des ionischen Dialekts (Göttingen 1887); Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre seit Schleicher (u. o. 1891). Heves ellenfele Brugmann nyelvészeti irányának. Fick A.-val átdolgozta a Die griechischen Personennamen 2-ik kiadását. Kisebb dolgozatai a Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen és Zeitschrift für deutsches Altertum c. folyóiratokban jelentek meg.

Bechterev, *Vladimir*, orosz orvostanár, szül. Vjotkában (Oroszország) 1857 jan. 22. Orvosi tanulmányait Péterváron, Lipcsében és Párisban végezte. 1878-ban avatták orvosdoktorrá. 1893 óta az elme- és ideggyógyászat rendes tanára a pétervári orvosi akadémián. Igen nagyszámú tudományos dolgozatai főleg az elme- és ideggyógyászat terén mozognak és különböző nyelveken jelentek meg. Különösen fontosak és értékesek ideghistológiai vizsgálatai, amelyekben új, addig még nem ismert tényeket derített fel. Nevezetesebb dolgozatai: Die Leitungsbahnen im Gehirn und Rückenmark; Die Nervenkrankheiten in abgesonderten Beobachtungen; Die Bewusstsein- u. Gehirnlokalisation; Suggestion und ihre soziale Bedeutung.

Bechtold, 1. *Fülöp Kristóf* báró, tábornok, született Spengelbergben, Hessenben 1747., megh. Kő-

szegen 1815. Mint közember kezdette meg katonai pályáját egy vértes ezredben s legelőször 1788. Belgrád ostrománál tüntette ki magát, amikor századossá neveztetett ki. A francia háborúkban 1792—1809-ig vett részt s rettenthetetlen vitézségének több ízben fényes jelét adta. 1795-ben bárói rangot kapott, 1811. tábornoki ranggal nyugalomba vonult.

2. *B. Fülöp* báró, altábornagy, az előbbinek fia, született Peremartonban, Veszprém vmegyében, 1786. Mint 15 éves fiu lépett a 4. számu vértesezredbe s a francia háborúk folyamán századosi rangra emelkedett. Az 1848—1849-iki magyarországi hadjáratban mint altábornagy vett részt és egy ideig ő vezette a cs. kir. sereget a szerbek ellen, kevés szerencsével. A szőregi csata után nyugalomba lépett. Katonai munkái közül kiemelendő: Militärische Handbibliothek (Wien 1836—40. 9 köt.)

Bechtolsheim *Antal* báró, cs. és kir. lovassági tábornok, szül. Würzburgban 1834 dec. 13., megh. Bécsben 1904 jan. 25. 1866-ban a custozzai csatában hősies magatartásával a Mária Terézia-rendet vívta ki; ugyanis az olasz Forli-dandár törzsét, mely dandár a Cricol-magaslatról visszaszorította az osztrák Benko-dandárt, 3 század dzsidással hirtelen megtámadta, két tábornokot megsebesített, 2 ágyut elfoglalt s e rohammal oly rendetlenségbe hozta az olasz dandárt, hogy az osztrák dandár győzelmesen újíthatta meg a támadást és lényegesen hozzájárult a diadal kivívásához. Mint katonai meghatalmazott az 1877—78-iki orosz-török háborúban az orosz főhadiszálláson tartózkodott. 1891-ben lovassági tábornokká nevezték ki s 1903. nyugalombavonulása alkalmával gárdakapitánnyá lett.

Bečić, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1900) 149 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Orijovac.

Becić *Ferdo* (Nándor), horvát regényíró, szül. Przemislben (Galiciában) 1844 ápr. 15. Tanulmányait Pozsegában, Zágrábban és Bécsben végezte. Katonai pályára készült, de attól 1879. megvált s a volt határőrvidéken közigazgatási szolgálatba lépett. Mint vármegyehatósági titkár nyugalomba vonult. Regényei: Kletva nevjere (A hűtlenség átka, 1874); Montecchi i Capuletti, Slučaj i sudbina (Véletlen és végzet, 1876); Vukićev most (Vukics hídja, 1883); Zavjet (Fogadalom, 1884). Ismertebb elbeszélései: Persa, Hajdukova draga; Kapetan Katinić. Számos novellája és kisebb elbeszélése horvát szépirodalmi lapokban jelent meg.

Becikkelyezés, az a közjogi cselekmény, melylyel valamely jogalkotó okmány törvénybe iktattatik. Nálunk nemzetközi szerződéseket, vasúti engedélyokiratokat stb. szokás becikkelyezni.

Beck, 1. *Frigyes* gróf, táborszernagy, szül. Baden-Freiburgban 1830 márc. 21. 1846-ban lépett mint utász-hadapród osztrák szolgálatba. Végigküzdötte az 1848., 1849. és 1859. évi hadjáratokat s utóbbiban kivált Terrasa-, Candia- és Magentánál, továbbá Pontenuovonál, ahol meg is sebesült, tünt ki. 1867-ben a király katonai irodájának főnökévé, 1874. főhadsegéddé neveztetett ki, 1878. pedig bárói rangra emeltetett. 1881-ben az uralkodó bizalma a vezérkar élére állította, mely állásban egészen 1906-ig maradt, amidőn az időközben 1906 jún. 12. grófi rangra emelt B. nyugalomba vonulása alkalmával az első arcièretestőrség kapitányává neveztetett ki. B. táborszernagynak az osztrák és magyar vezérkar kiképzése és fejlesztése terén kiváló érdemei vannak és hosszú, 60 évet meghaladó tényleges szolgálata alatt számtalan bel- és külföldi kitüntetésben volt része.

2. *B. Günther*, mannagettai és lerchenaui lovag, szül. Pozsonyban 1856 aug. 25. Bécsben tanult s 1878. a cs. és kir. udvar botanikai kabinetjének asszisztense lett. Később a bécsi herbáriumot kezdte morfológiai gyüjteményeivel együtt berendezni és felállítani s ezt 1886 végén be is fejezte. 1889-ben a Hofmuseum ünnepies megnyitásakor valóságos custos lett. 1884 a növényszisztematikának m.-tanára az egyetemen. 1885-ben és 1888. a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól államsegélyt kapott, hogy Bosznia flóráját tudományosan átkutassa (Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina. I—II. köt. 9. rész a naturhist. Hofmuseum annales-ében) s a szerajevói országos múzeum számára botanikai gyüjteményt rendezzen. Lipót főherceg megbizásából Hernstein flóráját és (kitünő zoológiai kutatók segítségével) faunáját dolgozta ki a főherceg támogatásával készült díszmű részére, amely Monographie von Hernstein u. seiner weiteren Gegend címen jelent meg. A Flora von Hernsteinban (1884) közölte B. Alsó-Ausztria mészhavasainak vegetációjáról évek során át gyüjtött tapasztalatait. Fülöp szász-koburg-gothai herceg is megbizta, hogy az Itinera principum S. Coburgi II. kötetének részére (1888) a föld körül való utazásából eredő növénytani anyagot feldolgozza. 1899 óta a növényrendszertan ny. r. tanára és kertigazgató a prágai német egyetemen. Számos kisebb-nagyobb terjedelmű értekezésén kívül, melyek leginkább a bécsi és német botanikai és tudományos folyóiratokban jelentek meg, nagyobb munkái a következők: Monographie der Gattung Orobanche, 4 színes táblával és 3 térképpel (Kassel 1890); Flora von Nieder-Oesterreich (Wien 1890—92); Inulae Europaeae (Wien, 1881); Plantae a Dre. J. Szyszyłowicz in itinere per Cernogoram et in Albania adjacente anno 1886 loctae (Szyszyłowicz-csal, a krakói akad. közleményeiben 1888); Übersicht der bisher bekannten Kryptogamen Nieder-Oesterreichs (Wien, 1887); Die Nadelhölzer Nieder-Oesterreichs, eine pflanzengeogr. Studie (u. o. 1889); Die Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder (Leipzig 1901); Flora von Bosnien u. Hercegovina (u. u. 1904, 1908); Vegetationsstudien in den Ostalpen (u. o. 1907—08 2 rész).

3. *B. Gyula* (madarasi), báró, l. *Madarassy-Beck.*

4. *B. Hugó* (madarasi), jogtudós, *B. Károly* költő unokatestvére, szül. Baján 1843 jan. 13. 1868—92. ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1892. kir. kúriai biró, 1908 nov. 8. kir. kúriai tanácselnök lett és a váltó- és keresk. tanácsot vezeti. 1895-ben magyar nemességet kapott. A szabadalmi tanácsnak 1896—1908. ülnöke volt, a Magyar Jogászegyesületnek társelnöke. Önállóan megjelent munkái: *Észrevételek a magyar kereskedelmi tör-*

vénykönyv tervezetének a biztosítási ügyletet tárgyaló részére (1874); *Az 1876. évi XXVII. t.-c. hivatalos források alapján szerkesztve* (1878); *Törvényhozási reformok a biztosításügy terén* (1890); *Tanulmányok a biztosítási jogból* (1891); *Törvényjavaslat a magánbiztosítási vállalatokról* (az igazságügyminiszter megbízásából 1894).

5. *B. János*, operaénekes, szül. Pesten 1827 máj. 5., megh. Pozsonyban 1904 ápr. 9. Hatalmas és művészien képzett baritonjával Hamburg, Wiesbaden, Frankfurt stb. és 1853—85. Bécs közönségének volt kegyeltje. — Fia, *József*, méltó utóda, szül. Mainzban 1850 jún. 11., megh. Pozsonyban 1903 febr. 15.; 1876. Berlin, 1880 óta Frankfurt operájának tagja.

6. *B. Jeromos* (leopoldsdorfi), I. Ferdinánd és II. Miksa császárok udvari kamaratanácsosa és Magyarország élelmezési főbiztosa. Nagytudományú, alapos képzettségű s főleg a keleti nyelvekben kiválóan jártas volt. Beutazta Európa és Ázsia nagyrészét. Nagybecsű könyvtára és kézíratgyüjteménye a bécsi udvari könyvtár tulajdonába ment át.

7. *B. Károly*, magyarországi származású német költő, szül. Baján 1817 máj. 1., megh. Bécsben 1879 ápr. 10. Magyarországból kiköltözött, de műveiben uralkodó a magyar elem. Legtöbb hatást politikai verseivel tett, melyekben a szegények és üldözöttek védelmére kelt. Munkái: Nächte (1838); Der fahrende Poët 1838); Stille Lieder (1839); Gesammelte Gedichte (1844); Janko, der ungarische Rosshirt (3. kiad. 1870); Lieder v. armen Manne (1847); Gepanzerte Lieder (1848); Mater dolorosa (regény, 1854). Egy kis ideig Pesten is lakott és szerkesztéssel foglalkozott. V. ö. *Gragger* Rob., B. és a politikai költészet, Budapesti Szemle 138 és 139. köt. (1909); *Heinrich* Gusztáv akad. értek. 1904 (Századok 37., 570).

8. *B. Lajos* (madarasi), orsz. képviselő, B. Hugó (l. o.) fia, szül. 1874 jún. 12. Budapesten. Ugyanitt végezte tanulmányait, s ügyvédi oklevelet nyert. 1905-ben a körmendi választókerület függ. és 48-as programmal képviselőül választotta. Különösen gazdaságpolitikai kérdésekkel, nevezetesen a kivándorlás és telepítés, valamint a mezőgazdasági hitel kérdéseivel foglalkozott. 1910-ben kerülete újra megválasztotta. Művei: *Az életbiztosításról* (díjat nyert, Budapest 1895); *Ideálok* (politikai regény, u. o. 1902); *Új nemzedék* (politikai regény, u. o. 1904); *Magyar birtokpolitika* (1910, I. köt.); *48 és 67* (politikai tanulmány, 1910).

9. *B. Miksa* (madarasi), báró, l. *Madarassy-Beck*.

10. *B. Nándor* (madarasi), báró, l. *Madarassy-Beck*.

11. *B. Ö. Fülöp*, magyar érem- és plakettművész, szül. 1873. Vágujhelyen. Első szobrászati tanulmányait Budapesten végezte s aztán Párisban és Münchenben folytatta. Először 1895. tünt fel műveivel Budapesten, mikor is megbízást kapott az ezredévi kiállítás egyik jutalom-érmének mintázására. Bár nagyméretű szoborművekkel is foglalkozott és például az 1908-iki Rákóczi-síremlék pályázaton egy ily műve jutalomban is részesült, B. munkálkodása mégis leginkább az érem és plakett terén vált a legtermékenyebbé és a művészetnek ebben az ágában hamar számottevő mesternek ismerték el a külföldön is, itthon pedig a legnagyobb elismeréssel jutalmazták kiterjedt munkásságát. Nagyszámú művei közül, amelyek egy részét a nagy európai gyüjtemények is megszerezték, a következőket említjük: *Aratás* (1899); *Korányi Frigyes, János bácsi* (1901); *Samassa bíboros, A Nemzeti Múzeum jubiláris plakettje, Spiegel János* (mind a három 1902); *Egy munkás élete* (1903); *Balassa, Petőfi* (1905); *Gyulai Pál* (1906) stb. Párisban 1900. bronzéremmel, Milanóban 1906. grand prixvel tüntették ki.

12. *B. Soma*, orvos, szül. Keszthelyen 1872 aug. 3-án. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte és 1895. avatták orvosdoktorrá. Ezután Pertik tanár intézetében lett tanársegéd, ez idő alatt bízták meg a budapesti ivóvíz naponkint végzendő bakteriológiai vizsgálatával. Majd két évi külföldi tanulmányútjáról visszatérve. 1899-ben a Bródy Adél gyermekkórháznak előbb rendelő, azután főorvosává választották, ahol jelenleg is működik; a csecsemő és gyermekkori bőr- és bujakóros betegségek a főszakmája. 1904-ben magántanári képesítést nyert. B. nagy irodalmi működést fejtett ki, dolgozatainak száma meghaladja az ötvenet. 1903-ban nemzetközi pályadíjat nyert. Élénk részt vesz a hazai tudományos egyesületek működésében, emellett több külföldi lapnak munkatársa s a párisi dermatológiai társaság levelező tagja.

13. *B. Vilma* bárónő, az 1848—49-iki szabadságharc egy női kalandorának álneve, ki csakugyan részt vett a háborús eseményekben s *Racidula* néven kémszolgálatokat végzett úgy a magyarok, mint az osztrákok részére. 1850-ben *Egy hölgy emlékiratai az 1848—49-iki magyar szabadságharcról* címmel Londonban egy művet adott ki, melyben egy asszony élményeinek tükrében sajátságos visszapillantásokat vetett az 1848—49-iki küzdelmekre. Utóbb, midőn az emigránsokkal való összeköttetését titkos följelentésekre használta fel s kitünt, hogy a B. nevet jogosulatlan viseli, fogságba került, hol 1851. meghalt. Emlékiratai *Halász* Sándor fordításában magyarul is megjelentek (Miskolcz 1901). Hogy mily kevés hitelre méltók, kimutatta legjobban *Kropf* Lajos a Századokban (1901).

14. *B. Vilmos*, festőművész, szül. Baján 1824 máj. 17., megh. 1862 szept. 24. Kereskedőnek készült, de a festészetre több hajlamot érezvén, atyja 1837. Bécsbe küldte őt s itt több évet szentelt tanulmányainak. Ezután visszatért Pestre, hol 1846. Der Zeitgeist c. képes élclapot adott ki, mely e nemben első volt az országban, sőt az egész osztrák-magy. monarchiában. 1849-ben Bécsbe internálták. Engländer S.-el szövetkezve a *Charivarit* szerkesztette; ezért az osztrákok elítélték és két hónapi fogság után 1850 febr. 17. Pestre internálták. Itt élt azután folytonosan, leszámítva azt a kevés időt, amit Németországban töltött. Munkatársa volt az *Eulenspiegel* c. lapnak és szerkesztette a *Lacikonyha* című élclapot.

15. *B. Vilmos*, operaénekes, szül. 1868. Pesten. 1888. Párisba ment s az ottani konzervatórium-

ban végezte énektanulmányait. Mint kész művész 1892. a budapesti operához szerződött. 1901. a bécsi operához hívták meg, de 1903. Mader visszaszerződtette a budapesti operához. Rövid idő mulva azonban megvált ez intézettől s a párisi nagyoperaház tagja lett; az utóbbi években pedig Amerikában vendégszerepelt. Jelenleg állandóan Párisban él.

Beck, 1. *Christian Daniel*, német filológus, szül. Lipcsében 1757 jan. 22., megh. u. o. 1832 dec. 13. A lipcsei egyetemen 1770 óta magán-, 1782 óta rendkívüli és 1785 óta rendes tanár. Valóságos polihisztor volt, ki teológiai, történeti, filológiai előadásokat tartott és e szakokból kétszáznál több munkát írt. Művei közül Aristophanes (1794—1834, 13 köt.) és Pindar kiadásán (1810, 2 köt.) kívül legfontosabbak: Anleitung zur Kenntniss d. allgemeinen Welt- und Völkergeschichte (1787—1807, 4 köt.) és Commentarii decretorum religionis christianae et formulae Lutheranae (1851). Ő adta ki az általa 1784. alapított societas filologica dolgozatait is (1801—13, 6 köt.). Ez a «társaság» 1809. átalakult a lipcsei egyetem filológiai szemináriumává. B. életét latinul megírta Nobbe (1837).

2. *B.*, *Heinrich*, szász államférfiú, szül. Gerában 1854 ápr. 11., előbb a porosz, majd a szász közigazgatási pályán szolgált és 1896. Chemnitz főpolgármesterének választották. 1895-ben az első kamara tagja; 1908 óta szász közoktatásügyi miniszter.

3. *B.*, *Johann Tobias*, német ág. evang. teológus, szül. 1804 febr. 22. a württembergi Balingen-ben; 1827. waldthanni lelkész, 1829. városi lelkész Mergentheimban, 1836. rendkívüli tanár Baselben és 1843. a teológia rendes tanára Tübingenben, hol 1878 dec. 28. halt meg. Baur kritikai-spekulativ iskolájával szemben a bibliai teozófiai irányt alapította meg. Nevezetesebb művei: Einleitung in das System der christlichen Lehre (2. kiad., Stuttgart 1870); Die christliche Lehrwissenschaft nach den biblischen Urkunden (2. kiad. 1874); Umriss der biblischen Seelenlehre (3. kiad. 1873); Leitfaden der christlichen Glaubenslehre (2. kiad. 1869), melynek folytatása a Christliche Liebeslehre (1872—74). Irodalmi hagyatékából több exegetikai munkán kívül megjelentek: Vorlesungen über christliche Ethik (1882—83, 3 köt.) és Über christliche Glaubenslehre (u. o. 1886—87, 2 köt.). Életrajzát megírta Riggenbach (Basel 1888).

4. *B.*, *Karl Ferdinand*, német nyelvész, szül. Lieserben, Trier mellett, 1775 ápril 14., megh. Offenbachban 1849 szept. 4., hol 1823 óta nevelőintézete volt. Grimm Jakab történeti fölfogásával szemben B. a nyelvet logikus organizmusnak tekintette és azonosaknak vette a nyelv és az ész törvényeit, ami őt a nyelvtényeknek erőszakos és tarthatatlan magyarázatára vezette. Fő művei: Das Wort in seiner organischen Verwandlung (Frankfurt 1833); Ausführliche deutsche Grammatik (2. kiad. 1870, 2 köt.); Der deutsche Stil (1848, 3. kiad. Lyon Ottótól 1883) stb. Nyelvészeti álláspontja elavult.

5. *B.*, *Max Wladimir*, báró, osztrák államférfiú, szül. Bécsben 1854 szept. 6., az államnyomda egykori igazgatójának fia. 1876-ban lépett állami szolgálatba és 1880. a földmívelési minisztériumban működött, ahol nagy része volt az olasz kereskedelmi szerződés megújításában. Miután a Gautsch-féle koaliciós kabinet megbukott és Hohenlohe herceg minisztériuma 6 hét múlva önként lemondott, a császár Ferenc Ferdinánd főherceg ajánlására B. bárót nevezte ki 1906 jún. 2. miniszterelnökké. Jún. 7. elmondott programmbeszédében B. különösen két feladat megoldását tűzte ki magának: az általános választójogon nyugvó választói reformot és a Magyarországgal való gazdasági szerződés megújítását. Ezt a két feladatot meg is oldotta. 1908 jún 11. megnyithatta az új reform alapján megválasztott képviselőházat, az első «népparlamentet» és 1907 okt. 5. írta alá a Wekerle-kormánnyal kötött kereskedelmi szerződés meghosszabbítását, melyet aztán az osztrák és a magyar parlament helybenhagytak. A németek és csehek kibékítése azonban B.-nek ép oly kevéssé sikerült, mint elődeinek és közvetlen utódának (Bienerth), sőt a cseh kérdés okozta a B.-kabinet felbomlását. Miután előzőleg a csehek és németek bizalmiférfiai, Fiedler meg Praschek miniszterek adták be lemondásukat, 1908 nov. 15. az egész kabinet bejelentette visszavonulását. A császár nov. 15-én kelt kéziratában azzal a fenntartással bocsátotta el B. bárót, hogy szükség esetén szolgálatait újból igénybe fogja venni. A magyar kiegyezés életbelépésének küszöbén (1907 dec. 31.) a Szt. István-rend nagykeresztjével tüntette volt ki B.-et.

6. *B.*, *Philipp Levin* báró, osztrák táborszernagy, szül. 1700., megh. Horvátországban 1768. Részt vett az örökösödési és 7 éves háborúban, nevezetesen a kollini diadalban és elfogta Dierke porosz tábornokot hadastól Meissen mellett. Ezért a Mária Terézia-rendet kapta. 1763 után Horvátország katonai parancsnoka lett. 1766-ban Mária Terézia bárói rangra emelte.

Becke, 1. *Franz Karl*, báró, osztrák államférfiú, szül. Kollinetzben (Csehország) 1818 okt. 31-én, megh. Bécsben 1870 jan. 15. Jogot hallgatott s 1840. állami szolgálatba lépett. Hat évvel később áttért a diplomáciai pályára és egymásután a galaci, alexandriai és konstantinápolyi konzulátusoknál működött. 1862—65-ig Triesztben a központi tengerészeti hatóság alelnöke volt. 1865-ben kinevezték pénzügyminiszteri tanácsosnak, 1866. pedig osztályfőnöknek. Larisch visszalépése és a Magyarországgal való kiegyezés megkötése után (1867) közös pénzügyminiszter lett.

2. *B.*, *Friedrich Johann*, szül. 1855. Prágában. Előbb a csernovitzi, majd a prágai, végül a bécsi egyetemen az ásványtan és kőzettan tanára. Főmunkássága a kristályoptikai módszerek tökéletesebbé tételére, a kristályok étetésére és az Alpok kristályos paláinak kőzettani tanulmányozására terjed. Munkái főkép a Tschermak's Mineralogisch-petrographische Mitteilungen c. folyóiratban és a bécsi császári akadémia kiadványaiban jelentek meg.

Beckelit, ritka elemeket tartalmazó szilikát *ásvány*, $Ca_3(Ce,La,Di)_4Si_3O_{15}$; szabályos rendszerű, sárgásszínű, igen apró kristályokban, nefelin- és magnetittel együtt fordul elő Mariupol

kerületben (az Azovi-tenger északi partvidékén Oroszországban).

Beckenham (ejtsd: bekkenemm), London külvárosa Croydontól ÉK.-re, Kent grófságban, vasút mellett, (1901) 26,330 lak.

Beckenried, község Unterwalden svájci kantonban, az Isleten patak torkolatánál, ahol az a Vierwaldstätti tóba szakad, Isening kastély romjaival, ahol a négy őskanton időnként tanácskozásokat tartott.

Beckensloer *János*, esztergomi érsek, ki I. Mátyás király korában nagy politikai szerepet játszott. Idegen származású volt, Boroszlóban született. Mátyásnak az idegenek iránt való vonzalma juttatta karrierhez. Előbb a váradi majd a pécsi püspöki udvarban élt, azután bekerült az udvari kancelláriához. Janus Pannonius támogatásával pécsi prépost lett, de csakhamar érdemtelennek bizonyult e méltóságra. 1461-ben III. Frigyes pártjára szegődött és Mátyással nyiltan szembe szállt. De kegyelmet nyert és mivel a Szentgyörgyi grófokat a császár pártjáról a királyéra térítette, jutalmul a pécsváradi apátságot is megkapta Mátyástól, ki erre a cumulatio beneficiorumra B.-t magasztaló levélben kért engedélyt a pápától. Midőn 1465 Vitéz János esztergomi érsekké lett, a váradi püspökséget B. kapta. 1468-ban a még gazdagabb egri püspökséget adományozta neki Mátyás és politikai ügyekben is bizalmával tüntette ki, a váradi püspökséget pedig B. egy fiatal rokonával, Stolcz Miklóssal töltötte be. Miután Vitéz Jánosnak a lengyel összeesküvés után Mátyás megkegyelmezett és méltóságába visszahelyezte, B. felügyelete alá helyezte. Vitéz még ugyanabban az évben, 1472. meghalt, mire B. foglalta el örökét, az esztergomi érsekséget, megtartván egyúttal az egri püspökséget is. Sőt Stolcz korai halála után még a váradi püspökség kezelését is rábízta a király. B. azonban erre a páratlan kitüntetésre is méltatlannak bizonyult. 1476-ban — azzal az ürüggyel, hogy Aachenbe zarándokol — Frigyes császárhoz szökött. Terve az volt, hogy a császár, XI. Lajos francia király és Merész Károly burgundi herceg segítségével IV. Sixtus pápát a zsinattal letétesse és helyébe magát választassa meg. A császár két kézzel kapott az ajánlkozáson és miután Rohr Bernát salzburgi érseket állásáról lemondatta, az érsekséget B.-nak adományozta. Bernát azonban lemondását megbánva, Mátyáshoz fordult segítségért, aki egyrészt a salzburgi érsekségi várak birtokáért, másrészt B. pártfogása miatt hadat indított a császár ellen. Egyúttal vádat emelt B. ellen a szentszéknél. Minthogy azonban a pápa vonakodott Mátyás kérelmét teljesíteni, a király önhatalmulag fosztotta meg B.-t az esztergomi érsekségtől és helyébe Aragoniai Jánost nevezte ki. Az utóbbi 1480. be is vonult Esztergomba, de az érsekség egyházi kormányzását nem vehette át, mert a szentszék nem erősítette meg B. elmozdítását. B. évekig tartó tárgyalás után sem mondott le az érsekségről. Végre Mátyásnak sikerült rábirnia a pápát, hogy B.-t megfossza méltóságától (1484). B. ezután még néhány évig élt, 1489 dec. 15. halt meg. V. ö. *Fraknói* Vilmos, Mátyás király (M. Tört. Életrajzok 1890).

Becker *Alajos* lovag, osztr.-magy. ellentengernagy, szül. Schotteseinben 1842., megh. Fiuméban 1900 ápr. 17. Részt vett az 1859. és 1866-iki háborukban és 1875—76. az angol Pandora yacht hajóval a Hound-Sundban eszközlendő kutatások céljából arktikus expediciókra indult. 1893-ban mint sorhajó-kapitány a Kaiserin Elisabeth cirkáló koshajónak volt parancsnoka, melyen Ferenc Ferdinánd főherceg tette földkörüli utazását. 1897-ben ellentengernaggyá nevezték ki. Utoljára a fiumei hadi tengerészeti akadémiának parancsnoka volt.

Becker, 1. *Adolf*, finn festő, szül. Helsingforsban 1831 aug. 14. Kopenhágában, Düsseldorfban és Párisban tanult és azután is sokat tartózkodott Franciaországban. Képei egy részének tárgyait a párisi művészéletből merítette; mások finn és svéd tárgyú népies genreképek. Említendők: A festő és modellje (1867); Anyai büszkeség (1868); Ebéd után; A beteg (1874); Ülés után (1880); A kávéházban (1885) stb.

2. *B.*, *Albert*, német zeneköltő, szül. Quedlinburgban, 1834 jan. 13., megh. 1899 jan. 10. Dehnnél tanult Berlinben, hol le is telepedett 1856.; 1881 óta Scharvenka konzervatóriumában, 1892. a kir. zeneakadémián tanár. 1891-ben a dóm énekkarának igazgatója. G-moll szimfóniáit a bécsi zenekedvelők egyesülete 1861. jutalmazta. Híresek *Wolff* Gyula Tannhäuser, A szilaj vadász és Hammelni patkánybűvölő c. epikus verseinek közbeszőtt lirai verseihez írt dalai, miséje, a Reformationscantate 1883 és hasonlók; Magyarenklänge (zongoraátirat).

3. *B.*, *August*, német festő, szül. Darmstadtban 1822 jan. 27., megh. 1887 dec. 19. A düsseldorfi akadémián Schirmernek volt tanítványa, azután sokat utazott, főleg vadregényes, hegyes vidékeken, Norvégiában, Tirolban, Svájcban, Skótországban stb. és leginkább zord hegyes tájképeket festett.

4. *B.*, *Ernst*, német csillagász, szül. Emmerichben 1843 aug. 11. Berlinben tanult. 1883-ban a góthai csillagvizsgáló igazgatója, 1887. a csillagászat tanára és obszervatórium-igazgató Strassburgban. 1874-ben részt vett azon expedicióban, mely Iszpahánból figyelte meg a Venus átvonulását. Főbb művei: Resultate aus Beobachtungen von 552 Bradleyschen Sternen (Leipzig 1881); Katalog von 9208 Sternen zwischen 20° 0′ und 25° 10′ nördlicher Deklination (1895); Tafeln zur Berechnung der Präzession (Karlsruhe 1898); Theorie der Mikrometer und der mikrometrischen Messungen am Himmel (Breslau 1899); Katalog von 8204 Sternen (Leipzig 1906).

5. *B.*, *Georges*, francia festő, szül. Párisban 1845., megh. 1910. Gérômenak volt tanítványa és kezdettől fogva nagy terjedelmű, patetikus képeket szeretett festeni. Ilyenek: Orestes és a furiák (1870); A vértanú özvegye (1870); Respha fiainak hulláit védi a ragadozó madarak elől (1875); Vértanuság stb. Arcképei közül kiválik Gallifet tábornoké (1886).

6. *B.*, *Hermann Heinrich*, «a vörös B.» melléknévvel, német politikus, szül. Elberfeldben 1820 szept. 15., megh. Kölnben 1885 dec. 9. Jogot hallgatott és mint hirlapíró és szónok részt vett az

1848-iki politikai mozgalmakban, amiért több évi várfogságra ítélték. 1862-ben Dortmundban porosz képviselőnek választatott, részt vett az északnémet és német birodalmi gyűlésben, ahol a haladópárttal szavazott. 1875-ben Köln főpolgármesterévé választották és azóta tagja volt az urakházának. V. ö. *Hackenberg*, Der rote B. (Leipzig 1899).

7. *B., Jakob,* német festő, szül. Dittelsheimben 1810 márc 15., megh. 1872 dec. 22. Düsseldorfban tanult és eleinte romantikus történeti, majd népies genreképeket festett. Ezek közül népszerüekké váltak: A megsebesült vadorzó (Posen, Raczynski-féle képtár); A villámsujtott pásztor (Frankfurt, Städel-féle intézet); A vihar (München, Neue Pinakothek) stb.

8. *B., Jean,* német hegedüművész, szül. Mannheimben 1833 máj. 11., megh. u. o. 1884 okt. 10. Már 11 éves korában hangversenyeken játszott; 1858. mestere, Kettenus helyett hangversenymester lett otthon, de csakhamar fölcserélte ezt az utazó virtuóz pályájával. 1867-ben Firenzében *Masi, Chiostri* és *Hilpert* nevű művészekkel megalapította a «firenzei quartett»-et, mely európai hirüvé lett. Ennek föloszlása után már csak az időközben művészekké serdült gyermekeivel utazgatott hangversenyekre. Ezek: *Jeanne,* szül. Mannheimban 1859 jún. 9., megh. u. o. 1893 ápr. 6., Reinecke s Bargiel zongoratanítványa; *Hans,* szül. Strassburgban 1860 máj. 12., a lipcsei konzervatórium hegedütanára; *Hugo,* szül. u. o. 1864 febr. 13., Kündinger, Gützmacher, Hesz, Piatti és De Swert gordonka-tanítványa; Frankfurtban konz. tanár, a Hermann-quartett tagja. Hangszerére szerzeményeket is írt.

9. *B., Karl,* német festő, szül. Berlinben 1820 dec. 18., megh. 1900 dec. 30. Berlinben és Münchenben tanult, majd párisi és olaszországi tartózkodása után Berlinben telepedett le. Eleinte történeti és mitológiai képeket festett, utóbb újabb velencei tartózkodásának hatása alatt a velencei renaissance-életből, majd a német történetből merített genreszerű képeket, nagy figyelmet fordítva a környezet és viselet korhű, színes ábrázolására. Némely képei nagyon népszerükké váltak: V. Károly Tiziannál; Dürer Velencében; V. Károly Fuggernél (Berlin, Nationalgallerie); Hutten költővé koronázása (Köln, Wallraf-Richartz-múzeum stb.). A budapesti Szépművészeti Múzeumban van Úrhölgy és apródja c. képe (1857).

10. *B., Karl,* a német csász. statisztikai hivatal első igazgatója, szül. Strohausenben, (Oldenburg) 1823 okt. 2., megh. Charlottenburgban 1896 jún. 20. Katonai pályára lépett, de utóbb nemzetgazdasági és statisztikai tanulmányokat végzett s 1855. az oldenburgi statisztikai hivatal szervezésével és igazgatásával bízták meg. 1872-ben az újból alakult német császári statisztikai hivatal igazgatójává nevezték ki, mely hivatal az ő 1891-ig tartó vezetése alatt nagy tevékenységet fejtett ki. Matematikai készültségének többrendbeli elméleti dolgozat is köszönhető, így különösen a budapesti statisztikai kongresszusnak bemutatott s a halandósági táblák szerkesztésével foglalkozó emlékirata (Zur Berechnung von Sterbetafeln an die Bevölkerungsstatistik zu stellende Anforderungen, Berlin 1874).

11. *B., Karl Ferdinand,* német orgonista és zenei író, szül. Lipcsében 1804 júl. 17., megh. u. o. 1877 okt. 16. Első zeneoktatását Schichttől és Schneider Frigyestől nyerte s már 1818. föllépett mint zongorajátszó. Azután az orgonajátékra adta magát oly sikerrel, hogy a lipcsei tanács 1825. a Péter-, 1837. a Miklós-templom orgonásává nevezte ki. A lipcsei konzervatórium alapításakor B. ennek rendes tanára lett. 1856-ban minden állásáról lemondva, Plagwitzba vonult, hogy kutató és gyüjtőszenvedélyének élhessen. Nagy bibliográfusa volt a zeneirodalomnak és sokat írt a XVI—XVIII. sz. zenéjéről. Korálokat, orgona- és zongoraműveket adott ki. Legérdemesebb munkája volt a Forkel-féle Systematisch-chronologische Darstellung der Musikliteratur újjádolgozása (Leipzig 1836; pótlék 1839).

12. *B., Nikolaus,* német költő, a híres Rajnai dal szerzője, szül. Bonnban 1809 okt. 8., megh. mint birósági hivatalnok Hünshovenben 1845 aug. 28. Leghiresebb műve a Rajnai dal (1840; kezdő sorai: Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein), melyben a német politikai fölfogásnak ép akkor adott népies kifejezést, midőn Franciaországban a túlzók pártja a Rajna mindkét partjának elfoglalását sürgette. E dalra azután Musset és Lamartine feleltek ellentétes fölfogású költeményekkel. B.-nek e dala rendkívüli tetszésben részesült s a porosz király ezer tallér írói tiszteletdíjat utalványozott szerzőjének. Összegyüjtött költeményei (1841) hatás nélkül maradtak; kitünt, hogy a költő igen középszerű tehetség. Életét megírta L. Waeles (1896).

13. *B., Oskar,* szül. Odesszában 1839 jún. 18., megh. Alexandriában 1868 júl. 16. 1861 júl. 14. Baden-Badenben kétszer lőtt I. Vilmos porosz királyra, ki azonban csak gyengén sérült meg a nyakán. B. azt vallotta, hogy a királyban a német egység ellenségét látja. 20 évi fegyházra ítélték. 1866-ban kegyelmet kapott azon föltétel alatt, hogy Németországot mindenkorra elhagyja.

14. *B., Otto,* német orvos, a szemészet tanára a heidelbergi egyetemen, szül. Domhofban (Mecklenburg-Strelitz) 1828 máj. 3., megh. 1890 febr. 7. 1859-ben avatták doktorrá. Tanítványa, később asszistense volt a híres bécsi szemésznek, Arltnak. 1867-ben a szemészet magántanárává képesítették s 1868 óta ugyanannak rendes tanára a heidelbergi egyetemen. Művei: Atlas der pathologischen Topographie des Auges; Pathologie u. Theraphie der Linse stb.

15. *B., Philipp August,* román filológus, szül. 1862. az elszászi Mühlhausenben. 1893-ban a budapesti tud. egyetemen a francia nyelvészet és irodalom rendkívüli, majd 1899. rendes tanára lett. 1905 óta a bécsi egyetemen adja elő a román filológiát. Budapesti tartózkodása alatt munkatársa volt több tudományos folyóiratnak s ő írta meg az Egyetemes Irodalomtörténet számára a spanyol irodalom történetét. B. főleg ó-francia verstani kérdésekkel s az ó-francia mondakörökkel foglalkozik.

16. *B., Reinhold,* német dalszerző, szül. a szász Adorfban 1842 aug. 11. Drezdában tanult; sokáig Dél-Franciaországban volt hegedüvirtuóz, de betegeskedése miatt kénytelen volt visszatérni hazá-

jela ó- és újnémet dalaival tette magát ismertté. Dalművekkel is fellépett; a Ratbold c. sikere általános. B. írta át II. Vilmos német császár Sang an Aegir c. énekszerzeményét sokféle hangszerre; kidolgozta Beethoven vázlatát: Goethe Erlkönig c. balladájának megzenesítését.

17. *B., Rudolf Zacharias*, német népies író, szül. Erfurtban 1752 ápr. 9., megh. 1822 márc. 28. Főművei: Deutsche Zeitung für die Jugend (1784–96) és ennek folytatásai: Nationalzeitung der Deutschen és Allgemeiner Anzeiger (1791 óta váltakozó címmel), melyek nagy elterjedésnek örvendettek. Még népszerűbb: Not und Hilfsbüchlein für Bauersleute c. könyve (1788, 2 köt.). Davoust 1811. Napoleon megsértése miatt elfogatta s Magdeburgban 17 hónapig fogva tartotta. Ez élményét B. 1814. önálló könyvben írta meg. Életét megírta Burbach (1895).

Becker, németalföldi érceöntő család, mely a XV. sz.-tól egészen a XIX. ig virágzott. *Alexander*, rézmetsző, szül. 1828. Berlinben, megh. u. o. 1877-ben. A berlini akadémián tanult. *Andreas* rigai ötvös 1700 körül. Jegye A. B. K. — *Karl*, Alexander testvére, szül. Berlinben 1827., megh. u. o. 1891., szintén rézmetsző, ki korabeli és régi mesterek műveit (Andrea del Sarto, Palma il Vecchio, Lionardo) reprodukálta.

Beckerath, 1. *Hermann*, német politikus, szül. Krefeldben 1801 dec. 13., megh. u. o. 1870 máj. 12. 1838-ban bankházat nyitott és részt vett a rajnai tartomány legfontosabb hitelműveleteiben. Az 1847-iki egyesült tartománygyűlésen lelkes liberális szónoknak bizonyult. A német nemzetgyűlésben az ú. n. kaszinópárthoz tartozott (1848). Aug. 4-től szept. 5-ig pedig pénzügyminiszter volt. Sokat fáradozott a porosz örökös császárság érdekében és tagja volt azon küldöttségnek, mely a porosz királynak a császári koronát felajánlotta. Utóbb, mint a porosz második kamarának tagja az alkotmányos szabadság érdekében küzdött a Manteuffel által kezdeményezett reakció ellen. 1851-ben visszavonult. V. ö. *Kopstadt*, H. v. B. (Braunschweig 1874).

2. *B., Moritz*, német festő, szül. Krefeldben 1838 máj. 2., megh. 1896 szept. 17. Düsseldorfban és Münchenben tanult. Festményei többnyire történeti tárgyúak. A legismertebb közülök: Alarik temetése a Busento medrében (München, Schack-féle képtár). A pécsi székesegyház helyreállítása alkalmával nagy részt vett a templom falképsorozatainak elkészítésében. V. ö. *Gerecze*, A pécsi székesegyház (Budapest 1893).

Becker-Gundahl, *Carl Johann*, német festő, szül. Ballweilerben 1856 ápr. 4. Münchenben tanult, majd falura visszavonulva, önmaga képezte tovább magát és igen egyéni felfogású, erőteljes népies genreképeket festett. Legutóbb nagy sikereket arat a monumentális egyházi művészet terén és a müncheni Maximilianskirche számára készített mozaiktervei, majd a müncheni Szt. Anna-templom freskói a modern szellemű egyházi festészet kiváló termékei. Rézkarcokat is készített. 1910. a müncheni művészeti akadémia tanára lett.

Becker-hamisítványok. B. Károly Vilmos régiségkereskedő s éremkészítő, szül. Speyerben 1771., éremhamisítványai nevezetesek az éremtanban; 300 különböző ritka érem elő- és hátlapjainak bélyegét ismerjük tőle, ezek közt néhány erdélyit is. B. utánzatai s eredeti kompozíciói mesterművek s nagy értéket képviselnek. Ő készítette görög érmek mintájára Wiczay Mihály gróf ezüst emlékérmeit is. (Weszerle Tab. XXXVI. 7—10.) V. ö. *Pinder*, Die Beckerschen falschen Münzen (Berlin 1843).

Beckers, *Hubert*, német bölcsész, szül. Münchenben 1806 nov. 4., megh. 1889 márc. 11. Münchenben tanult s Münchenben volt egyetemi tanár 1847 óta. Hű követője Schelling későbbi filozófiájának. Művei közül említésre méltók: Denkrede auf Schelling (1855); Über die negative und positive Philosophie Schellings (1855); Über Schelling und sein Verhältniss zur Gegenwart (1857); Schellings Geistesentwickelung (1857); Das geistige Doppelleben (névtelenül, 1856). Utolsó műve: Aphorismen über Tod und Unsterblichkeit (1889). Egyházi énekek gyüjteményét is kiadta e cím alatt: Cantica spiritualia (2 köt., 1845—47).

Becket, *Thomas*, canterbury-i érsek és Anglia prímása, szül. Londonban 1115 körül, megh. Canterbury-ben 1170 dec. 29. Első neveltetését Oxfordban nyerte, majd Párisba ment. Onnan visszatérvén, Theobald canterbury-i érsek környezetébe jutott, aki két ízben küldte őt Rómába. II. Henrik, Anglia királya, megkedvelte s 1157. az ország kancellárjává nevezte ki, mely méltóságban csakhamar a legbenső baráti viszony fűzte a királyhoz, kinek érdekeit minden tekintetben megóvta, anélkül azonban, hogy ez által az egyház érdekét csorbította volna. A püspökségeket arra méltó férfiakkal töltötte be s nem tűrte, hogy a püspöki székek hosszabb időn át betöltetlenül maradjanak. Emellett azonban valódi fejedelmi udvart tartott és pazar fénnyel vette magát körül. Theobald canterbury-i érsek halála után II. Henrik B.-t nevezte ki érsekké s Anglia prímásává (1162), remélvén, hogy ekkép teljesen szabadon folytathatja túlkapásait az egyházi ügyekben; de csalódott, mert B., aki életmódját teljesen megváltoztatta és durva szerzetesi ruhát öltött, az egyház jogait II. Henrikkel szemben a leghatározottabban megvédelmezte. Midőn II. Henrik a clarendoni statutumokban (1164) az állam jogait az egyház fölé is ki akarta terjeszteni, B. visszavonta aláírását és midőn a király erre esküszegéssel vádolta, Franciaországba menekült, hol a harcot II. Henrik ellen folytatta. 1170-ben ugyan látszólag megbékült a két ellenfél és B. visszatért Angliába, de II. Henrik egy megfontolatlan szavának az lett a következménye, hogy négy angol nemes az oltár előtt meggyilkolta B.-t. A királynak az izgatott közvéleményre való tekintetből e véres tett miatt nyilvánosan vezeklenie kellett B. sírjánál. B.-t már 1172. a szentek sorába iktatták. VIII. Henrik azonban betiltotta az emlékünnepet és B. földi maradványait megégettette. V. ö. Materials for the history of the Th. B. (4 köt., 1878—81); *Bémont*, Revue des questions histor. (1882); *Abbott*, L. Thomas of C. (1898, 2 köt.); *Mayer* Konrad a Der Heilige novellájában írta meg B. életét.

Beckford, *William*, angol író, szül. Londonban 1759 szep. 29., megh. 1844 máj. 2. Apjától, aki londoni alderman volt, nagy vagyont örökölt. Iro-

dalmilag 1780. lépett föl Biographical memoirs of extraordinary painters c. szellemes szatirájával. Híressé *Vathek* c. arab tárgyú regénye tette, melyet eredetileg francia nyelven írt meg s azután maga angolra fordított. E regényben, melynek egyik epizódja nagy hatással volt *Byron* Manfrédjére, szokatlan erő, hatalmas, olykor féktelen fantázia és keserű szarkazmus nyilvánul meg. B. későbbi regényeinek kisebb az értékük. Irt néhány könnyed útirajzot is. V. ö. *Redding* Cyrus, Memoirs of W. B. (London 1859, 2 köt.) és *Garnett,* Vathek, with critical essay (u. o. 1893).

Beckij, *Iván Ivanovics,* orosz főúr, szül. Stockholmban 1701., megh. 1885. Természetes fia volt Trubeckoj Iván hercegnek. Mint külföldön járt műértő II. Katalin udvaránál nagy szerepet játszott. Az ő tervei szerint építették a nemes kisasszonyok nevelő-intézetét Szt.-Pétervárott s a moszkvai és pétervári lelencházakat; ugyancsak az ő felügyelete alatt készült Nagy Péter cár híres lovagszobra.

Beckingen, község Trier porosz közigazg. kerületben, Merzig (ettől 7 km.-nyire) j.-ban, a Saar közelében, vasút mellett, (1905) 2315 lak., vasiparral.

Beckmann-hőmérő, $^1/_{100}{}^0$C.-t megmutató dupla higanytartóval ellátott, különböző temperaturára beállítható hőmérő (l. o.).

Beckum, járási székhely Münster porosz közigazg. kerületben a Hönne közelében, vasút mellet, (1905) 7037 lak., cement-, szesz- és gazdasági gépgyártással.

Beckurts, *Heinrich,* német vegyész, szül. Braunschweigban 1855 aug. 23. Szülővárosában a műszaki főiskola tanára volt. Legfontosabb dolgozata az, amelyben a hullák rothadásakor képződő alkaloidaszerű vegyületek és növényi alkaloidák közötti különbségekről értekezik. A brucinnal és sztrichninnel, továbbá a nitriteknek összetett éterekké való átalakításával is foglalkozott. *Hirsch* Brunóval a Handbuch der praktischen Pharmacie c. munkát adta ki (Stuttgart 1887—1890); 1890 óta *Schmidt* Ernővel az Archiv der Pharmacie szerkesztője és kiadója.

Beckx, *Pierre Jean,* 1853—1884. a jezsuitarend generálisa. Szül. Sichemben, Belgiumban 1795 febr. 5., megh. 1887 márc. 4. Rómában. Mint fölszentelt pap lépett 1819. a Jézustársaságba Hildesheimban. Működött Hamburgban, Hildesheimban, Braunschweigban, 1826 óta Köthenben, 1830—48. Bécsben, azután rektor volt Löwenben, 1852. tartományfőnök Bécsben, 1853 júl. 2. a rend generalisa. 1884 máj. 15. lemondott. Okossággal, szelidséggel és erővel vezette rendjét a legnehezebb időkben is. B. egyideig a magyarországi rendtartomány főnöke is volt s ez idő alatt Szcitovszky primás az ő befolyására kieszközölte a kormánynál a rend újolagos meghonosítását; központjuk a Szcitovszky által megnyitott nagyszombati jezsuita papnevelő-intézet lett. Művei közül legismeretesebb a cseh, lengyel és olasz nyelvre is lefordított Monat Mariä. V. ö. Stimmen aus Maria-Laach (1887).

Bečmen, adóközs. Szerém vm. zimonyi j.-ban, (1900) 806 német és horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Surčin.

Becő (növ.), a Nyelvtörténeti szótár 194. l. szerint *bëcsű* (siliqua), két termőlevélből alakult és kétrekeszű magrejtő; belseje közepén hártyás rekeszfal nyúlik végig s a magvak ezen vannak. A B. hossza szélességénél 4 vagy többször nagyobb; alulról kezd kétfelé fölfesleni, úgy hogy végre a két termőlevél leesik, a hártyás rekeszfal pedig helyben marad, mire a magvak leszóródnak róla. Ilyen termésök van a keresztesviráguak nagyobb részének, mint pl. a káposztának. Ha az ilyen szerkezetü és ilyen módon fölrepedő gyümölcs csak kb. akkora hosszú mint széles, avagy nem feltünően hosszabb vagy rövidebb, *becőke* vagy *táska termés (silicula)* a neve.

Becő.

Becőke v. *becőcske* (növ.), l. *Táskatermés* és *Becő.*

Becque (ejtsd: bekk), *Henri François,* francia drámaíró, szül. Párisban 1837 ápr. 9., megh. ugyanott 1899 máj. 12. 1867-ben lépett a nyilvánosság elé a *Sardanapal* című operaszöveggel, melyet Joncières zenésített meg. Későbbi művei: L'enfant prodigue (vigjáték 1868); Michel Pauper (társadalmi dráma 1870); Les honnêtes femmes (vigjáték 1880); Les corbeaux (vigjáték 1882); La Parisienne (vigjáték 1885); La Navette (1878). Ez utóbbi szinrekerült A sajka címmel a Thalia szinpadján 1908. 1891-ben kiadta a Querelles littéraires c. kritikai polémikus munkáját. Becque az ultra-realisztikus irány úttörőihez tartozik. 1908-ban leplezték le Párisban Becque szobrát, mely Rodin alkotása. V. ö. *Dubois,* Henri Becque, l'homme, le critique, l'auteur dramatique (1888).

Becquer, *Gustavo Adolfo,* spanyol költő és elbeszélő, szül. Sevillában 1836 febr. 17., megh. Madridban 1870 dec. 22. Hivatalt nem vállalt és kizárólag az irodalomnak, műtörténetnek és ujságírásnak élt. Mint prózaíró novelláival és bájos legendáival a legjobb spanyol elbeszélők mellé sorakozik, de Rimas c. alatt írt versei még ezeknél is értékesebbek és olvasottabbak. A költő, ki szegényes viszonyok között élt, híressé csak halála után lett. Obras de G. A. B. (3 k.) halála óta 5 kiadást értek. Összes verseit, 4 legszebb legendáját, életét és esztétikai méltatását magyarul *Kőrösi* Albin adta ki 1902.

Becquerel (ejtsd: bekrel), 1. *Alfred,* francia orvos, szül. Párisban 1814 jún. 3., megh. 1866 márc. 12. Doktorrá avatták 1840. Mint kórházi orvos különösen vizelet-, vér-, tejvizsgálatokkal és villamos orvoslással foglalkozott; 1847. Professeur agrégévé nevezték ki. Nagyszámú dolgozatai közül nevezetesebbek: Semeiotique des urines, ou Traite de l'altérations des urines dans les maladies, etc.; De l'empirisme en medecine; Des hydropsies sous le rapport pathogénique; Conférences cliniques sur l'hydrotherapie. Ezen dolgozatai különböző francia folyoiratokban jelentek meg, a legtöbb a Gazette des Hôpitaux-ban.

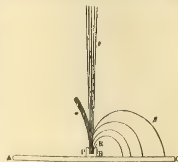
2. *B., Antoine César,* francia fizikus, szül. 1788 márc. 8. Châtillon-sur-Loingban, Loiret

departementban, megh. Párisban 1878 jan. 18. Miután tanulmányait elvégezte, 1810—12-ig a spanyol hadjáratban vett részt, ezután a műegyetem tanulmányi felügyelője lett, de már 1814. a hadsereg vezérkarához osztották be; 1815. mint a mérnöki kar századparancsnoka kérte elbocsáttatását s ettőlfogva kizárólag fizikai és kémiai vizsgálódásokkal foglalkozott s a Musée d'histoire naturelle-n tanított. Különösen sok és fontos felfedezést köszönhet neki az elektromosság és a mágnesség tana. Fő műve: Traité expérimental de l'électricité et du magnétisme, et de leurs phénomènes naturels (Paris 1834—40, 7 köt.). Ezenkívül, részben Edmond fiával együtt, még a következő munkákat írta: Éléments d'électro-chimie appliquée aux sciences naturelles et aux arts (1843); Traité de physique considérée dans ses rapports avec la chimie (1844, 2 kötet); Traité complet du magnétisme (1845); Éléments de physique terrestre et de météorologie (1847); Résumé de l'histoire de l'électricité et du magnétisme (1858). B. tudományos működéséből különösen kiemelendők a turmalin elektromos tulajdonságairól, a fémek vezetőképességéről, a magnetoelektromosságról tett kisérletei s elektrokémiai kisérletei; B. készített először oly galvánelemet, mely némileg hasonló volt a Danielltől föltalált állandó elemhez. V. ö. *Barral*, Éloge biographique de A. C. B. (Paris 1879).

3. *B., Alexandre Edmond*, francia fizikus, az előbbinek fia, szül. Párisban 1820 márc. 24., megh. 1891 máj. 13. u. o. Először asszisztens volt a természetrajzi múzeumban és 1853-tól kezdve mint tanár tanította a fizikát a Conservatoire des arts et métiers-en; azonkívül, hogy atyja munkáinak megírásában részt vett, vizsgálatokat tett különösen a foszforeszkálásról és a fény kémiai és elektromos (fotoelektromos) áramot keltő hatásáról is. Ezek La lumière, ses causes et ses effets (Paris 1867—68, 2 köt.) c. munkájának kiváló részeit képezik. Megvizsgálta a különböző testek galvánáramvezető képességét, az áram melegítő hatását a folyadékokban és sok anyagnak mágneses, illetőleg diamagnetikus tulajdonságait. Említésre méltó művei még ezenkívül: Recherches sur les effets électriques (1852—55); Des forces physicochimique et de leur intervention des phénomènes naturels (1875).

4. *B., Antoine Henri*, fizikus, az előbbinek fia, szül. 1852 dec. 15. Párisban, megh. 1908 aug. 25. Le Croisicban (Bretagne); a B.-ek közt a legnagyobb hírnevű, mintegy folytatója és betetőzője apja és nagyapja tudományos kutatásainak. 1889 óta az Institut tagja, 1892. a Musée d'Histoire naturelle, 1895 óta pedig az École politechnique tanára volt. Vizsgálatai főleg a fény polározási síkjának mágneses forgatására, a *Zeeman* jelenségre, a kristályok abszorpciós színképeire s a foszforeszkálásra vonatkoznak. A Röntgen-sugarak keltette foszforeszkálás vezette rá a róla elnezett *B.-sugarak* és a *radioaktivitás* felfedezésére (1896), amik nevét egyszerre világhírűvé tették s amelyekért 1903. a *Curie* házaspárral együtt a Nobel-díjat is megkapta. Az ezekre vonatkozó dolgozatai a párisi akadémia Comptes Rendus-iben jelentek meg.

Becquerel-sugarak, a radioaktiv anyagokból kiinduló sugárzások, amelyeket H. *Becquerel*, francia fizikus fedezett fel 1896. Azt tapasztalta u. i., hogy az uránium fém és vegyületei a fotografiai papirt fényáthatlan burkon keresztül is megfeketítik, továbbá, hogy környezetükben a levegőt elektromos vezetővé teszik (ionizálják), úgy hogy a közelükbe helyezett elektromossággal töltött testek (pl. elektroszkóp) töltésüket elvesztik. Ezek a hatások, ill. az őket okozó sugárzások, mint a további vizsgálatok kimutatták, az urániumércekben foglalt s éppen ezek alapján felfedezett radioaktiv anyagoknak (*rádium, polónium, aktinium, thorium*) tulajdonítandók, amelyek e sugarakat szakadatlanul kibocsájtják. E vizsgálatok alapján háromféle Becquerel-sugarat különböztethetni meg, ezek az α-, β- és γ-sugarak, amelyek tulajdonságaikra rendre megegyeznek a *cső*, ill. anódsugarakkal, a *katód-* és a *Röntgen*-sugarakkal (l. o.). Az *α-sugarak* (l. az *ábrát*) minden tulajdonsága arra mutat, hogy ezek *pozitiv* töltésű atomnagyságú részecskékből állanak, mint a csősugarak. Sebességük a három sugárfajta közt a legkisebb, ezért igen könnyen elnyeletnek. Alumínium $^1/_{1000}$ cm. vastagságban, levegő 8—10 cm.-ben teljesen elnyeli őket, miközben az utóbbi erősen ionizálódik. Erős mágneses térben irányukból eltéríthetők, alkalmas anyagokon foszforeszkálást keltenek. Ha egy szemernyi rádiumbromidot foszforeszkáló ernyő elé tartunk s ezt nagyitóval nézzük, észrevesszük, hogy a foszforeszkálás nem folytonos, hanem itt-ott feltűnő felvillanásokból áll, amik egy-egy α részecske ütközését kisérik (*Crookes spinthariskópja)*. A *β-sugarak* azonosak a *katód-sugarakkal,* azaz negativ elektronok alkotják őket, csak a sebességük nagyobb, kereken 200,000 km. mp.-enként. Elektromos, mágneses térben eltéríthetők, mint azok (tehát az α-sugarakkal ellentett irányban), erős foszforeszkálást keltő és fotochemiai hatásuk van. Végül a *γ-sugarak* a Röntgen-sugarakkal (l. o.) látszanak azonosaknak, tehát elektromos töltést nem visznek magukkal; elektromos, mágneses térben el nem téríthetők s rendkívül áthatók, úgy hogy 1 cm. vastag ólomlemezen keresztül is érezhető hatásuk van. Vannak továbbá ú. n. *szekundér B.* amelyek tulajdonságaikra a B.-kal megegyeznek s mindenütt keletkeznek, ahol ezek elnyeletnek. L. még *Radioaktivitás*.

Becquerel-sugarak mágneses térben. A sugarak a *P* ólomosészében levő *R* rádiumbromidból indulnak ki, a mágnes északi sarkát a rajz síkja előtt, a délit mögötte kell gondolnunk, *AO* fényérzékeny lemez.

Bécs, a XVI. sz.-ban a. m. fillér; innen ez a közmondás: «Németnek Bécs, magyarnak Pécs», amely régebben igy hangzott: «Németnek bécs, magyarnak csécs», vagyis németnek pénz, a magyarnak csak csecsebecse, értéktelen holmi. — 2. Némely helységekben a faluvéget vagy a falu mel-

letti dűlőt stb. jelenti s azt mondják: N. N. a Bécsen lakik; eredj vizért a Bécsbe; kimék a Czigány-Bécsbe (Makó egyik külvárosának vége).

Bécs *(Wien, Vindobona, Vienne, Vienna; három melléklettel: 1. B. tervrajza, 2. B. és környékének térképe, 3. B.-i épületek)*, osztrák császári fő- és székváros, Alsó-Ausztria fővárosa, a közösügyi minisztériumok, az alsóausztriai legfőbb hatóságok, római katolikus érsekség székhelye, az é. sz. 48° 13′, a k. h. 16° 23′ alatt, 170 m.-nyi átlagos magasságban a tenger szine fölött, a Duna jobbpartján (csak a legújabban hozzácsatolt 21. kerület fekszik a folyam balpartján), az Alpok ÉK.-i nyulványain (Wienerwald) és a hozzájuk simuló B.-i medence síkján fekszik. A város egy részét a Dunának egyik ága, a Duna-csatorna (Kanal), továbbá a részben beboltozott Wien-folyócska szeli. Az 1868—81. szabályozott Duna 13 km. hosszuságban metszi a város területét; a Duna-csatornát Nussdorfnál hatalmas zsilip, ill. záróhajó védi a jégtorlás behatolása ellen. Az É. felé védetlenül álló város éghajlata nagyon szeszélyes és szeles; a csapadékos napok száma átlag 155, a csapadékmennyiség 623 mm. Területe 275 km², tehát legnagyobb a kontinens városaié között; ebből 11% esik a házakra és udvarokra, 8·7% kertekre és parkokra, 2·3% szőllőre, 15% erdőre, 46% mezőre és rétre, 9% utakra és vasutakra, 5% vizekre, 3% temetőkre és terméketlen területekre.

Városrészek. B. magva az I. kerület, vagyis belváros, amely az óvárosból és az 1857 óta az erődítések helyén épült körútból (Ringstrasse) áll. A Ring az egykori vársík (glacis) helyén különböző néven a Duna-csatorna melletti kőparttal (Franz Josefs-Quai) az egész régi belvárost körülfogja. Ez útvonalon vannak a legszebb parkos terek és legnevezetesebb középületek, a fényes paloták egész sora. A belvárosban van a császári palota (Hofburg) is. Legélénkebb utcái a Graben, a Bognergasse és Kohlmarkttal, a Kärntner- és Rotenturmstrasse. A II. ker. a Leopoldstadt, a Duna-csatorna és a Duna fő ága közt; e részt 1622. a zsidók lakóhelyéül tűzték ki és máig is itt lakik a legtöbb zsidó. A belváros körül koszorúként sorakoznak a belső külvárosok; K.-en a III. ker., a Landstrasse a központi vásárcsarnokkal; e ker. Ny.-i részén, a Belvedere, Schwarzenberg- és több követségi palota áll, tov. a IV. ker., a Wieden; az V. ker., Margareten, a kisiparosok székhelye. A VI. (Mariahilf) és VII. (Neubau) kerületekben erős a gyáripar és a kiskereskedés. A VIII. ker., Josephstadt, a tisztviselő-világ lakóhelye. A IX. kerületet, az Alsergrundot jellemzik az egyetemi épületek és a nagy kórházak. Ezeket a külvárosokat a 67 m. széles Gürtelstrasse (rajta megy végig a városi vasút) választja el a külső, 1892. bekeblezett külvárosoktól. D.-re fekszik a X. ker., a Favoriten, jobbára cseh gyári lakossággal; DK.-en a XI. ker., Simmering, a városi gáz- és elektromos művekkel, számos gyárral és a központi temetővel. Az V. kerülethez csatlakozik a XII. (Meidling), a XIII. ker., Hietzing, a Schönbrunn kastéllyal; XIV. (Rudolfsheim) és XV. (Fünfhaus) lakossága jobbára kisiparos. Ny.-on van a XVI. ker., Ottakring, a nagy állami dohánygyárral és az országos tébolydával, továbbá a XVII. ker., Hernals; a XVIII., Währing és a XIX., Döbling, B. villanegyedei. A XX. ker., Brigittenau a Duna szigetén, valamint a Duna balpartján fekvő XXI. kerület (Floridsdorf, Leopoldau, Kagran, Stadlau, Aspern stb.) számos gyárat és gyári munkáslakást foglalnak magukban. Ez utóbbi kerületben sok még a földmívelő is.

Terek, utcák, emlékművek. A széles körutakon kívül a belvárosnak nagyobbára csak kisebb terei vannak; ilyenek: a Stephansplatz, ennek DNy.-i folytatása a Stock-im-Eisen-Platz, amely nevét egy szegekkel sűrűn televert fenyőtörzstől kapta; e törzs 1890 óta az Equitable-palota szögletén van elhelyezve, a rajta levő vaspánton az 1575-iki évszám olvasható. A Hohe-Markt közepén áll a Votiv-emlék, amely szűz Mária férjhezmenetelét ábrázolja és amelyet 1732. Fischer von Erlach tervei szerint készítettek. Am Hof, a legnagyobb belvárosi tér, egy Mária-szoborral (1667-ből) és a hadügyminisztérium előtt Radetzky lovasszobrával (1892. Zumbuschtól). A Freiung az Austria-kúttal Schwanthalertől (1846). A Neue Marktot Donner Rafael remek kútja ékesíti, melyet 1739. ólomból öntöttek, 1873. bronzba átöntötték. A kutat, fő nőalakja mellett, a Duna négy alsóausztriai mellékfolyóját jelképező szobrok díszítik. A Burg főudvarát alkotó Franzensplatzon I. Ferencnek római imperátor alakját viselő szobra áll, Pompeo Marchesitől (1846). A Josephsplatzon II. József császár szobra Zaunertől (1807). A külső Burgplatzon Szavojai Eugén herceg és Károly főherceg hatalmas bronzlovasszobrai vannak (mind a kettő Fernkorn műve 1860 és 1865-ből). A Maria Theresiaplatzon, az udvari múzeumok nagyszerű keretében Mária Teréziának emlékműve Zumbuschtól (1888). Az Albrechtplatzon áll a Mozart-szobor Tilgnertől (1896), az Albrecht-kút Meixnertől (1869) és Albrecht főherceg emlékszobra, Zumbusch műve (1899). A Beethoven-tér Beethoven emlékével Zumbuschtól (1880). A Lugeck kis terén Gutenberg szobra Bitterlichtől. Nagyobb tér a Schwarzenbergplatz, rajta Schwarzenberg Károly herceg, tábornagy lovasszobra Hähneltől (1867); ugyanezen a téren áll az első bécsi alpi vízvezeték (Hochquellenleitung) nagyszerű szökőkútja (1873). A Schmerlingplatzon van Anzengruber népszínműíró szobra Scherpetől (1905); a parkozott Rathausplatzon a városháza előtt több márványszobor, köztük a Lanner-Strauss emlék Seiferttől (1905). A Liebenbergplatz a Liebenberg-obeliszkkel. A Rudolf-kaszárnya előtti kis tér a Deutschmeisterplatz a Deutschmeister-emlékkel Benktől (1906). A Karlsplatz Brahms márvány ülőszobrával Weyrtől (1908) és a kis vörös porfirból faragott Tilgner-kúttal. A Schillerplatz a Schiller-emlékkel Schillingtől (1876), Lenau, Anastasius Grün mellszobrával, és velük szemben a Goethe-emlékkel Hellmertől (1904). A Praterstern a Tegethoff-emlékkel Kundmanntól (1886). A Mozartplatz a Mozart-kúttal, Tamino és Pamina bronzalakjaival Wollektől (1905). Hietzingben az «Am Platz» tér Miksa mexikói császár bronzszobrával Meixnertől (1871). A forgalmasabb utak és terek a körutakon kívül a Graben, amely a XIII. sz.-ig B. DNy.-i határa volt, a Szt.-

háromságszoborral, amelyet Burnacini terve szerint 1693 a pestis megszűnésének emlékére állították föl, a Kohlmarkt, Kärtnerstrasse, Rotenturmstrasse, Lothringerstrasse Donner szobrász emlékszobrával Kauffungentől (1906); a Prater-, Jäger-, Landstrasser Hauptstrasse, Heumarkt, Rennweg, Wiedener Hauptstrasse a Rainer-kúttal; a Mariahilferstrasse a Haydn-emlékkel Nattertől (1887) és a «Gänsemädchen»-nel Wagnertól (1865); az Alser- és Währingerstrasse.

Parkok. B. legnagyobb parkja a Prater (1720 ha), amelyet 1776. II. József császár ajándékozott a városnak. Széles Hauptallee-ja (fasora) 4 km. hosszú; különösen tavasszal fényes kocsisorok robognak rajta végig. Benne van az 1873-iki világkiállításból fennmaradt Rotunde, máig is kiállítások szinhelye; különböző mulatóhelyek, kávéházak, mutatványos telepek, itt van a 64 m. magas óriási forgó kerék is; a népmulatságok szinhelye a Wurstelprater. A Prater végében van Freudenau, a lóversenyek szinhelye. A város legszebb parkja a Ring (körút) K.-i oldalán a Stadtpark (14.5 ha., 1861—67-ből), amelyet Canon (Weyrtől 1905-ből), Van Haanen (Tilgnertől 1901-ből), Schindler (Hellmertől 1896-ból), Amerling (Benktől 1902-ből) és Makart (Tilgnertől 1898-ból) festőknek, Zelinka polgármesternek (Pönningertől 1877-ből), Schubert (Kundmanntól 1872.) és Bruckner zeneköltőknek (Tilgnertől 1899-ből) szobrai, továbbá a Donauweibchen-kút (Gassertól 1865-ből) és a Befreiung der Quelle-nek nevezett márvány szoborcsoportozat (Heutól 1903-ból) végre a Kursalon ékesitenek. A Burg előtt terülő Volksgarten (1823. II. Ferenc alapitotta) a Tilgner-kúttal (Tilgnertől 1875-ből), a gyönyörű Grillparzer-emlékkel (Kundmann, ill. Weyrtől), az Ephesus-múzeumot magában foglaló Theseus-templommal (Nobilétől 1823-ból) és Erzsébet császárné emlékszobrával (Bitterlichtől 1907-ből). A Burgtól DK.-re elterülő udvari kert (Kaisergarten) el van zárva. Említendő még a Belvedere-kert, az Augarten, a Rathauspark Schmidtnek, a városház épitőjének szobrával; a Karlsplatzi park Resselnek, a hajócsavar feltalálójának szobrával (Fernkorntól 1863-ból); az Arenberg-park a Landstrasse városrészben; a Rennwegen a botanikus kert; az Esterházy-park Mariahilfben; a Schönborn-park a Józsefvárosban; a Maria Josepha-park az osztrák-magyar államvasúti pályaház mellett; a Rossauban a Duna-csatorna mellett az Elisabeth-park; a Türkenschanz-park Währingben, kilátó toronnyal és végül a Schönbrunni park (Steckhoven és Hohenbergtől 1753—75.) XIV. Lajos korabeli francia izlésben; a Neptun-kút (Bayertől), az úgynevezett «Schöner Brunnen» nyugvó szép női alakkal és egy templom mesterséges romja díszítik; vele határos a császári állat- és botanikuskert. A Dunán és Duna-csatornán 15 vas és 4 vasúti híd vezet át. A Wienen épült hidakat, mivel a kis folyót jórészben beboltozták, nagyobbára lehordták.

Kiválóbb épületek. A csúcsíves korszak a Szent István templomot kivéve, csaknem nyomtalanul tünt el B. fölött. VI. Károly és Mária Terézia idejében a barokk-stílus uralkodott, míg az 1848 utáni építkezéseknél a francia és olasz renaissance jutott túlsúlyra. A kiválóbb középületek és paloták: A császári palota (Hofburg) különböző időkben készült; fő homlokzatát 1889—93. Fischer v. Erlachnak megtalált tervei szerint építették újjá; a fő bejárat mindkét oldalán négy Herkules-csoport; a sarokpavillonokat Hellmer és Weyr szoborcsoportozatai (Macht zu Lande és Macht zur See) ékesítik; a belső udvart ÉK.-en az úgynevezett Reichskanzleitrakt (Joh. Bernh. Fischertől 1828-ból, most az uralkodó lakosztálya); DNy.-on a XVII. sz.-ból való Amalienhof határolja; ÉNy.-on van a Lipót-traktus (1668—70. újra építve) és DK.-en a Schweizer Hof, melynek homlokzatát 1536—52. I. Ferdinánd alatt újra építették. Az épülettömb DK.-i szárnya a Fischer v. Erlach által 1726. befejezett udvari könyvtár pompás díszteremmel és értékes incunabulákkal meg kéziratokkal. A külső Burgtérről a Burgringre nyílik a Nobilétől dór stílusban épített külső kapu, a Burgtor. A külső Burgtér DK.-i szélén építették Semper és Hasenauer tervei szerint késő renaissance-stílusban a császári palota új szárnyát. A Hofburg előtt a Burgringen van a művészettörténelmi és a természetrajzi múzeum, mindkettő renaissance-stílusban Semper és Hasenauer tervei szerint (1872—79) falfestményekkel, szoborművekkel ékesítve. A Franzensringen, ill. a hozzácsatlakozó téren a Schmidttől épített csúcsíves városháza (1872—1883) 107 m. magas tornyával, nevezetes dísztermével, városi múzeummal és a német mintára legújabban berendezett Rathskellerrel; a városháztéri parkkal szemben a Semper és Hasenauer tervei szerint épült Burgszinház (1889), gyönyörű lépcsőházzal, művészi díszítésekkel (Bacchusi körmenet Weyrtől, Apollon-szobor Kundmanntól, Klytia szobra Benktől), Charlemont, Klimt, Matsch falfestményeivel; továbbá a Hansentől görög stílusban épített parlamentpalota, az egyetem központi épülete Fersteltől renaissance-stílusban (1874—1884), híres egyetemi tanárok mellszobraival s I. Ferenc József szobrával Zumbuschtól; a parlamenti palota mellett a Schmerlingsplatzon az igazságügyi palota Wielemanntól (1875—81) Justitia szobrával. Mögötte a magyar testőrség palotája. Az udvari múzeumoktól K.-re az Opernring és Kärntnerring határpontján áll a van der Nülltől és Siccardsburgtól (1861—69) épített operaház művészi díszítményekkel (Hähnel bronzalakjaival, Schwind falfestményeivel); ide közel a Schillersplatzra nyílik a szépművészetek akadémiája. A paloták közül még nevezetes a Belvedere a III. kerületben, jelenleg a trónörökös lakóhelye, szép és nagy kerttel, eredetileg Szavojai Eugén herceg részére épült 1693—1724.; a vele szomszédos Schwarzenberg-palota, nagy terjedelmű kertjével; a Lobkowitz-palota 1690-ből; a Pallavicini-palota óriási kariatidokkal Zaunertől; a Montenuovo-palota, jelenleg az Anglo-bank háza, Szt. György lovasszobrával (Fernkorntól); Lajos Viktor fhg. olasz renaissance-stílusú palotája (Fersteltől); a Liechtenstein hercegi palota (Martinellitől 1712) képtárral; a magyar és erdélyi kir. kancelláriák palotái; az ú. n. Magyar ház a Bankgasseban, az ő felsége személye körüli minisztérium székhelye, melyben a magyar delegáció is üléseit tartja; közel hozzá az Osztrák-magyar

Magyarázat
Mérték 1:35000.
XVIII.
XIX.
XVII.
XVI.
XIV.
XIII.
XII.
IX.
VIII.
VII.
VI.
V.
Auf der Schmelz
(Gyakorlótér)
Schmelzi temető
Ferencz József pályaudv.
Meidlingi pályaudv.
Duna-csatorna
Franzens Ring
Lerchenfelder Gürtel
Margarethen Gürtel
Hernalsi tem.
Döblingi tem.
Gloriette

a: Péter Károly

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

BÉCS (WIEN) ÉS KÖRNYÉKE.

Pressbaum
TIERGARTEN
Meidling
Favoriten
Simmering
Speising
Hetzendorf
Lainz
Mauer
Altmannsdorf
Kaiserebersdorf
Albern
Schwechat
Laanbimwalde
Breitenfurth
Kalksburg
Atzgersdorf
Inzersdorf
Alt-erlaa
Liesing
Rodaun
Hochrotherd
Kalten-leutgeben
Perchtoldsdorf
Siebenhirten
Rothneusiedl
Oberlaa
Unterlaa
Kledering
Neukettenhof
Rannersdorf
Vösendorf
Hennersdorf
Leopoldsdf.
Unterlanzendf.
Oberlanzendf.
Zwölfaxing
Pellendorf
Brunn
MÖDLING
Biedermannsdf.
Wr. Neudorf
Himberg
Sulz
Giesshübl
Hinterbrühl
Weissenbach
Dornbach
Sparbach
Vorderbrühl
Laxenburg
Achau
Sittendorf
Heiligenkreuz
Sandriegel
Gaaden
Gumpoldskirchen
Guntramsdorf
Münchendorf
Velm
Grammatneusiedl
Mayerling
Preinsfeld
Siegenfeld
Sattelbach
Pfaffstätten
Möllersdorf
Traiskirchen
BADEN

Magyarázat: Vasút állomással, közúti vasút, országút, közlekedési út, kerítés, Bécs határa, gőzhajó állomás, templom, kápolna, emlékoszlop, szobor, vadászlak, kőbánya, vendéglő, malom, rom. — Magasságok méterekben.

Mérték 1:150000

Kilométer

RÉVAI-LEXIKON.
Rajzolta: Péter Károly.
RÉVAI-KARTOGRAFIA.

Udvari művészettörténeti múzeum (ép. Hasenauer báró).

Parlament-épület (ép. Hansen Theofil).

Fogadalmi templom (ép. Ferstel Henrik).

Tudományegyetem (ép. Ferstel Henrik).

bank palotája; a Ballplatzon a közös külügyminisztérium, a Johannesgasseban a közös pénzügyminisztérium palotája, Fischer v. Erlach szép alkotása. Terjedelmére nézve is igen jelentékeny épület az arzenál a hadtörténeti múzeummal. Hét fő pályaháza: Osztr.-magyar államvasút, Déli vasút, Aspangbahn, Nordbahn, Nordwestbahn, Kais. Franz Josefbahn és Westbahn.

Templomok. B. templomai közül legrégibb és kiválóbb a Szt. István székesegyház, mely különböző korszakból eredő részei ellenére is imponáló benyomást kelt. Híres déli főtornya 139 m. magas, tehát a világ legmagasabb építményei közé tartozik. É.-i tornya nincs kiépítve. A templomot 1144. mint kis román templomot szentelték föl; többször pusztulás érte. Mai alakjában három különböző korszakból ered; utolsó csúcsíves stílusban való restaurálását (Schmidt vezetése alatt) 1902. fejezték be. Hossza 108, szélessége 35 m., a keresztbajóban 70 m. Ny.-i homlokzatán van az óriás kapu (1230-ból); az ÉK.-i oldalán levő szószékről prédikált 1456. Kapisztrán János, midőn a törökök elleni keresztes hadjáratra buzdított. A templom belsejének érdekesebb részei: a keresztkápolna, pompás barokk vasráccsal és Szavojai Eugén síremlékével, fölötte van az ereklyegyüjtemény; az apostol-, ill. Thekla-kórusban III. Frigyes síremléke, a D.-i keresztbajóban az 1683-iki török ostrom-emlék Hellmertől (1894-ből), amely alatt a Starhemberg-emlék látható; a főoltár fekete márványból (Bock Jakabtól 1657-ből) egy oltárképpel, amely Szt. István megköveztetését ábrázolja (Bock Tóbiástól). A templom alatt kiterjedt katakombák ágaznak szét. Egyéb kiválóbb templomok: az Augusztinusok temploma (1339. csúcsíves izlésben épült) erősen modernizált belsővel, jobb oldalhajójában Mária Krisztina hatásos síremlékével (Canovától 1805-ből) és az 1627. épült Loreto-kápolnával, amelyben az elhunyt Habsburgok szíveit őrzik; a Szt. Mihály templom keresztalakú oszlopos bazilika, csúcsíves toronnyal és kórussal; a kapucinusok temploma (1622—1632. barokk-stílusban épült) a Habsburgok kriptájával, ahová Mátyás óta temetkeznek (II. Ferdinánd kivételével); a kolostor kincstárában őrzik Szt. István király bursáját és sipkáját; a minorita-templom, másként olasz templom (1330-ból), háromhajós csúcsíves templom Lionardo de Vinci Utolsó vacsorájának mozaik kopiájával és Metastasio síremlékével; a skót bencések temploma (1638—42) Fersteltől való főoltárral, Starhemberg Rüdiger sírjával és Jasomirgott Henriknek a templom külső falán elhelyezett síremlékével; a Salvator-kápolna (a régi városházában) a legrégibb renaissance-templomok egyike német földön; Maria-Stiegen csúcsíves templom (1340—1427) igen érdekes 57 m. magas hétszögletü toronnyal; a Karlskirche (1715—37) hatalmas kupolával (Fischer v. Erlachtól), 6 korinthusi oszlopon nyugvó előcsarnokkal, 33 m. magas két toronnyal, amelyeket a Traján-szobor mintájára Mader és Schletter készítette reliefek ékesítenek, freskókkal Rothmayertől és Szt. Erzsébetet ábrázoló oltárképpel Grantól; a Szt. Péter-templom, B. egyik legrégibb temploma, amelyet Arno salzburgi püspök (790—803) alapított és Fischer v. Erlach (1702—13) épített, K.-i külső falán N. Károly császár relief-emlékével (Weyrtől 1906-ból), belsejében freskókkal Rottmayrtól (1714-ből); a Szt. Ruprecht-templom, a hagyomány szerint B. legrégibb temploma, a fogadalmi templom (Votiv-Kirche), amelyet annak emlékére, hogy Ferenc József az 1853. ellene elkövetett merényletet szerencsésen kikerülte, 1856—79. Ferstel csúcsíves stílusban épített, két 99 m. magas toronnyal és gazdag szobordíszítéssel, 78 üvegfestménnyel, melyek közül több ablakot magyar főpapok és főurak ajánlottak fel. Salm Miklós renaissance márvány síremlékével; az altlerchenfeldi plébánia-templom, előcsarnokában az utolsó ítéletet ábrázoló freskókkal Führichtől. A fent említetteken kívül még több róm. kat. és egyéb felekezetek templomai ékesítik B. különböző városrészeit.

Lakosság. B. lakosainak száma 1890. még csak 817,299 volt; 1900. (minthogy 1892. a szomszédos községeket a városba bekebelezték) 1.727,073-ra és 1910-ben 2.030,834-re emelkedett. Az 1890-iki lakosok között 48·3% férfi és 51·7% nő; 626,230 B.-i honos, 191,206 egyéb alsóausztriai községből, 669,846 egyéb ausztriai tartományból, 140,280 Magyarországból, 2240 Bosznia-Hercegovinából és 35,155 külföldről való; vallásra nézve 1.461,891 róm. kat., 54,364 evang., 146,926 zsidó és 11,776 egyéb felekezethez tartozó vagy felekezetnélküli; társalgási nyelvre nézve 1.386,115 német, 102,974 cseh és tót, 4346 lengyel és 3847 egyéb.

Ipar és kereskedelem. Ipar és kereskedelem terén B. az Osztrák-magyar monarchiában az első helyet foglalja el. Legvirágzóbb iparágak: a vasipar (gépek, szerszámok); bronz-, cinn-, arany- és ezüstnemüek készítése; a selyem-, len-, gyapju- és pamutipar (divatkelmék, ruhák, butorkelmék, szőnyegek); bőr- és butoripar; kémiai ipar és sörgyártás. 1719—1863 virágzó porcellán-gyártása is volt. Az 1902-iki összeírás szerint agyag- és üvegiparral foglalkozott 8601, fémfeldolgozással 37,005, gép- és szerszámgyártással 34,595, fa-, fonott és esztergályozott tárgyak előállításával 30,471, kaucsuk és celluloiddal 1488, bőriparral 6328, szövőiparral 13,475, ruházati és piperecikkekkel 85,726, kárpitosiparral 2784, papiriparral 9492, élelmiszerek és élvezeti cikkek készítésével 28,562, vendéglői iparral és italméréssel 30,833, kémiai iparral 7608, építőiparral 44,968, grafikai és sokszorosítóiparral 14,256. A kereskedelem előmozdítására szolgálnak nemcsak a Duna és az Osztrák-magyar monarchia minden részébe szétágazó vasúti vonalak, hanem az egész monarchia tőkében legerősebb pénzintézetei is. A helyi személyforgalmat a *Városi vasút* (Stadtbahn) bonyolítja le. Kettős vágányú fővonala *Hütteldorf*-tól kiindulva a *Wien* folyó, majd a *Dunacsatorna* mentén, végül a régi sáncok helyén nyitott körúton *(Gürtelstrasse)* fekszik és hurkot képezve *Hütteldorf* felé, önmagához csatlakozik. Úgy a *Dunacsatorna* mentén, valamint a körúton fekvő vágányokból egy-egy elágazás vezet *Heiligenstadt* állomásra. Harmadik főállomás a *Fővámház*. A fővonal részben nyilt v. boltozott bevágásban, helyenként a *Dunacsatorna* felé boltíves nyílásokkal, részben boltozott viadukton fekszik. A vonatok *Hütteldorf*-tól kiin-

dulva, váltakozva mindkét irányban körülfutnak a hurkon és ugyanoda térnek vissza. A fővonalról átszállással jutunk egy, részben már a hegyek között, részben a *Duna* partján fekvő teljes körvasútra és egyéb mellékvonalakra, melyek teherforgalmi célokra többnyire már régebben épültek. A Városi vasút az államvasutak tulajdona. A forgalmat 5—10 percenként gőzlokomotivos vonatokkal bonyolítják le. A Városi vasút első vonalát 1898-ban nyitották meg. Teljes hossza 89 km., melyből 40 km. 138 millió kor. beruházással esik az ujabb kiegészítésekre.

Gyüjtemények és közművelődési intézetek. A gyüjtemények közt a legkiválóbbak az udvari múzeumok; a műtörténelmi udvari múzeum, amelynek lépcsőházát Canova hatalmas Theseus-szobra, Munkácsy, Makart és mások freskói díszítik és amely 1889 óta a császári ház összes műkincseit tartalmazza; alsó földszintjében vannak az antik faragványok (különösen a gjolbasii heroon), feliratos kövek és a múzeumi könyvtár, magas földszintjén az egyiptomi, a görög, etruszk és római régiségek, a pénz- és éremgyüjtemény, a műiparcikkek gyüjteménye (a többi közt Benvenuto Cellini híres saliera-ja, vagyis sótartója) és a fegyvergyüjtemény, az I. emeleten a képtár, amely leggazdagabb a velencei mesterek, Dürer és Rubens, továbbá modern osztrák festők remekműveiben. Nevezetes magyar műkincsei is vannak: Kálmán püspök (Károly Róbert fia) kardja, több tárcsa-pajzsa, egy kard Hunyadi Mátyás király korából, Mátyás és Beatrix királyné márványba vésett domború arcképei; II. Lajos király hadi páncélja; Zrinyi Miklós bán sisakja, mentéje; II. Apafi Mihály zászlaja, sisakja; a nagyváradi várban 1775. talált korona valamelyik királyunk sírjából; Báthory István fejedelem hadi díszvértje; II. Rákóczi Ferenc egy zászlaja; sok magyar fegyver, szerszám, a nevezetes nagyszentmiklósi aranykincs (Attila kincse) stb. A természetrajzi múzeum magában foglalja a petrográfiai, a geológiai és paleontológiai, a prehisztorikus, az etnográfiai, a zoológiai és botanikai gyüjteményeket. Ebben a múzeumban is sok magyarországi származású tárgy van; őskori lelet, meteorkövek stb. E múzeumokon kívül kiválóbb gyüjteményeket tartalmaznak a képzőművészeti akadémia (kiváló németalföldi és újabbkori mesterek műveivel); az osztrák mű- és iparmúzeum; B. városának történelmi múzeuma, melynek magyar vonatkozású emlékei Mátyás király egy pajzsa, tárcsa-pajzsok Mátyás korából, vértek, kardok, 1686. Magyarországon zsákmányolt török zászlók stb.; a császári kincses kamara (Schatzkammer) a Hofburgban, amelyben a császári család ékszerei, többi közt a firenzei gyémánt és a német-római császárság koronázási jelvényei vannak elhelyezve, ugyanitt őrzik Bocskay István koronáját, egy magyar címert feltüntető képet a XVI. sz. elejéről; az állami modern képtár a Belvederében; a Liechtenstein-féle, a Harrach-, Czernin-, Schönborn-féle képtárak; Frigyes főherceg rézmetszet- (több mint 220,000) és kézi rajzgyüjteménye, a híres Albertina; a hadi múzeum az arzenálban, végül a kereskedelmi múzeum. A közművelődési intézetek közt első helyen áll az 1365. alapított tudomány-egyetem négy fakultással (1909—10-iki téli félévben 629 tanárral és 9483 hallgatóval); továbbá a műegyetem; a mezőgazdasági főiskola; a képzőművészeti akadémia; az evangélikus és az izraelita teológiai fakultás; a konzuli akadémia; a Theresianum; a magyar Pazmaneum; végül számos közép-, alsóbbfokú szak- és népiskola. A tudományos intézetek élén áll a tudományos akadémia; más hasonló intézetek közül a jelentékenyebbek: a geológiai, a katonai földrajzi, a meteorológiai, a statisztikai és archeológiai intézetek; a nemzetközi földmérés osztrák kommissziója és számos más tudományos egyesület. Nagy számban vannak még a nyilvános és magánkönyvtárak. Ezek közt legkiválóbb a cs. és kir. udvari könyvtár, ebben őrzik a többi közt a Magyarországra nézve fontos B.-i képes krónika (l. o.) kéziratát, a B.-i kódexet, több Korvinát; a császári házi és udvari levéltár. A szinházak száma 13. Van igen sok jótékonysági, közművelődési és közegészségi egyesülete is.

Közigazgatás. B. város képviselőtestülete 165 tagból áll, akiket 6 évre választanak; a képviselőtestület választja 6 évre a 3 alpolgármestert és a polgármestert, akinek hivatalba lépése azonban a császár jóváhagyásától függ. A polgármester feje az elöljáróságnak és az összes élethossziglan kinevezett városi tisztviselőknek, akiknek száma 6652. A képviselőtestületen és elöljáróságon kívül még végrehajtó hatalmat gyakorol a városi tanács (Stadtrat), amely a polgármesterből, a 3 alpolgármesterből és 27 képviselőtestületi tagból áll, akiket a képviselőtestület a maga kebeléből delegál. A városi vagyon 684·6, az adósság 588·7 millió korona.

B. környéke. Budapestet kivéve, kevés európai fővárosnak van oly szép környéke, mint B.-nek. A B.-i erdő magaslatai: a Kahlen- és Leopoldsberg (ezek mögött Klosterneuburg), a Sophien alpe és a Hermannskogel a város É.-i és ENy.-i részeiben gyönyörű kilátást nyujtanak a városra és az Alpok egy kis részére. A Kahlenbergre a meglevő fogaskerekű vasúton kívül nagyszerű, 29 km. hosszú szerpentin-utat építenek. DNy.-on van a Brühl romantikus völgye, Laxenburg pompás parkjával. Kedvelt kirándu'ó hely a távolabbi Baden (l. o.), a regényes Semmering szállóival, gyógyintézeteivel és téli sporttelepeivel, a Raxalpe és a Schneeberg. V. ö. *Förster*, Touristenführer in Wiens Umgebung (Wien 1906); *Rothaus*, Karte d. Umgebung v. Wien 1 : 30,000 (6 lap, u. o. 1905); Karte v. Wien 1 : 25,000 (4. kiad., 1909).

Története. A rómaiak idejében B. Vindobona néven határerősség volt a markomannok és quadok ellen. Marcus Aurelius császár †80. itt halt meg. N. Károly környékét elfoglalván az avaroktól, felállította az Ostmarkot; 907. azonban e határgrófság a magyaroké lett. I. Ottó a 955-iki Lechmezei csata után az Ostmarkot, mint német határőrgrófságot megújította és II. Ottó 976. Babenbergi I. Lipótnak adományozta. 1030-ban Szt. István elfoglalta a Konrád császár elleni háborúban, de 1031. visszaadta a Babenberg-családnak, melynek ötödik tagja, Jasomirgott Henrik (1141—77) B.-be tette át székhelyét, amelyet az okiratok 1030. Viennis-nek, 1137. Viennensis locus-nak neveznek.

1221-ben B. városi jogokat kapott. A babenbergi család kihalta után Ottokár cseh király foglalta el és 1274. falakkal fogta körül, amelyeket csak 1857. romboltak le. Habsburgi Rudolf Ottokárt 1278. a magyarok segítségével legyőzvén, B.-et a Habsburg-család székhelyévé tette. IV. Rudolf 1365. az egyetemét alapította. 1480-ban püspöki (1723. érseki) székhellyé lett. 1485—90-ig Hunyadi Mátyás király tartotta elfoglalva. Halála után Miksa, III. Frigyes császár fia visszafoglalta. 1529 szept. 22-től okt. 15-ig Szulejmán hadai ostromolták a Salm Miklóstól védelmezett várost. A 30 éves háborúban Thurn Mátyás és későbben Torstenson hadai kisérlették meg elfoglalását. 1683 júl. 14-től szept. 12-ig Kara Musztafa 200,000 főnyi hada ostromolta; védelmét akkor Starhemberg Rüdiger gróf vezette. A II. Rákóczi Ferenc kurucai ellen 1704. sáncokat, az ú. n. Linienwallt építették, amely 1893-ig a belső külvárosokat a külsőktől választotta el. VI. Károly és Mária Terézia uralma alatt B. Ausztria és Magyarország társadalmi és politikai központjává lett; lakóinak száma 80,000-ről 195,000-re emelkedett; zenei hírnevét Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven, Bruckner és Brahms alapították meg, míg az Európaszerte népszerüvé vált B.-i tánczenét Lanner és a Strauss-család emelték naggyá. A hálás B. mindegyiknek szobrot emelt. 1804-ben I. Ferenc az osztrák császárság fő- és székvárosává tette. Az austerlitzi és wagrami csaták után rövid ideig Napoleon tartotta megszállva. 1814—15. itt tartották a B.-i kongresszust. 1848. a B.-i forradalom, bár későbben Windischgrätz és Jellacsics fegyveres erővel elnyomták, megdöntötte a Metternich-féle uralmat. 1873-ban világkiállítás székhelye volt. 1892-ben egyesítették a vele már akkor összeépült helységekkel, miáltal megteremtették Nagy-B.-et, 1904. pedig a Duna balpartján levő egész sor helységet csatoltak hozzá, mint XXI. kerületet. Lueger Károly polgármester (megh. 1910) igen sokat tett az utóbbi évtizedben a város fejlesztése érdekében.

Irodalom. Suess, Der Boden d. Stadt Wien, Wien 1862; Schaffer, Geologie v. Wien, u. o. 1904—6; Petermann, Wien im Zeitalter Kaiser Franz Josephs I., díszmű, u. o. 1908; Guglia, Wien, ein Führer durch Stadt u. Umgebung, u. o. 1908; Fried, Wien—Berlin, ein Vergleich, u. o. 1908; Guglia, Gesch. d. Stadt Wien, u. o. 1892; Schimmer, Alt- u. Neu-Wien, u. o. 1904, 2 köt.; Quellen zur Gesch. d. Stadt Wien, 1895—1906: Gesch. d. Stadt Wien, 1897—1911 (mindkettőt kiadta az Altertumsverein zu Wien); Levetus, Imperial Vienna, account of its history and traditions, London 1904; Szendrei János, Magyar hadi ereklyék, Budapest 1896; Korda Dezső, Az arzenálban őrzött magyar származású fegyverek (Lud. Akad. Közl., 1886—87); Boeheim Wundeln, Die Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, Wien 1889; Takáts Sándor, A magyar és erdélyi udvari kancelláriák palotái Bécsben (Századok 40, 781); Boeglin E., Vienne, Paris 1910; Lechners Plan d. Stadt Wien 1 : 10,000, Wien 1906, és 1 : 25000 (1909), meg a különféle hivatalos, főképen statisztikai kiadványok.

Bécs *(Bucs), Petru*, az 1784. Arad vmegye területén fellázadt jobbágyok vezére, Kloska és Hóra társa. Forray András alispán éberségének köszönhető, hogy Arad vmegyében a pórok hamarább rakták le fegyvereiket, mint a szomszédos Erdélyben. B.-et elfogták és 1785 febr. 28. Aradon lefejezték. V. ö. *Márki* Sándor, Arad vármegye és város monogr. és Századok 28., 609. és 714. l.

Becsapódószög *(Einfallswinkel)*, az a szög, mely alatt a kilőtt lövedék a céltárgyat találja.

Becsár v. *becsüár, becsérték*, valamely tárgynak becslés útján (l. o.) megállapított értéke; a B. a tárgy természete szerint vagy a tárgy csereértéke szerint állapíttatik meg (ingó tárgyaknál), vagy a tárgy jövedelmezősége szerint (telkeknél és házaknál), vagy pedig, ahol ezek a támpontok hiányzanak, az illető tárgy előállítási költsége szerint (fiatal vetés).

Bécs-berlini távlovaglás. A B.-t 1892 októberében tartották meg s benne az osztrák és magyar, illetve a német hadsereg tisztjei vettek részt, Bécsből Berlinbe, illetve Berlinből Bécsbe lovagolva. A táv kb. 560—580 km. A megoldandó feladat ez volt: ki tudja a megjelölt vonalat leggyorsabban végiglovagolni. A B.-on 97 osztrák és magyar, 120 német tiszt vett részt. A mérkőzés győztese *Starhemberg* Vilmos gróf, cs. és kir. huszárfőhadnagy lett, aki *Athos* nevű lován (apja Mars angol telivér, anyja egy félvér-kanca, Forgách László gróf nevelése) 71 óra 26 perc és 59 mp. alatt ért a célhoz. Második *Reitzenstein* báró porosz hadnagy lett 73 ó. 6 p. és 55 mp., harmadik *Miklós* Aladár cs. és kir. huszárfőhadnagy. 80 órán belül 14-en érkeztek a célhoz. A távlovaglás azt igazolta, hogy a ló teljesítőképessége nagyobb, mint azt róla addig hitték.

Becs-de-corbin (franc., ejtsd: bek-dö-korbeñ), francia testőrök, l. *Cent-gardes.*

Becse, közs., l. *Óbecse, Szigetbecse* és *Törökbecse.*

Becse-Gergely *nemzetség*, egyike Magyarország legnevezetesebb nemzetségének. Kézai és a Képes Krónika szerint a nemzetség Franciaországból származott volna és a XIII. sz.-ban élt Cornes Vilmos lovaggal volna rokon, aki Anjou Károly nápolyi királynak tengerésze gyanánt említtetik. A nemzetség idegen származása azonban nem valószínű, ha mindjárt a rokonság nevezett Cornes Vilmossal (Guillaume le Cornu) meg is engedhető. Kézai szerint a nemzetség ősei, Becse és Gergely, III. Béla királyt a görög császári udvarban tartották, ami arra enged következtetni, hogy ők elkísérték Görögországba s talán udvarmesterei vagy nevelői voltak. A család XIII. sz.-beli szerepléséről kevés adat maradt reánk. Nagy érdemeket szereztek a nemzetség tagjai maguknak kolostorok alapításával, így az eszényi pálos kolostor a nemzetségből származó I. Apának alapítása, továbbá érdemei voltak a nemzetségnek Magyarország keleti részeinek benépesítésében, úgyszintén Erdélyben is. Birtokai a Köröksközben, Apatelek és Sarkad között feküdtek, továbbá birtokoltak Komárom vmegyében, a Csallóközben, Esztergom vmegyében, a Csepelszigeten, Tolna vmegyében, Beregben stb. Legnagyobb birtoktömegük a Nagyszamos és Nagyküküllő mentén feküdt. Birtokaikon a nemzetségi tagok 1305. osztozkodtak meg. A nemzetségnek két nagy ága van, ú. m. a Bethlen-ág, melynek őse I. Ant, ebből az ágból származnak: az Almakeréky-család, őse I. Miklós, a bethleni Bethlen- és Apafi-családok, továbbá a Léti és Tóti-családok, mely utóbbiaknak őse III. János (1258). A Somkeréki ágnak őse I. Becse, ebből az ágból származnak a Neme-

gyey Somkereky és Viragosberky családok. A nemzetség címere valószínűleg a cölöpösen álló kígyó, szájában az országalmával. V. ö. *Karácsonyi* János és *Wertner* Mór munkáit a Magyar Nemzetségekről, valamint a Turulban megjelent különböző nemzetségi kutatásokkal foglalkozó cikkeket. *Csoma* József, a Dorozsma és B.-nemzetség címere (Turul 1902. évf. 7. l.).

Becsehely, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1900) 1373 magyar lakossal, postahivatal, u. t. Letenye.

Becsepegtetés (lat. *instillatio*), gyógyszereknek igen kis mennyiségben való alkalmazása. E célra szolgálnak egyrészt cseppentő készülékek, ha szabadon fekvő testrészekre alkalmaztatik a gyógyszer (pl. sebekre, a szembe, orrba stb.); másrészt alkalmas csővel felszerelt kis térfogatú fecskendőkből bizonyos szabályozó készülékek alkalmazása mellett vihetők be gyógyszerek cseppenként zárt testüregekbe is, pl. a gégébe, húgycsőbe, húgyhólyagba stb.

Becsérték, l. *Becsár*.

Becsey. 1. *Imre*, Róbert Károly egyik hű embere s a XIV. sz. elején hirtelen meggazdagodott (ur. Megh. 1334 előtt. Szerencsés házasságkötése révén jutott a csepelszigeti Becse faluhoz; majd a király udvarába állott és ott sokáig szolgált, mint királyi főszekerészmester, 1324—31-ig lévai várnagy és barsi főispán volt. Tőle származik a Báthmonostori Töttös- és a Zselizi Vesszős-család. (Anjuk. okm. és Zichy cs. okm.-tára.)

2. *B. István*, voltai báró, szül. Szegeden 1804. Katonai pályáját mint közember kezdte, s 1828. hadnaggyá lépett elő. A hosszas békeidőt, mely a francia háboruk után következett, ismereteinek gyarapítására használta föl s oly tudományos műveltségre tett szert, hogy több olasz tudós társaság tagjai közé választotta. Az 1848-iki szabadságharc kitörésekor százados volt s részt vett az 1848—49-iki olasz hadjáratban; Custozza-, Goito-, Mortara- és Novaránál tüntette ki magát s jutalmul a Mária Terézia-rend lovagkeresztjén kívül osztrák báróságot kapott della Volta előnévvel; 1850. alezredessé nevezték ki s e rangban halt meg az 1860-as évek végén.

Bécsi béke alatt rendszerint azon békekötést értjük, mely a protestánsok szabad vallásgyakorlatát a katolicizmus sérelme nélkül biztosította s törvényes rendszerbe foglalta azt az elvet, hogy Magyarországot alkotmányellenesen nem szabad kormányozni. E béke, melyet Bocskay vívott ki, 1606 jún. 23. köttetett meg. Okirattárát Majláth Béla adta ki 1886. A világtörténelemben azonban szintén B. neve alatt ismeretes a következő 4 nevezetesebb békekötés:

1. VI. Károly császár és XV. Lajos francia király között a lengyel örökösödési háború után létrejött békeszerződés, mely szerint Leszczynski Szaniszló a lengyel koronáról lemond, de megkapja Lotharingia és Bar hercegségeket; Ferenc, a lotharingiai herceg Toscanát kapja kárpótlásul; VI. Károlyé lesz Parma és Piacenza, Szicilia és Nápoly pedig secundo genitura gyanánt száll a spanyol Bourbonokra. Viszont Franciaország elismeri a pragmatika szankciót, elismeri III. Ágost szász választót Lengyelország királyának.

2. *B.*, de gyakran schönbrunni béke néven is említtetik a II. Ferenc császár és I. Napoleon között 1809 okt. 14. kötött béke, mely szerint a császár Bajorországnak engedte át Salzburgot, Napoleonnak Krajnát, Karinthiát, Görzöt, Friault és Triesztet, a varsói hercegségnek Galiciát.

3. Egyfelől Ausztria és Poroszország, másfelől IX. Keresztély dán király között 1864 okt. 30. Bécsben kötött béke értelmében Dánia Schleswig-Holstein és Lauenburg hercegségekről Poroszország és Ausztria javára lemondott.

4. Az 1866 okt. 3. kötött békében Ausztria elismerte az olasz királyságot s ennek számára átengedte a velencei királyságot a várnégyszöggel együtt.

Bécsi-erdő *(Wiener Wald)*, a keleti Alpok ága Alsó-Ausztriában; a Traisen- és Triesting-völgytől ÉK. felé a Dunáig nyúlik; ÉK.-i részében Szárhegységnek (Kahlengebirge) is hívják; nagyobbára homokkőből áll; csakis DK.-i részében fordulnak elő régibb képződmények: triasz és jura. A nagyobbára erdőkkel borított, szelid lejtőjű hegység az 1000 m. magasságot sehol sem éri el; legmagasabb csúcsai: a Schöpfelhegy (893 m.), a Hermannskogel (542 m.) és a Dunánál álló meredek lejtőjű Lipóthegy (423 m.); a nyugati vasút Rekawinkelnél egyik nyergén visz át; a hegységben számos nyaraló és kirándulóhely van. V. ö. *Förster*, Der Wiener Wald (herausg. v. Österr. Touristen-Club, Wien 1905). Térképe: 1 : 75,000 a bécsi katonai földrajzi intézetből (u. o. 1907).

Bécsi érték, a XIX. sz. első felében az osztrák állami papirpénz törvényes értéke; a közéletben a papirjegyek német nevéről, Einlösungsschein és Antizipationsschein, *sajnpénznek* is nevezték.

Bécsi fillér, a verés főhelyéről elnevezett apró ezüstpénz, amely a XIII. sz. közepétől egészen a XV. sz. közepéig Ausztriában, Magyarországon s a szomszédos tartományokban volt forgalomban. Majdnem négyszögletes, felirat nélkül és nagyon tökéletlenül vert pénzek voltak.

Bécsi homokkő. Finomszemű homokkő, mely a keleti Alpokban, különösen a Wiener Waldban a krétakort és az óharmadkort képviseli.

Bécsi kék, l. *Kobaltkék*.

Bécsi Képes Krónika *(Márk krónikája, Chronica de gestis Hungarorum)*, a bécsi csász. udv. könyvtár kézirata. A pompás munka címlapján Nagy Lajos arcképe s az Anjouk liliomos címere látható, magát az egész művet 142 miniaturefestmény díszíti, maga a szöveg pedig a magyarok történetének előadása 1330-ig, különösen annak a régibb, V. István korabeli krónika-szerkezetnek alapján, melyet a XIII. sz. végén Kézai Simon s utóbb még a Budai Krónika szerzője forgatott. Alkotójának (Baranyai Decsi János egyik művére, a *Syntagma institutionum juris imperialis* címűre támaszkodva) már Horvát István bizonyos Márk nevű barátot tartott, akit utóbb mások a budai ferencrendiek közé soroztak. A B. fő fontossága, hogy legművészibb krónikánk s régi mondáinknak legbőségesebb tárháza. 1867-ben Toldy Ferenc rendkívül fényes kiadásban rendezte sajtó alá *(Marci Chronica de Gestis Hungarorum, Pestini)*, melyhez a szöveg magyar

fordítását Szabó Károly, a többrendbeli hasonmásokat pedig Emich Gusztáv műintézete szolgáltatta. Újabban közrebocsátotta Mátyás Flórián a *Fontes domestici* II. kötetében. Magyarra ford. *Szabó* Károly, 1867. Legtöbbet foglalkoztak vele újabban *Kaindl, Pauler* Gyula (A magyar nemzet történ., kül. II. köt. 769) és *Domanovszky* Sándor (Századok 1902, 1905 és 1907). V. ö. *Vértesy* Jenő, A B. irodalmi jelentősége (Századok 1905).

Bécsi kódex (v. *Révai-kódex* is, mert Révai Miklós másolta le először a bécsi udvari könyvtárban), a XV. sz.-ból való nagybecsű magyar nyelvemlék s az ú. n. ferenciek bibliafordításának egy töredéke (melynek egyéb töredékei a *Müncheni* s az *Apor-kódexben* maradtak fenn, l. o.). A fordítás a XV. sz. közepe táján Moldvában készült, s a fordítók *Tamás* és *Bálint* ferencrendi szerzetesek voltak, kiket a pápai inkvizició üldözött el 1440 táján Szlavóniából. A B. alakja hosszukás 4-r., anyaga papiros, irása részben kapcsolt barát-gót, a fejezetek kezdő betüi festettek; három kéz irása, melyek fölváltva dolgoztak rajta s az ó-szövetség kisebb könyvei vannak benne.

A ferenciek bibliáját a nyelvtörténetre nézve a következetes, egyszerű és célszerű helyesírás teszi becsessé. Legnevezetesebb ebben, amivel mai írásunkat is fölülmulja, hogy minden hangot egyszerű jeggyel ír, pl. az úgynev. jés hangokat így: *l', ń*, t', a *cs* hangot így: ꞔ. Kétféle hosszú é-hangot különböztet meg, mint később Heltai s mint ma is sok nyelvjárás (l. É). A szóvégi *e*-t, ha az előző szótagban *ö* v. *ü* van, *ö*-re változtatja: *előttö, betöltöttö, öszvö, űztö* stb. A *-szer* rag még nem illeszkedik: *hányszer, háromszer.* Ellenben két alakja van még a mai *nélkül*-nek: *tőrnél-kül* és *rúdnál-kül*. Az *értelem, vesztegel*-féle szótőket így írja: *értelm, vesztegl.* A fölszólító módot így: *emlékezjél, vadászja.* Az *-ít*-féle igék így végződnek: *-ojt, -ejt, -öjt*, s ezeknek fölszólítója *h*-val van, pl. *szabadojt: szabadoh, szabadohon* stb. Nevezetes a ható igének ez a formája: *Nem hatsz* egy fürtöt fejérré *tenned* e h. nem tehetsz. Sajátságos szók: *beléndezkedik* fajtalankodik, *himlet* elhintés, *rütet* eksztázis, *venerék* ital, *valál* birtok, *csajva* cserebogár, *monnál* mintegy stb.

A B. kiadásai: Régi Magyar Nyelvemlékek I. k. (Döbrentei tanulmányával és szótárával) és Nyelvemléktár I. k. V. ö. *Simonyi*, A magyar nyelv (2. kiad. Budapest 1905).

Bécsi kongresszus. Az első (1814 máj. 30. kötött) párisi békeszerződés utolsó cikkének értelmében mindazon hatalmak, melyek az I. Napoleon ellen folytatott háborúban részt vettek, a politikai és területi viszonyok rendezése végett Bécsbe küldték követeiket a kongresszusra, mely 1814 szept. nyilt meg. Személyesen megjelentek: Oroszország, Poroszország, Bajorország, Württemberg, Baden és Dánia uralkodói. Ausztriát Metternich herceg és Gentz képviselték, Oroszországot Nesselrode gr. és Razumovszky, Angolországot Castlereagh lord s utóbb Wellington, Poroszországot Hardenberg és Humboldt Vilmos, Franciaországot pedig Talleyrand képviselte. Összesen száznál több államférfiú jelent meg Bécsben. Jó sokáig fényes mulatságok közt folytak a napok (Ligne herceg szavai: «A kongresszus táncol»). Végre a két fő feladat megoldására került a sor: 1. az európai államrendszer s a politikai egyensuly helyreállítása, 2. Németország belső viszonyainak rendezése. Nehézséget főképen a *lengyel kérdés* okozott: Poroszország lengyel birtokrészeiről csak Szászország egész birtokáért akart lemondani, I. Sándor cár pedig magának követelte a varsói hercegséget, hogy abból orosz protektorátus alatt lengyel királyságot alakíthasson. E terveknek Anglia és Ausztria ellene szegült. A pártok a lengyel-szász kérdésben oly mereven állottak egymással szemben, hogy Európát 1814 dec. havában újabb háború veszedelme fenyegette. Talleyrand csodált ügyességével egymásnak uszította az ellenfeleket s 1815 jan. 3. titkos szövetséget hozott létre Anglia, Ausztria és Franciaország között, melynek éle Poroszország és Oroszország lengyel-szász tervei ellen irányult. Csak nehezen sikerült Metternichnek az ellentéteket áthidalni és kompromisszumot létrehozni. Poroszország megelégedett végre Szászországnak északi részével. Természetes, hogy a Pozsonyban internált Frigyes Ágost szász király e megoldást csak nyakas ellenállás után ismerte el (1815 máj. 18.). A varsói hercegséget pedig szintén két részre osztották: a nyugati részt (Nagy-Lengyelországot, vagyis Posent) Thorn városával Poroszországnak engedték át; a többi rész pedig a lengyel királyi címmel együtt Sándor cárra szállott. Az erről szóló szerződéseket, valamint a parányi krakói köztársaságnak viszonyát meghatározó szerződést 1815 máj. 3. írta alá a három érdekelt nagyhatalom.

Ausztria és Poroszország területét a következőkben állapították meg a Deutsche Bundesakteban (1815 jún.): *Poroszországnak* jutott: Kleve, Berg, a Rajna balpartjának legnagyobb része, továbbá Danzig, svéd Pomeránia Rügen szigettel és Neufchatel; ezek fejében Hannovernak, Bajorországnak s Dániának átengedtek egy-egy kisebb porosz területet. Poroszország az 1805-diki állapotához viszonyítva egészben véve 33,000 km²-t vesztett, de fél millió lakost nyert. — Angolország Hollandiának és (az osztrák birtokban volt) Belgiumnak egy királysággá való egyesítését eszközölte ki az orániai ház jogara alatt, — maga pedig megtartotta a hollandi gyarmatok jó részét. Maltát és Helgolandot és az ióni szigetek fölötti védnöki hatalmat is megkapta. — *Németalföld* új királya, I. Vilmos, Nassau helyett a luxemburgi nagyhercegséget kapta kárpótlásul, miáltal a német szövetség tagja lett. *Dánia*, mely 1813. Angliának Helgolandot, Svédországnak pedig a svéd Pomeránia reményében Norvégiát engedte volt át, Pomeránia helyett Lauenburgot és két millió tallért kapott Poroszországtól. Svéd ország megtartotta Norvégiát, de lemondott Finnországról és a volt pomerániai birtokáról. *Svájcot* 22 kantonból álló szövetségnek nyilvánították és semlegességét újabban is ünnepélyesen biztosították.

Olaszországban a kongresszus betüszerint alkalmazta azt az elvet, hogy a forradalom előtti állapotok helyreállíttassanak s a legitim uralkodó családok trónjaikat megint visszakapják. Eszerint

Ferdinánd főherceg visszakapta Toscanát és ráadásul Piombinót s Elbát; Luccát ellenben Károly Lajos spanyol hercegnek kellett átengedni addig, míg a pármai trón megürül. Pármát ugyanis a szövetségesek még 1814 ápr. 11. élethossziglani birtokul Mária Lujza főhercegnőnek, Napoleon nejének biztosították volt. Modenát Ferenc estei herceg kapta; Genovát pedig a helyreállított szárd királysághoz csatolták. — Talleyrand azon volt, hogy Murat helyett IV. (szicíliai) Bourbon Ferdinánd helyeztessék vissza Napoly trónjára, míg Ausztria és Angolország ettől idegenkedtek, mivelhogy ők a napolyi koronát, még Napoleon bukása előtt, Muratnak biztosították volt. De midőn Murat a száz nap idején fegyveres kézzel kisértette meg trónját visszafoglalni, a kongresszus Napolyt végképen oda ítélte a Bourbonoknak. Az Egyházi államot nagyjából előbbi terjedelmében állították helyre. Ausztria visszakapta egész Lombardiát s a velencei királyságot, Friault, Isztriát és Dalmáciát. Megjegyzendő, hogy Dalmácia értelmisége arra törekedett, hogy az ország Magyarországhoz csatoltassék, de Metternich ezt meghiusította. Tirol és Vorarlberg, Salzburg és Galicia is visszakerült Ausztriához.

Jóllehet, hogy Napoleon Elba szigetével (látszólag) beérte, a hatalmak mégis azzal foglalkoztak, hogy a nagy «békezavarót» távolabbi vidékre vitessék. A tárgyalások javában folytak, midőn 1815 márc. 6. hire érkezett Bécsbe, hogy Napoleon Elbát titkon elhagyta; nemsokára pedig a meghökkent kongresszus arról értesült, hogy a Provence-ban kikötött és Páris felé nyomul. E válságos pillanatban az eddigi ellenfelek sérelmeikkel felhagytak és egyértelmüleg azt határozták, hogy együtt maradnak, Sándor cár és Metternich javaslatára (március 13.) az 1814 ápr. 11. Napoleonnal kötött szerződést semmisnek nyilvánították, mivelhogy Napoleon az európai békét újból megzavarta. Márc. 25. pedig Ausztria, Anglia, Orosz- és Poroszország Napoleon ellen új szövetséget kötöttek, melyhez a Bourbonok és a többi államok is hozzájárultak. A hadi ügyeket és előkészületeket külön bizottságra bízták, — a diplomácia pedig a tárgyalások gyors befejezésére törekedett. A helyzet komolysága azt hozta magával, hogy a német ügyek (tervezett) rendezése most csakhamar sikerült, csakhogy a királyság rangjára emelt Hannover, továbbá a kisebb német államok kárpótlási igényeinek elintézését későbbre halasztották. (Ezen ügyeket a frankfurti területi bizottság 1819 júl. 20. szabályozta.) Emlékezetes még az a körülmény, hogy a nyolc hatalom Anglia sürgetésére 1815 febr. 8. egyhangulag a rabszolgaság és rabszolgakereskedés ellen nyilatkozott.

1815 január 9-én az összes, 121 cikkelyt felölelő B.-i vagy ú. n. záróhatározatokat (Schlussakte) 8 nagyobb állam képviselői aláírták. Spanyolország és a pápa, kik a kongresszus határozatai által megkárosítva érezték magukat, ez okirat ellen tiltakoztak, de szavuk elhangzott. Az orosz, osztrák és porosz fejedelmek pedig szept. 26. a *szent szövetséget* (l. o.) kötötték meg egymásközt. A B. határozatai a szövetségesek waterlooi győzedelme és a második párisi béke (1815 nov. 20.) következtében több emberöltőre életbe léptek. A záradék csak annyiban szenvedett változást, amennyiben Franciaország kénytelen volt a II. párisi békében Szavoját, Landaut s a Saar-vidéket ellenségeinek átengedni.

Irodalom. Klüber, Akten des Wiener Kongresses in den Jahren 1814 und 1815, Erlang. 1815—35, 9 köt. és Übersicht der diplomatischen Verhandlungen des Wiener Kongresses, u. o. 1816; Lagarde, Fêtes et souvenirs du Congrès de Vienne, Paris 1843, 2 köt.; Flassan, Histoire du Congrès de Vienne, u. o., 1829, német, Leipzig 1830, 2 köt.; Comte Angeberg, Le Congrès de Vienne et les traités de 1815, Paris 1864, 4 köt.; Martens, Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères, Szt.-Pétervár 1874—1902, 1—13 köt.; Castlereagh, Wellington, Talleyrand és Gentz hivat. jelentései; Corrispondenza dei Cardinali Consalvi e Pacca nel tempo del Congresso di Vienna 1814—1815, kiadja Rinieri, Turin 1903; Polovtzoff, Correspondance diplomatique des ambassadeurs et ministres de Russie en France et de France en Russie 1814—1816, Paris 1902; Stein, Gentz, Hardenberg, János főherceg, Nesselrode, v. Gagern, Varnhagen von Ense naplói. Az említett államférfiak életrajzai.

Bécsi korom, festőanyag, melyet úgy készítenek, hogy gyanta-tartalmú fát égetnek el s az elszálló kormot e célra berendezett kamrákban felfogják. Ebből hevítés útján a finomabb, párolt kormot nyerik.

Bécsi kömény (növ.) a. m. *Pimpinella Anisum* L.

Bécsi lakk, l. *Festéklakk.*

Bécsi légió, az 1848 októberi bécsi forradalom leverése után nagyrészt egyetemi polgárokból alakult csapat, mely Magyarországra menekülve, végigharcolta a szabadságharcot. Számuk körülbelül 100-ra tehető. Jelszavuk volt: «Magyarország szabadsága Ausztria szabadsága». A B. a Bem vezetése alatt álló erdélyi hadsereghez tartozott.

Bécsi medence, a geológiában ama fiatalabb harmadkorú — neogén — képződmények alkotta mélyedés Bécs körül, melyet K.-ről a Kárpátok, a Lajta és Rozália hegység, D.-ről az északi Alpok K.-i nyúlványai és Ny.-ról a Cseh-morva hegység K.-i széle zárnak körül. A B.-t geológiailag igen behatóan tanulmányozták és nagy irodalma van. Az idevágó irodalom ismertetése megvan *Schaffer* A. munkájában (Geologie von Wien, I—III. Theil, Wien 1904—1906), amely egyúttal a legújabb összefoglaló mű a B.-t illetőleg. L. még *Belvedere-rétegek.*

Bécsi mész, az a tiszta fehér mész, amelyet a Bécs mellett előforduló mészmárgából égetnek.

Becsinált néven nevezik mindazokat a leveses húsféléket, melyeket rántásban (azaz forró zsírban pirult lisztben) abálnak s miután saját levök elfőtt, mindannyiszor forró vizet öntenek utána. A betegek számára készült B. egyetlen fűszere a só, legfeljebb egy kevés citromlé, azonban egészségesek számára néha borecet is szolgál fűszerül. Ily alakban készítik a csirkét, borjút, nyúlaprólékot. A B.-at inkább vacsorára adják, mint délben, amikor is azt a szokásos leves fölöslegessé teszi.

Bécsi öl, a méterrendszernek nálunk 1874. történt behozataláig, sőt a földmérésben s a fakereskedésben még azontúl is Ausztriában és nálunk használatban volt hivatalos hosszúságmérték. 1 B. = 1·89648 m. Feloszlott 6 lábra à 12 hüvelyk.

Bécsi porcellán. A hollandiai származású Du Paquir a meisseni gyár Stencel nevű egykori

munkavezetőjének segítségével 1718-ban Bécsben porcellángyárat alapított, melyet 1744. átvett az állam és amely 1863. megszünt. E gyár termékeit nevezzük B.-nak. A gyár eleinte a meisseni irányt követve, a kinai és a japáni porcellánt utánozta, majd a rokoko-formákra tért át és amellett szobrocskákat és csoportokat is készített. Később, 1784-től kezdve Sorgenthal vezetése alatt önálló irányt követett. Ezidőből való termékei a legbecsesebbek; ezeket értjük a régi B. elnevezés alatt. Jellemző sajátságai: az antikizáló formák, a gondos, szabatos festés, továbbá a Leitner József vegyésztől feltalált domború aranyozás, mely váltakozva majd tompa, majd csillogó fényű. A gyár virágzási kora mintegy 1820-ig tartott, ez idő után a gyár végleg szakított a művészi iránnyal. 1744-től az osztrák két pólyás címerpajzs fehéren bepréselve, utóbb u. e. kék festékkel festve a máz alatt, 1784-től kezdve a kékkel festett címerpajzs és a bepréselt évszám, végül ismét a bepréselt címerpajzs volt gyárjegye.

Bécsi szerződés (*Wiener Traktat*), az az egyesség, melyet Ripperda spanyol miniszter Ausztriával 1725 ápr. 30. kötött. Spanyolország elismerte III. Károly pragmatika szankcióját, míg Ausztria eddigi szövetségeseivel, Angliával és Hollandiával szakított. Válaszképen Anglia, Franciaország meg Poroszország a herrenhauseni szövetség (l. o.) alapján Ausztria ellen fordultak. A B. akkor vesztette el hatályát, amidőn VI. Károly Poroszországgal (1726) a wusterhauseni szerződést kötötte.

Bécsi vörös, l. *Vörös falakk.*

Bécsi zöld, l. *Schweinfurti zöld.*

Becske, kisk. Nógrád vm. sziráki j.-ban, (1900) 937 magyar lak.; régi templomában 1532-ből való harang. Határában az Anna, Amália és József barnaszénbányaművek vannak, jelenleg üzemen kívül. Postahivatal, távíró- és vasúti állomás.

Becsked, Karcsához tartozó puszta Zemplén vm. bodrogközi j.-ban, (1900) 219 lak., báró Sennyey-féle gulyával.

Becskeháza, kisközs. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, (1900) 238 magyar lak.; u. p. Hidvégardó, u. t. Boldvavendégi.

Becskerek, l. *Kisbecskerek* és *Nagybecskerek.*

Becsky (tasnád-szántói). A gr. Csákyakkal közös eredetü régi magyar család, mely elágazott Szabolcs, Szatmár, Szilágy és Ugocsa vmegyékben. A két család származását illetőleg régebben a gr. Csákyakat a névhasonlóság után a Csák nemzetség ivadékainak vélték, a B.-eket pedig — s utóbb a Csákyakat is — az Ákus nemzetségből származtatták. Ez a nézet azonban téves, a két család az Ákus nemzetségből nem származott, ennek főleg a címerek különbözősége mond ellent. Valószínű, hogy a két család a Zsidó (Ziday) nemzetségből veszi eredetét. A közös ős neve ismeretlen, három fia volt, Adás, I. László, a gr. Csáky-család őse, Pető, kinek István és János fiaitól a Szántai Petőfyek és I. Becsk, kitől a B.-ek származnak. A Csáky- és B.család 1359-ig osztatlanul birta birtokait, 1359. az osztozkodás megtörtént, a XV. sz. elején pedig a Szántai Petőfyek magvaszakadta után ezek birtokai, köztük Szántó is, a két rokon család kezére jutott. A Becski, Becskfy névvel a család tagjai már a XIV. sz. utolsó éveiben neveztetnek. Péter 1465. Komlódújfalut kapta adományba. A XVI. sz. közepén élt B. Sebestyén, kitől a család egyenes ágon származik. 1622-ben B. Tamás Szatmár vm. követe az országgyűlésen. B. György 1693. szatmárvármegyei alispán; hasonnevű fia elébb szatmári főszolgabiró, 1738. pedig alispán; ő építtette Peleskén a családi sírboltot. B. László 1738. főszolgabiró, 1745. másod-, 1765—76-ig pedig első alispán Szatmár vármegyében. A család két ágra oszlik, ú. m. nagypeleskei és kispeleskei ágra, megalapítói az 1738. szatmári alispán B. György fiai, György és Ferenc. V. ö. *Karácsonyi* J., A gr. Csákyak és B.-ek ősei (Turul 1893, 105.) és Magyar Nemzetségi Zsebkönyv: Nemes családok (I. köt.).

Becslés, a dolog csereértékének megállapítása oly célból, hogy ez a kártérítés iránt hozandó birói határozat alapjául szolgáljon, v. hogy természetben meg nem osztható közös dolgokra nézve az osztás lehetővé váljék, v. hogy a dolog értéke, később netalán felmerülő kérdések eldöntése tekintetéből előre meghatároztassék. Perben a birói B. a birói szemlére vonatkozó szabályok alkalmazásával történik. A kisajátítási eljárásban a B.-t a felek által megnevezett és a biró által kijelölt egy-egy szakértőből álló bizottság (1881. XLI. t.-c. 49., 51. §§); a végrehajtási eljárásban majd becsüs, majd maga a végrehajtó teljesíti; ingatlanokra intézett árverésnél pedig a becsértéket helyettesítő kikiáltási ár rendszerint az államadó alapján állapíttatik meg (1881. LX. t.-c. 71., 148., 203. §§); a katonai házassági óvadék céljaira szolgáló B.-t l. *Házassági óvadék.* (V. ö. *Becsü.*)

Kereskedelmi törvényeink értelmében minden kereskedő a számadási időszak végén az üzleti vagyonához tartozó összes ingatlan és ingó vagyonát, tartozásait és követeléseit azon értékben tartozik összeállítani, amellyel azok a leltározás napján birnak. Értékmegállapítási szempontból figyelembe jöhet a tőzsdei érték, a piaci érték, v. napi ár, a használati ár és a tiszta jövedelem alapján megállapított érték.

Becsléstan, a mezőgazd. tudományok azon ága, mely a mezőgazd. vállalatokban szereplő tárgyak, nevezetesen telkek, épületek, telkesítések, gazd. felszerelvények és gazdasági termények értékmeghatározásával foglalkozik. Legfontosabb része a *birtokbecslés* (l. o.); azonkívül kiterjed a gazd. előszámítások és előirányzatok készítésére is. V. ö. *Sporzon* Pál, Gazdasági B. (Magyaróvár 1885); *Hensch* Árpád, Mezőgazdasági üzemtan (II. köt.); Mezőgazdasági becslés és előszámítástan (III. kiad. Magyaróvár 1906).

Becslő v. *becsüs,* oly egyén, akit jószágok és károk értékmeghatározásával bíznak meg; vannak birtok-, tűzkár- és jégkár-B.-k stb.

Becslőeskü (*juramentum in litem*), római jog szerint a vagyoni értéknek eskü alatti megbecslése a peres fél által, ha az ellenfél az őt megtérítésben, vagy kiadásban marasztaló határozat dacára a teljesítést megtagadja, v. lehetetlenné teszi; a biró azonban mindig meghatározhat egy összeget, melyen túl az eskü nem terjedhet. Némely törvény B.-t csak akkor enged, ha az ellenfelet dolus, v. culpa lata (csel v. lappangó bün) terheli; más ismét mindannyiszor megengedi, va-

lehetetlen. Magyar jog szerint (1868. LIV. t. c. 237. §) B.-t ítélhet a bíró, ha kártérítési vagy valódiságra nézve kétségen felül álló más követelés összege be nem bizonyítható. A mai sommás eljárásban és az új polgári perrendtartásban a B.-t helyettesíti a kár vagy elmaradt haszon mennyiségének megállapíthatására engedett eskü alatti kihallgatása a félnek.

Becslőtál. Olyan tógazdaságokban, amelyeknél az ívásra használt tavakból a halak már poronty korukban kivétetnek, hogy a növedékhalak tavába áthelyeztessenek, a B. szolgál a halak számának megállapítására; a becslőtál közönséges porcellán vagy fehérzománcú tál, amelyet színültig töltenek porontyokkal, s megolvasván, hogy hány fér bele, a további mérést már tálankint eszközölhetik.

Becsó, kisk. Zólyom vm. beszterczebányai j.-ban, 92 tót lak.; u. p. Felsőmicsinye, u. t. Beszterczebánya.

Becsomózás (*irrotulatio*, *rotulus*, a bírósági ügyiratok csomója), az írásbeli perben gyüjtött ügyiratok összeállítása és feljegyzése; a B. vagy az ítélet alá terjesztés, vagy az iratok elküldése, vagy ezeknek kiadása előtt történik. A magyar törvénykezés, az írásbeli per pertári kezelése mellett B.-t nem ismer.

Bécsország, Ausztria megjelölésére régebben gyakran használt kifejezés, amelyet a törökök is átvettek. *Király* Pál szerint Bécs valaha olyan helyet jelölhetett, mely valamely terület határvonalától oldalt, félre, széltül esett, de úgy, hogy a főterülethez tartozott, mint annak alárendelt pótléka (Ethnographia 1892. 92—93. l.)

Becstelenség, vagy tényleges (infamia facti), a jó hírnévnek tényleges csorbulása, aminek jogi következményei is lehetnek (pl. az 1877 : XX. t.-c. szerint a botrányos életmódot folytatók gyámságot és gondnokságot nem viselhetnek), vagy jogi (infamia juris), mely jogkorlátozást von maga után. A római jogban a polgári jog teljes élvezésének feltétele a polgári becsület. A becsület kisebbedést szenvedhet a hibás viselet következtében. A cenzor jelölte meg azokat a cselekvényeket (turpitudo), melyeknek elkövetőit nem veszi be a tanácsba vagy a lovagok közé. A választást vezető konzul nevezte meg azokat a cselekvényeket, amelyeknek elkövetőit kizárta a választhatók sorából. A praetor hirdette ki, hogy milyen cselekvények elkövetőitől vonja meg a perben állhatási jogot. Némely vétség önmagától becsteleníti a tettest (infamia immediata), pl. a lopás, csalás, [illegible], Diocletianus óta az uzsoráskodás. Némely szerződés (contractus sancti), pl. a letéti, megbízási, társ. szerződés gonoszszándékú megszegése miatt való *elmarasztaltatás* becstelenít (infamia mediata). Az infamiától való félelem sokáig vitte a fékező és nevelő hatalmat a társadalomban. Érdemes, tartós, jó viselet alapján visszaszerezhető a becsület (restitutio famae). A Justinianusi jog értelmében a becstelen alkalmatlan a tanuskodásra, gyámságra és más közhivatalra. A középkorban infamia (a. m. B.) szóval jelölték meg a jogi becsületvesztést, amely büntetésként érte a gonosztevőt, aki tettéért a törvény elé állani vonakodott; a büntetés az összes polgári jogok elvesztése volt, úgy hogy a becsületvesztettet (hazai kifejezéssel «proscriptus») úgy tekintették, mintha halott lett volna. Hazai törvényeink szerint becstelenekké váltak: Verbőczi szerint: a vértagadók, álarcosok, hamis okiratok készítői, hamis esküvők, kiket aucariusoknak neveztek, amelyekhez későbbi, XVI. s XVII. sz.-beli törvényeink még több más esetet csatoltak, a melyek azonban inkább exemplifikativ s nem taxativ jelentőségüek. A B.-et biróilag kellett kimondani, a jogkorlátozások pedig abban állottak, hogy a biróilag becstelennek nyilvánított hivatalt, gyámságot nem viselhetett, tanu nem lehetett, becsületsértés miatt nem perelhetett. A B.-et perújítás útján nyert kedvező ítélet, vagy királyi kegyelem szüntethette meg. Az újabb kornak jogfejlődése a B. ellen irányul s nálunk már az 1840. évi btkv.-i javaslat kimondotta, hogy a büntetéseknek magukban becstelenítő következéseik nincsenek. Ezt az álláspontot foglalja el a most érvényben levő btkv. is, melynek jogkorlátozást tartalmazó mellékbüntetései, a hivatalvesztés s politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése nem a B. szempontja alá esnek s indokukat nem a B.-ben, hanem abban találják, hogy bizonyos büntetendő cselekmények azoknak elkövetőit a büntetésül elvont jogok gyakorlatához szükséges közbizalomra érdemetlenekké teszik. A B. fogalmával való teljes szakítás kifejezésre jut abban is, hogy a most említett mellékbüntetések sohasem szólhatnak élethossziglanra.

Becsuánok. Dél-Afrika belsejében a 28°—16° közt lakó, nagyon elterjedt (12 keleti és 11 nyugati, összesen tehát 23 törzsből összetett) népségnek a neve. A keleti törzsekhez tartoznak: a bászutók, bátauk, báputik, mákolokuék, báfiringek, likhoyák, bákhlokoák v. bámálitik, bámápélák, bátlungok, báperik, bácécék és báfukengek. Nyugati törzsek: a bárolongok, báhlápik, bámerik, bámátláruk, bákhátlák, bákvénák, bángvákécék, bátávánák, báhurucék, bámángvátók és bálálák vagy bákáláhárik. Az egyes törzsek külön tözsfők uralma, de angol fennhatóság v. protektorátus alatt élnek. (L. *Becsuánok földje.)* Bőrük színe világos rézbarna, kisebb termetüek, arcvonásaik szabályosak, arckifejezésük szelid, szemük és fogazatuk szép, hajuk kurta és gyapjas, mint a valódi négereké. Értelmiségre nézve a kaffereket ugyan nem múlják felül, de tanulékonyabbak, dolgosabbak; nevezetesen igen ravasz kereskedők, tolvajtermészetüek, perpatvarkodók és boszuállók. Legjellemzőbb ruhájuk, a bőrökből összevarrt köpeny «károsz», melyet vállravetve viselnek és pedig férfiak, nők egyaránt. Ezenkívül az ágyék körül a férfiak övet, a nők kötényt v. kurta szoknyafélét, a lábukon pedig bivalybőrsarut viselnek. A B. szerfelett kedvelik a burnótot, a dohányt két kő közt széjjelmorzsolják és fahamuval összekeverik, s a nyakról lelógó kanálkával a burnótot addig tömik az orrlikaikba, míg a könnyük kicsordul. Nevezetes, hogy a férfiak inkább a burnótozást, a nők pedig inkább a dohányzást kedvelik. A B. rendszerint hajadonfővel járnak, testüket vajjal v. zsírral, némely törzsek veres okkerfölddel v. a csillámpala porával bedörgölik. A férfiak rendszerint fegyve-

resen járnak. Minden fegyverüket ők maguk és pedig igen ügyesen készítik. Egész Dél-Afrikában mint ügyes fegyver- és szerkovácsok híresek. A B. kisebb-nagyobb falvakban laknak, kerekded házaikat náddal födik. E lakások területének a központján van a közös tűzhely (kotla), ahol együtt főznek, ebédelnek és tereferélnek. A szegény embereket szívesen híjják a kotlához. Amint az egyes családoktól lakott területek közepén van egy-egy kotla, nemkülönben az egész helységnek a közepén is van egy nagyobb szabású kotla. A B. fő gazdasága a tehenészet, a férfiak gondozzák és fejik a teheneket. A nők földmíveléssel és a házi teendőkkel foglalkoznak. Az egynejüség az általános szokás. Háremet csak a gazdagok tartanak. A suhanckorba lépő fiukat körülmetélik és a fiatal embereket ilyenkor ünnepélyesen avatják fel; szokásban van, hogy a felserdülő leányokat is ünnepélyesen felavatják. Állami életük a királyságon alapul. Minden törzsnek van egy örökös királya; nemkülönben minden egyes falunak van elöljárója s ezek az elöljárók teszik a nemességet. A király ugyan igen nagy hatalommal bir, csakhogy mégsem egészen korlátlan, mert a fontos állami kérdésekben az elöljárók legöregebbike, valamint a «pitsó» (olyan országgyűlésféle, ahol mindenki szabadjára szólhat) bizonyos ellenőrzést gyakorol. Vallási szertartásaik és szent hagyományaik nincsenek, az istenségre sincs szavuk. Ujabb idők óta a protestáns egyház meglehetős hódítást tett náluk s a keresztény istentiszteletet meg a keresztény iskolákat szorgalmasan látogatják. A B. nyelve az ú. n. szicsvána nyelv egyik tájszólama, a bántu nyelvvel rokon.

Becsuánok földje, Dél-Afrikának az a része, amely a tulajdonképeni Fokgyarmat, Transzvál, Dél-Rhodesia és Német-DNy.-Afrika közt terül el. A túlnyomóan sík felföldet D.-en fokföldi rétegek alkotják, középen és É.-on pedig a Kalahari-plató gnájsz, gránit és üledékes kőzetei terülnek el. A Kalahari-plató völgyekkel áttört szélein számos patak folyik, de ennek dacára a B. vízben szegény; a vidéken átfolyó Molopo az egyedüli folyó, amelyben állandóan van víz; a többi kisebb mellékfolyója az Oranjenek nyáron ki-kiszárad. A sósvizű medencék (pan's) száma nagy. Az éghajlat egészséges; a nyár forró és száraz, a tél hűvös; sok helyen 0° alá sülyed a hőmérő. A földben, ahol elég a nedvessége, bőven megterem a kukorica és a szeregsenkóies; a pamut és indigó vadon is nő. A B. legnagyobb részében azonban az állat-, különösen a szarvasmarha-tenyésztés a lakosok főfoglalkozása. Arany-, ólom-, ezüst-, vasérceket és szenet is több helyen találtak, de mindeddig nem igen bányásszák. Politikailag a B. két részre oszlik: Brit-B.-re és a B. protektorátusra. Amaz a Molopótól D.-re fekszik. Területe 73,160 km², lakóinak száma (1904) 84,472, akik közt 9368 a fehér bőrü és 84,472 a színes. Kerületei: Vrijburg, Mafeking, Taungs, Kuruman és Gordonia. A protektorátus a Molopótól a Zambeziig terjed; területe 320,000 km², lakóinak száma (1907) 132,000 bennszülött és 1100 fehér bőrű. Egyes törzsfők kormányozzák; leghatalmasabb törzs a bámángvátó Kháma uralma alatt, akinek székhelye Serowe (17,000 lak.), azután a bákhátlák Lencsve alatt, a bákvénák Szebele alatt, a bángvákécék Báthoen, a bátávánák Máthibi, végül a bámálitik Báitlotle alatt. Az uralkodó törzsfők az angol Resident Commissioner ellenőrzése alatt állanak, aki mellé a Gaberonesben és Francistownban lakó assistant commissionerek vannak rendelve. A bevitel értéke 1908-ban 90,838, a kivitelé 64,538 st. volt; azonkívül kivittek nyers aranyat 20,188 és szarvasmarhát 25,000 font értékben. A protektorátust K.-i részében vasút szeli át. Az angol uralom megalapítására 1884. az ok a becsuána törzsfők egymással való versengése volt. V. ö. *Hepburn*, Twenty years in Khama's Country (London 1895); *Mackenzie*, Life of John Mackenzie (u. o. 1902); *Passarge*, Die Kalahari (Berlin 1904).

Bécsujhely (*Wiener-Neustadt* v. egyszerüen *Neustadt)*, régi magyar nevén *Német-Ujhely*, város Alsó-Ausztriában, a Fischa és vasút mellett, a magyar határ közelében; (1900) 28,700 lak., az 1834-iki tűzvész után, amely csak 14 házat kímélt meg, egészen újra épült; ma egyike Alsó-Ausztria legnagyobb városainak. Legjelentékenyebb épülete: a plébánia-templom kettős tornyával; román stílű hajója a XIII., kórusa és (gót) keresztházja a XIV. sz.-ból való; érdekes faragványok (Szt. Sebestyén a XVI. sz.-ból) és síremlékek (Khlesl bibornoké, megh. 1630.) láthatók benne. A város DK.-i szögletében van a babenbergi hercegi kastély a XII. sz.-ból (a XV. és XVIII. sz.-ban átalakították); gót stilü kápolnájában három pompásan festett ablak, főoltárán pedig egy Szt. Györgyöt ábrázoló igen szép ércszobor van (a XV. sz.-ból); a kastély udvarában III. Frigyes címertáblája és szobra (1453-ból), végül tágas kertjében Mária Terézia szobra és az elesett akadémiai növendékek emlékét hirdető emlékoszlop látható; a kastély 1752 óta katonai akadémiául szolgál. A város K.-i részén van a Neuklosterkirche, III. Frigyes császár nejének Eleonórának síremlékével, továbbá a városháza, kis régiséggyüjteménnyel, amelyben a többek közt egy emaillal ellátott, aranyozott ezüstserleg, az ú. n. Korvin-billikom látható (0·82 m. magas), melyet állítólag Mátyás király adott a városnak Frigyes császárral történt kibékülésekor. 1903-ban épült a siketnémák új intézete. B.-nek virágzó ipara is van; van mótorkocsi-, lokomotivgyára, sör-, gép-, drótszeg-, bőr- és gyufagyára, harangöntője; készít keményítőt, agyagedényeket, kocsikenőt, selyem- és bársony-szalagokat, csipkét, papirt, vattát és kátránytermékeket. Azonkívül marhával és gabonával is élénk kereskedést űz. Közelében Ny.-ra a Grössenberg lejtőjén van Fischau falu Rajner főherceg kastélyával és 1222 lak. ÉNy.-ra pedig a Piesting és vasút mellett Wöllersdorf, lőszor-, pléh- és kémiai gyárral, kőbányával és 1833 lak. B.-t 1192. VI. Lipót herceg alapította. 1529-ben és 1683-ban a törökök ostromolták. 1892-ben ülte meg a város kiváltságos állásának 700-ik évfordulóját.

E határszéli város három ízben szerepelt történelmünkben. Mátyás király 1487 jan. 13. indult meg Bécsből az e várost vívó táborba s aug. 17-én egyezség útján el is foglalta. Mátyás király alkalmasint ez alkalommal ajándékozta B.

ségtárainak az úgynevezett «Korvin-billikomot», melyet a császári és a magyar királyi jelvényekkel díszítve III. Frigyes császár még 1463-ban készíttetett a Mátyással kötött béke emlékére. Ezen aranyozott ezüstserleg most is megvan B. városi levéltárában; képe legújabban Fraknói: *Mátyás király* c. művében jelent meg (Magy. Tört. Életrajzok, 1890, VI. köt.); szakszerű leírását dr. Mayer Antal az Archaeolog. Értesitő 1891. évf. 26. lapján. Ugyanott őrzik e korból Mátyás király arcképét, valamint azt a nyergot és teljes lószerszámot, melyet szintén Mátyás ajándékozott a városnak. Mátyás halála után Miksa (III. Frigyes fia) B.-t 1490 augusztus 10-én visszafoglalta. Másodizben 1671-ben játszik szerepet B. történetünkben. Azon év ápr. 30-án az itteni fegyvertárban fejezték le Zrinyi Pétert és Frangepán Ferencet. A szomorú tény helyét maig mutatja egy gondosan megújított felirat a régi fegyvertári épületen. A plébánia templom falán a torony alatt ily feliratu sírkő látható: Hoc in tumulo jacent Comes Petrus Zrinyius Banus Croatiae, et Marchio Franciscus Frangepan, ultimus familiae. Qui quia caecus caecum duxit, ambo in foveam occidere. Ez után egy palloson nyugvó két halálfej van kivésve, mely alatt e sorok: Discite mortales, casu discite vestro observare fidem Regibus atque Diis. Anno Domini MDCLXXI. Die XXX. aprilis, hora IX. — Harmadizben 1701-ben jelenik meg évkönyveinkben e város neve. Akkor ugyanis II. Rákóczi Ferenc Sároson elfogatván, ide hurcoltatott ugyanabba a börtönbe, melyből 30 évvel azelőtt nagyatyja, Zrinyi Péter a vérpadra került. Rákóczi a börtönből Lehmann Gottfried császári kapitány segélyével még ugyanazon év nov. 7-én megszökvén, Lengyelországba menekült, honnan másfél év mulva egy hadcsapat élén vonult be hazánkba. B.-ben élt és működött *Mikó* János, neves magyar festő (meghalt 1478). A városi múzeumban négy üvegfestményét őrzik. V. ö. *Böheim*, Chronik von Wiener-Neustadt (Wien 1863); *Hinner*, Wanderbilder aus d. Gesch. Wiener-Neustadts (1892).

Becsű (aestimatio rerum et bonorum) a régibb magyar jog szerint a dolgoknak törvény által pénzben megszabott értéke. Törvényes B. kétféle volt: köz-B. (aest. communis) és örök-B. (aest.. perennalis). Az előbbi a törvény által meghatározott érték, az utóbbi ennek tízszerese. A törvényes B.-n kívül volt még az igaz B. (aest. condigna), amely a dolgoknak közönséges értéke v. valóságos ára. Az újabb jogunk is ismeri bizonyos esetekben a törvényes B.-t, de csak mint a törvény által meghatározott érték becsét (pl. 1887. XLIV. t.-c. 4. § a vagyonátruházási illeték szempontjából). L. *Becslés.*

Becsület *(honor, existimatio)* jelenti elismerését az ember erkölcsi értékének, szellemi tulajdonságainak, társadalmi állásának és mindama sajátságainak, melyek benne becsülésre méltók. Különböző egyénekben az említett tulajdonok különböző mértékben lévén meg, különböző lesz az az elismerés, mellyel irántuk embertársaik viseltetnek, vagyis különböző lesz a B.-ük. Vannak azonban bizonyos sajátságok, amelyek az ember méltóságát teszik s a melyeket egyfelől minden embertől megkövetelünk, másfelől minden emberben elismerünk. Ez az általános emberi B. fogalma. Ezzel szemben a polgári B. azon tulajdonságok fenforgását, illetve elismerését jelenti, melyek szükségesek ahhoz, hogy valaki egy bizonyos emberi társaság, nevezetesen az állam tagja lehessen. A polgári tulajdonságok elismerése egy és azonos a jogképesség fogalmával. Végül egy bizonyos társadalmi osztályba tartozással v. hivatással bizonyos tulajdonságok kell, hogy járjanak s ezeknek az elismerése az ú. n. osztály-B. Ide tartozik némileg a női B. is, mely bizonyos, éppen csak a nőtől megkövetelt és főleg a nemi életbe vágó tulajdonságok elismerését jelenti. Igazi osztály-B. a katona, pap, kereskedő stb. B.-e. Sőt bizonyos hivatalokkal is járhat bizonyos különös B.

B. A római jogban a római polgárt megillető méltóságnak csorbítatlan élvezete (status illaesae dignitatis), melyet a szociális élet nyujt és apreciál. A polgári méltóság érintetlenségével együtt járt, sőt egybevágott a B. A rómaiak elengedhetetlennek tartották minden polgárban a bátorságot, akiben ez hiányzott, azt kilökték a seregből, de a B.-hez több is kell, mint a bátorság. Ezért fegyverrel, párbajjal nem lehetett eldönteni a B. kérdését. A B. elvesztője köz- és magánjogi hátrányokat szenvedett. Ezért van a B.-nek nemcsak társadalmi és etikai, hanem jogi jelentősége is.

Becsületbiróság, olyan biróság, amely becsületbeli ügyek megvizsgálására és elintézésére alakul s egyúttal hivatva van oda hatni, hogy a párbajt lehetőleg mellőzzék. A B.-ok, mint szerződésszerű intézmény, legkorábban a nemességnél fordulnak elő (judicia heroica, equestria). Ezek később megszüntek, de újabban társadalmi úton szokás kétséges esetekben bizonyos becsületbeli ügyek elbirálására B.-ot alakítani. A B. ítéletére bízott kérdés kétféle lehet: vagy arról van szó, hogy vm. testülethez tartozó személy, saját cselekményével megsértette-e a kar becsületét, v. hogy a karhoz nem tartozó harmadik személy cselekménye által meg van-e sértve valakinek, mint a kar tagjának a becsülete. Az első esetben a B. elé tartozó cselekmények csak olyanok lehetnek, amelyek az általános jogszabályok szerint nem büntetendők; és ha a B. az e jogszabályok szerint büntetendő cselekménnyel foglalkozik is, ezt nem az arra meghatározott büntetés kiszabása, hanem avégett teszi, hogy megállapítsa azt, aminek a karbeli becsület fenntartása érdekében történnie kell. Katonai szempontból l. *Becsületügyi eljárás.*

Becsület-büntetések főleg a római és a régebbi német jogban szerepeltek. Céljuk a megszégyenítés, a meggyalázás vagy pedig a becsülettől való teljes vagy részleges megfosztás volt. Ilyen büntetések voltak: a pellengérre állítás, a megbélyegzés, a nemesi címernek nyilvános széttörése stb. A becstelenítő büntetés, mely abból állott, hogy az állam bizonyos bűntettek elkövetőit becstelenekneк nyilvánította, különösen ellenkezik az emberi méltósággal. A B. ilyen értelemben a mai jogéletben nem fordulnak elő s ha a bűnös a polgártársai előtt való becsületéből veszít is, ez nem a büntetésnek törvényszerű következménye, hanem az

elkövetett bűnnek természetes hatása (non poena, sed factum infamat). A modern állam a becsületet érintőleg csak annyiban avatkozik be, hogy bizonyos bűncselekmények elkövetőit politikai jogaik gyakorlásától időlegesen megfosztja, mert az illetők a bűncselekmény folytán érdemetlenné váltak arra a közbizalomra, amelynek alapján a polgárok ezeket a jogokat gyakorolhatják. Ezek a büntetések nem önálló, hanem járulékos büntetések; ilyenek nálunk a hivatalvesztés, a viselt hivatal elvesztése és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése (l. o.). A Bn. által nálunk legutóbb meghonosított *dorgálás* (l. o.) is a B. egyik fajának tekinthető.

Becsületérzés, az öntudattal, önérzettel együtt járó érzelem. Az ember ismeri saját belső értékét, megkívánja, hogy mások is elismerjék; ezért a másokét ő is elismeri, de a magáét az elismeréstől nem teszi függővé. Minél fejlettebb a B., annál szigorúbb bírája az ember önmagának (megbecsüli magát) s igyekszik nem szolgáltatni okot jogos szemrehányásokra; de annál érzékenyebb a másoktól jövő sértések iránt, ha öntudata megnyugtatja is. A B. mindig a környezet hatása alatt fejlődik, ez adja meg az irányát s az embernek a mértéket is. Éppen e miatt érdemel a B. a nevelésben nagy figyelmet s ezért kell a szülőknek és nevelőknek tudatosan arra ügyelniök, hogy a B. ne váljék csak szinlegessé, sem a megalázó bánásmód el ne tompítsa (tehát a gyermeket mások véleménye iránt érzéketlenné ne tegyék); a kötelesség teljesítésének ne a jutalom legyen az indítója, hanem fejlődjék ki a lelki megnyugvás vágya. Nagyobb gyermekekben a B. sokszor hamisan nyilatkozik: nem tűrnek el intést, holott hibát nem kellene elkövetniök tudatosan vagy könnyelműségből. E kérdésben a nevelő feladata éppen abban áll, hogy a B.-t ne engedje külsőségekben nyilatkozni, de viszont mások véleményének számbavételére, önbírálatra szoktasson.

Becsületes alkusz *(ehrlicher Makler),* Bismarck herceg által 1878 évi febr. 19., a német birodalmi gyűlésben használt s közmondásossá lett kifejezés. A vaskancellár ezzel a német birodalomnak a keleti kérdésben, különösen a tervezett berlini kongresszuson követendő szerepét jellemezte.

Becsületjel. 1. Oly jelvény (pl. rendjel, cím v. címer), mely tiszteletet és külső tekintélyt ad annak, akit kitüntetnek vele. — 2. Alsóbbrendű jelvény oly egyének számára, kik kitüntetést érdemelnek, de állásuknál fogva nem alkalmasak valódi érdemrend elnyerésére; ezek vagy érmek, v. keresztek, aminőket polgári és katonai érdemek kitüntetésére majd minden állam használ. Jelenleg csaknem kivétel nélkül az államfők alapíthatnak és adományozhatnak ilyszerű jelvényeket.

Becsületjogok, a polgári becsület teljességében foglalt jogosítványoknak összessége, melyeket az ember, mint egyén s mint állampolgár igényelhet; e jogoknak büntetéskép, a törvény által meghatározott esetekben, büntető ítélet által való teljes és végleges elvonásáról ma már alig lehet szó, mert a római jog infámiájának megfelelő teljes becsülethiányt a mai humánus irányzat végleg elejtette (l. *Becsület-büntetések*). Sőt azok szempontjából is, akiknek becsületjogait valamely büntető bírói ítélet érintette, a modern törvényhozások igyekeznek oly orvoslást találni, amely annak diffamáló hatását bizonyos időhatáron túl elenyésztesse. L. *Rehabilitáció.*

Becsületrend. Az egyetlen fennálló francia rend, melyet I. Napoleon még konzulsága idejében, 1802 máj. 19-én alapított, katonai és polgári érdemek jutalmazására. Az első rendjelkiosztás XII. év messidor 22. (1804 júl. 11.) történt a Bastille bevételének emlékére, amidőn e rendjelvény skarlátveres, vízsávos szalagon függő fehér zománcos ötágú csillag volt, elől I. Napoleonnak tölgy- és babérkoszoruba foglalt mellképével, «Napoléon Empereur des Français» felirattal, hátlapján karmai közt villámokat tartó sas, «Honneur et Patrie» jeligével. I. Napoleon bukása után XVIII. Lajos 1814 júl. 6. és 1816 márc. 26. rendeletei alapján a B. lovagrenddé alakult. Napoleon arcképe helyére a IV. Henrikét, a sas helyére a liliomokat tették s a rendjelet csillagkeresztnek nevezték. A júliusi forradalom a liliomokat ismét elvetette s helyébe két háromszínű zászlót s a csillagra királyi koronát helyezett; egy 1848 szept. 10-iki végzés viszont a királyi koronát mellőzte, a csillag előlapján ismét I. Napoleon mellképét alkalmazta «Bonaparte premier Consul XIX. mai. 1802.» felirattal, hátlapján meghagyta a zászlókat, «République française» felirattal. Egy 1852 jan. 1-i határozat a rend jelvényét eredeti állapotába helyezte vissza. III. Napoleon bukása (1870) s a francia köztársaság kikiáltása után a rendjelvény ismét változott. Előlapján I. Napoleon mellképe helyét a köztársaságé foglalta el: «République française» s hátlapját a zászlócskák «Honneur et Patrie» felirattal. A jelvények ezen gyakori változásával a B. szervezete is mindig változott: jelenleg öt osztályra oszlik, mindenik határozott számú tagokkal, ú. m. a nagykeresztesek 70, a főtisztek 200, parancsnokok 1000, tisztek 4000, lovagok 25,000. Az érdemrendnek $^{3}/_{5}$ része katonai, $^{2}/_{5}$ része polgári állású egyének közt osztatik ki. Külföldi tagok ezen számba nincsenek beleértve. Az első osztály fizetése 3000 frank, a másodiké 2000, a harmadiké 1000, a negyediké 500, az ötödiké 250 frank. Intézeteik: Maison Nationale de Saint-Denis, hol a rendtagok leányai neveltetnek, ennek fiókja Párisban a rue Babette-en, s a Maison des Loges a st.-germaini erdőben, összesen 400 ingyenes növendék számára. Rajzát l. a *Rendjelek* táblán.

Becsületsértés. A magyar btkv. 261. §-a szerint az bűnös a B.-ben, aki más ellen meggyalázó kifejezést használ, vagy meggyalázó cselekményt követ el. A törvény ezszerint magának a becsületnek fogalmát nem határozza meg és nem az etikai értelemben vett s az ember belső értékében rejlő, más által tehát meg nem is sérthető becsületet védi, hanem az ú. n. polgári becsületet. Ez a becsület az embernek polgártársai előtt kiérdemelt külső értékét jelenti; ha a kifejezés vagy a cselekmény alkalmas arra, hogy az embert ebben a külső értékében, tekintélyében kisebbítse, az B. Bar a B.-nek tárgya: a minden

…tességes magaviseletű polgárnak egyaránt kijáró polgári becsület mégis bizonyos viszonylagosságot is érvényesít, mert kétségtelen, hogy a véleménynyilvánítás becsületsértő lehet X-el szemben, de nem az Y-al szemben, akinek a maga hivatása teljesítéséhez nincs arra a tulajdonságra szüksége, amelyet a véleménynyilvánítás sért vagy kétségbe von. Azt, hogy a kifejezés adott esetben meggyalázó-e, a biróság dönti el a fennforgó minden körülmény figyelembe vételével. A B. a magyar btkv. szerint, mint láttuk, kétféle módon követhető el: meggyalázó kifejezéssel (injuria verbalis), vagy meggyalázó cselekménynyel (injuria realis). Ha a meggyalázó kifejezés határozott és becstelenítő tény állítását tartalmazza és ez az állítás nyilvánosan történt: rágalmazásról (l. o.) szólunk. Ha pedig a meggyalázó cselekvény egészségháborítást vagy sérülést is okoz: a cselekmény testi sértéssé (l. o.) minősül. A B. büntetése nálunk 1000 K-ig terjedhető pénzbüntetés; ha azonban a meggyalázó kifejezés nyomtatvány vagy nyilvánosan kiállított képes ábrázolat által tétetett közzé v. terjesztetett, a büntetés 3 hónapig terjedhető fogház és 1000 K-ig terjedhető pénzbüntetés. Még súlyosabb a büntetés (1 évig terjedhető fogház és 4000 K-ig terjedhető pénzbüntetés) akkor, ha a B.-t a törvény által alkotott testületek, hatóságok, vagy küldöttségeik, tagjaik ellen nyilvánosan — habár nem is nyomtatvány útján — követik el. B. miatt a bünvádi eljárás rendszerint csak a sértett fél indítványára indítható meg. Vannak azonban esetek, amikor az eljárás hivatalból indítandó meg, de ilyenkor is szükséges erre való felhatalmazás, amelynek megadására feljogosított személyek vagy hatóságok a törvényben vannak meghatározva. Holtak ellen elkövetett B. esetében a meghalt gyermekei, szülei, testvérei v. házastársa indítványozhatják az eljárás megindítását. A vádlott az eljárás során az állított tény vagy kifejezés valódiságát bizonyíthatja, s ha a bizonyítás sikerül, ez a vádlott felmentését eredményezi. Ez intézkedéssel a törvény az igazmondás szabadságát akarta biztosítani. Minthogy azonban némely állítás valódiságának bizonyíthatása sok esetben nagy érdekek sérelmével járna, a törvény kénytelen volt megállapitani azokat az eseteket, amelyekben a valódiság bizonyítását megengedi s viszont azokat is, amelyekben e bizonyításnak nincs helye. Pl. nincs helye a valódiság bizonyításának, ha az állítás vagy kifejezés a családi élet viszonyaira vonatkozik, vagy a női becsületet támadja meg. Nyomban viszonzott, kölcsönös B. esetében a biróságnak jogában áll a bünösségnek megállapítása mellett a büntetés alól mindkét felet, vagy azok egyikét felmenteni.

Becsületszó, a becsületre való hivatkozás, azután ennek kiséretében tett igéret vagy állítás. Régi hazai jogunkban a B.-val megerősített igéret [illegible] fizetési) alapján a király lovagi becsületszékéhez (curia militaris) lehetett fordulni, ahol a fő bizonyítási eszköz a bajvívás (l. o.) volt. A középkorban a szerződéseknek esküvel való megerősítése gyakori volt, de ép oly gyakran megesett azután az is, hogy a pápa az eskü alól az esküt tett szerződő felet feloldotta. Ma már nem igen van jogi jelentősége, csak hadi foglyoknál fordul elő, kiket, különösen tiszteket, B. mellett szabadlábon s kardjuk birtokában meghagyni szokás. (L. *Háború.*)

Becsületügyi eljárás, katonaságnál oly ügyek elintézésére, melyek sem fegyelmileg el nem intézhetők, sem pedig a büntető törvények szerint birói eljárás alá nem esnek ugyan, mindazonáltal a helyes becsületérzéssel és a tiszti állás viszonyaival ellentétben állanak és így kérdésessé teszik az illető egyénnek a tiszti rendi fokozatban való megmaradhatását. A B. négy részből áll: az előleges tárgyalásból, a vizsgálati eljárásból, a végtárgyalásból és az esetleges felebbezés esetén való eljárásból. Tisztek és hadapródok közt előforduló becsületbeli ügyekről az illetők megbizottjai — ha az ügy békés úton el nem intézhető — az elöljáró parancsnoknak jelentést tenni tartoznak, aki aztán gondoskodik az ügynek miként való elintézéséről, mi ellen felebbezésnek helye nincsen.

Becsüs, l. *Becslő.*

Becsva, a Morva baloldali mellékfolyója Morvaországban; a Beszkidekben a Kindarova hegyen fakadó Felső- és a Viszokahegyen eredő Alsó-B. összefolyásából keletkezik. 122 km. hosszú folyás után Kremsirnél torkollik; Wsetintől kezdve tutajozható.

Becsvágy. Az érvényesülésre és mások becsülésének fokozottabb elnyerésére irányzott törekvés. Ha saját való értékünknek elfogulatlan mérlegelésén alapszik, s komoly, nemes célokra törjótékony lelki mozgalom, mely minden haladásnak hatalmas tényezője. Ha azonban magunkat az önszeretet elfogultságában túlbecsüljük, s az eszközökben nem válogatva, mindenáron érvényesülni akarunk, a hamis B. beteges elfajultsága romlásra vezet. A kudarc kevésbbé jelentékeny esetekben komikus, ha azonban következményei súlyosak, félelmetessé válik s tragikai erővel megráz. A túlzott B., vagy hatalomvágy ilyenkor tragikus vétség gyanánt szerepel. Igy Macbeth-ben és Wallenstein-nál.

Becz *Pál*, 1571. a Báthory István ellen fellázadt székelyeket megverte. Vitézségeért Báthory István nagyon kedvelte s Lengyelországba is magával vitte. B. őse a ma is élő Tassy Beczcsaládnak.

Bécz, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1900) 564 magyar lak., u. p. és u. t. Letenye.

Beczefa, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1900) 319 magyar lak.; u. p. Nagypeterd, u. t. Szigetvár.

Beczka (ejtsd: becska), régebben lengyel folyadékmérték = 25 garnec = 100 kwarty = 100 l.

Beczkó, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, a Vág balpartján, (1900) 1481 tót, német és magyar lak.; postahivatal és telefonállomással. A község mellett emelkedő s a Vág lapályából maganyosan kimagasló hatalmas sziklatömegen láthatók B. várának érdekes romjai. A monda szerint Stibor építé e várat, amely udvari bolondjáról, Buczkóról vagy B.-ról vette volna nevét; de már Béla király névtelen jegyzője említi Blundus név alatt s neve soká maradt Bolondos vár

v. Bolondócz. B. tehát valószinüleg már a marahánok határvára volt. Okleveleink 1228. említik először, mint királyi várat, később Csák Máté kezébe került, ennek halála után ismét királyi birtok lett s mint ilyent Nagy Lajos 1379. Bánffy Miklósnak adományozta a nápolyi hadjárat alkalmával tanusított vitézségéért; 1388. Zsigmond adományából Stibor erdélyi vajda tulajdona volt, aki innen zsarolta a vidék lakosságát, de a monda szerint szemét egy kigyó kimarván, a meredek sziklaoromról a mélységbe zuhant, ekként lakolva egy ártatlan jobbágy haláláért, akit ugyane szikláról a mélységbe dobatott. Stibor unokája, Katalin, alsólindvai Bánffy Pál kir. fölovászmesterhez menvén férjhez, a vár e család birtokában 1646-ig maradt; 1599. a törökök nem vehették be s így Bocskay és Bánffy idejében biztos menedékhelyül szolgált; a Bánffy-család kihalta (1646) után a B.-i uradalom felosztatván, a vár is romlásnak indult. 1707 okt. Ocskay, II. Rákóczi Ferenc vezére foglalta el a várat. 1727-ben tűzvész pusztította el s azóta romokban hever. A mostani kórház udvarán az ifj. Stibor által 1430. alapított pálos kolostor romjai láthatók. Most ferencrendi társház van B.-n, melyet 1690. Haskó Jakab nyitrai püspök építtetett. A községben uraság kastély van; határában savanyú bor terem; ez a Vág völgyének legészakibb bortermő helye. V. ö. *Lovcsányi Gyula*, A Vág és vidéke (Budapest 1881, 137—141.), *Pechány Adolf*, Kalauz a Vág völgyében (u. o. 1888); *Szombathy* Ignác cikke a Turulban (1892); a B.-i várra vonatkozó irodalmat l. Gerecze Műemlékeiben (II. 918—19).

Beczkókisfalu (azelőtt *Vieszka)*, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1900) 203 tót lak.; u. p. és u. t. Kocsócz.

Béd, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1900) 334 magyar lak.; u. p. Szalakusz, u. t. Felsőelefánt.

Beda *Venerabilis* (a tiszteletreméltó), szent, egyházatya, szül. Monktonban 673 körül, megh. Jarrowban (Northumberland) 735 máj. 26. Hét éves korában a vermouthi Szt. Péter-iskolába került, innen pedig a jarrowi szentbenedekrendi zárdába ment mint szerzetes. Itt maradt élete fogytáig, ahol a tudomány minden ágának művelése mellett még tanítással is foglalkozott s híre az egész világon elterjedt. XIII. Leó 1899 nov. 13. a Doctor ecclesiae címmel tüntette ki és ünnepét (máj. 27.) az egész egyházra kiterjesztette. Művei: Historia ecclesiastica gentis Anglorum, melyben az angol egyház történelmét 731-ig a hazai krónikások nyomán írja le; Chronicon de sex mundi aetatibus. Ezenkívül több matematikai és csillagászati művet írt. Művei több kiadást értek. Ujabban Giles (London 1843, 6. köt) és Migne (1858, 90—95 kötet) adták ki teljes műveit. V. ö. *Werner*, B. der Ehrwürdige (Wien 1881, 2. kiad.).

Bédarieux (ejtsd: bedariö), iparos város Hérault francia départementban, az Orb bal partján, vasút mellett, (1906) 6131 lak., építő- és rajziskolával, gyapjuiparral, festő-, üveg-, bőrgyárral, vas- és rézöntővel, szeszfinomítással.

Bedburdyck, közs. Düsseldorf porosz közig. kerület Grevenbroich j.-ban, (1905) 2315 lak., szép kastéllyal, amely a Salm-Reifferscheidt-Dyck hercegek tulajdona.

Bedburg, közs. Köln porosz közig. kerület Bergheim (ettől 7 km.-nyire) járásában, vasút mellett, (1905) 4872 lak., cukorgyárral és gyapjuiparral, barnaszénteleppel.

Bedda, l. *Vedda*.

Beddoes (ejtsd: beddósz), *Thomas Lovell*, angol költő, szül. Cliftonban 1803 jul. 30., megh. Baselben 1849 jan. 26. Munkái: The improvisator (költemények, 1822); The bride's tragedy (drámai költemény 1822); Death's jestbook, on the fool's tragedy (dráma), melyekben meglepő erő és szellem nyilatkozik. Összegyüjtött munkái: The posthumous and collected poems of T. L. B. c. alatt jelentek meg (2 köt. 1851).

Bede, kisk. Maros-Torda vm. marosi alsó j.-ban, (1900) 283 magyar lak.; u. p. és u. t. Nyárádszereda.

Bede *(Bete, Bitte* ném.), az adózás bizonyos neme, melyet a XIII. sz. óta a német fejedelmek szedtek. Formájára nézve leginkább mint földadó és házadó fordult elő. A B. a községekre vettetett ki, míg ezek ismét azt a B.-köteles lakosoktól hajtották be. A vámot nem tekintve, ez a legrégibb német adó. A B.-t a XIX. sz. modern adórendszerei megszüntették. A B.-hez hasonló adónem Franciaországban (taille) és Olaszországban (fodrom) is van.

Bede *Jób*, író, szül. 1868. Szilágysomlyón. Kolozsvárott végezte a ref. kollégiumban a gimnáziumi s ugyancsak Kolozsvárott egyetemi tanulmányait. 1895 óta különböző fővárosi lapoknak politikai cikkírója és tárcaírója. Önállóan megjelent elbeszélő művei: *Trifolium, Tárcák, Novellák, Elbeszélések*. Elbeszélő művei élénk megfigyelésen alapuló jellemrajzzal és eleven leíró részleteikkel válnak ki.

Bedeau (ejtsd: bedó), *Marie Alphonse*, francia tábornok, szül. Vertouban 1804 aug. 10., megh. Nantesban 1863 okt. 30. 1825-ben mint tiszt lépett a hadseregbe, 1831. Gérard tábornok segédje lett és 1832. részt vett Antwerpen bevételében. 1836-ban Algériába ment, hol dandárnokká lett. 1847 júl. 1. Algéria főkormányzója, ugyanezévi auguszstusban a becsületrend nagykeresztese lett. Az 1848-iki februári forradalom kitörésekor B. Párisban vezényelt csapatokat. A nemzetgyűlésbe választották, melynek első alelnöke lett. Az 1851-iki államcsiny alkalmával B.-t is elfogták és Ham várába vitték. Később azon föltétel alatt bocsátották szabadon, hogy elköltözik Franciaországból. Belgiumból csak a közbocsánat kihirdetése után tért vissza hazájába.

Bedecs, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1900) 996 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyargyerőmonostor.

Bedeg, kisk. Tolna vármegye tamási j.-ban, (1900) 1049 magyar lakossal, postahivatallal; u. t. Tab.

Bedeguár, a rózsa-gubacsdarázs *(Cynips rosae)* szúrása által a rózsán előidézett, sokszor ökölnagyságú, bozontos külsejű, többrekeszű gubacs. Régen orvosságnak használták s gyermekeknek adták álomhozószerképen.

Bedekovčina, adók. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1900) 1854 horvát-szerb lak.; vasúti állomás, posta- és távirohivatal.

Bedekovčina dolnja, közs. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1900) [illegible] horvát-szerb lak.; vasuti állomás, posta- és táviróhivatal.

Bedekovčina gornja, közs. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1900) 1060 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Bedekovčina p. u.

Bedekovich *család* (komori báró és nemes). Régi horvát család, melynek első ismert őse, Tamás, IV. Béla iródeakja volt s János testvérével 1267-ben Kumur földet nyerte adományul. Ezek valamelyikétől a XVIII. sz.-ban leszármazott Ferencnek (l. o.) nejétől Novák Erzsebettől gyermekei: János (megh. 1837), cs. és kir. kamarás és alezredes; Lajos, a szabadságharc előtt körösi főispán és alkancellár. A bárói ágnak B. Kálmán báró halálával 1889. magva szakadt. A nemesi ágnak végső tagja Kálmán (l. o.) volt.

1. *B. Ferenc* báró, szül. Varasdon 1755 febr. 6., megh. 1827. Előbb a kancelláriánál, utóbb 1785 óta a m. helytartótanácsnál szolgált. Részt vett az 1790-iki országgyűlésen, hol az aulikusokhoz tartozott. 1795 óta a kancelláriának volt tanácsosa. A háborus időkben mint a horvát bandériumok referense, majd mint hadi élelmezési biztos érdemelte ki Ferenc császár kegyét és 1807. az államtanácsnak lett tagja, 1809. bárói rangra emeltetett és 1814. a Szt. István-rend középkeresztjét nyerte. Előbb Békés vármegyének, halála évében Varasd vmegyének volt főispánja.

2. *B. Kálmán*, az első magyar-horvát miniszter, született Vas vmegyében 1818 okt., meghalt 1889 augusztus 10. A Horvátországban rég megtelepedett B.-család azon ágából származott, mely nem nyert bróságot, de varasd-vmegyei tekintélyes birtokai miatt nagy tiszteletben állott. Iskoláit Győrött végezte, azután Zágráb vmegyét, majd a kir. kancelláriát szolgálta. 1842. a zágrábi kir. tábla tiszteletbeli ülnöke lett, de már 1845. leköszönt. Az abszolutizmus idejét tanulmánnyal és utazással töltötte. Az alkotmány helyreállításakor Varasd vármegye alispánjának válaszlották és e tisztében, valamint az 1861-iki zágrábi gyűlésen erélyesen küzdött az unió mellett. Tagja volt a horvát regnikoláris bizottságnak, mely a magyarral együtt a magyar-horvát egyezséget (1868. XXX. t.-c.) megalkotta és midőn a törvényt elfogadták, belépett Andrássy minisztériumába mint horvát-dalmát-szlavon miniszter. B. Rauch visszalépése után egy ideig bán is volt. Az unionista-párt bukásával vissza kellett lépnie, de később mint horvát miniszter újra belépett a Tisza-kabinetbe. A legnehezebb viszonyok közt is megmutatta ragaszkodását Magyarországhoz és bölcs mérsékletét.

3. *B. Kázmér*, zágrábi kanonok, született Szigethen 1728 március 1., meghalt Bécsben 1781 márc. 4. (mások szerint máj. 14.) Bécsben 1743. a jezsuita rendbe lépett, azután a bölcsészetet Zágrábban, a történelmet Nagyszombatban, a teologiát Zágrábban és Győrött tanította. A rend feloszlatása után zágrábi kanonok és a bécsi horvát kollégium igazgatója lett. Több egyházi, filozófiai művet irt. V. ö. *Szinnyey*, Magyar Irók.

4. *B. Lajos*, horvát író, csász. kir. kamarás, tabulae regiae judiciariae praeses, Körös vmegye főispánja. Nyomtatásban megjelentek szónoklatai: Govorenye vu velikem zpravischu. Vu Varazdinu 1827; Allocutio ad Status et Ordines Com. Crisiensis, croatico idiomate pronunciata. Zagrabiae 1832.

Bedel, török szó, jelentése: csere, megfelelő érték. B. a neve annak a török adónak is, mellyel a katonaság alól úgy váltják ki magukat az emberek, ha maguk helyett más valakit küldenek oda. E kiváltás különben pénzzel is történhetik és ez adónemet B.-i ászkerinek hívják. B. bárminemű kötelezettség alól való kiváltást is jelent.

Bedellő, kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1900) 881 oláh lak.; u. p. és u. t. Toroczkó; a Pliásza alján elnyuló völgyben fekszik, határában cseppköves barlang (Klára-barlang) van, melyet Téglás Gábor vizsgált meg; a barlang hatalmas cseppkőképződményeit az oláh pásztorok nagyrészt tönkretették; a talajból barlangi medve (Ursus spelaeus) csontmaradványai kerültek ki. V. ö. *Téglás* Gábor, A B.-i és petroszi csontbarlangok (Földr. Közlem. XV.568—576, X. 464); Egy új csontbarlang Toroczkó vidékén a B.-i határban (Magy. tud. akad. Mathem. és Természettud. közlemények. XVIII. 1882, 57—65); Földtani Közlöny (1886): *Bielz*, Beiträge zur Höhlenkunde Siebenbürgens (Jahrb d. Siebenbürg. Karpathenvereins IV. 1884, 151); *Fenichel* cikkei az Arch. Ért.-ben, 11., 65. és 160. l.

Bedemund (ném.), a középkorban Németországban a jobbágytól a földesúrnak fizetett díj azért az engedélyért, hogy házasságot köthessen; noha az engedély nélkül kötött házasság nem volt érvénytelen. Igy nevezték továbbá azt a birságot is, melyet egy jobbágynőnek házasságon kívül való teherbe ejtése miatt kellett leróni. Más nevei e díjnak: bumede, bunzengroschen, schürzengeld, frauenzins, melyek mind a nőért fizetett díjra vonatkoznak

Bedenec, község Varasd vármegye ivaneci j.-ban, (1900) 947 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Ivanec.

Bedenica, adók. Zágráb vm. szentivánzelinai j.-ban, (1900) 1131 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Sveti-Ivan-Zelina.

Bedenička, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1900) 372 horvát-szerb lak; u. p. Bedenik, u. t. Grdjevac.

Bedenik, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1900) 1700 magyar, horvát-szerb és cseh lak., postahivatal; u. t. Grdjevac.

Beder, közs. Zágráb vm. samobori j.-ban, (1900) 176 lak.; u. p. és u. t. Samobor.

Bedesztán vagy *bezeszten*, perzsa eredetü török szó, mely a keleti nagy bazároknak azt a részét jelenti, ahol az értékesebb régiségeket, úgymint drágaköveket, fegyvereket, régibb butordarabokat stb. árulják. A keleti bazárok egyik leghíresebb B.-ja a sztambuli, melyet II. Mohamed szultán építtetett; híres B.-ja van még Brusszának, Kairónak és Damaszkusznak. A B.-beli tárgyak eladása és vevése rendesen kikiáltók (tellál) útján történik, akik a nyilvános árverés egy formáját használva, közvetítik a kereskedést.

Bedeus *József* (scharbergi báró), erdélyi szász történetíró és kormányférfiú, szül. Nagyszebenben

1783 febr. 2., megh. u. o. 1858 ápr. 6. Nagy utazásokat tett, mielőtt 1827. az erdélyi udvari kancellária (Bécsben) szolgálatába lépett. Ott lassankint emelkedett, 1837. Erdély kormányszéki felügyelőjévé, 1848. pedig belső titkos tanácsossá lett. A szabadságharcban egészen a császári párton állott, Puchner tábornokhoz szított és a kormányszék pénztárával Oláhországba menekült. Kétségbevonhatatlan érdemeket szerzett magának tudományos kutatásai által, melyek főképen az erdélyi nagyfejedelemségnek s különösen a szászoknak történetét s alkotmányát tárgyalják. Munkái: Histor.-genealogischer Atlas zur Gesch. des ungar. Reiches (Nagyszeben 1845 és köv.); Die Wappen und Siegel der Fürsten von Siebenbürgen u. einzelner Ständischer Nationen dieses Landes (u. o. 1838); Die Verfassung des Fürstentums Siebenbürgen (Wien 1847). V. ö. *Friedenfels* Eugen v., J. B. v. Scharberg (Wien 1876, 2 köt.). — Fia, *József*, szül. 1826 júl. 22., megh. Nagyszebenben 1901 ápr. 21. Tanulmányai végeztével állami szolgálatba lépett. Több nemzetgazdasági munkát írt német nyelven, melyek Nagyszebenben jelentek meg.

Bedford, 1. grófság Anglia középső részében Northampton, Huntingdon, Cambridge, Hertford és Buckingham közt, 1195 km² ter., (1901) 171,707 lak. — 2. *B.*, az ugyanily nevű angol grófság székhelye az Ouse balpartján, ahol hajózhatóvá lesz, vasút mellett, (1901) 35,144 lak., csipke- és szalmafonatkészítéssel; a Howard-féle Britannia Iron Works gazdasági gépeket és iparvasutakat készítenek. Élénk a gabona-, szén- és fakereskedés. Nagyobb épületei a gabonatőzsde, a grófság-háza, a régiségtár és néhány iskola. 1874 óta Bunyan (l. o.) ércszobra ékesíti. — 3. *B.*, a brit-afrikai Fokgyarmat egyik kerülete annak K.-i részében, 3173 km² területtel, (1904) 15,795 lak., akik között mintegy 2500 fehérbőrű, a többi bántu-néger és hottentotta. Hegyek takarják, de völgyei termékenyek. Székhelye B., 1235 lak. — 4. *B.*, város Massachusettsben, l. *New Bedford.*

Bedford, *John Plantagenet, B. hercege*, IV. Henrik angol királynak harmadszülött fia, született 1389 jún. 20., megh. 1435 szept. 14. Kiváló hadvezér és államférfiú. Atyja Berwick kormányzójává s Franciaországban hadakozó testvére, V. Henrik, Anglia helytartójává tette. A király halála után (1422) a kiskorú VI. Henriket kiáltá ki Anglia és Franciaország királyának s mint Franciaország kormányzója, Calaisba sietett. Útközben megverte a francia hajóhadat s szövetséget kötvén Burgundia és Bretagne hercegével (1423), nemsokára Franciaország nagyobb részét elfoglalta. De az orleansi szűz fellépése, a franciák elszántsága és a burgundi hercegnek viszálya Gloucesterrel, B. testvérével, más fordulatot adott a dolgok menetének. B. 1435-ig valahogy tartotta magát, végre azonban kénytelen volt Rouenban békealkudozásokat kezdeni, de még a béke megkötése előtt meghalt. A B.-i hercegi címet IV. Eduárd Neville Györgynek (1469), VI. Henrik pedig nagybátyjának, Tudor Jaspernek, Pembroke grófjának, adományozta. Miután ez 1495. gyermektelenül elhalt, a Russel-család kapta előbb a B. grófi (1550) s utóbb (1694) a B. hercegi címet. L. *Russel.*

Bedford-Level, mocsáros, de termékeny vidék Angolországban, a Wash-öböltől DNy.-ra Fensnek is hívják. A XIII. sz.-ban még tenger takarta. A XVII. sz.-ban csatornák építésével kezdték kiszárítani.

Bedidlik, 1839 óta egyiptomi aranypénz, à 100 piaszter; súlya 8·556 g., finomsága 0·874, értéke K 24·44.

Bedlam (ang., ejtsd: bedlem, a «Bethlehem» szó népies rövidítése), London egyik régibb elmegyógyító intézetének neve, melyet VIII. Henrik 1547. a bethlehemi Mária tiszteletére elnevezett «Bethlem Hospital»-ból alakított át (Pándy). 1814-ben újjáalakították s ma is használják.

Bedlington (ejtsd: bedlingtn), város Northumberland angol grófságban, a Blyth mellett, $6^1/_2$ km.-nyire Morpethtől, (1901) 18,768 lak., szénbányákkal, vasművekkel.

Bedlisz, l. *Bitlisz.*

Bednár-afta, l. *Afta.*

Bednik, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1900) 379 horvát-szerb lak.; u. p. Blinja, u. t. Hrastovica.

Bednja, adók. Varasd vm. ivaneci j.-ban, (1900) 3389 horvát-szerb lak., hitelszövetkezettel, postahivatallal; u. t. Lepoglava.

Bednjica, község Varasd vm. ivaneci j.-ban, (1900) 262 horvát-szerb lak.; u. p. Bednja, u. t. Ivanec.

Bednya, folyócska Horvát-Szlavonországban, a Trakoscsáni tóból ered s Légráddal szemben Gyolekovec közelében a Drávába szakad.

Bedoazin, l. *Béhanzin.*

Bedobás. A labdarugójáték egyik műszava. Ha valamelyik játékostól az oldalvonalon át jut ki a pályáról a labda, akkor az ellenpárt valamelyik tagja *bedobja* a játéktérre az oldalvonal *azon* pontjáról, melyen át a labda kijutott a pályáról. A bedobó játékosnak az oldalvonalra kell állnia, arccal a pálya felé fordulva, s feje felett tartva *mindkét* kezével kell a labdát a pályára dobnia, bármely irányban. A bedobó mindaddig játékon kívül marad, míg valamely más játékos nem érintette a labdát.

Bedő, nagyk. Bihar vm. mezőkeresztesi j.-ban, (1900) 630 oláh és magyar lak., u. p. Nagykereki, u. t. Mezőkeresztes.

Bedő, 1. *Albert* (kálnoki), szül. Sepsikőrispatakon (Háromszék vmegye) 1839 dec. 31. Selmeczbányán tanult s miután letette az erd. államvizsgát, az orsz. erdészeti egyesület titkárává választották, 1868. pedig állami szolgálatba ment, melyben kiváló érdemei folytán szokatlanul gyors előmenetelt tett. Már 1880. miniszteri tanácsos s az erdészeti szolgálat újjászervezése után 1881. főerdőmester lett. Divald Adolf és Wagner Károly mellett leginkább B.-nek vannak nagy érdemei az erdészetünkben korszakot alkotó, a művelt külföld által is kitűnőnek elismert 1879-iki erdőtörvény létrehozásában és határozatainak végrehajtása az ő szakavatott vezetése mellett vette kezdetét. Mint az Erdészeti Lapok szerkesztőjének jelentékeny szerepe jutott az orsz. erdészeti egyes. újjászervezésében, melynek később alelnöke lett. 1880-ban a M. Tud. Akad. lev. tagjává választotta. 1896. államtitkári címmel és jelleggel nyugalomba lé-

lett s ekkor a kolozsvári egyetem bölcsészet-doktori oklevéllel tisztelte meg. Mint szakbeli író igen termékeny. Nagyszámú műveiből különösen megemlíthetők: *Erdészetünk leírása* (Budapest 1874); *Erdő-őr vagy az erdészet alapvonalai kérdésekben és feleletekben* (u. o. 1874); *A magyar kir. államerdők gazdasági és kereskedelmi leírása* (u. o. 1878, francia és német nyelven is megjelent); *A magyar állam erdőségeinek gazd. és keresk. leírása* (u. o. 1885, 3 nagy kötet, nagy térképmelléklettel); *Magyarország erdőségei* (u. o. 1885); *Az erdőművelés jelentősége hazánkban* (u. o. 1887). Utóbbi kettőt a tud. akadémia adta ki.

2. *B. Béla* (kálnoki), író, szül. 1874 nov. 4. Budapesten. Az államtudományi államvizsgálatot letet le után Liptó vármegyében szolgabírói hivatalt vállalt, de hivataláról három év mulva lemondván, 1902 februárban Afrikába utazott s négy év alatt két ízben áthatolt a Szaharán, először Tuniszból Ghasig, azután Szudánból El-Goleán keresztül a Földközi-tengerig. Afrikai útjáról számos tárcacikket írt több lapba. 1907-ben a Pester Lloyd belmunkatársa lett, 1909 jan. Szana Tamás utódjául az Uránia tud. színház igazgatójává választották. Önállóan megjelent művei: *Idegen világból* (Budapest 1910); *Az aranypók* (u. o. 1910).

3. *B. Pál* (bölöni), előkelő székely családból származott unitárius lelkész és szuperintendens. Iskoláit Kolozsvárt végezte, hol az iskola széniora is volt, 1672—76-ig külföldi egyetemeken volt; hazajőve, az óvári unit. iskola tanítója lett; 1686. pappá szenteltetett, 1689. szuperintendenssé választották, megh. 1690 nov. 6. Lefordította Jokhanánnak zsidó nyelven írt könyörgését 1686., ezenkívül kéziratban több munkája maradt.

Bedőháza, kisk. Máramaros vm. taraczvizi j.-ban, (1900) 2201 rutén és német lak., vasúti állomás, u. p. és u. t. Técső.

Bedőházi *János*, tanár és író, szül. 1853 júl. 27. Szászvesszősön, Kisküküllő vm. A műegyetemen vegyészeti pályára készült, majd tanári pályára lépett s oklevelet nyert a kolozsvári egyetemen. 1880-ban meghívták Maros-Vásárhelyre a ref. kollégiumhoz tanárnak. Huszonkét éven át tanított s huzamosabb időn át igazgatója volt a kollégiumnak. 1901-ben az időszaki, majd az ált. választáson képviselővé választották. Irodalmi művei: *Metomeria a rhodon és isorhodon vegyületek közt* (1878); *A természettudományok módszeréről* (1881); *Anakreoni dalok* (ford., 1886); *Mi tartott meg ezer éven át?* (millenniumi emlékbeszédek, 1896); *Költemények* (1895); *Tréfás történetek* (1897); *A két Bolyay* (élet- és jellemrajz, 1898); *Ki a vallásos ember?* (1903).

Bedöngölés (kohászat). A lángkemencék tűzhelyének belső részét és különösen alját nagy gonddal kell tűzálló és tüzes állapotban meg nem repedező anyaggal beburkolni; e végre a burkoló anyagot megmelegített vasbunkókkal keményre döngölik. A burkoló anyag a lángkemencében elérni kívánt kémiai hatáshoz mérve különböző; a *leűző* tűzhely burkolata márga- és hamukeverék; a kavaró pesteket és bessemerkörtéket a feldolgozandó nyersvas minőségéhez képest savanyu vagy alji hatású anyagokkal kell beburkolni.

Bedörzsölési gyógymód. Bőrünk mélye (cutis) erekben igen gazdag, és így nagyon alkalmas lenne gyógyszerek felszívására, ha külső szarurétege (stratum corneum) nem volna cholesterinszerű zsírokkal átivódva és faggyúval bekenve. Ha ez nem lenne így, tengeri fürdőben sómérgezést, folyóvízben sóvesztést szenvednénk el és nem lehetne heteket és hónapokat tölteni vízben (l. *Vízágy*) a szarurétegnek. Ezt az ellenállását nagy nyomással vagy villamos árammal (l. *Kataforézis*) le lehet ugyan győzni, a bőrön át való gyógyításra azonban egyszerűbb oldatok helyett zsíros kenőcsöket használni. Ezek között a legjobb a lanolinos, mert ez áll az emberi bőr zsiradékához a legközelebb. Olyan anyagok tehát, melyek lanolinban oldhatók, mint a jód, kén, higany, ólomoxid, vasklorid (Filehne), lanolinnal a bőrre kenve, előbb-utóbb felszívódnak. Ez a felszívódás azonban lassú, és minthogy a bőrnek rengeteg sok porusa van, amelyek hámja vékonyabb, iránya pedig egyenesen az erek felé vezet, előnyösebb, ha a kenőcsöt a porusokba dörzsöljük, mintha csak a bőr felületére kenjük. E bedörzsölési gyógymódok között a legnevezetesebb az, melynél szifilis, fertőzések, orbánc gyógyítására, izzadmányok felszívására higanykenőcsöt használunk (Schmierkur). Az ilyen kezelés (kúra) 4—6 hétig tart (4—6 tourból áll). Mielőtt elkezdenők, szigorú szájtoilettet kell végeztetni: rendbe hozatni az összes rossz fogakat, elhagyni a dohányzást, minden evés után puha kefével és jó fogporral kimosni az egész szájat, megnyírni a szőrös részeket, begyógyítani a sebes, pattanásos bőrterületeket, azonkívül közvetlenül minden kenés előtt jól megmosni a kezeket és a bekenendő részt. Erre egyenletesen szétosztjuk a kenőcsadagot a bekenendő területen, azután nyugodtan, kíméletesen, türelemmel bedörzsöljük azt 15—20 percen keresztül. A kúra azóta, hogy az arab orvosok a XI. sz.-ban először alkalmazták, számtalan alakon ment keresztül. A legegyszerűbb módja az, ha minden tour egy hétig tart: 1. nap bekenjük a karokat, 2-on a mellet, 3-on a hasat, 4-en a combokat, 5-en az alszárakat. A 6. és a 7. napon pihenünk és rajtahagyjuk mindenütt a már felkent kenőcsöt. A következő hét első napján fürdünk és megint elkezdjük a karokkal. 4—6 toura ad egy kúrát; 8—12 kúra, 3—4 év folyamán szokott szükséges lenni a szifilis gyógyításához.

Bed Pak Dala (a. m. éhség pusztája, oroszul *Golodnaja sztep*), mintegy 450 km. hosszú és 70—100 km. széles, kietlen és terméketlen vidék orosz Közép-Ázsiában, a Balchas-tó és a Csú folyó között, Akmolinszk és Szemipalatinszk nevű tartományoknak déli részében; csak tavasszal alkalmas legelőnek, egyébként tüskés bozót és üröm borítja.

Bedr *(Bedr-el Honein)*, arábiai város Hedzsaszban, 150 km.-rel DNy.-ra Medinától, datolyaligetek között, látogatott zarándokhely. Közelében vívta ki Mohamed az első győzelmet a koreistörzs fölött (624), amiért is az arab költők sokszor megénekelték a helyet.

Bedretto (*Val B.*), a Ticino felső völgye Tessin svájci kantonban, a Szt. Gotthard és Tessini-Alpok közt, 20 km. hosszú; gyakran tettek benne a lavi-

nák rombolást. Nevét a Nufenen-hágó aljában Airolótól 8 km.-nyire fekvő B. falutól (248 lak.) kapta.

Bedside-books (ang., ejtsd: beddszajdbúksz), kis alakú könyvek, szépirodalmi tartalommal; Angolországban szokásos ilyen könyveket állvánnyal együtt az ágy mellett tartani.

Beduin (az arab *bedávi*: «pusztták lakói» szóból). Arábia, Szíria és Észak-Afrika nomád lakói. Hazájuk Nedzsd (Arábia) A szíriai határokon bírják az Aleppo-Damaszkusz és Bagdad-Baszrába vezető karavánutat. Palesztinában Róma—Jeruzsálem között tanyázván, az egykori edomiták, midianiták stb. helyét és szerepét töltik be. Észak-Afrikában Bengaszi és Tripolisznak csaknem egyedüli lakói, de Tunisz, Algeria, Marokkóban is számot tevők. Végül berberekkel keverve, mint mórok birják Szahara Ny.-i részét, Marokkó és Szenegal között. V. ö. Niebuhr, Burckhardt, Maltzan, Sprenger, Huber, Zehme műveit az «arabokról». *Hill* G., With the beduins (London 1890). L. *Arábia.*

Bedwelty, város Monmouth walesi grófságban, 11 km.-nyire Pont-y-Pooltól, a Monmouth-csatorna mellett, (1901) 9919 lak., szénbányákkal és vaskohókkal.

Bedworth, gyárváros Warwick angol grófságban, Angolországban, Birminghamtól K.-re, vasút mellett, (1901) 7169 lak., szénbányászattal és vasművekkel.

Bédy-Schwimmer *Rózsa*, írónő, a magyar feminista-mozgalom vezetője, szül. Budapesten 1877 szept. 11. 1897-ben a Nőtisztviselők Országos Egyesületében kezdte szervezni a nőmozgalmat. A külföldi lapokban megjelent feminista, pedagógiai, szociálpolitikai cikkei révén a nemzetközi nőmozgalomban is fontos szerephez jutott. 1905-ben a hazai nőmozgalom több kiváló munkásával együtt szervezte a feministák egyesületét. Megjelent munkái: *A nő gazdasági helyzete,* Charlotte Perkins Gillmann: Women and Economies fordítása (Budapest 1905); *Eheideale u. Idealehen* (Berlin 1906); *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai* (Budapest 1907); *Centralhaushaltung* (Leipzig 1907); *Staatlicher Kinderschutz in Ungarn* (u. o. 1908); *Neue Heimkultur* (u. o. 1908).

Bedzsa *(beduán, bisarin,* a. m. pusztalakó), a Nilustól K.-re fekvő országok lakói egész Abessziniáig; néprajzi viszonyaik még nincsenek kellőképen földerítve. Középnagyságú, karcsú termetűek, aránylag világos bőrűek, hajuk ritka és barna; igen tisztátalanok, bőrüket a rovarok ellen vajjal és ürüfaggyuval kenik be; erkölcsi életük elég laza. Mint nomádok tevét, lovat, púpos tulkot, juhot és kecskét nevelnek, szántás-vetéssel alig foglalkoznak. Nyelvük, a to-bedzsanijeh v. tu-bedavi, a hamita nyelvek etiópiai csoportjához sorolható, de keverve van arab és néger elemekkel. A középkor elején a B. nép a Kék Nilus mellett *Aloa* néven külön államot alkotott, mely azonban megszünt.

Beecher (ejtsd: bícser), 1. *Lyman*, szül. Newhavenben, Connecticut államban 1775 okt., megh. Brooklynban 1863. Teol. tanulmányai bevégezte után több helyen volt lelkész, Cincinnatiban teol. igazgató s élte végén 1856-tól brooklyni lelkész. Sokat írt a mértékletességről, s írói nevét is éppen a Mértékletességről való prédikációk c. művével szerezte meg, s írt a rabszolgaságról is. Ezeken kívül több teológiai műve maradt fenn. Művei három kötetbe gyüjtve Bostonban jelentek meg 1852. Autobiography c. műve pedig New Yorkban 1865.

2. *B., Henry Ward*, az előbbinek fia, szül. Litchfielden, Connecticut államban 1813 jún. 24., megh. Brooklynban 1887 márc. 8. Sokáig lelkipásztorkodott Indiana állam két egyházában, majd new-yorki lelkész lett az ottani ortodox kongregacionálisták között. Az övé volt az északamerikai Egyesült-Államokban a legnagyobb gyülekezet, s ő a maga népszerüségét nyilvános felolvasások által is növelte. Erős ellenfele volt a rabszolgatartásnak s buzgó harcosa a mértékletesség és nőemancipáció ügyének. Kiadója volt a New York Independent c. vallásos lapnak, majd 1870 óta az ugyanilyen irányú Christian Unionnak. Meglátogatta Európát kétszer, 1863. és 1864. Mint maga mondja, szerzője egy sereg könyvnek, melyek számát ő tudja legkevésbbé, de azok mindenféle fajtából vagy 30—40-re mehetnek. E művei közül felemlíthetők: Lectures to Young Men (Felolvasások ifju emberek számára), New York 1850, mely több kiadásban jelent meg; Life of Christ (Krisztus élete, 1 kötet, 1871); Yale Lectures on Preaching (Yale — alapítványi — felolvasások a prédikálásról, 1872—74, 3 kötetben). Életrajzát még életében megírta Abbot és Halliday (New York, 2-ik kiadás 1887) és Vilmos nevű fia (2. kiadás 1891).

3. *B., Harryet Elisabeth*, Stowe asszony, l. *Stowe.*

Beechey (ejtsd: bícsi), 1. *Frederick William,* ang. utazó, szül. Londonban 1796 febr. 17., megh. u. o. 1856 nov. 29. 1818-ban részt vett Franklin spitzbergi expediciójában, 1819. mint hadnagy Parry expediciójában. 1821-ben testvérével a tripoliszi partot kutatta át és térképezte. 1825-ben az angol tengerészeti hivatal mint a Blossom élelmezési hajó kapitányát a Behring-szoroshoz küldte, hogy ott várja Parry és Franklin expedicióinak megérkezését. B. 1826 júl. 25. a Kotzebue-sundhoz ért, s onnan a Jégfokig hatolt, ahol 1779. Cook is járt. Onnan tovább nem juthatván, aug. 23. *Elson*-t küldte előre dereglyén, amellyel ez a Barrow-fokig jutott. A telet B. a Kotzebuesundban töltötte és onnan anélkül, hogy Franklinnal találkozott volna, 1827 okt. 22. hazavitorlázott. 1837—47-ben B. a Bristoli-csatorna és Ir-csatorna fölvételét végezte. 1847-ben a kereskedelmi iroda tengerészeti osztályának vezetését bízták rá. 1854-ben ellentengernagy, 1855. a londoni földrajzi társaság elnöke lett. Nevezetesebb művei: Proceedings of the expedition to explore the northern coast of Africa (1828, új kiad. 1843); Narrative of a voyage to the Pacific and Behring's Strait (1831, két köt.); Voyage of discowery towards the North Pole 1818 (1843).

2. *B., William, sir,* angol festő, szül. Burfordban 1753 dec. 12., megh. 1839 jan. 28., a legkedveltebb angol arcképfestők egyike volt, ki az udvar számára is sokat dolgozott. Híres kortársainak arcképein kívül különösen ismert a III. György király díszszemléjét ábrázoló festmény (London, Kensington Palace).

Beechey-sziget (ejtsd: [illegible]), kis sziget az Északi-Jeges-tengerben, Barrow-szorosban, a Wellington-csatorna bejáratánál. Franklin (l. o.) 1845. rajta töltötte a telet, aminek emlékére márvány-oszlopot emeltek.

Beeck, 1. község Aachen porosz közig. kerületben, Erkelenz j.-ban, (1905) 3315 lak., gazdasági gépgyártással és gőzfűrésszel. — 2. *B.*, község Düsseldorf porosz közig. kerületben, 1905. Duisburggal (l. o.) egyesítették.

Beef (ang., ejtsd: bíf) a. m. marhahús; *beef-eaters*, marhahúsevők, az angolok csúfneve, különösen azé a száz testőré, akik a Towerben XVI. sz.-beli öltözetben őrt állanak; *beefsteak*, marhapecsenye félig kisütve; *beeftea*, apróra vagdalt marhahúsból főzött, nagyon erős húslé betegek és lábbadozók számára.

Beeger *Julius*, pedagógus, szül. Grossgrabeban (Oberlausitz) 1829., megh. Niederpoyritzban 1899. 1857–93-ig lipcsei néptanító volt. Egyik alapítója a német tanítóegyesületnek. 1871-ben a lipcsei tanítóegyesületben indítványozta központi pedagógiai könyvtár létesítését s ezzel alapítója lett a hatalmassá fejlődött Comenius-Stiftungnak. Ily tárgyú műve: Die pädagogischen Bibliotheken, Schulmuseen und Lehrmittelausstellungen der Welt (Leipzig 1893). Kiadta németül Comenius Nagy Oktatástanát. 1895-ben megindította a Pädagogische Revuet.

Beegerit (ásv.), ólombiszmutszulfid, $Pb_6Bi_2S_9$; szabályos rendszerbeli sötét ólomszürke ásvány Coloradóból (Baltic-telér).

Beehive (ejtsd: bi-hejf, a. m. méhkas), az amerikai Egyesült-Államok National parkjának egyik legnevezetesebb *gejzere*, mely minden 8 órában kb. 70 m. magas forró vízsugarat lövel fel.

Beékelés (*gomphosis*), csontok illeszkedésének az a módja, amikor az egyik csont ék alakjában van a másiknak megfelelő vályulatába illesztve. Másnéven ékizülésnek, merevizülésnek is hívják. Ily módon illeszkednek a fogak az állcsontokba.

Beél, község, l. *Bél*.

Beelen, község Münster porosz közig. kerületben Warendorf (ettől 9 km.-nyire) j.-ban, vasút mellett, (1905) 2035 lak. kolbászkészítéssel.

Beelitz, város Potsdam (ettől 18 km.-nyire) porosz. közig. kerületben, vasút mellett, (1905) 4256 lak., konyhakertészettel.

Beély (*Brodl*) *Fidél József*, Szent Benedek-rendi áldozópap és a M. Tud. Akad. tagja, szül. Székesfehérvárott 1807 júl. 5., megh. Kőszegen 1863 jún. 20. A középiskolai osztályokat szülőföldjén, a bölcseleti tanfolyamot Győrött és 1822. belépvén a szt. Benedekrendbe, a teológiát Pannonhalmán végezte. Pappá szentelték 1830. 1832-ben Pannonhalmán segédlelkész volt s még ugyanabban az évben Bakonybélbe helyezték át, hol a nevelés, széptan és oklevéltan tanára volt. 1839-ben akadémiai taggá választották. 1855 óta Kőszegen a szerzetház főnöke s a gimnázium igazgatója volt haláláig. Munkái: *Költészeti képek* (Pest 1837—38, 1—2 k. Vaszary Egyeddel); *Guzmics Izidor életrajza* (u. o. 1839); *Alapnézetek* a nevelésről és a leendő nevelő és tanítóról (Pozsony 1848). 1849-től az Egyházi Tárt is szerkesztette.

Beelzebub, l. *Belzebub*.

Beemster, nagyk. Észak-Holland tartományban, Hollandiában: Purmerendétől É.-ra, (1900) 4432 lak., állat- (különösen juh-) tenyésztéssel, sajtkészítéssel, körülte van a nagy B.-polder; ez 7200 ha. felületű; azelőtt tó volt; 1608—12-ben kiszárították; most kitűnő rétekből és kertekből áll.

Beépítési terv. Városok régente ötletszerűen fejlődtek, bár a tervszerű, előre megkoncipiált városrendezésre is találunk, főleg a görögöknél és rómaiaknál, bőséges példákat. Ujabban valóságos tudománnyá fejlődött a városépítés művészete, mely a fokozódó igényeknek megfelelően, meglévő városrészek átalakítására és a még beépítetlen puszta területek tervszerű beépítésére törekszik oly módon, hogy a szépészeti, közegészségügyi, pénzügyi és forgalmi igények nemcsak a jelen pillanatban, hanem lehetőleg a messze jövőben is kielégítést találjanak. A városok fejlődésének tehát előre kell medret ásni s erre szolgál a több évtizedre előre megállapított *városszabályozási* terv (l. o.). Ezen terv rögtönösen nem vihető keresztül, hanem annak okszerű végrehajtása megállapított sorrendben, fokozatosan hajtandó végre. Erre a célra szolgál a B., mely nemcsak a lakóházakra, hanem utakra, vízvezetékekre, csatornázásra, légszeszre, középületekre, szóval az összes közművek létesítésére is vonatkozik. Minthogy városépítés a magán tevékenységgel, t. i. az építési kedvvel szorosan összefügg, annak irányítása sokszor törvényhozási intézkedéseket tesz szükségessé. Ilyenek: az adómentesség (12—15—30 évre) vagy más előnyök biztosítása. Ugyancsak elősegíti az e célra kijelölt városi területek gyorsabb beépítését újabb forgalmi vonalak megnyitása, a közművek előre való elkészítése, iskolák oda telepítése, stb.

Beer, 1. *Adolf*, osztrák történetíró és politikus, szül. Prosnitzban 1831 febr. 27., megh. Bécsben 1902 máj. 7. 1853—57-ig mint gimnáziumi tanár működött több osztrák városban, 1857. kinevezték a nagyváradi jogakadémiához az osztrák történelem tanárává, de már a következő évben a bécsi kereskedelmi akadémiához hívták meg, s 1868—1901-ig a bécsi műegyetem rendes tanára volt. B. egy ideig a közoktatásügyi minisztériumban is működött az 1869. liberális elemi népoktatási törvény létrejötte körül. 1873 óta tagja volt a képviselőháznak, 1897 óta pedig az urakházának, hol a német alkotmánypárttal szavazott és a dualizmusnak egyik szószólója volt. Pénzügyi és nemzetgazdasági kérdésekben kiváló tekintélynek örvendett. Főbb művei: Geschichte des Welthandels (4. köt. 1860—84); Die Aufzeichnungen des Grafen W. Bentinck über Maria Theresia (1871); Die erste Theilung Polens (3. köt. 1873); Joseph II., Leopold II. und Kaunitz. Ihr Briefwechsel (1873); Leopold II., Franz II. und Katharine II. (1873); Die Finanzien Oesterreichs im 19. Jahrhundert (Prag 1877); Zehn Jahre österreichischer Politik 1801—1810 (Leipzig 1877); Der Staatshaushalt Österreich-Ungarns seit 1868 (Prag 1881); Die orientalische Politik Österreichs seit 1774 (1883); Joseph II. und Graf Cobenzl. Ihr Briefwechsel (1901, 2 köt.).

2. *B., Anton (B.-Walbrunn* néven is), bajor zeneköltő, szül. Weiden mellett Kohlbergben 1864 jún. 29. Tanító és Eichstädtben székesegyh. orgonás volt, mikor növendékül lépett a müncheni konzervatóriumba, melynek 1901. zeneelmélettanára lett. Karének és zenekari stb. műveket írt, szimfóniát, Don Quixote c. operát (1908).

3. *B., Georg Josef,* híres bécsi szemész, szül. Bécsben 1763., megh. 1821. 1786-ban promoveáltatott doktorrá és néhány év alatt Bécs leghíresebb szemorvosa lett. Orvosok nagy száma sereglett köréje, mint Walther, Graefe, Rosas, Chelius, Flarer, Jaeger Frigyes, kik e század leghiresebb szemorvosai lettek. A bécsi kormány 1812. szemészeti tanszéket állított föl számára, melyen azonban betegsége miatt csak 1819-ig működhetett. B. nemcsak szemészeti irodalmi működésével szerzett érdemeket, de azáltal is, hogy a szemoperációkat több új módszerrel gazdagította. Munkái egy szemészeti tankönyvön kívül nagy számuak.

4. *B., Jakob,* zeneszerző, l. *Meyerbeer.*

5. *B., Max Josef,* német zeneszerző, szül. Bécsben 1851 aug. 25., megh. u. o. 1908 nov. 25. Operái közül A kovácsok sztrájkjá-t (1 felv.) 1899-ben a budapesti kir. opera is előadta. Irt azonfelül több oratoriumot: A bűvös vadász; A kevlaari búcsújárás; továbbá dalokat, egy Alföldi hangok Magyarországból c. zenedarabot és egy Harald c. nyitányt, mely a budapesti filharmonikusok 1877. évi műsorán szerepelt stb.

6. *B., Michael,* német drámaíró, Meyerbeer Jakob (l. o.) híres zeneszerző testvére, szül. Berlinben 1800 aug. 19., megh. Münchenben 1833 márc. 22. Első darabjai: Klytämnestra (1819) és Die Bräute von Aragonien (1822) nem keltettek nagy figyelmet, bár az előbbi érdekes költői alkotás. Annál nagyobb föltünést keltett Paria (1823) c. egyfelvonásos tragédiája, melynek magvát a zsidók emancipációja teszi és nagy tetszésben részesült Struensee (1827) c. szomorújátéka, melyhez testvére, Meyerbeer szép zenét írt. Utolsó darabjai: Schwert und Hand (1831) és Nenner und Zähler (1832) nem arattak sikert. Összes műveit kiadta Schenk Ede (1835). Érdekes Immermannal és Schenkkel folytatott levelezése (1837), mely nemes jelleméről és komoly művészi irányáról tanuskodik. Ifjukorát és fejlődését tárgyalta G. F. Manz (1891).

7. *B., Wilhelm,* Meyerbeer Jakob zeneszerző testvére, német bankár és csillagász, szül. Berlinben 1797 jan. 3., megh. u. o. 1850 márc. 27. Saját költségén kis csillagvizsgáló tornyot építtetett, melyen Mädlerrel először a Mars bolygót figyelte meg. Fontosabb volt ugyancsak Mädlerrel megejtett holdfelvétele, mely a hold első teljes és megbizható térképét szolgáltatta. Címe: Mappa selenographica totam Lunae haemisphaeram visibilem complectens (Berlin 1836). A francia Akadémia e művet a Lalande díjával tüntette ki.

Beerbachit, finoman szemesés tömött, fénytelen, szürke színű teléres közet, mely bytownit, diallag, hipersztén és magnetit v. illmenit keverékéből áll; előfordul a Frankenstein gabbrojában, a Radau-völgyben Harzberg mellett stb.

Beerberg, a Thüringiai-erdő legmagasabb csúcsa (984 m.) Sachsen Koburg Gotha hercegségben; lapos kúp, kilátást nem nyujt. Vasúti alagút visz keresztül rajta.

Beerdősítés alatt valamely területnek mesterséges úton erdővé alakítása értendő. B.-ről szólhatunk akkor is, ha az erdőt kivágták, de azt haladéktalanul újra betelepíteni szándékoznak; leginkább azonban akkor használtatik e kifejezés, ha erdőtlen, kopár, v. másnemű gazdasági mívelés alatt álló területek erdővé alakításáról van szó. Erdőtörvényünk a kopár területek B.-ét nemcsak minden lehető kedvezménnyel előmozdítja, hanem azt bizonyos esetekben egyenesen elrendeli s a B. kötelezettsége első sorban azokat terheli, a kiknek a birtoka ezáltal megvédelmeztetik. Az illető terület tulajdonosának jogában áll, hogy az erdősítést kizárólag saját erejéből végezze, de ha e jogával élni nem kiván, akkor az érdekelt birtokosokkal szövetkezve, köteles azokkal társulattá alakulni, melynek szervezetéről az erdőtörvény határozatai alapján a magyar királyi földmívelési miniszter intézkedik. Az erdőtörvény egyelőre csak oly területek birtokosait kényszeríti B.-re, melyeken hegyomlások, hó- vagy kőgörgetegek keletkezése, szélvészek és vizek rombolása, vagy a futóhomok tovább terjedése gátolandó meg. A B. előmozdítása céljából az állam részéről nyujtott kedvezmények közül kiválóan jó hatású azon intézkedés, hogy az ország minden részében állami költségen csemetekertek létesíttettek, melyeknek összes kiterjedése az 1908. év végén 766·1 ha.-t tett ki. Ezekből a csemetekertekből kopár területek B.-ére évente mindig több és több csemetét osztanak ki. Igy míg az 1883. évtől 1889. év végéig összesen 66.164,000 darab vagyis évente átlag 9.437,700 darab különböző fajú csemetét adtak ki ingyen kopár, vízmosásos, kőgörgeteges és futóhomok területek B.-ére, amellyel az említett időszak alatt évente átlag 947·4 ha. terület erdősíttetett be, addig az utolsó tíz év alatt (1889—1908. években) erre a célra kerek összegben évente átlag már 38.200,000 drb csemete adományoztatott ingyen, amellyel évente átlag 4767·6 ha. kopár terület erdősíttetett be. Az adományozott facsemetékért az illető birtokosok csupán a kedvezményezett vasúti szállítási költségeket fizették a sajátjukból. Az állam nemcsak ingyen facsemeték adományozásával, hanem még erdősítési jutalmakkal is igyekszik a birtokosokat a kopárok B.-ére serkenteni. Ebből a célból évenkint három egyenkint 1000 koronás, négy egyenkint 800 koronás, négy egyenkint 600 koronás nagy jutalmat, öt egyenkint 500 koronás, öt egyenkint 400 koronás elsőrendű elismerő jutalmat, öt egyenkint 300 koronás és négy egyenkint 200 koronás másodrendű elismerő jutalmat szokott a földmívelésügyi minisztérium azok közt a jutalmakért versenyző birtokosok (bérlők) közt kiosztani, akik az 1879. XXXI. t.-c. 165. §-ában körülírt kopár, vízmosásos vagy futóhomokterületeken állami pénzsegély igénybevétele nélkül közgazdasági jelentőséggel biró erdősítéseket eszközöltek. Ily messzemenő anyagi és erkölcsi támogatás mellett remélhető, hogy a már is szép fejlődésnek indult B. még nagyobb arányokat fog ölteni és ez a nagyfontosságú közgazdasági kérdés kedvező megoldást fog nyerni. Ausztriában,

Németországban, Svájcban, de különösen Franciaországban a B. nagy buzgalommal történik s már eddig is feltűnő eredményeket érték el vele.

Beeren (*Bä-ren*), sziget Norvégia és a Spitzbergák közt az európai kontinentális talapzat peremén. Teljesen dezolátus, lakatlan sziget, amelyen csak cetvadászok szoktak kikötni.

Beeresztő véső 20–25 mm. széles, lapos keresztmetszetű egyenes éllel felszerelt nyeletlen vésőszerű szerszám, amelyet beeresztő szárnyas pántokkal való vasalásnál (ajtó, ablak) a pántszárnyaknak szükséges rés előkészítésére használnak.

Beerfelden, község Hessen nagyhercegségben, Starkenburg tartományban, az Odenwald K.-i lábánál, (1905) 2285 lak., faiparral, posztókészítéssel.

Beernaert, *Auguste*, belga államférfiú, szül. Ostendében 1829 júl. 26. Mint brüsszeli ügyvéd egyúttal a szabadelvű Étoile Belge munkatársa is volt. 1872-ben azonban a klerikális párthoz szegődött és 1873. belépett mint a közmunkák minisztere a Malou kabinetbe, melynek 1878-ig tagja maradt és a belga vasutak nagy részét államosította. 1878–84-ig a Frère Orban liberális minisztérium ellen küzdött a kamarában. 1884-ben pénzügyminiszter lett s különösen az államadósság konvertálása és a Kongó-vasutak létesülése érdekében működött. A vläm kérdésben (1889) elismerte a vlämek kérelmeinek jogosultságát. 1894 végén leköszönt és 1895–1900-ig a képviselőház elnöke volt. A hágai békekonferenciáknak buzgó tagja s ez irányú működéséért 1909. neki ítélték oda a Nobel-alapítvány békedíjának felét. Főbb munkája: De l'état de l'enseignement du droit en France et en Allemagne (Bruxelles 1854).

Beernem, község Nyugat-Flandria belga tartományban, Bruges járásban, vasút mellett, (1900) 4667 lak., leányjavító-intézettel.

Beer Poortugael (ejtsd: —gal), *Jacobus Catharinus Cornelis*, németalföldi tábornok, szül. Leydenben 1832 febr. 1. 1879-ben hadügyminiszter lett, 1899. és 1907. pedig a kormány képviselőjeként vett részt a hágai békekonferenciában. Írt holland nyelven munkát a tengeri jogról és Hollandiának semlegességéről.

Beers, *Jan van*, flamand költő, szül. Antwerpenben 1821 febr. 22., megh. u. o. 1888 nov. 14., mint a királyi Atheneum tanára. Legkiválóbb művei, melyeket meleg érzés, élénk fantázia és dallamos nyelv jellemez, a következők: Jongelingsdroomen (Antwerpen 1853); Levensbeelden (u. o. 1858); Jacob van Maerlant (Gent 1860); Gevoel en leven (Amsterdam 1869); Rijzende blaren (Gent 1883). Életét megírta Stecher J. az Annuaire de l'Académie royale de Belgique-ben (1890).

Beer-Walbrunn, l. *Beer* 2.

Beesési szög az, melyet valamely felületre eső fénysugár iránya a beesés pontjában a felületre emelt merőlegessel, az ú. n. *beesési merőlegessel* alkot. A fénysugár iránya és a beesési merőleges által meghatározott sík a *beesés síkja*.

Beeskow, járási székhely Potsdam porosz kerületben, a hajózható Spree partján, vasút mellett, (1905) 4083 lak., keményítőgyárakkal.

Beeston (ejtsd: bisztn), város Nottingham angol grófságban, 20 km.-nyire Derbytől, a Trent mellett, (1901) 8950 lak., kerékpár- és csipkekészítéssel.

Beethoven, *Ludwig van*, egyik legnagyobb német zeneköltő, szül. Bonnban 1770 dec. (valószínűleg 16.), megh. Bécsben 1827 márc. 27-én. Zenészcsalád sarja; nagyatyja, *Ludwig*, Antwerpenből Bonnba elszármazott németalföldi, itt 1761 óta udvari karnagy volt (megh. 1773); atyja *Johann* pedig tenor a választófejedelem énekkarában (megh. 1792 dec. 18.), jó ember, de iszákos és indulatos volt, képtelen, hogy magába vonult fiának kedélyét, lelkét jótékonyan nevelje. Jóságos, derék anyját 1787. elvesztette a serdülő ifjú. Apja korán felismerte benne a nagy tehetséget s törekedett ezt mentől előbb kenyérkeresetre használni; ezért gyakran változtatta zeneoktatóit (kik közt Neefe udv. orgonás volt a legkiválóbb); B. ezt később gyakran panaszképen hozta fel. Mint zongorázó és rögtönző már fiatalon csodálatot keltett; 1781. Németalföldön utazgatva, nyilvánosan kellett játszania. 1782-ben és 1783. jelentek meg első zeneművei, változatok és 3 szonáta zongorára; 1785. következett 3 zongoranégyes. Tudományos képzettségéről azonban alig gondoskodtak. 1784-ben alig 13 éves korában udv. másodorgonássá nevezték ki. 1787-ben Bécsben időzött, hogy Mozarttól tanulhasson, aki nagy nevet jósolt neki. Még otthon megismerkedett Waldstein gróffal, akinek barátsága sokáig támogatta, s Breuning udvari tanácsossal, akinek családja pótolta később számára az édes otthont. Bonn jeles udvari zenekarában a brácsát játszotta; a zongorán is mindinkább tökéletesítette magát; sokat alkotott, de mindent egyelőre kiadatlanul hagyott. 1792-ben Bonnba látogatott Haydn, kit ekkor Mozartnál is többre tartottak és szintén buzdította B.-t, kit ambiciója végre is 1792 novemberében Bécsbe űzött. Itt állandóan letelepedett, s tehetsége és összeköttetései megnyitották előtte a császárváros első házait; Van Swieten b. és Lichnowsky hgnő különösen pártolták. Mint kész zongoraművész 1795. lépett fel először, előadván I. zongora-versenyművét; mint zeneszerző, 1. műnek nevezett 3. zongora-hármasát és Haydnnak ajánlott első 3 zongora-szonátáját adta ki legelőbb. Ami feltűnést ezek keltettek: ha lehet, még fokozódott Prágában, Drezdában és Berlinben, ahol B. körülutazott 1796.; Berlinben erősen marasztalták, de ő Bécshez ragaszkodott, ahol lelke is ki volt elégítve; társadalmi állása és kenyere is biztosítva volt. Művészi körútjának folytatását lehetetlenné tette 1798. kezdődött fülbaja, mely lassanként teljes süketségbe ment át. Ez a csapás tette őt virtuóz helyett végkép zeneköltővé. 1800 óta már a telet a társasélet közepette, művei előadásának szentelte, nyaranta pedig a Bécs körüli falvakban műveit dolgozta ki; a monarchiában is tett utazásokat, volt Magyarországon is (1806) Martonvásáron, a Brunswick grófok fehérvármegyei birtokán. A bécsi kongresszus (1814) magas külföldi vendégei meghódoltak előtte; ez volt utolsó szereplése. Siketsége és altesti fájdalmai hipochondrikussá tették őt, ki különben is melancholiára hajlott, családi viszálykodások (bátyja özvegyével, kinek fia fölött gyámkodott) szintén bántották, de ez nem csökkentette alkotóerejét, hanem erős sajátos jelleget adott műveinek. Vízkórság oltotta ki életét; Bécs impozáns

menetben temette el. Bonnban bronz szobra 1835 óta áll (Hähnel műve), Bécsben 1880 óta (Zumbusch remeke).

Mint zeneszerzőnek rendkívüli nagy érdeme, hogy az abszolut (hangszer-) zenével, mely addig csak általános érzelmek kifejezője volt, meghatározott költői tartalmat ábrázolt, formáit és kifejezési eszközeit addig nem sejtett arányokra és gazdagságra fejlesztette. S mégsem helyezkedett ellentétbe a régi mesterekkel: Haydn és Mozart művészetét folytatta, azonban korántsem tette túl magát művészete törvényein, s a szintén nagy Haydn és Mozart fölé főleg az emeli, hogy a tartalmi gazdagsághoz mérten a formákat is bővítette.

B. fejlődésében három korszakot lehet megkülönböztetni. «Opus» névvel (a mű idősor szerinti folyószámával) 138 alkotása van jelölve, köztük 9 szimfónia, 7 versenymű, 1 hetes, 2 hatos, 3 ötös, 16 vonósnégyes, 36 zongora-szonáta, 16 szonáta zongora-kisérettel, 8 zongora-hármas, 1 dalmű, 2 ünneplő játék, 1 oratorium, 2 nagy mise és számtalan egy- v. többszólamú ének- és kisebb zongoradarab. *Előkészítő korszaka* szokatlanul hosszú volt, pl. egy Mozart rohamos fejlődéséhez képest; 1795-tel zarhatjuk ezt le, mert csak ebben az évben jelent meg olyan müve, melyet ő már kiadásra méltónak ítélt. Ifjukori kisérletei: 3 zongoraszonáta (1782—3), 3 zongora-négyes (1785), 1 hármas, dalok, több csokor-változat (zong. már igen szép és sajátságos a Ringhini «Vieni Amore»-je fölött irott) s egy kiadatlan zongora-versenymű, 1 zongora- és fuvola-szonáta stb. Lépésről-lépésre kisérhető, s igen érdekes, hogyan halad (Neefe útmutatása nyomán) Mozart irányában, de az önállóság felé; egyelőre a formatökélyre, az eddigi vívmányok elsajátítására törekszik, korlátokat át nem törve, de a rideg tan keretében szívét is megszólaltatva. Ekkor fogamzott meg nem egy műve, mely megérlelve, már az igazi *első korszak* szülötte lett. Itt már egyéniség nyilatkozik, de a dallamvezetés, összhangozás (harmonizálás) még a Mozarté, sőt Haydné; csak B. legsajátabb terén, a zongoraművekben, úttörő: szonáták és variációk formáját, szerkezetét, szabását újította (pl. Sonata quasi una fantasia) s törekedett már egységes tartalomra. 1795-tel kezdődik e korszak, 1. műnek nevezett 3 zongora-hármasa kiadásával; végződik 1800—2 körül; keretébe tartoznak: a 2., 7., 10., 13—28. sz. művek (zongora-szonáták), az 5., 12., 17., 23., 24. sz. művek (szonáták zongora-kisérettel), a 20. mű (hetes, 1800-ból) az 1. szimfónia, 21. mű (*C*-dur hangrendben), a 6 első vonósnégyes (18. mű, 1799—80), a 16. mű ötös zongorára és fuvó hangszerekre, az első zongoraversenyművek (15. és 19. művek), Prometheus teremtményei (ballet, 1800), «Ah perfido», jelenet (1796), Adelaide c. dal (1796) és sok kisebb mű. *A második korszak* 1800—2 táján kezdődik; megerősödött művészi személyiségének ez a teljes, gazdag termékenységű fejlettsége; mindegyik műve dús érzésvilág, s a tartalom és alak legszebb harmóniája. Ide tartozik a szimfóniák imponáló sora: a II. *D*-dur, élet-örömtől sugárzik (1802); III. *Es*-dur, Eroica c. Bonaparte Napoleont dicsőítette; a IV. *B*-dur (1806); az V. *C*-moll, a sors erőhatalma ellen fellázadt indulatot tolmácsolja (1807); a VI. Pastorale, *F*-dur (1812); a VII. *A*-dur, az öröm minden fokán, a csendes álmodozástól a ditirambusi lelkesedésig, vezet keresztül (1808); a kedves VIII. *F*-dur. Épp ily tökéletesek a maguk nemében: 3 vonósnégyes (Rasumovsky gr.-nak ajánlva, 1806), azután a 74. és 95. sz. művek (1809—10); továbbá zongorára versenyművei *C*-moll, *G*-dur, *Es*-dur (e legnagyszerübb 1809-ből való); szonátái közül 30., 53., 54., 57., 78., 81. hegedüszonátái: 39., 47. (a Kreutzer Rudolf hegedüvirtuóznak ajánlott és Tolsztoj regényének motivumul szolgált mű 1803); gordonka-szonátái: 69. és 96. mű; triók, op. 70 és 97; a hármas versenymű (zong., heg., gord., 56. mű); az ének- és zenekarra, zongoraszólammal, szerzett ábránd (1808) stb. Ehhez a korszakhoz tartoznak B. első karénekei: Krisztus az olajfák hegyén, oratorium s az enyhületes és amellett méltóságos kisebb mise, kemény *C*-hangsorban (1807) és (sajnos) *egyetlen* operája, Fidelio, mely háromféle átdolgozásban került színre (1805—6—14), egészen a Mozart-i keretben maradva, zenéje csak annyiban gazdagabb és mélyebb, hogy igazi emberi érdeklődést keltő szövege át meg áthatotta B. lelkét. Más szinpadi művei: Goethe Egmont-jának zenéje (1810) s 2 ünneplő alkalmi darabé: István király (a pesti német szinház megnyitására) s Athén romjai. A Goethe Egmont-jához, Collin Coriolan-jához s Fidelio-hoz írt megnyitó zenéje különösen értékes. Néhány dala is (Szív te szív! Ismered a hont?) fölötte becses, egyszerüségében megragadó. Átmeneti korszakában egy londoni kiadó részére skót, ir stb. dalokat dolgozott fel, karénekeket stb. írt. 1814—1818. alig tudott valamit dolgozni. A «távoli kedves» c. dalciklus stb., gyéren tünnek föl, betegség, családi keserüség korlátozták képzelmét. Végre átlábolva a szenvedéseken, új erőre kapott, de némileg megváltozva. A külvilágtól mindinkább elzárva, kénytelen volt magába mélyedni s a tartalom és alak egyensúlya helyett amabban a szubjektiv elem túlnyomó. *Harmadik korszakának* dicsősége a Missa solemnis (1818—22). Rudolf főhg. olmützi püspökké avatására; nemes és szép zenei gondolatok, melegség, őszinteség s a szöveg felfogása tekintetében eszményi mü; B. maga legtökéletesebb alkotásának tartotta; továbbá a IX. szimfónia (*D*-dur, 1823—24), melynek hangja egy szív küzdelmeit fejezi ki, amint sok gyötrődés közt az öröm sugara után vágyódik; az egyórahosszat tartó mű nagy befejezésébe énekkar szövődik: Schiller verssorai: An die Freude. Ide tartoznak még: az utolsó zongoraszonáták (106—111 mű, 1818—22) és vonósnégyesek (127—135. mű, 1824—26), melyeket csak az újabb kor volt képes megérteni, s néhány apróság és sok vázlat, X. szimfónia stb. terve.

Hagyatékából 1897 nov. került napfényre a *Goethe* Erlkönig c. balladájához tervezett énekszerzemény vázlata; legföljebb 1810-ből való. A lipcse-newyorki Schuberth és társa cég kiadta facsimiléban és egyszersmind *Becker* Reinhold zongoraátiratában. 1901. pedig Polonaise (Baden 1810) című darabjának kéziratát találták meg, Párisba, a zenei autográfgyüjteménybe került Fuchs Alajos (1799—1853) zeneszerző hagyatékából.

[illegible]-ben 11 német táncdarab kéziratáról derült ki, hogy B. művei; Riemann kiadta.

B. [illegible]műveinek teljes kritikai kiadását a lipcsei Breitkopf és Hartel cég eszközölte 24 sorozatban [illegible] 1864—1865. (Rietz, Nottebohm, [illegible], Hauptmann, David stb. felügyelete alatt; [illegible] Nohl Lajos adta ki 1865 és 67. (2 kötet, [illegible] levél), továbbá *Köchel* (86 neu aufgefundene Briefe B.'s) [illegible] (1867), Briefe B.'s an Gräfin [illegible] u. Marie Brauchle, de más könyvekben is [illegible] *[illegible]* Rich., Die Gesellschaft der Musikfreunde in Wien (1871); *Frimmel*, Neue Beethoveniana (bővített kiadás, Wien 1892); *Kalischer*, Beethoven's Unsterbliche Liebe, Gräfin [illegible]ccardi . . . (1891).

Irodalom. A B.-irodalom tekintélyes; befejezve még [illegible]. A [illegible] az ilban teljesen kielégíthetik a következő művek: Marx, B.'s Leben und Schaffen, 2 köt., [illegible] 1884; Thayer, Ludw. B.'s Leben, 5 köt., meg [illegible]; Nohl, B.'s Leben, 3 köt., 1864—77; Lenz, [illegible], eine Kunststudie, 6 köt.; Wagner Reich, B., Nohl, B. und die Kunst der Gegenwart, Wien 1871; Elterlein, B.'s [illegible] és B.'s Symphonien nach ihrem idealen Gehalt, 3. kiad. Dresden 1870; Alberti, B. als dramatischer Ton[illegible] Stettin 1859; Marx, Anleitung zum Vortrag B.'scher [illegible]werke, 2. kiad. Berlin; Nottenbohm, B.'s Skizzenbuch, Leipzig 1865; u. az, Ein Skizzenbuch von B. aus dem Jahr [illegible]; u. az, Beethoveniana, u. o. 1872. és B.'s Studien; Gerardt E., B. (Berl. 1892); Frimmel T., B.'s äussere Erscheinung [illegible] Danhauser u. B. (Wien 1892); Blaze du Bury, Goethe [illegible] (Paris 1892); Kalischer és Prelinger B. levél-kiadásai; [illegible] Thomas Sangalli, B.'s »unsterbliche Geliebte« Amalie Sebald (München 1911). Első életírói Wegeller, Ries, [illegible]. Művészi benyomások Rembrandttól Beethovenig, írta Dumesnil Alfréd. Franciából ford. De Gerando Antonia, Kolozsvár 1898, a Teleki Blanka kör kiadása.

Beets, *Nicolaas*, németalföldi író, szül. Haarlemben 1814 szept. 13., megh. 1903 márc. 14-én Utrechtben. Teológiát tanult, 1854-től utrechti prédikátor, 1875—84-ig u. o. az egyetemen a teológia rendes tanára volt. Első költeményei Muzen (Muzsák) címmel már 1834. jelentek meg, tele [illegible] világfájdalommal. *Hildebrand* álnév alatt (1837) írta Camera obscura címen kezdett prózai életképeit, melyeket a kritika az újabb holland irodalom legklasszikusabb termékeinek tart. Poétai munkái összegyüjtve Dichtwerken címmel öt kötetben jelentek meg (Leyden 1886—91). Számos teológiai és vallásos munkát írt, pl. Paulus in de gewichtigste oogenblikken van zijn leven (3. kiad. 1887); Stichtelijke uren (Áhítat órái, új kiadásban 1872—84-ig, 9 köt.). B. életrajzát megírta Simons (Gent 1905). Magyarul érdekesen ír róla Nagy Zsigmond (Egyetemes Irodalomtörténet III., 384. l.).

Beetz, *Wilhelm*, német fizikus, szül. Berlinben 1822 márc. 27., megh. Münchenben 1886 jan. 22. Berlinben magántanár, majd 1868. a müncheni műegyetem tanára, 1874—77-ig rektora volt. Legkiválóbb vizsgálódásai a galvanizmusra vonatkoznak, így különösen a galván-poralizációra, a gázbattériák erejére, a folyadékok vezetési ellenállására stb.

Befalazás, a régi időkben a halálbüntetés végrehajtásának neme. A rómaiak azokat a vesta-papnőket falazták be elevenen egy sírba, akik szüzességi fogadalmukat megszegték; a középkorban ugyanezért így büntették az apácákat. Elterjedt szokás volt az is, hogy ház v. kapu építésekor valakit áldozatkép falaztak be elevenen a ház [illegible]lmenyéle.

Befana, a vízkereszt (jan. 6.) napja, gör. *epifania* (l. o.) nevének olasz, népies *Befania* ejtéséből elvont és személyesített, még pedig a szenttörténeti Herodiasszal egynek képzelt alak, kinek a bolygó zsidóéval és a germán zord vadászéval (der wilde Jäger) egyenlő halál utáni sorsa egyike a középkor legelterjedtebb legendai tárgyainak. Velencében *Dona Bruta*, Bresciában *Berola*, a Friaulban *Redodese* v. *Aredodese* a neve. A monda szerint az ablakhoz hítták, mikor a napkeleti három király ép arra ment, de azzal felelt a hívásra, hogy most nem ér rá, a szobát kell söprenie, majd megnézi őket, ha visszajönnek. Ezért követik a B. képét jan. 5-én este körülhordozó kocsit Firenzében égő söprűkkel, vagy magát a B.-t ábrázoló bábot állítják, kezében söprűvel, az ablakba. Olaszországban a gyermekek számára ma olyanféle szerepe van, mint nálunk a Mikulásnak, ki a jóknak éjjelre kitett cipőit mindenféle játékszerrel s nyalánksággal rakja meg, a rosszaknak azonban botot vagy korholó levelet hoz.

Befásítás alatt, megkülönböztetésül a beerdősítéstől (l. o.) oly faültetést értenek, melyben a fák nem alkotnak összefüggő tulajdonképi erdőterületet. Ha legelőtérségeket vagy utak széleit árnyék adása, fahaszon szolgáltatása vagy akár csak szépségi tekintetekből fákkal ültetnek be, mi mellett föltételeztetik, hogy a fák a legelőtérségen ritkásan, illetve az utak szélein sorban v. keskeny pásztában vannak elhelyezve, akkor a B. kifejezését használják és legelők, útszélek stb. B.-áról beszélnek, holott ily területek, pl. legelő-térség beerdősítése azt jelentené, hogy az erdővé alakíttatik át, melyen a fák sűrűn foglalják el a helyet. — A vasúti töltések és bevágások rézsüit a fenntartás céljából be szokták fásítani, ha begyepesítésük nem volna lehetséges a talaj rossz minősége miatt. Nagyobb, öregebb fákat nevelni rajtuk nincs megengedve. A párhuzamos utakat, az útátjárók széleit élősövénnyel és fásítással szokták határolni. Fenyőfaerdőknek a mozdonyszikrától való megvédésére a vasút mentén lombfákból álló fásítást szoktak alkalmazni. Hófuvások ellen való védekezés céljára fenyőfafásítást alkalmaznak.

Befecskendezés *(injectio)*. Tiszta víznek vagy gyógyszeres folyadékoknak a bőr alá, vagy a természetes testüregekbe (has, mellhártyaüreg, végbél, gyomor, fül stb.), avagy végül a különféle szervek állományába (parenchimájába) való fecskendezése, ezen üregeknek kitisztogatása, fertőtlenítése vagy közvetetlen gyógyítása céljából. A testüregek ilyen B.-e gyakori alkalmazást nyer a *gyomormosásban* (l. o.), melynek ugyan már e század elején, a 20-as és 30-as években is megvoltak a maga szószólói (Renaut, Arnolt és de Somerville, Blatin), de mai kiterjedt és hosszas alkalmazása Kussmaultól (1867) ered.

A B.-nek másik gyakran használt alakja a klisztér (klysma). A klisztérrel folyadékokat viszünk a végbélbe, mikor indokolva van, hogy az ebben levő bélsár az egész bélcsőnek izgatása nélkül távolíttassék el, különösen ha a beteg állapota is tiltja a felülést és a székeléssel járó megerőltetést. De adjuk azokat táplálás céljából is (ú. n. *tápláló klisztérek*), ha a beteg nem képes a táplálékot lenyelni,

vagy a gyomra nem fogadja azt magába. Kiürítés céljából rendesen elég 400—500 g. langyos v. hüvös víz, avagy kamilla-tea, melyek hatását még fokozhatjuk, ha 1—2 kávéskanál konyhasót, keserű v. glaubersót is adunk hozzájuk. Ha olajat is akarunk a klisztérhez keverni, akkor előbb egy evőkanál olajat fél kávéskanál szappanreszelékkel célszerű eldörzsölni, s úgy a mosófolyadékhoz adni. A klisztér csövének bevezetésekor különösen arra kell ügyelni, hogy csúcsát ne irányozzuk nagyon hátrafelé s különösen, hogy ez ne történjék erőszakkal, mert különben a végbél hátulsó fala gyuladásnak, sőt fekélyesedésnek van kitéve. A hólyagnak, húgycsőnek, hüvelynek és az anyaméh üregének gyógyszeres folyadékokkal való kifecskendezése céljából szintén erre alkalmas fecskendők vagy elvben a gyomormosásra szolgáló eszközzel megegyező, rezervzárral ellátott csövek szolgálnak, melyeken keresztül fertőtlenítő v. összehúzó, gyuladásellenes és vérzéscsillapító orvosságokat szokás befecskendezni.

A *bőr alá fecskendezést* Wood edinburgi orvos alkalmazta először 1853-ban, s a 60-as évek eleje óta a gyógyszerek alkalmazásának e módja mindennapi és gyakran megbecsülhetetlen használatuvá lőn az orvosi gyakorlatban. E módszernek kiváló előnyei, hogy a bőr alá fecskendett orvosságok sokkal biztosabban és gyorsabban hatnak, mint amikor azok a gyomorba kerülnek, mert a gyomorba felvételnél a vérkeringési viszonyok, a gyomor telt vagy üres volta, borító hámjának és idegrendszerének állapota, a májnak szerepe stb., mind közbejátszanak a gyógyszerek felszivódásánál. A B. az ú. n. Pravaz-féle fecskendővel történik akképen, hogy a bőrt a B. helyén redőbe fogva fölemeljük és a tűt a bőr alatti kötőszövetbe szúrva, a fecskendő tartalmát (rendesen 1 cm^3 folyadék) lassan kiürítjük. A B. maga a legtöbb anyagnál nem jár fájdalommal; azon fájdalmas kelések is, melyek a B. helyén olykor fejlődnek, inkább a fecskendő tisztátlanságának a következményei. Ezért fontos, hogy a fecskendő és a befecskezendő folyadék kifőzéssel csiramentessé (sterillé) tétessék a B. előtt. Hogy a test mely helyén történik a B., az rendesen közömbös, bár tagadhatatlan, hogy azon testtájakon, melyek vérerekkel bővebben vannak ellátva, a gyógyszer felszivódása is gyorsabb és tökéletesebb; így gyorsabb a felszivódás a halántékon és a mellen, mint a háton, a kar és a láb belső felületén, mint a külsőn, stb. A B.-t végezhetjük közvetlenül a véráramba is (ritkán a verőérbe, rendesen a gyüjtőérbe). A B. ezen módját különösen ott alkalmazzák, ahol az orvosságnak gyorsan kell a keringésbe jutnia (pl. szívgyengeség ellen digalen vagy strophantin alakjában), vagy ahol a szer egyenletes elosztódása kivánatos (pl. a salvarsan B.-nél). A gyüjtőérbe fecskendünk be élettani konyhasóoldatot pl. elvérzés súlyos eseteiben. Parenchimás szervekbe való B.-től (golyvába, lépbe stb.) veszélyességük miatt mindinkább elállnak a sebészok.

Befedés, l. *Betakarás.*

Befejezés, a beszédnek, értekezésnek, levélnek és más irásműnek végső része, mely a megbeszélés eredményét összefoglalja, hathatósan kiemeli s a közönséggel elfogadtatja. A B.-t a szóló vagy író a szükséghez képest sokféleképp alakíthatja. Külön formaszerű B.-re nincs mindig szükség, gyakran elég B.-t ád a tárgyalás olyan elrendezése, mely a legnyomatékosabb pontban végződik; legszabadabb a B. — mint általán a szerkezet — a levélben, hol összefoglalás igen ritkán történik, s a záradék inkább hangulati, mint logikai gyüjtőpontul szolgál; legszabályszerűbb és fontosabb a B. a szónoki beszédben.

B., költői művekben, eposzban (regényben) és drámában a kibonyolódás, a küzdelem vége. A hős legyőzte az akadályokat s győzedelmesen került ki a harcból, vagy gyengének bizonyult s a nálánál hatalmasabb ellenáramlatnak áldozata lesz (katasztrófa). A B. szervesen összefügg az előzményekkel, belsőleg megokolt s előkészített. Sok költő azonban a hatás kedveért meglepetésszerű B.-t kedvel, melyben az előre nem látott külső okoknak, a véletlennek nagy szerep jut. A B.-nek ilyen faja a gépies megoldás is, midőn az összebogozott csomót valamely isten megjelenése vágja ketté (Deus ex machina: isten gépezet segítségével száll alá a szinpadra). Ezt találjuk a görög tragédiában Euripidesnél. Még Voltaire is használja a Henriade című eposzában.

Befektetés, l. *Beruházás.*

Befellegzett! Közmondásban használatos kifejezés, pl.: Úgy elment, azt se mondta, B., t. i. hír nélkül, köszönés nélkül távozott.

Befenekelés az, midőn a kádár a hordó fenekét beilleszti.

Beffroi (franc., ejtsd beffroá), a régi váraknak főtornya, őrtorony, mely egyszersmind védelmül, végső menedékül szolgált; így nevezik a városházak tornyát, valamint a magánosan álló harangtornyokat is.

Befoglalni (ném. *leiken)*, általában beszegni; a tengerészetben a. m. a vitorla széleinek kötéllel való beszegése.

Befogó, l. *Derékszögű háromszög.*

Befőzés. Nyers állapotban el nem tartható gyümölcsöket és konyhakerti terményeket befőzéssel állandósítunk, vagyis konzerválunk. A *gőzbe-főzés* abban áll, hogy a félig érett v. érett gyümölcsöt és megtisztogatott konyhakerti terményeket egészben v. felaprítva, egyeseket meg is hámozva tágas szájú üvegedényekbe, v. gyári üzemnél ónozott vasbádog-dobozokba rakjuk be, azután tiszta répacukorból és kétannyi vízből főzött cukoroldatot töltünk reá, hogy ellepje és az üveget kettősen vett pergament-papirossal szorosan lekötözzük vagy helyesebben: gumigyűrű és üvegfedő rászorításával levegőmentesen lezárjuk; a dobozokat pedig a tető ráforrasztásával vagy gumigyűrű közzészorításával szintén levegőmentesen lezárjuk. A zárt edényeket gőzben vagy vízbe állogatva $^1/_4$—$^1/_2$ órán hevítjük a forró víz hőmérsékletén. Némely gyümölcsöt sűrű cukoroldattal ismételten leforráznak és főznek, míg végül egészen sűrű cukoroldatba kerülnek. Az ilyen *cukrozott* gyümölcsöket később, több hét mulva, kristályosodó cukoroldatba téve: kristályos cukormázzal vonják be; ez a *kandirozott* gyümölcs; vagy pedig fonalas próbáig főzött forró cukorba teszik pár percre, ahonnan kivéve rácsra kerül és a kihűlés után meleg szárító kamarába — ez

[illegible] gyümölcs. A konyhakerti terményeket pedig sós vízzel megforrázva rakják el és [illegible] a gőzben főzött gyümölcs mintájára. De lehet a gyümölcsöket cukorral vagy anélkül is pépessé összetörni és keverés közben vastagra besűríteni; ezek az ú. n. *gyümölcsízek* (lekvárok, marmeládok, sajtok stb.).

Befutó, sportszó, kettős értelme van. B.-nak nevezik a versenytérnek az utolsó fordulótól a bíró padjáig terjedő részét és B. a versenynek a helyezettekre vonatkozó nyers eredménye. Pl. valaki megfogadja a B. t. azt teszi, hogy az illető előre megmondja a lovak beérkezésének helyes sorrendjét (*A* első, *B* második, *C* harmadik) és erre fogadást köt.

Befuttatás alatt értjük a fémek felületi oxidációját, l. *Barnulás* és *Fémek* (színezése).

Befúvás (*insufflatio*), finom, poralakú gyógyszereknek az orr-, torok- és gégeüreg nyálkahártyára való juttatása. E célra főként antiszeptikus gyógyszereket (acid. boricum pulv., calomel, jodoform pulv., acid. tannic. pulv. stb.) használunk, melyeket a *porbefuvóval (insufflator)* a megfelelő helyre reáfúvunk. A porbefúvó gumilabdából és megfelelő kemény kaucsukcsőből áll. A B. t a labdára gyakorolt nyomás által eszközöljük. Fülbetegségeknél levegőt fuvunk a tuba Eustachii-n át a dobüregbe váladék kifuvása és a hallás javítása céljából. Újszülöttek asphyxiájánál szintén levegőt fujhatunk puha katéter segítségével a gégén át a tüdőbe; de jobb ennél a mesterséges lélegzés.

Befüvesítés (*kertekben*). Szép kerti *pázsit* készítésére vidékenként más és más fűmagkeveréket kell alkalmazni. Mindezeknek fő alkatrésze a Lolium perenne, vagyis angol perje, amely az első évi szép pázsitot adja; továbbá: az Agrostis stolonifera, a Poa pratense, a Cynosurus cristatus, a Festuca rubra stb., amelyek a Lolium kipusztulása után alkotják az állandó pázsitot. A pázsitnak szánt területen a gaz kiirtása végett 1—2 évig ajánlatos kapás növényeket termeszteni; azután ősszel 50 cm. mélyen a földet — trágyázással kapcsolatosan — megforgatni, tavasszal simára gereblyézni, laza talajon letaposni, egyenletesen bevetni, gereblyével beveregetjük és taposó deszkával lenyomkodjuk. A kikelés után öntözzük és ha 8—10 cm. magas lett, már levágjuk: kaszával, sarlóval vagy fűnyiró géppel, a széleken fűnyiró ollóval. A fűvágást kéthetenként ismételjük. Az őszi utolsó vágás után a fagyok beálltával korhadt istállói trágyával beteregetjük; tavasszal legereblyézzük a trágyát, a pázsitot pedig lehengerezzük. Gyakori öntözés a meleg nyári időben nélkülözhetetlen.

Befűzőgép, keretes hímzőgépek tűinek befűzésére. Ily hímzőgépek egyidejüleg több száz tűvel dolgoznak. A tűk befűzése kézzel költséges, amennyiben egy munkás naponként legfeljebb 5000 tűt fűzhet be, holott egy B. 25,000-et s 4 B.-hez csak egy munkás kell. A gép lényege abban áll, hogy egyidejüleg pl. 25 tű oly képen van befogva, hogy egymástól határozott távolságra jussanak s hogy a szemek is párhuzamosak legyenek. Már most e szemeken horogtűket szúrnak át, amelyek visszamentükben az elejükbe helyezett fonalat a tűbe fűzik.

Bég, a *bej* szónak régies, ma már elavult kifejezése. L. *Bej*.

Bega, *Cornelis*, hollandi festő, szül. Haarlemben 1620., megh. 1664. aug. 27. Adriaen van Ostadenak volt tanítványa, Németországban és Svájcban, talán Olaszországban is utazott, 1654. Haarlemben telepedett le. Többnyire a parasztok életéből merített genreképeivel néha megközelíti mesterét (pl. amsterdami, bécsi múzeum), de becsesebbek szép rézkarcai és rajzai.

Béga (helyesebben *Bega*, hajdan *Böge*), a Tisza baloldali mellékfolyója, ered Krassó-Szörény vármegyében a Pojana Ruszka hegység ÉNy.-i oldalán, a Bágyeshegy É.-i aljában, eleintén É.-nak tart, majd Kurtyánál felvéve a Pojéni (vele egyenlő nagyságú) patakot, tágasabb lapályra jut s ezen Facset és Bálincz mellett elfolyva Ny.-nak tart, Nagytopolovecz mellett a Temes közvetlen közelébe ér s azzal két csatorna által össze is van kötve; Temesvárnál DNy.-nak fordul s ez irányt Nagybecskerekig megtartja, itt D.-re kanyarodik s Perlaszon alul, Titellel szemben terjedelmes posványok közt (Fehértó) a Tiszába ömlik. Egész hossza 254 km., forrása és torkolata közt az egyenes távolság 174 m., vízkörnyéke 2878 km². Esése Temesvártól Klekig 1 : 6266, innen Titelig csak 1 : 7384. Temesvártól a torkolatáig (114 km.) kisebb hajókkal járható. Még a XVIII. sz.-ban szilajon barangolta be Torontál és Temes vmegyék lapályait, kiöntéseivel nagy károkat okozva; egész torontálmegyei folyása óriási (több mint 120,000 hektárnyi) posvány volt, mely hasznot alig hajtott. Mercy Ferenc kezdte 1718. e mocsarakat lecsapolni s a folyót Facsettől Temesvárig szabályozni, hogy rajta fát lehessen úsztatni; egyúttal Temesvártól Klekig 70 km. hosszú (hajózási) csatornát ásott; meghagyván azonban a régi medret is, mely ezentúl főleg a Beregszó vizét vezette le; minthogy azonban az új csatorna száraz időben nem volt hajózható, Mária Terézia idejében Kostély mellett 10 km. hosszú tápcsatorna által a Temessel összekapcsolták, viszont a Béga tavaszi árvizeinek csökkentésére Topolovecz mellett a Temesbe árapasztó csatornát húztak. A B. ezáltal hajózhatóvá válván, immár az árvédelem ügyével kezdtek foglalkozni, de a XIX. sz. közepén e műveket elhanyagolták s a B. vidéke oly állapotba jutott, mint Mercy ideje előtt. Ezért alakult 1871. a Temes-bégavölgyi vízszabályozási társulat, melynek működése azonban pénzügyi nehézségek miatt az árapasztó csatornának kiigazításán kívül csak a meglevő töltések fenntartására és erősítésére szorítkozott. A B. szabályozásának, illetve ármentesítésének végleges befejezése céljából az orsz. vízépít. és talajjav. hivatal egy részletesen kidolgozott tervet ajánlott 1891. elfogadás és végrehajtás végett a társulatnak; mely szerint a B. árvizeinek fölöslege Kiszető és Temesvár között részint a Temesbe vezettetnék át 6 árapasztó csatornán; részint az ezen csatornák közt e célra berendezendő területen raktározódnék; úgy hogy a hajózó csatornába a legnagyobb árvíz alkalmával is csak annyi víz jutna, amennyit ez kár nélkül levezetni képes. A B. alsó szakaszának Nagybecskerekig való szabályozása céljából két duzzasztó-

gát és kamarazsilip készült, melyek segítségével a hajózás Becskerek és a Tisza között még kis víz idején is biztosíttatott. Ezenkívül az 1902. XXII. t.-c. intézkedik a B. szabályozásáról az árvizek szempontjából. E terv szerint a B. árvizének legnagyobb része árapasztó csatorna segítségével Temesvár fölött a Temesben nyerne levezetést. úgy, hogy a B. legfölebb csak 100 m³ vizet fogadna magába árvízkor másodpercenkint. A B. hajózása és vizének ipari s mezőgazdasági hasznosítása céljából a hegyvidéken völgyzáró gátakat terveznek, melyek a B. vizét tározzák. A B.-nak csak egy jelentékenyebb mellékvize van, a Beregszó (l. o.), mely jobbfelől ömlik bele. V. ö. *Hunfalvy János*, Magy. birod. természeti viszonyainak leírása (III. 446—450); Egyetemes földrajz II. 259—262; *Zawadowski Alfréd*, Magyarország vizeinek statisztikája; *Maurer* Gy., Az Alsó-Bega csatornázása, Vizügyi Közl. XXIX. k.

Bégafő (azelőtt *Klekk)*, nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1900) 1354 német és oláh lak.; két hitelszövetkezet, vasúti állomás, posta- és távirókivatal, telefonállomás.

Béga lecsapoló-társulat. Alakult 1882. oly célból, hogy Bács-Bodrog vármegyében Ókér, Petrovácz és Glozsán községek határában 4235 kataszt. hold terjedelmű mocsaras helyet lecsapoljon. Árkainak hossza 63·65 km., melyből 21·5 km. főcsatorna. 1905 végéig befektetett építéstőkéje 32,446 K.

Begarelli, *Antonio*, olasz szobrász, szül. Modenában a XV. sz. vége felé, megh. 1565 dec. 28. A modenai szobrászat hagyományaihoz híven kizárólag agyagmintázással foglalkozott és főleg szülővárosának templomai, utóbb más városok számára is igen nagy számmal készített terrakotta-szobrokat és csoportokat, melyek hatását finom, olykor aranyozott és színezett stukkóréteggel fokozta. Művei, melyek Rafael művészetének erős befolyását árulják el, sokszor megkapó, drámai hatásuak és Modenában a XVI. sz. szobrászatának legkiválóbb alkotásai. Különösen kiemelendők: Krisztus siratásának csoportja (Modena, S. Agostino, 1524); Jézus születése és a pásztorok imádása (modenai székesegyház, 1527); Madonna a kis Jézussal és Ker. Jánossal (Modena, Museo Civico, 1527); Krisztus levétele a keresztről (Modena, S. Francesco 1531), B. legnagyobb és leghatásosabb műve; Krisztus siratása (Modena S. Pietro, 1546); 32 agyagszobor a Mantova melletti S. Benedetto Po apátság számára stb. — Műhelyében dolgozott unokaöccse, *B. Lodovico* is, kitől önálló művek is maradtak fönn.

Begas, 1. *Adalbert*, német festő, id. B. Karl fia, szül. Berlinben 1836 márc. 5., megh. 1888 jan. 21., eleinte rézmetsző volt, utóbb Párisban, Berlinben és Olaszországban festőnek képezte ki magát és tetszetős, idealizált női képeivel, képmásaival és olaszországi genreképeivel némi népszerűségre tett szert.

2. *B., Karl*, az idősb, német festő, szül. Hainsbergben, Aachen mellett, 1794 szept. 30., megh. 1854 nov. 23. Eleinte Párisban, Gros műtermében tanult, majd Németországba visszatérve az ó-német festészet hatása alá került, 1822. pedig Olaszországba utazván, Giotto freskói annyira föllelkesítették, hogy az ú. n. *nazarénusok* archaizáló irányához csatlakozott. 1824-ben Berlinbe visszatérve a romantikus iránynak lesz híve, majd realisztikus jellegű műveket fest. Vallásos és genreszerű képeinél — a legismertebb a berlini nemzeti képtárban levő Szerecsenmosás (1843) — maradandóbb értéküek arcképei, melyekkel híres kortársainak hosszú sorát örökítette meg (Berlin, Hohenzollern-múzeum).

3. *B., Karl*, az ifjabb, német szobrász, az előbbinek fia, szül. Berlinben, 1845 nov. 23., Berlinben és Rómában tanult, 1889 óta a kasseli műv. akadémia tanára. Dekorativ és monumentális műveinek hosszú sorából kiemelendők: Silenus a kis Bacchusszal, A testvérek, Hans von Marées festő mellszobra (mindhárom Berlin, nemzeti képtár); IV. Ottó és IV. Frigyes Vilmos emlékei a berlini győzelmi fasorban; II. Vilmos császár szobra a barmeni emlékcsarnokban; Vadkan-vadászat a berlini Tiergartenben stb.

4. *B., Oskar*, német festő, az előbbinek bátyja, szül. Berlinben 1828 júl. 31., megh. 1883 nov. 10., atyjának tanítványa, főleg arcképeket festett és sok híres kortársát örökítette meg (I. Vilmos, Moltke stb.).

5. *B., Reinhold*, német szobrász, az előbbinek öccse, szül. Berlinben 1831 júl. 7., a berlini akadémián Rauch tanítványa volt és már 1852. sikert aratott Hágárt és Izmaelt ábrázoló szoborcsoportjával. 1856—58-ban Rómában tartózkodott és itt Böcklinen kívül Michelangelo művei, de főleg a barok művészet emlékei hatottak erősen fejlődésére. A hatvanas és hetvenes években hosszú sorát alkotta meg a kisebb-nagyobb, olykor erősen exotikus dekorativ műveknek és mellszobroknak. 1874-ben mintázta a budapesti közvágóhíd bejáratát díszítő két szép csoportot (bika és bivaly), melyet Sommer bécsi szobrász faragott ki. Emellett mindinkább alkalma nyílik nagy, monumentális feladatok megoldására. 1871-ben leplezik le a berlini Schiller-szobrot, 1888. készíti el III. Frigyes császár síremlékét a charlottenburgi mauzoleum számára, 1891. készül el legnagyobb műveinek egyike, a berlini kir. palota előtt levő pompás, sok alakkal díszített szökőkút. 1897-ben fejezi be I. Vilmos császár nagy lovas emlékét, 1901. Bismarcknak a berlini országgyűlés palotája előtt felállított emlékét, továbbá Frigyes császárné síremlékét a charlottenburgi mauzoleumban, Bismarck síremlékét a berlini dómban stb. B. rendkívül termékeny, hatásos művészete igen nagy tudásról, leleményességről, dekorativ erőről tanuskodik, de a legnagyobb eszközök alkalmazása mellett is híjával van a monumentális vonásnak, miért népszerüsége mellett is mindinkább nyilvánvaló, hogy nem volt hivatva ama nagy munkák kivitelére, melyeket főleg II. Vilmos császár kegye juttatott számára.

Begassa vagy *bagassa*, l. *Cukor*.

Bégaszentgyörgy, nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1900) 3077 német és szerb lak.; gyógyszertár, községi takarékpénztár, tej-, tojás- és baromfiértékesítő szövetkezet, gőzmalom, vasúti állomás, posta- és távirókiv., telefonállomás.

Begecs, nagyk. Bács-Bodrog vm. újvidéki j.-ban, (1900) 2244 szerb és német lak.; szerb földmíves

szövetkezet, u. p. és u. t. Ofutak. Határában Kuvavar dülőben Onagrinum nevü castellum törmelékei. V. ö. *Fröhlich* Robert, Castellum Onagrinum (Arch. Ért. 1889, 98—107 és 187).

Begga, *szent,* valószinüleg landeni Pippin leánya, szül. 615 körül, megh. 694. Férje Ansegisil volt, Arnulf metzi püspök fia, kitől heristali Pippin született. Ily formán B. Kis Pippin ősanyja. 694-ben Andane kolostort alapitotta a Maas mellett. Emléknapja dec. 17-ike. Századok mulva teljesen indokolatlanul összeköttetésbe akarták hozni a beguinok telekezetével.

Beggiatoa *Trev.* (növ.), a hasadó gombák (baktériumok) génusza. Hosszú, tagolt fonalak, számos kénszemecskékkel telve, és mint a rokon *Oscillatoriák*, a vizben himbálódnak. Leggyakoribb faja a *B. alba* (Vauch.) Trev., poshadó vizekben, büzös árkokban, a cukorgyárak levezető csatornáiban, különösen pedig kéntartalmú ásványos vizekben és meleg fürdőkben él és a meder fenekét mint nyálkás tömeg vonja be, v. a vizben úszkál, s *baregin, glairin, wogein* v. *theiothermin* a neve. *Cohn* véleménye szerint ezek az organizmusok eszközlik az ilyen kénes melegvizek kénhidrogénképződését, mert a kénsavas sókat felbontják. A *B. roseopersicina* Zopf. az édes és sós vizek helyein, ahol növény, vagy állat rothad, a vizet vérszinre festi. A B. a tenger fenekét is bevonja, pl. a kieli-öböl tisztátalan fenekén.

Beghardok, l. *Beghinák.*

Beghinák és beghardok. Beghinák neve alatt olyan jámbor nők értendők, kik szerzetesi fogadalom nélkül ú. n. Beghina-udvarban (kisebb házak, templommal és kórházzal és fallal körülvéve, franciául Beguinage) laktak és kezük munkájával, betegápolással v. más hasznos foglalkozással tartották fenn magukat. Alapítójuk Lambert le Bèghe lüttichi híres hitszónok, aki 1180 körül alapított Lüttichben beghina-udvart. A B. azonban később eretnekségbe estek, úgy hogy a kölni zsinat (1306), sőt a vienne-i egyetemes zsinat (1311) is több eretnek tételüket kárhoztatta. Ezért V. Kelemen pápa 1311 óta üldözte őket, több beghina-udvart eltörölt, mások ismét csak úgy tarthatták fenn magukat, hogy a ferenciek vagy domonkosok harmadik rendjét fogadták el. XXII. János pápa azonban újból pártfogásába vette őket, valamint V. Miklós pápa is. Később a protestantizmus megszünteté a beghina-udvarokat, úgy hogy a XVI. sz.-ban úgyszólván teljesen kipusztultak. Jelenleg létezik Belgiumban 13 beghina-udvar, körülbelül 1200 lakóval, Hollandiában pedig 2. A *beghardok* e női társulathoz hasonló férfi-társulatok, hasonló szervezettel, későbbi eredettel. Utolsó maradványaikat Ince pápa szüntette meg 1650. V. ö. *Hallmann,* Gesch. u. Urspr. der belgischen Beghinen (Berlin 1843); *Mosheim,* De Beghardis et Beguinabus; *Keller,* Die Reformation u. die älteren Reformparteien (Leipzig 1885).

Bégler bég, l. *Bejler bej.*

Bégles (ejtsd: bégl), francia város Gironde départementban, a Garonne és vasút mellett, élénk kikötővel, (1905) 12,588 lak., kénes forrással, szeszégetéssel és bortermeléssel.

Begna-elv, folyó Norvégiában, a Filefjelden ered, Vangsmjösen, Strandefjorden és Spirilen tavakon át folyik, a Hönefos vízesést alkotja, fölveszi a Hallingot és 263 km. hosszú folyás után Dram-elv néven Dramennél a Kristianai-fjord melléköblébe torkollik.

Begonia *L.* (növ.), a Begoniaceae-család génusza, melynek 400-nál több faja trópusi vidékeken él. Leggazdagabban Dél- és Közép-Amerikában van képviselve, Ausztráliából hiányzik. Cserjék, félcserjék vagy füvek, gyakran gumós vagy kúszó rhizomás növények. Virágaik egylakú, lepje, mely nem különül el csészére és pártára, 2, 4 v. több szines levélből áll. A hímvirágban sok porzó van, ezek szabadok; a nővirág magháza alsó állású, legtöbbször 3 üregű, minden üregben sok magkezdeménnyel, ezeknek két integuma van. Bibeszál 2—3, többnyire villásan elágazók. A termés többnyire tok, mely gyakran 3 szárnyat v. legalább hosszanti bordát visel. Válaszfallal (loculicid) kovad. A magvak igen aprók, érett állapotban nem tartalmaznak tápláló szövetet. A levél többé-kevésbé aszimetrikus, karélyos, fogas vagy épszélű; erezete tenyeres. A virágzat bogas. Számos, különösen délamerikai faj rhizomája gyógyszer, amennyiben részint belső vérzések ellen, részint láz és luesz ellen, majd pedig izzasztó szerül használják. Egyesek hashajtó gyanánt is, mások mint skorbut elleni orvosság szerepelnek. Mindezek alkalmazásával azonban csak a bennszülöttek élnek. A B.-fajok legnagyobb jelentősége abban nyilvánul, hogy igen elterjedt és kedvelt dísznövények. Sok faja van a trópusi vidékeken, melyeket általában melegházakban tenyésztenek; némely perui és boliviai hegységeken tenyésző fajok azonban hidegházakban tartatnak. A fajok egy részét díszes leveleik miatt, másokat azonban virágaik miatt kedvelik, szobai növények gyanánt is. A kiválóbbak a következők: *B. rex* J. Pz. Kelet-Indiából, melynek természettől gyönyörű tarkázatú levelei a kultúra folytán nagyon sokféle változatban ismeretesek. E fajt keresztezték a *B. incarnata*-val és *B. discolor*-ral is. *B. imperialis* Lem. és ennek *var. smaragdina* Lem. változata szintén remek levél-B.-k. Kiváló virágú B.-fajok ezek: *B. Lubbersi* Morr., *B. Schmidtiana* Rgl., *B. metallica* G. Sm., *B. semperflorens* Lk., *B. incarnata* Lk. et Otto. Ami a gumós B.-kat illeti, csak kevés növény-génusz van, melyek a kerti kultúra folytán olyan alakbeli gazdagságot, változatosságot árulnak el, egyszerű és telt virágokkal egyaránt, mint ezek; különösen szerepelnek e téren: a *B. boliviensis* DC., *B. Davisii* Hook. fil., *B. Froebeli* DC., *B. Veitchi* Hook. fil.

Begoniaceae (növ.), a kétszikűek változatos alakú családja a Parietales sorozatban. 4 génusza van, összesen 420 fajjal, amelyek közül 400-nál több a *Begonia* génuszra esik. Mind trópusiak, Ausztráliában nincsenek meg. A B.-család jellemzése nagyjából a *Begonia* génuszával azonos, ezért l. o.

Begovac, közs. Modrus-Fiume vm. slunji járásában, (1900) 333 horvát-szerb lak.; u. p. Vališ selo, u. t. Slunj.

Begovača dolnja, közs. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1900) 125 horvát-szerb lak.; u. p. Ivanska, u. t. Belovár.

Begovača gornja, közs. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1900) 92 horvát-szerb lak.; u. p. Ivanska, u. t. Belovár.

Begović *Milán* (ejtsd: –ics), horvát költő, szül. 1876 jan. 19. Vrlikában, Dalmáciában. Zágrábban és Bécsben tanult, aztán tanár lett a spalatói reáliskolán. Első költeményei: Pjesme 1896. jelentek meg Zágrábban. Teljes elismerést és költői hírnevet szerzet Knjiga Boccadoro c. szonettgyüjteményével, melyet Xeres de la Maraja írói álnév alatt 1900. Zágrábban adott ki. 1904-ben az orosz-japán háború hatása alatt megírta a Život za cara (Életet a cárért) című szonett-ciklusát. Mint drámaíró B. előkelő helyet foglal el a horvát irodalomban. Drámái: Myrrha (Praga 1902); Venus Victrix (Spalato 1906); Gospogja Walewska (Zágráb 1906); Stana (1908). Ezeket sikerrel adták Zágrábban, Laibachban és Krakóban. A zágrábi országos nemzeti szinház számára fordította *Ibsen* Kisértetek; *Grillparzer* Aranygyapju és *Goldoni* Locandiera c. drámáit. 1910 óta a hamburgi Deutsches Schauspielhaus dramaturgja.

Begovići, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1900) 288 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Kraljevčani.

Begovo brdo, közs. Zágráb vm. jaskai j.-ban, (1900) 135 horvát-szerb lak.; u. p. Kostanjevac, u. t. Krašić.

Begovo Razdolje, adók. Modrus-Fiume vm. delnicei j.-ban, (1900) 763 horvat-szerb lak.; u. p. és u. t. Mrkopalj.

Begöngyölés *(az árúk begöngyölése).* A kereskedelmi törvény 1875. XXXVII. t.-c. 398., 423., 425. és 437. §-aiban előforduló kifejezés. Ugyanezt a kifejezést használja a vasúti árúfuvarozásra vonatkozó nemzetközi egyezmény (N.E.) is (9 és 31. cikk), míg ellenben a vasúti üzletszabályzat 62 és 86. §-ai, melyek a k. t. és N. E. említett szakaszaival egyébként összhangban állanak, a *csomagolás* kifejezést használja. B. tehát egyértelmű a csomagolással. Bővebben l. *Csomagolás.*

Begtež, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 420 horvát-szerb lak.; u. p. és u. t. Kutjevo.

Begubózás, l. *Gubó.*

Bégueule (franc., ejtsd: begöl), piperés, cicomáskodó nő; *beguelerie,* cicomáskodás.

Béguine, *Michel Léonard,* francia szobrász, szül. Uxeauban 1855 aug. 9. Műveinek hosszú sorából a legkiválóbbak: Charmeuse (1887); Első ékesség (1902, mindkettő Páris város szépműv. múzeumában); Corot festő síremléke a párisi Père Lachaise temetőben (1899); Ernest Rousselle emlékszobra Párisban (1901); Harcosemlék Bourbon-Lancyban (1904) stb.

Begum a. m. indiai főrangú hölgy.

Begunok v. *bjegunok,* l. *Raszkol.*

Begy *(ingluvis),* a nyelőcső *(oesophagus)* zseb- vagy zacskóalakú tágulata. Előfordul a madaraknál és a rovaroknál. A madarak begye mirigyekben igen gazdag, váladéka a táplálékot részben előzetesen megemészti; a galamboknál költés idején tejszerű folyadékot választ el, amellyel néhány napig flókáikat etetik. A rovarok körében a szívó és rágó szájrészüeknek van begyük, mely a táplálék összegyüjtésére való. — B.-nek nevezzük a madarak melltáját is, innét a veres-, kék-, arany-B. stb. elnevezések.

B.-betegségek a tyúkfélék és a galambok között fordulnak elő. *B.-hurut* emészthetetlen vagy erjedő, rothadó anyagok, hegyes idegen testek és szúrós, száraz magvak fölvétele után keletkezik. A B. tájékán lágy kiemelkedés támad (lágy B.köznyelven), ami érzékeny. A beteg étvágytalan, bágyadt, nyujtogatja a nyakát és nehezen nyel. Nyomogatásra kellemetlen szagú gáz, néha zavaros folyadék ürül ki a csőrön keresztül. Később lesoványodnak, sőt el is hullanak a betegek. Ha pedig sok száraz eleséget, faleveleket és más növényi részeket vagy csontot, üveget, sok kavicsot stb. szednek fel, vagy élősködők telepednek falába, úgy B.-elzáródás illetve tágulás támad, ami hasonló jelenségekkel jár. A B. fala tágult, tapintata kemény (kemény B.) vagy lágy, a tartalom szerint. A nyálkahártyán mind a két esetben hurut van. Orvoslás céljából célszerű óvatosan nyomogatni a száj felé a B.-et, hogy tartalma a szájon át kiürüljön; makacs esetekben felmetszése, kiürítése, a sebszélek gondos összevarrása és kollódiummal való bekenése ajánlható. Lágy B. esetén azonkívül gyenge fertőtlenítő szereket (2%-os bórsavat, 1%-os vasgálic-oldatot) kell kávéskanalankint adni.

Begyes galamb, l. *Golyvás galamb.*

Beh, súlymérték aranyra, ezüstre Birmában, a. m. 1·035 g., feloszlik 4 nagy és 8 kis ruéh-ra.

Behá Alláh, *Beháiták,* l. *Bábi.*

Behadur, Indiában a 3-ik nemesi osztály címe.

Behaghel, *Otto,* német germanista, szül. Karlsruheban 1854 máj. 3-án. 1878-ban magántanárnak habilitáltatta magát a heidelbergi egyetemen, melynek 1882. rendkívüli tanárává nevezték ki. 1883-ban a baseli, 1888. a giesseni egyetem rendes tanára lett. Szövegkiadásai: Heinrichs von Veldecke Eneïde (Heilbronn 1882); Heliand (Halle 1882); Hebels Werke (Berlin és Stuttgart 1883) und Briefe (Karlsruhe 1883). Önálló művei: Die deutsche Sprache (4. kiadás 1907); Geschichte der deutschen Sprache (Strassburg 1898 2. kiad.); Der Gebrauch der Zeitformen im konjunkt. Nebensatz des Deutschen (Paderborn 1899) B. *Neumann* F.-el együtt kiadja a kettejük által megalapított Literaturblatt f. germanische und romanische Philologie című folyóiratot.

Behaim, 1. *(Behomus), Martin,* lat. Martinus de Boemia, kozmográfus, szül. Nürnbergben 1459., megh. Lissabonban 1506. 1477-ben a posztókereskedést tanulta Mechelnben, Flandriában. 1479-ben Anversbe s a következő évben Lissabonba ment, ahol Kolumbusszal ismerkedett meg, 1483. II. János király őt is kinevezte abba a bizottságba, amely egy asztrolábium készítésével volt megbízva. 1484-ben Diego Cão admirálissal fölfedező útra indult Afrika nyugati partja mentén. Visszatérvén, 1486. az Azori-szigetre, Fayalra utazott, ahol akkor flamand telep volt, melynek kormányzója, Hurter Jobst B. apósává lett. 1490-ig lakott ott B. A következő három évet Nürnbergben töltötte, ahol köztisztéletben részesült és meggazdagodott. Ottlétének emléke a tőle készített és még most is meglevő híres földgömb, amely

az akkori ismeretekhez képest is elég tökéletlen és amelynek több képe és leírása (pl. Doppelmayrtól Nürnberg 1730) jelent meg 1493. V. ö. *Ghillany*, Gesch d. Seefahrers Ritter Martin B. (Nürnberg 1853), *Günther*, Martin B. (Bamb. 1890). V. ö. *Mihalik* József, B. befolyása a magyar műiparra (Arch. Ért., 18. köt.).

2. *B., Michael*, német mesterdalnok, l. *Behaim*.

Behajózás, a német *einschiffen* szószerinti fordítása, tulajdonképen a. m. *hajóra szállani, beszállítani, a hajóba berakni* stb., l. *Hajó*.

Behajtás 1. *(imagatio)*. Ha a marha másnak földbirtokán való legeltetés, a vetés vagy a fű legazolása és rongálása által kárt okoz: a károsult fél vagy a mezőőr jogosítva van a kárban talált marhát behajtani. A behajtott marha zálogul szolgál a károsítottnak a kártételből eredő követelésére nézve, a behajtó köteles azonban kárát hiteles személyekkel megbecsültetni és a becsüt az ellenféllel közölni. Ha három nap alatt senki sem jelentkezik a behajtott marha tulajdonosául, az esetben köteles a károsult vagy a behajtó az ilynemű bitang marhát a községi elöljáróságnak átadni. Ha 8 nap alatt a károsult kárát nem érvényesíti, a marha tulajdonosának kiadatik, ha érvényesíti, a községi elöljáró egyezséget kisérel meg, ha nem sikerül, a marhát biztosíték ellenében tulajdonosának kiadja. Ha 15 nap alatt senki sem jelentkezik a behajtott marha tulajdonosául: a marha kellő közhirrététel után nyilvános árverés útján eladható. A károsított fél követelheti kárának, költségének és az úgynevezett hajtópénznek megtérítését, mely az egyes marhafajok után különböző összegben van megállapítva. Mindezt tüzetesen szabályozza a mezőrendőrségi törvény (1894. XII. t.-c. 88—90., 104., 105. §-ai).

2. *B., behajtóüzlet (incasso)*, a bankok kisebb üzleteinek egyik ága, a lejárt váltók értékének beszedése idegen számlára. A váltót arra, akit B.-ával megbízunk, B. végett forgatni kell. Szükségesse válik ez a megbizás, ha a birtokunkban levő váltó lakóhelyünktől távoleső piacon fizetendő. A B.-sal megbízott, ha erre nézve más utasítást nem adnak neki, a váltó ki nem fizetése esetében óvást köteles felvétetni, kifizetés esetében pedig a kapott összeget, a kialkudott vagy szokásos behajtójutalék levonásával, tartozik a megbízónak megküldeni, vagy állandó összeköttetés esetében másképp számolja el vele. A nagyobb bankok külön tarifát szoktak közrebocsátani, amelyben a fizető piacok szerint rendesen $^1/_8$—$^1/_3$% között változó jutalékot, valamint a B. egyéb feltételeit feltüntetik.

Behajthatatlan az a követelés, pénzbirság v. pénzbüntetés, melyet az adóstól szegénysége v. más legyőzhetetlen akadály miatt megkapni nem lehet. A pénzbüntetéseket az 1878. V. t.-c. 53. és az 1879. XL. t.-c. 22., 23. §-ai rendelkezése szerint behajthatatlanságuk esetében fogház-, illetőleg elzárásbüntetésre változtatják át.

Beham *(Peham)*, 1. *Barthel*, német festő és rézmetsző, szül. Nürnbergben 1502., megh. 1540. 1525-ig Nürnbergben, azután Münchenben élt, hol a bajor udvar főleg arcképmegrendelésekkel foglalkoztatta. 1530-ban V. Károly császár és I. Ferdinánd magyar királynak Münchenbe való bevonulása alkalmából elkészítette a két uralkodó arcképeit, amelyek azonban csak metszetekben maradtak fönn. Festményei közül a legkiválóbb A kereszt csudája (1530, München, Pinakothek). Mint rézmetsző, Beham a német ú. n. «kismesterek» közé tartozik és közvetve Dürer hatása alatt, olasz renaissance-formák alkalmazásával metszette kis méretű, igen gondos kivitelü metszeteit.

2. *B., Hans Sebald*, német festő és grafikus, az előbbinek bátyja, szül. Nürnbergben 1500., megh. 1550 nov. 22. Dürer hatása alatt képezte ki magát, 1525-ig Nürnbergben élt, azután fölváltva több városban, 1531. Frankfurtban telepedett le és ott főleg Albrecht von Brandenburg biboros és Christian Egenolph könyvkiadó számára dolgozott. Festményeiből kevés maradt fönn. A biboros számára festette a Dávid király életét ábrázoló képeket asztallapra (Páris, Louvre). B. a legtermékenyebb német grafikusok egyike. Kis méretű rézmetszetei és fametszetű könyvillusztrációi a «kismesterek» közé sorozzák, de faldísznek szánt nagy fametszetekhez is készített rajzokat. Metszeteit sokszor egészséges realizmus és humor jellemzi; díszítményes metszetei a német renaissance-iparművészetre erős hatást gyakoroltak.

Béhanzin, másként *Bedoazin* («a cápa fia», «a világ tojása»), dahomei exkirály, kit a franciák tömeges gyilkosságai miatt ismételten haddal támadtak meg, fővárosából elűzték és 1893 jan. 25. elfogták. Dodds tábornok a fogolyt Saint Louisba, 1898 végén Martinique szigetre küldte számkivetésbe, ahonnan csak 1905. térhetett Algériába. Itt 1906 dec. 9. meghalt.

Behar *(Bahar* v. *Bihar)*, angol tartomány Bengália kormányzóságban, Indiában, Nepal királyságtól D.-re. Területe 114,315 km². Földje róna: középső, nagyobb részében igen termékeny. A Gangesz majdnem közepén foly rajta keresztül számos mellékfolyóval, ezek közül nagyobbak balról: a Gandak, a Bagmatti, a Gagri, a Koszi, a Panar stb.; jobbról: a Karamnassza, Szona, Murchar stb., amelyekhez még az 1792 km. hosszú öntöző és 350 km. hosszan hajózható B.-csatorna járul. Éghajlata aránylag kellemes. Fő terméke az ópium, azonkívül az indigó, rizs, cukornád, köles stb. Lakóinak száma 25.060,180 (1901); ezek nagyobbára hinduk (14% mohamedánus). A tartomány két kerületre (Patna és Bhagalpur) és 12 distriktusra oszlik. Az ősidőkben B. két független királyságból állott: Mithilából és Magadhából; ez utóbbi, a Gangesz D.-i partján, Kr. e. a VI. sz.-ban a buddhisták legszentebb helyévé lett; a dzsainák maig is elzarándokolnak ide. B.-ban ekkor igen számos buddhista-kolostor (szanszkr. Vihâra) volt, ma is sok zarándok látogatja. Virágzás-korát Kr. e. III. sz.-ban élte. Első ismertetője Szeleukosz Nikator helytartója, Megaszthenész volt, akinek munkája, az Indika, sajnos, csak töredékesen maradt meg. 1202-ben a mohamedánusok foglalták el, 1795. pedig az angol Keletindiai társaság kényszerítette lemondásra Alam sah nagymogult. Fővárosa B., 44,984 (1901) lak., ezüst- és aranyszöveteiről híres.

Behar, súlymérték a keletindiai szigeteken, a. m. *bahar* (l. o.).

Beharangozás, l. *Harangozás.*

Behárfalu, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1900) 173 tót lak.; u. p. Liptótarnócz, u. t. Liptószentmiklós.

Beharia, B.-csapatok, 1903. Algériában és Tuniszban újonnan szervezett tengerészcsapatok. A tisztek és az altisztek franciák, a legénység bennszülöttekből áll. A B.-csapatok különösen a partvidék védelmezésére vannak hivatva.

Behári nyelv. Az indiai *Bihar* v. *Behar*, eredeti szanszkrit alakjában *Vihára* tartománytól vette nevét. A hindivel és hindosztánival közel rokon árja nyelv. V. ö. *Grierson*, The modern vernacular literature of Hindustan (Kalkutta 1889).

Beharócz, kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban, (1900) 227 tót lak.; u. p. és u. t. Szepesváralja.

Behasítás (bánya). A kőszéntelep fejtésénél arra törekszik a munkás, hogy a kőszenet minél nagyobb darabokban fejthesse ki; e végre mindenekelőtt *rést* készít, a telep legkönnyebben kivájható részét 10—15 cm. vastagságban, 50—60 cm. mélységig kivájja, azután a rés irányára merőlegesen a munkahely mind a két oldalán hasonló szélességű és mélységű *hasíték*-ot vág; a kőszéntelep többi részét azután ékekkel és feszítőruddal nagy darabokban letördelheti.

Beható-eset, a névszónak *ba be*-ragos alakját nevezték így; latin műszóval: *illativus.*

Behegedés (növ.), l. *Havadás* és *Paraszövet.*

Beheim *(Behaim, Beham, Behm), Michael,* német mesterdalnok, szül. Sulzbachban 1416 szept. 27., meghalt ugyanott 1474. Előbb atyja takácsmesterségét űzte, de csakhamar katona és dalnok lett. Urai egymásután Weinsbergi Konrád, Albrecht brandenburgi határőrgróf, Albrecht osztrák herceg, Cilley Ulrik gróf, I. Ulászló, V. László magyar király (1456), III. Frigyes német császár és Frigyes palotagróf voltak. Végre visszatért szülővárosába, melynek bírája lett. Szókimondó természetével annyi ellenséget szerzett magának, hogy mindenütt csak rövid maradása volt. Legbecsesebbek történeti költeményei, melyekben a kornak oly fontosabb eseményeit tárgyalja, melyeknek szemtanuja vagy részese volt. Fő műve: Buch von den Wienern (a bécsiek lázadása III. Frigyes ellen), kiadta Th. v. Karajan 1843, aki még tíz költeményét tette közzé: Zehn Gedichte zur Geschichte Österreichs und Ungarns (1848). Adatai megbízhatók, előadása elég vonzó; megfigyelő tehetsége és egyenes jelleme értékes történeti forrásokká teszik műveit, a szerző alanyi álláspontja ellenére is. V. ö. róla *Heinrich* G. Német irodalomtörténetét II, 146; *Bleyer* J., B. élete és munkái magyar történeti szempontból (Századok 36).

Beheim-Schwarzbach, *Max,* német költő és történetíró, szül. Berlinben 1839 ápr. 15., megh. Münchenben 1910 júl. 25. Halleban és Berlinben tanult és az apja által Ostrauban alapított pedagogium egyik igazgatója volt. Történeti művei: Friedrich d. Gr. als Gründer deutscher Kolonien (1864); Hohenzollernsche Kolonisationen (1874); Die Zillerthaler in Schlesien (1875); Friedrich Wilhelms I. Kolonisationswerk in Litauen (1879); Die Besiedelung von Ostdeutschland durch die zweite germanische Völkerwanderung (1882); Die Mäuseturmsage von Popiel und Hatto (1888). *Böheimb* név alatt írt drámái: Deutschlands Morgenröte (1876); Von Prag bis Schweidnitz (1877); Herzog und Schöppenmeister (1878). Verskötetei: Eheglück (1878); Deutsche Lieder und Gedichte (1884); König Sebastian (eposz, 1890).

Behemót (az ó-egyiptomi P-ehe-mau, a. m. vízi ökör), hatalmas állat, melyről Jób könyve (40. fej. 15—32) szól; valószínűleg a vízi ló (Hippopotamus).

Behen-dió, l. *Moringa.*

Behen-olaj, más néven *ben-, szoringa-, szorinja-* v. *moringa-olaj.* A *Moringa pterygosperma* G. gyümölcséből Kelet-Indiában és a forró égövi Amerikában sajtolt zsíros olaj. Színtelen, szagtalan és íztelen, fajsúlya 0·912. Más glycerylek mellett behensavas glycerylt $(C_{21}H_{43}.COO)_3C_3H_5$ is tartalmaz. Nem gyantásodik, nem avasodik és nem szárad, miért is finomabb kozmetikai készítmények előállításánál, úgyszintén finom gépezetek, pl. órák kenésére is használják.

Behensav, az egybázisú zsírsavsorozatnak $C_{21}H_{43}.COOH$ összetételű tagja. Olvadáspontja 78°. Glycerilétere a behen-olaj alkotórésze; ebből elő is állítják.

Behera, Alsó-Egyiptom tartománya a Nilus rosettai ága és a Libiai-sivatag közt. Területe: 10,780 km., (1907) 798,473 lak. A Mahmudie-csatorna szeli át. Székhelye: Damanhur.

Behisztun, szikla Kermansah városának közelében, az ókori Média határán, I. Dárius perzsa király idejéből való azon fontos dombormű és ékírásos felirat miatt nevezetes, amely az ékírás megfejtéséhez (l. o.) a legérdekesebb és legértékesebb támpontot nyújtotta. Az angol Henry Rawlinson volt az, aki 1835-ben ezt a feliratot felfedezte és megfejtette.

Behivás, a szabadságolt tartalékos katonának tényleges szolgálatra való beidézése.

Behivó jegy, okmány, mellyel a szabadságolt egyéneket, tartalékosokat, tényleges szolgálat teljesítésére beidézik.

Behla, *Robert,* német orvos, szül. Luckauban 1850 jún. 2. Orvosi tanulmányait Lipcsében, Berlinben, Prágában és Bécsben végezte. 1874-ben avatták orvosdoktorrá. Szülővárosában körorvos lett s 1893. egészségügyi tanácsossá nevezték ki. Részt vett az 1870—71-iki német-francia háborúban. 1902 óta Potsdamban él. B. sokat foglalkozott az akut kiütéses betegségekkel, phyto- és zoopatológiával, ezenkívül antropológiával is. Művei: Der Erreger der Klauen und Maulseuche nebst Bemerkungen ueber die akuten Exantheme beim Menschen; Über das Vorkommen von Masern bei Tieren; Die Carcinomliteratur bis 1900; Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland.

Behm, 1. *Eduard,* zeneszerző, szül. 1862 ápr. 8. Stettinben. A lipcsei és berlini konzervatóriumokban nyerte kiképeztetését. Több szimfóniája és zongora-hangversenyműve pályadíjat nyert. Der Schelm von Bergen c. operáját 1899. Drezdában, Marienkind c. operáját ugyanott 1902. adták elő.

2. *B. Ernst*, földr. író, szül. 1830. Gothában, megh. u. o. 1884. 1856-ban a híres gothai Perthes-féle intézetbe lépett, ahol a Petermann-féle Mitteilungen egyik főmunkatársa, majd 1878. szerkesztője volt. Ott már 1872 tudományosan kimutatta, hogy a Lualaba voltaképen a Kongo felső folyása. 1877-ben Stanley győződött meg legelőször B. e nézetének helyes voltáról, holott első utazása alkalmával éppen B. ellen nyilatkozott. B. 1866. a Geogr. Jahrbuch-ot alapította, 1872 óta attól elkülönítve mint a Mittheilungen pótfüzeteit bocsátotta közre. Wagner Hermannal Die Bevölkerung der Erde c. dolgozatait és 1875 óta ő szerkesztette a gothai Hofkalender statisztikai részét.

Behn, *Aphra*, szépségéről, szellemességéről és kalandjairól híres angol költőnő, Johnson szurinami kormányzó leánya, szül. 1644. Canterburyben, megh. 1689. Nyugat-Indiában nevelkedett, megismerkedett Oroonoko néger herceggel s ezt egy Oroonoko or the royal slave c. regényben írta le, melyben lelkesen foglal állást a négerek emancipációja érdekében. Azután egy ideig Antwerpenben élt, mint II. Károly angol király titkos megbízottja; férjhez menve B. hollandi kereskedőhöz Londonba költözött s ott a szellemes, de rakoncátlan társaságok ismert alakja lett. Ő benne mintegy megtestesült kora elegáns frivolsága. Költeményeit friss könnyedség jellemzi. Elbeszélései közt (Histories and novels, London 1696) legérdekesebb az Oroonoko hercegről szóló. Szindarabjai (Plays, London 1702) szellemesek, de invenciójuk nem eredeti. Műveit újabban 1871. adták ki (Londonban, 6 kötetben). V. ö. *Cibber* Th., Lives of the poets of Great Britain (London 1753).

Behomus, l. *Behaim* 1.

Behordás alatt a letakarított, levágott s ennek megtörténte után megfelelő kezelésnek alávetett, pl. megszárított mezőgazdasági növények, nevezetesen a gabonanemüeknek a majorba, a csűrbe, v. a pajtába, a szérüskertbe vagy a cséplőhelyre oly célból való szállítása értendő, hogy ott asztagba, csűrbe- vagy pajtába rakassanak vagy másként a romlás ellen mindaddig megőriztessenek, míg további kezelésük sorra kerül.

Behozás, az indukció szószerinti magyar fordítása. L. *Indukció.*

Behozatal *(import)*, külföldi árúknak a saját ország területére való szállítása akár ott történő eladás, akár ipari feldolgozás vagy átalakítás céljából. B.-nak nevezzük az ország területére bizonyos meghatározott időszak alatt behozott külföldi árúk összes értékét is, amelyet a behozó ország vagy a külföldre kivitt árúk értékével vagy ha ez amannál kisebb, pénzzel fizet meg. A B. és a kivitel össze- és egymással szembe való állítását *kereskedelmi mérlegnek* mondjuk (l. o.). *B.-i tilalmakkal*, azaz bizonyos árúknak az ország területére be nem bocsátásával, a merkantilista politikát követő államokban egészen a legújabb időig találkozunk, így különösen Franciaországban egészen 1860-ig, Ausztria-Magyarországban 63 féle árúcikkre nézve) egészen 1851-ig. A ma uralkodó kereskedelmi politika, törvénnyel vagy ideiglenes kormányrendelettel, B.-i tilalmat csak különös célból rendel el. Megtiltja pl. erkölcsi okokból pornográfikus iratoknak, a jogbiztonság érdekében meg nem engedett utánnyomatoknak vagy hamis jelzéssel ellátott árúcikkeknek, köz- és állategészségi szempontból állatoknak és állati termékeknek (trichinás sertéshúsnak, filloxérás venyigének stb.) B.-át. Pénzügyi szempontból B.-i tilalom alá esnek azok az árúk, amelyek benn az országban állami monopólium tárgyai, mint pl. Ausztria-Magyarországban a dohánygyártmányok. A behozott árúk után a behozó ország pénztárába rendesen vámot (l. o.) kell fizetni. Régebben előfordultak *B.-i jutalmak* is, azaz a bizonyos árúcikkeket behozó kereskedőnek az állam pénztárából fizetett díjak, amelyekkel az állam ösztönt akart adni bizonyos árúknak, így különösen szűk termés idejében gabonának (Franciaországban 1775., 1789. és 1817., Angolországban 1795.) B.-ára. Ma ezt a célt inkább a B.-i vámoknak és a fuvardíjaknak mérséklésével törekszenek szükség esetében elérni.

Behozatali díj, tőzsdei kifejezés, mely a budapesti árú- és értéktőzsde árúüzleti szokásai szerint azokat a munkakiadásokat foglalja magában, melyek az árú átvételével, illetőleg átadásával járnak, beleértve a mérési és felrakodási díjakat is. Ha a kötés nem «költségmentesen» történt, a gabonanemüeknél két harmadrészben a vevő, egy harmadrészben az eladó viseli ezt a díjat. Más terményeknél az eladó az árút saját költségén csupán a mérleghez földszintre tartozik állítani.

Behozatali igazolvány, a vámhivatal részéről kiállított okirat, amely a bizonyos árúk után járó behozatali vám lefizetését igazolja s amelynek tulajdonosa a lefizetett vámot bizonyos időn belül visszakövetelheti, ha közelebben meghatározott árúkat ismét külföldre szállít. L. *Kikészítő eljárás* és *Őrlési forgalom.*

Behozatali jutalom, l. *Behozatal.*

Behozatali tilalom (nzkj.). Az állam szuverénitásából következik, hogy az állam bizonyos árúk behozatalát, kivitelét vagy átvételét megtiltja. E tilalom felállításának okai igen különbözők lehetnek. Lehetséges, hogy az állam a behozatali tilalmat azért állítja fel, hogy kereskedelmét és iparát megvédje, de lehetséges az is, hogy általános politikai, földmívelésügyi, honvédelmi, egészségügyi vagy rendőri szempontok játszanak szerepet e tilalmaknál. A kereskedelem és ipar védelmére szolgáló behozatali tilalmak rendszerint a kereskedelmi szerződésekben (l. o.) szerepelnek. Az állami egyedárúság tárgyának behozatala általában tiltva van. Nagybritannia 1897. törvénnyel tiltotta meg oly tárgyak behozatalát, amelyek letartóztatási intézetekben készültek (l. *Egészségügyi egyezmények, Kiviteli tilalom).* A hágai második békeértekezleten létrejött ötödik egyezmény, amely a semleges államoknak a szárazföldi háborúban való jogairól és kötelességeiről szól, nem teszi az ily semleges állam kötelességévé, hogy behozatali tilalmat állítson fel a fegyverekre, lőszerekre és azokra a tárgyakra, amelyek valamely hadsereg vagy hajóraj használatára szolgálhatnak, azonban a 9-ik szakaszában kimondja, hogy ha valamely semleges állam ilyen behozatali tilalmat kimondott, akkor ezt a tilalmat tartozik mindegyik hadviselő féllel szemben egyformán alkalmazni. L. *Semlegesség.*

Behozatali vám, l. *Behozatal* és *Vám*.

Behr, 1. *Johann Heinrich von*, szász államférfiú, szül. Freibergben 1793 nov. 13., megh. Drezdában 1871 febr. 20. 1849 máj. elvállalta a pénzügyminiszteri tárcát; 1858—66-ig pedig igazságügyminiszter volt; a szász polgári törvénykönyv az ő alkotása. Fia *Kamill*: Genealogie der in Europa regierenden Fürstenhäuser c. munkának a szerzője (Leipzig 1870, Pótlék 1890 és 1892).

2. *B., Wilhelm Josef*, német publicista és jogtanár, szül. Sulzheimban 1775 aug. 26., megh. Bambergben 1851 aug. 1. 1799—1821-ig az államjog tanára volt Würzburgban, de előadásait a kormány betiltotta; erre polgármesternek választották. Mivel a bajor országgyűlésen is az alkotmányos elvek mellett küzdött, felségsértéssel vádolták (1832), polgármesteri állásától megfosztották és 1836. várfogságra itélték. 12 évig volt részben fogva, részben internálva. Az aggastyán csak az 1848-iki közbocsánat folytán nyerte vissza szabadságát. A bajor képviselőkamara egyúttal 10,000 frtnyi kárpótlást szavazott meg neki, a nép pedig a frankfurti nemzetgyűlésbe választotta, de ereje már meg volt törve. Művei: Darstellung der Bedürfnisse, Wünsche und Hoffnungen deutscher Nation (Aschaffenb. 1816); Die Verfassung und Verwaltung des Staats (Nürnberg 1811—12, 2 köt.); Lehre von der Wirthschaft des Staats (Leipzig 1822).

Behrend, *Jakob Friedrich*, német jogtudós, szül. Berlinben 1833 szept. 13., megh. u. o. 1907 jan. 9. 1870-ben rendkívüli, 1873. rendes tanár lett a greifswaldi egyetemen, 1888. pedig a lipcsei Reichsgericht tagja lett. Legnevezetesebb műve: Lehrbuch des Handelsrechts (Berlin 1880—96, 1 köt.).

Behrens, *Peter*, német építész, festő és iparművész, szül. Hamburgban 1868 ápr. 14., Münchenben tanult, 1900. a darmstadti modern művésztelep tagja, 1903. a düsseldorfi iparművészeti iskola igazgatója lett. 1907-ben lemondott állásáról és Berlinben az Általános Villamossági Társulat művészeti szakértője lett. B. rendkívül sokoldalú tevékenységet fejtett ki az iparművészetnek úgyszólván minden terén. A modern művészetnek legsikeresebb és legbefolyásosabb képviselői közé tartozik Németországban. Az általa rajzolt betütipus B.-tipus néven általánosan ismertté vált. Híres műve a B.-féle ház Darmstadtban, melynek egész berendezését is B. tervezte. Legújabban a berlini villamossági társaság óriási turbinacsarnokát, Berlin legnagyobb vasépületét tervezte sajátos, az építési anyag természetének megfelelő módon. Figyelemreméltóak kisérletei, melyekkel a gyakorlati célú tárgyaknak, gépeknek is tetszetős formát igyekszik adni.

Behring, l. *Bering*.

Behring, *Emil von*, szül. 1854 márc. 15. Hausdorfban (Nyugat-Poroszország). A katonaorvosi iskolát végezte Berlinben s mint katonaorvos különböző helyeken fordult meg. 1891-ben az Institut für Infectionskrankheiten asszisztense Berlinben. Eleinte Halleban, majd 1895-től Marburgban professzor. 1901-ben elnyerte az orvosi Nobel-díjat. Felfedezője a diftériaszérumnak és megalapítója a vérsavóterapiának. A B.-féle tétel ki mondja, hogy azon emberek vérsavója, akik valami úton-módon immunitást nyertek bizonyos fertőző betegséggel szemben, átoltva másokra, azoknak is immunitást ád. 1902-ben a bovovaccint állítja elő szarvasmarha-tuberkulózis ellen, majd a tulaset emberi gümőkór ellen. Míg a Koch-Cornet-féle felfogás szerint a tuberkulózis belélegzés útján terjed, mindig tüdőinfekció a kiinduláspont, addig B. azt vallja, hogy a táplálkozás, tehát a bél útján jön létre a fertőzés és különösen a tej veszedelmes voltát hangsúlyozza.

Behring-féle fecskendő, nagyobb, kb. 10 cm³.-t befogadó fecskendő gyógyító savónak (szérumnak) bőr alá való fecskendezésére.

Behrisch, *Ernst Wolfgang*, Goethe ifjúkori barátja, szül. Naunhof szász faluban 1738., megh. mint udvari tanácsos Dessauban 1809 okt. 27. A XVIII. sz. hatvanas éveiben nevelő volt Lipcsében s ez időben nagy befolyást gyakorolt Goethére, k- Lipcséből távozását (1767) három ódában tárgyalta s önéletrajzában is kegyelettel emlékszik meg róla. Dessauban főleg Basedow (l. o.) ped a gógiai törekvéseit pártolta s irogatott is, de na gyobb tehetség nélkül. Életét megirta Hosäus (1883).

Behúzás *és sorrendje*. A szövés gyorsabb kivitele céljából minden egyes láncfonal különkülön nyüstszembe lesz behúzva. Ha a mintaelemben (l. *Alapkötés)* levő láncfonalak száma 15-nél kisebb, a nyüstszemek pálcákon lógnak, azaz *nyüstöket* alkotnak, nagyszámuk esetén pedig minden egyes nyüstszem külön súllyal lesz ellátva (l. *Jacquard-gép)*. Azt, hogy egy bizonyos láncfonal melyik nyüstbe húzandó be, a behúzás sorrendje állapítja meg, amelyet a mintarajz alapján szerkesztenek meg.

Beibarsz, l. *Bibarsz*.

Beidegzés *(innervatio)*, a szervezet egyes részeinek idegekkel való ellátása. Ezek az idegek kétfélék: egyik részük a szervek állapotáról, a bennük történő változásokról visz hirt valamely magasabb idegközpontba (centripetalis idegek), másik részük pedig a központban a hírtvivő idegek hatására létrejövő, különböző előző hirek visszamaradt emlékei által módosított izgalmakat vezetik a szervekhez (centrifugális idegek), hogy azoknak működését az egész szervezetével összhangzóvá, élettanilag célszerüvé tegyék. A B. teszi tehát lehetővé azt, hogy szervezetünk egységesen működhessék. Mivel nincsen szervünk, amelynek működését az idegrendszer a legfinomabb részletekig ne befolyásolna, könnyű belátni, hogy a B. zavarai a szervek működésében milyen mélyreható változást okozhatnak. Az egyes szervek B.-ét l. a megfelelő címszók alatt; l. még *Idegrendszer*.

Beidegzési neurózisok, mindazon ideges bántalmak, melyekben a szerveknek idegingerekkel való ellátása megzavart, az egyes szervek működését szabályozó idegbehatás hibás, ellentétben az *indulatneurózisokkal* (l. o.).

Beidemann, *Alexander Jegorovics*, orosz festő, szül. Szent-Péterváron 1826 aug. 17., megh. 1869 febr. 27. A szentpétervári akadémián Markoffnak

volt tanítványa, majd hosszabb időt töltött külföldön 1861-ben a szentpétervári akadémia tanára lett. Művei többnyire bizánci stílusú, egyházi nagy képsorozatok (Szt. Izsák temploma, Szentpétervár; livadiai templom stb.).

Beiderwies, község a bajorországi alsó-bajor kerületben, az Inn mellett, (1905) 2062 lak., porcellángyártással.

Beierfeld, község a szász királyság Zwickau kerületében, 3 km. nyire Schwarzenbergtől, vasút mellett, (1905) 2516 lak.; csipke- és bádogárúkészítéssel.

Beiertheim, község Baden nagyhercegségben, 2 km. nyire Karlsruhetól az Alb és vasút mellett, (1905) 2172 lak.; 1907. beolvasztották Karlsruhéba.

Beige (fr., ejtsd bejzs), könnyű női ruhakelme. Kötése 4 fonalas kettős sávoly (l. *Alapkötés)*, sűrűsége $^{28}/_{22}$ pro cm., fonalainak finomsága $^{40}/_{40}$ fésűsgyapjú.

Beigesatin (fr., ejtsd: bejzs-szatén), könnyű női ruhakelme. Kötése 5 fonalas satin (l. *Alapkötés)*, sűrűsége $^{35}/_{22}$ pro cm., fonalainak finomsága $^{40}/_{40}$ fésűsgyapjú.

Beijeren *(Beyeren), Abraham van*, hollandi festő, szül. Hágában 1620. v. 1621., megh. 1675 körül Hágában. Delftben, Amsterdamban és Alkmaarban élt és leginkább csendéletet festett, olykor tengeri képeket is. A budapesti szépművészeti muzeumban három festménnyel van képviselve és Nemes Marcell budapesti gyüjteményében is van két jellemző képe.

Beijerland, az Oude Maas, a Kil, Hollandsch Diep és a Spui által alkotott lapos sziget Dél-Hollandiában. A 25 km. hosszú és 14 km. széles szigeten a nagyobb helységek: Oud-B., Strijen, 's Gravendeel és Nieuwe-B.

Beiktatás, *hivatalba*, főleg egyházi hivatalba való behelyezés *(installáció, investitura*, l. o.). B.-nak nevezzük a birtokba vezetést is (l. *Iktatás, Statutio, Immissio)*. B.-nak nevezzük végre a hivatalos ügykezelésben azt a cselekményt, amelynél fogva minden beadvány, átirat, megkeresés, jelentés és jegyzőkönyv a beérkezés sorrendjében számmal (iktatói szám) megjelöltetik és ezalatt az érkezés idejének kitételével és többnyire a tárgy rövid kivonatával is, külön könyvbe (iktató könyv) bevezettetik. A beadvány stb. elintézése ugyancsak az iktató szám alatt történik és úgy a beadvány, mint elintézése ugyane szám kitételével láttatik el.

Beilbrief (ném.) a. m. hajókölcsönlevél (l. o. és *Bodmerei)*. Ugyancsak B.-nak nevezték régebben azt a hatósági iratot is, amely valamely hajónak szabályszerű építését és méreteinek hivatalos megállapítását igazolta.

Beillesztés a. m. valaminek eredeti helyére v. állásába visszahelyezése. Igy nevezzük a tört csontok rendes helyükre visszahelyezését (műnyelven: *repositio)*. L. *Csonttörés* és *Ficamodás*.

Beilstein, *Friedrich Konrad*, szül. Szt.-Péterváron 1838 febr. 17., megh. u. o. 1906 okt. 18. 1866-ban a szentpétervári technologiai intézetben a kémia rendes tanára lett s 1896. nyugalomba vonult. A szénvegyületek kémiájával foglalkozott. A Handbuch der organischen Chemie összefoglaló nagy munkája — mely organikus kémiai kutatásoknál nélkülözhetetlen — 1881—1883. jelent meg. (III. kiadása 4 kötetben 57,083 vegyület leírását tartalmazza.) Ehhez a német kémiai társaság, melynek B. a szerzői jogot átadta, még 4 pótkötetet adott ki, úgy hogy e mű az ezideig jobban ismert összes organikus vegyületek leírását tartalmazza.

Beira, 1. Portugália egyik tartománya Entre Douro e Mirho, Traz os Montes, Spanyolország, Estremadura, Alemtejo és a tenger között; 23,942 km² területe B. Alta (magas), B. Baixa (alacsony) és B. Mar-ra (tengermelléki) oszlott. B. Alta helyét ma Vizeu és Guarda, B. Baixaét Castello Branco, B. Marét pedig Aveiro és Coimbra kerületek foglalják el. Lakóinak száma (1900) 1.515,834.

2. *B.*, kikötőváros és vasúti végpont a portugál keletafrikai birtokokon, a Pongoe és Buszi torkolatánál, 40 km.-nyire Szofalától, (1900) 3420 lak. (akik közt 738 fehér bőrű). Innen indul ki a B.-vasút, mely 1899 máj. 1. óta van üzemben. Hossza 204 angol mérföld, folytatása van azután a brit területen Bulavayoig; azonkívül telegráf köti össze a Mashona-földön fekvő Salisburyval és Lourenço Marques-zel. A nagyobbára primitiv házakból álló városnak élénk kereskedelmi forgalma van. A kereskedés nagyobbára a Mozambik-társaság kezében van, amely 1891-től kezdve 50 éven át a kormány gyeplőit is a kezében tartja. 1908-ban a behozatal értéke 310,488, a kivitelé 296,084 sterling font volt; amaz főképen vas- és pamutárúkból, szesz-, sör- és borból állott; emez kaucsuk, különféle ércekből és elefántcsontból. 1908-ban 381 hajó evezett be a kikötőjébe 884,499 t. tartalommal. A német keletafrikai hajóstársaság rendes összeköttetést tart fenn vele. A Masszikesszi kerületben, amelyet vasút köt össze B.-vel, aranyércekre bukkantak és bár a rendes bányászat még csak a kezdetén van, egyetlen bánya havonként 1000—1200 uncia aranyat termel.

Beirám, l. *Bairám*.

Beirányzás, puskának, lövegnek beigazítása a célpontra.

Beirás *(inscriptio)*, a régibb magyar magánjog szerint fekvő birtoknak ideiglenes, vagy örökös átruházása személyes érdemek és hű szolgálatok elismerése és jutalmazása céljából. A beirt összeg vagy csupán az volt, amit az érdem díjazásául szántak, vagy ehhez hozzájárult még az érdemdíjazott által az érdemdíjazó részére fizetett pénzösszeg. Az első esetben a B. tisztának, az utóbbi esetben pedig vegyesnek neveztetett. Az ideiglenesen inskribált birtok visszaváltása most már csak azon korlátok között történhetik, melyeket az 1852. évi nov. 29. kibocsátott ősiségi nyilt parancs a zálogos birtokra (l. *Zálogbirtok)* vonatkozóan megállapít; jövőre nézve hasonló díjazási szerződésnek nem lehet hatálya: ha általa tulajdonképen zálogszerződés elburkolása céloztatik. — Az örökös B. egy neme volt az örökvallásnak (l. o.), amennyiben általa a fekvő birtok vissza nem vonható tulajdona ruháztatott át. A B. tárgya úgy ősi mint szerzeményi vagyon lehetett. Ha azonban adományos jószág forgott kérdésben: a B. nem vál-

hatott az ú. n. királyi jog sérelmére és az adományos magszakadása vagy hütlensége esetén hatályát vesztette (l. *Adományrendszer*). — A jogrendszernek újabbi átalakulásával, melynek következtében a tulajdonos rendelkezési jogosultságának a javak természetéből eredő korlátozásai elestek, a B. intézménye elvesztette gyakorlati jelentőségét.

Beiratási díj, a tanulóktól az iskolába fölvételkor, egyesületek tagjaitól a belépéskor szedett díj. A *sportban* egy versenyre nevezett lóért fizetett összes tételeket jelenti; emellett B.-nak szokás azonban nevezni nagyobb díjaknál az első befizetett tétet is.

Beireis, *Gottfried Christof,* ném. tudákos polihisztor, szül. Mühlhausenben 1730 febr. 28., megh. Helmstedtben 1809 szept. 18., hol a fizika és kirurgia tanára volt. Titokban tartott vegyészeti találmányaival (indigókék festék stb.) sok pénzt szerzett, melyen mindenféle ritkaságot gyüjtött. Életét megírta Heister (Berlin 1860).

Beirut (Bairut), a hasonló nevü török vilajet fővárosa Szíriában, a Földközi-tenger partján. Gyönyörü fekvése van, egy része a parti síkságon, másik a Libanon lejtőin épült s hátteréül a hegység havas csúcsa szolgál. A város külseje egészen keleties, keskeny, görbe utcáit, apró házait nagy kiterjedésü kertek veszik körül, s habár évi közepes hőmérséklete 21·2° C., a partvidék legegészségesebb városa. Évi csapadékmennyiség 904 mm. 120,000 lakosa közül egyharmad mohamedánus, a többi keresztény. Lakói szőlőműveléssel, selyemhernyótenyésztéssel, selyem és gyapjúszövéssel foglalkoznak, éltető elemük azonban a kereskedelem. Szíriának első kikötője 1906. 858 gőzös (köztük 98 osztrák-magyar) és 2238 vitorlás, 1.202,024 t. tartalommal fordult meg a kikötőjében. Vasút és országút vezet a Libanonon keresztül Damaszkuszba. Legfontosabb kiviteli cikk a nyersselyem, (17 mill. frank), árpa (23,520 t.) búza (15,614 t.), kukorica, déli gyümölcs stb. 1893 óta új kikötője van, amelyet egy francia társaság épített ki. B. helyén az ókorban Beritus állott, a föniciaiak kikötővárosa, előbb független királyság volt, majd Gebal (Byblos) alattvalója. III. Antiochos egyiptomi király Szíriával együtt saját birodalmához csatolta. A rómaiak idejében Julia Augusta Felix Berytus néven római katonai kolónia, jogi iskolája igen sokáig virágzott, még azután is, hogy a IV. sz.-ban a földrengés egészen romba döntötte. 635-ben az arabok kezébe került. Az I. keresztes háborúban I. Balduin foglalta el, ebből az időből maradt fenn egy négyszögletes torony, amely a város védelmére épült, de már 1187. Szaladin visszafoglalta. A XVII. sz.-ig drúz emirek tartották itt udvarukat, 1763. ottomán fennhatóság alá került. 1840-ben B. bombázásával indult meg az angol-török háború.

Beisehr *(Beisehir),* Konia ázsiai török szandsák egyik járásának főhelye az 50 km. hosszú Kiriligöl (-tó) (az ókorban Karalitis Limne) DK.-i végében, ahol a Kizil Irmák folyik ki belőle, 3000 lak. Icserser nevü külvárosában néhány szép szeldzsuk-korbeli épület látható.

Beisler. *Hermann,* bajor államférfiú, szül. Bensheimben 1790., megh. Münchenben 1859 okt. 15. Miután 1809. Tirolban és 1814. a franciák ellen harcolt, a közigazgatási pályán felvitte a kormányelnökségig. 1847-ben igazságügyi miniszter, 1848 dec. 31-től 1849 márc. 5-ig belügyminiszter volt, közben pedig a frankfurti nemzetgyülés tagja. Munkái: Betrachtungen über Staatsverfassung u. Kriegswesen; Über Gemeindeverfassung (1831).

Beismerés, *(confessio),* 1. A *római jog* klasszikus perjoga szerint az eljárás két főrészből állt. Az első a magisztrátus előtt (in iure), a másik a biróság előtt (in iudicio) folyt le. Ehhezképest a B. kétféle, ú. m. a magisztrátus előtti B. (confessio in iure) és a biróság előtti B. (confessio in iudicio). A biróságon kívüli B. maga is bizonyításra szorul. Ha az alperes a *magisztrátus előtt* a felperes iránti tartozását beismeri (confessio in iure), úgy tekintetik, mintha el volna marasztalva (confessus habetur pro iudicato), az ügy in iure be van fejezve, át se megy a bírósághoz. Ellenben, ha a B. a biróság előtt történik (confessio in iudicio), ez a bizonyítást feleslegessé teszi ugyan, de az ügyet ítélet alá tereli. A B.-től különbözik az elismerés. Az elismerés a jogokra, a B. a tényekre vonatkozik. A B.-nek van *rendelkező* része, t. i. felmenti az ellenfelet a bizonyítás terhe alól; van továbbá *konstatáló* része is, konstatálja az ellenfél állításáról való tudomást. V. ö. *Vécsey* Tamás, Római jog (1907, 244. és 247. l.).

2. *B.*, a *bűnvádi eljárásban* a terheltnek vagy vádlottnak minden oly nyilatkozata, mellyel rá nézve hátrányos körülmény valóságát elismeri. Szorosabb értelemben a büntett elkövetésének bevallása. A gyakorlat bizonyítja, hogy a B. nem mindig felel meg a valóságnak. A btő jog vagy igazságszolgáltatás, melynek feladata, hogy a bűnöst igenis, de csakis a bűnöst büntesse, a B.-ben nem nyughatik meg mindig. Az újabb bűnv. eljárások ezért ki szokták mondani, hogy pusztán magával a B.-sel a nyomozást vagy vizsgálatot vezető közegnek beérni nem szabad, hanem kötelessége más bizonyítékokat is beszerezni, melyek a bűnösség mellett tanuskodnak. A középkori inquizitorius per helyesen felismervén a B. kiváló bizonyító erejét, — confessio regina probationum — minden igyekezetét a B. kicsikarására fordította, s ily úton a kínvallatás — tortura — intézményére jutott. A B. bizonyító erejének mérlegelésénél különösen a következők jönnek tekintetbe: 1. annak teljes önkéntessége, tehát a vallomást tevőre gyakorolt kényszer gyanujának is kizárása. Ezért legértékesebb az ítélőbiró előtt tett B., mint amelyben a biró legjobban megnyughatik; 2. teljes megnyugvás abban, hogy a beismerő akarta és képes is volt az igazat vallani. A szándékosan hamis B.-nek — melynek indító okai sokfélék lehetnek, szeretet, barátság, nyereségvágy, életuntság stb. — példái éppen nem ritkák, ép oly kevéssé, mint a jóhiszemű tévedésnek esetei. Különösen azokban az esetekben, melyekben az okozati összefüggés felismerése szakismereteket tételez fel, mikkel a beismerő nem bir; 3. a B.-nek határozottnak, kifejezettnek és világosnak kell lennie, ezért az intézett kérdéseknek egyszerű igenlése alig birhat értékkel s annál kevésbbé a hallgatólagos B. vagy annak

minősíthető konkludens magatartás; 4. a B.-nek a kiderített s megállapított ténykörülményekkel egyeznie s azok által támogattatnia kell; 5. a B. önmagában bírói ítélet alapjául nem szolgálhat, ahol a bűntetteknek akar materiális, akar az érzékek emlékezetében élő legalább ideális nyomai teljesen hiányzanak, a B. érdemleges való lehet ugyan, de sokkal aggályosabb, semhogy megnyugvással elfogadható lenne; 6. visszavonás esetében a B.-t támogatni alkalmas körülmények is fokozott figyelmet igényelnek; 7. az u. n. minősített B.-nél a legvégzetesebb tévedés lenne annak a vádlottat terhelő részeit elfogadni, a vádlott mellett szóló részeit pedig mellőzni. Példa: a vádlott beismeri, hogy az elhunytat ő ölte meg, de arra hivatkozik, hogy ezt jogos önvédelemben tette, s ezt a védekezést megcáfoló körülmények pedig hiányzanak (l. *Terhelt kihallgatása.*) *A bűntető eljárást* szabályozó 1896. XXXIII. t.-c. a terheltet ügyfélnek s nem bizonyítási eszköznek tekinti s a B.-ról, mint bizonyítékról külön nem rendelkezik. A terhelt a bíróság előtt bármikor nyilatkozhatik s ott bűnösségét beismerheti. Alkalmat ad erre a törvény azáltal, hogy a terhelt kihallgatását mindjárt a per elején írja elő s terhelt vallomását, feltéve, hogy az teljesen kimerítő, hitelt érdemlő, s az eljárás egyéb adataival összhangzásban áll, bizonyítékul elfogadja. De a B. egymagában nem elég a bűnösség megállapítására s ezért a törvény rendeli, hogy B. esetén is meg kell szerezni a terhelt bűnösségének egyéb bizonyítékait. A perlefolyását a B. annyiban könnyíti, hogy kimerítő s az eljárás egyéb adataival egyező B. esetében a további nyomozás vagy vizsgálat teljesítése a vádló indítványától függ s hogy végül, ha a B. bíróság előtt történt, a főtárgyalásra való közvetlen idézésnek (l. o.) van helye.

3. *B.* a *polgári perben* nem bizonyítási eszköz, hanem feleslegessé teszi a bizonyítást. A polg. perrendtartás kimondja, hogy oly tényállításokat, melyeket az ellenfél a szóbeli tárgyaláson v. a kiküldött v. a megkeresett biró előtt beismer, bizonyítani nem szükséges. A B. és az *elismerés* (l. o.) egymástól különböző fogalmak, mert a B. tényállításra, az elismerés jogra vonatkozik. A B. visszavonható s a bíróság mérlegeli a visszavonás hatályát. A jogelismerés azonban, mint oly jogi tény, mely magát az igényt alapítja meg, vissza nem vonható. A B. visszavonásának még a fellebbezési bíróság előtt a szóbeli tárgyaláson is helye van. A bíróságon kívül tett B.-re nézve nincs bizonyítási jogszabály, miért is a bíróságon kívüli s így a más perben is tett B., mint bármely más bizonyítási adat, a bírói meggyőződésnek s a szabad mérlegelésnek tárgya, valamint az is, hogy az ellenfél tényállítását módosító nyilatkozat B.-nek v. tagadásnak tekintendő-e. A B.-t nem befolyásolja az, ha önálló v. beismert állítással nem ellenkező állítás van hozzákapcsolva. A polg. perr. hallgatólagos B.-t nem ismer és csak akkor tulajdonít a tényállításra való nyilatkozat elmulasztásának hatályt, ha a biró az ellenfelet is nyilatkozásra felhívta. (Polg. perr. 263—266. §§.) Ugyanígy szabályozza a mai sommás eljárás is a B.-t (1893. XVIII. 58—63. §§.), a rendes eljárásban azonban hallgatólagos B. az, ha az ellenfél közvetlenül következő periratában nem tagadja az állítást (1868. LIV. t.-c. 159. §).

Beiszapolás, l. *Iszapolás.*

Beitatás, l. *Cserzővargaság.*

Beit-el-Fakih (a. m. a tudós háza), város Jemenben, Dél-Arábiában, a Tehamahn, a Vörös-tengert határoló síkságon, 8 órányira a parttól; kb. 7000 lak., erőddel. Régebben az Arábia belsejéből jövő mokka-kávé főpiaca volt. Nyáron a napon 60° C.-t is mutat a hőmérő.

Beithlam, l. *Bethlehem.*

Beitzke, *Heinrich Ludwig*, német történetíró, szül. Muttrinban (Pomeránia) 1798 febr. 15., megh. Köslinben 1867 máj. 17. Mint önkéntes részt vett az 1815-iki francia hadjáratban. A béke megkötése után a hadi iskolát végezte és 1823—26-ig a táborkarban szolgált, 1828—36-ig pedig mint tanár a stargardi hadi iskolában működött. 1845-ben őrnagyi ranggal kilépvén, irodalommal kezdett foglalkozni. Mint a porosz képviselőháznak tagja a katonai kérdésekben szokott felszólalni. Munkái: Geschichte der deutschen Freiheitskriege 1813—1814. (Berlin 1855, 4. kiad., 1882); Geschichte des russischen Krieges 1812 (u. o. 1856); Geschichte des Jahres 1815 és Das preussische Heer vor und nach der Reorganisation, seine Stärke und Zusammensetzung im Kriege 1866 (u. o. 1867).

Beivás v. *beivódás (imbibitio)*, folyadékoknak szilárd testekbe való jutása. A gipszlemez likacsaiba a víz benyomul a hajcsövességnél fogva, amidőn a likacsokból a levegőt kiszorítja, a gipszlemez térfogata azonban nem változik. Ezzel ellentétben számos organikus anyag, így a sejtfal és a protoplazma is vizet vesz magába és pedig nemcsak a likacsokba, hanem és kivált a molekulacsoportok, a Nägeli úgy nevezte micellák közé, aminek folytán az anyagok térfogata megváltozik, az anyagok, illetőleg az anyagalkotta test *megdagad*. L. *Átszivárgás.*

Bej, régiesen *bég*, mai jelentése úr, voltaképen cím, mely a pasák fivadékait és az ezredesi rangfokozatot nyert katonai és polgári hivatalnokokat illeti; az előkelőbb európaiakat is megtisztelik néha e címmel, aminthogy minden fiatal sztambuli efendi szintén elvárja, hogy B.-nek titulálják. Eredetileg fejedelmi méltóság volt a B. cím és a szeldzsuki időkben az egyes törzsek urai nevezték így magukat. Sőt még mai nap is B. a hivatalos címük az európai kisebb fejedelmeknek és hercegeknek, nemkülönben a cserkesz és tatár hercegek utódainak is. A régi időkben az úgynevezett *dere B.*-ek (völgy-B.-ek) egyegy területnek voltak független urai, és az első szultánoknak soká kellett a kisázsiai B.-ekkel harcolni, míg uralmukat megszüntethették. Később már nagyobb udvari méltóságokkal volt e cím kapcsolatban, ma már mindinkább kezd veszteni jelentőségéből. Összetételekben is gyakori a B. szó, *aláj-B.* a csendőrség ezredese, *mir-aláj-B.* ezredes, stb. Mint helynév előfordul a *B.-oglu* (Bej fia) szóban, mely a sztambuli európai negyednek, Perának a török neve.

Beja (ejtsd: bésa), az ily nevű kerület és püspökség székhelye Alemtejo portugál tartományban, a Campo de B. nevű fátlan síkságon, vasút mellett, (1900) 8895 lak., olajkészítéssel, bőrcserzéssel.

A várost régi erőd védi. Szomszédságában vannak a Pax Julia római telepnek maradványai.

Bejar (ejtsd: behár), kerületi székhely, gazdag iparűző város Salamanca spanyol tartományban, 65 km.-re Salamancától, a B.-hegyek É.-i lábánál, meredek esésű fennsíkon, melynek alját a Rio-Frio öntözi, vasút mellett, (1900) 9488 lak., a kik finom posztót, vásznat és köteleket készítenek. A B.-i sonkák hiresek. Régi falai és hercegi palotája még most is fennállanak.

Bejárás. Közigazgatási és műszaki értelemben valamely közcélra szolgáló építménynek, mint pl. a vasút, közút, nagyobb hidak, alagutak, vízművek, csatornák, gyártelepek s egyéb közműveknek az engedélyezését és forgalombahelyezését megelőző bizottsági megvizsgálása és helyszini tárgyalása. *A közigazgatási B.* megelőzi az építő engedélyt s azon a kereskedelemügyi miniszter képviselőjének és műszaki megbizottjának vezetése alatt részt vesznek a földmívelésügyi s hadügyminiszter képviselői; a közigazgatási hatóságok; a községi elöljáróságok s az egyes érdekeltek, valamint a közmű engedményeseinek és későbbi üzletkezelőinek a képviselői. Ez a bizottság a benyújtott tervek, az esetleg szükséges helyszini szemle és az érdekelt felek nyilatkozatai alapján megállapítja mindazokat az intézkedéseket, amelyek a közmű építése folytán a vízlefolyások és útvonalak, továbbá a köz- és magánérdekek megóvása céljából és az üzem biztossága szempontjából szükségesek. Nevezetesen megállapítják a hidak, áteresztők elhelyezését és nyilásaik nagyságát; az útátjárók, párhuzamos utak helyét és szélességét; vasutaknál az állomások elhelyezését, nevét és az azokhoz vezető hozzájáró utakat. *A műtanrendőri*, vagy *műszakrendőri* B. valamely középítménynek a forgalomba helyezését előzi meg s főképen az újonnan épült vasutak megnyitásánál vagy új vágányok használatbavételénél van jelentős szerepe. A bizottság a helyszini megvizsgálás alapján megállapítja, hogy a pálya és tartozékai megfelelnek-e a törvényerővel biró vasútüzleti rendtartásban a forgalom biztossága és akadálytalan lebonyolítása érdekében, valamint egyéb köztekintetekből előírt követelményeknek. A bizottság a végrehajtott építés, a szükséges felszerelések és személyzet megvizsgálása alapján határoz az iránt, vajjon a vasút megnyitható-e vagy sem.

Bejárati jelzők, l. *Jelző berendezések.*

Bejárati vágány. A vonatoknak az egyes állomásokba való behaladására nézve minden időszakos menetrendváltozás életbeléptetése alkalmával — tehát már előre — meghatározott vágányuk van. Oly kivételes esetekben, amidőn nem erre, hanem más állomási vágányra történik a vonat bejárása, erről a körülményről az előző állomás idejekorán értesíttetik, hogy az onnét indítandó vonat vezetője már előre tájékozva legyen a következő állomás kivételes állapotáról.

Bejaria *Mutis* (növ., *andesrózsa*), az erikaféléknek gyakran tövises kis fája v. cserjéje, 15 faja Észak- és Dél-Amerikában az Andokon terem s itt az európai Rhododendron-t pótolja. Levele kemény, bőrnemű, a visszája kékes-szürke, azonfelül barna serte borítja. Nagy és szép virága laza fürtté vagy sátorvirágzattá egyesül, tokja sokmagu.

Bejárni (teng.) a. m. hajóval a kikötőbe befutni.

Bejáró, az épületben az utcáról az udvarba, vagy a lépcsőházba vezető szélesebb, gyakran díszesebb, boltozott folyosó.

Bejáró, Óbeszterczéhez tartozó telep, Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1900) 729 lak., u. p. Óbesztercze, u. t. Csacza.

Bejász (török) a. m. fehér, a török pénzrendszerben az ezüstérmek elnevezésében fordul elő, pl. bejász-beslik, bejász-jirmlik, bejász-jüszlik, l. *a főszók* alatt.

Bejázi, mohamedán szekta. l. *Kháridzsiták, Ibádhiták.*

Bejcz, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1900) 578 magyar lak., u. p. Nyögér. u. t. Ikervár.

Beje, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. tornaljai j.-ban, (1900) 508 magyar lak., u. p. és u. t. Tornalja. B. a mult sz.-ban jeles gyümölcstermő hely volt; ref. temploma 1442. épült.

Bejegyzés, 1. *anyakönyvi B.*, az állami anyakönyvekről szóló 1894. XXXIII. és 1904. XXXVI. t.-c. értelmében az anyakönyvekben teljesített első bevezetések, *alap-B.-ek* és a helyesen bevezetett a p-B.-eken az utólag történt változásoknak (pl. vallás, családi név, stb.) megfelelően tett változtatások, *utólagos B.-ek.* Az utólagos B.-ektől meg kell különböztetni az ú. n. *anyakönyvi kiigazításokat*, amelyeknek akkor van helyük, ha valamely B. az akkori állapotoknak meg nem felelően teljesíttetett és amelyeket csak a felügyelő hatóság vagy biróság rendeletére lehet teljesíteni.

2. *Nyilvánkönyvi* (telekkönyvi) B., a tulajdon szerzésének vagy joggal terhelésének, e jog átruházásának s további megterhelésének és a terhelő jog megszünésének a nyilvánkönyvbe való beiktatása, amely rendszerint szükséges ahhoz, hogy a felek megegyezésével, olykor egyoldalú nyilatkozatukkal történt jogváltozás jogilag, dologi hatállyal létesüljön. Alakilag a B. birói intézkedés alapján foganatosíttatik és erre ismét — hatósági megkereséstől eltekintve — kérvény szolgáltatja az alkalmat, amelyet nemcsak az adhat be, aki a B. által mint jogosított, hanem az is, ki mint kötelezett van érdekelve; sőt bizonyos előfeltételek alatt beadhatja valaki más nevében is, anélkül hogy erre felhatalmazás volna szükséges. A B. hatálya attól az időponttól kezdődik, amelyben a kellően felszerelt kérvény a telekkönyvi hatóság iktatói hivatalába érkezett. A kérvényhez csatolandó az eredeti okirat, amely a jogváltozást tanúsítja. Szükséges továbbá, hogy a bejegyzendő változás érvényes jogalappal birjon és hogy vagy önjogú személy, vagy a jogi személy törvényes képviselője által legyen kiállítva. A B. iránti kérvényt a telekkönyvi hatóság megengedő, vagy elutasító végzéssel, rendszerint az ellenfél meghallgatása nélkül intézi el. A B. kétféle módon történik: bekeblezés vagy előjegyzés útján (l. o.). A feljegyzés intézménye más tekintet alá esik. Akár bekeblezés, akár előjegyzés csak az esetben rendelhető, ha az, aki ellen a jog szerzése, átváltoztatása, vagy megszüntetése kieszközlendő, a kérvény beadásakor mint tulajdonos,

vagy mint hitelező bekebelezve, vagy előjegyezve van, vagy ha legalább egyidejüleg bekebelezik, vagy előjegyezik. Ez aluli kivételként az örökös elleni követelés biztositásául bejegyezhető a zálogjog az örökhagyó nevén álló ingatlanra, vagy az alzálogjog az örökhagyó javára bejegyzett zálogjogra, mihelyt az örökös öröklési joga megnyilt. Az ilyen B. azonban csak azzal a fenntartással engedtetik meg, hogy a hagyatéki tárgyalásnál előforduló igényekre sérelmes ne legyen, és hatálytalanná válik, ha a zálogjoggal terhelt ingatlan, vagy jog az adóson kivüli más személynek jut örökségül. Magát a B.-t a telekkönyvben a telekkönyvi iroda foganatositja.

3. *B.*, a kereskedő nevének, cégének a hivatalos cégjegyzékbe történő bevezetése; innen bejegyzett kereskedő, bejegyzett cég, l. *Cég.*

Bejegyzett kereskedő, l. *Cég.*

Bejelentés, 1. a *házassági jogban* (1894. XXXI. t.-c. 68. §) a házasság megtámadásának alakja abban az esetben, midőn a házasság a megtámadásnak keresettel való érvényesitése előtt a megtámadásra nem jogosult házastárs halálával megszűnt. Minthogy a megtámadható házasság érvényessége a megtámadás megtételétől függ, a törvény a B. által kiván erre módot nyujtani. A B. joghatálya az, hogy megtörténte után a házasságot úgy kell tekinteni, mintha meg sem köttetett volna.

2. *B.* Csőd esetében az az eljárás, amellyel a csődhitelezők követeléseiket a csődtömeg iránt érvényesitik. A B. határidejét a csődbiróság állapítja meg és teszi közzé. Ugyancsak a csődbiróságnál történik a B. is, még pedig az állam hivatalos nyelvén két példányban szerkesztett beadványban, amely magában foglalja a bejelentő nevét és lakohelyét, a követelés mennyiségét és jogcímét és azt a kérelmet, hogy a követelés valódisága elismertessék és a csődkövetelések megfelelő osztályába besoroztassék. A követelést igazoló okiratokat a B. első példányához eredetiben, a másodikhoz pedig másolatban kell csatolni. A csődbiróság a B. első példányát a csődbiztosnak, a másodikat a tömeggondnoknak adja ki, akiknél a B.-eket bárki megtekintheti. A további eljárásra nézve l. *Csőd.*

3. *B.*, orvosi értelemben Az orvos köteles a hatóságnak bejelenteni bizonyos fertőző betegségeket (l. o.), továbbá minden abortuszt (l. o.) és halálesetet. Az erre szükséges nyomtatott blankettak bármely gyógyszertárban kaphatók.

Bejelentési kényszer, az a kötelesség, melynél fogva bizonyos adatok a hatóságoknak tudomására hozandók. B. van pl. adó- és vámköteles tárgyaknál, a pénzügyi igazgatás terén, lakváltoztatásoknál, a rendőri igazgatás terén, (l. *Bejelentő hivatal, Lakásbejelentési kötelezettség),* bizonyos betegségeknél, az egészségügyi igazgatás terén stb. Bejelentés nélkül nyilvános gyűléseket tartani, az utcán v. más nyilvános téren előadásokat, mutatványokat, táncvigalmakat, fáklyásmenetet, felvonulásokat stb. rendezni tilos.

Bejelentési kötelezettség, l. *Anyakönyv.*

Bejelentési rendszer, a szabadalmi jogban az a rendszer, mely szerint a szabadalom kiadatik anélkül, hogy a találmány ujdonsága megvizsgáltatnék. A B. előnyei az egyszerüség, gyorsaság és a szabadalmat kérővel szemben elkövethető igazságtalanság teljes kizárása. Ellenben hátránya az, hogy ily módon szabadalmat nyerhet egy már a mindennapi forgalomban levő tárgy is, ami csak a megsemmisítési perek számát szaporítja. A B., mely Magyarországban a találmányi szabadalmakról szóló 1895. XXXVII. t.-c. hatályba léptéig, azaz 1896 márc. 1-ig volt érvényben, Francia-, Olasz-, Spanyolországban, Portugáliában és Törökországban ma is érvényes. V. ö. *Lévy* Béla, A magyar szabadalmi jog rendszere (1898).

Bejelentő eljárás, l. *Utalási eljárás.*

Bejelentő helyek *(állomások)*, Németországban és Ausztriában azok a hivatalok, melyeknél az árúforgalmi statisztikáról szóló törvény értelmében mindazokat az árúkat, melyeket az ország vámterületére behoznak és innen ki-, vagy átvisznek, az árúk minősége, mennyisége, származási és rendeltetési helyük szerint be kell jelenteni. Nálunk az árústatisztikáról szóló 1881. XIII. és 1895. XVIII. t.-cikkek értelmében az árúbevallás a közlekedési vállalatok állomásain, továbbá az összes posta- és vámhivataloknál történik.

Bejelentő hivatal. Budapest sz.-főváros lakosaira az 1879. XXVIII. t.-c. mondotta ki a lakásbejelentés kötelezottségét és ezzel kapcsolatban a bejelentések nyilvántartására a B. szervezését, még pedig az állami rendőrség keretében. Ezen t.-c. rendelkezése folytán 1880 máj. 1-én megkezdődött a népszámlálás, mely 10 napig tartott. Összeírtak mindenkit, akit Budapesten találtak s ez az anyag képezte a mai B. alapját. Jelenleg a B. törzsanyagának négy főrésze van, úgymint: 1. az állandó lakosok nyilvántartása; 2. az ideiglenesen itt tartózkodó egyének nyilvántartása; 3. a cegek nyilvántartása, 4. a külföldiek nyilvántartása. Utóbbi az 1903. V. t.-c. szerint. A B. ezen nyilvántartásaiból nemcsak a hatóságok, de kérdőlapokon vagy végzések útján mérsékelt díj mellett magánosok is kaphatnak felvilágosítást. A fentemlített 1879. évi törvény felhatalmazta a mindenkori belügyminisztert, hogy a B. kötelezottségét esetről esetre, a szükséghez képest, más városi törvényhatóságokra is kiterjeszthesse. Igy van B. ma már a következő helyeken is: Arad, Bazin, Brassó, Debreczen, Győr, Kaposvár, Kassa, Losoncz, Munkács, Nagyszeben, Nagyszombat, Pancsova, Pozsony, Sopron, Szatmárnémeti, Székesfehérvár, Szentgyörgy, Szombathely, Újbánya, Újvidék, Versecz és Zilah városokban.

Bejler bej, helyesebben *bejler beji* (bejek beje), avagy régiesen *bégler bég.* Veziri rangon álló magas hivatal. Két ily bégje volt a török birodalomnak; az egyik Rumili B. (a ruméliai, vagyis az európai birtokok fő B.-je), a másik ánadolu B.-i (a kisázsiai birtokok fő B.-je). Ma már e hivatal megszünt, mint helységnév megmaradt a Boszporusz kisázsiai oldalának egyik községében, melynek B. a neve. Ugyanilyen nevű márványpalota is van benne (B. szeraji), melyet Abdul-Aziz szultán építtetett magának; most főleg az európai fejedelmi vendégeket szállásolják el benne; a mi királyunk is ebben a palotában volt a szultán vendége.

BÉKÁK I.

1. Jávai repülőbéka (*Rhacophorus reinwardtii*) $^1/_2$. — 2. Díszes szarvasbéka (*Ceratophrys ornata*) $^1/_4$. — 3. Fürge béka (*Rana agilis*) $^1/_4$. — 4. Gyepi béka (*Rana fusca*) $^1/_4$. — 5. Mocsári béka (*Rana arvalis*) $^1/_4$. — 6. Kecskebéka (*Rana esculenta*) $^1/_4$. — 7. Békapeték. — 7a. Békalárvák (ebihalak) a fejlődés különböző szakán.

BÉKÁK II.

1. Tarka levelibéka (*Hyla leucophyllata* $^1/_1$). — 2. Erszényes béka (*Nototrema marsupiatum* $^1/_1$). — 3. Levelibéka (*Hyla arborea* $^1/_1$). — 4. Zöld varasbéka (*Bufo viridis* $^1/_1$). — 5. Bábabéka (*Alytes obstetricans* $^1/_1$). — 6. Vöröshasu unka (*Bombinator igneus* $^1/_1$). — 7. Ugyanaz hasoldalról.

Bejlik, a török bej szó származéka, jelentése a bejhez vagy úrhoz tartozó vagyon, birtok. Újabban a szultán, és általában a kormány vagyonát, főleg pedig a katonai birtokokat nevezik B.-nek; B. kálemi (bejségi iroda) az a hivatal, ahol a fermánokat és egyéb császári iratokat őrzik s diván kaleminek is hívják. E szó származéka a Bejlikcsi, az államügyész, főnöke a B. káleminek, államtitkár. Nevezik még Bejlikcsi efendinek is, aki a külügyminisztérium alárendeltje és főfoglalkozása a fontosabb okmányok és fermánok kiállítása és megszerkesztése. E hivatal ma már mindinkább önállósul.

Bejrám, 1637. nagyvezir, előzőleg pedig egyiptomi, ruméliai s két ízben (1631. és 1634.) rövid ideig budai pasa. 1638-ban midőn a török sereget a perzsák ellen Bagdad felé vezette, meghalt útközben.

Béka, l. *Békafélék*.

Béka, *nyír*, *szarubéka* v. *szarugesztenye* (állatorvostan). A ló patájának talpi felületén háromszög alakjában beékelődő, nyílhoz hasonló szaruképletet nyírnek, népiesen B.-nak nevezik. Ezen képlet a testsúly reánehezedésekor mint rúgó hat, a pata tágulásánál nagy jelentősége van. B.-nak nevezik továbbá azokat a lapos, tojásdad vagy gesztenyealakú szaruképleteket, melyek az elülső lábakon a lábtő fölött a belső oldalon, a hátulsókon a csánk alatt szintén a belső oldalon fordulnak elő. Nehéz, nyugoti fajtájú lovakon erősebben fejlettek, különösen az elülső lábakon levők, melyek általában nagyobbak. Szerkezetük nagyjában a pata szarujához hasonló, ezért régebben az öregujjak szarutokjának csökevényét látták bennük, újabban a talpon járó állatok felső (carpalis és tarsalis) talpi szarupárnájával azonosítják. A szarugesztenyék a szamár hátulsó lábain, a zebrának pedig mind a négy lábán hiányzanak.

Bekáa-el-Aziz, (a régiek *Köle-Szíriája)* a Libanon és Antilibanon közt fekvő völgy, amelynek É.-i részét az Orontesz, a D.-it a Leontesz öntözi; a kettő közt a vízválasztó 2 órányira van. A völgy 2—3 óra járásnyi széles. Drúzok lakják. Legjelentékenyebb városa Heliopolisz, ma Baalbek, amely már a szemita ókorban is szerepelt.

Békabogyó (növ.), l. *Actaea*.

Békabuzogány (növ.), l. *Sparganium*.

Békadaganat *(ranula)*, a nyelvalatti nyálmirigyek kivezető csövének elzáródása és ennek folytán a nyál megrekedése által keletkező tömlős daganat a szájfenéken. A félgömb formájában a nyelvet eltoló és felemelő daganat miatt a beteg száját nyitvatartja, állalatti tájéka kiduzzad, ami a béka formájára emlékeztető kifejezést ad a betegnek. Innét az elnevezés. Gyógyítása vagy a kivezető nyílás helyreállításából (bemetszéssel, kiszegéssel) vagy a tömlő teljes kimetszéséből áll.

Békaegérharc, l. *Batrachomyomachia*.

Béka-erek *(arteria* és *vena ranina*, v. *profunda linguae*). Az artéria, a nyelv-verőér — mely a külső fejverőérből (carotis externa) ered — főágát képezi; a nyelv izmai közt kanyarogva felfelé, majd a nyelv csúcsa felé halad; a nyelvfék (l. *Nyelv)* felett vékony ágak által közlekedik a túloldalival (arcus raninus). A gyüjtőér a nyelv csúcsán ered, s eleinte a nyelv alsó felszínén, egészen felületesen halad, úgy hogy kékesen áttünik. Ebből eresztettek a régiek veszett ebek által megmartaknál vért (azért venae lyssae, v. venae contra rabiem caninum volt a nevök).

Békaeső, eső után az állóvizekhez közel levő rétekre vagy mezőkre tömegesen szoktak kijárni a fiatal békák; ebből keletkezett az a balhit, hogy az esővel hullanak le.

Békafalu, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1900) 152 német lak.; u. p. és u. t. Németújvár.

Békafélék (állat, *Ecaudata, Anura Batrachia*; *két képmelléklettel)*, a gerinces állatok, *kétéltüek (Amphibia)* osztályának egyik rendje. Testök rövid, zömök, a kifejlődötteké farkatlan, mindkét lábpáruk ki van fejlődve. Fejük törzsüktől nincs élesen elválasztva; szemeik nagyok s többnyire kiduzzadtak, alsó és felső szemhéjjal zárhatók; csak a délamerikai *Pipának* nincsenek szemhéjai; dobhártyájuk majd felületes elhelyezésű, majd a bőr alatt van elrejtve (pl. tűzhasú béka). Felső és néha alsó állkapcsaik, valamint szájpadcsontjaik is apró, hátrafelé álló fogakkal fegyverzettek. Egyik alrendjük *(Aglossa)* képviselői nyelvtelenek, a másik alrendet *(Phaneroglossa)* ellenben jól kifejlődött nyelv jellemzi; ez utóbbiak nyelve ritkán van a szájüreg alapjához hozzánőve, vagyis elől ritkán mozgatható szabadon, rendesen elől van az alsó állkapocshoz nőve s hátrafelé álló lebenyt alkot, amely a szájból kifordítható s evvel kapdossák el a békák többnyire rovarokból álló táplálékukat. Lábaik erősek, a hátsók hosszabbak, mint a mellsők s ugrásra alkalmasak. Mellső lábuk négyujjú; hüvelykjök el van satnyulva; hátsó lábukon ellenben mind az öt ujjuk ki van fejlődve, sőt még egy hatodik ujjnak is megvan a csökevénye. Ujjaikat gyakran úszóhártya egyesíti. A maláji szigeteken élő «*repülő*» *Rhacophorus Reinwartii* Boie hosszú ujjai között kifeszített úszóhártya e fákon élő békát, midőn nagy szökésekkel ágról-ágra ugrik, a leesésben akadályozza, lebegve tartja, úgy hogy mintegy repülni látszik. Bőrük csupasz s majd sima, majd kisebb-nagyobb szemölcsökkel van fedve (varas békák) s számos kisebb-nagyobb bőr-mirigyet rejt, amelyek a varas békánál nyúlós mérges anyagot tartalmaznak. (l. *Mérges állatok.)*

Belső vázukra különösen jellemző a csigolyák kis száma és a bordák hiánya; mindössze 8—10 csigolyájuk van, melyek közül az utolsó (farkcsigolya) több csigolya összeolvadásából képződött kardalakú csontfüggelékbe (urostyl) folytatódik. A hímek a nőstényektől erősebb hangjokkal különböznek s a hang erősítésére gyakran külön zacskójuk van; ezenkívül a hímek mellső lábán a hüvelykujj helyén az egyes fajokra nagyon jellemző szarunemű, kérges szemölcsöket (hüvelykpárna) viselnek; némely békák hímje a párzás idejében élénk színekkel tünik ki; a mocsári békák *(Rana arvalis* Nils.) hímje pl. hamvas v. szennyes fehéres szürke alapszínét a párzás idején rövid időre pompás égszín-kék színüvé változtatja.

A békák petéiket, kevés kivétellel, vízbe rakják, v. zsinórban (pl. varas békák), v. lepényszerű kocsonyás tömegben (pl. vízi békák). A békák teljes fej-

ettségük eléréséig lényeges átalakuláson mennek át. Lárváik, az ú. n. *ebihalak*, oldalról összenyomott hosszú farkat viselnek s kezdetben lábatlanok. Nyakiájukon három faalakulag elágazó kopoltyú sarjadzik, amelyek mögött egy-egy kis nyilás vezet kívülről a garatba. Ezek az első külső kopoltyúk azonban a fejlődés menetében csakhamar elenyésznek s helyettök fésűalakú belső kopoltyúk fejlődnek, majd elenyésznek a belső kopoltyúk is s a kopoltyúrések is elzáródnak; aközben pedig megindul a tüdők fejlődése. A végtagok közül először a hátulsók fejlődnek ki, s csak ha ezek már meglehetős nagyságot értek el, sarjadzanak a mellsők. A végtagok kifejlődésével kapcsolatosan a fark kezd elsatnyulni, egyre kisebbedik, míg végre egészen eltünik. Magától érthető, hogy a fejlődő békák külsején észlelhető változásokkal belső szervezeti változások is lépest tartanak, amelyek közül leglényegesebb a tüdők kifejlődése, a vérkeringés rendszerében nyilvánuló jelentékeny változások s a kezdetben igen hosszú bélcsőnek jelentékeny megrövidülése. A nyugateurópai bábabékák (*Alytes obstetricans* Wagl.) hímje a nősténytől lerakott petezsinórt hátsó lábaira gombolyítja, 8—12 napra elássa magát s csak azután keresi fel a vizet, hogy a petéket, amelyekből a lárvák azonnal kibujnak, a vízbe juttassa. A *Pipa americana* Laur. nősténye petéit a hátán a költés ideje alatt mindegyik pete számára külön képződő bőrzacskókban költi ki; a perui *Nototrema marsupiatum* Gunth. nőstényének hátán az alfel felett nyiló tágas zacskója van, amelyben petéit kikölti; a chilei *Rhinoderma Darwinii* Bibr. et Dum. hímje költi ki a petéket, még pedig hangzacskóiban. A nyugatindiai *Hylodes martinicensis* Tsch. aránylag nagy petéit 20—30-ával nyálkás anyagba burkolva szárazföldi növények leveleire ragasztja s 10—12 nap alatt kifejlődő fiataljai egész fejlődésöket a peteburkon belül élik át s azt rövid farkacskával ellátott kifejlődött békák alakjában hagyják el.

A békák vízben és szárazon élnek; némelyek életök legnagyobb részét vízben töltik (pl. vízi békák, tűzhasú békák), mások a szárazföldön (pl. varas békák), vagy bokrokon s fákon (pl. leveli békák) élnek s csak petéik lerakására keresik fel a vizet. A mérsékelt égöv alatt élő békák a telet föld alatt vagy a vizek fenekén iszapba ásva alusszák át. A békák általában nagyon szívós életüek s igen hosszú ideig koplalhatnak; az azonban, hogy véletlenül elnyelt petékből az ember belében is kifejlődhetnek s hogy kövek belsejében századokig élhetnek, mese. A békák tápláléka rovarokból s egyéb ízeltlábuakból, csigákból meg földi gilisztákból áll, csak a délamerikai óriási termetű *Ceratophrys*-fajok, amelyek 15—20 cm. hosszúságot érnek el, falnak fel egereket, kisebb madarakat, alkalom adtán csirkéket. A mi békáink, mint a kártékony rovarok pusztítói, általában a hasznos állatok közé tartoznak s védelmet, nem pedig üldözést érdemelnek. A vízi békák combjai ízletes és egészséges ételt adnak asztalainkra s megbecsülhetetlen az a haszon, amelyet a békák mint élettani laboratóriumok kisérleti tárgyai a tudománynak hajtanak. A békák a zord sarki égalj kivételével az egész földön el vannak terjedve, legnagyobb fajszámmal a térítők között. Az ismert fajok számát 1100-ra becsülhetjük, amelyek két alrendén (1. *Aglossa*, nyelvetlen békák és 2. *Phaneroglossa*, nyelves békák) belül több családra oszlanak. Hazánk békái egytől-egyig a nyelves békák alrendjébe tartoznak s a következők:

I. csoport: *Arcifera* (mozgó mellkasúak). 1. család. Korongnyelvű békák *(Discoglossidae)*: sárgahasú és vöröshasú unka *(Bombinator pachypus* Bonap. és *B. igneus* Laur). 2. család. Ásóbékák *(Pelobatidae)*: ásóbéka *(Pelobates fuscus* Laur). 3. család. Varas-B. *(Bufonidae)*: barna és zöld varasbéka *(Bufo vulgaris* Laur. és *B. viridis* Laur.). 4. család. Leveli B. *(Hylidae)*: leveli vagy zöldbéka *(Hyla arborea* L.).

II. csoport: *Firmisternia* (szilárd mellkasúak). 5. család. Igazi B. *(Ranidae)* *A)* Vízi békák *(Ranae aquaticae)*: kecskebéka *(Rana esculenta* L.); ennek nagytermetű, kerek fekete pettyekkel tarkázott déleurópai varietása, a kacagóbéka vagy tavi béka *(R. ridibunda* Pall.), továbbá a barnahátú olasz fajváltozat *(R. esculenta var. lessonae* Blngr.) is honos hazánkban. *B)* Barna békák *(Ranae fuscae)*: gyepi béka *(Rana fusca* Rösel), mocsári béka *(Rana arvalis* Nillsson) és erdei béka *(Rana agilis* Thomas).

Irodalom. E. Schreiber, Herpetologia Europaea, 1875; F. Leydig, Die anuren Batrachier der deutschen Fauna, 1877; Fr. K. Knauer, Naturgeschichte d. Lurche, 1878; Károli János, Magyarország Amphibiái. Term. rajzi füz. II. köt. 1878; Méhely Lajos, A magyar fauna Bombinatorjai. Math. term. tud. közl. kiadja a M. T. A. XXIV. k. 1891; u. a., Magyarország barna békái, u. o. XXV. k. 1892; Bolkay, A tavi béka faji jogosultsága, Állattani Közlemények, 1907, 179 lap; Brehm, Az állatok világa, 7. köt., 661—760 lap; Bedriaga, Die Lurchfauna Europas, I. Anura, Moskau 1891; Boulenger, Catalogue of the Snakes in the Collection of the British Museum, London 1893—96, 3 köt.; u. a., The Tailles Batrachians of Europe, u. o. 1897—1898, 2 köt.; u. a., A Synopsis of the Genera and Species of Apodal Batrachians, in: Proc. Zool. Soc., u. o. 1895; Dürigen, Deutschlands Amphibien u. Reptilien, Magdeburg 1897; Werner, Die Reptilien u. Amphibien Oesterreichs-Ungarns u. d. Okkupationsländer, Wien 1897. A B. ivadékgondozásáról l. Méhely Lajos összefoglaló dolgozatát a Természettud. Közlönyben, 35. köt., 1903, 425—457. lap.

Békagyík (állat), l. *Phrynosoma*.

Bekah, héber érem és súlymérték, l. *Sékel*.

Békahal (állat) v. *ebihal*, a béka-féléknek kis halhoz hasonló, nagyfejű, lábnélküli, hosszú evezőfarkkal ellátott kopoltyúkkal lélekző lárvái. L. *Békafélék*.

Békahal-félék (állat), a csontoshalak egyik családja. Fejük széles, vastag; többnyire pikkely nélküli, csupasz testük megnyúlt, hátul kétoldalt összenyomott; szélesen hasított szájuk hegyes és kissé befelé görbült, kúpalakú fogakkal van fegyverezve; felső sörényúszójuk két részből áll, az elsőt 2—3 tüske támasztja, a felső sörényúszó második része, valamint az alsó sörényúszója igen hosszú. Fajai (szám szerint 16) húsevők, a forró és a mérsékelt tengerek melegebb részeiben a tenger fenekén v. a partszélen tartózkodnak. Legismertebb a *röfögő békahal (Batrachus grunniens* Bloch), mely kopoltyúfedőinek mozgatása által sajátságos röfögő hangot ad; India körül, valamint a Maláji-szigetekig terjedő vizekben gyakori.

Békák (állat), l. *Békafélék*.

Békakorsó (növ.), l. *Sium*.

Békakő, a nép babonája mindenféle megkövesedett tárgyat jelöl e névvel, így pl. halfogakat,

tüskésbőrüek vázrészeit, ráncos felületű foltos gabbrotömzsöket stb. Az igazi B. a babona szerint a varasbéka fejéből származik s úgy szerezhető meg, ha a béka húsát a hangyákkal eltávolíttatjuk; csodás erőt tulajdonítottak neki; kitünő orvosság mindenféle baj ellen, különösen nagyhatású mérgezések esetén, a szülést megkönnyíti, a harcolókat győzelemre segíti stb. Hazánkban a nép a folyamok partjain levő kerek, lecsiszolt, lapos kavicsokat nevezi B.-nek s azt tartja róluk, hogy ezeket a békák szopták ilyen gömbölyüre, mert a téli álom alatt minden béka egy-egy kavicsot tart a nyelve alatt s annak szopogatásából él. A B.-vek mendemondája az indiai sárkánykövekről szóló mende-mondák európai helyettesitője. V. ö. *Schulenburg*, Die Steine i. Volksglauben des Spreewaldes (Zeitschrift für Ethnologie, 1880): *Dalmady*, Mende-mondák a természettudomány köréből (Budapest 1909, 146. lap).

Békalen, l. *Linum.*

Békalencse (növ.), l. *Lemna.*

Békalencse-félék (növ.), l. *Lemnaceae.*

Békaliliom (növ.), l. *Hottonia.*

Békaméreg, l. *Bufonin, Bufotalin* és *Mérges állatok.*

Békanyál (növ.). Különböző zöld moszatoknak többé-kevésbé nyálkás tömege, mely álló- és folyóvizeinkben néha igen nagy mennyiségben található. A B. moszatai többnyire a következők: Cladophora, Spirogyra, Conferva, Oedogonium, Zygnema (l. o.).

Bekapcsolás, l. *Bekötés.*

Bekapós *(hajó)*, l. *Szélfél.*

Békarákok *(Hippidae,* állat), a hosszúfarkú tízlábú rákok egyik családja. Idetartozik a remete békarák *(Hippa eremita* L.), mely a braziliai partokon él; hossza 2·5—3·5 cm.

Békás, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1900) 407 magyar lak.; u. p. és u. t. Mezőlak. — L. még *Gyergyóbékás, Vágbékás.*

Békásd, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1900) 246 horvát lak.; u. p. Muraszentmárton, u. t. Muraszerdahely.

Békási szoros (v. *Almási szoros)*, a Békáspataktól átfutott völgyszoros Csik vármegye gyergyószentmiklósi járásában; nevezetes átjáró Moldvába. A Békás-patak a Szereth folyóba ömlik.

Békásmegyer, nagyk. Pest-PilisSolt-Kiskún vármegye pomázi járásban, (1900) 2029 német és magyar lak.; a budapest-szentendrei helyi érdekű vasút állomása, postahivatallal és telefonállomással; csendőrkülönítmény. Régebben jó s terjedelmes szőllőit a filloxera elpusztította; lakói ma túlnyomó részben kőbányászatból élnek. A község fölött emelkedő 537 m. magas Nagykevély újabban a fővárosi turisták kedvelt kiránduló helye. A községtől D.-re elterülő mocsaras réteken meleg források fakadnak, melyek a budai hőforrásokhoz hasonlóak, de kevésbbé melegek. Itt keletkezett az Árpádfürdő-telep és egy tisztviselőtelep. A Csillaghegyi és Péterhegyi nagy téglagyárak B. határában vannak.

Békasó (ásv.), népies neve a kavicsnak, különösen pedig a quarc-kavicsnak.

Békássy, veszprémvármegyei régi nemesi család, mely az Eundi és Mezőlaki családokkal együtt a Pápa nemzetségből vette eredetét. Első ismert őse, Sike, a XIII. sz. első harmadában élt; fiai: Benedek, 1244. alországbiró és Lambert, kinek ilyennevű fiától származik az Eundi-család; második fiának, Máténak (1286—1330) nem maradtak gyermekei; harmadik fiának, Pálnak (1272—86) megint három fia volt: Miklós, élt 1317 körül, Mezőlaki László és *Békási Pál* (élt 1347 körül). A család későbbi tagjai közül nevezetesebbek: Miklós, Pápa vára alkapitánya, ki 1594. a törökök ellen intézett kirohanás alkalmával esett el; Ferenc, kapornaki apát és szombathelyi plébános; Imre, Vas vármegye követe 1844.

Bekasszin, l. *Szalonkafélék.*

Békaszáj neve alatt a lovak, főleg szürke lovak ajkán, orr-ajki részletén előforduló tarkázottságot értik, melynél festéknélküli, ú. n. hússzínű és festékes (szürke) foltok váltakoznak egymással. Hasonló színbeli eltérés a lovak szemhéján is előfordul, az ilyen állatot *békaszemű*-nek nevezik. A B.-uhoz hasonló a szárcsaszájú v. piszra, nevezik fecskeszájunak is, melynél a felső v. az alsó ajak sötétszínű bőrén fehér foltok láthatók.

Békaszájú madár *(Batrachostomus auritus* Gray, állat), a bagolyfecske-félék (Podargidae) családjából való madárfaj; Malakka félszigeten, Szumatrán és Borneón fordul elő. Hosszusága 40, szárnya 26, farka 20 cm.

Békaszem, l. *Békaszáj.*

Békatávlat, a *Froschperspective* német szó hibás fordítása, valamely személynek v. tárgynak a szintnél mélyebben fekvő álláspontról való rajzolása v. festése. Tehát ellentéte a *madártávlatnak* (l. o.). A festőműhelyekben a B. helyett inkább az *alálátás* szót használják.

Békateknő (állat), az édesvízi kagylók *(Anodonta* és *Unio)* héjának népies elnevezése. L. *Kagyló.*

Békató, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1900) 252 német lak.; u. p. Vasdobra, u. t. Gyanafalva.

Békatutaj, (növ.), l. *Hydrocharis.*

Békatutajfélék (növ.), l. *Hydrocharitaceae.*

Békavar, l. *Csűdsömör.*

Békavár, l. *Szentgyörgy vára* és *Küllyődi vár.*

Bekcs. Árpád-kori magyar személynév, a Beke név (l. o.) kicsinyítése. Rendesen oly családoknál szokott előfordulni, melyeknek valamely idősb tagja a Beke nevet viselte, így pl. B.-nek nevezték a Borsa nembeli híres Kopasz nádor fiát a XIV. sz. elején, nagybátyját pedig Bekének. Előfordult aztán a B. név a gróf Csáky-család legrégibb tagjai köztis, akiről aztán a nemzetség egyik ága a Bekcsi v. Becsky (l. o.) nevet vette föl.

Bekcsény, a róla elnevezett Zágráb egyházmegyei főesperesség egyik templomos községe. Ortvay szerint a mai zalavmegyei Zalabaksá-val azonos, mely az alsólendvai j.-ban fekszik és Csesztreg fiókegyháza. V. ö. *Ortvay*, Geogr. Eccl. Hung. II. 733.

Bekcsényi főesperesség *(bexini főesperesség).* A zágrábi püspökségnek a Drávától északra fekvő része. A középkorban a Muraközre és Alsólendva vidékére, ma már csak a Muraközre terjed ki. A zágrábi hivatalos névtár bexini főesperesség neve alatt ösmeri. V. ö. *Ortvay*, Geographia

Ecclesiast Hung. II. 732—733; *Csánky*, Körös megye (Ért. a Tört. tud. kör., XV. 111 és 115. l.).

Bekcsi, török szó, jelentése: őr, őrizö. B.-nek nevezik főleg az éjjeli őrt, aki éjszaka végzi vigyázó körutját, és ha tűz üt ki valahol, ő lármázza fel a helységet. Sztambulnak egyik tipikus alakja, aki mihelyt bealkonyodik, megjelenik óriási botjával és az utca kövezetére időközönként nagyokat ütve, ekkép ad életjelt magáról; «Jángin vár», ezt kiáltja rendesen, ha tűz üt ki valahol, és kikiáltja a negyed és utca nevét is, ahol a tűz kiütött. Népszerű alakja még a B. a ramazáni éjjeleknek is, amidőn minden ház kapualjában megjelenik, társul véven magához egy dobost (dávuldzsu), aki a B. énekeit dobszóval kiséri. E tréfás dalokat (B. türküszü: B.-i dalok) olyan célzattal énekli a jószívű lakosok előtt, hogy ünnepi ajándékot, bakSist kapjon.

Beke. Régi magyar személynév, melyet a martirologiumi Benedictus v. Benedek névből szoktak származtatni, de aligha helyesen. A B. is török eredetü neveink közé számitható s Bike, Büke alakban is előfordul; jelentése a. m. szilárd, erős, férfias. (V. ö. csagataj: bek, bik, altáji tatár: pökö, jakut: bogo.) Egyike volt legkedveltebb neveinknek, mely úgy a felsőbb körökben, mint az alsóbb néposztálynál el volt terjedve. Kicsinyítése Bekcs (l. o.) és Bekej.

Beke, 1. *Antal* (baróthi), gyulafehérvári kanonok, szül. Baróthon (Háromszék vmegyében) 1830 jan. 19. Gimnáziumi tanulmányai végeztével 1855. egyházi pályára lépett; hittudományi s bölcseleti tanulmányait mint a Pázmány-intézet növendéke a bécsi egyetemen végezte. Pappá szentelték 1860. Rövid ideig segédlelkész Brassóban, azután tanulmányi felügyelő és teológiai tanár a gyulafehérvári papnevelőben, amelynek később kormányzója lett. 1872 máj. 1. az erdélyi székesegyházi káptalannak kanonokja lett. Fogarasy Mihály erdélyi kat. püspöknek több évig titkára, az erdélyi püspöki szentszéknek jegyzője s ülnöke volt. Munkái: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt (Budapest 1896); A kolosmonostori konvent levéltára (u. o. 1898); Nyilt levél a Batthyány-könyvtár ügyében (Magyar könyvszemle) stb. Azonkívül történelmi értekezéseket, leveleket és egyéb közleményeket írt a kat. lapokba és folyóiratokba.

2. *B. Manó*, egyetemi tanár, szül. Pápán 1862 ápr. 24. Tanulmányait a budapesti József műegyetemen és tud. egyetemen, később a göttingai egyetemen végezte. Előbb a budapesti V. ker. áll. főreáliskola, majd a tanárképző intézeti gyakorló főgimnázium tanára volt, 1900 óta egyetemi nyilv. rendes tanár. Irt matematikai, tanügyi, pedagogiai, természettud. értekezéseket, cikkeket, tankönyveket stb. Önálló művei: *A legkisebb működés elve a Gauss-féle görbület-elmélet alapján* (Budapest 1884); u. e. németül (Math. u. naturwiss. Berichte aus Ungarn 1885); *Bevezetés a differenciál- és integrálszámításba* (A népszerű főiskola könyvtára, Franklin, 1908); *Differenciál- és integrálszámítás* (2 köt. a V. és K. Min. megbizásából, Budapest 1910); *A math. tanítás reformja* (Mikola S.-ral, u. o. 1909); *Reform des math. Unterrichts in Ungarn* (Mikola S.-ral, Leipzig, Teubner, 1910). Készítette a m. kir. vallás- és közokt. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentésből a középiskolákra vonatkozó részt 1886-tól 1896-ig. A millenniumi tanügyi kongresszus titkára és a Kongresszusi Napló társszerkesztője volt.

Beke (ejtsd: bík), *Charles Tilstone*, angol utazó, szül. Londonban 1800 okt. 10., megh. u. o. 1874 júl. 31. Előbb jogot, azután történetet, néprajzot és filológiát tanult. 1834-ben jelent meg tőle: Origines biblicae (London), amelyet, kivált Németországban, nagyon megtámadtak, mert egészen hitelt ad a biblia minden betüjének. 1836—1837-ben Lipcsében az angol konzuli ügyeket vezette és Verteidigung gegen Dr. Paulus (Leipzig 1836) című művét adta ki. 1837-ben Mooré kiséretében Palesztinában járt és először végezett a Holt-tenger depressziójára vonatkozó méréseket. 1840-ben Harris ezredes abesszínai expedíciójában vett részt és nagy érdemeket szerzett Godzsamnak és a délebbre eső addig ismeretlen vidéknek kikutatásával. Utazásának eredményeit Abyssinia (London 1846, 2. kiad.) c. művében közölte. Egyéb nevezetesebb művei: The French and the English in the Red Sea (1863); Jacob's flight, or a pilgrimage to Harran (1865); The British captives in Abyssinia (1867). Halála után jelent meg: Discovery of Mount Sinai in Arabia and of Midian (1878).

Beke, *Joos van der*, németalföldi festő, l. *Cleve*.

A NAGY LEXIKON

II. kötetének munkatársai.

Ákos István (gyógypedagógia).
Áldásy Antal dr. (genealógia és heraldika).
Alexander Bernát dr. (filozófia).
Alexics György dr. (román nyelv és irodalom).
Asbóth Oszkár dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
Augusztin Béla dr. (gyógynövények).
Aujeszky Aladár dr. (állatorv. bakteriológia).
Bálint Imre dr. (balkáni ügyek).
Bálint Rezső dr. (belső betegségek).
Ballagi Aladár dr. (magyar történelem).
Balogh Ferenc dr. (ref. teológia).
Balogh Jenő dr. (büntető jog, bűnvádi eljárás).
Balogh Lóránt (építészet).
Bánki Donát (aviatika).
Bartha Richárd dr. (magánjog).
Béldy Mihály (csendőrség).
Bénárd Emil dr. (közjog, magánjog).
Benedict Henrik dr. (belső betegségek).
Benedict Márk dr. (vasúti jogi ügyek).
Berger Károly Lajos (gazd. növénytermelés).
Berinkey Dénes dr. (nemzetközi jog).
Bodnár Gyula dr. (térképek).
Bogdánfy Ödön (vízépítészet és kulturmérnökség).
Borovszky Samu dr. (akadémiai ügyek).
Breit József (hadtudomány).
Breuer Szilárd (tüzoltás).
Brózik Károly dr. (ált. földrajz és statisztika).
Bundt Károly (erdészet).
Cholnoky Jenő dr. (általános földrajz).
Colas Károly báró (boszniai ügyek).
Császár Elemér dr. (magyar irodalomtörténet).
Császár Károly dr. (jogtudomány).
Csengery János dr. (klasszika filológia).
Cserjesi Károly (sport és játékok).
Csiky Lajos (ref. teológia és egyházi ügyek).
Czakó Adolf (hídépítészet).
Czakó Elemér dr. (iparművészet).
Dalmady Ödön (vasúti biztosító berendezés).
Dalmady Zoltán dr. (fürdőterápia).
Dedek Crescens Lajos dr. (kat. egyháztörténet).
Demény Károly (posta- és távirda-ügy).
Divéki István dr. (Árva vármegye története).
Dunay László dr. (kereskedelmi tengerészet).
Éber László dr. (művészettörténet).
Edvi Illés Aladár (vas- és fémipar).
Ekkert László dr. (kémia).
Elefánt Olga dr. (iparművészet).
Entz Béla dr. (kórbonctan, bakteriológia).
Erdős József dr. (ref. teológia).
Ernyey József (etnográfia).
Fabó Bertalan dr. (magyar zenetörténet).
Fái László (vasúti fatelítés).
Farkas Géza dr. (fiziológia).
Ferenczi Zoltán dr. (könyvtárügy).
Ferenczy Benő (vasúti földrajz és történelem).
Ferentzy József dr. (techn. kémia).
Feyér Gyula (fűtés, gáz- és vízvezeték
Fiók Károly dr. (szanszkrit).
Frisch Ármin dr. (héber teológia).
Gáti Béla (elektrotechnika).
Gaul Károly id. (faipar).
Gaul Károly ifj. (munkásvédelem).
Gebhardt Ferenc dr. (orvosi történelem).
Geréb József dr. (ókori történet).
Goldziher Ignác dr. (arab nyelv és irodalom).
Gopcsa László dr. (örmény nyelv és irodalom, gyorsírás).
Gönczy Béla (helyi érdekű vasutak).
Gorka Sándor dr. (állattan).
Görög Sándor (vasútépítés).
Grittner Albert (vasúti vegyészet).
Győry István dr. (kertészet).
Győry Lóránt dr. (mezőgazd. politika).
Heim Pál dr. (gyermekbetegségek)
Heinrich Gusztáv dr. (német irodalom).
Hekler Antal dr. (ókori szobrászat).
Hennyey Vilmos dr. (postaügy).
Hevesi Sándor dr. (szinészet).
Hollendonner Ferenc dr. (növény-anatómia).
Hornyánszky Gyula dr. (mitológia, ókori vallástörténet).
Hortobágyi Béla dr. (anatómia, fiziológia).
Horváth Cyrill dr. (magyar irodalomtörténet).
Hutyra Ferenc dr. (állatorv. járványtan).
Illés József dr. (jogtörténet).
Imling Konrád dr. (végrehajt. eljárás).
Imre Sándor dr. (pedagógia).
Ipolyi Keller Gyula (mezőgazdaság).
Jablonowsky József dr. (gazd. rovartan).
Jalsoviczky Géza (gépészet).
Jánosi Béla dr. (esztétika).
Jeckel Péter dr. (gyámügy).
Jónás Géza dr. (vasúti kereskedelem).
Jónás János † (kereskedelem, bankügy, pénzek és mértékek).
Kallós Ede dr. (mitológia).
Karkoványi Ákos dr. (gazdasági gépészet).
Katona Lajos dr. † (folklore).
Kégl Sándor dr. (keleti nyelvek és irodalmak).
Kelen Béla dr. (Röntgen-sugarak és fényképészet).
Keller Arnold (vasútépítés).
Kemény Ferenc (békemozgalom).
Kenessey Kálmán (belvizi hajózás).
Kereszty István (általános zenetörténet).
Klein Gyula (ipari növények).
Klemp Gusztáv (bőr- és festőipar).
Klimes Gyula (államszámvitel).
Klug Péter (gyógypedagógia)
Kneppó Sándor dr. (pénzügyi jog).
Kormos Tivadar dr. (geológia: pleisztocén).
Kőrös Márton dr. (vasúti jog).
Kossalka János dr. (vasúti műszaki ügyek).
Kossutány Ignác dr. (egyházjog).
Kovách Aladár dr. (mentés, baleset).
Kovách Imre (vasúti pályafenntartás).
Kovács Zoltán (központi segédszerkesztő).
Kovácsy Béla (állattenyésztés).
Kőrösi Albin dr. (spanyol és portugál nyelv és irodalom).
Kőrösi Henrik (tanügy)
Kőrösi Sándor (olasz nyelv és irodalom).
Kunos Ignác dr. (török nyelv és irodalom).
Láday István dr. (büntető jog).
Landgraf János (halászat).
Láner Kornél (vasúti gépészet).
Láng Nándor dr. (archeológia).
Lányi Bertalan dr. (bányajog).

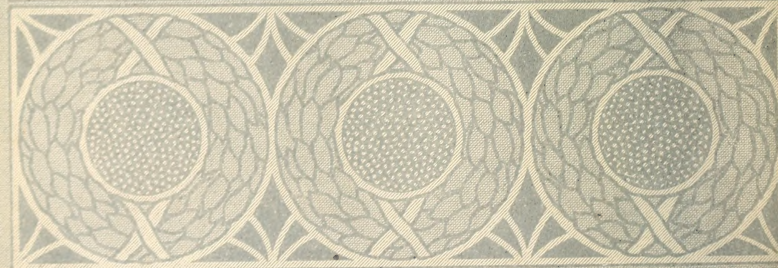
Lász Samu dr. (felfedező utazások).
Latzkó Hugó dr. (angol nyelv és irodalom).
Leimdörfer Joachim (ipari kémia).
Lévay Ede dr. (matematika).
Liffa Aurél dr. (ásványtan).
Litschauer Lajos (bányászat és kohászat).
Lóczy Lajos (geológia, Balaton).
Lenhossék József dr. (antropológia).
Lovik Károly (lósport).
Lőrenthey Imre dr. (paleontológia).
Löw Márton dr. (ásványtan).
Lux Jenő (pályaudvar).
Lyka Károly (magyar művészettörténet).
Mágócsy-Dietz Sándor dr. (növényélettan).
Mahler Ede dr. (assziriológia és egyiptológia).
Makay Dezső (közjog).
Mangold Lajos dr. (egyetemes történelem).
Manninger Vilmos dr. (sebészet).
Marek József dr. (állatorv. belorvostan).
ifj. Mártély Ede dr. (pénzügyi jog).
Margalits Ede dr. (horvát nyelv és irodalom).
Márki Sándor dr. (magyar történelem).
Marschalkó János dr. (magánjog, bírósági ügyvitel).
Marton Gyula (vasútépítkezés).
Márton Lajos dr. (ősrégészet).
Mesznyik Endre dr. (ág. ev. teológia és egyházi ügyek).
Mauritz Béla dr. (ásványtan, petrográfia).
Melles Emil (gör. kat. teológia és egyházi ügyek).
Mellinger Vilmos (vasúti vízbeszerzés).
Menczer Árpád (automaták).
Mendelényi László dr. (büntető jog).
Messe Pál (léghajózás).
Miklauzics Adolf (pénzügyi jog).
Miklós Elemér dr. (francia nyelv és irodalom).
Miklós Ferenc dr. (központi szerkesztő).
Mittelmann Nándor dr. (mértékek és pénzek).
Mocskonyi Károly (vasúti forgalmi ügyek).
Moesz Gusztáv (alsóbbrendű növények).
Molnár Géza dr. (zeneelmélet).
Molnár János dr. (vasúti forgalmi ügyek).
Mutschenbacher Emil (agrárpolitika).
Nagy Ernő dr. (közjog).
Nagy Géza (magyar történelem).
Nagy József (hangszerek).
Négyesy László dr. (magyar irodalomtörténet).
Nékám Lajos dr. (bőrbetegségek).
ifj. Novák Sándor (kereskedelem és bankügy).
Novák Tivadar (vasúti ismeretek).
Pálfy Mór dr. (bányászati geológia).
Panian Ernő (horvát ügyek).
Papp Károly dr. (geológiai életrajzok, paleontológia).
Patai József dr. (héber nyelv és irodalom).
Paull Aranka (ált. földrajz).
Paunz Márk dr. (orr-, torok-, gége- és fülbetegségek).
Pekár Gyula dr. (tánc).
Pekár Mihály dr. (anat. fiziológia).
Pethő Sándor dr. (magyar történelem).
Petrik Lajos (agyagipar).
Petrovics Elek (közigazgatási jog).
Pfeifer Ignác dr. (technikai kémia).
Picker Rezső dr. (urológia).
Pinterits Károly (grafológia és könyvelés).
Plósz Béla (állatorv. sebészet).
Poór Jakab (biztosításügy).
Popovics Iván (szerb nyelv és irodalom).
Raab Alajos (kertészet).
Rácz Sándor (borászat).
Rácz Soma (Bács-Bodrog vármegye története).
Radnai Mihály (nyomdászat).
Rainer Károly (banképületek).
Ratz István dr. (állatorvosi kórbonctan).
Rédey Miklós (közrendészet).
Rejtő Sándor (szövő- és papiripar).
Reményi Ferenc (haditengerészet).
Réthy László dr. (éremtan).
Reuter Camillo dr. (ideg- és elmebetegségek).
Rex Sándor dr. (kémia).
Ring Izsó (vasúti forgalom).
Róna Zsigmond dr. (meteorológia).
Rubinyi Mózes dr. (magyar és ált. nyelvészet).
Sármezey Endre (vasúti mótorüzem).
Schafarzik Ferenc dr. (ált. geológia).
Schilberszky Károly dr. (kerti növények).
Schmidt Henrik dr. (germán nyelvészet és mitológia).
Scholtz Kornél dr. (szemészet).
Schréter Zoltán dr. (geológia: paleontológia).
Sebestyén Gyula dr. (magyar történelem).
Segesváry Ferenc (mótoros kocsik).
Selényi Pál dr. (fizika).
Sidó Zoltán dr. (szociológia).
Sigmond Elek dr. (gazdasági kémia).
Simonyi Zsigmond dr. (magyar nyelvészet).
Solymossy Sándor dr. (etnológia és folklore).
Stenge Ferenc (Baranya vármegye története).
Straub Sándor (elektrotechnika).
Strausz Adolf (bolgár nyelv és irodalom).
Streer Ede (vasúti fék, mótorüzem).
Sugár Károly (erdészet).
Sulyok Imre (vasúti tarifa-ügyek).
Szabó Zoltán dr. (növény-morfológia; biográfiák).
Szabolcsy Antal dr. (vasútigazgatás).
Szádeczky Lajos dr. (magyar történelem).
Szana Sándor dr. (gyermekvédelem).
Szerbák Elek dr. (vasúti jóléti intézmények).
Szikla Géza (vasúti műhelyek).
Sziklay János dr. (életrajzok).
Szilágyi Oszkár dr. (boszniai ügyek).
Szinnyey József dr. (belső betegségek).
Szladits Károly dr. (magánjog).
Szőts Gyula (magyar történelem).
Szterényi József (iparügy).
Sztrókay István (vasúti műhelyek).
Tarnai János dr. (büntető jog).
Téglás Gábor (Dácia).
Térfi Gyula dr. (jog- és államtudomány).
Thaisz Lajos (gazd. növénytan).
Thirring Gusztáv dr. (magyar földrajz és statisztika).
Timkó Imre (geológia: agrogeológia).
Török Tivadar (ásványtan).
Tuzson János dr. (növénytani rendszertan).
Vámbéry Rusztem dr. (büntető jog).
Vámossy Zoltán dr. (gyógyszerisme, méregtan).
Varsányi Emil dr. (malomipar).
Vágó József (tőzsde-ügy).
Vécsey Tamás (római jog).
Veress Endre dr. (magyar történelem).
Vész Béla (vasúti felépítmény).
Vig Albert (iparoktatás).
Vikár Béla dr. (finn nyelv és irodalom).
Vörös Sándor (gazdasági üzemtan).
Vörös Zoltán (vasúti szállítás).
Wildner Ödön dr. (szociológia).
Wodetzky József dr. (csillagászat).
Záborszky István dr. (szülészet, nőgyógyászat).
Zelliger Vilmos dr. (róm. kat. teológia és egyházi ügyek).
Zelovich Kornél (vasúti műszaki tárgyak).
Zeremszky Hilarion (szerb nyelv és irodalom).

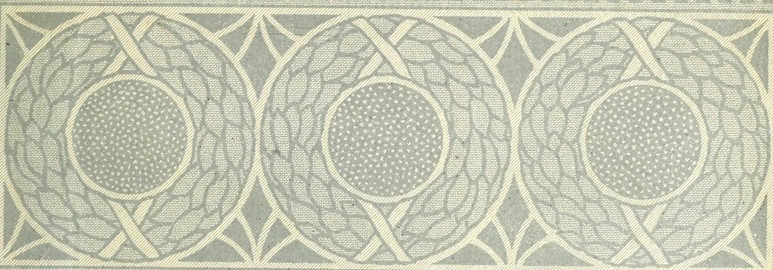
A II. kötet illusztrációi.

A) Képmellékletek, térképek és városi tervrajzok.

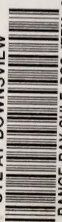
B) Szövegképek.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 22 25 07 010 8